KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

1

A tartalomból

LÁZÁR GYÖRGY:
A Közgazdasági Szemle Szerkesztő Bizottságának
XXV. évfolyam a közgazdaságtudomány szolgálatában

CSIKÓS-NAGY BÉLA:
Tízéves a magyar gazdasági reform

TOMPA MIKLÓS:
Költséggazdálkodás és kalkuláció

VINCZE IMRE:
Többoldalúság, átutalhatóság, átválthatóság a KGST-ben

SZABÓ BÉLA:
A KGST-országok közötti prognosztizálási együttműködésről

XXV. évfolyam

1978. január

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztő bizottság tagjai:
AUGUSTINOVICS MÁRIA, BOGNÁR JÓZSEF, CSIKÓS-NAGY BÉLA, CSIZMADIA ERNŐ, ERDŐS PÉTER, FALUSNÉ SZIKRA KATALIN, FEKETE FERENC, GANCZER SÁNDOR, HETÉNYI ISTVÁN, HORVÁTH LÁSZLÓ, HUSZÁR ISTVÁN, KÁPLAR JÓZSEF, KESERU JÁNOSNÉ, KORNAI JÁNOS, MEGYERI ENDRE, NAGY TAMÁS, NYERS REZSŐ (elnök), SIPOS ALADÁR, SZABÓ KÁLMÁN, SZAMUELY LÁSZLÓ, VINCZE IMRE, ZSARNÓCZAI SÁNDOR (főszerkesztő)

TARTALOM

Lázár György: A Közgazdasági Szemle Szerkesztő Bizottságának 1
XXV. évfolyam a közgazdaságtudomány szolgálatában 4
Csikós-Nagy Béla: Tízéves a magyar gazdasági reform 10
Sipos Aladár: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a szocialista gazdaság 16
Nyers Rezső: Gazdaság és politika kapcsolata a szocialista építésben 27
Barla-Szabó Ödön: Lenin nézeteinek fejlődése az átmeneti szakasz gazdaságpolitikájáról 33
Tompa Miklós: Költséggazdálkodás és kalkuláció 39
Vincze Imre: A többoldalúság, az átutalhatóság és az átválthatóság tartalmi kérdései és megvalósításuk feltételei a KGST-ben 51
Szabó Béla: A KGST-országok közötti prognosztizálási együttműködésről 69

SZEMLE

A mezőgazdasági és a kereskedelmi vállalatok élelmiszeripari tevékenységének fejlődése *(Balogh Sándor)* 79

TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ

Az 5. Közgazdász Világkongresszus *(Nyers Rezső—Erdős Tibor)* 89
Szövetkezetek a változó világban. A Szövetkezetek Nemzetközi Szövetségének 44. Nemzetközi Szemináriuma Budapesten *(Vándor Péter)* 94
A mezőgazdasági szövetkezetek és más falusi szervezetek modelljeiről és tapasztalatairól rendezett FAO szakértői konzultáció *(Nagy László)* 100

FOLYÓIRATSZEMLE 104

M. Ostrowski—Zd. Sadowski: Az ásványi nyersanyag-kitermelés gazdaságosságának vizsgálata — A. Cotta: Egy konfliktuselmélet elemei: a célok különbözősége a szervezetben — Az „offshore" pénzügyi központok — A. F. Ehrbar: Az IMF törvényt szab

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

J. K. Galbraith: A pénz. Honnan jött és hová jutott? (A pénz története) *(Szegő Szilvia)* 114
Dr. Adorján Bence: Számítástechnika tegnap, ma, holnap *(Nováky Erzsébet)* 113
A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata 120
KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL 125

E SZÁM SZERZŐI:

Dr. Balogh Sándor, a mezőgazdaságtudományok kandidátusa, az Élelmiszeripari Gazdaságkutató Intézet osztályvezetője; **dr. Barla-Szabó Ödön** kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem egyetemi tanára; **dr. Csikós-Nagy Béla,** a közgazdaságtudományok doktora, az Országos Anyag- és Árhivatal elnöke; **Erdős Tibor,** a közgazdaságtudományok doktora, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tanácsadója; **Lázár György,** az MSZMP Politikai Bizottságának tagja, a Minisztertanács elnöke; **dr. Nagy László,** a jogtudományok doktora, a Gödöllői Agrártudományi Egyetem tanszékvezető egyetemi tanára; **dr. Nováky Erzsébet,** a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem adjunktusa; **Nyers Rezső,** az MSZMP KB tagja, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének igazgatója; **dr. Sipos Aladár** akadémikus, az MSZMP Politikai Főiskolájának tanszékvezető egyetemi tanára; **dr. Szabó Béla** kandidátus, a KGST Titkárságának tanácsosa; **dr. Szegő Szilvia,** a Magyar Nemzeti Bank főcsoportvezetője; **Tompa Miklós** kandidátus, a Pénzügyminisztérium főmunkatársa; **dr. Vándor Péter,** a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa Titkárságának helyettes vezetője; **dr. Vincze Imre,** a közgazdaságtudományok doktora, pénzügyminiszter-helyettes.

A KÖZGAZDASÁGI SZEMLE
SZERKESZTŐ BIZOTTSÁGÁNAK,
Budapest

Kedves Elvtársak!

A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága, a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsa nevében tisztelettel köszöntöm a negyedszázados jubileumhoz érkező Közgazdasági Szemle Szerkesztő Bizottságát, munkatársait, szerzőit, olvasóit, a közgazdaságtudomány művelőit.

A Közgazdasági Szemle útnak indulása óta eltelt 25 év hazánk életének tanulságokban és eredményekben egyaránt gazdag korszaka. Ez alatt az idő alatt erőt próbáló, nagy és bonyolult feladatokat oldottunk meg. Befejeztük a szocializmus alapjainak lerakását, felzárkóztunk a közepesen fejlett gazdaság színvonalára, számottevő haladást értünk el népünk anyagi és szellemi javainak gyarapításában, ráléptünk a fejlett szocialista társadalom felépítésének útjára. Sikereink legfőbb forrása az a népünk által támogatott következetes marxista-leninista politika, amit a Magyar Szocialista Munkáspárt immár több mint húsz éve folytat. E politika, amely a szocialista társadalom építésében minden alkotó erő számára tág teret biztosít, nagyra becsüli, igényli és egyben ösztönzi a tudomány közreműködését a fejlődés szükségleteit kifejező elméleti és gyakorlati problémák megoldásában.

A közgazdaságtudománynak különösen fontos szerepe van a folytonosan változó társadalmi-gazdasági valóság mozgástörvényeinek megismerésében, a gyakorlat fejlesztésében és a jövőt formáló döntések tudományos megalapozásában. A Közgazdasági Szemle elismerésre méltó érénye, hogy hivatását betöltve jelentős részt vállalt a hazai közgazdaságtudomány művelésében. Magas színvonalon közvetítette olvasóihoz a párt és a kormány gazdaságpolitikai törekvéseit, megkülönböztetett figyelmet fordított a szocialista tervgazdálkodás, a gazdasági hatékony-

ság, a közgazdasági szabályozórendszer, a nemzetközi gazdasági együttműködés alapvető témaköreire, fórumot biztosított a közgazdászainkat leginkább foglalkoztató elméleti és gyakorlati problémák megvitatásához, elemzően tudósított szocialista közösségünk fejlődéséről és a világgazdaságban végbemenő változásokról. Ilyen módon a Közgazdasági Szemle valódi és hasznos segítséget nyújtott a szocialista építés gyakorlati feladatainak megoldásához, részesévé vált a közgazdaságtudományban elért fejlődésnek.

Szocialista társadalmunk építésének abban a szakaszában vagyunk, amelyben a tudományra, s így a közgazdaságtudományra is, minden korábbinál nagyobb feladatok várnak. A fejlett szocialista társadalom felépítésének pártunk XI. kongresszusán elfogadott programja szép és vonzó célokat állított népünk elé. A cél felé vezető úton haladva, számos kérdésre — amelyek közül nem kevés éppen a közgazdaság körébe tartozik — a tudománynak kell új és helyes választ adni. Közgazdászaink előtt jól ismert, hogy saját gazdaságunk fejlettségi fokának és strukturális jellemzőinek átalakulása, csakúgy mint a világgazdaságban végbement nagy horderejű változások, alapvetően módosították azokat a feltételeket, amelyekkel múltbeli fejlődésünket megalapozhattuk. Végérvényesen mögöttünk van az a korszak, amikor még lehetséges, sőt társadalmi okokból szükségszerű is volt a gazdaság extenzív fejlesztése. Most az a megkerülhetetlen feladat áll előttünk, hogy új forrásokat állítsunk a növekedés szolgálatába, és a legkedvezőbb viszonyokat hozzuk létre a gazdasági hatékonyság kiteljesítése számára.

A népgazdaság fejlesztésének napirenden levő közelebbi és távolabbi feladatai közül a legfontosabb, ami egy sor kérdésben újszerű megközelítést és nagy szellemi erőkoncentrálást kíván, az anyagi termelés átfogó és mélyreható korszerűsítése. A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1977. október 20-i határozatával kijelölt irányt követve mindenekelőtt a termelés szerkezetében, technológiájában, költségviszonyaiban kell létrehoznunk azokat a minőségi változásokat, amelyek kielégítik a magas fokú hatékonyság követelményét. Ez a feltétele annak, hogy biztosítani tudjuk társadalmi céljaink eléréséhez az anyagi alapokat és annak is, hogy jobban igazodva a megváltozott világpiaci viszonyokhoz, leküzdhessük a cserearányok módosulásából származó hátrányokat. A kedvező folyamatok kibontakoztatásának meggyorsításához céltudatos irányító és elmélyült kutatómunkára van szükség. Tovább kell fejlesztenünk többek között a népgazdasági tervezést, a döntési gyakorlatot, a vállalati cselekvést befolyásoló közgazda-

sági viszonyokat, fel kell tárnunk és el kell hárítanunk a fejlődés útjában álló akadályokat.

A párt és a kormány számít rá, hogy a közgazdaságtudomány művelői tudásukkal, tehetségükkel, mint eddig, továbbra is támogatást adnak gazdaságpolitikai törekvéseink megvalósításához, új eredményekkel gazdagítva a marxista közgazdaságelméletet aktívan segítik a gyakorlatot.

Bizonyos vagyok, hogy a Közgazdasági Szemle, hagyományaihoz híven, a jövőben is felkarolja közgazdászaink újító szándékát, és publikációik jeles fóruma lesz. A jubiláló lap szerkesztő bizottságának, valamennyi munkatársának, szerzőinek, olvasóinak a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága és a Minisztertanács nevében még egyszer minden jót, munkájukhoz sok sikert kívánok.

Budapest, 1977. november 30.

Elvtársi üdvözlettel:

Lázár György

XXV. évfolyam a közgazdaságtudomány szolgálatában

Folyóiratunk 1978. évi januári számával XXV. évfolyamába lép. Az eddig megjelent huszonnégy évfolyam írásaiban nyomon követhetjük hazánk gazdasági életének alakulását, közgazdaságtudományunk fejlődését.

A felszabadulás utáni években gyors ütemben végrehajtottuk gazdaságunk helyreállításának és az új társadalom építésének kezdeti, legsürgősebb tennivalóit. A feladatok nyilvánvalóak voltak, és a felszabadult nép tennivágyása a kommunisták irányításával gazdasági „csodát" eredményezett. Néhány év után azonban a feladatok bonyolultsága és a gazdaságpolitikai hibák sűrűsödése miatt egyre erősödött az a felismerés, hogy a továbbhaladás nélkülözhetetlen feltétele a gazdasági feladatok kijelölésének és megoldásának tudományos megalapozása. Ezért a párt és a kormány szocialista építésünk fellendítésének egyik fontos eszközéül egy új közgazdasági folyóirat megindítását jelölte meg.

A Közgazdasági Szemle megjelenéséig a párt elméleti folyóirata, a Társadalmi Szemle közölt írásokat népgazdaságunk fontosabb kérdéseiről, de lényegében 1947 májusától a Magyar—Szovjet Közgazdasági Szemle volt az egyetlen közgazdasági szakfolyóirat, amely ismertette, népszerűsítette a marxista—leninista politikai gazdaságtan tételeit, elsősorban a szovjet közgazdaságtudomány eredményeit. Közben nevelte a magyar szerzőket; a lap hasábjain egyre gyakrabban jelentek meg a magyar gazdasági élet fontosabb problémáiról szóló cikkek.

Egyik oldalról érlelődtek tehát az új folyóirat megindulásának feltételei, másik oldalról pedig mind határozottabban kirajzolódott az igény is, hogy halaszthatatlanul szükség van olyan magyar közgazdasági folyóiratra, amely a szocialista építés legfontosabb gazdasági problémáinak elméleti megvilágítására, a marxista—leninista közgazdaságtudomány tételeinek alkotó alkalmazására összpontosít, ösztönzi a közgazdaságtudomány hazai fellendítését, s ezáltal népgazdaságunk fejlesztésének hasznos segítője lehet.

A Közgazdasági Szemle programja az MDP Központi Vezetősége 1953. júniusi és a propagandamunkáról szóló 1953. októberi határozatának, valamint a III. pártkongresszus határozatainak szellemében alakult ki. Hivatása, legfontosabb feladata a közgazdaságtudomány fellendítésének szolgálataként fogalmazódott meg. A közgazdaságtudomány helyzete, akkori elmaradottsága szabta meg munkájának legfontosabb irányelveit: előmozdítani népgazdaságunk legfőbb kérdéseinek tudományos kutatáson alapuló feldolgozását; segíteni gazdasági szerveink dolgozóit munkájuk magasabb színvonalra emelésében; bátorítani, támogatni,

írásra ösztönözni elméleti közgazdászainkat; ráirányítani a figyelmet a legfontosabb, valóságos közgazdasági problémákra; intézményes kapcsolatot teremteni a gyakorlati munka és a közgazdaságtudomány művelői között.

A Közgazdasági Szemle tehát sokrétű feladatok megoldására vállalkozott. Az első évfolyamok számaiban főként olyan cikkek közlését tervezte és szervezte, amelyek a szocialista építéssel kapcsolatban ránk háruló feladatok tudományos feldolgozására és közérthető ismertetésére összpontosították a figyelmet; amelyek a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet időszakára, konkrétan szocialista építésünk feltételeire alkalmazták a politikai gazdaságtan törvényeit, s ezzel hatékonyan segítették a gyakorlati feladatok megoldását. Az átmeneti gazdaság kérdéseinek kutatásával, a gazdaságban ható objektív törvények érvényesülésének tanulmányozásával kívánt folyóiratunk hozzájárulni a párt és a kormány gazdaságpolitikai intézkedéseinek tudományos megalapozásához.

Folyóiratunk már az első számaiban — a nemzetközi szocialista irodalmat is figyelembe véve — újszerűen tárgyalta a külkereskedelem gazdaságosságának kérdéseit és módszert is ajánlott a gazdaságosság mérésére. Nem sokkal később jelentek meg a Közgazdasági Szemlében a későbbi gazdasági reform alapgondolatát felvető első úttörő cikkek. Úttörő jellege volt a beruházások gazdaságosságának elemzésével foglalkozó cikkeknek és vitának is. Néhány mélyen járó elméleti politikai gazdaságtani cikk és egy szovjet politikai gazdaságtani tankönyv részletes bírálata hozzájárulást jelentett a politikai gazdaságtan tanításában s részben a kutatásokban akkor még széleskörűen elterjedt dogmatizmus elleni harcban.

Az ellenforradalmat követő időben a Közgazdasági Szemle elméletileg is megvilágította a fenyegető inflációs veszélyt s az ellene való küzdelem lehetőségét. Közölte a lap a Közgazdasági Szakértő Bizottság elgondolásait és egyes szerzők cikkeit a gazdaságunk mechanizmusában és irányításában kívánatos reformokról, amelyek jó része később testet öltött a gazdasági reformban. Sokoldalúan foglalkozott a Közgazdasági Szemle a szocialista árelmélet kérdéseivel, különböző alternatívákat világítva meg. Magyarországon folyóiratunk elsőként foglalkozott az input-output módszerekkel, a sakktáblamérlegekkel, néhány érdekes kísérletet téve az új módszer hazai gyakorlati alkalmazására is. Még mielőtt egész gazdaságunk uralkodó kérdésévé vált a mezőgazdaság szocialista átszervezése, elméleti és gyakorlati szakemberek hosszú sora foglalkozott az ezzel kapcsolatos kérdésekkel. Tervezők és elméleti közgazdászok különböző oldalakról feszegették a tervezés, a tervezési módszerek fejlesztésének kérdéseit. A nemzetközi közgazdasági élet területén a Közgazdasági Szemle nemcsak ismertette a KGST keretében folyó munkát, de felvetette különböző problémáit, például a bilaterizmus és a multilateralizmus kérdését. Nyomon követte a gyarmati rendszer felbomlásának újabb fejleményeit és viszonylag sok teret szentelt a fejlődő országok kérdéseinek, köztük a fejlődő országok iparosításának és gazdasági tervezésének. Jelentős volt a Közgazdasági Szemle hozzájárulása a matematikai közgazdaságtan fejlesztéséhez. Kitűnő szerzőink tanulmányainak közlésével folyóiratunk — a szocialista táboron belül

is — úttörőként foglalkozhatott a beruházások programozásának, a népgazdasági programozásoknak, a két- és többszintű tervezésnek a kérdéseivel. Új és eredeti gondolatok jelentek meg a Közgazdasági Szemlében a nemzeti jövedelmek nemzetközi összehasonlításáról, az egyes országok gazdasági fejlődésének trendvonalairól, a helyreállító periódusokról. Nagy érdeklődést keltettek a szocialista országokban a külkereskedelem optimalizálásával foglalkozó tanulmányok. Igen tanulságosnak bizonyult a hosszú távú tervezésről kibontakozott vita.

1965-öt követően fokozatosan mind nagyobb teret foglalnak el a folyóiratban az új gazdasági mechanizmussal, a piac és a terv viszonyával, a gazdasági szabályozás különböző formáival, a bértömegszabályozással, a vállalati nyereség szabályozásával foglalkozó tanulmányok. Ugyancsak eredeti gondolatokkal gazdagították az elméletet a szakképzéssel és az oktatás-gazdálkodással, a piackutatással és a marketinggel, a prognosztizálással foglalkozó cikkek.

Ahogy közeledünk a jelenhez, előtérbe kerülnek az intenzív és extenzív gazdasági fejlődés kérdései és ütközései, egyre többen foglalkoznak gazdaságunk külkereskedelemérzékenységével, népgazdaságunk hatékonyságának kérdéseivel, a népgazdasági egyensúly, az infrastruktúra, a szelektív iparfejlesztés és a népgazdasági struktúra kérdéseivel.

Körülbelül egyidejűleg és összefüggésben azzal, hogy az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének fő profiljává vált a gazdaságpolitika, s az megjelenik az Országos Távlati Tudományos Kutatási Tervben is, a kimondottan gazdaságpolitikai jellegű cikkek száma erősen megnő. Ezek a tanulmányok foglalkoznak a makro- és mikroszintű gazdaságpolitikai problémákkal, a vállalati önállóság és a központi irányítás viszonyával, a beruházások, a külkereskedelem és a fejlődési ingadozások összefüggéseivel, a népgazdasági blokkok kialakulásával, a nemzetközi gazdasági együttműködés és különösen a szocialista országok gazdasági együttműködésének kérdéseivel.

Kellő teret szánt folyóiratunk a vezetés színvonalának emelésével foglalkozó cikkeknek, továbbá azoknak a tanulmányoknak a közlésére, amelyek az egyének anyagi érdekeltségének a társadalmi fejlődésben betöltött szerepét vizsgálták.

A nemzetközi együttműködés mind gyümölcsözőbb kibontakozásához kívántunk hozzájárulni a Szovjetunió és a népi demokratikus országok gazdaságának fejlődését és gazdasági vezetésük tapasztalatait ismertető írások közlésével. Emellett helyet kaptak a Közgazdasági Szemlében a tőkés rendszer jelenségeit tanulmányozó, valamint az egyes tőkés, gyarmati és függő országok gazdasági helyzetét ismertető cikkek.

Folyóiratunk feladatának tekintette a közgazdaságtudomány és a gazdaságtörténet hazai haladó hagyományainak feltárását, a társadalmi haladás kiváló magyar személyiségei és nemzeti függetlenségünk nagy harcosai közgazdasági nézeteinek ismertetését.

Kezdettől fogva fontos és felelősségteljes feladat hárult folyóiratunkra a közgazdasági elmélet tisztaságáért folyó harcban. Fel kellett tárni és cáfolni az ellenséges közgazdasági elméleteket, gazdasági fejlődésünket gátló helytelen nézeteket, s le kellett leplezni nyílt vagy burkolt megnyilvánulási formáikat. Nagy figyelmet kellett fordítani azoknak a nézeteknek a bírálatára, amelyek akadályozták gazdaságpo-

litikánk megvalósítását, helytelenül ítélték meg fejlődésünk nehézségeit, szembehelyezkedtek döntő fontosságú gazdaságpolitikai intézkedésekkel.

E feladatokra vállalkozott negyedszázada folyóiratunk, s megvalósításukra a közgazdász-szakemberek, gazdaságpolitikusok, elméleti közgazdászok széles körét mozgósította.

Hogyan felelt meg a Közgazdasági Szemle az alapításakor kitűzött feladatoknak?

A kérdésre adható válasz túl megy magának a folyóiratnak — a szerkesztő bizottság és a szerkesztőségi munkatársak tevékenységének — az értékelésén. Hiszen a Közgazdasági Szemle eddig megjelent 24 évfolyama — több tízezer oldalnyi írás — egész gazdasági életünk negyedszázados alakulását dokumentálja és a hazai közgazdaságtudomány fejlődésének tükre. Erényei gazdasági fejlődésünk sikereiből, tudományos életünk vívmányaiból fakadnak, fogyatékosságai is gyakorlati és elméleti munkánk buktatóival, nehézségeivel kapcsolatosak.

Most, a XXV. évfolyam első számának megjelenésekor, a kezdeti törekvéseket és a realizálódott célokat egybevető visszatekintés alkalmával egyértelművé válik az a tanulság, hogy hivatásunk teljesítéséhez széles társadalmi bázisra kellett támaszkodnunk. Folyóiratunk szervező, mozgósító tevékenységével, a demokratikus szerkesztési elvek következetes érvényesítésével, nyílt szellemű, bátor írások közlésével, a vitaszellem erősítésével igyekezett ezt a társadalmi bázist létrehozni. A Közgazdasági Szemle már első számaival érdeklődést keltett a közgazdaságtudomány kérdései és gazdasági problémáink iránt. Ezt az érdeklődést azóta is igyekszünk ébren tartani és élénkíteni. Folyóiratunk olvasótáborának bővülését fokozatosan növekvő — az induláskori 5 ezerről máig 13 ezret meghaladó — példányszáma is igazolja. Gazdaságpolitikusok, vezető gazdasági szakemberek, tudósok, elméleti és gyakorlati közgazdászok százai, sőt ezrei tekintik magukénak a Közgazdasági Szemlét. Sajátjuknak érzik a folyóiratot, mert részt vesznek munkájában — szerkesztő bizottságában eszmeileg irányítják, cikkeit írják, lektorálják, olvassák és bírálataikkal, reagálásukkal, észrevételeikkel segítik. Sajátjuknak tekintik a folyóiratot, mert az segít problémáik megoldásában — közvetíti a gazdasági élet megoldandó feladatait a tudomány felé és a tudomány általánosítását a gyakorlat felé.

Bonyolult kérdések, nehéz feladatok közös megoldására törekszünk a vitacikkek közlésével, egy-egy ankét szervezésével, a különféle közgazdaságtudományi fórumok tevékenységéről adott tájékoztatással.

A nagy elvi problémákat népgazdasági szinten feldolgozó kiváló elméleti közgazdászok és gyakorlati gazdasági szakemberek tanulmányai mellett bőségesen közlünk egy-egy részletkérdést vizsgáló cikkeket, vagy speciális ágazati, esetleg üzemi szintű elemző monográfiákat. Ezzel is bővítjük szerzői gárdánkat és olvasótáborunkat, akikkel együtt munkálkodunk gazdasági gondjaink megoldásán és a közgazdaságtudomány fellendítésén.

A Közgazdasági Szemle további céljait és feladatait most is gazdasági fejlődésünk követelményei szabják meg.

Közgazdasági kutatásainkban szocialista jövőnk legfontosabb kérdéseire: társadalmi-gazdasági fejlődésünk, szocialista építésünk jövő-

beli feladataira kell összpontosítani a figyelmet. A jövő megalapozásához elengedhetetlen feladatunknak tekintjük eddigi gazdasági tevékenységünk, eredményeink számbavételét, a szerzett tapasztalatok elemzését, a tanulságok levonását. Ennek sürgető szükségességét az is aláhúzza, hogy a folyamatban levő V. ötéves tervünk céljait a korábbinál bonyolultabb, objektíve is nehezebb feltételek között kell megvalósítanunk.

Tudjuk, nagyok még a tartalékaink a tudomány és a technika eredményeinek széles körű felhasználásában, a termelés korszerűsítésében és bővítésében, a nemzetközi gazdasági együttműködésből fakadó lehetőségek kihasználásában. De szükség is van e tartalékok minél intenzívebb, eredményesebb mozgósítására.

Bonyolult feladatokat kell megoldanunk a hatékonyság emelésében, a minőség javításában, a termelési szerkezet további korszerűsítésében, új, fejlettebb technikák bevezetésében. Mindezt csak a tudomány hatékony hozzájárulásával vihetjük sikerre. Gazdasági növekedésünk fő forrása ma is, s a jövőben még inkább a termelékenység növekedése. Ez pedig elképzelhetetlen a tudomány — s benne a közgazdaságtudomány — eredményeinek gazdagítása és gyors realizálása nélkül.

Hazánk adottságai folytán fontos népgazdasági érdek nemzetközi gazdasági kapcsolataink bővítése és erősítése. Nyersanyagforrásaink korlátozottak, jelentős behozatalra szorulunk, s ennek ellenében versenyképes cikkeket kell exportálnunk. Ehhez viszont sokkal tudatosabban kell törekedni a tudomány fejlődésében, az új műszaki vívmányok alkalmazásában rejlő lehetőségek feltárására.

Gazdaságpolitikánk egyik alapvető célja népgazdaságunk termelési szerkezetének korszerűsítése. Ennek fontos feltétele egy hosszabb távra szóló szelektív fejlesztési politika kialakítása, amelynek megalapozásában és megvalósításában a közgazdaságtudományra nagy feladatok hárulnak. Hogy ezeknek eleget tehessünk, a közgazdaságtudománynak még szorosabban kell kapcsolódnia gazdaságpolitikai céljainkhoz, még közelebb kell kerülnie a gazdasági gyakorlat által felvetett problémákhoz. A Közgazdasági Szemle sokat tehet e kapcsolat erősítéséért, hozzájárulhat ahhoz, hogy a közgazdaságtudomány eredményei valóban népgazdaságunk fejlesztésének hajtóerejévé váljanak.

A tudomány termelőerővé válásának folyamatában a tudományos előrelátás reális társadalmi igénnyé válik. Fejlesztési céljaink kialakításában, a szocialista társadalom szükségleteinek felmérésében és a haladás irányának kijelölésében a közgazdaságtudomány fontos szerepet tölt be. Szocialista jövőnk építésében a gazdasági feladatok megoldása mellett mindinkább munkánk középpontjába kerül a társadalmi életviszonyok tudatos alakítása. Közgazdasági kutatásainknak ebben is részt kell vállalniuk.

A közgazdaságtudományi kutatások erőteljes gyakorlati orientálásának elősegítése mellett továbbra is nagy figyelmet kívánunk fordítani a marxista—leninista közgazdasági elmélet gazdagítására. Ebből a célból előnyben részesítjük a szocializmus építésének hazai gyakorlata és történelmi tapasztalatai feltárására irányuló általánosító elméleti jellegű tanulmányok közlését, erősíteni kívánjuk a marxizmus—leninizmus pozícióit, s folytatjuk a marxizmustól idegen nézetek elleni harcot.

A közgazdaságtudomány egyre több területen találkozik, kerül mind szorosabb kapcsolatba egyéb társadalomtudományokkal. A gyors ütemű gazdasági és tudományos-technikai fejlődés nem az emberektől függetlenül jön létre, hanem éppen általuk és értük. Társadalomépítő tevékenységünkhöz nélkülözhetetlen, hogy minél többet tudjunk magáról az emberről, a társadalomról. Közgazdasági kutatásainknak ki kell tehát terjedniük a társadalmi összefüggések mélyebb elemzésére és gazdasági tevékenységünk társadalmi következményeinek feltárására. Mindez — a társadalomtudományok művelői és a gazdasági szakemberek közös erőfeszítése és szoros együttműködése keretében — a Közgazdasági Szemlére is új feladatokat, további társadalmi felelősséget ró.

Bízunk benne, hogy hűen negyedszázados múltunkhoz, a következő évtizedek új követelményeinek is eleget tudunk tenni. Ehhez kérjük a Közgazdasági Szemle szerzőinek és olvasóinak további támogatását.

Sinkovics Alfréd:

A VÁLLALKOZÁS IRÁNYÍTÁSA, KÖLTSÉGGAZDÁLKODÁSA ÉS ÁRPOLITIKÁJA

A hazai szakirodalomban a szerző elsőként foglalkozik a vállalkozás kérdéseivel. A vállalkozást döntési, cselekvési folyamatként értelmezi, amely a technológia fejlesztésére, a vállalat innoválására, új termékek előállítására, s ennek révén a vállalat tartós fennmaradásának biztosítására irányul. Újszerű könyvében az a közelítés, amely a vállalkozási döntések meghozatalában összekapcsolja egymással az érdekeltséget, a fejlesztéspolitikát, a finanszírozási rendszert, az árpolitikát és a költséggazdálkodást. Úgy véli, a hatékony vállalkozói döntéseket stratégiai költségtervezésre és árpolitikára kell építeni, amelynek fontos segédeszköze az általa javasolt ún. funkcionális költségelemzés. Az új módszer a külön-külön már alkalmazott határelemzést és az értékelemzést foglalja magasabb egységbe, és segítségével a termék egész életciklusára megtervezhetők a mindenkori várható költségek. A módszer azonban nem pusztán a várható költségek számítását célozza, hanem olyan gyártástechnológiai beruházási és termékkiviteli alternatíva kiválasztását is, amelynek eredménye az optimális termékköltség, vállalati jövedelem.

A vállalkozás jövedelmezőség-, illetve hatékonyságorientált, ehhez pedig az árstratégia keretén belül vizsgálni kell, milyen termékkiviteli alternatívák biztosítják a legjobb vevői értékelést, s így a mindenkori lehető legkedvezőbb árat. A szerző a vállalati ármagatartás elveit is magába foglaló árstratégiát a következőkre építi: az értékelemzésre, a várható inflációs hatások továbbgyűrűztetési, illetve ellensúlyozási lehetőségeinek vizsgálatára, a kínálati volumenváltozás várható árhatására, s az árrétegző árpolitika lehetőségeire.

A könyv a termelési, a beruházási és az értékesítési stratégia vállalkozói döntés keretében történő jobb megalapozását szolgálja, ezért számít valamennyi gazdálkodási és irányító szerv gazdasági szakembereinek érdeklődésére, sőt az érintett témákkal elméleti szinten foglalkozók figyelmére is.

230 l., kötve 25.-Ft.

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

CSIKÓS-NAGY BÉLA:

Tízéves a magyar gazdasági reform

Magyarország tíz évvel ezelőtt nagyszabású gazdasági reformot hajtott végre: az állam azóta a vállalatoknak adott közvetlen tervutasítások helyett túlnyomórészt *közgazdasági eszközökkel* szabályozza a vállalatok tevékenységét.

A gazdaságpolitika rendkívül gazdag eszköztárát a termelési és elosztási politika, az ár- és jövedelempolitika, valamint a költségvetési és pénzpolitika összegezi. Amikor az állam a gazdasági folyamatok szabályozásakor közgazdasági eszközökre kíván támaszkodni, arra törekszik, hogy *maximálisan kihasználja a közvetett szabályozók nyújtotta lehetőségeket,* közvetlen utasításokat pedig csak ott és akkor alkalmazzon, ahol és amikor a közvetett szabályozás nem bizonyul hatékonynak. Ezért tulajdonít a magyar gazdaságpolitika megkülönböztetett jelentőséget a pénzügyi politikának, ezen belül is a gazdasági ösztönzéshez szorosan kapcsolódó szabályozóknak.

Végső soron azoknak a progresszív elemeknek az aktivizálásáról van szó, amelyek a nyereségérdekeltségen alapuló vállalati önállóság, a döntésekért viselt felelősség és a kockázatvállalás megvalósulása nyomán működésbe lépnek.

Ilyen gazdaságirányítási rendszerben a *tervszerűség fokát* nem az méri, hogy mennyiben igazodnak a vállalatok az állam által a középtávú vagy az éves operatív tervben rögzített egyes tervmutatókhoz. Ha ugyanis megváltozik a körülményeknek az az együttese, amit az állami tervezés alapul vett, akkor éppen bizonyos tervmutatóktól való eltérés jelentheti a tervszerűség magasabb fokát. A közgazdasági eszközökön alapuló szabályozásnak éppen a változó viszonyokhoz való rugalmas alkalmazkodás a lényege, amely a társadalmi és a vállalati érdek egyeztetésével valósítható meg.

Különösen fontos a változó feltételekhez való rugalmas igazodás a *külkereskedelemérzékeny magyar népgazdaság* szempontjából. Amikor a megtermelt nemzeti jövedelemnek mintegy a felét a nemzetközi árucsere közbeiktatásával realizáljuk, a gazdasági hatékonyság is csak a nemzetközi munkamegosztásban mért versenyképesség figyelembevételével mérhető. A nemzetközi versenyben helytállni pedig csak a makro- és mikroszinten hozott döntések megfelelő harmonizálásával, kellő koordinálásával, a széles társadalmi alapon nyugvó operatív gazdaságszervező munka kibontakoztatásával lehet.

★

Az 1968. évi gazdasági reformra tízéves távlatból már úgy tekinthetünk, mint rendkívül sikeres kezdeményezésre. A sikerben nagy része volt a gondos előkészítésnek és annak a szoros együttműködésnek, amely a párt-, az állami és a vállalati funkcionáriusokat átfogó széles körben megvalósult. A siker alapja azonban mindenekelőtt a gazdasági reformot megalapozó történeti folyamat. Magyarországon még az ötvenes évek elején is, amikor a részletes tervutasításokon alapuló szabályozást a legmerevebben alkalmazták, érvényesült az az elv, hogy fogyasztási cikket csak a kereskedelmi vállalatokkal kötött szállítási szerződésekben foglalt összetételben szabad gyártani; függetlenül attól, hogy milyen termelési feladatokat írnak elő a felügyeleti szervek az iparvállalatok számára.

A magyar gazdaságirányítás rendszere már 1957-ben kimozdult korábbi merevségéből, gyakorlatiasabbá vált. Az 1956. évi ellenforradalmi események után a Magyar Szocialista Munkáspárt *új gazdaságpolitikát* hirdetett és valósított meg. Ezzel összhangban az állam új kritériumokat határozott meg a népgazdaság tervezése számára, és új alapokra helyezte a népgazdaság irányítását. Már az idő tájt a szocialista tervgazdaság olyan modellje lebegett a szemünk előtt, amelyben a gazdasági fejlődés a társadalom kezdeményező közreműködésével és a kiegyensúlyozottság alapján megy végbe.

Megszűnt a kisárutermelő mezőgazdasággal szembeni diszkrimináció; a kötelező termékbeadást állami szabadfelvásárlás váltotta fel. A mezőgazdaság ennek nyomán a fejlődés útjára lépett, majd a szinte robbanásszerűen végbement szocialista nagyüzemi átszervezéssel teljesen új lehetőségek tárultak fel a mezőgazdaság előtt.

A népgazdaság állami szektorában a tervezési és szabályozási rendszerek egységének megőrzése mellett a korábbinál nagyobb vállalati önállóság bontakozott ki. Csökkent a kötelező vállalati tervmutatók száma. Megszűnt az egységes központi bértarifa. A bérezés alapfeltételeire vonatkozó állami előírások, a munkakörönként megállapított felső és alsó bérhatárok, valamint a vállalati átlagbérszabályozás korlátai között megvalósult az autonóm vállalati bérszabályozás. Kibontakozott a vállalati nyereségérdekeltség és bevezettük a dolgozók nyereségrészesedését.

Az 1968. évi gazdasági reform az így kialakult helyzetet összegezte és figyelembe vette a jövő követelményeit. A hatvanas évek második felében már azt is figyelembe kellett venni, hogy a népgazdaság extenzív irányú fejlesztésének tartalékai kimerülőben voltak; a fejlesztés intenzív szakaszára való áttérés, a hatékonyság következetesebb érvényesítése objektív szükségszerűséggé vált.

A mezőgazdaság állami irányításának közgazdasági szabályozókra való alapozása az 1957. évet követően nyilvánvalóvá tette ennek az irányítási rendszernek nagy fölényét a régivel szemben. Már az meglepetést okozott, hogy az új szabályozási rendszerben szinte „magától" oldódott meg a mezőgazdaság szocialista alapon történő átszervezése. Kiderült az is, hogy a mezőgazdasági termelés szerkezete az új helyzetben jobban igazodott a központi állami tervekhez, mint korábban, amikor a vetési kényszer, a termelési előírás, a kötelező beadás és a forgalmi korlátozás adminisztratív eszközökkel igyekezett szabályozni a falu és a város kapcsolatát. Kézenfekvő volt a következtetés: ha a szervezettség

alacsonyabb fokán álló mezőgazdaságban a közgazdasági eszközökön alapuló szabályozás ilyen sikereket képes felmutatni, miért kellene azt vitássá tenni az állami iparban, ahol a fejlett intézményi rendszer és a magas fokú szervezeti integráció rendkívül megkönnyíti a gazdasági folyamatok rendszeres nyomon kísérését, a központi ellenőrzést, nem utolsósorban a konzultációk révén lehetséges befolyásolást. Itt még azt is figyelembe kell venni, hogy a tervutasításos mechanizmus a vállalati szférában erős korlátokat állított az üzemi demokrácia kibontakozásának. A reform így a gazdasági életben a szocialista demokrácia erősítése szempontjából is fontosnak tűnt.

★

Az 1968. évi gazdasági reformot bizonyos gyakorlati problémák jelentkezése szempontjából *többször érte bírálat.* A kritika az első években különösen erőteljes volt. Ebben szerepet játszott, hogy a termelés dinamikája átmenetileg mérséklődött, a termelékenység emelkedésének viszonylagos súlya a növekedés tényezői között csökkent, a gazdaság túlfűtöttségét a beruházások területén nem sikerült mérsékelni. Ám akik e kedvezőtlen jelenségek láttán a reform ellen szót emeltek, több tényezőt figyelmen kívül hagytak. Hogy csak a legfontosabbra utaljunk: (1) a gazdasági reform elvileg 1965-ben került elfogadásra és a népgazdaság ennek nyomán már 1968 előtt — különösen azonban 1967-ben — rendkívül dinamikusan fejlődött; (2) az új gazdaságirányítási rendszer bevezetésével egyidejűleg megkezdődött az átállás a 48 órás törvényes munkahétről a 44 órásra; (3) 1967-ben bevezettük a gyermekgondozási segélyt.

A törvényes munkahét csökkentése a kapacitás csaknem 10 százalékának elvesztését jelentette, amit a munkatermelékenység javulásával csak fokozatosan lehetett ellensúlyozni. A gyermekgondozási segély döntően a női munkaerőt foglalkoztató könnyűiparban kiélezte a munkaerő-ellátás gondjait, mivel sokan éltek a munka átmeneti abbahagyásának lehetőségével.

Az 1967—1974. évekre kiterjedő elemzés már világosan megmutatta az új gazdaságirányítási rendszerben kibontakozott rendkívül pozitív változásokat. A gazdasági növekedés évi átlagos üteme érezhetően felgyorsult a megelőző időszakhoz képest; a munkatermelékenység fokozatosan a gazdasági növekedés kizárólagos forrásává vált; megszünt a tőkés fizetési mérleg hiányának korábban krónikus problémája; a fejlődés kiegyensúlyozott alapokra helyeződött; sikerült szert tenni valamelyes devizatartalékra is; meggyorsult az életszínvonal emelkedése; lényegesen javult a lakosság áruellátása; csökkent, illetőleg néhány tipikus termékre korlátozódott az áruhiány. Okkal és joggal nevezhetjük *a gazdaságtörténetnek ezt az időszakát a magyar gazdaság aranykorszakának.*

Ebben a kiegyensúlyozott fejlődési folyamatban az *1973. évi olajárrobbanás* okozott törést. A világpiacon kialakult új árviszonyok kiélezték azt a szerkezeti problémát, amely már korábban is aggodalomra adott okot, de amely az új viszonyok között szinte egycsapásra számottevően rontotta a külkereskedelmi cserearányt.

A nemzetközi munkamegosztás feltételeinek alapvető, a magyar népgazdaság szempontjából kedvezőtlen változása szükségessé tette *a gazdaságirányítási rendszer ismételt értékelését.* Ilyen jellegű eszmecserék során persze — és ez szinte elkerülhetetlen — szélsőséges nézetek is felmerülnek. Volt olyan vélekedés, miszerint a tervgazdaság önmagában képessé teszi az államot, hogy a szocialista társadalomtól távol tartsa a világpiacról kiinduló kedvezőtlen hatásokat. Ez nyilván képtelen állítás, ami a gazdasági interdependenciák fogyatékos ismeretéről tanúskodik. A szocialista tervgazdaság csak arra teheti képessé az államot, hogy a világpiaci hatásokat szabályozott módon, a társadalmi érdek figyelembevételével juttassa érvényre. Van lehetőség a kedvezőtlen hatások késleltetésére is. De a hátrányokkal számolni kell, és azokra a gazdaságpolitikai döntések meghozatalakor figyelemmel kell lenni.

A vitákban elhangzott olyan vélekedés is, hogy a világpiacon számunkra megromlott helyzetben az 1968. évi gazdasági reformmal bevezetett új gazdaságirányítási rendszer nem tartható. *Voltak tehát, akik úgy vélték: vissza kell térni a központi, kötelező tervmutatókon alapuló állami irányításhoz.* E nézet helyességét nem volt túl nehéz cáfolni. Ha ugyanis nehézségek vannak, és ezeket csak a világgazdaságban végbemenő változásokhoz való rugalmas alkalmazkodás útján lehet leküzdeni, akkor nyilván nem jelenthet megoldást egy olyan mechanizmus, amely a világgazdasági impulzusokra való reagálás kényszerét intézményesen megszünteti, ahelyett, hogy ezt fokozná. *Végül is uralkodó álláspontként formálódott meg, hogy az 1968. évi gazdasági reform szellemében, az ennek alapjául szolgáló munkahipotézisek következetesebb alkalmazásával kell az 1976—1980 közötti időszakot felölelő V. ötéves terv céljait érvényre juttatni.*

★

Ha az állam nem kötelező tervmutatókkal, hanem gazdasági eszközökkel szabályozza a gazdasági folyamatokat, akkor természetszerűen vigyázni kell arra, hogy *az ár megfelelően töltse be orientáló szerepét a gazdasági döntésekben.* Ezt a feladatot az ár 1974-ig kielégítően oldotta meg. A fordulópontot a világpiaci infláció felgyorsulása okozta. Ennek lehetőségével az 1968. évi gazdasági reform nem számolt. Így nem is állhatott rendelkezésre olyan racionális rendszer, amely a külkereskedelmi és a belső árak összekapcsolásának tartós szabályozójaként alkalmazható olyan körülmények között is, amikor az országon belüli viszonylagos árstabilitást a világpiaci infláció mellett kell érvényesíteni. A *viszonylagos árstabilitás* megőrzésére így nem volt más módszer, csak az importár-emelkedés semlegesítése költségvetési dotációval. 1973-ban a külső inflációs rátának 30 százalékát, 1974-ben már 70 százalékát kellett közömbösíteni. Ezzel azonban rendkívül meggyengült az ár orientáló szerepe a racionális gazdasági döntésekben, hiszen az infláció a viszonylagos árak változásával emeli az árszínvonalat.

Miután eldőlt, hogy a gazdasági eszközökön alapuló állami irányítás marad érvényben, *új árpolitikai koncepció* sürgős kidolgozása vált szükségessé. Ez 1975-ben meg is kezdődött. Lényeges elemei a következőkben foglalhatók össze:

1. a tartós külpiaci ártendenciák (megváltozott árarányok) beépítése a magyar árrendszerbe, szakaszos árrendezésekkel;

2. aktív árfolyampolitika; a magyar valuta (a forint) időszakonkénti felértékelése abból a célból, hogy a belföldi és a külkereskedelmi ár kapcsolata a világpiaci árak emelkedésénél alacsonyabb belföldi árszint-emeléssel valósulhasson meg;

3. a változó termelői árarányoknak a fogyasztói árarányokban való kifejezése és a fogyasztási szerkezetnek ezen alapuló befolyásolása.

Ezt az új árpolitikai koncepciót a politika nemcsak elfogadta, de megvalósítását sürgősnek is minősítette. Ezzel kapcsolatban 1975-ben és 1976-ban jelentős árintézkedések történtek. Mindezek révén felgyorsult az áremelkedés. A jelenlegi világpiaci inflációs ráta mellett Magyarország csak a fogyasztói árszínvonal évi átlagos 3,5 százalék körüli emelésével képes az ármechanizmust működésben tartani, a gazdaságirányítási rendszerben a központi utasításos szabályozáshoz való visszatérést elkerülni. Ezt az 1976—1980 közötti időszakot felölelő V. ötéves terv figyelembe is vette. A nominálјövedelmek és a nominálbérek ennek megfelelően emelkednek.

★

Amíg a hatvanas években a reformintézkedés helyességét kérdőjelezték meg, addig *napjainkban azt vetik fel, hogy gyakorlatilag az állami irányítás már régen letért a reform által kijelölt útról.* Ez a feltételezés naivitás. Nagyon is világosan adódik a különbség az irányítás régi és új rendszere között. Az egyik esetben az állam a népgazdasági terv egész mutatórendszerét az intézményi rendszer követelményeinek megfelelően bontja le a vállalatokig, s a gazdaság menedzselésének, a folyamatok megfigyelésének és az operatív beszámoltatásnak egész mechanizmusa ehhez igazodik. Az utóbbi esetben az állam a központi tervezés rendszerében — a fontosabb vállalatokkal való konzultációkra is támaszkodva — megfogalmazza a népgazdaság tervszerű fejlődésének folyamatait, anélkül azonban, hogy tervdirektívákra alapozná a vállalati munka minősítését.

Már nagyobb a jogosultsága annak a kritikának, hogy *a gazdaságirányítás az eredetileg elképzeltnél* — és talán a szükségesnél — *szélesebb körben alkalmaz direkt szabályozókat.* Ezt azonban helyesen kell értelmezni. Nem annyira visszalépésről, mint inkább a remélt előrelépés elmaradásáról van szó.

Az új szabályozási rendszer indításakor két körülményre kellett figyelemmel lenni. Először arra, hogy a gazdaság indirekt úton való szabályozása *fejlett monetáris rendszert feltételez,* amelynek megteremtése nem egyszerűen csak állami elhatározás kérdése. Külkereskedelemérzékeny gazdaságban ehhez nagyfokú társadalmi mobilitás, gazdasági kiegyensúlyozottság és exportpotenciál szükséges. E képességekre pedig éppen az új gazdaságirányítási rendszer felhasználásával kívántunk fokozatosan szert tenni. Másodszor, világos volt előttünk, hogy a szocialista gazdaság tervszerű szabályozása lehetetlen direkt eszközök igénybevétele nélkül. Ha ugyanis a társadalmi érdeket komplex népgazdasági terv konkretizálja, olyan célmegjelölések is történnek, amelyek megvalósítására a pénzügyi politika eszközei nem elegendőek. De akkor arra gondoltunk, hogy a nem pénzügyi eszközökre jobbára csak a makrostruktúra átalakítási folyamatában, e folyamat tervszerűségének biztosításához lesz szükség.

Az új szabályozási rendszerre való zavartalan átmenet érdekében az elvileg helyesnél szélesebb körben épültek be a mechanizmusba direkt szabályozók. A mechanizmusba épített direkt eszközök egy részét — anélkül, hogy ennek körét pontosan körülírtuk volna — „fékeknek" minősítettük, arra gondolva, hogy ezeket néhány évi átmenet után (esetleg már a hetvenes évek elején) ki lehet majd iktatni a mechanizmusból. *Ezt a hipotézist nem sikerült a gyakorlatba átültetni.* Néhány régtől fennálló probléma a vártnál makacsabbnak bizonyult, leküzdésük a korábban feltételezettnél hosszabb időt igényel. Emellett új problémák is felmerültek, amelyeknek megoldása a szabályozási rendszerben korrekciókat tett szükségessé. Ezek a korrekciók általában növelték a szabályozás direkt eszközeinek a szerepét. Az új gazdaságirányítási rendszer működőképességének fenntartása így — sajátos módon — együtt járt az alapjául szolgáló elvek érvényesülésének korlátozásával.

Most folyik az 1981—1985 közötti időszakot felölelő VI. ötéves terv koncepcionális megalapozása. Ennek kapcsán a mechanizmus tökéletesítésének kérdései újólag a figyelem előterébe kerülnek. Indokolt a mechanizmus „tökéletesítéséről" beszélni, hiszen a gazdasági reform alapelvei beváltak, s ezt az MSZMP legutóbbi kongresszusa is megállapította. Éppen ezen elvek alapján kell a mechanizmus elemeit időről időre a gyakorlati igényeknek megfelelően változtatni, fejleszteni.

Tóth Tamás:

A VÁLLALATI KÜLPIACI POLITIKA ÉS ESZKÖZEI

A mű a „Szocialista vállalat" országos kutatási főirány keretében készült, és mind hazai, mind nemzetközi összefüggésben vizsgálva új kezdeményezés. A kötet gondolatmenetét a szerző alapos gyakorlati részkutatásaira alapozta, s az elméleti elemzés révén az általánosítás megfelelő szintjéig fejlesztette. Az egyes témák kifejtése során először az elméleti kereteket vázolja, majd erre építi módszerelméleti fejtegetéseit. Ezeket egyrészt az empirikus kutatásokból vett gyakorlati példákon illusztrálja, másrészt sémákon, módszertani bemutatással egészíti ki.

A könyv három részből áll. Az első részben a témaválasztás indokai és a téma elméleti keretei szerepelnek. A második részben a vállalati külpiaci tevékenység megalapozásáról, a külföldi piacok megismerésének eszközeit mutatja be a szerző. Végezetül utal a további kutatási és gyakorlati feladatokra, s ezek keretében tömören vázolja, hogy — alapjában tőkésexport-orientált — kutatásait a szocialista világpiacon hogyan lehet továbbfejleszteni és alkalmazni.

A könyvben jelentős helyet kap a külkereskedelmi vállalati tevékenység elemzése, így a külkereskedelmi monopólium, a külkereskedelmi vállalati szolgáltatás értelmezése, a cselekvési terület körülhatárolása, az üzletpolitika körvonalazása, valamint e téren az elmélet és a gyakorlat szembesítése.

A kézikönyv egyaránt hasznos ismereteket nyújt közgazdászok, külkereskedelmi vállalatok, exportra termelő ipari vállalatok vezetői és dolgozói, tudományos kutatók, egyetemi oktatók és hallgatók számára.

287 l., kötve 59.-Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

SIPOS ALADÁR:

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a szocialista gazdaság*

Az emberiség történetében vannak fejezetek, amelyek iránt kortól függetlenül mindig eleven az érdeklődés, újólag foglalkoztatják a nemzedékeket, mert a történtek rendkívüli helyet foglalnak el a társadalmi-gazdasági fejlődésben. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom által elindított fordulat ilyen fejezete az emberiség krónikájának. A történelem előrehaladásával egyre mélyebben és világosabban tárulnak fel a Nagy Október következményei, amelyek nemcsak alapjaiban rázták meg a kizsákmányolás, az elnyomás társadalmi rendszerét, hanem gyökeres fordulatot jelentettek az emberiség történetében. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom határkő, amely a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet korszakának a kezdetét jelenti. Eredményeként a szocializmus elméleti programból gyakorlati feladattá vált és megszületett a világ első szocialista állama, a Szovjetunió. A szocializmus azóta világrendszerré fejlődött és egyre inkább meghatározza korunk társadalmi arculatát.

Amikor a haladás hívei világszerte megemlékeznek a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 60. évfordulójáról, elismeréssel adóznak azoknak az elévülhetetlen történelmi tapasztalatoknak, amelyek a Szovjetunióban ez idő alatt a társadalmi-gazdasági élet legkülönbözőbb területein — köztük a szocialista gazdaság kiépítésében, fejlesztésében is — felhalmozódtak. „Ez a tapasztalat — írta Lenin már a történelmi sorsforduló elején — nem megy feledésbe" „... ezt a tapasztalatot elvenni nem lehet, bármi történjék is, bármily nehezek legyenek is az orosz forradalom és a nemzetközi szocialista forradalom sorsfordulatai. Ez a tapasztalat, mint a szocializmus vívmánya, bekerült a történelembe és ezen a tapasztalaton fogja a jövendő nemzetközi forradalom felépíteni a maga szocialista épületét."[1]

Az Októberi Forradalom eseményeinek és következményeinek tanulmányozása kapcsán arról győződhettünk meg, hogy azok sokrétűségét könyvek tucatjai sem meríthetik ki. Ez mindenekelőtt azzal kapcsolatos, hogy e forradalomban vetődtek fel és oldódtak meg azok a kérdések, amelyek a XX. század emberének kulcsproblémái voltak és ma

* A Magyar Tudományos Akadémia, az MSZMP KB Párttörténeti Intézete, az MSZMP Politikai Főiskolája és az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete 1977. október 26—27-én tudományos ülést tartott. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom 60. évfordulója alkalmából rendezett plenáris, illetve a közgazdasági szekció ülésén elhangzottak közül most Sipos Aladárnak a plenáris ülésen elhangzott előadását és Nyers Rezsőnek, valamint Barla-Szabó Ödönnek a közgazdasági szekció ülésén elmondott korreferátumait közöljük.

[1] Lenin Művei. 27. kötet, Szikra, 1952. 419—420. l.

is azok. Másfelől az Októberi Forradalomnak számtalan új vonása tárulhat elénk, amelyek elkerülték figyelmünket, vagy amelyeket más megvilágításban látunk.

Az egyik ilyen lényeges aspektus a Nagy Októberi Szocialista Forradalomból következő nemzeti sajátosságoknak és nemzetközileg is érvényes törvényszerűségeknek az összefüggése. Ezeket az összefüggéseket ugyan korábban is tanulmányoztuk, de napjainkban rendkívül időszerűek, hiszen ma is az ideológiai harc reflektorfényében állnak.

Kétségtelen, hogy az egyes országokban óriási jelentőségűek a szocialista gazdaság építése és fejlesztése szempontjából is azok a *közvetlen tapasztalatok,* amelyek a saját gyakorlat eredményei. E tapasztalatokban élnek a tömegek, ezek a legfrissebbek, és ezek alapján alakulnak ki a különféle nemzeti hagyományok. Ennek elismerése mellett is hangsúlyozni kell, hogy a szocialista világrendszer országaiban a szocializmus építésének, a gazdaság fejlesztésének sikere óriási mértékben függ attól, hogy az egyes országok mennyire tudják *tudományosan általánosítani és alkotóan alkalmazni* más országok gazdag tanulságait, a szocializmus építésének nemzetközi törvényszerűségeit. Ezért az új társadalom sikeres építésében felhalmozott tapasztalatok nemzetközivé tétele a szocialista gazdaság fejlesztésének igen fontos tényezője. A kollektív tanulságok alkotó felhasználása gyorsíthatja a szocialista gazdaság fejlődését. „A szocialista építésben szerzett tapasztalatok nemzetközivé tételének óriási társadalmi jelentősége teszi érthetővé, hogy ezen a területen miért bontakoztak ki széles körű elméleti viták, csaptak össze különböző nézetek, miért dúlt és dúl ma is heves ideológiai harc. Hiszen a szocialista építés tapasztalatainak nemzetközivé tétele elméleti síkon nem más, mint a marxista elmélet alkotó továbbfejlesztése, elavult tételektől való megszabadítása és gazdagítása olyan új következtetésekkel, amelyeket maga az élet diktált, gyakorlati síkon pedig az elmélet összekapcsolása a legidőszerűbb társadalmi szükségletekkel, a marxista következtetések átültetése a reális valóságba"[2] Soha le nem zárható folyamat ez, mert a társadalmi-gazdasági fejlődés minden újabb fokán sajátos problémák merülnek fel és oldódnak meg, s közben újabb országok lépnek a szocializmust építő országok táborába, s mindennek következtében további ismeretekre teszünk szert.

A szocialista gazdaságfejlesztés tapasztalatainak nemzetközivé tétele alapvetően elméleti és gyakorlati folyamat, ennek során egyik ország általános érvényű módszerei nemcsak elméleti közkinccsé válnak a többi országban, hanem gyakorlatilag is hasznosítják őket, azon elv alapján, hogy „gazdagítani az egész szocialista közösséget valamennyi ország, az egyes országokat az egész közösség legjobb tapasztalataival".

A szocializmus építése szempontjából, a tapasztalatok nemzetközivé tételében különösen fontosak a pozitív eredmények. De pozitív jelentősége lehet a sikertelen gyakorlatnak is, mivel tanulságul szolgálhat valamennyi ország számára: „*nagy vereségek* után minden hadsereg rendkívül tanulékony" (Marx). Lenin pedig így írt erről: „Amikor a tegnap hibáit elemezzük, tanulunk ebből, hogy ma és holnap elkerüljük a hibákat."[3] Természetesen a hibák elemzése csak akkor párosulhat

[2] A. Butenko: A szocialista társadalmi rendszer. Kossuth Könyvkiadó, 1977. 36. l.
[3] Lenin Összes Művei. 34. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1967. 259. l.

pozitív eredményekkel, ha levonjuk a szükséges következtetéseket. „Erőnk abban volt és abban lesz — hangsúlyozta Lenin —, hogy teljesen józanul mérlegeljük a legsúlyosabb vereséget is, a tapasztalatból tanuljuk meg, mit kell tevékenységünkben megváltoztatnunk. Éppen ezért beszéljünk nyíltan. Ez nemcsak az elméleti igazság szempontjából, hanem gyakorlati szempontból is érdekünk és fontos nekünk. Nem tanulhatjuk meg, hogyan oldjuk meg ma új módszerekkel feladatainkat, ha a tegnapi tapasztalatok alapján nem ismertük fel, hogy a régi módszereink helytelenek voltak."[4]

A szocialista gazdaság építésében szerzett tapasztalatok különösen fontos helyet foglalnak el a munkásosztály, a dolgozók forradalmi harcában. Éppen ezért felbecsülhetetlen nemzetközi jelentőségük van azoknak a tanulságoknak, amelyek a Szovjetunióban halmozódtak fel, abban az országban, amely a győzelmes Októberi Szocialista Forradalom után elsőként építette fel a szocializmust és napjainkban a kommunizmus anyagi-technikai bázisának megteremtésén munkálkodik. A Forradalom győzelmének 60. évfordulóján már történelmi távlatokból ítélhetjük meg a Szovjetunió társadalmi-gazdasági tapasztalatainak általános érvényességét és jelentőségét a szocialista gazdaság mozgástörvényeinek érvényesülése szempontjából.

★

Ismeretes, hogy Marx és Engels úgy vélték, hogy a szocialista forradalom a legfejlettebb tőkésországokban egyidejűleg fog győzni és azt is feltételezték, hogy ezekben az országokban a kapitalizmus előtti formák szerepe nem lesz jelentős és a győztes proletárforradalmaknak külső fegyveres támadástól sem kell tartaniok.

Az imperializmus korszakában azonban a szocialista forradalom történelmi feltételei megváltoztak. Az imperializmus leggyengébb láncszeme egy gazdaságilag viszonylag fejletlen ország — Oroszország — lett, amelynek gazdaságában rendkívül jelentős volt a prekapitalista formációk súlya. A szocialista forradalom tehát először egyetlen és gazdaságilag elmaradott országban győzött. Emellett Oroszország részt vett az első világháborúban, ezért a béke megteremtése a szocializmus építésének alapvető külső feltétele volt. Mindennek következtében a győztes szocialista forradalomnak olyan feladatokat kellett napirendre tűznie, amelyekre Marx és Engels nem is gondolhatott: békét kellett teremtenie. A belső ellenforradalmi erőkön kívül fel kellett számolni a külföldi intervenciót is, helyre kellett állítani a háborús károkat szenvedett népgazdaságot. Ily módon a szocialista gazdaság kiépítése rendkívül kedvezőtlen történelmi feltételek mellett kezdődhetett meg. Hátrányt jelentett az is, hogy a Szovjetunió hosszú ideig az egyetlen szocializmust építő ország volt. Ez az egyedüllét nemcsak azt jelentette, hogy az imperializmus nyomása óriási erővel nehezedett rá, hanem azt is, hogy a szocialista gazdaság építésének szovjet gyakorlatát sem volt mód összevetni más szocialista ország tapasztalataival, ami kétségtelenül nehezebbé tette az építőmunkát.

Ilyen volt tehát a történelmi helyzet, amikor az 1917-es oroszországi Októberi Szocialista Forradalom győzelme nyomán a történelem-

[4] Lenin Összes Művei. 44. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1975. 203. l.

ben először került napirendre a szocialista társadalom, a szocialista gazdaság gyakorlati felépítésének világtörténelmi feladata. E gigászi feladat megvalósításához Szovjet-Oroszország kommunistái Lenin vezetésével fogtak hozzá.

Lenin már 1918-ban „A szovjethatalom soron levő feladatai" című munkájában vázolta a békés szocialista építő munka tervét. Ennek lényege abban foglalható össze, hogy „meg kell valósítani a termékek termelésének és elosztásának legszigorúbb és mindenre kiterjedő nyilvántartását és ellenőrzését, fokozni kell a munka termelékenységét, *társadalmasítani* kell a termelést gyakorlatban".[5] Lenin kidolgozta a termelési eszközök társadalmasításának és az általános munkakötelezettségnek, a demokratikus centralizmusnak és a vállalatok munkásellenőrzésének, a munkatermelékenység emelésének, valamint a munkaverseny megszervezésének programját. Behatóan foglalkozott a bankok államosításával, illetve azzal a kérdéssel, hogy hogyan válhatnak a bankok a szocialista társadalmi számvitel intézményeivé. Felvetette a külkereskedelem állami monopóliumának megteremtését, a pénzforgalom állami ellenőrzését, a polgári szakemberek bevonását az építőmunkába, a vagyon- és jövedelemadó kirovását a burzsoáziára stb.

Lenin a Forradalom győzelme után haladéktalanul megkezdte a szocializmusra vonatkozó általános nézetek konkretizálását, a szocialista átalakulás konkrét programjának kidolgozását. Természetesen elméleti téren nem kis nehézséget jelentett, hogy a szocializmusra vonatkozó általános elképzelések nem tisztázták, hogy az új társadalmi rendszert milyen konkrét utakon, milyen társadalmi-gazdasági és szervezeti formákban kell létrehozni. „Mi ismerjük a szocializmust — írta Lenin — de nem tudjuk, hogyan kell szervezni milliós méretekben, nincsenek ismereteink a termelés és a termékelosztás megszervezése stb. terén. A régi bolsevik vezetők erre nem tanítottak meg bennünket. A bolsevik párt ezzel történelme során nem dicsekedhet. Ezt a tanfolyamot még nem jártuk ki."[6] Vagyis az általános elvekre és Szovjet-Oroszország valós tényeire támaszkodva kellett hozzálátni a szocializmus konkrét útja kidolgozásához.

A szovjethatalom első éveiben (1917—1920) Lenin Marxnak és Engelsnek a kommunizmus első fázisára vonatkozó alaptételeiből indult ki, és a szocialista építés következő konkrét programját követte: az új társadalom felépítése annyit jelent, hogy meg kell teremteni az egész ország méreteiben egységes termelő és fogyasztási szövetkezetet az összes termelési eszközök egységes társadalmi össznépi tulajdonával, egységes állami tervvel, amely szabályozza az egész termelést és elosztást, s amely a munka és a fogyasztás legszigorúbb nyilvántartására és ellenőrzésére épül. Ez az egységes szövetkezet, amely egyesíti a termelő és fogyasztási kommunák ezreit, amely olyan osztálynélküli társadalmat testesít meg, ahol nincs árutermelés, nincsenek áru- és pénzviszonyok, hanem közvetlen termékcsere folyik, s amelyet az eggyé olvadt szovjetek, szakszervezetek és szövetkezetek irányítanak — ez a kommunizmus első fázisa: a szocializmus.[7]

[5] Lenin Összes Művei. 36. kötet, Kossuth Könyvkiadó, 1972. 159. l.
[6] I. m. 242. l.
[7] A. Butenko: I. m. 230. l.

Tömören összefoglalva a szocializmus ilyen felfogása jelentette azt az elméleti bázist, amelyre a forradalom győzelmét követő első években a gyakorlat támaszkodhatott. A három évig tartó polgárháború és intervenció, valamint a nyomukba beálló gazdasági bomlás megakadályozta, hogy ez az elképzelés „tiszta" formájában érvényesüljön. A rendkívüli körülmények következtében a város és a falu, a munkásosztály és a parasztság között tervbe vett termékcsere helyett a *hadikommunizmus* idején az egész ipart a fehérgárdisták és az intervenciósok szétzúzásának szolgálatába kellett állítani. A szovjet kormány nemcsak a nagyipart államosította, hanem a közép- és kisipart is. Így a szovjet állam saját kezében összpontosította az ipari termelést. Az ipar irányítását szigorúan centralizálták. Rendkívül fontos volt a polgárháború idején az élelmezés kérdése. Bevezették a gabonamonopóliumot, megtiltották a termékek magánkereskedelmét, az élelmiszer-feleslegeket kötelezően be kellett szolgáltatni az államnak, hogy biztosítsák a hadsereg ellátását, és megmentsék a munkásosztályt az éhhaláltól.

A szocialista átalakulás eddig nem járt útján haladva a polgárháború bonyolult körülményei között a szovjethatalom már fennállásának első éveiben rendkívül gazdag, világtörténelmi jelentőségű tapasztalatok birtokába jutott. Szovjet-Oroszország népei a lenini párt vezetésével nemcsak megdöntötték a kizsákmányolók hatalmát, hanem létrehozták a proletárdiktatúra központi és helyi, állami és társadalmi szerveinek rendszerét, kisajátították a burzsoázia és a földesurak tulajdonát, ennek eredményeként megteremtették a népgazdaság szocialista szektorát, a földet nacionalizálták és a parasztok megkapták azt ingyenes és örökös használatra. Mindezek alapján megkezdték a népgazdaság egész rendszerének átalakítását, állami tervet dolgoztak ki a munka és a fogyasztás mértékének nyilvántartására és ellenőrzésére.

A polgárháború befejezése után létrejött *új helyzet* megkövetelte a szocializmus általános marxista koncepciójának továbbfejlesztését. Lenin nagy érdeme, hogy a már meglevő gyakorlati tapasztalatok mélyreható elemzése alapján elsőként ismerte fel a szocializmus általános elmélete továbbfejlesztésének szükségességét, óriási elméleti bátorsággal és gyakorlati érzékkel hibásnak minősített több olyan elméleti tételt és gyakorlati intézkedést, amely a szocialista építésnek a kommunisták által addig elfogadott és a gyakorlati munkában követett koncepcióból fakadt. „Mi — mondotta 1921-ben —, akiket magasra emelt a lelkesedés hulláma, s akik felkeltettük a népben a lelkesedést előbb általános politikai, majd katonai téren, arra számítottunk, hogy közvetlenül e lelkesedés alapján megvalósíthatunk ugyanolyan nagy gazdasági feladatokat is (mint amilyen nagyok az általános politikai és katonai feladatok voltak). Arra számítottunk — vagy talán helyesebben: feltételeztük elégséges számítás nélkül —, hogy a proletárállam közvetlen parancsszavával meg tudjuk majd szervezni kisparaszti országunkban az állami termelést és az állami termékelosztást kommunista elvek alapján."[8] Továbbá: „1921 tavaszára kiderült, hogy az a kísérletünk, hogy ‚rohammal', vagyis a legrövidebb, leggyorsabb, legközvetlenebb úton

[8] Ua. 203. l.

térjünk át a termelés és elosztás szocialista alapjaira — hajótörést szenvedett."[9]

Lenin elévülhetetlen érdeme, hogy az akkori Szovjet-Oroszország hallatlanul bonyolult viszonyai között néhány év alatt kidolgozott egy sor olyan tételt, amelyet követve a Szovjetunió Kommunista Pártja elvezette a szovjet népet ahhoz a valóságos szocializmushoz, amelynek kortársai vagyunk. A szocializmus építésének ez a konkrét programja elsősorban a Lenin által kidolgozott és az OK(b)P X. kongresszusa által elfogadott „Új gazdasági politikában", valamint több ezt követő lenini műben jutott kifejezésre.

Lenin — noha korábban maga is osztotta azt a felfogást, hogy a termelési eszközök szocialista állami tulajdonának megteremtésével az árutermelésnek meg kell szűnnie — a *konkrét gazdasági viszonyok* elemzése alapján bebizonyította, hogy a szocializmus sikeres építése, a gazdasági növekedés a többszektorú átmeneti gazdaságban csak a piaci kapcsolatok fenntartásával valósulhat meg. „Ha nincs virágzó iparunk — írta —, amely úgy meg tudja szervezni a munkáját, hogy azonnal kielégítse a termékeivel a parasztságot, akkor semmiféle más útja nem lehet a munkások és a parasztok közti erős szövetség fokozatos fejlesztésének mint a kereskedelem útja, a földművelés és az ipar fokozatos felemelése mostani színvonaluk fölé, a munkásállam vezetésével és ellenőrzésével — semmiféle más út nincs. A feltétlen szükségszerűség vezetett bennünket erre az útra. És új gazdasági politikánknak csakis ez az alapja és a lényege."[10]

Lenin felismerte, hogy a *piaci* kategóriákat fel kell használni az állami vállalatok hatékony gazdálkodásának megszervezéséhez, a kisárutermelők — mindenekelőtt a parasztgazdaságok — termelésének fellendítéséhez és szövetkezetekbe való tömörítésük előfeltételeinek megteremtéséhez.

Az új gazdaságpolitika lenini koncepciója mesterien egyesítette a szocialista gazdaság építésének követelményeit Szovjet-Oroszország nemzetközi biztonságának megszilárdításával, tükröződött benne az a felismerés, hogy a szocializmus győzelméért folytatott harc nem valósítható meg a forradalom győzelme után fennmaradó két alapvető osztály, a munkásosztály és a parasztság szövetsége nélkül.

A szocializmus építésének e korszakát vizsgálva úgy gondolom megállapíthatjuk, hogy a szocializmus marxi koncepciója az 1920-as évek elején megszületett lenini művek révén nyerte el mai alapvető vonásait. Ezzel összefüggésben állapította meg Leonyid Brezsnyev, az SZKP főtitkára, az Októberi Forradalom 50. évfordulója alkalmából, hogy Lenin a NEP éveiben dolgozta ki „a szocialista gazdaságnak olyan elveit, amelyek teljesen megőrzik jelentőségüket napjainkban. A lenini tételek a központi tervezésnek és a dolgozók részéről megnyilvánuló kezdeményezés fejlesztésének összekapcsolásáról, az áru- és pénzkapcsolatok, az önálló gazdasági elszámolás, a munka anyagi ösztönzőinek felhasználásáról, az egész társadalom és minden egyes dolgozó érdekeinek összekapcsolásáról, ma is fontos irányjelzők pártunk gazdaságpolitikájában."[11]

[9] Uo.
[10] Lenin Művei. 33. kötet, Szikra, 1952. 145. l.
[11] L. Brezsnyev: A lenini úton. Kossuth Könyvkiadó, 1971. 238. l.

A húszas évek elején megfogalmazott lenini koncepció vizsgálatakor tehát nem elégséges annak megállapítása, hogy a NEP csupán irányvétel az átmeneti visszavonulásra, a burzsoáziának tett ideiglenes engedményekre, amelynek célja az erők átcsoportosítása és a termelés emelése a kapitalizmus elleni további támadás végett. Sokkal többről van szó! Az „új gazdasági politikára" vonatkozó lenini tanítások rendkívül fontosak a szocializmus egésze, a szocialista gazdaság építése szempontjából.

Az új gazdaságpolitikát nem az egyes nemzeti vonások, hanem alapeszméi teszik nemzetközi jelentőségűvé. Lenin e tanításával megalkotta a szocializmusba vezető átmenet gazdaságának *elméleti alapjait,* amelyek általános érvényűek azokra a szocialista forradalmakra nézve, amelyek fejletlen vagy közepesen fejlett tőkésországokban győzedelmeskednek, és számos olyan tanulság adódik ezekből a tételekből, amely a fejlett tőkésországok szocialista átalakítására is érvényes. A szocializmusba vezető átmenet gazdaságával kapcsolatos lenini tanítás tehát egyenes folytatása volt a szocialista forradalom egy és nem a legfejlettebb tőkésországban való győzelme lehetőségéről alkotott elméletnek, a marxizmus továbbfejlesztésének.

A Szovjetunióban, valamint azokban az országokban, amelyekben a második világháborút követően győztek a szocialista forradalmak, a szocializmus építésének gyakorlata igazolta Leninnek a szocializmusba vezető átmenet gazdaságáról alkotott elméletét.

Az elmúlt több mint félévszázadban nem egyszer viták voltak a lenini örökség értelmezését és hasznosítását illetően az említett kérdésekben is. Voltak és ma is vannak, akik az áru- és pénzviszonyok, az anyagi ösztönzés stb. fennmaradását a szocializmusban tagadták vagy lebecsülték, illetve a „kapitalizmus anyajegyeinek" fogják fel. Az ilyen koncepció hívei nem értik e kategóriák lényegét és azt sem, hogy az áru- és pénzviszonyoknak a szocialista gazdaságban teljesen más a tartalmuk, mint a kapitalizmusban, mert a termelési eszközök társadalmi tulajdonán alapulnak. A szóban forgó kategóriák feltételezik a szocialista állami tervezés elsődlegességét és e kategóriák érvényesülésének a szabályozását is. Vagyis azt mondhatjuk, hogy a szocialista termelési mód *immanens* vonása mind a bővített újratermelésnek különböző módszerekkel történő központi állami tervezése, irányítása, mind pedig az áru- és pénzviszonyok megléte, tudatos felhasználása. Azok a közgazdasági kategóriák tehát, amelyek a régi formában új tartalmat nyertek, valamint mind formájukban, mind tartalmukban új társadalmi-gazdasági jelenségek, mint a munkásosztály vezette dolgozók hatalma, a termelési eszközök szocialista tulajdona, a gazdasági fejlődés tervszerűsége stb., közösen alkotják a szocializmus természetét, *meghatározzák törvényszerűségeit és elveit.* Mindez azt jelenti, hogy a szocializmusnak megvan a maga saját gazdasági alapja, s ennek a kommunizmussal nemcsak közös vonásai vannak, hanem olyanok is, amelyek megkülönböztetik az utóbbitól. „Ezt az alapot itt nem a kommunista termelési viszonyok jelentik, hanem a szocialista termelési viszonyok a maguk sajátos elveivel és törvényszerűségeivel, amelyek nem holmi ‚rosszként', hanem mint saját szükséges elemeiket feltételezik a szocialista tulajdon reálisan létező formáit, az ennek megfelelő társadalmi és

osztálystruktúrát, a centralizált tervezés keretében felhasznált áru- és pénzviszonyokat, az önálló elszámolást, az anyagi ösztönzőket stb., amelyeket nem ‚leküzdeni' kell, hanem helyesen fel kell használni a társadalom érdekében. Ezeknek az elemeknek mindennemű adminisztratív ‚leküzdése' akarva-akaratlanul árt az új rendszer fejlődésének, nem a ‚kapitalizmus anyajegyei' ellen, hanem a szocializmus saját természetének egyik lényeges része ellen jelent harcot."[12]

A szocialista termelési mód létrejöttében döntő kérdés a termelési eszközök társadalmi tulajdonának megteremtése. De a szocialista társadalom megteremtése feltételezi a *nagyipar kiépítését* is. „Jól megszervezett nagyipar nélkül — írta Lenin — egyáltalán szó sem lehet szocializmusról."[13] Hangsúlyozom, hogy itt nemcsak az ipari termelésről van szó, hanem az iparszerű mezőgazdaság megteremtéséről is. Ismét hadd hivatkozzam Leninre, aki ebben az összefüggésben aláhúzta, hogy „a gépi nagyipar és annak a földművelésbe való átplántálása a szocializmus egyetlen gazdasági bázisa."[14]

A Szovjetunió óriási erőfeszítéseket tett és tesz e feladatok megoldására. Elsőként a Szovjetunió, majd a második világháború után a Nagy Október útján haladó népi demokratikus országok is kézzel foghatóan bizonyították, hogy a szocialista tervgazdálkodás alapján a fejlett tőkésországokénál gyorsabb és kiegyensúlyozottabb gazdasági fejlődés biztosítható, a szocializmus a kapitalizmusnál dinamikusabb gazdasági növekedést tesz lehetővé.

Ez a fölény tette lehetővé, hogy a Szovjetunió történelmileg rövid idő alatt hatalmas, műszakilag korszerű ipari bázist hozzon létre, bevonja a gazdasági életbe óriási természeti erőforrásait. E dinamikus fejlődéssel kapcsolatosan Koszigin elvtárs az SZKP XXIV. kongresszusán tartott beszámolójában a következő igen jellemző adatokat közölte: „Míg az Amerikai Egyesült Államoknak nemzeti jövedelme megkétszerezéséhez 20 évre, Angliának több mint 30 évre, az NSZK-nak majdnem 15 évre volt szüksége, addig a Szovjetuniónak ugyanehhez a társadalmi termelés hatalmas méretei mellett is csupán 10 év kellett.

Míg az Egyesült Államoknak az ipari termelés volumene megkétszerezéséhez 18 év, Angliának 22 év, az NSZK-nak több mint 11 év kellett, addig a Szovjetuniónak ehhez 8,5 évre volt szüksége."

„Ezek a szocialista gazdaság eredményei. Meggyőző módon tanúskodnak népgazdaságunk fejlődésének tervszerű és dinamikus voltáról. Ilyen dinamizmust nem ismert az említett kapitalista országok gazdasága."[15] A gazdasági növekedés dinamizmusa biztosíték arra, hogy a Szovjetunió tovább növelje súlyát és szerepét a világgazdaságban. Az SZKP XXV. kongresszusa meghatározta a párt gazdasági stratégiáját a fejlett szocializmus viszonyai között. Megállapította, hogy „1976—1990-es években az ország körülbelül kétszer akkora anyagi és pénzügyi forrásokkal rendelkezik majd, mint az elmúlt ötéves tervben. Ezáltal új lehetőségek nyílnak az utóbbi kongresszusok és a párt programjában kitűzött fő társadalmi-gazdasági feladatok teljesítésére. Ez mindenekelőtt a szovjet emberek anyagi jólétének további növelésére, munka- és élet-

[12] A. Butenko: I. m. 245. l.
[13] Lenin Összes Művei. 43. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1974. 285. l.
[14] Uo.
[15] Az SZKP XXIV. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó, 1971. 253. l.

körülményeik javítására, az egészségügy, a közművelődés, a kultúra jelentős előrehaladására vonatkozik, mindarra, ami elősegíti az új ember formálását, a személyiség sokoldalú fejlesztését, a szocialista életmód tökéletesítését."[16]

★

Az elmúlt három évtizedben jelentős eredmények születtek hazánkban is a gazdasági építő munkában. Gazdasági fejlődésünk üteme gyorsabb volt, mint a legtöbb tőkésországé. A nemzeti jövedelem a második világháború előtti színvonalnak mintegy az ötszörösére, az ipari termelés több mint a tízszeresére nőtt. A mezőgazdaság ma már a felszabadulás előtti színvonalnál — fele annyi munkaerővel és kisebb területen — 60 százalékkal többet termel. A népgazdaság termelési szerkezete jelentősen megváltozott, az ágazati arányok nagymértékben átalakultak. Az ipar kiemelkedő jelentőséget kapott a gazdasági növekedés dinamizmusának biztosításában, társadalompolitikai céljaink elérésében.

Fejlődésünk eredményeként a gazdaságilag közepesen fejlett országok csoportjába kerültünk, s közben jelentős eredményeket értünk el társadalompolitikai céljaink megvalósításában, dolgozó népünk növekvő, minőségileg is egyre magasabb követelményeket támasztó anyagi és kulturális szükségleteinek kielégítésében. Számos tény mellett ezt bizonyítja az is, hogy az egy főre jutó fogyasztás hazánkban a háború előtti színvonal háromszorosára nőtt. Ezek az eredmények jelentős szerepet játszottak abban, hogy pártunk XI. kongresszusa kitűzhette a fejlett szocialista társadalom építésének programját.

Gazdasági fejlődésünkben a 70-es években igen nagy hangsúlyt kap a gazdasági szerkezet korszerűsítése. Alapvető céljaink teljesítése (a dinamikus gazdasági növekedés) megvalósítása érdekében ugyanis az 50-es éveket általában, de még a 60-as éveket is bizonyos mértékig jellemző fejlesztéspolitika változatlanul nem követhető. Ezen fejlesztési politikát az éles prioritások, a fő ágazatokon belüli arányok mélyreható változásai jellemezték. Ez a fejlesztés — mint láttuk — nagy eredményeket ért el, s a további fejlődés alapját képezi. Az intenzív növekedés követelményei, továbbá a számunkra kedvezőtlen külpiaci változások tartós tendenciái és a belső közgazdasági feltételek alakulása azonban a korábbinál árnyaltabb megközelítéseket, módszereket igényelnek. Az éles prioritások helyett a kiegyensúlyozott fejlődésre kell helyezni a fő hangsúlyt. A korábbinál lényegesen nagyobb figyelmet kell fordítani a nem termelő szektorok fejlesztésére, a korszerűsítésre és a rekonstrukcióra, általában a társadalmi termelés hatékonyságának növelésére. Az ágazati arányok változtatása helyett elsősorban a tevékenységi és termékszerkezet javítására, nemzetközi versenyképességünk fokozására kell erőforrásainkat összpontosítani. E célnak megfelelően kell továbbfejleszteni gazdaságirányítási rendszerünket, a tervezést, a szabályozást és a szervezeti-döntésjogi rendszert is.

A gazdasági fejlődés belső feltételeinek változása főleg a következőkben foglalhatók össze: A *demográfiai* törvényszerűségek következtében társadalmunk összmunkaidő alapja a jövőben nem növelhető. Így

[16] Az SZKP XXV. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó, 1976. 50—51. l.

a gazdasági növekedést elsősorban a *munkatermelékenység* emelésére kell alapozni. Tartós tendenciaként kell számolni a relatív tőkehiánnyal is, hiszen az elkövetkező 10—15 évben a termelés és az infrastruktúra fejlesztési-beruházási igénye meghaladja lehetőségeinket. Egyebek között fel kell számolni a feldolgozó ágazatok technikai lemaradását, biztosítani kell fejlesztéseik komplexitását. Különösen fontos, hogy a kitermelő ágazatok fejlesztését a feldolgozó ágazatokkal összhangban valósítsuk meg.

Különös figyelmet érdemel a mezőgazdaság és az élelmiszeripar fejlesztése. Az életszínvonal emelésében ugyanis továbbra is kiemelkedő szerepe van a mezőgazdaság és az élelmiszeripar termelésének. Országunk természeti adottságai lehetővé teszik, hogy lényegében minden fontos élelmiszerből hazai termékkel lássuk el a lakosságot. A mennyiségi és minőségi szempontból kiegyensúlyozott élelmiszerellátás nemcsak a mezőgazdaságra ró nagy feladatokat, hanem a feldolgozó iparra és a kereskedelemre is. Emellett a mezőgazdaságot, mint fontos nyersanyagtermelő ágazatot kell számba venni, hiszen az élelmiszeriparon kívül a könnyűipar néhány ága is döntően hazai nyersanyagot dolgoz fel.

Figyelembe kell venni azt is, hogy mezőgazdaságunk a belföldi szükségletek kielégítésén túl lényegesen többre képes. Az élelmiszerkivitel bővíthető, ezért az élelmiszertermelést úgy indokolt fejleszteni, hogy exportja segítse elő devizabevételeink növekedését. Mindez sürgeti a mezőgazdasági termelés és a feldolgozó kapacitás közti feszültség felszámolását, a hűtő- és a tárolótér bővítését. Élelmiszeriparunkat úgy célszerű fejleszteni, hogy lehetővé váljék a mezőgazdasági termékek magasabb fokú feldolgozása, a versenyképes termékek nagyobb volumenű előállítása.

A termelési szerkezet változtatásának gyorsítását igényli a gazdasági növekedés és a külgazdasági egyensúly közti kapcsolat is. A termelés és az export mai összetételét és versenyképességét figyelembe véve a gazdaság változatlan struktúrában történő továbbfejlesztése *egyensúlyi problémáinkat fokozná.* Ha a termelési szerkezet fejlesztése nem valósulna meg, akkor ez szükségszerűen fékezné gazdasági fejlődésünk ütemét, s ez a termelés—fogyasztás—felhalmozás folyamatain végiggyűrűzve jelentős törést okozna. Ez nem igazi alternatíva, számunkra a gazdasági növekedés lassítása nem követhető út!

A termelési szerkezet — külgazdasági céljainknak megfelelő — fejlesztése nem oldható meg rövid távon. Következetes megvalósításához, nemzetközi versenyképességünk fokozásához erősíteni kell a távlati szemléletet, a gazdaságpolitikai kérdések komplex megközelítését, a sokoldalú mérlegelés elveinek elterjedését. Mindezek alapját elsősorban a hazai adottságok reális figyelembevétele, s az erre alapozott fejlesztéspolitika képezi. Ezért is jelentős a mezőgazdaság és az élelmiszeripar megfelelő fejlesztése.

Mindezek következtében a nemzetközi gazdasági együttműködés hatása közvetlenebb és konkrétabb, mint a korábbi évtizedekben volt. A gazdaság egységnyi növekedését meghaladó importigényesség szükségszerűen fokozza a magyar népgazdaság exportorientációját, külgazdasági érzékenységét. Különösen a szocialista országokkal, mindenek-

előtt a Szovjetunióval való gazdasági együttműködés meghatározó fejlődésünk szempontjából. Ez a múltban is így volt, hiszen a kedvező nyersanyagellátás és biztonságos értékesítés stb. növekedésünket tápláló fontos szerepe közismert. A szocialista országokból szereztük be az energiahordozók döntő részét, a nyers-, és alapanyagok kb. 70 százalékát, a beruházási javak közel 80 százalékát, továbbá a termeléshez szükséges produktív alkatrészeknek több mint a felét.

Pártunk mindig nagyra értékelte a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsának tevékenységét. A KGST-országaival kialakított gazdasági együttműködésünk továbbfejlesztése szempontjából fontos szerepe van a szocialista gazdasági integráció Komplex Programja kidolgozásának és megvalósításának.

★

A szocialista társadalmi-gazdasági viszonyok továbbfejlesztésében a Nagy Októberi Szocialista Forradalom eszméi öltenek testet és valósulnak meg. A mi nemzedékünk azzal róhatja le tiszteletét legméltóbban a hatvan esztendővel ezelőtt végbement világtörténelmi jelentőségű Nagy Október örökké élő valósága előtt, ha tovább folytatja és a mai viszonyokra alkalmazza az Októberi Szocialista Forradalom tanulságait.

Hacsaturov, T. Sz.:

A SZOVJET GAZDASÁG A KOMMUNIZMUS ÉPÍTÉSÉNEK MAI SZAKASZÁBAN

Megjelent a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 60. évfordulójára.

A könyv a Szovjetunió szocialista társadalmának, a kommunizmus felé haladó fejlődésének jelenlegi szakaszát, a fejlett szocializmus szakaszát öleli fel.

A kötet a termelőerők addig elért magas színvonala, az eredmények és a még meglevő hiányosságok elemzésével indul, ezt követi a gazdaságirányítási mechanizmus, a tervezés és tökéletesítése, valamint az áru- és pénzviszonyok alkalmazásával kapcsolatos gazdasági ösztönzők hatásának az áttekintése. A továbbiakban a Szovjetunió rendelkezésére álló erőforrások elemzése következik: a népesség, a munkaerőforrások, a természeti erőforrások, valamint a termelési alapok. A munka befejező része a szocialista gazdaság összes eredményéből adódóan bemutatja a szovjet nép életszínvonalának állandó emelkedését.

A kézikönyv jellegű mű kritikus elemző munka. A Szovjetunió fejlődését vizsgálva esetenként élesen veti fel a problémákat, megvilágítva a nehézségeket és azok okait is. A kötet a gazdasági élet minden fontos kérdésével foglalkozik s szokatlanul gazdag statisztikai adatszolgáltatás egészíti ki. Az orosz nyelvű kötet adatai 1973-ig terjednek, a magyar kiadás számára azonban Hacsaturov akadémikus 1974—75-ig kibővítette az adatokat.

Hasonló munka a Szovjetunióról magyar nyelven még nem jelent meg. A könyvet haszonnal forgathatják mindazok, akik pontos és részletes tájékoztatásból kívánják megismerni a Szovjetunió jelenlegi fejlődését. Kitűnően felhasználható az állami és tömegszervezeti oktatásban (kötelező irodalomként), továbbá a politikai propagandamunkában.

396 l., kötve 46.-Ft.

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

NYERS REZSŐ:

Gazdaság és politika kapcsolata a szocialista építésben

Amikor hatvan évvel ezelőtt az orosz bolsevikok belevágták fejszéjüket a régi társadalom korhadt fájába, hogy kivágják azt és eltöröljék a múltat, szívükben és agyukban hordozták valami gyökeresen másnak, addig sohasem volt világnak az eszményképét és a nagy elhatározást, hogy elindulnak megvalósítani az új világot, elültetik a szocializmus fáját a maguk és a jövő nemzedékek számára. Elméleti támaszuk nagyon erős volt: a marxista tudományos szocializmus, amit Lenin ragyogóan alkalmazott kora és az akkori orosz hon viszonyaira. Ez az elmélet volt iránytűjük a társadalmi harcokban és a politikában. Ez mutatta, merre haladjon a munkásosztály a hosszú úton. Ám közben a gyakorlatban új és új helyzetek keletkeztek — ellentmondások, akadályok, látszatmegoldásra csábító téveszmék és illúziók tűntek fel —, amelyeket a maguk konkrét valóságában gyakorlatiasan lehetett és kellett megoldani. Végül is az Októberi Forradalom sikerének titka legáltalánosabban kifejezve az elmélet és a gyakorlat dialektikus egységének megvalósulása, vagyis az, hogy az elmélet nem feküdt béklyóként a gyakorlatra, sem pedig a gyakorlat nem merült el a rövid távú prakticizmusban.

A Nagy Október példája ma már vitathatatlanul bizonyítja, hogy az új és a régi társadalom harca nem egyetlen osztályharcban — ha az mégoly hatalmas is — dől el; hogy az első, döntő fontosságú harc után a győztes forradalom további erőpróbák elé kerül mind a politikában, mind a gazdaságban. Ezekben rugalmasnak kell lennie, hogy győzhessen, és sokszor kell győznie, hogy célhoz érhessen. Emlékezzünk rá: a fiatal Októbernek katonailag kellett győznie az intervenciósok ellen, húsz év múltán a fasiszta Németország ellen, ma pedig helyt kell állnia az új fegyverfajtákkal folyó katonai konfrontációban. Politikai küzdelmekben kellett győznie: a szocializmustól kezdetben vonakodó, vagy azt félreértő dolgozók megnyerésében, majd az európai politikai elszigeteltség áttörésében, a hidegháború visszaszorításában, a béke biztosításában. Csatáznia kellett a gazdasági fronton ahhoz, hogy az új társadalom építése előrehaladhasson. Kezdetben az éhséget és a gazdasági káoszt kellett legyőzni, később a termelést fellendíteni, a mezőgazdaságot kollektivizálni, az új és új technikát meghonosítani, ma pedig a nemzetközi gazdasági versenyben kell tudni helytállni.

A szovjet példa tanulságai óriási jelentőségűek a nemzetközi forradalmi mozgalom számára. Az orosz forradalom sok szempontból egyedi és utánozhatatlan. Más viszonyok között más módon lehet sikerre vinni a szocializmus ügyét, viszont a szocialista forradalom elvi lényegét illető tanulságok más viszonyok között is érvényesek. A marxista politikai tudomány fontos feladata, hogy az elvi lényeget a konkrét eseti formáktól gondosan különválassza, ezáltal tisztázza: mi volt általánosan törvényszerű az Októberi Forradalom folyamatában és mi volt eseti, vagy éppen nemzeti (állami) sajátosságokból eredő. A marxista tudományos elemzés már sok mindent feltárt mindebből, de az Októberi tanulságok még sem képeznek lezárt fejezetet, a múlt és a jelen szembesítése nem érhet vé-

get. Figyelembe kell venni azt a hatást is, amit a szovjet példa gyakorolt a más szocialista országok kialakulására és fejlődésére, mert a Nagy Október példája napjainkban már a többi szocialista ország tapasztalataival együtt hasznosul a kommunista világmozgalomban.

A továbbiakban szeretném érinteni — bárcsak vázlatosan — a szocialista országok gazdasági és politikai struktúrájának némely jegyeit, majd a politika és a gazdaság kapcsolatát a mai magyar valóságban.

Mindenekelőtt aláhúzom a következőket: a szocialista országok tapasztalatai igazolják a történelmi materializmus marxi elméletének helyességét, a társadalom olyan felfogását, mely a termelési viszonyokat tekinti az egész társadalom alapjának (mert meghatározza és formálja az érdekeket), a politikai viszonyokat pedig a felépítmény részének. A kommunista mozgalomnak azért sikerült szocialista viszonyokat teremtenie a gyakorlatban, mert a termelési viszonyokat megváltoztatta és szocialista érdekviszonyokat teremtett, a szociáldemokrata mozgalomnak pedig azért nem sikerült — még ott sem, ahol az a programjában volt —, mert nem változtatta, legfeljebb csak némileg módosította a tőkés termelési viszonyokat. Igazolódott az a marxi felfogás is, hogy alap- és felépítmény között nem mechanikus, hanem dialektikus kapcsolat van, mindkettőnek van bizonyos önmozgása, és nemcsak a gazdaság hat a politikára, hanem a fordított hatás is lényeges.

A szocialista országok gazdasági és politikai viszonyaira az elvi azonosság mellett lényeges különbözőségek a jellemzőek. Ezzel kapcsolatban nemzetközi mozgalmunkban két gondolati áramlat figyelhető meg: az egyik fejlődésbeli fogyatékosságnak tekinti a különbözőségek zömét és az egységesítés előnyeit hangsúlyozza, a másik pedig az adottságok eltérését hangsúlyozza és a differenciáltságban megtestesülő egységet tekinti nemzetközileg előnyösnek.

Mit látunk a gyakorlatban?

A szocialista tulajdonviszonyokra országaink mindegyikében a társadalmi közös tulajdon döntő szerepe nyomja rá a bélyegét, jugoszláv és lengyel sajátosság viszont a mezőgazdasági kisárutermelés széles körű fennmaradása. Általánosan jellemző, hogy a szocialista tulajdon két formában, állami és szövetkezeti tulajdonként manifesztálódik, mert mindkét formáció előnyös a gazdaság meghatározott területein. Országonként különböző viszont az állami és a szövetkezeti tulajdonformák aránya, nem elméleti, hanem gyakorlati szempontok alakítják azt az egyes ágazatokban, miközben a népgazdaságok egészében az állami tulajdonviszonyok az uralkodóak. Jellegzetes továbbá a kisméretű gazdasági tevékenység (háztáji gazdaság, kisipar, kiskereskedelem) kiegészítő szektorként való fennmaradása és újratermelődése. A tulajdonviszonyok természetesen kialakítják a velük adekvát gazdasági érdekviszonyokat.

De nemcsak a tulajdonviszony, hanem a gazdasági mechanizmus is jelentősen hat az érdekviszonyokra, tehát a politikai életben már nem az elvont, hanem a gazdasági mechanizmus által közvetített érdekviszonyok jelennek meg. A szocialista országok gazdasági mechanizmusának általános és törvényszerű alapelve a tervgazdálkodás (a piaci spontaneitás megszüntetése). A konkrét formákat illetően lényeges különbségek mutatkoznak a központi irányítás módszereiben, a vállalati önállóság és érdekeltség fokában, a piac szabályozásának miként jében. A töb-

bitől leginkább különbözik a Jugoszláv Szocialista Köztársaságban alkalmazott önigazgatási rendszer, amely a dolgozó kollektívák érdekeltségére és önállóságára alapozza a szocialista gazdaságot, s az állami szervek a piaci mechanizmus felhasználásával irányítanak. További különbségek vannak a szocialista világban a direktív és az indirektív tervirányítás alkalmazásában. A magyar gazdasági mechanizmus a tervgazdálkodás elvét a direktív tervutasítások módszerének mellőzésével alkalmazza, a tervezést és a piaci mechanizmust szervesen összekapcsolja azért, hogy a vállalatok hatékonyabban gazdálkodhassanak. A többi országban a direktív irányítással különböző mértékben élnek. Merőben helytelen lenne mindezeket a különbözőségeket a „szocialistább" vagy „kevésbé szocialista" jelzőkkel illetni és ezzel felületesen minősíteni.

A szocialista országok politikai mechanizmusának egyik fő rendeltetése, hogy kifejezésre juttassa és érvényesítse a gazdaságban a társadalom alapvető érdekeit, megoldja az osztály- és részérdekek ellentmondásából eredő problémákat. Politikai fejlődésünk iránya pedig a munkásosztály vezető szerepének érvényre juttatásával egy sajátos szocialista demokrácia kibontakozása, amely a burzsoához viszonyítva kevésbé parlamentáris jellegű, viszont sokkalta mélyebben nyomul be a gazdaság szférájába. E fejlődés folyamán a népért való kormányzásról a hangsúly áttevődik a nép részvételével való kormányzásra.

Az általános vonások mellett országaink politikai intézményrendszerében sok különbözőség jelentkezik: van egypárt-rendszer és van többpárt-rendszer; létezik személyi és létezik kollektív elnöki rendszer; hol a parlamentek törvényhozó, hol pedig az általános ellenőrzési funkciója dominál; a területi önkormányzat léte vagy hiánya szintén modifikálja az érdekek politikai síkon való megjelenését. Ezek a különbségek részint a gazdasági mechanizmus eltéréseivel, részint pedig történelmi sajátosságokkal magyarázhatók.

A gazdasági érdekek politikai megjelenésében különbséget állapíthatunk meg az erősen központosított gazdaságirányítás, valamint a vállalati önállóságra építő gazdaságirányítás közepette. Hazánkban a döntési jogok erős központosításának időszakában a vállalatok jó munkában való anyagi érdekeltsége kisebb volt, az erőforrások biztosítását eléggé egyoldalúan a kormánytól várták, a vállalaton belüli és vállalatközi kapcsolatok hatékonysági tartalékait hajlamosak voltak elhanyagolni. Ilyen körülmények között a politikai életben is előtérbe került az anyagi eszközök központi elosztásának ügye, s a helyi szervek versengésükkel erős nyomást gyakoroltak a központi szervekre a túlelosztás veszélye mellett, ezen csak az úgynevezett tekintélyi döntés segíthetett. A mai nagyobb helyi önállóság mellett a központi és helyi szervek vitája módosul, középpontba az állami normatív szabályozás miléntje kerül, nagyobb figyelem irányul a vállalati és vállalatközi tartalékokra, a politikai életet nem uralja annyira a helyi és központi szervek elosztás körüli vitája, jobban előtérbe kerülnek (az egyébként is létező) gazdaságon belüli érdekellentétek, tehát ilyen viszonyok mellett a politikai mechanizmusnak kidomborodik az érdekegyeztető jellege és szerepe. Ez irányban még további fejlődés látszik szükségesnek.

Hogyan kell értelmeznünk a szocialista országok sokoldalú közeledésének a jelszavát és hogyan nem szabad értelmeznünk?

Gondolom, úgy kell értelmezni, hogy a hosszú távú népgazdasági célok megvalósításában fokozottan segítenünk kell egymást, a nemzetközi szolidaritás politikai elvének hatnia kell a gazdasági együttműködésre. A gazdaságpolitikai célok összehangoltak legyenek, országaink gazdasági és tudományos életében — a felső, a középső és az alsó szinteken is — ne csak tapasztalatcsere, hanem konkrét ügyintéző jellegű kapcsolat fejlődjön ki, országainkban a nemzetközi kapcsolatok elmélyítésére alkalmas, rugalmasabb gazdasági mechanizmusokat alakítsunk ki, s ahol érdekeltségünk fennáll, ott közös célok érdekében közös tevékenységet is kifejleszthetünk.

Gondolom, úgy viszont nem szabad értelmezni a jelszót, hogy a gazdasági és politikai helyzettől független öncéllá váljon, hogy mechanikusan mindenben erőltessük a formák és módszerek közelítését, hadat üzenjünk minden további differenciálódásnak. Országaink gazdasági adottságai és politikai feltételei különbözni fognak ezután is, egyik ország — még a Szovjetunió — példáját sem szabad „lemásolni", ennek hátrányos következményeit már az ötvenes évek megmutatták. A szocialista országok együttes ereje a világban akkor lehet nagyobb, ha pártjaink és kormányaink politikája mélyen a népben és a mai valóságban gyökerezik, ha alkalmazkodik az adott ország feltételeihez és ezen a bázison követi az internacionalista szolidaritás elvét. Ebben az értelemben foglalt állást a Kommunista- és Munkáspártok 1975. júniusi berlini értekezlete.

A mai magyar politikában a gazdasági kérdések középponti helyet foglalnak el. A politikai kiegyensúlyozottság erősen függ a gazdasági fejlődéstől és attól, hogy a népgazdasági átlagként kifejeződő tendenciák miként szóródnak a helyi gazdasági életben. Ilyen értelemben politikai életünk „gazdaságérzékenysége" nagyfokú és alighanem az marad a jövőben is. Nem kevésbé jellemző a gazdasági élet „politikaigényességének" a fokozódása, mert a gazdasági élet különböző részei csakis a gazdaságpolitika látómezőjében képesek helyüket és szerepüket a nagy egészben megítélni. Éppen ezért hasztalan, de káros is lenne a politikai életet „ökonómiamentesnek", a gazdasági életet pedig „politikamentesnek" akárcsak elképzelni.

Napjaink egyik előtérbe kerülő témája gazdaságunk növekedési feltételeinek a változása, ami a gazdaságtól alkalmazkodóképességet igényel, a politikától pedig a társadalom tisztánlátásának szorgalmazását és politikai ösztönzését.

— A munkaerőhelyzet változásával például a foglalkoztatás kiterjesztése már megszűnik gazdasági és politikai hajtóerő lenni. A társadalom érdeke a munkahelybővítő fejlesztési irányzat helyett a gazdaság nagy részében a munkahelyet nem bővítő, sőt szűkítő fejlesztési irányzatot követeli meg. A teljes foglalkoztatottság már elért vívmány lehet, a tömegek vágyai és törekvései új irányba mutatnak: több értelmet akarnak látni munkájukban, több kultúrát és jobb életkörülményeket kívánnak, kevesebb kényszerítő körülményt a haszontalan időtöltésre, azt, hogy a szolgáltatások valóban a szolgálatukra és kevésbé a bosszantásukra irányuljanak; szóval fokozott mértékben a minőséget igénylik majdnem mindenben. Ez egy új hajtóerő, amely a gazdaságban és a politikában változást hoz magával.

— Továbbá: a gazdasági fejlettség elért szintjén már nem lehetséges az ipari munkásság népgazdasági arányának a növelése, hanem a munkatermelékenység fokozása és a hatékonyság javítása vált érdekünkké. Az ipar termelési szerkezetében viszont gyorsítani kell a változást, sőt a folyamatos, gyors termékcserélődésre kell tudni ráállnunk. A cserélődés célja: az exportpiaci versenyképesség fokozása és a hazai piac jobb kielégítése nagyobb társadalmi tiszta jövedelem és kevesebb veszteség mellett. Mindez követelményként állítja elénk, hogy politikai értékrendszerünkben nagyobb fontosságot adjunk a termelés összetételbeli változásának s az ilyen változásokat természetessé, ne pedig rendkívülivé tegyük.

— Az is igaz, hogy a munka díjazásának a mainál sokkalta jobban kell függnie a munka minőségétől. A sok területen jelentkező hanyagság és nemtörődömség ellen, a vezetői munkában gyakori középszerűségre való törekvés ellen — melynek az a vezérelve, hogy „csak baj ne legyen!" — erkölcsi ráhatással is, meg az anyagi differenciálással is jobban fel kell vennünk a harcot. Indokolt folytatni az egyenlőtlenségek csökkentésének a politikáját a munkakörülményekben, az oktatási, az egészségügyi és a kulturális ellátásban, továbbá a családi helyzetből és a települési körülményekből eredő indokolatlan különbségek megszüntetésében. De ugyanakkor szigorúbban kell tudni érvényesíteni a munka szerinti elosztásnak az elvét, azt, hogy aki többet és jobbat ad munkában, az többet és jobbat is kaphasson anyagiakban.

— Ezután már a népgazdaság egészében másként vetődik fel a növekedési ütem kérdése, mint eddig. Az új helyzetben nem csökken a megfelelő ütemű növekedés fontossága, de sokkalta nagyobb figyelemmel kell lennünk a növekedés „minőségi értékére", amit főként a gazdasági egyensúlyra, az életkörülményekre és a gazdaság nemzetközi helyzetére gyakorolt hatásként kell számításba vennünk.

Milyen következtetések adódnak mindebből a politikára?

Először: a gazdasági mechanizmust a rugalmasság érdekében kell továbbfejleszteni, nem pedig visszafelé módosítani, a tervutasítások merev rendszerének nyílt vagy burkolt visszaállítása felé. *Másodszor:* a gazdasági vezetés középső és alsó szintjén a nemzetközi látókört tágítani, a helyzetismeretet pedig javítani kell. A nyelvtudás, a külföldi utazás, a külföldi publikáció olvasása már nem kedvtelés, még kevésbé luxus, hanem munka és befektetés a jövőbe. *Harmadszor:* a szélesebb dolgozó rétegek, az egész közvélemény felé fokozni és javítani kell az információt a gazdasági tevékenység nemzetközi feltételeiről, az elért pozitív vagy negatív eredményekről. A gazdaságpolitika nyíltsága terén pártunk nagy előrelépést tett az utóbbi évtizedben, ezt tovább kell és minden bizonnyal lehet fejleszteni.

Világossá kell tudni tennünk azt a körülményt, hogy külgazdasági kapcsolatainkban a szocialista és a tőkésországok nem egymást kiszorító szerepet játszanak, hogy mindkét viszonylatban hosszú távú az érdekeltségünk. Elsődleges számunkra a szocialista viszonylat. Különleges figyelemmel kell fejlesztenünk együttműködésünket tudományban, termelésben, kereskedelemben, de nincs realitása sem most, sem a jövőben az „önellátó szocialista országok közösségének", az tehát nem lebeghet a szemünk előtt, mint ábrándkép. Számos hátránnyal kell megküzde-

nünk a tőkés világpiacon, de annak mégsem fordíthatunk hátat, hanem elszántan — mindenkinek külön-külön foggal és körömmel — kell küzdenie versenyképességünk javításáért. Ez irányú sikerünkből nemcsak nekünk, hanem a szocialista országok közösségének is haszna származik. Ilyen értelemben helyes kétfelé tekintő külgazdasági politikát folytatni.

Pártunk gazdaságpolitikáját a valóságos érdekviszonyokra építi, a munkásosztály érdekét tekinti meghatározónak, mert az szorosan kapcsolódik a társadalomnak, a nép egészének érdekéhez. De figyelembe veszi a többi osztályok és rétegek érdekét, ezáltal képes fenntartani és erősíteni a lenini értelemben vett osztályszövetséget. Ha ez a szövetség gyengülne, akkor a munkásosztály maga is gyengülne politikailag.

Kétségtelen azonban, hogy a politikai életben nemcsak objektív érdekekkel találkozunk, hanem szubjektív véleményekkel, nézetekkel, néha pedig vissza-visszatérő gondolati áramlatokkal, amikor egyfajta érdeket két- vagy akár többféle módon értelmeznek az emberek. Alig vitatható, hogy a munkásosztály, vagy különösen a társadalom érdekének a szolgálatát egy adott időszakban nemcsak egyféle, hanem többféle módon lehet gondolatilag megközelíteni. Ebből eredően tapasztalhatjuk a gyakorlatban például a „műszaki-technikai", a „humanisztikus", az „ökonómikus" alapállású gondolkodásmódokat, továbbá az újítást vagy az értékek megőrzését előtérbe helyező gondolati áramlatok létezését, hatását. Ezzel magyarázhatók a közelmúltban tapasztalt szemléleti különbségek a szövetkezeti háztáji gazdaságok körül, a kis- és középüzemek megítélésében, a kereseti különbségek felfogásában, s még régebben, tulajdonképpen a gazdaság vagy a társadalom minden jelentősebb változásának az időszakában voltak értelmezésbeli problémák.

Mit tehetünk az értelmezés egysége érdekében? Úgy gondolom, mindenekelőtt a különbözőségek nyílt felszínre kerülése az érdekünk, az érvek egybevetésével a hatások tisztázása. A konstruktív, a politikai rendszeren belül jelentkező gondolati áramlatok esetén nem indulhatunk ki abból, hogy az egyik mindenben igaz, a másik mindenben hamis. De persze abból sem, hogy mindegyiknek igaza van. A gazdasággal kapcsolatos politikai eszmecserét a konkrét kérdésekben még inkább el kell mélyíteni, mert a rejtve maradt nézetek és vélemények kerülő úton úgyis keresik az érvényesülést. E probléma végül is azt követeli tőlünk, hogy a szocialista demokráciát a gazdaságpolitika területén is fejlesszük.

Ezen a nagy évfordulón cselekvésünket és gondolatunkat szembesítjük a Nagy Októberrel azért, hogy új gondolatokat kapjunk tőle, hogy új erőt merítsünk belőle, hogy továbbvigyük a zászlót, amit Marx—Engels—Lenin adott a kezünkbe.

Beszélgetünk a Forradalommal, hallgatjuk szavát, halljuk dübörgő dalát és nézünk előre az úton, úgy, ahogy Jevtusenko költeménye sugallja számunkra, amikor így ír:

„Beszélgetek a Forradalommal
ki forrongó fejemhez hajolt.
Egyszerű szavakkal indít előre:
„Elvtárs nézd a messzi utat.
Fegyvereket ne kérj senkitől se,
szerezd meg a fegyvert magad."

BARLA-SZABÓ ÖDÖN:

Lenin nézeteinek fejlődése az átmeneti szakasz gazdaságpolitikájáról

A kizsákmányolásmentes társadalom megteremtésére irányuló gazdaságpolitika lenini koncepciójának néhány olyan vonatkozását fogom érinteni, melyeket különösen *metodológiailag* tartok fontosnak mai feladataink megközelítése szempontjából, vagy amelyek napjainkban is éles elméleti konfrontációkat váltanak ki.

A szocialista átalakításra vonatkozó lenini útmutatások minden esetben szervesen összefonódnak napi politikai, taktikai mondanivalókkal. Éppen ezért tanulmányozásuk, érdemi felhasználásuk nélkülözhetetlen feltétele, hogy konkrét történeti meghatározottságukban, sajátos térbeli és időbeli koordinátáikkal egységben keressük és találjuk meg bennük a lényeges, maradandó mondanivalót.

A következőkben a gazdaságilag, műszakilag és kulturálisan elmaradott, jelentős prekapitalista formációkkal átszőtt szovjet államban elsőnek megindult szocialista fejlődés néhány olyan mozzanatát idézem fel, amelyek nemzetközi jelentőségűek, egyben bizonyítják a szocialista gazdálkodás megszervezésére kidolgozott lenini tételek állandó tanulmányozásának fontosságát.

A szocialista építés általános jellegzetességeként, pontosabban megvalósításának feltételeként Lenin már 1917 decemberében hangsúlyozta, hogy az új társadalom építését egyszerre kell elkezdeni „felülről is, alulról is". Ennek értelmében mondotta néhány hónappal később, hogy a „termelés megszervezésének feladatai... teljes egészükben a munkásosztályra hárulnak". Mindehhez indoklásul hozzátette, hogy a gazdasági élet megszervezésére irányuló terveket csak a dolgozó tömegek dolgozhatják ki.[1]

E megállapításokat persze nem szabad abszolutizálni, vagy szó szerint értelmezni, hiszen olyan időben hangoztak el, amikor a szovjet hatalom (a többi között a tőkéseket kiszolgáló szakemberek szabotálása miatt) egyáltalán nem rendelkezett hozzáértő gazdaságirányítási és termelésszervező apparátussal.

Ettől eltekintve az említett lenini tételnek mindmáig érvényes az a mondanivalója, hogy a kommunista forradalmárok *csak* a nép többségét alkotó munkásokkal és más nem proletár dolgozó osztályokkal együtt oldhatják meg történelmi feladatukat a tömegeknek a gazdaság irányításába és szervezésébe való bevonásával. Ezért is fordított Lenin igen nagy figyelmet arra, hogy a napirenden levő gazdasági feladatok nyil-

[1] Lenin Művei 35. kötet. 146. l. Kossuth Könyvkiadó, 1972.

vános kifejtése révén mind szélesebb körben megértesse és elfogadtassa a megkezdett szocialista építés sajátosságait, mindenek előtt azt a gigászi szervezési munkát, amely kiemeli a szovjet gazdaságot az általános romlás és káosz állapotából, valamint fokozatosan megteremti egységes népgazdasági terv szerinti működésének feltételeit.

Mindezt először és különös nyomatékkal 1918 tavaszán fogalmazta meg Lenin, amikor a breszti béke utáni néhány hónapos lélegzetvételnyi szünetben napirendre került a békés gazdasági építés megkezdése, a *gyakorlatban való társadalmasítás,* más szóval a tőkés osztálytól kisajátított termelőeszközök ésszerű felhasználása a dolgozó nép javára.

Ennek az időszaknak a nagy vívmányai közé tartozik Szovjet-Oroszország különböző gazdasági szektorainak az elemzése, főleg pedig a megszülető, de még nagyon gyenge szocialista formációhoz való viszonyuk meghatározása.

1918 tavaszán, majd sokkal később a NEP-korszak első éveiben a leglényegesebb és a legtöbb vitát az államkapitalizmus felhasználásáról, pozitív szerepéről szóló tétel váltotta ki: az a felfedezés, hogy a szocialista forradalomra nézve fő veszélyt jelentő kispolgári ösztönösség elleni harcban fel lehet és kell használni az államkapitalizmus formáit, módszereit a termelés és elosztás társadalmi méretű nyilvántartására, ellenőrzésére.

Ismeretes, hogy az ún. baloldali kommunisták példátlan hevességgel támadták a tőkés gazdaság formáinak és módszereinek hasznosítása, az államkapitalizmus pozitív szerepére utaló lenini megállapításokat, nem értették meg a Lenin által 1918 tavaszán meghirdetett új gazdaságpolitikai irányvétel szükségességét, illetve csak doktriner terminológiai skolasztikát tudtak vele szembe állítani.[2]

Az 1918 tavaszán meghirdetett gazdaságpolitikai irányvétel időszakában figyelmeztetett először Lenin az új szocialista társadalmi munkaszervezet létrehozásának fontosságára, a munkafegyelem megerősítésének és a munka termelékenysége növelésének történelmi szerepére, az ésszerű, takarékos gazdálkodás megvalósításának feladataira. Mindezt a *gyakorlatban való* társadalmasítás konkrét tennivalójának tekintette.

Elvileg igen fontosak a bankrendszer és pénzforgalom jelentőségére utaló lenini figyelmeztetések. A valutastabilizációt előkészítő utasításai arra utalnak, hogy Lenin ebben az időben már az áru- és pénzviszonyok tartós felhasználásával számolt.

Egy kevésbé ismert tényre szeretném felhívni a figyelmet. Ez időtájt vetette papírra Lenin a tudományos és technikai munkák tervének vázlatát és a Tudományos Akadémiának nagyobb pénzügyi támogatást utaltatott ki az ország természeti termelőerőinek tanulmányozására. Lenin négy pontban foglalta össze javaslatait a tudományos munkák végzésére. Köztük szerepel a termelőerők ésszerű területi elhelyezésének kidolgozása, valamint az ipar és a közlekedés villamosítási tervének elkészítése.[3]

Az elmondottak bizonyára jól érzékeltetik, hogyan kell helyesen felfogni „A szovjethatalom soronlevő feladatai" című lenini mű első

[2] A „baloldali" kommunisták 1918. április és júniusa közt a Moszkva Tartományi Pártbizottságban átmenetileg többségbe kerültek.

[3] Lenin Művei 36. kötet. 214—217. l. Kossuth Könyvkiadó, 1972.

fogalmazványának következő kitételét: „... a szovjethatalom alapja, a szovjethatalom lényege — mint általában a kapitalista társadalomból a szocialista társadalomba való átmenet lényege — éppen az, hogy a politikai feladatok a gazdasági feladatokhoz képest alárendelt helyet foglalnak el".[4]

Évekkel később — 1920 decemberében — a polgárháború és intervenció szétzúzása után a VIII. Össz-oroszországi Szovjetkongresszuson arra figyelmeztett Lenin, hogy a gazdasági fronton sokkal nehezebb és tartósabb harcot kell majd vívni, mint az osztályellenséggel vívott nyílt fegyveres összeütközésekben.[5]

Ide kívánkozik néhány megjegyzés az ún. hadikommunizmus időszakának gazdaságpolitikájáról, amely a kapitalista gazdasági viszonyok teljes szétzúzását tekintette egyik fő feladatának.

E rendkívüli gazdaságpolitikai szakasz elméleti premisszáival, különösen a rohamtempóban kiépített gazdaságirányítási mechanizmusának elemzésével sok érdemes tanulmány foglalkozott a közelmúltban a Szovjetunióban és nálunk Magyarországon is. Mindez felkeltette egy viszonylag széles olvasótábor figyelmét. Csupán arra szeretnék ezúttal emlékeztetni, hogy az ún. hadikommunizmus tartalmát mindenekelőtt nem a termelés, hanem a fogyasztás ésszerű, adminisztratív módszerekkel való szervezése jelentette.

A „hadikommunizmus" ezt a szerepét sikeresen betöltötte ugyan, de a polgárháború végén egyre élesebb ellentmondásba került a gazdasági fejlődés objektív törvényeivel, a békés gazdasági építésre való áttérés szükségleteivel. Azt az elméletileg hibás elképzelést foglalta ugyanis magában, hogy a kapitalizmussal vívott élet-halál harc lehetővé teszi a kommunista termelés és elosztás *közvetlen* és hosszú időre szóló bevezetését. Mindezt maga Lenin tárta fel 1921 tavaszán a legélesebben és legönkritikusabban.

A „hadikommunizmus" ideológiai hibái, illúziói semmiképpen sem akadályozták meg Lenin gazdaságpolitikai nézeteinek fejlődését, gazdagodását, noha kényszerű kitérést idéztek elő koncepciója továbbfejlesztésében. Ne feledjük: Lenin kezdeményezésére ekkor dolgozták ki a híres GOELRO-tervet a szovjet népgazdaság technikai rekonstrukciója céljából és ez 10 éven át a Bolsevik Párt gazdaságpolitikai stratégiájának gerincét képezte. Ismételten felmerültek a „hadikommunizmus" éveiben a szocialista gazdálkodás olyan nagy kérdései, mint a munkások közvetlen bevonásának formái a termelés irányításába, a szakszervezetek gazdasági szerepe, a felső gazdaságirányítás bürokratizmusa stb. Még a „hadikommunizmus" utolsó hónapjaiban került előtérbe a külföldi tőkésekkel való gazdasági együttműködés problematikája, a koncessziós politika.

Lenin 1920 november végétől kezdve különös figyelmet fordított arra, hogy megmagyarázza a kommunistáknak és a forradalmi munkásosztálynak a nagy kapitalista vállalatok tőkefeleslegei bevonásának előnyeit, hasznát a békés építő munkára való áttérés szakaszában.

A külföldi tőkéseknek felajánlott koncessziók engedélyezése két feltételezésből indult ki:

[4] Lenin Művei. 36. kötet., 122—123. l. Kossuth Könyvkiadó, 1972.
[5] Lenin Művei. 42. kötet. 136—137. l. Kossuth Könyvkiadó, 1974.

1. A szovjethatalomnak ki lehet és kell használnia az imperialista országokat megosztó politikai-gazdasági ellentéteket.

2. A tőkés világgazdaság helyreállítása nem nélkülözheti az orosz nyersanyagforrások felhasználását, amely lehetővé teszi, hogy a szovjet állam kapitalista államokkal, illetőleg tőkés cégekkel kereskedelmi elvek szerint mindkét fél javára előnyös gazdasági együttműködést bonyolítson le.

Lenin koncessziós politikájának alapelvei a gyökeresen megváltozott mai nemzetközi erőviszonyok közepette is változatlanul érvényesek. A koncesszió vagy — mutatis mutandis — a tőkésállamokkal kötött kereskedelmi szerződések, a termelési kooperáció különböző formái napjainkban is alkalmas formák a kapitalizmussal szembeni harc békés eszközökkel való folytatására, a tartós békés együttélés politikájának megalapozására.

A lengyel hadjárat befejezése és Vrangel csapatainak szétverése után (1920 végén és 1921 első hónapjaiban) Lenin megértette, hogy a szovjetországban politikai válság bontakozott ki, mert a kispolgári ösztönösség elemei erővel lépett fel a „hadikommunizmus" intézkedései ellen. Sürgetően új alapokra kellett helyezni a szovjetállam és a 24 milliónyi egyéni parasztgazdaságok viszonyát.

Az új gazdaságpolitikai irányzat a terményadó és a magánkereskedelem engedélyezésével indult útjára. Egyelőre a helyi piacok megnyitását engedélyezték, de hamarosan sor került az államosított kis- és középipar időleges bérbeadására és a „hadikommunizmus" egész gazdaságirányítási szervezetének átalakítására.

A NEP-re való áttérés után néhány hónappal nyilvánvalóvá lett, hogy a korábbi ágazati elv szerint felépített — tervező, szabályozó és operatív irányító — funkciókat egy központosított szervben egyesítő ipari főbizottságok (glavkák) és központok (centrik) akadályozzák az állami ipar alkalmazkodását a kibontakozó piaci viszonyokhoz. Olyan új ipari szervezetet kellett létrehozni, amely a tervezést, szabályozást és az operatív irányítást szétválasztva biztosítja a nagyvállalatok, illetve egyesüléseik gazdasági önállóságát az újratermelés minden szférájában.

Kezdetét vette az önálló elszámolás elvei szerint működő trösztök, majd később szindikátusok létrehozása. „A központnak megmarad a terv, a termelési program, az állami ellátás és finanszírozás, a szabályozás és az ellenőrzés. Az irányítás minden funkciójával egyetemben a helyi szervek kezébe megy át."[6] E szavakkal jellemezte Lenin az ipar új szervezeti rendszerének felépítését.

Lenin 1921 tavaszán és később is — képletesen szólva — úgy jellemezte az új gazdasági politikát, hogy a nyugati proletárforradalmak késlekedése és a szovjet gazdaság termelőerőinek fellendítése miatt *átmeneti visszavonulást* kellett végrehajtani a „hadikommunizmus" túlságosan előretolt állásaiból az államkapitalizmushoz. Ezt a célt kívánta szolgálni a szocialista ipar és a kisárutermelő parasztgazdaságok közti szervezett termékcsere az állami és szövetkezeti apparátus közvetítésével. Ez az elképzelés feltételezte, hogy a parasztság a terményadó után fennmaradó terményfölöslegeinek zömét e csatornán keresztül hozza forgalomba.

[6] Lenin Művei. 44. kötet. 477. l. Kossuth Könyvkiadó, 1975.

Néhány hónap alatt (1921 őszére) azonban a szervezett termékcseréhez fűzött remények szerteoszlottak, mert teljesen hiányoztak megvalósításának anyagi és személyi feltételei. Éppen ezért nem bizonyult elegendőnek az államkapitalizmushoz és a szervezett termékcseréhez való visszavonulás, hanem még egy lépést kellett tenni visszafele a közönséges adásvételhez, a kereskedés felhasználásához és szabályozásához.

A NEP első évének ezeket a tényeit figyelembe véve indokoltnak látszik az az értékelés, hogy Lenin fokozatosan, két szakaszban dolgozta ki az új gazdasági politika koncepcióját a gazdasági fejlődés menetének gondos elemzése alapján.

A NEP első szakaszának lényegét találóan jellemzi a szervezett termékcsere következő lenini formulája: „... a szocialista gyár terméke, amelyet a paraszt élelmiszere ellenében kicserélünk, nem áru a szó politikai-gazdaságtani értelmében, mindenesetre nem csak áru, már nem áru, áru volta megszűnik".[7]

A második szakasz lényegét 1921 decemberében a IX. Össz-oroszországi Szovjetkongresszuson már abban jelölte meg Lenin, hogy „... ma a kereskedelem gazdasági életünk próbaköve, a proletár élcsapat és a parasztság között az egyetlen lehetséges összefogás".[8]

Nem szükséges bizonygatni, hogy a szocializmusbeli áru- és pénzviszonyok jellegének megítélésekor milyen hibák adódhatnak abból, ha e két lenini megállapítást konkrét összefüggéseiből kiszakítva, abszolútizálva mintegy bizonyítékként használják fel.

Elgondolkoztató a NEP-et kezdetben visszavonulásként, illetve kerülő útként jellemző lenini formula is. A szocialista gazdálkodás mai szintjéről visszatekintve csak feltételesen, a gazdasági fejlődés törvényszerűségei érvényesülése formájaként és a szocialista árutermelés történeti gyökereinek érzékeltetésére alkalmazható a visszavonulás jelzője.

Mintha ez a felismerés tükröződött volna legalább nyomokban akkor, amikor a Komintern IV. Kongresszusán 1922 novemberében az új gazdaságpolitika nemzetközi érvényességét, szükségszerű megismétlődését bizonygatta Lenin több más bolsevik vezetővel együtt. Ugyanezen a fórumon hangzott el, hogy különbséget kell tenni a NEP-nek a forradalmi taktika és stratégia, valamint a gazdasági ésszerűség álláspontjából kiinduló megvilágítása között.

A gazdasági racionalitás szemszögéből vizsgálva a NEP egyik történeti tapasztalata, hogy minden olyan országban, ahol a munkásosztály a hatalom kivívása után hozzáfog a szocializmus építéséhez — jelentős számú városi és falusi kisárutermelő megléte mellett — a gazdasági munka egyik fő feladata az áru-pénz-piac kapcsolatának szervezése, s egyben szabályozása a szocializmus felé való haladás érdekében.

Ebből az alapállásból kiindulva külön figyelmet érdemel a szövetkezetekről 1923 januárjában tollbamondott lenini fejtegetések összevetése azokkal a megállapításokkal, amelyekkel Lenin a NEP lényegét 1921-ben összefoglalta.

Csupán egy fontos következtetést idézek Lenin 1923-as cikkéből. Ebben gondolatmenetét summázva a következőket hangsúlyozta: „Most

[7] Lenin Művei. 43. kötet. 254. l. Kossuth Könyvkiadó, 1974.
[8] Lenin Művei. 44. kötet. 314. l. Kossuth Könyvkiadó, 1974.

joggal mondhatjuk, hogy számunkra a szövetkezetek egyszerű növekedése . . . azonos a szocializmus növekedésével, s ugyanakkor kénytelenek vagyunk elismerni, hogy a szocializmusra vonatkozó egész álláspontunk gyökeresen megváltozott."[9]

Sajnos, arra már nem jutott Leninnek ereje — súlyos betegsége miatt —, hogy részletesebben megmagyarázza szavainak jelentését. Talán nem esik messzire az igazságtól az a feltételezés, hogy e megállapítással Lenin az egyéni és a kollektív érdekek fokozottabb felhasználásának szükségességét, egyben az összállami érdekeknek való alárendelésüket biztosító gazdasági eszközök, módszerek, intézmények jelentőségét sejtette meg. Az mindenesetre feltűnik, hogy 1923-ban már említést tesz Lenin arról, hogy a kispolgári ösztönösség jelenti a fő veszélyt a szovjet gazdaságra nézve és ez ellen kell felhasználni az államkapitalizmus formáit, eszközeit.

Arról sem szabad elfeledkezni, hogy a NEP első két évében a termelőerők gyors fejlődése következetében megerősödtek a szovjetállam kezén levő gazdasági parancsnoki magaslatok, de ugyanakkor az államkapitalizmus nagyobb arányú felhasználására, s főleg a koncessziós szerződések kihasználására nem kerülhetett sor. Közben a kapitalista világgazdaság részleges és ideiglenes stabilizációja miatt mindinkább nyilvánvalóvá lett, hogy egy országban — a Szovjetunióban — kell először felépíteni a szocializmust.

Ez a magyarázat persze csupán feltételes és további kifejtésre szorul. Talán hozzásegít a probléma megközelítéséhez, ha itt emlékeztetek Leninnek azokra a kijelentéseire, amelyek a NEP első éve után az állami vállalatok, illetve egyesüléseik, valamint a felső irányító szervek, mindenekelőtt a formalisztikus költségvetési rend viszonyának új módszerekkel, új formák felhasználásával való megváltoztatását javasolták. A többi között ezt írta Lenin erről: „Az államnak, amely a vállalatok és az egész termelés gazdája, a vállalatokra és egyesüléseikre kell támaszkodnia, amelyek a termelés területén a jóváhagyott programok keretében teljhatalommal rendelkeznek, s amelyeknek jelentős jogaik vannak saját termékeik értékesítésében, az állami ellátás méreteitől függően."

Mindehhez gondolatait summázva Lenin hozzátette: „A kiút az állami ipar vezetői kezdeményezésének és önállóságának ösztönzése és fejlesztése."[10]

Persze Lenin szövetkezeti koncepcióját és az önálló elszámolásról szóló tételeit kár lenne mesterségesen összekapcsolni, mégis a szocialista gazdálkodás egészének nézőpontjáról vizsgálva közösnek látszik bennük a szocializmus érdekviszonyai szerepének előtérbe helyezése. Úgy vélem, érdemes ezen továbbgondolkodni és a kutatómunkát ilyen irányba is kiterjeszteni.

[9] Lenin Művei. 45. kötet. 274. l. Kossuth Könyvkiadó, 1975.
[10] Lenin Művei. 44. kötet. 475. l. Kossuth Könyvkiadó, 1975.

TOMPA MIKLÓS:

Költséggazdálkodás és kalkuláció

A költségszámítás célja a termelés értékfolyamatainak leírása. Ez bonyolult mérési folyamat is, amelynek lényege a termelési tényezők felhasználásának számbavétele, feljegyzése a könyvvitelben

— a költségnemenként (az 5-ös számlaosztályban);

— az elsődleges felmerülés helyén vagy az igénybevevő költségviselő szerint (a 6-os és a 7-es számlaosztályokban).

A költségelszámolást a költségáttételezések és a költségfelosztások bonyolult folyamata jellemzi, amelynek végső eredménye a termék vagy szolgáltatás tényleges önköltsége.

A könyvvitel alapvetően vállalati kategória: *a vállalaton belüli önálló elszámolás megvalósítása és az operatív költséggazdálkodás elősegítése a könyvvitel keretében történő költséghely- és költségviselő elszámolás feladata.* Ezért a könyvvitelben a korszerűen értelmezett költséghelyekre, az önelszámoló egységekre, a zárt termelési folyamatokra, a termelőberendezésekre és gépsorokra irányul a fő figyelem, ahol *mérhető a munka minősége és a tevékenység hatékonysága, s a teljesítménnyel kapcsolatos összes költségek közvetlenül számbavehetők.* A költségekkel az elsődleges felmerülés helyén lehet takarékoskodni, ésszerűen gazdálkodni, ahol operatív beavatkozásra még lehetőség van.

Önköltségcsökkentés és ésszerű takarékosság

1968-ban a vállalati érdekeltség központjába a nyereséget állítottuk. A vállalat fejlesztési és jövedelempolitikáját, főként a 70-es évek elején, döntően a mérleg szerinti nyereség, illetve az abból képezhető fejlesztési és részesedési alap, annak nagysága határozza meg. A nyereség növelésének — s ezen keresztül az érdekeltségi alapok feltöltésének — több lehetséges útja van. Ezek: az önköltségcsökkentés, a volumennövelés, az árak emelése, az összetétel változtatása, a költségvetési támogatások és pénzügyi dotációk növelése. Az egyes tényezők hatásából származó többletnyereség társadalmi hasznosságának megítélése, „értéke" — az azonos forintösszeg ellenére — sem egyforma. Sajnos az elmúlt években a vállalatok sokszor a könnyebbnek tűnő megoldásokat (volumennövelést, az áremelést, a költségvetési támogatás igénylését) helyezték előtérbe. A hatékonyság szempontjából kedvezőbb önköltségcsökkentés, illetve termékszerkezet-korszerűsítés ma főként a XI. pártkongresszus határozatai nyomán kap mind nagyobb teret.

A tőkés világpiaci inflációs hatások alól a szocialista országok — s különösen azok, amelyek a megtermelt nemzeti jövedelem jelentős hányadát külkereskedelmi forgalmukban realizálják — sem vonhatják ki magukat. A kedvező kitermelési lehetőségek kimerülésével az alapanyagok és energiahordozók árai drágulnak; a fogyasztóiár-emelkedés ellensúlyozására és a reálbérek növelésére a munkabérek emelkednek; s az infláció, valamint a beruházási piacon jelentkező feszültség következtében növekszik az állóeszközök árszínvonala is. *Valamennyi termelési tényező forintban kifejezett értéke emelkedik.* Ez a költséginflációs folyamat csak a dráguló nyersanyagokkal, energiával s az élő munkával való ésszerű takarékosság, a meglevő állóeszközök kapacitásának jobb kihasználása révén ellensúlyozható.

Az MSZMP KB 1974. december 5-i határozata a vállalati gazdálkodás kiemelt feladataként határozta meg a ráfordítások csökkentését. A dráguló importanyagokkal, a tüzelő- és üzemanyagokkal, valamint a villamos energiával való ésszerű gazdálkodás elősegítésére a vállalatok energia- és anyagtakarékossági intézkedései terveket állítanak össze, amelyek végrehajtása, realizálása során a vállalati eredményben nő az önköltségcsökkentésből származó nyereség súlya. Ezek a kedvezőtlen külső körülmények által szükségessé vált takarékossági intézkedések egyúttal erősítik a költségközpontos szemléletet a vállalatoknál. Az első év kedvező tapasztalatai nyomán ma már minden gazdálkodó szerv *komplex takarékossági intézkedési tervet készít,* amely kitér az anyag- és energiatakarékosságon kívül a munkaszervezés, az állóeszköz- és készletgazdálkodás megjavítására, s evégett javaslatokat tesz.

Miben különbözik a 70-es évek közepének ésszerű takarékossága az 50-es évek közismert önköltségcsökkentési mozgalmaitól? Legfőképpen abban, hogy *a hangsúly ma nem a mindenáron való önköltségcsökkentésen van.* A minőség- és a használatiérték-javítást célzó hozamnövelő ráfordításokkal nemcsak hogy nem kell, de nem is szabad takarékoskodni. *A korszerű költséggazdálkodás célja az, hogy a ráfordításokkal minél nagyobb hozamokat érjünk el és minél több, jobb használati értéket hozzunk létre.* Nem ésszerű az a takarékosság, amely a minőség romlását idézi elő. Veszélyezteti az exportot, a kooperáló vállalatnál vagy a következő termelési fázisban indokolatlan — és a takarékossági intézkedéssel nem ellensúlyozott — többletköltséget okoz.

Ésszerű takarékosságról csak a termék használati értéke és önköltsége összefüggésében beszélhetünk. Változatlan használati érték mellett nyilvánvalóan cél az önköltség csökkentése, de az is természetes, hogy a jobb minőség és az értékesebb használati tulajdonság rendszerint többletköltséggel jár, amely a fogyasztásban és a felhasználásban térül meg. Népgazdasági szempontból egyenesen káros az olyan önköltségcsökkentés, amely a következő termelési fázisban vagy a kooperáló vállalatnál lényegesen nagyobb összegű és indokolatlan többletköltséget okoz. Mindez persze fordítva is igaz. *Az előző termelési fázisban felmerülő többletköltség sokszorosan megtérülhet a következő termelési fázisban.* Az ilyen szemléletű költséggazdálkodás sajnos még nem általános, holott költség, minőség, használati tulajdonság és funkció egymástól el nem választható fogalmak, amelyek kizárólag összefüggéseikben vizsgálhatók. A gyártmányok korszerűségének és minőségének javítása, a gyárt-

mányfejlesztés az ésszerű takarékosság egyik fontos eszköze. Nem véletlen, hogy a hagyományos önköltségcsökkentési eljárások mellett a 70-es években olyan korszerű módszerek terjednek el, mint *az értékelemzés és a „Dolgozz Hibátlanul" munkamódszer,* amelyek az önköltségcsökkentést a használati értékkel, a termékfunkciókkal és a minőséggel együtt vizsgálják, s amelyek közös célja a felesleges és indokolatlan költségek időben történő kiküszöbölése a termékfunkciók ésszerű tervezésével és az elvégzett munka minőségének javításával.[1]

A kalkulációs módszer

A termelési költségek teljes körű megfigyelése és rendszeres elszámolása a *termelési könyvvitel* feladata. A termelési könyvvitel fejlődését az jellemzi, hogy a megfigyelési egység mind összevontabbá válik, a konkrét termék, szolgáltatás és megrendelés helyett az egynemű tevékenységek, termékcsoportok, termelőberendezések, termelési folyamatok költségeinek gyűjtése és ellenőrzése kerül előtérbe. Ez a világszerte megfigyelhető tendencia részben a gyártási folyamat egyre bonyolultabbá válásának, részben az ügyviteli munka egyszerűsítésére irányuló törekvésnek a következménye.

A költséggazdálkodás javítására két irányban kell továbbfejleszteni a termelési könyvvitelt s a költségelszámolást:

1. a vállalaton belüli önálló elszámolás erősítése,
2. a saját termelésű készletek értékelése.

Egyértelműen és világosan szét kell választani a központilag szabályozott és a kötelező könyvviteli költségelszámolás, valamint a főként belső vállalati információs igényeket kielégítő és fakultatív jellegű termék-utókalkuláció feladatait, teendőit, módszereit. A költségelszámolás korszerűsítése, a költségellenőrzés tárgyának és megfigyelési egységének módosulása nyilvánvalóan kihat a kalkulációs módszerre is, hiszen a könyvviteli adatokra épül a termék (teljes) önköltségének kiszámítása. *A kalkulációs módszer megmutatja: a könyvvitelben gyűjtött költségekből miként számíthatjuk ki a termék önköltségét.* Biztos, hogy a pótlékoló kalkuláció jelentősége az elkövetkező években egyre inkább csökken, szerepét az *egyszerű osztó kalkuláció* (az egynemű tevékenységre, így a villamosenergia-termelésre, az ivóvíztermelésre, a gépkocsiszállításra könyvvitelben gyűjtött könyvviteli költségekből kiindulva) és *egyenértékszámos osztó kalkuláció* (az ikertermékekre, termékcsoportokra, termelő berendezésekre, gépsorokra könyvvitelben gyűjtött költségekből kiindulva), valamint a *termelési fáziskalkuláció* veszi át. A termelés, a termék előállítása és a szolgáltatás időben lejátszódó folyamat, s ennek követése, rögzítése a költségelszámolás és a kalkuláció együttes feladata.

Tekintsük a kalkulációs sémából a közvetlen bérköltséget. Ez nem egyetlen munkaművelet bérköltsége, hiszen a termék előállítása rendszerint nem egyetlen megmunkálási műveletből áll. A termék önköltsé-

[1] Az értékelemzésről és a DH-munkarendszerről lásd bővebben Sinkovics Alfréd: Funkcionális költséganalízis. Megoldási kísérlet a kalkuláció problémáira. Közgazdasági Szemle, 1976. 10. sz. 1163—1173. l.; továbbá Réder Béla: A költségcsökkentésről. Számvitel és Ügyviteltechnika. 1976. 12. sz. 482—487. l.

gén belül a közvetlen bérköltségek egy sor megmunkálási művelet elvégzéséért fizetett bérekből tevődik össze, és minden egyes művelet munkaidőráfordítása egy fix (előkészületi idő) és egy változó (darabidő) elemre bontható.

Az üzemi általános költség a különböző megmunkálási műveleteket végző gépek (gépiparban például esztergagépek, fúrógépek, marógépek) gépköltségeiből és az egyéb üzemi általános költségből, illetve az egymást követő feldolgozási folyamatok, termelési fázisok (például a cementgyártásban az agyag- és mészkőbányászat, a nyersliszttermelés, klinkerégetés, cementőrlés és- zsákolás) technológiai általános költségeiből épül fel.

A feldolgozási folyamatok, a termelési fázisok, a megmunkálási műveletek költségeinek gyűjtését és a termék, illetve szolgáltatás önköltségének *hasonló* költségelemekből való összeállítását az iparban, építőiparban, mezőgazdaságban, számítástechnikai szolgáltatásoknál egyaránt alkalmazható fáziskalkuláció módszere biztosítja. A fáziskalkuláció elvén nyugvó népgazdasági szintű modellkalkulációk segítségével követhető nyomon a teljes termelési vertikum, figyelhetők meg a népgazdaságon belüli kooperációs kapcsolatok is. A fáziskalkulációnak két alapvető változata van:

a) A félkésztermékes változatnál a nagyértékű, sok alkatrészből, szerelvényből, törzsegységből álló végtermék (szerszámgép, műszer, hajó) szűkített önköltsége a vásárolt alkatrészek és félkésztermékek beszerzési árának és a saját előállítású alkatrészek, valamint félkésztermékek szűkített önköltségének, továbbá az utolsó termelési fázis bér- és üzemi általános költségének összegezésével számítható ki:

b) A félkésztermék nélküli változatnál a kiinduló egynemű alapanyagok önköltségéhez rendre hozzáadjuk az egymást követő termelési fázisok és munkaműveletek feldolgozási költségeit. A feldolgozási költség magában foglalja az adott munkaművelet bérköltségét (kiegészítő fizetésekkel, bérpótlékkal és közteherrel együtt) és a zárt termelési fázis üzemi általános költségét.

A félkésztermékes változatnál tehát az alkatrészek, szerelvények, törzsegységek szűkített önköltsége is megjelenik a kalkulációban, míg a félkésztermék nélküli változatnál a közbenső termelési fázisok félkésztermékének szűkített önköltségét többnyire nem számítjuk ki. Modellkalkuláció segítségével természetesen a végtermék önköltsége mellett bármely közbenső termelési fázis félkésztermékének szűkített önköltsége is meghatározható az előző termelési fázis félgyártmányának szűkített önköltségéből. Ez lehetővé teszi a termelési vertikum egyes feldolgozási szakaszainak összehasonlító vizsgálatát, a termelési fokozatok költség- és árviszonyainak elemzését, a hatékonyságnövelés rejtett tartalékainak feltárását. Mindez annak a következménye, hogy a termelési folyamat, illetve fázis eredménye olyan — mennyiségileg mérhető és számviteli szempontból értékelhető — félkésztermék, amely a következő termelési fázis alapanyaga.

A fáziskalkuláció sémája termelési fázisonként összegezett költségszerkezetben épül fel. Az alumíniumipar, a cementgyártás, a textilipar, a hústermelés kiinduló alapanyagának import beszerzési árához vagy

hazai kitermelési költségéhez rendre hozzáadjuk az egymást követő gyártási és forgalmazási fázisok költségeit. (L. az 1. sz. táblázatot.)

1. sz. táblázat

A népgazdasági szintű önköltségszámítás kalkulációs sémája

Az alumíniumiparban	A cementgyártásban	A textiliparban	A hústermelésben
1. A bauxitbányászat költsége	1. A mészkő- és agyagbányászat költsége	1. Az importált és hazai alapanyagok költsége	1. Az importált és hazai takarmány költsége
2. A timföldgyártás költsége	2. A nyerslisztttermelés költsége	2. A fonodai költség	2. A hízlalás költsége
3. Az alumíniumkohászati költség	3. A klinkerégetés költsége	3. A szövödei költség	3. A felvásárlás és élelmiszeripari feldolgozás költsége
4. Az öntvénygyártás és félkésztermékelőállítás költsége	4. A cementőrlés- és zsákolás költsége	4. A kikészítési költség	4. A forgalmazás költsége
5. A készáruvá alakítás költsége			
Az alumínium-készáru önköltsége (1—5)	A cement önköltsége (1—4)	A szövet önköltsége (1—4)	A hús önköltsége (1—4)

A fáziskalkuláció egyrészt azt mutatja, hogy a végtermék előállítása mibe kerül, másrészt lehetővé teszi az önálló és zárt termelési fázisok gazdaságosságának elemzését.[2]

A kalkulációk adatbázisáról és összehangolásáról

A különböző kalkulációk más-más célokat szolgálnak[3] és eltérő adattartalommal állítják őket össze. (Lásd a 2. sz. táblázatot.)

Az utókalkuláció — amelyet mindig egy korábbi időszak (általában az előző év) tényleges költségeiből számolnak ki — a beszámolási időszak átlagos, tényleges önköltségét fejezi ki. *Az ár- és az előkalkuláció* viszont — legalábbis a közvetlen költségek vonatkozásában — *egy állapotot tükröz,* mivel a kalkuláció összeállításának időpontjában érvényes anyag- és munkanormákra, beszerzési árakra és bértételekre támaszkodik. Az *előkalkuláció* lehetővé teszi a termék gazdaságosságának megismerését, a termékszintű döntések megalapozását. *A gazdaságossági számítások,* gazdasági kalkulációk tárgya minden olyan vállalati intézke-

[2] Ilyen modellszámításokat végeztek a hústermelésben és az alumíniumipari vertikumban Benet Iván és Pénzes Bethenné (Ár- és költségviszonyok a hústermelésben. Közgazdasági Szemle. 1976. 1. sz.); továbbá Timár Vilmos—Farkas György (Gazdasági összefüggések a bauxittól a készáruiparig terjedő alumíniumipari komplexumban. Közgazdasági Szemle, 1976. 5. sz.).

[3] Pappné dr. Ritter Jolán a különböző célokra készülő kalkulációk összeállításának eltérő módszereit hangsúlyozza ki „A kalkuláció korszerűsítésének lehetősége" című cikkében. Figyelő, 1976. II. 4.

2. sz. táblázat

A kalkulációtípusok összehasonlító jellemzése

A kalkuláció típusa	A kalkuláció célja	A kalkuláció adatbázisának minősítése
Árvetés	Hatósági árformába tartozó termékek ármegállapítása	A kalkuláció összeállítási időpontjára jellemző iparági átlagköltség, költségnormatívák, diktált pótlékkulcsok
Árvetési költségkalkuláció	Szabad áras termékek megegyezéses árának kialakítása	Részben a vállalati költségnorma, részben a vállalati tényleges költség
Előkalkuláció	A termék előállítása gazdaságosságának rövid távú vizsgálata	Vállalati normákra, érvényes beszerzési árakra, bértételekre épülő aktuális önköltség
Tervkalkuláció	Hosszú távú termékstratégia kialakítása	Az aktuális önköltség külső körülmények és vállalati intézkedések miatti változásának tervezése prognosztizált adatok alapján
Limitkalkuláció	Exportgazdaságosság vizsgálata	Aktuális világpiaci árak és importköltségek figyelembevételével
Utókalkuláció	Készletértékelés és árellenőrzés	A beszámolási időszakra érvényes vállalati tényleges átlagköltség
Gazdaságossági számítás (gazdasági kalkuláció)	Döntéselőkészítés	A döntési időszakra érvényes, a döntéssel összefüggő várható átlagköltség

dés, amelyben a vállalatvezetés döntést hoz (azaz a gazdasági számítások nem korlátozódnak csak termékszintű döntésekre), jellemzőjük az előre tekintő szemlélet, a vizsgálat széles időhorizontja (a termékönköltségváltozás elemzésénél 1—3 év, beruházásgazdaságossági számításoknál egységesen 15 év) és általában a döntési alternatívák összehasonlító vizsgálata. A külső körülmények és a vállalati intézkedések hatására az érvényes normák alapján előkalkulált önköltség változásával nemcsak szabad, de kell is számolni.

A hatósági árformába sorolt termékek árvetése és a szabad áras termékek árvetési költségkalkulációja közötti alapvető különbség abban foglalható össze, hogy míg a hatósági áras termékek kalkulált önköltsége rendszerint iparági átlagos termelési-műszaki-szervezési feltételeket tükröz (beleértve a felszámítandó nyereséget), addig a szabad áras termékek árvetési költségkalkulációja valós vállalati költségekre épül a teljes önköltségig bezárólag. A nyereség — a piaci viszonyok figyelembevételével — a megegyezés szerinti eladási ár és az árvetési költségkalkulációban számszerűsített teljes önköltség különbségeként adódik.

Az árellenőrzés gyakorlatában összefonódik az árképzés során felszámított haszon (haszonkulcs) és az árban ténylegesen realizált nyereség fogalma. Az árellenőrzés jelenlegi feladata az árvetési költségkalkulációban és az utókalkulációban kimutatott önköltség és nyereség összehasonlító elemzése. Sok problémával jár a jogos vagy jogtalan haszon megítélése. A ténylegesen elért nyereség nagyságrendje önmagában erre a kérdésre nem ad megnyugtató választ, hiszen a nagy nyereség a jó

vállalati munka, az önköltségcsökkentés, a szervezés, a gyártásfejlesztés, a jobb kapacitáskihasználás, valamint újítások eredménye is lehet. Az ebből eredő többletnyereség joggal megilleti a vállalatot, ennek elvonása éppen az önköltségcsökkentésre, valamint a többi tevékenységek javítására irányuló ösztönzést gyengítené.

A szabad áras ipari termékek és szolgáltatások árképzésének és árellenőrzésének legfőbb problémája tehát az, hogy veszélyezteti a nyereségérdekeltségi rendszer hatékony érvényesülését. Elvileg ugyan az ár az eladó és a vevő megegyezésének, az áralkunak az eredménye, a valóságban az ár nagyságában az árvetési költségkalkuláció játszik meghatározó szerepet. Ennek következtében a laza anyag- és munkanormákra épülő, alacsony szervezési színvonalat, munkatermelékenységet és gépteljesítményt kifejező, pazarló gazdálkodást tükröző indokolatlan többletköltségek is árképző tényezővé válnak.[4] Ha a szerződéses viszonyban az eladó pozíciója erősebb, akkor éppen a rosszul dolgozó vállalat érhet el magasabb árat és nagyobb nyereséget, s jut előnyösebb helyzetbe, mint az a jól szervezett és hatékonyan dolgozó vállalat, amely az átlagos termelési feltételeket tükröző eladási ár mellett az átlagnál kisebb valós önköltsége következtében „tisztességtelen haszonhoz" juthat, vagy kénytelen a valós költségeknek megfelelő alacsonyabb eladási ár megkötésével megalkudni. *A nagyobb árbevétel és nyereség tehát nem ott realizálódik, ahol hatékonyabb munka folyik.*

Többnyire az árellenőrzésre való hivatkozással vetődik fel az ár-, elő- és utókalkuláció összehangolásának, a közös alapok megteremtésének szükségessége. Az ár- és utókalkuláció formai, tartalmi és szerkezeti összhangjának létrehozása hibás célkitűzés, ellentmond az ésszerűség követelményének. Az árban kalkulált indokolt ráfordítás és a vállalatnál megjelenő individuális költség köre, tartalma, mértéke semmiképpen sem egyezhet meg. A vállalati egyedi költségeket tükröző kalkuláció vagy azt mutatja, ami a feladata: mennyibe kerül a termék gyártása; vagy az árképzési előírásokhoz és az árellenőrzési követelményekhez igazodik. A két követelmény azonban nem egyeztethető össze. Hadd mondjak erre egy példát. Amennyiben az ár- és utókalkulációban a közvetlen anyagráfordítást egyaránt a tervezett relációs összetételnek megfelelő beszerzési átlagáron (kevert anyagáron) értékeljük, úgy az adatok összehasonlíthatóságának biztosítása annak rovására valósult meg, hogy a beszerzési árak változásából és a beszerzési relációk közötti arányeltolódásból adódó anyagköltség-növekedés vagy -csökkenés nem a tényleges önköltségben jelenik meg. Ha viszont az ár- és utókalkuláció ugyanazt mutatja, akkor felesleges adminisztráció az egymással párhuzamosan folyó kalkulációs munka.

A kalkulációs rendszer továbbfejlesztése

A kalkulációs munkában való továbblépés alapkérdései:
a) hogyan bővíthetők a közvetlen költségek;
b) az utó- vagy az előkalkulációt kell-e fejleszteni.

[4] Glattfelder Péter—Vágújhelyi Pál: Kalkuláció és árképzés a számítástechnikai szolgáltatásoknál. Közgazdasági Szemle, 1975. 10. sz.

A Figyelőben lezajlott kalkulációs vita végkövetkeztetése az volt, hogy a közvetlen költségek körét bővíteni kell.[5] A vita azonban a „hogyan" kérdésre nem adott egyértelmű választ.[6] Világosan kell látni, hogy a termékre közvetlenül elszámolható költségek köre nem egyszerűen elnevezés vagy elhatározás kérdése, hanem elsősorban a gyártott termékek választékának és a termelési folyamat jellegének a függvénye. Egy szénbányánál, erőműnél, vízműnél minden költség, beleértve az általános költségeket is, az egynemű termék (a szén, a villamos energia, az ivóvíz) előállítása és szolgáltatása érdekében merül fel. Ellenkező végletként, a termékcsoport- és az ikertermék-kalkulációnál elsődlegesen minden költség a termékcsoport és az ikertermékek gyártása érdekében merül fel, miután ugyanabból az alapanyagból többféle termék készül és a gyártási technológia természetéből adódóan a termékcsoportba tartozó egyes termékekre, ikertermékekre közvetlenül maga a közvetlen anyag- és bérráfordítás nem határozható meg. *A közvetlen önköltség — termék vonatkozásában — nem egységes gazdasági tartalmú kategória*, a közvetlen költségek aránya a termelési költségek között 0 és 100 százalék között ingadozhat (s a valóságban ingadozik is).

A közvetlen költség egyébként is relatív fogalom, amely elsősorban a költséggyűjtés tárgyától, a költségviselő jellegétől függ. A költségokozati elvnek megfelelően minden költséget elsődlegesen arra a költségviselőre (a költségviselő szélesebb értelemben használt — és nem feltétlenül termékkel azonos — fogalom) kell elszámolni, amely a költségfelmerülés közvetlen okozója és amelyre a felmerülő költség közvetlenül meghatározható. Ha a költségviselő valamilyen tevékenység (csomagolás, szállítás, nagykereskedelmi tevékenység), akkor az egynemű közvetlen költségek és az összetett általános költségek egyaránt az adott tevékenységre közvetlenül meghatározhatók. Termelőberendezésre, termelési folyamatra, termékcsoportra az összes technológiai költség (anyag-, bér- és gépköltség) vetítési alap felhasználása nélkül, közvetlenül elszámolható.

Ha a tényleges anyag- és energiafelhasználás, a munkaidő-ráfordítás és gépidő-igénybevétel termék vonatkozásában is mérhető, és nem okoz a többletinformáció elérése a hasznosságánál aránytalanul több ügyviteli munkát, akkor a felsorolt tényleges költségek termékekre is közvetlenül meghatározhatók. Ha viszont a tényleges felhasználás (ráfordítás) csak bizonyos mérési csomópontokon — szervezeti egységnél, zárt termelési cikluson belül, termékcsoport vonatkozásában — állapítható meg, úgy a tényleges és a norma szerinti felhasználás csak az adott mérési csomóponton vizsgálható és ellenőrizhető. A termék közvetlen anyag- és bérköltsége ilyenkor nem más, mint a mérési csomóponton meghatározott összes normaeltérés arányos részével korrigált közvetlen költségnorma. *A termékre közvetlenül elszámolható költség kritériuma tehát nem a tényleges felhasználás közvetlen utalványozása, hanem a*

[5] Gerencsér Ferenc: A kalkulációk pontosságáért. Figyelő, 1976. március 24.

[6] A gépköltség mindenképpen általános költség, közvetlen termékköltség pedig akkor lehet, ha az adott gépen csak egyfajta terméket állítanak elő. Elképzelhető, hogy az árképzésnél a gépköltség közvetlen költség legyen. A tényleges és a tervezett (diktált) gépköltségek különbözetének elszámolását azonban a számvitelben rendezni kell, s így végső soron bármilyen költségtényezőben is szerepel a gépköltség, a tényleges költségek vagy a költségeltérések felosztási módja hasonló lesz az üzemi általános költségek felosztásához, hiszen tervezett pótlékkulcs alkalmazása az üzemi általános költségek esetében is megengedett. Scholcz Rezső: Az önköltségszámítás korszerűsítésének lehetőségeiről. Számvitel és Ügyviteltechnika, 1976. 8—9. sz.

ráfordítás közvetlen költségként való tervezhetősége. A közvetlen költségek köre alapvetően a megfigyelési egységtől, a költséggyűjtés tárgyától függ, a termékre való közvetlen elszámolhatóság viszont a költségek termékre való tervezhetőségével hozható kapcsolatba.

A közvetlen anyag- és bérköltség, a gépköltség és a termelési folyamatok, műveletek költsége, azaz *a technológiai önköltség,* a receptúrák, a normák, a művelettervek és a gyártási utasítások alapján tervezhető, és a költségfelmerülés alapján a termékekre közvetlenül viszonylag pontosan meghatározható.[7] A ténylegesen felmerült költségek mérési és számbavételi feltételei viszont sokszor hiányoznak, vagy a költségek közvetlen utalványozása súlyukhoz és jelentőségükhöz képest indokolatlan ügyviteli többletmunkával jár. S itt jutunk el az alapkérdéshez: az *utó- vagy az előkalkulációt kell-e tökéletesíteni?*

Van olyan álláspont, amely szerint a tényleges költségekből kell egy olyan adatbázist kialakítani, amely visszatekintő elemzéshez, árképzéshez és árellenőrzéshez, körültekintő döntéselőkészítéshez egyaránt megbízható információt biztosít. A vezetők és a műszaki szakemberek tudni akarják, hogy a termék mibe került, mi a tényleges önköltsége. A gazdasági szakemberek megkérdőjelezik az utókalkuláció szerepét a döntéselőkészítési folyamatban. Nieder János erről így ír: „a gyors változások közepette az esetek nagy részében úgysem tudjuk megvárni, mit mond az utókalkuláció. Ha erre alapozva akarjuk termékszerkezetünket megváltoztatni, csak az események után kullogunk."[8] Papp László szerint a vállalatoknak nem arra kell törekedniük, hogy megállapítsák, mennyi volt a termék önköltsége, hanem arra, hogy meg tudják mondani, mennyi lesz a termék önköltsége.

Mit mutat a nemzetközi szakirodalom, a külföldi irányzatok elemzése? A kapitalista országokban már az 50-es években olyan módszerek terjedtek, mint az előkalkuláción alapuló költségszámítás (Estimating Cost System) és a standard költségszámítás.[9] Az NDK-ban és Csehszlovákiában[10] a termékek készletre vétele és az értékesítés önköltségének elszámolása nem tényleges, hanem a tervezett, előkalkulált önköltségen történik. Bezrukih megállapítja, hogy az utókalkuláció jelentősége a Szovjetunióban a 60-as évek közepétől fokozatosan csökken.[11] Ennek okait az árstabilitásban, a vállalaton belüli önálló elszámolás jellegének módosulásában jelöli meg.

A hazai számviteli szabályozás — a nemzetközi irányzattal megegyezően — a könyvviteli költségelszámolásban megengedi elszámoló árak, tervezett pótlékkulcsok alkalmazását, továbbá engedélyezi a saját előállítású termékek norma szerinti, előkalkulált önköltségen való értékelését és készletre vételét. Az utókalkuláció a költségelszámolás mérési folyamat-jellegének ismert gyengéi miatt valós, tényleges önköltségi adatokat nem szolgáltat és a közvetett költségek pótlékolásával történő számítása révén torzít, s amellett, hogy munkaigényes, a számított ön-

[7] Varga Lászlóné: Rendszerszemlélet a kalkulációban. Figyelő, 1976. február 18.
[8] Az adminisztráció egyszerűsítésén a sor. Figyelő, 1976. augusztus 25.
[9] Karl Käfer: Standard költségszámítás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1959.
[10] Günther Geissler: A termékek költségváltozásainak kimutatása költségviselőelszámolás segítségével. Számvitel és Ügyviteltechnika, 1973. 8—9. szám; és Jiri Vondrák: A gazdasági szervezetek számvitele a Csehszlovák Szocialista Köztársaságban. Számvitel és Ügyviteltechnika, 1976. 10. szám.
[11] Sz. Bezrukih: A termelési költségek elszámolása és kalkuláció. Moszkva, 1974.

költségadatok hasznosítása térben és időben korlátozott. Árképzéshez, a gazdaságos termékszerkezet kialakításához, döntéselőkészítéshez, nemzetközi, ágazati, vállalatok és üzemek közötti önköltség-összehasonlításhoz nem elmúlt évi tényleges, hanem aktuális költségnorma vagy az elkövetkező időszakra vonatkozó tervezett költségadatok szükségesek. A költségtervezés és a műszaki normákra épülő kalkulációk szerepét és jelentőségét meghatározza a költségszámítás mérésifolyamat-jellegéből levont azon megállapítás, hogy a *norma szerinti költség olyan közelítő átlagérték, amelytől a tényleges költségadatok mindenkor szóródnak, s amellett a szóródás mértékét az időtényező* is befolyásolja. A tényleges költségek norma szerinti vagy tervezett költségtől való eltérése, szóródása három tényezőre vezethető vissza:
ahol

$$K_t = K_n \pm e_v \pm e_m \pm e_b, \quad \text{ahol}$$

K_t = a tényleges költség;
K_n = a norma szerinti vagy tervezett költség;
e_v = a méréstechnikai okok miatt bekövetkező véletlen eltérés, mérési hiba;
e_m = ügyvitelegyszerűsítési törekvések miatt megengedett eltérés (például az elszámoló ár alkalmazása miatt);
e_b = a termelési folyamat alatt befolyásolható költségeltérés, miután a normakészítés során figyelembe vett gyártási, műszaki, szervezési és gazdasági feltételek a várttól, a tervezettől rendszeresen eltérnek. A költségellenőrzés a befolyásolható költségeltérések vizsgálatára korlátozódik.

Egy jól elkészített, műszaki normákkal és számításokkal, gazdálkodási tervekkel alátámasztott előkalkuláció *az utókalkulációt teljes mértékben helyettesíti,* eleget téve az utókalkulációval szemben támasztott minden követelménynek és információs igénynek (a termékek gazdaságosságának vizsgálata, árképzés és árellenőrzés, készletértékelés). Az előkalkuláció az orientáció és az elemzés szempontjából többet ér a méréstechnikai és ügyvitelszervezési okok miatt már eleve pontatlan és nagyon munkaigényes utókalkulációnál. A műszakilag indokolt költségekből összeállított előkalkuláció megoldja a termék jelenlegi gazdaságosságának mérését. Az előkalkulációban a költségokozati elv — a termékre tervezhető és a közvetlenül elszámolható költségek bővítésével — következetesebben érvényesíthető, mint az utókalkulációban. Az előkalkulációban a technológiai általános költségek és a gépköltségek a tervezett igénybevétel alapján (gépóra, gépperc, műveleti idő) műszakilag indokolt mértékben felszámíthatók, míg az utókalkulációban rendszerint elkerülhetetlen az általános költségek pótlékolással való számítása.

A gépköltségeket, a munkahelyköltségeket, a technológiai általános költségeket homogén géptípusként, zárt termelési fázisonként, megmunkálási műveletenként célszerű gyűjteni és tervezni, meghatározva egyúttal a költség jellemző mennyiségi egységére (a gépórára, géppercre, műveleti időegységre, a termelési fázis eredményének mérhető egységére, vagy termékcsoport-kalkulációnál a vezértermékre) számított múlt évi tényleges és tervezett gépköltség, technológia általános költség, ter-

melési fázisköltség nagyságát. Az előkalkuláció összeállításához az előbbi költségérték és az igénybevételt jellemző mutató (műveleti idő, tonna/üzemóra-mutató stb.) használható fel. A gépiparban például a műveleti időnorma és a géppercre jutó gépköltségnorma szorzata adja az egyes megmunkálási műveletek gépköltségértékét, majd a különböző megmunkálási műveleteket végző alapvető termelőberendezések gépköltségeinek összegezésével határozható meg az előkalkulált gépköltség. A boriparban a hordós kezelési és a palackozási kalkulációs költségtényező a vezértermék mennyiségi egységére számított tényleges vagy tervezett hordós kezelési és palackozási költség, valamint az előkalkuláció tárgyát képező (új) termék egyenértékszáma alapján számítható ki és állítható be az ár- és előkalkulációba.

Az *előkalkuláció feladata,* hogy a segédüzemi szolgáltatások igénybevételéhez és a vállalaton belül továbbfelhasználásra kerülő félkésztermékek elszámolásához, továbbá a saját termelésű készletek évközi és év végi értékeléséhez elszámoló árat és önköltségadatot biztosítson. Az érvényes értékelési előírások értelmében ez a norma szerinti szűkített önköltség. Az előkalkuláció — formáját tekintve — lehet részletes és különbözeti előkalkuláció. A részletes előkalkuláció a kalkulációs séma szerinti összes kalkulációs költségtényezőt tartalmazza, míg a különbözeti kalkuláció valamely korábban gyártott és viszonyítási alapként választott termék kalkulációjával szembeni költségeltéréseket mutatja ki kalkulációs tételenként.

Tervkalkuláció összeállításához rendszerint az elő- vagy az utókalkuláció adatait használjuk fel, s azokat az időközben végrehajtott műszaki-szervezési intézkedések, normarendezések és gyártásfejlesztések költséghatásával módosítjuk. A tervkalkuláció azt mutatja, hogyan változik a külső körülmények és a vállalati intézkedések hatására a termék önköltsége.

Az előkalkuláció — mivel a termék aktuális önköltségét mutatja — a *meglevő termékszerkezet jövedelmezőségének vizsgálatára alkalmas.* A jövőbeli termékszerkezet jövedelmezőségének elemzésére a tervkalkuláció használható fel, amely az egy-két éves távlatban várható önköltséget és nyereséget számszerűsíti.

Mennyiben segíti a termék élettartamgörbéje az előrelátást, a tervezést? A termék élettartama főként a fogyasztói igényektől függ, de gyártmányfejlesztéssel ez meghosszabbítható. A termék élettartamgörbéjén belül az értékesítés növelésének szakaszára nem feltétlenül az induló ár és az önköltség csökkentése a jellemző, hiszen a meglevő termékek használati tulajdonságainak, műszaki paramétereinek állandó javítása, a fogyasztói igények mind magasabb színvonalú termékkel való kielégítése végső soron azzal jár, hogy a továbbfejlesztett gyártmány használati értéke, termelői ára és önköltsége nő. Nem hiszem, hogy csupán az arányosan, degresszíven és progresszíven változó, valamint az állandó költségek meghatározásával az önköltségalakulás — költségfüggvény segítségével — előre megtervezhető. Szerintem sokkal fontosabb annak előzetes felmérése, hogy *az előkalkuláció szerinti aktuális önköltség külső piaci és belső vállalati intézkedések együttes hatására milyen irányban és mértékben mozdul el.* A minőségjavítás, a gyártmányfejlesztés, a beszerzési árak változása, a béremelés stb. hatására

ség emelkedik; a munkatermelékenység emelése, az anyag- és energiatakarékosság, a gyártásfejlesztés, műszaki-szervezési intézkedések hatására az önköltség csökken. Az ellenkező irányú változások számszerűsítése, a várható önköltségváltozás előrejelzése, a mind jobban előtérbe kerülő — központilag nem szabályozott — terv- és gazdasági kalkulációk feladata.[12] Az elő- és tervkalkulációkban a 3. sz. táblázatban jelölt módon kell a ráfordításokat figyelembe venni.

3. sz. táblázat

A ráfordítások számbavételi módja az elő- és tervkalkulációban

Előkalkuláció	Tervkalkuláció
A jelenleg érvényes műszaki anyag- és energianorma	A tervezett anyag- és energiatakarékossági intézkedések várható hatása
Az anyagok utánpótlási ára	Az ártendencia elemzése alapján prognosztizálható árváltozás
Az érvényes munkanorma, műveleti időnorma	A munka- és üzemszervezés várható hatása
Az aktuális órabér, bértétel	A tervezett bérfejlesztés hatása a bérekre
A meglévő technika gépköltsége	A gyártásfejlesztés hatása a gépköltségekre
A jelenlegi termelési volumen mellett számított önköltség	A tervezett termelésfelfutás hatása az önköltségre

Napjaink fontos gazdaságpolitikai célkitűzése az ésszerű takarékosság, az önköltség csökkentése. Nem szabad elfeledkezni arról, hogy népgazdasági szempontból az igazi önköltségcsökkentés legfontosabb forrásai azok a valóságban elkerülhető költségek, amelyek a gyártmánytervezés és a gyártáselőkészítés időszakában értékelemzéssel, szervezéssel kiküszöbölhetők. A vállalati gyakorlatban kimutatható tényleges önköltségcsökkentést az előzőben vázolt igazi önköltségcsökkentésnél ma többre értékeljük. A vállalat számára ezért általában előnyös a viszonylag nagyobb önköltség számítása és a magas induló ár elérése, amely aztán a várt önköltség- és árcsökkentés egyik biztosítéka lehet. Az előkalkulált — műszaki adatbázisra épülő — önköltség realitását és használhatóságát éppen az a körülmény kérdőjelezi meg, hogy a vállalat nem érdekelt a műszaki-szervezési tartalékok túl korai feltárásában.

[12] Csikós-Nagy Béla cikkében azt hangsúlyozza, hogy a gazdasági kalkuláció fejlesztésének kérdése ágazatonként, vállalatonként eltérő módon jelentkezik. A központi előírás e területen inkább sok, mint kevés. A vállalatokra kell bízni, hogyan fejlesszék saját döntéseik előkészítésére szolgáló kalkulációs mechanizmusukat. Csikós-Nagy Béla: A gazdasági kalkulációról. Közgazdasági Szemle, 1976. 6. sz.

VINCZE IMRE:

A többoldalúság, az átutalhatóság és az átválthatóság tartalmi kérdései és megvalósításuk feltételei a KGST-ben

A KGST-tagországok szocialista gazdasági integrációja fejlesztésének Komplex Programja szerint a valutáris, pénzügyi és hitelkapcsolatoknak aktívabb szerepet kell játszaniok a tervszerű gazdasági együttműködés és a szocialista gazdasági integráció fejlesztésével összefüggő feladatok megoldásában. Ennek jegyében irányozza elő a Komplex Program — a többi között — a tagországok közötti áruforgalom többoldalú kiegyensúlyozásának a kollektív valuta (a transzferábilis rubel) segítségével történő kibontakoztatását, a kollektív valuta tényleges átutalhatóságának, továbbá a kollektív valuta és a KGST-tagországok nemzeti valutái kölcsönös átválthatóságának megvalósítását.

E tanulmányban a többoldalúság, az átutalhatóság, az átválthatóság tartalmi kérdéseire, érvényesülésük lehetséges módozataira (formáira) és feltételeire vonatkozó elgondolásokat igyekszem kifejteni. Bízom benne, hogy ez úton is elő lehet mozdítani a Komplex Programban megfogalmazott fontos valutáris pénzügyi feladatok teljesítését.

A nemzetközi áruforgalom többoldalú kiegyensúlyozásának fogalma és megvalósulásának módozatai

Egy országcsoporton belül a nemzetközi áruforgalom többoldalú kiegyensúlyozásáról akkor beszélhetünk, ha bizonyos időszakot tekintve minden egyes ország összes *behozatala és kivitele* egyensúlyban van, miközben a közösség *egyes országai között* a külkereskedelmi forgalomnak nem kell kiegyensúlyozottnak lennie; egyes országok viszonylatában lehet behozatali többletük, más partnerországokkal szemben pedig kiviteli többletük, vagyis nem szükséges a *kétoldalú* kiegyensúlyozottság. A kiviteli és a behozatali többletek persze összességükben kiegyenlítik egymást.

A nemzetközi áruforgalom többoldalú kiegyensúlyozásának előnyét — még mindig csak az elvont fejtegetés szintjén maradva — abban látják, hogy az áruforgalom kétoldalú kiegyensúlyozásához képest lehetőséget ad a nemzetközi áruforgalom további növelésére.

Vegyünk példaképpen három országot, jelöljük őket *A, B, C* betűkkel. Tételezzük fel, hogy ezek az országok kétoldalú kapcsolataikban már meghatározták és nemzetközi megállapodásba foglalták áruszállí-

tási lehetőségeiket. A kétoldalú viszonylatban kiegyensúlyozott áruszállításhoz képest *A* ország még tudna szállítani *B*-nek szükséges árukat, *B* országnak azonban nincsen olyan áruja, amire *A* országnak szüksége lenne. *C* ország *A* országnak tudna szállítani olyan árut, amelyre annak szüksége van, de *A* ország nem tud *C* ország számára szükséges árut felajánlani. Végül *B* ország tudna szállítani *C* ország számára szükséges árut, de *C* országnak nincs *B* ország számára szükséges áruja. Ebben a helyzetben a kétoldalú kiegyensúlyozás további előrehaladást nem hozhat. Külön intézkedés híján az országok közötti áruforgalom bővítésére kínálkozó lehetőségek kihasználatlanul maradnak. Többoldalú kiegyensúlyozással viszont feltárhatók ezek a lehetőségek, ugyanis a kétoldalúan kiegyensúlyozható forgalmon felül *A* ország *B*-nek fog szállítani, *B* ország *C*-nek, *C* ország pedig *A*-nak, *s* így a többoldalú kiegyensúlyozás révén mindegyik ország az áruforgalom magasabb szintjét éri el.

A többoldalú kiegyensúlyozáshoz az szükséges, hogy a nemzetközi áruforgalom közgazdasági szabályozása, a felhasznált közgazdasági eszközök alkalmasak legyenek a nemzetközi áruforgalom többoldalú kiegyensúlyozás alapján történő lebonyolítására, s hogy a nemzetközi áruforgalomban részt vevő országok gazdaságilag kölcsönösen érdekeltek legyenek a nemzetközi áruforgalom többoldalú lebonyolításában.

A nemzetközi áruforgalom többoldalú kiegyensúlyozásának gyakorlati megvalósítása — még mindig az elvont fejtegetés szintjén maradva — kétféle módon történhet:

a) a nemzetközi áruforgalom terveinek, a külkereskedelmi megállapodásoknak a többoldalúság érvényesítésével történő kidolgozásával (tervezett többoldalúság);

b) a pénz szerepének megnövelésével, amikor is a pénznek és a hozzá kapcsolódó érdekeltségnek jelentős szerepet juttatnak.

A *tervezett többoldalúság* — mint elvileg lehetséges megoldási módszer — azon az alapon marad, hogy az országcsoport tagországai közötti árumozgás előre tudatosan megtervezett, naturális összetételében is meghatározott. Kétoldalú kiegyensúlyozottság helyett azonban olyan három- vagy többoldalú megállapodást (megállapodásokat) kötnek, amelyek keretében az egyes országok meghatározott kétoldalú viszonylatban mutatkozó egyenlegét (import- vagy exporttöbbletét) más kétoldalú viszonylatban mutatkozó ellentétes előjelű szaldóval ellensúlyozzák. Az ilyen megállapodáshoz az szükséges, hogy a tagországok a nemzetközi tervkoordináció keretében felmérjék tervezett áruforgalmuk kétoldalú viszonylatonkénti kiegyensúlyozatlanságait, és azok többoldalú kiegyensúlyozására többoldalú államközi megállapodást kössenek, amelynek értelmében a partnerországok egy részével szemben tervezett behozatali többletüket más tagországok számára teljesített kiviteli többletükkel térítik meg. Szükséges továbbá, hogy a nemzeti tervek egyidejűleg tudatosan számoljanak az áruforgalomnak az országok közötti átcsoportosításával.

A tervezett többoldalúság elképzelhető átfogó rendszerként, amikor is az ötéves és éves külkereskedelmi megállapodásokat is ilyen módon, vagyis a többoldalú kiegyensúlyozás jegyében köti meg három vagy több ország. Elképzelhető az is, hogy az együttműködő országok alapvetően megmaradnak a nemzetközi áruforgalom kétoldalú kiegyensú-

lyozottságának elve mellett, de a forgalom további bővítése céljából nagy számban kötnek többoldalú árukompenzációs megállapodásokat is.

A tervezett többoldalúság lebonyolítása megfelelő nemzetközi jogi szabályozást is feltételez, amely megszabja a teendőket arra az esetre, ha a többoldalúan összekapcsolt áruszállítási megállapodást valamelyik partner nem, vagy nem kielégítő módon teljesíti.

A tervezett többoldalúság megvalósítása esetén a pénz szerepe továbbra is a nyilvántartásra korlátozódik, vagyis passzív marad. De mivel a nemzetközi áruforgalom naturális folyamatainak kiegyensúlyozása többoldalúan történik, a nemzetközi elszámolás is ezt a többoldalú kiegyensúlyozottságot tükrözi. Az országok meghatalmazott bankjainak a NGEB-nál vezetett folyószámlája egyensúlyt mutat, az analitikus számlákon viszont, amelyek a kétoldalú viszonylatok helyzetét tükrözik, pusztán a kétoldalú viszonylatonkénti áruforgalom regisztrálása nyomán nem mutatkozik egyensúly egy-egy éves időszak végén sem. Ezért be kellene iktatni a nemzetközi pénzügyi elszámolási folyamatba a kölcsönös beszámítást, illetőleg az átutalást, amely az analitikus számlákon is megteremtené az egyensúlyt.

A tervezett többoldalúság megteremtése azonban súlyos nehézségekbe ütközik. A fő nehézség azzal kapcsolatos, hogy a tudatosságnak, a tervszerűségnek olyan fokát tételezi fel, amelyet nemzetközi méretekben szinte lehetetlen elérni. A tervezett többoldalúság további problémája, hogy csak államok szintjén bonyolítható le.

A nemzetközi áruforgalom többoldalú kiegyensúlyozásának elvileg lehetséges másik módja: *a pénz szerepének növelése,* az, hogy *a nemzetközi áruforgalomban alkalmazott pénz általános egyenértékes, általános vásárlóeszköz-szerepet tölt be.* A pénz általános egyenértékes, általános vásárlóeszköz jellege abban nyilvánul meg, hogy pénzért — lényegében kötetlenül vagy többé-kevésbé kötetlenül — árut lehet vásárolni az országok közötti gazdasági kapcsolatokban is, hogy a vásárló (a pénztulajdonos) megfelelő árukínálattal számolhat, az eladók pedig érdekeltek abban, hogy pénz ellenében árut adjanak el.

Amennyiben a nemzetközi áruforgalmat olyan pénz szolgálja ki, amely általános egyenértékes, általános vásárlóeszköz, akkor az áruforgalom többoldalú kiegyensúlyozása viszonylag minden nehézség nélkül megvalósítható. A pénztulajdonos elszakíthatja egymástól a pénz—árufolyamatot. A nemzetközi áruforgalomban funkcionáló pénzért — mivel az a közösség valamennyi országa által keresett általános egyenértékes, általános vásárlóeszköz — abban az országban vásárol, amelynek árukínálata és árfeltételei számára a legkedvezőbbek. A többoldalú kiegyensúlyozottság — illetőleg az egyes kétoldalú viszonylatokban pozitív, más viszonylatokban negatív külkereskedelmi szaldók kiegyenlítése — minden külön tervszerű erőfeszítés, külön megállapodás nélkül megvalósulhat.

A nemzetközi áruforgalomnak valóságos pénz — általános egyenértékes, általános vásárlóeszköz — közvetítésével történő lebonyolítása egyáltalán nem akadályozza, hogy egy-egy ország nemzetközi gazdasági kapcsolatai túlnyomórészt egy vagy néhány országhoz kötődjenek, s azokkal alapvetően kétoldalúan kiegyensúlyozott forgalmat bonyolítson le. Emellett azonban *lehetőséget ad a többoldalúságra is.*

Amennyiben a nemzetközi áruforgalom lebonyolításában a pénz aktív szerepet játszik — az általános egyenértékes, általános vásárlóeszköz-pénz, ellenében megfelelő árukínálat van —, akkor feleslegessé válik, hogy a tagországok közötti áruáramlást naturális összetételben előre részletesen megtervezzék; elegendő, ha a természetbeni mértékegységben meghatározott kölcsönös áruszállítások a népgazdaságok számára különösen fontos cikkre korlátozódnak. Előtérbe kerülnek viszont a nemzetközi gazdasági kapcsolatok tervezésében és a nemzetközi egyeztetésben az értékbeli-pénzbeli mutatók: a behozatal és a kivitel értékbeli öszege, a fizetési mérleg, s annak egyenlege stb.

Annak, hogy a nemzetközi áruforgalom a pénz aktív szerepe mellett valósuljon meg, egy sor gazdasági-társadalmi feltétele van. Ezek közül néhány:

— A gazdaságilag együttműködő tagországokban fejlett áru- és pénzviszonyoknak kell érvényesülniök. A pénznek az egyes országok népgazdaságán belül is aktív szerepet kell játszania.

— Az egyes országok gazdaságirányítási rendszerében a termékek előállítását, forgalmazását és felhasználását nem, vagy csak szűk termékkörben szabad naturális jellegű utasításokkal szabályozni. Ez ugyanis feltétele a pénz általános vásárlóeszköz-szerepének.

— Az egyes országok gazdaságirányítási rendszerének (jogi előírásainak) lehetővé kell tenniök, hogy gazdasági egységek (vállalatok, trösztök, egyesülések, gazdaságok) külföldről is viszonylag korlátlanul vásárolhassanak árut, illetve termékeiket szabadon adhassák el külföldre, e tekintetben ne, vagy csak viszonylag szűk körben kössék őket kötelező termékforgalmazási előírások. A kétoldalú árukompenzációk fenntartása meghatározott körben lehetséges, amennyiben azok lényeges teret hagynak a naturálisan nem specifikált kereskedelem számára.

— Az egyes országoknak gazdaságilag felkészülteknek kell lenniök arra, hogy nemzetközi árukapcsolataik számottevő részét adminisztratív megkötöttségek nélkül, nagyrészt közgazdasági eszközökkel bonyolítsák le. A felkészültséghez tartozik az országban előállított termékek kellő műszaki színvonala, a munkatermelékenység viszonylag magas szintje, a viszonylagos termékbőség, valutáris tartalékok képzése stb.

A mai kétoldalúság háttere

A KGST-tagországok egymás közötti gazdasági kapcsolatait ez idő szerint a kétoldalú kiegyensúlyozottság jellemzi. A tagországok közötti áruforgalmat ötéves külkereskedelmi megállapodások alapján bonyolítják le, amelyek a szállítandó cikkek választékát és mennyiségét részletesen előírják.

A KGST-tagországok nemzeti gazdaságirányítási rendszerei, továbbá a gazdasági együttműködés általuk közösen kialakított eszköztára (a nemzetközi mechanizmus) elvben lehetővé tenné a tervezett többoldalúság érvényesítését, s azt is, hogy széles körben kössenek többoldalú árukompenzációs üzleteket. A gazdasági kapcsolatok alakulása azonban arról tanúskodik, hogy a tervezett többoldalúságot jelenleg nem sikerül megvalósítani. Többoldalú árukompenzációs ügyletek is csak elvétve fordulnak elő. Annak ellenére van ez így, hogy elvben széles körben elis-

mert és hangoztatott a nemzetközi áruforgalom többoldalú kiegyensúlyozásának mint az egymás közötti gazdasági kapcsolatok további növekedése egyik fontos tényezőjének a közgazdasági jelentősége.

Abban, hogy a KGST-tagországok nem alkalmazzák a tervszerű többoldalúságot, a többoldalú árukompenzációt, a következő tényezők játszhatnak szerepet:

— A tagországok népgazdaságai — a több évtizedes kétoldalú gazdasági együttműködés hatására — kétoldalúan összehangoltakká váltak. Kikristályosodott azoknak a termékeknek a köre, amelyeket kétoldalúan egymás számára szállítanak. Ezek természetbeni választéka tulajdonképpen nem, csak a szállítandó mennyiség változik időről időre.

— Nincs feltárva az a termékkör és az a termékmennyiség, amelynek megtermelésére az egyes országokban lenne még termelési lehetőség, ez idő szerint azonban mégsem termelnek meg, lényegében azért, mert azokban a kétoldalú viszonylatokban, amelyekben az egyes tagországok részt vesznek, nem találtak megfelelő áruellentételt, a többoldalú árukompenzáció létrehozását pedig ez ideig még nem vizsgálták meg körültekintően.

— A tervezett többoldalúság megvalósítása annyira bonyolult, nehézkes, hogy az országok emiatt nem vállalják.

Arra a kérdésre, hogy a KGST közösségében az említett három tényező közül melyik játszik döntő szerepet, megalapozott választ csak úgy lehetne adni, ha az érdekelt KGST-tagországok maguk — illetőleg a KGST szervei — beható elemzést végeznek e kérdés tisztázására. Ilyen elemzéssel kellene tisztázni, hogy a többoldalú kiegyensúlyozás objektíve indokolt-e, mekkora tartalék tárható fel általa az egymás közötti gazdasági kapcsolatok bővítésére, s végül, de nem utolsósorban, mit kell tenni az objektíve meglevő lehetőségek feltárására és kihasználására.

A konkrét vizsgálatot nem helyettesíthetik olyan általános megállapítások, mint az, hogy a többoldalúság csak fokozatosan valósul meg, abban a mértékben, ahogy létrejönnek a hozzá szükséges körülmények és feltételek.

A többoldalúsághoz vezető útról

Milyen lehetőség van arra, hogy a nemzetközi áruforgalom többoldalú kiegyensúlyozását a KGST-közösségben a pénz szerepének növelésével valósítsák meg? Milyen feltételeket kell ehhez megteremteni az egyes népgazdaságokban, ezek gazdaságirányítási rendszerében, valamint a KGST-országok nemzetközi együttműködésének szabályozásában, eszköztárában?

Az egyes tagországok népgazdasága oldaláról vizsgálva a kérdést — véleményem szerint — három feltétel megléte szükséges:

1. A termelő és a kereskedelmi vállalatoknak a termékek viszonylag széles körében legyen lehetőségük arra, hogy termelésük mennyiségéről — meglevő termelési kapacitásaik alapján —, továbbá termékeik értékesítéséről (a vevő megválasztásáról) — üzleti kapcsolataik alapján — maguk dönthessenek, a vevőkörbe beleértve más KGST-tagországok termelő, illetve külkereskedelmi vállalatait is. Ehhez az szükséges,

hogy a vállalatok viszonylag széles termékkörre ne kapjanak direktív jellegű termelési és forgalmazási feladatokat. Azt is lehetővé kell tenni a termelő vállalatoknak, hogy termékeiket ne csak belföldre, hanem — közvetlenül vagy külkereskedelmi vállalatok közvetítésével — külföldre is eladhassák.

2. Szükség van hatékony vállalati érdekeltségi rendszerre, arra, hogy a vállalatok érdekeltek legyenek a termelés fokozásában, a termelési többlet értékesítésében, s hogy ettől indíttatva kutassák az értékesítési lehetőségeket.

3. Szükség van továbbá bizonyos termék-, anyag-, illetőleg kapacitástartalékokra, hogy ha más KGST-tagországok vállalatai vásárlóként megjelennének, azok igényeit ki tudják elégíteni. Ha a termékkínálat szűkös, még inkább ha termékhiány a jellemző, akkor értelemszerűen akadályokba ütközik az ilyen kereskedelmi módszerek bevezetése az országon belül is, nemzetközi viszonylatban nemkülönben.

Más oldalról, a nemzetközi szabályozást is úgy kell alakítani, hogy az a termékek széles körében helyet adjon a különböző országok termelővállalatai vagy külkereskedelmi vállalatai közötti adásvételre, anélkül, hogy e termékek országok közötti forgalmát választéki összetételben és mennyiségben államközi megállapodásokba vagy más kötelező jellegű állami okmányba foglalnák.

A nemzeti és a nemzetközi szabályozásnak lehetővé kell tennie, hogy a KGST-tagországok vállalatai nemzeti pénzüknek transzferábilis rubelre vagy más tagország nemzeti valutájára történő átváltásával egy másik tagországban vásárlásra felhasználható pénzhez juthassanak. A transzferábilis rubel jelenleg az egyes tagországokon belüli fizetési forgalomban nem funkcionál, s e funkció kibontakoztatása igencsak bonyolult feladat volna. Egyszerűbbnek és járhatóbbnak tűnik, ha a vállalatok saját nemzeti pénzük ellenében azon ország nemzeti pénzét vásárolnák meg, ahol vásárolni kívánnak. A megfelelő nemzeti bankszervek és a Nemzetközi Gazdasági Együttműködési Bank természetesen közreműködhetnének az átváltásában, sőt kívánatos az egész átváltást, átutalást transzferábilis rubelben (a meghatalmazott bankok folyószámláján keresztül) lebonyolítani.

A szükséges változtatás lényege röviden megfogalmazva: a termékek viszonylag széles körében mind az egyes országokon belül, mind a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban le kell térni a termelési és forgalmazási feladatok természetes mértékegységben történő előírásáról. A vállalatoknak lehetővé kell tenni, hogy termelésük egy részét — meglevő termelési kapacitásaik alapján — és annak értékesítését — a külső igények figyelembevételével, emellett saját anyagi érdekeltségüket is szem előtt tartva — maguk alakítsák ki. A dolog lényegéhez tartozik tehát, hogy a központi állami szervek mellett aktív szerephez jussanak maguk a termelő, illetve a külkereskedelmi vállalatok is.

Úgy hiszem, nem igényel hosszadalmas, külön bizonyítást, hogy ezek a változtatások miért eredményeznék a pénz szerepének aktivizálódását, a többoldalúság növekedését, s emellett a rugalmasabb igazodást a szükségletekhez. A felszabadított (liberalizált) termékek körében szerephez jutnának a vállalatoknak a keresleti és kínálati viszonyok tanulmányozása alapján hozott döntései. A vállalatok más KGST-tagországban

gokba irányuló — pénz ellenében történő — értékesítését nem korlátozná a kötelező kétoldalú kiegyensúlyozottság kényszere.

Hogy idáig eljuthassunk, láthatóan mind a nemzeti szabályozásokban, mind a nemzetközi szabályozásban lényeges módosításokat szükséges végrehajtani. A változtatástól természetesen csak akkor lehet várni a pénzviszonyok aktivizálását, a pénz szerepének növekedését, s ezek segítségével az ésszerű többoldalúság szolgálatát, ha az ebben a rendszerben termelt és forgalmazott termékek köre eléggé széles.

E helyütt indokolt emlékeztetni arra, hogy a KGST-tagországok szocialista integrációja fejlesztésének Komplex Programja fontos szerepet szán a KGST-tagországok egymás közötti kereskedelmi forgalmában a mennyiségben kontingentált termékek mellett *az értékben kontingentált termékkörnek és a kontingens nélküli termékkörnek.*

A Komplex Program szerint a mennyiségben kontingentált árucsoporthoz a jövőben olyan áruk tartoznak, amelyek a szerződő felek népgazdasága szükségleteinek és a lakosság igényeinek kielégítése szempontjából elsőrendűen fontosak (az alapvető nyersanyagok, a fűtőanyagok, a gépek és berendezések, a mezőgazdasági termékek és élelmiszerek, a közszükségleti cikkek.) Ezekre — a hosszú lejáratú kereskedelmi megállapodás teljes érvényességi időtartamára — továbbra is mennyiségi kontingenseket állapítanának meg.

Az *értékben meghatározott kontingens* keretében szállítandó áruk mennyiségét a magánjogi szerződések megkötésekor állapítják meg. (Az értékbeli kontingens alkalmas az egyes tagországok között szállítandó terméktömeg meghatározott árucsoportjából teljesítendő szállítások állami limitjének kijelölésére, s mint ilyen, az állami irányítás fontos eszköze lehet.)

A *kontingens nélküli* árukörben szállítandó áruk választékát, mennyiségét és árát a vállalatok közötti megállapodás keretében határoznák meg, miközben a vállalatokat persze általános jelleggel kötnék a KGST-tagországok közötti külkereskedelem érvényes árképzési elvei és az áruszállítás általános feltételei.

A KGST-tagországok szocialista integrációja kifejlesztésének Komplex Programja kimondta az értékben kontingentált és a kontingens nélküli külkereskedelmi forgalom elvi lehetőségét, feladatul tűzte ki a gyakorlati megvalósításhoz szükséges munkálatok, elemzések elvégzését.

Most arra van szükség, hogy a KGST-tagországok, illetve a KGST szervei elvégezzék a kitűzött célok megvalósításához szükséges közgazdasági és szervező munkát. A Komplex Program jóváhagyása óta eltelt idő, az azóta végzett vizsgálatok, annyit már bebizonyítottak, hogy az értékben konkingentált és a kontingens nélküli külkereskedelem érvényesítésében előbbre lépni csak úgy lehet, ha ezt mind a nemzeti gazdaságirányítási rendszerekre, mind pedig a nemzetközi szabályozásra (eszköztárra) kiterjedő változásokkal lehetővé teszik, továbbá bizonyos erőfeszítéseket tesznek arra is, hogy az ily módon történő kereskedésre a gazdasági háttérrel (termék-, anyag- és kapacitástartalékokkal) is felkészüljenek. Bizonyos előbbre jutáshoz már most is adva vannak a gazdasági feltételek. A nagyobb előrelépésre pedig fel kell készülni. Az előrehaladás — a legjobb szándék és akarat mellett is — minden bizonnyal csak fokozatos lehet.

Ahhoz, hogy a KGST-tagországok az egymás közötti külkereskedelmi gazdasági kapcsolatok olyan szervezési rendjét érjék el, amelyben az állami szintű megállapodások, a természetbeni megkötöttségek csak az okvetlenül szükséges körben maradnak fenn, s a kölcsönös áruszállítások számottevő része a vállalatok közötti kapcsolatok keretében, a közgazdasági eszközök — köztük a pénz — szerepének fokozása mellett bonyolódik le, komoly előkészítő munkára van szükség. Változások szükségesek mind a nemzeti gazdaságirányítási rendszerekben, mind a nemzetközi szabályozásban és eszköztárban. Fel kell erre készülni gazdaságilag is. De mindezeket az erőfeszítéseket érdemes megtenni, mert az intézkedések gyümölcseként hatékonyabbá válhat mindegyik ország népgazdasága, egyben gyorsabban fejlődhetnek az egymás közötti gazdasági kapcsolatok is.

Valutáris-pénzügyi téren teendő intézkedések

Követelések átruházhatóvá tétele. Mindaddig, amíg a KGST-tagországok közötti gazdasági kapcsolatokat az áruforgalom kétoldalú kiegyensúlyozottsága és természetbeni meghatározottsága (kontingentálás) jellemzi, a KGST-tagországok egymás közötti valutáris-pénzügyi elszámolásában ésszerű intézkedésnek mutatkozik a *kétoldalú követelések országok közötti átruházásának* (forgatásának) lehetővé tétele.

Részletesebben kifejtve ez a következőket jelenti: bármely KGST-tagország, amely valamely kétoldalú viszonylatban — áruszállítás, illetve szolgáltatás teljesítése alapján — transzferábilisrubel-követelésre tett szert (ez megmutatkozik az NGEB-nél vezetett analitikus számlákon is), jogosult lenne ezt a követelést más KGST-tagországra átruházni. A követelés átruházása azt jelentené, hogy a kétoldalú viszonylatokban megváltoznának a kedvezményezettek. Az adós országnak más ország számára kellene teljesítenie. Más szavakkal, meghatározott kétoldalú kapcsolatban kiszállított áruért a vásárló ország nem a szállító országnak nyújtana ellentételt, hanem egy másik országnak.

A követelésátruházás (forgatás) indítéka a másik kétoldalú viszonylatban mutatkozó adósság törlesztése lehetne, illetőleg az, hogy a követelést átvevő ország hajlandó a meghatározott viszonylatban mutatkozó (transzferábilis rubelben meghatározott) követelés ellenében árut szállítani, szolgáltatást teljesíteni.

A kétoldalú követelések átruházására (forgatására) vonatkozó szabályok meghatározása kapcsán tisztázni kell azt is, hogy az átruházáshoz (a forgatáshoz) szükséges-e az adós ország előzetes hozzájárulása vagy értesítése. A nemzetközi gazdasági kapcsolatok általános szabályait szem előtt tartva semmiképpen sem látszik helyesnek az adós ország hozzájárulásához kötni a követelés átruházását (a forgatást). Ez csak hosszadalmassá tenné a lebonyolítást. Az viszont célszerű előírás volna — szem előtt tartva a KGST-n belüli gazdasági együttműködés és nemzetközi elszámolás sajátosságait —, hogy a követelésátruházás (forgatás) tényéről mind a NGEB, mind az adós ország (illetőleg annak meghatározott bankja) értesítést kapjon.

A követelés átruházásának intézményesítése — az áruforgalom általános kétoldalú kiegyensúlyozottsága és naturális meghatározottsága

esetén is — lehetőséget adna arra, hogy a tagországok közötti áruforgalomban, annak lebonyolításában és pénzügyi elszámolásában három vagy még több oldalú ügyletek alakuljanak ki. Olyan áruvásárlási lehetőségek is feltárulnának, amelyekre egyébként — adott időintervallumon belül — nem nyílnék lehetőség.

Átutalhatóság. Ha majd a KGST-tagországok egymás közötti gazdasági kapcsolataiban a pénz nagyobb szerephez jut, a pénz a nemzetközi áruforgalom viszonylag tekintélyes hányadában általános egyenértékesként és általános vásárlóeszközként fog működni, *lehetővé és célszerűvé válik a transzferálhatóság (az átutalhatóság) megvalósítása.*

A pénz (a nemzetközi pénz, a transzferábilis rubel) megváltozott szerepe abban jutna kifejezésre, hogy önmagában (kétoldalú viszonylathoz kötődés nélkül) lesz általános egyenértékes, általános vásárlóeszköz. Olyan pénz lesz, amelyért tulajdonosa bármely tagországban vásárolhat (a tervszerű, természetbeni kontingentálás csak a népgazdaságilag legfontosabb termékekre vonatkozóan marad fenn), s így a tagországok, illetőleg vállalataik gazdaságilag érdekeltek is lesznek abban, hogy e pénz ellenében árut adjanak el. A nagyobb kínálatot a tagországok anyagi termelése is lehetővé teszi. Feltételezhetően az is szabállyá válik, hogy a külkereskedelmi árak alakulására a keresleti és kínálati viszonyok is hatnak.

Ilyen körülmények között a nemzetközi árucsere Á—P és P—Á ügyletek sorozataként valósulna meg. Megszünne az áruknak áruk ellenében történő cseréje. A pénzforgalom többé nem passzív kísérője lenne az áruforgalomnak.

A pénznek önálló mozgása is lehetne és lenne. Mivel az NGEB által kibocsátott transzferábilis rubel következetesen lenne pénz — általános egyenértékes, általános vásárlóeszköz —, mindez megfelelő változtatásokat kívánna a kibocsátás szabályozásában is.

Amint a pénz önmagában általános egyenértékessé, általános vásárlóeszközzé válik és önállósult mozgást végez, értelmezhetővé és gazdaságilag több okból indokolttá válik, *hogy országok között, meghatalmazott bankok között átutalják, transzferálják.*

Véleményem szerint csak az átutalhatóság lehetőségének megteremtésével — a vázolt módon — fog megfelelni a KGST nemzetközi elszámolási rendszere a rendszer kialakításakor elfogadott alapelveknek, így érhető csak el, hogy a KGST nemzetközi pénze — a transzferábilis rubel — nevének megfelelően ténylegesen átutalhatóvá váljék.

Szaldókompenzáció. Ha majd a KGST-tagországok egymás közötti gazdasági kapcsolatainak közgazdasági eszközrendszere — s azon belül a valutáris-pénzügyi szabályozás — odáig fejlődik, hogy a tagországok közötti áruforgalomnak csak bizonyos hányada marad természetben meghatározott, s az áruforgalom nagyobbik, de legalábbis jelentős hányada az áru- és pénzviszonyok alapján, aktívan funkcionáló pénz fizetése ellenében bonyolódik le, *a KGST-tagországok egymás közötti pénzügyi elszámolási rendszerébe értelmesen beiktatható lesz a kétoldalú egyenlegek kölcsönös beszámítása, a szaldókompenzáció.*

A szaldókompenzáció azt jelentené, hogy mindazok a KGST-tagországok, amelyek a kétoldalú kapcsolatokban teljesített külkereskedelmi áruszállítások alapján egy vagy néhány tagországtól követelnek, egy

vagy néhány tagországnak pedig tartoznak, a tartozásokat és követeléseket részben vagy egészben bizonyos időközönként többoldalú alapon, kölcsönös beszámítással egyenlítsék ki.

Az egyenlegek kölcsönös beszámítása, a szaldókompenzáció a sokoldalú klíringben lezajló nemzetközi pénzügyi elszámolások ésszerű formája. Ilyen jellegű elszámolási rendszerről már vannak gyakorlati tapasztalatok, például a korábban működött Európai Fizetési Unióból. Noha a gazdasági környezet a szocialista közösségben más, a szaldókompenzáció ésszerű elemeit nálunk is hasznosítani lehet, nem tekinthető megalapozott ellenérvnek, hogy a KGST-tagországok állami bankjainak az NGEB-nél vezetett folyószámláján minden transzferábilis rubel bevétel és kiadás, minden követelés és tartozás szintetizálásra kerül, s így a kétoldalú viszonylatokban mutatkozó bevételeknek, kiadásoknak és egyenlegeknek tulajdonképpen nincs is jelentősége. A valóságban ugyanis — amint már előbb kifejtettem — ez idő szerint egyáltalán nem szünt még meg a gazdasági kapcsolatok kétoldalú viszonylatonkénti alakulásának és nyilvántartásának jelentősége, ellenkezőleg, éppen a merev kétoldalú kiegyensúlyozottság a jellemző.

A kamatbevételek felhasználhatóvá tétele. Bár a Nemzetközi Gazdasági Együttműködési Bank a tagbankoknak számlakövetelésein, illetőleg betéteik után kamatot ír jóvá, a tagországok ez idő szerint nem érdekeltek abban, hogy a Banknál levő folyószámlájukon jelentős összegű transzferábilis rubelt tartsanak, illetőleg, hogy azt betétként helyezzék el. Ennek egyik oka az, hogy a tagországok kamatbevételei az NGEB-nál olyan követelést jelentenek, amelyet most még egyik ország sem tud kétoldalú követeléssé átalakítani, így árut sem tud érte vásárolni.

Rövidebb távon, a kamatokat mobilizálhatóvá lehetne tenni oly módon, hogy az NGEB-tól hitelt igénybe vevő országok által fizetett kamatot felosztanák az NGEB-nak — folyószámlán vagy betétként — hitelező országok között (leszámítva a betétkamat és a hitelkamat közötti, az NGEB-ot megillető különbözetet). Ily módon a hitelező országok kamatbevétele meghatározott országokkal szembeni követeléssé alakulna át, amelyet a kétoldalú kapcsolatokban már át lehetne váltani árura. Ha a kamatokat így számolnák el, a betéti kamatok felemelése is mozgósító jellegű lenne.

Az NGEB-kamatok elszámolásának most vázolt módját persze csak *a jelenlegi viszonyok között* tartom célszerűnek. Ha a KGST-tagországok egymás közötti kapcsolataiban a pénz jelentős árukörben általános egyenértékessé, általános vásárlóeszközzé válik, a kamatok elszámolásának ez a mesterkélt módja feleslegessé válik.

A hitelforrások felhasználhatóvá tétele. Már az elemző részben utaltam rá, hogy ez idő szerint a Nemzetközi Beruházási Bank által transzferábilis rubelben nyújtott hitelek felhasználása nehézkes, esetenként pedig egyenesen lehetetlen. E hitelek ellenében nem lehet beszerezni a KGST-tagországokban olyan termékeket — gépeket, motorokat, járműveket, anyagokat —, amelyeket azok jelentős mennyiségben termelnek mind saját szükségletre, mind kivitelre.

A KGST szerveiben végzett elemzések e fogyatékosság okát a népgazdasági tervezésben és a tervkoordináció fogyatékosságaiban látják. Pontosabban abban, hogy a kétoldalú tervkoordinációkat anélkül zárják

le, hogy a Nemzetközi Beruházási Bank hiteleinek árufedezetét figyelembe vennék. A KGST szerveiben kidolgozott és elfogadott dokumentumok a probléma leküzdésére azt ajánlják, hogy a tervkoordináció számoljon az NBB-hitelek árufedezetével.

A valóságban azonban korántsem puszta technikai problémáról van szó, hanem ennél többről: érdektelenségről, sőt az érdekek ütközéséről. Az a KGST-tagország, amely a Nemzetközi Beruházási Bank hitele ellenében árut (gépet, berendezést, anyagot stb.) szállít, az ezért kapott transzferábilis rubelt nem tudja áruvásárlásra felhasználni, mert követelésével egyetlen kétoldalú viszonylatban sem jelenhet meg. Ha mégis szállítana, végül is maga válik — szándéka ellenére — a beruházási hitel nyújtójává.

Az NBB-hitelek felhasználásának nehézségei a KGST gazdasági kapcsolatainak és elszámolásának jelenlegi rendjéből fakadnak, amikor is a tagországok közötti kapcsolatok kétoldalú viszonylatonként és anyagi összetételükben előre megtervezettek. Ahhoz, hogy az NBB hiteleit zökkenő nélkül fel lehessen használni, aktivizálni kell a pénz szerepét a KGST-n belüli gazdasági kapcsolatokban. E fejlődési folyamat tartalmát az előzőekben már kifejtettem, ismétlésbe bocsátkozni felesleges volna.

Vajon tehetünk-e valamit a Nemzetközi Beruházási Bank hiteleinek felhasználhatósága végett addig is, amíg bekövetkezik a KGST-tagországok közötti gazdasági kapcsolatokban a pénz szerepének tényleges növekedése?

Véleményem szerint mindaddig, amíg a KGST-tagországok közötti áruszállítások tervezése, szervezése és elszámolása lényegében a jelenlegi rendben történik, a Nemzetközi Beruházási Bank hiteleinek árufedezetét csak úgy lehet hatékonyan biztosítani, ha az NBB az egyes tagországoknak az NBB alaptőkéjéhez és speciális alapjához való hozzájárulása s a tagországok által az NBB-nek nyújtott hitelek értékösszegének határáig elsődleges rendelési jogot kap az egyes KGST-tagországokban gépekre, műszerekre, a beruházások kivitelezéséhez szükséges anyagokra.

Az NBB számára azt is lehetővé kellene tenni, hogy élve elsődleges rendelési jogával, továbbadás céljából is vásárolhasson árukat az általa meghitelezett beruházási létesítmények kivitelezésére. Ha ez megvalósulna, az NBB egycsapásra kedvezőbb helyzetben folytathatná tevékenységét.

Közös beruházások. A legutóbbi évek tapasztalatai alapján valószínű, hogy a KGST-tagországok szükségleteik kielégítése céljából ezután is rendszeresen egyesítik majd eszközeiket közös beruházások megvalósítására. A közös beruházás finanszírozása úgy történik, hogy egy vagy néhány érdekelt ország államközi hitelt nyújt beruházási célra annak az országnak, amelynek a területén a beruházást kivitelezik. A hiteleket nyújtó országok egyúttal meghatározott gépek, építőanyagok, egyéb áruk szállítását vagy építési-szerelési munka kivitelezését is vállalják. Ellentételként a hitelt élvező ország rendszerint meghatározott árukból, meghatározott mennyiség szállítását vállalja bizonyos időszakon keresztül. E szállítások elszámolása a szokásos külkereskedelmi rendben történik.

Az eddig kialakult gyakorlat kapcsán két tényező igényel újbóli átgondolást és mérlegelést.

Az egyik a hitelezés során alkalmazott kamat mértéke. A nemzetközi pénzpiacon szokásos feltételek ismeretében a jelenlegi minimális — 2—3 százalékos — kamat fenntartása ésszerűtlennek tűnik, indokoltnak látszik a kamatláb felemelése, akár többszörösére is.

A másik probléma a hitel ellenében szállítandó áruk árképzése. Olyan körülmények között, amikor a termelési kapacitás az együttműködő országok közös áldozathozatala alapján valósul meg, indokolatlan a világpiaci (főpiaci) árak korrekció nélküli alkalmazása. Ez a világpiacon szokásosnak is ellentmond: általános bevett gyakorlat, hogy a kapacitások létrehozásában részt vevők preferenciális árfeltételeket kapnak. Bárhonnan közelítsük is meg a problémát, indokoltnak tűnik, hogy a hitel törlesztésére szolgáló szállításoknál alkalmazott ár kedvezményezett legyen, lényeges mértékben alacsonyabb a szokásos módon számított külkereskedelmi áraknál. (A kedvezmény mértékének megállapításakor figyelembe lehetne venni a nemzeti termelési költségeket.)

A KGST-tagországok kollektív valutájának és nemzeti valutáinak átválthatóságáról

A valuta akkor átváltható, ha a pénztulajdonosok a tulajdonukban levő pénzért jogosultak más valutát vásárolni és a kapott valutával rendelkezhetnek is.

Ebben az általános megfogalmazásban az átválthatóság fogalma egybeesik a konvertibilitás fogalmával.*

Az átválthatóság (konvertálhatóság) kérdését a KGST-közösségben az alábbi öt metszetben indokolt megvizsgálni:

1. a transzferábilis rubel átválthatósága a KGST-országok nemzeti valutáira és fordítva;
2. a KGST-tagországok nemzeti valutáinak egymás közötti átválthatósága;
3. a transzferábilis rubel átválthatósága a KGST-körön kívüli konvertibilis valutákra;
4. a KGST-tagországok nemzeti valutáinak átválthatósága a KGST-körön kívüli valutákra;
5. a valuták átválthatósága az állampolgárok nemzetközi átutalásai és turistaforgalom keretében.

Szerintem külön problémaként kell kezelni a KGST-tagországok közösségén belüli átválthatóságot és annak a KGST-körön kívüli kiterjesztését.

Az átválthatóság bármelyik válfaját kívánjuk is azonban elérni, erre akkor kerülhet sor, ha egyrészt a nemzetközi gazdasági kapcsolatok ha-

* A konvertibilitásnak — azon országok tapasztalatai alapján, amelyek eddig megvalósították — különféle fokozatai vannak. A konvertibilitás lehet a valutakülföldiekre korlátozott, de kiterjedhet valutabelföldiekre is. A konvertibilitás érvényesülhet a külkereskedelmi forgalom és a fizetési mérleg egyéb folyó tételeinek az elszámolásában, a tőkemozgásban azonban nem, amennyiben az utóbbi külön engedélyhez kötött. A konvertibilitás korlátozható a jegybankok közötti forgalomra, más esetekben kereskedelmi bankok forgalmában is érvényesülhet. Az átválthatóság, a konvertálhatóság KGST-közösségen belüli lehetőségeinek vizsgálatakor a konvertibilitás elérni kívánt fokozatát illetően is állást kell foglalni.

tékony fejlesztése igényli azt, másrészt, ha megvalósításának feltételei létrejöttek. Vegyük sorra a konvertibilitás fokozatait.

Ez idő szerint a KGST-tagországok úgy bonyolítják le egymás közötti külkereskedelmi forgalmukat, hogy a külkereskedelmi árakat eleve transzferábilis rubelben állapítják meg, áruszállításaikat kölcsönösen megtervezik, és külkereskedelmi megállapodásokban rögzítik. Sem a kollektív valuta, sem bármely tagország nemzeti valutája nem jelenik meg vásárlóeszközként más tagország nemzeti piacán. Ebből következően, a külkereskedelmi forgalomban ez idő szerint nincs szükség a transzferábilis rubel és a tagországok nemzeti valutáinak átváltására. Ám, amint bekövetkezik a KGST-tagországok egymás közötti gazdasági kapcsolataiban a pénz szerepének aktivizálódása olyanformán, ahogyan azt az előzőekben leírtam, amint a pénz jelentősége árukörben általános egyenértékessé és általános vásárlóeszközzé válik, nyomban szükségessé válik az is, hogy az egyes tagországok, illetőleg azok vállalatai saját nemzeti valutájuk, vagy a birtokukban levő transzferábilis rubel ellenében más tagország nemzeti valutáját megvásárolják, vagyis valutát váltsanak át, hogy az így szerzett nemzeti pénzért megvásárolhassák a külföldi vállalatoktól a kívánt árukat.

Ahhoz, hogy ez a KGST-körön belüli átválthatóság bekövetkezzék, legalább három vonatkozásban szükségesek változások.

— *Az anyagi háttér erősítése.* A KGST-tagországokban fokozni kell az árukínálatot, különösen a jelenlegi deficites cikkekből fokozni kell a keresett cikkek termelését, javítani az áruk műszaki színvonalát, a kereslet zavartalan kielégítéséért bizonyos késztermék-, nyersanyag- és kapacitástartalékokat kell létrehozni a népgazdaságok belső és külső egyensúlyának megjavításában is.

— *Kívánatosak bizonyos változtatások a nemzeti gazdaságirányítási rendszerekben.* Szűkíteni kellene azt a termékkört, amelyben a termelést és a forgalmazást direktív jellegű utasítások szabályozzák, a termelés tekintélyes hányadánál a közvetett közgazdasági szabályozó eszközökkel és megfelelő vállalati érdekeltségi rendszerrel oldva meg a termelés és a forgalmazás állami irányítását. Hatékony árfolyampolitikát folytatva, szerves kapcsolatot kellene teremteni a külső árak és a belső árak között. A vállalatok számára lehetővé kellene tenni, hogy aktívan bekapcsolódhassanak a külkereskedelmi ügyletek kezdeményezésébe, létrehozásába és lebonyolításába.

— *Megfelelően át kell formálni a nemzetközi gazdasági kapcsolatok szabályait és közgazdasági eszköztárát.* A szükséges változtatás leglényegesebb mozzanatai: a természetben kontingentált termékkör leszűkítése a népgazdaságok újratermelése és a lakosság ellátása szempontjából kulcsfontosságú cikkekre; a külkereskedelmi forgalom tekintélyes hányadának értékben meghatározott kontingensekkel, illetőleg kontingensek nélkül történő szabályozása; a külkereskedelmi árképzés rugalmasabbá tétele helyet engedve az általános árelv érvényesítése mellett — a kereslet és a kínálat célszerű befolyásolása végett — az egyezkedésnek.

A belföldi irányítási rendszerekben, valamint a gazdasági együttműködés módszer- és eszköztárában szükséges változtatásokat — ha az országok erre törekednek — hamar végre lehet hajtani. Az anyagi feltételek megteremtése nehezebb feladatnak tűnik, de az ezzel kapcsola-

tos problémákat sem szabad eltúlozni. A KGST-országok közötti hatékonyabb gazdasági együttműködés ugyanis nem kíván egyoldalú áldozatot az egyes tagországoktól. Az egyik oldalon megkívánja ugyan a több erőforrás rendelkezésre állását, ám a másik oldalon — ezt meghaladó mértékben — bővíti is a tagországok rendelkezésére álló erőforrásokat. Az előzetesen biztosítandó anyagi feltételek túlzott és egyoldalú hangsúlyozása ezért elvileg hibás, a gyakorlatban pedig káros, bénítóan hathat a cselekvésre. Pedig most éppen az a legfontosabb, hogy az országok a cselekvés útjára lépjenek, megindítsák a nemzetközi szocialista együttműködés hatékonyságát növelő folyamatot, amely azután — támaszkodva az általa feltárható tartalékokra, mintegy öngerjesztő módon — tovább tud fejlődni.

— A gazdasági-módszertani előkészítés során megoldást kell találni arra a sajátos közgazdasági problémára is, hogy bizonyos anyagokat, gépeket, műszereket a KGST-tagországok ez idő szerint csak a KGST-n kívül, a fejlett tőkésországokban tudnak beszerezni. Ezekért az árukért rendszerint konvertibilis tőkés valutákkal kell fizetni. Amennyiben egyes KGST-tagországok más tagországok vállalataitól közvetlenül vásárolhatnak saját nemzeti valutájuk vagy transzferábilis rubel átváltása útján termékeket, kibontakozhat egy olyan nemkívánatos tendencia, hogy a tagországok közötti liberalizált forgalomban főleg tőkés viszonylatból behozott termékeket vagy magas tőkés anyaghányadú cikkeket igyekeznek vásárolni, ami egyoldalú előnyt jelentene a vásárló országnak, s gazdasági hátrányt (valutáris feszültséget) az eladó ország számára.

E problémát egyrészt adminisztratív megkötésekkel (meghatározott cikkekre továbbra is kontingens érvényesítésével, kiviteli tilalommal), illetve közgazdasági előírásokkal (például felár vagy kiviteli vám kirovásával, az ár egy részének konvertibilis tőkés valutákban való fizettetésével stb.) át lehet hidalni.

A közös beruházások, közös vállalatok, nemzetközi gazdálkodó egyesülések esetében — habár ezek súlya a külkereskedelmi forgalomhoz képest ma még kicsiny — ma is elkerülhetetlen a nemzeti valutában felmerülő költségek átszámítása transzferábilis rubelre, vagyis az átváltás szükségessége.

A jövőben várhatóan nő a közös vállalatok, a nemzetközi gazdálkodó egyesülések szerepe és súlya. Minden bizonnyal jelentős arányú marad vagy éppen tovább növekszik a több ország erőfeszítésével megvalósuló beruházások volumene. A valuták átválthatósága márcsak azért is egyre inkább szükségessé válik.

Gazdasági és politikai szempontból egyaránt teljesen reális cél, hogy a KGST-tagországok közösségén belül bővülő összegben, fokozatosan növekvő gazdasági súllyal megvalósuljon a nemzeti valuták átváltása transzferábilis rubelre és fordítva, illetőleg a KGST-tagországok valutáinak egymás közötti átváltása.

A KGST-tagországok egymás közötti gazdasági kapcsolataiban a pénz szerepének aktivizálódása abban nyilvánulhat meg, hogy a tagországok — vásárlási vagy fizetési célra — átváltás útján más tagország(ok) nemzeti valutáit szerzik meg. A transzferábilis rubelnek nemzeti valutákra való, illetőleg a nemzeti valutáknak transzferábilis ru-

belre és egymásra való átváltása azonban nem lehet korlátlan, különösen az ilyen típusú kapcsolatok kezdeti szakaszában. A nemzeti valuták átváltható tömegét kétoldalú viszonylatonként, államközi vagy központi bankok közötti megállapodással limitálni kell. Az előrehaladásnak fokozatosan kell történnie. A korlátozást attól függően és abban a mértékben lehet majd csökkenteni, ahogyan a kereslet és a kínálat összhangja erősödik, ahogy a KGST-közösségben ma még létező strukturális feszültségek feloldódnak.

A KGST-tagországok külkereskedelmi és termelő vállalatainak a transzferábilis rubelt és más tagországok nemzeti valutáját — saját nemzeti valutában történő fizetés ellenében — a tagországok bankszervei fogják rendelkezésre bocsátani, azok pedig nemzetközi bankkapcsolataik, köztük az NGEB-al fennálló kapcsolataik keretében bonyolítják le a valutacserét.

Lakossági forgalom

A KGST-tagországok nemzeti valutái átváltásának egy sajátos, önállósult területét jelentik *a lakosság nemzetközi átutalásai, a szocialista nemzetközi turistaforgalom pénzellátása.*

Az állampolgárok nemzetközi pénzátutalásainak szükségessége más KGST-tagországokban élő személy számára főképp az alábbi jogcímeken vetődik fel: külföldön végzett munkáért járó bérek, tiszteletdíjak, fellépti díjak, szerzői honoráriumok hazautalása; más államban végzett munka kapcsán járó napidíjak nemzetközi átutalása; baleset- élet- és vagyonbiztosítás keretében eszközölt kifizetések átutalása; örökséggel kapcsolatos pénzbevételek nemzetközi átutalása, külföldön élő rokonok segélyezése, tartásdíjak átutalása.

A KGST-tagországok közötti nemzetközi turistaforgalom az utóbbi években gyorsan nőtt és magas színvonalat ért el.

A KGST-tagországok túlnyomó része leépítette azokat az adminisztratív korlátokat, amelyek állampolgáraik kiutazását a többi KGST-tagországba korábban akadályozták, ami megkívánja, hogy a KGST-tagországokba utazni szándékozó állampolgáraik nemzeti pénzük ellenében megfelelő összegben hozzájussanak a célországok nemzeti pénzéhez.

Az állampolgárok pénzátutalásainak és pénzváltásának fontosabb szabályozó eszközei: a valuták nem kereskedelmi árfolyamai, a transzferábilis rubel és a szovjet rubel átváltási koefficiense, a pénzátváltás államközi limitjei, a nemzeti keretekben megállapított valutaellátási normák, illetékek és bankjutalékok.

A nemzeti valuták nem kereskedelmi árfolyamainak — egymás közötti átváltási arányainak — szabályozása, mint ismeretes, arra az alapelvre épül, hogy az állampolgárok nemzeti pénzük ellenében általában ugyanolyan vásárlóerőhöz jussanak a másik országban, mint amivel nemzeti pénzük odahaza rendelkezik. A valuták nem kereskedelmi árfolyamait a KGST-országok között sokoldalú államközi egyezmény szabályozza. 1974. októberében annyiban változott a szabályozás, hogy a KGST-tagországok a sokoldalúan egyeztetett árfolyamoktól — kétoldalú megállapodás keretében — +10 százalékkal eltérhetnek.

A KGST-tagországok egymás közötti nem kereskedelmi fizetéseik forgalmát és egyenlegét — kétoldalú viszonylatonként — először szovjet rubelre számítják át, a nem kereskedelmi árfolyamok segítségével, majd a szovjet rubel és a transzferábilis rubel koefficiensén keresztül transzferábilis rubelben, vagyis kollektív valutában fejezik ki. Ez utóbbi koefficiens a szovjet belföldi fogyasztói rubel és a transzferábilis rubel átváltási arányát mutatja, vásárlóerő-paritásuk alapján számítva. A nem kereskedelmi fizetések transzferábilis rubelre átszámított forgalmát és egyenlegét a KGST-tagországok transzferábilis rubelben elszámolt gazdasági kapcsolatai sorában tervezik meg és számolják el.

Ma még több KGST-tagország közötti államközi megállapodás éves szinten limitálja az állampolgárok közötti átutalás, illetve az országok közötti turizmus valutaellátására átváltható összeget. Ennek ellenére az állampolgárok nemzetközi pénzátutalásai és a nemzetközi turizmus pénzellátása most is nagy összegű, s emellett nagy politikai horderejű pénzátváltási formát alkotnak, amelynek szerepe minden bizonnyal évről évre növekedni fog.

Átválthatóság a KGST-körön kívül

A KGST-tagországok nemzeti valutái konvertálhatóságának kiterjesztése a KGST-körön kívüli országok valutáira — elsősorban az alapvető nyugati valutákra — olyan kérdés, amelyben minden tagországnak szuverén módon kell döntenie, mérlegelve a konvertálhatóság e kiterjesztéséhez szükséges feltételek megteremtésének lehetőségét és az ország számára ebből fakadó előnyöket és hátrányokat.

A nemzeti valuta konvertibilitássá tételének és a konvertibilitás fenntartásának határozott feltételei vannak. Ezek közül a fontosabbak:

— megfelelő mértékű monetáris készletekkel kell rendelkezni az átváltási igények kielégítésére, illetve a valuta külföldi leértékelésére irányuló törekvések kivédésére;

— a monetáris készletek kiegészítéseként megfelelő nemzetközi hitellehetőségekre kell tudni támaszkodni;

— a valuta árfolyamának reálisnak kell lennie;

— a külkereskedelmi forgalom mennyiségi korlátozásait legalábbis jelentősen szűkíteni szükséges;

— kívánatos, hogy a gazdasági fejlettség színvonala ne maradjon el lényegesen a többi konvertibilis valutával rendelkező országétól;

— a valuta belföldi vásárlóereje ne csökkenjen annak nemzetközi megítélését veszélyeztető mértékben (az árszínvonal-emelkedés ne legyen gyorsabb, mint általában a többi konvertibilis valutájú országban);

— az árfolyamok, az árszínvonal, a belső és a külső gazdasági egyensúly megfelelő alakítására alkalmas aktív gazdaságpolitika folytatása.*

Természetesen bármely pénz konvertibilitása értelemszerűen feltételezi azt is, hogy érte legalább egy országban (de lehetőleg több országban) viszonylag kötetlenül és zökkenőmentesen lehessen árukat vásárolni.

* Az előfeltételek részletesebb kifejtését lásd Keviczky Lóránt: A Bretton Woods-i valutarendszer és a konvertibilitás. Pénzügykutatási Intézet Tanulmányai, 1972. 1. sz.

A konvertibilitásnak a nyugati valuták viszonylatában történő kinyilvánítása korunkban azt is feltételezi, hogy a konvertibilitást bevezető állam egyúttal bekapcsolódik a megfelelő nemzetközi pénzügyi intézmények (Nemzetközi Valutáris Alap, Világbank) munkájába. Néhány szocialista ország — Jugoszlávia, Románia, Vietnám — ma is tagja az említett nemzetközi pénzügyi intézményeknek, és azokkal hitelkapcsolatban is áll. Nemzeti valutájának nyugati konvertibilis valutákra való átválthatóságát azonban eddig még egyetlen szocialista ország sem valósította meg.

A transzferábilis rubel konvertálhatósága

A KGST-tagországok közös témája — amelyben közösen kell dönteniük —, hogyan ítélik meg kollektív valutájuknak a transzferábilis rubelnek az átválthatóvá tételét a KGST-körön kívüli országok konvertibilis valutáira. Amennyiben a konvertibilitás mellett foglalnak állást, további kérdések merülnek fel: milyen típusú konvertibilitás érvényesítését tartják célszerűnek; az előkészítéshez milyen intézkedéseket kell tenni; milyen időpontra látják bevezethetőnek közös valutájuk konvertálhatóságát.

A Komplex Programban ez a cél nincs kifejezetten kitűzve, de a szakirodalomban már jelentek meg utalások a transzferábilisrubel-konvertibilitás bevezetésének lehetőségéről.*

Véleményem erről a kérdésről a következő.

Mindaddig, amíg a transzferábilis rubel alapvetően nyilvántartási, elszámolási pénz, amely tulajdonképpen csak regisztrálja a kétoldalú külkereskedelmi megállapodásokban foglalt és naturális tartalmában is meghatározott külkereskedelmi forgalmat, ameddig ez a nemzetközi pénz nem tölti be ténylegesen és legalábbis az áruvilág jelentékeny hányada tekintetében az általános egyenértékes és az általános vásárlóeszköz szerepét, addig komolyan, közgazdaságilag is megalapozottan nem lehet felvetni az átválthatóság igényét a KGST-közösségen belül sem, még kevésbé a KGST-közösségen kívüli országok konvertibilis valutái tekintetében.

Amikor a KGST-közösségen belül sikerült elérni — a tagországok egyetértő akaratával —, hogy a közös pénz lényeges közgazdasági szerephez jusson az egymás közötti gazdasági kapcsolatokban, amikor a pénz a külkereskedelmi áruforgalom jelentős hányada tekintetében általános egyenértékes és általános vásárlóeszköz szerephez fog jutni, amikor rendszeres gyakorlattá válik a nemzeti valuták egymás közötti (különböző országok, illetve különböző tagországok vállalatai közötti) átváltása áruvásárlási célokra, akkor — és csakis akkor — lehetővé válik az is, hogy a KGST-körön kívüli, konvertibilis valutával rendelkező harmadik országok irányában bevezessük és érvényesítsük *a külső konvertibilitást.*

A transzferábilis rubel külső átválthatósága persze csak azt jelentené, hogy a KGST-körön kívüli országok bankjai és vállalatai szaba-

* Lásd Nyers Rezső cikkét a Közgazdasági Szemle 1974. szeptemberi számában, Rédei Jenő cikkét a Közgazdasági Szemle 1972. májusi számában.

don átválthatnák a transzferábilisrubel-követeléseiket konvertibilis valutákra.

E külső konvertibilitáshoz a Nemzetközi Gazdasági Együttműködési Banknak és a KGST-tagországok központi bankjainak egyetemlegesen garantálniok kellene a KGST-körön kívüli transzferábilisrubel-követelések átváltását más — KGST-körön kívüli — konvertibilis valutákra.

Ha a KGST-közös valutáját át lehetne váltani a KGST-körön kívüli konvertibilis valutákra, akkor széles területen lehetővé válnék, hogy a KGST-közösség országai és a nyugati országok közötti pénzügyi elszámolásokat ebben a valutában bonyolítsák le, ami a KGST-tagországok és a KGST-n kívüli országok gazdasági kapcsolatai fejlődésének új tartalékait, lehetőségeit hozhatná felszínre.

Ahhoz, hogy a KGST közös valuta és a KGST-n kívüli konvertibilis valuták kölcsönös átválthatósága bekövetkezzék, az előfeltételek széles körét kell megteremteni. Csak megfelelő előkészítés után lehet elvárni, hogy a konvertibilitás tartósan fennmaradjon és gazdaságilag hatékony legyen.

A transzferábilis rubel teljes konvertibilitását, vagyis azt, hogy a KGST-tagországok is konvertálhassák transzferábilisrubel-követeléseiket KGST-körön kívüli konvertibilis valutákra, *belátható időn belül nem tartom lehetségesnek.*

Elegendő néhány gazdasági tényezőre utalni:

A KGST-tagországok nyugati konvertibilis valuták iránti igénye most és még huzamos ideig meghaladja a biztosítható forrásokat. A KGST-tagországok termékei a nyugati országok piacain — az anyag jellegű termékek és az élelmiszer-alapanyagok kivételével — sok esetben csak korlátozott mennyiségben vagy csak előnytelen árfeltételekkel értékesíthetők. Export útján tudnak — csak korlátozott mennyiségben — szert tenni konvertibilisvaluta-bevételekre. A KGST-körön belül — az ottani áruszerkezettel, a világpiaci szintnél több termékcsoportban kisebb műszaki és korszerűségi követelményekkel, tervszerűséggel, tudatos szervezéssel — lehetőség van az áruforgalom igen dinamikus növelésére, s egyúttal arra is, hogy egyes országok nagy összegű transzferábilisrubel-követelésekre tegyenek szert. Véleményem szerint belátható időn belül sem a Nemzetközi Gazdasági Együttműködési Bank, sem a KGST-tagországok meghatalmazott bankjai (az egyetemlegesség alapján) nem vállalhatják, hogy a KGST-körön belül kitermelt transzferábilis rubel ellenében KGST-körön kívüli konvertibilis valutát adjanak.

★

A nemzetközi áruforgalom sokoldalú kiegyensúlyozásának módozatairól és feltételeiről leírtak, valutáris-pénzügyi téren javasolt intézkedések, a kollektív valuta és a nemzeti valuták átválthatóságával kapcsolatban megfogalmazott módozatok és feltételek várhatóan vitát váltanak ki. A vitában természetesen nincs kizárva, hogy az alkotó vita az elgondolások, javaslatok egy részét elveti, más részét módosítja. De ha csak valamennyire is sikerült hozzájárulni a KGST előtt álló valutáris-pénzügyi feladatok közgazdasági problémáinak feltárásához, különösen pedig a kifejtett javaslatok közül akárcsak néhány is elfogadásra talál — idehaza és a KGST-ben —, munkám már nem volt hiábavaló.

SZABÓ BÉLA:

A KGST-országok közötti prognosztizálási együttműködésről

A KGST-országok gazdasági integrációjának folyamatában fontos tényező a tervezési együttműködés, amely a szocialista gazdasági kapcsolatok minden szférájában megtalálható.

A tervezési együttműködés keretén belül a Komplex Program több területet jelöl meg, amelyek közül a népgazdasági tervek kidolgozása kapcsán hol az egyik, hol a másik kerül előtérbe.

Amint azt a Komplex Program megállapítja, „a KGST-tagállamok abból indulnak ki, hogy a prognóziskészítés a szocialista tervezés általános folyamatának kezdeti szakasza . . .” Minden gazdasági tervezésnek az első szakasza a múlt elemzése, majd útkeresés, az első vázlatok, közelítések és megoldási lehetőségek kidolgozása, azaz — prognosztizálás.

A prognózis a lehetséges jövőbeli, sztochasztikus jellegű fejlődés, fejlesztés, állapot előrebecslésének az eredménye, amely adott külső környezet mellett bizonyos feltételek bekövetkezését veszi figyelembe. A prognózis az információk rendszerszemléletű feldolgozásán alapul, és a gazdasági tevékenységben a döntés-előkészítést segíti. Azzal, hogy a prognózis a gazdasági szférában a döntés-előkészítés szakaszában jut szerephez, elhatárolható a tartalmában sok vonatkozásban hasonló tanulmányoktól: a prognózis feladata a várható, lehetséges jövőbeli fejlődés, állapot feltárása, míg a gazdasági terv a megvalósítandó feladatokat, azaz a döntések eredményeit tartalmazza.

Közismert, hogy a gazdasági döntések jelentősége a legutóbbi évtizedekben a népgazdasági, az ágazati és a vállalati szférában egyaránt ugrásszerűen megnőtt. Ez annak a következménye, hogy a termelésben egyre nagyobb mértékben koncentrálódnak anyagi és szellemi javak, pénzeszközök, termelőberendezések, szakképzett munkaerő, továbbá egyre szélesednek, bonyolultabbá válnak a termelőegységek külső kapcsolatai, a döntések következményei pedig sok vonatkozásban hosszú időre meghatározóak.

Bizonyos egyszerűsítésekkel elmondható, hogy a korszerű döntéselméleti módszerek a jövőbeli lehetséges fejlődési, fejlesztési utak és állapotok paramétereinek az alkalmazásán alapulnak. A döntéseknek tehát fontos pillérei a prognózisok.

A *passzív (feltáró) prognózis* a szemlélőtől, annak akaratától függetlenül valamilyen területen a jövőben kialakuló helyzet, állapot és az ahhoz vezető út leírását adja. Az *aktív (normatív) prognózis* viszont

egy adott cél eléréséhez tartozó helyzet, állapot, illetve az ennek kialakításához szükséges, a szemlélő szempontjából lehetséges tennivalók leírását tartalmazza.

Csak az egyik lehetséges csoportosítási mód a prognózisok felosztása aktív és passzív prognózisokra, emellett gyakran nézőpont kérdése, hiszen a kettő között nincs éles határ: a valóságban alig fordul elő tisztán aktív vagy tisztán passzív prognózis. A prognózisok kidolgozása folyamán a hozzájuk kapcsolódó fontosabb területekkel való összefüggések megállapítása, a koordináció, az egyeztetés is felfogható úgy, mint a prognózis aktívabbá válásának a folyamata. Ezáltal ugyanis növekszik az olyan — a prognózis tárgyával tartalmi kapcsolatban álló — területek száma, amelyek immár az adott prognózisból eredő igényeket, követelményeket is figyelembe veszik.

Az egyik szinten aktívnak minősíthető prognózis alacsonyabb szinten passzívként veendő figyelembe, bár ezek a szintek — és ezen keresztül a prognózisok is — egymásra kisebb-nagyobb mértékben hatnak. (A döntéseknél is hasonló a helyzet: hierarchiális jellegükből kifolyóan az alsóbb szint célja a felsőbb szint szempontjából eszköz.) Ez a szemlélet összhangban áll a rendszerelméleti megközelítéssel, amely szerint végül is kölcsönhatásban alakul ki a fejlesztési célok hierarchiája.

Kérdés, indokolt-e a prognosztizálást a gazdasági tervezés folyamatában önálló szakaszként kezelni? Úgy vélem, igen. Indokolt és célszerű, mert a kellően kidolgozott aktív prognózisokban már megtörtént a múltbeli fejlődés kritikai elemzése, és kialakultak a külső környezet várható kontúrjai, a fejlesztés lehetséges konkrét (mennyiségi) céljai, útvonalai, problémái. Tehát kialakultak a jövőben lehetséges és célszerű fejlődés változatainak lényeges vonásai, amelyek már alapot adnak a választáshoz, a döntéshez, a gazdasági tervek kidolgozásához.

A szocialista gazdaságban a prognosztizálás mint a gazdasági tervezési tevékenység egyik eleme, már több mint ötvenéves múltra tekinthet vissza. De újnak minősíthetők a KGST-országok ún. együttes prognózisai; ezek újak mind céljukat és szerepüket, mind az alkalmazott módszertani, mind a szervezést illetően, újak továbbá tartalmukat tekintve is.

Már korábban is folyt együttműködés a prognosztizálás területén a KGST-országok között, de impulzust és összefüggő feladatrendszert — összhangban a tervezési együttműködés különféle formáinak a fejlesztésével — a Komplex Program adott.

A tervezési együttműködés területén a Komplex Program három prognosztizálási együttműködési formát vett számításba:

1. tapasztalatcsere a nemzeti prognózisok kidolgozásának módszereiről és szervezéséről;

2. információcsere a KGST-országokban kidolgozott prognózisok eredményeiről;

3. együttes (közös) prognosztizálás.

A KGST-országok prognosztizálási együttműködésének tapasztalatai azt mutatják, hogy e három forma keretében a gyakorlatban szükségesnek tartott minden munka megszervezhető.

Mindhárom együttműködési forma lehet önálló együttműködési terület is, de az együttes prognosztizálást többnyire megelőzi a tapasztalatcsere és az információcsere.

A különféle prognosztizálási együttműködési formák alkalmazásának célját a következőkben lehet összefoglalni:

— Az egyes országokban folyó prognosztizálás szervezésére és módszerére vonatkozó tapasztalatcsere célja a gyakorlatban használt módszerek és az értékelhető tapasztalatok kölcsönös megismerése és hasznosítása. Az együttes prognózisok kidolgozása előtt a nemzeti tapasztalatok figyelembevételével kiválasztják a legcélszerűbb, esetleg több célszerű módszert, vagy a tapasztalatok alapján kidolgozható olyan, a célnak legjobban megfelelő egységes módszer (vagy módszerek), amely(ek)et az együttes prognosztizálásban részt vevők helyesnek tartanak.

— Az egyes országokban kidolgozott prognózisok eredményeiről folytatott információcsere célja olyan információk szerzése, amelyeket a KGST-országok szakemberei az együttes prognosztizálás során használnak fel, vagy az országokban folyó prognosztizálás folyamán — például passzív prognózisként — vehetnek figyelembe.

— Az előzetes felmérések, vizsgálatok bizonyos esetekben azt mutatják, hogy az adott gazdasági feladatot egy országon belül esetleg egyáltalán nem lehet kedvező módon megoldani. Az ilyen problémák megoldása a korszerű termelés körülményei között rendszerint túlnő az országhatárokon. Felvetődik tehát a közös döntés szükségessége is, ami obejktíve együttes döntés-előkészítést igényel. Továbbá, a termelő és a nem termelő szférákban egyaránt vannak területek, ahol — a várható hatások vagy egyéb szempontok miatt — célszerű összehangolni az országok belső gazdaságát érintő intézkedéseket is. Ilyen esetekben a várható helyzetet befolyásoló főbb tényezők felmérése, a megoldás lehetséges útjainak feltárására, a döntés előkészítésére célszerű lehet együttes prognózisokat kidolgozni. Ezek — értelemszerűen — aktív prognózisok. Passzív jellegű együttes prognózis kidolgozására akkor kerül sor, ha a cél: egységes megítélés és álláspont kialakítása egy adott terület várható helyzetéről, állapotáról.

Az elmúlt években mind a három jelzett prognosztizálási együttműködési forma szerephez jutott a KGST-országok közötti tervezési együttműködésben. Bár a jelzett három formát a Komplex Program a népgazdasági szintű tervezési együttműködés keretében említi, a prognosztizálási együttműködés nem csak annak része. A Komplex Program a nemzetközi tudományos-műszaki és termelési együttműködés, a gyártásszakosítás és az egyes termékcsoportokat érintő egyéb problémák megoldásához sok helyütt együttes prognózisok kidolgozását írja elő. Értelemszerűen ez is feltételezi, hogy szükség szerint alkalmazzák a másik két prognosztizálási együttműködési formát is.

Szerepét és közvetlen következményeit tekintve a KGST-országok többoldalú gazdasági együttműködésében a három prognosztizálási együttműködési formából az együttes prognózisok a legjelentősebbek.

Ez utóbbiak együttes jellegének lényege nem a közös munkafolyamat, nem az együttes tevékenység, hanem az, hogy lehetővé teszi az egyes részvevők különböző megfontolásainak együttes figyelembevételét, az aktív prognózisoknál — ezen túlmenően — a lehetőségek, erő-

források reális megítélését, és ezek alapján a lehetséges megoldások sokoldalúan összehangolt irányainak a meghatározását. (A részterületekre vonatkozó aktív együttes prognózisok kidolgozása feltételezi, hogy a szükséges mértékben rendelkezésre állanak az egyes népgazdaságok fejlődését jellemző általános mutatók és irányelvek, amelyek alapján az adott területhez szorosan kapcsolódó más területek fejlődését is figyelembe lehet venni.)

A Komplex Program mintegy 60 kidolgozandó együttes prognózis témáját kifejezetten tartalmazza, másokra pedig közvetve utal. A Komplex Programból kb. 200 önálló, de egymással összefüggő feladat vezethető le, amelyek legtöbbjére az érdekelt KGST-országoknak célszerű együttes prognózisokat kidolgozni.

Ezen együttes prognózisok tematikailag és tartalmilag számos ponton kapcsolódó rendszert képeznek. A konkrét együttes prognózisoknál a rendszerkritériumok kielégítésének a mértéke (például az elemek száma, viszonylagos teljeskörűsége, a kapcsolatok száma, a hatások, kölcsönhatások mélysége, fő irányai, az elemek külső környezethez való kapcsolatainak a jellege) különböző.

A Komplex Programban foglaltaknak megfelelően, összhangban a KGST Tervezési Együttműködési Bizottságának, Tudományos-Műszaki Együttműködési Bizottságának, állandó bizottságainak és hasonló szintű más szerveinek munkaprogramjával, az 1971 óta eltelt időszakban — széles körű módszertani és szervezési előkészületek után — mintegy 180—200 együttes prognózis készült el. Pontos számot azért nehéz megállapítani, mert nem egyértelműen meghatározott, hogy mi tekintendő önálló prognózisnak: bizonyos esetekben egyetlen együttes prognózis 10—15 együttes részprognózisból áll, amelyek — az adott részterületen — külön-külön is teljeskörű prognózisok.

A kidolgozott együttes prognózisok témaspektruma igen széles: egy-egy termékcsoporttól az ágazat egészéig terjed, néhány együttes prognózis pedig a KGST-országok népgazdasági fejlődésével kapcsolatos átfogó, szintetikus kérdésekkel foglalkozik.

Ez utóbbiak közül két témát lehet kiemelni: a KGST-országok népgazdaságainak fejlődését jellemző összefoglaló közgazdasági mutatók prognózisát és a szocialista világpiac alakulásával foglalkozó prognózist.

A KGST-országok népgazdaságainak fejlődését jellemző összefoglaló közgazdasági mutatók prognosztizálását mélyreható módszertani előkészítés alapozta meg. A lefolytatott próbaszámítások máris több helyen felhasználható eredményt adtak. A téma fontosságát jelzi, hogy e prognózis kidolgozása a KGST Tervezési Együttműködési Bizottságának a keretében folyik.

A Komplex Programban foglalt feladatokkal összhangban elkészült a szocialista világpiac fejlődésével foglalkozó prognózis néhány fontos, önmagában is felhasználható fejezete.

Bár a tudományos-műszaki prognózisok tartalma a megfelelő szakterületekhez kötődik, kihatásait, jelentőségét tekintve a KGST Tudományos-Műszaki Együttműködési Bizottsága keretében készülő tudományos-műszaki prognózisok egy részét joggal lehet a szintetikus jellegű prognózisok körébe sorolni. Például a szerkezeti anyagok prognózisa

jóformán minden népgazdasági ágazatot közvetlenül érint, közvetett kihatásai, következményei pedig többszörösen átgyűrűznek a népgazdaságon. Mint gyártót, elsősorban a gép- és elektronikai ipart érintik azok a tudományos-műszaki prognózisok, amelyek — különösen az elektronikai és a műszeriparban — az adott termékcsoport területén várható műszaki haladással, s a célszerű műszaki fejlesztési irányokkal foglalkoznak; mint felhasználó, valamennyi népgazdasági ág érdekelt e témákban. Hasonlóképpen több ágazatot érintenek a városfejlesztéssel és a környezetvédelemmel foglalkozó prognózisok is.

Az elkészült együttes prognózisok zöme aktív és ágazati jellegű, néhány pedig — a probléma jellegéből következően — ágazatközi. Ez utóbbira példa az energetika—fűtőanyag-problémakör. Több illetékes KGST-bizottság vizsgálta a fűtőanyag- és energiaigények várható alakulásának néhány vonatkozását s az igények célszerű kielégítési módozatait. A vizsgálat eredményeinek felhasználásával a Tervezési Együttműködési Bizottság keretében prognózis készült, amely a KGST-országok 1990-ig, majd 2000-ig terjedő fűtőanyag- és energiaigényeit, valamint a javasolt kölcsönös együttműködést elemzi. Ennek keretében optimalizáló modell segítségével kidolgozásra került a célszerű tüzelőanyag-struktúra, megállapították az egyes energiahordozók célszerű felhasználási irányait, az energiafelhasználás hatékonysága növelésének lehetőségeit, az együttműködés főbb irányait, módját. Az utóbbi kiterjed az energiahordozók kitermelésére és felhasználására szolgáló meglevő berendezések korszerűsítéséhez és az új berendezések kidolgozásához szükséges tudományos-kutató és tervező-szerkesztő munkára, a geológiai feltáró tevékenységre, a gép- és berendezésgyártás, az energiatermelés (-átalakítás) és -szállítás kérdéseire. Az újszerű, komplex elemzés- és vizsgálatsorozat, továbbá a szintetizáló munkák eredményei a kőolaj- és földgázipar, a villamosenergia-ipar, az atomenergetika, továbbá a gépipar területén megvalósuló együttműködésben jól ismertek.

A különféle ágazati együttes prognózisok kidolgozása folyamán alkalmazott metodika és szervezési mód igen sokféle. Az ágazati prognózisok — a műszaki vonatkozásoknak, a prognosztizált igényeknek és a kielégítés módjának, irányainak megfelelően — egymással tartalmi kapcsolatban állnak, főbb vonásaikban egymással egyeztetettek.

A gépipar fontossága tükröződik a gépipari együttes prognózisok számában, az összes együttes prognózisokhoz viszonyított arányában is. Ezek zöme közvetlenül a termelőberendezések, néhány pedig a fogyasztási cikkek gyártásának fejlesztésével, műszaki-gazdasági kérdéseivel kapcsolatos. Több együttes prognózis meríti témáját a könnyűipari technológiai berendezések fontosabb fajtáiban mutatkozó szükségletek problémaköréből. Például a Könnyűipari Állandó Bizottság keretében kidolgozták a textil-, a kötöttáru- és a konfekcióipar gép- és berendezésigényének együttes prognózisát.

A nemzeti társadalompolitikai és általános gazdasági célokból viszonylag közvetlenül levezethetők a fogyasztási célok. Figyelembe véve a mennyiség, a minőség és a választék iránti igényeket, továbbá a termelőberendezések konvertálhatóságát, megállapították a termék iránti követelményeket a mezőgazdaság és a vegyipar (alap- és segédanyagok), majd — ezekkel összhangban — a technológia, a gépipar területén. Az

utóbbinál a gépekkel megoldandó feladatokból indultak ki, s utaltak a gépek főbb műszaki paramétereire, a gép jellegére, például az automatizáltság mértékére. Az együttes prognózis tartalmazza a fő- és segédfolyamatok gépeiből várható igényeket. (Több száz tételről van szó, amelyek között komplett technológiai vonalak is vannak.)

Ez az együttes prognózis közvetlenül felhasználható a KGST-országok együttműködési lehetőségeinek (tudományos-kutató és tervező-szerkesztő munkák; tipizálás és szabványosítás; gyártásszakosítás és kooperáció) a feltárására a jelzett gépek és berendezések, a komplett technológiai vonalak és géprendszerek iránti szükségletek kielégítése céljából. Az együttes prognózis szolgáltatott kiinduló adatokat a sokoldalú kooperációs és gyártásszakosítási egyezmények kidolgozásához, így felhasználták az „Intertextilmas" munkájában is.

Bizonyos együttes prognózisok kidolgozását — kellő kiinduló anyagok és megfelelő információk alapján — elvégezheti a KGST Titkársága, illetve annak megfelelő osztálya is. Ilyen munkára került sor például a vaskohászati együttes prognózis kidolgozása folyamán. A prognózis első közelítését — a munkaanyagot — egy, az érdekelt országok és a Titkárság szakértőiből álló munkacsoport dolgozta ki, a hasonló témájú, illetve kapcsolódó korábbi KGST-anyagok, az érdekelt országok és a szocialista nemzetközi gazdálkodó szervezetek, valamint az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága korábban kidolgozott anyagai alapján, továbbá a témát tárgyaló nemzetközi tudományos-műszaki konferencia anyagának figyelembevételével. Amellett, hogy az egyes országok az együttes prognózisban való felhasználás céljából egymás rendelkezésére bocsátották a nemzeti vaskohászati prognózisok eredményeit, az anyag kidolgozására jellemző volt a munkamegosztás is: egy-egy ország a téma egy-egy részterületét (például automatizálás, számítástechnika alkalmazása, környezetvédelem, tűzálló anyagok fejlődése stb.) dolgozta ki.

Miután az országok megtették észrevételeiket a munkaanyagként kidolgozott prognózishoz, ezek, valamint néhány más nemzeti és KGST, továbbá ENSZ, EGB anyag felhasználásával a KGST Titkárság Vaskohászati Osztályának munkatársai kidolgozták a vaskohászat nyersanyagbázisának és legfontosabb termékeinek együttes prognózisát.

Az együttes prognózis elemzi a tudományos-műszaki haladást és a jövőbeli fejlődési tendenciákat, az igények várható alakulását 2000-ig, az igények kielégítésének módját, lehetőségeit. Az együttes prognózis alapján készítették el a KGST-tagállamok és a JSZSZK sokoldalú együttműködése további elmélyítését és tökéletesítését, valamint a szocialista gazdasági integráció fejlesztését célzó alapvető intézkedéseket, továbbá a vaskohászat tudományos-műszaki haladása legfontosabb irányai vizsgálatának a tematikáját.

Az együttes prognózis kidolgozói nem törekedtek látszatpontosságra, a várható adatokat megfelelő tűréssel, alsó és felső határokkal adták meg: jelezték azon pontokat, korlátokat, ameddig az adott körülmények között dönteni lehet, s hogy hol — és mikor — kell a döntések sorában tovább lépni; utaltak az együttes prognózis felújításának célszerű időpontjára is. A nagy munkával készült, jól megalapozott és felépített együttes prognózis alapul szolgált az 1976—1980. éves népgazdaságfej-

lesztési tervek vaskohászati fejezeteinek koordinálásához, a Komplex Program vaskohászati fejezetének kapcsolódó más pontjai kidolgozásához, különösen pedig az érdekelt országok tudományos-műszaki és gazdasági együttműködésének továbbfejlesztésére vonatkozó koncepciók kialakításához.

A Vegyipari Állandó Bizottság keretében kidolgozták a cellulóz- és papíripar fejlődésének, fejlesztésének a prognózisát. Az első lépés a cellulóz- és papíripar fontosabb termékcsoportjaiból várható megalapozott igények megállapítása volt. Ezt követően a nyersanyagbeszerzési lehetőségek figyelembevételével készült műszaki-gazdasági elemzések adtak alapot a célszerű termelési kapacitások, az alkalmazandó technológiák megállapításához, majd a cellulóz- és papíriparbeli műszaki-gazdasági együttműködés célravezető útjainak kidolgozásához. Ismerve a cellulóz- és papíripar termelésének fejlesztésével kapcsolatos feladatok mennyiségi és minőségi vonatkozásait, az együttműködés fő irányait, elkészült az ágazat fejlesztéséhez szükséges gép- és berendezésigények prognózisa is, beleértve e berendezések főbb műszaki paramétereit is. A Gépipari Állandó Bizottság kidolgozta az igények kielégítéséhez szükséges intézkedéseket. Hasonlóképpen elkészültek a cellulóz- és papíripar számára nélkülözhetetlen speciális segédanyagok prognózisai is, amelyek szintén tartalmazzák a mennyiségi és minőségi igényeket, s azok célszerű kielégítésének módját, beleágyazva a Vegyipari Állandó Bizottság keretében folyó műszaki-gazdasági együttműködésbe.

Az együttes prognosztizálás azon — viszonylag ritka — esetére, amikor az egyeztetett mutatószámrendszerben kidolgozott nemzeti prognózisok összesítése kielégítő pontosságú együttes prognózist eredményez, példa a KGST-országok nemzetközi áruszállítási prognózisa.

A kijelölt tervezőintézet mint az együttes prognózis szervezője, megkapta az érdekelt tagállamoktól az előzetesen egyeztetett és elfogadott nómenklatúra szerint kidolgozott áruszállítási volumeneket. Ezen adatokat mindegyik érdekelt ország a saját, belső módszere szerint dolgozta ki, figyelembe véve a népgazdaság egyes ágazatainak várható fejlődését és más tényezőket. E nemzeti prognózisok összesítése jelentette — adott esetben — az együttes prognózis kidolgozását.

Ez a prognózis fontos bázisul szolgált más, szintén a Komplex Program közlekedéssel foglalkozó fejezetében jelzett — a közlekedési eszközök és berendezések műszaki fejlesztésének fő irányaira, a szállítási technológia ésszerűsítésére, a főbb nemzeti közlekedési útvonalak hálózatának fejlesztésére, a közlekedés fontosabb műszaki eszközökben, anyagokban és energiában mutatkozó szükségleteire és kielégítésének lehetőségeire vonatkozó — együttes prognózisok kidolgozásához, amelyek viszont a tudományos-műszaki és gazdasági együttműködéshez szolgálnak alapul.

Az elkészült együttes prognózisokat a KGST-szervek és az egyes országok felhasználták az 1976—1980. évi népgazdaságfejlesztési tervek koordinálásához, a népgazdaságfejlesztési koncepciók kidolgozásához, a gyártásszakosítási megállapodások kialakítása során és egyéb gazdasági tervezőtevékenység kapcsán. Ezeken túlmenően, az együttes prognózisok széles körű ismeretanyagot jelentettek a KGST-együttműködés későbbiekben lehetséges fejlődési irányairól.

Az együttes prognózis tartalmával szemben támasztott követelmények mindenkor az adott feladatból erednek. Az együttes prognózisnak az a feladata, hogy a döntésre illetékes szerveket ellássa az adott témakörben szükséges információkkal, célszerűen kiválasztott több változatra körvonalazva a fejlesztési célokat, az elérésükhöz vezető utakat és a megoldandó problémákat. Szükséges továbbá, hogy feltárják a környezet (a kapcsolódó területek) fejlődésének valószínű tendenciáit, várható állapotát, meghatározzák a bizonytalan események körét, a különféle változatok előnyeit és hátrányait, hogy így megítélhessék a döntés határait, a részdöntések tartalmát és célszerű időpontját.

Az eddig elkészült együttes prognózisok egy részére az a jellemző, hogy a munkában részt vevők bizonyos vonatkozásokban többet akartak elérni, mint ami a prognózisoktól elvárható.

A viszonylag könnyen számszerűsíthető tényezők vizsgálata, a statikus elemzések mellett (sokszor pedig éppen azok helyett) éppen a prognózisokban van helye a dinamikus szemléletnek, a folyamatok, a kölcsönhatások vizsgálatának, a tulajdonképpeni problémafeltárásnak.

A prognóziskészítők gyakran — többnyire nem is tudatosan — túllépnek a problémafeltárás szakaszán, és a későbbi fázis, a tervezés igényeinek engedve, pontos, mérlegszerű egyeztetésre törekszenek, olyankor, amikor ennek feltételei nemzetközi síkon, de még egy-egy országon belül sem értek meg.

Mivel az együttes prognózisoknak nem feladatuk, hogy részletes, mérlegszerű pontossággal mutassák be a lehetséges fejlődési utakat, a tételes egyeztetések helyett nagyobb figyelmet kell fordítani a fejlődésre ható tényezők becslésére, értékelésére. Emellett — ahol már lehetséges — számításba kell venni az egyes országokban kialakuló koncepciókat, tudományos-műszaki tanulmányokat, a népgazdaságok egésze fejlődésével foglalkozó szintetikus prognózisokat.

A szükségleti, illetve termelési előrejelzéseken és a realizálás különböző útjait érintő változatok prognózisain kívül több olyan változat kidolgozása is szükséges volna, amelyek eltérő külső feltételeket, környezetet vesznek figyelembe. Az adott terület számára ilyen eltérő külső körülmény lehet például a népgazdaság fejlődési ütemének változása, a szocialista közösségen kívüli fejlődés menetének módosulása, az intenzív fejlődés tartalékainak fokozott kihasználása stb. (Ennek az igénynek a kielégítése általános, szintetikus jellegű együttes passzív prognózisok kidolgozását is feltételezi.) Célszerű lehet változatokat kidolgozni az adott cél különböző időbeli megvalósítására vonatkozóan is — az időbeli teljesülésekhez tartozó ráfordítások és egyéb hatások elemzésével.

Az együttesen prognosztizált fejlesztésnek nem a mai, már ismert technikára kell épülniük: az eddigieknél határozottabban célszerű figyelembe venni a jövő technikáját, technológiáját, annak gazdasági (esetleg szervezési stb.) hatásait. Bár nem indokolt minden egyes országban és minden területen célul kitűzni a legmagasabb műszaki színvonal alkalmazását, a legfontosabb együttműködési területeket érintő együttes prognózisoknál helyesnek tekinthető ez a kiindulás.

Kétségtelen, hogy nem egyszerű sok évre előre megállapítani egy prognosztizált fejlesztés gazdasági hatékonyságát, s annak alapján ma

körvonalazni egy jövőbeli együttműködés célszerű területeit, irányait. Több változat esetén azonban rendszerint már van mód legalább a sorrend valószínűsítésére a különböző megoldások hatékonyságai között.

Célszerű még nagyobb figyelmet fordítani az együttes prognózisok eredményeinek megbízhatóságára. Az együttes prognózisok kidolgozásakor figyelembe kell venni az egyes adatok várható hibahatárát, tűrését is, bizonyos jellemző adatokat pedig helyesebb valószínűségi paraméterek ésszerűen megválasztott, összetartozó értékeire alapozni.

Nagyobb jelentőségű együttes prognózisokat célszerű több, egymástól eltérő és független módszerrel is kidolgozni, feltárva, hogy a különféle módszerek kapcsán figyelembe vett tényezők és azok kombinációi miként befolyásolják az eredményeket.

Fokozott figyelmet kell fordítani az együttes prognosztizálás módszerbeli és szervezési előkészítésére is. Mivel az együttes prognózisok az anyagi termelésnek jóformán a teljes spektrumát érintik, az alkalmazandó — és alkalmazható — prognosztizálási módszerek szükségszerűen sokfélék. Mivel az alkalmazható módszerek körét megszabják a téma, a feladat sajátosságai, a rendelkezésre álló információk, a technikai és egyéb lehetőségek, az együttes prognosztizálásra nem lehet általánosan érvényes metodikát előírni. Mivel azonban az együttes prognózisok a tervezési együttműködés első fázisát képezik, be kell illeszkedniük a tervezési együttműködés, illetve a népgazdasági tervezés rendszerébe. Ezért szükséges, hogy az együttes prognózisok metodológiai, általános módszertani vonatkozásban (például terminológiai kérdések, szervezési elvek és módok, a munka lebonyolításának a menete, kapcsolódása a tervezési együttműködés más formáihoz, a mutatók köre, az együttes prognózisok tartalma, felépítése stb.) egységesek legyenek.

Az előbbiek azért tarthatnak érdeklődésre számot, mert az együttes prognózisok szerepe a szocialista gazdasági integráció további kibontakozása során sem csökken. A gazdasági tervezés minden szintjén megalapozott döntésekre, ehhez jó döntés-előkészítésre, ehhez megint helyesen kidolgozott, jól megalapozott együttes prognózisokra lesz szükség a következőkben is.

Bizonyos témákban sor kerülhet egy-egy korábban elkészített együttes prognózis felújítására. Az idő haladásával a prognosztizált fejlődés, fejlesztés tényhelyzetté válik; a prognózis időhorizontja naptári időpontjának változása következtében, továbbá a külső környezet immár kellően előre becsülhető módosulása miatt bizonyos fejlesztési célok, részcélok, s a kedvezőnek ítélhető (és még nem determinált) megoldási utak esetleg megváltozhatnak. Ez szükségessé teheti a meglevő együttes prognózisok felújítását, például az energetika, a nyers- és az alapanyag-ellátás területén. Más területeken — az adott feladat megoldása után — új együttműködési célok kitűzése a feladat, amikor is az első lépések egyikeként együttes prognózis kidolgozása látszik helyénvalónak: ilyen helyzet főleg a feldolgozó iparban várható.

A Tervezési Együttműködési Bizottság (pontosabban: annak munkaszerve, az ún. Tervbüró) mint a népgazdasági szintű összefoglaló gazdaságirányító szervek (az egyes KGST-országok tervbizottságai) vezetőinek KGST-szerve érthetően figyelmet fordít olyan — az anyagi ter-

melés szféráján kívüli — témákra is, amelyek a termeléssel csak közvetett kapcsolatban állnak, de a gazdasági fejlődés fontos feltételét képezik. Elsősorban a nemzeti prognosztizálási módszerekre és szervezésre vonatkozó tapasztalatcsere és a nemzeti prognózisok eredményeire vonatkozó információcsere érint ilyen témákat; ezek — egyebek között — a munkaerő szakképzettségével, a szociális és kulturális igények kielégítésének fő fejlődési irányaival, a szocialista életformával kapcsolatosak.

A KGST szervei, elsősorban az ágazati állandó bizottságok, az újabb együttműködési feladatok megoldása közben is támaszkodnak a prognosztizálási együttműködés, azon belül az együttes prognózisok eredményeire. A célprogramok kidolgozása, illetve realizálása folyamán is szükség van az együttes prognózisok eredményeire: a várható külső környezetet illetően passzív prognózisokra, a célszerűnek ítélhető fejlesztés körvonalazására vonatkozóan pedig aktív prognózisokra. A már korábban elkészült együttes prognózisok korszerűsítésén kívül a KGST szervei ez idáig mintegy 60—70 új együttes prognózis kidolgozását vették fel az 1980-ig terjedő időszakra szóló terveikbe.

A KGST-országokban és a KGST szerveiben széles körű ismeretanyag és tapasztalat halmozódott fel a prognosztizálási együttműködés területén; a további munka már támaszkodhat az eddig elkészült együttes prognózisokra (illetve azok különféle szintű tervekben fehasznált változataira), továbbá kidolgozásuk és felhasználásuk során szerzett módszertani és szervezési tapasztalatokra.

A tervezési együttműködési formák mindegyikének megvan a maga helye, szerepe, de a prognózis mint a döntés-előkészítés eszköze, felhasználását tekintve időrendben megelőzi a többieket. Más oldalról ez azt jelenti, hogy a jól megalapozott együttes prognózisok javíthatják az együttes döntések minőségét, kedvező hatással lehetnek a többi tervezési együttműködési formában folyó tevékenységre, s ezen keresztül a gazdasági együttműködésre, a szocialista gazdasági integráció kibontakozására.

A mezőgazdasági és a kereskedelmi vállalatok élelmiszeripari tevékenységének fejlődése

Több mint egy évtizedes múltra tekintenek vissza a mezőgazdasági és a kereskedelmi vállalatok élelmiszeripari üzemei. Az információk hézagossága miatt azonban a szakmai közvélemény kevéssé ismeri tevékenységüket, élelmiszer-termelésünkben betöltött, egyre növekvő szerepüket.

A szervezeti elhatárolású statisztikai elszámolásokban és középtávú tervekben csak a „Szövetkezeti élelmiszeripar" sor alatt találkozunk a mezőgazdaság keretében folyó élelmiszeripari tevékenységgel. Ennek alapján alig lehet megítélni jelentőségét, mert az említett kategória 1975-ben hozzávetőleg 1 milliárdnyi, 1980-ban pedig várhatóan 1,8 milliárd termelési értéket képvisel csupán.

A Központi Statisztikai Hivatal periodikus, de rendszeres — tevékenységi elhatárolású — elemzései alapján ([2], [5], [8], [13], [15]) azonban módunk van a mezőgazdasági és a kereskedelmi vállalatok élelmiszeripari tevékenységének vizsgálatára.

A mezőgazdasági és a kereskedelmi vállalatok 1975-ben több mint 4300 élelmiszeripari telephelyet tartottak fenn (az állami élelmiszeripari vállalatok 1958 telepet). Ezeken a telephelyeken több mint 12 milliárd Ft értéket, az élelmiszeripari termelés 11 százalékát állították elő. Az ellátásban játszott szerepüket az mutatja, hogy (az állami élelmiszeripar termeléséhez képest) a csontoshús-termelésnek csaknem 10, a fogyasztói tej termelésének 6,2, a kenyértermelésnek 8,9 százalékát adták.

A mezőgazdasági és a kereskedelmi vállalatok élelmiszeripari tevékenységének fejlődése a III. ötéves terv kezdetét követően (1965 után) indult meg (1. sz. táblázat). Ebben az időszakban már megszilárdultak a csak néhány éve létező mezőgazdasági nagyüzemek, s a hosszabb ideje tartó stagnálás után gyorsabb ütemben kezdett fejlődni a mezőgazdasági termékek termelése. Nőtt a mezőgaz-

1. sz. táblázat

A nem állami élelmiszeripar részesedése az élelmiszeripari termékek értékesítéséből
(millió Ft)

Megnevezés	1968	1971	1973	1975
Az állami élelmiszeripar értékesítése összesen	57 642,7	78 204,7	98 702,5	105 230,0
A nem állami élelmiszeripar értékesítése összesen	2817,7	5 429,7	9 074,7	12 652,9
A nem állami ipar aránya (%)	4,9	6,9	9,2	12,0

Forrás: Az élelmiszergazdasághoz tartozó ipar és egyéb ágazatok statisztikai adatgyűjteménye 1972, 1973, 1975, STAGEK, Budapest; Élelmiszeripari Adattár 1970. KSH, Budapest; Adatgyűjtemény az iparon kívüli népgazdasági ágak ipari tevékenységéről, 1968, 1971, 1973, 1975. KSH, Budapest.

dasági termelés áruhányada, miközben az új fogyasztói rétegek belépésével nőttek az élelmiszeripari termeléssel szembeni fogyasztói igények is.

Ebben az időszakban az iparilag feldolgozott, alapvető élelmiszerek termelésnövekedésének jó részét a még falun élő, de már nem önellátó fogyasztók igényeinek kielégítése tette szükségessé.

Mindezek következtében már nem kellett és nem is lett volna helyes fenntartani az állami élelmiszeripar kizárólagos feldolgozási szerepkörét (bár például a vágósertés-feldolgozásra még bizonyos ideig voltak, a vágómarha-feldolgozásra pedig ma is indokoltan érvényben vannak korlátozó rendelkezések az állami iparon kívüli iparra).

Figyelembe kellett venni továbbá, hogy különféle egyéb élelmiszeripari tevékenységeket (például szőlőfeldolgozást, takarmánygyártást) szorosan a mezőgazdasági termeléshez kapcsolva, szervezetileg tehát a mezőgazdasági nagyüzemekben célszerű fejleszteni. Ezek termelése nagyságrendileg eléri vagy meg is haladja már az állami iparét.

A mezőgazdasági és a kereskedelmi vállalatok (termelőszövetkezetek és fogyasztási szövetkezetek) élelmiszeripari tevékenységének fejlődéséhez nagyban hozzájárult vállalati önállóságuk kibontakozása. A gazdaságirányítás reformjának bevezetését előkészítő közgazdasági elemzésekben és vitákban a termelőszövetkezeti nagyüzemek kiegészítő (ipari) és ezen belül élelmiszeripari tevékenységét gyakran minősítették úgy, mint amelyet az önálló, vállalatszerű gazdálkodásra való áttérés nemcsak lehetségessé, de szükségessé is tesz, minthogy ez az üzemi erőforrások mobilizálásának egyik eszköze. Ismeretes, ennek nyomán a mezőgazdasági nagyüzemekben a tevékenységek erőteljes (esetenként vitatható hasznú) diverzifikációja ment végbe. Az ipari tevékenység értéke a mezőgazdasági nagyüzemekben 1975-ben már a mezőgazdasági termékek nettó áruforgalmának több mint 25 százalékát tette ki. Ezen belül az élelmiszeripari tevékenységből származó termelési érték volumenben növekvő, arányaiban viszont folytonosan csökkenő (2. sz. táblázat).

2. sz. táblázat

A mezőgazdasági termékek nettó áruforgalma, az ipari és élelmiszeripari tevékenység árbevétele

Megnevezés	1966	1968	1973	1975
A mezőgazdasági termékek nettó áruforgalma, millió Ft	39 798,0	50 976,0	83 573,0	93 171,0
Összes ipari tevékenység árbevétele, millió Ft	2 718,2	5 038,8	14 546,2	23 506,9
Élelmiszeripari tevékenység árbevétele, millió Ft	1 540,8	2 758,7	7 225,5	10 493,5
Az ipari tevékenység árbevételének aránya a mezőgazdasági termékek nettó áruforgalmához viszonyítva, %	6,8	9,8	17,4	25,2
Az élelmiszeripari tevékenység árbevételének aránya				
— a mezőgazdasági termékek nettó áruforgalmához viszonyítva, %	3,9	5,4	8,6	11,3
— az összes ipari tevékenység árbevételéhez viszonyítva %	55,6	54,7	49,7	44,6

Forrás: Negyedéves Statisztikai Közlemények, Mezőgazdasági Adatok, 322. kötet, 389. kötet; [13], [5], [2].

A Központi Statisztikai Hivatal értékelése szerint összességében „az iparon kívül végzett ipari tevékenység IV. ötéves tervidőszakban bekövetkezett bővülése nagyobbnak tűnik a gazdaságilag indokoltnál" [2]. Ez a megállapítás azonban nem vonatkoztatható általában az élelmiszeripari termelésre. Bizonyos esetekben (például éppen a társulásoknál) az élelmiszeripari tevékenység nagyobb arányú fejlesztése lenne kívánatos. Erre utal az a tény is, hogy a MÉM Statisztikai és Gazdaságelemző Központjának adatai szerint a nem mezőgazdasági besorolású termelőszövetkezeti társulások által realizált 1975. évi árbevételből is csak mintegy 50 százalékot tett ki az élelmiszeripari termelés értéke [18].

A már ismert tényezők következtében a mezőgazdaságban és a kereskedelemben létesítendő új élelmiszeripari kapacitások méretét kezdetben csaknem kizárólag a vállalati szempontok (a helyi termelésű nyersanyagok mennyisége, illetve a helyi fogyasztói igények, továbbá a fejlesztéshez rendelkezésre álló pénzügyi erőforrások) határozták meg.

Emiatt a beruházások általában elaprózódtak, kisüzemi jellegű kapacitások keletkeztek. Az átlagos üzemnagyságot a társulások alakulása, illetve az ezek létesítésére történő ösztönzés sem növelte kielégítően. Az 1968 és 1975 közötti időszakban bizonyos fejlődés természetesen megfigyelhető az egy telepre jutó termelés átlagos mérete tekintetében. Az állami élelmiszeripar adataival történő egybevetés alapján mégis azt mondhatjuk, hogy *ez a folyamat a magyar élelmiszeripar kisüzemi szektorát teremtette meg* (3. sz. táblázat).

3. sz. táblázat

Az állami és a nem állami élelmiszeripari termelés telepi adatai

Megnevezés	1968	1975
Állami élelmiszeripar:		
Telepek száma	2 131	1 958
Foglalkoztatottak száma	163 320	193 963
Árbevétel, millió Ft	62 429	105 331
Egy telepre jutó foglalkoztatottak száma	77	99
Egy telepre jutó árbevétel, ezer Ft	29 296	53 795
Mezőgazdasági és kereskedelmi vállalatok élelmiszeripari üzemei:		
Telepek száma	6 301	4 348
Foglalkoztatottak száma	13 744	19 756
Árbevétel, millió Ft	2 817,7	12 652,9
Egy telepre jutó foglalkoztatottak száma	2,2	4,5
Egy telepre jutó árbevétel, ezer Ft	447,2	2910,0

Forrás: [11], [12], [13], [2].

A 3. sz. táblázat adatai szerint az állami élelmiszeripari vállalatok, illetve a mezőgazdasági és a kereskedelmi vállalatok élelmiszeripari üzemeinek telepi adatai (a foglalkoztatottak átlagos száma és az átlagos árbevétel tekintetében) nagyságrendi eltérést mutatnak. Tevékenységi bontásban hasonló képet kapunk. (4. sz. táblázat.)

4. sz. táblázat

Az egy telepre jutó átlagos munkáslétszám az állami élelmiszeripar különböző szakágazataiban és a mezőgazdasági vállalatok hasonló besorolású élelmiszeripari telephelyein, 1975-ben

Megnevezés	Telepi átlagos munkáslétszám, fő	
	az állami élelmiszeriparban	a mezőgazdasági vállalatok élelmiszeripari üzemeiben
Húsipar	292,4	8,0
Baromfiipar	364,9	47,6
Tejipar	69,2	1,8
Tartósítóipar	265,9	12,7
Sütő- és tésztaipar	19,2	15,0
Szeszipar	28,0	2,4
Boripar	22,6	6,5
Ásvány-, szikvíz- és üdítőitalgyártás	8,8	10,0

Forrás: KSH adatok alapján saját számításaink.

A 70-es évek elején az állami tulajdonú húsüzemekben a sertésvágás átlagos mennyisége évente 190 ezer db volt, a városellátó tejüzemek átlagos termelése évi 780 ezer hl, a pékségeké pedig évi 1170 t kenyér. Ehhez viszonyítva a mezőgazdasági és a kereskedelmi vállalatok élelmiszeripari üzemeinek átlagos termelése hasonlóképpen a kisüzemi jellegről tanúskodik. (5. sz. táblázat.)

Mindezen jellemzők alapján okkal

5. sz. táblázat

A mezőgazdasági és a kereskedelmi vállalatok élelmiszeripari üzemeinek termelése néhány fontosabb élelmiszerből; a telepek száma és a termelés átlagos mérete

Megnevezés	1968	1975
A) Tejfeldolgozó üzemek száma	68	274
Fogyasztói tehéntejtermelés, ezer hl/év	49,0	411,5
Egy üzemre jutó termelés, hl/év	720,6	1 501,8
B) Húsüzemek száma	230	547
Csontos nyershús termelés ezer t/év	7,8	53,9
Egy üzemre jutó termelés, t/év	34,1	98,6
C) Sütődék száma	34	129
Kenyértermelés, t/év	1 726	79 073
Egy üzemre jutó termelés, t/év	50,7	612,9
D) Savanyító üzemek száma	205	116
Savanyúságtermelés, t/év	36 250	32 450
Egy üzemre jutó termelés, t/év	176,8	279,7
E) Borpalackozó üzemek száma	182	460
Palackozott bortermelés, ezer hl/év	89,9	796,5
Egy üzemre jutó termelés, hl/év	494,1	1 731,5

Forrás: [2], [13].

minősíthetjük a szóbanforgó telepeket élelmiszeripari kisüzemeknek, még ha egy-egy tevékenységre és bizonyos kivételesen korszerű és nagyméretű kapacitásokra ez a jelző nem is illik rá.

A mezőgazdasági és a kereskedelmi vállalatok keretében kialakult élelmiszeripari üzemhálózat lényegesen elmaradt a termelés koncentrációjának az állami iparban megvalósított szintjétől. Ennek statisztikai jellemzésére megemlítjük, hogy e telepeknek a termelésbe való belépése a koncentráció átlagos szintjét lényegesen leszállítja. (6. sz. táblázat.)

6. sz. táblázat

Az élelmiszeripari telepek (üzemek) száma, munkáslétszáma és egy telepre jutó termelési értéke 1975-ben

Szektor	Telepek (üzemek)		A munkáslétszám		Termelési érték		Egy telepre jutó termelési érték (ezer Ft)	Egy telepre jutó munkáslétszám
	száma db	aránya %	fő	aránya %	ezer Ft	aránya %		
Állami élelmiszeripari vállalatok	1958	31,0	119 841	85,8	114 024 000	88,9	58 235	61
Mezőgazdasági vállalatok élelmiszeripari üzemei	2747	43,6	12 812	9,2	10 493 540	8,2	3 820	5
Kereskedelmi vállalatok élelmiszeripari üzemei	1601	25,4	6 944	5,0	3 728 929	2,9	2 330	4
Összesen	6306	100,0	139 597	100,0	128 246 469	100,0	20 337	22

Forrás: [2], [17].

Így tehát vitatható a Központi Statisztikai Hivatal egyik, e tárgyban készült elemzésének eredménye [7], amely — az 1974. évi adatok alapján — úgy szól, hogy „a foglalkoztatottak számával mért üzemnagyság tekintetében csak Portugália előz meg bennünket 94 fős átlagos üzemnagyságával". Említést érdemel, hogy ebben az értékelésben az állami iparon kívüli élelmiszeripari telepeket nem szerepeltették. Az állami iparon kívüli ipar figyelembevételekor — a foglalkoztatottak száma alapján mért átlagos üzemnagyságot tekintve — hazánk a vizsgált országok között a mezőny végén lenne, nagyjából a Finnországgal azonos szinten, csak Franciaország és Olaszország élelmiszeriparának üzemnagysága maradna a hazai átlagos üzemnagyság mögött.

Az említett statisztikai elemzés más tényezőket is vizsgál (az 1000 főnél többet foglalkoztató üzemek száma és ezek foglalkoztatottjainak aránya), amelyek arra mutatnak, hogy iparunkban az üzemnagyság-értékek gyakorisága végletesen a szélső értékek körül nagyobb: az igen nagy és az igen kicsi üzemek adják ki a viszonylag alacsony átlagot.

Az alsó tartományban tapasztalt üzemnagyság technológiailag nyilván nem indokolható és a termelékenység növelésének követelménye miatt hosszabb távon nem is tartható a jelenlegi szinten. Ki kell választani tehát — objektív szempontok alapján — a kisüzemi hálózat továbbfejlesztésre alkalmas üzemeit, és ezek bővítésekről gondoskodni kell.

Új üzemek létesítése során pedig — a MÉM most megjelent irányelvei szerint — olyan, korszerű középüzemek létrehozására kell törekedni, amelyek tevékenységükkel jól illeszkednek az élelmiszeripari üzemek hálózatába [20]. Az állami iparvállalatokkal közös tulajdonban megva-

lósuló új baromfiipari, hűtőipari, húsipari, tejipari stb. gyárak megfelelnek az említett követelményeknek.

Időrendben azt a sajátosságot látjuk, hogy ez a kisüzemi hálózat — a termelés társadalmi szervezettségének szokásos fejlődési folyamatától eltérően — akkor indult fejlődésnek, amikor már kialakultak és megszilárdultak az állami nagyipar üzemi és vállalati keretei.

Ebből következően a mezőgazdasági és a kereskedelmi vállalatok élelmiszeripari üzemei a munkamegosztás rendszerében az állami vállalatok fejlettebb technológiájával, nagyobb szervezettségével és termelésük tömegszerűségével találkoztak. Olyan esetekben tehát, amikor azonos termelési célt (funkciót) láttak el, azonos piacra, azonos termékösszetételt gyártottak, a korszerűtlen kisüzemeknek törvényszerűen alul kellett maradniuk a versenyben. 1968 és 1975 között — miként a 3. sz. táblázat adataiból is látható — csaknem 2000 ilyen telephely szűnt meg.

Ez a helyzet annak ellenére alakult ki, hogy a 60-as évek második felében megtett intézkedések átmenetileg az állami iparénál kedvezőbb helyzetbe hozták a mezőgazdasági és a kereskedelmi vállalatok élelmiszeripari üzemeit, a beruházási lehetőségek, a nyersanyagellátás, a termékösszetétel és az értékesítési biztonság tekintetében egyaránt.

Az elmúlt évtizedet tekintve most már egyértelműen megállapítható, hogy bizonyos várakozások túlzóak voltak, a kisüzemek termelési volumenével, piaci magatartásával, értékesítési irányaival kapcsolatban egyaránt.

Egy nem hivatalos prognózis például a mezőgazdasági és a kereskedelmi vállalatok élelmiszeripari termelésével kapcsolatos igényt az állami ipar termelésével le nem fedezett nettó fogyasztásból vezette le [1]. Ezt a prognózist az jellemezte, hogy általában alábecsülte az állami iparban megvalósítható termelésnövekedés mértékét. Emiatt például a csontoshús és a fogyasztói tej termelésében a kisüzemeknek lényegesen nagyobb szerepet irányzott elő, mint amelyre ténylegesen szükség volt. (7. sz. táblázat.)

7. sz. táblázat

A nem állami élelmiszeripar prognosztizált, tényleges és tervezett termelése néhány élelmiszerből

Megnevezés	Prognózis 1975-re	1975. évi tény	Prognózis 1980-ra	1980. évi terv
Csontos nyershústermelés, ezer t				
állami ipar	160	546	190	528,9
nem állami ipar	105	54	90	72,6
Fogyasztóitej-termelés, millió hl				
állami ipar	5,8	6,7	7,0	7,9
nem állami ipar	1,2	0,4	2,8	1,1
Kenyér- és péksütemény-termelés, ezer t				
állami ipar	950	1011	900	.
nem állami ipar	—	81,1	70	.
Palackozott bortermelés, ezer hl				
állami ipar	800	1521	1000	.
nem állami ipar	400	796	1000	.

Forrás: [1], [2].

Tévesnek bizonyult az a koncepció is, amely a kisüzemi termelés piaci magatartását a versenyben jelölte meg, s ennek termelési hátteréül a jobb minőségű vagy a sajátos receptúrájú termékek gyártását ajánlotta. Ennek széles körben sem a termelési, sem a kereskedelemtechnikai feltételei nem voltak biztosítva. A „verseny" mostanra az állami és a nem állami élelmiszeripari termelők olyan együttműködésévé „szelídült", amelyben a helyi lakosság mindennapos szükségleteinek kielégítése, s ebben egymás segítése, a tevékenységek kölcsönös kiegészítése lett a cél.

Jó példa erre az az együttműködés, amely a tej- és tejtermékellátás szervezése tekintetében kialakult. A nem állami ipar üzemei számos településen vették át az állami ipartól, vagy szervezték meg saját kezdeményezésből a fogyasztók tejellátását és vállalták az egyéb áruválaszték megteremtését oly módon, hogy ennek árualapját az állami ipar adja.

Az ún. Tsz-tej Együttműködési Iroda, amelyben 6 mezőgazdasági vállalat és 8 társulás koordinálja termelését, jelenleg 240 települést lát el és 1778 kiskereskedelmi fiókba és 224 közülethez szállít ki árut [9].

Hasonló együttműködés az állami és a szövetkezeti húsipar között is kialakult. Ennek keretében az állami húsipar vállalta például, hogy bizonyos húskészítményekhez saját vágásból származó marhahúst bocsát a szövetkezeti húsüzemek rendelkezésére.

Ami az értékesítési irányokat illeti, általában a fogyasztóknak történő (saját bolti és piaci) értékesítést ajánlották, az értékesítési csatornák lerövidítésével. Mint ismeretes, ez nem következett be, a kisüzemekben gyártott élelmiszerek forgalmazásában a közvetlen értékesítés aránya általában nem növekedett. Az értékesítési irányokra vonatkozó IV. ötéves tervidőszaki adatok szerint 1971 és 1975 között még a napi fogyasztói igényeket szolgáló cikkek körében sem növekedett a közvetlen értékesítés aránya. (8. sz. táblázat.)

8. sz. táblázat

A közvetlen értékesítés aránya néhány, a mezőgazdasági vállalatok élelmiszeripari üzemeiben gyártott élelmiszer forgalmazásában (%)

Megnevezés	1971	1973	1975
Csontos sertéshús	37,2	47,6	41,2
Kolbászfélék	38,5	36,8	33,9
Vágott baromfi	4,2	4,6	4,3
Fogyasztói tej	7,8	3,0	3,3
Túró	10,4	8,1	1,6
Kenyér	69,4	56,2	53,8

Forrás: [2], [5], [8].

Ez érthető, hiszen nagyarányú közvetlen értékesítés csak abban az esetben képzelhető el, ha a mezőgazdasági vállalatok élelmiszeripari üzemei társvállalati forgalom nélkül mindenféle termék gyártására berendezkednek. Ez azonban a kapacitások elaprózása miatt semmiképp sem kívánatos. Mindezeket tehát nem a jelenség bírálatára, hanem éppen annak illusztrálására említjük, hogy a közvetlen értékesítés meghirdetése nem volt reális cél.

Ami a termékösszetételt illeti, a közzétett statisztikai adatokból az állapítható meg, hogy a mezőgazdasági és a kereskedelmi vállalatok élelmiszeripari termelésének több mint a

felét a boripari és a húsipari tevékenység adja. E két tevékenység aránya a megfigyelt időszak folyamán jelentősen nőtt.

Az arányváltozásban feltehetően nagy szerepet játszott az a tényező, hogy az egy főre jutó fajlagos árbevétel éppen a hús-, a bor-, és a baromfiipari tevékenységeknél a legmagasabb. (9. sz. táblázat.)

9. sz. táblázat

Az egy munkásra jutó értékesítési árbevétel az állami iparban, illetve a mezőgazdasági üzemek élelmiszeripari tevékenységében

(ezer Ft)

Megnevezés	Az állami iparban	A mezőgazdasági üzemek élelmiszeripari tevékenységében	
	1975	1971	1975
Húsfeldolgozás	1 495,6	660	1 011,0
Baromfi és tojástermelés	859,3	750	1 018,0
Tejfeldolgozás	1 112,1	401	863,0
Tartósítóipar	437,8	201	372,0
Sütő- és tésztaipar	311,2	236	400,0
Szeszipar	2 047,0	217	408,0
Borászat	1 381,3	583	1 316,0
Élelmiszeripari tevékenység összesen	878,1	404	819,0

Forrás: A KSH és MÉM STAGEK-adatai alapján saját számítások.

Mivel az állami és a nem állami élelmiszeripar szakágazati és termékstruktúrája nem azonos (az állami boripar például az élelmiszeripar termeléséből csak mintegy 5 százalékkal részesedik), helytelen következtetést eredményezne az egy főre jutó árbevételek mechanikus egybevetése. Az állami iparban az egy munkásra jutó értékesítési árbevétel 878 ezer Ft, a nem állami iparban 649 ezer Ft, ezen belül a mezőgazdaságban 819 ezer Ft. Figyelembe kell venni azonban, hogy a mezőgazdasági vállalatok élelmiszeripari foglalkoztatottjainak csaknem $^1/_4$-e a borászatban dolgozik, ahol az egy főre jutó árbevétel 1975-ben meghaladta az 1,3 millió Ft-ot.

Első pillantásra nem túlságosan jelentős az a mintegy 7 százalékos különbség, amellyel a mezőgazdaságon belüli élelmiszeripar elmarad az állami élelmiszeripartól az egy munkásra jutó értékesítési árbevétel nagysága tekintetében. Azonos szakágazati szerkezet esetén azonban ez a hátrány számításaink szerint csaknem 30 százalékra növekedne, ami arra utal, hogy az élő munka termelékenysége az állami iparban jóval magasabb.

Ami a mezőgazdasági és kereskedelmi vállalatok élelmiszeripari tevékenységének perspektíváit illeti, a népgazdasági terv azzal számol, hogy ezek az üzemek tovább fokozzák részesedésüket a feldolgozott élelmiszerek termelésében.

A mennyiségi fejlesztéssel egyidejűleg megoldandók azok a koordináció hiányosságaiból keletkező problémák, amelyek a kapacitások elaprózását okozhatják. Ahhoz, hogy ezt sikerrel megoldhassuk, először is a nyersanyagtermelést és a feldolgozást kell összehangolni a területi tervezés keretében. Másodszor, változást kell elérnünk az élelmiszeripari telepítéstervezés rendszerében. Ez az igény abban fogalmazható meg, hogy az egyes üzemek telepítésének terve-

zéséről át kell térnünk a teljes feldolgozó hálózat fejlesztésének tervezésére.

A telephely mélységű hálózatfejlesztési tervek készítésére már megkezdődtek az előkészületek. Ettől nem lehet eltekinteni, hiszen a termelés társadalmi szervezettségének jelenlegi fokán a teljes hálózat minden eleme valamilyen munkamegosztási viszonyba kerül a többivel. Különösen erős kölcsönhatás alakulhat ki a területileg is szomszédos élelmiszeripari telephelyek között, a nyersanyag-feldolgozásban és a lakossági ellátásban.

Azt a szerepkört azonban, amelyet valamely élelmiszeripari telep a területi munkamegosztás rendszerében betölthet, az üzemnagyság, a profil és a funkció messzemenően meghatározza. Ezért van szükség az említett jellemzők pontos meghatározására és a tervezésére. Közülük bővebb ismertetést igényel a *funkció* fogalma. Ebben tulajdonképpen a tevékenység területi sajátosságainak jellemzését kíséreljük meg [14].

Eszerint megkülönböztetünk helyi, településközi és körzeti funkciójú üzemeket; e kategóriákkal minden, ma hazánkban működő élelmiszeripari üzem jellemezhető.

a) Helyi (lokális) funkciójú az üzem akkor, ha valamely mezőgazdasági nagyüzem nyersanyagának feldolgozására létesül, illetve egyetlen település (részleges, középfokú vagy alsófokú központ) népességének ellátását célozza.

Helyi funkciójú új üzem létesítése csak akkor indokolt, ha a nyersanyagellátás oldaláról a hasonló feldolgozó kapacitásokkal összhangban van, amit a hatósági engedélyezéseknél szükséges érvényesíteni.

b) Településközi funkciójú az üzem akkor, ha több mezőgazdasági nagyüzem nyersanyagának feldolgozására vagy valamely részleges felsőfokú központ népességének, középfokú központ és vonzáskörzete lakosságának ellátására létesül.

Helyi és településközi funkciójú üzem létesítése a következő tevékenységekre indokolt: sertésvágás és -feldolgozás, tejfeldolgozás, savanyítás, gyümölcsszörp-készítés, gyümölcs- és zöldség-előfeldolgozás, egyéb — nagyipari technológiát nem igénylő — tartósítás, takarmánykeverékgyártás, kenyér- és péksütemény gyártás, gyümölcsszeszfőzés, szőlőfeldolgozás, szikvíz-előállítás.

c) Körzeti (regionális), illetve országos funkciójú az élelmiszeripari üzem akkor, ha nagyobb térségből, általában vásárolt nyersanyagot dolgoz fel, vagy ha tevékenysége kiemelt felsőfokú központok népességének, illetve vonzásterületük lakosságának ellátására irányul, vagy exportfeladatot lát el.

Az üzemnagyság, a profil és a funkció szerinti kategorizálás alapján pontosabban határozható meg a fejlesztés preferenciarendszere. Az ÁFÉSZ-húsüzemek funkció szerinti kategorizálása is ezt bizonyítja [21]. Nyilvánvaló például, hogy bár a központi irányelvek szerint a kisüzemek feladata főként a helyi élelmiszerellátás, ez nem jelentheti, hogy helyi funkciójú húsüzemet kell létesíteni a központilag ma még ellátatlan 1200 település mindegyikében. Ez ugyanis a beruházások indokolatlan szétforgácsolását vonná maga után. Szükségesnek látszik tehát valamilyen módon meghatározni a minimális — még gazdaságos — üzemnagyság méretét azokra az élelmiszeripari tevékenységekre, ahol az ilyen tevékenység fejlesztése indokolt.

Balogh Sándor

Irodalom

[1] Balla László: Prognózis a mezőgazdasági nagyüzemek élelmiszer-feldolgozó tevékenységéről. MÉM Statisztikai és Gazdaságelemző Központ kiadványa, Budapest, 1970.

[2] A más népgazdasági ágak ipari tevékenységének a IV. ötéves tervidőszakban elért fejlődése. Statisztikai Időszaki Közlemények 390. kötet. KSH, Budapest, 1976.
[3] A Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztériumhoz tartozó ipar és egyéb ágazatok statisztikai adatgyűjteménye. 1975. IV. negyedév. MÉM Statisztikai és Gazdaságelemző Központ kiadványa, Budapest, 1976.
[4] A mezőgazdasági nagyüzemek 1968. évi kiegészítő tevékenysége. MÉM Statisztikai és Gazdaságelemző Központ kiadványa, Budapest, 1969.
[5] Adatgyűjtemény az iparon kívüli népgazdasági ágak ipari tevékenységéről, 1973. KSH, Budapest, 1974.
[6] Az élelmiszer-gazdasághoz tartozó ipar és egyéb ágazatok statisztikai adatgyűjteménye, 1972, 1973, 1975. MÉM Statisztikai és Gazdaságelemző Központ, Budapest.
[7] Az élelmiszeripar koncentrációja és települése. KSH, Budapest, 1976.
[8] Az iparon kívüli népgazdasági ágak ipari tevékenysége 1971. Statisztikai Időszaki Közlemények 279 kötet. KSH, Budapest, 1973.
[9] Beszámoló a Tsz-tej Együttműködési Iroda 1976. évi munkájáról. Törökbálint, 1977.
[10] Élelmiszeripari Adattár 1967. KSH, Budapest.
[11] Élelmiszeripari Adattár 1972. KSH, Budapest.
[12] Élelmiszeripari Adattár 1977. KSH, Budapest.
[13] Iparon kívüli ágazatok ipari tevékenysége. Statisztikai Időszaki Közlemények. 161. kötet KSH, Budapest, 1970.
[14] Irányelvek az élelmiszeripari kapacitások területi elhelyezkedésének tervszerű fejlesztéséhez. (Tervezet) Összeállította az ÉGI 4. sz. Kutató Osztálya, Budapest, 1977.
[15] Mezőgazdasági üzemek ipari tevékenysége 1966. KSH, Budapest, 1967.
[16] Statisztikai Évkönyv 1968. KSH, Budapest, 1969.
[17] Statisztikai Évkönyv 1976. KSH, Budapest, 1977.
[18] Statisztikai tájékoztató a termelőszövetkezetek nem mezőgazdasági ágazatba tartozó közös vállalkozásairól (1976) MÉM Statisztikai és Gazdaságelemző Központ kiadványa. Budapest, 1977.

Az 5. Közgazdász Világkongresszus

A tokiói Közgazdász Világkongresszus napjainknak talán a legizgalmasabb gazdasági problémájával, a „Gazdasági növekedés és forrásai" témával foglalkozott.* A kongresszuson 80 országból mintegy 1500 közgazdász vett részt. Legtöbbjük a fejlett tőkésországokból érkezett, s természetesen a legnagyobb létszámmal (mintegy 600 fővel) a vendéglátó ország, Japán képviseltette magát. A szocialista országok résztvevőinek száma 70 volt. A fejlődő országokat csekély számú résztvevő képviselte.

A kongresszus plenáris és szekcióülésekből állt. A plenáris ülések — nem számítva a záróülést — két napig tartottak, lényegében véve bevezetőül szolgáltak a szekcióülések anyagához. A plenáris üléseken a következő előadások hangzottak el: *M. Abramovitz* (Egyesült Államok) „Gyors növekedési potenciál és realizálása: a tőkés gazdaságok tapasztalata a háború utáni periódusban"; *E. L. Bacha* (Brazília) „A Kuznets-görbe: Növekedés és változások az egyenlőtlenségekben"; *G. Heal* (Anglia) „Az ásványi nyersanyagforrások árainak hosszú távú mozgása"; *T. Sz. Hacsaturov—N. Fedorenko* (Szovjetunió) „Tervezett növekedés és a források racionális kihasználása"; *K. N. Raj* (India) „A fejlődés korlátai"; *E. Malinvaud* (Franciaország) „A gazdasági növekedés költségei".

Az előadásokhoz kapcsolódó korreferátumokat követően — nagyon szűkre szabott időben — vitára is volt lehetőség. Az előadások anyagából és a hozzászólásokból emelünk ki a következőkben néhány gondolatot.

M. Abramovitz a fejlett tőkésországokban a II. világháborút követően végbement gazdasági fejlődést azzal a feltevéssel vizsgálta, hogy az eddig tapasztalt viszonylag magas növekedési ütem, bizonyos ideiglenesen ható tényezők kimerülése miatt a jövőben nem lesz tartható. Átfogó képet igyekezett adni az eddig eltelt periódus növekedését meghatározó tényezőkről, mert szerinte ezek ismerete segíti a várható növekedési ütem megítélését. Elmondta, hogy a fejlett tőkésországok gazdasági növekedésének üteme a II. világháború után azért volt viszonylag magas, mert *a)* a technikai fejlődés üteme meggyorsult; *b)* 1913-hoz képest a II. világháború végéig az Egyesült Államok és a többi fejlett tőkésország közötti fejlettségbeli különbség jelentősen megnőtt. Míg 1913-ban az egyéb fejlett tőkésországok egy főre jutó termelése mintegy 60 százaléka volt az amerikainak, addig 1950-ben ez az arány nem egészen 50 százalékra esett vissza. A gyorsabb technikai fejlődés révén az összes fejlett tőkésország dinamikusabban fejlődhetett — a nagyobb fejlettségi különbség következtében pedig például az európai tőkésországok növekedési üteme külön is gyorsabb lehetett. A technikai tényező persze a gyorsabb fejlődésnek csak a lehetőségeit teremti meg. Valósággá azáltal vált, hogy számos körülmény segítette elő a nagyobb fejlődési lehetőségek kihasználását. Ilyenek: *a)* A tőkésországok között javult az információáramlás; *b)* az új technikát hordozó beruházások erőteljesebben nőhettek az állami ösztönzés alapján, vagy például annak következtében, hogy az infláció a háború alatt és után devalválta a vállalatok adósságterhét, akik ezért bátrabban növelték — hitel felvétele útján is — a beruházásaikat; *c)* a technikai fejlődéssel járó struktúraváltozásokat megkönnyítették a háborút követő években jelentős arányokat elérő munkaerő-tartalékok és a nemzetközi munkaerőáramlás felerősödése; *d)* a tőkésországok olyan belső pénzügyi politikát folytattak, amely az áresést kizárta, és ez kedvező atmoszférát teremtett a beruházások számára; *e)* a nemzetközi pénzügyi rendszer, a nemzetközi kereskedelemnek a II. világháború után kialakult új rendje ugyancsak kedvezett a gyorsabb gazdasági növekedésnek.

* A kongresszust Tokióban 1977. augusztus 29-e és szeptember 5-e között rendezték meg.

Az előadó e tényezők vizsgálatán keresztül tulajdonképpen azt is érzékeltette, hogy a jövőben lassúbb fejlődéssel kell számolni. Ugyanis az Egyesült Államok és a többi fejlett tőkésország között a technikai „gap" szűkült; a vállalatok adósságterhe újból számottevő lett; az áremelkedés ma már egészségtelen mértékű; a munkaerő-tartalékok ma már kisebbek; a nemzetközi pénzügyi rendszerben pedig jelentős zavarok mutatkoznak.

E. L. Bacha előadásában azt fejtegette, hogy a gazdasági növekedés — alacsony fejlettségi szintről kiindulva — először a jövedelmi egyenlőtlenségek fokozódásához, később a csökkenésükhöz vezet. Ezt a nézete szerint érvényesülő összefüggést bizonyos struktúrabeli változásokra való hivatkozással magyarázta. Előadását többen élesen bírálták. Rámutattak arra, hogy a vizsgált országok kiválasztása kifogásolható s a kérdéses összefüggés nem bizonyítható.

O. Bogomolov szovjet közgazdász hangsúlyozta, hogy a jövedelemelosztás alakulását nem lehet megérteni a társadalmi-politikai viszonyok alapos elemzése nélkül, és képtelenség az egyenlőtlenségek csökkenését egyszerűen a gazdasági növekedéstől várni. A társadalmi-politikai viszonyok vizsgálatát a polgári hozzászólók is hiányolták.

G. Heal az ásványi nyersanyagok hosszú távú áralakulását matematikai modell segítségével igyekezett megmagyarázni. Az áralakulásról vallott koncepcióját a bírálók túl elvontnak minősítették. Magyar részről is elhangzott bírálat.

Csikós-Nagy Béla korreferátumában — egyebek között — kifejtette, hogy az ásványi nyersanyagok és energiahordozók árának alakulása egyre inkább a termelők és a felhasználók gazdasági és politikai erőpozíciójának függvénye; enélkül például a kőolajár alakulása ma már egyáltalán nem érthető meg.

T. Sz. Hacsaturov és N. Fedorenko előadásának éle a Római Klub koncepciója ellen irányult. Hangsúlyozták: a tervgazdálkodás körülményei között, a források racionális felhasználásával elkerülhető, hogy az erőforrások kimerülése következtében a gazdasági fejlődés folyamata leálljon. A Szovjetunióból vett példákkal illusztrálták, hogy a termelés növelésének nagyon tág terei vannak. Hacsaturov kijelentette, hogy a Szovjetunióban nem érzékelik, hogy az energia- és nyersanyagforrások korlátot szabnának a növekedés számára. A polgári közgazdászok közül néhányan kifogásolták: az előadók nem elemezték konkrétan azt a kérdést, hogy a tervgazdálkodás milyen garanciát nyújt a források gazdaságos kihasználására és a hosszú távú növekedés biztosítására. A marxista hozzászólók közül többen kiemelték: az energiatartalékok világméretekben nagyon jelentősek, és számítani lehet arra, hogy a termelés növekedésével együtt a feltárt nyersanyag- és energiatartalékok is növekednek. Mindegyik hozzászóló elvetette a zéró növekedés gondolatát.

K. N. Raj a fejlődő országok gazdasági növekedésének nehézségeit elemezte. Abból indult ki, hogy a fejlődő világhoz sorolt országokat nem helyes egy kalap alá venni. Helyzetüknél fogva megkülönböztetett figyelmet kell szentelni a dél-ázsiai és a Szahara alatti sávban elhelyezkedő afrikai országoknak. Ha az összes fejlődő országot nézzük, és növekedésüket összehasonlítjuk a XIX. századi európai kapitalista országokéval, akkor látszólag kielégítő a helyzetük, mert az egy főre jutó GDP növekedése valószínűleg még gyorsabb is, mint egy évszázada Európában volt. A dél-ázsiai és a Szaharától délre fekvő országok helyzetét azonban nagyon rossznak ítélte meg. Itt a legalacsonyabb a termelékenység, és a termelésük 1970—1975 között lényegében stagnált. Nézete szerint ezt a helyzetet több külső és belső tényező magyarázza. Néhány közülük: A fejlett országok inkább egymás között kereskednek, és így kevéssé ösztönzik a fejlődő világ gazdasági növekedését. A gazdasági segély csekély mértékű, a „demonstrációs hatásnak" gyakran káros következményei vannak: olyan ágazatok fejlesztésére is készteti a gyengén fejlett országokat, amelyek tőkét vonnak el a fejlesztés elől, és nem hasznosak a belső gazdasági növekedés számára. A növekedés perspektíváit rossznak ítélte: nincs biztosítva a fejlesztéshez szükséges tőke és szakmunkásgárda. Az utóbbiak kiképzéséhez olyan nagy összegek szükségesek, amelyek nem teremthetők elő belső forrásokból. Kérdés az is, hogy a szűkös energiahelyzetben hogyan volna kielégíthető az elfogadható ütemű gazdasági növekedés energiaszükséglete. Az előadást a hozzászólók pesszimistának minősítették. Rámutattak arra, hogy az előadó által vizsgált országok sem stagnáltak és az előadó nem jól választotta ki az éveket (1975-ben ugyanis válság volt). A fejlődő országok növekedési tartalékai jelentősek. Nagyobb mértékben kellene törekedniök a meglevő komparatív előnyeik kihasználására, és evégett nyitottabb külgazdasági politikát kellene folytatniuk.

E. Malinvaud, a Nemzetközi Közgazdasági Társaság elnöke előadásában azzal foglalkozott, hogy a gazdasági növekedés, az egy főre jutó GDP emelkedése nem eredményezi a társadalmi jólét arányos fokozódását. A gazdasági növekedés ugyanis gyakran környezetszennyezéshez, az egyenlőtlenségek fokozódásához vezet, a technikai fejlődés az ismeretek elavulásával jár. A tapasztalatok azt mutatják, hogy az emberek nem mindig elégedettebbek, ha többet fogyasztanak, sokkal érzékenyebbek arra, hogy fogyasztásuk miként alakul embertársaik fogyasztásához képest. Az optimális növekedés nem a minél nagyobb ütemű növekedést jelenti. Malinvaud előadása jó bevezetőül szolgált különösen az I. és III. szekcióülés számára.

A plenáris ülést követő szekcióülések témái a következők voltak:

I. Gazdasági növekedés a múltban és a növekedés mérése.
II. A gazdasági növekedés tényezői.
III. Források a jövőbeli gazdasági növekedés számára.
IV. A gazdasági növekedés kilátásai, a gazdaságpolitika és a szabályozás.
V. A nemzetközi munkamegosztás és kooperáció szerepe a gazdasági fejlődésben.
VI. A gazdasági növekedés és a források problémái Japánban.

Már a plenáris üléseken kiderült, hogy a kongresszus résztvevőinek döntő többsége elutasítja a zéró növekedés gondolatát, és nincs talaja a „világvége"-hangulatnak. Ez még világosabbá vált a szekcióüléseken — mindenekelőtt a III. szekcióban, ahol mindegyik előadó, közvetlenül vagy közvetve, a Római Klub által felvetett kérdésekkel foglalkozott. Az előadások általában véve optimista alapállásúak voltak, de a problémákat sem hallgatták el.

A témát elméleti igénnyel közelítette meg *N. Rosenberg* amerikai gazdaságtörténész. Abból indult ki, hogy a technikai fejlődést nemcsak mint a gazdasági növekedés ütemének legfontosabb meghatározó tényezőjét fontos vizsgálni, hanem abból a szempontból is, hogy új nyersanyagforrások hasznosítását, feltárását teszi lehetővé, továbbá növeli a gazdaság alkalmazkodó képességét a változó körülményekhez, ezeken belül például a változó nyersanyaghelyzethez. Gazdaságtörténeti példákkal illusztrálta, hogyan tette lehetővé a technikai fejlődés a körülmények változásához való alkalmazkodást. Az ipari forradalom eredményeképpen például a gazdaság függetlenedett a fától mint energiahordozótól, és a szén vált a legfontosabb energiahordozóvá. A kőolajválságot és az olajárak ugrásszerű emelkedését mint drasztikus és jelentős részben politikai tényezőkre visszavezethető változást jellemezte, ami miatt viszonylag rövid idő alatt új energiaforrásokra kell támaszkodni. A Római Klub teoretikusaival szemben azt állította, hogy az energiaválság viszonylag rövidebb időszak gondja, mert az alternatív energiaforrásokkal kapcsolatos technológiák még nincsenek részleteiben kidolgozva, sok még a technikai és a költségekkel kapcsolatos gazdasági bizonytalanság. Szerinte a kormányok döntő fontosságú feladata az új energiaforrások felhasználását lehetővé tevő technológiák kidolgozásának ösztönzése. Többféle alternatívával kell kísérletezni. A gyakorlat dönti majd el, melyik megoldás a legcélszerűbb. A jelenlegi kőolajárakat úgy értékelte, hogy pozitív hatásuk is van: a legtöbb országot új energiaforrások felkutatására és új technológiák kidolgozására késztetik. Az árkartell összeomlása — sőt az összeomlásnak már a valószínűsége is — veszélyezteti az új utak keresését, ami hosszú távon kedvezőtlen jelenség.

Többen rendkívül optimista hangon szóltak a témához. Volt aki — a nukleáris és napenergiára célozva — azt mondta, hogy a perspektívák soha sem voltak ilyen ragyogóak (*M. Boserup,* Dánia) mások a készletek állandó növekedését hangsúlyozták. *M. Radetzky* svéd közgazdász fejtegetései szerint nem véletlen, hogy a készletek nagysága években mérve nagyjából állandó: a cégeknek a készletek feltárása befektetésnek számít. Ha túl nagy készlet feltárására törekednének, ez annyit jelentene, mintha a termelésben feleslegesen sok tőkét kötnének le.

Mások optimista hozzáállással ugyan, de kihangsúlyozták a jövőbeli energiafelhasználással kapcsolatos gondokat. Aláhúzták: elegendő energia esetén az ásványi nyersanyagok viszonylagos szűkössége feloldható (például mód nyílik a silányabb ércekből történő fémkinyerésre). Az energiaprobléma megoldását azonban nem tartják egyszerű feladatnak.

W. Sassin és W. Häfele (Ausztria) előadásukban abból indultak ki, hogy a jövő században az emberiség létszáma kb. 10—12 milliárddal tetőzik. Ilyen létszám mellett a világ energiafogyasztása — ha a mai nyugat-európai energiafogyasztási szinttel számolunk — a jelenleginek kb. a nyolcszorosa lesz. Ezt az energiafelhasz-

nálást nem lehet sem a fosszilis energiahordozókkal, sem vízi és szélerőművekkel, sem pedig az árapály, az óceáni termálenergia kihasználásával biztosítani. Az utóbbiak legjobb esetben is csak 10 százalékát fedezhetik a jövő energiafelhasználásának. Az előadók szerint megoldást a napenergia felhasználása vagy a nukleáris erőművek létesítése jelenthet. Nagyon sok viszont ezzel kapcsolatban a megoldatlan technikai-gazdasági-társadalmi probléma. Jelenlegi ismereteink szerint a jövőben mintegy 2,5 millió km²-nyi területen kellene napenergiát felfogó telepeket létesíteni, s ez kb. 17 százaléka a jelenlegi mezőgazdasági termőterületnek. Hol legyenek ezek a telepek, mik a létesítésük társadalmi előfeltételei? Hogyan szállítható a termelt energia? Óriási tömegű anyag szükséges a telepek létesítéséhez stb. A nukleáris erőművek esetében az ún. szaporító reaktorok is kimeríthetetlen energiaforrást biztosítanak, azonban a mainál nyolcszorta nagyobb energiatermelésükkel járó évi 10 ezer tonna rádióaktív hulladékanyag megsemmisítése még megoldatlan probléma. Továbbá a nukleáris és a naperőművek elektromos energiát állítanak elő, amely az energiafelhasználásnak ma mindössze 25 százaléka. A megoldást talán az elektromos energia segítségével történő hidrogéntermelés jelenti. Mindezen túl az energiastruktúra átalakításával kapcsolatban valószínűleg hatalmas beruházási költségek merülnek fel. Az előadók hangsúlyozták: a nehézségek a mai technikai ismereteink alapján merülnek fel. Nem tudhatjuk, mit tesz lehetővé a jövő század technikája. Egyetlen megoldás van: minél hamarabb hozzá kell kezdeni az energiastruktúra átalakításához. Csak a gyakorlati munka és az ezt szolgáló kutatások alapján születhetnek meg a technikai megoldások. Minél később kezdődik az energiaszerkezet változtatása, annál nehezebb dolgunk lesz.

B. Fritsch (Svájc) a növekvő energiatermelés káros klimatikai, üvegháztartását emelte ki. Rámutatott azonban arra, hogy az energiatermelés sokszorosára emelhető Földünk klímájának megváltoztatása nélkül. Részletesen foglalkozott az energiastrutúra megváltoztatásának beruházási kihatásaival. Nézete szerint a struktúra megváltoztatása a fejlett tőkésországok beruházási kapacitásának mintegy $^1/_3$-át venné igénybe — természetesen évtizedeken keresztül.

J. Klatzmann (Franciaország) az élelmiszer-termelés fejlesztési perspektíváival foglalkozott. Tagadta, hogy az élelmiszer-termelés lényegesen emelhető a művelt földterület növelésével, a tengerből nyert élelmiszerek termelésének további fokozásával vagy az élelmiszerek szintetikus úton való előállításával. Az igazán járható út a terméshozamok emelése. Már a jelenlegi agrotechnikai ismeretek alapján is bőségesen ellátható volna 12 milliárd ember. A mezőgazdaságnak kiemelt fejlesztési területnek kellene lennie, ezt azonban a legtöbb kormány nem szorgalmazza. A fejletlen országoknak több gazdasági segélyt kell adni, amit akadályoznak a fegyverkezési kiadások. Olyan társadalmi problémák is gátolják a fejlesztést, mint a földreform hiánya stb. Nem elég a tudományos és technikai fejlődésre hivatkozni: tudatosan kell törekedni a változtatásra. A világ élelmezése nem fog magától megoldódni.

Nagy figyelem kísérte azokat az előadásokat, amelyek a gazdasági növekedés tényezőivel foglalkoztak. Az előadók közül *J. W. Kendrick* amerikai professzor a beruházások, a tőke és a gazdasági növekedés kapcsolatát elemezte. Az előadó a beruházások fogalmi körébe nemcsak az állótőke-beruházásokat sorolta, hanem beleértette a tudományos kutatásra és fejlesztésre fordított kiadásokat, az oktatásra-nevelésre irányuló, valamint az egészségügyi kiadásokat is. Végül számításba vette a készletek alakulását. Így jutott az összes beruházások fogalmához, amelyen belül megkülönböztetett kézzel fogható, „materializálódott" és „nem materializálódott" beruházásokat. Megállapította, hogy a gazdasági fejlődéssel együtt az így felfogott összes beruházások arányának a GDP-hez képest növekednie kell. Az Egyesült Államok példáján keresztül azt is bemutatta, hogy az összes beruházások eredményeképpen, hogyan, miként alakul a tőkevagyon — a tőkevagyon alakulásába azt a változást is beleszámítva, amely az oktatási, kutatási, egészségügyi stb. kiadások következtében jön létre. (Módszertani magyarázatot nem adott.) Kimutatta, hogy az 1929—1969 közötti időszakban a tőkevagyon 2,4 százalékos évi átlagos ütemben emelkedett, míg a GDP évi 3,4 százalékkal nőtt. Ebből azt az — enyhén szólva vitatható — következtetést vonta le, hogy az amerikai gazdaság növekedés 60 százaléka tőkevagyon növekedésre vezethető vissza, mert 2,4 70 százaléka a 3,4-nek —, a maradék 30 százalék pedig egyéb tényezők hatásának tudható be. Ezek utóbbiak közül például a munkások termelési jártasságának javulását, a dolgozók újítási tevékenységét, a javuló forrásallokációt említette.

Más előadók például az amerikai *E. Mansfield* és a szovjet *J. I. Kapusztyin* a technikai fejlődés jelentőségét hangsúlyozták. Mansfield beszámolt azokról a vizsgálatokról, amelyeket az Egyesült Államok egyes gazdasági ágazataiban — a mezőgazdaságban és bizonyos iparágakban — végeztek. A vizsgálatok kimutatták, hogy a kutatási és fejlesztési kiadások marginális megtérülési rátája a mezőgazdaságban 40—50 százalékot ért el. Igen magas az új ipari technológiák megtérülési rátája is. Az előadó szerint ezek az eredmények arra engednek következtetni, hogy az Egyesült Államokban bizonyos kockázati tényezők miatt a kutatási és technikai fejlesztésre fordított vállalati kiadások visszafogottak, amiből az is következik, hogy az ilyen kiadások fokozásával a fejlődést meg lehetne gyorsítani. Foglalkozott azzal a kérdéssel is, hogy az állam mit tehetne a technikai fejlesztés és a kutatási tevékenység ösztönzéséért. Rámutatott, hogy elvileg alkalmazhatók volnának az általános (minden területre egyformán kiterjedő) és a szelektív támogatási formák. Tárgyalta előnyeiket és hátrányaikat, majd rámutatott: cseppet sem egyszerű hatékony és szelektív állami támogatási politikát kidolgozni.

Nagy figyelmet szenteltek a gazdasági növekedés és a termelés szerkezeti változásai közötti összefüggéseknek. A struktúraváltozást mint a gazdasági növekedés fontos előfeltételét és következményét értékelték.

G. Fels és F. Weiss (NSZK) előadásukban abból indultak ki, hogy a Nyugat-Németországban jelenleg meglevő munkanélküliség nemcsak a válságnak, illetve a termelés ciklikus alakulásának a következménye, hanem jelentős részben strukturális tényezőkre vezethető vissza. Rámutattak, az NSZK több ágazatban elveszítette versenyképességét — egyebek között a fejlődő országokkal szemben —, mert a reálbérek emelkedése következtében a munkaigényes ágazatokban a német ipar komparatív hátrányba került. Kifejtették, hogy a fejlett országok elsősorban az új világpiaci termékekben, a minőségileg élenjáró árukban, illetve a kutatásigényes ágazatokban élvezhetnek komparatív előnyöket. Az NSZK fontos feladata, hogy termelési struktúráját ilyen irányban változtassa, ez a munkanélküliség felszámolásának és a növekedés gyorsításának fontos feltétele. Rámutattak még: más országokhoz képest náluk túl nagy az ipar aránya és kicsi a szolgáltatások részesedése a GDP-n belül. A túlfejlesztett ipart részben a GDP alacsony értékeltségére vezették vissza: ez művi úton versenyképessé tett valójában nem versenyképes ipari termékeket is.

Az amerikai *K. E. Boulding* támadta a termelési tényezők hagyományos felfogását, mondván, hogy a növekedés elemzésében a természet, a munka és a tőke mint tényezők tudományosan haszontalanok. E helyett a termelés három tényezőjéül a know—how-t, az energiát és a nyersanyagokat javasolta alkalmazni. A kongresszus részvevői közül sokan voltak azon a nézeten, hogy az energia és a nyersanyagok növekedéskorlátozó tényezők is lehetnek, amelyek akadályozhatják a know—how-t a termelés növelésében. Ilyen értelemben az energiának és a nyersanyagoknak a növekedés elemzésében fontos szerep jut.

Sok hozzászóló hangsúlyozta, hogy a 70-es és a 80-as években az eddiginél lassúbb növekedés várható. Ezt részben az energiakrízisre, részben a beruházások süllyedő irányzatú hatékonyságára vezették vissza. Várható a munkanélküliség nagyobb aránya is.

A szekcióüléseken több előadó volt azon a véleményen, hogy a GDP növekedése egyre kevésbé ad kielégítő képet a gazdasági fejlődés folyamatáról. A gazdasági fejlődés csak több különböző változó egyidejű vizsgálata alapján ítélhető meg megbízhatóan. A részvevők szükségesnek tartották a piacra nem kerülő javak és szolgáltatások valamilyen formában való értékelését, valamint a növekedés mérésében a szabad idő értékelését, tekintettel arra, hogy fejlett gazdasági színvonalon a javak és szolgáltatások mellett az emberek egyre nagyobb jelentőséget tulajdonítanak a szabad időnek. A hozzászólók szerint az iparilag fejlett országok növekedése az elmúlt évtizedekben nem volt lényegesen nagyobb, mint a fejlődőké. Igen nagyok azonban a különbségek az egyes fejlődő országok és országcsoportok között az egy főre jutó GDP emelkedésében.

Érdekesebb volt az a vita, amely a japán gazdasági növekedés speciális tényezőivel és a gazdasági növekedés külső feltételeivel foglalkozott. *K. Ohkawa* japán professzor a növekedési tényezők között fontos szerepet tulajdonított az „utólérési effektusnak". Az előadó és a hozzászólók szerint ma már sokkal kisebb Japán általános műszaki lemaradása az Egyesült Államokhoz képest, mint közvetlenül a II. világháború után, sőt volt olyan vélemény is, hogy ez a műszaki rés meg-

szűnt. Részben ennek alapján alakult ki a sok részvevőben olyan vélemény, hogy a növekedési ütemnek Japánban csökkennie kell. Mások a japán gazdaságnak azt a specifikumát emelték ki, hogy az rendkívül nagymértékben függ az importált élelmiszerektől, energiahordozóktól és nyersanyagoktól. A növekedés lelassulását összekapcsolták a nagyarányú nyersanyag- és energiaimporttal, illetve az 1974-es árrobbanással. Néhány hozzászólónak az volt a véleménye, hogy Japánnak a jövőben törekednie kell a külföldtől való nyersanyag- és energiafüggőségének a csökkentésére.

A vitában a gazdaságpolitika, a gazdasági szabályozás és a növekedés összefüggésével sokat foglalkoztak. Eléggé általános vélemény volt, hogy a teljes foglalkoztatás biztosításához, a dinamikus gazdasági fejlődéshez a kormányok új típusú gazdaságpolitikája szükséges, s a jelenlegi állami gazdálkodási rendszer e feladat megoldását nem képes biztosítani.

A gazdasági fejlődés nemzetközi vonatkozásaival foglalkozva megállapították: a nemzetközi gazdasági kapcsolatoknak úgyszólván minden területén reformra van szükség, így például a nemzetközi kereskedelem, a nemzetközi fizetési rendszer, a nemzetközi tőkemozgás, a külkereskedelmi árpolitika területén. Többen hangsúlyozták, hogy a nemzetközi specializációban az országoknak — országcsoportoknak, a fejletteknek és a fejlődőknek is — jobban kell törekedniük a komparativ előnyök kihasználására.

A magyar küldöttség tagjai közül többen is tartottak előadást. A plenáris ülésen *Csikós-Nagy Béla* korreferátumot adott elő. A II. szekcióülésen *Augustinovics Mária* a magyar gazdaság hosszú távú növekedését meghatározó tényezőkről beszélt, megkülönböztetett figyelmet szentelve a beruházáshatékonyság alakulásának. *Morva Tamás* a negyedik szekcióban tartott előadásában kiemelte azokat a feladatokat, amelyek jövőbeli fejlődésünk kapcsán a külkereskedelmi egyensúly megteremtésével és a tőkehatékonyság várható romlásával együtt merülnek fel. *Simai Mihály* — aki szintén a negyedik szekcióban szerepelt — részletesen elemezte azokat az összefüggéseket, amelyek a növekedést, a növekedés lehetőségét a nemzetközi gazdasági kapcsolatok terén motiválják.

★

A kongresszus képet adott azokról a kérdésekről, amelyek a világ közgazdászait jelenleg foglalkoztatják, továbbá a közeljövő kutatásainak várható irányáról. A résztvevők a problémákat nem elhallgatva, de bizakodva ítélték meg a jövőbeli gazdasági növekedés kilátásait. A marxista és a polgári közgazdászok közötti viták mindvégig megmaradtak a szakmai, tudományos vita keretén belül, nem övezte őket ellenséges hangulatkeltés.

A tanácskozás — úgy véljük — igazolta a közgazdásztudósok e nemzetközi találkozójával kapcsolatos várakozásokat, a közgazdászok közötti nemzetközi eszmecserék fontosságát a világ gazdasági problémáinak megértésében és megoldásában.

Nyers Rezső—Erdős Tibor

Szövetkezetek a változó világban

A Szövetkezetek Nemzetközi Szövetségének 44. Nemzetközi Szemináriuma Budapesten

A világ legrégebben működő, legnagyobb nemzetközi gazdasági-társadalmi szervezete a Szövetkezetek Nemzetközi Szövetsége. Az 1895-ben alakult és valamennyi kontinenst átfogó világszervezet legutóbbi — XXVI. — kongresszusán a már 331 millió taggal rendelkező tagszervezetei megbízásából elemezte a szövetkezeti világmozgalom helyzetét.

A Szövetkezetek Nemzetközi Szövetsége több évtizedes hagyományok alapján az egyes kongresszusok között évente nemzetközi szemináriumot rendez a nemzetközi szövetkezeti mozgalom időszerű kérdéseiről.

A magyar szövetkezeti mozgalom képviselői évek óta aktív résztvevői ezeknek a nemzetközi fórumoknak és a magyar szövetkezetek általánosítható tapasztalatai-

nak értékelésével jelentősen hozzájárultak e fórumok sikeréhez. Csak az elmúlt évek példáját említve így volt ez 1973-ban Cipruson, ahol a szövetkezetek pénzügyi helyzetét tárgyalták meg, továbbá 1974-ben Angliában, ahol a szövetkezetek társadalmi és gazdasági jelentőségét vitatták meg és 1975-ben az NDK-ban, ahol a fejlődő országok szövetkezeti mozgalmának támogatása szerepelt napirenden. Ilyen előzmények után a Szövetkezetek Nemzetközi Szövetségének XXVI. kongresszusa Párizsban elfogadta a magyar szövetkezeti mozgalom meghívását, és úgy döntött, hogy 44. nemzetközi szemináriumát 1977-ben Budapesten tartja. A szeminárium témáját a Szövetség 1977. márciusi végrehajtó bizottsági ülése a „Szövetkezetek a változó világban" kérdéskörben határozta meg.

Az 1977. szeptember 17—25. között tartott budapesti szemináriumon 19 ország 60 képviselője vett részt. A szeminárium igazgatói teendőit *Zsarnóczai Sándor* egyetemi tanár, a Szövetkezetek Nemzetközi Szövetsége AGITCOOP Végrehajtó Bizottságának tagja látta el. A szeminárium társigazgatója *T. N. Bottomley*, a Szövetség oktatási titkára volt. Az egyhetes program keretében a szeminárium résztvevői 9 előadást hallgattak meg. Az előadásokat két szakmai nap egészítette ki, amikor a külföldi vendégek a Balaton környékén és Bács-Kiskun megyében tanulmányozták a fogyasztási, ipari és mezőgazdasági szövetkezetek tevékenységét és a szövetkezetek közötti együttműködés formáit. A viták három munkacsoportban zajlottak le. A levont következtetések és ajánlások nem csupán a szeminárium munkájának összegezését jelentik, hanem az SZNSZ Központi Bizottságához beterjesztett dokumentum alapjául is szolgáltak.

A nemzetközi szemináriumot a magyar vendéglátó szervezetek nevében *Molnár Frigyes*, az Országos Szövetkezeti Tanács soros elnöke nyitotta meg, és ő volt egyben a szeminárium első előadója is. „A szövetkezetek helyzete, a szövetkezetek közötti együttműködés a Magyar Népköztársaságban" című előadásában hangsúlyozta, hogy a magyar szövetkezeti mozgalom szövetkezetelmélete és szövetkezeti gyakorlatunk az elmúlt három évtized népidemokratikus és szocialista fejlődésében formálódott ki. Szövetkezeti mozgalmunk sajátos arculatát a korábbi szövetkezeti tapasztalatok talaján az immár klasszikussá vált lenini szövetkezeti koncepció gazdag elméleti és gyakorlati kincsestárát sajátos viszonyainkhoz adaptálva nyerte el. Szövetkezeti mozgalmunk ma szerves része társadalmi és gazdasági életünknek. Az előadó részletesen ismertette a fogyasztási, ipari és mezőgazdasági szövetkezetek helyzetét, gazdasági és társadalmi tevékenységük főbb jellemzőit, valamint a szövetkezetek közötti együttműködés aktuális kérdéseit.

A szeminárium másik magyar előadója *Zsarnóczai Sándor* egyetemi tanár, a szeminárium igazgatója volt. A „Szövetkezetek a változó világban — élelmezésügy és mezőgazdaság" című előadás nyitó gondolata szerint a szövetkezeti mozgalom életereje a többi között abban van, hogy „képes kifejezni a történelmileg változó társadalmi szükségleteket, és a szövetkezés elveit állandóan továbbfejlesztve lehetőséget ad a kontinensek között mutatkozó életviteli, fejlettségbeli különbségekből eredő más-más forma kibontakoztatására". „A szövetkezeti mozgalomnak éppen az adja az erejét, hogy képes a szövetkezés általános elveinek figyelembevételével e különbségekből adódó differenciált követelményeket is érvényre juttatni." Ez a magyarázata annak, hogy a szövetkezetek az emberiséget sujtó egyik legsúlyosabb csapás, az éhinség és a nyomor felszámolásában oly fontos szerepet tölthetnek be.

Az előadó részletesen taglalta azokat a körülményeket, amelyek az Egyesült Nemzetek Szervezetének az új világgazdasági rendről szóló határozatához vezettek. Hangsúlyozta, hogy a Szövetkezetek Nemzetközi Szövetsége 33 millió szövetkező nevében tette magáévá az ENSZ-nyilatkozatot, s elkövet mindent azért, hogy a szövetkezeti forma is hozzájáruljon mind az éhinség megszüntetéséhez, mind a népek közötti gazdasági egyenlőtlenség csökkentéséhez, illetve felszámolásához.

A világ mezőgazdasági termelésének helyzetét vizsgálva az előadó megállapította, hogy a harmadik világ mezőgazdasági termelése ma még nem képes megfelelő táplálkozási színvonalon ellátni az ott élő és egyre szaporodó lakosságot. Bizonyos kedvező tendenciák tapasztalhatók, de a szakértők szerint a világ élelmiszerhelyzete továbbra sem biztató. Ezért a helyzetért nem a termelők a felelősek. A fő okokat a politikai és a közgazdasági feltételek hiányában kell keresni. Joggal hivatkozott az előadó *Norman Borlaug* Nobel-díjas tudósra, aki a mezőgazdasági termelés fejlesztése kapcsán megjegyezte, hogy „a parasztok akarnak, ha van rá módjuk, a politikusoknak van rá módjuk, ha akarják".

A továbbiakban Zsarnóczai Sándor részletesen elemezte az élelmiszersegélyek

szerepét, a fejlődő országok mezőgazdasági termelésére gyakorolt hatását. Az 1974. évi római világnépességi és világélelmezési konferencia határozatait elemezve megállapította, hogy az éhinség nem természeti katasztrófa, hanem olyan társadalmi probléma, amely politikai, gazdasági eszközökkel megszüntethető. Hangsúlyozta, hogy az „élelmezésügy a gazdasági egyenlőtlenség felszámolásának elsőszámú, leggyorsabban megjelenő és érzékelhető eleme".

A fejlődő országokban a mezőgazdasági lakosságnak túlnyomó része törzsi és földközösségi maradványok keretei között naturális-tradicionális mezőgazdasági termelést folytat jelentősebb árutermelés nélkül, óriási mértékű rejtett falusi munkanélküliség mellett. Ennek a helyzetnek a megváltoztatásához agrárreformokra és a termelés ösztönzésével a belső források mobilizálására van szükség. A fejlődő országok többsége még nem oldotta meg a demokratikus agrárátalakulás kérdését. Az agrárreform megvalósításában az új termelési struktúra kialakításában fontos szerep hárulhat a termelési típusú mezőgazdasági szövetkezetekre. Ebben az összefüggésben a szövetkezet nem egyszerűen egy eszköz a sok között, hanem megfelelő támogatás mellett legfontosabb társadalmi-gazdasági formáció lehet.

A világ élelmezésügyi problémáit és a szövetkezeti mozgalom szerepét együttesen vizsgálva az előadó megállapította, hogy a szövetkezet lehetőséget teremt az évezredes termelési eljárások és a legmodernebb technika együttes alkalmazására. A szövetkezeti együttműködés új termelőerőket hozhat létre s nemzetközi méretekben is hasznosítani tudja a közvetlen együttműködésből és segítségből származó előnyöket. A demokratikus önigazgatásban tapasztalatokat szerző tagság képessé válik szélesebb horizontú társadalmi feladatok megoldására is. Helyesen állapította meg az előadó, hogy „a fejlődő országokban a szövetkezés az emberek több évezredes egymásrautaltságát és a jelenkor objektív törvényszerűségeinek követelményét egyesíti".

A külföldi előadók közül *T. N. Bottomley*, az SZNSZ oktatási titkára bevezető előadásában a szövetkezeteknek a változó világban betöltött szerepét vizsgálta a szövetkezetek közötti együttműködés és az új világgazdasági rend szempontjából.

Hangsúlyozta, hogy ezekben a kérdésekben a szövetkezetek úgy tudnak elvileg állást foglalni, hogy egyidejűleg képesek a társadalmi és gazdasági elképzelések gyakorlati megvalósítására is.

A gazdasági együttműködés szélesítése s az új világgazdasági rend megteremtése nemzeti és nemzetközi szinten is felelősséget hárít a szövetkezetekre. Ezeknek a nemzeti és nemzetközi igényeknek a kielégítése azonban csak úgy képzelhető el, ha emberközpontúak tudnak maradni, elveit a tagsági részvétel, az egyenlőség, a társadalmi igazságosság határozzák meg. A társadalmi és gazdasági célok megvalósítása a szövetkezeti erőforrások teljes kihasználását igényli, ehhez pedig a szövetkezetek közötti együttműködés fokozására is szükség van.

Mindezek a célok megvalósulhatatlanok a szövetkezeti oktatás megfelelő fejlesztése nélkül.

Befejezésül — utalva arra, hogy a két fő szemponttal kapcsolatos igényeket a szeminárium előadói fogják közelebbről megfogalmazni — *T. N. Bottomley* sürgette az SZNSZ nemzetközi koordináló szerepének növelését.

V. P. Maszlennyikov, a Moszkvai Szövetkezeti Intézet rektora „A szövetkezetek szerepe az új világgazdasági rend kialakításában" címen tartott előadást. Megállapította: teljes mértékben indokolt volt az SZNSZ-nek az a kezdeményezése, hogy a szemináriumon kerüljön megvitatásra a nemzetközi gazdasági kapcsolatok átalakításának kérdése és a szövetkezeti szerveknek az új világgazdasági rend kialakításával összefüggő feladatokban betöltött szerepe.

A szovjet kormánynak a nemzetközi gazdasági kapcsolatok átalakításáról szóló — 1976 októberében az ENSZ-nek megküldött — nyilatkozatára utalva az előadó hangsúlyozta, hogy a fejlődő országok jogos igényeiket fejezik ki az új világgazdasági rend megteremtését sürgető programjukban. Ezek az országok a gyarmati rendszer felszámolását ki akarják terjeszteni a jelenlegi gazdasági szférára, meg akarják szüntetni a nyugati ipari hatalmak gazdasági kizsákmányolását, és kedvező feltételeket kívánnak teremteni gazdasági elmaradottságuk megszüntetésére. Ezek a célok csak akkor valósíthatók meg, ha nemzetközi méretekben igazságosabb arányok alakulnak ki a nyersanyagok és az ipari termékek árai között, ha létrejön egy olyan nemzetközi mechanizmus, amely csökkenti a nyersanyagárak szélsőséges ingadozásait. Tovább kell szélesíteni a haladó technológiák átadását a fejlődő országok számára, és meg kell reformálni a nemzetközi valuta- és hitelrendszert.

Az új világgazdasági rend megteremtésének végül elengedhetetlen feltételeként emelte ki a nemzetközi monopóliumok tevékenységének korlátozását és visszaszorítását. A Szovjetunió és a többi szocialista ország, amelyek nem felelősek a fejlődő országok gazdasági elmaradottságáért, nemcsak politikailag támogatják a fejlődő országoknak az új világgazdasági rend megteremtése iránti jogos követeléseit, hanem közvetlenül is közreműködnek, segítenek a gazdasági problémák megoldásában, a nemzeti ipar megteremtésében.

V. P. Maszlennyikov rámutatott a fegyverkezési verseny és az új világgazdasági rend kialakításának perspektívája közötti összefüggésre. Hangsúlyozta, hogy a fegyverkezési verseny megállítása nem csupán egy esetleges világháború veszélyeit csökkenti le, hanem olyan ma nem termelési célra használt forrásokat is felszabadíthat, amelyek jelentős mértékben hozzájárulhatnának az emberiség legégetőbb problémáinak megoldásához, ezen belül a fejlődő országok gazdasági fejlődésének fellendítéséhez.

Az előadó részletesen foglalkozott az új világgazdasági rend és a belső gazdasági és társadalmi fejlődés összefüggéseivel, majd értékelte a szövetkezetek szerepét a fejlődő országok társadalmi-gazdasági átalakulásában. Nagyon fontosnak ítélte a szocialista országok és a fejlődő országok szövetkezeti szervezetei között kialakult kapcsolatokat. Beszélt arról, hogy a Moszkvai Szövetkezeti Intézetben évenként a fejlődő országok szövetkezeti szerveinek 200 képviselője tanul és hasonló oktatás folyik több más szocialista ország szövetkezeti szervezeténél is. Pozitívan értékelte a Szövetkezetek Nemzetközi Szövetsége 1974-ben létrehozott új oktatási munkabizottságának, az AGITCOOP-nak a tevékenységét, amely sokrétűen támaszkodik a szocialista országok szövetkezeti szerveinek tapasztalataira.

H. Watzlawick, a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal (ILO) képviselője a szövetkezetek szerepét vizsgálta „Alapvető szükségletek és a társadalmi változás" című előadásában. Az előadó bevezetőjében elmondta, hogy a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal olyan politikai koncepciót dolgozott ki, amely az új világgazdasági rend fogalmát kiterjesztve, a gazdasági célok mellett társadalmi célkitűzéseket is magában foglal.

A Nemzetközi Munkaügyi Hivatal 1976 júniusában rendezte meg a foglalkoztatási világkonferenciát, ahol elvi nyilatkozatot és akcióprogramot fogadtak el az új gazdasági és társadalmi világrendszer vonatkozásában. Javaslatot tettek az úgynevezett *alapvető szükségletek stratégiájának* kidolgozására. Ez a stratégia azt igényli, hogy az adott országok olyan beruházásokat hozzanak létre, amelyek eredményeként bővül a foglalkoztatottság és megfelelő jövedelemhez jutnak a társadalom legszegényebb rétegei is. Igényli továbbá az alapvető áruk és szolgáltatások arányos termelési és elosztási rendszerének kialakítását, valamint a társadalmilag igazságos jövedelemelosztást. A termelőerők oldaláról ez a stratégia az oktatás és szakmai képzés előterébe állítását igényli.

A foglalkoztatási világkonferencia felismerte, hogy az érintett kormányok egy ilyen társadalmi-gazdasági akcióprogramot csak a társadalom érintett csoportjainak, intézményeinek támogatásával valósíthatnak meg. Ezért ajánlotta, hogy fordítsanak nagyobb figyelmet a szövetkezetek fejlesztésére.

H. Watzlawick ebben az összefüggésben utalt arra, hogy a szövetkezetek különböző társadalmi és gazdasági feltételek között történelmileg már bizonyították jelentőségüket a gazdasági és a társadalmi fejlődésben. Hangsúlyozta azonban, hogy az alapvető szükségletek stratégiája vonatkozásában új bizonyítékot kell szolgáltatniok arra, hogy eszközei lehetnek a korlátozott forrásokkal rendelkező emberek gazdasági és társadalmi előrehaladásának. Az elmúlt időszakban élénk vita bontakozott ki arról, hogy a szövetkezetek mennyiben képesek korunk legégetőbb problémáinak megoldásához hozzájárulni. A különböző ENSZ-szervezetekben elfogadott határozatok alapján széles körben elterjedt egy olyan nézet, hogy a szövetkezetek önmagukban is képesek e problémák megoldására. Ez a nézet olyan hamis illúziókat kelthet, hogy a szövetkezetek hatékonysága pótolhatja az átfogó és gyökeres reformokat vagy esetenként a forradalmi átalakítást. A szövetkezetek kudarca igen negatív hatással lenne a közvéleményre, ezért a szövetkezeti mozgalom valós lehetőségeit tudatosítva keresni kell azokat az új formákat, amelyeken keresztül a szövetkezetek a fejlődésért vívott harc hatékony szövetségesei lehetnek.

G. Alder, az SZNSZ fejlesztési titkára a szövetkezeteknek az iparosítás és a lakásproblémák megoldásában betöltött szerepét vizsgálta előadásában. Ez a két szövetkezeti ágazat a fejlődő országokban az elmúlt években indult gyors fejlődés-

nek. Mind a lakáshelyzet, mind pedig az ipari foglalkoztatottsági lehetőségek javítása esetén jelentős haladást érhetnek el, és hozzájárulhatnak a legszegényebb rétegek felemelkedéséhez. A szövetkezetek lehetőségeit azonban korlátozzák a társadalom egészének strukturális kötöttségei, és azok a sajátos tagi érdekek is, amelyek elkülönülnek egy adott közösség érdekeitől és igényeitől. Az előadást jól egészítette ki *J. O. Hansennek*, a norvég Lakásszövetkezetek Országos Szakosztálya képviselőjének előadása, amelyben a tanzán falufejlesztési és lakásszövetkezeti program tapasztalatait értékelte.

Ch. Veverka, a fogyasztási szövetkezetek által létrehozott és az SZNSZ mellett működő nemzetközi kereskedelmi szervezet (az INTERCOOP) elnöke bemutatta a szövetkezetek közötti nemzetközi kereskedelmi együttműködés jelenlegi helyzetét, az együttműködés külső és belső korlátait és vázolta a jövőbeli együttműködés lehetőségeit. Az INTERCOOP 1971-ben alakult. Tagjai: 19 szocialista és tőkésország 28 fogyasztási szövetkezete. Ezek a szervezetek 11 ezer fogyasztási szövetkezeten keresztül 44 millió szövetkezeti tagot képviselnek. A szövetkezetek jelentős élelmiszer-forgalmazási és egyéb kiskereskedelmi tevékenységet folytatnak, saját nagykereskedelmi és élelmiszer-feldolgozó, valamint termelő hálózattal rendelkeznek.

Az INTERCOOP tevékenysége a tagszervezetek megbízása alapján az alábbi főbb területekre terjed ki: élelmiszerek és más kereskedelmi cikkek közös világpiaci beszerzése; saját élelmiszeripari és egyéb cikkek kölcsönös cseréje és termelési együttműködések megvalósítása; információ- és tapasztalatcsere nagykereskedelmi, kiskereskedelmi és elosztási területen.

A tagszervezetek közötti együttműködés értéke 1976-ban mintegy 250 millió dollár volt. Ez az együttműködés — elsősorban a közös vásárlásokon keresztül — az árengedmények és egyéb kedvezmények révén 1976-ban 15 millió dolláros megtakarítást eredményezett. Nem mérhető azonban pontos számokkal az a megtakarítás, amelyet az információcsere, a know-how cseréje a tagszervezetek fejlesztési költségeiben elértek.

A fogyasztási szövetkezetek közötti gazdasági együttműködés nyilvánvaló előnyei ellenére ennek az együttműködésnek egy sor belső és külső korlátja van. A belső okokat az eltérő marketingpolitika, a minőségben és az árszínvonalban megnyilvánuló különbségek, a hazai termékek védelme és bizonyos áruk szezonális jellege képezik. A külső okok közül a legsúlyosabbak a nemzeti és a nemzetközi agrárpolitikai korlátozások (Közös Piac, EFTA). A mennyiségi korlátozások (elsősorban a Közös Piac esetében) az élelmiszerek mellett más kereskedelmi cikkek, így a textíliák és a cipő tekintetében is gondokat okoznak.

A külső akadályok — így az importengedélyek, kvóták és vámtarifák — az elmúlt években jelentős mértékben csökkentek és a fejlődés a szabadabb kereskedelem irányában mutat. A szövetkezetek közötti gazdasági kapcsolatok erősödésével a szövetkezetek eredményesebben tudják felvenni a harcot a multinacionális monopóliumokkal szemben.

D. L. Wilkinson, az Angol Szövetkezeti Unió főtitkára az angol szövetkezetek példáján keresztül mutatta be a szövetkezetek közötti együttműködés szükségességét, annak nehézségeit és eredményeit. Az előadó részletesen ismertette a hosszú évtizedes hagyományokkal bíró, döntően fogyasztási jellegű angol szövetkezeti mozgalom fejlődését, az új megváltozott követelményekhez való alkalmazkodás folyamatát, a szövetkezetek közötti együttműködés fejlődését. A fogyasztási szövetkezeti mozgalom egyik legnagyobb megoldatlan kérdése, hogy az élesedő versenyben, a koncentráció jelenlegi szakaszában az egyes szövetkezetek független, autonóm döntési jogosultságát mennyiben ruházzák át magasabb testületekre, hogyan alakuljanak a köteléki kapcsolatok egy esetlegesen létrehozandó országos szövetség esetén. (Angliában ma egységes szövetkezeti szövetség nem működik, a szövetkezetek egy része a Szövetkezeti Unió, a másik része pedig a Szövetkezeti Nagykereskedelmi Társaság érdekkörébe tartozik.)

Az ismertetett előadások mellett a plenáris ülésen több más ország képviselője is beszámolt országa szövetkezeti mozgalmának jelenlegi helyzetéről. Ezek a beszámolók képet adtak Törökország, India, Franciaország, NDK, Lengyelország, Ausztria, Norvégia szövetkezeti mozgalmának helyzetéről. A beszámolók jól egészítették ki az előadásokat és egyben jó alapot szolgáltattak ahhoz, hogy a munkacsoportokban elmélyült vita bontakozzék ki. A munkacsoportokban lezajlott vitákról a vitavezetők írásos összegezést készítettek, és ezt jelentés formájában a szemináriumplenáris ülése elé terjesztették. A munkacsoportok által készített három dokumen-

tum képezte az alapját annak a beszámolónak, amelyet az SZNSZ Központi Bizottsága az októberben megtartott ülésén elfogadott.

A munkacsoportok megállapításait a következőkben összegezhetjük:

Mindhárom csoport egymással egyezően megállapította, hogy a világ előtt álló legégetőbb kérdések megoldását nagymértékben akadályozza az egyre fokozódó fegyverkezési verseny. Az enyhülés erősödése, a fegyverkezés megfékezése olyan forrásokat szabadíthatna fel, amelyek a termelés szolgálatába állítva jelentősen hozzájárulhatnának korunk legsürgősebb gazdasági problémáinak megoldásához és különösen a nemrég függetlenné vált országok gazdasági megerősödéséhez. A szövetkezeti mozgalom fontos feladata ezért a tartós béke és biztonság megteremtéséért folytatott küzdelem összhangban az SZNSZ Alapszabályában rögzített alapelvekkel.

A szövetkezeteknek mint társadalmi és gazdasági szervezeteknek választ kell keresniük a világ nagy társadalmi és gazdasági kérdéseire. Tevékenységük során biztosítani kell függetlenségüket, de ez nem jelenthet semlegességet. A szövetkezetek működését nem lehet merev szabályokkal korlátok közé szorítani. Biztosítani kell, hogy a szövetkezetek alkalmazkodjanak az adott szociológiai, társadalmi és gazdasági körülményekhez. A szövetkezetek eredményességének meghatározó feltétele a szövetkezeti elvek érvényesülésének biztosítása, a szövetkezeti önkormányzat érvényesülése. Különösen a fejlődő országokban fontos, hogy a szövetkezeti tagság tevékeny részese lehessen társadalmi és gazdasági felemelkedésének. Egy találó mondással élve: nem az az igazi segítség, ha valakinek egy halat adunk, hanem ha megtanítjuk halászni.

A szövetkezetek hatékony működése végett erősíteni kell a szövetkezeti szolidaritást, szélesíteni kell egy adott országon belül a szövetkezeti tapasztalatok hasznosítását, és a gazdasági fejlődés során is meg kell őrizni a szövetkezetek szövetkezeti jellegét. Tovább kell fejleszteni a szövetkezetek és az állam kapcsolatát.

Nemzetközi méretekben a szövetkezeti mozgalomnak társadalmi és gazdasági felelősséget kell vállalnia az új világgazdasági rend megteremtéséért az ENSZ 29. közgyűlésének határozata szellemében. A szövetkezetek közötti együttműködés szerves része a kormányok közötti gazdasági és kulturális együttműködésnek. A szeminárium résztvevői felkérték ezért az SZNSZ-t, hogy az ENSZ közvetítésével hívja fel a kormányokat a szövetkezetek közötti társadalmi és gazdasági kapcsolatok támogatására. Ebben az összefüggésben a szeminárium résztvevői szükségesnek tartják, hogy az SZNSZ tartós munkakapcsolatokat alakítson ki az ENSZ szakosított szerveivel és más nem kormányközi szervezetekkel.

A szövetkezetek közötti együttműködés egyik legfontosabb eleme a gazdasági kapcsolatok erősítése mind a kétoldalú, mind pedig a sokoldalú együttműködés keretében. A szeminárium javasolta, hogy a fogyasztási szövetkezetek közötti sokoldalú együttműködés (INTERCOOP) tapasztalatait felhasználva az SZNSZ vizsgálja meg más szövetkezeti ágazatok közötti sokoldalú együttműködés intézményesített formában történő megvalósítását. Ennek érdekében célszerű lenne a szövetkezeti oktatás területén megvalósított információs rendszerhez hasonlóan más területeken is kialakítani egy információs bankot. A gazdasági, kereskedelmi kapcsolatokat nem csupán a fejlett országok között kell szorgalmazni, hanem a fejlett és a fejlődő országok szövetkezeti mozgalmai között is, segítséget nyújtva egyben a fejlődő országok számára a jó minőségű árutermelés és kedvező értékesítés feltételeinek megteremtésében.

A szövetkezetek fejlődésének, a szövetkezetek közötti együttműködés szélesítésének lényeges része a szövetkezeti oktatás fejlesztése. Az egyes nemzeti szervezetek, az SZNSZ kiemelt feladatának kell lennie a szövetkezeti oktatásnak, s szintén kiemelt helyet kell kapnia a szövetkezetek közötti együttműködésben. A szeminárium résztvevői ismételten felvetették egy Nemzetközi Szövetkezeti Egyetem gondolatát. Ez az egyetem hozzájárulhatna a szövetkezeti kutatás hatékonyságának növekedéséhez, a szövetkezeti eszme terjedéséhez és a szövetkezeti tapasztalatok cseréjéhez.

A szeminárium munkáját *Zsarnóczai Sándor* zárta be. Zárszavában hangsúlyozta: az elhangzott előadások, az őszinte és mélyreható viták, a munkacsoportok jelentései bizonyították, hogy a szövetkezeti mozgalom képes felismerni a világ történelmi változásait. Lehetőségeihez képest ez a szövetkezeti mozgalom 33 millió tagját mozgósítva hatást is tud gyakorolni a világban bekövetkező változásokra.

Korunk szövetkezeti mozgalmának legnagyobb kérdése a szövetkezetek közötti

helyi, országos és nemzetközi szintű együttműködés továbbfejlesztése. Világosan látni kell azonban azt is, hogy az országos és a nemzetközi együttműködés fokozódása nem jelenthet strukturális változást a szövetkezeti mozgalmon belül. A szövetkezetek gazdasági és társadalmi erejét változatlanul a helyi szövetkezetek adják.

A szövetkezeti együttműködés keretében a fejlődő országok támogatása kiemelt helyen szerepel. A nemzetközi szövetkezeti mozgalom jövője nagymértékben attól is függ, hogy a szövetkezetek milyen helyet fognak elfoglalni Afrikában, Ázsiában és Latin-Amerikában.

Az új világgazdasági rend megteremtésének céljai összhangban vannak a szövetkezés alapelveivel. A nemzetközi szövetkezeti mozgalom kezdettől fogva támogatja e cél megvalósítását és az emberiség alapvető szükségleteinek mind magasabb szinten történő kielégítését.

A Szövetkezetek Nemzetközi Szövetsége eddig is jelentős eredményeket mutat fel a szövetkezetek felkészítésében a változó világban felvetődő újabb és újabb igények megfelelő kielégítésére. A szövetkezetek a jövőben is azt igénylik, hogy elvi segítséget és támogatást kapjanak a Szövetkezetek Nemzetközi Szövetségétől az alapvető kérdések megoldásában.

A Szövetkezetek Nemzetközi Szövetségének Központi Bizottsága 1977. október 22—24. között Hamburgban megtartott ülésén elfogadta a 44. nemzetközi szeminárium jelentését és a szeminárium javaslatait felhasználja a hosszú távú munkaprogram feladatainak megvalósításában. Az SZNSZ elnöke, *Roger Kerinec*, a Központi Bizottsági ülésen köszönetet mondott a magyar szövetkezeti szervezeteknek és személy szerint a 44. nemzetközi szeminárium igazgatójának a szeminárium kitűnő megrendezéséért, a magas elméleti igényű munkáért és azokért a gyakorlati szövetkezeti programokért, amelyek jelentősen hozzájárultak a szeminárium sikeréhez.

Vándor Péter

A mezőgazdasági szövetkezetek és más falusi szervezetek modelljeiről és tapasztalatairól rendezett FAO szakértői konzultáció

A konzultációt a FAO felkérésére — a Gödöllőn 1974-ben megrendezett szövetkezetfejlesztési szimpozion folytatásaként — a MÉM és a TOT közös gondozásában 1977. október 10—16. között tartották meg.

A konzultáció célja az volt, hogy alkalmat adjon a szövetkezeti szakembereknek és vezetőknek tapasztalataik kicserélésére. Célja volt továbbá, hogy konkrét következtetésekre jussanak és ajánlásokat tegyenek *a fejlődő országok mezőgazdasági szövetkezeti mozgalmának fejlesztésére és kidolgozzák a FAO új szövetkezeti stratégiájának körvonalait.* A FAO öt ország (Anglia, Jugoszlávia, Lengyelország, Magyarország és Olaszország) mezőgazdasági szövetkezeti mozgalmáról készített alapanyagokat, s ezekből elemző, összehasonlító és problémafelvető munkaanyagot.

A konzultáció helyének kijelölése során nem véletlenül esett a választás Magyarországra. A magyar mezőgazdasági szövetkezeti mozgalom eredményes hátterül szolgált a következtetések megfogalmazásához. A magyar tárgyalási alapanyagot más tanulmányok és előadások is kiegészítették.

A gyakorlat bemutatását célozta az utólagos értékeléssel is egybekötött egynapos, igen jól sikerült szakmai tanulmányút a galgamácsai mezőgazdasági termelőszövetkezetben, valamint két filmbemutató a magyar mezőgazdasági szövetkezetek életéről.

Az országtanulmányok készítőin kívül a konzultáción résztvettek Japán, Nigéria és Szudán szövetkezeti szakértői is. A FAO-t *N. J. Newiger*, a FAO szövetkezeti főosztályának vezetője és *N. Lamming* szövetkezeti konzultáns, a Szövetkezetek Nemzetközi Szövetségét pedig *C. Kuylenstjerna* a Mezőgazdasági Bizottság elnöke képviselte.

★

A szakértői tanácskozás főbb konklúziói a következők:

A szövetkezetfejlesztés értékelésekor gyakran hallani olyan kritikákat, hogy a fejlesztéshez nyújtott segítség nem hozta meg a várt hatást és a szövetkezeti tevékenység sok országban nem felelt meg a várakozásoknak. A résztvevő szakértők véleménye szerint ennek több oka van. Legtöbbjével foglalkozott az ENSZ és más szervezet jelentése is. Kettőt azonban különösen időszerű kiemelni.

Először: a fejlődő országok szövetkezetei a klasszikus európai szövetkezeti rendszerből fakadnak, amelyeket a gyarmatosítás éveiben a fejlődő országokba átültettek. Míg bizonyos technológiai vívmányok átültetése pozitív hatással volt a fejlődésre, a szövetkezeti koncepciónak a gyarmatosítás körülményei közé történő átültetése — különösen Afrikában, Ázsiában és a Közel-Keleten — nem volt problémamentes.

A helyzet még inkább aggasztó a fejlődő országok legtöbbjében uralkodó olyan hatalmi struktúra léte miatt, amely nem kedvez a mezőgazdasági szövetkezetfejlesztésnek, nem segíti a falusi lakosság bevonását a falufejlesztés folyamatába és nem részesíti annak előnyeiben. Ezért az ilyen társadalmi szerkezetben létrejött falusi szövetkezetek minden valószínűség szerint a gazdagok befolyása alá kerülnek, ezzel is növelik a hatalmi viszonyok egyenlőtlenségét.

Ezt a szerkezetet tükrözi a mezőgazdaság nem megfelelő szervezése is. Az élelmiszer-termelők többsége kistermelő. Nemcsak számuk növekszik, hanem farmuk nagysága is csökkenő, a nagy farmok pedig egyre nagyobbak lesznek a technikai vívmányok következtében. Így *a társadalmi egyenlőtlenségek állandósulnak és még tovább mélyülnek.* Ezért a kormányoknak aktívan közbe kell lépni és változásokat kezdeményezni a földbirtokviszonyok és a termelési szerkezet megfelelő átalakítására, megteremtve ezzel a szövetkezeti fejlesztés szükséges társadalmi előfeltételeit.

Másodszor: a ki nem elégítő hatalmi és termelési struktúra túlsúlyát tovább növeli a szövetkezeti koncepciónak egy másik vonása, *a termelési orientáció hiánya.* A szövetkezet hagyományos típusa, amely Európából ered és átkerült Afrikába, Ázsiába és a Közel-Keletre a gyarmatosítás időszakában, s ott ma is uralkodó, főleg a kereskedő típusú szolgáltató szövetkezet. Ez azzal a céllal jött létre, hogy segítse az egyéni farmokat olyan részfunkciók átvételével, amelyeket egyébként a mezőgazdasági termelőnek kellene elvégeznie. E tevékenységek általában hitelnyújtásra, ellátásra és marketingre vagy feldolgozásra szorítkoznak, s el vannak szakítva a kistermelői tevékenységtől. Így a szövetkezet akár egycélú, akár többcélú, egy vagy több részfunkciót hajt végre anélkül, hogy a tényleges mezőgazdasági igényekkel foglalkozna. Ez a koncepció feltételezi a műszaki know—how, a gazdálkodási ismeretek, valamint az egymással összefüggő kiegészítő intézmények és szolgáltatások meglétét. A legtöbb fejlődő ország esetében azonban ezek az előfeltételek nincsenek meg a kellő mennyiségben, minőségben és összetételben. Más szóval, a meglevő szövetkezetek és farmerszervezetek többsége a fejlődő országokban nem termelésorientációjú, hanem kereskedelmi típusú üzem, amely az ellátással, hitelnyújtással és a termékek értékesítésével foglalkozik.

A szakértői konzultáció résztvevői szerint ez az egyik legfontosabb oka annak, hogy a szövetkezetek reális teljesítőképességük alatt maradtak. A tagok gazdálkodásának a sikere határozza meg a szövetkezet sikerét. Ez átfogóbb rendszerű szervezeteket (szövetkezeteket) igényel, amelyek az egymással kapcsolatos tevékenységek egész sorát veszik át, *a közös tervezéstől az elsődleges termelési funkciók megvalósításáig, szoros együttműködésben a műszaki, a pénzügyi és a gazdasági intézményekkel.* Ez azt is jelenti, hogy a szövetkezeteknek segíteniök kell tagjaikat az egyéni gazdaság terveinek és költségvetésének elkészítésében, amely azután a *szövetkezet egészére vonatkozó közös gazdálkodási terv és költségvetés kidolgozásához vezet.* A gazdálkodás ilyen közös megtervezése és koordinációja bizonyos művelési szabályozásokhoz is vezethet, például közös vetésforgó kialakításához, vagy más egyéb szabályozók kialakításához, amelyekkel a termelési folyamatot irányíthatják. Ez azt is magában foglalja, hogy a termeléshez szükséges felszerelések megrendelését és a termékek értékesítését a szövetkezet szervezi.

Az ilyen termelésre orientált szövetkezet fő vonása a szövetkezeti vállalkozásnak a taggazdaságokkal való integrációja, amelynek keretében az illetékes szövetkezeti szervek döntenek a gazdasági tervezésről. A döntések közös megállapodás szerint kötelező érvényűek minden tagra nézve. Ez feltételezi a gazdálkodási műveletek egységességét. A döntéshozatal, valamint a különböző döntések

egységes végrehajtása rendkívül fontos például a sikeres növényvédelemben a vetőmagvak, műtrágyák stb. kiválasztása szempontjából.

Az ilyen új koncepciók és struktúrák kialakítását a fejlődő országokban *minden kormánynak, segélyszervezetnek és a szövetkezeti szervezetnek támogatnia kell.*

Nagy jelentősége van annak, hogy a kormányok és szervezetek felismerjék a régi koncepciók és stratégiák módosításának vagy helyettesítésének szükségességét.

Minthogy módosításra érett az a sok jogszabály, szabályzat, eljárás, vezetési rendszer, valamint oktatási és továbbképzési program, amelyek a régi koncepciókon és stratégiákon alapulnak, az új stratégiának megfelelően a FAO és az ENSZ más szakosított szervei, valamint a nem kormányzati szervezetek (mint az ICA és az IFAP) együttes erőfeszítésével *új akcióprogram kialakítására* kell törekedni.

A szakértői konzultáció azonban nem elégedett meg a háttér felrajzolásával, hanem kidolgozta az *ajánlásokat* is. Szükséges és sürgős feladatként ajánlotta a FAO-nak és a fejlődő országok kormányait támogató egyéb szervezeteknek *a termelésorientáció kialakítását,* valamint a szövetkezeti tapasztalatok *adaptálását.*

Az új koncepció gyakorlati alkalmazása megkívánja az általános gazdasági, mezőgazdasági és szövetkezeti politikák összehangolását. *A szövetkezeti rendszert a gazdasági és mezőgazdasági fejlesztés alapvető eszközeként kell elismerni.*

Ez a többi között azt jelenti, hogy a mezőgazdasági szövetkezeti rendszert a hatóságok a falusi termelők elsődleges szervezetének és képviselőjének tekintsék az állammal folytatott tárgyalásokban, különösen a mezőgazdasági politikák és programok kialakításában, valamint végrehajtásukban. Jelenti továbbá azt a mechanizmust is, amely biztosítja, hogy a megfelelő termelésorientáltság kezdettől fogva beépüljön az új mezőgazdasági szövetkezetek struktúrájába és szervezetébe, valamint a már meglevő szolgáltatási típusú szövetkezetekbe.

Ilyen intézkedésekkel a mezőgazdasági szövetkezeti rendszer megfelelőbb módon válik arra alkalmassá, hogy növelje a hatékonyságot, a termelékenységet, a gazdálkodók jövedelemszerzési lehetőségeit, s aktívan segítse a mezőgazdasági fejlesztési programok elfogadását és végrehajtását.

A szakértői konzultáció felkérte a FAO-t, valamint a többi segélyszervezetet, hogy segítsék, szervezzék és támogassák a fejlődő országokban az új akcióprogramok kialakítását és végrehajtását.

Ennek érdekében a technikai támogatás különféle módozatait kell kifejleszteni: szakértői tanácsadást, oktatást, például tanfolyamok, szemináriumok szervezését, ösztöndíjasok fogadását, illetve kiküldését, ülések, konferenciák, szimpozionok, szakértői konzultációk szervezését, a kutatások támogatását és felszerelések beszerzését.

Az ajánlásokat a szakértők a következőkben fogalmazták meg.

A mezőgazdaság és a szövetkezés közötti szoros, kölcsönös kapcsolat kialakítása több követelményt támaszt:

a) A szövetkezetesítésre vonatkozó szakértői tanácsadás mindig össze legyen kapcsolva az üzemgazdasági és mezőgazdasági szaktanácsadással.

b) Mind a mezőgazdasági, mind pedig a szövetkezeti szakemberek oktatásában törekedni kell arra, hogy a különböző munkahelyeken dolgozók megismerkedjenek egymás munkaterületeivel, politikájával és nézeteivel.

c) A kutatás területein is szoros kapcsolatra van szükség a szövetkezés és a mezőgazdaság között.

d) A hatékonyság növelése végett célszerű a fejlődő országok államapparátusában a mezőgazdasági osztályokat felelőssé tenni a szövetkezetek támogatásáért, a szövetkezeti osztályokat pedig az engedélyezés, az elszámolások és a jogi ügyek körébe tartozó szabályozó funkciók ellátásáért.

A közép- és alsóbb szintű oktatást lehetőleg a fogadó országokban kell megvalósítani. A fejlődő országok szakembereinek felsőfokú oktatását esetenként külföldön kell biztosítani. E vonatkozásban különös figyelmet érdemelnek a gazdaságpolitikai szakemberek, valamint a nemzeti, a mezőgazdasági és a szövetkezeti tervezéssel foglalkozó szakemberek.

Az oktatás ne csupán a szövetkezeti kérdésekre korlátozódjék, hanem szorosan kapcsolódjon a mezőgazdasági témákhoz is. Terjedjen ki tehát agrárgazdaságtani, üzemgazdaságtani ismeretekre, mezőgazdasági szaktanácsadásra, az üzletvitel és adminisztráció, a marketing, a költségelemzés és tervezés, a faluszocioló-

gia és csoportdinamika stb. ismereteire. Az oktatási programokat és tanterveket a fejlődő országok igényeinek megfelelően kell kialakítani.

A technikai támogatás különböző eszközeit az esetek többségében kívánatos lenne csoportosítani, „csomag" formában összehangoltan és komplexen alkalmazni.

A kölcsönös megértés, valamint a fejlesztések hatékonysága végett kívánatos, hogy a technikai támogatási programok *partneri alapon* valósuljanak meg a fogadó és a támogató országok között. Ugyanezt az elvet kell alkalmazni a fejlődő országok egymás közötti együttműködésében is. Különösen fontos, hogy a gazdaságpolitikusok és tervezők megértsék a mezőgazdasági szövetkezetesítés új, termelésorientációjú megközelítését, mivel a szövetkezetfejlesztésre vonatkozó fontosabb döntéseket ők hozzák meg.

Kívánatos, hogy a segélyszervezetek fejlesztési erőfeszítéseiket néhány kiválasztott fogadó országra összpontosítsák a korlátozott források széles körben való elaprózása helyett. Mindezt két megfontolás indokolja, nevezetesen: a rendelkezésre álló források korlátozott volta, valamint annak szükségessége, hogy a meglevő forrásokkal a legnagyobb eredményt lehessen elérni.

A szövetkezetfejlesztés hosszabb időt igényel, mint a technológiai újítások bevezetése. A tapasztalatok szerint legalább 5—10 év szükséges ahhoz, hogy a szövetkezeti fejlesztési tervek megszilárduljanak és tovább bővüljenek.

A szakértők végül ajánlották, hogy a FAO — együttműködve más kormányzati és nem kormányzati szervekkel — erősítse a tagországoknak nyújtott támogatását az említett szövetkezeti programok megvalósításában, termelésorientációjú fejlesztési tervek kezdeményezésében és koordinálásában.

★

Minthogy hazánk mezőgazdasági, illetve szövetkezeti szakemberei eddig is érdekeltek voltak a fejlődő országok szövetkezeti mozgalmainak fejlesztésében, bízunk abban, hogy a FAO új termelési orientációjú szövetkezetpolitikája fokozhatja részvételünket e tevékenységben. Bízunk abban is, hogy ez az állásfoglalás konkrét segítséget nyújt e nehéz, de mindenképpen hasznos feladathoz.

Nagy László

M. Ostrowski—Zd. Sadowski: Az ásványi nyersanyag-kitermelés gazdaságosságának vizsgálata

(Ekonomista, Varsó, 1977. 1 sz.)

Az ásványi nyersanyagokkal való racionális gazdálkodás világszerte a gazdaság egyik legfontosabb problémája. Az új mezők kitermelését, a feldolgozást és a környezetvédelmet is magában foglaló ásványkincs-gazdálkodás jelentős mértékben meghatározza a társadalmi termelés hatékonyságát.

Egyre határozottabb a felismerés: az ásványkincsek hasznosításának gazdaságosságát komplex módon kell vizsgálni. Az utóbbi évtized közgazdasági irodalmában számos ilyen irányú kísérlettel találkozhatunk. A probléma megjelenését a szakirodalomban a B. Ward Johnsontól és K. E. Bouldingtól származó „spaceship earth" metafóra megjelenésétől számítják. E felfogás drámaian emeli ki a nyersanyagok szűkösségét (korlátozott voltát), nagy lendületet adva a tervezési és döntési célokat szolgáló vizsgálatoknak. A nyersanyaghelyzet megítélésében nem oszthatjuk Kahn túlzott optimizmusát, de Meadows katasztrófa-jóslatait sem. Meg kell állapítani, hogy a világ nehéz időszakba érkezett a nyersanyag-gazdálkodás területén, amit elsősorban a nyersanyagban szegény országok érzékelhetnek. Ezeknek az országoknak nehéz döntéseket kell hozniuk, s ehhez megfelelő vizsgálati módszerekkel kell rendelkezniük.

A nyersanyag-kitermelési döntésekhez szükséges információk egy adott ország esetében

A döntések meghozatalának lényeges — de nem kizárólagos — alapja a gazdaságosság vizsgálata. A kérdést a tényleges döntési helyzetek figyelembevételével szeretnénk megragadni. A döntések a valóságban rendszerint a felhasználói igények számbavételén alapulnak, ezért nem valamiféle népgazdasági szintű optimalizálási modell megszerkesztését tekintjük feladatunknak. A szükségletek, felhasználói igények azonban nem függetlenek a gazdaságosságtól.

A várható *belföldi szükségletek* nagyságát többnyire korábbi időszakok adataiból kiindulva, egyenletes ütemű növekedés feltételezésével határozzák meg, számolni kell azonban az anyagigényességnek a technikai-szervezési haladással együtt járó csökkenésével is. A feldolgozási technológiák fejlesztése vagy az alapanyag minőségének javítása azonban ráfordításokat igényel, amelyek nagysága nem hagyható figyelmen kívül a gazdaságossági számításban. Ezért fel kell mérni a lehetséges technikai variánsokat mind a kitermelés, mind a feldolgozási módok területén, s meg kell határozni a különböző változatok költségkihatását. Így állapítható meg, hogy az anyagigényesség csökkentését vagy a kitermelés növelését célszerű-e választani. A döntés előfeltétele a kitermelési költségek helyes számbavétele.

A belföldi szükségletek kielégítésének három lehetséges forrása: a hazai kitermelés, az import növelése, illetőleg a felhasználás csökkentése. A kitermelés növelése és a felhasználás csökkentése közötti választást egyértelműen meghatározzák a természeti, valamint műszaki-gazdasági viszonyokra vonatkozó ismereteink. A döntés kritériuma a társadalmi ráfordítások minimalizálása (a felhasználás csökkentése magában foglalja a helyettesítő anyagok alkalmazásának lehetőségét is). Az import növelése és a felhasználás csökkentése, illetve a hazai kitermelés és az import fokozása közötti választás során az összes hazai ráfordításokat viszonyítjuk az import költségeihez.

Az export nagyságát — a hazai szükségletekhez hasonlóan — a korábbi időszakból adott ütemű növekedéssel számolva állapítják meg. Ez a dinamika azonban attól is függ, hogy mennyire jövedelmező az ásványianyag-kivitel más devizaszerzési lehetőségekhez viszonyítva.

A kitermelés tényleges költségei

Az ásványi anyagok kitermelésének társadalmi ráfordítása nem mérhető a kitermelés közvetlen költségeivel, vagyis a kitermelő vállalat által viselt tényleges költségekkel. Itt nem csak az a kérdés, hogy egységes társadalmi hatékonysági követelményt kell-e érvényesíteni a beruházásokkal szemben. Számolni kell ugyanis az ún. nem konvencionális költségtényezőkkel, közöttük elsősorban a környezetvédelemmel, az ásványi kincsek közvetett pótlásával és azzal a veszteséggel is, amely abból keletkezik, hogy a meglevő ásványkincseket nem aknázzák ki.

A közvetlen környezetvédelmi költségekkel (védőberendezések, bányakár- és egészségvédelmi alapokhoz való hozzájárulás) a jelenlegi gyakorlat szerint is számolnak. A nyersanyag-kitermelésnek azonban további káros következményei is lehetnek, például az egészségre erősen ártalmas munkahelyek létesítése, a geológiai és biológiai egyensúly megbontása. A gazdaságossági vizsgálatban — különösen akkor, ha a kitermelés gyors ütemű növelését tervezik — az üzemeltetési költségek között figyelembe kell venni az ilyen jellegű környezeti ártalmak kiküszöböléséhez szükséges beruházási és üzemeltetési költségeket is. A feldolgozás fázisaiban jelentkező negatív környezeti hatásokat viszont nem célszerű kifejezésre juttatni a nyersanyagkitermelés gazdaságosságában.

Az ásványkincsek természetüknél fogva nem reprodukálhatók. Ezért nem beszélhetünk pótlásukról, a legjobb esetben is csak visszanyerésükről lehet szó. Találóan írta Marx „A tőkében", hogy egyetlen társadalom sem tekintheti magát a föld és gazdagsága tulajdonosának, hanem csak használójának, akinek kötelessége azt nem rosszabb, hanem inkább jobb állapotban hagyni a következő nemzedékre. Ezért az ásványi anyagok kitermelésével egyidejűleg gondoskodni kell a regenerációs folyamatok előkészítéséhez, a visszanyeréshez, a helyettesítő anyagok kutatásához, vagy más, a jövőbeli takarékossági lehetőségek feltérképezéséhez szükséges beruházásokról, amelyek célja a folyamatos ellátás biztosítása. Ez nem olyan jellegű pótlás, mint amilyennel az újratermelhető alapanyagok körében találkozhatunk (erdősítés). Ezért is nevezzük *közvetett pótlásnak*. A közvetlen kitermelési költségeket tehát korrigálni kell a kellő időtávon felmért közvetett költségekkel.

Előfordulhat, hogy egy ország fejlesztési stratégiája a már jelenleg is ismert ásványkincsek későbbi kiaknázását kívánja meg. Az ilyen döntések óhatatlanul társadalmi veszteséggel járnak. Erre hívta fel a figyelmet K. E. Gabisev is. (Vjesztnyik Moszkovszkovo Unyiverszitéta, 1969. 5. sz.) E társadalmi veszteségek figyelembevétele elvileg azt követeli, hogy prognosztizált áron értékeljük a földben hagyott ásványi vagyont, s az ennek alapján meghatározott koefficienssel korrigáljuk a ténylegesen művelt bányák kitermelési költségeit.

Ha az előbb említett közvetett költségtényezőkkel is számolnánk, a hazai ásványi anyagok kitermelési költsége lényegesen magasabb és kevésbé jövedelmezőbb lenne a hagyományos kalkuláció alapján számítottnál. A költségek körének bővítése következményeként le kellene mondani a külföldi viszonylatban élvezett *járadék* egy részéről, minthogy a hazai költségek növekedése értelemszerűen nem befolyásolja az elérhető exportárakat. A szocializmusban a külkereskedelemben realizált bányajáradék állami bevétel, amelyből a költségvetési politikának megfelelően különböző célokat finanszíroznak. Ha a járadék nem az említett teljes társadalmi ráfordítások számbavétele alapján keletkezik, az ára a jövőről való gondoskodás elhanyagolása. E negatív jelenségre keres megoldást N. Fejtelman. Javaslata az, hogy a lelőhelyek gazdaságosságának értékelésekor le kell vonni a bányajáradékból a mezőgazdaságnak okozott kár öszegét és a veszélyeztetett környezet védelmére fordított összegeket. Ennél azonban tovább kell menni: az általunk említett veszteségek ugyanis megváltoztatják magának a bányajáradéknak az értelmezését is. E változások a járadékot nemcsak mint elosztási kategóriát, hanem mint hatékonysági követelményt is érintik, amit a tőkésített járadék és a kitermeléshez szükséges beruházások diszkontált értékének hányadosaként írhatunk fel.

Az import tényleges költsége

A tényleges importköltségek két fő tényezőből építhetők fel: a világpiaci árból és a folyamatos ellátás biztosításához szükséges költségekből.

A nyersanyagokat általában nem egy, hanem több piacról, különböző árakon szerzik be, ezért nem egyértelmű a *világpiaci ár* fogalma. A szocialista országok csoportja — mint egész — szemszögéből nézve viszonyítási alapként annak

a piacnak az árai fogadhatók el, ahol a nyersanyagforgalom túlnyomó része bonyolódik le. Ez a tőkés világpiac, ahol már viszonylag egységes árak érvényesülnek. Az áraknak a tőkés világpiacra való alapozása a jelenlegi viszonyok között kételyt ébreszthet az infláció importjától való félelem miatt. Más dolog azonban az általános árszínvonal emelkedése és más dolog az árarányok változása. Az előbbi kiküszöbölhető az átszámítási kulcsok folyamatos korrigálásával, az utóbbit viszont minél gyorsabban követni kell; ellenkezőleg **hibás beruházási döntések veszélye fenyeget.**

Az import tényleges költségét még a legkörültekintőbben meghatározott világpiaci ár sem fejezi ki. A világgazdaság jelenlegi fejlődési szakaszában a folyamatos anyagellátás biztosítására fordított összegek erőteljesen növekvő tendenciát mutatnak. Míg korábban a szállítások pillanatnyi késedelmétől féltek, most a szállítás teljes megszűnésétől tartanak. Ebben a helyzetben a nyersanyag-importáló országok hosszú távra tartalékokat képeznek, új beszerzési források és helyettesítő megoldások után kutatnak, azaz tulajdonképpen biztonsági beruházásokat végeznek.

A biztonsági beruházásoknak igen különböző formái vannak. Egyes esetekben az a segítség is annak tekinthető, amit a vevő országok nyújtanak a nyersanyagot szállító országoknak.

Aligha lehetne hosszabb távra meghatározni az import bizonytalanságának „tényleges" költségét. Járhatóbb út, ha a rövidebb időszakra szóló, az anyaghiányt kiküszöbölő konkrét program megvalósításának költségét vesszük figyelembe. Ezzel a *biztonsági árrésnek* nevezhető költséggel növelni kell az adott anyag névleges importárát. Így kell eljárni a hazai kitermelés és az import alternatívájának összehasonlításakor is. Itt azonban számolni kell a világpiaci ár és a hazai kitermelési költségek ellentétes irányú tendenciáival. A biztonsági árrés fajlagos nagysága országonként és anyagonként igen eltérő lehet. Jelentősége tehát éppen abban áll, hogy a biztonsági árréssel kalkulált árarányok lényegesen **eltérhetnek a normális** árarányoktól.

A gazdaságossági számítás a gazdasági integrációban

A döntési problémák a gazdasági integráció viszonyai között is hasonlóak. A döntési helyzetek és az értékelési elvek azonban új elemekkel gazdagodnak, mindenekelőtt bővül a lehetséges döntések köre. Ez megnöveli a tervezéshez és a végrehajtó mechanizmushoz szükséges információk tömegét. A tagországok között számos nehézségbe ütközik az ásványi anyagok kitermelési költségeinek és a megtakarítás költségeinek az összehasonlítása. Az integráció viszonyai között már nem helytálló az a feltételezés, hogy az importigény nincs hatással a világpiaci ár alakulására. Az integráció szempontjából fokozott jelentősége van annak is, hogy a döntések ne a folyó árakra, hanem az értékarányokat jobban tükröző több éves átlagárakra épüljenek. Ennek az elvnek a követése jobb allokációs döntéseket tesz lehetővé.

A szocialista gazdasági integráció jelentős beruházási megtakarításokat eredményezhet, mivel csökkentheti a folyamatos ellátást biztosító ún. biztonsági árrést. Ehhez azonban az szükséges, hogy az importáló országok viszonylag hosszú távú megállapodásokra építhessenek. Az ilyen megállapodások hiányában előfordulhat, hogy biztonsági beruházásokat valósítanak meg, nem tudván biztosan, hogy „mit hoz" a következő középtávú megállapodás. A nyersanyaggazdálkodásban tehát csak akkor bontakozhatnak ki teljesen az integráció előnyei, ha a szállító ország kész hosszú távú megállapodásokat kötni, s esetleges manőverezési szükségletét a kitermelő tartalékkapacitásokkal elégíti ki.

Végkövetkeztetésünk: módosítanunk kell a tényleges kitermelési költségeknek — amely az optimalizálás egyik alapvető információja — a meghatározási módját. A javaslat lényege, hogy a közvetlen költségeken túl számoljunk a környezetvédelemmel, az ún. közvetett pótlással és a meglevő készletek földben hagyásából adódó költségekkel is, de a szállítási költségek sem hagyhatók figyelmen kívül. Az alternatív vizsgálatok körét az anyagtakarékossági intézkedésekre is ki kell terjeszteni. Az integráció nyersanyag-gazdálkodásra gyakorolt kedvező hatását ugyanis jelenleg keresztezi az, hogy bizonyos fokig elhanyagolják az anyagtakarékosság lehetőségeinek vizsgálatát. Erre utal az is, hogy országaink között nemcsak az ásványkincsek nagyságában, hanem a fajlagos anyagigény nagyságában is különbségek mutatkoznak. Mindig van lehetőség arra, hogy beruházási eszközeinket az ásványkitermelés növelése helyett a termelés anyagigényességét csökkentő műszaki-szervezési megoldásokra fordítsuk. A kitermeléshez hasonlóan ezek a megtakarítási lehetősé-

gek is — csökkenő hatékonyságuk szerint — sorba rendezhetők. Így a hatékonyság, szempontjából összehasonlíthatjuk a szükséglet és a termelés összehangolásának két lehetséges módját: a kitermelést és az anyagtakarékosságot.

(Ism.: *Makay Zoltán*)

A. Cotta: Egy konfliktuselmélet elemei: a célok különbözősége a szervezetben

(Revue d'Economie Politique, Párizs, 1977. 1. sz.)

Egy brüsszeli management kutatóintézet a „szervezet" fogalmát a következőképpen határozta meg: A szervezet kommunikációs hálózat által összekapcsolt egyedek összessége, amelyben az egyének egy vagy több, közös vagy egyéni célja érdekében folytatott tevékenysége egy hatalmi gépezet fennhatósága alatt fonódik össze.

E meghatározás vitatható, mégis alkalmas arra, hogy megkülönböztesse a szervezeteket a hatalmi gépezet nélkül működő csoportoktól, kellően általános, funkcióiktól függetlenül átfogja a társadalmi szervezetek összességét (család, állam, egyház), s lehetővé teszi azt is, hogy a szervezetek között különbséget tegyünk céljaik szerint. Figyelmet érdemelnek a szervezetek abból a szempontból is, hogy explicite vagy implicite határozzuk meg őket.

Explicite meghatározhatók abban az esetben, amikor a szervezetet egy vezető (vagy egy hatalmi gépezet) irányítja és az ő célja szabja meg az egyének összességének magatartását. Ha abból indulunk ki, hogy ez a vezető az optimumra törekszik, a szervezet elméletének feladata, hogy meghatározza a legjobb eszközt a cél eléréséhez. A szervezeten belüli konfliktus ebben az esetben csupán az eszközök konfliktusa.

Implicit meghatározásról akkor van szó, ha abból indulunk ki, hogy a szervezetnek nincs vezetője, s az egyedeknek, akik a szervezetet alkotják, azonos céljaik (normáik) vannak. Ilyen állapot uralkodik például egy-egy hangyabolyban, amely az acentrikus rendszer mintaképének tekinthető. Az acentrikus rendszer modelljén alapszik a társadalmi automatizmus elmélete (P. Rosenthiel és J. Petipot: „Automate social et systéme a-centré; „Communication", 1974.) A hangyaboly-modell az emberi társadalomra alkalmazva utópisztikus, mert nem létezik olyan szervezet, amelyben ne lenne irányító és ellenőrző hatalom.

A megfigyelt szervezetek többségének céljait egy magasabb irányító centrumtól kapott ösztönzés szabja meg. A történelem e tekintetben kétféle helyzetet produkált, és ez a társadalmi élet minden jelenségére vonatkozik.

Egyes esetekben a szervezetet valóban egy hatalmi központ irányítja, amelynek a céljai az ellentmondások és korlátok ellenére felülkerekednek. A második esetben azonban — amely mind sűrűbben fordul elő — a hatalmi gépezet nem elégedhet meg a célokkal kapcsolatos konfliktusok nyilvánosságra hozásával és megoldásával úgy, hogy az ellentmondások helyébe a saját céljait állítja. Ha fenn akarja tartani magát, akkor kompromisszumot keres. A szervezet magatartását ebben az esetben a konfliktusok fejlődésének törvényei szabják meg, vagyis olyan célok egyeztetése, amelyek merőben ellentmondanak az optimum logikájának. A kérdés ekkor már nem az, hogyan kell a konfliktust kiküszöbölni, hanem az, hogy milyen megoldást kell találni avégett, hogy a szervezet a konfliktusokkal együtt fennmaradjon.

A konfliktusok létét elhomályosítja egy olyan magatartás, amely igényt tart a szervezet feletti hegemóniára, s ezért konkrét célokat akar rákényszeríteni. Ilyen magatartást vázolnak fel a közgazdászok a háztartásokkal kapcsolatosan, a szociológusok a családdal, az állammal és a nemzettel kapcsolatban, feltételezve, hogy mindezen szervezeteknek (illetve tagjaiknak vagy csoportjaiknak) egy vagy több célja van.

A szervezetekről folyó vitáknak csak akkor van értelme, ha az irányító hatalom megbirkózik a konfliktusokkal és a sokféle célkitűzéssel, amelyek a szervezetben felmerülnek, és keresztül tudja vinni saját elképzeléseit.

A szervezetek elemzésének folyamata jól mutatja, hogy a célok nehezen egyeztethetők össze, a konfliktusok megújulása tehát eleve determinált.

Vizsgáljunk meg egy nyugati gazdaságot mint szervezetet. Itt a konfliktusok a célok sokrétűségéből adódnak. Az egyéneknek legalább három nagy csoportját különböztethetjük meg, e csoportok funkciója különböző és célkitűzéseik egymástól távol állnak.

Az első csoport a részvényesek csoportja. Céljaik többfélék lehetnek (a

rövid, illetve hosszú távú profit, a részvények tőzsdei értéke stb.).

A második csoport az irányítók csoportja, azoké, akik megszabják a szervezet tevékenységét, miután kidolgozták működésének koncepcióját. Ezt a csoportot három dolog érdekli: a saját jövedelme, a hely, amelyet a szervezeti hierarchiában elfoglal, valamint a döntés joga, vagyis a hatalomban való részvétel.

A második csoport és az első csoport céljai között bonyolult antagonizmus áll fenn: minél nagyobb a profit, annál jobb fizetést kaphatnak a káderek. Azonban valamennyi irányító számára létezik egy küszöb, amelyen túl a profit további emelése már olyan nagy erőfeszítést követelne, amelyet már nem tartanak indokoltnak. A fizetésekre fordított összegek növekedése, valamint az e tekintetben elért pozíciók stabilitása ugyanakkor csak a profit kárára történhet.

A harmadik csoport a végrehajtók csoportja. Ezeknek mindössze egy céljuk van: egyszerűen az, hogy a munka nehézsége és a bér nagysága közötti arány minél kedvezőbb legyen számukra. E cél megvalósításának többféle útja van: a végrehajtók bérének felemeltetése és/vagy a munka könnyítése. Mindez egyértelműen a nyereségesség rovására megy.

A konfliktust a célok különbözősége határozza meg. A konfliktus olyan mértékben nyitott, amilyen mértékben az egyes csoportok elképzelt helyzete különbözik egymástól. A „kívánt helyzetek" közötti távolsággal egyenes arányban nő a konfliktus mélysége. Az eltérés a „kívánt helyzetek", illetve minden egyes kívánt helyzet és a reális helyzet között jelzi a konfliktus megoldásának útját.

Jelezzük a reális helyzetet „R"-rel. Az egyes kívánt helyzeteket „A", „C", „E"-vel. Az „R"—„A", „R"—„C", „R"—„E" közötti távolságok mérik a kompromisszumokat, amelyek árán a csoportok közötti konfliktusok megoldhatók, a feszültségek azonban megmaradnak és a reális helyzetből („R") bizonytalan állapotot teremtenek. Ezt az elemzést mindenfajta szervezet vonatkozásában általánosítani lehet.

A szervezetekben meglevő konfliktusok természetét és intenzitását csak úgy lehet meghatározni, ha előbb jellemezzük a szervezetet és meghatározzuk a célok természetét és számát.

A szervezet valóságos, illetve — az egyes csoportok és egyének állapota szempontjából — kívánatos állapota mennyiségi paraméterekkel jellemezhető és matematikai modellként is felírható. (A részletes leírástól az ismertetésben eltekintünk.)

Vegyünk egy szervezetet, amely bizonyos számú (n) egyénből vagy csoportból tevődik össze, akiknek a célkitűzései vagy azonosak, vagy különbözőek. A célok alapján meg lehet állapítani a feszültségek mértékét és a konfliktusokat. Minden csoportnak, vagyis minden célnak (vagy a célok összességének) egy kívánt megoldás felel meg: vagyis egy kívánatos helyzet.

Ha mármost a szervezet valóságos helyzetét vesszük figyelembe, úgy minden csoport számára meghatározható egy bizonyos feszültség, amely nem más, mint a kívánt helyzet és a tényleges helyzet között fennálló különbség. A feszültség, amely a szervezetben fennáll, valójában feszültségek összessége, és szorosan kapcsolódik a távolságokhoz, amelyek a csoportok, valamint az egyedek vágyait egymástól, illetve a valóságtól elválasztják. A csoportok közötti feszültségek azért is játszanak nagy szerepet, mert a csoportok érzékenyebbek azokra a különbségekre, amelyek elválasztják őket egymástól. Az egyedek közötti feszültségek viszont azért nagy jelentőségűek, mert a valóságos és a kívánt helyzet közötti különbségből adódó feszültség az egyed vonatkozásában, meghatározója a csoport magatartásának. Az elmondottak alapján világos, hogy egy szervezetben fennálló feszültségeket a távolságok egyensúlyban tartott összességeként lehet felfogni.

A konfliktusok a feszültségekből születnek. A két jelenség összefüggése azonban nem csak ebben áll. Egyfelől nincs összefüggés a feszültség intenzitása és a konfliktusok mibenléte között. Élénk feszültségek rövid, de intenzív konfliktusokhoz vezethetnek, ugyanúgy, mint ahogy hosszú ideig küszködhet vele a szervezet. Másrészt — és ez a lényeg — *a konfliktus egy folyamat, míg a feszültség egy állapot.* Ha eltekintünk a konfliktus időtartamától, akkor úgy definiálható, mint olyan csoportok viselkedésének összessége, amelyek elhatározták, hogy csökkentik a távolságot a tényleges és a kívánt helyzet között. A konfliktus lefolyása, vagyis az antagonizmusok és szövetségek sorozata, a feszültségek módosulását vonja maga után, ami — ha a csoportok cselekvésében megnyilvánul — új konfliktust szül, új tartalommal.

Itt kanyarodunk vissza a konfliktusok megoldásának intern vagy extern voltára.

A konfliktusok *intern* megoldása:

Bármilyen szervezetről is legyen szó, minden időpontban fellelhető olyan konfliktus, amelynek *intenzitása mérhető*. Létezhet olyan időpont is, amikor az intenzitás = 0. A konfliktus lefolyása a csoportok magatartásától függ. Mindegyik csoport viselkedése arra irányul, hogy a reális helyzet („A") és a kívánt helyzet („A_i") közötti távolságot csökkentse. Ez esetben a konfliktus lefolyását a felhasználásra kerülő „fegyverek" száma és típusa határozza meg az egyes csoportok számára. Bármilyenek is legyenek ezek a fegyverek, a konfliktus kimenetelét döntően az szabja meg, hogy mennyire közelítenek a csoportok a kívánt megoldáshoz anélkül, hogy egyúttal más csoportokat azok kívánt helyzetétől távolítanának.

Az intern megoldáson belül három eset lehetséges:

Az első esetben kisebb a feszültség s nem jut el addig a pontig, amelynél valamelyik csoport úgy érezhetné, hogy helyzete romlik: növekszik jogfosztottsága. Az ilyen típusú szituáció hasonló ahhoz, amit a közgazdászok „paretoi optimum"-nak neveznek. Fel lehet tételezni, hogy a szervezet helyzete ilyenkor a minimális feszültség irányában fejlődik.

A második esetben a totális feszültség egy vagy néhány csoport feszültségére, elégedetlenségére redukálható. Ezt a szituációt „nyert koalíció" névvel illethetjük. A konfliktus ez esetben azon csoportok irányítása alatt zajlik, amelyek számára a folyamat a körülményeik javulását hozza. Ennek kapcsán hipotézist kell felállítanunk a koalícióból kizárt csoportok magatartására vonatkozóan, amelyek elégedetlensége nő. Fel kell tételezni, hogy elégedetlenségük nem éri el azt a mértéket, hogy elhagyják a szervezetet és ezáltal a bomlás irányában hatnának.

A harmadik eset az, amikor a csoportok együttese számára nem valósul meg sem a kívánt helyzet, sem olyan „nyert koalíciós" helyzet, amely a szervezet egésze számára elfogadható lenne. Ez esetben olyan helyzet alakul ki, amely magában foglalja a totális feszültség növekedését és valamennyi csoport teljes elégedetlenségét. A szervezet ilyenkor nem tudja helyzetét változtatni, hanem arra van ítélve, hogy együtt éljen a feszültségekkel.

De előfordulhat az is, hogy létezik legalább egy olyan csoport, amely számára megvan a lehetősége az elégedetlenség csökkenésének. Ennek következménye azonban a totális feszültség növekedése.

A három esetből az alábbi következtetéseket vonhatjuk le:

1. A sikeres tárgyalások eshetősége (1. típus) annál nagyobb, minél inkább készek a csoportok hajlékony magatartást követni. Ha az irányítók nem ragaszkodnak saját „kívánatos helyzetükhöz", hanem megelégszenek a lehetséges helyzetek bizonyos együttesével, akkor elképzelhető, hogy spontán módon olyan szituáció alakul ki, amely valamennyi csoport számára kielégítő.

2. A konfliktus ez esetben globális. Minden csoport kifejleszti saját taktikáját, igyekezvén a tárgyalások során elszenvedett veszteségeit kompenzálni, az egyik elvesztett pozíciót egy másikkal helyettesíteni.

Lehetséges azonban kedvezőbb következmény is: bármilyen szervezetről is legyen szó, létezik egy olyan variáns, amelynek lényege a szervezet erőforrásai összességének növekedése. Ez lehetővé teszi, hogy mint „szintetikus cél" valamennyi szervezeten belüli csoport igényeit kielégítse (kivéve azokét, akik a status quo mellett vannak). Ettől azonban még nem lehet remélni a célok különbözőségéből eredő konfliktusok enyhülését. Csak egy várakozási folyamatról van szó, amely társítja a szervezet készenléti állapotát és a célok különbözőségének állapotát, vagyis a konfliktusokat.

3. Ez esetben a konfliktusok előrelátható fejlődése egy megmerevedett állapotot teremt, amelyben minden tárgyalás kizárt. Más csoportok céljainak részleges elismerése csak korlátozottan lehetséges, amennyiben az intern úton haladnak, a szervezet teljes megbénulása elkerülhetetlen. A megoldás csak extern úton képzelhető el, ami maga után vonja a régi hatalom kisajátítását.

A szervezet *intern* konfliktusának megoldását ebben az esetben tehát *a környezetben* kell keresni. Ezzel eljutottunk a szervezetek konfliktusai *extern* megoldásának kérdéséhez.

Az intern konfliktust behatárolja, hogy egyéb konfliktusok is léteznek. Eredetük szerint háromféle behatároló tényezőről, három korlátról beszélünk.

Az első azokban a szervezetekben mutatkozik, amelyeknek a társadalmi funkciója hasonló s ennélfogva intern

konfliktusaikat is hasonlóan akarják megoldani, vagyis úgy, hogy kivetítik azokat a környezetbe. Ekkor találkozunk a konkurrencia jelenségével, amely nemcsak a vállalatokra, hanem akár a háztartásokra, vagy az egyházakra is jellemző lehet.

A második korlát azoknál a szervezeteknél lép fel, amelyeknek a központi céljai — belső tárgyalásoktól függetlenül — ellentétesek. E célok tehát kölcsönösen korlátozzák egymást. (Például a vevő és az eladó pozíciójában levő vállalat célja.)

Létezik egy harmadik korlát is, amely az előbbieknél lényegesebb. Ez abból ered, hogy egyetlen vállalat sem tekinthető önmagában teljesen zárt egységnek, nem szemlélhetjük a környezettől teljesen elvonatkoztatva. Másképpen fogalmazva: a harmadik korlát a szervezet társadalmi jellegéből adódik, vagyis abból, hogy a szervezet tagjai nemcsak ennek az adott szervezetnek a résztvevői, hanem más szerepeikben más szervezetekhez is tartoznak (például a munkavállalók nemcsak a vállalathoz, hanem szakszervezetekhez stb.). Ez vonatkozik mind a káderekre, mind a „tulajdonosokra" a tőkésországokban, csakúgy mint a választott és kinevezett vezetőkre a szocialista gazdaságokban.

Minden szervezet terjeszkedésének megvannak a meghatározott keretei a társadalmi integráció folyamatától függően, amelyek magasabb szinten, vagyis a növekvő társadalmasodás szintjén veszélyeztetik a szervezet eredeti céljait.

Ekkor adódik az, hogy a belső konfliktusok kézben tartása meghiúsul, a konfliktusok nem vezetődnek le a szervezet környezetében való terjeszkedés révén. A társadalmasodás követelménye ez esetben a konfliktusok állandósulásához vezet. Ez azt jelenti, hogy „együtt kell élni a konfliktussal". Az élet sokrétűségének velejárója a konfliktus.

(Ism.: *Kálmán Endréné*)

Az „offshore" pénzügyi központok

(The Banker, London, 1977. április)

Offshore pénzügyi központoknak nevezi a szakirodalom mindazon helyeket, ahol nemzetközi pénzügyi tevékenységet lehet folytatni „semleges" környezetben. A „semlegesség" ez esetben azt jelenti, hogy a pénzügyi műveletek mindenfajta helyi adókövetkezmények nélkül végezhetők. Az offshore központoknak köszönhetően tehát a belföldi és a nemzetközi piacok szétválnak az adózás és a valutaellenőrzés révén, aminek következtében az idegen (nem hazai) valutában lebonyolódó tranzakciók gyakorlatilag teljes szabadságot élveznek.

A nemzetközi üzleti világban az offshore központok adta lehetőségek kihasználása ma már teljesen bevett szokás a profitmaximalizálás érdekében. Természetesen az az ország, ahol az anyavállalat székhelye van, különféle eszközökkel próbálja útját állni annak, hogy adóbevételei leapadjanak. Így például valutakorlátozással vagy jogszabály útján tilthatják meg, hogy hazai cégeik offshore leányvállalatokat alapíthassanak, a részvénytulajdonosok offshore vállalatokból származó jövedelmeit megadóztatják, valutakorlátozásokkal kényszeríthetik ki a profit repatriálását stb.

Tételezzük fel, hogy az offshore vállalat sikeresen működik, s nem fenyegetik az említett veszélyek. Ez korántsem jelenti azonban azt, hogy valutáris és adózási problémák egyáltalán nem léteznek számára. Vannak ugyanis egyéb megfontolások is (felvevőképesebb piac, kisebb szállítási költségek, megfelelő munkaerő stb), amelyek arra ösztönözhetik a vállalatokat, hogy inkább a magasabb adókat kivető államok mellett döntsenek.

A kormányok beavatkozási szándéka a nemzetközi üzleti világ „belügyeibe" folyamatosan erősödik, így az offshore központok jövőjét nem fenyegeti veszély. Szemléletes példája ennek az, hogy a Nyugat-Európából kikerülendő — a mind szigorúbb valutaszabályozást — tőke egyre nagyobb mértékben áramlik a gomba módra szaporodó délkelet-ázsiai, Karib-térségi és arab offshore pénzügyi központokba.

Azt mondják, hogy oda, ahová az ügyfél megy, oda kell a banknak követnie őt. A vállalatok nyomában a nemzetközi bankok is megjelentek az offshore központokban, ami még nagyobb lendületet adott azok fejlődésének. Bár a bankok az egymás közötti verseny élesedése, az ügyfelek megtartása miatt, illetve megszerzése érdekében folyamatosan fejlesztik szolgáltatásaikat, az offshore bankügyletek ma még csak a bankügyletek egy kisebb — de növekvő — hányadát teszik ki az

összes külföldi bankügyleteiknek (az angol nagybankok esetében ez az arány átlagosan 12—20 százalék). A nemzetközi nagybankok fellépése az offshore központokban ugyanakkor csökkentette a kockázati tényezőt, a pénzügyi műveletek nagyobb biztonságát jelenti, s ez megint csak tovább növelte az offshore központok szerepét.

Milyen előnyökkel kecsegteti ezeket a távoli szigeteket vagy kis országokat az, ha ott offshore központokat létesítenek? A nemzetközi üzleti világ irodákat, központokat nyit, alkalmazottakat keres vagy küld az offshore központba, ez fokozza a piac felvevőképességét. A működési engedélyek kiadásáért különböző díjakat számítanak fel, ami a kormányok bevételét növeli. Végül egyes központokban — mérsékelten ugyan, de — közvetlenül is megadóztatják a jövedelmeket, ami összességében jelentős adóbevételhez juttathatja az adóparadicsomot.

Végezetül néhány offshore központ: Európában a nagy tradíciókkal rendelkező Londonon és Svájcon kívül Luxemburg, Lichtenstein, újabban a Man-sziget és a Csatorna-szigetek (Jersey és Guernsey); Európán kívül Honkong, Szingapur, a Bahama-szigetek, Beirut (a polgárháború előtt), Bahrein, az Egyesült Arab Emirátusok, Kuvait. Nemrégiben csatlakozott hozzájuk új törvényhozással az offshore központ létesítését engedélyezvén Tunézia és Omán; újabb keletű offshore központok még Panama, Új-Hebridák, Fülöp-szigetek, Cayman-szigetek. Az Egyesült Államokban Miami aspirál az offshoreközpont-címre: jelenleg Florida állam törvényhozása előtt van az erre vonatkozó pénzügyi törvényt módosító javaslat.

(Ism.: *Garam Katalin*)

A. F. Ehrbar: Az IMF törvényt szab

(Fortune, Chicago, 1977. július)

A londoni Evening Standard tavaly novemberi számában karikatúra jelent meg Healey angol pénzügyminiszterről, amint a Towerben éppen a hóhér bárdja alá hajtja a fejét; Callaghan miniszterelnök közben ezeket a szavakat intézi hozzá: „sajnálom Denis, de ez az IMF egyik feltétele".

Nem Nagy-Britannia az egyetlen ország, amellyel szemben igen kemény feltételeket szabtak az IMF szakértői a fizetésimérleg-problémák enyhítését célzó kölcsönök fejében. Az Alap 1976 folyamán három ízben utasította vissza, hogy kölcsönt nyújtson Olaszországnak, az 1977-es év elején az Andreotti-kormány bukásába kerülhetett volna, ha az IMF tovább akadékoskodik. Tavaly januárban zavargások törtek ki Kairóban, amikor a kormány megkísérelte — az IMF követelésének megfelelően — néhány élelmiszerár állami támogatásának megszüntetését. Mexikó, Portugália, Pakisztán és Zaire ugyancsak fájdalmas gazdaságpolitikai intézkedéseket volt kénytelen foganatosítani az IMF „tanácsára".

Honnan van az IMF-nek és 1400 tisztviselőjének hatalma arra, hogy független országokra kényszerítse akaratát? És végső soron kinek az érdekét képviseli az IMF?

A választ az 1973 óta végbement események és bizonyos fokig a Nemzetközi Valutaalap élén történt személycsere adja meg. H. Johannes Witteveen holland közgazdász professzornak, a Valutaalap új vezetőjének eredményes törekvése, hogy visszahelyezze a Valutaalapot a világgazdaság középpontjába, pezsdítőleg hatott az IMF-szakértők munkamoráljára is. Ennek ellenére, úgy tűnik, nem sikerült megnyernie munkatársainak rokonszenvét, ellentétben népszerű elődjével, Pierre-Paul Schweitzerrel, aki viszont meglehetősen nagy zűrzavart hagyott hátra a szervezetben.

Witteveen megjelenésével a Valutaalap élén a hitelnyújtások robbanásszerű növekedésnek indultak; az Alap kihelyezései az 1974. április végi kevesebb mint 5 milliárd dollárról két év alatt kb. 14 milliárdra emelkedtek. Ebben az időben azonban az Alapnak még nem volt sok befolyása a tagországok gazdaságpolitikájára. Az új kölcsönök többségét speciális kedvezményekkel nyújtották az olajáremelések és az azt követő árzuhanások következményeinek ellensúlyozására. E speciális kölcsönöknek nem voltak különösebb feltételei, ami az IMF 1976. évi ülésén a következő kijelentésre késztette Apel nyugatnémet pénzügyminisztert: az IMF „önkiszolgáló szupermarketté vált, ahol a fogyasztók egyszerűen kiszolgálják magukat a polcokról".

Tavaly elsősorban a Ford-kormány és a Federal Reserve Board kezdeményezte, hogy „ismét töltsék fel a polcokat és helyezzék vissza az árcédulákat". Azt hangoztatták, hogy ha sok ország to-

vábbra sem igyekszik megszüntetni az OPEC-árak növekedése által kiváltott egyensúlyhiányt, az súlyosan veszélyezteti a világgazdaság stabilitását. Az egyensúly megteremtése csak úgy lehetséges, ha az olajimportáló országok leszállítanák életszínvonalukat. Nem meglepő, hogy sok ország igyekezett elkerülni ezt az utat. Ahelyett, hogy elfogadták volna a magas olajáraknak a gazdaságra gyakorolt depressziós hatását, valamiféle keynesi megfontolásból — nagy költségvetési deficit és monetáris expanzió segítségével — igyekeztek ösztönözni a nominális jövedelmeket és a fogyasztást.

Federal Reserve System és a Ford-kormány egyaránt úgy vélte, hogy az IMF megfelelő szervezet lehet az új feltételekhez való igazodás folyamatának felgyorsítására. Simon pénzügyminiszter szerint csak egy szupranacionális szervezet bírhatja rá a független kormányokat arra, hogy meggyorsítsák a kiigazítási folyamatot. Egy-egy hitelező állam nem sokat tehet. Az NSZK például képtelen volt kierőszakolni a hitelfeltételek teljesítését Olaszországtól az 1974. évi kölcsön fejében. Egy évvel később a Közös Piac szabott ki feltételeket egy Olaszországnak nyújtandó hitelre, de erről is kiderült, hogy behajthatatlan.

Az amerikai bankok által a fejlődő országoknak nyújtott hitelek növekedése is jelentősen nyomott a latba a Federal Reserve System véleményének kialakítása során. Néhány nagy hitelező (mint például a Citibank, a Morgan Guaranty vagy a Chase) lehetőségeinek határához érkezett, a fejlődő országok hitelezése területén. A másik probléma, hogy jelenleg Szaúd-Arábia, Kuvait és az Egyesült Arab Emirátusok a legnagyobb tőkeexportőrök; ezek az országok pedig szeretik likvid formában tartani a pénzüket. Ez azt jelenti, hogy a fejlődő országoknak rövid lejáratú kölcsönökkel kell finanszírozniuk hosszú távú fejlesztési terveiket. Az elkövetkezendő években tehát visszafizetési kötelezettségeik lesznek. Nyilvánvaló tehát, hogy egy esetleges újabb világgazdasági recesszió esetén mind a bankrendszer, mind a fejlődő országok nehéz helyzetbe kerülhetnek.

Witteveen igen készségesnek mutatkozott a tekintetben, hogy állítsák vissza a Nemzetközi Valutaalap nemzetközi jelentőségét. Lelkesen támogatta azt az eredetileg amerikai javaslatot, hogy bővítsék ki az Alap forrásait és tevékenységét. A „Witteveen-terv" elnevezéssel megvalósult határozat alapján az IMF 16 milliárd dolláros új finanszírozási lehetőséget kapott.

Ezen túlmenően az Alap valószínűleg ismét befolyásolhatja majd a valutaárfolyamok alakulását. A fejlett tőkésországok tavaly új szabályokat dolgoztak ki a valutaárfolyamokra, amelyet a tagországok most ratifikálnak. E szabályozók megvalósulása esetén az Alap szakértői ugyan továbbra sem ellenőrizhetik a legnagyobb országok árfolyampolitikáját, mindenesetre azonban sokkal nagyobb befolyásuk lesz, mint a Breetton—Woods-i rendszer keretei között. Nem lesz például hatáskörük arra, hogy Japánt az alulértékelt jen felülértékelésére kényszerítsék, de a jen alulértékeltségének megállapítása lökést adhat Japán kereskedelmi partnereinek a szükséges korrekció kikényszerítésére.

Az IMF természetesen nem kényszeríthet egy fizetésimérleg-passzívummal küszködő országot arra, hogy az Alap kívánsága szerint alakítsa gazdaságpolitikáját, de több befolyása lehet, mint egy másik országnak vagy magánhitelezőnek. Nyilvánvaló, hogy a Callaghan-kormány sem hajtott volna végre ilyen szigorú intézkedéseket, ha az Egyesült Államok vagy az NSZK lett volna a sugalmazó.

Ha Witteveen-nek sikerül az új hitelnyújtások céljaira újabb 10 milliárd vagy ennél is több dollárt összeszednie, olyan hatalmat és presztizst teremt az IMF számára, amilyent a Bretton—Woods-i rendszerben soha nem tudott megvalósítani. Ez a hatalom azonban nagyon ingatag lesz, csak addig érvényesülhet, ameddig az Alap legjelentősebb tagállamainak érdekeit szolgálja. A Tizek Bizottságának nagy ugyan a tekintélye, de nincs gazdasági ereje a „nagyok" befolyásának ellensúlyozására.

A Nemzetközi Valutaalap hatalma ráadásul egyoldalú is; az IMF nyomást gyakorolhat a mérleghiánnyal küzdő országokra — mind gazdaságpolitikájuk, mind pedig valutapolitikájuk vonatkozásában. Arra kényszerítheti őket, hogy szüntessék meg túlértékelt valutájuk támogatását. Nincs azonban megfelelő hatalma arra, hogy a többlettel rendelkező országokra is befolyást gyakoroljon. A passzív fizetési mérlegű országokat képviselő IMF-szakértők például gyakran hangsúlyozzák a kiigazítások kölcsönösségének szükségességét, vagyis, hogy az NSZK és Japán is járuljon hozzá a külkereskedelmi egyensúlyhiányok megszüntetéséhez, importkeresletük ösztönzése vagy valutájuk felértékelése révén. Sok szakértő azt kifogá-

solja, hogy az IMF nem következetes a feltételek kiszabásánál; a fejlődő országok számára sokkal keményebb kondíciókat, feltételeket szab meg, mint a nagy adósokra (Nagy-Britannia, Olaszország).

Arra a kérdésre, hogy végső soron kinek az érdekeit szolgálja vagy kellene szolgálnia az IMF-nek, Witteveen és munkatársai a következőképpen válaszolnak: az IMF-nek globális központi bankká kellene válnia, amely nemzetközi likviditást teremthet és szívhat fel, s bizonyos vonatkozásban ellenőrizheti a nemzeti bankok tevékenységét.

E cél eléréséért az első sorsdöntő lépés: az SDR elsődleges tartalékeszközzé való előléptetése. Ez növelné az IMF hatalmát, de nem valószínű, hogy hozzájárulna a nemzetközi pénzügyi rendszer stabilitásához is. Az IMF-nek az SDR-rel kapcsolatos állásfoglalása meglehetősen eltér a kiigazításokra és az árstabilitásra vonatkozó hivatalos véleményektől. Áprilisban Witteveen azt javasolta az Átmeneti Bizottságnak, hogy az Alap évi 5—8 milliárd új SDR-t bocsásson ki a következő 3 évben, ami majdnem megháromszorozná a kinnlevőségeinek állományát és minden bizonnyal növelné az SDR jelentőségét más tartalékvalutákkal (például a dollárral) szemben. A javaslat megvalósulása esetén mintegy 7—11 százalékkal növelné a világ tartalékállományát, ami igen erős inflatorikus hatást fejtene ki.

Witteveen és munkatársai azzal érvelnek, hogy a fizetési deficitek monetarizálása céljából hatalmas összegeket kell teremteni; egyes számítások szerint kb. 17 milliárd dollárt. A deficitek monetarizálása tulajdonképpen a segítségnyújtás egy formája, amelyet a többi ország az infláció révén valósít meg. Az SDR-re vonatkozó javaslat természetesen nagyon népszerű a fejlődő országok között, de egyértelmű visszautasításra talált a Tizek Csoportjánál.

Szükség van-e egyáltalán az IMF-re? A válasz csak igen lehet. Számos ország hiábavaló kísérlete az olajár-emelkedésekhez való alkalmazkodásra veszélyezteti a világgazdaság stabilitását. Az IMF az egyedüli szerv, amelynek lehetősége van arra, hogy gazdasági fegyelemre szólítsa fel az államokat, s ugyanakkor finanszírozási forrásokkal is rendelkezik.

Az IMF természetesen nem oldhatja meg a világ összes gazdasági problémáját. Az olyan fejlett tőkésországok, mint Nagy-Britannia és Olaszország gondjai is korábbi keletűek és gyökereik is sokkal mélyebbre nyúlnak az olajáremelkedésnél. Az Alap jövőbeli szerepe nem kínál megoldást az OPEC-országok és a fejlődők közötti kapcsolat közvetítésére sem, bár minden valószínűség szerint az IMF-nek sikerül majd rábírni a fejlődő országokat a hitelfeltételek betartására. Ez esetben viszont a bankok is mindent elkövetnek majd, hogy kihelyezhessék a náluk felgyülemlett olajdollárokat.

Az ésszerűség azt diktálja, hogy ne a bankok viseljék az olajdollárok visszaáramoltatásának terhét; az állótőke-beruházások rövid távú finanszírozása felesleges kockázatot ró mind a bankokra, mind a fejlődő országokra. Az sem megfelelő megoldás azonban, hogy a rövid lejáratú bankkölcsönöket rövid lejáratú IME-kölcsönök váltsák fel. Az egyetlen helyes megoldás az lenne, ha sikerülne rábírni az olajexportálókat, hogy a fejlődő országoknak közvetlen, hosszú lejáratú kölcsönöket nyújtsanak. A meggyőzés viszont a diplomaták és nem a közgazdászok feladata — még akkor is, ha olyan jól képzett közgazdászok állnak is rendelkezésre, mint az IMF-ben.

(Ism.: *Láng Erzsébet*)

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

J. K. Galbraith: A pénz. Honnan jött és hová jutott? (A pénz története)

André Deutsch Kiadó, London, 1975. 324 l.

A rendkívül jó stílusban megírt pénztörténeti munka a pénzelmélettel foglalkozóknak is számos tanulsággal szolgál. Galbraith megállapításai nem annyira absztrakt-logikai, mint inkább konkrét történelmi elemzésekből fakadnak. A pénzzel foglalkozó közgazdasági irodalom azonban éppen ebben szegényebb. A szerző bátorságát tanúsítja: nem látványos matematikai formulákkal akarja elbűvölni az olvasót, hanem a történelem lüktetésével. Nem bevehetetlennek tűnő elméleti fellegvárat épít, a pénz bonyolult jelenségét a lényegig egyszerűsíti. A tudományoskodó csillogás könnyű sikerével szemben vállalja: mindent oly érthetővé tesz az olvasó számára, hogy a felületen mozgók már-már kételkednek, van-e e műnek egyáltalán tudományos érdeme.

A pénznek három szülője van, ezek a pénzverde, a pénzügyminisztérium és a bank. A pénz a leghosszabb időn át nemesfém-pénzként funkcionált, fejlődésének lényeges állomása volt, amikor megkezdődött a pénzérmék verése. Az érmeverés és a fémpénzek történetét röviden áttekintve Galbraith azzal is foglalkozik, hogyan hatott az amerikai arany beáramlása Európába. A történészek sokáig úgy tartották, hogy az amerikai arany és ezüst táplálta az európai kapitalizmust. Ez így nagyon misztikus — írja Galbraith. Valójában nem a beáramló fémről, hanem a nemesfém-beáramlás következményeiről állíthatjuk ezt. A bőséges nemesfémkínálat hatására ugyanis infláció bontakozott ki, magasak voltak az árak, és alacsonyak a reálbérek. *Az infláció tőkefelhalmozást, vállalkozói kedvet* serkentő és *a bérből élők rovására* kibontakozó, jövedelem-újraelosztó hatása volt *történelemformáló erő és nem maga a fém.* A pénzzel kapcsolatos problémák kezdetben az érmeverés problémáival társultak, később a bankügyhöz és a kincstárak tevékenységéhez kapcsolódtak. A könyv először általában a bankok pénzteremtő képességével, ennek gazdasági hátterével, és végül a bankok bankjának, a központi bankoknak a kialakulásával ismerteti meg az olvasót. A bankok pénzteremtő tevékenysége oly egyszerű, hogy az szinte hihetetlen. Egy eredeti betét alapján a bank kölcsönt nyújthat, ezáltal újabb betétet képezhet, bankjegyet bocsáthat ki. A bank így nyereségre tesz szert, és amikor az üzleti életet eufória jellemzi, az sem baj, ha a bankok sokkal több betétet és bankjegyet teremtenek, mint amennyinek fémpénzre történő átváltását biztosítani tudják. Baj csak akkor volt, ha valamilyen okból — például ha elterjedt, hogy a bank fizetésképtelen — mindenki egyszerre nyújtotta be követelését. A betét és a bankjegy ekkor hirtelen megszűnt pénz lenni. Ezáltal azonban csökkent a pénz mennyisége, estek az árak, és ami ezzel egyenértékű, nőtt a pénz értéke. Mert „... a pénz értéke, illetve vásárlóereje elsősorban kereslete és kínálata által meghatározott" — idézi Galbraith John Stuart Millt. ... „A pénz kínálata egyenlő a forgó pénz mennyiségével... A pénz kereslete pedig az eladásra felkínált áruk által meghatározott." A fő kérdés az, hogyan lehet a pénzteremtést korlátozni és megakadályozni, hogy a betétek és a bankjegyek tulajdonosai megrohamozzák a bankot, és olyan nagy mennyiségű nemesfémet követeljenek, amilyen mennyiséggel a bank nem is rendelkezik. A háborúk — amelyek pénzügyi újításokat hoztak — arra is megtanítottak, hogy a nemesfémre való átváltás beszüntetésével sem vált okvetlenül értéktelenné a bankjegy és a betét. Sőt az értékveszteség egészen mástól függött. Elsősorban, hogy a teremtett pénzzel szemben mennyi áru és szolgáltatás állt, továbbá attól, hogyan ítélték meg a bankjegyek birtokosai az átválthatóság perspektíváit.

John Law azt is megmutatta, mi mindent tehet a bank a pénzzel: ösztönözheti az ipart és a kereskedelmet, serkentheti a vállalkozói kedvet, de mindezt, mint Law kísérlete is bizonyítja, követheti a „leszámolás sötét napja", a pénzügyi krach.

Hogyan lehet gyümölcsöztetni a pénzteremtést a gazdaságban anélkül, hogy az áldást átok, a virágzást összeomlás kövesse? Ez a kérdés foglalkoztatta az elkövetkező évszázadokban is a pénzügyi zseniket.

A bankok — Galbraith szerint — minden negatív következmény nélkül teremthetnek pénzt. Egyetlen korlátozó feltétellel: hogy a pénzteremtés igazodjék a forgalom szükségleteihez. A pénzteremtés korlátozásának, szabályozásának szükséglete hívta életre a központi bankokat. Az Angol Bank 1694-ben jött létre. Az 1700-as években fokozatosan a pénzkínálat irányítójává és az angol kormány pénzügyi vállalkozásává nőtte ki magát.

Az 1800-as évek első felében zajlott le a pénzügytörténet talán legérdekesebb vitája a pénz természetéről és a pénzügyi folyamatok irányításáról. Az ellentétes nézetek összecsapása még ma is tart. Mi vagy kik a gazdasági élet változásainak okozói? A pénzemberek, a kölcsönadók? Vagy fordítva, minden a gazdaságból indulna ki? Az üzleti kedv és az árváltozások az aktív tényezők, amelyek hatására módosul a hitelkereslet, ezáltal betétek és bankjegyek mennyisége, azaz a pénz kínálata? *„A monetáris doktrínák hosszú idő óta két ellentétes megítélés között ingadoznak, aszerint, hogy a pénzt a gazdasági változások okozójának, illetve következményének tekintik"* (Sidney Weintraub és Hamid Habibagahi).

A kereskedelmi bankok őshazája Olaszország volt, a központi banké Nagy-Britannia, a papírpénzé Amerika. A bank papírja és a kormány papírja sok mindenben hasonlított egymáshoz. A kormány papírjai is tartalmazták az aranyra és ezüstre történő beváltás ígéretét. Amennyiben ezt biztosították, a papír értéke szilárd volt. Amikor a konvertibilitás megszűnt, a papírpénz vásárlóereje csak annyira csökkent, amennyire a papírpénzkibocsátás meghaladta az árukínálatot. A papír vásárlóerejének alakulását, csakúgy mint a bankjegyét, az is befolyásolta, milyenek voltak a beválthatóság perspektívái. *A papír értéktelensége csak részletkérdés. A papírpénz igazi problémája, hogy konvertibilitás hiányában kibocsátását semmi sem korlátozta.*

Galbraith a papírpénz elvi értékelésén túl magyarázatot keres arra is, miért a gyarmati Amerikában terjedt el a papírpénzkibocsátás, és arra is, miért a papír lett a forradalmak pénze? Mi volt a bankok szerepe az üzleti virágzások és válságok váltakozásában a XIX. században? Válasza a következő: A bankok pénzelték a válságot megelőző hosszspekulációt. A válságok is bankcsődökkel kezdődtek. Nem véletlen az sem, hogy Nagy-Britanniában és Franciaországban, ahol a bankok sokkal konzervatívabbak és fejlettebbek voltak, a válságok enyhébb formában zajlottak le, mint az Egyesült Államokban. Mindez érzékelteti a bankok felelősségét. De miért bővíthették a bankok a hiteleiket? Mert nagy volt a hitel kereslete, erős volt a beruházási hajlam, a vállalkozói kedv és a spekuláció. Amikor a profitkilátások megváltoztak, a bankok hiába akartak kölcsönöket nyújtani. Ebből is látható, *a pénzkínálat az üzleti élet függvénye.* A pénzt nemcsak teremteni kell, hanem el is kell költeni. A monetáris politika tehát nem képes a válságból kiemelni a gazdaságot, csakis a költségvetési politika. E felismerés Keynes nevéhez fűződik.

★

Az I. világháború fejleményei jelezték: lezárult a nemzetközi aranystandard korszaka, és ezzel megszűnt létezni a történelem egyetlen világpénze, az arany. Kifejlett formában *az aranystandard* csak rövid ideig, néhány évtizedig működött. *E pénzügyi rendszer egyik erénye az volt, hogy szinkronba hozta a nemzeti gazdaságokat.* A fellendülésben levő országból kiáramló arany ugyanis itt fékezte, az aranyáramlás célországában pedig ösztönözte a konjunktúrát. Ez a szimmetria az elméleti sémákban ugyan mindig tökéletesebbnek tűnt, mint amilyen az a gyakorlatban volt, de mégis, az arany valamennyire koordinálta és keretek között tartotta a nemzetek gazdasági cselekvéseit. Az aranystandard összeomlásával a nemzeti gazdaságirányítás szabadságfoka megnőtt. Hogyan éltek ezzel a különböző nemzetek? A franciák a legkisebb ellenállás vonalát követték, mindent összevetve a legnagyobb sikerrel. Az angolok voltak azok, akik a leginkább ellenálltak a pénzfolyamatokban jelentkező történelmi szükségszerűségnek, és így a legtöbb bajt is okozták maguknak. A németek a modern idők legnagyobb inflációját idézték elő. Az Egyesült Államok részben rosszul, részben egyáltalán nem szabályozta pénzügyeit, ami a történelem legnagyobb depressziójához vezetett. Ezen országok pénzügyeit elemezve jut Galbraith arra a következtetésre, hogy a pénz történetében az 1920-as évek nyújtják a legtöbb tanulságot.

Amikor a modern közgazdaságtan a monetáris és a költségvetési politika hatását vizsgálja, kevés figyelmet szentel annak, hogy a likvid aktívákat piacra dobhatják és így felborulhat a legkörültekintőbb makroökonómiai számítás is. A német példa figyelmeztet erre és arra is, hogy ezt a veszélyt éppen az infláció idézi elő. Inflációban ugyanis az emberek óhatatlanul is azt a kérdést teszik fel maguknak, nem lenne-e okosabb pénzüket vagy pénzben valorizált vagyonukat dologi vagyonra átváltani, mielőtt még az árak tovább emelkednének. Másik tanulság: már az 1920—1921-es amerikai minidepresszióban is kimutatható egy új dolog, nevezetesen az, hogy *a gazdaság a depresszióra nem reagált homogén módon.* A mezőgazdasági termékek ára például sokkal gyorsabban és kitartóbban esett, mint az ipari termékeké. Ez elsősorban azzal magyarázható, hogy a mezőgazdasági árak sok eladó és vevő tevékenységének eredményeként alakultak ki. Az ipari piacokon azonban többnyire csak néhány eladó lépett fel, így a piac és az áralakulás is ellenőrizhetőbb volt.

A nagy világgazdasági válság azt is tanúsítja, hogy a monetáris politika menynyire képtelen a gazdaságot kihúzni a depresszióból. Csak a költségvetési politika biztosíthatja a felkínált pénz igénybevételét és elköltését. A második világháború azonban egy újabb tanulsággal is szolgált: *a költségvetési politika alkalmas arra, hogy ösztönözze a termelést és a foglalkoztatottságot, de teljesen hatástalanná válik, amikor a termelés visszafogására lenne szükség.* A közületi kiadásokat fokozni könnyű, de visszafogni már sokkal kisebb sikerrel lehet. Ugyanez érvényes az adókra is, de ellenkező előjellel. *A fiskális politika tehát a konjunktúraszabályozás „egyirányú utcája".* Hogyan lehet mindkét irányban hatékony konjunktúrapolitikát folytatni és az inflációt letörni anélkül, hogy az tömeges munkanélküliséghez vezetne? Ezt a leckét adta fel a történelem a közgazdászoknak a II. világháború után. A legújabbkori történelem más tanulsággal is szolgál. Egyik ilyen tanulság, hogy *az árak stabilizálására irányuló törekvés megtörik az óriásvállalatok és a szakszervezetek hatalmán.* Az óriásvállalatok ugyanis már a teljes foglalkoztatottság elérése előtt emelhetik áraikat. A profitok és a létfenntartási költségek így emelkednek, ez pedig erősíti a szakszervezetek bérköveteléseit. E sajátos hatalmi struktúra meghiúsít minden törekvést, amely az összkereslet és összkínálat stabil árak melletti kiegyensúlyozására irányul. A nagyvállalati árképzés ugyanis, teljesen más, mint a piaci árkialakulás. A nagyvállalatok által kialakított árak viszonylag érzéketlenek a csökkenő kereslettel szemben. Az oligopol piacon nem az árak csökkentésével teremtik meg az egyensúlyt, hanem a termelés és a kínálat visszafogásával.

A modern közgazdaságtan azonban vak maradt a valóság tényeivel szemben. Ez a keynesi mikrorendszerre vonatkoztatva is igaz. Keynes piaci elméletét változatlanul vette át a klasszikus közgazdaságtanból. Már régen túlhaladott mikroökonómiai rendszerre épít a kereslet és a kínálat közötti egyensúly megteremtéséről, árelméletről és az erőforrások elosztásáról szóló tételeiben.

★

A költségvetési politika kudarca az inflációellenes harcban *megingatta a bizalmat a keynesi gazdaságpolitikában.* A közgazdászok többsége (az Egyesült Államokban a kormánypolitikát leginkább befolyásoló közgazdászok nagy része) nem előrelépett, hanem hátra. *A monetáris politika régi fegyvereit vették elő,* holott a történelem azt tanúsítja, hogy e fegyver legalább annyira káros, mint amennyire hatásos. A II. világháborút követően az Egyesült Államok monetáris politikájára az óvatosság volt a jellemző. Az ötvenes évek közepén kísérelték meg először, hogy erőteljesebb alkalmazásával mérsékeljék a fellendülést. De nem fogták vissza az ipari árak növekedését. Az ötvenes évek végén *restriktív monetáris politika mellett restriktív költségvetési politikát is alkalmaztak.* Az áremelkedéseknek így véget vetettek, de a termelés csökkenése és a munkanélküliség növekedése árán. A közgazdászok két táborra szakadtak, aszerint, hogy az infláció és a depresszió közül melyiket tartották veszélyesebbnek. Galbraith véleménye szerint lényegében mindkettő egyformán rossz, legfeljebb más módon. *A harmincas években a depresszió hatására összeomlott a világgazdasági rend, de a hatvanas, hetvenes évek inflációja is hasonló „eredményre" vezetett.* Ma már azt is tudjuk, nem is mindig választhatunk a két rossz közül. Ha a gazdaság orvoslásában csak régi gyógymódokat alkalmazunk, akkor egyszerre mindkét betegséget is megkaphatjuk. Az

infláció depresszióval kombinálva — ez a pénztörténet 2500 évének legújabb jelensége.

Galbraith néhány érdekes megjegyzése az olajárrobbanás okairól és következményeiről gondolkodóba ejtheti az embert. *Az általánosan elterjedt nézettel szemben, amely szerint az olaj árának emelkedése hozzájárult az infláció felgyorsulásához, Galbraith azt mondja: ez alapvető tévedés.* Az áremelkedés következtében ugyanis az olajtermelő országok sokkal nagyobb jövedelemre tettek szert, mint amennyit el tudtak költeni. Az így felhalmozott pénzösszegek csökkentették a keresletet, azaz a végső hatás nem inflációs, ellenkezőleg, deflációs jellegű. A *hirtelen* olajáremelésben sincs semmi különös. Az olajtermelők, csakúgy mint mások — egyszercsak éltek a sokáig kihasználatlanul hagyott gazdasági hatalmukkal. A másik kiváltó ok az általános infláció volt.

★

Könyvének tanulságait Galbraith a következőkben foglalja össze: A múlt században és még korábban a pénz fontos volt. Nem léteztek ugyanis olyan vállalatok és szakszervezetek, amelyek hatalmuknál fogva mozgathatták az árakat. E gazdasági hatalmak ma növelhetik az árakat akkor is, amikor a munkanélküliség fokozódik, a gazdasági aktivitás csökken, ily módon hatástalaníthatják a restriktív monetáris és költségvetési politikát. A monetáris politika tehát a gazdasági élet perifériáira szorult. A gazdaságpolitika pedig — figyelembe véve a hatalom sajátos elosztását a modern gazdaságban — a politika megnyilvánulása lett. És ez még nem minden! Jelenleg a monetáris politikának sokkal nagyobb a nemzetközi függősége, mint eddig bármikor. Gondoljunk csak az eurodollárok és a petrodollárok nemzetközi mozgására. Egy további probléma: Az olajjal és az élelmiszerrel kapcsolatos fejlemények arra is figyelmeztetnek bennünket, hogy a kereslet és a kínálat közötti egyensúly a modern gazdaságban az árak és jövedelmek rendkívül heves mozgása után jön létre. Ez ingataggá teszi az árpolitikát és az árfolyamokat. Stabil árak és árfolyamok csak akkor érhetők el, ha megakadályozzák, hogy az alapvető termékek árának nagyobb kilengései szétrombolják az árstabilizációt. E feladat azonban meghaladja a nemzeti kormányok lehetőségeit.

★

Jelenleg és a közeljövőben a következő tényezők formálják a monetáris politikát és a tágabb értelemben vett gazdaságpolitikát:

1. A közelmúlt — amint már korábban tárgyaltuk — megtanított arra, hogy a monetáris politika haszontalan, sőt veszélyes eszköz. A hatvanas és hetvenes években a monetáris politikát a gazdasági szabályozás legfőbb eszközévé tették meg. Ennek nemkívánatos következménye a gyors inflációval párosuló recesszió. Csak a kapitalizmus ellenségei gondolhatják, hogy ez a kicsiny és kiszámíthatatlanul ható emelő lesz a gazdaságirányítás elsőrendű eszköze.

2. A gazdaság szabályozásában a kiegyensúlyozó szerepet a költségvetés játszhatja, ha képes lesz mérsékelni a túlkeresletet. James Tobin például ennek érdekében azt javasolja, hogy válasszák szét a nemzeti kormány költségvetését a tulajdonképpeni fiskális politikától.

3. Az összkereslet szabályozására korlátozódó gazdaságpolitika csak a nem monopolizált piacokon lehet kielégítő. Ahol a piac monopolizált, elkerülhetetlen az árak és bérek közvetlen ellenőrzése.

4. A gazdasági és monetáris szabályozás csak része egy átfogóbb problémának, a modern gazdaságra jellemző jövedelemelosztásnak. A jövedelemelosztás kérdésének felvetése idegen a konzervatív gondolkodás számára, amely a gazdaságpolitikában csak osztályoktól, hatalomtól független technikai eszközt lát. Még a liberális közgazdászok sem mentesek attól az illúziótól, hogy a monetáris és a fiskális politika — de még az árak és bérek ellenőrzése is — társadalmilag semleges. Ez tévedés. A modern gazdaság legfontosabb jellemzője, hogy az alárendelt osztályok már nem fogadják el jövedelmük és fogyasztásuk korlátozását. Ez inflációt okoz. Az ilyen — a gazdaság teljesítőképességét meghaladó — jövedelemkiáramlás ellen csak akkor vehetik fel eredményesen a harcot, ha nem korlátozódnak a bérből élők jövedelmeinek megnyirbálására. Az ellenőrzést más jövedelemélvezőkre is ki kell terjeszteni, legyen a jövedelem jogcíme profit, tulajdon vagy akár szakértői vélemény.

5. Egyre inkább előtérbe kerül a gazdaságpolitika funkciói között az alapvető javak és szolgáltatások kínálatának tervezése és felhasználásának ellenőrzése. Az ármozgások, amelyek ezen javak (üzem- és fűtőanyagok, élelmiszerek, lakások) kínálatát egyensúlyba hozzák a kereslettel — ma olyan hevesek, hogy veszélyeztetik a bér- és árstabilitást. Az egyetlen orvoslás — ha például e termékekben hiány mutatkozik — közakcióval fokozni a kínálatot és csökkenteni a fogyasztást. Ez megköveteli a nemzeti tervező szervek közötti kooperációt. Sőt ennél is többet: szupranacionális szervezést. A körülmények — még ha ideológiai ellenállásba is ütközik mindez — előbb-utóbb kikényszerítik e lépéseket.

6. Továbbra is számolni kell a nemzetközi csere kiegyensúlyozatlanságával. A nemzetközi pénzügyek stabilizálására mindaddig nincs mód, amíg a nemzeti gazdaságok kiegyensúlyozatlanok, amíg nem találják meg a magas foglalkoztatottságot viszonylag stabil árak mellett biztosító gazdaságpolitika kulcsát. Ha ez a feltétel nem teljesül, bármilyen tárgyalás a nemzetközi pénzügyek reformjáról légüres térben mozog, és csak azoknak hasznos, akik e vitákból élnek. Feltételezhető, hogy a jövő pénzügyi rendszere nagyobb kölcsönalappal rendelkezik majd, mint a Bretton Woods-i rendszer. Figyelembe véve, hogy óriási nemzetközileg is forgatható pénzösszegek vannak a magánbankok, a multinacionális társaságok és a spekulánsok kezében, a nemzetközi pénzügyek reformjának a nemzetközi pénzmozgások szabályozására is ki kell terjednie.

★

Pénztörténeti írása végére érve Galbraith megfogalmazza művének esszenciáját: Semmi sem tart örökké. Még az infláció és a recesszió sem. De akik a szabad vállalkozás védelmezőinek tartják magukat — a szerző itt elsősorban a monetaristákra utal —, azok a legbátortalanabbak a kapitalizmus fenntartását szolgáló eszközök kiválasztásában. A kapitalizmus megdöntéséért lelkesedők sohasem fogják üdvözölni a New Dealt, a II. világháború idején és a világháború után bevetett új gazdaságpolitikát. Csak a régi doktrináknál meggyökerező konzervatívok gondolhatják, hogy az ilyen valóság által kikényszerített tettek árthatnak a szabad vállalkozásnak.

Szegő Szilvia

Dr. Adorján Bence: Számítástechnika tegnap, ma, holnap

Műszaki Könyvkiadó, 1977. 266 l.

A társadalmi-gazdasági fejlődéssel párhuzamosan valóságunk különböző területei között egyre inkább fokozódik a kölcsönhatás. Ezzel megnő a különféle jelenségek komplex vizsgálata iránt az igény. Adorján Bence könyve eleget tesz e nagy követelménynek. A könyvet a Műszaki Könyvkiadó jelentette meg, de a közgazdászoknak is nagyon értékes, újszerű gondolatokat, információkat ad a számítástechnika múltjáról, jelenéről és jövőjéről.

Komplex szemléletet igényel egyrészt a számítástechnika interdiszciplináris jellege, másrészt a szerzőnek az a törekvése, hogy a számítástechnika jövőjét is felvázolja. Enélkül ugyanis nem készülhet megbízható előrejelzés.

A könyv négy, jól elhatárolható részre oszlik:

— Az első részben a jövőkutatás módszereiről és annak az ezredfordulóra várható kereteiről olvashatunk.

— A második rész a mai számítástechnikát tárgyalja.

— A harmadik részben a szerző sorra veszi a számítástechnika műszaki-gazdasági fejlesztésének fő irányzatait.

— A negyedik részben képet kapunk a számítástechnika alkalmazásáról.

Az első részben a szerző a jövőkutatás és a távlati tervezés fogalmát körülírva, helyesen állapítja meg, hogy „a hosszú távú gazdasági tervezés mindig társadalmi tervezés is". (22. l.) A jövőkutatás e tevékenységhez szolgál hasznos segédeszközként. A két tevékenység kölcsönös összefüggéseit azonban a szerző nem elemzi, ehelyett elsősorban Kovács Géza ismert munkáira hivatkozik.

A jövőkutatásban alkalmazott módszerek bemutatásánál a szerző — helyesen — a szakvéleményezési módszerekre koncentrál, s a továbbiakban e módszerekkel ké-

szített előrejelzéseket mutat be jövőnkről, a tudományos-technikai fejlődésről és a népesedés alakulásáról, valamint néhány fontosabb terület fejlődéséről. Más országok jövőjének bemutatása mellett még élesebben ütközik ki a könyvnek az a gyengesége, hogy hazánk ezredforduló körüli állapotára a szerző csak irodalmi hivatkozással utal, de konkrét ismertetést nem nyújt. A könyv első része így elsősorban egy nagyléptékű keretként szolgál, ami a különböző források alapján tetszés szerint „kitölthető".

A könyv második részében a szerző a modern számítástechnika kialakulását elemzi. Kerek gondolati egészbe foglalja a hardware és a software fejlődésének, az ember—gép kapcsolat, a számítógépipar kialakulásának és a számítástechnika alkalmazásának folyamatát. Tömör értékelést kapunk a szocialista országok ESZR számítógépeiről.

A szerző a harmadik részben a *holnap számítástechnikáját* a várható műszaki-gazdasági adottságok és felhasználási szempontok alapján vázolja fel. Bepillantást nyerünk egy, az ezeredfordulóra készített számítástechnikai előrejelzés eredményeibe. Ebből kiderül, hogy az aktatáska nagyságú és az emberi hangot érzékelő számítógépek nagy valószínűséggel még 1980 előtt megjelennek, s 1990 előtt várható a számítógépek árának jelentős csökkenése. Az előrejelzések szerint a kézírásos adatbevitel még 1978 előtt általánossá válik (úgy gondolom, ez kissé túl optimista előrejelzés).

Képet kapunk a félvezetők (integrált áramkörök) fejlesztéséről és a különböző memóriatípusokkal kapcsolatos jövőbeli elképzelésekről, kitérve az egészen új irányzatokra (mint például a töltéscsatolás elvének megjelenése) is.

A számítógéprendszerek fejlődési trendjeinek elemzése során a szerző összehasonlítja a szocialista és a fejlett nyugati országok számítógépeit, azok főbb jellemzőit. Fontosságának megfelelő helyet szentel a hardware jellemzői mellett a software fejlesztése és gyártása témakörnek. Az 1960-as évek elején alakult ki az önálló software ipar. Ez megteremti az igen fejlett „hardware"-val rendelkező számítógépek software-jei tudatos alkalmazási körének bővítését. A software *áru jellegét* felismerve, egymás után létesülnek a programcsomagok kidolgozásával, értékesítésével foglalkozó ügynöki vállalatok. *A számítógépek jövője* (a „hardware" fejlesztése mellett) nagymértékben *attól is függ, milyen mértékű és ütemű a software fejlesztése.*

A számítástechnika jövőjében központi szerepe van az *ember—gép*-kapcsolat alakulásának. A különböző új perifériák megkönnyíthetik az ember és a gép közti „párbeszédet". Az ember—gép kapcsolatát forradalmasíthatják az emberi beszéddel működő input-output-berendezések. Éppen ezért intenzíven folynak az ilyen irányú kutatások.

Jól illusztrálja a táv-adatfeldolgozás iránti igényt az az előrejelzés, amely szerint nem egészen 10 év alatt a nyugat-európai nyilvános adathálózatokra kapcsolt végállomások száma megtízszereződik. Ezzel kapcsolatban merül fel a nagy- és kisgép közti választás dilemmája. A szerző mindkét típus szükségességét vizsgálja. Olyan érveket sorol fel, amelyek alapján igent kell mondanunk mindkét típus további fejlesztésére és széles körű elterjesztésére.

A negyedik részben a szerző a *számítástechnika alkalmazási területeiről* ad tájékoztatást. Az államigazgatás, a termelés, a kereskedelem, a közlekedés stb. területén megismerkedhetünk néhány gyakorlati eredménnyel és problémával. Sajnos igen szűkre szabottak az egyes részfejezetek, így kevés információval szolgálnak. A szerző bírálja a hazai termelővállalatokat, mert a számítógépet ritkábban használják a döntések előkészítésében, mint az ügyviteli gépesítésben.

E fejezetben a szerző foglalkozik a számítástechnika társadalmi-gazdasági hatásaival és a hazai számítástechnikai tevékenységgel. A következő időszak hazai teendőit vázolva, felhívja a figyelmet arra, hogy „csak a tényleges reális, már beérett szükségleteket számítógépesítsük". (224. l.)

Véleményem szerint emelte volna a könyv egyébként magas színvonalát, ha a könyv egészére a végkövetkeztetéseket levonó rész polemikus stílusa lett volna a jellemző. A könyv áttekinthető szerkezete megkönnyíti az olvasó számára az eligazodást e széles körű témában.

A könyvet hallatlanul bő bibliográfia (792 forrás) egészíti ki, amellyel a szerző elősegíti a téma további kutatását. Jó lett volna az irodalom tematikus vagy alfabetikus rendezése vagy akár tárgymutató kidolgozása.

Nováky Erzsébet

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Бела Чикош-Надь

Десять лет венгерской реформе хозяйственного управления

В Венгрии десять лет тому назад была осуществлена широкая реформа хозяйственного управления. С тех пор для регулирования народного хозяйства государство вместо плановых директив использует экономические меры. Автор подчёркивает значение хозяйственной реформы в аспекте венгерского народного хозяйства, чувствительного по отношению к внешней торговле.

Автор, рассматривая введённую в 1968 году реформу хозяйственного управления, в её десятилетней перспективе, расценивает её, как исключительно успешное мероприятие. Этот уравновешенный процесс развития надломил происшедший в 1973 году «взрыв» цены на нефть. «Секрет» успехов автор, помимо тщательной подготовки, видит в историческом процессе, обосновавшем хозяйственную реформу. Он ссылается на то, что в Венгрии уже в начале пятидесятых годов действовал принцип, согласно которому товары широкого потребления можно было производить только в составе, зафиксированном в контрактах с торговыми организациями. Автор характеризует коренные изменения, происшедшие в системе венгерского хозяйственного управления после контрреволюционных событий 1956 года. В частности в сельском хозяйстве была прекращена обязательная поставка продовольствия, в результате чего начались исключительно положительные изменения во взаимоотношениях между городом и селом.

Автор останавливается на критических замечаниях в отношение реформы хозяйственного управления. В то время, как поначалу ставилась под вопрос правильность самого мероприятия, в наши дни поднимается вопрос о том, что государственное управление практически давно сошло с пути, намеченного реформой. По мнению автора, такая постановка вопроса наивна, так как можно чётко определить различия между старой и новой системами управления. Однако по его мнению, правомерна та критика, согласно которой хозяйственным управлением ограничительные меры применяются в более широком кругу, чем это предусматривалось первоначально.

Аладар Шипош

Великая Октябрьская Социалистическая Революция и социалистическое хозяйство

Автор в своём историческом обзоре отмечает исключительное значение Великой Октябрьской Социалистической Революции. Он подчёркивает: Великий Октябрь и его последствия не только потрясли фундаменты общественного строя эксплуатации и угнетения, но означали коренной поворот в истории человечества. Он цитирует Ленина, акцентируя, что опыт, накопленный в строительстве социалистического хозяйства, по ходу его развития, как достижение социализма попал в историю, и будущая интернациональная революция на этом опыте построит своё социалистическое здание.

Успех строительства социализма, развития хозяйства в странах мировой социалистической системы зависит от того, в какой мере могут в отдельных странах научно обобщать и творчески применять богатый опыт других стран, международные закономерности строительства социализма.

В дальнейшем автор, ссылаясь на учения Маркса и Энгельса, создавших теоретическую основу, и Ленина, развившего её, представляет прошедшие в борьбе годы формирования советского государства.

Описывая гигантическую борьбу, автор подчёркивает вечные исторические заслуги учений Ленина, заключающиеся в том, что в неслыханно сложных условиях тогдашней Советской России он за несколько лет разработал ряд положений, следуя которым Коммунистическая партия Советского Союза привела советский народ к тому действительному социализму, современниками которого мы и являемся. Ленинское наследие выдержало испытание более полувека. В заключение автор, отмечая достижения трёх десятилетий в нашей стране, указывает на важнейшие задачи нашей экономической политики, требующиеся для ускорения нашего экономического развития.

Режэ Ньерш

Взаимосвязь между экономикой и политикой в социалистическом строительстве

Автор анализирует уроки Великого Октября для социалистического строительства. Изучая политические и экономические условия социалистических стран, он указывает на то, что формирование новой практики не было лёгкой задачей. Новое общество было создано в результате борьбы между новым и старым, в целом ряде битв. Рабочему классу всегда приходилось находить решение, означавшее такое диалектическое сочетание теории и практики, когда теория не опутывала узами практику, а практика не погружалась в краткосрочный практицизм.

Автор отмечает, какое значение имел советский пример для остальных социалистических стран при формировании их экономического облика. При детальном анализе экономических и политических отношений, он подчёркивает следующее:

— общей характерной чертой является то, что социалистическая собственность манифестируется как государственная и кооперативная собственность, а соотношения форм собственности формируются практическими аспектами;

— для хозяйственных механизмов и передаваемых ими отношений заинтересованности характерен принцип планового хозяйства, но между национальными (государственными) системами имеются сильные различия.

Далее автор анализирует условия сегодняшнего венгерского экономического роста, акцентируя внимание на том, что

— хозяйственный механизм следует гибко усовершенствовать, а не видоизменять в обратную сторону;

— и на среднем и нижнем уровнях хозяйственного руководства необходимо улучшать познания о реальной ситуации, расширять международный кругозор;

— необходимо расширять информацию о внутренних и внешних условиях экономической жизни.

Эдэн Барла-Сабо

Развитие взглядов Ленина об экономической политике переходного этапа

Ленин ещё в декабре 1917 года указал на то, что одна из важных характерных черт переходного этапа состоит в том, что строительство социализма надо начинать «как сверху, так и снизу». Это ленинское указание конкретизировалось в своеобразной форме весной 1918 года, после брест-литовского мира, когда на передний план была выдвинута задача организации контроля и учета в общественных масштабах с использованием государственного капитализма, т. е. «обобществление на практике».

Социальные и экономические последствия продолжавшегося более двух лет периода «военного коммунизма», отчасти его идеологические заблуждения привели к исключительной противоречивости развития советской революции уже при жизни Ленина.

Можно различить два этапа разработки НЭП: первый этап возвращения к государственному капитализму и организованному обмену продуктами, а затем период обыкновенных продажи и покупки, торговли и регулирования обращения, означавший шаг назад. По мнению автора, ленинскую формулировку, характеризующую НЭП как отступление, следует трактовать в условном смысле, как своеобразную форму опознания закономерностей объективного экономического развития.

Миклош Томпа:

Хозяйствование затратами и калькуляция

Автор показывает в своей статье характерные черта отдельных калькуляций и их роль в экономии затрат и хозяйствовании затратами. Пересмотрев схемы калькуляции и их назначение, он приходит к выводу, что предварительную калькуляцию надо подходящим образом дальше развивать, чтобы делать отчетную калькуляцию ненужной. В связи с этим автор занимается проблемами предложений по расширению круга прямых затрат. В отражении настоящей и будущей рентабельности товарной структуры предварительная и отчетная калькуляция должна играть основную роль. Калькуляция может содействовать эффективному хозяйствованию затратами только в том случае, если предприятия заинтересованы в быстром вскрытии резервов, в рациональном развитии производства и продукции, а также повышении организованности.

Имре Винце

Вопросы, связанные с содержанием многосторонности, переводимости и конвертируемости, а также условия их осуществления в СЭВ

Многостороннее балансирование товарооборота между странами-членами СЭВ представляет собой одну из важных задач Комплексной Программы. В принципе это можно осуществить двояким образом: или путём разработки согласованных по полной спецификации товаров планов международных товаропоставок с учётом многосторонности (планируемая многосторонность), или же посредством существенного увеличения роли денег в международном товарном обращении. По мнению автора, последний способ является более эффективным, более гибким, а поэтому и более целесообразным. Однако это может быть осуществлено лишь в том случае, если будут приняты должные меры как в механизме международного сотрудничества в рамках СЭВ, так и в системах национального хозяйственного управления отдельных стран-членов СЭВ. Необходимо осуществить практические мероприятия в интересах того, чтобы намеченные в Комплексной Программе стоимостное контингентирование и бесконтингентное внешнеторговое товарообращение на практике относились к существенной части внешнеторгового оборота.

Автор делает конкретные предложения относительно мер, которые следовало бы принять в области валюты и финансов, а также организационных и экономических условий их осуществления. Таким образом он предлагает предоставить возможность для передачи причитающейся задолженности другой стране (обратимость), характеризует условия, требующиеся для осуществления переводимости; занимается вопросами, связанными с содержанием и условиями компенсации сальдо; предлагает определенные мероприятия в интересах обеспечения возможности использования процентов, начисляемых МБЭС, а также меры по осуществлению товарного обеспечения кредитов Международного Инвестиционного Банка.

Понятие конвертируемости в рамках стран-членов СЭВ является довольно многогранным.

По мнению автора, категорию конвертируемости следует рассматривать обособленно в рамках СЭВ и в экономических взаимосвязях вне СЭВ.

В настоящее время конвертируемость национальных валют стран-членов СЭВ осуществляется в планируемых рамках в международном туристическом обращении и в сфере неторговых платежей.

Автор считает экономически правильным, рациональным и возможным, чтобы — после создания необходимых условий — в рамках СЭВ и в экономической сфере осуществлялась конвертируемость националь-

ных валют стран-членов между собой, а также между национальными валютами и коллективной валютой — переводным рублём.

Он считает также возможным, чтобы — если с этим будут согласны страны-члены СЭВ и если своё намерение они обоснуют коллективной гарантией, — была создана и конвертируемость коллективной валюты СЭВ — переводного рубля — по отношению к конвертируемым валютам стран, не входящих в СЭВ, но только для банков и юридических лиц этих не входящих в СЭВ стран. Это был бы определённый вид конвертируемости. Однако в ближнем будущем автор не видит возможности для того, чтобы конвертируемость переводного рубля на конвертируемые валюты внестоящих стран осуществилась и для стран-членов СЭВ.

Возможное введение конвертируемости национальных валют стран-членов СЭВ на валюты внестоящих стран автор считает таким вопросом, решение которого входит в компетенцию исключительно лишь руководящих органов отдельных стран.

Бела Сабо

О сотрудничестве стран-членов СЭВ в области прогнозирования

Автор в вводной части своей статьи подчеркивает значение прогнозирования, представляя, какое место занимает оно в общем процессе социалистического планирования. Он различает активное и пассивное прогнозирование: первое содержит описание мер, осуществляемых для достижения данной цели; вторым описываются положение, состояние, независимое от воли автора прогноза, а также ведущий к нему путь.

Автор на конкретных примерах представляет сотрудничество стран-членов СЭВ в области прогнозирования и его координацию с различными формами сотрудничества в области планирования, затем перечисляет предусматриваемые и разработанные темы совместных прогнозов, а также представляет организационные рамки их разработки.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Béla Csikós-Nagy:

Ten years of the Hungarian economic reform

Ten years ago Hungary carried out a major economic reform. Since then, the state has availed itself, instead of plan-directives, of economic means to control the economy. The author emphasizes the importance of the reform for the Hungarian economy which is highly sensitive to foreign trade.

In the perspective of ten years the economic reform appears to have been a highly successful measure. The years 1967—1974 are called by the author the "golden age" of the Hungarian economy. In this balanced growth process the oil price explosion of 1973 caused a break. The "secret" of success can be found, beside careful preparation, in the historical process founding the economic reform. The author reminds that in Hungary even in the early fifties the principle prevailed that consumer goods could be produced only in the mix agreed upon in delivery contacts concluded with the commercial enterprises. He outlines the radical changes taking place in the Hungarian system of economic control after the counterrevolutionary events in 1956. Beside other things, compulsory delivery was abolished in agriculture and this induced highly positive changes in the relations between town and countryside.

The author also deals with the criticisms levelled at the economic reform. While initially the correctness of the reform measures was challenged, today it is raised that state control had long abandoned the road pointed out by the reform. The author calls this naive, since the difference between the old and the new systems of control can be clearly seen. But the critique is more justified that restrictions are applied by the economic control agencies in a wider scope than originally conceived of.

Aladár Sipos:

The Great October Socialist Revolution and the socialist economy

The author appreciates the extraordinary importance of the Great October Socialist Revolution by giving a historical survey. He emphasizes: the consequences of the Great October shook not only the foundations of exploitation, of the social system of oppression, but also meant a radical turn in the history of mankind. Quoting Lenin he stresses that the experience accumulated in the building and development of socialist economy has entered history as the achievement of socialism and the future international revolution will build its own socialist building upon this experience.

In the countries of the socialist world system the success of building socialism, of developing the economy depends on the extent to which the particular countries can scienti-

fically generalize and creatively apply the rich lessons of other countries, the international laws of building socialism.

Next, he presents the years when the Soviet state struggled for its establishment by linking it to the teachings of Marx and Engels, the creators of the theoretical basis, and of Lenin, who further developed it.

While writing about the gigantic struggle, he stresses the undying historical merits of Lenin's teachings, that under the then extremely complicated relations of Soviet Russia he worked out a series of theses in a few years, following which the Communist Party of the Soviet Union led the Soviet people to the real socialism whose contemporaries we are. The Leninist heritage has stood the test of more than half a century.

Finally, while appreciating the results in Hungary in the last thirty years, the economic policy measures needed in the interest of accelerating economic development are pointed out.

Rezső Nyers:

Relation between economy and politics in the building of socialism

The author analyses the lessons of the Great October for building socialism. Examining the political and economic relations of the socialist countries he points out that the working out of a new practice was no easy task. The creation of a new society has been reached through the struggle between the new and the old, through a series of struggles. The working class had always to find the solution amounting to such alloy in the dialectic relationship between theory and practice when theory did not put shackles on practice, nor did practice sink into short-term opportunism.

The author appreciates the significance of the Soviet example for shaping the political and economic image of the other socialist countries. In analysing the economic and political relations of the socialist countries in detail, he stresses that

— it is generally characteristic that the socialist onwership manifests itself in the form of state and cooperative ownership, and their relative relations are shaped by practical points of view,

— the principle of planned economy is a general characteristic of the economic mechanisms and the interest relationships mediated by them, while there are considerable differences by countries.

Next the conditions of economic growth in present-day Hungary are analysed, emphasizing that

— the economic mechanism should be further improved in a flexible manner, not "modified backwards";

— knowledge of the situation should be improved also on the middle and lower levels of economic management and the international horizon expanded;

— information about the internal and external economic conditions should be disseminated in a wider scope.

Ödön Barla-Szabó:

Development of Lenin's ideas about economic policy in the transitory stage

Lenin determined an important characteristic of the transitory stage already in December 1917 in that the building of socialism has to be started simultaneously "from above and from below". This took particular form in spring 1918, after the treaty of Brest, when, by using state capitalism the task of control and checking on a social scale, "socialization in practice" came to the fore.

The social and economic consequences of the more than two years of "War Communism", and partly its ideological deviations rendered the development of the Soviet revolution extremely contradictory already in Lenin's life.

Two stages may be distinguished in working out the NEP: the first stage of returning to state capitalism and organized exchange of products, and then the period of retreat to common buying and selling, to trade and to the regulation of turnover. According to the author the formula of Lenin characterizing the NEP as a retreat should be conceived of in a conditional meaning, as a particular form of recognizing the laws of objective economic development.

Miklós Tompa:

Cost management and cost accounting

The author presents in his article the characteristic features of various methods of cost accounting, and their role in cost management, in saving costs. Reviewing the schemes and their destination he arrives at the conclusion that *ex-ante* cost computations must be further improved and then *ex-post* cost accounting will become superfluous. Then he deals with the proposals aimed at expanding the scope of direct costs. In reflecting the present and future efficiency of the product pattern the ex-ante and the planned cost accounts must play a basic role. Cost accounting can help an efficient management of costs only if the enterprises are interested in a quick exploration of reserves, in a national development of production and products, as well as in improving organization.

Imre Vincze:

Conceptual problems of multilaterality, transferability and convertibiliy, and the conditions of their implementation within the CMEA

Multilaterial balancing of the mutual trade between CMEA member countries is one of the important objectives of the Comprehensive Program. In principle, this can-be achieved in two ways: either by working out the collated plans of international commodity deliveries, specified as to commodity pattern, with a view to asserting multilaterality (planned multilateralism) or by essentially increasing the role of money in international commodity turnover. According to the author the latter is more efficient and flexible and, precisely on this account, the more expedient solution. But implementation should be supported with proper measures both in the international cooperation mechanism of the CMEA community and in the national economic control systems of the member countries. Practical measures must be taken in order that the objective of the Comprehensive Program should assert itself in practice for a considerable part of foreign trade, in the scope of commodities with only value quotas and those without a quota.

The author makes concrete proposals for monetary and financial measures and their organizational and economic conditions. Thus he proposes that the bilateral claims might be ceded (by endorsement) and outlines the conditions necessary for transferability; the also discusses the contents and conditions of compensating balances, makes proposals for measures allowing to use the interests paid by the International Bank for Economic Cooperation, and outlines certain ideas about measures securing the commoidty cover for credits granted by the International Investment Bank.

Within the CMEA community convertibility is a notion having several aspects.

According to the author's opinion, convertibility should be interpreted in two separate categories: within the CMEA community and in economic relations outside the CMEA.

For the time being conversion of the national currencies of member countries prevails within planned limits only in international tourism and in the scope of non-commercial payments.

The author deems it economically correct, rational and possible that — when adequate conditions will have been created — convertibility of the national currencies of the member countries among each other should be asserted also in the economic sphere within the community, together with the convertibility between the national currencies and the collective currency, the transferable rouble.

If the CMEA member countries agree and desire it, and also support it with collective guaranty, he believes it is possible to create convertibility of the transferable rouble also against the convertible currencies of countries outside the CMEA, but only for the banks and legal entities of these countries. This would be a kind of external convertibility. But he sees no possibility in foreseeable time for the convertibility of the transferable rouble into convertible currencies of non-CMEA countries for CMEA countries.

The author believes that introduction of convertibility of the national currencies of CMEA member countries is such problem on which decision might be taken exlusively by the leading organs of the particular countries.

Béla Szabó:

On cooperation in prognostication between the CMEA member countries

In his in introduction the author emphasises the importance of drawing up prognoses and reviews the place of prognoses in the general process of socialist planning. He distinguishes active and passive prognoses, the former comprising the description of things to be done in order to attain some given objective; the latter shows the way leading to the situation or state developing independently of the will of the person drawing up the prognosis.

The cooperation in prognostication between the CMEA member countries is reviewed with the aid of concrete examples and its harmonization with various form of cooperation in planning is shown; next the subjects already worked out and those planned as joint prognoses are reviewed together with the institutional framework for working out the joint prognoses.

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL

ПЛАНОВОЕ ХОЗЯЙСТВО

1977. évi 10. sz.

Az SZKP XXV. kongresszusának határozatai

A párt agrárpolitikája a gyakorlatban

Szosznov, I.: A közlekedésépítés szerepe és jelentősége az ország termelőerejének fejlesztésében

Borcsenko, N.: A takarmánytermelés komplex tervezése

Szmetanyin, N.: Szakosítás és kooperáció a mezőgazdasági termelésben

Poletajev, P.: A környezetvédelmi tervezés tökéletesítéséről

A NOSZF 60. évfordulójára:

Mahkamov, K.: Szovjet-Tadzsikisztán gazdaságának és kultúrájának növekedése

Szagoján, G.: Az Örmény SZSZK vívmányai a szovjethatalom évei alatt

Tokarjev, Sz.: Türkménia évszázados útja

Blinov, L.: A mezőgazdasági beruházások hatékonyságának növeléséért

Lvascsenko, V.: Az agrártudomány elsőrendű feladatai

Ginzburg, Ja.: A mezőgazdasági normatív alapellátottságáról

Bokszerman, Ju.: A tüzelőanyag-szállítás hatékonyságnövelésének módjai

Glagoljeva, G.: Az időtényező szerepe a tudományos felfedezések és ellaborátumok gyakorlatba való átültetésében

Abramisvili, G.: Marketing — a big business filozófiája

Aptyekar, Sz.—Kovaljev, A.—Fjedjajev, P.: A fejlesztési alap és a tudományos technikai haladás meggyorsulása

Komkov, V.—Kunjavszkij, M.: A szövetségi köztársaság középtávú népgazdasági tervének gazdaságmatematikai modellje

Velikova, N.—Gorina, G.: A közszükségleti cikkek ára és minősége

Lazarjeva, Sz.: A jó minőség ösztönzői

Cimjek, A.: Az erdőgazdálkodás intenzitásának növelési tényezői

Vasziljev, Ju.—Komina, L.: A pénzügyi és hitelezési szankció szerepe az önálló elszámolásra kötelezett egységek hatékonyságnövelésében

Butko, N.: A fogyasztásicikk-termelés növelésének tartalékai

Kazanszkij, N.: A területi termelési komplexumok fejlesztéséről

Golovin, V.: A nem feketeföldi övezet aktuális problémái

economía y desarrollo

35. sz.

Dorticos, O.: A Külkereskedelmi Minisztérium XV. évfordulója

Perez, M. B.—Garcia del Portal, J.: A felsőfokú oktatás tervezése

Dumoulin, J.: A kubai gazdasági többlet kivonása és belső felhasználása 1904—1933

Ferrán Ovila, J.: A cukornádbetakarítási idővel való gazdálkodás

Mateo Tormes, M.: Történelmi jegyzetek július 26-ról

Kudrov, V. E.: A Szovjetunió és az Egyesült Államok közötti gazdasági verseny problémái

Herrera, B. S.: Feljegyzések az élelmezési válságról

36. sz.

Fidel Castro Ruz, a KKP első titkárának a KKP I. kongresszusán elhangzott beszámolójából: II.: A gazdasági fejlődés

Kuba Kommunista Pártjának programnyilatkozatáról: III., IV., V., VI., VII., VIII. pont

Az 1976—1980-ig tartó ötéves időszak legfontosabb célkitűzései

Határozat a gazdaság vezetési és tervezési rendszeréről

Határozat a politikai-igazgatási megosztásról

Határozat a népi hatalom szerveiről

Határozat az agrárkérdésről és a parasztsággal való kapcsolatokról

Határozat a káderek képzési, kiválasztási, elhelyezési, fejlesztési és továbbképzési politikájáról

Castro, R.: A Gazdaságvezetési Nemzeti Iskola tanévnyitója

Castro, R.: A Választási Megyei Bizottságok Országos Szemináriumának befejezése

Pelaez, G. R.: II. Országos Gyűlés a bér- és normarendezés ellenőrzéséről

37. sz.

Torras, J.: Az 1953. évi nemzetközi cukoregyezmény

Millares, M.: Állandó feladatunk az erőforrások felhasználásának optimizálása

Saenz, T. W.—Garcia Capote, E.: A nemzeti tudománypolitika technológiai vonatkozásai

Fedoszejev, P.: A fejlett szocializmus tapasztalatai és problémái

Agullar Monteverde, A.: Államosítás és állammonopolista kapitalizmus
Baez, J.: „Itaipu": a hangos kő
Gonzales Tapia, R.—Gonzales Cobas, J.: Kuba — a kereskedelmi hajózás fejlődése
Gonzalez Ferrer, Ch.: Alapelvek a mezőgazdasági tervezés gazdasági-matematikai modelljeinek rendszerezésére
Bernard, J. L.: Dél-Afrika: a másik imperializmus
Gonzalez Alonso, J.—Montero Cabrera, L. A.: Kutatáselemzési rendszerek alkalmazása a felsőfokú iskolákban

wirtschafts wissenschaft

1977. évi 10. sz.

Hess, P.: Az imperialista világrendszer ellentmondásainak az októberi forradalom és eredményei mellett jelentkező megnyilvánulási formái
Bartsch, H.—Radtke, R.: Az ésszerű szervezés gazdasági problémái a műszaki-kísérleti munkák eredményeinek gyakorlatba való átültetésénél
Paucke, H.—Streibel, G.: Az anyaggazdálkodás, a technológia és a környezetvédelem korrelációja
Stöbe, F.: Összefüggés a használati érték és az ár között, valamint néhány — ebből adódó — következtetés a tervszerű fogyasztóiár-képzés számára
Fiedler, G.—König, R.: A kritikai racionalizmus és a racionalitás dilemmája a polgári politikai gazdaságtanban
Baar, L.—Wilberg, W.: Gazdaságtörténeti konzultáció: A kapitalista termelési mód kialakulása, a polgári és az ipari forradalom, a kapitalista szabad verseny fejlődése
Graewe, W. D.: Nyersanyag-problematika az UNCTAD-konferenciákon
Keller, W.: A KGST-népgazdasági komplexumok szakosításának kérdései (Nemzetközi tanácskozás, Berlin, 1977. május 5)
Berten, B.: Üzemgazdasági folyamat sztochasztikus modellezése, optimalizálása (Szekcióülés a Wilhelm Pieck Egyetem tudományos napjainak keretében, Rostock, 1977. május 17—21)

gospodarka planowa

1977. évi 9. sz.

Szydlak, J.: A népgazdaság és az állam szerepének továbbfejlesztésében elért eredmények és feladatok
Holubicki, B.: A WOG (nagy gazdasági szervezetek) rendszerének modifikálása
Golinowski, K.: A nagy gazdasági szervezetek modifikált rendszere funkcionálásának problémái
Nyers, R.: A KGST többoldalú integrációs intézkedéseinek hatása a magyar népgazdaságra az 1976—80-as években
Prymow, I.: A bolgár mezőgazdaság a BKP XI. kongresszusa után
Kozinski, K.: A lengyel—nyugatnémet kapcsolatok jelene és jövője
Rurarz, Z.: Nehéz évek várnak a világgazdaságra?
Dembowski, J.: Az ásványi nyersanyagforrások újratermelése
Misiuna, W.: A mezőgazdasági dolgozók társadalombiztosításának problémái és megoldásuk módja
Bryx, M.: Az árprobléma a lakásépítésben
Baczykowski, A.: A vízgazdálkodás fejlesztésének kérdései Lengyelországban
Kulig, J.: Az „új gazdasági rend" és az ENSZ-prognózisok

REVUE ROUMAINE DES SCIENCES SOCIALES

1. sz.

Manescu, M.: Gazdasági kibernetika
Murgescu, C.: Gondolatok egy új világrend kérdéséről
Moisuc, C.: Egy új világgazdasági rend koncepciójáról
Mecu, C.—Dumitru, J.: Az államok közötti gazdasági kooperáció kiterjesztése mint egy új nemzetközi gazdasági rend kialakításának eszköze
Salapa, I.: A területi gazdasági struktúrák és a nemzetközi együttműködés
Horovitz, M.: A KGST-országok közötti kereskedelemben érvényes árak képzésének elméleti kérdései
Constantinescu, N. N.: Az ipari forradalom problémája Romániában

2. sz.

Manescu, M.: Románia a hetvenes években
Constantinescu, N. N.: A környezetvédelem — a bővített szocialista újratermelés objektív szükségszerűsége
Roman, V.: A külső környezet és a termelés. A termodinamikai és ökológiai egyensúlyhiány problémája
Olteanu, I.—Dootz, R.: Az egyensúly-kialakítási és -szabályozási folyamat társadalmi és emberi eleme

Moisuc, K.: Elképzelések a nemzetközi együttműködés és a termelésszakosítás fogalmáról
Horovitz, M.: A konstansok problémája a dinamikus gazdasági egyensúlyban
Iancu, A.: Gazdasági növekedés, környezet és összehangolásuk
Sica, Gh.: A Romániában 1974—1976-ban végrehajtott termelőiár-módosítások céljai és módszerei
Pop, N.—Anton, I.: Egy dinamikus szabályozási probléma: modell az exporttermékek versenyképességének elemzésére

POLITICKÁ EKONOMIE

1977. évi 8. sz.

Horská, Z.: A hosszú távú tervezés és prognózis
Mervart, J.: A hosszú távú célok kifejezése és megalapozása a népgazdasági tervekben
Kutil, J.—Seják, J.: A mezőgazdasági és élelmiszeripari hatékonyság értelmezéséről
Garaj, V.: Ökonometria mint a közgazdasági hipotézis ellenőrzésének eszköze
Klaus, V.—Rudlovčák, V.: A megtakarítások dinamikus modellje mint lehetséges alap a lakossági megtakarítások értékelésére Csehszlovákiában
Kapustin, E. I.: A tudományos-technikai forradalom és a termelési viszonyok továbbfejlesztése a fejlett szocialista társadalomban
Tikal, S.: A szektorális gazdaságpolitikák koordinációjának folyamata az európai közösségekben
Večer, J.: A cseh közgazdászok és a protekcionizmus a 19. sz. második felében és a 20. sz. elején

1977. évi 9. sz.

Hrnčiř, M.: A tervgazdaság és a külső környezet
Kalinová, L.: Néhány kérdés a munkaerőszakképzettség kutatásáról Csehszlovákiában
Pastrňák, I.: A társadalmi termék kategóriájának elméleti meghatározásáról
Dolejši, B.—Drozen, F.: A családi költségvetésről
Machová, D.: A nemzetközi termelési viszonyok mint közgazdasági kategória
Dolejši, B.: Új tudományág születésének vitájához
Kasalický, V.: Párbeszéd az építési és építészeti kutatások orientációjáról
Vraný, J.: A proletáriátus fogalma és Marx politikai gazdaságtanának kiinduló pontjai
Stanko, J.: Életszínvonal vagy jólét?
Texler, J.: A munkanélküliség és sajátosságai a fejlődő országokban

The ECONOMIC JOURNAL

1977. évi júniusi szám

Scott, N. FG.: A diszkontláb-próba rátája és változások az alapszintű jövedelemben az Egyesült Királyságban
Feece, D. J.: A multinacionális vállalatok technológia-transzferje: a műszaki know-how átadásának forrásköltsége
Petith, H. C.: Az európai integráció és a terms of trade
Smith, M. A. M.: Tőkefelhalmozás a nyitott kétszektorú gazdaságban
Solomon, R. F.—Forsyth, D. J.: A tőke helyettesítése munkával a külgazdasági szektorban: néhány további bizonyíték
Greer, D. F.—Rhoades, S. A.: A tartalék munkaerőhipotézis tesztje
Kay, J. A.: Az infláció számbavétele

1977. évi szeptemberi szám

Adams, W. J.—Yellen, J. K.: Mitől hasznothajtó a hirdetés?
Barlow, R.: A GNP-összehasonlítások alternatív módszereinek tesztje
Muellbauer, J.: A háztartásösszetétel-hatások és a gyermekek költsége Barten-féle modelljének kipróbálása
Jones, D. C.—Backus, D. K.: Brit termelőszövetkezetek a lábbeli-iparban: a finanszírozás elméletének egy empirikus értékelése
Morawetz, D.: Jövedelemeloszlás és a boldogság saját értékelése: tapasztalati bizonyítékok
Cassing, J. Nemzetközi kereskedelem a kereskedelembe nem kerülő javak szektorában meglevő tiszta monopólium megléte esetén
Beenstock, M.: A közvetlen nemzetközi beruházásokkal szembeni politikák: egy neoklasszikus újraértékelés
Brown, B. B.: Valutakorlátozások: következményeik a tárcabefektetésekkel való gazdálkodás szempontjából

ОРГАН СОВЕТА ПО ЭКОНОМИЧЕСКИМ НАУКАМ
ВЕНГЕРСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК

СОДЕРЖАНИЕ

Дьёрдь Лазар — Релколлегии журнала «Кэзгаздашаги Семле» 1
25-ый год на службе экономических наук 4
Бела Чикош-Надь — Десять лет венгерской реформе хозяйственного управления 10
Аладар Шипош — Великая Октябрьская Социалистическая Революция и венгерское хозяйство 16
Режэ Ньерш — Взаимосвязь между экономикой и политикой в социалистическом строительстве 27
Эдэн Барла-Сабо — Развитие взглядов Ленина об экономической политике переходного этапа 33
Миклош Томпа — Затраты и калькуляция 39
Имре Винце — Вопросы, связанные с содержанием многосторонности, переводимости и конвертируемости, а также условия их осуществления в СЭВ 51
Бела Сабо — О сотрудничестве стран-членов СЭВ в области прогнозироваия 69

ОБЗОР

Развитие деятельности сельскохозяйственных и торговых организаций в области пищевкусовой промышленности *(Шандор Балог)* 79

НАУЧНАЯ ИНФОРМАЦИЯ

5-ый всемирный конгресс экономистов *(Режэ Ньерш — Тибор Эрдэш)* 89
Кооперативы и изменяющийся мир. 44-ый международный семинар Международной ассоциации кооперативов в Будапеште *(Петер Вандор)* 94
Консультация экспертов ФАО о моделях и опыте сельскохозяйственных кооперативов и прочих сельских организаций *(Ласло Надь)* 100

ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ 104

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Дж. К. Голбрэйт «Деньги. Откуда они взялись и чего они достигли? (История денег)» *(Сильвия Сегё)* 114
Д—р. Бенце Адорьян «Вычислительная техника вчера, сегодня, завтра» *(Эржебет Новаки)* 118
Резюме статей на русском и английском языках 120
ИЗ СОДЕРЖАНИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ 125

Főszerkesztő: *Zsarnóczai Sándor*
Szerkesztőségi titkár: *Hidas Bertalanné*
Olvasószerkesztő: *Kovács Lajos*
Rovatvezetők: *Balázsy Sándor*
Gábor R. István
Molnár Ferenc
Sinkovics Alfréd
Szabó Katalin
Vági Ferencné
Tördelőszerkesztő: *Bánhalmi Andrea*

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

2

A tartalomból

BALÁZSY SÁNDOR:
A keresetszabályozás „megoldhatatlan" dilemmája

LŐKKÖS JÁNOS:
A keresetszabályozás néhány problémája és a továbbfejlesztés lehetőségei

CHIKÁN ATTILA:
A vállalati készletgazdálkodás időszerű problémái

ERDŐS TIBOR:
Profitnagyság a mai kapitalizmusban

XXV. évfolyam

1978. február

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztő bizottság tagjai:
AUGUSTINOVICS MÁRIA, BOGNÁR JÓZSEF, CSIKÓS-NAGY BÉLA, CSIZMADIA ERNŐ, ERDŐS PÉTER, FALUSNÉ SZIKRA KATALIN, FEKETE FERENC, GANCZER SÁNDOR, HETÉNYI ISTVÁN, HORVÁTH LÁSZLÓ, HUSZÁR ISTVÁN, KAPLÁR JÓZSEF, KESERŰ JÁNOSNÉ, KORNAI JÁNOS, MEGYERI ENDRE, NAGY TAMÁS, NYERS REZSŐ (elnök), SIPOS ALADÁR, SZABÓ KÁLMÁN, SZAMUELY LÁSZLÓ, VINCZE IMRE, ZSARNÓCZAI SÁNDOR (főszerkesztő)

TARTALOM

Hetényi István: A szocialista tervgazdasági rendszer tapasztalatai és a gazdaságirányítási rendszer tökéletesítésének további feladatai 129
Gyenis János: Lenin szövetkezeti elveinek érvényesülése a szocialista szövetkezeti mozgalomban 135
Hoós János: A gazdasági szerkezet továbbfejlesztésének egyes kérdései 140
Nyilas József: Az 1974—75. évi tőkés világgazdasági válság hatása a tőkésországok közötti erőviszonyokra 145
Balázsy Sándor: A keresetszabályozás „megoldhatatlan" dilemmája 154
Lőkkös János: A keresetszabályozás néhány problémája és a továbbfejlesztés lehetőségei 174
Chikán Attila: A vállalati készletgazdálkodás időszerű problémái 188
Erdős Tibor: Profitnagyság a mai kapitalizmusban 204

TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ

A vállalati keresetszabályozás kérdései és tükröződésük a Közgazdasági Szemlében (Szeged, 1977. november 29.) *(Gábor R. István)* 218
Az imperializmus lenini elmélete és a jelenkor 229

FOLYÓIRATSZEMLE 236

A párt agrárpolitikája — I. I. Konnyik: A szocializmus gazdasági törvényei a pénz- és hitelszférában — W. Wilczynski: A vállalat elmélete és a mikroökonómiai számítás a szocialista gazdaságban — Fennmaradhat-e Japánban az egész életre szóló munkaviszony hagyományos rendszere?

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Donáth Ferenc: Reform és forradalom *(Enyedi György)* 242
Kádár Béla: Latin-Amerika növekedési dilemmái *(Becsky György)* 246

A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata 248
KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL 254

E SZÁM SZERZŐI:
Balázsy Sándor, a Gazdaságkutató Intézet főmunkatársa, a Közgazdasági Szemle rovatvezetője; **dr. Becsky György** kandidátus, az MTA Közgazdasági Információs Csoportjának főmunkatársa; **dr. Chikán Attila,** a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem adjunktusa; **dr. Enyedi György,** a földrajztudományok doktora, az MTA Földrajztudományi Kutatóintézetének tudományos tanácsadója; **dr. Erdős Tibor,** a közgazdaságtudományok doktora, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tanácsadója; **Gábor R. István,** a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem adjunktusa, a Közgazdasági Szemle rovatvezetője; **Gyenis János,** az MSZMP Politikai Főiskolájának munkatársa; **dr. Hetényi István,** az Országos Tervhivatal államtitkára; **dr. Hoós János,** a közgazdaságtudományok doktora, az MSZMP KB osztályvezető-helyettese; **dr. Lőkkös János** kandidátus, az Országos Tervhivatal főosztályvezető-helyettese; **dr. Nyilas József,** a közgazdaságtudományok doktora, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tanszékvezető egyetemi tanára.

HETÉNYI ISTVÁN:

A szocialista tervgazdasági rendszer tapasztalatai és a gazdaságirányítási rendszer tökéletesítésének további feladatai*

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom eredményeként a szocializmus és ennek keretében a szocialista tervgazdaság gyakorlati valósággá vált. A szocializmus és a tervgazdaság gondolatát Marx és Engels a társadalmi fejlődés törvényeiből vezette le, és ezt szorosan összekapcsolták az emberiség fejlődésének nagy ugrásával a szükségszerűség birodalmából a szabadságéba, ahol a spontánul ható gazdasági törvények uralmát a tudományos felismerésekre és a társadalom döntő többsége érdekeinek érvényesítésére támaszkodó tudatos irányítás váltja fel.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme eredményeképpen megszületett a világ első szocialista állama: a Szovjetunió. A szocializmus a forradalom óta eltelt 60 év alatt nemcsak nemzeti keretekben érvényesülő társadalmi rendszerré, hanem világrendszerré vált.

A szocialista tervgazdaság Marx, Engels és Lenin elméleti eredményeire és a szocialista államok gyakorlatára támaszkodva 60 év alatt számos általánosítható tapasztalatra tett szert.

Amikor a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 60. évfordulóján a tervgazdaság és a gazdaságirányítás szemszögéből értékeljük a tapasztalatokat, akkor ez az értékelés hazánkban egybekapcsolódik a tervgazdálkodás bevezetése 30 éves évfordulójáról való megemlékezéssel is. A magyar tervgazdálkodás megszületését nagyban megkönnyítette és meggyorsította a szovjet gazdaság 1947-ig eltelt 30 éves gyakorlatából merített közvetett tapasztalat.

Az elmúlt 30 év a szocializmus fejlődésének olyan nagy jelentőségű, új szakaszát is jelenti, amelyben a szocialista tervgazdaság a szocialista világrendszer kialakulása nyomán a korábbitól eltérő, lényegesen új jegyekkel is gazdagodott.

A szocialista tervgazdaság története annak a törekvésnek a története is, hogy a szocialista társadalmi célok megvalósításához maximálisan kihasználjuk a szocialista gazdálkodásnak a kapitalista gazdasághoz

* A Magyar Tudományos Akadémia, az MSZMP Párttörténeti Intézete, az MSZMP Politikai Főiskolája és az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete 1977. október 26—27-én a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 60. évfordulója alkalmából tudományos ülést tartott. A közgazdasági szekció ülésén elhangzott előadások közlését folytatva most *Hetényi István, Gyenis János, Hoós János* és *Nyilas József* korreferátumait közöljük. A korreferátumokat követő vitában felszólaltak: Révész Gábor, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének főmunkatársa; Zsarnóczai Sándor egyetemi tanár, a Közgazdasági Szemle főszerkesztője; Nagy Tamás, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének igazgatóhelyettese; Grolmusz Vince, az MTA Tudományszervezési Csoportjának főmunkatársa.

képest kedvezőbb lehetőségeit. A tervgazdaság: tehát a tervezés, a tervszerű szabályozás és szocialista szervezetek kialakítása a termelőerők gyors és harmonikus fejlesztése érdekében folyamatosan kereste azokat a gyakorlati módszereket, amelyekkel a termelőerők és a termelési viszonyok maximális összhangja a szocialista fejlődés minden korszakában és helyzetében biztosítható. Ez a törekvés mindenkor szorosan összefüggött a közgazdasági és egyéb tudományos eredmények alkotó alkalmazásával a társadalom többsége érdekében, és ennek révén a gazdaságirányítás tudatosságának állandó javításával. Ugyanakkor nem becsülhető le a gazdaságirányítás során szerzett tapasztalatoknak a szocialista közgazdaságtudomány fejlesztésében betöltött szerepe sem.

Amikor a szocialista tervgazdaság tapasztalatairól beszélünk, akkor valamennyi szocialista ország tapasztalatáról van szó, de kétségtelen, hogy az alapvető tapasztalatokat mindmáig a szovjet gazdaság szolgáltatta és szolgáltatja. Ez nem abból ered, mintha a szovjet közgazdászok vagy tervezők kivételezett helyzetben lennének, hanem abból, hogy a Szovjetunió rendelkezik a legtöbb és legkorábbi tapasztalattal, másfelől a szovjet gazdaság méretei és sokoldalúsága, fejlődésének nagy íve kivételesen sokrétű tapasztalat kialakítását tette lehetővé.

A Szovjetunióban — ahol először építették ki a tervgazdaság ténylegesen működő rendszerét — a tervezés és irányítás számos általános vonása alakult ki. Ezek tudatos felismerése azért fontos, mert az általános mindig együtt jelentkezik a szovjet körülményeknek megfelelő specifikus vonásokkal. Az általános vonások jó része ma már magától értetődőnek tűnik. Ha tanulmányozzuk a szovjet tervgazdaság történetét, akkor jobban értékelhető, hogy milyen bátor elméleti munka és gyakorlati próbálkozások nyomán alakult ki a tervgazdaság működő rendszere. Ismert például, hogy a klasszikusok a szocialista gazdaságot nagymértékben a kommunista gazdaságéhoz hasonlónak gondolták el (a szocialista és a kommunista elosztási elv különbségétől eltekintve). Lenin forradalmi újítása nyomán jött létre az az irányítási rendszer, amely a tervirányítás, az áru- és pénzviszonyok egybekapcsolódására épül. Olyan, ma már természetesnek tűnő kategória, mint például az önálló elszámolás, ugyancsak a szovjet tapasztalat eredményeként lett általános.

A szocialista tervgazdaság és a népgazdasági tervezés számos általános módszertani elvét is Lenin foglalta össze. A lenini elvekből kiemelkedők:

— A szocialista népgazdaság terve nem egyszerűen a racionális viselkedéstől követelt tudatosságot testesíti meg, hanem olyan állami terv, amely a döntő irányok és feladatok kötelező jellegű megállapítását jelenti, és a terv szerves részei azok a végrehajtási módszerek, amelyek e feladatok megvalósítására irányítják és szervezik a dolgozó tömegek munkáját.

— A népgazdasági terv a párt és a kormány által kidolgozott gazdaságfejlesztési program, amelynek megvalósítását össze kell kapcsolni a gazdasági szervezetek és egyének kezdeményezésével, felelősségével és érdekeltségével.

— A népgazdasági terv az egyes ágazatok távlati fejlesztési irányai mellett kijelöli a gazdasági munkának az adott időszakra vonatkozó konkrét feladatait is, ezért a tervezés rendszerében a közeli és távoli

feladatok megfelelő politikai mérlegelés alapján kerülnek megállapításra.

A szovjet tervgazdaság egy sor általános érvényű módszertani tapasztalattal is szolgált, mint például a mérlegek, a normák, normatívák rendszere.

Az általános érvényű lenini tézisek természetszerűleg nem alakították ki a tervezés és irányítás minden helyzetre érvényes arculatát. A Szovjetunió és a többi szocialista ország gyakorlata egyre sokrétűbben igazodik mindenkori társadalmi-gazdasági adottságaihoz, s újabb és újabb általánosítható tanulsággal szolgál. A tervezés és irányítás formái változatosak lettek, függően a gazdaság fejlettségi szintjétől, erőforrásainak jellemzőitől, a világgazdasági körülményektől és mindenekelőtt az adott ország előtt álló politikai, gazdaságpolitikai feladatoktól, felfogásoktól. Ily módon ma a tervgazdasági tapasztalatok nem egy ország tapasztalatainak elterjesztésére szorítkoznak, hanem minden ország legjobb tapasztalatával gazdagítani lehet az egész szocialista közösséget, és az egyes országokat gazdagítják az egész közösség tapasztalatai.

Nemzetközi tapasztalattá természetesen csak az válhat, ami nemzeti tapasztalatként tudatosult. De, hogy ebből mi válhat nemzetközivé, azt nem döntheti el a nemzeti tapasztalat megszerzője. A tapasztalatok nem exportálhatók, csak importálhatók. Ebből következően az átvevő ország viseli a felelősséget azért, hogy valóban nemzetközileg hasznosítható tapasztalatot vesz-e át, s hogy saját adottságaival összhangban alkalmazza-e azokat.

A korlátozott idő miatt a továbbiakban csak néhány kérdést emelek ki.

Az első kérdés *a terv* és *a piac*, illetve *a terv* és *az áru-* és *pénzviszonyok kapcsolata a tervgazdaságban.* E kapcsolat jellege azóta vitatott, amióta elismertté vált, hogy a szocializmusban létezik áru- és pénzviszony. Gyakorlati tapasztalatokra támaszkodva és a szocialista országok tervezési, irányítási tapasztalatait áttekintve úgy vélem, hogy az időszerű kérdés nem a terv vagy áru- és pénzviszonyok kizáró ellentétpárként való vitatása, hanem az, hogy mi legyen a szerepe a központi tervnek, illetve a pénz- és áruviszonyokra alapozott csoport és egyéni döntéseknek ahhoz, hogy a szocialista gazdaság fejlesztése tudatosabb és egyben hatékonyabb legyen. A tudatosságot és hatékonyságot nem azért említem külön, mintha a kettő egymást kizáróan különülne el, hanem éppen azért, hogy egymást erősítő tényezőként számoljunk velük.

Történelmi tapasztalat, hogy a szocialista tervgazdaság nem működhet absztrakt, központi akarat passzív egyszerű függvényeként, hanem a szocializmus alapvonásaként megjelenő ösztönzés és érdekeltség megköveteli, hogy a döntések és cselekedetek, továbbá a jogok és a felelősségek részben decentralizáltak legyenek. Ilyen körülmények között a tudatosság a társadalmi viszonyokkal számolva a hatékony cselekvéshez a decentralizált döntések széles körét igényli.

Magyarország különösen sok és értékes tapasztalatot szerzett arról, hogyan lehet a tervet, valamint az áru- és pénzviszonyokat egybekapcsolni. Nem elvtelen kompromisszumként, hanem a probléma felismeréseként alakult ki az a véleményünk, hogy a tervezés, valamint az áru- és pénzviszonyok szerepének egyidejű erősítése nemcsak hogy nem ellent-

mondó követelmény, hanem a gazdaságfejlesztés nélkülözhetetlen vonala, mert a mai szocialista gazdaság mindkét követelmény számára elég széles pályát nyit.

Ismeretes, hogy a gazdasági folyamatok egyre bonyolultabb összefonódása, idő- és ráfordításigényük gyors növekedése, továbbá a társadalmi folyamatok gazdasági alátámasztásának fokozódó igénye tendenciaszerűen erősíti a központi előrelátás, mérlegelés és összehangolás igényét. A tervezés bővülő tapasztalatai egyidejűleg erősítik a tudatos irányításnak a lehetőségét. A központi tervezés erősítése ezért fő vonala marad a gazdaságirányításnak. Hangsúlyozni kell, hogy itt nem a tervezés extenzívnek nevezhető szerepe nő. A központi tervezés annál tudatosabb és eredményesebb, minél inkább az összfolyamat tudatos irányítását segíti, a valóban központi problémák megoldására irányul. Ezen a harcmezőn kell győzelmeket elérnie. Másfelől éppen a műszaki és gazdasági folyamatok rendkívül bonyolulttá válása, ezzel együtt az a felismerés, hogy a hatékony termelés elengedhetetlen feltétele a termelésre ható tényezők (tudás, eszköz, munka, piac, szervezettség) teljesebb összehangolása a termelési folyamatban, azt is megköveteli, hogy növekedjék a termelő szervezetek döntéseinek szerepe. A központi tervezés ezért nem merülhet ki a központi direkt döntésekben, hanem fokozódik a felelőssége abban, hogy a decentralizált döntések racionális feltételeit, ösztönzőit erősítse, közérdekű korlátait egyértelművé tegye, miközben a politika minden módon segíti a dinamikus, felelősséget vállaló gazdasági cselekvést a gazdaság minden pontján.

Engedjenek meg itt egy olyan megjegyzést, amelyről tudományos könyvekben keveset olvastam, de amellyel KGST-beli kollégáim mélyen egyetértenek. Ez pedig az, hogy a jó mechanizmus maximális eredménye az, ha a vezetésre és munkára képes emberek teljesítményük legjavának nyújtására lehetőséget, zöld utat ad. A rossz mechanizmusnak nem az a baja, hogy egyes rossz döntésekre vezet, hanem az, hogy gátolja a jó munkát, s ezzel kihasználatlanul hagyja a legfőbb termelőerőt: az embert, annak a megszerzett és kifejleszthető képességeit. Ha a személyi tényező szerepét helyesen értékeljük, akkor nagyon sok felesleges vitától kímélhetjük meg magunkat arról, hogy egy-egy tervezési módszer vagy szabályozás jó-e, vagy — ahogy néha helytelenül felvetik — „önmagában" eléri-e a kívánt eredményt.

A szocialista gazdaság irányításának vannak kellően meg nem oldott problémák általánosításából levonható tapasztalatai is. Ezek mindenképpen a szocialista közösség súlyponti feladatai a tervezés és irányítás fejlesztésében. Áttekintve a szocialista országok ilyen irányú újabb törekvéseit, a mechanizmus már érintett általános kérdései mellett — a teljesség igénye nélkül — a következőket emelem ki:

— A tervezés társadalmi jellegének erősítése. A tervezés a szocializmus egész történetében a szocialista társadalmi célok szolgálatában állt. De újszerű a tervezés aktív szerepe a társadalmi kérdések megoldásában annyiban, hogy a számos társadalmi probléma felismeréséhez és megoldásának mérlegeléséhez a politikai szervek egyre inkább a tervezőmunkát tekintik a fő támasznak. A hatalmi, politikai és jogi eszközökkel végrehajtható nagy változások után ugyanis számos (bár nem minden) társadalmi-politikai lépés növekvő gazdasági követelményekkel

és következményekkel jár. A társadalmi aspektus erősödése nemcsak az életszínvonalhoz kapcsolódó kérdésekben figyelhető meg, hanem erősödő mértékben az ember mint termelőerő fejlesztéséhez kapcsolódik, kezdve az oktatási rendszertől, folytatva az üzemi demokrácián, egészen az ösztönzés számos kérdéséig.

— Korunk alapvető jelensége a tudományos-műszaki haladás meggyorsulása és közvetlen termelőerővé válása. A tervezés és irányítás égető feladatává vált egyfelől a tudományos potenciál tervszerű fejlesztése, célratörő irányítása, másfelől a hazai, de hazánk körülményei között még inkább a külföldi tudományos-műszaki eredmények gyakorlatba való bevezetésének gyorsítása. Általános irányzat az újratermelési funkciók korábbi merev szétdaraboltságának megszüntetése: a tudomány, a fejlesztés, a termelés és az értékesítés szorosabb összekapcsolása szervezeti és szabályozási módszerekkel. További rokon irányzat az — és nem csak a tudományos-technikai vonatkozásokra érvényes —, hogy a tervezés és irányítás a túlzottan hatósági szemléletű tagoltsággal szemben problémaorientáltabb, komplexebb legyen. Tehát egész láncolatában, a kutatástól, a fejlesztéstől kezdve az értékesítésig, az eredményt és az összes költséget, a kooperációt stb. előre tudatosan hangolja össze, és segítse a fennakadásoktól mentes, zavartalan megvalósítást.

— Igen nagy jelentőségűnek tartom, hogy a tervezés és irányítás technikájának fejlesztése mellett lényegesen javuljon a gazdasági kérdésekre irányuló propaganda, a gazdasági ismeretek fejlesztése és általában az ez irányú tudati tényezők befolyásolása. Az újszerű közgazdasági problémák — táplálkozzanak akár társadalmi, világgazdasági vagy tudományos forrásokból — új szemléletet követelnek az egész társadalomtól. A tervezés és irányítás mozgósító ereje, a társadalmi cselekvés tudatossága a társadalomtudományi műveltség szélesítése nélkül csak elégtelen lehet.

— Erősíteni kell a szocialista országok szakembereinek együttműködését a tervezés és irányítás megszervezésében abból kiindulva, hogy az jobban szolgálja a kormányzati döntések előkészítését. Talán profánul hangzik, ha úgy fogalmazok: itt az ideje a tervezés és irányítás e célra irányított tudatos tervezésének és irányításának. Ezt nagymértékben segítheti a rendszerszemlélet bevitele és alkalmazása a tervezés és irányítás kérdéseire. Szeretném hangsúlyozni: nem azzal a szándékkal vetem fel ezt a kérdést, mintha a rendszerszemléletű szervezést a matematikai közgazdasági modellek és számítógépek egy szupercentralizáló, szuperoptimalizáló irányítás csírájának tekinteném. Az azonban nem tagadható, hogy a tervezés és irányítás, illetve a döntéselőkészítés egyes esetekben primitívebb, mint a legelavultabb gyár.

Végül röviden hadd érintsek néhány nemzetközi aspektust. Ma már a szocialista országok együttműködése 30 éves múltra tekint vissza. Így a szocialista világrendszer működéséről, tervezéséről és irányításáról is számos tapasztalatunk van. Ezek a tapasztalatok rendszeresen nemzetközi általánosításra kerülnek mint nemzeti tapasztalatok, mivel a KGST-ben folyó közös munkának ez szerves része. A nemzeti és nemzetközi mechanizmusok különbsége, a központi és együttes megoldások közti lényeges különbség, a nemzetek felettiség vagy nemzeti érdekek egyezte-

tése s más alapvető kérdések tisztázása megalapozta a nemzetközi együttműködés fejlődését. Egyes vonatkozások nem kellő tisztázása és nem elég gyakorlatias kidolgozása azonban gátolja e téren is a gyorsabb kibontakozást.

Az utóbbi időben szervezettebb lett a nemzeti tapasztalatok rendszeres együttes áttekintése is. E kérdések szerepelnek kétoldalú találkozókon, külön konzultáló csoport működik a KGST Tervezési Együttműködési Bizottságában, növekszik az ilyen irányú tudományos tanácskozások száma, sőt közös kutatások is folynak. Hogy a nemzeti tapasztalatok általánosítását mégis hiányosnak tartom, annak fő okát abban látom, hogy a KGST-országoknak szélesebb értelmű gazdaságpolitikai tapasztalatcseréje és egyeztetése még kezdetleges. Néhány termelési ág perspektívájának a KGST célprogramokban való együttes tüzetes megvizsgálásán kívül az ilyen irányú munka inkább a jelenségek, módszerek megismerésére szorítkozik, de nélkülözi a gazdaságpolitika számos olyan alapkérdésének érdemi konzultációját, amelyek valójában a hasonló vagy eltérő tervezési és irányítási megoldásokat szülik az egyes KGST-országokban.

Befejezésül hangsúlyozni szeretném: ma már a szocialista világrendszer olyan széles körű tapasztalatokkal rendelkezik, hogy minden ország tud saját tapasztalataiból okulást nyújtani más országoknak. A Magyarországon alkalmazott újszerű kísérletek, megoldások is valamennyi szocialista ország számára rendelkezésre állnak.

A Nagy Október nemcsak a Szovjetunió népeinek nemzeti ügye, hanem igazi nemzetközi forradalom, a világ forradalmi folyamatainak nagy kezdete. E nemzetköziség tovább él és hat az egyes nemzetek életében, szocialista fejlődésében, s a nemzetek hozzájárulása egyre gazdagabbá teszi azt. Különösen értékesek számunkra azok a tapasztalatok, amelyeket a Szovjetunió, a tervgazdaság első országa szerzett és szerez, ezek folyamatos felhasználása fejlődésünk állandó erőforrása.

Uncovsky, L.:

VÁLLALATI MODELLEK

A nemzetközileg is jól ismert szerző könyvében áttekintést ad a szocialista vállalat tevékenységével kapcsolatos matematikai modellekről; az egyes feladatkörök és az egész vállalati tevékenység modellezéséről.

A mű alapvetően rendszerszemléleti megközelítésű, minthogy — a szerző szerint — a modern vállalatok bonyolult felépítését, szerkezetét, a vállalaton belüli és a vállalatok egymás közötti, valamint a vállalatok s a központi szervek közti kapcsolatokat olyan egységes rendszernek tekinthetjük, amely a rendszerelmélet és az irányítástudomány eszközeivel, eljárásaival pontosan és gyakorlati következtetések levonására alkalmas módon leírható.

Uncovsky könyve olvasmányosan és kerülve minden felesleges matematikai apparátus használatát tárgyalja mindazt az ismeretanyagot, amely ma a szakirodalomban rendelkezésre áll a vállalati tevékenységek egzakt modellezését illetően. A könyv erénye, hogy nem csupán elvont, elméleti szinten tárgyalja a vállalatokkal kapcsolatos modelleket, hanem szervesen beépíti a modellekbe a szocialista vállalatok gyakorlatát, és tekintetbe veszi a tárgyalt ismeretanyag felhasználhatóságát is.

391 l., kötve 60,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

GYENIS JÁNOS:

Lenin szövetkezeti elveinek érvényesülése a szocialista szövetkezeti mozgalomban

Amikor a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 60. évfordulóját ünnepelve, e forradalomnak és következményeinek a tanulságait elemezzük, akkor *ideológiailag elkerülhetetlen, politikailag nagyon időszerű, gyakorlatilag pedig feltétlenül hasznos,* ha megemlékezéseink során a szocialista forradalomban és a kommunista építésben érvényesülő *általános, különös és sajátos törvényszerűségek dialektikus egységének, elválaszthatatlan kapcsolatrendszerének a jelentőségét* hangsúlyozzuk.

A lenini szövetkezeti elvek — amelyek Marx és Engels szövetkezetekkel kapcsolatos nézetein alapulnak — lényegi vonásaikat tekintve ma is nagyon időszerűek, s nemzetközi érvényük vitathatatlan.

A lenini szövetkezeti elvekkel kapcsolatos marxista—leninista szövetkezeti elméletből — a teljesség igénye nélkül és csak igen vázlatosan — *négy általános érvényű tételt* szeretnék megemlíteni:

— *először* a szövetkezeti mozgalom helyét és szerepét a társadalom fejlődésében;

— *másodszor* a szövetkezet mint társadalmi-gazdasági szervezet társadalmi meghatározottságának, tartalmának, jellegének a kérdését;

— *harmadszor* a szövetkezetek szerepét a szocializmus alapjainak lerakásában;

— *negyedszer* pedig a szocialista szövetkezetszervezés módszerének engelsi-lenini alapelveit.

1. Ami az első kérdést illeti, éppen a Nagy Októberi Szocialista Forradalom jellege és eredménye, a Szovjetunióban és a többi szocialista országban végbement forradalmi átalakulások gyakorlata ad végleges választ arra a kérdésre, *hogy milyen szerepet játszhat a szövetkezeti mozgalom* a társadalmi fejlődésben. Marx, Engels és Lenin, a szövetkezeti mozgalom jellegéről és társadalmi szerepéről vitatkozva, kezdetben a szövetkezeti utópistákkal, majd a munkásmozgalom reformista és opportunista áramlataiban jelentkező ún. szövetkezeti szocialistákkal szemben állandóan hangoztatták, hogy: a szövetkezeti mozgalom — bármilyen hasznos és pozitív eredményeket mutat fel kapitalista viszonyok között — *nem játszhat döntő szerepet a kapitalista társadalom megváltoztatásában.* A történelem — először a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelmével — bizonyította be azt, amit *Marx* már 1864-ben *„A Nemzetközi Munkásszövetség Alapító Üzenetében"* kifejtett, hogy a szövetkezeteknek, mint nagy társadalmi kísérleteknek az értékét ugyan nem lehet túlbecsülni, de e mozgalmak nem pótolhatják az osztályhar-

cot, a forradalmat, a szövetkezés a kapitalizmusban nem oldhatja meg a munkásosztály problémáit, s szövetkezeti úton nem lehet eljutni a szocializmushoz.[1]

A marxizmus—leninizmus szövetkezeti elméletében jelentős helyet foglal el a szövetkezeti mozgalommal kapcsolatos reformista ideológiák elleni harc. *E harc tanulságainak elemzése, az ezzel kapcsolatos elméleti tételek napirenden tartása, illetve további elmélettörténeti kutatások szorgalmazása ma is időszerű.* Nem egy fejlődő országban, de a fejlett tőkésországokban is megalapozatlan illúziók kapcsolódnak még ma is a szövetkezeti mozgalmakhoz, s virágoznak a szövetkezetek társadalmi szerepét helytelenül megítélő, szocialista mezbe öltöztetett reformista ideológiák és polgári elméletek.

2. Ma is nagy jelentőségű és általános érvényű *a szövetkezetek társadalmi meghatározottságának lenini megítélése.* A híres tétel, amelyet *Lenin* úgy fogalmazott meg, hogy „a tőkésállam viszonyai között a szövetkezet kollektív kapitalista intézmény"[2] ma, az állami monopolkapitalizmusban is érvényes. Bebizonyosodott, *hogy nem a szövetkezeti mozgalom alakítja át a kapitalizmust, hanem a kapitalizmus alap és felépítményi rendszere formálja át a szövetkezeteket saját képére és hasonlatosságára.* A tőkés társadalmi-gazdasági formációban a szövetkezetek beleintegrálódnak ebbe a rendszerbe, s e rendszer specifikus törvényei motiválják működésüket és fejlődésüket.

Mikor és mitől válnak a szövetkezetek szocialista szervezetekké? Erre a kérdésre is *Lenin* általános érvényű tételei, s azóta már a szocializmus építésében szerzett gyakorlati tapasztalatok adják meg a választ, nevezetesen: a szocialista forradalom győzelme formálja át szocialista jellegűvé a szövetkezeteket, amikor is az államhatalmat a munkásosztály veszi a kezébe, amikor a döntő termelési eszközök állami, össznépi tulajdonba kerülnek, amikor a proletárdiktatúra gazdaságszervező és gazdaságirányító funkciója a szövetkezeti rendszert a szocialista tervgazdaságba integrálja, amikor a szocialista állam tudatos hatalmi, hatósági, igazgatási, gazdaságszervező és gazdaságirányító tevékenysége a társadalmi érdeket hatékonyan és eredményesen közvetíti a szövetkezetekhez.[3] Bebizonyosodott — először éppen a Nagy Októberi Szocialista Forradalom nyomán a Szovjetunióban, majd a többi szocialista országban is —, hogy a szocialista forradalom győzelme után részben *a kapitalizmustól örökölt* és a szocialista erők által demokratizált, részben *az újonnan szervezett* szövetkezeteket hatékonyan lehet a szocialista társadalmi-gazdasági átalakulás szolgálatába állítani.

Lenin már 1918-ban, s ezután is, különösen az új gazdaságpolitika (NEP) kialakítása során, több írásában és beszédében hangsúlyozta a kapitalizmustól örökölt szövetkezetek (elsősorban fogyasztási, kereskedelmi szövetkezetek) nagy jelentőségét a szocialista átalakulásban. Mint ahogy például a munkásszövetkezetek meghatalmazottainak 1918. november 26-i ülésén mondotta: „A szövetkezet óriási kulturális örökség, amelyet meg kell becsülnünk és fel kell használnunk."[4]

[1] Marx—Engels Művei. 16. kötet. Budapest, 1964. 9—10. l.
[2] Lenin Válogatott Művei, III. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1967. 461. l.
[3] Vö. Lenin: A szövetkezetekről. Válogatott Művei, III. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1967. 462. l.
[4] Lenin: A szövetkezetekről című gyűjteményes kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1959. 47. l.

3. Általános érvényű marxista-leninista tétel az is, amit már *Engels* 1894-ben *„A parasztkérdés Franciaországban és Németországban"* című tanulmányában kifejtett, s *Lenin* a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme időszakának orosz viszonyaira alkalmazott, *hogy a kisárutermelők szocialista útra vezetésében döntő eszköz a szocialista szövetkezeti mozgalom.* Ez eddig elsősorban *mint a parasztkérdés része, mint a munkás-paraszt szövetség kérdése merült fel* a munkásosztály forradalmi elméletében. *Engels* eredeti szövetkezeti programját a *Lenin* vezette bolsevikok az akkori oroszországi viszonyokra alkalmazva annyiban módosították, hogy a nagybirtokok azonnali szövetkezeti átalakítása helyett kiosztották e nagybirtokok földjét a parasztoknak egyéni művelésre. *A szövetkezeti kérdést tehát alárendelték akkor* — helyesen — *a hatalom kérdésének,* a proletárdiktatúra alapja: a munkás-paraszt szövetség követelményeinek, amelyek paraszti részről a földosztásban jutottak kifejezésre. Egyébként ennek a forradalmi taktikának van egy ma is időszerű tanulsága: az, *hogy a szövetkezeti kérdést a forradalmi harcban mindig alá kell rendelni a hatalom kivívása és megszilárdítása érdekeinek.* Hazánkban 1919-ben a párt nem hasznosította ezt a tanulságot, 1945-ben és utána a fordulat évéig a Magyar Kommunista Párt helyesen alkalmazta e téren a szovjet tapasztalatokat s jól vette figyelembe a hazai sajátosságokat. Majd 1956-ban az ellenforradalom leverése után és az ezután következő években a Magyar Szocialista Munkáspárt éppen e lenini taktikának a magyar viszonyokra való helyes alkalmazásával, *a politika primátusa elvének* következetes érvényesítésével ért el a mezőgazdaság szocialista átalakításában kiemelkedő eredményeket, nemzetközileg is figyelemre méltó sikereket.

A mezőgazdasági és ipari kisárutermelők, a szolgáltatási szférában és az egyéb területeken egzisztáló kispolgárok szocialista útra vezetésében általános érvényű módszer ma is *a lenini elvek alapján megvalósított szövetkezeti átszervezés.* Olyan országokban, ahol a kisárutermelő parasztság jelentős társadalmi-gazdasági szerepet játszik, ott a szövetkezeti kérdés főleg a parasztkérdés (az agrárkérdés) része, *olyan országokban viszont, ahol a kisárutermelők és egyéb kispolgárok szerepe más területeken* (például a szolgáltató ágazatokban vagy a kis- és kézműiparban) *is jelentős, ott nyilvánvaló, hogy a szövetkezeti kérdés az e rétegekkel való szövetségi viszony fontos része,* hisz e kispolgárok szocializmusba való átvezetésének is a lenini szövetkezeti módszerek jelentik az alapját.

4. Nemzetközi tapasztalatok, pozitív és sajnos negatív magyar példák sora is bizonyítja, hogy a szocialista szövetkezeti kérdés megoldásában *az önkéntesség, a fokozatosság és az állami támogatás lenini elvének érvényesítése nélkülözhetetlen.* Mi magyarok elmondhatjuk, hogy az 1950-es évek első felének keserves tapasztalatai után, a mezőgazdaság 1959—1961. évi átszervezésében mindhárom lenini elvet alkotó módon továbbfejlesztve, a hazai nemzeti sajátosságok helyes figyelembevétele mellett alkalmaztuk. Mezőgazdaságunk szocialista átszervezését a parasztsággal való tisztességes megegyezés alapján; a parasztság gazdasági és politikai érdekeit szem előtt tartva; az egyes területek és országrészek sajátosságait figyelembe véve; a termelőszövetkezeti formán belül alkalmazott egyszerűbb módszereknek és megoldásoknak, a ter-

melés és a munka különböző társadalmasítottsági szintjének érvényesítésével; a háztáji gazdálkodás társadalmi-politikai-gazdasági jelentőségének felismerésével és elismerésével; lehetőségeinkhez képest sokoldalú és rugalmas állami támogatással valósítottuk meg. *Azok a megoldások, amelyeket mezőgazdaságunk szocialista átszervezésében alkalmaztunk — most már kellő történelmi távlatból nézve — további tanulmányozást érdemelnek, s a jövőben szocialista útra térő országoknak is jelentős tanulságul szolgálhatnak.*

★

Fejlődésünk jelenlegi stádiumában, a fejlett szocialista társadalom építése kibontakoztatásának időszakában, számunkra különösen fontos *a szövetkezetek változó funkcióinak, a szövetkezeti tulajdon továbbfejlesztésének, a két tulajdonforma közelítésének tanulmányozása.* Hazánkban a fejlett szocialista társadalom építése kibontakozásának idején a mezőgazdaságban döntő; a kiskereskedelemben, a vendéglátóiparban, a szolgáltatásokban igen jelentős; az iparban, az építőiparban, a lakossági hitelügyekben, a lakásépítésben és a lakásfenntartásban is jelentős szerepet játszik a szövetkezeti szektor. A Szovjetunió példája és saját fejlődésünk előrevetíthető távlatai azt mutatják, *hogy a szövetkezetekkel perspektivikusan kell számolnunk,* szocialista jellegük erősítése, egyre tökéletesebb beillesztésük szocialista társadalmi-gazdasági rendszerünkbe, hosszú távú feladataink részét képezi.

A szövetkezeti tulajdon továbbfejlődésében *egyik fő tendencia a különböző társulások terjedése,* amelyek egyes szövetkezetek között, mind több esetben különböző típusú és formájú szövetkezetek, illetve szövetkezetek és állami vállalatok között jönnek létre. A társulások által létrehozott kooperációs és integrációs kapcsolatok, közös vállalkozások és vállalatok, *a munka és a termelés társadalmasítottságának magasabb fokát jelentik.* Ugyanakkor a termelőerők fejlődésének hatására *a szövetkezeteken belül,* a vállalati gazdálkodásban, az elosztási viszonyokban, a tagsági viszonyok változásaiban, a szervezeti formákban, a szövetkezeti demokrácia fejlődésében és a szövetkezeti élet minden területén olyan tendenciák bontakoznak ki, amelyek a szocialista vonások erősödése irányában hatnak, s csökkentik a különbségeket az állami vállalatok és a szövetkezetek között, miközben természetesen *az állami tulajdon is továbbfejlődik,* az állami vállalatok társadalmi-gazdasági tartalma is új vonásokkal gazdagodik.

Döntő szerepe van a szövetkezetek szocialista vonásai erősödésében *a szövetkezetek felé irányuló, a párt szövetkezeti politikája által meghatározott sokoldalú, tudatos állami tevékenységnek.* Az állami tevékenység, a törvényalkotással, az általános és ágazati igazgatással, az ellenőrzéssel, a hatósági felügyelettel, s nem utolsósorban a gazdaságirányítás komplex rendszerével befolyásolja a szövetkezeti élet, a szövetkezeti gazdálkodás minden lényeges mozzanatát; hatással van a szövetkezeti tulajdonnak mint elsajátítási folyamatnak minden elemére, annak érdekében, *hogy a szövetkezeti csoporttulajdon mechanizmusa megfeleljen a társadalmi érdekeknek.*

A jó szövetkezetpolitikára alapozott állami tevékenység, gazdaságirányítási rendszer, az objektív összefüggéseket felismerve és figyelembe

véve építi ki *az érdekeltségi rendszereket az össztársadalmi érdek és a szövetkezeti csoportérdek között.* Ebben az esetben a szövetkezetnek mint *a szocialista népgazdaság egy sejtjének a valóságos és hosszú távú érdekei tartósan nem kerülhetnek szembe az össztársadalmi érdekekkel.* A szövetkezetnek ugyanis mint emberi közösségnek s mint vállalatnak a fejlődése *az egész társadalom, illetve a népgazdaság fejlődésének a függvénye.* A szövetkezeti tagok életszínvonalának alakulása a társadalom általános életszínvonalának alakulásától függ. A szocializmust építő országok történelmi tapasztalatai azt igazolják, hogy helyes szövetkezetpolitika esetén a szövetkezeti tulajdonban objektíve létező csoportérdekek a társadalmi érdekek ellenére nem teljesedhetnek ki és a társadalmi érdekekkel szemben nem érvényesülhetnek.

E gazdag témából csupán néhány kérdést ragadtam ki, s ezeket is igen vázlatosan érintettem. Felszólalásom készítése közben ismét meggyőződhettem arról, hogy a hazai, de általában a nemzetközi *marxista—leninista szövetkezetelméleti kutatások még korántsem aknázták ki azoknak a nemzetközileg is figyelemre méltó és érvényesíthető tapasztalatoknak a kincsesbányáját, amely a Szovjetunió és a többi szocializmust építő ország sokszínű szövetkezeti mozgalmaiban rejlik.* A Nagy Október és Lenin szellemét azzal tisztelhetjük leginkább, ha alkotó módon fejlesztjük tovább a marxista—leninista elméletet, elemezve a Szovjetunió és a többi szocialista ország eddigi tapasztalatait (a szövetkezetek működésével kapcsolatos tapasztalatokat is), s készen állunk arra, hogy átadjuk az e tapasztalatokból levonható tanulságokat azoknak az országoknak, amelyekben még ezután győzedelmeskedik majd a szocialista forradalom.

NAGY ANDRÁS:

A VILÁGKERESKEDELEM STRUKTÚRÁJA ÉS JÖVŐJE

A szerző a téma nemzetközileg is elismert szakembere. Hazánkban ő foglalkozik legrégebben a nemzetközi kereskedelem előrejelzésével, annak stukturálási elemzése alapján. Munkájában különböző módszerekre támaszkodik — amilyen például a gravitációs modell —, de leginkább a RAS-eljárásra. Ennek lényege, hogy a különböző termékek összexportja és a különböző országok összkivitele és -behozatala ismeretében fel tudjuk becsülni az összes országok közötti külkereskedelmi forgalmat minden terméket illetően. Becslésünket nem egyszerűen az összforgalomra alapozzuk, hanem a különböző országok, országcsoportok, illetve termékek, termékcsoportok világpiaci értékesítésének hosszú távú tendenciáit elemezzük és ezek alapján készítünk egy globális előrejelzést. Ez nagyon hasznos ismereteket nyújt a különböző országcsoportok világpiaci szerepe változásának prognosztizálásához is. E műnek épp ez a legfontosabb erőssége, mert írása semmit sem veszít aktualitásából és igen közhasználatú marad, ha a külkereskedelem árnövekedése meg is haladja azt a mértéket, amelyet bármely világpiaci előrejelzés korábban figyelembe vett.

A kötet elsősorban a külső piacokra termelő vállalatok vezetői, gazdasági tervezők, külkereskedők, tudományos kutatók és egyetemi hallgatók számára nyújt hasznos és fontos ismereteket.

287 l., kötve 61,— Ft.

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

HOÓS JÁNOS:

A gazdasági szerkezet továbbfejlesztésének egyes kérdései

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom szelleme mindig is arra kötelez, hogy törekedjünk a lehető legteljesebben feltárni az állandóan változó valóság legfontosabb, meghatározó elemeit és a soron következő teendőket a maguk újszerűségében határozzuk meg. Ha a megoldás, a sikeres előrehaladás azt igényli, bátran változtassuk, pontosítsuk céljainkat, az új helyzethez újszerű módon, egyben körültekintőbben, felkészültebben alkalmazkodjunk. Különösen igaz ez napjainkban, amikor a gazdasági fejlődés belső és külső feltételei jelentősen megváltoztak. Az új és várhatóan hosszabb ideig ható feltételekből mindenekelőtt az következik, hogy a termelési szerkezet fejlesztésének meggyorsítása parancsoló szükségszerűséggé vált. Ez nemcsak eddigi strukturális céljaink új helyzetnek megfelelő átrendezését, korszerűsítését, de a célok meghatározásának újszerű, a korábbiaknál eredményesebb megközelítési módját is igényli — az esetenként nem jelentéktelen mértékű szemléletváltozással együtt. Hozzászólásomban e megközelítési mód néhány összefüggésével kívánok foglalkozni.

A struktúraváltozás irányának kialakításánál fontos, hogy lehetőleg olyan kritériumok alapján járjunk el, amelyek döntéseink objektivitását a lehetőségekhez mérten fokozzák. Ennek pedig alapvető feltétele a megfelelő komplexitásra való törekvés, anélkül, hogy elvesznénk a részletekben.

A szocialista tervgazdálkodás eddigi tapasztalatai, valamint a műszaki fejlődés legújabb nemzetközi jellemzőinek az elemzése alapján úgy ítélhető meg, hogy e komplexitásnak akkor teszünk leginkább eleget, ha együttesen értékeljük a termelési, műszaki-fejlesztési, értékesítési, szervezeti és irányítási feltételeket, s ezek alapján nemcsak szigorúan vett közgazdasági, hanem műszaki-gazdasági kritériumokat is figyelembe veszünk. A jelenlegi tapasztalatok arra utalnak, hogy a műszaki-gazdasági kritériumok indokolatlanul háttérbe szorulnak a csak közgazdasági értékmutatók (jövedelmezőségi, gazdaságossági mutatók) alapján kialakított szempontokhoz képest. Megítélésem szerint előrehaladásunk szempontjából nagyon lényeges, hogy ez az egyoldalúság megszűnjön és a strukturális döntések jól megválasztott műszaki-gazdasági kritériumok, valamint a szigorúbban vett közgazdasági értékmutatók, elemzések együttes figyelembevétele alapján történjenek.

A figyelembe veendő műszaki-gazdasági kritériumrendszer legfontosabb elemeit a következőkben lehet megjelölni:*

* E kritériumokról lásd részletesebben Hoós János: Műszaki fejlesztés — struktúraváltozás — gazdaságirányítás. Kossuth Könyvkiadó, 1976. 78—103. l.

a) A minimális fajlagos (egyszeri és folyamatos) ráfordításokat biztosító termelési méretek, sorozatnagyság elérése a fejlesztés során.

b) Megfelelő kutatási, műszaki fejlesztési háttér megléte, illetve megteremtése. Lényegében e vonatkozásban a kutatások olyan kritikus tömegét kell biztosítani, ami lehetővé teszi az optimális méretek, kapacitások versenyképesség-igényeit kielégítő műszaki fejlesztését, illetőleg amennyiben az saját erőből nem lehetséges, akkor a műszaki tudás megvásárlása a feladat. E kritériumban tehát az foglaltatik benne, hogy nem elég csak korszerű, optimális méretű objektumokat létrehozni, de azok korszerűségét meg is kell tartani. Mivel ezek jelentős ráfordításokat igényelnek a fejlesztési eszközök allokálásánál szükségszerű figyelembevételük.

c) Az értékesítési feltételek biztosítása. Ez azt jelenti, hogy nem elég csak optimális méretekben, megfelelő műszaki fejlesztési háttérrel egy objektumot létrehozni, de gondoskodni kell az általuk termelt termékek értékesítéséről is. Ez az értékesítési apparátus és szervezet kiépítését, fejlett piaci munkát és mindezek anyagi-műszaki megalapozását igényli (például szervíz-, reklámtevékenységet). Ily módon olyan — esetenként nem is jelentéktelen — pótlólagos ráfordítások, fejlesztési költségek merülnek fel, amelyek „megtakarítása" megakadályozhatja a kapacitások beruházási ráfordításainak, de a műszaki fejlesztési ráfordításoknak is a gazdaságos megtérülését. Vagyis e kritérium azt jelenti, hogy nem elég csak optimális méretek mellett és korszerű műszaki jellemzőkkel termelni, a termékeket realizálni is kell, ami fejlett és esetenként költséges értékesítési tevékenységet tételez fel. Az utóbbi nélkül az előbbi két kritérium betartásából adódó előnyök elveszhetnek, vagy csak jóval kisebb mértékben realizálhatók. Az értékesítési feltételeket természetszerűleg ugyancsak — a konkrét viszonyoktól függően — önállóan meg lehet teremteni, ki lehet építeni, vagy ha az indokolt, igénybe lehet venni más szervezetek (esetleg külföldi vállalatok) ilyen irányú szolgáltatásait is.

d) A létrehozandó, illetve fejlesztendő objektumokban az előbbieknek megfelelően kell kialakítani a munkamegosztás — tehát a termelő, a műszaki fejlesztő és értékesítési munka — konkrét rendjét; mivel pedig a munkamegosztás szervezeti rendszerben konkretizálódik, ezeknek megfelelően kell kialakítani az objektumok gazdálkodásának konkrét szervezeti rendjét. Vagyis e szervezeti rendnek az adott tartalmi feladatokhoz kell rugalmasan alkalmazkodni. Konkrétabban: ez az előbbi kritériumokhoz rugalmasan alkalmazkodó vállalati és szövetkezeti szervezeti formákat jelent.

e) Korszerű vezetési elvek, módszerek és eszközök alkalmazásának a szükségessége. Ez következik abból, hogy az előbbi kritériumok kielégítése nagyon gyakran olyan bonyolult és komplex irányítási, szervezési feladatokat jelent, amelyeket hatékonyan csak a legkorszerűbb vezetési elvek és módszerek, valamint eszközök alkalmazásával lehet megoldani. Gondoljunk csak olyan hatalmas beruházási objektumokra, mint a Szovjetunióban a Kámai Teherautógyár, amelynek tervezett évi kapacitása 150 ezer nehéz tehergépkocsi és 250 ezer Diesel-motor. Az üzem- és munkaszervezés hibái ilyen méretek mellett óriási veszteségé-

ket okozhatnak, természetesen rontva ezzel a fejlesztések beruházásainak gazdaságosságát is.

Az előbbi kritériumokkal kapcsolatban ki kell hangsúlyozni, hogy egymással szorosan összefüggnek, rendszert alkotnak. A hatékony struktúrafejlesztés feltételezi együttes kielégítésüket. Gyakori tapasztalat, hogy hiányzik a komplexitásra való törekvés a strukturális változásra irányuló magatartásunkban e tekintetben is. Gyakran elkülönülnek egymástól a termelési, műszaki-fejlesztési, értékesítési, vállalati szervezeti és vezetési követelményrendszer kielégítésére irányuló döntések.

A komplexitást tehát oly módon lehet és kell is növelni, hogy ha együttesen mérlegelik a termelési oldalról a sorozatnagyság és üzemméret optimális követelményeit, a tudományos-kutatási és műszaki-fejlesztési igények változásait, az értékesítés új vonásait, a vállalati szervezeti változások szükségességét, valamint a vállalati irányítás új, nagyrészt az előbbiekből adódó feladatait. Mindezek révén a struktúrát az eddigi gyakorlattal szemben jobban hozzá kellene rendelni az optimális vállalat kategóriájához. Ez olyan, elsősorban közgazdasági kategória, amelyben kifejeződik a műszaki fejlődés modern jellemzőinek a követelményrendszere és ezen keresztül egy olyan vállalat, amely nemcsak egyszerűen a növekedést, de a gazdasági struktúra korszerűsítését is képes biztosítani. Az optimális vállalatnagyság általában azt igényli, hogy több, minimális költséggel termelő egység, üzem tartozzon egy vállalatba, s ezek kutatási, fejlesztési, értékesítési, irányítási igényeit korszerűen és hatékonyan lehessen kielégíteni egyetlen szervezeti keretben. Vagyis olyan integrált gazdasági egység alakuljon ki, amely kellő garancia, hogy az minden tekintetben a nemzetközi színvonalnak megfelelően tudjon fejlődni. Ugyanakkor e kritériumrendszer alapján az is eldöntendő, hogy ha ilyen vállalatokat nincs módunkban létrehozni, akkor hol kell megelégednünk a szerény, de viszonylag biztonságos eredményt produkáló kooperáló, bedolgozó szerepkörrel. Ilyen megközelítés alapján jobban lehet rangsorolni egyes gazdasági tevékenységek fejlődési lehetőségeit is, megalapozottabban lehet eldönteni azt, hogy mit kell gyors ütemben fejleszteni, vagy mit kívánatos stagnáltatni, vagy mely tevékenységnek, illetve struktúraelemnek a megszüntetése a cél. Megalapozottabban lehet állást foglalni abban, hogy melyek azok a területek, amelyek fenntartandók ugyan, de a struktúrában egyre kisebb szerepet játszanak.

Ilyen megközelítés mellett mód nyílik arra is, hogy körültekintően dönthessünk a strukturális fejlesztés egyes feltételei tekintetében is. Például a tekintetben, hogy képesek vagyunk-e termelőtevékenységünket műszaki-fejlesztési oldalról a kívánatos mértékben megalapozni, vagy miként tudjuk biztosítani az egyre nagyobb követelményeket támasztó értékesítési feltételeket (például szerviz, vevőszolgálat, reklám stb.). Ez a szemlélet arra is módot ad, hogy minden hazai strukturális kérdést a nemzetközi élvonal, a nemzetközi versenyfeltételek alapján ítéljünk meg, vagyis le tudjuk mérni reális lehetőségünket, s egyben ki tudjuk tűzni azokat a feladatokat, amelyek a nemzetközi élvonal eléréséhez szükségesek. E komplex szemlélet abból indul ki, hogy a nemzetközi élvonalban az adott strukturális elemhez milyen termelési, műsza-

ki-fejlesztési, értékesítési, vállalati szervezeti és irányítási feltételek tartoznak.

A műszaki-gazdasági kritériumok teljesítése ugyanakkor szükséges, bár nyilvánvalóan nem elegendő feltétele a gazdaságos és hatékony fejlesztési tevékenységnek. Amennyiben a kritériumok teljesülnek, úgy nagy valószínűséggel állítható, hogy az értékmutatók alapján mért hatékonyság, azaz a gazdaságosság és a jövedelmezőség is kedvezőbb lesz. Ellenkező esetben nagyon kicsi a reménye annak, hogy a piac a realizálás során megfelelő árakat tud biztosítani. Más oldalról az is igaz, hogy a fejlesztést megalapozó beruházás befejezését követő gazdálkodás során érvényesülő konkrét értékmutatókhoz való rugalmas alkalmazkodás ugyancsak feltétele a gazdaságosságnak, hatékonyságnak. Nem lehet lemondani az értékmutatóknak például azon fontos hatásáról, amit elsősorban a folyó termelési ráfordítások mérése, minimalizálása érdekében kifejtenek. Az értékmutatók ugyanakkor szükségszerűen a rövid távú szemléletet, illetve érdekeltséget erősítik elsősorban. Jövőbeli alakulásuk prognosztizálása műszaki-gazdasági kritériumok nélkül rendkívül bizonytalan, gyakran csak a jövő, a tartós érdekek terhére adnak maximális eredményt, illetve a távlati érdekek érvényesítése esetenként csak negatív értékmutatók mellett (pl. átmeneti veszteséggel) lehetséges. Ezen túlmenően sok esetben eltérnek, illetve tudatosan el kell téríteni őket a közgazdasági racionalitás által igényelt arányoktól és mértékektől. Tehát az érték, a gazdaságossági mutatók nem helyettesíthetik az előbbi kritériumokat, mint ahogy a kritériumok sem helyettesíthetik az érték-, a gazdaságossági mutatókat. Azt lehet mondani, hogy a fejlesztési döntéseknél a gazdaságosság, a hatékonyság konkrét mérésénél „két lábon kell állni": az értékmutatók alapján mért gazdaságossági, jövedelmezőségi számítások, valamint a műszaki-gazdasági kritériumok alapján. A kettő mesterséges szembeállítása céltalan és alaptalan. Annál is inkább, mert a kritériumrendszer — bár alapvetően a műszaki-gazdasági relációkon nyugszik — nagyon is közgazdasági. Gondoljunk csak a minimális üzemi termelési költség meghatározására, vagy az értékesítési tevékenység minősítésére. Az adott lehetőségek mellett tehát csak együtt képezhetnek elegendő döntési alapot. Megjegyzem, hogy a nagy tőkésvállalatok a fejlesztési stratégiájukat hasonló módon alakítják ki. E vállalatokat pedig alig lehet azzal illetni, hogy technokrata szemlélet rabjai.

A strukturális döntéseknél rendkívül fontos egyik vagy másik tényező és körülmény kiemelésének, eltúlzásának az elkerülése. Tehát sem az értékbeli mutatószámok, sem pedig a műszaki-gazdasági kritériumrendszer nem élhetnek önálló életet. Ugyanakkor ismételten alá kell húzni: amennyiben mind az értékbeli mutatók, mind a műszaki-gazdasági kritériumok alkalmazása során a lehető legnagyobb objektivitásra és tárgyszerűségre törekszünk, akkor nagy biztonsággal a két számítási módszer végeredménye azonos irányba mutat. Ez azt is jelenti, hogy törekedni kell az értékmutatók lehető legkevésbé manipulált meghatározására, továbbá a műszaki-gazdasági kritériumrendszer jól körülhatárolt, és valóban az objektív műszaki-gazdasági relációt kifejező konkretizálására. Az utóbbiak vonatkozásában például nem elegendő csupán annak megjelölése, hogy a műszaki fejlődés szempontjá-

ból mi a technológiai és műszaki világszínvonal, valamint eléréséhez és megtartásához a műszaki fejlesztésnek milyen feltételeket kell biztosítani. Azt is meg kell nézni, hogy a világszínvonal elérése ténylegesen a versenyképes sorozatnagysághoz vezet-e, továbbá az így megtermelt termékek gazdaságos realizálásához az értékesítés szervezeti feltételei megteremthetők-e. A legmodernebb technika, a legkorszerűbb műszaki fejlesztés mellett is hatékonytalanná válhat egy fejlesztés, strukturális döntés, amennyiben a komplexitást például úgy sértik meg, hogy az értékesítési, a piaci munka feltételeinek a megteremtését elhanyagolják.

Az elmondottakból olyan következtetés is levonható, hogy a fejlesztések gazdaságossági számításainak, valamint a fejlesztések hatékonyságának egyéb módon történő minősítése tökéletesítésének a fő feladata nem újabb mutatószámok vagy újabb kritériumrendszer megfogalmazása, kialakítása, hanem a már kiválasztott — előbbiekben összefoglalt — és lényegében objektívnek tekinthető kritériumrendszer, illetve a már kialakított gazdaságossági számítások együttes, komplex szemléletű érvényesítése, mind teljesebb érvényre juttatása. Nyilvánvalóan ez nem megy zökkenőmentesen. Pontosabb méréssel jobban megismerjük önmagunkat, erényeinkkel és hibáinkkal, fogyatékosságainkkal együtt. Az utóbbiak miatt néha lemondanánk e mérésről, vagy esetenként a mérőeszközben keressük a hibát. Napjaink körülményei között azonban ezt a magatartást a gyakorlat is mind kevésbé tűri meg.

HOFFMANN ISTVÁNNÉ: A MAGYAR HÁZTARTÁSOK GAZDÁLKODÁSI MODELLJE

A fogyasztással foglalkozó elméleti irodalmunkban a fogyasztás tervezése — mint az életszínvonal-politika szerves része —, a lakossági fogyasztás statisztikai megfigyelése, a modern keresletkutatás önálló pályán halad, a köztük kialakult kapcsolatokat leggyakrabban az alkalomszerűség jellemzi. A szerző arra törekedett, hogy a legkisebb fogyasztási egység, a háztartás szintjén összevesse a fogyasztáskutatás önálló ágait, s ilyen többoldalú megközelítéssel válassza ki a legfontosabb makro- és mikroökonómiai feladatokat. A szerző 1650 család fogyasztói magatartásának empirikus úton való megismeréséből meghatározza a magyar háztartásokra jellemző gazdálkodási modellt. A modell lényege — és újszerűsége —, hogy igyekszik feltárni az objektív és a szubjektív tényezőknek a kiadási szerkezetre gyakorolt együttes hatását, s kimutatni a tényezők közötti kölcsönös kapcsolatokat. A modell elsősorban logikai modell, amely azonban számítások alapja is lehet.

A szerző a modell felépítésekor az elemek kiválasztásában arra törekedett, hogy a gyakorlat számára, a lakosság ellátásának megjavításához nyújtson segítséget. A modellben sok tekintetben új megvilágításba kerülnek az olyan kereseti komponensek, amelyeket rendszeresen és sokat vizsgálnak, mint amilyen például a jövedelem. Igen érdekesek azok az elemzések, amelyek a családi jövedelmek összetételének foglalkozás és terület szerinti különbségeit tárják fel. De elemez a szerző a fogyasztáskutatásban ritkábban vagy egyáltalán nem szereplő összefüggéseket is. Ilyen például a felszereltség és a kiadási szerkezet kapcsolata. A szerző minősíti a háztartásokat a felszereltség foka szerint. A felszereltségi skála változói: a lakáshelyzet, s hogy rendelkezik-e a háztartás gépkocsival vagy sem, van-e a tulajdonában nagyobb értékű tartós fogyasztási cikkből öt vagy kevesebb.

Újszerű a családi gazdálkodás elemzése is. A szerző elemzi a háztartások megtakarításának, pénzgyűjtésének, a jövedelem beosztásának és kezelésének módjait, a családi tervek jellegét, a részletvásárlási készséget, a pillanatnyi vásárlói befolyásoltság és a reklám hatását, valamint azt a fontos kérdést, hogy a család mely tagja dönt és milyen indokok alapján. A szerző a magyar háztartások fogyasztói magatartására jellemző tényezők és összefüggések áttekintése után a háztartási beszerzési tervekre és a tervek megvalósulásának megbízhatóságára végez becsléseket azzal a céllal, hogy a fogyasztás makro- és vállalati szintű tervezéséhez új szempontokat adjon.

A kötet jól használható a kereskedelmi és az ipari vállalatok marketingtevékenységének javításához (vagy megteremtéséhez) és a fogyasztás rövid távú tervezéséhez is, így főleg piackutatók, reklámszakemberek, szociológusok és közgazdászok érdeklődésére tart számot.

355 l., kötve 47,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

NYILAS JÓZSEF:

Az 1974—75. évi tőkés világgazdasági válság hatása a tőkésországok közötti erőviszonyokra

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme óta alapvetően átalakult a világ gazdasági-politikai arculata, megváltoztak a világ erőviszonyai. Ezek az erőviszony-változások részben folyamatosak — mint például a gyarmati rendszer szétesése —, részben ugrásszerűek, egy-egy történelmi eseményhez kapcsolódnak. Ilyen ugrásszerű erőviszony-változásokat okozott a világtörténelmi jelentőségű Nagy Október, valamint a II. világháború, s most újabban a tőkés világgazdasági válság. Ezeknek az erőviszony-változásoknak az ugrásszerűsége azonban viszonylagos, amennyiben előző, hosszú társadalmi-gazdasági folyamatok következményei törnek hirtelen felszínre az ilyen ugrásszerű erőviszony-változásoknál. Így történt ez most is, a tőkés világgazdaságban bekövetkezett erőviszony-változásoknál, amelyek egyaránt érintik az Egyesült Államok és a többi fejlett tőkésország, valamint a fejlett tőkésországok és a fejlődő országok közötti erőviszonyokat. Ezeknek az erőviszony-változásoknak a tanulmányozása, figyelembevétele magától értetődően rendkívül fontos a KGST-országok számára is, hiszen lényegesen módosíthatják fejlődésük nemzetközi feltételeit.

A tőkés világgazdaságban bekövetkezett legújabb erőviszony-változások lényege az Egyesült Államok, az NSZK és a nemzetközi finánctőkés csoportok súlyának, szerepének megnövekedése, a korábbi európai világhatalmak és Japán helyzetének, fejlődésének bizonytalanabbá válása, a fejlődő országok differenciálódásának felgyorsulása.

Annak a tőkés rendszer szempontjából csaknem drámai helyzetnek az okai — a döntő társadalmi okok mellett —, amelybe sok korábbi tőkés világhatalom került napjainkban, nemcsak a tudományos-technikai forradalom, hanem részben a termelőerők evolúciós fejlődésének következményeiben keresendők. Elég talán utalni a tengerhajózás fejlődésére (dieselesítés, órási, egycélú nyersanyag, kőolajszállító hajók kifejlesztése, a hatalmas kapacitású kőolajvezetékek kiépítése stb.), amelyek alapvető és sokáig gazdaságos változásokat tettek lehetővé az iparilag fejlett tőkésországok ipartelepítésében, termelési struktúrájuk alakításában, nyersanyag- és energiagazdaságukban. Közismert, milyen dinamizmussal fejlesztették ki e lehetőségek alapján a tengerpartokon Japán és a nyugat-európai országok az energia- és nyersanyagigényes iparágak egész sorát (például petrolkémiai és acélkombinátok) más kontinensek olcsó nyersanyag és energiahordozóira alapozva, miközben különösen az utóbbi országok komoly társadalmi problémákat is vállalva, hát-

térbe szorították a korábbi ipari fejlődésük alapjául szolgáló hazai nyersanyag- és energiahordozók termelését. E fejlődéssel alakult ki például Nyugat-Európa legsűrűbben lakott része, az Arany-delta körzet, amelyben 500 km-es körzetben mintegy 160 millió ember zsúfolódott össze. Létük, munkájuk a világ legnagyobb tengeri kikötőjévé vált Rotterdamba érkező 100—250 ezer tonnás szárazárut és kőolajat szállító hajók rakományainak rendszeres beérkezésétől függ. Kisebb mértékben ezt tették az Egyesült Államok is. A japán iparban felhasznált nyersanyagok kétharmadát importálják. 1976-ban energiaszükségletének mindössze 9 százalékát fedezte saját termeléséből. Kevésbé, de valójában nagymértékben lecsökkentették energiaönellátottságukat az olyan nagy európai tőkésországok is, mint az NSZK, Franciaország, Anglia, Olaszország, amelyek 1976-ban elsődleges energiahordozó-szükségletüknek együttvéve csak 41 százalékát biztosították saját termelésükből. Ugyanakkor az Egyesült Államok önellátottságának mértéke e tekintetben 86 százalékos maradt. Egészében véve a világ említett 6 vezető tőkésországának gazdasága 67 százalékban az importált kőolajtól függött még 1976-ban is, amely összes energiahordozó-importjuknak 95 százalékát tette ki. A hatalmas olajimport miatt a fejlett tőkésországok negatív szaldója az OPEC-országokkal 50 milliárd dollár volt 1976-ban, annak ellenére, hogy az előbbi országok 1973—76 között megháromszorozták exportjukat az utóbbiakba.*

Sajátos helyzet alakult ki a világ élelmiszer-ellátásában is. Itt már főleg a tudományos technikai forradalom eredményei (az agrobiológia, kemizálás) tőkés hasznosításának következtében. Ismeretes, hogy a vezető tőkésországok váltak erőteljes agrárprotekcionista intézkedésekkel a világ fő élelmiszer-termelőivé, amelyek — mindenekelőtt az Egyesült Államok — időnként nagymértékben korlátozták is a hazai termelést. A fejlett tőkésországok erős agrárprotekcionizmusa jelentősen korlátozta a világ mezőgazdaságának fejlődését, s különösen a fejlődő országok egy részét hozta e tekintetben a kiszolgáltatottság — sőt egyes népeket még a hetvenes évek elején is — az éhínség állapotába. Jellemző, hogy a fejlődő világ — egyes nagy országokban elért kedvezőbb terméseredmények ellenére is — 1976-ban 25 millió tonna gabonát importált. Összes importjuk az elmúlt 10 évben mindig a világimport 50 százaléka körül mozgott. A hetvenes évek első felében kibontakozott élelmiszerválság után főleg a kedvezőbb időjárás miatt javult a fejlődő országok élelmiszer-termelése, de élelmiszer-ellátásuk ismét kritikussá válhat.**

Ezek a tudományos-technikai forradalommal és a termelőerők evolúciós fejlődésével összefüggő folyamatok vannak a hátterében azoknak a változásoknak, amelyek a tőkés világgazdaság erőviszonyaiban az 1974/75-ös tőkés világgazdasági válsággal nyilvánvalóvá lettek.

E változások döntő tényezői azonban kétségkívül társadalmi-politikai jellegűek, amennyiben az utolsó évtizedben a politikai erőviszonyok nagymértékben eltolódtak a világ haladó erői, a szocialista és a fejlődő országok javára.

Ez a helyzet a világgazdaságban a szocializmus előretörésével, a gyarmati rendszer szétesésével alakult ki. A Nagy Októberi Forradalom

* Mirovaja Ekonomika i Mezsdunarodnije Otnosenyija, 1977. 6. sz. 84—86. l.
** Ua. 104. l.

óta az emberiség több mint egyharmada lépett a szocializmus útjára. A szocializmus hatalmas gazdasági erővé vált, a világ ipari termelésének jelenleg már 40 százalékát adja. A katonai erőviszonyok a szocialista és a tőkés rendszer között már az ötvenes évek végén legalábbis kiegyenlítődtek, s a szocializmus a világfejlődés meghatározó tényezőjévé vált. A nemzeti felszabadító mozgalmak fellendülése — a szocialista országok és a nemzetközi munkásmozgalom támogatásával — a gyarmati rendszer széteséséhez vezetett. Csak 1945 óta a gyarmati uralom alatt élő népek lélekszáma 1304 millióról 12 millióra, a gyarmati területek nagysága 35,5 millió km²-ről 1,7 millióra csökkent.* A fejlett tőkés országcsoport ma még gazdaságilag nagyobb erőt képvisel a világ többi részénél. A világ bruttó hazai termékének mintegy 58 százalékát adja. A fejlett tőkés országcsoport gazdasági erejét, korábbi politikai súlyát igyekezett érvényesíteni a szocializmus előretörésével szemben, a világ legátfogóbb intézményrendszerében, az ENSZ-ben. A hatvanas évek közepéig a szóban forgó országoknak az előbbiekben említett törekvése gyakran volt eredményes, az utolsó évtizedben azonban a helyzet egyre inkább a visszájára fordult.

Mint ismeretes, a gyarmati rendszer szétesése során több mint 60 új, alkotmányjogilag független állam jött létre. A második világháború után az ENSZ-ben általában az egy ország, egy szavazat elve érvényesül. Kivételt csak a Biztonsági Tanács képvisel, ahol az e szervezetet alapító 5 nagyhatalomnak vétójoga van. Bár a nagy, fejlett tőkésországok igyekeznek gazdasági erőviszonyaiknak megfelelő szavazati jogokat érvényesíteni (például így van ez a Közös Piacnál), a különféle nemzetközi fórumokon és szervezetekben általában az országok szavazategyenlősége érvényesül. Az imperialista hatalmak minden eszközzel, mindenekelőtt a neokolonializmus gazdasági, politikai, ideológiai eszköztárával igyekeznek ma is a világ politikai fórumain a gyarmati uralom alól felszabadult országokat maguk mellé állítani. Ez a törekvésük a hidegháború éveiben volt gyakran sikeres, amikor is valóságos „szavazógépezet" alakult ki az ENSZ-ben az imperialista hatalmak céljainak támogatására.

A hatvanas években a szocialista országok sikerei, önzetlen segítség nyújtásuk a fejlődő országoknak, a neokolonializmus fokozódó lelepleződése, az Egyesült Államok kezdődő elszigetelődése, a fejlődő országok erősödő harca tényleges függetlenségük kivívásáért jelentősen megváltoztatta a világ politikai erőviszonyait, s azok jelenleg gyökeresen különböznek a világ gazdasági erőviszonyaitól. A kis országok relatív súlya, manőverezési lehetősége megnőtt a világgazdaságban és a világpolitikában. Ez bizonyos vonatkozásokban enyhíti a fejlődő országok függését a fejlett tőkésországoktól, s a tőkés világgazdaságban is gyengíti a tisztán „üzleti" kizsákmányoló jellegű kapcsolatok alapjait, és lehetővé tette jelentős, korábban elképzelhetetlen politikai sikerek elérését. Gondolok itt az „Új világgazdasági rend"-ről, az „Államok jogairól és kötelességei"-ről hozott ENSZ-határozatokra. E sikerek alapján meggyorsult a természeti kincsek saját kézbe vétele, fokozódik a gazdasági függetlenségért folyó harc a fejlődő országokban.

* Mirovaja Ekonomika i Mezsdunarodnije Otnosenyija, 1977. 5. sz. 80. l. és 1977. 8. sz. 38. l.

Az új világgazdasági, világpolitikai struktúrában jelentősen csökkent az 50—100 millió népességű korábbi világhatalmak súlya. Főleg a nyugat-európai nagy fejlett tőkésországok kerültek új helyzetbe a második világháború óta. Egyesek az elvesztett háború következményeként, mások a gyarmatbirodalmaik szétesése nyomán, de valamennyiök a világgazdaság új termelési, piaci nagyságrendjei, a világgazdaság és a világpolitika új erőviszonyai kialakulásával elvesztették korábbi autonóm döntési lehetőségeik jó részét mind gazdasági, mind politikai kérdésekben. Gazdaságaik függősége a világgazdaságtól nagymértékben megnőtt, s mind több területen számukra is szükségszerűvé vált az alkalmazkodás a világgazdasági, világpiaci folyamatokhoz. Ez utóbbi különösen erőteljesen nyilvánult meg a nyersanyag és főleg az energiahordozók árainak nagyarányú emelkedése, az „olajembargó" meghirdetése idején.

Az 1974/75-ös válságig az Egyesült Államok súlya is hanyatlott mind politikailag, mind gazdaságilag a tőkés világgazdaságon belül, de a többi fejlett tőkésországhoz viszonyítva is. Az utóbbiaknak a tudományos-technikai színvonalat tekintve sikerült közelíteni a polgári ágazatokban az Egyesült Államokhoz. Még jelentősebbek a gazdasági téren elért eredményeik. Így az Egyesült Államok részesedése a világ ipari termelésében 1950—75 között 53,4 százalékról 38,7 százalékra csökkent, míg Nyugat-Európáé 31,6 százalékról 32,7 százalékra, Japáné 1,6 százalékról 8,2 százalékra nőtt. Csökkent az Egyesült Államok aránya a tőkés világ külkereskedelmi forgalmában: 1950—75 között 16,5-ről 13,4 százalékra. Ezzel szemben Nyugat-Európáé ugyanebben az időszakban 38,6-ról 47,3 százalékra, Japáné 1,6-ról 7,3 százalékra emelkedett. Lemorzsolódtak az Egyesült Államok arany- és valutatartalékai is, összeomlott a gazdasági hegemóniájára épült nemzetközi pénzügyi rendszer.* Az Egyesült Államok gazdasági-politikai súlyának csökkenése 1974/75-ig megnyilvánult a többi fejlett tőkésország erősödő önállósági törekvéseiben, sőt az amerikai kormány politikájában is, amennyiben nyíltan hangoztatták vietnami vereségüket követően a „Pax Americana" politikájának, az Egyesült Államok világcsendőri szerepének a kilátástalanságát.

Az 1974/75-ös tőkés világgazdasági válsággal az erőviszonyok vázolt alakulásában jelentős változások következtek be, amelyek okait az előzőekben érintett gazdasági-politikai folyamatokban, továbbá abban kereshetjük, hogy a hetvenes években e folyamatok következményeként új erőviszony tényezők alakultak ki a világgazdaságban. Az egyes országok gazdasági, politikai és katonai erőviszonyait a társadalmi és a morális tényezők mellett — a tudományos-technikai forradalom kibontakozása előtt — döntően a lakosság létszáma, a termelt acél és energia mennyisége, az erre épülő *gépi tömegtermelés* mennyisége és minősége határozta meg. A II. világháború óta e tényezők mellé döntő súllyal felsorakoztak olyan *új, csúcs-technikai tényezők,* mint az atom-, a repülő- és rakétaipar, az elektronika, valamint a vegyipar fejlettsége egy-egy országban. Az 1974/75-ös válság óta ezek mellett *még újabb, ellátásbiztonsági tényezők* is nagy súlyt kaptak, úgymint: az energia-, a nyersanyag-, az élelmiszer-önellátottság foka, vagy az ellátás biztonságának mértéke. A tőkés világgazdaságban, de a két rendszer között is a következőkben a

* Mirovaja Ekonomika i Mezsdunarodnije Otnosenyija, 1977. 8. sz. 37. l.

versenyharc fő területei — az erőviszonyok szempontjából — egyrészt változatlanul az *új tényezők*, de a tőkés világgazdaságban „kerül amibe kerül" alapon, a *még újabb tényezők* lesznek. A nyersanyag-, energia- és élelmiszer-termelés területén folytatott gazdálkodás három lehetséges alapelve közül ugyanis egyértelműen az ellátás biztonsága került első helyre, a hatékonyság, a saját készletekkel való takarékoskodás elvének rovására. Ugyanakkor egyes tőkés politikusok nyíltan fenyegetőznek az élelmiszerek, az új technika fegyverként történő felhasználásával a fejlődő és a szocialista országokkal szemben.

A nemzetközi erőviszonyokban az ellátásbiztonsági tényezők megjelenése korántsem jelenti a csúcs-technikai tényezők abszolút súlyának megkérdőjelezését. Ez utóbbi tényezők jelenleg is meghatározó súlyúak és hosszú távon is döntőek maradnak. Az ellátásbiztonsági tényezők jellegzetessége, hogy felhasználásuk politikai-hatalmi célokból nemcsak azokat az országokat sújtja, amelyek ellen irányulnak, hanem azokat is, amelyek élni akarnak a „fegyverekkel". Ezért alkalmazásukra csak súlyos nemzetközi feszültségek esetén lehet számítani — akkor sem tartósan —, mivel a szembekerülő országok közös érdeke a megfelelő kiút keresése, a megszakadt gazdasági kapcsolatok helyreállítása. Jól példázza ezt a szocialista országok ellen alkalmazott ún. stratégiai embargó kudarca, vagy újabban az 1973-as olajembargó rövid időtartama. Az ellátásbiztonsági tényezők alkalmazása tehát végső soron a nemzetközi erőviszonyok alakulásának a függvénye: a felmerülő nemzetközi politikai, gazdasági problémák tárgyalások útján történő rendezése, az enyhülés fenntartása, visszafordíthatatlanná tétele megfelelő gazdasági, katonai és leszerelési megállapodásokkal felhasználásuk ellen hat. Van azonban e tényezők kialakulásának máris egy fontos gazdasági következménye: tovább torzítja a már amúgy is erősen torzított — a nemzetközi monopóliumok által is manipulált — tőkés világpiaci árviszonyokat és a fejlett tőkésországokban nagyarányú nem gazdaságos fejlesztésekhez szolgál alapul.

A dinamikusan értelmezett komparatív előnyök hasznosítása adja a világgazdasági kapcsolatok értelmét. A monopolkapitalizmus kialakulásával a monopolárak széles körű elterjedése hozta az első nagyarányú torzítást ezeknek az előnyöknek a hasznosításában. A háború óta további torzítás épült a monopolárakra — a fejlett tőkésországok agrárprotekcionizmusa. Ez az agrárpolitika felelős jelentős részben — mint vázoltam — a fejlődő világ élelmiszer-termelésének nem kielégítő alakulásáért. Most a komparatív előnyök újabb torzítása van folyamatban a tőkés világgazdaságban. Főleg az energetikában, de kisebb részben a nyersanyagtermelésben is. Az új, kialakulóban levő tőkés világpiaci árak alapvetően politikai-hatalmi szempontból motiváltak lesznek. Az ily módon megemelt árakon történő nyersanyag- és energiaellátás következményei a világ többi részére rövid távon hozhatnak anyagi előnyöket e termékek termelésében érdekelt országoknak. Hosszú távon azonban kétségkívül a KGST és a fejlődő országok ellen irányul: piacaik csökkentését, egymásközti versengésük kiélezését, végső soron egységük megbontását célozza.

A világ haladó erői politikai szempontból tovább erősödtek a legutóbbi években is. A szocialista országok ebben az évtizedben is tapasz-

talt gyorsabb fejlődése, a fejlődő országok politikai egységének fennmaradása a világfejlődés alapvető kérdéseiben, a nemzetközi munkásmozgalom erősödése tette ezt lehetővé. Ugyanakkor a fejlődő országok differenciálódása, az új gazdasági-pénzügyi centrumon, az OPEC-országokon belül a reakciós rezsimek nagy súlya, a legszegényebbek (negyedik világ) fokozódó kiszolgáltatottsága veszélyezteti a fejlődő országok egységét. A fejlett tőkésországok többségében a tőkés világgazdasági válság után is fennmaradt a nagyarányú munkanélküliség, az infláció és a termelés lassú fejlődése. Ez erősen csökkentette a nem olajtermelő fejlődő országok külkereskedelmi lehetőségeit. Külkereskedelmi deficitjük 1977-ben 36 milliárd dollár körül lesz, míg 10 évvel ezelőtt nem haladta meg a 12 milliárd dollárt sem. A szóban forgó országok adósságállománya 1976 végén 180 milliárd dollár volt, s 1977 végére az UNCTAD szakértői szerint meghaladhatja a 250 milliárd dollárt. Ilyen körülmények között a fejlődő országok alapvető feladata lenne egységük megőrzése és annak alapján következetes harc folytatása azért, hogy mielőbb kialakuljon egy új, igazságosabb gazdasági világrend, fejlődésük meggyorsulhasson, népeik helyzete javulhasson. Ezzel szemben köztudott, hogy az elmúlt évtizedben a fejlődő országok hadikiadásai gyorsabban növekedtek, mint a fejlett tőkésországoké. Még kis fejlődő országok is gyakran költségvetésük $^1/_4$-től $^3/_4$-ig terjedő részét fordítják katonai kiadásokra. Erősödnek az imperializmus manőverei is a fejlődő világban, kihasználva a fejlődő országcsoportnak az utóbbi években meggyorsult differenciálódását. Ez tükröződik a közel-keleti rendezés elhúzódásában és főleg Afrikában, ahol bár még 10 milliók áldozatai az elnyomásnak, a fajüldözésnek, mégis egyébként haladó orientációjú országok is harcban állnak egymással. Annak a történelmi feladatnak a megoldása, hogy a világ fejlődésének jelenlegi fő irányzata, az enyhülés folytatódjék, mielőbb kiegészüljön katonai enyhüléssel és tényleges leszereléssel, a békeszerető erők harcának fokozása mellett nagymértékben a szocialista és a fejlődő országok imperialistaellenes egységén és igen nagy mértékben a fejlődő országcsoport belső egységén múlik.

Az Egyesült Államoknak és az új, s főleg a még újabb erőviszonytényezők alapján sikerült megerősíteni pozícióit a többi fejlett tőkésországgal, élelmiszer-termelése és technikai fölénye alapján a fejlődő országokkal szemben is.

A vázolt erőviszony-változásokhoz társul az a nagyon fontos új jelenség is, hogy az Egyesült Államok nemcsak az előbb említett területeken, hanem a nemzetközi pénzügyek területén is újabb nagy lehetőségeket kapott a legtöbb fejlett tőkésország gazdaságának befolyásolására, sokszor kézben tartására. Ez a jelenség azzal kapcsolatos, hogy az 1973 óta bekövetkezett nagyarányú áremelkedések során kialakult hatalmas fizetésimérleg-deficiteket az érintett országokban a korábbitól eltérő módon nem a saját monetáris tartalékaik vagy a Valutaalap kölcsönei útján, hanem igen nagy mértékben más országoktól és az euródollárpiacról felvett kölcsönökkel fedezték. Jó példája ennek Anglia, amely 1976 végén az erős valutájú országok segítségével 3,9 milliárd dollárt kapott a Valutaalaptól, 3 milliárd dollár készenléti hitelt pedig közvetlenül a devizálisan jó pozícióban levő államoktól. E hitelek, valamint Anglia különféle intézkedései gazdasági helyzetének javítására lehetővé tet-

ték, hogy Anglia 1,5 milliárd dollár hitelt kérhetett az európiactól. A nemzetközi hitelszféra tehát nagymértékben betört a valutaszférába és lehetőségei lényegesen nőttek az elmúlt években. A tőkésországok együttes monetáris tartaléka (arany, SDR-devizák, valamint a Valutaalapnál fennálló hitelfelvételi pozíció) 239 milliárd, míg a tágabb értelemben vett rövid lejáratú európiaci hitelvolumen 500 milliárd dollárt tesz ki, ami a hivatalos monetáris készletek kétszeresét jelenti.* Ez új helyzet, amelynek lényege, hogy egy-egy valuta sorsa kikerült a valutáért felelős központi bank ellenőrzési köréből s nem gyakorol valóságos ellenőrzést a Nemzetközi Valutaalap sem. Így az egész tőkés monetáris rendszer a magánbankok hitelnyújtásaitól (európiac) és az erősebb valutájú országok által nyújtott kölcsönöktől függ. Mivel mindkét területen az Egyesült Államoknak van legnagyobb befolyása, a különböző országok valutáris — de az egész tőkés monetáris rendszer — helyzete is igen nagy részben az amerikai kormánytól és a nemzetközi hitelpiacok egyik fő ellátóitól, az amerikai bankoktól függ. A nyugati szakértők, a szakirodalom ezt a rendkívül fontos új fejleményt csaknem teljesen elhallgatják.

Nemcsak a nemzetközi pénz- és hitelügyek, hanem a nemzetközi tőkebefektetések és a termelés területén is óriási gazdasági hatalom fejlődött ki — főleg az egyesült államokbeli magántőke kezében. A hetvenes évek elején a multinacionális társaságok ellenőrzése alatt állt a külföldi tőkebefektetések 90 százaléka, a tőkés világ bruttó nemzeti termékének és külkereskedelmének mintegy $^1/_3$-a. „Erejük — írja V. Kudrov szovjet közgazdász — elegendő ahhoz, hogy jelentős mértékben befolyásolják a tőkés piaci konjunktúrát, az államközi kapcsolatokat."**

Jóllehet az utolsó évtizedben a világ óriás monopóliumainak száma gyorsabban nőtt a világ Egyesült Államokon kívüli fejlett tőkésországaiban, az Egyesült Államok vezetőszerepe e téren is fennmaradt. Az 500 millió dolláron felüli eladási értéket meghaladó amerikai vállalatok száma 1976-ban 372 volt, míg a Közös Piac 9 országában és Japánban együttesen 304. Az amerikai nemzetközi monopóliumok külföldi leányvállalatainak eladásai 1975-ben 458 milliárd dollárt tettek ki, 186 milliárdot egyedül Nyugat-Európában. Az Egyesült Államok külföldi tőkebefektetései 1975-ben 133 milliárd dollárt értek el, ebből 55 milliárdot Nyugat-Európában.***

A kialakult helyzetben tehát egy új „láthatatlan" finánctőkés hatalom, a gyorsan növekvő és szaporodó nemzetközi monopóliumok egész népek életére kiható kérdésekben önző profitérdekeinek megfelelő intézkedésekre, döntésekre minden korábbinál nagyobb hatalmat kaptak. Ez minden valószínűség szerint nemcsak a tőkés pénzügyi rendszer ingatagságát fokozza, hanem tovább élezi a tőkés világgazdaság gazdasági, politikai, társadalmi ellentmondásait, feszültségeit is. Ugyanakkor megnehezíti a fejlett tőkésországok meglevő, éleződő problémáinak megoldására irányuló hazai és nemzetközi állammonopolista kísérletek sikeres megvalósítását is, mivel e multinacionális pénzügyi-gazdasági szerveze-

* A világgazdaság és a nemzetközi kereskedelem irányzatai 1977 elején. Konjunktúra- és Piackutató Intézet. Bp. 1977. 132. l.

** Mezsdunarodnaja Zsizny, 1976. 12. sz. 42. l.

*** The Economist, 1977. szeptember 10. Fortune, 1977. május 366—385. l.; augusztus 225—237. l.

tek hatásos ellenőrzése még az össztőkés érdekeknek megfelelően sem megoldott.

Az Egyesült Államokon kívül a fejlett tőkésországok között egyértelműen az NSZK került az élre, különösen Nyugat-Európában, ahol gazdasági vezetőszerepe mellé mindinkább megszerzi a politikai vezető szerepet is. Az NSZK pozíciói különösen megerősödtek a válság éveiben. 1974-ben 19,6, 1975-ben 15,2, 1976 szeptemberéig 9,7 milliárd dollár többlettel zárult kereskedelmi mérlege. Ezzel szemben Franciaországé ugyanezen években 6,4, 1,0 és 4,8 milliárd; Angliáé 15,6, 9,5 és 7,2 milliárd; Olaszországé 10,7, 3,5 és 4,6 milliárd dollár deficittel zárult. Az inflációs rátát sikerült a legalacsonyabban tartania. Ez 1974-ben 7, 1975-ben 6, 1976-ban 4,5 százalékot tett ki. Angliában a megfelelő ráták 16, 24,2 és 16,5 százalék; Olaszországban 19,1, 17,0 és 16,8 százalék, Franciaországban 13,7, 11,7 és 9,6 százalék.* Az NSZK szerepe nagymértékben megnőtt a Közös Piacon belül. A nehéz helyzetbe került tagországok döntő többsége tőle kért és kapott támogatást, amit az NSZK egyre inkább koncepcióinak, feltételeinek elfogadásához köt. S ez nemcsak gazdasági téren van így. (Ez kitűnik Schmidt kancellár 1976. júliusi, az Egyesült Államokban tett nyilatkozatából is. Ebben nyíltan megfenyegette a 16 milliárd dolláros adóssággal küszködő Olaszországot, hogy a Közös Piac megvon tőle minden támogatást, ha a kommunisták bekerülnek a kormányba.)

Ezek a fejlemények végső soron a Egyesült Államok vezetőszerepét erősítik a tőkés világban, az „atlantizmust" Európában. De számunkra és a fejlődő világ számára a probléma politikai jelentőségén kívül van a változásoknak egy nagy fontosságú gazdasági vonatkozása is: azoknak a tőkés erőknek a megerősödését jelentik, amelyek a kemény vonalat képviselik a Kelet—Nyugat közötti gazdasági együttműködésben, s a fejlett tőkésországok gazdasági erejének közös bevetését sürgetik „egy jobb nemzetközi klíma" kialakítása érdekében. Nyíltan kifejtette ezt H. Kissinger a londoni Stratégiai Tanulmányok Intézetében 1976. júliusában.** E „kemény vonal", az enyhülés ellenzőinek érdekeit szolgálják, nézeteit tükrözik az Egyesült Államok új kormányzatának eddigi, a szovjet—amerikai kapcsolatokban tett lépései is.

A jelenlegi világhelyzetben azonban az Egyesült Államok megnövekedett súlyának érvényesítése a többi fejlett tőkésországokkal szemben erősen korlátozott. Az Egyesült Államoknak ugyan sikerült tömörítenie a fejlett tőkésországokat az energiaválságot követően, de nem mondható ez el az egész tőkés világgazdaság vagy a szocialista országokkal kapcsolatos politika koordinálására irányuló törekvéseiről. Jól példázza ezt az a nagy fontosságú tény is, hogy az enyhülési politikát fenyegető amerikai beavatkozás a szocialista országok belügyeibe az emberi jogok érvényesítésének ürügyén — közismerten kiváltotta nemcsak a világközvélemény, hanem Schmidt nyugatnémet kancellár, Giscard d'Estaing francia elnök és Trudeau kanadai miniszterelnök nyilvános rosszallását is. Ahogy S. Pisar írja „Az Egyesült Államok elnöke azzal, hogy olyan moralizáló vállalkozásba kezdett, amelynek esélyei a sikerre enyhén szól-

* Economic Survey of Europe in 1976. I. rész. U.N. New York. 1977. 26. és 37. l.
** Frankfurter Allgemeine Zeitung, 1976. július 15.

va kétségesek... egyéb életbe vágó célokat veszélyeztetett, amelyek közül az első helyen a szuperhatalmak közötti katonai versengés áll."* Nemcsak az emberiség alapvető kérdéseiben lehetetlen az Egyesült Államok szélsőséges köreinek — lényegében a hadiipari komplexum érdekeinek megfelelő — politikáját érvényesíteni, de megnehezült ez egyéb problémáknál is. A tőkés világgazdaság válsága az egész világkapitalizmus hanyatlását is gyorsította, s a sok tekintetben még ma is tartó válság mindennél jobban bizonyítja, hogy a kapitalizmus mint társadalmi rendszer egyre több területen képtelen megoldani a korszerű termelőerők hasznosítását és a felmerülő társadalmi problémákat. A tőkés világgazdaság válságának következtében nagymértékben fokozódott a világkapitalizmus és az egyes tőkésországok instabilitása, polarizációja gazdasági, társadalmi, politikai szempontból egyaránt. A fejlett tőkésországokban a válságból történő kilábalás elhúzódó, fájdalmas folyamat — éles belső és egymás közti feszültségekkel —, amely kétségkívül nehezíti az össztőkés érdekek nemzetközi érvényre juttatását, a fejlett tőkésországok érdekeinek összehangolását.

* Le Monde, 1977. október 1.

KÁZSMÉR ISTVÁN:
A KERESKEDELMI VÁLLALAT MŰKÖDÉSE ÉS SZERVEZETE

A témát a szerző korszerű szervezői szemléletben fejti ki: a működési folyamatoktól jut el a szervezethez, s részletesen elemzi azokat a szervezettségre ható tényezőket, amelyek a működés hatékonyságát fokozzák.

A kereskedelmi vállalatok működésének konkretizálásához vezető úton első lépésként a szerző összefoglalja a kereskedelmi tevékenység legfontosabb jellemzőit, annak személyi és tárgyi feltételeit meghatározza a kereskedelmi vállalattal szembeni speciális követelményeket. A kereskedelmi vállalatok munkafolyamatait két nagy csoportra osztja: áruforgalmi folyamatokra és vezetési-igazgatási folyamatokra. A hazai fogyasztásicikk-kereskedelmi vállalatok jelenlegi szervezeti rendszerének áttekintése után a szerző a rendszerszemléletű folyamatszervezés eredményeire épülő kereskedelmi vállalati szervezet kialakítására törekszik. Elemzi a szervezettség fogalmát, tartalmi elemeit, mérési lehetőségeit. Bemutatja a rugalmas alkalmazkodó- és gyors reagálóképesség fokozásának lehetőségeit, amelynek a kereskedelmi vállalatok esetében különös jelentősége van. Befejezésképpen összefoglalja azokat a szempontokat, illetve lehetőségeket, amelyeket a feladatokkal arányos létszám megállapításakor figyelembe kell venni.

A könyv központi gondolata, hogy a vállalat szervezete és működése szoros kölcsönhatásban van a környezeti és a belső feltételekkel s azokkal együtt változtatható. Konkrét szervezeti ajánlásait ezért a szerző csak mintának tekinti, amelytől adott körülmények között el lehet és el is kell térni. Rámutat, hogy a könyv problémáinak megközelítő módszere és elemző megfontolásai alkalmazandók inkább, mintsem konkrét szervezeti megoldásai. E megközelítés révén válik a könyv felhasználhatóvá a kereskedelmi ágazaton kívüli vállalatok gyakorlatában, de esetleg más országokban is. A teljes körű elemzés és a didaktikai szempontból értékes folyamatábrák bemutatásával a könyv az oktatásban is hasznosítható.

277 l., kötve 40,— Ft.
A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

BALÁZSY SÁNDOR:

A keresetszabályozás „megoldhatatlan" dilemmája*

A keresetszabályozás rendszerével szemben az V. ötéves tervidőszakban támasztott fő követelmények — az erről szóló dokumentumok szerint — a következők voltak:

— ösztönözzön hatékony gazdálkodásra minden termelési tényezővel, ezen belül különösen a munkaerő racionális felhasználására;

— tegye lehetővé a vállalatok rugalmas bér- és keresetgazdálkodását, a teljesítmények, az egyéni munkaeredmények differenciált anyagi elismerését;

— biztosítsa a kiáramló vásárlóerő tervszerű keretek közt tartását;

— biztosítsa a bér- és kereseti arányok társadalmilag elfogadható alakulását.

A fő követelményekhez sorolhatjuk továbbá azt is, hogy a keresetszabályozás

— mozdítsa elő az állami bevételek — a költségvetési egyensúly javításához okvetlenül szükséges — növelését.

Ezek a követelmények egyáltalán nem újak. Tulajdonképpen azóta szeretnénk, ha a keresetszabályozási rendszer ilyen hatásokat keltve működne, amióta keresetszabályozási rendszer egyáltalán létezik hazánkban. Valahányszor felvetődik — önmagában vagy a gazdaságirányítási rendszer egészén belül — a keresetszabályozás reformjának (javításának, kiigazításának, tökéletesítésének) igénye, lényegében mindig a felsorolt hatásokat szeretnénk elérni az éppen soron levő változtatással. A változtatás periodikusan visszatérő igénye azonban egyúttal mindig annak a jelzője, hogy a keresetszabályozás *legutóbb* kipróbált változata sem felelt meg a bevezetésekor iránta táplált reményeknek.

Kár volna tagadni: a keresetszabályozás egyike azoknak az „örökzöld témákká" vált problémáinknak, amelyek megoldásában érdemleges eredményt mind ez ideig képtelenek voltunk elérni. E problémák megoldatlanságát egyértelműen jelzi, hogy állandóan ott szerepelnek a fontos tennivalók listáján, újból és újból nekirugaszkodunk megoldásuknak, de már magunk sem lepődünk meg, ha a legfrissebb nekirugaszkodás megintcsak édeskevés eredménnyel vagy éppen kudarccal jár.

Visszatekintve a keresetszabályozási probléma sárkányával vívott harcaink immár lassan három évtizedes történetére, nem nehéz felis-

* A „A vállalati keresetszabályozás kérdései és tükröződésük a Közgazdasági Szemlében" témáról 1977. november 29-én Szegeden tartott ankéton megvitatott, s a vita alapján némileg módosított szöveg.

merni az okot, amely — úgy tűnik — törvényszerűen kárhoztat a kudarccal felérő állandó félsikerre: s ez *a probléma dilemma jellege*. Mert tudjuk ugyan a módját, hogyan lehet(ne) hatásosan ösztönözni, s megfelelő eszköztárral rendelkezünk az összes vásárlóerő tervszerű keretek közt tartására, meg a kereseti arányok társadalmi szempontból elfogadható alakítására is. Eszközeink azonban vagylagosaknak bizonyultak: vagy az egyik feladatcsoport teljesítésére képesek, vagy a másikéra. Mind ez ideig nem találtuk meg a módját, hogyan lehetne hatékonyan ösztönözni és *egyidejűleg* tervszerűen szabályozni a keresetek színvonalát és arányait. Olyan ez, mintha kardunkkal a mesebeli sárkány hét fejéből mindig csak hármat-négyet tudnánk levágni (mert a maradék fejek *ezzel a karddal* sebezhetetlenek), s ha a maradék fejek ellen hatásos másik kardunkhoz nyúlunk, kinőnek az előbb levágott fejek, amelyek ellen meg az újabb kard a hatástalan.

Azok, akik számára a dilemma megoldhatatlan, nem tehetnek egyebet, mint hogy a konkrét gazdaságpolitikai helyzettől függően hol a szabályozási célok egyik csoportjára helyezik a hangsúlyt — a másik csoportbeliek rovására —, hol pedig fordítva, vállalva, hogy a másodlagossá minősített célok nem teljesülnek. Jelenleg például, amikor népgazdaságunk kiváltképpen súlyos egyensúlyzavarokkal küzd, a keresetszabályozás alakításában részt vevő közgazdászok és gazdaságpolitikusok egyáltalán nem tagadják, hogy az egyensúlyi feladatok kedvéért a keresetszabályozás ösztönző funkciói bizony háttérbe szorultak. Erről azonban — mondják — nem a szabályozás tehet, ilyen gazdaságpolitikai helyzetben csak a dilemma ilyetén megoldása képzelhető el.

Ebben az érvelésben van is igazság, meg nincs is. Igaz belőle, hogy az egyensúlyi helyzet javítása rendkívül fontos feladatunk, amelynek rovására erősíteni a keresetszabályozás ösztönző funkcióinak érvényesítését semmiképpen sem volna szabad. De vajon igaz-e az is, hogy egymást végzetesen kizáró vagy akár csak elerőtlenítő funkciókról van szó? Tényleg nem dolgozható ki olyan keresetszabályozó mechanizmus, amely egyfelől teret enged a gazdasági fejlődésünk gyorsításához oly nagyon szükséges ösztönzésnek, másfelől *egyidejűleg* kielégíti az egyensúlyi és az arányossági követelményeket is?

Erre a kérdésre igyekszem választ adni a következőkben.

Az érvényes keresetszabályozási rendszer elemzése

Az érvényes keresetszabályozási rendszerrel annak 1976. január 1-i bevezetése óta szerzett tapasztalatokat értékelve szakkörökben meglehetős egyetértés alakult ki a tekintetben, hogy a termelési tényezőkkel való hatékony gazdálkodás szempontjából a keresetszabályozás e legújabb változata sem hozott érdemleges javulást. Ami az élő munkával való jobb gazdálkodást illeti, a termelékenység nőtt ugyan (mint ahogy nőtt korábban is), de a meglevő belső létszámtartalékok feltárása továbbra is vontatottan halad. Ezen a bértömeg-gazdálkodás szélesebb körű alkalmazása sem segített. Mint ahogy Pongrácz László megállapítja: „Mivel 6 százalékon felül csak igen drágán emelhető a bérszínvonal, nem érdemes ennek bérfedezetét sem létrehozni a létszámtartalékok

csökkentésével."[1] Nem beszélhetünk említésre érdemes változásról a holt munkával (anyaggal és lekötött eszközökkel) való gazdálkodásban sem, ahol pedig ugyancsak számottevő tartalékokkal rendelkezünk, s ezek jó részét értelmes ösztönzéssel minden bizonnyal fokozatosan fel lehetne tárni.

Az okot e vonatkozásban is a bérszínvonal-emelés „drágaságában" szokták megjelölni.[2] Lényegében hasonló következtetésre jutottunk a Gazdaságkutató Intézetben is, amikor a szabályozórendszer 1976. évi tapasztalatainak általános elemzésén belül megvizsgáltuk a keresetszabályozás hatásmechanizmusát.

A béremelés „drágaságának" megállapítása azonban túlságosan általánosságban maradó felismerés csak, emellett — mint később látni fogjuk — az igazságnak csupán az egyik oldala. A keresetszabályozás valóságos hatásmechanizmusának megértéséhez ennél többre van szükség, annak pontos felmérésére ugyanis, hogy *mikor, milyen tényezőktől függően, mennyire drága a béremelés.*

A béremelés „ára" az adómentesen megvalósítható bérszintemelkedés vonatkozásában az ehhez megkövetelt teljesítménytöbblettel jellemezhető, az ezen felüli bérszintemelés vonatkozásában pedig a bérszintemeléssel járó költségek és adóterhek számszerűsítésével állapítható meg. A kétféle „ármegállapítási" technika alkalmazását az teszi szükségessé, hogy keresetszabályozási rendszerünk (egy bizonyos határig) megtartotta a különféle — lényegében termelékenységi típusú — mutatószámokkal tompítottan arányos bérszintnövekedés adómentességének elvét, de nem ragaszkodik mereven a mutatók által megengedett szintek tartásához. Módot ad e szintek túllépésére (sőt, olykor még bátorít is erre), csak éppen differenciált adók segítségével igyekszik elvenni a kedvet a lehetőség kihasználásától. A bérszintet — elvben — tetszés szerint lehet emelni, de meredeken emelkedő adókat kell fizetni érte. Lássuk azonban, mekkorák is a béremelés terhei?

Biztosított bérszintemelés. A relatív bérszabályozási formáknál évi 1,5 százalékkal, a központi bérszabályozási formáknál évi 4,5 százalékkal minden követelmény nélkül lehetett emelni a bérszintet. Egyes vállalatoknál ezt meghaladó mértékű bérszintemelésre is módot adtak az egyedileg megállapított bérpreferenciák. A biztosított bérszintemelés terhe nulla.

Relatív bérszínvonal-szabályozás. Mint ismeretes, a relatív bérszínvonal-szabályozási formába sorolt vállalatok a biztosított bérszintemelésen felül is adómentesen emelhetik bérszínvonalukat az ún. bérfejlesztési mutató által megengedett mértékben, de legfeljebb összesen 6 százalékig. Ezt a mutatót úgy kapjuk meg, hogy a foglalkoztatott létszám egy főjére jutó bér és nyereség indexének 100-on felüli részét korrigáljuk az ún. bérfejlesztési koefficienssel. A koefficiens az iparvállalatok többségénél 0,25. Például, ha az egy főre jutó bér + nyereség 8 százalékkal nőtt, akkor az általános 1,5 százalékon felül a bérszínvonal további 8 • 0,25 százalékos, összesen 3,5 százalékos emelésére van mód

[1] Pongrácz László: A bérpolitika és a bérszabályozás időszerű kérdései, Figyelő, 1977. június 22-i szám.

[2] Erre a következtetésre jut például Pirityi Ottó: A bérpolitika és a bérszabályozás funkciói című cikkében, Közgazdasági Szemle, 1976. 7—8. sz., Szilárd Csaba: Az új bér- és jövedelemszabályozók első tapasztalatairól című cikkében, Közgazdasági Szemle, 1977. 3. sz., s értelemszerűen ez következik Pongrácz László előbb idézett cikkéből is.

adómentesen. Mennyivel kell mármost növelni egy vállalat teljesítményét ahhoz, hogy 1 forint többletbért e mutató alapján adómentesen ki lehessen fizetni (változatlan létszámot feltételezve)? Nos, 1 forint többletbér kifizetése esetén a bértömeg (a bázisidőszakhoz képest) $\frac{1}{\text{bértömeg}} \cdot 100$ százalékkal nő. Mivel a létszám változatlan, ugyanebben az arányban nő az átlagbér is. Ahhoz, hogy ezt az átlagbér-emelkedést adómentesen el lehessen számolni, $\frac{1}{0{,}25} = 4$-szeres ütemben kell növelni az egy főre jutó bér + nyereséget, s ha a létszám változatlan, a bér és a nyereség összegét is. A bér és a nyereség elvárt növekménye tehát:

$$4 \cdot \frac{1}{\text{bértömeg}} \cdot (\text{bértömeg} + \text{nyereség}),$$

ami az elvégezhető egyszerűsítések után: $4 + 4\frac{\text{nyereség}}{\text{bértömeg}}$ forint. Ha a képletbe behelyettesítjük az 1976. évi átlagos adatokat (nyereség : bértömeg = 1,3256), azt kapjuk, hogy 1 Ft pótlólagos bérkifizetéshez a bér és a nyereség együttes tömegét 9,30 Ft-tal kell növelni. Ebből 1 Ft-ot hoz magának a bértömegnek 1 Ft-tal való növelése, vagyis a nyereséget 8,30 Ft-tal kell növelni. Ezen felül, létre kell még hozni a bértömeggel arányosan növekvő bérjárulék fedezetére további 0,35 Ft-ot.

Vagyis, 1 Ft többletbér adómentes kifizetésének lehetővé tételéhez a vállalatnak a következő teljesítménykövetelményeknek kell eleget tennie:

béremelkedés költségfedezete	1,00 Ft
35%-os bérjárulék költségfedezete	0,35 Ft
„nyereségnövelési kötelezettség"	8,30 Ft
Összesen	9,65 Ft[3]

Általában, ahhoz, hogy a bérfejlesztési mutató javulása alapján fizethessen ki egy vállalat — a 6 százalékos határon innen — 1 Ft többletbért, 9—10 Ft többlethozamot kell produkálnia.

Ennél jóval nagyobb hozamkövetelménynek kell eleget tenni abban az esetben, ha a bérnövekedés a bérfejlesztési mutató által megengedett szinten felüli sávban, vagy a 6 százalékos határon túl történik. Az ilyen jellegű bértöbblet után ugyanis progresszív bérfejlesztési befizetést kell teljesíteni az ugyancsak progresszív adó fizetése után képezhető részesedési alap terhére, amelynek forrása viszont a többféle lineáris adóval csökkentett nyereség. Foglaljuk táblázatba mindezeket az adókat, s adjuk még hozzá ezekhez a bértöbblet és a vele arányos bérjárulék miatt bekövetkező bérköltség-növekedést. Mindezekre együtt kell ugyanis fedezetet adnia a béremelés nyomán létrejövő hozamtöbbletnek, más szóval, ezek összessége jelenti a béremelés hozamkövetel-

[3] Természetesen, a „nyereségnövelési kötelezettség" számszerű mértéke a nyereség: bértömeg aránytól függően ennél kisebb is, nagyobb is lehet; a megadott számok az 1976. évi ipari átlagot jelentik. Ugyanígy, módosíthatja a konkrét számértékeket az is, ha a bérfejlesztési mutató számításakor alkalmazott koefficiens kedvezőbb 0,25-nél. (Megjegyzem, hogy kedvezőbb kulcsot éppen a nyereség: bértömeg arány vállalati szempontból hátrányos mértéke esetén szoktak engedélyezni.)

1. sz. táblázat

1 Ft többletbér hozamkövetelményei a relatív bérszínvonal-szabályozás viszonyai közt
(Ft-ban)

Megnevezés	A részesedésialap-képzés sávja, a bázisbértömeg százalékában					
	4—6	6—8	8—10	10—12	12—14	14 felett
Ha a bérszinttúllépés 1 százaléknál kisebb, vagy ha a bérfejlesztési mutató által megengedett ugyan, de a bérszint emelkedése 6 százaléknál nagyobb mértékű:						
Bérfejlesztési befizetés	1,50	1,50	1,50	1.50	1,50	1,50
Ehhez szükséges részesedés adója	4,50	6,00	7,50	9,00	10,50	12,00
Nettó nyereségigény	6,00	7,50	9,00	10,50	12,00	13,50
Bruttó nyereségigény	11,76	14,70	17,64	20,58	23,52	26,46
Bérköltség-növekedés	1,35	1,35	1,35	1,35	1,35	1,35
Összes hozamkövetelmény	13,11	16,05	18,99	21,93	24,87	27,81
Ha a bérszinttúllépés 1—2 százalék közötti:						
Bérfejlesztési befizetés	2,00	2,00	2,00	2,00	2,00	2,00
Szükséges részesedés adója	6,00	8,00	10,00	12,00	14,00	16,00
Nettó nyereségigény	8,00	10,00	12,00	14,00	16,00	18,00
Bruttó nyereségigény	15,68	19,60	23,52	27,44	31,36	35,28
Bérköltség-növekedés	1,35	1,35	1,35	1,35	1,35	1,35
Összes hozamkövetelmény	17,03	20,95	24,87	28,79	32,71	36,63
Ha a bérszinttúllépés 2—3 százalék közötti:						
Bérfejlesztési befizetés	2,50	2,50	2,50	2,50	2,50	2,50
Szükséges részesedés adója	7,50	10,00	12,50	15,00	17,50	20,00
Nettó nyereségigény	10,00	12,50	15,00	17,50	20,00	22,50
Bruttó nyereségigény	19,60	24,50	29,40	34,30	39,20	44,10
Bérköltség-növekedés	1,35	1,35	1,35	1,35	1,35	1,35
Összes hozamkövetelmény	20,95	25,85	30,75	35,65	40,55	45,45
Ha a bérszinttúllépés 3—4 százalék közötti:						
Bérfejlesztési befizetés	3,50	3,50	3,50	3,50	3,50	3,50
Szükséges részesedés adója	10,50	14,00	17,50	21,00	24,50	28,00
Nettó nyereségigény	14,00	17,50	21,00	24,50	28,00	31,50
Bruttó nyereségigény	27,44	34,30	41,16	48,02	54,88	61,74
Bérköltség-növekedés	1,35	1,35	1,35	1,35	1,35	1,35
Összes hozamkövetelmény	28,79	35,65	42,51	49,37	56,23	63,09
Ha a bérszinttúllépés 4—5 százalék közötti:						
Bérfejlesztési befizetés	5,00	5,00	5,00	5,00	5,00	5,00
Szükséges részesedés adója	15,00	20,00	25,00	30,00	35,00	40,00
Nettó nyereségigény	20,00	25,00	30,00	35,00	40,00	45,00
Bruttó nyereségigény	39,20	49,00	58,80	68,60	78,40	88,20
Bérköltség-növekedés	1,35	1,35	1,35	1,35	1,35	1,35
Összes hozamkövetelmény	40,55	50,35	60,15	69,95	79,75	89,55
Ha a bérszinttúllépés 5 százaléknál nagyobb:						
Bérfejlesztési befizetés	6,00	6,00	6,00	6,00	6,00	6,00
Szükséges részesedés adója	18,00	24,00	30,00	36,00	42,00	48,00
Nettó nyereségigény	24,00	30,00	36,00	42,00	48,00	54,00
Bruttó nyereségigény	47,04	58,80	70,56	82,32	94,08	105,84
Bérköltség-növekedés	1,35	1,35	1,35	1,35	1,35	1,35
Összes hozamkövetelmény	48,39	60,15	71,91	83,67	95,43	107,19

ményét. E hozamkövetelmények levezetése látható az 1. sz. táblázatban.[4]

A béremelés hozamkövetelményeinek számításakor figyelembe veendő az is, hogy a nyereség növekedése — ceteris paribus — kétféle címen is lehetővé teszi a bérek emelését: 1. a bérfejlesztési mutató javulása miatt; 2. azért, mert a nyereségtöbblet fedezetet teremt adóval terhelt béremelés vállalására.

Az előzőekben szereplő levezetés szerint 1 Ft többletbér adómentes kifizetésének 8,30 Ft többletnyereség elérése a feltétele. Ha ezt a 8,30 Ft-ot további — immár adózandó — béremelésre fordítják, legfeljebb 64 fillér, s legalább 8 fillér[5] további bér kifizetésére nyílik lehetőség (attól függően, hogy a vállalatnak ezután mekkora bérfejlesztési befizetést és a részesedési alap képzésekor mekkora progresszív nyereségadót kell fizetnie).

Eszerint 8,30 Ft többletnyereség elérése esetén nem 1 Ft, hanem 1,08—1,64 Ft közötti összegű béremelésre van mód. Átszámítva ezeket, 1 Ft többletbér korrigált hozamkövetelményeként 5,06—7,69 Ft közötti értéket kapunk.[6]

Relatív bértömeg-szabályozás. Mint ismeretes, a relatív bértömegszabályozási formába sorolt vállalatok adómentesen emelhetik bérszínvonalukat, ha 1. a felhasználhatónak minősülő bértömegen belül maradnak, 2. ha a bérszint (átlagbér) emelkedése nem haladja meg adott évben a 6 százalékot. A felhasználhatónak minősülő bértömeg meghatározása a vállalat által létrehozott hozzáadott érték növekedésével tompítottan arányosan történik. A „tompítás" általában 0,4-es koefficiens alkalmazásával történik. Például, ha egy vállalat a tárgyévben 10 százalékkal növelte az általa létrehozott hozzáadott érték mennyiségét, akkor a bázisbértömegnél 4 százalékkal nagyobb bértömeget használhat fel adómentesen. (Egyes ágazatokban magasabb, 0,5-ös illetve 0,6-os koefficiens alkalmazására is van mód. A leggyakoribb azonban a 0,4-es koefficiens.)

A bértömeg-szabályozás mellett a béremelésnek *egyféle típusa* — a bázis bértömegen belüli, 6 százaléknál alacsonyabb sávon belül megvalósuló béremelés — nagyon olcsó: a béremelés hozamkövetelménye mindössze 1 Ft másik bérnek a megtakarítása. Már jóval drágább a béremelés, ha fedezetéül a bértömegnek a hozzáadott érték növelése révén megszerezhető növekménye szolgál. A felhasználható bértömeg 1 Ft-nyi bővítéséhez ugyanis (ha a koefficiens 0,4) $2{,}5 \cdot \frac{\text{bértömeg}}{\text{hozzáadott érték}}$ forinttal kell növelni a hozzáadott értéket. A hozzáadott érték az iparban 1976-ban 2,14-szerese volt a bértömegnek, így a felhasználható bértömeg 1 forintnyi bővítéséhez kapcsolódó teljesítménykövetelményt $2{,}5 \times 2{,}14 = 5{,}35$ Ft-nak vehetjük. Ebből az 5,35 Ft-ból 1,35 Ft az 1 Ft

[4] A táblázathoz a következő magyarázatot kell tudni: *A bérfejlesztési befizetés* sorban az adott sávot terhelő fizetési kötelezettség szerepel, ennek kulcsai — mint ismeretes — 150, 200, 350, 500 és 600 százalék. *Az ehhez szükséges részesedés adója* sorban a részesedési alap képzésekor fizetendő adót számítottam ki, amelynek kulcsai — mint ismeretes — 0, 200, 300, 400, 500, 600, 700 és 800 százalék. (Az első két adótétel alá eső oszlopokat nem szerepeltettem, mert a képzett részesedési alap gyakorlatilag mindegyik vállalatnál meghaladja a bértömeg 4 százalékát.) A bérfejlesztési befizetés és az ehhez szükséges részesedési alap adója együttesen adják a bérfejlesztés *nettó nyereségigényét. Bruttó nyereségigény:* az a nyereségtömeg, amelyből a városi (községi) hozzájárulás, az általános nyereségadó és a tartalékalap-képzési kötelezettség teljesítése után létrejön a *szükséges nettó* nyereség.

[5] 8,30 : 13,11 = 0,64; 8,30 : 107,19 = 0,08

[6] 8,30 : 1,08 = 7,69; 8,30 : 1,64 = 5,06

2. sz. táblázat

1 Ft többletbér hozamkövetelményei a relatív és az abszolút bértömeg-szabályozás viszonyai közt (Ft-ban)

Megnevezés	A részesedésialap-képzés sávja, a bázisbértömeg százalékában					
	4—6	6—8	8—10	10—12	12—14	14 felett
Bértömeg-túllépés esetén, 0—1 százalék között:						
Túllépés miatti adó	1,50	1,50	1,50	1,50	1,50	1,50
Szükséges részesedés adója	4,50	6,00	7,50	9,00	10,50	12,00
Nettó nyereségigény	6,00	7,50	9,00	10,50	12,00	13,50
Bruttó nyereségigény	11,76	14,70	17,64	20,58	23,52	26,46
Bérköltség-növekedés	1,35	1,35	1,35	1,35	1,35	1,35
Összes hozamkövetelmény	13,11	16,05	18,99	21,93	24,87	27,81
Bértömeg-túllépés esetén, 1—2 százalék között:						
Túllépés miatti adó	2,00	2,00	2,00	2,00	2,00	2,00
Szükséges részesedés adója	6,00	8,00	10,00	12,00	14,00	16,00
Nettó nyereségigény	8,00	10,00	12,00	14,00	16,00	18,00
Bruttó nyereségigény	15,68	19,60	23,52	27,44	31,36	35,28
Bérköltség-növekedés	1,35	1,35	1,35	1,35	1,35	1,35
Összes hozamkövetelmény	17,03	20,95	24,87	28,79	32,71	36,63
Bértömeg-túllépés esetén, 2 százalék felett:						
Túllépés miatti adó	3,00	3,00	3,00	3,00	3,00	3,00
Szükséges részesedés adója	9,00	12,00	15,00	18,00	21,00	24,00
Nettó nyereségigény	12,00	15,00	18,00	21,00	24,00	27,00
Bruttó nyereségigény	23,52	29,40	35,28	41,16	47,04	52,92
Bérköltség-növekedés	1,35	1,35	1,35	1,35	1,35	1,35
Összes hozamkövetelmény	24,87	30,75	36,63	42,51	48,39	54,27
Ha a bérszint emelkedése meghaladja a 6 százalékot, 6—7 százalék között:						
Túllépés miatti adó	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00
Szükséges részesedés adója	3,00	4,00	5,00	6,00	7,00	8,00
Nettó nyereségigény	4,00	5,00	6,00	7,00	8,00	9,00
Bruttó nyereségigény	7,84	9,80	11,76	13,72	15,68	17,64
Bérköltség-növekedés	1,35	1,35	1,35	1,35	1,35	1,35
Összes hozamkövetelmény	9,19	11,15	13,11	15,07	17,03	18,99
Ha a bérszint emelkedése meghaladja a 6 százalékot, 7—8 százalék között:						
Túllépés miatti adó	2,00	2,00	2,00	2,00	2,00	2,00
Szükséges részesedés adója	6,00	8,00	10,00	12,00	14,00	16,00
Nettó nyereségigény	8,00	10,00	12,00	14,00	16,00	18,00
Bruttó nyereségigény	15,68	19,60	23,52	27,44	31,36	35,28
Bérköltség-növekedés	1,35	1,35	1,35	1,35	1,35	1,35
Összes hozamkövetelmény	17,03	20,95	24,87	28,79	32,71	36,63
Ha a bérszint emelkedése meghaladja a 6 százalékot, 8 százalék felett:						
Túllépés miatti adó	3,00	3,00	3,00	3,00	3,00	3,00
Szükséges részesedés adója	9,00	12,00	15,00	18,00	21,00	24,00
Nettó nyereségigény	12,00	15,00	18,00	21,00	24,00	27,00
Bruttó nyereségigény	23,52	29,40	35,28	41,16	47,04	52,92
Bérköltség-növekedés	1,35	1,35	1,35	1,35	1,35	1,35
Összes hozamkövetelmény	24,87	30,75	36,63	42,51	48,39	54,27

bértöbblet és ennek illetményadója, a maradék 4 Ft pedig pótlólagos nyereség, amortizáció és különféle adók. A többletnyereség ez esetben is felhasználható a bértömeg adózott növelésére, vagy pedig a bérszínvonal 6 százaléknál nagyobb mértékű emelésére. Legkedvezőbb esetben, ha a 4 Ft teljes egészében nyereség, e 4 Ft-ból — az eredeti 1 Ft bértöbbleten felül — további 0,07—0,30 Ft-nyi bértömegtöbblet finanszírozható. Az 5,35 Ft hozamkövetelmény teljesítése esetén tehát 1,07—1,30 Ft közötti bértömegnövelés érhető el, vagyis 1 Ft többletbér korrigált hozamkövetelménye: 4,12—5,00 Ft.

Drágább a béremelés, ha a felhasználható bértömegen belül maradva, de az átlagbér 6 százalékot meghaladó emelkedése mellett következik be. Nagyjából hasonlóan drága a béremelés akkor is, ha az átlagbér emelkedése ugyan 6 százaléknál kisebb, de a bértömeg túllépi a felhasználhatónak minősülő nagyságot. Azt az „árat", amit ilyen körülmények között kell a vállalatnak fizetnie 1 Ft többletbérért, a 2. sz. táblázatban számszerűsítettem.

Központi bértömeg-szabályozás. A bértömeg és a bérszint túllépése mellett kifizetett bérekhez fűződő hozamkövetelmények azonosak a relatív bértömeg-szabályozás kapcsán számítottakkal. Hiányzik viszont az a béremelési típus, amelynek forrása a bértömegnek a hozzáadott érték növelése révén megszerezhető növekménye. (Mint kiszámoltuk, ebben az esetben az 1 Ft-nyi bértöbblethez szükséges teljesítménykövetelmény 4,12—5,— Ft-nyi hozzáadottérték-növelés volt.) Központi bértömeg-szabályozás mellett a bértömeg növelése a jóváhagyó hatóság döntése nyomán, követelményhez nem kapcsoltan következik be.

Itt jegyzem meg, hogy bértömeg-szabályozás mellett (legyen az relatív vagy központi) előfordulhat, hogy valamely bértöbblet után kétféle címen — a bértömeg túllépése miatt is és a bérszint 6 százalékot meghaladó emelkedése miatt is — kell adót fizetni. Ez esetben a megfelelő hozamkövetelmények is összegeződnek.

Központi bérszínvonal-szabályozás. Itt is hiányzik az a béremelési típus, amelynek forrása a bérszínvonalnak az egy foglalkoztatottra jutó bér + nyereség növelésével elérhető többlete. (Az 1 Ft-nyi bértöbblethez tartozó teljesítménykövetelmény ennél a béremelési típusnál 5—8 Ft volt.) Központi bérszínvonal-szabályozás mellett a bérszínvonal emelése a jóváhagyó hatóság döntése nyomán, követelményhez ugyancsak nem kapcsoltan következik be.

Foglaljuk most össze, milyen hozamkövetelményeket kell teljesíteniük vállalatainknak az egyes keresetszabályozási formák mellett. A hozamkövetelményeket — a jobb áttekintés kedvéért — most nem részletezem; annak hatását, hogy az adókulcsok a részesedésialap-képzés bérhez viszonyított arányától és a bérszint illetve a bértömeg túllépésének mértékétől függően differenciáltak, a hozamkövetelmények -tól -ig határainak megadásával jelzem csupán. Emellett, a követelmények által képviselt terhek plasztikusabb érzékeltetése céljából megadom a hozamkövetelmények reciprokát, vagyis azt, hogy 100 Ft elérhető hozamból mennyit enged a bérszabályozás bérre (vagyis ösztönzésre) fordítani.

Összeállításunk alapján a béremelési lehetőségek a következő csoportokba sorolhatók:

3. sz. táblázat

1 Ft többletbér hozamkövetelményei a központi bérszínvonal-szabályozás viszonyai közt
(Ft-ban)

Megnevezés	A részesedésialap-képzés sávja, a bázisbértömeg százalékában					
	4—6	6—8	8—10	10—12	12—14	14 felett
Ha a jóváhagyott bérszintet 0—1 százalékkal lépték túl:						
Túllépés miatti adó	1,50	1,50	1,50	1,50	1,50	1,50
Szükséges részesedés adója	4,50	6,00	7,50	9,00	10,50	12,00
Nettó nyereségigény	6,00	7,50	9,00	10,50	12,00	13,50
Bruttó nyereségigény	11,76	14,70	17,64	20,58	23,52	26,46
Bérköltség-növekedés	1,35	1,35	1,35	1,35	1,35	1,35
Összes hozamkövetelmény	13,11	16,05	18,99	21,93	24,87	27,81
Ha a jóváhagyott bérszintet 1—1,5 százalékkal lépték túl:						
Túllépés miatti adó	2,50	2,50	2,50	2,50	2,50	2,50
Szükséges részesedés adója	7,50	10,00	12,50	15,00	17,50	20,00
Nettó nyereségigény	10,00	12,50	15,00	17,50	20,00	22,50
Bruttó nyereségigény	19,60	24,50	29,40	34,30	39,20	44,10
Bérköltség-növekedés	1,35	1,35	1,35	1,35	1,35	1,35
Összes hozamkövetelmény	20,95	25,85	30,75	35,65	40,55	45,45
Ha a jóváhagyott bérszintet 1,5—2 százalékkal lépték túl:						
Túllépés miatti adó	3,50	3,50	3,50	3,50	3,50	3,50
Szükséges részesedés adója	10,50	14,00	17,50	21,00	24,50	28,00
Nettó nyereségigény	14,00	17,50	21,00	24,50	28,00	31,50
Bruttó nyereségigény	27,44	34,30	41,16	48,02	54,88	61,74
Bérköltség-növekedés	1,35	1,35	1,35	1,35	1,35	1,35
Összes hozamkövetelmény	28,79	35,65	42,51	49,37	56,23	63,09
Ha a jóváhagyott bérszintet 2—2,5 százalékkal lépték túl:						
Túllépés miatti adó	4,50	4,50	4,50	4,50	4,50	4,50
Szükséges részesedés adója	13,50	18,00	22,50	27,00	31,50	36,00
Nettó nyereségigény	18,00	22,50	27,00	31,50	36,00	40,50
Bruttó nyereségigény	35,28	44,10	52,92	61,74	70,56	79,38
Bérköltség-növekedés	1,35	1,35	1,35	1,35	1,35	1,35
Összes hozamkövetelmény	36,63	45,45	54,27	63,09	71,91	80,73
Ha a jóváhagyott bérszintet több mint 2,5 százalékkal lépték túl:						
Túllépés miatti adó	6,00	6,00	6,00	6,00	6,00	6,00
Szükséges részesedés adója	18,00	24,00	30,00	36,00	42,00	48,00
Nettó nyereségigény	24,00	30,00	36,00	42,00	48,00	54,00
Bruttó nyereségigény	47,04	58,80	70,56	82,32	94,08	105,84
Bérköltség-növekedés	1,35	1,35	1,35	1,35	1,35	1,35
Összes hozamkövetelmény	48,39	60,15	71,91	83,67	95,43	107,19

1. A béremelési lehetőségek egy részéhez semmilyen hozamkövetelmény nem kapcsolódik; az ilyen béremelési lehetőség — önmagában — nem ösztönöz hatékonyabb gazdálkodásra.

2. A béremelési „lehetőségek" egy másik része rendkívül magas — gyakorlatilag teljesíthetetlen — követelményekhez kapcsolódik. A teljesíthetetlen hozamkövetelmény megint csak nem ösztönöz hatékonyabb gazdálkodásra, csak plafont emel a bérek (s egyúttal a teljesítmények!) növekedése fölé.

3. A béremelési lehetőségek egy harmadik része olyan teljesítmény-követelményhez kapcsolt, amelyet általánosan el lehet érni. Ilyen mindenekelőtt a bértömeg-szabályozás keretében realizált élőmunka-megtakarítás esete (a bérszint 6%-os emelkedésén innen).

4. A béremelési lehetőségek negyedik része olyan teljesítmény-követelményekhez kapcsolt, amelyet az esetek *egy részében* el lehet ugyan érni, de a feltárható tartalékok nagyobbik részének mozgósítására mégsem alkalmas, mert sok esetben nem lehet teljesíteni. Ebbe a kategóriába sorolható a relatív bértömeg-szabályozás keretében a biztosított bértömegen felül, de a termelési mutatóval korrigált szinten belül maradó bérkifizetés (ahol 1 Ft többletbér hozamkövetelménye 4—5 Ft), valamint a relatív bérszínvonal-szabályozás keretében a bérfejlesztési mutatón belül maradó bérkifizetés (ahol 1 Ft többletbér hozamkövetelménye 5—8 Ft).

A bérszabályozás feltételrendszere 1976 óta látszólag árnyaltabb lett. Ezt látszik igazolni az is, hogy a hozamkövetelmény — mint láttuk — nagyon tág határok közt változik. Lényegében azonban csak háromféle hozamkövetelmény van: 1. nincs is hozamkövetelmény (feltétel nélkül biztosított a béremelés), 2. van hozamkövetelmény, és az teljesíthető is, 3. a hozamkövetelmény teljesíthetetlen (prohibitív jellegű). Az átlagbér 6 százalékon felüli emelése gyakorlatilag mindenütt teljesíthetetlen hozamkövetelményekhez van kapcsolva. Így egészen természetes, hogy a vállalatok lehetőleg nem, vagy csak vonakodva léptek túl ezen a határon (kivéve, ha preferenciális feltételeket kapva magas progresszív adók fizetése nélkül emelhették az átlagbért 6 százaléknál nagyobb mértékben, vagy ha eleve bőven rendelkeztek a magas adók fizetésére fordítható nyereségfedezettel).[7]

Az egységesen érvényesített bérszintemelési plafon miatt nagymértékben csökkent annak jelentősége, hogy egy-egy vállalatot melyik bérszabályozási formába soroltak be. Mindegyik forma mellett nagyjából hasonlóak voltak a béremelési lehetőségek is, a béremeléshez szükséges „erőfeszítések" is.

Ami a megvalósult béremeléseket illeti, ezek 1976-ban szorosan a 6 százalékos plafon közelében — kicsivel alatta vagy felette — helyezkedtek el. (Lásd az 5. sz. táblázatot.)

Ami a béremelések alátámasztására kifejtett erőfeszítéseket illeti, ezek szerepe feltűnően szerény volt. 1976-ban ugyanis a nominális bérszínvonal-emelkedés (népgazdasági átlagban, mezőgazdasági tsz-ek nélkül 5,7 százalék) több mint háromnegyed részben követelmények telje-

[7] Ennek az 1977. évben bekövetkezett — korábbinál nagyobb mértékű — bérfejlesztés sem mond ellent. A vállalatok egy része ugyanis azért vállalt „nem önfinanszírozó" bérfejlesztést is, mert attól tartott, hogy a fejlesztési alap bővítése esetén annak egy részét elvonják.

sítése nélkül rendelkezésre álló forrásokból táplálkozott: 0,5 százalékot fedeztek a bérpreferenciák, 1,3 százalékot a felhasznált (előző évről áthozott) bérfejlesztési tartalékok, 2,6 százalékot a központilag biztosított béremelések. A teljesítménynövelésből származó forrásokból csak 1,3 százaléknyi béremelés valósult meg. (Többre is tellett volna, de a teljesítménynövelésből származó források jó részéből a következő évre áthúzódó tartalékokat képeztek a vállalatok.)

4. sz. táblázat

A pótlólagos bérkifizetéshez tartozó teljesítménykövetelmények az egyes bérszabályozási formáknál

Megnevezés	1 Ft bérhez szükséges többlethozam (Ft)	100 Ft többlethozamból kifizethető bér (Ft)
Relatív bérszínvonal-szabályozás		
Biztosított bérszintemelés	0	.
Bérfejlesztési mutatón belül 6 százalékig	5— 8	12,50—20,00
Bérfejlesztési mutatón belül 6 százalék felett	13— 28	3,57— 7,69
Bérfejlesztési mutatón túl	13—107	0,93— 7,69
Központi bérszínvonal-szabályozás		
Biztosított bérszintemelés	0	.
Ezt meghaladó bérszintemelés	13—107	0,93— 7,69
Relatív bértömeg-szabályozás		
A biztosított bértömeg központi intézkedésből származó emelése terhére megvalósított béremelés	0	.
A biztosított bértömegen belül, a bérszint 6 százalékos emelkedésén innen, létszámcsökkentéssel lehetővé váló béremelés	1	100
Az eredetileg biztosított bértömeg felett, de a termelési mutatóval korrigált szinten belül, a bérszint 6 százalékos emelkedésén innen	4— 5	20—25
Ugyanez, de 6 százalék felett	9— 54	1,85—11
A termelési mutatóval korrigált bértömegen felül, de a bérszint 6 százalékos emelkedésén innen	13— 54	1,85—7,70
A korrigált bértömeg felett, a 6 százalékos bérszinten túl	21—111	0,90—4,76
Központi bértömeg-szabályozás		
A bértömeg központi intézkedésből származó emelése terhére megvalósított béremelés	0	.
A jóváhagyott bértömegen belül, a bérszint 6 százalékos emelkedésén innen, létszámcsökkentéssel lehetővé váló béremelés	1	100
A jóváhagyott bértömegen belül, a bérszint 6 százalékát meghaladó emelkedése mellett megvalósított béremelés	9— 54	1,85—11
A biztosított bértömegen felül, de a bérszint 6 százalékos emelkedésén innen	13— 54	1,85—7,70
A biztosított bértömegen és a bérszint 6 százalékos emelkedésén túl	21—111	0,90—4,76

7. sz. táblázat

Bérszintváltozás az iparban 1976-ban, bérszabályozási formák szerint

Megnevezés	Iparon belüli létszámarány	Az 1976. évi átlagbér az 1975. évi %-ában
Relatív bérszínvonal-szabályozás	41,5	105,49
Központi bérszínvonal-szabályozás	21,5	105,65
Relatív bértömeg-szabályozás	31,4	106,33
Központi bértömeg-szabályozás	5,6	106,06
Összesen:	100,0	105,82

Vizsgáljuk most meg, hogyan teljesülnek a bérszabályozás módosításával elérni kívánt célok.

A *munkaerővel* való racionális gazdálkodásra csak a bértömeg-szabályozási formák fejtenek ki elégséges mértékű ösztönző hatást, de ezek is csak addig, amíg hatni nem kezd az átlagbérfék. A többi bérszabályozási formánál, s részben — az átlagbérfék miatt — a bértömeg-szabályozási formánál is, teljesíthetetlen hozamkövetelménybe ütközik a munkaerő-megtakarítást célzó béremelés. Úgy gondolom, kevés esélye van az olyan teljesítménybérezésnek, amely 1 százalék többletteljesítményt 0,1 vagy 0,2 százalék többletbérrel kíván „ösztönözni". Munkacsoportokon belül sem lehet kedvet kelteni arra, hogy kevesebb létszámmal azonos feladatot ellássanak, ha a megtakarított bérnek csupán egy vagy két tizedét ajánlják fel. Az ilyen „ajánlat" kilátástalanságával minden üzemi vezető tisztában van; fel sem vet ilyesmit, inkább tudomásul veszi a munkaerő-racionalizálási lehetőségek jó részének kihasználatlanul hagyását.

Nem sikerült kiküszöbölni az átlagbér-ellenőrzés ismert káros mellékhatását, a létszámstruktúra „higításához" fűződő érdekeltséget. Az *átlagbérhez kötött* bérszínvonal-szabályozás, illetve a bértömeg-szabályozáshoz kapcsolódó *átlagbérfék* változatlanul érdekeltté teszi a vállalatokat a létszámstruktúra olyan alakításában, amely mellett az átlagbér csökken vagy legalábbis nem emelkedik. Ismeretes, hogy a létszámösszetétel változásával akkor is módosulhat a vállalati átlagbér, ha az egyes dolgozók bére semmit sem változott. Sok vállalatnál van nélkülözhető munkaerő, ezek átengedése lehetővé is tenné a nyereség és a részesedési alap növelését. A nélkülözhető munkaerő azonban rendszerint az átlagosnál alacsonyabb bérű, így kiválása „technikai bérszint-emelkedést" okozna. Ennek terhei pedig jóval nagyobbak, mint a létszám-megtakarítással elérhető hozamtöbblet.

Ha egy vállalattól eltávozik egy az átlagosnál alacsonyabb bérű munkavállaló, és nem kerül sor a pótlására (hasonló bérű másik dolgozóval), akkor ennek ugyanolyan hatása van az átlagbérre, mint ha — változatlan létszám mellett — a fizetéseket annyival emelték volna, amennyivel a távozó dolgozó fizetése alatta maradt az átlagbérnek. Például egy 3000 Ft átlagbérű vállalatnál egy 2400 Ft fizetésű dolgozó távozása hasonló terheket von maga után — a közvetett, önköltségben elszámolásra nem kerülő terhek vonatkozásában —, mint ha egy vagy több

más dolgozó fizetését összesen 600 Ft-tal emelnék. Korábban már bemutattuk, hogy 1 Ft többletbér terheit a 6%-os határon innen 5—8 Ft, azon túl pedig 13—28 Ft többlethozammal lehet csak fedezni. Így a példában szereplő munkavállaló távozása nyomán bekövetkező 600 Ft technikai bérszint-emelkedés 3000 Ft-tól 16 800 Ft-ig terjedő pótlólagos hozamkövetelményt támaszt. A bérköltségben elérhető megtakarítás viszont csak 810 Ft (600 Ft + 210 Ft bérjárulék). Egyetérthetünk tehát Pongrácz Lászlóval, amikor megállapítja: „Továbbra is fennáll... a bérszínvonal-szabályozásnak az a vonása, hogy az alacsonyabb keresetűek kilépése kedvezőtlenül befolyásolja a vállalati bérfejlesztési lehetőségeket. A vállalatnak ezért érdemes erőfeszítéseket tenni az alacsony bérűek eltávozásának megakadályozására, illetve, ha mégis kilépnek, pótlásukra. Ez a vonás, ha nem is hat erőteljesen a létszám növelésére, mindenképpen akadályozza a szükségletek mérséklésére vonatkozó követelmények teljesítését."[8]

A holt munkával (elsősorban anyaggal) való racionális gazdálkodás szempontjából a helyzet talán még rosszabb, annak következtében, hogy itt nincs olyan kedvezően ösztönző megtakarítási forma, mint a létszám csökkentése változatlan bértömeg mellett. Relatív bértömeg-szabályozás keretében dolgozó vállalat (amíg a 6 százalékos átlagbérféken belül marad) 1 Ft többletbérrel honorálhatja 1 Ft más bér megtakarítását. De már 1 Ft értékű anyag megtakarításáért a legkedvezőbb esetben is csak 20—25 fillér többletbért adhat ki. Nem érdemes tehát vállalnia olyan pótlólagos munkaművelet elvégzését, amellyel a hozzá szükséges többletbérnek „csak" a háromszorosát kitevő anyagmegtakarítás érhető el.

Fontos feladata a bér- és keresetszabályozásnak a kiáramló vásárlóerő tervszerű korlátozása. Az 1976. és 1977. évi statisztikai adatok alapján úgy tűnik: a bérszabályozási rendszer túlságosan is „jól" ellátta vásárlóerő-korlátozó funkcióját. Az 1976. évi terv ugyanis azzal számolt, hogy a vállalatok számottevő bért fizetnek majd ki a biztosított és a bérfejlesztési mutató által lehetővé tett szinten felül. A vállalatok azonban — nem alaptalanul — széles körben prohibitív jellegűnek ítélték a biztosított és a bérfejlesztési mutató alapján lehetségest meghaladó illetve a 6 százalékos szinten felüli bérfejlesztés adóterheit. A következmény egyrészt a bérterv nem-teljesítése lett, másrészt az, hogy megfelelő ösztönzés hiányában jelentős tartalékok maradtak feltáratlanul, mind a termelési tényezőkkel való gazdálkodásban, mind pedig a teljesítményekben.

A keresetszabályozási rendszernek további fontos feladata *a kereseti aránytalanságok enyhítése,* annak megakadályozása, hogy egyes vállalatok kiugró mértékben növeljék dolgozóik kereseti színvonalát, s ezzel növeljék a társadalmi feszültségeket. Ezt a feladatot a keresetszabályozás el is látja, de úgy, hogy az átlagos szinttől elmaradókat ugyanúgy akadályozza az átlaghoz való közeledésben, mint az átlagosnál jobbakat az átlagtól való távolodásban. A keresetszabályozás ugyanis nem az elért *szintekhez* rendel adókat, hanem a bázisidőszakban elért szinthez képest mutatkozó *fejlődéshez.* A szabályozásnak ez a jellege indokolatlanul megmerevíti az ágazatok-vállalatok között korábban kialakult kereseti

[8] Pongrácz László: I. m.

arányokat, s fékezi a termékszerkezet korszerűsítését is. Ugyanazon kereseti színvonal mellett az egyik vállalat adóterhe könnyen lehet többszöröse a másikénak, csak azért, mert alacsonyabb bázisról indult. Egyebek közt ezért is válik szükségessé, hogy az elmaradókat időről időre preferenciákkal, központilag biztosított béremelésekkel kisegítsük. (E preferenciákat viszont szinte mindenfajta hozamkövetelmény nélkül adjuk.)

A keresetszabályozási rendszernek nem lebecsülhető feladata, hogy mozdítsa elő a termelésben létrejövő *jövedelmek bővülését és megfelelő részük központosítását* az állami költségvetésben. A tényszerű tapasztalat és a logikai levezetés egyaránt azt mutatja, hogy a keresetszabályozási rendszer ezt a feladatát nem látja el megfelelően. Bizonyítja ezt a bérfejlesztési befizetés és a (részesedési alap utáni) progresszív nyereségadó címén előirányzott bevételek nagy részének 1976. évi elmaradása is. Az ok nyilvánvaló: az adótételek mértéktelen eltúlzása. A bérszabályozás keretében alkalmazott adótételek jórészt prohibitív jellegűek, megsemmisítő hatást gyakorolnak saját adóalapjukra. Az ilyen adótételek bevételi szempontból teljesen értelmetlenek, hiszen a költségvetés bevételei éppen mértéktartó adótételek mellett lehetnének nagyobbak. Ha az adók elvonják az elérhető hozamtöbblet 90, sőt 95, 96, 97 százalékát, s mindössze 10 (vagy éppen 5, 4, 3) százalék marad a termelő kollektíva rendelkezésére, akkor tömegessé válik a lehetséges hozamtöbbletek realizálásáról való lemondás. Az elvetélt, túladóztatással csírájában megfojtott hozamokból a költségvetés persze semmit sem kap. Kézenfekvőnek látszik a következtetés: ha az elérhető hozam*többlet* méltányos részét megtarthatná a termelő kollektíva, s így elegendő ösztönzés bontakozhatna ki a lehetséges hozamtöbbletek realizálására, akkor a költségvetés is hozzájuthatna a maga részéhez, egyben kevesebb preferenciát kellene adnia a vállalatoknak, mert saját erőből többen rendezhetnék bérproblémáikat.

Bármennyire is hihetetlenül hangzik, de bizonyítható, hogy az adóterhek felemészthetik a pótlólagos jövedelem 99 százalékát is. Még hihetetlenebb az adókivetés mértéktelensége, ha az adó kulcsát a netán kifizetésre kerülő bérhez viszonyítjuk: a bérnövelést sújtó összes adóteher szélsőséges esetben elérheti a bértöbblet 11 000 (tizenegyezer!) százalékát. (Igaz, ilyen adótétel tényleges érvényesítésére véletlenül sem kerül sor; a prohibitív hatás már jóval korábban, az előző adósávokban megállítja a bérek növelését.)

Az *összesített* adóterhek kulcsai persze nincsenek feltüntetve a rendeletekben, csak a halmozódó adóztatás egyes fázisainak az adótételei. Ezek is nagyon szigorúak (az adótételek 100 százalék-tól 800 százalék-ig terjednek), de abszurddá a *halmozódás* teszi őket. A bérszabályozási rendszerben ugyanis többszörös adóhalmozódás megy végbe: *a progresszív bérfejlesztési befizetést* a részesedési alapból kell teljesíteni; a részesedési alap képzése után *progresszív nyereségadót* kell fizetni; mind a részesedési alapnak, mind pedig a képzése után járó progresszív nyereségadónak az *általános nyereségadóval, városi és községi hozzájárulással,* valamint a *kötelező tartalékkal* csökkentett nyereség a forrása. Ezután már szinte szót sem érdemel az a további halmozódás, hogy a többletbér után *illetményadót és SZTK-járulékot* is kell fizetni.

A bértömeg-gazdálkodás — nem megoldás

Azt, hogy keresetszabályozási rendszerünk — mai formájában — nem ad lehetőséget a kívánatos mértékű ösztönzésre, a témával foglalkozó közgazdászok jórészt fel- és elismerik. Az ebből levont következtetéseik viszont már különbözőek.

Sokan hajlanak arra, hogy belenyugodjanak az ösztönzés elégtelenségébe, látván az ösztönzési és az egyensúlymegőrzési feladat dilemma jellegét, s elismerve az egyensúlyi feladatok prioritását. Persze érzik a kudarcba való belenyugvás defetista jellegét, s ennek igazolására azzal „érvelnek", hogy tökéletes, minden igényt kielégítő keresetszabályozási rendszert nem is lehet kidolgozni. Mit gondoljunk erről az érvről? Abszolút tökéletes megoldás — természetesen — sehol, semmire sincs, ez következik a világ, azon belül a társadalom, a gazdaság, a gazdálkodási módszerek állandó fejlődéséből. De vajon elegendő-e az abszolút tökély elérhetetlenségére való hivatkozás arra, hogy a szocialista közgazdászok felmentve érezhessék magukat a keresetszabályozási probléma megoldásának feladata alól? Úgy gondolom, nem elegendő. Kiváltképpen pedig, nem következhet belőle, hogy a probléma hatékony megoldásának érdemi keresése eleve hiábavaló erőlködésnek minősüljön.

Mások, keresve a kiutat, a bértömeg-szabályozás további kiterjesztését és továbbfejlesztését ajánlják.[9]

A bértömeg-szabályozás azonban — bár az erőforrásokkal való gazdálkodás egy viszonylag szűk területén javít a helyzeten — nem megfelelő megoldás. Ez a következő érvek alapján látható be:

— A bértömeg-szabályozás feltételezi, hogy külön, tételes élőmunka-felhasználási limitet állapítsunk meg minden egyes (e szabályozási formába bevont) vállalat számára, ti. a felhasználható bértömeg abszolút vagy relatív megadása útján. Ugyanakkor a termelői árak a társadalmi *összmunka* felhasználását limitáló normatívaként hatnak, a nyereségérdekeltség pedig arra késztet, hogy a vállalatok minél több társadalmi munkát takarítsanak meg ehhez a normatívához képest. A nyereségérdekeltség koncepciójának alapvető gondolata, hogy ne az egyes ráfordításfajtákat külön-külön szabályozzuk, hanem összességüket, mert így tehetjük csak lehetővé a vállalatoknak az optimális erőforrás-kombinációk keresését és megtalálását (a társadalmi összmunkával való átfogó takarékosságot). Ez sarkalatos elve a gazdaságirányítás 1968. évi magyar reformjának is. A bértömeg-szabályozás visszalépést jelent az egyes erőforrások felhasználásának külön-külön történő szabályozása irányában, s ezzel szükségképpen rontja a társadalmi összmunkával folyó gazdálkodás hatékonyságát.[10]

— Ami jó a bértömeg-szabályozásban, az az, hogy egyféle erőforrással való takarékos gazdálkodás esetén (ti. ha csökkentik a létszámot) mentesíti az így keletkező hozamot a bérszabályozásra egyébként jellemző prohibitív adóterhektől, s ezzel lehetővé teszi az így feltárt hozam felhasználását béremelésekre, mindaddig, amíg működésbe nem lép az

[9] Lásd például Lőkkös János: Gazdasági fejlettség és szocialista bérszabályozás című cikkét, a Közgazdasági Szemle, 1973. márciusi számában, valamint A keresetszabályozás néhány problémája és a továbbfejlesztés lehetőségei című cikket a Közgazdasági Szemle e számában.

[10] Ez a megállapítás nem vonatkozik a költségvetési típusú gazdálkodást folytató szervezetekre.

átlagbérfék. A bértömeg-szabályozáshoz tehát a túladóztatás ellen általa szerezhető részleges védelem miatt fűztek reményeket szorgalmazói is, meg azok a vállalatok is, amelyek igyekeztek bejutni ennek a szabályozási formának a sáncai közé. A bértömeg-szabályozás e pozitív hatását azonban több kedvezőtlen tényező is gyengíti:

1. A létszámcsökkentés nyomán keletkező hozam terhére megvalósított béremeléshez — mintegy átlendülve a ló másik oldalára — most már *túlságosan kevés* követelmény fűződik: 1 Ft-nyi béremeléshez elegendő 1 Ft megtakarítás létszámcsökkentés útján. Ez azért kevés, mert a népgazdaság számára nem mindegy, milyen bérszínvonal-emelkedés mellett használnak fel egy vállalatban adott bértömeget. A bérszínvonal emelkedése egy vállalatban ugyanis előbb-utóbb béremelési igényeket vált ki a gazdaság egyéb területein, köztük ott is, ahol saját erőből (a termelékenység fokozásával) nem képesek létrehozni a béremelés fedezetét. Ezért a termelékenység fokozására képes produktív szférában a bérek emelésétől jogosan várjuk el, azon felül, hogy kigazdálkodják a saját béremelés fedezetét, azt is, hogy megfelelően járuljanak hozzá az egyéb területeken párhuzamosan szükségessé váló béremelések fedezetéhez. (Ez a racionális értelme annak a gyakran ismételt megállapításnak, hogy a bér „különleges költség".)

2. A bértömeg-szabályozás — miközben az egyik területen túlságosan is liberális — más területeken továbbra is túlzott hozamkövetelményeket támaszt a béremelésekkel szemben. Így, túlságosan kis részét engedi béremelésre fordítani a holtmunka-megtakarítással[11] és a vállalati teljesítmények növelésével feltárt többlethozamoknak, de elégtelenné válik az általa lehetővé tett ösztönzés a létszám csökkentésére is, amint a bérszint emelkedése beleütközik az átlagbérfékbe.[12] Így az objektíve meglevő és feltárható tartalékok kis részének mozgósítására alkalmas csak. (Az élőmunkaköltség a vállalatok összes ráfordításának 10—12 százaléka csak, s a bértömeg-szabályozás ennek is csak egy hányadánál fejt ki racionális gazdálkodásra ösztönző hatást.)

3. A kezdeti túlzott liberalizmus és a később érvényesített túlzott szigor között kimutatható oksági kapcsolat van: a szabályozás azért *kénytelen* a racionálisnak tűnő ösztönzés feláldozásával is rátaposni az átlagbérfékre, mert ezt megelőzően — túlságosan engedékenyen — a létszám-megtakarításból eredő bérmegtakarítás 100 százalékát engedte béremelésre fordítani.

4. A bértömeg-szabályozás így nem lehet meg az átlagbérfék nélkül (jó, ha az átlagbérféktől megszabadulni vágyók mielőbb rájönnek ez irányú reményeik hiú voltára). Az átlagbérfék azonban átlagértékhez kapcsolódó, tehát a létszám struktúrájára érzékeny eszköz, így a bértömeg-szabályozásra is árnyékot borít az átlagbér-ellenőrzéssel elkerülhetetlenül együttjáró létszámhígító (vagy a létszám hígan tartására késztető) érdekeltség.

[11] Nem az tehát a kérdés, hogy ösztönöz-e *egyáltalán* a relatív bértömeg-szabályozás a takarékos gazdálkodásra, valamennyi termelési tényezővel. Egyetértek Lőkkös Jánossal abban, hogy fejt ki ilyen ösztönző hatást. De — s ezt tartom lényegesnek — ez az ösztönző hatás egyes vonatkozásokban teljességgel elégtelennek bizonyul.

[12] Lőkkös Jánosnak teljesen igaza van abban, hogy a keresetszabályozásnak elsőrendű fontosságú feladata a létszám-megtakarításra való ösztönzés. Véleménykülönbségünk — egyebek közt — azzal kapcsolatos, hogy szerintem a bértömeg-szabályozás mai formája még ennek a feladatnak a megfelelő ellátására is képtelen.

Mindezek alapján határozottan állítható: a bértömeg-szabályozás kiterjesztése sem alkalmas a keresetszabályozás ösztönző hatásának megfelelő (objektíve elérhető és jelen gazdasági helyzetünkben égetően szükséges) erősítésére.

A probléma megoldásának lehetséges útja

Az érvényes keresetszabályozási rendszer bírálata és a bértömeg-szabályozás kiterjesztésében orvoslást remélő elképzelések elvetése után jogosan várható el, hogy a szerző fejtse ki pozitív javaslatait. Cikkem befejező része éppen ezeket tartalmazza. (A következőkben olvasható javaslatok részét képezik annak az átfogó — az árrendszerre, a fejlesztés szabályozására, az árfolyam-, adó- és hitelrendszer egészére is kiterjedő — koncepciónak, amelyet a Gazdaságkutató Intézet kidolgozott és a szabályozórendszer továbbfejlesztésével foglalkozó különféle bizottságokban több ízben előterjesztett. Ez alkalommal csak a vállalati keresetszabályozásra vonatkozó, illetve azzal szorosan összefüggő elemeit érintem ennek a komplex — konzisztens rendszert alkotó — koncepciónak.)

A keresetszabályozást — meggyőződésem szerint — a következő elvek alapján kell átalakítani:

1. A produktív, termelékenysége növelésére képes szférában *minden béremeléshez* hozamkövetelményt kell kapcsolni. (Hadd emlékeztessem az olvasót arra, hogy az 1976. évi béremelkedés több mint háromnegyed részét követelmények nélküli forrásból valósították meg.)

2. A hozamkövetelmény érvényesítése *egyetlen* — az önköltségben elszámolható — *adó* fizettetése útján történjék. Véget kell vetni a mai sorozatos adóhalmozásnak, amely abszúrd mértékűre növeli az adóterheket és feleslegesen bonyolítja a szabályozást.

3. Az adó alapja — a bérszínvonal (vagy a bértömeg) emelkedése folytán létrejövő tárgyévi bérnövekmény helyett — az egyéni bérek egységesen meghatározott bérszint feletti sávja (például: a havi 1800 vagy 2000 Ft feletti bérsáv tömege) legyen. Ezzel ugyanis megszüntethető a keresetszabályozásnak vállalatonként különböző és évenként változó egyéni bázisokhoz kapcsoltsága.[13] Egyúttal, kiiktatható ezáltal a szabályozás *átlagértékhez* kapcsoltsága, annak jól ismert létszámhígító (ma inkább hígantartásra késztető) hatásával együtt. Az adó neve *illetmény-többlet-adó* lehetne, tekintve, hogy a bértömeg meghatározott bérszint feletti sávját terheli csak.

4. Az adó *kulcsa* legyen elég magas ahhoz, hogy tükrözze a béremelés nyomán a gazdaság egyéb területein keletkező — indukált — béremelési igények miatt a népgazdaságra háruló következményeket, s egyúttal fedezetül is szolgáljon ezeknek az igényeknek a teljesítéséhez; de ne legyen magasabb a szükségesnél, hogy így minél szélesebb körben adhasson lehetőséget az ösztönzéssel feltárható hozamtöbbletek realizálására. E követelményeknek — számításaim szerint — az iparban megfelelne a 100 vagy 120 százalékos adókulcs. Azokban az ágazatokban, ahol a tevékenység jellegéből kifolyóan csekély lehetőség van arra, hogy

[13] A „bázistól" való szabadulás igénye megtalálható Bonifert Donát „Bérszabályozás — bázis nélkül" című cikkében, Figyelő, 177. május 25. 6. l.

a hozamok növekedési üteme meghaladja a bérekét, alacsonyabb kulcsot kellene alkalmazni, esetleg teljes mentesítést lehetne adni az illetménytöbblet-adó alól. (Például azokban a szolgáltató ágazatokban, ahol tudomásul kell venni a termelékenység stagnálását vagy a béreknél lassúbb ütemű növekedését.)

A felsorolt elvek érvényesítése esetén a keresetszabályozás ösztönző hatásai gyorsan kibontakozhatnának. A javasolt módszer egyesíti a különböző eddigi keresetszabályozási technikáktól várt pozitív tulajdonságokat, azok hibái nélkül. Bértömeg-szabályozás, mert az adó a bértömeg felső sávja után fizetendő, s a bértömeg növekedése esetén több adót kell fizetni. De bérszínvonal-szabályozó hatása is van, mert a bérszínvonal *emelkedését* az átlagosnál jóval nagyobb adó terheli. Ez a hatás bérszintféknek is tekinthető, ám ez a fék simán, fokozatosan hat, nem „blokkol", mint a mai.

A javasolt keresetszabályozási módszer ténylegesen és elegendő mértékben ösztönöz a takarékosságra *minden* termelési tényezővel. Igen nagy további előnye, hogy segítségével mentesíthetjük a keresetszabályozást az átlagbér-ellenőrzés ismert „higító" mellékhatásától.

Az, hogy a bérekhez (és emelésükhöz) tartozó adóterhek könnyen kalkulálhatókká válnak, nemcsak technikai könnyebbség a vállalatoknak, hanem fontos feltétele is annak, hogy a keresetszabályozással elérni kívánt orientációs hatások a gyakorlatban torzításmentesen kibontakozhassanak. (A mai szabályozás annyira bonyolult, hogy e hatások egzakt felmérése vállalati szinten alig lehetséges. Sőt, még a rendszert kidolgozó funkcionális szervek sem tudták előre feltárni a szabályozás teljes hatásmechanizmusát.)

Egyidejűleg számolni kellene azonban néhány abból fakadó problémával is, hogy a vállalatok eltérő mértékű induló nyereséggel rendelkeznek, és hogy a nyereség nemcsak a vállalatok teljesítményeitől és gazdálkodási színvonalától függ, hanem egyéb — a vállalatoktól független — tényezőktől is.

Nyilvánvaló, hogy az induló nyereség béremelésre való felhasználását általában meg kell akadályozni. A béremelés forrása lényegében csak a hozamok *növekménye lehet*. Ezt a követelményt a keresetszabályozás ma is igyekszik érvényesíteni azzal, hogy viszonylag kedvező feltételeket csak a teljesítmények *javulásával* arányban álló béremelkedéshez rendel, az ezt meghaladó béremelkedést viszont prohibitív adókkal sújtja. A 2. és 3. pontban körvonalazott intézkedések megszüntetik a keresetszabályozásnak ezt a növekmény-érdekeltség megteremtését célzó hatását, ami az ösztönzéshez elengedhetetlenül szükséges is. Másfelől azonban mégis lehetetlenné kell tenni az induló nyereségek béremelésre való felélését, mert ha ezt megengednénk, veszni hagynánk az egész rendszer ösztönző erejét, indokolatlan kereseti aránytalanságokra adnánk lehetőséget, s egyúttal veszélyeztetnénk fontos költségvetési bevételeket is.

A probléma úgy oldható meg, hogy az induló nyereség béremelési célú felélését ezután nem a keresetszabályozással, hanem az általános vállalati jövedelemszabályozás eszközeivel akadályozzuk meg. Ennek formája lehet: 1. az új szabályozás indításakor meglevő induló nyereség (vagy a nyereség zöme) elvonása, termelési adó címén, 2. a nyereségtömeg tartásának megkövetelése, esetleg oly módon, hogy a nyereség

csökkenése esetén nem fizethetők ki a vezető állásúak prémiumai, nem folyósítható év végi részesedés stb.

Gondot okozhat továbbá az is, hogy egyes vállalatoknál a nyereség nőhet vagy csökkenhet munkájuktól független tényezők hatására is. Ilyen tényezők például az exportárak számottevő mértékű konjunkturális ingadozása[14], vagy az elkerülhetetlen költségnövekedés kompenzálására szükséges mértéket meghaladó belföldi áremelés.[15] Hiba volna, ha a vállalatok ilyen jellegű hozamtöbbleteiket is felhasználhatnák béremelésre. Úgy gondolom, hogy a nyereségnövekmény e részeinek semlegesítésére alkalmas eszköz a termelési adók növelése, vagy az, hogy a prémiumok és az év végi részesedés folyósítását a bázisidőszakban elértnél megfelelő mértékben nagyobb nyereség eléréséhez kötjük. (Ha a vállalati hozamok a vállalattól független tényezők hatására csökkennek, értelemszerűen fordítva járunk el.)

Végeredményben arról van szó, hogy igyekszünk különbséget tenni a vállalat által elért hozamok két csoportja: a teljesítmények növeléséből származó hozamtöbblet és az ettől függetlenül létrejövő hozamok között, s béremelésre (valamint annak adójára) lényegében csak a teljesítményjavulás eredményeként létrejövő hozamtöbbletet engedjük fordítani.

Javaslataimat azzal zárom, hogy az elmondott elvek — értelemszerűen — vonatkoznak a mezőgazdasági termelőszövetkezetek jövedelemszabályozására is. Fontosnak, sőt szükségesnek tartom például az ún. regulatív adó megszüntetését és az előbbiekben vázolt illetménytöbbletadóhoz hasonló adónemmel való helyettesítését.

★

Az eddigi fejtegetésekből levonható végső következtetés abban foglalható össze: reális lehetőségünk van az ösztönzési és az egyensúlyi követelmények összebékítésére, egyidejű érvényesítésükre. Sőt, az ösztönzés erősítése az egyedüli reális eszközünk arra, hogy a népgazdasági egyensúlyt elfogadható időszakon belül valóban helyreállítsuk. A cikkemben leírt elemzést, az abból levont következtetéseket és javaslataimat bizonyára sokan, sok vonatkozásban vitatni fogják. Lehet, hogy a vitában meggyőznek majd egyik-másik tételem helytelenségéről vagy arról, hogy további szempontokat is figyelembe kell venni. Kétlem azonban, hogy bárki is bizonyíthatná azt, hogy a szocialista társadalom természetéből következően alkalmatlan az ösztönzési és az egyensúlyi köve-

[14] A számottevő mértékű konjunkturális vagy más, vállalattól független okból bekövetkező nyereségváltozás semlegesítése egyáltalán nem új dolog. A pénzügyi szervek ma sem tudnak meglenni enélkül. Ha a nyereség — külső okokból — jelentősen nő, termelési adót vetnek ki (vagy megnövelik azt), esetleg csökkentik az exporttámogatást. A nyereség külső okokból bekövetkező csökkenését hasonló, de ellenkező előjelű intézkedésekkel: adócsökkentéssel és/vagy nagyobb támogatás folyósításával szokták ellensúlyozni.

A javasolt keresetszabályozás tehát csak az egyedi megkülönböztetések most is meglévő rendszerének a *fenntartását* kívánja meg, nem pedig valami teljesen új nyereségszabályozó elemnek a bevezetését. Változást ezen a téren inkább csak az jelentene, hogy a mai sokféle és különböző előjelű egyedi pénzügyi megkülönböztetés helyett lehetőleg *egyetlen egyedi jövedelemszabályozó adót* kellene működtetni. Kívánatos, hogy ezt a jövedelemszabályozó egyedi adót minél ritkábban (csak kifejezetten indokolt esetben) módosítsák, s hogy a módosítás — hacsak lehet — előre történjék. Az elgondolástól kifejezetten idegen az egyedi termelési adó sűrű és főleg az utólagos módosítgatása.

[15] A szükséges (indokolt) mértéket meghaladó belföldi áremelésből származó nyereség elvonása sem új dolog: a tisztességtelen haszonról szóló előírások alapján ma is élünk ezzel az eszközzel. Részben új elemet talán az jelentene, hogy a javasolt szabályozás mellett lehetne olyan belföldi áremelés, amelyet nem minősítenének tisztességtelennek, csak a belőle származó nyereségtöbbletet kellene befizetni. Az ilyen áremelés is érdeke lehetne a termelő vállalatnak, ha segíti a piaci egyensúly helyreállítását vagy lehetővé teszi az új kapacitások gyorsabb megtérülését.

telmények egyidejű, egymást erősítő érvényesítésére. Abszolút tökéletes keresetszabályozás ugyan bizonyára nincs, de olyan szabályozás, amely mentes a mai módszerek kiáltóan durva ellentmondásaitól, biztosan kialakítható. Javaslataimban jeleztem is egy ilyen szabályozási modellt.

A leírt elképzelések elfogadtatásának persze van egy hatalmas akadálya: az, hogy feltételezi a keresetszabályozás, a jövedelemszabályozás és az ezekhez kapcsolódó adórendszer lényeges, az eddigi elvek számottevő módosítását jelentő változtatását. Tudom és megértem, hogy ezzel sokaknak nehéz megbarátkozni. De minden tapasztalat évek óta azt bizonyítja, hogy az eddigi eszközökkel, bárhogyan is variálgatjuk őket, nem tudunk kijutni a bűvös körből, amelyben járunk, nem tudjuk feloldani az ösztönzés és az egyensúly dilemmáját. Úgy gondolom, ez elégséges ok arra, hogy komolyan fontolóra vegyük a keresetszabályozás elvi alapokig viszanyúló felülvizsgálatát.

Ha az olvasó számára ennyi elfogadható, még mindig maradhatnak fenntartásai a javasolt konkrét szabályozási technika életrevalóságát, a tőle remélt kedvező hatások realizálhatóságát illetően. Az ilyen kételyek eloszlatására vagy megerősítésére egyetlen mód van: a kísérlet. Ezért azt ajánlom: próbáljuk ki a javasolt módszert, először szűk körben. A szabályozási újítások kísérleti ellenőrzésének jó hagyományai vannak hazánkban, éppen a bérszabályozás területén.

Levcsuk, I. V.:

KÖLCSÖNALAP ÉS HITEL A SZOVJET GAZDASÁGBAN

A könyv a Magyarországon ismert szovjet szakkönyvek közül első ízben foglalkozik a bankhitel forrásával. A szerző az általa kölcsönforrások (kölcsönalap) gyűjtőnéven ismertetett kategóriát sokoldalúan, a hitelemisszió különféle makro- és mikroszintű aspektusaival összefüggésben ismerteti.

Az első fejezet a hitelkategória szocializmusbeli szükségességét elemzi, a második a hitel szerepével és törvényszerűségeivel foglalkozik. Megállapítja, hogy a hitel a pénzforgalom kialakításának egyedüli eszköze. E fejezetben megismerkedhetünk más szovjet közgazdászok — nem egy esetben eltérő — nézeteivel is. A könyv harmadik fejezetében a szocialista bankrendszer tevékenységét, kívánatos és lehetséges feladatait vizsgálja a szerző. Állást foglal a szovjet szakirodalomban felmerült ama nézetekkel szemben, amelyek az Állami Banktól más központi szervek, elsősorban a Tervbizottság feladatainak részbeni átvételét várták. De vitába száll a bankhitelnek csupán passzív szerepet tulajdonító nézetekkel is, rámutatva, hogy az Állami Banknak munkája javításával még nagy lehetőségei vannak a gazdaság befolyásolására.

A mű nemcsak a szovjet hitel- és pénzforgalmi rendszer fejlődéséről ad sokoldalú képet, de számos olyan kérdést is megvilágít, amelyekkel — részben eltérő feltételek és körülmények közt — hazai hitelezési gyakorlatunkban is sűrűn találkozhatunk. Hazai kiadása így jelentősen segítheti a hazai pénzügyelmélet továbbfejlődését, ezen túl, bőséges hasznos ismeret forrása a gyakorlati szakemberek számára is.

277 l., fűzve 26,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

LŐKKÖS JÁNOS:

A keresetszabályozás néhány problémája és a továbbfejlesztés lehetőségei*

A gazdasági szabályozórendszer 1976. évi működésének tapasztalatairól készült értékelések sokrétűek, az elhangzott vélemények, a megjelent publikációk más-más oldalról világítják meg a problémákat. Néhány (több esetben alapvető) kérdés megítélésében nem alakult ki egységes vélemény, más esetekben sok a félreértés. A múlt értékelése és a jövőbeli teendők megítélése sem egyértelmű.

Ez alkalommal lényegében a bér- és keresetszabályozás körén belül maradva szeretnék szerény mértékben hozzájárulni a vitatott kérdések tisztázásához. A tanulmány első részében rövid történeti áttekintést igyekszem adni, a második részben a mai (1976—78) legjelentősebb problémákkal foglalkozom, a harmadik részben pedig a továbbfejlesztés lehetőségeit és általam célszerűnek ítélt irányát vázolom.

A keresetszabályozás fejlődése

A gazdasági szabályozórendszer egyik legvitatottabb és legtöbbször változtatott eleme a *bér- és keresetszabályozás* rendszere. E rendszerben 1968-tól kezdve minden évben került sor kisebb-nagyobb változtatásra. A változtatások iránya — utólag értékelve — pozitívnak tekinthető, még ha egyes változtatások rövid életűek voltak is. A változtatások legfontosabb iránya — véleményem szerint — a bértömeg-szabályozás fokozatos térhódítása.

Elöljáróban szükséges hangsúlyozni, hogy időtől, körülményektől, a gazdasági fejlettség színvonalától független szabályozási rendszer nincs, a bérszabályozással szemben támasztott legfőbb követelmények is időről időre változnak. A gazdasági fejlődés jellegének változásával más és más típusú bérszabályozási formák tölthetnek be pozitív szerepet; az egyes bérszabályozási formák megítélésekor nem közömbös tehát, hogy a gazdaság extenzív, átmeneti vagy intenzív fejlődési szakaszban van-e. Persze, a gazdaságfejlődés egyes szakaszait nem választja el éles határvonal egymástól, az extenzív fejlődési szakaszban is vannak intenzív elemek és viszont. A jelleg megítélése az egyes fejlődési szakaszok fő jellemző vonásai alapján történhet. A feladat az adott időszak jellegének

* A „A vállalati keresetszabályozás kérdései és tükröződésük a Közgazdasági Szemlében" témából 1977. november 29-én Szegeden tartott ankéton megvitatott, s a vita alapján némileg módosított szöveg.

leginkább megfelelő bérszabályozási rendszer kialakítása és gyakorlati alkalmazása.

Átlagbér-ellenőrzési, más szóhasználattal *bérszínvonal-szabályozási* rendszer Magyarországon 1957 óta működik. A bérszínvonal-szabályozási rendszer bevezetésekor a népgazdaság az extenzív fejlődés szakaszában volt. Egyfelől gyorsan nőtt a munkaerő-szükséglet, másfelől a munkaerő-kínálat is bőséges volt, már a mezőgazdaság kollektivizálását megelőzően is. A bérszínvonal-szabályozás megnövelte a vállalatok létszámfelszívó képességét, s ezzel is megkönnyítette az extenzív fejlődést.

A bérszínvonal-szabályozásra való áttérés előtt (1957. I. negyedében) nagyarányú bérpolitikai intézkedésekre — a bányászatban 35 százalékos, az építőiparban 26 százalékos, a többi ágazatban 10—15 százalékos béremelésre — került sor. A bérszínvonal-szabályozás bevezetésének egyik fő célja az így kialakított ágazati bérarányok tartása volt. Az átlagbérnövekedési lehetőség éveken át évi 1,5—2,0 százalékos volt — lényegében változatlan fogyasztói árak mellett —, amit általában az ösztönzés alsó határának lehet tekinteni. Ezt az évi átlagbérnövelést — termelési feladataitól függetlenül — minden vállalat megkapta.

A mezőgazdaság kollektivizálása nyomán évi több tízezres nagyságrendben felszabaduló szakképzetlen munkaerő átáramlása az iparba és más népgazdasági ágakba lehetővé tette, hogy a vállalatok a törzsgárda átlagbérét az említett évi 1,5—2,0 százaléknál gyorsabb ütemben emeljék. Az alacsonyabb bérszínvonalú mezőgazdasági dolgozók beáramlása az iparba és más népgazdasági ágakba ugyanis automatikusan csökkentette a vállalati átlagbért, s a különbséget a vállalatok folyamatosan béremelésre fordíthatták.

Az 1960-as évek közepe körül lezárult gazdaságunk extenzív fejlődési szakasza. Kezdetét vette az átmeneti fejlődési szakasz, amelyben az extenzív és az intenzív fejlődési jelleg párhuzamosan érvényesül. Azóta a bérszínvonal-szabályozási rendszer működése is akadozóbb. 1965 és 1967 között folytonos korrekciókra, illetve különféle (abszolút és relatív) létszám-megtakarításra ösztönző konstrukciók alkalmazására került sor.

A gazdaságirányítás 1968. évi reformja lényegében megtartotta az 1957 óta alkalmazott átlagbér-szabályozási formát, két változtatással: 1. megszűnt a vállalati átlagbérterv jóváhagyása, 2. az évi átlagbérnövelési lehetőség szoros függvényszerű kapcsolatba került a nyereség az évi növekedésével. A reform bevezetésekor a nagyarányú munkanélküliségtől való — mint utólag kiderült, alaptalan — félelem, valamint a kialakult átlagbéraránynak esetleges felborulásának veszélye is a bérszínvonal-szabályozás fenntartása mellett szólt (csak az állami mezőgazdaság és erdőgazdálkodás területén alkalmaztak bértömeg-szabályozási formát).

Az új rendszer megdrágította a vállalatok számára az átlagbér növelését, és olcsóbbá tette a létszámét. A bérszínvonal-szabályozási rendszer 1968—1969. évi negatív hatásainak (nagyarányú, esetenként indokolatlan létszámfelvétel, termelékenységcsökkenés stb.) mérséklésére 1970-ben — az 1965—1967-es évekhez hasonló — létszám-megtakarításra ösztönző konstrukciók léptek életbe. Az 1970. január 1-i keresetszabályozási korrekciók további fontosabb elemei: módosult a részesedési alap felosztásának módja; megszűnt az I—II—III-as kategória; több területen (konzerv-, hűtő- és cukoripar, vasúti közlekedés) áttértek a bérszínvonal-

szabályozásról a bértömeg-szabályozásra. 1971. január 1-vel a bértömeg-szabályozás köre tovább bővült.

A bérszínvonal-szabályozás az 1971. január 1-i módosítás után a nyereség növelésétől tette függővé az átlagbér évi növekedését. Kedvezményes feltételekkel lehetett ugyanis emelni az átlagbért az ún. bérfejlesztési mutató alapján (az egy főre jutó vállalati bér + nyereség emelkedésével arányosan). A rendszer a vállalatokat a nyereség évenkénti rendszeres és jelentős emelésére ösztönözte, illetve késztette, kényszerítette, ami nem lebecsülendő árfelhajtó hatással is járt.

A módosított rendszer továbbra is megadóztatta a létszám szakmai összetételének változásából fakadó vállalati átlagbér-növekedést is. Ezt a vállalatok sokszor a szakmai összetétel konzerválásával ellensúlyozták, igyekeztek a kilépőkéhez hasonló szakmai összetételben felvenni új dolgozókat, hogy elkerüljék a vállalati átlagbér összetétel-változás miatti „technikai emelkedését". A munkaerő-felvételeknek a termelési feladatok teljesítésén kívül ez vált a legfőbb indítékává, tovább élezve a munkaerőért folyó versenyt. Így a vállalati belső létszámtartalékok ellenére munkaerőhiányos állapot jött létre. A munkaerőhiányos állapot fokozta a bér-ár-bér versenyt, amelynek inflációt gerjesztő és béraránytorzító hatása szintén ismert.

A bérszínvonal-szabályozás 1971-től alkalmazott formája — bár az iparban a létszámnövekedés üteme egyéb tényezők hatására mérséklődött — nem bizonyult alkalmasnak arra, hogy a meglevő létszám hatékonyabb foglalkoztatására ösztönözzön, jóllehet ez gazdasági fejlődésünk egyik kulcskérdésévé vált. Ezzel szemben a bértömeg-szabályozást folytató területeken takarékosabb létszámgazdálkodás folyt.

Összegezésként levonhatjuk azt a következtetést, hogy az átlagbér-(bérszínvonal-) szabályozás rendszere az extenzív fejlődési szakaszban viszonylag sikeresen funkcionálhat, az átmeneti szakaszban azonban csak folyamatos korrekciókkal. Az intenzív fejlődési szakaszban pedig túlsúlyba kerülnek az átlagbér-szabályozás negatívumai, egyre inkább akadályozva a hatékonyabb munkát, a racionálisabb létszámgazdálkodást.

1973. január 1-vel a szénbányászatban és az energiaiparban megszűnt a bérnövekedés szoros függése a nyereség növekedésétől, áttértek a központi bérszínvonal-szabályozásra. Egyidejűleg 16 ipari és építőipari vállalatnál és szövetkezetnél (köztük a Csepel Művekben, az Egyesült Izzóban, az Ikarusban) kísérlet indult a bértömeg-szabályozás kipróbálására.

A közgazdasági szabályozórendszer 1972—1973. évi továbbfejlesztése során a bérszabályozás területén az alábbi főbb problémák megoldása vált időszerűvé:

— lazítani kellett a bérnövekedés és a nyereség közötti — túlságosan szorosnak bizonyult — kapcsolatot;

— lehetővé kellett tenni, hogy a vállalatok a gazdálkodási eredmény (a nyereség) alakulásától függetlenül is jussanak kisebb béremelési lehetőséghez (biztosított béremelés, mértéke 1,5 százalék);

— el kellett volna érni, hogy a létszámstruktúra változása és átlagbér-befolyásoló hatása ne ösztönözze a vállalatokat a termeléshez nem okvetlenül szükséges — alacsonyabb keresetű — dolgozók felvételére.

Érvek, ellenérvek hangzottak el az egyes bérszabályozási formák alkalmazásáról, működési mechanizmusáról és területéről.

A jelzett problémák a kialakított bérszabályozási formákban megoldódtak — egy kivételével: a létszámstruktúra változása továbbra is probléma maradt minden bérszínvonal-szabályozási (vagy bérszínvonal-szabályozó elemet is tartalmazó) formánál.

A vállalati *átlagbér* alakulására ugyanis elkerülhetetlenül hatást gyakorol a létszám képzettség stb. szerinti összetétele is. A létszám-összetétel változása esetén automatikusan módosul a vállalati átlagbér, akkor is, ha az egyes dolgozóknál semmiféle béremelés nem következett be. A létszámstruktúra kiszűrése elvileg helyes lépés. A gyakorlatban mégsem került rá sor, lényegében azért, mert csak nagyon bonyolult adminisztrációval lenne lehetséges, emellett különféle manipulációkra is módot adhatna.

1976. I. 1-től az ágazatok eltérő adottságai, közgazdasági körülményei, az egyes területekkel szemben támasztott eltérő népgazdasági igények miatt a népgazdaságban egymás mellett egyszerre több — egyenrangú — bérszabályozási forma működik. Ezek: 1. a vállalati teljesítményhez kötött bérszínvonal-szabályozás (relatív bérszínvonal-szabályozás) 2. a vállalati teljesítményhez kötött bértömeg-szabályozás (relatív bértömeg-szabályozás); 3. a központi (abszolút) bérszínvonal-szabályozás; 4. a központi (abszolút) bértömeg-szabályozás.

Néhány területen az utóbbi két bérszabályozási forma is bizonyos relativitással működik.

A bérszabályozás rendszerével szemben az V. ötéves terv az alábbi követelményeket támasztotta:

— tartsa a kiáramló vásárlóerőt a tervben előirányzott keretek között;

— biztosítsa a bér- és kereseti arányok társadalmilag elfogadható alakulását;

— ösztönözzön hatékony gazdálkodásra minden termelési tényezővel, ezen belül különösen a munkaerővel való racionális gazdálkodásra;

— tegye lehetővé a vállalatok rugalmas bérgazdálkodását, a teljesítmények, az egyéni munkaeredmények differenciált anyagi elismerését.

A felsorolt követelmények közül az első kettőnek mind a négy bérszabályozási forma eleget tesz, a másik két követelményt jobban kielégítik a bértömeg-szabályozási formák. Ez utóbbiaknál ugyanis az *ösztönzés és a kényszer* egyaránt létszám-megtakarításra késztet, kedvezőbbek a feltételek a belső érdekeltség erősítésére, az ösztönzőbb bérformák alkalmazására, az egyéni teljesítmények növelésére. A bérszínvonal-szabályozásnál viszont éppen ez utóbbi kérdésben az ellentmondások további éleződése várható. Ez egyben meghatározza a továbbfejlesztés, illetve továbblépés irányát is.

A IV. ötéves terv időszakában — nem véletlenül — csökkent a teljesítménybérben dolgozók száma és növekedett az időbérben dolgozóké, s a megmaradt teljesítménybérezés is jórészt degresszív bérezési formákat öltött. Ezt csak azzal magyarázhatjuk, hogy a vállalatok vezetése az egyéni teljesítmények visszafogására kényszerült, hogy biztosíthassa a bérszínvonal (pontosabban a vállalati átlagbér) „tartását". A nagyobb

egyéni teljesítmények ugyanis — reális teljesítménykövetelmények mellett is — magasabb egyéni bérekhez és vállalati átlagbérekhez vezettek volna.

Félreértések elkerülésére le kívánom szögezni: nem arról van szó, mintha az egyes bérszabályozási formákban eltérő teljesítménykövetelmények lennének, hanem arról, hogy mások a hatásmechanizmusok; az egyik esetben bizonyos teljesítmény elérése után leáll a dolgozó, a másik esetben nem.

Arról sincs szó, mintha azonos megtermelt termékmennyiség esetén az egyik bérszabályozási formánál több, a másiknál kevesebb bér áramolna ki. A kiáramló bér és vásárlóerő összege azonos. Az egyik esetben azonban magasabb az egyéni teljesítmény, s ez magasabb egyéni átlagbérben is megmutatkozik (ami egyébként jobban elősegíti a reálbér-előirányzatok teljesítését), míg a másik esetben visszafogott egyéni teljesítmény ellenében nagyobb létszámnak, vagy időben elhúzódva, hosszabb időszak alatt áramlik ki ugyanaz a bér.

Az V. ötéves terv és az intenzív fejlődési szakaszra való áttérés követelményeiből adódóan — figyelemmel a szűkülő munkaerőforrásokra is — nem nélkülözhetjük az egyéni teljesítményekben rejlő tartalékok kiaknázását. Ezt pedig a bértömeg-szabályozás rendszere lényegesen jobban segíti, mint a bérszínvonal-szabályozásé.

A mai helyzet és problémái

Az előzőekben ismertetett változtatások nyomán kialakult bérszabályozási formákban működő vállalatok és szövetkezetek arányát (a mezőgazdasági termelőszövetkezetek nélkül) — a foglalkoztatott létszám alapján számítva — az 1. sz. táblázat mutatja:

1. sz. táblázat

A szocialista szektorban foglalkoztatottak százalékos megoszlása bérszabályozási formák szerint

Megnevezés	1968	1971	1973	1976	1977	1978
Relatív bérszínvonal-szabályozás ..	93	82	75	34	29	15
Relatív bértömeg-szabályozás	7	9	12	35	40	55
Központi bérszínvonal-szabályozás	—	3	7	21	21	15
Központi bértömeg-szabályozás...	—	6	6	10	10	15
Összesen	100	100	100	100	100	100

A táblázatból láthatóan, 1978. január 1-től a vállalatok és szövetkezetek több mint kétharmada bértömeg-szabályozási formákban működik. Relatív bérszínvonal-szabályozási rendszerben — néhány vállalatot, illetve szakágazatot kivéve — lényegében csak a belkereskedelem (bolti kiskereskedelem, vendéglátás) és a külkereskedelem marad.

A bér- és keresetszabályozás 1976-ban lényegében biztosította a vásárlóerő-kiáramlás tervszerű keretek között tartását, illetve a nemzeti jövedelem növekedésével arányos vásárlóerő-kiáramlást. 1976-ban 1975-

höz viszonyítva a vállalati szférában az átlagbérek 5,7 százalékkal, az átlagkeresetek (bér + részesedés) 4,8 százalékkal növekedtek, miközben a fogyasztói árszint 5 százalékkal emelkedett. A létszámnövekedés megállt, sok ágazatban pedig még csökkent is a létszám, így a termelés a legtöbb ágazatban teljes egészében a termelékenység növekedéséből származott.

Az átlagbérek és az átlagkeresetek 1976. évi növekedését — a mezőgazdasági termelőszövetkezetek nélküli szocialista szektorban, ágazati bontásban — a 2. sz. táblázat mutatja:

2. sz. táblázat

Az átlagbérek és az átlagkeresetek alakulása 1976-ban (1975 = 100)

Megnevezés	A teljes munkaidőben foglalkoztatottak	
	átlagbére*	átlagkeresete
	százalékos növekedése 1976-ban	
Ipar	6,0	5,1
Építőipar	6,0	4,8
Állami mező- és erdőgazdálkodás	5,8	4,9
Szállítás és hírközlés	5,2	4,5
Kereskedelem	5,2	4,3
Vízgazdálkodás	4,2	4,0
Anyagi ágazatok együtt	5,7	4,8
Nem anyagi ágazatok vállalatai együtt	5,6	5,0
Vállalatok és szövetkezetek összesen	5,7	4,8

* A bérszínvonal növekedése 0,1—0,2 százalékkal kisebb, néhány kisebb korrekciós tétel miatt.

Az átlagbérek növekedése tehát a népgazdasági ágak zömében 4—6 százalék, az átlagkereset növekedése pedig 4—5 százalék között volt. A vállalati átlagbérek és keresetek növekedése természetesen ennél tágabb határok között szóródott.

Az 5,7 százalékos átlagos átlagbér-növekedés szóródása — az átlagtól való átlagos eltérés — 1976-ban 1,5 százalék volt, szemben az 1975. évivel, amikor az átlagos szóródás mértéke 6,2 százalékos átlagbér-növekedés mellett 2,5 százaléknyi volt. A szabályozás tehát az átlagbérek és az átlagkeresetek vonatkozásában eleget tett annak a követelménynek, hogy mérsékelje a növekedés ütemének ágazati és vállalati szóródását.

Az V. ötéves tervben a bér- és keresetszabályozással szemben támasztott egyik követelmény az volt, hogy mérsékelje az ágazatok és vállalatok bér- és keresetnövekedési ütemének szóródását. 1975-ben az átlagos 6,2 százalékon belül a vállalatok egy része évi 10—15 százalékkal emelte bérét, míg a vállalatok nagyobbik része csak 4—6 százalékkal tudta emelni bérszínvonalát. A részesedési alap 0 és 80 nap között szóródott. 1976-ban az átlagosan 5,7 százalékos bérnövekedésen belül a vállalatok négyötöde (létszám alapján számolva) 4—7 százalék közötti bérnövelést hajtott végre. A részesedési alap lényegében 6—30 nap között szóródott (csak a külkereskedelmi vállalatoknál volt 30 napnál magasabb).

Az 1976. év az átállás éve volt. A nyereség tömege kisebb volt az 1975. évinél. Az elkövetkező években — véleményem szerint — a sza-

bályozórendszer változtatása nélkül is növekedni fog a szóródás és ezáltal a vállalatok közötti differenciálódás is. Emellett a bérek egyének közötti, a végzett munka alapján történő differenciálására — megfelelő vezetési színvonal esetén — az ágazati és a vállalati bérnövekedés szóródásának csökkenése mellett is van elegendő lehetőség.

A bérszabályozás 1976-ban bevezetett rendszere a nagyvállalatok számára volt kedvezőbb; a minisztériumi vállalatoknál az átlagbér-növekedés üteme 0,5—1 százalékponttal magasabb volt, mint a tanácsi vállalatoknál és a szövetkezeteknél.

Az átlagbér-növekedés üteme 1976-ban az egyes bérszabályozási formákban működő (előbbiekben említett) gazdálkodó egységeknél a következő volt:

— a relatív bérszínvonal-szabályozásban	5,5 százalék,
— a relatív bértömeg-szabályozásban	6,2 százalék,
— a központi bérszínvonal-szabályozásban	5,6 százalék,
— a központi bértömeg-szabályozásban	5,2 százalék.

Az átlagos 5,7 százalékos átlagbér-növekedési ütemen belüli szóródás ebben a csoportosításban sem számottevő.

Az egyes bérszabályozási formákban megvalósult átlagbér-növekedés ütemét eléggé nehéz minősíteni. Ehhez a fenti bontásban ismerni kellene a termelékenység növekedésének ütemét, a teljesítménybérben dolgozók arányát (ez általában magasabb a relatív bértömeg-szabályozásban működő vállalatoknál), a létszámcsökkenés miatti technikai átlagbér-növekedés mértékét, a bérpreferenciák és a központi bérpolitikai intézkedések hatását, a részesedési alapból „mozgó bérre" tett összegeket, az 1975-től áthozott tartalékok felhasználásának mértékét stb.

Az eddig ismertetett adatok alapján is megállapítható annyi, hogy 1976-ban a vállalati bérszintek növekedése a korábbinál kiegyenlítettebbé vált. A bérarányokban nem következett be — egy év alatt nem is következhet be — jelentős módosulás.

A *relatív bértömeg-szabályozással* szerzett tapasztalatok kedvezőek. A vállalatok viszonylag gyorsan megismerték a bértömeg-szabályozás követelményeit, ami a népgazdasági érdekeknek megfelelő változást eredményezett az élő munka hatékonyabb felhasználásában, a munkaidő jobb kihasználásában, általában a bérgazdálkodási szemléletben és gyakorlatban. Egyértelműen megállapítható, hogy javult a teljesítménybérezés, az ösztönzés hatékonysága. Például az építőiparban — az előirányzott létszámnövekedéssel szemben — csökkent a létszám (évek óta először), az egy fő által teljesített munkaórák száma pedig nőtt. A termelékenység növekedési üteme szinte mindenütt meghaladta a termelés növekedési ütemét.

A központi bértömeg-szabályozás keretébe sorolt vállalatoknál a korábbi évekre jellemző nagyarányú létszámnövekedést 1976-ban kisebb létszámcsökkenés váltotta fel.

A relatív bérszínvonal-szabályozás — az adott körülményekhez képest — szintén hatásosan ösztönözte a vállalatokat eredményeik növelésére. Az e bérszabályozási formába tartozó vállalatok azonban — ahol erre lehetőség volt — igyekeztek létszámukat növelni.

Az 1976. évi tapasztalatok is igazolták azt a feltevést, hogy *a központi bérszínvonal-szabályozás* rendszere semmilyen ösztönző hatást nem fejt ki a takarékos létszámgazdálkodásra, így a létszámfelvételi törekvések e körben változatlanul erősek.

Ezt igazolja az alábbi összeállítás is:

3. sz. táblázat

A teljes munkaidőben foglalkoztatott létszám alakulása bérszabályozási formák szerinti bontásban (1975 = 100)

Megnevezés	
Relatív bérszínvonal-szabályozás	100,3
Központi bérszínvonal-szabályozás...	101,4
Relatív bértömeg-szabályozás.....	98,7
Központi bértömeg-szabályozás.....	99,6

A központi bérszínvonal-szabályozási sorban szereplő létszámindex értékeléséhez azt is tudni kell, hogy az e kategórián belül nagy súlyt képviselő szénbányászat létszámváltozásának indexe 98 százalék, tehát a többi terület létszámnövekedési üteme a kimutatott átlagnál nagyobb. Jellemző, hogy például a belkereskedelemben a *relatív* bérszínvonal-szabályozásban működő vállalatok létszáma 1976-ban — a tervben előirányzottal megközelítően egyezően — 2 százalékkal nőtt, míg a *központi* bérszínvonal-szabályozásban működő belkereskedelmi vállalatoknál a létszám növekedése 3,3 százalékos volt.

Az 1976. év sok tekintetben átmeneti év volt. A nyereség (eszközökhöz és a termelési értékhez mért) hányada és abszolút összege is csökkent (utóbbi 11 százalékkal). A nyereség kötelező kettéosztásának megszüntetése és a 6 százalékos átlagbérfék tartására vonatkozó politikai és gazdasági intenciók jelentősen befolyásolták a vállalatok magatartását. Másfelől a tervezettnél nagyobb arányban növekedett a nyereség támogatástartalma, s emiatt a tervezettnél kissé nagyobb ütemben növekedtek a bérfejlesztési mutatók. A vállalatoknál és a szövetkezeteknél kb. 3 százalékos (tehát félévi) bérnövekedésnek megfelelő bértartalékok képződtek.

Az 1977. évi tapasztalatok a bér- és keresetszabályozás terén kedvezőek. A nyereségnövekedés 15—20 százalékos üteme — amelyben sajnos ez évben is szerepe volt a tervezettnél nagyobb támogatásoknak — lehetővé tette nagyobb mértékű adó fizetésének vállalását. (Például a vállalatok 1976-ban egész évben fizettek kb. 0,5 milliárd Ft bérfejlesztési adót, 1977-ben az első félévben fizettek ennyit.)

Az 1977. évi előzetes adatok szerint a számítottnál kevesebb létszámmal és nagyobb termelékenységgel valósulnak meg az 1977. évi terv termelési előirányzatai. Az átlagbérek szabályozók szerinti növekedése várhatóan meghaladja a 6 százalékot, preferenciával és bérpolitikával pedig 8 százalék körüli lesz. Az átlagkeresetek kb. 6 százalékkal nőnek.

1976-ban (a foglalkoztatott létszám alapján számolva) a vállalatok kb. egyötöde valósított meg 6—7 százalék közötti bérnövelést és egytize-

de 7 százalék felettit. Ezek az arányok 1977-ben várhatóan lényegesen nagyobbak, ami azt bizonyítja, hogy a hatékonyabban dolgozó vállalatoknak van lehetőségük — a progresszív adózás ellenére is — a 6 százalékot meghaladó bérnövelésre, a nagyobb teljesítménnyel arányos, differenciált bérezésre.

A bérszabályozás rendszerével kapcsolatban eddig felmerült főbb problémák és megoldási javaslatok, valamint az 1978. évi konkrét intézkedések az alábbiakban összegezhetők:

A mutatókkal (bérfejlesztési mutató és hozzáadott érték) kapcsolatban lényeges észrevétel nem hangzott el. A hozzáadott érték korábban sokat vitatott mutatóját az ágazatok és a vállalatok egyértelműen alkalmasnak tartják a relatív bértömeg-szabályozás viszonyítási alapjának. Felvetődött az az igény, hogy a mutatóba be kellene számítani a termelési adó összegét is. (A hozzáadott érték jellegű mutatóban jelenleg csak a normatív jellegű és költségként elszámolt társadalmi tisztajövedelemelemek szerepelnek.) A termelési adó azonban sűrűn változik, így beszámítása egyenetlenné tenné a mutató növekedési ütemét, ezáltal a bérnövekedésbe is egyenetlenséget vinne. Emellett, ha a termelési adót beszámítanánk, akkor az állami támogatásokat — értelemszerűen — figyelmen kívül kellene hagyni. Ez a két tétel jelenleg nagyrészt kiegyenlíti egymást; a most használt mutató kb. 95 százaléka a „pontosabbnak". A mutató „pontosbítása" tehát érdemi javulást aligha hozna, csak a kiszámítása válnék számottevően bonyolultabbá.

Többen felvetették *a biztosított béremelés mértékeinek* (a relatív bérszabályozási formákban 1,5, a központi bérszabályozási formákban 4,5 százalék) az emelését. E javaslatokat nem lehetett elfogadni. Egyrészt, az V. ötéves terv további éveiben várható, hogy a fogyasztói áremelkedés a tervezetthez közeli lesz, másrészt egy ilyen lépés a bérszabályozás elosztási funkcióját erősítené az ösztönzés rovására. A 4,5 százalékos mérték emelése sem indokolt, hiszen az e formában gazdálkodó vállalatok 1976-ban kb. 1 százalékponttal nagyobb mértékben emelték átlagbérüket, és ez várható az elkövetkezendő években is. Emellett, a 4,5 százalékos mérték emelése esetén nyomban fel kellene vetni a költségvetési szerveknél az évi 5 százalékos bérnövelési mérték emelését.

Eltérő vélemények alakultak ki a *bérszorzók* lazaságának és a képződött *bértartalékok* nagyságának a megítélésében.

A relatív bérszínvonal-szabályozásban működő vállalatoknál a tartalék mértéke (a bérszínvonal százalékában) az 1975. évi 1,5 százalékról 1976-ban 2,7 százalékra emelkedett, ezen belül a vegyiparban 3,7 százalékról 5,9 százalékra, az ipar összesenben 2,1 százalékról 3,6 százalékra, a belkereskedelemben 0,5 százalékról 1,1 százalékra.

A relatív bértömeg-szabályozásban működő vállalatoknál a tartalék mértéke (a bértömeg százalékában) 1,9 százalékról 4,0 százalékra emelkedett, ezen belül a könnyűiparban 1,1 százalékról 4,9 százalékra, az építőiparban 3,9 százalékról 5,5 százalékra.

A bérszabályozás ösztönző hatását a keletkezett tartalékok — ha mértékük nagy — gyengítik, elfogadható mérték esetében azonban biztonságosabb vállalati bérpolitizálást tesznek lehetővé az V. ötéves terv hátralevő éveiben. A tartalékok mértéke átlagosan féléves átlagbérnövekedésnek felel meg. (Igaz, egyes vállalatoknál több éves bértartalékok

jöttek létre. De a szabályozórendszer minden nagyobb változtatása együtt jár hasonló szóródásokkal, a szabályozásnak *átlagosan* kell hoznia a népgazdasági terv előirányzatait.)

Az 1976. évi bértartalékok képződésében több más tényező is közrejátszott. Az általános bérszorzók lazaságának vagy feszítettségének megítélésére — véleményem szerint — egy év tapasztalatai kevés támpontot adnak, mert a bérszorzók kialakítása ötéves növekedési ütem figyelembevételével történt. Szükségesnek bizonyult viszont a rendeleti vagy leirati úton szabályozott, általánostól eltérő bérszorzók felülvizsgálata. A Munkaügyi Minisztérium új rendelete tartalmazza a bérszorzó-szigorításokat.

A bérszabályozás 1976. évi tapasztalatainak vitájában ágazati és vállalati szinten az a vélemény volt a jellemző, hogy a relatív bérszabályozási formákban alkalmazott *6 százalékos féket* fel kellene emelni. A 6 százalékos bérfék általános felemelésére azonban nem kerülhetett sor, az alábbi nyomós indokok miatt:

— A 6 százalékos bérfék általános felemelése növelné az automatizmuson keresztül kiáramló vásárlóerőt és felemészthetné a szükséges központi bérpolitikai intézkedések fedezetét.

— A vállalatok már a fék 1 százalékos emelése esetén is több száz millió forint bérfejlesztési adó befizetése alól mentesülnének. Mivel a vállalatok zöme 5—6 százaléknyi (kb. 3 hétnek megfelelő) béraránypos részesedést mindenképpen képez, a mentesítés az ezen felüli — egyébként 400 százalékos adóval képezhető — sávot érintené. Így a befizetés alóli mentesítés több milliárd Ft-tal növelhetné a vállalati fejlesztési alapokat, ami ezen a területen további feszültségeket támasztana.

— A 6 százalékos bérfék 1976-ban két tényező miatt okozott feszítettséget; egyrészt a fogyasztói árszint 5 százalékos emelkedése miatt, másrészt azért, mert a nyereségtömeg lecsökkent az 1975. évi szint alá, miközben a részesedésialap-képzést erősen progresszív adó terhelte. Mindkét tényező feszítőereje mérséklődött már 1977-ben is, és a további években is ez várható.

— A 6 százalékos mérték megemelésére vonatkozó kívánság mögött az a vitatható vállalati felfogás húzódik meg, amely a hatékonyság növelésére ösztönző erőt csak annak a béremelésnek tulajdonít, amely után nem kell adót fizetni. Pedig a 6 százalékos határon túl indokoltan kell nagyobb hatékonysági követelménynek eleget tenni.

Összefoglalva: a bér- és keresetszabályozás rendszere lényegében eleget tett azoknak a követelményeknek, amelyeket a gazdaságpolitika e szabályozóeszközökkel szemben támasztott. A bér- és keresetszabályozással kapcsolatos további munkát arra célszerű összpontosítani, hogyan bontakoztatható ki a szabályozás rendszerében a mainál hatékonyabb *ösztönzés*.

A továbbfejlesztés lehetőségei

A bér- és keresetszabályozás továbbfejlesztésének 1978-ban érvényesíthető szakasza lezárult, s az is valószínűsíthető, hogy ezen a téren 1979-ben, esetleg 1980-ban sem kerül sor lényeges változtatásra. Ezért a bér- és keresetszabályozás továbbfejlesztéséről szólva a VI. ötéves

tervidőszakban (1981—85), esetleg az 1980. I. 1-től érvényesülő bér- és keresetszabályozási rendszerről célszerű eszmét cserélni.

Előljáróban hadd jegyezzem meg, hogy minden követelményt teljes mértékben kielégítő bérszabályozási forma nincs, a bértömeg-szabályozás sem ilyen. A továbbfejlesztés irányának keresésekor elsődlegesen azt szükséges tisztázni, hogy a jelenleg ismert bérszabályozási formák közül a továbbfejlesztés súlypontját melyikre helyezzük, vagy esetleg teljesen újnak a kidolgozására kerüljön-e sor.

A keresetszabályozás továbbfejlesztése kérdésében eddig lefolyt vitákban *három fő irányzat* alakult ki:

1. A bérnövekedést nem szabad semmilyen teljesítménymutatóhoz (bérfejlesztési mutató, hozzáadott érték) kötni, hanem „nyílt és központilag működtetett bérszínvonal-szabályozást" indokolt alkalmazni.

2. A produktív szférában *minden* béremeléshez hozamkövetelményt kell kapcsolni, s ennek érvényesítése egyetlen — az önköltségben elszámolható — adó fizettetése útján történjék (lásd részletesebben Balázsy Sándor: A keresetszabályozás „megoldhatatlan" dilemmája című cikkét a Közgazdasági Szemle jelen számában).

3. A bérnövekedést — hasonlóan a IV. és V. ötéves tervidőszakhoz — a VI. ötéves tervidőszakban is teljesítményt kifejező mutatóhoz kell kötni. A két teljesítménymutató (bérfejlesztési mutató a bérszínvonal-szabályozásban és hozzáadott értékmutató a bértömeg-szabályozásban) közül — véleményem szerint — a bértömeg-szabályozás hozzáadott érték jellegű mutatóját kell előtérbe állítani.

Mivel az első két változat részletesebb kifejtése csak ezután várható, részletekbe menő, elmélyült vitára velük csak ezt követően lesz lehetőség. Már most is tehető azonban hozzájuk néhány megjegyzés.

Az első és a második irányzat képviselői hosszabb távon a bértömeg-szabályozást alkalmatlan rendszernek tekintik. Révész Gábor, az első irányzat képviselője, egyik korreferátumában* az alábbiakat írja:

»A bértömeg-szabályozás kiterjesztésével és élesítésével kapcsolatos várakozások a mi körülményeink között illúziók. Nyílt és központilag működtetett bérszínvonal-szabályozás általános érvényesítését indokolt előirányozni.

Általánosan érvényesülő bértömeg-szabályozás hosszabb távon tervutasításos rendszerben, illetve (ún. bruttó érdekeltségi formában) „önigazgatásos" berendezkedés mellett lehet többé-kevésbé munkaképes. Kivételképpen és elhatározottan taktikailag, rövid periódusra alkalmazva, a mi körülményeink között is eredményes lehet. (A bértömegszabályozás kedvezőtlen hatásaira utalva hadd hivatkozzam többek között Antal László, Tardos Márton, Wilcsek Jenő és — talán ez is megengedhető — Révész Gábor írásaira.)

A vállalati kollektív érdekeltséget a nem garantált részesedés formájában indokolt érvényre juttatni. A részesedés nagyságát a profitráta színvonalától helyes függővé tenni.

Ilyen érdekeltségi forma jól egyeztethető racionális árrendszerbeli

* Korreferátum Pongrácz László „A bérpolitika és bérszabályozás időszerű kérdései" c. írásához. (MTA Munkatudományi Bizottságának 1977. májusban tartott vitája.)

megoldásokkal, s kiküszöböli a „bázisérdekeltség"-hez, illetve a „növekményérdekeltség"-hez kapcsolódó, gazdasági szempontból kedvezőtlen tendenciákat.«

Az idézett vélemény minden részletére — e cikk korlátozott terjedelme miatt — most nem tudok reflektálni. Csupán a leglényegesebb érvek bírálatára szorítkozom.

A bértömeg-szabályozással szemben felhozott legfőbb érv az, hogy a gazdálkodásban egyenrangú szerepet betöltő három erőforrás (az élő és a holt munka, valamint a deviza) közül nem helyes az egyik tényezőt, az élő munkát kiragadni, mert ez a másik két tényezővel való pazarláshoz, az együttes hatékonyság romlásához vezet. A mutatóhoz kötés a teljes hozamot az élő munkának tulajdonítja, ezáltal differenciálja az eszközhozammal szembeni követelményeket. A mutatóhoz kötött bérszabályozási formák önmagukban értékelik az élő munka felhasználását, és nem mérik, értékelik, hogy a helyébe lépő másik termelési tényező hatékonyan helyettesíti-e az élő munkát. Ez — egyes vélemények szerint — fokozottan igaz a relatív bértömeg-szabályozásra.

Megoldásként formájukban eltérő, de lényegüket tekintve egyező olyan megoldásokat javasolnak, amelyek *a gazdálkodás egészét komplex módon* befolyásolják és a termelési tényezőkben meglevő feszültségeket egyidejűleg képesek mérsékelni. Ez feltételezi olyan termelői árak, árarányok kialakítását, és ezen keresztül olyan nyereség képződését, amely kifejezésre juttatja az eltérő hatékonysággal gazdálkodók közötti különbséget, és helyesen orientálja a vállalatokat döntéseikben. Ezzel az elgondolással elvben teljes mértékben egyet lehet (sőt kell) érteni. (Más kérdés, hogy milyen problémákat okoz, ha az árrendszer kompromisszumos, és a nyereségérdekeltség is magán viseli ezt a jegyet.)

Az alapelvvel való egyetértés mellett a megoldási javaslatnak van egy vitatható eleme, a *rész* és az *egész* viszonyának kérdése. Azzal az elvvel, hogy a közgazdasági szabályozók *összességének* ösztönöznie kell mindenre, a hatékonyabb munkára, a termelési tényezők minden elemével való együttes takarékosságra, s hogy ennek egyedüli mércéje a legkomplexebb mutató, a nyereség, egyetérthetünk. Ennek azonban nem mond ellent, ha hangsúlyozzuk, hogy a közgazdasági szabályozórendszer összességén belül az egyes részszabályozó elemeknek kiemelt részfeladatokat kell ellátniuk.

A közgazdasági szabályozórendszeren belül nem ösztönözhet mindegyik elem egyforma hatékonysággal mindenre. A követelmény az — és ha sikerül ennek megfelelni, elégedettek is lehetünk —, hogy a közgazdasági szabályozók együttesen, egyes elemeik pedig külön-külön is, hatékonyabb gazdálkodásra ösztönözzenek.

A közgazdasági szabályozók összessége azonban csak úgy képes hatékonyabb gazdálkodásra ösztönözni, ha egyes elemeik *kifejezetten* ösztönöznek az adott területen kiemelkedő jelentőségű tényezővel (például a bérszabályozás az élő munkával) való racionális gazdálkodásra.

A közgazdasági szabályozórendszeren belül a bérszabályozás rendszerével szemben azt a követelményt kell támasztani, hogy ösztönözzön hatékony gazdálkodásra minden termelési tényezővel, de ezen belül *kiemelten ösztönözzön az élő munkával való racionális gazdálkodásra.*

A bérszabályozás rendszere nem lehet közömbös a munkaerőhelyzetre, a létszámgazdálkodásra.* A VI. ötéves tervidőszakban is a munkaerő-kereslet mérséklése és a meglevő létszám racionális foglalkoztatása az egyik legfőbb cél.

Reális erőforrás-értékelés mellett is, a munkaerő helyettesítése más termelési tényezőkkel nemcsak választási kérdés, nemcsak gazdaságossági kérdés, kényszer is. 1950 és 1970 között a mezőgazdaság nagyarányú gépesítésével több százezer fő áramlott a magasabb termelékenységű iparba és építőiparba. A folyamat szükségszerű volt, a társadalom vállalta a vele járó „költséget".

1970—1990 között a munkaerő-igényes tercier ágazatok létszámszükségletének kielégítése kerül előtérbe. Szűkülő munkaerőforrások mellett ez csak úgy lehetséges, ha az ipar, az építőipar és a mezőgazdaság csökkenő, illetve stagnáló létszámmal, magasabb termelékenységgel oldja meg termelési feladatát. Ez szükségszerű, kényszerű folyamat, bármilyen „drága" is a munkaerő kiváltása.

A társadalom előtt nincs választási lehetőség. A tercier ágazatokban a munkaerő kevésbé és valószínűleg „drágábban" is helyettesíthető, mint a termelő ágazatokban. Ezért ellentmondásosnak tűnik az az elképzelés, hogy az anyagi termelés ágazataiban nagyobb legyen a választási lehetőség a termelési tényezők elemei között. A folyamatban nem a bérszabályozásé ugyan az elsődleges szerep, de semmiképpen nem mindegy, hogy az alkalmazott bérszabályozási rendszer (forma) ösztönzi vagy lassítja, gátolja ezt a folyamatot.

Ebből a szempontból közömbös bérszabályozási rendszer tovább élezné a munkaerőért folyó versenyt, bérarány-torzulásokat okozna stb., míg a munkaerő-keresletet mérséklő bértömeg-szabályozás nyugodtabb munkaerőpiacot eredményezhet.

A nyereség kötelező kettéosztásának megszüntetésével fokozatosan megteremthetők az anyagi források a munkaerő kiváltására, helyettesítésére. Az anyagi lehetőségek fokozatosan jönnek létre, s ezzel összhangban hat az *átlagbérfékes* bértömeg-szabályozási forma is, amely a robbanásszerű, egyik évről a másik évre történő létszámleépítés helyett az ésszerű, a megalapozott, a fokozatos csökkentésben teszi érdekeltté a vállalatokat.

Furcsa felvetés a bértömeg-szabályozással szemben, hogy mivel kifejezetten ösztönöz az egyik termelési tényezővel, a munkaerővel való takarékosságra, óhatatlanul utat nyit a pazarlásnak a többi termelési tényezővel. Először is, ha nem is közgazdasági érv, helyénvaló megjegyezni, hogy ahol az egyik tényezővel takarékoskodnak, ott általában nem jellemző a többi tényezővel való pazarlás. Másodszor, a bértömegszabályozás egyik legfőbb eleme, a bértömegnek a hozzáadott értékkel degresszíven arányos bővítése sem engedi meg a többi termelési tényezővel való pazarló gazdálkodást. A mutató 1 százalékos növekedése esetén a bértömeg általában 0,4 százalékkal növekedhet. A holt munkával való pazarlás esetén a hozzáadott érték mutatójával arányosan a bértömeg dinamikája is lassul, sőt — mivel a mutató „visszafelé" is mű-

* Lásd Pongrácz László: A bérpolitika és a bérszabályozás időszerű kérdései. (Figyelő, 1977. június 22-i szám.)

ködik — a felhasználható bértömeg abszolút csökkenése is bekövetkezhet.*

A Révész Gábor javasolta megoldáshoz még a következő megjegyzéseim vannak:

A közgazdasági szabályozórendszer tízéves működésének gazdag tapasztalatai alapján okkal tehető fel a kérdés: szabad-e a vállalatok élő munkával való gazdálkodását — szűkülő munkaerőforrások mellett — *csak* a nyereségérdekeltségre bízni, amikor a bérköltség „különleges" költségként viselkedik.

A kereseten belül a bér és a részesedés aránya ma kb. 92—8. A belső tartalékok feltárása, a nagyobb egyéni teljesítmények elérésének ösztönzése jelenleg — helyesen — a bérezésen keresztül történik. Adott évi nemzetijövedelem-növekedéshez adott keresetnövekedés tartozik. Vajon célszerű-e az ösztönzésen belül a bér szerepének, súlyának nagyfokú mérséklése és a részesedésének lényeges növelése?

A *bértömeg-szabályozásról* ma tudjuk, hogy mit tud, mire képes, hogyan tesz eleget a bérszabályozással szemben támasztott legfőbb követelményeknek. A továbbfejlesztés, az ösztönzőbbé tétel körvonalai is láthatók, illetve vannak erre vonatkozó javaslatok.

Befejezésül megismétlem: meggyőződésem, hogy a bértömeg-szabályozás — más bérszabályozási formákkal kiegészítve — a VI. ötéves tervidőszak fő bérszabályozási formája lehet, és szervesen beilleszthető az akkori jövedelemszabályozási és nyereségérdekeltségi rendszerbe. A bértömeg-szabályozási rendszerrel szemben felhozott „elméleti" ellenvetések cáfolhatók. Gyakorlati oldalról pedig okkal felhozható további érv, hogy az 1978—79-ben kiteljesedő rendszert aligha célszerű *alapjaiban* megváltoztatni. Ezért a továbbfejlesztés során — véleményem szerint — a bértömeg-szabályozás *alapvető konstrukcióján* változtatni nem szükséges. Törekedni arra kell, hogy ösztönzőbbé tegyük; erre a mértékek változtatásával van lehetőségünk.

* A hozzáadott érték mutatója tartalmazza az értékcsökkenési leírást is, ezáltal egyrészt biztosítja a bővülő eszközállomány működtetéséhez szükséges bértöbbletet (amit a szakmai összetétel változása szükségessé is tesz), másrészt a felfutás évében pótolja a kisebb eredményt. A magasabb értékcsökkenés a következő évben bázissá válik.

CHIKÁN ATTILA:

A vállalati készletgazdálkodás időszerű problémái*

Hazánkban a készletek alakulásának nagy figyelmet szentelnek a gazdálkodás minden szintjén. Ez természetes, hiszen a készletalakulás a gazdaság működésének egyik fontos jelzője, amelyből éppúgy lehet következtetni strukturális vagy árproblémákra, mint a tervszerűség, a felhalmozás vagy az érdekeltség gondjaira. A mi viszonyaink között két tényező miatt kell *kitüntetett figyelmet* fordítani a készletekre. Egyrészt a hazai árrendszer kötött — s nem egy vonatkozásban torz — struktúrája következtében. Ez megnehezíti az árak klasszikus jelzőszerepének felhasználását a gazdaság működésének értékelésében, s nagyobb szerephez juttatja a naturális szféra vizsgálatát, amelyen belül az elsődleges jelzőfunkció a készleteké. Másrészt az is indokolja a fokozott figyelmet, hogy a készletalakulás hazánkban korántsem kedvező. A tartósan magas készletfelhalmozás és rossz készletelhelyezkedés elemzésekor igen fontos megvizsgálnunk: mennyiben befolyásolják a gazdaság általános problémái a készlethelyzet alakulását, s a kedvezőtlen tendenciák mennyiben vezethetők vissza a készletgazdálkodási tevékenység hiányosságaira.

E cikk célja az utóbbi kérdés egyik fontos vonatkozásának elemzése. A vállalati készletgazdálkodást vizsgáljuk, természetesen nem elszigetelten, hanem figyelembe véve sokoldalú összefüggéseit egyrészt a népgazdasági készletfolyamatokkal, másrészt a vállalati gazdálkodás egyéb területeivel. Nagy súlyt helyezünk ez utóbbi összefüggések tárgyalására, mivel a népgazdaságilag kedvezőtlen készletalakulás okainak elemzésében, úgy érezzük, ezek az összefüggések többnyire háttérbe szorulnak.

Ez nem jelenti azt, hogy a kedvezőtlen készletalakulást elsődlegesen a vállalati magatartás hiányosságainak tulajdonítjuk. *A fontosabb okokként általánosan elismert tényezők* (a túlkeresletből adódó szívásos piaci viszonyok, a hosszú utánpótlási idők, a vállalati erőviszonyok stb.) *nem elsősorban a vállalati szféra működési zavaraiból származnak.* A készletfolyamatok azonban végül is autonóm vállalati döntések következményeként, eredőjeként alakulnak ki, amelyek persze nem önkényesek, mégis az általános feltételek szabta határok között sok múlik a vállalati készletezési magatartáson. A továbbiakban a vállalati készletgazdálkodás tipikusnak vehető hiányosságait elemezzük, s igyekszünk javaslatokat tenni a megszüntetésükre. Elemzésünkben elsősorban az iparvállalati működést tartjuk szem előtt — felvetéseink, következtetéseink jó része azonban feltehetően más vállalattípusokra is érvényes.

* A Szocialista Vállalat Országos Kutatási Főirány keretében készült tanulmány alapján.

Először a készleteknek az általánosan értelmezett vállalati politikával, vállalati vezetéssel való összefüggését vizsgáljuk, majd a készletezés és a vállalat egyéb tevékenységi területei (alrendszerei) közötti kapcsolatokat, végül magát a készletezési alrendszert.

Vállalatpolitika és készletezés

A készletek a vállalati gazdálkodás fontos erőforrásai, termelési tényezői. *A társadalmi — azon belül a vállalati — termelési folyamat megvalósításához, zavartalan lebonyolításához nem egyszerűen anyagokra, termékekre, hanem ezek készleteire van szükség.* A készlettartás gazdasági szükségszerűség. A készletekbe való befektetés (illetve ennek tartós hányada) ugyanúgy leköti a vállalatok eszközeit, mint a beruházások, forrásuk is közös. Emellett a vállalat funkcionálisan értelmezett készletezési alrendszerén keresztül valósul meg minden anyagi kapcsolata külső környezetével: a bejövő termék a készletezési alrendszerbe érkezik (anyagellátás), s a végtermékek kiszállítása is ebből az alrendszerből történik (készárukészletek). Világos tehát: a vállalatnál mind napi működésében, mind növekedésében, fejlődésében jelentős a készletek szerepe. Ezért a komplex készletezési politika kialakításának a vállalatvezetés kiemelt feladatai közé kellene tartoznia. Sajnos, ez ma csak ritkán valósul meg. A vállalatvezetésnek a készletezéshez való viszonyát legtöbbször az egyoldalú célmeghatározás és a „tűzoltás" jellegű beavatkozások jellemzik.

A vállalati politika, a vállalatvezetésnek a vállalat egészére irányuló integráló hatása a vállalati tervben konkretizálódik mind az egyes alrendszerek, mind ezek kapcsolatainak vonatkozásában. A tervteljesítés feltétele, hogy ez az integráló hatás megfelelő belső érdekeltségi rendszerrel párosulva a vállalati céloknak megfelelően irányítsa az egyes alrendszerek működését, illetve sokoldalú kapcsolatrendszerét.

A vállalati tervnek alig van olyan fejezete, amely ne kapcsolódna szorosan (és közvetlenül) a készletgazdálkodáshoz. Az összefüggés kétirányú: *a vállalati terv,* illetve annak *fejezetei meghatározott feladatokat fogalmaznak meg a készletgazdálkodás számára;* ugyanakkor *a készletezés lehetőségei* s gazdaságossági követelményei *korlátokat jelentenek* az egyéb alrendszerek, végső soron *az egész vállalati terv,* illetve gazdálkodás *számára.* A készletterv elkészítése emiatt igényli számos egyéb részletterv, így a termelési, az anyagszükségleti, a beszerzési, az értékesítési és a műszaki fejlesztési terv egyidejű, sőt esetenként előzetes elkészítését. A vállalatoknak azonban rendszerint olyan időpontban kell feladniuk a rendeléseiket, amikor még ezek a tervek nem készültek el. Emiatt nagy az előzetes tájékozódások, a felelősségteljes becslések szerepe. Vállalataink nem kis részében ma még mintegy „magára hagyják" a készletezési alrendszert abban az értelemben, hogy nem tesznek erőfeszítéseket a minél tökéletesebb előzetes információkkal való ellátásukra. A tévedéstől való félelem sokszor olyankor is visszatart más alrendszereket az információk átadásától, amikor a becslésben rejlő esetleges tévedés vállalati kockázata lényegesen kisebb, mint az informálás megtagadásából származó kár.

Az ellentmondások feloldása, a vállalati érdekeknek megfelelő készletterv kialakítása, illetve annak koncepcionális irányítása a vállalatvezetés dolga. Mivel azonban a vállalatvezetésnek — mint említettük — az esetek jelentős részében nincs átfogó készletezési koncepciója, sokszor esetlegesen, egyoldalúan, nemegyszer ellentmondásosan szabja meg a feladatokat, attól függően, hogy az adott pillanatban mit érzékel problematikusnak, fontosnak. (Például amikor a feszített beruházási előirányzatok miatt akarnak mindenképpen készletcsökkentést elérni, vagy a termelés folyamatosságát ítélik az anyagkészletek felduzzadása árán is feltétlenül fenntartandónak stb.) Nyilvánvaló: ha a készletterv ilyen egyoldalúan meghatározott célra épül, nincs semmi biztosíték arra, hogy a benne foglaltak valóságos, nem pedig az átmeneti zavarból eredő vélt vállalati érdeket szolgálnak.

A gondok azután továbbgyűrűznek. A legritkább esetben készül készletterv másként, mint az előre megadott összkészletszint vagy forgási sebesség készletelemekre történő lebontásával. Nem csoda, hogy a tényleges készletalakulás azután sokszor nem is hasonlít a tervezetthez. Helyes eljárás esetén a tervezésnek a készletszükséglet felméréséből kellene kiindulnia, s a naturáliákban reálisan megtervezett készletszintekhez kellene meghatározni (beleértve természetesen a hitelt is) a forrásokat. Az eszközök és a források közti esetleges ellentmondás feloldására így megalapozottabban lehet döntéseket hozni. A készletszintek meghatározását a szakterületi illetékeseknek kell elvégezni. A vállalati vezetés feladata az érdemi koordináció, a megfelelő információáramlás feltételeinek, a szükséges készletek és a pénzügyi lehetőségek összhangjának a megteremtése.

A terv megvalósításában, a vállalati működésben felmerülő problémák közül hármat kell kiemelnünk a vállalatvezetés és a készletgazdálkodás kapcsolatát illetően.

A megfelelő szervezet kiépítése az *első*. Helyesnek ítélhető az a — vállalatainknál eléggé általános — gyakorlat, hogy az egymástól eltérő tulajdonságú készlettípusokkal a vállalatnak azokban a szervezeti egységeiben gazdálkodnak, ahol az adott típusú készlet leginkább befolyásolható. Ehhez viszont az szükséges, hogy egyrészt e szervezeti egységeknél legyen gazdája a készletezési tevékenységnek (egyes készletelemekre — gyártóeszközök, tartalékalkatrészek stb. — ez nem mindig teljesül), másrészt legyen olyan szerve a vállalatnak, amely átfogóan látja a készletalakulást, mégpedig a szokásos számbavételi torzulások nélkül: naturáliákban. Ez a szerv lehet esetenként (de rendszeresen) összehívott team, ami jól kialakított információs rendszer mellett nem igényel többletlétszámot. *Lényege azonban, hogy ennek a teamnek (szervnek) döntési jogköre is legyen.* Vállalati tapasztalatok igazolják, hogy ilyen szervre rábízható a készlettervezés összefogása.

A vállalat céljait szolgáló, egységes készletgazdálkodás kialakításának *második* fontos szempontja a kockázat megfelelő megosztása a vállalat alrendszerei között. A készletezés — funkciójából adódóan — az egyik legfontosabb eszköze a vállalati kockázat csökkentésének, miközben — mint más hasonló típusú gazdasági döntések — maga sem kockázatmentes. *Az a magatartás azonban, amely a kockázat csökkentését kizárólag a készleteken keresztül kívánja elérni, éppenséggel nagyon is*

kockázatos. Meglehetősen elterjedt az a gyakorlat, hogy a vállalatvezetés — miközben elvben törekszik a készletek megfelelő szinten tartására —, a napi döntésekben egyoldalúan a termelés igényeiből indul ki. A folyamatos termelés követelményének mindenek fölé helyezésével felduzzasztják az anyagkészleteket (nehogy anyaghiány miatt leállás következzék be), a befejezetlen-, a félkész vagy a késztermékállományt (ha az eladás vagy akár csak a kiszállítás üteme eltér a termelésétől), a tartalékalkatrész-készleteket (a gépállások elkerülése végett). Ez a szemlélet vezet az állandó kapkodáshoz, a „tűzoltás" jellegű anyagbeszerzésekhez — s ezekkel szoros összefüggésben a nem megfelelő összetételű, túl nagy készletekhez. *Nem kívánjuk vitatni a termelés elsődlegességét* — az kétségkívül a vállalat alapvető funkciója —, s azt is tudjuk, hogy néhány napos vagy órás termeléskiesés esetleg óriási kárt okozhat. Az említett gyakorlat azonban az ilyen egyszeri, nagyobb kárral szemben nem veszi figyelembe azt a folyamatosan fellépő veszteséget, amely a készletszint túlzott megemeléséből adódik.

A *harmadik* probléma: megfelelő belső érdekeltségi rendszer kialakítása. Nyilvánvaló, hogy a vállalat valamennyi alrendszere a saját célját követi, s a vállalatvezetésnek kell ezeket a feltételeket úgy befolyásolnia, az alrendszerek törekvéseit úgy összehangolnia, hogy a *vállalat egészének fő céljai* valósuljanak meg. Ennek alapja a helyes belső érdekeltségi rendszer. *Ha a különféle készlettípusokkal* gazdálkodó *szerveket egyenként is érdekeltté tesszük* a készletek alakításában, s arra ösztönözzük őket, *hogy* saját elsőrendű funkciójuk (termelés, karbantartás, értékesítés stb.) mellett *a készleteket is figyeljék és tartsák megfelelő szinten* — ez a legbiztosabb módja a vállalati készletek kívánatos módon való alakulásának.

Tapasztalataink szerint a vállalatok készletgazdálkodó dolgozóit igen gyakran elsősorban szankciók kilátásba helyezésével igyekeznek „ösztönözni". Ez csak fokozza az ellátási nehézségek következtében amúgy sem ritka pánikhangulatot a dolgozók körében, kapkodáshoz vagy éppen — a feladatok megoldásának kilátástalansága miatt — passzivitáshoz, egykedvűséghez vezet. Itt is sokkal jobban meg kellene adni az érintetteknek a tévedés jogát (a beruházások, fejlesztések elhúzódása például ritkán veszélyezteti az érintett dolgozók prémiumát), s erőteljesebben kellene építeni a pozitív ösztönzési módszerek felhasználására a készletekkel kapcsolatos feladatok jó megoldásában, kezdeményezésekre, öntevékenységre serkentve az ezeken a területeken dolgozókat.

A vállalatpolitika, a vállalatvezetés és a készletgazdálkodás sokoldalú kapcsolatrendszeréről szólva azt a „kettős tudatnak" nevezhető ellentmondást szükséges még kiemelni, amelynek lényege: a vállalatok ugyanazokat a kérdéseket egészen másként ítélik meg, attól függően, hogy vevők vagy eladók: az egyik vállalat vezetője azért bírál egy másik vállalatot, mert az visszautasítja a rendelést, vagy nem teljesíti szállítási kötelezettségét, közben szállítóként saját vállalata hasonló magatartást tanúsít mondván: nincsenek eszközei arra, hogy késztermékkészleteket tartson, hiszen forgóeszközeit — szállítóinak kifogásolt magatartása miatt — anyagkészletek kötik le. Ezzel a kör bezárult. Kilépni belőle csak az általános piaci helyzet megváltoztatásával lehet — amelynek viszont feltétele e vállalati szemléletmód megváltoztatása is.

A készletgazdálkodás és a vállalat funkcionális alrendszerei

A vállalat mint rendszer számos ismérv szerint strukturálható. Ha a készleteknek a vállalati gazdálkodás egyes területeivel való kapcsolatát kívánjuk vizsgálni, akkor leghelyesebb a funkcionális struktúrából kiindulni. Alapvető funkcióknak — különböző vélemények egybevetése alapján — mi a következőket tekintjük: a vállalat vezetése; pénzügy, finanszírozás; fejlesztés, beruházás; termelés; munkaerő- és bérgazdálkodás; készletgazdálkodás, anyagi-műszaki ellátás; marketing.

Mindezeket a tevékenységeket olyan tág értelemben fogjuk fel, hogy együttesen a vállalati gazdálkodás egészét „lefedjék". (A vállalatvezetés és a készletgazdálkodás kapcsolatát az előző fejezetben tárgyaltuk, ezért itt nem foglalkozunk vele.)

Pénzügy, finanszírozás

A készletgazdálkodás a forgóeszköz-gazdálkodáson keresztül kapcsolódik a vállalat pénzügyeihez. Ez a kapcsolat rendkívül szoros, hiszen a vállalati készletgazdálkodás központi irányításának kulcsa a finanszírozási rendszer.

A forgóeszköz-gazdálkodás ma vállalatainknál nem homogén, aktív *tevékenység.* Alapvető problémának érezzük, hogy a források *korlátozott* voltát az esetek nagy részében igen *differenciálatlanul veszik figyelembe* az eszközöknél. A forgóeszközök és forrásaik tervezésében ugyanis — mint minden tervezési tevékenységben — a szükségleteket és a lehetőségeket együttesen kell figyelembe vennünk. Véleményünk szerint *a tervezés során a forgóeszköz-szükségletből,* ezen belül is a készletszükségletből *kell kiindulni — ellentétben azzal a* szinte általános vállalati *terrvezési gyakorlattal, amelynek kiindulópontja: a forgóeszközök adott fordulónapi szintje* vagy az előírt forgási sebesség (tartalmilag mindkettő a forráskorlát megjelenési formája). A készletek a forgóeszközök döntő eleme, választékuk és nagyságuk alapvető jelentőségű a vállalati folyamatok stabilitása szempontjából. Ezért a tervezéskor mindent meg kell tenni ahhoz, hogy megalapozott, a szükségletekre vonatkozó tervnek és a beszerzési feltételeknek megfelelő készletszinteket irányozzunk elő. A készletekből való kiindulást indokolja az is, hogy a financiális jellegű forgóeszközök jelentős részének mozgása a naturális mozgásokat követi; racionális tervezésük tehát el sem képzelhető a materiális folyamatok előzetes megtervezése nélkül. Ezzel szemben hazánkban a „pénzügy" rendszerint csakis a korlátok megadásával vesz részt a készletek tervezésében.

További fontos körülmény, hogy az éves forgóeszközterv elkészítésének idejére — a hazánkban jellemző hosszú rendelésátfutás miatt — a vállalatok lényegében feladták anyagrendeléseiket, s évi termelésük jelentős részét is előzetes rendelésekkel vevőik már lekötötték. Ekkorra rendszerint eldől, milyen beruházási tevékenységet kívánnak az adott évben végezni, s ebből adódóan mennyit fordíthatnak forgóeszköz-feltöltésre. *Vagyis a forgóeszközterv elkészítésekor a készletekre ható tényezők nagy része már adott.* (Más kérdés, hogy az említett tényezők meghatározásában mekkora a bizonytalanság, s így mennyire reális és megvalósítható maga a terv.)

A készleteknek fontos szerepük van a vállalati likviditásban, s ezen keresztül a hitelfelvételi lehetőségekben. Itt arra kell felhívni a figyelmet — szoros összefüggésben a készlettervezésről mondottakkal —, hogy a forgóeszköz-gazdálkodás bármilyen okból bekövetkező rövid távú zavarainak elvben csak kevéssé szabad éreztetniük hatásukat a készletgazdálkodásban. Rövid távon ugyanis a likviditási zavarok okai rendszerint nem a készletgazdálkodásban keresendők. Az alacsonyra tervezett eszközszükséglet (forrásigény), valamint a követelések állományának valamilyen ok miatt bekövetkező váratlan megnövekedése nem indokolhat kampányszerű készletcsökkentést — még ha a vállalat szempontjából ez tűnik is a legkézenfekvőbbnek. A készletek ilyen indítékú leépítéséből adódó gondokat csak súlyosbítja, hogy ilyenkor a vállalatok a legkönnyebben mobilizálható, nagy volumenű alapanyagaik készleteit csökkentik le.

Hosszabb távon természetesen más a helyzet: mint a tervezésről szólva említettük, már az éves szintű döntésekben is a készleteké a kulcsszerep, s a forgóeszközök jelentősebb változását csakis a készletekkel összefüggésben lehet elképzelni.

Fejlesztés, beruházás

A forgóeszköz-gazdálkodás vizsgálata elvezet a készletezés és a fejlesztési-beruházási tevékenység (a vállalat következő alrendszere) kapcsolatának kérdéséhez. A két funkció közös vonása, hogy a vállalat számára szükséges termelési tényezők biztosítását hivatottak elősegíteni. (Ilyen értelemben ugyanaz a szerepe a munkaerő-gazdálkodásnak is.) Mivel pedig a vállalat csak adott pénzeszközt fordíthat e termelési tényezők beszerzésére, természetes, hogy kölcsönösen korlátot állítanak egymásnak.

A tartósan lekötött forgóeszköz-állomány növekedése ugyanúgy igénybe veszi a vállalat felhalmozási pénzforrásait, mint az állóeszközberuházások. Az kétségtelen, hogy — mint minden tartalékolt erőforrás — a készleten levő termék az adott pillanatban inaktív módon köti le az eszközöket. Az inaktivitás természetesen nem improduktivitás. Persze nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy a készlettartás szükségszerű tevékenység. A beruházás és a készletnövelés — az egymásnak való kölcsönös korlátállításon kívül — más tekintetben is összekapcsolódik. Ezek közül kiemeljük, hogy *rendszerint magának a beruházási tevékenységnek is van forgóeszközvonzata.* A beruházás mindig megváltoztatja a vállalatok kapacitásstruktúráját, az állóeszközök összetételét, s ezáltal törvényszerűen változtatást indukál a forgóeszközök — ezen belül a készletek — összetételében, nagyságában. Különösen világos ez a kapcsolat a beruházások legjellemzőbb típusánál, a bővítő, új munkahelyet, illetve termelési kapacitást létrehozó beruházásoknál. Ezeknek közös vonása, hogy a megnövekedett (vagy átstrukturálódott) állóeszköz-állomány a korábbinál nagyobb termékvolumen előállítását teszi lehetővé, ezáltal a forgalom bővüléséhez is vezet, amelynek készletnövelő hatása egyértelmű. Ezért a beruházások tervezésekor, gazdaságosságuk elemzésekor, a róluk hozott döntés esetében is számolni kell e forgóeszközigénnyel mint — az állóeszközökkel azonos típusú — egyszeri ráfordítást

igénylő befektetéssel. Itt nem egyszerűen a tőkeigényről van szó, a gazdaságosság komplex megítéléséhez végül is a forgóeszközökbe fektetett pénzeszközökkel szemben is ugyanazokat a hatékonysági követelményeket kell támasztanunk, mint az állóeszközökbe fektetett tőkével szemben. Ez a szemléletmód ma még sajnos gyakran hiányzik a beruházások elbírálásakor.

A készletezési funkció maga is beruházásigényes. A készleteket valahol tárolni kell, s ide tartozik a raktárakkal való ellátás valamennyi állóeszközvonzata. A készleteket el kell juttatni a felhasználás, az értékesítés helyszínére, vagyis az anyagmozgatással, szállítással kapcsolatos valamennyi beruházási probléma összefügg a készletekkel. *Ez a terület* (amellett, hogy az „egymillió anyagmozgató" emlegetése ma már elcsépelten hangzik) *közgazdasági szempontból meglehetősen elhanyagolt hazánkban,* amiben az infrastrukturális beruházások sokat emlegetett elmaradásának sajátos — a termelő szférában jelentkező — vetülete mutatkozik meg. A szabályozórendszer mindeddig sokkal inkább az új, közvetlenül termelő munkahelyek létesítésére ösztönzött, mintsem a növekedést rövid távon kevésbé hordozó, s ráadásul kevésbé látványos raktárépítésre, raktári berendezések, anyagmozgató gépek beállítására, a készletezéssel kapcsolatos munkák megszervezésére. Pedig a vállalati, de a népgazdasági szintű gazdaságossági elemzések valódi komplexitásához is elengedhetetlenül szükséges volna az ilyen típusú vizsgálatok elvégzése. Korszerű raktárak építése, berendezése, az anyagmozgatás szállítóeszközökkel való ellátása igen komoly beruházásokat igényel; e beruházások nélkül a készletezési funkció — bizonyos jól definiálható mennyiségi és minőségi határokon túl — egyszerűen nem látható el.

A műszaki fejlesztésnek szintén igen szoros kapcsolata van a készletezéssel. A műszaki fejlesztés eredményeként új gyártási technológiákat, illetve új gyártmányokat hoznak létre; ezek új alapanyagok felhasználását s új késztermékek előállítását eredményezik. Ezek a tényezők egyenként s összességükben jelentősen befolyásolják a készletösszetételt s rendszerint a készletvolument is. Az új termékek, technológiák kialakításakor tehát igen lényeges, hogy a konstruktőrök, technológusok, szerkesztők vegyék figyelembe ezeket az összefüggéseket. Fontos például az anyagválaszték lehetőség szerinti csökkentése, a standardizálás, a helyettesíthetőség lehetőségének biztosítása, a túlzott minőségi követelményektől való tartózkodás. A műszaki fejlesztésnek mindig figyelembe kell vennie a tényleges beszerzési lehetőségeket s a készletgazdálkodással összefüggő egyéb jelzéseket. Jelentős károkat okozhat a gazdálkodásban az a szemlélet, amely a készletgazdálkodásnak passzív szerepet tulajdonít a fejlesztésben: biztosítsa azokat az anyagokat, termékeket, amelyeket a fejlesztés igényel. Sose feledjük: az, hogy bizonyos kísérletekhez egyszer és kis mennyiségben sikerülhet — akár a gazdaságosság követelményeit kielégítő módon — anyagot biztosítani, távolról sem jelenti azt, hogy egyszer s mindenkorra megoldódott a beszerzés lehetősége a tömeges gyártás esetében is.

Igen lényeges annak a ténynek a figyelembevétele, hogy a fejlesztés következtében szinte elkerülhetetlenül felesleges készletek is képződnek. Az új termék vagy technológia kifejlesztése feleslegessé tehet addig esetleg komoly mennyiségben felhasznált anyagokat, amelyekből — még ha

az átállást gondosan megterveztük s a régi terméket koncepciózusan „kifuttattuk" is — maradhatnak jelentős raktárkészletek. Mivel a műszaki fejlesztés többé-kevésbé folyamatosan eredményez ilyen változásokat, a vállalatnak gondolnia kell ezen készletek képződésének lehetőségére, s meghatározott rendet kell kialakítania a felszámolásukra. Részben a piaci tevékenységgel is összefügg, hogy az új termék a régiek avulását idézi elő (a vállalat a saját korábbi termékét értékteleníti el). Ez az alapjában törvényszerű és semmiképpen sem kifogásolható tény kellő körültekintés hiányában eladhatatlan (vagy csak nagy veszteséggel értékesíthető) készletek kialakulásához vezethet. Az érem másik oldala, hogy a kifejlesztett termék tömeges gyártásának kezdését hátráltathatja (más esetben jelentős késztermékkészlet felhalmozódásához vezet), ha a kereskedelem még nagy készletekkel rendelkezik a régi termékből, s így nem mutat hajlandóságot az új termék vásárlására. Ez a gond a valóságban sokszor igen élesen jelentkezik, s felhívja a figyelmet a vállalati résztevékenységek összehangolásának, a fejlesztési, a piaci és a készletezési tevékenység szoros kapcsolatának jelentőségére.

Termelés

A termelési alrendszer és a készletezés kapcsolatát is a kölcsönös meghatározottság jellemzi. A kapcsolatok eltérő konkrét megjelenési formákat öltenek az egyes készlettípusoknál. Az anyagkészletek nagyságát, illetve az ezt döntően befolyásoló beszerzési tervet a termelés anyagigénye alapján határozzák meg. Természetesen ebben a kapcsolatban a termelésé a prioritás — hiszen a készlettartás célja a termelés anyagigényének a kielégítése. Azt azonban hangsúlyoznunk kell, hogy ez korántsem egyoldalú meghatározottság. Helytelen az a vállalati gyakorlat, amely a termelési programot a készletgazdálkodással való egyeztetés nélkül készíti el. Annál inkább helytelen, mivel ez a voluntarizmus a program megvalósításakor mindenképpen „visszaüt", rendszerint hiányok és feleslegek egyidejű megjelenésével. Ha ugyanis a termelési program készítésekor nem vettük figyelembe a tényleges készlet- és beszerzési helyzetet, az anyagellátással foglalkozó funkcionális szervek az átgondolt gazdálkodás helyett „tűzoltó" tevékenységet folytatnak. Ez egyik oldalon — majdnem törvényszerűen — anyaghiány miatt leállásokhoz, sokszor súlyos költségekkel járó programmódosításokhoz, másik oldalon pedig a készletek jelentős felduzzadásához vezet. Ezzel a problémával rokon az a szemléleti zavar is, amely a „termelni minden áron" elvben jelölhető meg. A megfelelően kialakított információs rendszer, a közös belső érdekeltség megteremtésével azonban a problémák megoldhatók, s ekkor az anyagkészletekre az az egyetlen — igen nehéz — feladat hárul, hogy a termelési és beérkezési folyamatok ütemességéből, illetve az ezek időbeli ingadozásából származó különbségeket áthidalja.

A tartalékalkatrészek készletével való gazdálkodás szinte külön fejezetet érdemel hazai iparvállalataink jelenlegi problémái között. Ez az a terület, ahol a leginkább kiütköznek azok a — megítélésünk szerint igen súlyos — ellentmondások, amelyekre a kockázatviseléssel, a belső érdekeltségi rendszerrel összefüggésben többhelyütt utaltunk. A tartalékalkatrészek készletei általában rendkívül magasak, s jó esetben felhal-

mozási politikáról beszélhetünk, gazdálkodásról semmiképpen. Szinte elképzelhetetlennek tűnik sok vállalati vezető számára, hogy mérlegelje: a sokszor éveken át raktárban tartott s végül kiselejtezett alkatrészek készletezése nem kerül-e többe, mint esetenként egy-egy sürgős beszerzés, intézkedés — még ha ezzel termelésátállás, programmódosítás, sőt állásidő is jár együtt. Természetesen nem azt vitatjuk, hogy — tekintettel a sokszor rendkívül hosszú utánpótlási időre — szükség van tartalékalkatrészekből készletekre. Úgy véljük azonban, hogy itt nagyobb és bátrabb felelősségvállalásra lenne szükség. Köztudott, az alkatrészkészletek felhalmozódásának fontos oka, hogy a karbantartó műszakiak véleményét (amely — értelemszerűen — a minél nagyobb készleteket célozza) a vezetés nem tudja, de nem is meri felülbírálni, mert fél az esetleges leállások következményeitől. Ezen a területen is nagy szükség lenne tehát — a bátrabb kockázatvállalás mellett — a vállalaton belüli érdekek megfelelő koordinációjára.

Külön ki kell emelni a termelés és a készletek kapcsolatrendszeréből a felhasznált anyagok standardizálásának kérdését. Az anyagszükségletet a készletgazdálkodás számára a termelés határozza meg. Ha állandóan változó típusok, más minőségű termékek feldolgozására, illetve beépítésére kell felkészülni, akkor ez egyrészt igen nagy feladat elé állítja a beszerzést, másrészt objektíve készletnövekedésre vezet. Törekedni kell tehát arra, hogy már a tervezéskor, a termelés programjának, illetve anyagszükségletének meghatározásakor figyelembe vegyük a meglevő készleteket, az anyaghelyettesítést s az anyagválaszték szűkítésének lehetőségeit.

A befejezetlen- és a félkésztermék-készletek (vagy általánosabban: a termelési folyamat műveletközi készletei) igen erősen függnek az adott ágazat, vállalat termelési sajátosságaitól. A három fő készletelem közül ez az, amelyet a legnagyobb mértékben befolyásolnak a technikai-technológiai feltételek. Ezek a műveletközi készletek az egyes termelési fázisok eltérő időigénye, a szinkron hiánya, az egyes fázisok térbeli elkülönültsége, bizonyos műveletek technikai szükségletei (például szárítás) miatt objektíve képződnek, s a gazdaságossági mérlegelés a készletképződés (illetve itt már -képzés) mértékének eldöntésében játszik szerepet. A készletezési és a termelési funkció hatékony összehangolásához az optimális sorozatnagyságok, műveleti sorrendek, technológiai előírások kialakításában nem pusztán a termelés (rendszerint műszaki jellegű) szempontjait kell érvényesíteni, hanem a termelésre vonatkozó döntések készletkonzekvenciáit is figyelembe kell venni. A probléma vizsgálata hosszú távon ahhoz a kérdéshez vezet, hogy a technológiai okokból előálló említett szinkronhiányokat beruházással, a kapacitáskihasználás változtatásával és készletezéssel lehet feloldani. Ezek egymást helyettesítő lehetőségek; a döntést különféle műszaki-gazdasági tényezők egyidejű elemzése alapján lehet meghozni.

A készárukészletek és a termelés viszonyát tekintve is találunk a műveletközi készletekhez hasonló tényezőket. A technikai-technológiai tényezők, az eltérő sorozatnagyságok stb. éreztetik hatásukat a készárukészleteknél is. Itt a probléma általánosan úgy fogalmazható meg, hogy a szükségletek, a vállalat szállítási kötelezettségei és a termelés ütemkülönbségei csapódnak le egyrészt, s védhetők ki másrészt a készáru-

készletekkel. A passzív oldal egyértelműen megmutatkozik az olyan — igen gyakori — esetekben, amikor a kiszállítandó tételt bármilyen (mennyiségi, minőségi, választékbeli) okból „össze kell várni". Az aktív oldal pedig úgy foglalható össze, hogy a szükségletbeli (kiszállítási) ingadozásokat vajon a termelés módosításával, a kapacitáskihasználás, a sorozatnagyság megváltoztatásával, átállásokkal vagy késztermékkészletek tartásával egyenlítsük-e ki. (A készáru-készletezésre a marketinggel kapcsolatban még visszatérünk.)

Munkaerő- és bérgazdálkodás

A munkaerő és a készletgazdálkodás kapcsolatának vizsgálatakor abból indulunk ki, hogy a munkaerő s a készletek is termelési tényezők, tehát a termelési folyamathoz egyidejűleg szükségesek. Itt most azt emeljük ki, hogy a munkaerő-gazdálkodás lehetőségeit, az ösztönzést, a megfelelő munkamorál kialakítását milyen nagy mértékben befolyásolja a jó készletgazdálkodás. Közismert, hogy a munkások általában nagyobb súlyt helyeznek a folyamatos, nyugodt, jó munkafeltételekre, mint (persze bizonyos határok között) a béremelési lehetőségekre. Ezt sok kérdőíves, kikérdezéses felmérés, de a munkaerő-vándorlással kapcsolatos adatok is igazolják. Legtöbbször a szervezetlenség, a nem folyamatos munkaellátás fő okaként az anyaghiányt, az ebből adódó állásidőket, a gyakori átállásokat, az alkatrészhiány miatti időkieséseket említik, amelyek szorosan összefüggnek a készletgazdálkodással.

A készletgazdálkodás és a munkaerő-gazdálkodás összefüggésének másik oldala, hogy a készletgazdálkodási funkció ellátásához is megfelelő képzettségű és összetételű munkaerő szükéges. A készletezés munkaerőigénye a reálszférában sajátos — hazai viszonylatban különösen élesen jelentkező — problémával kapcsolatos: az anyagmozgatás és raktározás munkaerőigénye hazánkban lényegesen magasabb a hasonló fejlettségű országokénál. Az ok ismert: e tevékenységek gépesítettségének alacsony foka. Anélkül, hogy a témát részletesen elemeznénk, meg kell jegyezni, hogy — bár nem kívánjuk alábecsülni a vállalatvezetés lehetőségeit és felelősségét e területen sem — itt elsősorban a népgazdasági ösztönzőrendszer problémájáról van szó. Ennek megoldása ma már égetően szükséges, mivel egyrészt az ilyen típusú beruházások hiánya a fejlett nagyiparban sokáig nem viselhető el, hiszen előbb-utóbb a termelést közvetlenül akadályozza; másrészt a népgazdasági szinten jelentkező munkaerőhiány, a nehéz fizikai munka (s az anyagmozgatás tipikusan ilyen) megszüntetésére irányuló törekvés, az emberek mind kisebb hajlandósága az ilyen munka végzésére napjainkra nemcsak kimerítette a munkaerő-utánpótlási forrásokat, hanem szinte kényszeríti a jelenleg ilyen munkakörben foglalkoztatott dolgozók egy részének más munkakörbe irányítására.

Hasonlóan problematikus a készletezéssel foglalkozó adminisztratív munkakörben dolgozók helyzete is, vezetők és beosztottak körében egyaránt. *A készletgazdálkodás* — megmagyarázható okokból — *a vállalati gazdálkodás szakemberekkel az átlagosnál rosszabbul ellátott* (és ezzel párhuzamosan kevésbé megbecsült) területei közé tartozik. Ezt a közismert tényt általában két fő érvvel indokolják. Az egyik: a vállalatoknál

a direkt gazdaságirányítás idején nem volt szükséges és lehetséges a készletezés területén érdemi gazdálkodási munka folytatása — a kötött termékforgalmazási rendszer felelősségvállalás alól mentesítő logikájából ez következett. Tehát — folytatódik az érvelés — sem hagyományok, sem megfelelően képzett, tapasztalt szakembergárda nem fejlődött ki hazánkban az elmúlt évtizedekben. Az indirekt gazdaságirányítás bevezetése óta eltelt évek nem voltak elegendőek a helyzet megváltoztatására. A másik érv: a jelenlegi bérezési, ösztönzési rendszer, a készletgazdálkodás területén dolgozó szakemberek erkölcsi és anyagi megbecsülésének hiánya oda vezet, hogy az emberek (sem az adminisztratív, sem a vezető állásokban) nem szívesen foglalkoznak készletezéssel, szívesebben dolgoznak a vállalati gazdálkodás más területein. Hozzájárul ehhez, hogy a jelenlegi termékforgalmazási, piaci helyzetben, valamint a szokásos vállalati szemléletmód mellett egyébként is hálátlan feladatkör a készletgazdálkodás (elsősorban az anyaggazdálkodás). Ez a helyzet egy önmagát erősítő folyamatot indít el: viszonylag kevés a jó szakember; gyenge az anyagi ösztönzés, alacsony a kereseti lehetőség, s ez nem ösztönöz a munkaerő ideáramlására, így kevés a remény a helyzet megváltoztatására.

Hogyan lehetne javítani ezen? Megítélésünk szerint felül kellene bírálni a bér- és egyéb juttatások rendszerét, a készletezés területén dolgozók besorolását (ez részben vállalati, részben központi feladat — vállalatvezetési vonatkozásairól már szóltunk). Központi koncepció alapján törekedni kellene a vállalati szemlélet megváltoztatására, s végül — de nem utolsósorban — felül kellene vizsgálni a készletezés területén dolgozók közép- és felsőfokú képzésének, illetve továbbképzésének rendszerét, amely hazánkban megítélésünk szerint igen rosszul áll.

Marketing

A vállalat marketing-alrendszere igen sokféleképpen definiálható, következésképpen a marketing és a készletpolitika kapcsolatát is sok szempontból lehet megközelíteni. Ha elfogadjuk, hogy a marketing piacra orientált vállalati gazdálkodást jelent, akkor a marketing-alrendszer a vállalatnak a piaccal közvetlenül kapcsolatban levő funkcióit hivatott megvalósítani; érvényesítve a vállalati politikában a piac felé való fordulást, a piaci szempontok figyelembevételét. A marketing tehát alapvető befolyást gyakorol a piac irányában puffer szerepet betöltő készletgazdálkodásra. E kapcsolatrendszerből két problematikus tételt emelünk ki.

A piackutatás — legáltalánosabban — a piaccal való kapcsolat s ezáltal *a marketingfunkció megvalósításának alapja.* A hazai vállalati gyakorlat 1968 után — felismerve a piac jelentőségét — hamar igyekezett alkalmazkodni az új helyzethez, a piackutatás a divatos fogalmak és tevékenységek közé került. Egy dolog azonban — úgy tűnik — elkerülte a vállalati vezetők nagy részének figyelmét. A piackutatásról alig lévén hazai (vagy akár szocialista) tapasztalat, a tőkés irodalomhoz s gyakorlathoz fordultak. Ez oda vezetett, hogy az értékesítési piac kutatása került a vállalatok érdeklődésének homlokterébe, *hiszen a tőkés piacokon az általános túlkínálat az értékesítés problémáit helyezi előtérbe.* Természe-

tesen nagy szükség van az értékesítési piac kutatására, hiszen a vállalat termelésének eredményét az értékesítés során ismerteti el szükséges munkaként a társadalommal. A hazai piaci viszonyok, a beszerzési nehézségek meglehetősen általános volta, az importált alapanyagok jelentős aránya azonban legalább ilyen mértékben indokolta volna a beszerzési piac kutatásának elterjedését, még akkor is, ha a beszerzési csatornák szűkösek, vagy (mint nem egy fontos alapanyagnál) az utánpótlás biztosítására vonatkozó érdemi döntés nem tartozik vállalati hatáskörbe.

A lehetőségek azonban, megítélésünk szerint, egyáltalán nem olyan szűkösek, mint azt a beszerzési piac kutatásának fontosságát tagadók állítják: a megfelelő piacismeret, a lehetőségek felderítése, a beszerzés különböző lehetséges körülményeinek, kísérő jelenségeinek komplex felmérése még azokban az esetekben is javíthatja a vállalat piaci helyzetét, gazdálkodását — s nem utolsósorban készletezési feltételeit — amikor a beszerzési források közötti választás lehetőségei meglehetősen korlátozottak.

Szintén a marketinggel kapcsolatos, hogy nem egy esetben jelentős többleteredménytől esünk el azáltal, hogy a mai *hazai gyakorlat szinte nem ismer készárukészlet-gazdálkodást,* hanem csak anyagkészlet-gazdálkodást. *Ennek fő oka természetesen a szíváson alapuló, túlkeresletre épülő általános hazai piaci helyzet.* A problémát azonban túl egyszerű lenne ezzel elintézni. Számos esetben tapasztaljuk, hogy a vállalatok még akkor sem viselik a készletre gyártás kockázatát, ha ez egyébként racionális lenne. (Gondoljunk például arra, hogy a világpiaci versenyképességet milyen nagy mértékben fokozhatja a rövid vállalási határidő.) Ennek oka egyrészt az az általános helyzet, hogy a vállalati vezetés nincs kellően ösztönözve az ésszerű kockázat vállalására, másrészt hogy a vállalatok forgóeszközei a jelenlegi készletstruktúra mellett zömmel az anyagkészletekben vannak lekötve. Lényegében mindkét ok a szabályozás szférájából származik, mégis úgy véljük, hogy a megalapozott marketing tevékenységre és gazdaságossági vizsgálatokra építő vállalatvezetés sokat tehet e területen. Az ésszerű előrelátással az értékesítésre való jó felkészülést ösztönöznénk, amelyet élesen szembe kell állítani azzal az esettel, amikor a vállalat a foglalkoztatás, a termelés folyamatossága érdekében vállalja az inkurrenciák keletkezésének veszélyét.

Egy árpolitikai kérdést is fel kell vetnünk: a műszaki fejlesztéssel kapcsolatosan korábban már kifejtettük, milyen jelentős szerepe van a felesleges készletek képződésében az új termékek bevezetésének, illetve a tovább nem gyártandó termékek kifuttatásának. A vállalat e felesleges készletképződés elkerülésére sokat tehet megfelelő árpolitika alkalmazásával. Kétségtelen, az árleszállítással történő értékesítés az esetek többségében a rövid távú érdekeltség ellen hat, a felesleges készlet tartásából eredő veszteség azonban az idővel egyre nő!

A vállalat készletezési alrendszere

A készletekkel kapcsolatos anyagi folyamatok teljes egészében, a szabályozási folyamatok pedig részben ehhez a — nem szervezeti, hanem funkcionális alapon definiált — alrendszerhez tartoznak. (A szabályozási folyamatok azért csak részben, mivel a vállalatvezetés, más

alrendszerek, a piac, a gazdaságirányítás mindegyike — természetesen eltérő súllyal — részt vesz a készletfolyamatok szabályozásában.) A továbbiakban magában a készletezési alrendszerben felmerülő gazdálkodási problémákat vizsgáljuk, ismét csak nem a teljesség igényével. Gondolatainkat, tapasztalatainkat két témakörbe összevonva fejtjük ki, ezek: a szervezeti-információs rendszer, valamint gazdálkodás-módszertani kérdések.

Ez a csoportosítás természetesen nem egy vonatkozásban önkényes, a továbbiakból azonban remélhetőleg kiderül, hogy mégis alkalmat ad a legfontosabb problémák keretbe foglalására.

Szervezeti-szervezési kérdések

A készletezési funkció telepítése a vállalati szervezetben rendszerint e funkció megbontásával, résztevékenységekre tagolásával valósul meg. A készlet ugyanis, mint tudjuk, igen heterogén kategória, s a vállalatvezetési-szervezési gyakorlat az egyes készletelemekkel való gazdálkodást igyekszik a vállalat azon alrendszereihez kötni, amelyeknek tevékenységével az adott készletelem a legszorosabb kapcsolatban van. A készletezést tehát szinte sehol sem egyetlen szervezeti egység valósítja meg, hanem elszórtan, a vállalat különböző szervezeti egységei.

Ez a gyakorlat elvileg nem kifogásolható. A probléma akkor kezdődik, amikor kiderül: az illető szervezeti egység, amelynek egyébként — értelemszerűen — nem fő feladata a készletezés, egyértelműen érdekelt a hozzá tartozó készletek minél magasabb szintjének állandósításában, mivel a hiány rá háruló következményei hasonlíthatatlanul roszszabbak, mint a felesleges készletekhez fűződő következmények. Ennek a gondnak az információs és érdekeltségi vonatkozásai a legtöbb vállalatnál ma nem megoldottak —, ezért jó esetben beszerzési kerettel és készletmaximum előírásával korlátozzák a készletfelhalmozódást, ez viszont semmiképpen sem mozdítja meg a sokszor objektíve képződő felesleges készleteket.

Ha a vállalatok átszervezésre határozzák el magukat, az esetek jelentős, sőt túlnyomó részében (nemegyszer például többé-kevésbé indokolt személyi okok miatt) a korábban is élő *szervezeti struktúrából indulnak ki a funkcionális struktúra helyett.* Ez — összefüggésben az előzőkkel — oda vezet, hogy a készletezési alrendszerből csak az általában önálló szervezeti egységet alkotó anyagellátást szervezik át érdemben. Ezen átszervezések között is meglehetősen gyakori, hogy egyrészt az új rendszer bevezetésének esetleg pontos körülhatárolása mellett nem gondoskodnak a folyamatos működtetés feltételeiről, másrészt — mint erre még visszatérünk — a szervezeti-információs rendszer átalakulását nem követi a gazdálkodási módszernek a korszerűsítése.

Külön ki kell emelni az információs rendszer problémáját. Szinte alig van hazánkban olyan vállalat, amely a legutóbbi évtizedben ne foglalkozott volna készletezési információs rendszerének átszervezésével. Erre számos indíték vezethetett. Az indirekt gazdaságirányítási rendszer bevezetésével megváltozott a gazdasági környezet, s a változás egyik legfontosabb vonatkozása a népgazdasági termékforgalom minő-

ségileg új rendje volt. Vállalataink, amelyek 1968 előtt ezen a területen közismerten kényelmes helyzetben voltak, rákényszerültek, hogy kapcsolatot teremtsenek a piaccal, s ennek hatásait aligha kell részleteznünk. Világos, hogy szükség volt a döntésekhez egy egészen új, a korábbitól minőségileg is eltérő információs rendszerre.

Ezzel egyidejűleg merült fel szélesebb körben az adatfeldolgozó kisgépek alkalmazásának igénye (és lehetősége), ami ösztönözte az információs rendszer adatfeldolgozási részrendszerének átalakítását. Legújabban pedig, a nagyobb teljesítőképességű elektronikus számítógépek elterjedésével, ismét új feladat áll a vállalatok előtt: olyan információs rendszert lehet és kell kialakítani, amely az adatfeldolgozáson kívül döntés-előkészítésre is alkalmas.

Mint minden minőségi változás, ezek sem zökkenőmentesek. Többször találkozhattunk öncélú, megalapozatlan átszervezési kezdeményezésekkel, külső intézményeknek adott olyan megbízásokkal, amelyeknek „eredményét", aztán — hol a megbízó, hol a megbízott hibájából — fiókba tették, kihasználatlan nagyértékű berendezésekkel stb. Mindez nem jelenti azt, hogy hibás úton járnánk — *ezek a fejlődéssel járó problémák, csak néha túl sok van belőlük.* A vállalatvezetés feladata, hogy a készletezési alrendszer illetékes szakembereivel konzultálva határozzon az ésszerű és szükségszerű átszervezésekről. Ezt a döntést pedig a vállalat valódi igényeinek s nem a központi irányvonal formális követésének vagy a divatnak kell motiválnia.

A vállalati szempontokat figyelembe véve azt kell mondanunk, hogy a készletgazdálkodás egyike a vállalat leghatékonyabban számítógépesíthető alrendszereinek. A vállalati vezetők ezt a tényt felismerik: mind az adatfeldolgozó, mind a számítógépek vállalati alkalmazásának egyik legelső területe az anyagnyilvántartás, illetve az anyaggazdálkodás. Két problémát látunk azonban — az egyébként elfogadhatónak tűnő — tendenciában: 1. a vállalatok a számítógépesítésben általában megállnak a nyilvántartásnál, s még a nagyobb teljesítményű elektronikus számítógépekkel rendelkező vállalatok sem törekednek (illetve nem a megfelelő intenzitással) a döntés-előkészítésben való felhasználásra; 2. általában a szorosan vett anyaggazdálkodást gépesítik, s így elvesznek azok az előnyök, amelyek a komplex készletezési információs rendszer számítógépre szervezéséből adódnak, miközben a gépesítés ilyen kiterjesztése viszonylag kevés többletráfordítással járna.

Itt kell felhívni a figyelmet egy további gondra, amelynek hatásai bár megítélésünk szerint nem a vállalati szférából erednek, de végső soron ott jelentkeznek. Korábban már említettük, hogy hazánkban számos vállalatnál szinte egyidőben merült fel a számítógépes anyaggazdálkodásra irányuló igény. Ennek az igénynek a kielégítése napjainkban is tart, s úgy tűnik, még hosszabb ideig feladatokat ró az illetékesekre. Szerintünk jelentős népgazdasági károkat okoz, hogy *alig találkozunk kísérlettel e tevékenységek népgazdasági szinten való koordinálására.* Szinte minden vállalat elölről kezdi az ismerkedést olyan alapvető kérdésekkel, mint a termékszámrendszerek, az ABC-analízis stb. Tudjuk, hogy ez a probléma kapcsolatos egy általánosabb veszteségforrással: hazai számítógépparkunk nagyfokú diverzifikálódásával. Ennek megítélése nem feladatunk, azt azonban le kell szögeznünk, hogy az adott gép-

park mellett is sokkal többet lehetne tenni a vállalati számítógépes készletgazdálkodásra való áttérés koordinálására, s nemcsak az egyes vállalatok érnének el jelentős megtakarításokat, hanem ez mutatkozna népgazdasági szinten is.

Gazdálkodás-módszertani kérdések

A készletezési rendszer működtetése a vállalati készletgazdálkodók — vezetők és beosztottak — tevékenységi területe. Tapasztalataink szerint a vállalati készletgazdálkodás hazánkban módszertani szempontból meglehetősen alacsony színvonalon áll. Elvétve találkozunk még az olyan gazdálkodási módszerek alkalmazásával is, amelyek pedig kézenfekvőknek látszanak, s a szakirodalom könyvtárnyi terjedelemben foglalkozik velük. (Az esetek jelentős részében vállalati vezetők által írott publikációkban.) Bizonyos, kétségtelenül meglevő objektív akadályok mellett alapvetően szemléleti hibáról van szó. Nemigen tudunk olyan esetről beszámolni, amikor e módszerek — differenciáltan és helyesen alkalmazva — kudarchoz vezettek volna. A baj az, hogy általában meg sem kísérlik vállalataink a korszerű gazdálkodás-módszertani eredmények alkalmazását. Rendszerint arra hivatkoznak, hogy a feszült anyagellátási és (népgazdasági szintű) készletszabályozási helyzet nem engedi meg az ilyen kérdésekkel való bíbelődést, amellett az alacsony szakképzettségű, rosszul fizetett és rendszerint túl is terhelt anyaggazdálkodóiktól nem várhatják el a bonyolultabb módszerek megtanulását, s még kevésbé gyakorlati alkalmazásukat.

Természetes, hogy — miközben az ellenvetések reális alapját nem tagadjuk — ezt az érvelést nem fogadhatjuk el. A különböző szintű és típusú problémákat ugyanis a maguk helyén kell megoldani, s ezek az érvek a gazdálkodás-módszertan szempontjából erősen „külsőnek" számítanak. *Kényelmes,* felelősségelhárító *gondolkodásról van itt szó, amelyik csak addig ismeri el, hogy a népgazdaságilag megfelelő készletalakulás hármas követelményrendszere* (a népgazdasági célok, a szabályozás, a vállalati magatartás helyes volta) *együtt érvényesül, amíg a másik két szintről, illetve más vállalatokról van szó.*

Tudjuk, hogy a korszerű gazdálkodás-módszertan vállalati bevezetése nagy feladat. (Hol több, hol kevesebb sikerrel magunk is próbálkoztunk vele az elmúlt években néhány vállalatnál.) De gondoljuk meg, ezek az önmagukban sokszor apró kérdések azok, amelyekben végül is a készletgazdálkodás konkretizálódik, s ahol az összes többi, korábban tárgyalt vállalati szintű nehézség megoldására irányuló kísérlet elbukhat.

Nem célunk itt a készletgazdálkodás módszertani kérdéseinek részletes tárgyalása, csupán néhány példával szeretnénk illusztrálni a problémákat és lehetőségeket.

Számos vállalat végzett ABC-analízist az utóbbi években, szinte divattá vált ez az eljárás. A legtöbb esetben azonban megmaradtak az alapanyagok ilyen módon való struktúrálásánál. Az alapanyagkészletek elemzése ígéri első közelítésben a legjobb eredményt, s ez egyben a leglátványosabb is, de összefüggésben azzal a korábban már kifejtett véleményünkkel, hogy az egyéb készletek elemzésében általában szintén

igen nagy tartalékok vannak, célszerűnek tartjuk az elemzés más készletelemekre való kiterjesztését. A további szempont, hogy az elemzés során ritkán lépünk túl az elsődleges, volumen szerinti csoportosításon, holott a termékek közti kapcsolatok, a helyettesíthetőség, a komplementaritás vizsgálata rendszerint fontos következtetésekre adna alkalmat. S a legritkább esetben jutunk el az ABC-analízis végső céljához: az egyes csoportokba sorolt termékekkel való gazdálkodás módszerbeli differenciálásához.

A mai hazai gyakorlat a készletgazdálkodási-rendelési mechanizmusok alkalmazásában igen egysíkú. A szakirodalom bőségesen foglalkozik a szóba jöhető lehetőségekkel, s az elemzésekből egyértelmű, hogy a rögzített időközönkénti rendelésfeladásra épülő mechanizmus (meglehetősen általános feltételek mellett) az összes számításba vehető változat közül általában a legkevésbé hatékony. Ennek ellenére az erre vonatkozó központi előírás megszűnése után is szinte *általánosan fennmaradt a negyedéveni rendelésfeladás* (illetve fogadás) *gyakorlata.* Ez természetesen egyike a racionális lehetőségeknek, a hozzá való merev ragaszkodás azonban nem csekély kedvezőtlen hatással is jár. E helyzet oka a tervutasításos rendszer beidegződöttségei, az átállással szembeni tartózkodás mellett természetesen részben a szállítók erőfölényére épülő piaci helyzet. (A szállító csak akkor vállal rendelést, amikor az neki kényelmes; s mivel negyedéves termelési programot készít, negyedéves rendeléseket kér.) Azt azonban a szokáson kívül rendszerint aligha indokolja valami, hogy trösztök és nagyvállalatok belső szállításai is ilyen kapcsolatra épülnek. (Tényleges gazdálkodási tapasztalatok mutatják például, hogy a jelzőkészleten alapuló mechanizmusok alkalmazása tröszti, nagyvállalati keretben működő vállalatokban, gyáregységekben, központi készletgazdálkodás esetén igen kedvező hatású lehet.)

A felvetődő problémák sokaságában még egyetlen kérdést emelünk ki: a normázást. Vállalataink gyakorlatában ma a készletnormázás meglehetősen elhanyagolt tevékenység. A direkt gazdaságirányítás kötelezően előírt normáitól megszabadult vállalati szférában sok helyütt még a „norma" szónak az emlegetése sem volt népszerű dolog. Egy-két esztendő elteltével aztán kiderült, hogy a *normák* nélkülözhetetlen funkciót töltenek be a vállalati készletgazdálkodásban — de *ma többnyire „tapasztalati" alapon állnak, s ez nem tekinthető kielégítő állapotnak.* Ezen a területen — összefüggésben a számítógépek s velük együtt a matematikai módszertan elterjedésével — a közeljövőben, ha nem is túl széles körben, előrelépésre számíthatunk.

★

A kedvezőbb népgazdasági készlethelyzet csakis a népgazdasági célok — szabályozórendszer — vállalati magatartás hármas feltételrendszerének együttes javításával érhető el. Önmagában vizsgálva a vállalati szféra hiányosságait természetesen nem léphettünk fel a teljes helyzetfeltárás igényével. De jelenlegi gazdasági mechanizmusunkban — lévén a készletgazdálkodás vállalati kategória — nem kis mértékben a vállalatokon múlik a népgazdasági készlethelyzet alakulása s ezen keresztül a vállalati készletgazdálkodás kedvezőbb feltételeinek a megteremtése.

ERDŐS TIBOR:

Profitnagyság a mai kapitalizmusban

„A profit nagyságának meghatározottságáról a «tiszta kapitalizmusban»" című cikkemben* azt bizonyítottam, hogy amennyiben a bérből élők jövedelmüket — a munkabért — teljes egészében elköltik (a külkereskedelemtől, valamint az állami költségvetéstől elvonatkoztatva), makroszinten a profit a tőkés vásárlások nagyságától függ. Tehát:

$$\text{Tőkésosztály profitja} = \text{tőkés felhalmozás} + \text{tőkés fogyasztás} \quad (1)$$

Ez az egyenlet alapul szolgál a makroszintű profitmozgás elemzéséhez. Kalecki éppen ebből az összefüggésből kiindulva állította fel népgazdasági mérlegeit. Nála azonban az egyenlet mindkét oldala lényegében az amortizáció összegével nagyobb, ezért egyenlete: Bruttó profit = bruttó beruházás + tőkések fogyasztása.

Minél hosszabb időszakot veszünk alapul, annál inkább igaz a mai kapitalizmusban is, hogy a profit nagysága a tőkés vásárlások nagyságával egyenlő. Ha viszont a hosszú időszaktól haladunk a rövidebb felé, a profit és a tőkés vásárlások között egyre gyakoribb és egyre nagyobb eltéréseket találunk. Nos, ezeket az eltéréseket akkor érthetjük meg, ha az eddig alkalmazott absztrakciókat feloldjuk, azaz, ha tudomásul vesszük, hogy a munkások és az állami alkalmazottak vásárlásai — egy-egy évben például — nem feltétlenül akkorák, amekkorák a bérek, az állami költségvetés rendszerint nem kiegyensúlyozott, és az egyes tőkésországok külkereskedelmi mérlege sem pontosan kiegyensúlyozott egy adott évben, hanem vagy aktív, vagy passzív egyenleget mutat. A probléma vizsgálatát annak az absztrakciónak a feloldásával kezdem, hogy a munkások jövedelmükből semmit sem takarítanak meg.

A munkások megtakarítása azt jelenti, hogy bérüknek csak egy részét fordítják fogyasztási cikkek vásárlására. Emiatt a tőkésosztály árbevétele csökken. Csökkenhet úgy, hogy az árak csökkennek a munkások megtakarításának megfelelően, továbbá úgy is, hogy az árak és velük együtt a profit hányada az áruk árán belül változatlan marad ugyan, de csökken az eladott áruk volumene. Először ezt az utóbbi változatot vizsgálom meg.

Legyen a munkások bére 100 pénzegység, a tőkések felhalmozási és fogyasztási kiadásainak összege ugyancsak 100 — ezen belül 50 személyes fogyasztásra és 50 felhalmozásra szolgál. A tőkésosztálynak az elhasznált termelési eszközök pótlására fordított kiadásaival most nem tö-

* Közgazdasági Szemle, 1977. 10. sz.

rődöm, illetve feltételezem, hogy a tőkések mindig annyi pénzt költenek pótlásra, amennyi a termelési eszközök elhasználódása pénzben kifejezve. A vizsgálat tehát a pótlást meghaladó költekezésre és költségekre, illetve árbevételre irányul. Takarítsák meg a munkások bérük 5 százalékát, vagyis legyen megtakarításuk összege 5 pénzegység. Ebben az esetben a tőkésosztály árbevétele 195 lesz, ami fogyasztói és felhalmozási kiadásaikból (ezek összege 100) és a munkások vásárlásaiból adódik (ez 95-öt tesz ki). A tőkésosztály költsége ugyanakkor 100 pénzkifizetés lesz, tehát az árbevétel és a költségek különbsége 95. Ennyi a tőkésosztály profitja, vagyis nem egyezik meg a tőkések felhalmozási és fogyasztási kiadásainak összegével. Ez utóbbiak nagysága 100 pénzegység, a profit összege csak 95 pénzegység, öttel, vagyis a munkások megtakarításainak megfelelő összeggel kevesebb a tőkések felhalmozási és fogyasztási kiadásainál. A tőkésosztály személyes fogyasztásán felüli jövedelme példánkban 45, mert a realizált profit összege 95 pénzegység. A tőkések megtakarítása tehát 45, míg felhalmozási kiadásaik összege 50 pénzegység. Megállapíthatjuk tehát: ha a munkások, illetve a bérből élők jövedelmük egy részét megtakarítják, akkor a profit, valamint a tőkésosztály fogyasztási és felhalmozási kiadásainak egyenlősége nem áll fenn. E helyett a következő egyenlet érvényes:

$$\text{Tőkésosztály profitja} = \text{tőkés felhalmozás} + \text{tőkés fogyasztás} - \text{munkások megtakarítása} \qquad (2)$$

Ennek megfelelően a tőkésosztály megtakarítása sem egyenlő a tőkések felhalmozási kiadásaival, az utóbbiak az *összes* megtakarításokkal, vagyis a tőkések *és* a munkások megtakarításaival egyenlők.

A profit nagysága tehát mind a (2) egyenlet, mind pedig az előbbi számpélda szerint a munkások megtakarításaival, vagyis 5 pénzegységgel kevesebb, mint amekkora a tőkések fogyasztási és felhalmozási kiadása. Ugyanakkor — piaci árakon kalkulálva — éppen ekkora összeget képviselő eladatlan árukészlet (fogyasztási cikk) hever a tőkések raktáraiban. Ezzel együtt pontosan 100-as nagyságú *volna* a profit, nem volna kisebb tehát a tőkések pótlást meghaladó vásárlásainál. Csakhogy: az 5 pénzegységet érő eladatlan árukészlet csupán *potenciális*, és nem valóságos profit. Ha a munkások megtakarításaikat elköltik, vagyis az eladatlan áruk megvásárlására fordítják, nő a tőkések pénzvagyona és csökken az eladatlan árukészletekben lekötött tőkevagyona; a potenciális profit valóságos profittá változik. Amíg ez nem történik meg, olybá vehetjük, mintha a tőkésosztály fedezet nélkül vásárolna. Így is mondhatjuk: a helyzet olyan, mintha a tőkésosztály bevételeit meghaladóan, indokolatlanul költekezett volna. Ami a bérből élők megtakarításaitól való elvonatkoztatás esetén lehetetlen, az most bekövetkezik: a tőkésosztály többet költ, mint amekkora a profitja.

Megfordítva, amikor a bérből élők a korábban megtakarított jövedelmüket elköltik, a tőkések realizált profitja nagyobb lesz, mint felhalmozásuk és fogyasztásuk összege, mégpedig pontosan a korábban megtakarított bérekkel egyenlő értékkel. A munkások megtakarítása, és e megtakarítások elköltése tehát a tőkésosztály realizált profitját a tőkések felhalmozási és fogyasztási kiadásaihoz képest csökkentheti vagy növelheti.

A bérből élők megtakarításának a profitra gyakorolt hatása egészen nyilvánvaló akkor, ha feladjuk azt a feltételezést, hogy az árak merevek. Ha a munkások megtakarításaira az árak rugalmasan reagálnak, az összes árbevétel — az említett példát folytatva — 195 lesz, aminek a bérköltségen felüli többlete 95. Ebben az esetben csupán az a különbség, hogy nem képződik eladhatatlan árukészlet. Megfordítva, ha a bérből élők megtakarított pénzüket később elköltik, a pénzprofit magasabb lesz 5 pénzegységgel. A legtöbbször mind az eladott áruk volumene, mind az árak változnak, és a realizált profit a két tényező kombinációján keresztül igazodik a bérből élők megtakarításaihoz.

A pontosság kedvéért azonban meg kell jegyezni, hogy a munkások megtakarítása a profit nagyságát nem befolyásolja lényegesen. Makroszinten ugyanis megtakarításaik nem jelentősek. Az *egyes* bérből élők nagy összegeket takaríthatnak meg (például lakásra, tartós fogyasztási cikkekre vagy biztonsági célokra). Az egyes személyek megtakarításait azonban nagyrészt kiegyenlíti másoknak a bérüket meghaladó költekezése. Lehet, hogy az utóbbiak korábbi megtakarításaikat költik el, de az is lehet, hogy fogyasztói hitelek felvételével növelik vásárlásaikat. Ezért a bérből élők megtakarításai miatt a realizált profit nem tér el jelentősebben a tőkések felhalmozási és fogyasztási kiadásainak összegétől. *Egyéb tényezők miatt,* azonban a tőkésosztály költekezése, valamint a realizált profit nagysága között már lényeges eltérés mutatkozhat. Ilyen lényeges, a profitnagyságot befolyásoló tényező a *költségvetési deficit.*

Gyakran mondjuk, hogy a mai kapitalizmusban egyetlen fontos összefüggés sem érthető meg az állam gazdasági tevékenységének figyelembevétele nélkül. A monopoltőkés állam gazdasági tevékenységének legfontosabb része az állami költségvetés. Nos, a mai kapitalizmusban a profitnagyság alakulása sem érthető meg maradéktalanul az állami költségvetés bekapcsolása nélkül.

Az állami költségvetés sohasem teljesen kiegyensúlyozott, a kiadások a legtöbbször meghaladják a bevételeket. A költségvetés tehát többnyire deficites. A költségvetési deficit — nagyságával megegyező összegben — növeli a tőkésosztály profitját.

Ha a költségvetés egyensúlyban van — az egyszerűség kedvéért feltételezem, hogy a nemzeti jövedelemhez mért aránya változatlan —, akkor bevételei és kiadásai a tőkések összes árbevételét nem változtatják meg. Ekkor a költségvetés a vásárlások összegét nem növeli, mert amilyen összegben vásárol, illetve költekezik, olyan összegben csökkenti a költségvetésen kívüli szektor pénzjövedelmét. Ha viszont kiadásai meghaladják bevételeit, vagyis ha képződik költségvetési deficit, az említett összes árbevételt a deficitnek megfelelő összeggel emeli. Feltételezve, hogy a tőkések által fizetett átlagos nominálbérek nem változnak — s ezt fel kell tételezni, ha a deficit hatását önmagában akarjuk vizsgálni —, nem nő a termelt áruk önköltsége, de növekszik az összes árbevétel, azaz a tőkések profitja. Álljon az összes deficit bérkifizetésből. Ebben az esetben megnő a fogyasztási cikkek eladása révén realizált árbevétel, a deficitnek megfelelő összeggel. Ha a deficit 200 pénzegység, akkor az árbevétel növekménye is 200 pénzegység. Ennyivel nő meg a fogyasztási cikket termelő szektor profitja. Ha az áremelkedés

átgyűrűzik az I. osztályba is, akkor kisebb lesz a II. osztály többletprofitja, de ennek megfelelően növekszik az I. osztály profitja. Meglehet, hogy a deficit fölös készletek realizálását teszi lehetővé. Ilyenkor a profit az árak emelkedése nélkül nő, csupán a realizált áruk volumenének növekedése következtében. A fölös készletek eladása ugyanis a potenciális profitot valóságos profittá változtatja. Így is, úgy is nő a profit a deficit összegével egyenlő értékben.

Ugyanez a helyzet, ha a költségvetési deficit dologi kiadások következtében alakult ki. Megnő az áruk árösszege, 200 pénzegységnyi deficit esetén 200-zal, s ugyanennyivel nő a realizált profit is. Ennyivel *kell* nőnie a tőkések árbevételének, mert feltételezésünk szerint a költségvetés ennyivel *ténylegesen többet költ.* S ha a költségvetés — rendes bevételeihez képest — ennyivel többet költött, a tőkésvállalatok ennyivel nagyobb árösszegű árut ténylegesen el is adtak. A realizált profit nagyobb lesz 200 pénzegységgel, akár az árak emelkedése, akár pedig a fölös készletek realizálása miatt nőtt a tőkések összes árbevétele. Mindegy, hogy a költségvetés deficitet okozó kötelezése mire irányul: árut vásároltak-e vagy bért fizettek ki, e kiadások mindenképpen növelik a tőkésvállalatok árbevételeit és ezzel együtt a tőkésosztály profitját.

A profit akkor is a deficittel egyenlő összegben nő, ha a tőkések a deficites költekezés hatására a termelést *növelni* kezdik. (Erre akkor van lehetőség, ha léteznek kihasználatlan termelői kapacitások.) Nem helyes tehát az az érvelés, hogy mondjuk 200 pénzegység nagyságú deficit esetén a profitnövekmény 200-nál kisebb lesz, ha 200 pótlólagos termelés kiegyenlíti a deficit miatt támadó keresleti többletet. A 200 pénzegység termelési értéken belül ugyanis a profit csak 200-nál kisebb lehet. Az érvelés azért hibás, mert a pótlólagos termelés *maga is keresletet támaszt,* akkorát, amekkorák a pótlólagos termelés *folyó költségei.* Ez is növeli a tőkésosztály árbevételét — ugyanúgy, mint a költségvetési deficit —, és e megnövelt árbevételből az összes költségeket levonva, szükségképpen a tőkés felhalmozás + személyes fogyasztás + költségvetési deficit összegét kapjuk. Teljesen mindegy, hogy a költségvetési deficit milyen mértékű termelésnövekedést vált ki. Az összes árbevétel és az összes költség különbsége mindig úgy alakul, hogy az a tőkések pótlást meghaladó vásárlásainak, valamint a deficitnek az összegével lesz egyenlő. Ebből az is következik, hogy a deficit miatt a profithányad nagyobb lehet az áruk eladási árán belül annál, mint amekkora hányadot pusztán a tőkések felhalmozási és fogyasztási kiadásai alapján érnének el.

Az állami költségvetést bekapcsolva a vizsgálatba, a makro- és mikroszintű összefüggések eltérésének sajátos megnyilvánulásaival van dolgunk. Amíg a költségvetéstől eltekintünk és nem vesszük figyelembe a munkások megtakarításait, a tőkésosztály fogyasztási és felhalmozási kiadásainak egyenlőnek kell lennie a tőkésosztály profitjával. Ekkor a makroökonómia fogalmát a tiszta kapitalizmusra értelmezzük. A makroökonómiai világban itt csak magánkapitalisták és munkások, illetve bérből élők szerepelnek. Mikrosíkon az egyes vállalatok vagy az egyes ágazatok tőkéseinek fogyasztási és felhalmozási kiadásai szinte soha sem egyenlők a vállalatokban, illetve ágazatokban realizált profittal, mert az

ágazati, illetve vállalati tevékenység az összes gazdasági tevékenységnek *csupán egy része.* Az, hogy egy ágazat realizált profitja mekkora, az a többi között függ az ágazattal szemben *más területek által* támasztott kereslettől is. Nos, amint az állami költségvetés a tőkés gazdálkodás tényezőjévé válik, a magántőkés vállalatok egészének gazdasági tevékenysége is *csupán része,* bár a legjelentősebb része lesz az összes gazdasági tevékenységnek. Ekkor már nem mondhatjuk, hogy az összes magánkapitalista felhalmozás és fogyasztás egyenlő az összes profittal, mert bizony az utóbbi nagyobb is, meg kisebb is lehet a tőkések felhalmozásánál és fogyasztásánál. (Azzal, hogy miért lehet kisebb, később foglalkozom.) Azért van ez így, mert a tőkések profitja *a többi között* függ az állami költségvetés tevékenységétől is, közvetlenül a költségvetési egyenlegtől.

Az már világos, hogy a költségvetési deficit az összes árbevétel és az összes költség közti különbséget növeli, és így a profitot a felhalmozás és a tőkés fogyasztás fölé emeli. De miben testesül meg a deficitre visszavezethető profit? A megoldást a forgalmi tőke vizsgálata adja meg.*

Az állami költségvetés a deficit fedezésére adóssághelevelet bocsát ki. Ezeket részben a tőkések vásárolják meg — ipari-kereskedelmi vállalatok, magántőkés bankok —, részben a jegykibocsátó állami bank jegyzi, és kisrészben nem tőkések (például magasabb fizetésű értelmiségiek, szabad foglalkozásúak stb.). A kötvények legnagyobb részét tőkések vásárolják meg. A vásárlás következtében a tőkések értékpapírvagyona növekszik. Igaz, pénzük pillanatnyilag az államháztartásba kerül, ez azonban az állami vásárlások révén nyomban visszakerül a tőkésvállalathoz. A végeredmény tehát a következő: a tőkésosztály pénze változatlan összegű, miközben értékpapírvagyonuk megnő. *Részben ebben a növekményben* testesül meg a deficit nyomán megnövekvő tőkés profit. Az állami adóssághelevelek egy részét a jegykibocsátó bank vásárolja meg. Az állami költségvetésnek ilyenformán átadott pénz ugyancsak a tőkésvállalatokhoz áramlik, akár anyagi javak vásárlására, akár bérfizetésre használja fel az állam. (A bérből a munkások árut vásárolnak a tőkésektől.) Ebben a jegykibocsátó bank által a költségvetésnek átadott, majd a tőkésekhez kerülő pénzben testesült meg a deficit miatt növekvő profit másik része. Ilyenkor a tőkések pénzvagyona anélkül nő, hogy banktartozásuk emelkedne. Végül az a pénz is a tőkések tulajdonába kerül, amely a nem tőkéseké volt és — az állami adóssághelevelek egy részének lejegyzése révén — az állami költségvetésbe áramlott. Ezért a pénzért is árukat és szolgáltatásokat vásárol a költségvetés, és ez a pénz is anélkül növeli a tőkések pénzvagyonát, hogy banktartozásuk emelkedne.

Eszerint a költségvetési deficit miatt növekvő profit a tőkések *értékpapírvagyonának és pénztartalékainak növekedésében* testesül meg. Ezek növekménye pontosan egyenlő a költségvetési deficittel.

Mindennek pontosan a fordítottja érvényes akkor, ha az állami költségvetés sufficites, vagyis, ha a bevételei meghaladják a kiadásait.

* A forgalmi tőkét ilyen vonatkozásban elemezte M. Kalecki a „Studies in the Theory of Business Cycles" című művében. Basil Blackwell, London, 1966.

Ekkor a költségvetés a tőkések összes árbevételét csökkenti, mivel a rendes adóbevételeinek egy részét a vásárlásoktól visszatartja Ebben az esetben a kapitalisták árbevétele és a felmerült összes költség közötti különbség kisebb lesz. Ez a különbség pontosan annyival csökken, amekkora a költségvetés képződő bevételi többlete. Lehet, hogy a profit csökkenését vagy (ha a profit egyébként növekszik) a profit lassúbb növekedését az árak csökkenése vagy lassúbb emelkedése idézi elő. Az is lehet azonban, hogy az árak nem reagálnak a sufficit kialakulására, hanem fölös árukészlet képződik, azaz valóságos profit helyett csupán potenciális profit. Meglehet, hogy a sufficit hatására a termelés csökken vagy lassabban emelkedik, mint különben emelkedne, azaz: termeléskiesés jön létre. Ekkor is pontosan annyival lesz kevesebb a realizált profit a tőkések felhalmozási és fogyasztási kiadásainál, amekkora a költségvetés bevételi többlete. A tőkések összes árbevétele, valamint a termelési költségek közötti különbség ilyenkor is a sufficit összegével lesz kevesebb! Igaz ugyan, hogy a termelés csökkentése mérsékli a folyó termelési költségeket, de makroszinten *az utóbbiak miatt is csökken a tőkésosztály árbevétele,* pontosan annyival, amekkora a költségek csökkenése. Akárhogyan is alakul tehát a termelés, *ceteris paribus* (eltekintve például az állami költségvetéstől), a profit mindig a tőkések éppen adott felhalmozási és fogyasztási kiadásaihoz igazodik, a sufficit miatt pedig a profitnak csökkennie kell, mégpedig pontosan a sufficittel megegyező nagyságban. Akár van termeléskiesés, akár nincs, akár merevek az árak, akár nem, a tőkések realizált profitja a sufficit miatt mindig kisebb lesz a tőkések felhalmozási és fogyasztási kiadásainak összegénél.

Annak magyarázatát, hogy a sufficit miatt bekövetkező profitkiesés hogyan jelentkezik a valóságban, ismét a forgalmi tőke vizsgálata adja meg.

A költségvetés bevételi többletét pénzben megtarthatja. Ebben az esetben csökken a tőkések tulajdonában levő pénzvagyon a sufficitnek megfelelő összegben. (Másképpen: nő a tőkéseknek a pénzvagyont meghaladó banktartozása.) A költségvetés bevételi többletét az állami adóssághelevelek visszavásárlására is fordíthatja. Ha tőkéseknek törleszti adósságait, akkor nem a tőkések pénzvagyona, hanem értékpapírvagyonuk csökken. Ha a költségvetés a jegykibocsátó banknak törleszti tartozását, akkor a pénz a jegybankba áramlik, így a forgalomban levő pénz és a tőkések pénzvagyona ugyanilyen értékben csökken. (Ezért a pénzért ugyanis a költségvetés nem vásárol a tőkésektől.) Törlesztheti a költségvetés a nem tőkésekkel szemben fennálló adósságait is, ebben az esetben a pénz a tőkések helyett a nem tőkések tulajdonába kerül. A sufficit miatt csökkenő profit tehát a tőkések *értékpapírvagyonának és pénztartalékainak csökkenését* feltételezi, miközben a tőkések tartozásai — például banktartozásai — nem csökkennek. Az értékpapírvagyon és a pénztartalékok csökkenése összegében *pontosan megegyezik a sufficit nagyságával.*

A költségvetéssel kapcsolatosan természetesen gondolni kell arra, hogy az adók miatt a profit már nem egyszerűen az eladási ár és az önköltség különbsége. E különbözetből ugyanis le kell vonni a profitra kivetett *egyenes adókat.* (A vállalati és a vállalatból kivont profitra ki-

vetett adókat.) *A nettó (az adók levonása utáni) profit* a tőkések valóságos profitja.

Az előbbiek alapján megállapítható, hogy amennyiben az állami költségvetést is bekapcsoljuk a vizsgálatba, a profitnagyság makroszinten függ a költségvetési deficittől, illetve sufficittől is. Eszerint:

Tőkésosztály profitja = tőkések felhalmozása + tőkések személyes fogyasztása — bérből élők megtakarítása + költségvetési deficit. (3/a)

Amikor a költségvetés sufficites, a következő egyenlet érvényes:

Tőkésosztály profitja = tőkések felhalmozása + tőkések személyes fogyasztása — bérből élők megtakarítása — a költségvetés sufficitje. (3/b)

A tőkésosztály profitján minden esetben a nettó (a közvetlen adók levonása utáni) profit értendő.

A költségvetési deficit, illetve sufficit, szemben a munkások megtakarításaival, már jelentős arányokat érhet el. Bizonyos években a deficit eléri a nemzeti jövedelem 5—6, sőt még ennél is nagyobb százalékát. Ha a tőkés felhalmozás és fogyasztás — így a profit — a nemzeti jövedelemnek mondjuk 40 százalékát teszi ki, akkor a deficit a profitot lényegesen, 12—15 százalékkal is növelheti. Ha a tőkések felhalmozási és fogyasztási kiadásainak, s *így* a profitnak az aránya 40 százaléknál kisebb, akkor a deficit, illetve sufficit, a profit nagyságát még erőteljesebben változtatja. Általánosítva: minél kisebb a tőkés felhalmozás és fogyasztás aránya a nemzeti jövedelemhez képest, s minél nagyobb százalékát teszi ki a költségvetés egyenlege a nemzeti jövedelemnek, annál nagyobb mértékben befolyásolja a deficit vagy a sufficit a profit nagyságát.

A költségvetési deficit az Egyesült Államokban (az összes kormányzati — szövetségi, állami, helyi — szinten együttesen) 1975-ben 64,4 mrd $ volt, vagyis a nemzeti jövedelem 4,7 százaléka. Angliában ugyanakkor 8,4 mrd £, a nemzeti jövedelem 9,1 százaléka. A tényszámok azt mutatják, hogy a költségvetési deficit a profitot, mind összegét, mind arányát tekintve igen erőteljesen befolyásolta. Természetesen sem a deficit, sem a sufficit nem lehet hosszú időn át folytonosan nagyarányú. Mindkettő növelésének megvannak az objektív korlátai. (Erről a továbbiakban írok majd.) Jelentőségük elsősorban rövidebb időszakban figyelemre méltó.

A költségvetési egyenlegnek, elsősorban a deficitnek, nagyon fontos szerepe van az állami költségvetés anticiklikus gazdasági tevékenységében. Az állami költségvetés hatására a profitcsökkenés jóval hamarabb megszűnik válság idején, ezért a termelés az ún. alsó hajláspontot sokkal kisebb mértékű termeléscsökkenés után éri el. Ennek oka főként az, hogy válságban az állami költségvetés mindig deficites, és a deficit növeli a tőkésosztály profitját. A költségvetés — ha sufficites — mérsékelheti a fellendülést is. A sufficit — mint láttuk — csökkenti a tőkések profitját. Az igazság az, hogy a sufficit szinte mindig kisebb, mint a defi-

cit válság idején, a költségvetés eladósodása tehát tendenciájában emelkedő. Ezért a költségvetés — egyenlegének sajátos alakulása miatt — hosszabb időszakban is növeli a tőkések profitját. A profit a belső államadósság összegével nagyobb, mint amekkora a tőkések felhalmozása és fogyasztása alapján lenne. Ha például az államadósságok összege 30 esztendő alatt 300 mrd $-ral emelkedik, akkor a profit évi átlagban 10 mrd $-ral nagyobb, mint amekkora deficit nélkül volna. Ez persze nem túl nagy összeg az Egyesült Államokban, ahol a nemzeti jövedelem 1975-ben már 1350 mrd $-ra emelkedett. Az igazság az, hogy a költségvetés deficitje vagy sufficitje a tőkések profitját *főként rövid időszakban* befolyásolja jelentősen. Rövid időszakban a költségvetés egyenlege a nemzeti jövedelem sokkal nagyobb százalékát érheti el.

A (3/a) és (3/b) egyenletekből következik, hogy a tőkések megtakarítása a költségvetési deficit, illetve sufficit miatt sem lehet egyenlő a tőkések felhalmozásával. Feltételezve, hogy a bérből élők nem takarítanak meg, vonjuk le a (3/a) egyenlet mindkét oldalából a tőkések személyes fogyasztását. Ekkor a következő egyenlethez jutunk:

Tőkésosztály megtakarítása = tőkések felhalmozása + költségvetési deficit. (3/c)

Azaz, a tőkések felhalmozása a költségvetési deficit összegével kisebb, mint amekkora a megtakarításuk. A (3/b) egyenlet hasonló átalakítása után pedig a következő egyenlethez jutnak:

Tőkésosztály megtakarítása = tőkések felhalmozása — költségvetési sufficit. (3/d)

Tehát a tőkések felhalmozása akkora, amekkora a tőkések megtakarítása és a költségvetés sufficitje (a költségvetés megtakarítása) együttesen. Természetesen mindig gondolni kell arra, hogy az egyenletben a tőkések felhalmozása a termelő felhalmozást foglalja magában, és nem tartalmazza a tőkések értékpapír- és pénztartalékainak növekedését vagy csökkenését.

A következő lépésben a külkereskedelmet kapcsolom be a vizsgálatba. Az egyes tőkésországok árukat és szolgáltatásokat exportálnak, illetve importálnak. Az áru- és szolgáltatásexport és -import összege országonként szinte sohasem egyenlő egymással. Egy-egy esztendőben vagy export- vagy importtöbblet áll fenn. Az exporttöbblet a profitot növeli, az importtöbblet a profitot csökkenti, ahhoz az esethez képest, amikor az áruk és szolgáltatások exportja és importja pontosan egyenlő egymással, illetve ahhoz az esethez képest, amikor a külkereskedelem létezésétől elvonatkoztatunk. A külkereskedelem bekapcsolása a *makrogazdaság fogalmát kiterjeszti a tőkés világgazdaságra,* s ekkor egy-egy ország gazdasága „mikrogazdaságnak" számít a tőkés világgazdaságon belül.

Ha az áruk és szolgáltatások exportja meghaladja az áruk és szolgáltatások importját (a továbbiakban egyszerűen áruexportról és áruimportról, vagy még egyszerűbben exportról és importról írok), akkor ez hatásában a költségvetési deficit esetéhez hasonlít. A nettó áruki-

áramlás — adott árakon számítva — egyensúlytalanságot okoz a kereslet és kínálat között, s az egyensúly csak *magasabb árszinten* áll helyre. Feltételezve a nominálbérek változatlan szintjét, az exporttöbblet hatására megnő a különbség a belföldön eladott áruk ára, valamint előállítási költsége között, mégpedig annyival, amennyi az exporttöbblet árösszege. Természetesen most is különböző variációk lehetségesek: Az exporttöbblet miatt nőhetnek az árak és ezzel együtt az árak és a költségek közti különbség. Lehet, hogy a fölös készletek csökkennek, s így nő a realizált profit, de az is lehet, hogy az exporttöbblet hatására a kapacitásokat jobban kihasználják és a termelés emelkedik, azaz a realizált profit anélkül nő, hogy az árak és az önköltség közti különbség növekedne, végül létrejöhet mindezen változatok kombinációja. Minden lehetséges változatban az exporttöbblettel egyenlő nagyságban nő a tőkésosztály profitja. (Amennyi az exporttöbblet hazai valutában, folyó áron kifejezve — ceteris paribus —, annyi a profitnövekedés (a pénzprofit növekedése). Minden a költségvetési deficit esetéhez hasonló módon folyik le, ezért tovább nem is részletezem az exporttöbblet profitnövelő hatását.

Az exporttöbblet hatására megnövekedett profit azokban a külföldi valutákban és devizákban testesül meg, amelyek az adott évben az országba beáramlottak és a hivatalos valutakulcs alapján hazai pénzben kifejezhetők. (Az egyszerűség kedvéért feltételezem, hogy a hivatalos valutaárfolyam megfelel a vásárlóerő-arányoknak.) A külföldi valuta átváltása esetén a profit növekménye megtestesül a tőkések pénztartalékainak növekedésében — amit nem kísér a banktartozások emelkedése. Ha az exporttöbblettel egyidőben a partnerországoknak hitelt nyújtottak, és az exportot részben e hitelek révén növelték, akkor a profit részben a más országokkal szemben megnövekedett követelésben testesül meg. Az exporttöbblet miatt keletkező profitnövekmény tehát a külföldi követelések, a külföldi valuták, valamint a tőkések pénztartalékainak növekményében testesül meg. Ezek együttesen — hazai pénzben kifejezve — pontosan megegyeznek az exporttöbblettel, illetve a profitnövekmény összegével.

A fordított esetben, az importtöbblet következtében, a profit csökken, illetve növekedése mérséklődik. Importtöbblet esetén a hazai tőkések kisebb árbevételt érhetnek csak el, mert nettó árubeáramlás következik be. Emiatt — változatlan volumenű hazai áru kínálata esetén — a hazai áruk eladási ára csökken, vagy nőnek a fölös árukészletek, vagy pedig csökken a kapacitáskihasználás foka, s ezzel együtt abszolút vagy relatív értelemben a termelés. (Vagyis: a termelés lassabban emelkedik, mint ahogyan importtöbblet nélkül emelkedne.) Végül is: a különböző kombinációk alapján a tőkésosztály profitja annyival csökken vagy annyival kisebb mértékben nő, amekkora az importtöbblet az adott időszakban.

Az importtöbblet miatt bekövetkező profitkiesés jelentkezik a tőkések valutatartalékainak, illetve pénztartalékainak csökkenésében — amelyet az importtöbblet finanszírozásához szükséges külföldi valuták megvásárlására fordítottak —, illetve a tőkések külföldi tartozásainak megnövekedésében, feltéve, ha az importtöbbletet külföldi hitelfelvétel kísérte. A tőkések külföldi tartozásainak növekedése, a valutatartalékok csökkenése és a tőkések hazai pénztartalékainak csökkenése együt-

tesen — hazai pénzben kifejezve — pontosan egyenlő az importtöbblettel, illetve a tőkések profitkiesésével, természetesen, ha az egyéb profitnagyságot befolyásoló tényezőket adottnak vesszük.

Most már az összes makroszintű profitnagyság-befolyásoló tényezőt figyelembe véve a következő egyenletet állíthatjuk fel:

Tőkésosztály profitja = tőkések felhalmozása + tőkések személyes fogyasztása — bérből élők megtakarítása — költségvetés egyenlege + + külkereskedelmi egyenleg. (4/a)

A (4/a) egyenlet szerint a tőkésosztály profitját a költségvetési deficit és a külkereskedelmi aktívum növeli, a költségvetés sufficitje és a külkereskedelmi passzívum csökkenti. Eszerint a profitnagyság elég jelentős mértékben eltérhet a tőkésosztály felhalmozási és fogyasztási kiadásaitól. Ez különösen akkor fordulhat elő, ha a költségvetés deficitjével egyidőben a külkereskedelmi mérleg egyenlege aktív, és mind a költségvetési deficit, mind pedig az exporttöbblet nagyarányú. Itt is különböző variációk lehetségesek. Lehet minden megfordítva; amikor a költségvetés sufficites, importtöbblet is létrejöhet. Ekkor a realizált profit jelentősen elmaradhat a tőkés felhalmozás és fogyasztás összege mögött. A külkereskedelmi egyenleg és a költségvetés egyenlege hatásukban nagyrészt kompenzálhatják is egymást, ilyenkor a tőkés felhalmozás és fogyasztás összege, valamint a realizált profit csak kismértékben térhetnek el egymástól.

Végül, minél hosszabb időszakot veszünk figyelembe, annál kisebb mértékű a tőkés felhalmozás és fogyasztás, valamint a realizált profit átlagos eltérése. Távlatokban ugyanis a külkereskedelmi mérlegnek közelednie kell az egyensúlyi állapothoz és a költségvetés deficitje sem lehet akármilyen mértékű!

Ha a (4/a) egyenlet mindkét oldalából levonjuk a tőkésosztály személyes fogyasztását, akkor megkapjuk — a mai kapitalizmusra értelmezve — a tőkésosztály megtakarítását:

Tőkésosztály megtakarítása = tőkések felhalmozása — bérből élők megtakarítása — költségvetés egyenlege + külkereskedelmi egyenleg. (4/b)

A (4/b) egyenlet szerint a tőkések megtakarítása lényegesen eltérhet termelő felhalmozásuktól. Megtakarításuk — költségvetési deficit és külkereskedelmi aktívum esetén — a felhalmozásnál jóval nagyobb lehet. A tőkések megtakarítása és a felhalmozás egyensúlya a mai kapitalizmusban csak akkor állhat fenn, ha a felhalmozásba nemcsak a termelő felhalmozást, hanem az értékpapírok, a valuták, a készpénz és a követelések felhalmozását is beleértjük, illetve, ha az összes felhalmozás nagyságát függővé tesszük a tőkések pénz- és valutatartalékainak, értékpapírkészleteinek és külföldi követeléseinek csökkenésétől is. Úgy gondolom, indokolatlan volna a felhalmozás fogalmának ilyen kiszélesítése.

Az e cikkben foglalt következtetések tulajdonképpen nem újak, *Kalecki* már az 1930-as években megfogalmazta, a profit makroszintű

mozgásának törvényszerűségeit összefüggésben a költségvetéssel és a külkereskedelemmel, sőt az általa felállított népgazdasági mérlegek elemzése közben a következő egyenlethez jutott.*

Bruttó profit az egyenes adók levonása után = Bruttó beruházás + + exporttöbblet + költségvetési deficit — munkások megtakarítása + tőkések fogyasztása. (4/c)

A (4/a) egyenlet tartalmát tekintve lényegében megegyezik Kalecki egyenletével. A különbség csupán az, hogy Kalecki a bruttó profit kategóriáját használja, amely az amortizációt is tartalmazza. A lényeg azonban ugyanaz; ha a munkások megtakarítása nulla, a makroszintű profit részben a tőkések vásárlásaitól, részben a külkereskedelmi és a költségvetési egyenlegtől függ. E cikkben tulajdonképpen csak reprodukáltam Kalecki előbb ismertetett egyenletét, illetve a profitnagyságot motiváló tényezőkről kifejtett tételeit, igaz, más formában, más levezetéssel, mint ahogyan ő tette. Elgondolkoztató viszont, hogy noha Kalecki már mintegy négy évtizede derítette fel a makroszintű profitmozgást meghatározó tényezőket, tételei még mindig szokatlannak hatnak. S amikor Erdős Péter a „Bér, profit, adóztatás" című könyvében végre a magyar közgazdasági irodalomban is behatóan kezdett foglalkozni ezzel a problémával, meglepően nagy volt — és nagy még most is — az ellenállók száma. Úgy tűnik, az elméleti konzervativizmus ereje még mindig számottevő, sokan ragaszkodnak a megszokott tételekhez, akkor is, ha kiderül, hogy azok nem jók vagy nem maradéktalanul bizonyultak igaznak. A profitmozgás problémáját vizsgálva sokan nem gondolnak arra, hogy amikor Marx az értéktöbblet és profitelméletet kifejtette, nem végzett következetesen *makroszintű* elemzést. Az értéktöbblet, illetve a profit *nagyságával* kapcsolatos fejtegetései *elsősorban mikroökonómiai összefüggésben érvényesek.* Maradéktalanul érvényes viszont mindaz, amit Marx az értéktöbblet és a profit eredetével, a tőkés gazdaságban betöltött szerepével, a tőkés termelés végső céljával, a tőkés kizsákmányolással, illetve az értéktöbblet és profit minőségi összefüggéseivel kapcsolatban mondott. Éppen az értéktöbblet, illetve a profit *minőségi elemzése* különbözteti meg a marxista közgazdaságtant a polgáritól.

Az e cikkben kifejtett tételekhez még a következő megjegyzéseket kell fűznöm:

1. A tőkésosztály — bizonyos stratégiai megfontolásoktól eltekintve, amelyek inkább a nagy monopóliumoknál, multinacionális vállalatoknál jelentkeznek — a profit tömegének és hányadának növelésére törekszik. A profit növekedésének feltétele azonban a tőkések pótlást meghaladó vásárlásainak növekedése, továbbá a költségvetési és külkereskedelmi egyenleg megfelelő irányú változása. Az ilyen változások nélkül a profit nem nőhet. Vagyis nem elegendő a profit növelésére irányuló törekvés, ehhez megfelelő újratermelési feltételek is szükségesek. A (4/a) egyenletben foglalt profitot motiváló tényezőktől csak akkor tekinthetünk el, ha profitmozgást *mikrosíkon* vizsgáljuk. A mikrosíkú elemzésnél azonban már arról van szó, hogy a makrosíkon

* M. Kalecki: Theory of Economic Dynamics. Allen and Unwin, London, 1954. 49. l.

ható tényezők által meghatározott összprofitból egy-egy vállalat vagy ágazat *mennyit hasít ki* magának. A vállalati árpolitika, a bérpolitika, a reklámfogások, a gyors reagálás a piaci lehetőségekre, a megtérülési idő, s még sok más tényező a *vállalati* profitszerzést befolyásolja.

2. A realizált profit *mindenképpen vásárlást feltételez:* állam és külkereskedelem nélkül a profit a tőkések vásárlását feltételezi, ezeket is bekapcsolva az elemzésbe pedig a tőkések, az állami költségvetés és más országok vásárlását. A profit tehát nagyobb lehet, mint a hazai tőkések pótlást meghaladó vásárlása, *ha van költségvetési többlet és exporttöbblet.* Ilyenkor a tőkések profitjuknál *kevesebbet* költenek, de azon az áron, hogy a költségvetés bevételeinél *többet* költ és más országok exportbevételeiknél *többet* vásárolnak. Ez esetben a makrogazdaság fogalma kiterjed az államra és a világgazdaságra, s egy ország magángazdasága csak mikrogazdaságnak számít. Mikrosíkon pedig a tőkés költekezésének és profitjának nem kell megegyeznie.

3. A cikkben a *profit nagyságát* motiváló tényezőkről van szó, s a leírtak mitsem változtatnak azon, hogy a profit a termelésből származik, a termelésben résztvevők kizsákmányolásából.

4. A profit nagysága függ a beruházásoktól, a külkereskedelmi egyenleget befolyásoló tényezőktől stb. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a profit tisztán technikai tényezők függvénye, s alakulásában nincs szerepe az osztályviszonyoknak, a társadalmi ellentéteknek, a munkásosztály gazdasági harcának stb. A beruházások, a költségvetési deficit, az exporttöbblet bekapcsolása semmiképpen sem vezet az osztályérdekeknek a vizsgálatból való kizárásához. Ellenkezőleg: egyszerre kell vizsgálni a tisztán technikainak *tűnő* tényezőket, valamint az egész mozgásnak keretet adó *társadalmi közeget.*

A profit nő akkor, ha a tőkések felhalmozási kiadásai nőnek, és feltehetőleg, még inkább nő, ha a felhalmozás aránya is emelkedik. Ha viszont nő a felhalmozás aránya, csökken a fogyasztási alap hányada, ami az általános növekedés alacsony üteme esetén a reálbérek csökkenését is kiválthatja. Emiatt erősödik a bérharc, meggyorsul a *nominálbérek* s velük együtt az általános árszint növekedése. Az infláció felgyorsul. A gyorsuló infláció pedig rontja a külkereskedelmi mérleget. Ez mérsékli a profit növekedését, mert míg a felhalmozás emelkedése profitnövelő, a külkereskedelmi mérleg romlása profitcsökkentő tényező. A gyorsuló infláció miatt végül is beruházáskorlátozó intézkedéseket kell foganatosítani, és ez is profitcsökkentő tényező. Nem gyorsulna az infláció akkor, ha a munkások belenyugodnának reálbérük csökkenésébe, vagy legalábbis lassúbb növekedésébe. Az infláció felgyorsulása mögött az osztályellentétek húzódnak meg, azaz, a profit növelése — a felhalmozás emelése útján — a munkások ellenállásába ütközik. A profit nagyságának, arányának alakulása igenis a legszorosabb összefüggésben van a tőkésosztály és a munkásosztály gazdasági harcával. Erre az összefüggésre még a marxistának egyáltalán nem minősíthető Joan Robinson is rámutatott: „Minél többet költenek a vállalkozók és járadékosok (együttesen) beruházásra és fogyasztásra, annál több kvázi járadékot (profit + amortizáció + járadék — E. T.) kapnak. De a bérekhez viszonyított kvázi járadék lehetséges maximális arányának van egy határa, amelyet *inflációs korlátnak* nevezhetünk.

A fogyasztói javaknak a pénzbérekhez viszonyított magasabb áraiból a munkások alacsonyabb reális fogyasztása következik. Van egy határ, ameddig a reálbérek eshetnek anélkül, hogy nyomás jelentkezne a pénzbérek emelésére. A pénzbérek emelkedése azonban növeli a pénzkiadást, tehát a pénzbérek és az árak kergetőzésének ördögi köre áll be. Ekkor éles konfliktus alakul ki a vállalkozóknak a beruházásra való törekvése, valamint a rendszer között, amely vonakodik elfogadni a reálbéreknek azt a színvonalát, amelyet a beruházás maga után von; valaminek utat kell engednie. Vagy egy hiperinflációban robban ki a rendszer, vagy bizonyos akadály működik, amely csökkenti a beruházást."*

Robinson asszony másutt így ír: „Ha a munkások... erősen szervezettek, inflációs korlátot állíthatnak fel a reálbérek megszokott szintjének védelmére úgy, hogy a beruházás növelésére irányuló kísérlet meghiúsul. Ekkor a vállalkozók beszédeket intéznek a munkásokhoz, kimutatván oktalan rövidlátásukat: ha csak egy időre is megengednék a reálbérek leszállítását, sokkal magasabbra emelkednének azok a jövőben. A feddések azonban nem lehetnek elegendők az infláció meggátlására."**

Osztályérdekeket érint az exporttöbblet és a költségvetési deficit kialakítása is. Mindkettő áremelő hatású, mindkettő az átlagos reálbérek csökkentésére irányuló tendenciát hív életre, s emiatt a nominálbérek növekedése ugyanúgy felgyorsulhat, mint a felhalmozási ráta növekedésének következtében. Ez jelzi a gazdasági harc éleződését, de azt is, hogy a profit növelésének szigorú korlátai vannak. Az infláció felgyorsulása korlátozza az exportot, ez pedig a profit további növelését. Az összefüggések alaposabb elemzése bizonyítja: a profit és a bérek közötti arány alakulása nem érthető meg a tőkés és a munkásosztály egymással ellentétes érdekeinek, törekvéseinek vizsgálata nélkül. Az osztályellentétek szerepét a bérek és a profit alakulásában azonban mindig a profit nagyságát makroszinten szabályozó tényezőkkel *összekapcsolva* és nem azoktól elválasztva kell vizsgálni.

5. A profit aránynövekedésének kedvezőbbek a lehetőségei akkor, ha a termelékenység növekedési üteme emelkedik, vagy ha ez a növekedési ütem igen magas. A felhalmozás aránya és az exporttöbblet ilyenkor anélkül nőhet, hogy a reálbérek növekedési üteme csökkenne, vagy a reálbérek stagnálnának, illetve csökkennének. Ez esetben kisebb a profit növelésével, illetve aránynövekedésével szembeni társadalmi ellenállás. Ilyenkor a profit növelésének inflációs korlátja is kisebb jelentőségű. Természetesen, a profit arányának növekedése ebben az esetben csak úgy következhet be, ha nő a felhalmozás és az exporttöbblet aránya. Pontosabban, e tényezőknek együttesen olyan kombináció szerint kell változniok, hogy a profit aránya valóban növekedhessen. A termelékenység emelkedése önmagában még nem teszi szükségessé a profit hányadának növekedését, sőt a profit hányada még csökkenhet is a termelékenység emelkedése mellett. Inkább a termelékenység *gyorsuló* növekedése kedvez a profitarány növekedésének, ha egyúttal a felhalmozási hányad is nő, illetve az említett kombinációk megfelelően változnak.

* Joan Robinson: The Accumulation of Capital. Macmillan. London, 1956. 48. l.
** Joan Robinson: I. m. 91. l.

6. A monopóliumok profitnövelő hatását az irodalom gyakran leegyszerűsítve tárgyalja. A monopólium képes növelni a *saját* profitját (például áremelés révén), de a monopolista áremelés aligha növelheti a profitot vagy annak arányát *makrogazdasági síkon.* Ez azonnal világossá válik, ha a profitot makroszinten szabályozó tényezőket szemügyre vesszük. A monopolista árpolitika csupán a makroszinten kialakuló profit *egyenlőtlen megoszlását* idézheti elő a monopólium javára, illetve a nem monopolista tőkések kárára. A monopóliumok persze befolyásolhatják a profit makroszintű alakulását, ha együttesen növelik beruházásaikat, ha a költségvetést deficites költekezésre késztetik, illetve sikerül — részben az állam segítségével — exporttöbbletet kialakítaniuk. Növelhetik a monopóliumok az összprofitot a monopolárakon keresztül is, amennyiben az exportált áruk esetében érnek el monopolárat és ez hozzájárul az exporttöbblet kialakításához. Az általuk importált áruk alacsony árai is növelhetik az összprofitot, mert az alacsony importárak miatt is exporttöbblet jöhet létre. Nem véletlen, hogy minden országban törekednek exporttöbbletre. Ha a monopóliumok az *összprofitot* növelik, akkor azt az említett eszközök felhasználásával *együtt* tudják biztosítani és nem egyszerűen a monopolárak emelésével.

7. A makroszintű profit nagyságát természetesen befolyásolják a külföldi tőkebefektetések után járó osztalékok, profitok és kamatok, illetve a külföldre fizetett osztalékok, kamatok. Ezeknek a tételeknek a makroszintű profit nagyságát befolyásoló hatása közismert, ezért maradt el ebben a cikkben részletesebb elemzésük.

A vállalati keresetszabályozás kérdései és tükröződésük a Közgazdasági Szemlében

(Szeged, 1977. november 29.)

A Magyar Közgazdasági Társaság Politikai Gazdaságtan Szakosztálya, Pénzügyi Szakosztálya Csongrád megyei Szervezete és a Közgazdasági Szemle szerkesztősége csaknem száz meghívott részvevővel ankétot rendezett a vállalati keresetszabályozás továbbfejlesztésének kérdéseiről. A késő délutánba nyúló élénk és tárgyszerű vita során a jelenlevő vállalati közgazdászok és irányítószervekben, kutatóintézetekben dolgozó szakemberek hozzászólásaikban a keresetszabályozás mai rendszerének számos ellentmondására, a különféle típusainak megítélésével kapcsolatos fontos szempontokra hívták fel a figyelmet. Az eszmecsere végeredményeképpen olyan alternatív elgondolások fogalmazódtak meg, illetőleg kristályosodtak fő vonalaikban ki, amelyek részletes végiggondolása és kifejtése újabb lendületet adhat a keresetszabályozás továbbfejlesztésre irányuló munkának. A szakmai kérdésekre vonatkozó reflexióikon túl, a hozzászólók kifejezték egyetértésüket a Közgazdasági Szemle szerkesztő bizottságának és szerkesztőségének arra irányuló törekvésével, hogy a lap a hasábjain folyó alkotó viták ösztönzésével, megalapozott kritikai elemző tanulmányok közzétételével hozzájáruljon a gazdaságpolitikai döntések megalapozásához.

★

Az ankét részvevőit *Nagy Lajos* egyetemi tanár, a Magyar Közgazdasági Társaság Csongrád megyei Szervezetének elnöke köszöntötte. Üdvözlő beszédében aláhúzta annak jelentőségét, hogy a tanácskozásra vidéki városban kerülhetett sor. A többi között hangsúlyozta: a vidéki városokban tartott országos tudományos rendezvények sokat segíthetnek a fővároson kívül dolgozó szakemberek viszonylagos elszigeteltségének enyhítésében, a vidéki tudományos közélet fellendítésében.

Ezt követően *Zsarnóczai Sándor* egyetemi tanár, a Magyar Közgazdasági Társaság Politikai Gazdaságtan Szakosztályának elnöke, a Közgazdasági Szemle főszerkesztője ismertette az ankét célját. Mint mondotta, a vitától egyrészt azt várja, hogy a tanácskozás témájául kitűzött, tudományos és gazdaságpolitikai szempontból egyaránt fontos és időszerű kérdésről: a vállalati keresetszabályozásról alkotó eszmecsere folyjék, amelybe a Közgazdasági Szemle jelenlevő olvasói bekapcsolódhatnak. Másrészt a hozzászólóktól — mint a folyóiratnak a gazdaság különféle posztjain tevékenykedő olvasóitól s részben szerzőitől — állásfoglalást kért abban a kérdésben is, milyennek ítélik a Közgazdasági Szemle munkáját általában, hogyan értékelik az elméleti és gyakorlati problémák tisztázására a legutóbbi években tett erőfeszítéseit, a folyóiratnak mennyiben sikerül ellátnia a jellegéből adódóan rá háruló sokrétű funkciókat. Hozzátette: szeretné, ha a hozzászólók arra is kitérnének, hogy a tanácskozás napirendjén szereplő konkrét kérdésekről a gyakorlati intézkedéseket követően a folyóirat hasábjain viszonylag (némely vélemények szerint: túlzottan) hamar elindult vita mennyiben segítette vagy esetleg zavarta őket munkakörükből adódó feladataik elvégzésében. Erre a kérdésre a Közgazdasági Szemle sajátos helyzete miatt szükséges feleletet keresni. Ugyanis a folyóirat, mint a Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Bizottságának folyóirata, a közgazdaságtudományi tanulmányoknak a fóruma. A tudomány pedig kritikailag közeledik a valósághoz, azt elemezve elsősorban a jövő cselekvési feltételrendszerét igyekszik feltárni. Ez a sajátos funkció olyan tanulmányok megszületésének a forrása, amelyek állásfoglalásai az érvényben levő gazdaságpolitikai döntésektől eltérhetnek. A Közgazdasági Szemlének másra át nem hárítható feladata ezeknek a tanulmányoknak a közlése s ezzel a későbbi gazdaságpolitikai döntések elméleti megalapozásához való hozzájárulás. A Közgazdasági Szemle azonban az ország legnagyobb (13 ezres) példányszámban megjelenő egyetlen olyan közgazdasági jellegű folyóirata, amely a közgazdaságtudomány minden ágát és a gazdaságpolitika minden területét átfogja. Ebből az következik, hogy olvasóinak köre jóval nagyobb, mint a közgazdaságtudomány művelőinek száma. A gazdaságpolitikai vezetés számára nélkülöz-

hetetlen, hogy a közgazdasági szakfolyóiratok segítséget nyújtsanak a gazdaságpolitikai döntések okainak megértetéséhez és az egységes cselekvés biztosításához. A gazdasági élet sok ezer kisebb-nagyobb beosztásban dolgozó vezetője is elsősorban orientációt vár a Közgazdasági Szemlétől. Mindebből az következik, hogy a gazdaságpolitika érdeklődésének a középpontjában a *van*, a tudományában pedig a *legyen* áll. Az ankét a keresetszabályozás konkrét példáján keresztül is megítélheti: a Közgazdasági Szemlének mennyire sikerül e kétféle megközelítésből eredő igénynek eleget tenni.

Ezután került sor *Gadó Ottó* — az Országos Tervhivatal nyugalmazott elnökhelyettese, a Magyar Közgazdasági Társaság Pénzügyi Szakosztályának elnöke — vitaindító előadására. Vitaindítójában először röviden méltatta az ankét alapjául szolgáló tanulmányokat.* Örvendetesnek mondta, hogy Szilárd Csaba viszonylag korán megjelent írására két vállalati vezető is reflektált, s elismeréssel szólt a két cikktervezetről, amelyek szerzői igyekeztek átfogóan és a továbbfejlesztésre vonatkozó javaslataikat is vázolva tárgyalni a keresetszabályozás kérdéseit. Arra kérte az ülés részvevőit, ők is törekedjenek az érvényes szabályozás fogyatékosságainak bírálatából a továbbfejlesztésre vonatkozó tanulságokat leszűrni. Ezután vázolta a vitatott kérdések csomópontjait.

Amint valamennyi tanulmány szerzője felveti — mondotta —, a keresetszabályozásnak igen sok, részben egymásnak ellentmondó követelményt kell kielégítenie: ösztönözzön a termelési tényezőkkel való hatékony gazdálkodásra, ezen belül a munkaerő racionális felhasználására; tegye lehetővé a vállalatok rugalmas bér- és keresetgazdálkodását, az egyéni teljesítményeknek és az egyéni munka eredményének differenciált anyagi elismerését; a kiáramló vásárlóerőt tartsa tervszerű keretek között; biztosítsa a bér- és keresetarányok társadalmilag elfogadható alakulását; járuljon hozzá megfelelő költségvetési bevételek létrehozásához. A kérdés az, a szabályozás eleget tehet-e egyidejűleg mindezeknek a követelményeknek, vagy pedig kényszerű az elsősorban az ösztönzés rovására tett kompromisszum. Lehet-e s ha igen, hogyan e követelmények ellentmondásait feloldani vagy csökkenteni, és milyen tartalmú s mekkora differenciálódást minősíthetünk „társadalmilag elviselhetőnek"? E kérdéseket különösen fontossá teszi — fűzte hozzá —, hogy a hatékonysági követelmények fokozott érvényesítéséhez a béreket az eddiginél szorosabban kell a teljesítményekhez kapcsolni. Ugyanakkor erőteljesebb nyomást kell kifejteni a többi termelési tényező felhasználásában rejlő tartalékok kiaknázására is (hiszen nemcsak a munkaerő „szűk keresztmetszet", hanem például a deviza is) — vagyis a termelés valamennyi eleménél fokozni kell a hatékonyságra való ösztönzést —, és csökkenteni kell az állami „mentőakciókat".

Nyikos László álláspontjával egyetértve, elvetette Szilárd Csabának azt a megállapítását, amely szerint a vállalatoknak nem volt elegendő idejük a szabályozás 1976. január elsején bevezetett módosításaira való felkészülésre. Ugyanakkor olyan esetben — amiről Szilárd Csaba vállalata kapcsán ír —, amikor a bérfejlesztést az év elején hajtják végre, valóban fenyeget az a veszély, hogy bérköltség címén nem marad lehetőség mozgóbérfizetésre, a teljesítménynövekedés honorálására; erre Kertész István és részben Nyikos László is utal a cikkében.

Szilárd Csaba tanulmányában helytelenítette a nyereség kötelező kettébontásának megszüntetését; mások — Nyikos László is — ezt jónak, előremutatónak ítélték. Időközben ismertté váltak az 1976. évi gazdálkodás adatai, amelyek a pesszimista jóslatokat nem igazolták, bár a részesedési alap valamivel kisebb, a bértartalék pedig nagyobb lett a tervezettnél. Jó volna megismerni az azzal kapcsolatos véleményeket, tapasztalatokat, vajon a fejlesztési vagy a részesedési alap áll-e a vállalatok gondolkozásának előterében, s hogyan értékelhetők az előző évről áthozott bértartalékok. Tartós vagy átmeneti jelenség-e a bértartalékolás, valóban korlátozza-e a keresetszabályozás teljesítménynövelésre ösztönző hatását; menynyiben igaz az, hogy a bértartalékok csökkentik a hozamkövetelményt?

Az előadó ezután a keresetszabályozás régi problémájáról, az ún. technikai

* *A vitacikkek:* Szilárd Csaba: Az új bér- és jövedelemszabályozók első tapasztalatai (1977. 3. sz.); továbbá Nyikos László: A vállalatok érdekeltsége az érvényes szabályozórendszer tükrében és Kertész István: Miként értékeljük a bér- és jövedelemszabályozók első tapasztalatait? (1977. 9. sz.); valamint a folyóirat jelen számában közzétett — a vitában elhangzott észrevételek figyelembevételével véglegesített — két tanulmány, amelyet a résztvevők sokszorosítva kézhez kaptak, mégpedig Balázsy Sándor: A keresetszabályozás „megoldhatatlan" dilemmája és Lőkkös János: A keresetszabályozás néhány problémája és a továbbfejlesztés lehetőségei.

bérszintemelkedésről szólt. Megállapította, hogy adminisztrációs nehézségek és a kijátszás veszélye miatt nem javasolható a szabályozás rendszerébe való beépítése — nyilván ezért is nem tanácsolja senki. Egyébként sem szabad e probléma jelentőségét túlbecsülni — mondotta —, s egy számpéldán igyekezett érzékeltetni, hogy a létszámstruktúra változása csak nagyon csekély mértékben hat a bérszínvonalra.

Ezt követően a termelési adó, majd pedig az ún. biztosított béremelés kérdésével foglalkozott. Megállapította, hogy az egyedileg kivetett termelési adó, amely az eredeti elgondolás szerint a járadékszerű jövedelmek elvonását célozná, problematikus, „idegen test" a szabályozásban. A biztosított béremelés megítélése is vitatott. Hibáztatják, hogy nincs mögötte hozamkövetelmény, s rögzíti a kialakult bérarányokat. Másfelől viszont figyelembe kell venni a fogyasztói árszínvonal emelkedését.

A bérarányok kérdésével összefüggésben az előadó utalt arra az ellentmondásra, hogy a bérfejlesztési mutató alapján a vállalat nem tudhat a bázisidőszakhoz képest kiugró bérszintemelkedést elérni a hatékonyság gyors és nagymérvű javításával sem; a bázisszemléletű szabályozás a hatékonyság folyamatos és viszonylag lassú, nem pedig gyors és nagyarányú növelésére késztet, pedig gazdaságunkban nagy szükség volna erre. Felvetette azt a kérdést, jó alap-e a kívánatosnak tartott bérarányok érvényesítésére a biztosított béren, az automatizmuson és a bérpolitikai intézkedéseken alapuló mai megoldás, s egyáltalán: kiindulhatunk-e abból, hogy a mai bérarányok lényegében helyesek, illetőleg csak az egy évtizeddel ezelőtti starthelyzet eltérései okoznak még zavarokat. Mindenekelőtt pedig tisztázandó, voltaképpen mit is értsünk bérarányon: statisztikailag számított átlagok eltéréseit, adott munkakörök közötti bérkülönbségeket vagy azonos teljesítmények, adott követelmények melletti különbségeket.

Az előadó ezután a Balázsy Sándor, illetőleg Lőkkös János tanulmányában kifejtett gondolatok alapján a bértömeg-szabályozás megítélésével kapcsolatos legfontosabb kérdéseket taglalta. Felvetette, vajon a Lőkkös János által pártolt bértömeg-szabályozásnak a munkaerő-megtakarításra gyakorolt kétségkívül ösztönző hatása átmeneti vagy tartós-e, s mi a hatása a hozzá kapcsolt „átlagbérféknek". A szerző által elénk tárt adatokból kitetsző előnyök — tette fel a kérdést — mennyiben a szabályozás előnyei, s mennyiben származnak abból, hogy az adott szabályozást nem általánosan, hanem csak a megfelelő szűkebb körben alkalmaztuk? Megfelelőek-e a jelenleg alkalmazott bérfejlesztési koefficiensek (Lőkkös János szerint ennek eldöntéséhez az eltelt egy év tapasztalatai nem elegendők), s hogyan ítéljük meg az átlagbérfék 6 százalékos mértékét: nem lehet-e az adózást előbb kezdeni s egyidejűleg a 6 százalékos határt lazítani? Mit várunk a bértömegszabályozási automatizmustól? (Nyikos László szerint a struktúraváltozáshoz az irányítás direkt eszközeire is szükség van.)

Balázsy Sándor javaslata abból indul ki, hogy egyrészt a bérfejlesztési mutatók a teljes hozamot a bérnek tulajdonítják, így háttérbe szorul a termelés egyéb tényezőivel való hatékony gazdálkodásra irányuló ösztönzés (Lőkkös János az adott gazdasági feltételek — munkaerőszűke — közepette ezt indokoltnak ítéli), másrészt a bérnövelés „árát" jelentő mai halmozódó adóterhek mellett a vállalatok túlságosan hamar beleütköznek a további béremelést gyakorlatilag lehetetlenné tevő, „prohibitív" adótételekbe.

Az egyik lényeges kérdés, hogyan foglaljunk állást a szerzőnek azzal az elgondolásával kapcsolatban, amely szerint a meglevő, induló nyereségből ne lehessen bért fejleszteni. Az induló nyereség e „semlegesítése" csak a keresetszabályozásra vonatkozna-e vagy pedig a fejlesztés szabályozására is? Nem tesz-e szükségessé a javasolt szabályozási konstrukció néhány év múlva új és új korrekciókat? Vajon igazolható-e, hogy a tartalékból eszközölt béremelést hozamkövetelmény nélkülinek tekintsük, amikor a vállalat a következő évben új tartalékot akar képezni?

További kérdés, vajon a vállalatok teljesítményétől függetlenül keletkező nyereség „lekapcsolását" — amit ugyancsak Balázsy Sándor vet fel — hogyan lehet úgy megvalósítani, hogy ez ne csökkentse a vállalatok érdekeltségét a külső feltételek jó kihasználásában. Elképzelhető-e a teljesítménytől függő és a tőle független nyereségrész objektív alapon történő megkülönböztetése, s ha ez utólag történik, nem veszélyezteti-e magát a nyereségérdekeltséget? Összhangban áll-e egy ilyen megoldás a gazdaságirányítási reform elveivel?

Az előadó a kulcsponti kérdések felvázolása után végül arra kérte az ankét részvevőit, hogy hozzászólásaik lehetőleg maradjanak meg az állami vállalatok bérszabályozásával kapcsolatos problémák keretei között.

★

Az előadást követő vitában 14-en szólaltak fel.

Révész Gábor, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa hangsúlyozta: a Közgazdasági Szemle továbbra is bátran vállalkozzon az egymással vitatkozó írások közlésére, legyen a gazdaságpolitikai döntések megalapozását szolgáló viták fóruma. Indokoltnak látná a lap terjedelmének bővítését, mert a mai szűk terjedelem mellett csak kevés cikket tud közölni, és ez nagyon elnyújtja a cikkek átfutási idejét.

A keresetszabályozás tekintetében az alapprobléma: lehetővé tesszük, illetve tehetjük-e a bérek differenciált ütemű növekedését, a vállalatok közötti bérkülönbségek fokozódását. Ehhez képest másodlagos jelentőségű, hogy milyen szabályozási technikát: ún. bértömeg- vagy pedig bérszínvonal-szabályozást alkalmazunk-e.

A mai helyzetben — ezt igazolja a mechanizmusreform óta eltelt időszak — nem lehet megvalósítani a bérnövekedési lehetőségek vállalatok közötti érdemleges differenciálását. Ezért a kisebb-nagyobb, újabb és újabb zavarokhoz vezető változtatások helyett ismételten át kell gondolni az egész keresetszabályozási koncepciót.

Véleménye szerint, a béremelési lehetőségeket központilag kell meghatározni, a vállalati érdekeltséget pedig — szem előtt tartva ennek az árrendszerrel kapcsolatos következményeit — a vállalati nyereségnek a lekötött eszközökhöz viszonyított nagyságától erőteljesen függő részesedésialap-képződéshez és fejlesztésialap-képződéshez kell kapcsolni. Végül megjegyezte, hogy a létszámhígító hatások tompítására meg kellene kísérelni a strukturált átlagbér mérését. Nem ért egyet azoknak az aggályaival — mondotta —, akik gyakorlati nehézségekre hivatkozva kétségbe vonják a strukturált átlagbér mérésének alkalmazhatóságát.

Komócsin Mihály, az MSZMP Csongrád megyei Bizottságának első titkára méltatta az ankét jelentőségét, majd a Közgazdasági Szemle sokirányú funkcióiról beszélt.

Elismeréssel szólt a folyóiratnak a közgazdasági orientáció, a közgazdasági propaganda és a tudományos viták fórumaként betöltött szerepéről. Ugyanakkor rámutatott e hármas funkció egyidejű ellátásában rejlő nehézségekre. A folyóiratnak nem minden olvasójától várható el — mondotta —, hogy pontosan felismerje: egy adott tanulmány közzétételével a folyóirat a közgazdasági orientálást kívánta-e szolgálni, vagy éppen vitát, eszmecserét kezdeményezni, s e tekintetben a szerző neve és beosztása sem mindig és mindenkit igazít el világosan.

Az ankét céljáról szólva hangsúlyozta, hogy a vitából leszűrődő tanulságok hasznosítására a gazdaságpolitika adott lehetőségei és korlátai mellett nyilván nem kerülhet azonnal és egy csapásra sor, hanem természetszerűen csak hosszabb, több éves távlatban.

Kertész István, a Szatmár Bútorgyár osztályvezetője hozzászólásában az érvényes szabályozással és Balázsy Sándor cikktervével kapcsolatban vetett fel néhány kérdést.

Kifejtette, hogy a béremelés 5—6, illetve (a bérszabályozási formától függően) 9—10-szeres hozamkövetelményét ő nem tartja túlzottnak, mivel — mint cikke más részében Balázsy Sándor is utal rá — a termelőágak többlethozamából kell fedezni a nem termelő ágak jövedelemfejlesztését is. Ugyanakkor elismerte, hogy az adóhalmozás valóban probléma: a 8—10-szeres adózás a kevésbé hozzáértők számára önmagában is elriasztó. Csökkenteni kellene tehát a keresetszabályozás kapcsán kivetésre kerülő adók halmozódását, oly módon, hogy a bérfejlesztési befizetést a részesedési alap helyett a megosztás előtti (nettó) nyereség terhére lehessen teljesíteni.

Az érvényes bértömeg-szabályozásban alkalmazott átlagbérféket nélkülözhetetlennek mondta az árualap és a jövedelemkiáramlás egyensúlyának fenntartásához. Ugyanakkor a mai 6 százalékos mértékű átlagbérfék — a másfél százalékos biztosított bérfejlesztés és a kb. 5 százalékos árszínvonal-emelkedés mellett — lehetetlenné teszi a béreknek-kereseteknek mind a vállalatok közötti, mind pedig a vállalaton belüli differenciálását, és túlzott bérszínvonal-tartalékolást idéz elő. A kedvezményes bérfejlesztési lehetőségek túllépésének aránytalanul nagy adóterhei által kiváltott vállalati tartalékképzés az árualap—jövedelem-

egyensúly számítását is bizonytalanná teheti. Továbbá, az adózás mai rendszere a nyereséggel való olyan manipulációkra ad alkalmat, amelyek közgazdaságilag indokolatlan különbségekhez vezetnek a vállalatok bérfejlesztési lehetőségei között.

Foglalkozott a fejlesztési- kontra részesedésialap-centrikussággal kapcsolatos eltérő véleményekkel. Hangsúlyozta, hogy ami a nyereségfelosztást — az osztatlan alap fejlesztési és részesedési alapra való bontását — illeti, az 1976. év tapasztalatai alapján egyértelműnek látszik a vállalatok fejlesztésialap-orientációja. Külön kérdés, hogy a megvalósuló jövedelemnövelésnek mennyiben forrása a részesedési alap és mennyiben a bérkeret; ma rövid távon az előbbi változat kedvezőbb a vállalatnak.

Juhász Géza, a Szegedi Ruhagyár igazgatója vitába szállt azok véleményével, akik szembehelyezkednek a relatív bértömeg-szabályozás alkalmazásának kiszélesítésével. A bértömeg-szabályozás ellen felhozott érvekkel vitázva hangoztatta:

A bértömeg-szabályozásban követelmény nélkül vagy alacsony követelménnyel elérhető béremeléssel is lehet, sőt éppen ezzel lehet igazán racionálisan gazdálkodni, továbbá nem szabad elfeledkezni arról, hogy a felszabadult létszám más területen hozamnövekményt biztosít. Az az érv sem állja meg a helyét — mondotta —, hogy a bértömeg-szabályozás nem ösztönöz a termelés egyéb tényezőivel való takarékos gazdálkodásra. Közvetve ilyen hatást is kifejt, ugyanis egyrészt a hozzáadott érték növelése szükségessé teszi a holt munkával való takarékosságot is, másrészt a munkaerőpiac feszültségeinek enyhítésével elősegíti a munka- és technológiai fegyelemnek a termelés tárgyi tényezőivel való jobb gazdálkodást is eredményező javítását.

A bértömeg-szabályozás bírálói — mondotta — eltúlozzák az átlagbérfék létszámhigításra késztető hatását. A vállalati közvélemény nem tűri el, hogy a teljesítménynövelésre irányuló erőteljes ösztönzéssel egyidejűleg feleslegesen, csupán az átlagbér manipulálása céljából vegyenek fel „sétáló" embereket. A vállalati vezetés már csak ezért sem játszhat ilyen „kettős játékot". Továbbá az effajta taktikázásra az objektív lehetőség is kicsi, hiszen a létszámhiány éppen az alacsony bérű dolgozókategóriákban különösen éles. A bértömeg-szabályozás ellenére valóban nem csökkent a munkaerőpiac feszültsége — ebben igazat adott a bírálóknak —, de nem is fokozódott, miközben más területeken (például a szolgáltatásoknál) növekedett a létszám.

Végül utalt a bértömeg-szabályozással kapcsolatos két problémára. Az egyik az, hogy a vállalati közvélemény sokszor még az indokolt bérkülönbségeket is nehezen tűri el, s ezért a megfelelően erőteljes ösztönzés következtében szükségképpen kialakuló nagy bérkülönbségeket a vállalati vezetés időszakonként — nagyjából két évente — kénytelen „rendezni", vagyis mérsékelni. A másik probléma, amelyre a vállalati vezetésnek figyelemmel kell lennie, a feltárható tartalékok elapadása. Ezért a bértömeg-szabályozás révén elért hatékonyságjavulás nem helyettesítheti a műszaki fejlesztést.

Sinkovics Alfréd, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos munkatársa, a Közgazdasági Szemle vállalatgazdasági rovatának vezetője kifejtette: keresetszabályozásunk megoldatlan problémái valószínűleg nem arra vezethetők vissza, hogy nem találtuk meg a legalkalmasabb mutatókat. Az e téren jelentkező gondjaink elsősorban nem mutatóproblémák.

A gondok gyökere — mondotta — abban keresendő, hogy vállalati szinten nem sikerült megtalálnunk az ösztönzési és az elosztási funkció helyes arányát. A vállalat szintjén az előbbi funkciónak kell prioritást biztosítani. Ma azonban a kereseti differenciák számos tényező hatására oly mértékben kiegyenlítődnek, hogy végül is nem gyűrűznek el a fogyasztásig.

Bírálta azt a felfogást, amely szerint tovább kellene lazítani a nyereség és a bérek kapcsolatán. Hivatkozott egy 50 vállalatra kiterjedő — közreműködésével végzett — számítógépes feldolgozású vizsgálatra, amely az 1968—1973 közötti időszakra vonatkozóan a bérek és a nyereség viszonylag gyenge korrelációját mutatta. Hangoztatta: ha a kapcsolatot tovább lazítanánk, gyakorlatilag megszűnne a kollektív nyereségérdekeltség, csökkenne az ösztönzés.

Felhívta a figyelmet arra, hogy az ösztönzési funkció érvényesülését túlságosan növekményszellemben vizsgáljuk. A keresetek évi 4—6 százalékos növekedése önmagában nyilván nem fejthet ki elegendő ösztönző erőt; azt is meg kell tehát vizsgálnunk, hogy a meglevő bérek miért nem ösztönöznek.

Végül hangoztatta: nem helyes a keresetszabályozási rendszertől várni olyan problémák megoldását, amelyek a különféle okokból fellazult hazai munkamo-

rálra vezethetők vissza. A keresetszabályozás nem működhet megfelelő szankcionáló eszközök nélkül. Az egyik gond ma éppen ezek hiánya, illetőleg alkalmazásuk mellőzése, továbbá az, hogy a vállalati közép- és alsó szintű vezetőknek nincs kellő döntési lehetőségük a beosztottaik bérezésében.

Horváth Tiborné, a szegedi VOLÁN 10. sz. Vállalat osztályvezetője hozzászólásában elemezte a vállalatok reagálását a szabályozórendszer által közvetített követelményekre. Tröszti példákkal illusztrálta, hogyan vezet a vállalatoknak a szabályozással szembeni védekező magatartása a makroszinten megalkotott szabályozás tompított, ellentmondásos érvényesüléséhez. Leszögezte: a vállalatok nem „élnek" a szabályozás adta lehetőségekkel, hanem „védekeznek" ellene, s ha nehézségekbe ütköznek, preferenciákat próbálnak szerezni. Feltevése szerint ebben az is közrejátszik, hogy a szabályozás rendszerének kialakításakor több gondot kellene fordítani a vállalatok magatartásának, viselkedésük motivumainak megismerésére, a vállalati szakemberek bevonására az előkészítő munkába.

A keresetszabályozási rendszer — mondotta — arra készteti a vállalatot, hogy béremelési lehetőségeit akkor is kihasználja (például hogy emelje a következő esztendőben bázisnak tekintett bérszínvonalat), ha ezzel nem tud tényleges ösztönző hatást elérni. A keresetszabályozás nem késztet igazán a vállalati gazdálkodás tartalékainak feltárására és kiaknázására, mert ezen az úton nem lehet érezhetően javítani a vállalat bérezési lehetőségeit.

Hozzászólásának befejező részében bírálta a keresetszabályozás érvényben levő rendszerének bonyolultságát. Felvetette, szükség van-e a bér- és a részesedési alap mai kettősére, amely körülményessé és fárasztóvá teszi a keresetekkel való gazdálkodást, emellett különféle manipulációkra ad módot; nem volna-e célszerűbb, ha a béreknek csak egy forrása lenne.

Rák György, a Munkaügyi Minisztérium főelőadója csatlakozott ahhoz az állásponthoz, amely szerint a keresetszabályozást elvi alapon újra át kell gondolni. Ezt elsősorban azzal indokolta, hogy sok tekintetben megváltoztak azok a körülmények és célok, amelyek alapján a keresetszabályozás ma működtetett rendszerét kimunkálták.

Hangsúlyozta, hogy a felhalmozott gazdag tapasztalatok is bátorítanak az újragondolásra: ma már lényegében minden részletkérdésben kellő ismerettel rendelkezünk ahhoz, hogy sikeresen működő keresetszabályozást alakítsunk ki. Jói ismerjük például a különböző szabályozási típusok előnyeit és hátrányait. Mindez módot nyújt arra, hogy a hátrányokat csökkentve, határozottabban érvényesítsük a rendszer előnyös hatásait.

Ezután sorra vette a keresetszabályozási rendszer megalkotásának lépéseit, amelyek közül az első a szabályozással elérni kívánt célok kijelölése. Ezután következik — az előnyök és hátrányok mérlegelése alapján — a szabályozás típusának megválasztása, majd pedig az eredménymutató meghatározása. A szabályozás paramétereinek beállításához szükségesek mindazok az ismeretek, amelyek a vállalati magatartásra vonatkozóan napjainkig felhalmozódtak.

A keresetnövekedés átlagos mértéke makroszinten dől el — mondotta —, a vállalatok közötti szóródásnak pedig az eredménymutató alakulását kell követnie. Figyelembe kell azonban venni, hogy teljesen egyetlen vállalatot sem lehet kizárni a béremelés lehetőségéből, s ez korlátozza a szóródás lehetséges mértékét. Szükség van tehát valamilyen — rugalmas vagy merev — béremelési felső korlátra. Utalt arra, hogy a vállalatok nem törekszenek eléggé a bérek differenciált növelésére, s nem bizonyos, hogy ha béremelési lehetőségeik számottevően meghaladnák a jelenlegit, feladnák a nivelláló jellegű elosztás gyakorlatát.

Végül beszámolt arról, hogy Szilárd Csaba cikkének megjelenését követően a minisztériumban megvizsgálták a szerző vállalatának 1976. évi adatait, s megállapították, hogy a cikkben foglaltak fedik a vállalat tényleges helyzetét. A cikkben felvetett problémák azonban összefüggtek az átmenettel és a vállalat helyzetének bizonyos sajátosságaival.

Szilárd Csaba, a Közlekedési Építő Vállalat csoportvezetője — a Közgazdasági Szemlében megjelent, vitát kiváltó tanulmány szerzője — hozzászólásában elmondta: bár vállalatának helyzete a cikk megírása óta sokban változott, a keresetszabályozás rendszerével kapcsolatos fenntartásait a tapasztalatok nem cáfolták meg.

A vállalatok ösztönzési lehetőségei annyira korlátozottak, hogy a megfelelő teljesítmények biztosítására szankciókat sem alkalmazhatnak. Zátonyra futnak az olyan irányú próbálkozásaik is, hogy az ösztönzés hatásosságának növelésére a

vállalaton belüli bérezési döntéseket egységekre lebontva, decentralizáltan valósítsák meg. Jól ki lehet számítani — mondotta —, hol van az a pont („plafon"), ameddig érdemes a vállalatnak a teljesítmények növelésére ösztönöznie, létszámot felszabadítania, s amelyen túl a létszám higításában érdekelt. Ebből adódik, hogy a keresetszabályozás legújabb formája sem szabadított fel elegendő munkaerőt, nem következett be jelentősebb létszám-átcsoportosulás a népgazdaságilag fontosabb területekre.

Bírálta a keresetszabályozás bázisszemléletét, amely sok esetben ellene hat a termelési tényezőkkel való racionális gazdálkodásnak. Vállalata példájára hivatkozott, ahol a tavalyi rossz bázis alapján kis erőfeszítéssel ugrásszerűen javulhattak a vállalat keresetnövelési lehetőségei.

A keresetek differenciáltságával kapcsolatban úgy foglalt állást: nem szabad olyan aránymódosításoktól félni, amelyeket meg tudunk indokolni. Még ha a tartalékok feltárása a vállalatok közötti kereseti arányoknak a dolgozók szempontjából sérelmes megváltozásával jár is, sem bizonyos, nem ezt kell-e inkább vállalni, mint a tartalékok felhasználatlanul hagyását. Nem szabad visszariadni a meglevő óriási tartalékok akár robbanásszerű felszabadítását elősegítő keresetszabályozás kialakításától sem!

Nyikos László, a Ganz Műszer Művek gazdasági igazgatója bírálta a bérszintemelés korlátozására kivetett magas adók mai rendszerét, amely csak elvben képez rugalmas felső határt. Abban a mai helyzetben — mondotta —, amelyben a vállalat gyakorlatilag nem képes e határt túllépni, még az adminisztratív (merev) bérszint-előírást is jobbnak találná, mert az legalább szilárd hivatkozási alapot adna a vállalati vezetés számára a béremelési követelésekkel szemben. Egyetértett azokkal, akik szerint a keresetszabályozásban az elosztó funkció túlságosan az ösztönzés rovására érvényesül.

Az adott körülmények között a bértömeg-szabályozás a „legkevésbé rossz" — állapította meg —, azonban a mai formája korszerűsítésre szorul. Elfogadva Lőkkös János megállapítását, amely szerint a minimális ösztönző erőt 1,5—2 százalékos reálkereset-növelés biztosíthatja, a mai árszínvonal-emelkedési ütem mellett nem tartható a 6 százalékos átlagbérfék, amely gyakorlatilag éppen csak ezt a minimálisnak tekintett sávot bocsátja a vállalati ösztönzés rendelkezésére. Felhívta a figyelmet arra, hogy a Lőkkös János cikkében említett azon vállalatok között, amelyek 1976-ban 6 százalék feletti bérszínvonal-emelkedést tudtak megvalósítani, alighanem sok olyan akad, amelyik ezt nem a hatékony gazdálkodásnak, hanem például preferenciáknak köszönhette.

Az ágazatok és vállalatok közötti mai erőteljes nivellálódás közepette — folytatta — csupán jó kívánságok maradnak azok az intenciók, amelyek a vállalaton belüli differenciálásra, a teljesítménybérben foglalkoztatottak arányának növelésére szólítanak fel. A nivellálás irányában hat az is, hogy tavaszig minden dolgozónak el kell érnie az új bértarifa-táblázat szerinti alsó határt.

Szilárd Csabával egyetértve, ő is amellett foglalt állást, hogy a tartalékok felszabadítására irányuló ösztönzésre nagyobb súlyt kellene helyezni, a keresetszabályozással szemben támasztott többi követelmény viszonylagos és időleges háttérbe szorítása árán is. Technikailag elképzelhető egy olyan megoldás, hogy az átlagbérfék felemelésével egyidejűleg korlátoznák a béremelés alapbérnövelésre fordítható hányadát, esetleg az ezen felüli mozgóbérrész nem kerülhetne be a bázisba.

Helytelenítette, hogy 1978-ban egyszerre módosítják a vállalati jövedelemszabályozást — amely a vállalati nyereség jelentős csökkenését eredményezi —, és térnek át a vállalatok bérszínvonal-szabályozásról bértömeg-gazdálkodásra. Megítélése szerint ilyen körülmények között azok a vállalatok, amelyek nem rendelkeznek az előző évről áthozott számottevő bértartalékkal, nem lesznek képesek a szükséges béremelést megvalósítani.

Végül hangsúlyozta, hogy célszerű volna a szabályozórendszer tökéletesítésének munkálatai keretében további ilyen jellegű ankétokat szervezni, amelyek elmélyíthetnék az irányítószervek vállalatismeretét.

Seszták József, az Országos Tervhivatal osztályvezetője hozzászólásában állást foglalt a biztosított béremelési lehetőség mellett. Hangsúlyozta, hogy a biztosított béremelés nem személyre szóló: a vállalat az elosztáskor élhet a differenciálás lehetőségével. A biztosított béremelés a rugalmas vállalati bérpolitikát szolgálja.

Sinkovics Alfréddal vitatkozva kifejtette, hogy az elosztó funkció érvényesítése vállalati szinten sem tekinthető másodlagosnak. A differenciálással kapcsolatban utalt annak fontos társadalompolitikai konzekvenciáira: arra a lépten-nyomon tapasztalható társadalmi érzékenységre, amely az átlagtól való mindkét irányú elérésekkel szemben megnyilvánul. A társadalmi tudat fejlesztésében e téren további feladatok állnak előttünk — mondotta.

Leszögezte: egyetért a bértömeg-szabályozás szélesebb körű alkalmazásával. Ugyanakkor a keresetszabályozás 1980 után esedékes általános továbbfejlesztésének megalapozása indokolttá teszi, hogy a Balázsy Sándor által vázolt keresetszabályozási módszert néhány vállalatnál kísérleti jelleggel bevezessük — mint ahogy erre annak idején a bértömeg-szabályozás esetében is sor került. Így a gyakorlat mutathatná meg mind az előnyeit, mind a hátrányait.

A termelési adó szerepéről szólva kifejtette: szélesebb körű bevezetésére kényszerűségből került sor, s a jövőben a puffer-jellegét mérsékelni kell. A termelési adók alkalmazásának Balázsy Sándor által javasolt kiterjesztése a kiszabás utólagosságánál fogva aláásná a szabályozás normativitását, a szubjektív elbírálásoknak, az egyedi beavatkozások tömeges előfordulásának a veszélyével járna. Hasonlóképpen kételyei vannak a konjunkturális nyereség elvonásának célszerűségét és lehetőségét illetően is. Más a helyzet — fűzte hozzá —, ha az indokolatlan belföldi áremelésből származó nyereséget a tisztességtelen haszonra vonatkozó jogszabályok alapján lehet elvonni; ilyen esetekben helyes az egyedi beavatkozás. Végezetül még egyszer hangsúlyozta: támogatja a Balázsy Sándor által javasolt szabályozási módszer gyakorlati kipróbálását.

Filipszky Zoltán, a Pénzügyminisztérium főosztályvezetője, a Magyar Közgazdasági Társaság Pénzügyi Szakosztályának elnökségi tagja javasolta, hogy a Közgazdasági Szemle továbbra is foglalkozzon a keresetszabályozás témájával, közöljön tényfeltáró, értékelő, elemző, kritikai tanulmányokat. Az adórendszert ért bírálatokra reflektálva hangsúlyozta, hogy a vállalati keresetszabályozás rendszere a közvetett irányítás elve alapján működik, ennek megfelelően sokoldalú céljait csak számos elem együttes működtetésével valósíthatja meg. A keresetszabályozásban alkalmazott adótételek elsődleges célja a vállalatok magatartásának befolyásolása, szabályozása, nem pedig a költségvetési bevételek növelése. Így eredményességük megítélésében sem szempont, hogy a költségvetésnek mekkora bevételeket hoznak.

A jelenlegi keresetszabályozási rendszer kétségkívül bonyolult. A bonyolultság oka azonban nem az általános szabályozásban, hanem éppen a kivételekben, eltérésekben keresendő.

A pénzügyi kedvezmények fedezetét természetszerűen elvonással kell megteremteni. Emellett azonban a megváltozott világgazdasági helyzet és árviszonyok is szükségszerűvé, közgazdasági kényszerré tették a termelési adók kivetését, illetve növelését.

Hangsúlyozta: szükségesnek tartja a gyors reflexiókat, az olyan tanulmányok közlését, amelyek a szabályozás egy-egy területét illetően a működés problémáival foglalkoznak. Ezeknek azonban mindig megalapozottnak, tárgyszerűnek kell lenniük; nem szabad, hogy extremitások a vitát, gondolatcserét rossz irányba tereljék.

Balázsy Sándor cikktervezetével kapcsolatban kifejtette: a szerző élesen — néhol azonban vitathatóan — bírálja a keresetszabályozás mai rendszerét, konkrét javaslatait azonban több szempontból nem támasztja alá hasonlóan meggyőző érvekkel. A mai rendszerben a béremeléshez fűződő hozamkövetelményekről írottak túlzottnak tűnnek. Ha így volna — tette fel a kérdést —, hogyan érhettek el a vállalatok 1977-ben az előző évinél 20 százalékkal több nyereséget és 7 százalék körüli bérszintemelkedést?

Végül utalt arra, hogy távlati megoldásként a Révész Gábor által körvonalazott keresetszabályozási modellt találja a legmegfelelőbbnek.

Timár András, a Munkaügyi Minisztérium főelőadója hangsúlyozta: a keresetszabályozási rendszert azoknak a követelményeknek a tükrében kell minősítenünk, amelyek érvényesítésére kialakították. Más kérdés — tette hozzá —, ha időközben ezek a követelmények változtak. Ha a kialakításkor a követelmény az volt, hogy a keresetnövekedés ütemének vállalatok közötti eltérései mérséklődjenek, s ez bekövetkezett, nem lehet utólag a szabályozás hibájául felróni, hogy a vállalatok között nem csökkentek — sőt, esetenként növekedtek — a kereseti különbségek.

Ezután az átlagbérfék kérdésével foglalkozott. Leszögezte: a 6 százalékos átlagbérfék azért érintette ennyire érzékenyen a vállalatokat, mert különféle okokból lazának bizonyult a bérszabályozás. Ez fejeződik ki a vállalatoknál képződött nagy bér- és részesedésialap-tartalékokban. A bértartalékoknak csupán az 1976. évi nagyságrendjét véve figyelembe, az az átlagbérfék egy százalékos felemelése — amely szerepelt az 1978-ra vonatkozó javaslatok között— minimálisan mintegy 600 millió forintnyi többletbér-kiáramláshoz vezetett volna.

Az átlagbérfékkel kapcsolatos problémák gyökere nem a 6 százalékos mértékben keresendő, s nem is abban, hogy a bértömeg-szabályozás keretében a bérszínvonalat is szabályozzuk. A relatív bértömeg-szabályozásnak az *abszolút* bérfékkel való kombinálása ellentmondásos, mert így a vállalati tevékenységnek nincs befolyása arra, hogy a kigazdálkodott bértömegből milyen bérszínvonal-növekedés valósuljon meg.

Elgondolása szerint — amely, mint mondotta, egyelőre még nem kimunkált javaslat, hanem csak ötlet — az 1980 utáni időszakra vonatkozóan meg kellene vizsgálni egy olyan szabályozási konstrukció kialakításának lehetőségét, amelyben a relatív bértömeg-szabályozáshoz relatív bérszínvonal-szabályozás kapcsolódnék. Egy ilyen rendszerben természetesen a mozgó átlagbérféket a mai 6 százaléknál alacsonyabbról kellene indítani.

A vita végén a cikktervezetek szerzői válaszoltak az elhangzott észrevételekre.

Balázsy Sándor, a Gazdaságkutató Intézet tudományos főmunkatársa, a Közgazdasági Szemle rovatvezetője megköszönte a cikktervezete végleges megszövegezése szempontjából igen értékes bíráló és támogató észrevételeket. A vállalati szakemberek hozzászólásai különösképpen megerősítették abban a meggyőződésben — mondotta —, hogy rengeteg a tartalék mind az élő, mind a holt munkával való gazdálkodásban. Alapelvként szögezte le: ezeket okvetlenül és jelentős arányban fel kell tárni, amire meg is van a reális lehetőség. Evégett egyrészt meg kell szabadulni az átlagbérhez fűződő szabályozásnak a létszámstruktúrát torzító, manipulációkra késztető hatásától, másrészt a jogos egyensúlyi, arányossági követelményeket is kielégítő módon erőteljesebbé kell tenni az ösztönzést.

A cikktervezetében javasolt szabályozási módszer felfogható a mainál korszerűbb bértömeg-gazdálkodási konstrukciónak. Benne a kiáramló bérek tömegének a szabályozása egy szorosabbra fogott nyereségérdekeltségi rendszeren keresztül valósul meg (a bértömeg növekedését megfelelő hozamtöbbletek realizálásával kell a vállalatoknak megalapozniuk, s az induló nyereségekből nem lehet bértömeget növelni); a hozzászólók többsége által nélkülözhetetlennek ítélt átlagbérfék funkcióját pedig a bérszínvonalhoz kapcsolódó, jelentős súlyú adó látja el, amely valóban hatásosan „fékezi", nem pedig „blokkolja" a vállalati keresetek emelkedését.

Gadó Ottó kérdéseire, megjegyzéseire válaszolva hangsúlyozta: A nyereség kötelező megosztásának megszüntetését helyes és sikeres lépésnek ítéli. Egyetért azzal a felvetéssel, hogy a vállalati bértartalékoknak csak az egyszeri felélése tekinthető hozamkövetelmény nélkülinek. A hatékonyság nagyfokú szóródása következtében a termelési adó, bármennyire ellentmond is a szabályozás normativitásának, a pénzügyi szabályozás elkerülhetetlen eleme. Az induló vállalati jövedelmek — kisebb-nagyobb mértékű — nivellálása, kiegyenlítése, fontos és szükséges szerepe a termelési adónak. Ezt a szerepét azonban csak akkor láthatja el az ösztönzés, a racionális orientációt nem zavaró módon, ha nem terjesztjük ki a nyereség növekményére. A jelenlegi bértömeg-szabályozásból — amelyben a kedvezményes bérszínvonal-emelkedési sávon belül a teljes bértömeg-megtakarítás béremelésre fordítható — nem iktatható ki az átlagbérfék. Az általa javasolt rendszerben viszont azért nincs rá szükség, mert az adóztatásban megfelelő különbséget teszünk a bérszínvonal-emelkedéssel nem járó és a bérszínvonalat emelő bérkiáramlás között.

Bár a bérnövekedés árára, „drágaságára" vonatkozó számításaival kapcsolatos észrevételek alapján indokoltnak látszik a számértékek némi korrigálása, ez az érdemi következtetéseken nem változtat: a bérnövekmény egy része szinte „ingyen", többlethozam kitermelése nélkül áramolhat ki, más része viszont csak irreálisan magas, prohibitív adóterhek vállalása esetén. A feladat világos: a túlságosan liberális hozamkövetelményeket emelni kell, a prohibitív jellegű adótételeket pedig a teljesíthetőség mértékéig csökkenteni. A differenciálás társadalmilag elfogadható mértékével kapcsolatos álláspontja: a közvélemény csak az érez-

hető többletteljesítménnyel alá nem támasztott kiugró jövedelmeket nem viseli el — *ezek* keletkezését kell megakadályozni.

Révész Gábor javaslatával vitázva, megjegyezte: nem hisz abban, hogy a létszámstruktúrával való vállalati manipulációktól valamiféle vállalaton belüli korrekciós mutatószám alkalmazásával megszabadulhatnánk. Egyetértett Horváth Tibornéval abban, hogy nehéz, fárasztó a kiigazodás a vállalati jövedelem- és keresetszabályozás rendszerében, annak ellenére, hogy e rendszer a kötelező alapmegosztás eltörlésével — a bérszorzó kiiktatásával — a korábbihoz képest sokat egyszerűsödött. Filipszky Zoltán hozzászólásával kapcsolatban utalt arra: nem az a probléma, hogy többféle adó van; tanulmányában az adók *halmozását* bírálta, vagyis azt a mai gyakorlatot, amelyben ugyanazt a jövedelmet úgy adóztatják meg többszörösen, hogy a korábban kifizetett adók is a következő adó alapjává válnak. A bérek emelkedését egyszer kellene adóztatni úgy, hogy a befizetett adót a költségek között lehessen elszámolni. Végül ismét javasolta módszerének Seszták József által is szükségesnek ítélt, szűkebb körű gyakorlati kipróbálását,

Lőkkös János, az Országos Tervhivatal főosztályvezető-helyettese hangsúlyozta, hogy a mechanizmusreform óta eltelt 10 év sikerei mellett fontos felfigyelnünk bizonyos illúziók feladására intő tapasztalatokra. A gyakorlat azt mutatja, hogy a szabályozók kialakításában a legnehezebb feladat a vállalatok várható reagálásának megítélése. Példaként utalt a munkanélküliségtől való, egy évtizeddel ezelőtti félelemre, amely alaptalannak bizonyult. Kiderült, hogy a bérköltség különleges költség, a vállalatok nem élnek a bérköltségek csökkentése útján történő nyereségnövelés lehetőségével. 1977-ben pedig az okozott meglepetést, hogy a vállalatoknál kisebb nyomás hatott a részesedési alap növelésére, mint 1976-ban feltételeztük.

Nyikos László hozzászólásával kapcsolatban hangoztatta, hogy a vállalatok ösztönzési lehetőségei nem korlátozódnak a mindenkori árszínvonal-emelkedési ütem és a 6 százalékos átlagbérfék közötti, valóban keskeny bérszintnövelési sávra. A tapasztalat azt mutatja — s ez fontos tanulság —, hogy a vállalatok „nem szeretnek adót fizetni"! Szólt arról a jelenlegi állapotról — s benne a társadalmi szervek felelősségéről —, amelyben minden vállalat igényt tart a népgazdasági tervben előírt ütemű reálbéremelés lehetőségére, figyelmen kívül hagyva, hogy például az 1977. évi népgazdasági szintű reálbéremelési előirányzatban a pedagógusok tervezett bérrendezése is benne foglaltatott. Szilárd Csaba tanulmányáról megjegyezte, hogy az a bérszabályozáson „verte el a port" olyan problémákért is, amelyek nem rajta múltak.

A keresetszabályozási rendszer továbbfejlesztésére vonatkozó három koncepció közül Balázsy Sándor javaslatát illetően egyetértett Gadó Ottóval és Seszták Józseffel. Az Antal László—Wilcsek Jenő—Révész Gábor által képviselt felfogás megítélésekor meg kell fontolni, vajon a VI. ötéves terv időszakában számíthatunk-e olyan — a javasolt konstrukció bevezetésének feltételét képező — árrendszerre, amelyben a nyereség megbízhatóan fejezi ki a vállalati gazdálkodás hatékonyságát. Utalt továbbá arra, hogy míg a IV. ötéves tervidőszakban a vállalatok egyaránt emelhettek bért vagy részesedést, az V. ötéves terv szabályozórendszerében hátrányba kerültek mindazok a vállalatok, amelyek korábban a béremelés rovására a részesedés növelését részesítették előnyben. Vajon belemehetünk-e ezen előzmények után egy olyan módosításba, amely az ösztönzés súlypontját ismét a részesedési alapra helyezné? Meggyőződése, hogy a bértömeg-szabályozás — ha nem is minden részletében a mai formájában — nem lesz rövid életű.

Az átlagbérfékes bértömeg-szabályozástól nem várható el, hogy a népgazdaságilag szükséges létszám-átcsoportosítást önmagában megoldja. Az átcsoportosításhoz mindenekelőtt azt kell tisztázni, honnan és mely területekre történjék. Számolni kell továbbá az átcsoportosítás munkaerő-strukturális korlátaival: a leépítés a szakképzetlen dolgozókat érintheti inkább, a progresszív ágazatok viszont — s részben a tercier szektor is (ahol egyébként szintén számottevőek a belső létszámtartalékok) — elsősorban kvalifikált munkaerőt igényelnének.

★

Gadó Ottó a vita összefoglalójában vázolta az ankét legfőbb tanulságait és a munka folytatására vonatkozó javaslatait.

A keresetszabályozás rendszerének a béremelést szűk határok közé szorító jellege, amelyet a hozzászólók kifogásoltak, a nivellálásból mint a kialakításkor vele szemben támasztott követelményből fakad — mondotta. Kérdés, hogy a fej-

lődés meglevő tartalékainak mozgósításához az elkövetkező időszakban milyen mértékig lehet és kell fokozni a differenciálódást. Eközben azonban semmilyen engedményt nem szabad tennî a vásárlóerő és az árualap egyensúlyának a rovására. Hangsúlyozta továbbá, hogy bár az ösztönzés szempontjából kétségkívül lényeges a bérszabályozás, a meglevő óriási tartalékok felszínre hozása nem kizárólag a bérek *növelésén* múlik, hanem főképpen azon, hogy az *adott* bérért megfelelő munkát tudjunk megkövetelni. A mai bérszabályozás mellett is lehetne a bérekkel ösztönzőbb módon gazdálkodni. Ehhez a helyi társadalmi szerveknek jobban kellene támogatniuk a vállalaton belüli differenciálást, s tudomásul venniük a népgazdasági szinten számított kerestnövekedési ütem átlagjellegét. Horváth Tiborné felvetésével vitázva, állást foglalt a bér- és a részesedési alap közötti átcsoportosítás lehetőségének fontossága és célszerűsége mellett.

A munka folytatásaképpen javasolta a felvetett hipotézisek gondos elemzését. Arra kérte Révész Gábort és Balázsy Sándort: javaslataikat dolgozzák ki olyan részletességgel, hogy szakmai körben — a Magyar Közgazdasági Társaság Pénzügyi Szakosztályának keretében — mindkét elgondolást külön-külön alaposan megvitathassák. Révész Gábor koncepciójáról megjegyezte: egyelőre nem hiszi, hogy egy ilyen rendszer a mainál jobban ösztönözne a tartalékok feltárására. Balázsy Sándor elgondolásából problematikusnak látszik, hogy mivel a vázolt rendszerben a költségvetés a vállalati tiszta jövedelem egyre kisebb hányadát kitevő induló (bázis-) nyereséget központosíthatja csak, nem kerülhető el a bázisnyereség ismétlődő felemelése. Másrészt az átlagbéremelés szabályozása — amelynek lényegét Balázsy Sándor szóban is ismertette — a jelenleginél jóval kisebb hatásfokú lenne, mivel a béremelés miatt fizetendő adótöbblet eltörpülne az 1800 forint fölötti béreket terhelő „adómassza" mellett. Végül javasolta Tímár András felvetésének végiggondolását, ami esetleg már a közelebbi jövőben is bevezethető megoldást eredményezhetne. Ehhez azonban tisztázni kell a benne rejlő lehetőségeket és problémákat.

A javaslatok kipróbálására vonatkozóan kifejtette: értelmetlennek tartja a szűk körű közgazdasági kísérleteket, mert ezekből nem lehet a kiterjedtebb alkalmazás várható hatásaira általánosítható tapasztalatokat nyerni. Emellett az is Balázsy Sándor módszerének kísérleti kipróbálása ellen szól, hogy a vele kapcsolatos aggályok egy része kifejezetten a rendszer hosszú távú hatásaira vonatkozik, s így eleve csak több év elteltével tisztázódhat, alaposak-e ezek az aggályok vagy sem. A kipróbálás helyett az alapos végiggondolás, a vállalati és más szakemberekkel való konzultáció útját kell járni.

Zsarnóczai Sándor összefoglalójában az ankétnak elsősorban a Közgazdasági Szemle szempontjából lényeges eredményeiről szólt. Egyetértett Révész Gábor felszólalásával: nagy szükség volna a terjedelem bővítésére. A papírhiány miatt azonban egyelőre sem erre, sem a példányszám növelésére nincs lehetőség. A terjedelem szűkösségének problémáját a szerkesztőség csak enyhíteni tudja azzal, hogy 25—30 gépelt oldalnál nem hosszabb tanulmányokat igyekszik megjelentetni. Az egyébként örvendetes anyagbőség mellett így is aggasztóan hosszú a cikkek várakozási ideje.

Jelenlevő felelős beosztású olvasóink — mondotta — megerősítettek bennünket abban a törekvésünkben, hogy az orientációs funkció betöltése mellett bátran vállaljuk az új utak, fejlettebb megoldások keresésében a Közgazdasági Szemlére háruló feladatokat, továbbra is adjunk helyt a kritikai elemző tanulmányoknak, az alkotó vitáknak.

Bejelentette, hogy a keresetszabályozás témakörében elindult vitának a Közgazdasági Szemle 1979. júniusáig kész teret adni, s kérte az ankét részvevőit a vitába való bekapcsolódásra. Olyan színvonalas elemző, értékelő, javaslatokat tartalmazó írásokra számítunk — mondotta —, amelyek meggyőző erejét a valóság tényei táplálják.

Kifejezte azt a reményét, hogy a jelen levő kollektíva vállalkozik a Gadó Ottó által megjelölt további teendőkre, s mint a Magyar Közgazdasági Társaság Politikai Gazdaságtan Szakosztályának elnöke, felajánlotta a szakosztály részvételét a keresetszabályozás kérdéseiről a Pénzügyi Szakosztály rendezésében sorra kerülő minden szűkebb körű vitában.

Az ankét *Nagy Lajos* zárszavával ért véget.

Gábor R. István

Az imperializmus lenini elmélete és a jelenkor*

1977. május 16—22. között rendezték meg Jerevánban annak a bizottságnak a tizenkettedik ülését, amely a szocialista országok tudományos akadémiái közötti többoldalú együttműködés keretében „A jelenkori kapitalizmus kutatása" problémáival foglalkozik. Egyidejűleg a Nagy Októberi Szocialista forradalom évfordulójára való felkészülés jegyében tudományos ülésszakot szerveztek abból az alkalomból, hogy 60 éve jelent meg Leninnek „Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka" című munkája. Az ülésen a bolgár, a magyar, a német, a lengyel, a román, a szovjet és a csehszlovák tudományos akadémia képviselői vettek részt.

Rövidített formában közöljük az ülésszakra benyújtott, „Az imperializmus lenini elmélete és a jelenkor" című előadást, amelyet a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának a világgazdasággal és a nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozó intézete — a nemzetközi élet újabb eseményeit is figyelembe véve — állított össze az N. N. Inozemcev, V. A. Martinov és Sz. M. Nyikityin szerkesztésében megjelenő, azonos című kollektív monográfia anyagai alapján. A monográfia fő tételeit a bevezetőben V. A. Martinov professzor foglalta össze.

A jelenkori imperializmus és fejlődésének törvényszerűségei

Noha a megírása óta hatalmas változások mentek végbe a világban, Lenin műve, amely feltárta az imperializmus lényegét, természetét, törvényszerűségeit, fő jellemzőit, ellentmondásait és mozgató erőit, nem veszített érvényességéből. A mindmáig érvényes tételek mellett, a mű időszerűségének lényeges forrása a kutatás példamutató módszertana: a világ fejlődésének, a társadalmi jelenségeknek és folyamatoknak az elemzésében, a rájuk vonatkozó különféle nézeteknek és világképeknek a bírálatában alkalmazott, a forradalmi dialektikán alapuló megközelítés, amely a történtek megértése mellett a jövő helyes előrelátását is lehetővé tette.

A történelem igazolta Lenin tudományos előrelátását: az elmúlt hat évtized során a világ az ő munkáiban jelzett irányban változott. E változások alapját a a Nagy Októberi Szocialista Forradalom vetette meg.

A kapitalizmus a XIX. század végére, a XX. század elejére elért fejlődési szakaszának az a legáltalánosabb érvényű törvénye, hogy a termelés koncentrációja létrehozta a monopóliumokat. Lenin megállapította, hogy az imperializmus fő sajátossága a szabadversenyes kapitalizmus monopolkapitalizmussá való átalakulása, s ebből igen fontos elméleti és gyakorlati következtetésekre jutott. Ezek közül a leglényegesebb, hogy a kapitalizmus néhány alapvető ismérve önmaga ellentétébe fordult; kialakultak és érzékelhetőek lettek azok a jegyek, amelyek a kapitalizmusból egy fejlettebb társadalmi-gazdasági rendbe való átmenetre utaltak. A monopóliumoknak a helyzetük megszilárdítására irányuló törekvése — lett légyen szó értékesítési piacok vagy nyersanyag-lelőhelyek, profittal kecsegtető tőkebefektetési területek megszerzéséről, a gyarmatok felosztásáról és újraelosztásáról — elkerülhetetlenül ahhoz vezetett, hogy az imperialista államok bel- és külpolitikájában erősödtek a reakciós tendenciák, élesedett a nemzeti elnyomás, teret hódított a militarizmus és az agresszivitás. A reakció tendenciájának erősödése — amint Lenin rámutatott — már önmagában is létrehozta és létrehozza a vele ellentétes tendenciát, az ellene ható erőt, kiélezte és kiélezi a demokráciára áhító tömegek és az imperializmus közötti ellentmondást, s a demokratikus mozgalmak fellendüléséhez vezet.

A társadalmi fejlődés fő ereje, az összes népréteg érdekeit képviselő munkásosztály az egységért folytatott harcot szegezi szembe a tőkések egyesült fellépésével. Ez a harc valamennyi ország dolgozói alapvető érdekeinek azonosságán és a proletár internacionalizmuson alapul.

* A Mirovaja Ekonomika i Mezsdunarodnije Otnosenyija 1977. augusztusi száma alapján.

Az állammonopolista kapitalizmus fejlődési sajátosságai a jelenlegi szakaszban

A jelenkori kapitalizmus állammonopolista kapitalizmus, a tőkésállam széles körű befolyást gyakorol a gazdaságra. Lenin rámutatott, hogy a tőkésállam gazdasági funkciójának bővülése szerves kapcsolatban van a monopolkapitalizmus kialakulásával és fejlődésével; bebizonyította, hogy az imperializmus egyrészt a monopóliumok és a finánctőke uralkodásának korszaka, másrészt azonban az is jellemzi, hogy a monopolkapitalizmus állammonopolista kapitalizmusba nő át.

„Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka" megjelenése óta eltelt évtizedek során bonyolultabbak lettek és megváltoztak azok a formák és módszerek, amelyekkel a finánc- és monopoltőke ellenőrzi a kapitalista világ gazdasági és politikai életét, s nagymértékben kibővült az ellenőrzés köre is. A termelés és a tőke koncentrációs és centralizációs folyamatainak korunkban tapasztalható gyorsulása három fontos körülménnyel kapcsolatos: 1. a termelés növelését a tudományos-műszaki forradalom törvényszerűségei határozzák meg, amelyek egyúttal nagymértékben meggyorsítják a termelés társadalmasítását; 2. új szakaszba jutott a monopolista konkurrencia, a nagy társaságok közötti harc; 3. erősödik a tőkésállam szerepe: az állam a monopolizációs folyamat közvetlen részese lett.

A XX. század elején a monopolizációs folyamat elsősorban azon alapult, hogy a termelés és a tőke a vállalatóriásokban összpontosult. Ez a fajta koncentráció jelenti ma is az alapot, amelyen a jelenlegi monopóliumok sokemeletes épülete magasodik. A társaságok szintjén a koncentrációt nem csupán a realizált profit tőkésítése jellemzi, hanem mind nagyobb jelentőségű lesz a tőke centralizációja is. A XX. század első évtizedeiben a fő irányt az úgynevezett horizontális (ágazaton belüli) integráció jelentette, a 40-es évek végétől azonban a vertikális összefonódás és egybekapcsolódás kerül mindinkább előtérbe, összefüggésben azzal, hogy a különféle iparágakban erősödik a termelés diverzifikálódása és kombinációja. A fejlett tőkésországokban az ágazatközi egyesülések és konszernek lettek a monopóliumok fő formái. E konszernek uralkodó pozíciója — a korábbitól eltérően — már nem azon alapul, hogy egy-egy ágazatban magas szintet ér el a termelés és a tőke koncentrációja, hanem azon, hogy a koncentráció már több, általában egymáshoz kapcsolódó ágazatot érint.

Az ipari termelés és a tőke koncentrációjával szoros kapcsolatban és ezzel egyidőben monopolista egyesülések alakultak ki a hitel- és pénzügyi szférában is: ma a finánctőke áll a monopolista gazdasági szervezet hierarchiájának csúcsán. (Az Egyesült Államokban 20—25, Angliában 15—20, Franciaországban 10—15, Japánban 5—10 finánctőkéscsoport van; ők ellenőrzik az ipar, a közlekedés, és a kereskedelem jelentős részét, ők képviselik a népi tömegek társadalmi elnyomásának fő erejét.) A finánctőkés ellenőrzés mind kevésbé köthető meghatározott konszernekhez, bankokhoz, családi holdingokhoz. A nemzetközi társaságok anonimitása mögé rejtőzve halmozzák fel és sajátítják el a monopolista központok a több tucatnyi állam munkásai által létrehozott értéktöbbletet. A tőkésállam segítségével mindinkább egységes rendszerbe fonódik össze a monopóliumok és a finánctőke hatalma. Az egybeolvadás objektív alapját a termelés kapitalista társadalmasításának folyamata jelenti, amelynek vezérmotívuma a tőke nyereséges működéséhez szükséges feltételek biztosítása, fő célja a monopoltőke érdekeinek védelme.

A monopóliumok érdekeinek védelme azonban távolról sem jelenti azt, hogy az államponopolista kapitalizmus lényege leszűkíthető az államnak a monopóliumokkal szembeni egyoldalú és korlátlan alárendelésére. A viszonylagos önállósággal rendelkező tőkésállam józanabbul és szélesebb látókörrel közelíthet egy-egy társadalmi, gazdasági vagy politikai probléma megoldásához, mint valamely monopólium vagy a monopóliumok csoportja. A tőkésállam ilyenkor a monopolkapitalizmus egészének megszilárdításával összefüggő általános érdekeket tartja szem előtt, eltekint egy-egy monopólium támogatásától, esetleg keresztezi érdekeit.

Az állammonopolista kapitalizmus nem tünteti el általában a kapitalizmus s különösen az imperializmus osztályantagonizmuson és kizsákmányoláson alapuló lényegét. Az újdonságot az jelenti, hogy a monopóliumok erejével egyesülő állami hatalom egyre szélesebb körben és közvetlenebbül vesz részt a munkásosztály és a dolgozó rétegek kizsákmányolásában; egyre inkább magára vállalja a kollektív kizsákmányolás szervezőjének szerepét.

Nagyjából két fő csoportba sorolhatók azok a formák, amelyekkel a tőkésállam befolyást gyakorol a fejlett kapitalista országok gazdaságára. Az első cso-

portba tartoznak mindazok a formák és módszerek, amelyek azon alapulnak, hogy egyes vállalatok vagy gazdasági szektorok közvetlenül az államnak alárendelten működnek. (A tudományos-műszaki forradalom elképzelhetetlen lenne a tudománnyal és az oktatással kapcsolatos állami ráfordítások nélkül.) A második csoportba kerül a gazdasági életbe való beavatkozás sokféle formája és módszere, amely a pénzügyi és hitel-, a külgazdasági és valutáris szabályozóknak, valamint az állami szabályozás egyéb eszközeinek bonyolult rendszerén keresztül gyakorol befolyást a gazdaságra.

Az állami szabályozásnak és a gazdasági programkészítésnek az állammonopolista kapitalizmus keretében létrehozott rendszere tulajdonképpen kísérlet a korszerű termelőerők azon követelményének teljesítésére, hogy fejlődésük tervszerű legyen. Mivel azonban e rendszer megőrzi a magántőkés tulajdon uralkodó szerepét, az állami szabályozás keretében hozott intézkedések korlátozott hajtóerejűek, kevéssé hatékonyak, ellentmondásosak, s végső soron igen sok új és éles gazdasági, társadalmi és politikai ellentmondást szülnek.

A fejlett kapitalista országokban ma a kapitalista újratermelési folyamat egészének szabályozását szolgáló gazdaságpolitika fő irányai a válságok, a ciklusok és az infláció elleni politika, a gazdasági növekedés és a piac szabályozása, a szociális politika és a külgazdasági kapcsolatok szabályozása.

E gazdaságpolitikai irányok bármelyikének megvalósítása során a tőkésállam általában éles ellentétbe kerül az ugyancsak általa megszabott más gazdaságpolitikai irányokkal. A jelenkori állammonopolista szabályozás hivatalosan megjelölt céljai — a teljes foglalkoztatottság, az árak stabilitása, a viszonylag gyors és stabil gazdasági növekedés, a fizetési mérleg egyensúlya — egyidejűleg nem érhetők el. Az állami szabályozás céljainak és eszközeinek ellentmondásos volta igen labilissá teszi elsősorban a rövid távú tervet, s emiatt gyakran követik egymást ellentétes előjelű végletes megoldások. Az állam nem képes valamennyi cél egyidejű megvalósítására, ezért nem ritka, hogy éppen ő idézi elő a nemzetgazdasági egyenlőtlenségek kiéleződését. Az állami szabályozás, a válság elleni és a gazdasági növekedést serkentő intézkedései jelentős mértékben járultak hozzá az inflációnak a 70-es években tapasztalt felgyorsulásához, minthogy ezek az intézkedések főleg a deficites gazdálkodáson és az „olcsó pénz" politikáján alapultak. Másrészt pedig az állam az infláció visszaszorítására törekszik, s ily módon képtelen más gazdaságpolitikai céljainak megvalósítására, elsősorban a gazdasági növekedés ütemének fenntartására. Kiváltképpen nehéz helyzet alakult ki e szempontból az 1974—1975. évi világgazdasági válság idején. Törvényszerű tehát, hogy a válságból való kilábalás hosszadalmas és nehézkes.

Gazdasági szabályozó eszközeinek szerteágazó rendszerével az állam természetesen szervesen beépült a tőkés újratermelés rendszerébe. A gazdasági szabályozás céljainak ellentmondásait, az egyes gazdasági alanyok cselekedeteinek szétforgácsoltságát a tőkés kormányok nemzeti fejlesztési programok kidolgozása útján kívánják leküzdeni.

Az állammonopolista szabályozásnak ez a legmagasabb foka sem képes azonban arra, hogy megóvja a kapitalizmust a mély gazdasági megrázkódtatásoktól. A programok készítésének jelenleg kialakult rendszerei a monopóliumok uralmához igazodnak, és döntő részben csak a saját nemzetgazdaságot képesek befolyásolni: a rajta kívül lezajló világgazdasági folyamatokra csekély a hatásuk, pedig a tőkés gazdasági rend ingatagságának éppen ez utóbbiak (a valuta- és energiaválság, az élelmiszer-probléma stb.) lettek a legfontosabb tényezői.

Rámutatunk a nemzeti és nemzetközi szintű állammonopolista szabályozás ellentmondásos és korlátozott voltára, de ugyanakkor észre kell vennünk, hogy az állammonopolista szabályozás s kiváltképpen ennek a programkészítéssel és prognosztizálással összefüggő hosszabb távú eszközei új elemekkel ggazdagítják a monopolkapitalizmus fejlődését.

A tőkés gazdaság állammonopolista szabályozásának ellentmondásait nagymértékben felerősíti az imperialista országok gazdaságának és egész társadalmi életének militarizálódása.

A militarizmus csökkenti a felhalmozásnak és a szociális problémák megoldásának lehetőségét, eltorzítja a tudományos-műszaki haladást, elősegítheti az inflációs folyamatok kibontakozását és a tőkés pénzrendszer krónikus labilitását, vagyis maximális mértékben fékezi a gazdasági növekedést. Az elmúlt 30 év során az imperializmus több mint 100 nyílt vagy rejtett fegyveres agressziójának lehettünk

tanúi, s a militarizmus a pusztító hatású nukleáris és termonukleáris fegyverek bevetésével vívott új világháború veszélyét rejti magában.

A szocializmus legnagyobb érdeme, hogy a föld jelentős részén uralkodó imperializmus hatalmas gazdasági, tudományos-műszaki s katonai potenciálja és fegyverkezési hajszája ellenére megvan a reális lehetőség az imperializmus agresszív természetének megfékezésére. Ez a nemzetközi enyhülés konkrét megvalósításának útján érhető el. A Szovjetunió, a szocialista közösség, minden haladó békeszerető erő e célok elérésére összpontosítja erőfeszítéseit.

A termelés nemzetközivé válása és a nemzetközi monopóliumok

Napjainkban a tőkés gazdaság ösztönös jellegét erősítő új tényezővé vált, hogy a tőkés termelés egyre inkább nemzetközi vonásokat ölt. E folyamat jelenlegi szakasza megköveteli az állammonopolista kapitalizmus továbbfejlesztését, s ezen a téren éles és igen ellentmondásos problémák jelentkeznek.

A termelés nemzetközivé válásának tendenciája a tudományos-technikai forradalom következményeként, ennek hatására fejlődik. A társadalmi munkamegosztás elmélyülését, a nemzeti keretekben végbemenő szakosodást és kooperációt a nemzetközi munkamegosztás még gyorsabb növekedése kíséri. Nő az egyes nemzeti piacok függése a világpiactól. Ezt igen érzékletesen mutatja egy szintetikus mutató: az export aránya a tőkés világ bruttó nemzeti termékében az 1958. évi 9,8 százalékról 1973-ban 12,1 százalékra nőtt.

Mindez a nemzetközi monopóliumok különösen gyors növekedését eredményezte. Az elmúlt évtizedek során a nemzetközi monopóliumok társadalmi-gazdasági természete lényegét tekintve változatlan maradt, de formájuk, tevékenységi körük jelentős változásokon ment át.

A mai nemzetközi monopóliumok legfontosabb jellemzői: a gazdasági hatalom, a pénzügyi, termelési és műszaki-tudományos források hatalmas méretű koncentrációja. A nemzetközi monopóliumok valóban a tőkés világ „második hatalma" lett: jelenleg ők ellenőrzik a tőkés világkereskedelem háromötödét.

A XX. század első évtizedeitől eltérően már nem annyira a kartell típusú nemzetközi szövetségnek, hanem maguknak a legnagyobb nemzetközi monopóliumoknak, az önállóan működő konszerneknek a gazdasági hatalma növekedett. A nemzetközi monopóliumok különösen aktívan tevékenykednek a feldolgozó iparnak a tudományos-technikai forradalom kibontakozásával összefüggő, élenjáró ágazataiban.

Hatalmas változások mentek végbe a monopoltőke külföldi beruházásainak földrajzi struktúrájában. Míg 1938-ban a tőkekivitel 70 százaléka jutott a fejlődő, 30 százaléka pedig a fejlett tőkésországokba, most a fejlett tőkésországok már 70 százalékkal, a fejlődők pedig 30 százalékkal részesednek a tőkekivitelből.

Mi ösztönzi a nemzetközi monopóliumokat arra, hogy beépüljenek más országok gazdasági struktúrájába? Természetesen a profithajsza volt és marad a tőkés termelési mód fő mozgatórugója. Ugyanakkor a nagy ipari monopóliumok kilépését a nemzeti határok keretei közül vizsgálnunk kell a termelési feltételek megváltozásának szempontjából is. A nemzetközi ipari monopólium ma már nemcsak egyszerűen termelési és eladási tevékenységének egy részét igyekszik más országokba is átvinni: a monopólium úgy tekint nemzetközi struktúrájának minden elemére, mint egy egységes mechanizmus részeire, ami a nemzetközi monopóliumok stratégiáját „globálissá", világméretűvé teszi. Az ilyen „globális" szemlélet érvényesüléséhez a legnagyobb lehetőséget az anyavállalat és az általa ellenőrzött külföldi cégek közötti, monopóliumon belüli kereskedelem nyújtja. Ez a kereskedelem különleges, úgynevezett transzferárakon bonyolódik le, amelyek jelentősen eltérhetnek mindkét irányban a világpiaci áraktól — a monopólium pénzügyi érdekeinek megfelelően.

A nemzetközi monopóliumok tevékenységének megváltozott formája és szférája új problémákat és ellentmondásokat okoz a tőkés világban. Ezek a monopóliumok objektive elősegítik a nemzetközi munkamegosztás magasabb szintre emelését, ösztöznik a társadalmi munka hatékonyságának növekedését, a munka olyan méretű nemzetközivé válását és társadalmasítását, amely már a szocialista társadalmasítás szükségességéhez vezet. Ugyanakkor a nemzetközi monopóliumok reakciós jellege kifejeződik a monopolista elnyomás erősödésében.

Az ellentmondások különösen a nemzetek feletti és soknemzetiségű monopó-

liumok, valamint a nemzeti kormányok közötti kölcsönhatásokban csúcsosodnak ki, ezenkívül a monopolista gigászok egymás közötti konkurrenciaharcában, s végül azokban az összeütközésekben öltenek testet, amelyek a magánmonopolista érdekek és az egész imperializmus nemzetközi gazdasági viszonyainak rendszere, e rendszer szükségletei között mennek végbe.

A szuverén államok és a nemzetközi monopóliumok eltérő érdekei nemcsak konfliktusokhoz vezetnek, de egyúttal kompromisszumra irányuló tendenciákat is szülnek, olyan utak keresését ösztönzik, amelyek segítenek nemzetközi alapokon megoldani ezeket a konfliktusokat. Éppen ezzel függ össze, hogy a tőkésországok kormányai intenzíven keresik a gazdaságpolitika nemzetközi koordinálásának útjait. Az állammonopolista kapitalizmus jelenlegi fejlődése mindinkább nemzetközi jelleget ölt.

A nemzetközi gazdasági viszonyok szabályozását különböző nemzetközi egyezmények, államközi szervezetek és szövetségek segítségével igyekeznek megvalósítani. Nem tudják azonban eltüntetni a növekvő imperialista ellentéteket, különösen a súlyos gazdasági és társadalmi kataklizmák időszakában, amelyeket az egyes országokban általában a nacionalizmus erősödése kísér.

A burzsoá kormányok ennek ellenére tovább keresik a nemzetközi valutáris nehézségek megoldási útjait, igyekeznek általános elveket kidolgozni a nemzetek feletti és soknemzetiségű monopóliumokkal kapcsolatos szabályozás területén. Erőfeszítések történnek emellett arra is, hogy koordinálják tevékenységüket az energetika- és a nyersanyagkitermelés területén, a világpiaci árpolitikájukban. Az imperializmuson belüli ellentmondások, a fejlett tőkésországok és a tőkés igától megszabadult országok közötti konfliktusok itt különösen élesek. A tőkés világgazdaság szabályozását célzó új, nemzetek feletti módszerek keresését az magyarázza, hogy a gazdasági bizonytalanságnak, a kapitalizmus jelenlegi hatalmas nehézségeinek a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban rejlik az egyik legfontosabb forrása.

Az 1974—75. évi világméretű ciklikus válság és az új gazdasági helyzet jellegzetességei

A háború utáni időszakban a tőkés világgazdaság gazdasági kapcsolatai új szintre emelkedtek, az újratermelési folyamat a tőkésországokban fokozatosan szinkronba került. Ez különösen érzékletesen megmutatkozott a háború utáni legsúlyosabb válság, az 1974—1975. évi gazdasági világválság során.

Az 1974—1975. évi gazdasági válság a termelés jelentős méretű csökkenéséhez vezetett minden tőkésországban. (A válság mélypontján a válságot megelőző legmagasabb ponthoz képest az ipari termelés az Egyesült Államokban 15, Japánban 22, az NSZK-ban 11 százalékkal esett vissza.) A válság felduzzasztotta a munkanélküliséget, és a háború utáni időszakban először a tőkés világkereskedelem csökkenéséhez vezetett. A válságot a következő tényezők jellemezték: először is gyakorlatilag egyidejűleg terjedt ki a kapitalizmus összes fő központjára és országára; másodsorban a termelés jelentős csökkenése és a nagymérvű munkanélküliség szorosan összefonódott a békeidőkben példa nélküli ütemű inflációval; harmadsorban mély strukturális válságokkal fonódott össze, amelyek a legfontosabb területeket: az energiagazdaságot, a nyersanyagtermelést, a mezőgazdaságot, a valutáris-pénzügyi kapcsolatokat, a környezetvédelmet sújtották. A korábbi, háború utáni válságoknál összehasonlíthatatlanul nagyobb erővel éleződtek ki a tőkés világgazdaság ellentmondásai.

Az imperializmus három központja és az imperializmuson belüli ellentmondások éleződése

Az imperializmus lenini elméletének fontos része a kapitalizmus gazdasági és politikai fejlődésének egyenlőtlenségéről szóló tétel. Ennek bizonyítékát látjuk a nemzetközi gazdasági-politikai pozícióknak abban az eltolódásában, amely az utóbbi évtizedekben az Egyesült Államok rovására s Nyugat-Európa, valamint Japán javára a tőkés világgazdaságban végbement. Ez a folyamat egyáltalán nem egyenes vonalú. A legutóbbi időben például az Egyesült Államok pozíciói (mégpedig nemcsak a gazdasági, hanem a politikai pozíciói is) ismét viszonylag erősödtek.

Az imperialista államok rendszerének fejlődése két tendencia éles harca mellett folyik. Az egyik tendencia „elszakadó", centrifugális irányú, amely az imperializmuson belüli ellentmondások erősödéséből vagy egyidejű robbanásából fa-

kad, a másik tendencia egyesítő, centripetális irányú, s az ellentmondások viszonylagos enyhülése irányában hat.

A Szovjetunió és a többi szocialista ország sikerei, a világméretű forradalmi folyamat társadalmi bázisának szélesedése és eredményei az imperializmus számára élet-halál kérdésévé teszik az osztályszolidaritást. Emiatt jelenleg az egyesítő tendencia erősebb. Ám sem az imperialisták osztályérdeke, sem az integrációs folyamatok nem tüntették el az imperialista államok közötti ellentmondásokat. Az imperialista partnerek véleménykülönbségei és konfliktusai időről időre éles válsághelyzetekre vezetnek a NATO-ban és más koalíciókban.

A tőkés világgazdaság nemzetközivé válásának folyamata szintén a tőkés világ széthúzó tendenciáival folytatott harcban valósul meg. A tőkés világot egyre gyakrabban rázkódtatják meg az „erőközpontok" közötti kereskedelmi, vám- és valutáris háborúk.

Az 1974—1975. évi világméretű gazdasági válság a politika egyeztetésének és a közös döntések meghozatalának új formáit hozta magával: a vezető tőkésállamok speciális felső szintű találkozóit mindenfajta nemzetközi szervezet keretein kívül.

A gyarmati rendszer összeomlása és a felszabadult országok harca a nemzetközi gazdasági kapcsolatok átalakításáért

Lenin az imperializmus egyik alapvető vonásának tartotta a világ területi felosztását a nagyhatalmak között. Az imperialista leigázás rendszere szülte korunk egyik legmélyebb ellentmondását: az elnyomó és az elnyomott nemzetek közötti ellentmondást.

A gyarmati rendszer felbomlásával gyakorlatilag megszűnt a világ területi felosztása a nagyhatalmak között, az imperializmus sajátos, „gyarmatbirodalmak nélküli imperializmussá" változott. A szocialista világrendszer léte, tucatnyi önálló szuverén állam megjelenése a jogfosztott gyarmatok és félgyarmatok helyén olyan mértékben változtatták meg a nemzetközi helyzetet, hogy jelenleg szó sem lehet a világ semmiféle területi újrafelosztásáról az imperialista hatalmak között.

A fejlődő országok mintegy a két világrendszer vonzáskörében vannak. Helyzetükre az jellemző, hogy többségük még nem szakadt ki a tőkés világgazdaságból, bár nem vált az imperializmus politikai rendszerének részévé sem. A fölszabadult országok önálló politikai erővé váltak.

A nemzeti-felszabadító forradalmak lerombolták a gyarmatosítás politikai rendszerét és a gazdaságon kívüli kizsákmányolás ezzel kapcsolatos módszereit, de szinte alig érintették a tőkés világgazdaságon belüli gazdasági viszonyokat. A nemzetközi monopoltőke ellenőrzi Ázsia, Afrika, Latin-Amerika alapvető nyersanyagforrásait, főszerepet játszik a világ árupiacain, a tőkék és a modern termelőeszközök piacán, a szabadalmak, licencek, tudományos-műszaki tapasztalatok terén, a valutaügyletekben, a tengeri és légi szállításban, a biztosítási ügyletekben, s mindez alapul szolgál az elnyomás és alárendeltség viszonyainak fenntartásához a tőkés világgazdaságban.

A nemzeti-felszabadító mozgalom és az imperializmus közötti ellentmondás katonai eszközökkel történő megoldásának csődjét és kilátástalanságát jól mutatták azok a vereségek, amelyek Indokínában, Angolában és máshol érték az imperializmust. A felszabadult országokkal szemben folytatott imperialista politika eszközei közül jelenleg a neokolonializmus gazdasági módszerei játsszák a főszerepet.

Az imperialistaellenes harc jelenlegi szakaszát mindenekelőtt az jellemzi, hogy a fejlődő országok a helyi jellegű egyedi akciókról áttértek a globális méretű közös akciókra.

A fejlődő országok által megfogalmazott program elemzése azt mutatja, hogy nemcsak egyszeri előnyökre akarnak szert tenni a gazdasági kapcsolatok egyes területein, hanem egy olyan állandó mechanizmus létrehozását szorgalmazzák, amely biztosítja a világ társadalmi termékének igazságos elosztását, korrigálja a tőkés világgazdaság ösztönös piaci erőinek hatását. A program egyszersmind megkérdőjelezi a nemzetközi gazdasági kapcsolatok egész jelenlegi rendszerét.

A gazdasági egyenjogúságért folytatott harcban minden politikai irányzatú és árnyalatú fejlődő ország részt vesz. E harc néhány résztvevője egyáltalán nem foglal el szilárd imperialistaellenes álláspontot. Az új nemzetközi gazdasági rendért folytatott harc sorsa attól függ, milyen erők kerekednek felül a következő években az imperialistaellenes harcban.

A demokráciáért és szocializmusért folytatott harc mai körülményei az imperializmus fellegváraiban

Azok között a lenini gondolatok között, amelyek az imperializmus belpolitikai és társadalmi következményeit taglalják, központi helyet foglal el a következő tétel: a monopóliumok és az általuk szült fináncoligarchia uralkodásra és nem szabadságra vágyik, s ez a kapitalizmus ellentmondásainak éleződéséhez vezet. Ahogy Lenin előre látta, a monopoltőke uralma mindenütt az ellenállás fokozódásához, a felszabadító és demokratikus mozgalom erősödéséhez, az osztályharc kibontakozásához vezetett.

A Szovjetunió és a többi szocialista ország erejének és tekintélyének növekedése, a munkás- és demokratikus mozgalom fejlődése a tőkés világban, az imperializmus gyarmati rendszerének széthullása — íme azok a tényezők, amelyek jelentősen erősítik a monopóliumellenes erőket. Arra kényszerítik a nagytőkét és az érdekeit védelmező államot, hogy változatos módszereket alkalmazzon a burzsoázia osztályuralmának megvédésére és megerősítésére, szociális és politikai manővereiben hajlékonyabb és kifinomultabb taktikát kövessen. Ugyanakkor tökéletesebbé válik a monopóliumok politikai uralmának mechanizmusa. Mindez természetesen sokkal bonyolultabbá teszi a fejlett tőkésországokban a társadalmi és politikai viszonyok fejlődését, mint a múltban.

A fejlett kapitalizmus társadalmi valóságának egyik leglényegesebb vonása, hogy széles és meglehetősen stabil „alsó réteggel" — nagyszámú szegénységben és nyomorban élő lakossággal — rendelkezik. A tömegek valódi életkörülményei még a leggazdagabb tőkésországokban sem hasonlítanak azokra a mítoszokra, amelyeket a burzsoá propaganda terjeszt. Ezt bizonyítja a munkásosztály nem gyengülő harca érdekeiért, élet- és munkakörülményeinek megjavításáért.

A munkás- és demokratikus mozgalom fellendülése és nagyobb szervezettsége kedvező feltételeket teremtett az osztályharc minden formájának alkalmazásához a tőkésországokban. Hozzájárult ahhoz, hogy érezhetően fokozódott a széles dolgozó tömegek ellenállása a monopóliumok politikájával szemben. Az úgynevezett „fehér gallérosok" növekvő része érzékeli, hogy helyzete mindinkább hasonlít a fizikai munkásokéhoz, és közülük is egyre többen vesznek részt a sztrájkharcokban.

A dolgozók harcának egyik legfontosabb momentuma, hogy minél tovább folyik, annál inkább a dolgozók és a burzsoá állam közvetlen összeütközéséhez vezet. Ez nemcsak abból fakad, hogy a monopóliumok mind gyakrabban fordulnak az államhoz segítségért a dolgozók ellen folytatott harcuk során, hanem még sok más tényezőből is, amelyek az állammonopolista kapitalizmus objektív törvényszerűségeivel kapcsolatosak. Amilyen mértékben a gazdasági harcban összeütköznek a dolgozók és szervezeteik az államhatalommal, olyan mértékben kapcsolódik össze ez a harc a munkásosztály és szervezeteinek politikai harcával. A gazdasági harc új „minősége", valamint erősödő kölcsönhatása a politikai harccal megteremti annak előfeltételeit, hogy a dolgozók mélyebben hatolhassanak be a termelés irányításának területére és azokba a szférákba, amelyek összefüggenek a társadalmi-gazdasági politika kidolgozásával. A mély társadalmi-politikai válságok idején a monopóliumok számára különösen élessé válik a politikai uralmuk mechanizmusának megbízhatóságával kapcsolatos kérdés, a mechanizmus olyan módosítása, amely annak ingatagságát hivatott leküzdeni. Nő a monopóliumok politikai aktivitásának jelentősége.

A monopóliumok növekvő antidemokratikus, tekintélyuralmi törekvéseivel összefüggésben, s figyelembe véve a reakciós tendenciák erősödését politikájukban, a jelenlegi körülmények között fontos szerep jut az általános demokratikus mozgalomnak.

A dolgozók és szervezeteik által folytatott harcban, e harc jellegében végbemenő jelentős változások eredményeképpen a munkásmozgalom több fejlett tőkésországban egyre határozottabban és aktívabban bekapcsolódik a monopóliumok uralmával szembeni demokratikus, szocialista alternatíváért folytatott harcba. A hetvenes évek elejével az osztályharc egy sor fejlett tőkésországban a nagytőkével és a burzsoá állammal való közvetlen összeütközés fázisába lépett. A munkás- és demokratikus mozgalom objektív fejlődése jelentős minőségi változásokra vezet a proletariátus osztályharcában, a munkásosztályt, az összes dolgozót elvezeti az alapvető társadalmi-gazdasági változásokért, a szocializmusért folytatott harchoz.

FOLYÓIRATSZEMLE

A párt agrárpolitikája

(Planovoje Hozjajsztvo, Moszkva, 1977. 10. sz.)

Lenin még arról írt, micsoda nagyszerű dolog lenne, ha 100 ezer traktor dolgozhatna a mezőgazdaságban. Ma mintegy 2,4 millió traktor és 700 ezer kombájn dolgozik a földeken. A szovjethatalom évei alatt a mezőgazdaság össztermelése 4,4-szeresére emelkedett.

A mezőgazdaság a szovjet gazdaság igen fontos szektora. A mezőgazdasági termelés növekedésének meggyorsítása révén fokozható a lakosság életszínvonala. A mezőgazdaságban dolgozók száma sem csekély: az összes foglalkoztatott népesség egynegyede.

Minden nehézség ellenére is emelkedett a lakosság jólétét szolgáló mezőgazdasági termelés. Húsból, tojásból, kenyérgabonából a korábbi mennyiségek sokszorosát termeli ma. Az elért eredmények dacára sem lehetünk azonban elégedettek a termésátlagokkal, a mezőgazdasági termelés általános hatékonyságával. A hatékonyság fokozása érdekében eddig elvégzett vizsgálatok arra mutatnak, hogy sem a földet, sem a kultúrák egy részét nem használják ki megfelelően. Adott természeti és technikai feltételek mellett sokkal jobb termelési eredményeket is elérhetnének.

A magasabb hatékonyság azonban korántsem csak egyszerűen technikai kérdés. Az eddigi tapasztalatok arra mutatnak, hogy magas termelékenységű munkát csak olyan mezőgazdasági településeken lehet végezni, ahol általában az életszínvonal is magas. Evégett a szovjet gazdaság jelenlegi X. ötéves terve előirányozza a mezőgazdasági települések gyorsabb urbanizálását, a falvak gyorsabb bekapcsolását a gazdaság vérkeringésébe. Bőven van még mit tenni. Az eddigi erőfeszítések ellenére a falvakban az egyéni lakások, házak 90 százaléka komfort és csatornázás nélküli.

A jelenlegi ötéves terv elsősorban arra törekszik, hogy biztos termésátlagokra lehessen számítani a mezőgazdaságban. Ez önmagában is a technikai háttér jelentékeny kiszélesítését igényli. Azonban nemcsak új beruházásokról van szó. Az elhasznált talajerőt pótolni kell. Meliorizációs célokra a jelenlegi ötéves terv éppen kétszer annyit fordít, mint a megelőző.

Továbbra is meghatározó kérdés a termelés intenzifikálása. A szovjet mezőgazdaságban viszonylag szűkek az extenzív bővítés lehetőségei. Az intenzifikálásnak tág lehetőségei vannak, de az is nagy kérdés: hova, milyen termelési profillal fektessék be a pénzt. A cikk két alapvető utat jelöl meg. Az egyik: a meglevő termelési lehetőségek jobb kihasználása. A másik viszont az új technológiáknak a lehető leggyorsabb elterjesztése, meghonosítása. Az innováció felgyorsítása egyúttal a gazdaságok technikai-technológiai „fogadóképességének" a fejlesztését is megköveteli.

Különböző jellegű feladatok állnak az állattenyésztés és a szántóföldi növénytermesztés előtt. A fő probléma a termelés mennyiségi fokozása. Emellett azonban lépésről lépésre szerkezeti változtatásokat kell végrehajtani, hogy a Szovjetunió természeti adottságának és a lakossági igényeknek jobban megfelelő struktúrában termeljen a mezőgazdaság.

A terv a korábbinál sokkal gyorsabb növekedést irányoz elő az állattenyésztés egyes ágazataiban is. A növekedés legfontosabb szektora az állami tulajdon keretei között folyó termelés. A terv végrehajtása során ugrásszerűen emelkedik a marhahús mennyisége. A lakosság jobb ellátását szolgáló állattenyésztés megköveteli a mezőgazdasági infrastruktúra gyorsított ütemű fejlesztését is. Infrastruktúrán nemcsak a közvetlen technikai bázis értendő, hanem a tágabb értelemben vett kiszolgáló apparátus is.

A mezőgazdaság ugrásszerűen megnövekedett feladatainak aligha felelhet meg, ha nem képes a munka termelékenységét gyors ütemben emelni. Erre annál is inkább szükség van, mert míg 1965-ben a mezőgazdaságban foglalkoz-

tatottak száma 25,8 millió volt, addig ez a szám 1975-re 23,5 millióra csökkent. A kieső létszámot csakis a termelékenység fokozásával lehet pótolni.

Az ötéves terv eddig eltelt időszakában bizonyos célokat egészében, másokat csak részben sikerült teljesíteni. A terv céljainak és szellemének az felel meg a legjobban, ha a figyelmet a termelés kritikus pontjaira irányítjuk.

(Ism.: *Tömpe István*)

I. I. Konnyik: A szocializmus gazdasági törvényei a pénz- és hitelszférában

(Gyengi i Kredit, Moszkva, 1977. 10. sz.)

A szocializmusban a pénz- és hitelmechanizmus hatékonysága és működésének helyes orientálása sokban függ attól, hogy milyen alaposan ismerik meg és mennyire hozzáértően használják fel a pénzforgalom és a hitel területén érvényesülő gazdasági törvényeket. A közgazdasági kutatásokban még nem szenteltek elég figyelmet ennek a problémának.

A szocializmusban érvényesülő törvények rendszerében az uralkodó szerepet a szocialista termelési viszonyok lényegét kifejező, specifikus gazdasági törvények játsszák. Az általános törvények is új társadalmi-gazdasági tartalomra tesznek szert a specifikus törvények hatására. A különös gazdasági törvények működését pedig nemcsak a szocializmus specifikus törvényei határozzák meg, hanem az általános törvények is, amelyeknek csak megjelenési formái a különös törvények. (A szerző az értéktörvényt az általános, a kereslet és a kínálat, a pénzforgalom törvényét, valamint azt a törvényt, hogy a hitelek volumenének és struktúrájának meg kell felelnie a népgazdaság szükségleteinek, a különös törvényekhez sorolja.) A pénzforgalom így működése során a tervszerű, arányos fejlődés specifikus törvényén kívül az értéktörvénnyel is kölcsönkapcsolatban van. Ez vonatkozik a hitelviszonyok szféráját szabályozó különös törvényekre is. Helytelenek némely közgazdászok azon elképzelései, hogy a pénz- és hitelszférát egyenesen és közvetlenül a szocializmus specifikus törvényei, köztük a tervszerű arányos fejlődés törvénye szabályozza.

Nem kevésbé fontos ismerni azt az „átviteli" mechanizmust, amely összeköti a szocializmus specifikus gazdasági törvényeit a pénz- és hitelszféra különös törvényeivel.

A hitelszféra különös törvényei és az alaptörvény kölcsönös kapcsolata a társadalmi össztermék termelésének és elosztásának számos közvetítő láncszemén keresztül realizálódik. Más a helyzet a pénzforgalmi szféra különös törvényeivel. Ez utóbbiak közelebb állnak az alaptörvényhez, mint a hitelszféra törvényei.

A pénzforgalom törvénye és a szocializmus specifikus törvényeinek rendszere közötti kapcsolat az értéktörvényen keresztül valósul meg, minthogy az értéktörvény szabályozza az értékesítendő áruk árait, a pénz forgási sebességét és a forgalomhoz szükséges pénzmennyiséget meghatározó fő tényezőket. Mivel azonban a pénzmennyiséget végső soron a népgazdasági ágak, a társadalmi termelés osztályai közötti arányok határozzák meg, a pénzforgalom törvénye elsősorban a népgazdaság tervszerű, arányos fejlődésének törvényéhez kapcsolódik, ez a törvény uralkodó szerepet játszik a pénzfogalomban, megteremtve a pénztömeg tervszerű szabályozásának reális lehetőségét.

A szocialista országok pénze az aranyra át nem váltható bankjegy (bár nem kizárt az a lehetőség sem, hogy egyes esetekben a pénzjegyek egy része átalakul közönséges papírpénzzé), s a pénzforgalom törvénye módosult formájának, a bankjegyforgalom törvényének van alárendelve. A cikk vitába száll E. Andresz szovjet szerzővel, aki a szocialista országok pénzét aranyra át nem váltható papírpénznek tartja, amelynek forgalmát két törvény szabályozza: a pénzforgalom törvénye és a munka szerinti elosztás törvénye. Konnyik szerint a két törvény között nincs közvetlen kapcsolat, s minthogy különböző szinteken működnek, a közöttük levő kapcsolatot a termelés, az elosztás és a csere számos láncszeme közvetíti.

A pénzforgalom magában foglalja a készpénz nélküli forgalmat is. A közgazdasági irodalomban van olyan vélemény, hogy a pénzforgalom törvénye, amely a készpénzforgalmat szabályozza, kiterjed a készpénz nélküli forgalomra is. A szerző ezzel nem ért egyet. Az áruértékesítést lebonyolító készpénzforgalomtól eltérően — a készpénz nélküli forgalom szféráját nem lehet egyetlen formulába belegyömöszölni, mivel ez a szféra sokrétű és eltérő jellegű viszo-

nyokat ölel fel. Több különös és specifikus törvény együttesen szabályozza a vállalatok közötti, a vállalatok és a költségvetés, a vállalatok és a hitelrendszer közötti készpénz nélküli forgalmat. A vállalatok és a hitelrendszer közötti forgalom a hitelszféra törvényeinek alárendelt és ez többé-kevésbé közvetíti a készpénz nélküli forgalom összes többi szféráját. A hitelszféra különös törvényei tehát a készpénz nélküli forgalom egészét jelentős mértékben meghatározzák. Az értéktörvénnyel leginkább a a vállalatok közötti, legkevésbé pedig a vállalatok és a költségvetés közötti készpénz nélküli forgalom van kapcsolatban.

Az említettekből helytelen lenne azonban azt a következtetést levonni, hogy a készpénz nélküli forgalomnak nincs általános törvénye. Van, csak alapos tudományos kutatással még fel kell tárni azt.

A hitelszféra a szocialista elosztási viszonyok különös szférája. A munka szerinti elosztás lényegében átfogja a szükséges terméket, a költségvetési elosztás pedig főleg a többletterméket (a tiszta jövedelmet), míg a hitel révén történő elosztás átfogja a társadalmi össztermék minden ideiglenesen szabad alkotórészét. A hitelszféra ily módon szervesen kapcsolódik a szocializmus elosztási viszonyainak összes egyéb szférájához.

A hitelviszonyok szférájának két fő vonása a határidő és a visszafizetés. Ez meghatározza az e területen működő különös gazdasági törvények jellegét és tartalmát. Ha a hitel e követelményei nem érvényesülnek, akkor megsértik a hitelszféra legfontosabb különös törvényét: nevezetesen azt, hogy a hitelnyújtás volumenének és struktúrájának összhangban kell lennie a gazdasági forgalom szükségleteivel.

A hitelszféra törvényével kapcsolatban felvetődik az, hogy milyen népgazdasági szükségletek kielégítését kell szolgálnia a hitelezési tevékenységnek. Értelemszerűen csak olyan szükségletekről lehet szó, amelyek megfelelnek az össznépi gazdasági érdekeknek. Ez azt jelenti, hogy: 1. a hitelszükségletnek gazdaságilag megalapozottnak kell lennie, azaz az áruk termelésének és értékesítésének normális menetéből kell fakadnia; 2. a hitelszükséglet kielégítésének ténylegesen a termelés növekedési ütemének gyorsítását, a munkatermelékenység, a hatékonyság emelését és a minőség javítását kell segítenie. Egyrészt a szezonális készletfelhalmozás hitelszükségletét, másrészt a hitelszféra kibővítésének követelményét (beruházások finanszírozása stb.) kell kielégíteni.

Az említett törvények a hiteltervekben öltenek reális alakot. A hiteltervezésben felmerül a hitelforrások nagyságának és szerkezetének kérdése. De itt már a hitelszféra egy másik különös törvénye működik — a hitelek, valamint a hitelforrások nagysága és szerkezete közötti összhang törvénye.

Vitába kell szállni M. Jampolszkynak azzal az állításával, hogy a „hitelforrások képződése és a hitelműveletek közvetlenül kapcsolatban vannak egymással, s ugyanannak a folyamatnak a két oldaláról" van szó. Ez azért vitatható, mert a hitelforrások képződésének bizonyos önálló jelentősége van, e folyamatot más törvény szabályozza, mint a hitelezési tevékenységet.

Végül a hitelszféra említett két különös törvényének és a pénzforgalom törvényének a kapcsolatát kell kiemelni. E kapcsolat két irányban valósul meg: 1. a hitel segítségével készpénzben nem jelentkező eszközöket bocsátanak a gazdaság rendelkezésére, amelynek egy része készpénzzé válik; 2. a hitelezés egyik forrása az emisszió. Úgy tűnik tehát, mintha a hitelezés és a források képződése egyetlen folyamatban folyna össze. Ez egyáltalán nem így van. Az emisszió felhasználása csak akkor válik ténnyé, ha a termelés és az áruforgalom reális növekedése már nem lehetséges a pénz forgási sebessége növekedése útján. Tehát, nem a hitelezés teremti meg forrását az emisszió formájában, hanem fordítva, a társadalmi termelés növekedése teszi szükségessé a pénzkibocsátást, amelyet hitelezési forrásként használnak fel.

(Ism.: *Pap Lajos*)

W. Wilczynski: A vállalat elmélete és a mikroökonómiai számítás a szocialista gazdaságban

(Ekonomista, Varsó, 1977. 4. sz.)

Jóllehet a közgazdászok túlnyomó többsége a vállalatot a szocialista társadalomban folyó termelés alapvető szervezetének, a szocialista termelési viszonyok elemi egységének tartja, időről időre felmerül a kérdés: vajon a szocialista gazdaság elkülönült gazdasági egy-

ségek központilag irányított rendszere-e, vagy pedig egyetlen nagy, sok üzemmel rendelkező vállalatnak fogható fel, amelyben nincs helye a részoptimalizálásnak.

A kérdés megválaszolása nagy jelentőségű, különösen a gazdaság működésének elmélete és gyakorlata, valamint a gazdasági számítás szempontjából. Ha elfogadnánk a „soküzemű vállalat" koncepcióját, ez maga után vonná a paraméteres irányítási módszerek fölöslegességére vonatkozó tézist. Logikus lenne, hogy az ilyen soküzemű vállalaton belül az elszámolások csak költség és nem eredmény jellegűek.

Annak eldöntése végett, hogy vannak-e vagy nincsenek igazi vállalatok a szocialista gazdaságban, vissza kell térnünk a termelési eszközök társadalmasításának fő gazdasági indítékához, valamint a termelőegységek területi szétaprózottságával és technikai elkülönültségével járó következményekhez.

A társadalmasítások indítéka szorosan kapcsolódik a társadalmi vagyon racionális, központi irányításának posztulátumához. A termelési eszközök mozgásának tudatos irányítása azonban számos tényezőtől függ, amelyek együttesen hatnak a termelőerők állapotára. Ilyen tényezők — a többi között — a technikailag elkülönült termelőegységek térbeli szétaprózottsága, a népgazdaságnak és egyes láncszemeinek szervezeti helyzete, a szervezési és gazdaságirányítási eszközök színvonala, a dolgozók mentalitása, gazdasági képzettségük foka stb. E feltételek jelenlegi állapotából következik, hogy az a közvetlen központi irányítás, amelyik azon a tézisen nyugodna, hogy a népgazdaság egy több üzemmel rendelkező vállalat, nem hozná meg a kívánt eredményeket.

El kell fogadni azt, hogy a szocialista gazdaságban léteznek olyan vállalatok, amelyek új, a kapitalizmustól eltérő társadalmi-gazdasági feltételek között működnek. E körülmények új célfüggvényt jelölnek ki a népgazdaság számára.

A szocialista társadalomban a kifejtett munkát általában közvetlen társadalmi munkának tekintik. Úgy vélik, hogy az újratermelési folyamat tervszerű alakítása a munka tervszerű elosztását jelenti. Ez a valóságtól eltérő értelmezés vezetett ahhoz, hogy nem értékelték megfelelően az eszközölt ráfordítások társadalmi-gazdasági elismerését. Ez az elméleti tévedés szorosan összefügg a szocialista gazdaságnak mint „több üzemmel rendelkező vállalatnak" az idealizálásával.

A munka jellegének ez az értelmezése bizonyos mértékig ösztönözte a bérstruktúra kiegyenlítésére irányuló tendenciákat is. A bér ugyanis ebben a felfogásban nem annyira az egyéni teljesítmény, a termelési és gazdasági sikerek kifejezője, mint inkább az egész társadalom valamennyi szükséglete kielégítésére irányuló kollektív munkában való részvétel eredménye.

Ha a vállalat a szocialista gazdaság lényeges intézménye és funkcionálásának fontos jellemzője, akkor szakítani kell a szocializmusban végzett társadalmi munka jellegének idealizált értelmezésével.

Fontos — a vállalat lényegével is összefüggő — probléma a pénzbeli gazdasági számítás kérdése. A mikroökonómiai számítás szocializmusbeli alkalmazásának problémái sok vitát váltottak ki, amelyeknek kiindulópontja az a követelmény, hogy le kell küzdeni a céloknak és értékeknek a kapitalizmusban kialakult hierarchiáját. Megváltozik az érték és a használati érték közötti viszony. Az utóbbi előtérbe kerül, tükrözvén a szocialista társadalom törekvését a termelés naturális céljai közvetlen megvalósítására, a szükségletek lehető legteljesebb kielégítésére.

Egy ideig úgy tűnt, hogy a szocializmusban semmi sem mentheti meg a pénzbeli mikroökonómiai számítást, ha nem is a felszámolástól, de legalábbis optimalizációban betöltött szerepének az elvesztésétől. A szocialista gazdasági valóság azonban bizonyítja, hogy a pénzbeli mikroökonómiai számítás sehol és soha nem korlátozódott csupán a passzív nyilvántartásra. Elegendő, ha a központ súlyt helyez a termelés naturális eredményeinek pénzbeli aggregálására, és ez máris a kritérium jelentőségére tesz szert, legalábbis a gazdasági egység tevékenységének közvetlen értékelésében. A gazdasági fejlődés során egyre nagyobb gondot kezdtek fordítani a pénzbeli mikroökonómiai számítás adatainak és paramétereinek pontosságára. Mind nyilvánvalóbb lett e számítás jelentősége a vállalati gazdálkodás számára mind a döntések, mind a végrehajtás szférájában.

Az érintett problémák arra utalnak, hogy a szocialista gazdálkodás továbbfejlesztésének szükségessége nem engedi meg a vállalatelmélet és a gazdasági számítás lebecsülését.

(Ism.: *Kolos Miklós*)

Fennmaradhat-e Japánban az egész életre szóló munkaviszony hagyományos rendszere?

(The Economist, London, 1977. október 1.)

Újabban Japánban minden betöltendő állásra ketten pályáznak. Négy évvel ezelőtt még minden munkát kereső megközelítőleg két álláslehetőség közül választhatott. A munkanélküliségi ráta időközben 1,2 százalékról 2,2 százalékra növekedett. Egy közelmúltban készült felmérés során megkérdezett vállalatoknak csak mindössze 8 százaléka számít arra, hogy az elkövetkező két-három évben az általuk foglalkoztatottak száma bármi módon emelkednék. Több mint 25 százalékuk kifejezetten létszámcsökkenéssel számol.

A hivatalos statisztikák mindenesetre túlságosan kedvező képet festenek a foglalkoztatottságról. Mintegy 1 millió munkanélkülit tartanak nyilván, azonban legalább 2 millió munkást tekintenek a japán vállalatoknál feleslegesnek. Ők azok, akiket nem tudnak munkával ellátni, ám a hagyományos japán foglalkoztatási rendszer miatt „megszabadulni" sem lehet tőlük. Ha az említett két adatot összeadjuk, máris 6 százalék körüli munkanélküliségi rátát kapunk, ami meglehetősen hasonló a tőkés világban ma általánosan jellemző rátához. Nem szabad megfeledkeznünk a több százezerre becsülhető alkalmazottról, akik az állam által honorált, de tulajdonképpen szükségtelen, mondvacsinált tevékenységet folytatnak (olyan esetek ezek, amikor külön alkalmazott gyűjti össze a metrójegyek ellenértékét és egy másik lyukasztja ki azokat). Ugyancsak nem szabad megfeledkeznünk azokról a nőkről sem, akik a recessziós periódus alatt elvesztették állásukat, de nem szerepelnek a munkanélküli segélyben részesülők listáján, mert inkább otthon maradtak; továbbá azokról, akik a női munkával szemben alkalmazott hátrányos megkülönböztetés miatt már eleve nem kaphattak munkát. Csakis ily módon nyerhetünk reális képet a japán munkanélküliségi helyzetről.

A vállalatoknál alkalmazott munkások nem kielégítő mértékű foglalkoztatása, a társadalmi jólétnek nevezett költséges számla „kifizetésének" egy sajátos módja. Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban a kormányok, Japánban a vállalatok vállalják a jólét „terhét". De meddig lesznek még képesek erre? A Nikkeiren (a munkáltatók szervezete) újonnan napvilágot látott tanulmánya értelmében azok a japán iparágak, amelyek strukturális válsággal küzdenek (s ez azonnali és drasztikus létszámcsökkentést tenne szükségessé), körülbelül 4 millió embert foglalkoztatnak. Az idézett tanulmányban azt javasolják az érintett iparágaknak, hogy a munkahelyeknek legalább egytizedét számolják fel. Egyes közgazdászok szerint kb. 2,2 millió főt foglalkoztató textil- és ruházati ipart, valamint a kis- és középméretű acélipari vállalatokat (60 ezer fővel) a jelenlegi konjunkturális helyzetben be kellene zárni.

1985-re a japán munkaerő-állomány kb. 60 millió főre duzzad. Ez 6 millióval haladja meg a jelenlegit. A Kereskedelmi és Iparügyi Minisztérium (Miti) számításai szerint a GNP növekedési ütemének reálértékben legalább évi 6 százalékosnak kellene lennie ahhoz, hogy ezt a tömeget munkával lehessen ellátni. Ez azzal is jár, hogy a japán ipar profitja csökkenni, illetve veszteségei nőni fognak, ha el akarja kerülni, hogy idősebb és azért magas bérű munkásait a munkanélküli segélyben részesülők táborába küldje, amikor tanulmányait éppen befejezett, magasabb szakképzettségű és ráadásul olcsóbb munkaerő kéri felvételét. Október 1-én kezdődik Japánban az állásvadászat szezonja. Azok keresik lázasan első munkahelyüket, akik a következő tavasszal végeznek az oktatási intézményekben. A kilátások azonban az 1950-es évek eleje óta nem javultak. Egy japán magánvállalat által készített felmérés szerint a tőzsdén bejegyzett japán vállalatok megközelítőleg egyharmadának egyáltalában nem áll szándékában a tavasszal az egyetemekről kikerülő fiatalok közül egyet sem felvenni. Ha ez valóban így lesz, akkor a frissen végzett 200 ezer férfi felsőfokú képzettséggel rendelkező szakembernek csak 16 százaléka és csak nagyon kevés hasonló képzettségű nő talál majd állást a nagyvállalatoknál.

Mind több japán vállalat szabadul meg erőszakosan — csődbejelentéssel — a foglalkoztatottak gárdájától. Az elmúlt évben több mint 17 ezer cég ment csődbe és az idén havonta 1600. Ezek többsége olyan kisvállalat, amelyik képtelen átirányítani munkásait az egyik rosszul menő leányvállalattól egy másik jövedelmezőhöz. Ilyen megoldáshoz értelemszerűen csak a nagyvállalatok folyamodhatnak, mint például a

Mitsubishi vagy a Mitsui. A csődbe jutott kisvállalatok a dolgozókkal szemben is fizetésképtelenséget jelentenek be.

Mind több vállalatban próbálkoznak újabban azzal a módszerrel, hogy 45 éves korban nyugdíjba küldik munkásaikat — sok esetben olyan nyugdíjjal, amit csak 60 éves korban kapnának. Ez az összeg egyébként változatlanul az illető cég rezsiköltsége, azonban így is kedvezőbb a vállalat számára, mintha havi bért kellene fizetnie. A legutóbbi hetekben több japán nagyvállalat ajánlotta fel munkásainak az idő előtti nyugdíjazás lehetőségét, és japán munkamorál ide, japán munkamorál oda, sokan sietve éltek is e lehetőséggel.

Mind ez ideig még egyetlen japán nagyvállalat sem merte eltörölni az életre szóló, garantált munkaviszonyt állandó dolgozóit illetően. Ehelyett elbocsátják a nélkülözhető vagy feleslegessé vált részmunkaidőben foglalkoztatottakat, illetve a nem szervezett munkásokat. Javít a helyzetükön az is, hogy nem lépnek alvállalkozói szerződésbe kisebb cégekkel, amelyek rendszerint nem képesek arra, hogy munkásaiknak egész életre szóló bérfizetést garantáljanak. Az egész nehézipart alapul véve az említett garanciát nem élvező alkalmazotti létszám a nehéziparban foglalkoztatott munkaerő egyharmadára nőtt. Ilyen arányban tehát lehetőség van munkáselbocsátásokra — még mielőtt az életre szólóan alkalmazott munkásokkal kapcsolatban kellene különféle intézkedésekhez folyamodni. A japán munkásoknak egyébként csak egyharmada tömörül szakszervezetekbe, a fennmaradó kétharmadrész teljesen védtelen.

A cikkíró felteszi a kérdést, vajon az elmondottak ismeretében milyen válasz adható a következőre: túlélheti-e Japánban az életre szóló munkaviszony rendszere a teljes foglalkoztatottság korszakának elmúlását. A válaszok eltérőek, de a valószínűbb mégis a nemleges felelet. Már most is tagadhatatlan tény, hogy ma sem az összes munkás élvezi ezt a garanciát (amennyiben mégis fennmaradna a hagyományos életre szóló foglalkoztatás, akkor várhatóan hirtelen csökken a nyugdíjkorhatár).

Az, hogy valójában hányan is dolgoznak a hagyományos rendszerben, csak egy 1976 januárjában kibocsátott elemzés alapján becsülhető meg. A 100 munkásnál kevesebbet foglalkoztató cégeknek kevesebb mint fele adta meg ezt a garanciát (vagyis egy bizonyos összeget fizet munkásainak állandó jelleggel, hacsak a nyugdíjkorhatár előtt önkényesen ki nem lépnek a cégtől). Az említett cégek közül is minden harmadik már nem terjeszti ki a nőkre ugyanezt a rendszert. A több mint 1000 munkást foglalkoztató vállalatok pedig kifejezetten csak férfiaknak tartják fenn e garanciát. A japán feldolgozó iparban a munkásoknak csak kb. egyharmada dolgozik nagyvállalatnál. Az idézett elemzésből végül is az derül ki, hogy a japán iparban foglalkoztatott 54 millió ember közül mindössze 25 millióval kötöttek garanciális szerződést. Feltehető, hogy ezentúl a vállalatok sem ragaszkodnak olyan szigorúan elveikhez, ha az általuk nyújtott biztosítékról lesz szó. Olyan munkaerő után fognak nézni, amely a feltételek nélkül is hajlandó elszegődni hozzájuk. Erre pedig a mai helyzetben kedvezőek a lehetőségek.

Októberben egyébként megnyitnak egy, a foglalkoztatotti létszám stabilizálását célzó alapot. Ez anyagi támogatást nyújt azoknak a cégeknek, amelyek felesleges munkásaikat sem küldték el, s így továbbra is fizetnek nekik, illetve nyugdíjazzák őket. Hivatalos személyek nem hajlandók az eljárás költségeiről nyilatkozni, az alapból azonban, amelyet egyébként a Munkaügyi Minisztérium kezel, kifizethetik egy nélkülözhetővé vált, de továbbra is megtartott munkás bérének akár felét is (bár a gyakorlatban ez valószínűleg sokkal kevesebb lesz). A kormány egyébként már 1975 óta hozzájárult az elküldött, illetve nem foglalkoztatott munkások béréhez. Ettől az időtől kezdve a kormány a munkáltatók végső menedéke.

A külföldi szakértők természetesen más megoldást ajánlanak Japán számára. Fokozni kellene az infláció visszaszorítására tett erőfeszítéseket avégett, hogy segítséget nyújtsanak az iparnak a munkaigényes termékek gyártásáról a komoly szaktudást igénylő (Knowledge-intensive) technológiákra való átálláshoz. Ezáltal csökkenne az iparban felkínált, illetve szükséges állások száma, de ugyanakkor növekedne a foglalkoztatás a szolgáltatási szférában.

(Ism.: *Nagy Károlyné*)

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Donáth Ferenc: Reform és forradalom

Akadémiai Kiadó, 1977. 282 l.

Nyolc évvel az 1945. évi demokratikus földreformról írt monográfiája után Donáth Ferenc új könyvében átfogó képet ad a felszabadulás utáni magyar agrárfejlődésről, elsősorban a mezőgazdaság társadalmi és gazdasági szervezetének gyökeres átalakulásáról. Ebben a nem nagy terjedelmű munkában a szerző jól ragadta meg az elmúlt harminc év fő társadalmi folyamatait, történelmi távlatba helyezve olyan korábbi eseményeket és intézményeket, amelyek 15 éve még sürgős aktualitást jelentettek. Mint előszavában írja, könyvét eredetileg külföldi olvasóknak írta, de utána — és szerintem joggal — úgy értékelte, hogy azt a közgazdasági és társadalmi problémák iránt érdeklődő szélesebb magyar olvasóközönség is haszonnal forgathatja.

A mezőgazdaság nálunk bizonyos értelemben közügy. A terméskilátások, a termékek hullámzó árai, a falusi életforma sajátosságai mindenkit érdekelnek, még akit foglalkozása a mezőgazdaságtól távol is tart. A mezőgazdaságról mindenkinek vannak ismeretei, gyakran felületesek, gyakran túlzóak, például olyan dolgok megítélésében, hogy milyen módon támogatja az állam a mezőgazdaságot, milyen reális jövedelmekkel rendelkezik a mezőgazdasági népesség és így tovább. Bár a mezőgazdaság nagy változásairól szinte mindenki rendelkezik információkkal, ezek mégis ritkán állnak össze olyan egységes képpé, hogy felismerhető legyen: a magyar falun lejátszódó társadalmi átalakulás, a gazdaság és a társadalmi viszonyok forradalma nagyobb méretű, még jelentősebb változást hozott a múlthoz képest, mint az iparosítás vagy a városfejlődés ténye. Ezért e munkának — melyet egyetemi segédkönyvként is ajánlhatunk — el kell jutnia mindenki kezébe, aki nyomon szeretné követni a nemzetközi viszonylatban is hallatlanul izgalmas mezőgazdasági korszakváltásunk fő mozzanatait, de nem az agrárökonómia részkérdései iránt érdeklődik.

A könyv erénye, hogy a mezőgazdaság változásait beleágyazza az ország általános gazdasági, politikai helyzetébe és a nemzetközi folyamatokba is. Ily módon kapunk árnyalt, kellően dokumentált választ arra a kérdésre, hogy vajon a mezőgazdaság szocialista átszervezésének az egyetlen lehetséges útját választottuk-e.

A mezőgazdasági termelőtevékenység folyamatának vizsgálatát a szerző a mezőgazdasági termelési tényezők egyensúlyára koncentrálja. Érdekes és fontos szempont, hiszen a mezőgazdaság nagy társadalmi változásai — különösen a nálunk érvényesült gyors, radikális formában —, mindig egyensúlyzavarokat hoztak létre a termelési tényezők (a munkaerő, az állóeszközök és a föld) között. A termelési tényezők vizsgálatában a föld (termőhely), az ország legnagyobb természeti kincse, nagyobb szerepet kaphatott volna. Az állóeszközök és a munkaerő megfelelő aránya még nem biztosítja a földalap hatékony használatát. Végül elismeréssel szólunk arról a természetes, de sajnos egyre ritkuló jelenségről, hogy a szerző ismeri és tiszteli anyanyelvét. Magyarul ír, bizonyítja, hogy tudományos szöveget is lehet a magyar szókincsből összeállítani — amennyiben birtokában vagyunk ennek a szókincsnek, és szakmai szótárunkat nem nyers fordításokból állítjuk össze. Élvezetes, színvonalas nyelvezetű a könyv szövege.

Kár, hogy a téma iránt mélyebben érdeklődők nem találnak irodalomjegyzéket, esetleg név- és tárgymutatót. A néhány lábjegyzet és a források korrekt hivatkozása nem pótolja ezt.

A munka négy fő részből áll, amelyek az elmúlt több mint három évtized gazdaságtörténeti és agrárfejlődési periódusait követik.

Az *első rész a* mezőgazdaság felszabadulás előtti helyzetét mutatja be, a gazdálkodás feltételeit, a háború előtti mezőgazdaság elmaradott társadalmi és technikai színvonalát, stagnálását és a rendkívül súlyos háborús károkat. A gazdálkodás természeti feltételei nagyon röviden jelennek meg, és talán nem is annyira kedvezőek a valóságban, mint ahogyan e néhány mondat tükrözi. Természetes, hogy Magyarországnak a mezőgazdaság számára jók a feltételei, de azért a javításra szoruló talajok meglehetősen nagy kiterjedése és a szeszélyes csapadékeloszlás eléggé hátrányos vonások. A terméshozamok elmaradása a Nyugat-Európában elért színvonalhoz képest nemcsak agrotechnika kérdése, hanem az éghajlaté is, hiszen a nyugati csapadékos, óceáni éghajlat a nagyobb terméseket (és a nagyobb mennyiségben hasznosítható műtrágyát) szinte önmagában garantálja.

A *második rész* az 1945. évi demokratikus földreformot ismerteti, és arról az időszakról szól, amikor rövid időre a magyar mezőgazdaság kisparaszti jellegűvé vált. Ez a fejezet talán kissé túlméretezett, nagyobb terjedelmű a kollektivizálás hosszú folyamatát vagy a nagyüzemi gazdálkodás kibontakozását ismertető fejezeteknél. De ennek az első agrárforradalomnak a leírása izgalmas és felemelő is. Ez a valóban demokratikus népi mozgalom roppant eredményeket tudott rövid idő alatt elérni, bizonyítván, hogy a nép mennyire felnőtt módon képes saját ügyeit intézni, ha ehhez kellő bizalmat és lehetőséget kap. A fejezet megmutatja, miért volt politikai szükségszerűség a földreform, annak ellenére, hogy századunk közepén a kisparaszti gazdálkodás már anakronisztikussá vált. Ismerteti a földreform két fő koncepcióját: az egyik, a Független Kisgazdapárté, a tőkés mezőgazdaság fejlődését szolgálta volna, a másik koncepciót a Magyar Kommunista Párt és a Nemzeti Parasztpárt alakította ki, és ez a földreformtörvényben öltött testet.

A földreform rendkívül rövid idő alatt került végrehajtásra, sokkal hamarabb, mintha bármilyen állami hivatal végezte volna. A végrehajtást sürgette a mezőgazdasági munkák megkezdésének szükségessége. 1945 tavaszán államapparátus, földhivatal sem létezett. A földigénylők bizottságába százezrek tömörültek, és a földreformot meglehetősen pontosan és igazságosan hajtották végre. A valódi népi ellenőrzés mellett alig érvényesülhettek a kis ügyeskedők, helyi érdekszövetségek törekvései.

A könyv azt állítja, hogy a magyar földreform nagysága Kelet-Európában is kiemelkedik. Ezt az állítást érdemes korrigálni. Közismert, hogy Lengyelország és Magyarország mezőgazdaságát jellemezte leginkább a félfeudális nagybirtokok fennmaradása, és logikusan, számottevő földterületeket érintett a földreform. (Mindenekelőtt Lengyelországban, ahol a reform által érintett földekhez csatlakozott a többmillió elmenekült, illetve kitelepített német lakos földje is.) Kevéssé ismert azonban, hogy Csehszlovákiában és az NDK-ban is jelentős volt a nagybirtokok aránya a felszabadulás előtt. Így aztán az NDK-ban a földreform által érintett mezőgazdasági terület aránya kb. megegyezett a magyaréval, Csehszlovákiában pedig a felosztott megművelt terület kb. ugyanannyi, a földreform által érintett teljes terület pedig mintegy félmillió hektárral volt nagyobb, mint hazánkban. A földreform természetesen csekély mértékű volt a balkáni országokban, ahol a félévezredes török megszállás következtében európai típusú feudalizmus nem alakult ki, s így a XX. század elejére ezekben az országokban a kisparaszti gazdaságok váltak uralkodóvá.

Az is elterjedt vélemény, hogy a demokratikus földreform tulajdonképpen még a polgári forradalom feladatát hajtotta végre: felszámolta a feudális maradványokat. Donáth is vitatja, hogy a földreform a gazdag parasztokat is sújtotta volna. Mindenesetre a földreformnak határozottan voltak tőkésellenes vonásai is. Tény, hogy a törvény a gazdag parasztbirtokokat nem érintette, de azért a gyakorlatban ilyeneket is felosztottak, a földreform kiterjedt a tőkés bérletekre, a tőkés vállalatokra, tehát a polgárság földterületére is. „A föld azé, aki megműveli" nemcsak mozgósító jelszó volt, de a földosztó bizottságok munkáját is irányította. A fejezet záró részében a szerző megállapítja, hogy a földreform nem párosult agrárreformmal. A kisüzemek tengerévé vált magyar mezőgazdaságban nem kezdődött meg a parasztgazdaságok modernizálási programja, egyszerűbb szövetkezeti formák elterjesztése, hanem rövidesen a szövetkezeti nagyüzem kialakításához fogtak hozzá.

A *harmadik rész a* szövetkezeti nagyüzemek szervezésének súlyos gazdasági problémákkal, politikai feszültségekkel, vitákkal terhelt bő évtizedét (1949—1961) mutatja be. Nem könnyű feladat e korszak összefoglalása és higgadt értékelése.

A fejezet bevezetőjében a szerző röviden összefoglalja Marx, Engels, Lenin

elképzeléseit a szocialista mezőgazdaságról. Lenin szövetkezeti terve a legátfogóbb, amely a parasztságnak a szövetkezeti nagyüzemi gazdálkodásra való áttérését a fokozatosság, a meggyőzés, a társadalmi segítség és az állami gazdaságok példamutatásának elvére építi. Ismeretes, hogy a kollektivizálás gyakorlata az elvektől több vonatkozásban eltért. Az indokokat feltehetően külső körülményeiben: a Szovjetunió esetében elszigeteltségében, az ellenséges környezet állandó fenyegetésében; a népi demokráciákban pedig a hidegháború fenyegetésében találhatjuk. A szocialista építés kezdetén bizonyos türelmetlenség is érvényesült, a társadalom osztályszerkezetét gyorsan kívántuk szocialista jellegűvé alakítani.

A könyv bemutatja a szocialista mezőgazdaság gazdasági-társadalmi szervezetét, ismerteti a különböző üzemi formákat. Képet kapunk az 1950-es évek második felének gyorsan változó eseményeiről. 1956-ban a termelőszövetkezetek 60 százaléka feloszlott, de a fennmaradó 40 százalék már jelezte, hogy minden nehézség ellenére ez a gazdálkodási forma kezdett gyökeret ereszteni a magyar mezőgazdaságban. 1957-ben ismét nőtt a termelőszövetkezetek száma és területe, pedig ekkor még a nagyüzemi átszervezés befejezése igen távoli jövőnek látszott. 1958—1959-től ismét külső tényezők sürgették a kollektivizálást, elsősorban az a tény, hogy a szomszédos szocialista országokban felgyorsult a társadalom szocialista átalakítása és befejezték a nagyüzemi átszervezést. Maga a mezőgazdaság belső fejlődése még nem sürgette volna az átalakítást, a kisgazdaságokban még volt tartalék a termelés növelésére, amellett a meglevő termelőszövetkezetek is kis területűek és gyengén felszereltek voltak, szükséges lett volna ezek megerősítése. Természetesen a „mi lett volna, ha" — kérdések fölvetése csekély értékű. Tény, hogy a mezőgazdaság szocialista átalakításának nem az eddig követett megoldás az egyetlen útja, de egyelőre más utat nem találtak, sőt nincs arról tapasztalatunk, hogy a fokozatosság, a lassú átmenet vajon milyen eredményre vezet. Ismeretes, hogy a lengyel és jugoszláv mezőgazdaságban ezt a megoldást keresik, de hozzá kell tennünk, hogy eddigi eredményeik még nem meggyőzőek.

Az 1950-es és 60-as évek fordulóján a mezőgazdasági átszervezés befejezése lényeges vonásaiban különbözött az egy évtizeddel korábbi kollektivizálástól. Nem ismételték meg a korábbi erőszakos vonásokat, nem alkalmaztak gazdasági presszió t a mezőgazdaságra, nem élezték a falusi osztályharcot, hanem megbékélést hirdettek a volt gazdagparaszti osztállyal, rugalmasabb tsz-alapszabályt engedélyeztek és jelentős állami támogatással kísérték az átszervezést. Nyilvánvaló, hogy a parasztság döntésére erősen hatott a tíz év előtti kollektivizálás emléke és a környező országokban befejezett kollektivizálás ismerete is. Gyakorlatilag ez a felülről kezdeményezett kollektivizálás gyorsabban játszódott le, mint azt a vezetés elképzelte. A kollektivizálás nagy eredményének minősíthető, hogy a mezőgazdasági termelés színvonala az átszervezés éveiben — bár nem csekély anyagi áldozatok árán —, nem esett vissza, s nem mutatkoztak ellátási zavarok.

A könyv *negyedik része* a korszerű szövetkezeti gazdálkodás kifejlődését vizsgálja 1962-től napjainkig. Ez is két részre osztható: a nagyüzemi gazdálkodás feltételeinek kialakulása 1962—67-re tehető, míg a nagyüzemi gazdálkodás — részben a technikai feltételek megteremtésének és az új gazdaságirányítási rendszer bevezetésének köszönhetően — 1968 után bontakozott ki.

A tömeges kollektivizálás befejezése után természetesen a termelési tényezők egyensúlya megint felbomlott. Az 1960-as években a fejlődés eléggé töretlenül — bár sok nehézséggel — vezetett az önállóan gazdálkodó, korszerű nagyüzemek felé. A háztáji gazdasággal és a részes műveléssel kapcsolatos dogmatikus elképzelések felszámolása nagyban hozzájárult a parasztság munkaerejének jobb hasznosításához. A nagyüzemi kereteket nagyüzemi technikával csak fokozatosan lehetett kitölteni. A mezőgazdaság számottevő beruházáshoz jutott, ez azonban zömmel a kiesett kisüzemi termelőerőket pótolta. 1958—1965 között a beruházásoknak csaknem $^{9}/_{10}$-e erre a célra szolgált. A beruházások azonban nem voltak komplettek (elmaradtak az úgynevezett kiegészítő beruházások), földrajzi eloszlásuk nem követte a termelés földrajzi eloszlását.

A termelőszövetkezetek vállalati önállóságának gyakorlása nehézségekbe ütközött. A termelés fenntartásához állami támogatásokat és hiteleket kellett igénybe venni, s ennek fejében az állam, főleg a járási szervek részletesen beavatkoztak a gazdálkodásba.

Érdemes kiemelni, hogy a kollektivizálás után igen jelentős mezőgazdasági beruházásokat nem más szektorból irányítottak át, hanem a terheket jórészt a

parasztság viselte. Az 1960-as években is megmaradt, sőt erősödött a jövedelemelvonás, szétnyílt az agrárolló, és a termelőszövetkezetek jövedelme még arra sem volt elégséges, hogy az elhasználódott termelőeszközöket pótolja. Ebben az időszakban a mezőgazdasági termelői árak mintegy 30 százalékkal alacsonyabbak voltak a társadalmilag szükséges ráfordítást kifejező árnál.

A gazdaságirányítás reformja nem csak új jellegű szabályozásokat vezetett be, de az állam és a termelőszövetkezet viszonyát is megváltoztatta.

A könyv részletesen ismerteti azokat a változtatásokat, amelyek az állam és a szövetkezet viszonyát átalakították, s amelyek az önálló termelőszövetkezeti gazdálkodást lehetővé tették. A gazdasági reform hallatlan energiákat szabadított fel, kezdetben a termelőszövetkezetek vezetésében, de a tagok körében is. Ennek köszönhetően a mezőgazdasági termelés rendkívüli mértékben fellendült. Az 1950-es és 1960-as évtizedben a magyar mezőgazdaság nemzetközi viszonylatban is lassan fejlődött. Az 1960-as évek első felében bruttó termelése évi 1,2 százalékkal, a 60-as évek második felében évi 2,8 százalékkal nőtt; 1971—74 között pedig már 5,5 százalékos volt az évi átlagos növekedési ütem.

A könyv befejező része felvázolja az elmúlt esztendők magyar fejlődésének új vonásait és a további fejlődés néhány kérdését. Csatlakozom a könyv szerzőjéhez abbeli értetlenségében, hogy vajon miért kellett a gazdaságok területi koncentrációját ilyen mértékig fokozni, miért kellett olyan nagy területű gazdaságokat kialakítani, amelyeknek a specializációja, a munkaerő-ellátottsága és az állóeszközellátottsága sem teszi lehetővé a nagyobb méretek előnyös kihasználását. A termelőszövetkezetek idő előtti területi összevonása ismét megbontotta a termelési tényezők összhangját, és nyilván nem csekély erőfeszítésünkbe kerül, míg a földterülethez az állóeszközök és a munkaerő alkalmazkodni tud.

A mezőgazdaság egyik legfontosabb új jelensége az agráripari integráció erősödése, amely föltehetően a felszabadulás utáni harmadik agrárforradalom bevezetőjeként fogható fel. Ennek a kibontakozása szintén hosszabb ideig tart, és átalakítja a mezőgazdasági munka egész szervezetét, eltünteti a mezőgazdaság és az ipar közötti társadalmi különbségeket.

Szívesen olvastam volna valamelyest többet mezőgazdaságunk területi fejlődésének problémáiról. A mezőgazdaság az ország területének túlnyomó többségén folytatott tevékenység, nemcsak a gazdaságpolitika, hanem a természeti feltételek, a történelmileg kialakult településhálózat különbségeit is tükrözi. Az elmúlt 6—8 év agrárfejlődése területi szempontból szintén sok tanulságot kínál. A területi vizsgálat jól feltárja például, hogy a mezőgazdasági elvonás újabb erősödésével tulajdonképpen csak azok a szövetkezeti gazdaságok képesek a mezőgazdasági termelés fejlesztésére, amelyekben kifejlett a nem mezőgazdasági tevékenység. Ebből következik, hogy az agrárfejlődés fő övezetei az ország leginkább iparosodott és urbanizált térségei: az Észak-Dunántúl, a budapesti agglomeráció és az Alföldön is főleg a mezővárosok környéke. A mezőgazdaság tehát kihasználatlanul hagyja az ország legtermékenyebb talajában rejlő potenciális lehetőségeket, mert ott nem áll rendelkezésre a korszerű agráripari fejlődéshez szükséges infrastrukturális háttér, s nem eléggé fejlett a mezőgazdaság fejlesztéséhez ma még elengedhetetlen melléküzemi tevékenység. Úgy vélem, nagyüzemi gazdálkodásunk további előrehaladása nemcsak a már többször említett termelési tényezők, hanem a regionális fejlődés összhangjától is függ.

Donáth Ferenc könyve tanulságos olvasmány azoknak is, akik az elmúlt 30 év reformjainak és forradalmának tevékeny részesei voltak, hiszen a napi eseményeket történelmi távlatba rendezve tudják értékelni. Különösen ajánlatos pedig a fiatalabb nemzedéknek, akik számára a felszabadulás utáni agrártörténelmünk jelentős része valóban csak történelmet jelent, mert szükséges, hogy erről az időszakról megalapozott ismeretekkel rendelkezzenek. Az Akadémiai Kiadó fontos szolgálatot tett e munka megjelentetésével.

Enyedi György

Kádár Béla: Latin-Amerika növekedési dilemmái

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1977. 342. l.

Kádár Béla legújabb munkája a latin-amerikai problémákban nem különösebben jártas olvasó számára is izgalmas és időszerű kérdéseket tárgyal. A világgazdasággal — s ezen belül a fejlődő országokkal — foglalkozó közgazdászok részére ez a könyv hézagpótló: nem csupán azért, mert e fontos földrésszel kapcsolatos hatalmas ismeretanyagban biztos kézzel igazít el bennünket, hanem azért is, mert a kontinens országainak problémái, különböző gazdaságpolitikai és fejlesztési elképzelései, egész világgazdasági helyzete számos olyan történeti sajátosságot mutat, „... amelyek kisebb-nagyobb mértékben, módosult formában egyaránt fellelhetők a közép- és kelet-európai országok gazdasági növekedésében, illetve növekedésük bizonyos szakaszaiban." (7. l.)

A könyv két fő részre oszlik: az első részben a latin-amerikai fejlődés általános irányzatairól, Közép- és Dél-Amerika változó világgazdasági helyzetéről — hosszabb ideje viszonylagosan gyengülő pozícióiról, gazdaságnövekedési szakaszairól, e szakaszok régión belüli sajátosságairól, külkereskedelmi, pénzügyi és tőkekapcsolatairól — kapunk átfogó képet. Ezekkel szoros összefüggésben tárgyalja a szerző a regionális, illetve szubregionális gazdasági integrációs (Közép-amerikai Közös Piac; Latin-amerikai Kereskedelmi Társulás, Andesi Közös Piac) törekvéseket is. A könyv második része a fontosabb latin-amerikai országok (Argentina, Brazília, Mexikó, Kolumbia és Peru) egyedi, sajátos gazdaságfejlesztési útját, annak kudarcait és sikereit mutatja be. Ezzel kapcsolatban hiányoljuk Chile és Venezuela bemutatását. Igaz, e két ország fejlesztési útjaira különböző irányú, azonban egyaránt rendkívüli tényezők hatottak az elmúlt években, de a Latin-Amerikán belüli erőviszonyokra e változások nagymértékben hatottak, s ezen országok politikai és/vagy gazdasági jelentőségét igen megnövelték.

A könyv e kettős tagoltsága persze viszonylagos: az általános részben már ízelítőt kapunk a később részletesebben tárgyalt országok (különösen Brazilia) sajátos problémáiból, történeti-társadalmi sajátosságaiból is. (Különös érdeklődésre tarthat számot az első fejezet, amely a Kolumbusz *előtti* időszaktól kiindulva foglalkozik a főbb fejlődéstörténeti szakaszokkal.) Ugyanakkor Latin-Amerika számos társadalmi-gazdasági sajátosságát a szerző azokkal az országokkal kapcsolatban tárgyalja, amelyeknél e sajátosságok egyrészt hangsúlyozottan jelentkeztek az utóbbi évtizedben, másrészt az általános irányzattól jelentősen el is tértek. (Így például indokoltnak látszik, hogy a latin-amerikai hadseregek társadalmi-gazdasági szerepének alakulását éppen a *perui* hadsereg sajátos fellépése kapcsán fejti ki a szerző.) Egészében véve tehát a könyv szerkezeti felépítése igen szerencsés, megkönnyíti az olvasó eligazodását a komplex ismeretanyagban.

A mű szerkezeti egységének köszönhetően mindvégig érvényesülhet a szerző rendező elve: a világgazdaságban perifériális helyet elfoglaló latin-amerikai régió, illetve a régió egyes országai sikeres fejlődésének mércéje az, hogy milyen fejlett és differenciált gazdasági *és* külkereskedelmi szerkezettel illeszkednek a világgazdaság uralkodó régióihoz, egymáshoz, illetve más perifériális területekhez. E normatívnak tűnő szemléletet a szerző mindig az egyes világtörténelmi-világgazdasági korszakok, az egyes országok tényleges gazdaságföldrajzi és társadalmi-történeti adottságainak és lehetőségeinek figyelembevételével alkalmazza. Így lesz meggyőző, hogy a latin-amerikai gazdaságpolitika a legutóbbi évtizedben az exportorientált iparfejlesztés, az exportdiverzifikálás irányába fordulásának hátterét egyértelműen a korábbi túlhajtott importhelyettesítő iparosítás kifulladásában jelöli meg. A diverzifikált, szerkezetileg egyre komplexebb, fejlettebb export bővítésére alapozó fejlesztési politikai sikerei vagy kudarcai alapján rangsorolja a jelenlegi latin-amerikai kormányok gazdaságpolitikai tevékenységét. A kolumbiai, mexikói, brazíliai példák e politika kétségtelen sikereit mutatják. Ugyanakkor az exportra orientált fejlesztés elmaradásának, illetve megkésett, kapkodó és határozatlan megindításának gazdasági, társadalmi és politikai következményei rendkívül súlyosak. A szerző Argentínával foglalkozó tanulmányának tanulságai messze túlmutatnak Latin-Amerika, sőt a fejlődő országcsoport körén, s szinte minden, a világgazdaságra ráutalt nemzetgazdaság, vagyis a világ nemzetgazdaságainak túlnyomó többsége számára elrettentő példaként szolgálnak.

Kádár Béla azonban azt is hangsúlyozza, hogy „az importhelyettesítő iparosítás kifulladásából fakadó, az egyes latin-amerikai országokban kialakuló szükséghelyzet önmagában még nem biztosította volna a szakaszváltás sikerét, ha történetesen a *nemzetközi politikai-gazdasági környezetben* nem alakulnak ki az exportorientált iparosodás szempontjából kedvező irányzatok". (82. l.) Ezek között kétségkívül a legfontosabb a fejlett tőkésországok erősödő költséginflációjától menekülő munkaintenzív iparágak kitelepülésének megindulása volt a hatvanas évek második felétől kezdve. E folyamat azért is nagy jelentőségű a fogadó országok számára, mert más, időközben bekövetkezett világgazdasági változások (például az 1973-as olajárrobbanás) kedvezőtlenül hatottak több fontos latin-amerikai ország, mindenekelőtt az erősen exportra orientált utat követő Brazilia egyébként is ingatag kereskedelmi mérlegére, gépimportkapacitására s ezzel növekedési kilátásaira is. A kötet tanulmányaiból, különösen a mexikói, a braziliai, illetve a kolumbiai helyzet elemzéséből az a következtetés szürhető le, hogy a lelassult világgazdasági növekedés közepette még nagyobb jelentőséget kap a piaci lehetőségekhez rugalmasan alkalmazkodó fejlesztési, illetve exportpolitika. Ezt csak azokban az országokban képes kiegészíteni az importmegtakarító nyersanyag-, és energiatermelő kapacitások növelése, amelyek bőségesen, vagyis gazdaságosan rendelkeznek ilyen tartalékokkal (Mexikó, Brazilia). A nemzetközi hitelpiac újabb fejleményeinek ismeretében hozzátehetjük: csakis ilyen adottságok birtokában rendelkeznek elégséges tárgyalási súllyal a nagymértékben eladósodott fejlődő vagy más energiaimportőr országok a nemzetközi magánhitelpiacon. A két legjobban eladósodott fejlődő latin-amerikai ország (Brazilia és Mexikó) továbbra is viszonylag kielégítő bonitást élvez. A csekélyebb fejlesztési képességű, szerkezetileg is gyenge, energiaimportőr országok (például Peru) viszont egyre inkább kénytelenek a fejlett tőkésországok — mindenekelőtt az Egyesült Államok — hiteldiktátumának alávetni magukat.

Kádár Béla tanulmánykötetének legfőbb gazdaságpolitikai tanulsága tehát az, hogy a közepesen fejlett, kis nemzetgazdaságok viszonylagos autonómiája és fejlődési perspektívái csupán akkor őrizhetők meg, ha rugalmas, az adott gazdaság lehetőségeit és adottságait, a világgazdasági változásokat messzemenően figyelembe vevő exportszerkezetet alakítanak ki, s gazdaságpolitikájukat e struktúrák állandó fejlesztésének és tökéletesítésének szolgálatába állítják.

Becsky György

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Иштван Хетени

Опыт социалистической системы планового хозяйства и дальнейшие задачи совершенствования системы хозяйственного управления

Автор развивает мысли о социализме и плановом хозяйстве исходя из законов общественного развития, сформулированных Марксом и Энгельсом. При этом он освещает научное опознание того, что на смену структуры стихийно действующих экономических законов приходит сознательное управление, опирающееся на осуществление интересов подавляющего большинства общества.

В дальнейшем автор в своей статье останавливается на более благоприятных возможностях социалистического хозяйства по сравнению с капиталистическим, подчёркивая общее стремление к тому, чтобы в любые периоды и в любых ситуациях развития можно было обеспечивать максимальную согласованность между производительными силами и производственными отношениями.

Автор особо выделяет, какую роль в создании социалистической системы планового хозяйства и в его нынешней форме сыграл опыт Советского Союза, обоснованный теоретическим трудом и методическими указаниями Ленина. В результате советского опыта категории народнохозяйственного планирования, системы управления и ряд других, представляющихся сегодня естественными категорий стали общепринятыми. Останавливаясь на взаимосвязях между планом и рынком, планом и товарно-денежными отношениями, автор указывает на роль групповых и индивидуальных решений, принимаемых на основе центрального плана и товарно-денежных отношений в более сознательном, более эффективном развитии социалистического хозяйства.

Янош Дениш

Действие кооперативных принципов Ленина в социалистическом кооперативном движении

Из кооперативной теории Ленина автор выделяет четыре общедействительных тезиса, — ввиду ограниченности времени выступления — характеризуя их лишь в сжатой форме: 1. место и роль кооперативного движения в развитии общества; 2. вопрос социальной определенности, содержания, характера кооперативов как общественно-экономических организаций; 3. роль кооперативов в заложении фундаментов социализма; 4. основные принципы метода организации социалистических кооперативов, сформулированные Энгельсом и Лениным. В заключительной части своего выступления автор останавливается на изменившихся функциях кооперативов и на некоторых вопросах дальнейшего развития кооперативной собственности в период строительства развитого социалистического общества.

Янош Хош

Некоторые вопросы усовершенствования экономической структуры

При определении направления изменения структуры важно принимать во внимание такие критерии, которыми по мере возможности усиливается объективность принимаемых нами решений. Основной предпосылкой при этом является стремление к комплексности без того, чтобы тонуть в деталях. На основе накопленного до сих пор опыта планового хозяйствования, а также новейших международных характеристик технического развития можно определить, что это требование комплексности можно наилучшим образом удовлетворить в том случае, если условия производства, технического развития, сбыта, организации и управления будут оцениваться все вместе, и на их основе будут учитываться не только строго взятые экономические, но и технико-экономические критерии. Настоящий опыт указывает на то, что технико-экономические критерии необоснованно отстраняются на задний план по сравнению с аспектами, формируемыми на основе одних лишь экономических стоимостных показателей (показателей рентабельности, экономической эффективности). Очень существенным является, чтобы была устранена такая односторонность, и решения в области структуры принимались на основе одновременного учёта правильно избранных технико-экономических критериев, а также строго взятых экономических стоимостных показателей, анализов. Автор представляет основные характеристики этих критериев, преимущества их применения и их взаимосвязь с экономическими показателями.

Йожеф Нилаш

Воздействие кризиса мирового капиталистического хозяйства в 1974—75 годах на соотношение сил между капстранами

Кризис мирового капиталистического хозяйства оказал значительное влияние на соотношение сил мирового хозяйства. Суть этих изменений состоит в увеличении веса, роли Соединённых Штатов, ФРГ и интернациональных групп финансового капитала как в экономическом, так и в политическом отношении; в пошатнувшейся позиции и менее стабильном развитии остальных бывших мировых держав в Европе и Японии; в ускорении дифференциации развивающихся стран, в усиленной угрозе распада их единства. Причины этих изменений заключаются в том, что западноевропейские страны и Япония по ходу послевоенного развития попали в большую зависимость от сырьевых материалов и энергоносителей других стран и контингентов, в то время как соотношения политических сил мира изменились в пользу прогрессивных сил мира. Процессами, происте-

кавшими в мировом хозяйстве до кризиса, были созданы новые факторы международного соотношения сил: т. н. факторы надёжного обеспечения, существование и большое значение которых особенно остро проявилось при объявлении нефтяного эмбарго, при существенном повышении цен на сырье и углеводороды, в последствиях кризиса мирового хозяйства, связанных с этими обстоятельствами и прочими причинами. Под их влиянием всё более ограничивались возможности автономного принятия решений западноевропейскими странами и Японией, и укрепились позиции Соединённых Штатов и ФРГ как по отношению к остальным развитым капиталистическим странам, так и развивающимся странам, а некоторые капиталистические политики даже новую технику и торговлю продовольственными товарами упоминают как оружие, применимое против развивающихся и социалистических стран.

Под влиянием происшедших изменений в развитых капиталистических странах категорическое предпочтение отдаётся надёжности обеспечения энергией, сырьём и продовольствием, за счёт эффективности, экономии собственными запасами, что приносит третье большое искажение в функционировании относительных преимуществ в мировом капиталистическом хозяйстве.

Сложившееся в мировом хозяйстве новое положение, трудности, связанные с преодолением кризиса, требуют как можно более скорой международной координации капиталистического мира.

Однако успешности тенденций объединения капиталистического мира в большой мере препятствует то обстоятельство, что правительства большинства развитых капиталистических стран пытаются согласовать национальные и интернациональные капиталистические интересы в более сложной и шаткой, чем прежде, политической обстановке и более тяжёлом экономическом положении.

Шандор Балажи

«Неразрешимая» дилемма регулирования заработков

Обозревая историю регулирования заработной платы до наших дней, автор констатирует, что различные, часто изменяющиеся варианты регулирования всегда выполняют лишь некоторую часть тех функций, которых от них ожидают. Когда регулирование заработной платы отвечает задачам по обеспечению равновесия, на задний план отодвигается функция поощрения, и наоборот. Многие это противоречие уже считают просто неразрешимой дилеммой. Автор в своей статье противоречит этому мнению.

На основе подробных расчётов автор в таблице представляет, какие налоги являются «ценой» повышения уровня заработной платы. Налоги распределяются в необоснованно широком диапазоне: возможность определенного повышения заработной платы не связывается ни с каким требованием повышения производительности; в относительно узком диапазоне повышение заработной платы связано с выполнимыми требованиями; сверх определённой точки повышение средней заработной платы наталкивается на невыполнимые требования по повышению производительности. Этот предел предприятия по возможности не переступают. В 1976 году более трёх четвертей повышения заработной платы было осуществлено за счёт источников, имевшихся в распоряжении предприятий независимо от выполнения каких бы то ни было требований.

Таким образом регулирование заработной платы не может надлежащим образом выполнить свои задачи. Даже форма регулирования общей сумпы выплачиваемой заработной платы недостаточно поощряет рациональное использование рабочей силы, из-за тормозящего действия средней заработной платы как показателя. Не удалось элиминировать и действие контроля над средней заработной платой в направлении «разбавления» численности работников. В области рационального использования материалов и капитала положение ещё хуже. Для целей ограничения создаваемой покупательной силы регулирование заработной платы оказалось пригодным. С точки зрения поступлений в госбюджет налоги верхнего диапазона оказываются непродуктивными: высокие, многократно накладывающиеся друг на друга налоги уничтожают основу обложения.

Многие считают распространение метода регулирования общей суммы выплачиваемой заработной платы подходящем решением. Но и в этом случае требования, связанные с повышением заработной платы, располагаются в слишком широком диапазоне: они являются то слишком либеральными, то слишком строгими и не могут обойтись без тормозящего действия и вредных последствий контроля над средней заработной платой.

Истинное решение означало бы то, если бы 1. любое повышение заработной платы связывалось бы с определенными требованиями по повышению производительности; 2. это производилось бы путем применения единого налога, что исключило бы накладывающиеся друг на друга налоги; 3. налоги исчислялись бы на основе заработков сверх 1800 или 2000 форинтов (дополнительный налог с заработной платы); налог соответствовал бы 100—200%, так как это было бы осуществимо для предприятий и достаточно для бюджета; 5. за счёт первых прибылей и конъюнктурных добавочных прибылей не разрешалось бы повышать заработную плату.

Таким образом представляется реальная возможность для разработки эффективного регулирования заработной платы, одинаково отвечающего требованиям поощрения и обеспечения равновесия.

Янош Лёккёш

Некоторые проблемы регулирования заработков и возможности его усовершенствовани

Одним из наиболее дискутируемых и наиболее часто изменяемых элементов системы экономического регулирования является система регулирования заработной платы и заработков. Наиболее важным направлением изменений — в последние десять лет — было постепенное распространение метода регулирования общей суммы выплачиваемой заработной платы. В 1968 году в этой системе работало 7% всех предприятий, в 1978 году — 70%.

В последние десять лет проводились острые полемии о механизме действия и круге применения методов регулирования уровня средней заработной платы и регулирования общей суммы выплачиваемой заработной платы. В Венгрии система регулирования уровня заработной платы применяется с 1957 года. Введённая в 1968 году реформа хозяйственного управления по существу сохранила форму регулирования уровня заработной платы с той разницей, что средний уровень заработной платы предприятий не является директивным показателем.

При введении системы регулирования уровня заработной платы венгерское народное хозяйство находилось на этапе экстенсивного развития, для которого было характерно значительное предложение рабочей силы. Регулирование уровня заработной платы способствовало увеличению численности на предприятиях, облегчив этим экстенсивное развитие. По окончанию этапа экстенсивного развития функционирование системы регулирования уровня заработной платы уже не было бесперебойным. Несмотря на наличие на предприятиях внутренних резервов рабочей силы сложилась ситуация недостатка рабочей силы.

Система регулирования общей суммы выплачиваемой заработной платы является формой регулирования заработной платы на этапе интенсивного развития. Она стимулирует предприятия в направлении рационального использования рабочей силы, способствует применению стимулирующих индивидуальных форм оплаты труда и позволяет более дифференцированно оценивать индивидуальные результаты.

Сегодня в венгерской экономической литературе развёртывается новая дискуссия, в первую очередь, о том, какую систему регулирования заработной платы применять в период шестого пятилетнего плана (1981—85). Учитывая требования перехода к этапу интенсивного развития, — принимая во внимание и сокращающиеся источники рабочей силы — мы не можем отказаться от более полного использования резервов, кроющихся в возможностях предприятий и индивидумов. Этому регулирование общей суммы выплачиваемой заработной платы способствует в гораздо большей мере, чем регулирование её уровня.

Аттила Чикан

Некоторые актуальные проблемы формирования запасов на предприятиях

Формирование запасов в венгерском народном хозяйстве в последние годы в большой мере привлекает внимание руководящих работников, занимающихся экономической политикой, и — в постоянно растущей степени — экономистов-теоретиков. Причина этого заключается с одной стороны в том, что запасы вообще представляют собой важную сигнализационную систему, а с другой стороны в том обстоятельстве, что уже несколько лет формирование запасов в Венгрии отражает неблагоприятные тенденции.

Народнохозяйственное формирование запасов, естественно, является совокупным последствием многочисленных факторов. Из многосторонней системы взаимосвязей автор выделяет круг вопросов, связанных с формированием запасов на предприятиях, естественно, указывая и на факторы окружающей обстановки (отсасывающий эффект рынка в условиях всеобщего преобладания спроса над предложением, большая роль импорта, длительные периоды инновации, структура и соотношения сил предприятий и т. д.). Статья подразделяется на три, тесно взаимосвязанные части: автор сначала изучает взаимосвязь между политикой предприятий в общем смысле понятия и руководством предприятием, затем взаимосвязь между формированием запасов и прочими сферами деятельности (подсистемами) предприятий, и, наконец, саму подсистему формирования запасов — концентрируя внимание во всех областях на считающиеся наиболее часто встречающимися проблемы.

Рассматривая роль запасов в политике деятельности предприятий автор исходит из того положения, что запасы для предприятий означают ресурсы, факторы производства. Установление предприятием целей и задач в связи с формированием запасов определяется тем, что все его материальные связи с окружающим миром осуществляются посредством функционально трактуемой подсистемы запасов.

Из числа вопросов политики деятельности предприятий, связанных с формированием запасов, автор выделяет в первую очередь вопрос планирования, считая срочным вместо одностороннего определения цели и частых эвентуальных вмешательств введение комплексного регулирования. Далее он останавливается на установлении организационного порядка формирования запасов, на вопросе распределения риска внутри предприятия, на внутренней системе заинтересованности.

Во второй части статьи автор дает обзор принципиальным связям между формированием запасов и прочими функциональными подсистемами, а также проблемам действительной реализации этих связей. Он останавливается на взаимосвязи формирования запасов с подсистемами финансирования, инвестиционной деятельности, технического развития, производства, рабочей силы и маркетинга, указывая на значение комплексного подхода к этим взаимосвязям.

В заключение в статье рассматривается сама подсистема формирования запасов. Автор останавливается на проблемах организационной структуры и информационной системы, в особенности с точки зрения внедрения и использования ЭВМ. Анализируя вопросы методики хозяйственной деятельности, автор указывает на то, что в практике предприятий еще имеется много неразрешенных задач в этой области; в качестве первостепенного условия прогресса автор указывает на устранение проблем в области подготовки кадров, рационального использования рабочей силы и на связанные с этим изменения в подходе к этим вопросам.

Тибор Эрдэши

Величина прибыли в сегодняшних условиях капитализма

Статья является органическим продолжением статьи автора, опубликованной в номере 10 за 1977 год журнала «Кэзгаздашаги Семле» («Об определенности размера прибыли в «чистом капитализме»).

Изучая формирование величины прибыли на макроуровне, автор отходит от абстракций, применённых для чистого капитализма, включая в анализ сбережения рабочих, формирование сальдо внешнеторгового баланса (а посредством этого — действие мирового хозяйства), а также государственный бюджет.

Из числа рассматриваемых факторов сбережения рабочих — так как на макруорвне они не достигают существенных соотношений — не оказывают значительного влияния на определение величины прибыли. (Между прочим, сбережения рабочих имеют уменьшательное воздействие на реализуемую капиталистами прибыль, а их трата — повышательное.) Однако значительным фактором, действующим на величину прибыли, является дефицит бюджета. Автор в своей статье доказывает, что на сумму, соответствующую величине дефицита бюджета, класс капиталистов увеличивает свою прибыль (естественно, если предположить, что в балансе бюджета складывается положительная разница, то правомерным является как раз обратное). На вопрос, в чём воплощается эта связанная с дефицитом бюджета добавочная прибыль, автор дает ответ не основе изучения движения оборотного капитала (формирования имущества в ценных бумагах и денежных резервов).

Внешняя торговля также влияет на величину прибыли на макроуровне. Под действием дополнительного экспорта прибыль растёт, а под влиянием дополнительного импорта — она сокращается, или же более умеренным становится её рост. Общему эффекту всех факторов автор даёт следующую формулировку:

Прибыль класса капиталистов = накопление капиталистов + личное потребление капиталистов — сбережения живущих за счёт зарплаты ± сальдо бюджета ± внешнеторговое сальдо.

В конце своей статьи автор подчёркивает, что включение в анализ этих факторов, кажущихся чисто техническими, — инвестиций, дефицита бюджета или сальдо внешней торговли — ни в малейшей мере не означают того, что он упускает из виду общественные закономерности, дающие рамки всему этому движению. Он также не отходит и от того фундаментального положения, что прибыль происходит из производства, за счёт эксплуатации участников производства.

SUMMARY OF THE ARTICLES

István Hetényi:

Experiences of the socialist system of planned economy and further tasks in improving the system of economic control and management

The author states in his introduction that the idea of socialist planned economy had been deduced by Marx and Engels from the laws of socio-economic development, illuminating the scientific recognition that the pattern of spontaneously acting economic laws would be replaced by deliberate control relying on the assertion of the interests of the decisive majority of society.

Next the article outlines the more favourable possibilities of socialist economy over the capitalist one, emphasizing the continual efforts at maximum harmony between the productive forces and the relations of production in every stage and situation of development.

The role of the experiences of the Soviet Union, soundly founded by the theoretical works and methodical hints of Lenin, in shaping the socialist system of planned economy and in its present form is emphatically underlined. As a result of Soviet experience, national economic planning, the system of control and other—today seemingly natural—categories have become general.

Discussing the relations between the plan and the market and between the plan and commodity and monetary relations the author points out the role of group and individual decisions based on the plan and on the monetary and commodity relations in making the development of the socialist economy more conscious and more efficient.

Finally, without claiming completeness, a few problems are stressed which are thought to be important from the viewpoint of improving the planning and control systems.

János Gyenis:

Assertion of Lenin's cooperative principles in the socialist cooperative movement

The author selects from Lenin's theory of cooperatives four theses of general validity and reviews them only in outline because of lack of space: 1. the place and role of the cooperative movement in the development of society, 2. the cooperative as a socio-economic organization, its social determination, contents and character, 3. the role of cooperatives in laying the foundations of socialism, 4. the principles of the socialist organization of cooperatives as expounded by Engels and Lenin. In the concluding part the changed functions of the cooperatives and some problems of further developing cooperative ownership relations are discussed in the context of the period of building up an andvanced socialist society.

János Hoós:

Some questions related to the improvement of the economic structure

In establishing the direction of structural changes it is important to proceed on the basis of such criteria which possibly enhance the objective nature of our decisions. One of the basic conditions is to make efforts at complexity, lest we should get lost in the details. Analysis of the experiances of socialist planned economy and of the recent international characteristics of technical progress suggest that this complexity can be best attained if the conditions of production, technological development, selling, organization and control are evaulated together and thus take into account not only strictly economic but also technico-economic criteria. Recent experience has suggested that technico-economic criteria are unjustifiedly pushed into the background relative to the purely economic value indicators (of profitability or efficiency). It is highly important to do away with this one-sidedness and to make structural decisions by simultaneously taking into account well chosen technico-economic criteria and economic value indicators and analyses in the stricter sense.

The article reviews the major characteristics of these criteria, the advantages of their application and their interrelations with the economic indicators.

József Nyilas:

Impact of the capitalist world economic crisis of 1974—75 on the power relations between capitalist countries

The capitalist world economic crisis had a significant effect on world economic power relations. The substance of these changes is: the growing weight and role of the USA, the FRG and the international finance-capital groups from both economic and political viewpoints, the growing uncertainty of the position and development of the other former European world powers and of Japan, acceleration of differentiation among the developing

countries, increasing dangers to their unity. The causes of the changes are that in the course of post-war development the West-European countries and Japan became greatly dependent on the raw materials and primary energy sources of other countries and other continents, while the political power relations of the world were changing in favour of the progressive forces of the world. The world economic processes prior to the crisis had developed new international factors in power relations, the so-called supply-safety factors whose existence and weight appeared particularly sharply due to the declaration of the oil embargo, the big price rise of raw materials and hydrocarbons, and the consequences of the world economic crisis related to them and to other reasons. Under their effect the autonomous decision possibilities of the West-European countries and of Japan diminished, furtherstet while the positions of the USA and the FRG became stronger towards both the other developed capitalist countries and the developing ones. In fact, some politicians in capitalist countries mention new technologies and the trade in food as weapons against the developing and the socialist countries.

Under the effect of the changes occurred safety of supply with energy, raw materials and food obtained unchallanged priorities in the developed capitalist countries at the expense of efficiency and economizing on own reserves, which introduces the third great distortion into the capitalist world economy as regards the assertion of comparative adventages.

The new situation developed in the capitalist world economy, the difficulties of overcoming the crisis call for increasing international coordination among capitalists. But the success of this capitalist converging tendency is greatly impaired by the fact that the governments of most capitalist countries attempt to collate national capitalist interests with international ones in a political and economic situation that is graver, more complicated and more unstable than any earlier one.

Sándor Balázsy:

The "unsolvable" dilemma of regulating earnings

Reviewing the history of regulating earnings the author states that the frequently changing solutions performed adequately only one group of the functions they were expected to fulfil. If the regulation succeds in creating equilibrium, stimulation is pushed into the background, and conversely. Many consider this contradiction to be an unsolvable dilemma. The article challenges this opinion.

The author presents the tax burden meaning the "price" of increasing wages in tables supported by detailed computations. These burdens show unjustified dispersion: there are wage increases which can be implemented without any requirement to increase performance; the zone in which the wage rise is linked to performance requirements is relatively narrow; beyond a certain point the wage increase meets with prohibitive requirements as to performance. The enterprises do not transcend this limit if it is avoidable, or do it only reluctantly. In 1976 more than three fourths of the wage rises implemented were made from sources available without meeting any requirements.

Under these circumstances the regulation of earnins cannot fulfil its tasks adequately. On account of the brake of the average wage even the form regulating the wage bill stimulates but insufficiently for rational labour management. Nor have we succeeded in eliminating the staff-increasing effect of the average wage control. As regards economizing on materials and capital, the situation is even worse. The system of regulating earnings has been suited for restricting the outflow of purchasing power. It has also succeeded in preventing disproportionate earnings. From the viewpoint of budgetary revenues the prohibitive taxes are barren, the high and cumulating tax items consume their own tax base.

Many believe to find the solution in expanding the system of wage-bill control. But also this kind of regulation raises unjustifiedly dispersed requirements towards wage increases; in some places it is all too liberal, in other it is too strict and cannot exist without the brake of average wages and its harmful effects.

A real solution may be if 1) every kind of wage is linked to some performance requirement; 2) control occurs by levying a single kind of tax, ending the existing practice of cumulating taxes; 3) the base of the tax is the zone of earnings above Ft 1800 or Ft 2000 a month (surtax on wages); 4) the rate of the tax is 100—120 per cent, which can be paid by the enterprise and is sufficient for the budget; 5) no wage rise is allowed from the starting profit and surplus profit derived from business fluctuations.

In this manner there is a real possibility for working out an efficient wage control system that would satisfy the requirements of both stimulation and equilibrium.

János Lőkkös:

Some problems of regulating earnings and the possibilities of further improvements

One of the most debated and most frequently altered element of the system of economic regulation is the system regulating wages and earnings. In the last ten years the most important trend of changes was the gradual spread of the wage-bill regulation. The proportion of enterprises operating under this system was 7 per cent in 1968 and 70 per cent in 1978.

In the last ten years there have been sharp debates about the operational mechanism and scope of application of wage-level regulation and wage-bill regulations. The system of wage-level regulation has been operating in Hungary since 1957. The 1968 reform of economic control and management essentially retained this form with the difference that the average wage is not a compulsory target for the enterprise.

When this system was introduced, the Hungarian economy was in a stage of extensive development, one of the main characteristics of which is abundant supply of labour. The wage-level regulation increased the labour-absorptive capacity of enterprises, facilitating there extensive development. After the end of the extensive period the functioning of the

regulating system began to falter. In spite of internal labour reserves in the enterprises a state of labour shortage has come about.

The system of wage-bill control is the form of regulation suited to the intensive stage of development. It stimulates and forces the enterprises to a rational management of labour, promotes the use of stimulating individual wage payment forms and allows a differentiated acknowledgement of individual performances.

A new debate is unfolding in the Hungarian economic literature about the system of wage regulation to be applied first of all in the sixth five-year plan period (1981—1985). Following from the requirements of transition to the intensive stage, and in view of the narrowing labour resources, we cannot dispense with a fuller utilization of reserves inherent in the performances of enterprises and individuals. This is essentially better aided by the system of wage-bill control than by that of wage-level control.

Attila Chikán:

Some topical issues of stock control in enterprises

Developments in the stocks of our national economy have for years arrested much attention of the economic politicians and more and more of theoretical economists. This can be explained partly by the fact that stocks, in general, form an important signalling system of the functioning of the economy, and partly by the fact that tendencies in the development of stocks have now for years been unfavourable in Hungary.

How stocks develop in the national economy is obviously the combined result of numerous factors. From the many-sided system of relationships the article picks out the issue of enterprise stock control, referring, of course also to the external factors influencing it (pulling market relations spawned by the general exces-demand, great role of import, with enterprise policies,enterprise management conceived in general sense, then the inter-divided in three, closely related parts: first it examines the interdependencies of stocks with enterprise policies enterprise management conceived in general sense, then the inter-relations between stock accumulation and the other activities (subsystems) of the enterprise, finally the proper stock accumulation subsystems—concentrating in every field on the most frequent problems.

Analysing the role of stocks in corporate policy the author starts from the thesis that for the enterprise stocks serve as resources, as a production factor. In specifying the objectives and tasks concerning stocks it is fundamentally determinant for the enterprise management that each external material connection of the enterprise is realized through the functioanally interpreted stock accumulating, subsystem.

Among the issues of enterprise policy with respect to stock accumulation the author stresses the importance of planning, and urges complex handling instead of the one-sided specification of targets and many casual interventions.

In the second part of the article the author presents an overview of the theoretical relations between stock accumulation and the other functional partial systems of the enterprise, and also of the problems of the effective realization of these relations. He deals with the relations of stock accumulation to the subsystems of finance, investment, technological development, production, labour management and marketing, all the while underscoring the importance of a complex attitude.

The article ends with an analysis of the stock accumulation subsystem in the corporate enterprise. It dwells on the problems of organization structure and information system, with special regard to the introduction and use of computers. While analysing the methodological issues of management the author points out that in this respect much is still to be done in enterprise practice; primary conditions of any progress are the solution of problems in qualification and labour management, and corresponding changes in attitude.

Tibor Erdős:

The size of profit in contemporary capitalism

The article is a continuation of the author's article in No. 10, 1977 of Közgazdasági Szemle entitled: »On the determination of profit in "pure capitalism"«.

Analysing the size of profit on macro-level, the author removes the abstractions related to pure capitalism, including into the investigation the savings of workers, the balance of foreign trade (thus the world economic effects) and the state budget.

From among the factors examined the savings by workers — since they are not significant on macrolevel — do not essentially influence the size of profit in quantitative terms. (Otherwise, the savings by workers reduce and their spendings increase the realized profit of capitalists.) But the deficit of the state budget is a factor considerably influencing the size of profit. The author proves in his article that the budgetary deficit increases the profits of the capitalist class by the amount of this deficit. (Of course, if we assume a budgetary surplus, the reverse is true.) The question in what this surplus profit, which can be traced back to budgetary deficit, is embodied is answered by the author on the basis of examining the movements of monetary reserves and securities.

Foreign trade also affects the macro-level size of profits. Under the effect of an export surplus profits increase, in case of an import surplus they diminish, or the increase slows down. The combined effect of all factors is summed up by the author as follows.

Profit of the capitalist class = accumulation by capitalists + personal consumption by capitalists — savings of those living on wages ± balance of the budget ± balance of trade.

At the end of his article the author emphasizes that the inclusion into the analysis of these factors, which seem to be purely technical ones, does by no means imply that the social medium could be neglected which provides a framework for the whole movement. Nor does it change the basic thesis that profit derives from production, from the exploitation of those participating in production.

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL

gospodarka planowa

1977. évi 10. szám

A szocializmus 60 éve

Gwiazda, W.: A lengyel—szovjet gazdasági együttműködés jelentősége és irányai

Iwanczenko, W. M.: A központi tervezés szerepe a szocialista gazdaság irányítási rendszerében

Poznański, K.: A műszaki haladás irányítása a Szovjetunióban

Cheliński, R.: Szintetikus kép a lengyel gazdaságról

Starzyk, K.: A KGST-országok együttműködésének hosszú távú célprogramjai

Kohlert, P.: A szocialista nemzetközi munkamegosztás az integráció folyamatában és a gazdasági szervezetek tervezésének és irányításának egyes kérdései

Stolarek, B.—Wojciechowska, U.: Az ipari termelés minőségének ösztönzése a szocialista országokban

Szostak, M.: Lengyelország és a latin-amerikai országok gazdasági együttműködése

ИКОНОМИЧЕСКА МИСЪЛ

1977. évi 8. szám

Bozskov, C.: A bolgár—szovjet agrár-ipari integráció időszerű problémái

Nikolov, B.: Szocialista országok nemzetközi gazdasági szervezeteinek rendje

Atanaszov, B.: A szolgáltatások árainak problémái

Sztojanova, K.: Ágazatközi optimalizációs modellek társadalmi-gazdasági szempontjai

Ninov, D.: A szolgálati idő után járó és az öregségi nyugdíj regressziós foka

Judanov, Ju.: Gazdasági folyamatok magánmonopolista szabályozási rendjének válsága

Angelova, L.: A francia mezőgazdaság állammonopolista szabályozásának fő irányai, szakaszai

Fileva, P.: Az olaj, valamint az arab országok és a fejlett tőkésországok közötti viszony

Minaszjan, G.—Karadimov, Ml.: Játékelméleti megközelítés az ágazatközi prognózisok összehangolásánál

Todorov, H.: A termelés gazdasági hatékonyságának mérése vállalatnál

A gazdasági irányítás tökéletesítésének problémái („Universiade", 1977. július 12. Moszkva, „Az irányítás hatékonysága"-szekció ülésének anyaga)

Rangelova, R.—Minaszjan, G.: A tudományos vita hatékony formája

1977. évi 9. szám

Raskov, R.: Október tapasztalatainak elterjedése a szocialista közösség országaiban

Szavov, M.: A Nagy Október és a szocialista közösség

Bradisztilov, D.: Tervezés — a szovjet gazdaság dinamikus fejlődésének tényezője

Kirova, K.: A Szovjetunió mint ipari nagyhatalom

Petrov, M.: Az Októberi Forradalom és a szovjet tudományos-műszaki politika

Dakov, M.: Október után száznyolcvan fokos fordulatot vett a szovjet nép jólétének emelkedése

Kudrov, V.: Az Októberi Forradalom hatvanéves évfordulója és a két rendszer gazdasági versenye

Bozskov, I.: Imperializmus és gazdasági válságok

Grozdanov, K.: A társadalmi termelés hatékonysága és minősége (Tudományos-gyakorlati konferencia, Szófia, 1977. június 2.)

Планово стопанство

1977. évi 8. szám

Dimov, I.: A tervszerűség mint a szovjet gazdaság fejlődésének alapvonása

Drogicsinszkij, N. E.: A gazdasági mechanizmus komplex tökéletesítése

Jakovec, Ju. V.: Az árak szerepe a szocialista gazdaság irányításában

Rajevszka, A. V.: Gazdaságmatematikai és elektronikus számítógépekkel végzett ágazati tervezés módszertani kérdései

Ivan Popov: A műszaki tervekről

Mutafcsijev, L.: A bruttó és nettó terhek közötti arány megjavítása — az áruszállítás hatékonyságfokozásának fontos tényezője

A Bolgár Tudományos Dolgozók Szövetsége évi közgyűlésének vitája időszerű gazdasági kérdésekről

POLITICKÁ EKONOMIE

1977. évi 10. szám

Koláček, F.: Az Októberi Forradalom lényeges vonásai

Hák, J.—Křižek, M.—Mach, M.: Az Októberi Forradalom mint a politika elsődlegességének bizonyítéka a gazdaság felett

Krilek, J.—Nikl, J.—Rubik, I.: Az Októberi Forradalom munkás-paraszt osztályszempontjai

Roubal, K.—Rumler, M.: Az Októberi Forradalom hatása a kapitalizmus fejlődésére

Holub, A.—Foltýn, J.: A fejlődő világ Október fényében

Křižek, J.: A spontán fejlődéstől a történelem tudatos alakításáig

Petrakov, N. J.: A szocialista gazdaság működésének mechanizmusa és az optimalitás népgazdasági kritériumának problémája
A Szovjetunió ágazati és területi szerkezetének kialakítása a nemzetközi munkamegosztás rendszerében
Brdek, M.—Veselý, Z.: A fogyasztási cikkek gyártása specializációjának és kooperációjának fejlesztéséről
Schwarzová, J.: Az ún. államkapitalizmus elemeiről a Szovjetunióban

wirtschafts wissenschaft

1977. évi 11. szám

Kiricsenko, V. N.: Szocialista társadalmi, gazdasági és kulturális építési tervek — az SZKP gazdasági stratégiájának megtestesülése
Schliesser, W.—Wolf, H.: A nagyobb termelékenységet, magasabb hatékonyságot felmutató szocialista gazdaságért folyó lenini harc néhány aspektusa
Kunz, W.—Weiss, R.: A KGST-tagországok tudományos-műszaki együttműködése, valamint az intenzifikálás
Bittner, K.—Gorisch, R.—Kohl, I.—Pietrzynski, G.: A szocialista iparirányító tevékenység tökéletesítésének útjai, problémái
Meyer, P.—Laschke, M.: Átmenet a szabadversenyes kapitalizmusból a monopolkapitalizmusba, és az állammonopolista kapitalizmus kialakulása
Will, H.: Az USA gazdasági helyzete 1976/77
Graewe, W.-D.: Nemzetközi áru- és nyersanyag-egyezmények a mezőgazdaság termékei számára
Lungwitz, L.: A Nemzetközi Népesedéstudományi Unió (IUSSP) XVIII. konferenciája (Mexico City, 1977. augusztus 8—13.)
Düsterwald, M.—Geisler, E.—Hdrmann, G.: A tervszerűség mint a szocialista termelési viszonyok mozgásformája

Экономические Науки

1977. évi 10. szám

Borogyin, V.: A Nagy Október és a fejlett szocialista gazdaság létrehozása
Bobkov, K.: Az SZKP vezető szerepe és a dolgozó tömegek aktív részvétele a termelésirányításban
Kulikov, V.: A szocialista állam gazdasági szerepe. (Elméleti és gyakorlati tapasztalatok)
Oligin-Nyesztyerov, V.: Általános és különös vonások a gazdasági irányítás tökéletesítésében; a Szovjetunió fejlődésének különböző szakaszaiban
Velijev, T.: Az egységes szovjet gazdasági szervezet kialakításának fejlesztése
Kamajev, V.—Szmirnov, V.: Fejlett szocializmus, tudományos-műszaki forradalom (A tudományos-műszaki forradalom irányításának kérdései)
Jeremin, A.: A szocialista termelés társadalmasításának szakaszai
Kuznyecova, N.: A gazdasági fejlődés és a szovjet nép jólétének emelkedése
Sirjajev, Ju.—Bakoveckij, O.: A Nagy Október és a szocialista baráti közösség
Davidov, Ju.—Figurovszkaja, M.: A lenini szövetkezeti terv megvalósítása a mai fejlődési szakaszban
Zsiljcov, Je.: A munkásság kultúrtechnikai színvonalának emelkedése a szovjethatalom évei alatt
Abdrazkov, T.: A Szovjetunió korábban elmaradott nemzetiségi körzeteiben végbement szocialista átalakulások tapasztalatainak nemzetközi jelentősége
Bor, M.: Segítség a közgazdasági képzés számára. Tervezés és népgazdasági eredmények

ВОПРОСЫ ЭКОНОМИКИ

1977. évi 10. szám

Sirjajev, Ju.: A szocialista gazdasági rendszerek internacionalista jellege
Fedinin, V.: A szocialista munkaverseny szerepe a szovjet gazdaság fejlődésében
Bunics, P.: Önálló elszámolás a fejlett szocializmusban
Kraszovszkij, V.: Ötéves tervek
Pogoszov, I.: Statisztika a szocialista építés szolgálatában
Efirmov, K.: A termelés technikai felszerelése: tervezés és szervezés
Tihonov, V.: A mezőgazdaság iparosításáról
Nagovicin, A.: Az össz-szövetségi ipari egyesülések fejlődése
Zajcev, B.: Az új technika hatékonyságának meghatározása
Mirgaleev, A.: A „sekinszki" módszer és távlatai
Csernisev, V.: Szovjet—jugoszláv gazdasági kapcsolatok
Pankov, V.: A szocialista gazdaság az antikommunista ideológusok értelmezése szerint
Kedrova, K.: A tudományos-technikai forradalom finanszírozásának normatív megközelítése
Konszon, A.: A műszaki döntések gazdasági értékelésének módszerei
Cvetkov, B.: A társadalmi termelés komplex tervezése és előrejelzése
Zelencov, V.: A szocialista gazdasági integráció lényege és történelmi helye
Takszir, K.—Sljakov, N.: A Szovjet Tudományos Akadémiának a tudományos technikai forradalom gazdasági kérdéseivel foglalkozó Tudományos Tanácsa koordinációs tevékenysége

ОРГАН СОВЕТА ПО ЭКОНОМИЧЕСКИМ НАУКАМ
ВЕНГЕРСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК

СОДЕРЖАНИЕ

Иштван Хетени — Опыт социалистической системы планового хозяйства и дальнейшие задачи совершенствования системы хозяйственного управления 129

Янош Дениш — Действие кооперативных принципов Ленина в социалистическом кооперативном движении 135

Янош Хош — Некоторые вопросы усовершенствования экономической структуры 140

Йожеф Нилаш — Воздействие кризиса мирового капиталистического хозяйства в 1974—75 годах на соотношение сил между капстранами 145

Шандор Балажи — «Неразрешимая» дилемма регулирования заработков 154

Янош Лёккёш — Некоторые проблемы регулирования заработков и возможности его усовершенствования 174

Аттила Чикан — Некоторые актуальные проблемы формирования запасов на предприятиях 188

Тибор Эрдэш — Величина прибыли в сегодняшних условиях капитализма 204

НАУЧНАЯ ИНФОРМАЦИЯ

Вопросы регулирования заработков на предприятиях и их отражение в журнале «Кёзгаздашаги Семле» (Сегед, 29 ноября 1977 г.) *(Иштван Р. Габор)* 218

Ленинская теория об империализме и настоящая эпоха 229

ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ 236

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Ференц Донат «Реформа и революция» *(Дьердь Энеди)* 242

Бела Кадар «Дилеммы роста Латинской Америки» *(Дьердь Бечки)* 246

Резюме статей на русском и английском языках 248

ИЗ СОДЕРЖАНИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ 254

Főszerkesztő: *Zsarnóczai Sándor*
Szerkesztőségi titkár: *Hidas Bertalanné*
Olvasószerkesztő: *Kovács Lajos*
Rovatvezetők: *Balázsy Sándor*
Gábor R. István
Molnár Ferenc
Sinkovics Alfréd
Szabó Katalin
Vági Ferencné
Tördelőszerkesztő: *Bánhalmi Andrea*

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

3

A tartalomból

FALUSNÉ SZIKRA KATALIN:
A bér és a béren kivüli tényezők szerepe a munkaerő allokációjában

ROTT NÁNDOR:
Indexelés: a polgári közgazdaságtan „új csodaszere" az infláció ellen

TÓTH A. ERNŐ:
A mezőgazdasági kistermelés és az agrár-ipari komplexum hatékonysága

MARGITTAI PÉTER:
A nemzetközi kereskedelem fő irányzatai és mérésük, előrejelzésük néhány problémája

BOTOS KATALIN:
Beruházáspolitikai koordináció a KGST-ben

MOLNÁR FERENC:
Kiegészítő megjegyzések a profitnagyság meghatározottságának kérdéséhez

XXV. évfolyam

1978. március

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztő bizottság tagjai:
AUGUSTINOVICS MÁRIA, BOGNÁR JÓZSEF, CSIKÓS-NAGY BÉLA, CSIZMADIA ERNŐ, ERDŐS PÉTER, FALUSNÉ SZIKRA KATALIN, FEKETE FERENC, GANCZER SÁNDOR, HETÉNYI ISTVÁN, HORVÁTH LÁSZLÓ, HUSZÁR ISTVÁN, KAPLAR JÓZSEF, KESERŰ JÁNOSNÉ, KORNAI JÁNOS, MEGYERI ENDRE, NAGY TAMÁS, NYERS REZSŐ (elnök), SIPOS ALADÁR, SZABÓ KÁLMÁN, SZAMUELY LÁSZLÓ, VINCZE IMRE, ZSARNÓCZAI SÁNDOR (főszerkesztő)

TARTALOM

Falusné Szikra Katalin: A bér és a béren kívüli tényezők szerepe a munkaerő allokációjában 257
Rott Nándor: Indexelés: a polgári közgazdaságtan „új csodaszere" az infláció ellen 275
Tóth A. Ernő: A mezőgazdasági kistermelés és az agrár-ipari komplexum hatékonysága 290
Margittai Péter: A nemzetközi kereskedelem fő irányzatai és mérésük, előrejelzésük néhány problémája 302
Botos Katalin: Beruházáspolitikai koordináció a KGST-ben..... 313

VITA

Molnár Ferenc: Kiegészítő megjegyzések a profitnagyság meghatározottságának kérdéséhez 328

SZEMLE

A nők foglalkoztatásának alakulása Európában *(Koncz Katalin)* 341

TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ

A háztartásban végzett munka és a gazdasági fejlődés mérése *(D. L.)* 352
A KGST-országok tervgazdasági intézeteinek uzsgorodi nemzetközi szemináriuma *(Szeles Ferencné)* 356

FOLYÓIRATSZEMLE 358

P. Bunics: Önálló elszámolás a fejlett szocialista társadalomban — E. V. Csupaskin: A vertikális integráció állammonopolista szabályozása — Zb. Troczynski: Beruházási variánsok vizsgálata — Helmuth Kohn: A jövőkutatás feladatai — Oliver Long: A protekcionizmus árnyéka vetődik a világkereskedelmi kapcsolatokra

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

A szocialista iparvállalatok és egyesülések irányítása *(Bakos Gábor)* 368
Andics Jenő: A technikai haladás társadalmi problémái a gazdasági szervezetekben *(Szeben Éva)* 372

A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata 377

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL 381

E SZÁM SZERZŐI:

Dr. Bakos Gábor, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének munkatársa; **dr. Botos Katalin** kandidátus, a Pénzügykutatási Intézet osztályvezetője; **Falusné Szikra Katalin** akadémikus, egyetemi tanár **(Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem)**; **dr. Koncz Katalin,** a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem adjunktusa; **Margittai Péter,** a Konjunktúra- és Piackutató Intézet főmunkatársa; **dr. Molnár Ferenc** kandidátus, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének főmunkatársa, a Közgazdasági Szemle rovatvezetője; **dr. Rott Nándor,** az Agrárgazdasági Kutató Intézet főmunkatársa; **dr. Szeben Éva** kandidátus, a MÜM Munkaügyi Kutató Intézetének osztályvezetője; **Szeles Ferenc,** az Országos Tervhivatal főelőadója; **dr. Tóth A. Ernő** kandidátus, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének főmunkatársa.

FALUSNÉ SZIKRA KATALIN:

A bér és a béren kívüli tényezők szerepe a munkaerő allokációjában

Előrehaladásunk feltétele gazdaságunk szerkezetének a hatékonyságot fokozó, a belső és külső piac igényeihez rugalmasan alkalmazkodó alakítása. Ez a munkaerő-struktúra megfelelő módosítását is igényli. Tanulmányomban azt a kérdést vizsgálom, hogy a munkaerő-struktúra változásában milyen szerepet játszanak a bér és a béren kívüli tényezők, továbbá milyen kapcsolat van ezek között a munkaerő-allokáció folyamatában. A munkaerő allokációján a munkaerő elhelyezkedését, el- és átrendeződését, illetve e folyamat előmozdítását értem. A munkaerő-allokáció alapvető dimenziói: 1. a foglalkozások, a szakmák és az ezeken belüli specializációk; 2. a munkahelyek (népgazdasági és iparágak, vállalatok, illetve intézmények); 3. a földrajzi régiók és települések közötti allokáció. A munkaerő-allokáció fogalma szorosan kapcsolódik a munkaerő-mobilitás fogalmához. Míg azonban a mobilitás kifejezés inkább csak a spontán munkaerőmozgásokra utal, az allokáció ennek a mozgásnak tudatos „terelését" és eredményét is magában foglalja.

A klasszikus munkaerőpiac

A klasszikus szabad versenyről alkotott elképzeléseinkben a bér egyeduralkodó a munkaerő allokációjában. A munkaerő a bér magasságától függően áll rendelkezésre. Bérének növekedése a megfelelő munkaerőtípus kínálatának növekedését, csökkenése pedig a munkaerő-kínálat csökkenését vonja maga után. A mechanizmus hasonló a dologi javak piacán működőhöz: ha valamilyen foglalkozást űzőkben hiány mutatkozik, bérük emelkedik, ami a munkaerő odaáramlását eredményezi. E folyamat addig tart, amíg a munkaerő-kínálat meg nem haladja a keresletet. Ekkor megfordul a helyzet: a bér csökkenni kezd, ami a munkaerő elvándorlását váltja ki. Egy idő múlva munkaerőhiány lép fel, a bér újra emelkedik és kezdődik minden elölről.

Ez az elképzelés azonban nagyon leegyszerűsített. Tökéletes, korlátlan szabad verseny a dologi javak piacán sem létezett soha, még kevésbé a munkaerőpiacon. Ez utóbbi mindig sajátos, a dologi javak piacától lényegesen különböző, „tökéletlen" piac volt. A sajátos jelleg már ott megmutatkozik, hogy a munkaerő „termelését" nem lehet olyan gyorsan kiszélesíteni, mint a közönséges árukét, a munkaerő kínálata nem növelhető tetszés szerint. Másrészt, mivel a bér munkából szár-

mazó jövedelem a dolgozó és családja létfenntartásának kizárólagos, vagy legalábbis alapvető forrása, a munkás minden körülmények között kénytelen munkát vállalni. Eladóként való megjelenését a munkaerőpiacon csak nagyon korlátozott ideig szüneteltetheti. Következésképp a munkaerő kínálata nem is csökkenthető egy bizonyos szint alá. A kínálat a munkaerőpiacon tehát nem igazodhat olyan rugalmasan a munkadíjak változásához, mint a dologi javak kínálata az árakéhoz. Ez nemcsak a globális munkaerő-kínálatra érvényes, hanem strukturális értelemben, illetve egy-egy kategóriáéra külön-külön is igaz.

A munkaerőpiacon a különböző részpiacok sokkal merevebben határolódnak el egymástól, mint a dologi javak piacán, a munkaerő-kínálat struktúrája, összetétele lényegesen nehezebben változtatható, mint a dologi javaké. Ez részben azzal függ össze, hogy a munkavállalás — történjék akár a legnyomasztóbb gazdasági kényszer súlya alatt is — sohasem valamiféle élettelen tárgy eladása, ahol kizárólag racionális, gazdasági szempontok érvényesülnek, hanem saját akarattal rendelkező egyének bonyolult, szociológiai, pszichológiai momentumokkal átszőtt cselekvése. E cselekvést nem kizárólag a bér determinálja. A foglalkozások, munkahelyek, földrajzi területek közötti mobilitás ezért is nehézségekbe ütközik. A foglalkozások többségének gyakorlásához ugyanakkor speciális képzettség szükséges, amelynek megszerzésére nem mindenkinek van módja. A munkaerő-kínálat struktúráját behatárolják a pályaválasztás és a pályaváltoztatás meglehetősen merev adottságai. A munkaerőpiac akkor lenne „tökéletes" piac, ha a munkaerő korlátlanul odavándorolhatna, ahol a bérek — a végzett munkához képest — magasak, és elvándorolhatna onnan, ahol alacsonyak. Ez azonban sohasem volt így, a munkaerő-vándorlás mindig sok akadályba ütközött.

A modern tőkés munkaerőpiac és a szocialista országok munkaerőpiaca

A modern tőkés gazdaságban a bér munkaerő-allokáló szerepét korlátozó körülmények újabb lényeges tényezőkkel egészülnek ki.

A mai tőkés munkaerőpiacon a munkáltatók és munkavállalók hatalmas, nagyrészt monopolhelyzetben levő szervezetei küzdenek egymással, az államhatalmat is bevonva ebbe a küzdelembe. A tőkésállam sohasem volt közömbös a munkaerőpiacon lezajló eseményekkel szemben. Korunkban azonban megsokszorozódtak és minőségileg is megváltoztak az ilyen jellegű beavatkozásai. Ezek az intézmények részben közvetve, a munkaerő-kereslet és -kínálat befolyásolásán keresztül, részben közvetlenül, a bértételeknek a kollektív szerződésekben történő rögzítésével, illetve állami bérmegállapítással hatnak a bérek magasságára.

A szabad verseny körülményei között a munkaerőnek a különböző munkahelyek (vállalatok, iparágak, földrajzi területek stb.) közötti mozgását alapvetően az azonos munkáért fizetett bérek különbségei váltják ki. A munkáltatók és a munkavállalók szervezeteinek megállapodásában azonban, akárcsak az államilag megállapított bértételekben, a bérek egységesítésére irányuló törekvés mutatkozik. Ilyen bérkülönbségek

tehát csak korlátozottan jönnek létre. Előfordul a munkaerőmozgás (bevándorlás, munkahely-változtatás) adminisztratív jellegű korlátozása is. Napjainkban a munkaerőnek a foglalkozások, szakmák közötti megoszlását is jelentős részben intézményi tényezők, az iskolarendszer, a képzési struktúra szabályozza, esetleg bizonyos pályairányítással kiegészülve. A fejlett tőkésországokban erőteljesen érvényesül egyes szakmai érdekvédelmi szervezeteknek, kamaráknak, a pályára lépést korlátozó törekvése is. Mindez nagyon messze esik a „klasszikus" allokációs mechanizmustól. Ezt a modern polgári közgazdaságtan is mindinkább felismeri. A mindennapi tapasztalatok nyilvánvalóvá tették, hogy a munkaerőpiac funkcionálása a mai viszonyok között nem egyszerűen a kereslet és kínálat játékán alapul, a munkaerőpiacon az intézményi tényezők meghatározó szerepet töltenek be.

Egészen más társadalmi-politikai tartalommal, mint a tőkésországokban, de a *szocialista munkaerőpiac** is „intézményesített". Nem a piaci erők szabad játéka, hanem a társadalmi és állami szervek tudatos politikája alakítja e piac feltételeit. Azt jelentenék az említett jelenségek, hogy a bér és a munkaerő keresleti-kínálati viszonyok kapcsolatán nyugvó allokációs mechanizmus a modern tőkés gazdaságban, illetve a szocialista gazdaságban elsorvad? Szó sincs erről. A bér a jelenlegi viszonyok között is jelentős szerepet játszik a munkaerő foglalkozások, munkahelyek és földrajzi körzetek közötti allokációjában.

A munkabér allokációs funkciója érvényesülésének két általános feltétele van: 1. a munkaerő foglalkozás- és munkahelyválasztási szabadsága; 2. a munkaerő-kereslet és -kínálat viszonyának hatása a bérekre, illetve a bérarányokra. A következőkben e feltételek meglétét vizsgáljuk a modern tőkés gazdaság és különösen a szocializmus viszonyai között.

A munkaerő foglalkozás- és munkahelyválasztási szabadsága

A munkabér csak szabad foglalkozás- és munkahelyválasztás esetén fejtheti ki allokációs hatását. A munkaerő kényszer vagy adminisztratív jellegű „elosztása" nagyrészt megakadályozza a bér és a munkaerő keresleti-kínálati viszonyok kapcsolatán nyugvó allokációs mechanizmus működését.

A teljesen szabad, korlátoktól mentes foglalkozás- és munkahelyválasztás sohasem létezett. A céhek szigorúan megszabták a felvehető inasok és segédek számát, s nem is fogadtak akárkit soraikba. A középkorban és a korai kapitalizmusban rendkívül szigorúak voltak a pályaválasztás *gazdasági és társadalmi* (rendi, származásbeli) korlátai. A nagy tömegek apjuk, nagyapjuk foglalkozását követték. A paraszt fiából paraszt, az iparoséból iparos lett, rendszerint ugyanabban a földrajzi körzetben. Olyan viszonyok között, amikor a társadalom erősen zárt, a különféle rendek, rétegek közötti mobilitás csekély. Csak keveseknek

* Az, hogy a munkaerőpiac, munkaerő-kereslet, munkaerő-kínálat kifejezéseket használom a szocializmusra vonatkozóan is, nem jelenti azt, mintha itt is árunak tekinteném a munkaerőt. E terminológia azzal függ össze, hogy a mindennapi szóhasználatban is ezek a kifejezések honosodtak meg. Ez nyilván nem véletlen, hanem a munkaerő bizonyos áruvonásainak a fennmaradásával kapcsolatos jelenség.

van lehetőségük arra, hogy szabadon, ezen belül a magasabb bér vonzerejének hatására, válasszanak pályát. Kétségtelen, hogy a tőkés viszonyok terjedésével a társadalomnak ez a zártsága oldódott. Nem igényel különösebb bizonyítást az sem, hogy a szocialista átalakulás eredményeképpen a társadalmi mobilitás nagymértékben fokozódik, a foglalkozásválasztásban kevésbé korlátoz a szülők anyagi és társadalmi helyzete. Következésképpen — erről az oldalról — kevesebb az akadálya a magasabb bér vonzerejének hatására történő pályaválasztásnak.

Más a helyzet az *intézményi vagy adminisztratív* korlátokkal. Ezek jelentősége kétségtelenül megnövekedett mind a modern tőkés gazdaságban, mind a szocializmusban. Mindenekelőtt az oktatási rendszer szerepe jelentős ebből a szempontból. Ezzel a későbbiekben külön foglalkozunk. Ami az adminisztratív korlátokat illeti, voltak olyan periódusok hazánk és más szocialista országok fejlődésében is, amikor a munkahelyválasztásban és -változtatásban sok volt az adminisztratív megkötés, és az utóbbi időben ezek bizonyos területeken (például a fiatal diplomások elhelyezkedésében) megint megszaporodtak. Ezek az adminisztratív kötöttségek azonban inkább csak kényszerhelyzet szülte, átmeneti intézkedéseknek tekinthetők. A foglalkozás és munkahely választásának szabadsága a személyi szabadság immanens része. A munkaerőnek adminisztratív eszközökkel való „elosztása" idegen a szocialista rendszertől. Ilyen körülmények között pedig az anyagi érdekeltség pótolhatatlan terelőeszköz. Nincs, és nem is lehet olyan munkaerő-tervezési, munkaerő-gazdálkodási rendszer a szocializmusban, amely a munkaerő foglalkozások és munkahelyek közötti allokációját és reallokációját a béreken keresztül történő anyagi ösztönzés nélkül oldhatná meg. Az esetleges adminisztratív megoldások is, szinte mindig anyagi ösztönzéssel, a bér allokáló funkciójának a felhasználásával egészülnek ki.*

A szabad munkahely- és foglalkozásválasztás lehetősége csak akkor válik valósággá, ha a munkavállalóknak áttekintésük van a munkaerőpiac felett. Minél áttekinthetőbb, „átlátszóbb" a munkaerőpiac, annál inkább érvényesülhet a bér allokációs funkciója. Amennyiben ez hiányzik, az egyes rész-munkaerőpiacok egymástól elszigeteltek, az információáramlás köztük gyenge, a bérkülönbségek hatása a foglalkozás- és munkahelyválasztásra csak nagyon korlátozott lehet. Viszonylag nagy különbségek is fennmaradhatnak tartósan a hasonló munkák díjazásában, anélkül, hogy ez mobilizálná a munkaerőt. A gazdasági-társadalmi fejlődéssel a munkaerőpiac áttekinthetősége nagymértékben fokozódik. Régen inkább csak a családon és a közeli ismerősökön keresztül terjedtek az információk, ők voltak az alapvető „információs csatornák". Napjainkban a közlekedés és a tömegkommunikáció rohamos fejlődésével, valamint a szakszervezetek és a megfelelő állami szervek munkaerő-közvetítő, pályairányító tevékenységének kibontakozásával, a munka- és bérfeltételekre vonatkozó információk rendkívül széles körben és igen gyorsan terjednek.

* Így volt ez nálunk az 50-es években is, amikor a legerőteljesebben fejlesztett ágazatokban a bérek is kiemelkedően magasak voltak. Még Kínában is, ahol pedig az adminisztratív módszerek közismerten nagy helyet foglalnak el a munkaerő irányításában, magasabbak a bérek a szűkös munkaerő-kínálattal rendelkező tartományokban, mint a többiben.

A munkaerő-kereslet és -kínálat viszonyának kifejezésre jutása a bérekben

A bér és a munkaerő-kereslet, -kínálat kapcsolata abban a tekintetben is sajátos, hogy a bér eredendően kevésbé érzékeny a kereslet-kínálat változásaira, mint a dologi javak ára. A munkaerő-felesleg általában nem nyomja le, a munkaerőhiány nem emeli fel olyan mértékben a bért (a relatív bért), amilyen mértékben ez az áruk (dologi javak) esetében történik. A bérnek a megszokott szint alá süllyedése, de csupán a más rétegekéhez viszonyított relatív csökkenése is súlyos társadalmi konfliktusokat vonhat maga után. Ezért a bérarányok az árarányoknál merevebbek. Ez abból következik, hogy a bér sohasem egyszerűen egy áru ára, hanem egyúttal a dolgozó és családja anyagi helyzetét és társadalmi státuszát is meghatározó személyi jövedelem. A modern gazdaságban a bér így értelmezett rugalmassága még korlátozottabb. Ez azonban nem jelenti, hogy a munkaerő kereslete és kínálata ne hatna a bérekre.

A modern kapitalizmusban, ahol a bérek alapvetően nem a szabad piacon, hanem a megfelelő érdekképviseleti szervezetek megállapodásai alapján, illetve állami rendelkezések keretei között alakulnak, a keresleti-kínálati viszonyok hatása elsősorban az így létrejövő bértarifa-rendszerekben jut kifejezésre. E megegyezések és állami rendelkezések mögött — végső soron — a munkáltatók és munkavállalók erőviszonyai húzódnak meg. Az erőviszonyokat jelentős részben éppen a szóban forgó szakma, iparág stb. munkaerő-keresleti és -kínálati helyzete alakítja. A munkáltatói szervezetek arra törekszenek, hogy a megállapodásokban olyan bérek szerepeljenek, amelyek segítik a munkaerő-politikai céljaik megvalósulását. A szakszervezetek természetesen ugyancsak messzemenően támaszkodnak bérköveteléseikben az általuk képviseltek szempontjából előnyös munkapiaci körülményekre. Ugyanakkor a vállalatok, ha érdekük úgy kívánja, nem ritkán túlteszik magukat a számukra kedvezőtlen előírásokon. A valóságos bérekben a munkaerőpiaci helyzet még erőteljesebben jut kifejezésre, mint a hivatalos tarifákban. A kis- és középüzemekre egyébként a kollektív szerződés, illetve az állami bérszabályozás érvénye sok esetben ki sem terjed. Ily módon a hasonló munkáért fizetett bér a különböző vállalatokban, iparágakban, földrajzi területeken jelentősen eltérhet egymástól. A munkahelyek közötti allokációnak ez az ösztönzője tehát a modern kapitalizmusban sem tűnik el.*

A munkaerő kereslete és kínálata a *szocialista országokban* megvalósuló bérarányokban is messzemenően kifejezésre jut, egyrészt a központilag kialakított bértarifarendszerben, másrészt ennek gyakorlati érvényesülésében. A keresleti-kínálati viszonyok hatása beépül a központi bértarifarendszerbe, a bértételek gyorsabban vagy lassabban, de követik a munkaerő-kereslet és -kínálat struktúrájában végbemenő tartós, tendenciaszerű eltolódásokat (például a nehéz fizikai munka kínála-

* A szakszervezetek magatartása nem teljesen egy irányú e tekintetben. Alapvető elvi törekvésük az azonos munkáért azonos nagyságú bér biztosítása. Ugyanakkor azonban természetesen a parciális, helyi érdekeket is képviselniük kell, az ezek érvényesítésére adódó lehetőségeket is ki kell használniuk. Ezért a mindennapi gyakorlatban olykor eltérnek ettől az elvtől.

tának a keresletnél gyorsabb csökkenését). A béraránynak kialakítása a munka különböző jellemzői (szükséges képzettség, felelősség, a munka nehézségének foka stb.) figyelembevétele alapján történik. Az azonban, hogy az egyes jellemzők végül is mekkora súlyt kapnak, nagymértékben a keresleti-kínálati viszonyok függvénye. Ugyanakkor a bértételek általában nem pontos összeget, hanem egy alsó és felső értékkel behatárolt — esetenként meglehetősen széles — sávot jelölnek meg. E sávon belül a tényleges bérek mozgását mindenekelőtt a szóban forgó dolgozó kategória iránti kereslet és kínálat viszonya befolyásolja. Ha a központi bértarifarendszer fejlesztése elmarad a munkaerőpiaci helyzet változásaitól, s a bérsávok már nem nyújtanak elegendő mozgásteret a vállalatok számára, akkor a gyakorlat — többnyire az irányító szervek hozzájárulásával, de néha anélkül is — így vagy úgy túlteszi magát az elavult bértételeken.

Ideológiai-politikai nézetrendszerünk egyik alapelve az azonos munkáért azonos nagyságú bér fizetése. De még ez is részben a munkaerő-keresleti és -kínálati viszonyoknak alárendelten érvényesül. Például a fővárosi vállalatok vidéki telephelyein, gyáregységeiben még a közelmúltban is lényegesen alacsonyabbak voltak — a hasonló munkáért kapott — bérek, mint Budapesten. A helyzet azóta van változóban, amióta a vidéki üzemek jelentős része is munkaerőhiánnyal küzd.*

A szocialista vállalat bizonyos gazdasági elkülönültsége a bérezésben is kifejezésre jut. A bérszabályozás rendszere a különböző vállalatoknak — a vállalati teljesítménytől függően — eltérő bérnövelési lehetőséget biztosíthat. (Ez a gazdaságirányítási rendszer valamennyi típusára érvényes. A különbség a vállalati teljesítmény mérésének középpontjába állított mutatóban — termelési érték, önköltség, nyereség stb. — és a függőség mértékében áll fenn.) Ily módon egyrészt létrejöhet a hasonló munkák eltérő díjazásának a vállalati fedezete. Másrészt bérnövelési lehetőségeiket a vállalatok kisebb-nagyobb önállósággal használhatják fel, a szűk keresztmetszetek (munkaerő keresztmetszetek) bővítésére, a „hiányszakmák" bérének emelésére fordíthatják. De az egyes területeken jelentkező munkaerőhiány enyhítésére az állami irányító szervek esetenként a szabályozórendszer által biztosítottnál nagyobb béremelést is engedélyeznek, illetve biztosítják az ehhez szükséges anyagi eszközöket (bérpreferenciák).

A szövetkezeti vállalatokra a központi bértarifarendszer hatóköre csak korlátozottan terjed ki. Önállóságuk a személyi jövedelmek alakításában az állami vállalatokénál általában nagyobb, a munkaerőpiaci hatások erőteljesebbek.**

Láttuk — ha több vonatkozásban korlátozottan is — a modern tőkés gazdaságban, és a szocialista országokban is megvannak a bér allokációs funkciója érvényesülésének alapvető feltételei.

* Lásd Pongrácz László: A kereseti arányok távlati fejlesztése. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1975. 143—145. l.

** Hazánkban az ipari szövetkezetekre is kiterjed a központi bértarifarendszer hatóköre, de a gazdálkodásuk kereteit képező szabályozórendszer nagyobb önállóságot tesz lehetővé a személyi jövedelmek alakításában, mint az állami vállalatoké. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek munkadíjazására a központi bértarifarendszer csak közvetve hat.

A munkaerő allokációjának legfontosabb béren kívüli tényezői és kapcsolatuk a bérrel

Az iskolarendszer

A modern tőkés és a szocialista társadalmakban, ahol a munkaerőt a különböző pályákra megfelelő oktatási intézmények készítik fel, a munkaerő foglalkozási struktúráját nagymértékben determinálja az iskolahálózat. Hiába vágynak sokan egy-egy kimagasló keresetet biztosító pályára, végül is csak annyian kerülhetnek oda, ahány egyént a megfelelő oktatási intézmények kiképeztek. A szocializmus viszonyai között a munkák társadalmi rangsorolásának megnövekedett szerepe a munkaerő allokációjában mindenekelőtt az iskolarendszeren keresztül érvényesül.

Az oktatási hálózat struktúrája azonban sohasem determinálja önmagában, szuverén módon a munkaerő foglalkozások közti megoszlását.

a) Nagyon sok olyan foglalkozás, munkakör létezik, amely nem igényel szakképzettséget, csak megfelelő általános ismereteket és esetleg bizonyos betanítást. (Gondoljunk a segéd- vagy betanított, illetve egyszerű adminisztratív munkát végzőkre.) A munkaerő elosztását e szakmák között tehát nem az iskolai képzettség dönti el. A bér itt közvetlenül hat a munkaerő kínálatára.

b) Azonos képzettséggel gyakran nem egy, hanem többféle foglalkozás folytatható. A konvertibilitás, mobilitási lehetőség itt kisebb ugyan, mint az előző esetben, de azért kétségtelenül fennáll. Az egyetemek bölcsészeti karát végzett hallgatókból például nemcsak tanár lehet, hanem más területeken is hasznosíthatják képzettségüket. Elhelyezkedésüket a különféle területen, illetve az erre irányuló törekvést a béraránvok jelentősen befolyásolják.

c) Szakképzettséget nem csak iskolában lehet szerezni. Az iparosodás kezdetén a szakmunkásképzés kizárólag a munkahelyen történt. A gépi nagyipar létrehozta az iskolarendszerű szakképzési hálózatot. De ez sohasem volt a szakképzés egyetlen útja. Mindig léteztek más, a változó mennyiségi, minőségi, helyi igényekhez rugalmasabban alkalmazkodó formák.* Úgy tűnik, hogy napjainkban és a közeljövőben, a részlegesen automatizált termelés időszakában, amikor elég élesen elkülönülnek egymástól az elméleti és az inkább manuális készséget igénylő szakmák (mivel ez utóbbiak elsajátítására a munkahelyi képzés alkalmasabb), a munkahelyi képzés területe megint kiszélesedik.** Az iskolarendszer nagy túlsúlya a szakmai képzésben ma nálunk részben kényszer. Abból az ellentmondásból fakad, hogy 14—16 éves serdülők a modern termelésben érdemlegesen nem foglalkoztathatók, ugyanakkor az általános iskolai képzés — a nagy többség számára — 14 éves korban véget ér.

A magas szintű elméleti tudást igénylő foglalkozások esetében is, a foglalkozáson belüli specializálódás már jelentős részben az iskolai há-

* 1949 és 1975 között hazánkban a szakmunkásvizsgát tettek 36,8 százaléka különböző tanfolyamokon szerezte szakképzettségét, 1965 előtt ez a szám meghaladta az 50 százalékot. Forrás Pogány György: A munkamegosztás rendszeréről és fejlődéséről. Sokszorosítás, 1977. 189. l.

** „A korszerűsödés során meg kellene szüntetni az iskolai rendszerű szakmai képzés kizárólagosságát és meg kellene teremteni az egyszerűbb szakképzést vagy csak betanítást igénylő tevékenységek *munkahelyi* képzésének rendszerét." Cravero Róbert: A népgazdaság munkaerő-szükséglete és az oktatás távlati fejlesztése. Társadalmi Szemle, 1977. 5. sz. 85. l.

lózaton kívül, vagy ahhoz csak lazán kapcsolódva megy végbe, felvételi keretszámok ezért kevéssé korlátozzák. Hasonló a helyzet a munka melletti továbbtanulással, és a magasabb vagy új szakképzettség ily módon való megszerzésével, mégha az az iskolarendszer keretei között történik is.

d) Azokban az oktatási intézményekben, amelyek kevéssé vonzó pályákra készítenek fel, a felvételi keretszámokat nem lehet kitölteni. A kevésbé vonzó pályákat — még ha a szükséges szakképzettséget is megszerezték, és elkezdték az adott foglalkozás gyakorlását — sokan elhagyják. Évtizedek óta nehezen benépesíthetők nálunk például a bányászokat, az öntőket, az esztergályosokat, a hegesztőket képző iskolák, a sütő-, a cipőipari szakmunkásképző intézetek, az ápolónőképző iskolák, egyes műszaki főiskolák stb. A nagymértékű elvándorlás is részben ezekre a pályákra jellemző.

A kevésbé vonzó pályák között vannak olyanok, amelyek az átlagosnál magasabb bért biztosítanak, ezeknél a különösen kedvezőtlen munkakörülmények hatnak taszítóan. E pályák többsége azonban olyan, ahol a kedvezőtlen munkakörülmények alacsony bérrel párosulnak. Ez utóbbiaknál a bér növelésével elérhető a jelentkezők számának az emelkedése. (Természetesen bizonyos időnek kell eltelnie ahhoz, hogy a bérviszonyokban végbement változás átmenjen a köztudatba, befolyásolja a pályaválasztók döntését.)

Az anyagi jólét és kulturáltság növekedésével a tanulás, a tanultságot igénylő foglalkozás választása, széles körű igény. A szülők jelentős része — ha módja van rá — taníttatja gyermekét. Taníttatja akkor is, ha a tanultabb és kevésbé tanult munka bére közötti különbség kicsi. (A szakképzett dolgozók globális kínálata kevéssé függ a képzettség szerinti bérkülönbségektől. Több nyugati szerző megállapítása szerint a szakmunkáshiány semmivel sem kisebb azokban a tőkésországokban, ahol a szakképzett és a tanulatlan munkások bére közötti különbség nagy, mint amelyekben kicsi. Úgy tűnik hasonló a helyzet a szocialista országokban is.) Nem arról van szó, mintha a szülő gyermeke taníttatását egyszerűen beruházásnak tekintené. Nem úgy választ számára pályát, hogy előzőleg kiszámítja a képzésébe fektetendő tőke hozamát, de azért — egyéb szempontok mellett — a várható kereseti lehetőségeket is messzemenően mérlegeli. Ez a választás kihat a munkaerő foglalkozások közötti mennyiségi és minőségi megoszlásra.*

A bérarányok hathatnak a felvételi keretszámokra is. A tőkésországok magánkézben levő oktatási intézményeibe felvettek száma messzemenően igazodik a jelentkezők számához, de nem ritkán az állami vagy más közintézmény által fenntartott oktatási intézményeknél is szoros ez a kapcsolat. Inkább csak egyes kivételes helyzetű szabad foglalkozásúak (orvosok, ügyvédek) érdekvédelmi szervezetei harcolják ki a pályára kerülés szigorú korlátozását. A mi viszonyaink között a pályára vágyók és a megfelelő oktatási intézményekbe (szakokra) felvettek száma között

* A minőségi allokációban a kereseti arányok szerepe még nagyobb, mint a mennyiségiben. A jó keresettel kecsegtető pályákra felkészítő oktatási intézmények sokkal nagyobb számú és jobb képességű, jobban felkészült jelentkezőből válogathatnak, mint a többiek. (1975-ben az orvostudományi egyetemeken 3,58-szoros volt a jelentkezés a felvettek számához képest, a műszaki egyetemeken viszont csak 1,99-szeres, a tanárképző intézetekben pedig 1,81-szeres, a tanítóképzőkben 1,75-szörös. Több tanító és tanárképző intézetben a jelentkezők száma alig érte el a felvételi keretszámot.) Ahol különösen nagy a túljelentkezés, oda a kevésbé esélyesek már eleve nem is pályáznak.

nincs és nem is lehet ilyen szoros kapcsolat. Nem vállalhatjuk a képzettségüknek megfelelő pályán elhelyezkedni nem tudók tömegeit, ennek súlyos társadalmi és egyéni konzekvenciáit.* A kedvező feltételeket biztosító pályákra képző oktatási intézmények felvételi keretszámainak növelése irányában azonban erős és nem is mindig teljesen hatástalan társadalmi nyomás érvényesül.

Létezik azonban egy sajátos fordított összefüggés is. Egyes esetekben éppen az alacsony bér vezet a felvételi keretszámok növeléséhez. A vállalatok számára ugyanis előnyös olyan magas képzettségű szakember alkalmazása, akinek a bére az alacsonyabb képzettségűnél alig vagy egyáltalán nem nagyobb, mégha szaktudásának csak töredékét hasznosítják is. Minthogy a vállalatok igénylik ezt a fajta munkaerőt, az esetleges túlképzés rejtve marad, a megfelelő egyetemeken, főiskolákon, szakokon tovább folyik a nagylétszámú oktatás, esetleg még növelik is a keretszámokat. Ilyesféle helyzet állt elő hazánkban például a mérnök- és üzemmérnök-képzés több területén. Különböző reprezentatív mérések szerint hazánkban a mérnökök csak mintegy 40—50 százaléka tölt be olyan munkakört, amely jelentős mértékben igényli szakismeretei hasznosítását. Ez a tény az emberi és az anyagi erőforrásokkal való súlyos pazarlásnak minősíthető, aminek az oka az, hogy a bérarányok torzulása következtében a munkaerőpiac jelzőrendszere hibásan továbbítja az igényeket az oktatás felé.

Még ha a modern társadalomban az iskolarendszer jelentős részben át is vette a bér régebbi terelő szerepét a foglalkozások közötti allokációban, ez nem jelenti a munkaerőpiaci hatások — ezen belül a bér hatásának a megszűnését ebben a vonatkozásban. Noha az iskolarendszer viszonylag lazán kapcsolódik is a munkaerőpiac igényéhez, bizonyos fokig önállósul vele szemben, mégsem függetlenedhet tőle. A munkaerőpiac impulzusai hatnak az iskolarendszerre, az iskolarendszernek pedig — végül is — a munkaerőpiac igényeit kell kielégítenie. (Természetesen nemcsak a jelenlegieket, hanem a jövőbelieket is.)

A munka tartalmi sajátosságainak s a munkafeltételeknek a szerepe

Mint már szó volt róla, a foglalkozás és munkahely választásában sohasem kizárólag a bér orientált, abban mindig szerepet kaptak más szempontok is. Ezek közül kiemelkedő jelentősége van a munka tartalmi sajátosságainak és a munkafeltételeknek. A bér és ez utóbbi tényezők allokációs hatása nem egyszerűen egymás mellett, hanem nagyrészt egymás rovására érvényesül. A munka tartalmi sajátosságainak és a munkafeltételeknek a szerepe az allokációban — a bér rovására — növekvő.**

Az életszínvonal alacsony fokán, amikor az elemi biológiai szükség-

* Ez nem jelenti, hogy oktatási struktúránk egyértelműen megfelel társadalmi-gazdasági szüségleteinknek. (Lásd erről Timár János: A köznevelési rendszer távlati fejlesztésének néhány kérdése. Valóság, 1976. 1. sz.)

** A foglalkozásválasztás nem pénzbeli tényezőinek jelentős szerepére — korát megelőzően — már Adam Smith felfigyelt. Ezt szervesen beépítette egész munkapiac-elméletének jelentős részét képező „nettó előny" koncepciójába. E szerint a bér csak egyik eleme a különböző foglalkozások „nettó" előnyének, amely a „pénz és nem pénz előnyöknek" a „pénz és nem pénz hátrányokkal" kisebbített összegét jelenti. A munkapiacon akkor van egyensúly, ha a különböző munkák nettó előnye nagyjából egyenlő lesz, ami a munkaerőnek a bérkülönbségek okozta reallokációja útján megy végbe.

letek kielégítése függ a bértől, a legfontosabb természetesen az elemi szükségletek kielégítését lehetővé tevő magasabb bér. Minden egyéb, a munkával kapcsolatos körülmény háttérbe szorul. Később, az anyagi jólét és biztonság, valamint az iskolázottság növekedésével ez a helyzet megváltozik. Nagyon megnő a munkakörülményeknek és a munka tartalmának a súlya a társadalmi megítélés értékrendjében. Az a bértöbblet, amely korábban elegendő volt bizonyos terhes munkafeltételek, az átlagosnál nehezebb, intenzívebb, kedvezőtlen időbeosztásban végzett munka vállalásának ösztönzésére, később már nem elegendő, ahhoz egyre nagyobb és nagyobb (nagyobb arányú) bértöbblet szükséges. (Kézenfekvő példája ennek a több műszakban dolgozók műszakpótléka általános, radikális felemelésének a szükségessége a közelmúltban.) Egyidejűleg megnő a szabad idő értéke is. A szabadnapok, fizetett szabadság, általános növekedésével, az e tekintetben fennálló különbségek csökkenésével azonban kisebb lesz a hagyományosan sok szabad időt biztosító foglalkozások sajátos vonzereje.

Napjainkban a dolgozók jelentős része foglalkozás- vagy munkahelyválasztásában a munka kényelmességét helyezi előtérbe. Akkor is a kényelmesebb munkát választja, ha ezért a nehéz munkával elérhetőnél lényegesen alacsonyabb bért kap. Ez azonban nem jellemző a dolgozók minden csoportjára. A munkavállalók többsége a munkafeltételeket ma is a bér függvényében értékeli. A bér ösztönzőereje ebben a tekintetben — ha csökkenő hatásfokkal is — még hosszú ideig fennmarad és fenn is kell hogy maradjon. A legterhesebb munkafajták gépesítése elsőrendű gazdasági és humánus követelmény, belátható időn belül azonban nincs lehetőség valamennyi fizikailag megerőltető munka megszüntetésére.

A munka társadalmi presztízse

Ha a munka tartalmi sajátosságairól és feltételeiről határozottan állítható, hogy szerepük a pályaválasztásban és a munkahely megválasztásában — a bér rovására — növekvő, nem mondhatjuk el ezt ilyen egyértelműen a munka társadalmi presztízséről. Mindazonáltal jelentősége nem lebecsülhető.

A különböző munkafajták társadalmi rangja a történelem folyamán sokat változott. A tőkés rendszer természetétől tulajdonképpen idegen az egyes foglalkozásoknak a jövedelmezőségüktől független értékelése. Ha mégis létezik, inkább csak feudális maradvány. A kapitalizmus speciális szemléletét ebben a kérdésben legpregnánsabban „a pénznek nincs szaga" jelmondat fejezi ki. De ahogy nincs „tiszta" kapitalizmus a gazdaságban, nincs a fejekben sem. A tőkésországokban — persze különböző mértékben — az emberek egy része jelentős anyagi áldozatra is hajlandó azért, hogy „úri" tevékenységet folytathasson.

A munka társadalmi presztízse a mi viszonyaink között sem játszik lebecsülhető szerepet a foglalkozás- és munkahelyválasztásban. Közismert például az érettségizett fiatalok nagy részének húzódozása a fizikai munkától, és vonzódása az „íróasztalhoz", mégha az utóbbi mellett végzett munka az előbbinél semmivel sem változatosabb és rosszabbul is fizetett. Vitathatatlan bizonyos „diplomás" foglalkozások magas társadalmi rangja a közvélemény szemében. A munka társadalmi presztízse

azonban — az esetek nagy részében — nem önmagában, a többi allokáló tényezőtől függetlenül, hanem azokkal összefonódva hat. A legvonzóbb foglalkozások esetében a társadalmi megbecsültség rendszerint más kedvező momentumokkal — kereseti lehetőség, munkafeltételek stb. — társul. (Az íróasztal mellett végzett munka vonzereje összefügg viszonylag tiszta és kényelmes voltával is.)

A társadalmi presztízs és a bér magassága között meglehetősen szoros a kapcsolat. Ez különösen változásuk, „mozgásuk" során figyelhető meg. A presztízs csökkenése és a társadalmi bérhierarchiában elfoglalt hely romlása gyakran jár együtt és megfordítva.* Ez a szoros kapcsolat egyébként a szocializmus viszonyai között egészen természetes, hisz egyiknek is másiknak is ugyanazt: a végzett munkát kell kifejeznie.

A közgazdászok és szociológusok egy része újabban mind nagyobb jelentőséget tulajdonít a munkaerő allokációjában a dolgozók megelégedettségének, a munkahelyi légkörnek, a közérzetnek. E tényezők szerepe nem vitatható. Bizonyos azonban az is, hogy — a munka társadalmi presztízséhez hasonlóan — a munkahelyi légkör vagy a dolgozók megelégedettsége sem teljesen független a munkával kapcsolatos többi körülménytől, köztük a keresettől. Ezt különböző felmérések is alátámasztják.

A szociális ellátottság. A munkavégzés „infrastrukturális" feltételei

A szűkebb értelemben vett munkafeltételek mellett különösen a munkahelyválasztásra jelentős befolyást gyakorolnak a tágabban értelmezett munkakörülmények, a munkavégzés „infrastrukturális" feltételei, ezen belül a szociális ellátottság.

A szociális juttatások számtalan fajtája közül a gyermekintézményekkel való ellátottságnak és a lakásjuttatásnak a legerőteljesebb az allokációs hatása. A gyermekintézményekben való elhelyezési lehetőség a kisgyermekes anyák munkahelyválasztásának egyik legfontosabb szempontja. Ez abból adódik, hogy az ilyen kapacitások szűkösek és azokkal jelentős részben a munkahelyek rendelkeznek, mégpedig meglehetősen egyenlőtlenül.

A kedvezményes lakásjuttatás a szocialista és a fejlett tőkésországokban is az egyik legerőteljesebb allokáló. Különböző felmérések tanúsága szerint, esetenként nagyobb a terelő hatása, mint a béré. A munkahelyváltoztatás egyik igen gyakori oka a lakáshoz jutás kilátástalansága az adott munkahelyen, illetve kedvezőbb kilátásai másutt.** A lakásjuttatás allokáló hatásának az erőssége a lakáshiány, illetve a lakáshoz jutás anyagi feltételei és a bérek magassága közötti viszony függvénye. Olyan gazdaságban, ahol a lakás a szabadpiaci forgalom tárgya is egyben, nagy összegű pénzjuttatásnak, illetve kedvezményes hiteljuttatásnak felel meg.

* Gyakran halljuk, olvassuk például, hogy az esztergályos szakma társadalmi megbecsültsége az utóbbi évtizedekben csökkent. Ebben az időszakban az esztergályosok a kereseti rangsorban is sokkal hátrább kerültek. Hasonló a helyzet a pedagógus pályával. A pedagógusok anyagi helyzetének javításában elért eredmények ezt az általános kulturális szint és közszellem formálásában kulcsszerepet játszó réteget a társadalmi presztízsskálán is magasabbra juttatják.

** Lásd I. M. Popova: Sztimulirovanyije trudovoj gyejatyelnosztyi kak szposzob upravlenyija. Kijev, 1976. 167. l.

A munkahelyválasztásban jelentős szerepe lehet a lakás és a munkahely közötti távolságnak, a munkahely megközelíthetőségének. Ahogyan a lakásnak a munkahelytől való távolsága hat a munkahelyválasztásra, úgy hathat az iskolának a lakóhelytől való távolsága a pályaválasztásra. Vidéken, még ma sem ritka, hogy a fiatal — hajlamaitól, képességeitől többé-kevésbé függetlenül — a lakásához legközelebb levő szakoktatási intézménybe kerül.

Ahol létbizonytalanság van, ott jelentős allokáló a foglalkozás vagy a munkahely biztonsága, az általa nyújtott anyagi védettség is. Egy viszonylag alacsonyabb keresettel járó, de tartós vagy végleges biztonságot ígérő foglalkozás, munkahely rendszerint vonzóbb, mint egy nagyobb keresettel kecsegtető, de bizonytalan munkahely. (Közismert, mennyire vonzó volt a felszabadulás előtti Magyarországon egy nyugdíjas állami vagy városi állás.) A biztos fix összegű kereset vonzóbb, az átlagosan magasabb, de erősen ingadozó keresetnél. Ma, amikor nálunk minden állás „biztos", nyugdíjas, széles körű társadalombiztosítási juttatásokkal kiegészített, a kereset túlnyomó része is garantált, ezek a körülmények már nem jelentenek különleges vonzerőt. Azokon a munkaterületeken tehát, ahol korábban a biztonság jelentette a fő vonzerőt (például a vasútnál), e speciális előny megszűnését más módon mindenekelőtt magasabb bérrel kell kompenzálni.

★

Áttekintettük a munkaerő allokációjának néhány különösen fontos béren kívüli tényezőjét. Ezek közül többnek (az iskolarendszernek, a szűkebb értelemben vett munkafeltételeknek stb.) a szerepe a bér rovására növekvő. Másokra ez nem áll. Megint másoknak (a munka társadalmi presztízsének, a munkahelyi közérzetnek stb.) a hatása a bérrel többé-kevésbé összefonódva érvényesül. *Végeredményben azonban szinte minden béren kívüli allokáló valamiképpen kapcsolódik a bér és a munkaerő keresleti-kínálati viszonyok kapcsolatán nyugvó munkaerőpiaci mechanizmushoz.* (Az iskolába való jelentkezésre vagy a munkakörülmények értékelésére is hat a bér magassága.) Ha csökkenő is a bér szerepe, de még ma is kiemelkedő tényező a munkaerő allokációjában.

Különösen a második világháború utáni időben, az állammonopolista kapitalizmus kibontakozásával, egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a bérnek nincs az az abszolút allokációs hatása, amit a klasszikus gazdaságtan, majd a határtermelékenységi iskola neki tulajdonított. Ennek reakciójaként a közgazdászok egy része szakított a bér mindenekfölötti allokációs szerepét hangsúlyozó felfogással, és a bérrel szemben a béren kívüli allokálók feltétlen elsőbbségét vallja. Úgy tűnik, ez a másik véglet.

A bér és az egyéb tényezők allokációs hatása a munkavállalók különböző kategóriáira, szerepük az allokáció különböző dimenzióiban

Az allokációt befolyásoló tényezők hatása a munkavállalók különböző kategóriáira — más és más. Kiemelkedő jelentősége van ebből a szempontból a kornak, a nemnek, a képzettségi szintnek és az anyagi helyzetnek.

A bér vonzereje mind a foglalkozás-, mind a munkahelyválasztásban (változtatásban) sokkal nagyobb a fiatalokra, mint a kevésbé vállalkozó szellemű, nehezebben alkalmazkodó idősebbekre. A nyugdíjba vonulást megelőző években érthető módon újra megnő a bér — a nyugdíj nagyságát meghatározó kereset — szerepe. A fiatalokra a bér mellett, vagy a bérnél is erőteljesebben hat a kedvezményes lakáshoz juttatás.

Legalábbis egyelőre, nemek szerint is jelentősen eltérnek a foglalkozás- és munkahelyválasztást motiváló tényezők. Egy hazai felmérés szerint, míg a fiúk pályaválasztási ambícióikban — falun és városon egyaránt — a jó kereseti lehetőséget biztosító szakmákat részesítik előnyben, a lányoknál nagyobb szerepet játszanak a kedvező munkakörülmények (elsősorban a munka tisztasága).* A családi munkamegosztásban elfoglalt helyük miatt a nők munkahelyválasztásában igen fontos szerep jut a munkavégzés „infrastrukturális" feltételeinek, elsősorban a gyermekintézményekkel való ellátottságnak, de a munka- és a lakóhely közötti távolságnak is.

Igen szoros az allokációt motiváló tényezők kapcsolata a képzettségi szinttel. A magasabb képzettséggel — főleg az általános képzettséggel — nagyon megnő a munka tartalmi jellemzőinek és feltételeinek a jelentősége a bérrel szemben is. Minél magasabb képzettségű, műveltségű az egyén, annál erőteljesebb a vonzódása a változatos, érdekes munkához, és ugyanakkor húzódozása a fizikailag megerőltető vagy lélektelen, monoton tevékenységtől. Ezt a szemléletet ülteti át gyermekeibe is. Elsősorban nem azért taníttatja őket, hogy többet keressenek, hanem legalább annyira azért, hogy fizikailag könnyebb és egyúttal szellemileg tartalmasabb munkát végezhessenek.

A magasabb bér — egészen a legutóbbi időkig — leginkább a szakképzetlen és a betanított, legkevésbé pedig a szakmunkásokat késztette munkahelyváltoztatásra. Ez azonban változóban van. A teljesen tanulatlan munkásra hat ma is leginkább a magasabb bér, de főleg a technikailag élenjáró országokban — a betanított munkások jelentős része a szakmunkásoknál kevésbé mozgékony. Ennek magyarázata az, hogy míg régebben a betanított munkások egyetlen szakképzettségi szint szempontjából strukturálatlan tömeget alkottak, a legújabb időkben kezd élesen elhatárolódni egymástól két csoportjuk: 1. Az egyszerű betanított munkát végző, munkafeladatukra csupán néhány nap, vagy legfeljebb hét alatt betanított dolgozók valóban könnyen változtatnak munkahelyet, viszonylag kis bérkülönbségért is. 2. A betanított munkás másik típusa ún. bonyolult betanított munkát végez, több hónapig (nemritkán fél évig) vagy esetleg ennél is hosszabb ideig tanították be, mégis kizárólag az adott munkahelyre képezték ki. Munkahelyváltoztatás esetén az így szerzett szaktudását nem tudja felhasználni, a tanulatlan munkás szintjére süllyed. A betanított munkásnak ez a típusa tehát a szakképzett munkásnál is kevésbé mozgékony. Ehhez hozzájárul az is, hogy a modern nagyiparban mindjobban szűkül azoknak a hagyományos szakmunkáknak (cipész, szabó stb.) a köre, amelyek csak egyetlen iparágban hasznosíthatók, és bővül azoké (gépbeállító, gépkarbantartó stb.), amelyekre szinte mindenütt szükség van. Ez utóbbi csoportba tartozó szakmunkások az érdemleges bérdifferenciákra könnyen munkahely-változtatással reagálnak.

* Lásd Viszt Erzsébet: A munkaerő szakmai mobilitása. Akadémiai Kiadó, 1975. 19. l.

A különlegesen magas képzettségű szakemberek munkahely-változtatását megnehezíti, hogy munkakörük megfelelő ellátásához rendszerint hosszabb „bedolgozási időre", helyi ismeretek szerzésére van szükségük. A gyakori munkahely-változtatás — még ha átmenetileg magasabb bért jelent is — hosszabb távon kedvezőtlen a számukra.

A bér szerepe a munkaerő allokációjában az anyagi ellátottság fokától is függ, amelynek legfontosabb tényezője a kereset. Minél alacsonyabb keresetű az egyén, annál inkább ösztönzi a munkahely-változtatásra a nagyobb kereseti lehetőség. A leggyakrabban munkahelyet változtatók az átlagosnál alacsonyabb keresetűek közül kerülnek ki. Minél magasabb a dolgozó keresete, annál nagyobb súllyal hatnak munkahely-választására az olyan körülmények, mint a munkafeladat jellege, a munkafeltételek, a szakmai előrehaladás kilátása stb. Ez azzal is összefügg, hogy a magasabb keresetű egyének — általában — az átlagosnál iskolázottabbak. Ugyanakkor a magasabb keresetűek munkahely-változtatása is rendszerint keresetnövekedéssel jár. Magasabb bérrel járó munkahelyet alacsonyabb bérűre — még az összes többi körülmény kedvezőbb volta esetén is — ők is csak egészen kivételesen cserélnek fel.

Valójában az egyén anyagi ellátottságát nemcsak a saját keresete határozza meg, hanem családja jövedelme és vagyoni helyzete is. A pályát kezdő fiatalok „starthelyzete" alapvetően szüleik jövedelmétől, anyagi helyzetétől függ. Ez bizonyos egyenlőtlenséget okoz a foglalkozás- és munkahelyválasztási lehetőségekben. Az anyagilag kedvezőtlenebb családi környezetből kikerülők fokozott mértékben kénytelenek a közvetlen, rövid távú anyagi előnyöket szem előtt tartani és ennek érdekében a más tekintetben (munkafeltételek, szakmai előrehaladási lehetőség, földrajzi régiók stb.) hátrányos munkaköröket, állásokat elvállalni. A szocialista elosztási rendszernek azt az immanens vonását, hogy az utódok helyzetében is anyagi különbségeket okoz, a megfelelő allokáció, a tehetségekkel való gazdálkodás érdekében is tompítani kell.

Az egyes tényezők szerepét az allokáció különböző dimenzióiban esetenként érintettük. Itt megpróbáljuk röviden összefoglalni a kérdést.

A bér magassága, a kereseti lehetőségek legerőteljesebben *a munkahelyválasztásra* hatnak azonos foglalkozás esetében, ha az nem igényel lakóhely-változtatást vagy naponkénti hosszú utazást. A bér mellett erősen befolyásolják a munkahelyválasztást a munkakörülmények és a munkahelyhez kapcsolódó szociális ellátás, de nem lebecsülhető a munkahelyi légkör, a kollektívába való beilleszkedés hatása sem.

A foglalkozásválasztásban és a pályákra lépésben kisebb a bér szerepe, de azért igen jelentős. Rendkívül erőteljesen hat a munkaerő minőségi megoszlására a különböző foglalkozások között. Nagy és gyorsan növekvő a munka tartalmi sajátosságainak és a munkafeltételeknek a hatása. A fogalkozásválasztásban nyilvánvalóan érvényesül a társadalmi presztízs befolyása, az allokáció két másik dimenziójában sokkal kevésbé.

A munkaerő területi allokációjában különösen a nagyvárosok és a kisebb települések között nem elsődlegesen a bér- és munkafeltételeknek, hanem az általános életkörülményeknek van vonzó, illetve taszító hatása. Itt mindenekelőtt a lakáshoz jutás lehetősége, illetve a település anyagi és kulturális infrastruktúrája jön számításba (a közművesítettség, a köz-

lekedési viszonyok, a kereskedelmi hálózat és az egyéb szolgáltatások színvonala, az egészségügyi és gyermekintézményekkel való ellátottság, a művelődési, szórakozási lehetőségek stb.).

A központi munkaerő-gazdálkodás és a munkaerőpiac

A munkaerő-struktúrának a termelési struktúra változásainak megfelelő alakítása, a kívánatos termelési struktúrához való hozzáigazítása nem érhető el csupán bérpolitikai és egyéb munkaerőpiaci eszközökkel (béren kívüli vállalati juttatások stb.). Ez a munkaerőpiac és a központi munkaerő-gazdálkodás módszereinek a kombinálását igényli.

A munkaerő átcsoportosítása a munkaerőpiaci módszerek segítségével, mindenekelőtt a bérkülönbségek ilyen célú felhasználását jelenti: a bérek lassúbb növelését (relatív csökkentését), illetve hasonló munkáért alacsonyabb bér fizetését ott, ahol a létszám csökkentése a cél, és gyorsabb növelését, hasonló munkáért magasabb bér fizetését ott, ahol a létszám növelése kívánatos. E módszer előnye, hogy pozitív ösztönző hatásra épül, a dolgozó saját kezdeményezésére változtat munkahelyet. E módszer tehát mindenekelőtt azokat készteti munkahelyváltoztatásra — a leginkább vállalkozókedvű, legalkalmazkodóképesebb fiatalokat —, akiknek a mozgása össztársadalmi szempontból is a legkívánatosabb.

E vitathatatlan előnyök mellett a bérkülönbségek útján történő munkaerő-átcsoportosításnak jelentős korlátai is vannak.

1. A bér különleges gazdasági-társadalmi jelentősége következtében minden dolgozó réteg messzemenően ragaszkodik keresetének nemcsak abszolút szintjéhez, hanem a társadalmi bérhierarchiában elfoglalt relatív helyéhez is. A megszokott bérstruktúra módosítására irányuló minden törekvés erős ellenállásba ütközik, s ugyanakkor tovagyűrűző — gazdaságilag megalapozatlan — béremelési igényeket válthat ki. A magasabb díjazásban részesülő vállalat, ágazat, földrajzi régió dolgozói ugyanis a munkaerőhiány megszűnése után ragaszkodnak bérüknek — az átlagos bérnövekedési ütemnek megfelelő — növeléséhez.

2. Mivel — érthető módon — igen nagy a megszokott munkahely, lakóhely, begyakorolt foglalkozás maradásra késztető „nehézségi ereje", a bérarányok módosításával sokkal kevésbé érhető el a munkaerő adott területről való *elirányítása,* mint a magasabb bérű területre (iparágba, vállalatba) való *odavonzása.*

3. A munkaerő-kínálat reagálása a bérarányváltozásokra nem számítható ki, nem szabályozható be pontosan. Nem tudjuk megállapítani, hogy pontosan mekkora bérkülönbség szükséges a kívánt munkaerőmozgáshoz, az lehet a szükségesnél kisebb, de nagyobb is. Olyan területekről is elvándorolhat a munkaerő, ahonnan az egyáltalán nem kívánatos. A megindult munkaerő-áramlás megfordítása hosszabb időt igényel.

4. A munkaerő-átcsoportosítás bérrel való ösztönzése, a hasonló munkáért eltérő bér fizetése lehetővé teszi, hogy a gazdaságtalan működésük miatt létszámukat csökkentő vállalatok a többieknél alacsonyabb bér fizetésével ideig-óráig leplezzék és meghosszabbítsák gazdaságtalan működésüket.

A munkaerő szervezett átirányítással való átcsoportosítása esetén

— tiszta formájában — azonos munkáért minden területen (ágazatban, vállalatban stb.) azonos bért fizetnek. A munkaerő szükséges átcsoportosítása, a megváltozott, illetve megváltoztatandó termelési struktúrához való idomulása itt úgy megy végbe, hogy a visszafejlődő területeken munkahelyeket szüntetnek meg és a felszabaduló dolgozókat az expanzióban levő területekre irányítják.

Egy, az OECD szakértői által végzett vizsgálat tanulságai szerint a fejlett tőkésországokban a második világháború után jelentős változások mentek végbe az ágazati foglalkoztatási struktúrában anélkül, hogy az ágazati kereseti struktúrában érdemleges módosulás történt volna. Az expanzióban levő ágak számára alapvetően nem a magasabb bér adott lehetőséget a fogalkoztatottak számának az átlagosnál gyorsabb növelésére, hanem az a körülmény, hogy ők rendelkeztek szabad munkahelyekkel. Több olyan ágazatban nőtt jelentősen a létszám, ahol a bérek az átlagosnál alacsonyabbak (például a szolgáltatási szektorban). A visszafejlődő ágakban pedig nem az alacsonyabb bér miatt csökkent a létszám, hanem a munkahelyek megszűnése és az ezzel járó elbocsátások következtében.* Más tapasztalatok is azt mutatják, hogy azokban a tőkésországokban, ahol a munkaerő nagyobb mértékű strukturális átrétegeződése ment végbe, ez mindenütt alapvetően az ún. elbocsátási mechanizmus útján történt.

Az elbocsátási mechanizmus a mi viszonyaink között természetesen nem működhet úgy, ahogyan a tőkésországokban. Nemcsak a munkához való jogot, de a munkalehetőséget is minden körülmények között biztosítani kell valamennyi munkaképes polgár számára. Nálunk semmiféle struktúraátalakítás sem vezethet munkanélküliséghez. A munkaerő elhelyezkedésének a gazdasági struktúra átalakításához szükséges átrendeződése azonban ma már nem mehet végbe úgy, ahogyan az extenzív fejlődés időszakában. A fejlődés extenzív szakaszában a gazdasági struktúra változása alapvetően a különböző ágazatok eltérő ütemű növekedése útján ment végbe, visszafejlesztésre csak egészen elvétve, elenyésző mértékben került sor. Ennek megfelelően inkább csak a munkaerőnek a különösen gyorsan fejlesztendő területekre való *odavonzása* jelentette a gondot, *elirányítása* a legritkábban volt szükséges. Napjainkban azonban elkerülhetetlen egyes ágazatok visszafejlesztése és a munkaerő elirányítása ezekből az ágazatokból. Márpedig — mint szó volt róla — a bérkülönbségeken keresztül a munkaerő meghatározott területre való odavonzása sokkal inkább elérhető, mint az onnan való elirányítása. *A munkaerőnek a stagnáló vagy visszafejlesztendő területekről való elirányítása nem oldható meg pusztán bérpolitikai eszközökkel. Az átcsoportosításnak a munkahelyek megszüntetéséből kell kiindulnia.*

Hazánkban a munkahelyek megszüntetése — mind a mai napig — csak minimális szerepet játszik a foglalkoztatási struktúra alakításában. A munkaerő mozgása nem a vállalatoktól, hanem alapvetően a dolgozóktól indul ki. A KSH felmérése szerint a 60-as évek végén és a 70-es évek elején a közép- és felső fokú képzettségű szakemberek munkahelyváltoztatásának 86 százalékát a munkavállaló kezdeményezte és csak 14 százalékát a vállalat.**

* Les salaires et la mobilité de la main d'oeuvre. OECD. Párizs, 1965. 13. l.
** Képzettség és kereset. II. kötet KSH. 1971. 63. l.

Úgy tűnik, hogy a fizikai és az egyszerű adminisztratív munkát végzőknél még kisebb ez az arány. A munkaerőpiac nálunk jellegzetesen a munkavállalók piaca, a szükségletek, a vállalatok igényei teljesen háttérbe szorulnak. *Ennek a helyzetnek az alapvető oka a foglalkoztatási egyensúly hiánya, az általános és nagymértékű munkaerő-túlkereslet. Ez a legfőbb fékje a hatékony gazdasági struktúrát segítő foglalkoztatási szerkezet létrehozásának.*

Ha a munkahelyek száma lényegesen több, mint a munkavállalóké, a munkaerő-irányítás egész rendszere „megzavarodik". Ilyen körülmények között a bér sem tudja megfelelően betölteni allokációs funkcióját. A munkaerő megszerzéséért minden vállalat és intézmény lehetőségei végső határáig megy el a bérek emelésében. A bérnövelésre rendelkezésre álló anyagi eszközök bősége vagy szűkössége alakítja a bérarányokat, ezen keresztül a munkaerő megoszlását, nem pedig a valóságos szükséglet. A dolgozók jelentős része, a bérverseny, a magasabb bér vonzerejének hatására — népgazdasági szempontból — feleslegesen váltogat munkahelyet, és semmi garancia arra, hogy a számtalan szabad munkahely közül éppen a népgazdasági érdeknek megfelelően választ.

A kulcskérdés tehát a munkahelyek számának a rendelkezésre álló munkaerővel összhangban történő alakítása. Olyan fejlesztési politikára és szabályozórendszerre van szükség, amely korlátozza az új munkahelyek létrehozását és ösztönzi a gazdaságtalan, elavult munkahelyek megszüntetését. Itt többféle eszköz jöhet szóba: megfelelő bérszabályozási rendszer, a munkaerő relatív megdrágítása stb. Úgy gondolom azonban, hogy fontossága van ebből a szempontból a gazdasági vezetők érdekeltségének is. A vezetők egészen a legutóbbi időkig — mind anyagilag, mind társadalmi presztízs okokból — alapvetően az irányításuk alatt álló intézmény minél nagyobb létszámában érdekeltek. A létszám lényeges csökkentése anyagi és presztízsveszteséggel fenyegeti őket. Ezen a helyzeten változtatni kellene.

A munkaerő-struktúra szükséges átalakítása elsődlegesen nem vállalati, hanem össztársadalmi feladat. E probléma nem oldható meg pusztán vállalati keretek között, megoldása központi munkaerő-gazdálkodási intézkedéseket is igényel. A munkahely-megszüntetés következtében felszabaduló munkaerő elhelyezésének gondját nem lehet egyszerűen a vállalatra hárítani. A munkahelyek megszüntetése nem mehet végbe olyan intézkedések nélkül, mint a munkaerő-irányító szervek tevékenységének kifejlesztése, a szükséges átképzés, a szakmaváltoztatás, a lakóhely-változtatás anyagi terheinek legalább részleges állami átvállalása stb. Mindezek nem jelentik a munkaerőpiaci mechanizmus működésének a kikapcsolását, ellenkezőleg, ahhoz megfelelő kereteket, feltételeket hoznak létre.

Az össztársadalmi szempontból kívánatos munkaerő-átcsoportosítás egyéni, emberi problémái — még a leggondosabb előkészítés és lebonyolítás mellett is — igen súlyosak lehetnek.*

Ez alapvetően háromfajta munkaerőmozgást, munkahely-, foglalkozás- és lakóhely-változtatást igényelhet. Ezek mindegyike külön-külön

* Éppen ezért a munkaerő-struktúra átalakítása a struktúra-átalakítás legnehezebb feladatai közé tartozik. (Lásd Friss István: Iparfejlesztés és gazdaságpolitika. Társadalmi Szemle, 1973. 1. sz. 35. l.)

is súlyos megpróbáltatást jelenthet az érintett dolgozó és családja számára, előfordul azonban, hogy mindhárommal egyszerre kell megküzdenie. A népgazdasági érdeknek megfelelően munkahelyet változtatók nehézségeit — lehetőség szerint — magasabb bérrel is kompenzálni kell. Ez nem okoz különösebb problémát akkor, ha a dolgozó számára felajánlott új munkahely olyan, amely az érvényes bérhierarchiában a régivel azonos, vagy annál magasabb szinten helyezkedik el. Egyre gyakoribb azonban, hogy a magasabb fokú gépesítés és a korszerű berendezések következtében az új munkahelyen a munka fizikailag kevésbé megerőltető, a munkakörülmények kedvezőbbek, éppen ezért a bér alacsonyabb, mint a régin. Ez esetben a kedvezőbb munkakörülmények jelenthetik a vonzerőt. Nagymértékű keresetcsökkenést azonban a dolgozók jelentős része természetesen ilyen helyzetben sem viselhet el. Ezt átmeneti megoldásokkal is enyhíteni kell.

A dolgozó munkahely-választására — nyilvánvalóan — nemcsak a régi és a felajánlott új munkahely, hanem a felajánlott új munkahely és a dolgozó által potenciálisan elfoglalható más munkahelyek bérének a viszonya is hat. Aligha fogja valaki a számára felajánlott munkahelyet elfogadni — legyen az népgazdaságilag bármennyire fontos —, ha másutt, hasonló erőfeszítéssel lényegesen magasabb keresethez juthat. Igen fontos tehát, hogy a népgazdaság egészében nagyjából „rend" legyen a kereseti arányok körül. Ezt jelenleg nálunk több körülmény zavarja. Nem utolsósorban a hivatalos kereseten kívüli, szabályozatlan „láthatatlan" jövedelmek — úgy tűnik — egyre bővülő köre is. Ez a munkaerő foglalkozások és munkahelyek közötti megoszlására — ezen belül minőségi megoszlásra is — dezorganizálólag hat.* Ezzel a jelenséggel az eddiginél határozottabban kellene foglalkozni.

* A nem hivatalos jövedelmek nemcsak a végzett munkával, de gyakran az illető munkaerő-kategória iránti kereslet és kínálat viszonyával sincsenek semmilyen kapcsolatban. Sokkal inkább a szolgáltatást igénybe vevő kiszolgáltatott helyzetére, a szolgáltatást nyújtó bizonyos, szűkös kapacitások fölötti rendelkezési lehetőségére vezethetők vissza.

ROTT NÁNDOR:

Indexelés:* a polgári közgazdaságtan „új csodaszere" az infláció ellen

A polgári közgazdasági zsargon — az inflációval összefüggésben — új divatszóval gazdagodott, az indexeléssel. Az *indexelés* (indexation) révén a hitelkamatok mértékét, gyakran a hitelvolumeneket is, a munkabérek nagyságát, a szerződéses tartozások törlesztő részleteinek összegét stb., tehát az ún. elhalasztott fizetéseket (deferred payments) több (sok) *áru* — rendszerint súlyozott — árindexéhez (például a fogyasztói árindexhez)[1] kötik. Így kívánják biztosítani, hogy a munkabérek, a tartozások és a követelések *reálértéke, vásárlóereje változatlan maradjon, miközben a nominális értékek az infláció ütemének megfelelően nőnek.* Az indexelés — mint látni fogjuk — régi receptjét az elmúlt években — a többi között — Milton *Friedman* fedezte újra fel, olyan „csodaszerként" ajánlja, amellyel „tovább lehet élni az inflációban".[2]

Friedman cikkének megjelenésekor és az azt követő években a tőkés világ vezető államaiban gyakori volt a „kétszámjegyű" infláció, de még ma is szép számmal találhatunk a gyors infláció problémájával küzdő országokat. Azok az indokok pedig, amelyek alapján az indexelést újrafelfedezték, ha több év átlagában 5—6 százalékos inflációs rátára állnának rá, akkor is fennmaradnának. Ilyen ráta mellett is jelentős ugyanis a bérek, a tartozások és a követelések elértéktelenedése (amelyet az utóbbiak esetében a viszonylag magas kamatláb — saját funkciójának megfelelő százalékon fölüli részével — sem tud ellensúlyozni). Az indexelés tehát az infláció elleni tőkés politika egyik lehetséges eszköze marad, s mint ilyen figyelmet érdemel, már csak azért is, mert bővülő gazdasági kapcsolatainkon keresztül a kapitalista országok inflációja, s inflációellenes politikájuk hatása érezhető gazdaságunkban is.

* A cikkben — a teljesség igénye nélkül — az indexelés Milton Friedman-féle koncepciójához fűzök észrevételeket. Friedman kapta meg az 1976. évi közgazdasági Nobel-díjat. Ez a cikk nem az „ünneprontás" szándékával íródott. Neményi Istvánnal már korábban is bíráltuk Friedman elméleti munkáit (Neményi István—Rott Nándor: Az új pénzelméleti forradalom egyes beruházáspolitikai vonatkozásai. Közgazdasági Szemle, 1971. április). Az állami monopolkapitalizmus korában a szabadversenyes kapitalizmus liberális gazdaságpolitikáját hirdetve Friedman egyike a valóságtól leginkább elrugaszkodó polgári közgazdászoknak. Módszereit a reálisabb szemléletű polgári közgazdászok is elítélik, apologetikája pedig szinte önmagát leplezi le.

[1] Az indexelést éppen az különbözteti meg egyéb értékállandósági biztosítékoktól, hogy a pénz értékváltozását több (sok) áru árváltozását kifejező indexhez kapcsolja. Az értékállandóság egyéb biztosítékai egy-egy, vagy legfeljebb néhány áru (arany, gabona stb.) árváltozásához kötik a pénz értékváltozásának követését.

Világosan megkülönböztetendő az *indexelés* — mint az infláció negatív hatásainak kivédésére szolgáló módszer — *közgazdaságtani* problémája az *indexszámításnak* a *statisztika* tárgykörébe tartozó elméletétől. Az utóbbi eredményeit, illetve a gyakorlatban használatos indexeket csupán felhasználják az indexelés hívei (független attól, hogy közülük többen jelentékenyen hozzájárultak az indexszámítás elméletének fejlesztéséhez is).

Az indexelést (illetve az indexelés alapjául szolgáló indexeket) korábban G. Poulett *Scrope*, majd az ő nyomán W. Stanley *Jevons* „tabulard standard of value"-nak (hozzávetőleges fordításban táblázatos értékstandard) nevezte.

[2] „More on Living with Inflation" a címe Friedman — a Newsweek 1973. október 29-i számában megjelent — cikkének.

A tőkés gazdasági sajtóban és közgazdasági szakirodalomban megjelentek olyan írások, amelyek „új, forradalmi" gondolatként üdvözölték Friedman indexelésre felszólító javaslatát. Ezt az „eredeti" és „új" eszmét azonban William *Fleetwood* [5], akire egyébként Friedman is utalt ([7] 96. l.), már 1707-ben felvetette, csakúgy mint John *Wheatley,* Irving *Fisher* és Alfred *Marshall,* akikre szintén hivatkozik. De ugyanígy hivatkoznia kellett volna W. Stanley *Jevonsre,* aki viszont Joseph *Lowe*-t és Poulett *Scrope*-ot, említi előfutáraként. Az „új csodaszer" tehát csaknem egyidős a kapitalizmussal, amelynek talán nem is betegsége, hanem veleszületett alkati hibája az infláció vagy a defláció (bár ez annyival enyhébb baj, mint amennyivel az alacsony vérnyomás a hypertóniánál).

A Friedman által javasolt indexelés problémáinak áttekintésekor érdemes egy pillantást vetnünk a gondolati előzményekre is. A gazdasági valóság újra és újra aktuálissá tehet olyan kérdéseket, amelyekkel az elmélet már korábban, esetleg többször is foglalkozott. Ilyenkor a régebbi nézetek áttekintésének az a jelentősége, hogy a problémák előző megoldási kísérletei egyrészt elősegíthetik mai megértésüket, másrészt specifikus szemszögből tárják föl a kapitalizmus funkciózavarait, válságjelenségeit és közgazdaságtanának apologetikus jellegét.

Indexelés a tőkés érdekek védelmében

William *Fleetwood* — mai ismereteink szerint — elsőként mérte a pénz értékváltozását több áru (gabona, hús, ital és szövet) árának fölhasználásával. Megállapította, hogy az előző két és fél évszázad alatt az árak mintegy hatszorosukra nőttek, s ennek megfelelően a pénz értéke egyhatodára csökkent. A XVIII. század elejére nyúlik tehát vissza a megélhetési költségindex (vagy fogyasztói árindex) fölhasználása a pénz vásárlóerő-változásának mérésére. *Fleetwood* egyébként számításait gyakorlati célra — az oxfordi alapítványok javadalma reálértékének megállapítására — kívánta fölhasználni.

A jámbor oxfordi alapítványokénál sokkal élesebb problémákat vetettek föl az iparosodás korának osztályellentétei a XIX. századbeli Angliában. Joseph *Lowe* már kifejezetten a termelés folyamatosságát s ezzel a *gyárosok profitját veszélyeztető bérvitáknak,* munkabeszüntetéseknek, *sztrájkoknak a megelőzését remélte* az indexeléstől. Úgy vélte, az indexhez kötött bérmegállapodások mellett egyfelől a tőkések nagyobb hajlandóságot mutatnak, hogy inflációban emeljék a béreket, másfelől a munkások is elfogadják a bércsökkentést defláció idején ([12] 335—338. l.)[8] *Lowe*-nál tehát az indexelés már félreérthetetlenül a bércsökkentések elfogadtatására, s a tőkés profittermelés folyamatosságának biztosítására szolgáló eszköz, amely egyaránt hatékony az infláció és a defláció ellen. G. Poulett *Scrope* — aki először építette be szervesen az indexelést politikai gazdaságtanába — még közvetlenebbül hangsúlyozta

[8] *Schumpeter* szemére vetette, *Lowe*-nak hogy nem adózott kellő elismeréssel George Shuckburgh *Evelyn* úttörő munkájának (Philisophical Transactions), amelyben már 1798-ban árindexet használt a pénz értékcsökkenésének mérésére. Szerinte *Lowe* nem tett hozzá semmit *Evelyn* gondolataihoz, csupán felhasználta őket avégett, hogy időben „egyenlő értéket adjanak a pénzjövedelemnek, és csökkentsék a hullámzás sérelmes hatását". ([18] 526. l.)

ugyanezt. Az indexelés védené meg — Scrope szerint — a vállalkozók profitját és vagyonát a tartozások és egyéb terhek súlyának defláció okozta növekedésétől, ami különböző tőkés csoportok között újra elosztaná a jövedelmet. Indexelés nélkül a jövedelmeket a hitelező járadékosok javára csoportosítanák át, aláásván ezzel a vállalkozási kedvet, fékezvén a gazdasági expanziót. ([19] 408—413. l.) *Jevons* szerint is: „A kereskedők kalkulációit ritkábban hiúsítanák meg saját hatókörükön kívül eső okok, és sok csőd lenne megelőzhető". ([9] 333. l.) A bércsökkentés elfogadhatóvá tételét hangsúlyozta *Scropéhoz* hasonlóan Alfred *Marshall* is. Szerinte defláció idején „a munkaadók ténylegesen a szokásosnál magasabb reálbért fizetnek, mivel a bérek és a fizetések oly pénzben rögzítettek, amelynek értéke emelkedik, kivéve, ha csökkenteni tudják a pénzbéreket. Ez nehéz feladat, részben azért, mivel a dolgozók attól tartanak — és nem is egészen oktalanul —, hogy ha egyszer a nominálbéreket csökkentették, nem könnyen lesznek újra emelhetők. Ezért inkább hajlanak a munkabeszüntetésre, mint a nominálbér csökkentésének elfogadására... A munkavállaló a maga részéről a munkabeszüntetést tartja a legkönnyebb megoldásnak..." ([13] 191. l.) *Marshall* szerint a nyilvánvaló megoldás az indexelés.

Friedman elmélettörténeti előfutárainál tehát az indexelés bevallottan a tőkés vállalkozó érdekeinek védelmét hivatott szolgálni.

Az indexelés *gyakorlati kipróbálására* az egyik legjelentősebb amerikai közgazdásznak, Irving *Fishernek* nyílt alkalma. Fisher, aki maga is tőkés vállalkozó volt, öntudatosan hivatkozott arra, hogy országában „elsőként vezette be a bérindexet, a világháború megélhetési költségemelkedésének ellensúlyozására". Tapasztalatai szerint azonban bár alkalmazottai „örömmel fogadták magas megélhetési költségek alapján összeállított fizetési borítékait, azt gondolva, emelkedik munkabérük — jóllehet alaposan megmagyarázták nekik, hogy reálbérük változatlan marad —, mihelyt csökkentek a megélhetési költségek, ellenálltak bérük »leszállításának«, és nem akarták elhinni, hogy ezzel reálbérük nem csökken." ([3] 387—389. l.) A polgári közgazdaságtan elméleti receptje szerint készült indexelés pudingját a munkások tehát nem akarták megenni.

A felületes szemlélőnek úgy tűnik, mintha *Friedman* számára nem jelentene problémát, miképp fogadják a munkások bérük indexelését. 1973-ban ugyanis az Egyesült Államokban már több mint 50 millióan kapták bérüket, fizetésüket, főképpen azonban nyugdíjukat és társadalombiztosítási járandóságukat a Munkaügyi Statisztikai Hivatal (Bureau of Labor Statistics) fogyasztói árindexének megfelelően emelkedő nominális összegben. Közelebbről megvizsgálva azonban, hogy kik részesülnek az indexhez kötött járandóságokban, szembetűnő az aktív munkások alacsony (1974—1975-ben 10 százalék körüli) aránya. Túlnyomó többségükben a társadalombiztosítási és más *nyugdíjasokból* és segélyezettekből — vagyis a legkiszolgáltatottabb rétegekből — áll az indexhez kapcsolt személyi jövedelemben részesülők tábora. Ez arra utal, hogy az aktív dolgozók — főképpen a szervezett munkások — gyanakvással tekintenek a bérek indexelésére, nem hisznek abban, hogy megóvja őket az infláció következményeitől. Kétségtelen, hogy az indexelés valamelyest enyhítheti az infláció reálbércsökkentő hatását.

Könnyen belátható azonban, hogy *ez a hatás csak részleges.* Permanens inflációban ugyanis egyrészt az indexszel korrigált bér kifizetése a korábbi árindexen alapul, s így ahhoz képest értékében tovább csökkent pénzen történik, másrészt a kifizetett bért inflációs gazdaságban költik el, azaz az árak két bérfizetés között is nőnek.[4] *Az infláció terhét tehát továbbra is a dolgozók viselnék,* ha az indexelésnek köszönhetően kisebb mértékben is. Éppen ezért tagadhatatlan *Friedmannak* és az indexelés polgári közgazdász híveinek apologetikus szándéka akkor, amikor az indexeléssel teljesen megoldottnak tekintik a reálbérek vásárlóerejének fönntartását.

Az indexelés a bérből és fizetésből élők *növekvő kizsákmányolásának* azért is *ravasz eszköze,* mivel az érintettek nagy hányadánál ugyanazon bértöbblet szolgál a pénz *értékcsökkenésének ellensúlyozására* és a *többletteljesítmények „jutalmazására".* Ha például a teljesítménynövekedésből származó keresetemelkedés évente 3 százalék lenne, az árindex pedig 107 százalék, akkor lényegében a nominálbérek súlyozott átlagának 110 százalékkal kellene nőnie. Ha azonban 7 százalékkal nő, vagy a többletteljesítmény nincs megfizetve, vagy 3 százaléknyi áremelkedés nem ellensúlyozódik.

Továbbmenve, az is kérdéses, *miként reagálnának a dolgozók* (nagyobb arányú) *deflációra.* A tőkésországok — különösen az Egyesült Államok — évtizedek óta tartó inflációja mellett ez a kérdés a gyakorlatban föl sem merült. Defláció esetén azonban könnyen megismétlődnének *Fisher* tapasztalatai, a dolgozók ellenállnának a bércsökkentésnek, nem akarván elhinni, hogy reáljövedelmük változatlan marad. (E kétségüket csak alátámasztaná az indexszámítás problematikája — amire később még rátérek.) *Friedman* is érzi ezt a nehézséget, de más nézőpontból szemléli. Szerinte „... a bértárgyalásokon olyan teljesíthetetlen igények (nonnegotiable demands) merülnek fel, amelyek összegszerűen meghaladják a teljes termékkibocsátást". (Ti. azt a summát, amit a tőkések hajlandók munkabérre fordítani.) ...„Ezek az igények kielégülnek, mivel az infláció megtéveszti az embereket úgy, hogy azt hiszik, kívánságaik teljesültek, holott ez ténylegesen nem történt meg.[5] Az indexelési záradékok (escalator clauses), az inkonzisztens igényeket nyilvánvalóvá tennék. A munkások, akik elfogadják a feltételezettet meghaladó (unanticipated) infláció okozta alacsonyabb reálbért, nem lesznek hajlandók elfogadni ugyanezt a reálbért nyílt tárgyalásokon." Nyilvánvaló, hogy még kevésbé egyeznének bele bérük csökkentésébe defláció esetén. *Friedman* — az érvekből kifogyván — végső soron azzal a *„kísértettel" fenyegetőzik,* amivel a kapitalizmus ideológusai már több száz éve ijesztgetnek. „Ha a dolgozók nem fogadják el az indexelést..." — mondja —, „... nem látok egyéb végső kiutat, mint vagy a tovább száguldó inflációt, vagy az erőszakkal uralkodó kényszertársadalmat." ([7] 176. l.)

[4] Ez az összefüggés egy egyszerű példával jól illusztrálható. Évi 12 százalékos egyenletes infláció mellett, ha a dolgozó március 1-én esedékes bérét február 15-i index alapján kapja (ami jó eset), akkor a figyelembe vett index 1,5 százalékos, holott az infláció már ténylegesen 2 százalékos, s 1,5 százalékos indexszel korrigált béréből kell megélnie március 1-től április 1-ig, miközben az infláció ténylegesen a 3 százalékot éri el.

[5] *Friedman* itt leleplezi a bérmegállapodásoknak a dolgozókat megtévesztő jellegét. *A nominálbér illúziójától félrevezetetten fogadják el a dolgozók azokat a béremeléseket, amelyeket a következő periódusban a feltételezésüket meghaladó mértékű infláció leértékel.*

Friedman indexelése: a magántőke védelme a monopolkapitalista állammal szemben

Mint az eddigiekből is láthattuk, Milton *Friedman* indexelésjavaslatát megalapozó eszmék több száz éve élnek a polgári közgazdászok műveiben. *Friedman* gondolatmenete egy ponton azonban valóban új az évszázadokkal korábban élt előfutárokéhoz képest: hangsúlyozottan a magánvállalkozás, illetve a magántőke mellé áll a monopolkapitalista állammal szemben. Kimutatja ([67] 94. l.), hogy *az infláció elsődleges haszonélvezője a tőkésállam.* Az Egyesült Államok 1973-ban 25 milliárd dollár jövedelemtöbbletre tett szert az infláció révén. Ez a többletjövedelem a következő nagyobb tételekből áll: korábbi államadósságok alacsonyabb reálértéken történő törlesztéséből 8, az infláció miatti magasabb adókategóriákban adózásból[6] 12, az államkölcsönállomány elértéktelenedéséből 5, összesen tehát 25 milliárd dollár.

Friedman, aki a gazdasági liberalizmus híve, az indexeléssel kívánja meggátolni azt, hogy az állam az infláció révén többletjövedelemhez jusson. Leleplezi *a monopolkapitalista állam rosszhiszemű módszereit* az infláció kihasználásában. „Az államkincstár arra buzdítja az embereket, hogy vásároljanak államkölcsön-kötvényeket jövőjük biztosítása végett. Tehet-e jóhiszeműen ilyen ígéretet a kötvények vevőinek az, aki — a múlt gyakorlata fényében — látta, miként nyeli el vásárlóerejüket az áremelkedés..." ([7] 97. l.) Ha van egyáltalán valami, ami pozitívan értékelhető *Friedman* indexelésjavaslatával kapcsolatos írásaiban, akkor ez az. Ráadásul e vélemény egy olyan polgári közgazdásztól származik, aki nem „vádolható" meg azzal, hogy a kapitalizmus ellensége. Mégsem mehetünk el szó nélkül amellett, hogy az „embereket" általában védi a kölcsönkötvényekkel folyó állami nyerészkedéstől. Holott nyilvánvalóan tudja, hogy nem a dolgozók, a munkások fektetik be (nemlétező) megtakarításaikat államkölcsönkötvényekbe. Ők már csak azért sem vásárolhatnak államkölcsönkötvényeket, mert a kötvények legkisebb címlete is magasabb, mint több havi munkabérük. Még kevésbé az a 13 millió nyomorgó, aki ingyenes állami élelmiszer-utalványokat kap. Nyilvánvaló, hogy a kölcsönkötvényekkel nem az „embereket általában", hanem a tőkepénzes járadékosokat sarcolja meg az állam, s következésképp *Friedman* az ő érdekeiket védi.

Friedman az állam számára kötelező indexelést[7] javasol. Az indexhez kötött kölcsönkötvények,[8] adóalap-értékhatárok stb. elapasztanák az államadósság elértéktelenedéséből és a korábbi tartozások alacsonyabb reálértéken történő törlesztéséből eredő állami többletjövedelmet. Szerinte ezzel megszűnne az állam anyagi érdekeltsége az infláció fönntartásában, s már csak ezért is könnyebben vállalkozna határozott deflációs politikára. De azért is bátrabban szánhatná magát erre, mert az állam példáját várhatóan a magánvállalkozás is követné, s ez meg-

[6] Minthogy az adózási kategóriák értékhatárai nem követik az inflációt, az adófizetők nominális jövedelmük növekedése miatt magasabb adókategóriába kerülnek.

[7] A szellemi elődök e tekintetben mérsékeltebbek voltak. *Lowe* és *Scrope* — a XIX. század gazdasági liberalizmusát kifejező „laissez-faire" elvvel összhangban — mind az állam, mind a magánszemélyek számára önkéntes alapon javasolta az indexelést. *Jevons* egyaránt kötelezővé tette volna. *Marshall* ismét az önkéntesség mellett foglalt állást mindkét gazdasági szereplő vonatkozásában, bár sugallta, hogy az állam járjon elől jó példával. ([13] 198—199. l.)

[8] Friedman már 1951-ben javasolta a Kongresszus Gazdasági Bizottságának indexhez kötött államkölcsönkötvények kibocsátását.

gátolhatná, hogy a gazdaság recesszióba kerüljön, vagy legalábbis mérsékelné a deflációs hatást.

Friedman, aki nem habozik leleplezni a monopolkapitalista állam inflációs üzérkedését, hallgat arról, hogy az *infláció másik okozója és haszonélvezője a magánmonopolista finánctőke*. Sőt, nemcsak hallgat, de történelmietlenül egyenlőségjelet tesz a mai pénzértékcsökkenés és az Ancienne régime aranypénz-rontása közé. ([7] 94. l.) Pedig *Friedman* maga is jól tudja — akárcsak Nobel-díjas honfitársa *Samuelson* —, hogy a tőkés gazdaságban *nem egyedül az állam „teremt" pénzt, hanem a bankrendszer is*. A bankrendszer csupán a kötelező tartalékhányad által korlátozottan az eredeti — ügyfeleitől származó — letéteket az ún. pénzmultiplikátorral (monetary multiplicator) megtöbbszörözve hoz létre bankszámlapénzt. (Vö. [17] 16. fejezet.)

A bankletét — már *Marx* által is ismert — megsokszorozódása[9] a monopolkapitalizmus mai pénzmechanizmusában — amint azt *Erdős Péter* meggyőzően bizonyítja [1] — egyben a quasi-készpénznek tekintendő bankszámlapénz megtöbbszöröződését jelenti. A monopolizálódott tőkés bankrendszer legalább annyira érdekelt anyagilag e pénz teremtésében, mint a monopolkapitalista állam, hiszen épp úgy (és épp akkora) kamatot szed az általa „kreált" pénz kikölcsönzésekor, mintha a nála levő eredeti letétekből nyújtana hitelt. 1973. június 30-án az Egyesült Államok kereskedelmi bankjainak 242 milliárd dollár látra szóló letétállományával szemben 36 milliárd dollár kötelező tartalék állt. ([16] 4. l.) A bankok tehát kötelező tartalékuk 6,7-szeresének megfelelő bankszámlapénzt teremthettek. Az ily módon kreált több mint 200 milliárd dollár bankszámlapénz minimálisan 7—8 százalék közötti kamathozama nagyságrendben megközelítette az állam infláció révén szerzett többletbevételét. Az amerikai bankrendszeren belül azonban nem minden bank tagja a kötelező tartalékrátát előíró Federal Reserve Systemnek. *A bankrendszer igyekezett* is ezt kihasználva *bővíteni pénzteremtő tevékenységét*. 1960 és 1973 között 7277-ről 8341-re emelkedett a Federal Reserve Systemen kívüli bankok száma, amelyekre nézve nem kötelezők a tartalékolási előírások, s letétjeik 19,4-ről 55,2 milliárd dollárra nőttek.[10] A tartalékkövetelmények kijátszására alkalmat nyújtott a nemzetközi pénzpiac is A nemzetközi finánctőke — mindenféle állami ellenőrzéstől mentesen működő — eurodollár-piaca lehetővé tette, hogy a legnagyobb amerikai bankok — legalábbis részben — e piac igénybevételével biztosítsák likviditásukat, megkerülve a Federal Reserve System kötelező tartalékolási előírásait. Ez 1969 őszén kulminált, amikor az amerikai bankok eurodollár-hitelei elérték a 15 milliárd dollárt.[11] ([11] 15. l.) *Friedman* a magántőkés bankrendszer — a talán nem

[9] „Vitathatatlanul igaz, hogy azt az 1000 font sterlinget, amelyet valaki ma *A*-nál letétbe helyez, holnap megint kiadják, s az *B*-nél alkot letétet. Lehetséges, hogy *B* holnapután ismét kiadja, letétet alkot *C*-nél és így tovább a végtelenségig. Ugyanez az 1000 font sterling pénzösszeg tehát a sorozatos átruházások révén teljesen meghatározatlan összegű letétté sokszorozódhat." ([15] 451. l. Marx itt A. Schmith-et idézi.)

[10] Vö. [16] 4. l. A tartalékolási kötelezettség alá nem eső bankok látra szóló letétei az összes letétállomány 18,1 százalékáról 29,5 százalékára emelkedtek.

[11] 1969 szeptemberében az Egyesült Államokban az eurodollár-letétekre (illetve ezek növekményére) is előírták a kötelező tartalékot. A külföldi fiókjaik révén az eurodollár-piacon is működő nagy amerikai bankok 100—300 millió dollár (vagy még ezt is meghaladó) nagyságrendben rendszeresen utalták haza — az időeltolódást és a banktechnikai eltéréseket kihasználva — egy-egy éjszakára vagy víkendre külföldi fiókjaik letéteit, hogy kijátsszák a tartalékolási előírásokat. ([10] 74—76. l.)

is szándéktalanul nyitva hagyott jogi réseket kihasználó — manipulációit nem okolja az inflációért, nem is szólva a túl laza tartalékrátarendszer adta legális banki pénzteremtéséről. Valami igazság persze van abban, hogy az állam fedezet nélküli pénzkibocsátása és a bankrendszer fedezet nélküli pénzteremtése — inflációs hatásukat tekintve — nem teljesen azonosak. Mert míg a bankok pénzszaporítása mögé utólag esetleg kerülhet valamelyes értéktermelés — ha ez „gyorsító-pénz" —, az állami pénzkibocsátásnál ilyesmi ritkábban fordul elő. *A „klasszikus" elmélet* szerint ugyanis a bankrendszer egyfelől — többnyire a tényleges — produktív jellegű gazdasági tevékenység pénzszükségletéhez igazodik, az állam viszont főként a saját improduktív célja által támasztott pénzszükséglethez. Ugyanakkor azonban a *modern banktőke* nemcsak készséggel finanszírozza a spekulációt, de maga is „játékos", s e célra is teremt pénzt. *Friedman* — az Egyesült Államokban könnyű népszerűséget ígérő — az államhatalmat ostorozó, az „igazi" demokratizmus látszatát keltő liberalizmusa mögött a magántőke és a bankrendszer érdekképviselete rejtőzik, közvetve az ő inflációs hasznukat védelmezi. *Friedman* azzal indokolja az állam inflációból eredő „haszonrészének" megnyirbálását, hogy így a kormányok nyugodtabban vállalhatják a deflációs politikát, mivel az indexelés még a nagyobb arányú árszint-, illetve vásárlóerő-változás konjunktúrabefolyásoló hatását is csökkentené. *Friedman* itt is csak megismétli előfutárainak megállapítását, az indexelés alkalmas a konjunktúraciklusok csillapítására.

Indexelés — a konjunktúra kilengéseinek csillapítására

G. Poulet *Scrope* már a múlt század elején utalt arra, hogy az általa is propagált indexelés csökkentheti a konjunktúraciklus kilengéseit. ([12] 410. l.) Mégis Alfred *Marshall* fejtette ezt ki részletesen. [11] Szerinte indexelés nélkül az infláció által kísért fellendülési periódusban, „amikor az árak emelkednek, a pénz vásárlóereje pedig csökken, ... a munkaadók a szokásosnál kisebb reálbért fizetnek, mégpedig éppen akkor, amikor profitjuk a legnagyobb". Ez „a vállalkozókat ... arra indítja, hogy túlbecsüljék erejüket és olyan vállalkozásokba fogjanak, amelyeket aztán képtelenek megvalósítani, ha megfordul a ciklus". Ugyanide vezet az is, hogy a kamatláb elmarad az áremelkedés (százalékos aránya) mögött, s így „... akik kölcsöntőkével termelnek reálértékben kevesebbet fizetnek vissza, mint amennyit kölcsönvettek". Következésképpen „... mindenki arra törekszik, hogy pénzt kölcsönözzön, árukat vásároljon, és ezzel elősegítik az árak emelkedését, a gazdaságon infláció lesz úrrá ..." Az indexelés révén a nominálbérek közelednének a reálbérekhez, a nominális tőkeköltségek a valóságoshoz, s ez meggátolná mind a föllendülés túlhajtását, mind az erők túlbecsülését. Hasonlóképpen, a visszaesés szakaszában az általános árcsökkenés nem veszélyeztetné az egyébként életképes vállalatok reáljövedelmét, s ez kiküszöbölné a hitelezők bizalmatlanságát, amely a hitelek szűkítése révén tovább mélyíti a válságot. Minthogy az indexelés automatikusan csökkentené a vállalkozók bérköltségeit, kevesebb munkást bocsátanának el. Az indexelés tehát csökkentené a ciklus ingadozásainak mértékét és időtartamát. (A fejtegetést lásd [11] 190—191. l.)

Marshallhoz hasonlóan *Fisher* is a konjunktúraciklus enyhülését remélte az indexeléstől. Szerinte a ciklus hullámhegyei és völgyei főképp annak következményei, hogy a nominálkamatláb késedelmesen követi az árszínvonal változását. A késedelem oka a tökéletlen előrelátás (imperfect foresight), vagyis, hogy a gazdaság szereplői helytelenül anticipálják a tényleges árváltozásokat és nem építik (kalkulálják) be őket a nominális kamatlábba.

Emiatt a nominál- és a reálkamatláb ellenkező irányban változik, ami ciklikus zavarokat gerjeszt. Így például amikor az árak emelkednek, akkor nem az emelkedésnek megfelelő mértékben nő a nominálkamatláb, aminek következtében a reálkamatláb csökken. A tőkés vállalkozó, hogy kihasználja a reálkamatláb csökkenését, hitelt vesz fel termelésbővítése finanszírozására. Ez elősegíti a föllendülést. A visszaesés periódusában hasonló a helyzet, csak a mozgás iránya ellentétes. A nominálkamatláb süllyedése ismét elmarad az árcsökkenés mögött, s ezzel a reálkamatláb emelkedését okozza. Az emelkedő reálkamatláb miatt a tőkés vállalkozó korlátozza hitelfelvételét, termelésének kiterjesztését, sőt csökkenti is a termelését. A növekvő reálkamatláb — csökkenő termelés és forgalom mellett — növeli a terheket, a visszaesést csődök és összeomlások mélyítik válsággá. Indexelés esetén a nominál- és a reálkamatláb a ciklus egyetlen periódusában sem térne el számottevően egymástól, eltérésük nem ösztönözne beruházásra, termelésnövelésre, s nem tartana vissza attól. Ily módon tehát kisebbek lennének a ciklus kilengései.

Friedman itt sem mond többet vagy mást, mint elődei. Az indexeléssel nála is „... minden árhatás közvetlenül és azonnal áttételeződnék a bérmegállapodásokra, a későbbi szállítások szerződéseire és a fönnálló hitelek kamatlábára". Ennek megfelelően a termelők „... bér- és egyéb költségei (ti. reálköltségei) kevésbé hirtelen emelkednének, mint indexelés nélkül. A költségeknek ez a mérséklődése arra bátorítaná a munkaadókat, hogy több alkalmazottjukat tartsák meg, több árut termeljenek, mint indexelés nélkül tennék." ([7] 96., 176. l.)

Messze túlterjedne lehetőségeinken, ha *Friedman* — itt egyébként is csak egyetlen szempontból tárgyalt — elméletét egészében „a mai tőkés pénz, a konjunktúraingadozások és a gazdasági válságok elmélete" keretében kísérelnénk meg kritikai elemzés alá vonni. Egy ellenérvet mégis megkockáztatunk: az indexelés már csak azért sem lehet igazán automatikus stabilizátor napjainkban, mert az áremelkedések szakasza nem esik egybe a fellendülési szakaszokkal, a visszaesés pedig nem jár árszínvonal-csökkenéssel. A régi összefüggések „fellazultak", így a rájuk alapozó elmélet homokra épül. *Friedman* az indexeléssel „új" kifejezést népszerűsít, de figyelmét elkerüli egy másik, az idő tájt született szó, a *napjaink valóságát kifejező stagfláció*. A stagnálás mellett kibontakozó infláció tárgyalásában azonban értelemszerűen nem támaszkodhat szellemi elődökre.

Minthogy azonban az elmélet egészének bírálatára itt nem vállalkozunk, témánkat tudatosan leszűkítjük s szerényebb feladatra vállalkozunk. Számunkra itt most elegendő az indexelés módszertani sebezhetőségének igazolása. *Friedman*nek és előfutárainak indexelési javaslata már csak azért is irreális, mert a *valóságban egyetlen index alkal-*

matlan az indexelés révén megvalósítani óhajtott célok elérésére. Nemhogy egyetlen, de még több, áttekinthető számú és tartalmú index sem lenne elegendő, hogy kiküszöbölje a téves anticipációk és a tényleges áralakulás közötti rést. A gazdasági élet valósága számtalan indexet kényszerítene ki — ha Friedmanék módszerét ad abszurdum lehetne vinni, de éppen az indexelés abszolutizálása semmisítené meg magát a friedmani koncepciót.

Az árindex gyakorlati alkalmazásának problémái

A megfelelő árindex kiválasztásának és kiszámításának módszertani, szervezeti kérdései egyaránt foglalkoztatták a bevezetésüket javasoló polgári közgazdászokat. *Scrope* például „száz általánosan keresett árucikk árváltozásának — fogyasztási arányukkal súlyozott — átlagában" látta a legmegfelelőbb indexet. ([19] 406. l.) *Jevons* az árindexképzés számos technikai problémájának mérlegelése után arra az eredményre jutott, hogy száz olyan termék (commodity) árváltozásának mértani átlaga lenne a legjobb index, „... amelyeket egymástól független fluktuációjuk alapján válogattak össze". ([9] 332. l.) Hozzátette azonban, hogy több más formula (például mértani helyett számtani átlag) közül *bármelyik szilárdabb mértéket biztosítana a vásárlóerő számára a pénznél.* Az indexet a Munkaügyi Statisztikai Hivatalhoz (Bureau of Labor Statistics) hasonló kormányszerv számítaná ki és tenné közzé. *Marshall* szerint *másodlagos kérdés az index gyakorlati megválasztása.* „Nem remélhető, hogy olyan vásárlóerő-mércéhez (standard of puchasing power) jutunk, amely mentes a nagyobb tökéletlenségektől ... abszolút tökéletes vásárlóerő-mérce nemcsak elérhetetlen, de elképzelhetetlen is." Ezért nem az a fontos, hogy melyik indexet alkalmazzák, hanem az, hogy egyáltalán alkalmazzák. A legprimitívebb és legegyszerűbb index is „tízszerte jobb értékmérő, mint amit a nemesfémek nyújtanak". ([11] 207., 211. l.) Irving *Fisher* könyvében külön fejezetet szentelt a különféle indexek technikai elemzésének. ([2] 10. fejezet) A gyakorlatban alkalmazandó index megválasztásában nem lát különösebb nehézséget, arra utalva, hogy számos index (például a munkaügyi statisztikában használatos indexek) már széles körben elterjedt. ([2] 332. l.)

Friedman az index gyakorlati alkalmazásának problémái kapcsán jottányit sem tesz hozzá elődei gondolataihoz. Ő is átsiklik az index megválasztásának kérdésén. Az a kérdés, hogy a gyakorlatban melyik indexszámot alkalmazzák, *fontos, de szerinte nem alapvető.* A maga részéről az egyszerűség kedvéért a Munkaügyi Statisztikai Hivatal megélhetési költségindexét tartja használhatónak. ([7] 96. l.)

Amikor az index megválasztásának kérdésén az indexelés hívei felületesen átsiklottak, az indexelés egyik legalapvetőbb problémáját nem vették számításba. Ez azzal kapcsolatos, hogy *az árváltozások mértéke és időbeli üteme a nemzetgazdaság különböző ágazataiban, illetve az egyes iparágakban más és más* még egy országon belül is. Példaképpen szolgálhat erre az angol fogyasztói árindex egyes tételeinek eltérő inflációs rátája.

1. sz. táblázat

Az angol fogyasztói árak változása
(százalékban)

Megnevezés	1971—1972	Arány*	1972—1973	Arány*	1973—1974	Arány*	1974—1975	Arány*
Fogyasztói árindex	8,2	100,0	7,7	100,0	12,0	100,0	19,9	100,0
Élelmiszer	11,5	35,1	10,1	32,9	20,1	41,5	18,3	23,3
Alkoholtartalmú italok, dohány	1,3	1,9	5,1	7,9	1,5	1,5	20,3	11,5
Lakás	8,9	12,9	14,0	22,0	10,4	10,9	10,3	6,4
Fűtés, világítás	10,2	7,5	6,0	4,7	5,8	2,8	24,9	6,5
Ruházat, cipő	6,5	6,9	7,4	8,6	13,5	10,0	17,6	8,5
Tartós fogyasztási cikkek, közlekedési eszközök	6,7	16,1	4,8	12,4	9,6	15,4	26,4	26,4
Egyéb cikkek	9,9	7,8	2,2	1,9	7,3	4,0	25,2	8,0
Szolgáltatások.....	8,6	5,7	8,5	5,7	12,2	5,4	15,8	4,3

* Az egyes tételek százalékos aránya a kiskereskedelmi árindex változásában.

Forrás: Department of Employment Gazette; továbbá C. D. Cohen: The Social Contract and the Standard of Living. National Westminster Bank Quarterly Review, 1975. augusztus, 50. l.

Példánkból is jól látható, hogy a fogyasztói árindexszámítás alapjául szolgáló *egyes cikkcsoportok áremelkedésének mértéke az elmúlt időszakban évenként igen különbözött.* De ugyanígy igencsak eltérő súllyal járult hozzá az egyes cikkcsoportok árváltozása az index változásához. A fogyasztói árindexszámítás igen bonyolult statisztikai feladat. Még ha föltételezzük is, hogy a legtárgyilagosabban végzik el ezt a munkát, érthető, hogy ebben kételkedni fog az a munkás, akinek például 1972—1973-ban a fogyasztói árindexnek megfelelően 7,7 százalékkal nőtt a bére, s közben ennek csaknem kétszeresét kitevő 14,0 százalékos lakbéremelést tapasztal. Ugyanilyen kétséget támaszthat az 1973—1974. évi 12 százalékos átlagindex és az ezzel szemben 20,1 százalékos élelmiszerár-emelkedés. Ezek már jól érzékelhető nagyságrendi különbségek, s érthető szubjektív gyanút keltenek a legkörültekintőbben kiszámított árindexszel szemben is.

Az indexelésnek ezeket a problémáit *Jevons* fejtette meg. Elismerte, hogy a kormány kísértésbe eshet az index meghamisítására bizonyos politikai célok elérése vagy egyes társadalmi rétegek előnyhöz juttatása végett. Úgy vélte azonban, hogy ha „... megkövetelnék a számítások alapjául szolgáló részletes ártáblázatok időszakonkénti rendszeres közzétételét, akkor így sokan kielégítően igazolhatnák az adatokat és számításokat. A csalást így kizárnák." ([9] 332. l.) *Jevons* száz évvel ezelőtt túl egyszerűnek látta a kérdést — menthető módon. A ma hatalmas apparátussal, bonyolult statisztikai-technikai (mintavételi, számítási) módszerekkel folyó árindexszámítás bemutatása és igazolása az egyes állampolgár számára lehetetlen (legfeljebb nagy szervezetek képesek erre). S vajon mi oszlatná el a dolgozók kétségeit azzal az állammal szemben, amelynek rosszhiszeműségét az államkölcsönök kapcsán maga *Friedman* leplezte le. Nem véletlen tehát, hogy *még az Egyesült Államokban is a szervezett munkások többsége elutasította az általános*

megélhetésiköltség-index elfogadását, amit a Munkaügyi Statisztikai Hivatal javasolt. Szerintük legfeljebb a munkások fogyasztási szerkezetét tükröző fogyasztási árindexet lehetne fölhasználni a bértárgyalásokon. De hasonlóképpen *bírálják a társadalombiztosítási járandóságok indexelését* is. A kritika nyomására a Munkaügyi Statisztikai Hivatal azt ígérte, hogy a megélhetésiköltség-indexet gyakrabban, rendszeresebben fogják korszerűsíteni, mint korábban, és kibővítik a számítás körét, hogy figyelembe vegyék a városi lakosság minden rétegét. Más álláspontok szerint *a fogyasztói árindexszámítás alapjául szolgáló árufőcsoportokat módosítani kellene,* hogy hívebben tükrözzék a különböző jövedelemkategóriába tartozó háztartások eltérő fogyasztási szokásait. ([13] 20. l.) Ezek az igények logikusan elvezetnek a „több index" rendszeréhez.

A szakszervezetek az indexelés kapcsán fölhívták a figyelmet arra is, hogy *az infláció mértéke területenként (országrészenként) is lényegesen eltérő.* Annál is inkább így van ez, mivel — főképp a nagy országokban — *maguk az árak is jelentősen különböznek országrészenként.* Ugyanannak az étkezésnek a költsége Bostonban 60, Los Angelesben 100 dollár.

2. sz. táblázat

A megélhetési költségek ugyanazon elemeinek ára az Egyesült Államok néhány nagyvárosában ($)

Város	Étkezés[1]	Ruházat[2]	Lakás[3]	Autó[4]
Atlanta	75	306	450	14
Boston	60	208	577	21
Chicago	88	335	537	18
Houston	80	267	551	25
Los Angeles	100	264	566	26
New York.....	80	258	583	21
Philadelphia	75	228	513	22
San Francisco ...	60	206	560	20

[1] Négy személy egyheti élelmiszer-szükséglete.
[2] Egy jó minőségű öltöny, egy ing és egy pár cipő ára.
[3] 60 ezer dollár értékű családi ház havi törlesztőrészlete.
[4] 35 l benzin és 5 napi parkolási díj.

Forrás: Business Week, 1975. január 20.

Joggal követelik tehát a szakszervezetek, hogy a megélhetési költségek indexét területileg differenciálják. Következésképpen már *a fogyasztói ár-, illetve a megélhetési költségindexeknél is* jövedelemkategóriákként és területenként differenciáltan *egész sor indexet kellene kialakítani,* hogy többé-kevésbé kielégítsék az érintettek igényeit.

Egyetlen egységes árindex az ipari termelők, a tőkés vállalkozók számára is *megbízhatatlan lenne.* Azt is nehezen lehetne tisztázni, hogy a termelők, a vállalkozók számára a fogyasztói vagy a termelői árak indexe a megfelelőbb. Őket ugyanis nemcsak a bérfizetések érintik, hanem tartozásaik és követeléseik reálértékének változásai is. Ezek pedig részben termelői áron számított bevételekkel és kiadásokkal állnak szemben, részben pedig a vállalkozói jövedelmekkel. Így a tőkés vál-

lalkozó, pontosabban a monopolvállalat nemcsak a fogyasztói árindexben érdekelt (megélhetési költségek a bérek révén), hanem a termelői, illetve a nagykereskedelmi árak indexének változásaiban is.

A tőkésországok gazdaságában az egyes nemzetgazdasági ágazatok, illetve a különféle termékcsoportok áremelkedésének jelentősen eltérő mértékét a statisztika bizonyítja. (L. a 3. sz. táblázatot.)

3. sz. táblázat

A nagykereskedelmi árindex alakulása az Egyesült Államokban
(1970 = 100)

Megnevezés	1971	1972	1973	1974	1974	
					január	december
Általános nagykereskedelem	103,2	107,9	122,7	145,9	136,2	155,2
Nyersanyagok	102,5	113,7	155,0	174,7	179,4	172,8
Közbenső termékek	103,8	108,1	120,1	148,8	130,8	162,5
Késztermékek	102,8	106,2	117,3	135,5	130,9	143,1
Mezőgazdasági termékek ..	101,7	112,6	158,8	169,1	182,5	165,5
Építőanyagok	106,1	112,0	121,4	142,9	129,4	148,5
Textíliák	101,4	106,0	115,6	129,8	124,9	129,2

Forrás: United Nations, Monthly Bulletin of Statistics, 1975. március, 160—161. l.

Az árváltozások tovább differenciálódnak az egyes termékek, például az alapvető nyers- és alapanyagok esetében. Álljon itt példaképp néhány színesfém árindexe.

4. sz. táblázat

A színesfémek árindexei

Időpont	Réz	Ón	Ólom	Nikkel	Alumínium
1972. január ...	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
június ...	98,5	103,2	123,7	100,0	85,5
1973. január ...	113,3	114,1	137,9	114,8	89,4
június ...	162,0	124,9	168,6	108,8	89,4
1974. január ...	218,0	207,5	259,7	124,7	106,1
június ...	243,5	267,3	243,6	122,4	123,0
1975. január ...	122,4	241,2	232,3	144,2	147,2

Forrás: United Nations, Monthly Bullotin of Statics, 1972—1975. évfolyamai.

Az egyes gazdasági akciók értékelésében jelentős súlyú (volumenű) nyers- és alapanyagok áralakulása nyilvánvalóan csak egyedileg bírálható el (és prognosztizálható), ha kielégítő pontosságra törekszünk, mivel egyenként igen nagy az eltérésük bármiféle „átlagos" árindexétől. Ennek kapcsán ki kell térnünk az indexelés híveinek arra az érvére, amely szerint az az általuk javasolt megoldás csökkentené a gazdaság bizonytalanságát, mérsékelné a tőkés vállalkozó kockázatát.

Indexelés a kockázat kiküszöbölésére

Lowe már 1822-ben elég részletesen fejtegette az indexelésnek azt az előnyét, hogy *kiküszöböli* az üzleti döntések egyik meglehetősen bizonytalan elemét, a *pénzérték előre nem látott változásának kockázatát.* A részvények és a kötvények vásárló-értékállandósági klauzulája például — a kockázat csökkentésével — növelné ezeknek az értékpapíroknak a piacképességét, elősegítené a tőkepiacok fejlődését, s ezáltal a tőkéket mobilizálván — a gazdaság fejlődését. ([10] 341—344. l.) Ugyanezt hangsúlyozta *Scrope* is: „Az ipar és a kereskedelem érdeke, hogy az értékmérő előre nem látható változásának kockázata ne járuljon hozzá az egyéb bizonytalansági elemekhez..." ([12] 413—413. l.) *Jevons* az indexelés révén ugyancsak csökkenthetőnek látta a kockázatot, és úgy gondolta, hogy ez visszaszoríthatná a spekulációt. *A vállalkozók nem lennének kénytelenek* beruházási döntéseikkor a jövőbeli árszínvonalra spekulálni. Pontosabban előre lehetne becsülni a különféle beruházások reális megtérülését. Következésképpen a gazdaság szűkös erőforrásaiból kevesebbet fordítanának — termelés helyett — hazárd üzletekre. Az eredmény kedvezőbb beruházási struktúra és hatékonyabb forrásallokáció lenne. *Marshall* különbséget tett a vállalkozói kockázat kétféle típusa között. A vállalkozó egyik kockázata az, hogy „árujának más árukhoz viszonyított értéke csökken, ... ez elkerülhetetlen, és el kell viselni". Ehhez járul az a másik kockázat, hogy „... annak a pénznek az értéke, amelyben vissza kell fizetnie az igénybe vett hiteleket, különbözik azétól, amelyben hiteleit fölvette". Ez fölöslegesen teszi terhesebbé és nehezebbé a vállalkozói döntést, mivel stabil értékmérővel (ti. az indexeléssel) ezt a második fajta kockázatot ki lehetne küszöbölni. ([11] 190. l.) Irving *Fisher* is a kockázati elemek kiküszöbölését tartotta az indexelés egyik fő céljának. Szerinte fontos gazdaságpolitikai cél a kockázat csökkentése úgy, hogy a szerződések „a lehető legbiztosabb alapon" jöjjenek létre. ([2] 233. l.)

Az indexeléskoncepció félreérthetetlenül a tőkés érdekeket képviseli a kockázat kiküszöbölésének céljában is. Ennek kapcsán önkéntelenül eszünkbe jut, hogy a polgári közgazdaságtanban széles körben elfogadott jövedelemelosztási elmélet szerint — amint nagyjában-egészében *Jevons, Marshall* és *Fisher* is követett — a tőkés vállalkozói nyeresége a „kockázatért járó ellenszolgáltatás". Az indexelésre vonatkozó javaslat a kockázatot akarja megszüntetni (vagy legalábbis csökkenteni), hogy növelje a vállalkozói nyereség biztonságát anélkül, hogy a polgári közgazdászok — a maguk szokásos módján — észrevennék javaslatuk elméleti ellentmondását.

Amint a statisztikai adatok világosan bizonyítják, az egyes iparágak, illetve a különféle termékcsoportok árváltozásának mértékében igen jelentősek az eltérések, de még nagyobbak lehetnek az egyazon termékcsoportba tartozó termékeknél. Ezért elképzelhetetlen, hogy az egész gazdaság valamennyi paraméterének egyetlen, vagy akár néhány indexszel történő indexelése beválthassa az indexelés híveinek ígéreteit. Az indexelés következménye csupán az lenne, hogy a különféle termékcsoportok „egyéni" árváltozása és az árindex közötti előre nem látott eltérés lépne az előre nem látott (unanticipated) infláció helyére. Fel-

tételezhető ugyan, hogy ezeknek az eltéréseknek az intervallumai kisebbek, mint az előre nem látott infláció rátája, egyes árucsoportok esetében azonban mégis igen jelentősek lehetnek (példa erre az angol kiskereskedelmi árindex).[12] Még nagyobb különbségek fordulhatnak elő egyazon termékcsoport — különösen hagyományosan spekulációs tőzsdei játékul szolgáló — termékei között. Következésképpen, ha igaz az, hogy az inflációt éppen föltételezett mértékének az árakba, a bérekbe stb. történő „bekalkulálása" gerjeszti (amint ezt az indexelés hívei állítják), akkor éppúgy igaz az is, hogy az egyes termékcsoportok „egyéni" árváltozása és az árindex közötti föltételezett eltérést hasonlóképp bekalkulálnák az árakba — az indexelés általános bevezetése esetén is. Az indexeléstől nem remélhető tehát, hogy enyhítse a spekulációt, az általa erősített inflációt, s az ebből eredő vállalkozói kockázatot.

★

Milton *Friedman* az 1960-as években „forradalmat" robbantott ki a polgári pénzelméletben. A pénzmennyiség és a nemzeti jövedelem, illetve a bruttó nemzeti termék változása között kimutatott szoros korrelációból arra következtetett, hogy *a pénzmennyiség meghatározott ütemű állandó növelésén kívül a pénzügyi politika összes egyéb célja s az ezek érdekében történő beavatkozás fölösleges és haszontalan — sőt kifejezetten káros a gazdasági növekedés szempontjából.*[13] Annak idején már a polgári kritika is rámutatott Friedman *módszerének* alkalmatlanságára. Egyszerű regresszióanalízise nem elégséges a nemzeti jövedelem — sok összetevő hatására kialakuló — dinamikájának elemzésére. Ahogyan a pénzelméletben bonyolult összefüggéseket egyetlen regressziós egyenletre egyszerűsített Friedman, most ugyancsak egyetlen indexszel akarja kiküszöbölni az infláció — nemzetgazdasági ágazatonként, iparáganként és termékcsoportonként, sőt cikkenként is — igencsak eltérő hatásait. Már akkor felvetődött Friedman pénzelméleti „forradalma" gyors sikerenek titka: megtévesztő egyszerűsége. Most ismét ez a szimplifikálás teszi megnyerővé. Első (fölületes) pillantásra szinte magától értetődőnek hat az, hogy az árindex széles körű alkalmazása kiküszöböli az infláció következményeit. Csak ha közelebbről is alaposabban vizsgáljuk a kérdést, akkor ismerjük föl, hogy egyetlen index alkalmazása esetén fönnmaradnának az iparágak és termékcsoportok (relatív) áreltérései, s így nem szűnne meg sem a spekuláció, sem a relatív áreltérések anticipációinak inflációt gerjesztő hatása. Az egyetlen indexen alapuló megoldást az érdekeltek nem fogadnák el, s az elképzelés így eleve irreális. Az indexelés következetes — s hatékonyabb, az érdekeltek szélesebb körét többé-kevésbé kielégítő — megoldása viszont végső soron olyan nagyszámú és eltérő tartalmú indexhez vezetne, hogy teljesen áttekinthetetlenné és kaotikussá válna az „indexelő" gazdaság.

Friedman „új" panaceája tehát semmiképpen sem fogja kigyógyítani inflációs betegségéből a tőkés gazdaságot. Javaslata két szempont-

[12] Az 1974/1975. évi két szélső érték (lakás: 10,3 százalék és tartós fogyasztási javak stb.: 26,4 százalék) közötti különbség (16,1 százalék) például változatlan marad akkor is, ha az árindextől való eltérések összegeként tekintjük.

[13] Erről bővebben lásd Neményi István—Rott Nándor: Az új pénzelméleti „forradalom" beruházáspolitikai vonatkozásai című cikkét. Közgazdasági Szemle, 1971. 4. sz.

ból mégis figyelemre méltó. Egyrészt a már Nobel-díjas polgári közgazdász leplezi le — ki is mondva — a monopolkapitalista állam „csalárd rosszhiszeműségét", másrészt — implicite — jelzi a polgári közgazdaságtan képtelenségét arra, hogy eszközt találjon a tőkés ár- és pénzmechanizmus legsúlyosabb funkciózavarának akárcsak *tüneti* kezelésére is. Friedman indexelésre vonatkozó javaslatának s a javaslat elméleti alapjainak elemzése alapján úgy vélem legalább két dolgot sikerült bizonyítanom: *A javaslat és elméleti alapjai összeomlanak, ha* — akárcsak gondolatban is — *szembesítjük őket a valósággal.* Friedman csaknem szóról szóra átvesz egy nyíltan tőkés érdekeket szolgáló *kétszáz éves elméletet.* Ha a Nobel-*alapítvány* nem csak élő tudósokat ismerhetne el, nyilván meg kellett volna osztania díját Irving *Fisherrel,* Stanley *Jevons*-szal stb. Kissé hosszú és unalmas lenne valamennyi előd fölsorolása, de William *Fleettwood* nem maradhat ki, már csak azért sem, mert különös figyelmet szentelt az *alapítványi javadalmak „reálértékének".*

Felhasznált irodalom

[1] *Erdős Péter:* Adalékok a mai tőkés pénz, a konjunktúraingadozások és a gazdasági válságok elméletéhez. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1974. (2. kiadás.)

[2] *Fisher, Irving:* The Purchasing Power of Money. (Javított kiadás.) Macmillan, London, 1926.

[3] *Fisher, Irving:* Stable Money. Adelphi Co., New York, 1934.

[4] *Fisher, Willard C.:* The Tabular Standard in Massachausetts History. Quartely Journal of Economics, 1913. május 414—454. l.

[5] *Fleetwood, William:* Chronicon Precisorum: or, an Account of English Money. London, 1707.

[6] *Friedman, Milton:* More on Living with Inflation, Newsweek, 1973. október 96. l.

[7] *Friedman, Milton:* Using Escalators to Help Fight Inflation. Fortune, 1974. július 94—97., 174, 176. l.

[8] *Gennaro, Vincent A.:* Indexing inflation: Remedy or Malady. Federal Reserve Bank of Philadelphia, 1975. március 3—13. l.

[9] *Jevons, William Stanley:* Money and the Mechanism of Exchange. King, London, 1875.

[10] *Klopstock, Fred H.:* Euro-Dollars in the Liquidity and Reserve Management of United States Banks. Reserve Bank of New York szerkesztésében; Essays in Domestic and International. Finance, New York 1969. 72—80. l.

[11] *Little, Jane Sneddon:* The Impact of the Euro-dollar Market on the Effectiveness of Monetary Policy in the United States and Abroad. New England Economic Review, 1975. március—április 3—19. l.

[12] *Lowe, Joseph:* The Present State of England in regard to Agriculture, Trade and Finance, London, 1822.

[13] *Marshall, Alfred:* Remedies for Fluctuations of General Prices. Contemporary Review, 1887. Lásd „Memorials of Alfred Marshall" című kötetben. (Szerkesztette A. C. Pigou) London, 1925.

[14] *Mátyás Antal:* A modern polgári közgazdaságtan története. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1973.

[15] *Marx, Karl:* A tőke. III. kötet. Budapest, 1974.

[16] *Nichols, Dorothy M.:* Toward more uniform reserve requirement. Business Conditions, Federal Reserve Bank of Chicago, 1974. március, 3—12. l.

[17] *Samuelson, Paul A.:* Economics. 7. kiadás McGraw-Hill, New York, 1967.

[18] *Schumpeter, Joseph A.:* History of Economic Analysis. Oxford University Press, New York, 1966.

[19] *Scrope, G. Poulett:* Principles of Political Economy. Longmans, London, 1833.

TÓTH A. ERNŐ:

A mezőgazdasági kistermelés és az agrár-ipari komplexum hatékonysága

Amikor agrár-ipari komplexumról beszélünk, a komplexum olyan sajátosságait kell kiemelnünk, amelyek megkülönböztetik a népgazdaság más ágazatcsoportjaiból képezhető „komplexumoktól", illetve a népgazdaság komplexumokon kívüli részeitől.

A mezőgazdaságot ellátó szférák, a mezőgazdaság, valamint a mezőgazdasági termékeket feldolgozó és forgalmazó szférák közötti vertikális kapcsolatok szorossága fontos ismérve az agrár-ipari komplexumnak, de hasonló ismérve lehet minden más vertikálisan tagolódó termelésnek is. Önmagában tehát ez nem az agrár-ipari komplexum sajátossága.

Az sem vitatható, hogy bármely vertikálisan kapcsolódó ágazat csoportján belül az egyes ágazatok aránytalanságai vagy összehangoltságuk hiánya rontja együttes hatékonyságukat. A komplexum hatékonysága tehát a benne foglalt ágazatok külön-külön vett hatékonyságától és arányosságától függ. Ez sem csupán az agrár-ipari komplexum sajátossága.

Melyek hát azok a sajátosságai, amelyek megkülönböztetik más komplexumoktól? Van-e kapcsolat sajátosságai és hatékonysága között?

Technikai-gazdasági oldalról közelítve ezek a sajátosságok a komplexum centrumát képező mezőgazdasági termelés sajátosságaiban gyökereznek. Abban, hogy a mezőgazdasági termelés olyan természeti folyamatokat is átfog, amelyeket nem áll módunkban oly mértékben befolyásolni, mint a nem mezőgazdasági termelésben.

Mint ismeretes, a mezőgazdaság, különösen a növénytermesztés hozamainak alakulása az időjárásnak is függvénye. Az optimális méretű feldolgozó kapacitásnak igazodnia kell ehhez a helyzethez.

Továbbá, a mezőgazdasági termékek egy része romlékony, kibocsátásuk időpontja sok előre nem látható momentumot tartalmaz, ami kihat a feldolgozó és tartósítóiparra.

A termékek optimális kibocsátási időpontja általában befolyásolja a *szállítási és tárolási feladatokat,* valamint kapacitásaikat is.

A mezőgazdaság e technikai-gazdasági sajátosságainak hatása tovább gyűrűzik a feldolgozó és tartósítóiparra, valamint a forgalmazásra, befolyásolja az egész komplexum hatékonyságát.

A termékkibocsátás oldaláról nézve a mezőgazdasági termelésnek tehát meghatározó szerepe van és a mezőgazdaságot követő vertikumok rugalmassága a hatékony működés fontos követelménye.

A mezőgazdasági termeléshez szükséges ráfordítások oldaláról nézve viszont az ellátó szférával szemben vetődik fel a rugalmasság igénye.

Ez a különös rugalmassági követelmény addig lesz érvényes, amíg a mezőgazdasági termelés nem válik olyan mértékben iparszerűvé, mint a többi népgazdasági ágazat, és nem jön létre a ráfordítások s a hozamok közt olyan közvetlen összefüggés, mint általában az ipari ágazatokban.

Az agrár-ipari komplexum főbb sajátságainak technikai-gazdasági alapja — véleményem szerint — a komplexum különböző szféráinak (vertikális fázisainak) kölcsönös hatásaiban jelölhető meg.

Társadalmi-gazdasági oldalról közelítve, a komplexum fő jellemzője a társadalmi tulajdon, fontos sajátossága viszont a *többszektorúság,* különösen a mezőgazdaságban. Hazánkban a mezőgazdasági nagyüzemek körében túlsúlyban vannak a mezőgazdasági termelőszövetkezetek, jelentős szerepe van a kistermelésnek is. Megemlítendő, hogy az ellátó szférában az állami szektorhoz tartozó vállalatok mellett a szövetkezetek és a szövetkezeten kívül — különösen a romlékony termékek forgalmazásában — a kiskereskedők is fontos szerepet játszanak.

Ismeretes, hogy a különböző szektorok eltérő feltételekkel és hatékonysággal képesek a rendelkezésükre álló — egyáltalán nem homogén — termelési kapacitásokat hasznosítani.

Nem minden földterület alkalmas nagyüzemi hasznosításra, illetve a mezőgazdasági földek egy részét csak nagyon költségesen lehetne állami vagy szövetkezeti nagyüzemekben hasznosítani.

Az állami gazdaságok olyan viszonylag „homogén" munkaerőt alkalmazhatnak, amely fizikai és szellemi képességeinél fogva megfelel a legkorszerűbb nagyüzemi technológia támasztotta követelményeknek. A termelőszövetkezeteknek viszont különböző munkaképességű tagjaik vannak, akiket foglalkoztatni kell akkor is, ha fizikai erőnlétük, családi helyzetük, kötöttségük és szakértelmük nem felel meg a legmodernebb technológiának. Ez az eltérés — egyebek között — a munkaszervezésben és a munkadíjazásban is kifejeződik. Végül, vannak a mezőgazdasági munkaerőnek olyan rétegei is, amelyek egyáltalán nem alkalmasak nagyüzemi munkára, csak a kistermelésben hasznosíthatók.

A komplexum technikai-gazdasági sajátosságai folytán szféráinak rugalmas kapcsolódása tehát fontos hatékonysági követelmény. Társadalmi-gazdasági sajátosságait pedig a társadalmi tulajdon alapján is a többszektorúság jellemzi. Az állami és a szövetkezeti szektorhoz is tőle gazdasági függésben levő, eltérő mértékben integrált kistermelési formák csatlakoznak. Ilyen körülmények között szükségszerű, hogy az árukapcsolatoknak és az érdekviszonyoknak a komplexumban nagy jelentőséget tulajdonítsunk.

A továbbiakban az agrár-ipari komplexumon belül a mezőgazdasági kistermelésnek és a mezőgazdaság egészének hatékonyságával, valamint ezzel összefüggésben a feldolgozó és forgalmazási szféra néhány problémájával kívánok foglalkozni a magyar mezőgazdaság példáján.

★

Mezőgazdasági kistermelésen a háztáji és kisegítő gazdaságok termelését, a szakszövetkezeti tagok egyéni kezelésű termelését és a még létező, kevés egyéni gazdaság mezőgazdasági termelését értjük. A kistermelés e formáinak közös vonásain kívül vannak eltérő sajátosságaik is. E kistermelő formák közül a háztáji és a kisegítő gazdaságok száma,

termelése és áruértékesítése mellett csak a szakszövetkezeti tagok gazdasága figyelemre méltó. Az egyéni gazdaságok súlya jelentéktelen.

Mezőgazdaságunk szocialista átszervezésének befejezése óta mintegy másfél évtized múlt el. Mezőgazdaságunk forradalmi átalakulását követően megszilárdultak szocialista nagyüzemeink, mezőgazdasági termelésünk gyors technológiai átalakuláson ment keresztül, a termelés és az árutermelés pedig gyors ütemben növekedett.

E gyors növekedés hordozói állami és szövetkezeti nagyüzemeink voltak. Nemcsak azért, mert a mezőgazdasági termelőeszközök, köztük a termőföld és a technika túlnyomó részét birtokolták és birtokolják, hanem elsősorban azért, mert a mezőgazdaság sorsdöntő ágazatai (a kenyér- és takarmánygabona-termesztés) ma már — a világ élvonalában levő technológiával — bennük összpontosulnak. Termelési kapacitásaik és termelésük gyors növekedése alapján nemcsak saját „feldolgozó jellegű" állattartásuk fejlődött, hanem a kistermelők állattartásának fejlesztéséhez is hozzájárultak. Nagy szerepe volt ennek abban, hogy mezőgazdasági termelésünk és árutermelésünk növekedéséből a kistermelés is kivehette részét.

1. sz. táblázat

A mezőgazdaság bruttó termelési értéke és áruforgalma

(1968. évi árakon)

Év	Mezőgazdaság összesen	Állami gazdaság	Tsz közös	Tsz háztáji	Kisegítő	Egyéb
Bruttó termelési érték (millió Ft)						
1965	84 748	11 118	37 130	...	36 500*	...
1970	97 529	13 892	42 761	23 076	12 521	5279
1975	123 398	17 081	60 287	22 974	16 991	6065
A bruttó termelési érték megoszlása társadalmi szektorok szerint (%)						
1965	100	13,1	43,8	...	43,1*	...
1970	100	14,2	43,8	23,7	12,8	5,4
1975	100	13,8	48,9	18,6	13,8	4,9
Áruforgalom (millió Ft)						
1965	47 801	7 856	24 840	9 158	2570	3377
1970	62 510	11 427	35 094	9 326	3191	3472
1975	93 105	14 598	53 775	12 639	7319	4774
Az áruforgalom megoszlása társadalmi szektorok szerint (%)						
1965	100	16,4	52,0	19,2	5,4	7,1
1970	100	18,3	56,1	14,9	5,1	5,6
1975	100	15,7	57,8	13,6	7,9	5,1

Forrás: Statisztikai Időszaki Közlemények. Mezőgazdasági adatok. KSH, 1966. II. Negyedéves Statisztikai Közlemények. Mezőgazdasági adatok. KSH, 1971. II. Negyedéves Statisztikai Közlemények. Mezőgazdasági adatok. KSH, 1976. II.

* Tsz háztáji + kisegítő + egyéb együtt.

1965-höz képest 1970-ben és 1975-ben a nagyüzemek termelésének nagyobb mérvű és gyorsabb növekedése mellett a kistermelés is nőtt, de ennek mértéke és üteme elmaradt a nagyüzemekétől. Így a kistermelés aránya csökkent, noha még 1975-ban is a mezőgazdasági termelésnek több mint $^1/_3$-át adta. A kistermelői gazdaságok csoportjai közül egyedül a legnagyobb volument adó, háztáji gazdaságok részesedése csökkent.

1975-ben a statisztika szerint a mezőgazdasági terület 14 százalékán folyt kistermelés. A technológiai értelemben is önálló kistermelés ennél jóval kisebb területet foglalt el, mert e földterületek nagyobb részét nagyüzemi technológiával művelték. A kistermelők a mezőgazdaság állóeszközeinek kb. egynegyedével rendelkeztek. A halmozatlan mezőgazdasági termelési értékből részesedésük valamivel kisebb volt, mint a bruttó termelési értékből. A mezőgazdaság anyagköltségeiből 26—27, nettó termelési értékből 49—50 százalékkal részesedtek. A 100 Ft anyagköltségre jutó bruttó termelési érték a nagyüzemekben 145 Ft volt (5 év alatt kb. 1 százalékos növekvő tendenciával), a kistermelésben pedig 221 Ft (5 év alatt mintegy 15 százalékos csökkenő tendenciával). Végül még egy adat a mezőgazdasági kistermelés megítéléséhez: a kistermelők összes jövedelmének 11 százalékát, közülük a kistermeléssel is foglalkozó munkások jövedelmének 7 százalékát, a szövetkezeti parasztságnak 32 százalékát a mezőgazdasági kistermelés adta.

Az árutermelésben a kistermelés súlya és részesedésének aránya lényegesen kisebb, mint a bruttó termelésben, bár ez az arány 1970 és 1975 között szembetűnően megnőtt. A kistermelés árukibocsátási aránya így is kicsi, mert változatlanul nagy arányt képvisel a saját termelésből való személyi (és termelési) fogyasztás.

A kistermelés arányait jelző adatok több fontos körülményre hívják fel a figyelmet.

Először is, a szocialista nagyüzemeink létrehozását és megszilárdulását követően, amikor ezek a nagyüzemek új technikai alapon, nagy beruházások nyomán ugrásszerűen növelték termelésüket (1970—1975), a kistermelés is bővült, bár jóval kisebb ütemben.

Másodszor, termelésük növekedése gyakorlatilag alig igényelt beruházásokat, aminek a gazdaság fejlesztésére fordítható eszközök viszonylag szűkös volta miatt egész népgazdaságunk hatékony fejlesztése szempontjából kiemelkedő jelentősége volt. A kistermelés és nagyüzemi termeléssel való helyettesítése hozzávetőleg annyiba kerülne, mint amennyit 1965—75 között összesen mezőgazdasági beruházásokra fordítottunk.

Harmadszor, nagyüzemeinkben olyan ágazatok technológiai fejlesztésére került sor, amelyek rendkívül eszközigényesek, A nagyüzemi fejlesztés ezért — legalábbis átmenetileg — nagyon költséges volt. Ugyanakkor éppen ezek az ágazatok (tehenészet, részben a sertéstenyésztés, több kertészeti ágazat) a kistermelés jellemző ágazatai maradtak.

Negyedszer, a kistermelésben a jellemző ágazatok technológiai fejlődésének is vannak lehetőségei, ráadásul lényegesen kisebb eszközigénnyel, mint a nagyüzemekben.

Végül, a kistermelést képviselő gazdaságcsoportok között arányeltolódást láthatunk. Ismeretes, hogy régebben szinte kizárólag a háztá-

jival azonosítottuk a kistermelést (a kisegítőkről alig vettünk tudomást). Igaz, még 1970-ben is a háztáji gazdaságok adták e körben a termelés és az áruértékesítés nagyobbik részét. 1975-től azonban már új arányok bontakoztak ki: a háztáji összes termelése majdnem változatlan maradt, miközben árutermelése nőtt; a kisegítő gazdaságok termelése — különösen árutermelése — pedig egyértelműen nőtt. Mindkét gazdaságcsoportban megnőtt a termelés áruhányada.

A mezőgazdasági kistermeléssel tehát perspektívában is számolni kell. Ez tükröződik jelenlegi ötéves tervünkben és a távlati elképzelésekben is, amelyek a nagyüzemi termelés elsődleges fejlesztése mellett a kistermelésnek nemcsak szinten tartásával, hanem mérsékelt ütemű növekedésével is számolnak.

A kistermelés jellemző ágazatai az állattartási és a kertészeti ágazatok.

2. sz. táblázat

A háztáji és kisegítő gazdaságok főbb ágazatainak bruttó termelési értéke

(1968. évi árakon)

Ágazatok	1970			1975		
	Millió Ft	A kistermelők részesedése a főbb ágazatok termeléséből (%)	A kistermelésen belüli ágazati megoszlás (%)	Millió Ft	A kistermelők részesedése a főbb ágazatok termeléséből (%)	A kistermelésen belüli ágazati megoszlás (%)
Szántóföldi növénytermelés	7 763	21,9	21,3	8 253	16,6	20,7
Zöldségtermelés	1 532	43,3	4,2	1 606	40,5	4,0
Szőlőtermelés	2 139	38,8	5,9	2 284	37,1	5,7
Gyümölcstermelés	2 474	44,0	6,8	2 855	47,0	7,1
Egyéb növénytermelés	142	7,6	0,4	113	3,9	0,3
Növénytermelés összesen	14 050	27,0	38,6	15 111	21,9	37,8
Szarvasmarhatenyésztés	5 303	37,5	14,6	4 945	33,2	12,4
Sertéstenyésztés	9 727	58,9	26,7	11 241	52,4	28,1
Juhtenyésztés	307	17,2	0,8	248	16,7	0,6
Baromfitenyésztés	6 485	54,1	17,8	7 104	48,1	17,8
Egyéb állattenyésztés	477	49,9	1,3	1 295	72,5	3,2
Állattenyésztés összesen	22 382	49,1	61,4	24 854	45,6	62,2
Mindösszesen	36 432	37,4	100	39 965	32,4	100

Forrás: 1. Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv 1974. KSH, 31—32. l. 2. Negyedéves Statisztikai Közlemények. Mezőgazdasági adatok, 1976. 2. 19. l.

A szántóföldi növények közül leginkább takarmánygabonát termelnek a kistermelők a termelőszövetkezeti háztájiban és az állami gazdaságok dolgozóinak illetményföldjén. A kistermelői szántók nagyobbik részét összevont táblákban, a nagyüzemek gépeinek igénybevételével művelik. A többi kisegítő gazdaság sem rendelkezik saját szántóföldi

géppel és a nagyüzemekre van utalva. A szántóföldi kistermelést így is a nagyüzem és a kistermelő kooperációja jellemzi, amelyben a nagyüzem látja el a termelés gépesített szakaszait, a kistermelő pedig a kézimunka-igényes fázisokat végzi el.

A kertészeti ágazatokban és az állattartásban magában a termelésben kisebb az ilyen technológiai kooperáció lehetősége, de nélkülözhetetlen a szállításokban, valamint a beszerző és értékesítő tevékenységekben.

A mezőgazdasági kistermelés konkrét vizsgálatára és leírására nemcsak népgazdasági oldalról közelítve van szükség, hanem mikroszinten is. Az utóbbi módon kaphatunk ugyanis választ arra, hogy milyen is ez a kistermelés „belülről", egyáltalán milyen kapacitásokkal rendelkezik, mi várható tőle reálisan, és mit kell tenni annak érdekében, hogy elláthassa a tőle elvárt funkciókat.

A kistermelés valóságos formái, szervezete, gazdasági lehetőségei és korlátai adott külső kapcsolatrendszerében alakulnak ki. De magának a kistermelésnek és fejlődésének vannak „belső" törvényszerűségei is, amelyek meghatározzák, hogy egy adott külső kapcsolatrendszerben miként fejlődhet.

A kistermelés a mi rendszerünkben nem önmagában, nem teljesen önállóan létezik. Társadalmi-gazdasági összefüggéseiből kiszakítva, kapcsolataitól megfosztva gyorsuló ütemben csökkenne, a benne rejlő tartalékok elkallódnának. Fejlesztéséhez tervszerűen bővíteni kell az ellátási, nagyüzemi termelési és forgalmi szféra kapcsolódó tevékenységét. Termelésének szervezése így nemcsak magára a kistermelőre, hanem a kapcsolódó gazdasági szervekre is feladatokat hárít. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a kistermelés szervezése csak részben a kistermelő feladata, jórészt a kapcsolódó vállalatoké is, amelyek szükségszerűen át kell hogy vegyenek tőle egyes ellátási, termelési szolgáltatási és értékesítési funkciókat és azok szervezését is.

A probléma ilyen felvetése azt is feltételezi, hogy hosszú távon is számolunk a kistermeléssel.

A mezőgazdasági termeléshez szükséges termelési eszközök, valamint a mezőgazdasági termékek forgalma és feldolgozása területén a szocialista országokban található a legnagyobb fokú vállalati koncentráció és centralizáció. A kistermelői törpe vállalkozások az állami és szövetkezeti mezőgazdasági nagyüzemek (vállalatok), kereskedelmi és feldolgozó nagyvállalatok környezetében működnek, árutermelőként elsősorban velük együtt kapcsolódnak be a társadalmi újratermelésbe. Az árukapcsolatokat azonban szervezni kell. Enélkül az egyes kistermelő nemcsak termelési, hanem beszerzési és értékesítési tevékenységében is nehézségekbe ütközik.

A kistermelők beszerzési és értékesítési kapcsolatainak rendezetlensége automatikusan visszaszorítja árutermelésüket, míg e kapcsolatok termelési és értékesítési biztonságot adó tervszerűsítése viszont elősegíti, fejleszti azt.

A meglevő nagyüzemek és vállalatok e kistermelésre irányuló tevékenységét *integrátori* funkcióknak fogjuk fel.

Integráción itt szervezett, tartós, termelési-értékesítési érdekeltséget és biztonságot jelentő gazdasági kapcsolatokat értünk. Ezek a kapcsola-

tok elsősorban a szocialista vállalatok és a kistermelők, másodsorban a kistermelők egymáshoz való viszonyát rendezik, a személyi tulajdon és az ezen alapuló kistermelői érdekeltség fenntartásával.

A kistermelő árutermelő tevékenysége jórészt olyan mezőgazdasági ágazatokból (2. sz. táblázat) tevődik össze, amelyekben tőkés viszonyok között is fellelhetők voltak hazánkban a szervezettség és az integráció elemei (például a konzervipar szerződéses termeltetése, a tejszövetkezetek működése stb.).

Szocialista rendszerünkben az integrátor — a szocialista vállalat vagy a kistermelő e célra szervezett szövetkezete — a kistermelőkkel a kooperáció és a kölcsönös előnyök elve alapján létesít tartós, mindkét félre kötelező szerződéses kapcsolatokat.

Az élelmiszer-gazdasági vertikum termelési és forgalmazási szféráiban a szocialista nagyvállalatoké a nagyobb gazdasági súly és a döntő szó. A kistermelői gazdaságok (kicsiny méretük, részleges, egyoldalú felszereltségük) komplett felszerelhetőségük gazdasági és régebben jogi korlátai miatt — mindenekelőtt közvetlen termelési szükségleteik kielégítéséhez kívánnak integrációt. Hiányos vagy elavult felszerelésüket — ha lehetséges — korszerű szolgáltatásokkal, új technológiai elemek meghonosításával, a szakismeretek bővítésével kell kiegészíteni, pótolni, illetve felváltani.

Az integrációt az élelmiszer-termelési vertikum sok ágazatában az ágazati vertikum teljes technológiájának eltérő fejlettségi szintjei is indokolják. A vertikumok bizonyos — a mezőgazdasági, a feldolgozó és a forgalmazó vállalatokban összpontosuló — fázisai nagyipari jellgűek. Más vertikumok meghatározott — jórészt a mezőgazdasági kistermelésben található — fázisaiban viszont a kézi munkák dominálnak.

A kistermelők vágóállatai nagyrészt nagyüzemi forrásból származó takarmányon híznak. A vágóállatok nagy része a koncentrált húsiparhoz kerül, a zöldség és gyümölcs pedig a konzerviparhoz. A korszerű technológia megköveteli a termelés és a feldolgozás összehangolását, egymáshoz igazítását.

Az egymásra épülő technológia megköveteli a termelés és a piac tervszerűsítését, a kistermelők és a vállalatok közötti értékesítési kooperáció szervezettségét. A kistermelő közvetlen egyéni piaci értékesítési tevékenységének társadalmi-gazdasági korlátait a kistermelők nagy többsége csak a kooperáció vagy a szerződéses értékesítés útján hárithatja el.

Emeljünk ki a termelés, a feldolgozás és a fogyasztás összehangolásának problémaköréből néhány példát.

Ismert tény: a sertésállomány ciklikus ingadozását (könyvtárnyi irodalma van ennek a tőkés rendszerre vonatkozólag) a szocialista gazdaságban nem tartják ugyan szükségszerűnek, de hazánkban is létezik. Mértéke a kistermelésben a legnagyobb, pedig a saját fogyasztás mérséklően hat rá. A nagyüzemekben a sertésállomány ciklikus ingadozásának mértéke enyhébb, mint a háztáji — s különösen a kisegítő — gazdaságokban. (A háztáji sertésállomány ingadozása kisebb mérvű volt, mint a kisegítő gazdaságok állományáé.)

Ha meggondoljuk, hogy az állomány ciklikus változásai a vágósertés-kínálatot is ciklikussá teszik, a szakosított nagyüzemi húsipar pedig

adott kapacitású, világos, hogy a ciklus nemcsak a fogyasztónak okoz bosszúságot, hanem a húsipar egyenletes működését is gátolja. Amikor a vágósertés-kínálat nagy, a húsipar kénytelen visszafogni a felvásárlást, mert nincs szabad vágókapacitása vagy állatférőhelye. Mindez nagy veszteségekkel jár.

A ciklus nemcsak évek között okoz eltérést a vágóállat-értékesítésben, hanem annak negyedévi és havi megoszlásában is.

Az értékesítés statisztikai adatai szükségszerűen kiegyenlítettebbek az állományénál, az előrehozott és a késleltetett értékesítések miatt. A nagyüzemek állománya és értékesítése ilyen vonatkozásban is kiegyenlítettebb, itt is a kisegítő és egyéb gazdaságok csoportja tűnik ki nagy ingadozásával. A húsipar kapacitását havonként, negyedévenként is eltérő mértékben veszik igénybe: egyik hónapra a mértéktelen túlórázás, másikra a munkahiány a jellemző. Egyik hónapban visszafogják, a másikban erőltetik a felvásárlást. Mindez részben a kistermelés és a piac kapcsolatainak szervezetlenségére, egyes anarchikus vonásaira vezethető vissza, bár ezek a vonások nem szükségszerűek.

Nem célunk a ciklikusság okainak vizsgálata a termelési és az értékesítési szféra egészében, de a megoldást keresnünk kell. Mi lehet a megoldás a termelési és a feldolgozási fázis körében? Az árviszonyok rendezése igen fontos, azonban önmagában nem elegendő. A jobb termelői ár ösztönzi a termelést, de nem helyettesíti a céltudatos tervező- és szervezőmunkát.

Az egyenetlen termelés hullámhegyeit és -völgyeit az ellátás szempontjából kiegyenlíthetjük hűtőtárolással — ha elég a kapacitás — vagy a tárolótér növelésével, de a mezőgazdasági termelés és a húsipar rossz vertikális kapcsolatának problémáit ez még nem oldja meg.

Legyen a húsiparnak tartalékkapacitása? Ez rontaná a hatékonyságot és az egyébként is szűkös munkaerőforrás kihasználatlanságát okozná.

Hárítsuk át a termelőre a termelési ingadozások következményeit az átvétel késleltetésével? Ez csak akkor segítene a húsiparon, ha a konjunkturális hullám csúcsát így áttehetné a „völgybe"; ezt azonban a már létező hízott disznó nem tűri el. A megoldás nem lehet más, mint a termelés, a feldolgozás és a fogyasztás jobb összehangolása a vertikum egészében.

A vágómarha-értékesítésben hasonló problémák vannak, azzal a különbséggel, hogy a nagyüzem kiegyenlítő hatása itt erőteljesebb. A termelői saját vágás és kimérés tilalma súlyosbítja, az élőmarhaexport pedig részben enyhíti a helyzetet.

Az értékesítés időbeli kiegyenlítettségének hiánya annál súlyosabb gondokat okoz, minél nagyobb az ilyen állomány, minél kisebb a tárolási lehetőség és minél kevesebb irányban hasznosítható az áru.

A vágósertés- és a vágómarha-értékesítés kiegyensúlyozottságának nincs biológiai akadálya. A takarmányalap tárolásának, felhasználásának ütemezése lényegében tisztán gazdaságossági döntés kérdése, ami azonban kihat a húsvertikum minden fázisára. Előfordulhat, hogy ami takarmánygazdálkodási szempontból jó, más fázisok érdekeit sérti. A kívánatos vágósúly és technológia mellett elsődlegesen a vemhesülés időpontjának megválasztásával biztosítható a termelés és a feldolgozás

összhangja; a továbbiakban segíthet az eredetileg kívánt vágósúlytól (és időponttól) való kisebb eltérés, valamint bizonyos tartalék kapacitás is. Mindez alkalmas érdekeltségi rendszert, jó szervezeti kapcsolatokat és rugalmas irányítást kíván.

A tojás értékesítésében is jelentős az éven belüli ingadozás, elsősorban a kisüzemi tartási körülmények miatt. (A nagyüzemek értékesítése gyakorlatilag egyenletes.) A tojás viszonylag jobb tárolhatósága, a nagyüzemek részesedésének nagyobb aránya itt lényegében megoldja a problémát.

A szezonáruk nagy része — például a friss zöldség, a bogyós gyümölcsök — egyáltalán nem, vagy csak nagy költséggel tárolhatók. A termelés, a forgalmazás és a fogyasztás szezonális összehangolása ezeknél szintén egyik alapvető problémája a kistermelésnek is, a kapcsolódó vállalatoknak is.

Mivel a spontán árukapcsolatok önmagukban nem hoznak megoldást és a piacszabályozás sem elegendő, a termelés, a forgalmazás és a feldolgozás fázisainak integrációs jellegű összehangolása szükségszerű.

Különösen szükséges ez a kistermelők áruértékesítésében, mert nagyrészt nem tárolható szezonárukról van szó, amelyek kockázata nagyobb az átlagosnál.

A tenyész- és szaporítóanyaggal, a kistermeléshez illő korszerűsített technológiával, takarmánnyal, szaktanácsadással és szakmai felügyelettel való ellátás, a készáru ütemezett tervszerű átvétele stb. jórészt a nagyvállalatokon és a szövetkezeteken múlik. A készáru átvételének tervszerű ütemezése azonban a termelés ütemezésével kezdődik. Ennek pedig előfeltétele a kisüzemi technológia korszerűsítése, a kistermelők jól ütemezett ellátása tenyész- és szaporítóanyaggal. A kistermelői állattartásban és több kertészeti ágban persze kevesebb a lehetőség a szezonalitás csökkentéséhez a technikai feltételek megteremtésére, mint a nagyüzemekben. Ebből viszont az következik, hogy a nagyüzemi és a kistermelői termelést is össze kell hangolni, a népgazdasági szintű tervszerűség fokozása végett.

A kistermelők által termelt áruk felvásárlóinak (ezek túlnyomórészt az ÁFÉSZ-ek) a tapasztalatai szerint a kistermelés gazdaságosan fejleszthető olyan ágazatokban, amelyekkel a közös gazdaság nem foglalkozik (ilyen például egyes kisállatok tenyésztése, a zöldségtermelés stb.). Ilyen területeken különösen érdemes a termeltetési kapcsolatok, az értékesítési biztonság és a technológia fejlesztésében rejlő lehetőségeket kihasználni.

A kistermelő csak a helyi piacot ismeri, a piackutatás, a piac megkeresése, felvevőképességének és minőségi követelményeinek felmérése és ennek ismeretében a termelés megszervezése, az áru összegyűjtése, szortírozása és piacra vitele eleve integrátori feladat. Joggal várhatunk jelentős eredményeket szocialista vállalatainktól a kistermelés technológiai színvonalának, termelési biztonságának szocialista céljainkkal összhangban levő feljesztésében.

Mezőgazdaságunk szocialista nagyüzemi rendszerének megszilárdulásától napjainkig óriási fejlődést tapasztalhatunk a nagyüzemi technológiában. 10—15 éve azt hittük, hogy az ilyen mérvű fejlődés nyomán a háztáji és a kisegítő gazdaságok termelése s különösen áruértékesítése

nagymértékben csökken majd. Ehelyett az következett be, hogy összes termelésük a kezdeti csökkenés után stabilizálódott, majd lassan növekedni kezdett. Áruértékesítésük egészében csökkenő tendenciájú ugyan, de az utóbbi időszakban több fontos ágazatban némi fejlődés figyelhető meg.

Termelésük és áruértékesítésük összetétele harmonikusan kiegészíti a nagyüzemit. Azokban az ágazatokban, amelyekben a nagyüzemek kiugró sikereket értek el, a kistermelés áruértékesítése csökkent. Ahol viszont a nagyüzemi termelés fejlesztése nagyobb akadályokba ütközött — vagy éppen visszafejlődött — a termelés, a kistermelés általában megőrizte, esetenként pedig megerősítette pozícióit. Sajátos munkamegosztás jött létre közöttük, és ebben a kistermelésnek még vannak mozgósítható tartalékai is.

A kistermelés perspektíváiról szólva az egyes ágazatokat konkrétabban kell vizsgálnunk.

Ahhoz, hogy a kistermelés egy ágazatban kiegészíthesse a nagyüzemet, szükséges, hogy az adott ágazat megfeleljen a kistermelés valóságos érdekeltségi és üzemviteli adottságainak. Ez esetben a kistermelés még akkor is indokolt, ha a szóban levő ágazatnak van bevált nagyüzemi technológiája. Ilyen például a baromfitartás, részben a sertéshízlalás, a gyümölcs-, szőlő- és zöldségtermesztés egyes ágazatai. Másfelől, abból, hogy az ágazatnak nincs kialakult, bevált nagyüzemi technológiája, még nem következik, hogy ez az ágazat a kistermelés adottságainak megfelel. Ilyen például a szarvasmarhatartás. Egyedül a technológia fejlettsége alapján tehát nem dönthető el, hogy melyik ágazat való a nagyüzembe s melyik a kistermelésbe.

Ha technológiáról szólunk, az ellátás, a termelés, a forgalmazás és feldolgozás teljes láncolatára gondolunk, hiszen nem kapcsolhatók össze hatékonyan akármilyen technológiai szintű fázisok. A forgalmi és a fogyasztási szféra hatása sem lebecsülendő.

A mi kistermelésünk, mint „csonka" üzem, számos korszerű nagyüzemi technológiai mozzanatot hasznosít és egészít ki, de mindig is függésben marad a nagyüzemektől és a nagyvállalatoktól. A tőlük független — saját földön, saját álló- és forgóeszközökkel és munkával megvalósított, naturál-gazdálkodásszerű vagy önálló kisárutermelői — termelés egyre elenyészőbb. Az is biztos, hogy áruértékesítése visszaszorítható, például kedvezőtlen árral, de önellátási funkciója megmaradhat, ha erre az ágazat alkalmas. Ilyen ágazat például a baromfitartás.

Az áruértékesítés és az önellátás háttérbe szorul akkor is, ha olyan ágazatról van szó, amely minimális méreténél fogva eleve áruértékesítést is feltételez (például tehén- és kocatartás, bizonyos gyümölcsfélék), mert a termelőegység mérete nagyobb a családi szükségletnél (például napi 10 liternyi tejtermelés áll szemben a 2 liternyi szükséglettel). A kistermelők árutermelése és értékesítése kifejezetten megkívánja a „külső" szervezést is. Ennek hiányában gyors ütemben sorvad, mert a kistermelő nem kényszerül rá az önálló gazdálkodási tevékenységre, de képtelen is arra, hogy összes beszerzési, számos esetben technológiai és általában értékesítési problémáit önmaga oldja meg. Jövője ilyen értelemben gazdaságirányításunk kezében van. Az irányításnak számolnia

kell azokkal az objektív és szubjektív tényezőkkel is, amelyek a kistermelés fejlesztési lehetőségeinek határt szabnak.

A vitathatatlanul előnyös iparszerű technológiát egy-egy ágazat termelésében, forgalmában és a fogyasztói igények nagy részének kielégítésében jól példázza a nagyipari mélyhűtött konyhakész csirkegyártás és forgalmazás teljes vertikuma. Bár ez a technológia a fogyasztói igényekkel nagyrészt összhangban van, mégsem felel meg *minden* mai fogyasztó igényének, s így nem szoríthatja ki teljesen a melegcsirkét az áruforgalomból. Ehhez társul még a saját szükségletre való csirketartással társított helyi áruforgalom is.

A mélyhűtött konyhakész csirke forgalmazása más okokból sem tehető ma még országosan általánossá (például a forgalmi, a feldolgozási és tárolási szférák beruházásigényei miatt sem). Így tehát egy sajátos arányosság alakul ki a mélyhűtött és a melegcsirke forgalmazása között, részben termelési, részben feldolgozási, forgalmazási és fogyasztási okokra visszavezethetően. Az okok egy része megszüntethető beruházásokkal, más részük csak az életmód változásával.

Tegyük mindehhez hozzá, hogy olyan ágazatról szóltunk, amelyben az iparszerű technológia egyértelműen bevált, előnyös, pótolni tudná a kistermelést. Ez indokolja arányainak ugrásszerű terjedését, de arra nem ad magyarázatot, hogy miért folyik, sőt fejlődik párhuzamosan a kistermelői csirkenevelés is, méghozzá nemcsak a mélyhűtött csirke forgalmazási területein kívüli körzetekben, de például Budapest külső kerületeiben is.

Más ágazatokban viszont — például a tehenészetben — a nagyüzem nem rendelkezik hasonló technológiai előnnyel, mégis gyors ütemben csökken a kistermelés. Budapest külső kerületeiben a tehéntartás gyakorlatilag meg is szünt. A döntő okok tehát kívül esnek a technológián és a technikán, illetve azok hatékonyságán.

Az egyes ágazatok perspektíváját tehát nemcsak abból a szempontból kell mérlegelnünk, hogy technológiai szintjük és gazdaságosságuk önmagában milyen, érvényesül-e már bennük az iparszerű nagyüzem munkatermelékenységi fölénye, hanem fel kell tárnunk azok specifikus helyzetét, a termelés és a forgalmazás feltételeit, az áruértékesítés és -forgalmazás sajátosságait, végül a kistermelői érdekeltség szempontjait is.

A kistermelés elsődlegesen munkaerő-hasznosító tevékenység. A rendelkezésre álló munkaerő nyilván nem csökkenthető vagy növelhető önkényesen, hanem függvénye az egész népgazdaság munkaerőhelyzetének és gazdálkodásának is. Az érdekeltség mozgósítja, hiánya tétlenné teszi a munkaerőt, de mennyiségét nem változtatja meg. Ugyanazt a munkaerőt viszont termelékenyebben is hasznosíthatjuk.

Továbbá, a kistermelés melléktevékenység, családi munkaszervezetet tételez fel. Befolyásolja a családstruktúra és a háztartások változása is.

Ha a kistermelés rendelkezésére álló munkaerő kor s nem szerinti összetétele adott, csak ehhez igazodó technológiához (és ágazathoz) alkalmas.

Ha a kistermelés a háztartással vagy a szabadidő kedvtelő hasznosításával társul, csak az erre alkalmas ágazatok jöhetnek számításba.

A települési viszonyok és a kistermelésben használt ingatlanok, hosszú élettartamú állóeszközök mint tartós adottságok, szintén kevéssé változtatható tényezői a kistermelés üzemeltetési feltételeinek.

Végül, de nem utolsósorban, fontos tényező az is, hogy a kistermeléshez hozzátartozó „külső" tevékenységek (ellátás, termelő-szolgáltatás, értékesítés) mennyiben illeszthetők be a kapcsolódó nagyüzem „belső" szervezetébe, annak érdekeltségi rendszerébe.

Mindebből az következik, hogy a mezőgazdasági kistermelés jövője rendkívül komplex problémakör. Az agrár-ipari komplexumban betölthető funkcióit ma és még hosszú ideig nem áll módunkban mezőgazdasági nagyüzemek tevékenységével helyettesíteni. Teljesen reális cél azonban, ha nagyüzemeink elsődleges fejlesztése mellett a kistermelés adottságainak megfelelő kertészeti és állattartási ágazatokban a kistermelés technológiai színvonalát is emeljük, mozgósítva ezzel mezőgazdaságunk fejlesztésének további nagy, az egész agrár-ipari komplexum hatékonyságát javító tartalékait.

A lakóhelyhez közel elhelyezkedő, kis területigényű (részben a takarmánypiacra építhető) állattartási és kertészeti ágazatokban települési rendszerünk — a falusi és a tanyai települések — már meglevő és tovább fejlődő infrastruktúrájukkal (közlekedési és kereskedelmi hálózat, villamosítottság, vízellátás stb.) szinte tálcán kínálják, hogy nagyüzemi termelésüket modernizált kistermeléssel egészítsük ki a jövőben is.

INFLÁCIÓELMÉLET ÉS ANTIINFLÁCIÓS POLITIKA

(Válogatott tanulmányok)
(Összeállította: Csikós-Nagy Béla)

A kötetben közölt tanulmányokból a témakör új jelenségeivel kapcsolatos közgazdasági kutatásokkal ismerkedhet meg az olvasó. Egy részük a korábbi standarderedményeket foglalja össze, csoportosítja, illetve kimutatja, hogy a „hagyományos" keynesiánus elmélet már nem alkalmas az újkeletű gazdasági problémák megértésére, következésképpen leküzdésükre sem. A cikkek másik csoportja azokat a most kialakulóban levő gondolatokat, elméletcsírákat fogalmazta meg, amelyek — ha kiállják a szaktudományos ellenőrzés kritikáját — túlmutatnak az általában elfogadott inflációelméleteken. A legújabb kutatások elsősorban két nagyobb témakörre koncentrálódnak (a kötetben szereplő tanulmányok is e két gondolati mag köré csoportosíthatók):

1. Az infláció és a nemzetközi monetáris rendszer változásai (Corden, Fleming, Genberg—Swoboda, Parkin—Swoboda tanulmányai); 2. Jóléti gazdaságpolitika versus stabilizációs politika (Gordon, Brenner—Patinking, Nassbaumer, Wolff, Duesenberry, Laidler tanulmányai).

A kötetből sok hasznos és új ismeretet meríthetnek az elméleti közgazdászok, az egyetemi oktatók és hallgatók egyaránt.

431 lap, kötve 70,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

MARGITTAI PÉTER:

A nemzetközi kereskedelem fő irányzatai és mérésük, előrejelzésük néhány problémája

A forgalom fő irányzatai

A világkereskedelem alakulásának mérésére — a vezető valuták egymáshoz viszonyított lebegése következtében — egyre kevésbé alkalmasak a folyóáras adatok; a világkereskedelem értékelésekor a forgalom *volumenének* az alakulása került az előtérbe. Így számolva, a nemzetközi kereskedelem 1976-ban mintegy 11—12 százalékkal bővült. Ez jó eredménynek tűnik, de figyelembe kell venni azt is, hogy 1975-ben a forgalom volumene 5 százalékkal csökkent, s így az 1976. évi forgalom volumene csak 6 százalékkal haladta meg az 1974. évit. Mivel 1976-ban a nemzetközi árszínvonal — dollárban számolva — 1,5 százalékkal emelkedett, 1976-ban a világkereskedelem folyó dollárban számítva 13—14 százalékkal nőtt.

Az elmúlt években a világkereskedelem mérésének és előrejelzésének módszerei a világgazdaságra és az elszámolások körére jellemző változásokat tükrözve fejlődtek. A hatvanas években a fejlődés értékeléséhez csupán értékmutatókat használtak. Ezek — mivel a világpiaci árak csak csekély mértékben, évi 0,5—1 százalékkal emelkedtek — alig különböztek a volumenváltozástól. A felerősödő infláció és a nemzeti inflációs ráták „forgalomba kerülése" a hetvenes évek fordulóján az ilyen mérést irreálissá tette. A mérésekben mind gyakrabban szerepeltek volumenadatok is, miközben a kétfajta adat közötti különbség fokozódott.

Váratlan elem volt a hetvenes évek elején a vezető valuták átváltási árfolyamainak hirtelen megváltozása. Mivel a világkereskedelmi adatokat a nemzetközi statisztikák dollárban számolják, ezután a forgalom mérésére már háromféle adatot használtak: a volument, a változatlan dollárparitáson számolt értéket és a folyóáras értéket. A világkereskedelem változatlan és folyóáras dollárparitáson számolt értékének változásait az index súlyozott átlagából számítják. A második esetben a nemzeti valutában megadott értékmutatókat korrigálják a nemzeti valuta és a dollár árfolyamainak arányváltozását jelző indexszel. A múltbeli tendenciák leírására rendszerint mindhárom adatot alkalmazzák: a prognózisoknál főként a volumen-, illetve a változatlan paritáson számolt értékadatokat használják. A folyó paritáson számított értékadatok előrejelzéséhez a dollárárfolyam alakulásának becslése is szükséges. A fő valuták lebegtetési rendszerének bevezetése nyomán a dollárban számított prognózisok még bizonytalanabbá váltak, mivel a prognózisnak

most már valamennyi vezető valuta egymáshoz és a dollárhoz viszonyított lebegési árfolyamaira ki kell terjednie.

A jelenlegi előrejelzések jobbára a volumenadatok, továbbá a nemzeti valutában vagy változatlan dollárparitáson számolt külkereskedelmi áralakulás előrejelzésére szorítkoznak. Ritkán — legtöbbször csak egyes térségek vonatkozásában — próbálkoznak a forgalom folyó dollárban számolt prognózisával. Az elmondottakat jól szemlélteti a nemzetközi kereskedelem mintegy háromnegyedét kitevő és a világkereskedelem fejlődését meghatározó OECD-térség forgalmának, illetve áralakulásának vizsgálata. (L. az 1. sz. táblázatot.)

1. sz. táblázat

Az OECD összforgalmának és külkereskedelmi árainak alakulása 1974—1976-ban, illetve előrejelzés 1977-re

(Százalékos változás az előző évhez képest.)

Megnevezés		1974	1975	1976	1977
Volumen	export	7,5	—4,2	10,5	6,0
	import	1,5	—6,9	14,0	6,5
Árak:					
Nemzeti valutában	export	27,0	9,5	6,0	8,5
	import	45,0	7,0	7,5	9,0
Dollárban[a]	export	25,0	11,5	1,0	9,0
	import	42,0	9,0	2,0	9,5

a) Folyó paritáson számolva. A nemzeti valutában és a dollárban számolt árak különbsége a dollár tényleges árfolyamának változásából adódik. (Az OECD-térségre is érvényes az előbbi lábjegyzetben leírt számítási módszer.)

Forrás: OECD Economic Outlook, 1977. júliusi, illetve korábbi számai.

A táblázatból látható, illetve kikövetkeztethető, hogy 1975—1976-ban az OECD külkereskedelmi forgalmának volumen- és árindexe eltért egymástól. 1975-ben a forgalom volumene csökkent. Értékben az export — a volumen 4,2 százalékos csökkenéséből és az árszint 9,5 százalékos emelkedéséből adódóan — 4,9 százalékkal nőtt, az import lényegében nem változott. A volumennövekedésre — nemzeti valutában számítva — 1976-ban is tetemes áremelkedés rakódott.

A dollár 1975-ben bekövetkezett de facto leértékelődése miatt a dollárban számolt árindex (s így az értékindex is) ebben az évben valamivel magasabb volt a nemzeti valutában számoltnál. 1976-ban viszont a dollárárakon mért növekedés — a dollár de facto felértékelődése miatt — a nemzeti valutában mért árnövekedésnél lényegesen, 5—6 százalékkal kisebb volt. 1977-re az OECD változatlan dollárparitással számolt, ezért a nemzeti valutában, illetve a dollárban számolt árprognózis azonos.

Az elmondottakakat figyelembe véve a nemzetközi kereskedelem egésze folyó dollárárakon számolva a 2. sz. táblázat adatai szerint alakult.

A tőkés ipari országok folyó dollárban mért összes importja — az őket sújtó recesszió folytán — 1975-ben stagnált, s exportjuk is csak

2. sz. táblázat

A világkereskedelem évi növekedési üteme
(Százalékban, folyó dollár alapján.)

Megnevezés	1966—70	1971	1972	1973	1974	1975	1976
Export							
Világ	10,8	11,8	19,0	38,3	45,1	4,9	13,5
Tőkés ipari országok	11,8	12,0	15,7	36,8	33,1	6,4	11,1
Egyesült Államok	9,4	2,1	12,6	43,4	38,3	9,3	7,0
Nyugat-Európa	11,7	13,8	20,4	37,1	30,7	7,6	10,2
Közös Piac	13,0	14,6	20,1	36,8	30,4	7,7	9,9
NSZK	14,3	14,1	18,5	45,5	32,1	1,1	13,1
Anglia	7,1	15,6	8,8	25,4	26,5	13,3	4,6
Franciaország	12,0	15,1	27,7	38,2	27,2	13,9	6,9
Olaszország		14,5	22,7	20,8	35,9	14,1	6,2
Japán	17,7	24,3	19,0	29,2	50,4	0,6	20,6
Fejlődő országok	8,3	13,0	20,0	49,1	97,9	—5,1	20,1
OPEC	8,5	29,4	22,3	53,7	183,4	—8,2	19,4
Szocialista országok	7,5	9,1	18,4	32,3	23,8	16,6[a]	11,3[a, b]
Tőkés ipari országokba	10,7	13,3	11,6	48,4	46,3	5,3[a]	16,0[a]
Import							
Világ	10,8	11,2	16,3	37,7	43,7	5,4	14,1
Tőkés ipari országok	11,5	11,3	18,2	37,7	42,2	0,3	14,5
Egyesült Államok	13,8	14,5	21,3	24,2	56,0	—3,9	25,1
Nyugat-Európa	10,9	11,0	18,3	39,7	37,8	2,6	13,2
Közös Piac	12,4	11,7	18,6	40,0	36,3	2,1	14,5
NSZK	11,7	15,3	15,7	37,0	26,6	7,7	18,0
Anglia	6,1	10,3	16,3	39,5	39,5	—1,6	4,7
Franciaország	12,9	11,7	27,2	39,4	41,4	2,4	18,7
Olaszország		6,8	20,6	44,2	47,2	—6,3	13,2
Japán	18,0	4,4	19,1	63,2	62,1	—6,8	11,9
Fejlődő országok	7,7	12,6	12,8	37,0	61,6	15,0	12,9
OPEC	9,4	16,5	22,1	44,9	62,0	47,5	12,1
Szocialista országok	8,4	8,4	23,1	32,9	26,2	26,2[a]	9,2[a, b]
Tőkés ipari országokból	11,4	9,7	33,6	45,7	39,6	32,7[a]	7,7[a]

a) Tükörstatisztikák, illetve az ENSZ Európai Gazdasági Bizottságának adatai alapján.
b) Románia nélkül.

Forrás: UN Monthly Bulletin of Statistics különböző számai OECD Foreign Trade. „A" széria különböző számai.

csekély mértékben (6 százalékkal) nőtt. 1976-ban a tőkés ipari országok együttes importjának növekedési üteme némileg meghaladta exportjuk, s egyben a világimport növekedését is.

Az import viszonylag gyors növekedése 1976-ban az előző évben megcsappant árukészletek újrafeltöltésével, illetve a gazdasági tevékenység megélénkülésével függött össze. De míg az ipari termelés 1975. évi visszaesése az importvolumen körülbelül ugyanakkora csökkenésével járt, addig az 1976-os megélénkülés során a tőkés ipari országok importja az ipari termelésnél számottevően gyorsabban nőtt. A gazdasági növekedés 1976 második félévi lassulásával párhuzamosan a térség importkeresletének növekedési üteme is mérséklődött, bár kisebb mértékben, mint az ipari termelésé. 1976-ban ismét érvényesült az a hosszabb távon az ipari országok egészére jellemző összefüggés, hogy a gaz-

dasági növekedés általában együtt jár az importnak a termelés dinamikáját meghaladó bővülésével.* (L. a 3. sz. táblázatot.)

3. sz. táblázat

Az OECD importjának és ipari termelésének alakulása

(Százalékos változás az előző évhez, illetve annak azonos időszakához képest)

Megnevezés	1974	1975	1976		1977[a]
			I. félév	II. félév	
1. Importvolumen ..	1,6	—7,0	17,0	10,5	6,5
2. Ipari termelés	1,0	—7,0	11,7	4,2	4,5
½. Hányados[b]	1,5	1,0	1,4	2,5	1,4

a) OECD-előrejelzés.
b) Az ipari termelés egységnyi változására jutó importvolumenváltozás.

Forrás: OECD Economic Outlook, 1976. december; UN Monthly Bulletin of Statistics, 1976. november.

A világ másik két fő térségének 1976. évi külkereskedelmi forgalma az ipari tőkésországokétól eltérően alakult. A kivitel növekedése 1976-ban mind a KGST-országok, mind a fejlődő országok esetében meghaladta az importét.** A tőkés ipari országokba mindkét térség 15—16 százalékkal többet exportált, mint 1975-ben. Ez annál figyelemre méltóbb, mivel 1975-ben a tőkés ipari országok által a fejlődő országokban eszközölt vásárlások dollárértéke 4 százalékkal visszaesett, a KGST-országokból származó importjuké pedig mindössze körülbelül 5 százalékkal nőtt. Ugyanakkor a tőkés ipari országok exportjának 1975-ös növekedése teljes egészében a KGST-re és a fejlődő térségre jutott. Következésképpen: 1976-ban a gazdasági megélénkülés és ezzel összefüggésben a tőkés ipari országok növekvő importkereslete találkozott mind a KGST, mind a fejlődő országok exportnövelő, illetve a kereskedelmi és fizetési mérlegük javítását célzó törekvéseivel. Másfelől, a két térség exporttörekvéseit nehezítette, hogy maguk az ipari országok is a válságból való kilábalás fő eszközének tartották kivitelük fokozását; a külső piacokra történő értékesítés bővítése számukra is kulcskérdéssé vált. Az előző évek árrobbanása, továbbá az inflációs ráták különbözőségeiben is tükröződő szerkezeti egyenetlenségek következtében megnőtt kereskedelmi- és fizetésimérleg-hiányok ugyanis néhány vezető tőkésországban súlyos egyensúlyzavarokat okoztak. Kiéleződtek a versenyképesség tekintetében a tőkés ipari országok között már hosszabb ideje érvényesülő, a valutaárfolyam-módosításokban is kifejeződő különbségek.

* Bár éves szinten az ipari országok importjának volumen- és folyó dollárban mért értéknövekedése nem mutat nagy eltérést, az első és a második félév irányzatai között elég szembetűnő különbség volt. A dollárban kifejezett importárak a második félévben ismét növekedésnek indultak. Így az import érték- és volumennövekedése közötti rés ismét nőtt. Az első félévben — az előző évinél alacsonyabb dollárárak miatt — az importvolumen növekedése volt a nagyobb.

** A fejlődő országok kivitele gyorsabban nőtt, mint a világ összexportja, importjuk növekedése viszont lassúbb volt a világimporténál. KGST viszonylatban mind az export, mind az import lassabban fejlődött, mint a világ összforgalma.

Külkereskedelmi árak, cserearányok, kereskedelmi mérlegek

A főbb viszonylatok kereskedelmi pozícióit az elmúlt években döntően befolyásolták a külkereskedelmi árak, elsősorban a nyersanyagok és a késztermékek áralakulása. Az ármozgások 1976-ban nem jutottak ugyan nyugvópontra, de a fő termékcsoportok közötti feszültség enyhült. (L. a 4. sz. táblázatot.)

4. sz. táblázat

Külkereskedelmi árak és árarányok alakulása 1974—76 között, illetve előrejelzés 1977-re
(Százalékos változás az előző évhez képest, folyó dollár paritáson számítva.)

Megnevezés	1974	1975	1976	1977
Exportárak késztermékek[a]	22,0	13,5	1,5	6,5
nyersanyagok[b]	121,0	4,5	5,0	5,0
Árarányok[c] összesen	—44,8	8,6	—3,4	1,4
olaj nélkül	—8,0	14,6	—1,0	1,4
OECD cserearányok[d]	—12,5	2,1	—1,4	—0,5

a) Az OECD exportárai alapján (unit value szerint).
b) A fejlődő országok nyersanyag-exportárai.
c) Késztermékárak növekedése (SITC 5—8) a nyersanyagár-növekedések (SITC 0—4) százalékában.
d) Nemzeti valutában számolva.

Forrás: OECD Economic Outlook különböző számai; OECD előrejelzés 1977-re.

A cserearány-alakulás iránya az elmúlt néhány évben többször is változott — hol a késztermékexportőrök, hol pedig a nyersanyagexportőrök javára. Ez hosszabb időszakra visszatekintve is új jelenségnek számít, hiszen korábban a változás iránya eléggé egyértelmű volt. Például a késztermékek dollárárai 1953—1968 között évente 1 százalékkal, 1968—1971-ben pedig évi 5 százalékkal nőttek. Az előbb lassú, később gyorsuló áremelkedés kedvezőtlenül hatott a nyersanyagexportőrök árhelyzetére. Az ő árszintjük ugyanis alig változott, sőt néhány terméknél csökkent. Az elmúlt két évtizedben a nyersanyagárak (energiahordozók nélkül) 1962-ig valamelyest csökkentek, utána lassú emelkedésnek indultak. A nyersanyagexportőrök cserearányai 1953—1971 között így is mintegy 24 százalékkal romlottak, amiből 21 százalék 1968—1971-re jutott.*

A nyersanyagárak robbanását tehát megelőzte a késztermékárak viszonylagos gyors emelkedése, a nyersanyagexportőrök cserearányainak jelentős rosszabbodása. 1972—1974-ben viszont — vagyis három év alatt — a nyersanyagárindex csaknem kétszeresére nőtt. 1975—1976-ban a cserearányok fejlődési iránya kétszer is megfordult: 1975-ben — nagyobb mértékben — újból a késztermékexportőrök, 1976-ban — enyhén — a nyersanyagexportőrök javára. Az OECD-országok 1976. évi cserearányromlása azonban felét sem tette ki a térség 1975. évi cserearány-javulásának, s csupán töredéke volt az 1974. évi romlásnak, amikor a nyersanyagárak mozgása még eléggé erős volt.

* Az ENSZ késztermék- és nyersanyag-árindexeiből számítva. *Forrás:* UN Monthly Bulletion of Statistics különböző számai, illetve N. Káldor: Inflation and Recession in the World Economy, Economic Journal, 1976. december.

5. sz. táblázat

A vezető tőkésországok kereskedelmimérleg-változásának összetevői

(Változás az előző évhez képest, milliárd dollárban)

Megnevezés	1975		1976		1977[a]	
	Volumen-hatás	Cserearány-hatás	Volumen-hatás	Cserearány-hatás	Volumen-hatás	Cserearány-hatás
OECD együtt...	20,0	13,0	—21,0	—4,0	— 1,0	—2,5
Egyesült Államok	11,0	3,5	—18,5	0	—11,5	—4,0
Japán	8,0	—4,5	6,0	—1,0	1,5	2,5
Franciaország ...	2,0	3,5	8,5	2,5	1,5	0,5
NSZK.....	—12,5	8,0	0	—1,5	0	0,5
Olaszország	6,0	1,5	— 1,5	—1,5	1,5	0
Anglia.....	2,0	3,0	0	0,5	1,0	1,0

a) Előrejelzés.

Forrás: OECD Economic Outlook, 1977. július.

A tőkés gazdaságok megélénkülésének jelei a kereskedelmi mérlegek változásain is felismerhetők. A fejlett tőkésországok 1975. évi kereskedelmimérleg-javulását 1976-ban a mérleg romlása váltotta fel. Ennek egy része az árak már leírt alakulásából, nagyobbik része azonban a mérleg változatlan áron számított romlásából adódott. A mérlegromlás csaknem teljes egészében a fejlődő országokkal szemben következett be, jelezve, hogy a nyersanyagexportőrök helyzete a készletek feltöltésével kapcsolatos növekvő nyersanyagkereslet miatt újból javult.

A fejlett tőkésországok külkereskedelmi mérlegének 1976. évi romlása — amint az az előző táblázatból látható — nagyobb részt két ország (közöttük is főként az Egyesült Államok) importjának fellendüléséből kisebb részt három másik ország (Japán, az NSZK, Olaszország) cserearány-veszteségéből származott. A gazdaság megélénkülésének a kereskedelmi mérlegekben rendszerint tükröződő jelei tehát nem egyértelműek, mögöttük csupán egy-két ország importkeresletének gyorsabb növekedése húzódik meg.

Az elmúlt két-három évben az ármozgások és a ciklussal összefüggő volumenhatások következtében a legnagyobb fejlett országok kereskedelmi aktívumai és passzívumai abszolút értékben nagyjából kiegyenlítődtek.* 1975-ben a deficites területek importjának finanszírozása és az OPEC-országokba irányuló export növelése, azon kívül, hogy ellensúlyozta a válsággal összefüggő belső keresletcsökkenést, lényegében kiegyenlítette az 1974. évi deficitet is. 1976-ban a helyzet újból megváltozott. A lassú megélénkülés felemésztette a fejlett országok aktívumát, ugyanakkor valamelyest növelte az OPEC-országokét. Az említett három deficites térség passzívuma nem változott, vagy alig csökkent.

Némiképp módosult a helyzet az előző évhez mérten a kis OECD-országok vonatkozásában is. A hat nagy ország értékben mért mérlegpo-

* Ez főként a legfejlettebb OECD-országok 1975. évi és — kisebb mértékben — 1976. évi többletének a következménye. A dél-európai OECD-országok mérlege mindhárom évben passzívummal zárult. Az utóbbiak kumulált mérleghiánya 1974—1976-ban 23 milliárd dollár volt. (A másik két deficites térség közül a nem olajexportáló fejlődő országok passzívuma összesen 100 milliárd dollárt, a szocialista országoké pedig 20 milliárd dollárt tett ki.) *Forrás:* GATT International Trade, 1975—1976, Genf, 11. 1.

zícióinak rosszabbodása 1974-ben jelentősen kisebb volt az OECD összesített egyenlegromlásánál, míg 1975-ben mérlegjavulásuk volt nagyobb az összesített javulásnál. Ez azt jelentette, hogy a térség többi kisebb országa 1974-ben viszonylag nagyobb mérlegromlást volt kénytelen elviselni, 1975-ben pedig gyakorlatilag nem részesedtek a javulásból. A nagy tőkésországok mérlegjavulása tehát a külső térségek mellett jórészt a kisebb OECD-országok terhére következett be.

A kis országok kereskedelmi helyzete nem javult 1976-ban, sőt, az előrejelzések szerint 1977-ben sem. A kereskedelmi hiányok csaknem minden esetben nőttek vagy a korábbi magas szinten maradtak, annak ellenére, hogy a recesszióból való kilábalás a tengerentúli nagy tőkésországokról lassan átterjedt a legnagyobb európai partnerországokra is, s ez elhelyezési lehetőségeiket elvileg javította. Ezt egyébként a nagy kereskedelmi passzívumok mellett — néhány ország (Svájc és a Benelux államok) kivételével — a milliárdos nagyságrendű fizetési mérleghiányok is alátámasztják.

6. sz. táblázat

Néhány kisebb európai tőkésország kereskedelmi és folyó fizetési mérlegének egyenlege

(Milliárd dollárban)

Ország	Kereskedelmimérleg-egyenleg			Folyó fizetésimérleg-egyenleg		
	1975	1976	1977[a]	1975	1976	1977[a]
Ausztria	—1,39	—2,62	—3,10	—0,31	—1,51	—1,90
Dánia.....	—1,29	—2,82	—2,60	—0,51	—1,90	—1,60
Finnország	—1,65	—0,61	—0,40	—2,17	—1,14	—0,20
Norvégia	—2,82	—2,54	—3,40	—2,40	—3,71	—3,90
Svédország	0,69	0,43	1,20	—1,61	—2,42	—2,25
Svájc	0,43	1,00	0,70	2,58	3,45	3,30
Portugália	—1,60	—2,10	—2,20	—0,73	—1,23	—1,20
Spanyolország..	—7,38	—7,32	—7,40	—3,48	—4,29	—3,80
Hollandia	0,90	1,00	0,75	1,60	2,30	2,00
Belgium.....	0,10	—1,00	—1,00	0,30	—0,40	—0,25

a) Előrejelzés.

Forrás: OECD Economic Outlook, 1977. július.

Valutaárfolyamok, forgalomszerkezet

Az elmúlt években a nemzetközi kereskedelem alakulását, értékét és viszonylati átcsoportosulásait befolyásoló tényezők egyik döntő csoportját képezték a valutáris szférában lezajló események.

Az 1971—1975. évi árfolyam-módosításokkal, a későbbi kiigazításokkal, illetve a valuták lebegtetésének bevezetésével jelentősen megváltoztak a valuták egymáshoz viszonyított árfolyamai. A fel- és leértékelődő valuták tényleges árfolyamai közötti rés 1976 folyamán is szélesedett.

Külön módszertani és statisztikai problémát okoznak a nemzetközi kereskedelem szintjének és fejlődésének mérésében a lebegő árfolya-

mok. A dollárban kifejezett árakat most már nem csupán a dollár és a többi valuta árfolyamainak egymáshoz viszonyított relatív mozgása befolyásolhatja. Legalább ennyire fontos az egyes országok versenyképessége, profitjuk nagysága, a profitok csökkenésének eltűrhető mértéke (tehát az egyes exportőrök ártartalékai), ami végső soron a valuták lebegésének mértékére is hatással van. Az inflációs ráták különbözősége, az árfolyamok egymáshoz viszonyított mozgása bizonyos fokig átcsoportosította a piacokat is. A dollárban kifejezett exportárakban most már az átváltási árfolyamok változásán kívül is tükröződik, hogy a levagy felfelé lebegő valutájú országok egymás piacain mennyiben nyertek vagy veszítettek tért.

Az exportárakat ezenkívül lényegesen befolyásolja az is, hogy az egyes országok exportjában a gyorsabban vagy a viszonylag lassabban növekvő árszintű termékcsoportok dominálnak-e, hogyan változik ezek aránya, s milyen belső tartalékokkal rendelkeznek az egyes termékcsoportok. Érdekes, hogy az NSZK és Svájc exporttermékeinek dollárárai 1971—1975 között 80, illetve 100 százalékkal nőttek, csaknem kétszer olyan gyorsan, mint az amerikai exportárak (56 százalék). Az amerikai exportnak viszont a volumene nőtt lényegesen dinamikusabban, éppen a dollárnak e két ország valutájával szembeni erős leértékelődése miatt. A svájci export volumene 1971—1975 között 25 százalékkal, a nyugatnémeté pedig mindössze 14 százalékkal nőtt. Jóval lassúbb volt az amerikainál az angol (16 százalék), illetve az olasz (32 százalék) export volumenének növekedése is. Ennek oka valószínűleg az, hogy az utóbbi két országban a valuta leértékelődéséből szerzett előnyt ellensúlyozta a más országokénál gyorsabb belső áremelkedés.

Az árfolyamváltozások hatása a piacok átrendeződésére a forgalom dollárban kifejezett értékmutatójával mérhető a legátfogóbban. Ez a volumen- és árszintváltozásokat, a dollárhoz képest le-, illetve felértékelődő valutájú piacok térnyerését vagy térvesztését, a különböző árszintű termékcsoportok exporton belüli szerepének növekedését, illetve csökkenését is mutatja. E tekintetben az Egyesült Államok a dollár 1971 óta bekövetkezett tetemes leértékelődése miatt valamennyi versenytárssal, köztük a legnagyobbakkal szemben is, megőrizte pozícióit. Például az Egyesült Államokba irányuló nyugatnémet export dollárértéke 1971—1975 között 38 százalékkal nőtt, miközben az Egyesült Államok nyugatnémet exportja több mint megkétszereződött.

Az utóbbi években, mindenekelőtt a nemzetközi kereskedelem arányaiban és az árfolyamokban bekövetkezett jelentős változások eredményeként, figyelemre méltó eltolódások mentek végbe a világkereskedelem szerkezetében. A hatvanas évek fő jellemzője a fejlett országok egymás közötti kereskedelmének a világkereskedelem egészénél gyorsabb növekedése, s így a világ összforgalmán belüli részesedésüknek a fokozódása volt. E folyamat 1972-ig tartott. 1973 és 1976 között az irányzat megfordult: a folyó dollárban mért világkereskedelem egészénél gyorsabban nőtt a fejlődő, s annál lassabban a fejlett tőkésországok forgalma. Emiatt az összforgalomban való részesedés arányai nagyjából visszaálltak az ötvenes évek végén a hatvanas évek elején volt szintre. A KGST-országok százalékos részesedése ugyancsak csökkenő irányt vett, illetve stagnált. (L. a 7. sz. táblázatot.)

7. sz. táblázat

A világkereskedelem viszonylati szerkezete
(A folyó dollárban számított forgalom százalékában)

Exportálók	Év	Importálók				
		Tőkés ipari országok	Fejlődő országok		Szocialista országok	Világ összesen
			Összesen	Nem olajtermelők		
Tőkés ipari országok	1963	44,9	14,2	11,7	2,4	63,9
	1970	51,4	12,6	10,2	2,8	69,1
	1971	51,6	12,6	10,0	2,7	69,2
	1972	52,2	12,0	9,2	3,0	69,0
	1973	50,8	12,0	9,2	3,3	67,9
	1974	44,8	12,7	9,3	3,3	62,7
	1975	43,3	14,7	9,6	3,9	63,8
Fejlődő országok	1963	14,5	4,4	4,1	1,1	20,5
	1970	12,8	3,5	3,2	1,0	17,7
	1971	13,0	3,7	3,3	0,9	18,0
	1972	13,2	3,8	3,4	0,8	18,2
	1973	14,0	4,0	3,6	0,9	19,4
	1974	19,5	5,5	5,0	0,9	26,5
	1975	17,4	5,4	4,7	0,9	24,2
Nem olajtermelő fejlődő országok	1963	10,2	3,1	2,8	1,0	14,6
	1970	8,5	2,6	2,3	0,9	12,2
	1971	7,8	2,5	2,2	0,8	11,3
	1972	7,9	2,5	2,2	0,7	11,3
	1973	8,3	2,6	2,2	0,7	11,8
	1974	8,1	2,6	2,1	0,7	11,8
	1975	7,5	2,7	2.1	0,8	11,2
Szocialista országok	1963	2,4	1,8	1,7	8,0	12,2
	1970	2,6	1,6	1,3	6,4	10,6
	1971	2,6	1,4	1,2	6,3	10,4
	1972	2,6	1,4	1,1	6,3	10,3
	1973	2,8	1,5	1,2	5,7	10,0
	1974	2,8	1,4	1,1	4,4	8,6
	1975	2,8	1,5	1,1	5,5	9,9
Világ összesen	1963	64,3	20,8	17,9	11,7	100,0
	1970	68,7	18,3	15,2	10,3	100,0
	1971	68,9	18,4	15,1	10,0	100,0
	1972	69,9	17,7	14,2	10,2	100,0
	1973	69,6	18,0	14,4	10,0	100,0
	1974	68,6	20,1	15,7	8,6	100,0
	1975	64,0	22,1	15,8	10,5	100,0

Forrás: GATT International Trade, Genf, 1975—1976.

Az egyes országok piaci pozícióiban bekövetkezett változásokat már érintettük. A változások részletesebb elemzését e cikk terjedelme nem teszi lehetővé. A főbb országcsoportok részesedését tekintve azonban szükséges kiemelni a következőket:

— A fejlett tőkésországok arányának összezsugorodása nem jelenti a világkereskedelem eddigi fejlődési irányának megváltozását. Volumenben továbbra is az iparcikk-kereskedelem fejlődik a legdinamikusabban.

A területi és az árustruktúra utóbbi években tapasztalt eltolódását döntően a dollárban kifejezett forgalom árarányaiban bekövetkezett módosulások eredményezték. Ezt az is mutatja, hogy a fejlődő országok részesedése a világexportból a késztermékek és a nyersanyagok közötti árarányok irányzatának újbóli megfordulása miatt 1975-ben már ismét csökkent.

— A fejlődő térség arányának növekedése döntően ezen országok kis csoportjának — főként az OPEC-nek — a javára történt.

A világkereskedelem fejlődésének kilátásai

Az elmúlt évben a nemzetközi kereskedelem rövid és hosszú távú kilátásainak megítélése korántsem egyszerűsödött. A fejlett országok — tartva egy újabb, a korábbinál is erősebb áremelkedési hullám veszélyétől — nem élhetnek a kereslet ösztönzésének hagyományos módszereivel. Emiatt kétséges, hogy a fogyasztói kereslet vagy éppen a beruházói felhasználás jelentősen gyorsíthatja-e a gazdasági növekedés ütemét, s így növelheti-e a forgalom volumenét.

Mind nyilvánvalóbb az is, hogy a növekedés bizonyos ütemének fenntartása változásokat igényel az állótőke-beruházásokban, mégpedig egy bizonytalan időszakban. A kereslet átalakulása a munkaerő és a tőke bizonyos átcsoportosulását is magával hozta szektorok, országok, illetve országcsoportok között. Így egyes szektorokban a megélénkülés ellenére tartósan kapacitásfeleslegek jelentkezhetnek, másokban — például a nyersanyag- és energiaszektorban — hosszabb-rövidebb ideig hiányokkal, „eladók piacával" kell számolni. A beruházások költségeit és a szerkezeti változásokat illető bizonytalanság pedig fékezi a beruházói keresletet, s ezen keresztül a nemzetközi kereskedelmet is.

Figyelemmel kell lennünk néhány más, hosszabb távon ható körülményre is. A beruházási szerkezet változásának igénye a hetvenes évek első felében bekövetkezett konfliktusokkal, a monetáris rendszer válságával, az inflációval, az olajár- és nyersanyagár-emelkedésekkel, illetve az ezt követő recesszióval függött össze. 1976-ban a feszültségek hatása és következményei csak enyhültek, de nem szüntek meg. Nem tarthatók fenn sokáig az egyes országcsoportok egymás közötti kereskedelmében felgyülemlő többletek, illetve hiányok sem. Ezek megszüntetése megfelelő fizetésimérleg-politikával társulva szintén elő fogja mozdítani egyes iparágak fejlődését, mások visszafejlődését.

A forgalom értékbeli alakulásának irányzatait is nehéz előre jelezni, hiszen a felsorolt feszültségek részben a világpiaci árakban tükröződnek. Bizonytalan például, hogy a világkereskedelem két fő szektorában — a nyersanyag- és késztermék-kereskedelemben — milyen áralakulással számolhatunk. A nagyobb részt kitevő késztermék-kereskedelemben az árakat a nyersanyagárakon kívül elsősorban az infláció üteme befolyásolja. Az áremelkedések fékentartása azonban az egyes országok gazdaságpolitikájának központi kérdése marad, még a kapacitások kihasználatlanságával, a munkanélküliség bizonyos szintjének fenntartása árán is. Az óvatosabb gazdaságpolitika miatt valószínű, hogy a nyersanyagok és félkésztermékek áremelkedése is lényegesen lassúbb lesz, mint a ko-

rábbi években. Az utóbbiak áremelkedése inkább csak tükrözte az inflációt — s így a külkereskedelmi árak emelkedését —, mintsem okozta azt. Természetesen a jövőben is kivétel ez alól néhány olyan termék, amelynek áremelkedésében a kedvezőtlen időjárás (bizonyos mezőgazdasági termékek) vagy a nem kielégítő beruházások (például energiahordozók) hatása tükröződött.

A kereslet és az árak alakulását illető bizonytalanság hatással lesz a világ más térségeinek helyzetére is. Különösen kedvezőtlenné válnak az olajimportáló fejlődő országok pozíciói. Ezeknek nem csupán a folyó deficitjüket kell csökkenteniük, de szűkös belső felhalmozásuk és devizaforrásaik egy részét is át kell csoportosítaniok a tőkeigényes energiaipari beruházásokhoz.

A kelet-nyugati kereskedelem a nemzetközi kereskedelem más viszonylataihoz képest csak átmenetileg és csupán az előző évhez mérten javult, továbbra is kiegyensúlyozatlan, s ez a kapcsolatfejlesztés fékje lehet. A helyzetet súlyosbítja a tőkés gazdaság megélénkülésének a korábbi ciklushoz képest lassúbb üteme is.* Aligha valószínű, hogy a kelet-nyugati kereskedelem feszültségei pusztán a változatlanul meglevő szocialista importigények miatt enyhülnének. A tőkés forgalomnak az utóbbi években gyorsan növekvő aránya következtében viszont a tőkés kereskedelemben bekövetkező deficitjei most már egyre erősebben érintik a KGST egész forgalmának egyenleghelyzetét.

Az említett tényezők hatására 1977-ben a nemzetközi kereskedelem minden fő térségben lassabban nő, mint az előző évben. A növekedésben — értékben számítva — a világkereskedelem nagyobbik részét képező késztermékek árainak újból gyorsabbá váló emelkedése miatt ismét emelkedik az árak szerepe. Emiatt az érték- és a volumennövekedés közötti rés újból szélesedik. E folyamatban a beruházói kereslet vontatott üteme, a nyersanyagkészletek újbóli feltöltésének befejeződése miatt kisebb mértékben vesznek majd részt a nyersanyagárak. Következésképpen a külkereskedelmi ararányok alakulása ismét a késztermék-exportálók javára billen.

Világátlagban volumenben és változatlan dollárparitáson számolva 4—5 százalékos növekedés valószínű, ami folyó áron kb. 11—12 százalékos növekedési ütemnek felel meg.

* Az OECD 1977-re a térség importjának 6,2 százalékos volumennövekedésével számol, szemben az előző évi 13,5 százalékkal. Az utóbbi főként a megelőző évi alacsony bázist tükrözte.

BOTOS KATALIN:

Beruházáspolitikai koordináció a KGST-ben

Nézetek a beruházási koordinációról, a közös beruházásokról

Napjainkban a KGST-országok jelentős részében az egyes termelési ágak, ágazatok belső arányait illetően nagymértékű szerkezeti átalakulások mennek végbe. Ezek mind a horizontális (ágazatok közötti), mind a vertikális (ágazatokon belüli) kapcsolatok módosulását jelentik és számottevő beruházásokat igényelnek. Ugyanakkor a KGST-tagállamok — legalábbis többségük — méretüknél fogva csakis a fokozódó és ésszerű nemzetközi munkamegosztás közepette szervezhetik meg hatékonyan termelésüket, s vihetik véghez a szükséges szerkezeti átalakításokat. Mindezek alapján érthető, hogy mind nagyobb hangsúlyt kapnak a következő kérdések: milyen típusú, milyen tartalmú beruházási együttműködés vezet az egyes KGST-országok — s így végső soron a közösség — erőforrásainak optimális elosztásához; milyen együttműködési modell biztosítja a KGST-közösség országainak kívánt mértékű növekedését; mit ölel fel, milyen eredményt hoz a gazdaságpolitikák koordinációja; beszélhetünk-e nemzetközi beruházáspolitikáról a KGST-ben, s ha igen, mi annak tartalma.

A közös beruházásokat, a beruházási koordináció értelmezését illetően eltérő nézetek alakultak ki a KGST-országok közgazdasági irodalmában.

Egyesek szerint közös beruházásoknak kell tekinteni „... a KGST-tagországok önkéntes célhitel-finanszírozási tevékenységében való részvételt, vagyis olyan gazdasági objektumok létrehozását egy vagy több KGST-ország területén, amelyek valamennyi, vagy több ország közös érdekét szolgálják ..."[1] Eszerint közös beruházás lényegében csak az, amit cél jellegű beruházási hitellel finanszíroznak. A meglehetősen leszűkített értelmezés akkor született, amikor — az 1960-as évek első felében — gyakorlatilag még nem működtek közös vállalatok, és termelési szakosodásról is alig, nemhogy a beruházási igények koordinálásáról beszélhettünk volna.

Más közgazdák számolnak az integráción belüli tőkemozgás termelőtőke formájával, a közös vállalattal; de „elfeledkeznek" a tőkemozgás másik oldaláról, a hitelkonstrukciós megoldásról:

„A KGST-országok megegyeztek, hogy 1990-ig közös beruházásokat három fő irányban valósítanak meg:

[1] J. Kormnov—B. Ladigin: A KGST-tagországok együttműködésének hatékonysága a gazdasági objektumok felszerelésében. Planovoje Hozjajsztvo, 1964. 3. sz. 62—69. l.

1. hatalmas ipari komplexumok létrehozása;
2. vállalatok közös erővel történő létrehozása lehetőségeinek tanulmányozása;
3. nemzetközi tudományos kutatóintézetek... létrehozása közös erőfeszítéssel."[2]

Lebegyinszkasz szovjet közgazda komplexebben értelmezi a közös beruházások fogalmát. Szerinte a közös beruházások két részre oszthatók:

— az első típusba azok sorolhatók, amelyek a beruházások egyik országból a másikba való „áthelyezése" nélkül valósulnak meg;

— a másik csoportba tartoznak az „áthelyezéssel" (vagyis tőkemozgással) járó beruházások.[3]

Az első típus további három részre bontható:

1. ágazati programok (például az ESZR és a jövő programjai);
2. „inga típusú" programok (például TVK—Kalus etilénvezeték);
3. transznacionális programok (például Barátság Kőolajvezeték, az Orenburgi Gázvezeték).

A második típusba tartoznak:

1. államközi hitelnyújtás révén realizálódó beruházások (például ilyen az Uszty-Ilimszk-i cellulózkombinát);
2. közvetlen beruházások (például HALDEX, AGROMAS).

E felfogás nem törekszik a közös beruházások tartalmának elméleti megfogalmazására, megmarad a gazdasági gyakorlat jelenségeinek puszta összegezésénél. Megjegyzendő, hogy típusképző ismérvének (az „áthelyezéses" és a „nem áthelyezéses" közös beruházások) alkalmazása sem következetes. (Például a külföldi beruházásokat — így az Orenburgi Gázvezetéket — az „áthelyezés nélküli" beruházások között szerepelteti.)

Vannak végül olyan vélekedések a KGST-országok beruházási politikájának nemzetközi aspektusaival kapcsolatban, amelyek rámutatnak a közös beruházások szűkebb értelmezésének hiányosságaira, és az általam is helyesnek ítélt *tágabb értelemben* használják a fogalmat: „Objektív szükségesség *a KGST-tagországok gazdaságpolitikájának koordinálása a beruházások terén a szakosítás és kooperáció bázisán*, a termelés párhuzamosságának megszüntetése és jövőbeli keletkezésének megakadályozása céljából, valamint az egyes szocialista országok népgazdasága és az egész közösség gazdasága optimális gazdasági szerkezetének kialakítása végett; ez fontos előfeltétele az intenzív újratermelési folyamat biztosításának. Mindez teljes mértékben megfelel a Komplex Programban kitűzött feladatoknak, s azok fényében még inkább aktuálissá és jelentőssé válik";[4] „... jelenleg az együttműködés elsőrendű tárgyát a termelési és műszaki-tudományos kooperáció, a specializáció hatékony formái képezik, amelyek a beruházási eszközök közös felhasználásának új értelmezését jelentik..., ennek a problémának egyik megoldása lényegében a *nemzeti beruházások távlati koordinálása* hatékony formáinak megtalálása, ami lehetővé tenné még a beruházások szaka-

[2] V. Klikov: A KGST-országok közös többletberuházásai és gazdasági hatékonyságuk meghatározása. Planovoje Hozjajsztvo, 1973. 6. sz. 71—78. l.

[3] Lebegyinszkasz: A KGST közös beruházási tevékenysége. Mezsdunarodnaja Zsizny. 1974. 12. sz.

[4] K. Dobrev—K. Kirova: Elvek és módszerek a gazdaságpolitika egyeztetésére a KGST-tagországok között a beruházások terén. Ikonomicseszka Miszl, 1971. 10. sz. 3—14. l.

szában az ésszerűtlen párhuzamosságok elkerülését... Az ilyen koordináció eleinte csupán a beruházások meghatározott részét érintené..."[5] (Kiemelések tőlem: B. K.)

Mint ahogyan az elmondottakból kitűnik, a nemzetközi beruházáspolitika *részét,* sőt *lényegét* alkotja a nemzeti beruházások koordinációja mint a szocialista országok integrációja előrehaladásának, s így a fejlődésük erősítésének eszköze.

Anélkül, hogy a probléma bővebb elemzésébe bocsátkoznánk, rá kell mutatni, hogy nem puszta logikai konstrukcióval állunk szemben, hanem bizonyos múlttal rendelkező, bár meg nem valósított történelmi törekvésekkel. A népi demokráciák kialakulása után sokan vitatták az akkor felvetett gondolatot, az integrált iparosítás koncepcióját. Tény, hogy az adott időszakban a termelőerők oldaláról hiányoztak a közvetlen impulzusok, amelyek kényszerítő erővel hatottak volna abban az irányban, hogy az egyes KGST-országok a szocialista iparosítás céljára felhalmozott hatalmas eszközökkel nemzetközileg összehangolt és egymást kiegészítő struktúrájú népgazdaságokat fejlesszenek ki. Azt is látnunk kell azonban, hogy „... a tervszerű fejlesztés politikája anticipálhat, előre hozhat csak a fejlődés magasabb szintjén elérkező, de akkor már spontánul felszínre törő és döntővé váló igényeket".[6] A párhuzamosságok kialakulása mindenesetre a hatékonyabb termelés-szervezést gátló tényezővé vált.

A beruházások koordinációja hiányának következményét más szerzők, így Rusmich (CSSZSZK) is kiemeli:

„1. Kedvező természeti adottságokkal rendelkező ország saját felhalmozási alapjából fejleszti a beruházásigényes ágazatot, de mivel beruházásigényes ágakról van szó, ezért lassított ütemben. Tehát nem érdekelt a beruházások növelésében és adottságainak további kihasználásában.

2. A hitelnyújtó ország csak az égetően szükséges anyagok beszerzésére ad hitelt, s így nem használja ki *a többi ország szükségleteire való termeléssel feldolgozó ipari adottságait.* A beruházáspolitika mindkét módja csökkenti az érdekeltséget a nyersanyag-kitermelő és az anyagigényes feldolgozó ipari ágak fejlesztésében.

Ezeket *a hiányosságokat kell a beruházási tervek egyeztetésének* e rendszerén belül áthidalni."[7] (Kiemelés tőlem: B. K.)

A különböző nézetek áttekintése után azt szűrhetjük le, hogy *a kialakítandó nemzetközi beruházáspolitika lényege a nemzeti beruházások koordinálása.* A nemzetközi beruházáspolitika *több,* mint a nemzeti beruházási döntések összessége. Noha fő elemének a nemzeti beruházások összehangolását tekinthetjük, figyelembe kell venni az integráción belüli *tőkemozgást,* valamint a közös döntés céljára rendelkezésre bocsátott eszközök, intézmények (így elsősorban a Nemzetközi Beruházási Bank) tevékenységét, szerepét is a közösség eszközstruktúrájának átalakításában.[8]

[5] J. Sz. Sirjajev: A KGST-tagországok gazdasági együttműködésének problémái és perspektívái. Voproszi Ekonomiki, 1971. 4. sz. 102—114. l.

[6] Berend T. Iván: A közép- és kelet-európai gazdasági integráció kérdéséhez. II. rész Közgazdasági Szemle, 1968. 5. sz. 553. l.

[7] L. Rusmich: A beruházások összehangolása a szocialista országok között. Plánované Hospodárstvi, 1963. 2. sz. 46. l.

[8] Lásd bővebben Botos Katalin: Beruházáspolitika a KGST-ben. „A fejlett gazdaság határán" című kötetben. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976. 310. l.

Ahhoz, hogy tisztázhassuk, milyen arányok lehetségesek a koordináció és a tőkemozgás között a KGST-integráció összes beruházásaihoz viszonyítva, milyen súlyt képviselhetnek a nemzeti keretek között megvalósuló, illetve a közös beruházási döntések az integráció beruházáspolitikájában, elemeznünk kell a KGST-együttműködésnek a gyakorlati megvalósításhoz legközelebb álló elvi modelljét.

A KGST-együttműködés modelljéről

Igen leegyszerűsítve és szélsőségesen fogalmazva, két elvi modell körül csoportosíthatók a KGST-együttműködésről vallott nézetek:

— Az egyik modellben az együttműködés tartalmát alapvetően a népgazdaságok szintjén lebonyolódó kapcsolatok képezik. A tervkoordináció, a külkereskedelmi és az áruforgalmi egyezmények lényegében árustruktúrák kölcsönös cseréjét jelentik. Az állami szintű megállapodások naturális jellegűek, s a belső gazdaságok számára direktíva erejével kötelezőek. E makroszintű naturális termékcseréhez szervesen illeszkedik a központilag kijelölt (ugyancsak naturálisan meghatározott) gazdaságfejlesztési célokhoz szükséges tőkék nemzetközi hitel formájában való áramoltatása.

— A másik modell mikroegységek (gazdálkodó egységek) nyereségorientált tevékenységének optimalizálásán alapul. Az integráció szélesebb piacán elvileg hatékonyabban szervezhető meg a vállalatközi együttműködés, mint népgazdasági keretekben. Ennek formáit kell állami intézkedésekkel, a nemzeti gazdaságpolitikák, irányítási rendszerek összehangolásával lehetővé tenni. Az integrációs méretekben ésszerű tőkeallokáció szabad tőkemozgást igényel. Ezt a vázolt elmélet szerint elsősorban *közös vállalatok, közös vállalkozások,* társulások formájában célszerű megvalósítani.

Mindkét nézet tartalmaz kritikus pontokat. Az első a makroegység (a népgazdaság) fellépését a nemzetközi piacon *azonosítja* az együttműködés *eddig kialakult* naturális, direktív formájával; a második a mikroegység (vállalat, gazdálkodó egység) *döntési szabadságát abszolutizálja.*

A kívánatos modell kialakításához elkerülhetetlennek tűnik több szempont szerinti funkcióelhatárolás, szerepmegosztás elméleti vizsgálata, így

— a *közösségi* intézmények és az *egyes népgazdaságok* irányításáért és fejlesztéséért felelős központi szervek;

— az egyes népgazdaságokon belül a *központ és a gazdálkodó egységek* (vállalatok);

— az általában nem a „versenyszférába" tartozó *„közüzemek" és* a tevékenységük során a nyereségorientációt követő *vállalatok,* valamint

— a *kis-* (közép-) és *nagyvállalatok* között.

Az elhatárolás alapja annak komplex megítélése lehet, hogy a felmerülő feladatokat 1. ki látja jobban, 2. ki viseli a döntési kockázatot, 3. kinek a döntése módosítható a leggyorsabban. (Az utóbbit a változó gazdasági feltételekhez való igazodás mindinkább felmerülő követel-

ménye teszi igen fontossá.) A vázolt szerepmegosztás bármiféle kombinációjával különböző előnyök és hátrányok járhatnak. Azt kell mérlegelni, melyik mellett biztosítható a közösség valamennyi tagja számára a legnagyobb hatékonyság.

A továbblépés szempontjából különösen fontos a mikro- és a makroegység elhatárolásának kritériuma; ez pedig nem a méretek eltérésén, hanem a *felelősség körének* különbözőségén alapul. Más a vállalat funkciója, kockázata és így felelőssége, mint a népgazdaságé.

A vállalat alapvető feladata a gazdaságos termelés megszervezése. Mivel helyzetét *hosszabb távon* stabilizálni igyekszik, természetes törekvése eszközállományának gyarapítása is. A népgazdaság döntő feladata a gondoskodás az újratermelési folyamat zavartalanságáról, a dinamikus növekedés feltételeiről, a foglalkoztatás- és életszínvonal-politika igényeinek kielégítéséről.

A vállalat elvileg a saját kockázatára termel, értékesít. Ez a kockázatviselés azonban erősen korlátozott. Az állam bekapcsolódhat és mentesítheti a mikroegységet tevékenysége következményeitől. Állami szinten azonban nincs mód a döntések kockázatát valaki másra hárítani. Az alacsony hatékonyságú termelés csekély vagy negatív eredményét az adott ország lakossága előbb vagy később az újratermelés zavarai, a csökkent dinamizmusú fejlődés következtében kénytelen elviselni.

Kockázatos lenne a mikroegység funkcionális meghatározásakor a csalhatatlanság, a teljesség igényével fellépni. E kérdés a közgazdasági irodalomban hosszú ideje vitatott. A *mikroegység* (vállalat) *közvetlen* célja a gazdaságirányítás érvényes rendjétől függően eltérő; tervutasításos rendszerben a termelési-értékesítési pénzügyi tervek teljesítése; parametrikus gazdaságirányítási rendben eredményességének, nyereségének gyarapítása. Az utóbbi esetben a vállalati tevékenység *közvetetten ugyan,* de *végső soron* a népgazdasági terv fő irányainak és arányainak teljesülését szolgálja. Az alapvető mikroszintű feladatok között megkérdőjelezhető az eszközállomány bővítésére irányuló törekvés kiemelése is.

Külön kérdés a szocialista vállalatok rövid és hosszú távú érdekeltségének megfogalmazása; erre egyébként számos kísérlet történt már. Úgy vélem, hogy a *hosszú távú érdekeltségből* kiindulva, a vállalatok *közvetlen* célja*nak* az *eszközállomány* (tulajdonképpen a vagyon) *bővítése* tekinthető, hiszen versenyképességét, helyzete stabilizálását csak így biztosíthatja. Tervutasításos rendszerben is jelentkezik ugyanez a tendencia — ugyan más kiváltó okok következtében — (verseny „az adminisztratív piacon" a termelés ésszerű megszervezését, vagy még egyszerűbben, a *terv teljesítését* megkönnyítő erőforrásokért); de a beruházási piac feszültsége ezen irányítási rendszerben is a gazdálkodási gyakorlatnak tartós, általános kísérőjelensége. Amikor azonban kiemelem, hogy a *vállalat* funkciójából fakadóan célnak tekinti „vagyoni" helyzete javítását, korántsem azt állítom, hogy itt felelőssége *kizárólagos.* Sőt! A beruházási-fejlesztési politikában a központi feladat nem csupán a beruházási piac *szabályozása,* hanem közvetlen akciók kezdeményezése, mind az utasításos, mind a parametrikus irányítási rendszer mellett is. *A vállalati törekvés azonban* az eszközök megszerzésére a *hosszú távú vállalati gazdálkodás fogalmába egyértelműen beletartozik.*

Funkciójuk és a kockázatviselés tényleges mértékének különbségéből eredően tehát eltérő a mikro- és makroegység felelősségi köre. Ebből

fakad, hogy döntési kritériumaik nem szükségszerűen esnek egybe. Lehetséges tehát, hogy a mikroegységek nyereségoptimalizált tevékenysége nem eredményez olyan optimumot, amely a makroszint *valamenynyi feladatát kielégítené.*

E fontos különbségek ellenére találhatunk analógiát a népgazdaságnak a *külpiacon,* illetve a vállalatnak *általában a piacon* történő fellépése között. E hasonlatnak az értelmében beszélhetünk a *makroegység gazdálkodó tevékenységéről a nemzetközi piacon.*

Befelé az állam úgy viselkedik, mint egy vállalat a gyáregységeivel, munkavállalóival.[9] Gyáregységei közötti termékforgalomban a vállalat elszámoló árakat alkalmazhat, átcsoportosíthatja a fejlesztési eszközöket; ösztönzési rendszereket vezethet be a hatékonyabb termelés érdekében. Hasonlóképpen, az állam is érvényesítheti az általa kívánatosnak tartott árpolitikát, újraeloszthatja a rendelkezésre álló jövedelmeket, s gazdálkodó egységeit anyagi ösztönzőkkel késztetheti a hatékonyság fokozására.

Kifelé a mikroegység más vállalatokkal szemben elkülönült árutermelőként lép fel. A vállalat számára értékesítési és vételárai nem csupán elszámoló árak. Jövedelmezőségét — s így közvetve távlati fejlődési lehetőségét is — nagyban befolyásolhatják. *A nemzetközi piacon fellépő állam mint óriási gazdálkodó egység, ugyancsak nem közömbös a külkereskedelmi árak iránt.*

Ez a megállapítás igaz az elsőnek vázolt elméleti modellben is. A tervkoordináció és a hosszú lejáratú árucsere-forgalmi megállapodások kontingensei merevek, s így az árak módosulása nem jelenthet felmentést a vállalt kötelezettségek alól — ennyiben tehát az árak hatása korlátozott —, a gazdaság azonban a kedvezőtlen cserearány-alakulás következtében több használati értéket kénytelen kiszállítani, mint amennyit az árváltozások figyelembevétele nélkül szándékozott. Ez belső egyensúlyára kedvezőtlenül hat; módosítja növekedésének feltételeit, nem közömbös tehát az árváltozások hatásaival szemben. Ugyancsak mint önálló gazdálkodó egység mérlegel az állam a külföldre való tőkekihelyezéseknél is. Mérlegeli, hogy a feladat, amely miatt külföldön beruház, mennyiben valósítható meg hazai beruházással; megvalósítható-e az tőkekihelyezés nélkül; lehetséges-e más viszonylatú forgalomban a kívánt terméket megszerezni, s ha igen, milyen árakon.

A makrogazdaság gazdálkodó funkcióját azonban nem szabad úgy értelmezni, mint a gyakorlatban kialakult együttműködési formák változatlan fenntartását. Nem lenne helyes azonosítani a naturális, direktív árucserét azzal, hogy a nemzetközi piacon való fellépésnél az állam önálló gazdasági kritériumokat is érvényesít. Az adott együttműködési mód ugyanis nem teszi lehetővé a hatékonyságnövelés *valamennyi* tartalékának feltárását.

Ugyanakkor a másodikként említett koncepció számos absztrakciója — a maga leegyszerűsített megfogalmazásában — sem látszik elfogadhatónak hosszabb időszakra szóló együttműködésben. E modell

[9] A félreértések elkerülése céljából érdemes aláhúzni, hogy mint minden hasonlat, ez is sántít. Távolról sem gondolom azt, hogy a központ és a vállalatok közötti feladatelhatárolás nem igényel döntési, tehát az eszközök fölötti rendelkezés területén *vállalati önállóságot.* Itt nem ennek megnyirbálását kívánom alátámasztani, csupán azt a tényt emelem ki, hogy a szocialista gazdálkodás rendjében nemzeti keretek között elvileg lehetséges jövedelem-, illetve eszközátcsoportosítás, a közösség (makroegység) összérdekeinek sérelme nélkül.

teljes mértékben kikapcsolja az államok gazdálkodó szerepét. Feltételezi, hogy létezik olyan központi integrációs szerv, amely a gazdaságszervezés és a világgazdasággal való kapcsolatok területén magára vállalja mindazon funkciók ellátását, amelyeket jelenleg a nemzeti államok megfelelő szervei töltenek be. Feltételezi tehát a gazdasági elkülönültség, az önálló népgazdasági érdekek megszűnését, a népgazdaságok teljes gazdasági összeolvadását, ár- és pénzügyi rendszereik tökéletes integrációját.

A két koncepció kritikai megközelítése alapján úgy tűnik, hogy a KGST-együttműködés mai szakaszában olyan integrációs modell valósítható meg, amely teret adva a vállalati kezdeményezésnek, azokat a nemzetgazdasági érdek szűrőjén bocsátja keresztül; s itt érvényesíti gazdálkodó jellegéből fakadó döntési kritériumait.

A kívánatosnak ítélhető modell kiaknázza a változó szükségletek felkutatásában és követésében *érdekelt, rugalmas alkalmazkodásra* képes, önállóan gazdálkodó vállalatok tevékenységében rejlő hatékonysági tartalékokat; de ugyanakkor figyelembe veszi, hogy a termelés — a világméretekben fokozódó munkamegosztás mellett is — döntően *népgazdasági keretekben* szervezett. A külpiacon fellépő exportőr hatékonysága ugyan számottevően függ a nemzetközi piacok feltételeitől — ideértve nemcsak az eladási, de a vételi lehetőségeket, az importot is —, de azt végül is döntően a belföldi termelékenység színvonala határozza meg. A mikroegységek termelési feltételei mind nagyobb mértékben függnek a makroegység (népgazdaság) *gazdasági* tevékenységének eredményeként alakuló feltételektől.

A nemzetközi tőkeáramlásról

A kifejtettekből láttuk, hogy mind a makro- mind a mikroalapegységen nyugvó koncepció számol jelentős nemzetközi tőkeátcsoportosítással. A közgazdasági irodalom gazdag mindkét tőkeáramlási formával kapcsolatos nehézség ecsetelésében. Sok közgazdász hivatkozik az alacsony kamatok miatti hitelezői érdektelenségre, a nemzetközi hitelek árufedezetének problémáira. A tőkemozgást közös vállalkozás, társulás formájában megvalósítani kívánó koncepció hívei szerint „... a hosszú lejáratú célhitel csupán szűk körben segítheti a feladatok megoldását, mivel nem vonja maga után a partnerek közötti állandó kapcsolatot a gazdaság bizonyos szféráiban".[10] E téren (ti. a közös vállalkozásoknál) azonban még a hiteleknél jelentkező nehézségeken is túlmenő akadályokat tapasztalhatunk.

„A közös vállalatok létrehozásánál és működésénél több nehézség van és a legkülönbözőbb természetű gazdasági problémák sokasága merül fel. Egyik részük leküzdése a jelenlegi szakaszban *nehézségekbe ütközik,* ennek következtében az *együttműködés e leghaladóbb* formája még mindig nem talált széles körű elterjedésre. Ezáltal perspektivitása és értéke mint a szocialista gazdasági integráció egyik legmagasabb for-

[10] L. a 3. sz. lábjegyzetet.

mája, nem csökkent. A gyakorlat azonban azt mutatja, hogy az átmenet erre az együttműködési formára nem lehet túl gyors."[11] (Kiemelés tőlem. B. K.)

Hogyan viszonyul az általunk megfogalmazott integrációs modell a tőkemozgások kérdéséhez? Általánosságban azt állapíthatjuk meg, hogy az együttműködés modelljének *nem szükségszerű* jellemzője az *intenzív* tőkemozgás. Első kiindulási pontunk, hogy minden KGST-országban viszonylagos tőkehiány tapasztalható. Nincsenek — különösen az erőforrások jelenlegi elosztási rendje mellett — befektetésre váró szabad tőkék, pontosabban, a feladatokhoz képest az eszközök viszonylag szűkösek. Ez egyrészt a KGST-országok gazdasági fejlettségének átlagos szintjére vezethető vissza, másrészt a makroszintű gazdálkodás tényéből fakad. Az egyes vállalkozó számára jelentkezhet szabad tőke olyan értelemben, hogy maga *nem tudja* jövedelmét hatékonyan befektetni *egy adott időszakban.*

Népgazdasági szinten olyan feladatok is vannak, amelyeket nem az adott időszaki *vállalati* nyereségérdekeltség szintje határoz meg. Nem lenne helyes úgy fogalmazni, hogy e feladatok teljesítésénél a makroszintű mérlegelés figyelmen kívül hagyja a jövedelmezőség szempontjait, sőt a központilag eldöntött jövedelemfelhasználás az újratermelési folyamat jövőbeli zavartalanságát hivatott szolgálni, ha úgy tetszik, *a jövőben is jövedelmező tevékenység* feltételeit hivatott megteremteni. A mikroegység — a vállalat — nem köteles figyelembe venni, hogy munkavállalóinak jövedelme mennyiben jelent piacot más fogyasztásicikk-iparok értékesítése számára. Azt sem feladata figyelni — nem is képes rá —, hogy a beruházási javak vásárlásának elmaradása okoz-e zavart az újratermelés menetében. Nem tartozik feladatkörébe a népgazdaság átlagos lehetőségeitől, a termelékenység átlagos színvonalától függő életszínvonal-, szociál-, egészségügyi és kultúrpolitika szempontjainak érvényesítése, holott az erre szánt kiadások a munkaerő magasabb szintű újratermelésének feltételei. Mindezek miatt érthető és indokolt, hogy a *relatíve szabad tőkék képződésének mércéje népgazdasági szinten magasabb lehet, mint a mikroegységek szintjén.*

A mikrogazdaság szintjén a tőkebefektetés célja a nemzeti jövedelem növelése. A tőkekihelyezés „mércéje" tehát a lekötött eszközökkel (sőt, a nemzeti vagyonnal) arányos nemzetijövedelem-ráta; de nézhetjük a különböző beruházási alternatíváktól várható *növekmények* viszonyát is.

A népgazdaság szempontjából a tőkekihelyezés akkor lehet indokolt, ha az így realizálható *jövedelem* nagyobb, mint az esetleges hazai termelés során keletkező összes jövedelem (nemzeti jövedelem) fentiek szerinti mértéke. Erősen nyitott gazdaságban, ahol a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódás célja nem csupán a nagyobb komparatív előnyök realizálása, hanem országméretektől, a termelési tényezővel való ellátottságtól függően gazdasági kényszerűség, a tőkekihelyezést speciális devizális érdekek is motiválhatják. Amennyiben a hazai tőkebefektetéssel elérhető termelést (illetve a meglevő kapacitások teljesebb kihasználását) a nemzetközi piacon értékesítve rosszabb devi-

[11] Lásd a 4. sz. lábjegyzetet.

zakitermelést érünk el, mint a termelési tényezők valamelyikének áramoltatásával, úgy az utóbbi látszik indokoltnak. Makroszinten tőkét visznek külföldre, ha annak devizális hozama nagyobb, mint az export révén realizálható összjövedelem; vagy lehetővé teszik a külföldi munkavállalást, ha a hazautalt bérek devizális szempontból előnyösebbek, mint a munkaerő otthoni foglalkoztatásával elérhető devizakitermelés. A KGST-országok között kétségtelenül meglevő gazdasági fejlettségbeli különbségek ellenére sem az egyik, sem a másik véglet nem látszik indokoltnak.

A népgazdaságok gazdálkodó szerepének hangsúlyozása külpiaci fellépésüknél nem jelenti az integrációs szinten az ésszerű beruházásallokációt célzó tőkemozgás szükségességének tagadását. Ellenkezőleg, éppen a szocialista integráció sajátosságai teszik lehetővé a nemzetközi piac tervszerű számításbavételét. Elvileg éppen a hosszú lejáratú megállapodások adhatnak alapot a termelés — és így a beruházások — ésszerű összpontosítására és diverzifikálására. Állítjuk, hogy egy monopolista világkonszern sem rendelkezik nagyobb lehetőségekkel az ésszerű tőkeátcsoportosítás terén, mint egy-egy szocialista gazdaság. (Igaz ugyan, hogy a kis KGST-országok gazdasági potenciálja alatta marad — számos statisztikai mutató alapján — több tucat nagy monopóliuménak. Egyenlőségjelet mégsem tehetünk közéjük. A multinacionális vállalatok profitorientált tevékenységénél távolról sem öncél dolgozóik jóléte, nem szükségszerűen törődnek a telephelygazdaságok infrastrukturális kérdéseivel. Nyugodt lelkiismerettel zavarják meg a nemzeti újratermelési folyamatok arányait. A szocialista állam azonban mindezek figyelembevételétől tervszerű tevékenysége során nem tekinthet el.)

A KGST népgazdaságai a tervkoordináció keretében megállapodhatnak a piac hosszú távú felosztásáról. Ez közvetve a *nemzeti beruházások koordinációját* jelenti.

Az integráció hatalmas piacára irányuló tervszerű szállítások lehetősége módot ad a *népgazdaságon belüli* tőkemozgások maximális kihasználására. Amíg e területen nem tettünk meg mindent az ésszerű eszközstruktúra kialakítására, addig nagy a valószínűsége, hogy a nemzetközi tőkeáramlás mértéke csak *meghatározott korlátok között* indokolt. Nem zárhatjuk ki tehát a nemzetközi beruházáspolitika eszköztárából a KGST-ben a *nemzetközi* tőkemozgást, de túlsúlyra jutását, szerepének jelentős növekedését megkérdőjelezhetjük.

A KGST-együttműködés mechanizmusának fejlesztéséről

A nemzetközi együttműködés vázolt elvi modelljében — summázva — a nemzetközi beruházáspolitika lényegének a nemzeti beruházások koordinációját tekinthetjük. Nem állíthatjuk azonban, hogy a KGST-együttműködés adott mechanizmusa, az áru- és pénzviszonyok aktív volta jelenleg tökéletesen megfelelne e koordinatív szervező tevékenységnek.

E problémákra részben már utaltam. Számos szerző hivatkozott a

pénzügyi kategóriák aktivitásának hiányára, elsősorban a tőkeáramlások különböző formáival kapcsolatban. A nemzetközi tőkeátcsoportosítás szükségességét több közgazda éppen az ár- és pénzügyi feltételekre vezeti vissza. Nézeteik szerint a kialakult szerződéses árrendszer, az érvényes árelv — hosszabb időszak átlagát tekintve — nem tette lehetővé bizonyos területek fejlesztéséhez elegendő tőke felhalmozását a nemzetgazdaságokban, ezért kell bizonyos gazdasági célok érdekében *hitelt* nyújtani. Bármiféle elvi modellt tartunk helyesnek az együttműködésben, az objektiválódott árviszonyoktól, ezeknek a nemzeti állóeszköz-szerkezetre gyakorolt hatásától elvonatkoztatni nem lehet. Ilyen absztrakció azt vonná maga után, hogy az elvi modell alkalmazhatatlannak bizonyulna bármiféle gazdaságpolitikai következtetés levonására.

Lehetséges-e vajon a nemzeti beruházások összehangolása és az ezen alapuló export fejlesztése révén — tehát tőkemozgás nélkül — megoldást találni a különböző eszközigényességű termelés, az eltérő jövedelmezőséget biztosító árviszonyok problémáira?

Első megközelítésben azt kell megállapítani, hogy az eszközigényesség fokozódása nem csupán a termelés alsó vertikumaiban tapasztalható, hanem — amennyiben figyelembe vesszük az ún. emberi beruházások szükségszerű növekedését, s az egyre fokozódó kutatási költségeket — népgazdasági szinten a bonyolult feldolgozó ipari termékeknél is jelentkezik. Az alapvertikumok tőkeszükségletének növekedését sok oldalról világítják meg a témával foglalkozó közgazdák. Nem csekély azonban a jelentősége az egyéb területen szükséges beruházásoknak sem. A bonyolult feldolgozó ipari termékek szellemi tőkeigényének egyre növekvő infrastrukturális beruházási szükségletei, a munkaerő újratermelésének — például oktatás — egyre növekvő költségei, az ismeretek gyors cserélődése, „elévülése" következtében fellépő szellemi megújulás — állandó képzés, továbbképzés, átképzés — költségei, a feldolgozó ipar korszerűsítésének követelménye, mind az eszközigényesség növekedése irányban hatnak e téren is.

Az eszközigényesség *általános* növekedésének kimondása természetesen erősen vitatható. Világgazdasági méretekben nem is igazolható e tendencia, kivéve a növekedés bizonyos szakaszait. Függ ez a statisztikai bizonyítás mérési módszerétől, az alkalmazott áraktól is. A KGST-országok közösségét illetően azonban — úgy tűnik — mégis helytálló a megállapítás. Az eszközigényesség alakulását a felhalmozási hányad változásával közelítve például a táblázat szerinti képet kapjuk.

A felhalmozási hányad emelkedése a *növekedés állóeszközigényének csökkenése* ellenére ment végbe. Hosszabb időszak átlagát tekintve egyértelmű tendenciának látszik, hogy az optimális üzemnagyság kiépítéséhez szükséges *induló tőke nagysága nő;* ennek *kihasítása* akkor, amikor a tőkebefektetésekkel párhuzamosan a korábbival azonos jövedelemigényű növekedést tervez egy-egy szocialista gazdaság, rendkívül nehéz; gyakorlatilag csak a felhalmozási hányad növekedése mellett lehetséges.

A hosszabb távú becslések a hetvenes évek közepétől kiindulva *ellenkező előjelű* tendenciát mutattak, azaz a növekedés az állóeszköz-

A felhalmozási hányad változása
(A felhasznált nemzeti jövedelem százalékában)

Ország	1950	1960	1970	1974
Bulgária.....	20,0*	27,4	29,2	30,8
Csehszlovákia ...	17,1	17,7	27,0	28,6
Lengyelország ...	21,1	24,2	27,9	37,3
NDK.....	8,5	18,1	24,0	22,8
Szovjetunió.....	23,9	26,8	29,5	28,0
Magyarország ...	23,1	23,1	27,2	30,2

* 1952-re érvényes.

Forrás: P. Alamplev—E. Vorobjev: A szocialista gazdasági integráció és a szocialista országok gazdasági fejlettségi szintjének fokozatos közelítése. Planovoje Hozjajsztvo, 1976. 11. sz. 78. l.

Megjegyzés: Az adatok jellege az eredeti cikkben nincs feltüntetve. Az idézett forrás szövegében található utalások alapján vélelmezhetjük, hogy folyó árakat tükröznek. Ebben az esetben nem eléggé meggyőző a felhalmozási hányad növekedése, hiszen az árrendszerek kétszintűsége mérséklődésével a beruházási javak ára is relatíve nőtt a korábbi időszakhoz képest. Úgy vélem azonban, e tény alapvetően nem kérdőjelezi meg azt az állítást, hogy a KGST-országokban (legalábbis egyesekben) a felhalmozási hányad növekedett.

igényesség növekedését jelentik, éppen az elhalasztott infrastruktúra-fejlesztés, az ipar és a termelő szolgáltatások növekvő hányada miatt.[12]

Mindkét terület, tehát az alapvertikumok és feldolgozó iparok tőkeigényének kielégítése kardinális kérdés, mégpedig valamennyi KGST-ország hatékony gazdasági fejlődése szempontjából. Megoldásuk kétségkívül csakis intenzív, széles körű szakosításon és kooperáción alapuló nemzetközi együttműködés révén lehetséges. A termelés alsó vertikumainál a szakosodást természeti feltételek határozzák meg. A másik — leegyszerűsítve vázolt — terület esetében a döntés szabadságfoka elvileg nagyobb.

Nem szükségszerű, hogy az alapanyagok és energiahordozók kivitele korszerű feldolgozó ipari termékek ellenében az eszközigényesség szempontjából ne legyen többé-kevésbé egyensúlyban, vagyis, hogy a külkereskedelem ne legyen kölcsönösen előnyös. Mindez azonban csakis olyan külkereskedelmi árrendszerben igaz, amely a befektetésekkel arányos jövedelem képződését lehetővé teszi. Pontosabban, amely nem tartalmaz tendenciózus, *nem* a kereslet-kínálati viszonyoktól, a korszerűség, illetve az elavultság fokától függő jelentős jövedelmezőségi eltéréseket. Amennyiben a külkereskedelmi árak *hosszabb távon ilyen elvek alapján alakulnak ki, nem szükségszerű, hogy a különböző országokban az exportösszetétel függvényében tőkehiány jöjjön létre.*

A szerződéses árak képzésének elve a KGST-együttműködésben a világpiaci árelv. Amennyiben elvileg indokolt az a feltételezés, hogy a jelenkori kapitalizmusban az árképzés a számottevő monopolista hatások, valamint a konjunkturális és egyéb ingadozások mellett s ellenére döntően az eszközlekötéssel arányos profit elvén alapul, úgy a világ-

[12] Az eszközigényesség változásával kapcsolatos megállapítások Antal László „A gazdaságpolitika és a szabályozórendszer kapcsolata a világgazdasági válság után" című, kéziratban levő tanulmányából származnak.

piaci árelv következetes alkalmazása, megtisztítása a torzító elemektől a KGST-mechanizmus további tökéletesítésének is egyik alapvetően fontos mozzanata.

A közgazdasági irodalomban számos utalás van arra, hogy a KGST-országokban eltérő az árképzés módja. Vannak különbségek az árfunkciók érvényesítésében is: jelentős, *tudatos áreltérítések* vannak a nemzeti árrendszerekben. Mindezek következtében nyilvánvalóan akkor is jelentkezhetnek (nemzeti valutában számításba véve) eltérések a termelés és az export jövedelmezőségében, ha a szerződéses árak elvileg az eszközlekötéssel arányos, az adott gazdaságon belül azonos mértékű jövedelem keletkezését tennék lehetővé.[18] Ilyen esetekben azonban nem éri tényleges veszteség az egyes népgazdaságokat, csupán (de ez sem lebecsülhető probléma) az árrendszerbeli eltérések miatt nehézkes — gyakorlatilag lehetetlen — kimutatni az elért előnyöket. Ha a központi áttekintés a tudatos áreltérítéseket a népgazdaságokban nem képes ellensúlyozni (s ennek veszélye az újratermelési folyamat bonyolultságának fokozódásával mindinkább jelentkezik), úgy az árviszonyok objektiválódnak, hatni kezdenek, s ez a hatás nem kívánatos eredményekre vezethet. Ilyen a gazdaság szerkezeti arányainak eltorzulása s a tényleges *tőkehiány* kialakulása. Az utóbbi azonban nem írható a nemzetközi együttműködés számlájára, hanem belső tisztánlátási problémából fakad. Maga az a tény, hogy a népgazdasági termelékenység átlagos szintje országonként eltér, vagy legalábbis különböző lehet, megfelelő valuta-árfolyamokkal áthidalható, majd — éppen a következetesen végrehajtott nemzetközi beruházáspolitika segítségével — az integráció szintjén hatékony eszközszerkezet kialakításával fokozatosan mérsékelhető.

A nemzeti árrendszerek eltérései miatt azonban nehezen mérhető fel, hogy mely terület fejlesztésével érné el egy-egy ország a legnagyobb komparatív előnyt. Ily módon az árrendszerbeli eltérések az észszerű termelésszervezést és a beruházáspolitikai koordinációt, az integráció országainak fejlettségi szintkülönbségeit kiegyenlítő folyamatot gátló tényezővé válnak.

A nemzeti árrendszerek közelítése egy termelési ártípusú, szubjektív nemzeti árpolitikai szempontok alapján jelentős mértékű áreltéréseket nem tartalmazó árrendszer irányában: *ez alapvető előfeltétele a nemzetközi együttműködés fejlesztésének.* E kérdés óriási gyakorlati jelentősége és megvalósításának korlátai ismeretesek. Minden javaslat, amely az árviszonyok megváltoztatásával jár, *a rövid és hosszú távú érdekek ütközését hozza magával.* A KGST-együttműködés mechanizmusának tökéletesítését komplex módon kell megközelíteni. Igen fontos azonban e komplexitáson belül az árkérdés jelentőségét helyére tenni. Ez az a terület, ahol — megfelelő, az érdekütközések feloldását elősegítő *kiegyenlítő mechanizmusok bevezetése* mellett — az első lépést megtenni indokolt lenne. A megoldás útja nem az árviszonyok torzulásai következtében kialakuló tőkehiányok hitelnyújtással történő „orvoslása", mivel ez csak tüneti kezelés. Ugyancsak korlátok között lehetséges az árrendszerbeli korrekciók és a hitelnyújtás *együttes* megvaló-

[18] Ti. akkor, ha a belföldi árképzés elve azonos lenne a szerződéses árképzéssel. (Nem jelenti mindez valamennyi fél számára a realizálódó tiszta jövedelem azonosságát, hiszen az a termelékenységi szintkülönbségek alapján népgazdaságonként különböző lehet.)

sítása. Ez utóbbi esetben szűkülnének az egyes népgazdaságok azon forrásai (beleértve az esetleges külföldi hitelfelvét adósságszolgálatának terheit is), amelyek a strukturális átalakításokat, az integrációs beruházáspolitika érdekében megvalósítandó beruházási koordinációt hivatottak finanszírozni. Az átállás eszközterhekkel jár; ennek figyelmen kívül hagyása a hosszú távú érdekek rovására történnék.

Néhány gondolat a nemzetközi beruházási koordinációról

A nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódás mértéke feltétlenül függvénye az országok méreteinek. A nemzetközi munkamegosztás intenzívebb voltából fakadóan a kis országoknál fokozottabban jelentkezik a fejlesztések nemzetközi méretű öszehangolásának szükségessége is.

A beruházási koordináció a KGST-ben a nemzetközi munkamegosztásba bekapcsolódó gazdaságok termelési tényezőinek *magas hatékonyságot biztosító egységekben való hasznosítását* hivatott szolgálni.

A „magas hatékonyságot biztosító egység" követelménye nem azt jelenti, hogy minden nemzetközi piacra termelő egységnek „koncentrált, nagy szervezetnek" kell lennie.[14] Erre egy kis méretű gazdaság nem is mindig képes — márpedig, mint utaltam rá, éppen e kis gazdaságnak kell leginkább részt vennie a munkamegosztásban —; s az ilyen vállalkozás kockázati elemei is nagyok. Csupa koncentrált nagy szervezeten alapuló konglomerátum rugalmassága kisebb, mint a különböző méretnagyságokat kombinálóé. Meg kell jegyezni, hogy a diverzifikáció és specializáció nem egymással szembenálló, egymás mellett létezni nem tudó folyamatok. A tőkés világ jelenségei — éppen a már idézett vállalatbirodalmak tevékenységének tanulságai alapján — hasonló tendenciát mutatnak: „A diverzifikáció és specializáció valós ellentéte feloldódik az *óriási cégek* kiterjedt tevékenységében, amelyek nagyságuknál fogva *megengedhetik maguknak, hogy erősen specializált termelési egységek építőkockáiból gigantikus, diverzifikált vállalati építményt emeljenek, egyszerre élvezve a specializáció és diverzifikáció összes előnyeit.* Talán nem könnyű, de mégis lehetséges valamiféle optimumot keresni a specializációból fakadó költségdegresszió és más közgazdasági előnyök, valamint a diverzifikáció nyújtotta előnyök között."[15]

A nemzeti beruházási eszközöket három főbb célra — a már kifejtett, a vállalati méreteket optimálisan kombináló struktúrában — használhatják fel:

— döntően hazai szükségleteket kielégítő alap- és kapcsolódó beruházásokként;

— közös döntés megvalósítására (integrációs intézmények alapjai céljára) rendelkezésre bocsátott eszközök, valamint az integráción belüli vagy egyéb nemzetközi tőkeáramlás eszközeiként;

— a nemzetközi koordináció függvényében alakuló nemzeti beruházásokként.

[14] Horváth László: A szocialista iparvállalatok mérete, tulajdonosi integrációk. Közgazdasági Szemle, 1976. 5. sz. 518. l.
[15] Szabó Katalin: A nagyvállalati kihívás, Kossuth Könyvkiadó, 1974. 145. l.

A nemzeti beruházások koordinációjakor nem kerülhet sor minden beruházás legnagyobb részletességű egyeztetésére, hanem csak a közösség érdekeit közvetlenül szolgálókéra. Ezek a beruházások — mint hangsúlyoztuk — belső szükségleteket is kielégítenek, azonban szerepük jelentős a KGST-közösség igényeinek kielégítésében, azaz a külkereskedelmi forgalomban is. Erősen nyílt gazdaságban tisztán „export célú", illetve tisztán „belső célú" fejlesztés ritkán fordul elő, a kettő összefonódik. Az elhatárolás alapja döntően az, hogy a terméket melyik piacon kívánják elsősorban értékesíteni. Az export célú fejlesztések nyilvánvalóan több értékesítési viszonylatra vonatkozhatnak. A nemzetközi egyeztetés szempontjából a szocialista relációjú forgalom érdekében létrehozott beruházások a figyelemre méltóak. Hosszú és középtávú tervegyeztetésekről a világgazdaság jelenlegi gyakorlatában csak a KGST-integráció tagországai között beszélhetünk, következésképpen itt kerülhet sor a beruházáspolitikák összehangolására. A tőkés export célú kapacitások fejlesztése — ami minden országban igen fontos feladat —, jelenleg inkább a hazai beruházások első csoportjához (hazai célú felhasználásához) áll közelebb. E téren koordináció kibontakoztatása a KGST-országok között egy következő együttműködési szakaszban képzelhető el. Nem cél olyan kapacitások létesítése, amelyek a tőkés viszonylatú piacokon a KGST-országokat *egymás versenytársaivá* tehetik; ugyanakkor a kelet—nyugati munkamegosztás elmélyülése, a világgazdasági folyamatok szintetizálódása *még nem ért el olyan fokot,* amelynél e kapacitások összehangolása a párhuzamosságok elkerülése céljából már kényszerítő erejű lenne. Távlatilag ennek szükségessége is felmerülhet.

A nemzeti beruházási eszközök három eleme közötti arányok — a kifejtettek alapján — tehát függvényei a nemzetgazdasági szintű *szabad tőke keletkezése* magas mércéinek, továbbá a *kelet—nyugati együttműködés* kibontakozásának. A KGST-beruházáspolitika lényegét alkotó beruházási koordináció a nemzeti beruházási eszközök az említett szempontok által *két oldalról korlátozott* hányadára terjedhet ki.

Még egy szempont figyelembevétele fontos a nemzetközi beruházási koordináció tárgyának meghatározásakor: az alap- és a kapcsolódó (indukált) beruházások koordináltságának eltérő intenzitása. Az alap- és a kapcsolódó beruházások elvi elhatárolását főbb vonalakban a következőképpen értelmezhetjük: „... alapberuházás az a termelő vagy nem termelő beruházás, amelyet a már meglevő állóeszközállomány pótlása, továbbá a direkt formában jelentkező szükségletek, a hazai és exportigények mennyiségi növekedésére, minőségi változására visszavezethető okok következtében kell megvalósítani. Kapcsolódó beruházás az a termelő vagy nem termelő beruházás, amelynek megvalósítását az előbbi értelmezés szerinti alapberuházás váltja ki, s amelynek rendeltetése az alapberuházás által gerjesztett újabb szükségletek kielégítése".[16] A továbbiakban — a terminológiai félreértések elkerülése céljából — célszerűbbnek látszik az *indukált* beruházás kifejezés használata.

[16] Barta Imre: A kapcsolódó (indukált) beruházásokról. Közgazdasági Szemle, 1976. 1. sz. 17. l.

Nyilvánvaló, hogy a koordináció intenzitása függ attól, vajon a közösség érdekeit közvetlenül vagy csak közvetve szolgáló beruházásokról van-e szó. Ugyanakkor azt is látni kell, hogy az alap- és az indukált beruházások összefüggésének, arányainak figyelmen kívül hagyása a koordináció céljának megvalósulását veszélyezteti. Indukált beruházások nemcsak a telephely-országban, hanem más gazdaságokban is jelentkezhetnek. (E tényre egyes szerzők a közös erőfeszítéssel megvalósuló beruházásoknál utalnak is.) Nem számolhatunk azzal, hogy valamennyi indukált beruházás automatikusan beleilleszkedik az érintett országok távlati fejlesztési koncepciójába. Az alap- és az indukált beruházások közötti összefüggés figyelmen kívül hagyása, az objektíve lehetségesnél nagyobb volumenű alapberuházás megvalósítására, illetve nemzetközi egyeztetésére irányuló tendencia a KGST-országokban amúgy is jelentkező túlfűtött beruházási kereslet fokozásának egyik tényezőjévé válhat.[17]

A KGST-integráció általunk reálisnak vélt együttműködési modelljében a nemzetközi beruházáspolitika is a mikroegységek kezdeményezéseinek makroszintű mérlegelése alapján valósulhat meg. A vállalati szinten kezdeményezett, illetve ott folyó szakosítási-kooperációs tevékenység számottevő beruházási következményekkel járhat. A szakosítási-kooperációs megállapodások jóváhagyásánál a központ nem csupán az adott időszakra vonatkozó vállalati jövedelmezőségi mércéket, nem is csupán a külkereskedelmi egyenleg szempontjait, hanem a beruházáspolitika oldaláról kívánatos perspektivikus szerkezetmódosító hatásokat is figyelembe veszi.

Az illeszkedő eszközstruktúrák létrehozása e módon a leghatékonyabb, különösen a kooperációs kapcsolatoknál. Itt ugyanis a tényleges felhasználók kerülnek egymással kapcsolatba: pontosan tudják szükségleteik naturális tartalmát (a kívánatos műszaki-gazdasági paramétereket), így kölcsönösen nem ruháznak be fiktív szükségletekre, nem keletkeznek párhuzamos kapacitások. Ugyanakkor (mint már láttuk): a nemzeti ár- és pénzügyi rendszerek eltérései, a tényleges felhasználók érdekeltségének eltérő intenzitása ezen ésszerű folyamatot számottevően lassítják. Az, hogy mi egy műszaki paraméter elérésének *reális gazdaságiráfordítás-igénye*, nagymértékben függ a nemzeti ár- és pénzügyi viszonyoktól. Mindezek alapján meg kell erősítenünk korábbi következtetésünket: *a befektetésekkel arányos jövedelmeket tartalmazó* szerződéses árak mellett a nemzeti árrendszerek *hasonló irányú fokozatos tökéletesítése* a hatékony beruházási koordináció egyik alapvető előfeltétele.

[17] Kevevári Béla: Beruházáspolitikánk nemzetközi összefüggései (Kézirat, 1977.)

VITA

„A tőkések mint osztály, annyit keresnek, amennyit költenek, míg a munkások annyit költenek, amennyit keresnek."

(N. Káldor)

MOLNÁR FERENC:

Kiegészítő megjegyzések a profitnagyság meghatározottságának kérdéséhez

Erdős Tibor a Közgazdasági Szemle 1977. évi 10. és 1978. évi 2. számaiban megjelent, két kitűnő cikkével[1] véleményem szerint igen jó szolgálatot tett mindazoknak, akik hazánkban a tőkés gazdaság kutatásával foglalkoznak vagy a kapitalizmus gazdaságtanát oktatják. Cikkeiben újszerű módon fejtette ki és bizonyította a kapitalista gazdaság egyik igen fontos törvényszerűségét. Noha ezt a törvényszerűséget frappánsabban és tömörebben megfogalmazni, mint ahogyan N. Káldor tette e vitacikk mottójául szolgáló mondatában, aligha sikerülhet, magam — bizonyos konkrétságra törekvés igényével — a következőképpen fogalmaznám azt meg: A nem létező „tiszta kapitalizmus"-ban általában, a létező mai kapitalizmusban — az állami monopolkapitalizmusban — pedig a kormányzati kiadások és bevételek, valamint a kereskedelmi mérleg egyensúlya esetén (feltételezve, hogy a bérből élők teljesen elköltik jövedelmüket) makroszinten a profit nagyságát a tőkések felhalmozása és fogyasztása határozza meg.

Első cikkében Erdős Tibor utal arra, hogy a magyar közgazdasági irodalomban elsőként Erdős Péter fogalmazta meg Kalecki szóban forgó tételét, jó néhány vele összefüggő, illetve belőle következő *új* elméleti tétellel egyetemben. Fontos közgazdasági összefüggések önálló újrafelfedezése — és itt kétségtelenül erről van szó — mindenképpen kiemelkedő egyéni teljesítményként ismerendő el. Nézetem szerint azonban az a tény, hogy e fontos elméleti összefüggést annak első közzététele után 25—30 évvel[2] újra fel kellett fedezni a magyar közgazdaságtudomány számára, cseppet sem hízelgő tudományunk hazai állapotára nézve. Arról tanúskodik, hogy kapcsolatunk tudományágunk fő áramlataival enyhén szólva sok kívánni valót hagyott maga után. Az sem tekinthető örvendetesnek, hogy napjainkban — megszületése után közel fél évszázaddal

[1] „A profit nagyságának meghatározottságáról a »tiszta kapitalizmusban«" és „Profitnagyság a mai kapitalizmusban".

[2] Az említett tételben összefoglalt profitelméletet Kalecki először egy, az Ökonometriai Társaságban 1933 októberében tartott előadásában ismertette, majd az Essai d'une Théorie de Mouvement Cyclique des Affaires (Revue d'Economie Politique, 1935. március—április) és a Macrodynamic Theory of Business Cycles (Econometrica, 1935. július) című munkában közölte.

—, a szóban forgó elméleti tétel gyakran érthetetlen értetlenségbe ütközik. Talán nem járok messze az igazságtól, ha azt mondom, hogy ezért bizonyos mértékig felelősség terheli közgazdasági könyvkiadásunkat is. Tudomásom szerint Kaleckinek mindössze egyetlen, a szocialista gazdasággal foglalkozó írása jelent meg magyarul.[3] Annak idején nagyon kevesen voltak — elsőorban az angol Joan Robinson és az amerikai Lawrence Klein —, akik felismerték és kimondták, hogy Kalecki elméleti műve megelőzte és sok vonatkozásban felülmúlta Keynesét. Ma azonban már ez — annak ellenére, hogy maga Kalecki életében sohasem erőltette elsőbbségének elismertetését (Keynes főműve: A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete, 1936-ban jelent meg) —, mind szélesebb körben elfogadott.[4]

Hadd tegyem ehhez hozzá: az, hogy Kalecki elmélete felülmúlja Keynesét, kétségtelenül összefügg szerzőjének marxista iskolázottságával, az osztályszempontok következetes érvényesítésével a tőkés gazdaság elemzésében, azzal, hogy szocialistaként, a szocializmus perspektívájából bírálta kora kapitalizmusát. Könyvkiadásunk, amely a közelmúltban biztosítani tudta — igen helyesen — Samuelson több mint 1000 oldalas „Közgazdaságtaná"-nak közreadását, tulajdonképpen régi adósságot törlesztene, ha minél előbb kiadná Kalecki immár klasszikussá vált összefoglaló munkáját, a mindössze 190 oldal terjedelmű „Selected Essays on the Dynamics of the Capitalist Economy"-t.

A kialakult helyzetért persze elsősorban nem könyvkiadásunkat terheli a felelősség. Erdős Tibor említett első cikkében megállapítja: „Az új és szokatlan tételekkel szemben gyakran mutatkozik ellenállás, akkor is, ha azok teljesen helyesek."[5] Való igaz. Nincs királyi út, nemcsak a mélyebb tudományos összefüggések első felfedezői, hanem az azokat megérteni és magukévá tenni akarók számára sem. Nem szégyenlem bevallani, hogy nekem is jó néhányszor kellett átrágnom magamat Kalecki említett munkájának, valamint Erdős Péter két könyvének bizonyos fejezetein. Többször izzadtam meg személyes vitákban, míg nemcsak hogy megértettem, hanem magamévá is tettem a számomra is „új és szokatlan" tételeket.

Az olvasónak e bevezetés után már természetesen nem lesz meglepetés, ha kijelentem: teljesen helytállónak tartom azt a tételt, hogy a profitnagyságot a tőkés vásárlások határozzák meg. Úgy vélem, Erdős Tibor sikeresen oldotta meg cikkeiben a maga elé tűzött feladatot, e tétel bizonyítását. Végkövetkeztetéseivel általában egyetértek.

Azért kívánok mégis kiegészítő — s részben kritikai jellegű — megjegyzéseket fűzni az általa kifejtettekhez, mert úgy érzem, ebben a számunkra új és szokatlan tételben még további lehetőségek rejlenek. Ezek elméleti kiaknázásával újabb fontos összefüggéseket tárhatunk fel. Közülük kívánok a következőkben néhányra kitérni. Úgy látom, hogy a tétel kifejtése és bizonyítása közben Erdős Tibor egy tulajdonképpen elkerülhető módszertani nehézség elé állította önmagát. Emiatt eljárása olykor túlságosan bonyolulttá vált és egy-két ízben mellékvágányra is tévedt. Kalecki álláspontjának nem mindig teljesen pontos értelmezése

[3] A szocialista gazdaság növekedési elmélete. Lásd a „Vállalatvezetés — Tervezés — Gazdasági növekedés" című kötetben. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1966.
[4] [6], [10], [14].
[5] [2] 1169. l.

pedig némely vonatkozásban félreérthető megfogalmazásokra vezetett. Remélem, hogy kiküszöbölésük a bizonyítást még hatékonyabbá, közérthetőbbé teszi.

★

Első cikke bevezető részének végén[6] Erdős Tibor hangsúlyozza, hogy a profit *mennyiségi* meghatározottságával kapcsolatos problémát vizsgálja, mert a kérdés *minőségi* oldalát, a profit eredetét illetően marxisták között nem lehet véleményeltérés: valamennyi marxista egyetért abban, hogy a profit forrása a kizsákmányolt dolgozók munkája, hiszen az ő munkájuk *minden* érték forrása. A kérdés mennyiségi és minőségi oldala között ily módon meghúzott választóvonal azonban számomra kissé mechanikusnak tűnik. Mégpedig azért, mert ha a kizsákmányolás puszta tényét illetően nem is, de a következményeivel, eredményének sorsával kapcsolatban új válaszokat adhatunk, ha egyszer megértettük, hogy a profit nagyságát a tőkésosztály vásárlásai határozzák meg. A következőkről van szó: Könnyű belátni, ha bizonyos törvényszerűségek mennyiségileg meghatározzák egy két részből álló *adott nagyságú* egész egyik részét, akkor ezzel ipso facto meghatározott a másik rész nagysága is. A vizsgált feltételek között a végtermék kizárólag bruttó profitból és munkabérből áll. Aki tehát azt állítja, mi több, bizonyítja, hogy adott végtermék esetén a tőkések vásárlásai határozzák meg az előbbit, hallgatólagosan kimondotta *ugyanezt az utóbbiról* is. Igen, nemcsak az ördögre, a közgazdaságtan művelőire is érvényes a goethei „Der erste steht uns frei, beim zweiten sind wir Knechte"[7], vagy ahogyan pestiesen mondják: aki A-t mond, mondjon B-t is. Következésképpen *a proletárzsebben cincogó munkabér makroszinten nem a munkaerő értékét pénzben kifejező ár, hanem a végtermékből a tőkésosztály vásárlása után a munkásosztálynak megmaradó rész.* Ebből következik, hogy a kizsákmányolás végső eredménye nem mikro-, hanem makroszinten határozódik meg. Hadd világítsam ezt meg egy példával: Tegyük fel, hogy valamilyen olcsó, *a tőkések által általában nem vásárolt,* tömegfogyasztási cikket termelő tőkés üzemben a gépek jobb kihasználásával, a munkaintenzitás fokozásával béremelés nélkül sikerül a termelést emelni. Ez azt jelenti, hogy az üzemben dolgozó munkások kizsákmányolása megnőtt. Az általuk létrehozott termékmennyiségen belül most a korábbinál nagyobb a többlettermék és kisebb a szükséges termék hányada. Tőkésünk a kezét dörzsöli, mert e művelettől profitjának növelését reméli — s joggal. A munkások zúgolódnak — szintén joggal —, mert látják, hogy most ugyanazért a bérért jobban meg kell izzadniok. A végtermék most a régebbinél több fogyasztási cikkből és változatlan mennyiségű beruházási jószágból áll. Tőkésünknek azonban még el kell adnia a múltbelinél nagyobb mennyiségű terméket. Igen ám, de a munkásosztály kezében levő bérösszeg, mint láttuk, nem emelkedett, tehát a nagyobb fogyasztásicikk-mennyiséggel ugyanakkora pénzösszeg áll szemben. Minden egyéb körülményt változatlannak feltételezve, az ismert p_f képlet értelmében az egységnyi fogyasztási cikk ára (a fogyasztási cikkek általános árszintje) csökken és a munkások most ugyanannyi pénzért több fogyasztási cikkhez jutnak, mint azelőtt. A végtermék árösszege tehát változat-

[6] [2] 1170. l.
[7] „Az elsőben szabadok vagyunk, a másodikban szolgák."

lan marad, noha volumene megnőtt és a megnövekedett volumenen belül — s a felvetett kérdés szempontjából éppen ez a fontos — *az arányok a munkásosztály javára tolódtak el.* Vagyis makroszinten a munkásosztály kizsákmányolása csökkent. Hozzátehetjük még, hogy e folyamat eredményeképpen tőkésünk profitnövelési reményei nem válnak teljes egészükben valóra, hiszen neki is valamivel olcsóbban kell adnia áruját, ha nem akarja, hogy annak egy része a nyakán maradjon. Más oldalról munkásainak kizsákmányolása nem nő annyival, mint azt ők maguk gondolták, hiszen az általános fogyasztásicikk-árszínvonal s ebben saját gyáruk árui árának csökkenése ezt részben semlegesíti. A kizsákmányolásuk fokozásából keletkezett többletet pedig a többi munkás fogyaszthatja el.

Példánk ellenpárja a következő lehet. Egy termelőberendezéseket gyártó vállalatnál, amelynek termékeit anyagi formájuknál fogva *csakis tőkések vásárolják,* a munkások béremelést harcolnak ki, miközben a termelés változatlan marad. Most a végtermék — s ezen belül mind a megtermelt fogyasztási javak, mind a beruházási javak — volumene változatlan marad. A munkásosztálynak több pénze lesz a változatlan volumenű fogyasztási cikk megvásárlására. Ceteris paribus — a fogyasztási cikkek árszínvonala emelkedik. A szóban forgó vállalat munkásainak kizsákmányolása csökken, hiszen ők több pénz elköltése révén többet fogyaszthatnak, mint korábban, ha nem is annyival, mint várták, hiszen többletbérük egy részét elviszi az áremelkedés. Többletfogyasztásuk ára minden esetre a többi munkás fogyasztásának valamelyes csökkenése lesz. A munkásosztály kizsákmányolása makroszinten nem változik, hiszen a munkásosztály vásárlásainak és a tőkésosztály vásárlásainak volumene, következésképpen e kettő aránya is, változatlan. Még a több bért fizető tőkésnek sem kell csökkentenie fogyasztási és felhalmozási kiadásait, hiszen tőkés lévén, a hitel rendelkezésére áll, vagy felhasználhatja a megelőző évek profitjából a bankszámláján felhalmozott megtakarítását is.

A valóságban persze a dolog sokkal bonyolultabb, mint leegyszerűsített példáinkban. A nyereségek és a veszteségek megoszlását egyrészt az érintett üzem munkásai és a többi munkás között, másrészt ennek az üzemnek a tőkése és a többi tőkés között ugyanis számtalan mikroszintű tényező is befolyásolja. Ilyen például a szóban forgó vállalat termékei iránti kereslet ár- és jövedelemrugalmassága, a vállalat súlya a termék összтermelésében és az I., illetve II. osztály egészében stb. Elvileg azonban e mozgások makrogazdasági végeredménye az lesz, amit leírtam.

Példáink szemléltetik, hogy a munkások összes vásárlása és a tőkések összes vásárlása volumenének aránya határozza meg makroszinten a kizsákmányolás fokát. Ezt úgy is fogalmazhatjuk, hogy az egyes munkás kizsákmányolása értéktöbbletet eredményez ugyan a saját tőkése számára, makroszempontból azonban az egyes munkás és az egyes tőkésüzem munkásainak egésze is elsődlegesen csak egy *megkülönböztetés nélküli, újérték-mennyiséget hoz létre, s ennek* az értékterméknek *értéktöbbletre (profitra) és a munkások által elfogyasztható részre való megosztása csupán egy későbbi aktusnak* (pontosabban: számtalan aktus sorozatának), a tőkésosztály vásárlásának az *eredménye lesz.*

Érdemes ebben az összefüggésben még azt is megemlíteni, hogy Marx egyetlen helyen — bizonyos fokig ellentmondva fő műve sok más megállapításának — ezt írta: „Hogy matematikai kifejezéssel éljünk: a felhalmozás nagysága a független változó, a bérnagyság a függő változó, nem pedig fordítva."[8] Mindebből semmi esetre sem szabad azt a következtetést levonni, mintha a tőkések tetszésük szerint dönthetnék el a végtermék megosztását profitra és munkabérre. Erre több szempontból és nagy hangsúllyal Erdős Tibor is rámutat.[9] Az általa kifejtettekhez csak annyit tennék hozzá, hogy maga Kalecki is foglalkozott ezzel utolsó (már halála után közzétett) cikkében, amelynek címe is (Osztályharc és a nemzeti jövedelem elosztása) egy fontos szempontra irányítja figyelmünket. Kimutatja, hogy a szakszervezetek kollektív szerződéseiben tükröződő osztályharc igenis kiválthatja a nemzeti jövedelemnek a munkások javára történő újraelosztását. Persze sokkal bonyolultabb módon, mint ahogyan azt az a primitív tétel állítja, amely szerint, ha a nominálbérek emelkednek, a profit ugyanannyival csökken. E tétel teljesen helytelennek bizonyul. Eltolódás a bérek javára, bár szűk korlátok között, mégis végbemegy a tőkés rendszerben található tökéletlen verseny és oligopóliumos viszonyok között. Azonban csakis akkor, ha kapacitásfelesleg van. Tartsuk szem előtt, hogy ez utóbbi feltétel napjaink kapitalizmusában a konjunktúra alakulásától függően kisebb vagy nagyobb mértékben állandósult.

*

A következő problémakör, amelyet illetően már *kritikai* megjegyzéseket szeretnék fűzni Erdős Tibornak a cikkeiben kifejtett gondolataihoz, a profit, a „potenciális" és a „realizált" profit összefüggése szoros kapcsolatban a készletek, a készletváltozás szerepével, valamint a bevezetőben említett módszertani problémával.

A kifejtendők könnyebb megértése végett hadd kezdjem az utóbbival. Az újratermelési folyamat ábrázolása, elemzése, összefüggéseinek feltárása különböző kategóriák keretei között történhet. Közülük a leggyakrabban használtak a társadalmi termék, a végtermék (GNP vagy — a hazai statisztikai szóhasználattal — bruttó nemzeti termék) és a nemzeti jövedelem. E fogalmak a felsorolás sorrendjében szűkülő kört ölelnek fel. A társadalmi termék: $c+v+m$, a végtermék: c-nek csupán az állótőke amortizációját megtestesítő részét tartalmazza a v és m mellett, míg a nemzeti jövedelem: $v+m$. *Elvontan* egyik épp oly jó, éppúgy alkalmazható, mint a másik. *Célszerű* mindig azt a kategóriát alkalmazni, amely kutatásunk eredményességét legjobban segítheti. A társadalmi termék kategóriáin alapuló újratermelési sémák Marx kezében a tőkés gazdaság fontos összefüggései *elméleti* feltárásának eredményes eszközei voltak. A mai tőkés *valóságra* való alkalmazásuk azonban rendkívül nehéz, c forgó részeit szinte lehetetlen megfogni. Több mint tíz évvel ezelőtt igen nagy munkaráfordítással ábrázoltam az Egyesült Államok újratermelését ilyen sémákban,[10] s ma úgy érzem, jórészt kárba veszett fáradtság volt, következtetéseimhez összehasonlíthatatlanul ke-

[8] [12] 580. l. Idézi Erdős Péter „Bér, profit, adóztatás" című könyvének 218. lapján, lábjegyzetben megemlítve, hogy figyelmét N. Káldor hívta fel a marxi megállapításra.
[9] [5] 214—217. l.
[10] [8] 163—164. l.

vesebb erőfeszítéssel — és nagyobb pontossággal — juthattam volna el a végtermék-kategóriák alkalmazásával. Ugyanakkor minthogy az elméleti összefüggések feltárása nem öncél, meg kell próbálnunk őket verifikálni, majd a valóság adatai segítségével újabb összefüggéseket feltárni, olyanokat, amelyekre az elvont elmélet síkján talán sohasem bukkannánk rá. A tőkés gazdaságot a tőkésországok statisztikája a végtermék-kategóriákon alapuló nemzetgazdasági számvitel rendszerében ábrázolja. A mai kapitalizmus kutatója tehát a saját munkáját könnyíti meg, ha elméleti tételeit abban a kategóriarendszerben fogalmazza meg, amelyben a verifikálásuk lehetséges. Ezt tette Kalecki is, s így vált számára lehetővé, hogy az elméleti fejezetekhez a tételeit szemléltető, a valóság adatait tartalmazó statisztikai függelékeket csatoljon. Ez pedig vitathatatlanul nagy mértékben emelte e tételek meggyőző erejét. Kalecki példája persze senkire sem kötelező. Úgy vélem azonban, hogy már csak tisztán gyakorlati szempontokból is hasznos lett volna kimondottan az ő tételét kifejtő és bizonyító tanulmányokban az övével azonos kategóriarendszert használni. Erdős Tibor azonban, eltérve saját korábbi, „Egyensúly, válság, ciklikusság" című munkájában is sikerrel alkalmazott gyakorlatától, cikkeiben a társadalmi termék kategóriáit alkalmazza a kifejtés és bizonyítás során. Ez egyrészt ahhoz vezet (ez persze a legkisebb baj), hogy a szükségképpen gyakran előforduló „tőkés vásárlások" kifejezés a meglehetősen suta „pótlást meghaladó" állandó (de korántsem díszítő) jelzőt viseli. Úgy vélem erre vezethető vissza az is, hogy a vásárlások változása okozta következmények különböző eseteinek bemutatása (első cikk 1173—1177. l.) túlzottan bonyolult, nehezen követhető, s ez azután az egyébként helyes tételek meggyőző erejét is csökkenti.

A nem szerencsésen megválasztott módszer azonban akkor okozza a legnagyobb problémát — s ezért ezzel kissé bővebben kívánok foglalkozni —, amikor Erdős Tibor a profiton belül különbséget tesz „potenciális" és „realizált" profit között (előbbi az utóbbi kettő összege).

Annak bizonyítása során, hogy a „realizált" profit árueladást (ami persze egyidejűleg áruvásárlás is) feltételez, Erdős Tibor mindenekelőtt a következőkre hivatkozik: „A tőkésvállalatok az el nem adott áruk értékében rejlő értéktöbbletet, nagyon helyesen, nem is könyvelik el profitként, jól tudják, hogy nagy különbség van a potenciális profit és a valóságos profit között."[11] Úgy vélem, az egyes tőkés *mikroszintűnek számító* könyvelési eljárására hivatkozni egy *makroszintű összefüggés* bizonyítására nem meggyőző. Mellesleg: a tőkésvállalat vagyonkönyvelést is vezet. A készletek növekedése vagyonnövekmény, s ha a vállalat vagyona az év végén nagyobb, mint az elején, a különbséget mi másnak tekinthetnénk, mint profitnak? Annak tekinti az adóhivatal is, s mint ilyent adóztatja meg.

Erdős Tibor leszögezi, hogy bizonyos esetekben „legfeljebb csak a *nem realizált értéktöbblet, a potenciális profit nő* — vagyis fölös árukészletek képződnek — *nem pedig a tőkés vásárlásoknál nagyobb valóságos profit*".[12] És itt jön a tulajdonképpeni nehézség. Hogyan lehet a *fölös* árukészletek képződését makroszinten elhatárolni a készletek kép-

[11] [3] 1172. l.
[12] [3] 1173. l.

ződésétől *általában?* Mielőtt azonban erre a kérdésre válaszolnánk, idézzük fel, hol van a készletváltozás — amely lehet növekedés vagy csökkenés — helye Kalecki elméletében, illetve a nemzetgazdasági számvitelben.

Kalecki híres egyenletében:

„Bruttó profit = Bruttó beruházás + tőkések fogyasztása."[13] Világos tehát, hogy Kaleckinél a készletek növekedése — mégpedig minden megkülönböztetés és fenntartás nélkül — része a beruházásnak, vagy ha úgy tetszik, a felhalmozásnak, következésképpen a profitnak — anélkül, hogy a profitról szólva bármi módon megkülönböztetné a „potenciális", a „valóságos", a „realizált" profitot. A napjainkban a tőkésországokban használatos nemzetgazdasági számviteli-statisztikai rendszerekben a beruházás (melyet az angol nyelvű irodalomban az investment szó kezdőbetűjével I-vel jelölnek) magában foglalja az állótőkeberuházásokat, közéjük értve a lakásépítést is, valamint a készletváltozást (a növekedést + a csökkenést — előjellel). Az állótőke-beruházás természetesen bruttó értendő, ha pedig nettó nemzeti termékről (a mi szóhasználatunkkal nemzeti jövedelemről) van szó, akkor nettó. Eddig Kalecki, illetve a nemzetgazdasági számvitel. Természetesen nem biztos, hogy ez így helyes. Hogy ezt eldönthessük, térjünk vissza a fölös és szándékolt készletnövekedés elhatárolásának feladatához. Említett könyvében éppen Erdős Tibor írta le igen meggyőzően — s Marxra hivatkozva —, mennyire fontosak a megfelelő készletek a gazdasági egyensúly szempontjából.[14] A tőkés profit egy része tehát szükségképpen az egyensúly biztosítását szolgáló *készletnövekmény formáját ölti.* Az eladhatatlan, fölös készlet viszont az egyensúly felborulásához, a termelés csökkentéséhez vezet. Sajnos azonban azt *lehetetlen megmondani,* hogy egy adott készletállományból *mennyi a fölösleges,* vagy azt, mennyi vezetett egy bizonyos időszakban végbement készletnövekedésből fölös készletek képződéséhez. A tőkésországokban a konjunktúraalakulás elemzésében és előrejelzésében kiterjedten használják a készlet/eladás mutatót, amelynek a „normálisnál" (hogy mennyi éppen a „normális", azt persze lehetetlen megmondani) magasabb értéke vagy gyors emelkedése arra mutat, hogy valami nincs rendben a termelés és az eladás viszonyában. Az Egyesült Államokban például az 1974—1975-ös válság során e mutató (a gyáripar és a kereskedelem készleteit illetően) az 1974. januári 1,47-ről 1975. márciusáig 1,69-re (azaz 15 százalékkal) emelkedett. A készletek értéke ugyanezen időszakban 226,1 mrd dollárról 270,6 mrd dollárra (azaz 19,7 százalékkal) nőtt. Ki lehet mondani, hogy 1975. márciusában 44,5 mrd (270,6—226,1) volt a fölös készlet? Erre semmi objektív alapunk sincs. Vagy mégis? Ha a készletek fölöslegesek, leépítik őket. Nos 1975. márciusa és augusztusa között — amikor a készletek összege mélypontot ért el — a csökkenés 8,3 mrd-ot (azaz 3,3 százalékot) tett ki.[15] Ebből valaki — ha van hozzá bátorsága — levonhatja azt a következtetést, hogy az 1975. márciusi készletállományból kb. 8 mrd volt a fölös készlet. De ha megkérdeznénk, hogy a 8 mrd-ból vajon mennyi lehetett a nem realizált profitot tartalmazó eladatlan késztermék s mennyi a bölcs előrelátásból vagy a pro-

[13] [9] 45. l.
[14] [4] 1018. l.
[15] Az adatok forrása: Survey of Current Business, 1976. november. 22—23. l.

fitra éhes spekulációból felhalmozott nyersanyag, már aligha kaphatnánk kielégítő választ.

A készletváltozás fölös és nem fölös részét tehát egy adott időszakon belül nem tudjuk elválasztani egymástól. Így nem tudjuk megmondani azt sem, hogy a profitból — amely összegszerűen egyenlő a beruházás (állótőkeberuházás + készletváltozás) + a tőkés fogyasztás — makroökonómiailag mennyi a „potenciális" és mennyi a „realizált". Erdős Tibor érvelése azonban ebben az összefüggésben logikai ellentmondást is tartalmaz. Nagyon fontos és feltétlenül *helyes* ugyanis az a tétel, hogy makrosíkon, tiszta kapitalizmusban a profit a tőkésosztály és csakis a tőkésosztály vásárlását tételezi fel,[16] ha azonban a profit elé odatesszük a realizált jelzőt, akkor már *nem* helyes. Könnyű belátni, hogy miért nem. Hiszen ha a „potenciális", „nem realizált" profit, a fölös készlet részben olyan termékekben testesül meg, amelyeket hagyományosan a *munkások fogyasztanak* — ezeket bérjavaknak is szokás nevezni —, akkor a „potenciális" profit e részének „realizált" profittá való átváltoztatása kifejezetten a *munkások vásárlását* tételezné fel! S ráadásul: ha megvásárolnák, tüstént *v*-vé, munkabérré lényegülne át!

Makroszinten tehát a profit mindenfajta kettéosztása mind gyakorlatilag, mind logikailag megvalósíthatatlan. Mégpedig éppen azért, mert — Erdős Tibor állításával ellentétben — e vonatkozásban is van különbség a mikro- és makroökonómia között. Ha az áruérték „halálugrása" balul üt ki, megesik, hogy az egyes tőkés összetörve marad a porondon. Ha nem tudja eladni áruját, ha nagy összegű készletek hevernek raktárában, ez súlyos következményekkel járhat. A készleteket gyakran hitelből vásárolják. Ha a hiteleket a tőkés a lassú értékesítés miatt nem tudja lejáratkor visszafizetni, ez jó esetben — a hitel prolongációja esetén — pótlólagos költségeket okoz, vagyis profitja egy részének egy másik tőkés részére való átengedését. A rosszabbik esetben azonban — ha sokáig nem tud fizetni, s hitelezői türelmüket vesztik — csődbe juttathatja a tőkést. Vagyonát elárverezik, üzlete — s így készletei is — más tőkések kezébe jutnak. A tőkésosztály egészének profitja azonban ettől mit sem változik. *A készletek minden növekedése* a tőkésosztály *vagyonát növeli*, s elvileg nem lehet más mint *profit*. Azt jelenti-e ez, hogy a tőkésosztály egésze számára közömbös a „halálugrás" eredménye? Természetesen nem. De ezt az eredményt igen jól és következetesen leírhatjuk anélkül, hogy *egy adott időszak* profitján belül mesterkélt (gyakorlatilag mérhetetlen és logikailag ellentmondó) határvonalat próbálnánk húzni.

Miként az egyes tőkés, úgy a tőkésosztály tőkéje is bármely pillanatban termelő-, áru- és pénztőkére oszlik. Az össztőke e részeinek egymáshoz viszonyított aránya lehet az újratermelés menete, a tőke megtérülése, s így a profit tömege és rátája szempontjából előnyös vagy hátrányos. Nyilvánvaló, hogy az árutőke aránytalan felduzzadása e vonatkozásban kedvezőtlen, s a *következő időszak* profitját mérséklő hatású. Mi is történik, ha valamely időszakban a készletek mértéktelenül felduzzadnak, nehezen lehet rajtuk túladni vagy éppenséggel teljesen eladhatatlanokká válnak? Lehetséges, hogy az árakat leszállítják és a készleteket a vártnál alacsonyabb árösszegben értékesítik. A végképp

[16] Eltekintve persze a profitnak attól az igen csekély hányadától, amely a termelőtőkéseknél saját késztermékeikből keletkező készleteik növekményében ölt testet.

eladhatatlan árukat esetleg megsemmisítik; gondoljunk a nagy válság alatt elégetett búzára és a tengerbe öntött kávéra. Napjaink kapitalizmusában a következmények rendszerint kevésbé drámaiak: a termelést visszafogják, s ennek következtében a készletnövekedés lelassul (ez történt például az Egyesült Államokban az 1960—1961-es és az 1969—1970-es enyhe recessziókban), vagy a készletek abszolúte is csökkennek (mint 1949-ben, 1958-ban és 1975-ben). A következmény mindenképpen az, hogy ilyen időszakokban a profit meghatározói közül a beruházáson belül a készletváltozás-elem az *előző időszakbelinél* kisebb vagy éppen negatív lesz, ez pedig az összprofitot csökkentő tényező. Ily módon a „halálugrás" sikertelenségének a tőkésosztályra káros következménye, a profit alakulására gyakorolt negatív hatása *mennyiségileg is mérhetően* megjelenik a nemzetgazdasági számvitel adataiban.

★

Erdős Tibor első cikkében a tőkés vásárlások változásának következményeit különböző feltételezések mellett vizsgálva szemlélteti, hogy a bevezetőben említett alapvető összefüggés mindenkor érvényes. Elvontan leírja azt is, hogyan függ össze egymással az össztermelés, a tőkés vásárlás, a profithányad és az árak változása. Talán nem lesz érdektelen ezeket az összefüggéseket a valóság tényeivel szemléltetni.

A valóságéval? — kérdezheti most a meghökkent olvasó. Hát hol van a valóságban „tiszta kapitalizmus"? A kérdés teljesen indokolt. Mégis, ahhoz, hogy a valóságban megtaláljuk a „tiszta kapitalizmust", csupán két dolog szükséges. 1. A következő meggondolás elfogadása: „tiszta kapitalizmuson" azt az állapotot értjük, amelyben a költségvetés (pontosabban: az összes kormányzati kiadás és bevétel egyenlege), valamint a külkereskedelmi mérleg egyensúlyban van és a munkások annyit költenek, amennyi a jövedelmük. Ez az állapot azonban akkor is fennáll, ha a *kormányzati kiadások és a külkereskedelem egyenlegének profitmeghatározó hatása kiegyenlíti egymást* (a kettő hiánya vagy többlete azonos összegű), hiszen, mint tudjuk, ellentétesen hatnak a profitra, s persze a munkások megtakarítása elhanyagolható nagyságú. 2. Szerencse: ha a valóságban is találnánk ilyen állapotot. Nos, szerencsénk van, mert az Egyesült Államokat illetően az elmúlt 30 év közül 5-ben (1955, 1956, 1960, 1972, 1973) a kormányzati és a külkereskedelmi egyenleg *együttes* profithatása az adók levonása utáni bruttó (az amortizációt is magában foglaló) profit 1 százalékánál kevesebbet tett ki. 1972-ben, illetve 1973-ban ez az arány pedig mindössze 0,2, illetve 0,8 százalék volt. S az utóbbi két évben a nem bérből élők túlköltekezése (negatív megtakarítása) összes pénzkiadásaik 1—2 százalékára becsülhető.[17] Bátran mondhatjuk: az absztrakt összefüggést 1—2 százalékra megközelítő valóság maga a megvalósult absztrakció.

Nézzük meg tehát, hogy a tőkések felhalmozásra (állótőke-beruházás + készletváltozás) és fogyasztásra irányuló vásárlásainak növekedését 1972-ről 1973-ra az Egyesült Államok gazdaságában a termelés (a végtermék) milyen alakulása kísérte. Ezt a következő táblázat szemlélteti.

[17] A becslés annak a módszernek alapján készült, amelyet a közelmúltban Erdős Péterrel dolgoztunk ki és tettünk közzé, s amely lehetővé teszi, hogy Kalecki mérlegeit tényszámokkal töltsük ki. [2].

A tőkésvásárlás alakulása
(folyó áron, mrd dollárban)

Év	Végtermék	Tőkés vásárlás	Bérből élők megtakarítása	Profithányad
1972	1081,5	204,2	—15,8	0,189
1973	1207,9	240,7	— 8,0	0,199
Változás	126,4	36,5	7,8	0,010

Forrás: [2] 1460—1461. l.

Amint látjuk, a tőkés vásárlások 36,5 mrd dolláros növekedését a végtermék 126,4 mrd dollárnyi növekedése kísérte. Vagyis 1 dollár tőkés vásárlásnövekedés 3,46 dollár termelésnövekedéssel párosult. A profithányad nem maradt változatlan; 1973-ban közvetlenül az elmúlt három évtized legsúlyosabb visszaesését megelőzően, igen jó konjunktúra volt, a profithányad 5,3 százalékkal emelkedett. Nem maradtak változatlanok az árak sem: 1972-ről 1973-ra a legátfogóbb ármutató, a végtermék árindexe 5,6 százalékkal emelkedett.

★

Második cikkében Erdős Tibor igen jól szemlélteti, hogy milyen hatással van a profit alakulására a kormányzati, valamint a külkereskedelmi egyenleg alakulása, mit is jelent konkrétan Kalecki megállapítása: „Az exporttöbblet ellentétele a külföldi országok adósságának növekedése a szóban forgó országgal szemben. A költségvetési deficit ellentétele a kormányzat adósságának növekedése a magánszektorral szemben."[18]

Különösen gondolatébresztőnek tartom annak kiemelését, hogy „A külkereskedelem bekapcsolása *a makrogazdaság fogalmát kiterjeszti a tőkés világgazdaságra,* ebben az esetben egy ország gazdasága »mikrogazdaságnak« számít a tőkés világgazdaságon belül."[19] Ezzel a fontos — és helyes — megállapítással kapcsolatban érdemes felhívni a figyelmet a tőkés vásárlások növekedése okozta és a külkereskedelmi többlet emelkedése által kiváltott profitnövekedés közti elvi különbségre. Míg az előbbi — ceteris paribus — feltétlenül az egész tőkésosztály javára történő eltolódást jelent a megtermelt új értéken belül, addig az utóbbi nem szükségszerűen jár ezzel. Itt elvileg a világ munkásosztálya által megtermelt értéktöbbletnek a világ tőkésosztályán belüli újraelosztásáról van szó. Azáltal ugyanis, hogy szép, színes, kisebb (bankjegy) vagy nagyobb (kötvény, részvények) papírdarabok az óceánokon át ide-oda vándorolnak, a megtermelt és amúgy is a tőkések tulajdonába kerülő értéktöbblet egy vörös centtel sem lesz több. A külkereskedelmi többlet nem *feltétlenül* inflációs, reálbércsökkentő hatású. Jól szemlélteti ezt a legutóbbi éveknek az a közismert jelensége, hogy a legnagyobb exporttöbblettel rendelkező vezető tőkésországban, az NSZK-ban volt a legalacsonyabb az infláció mértéke. Az exporttöbblet hatása az áralakulásra döntően a külkereskedelem áruszerkezetétől függ. Ma ugyanis pél-

[18] [9] 51. l.
[19] [5] 211. l.

dául a globális többleten belül a munkások által fogyasztott javak egyenlege hiányt mutat, akkor ez azáltal, hogy növeli a fogyasztási cikkek belföldön rendelkezésre álló mennyiségét, az ismert p képlet értelmében a fogyasztói árak mérséklése s így a reálbérek növekedése irányában hat.

A kormányzati és külkereskedelmi egyenleg profithatását elemző rész vége felé Erdős Tibor megállapítja: „A megtakarítások és felhalmozások egyensúlya a mai kapitalizmusban csak olyan értelemben állhat fenn, ha a felhalmozásba nem csak a termelő felhalmozást, hanem az értékpapírok, a valuták, a készpénz és a követelések felhalmozását is beleértjük, illetve, ha az összes felhalmozás nagyságát függővé tennénk a tőkések pénz- és valutatartalékainak, értékpapírkészleteinek és külföldi követeléseinek csökkenésétől is. Úgy gondolom, hogy a felhalmozás fogalmának ilyen kiszélesítése indokolatlan volna."[20] A megállapítással egyetértek. Érdemes azonban ehhez — a tévedések elkerülése végett — hozzátenni, hogy az *egész nemzetgazdaságot* illetően a fogalom ilyen kiterjesztésére semmi szükség, mégpedig éppen azért, mert a *reálfelhalmozás,* az anyagi javak — és nem a fiktív tőke — felhalmozása *a mai kapitalizmusban, az állami monopolkapitalizmusban, éppenúgy, mint a klasszikus kapitalizmusban, Marx korának kapitalizmusában és mint a szocializmusban, mindenkor és feltétlenül, per definition nem egyenlő a jövedelmek el nem fogyasztott vagyis megtakarított részének összegével.* Nem tévesztve persze szem elől, hogy *az állam is jövedelemélvező, felhasználó és megtakarító.*

E mellett többféleképpen is lehet érvelni. A legegyszerűbben, mondhatni mechanikusan, de teljesen helytállóan azzal, hogy a felhalmozás és a megtakarítás ex post egyenlősége közönséges könyveléstechnikai azonosság. Hiszen a kettős könyvvitelben, s a nemzetgazdasági számvitelben nemkülönben, a számlák két oldalának mindig azonos összeget kell kiadniok.

De a közgazdasági meggondolás sem vezet más eredményre. *A végtermék* (vagy társadalmi termék, vagy nemzeti jövedelem) *áruhalmaz, amellyel nem lehet mást csinálni, mint elfogyasztani* (ideértve persze a kormányzati felhasználást is) vagy *felhalmozni.* (Vonatkoztassunk most el az egyszerűség kedvéért a külkereskedelemtől. Mindjárt meglátjuk, hogy az azonosságon a külkereskedelem sem változtat.) Amit nem fogyasztanak el, azt felhalmozzák, vagy ha úgy tetszik *felhalmozódik,*[21] ha másként nem, akkor szándékolt készletnövekedés formájában. Amikor *a mai tőkés gazdaságban szereplő három dramatis personae (tőkések, bérből élők, állam) egyedei vagy egésze nem fogyasztja el a jövedelmét, vagyis megtakarít, akkor automatikusan végbemegy a tőkések (részben esetleg nem szándékolt) felhalmozása.*

Továbbá, Kalecki VI. mérlege (amelynek átalakított alakja Erdős Tibor 4/b egyenlete is) a következő:[22]

[20] [5] 213. l.

[21] Mellesleg: a Marx által használt „akkumulation" szó pontos magyar jelentése — ellentétben az évtizedek során hagyományossá vált fordítással — felhalmozódás. Marx e szóhasználattal feltehetően a folyamat objektív, spontán jellegét kívánta hangsúlyozni. A felhalmozásnak megfelelő német kifejezés tulajdonképpen az „Akkumulierung" lenne.

[22] [9] 49. l.

A tőkések bruttó megtakarítása	Bruttó beruházás
A munkások megtakarítása	Exporttöbblet
	Költségvetési hiány
Teljes bruttó megtakarítás	Teljes bruttó megtakarítás

Ehhez Erdős Péter a „Bér, profit, adóztatás" című könyvében a következő megjegyzést fűzi: „(A mérleg nincs ellentétben az I=S összefüggéssel [vagyis a felhalmozás (beruházás) és a megtakarítás egyenlőségével M. F.], mert az exporttöbblet I-nek tekintendő, a mérleg bal oldala pedig a költségvetési deficittel nagyobb a teljes népgazdasági beruházásnál.)"[23] Ennek megfelelően a mérleget a következőképpen alakíthatjuk át. Vonjuk ki mindkét oldalból a költségvetési deficitet. Ekkor a következő formát kapjuk:

A tőkések bruttó megtakarítása	Bruttó beruházás
A munkások megtakarítása	Exporttöbblet
— Költségvetési deficit	
Összes bruttó megtakarítás	Összes bruttó beruházás

A bal oldalon most a költségvetési deficit negatív előjellel szerepel. Ez pedig nem egyéb mint a költségvetés egyenlege. A mérleg bal oldalán most tehát a tőkések, a munkások és a kormányzat megtakarítása, vagyis az összes megtakarítás, a jobb oldalon pedig az összes beruházás (felhalmozás) szerepel.

S végül, de nem utolsósorban, beruházás és megtakarítás egyenlőségét mutatja a valóság is, ahogyan az Egyesült Államok nemzetgazdasági számvitelében, a bruttó beruházás és bruttó megtakarítás mérlegében megjelenik. Az adatok 1975-re vonatkoznak, amikor a kormányzati mérleg az elmúlt három évtized legnagyobb deficitjét mutatta (mrd dollárban).[24]

Bruttó belföldi magánberuházás[25]	183,7	Személyi megtakarítás[26]	84,0
Nettó külföldi beruházás	11,9	Fel nem osztott részvénytársasági profit	10,3
		Amortizáció	161,3
		Kormányzati egyenleg	—64,4
		Statisztikai eltérés	4,4
Bruttó beruházás	195,6	Bruttó megtakarítás és statisztikai eltérés	195,6

Mint látjuk, a mérleg bal oldala tartalmazza az összes reálfelhalmozást, jobb oldala pedig az említett három tényező jövedelmeiből megtakarított összeget (a kormányzat persze nem megtakarított, hanem túlköltekezett, ami negatív megtakarítás) s a kettő (természetesen az adatfelvétel technikai tökéletlenségéből eredő statisztikai eltéréssel korrigálva) egyenlő egymással.

★

[23] [1] 439. l.
[24] Survey of Current Business, 1976 July. 23. l.
[25] Elemei: Állótőke-beruházás, lakásépítés, készletváltozás.
[26] Elemei: A tőkéseknek mint személyeknek a megtakarításai, a nem részvénytársasági vállalatok, valamint a bérből és fizetésből élők megtakarításai.

Az e vitacikkben eddig kifejtetteket — az olvasó talán úgy érezheti — olyan valakinek a határozottságával fogalmaztam meg, aki meg van győződve mondanivalója minden részletének feltétlen helyességéről. Bevallom, nem így van. Mégis tudatosan vállaltam a tévedés kockázatát. Tettem ezt pedig abban a reményben, hogy a határozott, kiélezett megfogalmazások a Kalecki—Erdős Péter féle tételek nem csekély számú ellenzői közül egyeseket majd arra serkentenek, hogy „beszálljanak" ebbe a vitába, és kételyeiket, ellenvetéseiket a Közgazdasági Szemlében a nyilvánosság elé tárják. Biztos vagyok benne, hogy ez hozzásegítene bennünket nézeteink tisztázásához, az oktatásban ma még nem ritkán előforduló kétértelműségek eloszlatásához, a modern kapitalizmus hazai kutatása színvonalának emeléséhez. Ne felejtsük: nagyon sok a behoznivalónk a mai tőkés gazdaság megismerése, magyarázata, marxi értelemben vett mozgástörvényeinek megragadása terén. Lukács György szavaival: „Egészen képtelennek találom, amikor valaki amerikai jelenségeket ma közvetlenül Lenin 1916-ban írt imperializmusról szóló könyvéből kíván megmagyarázni. Sztálin idejében elmulasztottuk az alkalmat, hogy kialakítsuk az új kapitalizmus elemzését. Amíg ez az elemzés hiányzik, nem vagyunk igazi marxisták."[27]

Irodalom

[1] *Erdős Péter:* Bér, profit, adóztatás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976.
[2] *Erdős Péter—Molnár Ferenc:* Módszer az osztályok jövedelmének, fogyasztásának és megtakarításának a becslésére az Egyesült Államok statisztikai adatai alapján. Közgazdasági Szemle, 1977. 12. sz. 1446—1461. l.
[3] *Erdős Tibor:* A profit nagyságának meghatározottságáról a „tiszta kapitalizmusban". Közgazdasági Szemle, 1977. 10. sz. 1169—1182. l.
[4] *Erdős Tibor:* Egyensúly, válság, ciklikusság. Kossuth Könyvkiadó, 1976.
[5] *Erdős Tibor:* Profitnagyság a mai kapitalizmusban. Közgazdasági Szemle, 1978. 2. sz. 204—217. l.
[6] *Feiwel, George R.:* The Intellectual Capital of Michal Kalecki. The University of Tennessee Press, Knoxville, 1975.
[7] *Káldor, Nicholas:* Capitalist Evolution in the Light of Keynesian Economics. A Pekingi Egyetemen, 1956. május 11-én tartott előadás. Lásd az „Essays on Economic Stability and Growth" című kötetben. Gerald Duckworth and Co., London, 1960. 243—258. l.
[8] *Kalecki, Michal:* Selected Essays on the Dynamics of the Capitalist Economy. Cambridge University Press, 1971.
[9] *Kalecki, Michal:* Theory of Economic Dynamics. Unwin University Books, London, 1965.
[10] *Klein, Lawrence R.:* The Keynesian Revolution. Macmillan, London—Melbourne, 1968.
[11] *Lukács György:* On futurology, 1970. The New Hungarian Quarterly, XIII. kötet. Autumn 1972. 100—107. l.
[12] *Marx, Karl:* A tőke. I. kötet. Marx—Engels Művei 23. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1967.
[13] *Molnár Ferenc:* Az Amerikai Egyesült Államok újratermelésének ábrázolása marxi sémákban, 1947—1963. Az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének Évkönyve IV. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1965. 269—291. l.
[14] *Robinson, Joan:* Kalecki and Keynes. A Problems of Economic Dynamics and Planning. Essays in Honour of Michal Kalecki című kötetben: Pergamon Press—Polish Scientific Publishers, Oxford—Warszawa, 335—341. l.

[27] [11] 107. l.

A nők foglalkoztatásának alakulása Európában

Az ötvenes évektől kezdve hazai és nemzetközi viszonylatban egyaránt előtérbe került a női foglalkoztatás lehetőségeinek, feltételeinek és tendenciáinak a kutatása. Ennek részben társadalmi, részben gazdasági okai vannak. A társadalmilag szervezett tevékenységben való részvétel mint az egyenjogúság anyagi alapja, az anyagi függőség részleges felszámolásának útja, már az 1830-as évektől alapvető szerepet kapott a női egyenjogúságért folytatott harcban. A második világháború után a fejlett tőkésországokban megerősödtek a női egyenjogúság gazdasági és társadalmi feltételeinek megteremtéséért folytatott mozgalmak, amelyekhez kedvező hátteret nyújtottak a javuló nemzetközi politikai feltételek. Gazdasági oldalról elsősorban az indokolta a női munkaerő bővülő foglalkoztatását, hogy a második világháború után kibontakozó gazdasági fellendülés — amely a hetvenes évekig csaknem töretlen volt — az európai országok többségében a férfi munkaerőforrások kimerüléséhez vezetett. A szocialista országokban ezeken kívül a társadalmi átalakulás, a gazdaságfejlesztés típusa sürgette a női munkaerő gyorsított mobilizálását.

A női foglalkoztatás jellegzetességeinek történelmi, társadalmi gyökerei vannak, amelyek napjainkban is éreztetik hatásukat, s hozzájárulnak a női foglalkoztatás mai ellentmondásaihoz.[1] A női foglalkoztatás aktuális problémáinak megértéséhez, a feladatok helyes kijelöléséhez és megoldásukhoz a női munka történelmi fejlődésének tapasztalatai kínálnak megbízható alapokat.

A női foglalkoztatás története

A nők társadalmilag szervezett keretekben való tömeges foglalkoztatásának technikai — és részben társadalmi — feltételeit a gépi nagyipar teremtette meg. A nők természetesen korábban is végeztek termelőmunkát, de főként a családi, háztartási tevékenység keretében. A női foglalkoztatás korai korszakának jellemző vonása, hogy a családi élet megszervezése, a gyermeknevelés és a háztartási munka mellett részt vesz a termelőmunkában,[2] rendszeresen vagy esetenként — ellátja az uralkodó osztály személyes szolgálatait is. A produktív munka és a háztartási munka határai összemosódnak. A nők e többirányú munkatevékenységének a maradványai napjainkban is fellelhetők; egyrészt a gazdaságilag elmaradott országok munkamegosztási gyakorlatában, másrészt a fejlett országok falusi életviszonyaiban, ahol a termelőmunka és a háztartási munka összefonódása a ház körüli gazdaság keretében továbbél. Ez a körülmény erősen torzítja a női foglalkoztatás nemzetközi statisztikáját, amelyben az egyes országok változó mértékben és eltérő módszerek-

[1] Ilyenek: a nők kettős leterhelése, elhelyezkedésük jellegzetes irányai, munkájuk értékelése, bérezése, előmenetelük gyakorlata.

[2] Az ókorban a nők a termelőmunkák széles skáláját űzték. A földművelés mint alapvető foglalkozás mellett dolgoztak az ércbányászatban, építkeztek, központilag szervezett kézműves műhelyekben szőttek, fontak. A középkorban a nők által végzett foglalkozások száma bővült (1300 körül 15 női mesterségről szól a krónika), az egyetemekre betörtek a női hallgatók, szaporodott a női mesterek száma. A női és a férfimunka értékelésének, díjazásának nagyfokú eltérése a középkor végén kezd egyre általánosabbá válni.

kel veszik számba a mezőgazdaságban produktív munkát végző nőket.

A társadalmilag szervezett keretekben történő foglalkoztatás, mint a termelésszervezés csaknem kizárólagos módja, a kapitalizmus terméke; a foglalkoztatás mint társadalmi és gazdasági probléma, a munkaerő árurá válásával függ össze. Ekkor teremtődnek meg azok a társadalmi feltételek, amelyek a létfenntartás alapvető eszközeként a munkaerő áruba bocsátását jelölik ki. Ebben a társadalmi közegben válik tömegessé a női munkaerő foglalkoztatása, amelynek három jellegzetes korszaka rajzolódik ki a tőkés társadalmi rend keretein belül.

A tőkés gépi nagyipari termelés a munkafolyamatot részekre szabta, a konkrét munkafajtákat elemeikre bontotta, megszüntetve ezzel a használati értékek előállításának korábbi, kézműipari jellegét, amelyben a tevékenységek többsége szakmunka jellegű volt. A gépesített termelés elsősorban a tanulatlan, szakképzetlen munkák tömegét hívta életre, amelyek ellátása egyszerű betanítást igényel. Ez a folyamat technikai oldalról teremtette meg a lehetőségét a női és a gyermekmunka tömeges alkalmazásának, a kapitalizmus kibontakozása pedig a női munka tőke általi bekebelezésének társadalmi feltételeit biztosította. Mindez a tőkések számára többszörös haszonnal járt. Nőtt a családokban a keresők száma, s ezáltal viszonylag alacsonyabb bérszínvonal is fedezte a munkaerő újratermelési költségeit. Ekkor vált általános gyakorlattá a „másodlagos munkaerőnek" minősített női munkaerő tradíciókból táplálkozó alacsonyabb színvonalú díjazása. S végül a munkaerő-kínálat megnövekedett tömege nyomást gyakorolt a munkaerőpiacra, amely a bérek (férfi és női bérek) ismételt leszorításához teremtett kedvező feltételeket.

Az ipari forradalom feltételeinek következtében végbement tőkekoncentrációt és centralizációt a népesség térbeli koncentrálódása követte. Az iparosodás és a városiasodás folyamatának kísérő jelensége, hogy a nő elveszti korábbi termelőmunkáját, és vagy a háztartásba szorul vissza, vagy részt vesz a társadalmilag szervezett — főként ipari — tevékenységben. A korai kapitalizmusban ez a folyamat a munkások általános nyomora közepette ment végbe, amikor a napi hosszú munkaidő és az embertelen munkakörülmények különösen sújtották a népesség reprodukciójában és a család ellátásában továbbra is kizárólagos szerepet játszó nőt. A későbbiekben a munkások ösztönös, majd szervezett mozgalmának eredményeként némileg javultak a nők foglalkoztatásának feltételei.[8] Megjelentek a nőket védő első törvények (Angliában 1844-ben, majd általánosabb érvénnyel 1867-ben), amelyek korlátozták a női munkaidőt és a nők éjszakai foglalkoztatását. A női foglalkoztatás e korai korszakának jellegzetességei a XX. században is felelhetők *a gazdaságilag gyengén fejlett és politikailag konzervatív* társadalmi berendezésű országokban. Általánosan elmondható, hogy a gazdasági fejlettség alacsony színvonalán ma is igen kedvezőtlenek a női foglalkoztatás általános feltételei (a napi hosszú munkaidő, alacsony bér, magas nyugdíjkorhatár vagy a társadalombiztosítás hiánya).

A gazdasági fejlettség alacsony színvonalán tehát miközben bővül a társadalmilag szervezett keretekben történő női foglalkoztatás mértéke, gazdasági aktivitásuk rátája csökken. Ezt a látszólagos ellentmondást egyrészt a gazdaság makrostruktúrájának változása — a mezőgazdaság mérséklődő aránya —, másrészt az ipari munkaerő-kereslet és munkaerő-kínálat növekvő eltérése magyarázza.

A mezőgazdaság arányának csökkenése, a mezőgazdaságból való elvándorlás ugyanis tömegesen vonja ki a női munkaerőt a gazdaságilag aktív népesség köréből. A városi életmód, a mezőgazdasági önellátás megszűnése a létfenntartási gondokat

[8] Bár gyakran a nemek közötti harc fékezte az osztályharc sikerét. (Erre a kérdésre még visszatérünk.)

más formában termeli újra. A létfenntartás kényszere növeli a munkaerő-kínálatot, miközben az eredeti tőkefelhalmozás jól funkcionáló folyamatában a férfi munkaerőforrás fedezi az ipar munkaerő-szükségletét, sőt rendszeresen munkaerő-túlkínálat jön létre. *A mezőgazdaságból felszabaduló nők tömegét a lassabban növekvő ipari munkaerő-kereslet nem tudja felszívni, s szélesedik a rés a női munkaerő-kínálat és -kereslet között.*

Felmerül a kérdés: miközben a tőkésnek gazdaságilag érdeke a női munkaerő alkalmazása, miért épít mégis *elsődlegesen* a férfi munkaerőre. Ennek magyarázata egyrészt a munkásmozgalom s nőmozgalom korai szakaszának fejletlenségében, másrészt a női munkaerővel kapcsolatos tradicionális szemléletben keresendő. A munkások kezdeti ösztönös akcióit szervezett fellépések sora követte. Az 1830-as évektől egyre gyakoribbak a tőkés—munkás összeütközésekről szóló hírek. Bár a munkásnők gyakran vettek részt ezekben a megmozdulásokban, a bérkövetelések éle sokszor ellenük irányult. A férfiak őket okolták az alacsony bérekért, mivel felduzzasztották az egyébként is bőséges munkaerő-kínálatot, továbbá hajlandók voltak alacsonyabb bérekért is dolgozni. A tőkések ki is használták a nemek közötti ellentéteket: jó néhányszor női sztrájktörőket vetettek be a férfimunkások bérkövetelésének meghiúsítására. Így a nemek közötti harc a munkásmozgalom sikerét akadályozta, fékezte törekvéseik valóra váltását. A nők azonban kevésbé voltak szervezettek — elsősorban családi kötelezettségeik, kötöttségeik gátolták a szervezkedésüket —, s ha egyáltalán dolgozni akartak, el kellett fogadniuk a munkáltatók diktálta feltételeket. Csak a század vége felé kezdi a munkásmozgalom magáévá tenni a női munkaerő követeléseit, elismerni a nő munkához való jogát, amiben nagy szerepe van a nőmunkásmozgalom fejlődésének.

Eközben a nő egyre inkább kiszorul a társadalmilag szervezett munka világából. Kialakul a polgári családideál, amelyben a férfi a családfenntartó, anyagilag ő gondoskodik a családjáról, ő az elsődleges munkaerő, a férfidolgozók munkalehetőségeinek biztosítása politikai kérdés. A nő feladata a gyermek nevelése és a háztartási teendők ellátása. A folyamat gazdasági alapja a technikai fejlődés, a fokozódó gépesítés, amely hatalmas munkaerőtömegeket szabadít fel, s állandósítja a relatív munkaerőbőséget. A nő másodlagos munkaerő, foglalkoztatása a munkaerőpiac egyensúlyi állapotának függvénye. A vázolt folyamatok eredőjeként, *a kapitalizmus korai szakaszában — illetve a gazdasági fejlettség legalacsonyabb szintjein — a női népesség gazdasági aktivitása csökkenő tendenciájú.*

A gazdasági fejlettség következő szintjein — a női foglalkoztatás második nagy korszakában — *a nők gazdasági aktivitásának csökkenése folytatódik,* a csökkenő tendenciának azonban már *mások az okai.* Folytatódik ugyanis a gazdaság makrostruktúrájának átalakulása — a mezőgazdaság súlyának csökkenése —, amely a gazdaságilag aktív nők arányát tovább mérsékli. Ezzel egyidejűleg viszont *mérséklődik a női munkaerő-kínálatnak a munkaerőpiacra gyakorolt nyomása,* amiben több tényező együttes hatása jelenik meg. Az életviszonyok lassú javulásával enyhül a munkavállalás gazdasági kényszere, s ez megmutatkozik a munkavállalási hajlandóság csökkenésében. Ugyanakkor a javuló életviszonyok egyre inkább megkövetelik a női munkaerő foglalkoztatása társadalmi feltételeinek megteremtését — a nők kulturális, iskolázottsági, szakképzettségi színvonalának emelését, a háztartási munka megkönnyítését, a gyermekintézményi hálózat kiépítését —, amely a sajátos tőkés gazdaságfejlesztés ismert körülményei folytán várat magára, sőt mindinkább elmarad a szükségletektől. A gazdasági fejlettségi szint nyújtotta lehetőségektől való fokozódó elmaradás konzerválja a nők helyzetét, gátolja munkavállalásuk általánossá válását. Végül pedig az

urbanizáció hatására módosul a családszerkezet és a családideál: a nemek közötti feladatok újraelosztásával a korábbinál nagyobb hangsúlyt kap a nő családanyai szerepe. Ezek a tényezők és folyamatok, nemzeti hagyományokkal átszőve, végül is a női foglalkoztatás csökkenő tendenciájában nyilvánulnak meg.

Nagyjából 500 dolláros egy főre jutó GDP-szint felett, a női népesség foglalkoztatásának harmadik korszakát a gazdasági aktivitás emelkedése jellemzi. Ennek okát abban látjuk, hogy a gazdasági fejlettségnek ettől a szintjétől kezdve találkozik a munkaerőforrások bővítésének nemzetgazdasági igénye s a nők munkavállalásának egyéni indítéka és szükséglete. A nemzetgazdaság további fejlődése ugyanis egyfelől szükségessé teszi a munkaerőforrások bővítését — ti. a férfi munkaerő-tartalékok szűkülnek —, másfelől a növekvő szükségletek, a mesterségesen is szított fogyasztói igények arra késztetik a nőket, hogy a család jövedelmének növelése végett munkát vállaljanak. Ezzel párhuzamosan a nők munkába állásának gazdasági és politikai feltételei, körülményei kedvezőbbé válnak: fokozatosan megteremtődnek a nők bővülő foglalkoztatásának társadalmi feltételei (iskolázottság, társadalmi juttatások, szolgáltatások). A gazdasági fejlettség mai legmagasabb szintjein (az Egyesült Államokban, Kanadában, az NSZK-ban) ismét csökkenni látszik a női foglalkoztatás színvonala. Ezt azonban egyelőre még korai volna törvényszerűségnek tekinteni.

A női foglalkoztatásban — az eléggé egyértelműen megállapítható hosszú távú tendenciák mellett — rövid távon, időszakosan ható tényezők függvényében ingadozások mutatkoznak. Ez azzal magyarázható, hogy a női munkaerő történelmileg kialakult szerepe szerint mintegy „biztonsági szelep" a foglalkoztatásban, így az iránta megnyilvánuló kereslet a tőkés gazdaság konjunktúrájának alakulásától függően erőteljesen hullámzik. A háborús években kieső munkaerő pótlására a nők tömegesen hatolnak be a polgári s részben a haditermelésbe. A háborúk befejeztével visszaesik ugyan a női foglalkoztatás, de általában a korábbi szint felett állapodik meg.

A női munkaerő foglalkoztatásának ellentmondásos folyamata a tipikus női foglalkozások és foglalkozási ágak kialakulását és éles elhatárolódását vonja maga után. Ez az elhatárolódás csak részben vezethető vissza a nők fiziológiai adottságaira; inkább társadalmi szerepük egyik vetületeként fogható fel. Mindenekelőtt a nőkre ruházzák a társadalmilag szervezett munka részévé váló házi és ház körüli tevékenységeket (a gyermeknevelléssel, a házi munka szolgáltatásszerű ellátásával — mosás, étkeztetés — kapcsolatos feladatokat). A társadalmilag szervezett munka világába való behatolás természetes folyamatát a tőkés viszonyok eltorzítják és végül kényszerré fokozzák.

A nők arányának növekedése ugyanis az adott területen a munkabérek csökkenéséhez vezet, s a tőkés fejlődés folyamán a tőkés gazdasági érdek tradícióvá teszi a nők hátrányosabb bérezését. Az emiatt rosszul fizetett munkaköröket a férfiak fokozatosan elhagyják, a nők arányának további emelkedése pedig a bérek ismételt leszorítására nyújt alapot. Ez a folyamat egyes foglalkozások elnőiesedéséhez vezet, s kialakulnak a női munkavállalásnak, a női munkaerő mozgásának kényszerpályái.[4]

Külön kell szólnunk a *szocialista országok* női foglalkoztatásáról. A női népesség gazdasági aktivitását ugyanis jelentős mértékben meghatározza a társadalmi berendezkedés jellege. A szocialista fejlődés megteremtette a női egyenjogúság politikai feltételeit és társadalmi alapját, s jelentősen javította az egyenjogúság anyagi feltételeit. A szocialista országok különös hangsúlyt fektetnek a nők iskolázottságának javítására, amely az egyenrangú munkavállalás

[4] Részletesebben lásd Sullerot, E.: A női munka története és szociológiája. Gondolat Könyvkiadó, 1972.

alapvető feltétele. Szociálpolitikájuk kiemelt része a családról való gondoskodás; fokozatosan kiépítik a gyermekintézmények hálózatát. Napirendre tűzik a háztartási munka könnyítését a háztartások gépesítésével és a szolgáltatások fejlesztésével.

A fejletlen gazdaságot örökölt szocialista országokban az első időszakban a demográfiai, valamint a gazdasági adottságok függvényében az extenzív gazdaságfejlesztés állt a gazdaságpolitika előterében. A tömegesen létesülő beruházások gyorsan szívták fel a rendelkezésre álló munkaerőforrásokat, a nők is növekvő arányban kapcsolódtak be a társadalmilag szervezett munkába. A női foglalkoztatásnak a szocialista országokban elért színvonala messze meghaladja az európai átlagot. A gyors gazdaságfejlesztés több szocialista országban (NDK, Csehszlovákia, Magyarország) a női munkaerő-tartalékokat is csaknem kimerítette. A még kimutatható női munkaerő-tartalékok ésszerű, hatékony mozgósítása, a női foglalkoztatás további bővítése ma már olyan akadályokba ütközik, amelyek csak speciális módszerek és intézkedések sorozatával háríthatók el.

A női foglalkoztatás társadalmi, gazdasági feltételei[5]

A nők tömeges munkába vonásának alapvető feltétele a munka ellátásához szükséges *iskolázottság, szakképzettség* biztosítása. A tőkés világban kialakult gyakorlat, de a szocialista országokban is fellelhető jelenség, hogy a nők szakképzettségi színvonala lényegesen alacsonyabb a férfiakénál, ami nyilvánvalóan hátráltatja gazdasági aktivizálódásuk folyamatát, illetőleg nagy arányban kényszeríti őket rosszul fizető, perspektívátlan, kihalásra ítélt szakmákba, munkakörökbe. A dolgozó nőket szakismereteik fejlesztésében erősen gátolják a családi munkamegosztásban rájuk háruló aránytalan terhek. A gyermekek megszületésével és kiskorú nevelésével hosszabb-rövidebb időre kiesnek a termelőmunkából, s mire ismét munkába állnak, a korábban megszerzett ismeretek egy része elavul. Családi kötöttségeik ugyanakkor nehezítik a továbbképzés hagyományos formáiban való részvételt. A társadalom feladata, hogy a nők sajátos helyzetét, családhoz, munkához, társadalomhoz fűződő viszonyait figyelembe vevő, korszerű és rugalmas oktatási formákat alakítson ki, amelyek megkönnyítik a munkába való be- és visszalépést.

A női foglalkoztatás bővítésének lényeges feltétele a megfelelő *munkahelyi struktúra* kialakítása. Nehéz fizikai munkán, egészségre ártalmas munkakörökben, többműszakos munkarendben a nők, biológiai és fiziológiai okokból, csak korlátozottan foglalkoztathatók. A családban betöltött szerepüknél fogva nemigen vállalkozhatnak sem napi hosszabb időtartamú, sem heti-kétheti ingázásra. A női munkaerő-tartalékok mobilizálása szempontjából ezért lényeges az arányos területi fejlesztés.

A nőket a munkavállalásban akadályozhatja, ha a társadalom nem, vagy nem eléggé osztozik a gyermeknevelléssel kapcsolatos terheikben. A női foglalkoztatás további bővítésének elengedhetetlen feltétele a gyermeknevelléssel összefüggő teendők egy részének társadalmi megszervezése. Mindenekelőtt a *gyermekintézményi hálózat* arányos kiépítése s a dolgozó nő igényeivel összhangban álló működtetése útján.

Még ma is — különösen az idősebb generációknál — gyakran az asszonyokra hárul a háztartási munka minden terhe. Az ezzel járó túlzott fizikai és idegi igénybevétel mellett kevésbé képesek szervezett továbbképzésben részt venni, önmagukat képezni, művelődni, s ez visszahat az előmenetelükre, foglalkoztatásuk körének bővítésére. A nők családi terhei *a háztartások gépesítésével, a*

[5] Az utóbbi évek hazai szakirodalmából lásd Turgonyi Júlia: A nők politikai, gazdasági és szociális helyzete. Kossuth Könyvkiadó, 1971.; Tanulmányok a nők helyzetéről. Kossuth Könyvkiadó, 1972.; Nők — gazdaság — társadalom. Kossuth Könyvkiadó, 1976.

szolgáltató szféra fejlesztésével és a családi munkamegosztásban uralkodó konzervatív gyakorlat átalakításával enyhíthetők.

A női foglalkoztatás alakulása Európában 1950 és 1970 között

Az európai *tőkésországok* többségében a második világháborút követő gazdasági fellendülés periódusában állandósult a munkaerőhiány, s minthogy a munkaképes korú férfiak foglalkoztatása már korábban elérte a demográfiailag lehetséges maximumot (csupán a fiatalok és az idős korú férfiak foglalkoztatási színvonalában tapasztalhatók országonként jelentős eltérések), ez kedvező társadalmi-gazdasági feltételeket teremtett a női foglalkoztatás gyors bővítéséhez. Amellett, hogy a kedvező konjunktúra hatására szűkültek a munkaerő-tartalékok, a nemzetgazdaságok makrostruktúrájának változása tömegesen teremtett a nők számára alkalmas munkalehetőségeket, és a politikai légkör kedvezett a női egyenjogúságért folytatott küzdelemnek. A folyamat a maga teljességében a hatvanas években bontakozott ki.

A hatvanas években és a hetvenes évek elején készített munkaerő-prognózisok érthetően a női foglalkoztatás várható alakulásának vizsgálatára helyezték a hangsúlyt. Ezekben a prognózisokban még elszórt nyomai sem találhatók az évtizedünk elején kibontakozó, válságokkal terhelt korszakváltás gazdasági, társadalmi hatásának, mikoris a munkaerő relatív szűkösségét országonként különböző mértékű munkanélküliség váltotta fel, amely a női foglalkoztatásra is erőteljesen hatott.

A *szocialista országokban* az extenzív gazdaságfejlesztés rohamosan szívta fel a szabad munkaerőforrásokat. A kezdetben csak szórványosan jelentkező munkaerőhiány a hetvenes évekre általánossá vált. A munkaerőforrások szűkülése a szocialista országokban is lendületet adott a hosszabb távlatú munkaerőtervek, prognózisok készítésének. A prognózisok módszerei rendkívül változatosak: széles körben elterjedtek a nemzetközi tendenciákra épülő metodikai eljárások, amelyeket fő- vagy kiegészítő módszerként használnak fel. A Nemzetközi Munkaügyi Hivatal, az Európai Gazdasági Bizottság a hatvanas évektől rendszeresen készít hosszú távú munkaerő-prognózisokat, s a KGST-országokban is ekkor merült fel fokozottan a hosszú távú előrejelzések iránti igény.

A *női foglalkoztatás* nemzetközi tendenciáinak elemzését korlátozza a megbízható nemzetközi adatbázis hiánya. Bár a hatvanas évektől viszonylag sok nemzetközi munkaerő-prognózis készült, egy részük túlzottan összevont, nem vállalkozik a foglalkoztatás nemek és korcsoportok szerinti előrejelzésére. A különböző prognózisok eltérő időpontokra készülnek, az esetek többségében egy vagy két időpontra, így eredményeik nehezen hasonlíthatók össze. A cikk alapjául szolgáló adatbázis egyedülállóan hosszú időintervallumot fog át (1950—2000), s a világ valamennyi országára kiterjed.[6] A kutatók nagy apparátussal és sokoldalú elemzéssel igyekeztek egységesíteni a prognózis alapjául szolgáló nemzeti népszámlálási adatokat.[7]

A prognózis az ismert „nemzetközimodell-módszer" felhasználására épül. E módszer alapgondolata az, hogy a gazdasági fejlettség azonos szintjéről azonos struktúrával induló országokban a népesség gazdasági aktivitásának színvonala, a munkaerő makroszektorális megoszlása a gazdasági fejlődés függvényében hasonlóan alakul. Az előrebecslés alapjául szolgáló modell paramétereit ti-

[6] Labour force projections 1950—2000. I—V. ILO. Geneva, 1977.

[7] A foglalkoztatottság nemzetközi összehasonlítását általában, a nők foglalkoztatottságának megítélését pedig különösen nehezítik a statisztikai információk egységesítésének problémái. Az aktív népesség definiálásában, a segítő családtagok számbavételében tapasztalható nemzeti sajátosságok, a népszámlálások eltérő időpontjai, lebonyolításuk különböző gyakorlata, a munkanélküliek számbavételének országok közötti eltérései nehezítik a nemzetközi összehasonlítást.

zenegy ország tényleges adatainak csúsztatott számtani átlagából számították ki. Ennek segítségével azután az összes országra megbecsülték a munkaerő várható makroszektorális megoszlását, s a népesség nemek és korcsoportok szerinti gazdasági aktivitásának jövőbeli alakulását.[8]

Az ILO-prognózis megbízhatóságának megítélésére összehasonlító elemzéseket végeztünk: összevetettük más nemzetközi[9] és nemzeti prognózisokkal.[10] Ezek az összehasonlítások arról győztek meg, hogy az ILO-prognózisból kirajzolódó tendenciák eléggé megbízhatóak.[11]

[8] Mivel elemzésünkben tendenciák felvázolására törekszünk, nem célunk az adatok számszerű értékelése, ellenőrzése, s eltekintünk az alkalmazott módszer elemzésétől, kritikájától, amelyet részletesen lásd MKKE Munkatudományi Tanszék; Magyarország népességének nemek és korcsoportok szerinti gazdasági aktivitásának alakulása 1910-től 1990-ig. Sokszorosítás, 1976.

[9] Étude sur la situation économique de l'Europe en 1968. Secretartiat de la CEE. Geneva. 1969.; Perspective économique générale. Nations UNIES, Conseil Économique et Social EC.AD.(XII).R.2. 12. février 1975.; Timár János: A foglalkoztatottság alakulása a KGST-országokban 1950-től 1990-ig. Közgazdasági Szemle, 1973. 3. sz.

[10] Egyes európai tőkésországok nemzeti prognózisaival (Olaszország, NSZK, Svájc, Ausztria), a KGST-együttműködés keretében készült nemzeti prognózisokkal; az MKKE Munkatudományi Tanszék: „Magyarország népessége nemek és korcsoportok szerinti gazdasági aktivitásának alakulása 1910-től 1990-ig" eredményeivel.

[11] Kisebb eltéréseket tapasztalhatunk a 20—24 éves népesség várható gazdasági aktivitásának megítélésében. Több nyugat-európai tőkésország ugyanis — az ILO-prognózissal ellentétben — e korcsoport gazdasági aktivitásának csökkenését irányozta elő, feltehetően a felsőfokú képzés kiterjesztésével számolva. (Lásd Knetschaurek, F.—Graf, H. G.: Arbeitskräftepotential und Arbeitskräftebedarf in der Schweiz. St. Gallen, 1973.; Kosta, H. G. J.: Der Beschäftigungsentwicklung in der BRD. Frankfurt am Main, 1975.) Túl nagy az eltérés Olaszország nemzeti prognózisa és az ILO-prognózis között. Megítélésünk szerint ez esetben a nemzeti prognózis érvényessége a kérdéses, amely a mai fejlett nyugat-európai országok női foglalkoztatottsága elérésére számít, ami a népességi prognózisok és a gazdaságfejlesztési elképzelések ismeretében irreálisnak látszik. (Lásd Pilloton, F.: Population, Labour Force and Employment in Italy. Trends and Forecasts 1951—1991. Róma, 1974.) A szocialista országokra vonatkozó prognózisok összhangban állnak a nemzeti prognózisokkal. Jelentősebb eltérések a 45—54 éves népesség gazdasági aktivitásának megítélésében mutatkoznak. A szocialista országok arra számítanak, hogy a mai 20—30 évesek foglalkoztatottsági szintje 40—50 éves korukra sem igen csökken, az ILO-prognózis viszont a korábbi 45—54 évesek aktivitását veszi alapul. (Lásd Kabaj, M.: Manpower resources and employment in Poland 1950—1990. Varsó, 1973.; Timár János már említett cikke; MKKE Munkatudományi Tanszék idézett tanulmánya.)

[12] A további elemzés az ILO-prognózis adataira épül.

A női foglalkoztatás színvonalának alakulása[12]

A nők foglalkoztatottsága Európában meghaladja a világátlagot, amiben a kontinens viszonylag magas gazdasági fejlettsége, az 1950—1970 közötti periódus meglehetősen kiegyensúlyozott fejlődése és kedvező politikai légköre nyilvánul meg. Kelet-Európában a nők magas gazdasági aktivitásában a gazdasági növekedés extenzív típusa jut kifejezésre, valamint a szocialista társadalmi berendezéseknek a hatása, amely biztosította a nők tömeges munkába állásának politikai és társadalmi feltételeit. Észak-Európában a gazdasági növekedés folyamatát fékező, éleződő munkaerőhiány az alapvető oka a magas női foglalkoztatottsági szintnek és gyorsuló emelkedésének. Dél-Európa tartós munkaerő-feleslegét a nemzetközi munkaerő-áramlás kialakult rendszere kismértékben ellensúlyozza, a gazdaság korlátozott munkaerő-felvevő képessége a nők alacsony szinten stagnáló foglalkoztatásában is kifejezésre jutott. Nyugat-Európa női foglalkoztatási színvonala fokozatosan elmaradt az európai átlagtól: a vizsgált időszakban a kontinensnek egyedül ebben a térségében csökkent a nők foglalkoztatottsági szintje. E csökkenő tendenciában, amelyet korai volna a jövőben is tartósan érvényesnek minősíteni, feltétlenül szerepet játszik az olcsó (férfi) vendégmunkások kiterjedt alkalmazása, akik a legnépszerűtlenebb munkakörökben (nehéz fizikai munka, kedvezőtlen munkakörülmények között végzett munka) enyhítik a munkaerőhiányt.

1950—1970 között az európai tőkésországok lakossága — a csökkenő halálozási s az országok többségében ugyancsak csökkenő születési arányszámok eredőjeként — mindössze 17 százalékkal gyarapodott, s közben visszaesett a munkaképes korú né-

1. sz. táblázat

A nők gazdasági aktivitásának alakulása Európában 1950—1970 között

(Százalék)

Országcsoport	1950	1960	1970
Európa	29,5	29,2	30,5
Kelet-Európa (Szu. nélkül)	41,4	41,5	44,8
Dél-Európa	20,7	20,0	20,7
Észak-Európa	27,3	28,0	31,8
Nyugat-Európa	29,7	28,9	28,1
Világ összesen	27,5	30,0	29,3

Forrás: Labour force projections, 1950—2000. I—V. rész. ILO. Geneva, 1977.

pesség aránya. Ez a demográfiai háttere annak, hogy a legtöbb európai országban 1950—1970 között emelkedett a nők foglalkoztatottságának színvonala.

A vizsgált két évtizedben a nemzetgazdaságok makrostruktúrájának változási iránya — a tercier szektor arányának emelkedése — a munkahelyek oldaláról szorgalmazta a női foglalkoztatás bővítését. Ugyanakkor a háztartások gépesítésének előrehaladása, a szociális ellátás színvonalának javulása, továbbá szemléletbeli változások és a viszonylag kedvező politikai háttér elősegítette a nők beáramlását a társadalmilag szervezett munka világába. (Ez a folyamat különösen a hatvanas évektől gyorsult fel.) Néhány országban — elsősorban a nyugat-európai országokban — időközben csökkent az egyébként magas foglalkoztatottsági szint, majd 1960 és 1970 között Ausztria, Franciaország és az NSZK kivételével — ha a tradíciók, s a gazdaságfejlesztés eltérő jellege miatt különböző ütemben is — minden országban nőtt a női népesség gazdasági aktivitása. Végeredményben a húsz év alatt csökkentek az európai tőkésországok közötti különbségek a nők foglalkoztatottsági szintjében.

A szocialista országok népessége még a tőkésországokénál is valamivel lassabban nőtt (16 százalékkal), s nagy különbségek mutatkoztak az egyes országok között. A halálozási arányszámok minden országban, a születési arányszámok az országok többségében csökkentek. A népesség átlagéletkora mindenütt nőtt, a munkaképes korúak aránya csökkent.

1950 és 1970 között a női foglalkoztatottság egyébként is magas szintje a szocialista országok egy részében tovább emelkedett. Bulgáriában, Romániában és a Szovjetunióban viszont csökkent. Ezzel a szocialista országokban is nivellálódott a nők foglalkoztatási színvonala: a nők foglalkoztatásának országok közötti szóródása ma mérsékeltebb, a foglalkoztatás színvonala pedig magasabb, mint a tőkésországokban.

A női foglalkoztatás alakulása korcsoportonként

A korcsoportonkénti gazdasági aktivitás a következő jellegzetességeket mutatja.

Az európai tőkésországok többségében a 20—24 éves nők foglalkoztatási szintje a legmagasabb, ezután gyorsan, a 40—55 év között mérsékelten, majd pedig zuhanásszerűen csökken. A 24—40. életév közötti gyors esés amiatt következik be, hogy azok a nők, akik iskolai tanulmányaikat követően (15—24 évesen) munkába álltak, házasságkötésük után, illetve az első gyermekük megszületésekor nagy arányban hagynak fel a keresőmunkával. Észak-Euró-

pában azonban már olyasfajta „kétpúpú" görbe rajzolódik ki, mint amilyen korábban csak az Egyesült Államok női foglalkoztatását jellemezte. Ennek lényege: a 25—44 éves kor közötti csökkenés nem folytatódik, hanem (a családi kötöttségek oldódásával) emelkedésbe fordul. (Lásd a 2. sz. táblázatot.)

A korcsoportonkénti gazdasági aktivitás 1950. és 1970. évi adatainak összevetéséből leszűrhetünk néhány általánosan érvényesülő tendenciát.

A 10—14 éves népesség aktivitása a gazdasági fejlődés hatására, az általános tankötelezettség kiterjesztésével minimálisra csökken. Dél-Európa gazdasági elmaradottsága jut kifejezésre e korosztálynak az európai átlagnál több mint kétszeresen magasabb foglalkoztatási szintjében. A 15—19 évesek gazdasági aktivitásának csökkenő tendenciája a nők iskolázottsági színvonalának emelkedésével magyarázható. Ugyanakkor, amikor a technikai fejlődés szűkíti a tanulatlan munkás által elvégezhető munkák körét, e szűk körben a kedvezőtlen munkakörülmények és a nagy fizikai igénybevétel határt szab a fiatalkorúak alkalmazásának. A 20—64 éves népesség foglalkoztatási színvonala a vizsgált időszakban emelkedett.

Figyelemre méltó az 55—64 éves nők aktivitásának növekedése. (A férfiaknál az ellenkezője tapasztalható.) Ez a jelenség a nők sajátos helyzetével, családban betöltött szerepével van összefüggésben. A korábban oly hasznos tevékenységet ellátó nő a gyermekek önállósodásával magára marad. A társadalmi kapcsolatok bővítésének hatékony formája az újbóli munkavállalás.

A női foglalkoztatás várható alakulása Európában 2000-ig

A prognózisok szerint a foglalkoztatás demográfiai háttere továbbra is kedvezőtlen marad[18]. 1980 és 2000

[18] Hasonló tendenciákat állapítanak meg: L'évolution démographique de 1970 á 1985 dans les pays de membres de l'OCDE. Paris. 1974.; Main d'oeuvre et croissance démographique mondiale. Bulletin des statistiques du travail. Edition spécial. 1974.; L'évolution démographique de l'Europe depuis la guerre et les perspectives jusqu' en l'an 2000. ESA/P/AC 5/2. Genève. 1975. június.; Perspective économique générale pour la région de la CEE jusqu' en 1990. Conseil Économique et Social, CEE. 1975. augusztus.

2. sz. táblázat

A nők gazdasági aktivitásának alakulása korcsoportonként 1950—1970 között

(Százalék)

Országcsoport	Év	6—9	10—14	15—19	20—24	25—44	45—54	55—64	65—x
Kelet-Európa (Szovjetunió nélkül)	1950	0,0	4,2	65,6	68,5	58,9	56,7	43,5	22,9
	1970	0,0	1,4	40,9	73,1	77,0	74,2	47,1	16,8
Észak-Európa	1950	0,0	1,0	73,2	64,0	35,9	34,2	23,0	6,9
	1970	0,0	0,2	50,5	60,3	49,5	55,6	37,1	6,0
Dél-Európa	1950	0,0	15,7	40,5	38,6	27,1	22,5	16,7	9,3
	1970	0,0	4,6	39,4	46,5	31,6	26,3	16,8	5,8
Nyugat-Európa	1950	0,0	4,0	64,7	61,5	38,8	37,4	29,3	11,0
	1970	0,0	1,5	50,3	64,0	44,2	43,0	28,6	5,5
Európa összesen	1950	0,0	7,2	58,4	56,6	39,7	37,7	28,1	11,9
	1970	0,0	2,2	44,8	60,5	49,0	47,6	31,3	8,0

Forrás: L. az 1. sz. táblázatnál.

között a népesség száma csupán 11 százalékkal nő — ezen belül a tőkésországokban 9 százalékkal, a szocialista országokban várhatóan 16 százalékkal.

1970 és 2000 között a tőkés Európán belül Délen nagy tömegű új munkaerő-kínálatra kell számítani, s a munkaerőpiac feszültségei az ezredfordulóig sem oldódnak fel. A női foglalkoztatás emelkedő szintje ellenére is az európai átlag alatt marad. Nyugat-Európában a munkaerőforrások további szűkülése, a vendégmunkások fokozott alkalmazására, a tőkeigényes technikai fejlesztésre és a nők gyorsan bővülő foglalkoztatására kényszerít. Még így sem lesz tartható a gazdasági növekedésnek, s a tercier szektor bővítésének a korábbi üteme. Miként az elmúlt évtizedekben, a jövőben is az északeurópai országoknak kell a legsúlyosabb munkaerőgondokkal szembenézniük. A vendégmunkások tömeges alkalmazására nem igen számíthatnak. Tercier szektoruk bővítésének alapvető korlátja lesz a munkaerő szűkössége. A prognózis szerint a tőkés országcsoportok között itt vár-

3. sz. táblázat

A nők gazdasági aktivitásának várható alakulása 1970—2000 között

(Százalék)

Országcsoport	1970	1980	1990	2000
Európa	30,5	32,2	33,3	34,3
Kelet-Európa (Szovjetunió nélkül)	44,8	46,8	48,0	49,0
Dél-Európa	20,7	21,7	22,6	23,3
Nyugat-Európa	28,1	30,5	32,0	32,7
Észak-Európa	31,8	33,2	34,6	36,3
Világ összesen	29,3	28,6	27,9	28,2

Forrás: L. az 1. sz. táblázatnál.

4. sz. táblázat

A nők gazdasági aktivitásának várható alakulása korcsoportonként 1980—2000 között

(Százalék)

Országcsoport	Év	0—9	10—14	15—19	20—24	25—44	45—54	55—64	65—x
Kelet-Európa (Szovjetunió nélkül)	1980	0,0	1,0	38,9	75,6	79,6	77,0	47,8	15,7
	2000	0,0	0,4	34,1	81,0	85,3	83,1	49,9	14,5
Észak-Európa	1980	0,0	0,1	47,5	62,0	53,7	60,7	39,2	5,5
	2000	0,0	0,1	39,3	64,4	50,3	67,6	42,7	5,6
Dél-Európa	1980	0,0	3,0	38,0	51,0	34,0	28,9	16,8	4,7
	2000	0,0	1,6	35,9	59,8	38,7	33,1	18,0	3,4
Nyugat-Európa	1980	0,0	1,2	47,4	66,8	48,1	47,3	30,4	5,0
	2000	0,0	0,9	38,9	69,9	54,1	53,0	33,3	4,4
Európa összesen	1980	0,0	1,5	42,9	63,7	52,5	50,8	32,1	7,3
	2000	0,0	0,9	37,0	68,5	57,4	57,3	34,2	6,4

Forrás: L. az 1. sz. táblázatnál.

ható a női foglalkoztatottság legdinamikusabb növekedése, aminek eredményeképpen a női foglalkoztatás szintje tekintetében a tőkés Európán belül az első helyre lépnek elő. Kelet-Európában az európai átlagot messze meghaladó foglalkoztatottság további bővítésére nem kínálkozik lehetőség. Az ezredforduló utolsó húsz évében a nők gazdasági aktivizálódásának üteme Kelet- és Észak-Európában mérséklődik. Nyugat- és Dél-Európában gyorsul. (Lásd a 3. sz. táblázatot.)

A prognózis szerint a fiatalok gazdasági aktivitásának csökkenése folytatódik, s az ezredfordulóig fokozatosan eltűnnek a fiatalok foglalkoztatásában 1980-ban még meglevő különbségek. A 20—64 éves nők gazdasági aktivitásának színvonala tovább emelkedik. A 65 éven felüliek foglalkoztatása az ezredfordulón csak Kelet-Európa országaiban jelentős, de itt is csökkenő arányú. (Lásd a 4. sz. táblázatot.)

★

Összefoglalásként tehát elmondhatjuk, hogy a női munkaerő növekvő foglalkoztatása, mint láttuk, nemzetközi jelenség. A női munkaerő azonban speciális munkaerő: foglalkoztatása bővítésének meghatározott gazdasági és társadalmi feltételei vannak. A nők foglalkoztatásának kiterjesztése sajátos ellentmondást hordoz magában. Miközben a gazdaság munkaerőt nyer, társadalmi szinten pótlólagos munkaerő-szükséglet támad (a szolgáltató szféra igényelt bővítése folytán). A nők növekvő foglalkoztatása azonban nem csupán gazdasági kérdés, hanem fontos társadalmi igény.

Koncz Katalin

BESENYEI LAJOS—GIDAI ERZSÉBET—NOVÁKY ERZSÉBET:

JÖVŐKUTATÁS, ELŐREJELZÉS A GYAKORLATBAN

A jövőkutatás csak napjainkban vált új, önálló tudományággá, jóllehet a gyakorlatban már hosszú ideje készítenek tudományos előrejelzéseket mind a szocialista, mind a tőkésországokban.

A szocialista országokban az előrejelzés a társadalmi-gazdasági tervezés hatékonyságának növelését segíti, valamint fokozza a népgazdasági és a vállalati döntések, tervek megbízhatóságát. A könyv célja, hogy az ismert és a kevésbé ismert sok jövőkutatási módszer közül a hazai és a nemzetközi gyakorlatban legtöbbször használt — s a tapasztalatok szerint a legjobban bevált — eljárásokat gyakorlati alkalmazásukban mutassa be.

A könyv első része összefoglaló képet ad a jövőkutatás alapfogalmairól, főbb sajátosságairól, nemzetközi és hazai helyzetéről. Külön elemzi a jövőkutatás és a tervezés kölcsönhatását s a jövőkutatás helyét és szerepét a tervezési rendszerben. Útmutatást nyújt az előrejelzés készítésének általános menetére és főbb feladataira.

A könyv gerincét a jövőkutatási módszerekkel foglalkozó második rész alkotja. A módszereket három csoportban tárgyalja: matematikai-statisztikai eljárásokra épülő, szakértői véleményezésen alapuló, valamint modellezési és rendszerelemzési módszerek. Közülük részletesebben — példákkal is illusztrálva — a gyakorlatban bevált és viszonylag elterjedt eljárásokat elemzi.

A harmadik rész a módszerek komplex alkalmazását mutatja be a gyakorlati életből vett néhány mikroszintű, egy ágazati és egy makroszintű esettanulmány példáján.

A módszertani kézikönyv útmutatót és hasznos segédeszközt jelent a prognosztizálás, a középtávú távlati tervezés kérdéseivel foglalkozó szakemberek számára, de jól használhatják a prognóziskészítéssel most ismerkedő, illetve más területeken tevékenykedő és a téma iránt érdeklődő olvasók is.

290 lap, kötve 65,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

A háztartásban végzett munka és a gazdasági fejlődés mérése

Az utóbbi időben újra megélénkültek a viták: helyes-e vagy sem, hogy a népgazdasági mérleg (nemzetgazdasági számlarendszer) fő mutatói — mint például a bruttó hazai termék — nem veszik tekintetbe a háztartásban folyó munka eredményét.

Mind a szocialista országok népgazdasági mérlegrendszere (az MPS), mind a kapitalista országok nemzetgazdasági számlarendszere (az SNA) azt a konvenciót fogadta el, hogy a termelés mutatószámaiba csak a társadalmilag szervezett keretek között végzett tevékenység eredményeit számítja be. Egyik mérlegrendszer sem indokolja explicite, miért hagyja figyelmen kívül a háztartásokban folyó munka eredményeit; valahogy mintha ezt magától értetődőnek tekintené.

Valójában ez nem is olyan természetes. Amennyire a korábbi vitákból, a különböző szakkönyvekben megjelent nézetekből nyomon követhető, a háztartási munka beszámításának ellenzői nem alkotnak egységes tábort. Vannak, akik elvi alapon ellenzik a beszámítást, azt hangoztatva, hogy a háztartásban végzett tevékenység lényegesen különbözik attól, amit termelésnek tekintünk. Mások elismerik, hogy a háztartásban végzett bizonyos tevékenységek (például a főzés, a mosás, a takarítás) ugyanúgy szükségleteket elégítenek ki, mint a társadalmilag szervezett szférában (vendéglőkben, mosodákban, takarítóvállalatoknál) folyó hasonló tevékenységek; elvileg tehát mindez szintén termelés. Mégis ellenzik a beszámításukat a termelés összefoglaló mutatószámaiba, mert nem látnak gyakorlati lehetőséget az eredménynek megbízható meghatározására. Úgy ítélik meg, hogy a háztartási munka számbavételének bizonytalanságaiból fakadó hátrány nagyobb, mint amekkora előny abból származik, hogy ezzel a szükségletkielégítést szolgáló tevékenységek nagyobb köre kerülne beszámításra.

A figyelmet a háztartási munka kérdései iránt újabban az a hullám élénkítette fel, amely néhány évvel ezelőtt mint a nemzetgazdasági számlarendszer összefoglaló mutatóival szembeni általános elégedetlenség merült fel. Ennek a hullámnak a fejleményeiről a hazai szakirodalomban is találunk ismertetést.* A lökést ehhez minden bizonnyal a környezettel kapcsolatos problémák (amelyeket az összefoglaló mutatószámok nem tudnak megfelelőképpen tükrözni) adták meg, s folytatásképpen általánosságban felmerült: nem lehetne-e a bruttó hazai terméket vagy más hasonló mutatószámot a jólét mérésére alkalmasabbá tenni. Így terelődött a figyelem a háztartásban végzett tevékenységek számbavételének problémái felé is.

A *Nemzetközi Jövedelem- és Vagyonkutató Társaság* (IARIW) 1977. évi yorki konferenciáján a megvitatandó témák egyikeként napirendre tűzte a háztartásban végzett munka számbavételének problémáit. Az érdekes tanulmányok közül kettőről számolnánk be részletesebben, melyek — úgy érezzük — lényegesen gazdagítják a témakörrel kapcsolatos irodalmat.

Figyelemre méltó gondolatokat tartalmazott *T. P. Hill* (az East Anglia Egyetem [Norwich] professzora) tanulmánya. Hill a háztartásban folyó munkát ugyanolyan kategóriának tekinti, mint a saját termelésből származó fogyasztást, mely utóbbit — mint ismeretes — mind az SNA, mind az MPS beszámítja a termelésbe. Szerinte nem a háziasszonyok munkájával, hanem a szolgáltatásokkal szemben érvényesülő diszkriminációról van szó. Ha a háziasszony valamilyen terméket (például zöldséget) termel a kiskertjében, ezt minden további nélkül termelésnek tekinti az SNA. Ugyanennek a háziasszonynak azonban a szolgáltatás jellegű tevékenységei — főzés, mosás, takarítás — már nem jelennek meg a termelés mutatószámában.

* Árvay János: A nemzeti termelés és a nemzeti jólét. (Statisztikai Szemle, 1976. 8—9. sz.)

Nem minden háztartásban végzett tevékenységet tekint Hill termelő jellegűnek. A határvonal meghúzásához azt veszi tekintetbe, hogy az illető tevékenység ölthet-e áruformát vagy sem. Nem tekinti lényegesnek, hogy dolgokkal kapcsolatos szolgáltatásokról van-e szó (például javításról, ruhavásárlásról) vagy személyekkel kapcsolatos szolgáltatásokról (például gyermeknevelésről). Azt sem, hogy az illető tevékenységet szórakozásszerűen (mondjuk hobbyként) végzi-e a családtag vagy gazdasági megfontolásokból. Az is mellékes, hogy melyik családtag végzi a tevékenységet, s hogy saját magának végzi-e vagy más családtagok számára.

A határvonal meghúzása persze így sem teljesen egyszerű. Egyértelműen *nem* termelő jellegű a fiziológiai szükségletek kielégítése, például evés, alvás. Bármennyire elfoglalt is egy ember — írja Hill —, nem bérelhet fel senkit arra, hogy aludjon helyette. A szórakozásból, kedvtelésből végzett tevékenységek egy része sem termelő jellegű, minthogy szintén nem lehetne őket áru jellegű szolgáltatásokkal helyettesíteni. Így például az olvasás, a tv-nézés, a zongorázás nem termelő jellegű tevékenység. Egy gazdag ember persze fogadhat magának bérzongoristát — a bérzongorista hallgatása és a saját kedvtelésből történő zongorázás azonban nem ugyanazon szükséglet kielégítése.

A kedvtelésből végzett tevékenységek másik része már termelő jellegű. Bármennyire is kedvtelésből jár valaki horgászni, a hal, amit kifogott, az termelés (minthogy a halat áruként is termelik). Szintén termelésnek tekinti Hill a háztartáson belüli szépségápolás tevékenységét is, mégha kedvtelésből történik is (itt ugyancsak megvan a párhuzamos árutermelő tevékenység: a kozmetikai, fodrászati szalonok szolgáltatása).

A háztartáson belüli tevékenységek jelentős része nem kedvtelésből történik. Főként a dolgokkal kapcsolatos tevékenységek tartoznak ide — például a főzés, a mosás, a takarítás, a javítás, a festés —, de ebbe a kategóriába sorolhatók bizonyos, személyekkel kapcsolatos tevékenységek is (betegekről való gondoskodás, rosszul tanuló gyermek korrepetálása stb.). Mindezeket termelő jellegű tevékenységeknek tekinti Hill. A nevelést, oktatást egyébként is termelőnek minősíti, függetlenül attól, hogy kedvtelésből történik-e vagy sem.

Nem minden határesetre kapunk választ Hill tanulmányából. Nem derül ki például, hogy a mosakodást hova sorolja (megemlíti ugyan, hogy a gyermekét fürösztő anya termel, ebből azonban nem következik szükségszerűen, hogy a felnőtt családtagok fogmosása, kézmosása stb. is termelő jellegű). Nem foglalkozik a tanulás kezelésének kérdésével sem (ezt több más szerző egyértelműen termelőnek, mégpedig beruházás jellegűnek tekinti. Hill általános definícióját alapul véve azonban — minthogy nem bérelhetünk fel senkit sem, hogy tanuljon helyettünk — kérdéses a hovasorolás).

Ami a háztartásokon belüli szolgáltatások értékelését illeti, Hill — az SNA általános, a saját termelésből származó fogyasztás tételeire alkalmazott módszereivel összhangban — a termelői áron való értékelést javasolja, azaz például a háziasszony által végzett mosást a hasonló mosodai szolgáltatás árán. Határozottan elveti az „elszalasztott lehetőségek költségén" (opportunity cost) való értékelést,* azaz azon az értéken való számbavételt, amit a háziasszony akkor keresett volna meg, ha a háztartási munka helyett saját foglalkozását űzi. Ily módon nem lehetne biztosítani azt, hogy ugyanazon szolgáltatások ugyanazon áron kerüljenek be a mutatószám értékébe.

Hill élesen elhatárolja magát azoktól, akik a bruttó hazai termékből vagy más hasonló mutatószámból a jólét mérésére szolgáló eszközt akarnak képezni. Az ilyen kísérletek eleve kudarcra vannak ítélve, mivel nem lehet a jólét minden lényeges tényezőjét egyetlen mutatószámba összesűríteni. A bruttó hazai termék maradjon meg továbbra is a termelés, nem pedig a jólét mutatószámának. Bizonyos lényeges módosításokat azonban kívánatosnak lát. Hill szerint két különböző termelési mutatóra van szükség: az egyiknek az áru jellegű termelés eredményét kell kifejeznie, a másiknak a teljes termelés eredményét, függetlenül attól, hogy ebből mi öltött áruformát, s mi nem. A jelenlegi bruttó hazai termék a kettő között valahol félúton van: a nem áru jellegű termelés egyik részét tartalmazza, a másik részét azonban nem. Hill azt javasolja, hogy az eddigi egy változat helyett kettőt alkalmazzanak: az egyik egyáltalán ne tartalmazzon áruformát nem öltő termelést, a

* A háztartásokban folyó tevékenységek számbavételét javasló több más szerző ez utóbbi értékelést egyenrangúnak tekinti a termelői áron való értékeléssel.

másik viszont mindent tartalmazzon: ne csak a termékeket, hanem a szolgáltatásokat is.

Hill tanulmánya meggyőző módon érzékelteti, hogy aligha tartható az az álláspont, amely elvi alapon próbálja kizárni a háztartásban folyó tevékenységek számbavételét. Minthogy azonban megmarad tisztán elméleti síkon, egyáltalán nem látni, hogy javaslatainak milyen gyakorlati feltételei vannak. Megérik-e a háztartásban végzett tevékenységek becslésének bizonytalanságai azt, hogy a termelés indexe elméletileg következetesebb lesz? Egyáltalán: mennyire befolyásolja a termelés indexét a háztartásban végzett szolgáltatások beszámítása?

E kérdésekre próbál választ adni az IARIW egy másik tanulmánya. *H. Adler és O. Hawrylyshyn,* két kanadai szerző azt mutatja be, hogy országukban menyire változtatja meg a bruttó nemzeti terméket a háztartásban végzett tevékenységek beszámítása. Kalkulációikat 1961-re és 1971-re végezték. Kiinduló elméletük nem teljesen ugyanaz, mint Hill-é*, ez azonban nem vezet lényeges különbségekre, már csak azért sem, mert a szerzők több változatban is végzik a számításaikat. A következő háztartási tevékenységeket vették figyelembe (a tanulmányban alkalmazott bontást követve): ételkészítés, takarítás, a ruházat ápolása és javítása, bevásárlás és háztartásvezetés, fizikai gyermekgondozás, szellemi gyermekgondozás, egyéb gyermekgondozás. Az értékeléshez alkalmazták mind a termelői áron, mind az „elszalasztott lehetőségek költségén" való számítást. Az előbbit az 1961. évre vonatkozóan két változatban is, ugyanis erre az évre csak kevésbé részletes bontás állt rendelkezésre, mint 1971-ben, s itt két különböző közelítést alkalmaztak a szerzők. (A főbb eredményeket az 1. sz. táblázat tartalmazza.)

1. sz. táblázat

Kanada bruttó nemzeti terméke és a háztartásban végzett tevékenység értéke

Megnevezés			1961.		1971.	
			Millió dollár	Az eredeti BNT %-ában	Millió dollár	Az eredeti BNT %-ában
Az eredeti bruttó nemzeti termék			39,646	100,0	94,115	100,0
A háztartás keretei között végzett tevékenység	termelői áron	I.	15,661	39,5	38,758	41,2
		II.	17,894	45,1	38,758	41,2
	az elszalasztott lehetőségek költségén		17,310	43,7	37,633	40,0

Mint látható, a háztartásban végzett tevékenységek beszámítása Kanadában mintegy 40 százalékkal növeli meg a bruttó nemzeti terméket. Az eredményt csak viszonylag csekély mértékben befolyásolja az, hogy milyen módon értékelték ezeket a tevékenységeket, s az is megfigyelhető, hogy a háztartási munka értékének a bruttó nemzeti termékhez viszonyított nagysága tíz év alatt nem változott lényegesen. Ebből az is következik, hogy a háztartásban végzett tevékenységek beszámítása csak viszonylag csekély mértékben változtatja meg az 1971/1961. termelési indexet. (Ez látható a 2. sz. táblázatból.)

A 10 év alatti egy tized százalékos (9,0 és 8,9 közötti) különbségek elenyészően csekélyek. A szerzők ezt nem találják meglepőnek; számításaikkal igazoltnak látják azt az előzetes feltevésüket, hogy a háztartásban végzett tevékenység beszámítása csak csekély mértékben hat a növekedési indexre. A kapott eredményeket összhangban állónak tekintik Nordhausnak és Tobinnak az Egyesült Államokra vonatkozó hasonló számításaival, ahol 1954 és 1965 között a növekedés volumenindexének évi átlagos üteme a háztartási munka beszámításával 3,8-ról 3,6-ra csökkent.

* Számításaik közgazdasági megalapozását, a háztartási termelési függvény elméletét Hawrylyshyn egy korábbi tanulmányában írta le, amely a The Review of Income and Wealth (New Haven, USA) 1977. márciusi számában jelent meg.

2. sz. táblázat

A háztartásban végzett munka beszámításának hatása a termelési indexekre

Megnevezés			Az 1971/1961. indexek	Évi átlagos növekedési ütem
Az eredeti bruttó nemzeti termék (BNT)			238,4	9,0
BNT + a háztartások keretei között végzett tevékenység	termelői áron	I.	240,2	9,2
		II.	230,9	8,8
	az elszalasztott lehetőségek költségén		231,3	8,7
	az előző 3 módszer átlaga		234,1	8,9

Megjegyzés: Minthogy a szerzők csak folyó áron kifejezett adatok alapján végezték számításaikat, az ebben a táblában szereplő indexek az árváltozások hatásait is tükrözik.

A magunk részéről úgy érezzük, hogy Adler és Hawrylyshyn számításaiból elhamarkodott volna messzemenő következtetéseket levonni. Hosszabb távon — különösen, ha közben a nők foglalkoztatási arányában is jelentős változások következtek be — a háztartási munka beszámítása lényegesen csökkentheti a fejlődés indexeit. Abban viszont egyet kell értenünk a szerzőpárossal, hogy rövid távon — az évről évre történő számításoknál — a különbségek általában csekélyek.

Adler és Hawrylyshyn azt is felvetik: lehetséges-e ilyen számításokat sűrűbben végezni. Ezzel kapcsolatban annak a véleményüknek adnak kifejezést, hogy az eredmények megfelelő megbízhatóságához elengedhetetlen az időmérleg- (a szabadidő-felhasználási) adatok ismerete. Minthogy ilyenek még a legfejlettebb statisztikával rendelkező országokban is csak viszonylag hosszabb időközönként állíthatók össze, a közeljövőben aligha lehet ilyen számításokat gyakrabban végezni. Erre — mint mondják — nincs is szükség, mivel egyik évről a másikra a háztartási munka beszámítása csak kismértékben befolyásolja a növekedés indexeit.

Ehhez mi magunk még annyit tennénk hozzá, hogy — mint ezt több korábbi tanulmány megállapításai mellett a 3. sz. táblázat adatai is alátámasztani látszanak — a háztartási munka számbavételének módszertani kérdései tekintetében még korántsem egyöntetűek az álláspontok.

3. sz. táblázat

Becslések a háztartás keretei között végzett munka nagyságára

Ország	Szerző	Év	A háztartási munka értéke a bruttó nemzeti termékhez viszonyítva (%)
USA	Siragelding	1964.	24
USA	Nordhaus-Tobin	1965.	34
USA	Walker—Ganger	1967.	31
USA	Eisner	1969.	32
USA	Murphy	1960.	37—38
USA	Murphy	1970.	34—37
USA	Kendrick	1966.	22
USA	Kendrick	1973.	23
Kanada	Adler—Hawrylyshyn	1961.	39—45
Kanada	Adler—Hawrylyshyn	1976.	45—41

Forrás: A konferencia anyagai.

D. L.

A KGST-országok tervgazdasági intézeteinek uzsgorodi nemzetközi szemináriuma

A KGST-országok tervgazdasági intézetei 1977. október 1—9. között másodízben tartottak nemzetközi szemináriumot, amelyben a társadalmi termelés hatékonyságának tervezési és mérési problémáit vitatták meg. A résztvevők kölcsönösen tájékoztatták egymást az e témakörben elért kutatási eredményekről és gyakorlati tapasztalatokról. A szemináriumon a tervgazdasági intézetek képviselői mellett a tervhivatalok munkatársai is részt vettek.

A vitákon két kérdéscsoport szerepelt: 1. A társadalmi termelés hatékonyságának tervezésére ajánlható típusmetodika megvitatása és elfogadása; 2. A hatékonyság tervezési és mérési módszereit vizsgáló kutatások problémái a KGST-országokban, valamint a további tudományos együttműködés formái és lehetőségei e témakörben.

A KGST-országok tervgazdasági intézeteinek együttműködése a hatékonyság tervezési és mérési módszereinek kutatásában az 1974-ben Csehszlovákiában tartott első nemzetközi szeminárium megrendezésével kezdődött. Ezen a szemináriumon a résztvevők koordinálták a vonatkozó kutatómunkát és elhatározták a hatékonyságtervezés típusmetodikájának kidolgozását. A típusmetodika elkészítését a Szovjetunió, az NDK és Csehszlovákia tervgazdasági intézetei vállalták a lengyel és a magyar tervgazdasági intézetek aktív közreműködésével.

A típusmetodika tervezete a társadalmi termelés hatékonyságának mérésére és tervezésére szolgáló mutatórendszer megfogalmazását és bemutatását tűzte ki célul. Olyan mutatókat tartalmaz, amelyek a hatékonyság változásának dinamikáját jellemzik. Az ajánlott mutatórendszer alapján végzett számítások a termelés hatékonyságának népgazdasági, ágazati (esetenként vállalati) szintű elemzésére alkalmasak. A típusmetodika tervezete a következő fejezeteket tartalmazza: 1. általános mutatók; 2. az élő munka hatékonysági mutatói; 3. a termelő állóalapok kihasználásának hatékonysági mutatói; 4. a beruházások hatékonysági mutatói; 5. az anyagfelhasználás hatékonysági mutatói; 6. a műszaki fejlődés hatékonysági mutatói; 7. a jövedelmezőség mutatói és 8. a külkereskedelem hatékonysági mutatói. A tervezet a beruházás és a külkereskedelem tekintetében is csak a tevékenység hatékonyságának elemzésére tartalmaz mutató-ajánlást. A beruházási alternatívák összehasonlítására, illetve a különböző termékek exportgazdaságosságának megítélésére alkalmas mutatót ez a metodikatervezet nem tartalmaz.

A szeminárium résztvevői a típusmetodika tervezetét mint a hatékonyságtervezés témájában készült első közös KGST módszertani anyagot pozitívan értékelték és alapjában jóváhagyták. A tervezetet, az elhangzott észrevételeknek megfelelő helyesbítések és bővítések után a KGST-országok központi tervező szervei elnökhelyetteseinek értekezletén (1978-ban tartandó ülésére) megvitatásra ajánlották. Az elhangzott észrevételek a típusmetodika céljának és szerepének meghatározására, az alkalmazott fogalmak konkrétabb definíciójára, az alkalmazott árak (folyóár, összehasonlító ár) konkretizálására vonatkoztak.

Vita bontakozott ki a típusmetodikában javasolt integrált hatékonysági mutató tartalmáról. A résztvevők egyértelmű állásfoglalása szerint a termelés hatékonyságának mérésére és tervezésére alkalmazni kell olyan integrált mutatót, amely valamennyi felhasznált erőforrást — élő- és holtmunka-ráfordítást — számításba vesz és ehhez viszonyítja a termelés eredményét. Egy ilyen jellegű mutató megszerkesztésének szükségessége majdnem minden országban felvetődött és értek is el bizonyos eredményeket.

Amint a vitából kiderült, a mutató számszerűsítésében a ráfordítások — a létszám és a termelő alapok — azonos dimenzióban történő kifejezése, valamint az élő- és holtmunka-ráfordítás egymáshoz való viszonyának (arányának) helyes megállapítása okoz problémát. A ráfordítások elemeit a különböző országokban kétféle módon igyekeznek közös nevezőre hozni: vagy az élő munkát, a foglalkoztatott létszámot fejezik ki értékben a munkabér segítségével, vagy pedig a tárgyiasult munkát igyekeznek élő munkára visszavezetni, a munkaerő termelőalapokkal való helyettesíthetőségét kifejező koefficiens segítségével. Még egyik módszer sem tekinthető kielégítőnek. Mivel azonban minden ország törekszik integrált hatékonysági mutató kidolgozására, a kutatómunka e területen kiszélesedett. A továb-

biakban nekünk is módunk lesz mérlegelni és értékelni az egyes kutatások eredményét, ami saját kutatásainkra is serkentőleg hathat.

A szeminárium második részében az egyes országok szakértőinek beküldött tanulmányai, illetve elhangzott előadásai kerültek megvitatásra. Az előadásokban sok szó esett az integrált hatékonysági mutató kidolgozásának problémáiról. Ezen túl jó áttekintést adtak arról, hogy az egyes országok hol tartanak a hatékonyságtervezés és -mérés kutatásában, s melyik részterülettel foglalkoznak mélyebben.

Széles körű és előrehaladott kutatómunkáról számoltak be a szovjet, az NDK-beli és a csehszlovák kutatók. Kutatásaik főként a hatékonyság komplex vizsgálati módszereinek kialakítására, a hatékonyságnövelés ösztönzésének gazdasági mechanizmusára és hatékonysági normatívák kidolgozására irányultak. *Tokkacsev, A. Sz.* a hatékonyságnövelés tervezési módszereinek néhány problémájával foglalkozott. *Ritschke, G.* a faktoranalízis alkalmazásának tapasztalatait ismertette. *Brabec, F.* a tudomány és technika fejlődésének a hatékonyságra gyakorolt befolyásáról szólt. A bolgár tapasztalatokról számolt be *Kalinov, Sz.* és *Pasova, Sz.* A román intézetben folyó hatékonyságelemzésekről — az anyagi erőforrások kihasználási mutatóiról — *Rozen, A.* tartott előadást. *Haszpator, M.* a mongol kutatások módszertani eredményeiről beszélt.

Az előadások közül különösen figyelemre méltónak találtuk a lengyel kutatási eredményeket a beruházások hatékonyságának tervezésére és mérésére vonatkozóan. A lengyel előadó, *Glikman, P.* előadásában olyan beruházásgazdaságossági mutatórendszer kialakításáról számolt be, amely összehangolja a népgazdasági és a vállalati érdekeket. Ilyen módon érdekeltté teszi a vállalatokat a reális információk felhasználásában a beruházási variánsok kialakításában és a mindkét érdeknek megfelelő legjobb variáns kiválasztásában. Magyar részről *Drechsler László* tartott előadást: „A hatékonyságmérés és -tervezés problémái Magyarországon" címmel.

A kölcsönös tájékoztatás és vita után a szeminárium résztvevői az eddigi együttműködést hasznosnak és gyümölcsözőnek értékelték. Egyetértettek abban, hogy az elért eredményekre támaszkodva — a többi között — a következőkben célszerű folytatni a kutatásokat: a termelési tényezők újratermelésének és kihasználásának komplex hatékonyságát jellemző összefoglaló mutató felépítésének elméleti és módszertani kérdései; a társadalmi termelés hatékonysága részmutatóinak egymás közötti és az összefoglaló mutatóval való kölcsönös kapcsolatuk problémái; a társadalmi termelés hatékonyságának tényezői, ezek elemzésének és tervezésének problémái; a népgazdasági szintű mutatókkal összehangolt ágazati és vállalati szintű mutatórendszer kidolgozása; a hatékonyságnövelési tervek realizálásával kapcsolatos gazdaságirányítási problémák; a népgazdasági hatékonysági normatívák alkalmazásának kérdései.

A résztvevők összehangolták a tudományos együttműködés további feladatait, kialakítottak bizonyos munkamegosztást, felosztották egymás között a fő kutatási területeket és kitűzték a társadalmi termelés hatékonysága tervezési metodikájával foglalkozó III. nemzetközi szeminárium időpontját, amely 1979-ben az NDK-ban kerül megrendezésre.

Szeles Ferencné

FOLYÓIRATSZEMLE

P. Bunics: Önálló elszámolás a fejlett szocialista társadalomban

(Voproszi Ekonomiki, Moszkva, 1977. 10. sz.)

A Szovjetunió népgazdaságában az utóbbi években megindult az egyesülések szervezése, s e folyamat — az elképzelések szerint — a jelenlegi ötéves tervben fejeződik be. 1977 elején az iparban több mint 3000 termelési egyesülés működött. Ezek adták az értékesített termékek 40 százalékát s több mint 12 millió dolgozót foglalkoztattak. Az egyesülések kialakítása nagy lehetőséget nyújt az önálló elszámolás továbbfejlesztésére, viszonylag átfogó naturális és értékmutatók kialakítására, a belső termékforgalom növelésére (amelyben az árakat közvetlenül a gazdasági egységek állapítják meg) nagyobb egyedi beruházásokra, a hitelek szerepének növelésére stb.

Az egyesülések tevékenységére ható szabályozók stabilak és hosszú távra érvényesek. E szabályozók biztosítják azt, hogy a bevételek meghaladják a kiadásokat s ennek alapján a gazdálkodó szervek ráfordításaikat bevételeikből finanszírozhatják. Az önfinanszírozásra irányuló tendencia erősödését mutatja például az, hogy az 1977. évi terv szerint a gazdálkodó egységeknél maradt nyereségük mintegy 40 százaléka és az amortizáció jelentős része (40—50 százaléka) is. Egyidejűleg erősödik az a törekvés, hogy az egyesülések ráfordításai mind teljesebben tükrözzék a gazdálkodó szervek tényleges kiadásait, valamint a társadalmi ráfordításokat. Ennek jegyében részben az önköltség terhére számolják el a geológiai feltárásokkal kapcsolatos kiadásokat, növelik az amortizációs normákat, s szélesebb körben alkalmazzák azt a gyakorlatot, hogy a tudományos kutatóintézetek dolgozóinak munkabére nem a költségvetést, hanem az önálló elszámolás alapján dolgozó kollektívákat terheli. Ezt a tendenciát erősíti továbbá az is, hogy a forgóeszköz-feltöltés nem költségvetési eszközökből, hanem a vállalati jövedelmek terhére történik; a béralaptúllépést pedig az ösztönzési alapból fedezik. Ebben az irányban hat az is, hogy a gazdálkodó egységeknek megfelelő mértékű befizetéseket kell eszközölniök a társadalom javára (számos befizetési kötelezettséget megnöveltek és csökkentették a preferenciákat). Bevezették az eszközlekötési járulékot (jelenleg azt mérlegelik, hogy növelni kellene a járulék mértékét, illetve csökkenteni azoknak az objektumoknak a számát, amelyek e tekintetben kedvezményeket élveznek) és a járadékokat. Megérett a döntésre, hogy növeljék a hosszú lejáratú hitelek kamatait és a költségvetés javára történő társadalombiztosítási befizetéseket.

1971 óta széles körben kísérleteznek az önfinanszírozás fejlettebb formájának megvalósításával. 1977 közepén újabb gazdálkodó egységeket vontak be a kísérletbe. E gazdálkodó egységek saját eszközök hiánya esetén hitelt vehetnek igénybe a többi között a terv szerinti beruházásokra is. Jelenleg még új vállalatok és üzemek létesítésekor költségvetési eszközöket is kaphatnak (a költségvetési eszközök összege nem haladhatja meg a létesítmény költségének 30 százalékát). A költségvetési finanszírozást fokozatosan kiszorítják a saját eszközök és a hitel. Ennek nem mond ellent az, hogy továbbra is költségvetésből finanszíroznak, illetve preferenciákkal támogatnak olyan beruházásokat, amelyek gyakorlatilag majdnem minden minisztériumot és egyesülést érintenek (hosszú távú alapkutatások, szociális és infrastrukturális beruházások, új földrajzi övezetek bekapcsolása a népgazdaság vérkeringésébe stb.).

Az egyesülések létrehozása az önálló elszámolás más irányú fejlesztését is lehetővé teszi. A régi vállalati rendszerben a gazdálkodó egység tevékenységének csak bizonyos oldalait tükröző kritériumok (bruttó termelés és önköltségcsökkentés) alapján értékelték a vállalatot, vagyis csak részlegesen, tevékenységének egy részét érintően ösztönözték. Ma, amikor az egyesülés nagyobb mértékben befolyásoja a termelést, az értékesítést és a beruházásokat, jogos, hogy

tevékenységének egészét tükröző, átfogó kritériumok alapján történjék munkájának értékelése. Az új tervezési és ösztönzési módszerek bevezetésével tehát új mutatókat (az értékesítést és a nyereséget) állapítottak meg. A nyereség az értékesítésnél is jobban mutatja a népgazdasági szintű hatékonyságot, mivel alakulására hat mind az értékesítés volumene, mind az önköltség csökkentése, mind pedig a minőség javítása (amennyiben ez utóbbi kifejezésre jut az árakban). Ha az értékelés nem a mérleg szerinti nyereség, hanem a tiszta nyereség alapján történik, akkor az említetteken kívül a vállalati tevékenység egyéb tényezői is értékelhetők: nevezetesen a termelő alapok kihasználása (eszközhasználati díj); a hitelek megtérülése (kamatok); a természeti adottságok kihasználásának hatékonysága (járadékok) stb. Számos gazdálkodó egységnél alkalmazzák a tiszta nyereség mutatóját, így például a szénbányászatban, a kőolaj-kitermelésben, a kohászat egyes területein, a fakitermelésben, a fafeldolgozó iparban, valamint az állami gazdaságokban stb.

Az önálló elszámolás fejlesztésének célja: a gazdasági hatékonyság növelése, s az ezt szolgáló intenzifikálás, tudományos technikai haladás, minőségjavítás ösztönzése. Az utóbbi években e célok jegyében számos intézkedés született, így a többi között elterjesztették azt a gyakorlatot, hogy az önálló elszámolás alapján működő kutató- és tervezőintézetek munkájának díjazása függ a termelés (beruházás) hatékonyságától. A nagykereskedelmi árak, a felárak megállapításánál mindinkább figyelembe veszik a terméknek a fogyasztási szférában megmutatkozó hatékonyságát.

Az önálló elszámolási rendszer reális, feszített tervek készítésére ösztönöz. Magas szintű hatékonyság alapvetően ugyanis, akkor érhető el, ha azt előzetesen megtervezték, s a tervek szerződéses kötelezettségek formájában realizálódnak.

A tudományos-technikai haladást az általános ösztönzőkön kívül egyéb speciális ösztönzők is támogatják, így speciális alapok, célprémiumok stb. Ennek köszönhető, hogy 1976-ban az iparban 140 ezer termelőberendezést korszerűsítettek, 4000 új géptípust hoztak létre, 3000 új termék sériagyártását kezdték meg. Számos ösztönző irányul az élő és a holt munkával való takarékosságra, a termelékenység növelésére, a minőség javítására. Több helyütt bevezették azt a rendszert, hogy ha olcsóbb nyersanyag felhasználásával a korábbival azonos minőségű terméket állítanak elő, a termék árát nem változtatják. Az önálló elszámolás alapján működő brigádok megtakarításaik egy részét bérnövelésre használhatják fel. Jelentős lépések történtek a népgazdasági szinten értelmezett végtermék növelésének ösztönzésére. Kísérletek folynak a munkabér és a végtermék közötti kapcsolat megteremtésére, s a végtermékben jelentkező nyereség oly módon való elosztására, hogy abból a félgyártmány- és nyersanyagtermelők is részesüljenek. Egy konkrét példa: ha a beruházó azért ért el többletnyereséget, mert a kivitelező határidő előtt adta át az új kapacitást, akkor a beruházó többletnyereségének 50 százalékát átutalja a kivitelezőnek.

Az önálló elszámolás tökéletesítésén munkálkodva mind nagyobb figyelmet kell szentelni a társadalmi aktivitás ösztönzésének, a szocialista munkaversenynek, valamint a belső tartalékok jobb feltárását célzó ún. ellenterveknek. Teljesen új törekvés az önálló elszámolás továbbfejlesztésében, hogy gazdasági szabályozók bevezetésével is ösztönözni kívánják a környezetvédelmet.

Az önálló elszámolás általános tökéletesítése elveit horizontális és vertikális irányban is kiterjesztik. Bővülnek a termelőegységek közötti, valamint a termelők és az anyagi-műszaki ellátást végzők közötti közvetlen szerződéses kapcsolatok, s ezzel egyidejűleg nő a szerződési fegyelem betartásával kapcsolatos anyagi felelősség. A törekvés az, hogy a gazdasági élet minden láncszemén — a brigádoktól kezdve a minisztériumokig — lehetővé váljék az önálló elszámolás bevezetése. Az önálló elszámolás mechanizmusának továbbfejlesztését elősegítené, ha néhány központi szabályozó eszközt módosítanának, előrelépnének például az árak kérdésében vagy abban, hogy az önálló elszámolás keretében működő egységek ráfordításai nagyobb mértékben tükrözzék a társadalmi költségeket, és ily módon ezeket is a hatékonyság követelményének vethetnék alá.

(Ism.: *Varga Irén*)

E. V. Csupaskin: A vertikális integráció állammonopolista szabályozása

(Ekonomicseszkije Nauki, Moszkva, 1977. 7. sz.)

A háború utáni években egyre erőteljesebben fonódtak össze az ipari és a mezőgazdasági tevékenységek a fejlett tőkésországokban, s fokozódott a mezőgazdasági tőke koncentrációja és centralizációja. A közös piaci országok mezőgazdaságát átformáló radikális változások ismeretében egyáltalán nem meglepő, hogy a Közös Piac és az Egyesült Államok között éppen a mezőgazdasági termékek körül éleződött ki a vita.

A szerző a fejlett tőkésországokban a mezőgazdaság és a feldolgozó ipar között megvalósuló vertikális integráció három fő típusát különbözteti meg. Az első csoportba tartoznak azok a lazán integrálódó vállalatok, amelyeknek termékcseréje a szokásos kereskedelmi úton valósul meg. A második csoport esetében az ipar és a mezőgazdaság vállalatait szerződések láncolják egymáshoz, míg végül a harmadik csoportba az integrált agráripari vállalatok tartoznak, amelyeket mezőgazdasági szövetkezetek hoztak létre.

A teljes integrációval járó egyesüléseket — rendszerint az állam segítségével — kívülről, más ágazatokból jött vállalkozók hozzák létre. Az integráció szempontjából először azok a mezőgazdasági területek jöhetnek szóba, ahol szabad útja van az ipari tőke és technológia előretörésének. Azután — ahogyan a folyamat előrehalad — úgy kebelezi be a vállalat az addig még nem érintett tevékenységi köröket is. Az agráripari integráció szervezete bonyolult. Az integrált vállalatok csakis nagy volumenű termelésbe fognak. Az ok egyszerű: a mezőgazdasági beruházások igen költségesek, így csak bizonyos termelési szint felett válnak jövedelmezővé az ipari tőke számára.

Minthogy az agráripari egyesülések kialakítása meglehetősen nagy beruházásokkal és kockázattal jár, létrehozásukban az állam is szerepet vállal. Egy sor országban (NSZK-ban, Angliában) bizonyos exportképes ágazatok fejlesztéséhez adókedvezményeket adnak. Hollandiában magát az exportot támogatják. Az állami intézkedések serkentették az ipari és a mezőgazdasági ágazatok integrációját.

A szerző felhívja a figyelmet arra, hogy a vertikális integrációra irányuló tendenciák felgyorsulása ellenére Nyugat-Európában a fő szerepet a jogilag független, tehát szervezetileg különálló vállalatok játsszák. A szerződéses kapcsolatok a nagy ipari (elsősorban élelmiszeripari) és mezőgazdasági monopóliumokkal kötött megállapodásokban realizálódnak. A forgalom jelentékeny része az általuk kialakított csatornákon keresztül bonyolódik le. A nagy szervezetek rendszerint nemzetközi jellegűek, akár úgy, hogy a vállalat több országra kiterjedő tevékenységet folytat, akár úgy, hogy részvényei — legalábbis részben — külföldi tulajdonosok kezében vannak.

A vertikális integráció fejlődésének kényes pontja a piaci és termelési biztonság, illetve a folyamatosság mind a termelők, mind a fogyasztók szempontjából. Nem kétséges, hogy az igen nagyméretű agráripari egységek — legyenek ezek laza szövetségek, vagy éppen teljesen integrálódott vállalatok — lényeges hatást gyakorolnak a piac helyzetére. Mozgásukra, érdekeltségi rendszerükre az állam éppen a piac biztonsága érdekében igyekszik hatni. Az új körülményeknek megfelelően új jogi formákba öltöztetik az állam és a mezőgazdasági termelők viszonyát. Ennek egyik legrégibb példáját Hollandia szolgáltatta. Hollandiában már sok évvel ezelőtt kialakultak a piaci szövetségek, amelyek a mezőgazdasági minisztériummal megállapodásokat kötöttek a vertikális kapcsolatokra vonatkozóan. E tárgyalások eredményeképpen piaci-termelési ajánlások is születtek. Hollandia példáját Nyugat-Európa több országa is követi.

A közvetett módszereken kívül az állam közvetlenül is beavatkozik a mezőgazdaságba. Franciaországban például az ottani Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság közvetlen utasításokat ad a mezőgazdasági minisztériumnak üzleti döntések befolyásolásának módjáról, irányairól. A francia mezőgazdasági minisztérium meghatározott irányelvek szerint közvetlenül pénzügyi támogatást is ad a termelőknek, a szubvenciók felhasználását azonban szigorúan számon kérik tőlük.

Valamennyi nyugat-európai tőkésországban gyorsan nő a termelői egyesülések, szövetségek száma, amelyek az állami irányítás legfontosabb szervezeti egységei. A Közös Piac tagországaiban az állami irányítást a közösség szintjén

hozott határozatokkal befolyásolják, sőt némely intézkedésekre kifejezetten közösségi határozatok születnek.

(Ism.: *Tömpe István*)

Zb. Troczynski: Beruházási variánsok vizsgálata

(Bank i Kredyt, Varsó, 1977. 6. sz.)

Az ipari beruházások tervezésénél alapvető jelentősége van az alternatív műszaki, gazdasági és szervezési megoldások gazdaságossági vizsgálatának. Eltekintve a telepítés kérdésétől, elsősorban a következő területeken merül fel különböző változatok vizsgálatának lehetősége, illetve igénye:

— a gyártásszervezés és ezzel összefüggésben a vállalatok közötti kooperáció;

— saját termelési technológia vagy licenc, illetve know-how alkalmazása;

— az anyag- és félkésztermék-szükséglet belföldről vagy importból történő biztosítása;

— a tőkeráfordítások helyettesítési lehetőségei.

A gazdasági fejlődéssel párhuzamosan fokozatosan nő a *szakosítási és kooperációs* lehetőségek figyelembevételének jelentősége a gazdaságossági vizsgálatokban. Míg a vertikális integráció lehetővé teszi, hogy zárt technológiai folyamatokat alkalmazzunk és csökkentsük a szállítási költségeket, addig a specializáció nagyobb sorozatnagysághoz, magasabb termelékenységhez vezet, és ennek révén csökkennek a termelési költségek.

A Lengyelországban érvényes gazdaságosságszámítási módszertan a gyártásszervezés e két formáját akkor tekinti azonos hatékonyságúnak, ha az alábbi képlet szerint számított diszkontált hozadékösszegük egyenlő

$$\sum_{t=0}^{m} a_t(P_t - N_t - K_t), \quad \text{ahol} \qquad (1)$$

m = a számítás időhorizontja, ami lényegében a maximális hitellejárattal esik egybe;

$t = 0, 1, 2 \ldots$ a számítás évei;

a_t = a diszkonttényező (értékét a beruházási hitelkamat határozza meg);

P_t, N_t, K_t = termelési érték, tőkeráfordítás, illetve termelési költség a t-edik évben.

A számításban eladási árakat alkalmaznak. A kiemelt népgazdasági jelentőségű beruházásoknál, továbbá nagy anyagimport és végtermékexport esetén célszerű a számítást külkereskedelmi árakon is elvégezni, amit egyébként — tekintettel a belföldi és nemzetközi árarányok eltérésére — a nemzetközi kooperációt feltételező variáns vizsgálata is megkíván.

Az élenjáró műszaki-technológiai ismeretek importja devizakiadásokat okoz, de meggyorsíthatja a gazdaság korszerűsítését. Licencvásárlással korábban kezdhetjük meg a kiváló minőségi paraméterekkel rendelkező termékek gyártását. A belföldi technológia alkalmazása devizát takarít meg, itt azonban figyelembe kell venni a termelés későbbi megkezdéséből és a világszínvonaltól elmaradó minőségből adódó kockázatot. A hozamokat és a ráfordításokat — különösen a hazai technológiára épülő változatnál — nagyrészt csak előrejelzések alapján becsülhetjük. A licencvásárlás hatékonysága csak kisebb pontossággal állapítható meg, s a számítás megbízhatóságát tovább csökkenti, hogy a belföldinél kevésbé stabil külkereskedelmi árakkal kell számolnunk.

A licenc és a hazai technológia közötti választást megalapozó számítások után gazdaságosabbnak bizonyult változatot még össze kell hasonlítani a készterméki import gazdaságosságával is:

$$\sum_{t=0}^{m_t} a_t(N_t + K_t) - \sum_{t=0}^{m} a_t M_t, \qquad (2)$$

ahol M_t a t-edik évi import értéke. [A többi jelölés értelmezését lásd az (1) képletnél.]

A helyes választás feltétele, hogy a két változatot azonos időt átfogva azonos árrendszerben és azonos diszkonttényezőkkel hasonlítsuk össze. Ki kell emelnünk a világpiaci árakon történő értékelés fontosságát. A tényleges eladási árak alkalmazása mellett — a belföldi és a külkereskedelmi árszínvonal közötti jelentős eltérések miatt — az importváltozat M_t behozatali értékéhez képest indokolatlanul alacsonynak mutatkozna a hazai és a licencváltozat K_t költségszínvonala. Ez túlzott hatékonysági követelményeket támasztana a behozattal szemben, ami a vizsgálatot gyakorlatilag a hazai és a licencváltozat összehasonlítására korlátozná.

Az anyagszükséglet biztosítására elsősorban a hazai termelés bővítése jöhet számításba. Ez azonban — ha nincsenek kapacitástartalékok — beruházási igényt

támaszt. További lehetőség az import növelése vagy a kivitel csökkentése. A leggazdaságosabb beszerzési forrást a képlet segítségével az „E" különbség maximalizálására törekedve választhatjuk meg

$$E = \sum_{t=0}^{m} a_t M_t - \sum_{t=0}^{m} a_t (N_t + K_t), \qquad (3)$$

ahol M_t az anyagimport értéke a t-edik évben, a többi jelölés pedig már ismert.

Nagyobb szabású beruházások gazdaságossági vizsgálata megkívánhatja az importanyag-ellátást biztosító külföldi beruházáshoz történő hitelnyújtás bevonását a számításokba. Ehhez meg kell határoznunk a

$$\sum_{t=0}^{d} a_t (R_t + X_t) \qquad (3/a)$$

kifejezés értékét és egybe kell vetnünk azt a (3) képletben szereplő tényezőkkel.

A 3/a képletben szereplő jelek értelmezése:

d = a külföldi szállítás hitelszerződés szerinti időtartama;

R_t = a külföldi kapacitásbővítéshez nyújtott hitel t-edik évi részlete;

X_t = a t-edik évi nyersanyagszállítás értékének a törlesztésen és a kamaton felül mutatkozó többlete.

A gazdaságossági vizsgálatot két lépésben végezzük el. A hitelváltozatot először a hazai változattal kell egybevetni:

$$\sum_{t=0}^{d} a_t (R_t + X_t) - \sum_{t=0}^{m} a_t (N_t + K_t), \qquad (4)$$

majd a hatékonyabb változatot hasonlítjuk össze az importváltozattal:

$$\sum_{t=0}^{h} a_t / N_t - \sum_{t=0}^{d} a_t (N_t + X_t) \quad \text{vagy:} \qquad (5)$$

$$\sum_{t=0}^{h} a_t M_t - \sum_{t=0}^{m} a_t (N_t + K_t), \qquad (5/a)$$

ahol h az import garantált időtartama.

Az eredmények összehasonlíthatóságának biztosítása végett a hitelváltozatot tartalmazóban pedig $h = m$.

A gyakorlatban különböző változatok vizsgálatakor a beruházási költségek termelési költségekkel való helyettesítési lehetősége merül fel a leggyakrabban. A tárgyiasult munka élő munkával (és fordítva) történő kiváltásának hatékonyságát a következő képlettel vizsgálhatjuk:

$$\frac{K_1 - K_2}{N_2(S_2 + r) - N_1(S_1 + r)}, \quad \text{ahol} \qquad (6)$$

S = az átlagos amortizációs kulcs;

r = a beruházási hitelkamatlábbal meghatározott diszkonttényező.

A helyettesítés hatékonyságának vizsgálatakor figyelmet kell fordítani a bérek és a beruházási költségek arányára. Előfordulhat, hogy a viszonylag alacsony munkabérek miatt — magas beruházási költségek mellett —, különösen az importtal összehasonlítva, hatékonyabbnak mutatkozik az élő munkára épülő változat. Ez az eredmény nem adhat útmutatást a gyakorlat számára olyan körülmények között, amikor nincsenek szabad munkaerő-tartalékok.

A lehetséges beruházási változatok nagy száma és a sokféle kombinációs lehetőség megköveteli, hogy a gazdaságossági vizsgálatok körét — a várható gazdasági helyzet figyelembevételével — csak a technikailag lehetséges változatokra korlátozzuk. Ha olyan abszolút hatékonysági mutatót kívánunk meghatározni, amely a beruházási hitel normális időn belüli visszafizetésének lehetőségét mutatja, a számításokat tényleges eladási, illetve beszerzési árakon végezzük. Ha viszont a relatív hatékonyságra vagyunk kíváncsiak, célszerűbb külkereskedelmi árakat alkalmazni, különösen akkor, ha a vizsgált változatnak világpiaci kapcsolódásai vannak. Az előbbi értékelési mód elsősorban a vállalati érdeket, a relatív hatékonysági mutató alkalmazása pedig inkább a népgazdasági érdekeket helyezi előtérbe.

(Ism.: *Makay Zoltán*)

Helmuth Kohn: A jövőkutatás feladatai

(Wirtschaftsdienst, Hamburg, 1977. 8. sz.)

Egy, az NSZK-ban végbement gazdasági és szociális változások vizsgálatára létrehozott bizottság az év elején tanulmányt nyújtott be a kormánynak, amelyben áttekintette a gazdasági élet számos szféráját és javaslatokat fogalmazott meg bizonyos változtatásokra. A tanulmány egészében jelentős hangsúlyt kap a hosszú távú gazdaságpolitika szükségessége. A következőkben ismertetjük a bizottságnak a gazdaságpolitika különféle szféráira vonatkozó legfontosabb javaslatait.

Konjunktúra- és növekedéspolitika

Az NSZK-ban jelenleg kidolgozás alatt álló prognózismodell-kutatást tovább kell folytatni. A modellkészítés mellett a modellelemzést is fejleszteni kell. Ezenkívül meg kell vizsgálni, miként lehetne kombinálni a nemzetgazdasági modelleket az alacsonyabb aggregációs szintet képviselő modellekkel. A gazdasági fejlődés előrejelzésére input-output modellek is felhasználhatók. A hosszadalmas kidolgozás miatt azonban a felhasználásra kerülő adatok rendszerint elavultak. A prognózisok színvonala javulna, ha a nyugatnémet statisztikai hivatal évenként felmérné és nyilvánosságra hozná a szükséges adatokat.

Az elmúlt években számtalan átfogó empirikus tanulmány készült az NSZK-ban végbemenő műszaki fejlődés mérésére. Az alkalmazott módszerek körül azonban annyi a probléma, hogy a mérési eredményekből semmiféle gazdaságpolitikai következtetést sem lehet levonni. A továbbfejlődés útja e területen minden valószínűség szerint nem a vizsgálat körének szélesítése, hanem inkább mélyítése. Talán csak néhány részterületre (központi ágazatok, egyes termékek) kellene szorítkozni. Azok az esetek kecsegtetnek leginkább eredménnyel, amelyekben a fejlődést hordozó, új terméket egy vagy néhány monopolhelyzetben levő nagyvállalat állít elő.

A társadalmi termék mérése

A társadalmi termék önmagában nem megfelelő eszköz a társadalmi jólét szintjének és alakulásának mérésére. A társadalmi termék számítására jelenleg alkalmazott eljárásoknál egyrészt nem minden, a fejlődés szempontjából lényeges társadalmi teljesítményt vesznek figyelembe (kimaradnak például a magánháztartásokban létrehozott értékek), másrészt az állam szolgáltatásait költségekként és nem piaci értékként veszik figyelembe; ugyanakkor viszont a jólétet növelő szolgáltatásként vesznek számba némely kiadásokat, amelyeknek inkább költség jellegük van (például környezetvédelmi kiadások). Egyelőre nincs elég elméleti alap, adat és módszer ahhoz, hogy „az élet minőségéről" és a „jólétről" politikai célként megfogalmazott elképzeléseket matematikai-statisztikai módszerekkel meg lehessen fogni és közös nevezőre lehessen hozni. Ezért nem célszerű és nem reális a nemzetgazdasági mutatókat a jóléti számítások eszközeként, egyszerű monetáris mutatókként alkalmazni. Ehelyett inkább ki kellene dolgozni az egyes ágazatokra érvényes szociális mutatók rendszerét.

Versenypolitika

Nem áll megfelelő statisztika rendelkezésre ahhoz, hogy alaposan elemezhessük a koncentrációs folyamatot. Egyrészt, mert a statisztika nem kíséri figyelemmel a felszámolt vállalatokat, és az új alapításokat, másrészt pedig a kartellhivatalnál a vállalati összevonásoknak csak egy részét veszik figyelembe. Feltétlenül javítani kell tehát a koncentrációs folyamat statisztikai számbavételét.

Egyes területeken verseny helyett állami ellenőrző és irányító intézkedések érvényesülnek. Ma már azonban nem lehet vitatni a verseny lehetőségét ezeken a területeken sem. Egyelőre azonban még hiányoznak a tapasztalatok annak megítéléséhez, hogy vajon ezekben a speciális ágazatokban szociális szempontból is kielégítő eredményekhez vezetne-e a verseny fokozása.

Struktúrapolitika

A gazdaságtudományok viszonylag részletesen vizsgálják a mikro- és makroszintű gazdasági folyamatokat; a struktúrakutatást azonban elhanyagolták, egyrészt mert költséges empirikus kutatásról van szó, másrészt mert a po-

litikusok és a nyilvánosság érdeklődése inkább az aktuális konjunkturális események felé fordult.

A struktúrastatisztika hiánya eddig nem jelentett komoly problémát a politikusok és az államigazgatás számára; az információ iránti igény azonban a szerkezeti problémák politikai jelentőségének fokozódásával párhuzamosan nő. A struktúrastatisztikának mindenekelőtt a következőket kellene magában foglalnia:

— az ipari statisztika bővítése és az ipari, valamint a külkereskedelmi statisztika összehangolása;

— a munkaerő- és munkahely-statisztika kidolgozása;

— a tercier szektor részletesebb számbavétele;

— több információ a kutatási és fejlesztési beruházásokról;

— részletesebb információk közlése a nyugatnémet vállalatok külföldi beruházásairól.

Míg az elemzés szempontjából az adatok hiánya jelenti a legfőbb problémát, a prognózis esetén az elméleti ismeretek és az alkalmazott, kipróbált technika hiányzik. Itt az ideje, hogy a struktúraprognózist ugyanolyan ütemben fejlesszük, mint a konjunktúraprognózist.

A struktúraprognózisokkal szembeni ellenállás alapja gyakran az, hogy egyesek fenntartással kezelik ezeket. Ezt a fajta bizalmatlanságot a nemzetgazdasági számlák rendszerének, illetve a konjunktúraprognózisok bevezetésekor is le kellett küzdeni. Ezért a bizottság szükségesnek tartja hangsúlyozni, hogy a jobb információs szolgálat és a prognózisok még soha sem voltak a hatékonyabb politika megvalósításának akadályozói. Elemezni kell a gazdasági szerkezet szempontjából jelentős döntések hatását. Meg kell vizsgálni mind a konjunktúra eseményeinek és a globális irányításnak, mind pedig a szerkezeti átalakításoknak, kiigazításoknak az egyes ágazatokra gyakorolt befolyását.

Regionális politika

A regionális politika szoros összefüggésben van az infrastruktúra fejlesztésével. Az NSZK egyes régióit — komparatív előnyeik kihasználása érdekében — az infrastruktúra fejlesztésekor kiemelten kell kezelni. A regionális politikát szolgáló infrastruktúra-statisztika nem egységes, és nem eléggé időszerű.

A tudatos szabadidő-kutatás pontos adatokat követel a lakosság szabadidő-eltöltéséről (korosztályok, rétegek és lakóhely szerint), továbbá az infrastrukturális létesítmények helyéről és szükségességéről. A szabadidő-politika szempontjait csak akkor lehet figyelembe venni, ha prognózisok és hosszú távú trendek állnak rendelkezésre. Eddig azért vizsgálták olyan felületesen a lakosság szabadidő-eltöltésének erős függését a gazdasági, infrastrukturális és városépítési feltételektől, mert a szabad idő felhasználását egyoldalúan az egyéni választás kérdésének tekintették, s e területen elmaradt a központi tervezés.

Környezetvédelmi politika

A regionális politikához hasonlóan a környezetvédelmi politikának sincsenek operatív kritériumai. A környezeti ártalmak sokirányú hatásának vizsgálatára eddig még meglehetősen kevés elemzés készült. Ezért nagyon fontos a környezetvédelem statisztikai és információs rendszerének valamint az ezekkel összefüggő regionális mutatóknak a kidolgozása.

Kutatási politika

A tudományos kutatás iránti igényeket is kutatni kell. Nemcsak az államilag támogatott tudománynak és technikai fejlődésnek, hanem az innováció többi formájának a társadalmi hatását is fel kell mérni.

Elosztási politika

A bizottság szerint nem célszerű az, hogy a kutatás strukturális és elosztáspolitikai témákban főként egyedi megbízások alapján történik. Az ilyen irányú kutatásokat nagyméretű számítógépen kell végezni, mivel a rendelkezésre álló hazai és mindenekelőtt nemzetközi tapasztalatok ilyen eszközök bevezetését indokolják.

A munkaerő-politika fontos előfeltétele a munkaerőpiac jobb információs rendszere. Ajánlatos a jövedelemstatisztika kidolgozása és az adatok gyorsabb beszerzése, az egyes munkaerőpiaci szituációk mutatóinak kidolgozása, a munkaerő-politikával összefüggő prognózisok feltételeinek javítása, valamint a munkaerőpiac intenzívebb kutatása.

Foglalkoztatás-politika

A foglalkoztatottság befolyására irányuló politika — más területekkel szemben — átfogó és megfelelő statisztikára támaszkodhat. A foglalkoztatási statisztika részletes, noha csak a munkások és az alkalmazottak adatait tartalmazza. A jövőben hasonló kritériumok alapján számba kell venni a hivatali dolgozókat és a magánvállalkozókat is. A nemzetgazdaság foglalkoztatottsági színvonalának mérése még mindig nem kielégítő. A regisztrált munkanélküliek száma nem esik egybe a ténylegesen munka nélkül állók számával. A szabad munkahelyek statisztikája sem tükrözi a valóságos helyzetet, csupán a kínálat ingadozásait mutatja. Az új foglalkoztatási statisztika, a munkaerő-potenciál és a munkaerő-kereslet mérésére kidolgozott mutatók megkönnyíthetik a munkaerőpiac fejleményeinek előrejelzését.

Oktatáspolitika

A bizottság elemzésében ismét a szükségletkutatás kap hangsúlyt. A munkaerő-kínálattól függetlenül, illetve abból egyértelműen levezethető képzési terv nem áll rendelkezésre. A jobb szakmai irányítás végett javítani kell a szakmai lehetőségek kutatását. A képzési és foglalkoztatási rendszer jobb összehangolásáért ki lehetne építeni személyi információs rendszert is.

(Ism.: *Láng Erzsébet*)

Oliver Long: A protekcionizmus árnyéka vetődik a világkereskedelmi kapcsolatokra

(Wirtschaftsdienst, Hamburg 1977. október)

Az elmúlt két év, de különösen az utóbbi két hónap során a kormányok a szokásosnál jóval több protekcionista intézkedést léptettek érvénybe vagy fenyegettek ilyen lépésekkel — írja Long, a GATT főtitkára. A konkurrencia nyomása ugyanis sok országban arra készteti az ipart, hogy saját helyzetének megkönnyítésére az import korlátozását és az export kormányhitelekkel való támogatását követelje. Amennyiben ezeknek a követeléseknek eleget tesznek, mindenütt erősödik a protekcionista hatás, ami veszélyezteti a fejlett és a fejlődő országok közötti konstruktív kapcsolatokat és rontja a recesszióból való kilábalás kilátásait.

A recesszió legsúlyosabb időszakában a kormányok szilárdan ellenálltak a protekcionista nyomásnak. Az OECD-tagállamok kötelezték magukat, hogy a fizetési mérleggel összefüggő okokból nem vezetnek be egymással szemben korlátozásokat, és ezt az ígéretüket rendszeresen megújították. A GATT keretében folyó tokiói körtárgyalások ugyancsak segítettek a protekcionizmus elleni védekezésben. Most, amikor a legsúlyosabb recessziót leküzdötték, az iparilag fejlett országok egyre gyakrabban engednek a hazai ipar restrikciókat követelő nyomásának.

Sok fejlődő ország rendszerint a fizetési mérleg miatt vagy fejlesztési politikájának részeként erősítette a kereskedelmi akadályokat. De az ipari országok ilyen jellegű lépései sokkal súlyosabban esnek latba, mind jelenlegi világkereskedelmi befolyásuk, mind a világkereskedelem jövője szempontjából.

Bár különböző okokból nehéz pontosan felmérni az elmúlt két évben bevezetett importkorlátozásokat és exportszubvenciókat, egy ilyen vizsgálat mégis rendkívül tanulságos. A protekcionista intézkedések által sújtott termékcsoportok ismertek. Eltekintve az olyan különleges esetektől, mint a marhahús-kereskedelemben az EGK, Japán és más országok által bevezetett korlátozás, csak nagyon kevés, bár rendkívül fontos területe van a hatékony protekcionizmusnak: a textíliákról, a ruházati cikkekről, a cipőkről, az acélról, a szállítóeszközökről (főleg hajókról), a könnyűgépgyártás bizonyos szektorairól (beleértve a villamos és elektronikus cikkeket, valamint a golyóscsapágyakat) van szó. Jellemző módon ezek mind olyan szférái a kereskedelemnek, ahol a közelmúltban lényeges eltolódások következtek be a komparatív előnyökben azoknak a termelőknek a javára, akik az elmúlt évtizedig nem voltak az érintett termékek jelentős exportőrei.

E termékek kereskedelmének szabályozására egy sor intézkedést vezettek be: kontingenseket, embargót, magasabb vámokat, adminisztratív nehezítéseket (például dömpingellenes intézkedések a helyzet tényleges kivizsgálása nélkül) és a „piacszabályozó intézkedések" (orderly marketing arrangements)

széles skáláját. Különböző — közvetlen és közvetett — hatásuk miatt rendkívül nehéz felbecsülni az utóbbi időben bevezetett kereskedelmi akadályok által sújtott kereskedelem volumenét. A GATT jelentésében mindazonáltal rámutatnak, hogy az 1974-től alkalmazott intézkedések a világkereskedelem 3—5 százalékát érintették, ami korábban korlátozás által nem sújtott (a vámokon kívül) 30—50 milliárd dollár értékű évi forgalmat jelent.

A negyedik éve tartó recesszió is a jelenlegi protekcionista hullám egyik oka. A II. világháború óta legsúlyosabb gazdasági visszaesés gyors befejeződésébe vetett remények 1976-ban részben szertefoszlottak. A termelés a legtöbb ipari országban stagnál, a beruházási hajlandóság gyenge, a munkanélküliség magas és egyre növekvő. Ehhez járul a politikai tényező: sok nagy ipari országban a kormányok bizonytalan többséggel kormányoznak, és ezért rendkívül érzékenyen reagálnak a választók protekcionista nyomására. Még sok más hosszabb távon ható tényező is van, amelyek nemcsak a protekcionizmust ösztönzik, hanem ahhoz is hozzájárulnak, hogy a világgazdaság lassan lábal ki a recesszióból.

A világkereskedelem meglepő növekedése a II. világháborút követő időszakban sok tényező következménye. Kiemelkedő szerepük volt azonban ebben a GATT keretében elfogadott szabályoknak: Ezek alapjában véve biztosították, hogy az országok hasznot húzhassanak komparatív kereskedelmi előnyükből, s ugyanakkor a komparatív hátrányban levő országok elfogadják a más termékekre való fokozatos átállás szükségességét. Mindezt az utóbbi évek kereskedelempolitikai intézkedései megkérdőjelezték. Szociális és más okokból egyre kevesebb ország mutat hajlandóságot arra, hogy a mezőgazdasági termékek esetében megtűrje a nemzetközi versenyt. A nemzetközi kereskedelemben általában egyre kevésbé tartják be a GATT-előírásokat. A textilkereskedelem szabályait már a 60-as évek eleje óta nem tartják be. A 60-as évek vége felé ezeket az előírásokat általánosan fellazították a nemzetközi fizetési mérlegek hiányai, a legutóbbi időkben pedig az infláció és a recesszió által kiváltott feszültségek és nézeteltérések. Egyes esetekben ez szelektív protekcionista intézkedések közvetlen életbe léptetésével történt. Mindezek az intézkedések azt tükrözik, hogy az országok vonakodnak alkalmazkodni a változó versenyfeltételekhez. Amennyiben a kormányok engednek a protekcionista nyomásnak, azzal számolhatnak, hogy a társadalmi békét (és a szavazatokat) az alacsonyabb gazdasági hatékonyság és a lassúbb növekedés árán vásárolják meg. Ez az ár azonban sokkal magasabb annál, mint amilyennek tűnik. A protekcionizmus megmerevíti a népgazdaságot, és felbátorítja a kedvezményben nem részesülő iparágakat hasonló támogatás kiharcolására. Rendszerint olyan iparágak fejlesztéséhez vezet, ahol alacsonyabb a termelékenység és a műszaki színvonal, s mindez a növekedést biztosító iparágak költségére. Nemzetközileg pedig azzal a veszéllyel jár, hogy mindenütt felélesztí a protekcionizmust; más országok kormányait és iparágait nemcsak a példa befolyásolja, hanem gyakran annak a szükségessége, hogy ellenintézkedésekkel semlegesítsék a korlátozó intézkedések számukra kedvezőtlen hatását.

Sajnálatos módon nem lehet mennyiségileg meghatározni a protekcionizmusnak a rosszabb növekedési kilátások, a kereskedelmi bizonytalanság, a kedvezőtlenebb foglalkoztatottsági és beruházási lehetőségek formájában jelentkező költségeit. A költségekre csak később derül fény, miközben az előnyök rendszerint egy versenyképtelen gyárban „megmentett munkahelyek" formájában azonnal jelentkeznek. Ez az, ami a protekcionizmust recesszió idején különösen csábító politikává teszi. Ezért paradox módon igaz, hogy a jelenlegi recesszió a protekcionizmus fő oka, míg a protekcionista intézkedések hozzájárulnak a gazdasági visszaesés elhúzódásához.

Nem szükséges részletezni tehát, mi lenne a következménye a protekcionizmus további terjedésének. Elég, ha emlékeztetünk a 30-as évek válságára. A protekcionizmus veszélybe sodorná a jelenleg folyó észak-déli párbeszédet. Erősen megterheli az ipari országok közötti politikai kapcsolatokat is. A történelem folyamán a kereskedelmi viták gyakran vezettek súlyos nemzetközi konfliktusokhoz (30-as évek).

A jelenlegi protekcionista légkör veszélyezteti a GATT-körtárgyalások kimenetelét is, holott hosszú évek technikai előkészítése után ezek most gyorsulnak fel. Ezeknek a tárgyalásoknak a kudarca tovább növelné a bizonytalanságot a nemzetközi kereskedelemben és tovább fokozná a gazdaságban a biza-

lom hiányát, ami már ma is fékezi a beruházási tevékenységet és a gazdasági fellendülést.

A tárgyalások sikeres befejezése ugyanakkor mind közvetlenül, mind közvetve rendkívül kedvező hatást fejtene ki. Közvetlenül az új kereskedelmi lehetőségek hozzájárulnának a világgazdaság olyannyira szükséges megélénküléséhez. Közvetve erősítené a bizalom légkörét és a világ liberális kereskedelmi erőit.

Wilhelm Haferkamp, az EGK Bizottságának alelnöke a témához kapcsolódó cikkében megállapítja, hogy a világgazdaság motorját képező világkereskedelem dinamikája — a legkülönfélébb neoprotekcionista irányzatok hatására — az utóbbi években számottevően gyengült. Míg a világimport volumene 1969—1973 között átlagosan több mint 9 százalékkal nőtt, addig az idén és jövőre a növekedés nem lesz több 6 százaléknál.

A protekcionizmus elleni harc nagyon gyakran csak szavakban folyik, ugyanakkor egyre több intézkedést hoznak különböző ágazatok védelmére. Az EGK magatartása sem volt mindig egyértelmű. Míg a politikusok többnyire a szabad világkereskedelem mellett szónokolnak, az utóbbi időben néhány folt esett a „liberális fehér mellényen". Nem lehet azt állítani, hogy az EGK textilpolitikájával a protekcionizmus elleni harchoz járult volna hozzá. Az EGK protekcionista döntései annál kevésbé érthetők, mivel az EGK a világkereskedelem legnagyobb tényezője, az export aránya a társadalmi termékhez viszonyítva a közösségben sokkal nagyobb, mint más fontos kereskedő nemzetek esetében. Ennélfogva a világkereskedelem beszűkülése sokkal érzékenyebben érintené az EGK-t, mint más régiókat vagy országokat. A védelmet követelő vagy már elért ágazatok esetében is teljesen nyilvánvaló a lehető legszabadabb kereskedelemben való érdekeltség. Az EGK acélkivitele például több mint kétszerese behozatalának, annak ellenére, hogy ez utóbbi sokkal gyorsabban nőtt az elmúlt időszakban. Ez azonban elsősorban az európai acélipar versenyképessége romlásának, illetve a világ acélpiacán bekövetkező szerkezeti átalakulásnak a következménye volt. A védőintézkedések azért sem ésszerűek és érthetők, mert a szükséges szerkezeti átalakulások csak a világpiaci versenynek kitett ágazatokban mehetnek végbe.

Ez utóbbi megállapítást támasztja alá Otto Wolff von Amerongennek, a nyugatnémet ipari és kereskedelmi kamara elnökének „A protekcionizmus jólétünket veszélyezteti" című írása is. Szerinte a fokozódó protekcionizmus megszünteti a verseny gyógyító nyomását az elavult, régi ipari struktúrákra, és ezzel lehetetlenné teszi az új igényekhez való alkalmazkodást. Nem lehet a világkereskedelemben vezető helyet elfoglalni a világgazdasági munkamegosztás szerkezeti igazodása terheinek vállalása nélkül. A világkereskedelem új szerkezetének valamennyi ország részvételével folyó versenyben kell kialakulnia. Ha ez nem így történik, a világgazdaság egyre drágább lesz, s mindenképpen nagyobb ráfordításokat igényel, mint a jelenleg fennálló struktúrák kiigazításának terhei. Jó példa erre az EGK agrárpolitikája. A gazdasági intervencionizmus és bürokratizálódás következménye a világkereskedelem növekedésének lassulása, ami jólétünket veszélyezteti.

(Ism.: *Horváth Éva*)

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

A szocialista iparvállalatok és egyesülések irányítása

(A KGST-országok szakértőinek közös monográfiája)

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó — Kossuth Könyvkiadó, 1977. 565 l.

A következő idézettel jellemezhető tömören a KGST-országok szakértői által írt közös monográfia aktualitása: „... az iparilag fejlett országokban előállított különféle termékek mennyisége 7—8 évenként megduplázódik. Ennek következtében bonyolultabbá válik az irányítás tárgya, jelentősen megnövekedik elemeinek száma. Az irányítás tárgyának bonyolultsága azonban nem egyenes arányban növekszik az előállított árucikkek mennyiségével. A termelés az elmélyülő munkamegosztás feltételei között fejlődik. Minden egyes gyártmány előállításában átlagosan egyre több termelő vesz részt. Minden új termék egész sor új összefüggést és kapcsolatot hív létre a gazdaságban, ami maga után vonja az irányítás tárgyával, valamint a gazdasági és termelési tevékenység összehangolásával kapcsolatos problémák bonyolultabbá válását is.

Az irányítással szemben új követelmények jelentkeznek azért is, mert a népgazdasági hatékonyság növekedését a termelési források szűkössége mellett kell biztosítani. A források szűkösségéből következik, hogy az irányítási mechanizmusoknak a gazdaságirányítás minden szintjén biztosítani kell a korlátozott mennyiségben rendelkezésre álló erőforrások célszerű, dinamikus és folyamatos újraelosztását. Ilyen feltételek mellett az irányítás hagyományos módszerei egyre kevésbé válnak be." (107. l.)

A magyar fordítás alapját képező orosz nyelvű kiadás 1974-ben látott napvilágot, az eredeti kéziratok 1972-ben készülhettek el, azonban a megírás óta eltelt öt év mit sem von le a mondanivaló időszerűségéből. A szerzők és szerkesztők éleslátását bizonyítja, hogy már akkor felvetették azokat a problémákat, amelyeknek megoldása kulcsfontosságú a KGST-országok jelenlegi és perspektivikus gazdasági fejlődése szempontjából. Helyesen hangsúlyozzák az irányítás távlati és komplex jellegének, a hatékonyság fokozásának, a vállalatok és egyesülések, valamint a dolgozók anyagi érdekeltsége növelésének a szükségességét. E feladatok minden eddiginél nagyobb súllyal fogalmazódtak meg a KGST-országok 1976—1980 közötti népgazdasági terveiben. A fejlődést lényegesen előmozdítaná az irányításban rejlő tartalékok kihasználása. Ugyanakkor ezek a kérdések nem újak és a monográfia megírásakor sem voltak azok. A könyv adós marad annak a megválaszolásával: hol is tartanak a KGST-országok e kardinális kérdések megoldásában, s melyek lennének a további konkrét lépések.

A szerzők többoldalúan és sokrétűen világítják meg a vállalatok és egyesülések irányításának problematikáját. Foglalkoznak az irányításelmélettel, a hatékonysággal, az irányítás jogi aspektusaival, a matematizált modellek és gépi irányítás felhasználásával, a tervvel és a közgazdasági szabályozókkal, a termelésszervezés újabb formációival, a vállalati káderpolitikával, a demokratikus centralizmussal, a dolgozó kollektíva anyagi ösztönzésével, a termékminőséggel, a termelési koncentrációval, specializációval és kooperációval, az anyagi-műszaki ellátással, az automatizált irányítási rendszerekkel. A többoldalú tárgyalási mód mellett a mű erénye, hogy áttekintést ad a vállalatok és egyesülések irányításának kialakult rendszeréről az egyes KGST-országokban.

A mind tematikájában, mind volumenében hatalmas monográfia ismertetését három téma köré csoportosítom: 1. A vállalatok és egyesülések helye a népgazdaságban, 2. a vállalaton (egyesülésen) belüli irányítás és 3. az irányítás módszertani kérdései.

1. A vállalatok és egyesülések helye a népgazdaságban

A monográfián végigvonul az a felismerés, hogy az irányítási rendszer tökéletesítése kétirányú folyamat: *egyfelől* a hosszabb távú gazdaságpolitikai, stratégiai célok (népgazdasági fejlesztési programok) kitűzésével és megvalósításával, továbbá az egyes céloknak komplexebb megközelítésével fokozódik az irányítás centralizáltsága, *másfelől* a gazdasági hatékonyság növelésének szükségességével megnő a gazdasági egységek (vállalatok, egyesülések) önállósága. A kettő nem lehet egymástól független. Ha a központi döntések (beleértve a hosszú távú elhatározásokat is) nem épülnek a vállalati érdekeltségre, az önálló kezdeményezőkész-

ség kihasználására, akkor romlik a gazdasági fejlődés hatékonysága, és megfordítva, a vállalati önállóság túlhangsúlyozása kárt okozhat a népgazdasági érdek érvényesítésének. Itt két probléma helyes összekapcsolása vetődik fel, egyrészt a vállalatok gazdasági érdekeltsége a népgazdaság fejlesztési céljainak hatékony valóra váltásában, másrészt a centralizáltság és a vállalati önállóság helyes viszonyát illetően. A vállalati és egyesülési szintű gazdaságirányítás fejlődési irányainak tárgyalásánál a monográfia kiemeli az irányítás távlati jellegének erősödését, továbbá a rendszerszemléletű és a célprogram jellegű megközelítését. A nagy horderejű népgazdasági célok kidolgozásába aktívan bevonják a nagy vállalatokat, egyesüléseket; irányításuk távlati modelljében pedig „meghatározzák a termelésszakosítás alapvető irányait, a termelési és az általános struktúrát, a technika és a munkaszervezés színvonalát, az irányítási rendszert, valamint azokat a legfontosabb műszaki-gazdasági mutatókat, melyeket a vállalatnak vagy egyesülésnek a jövőben el kell érnie". (50. l.) A rendszerszemléletű megközelítés egyik fontos vonása: „A vállalati döntéseket nemcsak abból a szempontból kell értékelni, hogy milyen hatást gyakorolnak az egyesülés tevékenységére, hanem abból a szempontból is, hogy milyen hatással vannak az egész ország, sőt az egész szocialista közösség termelésére." (50. l.) A felső szintű döntések egyre fokozódó komplexitását tekintve nyilvánvaló a tovagyűrűző hatások felmérésének fontossága. De legalább ennyire fontos az előbbiek fordítottja is, vagyis: *hogyan biztosítható az egész ország, vagy az egész szocialista közösség fejlődésére vonatkozó döntések megvalósításában hosszú távra a vállalatok, egyesülések érdekeltsége;* van-e, és ha igen, akkor hol húzódik az a határ, ameddig a hosszú távú stratégiai döntések esetén még világosan láthatók a vállalati érdekek, és amelytől fogva már elveszítik egyértelmű voltukat; helyes-e és milyen a népgazdasági hatékonysága annak, hogy az ilyen feladatok megvalósításakor a vállalatnak idővel esetleg ellenérdekeltségbe átcsapó érdekeit a gazdaság éppen prosperáló más vállalatainak (területeinek) eredménycsapolásával igyekeznek helyrebillenteni. Ezek a kérdések a monográfiában háttérbe szorulnak.

Valamennyi szocialista országban az irányítás közös alapja az egyes országok népgazdasági terve. A központi tervezés szerepe nő a gazdaságfejlesztés olyan kulcsfontosságú kérdéseinek megoldásában, mint a társadalmi termelés arányosságának biztosítása, a fejlődés fő irányainak, a növekedési ütemnek a meghatározása. Az irányítási rendszer tökéletesítéséért folyó eddigi munka során a KGST-országokban általában nagyobb szerepet kaptak a közgazdasági szabályozók, amelyek egyebek között lehetővé tették a központi és a helyi érdekek jobb egyeztetését egyfelől a korábbinál megalapozottabb, reálisabb tervek elkészítésében, másfelől maguknak a terveknek a hatékonyabb megvalósításában. Ezért tűnik igen egyoldalúnak a könyv 213. lapján található megállapítás, amely szerint: „A tervfeladatok utasítás jellege fontos sajátossága és kiemelkedő vonása a szocialista tervezésnek. Ennek segítségével biztosítják a gazdaság tervszerű fejlődését és az össznépi gazdasági érdekek érvényesülését. A tervek eredményes végrehajtása ugyanakkor megköveteli az olyan közgazdasági ösztönzők széles körű felhasználását is, mint az ár, a nyereség, a hitel, a bér, prémiumok stb."

Említettük már, az irányítási rendszer működésével szemben támasztott alapvető követelmény, hogy az milyen mértékben ösztönöz a termelés hatékonyságának növelésére, a termékek minőségének javítására. Egyet lehet érteni azzal, hogy „valamennyi szocialista iparvállalat termelőkollektívájának alapvető feladata, hogy a társadalomnak szükséges kiváló minőségű termékeket állítson elő, az erőforrások (berendezések, nyers- és egyéb anyagok, tüzelőanyagok, villamos energia, készletek és más termelési eszközök) legteljesebb kihasználása, valamint a munkaidő hatékony kihasználása mellett". (195. l.) Az azonban már nem állja meg a helyét, hogy „ez az általános jellemzés bármely vállalatra tipikus, struktúrájától, önállóságának fokától és alárendeltségétől függetlenül". (195. l.), mert a szocialista vállalatban és gazdálkodásban rejlő lehetőségek valóra váltása nem független az irányítási rendszertől. *Éppen az irányítási rendszerek tökéletesítésére irányuló erőfeszítések bizonyítják,* hogy ugyanaz a szocialista vállalat az irányítási rendszer minőségétől függően dolgozhat jól, de rosszul is.

A könyv foglalkozik a termékek minőségének javításával, annak ösztönzésével. Megállapítja, hogy a végtermék minőségének ellenőrzéséről az előkészítési és termelési folyamatra helyeződött át a hangsúly, majd áttekinti az egyes KGST-országokban érvényesülő, a minőség javítására szolgáló intézkedéseket.

Az irányítás szervezeti struktúráját a termelésben végbemenő koncentráció határozza meg. A szocialista országokban az ötvenes évek végén, a hatvanas évek elején kezdődött az a folyamat, amelynek eredményeként kialakultak az egyesülések, majd újabban a kombinátok. Ez utóbbiakban egyre nagyobb jelentőségű a tudománynak a termeléssel való integrálása. A monográfia rámutat arra, hogy a tudományos-műszaki kutatásnak a termeléshez való puszta hozzácsatolása még nem elegendő, következetesen kell érvényesíteni az önálló elszámolást is. (190. l.) Az új termelési formációk kialakításával csökkent az irányítási szintek száma. E vonatkozásban vitatott kérdés: továbbra is változatlanul a gazdaság szervezeti alapegységének tekintendő-e a vállalat, és ebben az esetben az egyesülések a vállalatok meghatározott elvek szerint szerveződött együttesei, vagy az egyesülések és kombinátok már annyira állandósult, önálló formációk, hogy ezeket kell alapegységeknek tekinteni. Ebben a szerzők véleménye sem egységes: amíg egy helyütt a vállalatot tartják „egyedüli alapvető sejtnek" (169. l.), addig másutt az egyesüléseket, illetve a kombinátokat. (216. és 547. l.) A valóság az — és ez tükröződik is a műben —, hogy egyfelől a vállalatok között szorosabb termelési-technológiai összefonódás jött létre (ennek frappáns megfogalmazása: „a vállalat optimális nagyságú részlegekből tevődik össze, ugyanakkor ezek arányossága nincs biztosítva, pedig az arányosság az ésszerű termelésszervezés egyik legfontosabb követelménye. Az aránytalanságok megszüntetését a különböző vállalatok és egységeik közötti széles körű kooperációval érik el." (547. l.), másfelől a termelésnek a vállalatnál nagyobb formációkba való szerveződésével együtt a gazdasági önállóság vállalati határai is kiterjednek, s az egyesülések, kombinátok egyre inkább ténylegesen is önálló elszámolású egységekké válnak.

Az irányítási rendszer további fontos kérdése, hogy milyen kritériumok alapján ítélik meg a vállalat tevékenységét. Helyesen súlyoz a monográfia, amikor a következőket írja: „A vállalati munka eredményeit olyan mutatók rendszere határozza meg, amelyek közül alapvető a nyereség összege, a fajlagos értékesített termelés, a jövedelmezőség, az önköltség, a munkatermelékenység és az átlagbér növekedése, valamint a termékminőség". (288. l.) Hozzáfűzi azt az általános felismerést, hogy lehetetlen — és nem is indokolt — a termelés hatékonyságát egyetlen mutatóval jellemezni. Majd levonja a következtetést: „... helyes a mutatók rendszerével jellemezni a termelés hatékonyságát és a szervezet előtt álló feladatok megoldásának a fokát. E rendszeren belül minden egyes mutatónak megvan a maga szerepe és alkalmazási területe." (299. l.) A mű szerzői figyelmeztetnek arra, hogy „a szocialista vállalat hatékonyságát nem lehet csak gazdasági mutatókkal mérni és csak mint gazdasági hatékonyságot értelmezni. Hatékonyságát a társadalmi hatékonyság mutatójával is mérni kell, amely azt fejezi ki, hogy a vállalati erőfeszítések mennyiben teremtették meg az előfeltételeket a dolgozók fokozottabb megelégedettségéhez." (79. l.) Kár, hogy ezt a gondolatot a későbbiekben nem fejtették ki.

2. A vállalaton (egyesülésen) belüli irányítás

Az egyesülések a tudomány, a technika és a termelés integrálására jöttek létre. Nyilvánvaló, hogy a tudományos-műszaki forradalom idején megnő a tudományos-műszaki folyamatok irányításának jelentősége. A monográfia szerint a szocialista országokban egyre több a tudományos-termelő egyesülések száma, amelyekben „az általános irányítás szerepe arra a személyre hárul, aki az ilyen komplexum centrumát képező tudományos-kutató intézményt vezeti". (548. l.) Az alapkutatások és a termelés között kevésbé ragadhatók meg az összefüggések, mint az alkalmazott kutatások és a termelés közöttiek, de azért a műszaki szemléletnek az irányításban való előtérbe kerülésével kapcsolatban mégis megkockáztatható egy észrevétel: *nem minden új tudományos-technikai eredmény érdemes a termelésben való bevezetésre*, ezt a gazdasági hatékonyság dönti el.

A könyv jó áttekintést ad a vezetői döntések kialakításának technikájáról, sorra veszi azokat az elvi szempontokat, amelyekre a döntés meghozatalánál a vezetőnek tekintettel kell lennie. A vezetői döntések előkészítése, megalapozása napjainkban egyre szerteágazóbb feladat. A döntések kihatásainak felmérése is olyan igényű, hogy meghaladja a mégoly felkészült vezető személyi lehetőségeit is. A döntések előkészítésében ezért számos szakértő vesz részt. A monográfia ismerteti a vezetői döntések előkészítésének módszereit, elvi útmutatást ad arra, hogy milyen helyzetben célszerű alkalmazni őket.

A vezetői döntések előkészítésének sarkalatos kérdése a hatékonyság számítása, amelynek célja a ráfordítások és eredmények összehasonlítása. A mű szerint „ez a hatékonyságszámítás a hosszú távú tervezéssel kapcsolatos döntések szempontjából nem vesz kellőképpen figyelembe két különösen fontos körülményt:
— a döntési célok sokrétűségét, vagyis azt a tényt, hogy egyetlen döntés céljai egymással heterogén viszonyban állhatnak és közvetlenül versenyezhetnek,
— a minőségi célok létezését (amelyek számszerűen nehezen meghatározhatóak) és a célok megvalósítása során felmerülő kockázat mértékét. A hatékonyság kiszámításánál feltételezik, hogy a számszerűen meghatározott és pontosan mért döntési ismérvek rendelkezésre állnak." (144. l.)

Itt ugyanarról a problémáról van szó, amelyet — a vállalatok hosszú távú stratégiai döntésekben való érdekeltté tételével kapcsolatban — már felvetettünk. A monográfia erre a becslési módszert javasolja, de elismeri, hogy az szubjektív és nem tekinthető általános megoldásnak.

Fontos, hogy a döntést a dolgozók kollektívája elfogadja, s megvalósítását saját ügyüknek tekintsék. A dolgozók részvétele azonban nemcsak a döntések végrehajtásában, hanem előkészítésében és meghozatalában is lényeges követelmény. A monográfia vázlatosan áttekinti a dolgozók vezetésben való részvételének formáit, állást foglal részvételük erősítése mellett. Ezt egyrészt a termelő egységek információs munkája átfogóbb társadalmi ellenőrzésének szükségességével, másrészt azzal indokolja, hogy „jelenleg a termelés oly mértékben igényli az alkotó gondolkodást, hogy azzal nem tud lépést tartani a kutató, szerkesztő és technológiai részlegek személyi állományának növekedése..." (307. l.)

A vállalati irányításban különbséget kell tenni a formális és az informális struktúra között. A formális struktúra a vállalat szervezeti alapjaként rögzített séma, az informális struktúra pedig az emberek között kialakult személyes kapcsolatok rendszere. Így előfordulhat, hogy a brigád tagjai előtt nem a kinevezett brigádvezetőnek, hanem egy brigádtagnak van tekintélye. A kétféle struktúra közötti eltérések konfliktusok forrásai lehetnek és akadályozhatják a fejlődést. A monográfia szerint ezért a két struktúrát közelíteni kell egymáshoz, mert „végső soron ez a társadalmi, kollektív és személyes érdekek közeledését eredményezi, és megalapozza a kollektív tevékenység hatékonyságának növekedését." (329. l.)

3. Az irányítás módszertani kérdései

A termelési folyamatok bonyolultságának fokozódásával az irányítás feladatai is növekedtek, és új módszertani-technikai megoldások születtek. Bonyolult irányítási problémák magas szintű megoldását teszi lehetővé a modellmódszer alkalmazása, amikor is a valóságos jelenség modellszerű ábrázolása és ennek alapján a lényeges összefüggések, következmények felmérése a megoldáshoz vezethet. A könyv példákon mutatja be a különféle matematikai modelleket és módszereket, valamint a programozási eljárásokat. Reálisan látja a modellek szerepét: a modellek kétségtelenül javítják az irányítási munkát, ám minden modell csak *egy* adott jelenséget ír le, s ezért csak korlátozottan alkalmazható. A modell megszerkesztése nagy körültekintést és széles körű irányítási ismereteket követel meg.

Az irányításban rohamosan terjed a számítókép alkalmazása. Például Csehszlovákiában szinte minden héten üzembe helyeznek egy számítógépet. Az összes számítógépet üzemeltetik, de mégsem használják ki a bennük rejlő lehetőségeket. „Gépi idejük túlnyomó részét az ún. tömeges információk feldolgozására (a bérek számviteli nyilvántartására, a pénzügyi-számviteli nyilvántartásra...) fordítják. Ugyanakkor nem használják ki a számítógépek különleges sajátosságait, amelyek lehetővé tennék az irányítási problémák megoldására kidolgozott modelleken a különböző optimalizálási számítások elvégzését. A problémák megoldása pedig rámutathatna azokra a módokra, amelyeken a vezető beosztású dolgozók a vállalat mint egész működésének a hatékonyságát növelhetik" — írja a monográfia. (128. l.)

A szocialista országokban sok szó esik az automatizált irányítási rendszerekről. Ezek az irányítás-szervezésnek olyan új típusai, amelyek a modern technika segítségével automatikusan rögzítik, továbbítják és feldolgozzák az információkat, s reagálnak azokra. A monográfia leírja az információk kategorizálását, az információs rendszerek és alrendszerek egymáshoz kapcsolódását, s elvi szempontokat ad az automatizált termelésirányítási rendszer bevezetéséhez. Úgy tűnik, ez a rész túlzottan információcentrikus. Hiányoznak az olyan kérdések, hogy miért ter-

jednek el az automatizált irányítási rendszerek; a gyakorlatban milyen konkrét irányítási problémák megoldására és hogyan, milyen eredményességgel használják őket; mely területeken előnyös a felhasználásuk.

Összefoglalva: a szerzők nagy munkát végeztek. Az olvasó szakszerű, sokoldalú megközelítésben láthatja a gazdasági fejlődésnek ezt az igen fontos területét. Sikeres vállalkozásnak mondható tehát a KGST-szakértők közös munkájának eredményeként létrejött monográfia. Érdemes lenne egy következő monográfiában a felvetett kérdéseket, megállapításokat az 1970 óta eltelt időszak tényleges fejlődési tendenciáival, jelenségeivel szembesítve tovább vizsgálni, valamint az itt hiányzó kérdésekre is feleletet adni.

Egy közös monográfiának a műfaj természetéből adódóan megvannak az előnyei és hátrányai — az előszóban leírtak szerint ezzel a szerkesztők is tisztában voltak. Ezt is figyelembe véve néhány hiányosságot mégis szóvá kell tenni, mely hiányosságok kiküszöbölése hozzájárulhat egy esetleg majd készülő monográfia magasabb színvonalához.

A közös monográfia általában nem egy téma közös kutatását, hanem leírását jelenti, és úgy születik, hogy a szerzők az adott témához anyagokat, fejezeteket készítenek, de nem végeznek új kutatásokat. Következésképp a monográfia nem produkál új kutatási eredményeket, hanem összefoglalja a már meglevőket. Ez a monográfia is ezt teszi. Egy monográfia színvonala azonban nem attól lesz jó, hogy az összefoglalás a jelenségeket a már-már semmitmondó általánosítás szintjére „emeli", hanem hogy a jelenségeket a maguk sokszínűségében mutatja be, s az általánosítás során felhívja a figyelmet a bennük érvényesülő törvényszerűségekre. Igen értékes lett volna az olvasó számára annak elemzése, hogy milyen okokkal magyarázhatók az egyes országok vállalati irányítási rendszerei közötti különbözőségek, hasonlóságok, az általános megoldás (például egyesülés) konkrét alkalmazása során az egyik vagy másik ország miért éppen azt a formát választotta, amit választott, s a választott formának melyek az előnyei és hátrányai, vagyis: *az adott körülmények között milyen irányítási megoldás a legmegfelelőbb,* milyen további megoldások alkalmazására van még lehetőség. Minden bizonnyal helytelen az elvileg nyilvánvalóan fennálló lehetőségeket mélyreható tudományos elemzés nélkül valóságnak feltüntetni. A 31. oldalon az egyesülésekről, kombinátokról ezt olvashatjuk: „Ezek a komplexumok megtehetik és valóban előnyben is részesíthetik a távlatban hatékonyabb megoldásokat a pillanatnyi, rövid távú előnyöket nyújtó megoldásokkal szemben." De valójában így van-e, amikor ugyane műben másutt éppen arról van szó, hogy az egyesülések mostanában válnak önelszámolókká, s hogy mennyire bizonytalanul ragadható meg a távlati hatékonyság? Az olvasó hasonlóképpen nem tud mit kezdeni a tankönyvszerű általánosításokkal (például a „Nevelési módszerek a vezetési folyamatban" című résszel — 259—265. l.).

A monográfia tematikájában a teljességre törekszik, de hiányzik a vállalatoknak, az egyesüléseknek a KGST-integrációban játszott szerepe. Ami a műben a KGST-ről szól, az nem más, mint a közismert együttműködési elvek és célok ismétlése (például 18—21. l.). Az integráció előrehaladásával szorosabbá válnak a különböző KGST-országok vállalatai, egyesülései közötti műszaki és gazdasági kapcsolatok, a kooperáció és specializáció nemzetközivé válik, az országok közös vállalatokat hoznak létre, a megvalósulás szakaszába lépnek a meghatározott ágazatok fejlesztésére kidolgozott közös programok — ezek a jelenségek új követelményeket támasztanak az irányítással szemben. Sajnos ezek tárgyalása szintén hiányzik a monográfiából.

Bakos Gábor

Andics Jenő: A technikai haladás társadalmi problémái a gazdasági szervezetekben

Akadémiai Kiadó, 1977. 263 l.

Andics Jenő szociológiai munkája, amely hozzájárul a gazdasági szervezetekben már ma is, de a jövőben még inkább kibontakozó technikai haladás társadalmi hatásainak megismeréséhez, nemcsak a szakmabeliek érdeklődésére tarthat számot. A könyv a hazai szakirodalomban már azáltal is hézagpótló, hogy marxista kritikai elemzést nyújt a téma kiterjedt nemzetközi irodalmáról. A szerző

ugyanakkor arra is törekszik, hogy könyvében hasznosítsa saját empirikus kutatásainak az eredményeit. E kettős megközelítéssel — bár az utóbbi hagy az olvasóban némi hiányérzetet — komoly segítséget nyújt a technikai haladással kapcsolatos emberi-társadalmi problémákra való felkészüléshez és azok megoldásához.

A könyv két fő részből áll. Az első címe: *A technikai haladás és a fizikai munka;* a másodiké: *A technikai haladás és a gazdasági szervezetek szakigazgatási-szakirányítási apparátusa.*

Az első részben a szerző a munkásoknak a szervezeten belüli társadalmi helyzetét és munkaszituációját, tevékenységük jellemző vonásait vizsgálja a technikai fejlettség különböző szintjein, s bemutatja a technikai fejlődés útjait, elemzi a képzettségi színvonalban bekövetkező változásokat, a munkások kooperációs kapcsolatait és diszpozíciós lehetőségeit s végül a technikai fejlődés hatását a fizikai munkások társadalmi helyzetére a gazdasági szervezetekben. Ez utóbbi témakör kifejtésekor — a 7. fejezetben — olyan kérdéseket is tárgyal (a munkások fizikai-idegi megterhelése és a munkahelyi környezeti ártalmak; változások a munkások szervezeten belüli társadalmi-gazdasági környezetében; technikai fejlődés — üzemi demokratizmus), amelyeknek e cím alá sorolása vitatható ugyan, jelentőségük azonban kétségtelen.

A könyv második részében a szakigazgatási-szakirányítási apparátus sajátosságairól és fejlődési szakaszairól olvashatunk.

A mű első része nem csupán bővebb terjedelmű, de kidolgozottabb, kiforrottabb is a másodiknál, amely helyenként kevésbé kifejtett és vitatható megállapításokat tartalmaz. (Igaz, a szerző nem is igyekszik olyan látszatot kelteni, mintha felesleges lenne e kérdések további elemzése és vitája.) A második rész érdeme, hogy olyan — hazánkban eddig mellőzött és a nemzetközi szakirodalomban is meglehetősen elhanyagolt — kérdéseket tárgyal újszerűen és megalapozottan, amelyek a jövő szempontjából egyre fontosabbá válnak. Behatóan vizsgálja a szakigazgatási-szakirányítási apparátus fejlődési sajátosságait, részletesen és alaposan elemzi a gépesítés és az automatizálás problémáit, valamint a velük járó strukturális változásokat az apparátus belső viszonyaiban és az egyes rétegek helyzetében.

Az utóbbi egy-másfél évtizedben hazánkban is egyre több társadalomtudományi munka foglalkozik a technikai haladás sajátosságainak, társadalmi következményeinek különféle oldalaival. Van azonban két olyan hibatípus, melynek valamelyikébe jelentős részük beleesik. Az egyik csoportjukat az a fogyatékosság jellemzi, hogy a fejlődésnek csupán egy-egy kiragadott aspektusát vizsgálva, abból igyekszik indokolatlanul általánosító következtetéseket levonni. (Ez nem csak a hazai irodalomban figyelhető meg — sőt!) Mások túlságosan eltávolodnak a hazai realitásoktól, amikor vizsgálatuk fókuszába a tudományos-technikai forradalom elvont jellemzőit állítják. (E munkák nyomán emlegetik a technikai fejlődéssel foglalkozó, illetőleg a társadalom- és gazdaságirányítás különböző szintjein dolgozó szakemberek gúnyosan az úgynevezett TTF-et.)

Andics Jenő könyvében alig említi a tudományos-technikai forradalom kifejezést. A „Bevezetésben" rámutat: „A technikai haladás természetét szocialista viszonyok között csak akkor ismerhetjük meg megfelelően, ha a valóság vizsgálata során alkalmazott megközelítés kellőképpen differenciált" (8. l.), majd a következő lapon leszögezi: „... a ma kibontakozó tudományos-technikai forradalomnak pusztán kezdeti fázisát éljük, azaz ma még az ezzel az elnevezéssel jellemzett fejlődési szakasznak csak egyes — erősen korlátozottan érvényre jutó — elemei vannak jelen. A technikai haladás mai (és az elkövetkező néhány évtizedben jelentkező) problémáit ezért csakis akkor ismerhetjük meg, ha vizsgálatainkban nagy súllyal szerepelnek a »hagyományos« technikai fejlettségi szintek sajátosságai is." Nem arról van tehát szó, mintha a szerző lebecsülné a TTF valódi jelentőségét. Csak reálisan veszi figyelembe, hogy a technikai haladás számos következménye mindenekelőtt a gazdasági szervezetekben jut érvényre, s ezen keresztül áttételesen gyakorol hatást a társadalom egészére. Az új technikai vívmányok előnyei és hátrányai is részben éppen a gazdasági szervezetekben bontakoznak ki.

A szerző több irányból elindulva jut arra a lényeges következtetésre, hogy a technikai fejlettség ma felismerhető fokozatai ugyan a tudományos fejlődés eredményei, s ennyiben *történeti sorrendet* jeleznek, ugyanakkor ezek a fejlődéstörténeti fokozatok *egymás* mellett is léteznek. További lényeges megállapítása, hogy

„A magasabb fejlettségi szintek megjelenése még csak azt sem jelenti, hogy ott feltétlenül gyökeresen más munkatartalommal találkozunk, mint az alacsonyabb fejlettségi szinteken". (77. l.)

Andics Jenő fellép az ellen az egyoldalú beállítás ellen, amely szerint a technikai fejlődés hatásai a munkásokra a kapitalizmusban szinte kizárólag negatívak, míg a szocializmusban a modern technika csakis kedvező változásokat hozhat, minthogy a munkások érdekében alkalmazzák. A következőket írja: „Más jellegű problémákról van szó... akkor, ha a munkások helyzetének a munkavégzés módjával kapcsolatos kérdéseit elemzzük, s ismét csak másról, ha az érdekképviselet kérdéseit állítjuk a vizsgálat középpontjába". És: „A munkások érdekképviseletének alakulása például kifejezetten az uralkodó hatalmi-politikai viszonyok függvénye, a munkavégzés módjából fakadó problémák jelentős része azonban csak áttételesen kapcsolódik a hatalmi-politikai viszonyokhoz". (17. l.)

Mindkét megállapítása alapvetően helytálló, az utóbbi azonban félreérthető. Úgy vélem, sokkal világosabb lenne az a — politikai gazdaságtanban ma már általánosan elfogadott — megközelítés, amely különbséget tesz a termelési viszonyokon belül a technikai-gazdasági és társadalmi-gazdasági relációk között. A technikai haladásnak a mai kapitalizmusban és a szocializmusban azonos vagy hasonló hatásai a termelőerőkkel és a hozzájuk közvetlenül kapcsolódó technikai-gazdasági relációkkal kapcsolatosak, míg az eltérőek a társadalmi-gazdaságiakkal. A hatalmi-politikai viszonyok — amint ezt a szerző is nyilvánvalóan jól tudja — alapvetően a tulajdonviszonyoktól függenek. Itt kívánok utalni arra is, hogy a könyv további részeiben vannak olyan megfogalmazások, amelyekből úgy tűnik, mintha a szerző a „hatalom" fogalmát csoporthoz kötné — amivel nem lehet egyetérteni.

Szintén nem a mondanivaló téves, hanem a megfogalmazás pontatlan, amikor a szerző több helyütt és több vonatkozásban hangsúlyozza, hogy a technikai haladás nemcsak a kapitalizmusban, hanem a szocializmusban is bizonyos konfliktusokkal jár. Magam sem tagadom, hogy ez nemcsak elméletileg lehetséges, hanem — sajnos — a gyakorlatban már több alkalommal be is következett. De nem tudok egyetérteni azzal a tárgyalási móddal, amely az érdekkülönbséget, az érdekellentmondást és a konfliktust szinonímaként kezeli. Nem feltétlenül ellentmondásos az, ami különbözik, s az ellentmondásoknak, különösen szocialista viszonyok között, nem feltétlenül kell érdekütközésekhez, sőt konfliktusokhoz vezetniök. Természetesen ilyenek bekövetkezhetnek — mégpedig mindenekelőtt akkor, ha az érdekellentmondásokat nem ismerjük fel idejekorán, és nem igyekszünk megoldani őket. Ehhez Andics Jenő könyve is komoly segítséget nyújt, mégpedig főleg a konkrét elemzéseivel, de azzal a figyelmeztetésével is, hogy nem szabad a technikai haladás szocializmusbeli konfliktusmentességének a fikciójából kiindulni.

A könyv gazdag mondanivalójából — terjedelmi okok miatt — mindenekelőtt azokat az előremutató gondolatokat szeretném kiemelni, amelyek *közgazdasági nézőpontból* is jelentősek.

A dolgozók helyzetének elemzésekor a könyv az ún. munkaszituációból indul ki. „*Munkaszituáción*" a munkavégzés valamennyi, szervezeten belüli társadalmi körülményének, feltételeinek összességét érti. „A fizikai munkások munkaszituációjának változásaiban a *végzett munka tartalmában, a munkás tevékenység-struktúrájában* bekövetkező változásokat tekinthetjük alapvetőnek." (15. l.) Kár, hogy a szerző mindezt hangsúlyozottan csak a fizikai munkásokra vonatkoztatja. Ez azért sem érthető, mert a későbbiekben kiderül, hogy fontos módszertani koncepciója lényegében a nem fizikai dolgozókra is érvényes.

Bár a szerző a munkaszituáció fogalmát a szokottnál szélesebb tartalommal használja, nem érti bele — véleményem szerint helyesen — „a mindenkori szervezeten belüli hatalmi viszonyok"-at, és „olyan további problémákra sem derül fény, mint a munkahely biztonságának kérdései stb.". (16. l.) Vitatható azonban az az álláspontja, hogy a munkaszituációban „nem szerepel... a munkások jövedelmi helyzete" sem. (Uo.) Véleményem szerint a *jövedelmi rangsor* változásának problémái idetartoznának, bár azzal természetesen egyetértek, hogy a munkások jövedelmi helyzete egészében véve nem tartozik bele e fenti fogalomba.

A szerző kimutatja, hogy a szak-, betanított- és segédmunkás kategóriák *csak foglalkoztatáspolitikai fogalmak*, de nem alkalmasak a technikai szint konkrét

elemzésére. Rámutat továbbá arra, hogy gyakorlatilag szoros összefüggés van a technikai berendezések jellege és a munkaszervezet között.

Andics Jenő — választ keresve a technikai fejlettség mérhetőségének kérdésére — elemzésében a következő típusokat használja:

I. Nem gépiesített termelés

1. Tiszta kézi munka: *a)* kézműves jellegű munka, *b)* egyszerű kézi munka.
2. Szalagszerű termelési eljárások.

II. Gépesített termelés

3. Egyfunkciójú egyedi berendezések, állandó kézi beavatkozás szükségességével.
4. Egyedi berendezések, kapcsoló-kezelő szerkezeten keresztül történő állandó emberi beavatkozással.
5. Többfunkciójú egyedi berendezések, állandó emberi beavatkozás szükségessége nélkül.
6. Berendezésrendszerek, állandó emberi beavatkozást nem igénylő kezelő-ellenőrző tevékenységgel.

III. Automatizált termelés

7. Részben automatizált egyedi berendezések.
8. Részlegesen automatizált berendezésrendszerek.

A könyvben használt tipológia árnyaltabb és sokrétűbb elemzést tesz lehetővé, mint az eddig használatosak. A szerző helyesen hangsúlyozza, hogy bár típusai fő vonásaikban a történelmi fejlődés fokozatait is jelzik, e tipológiának fontos vonása, hogy a ma egyidejűleg létező, de egymástól jellegzetesen eltérő fejlettségi szintek lényegi sajátosságait fejezi ki. Helyesen mutat rá arra is, hogy ha ismeretes számunkra, mit „tud" a berendezés, egyúttal arra is következtethetünk, mit kell elvégeznie az embernek, és fordítva: a munkás által végzett tevékenység ismeretében megállapítható, mi az alkalmazott berendezések szerepe a munkafolyamatban.

Andics Jenő rámutat az „automata" kifejezés eléggé elterjedt értelmezéseinek pontatlanságára is. Szabatosan körülhatárolja, mely ponttól kezdve beszélhetünk automatizációról. Megkülönbözteti az automatizáció „mélységben" és „szélességben" történő előrehaladását. Az előbbi azt jelenti, hogy a munkástól *mely funkcióit* veszi át az alkalmazott berendezés, az utóbbi pedig arra utal, milyen az automatizáció által átfogott munkafolyamat(ok) *terjedelme.*

A szerző túlmegy annak az általánosan elfogadott ténynek a megismétlésén, hogy a technika fejlődésének egyik eredményeként *nő a javító-karbantartó munka fontossága.* Hangsúlyozza: *e tevékenység nem homogén munkafajta.* Legalább három fő típusa különböztethető meg: *A javítási-karbantartási tevékenység egy része* nem végezhető el a helyszínen, hanem különböző műhelyekben centralizáltan történik. Az itt dolgozók „a javítás mellett gyakran a már munkába állított gépek elhasználódott alkatrészeinek pótlásával, tehát lényegében *új alkatrészek előállításával* is foglalkoznak". (53. l.) Végső soron *a karbantartó műhelyben* dolgozó munkáscsoport csak funkciója alapján sorolható a javító-karbantartó réteghez, munkaszituációjában megegyezik a közvetlen termelésben dolgozókéval. A javító-karbantartó tevékenységet végző munkások *másik nagy csoportját* a kifejezetten *a termelőberendezések helyszíni javítására* szakosított fizikai dolgozók képezik. *A harmadik* csoportba pedig *az egyszerű kézi munkát végzők* tartoznak. (E csoport a hagyományos besorolás szerint a segédmunkásokhoz tartozik.)

A munkások képzettségi színvonalával kapcsolatos követelmények változása terén a szerző — a többi között — ezekre a főbb következtetésekre jut: 1. Diszkrepancia van a munkaerő ismereteinek szintje és a modern technika kvalifikációs igénye között. 2. A különböző technikai fejlettségi szinteknek a szakmai képzettségi színvonalra gyakorolt hatása ellentmondásos. 3. Összefüggés van az infrastrukturális fejletlenség és az alacsony képzettség között. (Mindenekelőtt az ingázók műveltségi színvonala emelésének és szakmai továbbképzésüknek a nehézségeiről van itt szó.) 4. A ‚szakmai elöregedés" alapvetően nem biológiai, hanem mindenekelőtt társadalmi probléma.

A szakirányítási-szakigazgatási apparátus fejlődési sajátosságaival kapcsolatos fejtegetések közül mindenekelőtt ki kell emelnünk, hogy a szerző megkülönbözteti egymástól a *horizontális* és a *vertikális kooperációs formákat.* Ezzel kapcsolatban rámutat arra, hogy a horizontális kooperáció egyes alapformái eltérően biztosítják, illetve követelik meg a munkások önálló cselekvését a munkafolyamatban. A vertikális kooperációs viszonyok közül elsősorban a művezetők és a munkások közötti kapcsolat alakulását elemzi részletesebben. Az utóbbiak kapcsán arra a — számomra nem teljesen egyértelműen bizonyított — megállapításra jut, hogy az előrehaladó gépesítés mind kevesebb teret hagy a művezető számára. Teljesen egyetérthetünk azonban a szerzővel abban, hogy a munkafolyamat előrehaladó standardizációjának eredményeként általában valóban *megnő a törzskarok szerepe.*

A szerző önálló fejezetben vizsgálja a hagyományos hierarchikus tagozódást erősítő és gyengítő tényezőket, s vizsgálja a hierarchikus tagozódás és a horizontális kooperáció összeegyeztetésének a lehetőségeit.

A közvetlen termelésben minden üzemben heterogén technikai fejlettségi szintek léteznek egymás mellett. A magasabb technikai fejlettségi szintekre jellemző nagyobb rugalmatlanság növeli a közvetlen termelés koordinációjának a fontosságát. A hagyományos hierarchikus tagozódás továbbélése mellett hat az is, hogy a környezettel való kapcsolattartásnak a leghatékonyabb útját továbbra is a legfelső hierarchikus szinteknek a vertikális hierarchikus tagozódáson keresztül megvalósított koordináló tevékenysége jelenti. Igaz, hogy *a vertikálisan erősen tagolt szervezeti felépítés rugalmatlan a változásokkal szemben,* s így a gyors alkalmazkodás gátját is jelenti, viszont *„továbbra is alkalmas az állandó újító tevékenység biztosítására, s a dinamikus fejlődés elősegítésére".* (219. l.) Andics reálisan felméri, hogy az automatizálás előrehaladása ugyan már gyengíti a vertikális hierarchikus felépítés egyes elemeit, de nem kérdőjelezi meg a rendszer egészét. Következtetése: *„egyszerre kell megoldani a fokozottabb centralizációt igénylő problémákat, s kell figyelembe venni a hierarchikus elemeket gyengítő tendenciákat is".* (228. l.) Ugyanakkor — különösen az irányító- és tervezőközpontokban — a fejlődés a hierarchikus tagozódás *„laposodásának"* az irányába hat.

Erősen vitathatónak tartom azonban Andicsnak azt a következtetését, hogy a döntések előkészítésében és meghozatalában bekövetkező változások fokozatosan túlhaladottá teszik az egyszemélyi vezetés elvére épülő hierarchikus tagozódást. Abban a szerzőnek teljesen igaza van, hogy a változások mindinkább a kollektív döntések gyakorlatát erősítik, de ez nem jelentheti az egyszemélyi vezetés felelősségének a kollektív vezetéssel és felelősséggel való felváltását.

Rendkívül érdekes és *újszerű* a szakigazgatási-szakirányítási apparátusnak a munkamegosztás és kooperációs viszonyok változásai alapján történő szakaszolása és az ebből levont következtetések. Ugyanakkor (vagy talán éppen ezért) a könyvnek ez a része tartalmazza a legtöbb vitára ösztönző megállapítást is. Nem kívánok itt kitérni közülük azokra, amelyek valószínűleg csak abból adódnak, hogy Andics fogalmilag nem tesz egyértelmű különbséget szakigazgatás és szakirányítás között.

Nem tudok egyetérteni a számítógépek alkalmazásának hatásaival kapcsolatos egyes megállapításokkal. Vitatható például az a következtetés, hogy „... a szellemi munka automatizálása nyomán egyre nő a felszabadított munkaerő létszáma..." (243. l.) Túlzónak tűnik az a következtetése is, hogy a *gyakorlati idő* mint kvalifikációs komponens háttérbe szorul.

Könyvének különböző helyein Andics ellentmondásos álláspontot látszik elfoglalni *a szellemi és a fizikai munka* egymáshoz való viszonyát illetően. A 172. lapon például ezt olvashatjuk: „... a szellemi és a fizikai munka... alapvetően különbözik egymástól". Ugyanakkor a szerző fejtegetései során a legkülönbözőbb oldalakról maga mutatja meg, hogy a technikai fejlődés és az ezzel kapcsolatos struktúraátalakulás mennyire hasonló változásokat eredményez a dolgozók e két nagy csoportjánál. Remélem, hogy ezek csak fogalmazásbeli pontatlanságok, s a szerző véleményét munkájának befejező mondatai fejezik ki pontosan: *„ne beszéljünk általában az alkalmazottakról és általában a fizikai munkásokról mint egységes, strukturálatlan rétegről. (258. l.) ... a társadalom egészében megfigyelhető átrétegződési tendenciák megítéléséhez egyaránt végig kell gondolnunk mindkét egyidejűleg érvényesülő tendenciát: a fizikai dolgozók egyes rétegei szellemi dolgozóvá válásának útját és problémáit éppúgy, mint a szellemi dolgozók egy része fizikai munkássá válásának folyamatát is".* (Uo.)

Szeben Éva

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Каталин Сикра Фалушне

Роль заработной платы и прочих факторов в распределении рабочей силы

Заработная плата как при капитализме, так и при социализме играет большую роль в распределении рабочей силы между профессиями, местами работы и географическими районами, так как имеет место свобода выбора профессии и места работы, и отношение между спросом на рабочую силу и её предложением находит себе выражение в заработной плате. В то же время всё большее место завоёвывают себе прочие факторы распределения рабочей силы. Из их числа автор останавливается на влиянии системы школьного обучения, специфики содержания работы, условий труда, общественного престижа данной работы, степени социального обеспечения, а также «инфраструктурных» условий выполнения труда. Многие такие факторы приобретают растущую роль за счёт заработной платы, в конечном счёте, однако, — констатирует автор — почти каждый фактор распределения рабочей силы в какой-то форме связан с механизмом рынка рабочей силы, основанном на отношениях между заработной платой, а также спросом и предложением рабочей силы.

Автор рассматривает различное влияние заработной платы и прочих факторов на распределение рабочей силы у различных категорий работников. В связи с этим она останавливается на роли возраста, пола, уровня образования и материального положения. Она также рассматривает роль отдельных факторов в различных плоскостях распределения рабочей силы: в выборе места работы, в выборе профессии и в территориальном распределении рабочей силы.

В заключение автор рассматривает роль центральных мер в преобразовании структуры рабочей силы. Она констатирует, что мобилизацию рабочей силы из неразвиваемых областей невозможно осуществить при помощи одних лишь мер политики заработной платы: это должно исходить из прекращения рабочих мест. В Венгрии главным тормозом осуществления структуры занятости, способствующей эффективной экономической структуре, является отсутствие равновесия занятости, всеобщий значительный перевес спроса на рабочую силу над её предложением. Ключевой вопрос, таким образом, заключается в обеспечении соответствия между числом рабочих мест и имеющейся в распоряжении рабочей силой. Требующееся преобразование структуры рабочей силы является в первую очередь задачей всего общества, а не предприятий, и не может быть решено лишь в рамках предприятий, а требует центральных мер.

Кандор Ротт

Применение индексов — «новое чудодейственное средство» буржуазной экономики против инфляции

Автор в своей статье критически анализирует противоинфляционный метод Мильтона Фридмана — применение индексов. Он вскрывает, что элементы этого метода можно найти у Вильяма Флитвуда уже в начале XVIII-го века, затем метод рекомендуется целым рядом буржуазных экономистов в XIX-ом столетии (Джозефом Лове, Дж. Пуле Скроупом, У. Стэнли Джевонсом, Альфредом Маршалом), а Эрвинг Фишер даже применял его в нашем веке более или менее открыто с целью предупреждения борьбы за повышение зарплаты и забастовок, угрожающих непрерывности и прибыльности капиталистического производства. Фридман в лучшем случае предоставляет нечто новое в том, что он обличает мошеннически неблагонамеренные методы монополистического государства, посредством которых оно обращает инфляцию на свою пользу. В то же время, однако, он умалчивает о том, что — как на это указывается в статье — частно-монополистический финансовый капитал посредством денежного мультипликатора сам принимает участие в инфляционном создании денег.

Автор в связи с практическим применением индексов на английских и американских статистических данных доказывает, что ни один ценовой индекс не отражает дифференциации потребительских цен и их изменений — ни по группам товаров, ни территориально. Он указывает и на то, что индекс потребительских цен не отражает изменения цен на производственные блага, показывающего большие отклонения в зависимости от видов сырья. Таким образом последовательное применение индексов привело бы к такому большому числу их и к такому их разнообразию, что хозяйственная деятельность стала бы необозримой и хаотической.

Эрнэ А. Тот

Эффективность сельскохозяйственного мелкотоварного производства и аграрно-промышленных комплексов

Технико-экономическая специфика аграрно-промышленных комплексов связана с храктером сельскохозяйственного производства, его взаимосвязи с природными процессами.

С социально-экономической точки зрения основной своеобразной чертой комплексов является многосекторность, характерная, главным образом, для сельского хозяйства. Различные секторы могут приспосабливаться к изменяющимся условиям производства и обращения с различной гибкостью. Гибкость же повышает эффективность комплексов.

Сельскохозяйственное мелкотоварное производство в Венгрии является значительным и способно рационально использовать ряд мощностей, за которые крупные хозяйства не принимаются по техническим или связанным с экономической эффективностью причинам. Однако экономический вес мелкотоварного производства зависит от того, насколько тесно интегрируются они с крупными хозяйствами и предприятиями. Практический опыт показал, что интеграция с сельскохозяйственными крупными хозяйствами, с обрабатывающей и консервной промышленностями выгодна на народнохозяйственном уровне и полезна непосредственно для мелких производителей.

Большая часть товарной продукции мелких производителей — свиньи и птица, животные продукты, овощи и фрукты — являются быстропроятщимися, и невозможно предвидеть их количество. Разрешение противоречий в интересах продуцентов, обрабатывающих отраслей и организаций обращения зависит от интеграционных связей между ними, строящихся на общих интересах.

Венгерский опыт показывает, что путём укрепления интеграционных связей в особенности свиноводство и птицеводство, а также отрасли овощеводства и садоводства можно развивать без крупных капиталовложений, так как эти отрасли отвечают в наибольшей мере условиям приусадебных и вспомогательных хозяйств.

Петер Маргитаи

Некоторые проблемы прогнозирования основных тенденций и измерения международной торговли

В статье автор представляет основные тенденции формирования и измерения мировой торговли, а также некоторые связанные с этим проблемы. Он анализирует стоимостные и объемные показатели обращения по текущему и неизменному курсу доллара, а также важнейшие причины расхождения отдельных показателей. Он представляет, как отражали в начале семидесятых годов методы измерения, пронозирования мировой торговли изменения, характерные для мирового хозяйства и круга расчетов. Автор детально анализирует, как складывались по группам стран оборот, цены и торговые балансы, а также, в связи с ними — основные взаимозависимости между условиями торговли и торговыми балансами. Он останавливается и на том, каким образом воздействовало формирование цен на сырье и готовую продукцию на позиции торговых балансов основных групп стран. Анализируя тенденции мировой торговли по группам стран, автор констатирует, что неварномерный темп оживления пока ещё не привел к облегчению бремени, ложащегося на малые европейские страны, и к устранению напряженных моментов в их платёжных балансах.

Автор занимается и тем вопросом, как повлияли события, происходящие в последние годы в валютной сфере, на формирование международной торговли. В частности, какое воздействие оказывают на внешнеторговые цены изменения валютных курсов; связанное с ними перераспределение рынков: например, расширение или сокращение рынков валют, переоцененных по сравнению с долларом; а также товарная структура, а именно повышение или понижение роли групп товаров с различными уровнями цен. В заключение автор пытается определить, каковы краткосрочные и долгосрочные перспективы развития мировой торговли, что не стало более простым за последние годы.

Каталин Ботош

Координация инвестиционной политики в рамках СЭВ

Важным элементом координации экономических политик, представляющей собой сущность сотрудничества в рамках СЭВ, является согласование национальных инвестиционных политик. Координация капиталовложений не может быть независимой от общей модели сотрудничества.

В зависимости от разграничения задач между интеграционными совместными учреждениями, с одной стороны, и органами управления отдельных народных хозяйств, с другой стороны; далее внутри народных хозяйств — между центральными органами и предприятиями а также между предприятиями различного типа, принципиальная модель сотрудничества может быть двоякой: основывающейся на микро-единицах (предприятиях) или макро-единицах (народнохозяйственных органах). В желаемой модели вскрываются запасы экономической эффективности, кроющиеся в деятельности самостоятельно хозяйствующих предприятий, *заинтересованных* в вскрытии изменяющихся потребностей и в их удовлетворении, способных гибко *приспосабливаться* к ним; но в то же время учитывается и тот факт, что производство — даже при расширяющемся в мировых масштабах разделении труда — организуется решающим образом в *народнохозяйственных рамках*.

Поэтому представляется правильным предоставить возможность в рамках СЭВ для укрепления непосредственных контактов между микро-единицами, а посредством этого — в определенных случаях и для *гармонизации их планов по развитию* (реализации в инвестиционной политике последствий, вытекающих из специализации и кооперационных связей между предприятиями); однако инициатива предприятий всегда должна проходить через «фильтр» народнохозяйственных интересов.

Координация народнохозяйственных капиталовложений, основанная на потребностях интеграционного рынка, ограничивает международное движение капиталов довольно узкими рамками. Возможность для этого представляется лишь в том случае, если инвестиционным объектом обеспечивается рентабельность, превышающая среднюю национальную доходность кредитодавателя, а также в тех случаях, когда размеры инвестиционного объекта мотивируют разделение риска между народными хозяйствами.

Предпосылкой для эффективной координации национальных инвестиционных политик является усовершенствование настоящего механизма сотрудничества в рамках СЭВ, прежде всего его системы цен.

Ференц Молнар

Дополнительные замечания к вопросу об определенности величины прибыли

В связи со статьями Эрдеша (Кэзгаздашаги Семле, 10/1977 и 2/1978) автор отмечает, что он в основном согласен с выводами Эрдеша, основанными на теоретических положениях Калецкого и Петера Эрдеша, но обращает внимание на то, что из положений Тибора Эрдеша можно прийти к дальнейшим важным выводам. Например: на макроуровне зарплата является не ценой рабочей силы, а частью конечного продукта, которую получает рабочий класс после покупок класса капиталистов. Автор на конкретных примерах показывает, что новая стоимость, созданная рабочими на отдельных капиталистических предприятиях, только в результате дальнейших актов разделяется на прибыль и на часть, потребляемую рабочими.

Автор в дальнейшем критикует метод Тибора Эрдеша, отмечая, что категории современных национальных счетов (валовой национальный продукт и т. д.) больше подходят для описания и анализа современного капитализма, чем совокупный общественный продукт. Его критика стремится показать в первую очередь, что ни теоретически, ни практически не обосновано различать потенциальную прибыль от реализованной, ибо всякий рост запасов увеличивает имущество класса капиталистов, поэтому запасы безусловно являются прибылью.

Взаимосвязь между совокупными продуктами, покупками капиталистов, долей прибыли и изменением цен, описанную Тиборем Эрдешем в абстрактной форме, автор убедительно подтверждает данными американской экономики.

В связи с данным в статье Тибора Эрдеша анализом внешнеэкономических отношений, автор всесторонне доказывает важное, но часто и сегодня не осмысленное положение о том, что реальное накопление при всех условиях равно сумме доходов, не затраченных на потребление, то есть сбереженных.

В заключении автор выражает надежду, что оппоненты теории Калецкого-Петера Эрдеша тоже включатся в дискуссию. Это содействовало бы весьма необходимому выяснению наших знаний о современном капитализме.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Mrs. Falus, Katalin Szikra:

The role of wages and of factors other than wages in the allocation of labour

Wages play an important role in both modern capitalism and socialism in the allocation of labour among jobs, workplaces and geographical regions, since labour is free to choose jobs and occupations and wages express the demand for and the supply of labour. At the same time, also factors other than wages are gaining increased importance. From among them the author examines the effect of the schooling system, the contentual characteristics of work and of working conditions, of the social prestige of the job, of social benefits, and of the "infrastructural" conditions of labour performance. The role of several factors other than wages is growing at the expense of wages but, in the final analysis, as stated by the authoress, almost every allocating factor other than wages is somehow related to the labour market mechanism relying on the connection between wages and the demand and supply of labour.

The authoress examines the deviating allocating effects of wages and the other factors on the various categories of employees. From this aspect she examines the role of age, sex, qualification level and financial situation. The role of the particular factors is discussed in different dimensions of allocation: the choice of workplace, the choice of occupation and the regional allocation of labour.

Finally the role of central labour management in the shaping of labour structure is examined. It is stated that the channelling of labour away from the stagnating areas or those to be suppressed cannot be solved merely with the instruments available to wages policy, but must set out from the abolition of jobs. The most effective brake on the development of an employment structure helping the formation of an efficient economic structure is the lack of employment equilibrium, the general and large excess demand for labour. They key problem is thus to develop the number of workplaces in harmony with the available labour. The necessary transformation of the structure of manpower is not primarily a task of the enterprises, but one of society as a whole, it cannot be solved merely within enterprise framework, but requires also central measures for manpower management.

Nándor Rott:

Indexing: the "new panacea" of bourgeois economics for inflation

The article carries out a critical examination of Milton Friedman's anti-inflationary method, i.e. indexing. It reveals that elements of the method could be found already in the early 18th century with William Fleetwood, and then they were proposed by a whole series of bourgeois economists in the 19th century (Joseph Lowe, G. Poulet Scrope, W. Stanley Jevons, Alfred Marshall) and Irwing Fisher even applied them in our century, in a more or less open manner, for forestalling wage debates and strikes menacing the continuity and profits of capitalist production. What is new in Friedman is that he exposes the fraudulent and malicious methods of the monopoly-capitalist state through which it draws advantages from inflation. At the same time, he is tacit about the fact that the private monopolistic financial capital itself participates, through the monetary multiplier, in the inflationary creation of money.

Discussing the problems of the practical application of indexing, the author proves with British and US statistical data that a single price index number does not express the differentiation of consumer prices and their changes either by groups or by areas. He also points out that the consumer price index does not reflect the changes in prices of producer goods which show themselves large variations by kinds of raw materials. Thus, a consistent application of indexing would lead to such a large number of deviating index numbers that management would become entirely unsurveyable and chaotic.

Ernő A. Tóth:

Efficiency of agricultural small-scale production and of the agro-industrial complex

The technical and economic properties of the agro-industrial complex can be traced back to the relationship between agricultural production and the natural processes.

From the socio-economic point of view the main feature of the complex is its having many sectors, so characteristic of agriculture. The different sectors can adapt themselves to the changing production and trading conditions with different flexibility. Flexibility, however, improves the efficiency of the complex.

There is considerable small-scale production in Hungary, and these capacities are suited for such production which the large-scale farms do not undertake for either technical or economic reasons. But the economic weight of small-scale production depends on the closeness of their integration with large-scale farms and the enterprises. Several experiences prove that their integration with large-scale farms, processing and preserving (canning) enterprises is advantageous for the national economy and useful for the small-scale producers themselves.

The greater part of the commodities turned out by small-scale producers — live animals and animal products, fruit and vegetables — are perishable and their volume cannot be foreseen either. Solution of the conflicts of interest between producers, processors and tradesmen is possible through the integration relations based on joint interests.

Hungarian experiences have shown that by strengthening the integration relationships particularly pig and poultry raising can be developed without major investments, since it is these branches which best correspond to the endowments of the household plots and the complementary farms.

Péter Margittai:

Some problems of forecassting and measuring the main trends in international trade

The author presents in his study the main tendencies and some problems of the development and measurement of world trade. He analyses the indicators of turnover, computed in terms of volume, value and at unchanged dollar parity as well as the main reasons for the deviations of particular indicators. He shows how the methods of measuring and forecasting world trade reflected the world economy in the early seventies and also the changes characterizing the scope of settlements. The development of turnover, prices and trade balances are analysed in detail by groups of countries and also the main interrelations between the terms of trade and the trade balances. It is also discussed how the trading positions of the main groups of countries have been affected in recent years by the price changes of raw materials and finished products. Analysing the world trade tendencies by groups of countries the statement is arrived at that the uneven rate of the upswing has not eased, for the time being, the burdens and payment tensions of the smaller European countries.

The author also deals with the question how the events taking place in recent years in the monetary sphere have affected the development of international trade. In particular: how can be evaluated the effects of changes in exchange rates, of market rearrangements, e. g. of the gaining or losing ground of markets with currencies that devalue or revalue against the dollar, and of the changes in the commodity pattern, that is, of the growing or diminishing role of groups of products with different price levels, in prices.

Katalin Botos:

Investment policy coordination in the CMEA

Coordination of national investment policies represents an important element in economic-policy coordination, beeing the very essence of CMEA cooperation. Investment coordination is not at all independent of the general model of cooperation.

The conceptual model of cooperation can largely be of two types, depending on the delimitation of the tasks between the common institutions of the integration and the directing organs of the individual national economies; within national economy between central direction and enterprise; and among the different types of enterprises: based either on micro (enterprise) or macro (national economy) units. The desirable model exploits the reserves of efficiency inherent in the activity of enterprises capable of adjusting flexibly and interested in exploring and following changing needs; yet at the same time it takes account of the fact that—alongside the expanding division of labour on a worldwide scale—production is predominantly organized on a national level.

Therefore it seems justified to allow room in the CMEA for the stabilization of direct relations of production among micro-units, thereby for harmonizing investment projects (by virtue of making use of the achievements of specialization and cooperation among the enterprises in the field of investment policy): enterprise initiatives should, none-theless, invariably be winnowed through the filter of national economic interest.

The coordination investments of national economic importance based on the needs of the market of the integration narrows the international flow of capital to relatively small dimensions. This may occur if the profitability of the undertakings exceeds the level of the creditor's average income or if the dimensions of the undertaking justifies the distribution of risk among national economies.

The more efficient coordination of national investment policies necessitates the improvement and further perfectioning of the present mechanism of cooperation, and primarily, of the price system.

Ferenc Molnár:

Some remarks on the problem of quantitative profit determination

The article is essentially a comment on two articles by Tibor Erdős, published in the 1977. 10. and 1978. 2. issues of Közgazdasági Szemle. Stating his fundamental agreement with the statements in the above articles, based on the theory of Kalecki and Peter Erdős, the author draws some further conclusions of that theory. He writes, among others, that at a macro level wages are not simply the price of labor power, but the remainder of GNP left after the purchases of the capitalists to the working class. It is demonstrated by examples, that the workers of any individual enterprise produce only an unqualified amount of new value, the division of which into profit and the part consumed by the workers is brought about only by later actions.

The method applied by Tibor Erdős is criticized on the basis that the categories of modern national accounting are more apt for describing and analysing contemporary capitalism, than the category of gross social product. The criticism is aimed first of all at showing that it is unfounded both from a practical and a theoretical point of view to classify a part of profit as unrealized or potential, since every increase in inventories contributes to the growth of capitalists' wealth being thus ipso facto profit.

The abstract relationships among total production, purchases by capitalists, profit share and price movements described by Tibor Erdős are demonstrated with actual statistical figures relating to the present US economy.

After some comments on the international aspects in the second article of Tibor Erdős, the author gives a manysided proof of the important, but sometimes even now not well understood thesis, that real accumulation is equal under all conditions to the part of incomes not consumed, that is savings; I=S.

As a conclusion the author expresses his hope, that those not in agreement with the profit theory of Kalecki and P. Erdős will join the discussion thus contributing to the very necessary improvement of our knowledge of contemporary capitalism.

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL

ВОПРОСЫ ЭКОНОМИКИ

1977. évi 11. szám

A fejlett szocializmus alaptörvénye

Szarkiszjan, G.: Az SZKP gazdasági stratégiája és taktikája a fejlett szocializmusban

Belouszov, R.: A demokratikus centralizmus fejlődése a szovjet gazdaságirányításban

Ivancsenko, V.: A tervezés a szocialista gazdaságirányítási rendszerben

Majer, V.: A népjólét növelésének aktuális problémái

Karpuhin, D.—Oblanszkaja, I.: Társadalmi munka a szocializmus jelenlegi szakaszában

Hacsaturov, T. Sz.: A beruházásihatékonyság-elmélet fejlődése

Semeljanov, A.: Az Októberi Forradalom és a társadalmi-gazdasági fejlődés falun

Vorobjev, Ju.: A szövetségi köztársaságok gazdasága a fejlett szocializmusban

Matvijevszkaja, E.: A szocialista építés korszakai a KGST-országokban

Kudrov, V.: Október 60. évfordulója és a két rendszer gazdasági versenye

Afanaszjev, Vl.: A szocializmus fejlődése és a polgári politikai gazdaságtan eszmei válsága

Geraszjev, V.—Szmirnov, Sz.: A szocialista építés időszerű problémái

Alekszejev, A.: A fejlett szocializmus és kritikusai

A Nemzetközi Közgazdasági Társaság V. kongresszusa

1977. évi 12. sz.

Drogicsinszkij, N.: A temelési végeredmények mutatói

Gorbunov, E.: Szociálpolitika és szociális infrastruktúra

Hodzsajev, A.: A fogyasztói kereslet kielégítésének problémái

Morozov, N.: A gépgyári termék műbizonylata

Bronstejn, M.: Az agrár-ipari komplexumba történő befektetések hatékonysága

Allahverdjan, D.: Áru- és pénzviszonyok a fejlett szocializmusban

Dunajeva, V.: Matematikai módszerek alkalmazása a politikai gazdaságtanban

Gojlo, V.: A kvalifikált munkaerő létrehozása és kihasználása (Burzsoá koncepciók bírálata)

Secomski, K.: Lengyelország társadalmi-gazdasági szerkezetének fejlesztése

Szapilov, Je.: Az új technika gazdasági bevezetését jelző mutatók tervezése

Boltjanszkij, A.: A vállalat termelő tevékenységének elemzése a technikai haladás függvényében

Bobrisev, D.—Pokrovszkij, V.: A tudományos-műszaki fejlődés irányítása

Dolisnij, M.—Zlobin, K.: Iparvállalati tevékenység minőségének értékelése

Vikentyev, A.: Néhány értekezés a gazdasági folyamatokról és törvényekről

Logacsev, V.—Uszpenszkij, V.: „A tudományos-műszaki kutatások és elaborátumok" tudományos tanács munkájának ismertetése

Gladisev, A.—Moszkvin, B.: Az agrár-ipari komplexum fejlesztése az OSZSZSZK nem feketeföldi övezetében (Tudományos tanácskozás, Kalinyin, 1977. június)

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

1977. évi 11. szám

Vasziljev, P.—Sirkjevics, N.: A költségvetés szerepe a szocialista gazdaság fejlődésében

Leontyev, A.—Szorokin, A.: A lenini imperializmuselmélet és a valóság

Rudakova, I.: A monopólium mint a kapitalizmus ellentmondásainak fejlődési formája

Asztalcev, V.: Elsajátítás és tulajdon: kölcsönhatásuk problémái

Szidorovics, A.: Pótlási alap az intenzív újratermelés feltételei között

Martinov, F.: Az ökológia aktuális gazdasági problémái

Fejtyelman, H.: A természeti kincsek racionális felhasználásának gazdasági ösztönzése

Tupicja, Ju.: A környezetvédelem mint a közgazdaságtudomány problémája

Iljev, L.: Környezetvédelem és gazdasági elszámolás

Szirmojátnyikova, A.: A szocialista országok gazdasági érdekrendszerének kérdéséhez

Marinko, Sz.: A fűtőenergetikai és nyersanyagágazatok területén való együttműködés hosszú távú célprogramja

Csokelt, V.: A valutaárfolyamok szerepe a szocialista gazdasági integrációban

Vosztikov, P.: A válság és a munkanélküliség okai a polgári közgazdászok szerint

Jemeljanov, A.: A párt gazdasági stratégiája és a mezőgazdaság fejlődése

Gromiko, V.: Számok, tények, irodalom

Szapiro, Je.: A gazdasági mechanizmus fogalmáról

Voroncova, P.: Véleménycsere a szocialista gazdasági integráció aktuális kérdéseiről

Romanyec, A.—Tyimosin, V.: Közgazdászkáderképzés Csehszlovákiában

Bim, Sz.: A kereskedelmi tőke újratermelési sajátosságai és a kereskedelmi profit létrejötte

1977. évi 12. sz.

Arhipidov, A.: A mezőgazdaság társadalmi-gazdasági átalakítása a szovjet hatalom éveiben

Mamaluj, A.—Gricenko, A.: Az absztraktól a konkréthoz való felemelkedés — taglalásának módszere és vizsgálatának módja

Kozacsenko, B.: „A tőké"-ben felvázolt gazdasági rendszer kiindulópontja

Narovljanszkij, N.: A tervezett termék mint a társadalmi szükségletek érvényre juttatása

Csormanov, M.: A szükséges termék a szocializmusban

Merzljakov, I.: A munkatárgyak kihasználásának intenzifikálása
Petrov, V.: A különbözeti járadék és formái a szocializmusban
Bisztrov, A.: Műszaki haladás és környezetvédelem
Sihirjev, V.: A nemzetközi pénzügyi és hitelszervezetek mint a neokolonializmus eszközei
Drobozina, L.: Társadalombiztosítás Angliában — formái és osztályorientáltsága
Zsivotovszkaja, I.—Holopov, A.: A tőkés monetáris szféra szabályozásáról szóló mai burzsoá koncepciókról
Pacsenko, V.: A külkereskedelem fejlődése és kapcsolata a belső piaccal (Skandinávia példáján)
Homeljanszkij, B.: Az infrastruktúra helye a népgazdaságban és az infrastruktúra fejlesztésének problémái
Számok, tények, irodalom az „Agrárviszonyok és a parasztság pauperizálódása az imperialista, gyarmati és függő országokban"
Tudományos tanácskozások Ufában (1977. május. „A társadalmi termelés hatékonyságfokozásának kérdései a fejlett szocializmus viszonyai között")

PLÁNOVANÉ HOSPODÁŘSTVÍ

1977. évi 10. sz.

Běžel, V.: A szakszervezetek szerepe a népgazdaság fejlődésében a szakszervezetek IX. országos kongresszusának határozatai alapján
Pravda, J.: Csehszlovákia nyersanyagforrásainak tervszerű kihasználása
Hudák, I.: A bérpolitika Szlovákiában a CSKP XV. kongresszusa után
Svoboda, M.: Gépipari kooperációs és specializációs szerződések
Hlinomaz, V.: Az ágazati kapcsolatok mérlegéről
Koukal, F.: Az oktatásügy beruházásainak hosszú távú tervezése
Hercka, P.: A tanácsok szerepe az építkezésekben
Beran, F.: A tervszerű irányítás módszere és eszközei területén végzett kutatások eredményei

1977. évi 11. sz.

Bajbakov, N.: A népgazdasági tervezés és a kommunizmus anyagi-műszaki bázisának megteremtése
Hula, V.: A Nagy Október eszméi és a szocialista gazdasági integráció megerősítése
Říha, L.: Csehszlovákia és a Szovjetunió közötti tudományos-technikai együttműködés
Čáp, V.: A Szovjetunió gazdaságának és életszínvonalának fejlődése a NOSZF óta eltelt 60 év alatt
Habart, B.: Minőség — választék — árak
Križková, M.: Tudományos-technikai fejlődés az egészségügy területén Szlovákiában
Bouchal, M.: A lakossági jövedelmek, megtakarítások és kölcsönök alakulása 1976-ban
Schvarzová, M.: A nők helyzete népgazdasági szempontból
Ambrée, K.: Ártervezés az NDK-ban
Tyll, J.—Risovannyj, I.: A nemzetközi önelszámolás kérdéseiről
Lion, M.: Csehszlovákia idegenforgalmának fejlődése

Планово стопанство

1977. évi 9. sz.

A tervezés és a szocialista munkaszervezés tökéletesítése — össznépi ügy
Uznov, V.: A hatékonyabb munkaerőforrás-kihasználás néhány problémája
Grigorov, N.: A területi és a hálótervek rendszer új szakasza, a hálótervezés néhány alapkövetelménye
Mihajlov, Sz.—Jankov, T.—Bogojev, G.: Az ésszerű állóalap-kihasználás — út az agrártermelés hatékonyságának fokozása irányába
Mircsev, V.: A baromfihús-termelés tervkészítési módszerének tökéletesítése néhány alapmutató alapján
Gacsev, V.: Az optimális tejipari termelőegység-kapacitás megállapításának módszertani elvei
Cekov, B.: A mérnöki tervek az új tervezéstechnológia számottevő elemei
Szimeonov, L.: Változások a munkásság szakmai és kvalifikációs összetételében a tudományos-műszaki forradalom feltételei között
Marinov, J.: Műanyaghulladék-hasznosítás és környezetvédelem
Dimitrova, Je.: Az üveghulladék mint alábecsült nyersanyag

1977. évi 10. sz.

Bonev, Sz.: A szocialista tervezés a Nagy Október szülötte
Vidinszki, L.: Az ötéves terv — a gazdasági irányítás és szervezés kulcsdokumentuma
Bartke István: Hosszú távú célok a regionális fejlesztésben
Kretschmer, C.: Hosszú távú termelőerő-telepítési tervek készítésének ismérvei (NDK példa)
Secomski, K.: A regionális gazdaság, alapja és helye a társadalomtudományok rendszerében
Mazanova, M. B.: Az általános termelőerő-telepítési tervbe felvett rayonok szociális és gazdasági fejlesztésének metodológiai és metodikai kérdései
Denev, A.: Tudományos konferencia a Nagy Októberi Szocialista Forradalom évfordulója alkalmából („A Szovjetunió és a többi baráti szocialista ország gazdasági integrációja — a fejlett szocializmus építésének fontos tényezője Bulgáriában", 1977. október 12—13.)
Marinov, C.: A regionális tudomány fejlesztése szoros kapcsolatban áll a tervezési gyakorlat által támasztott követelményekkel. (A szocialista országok regionális kérdésekkel foglalkozó kutatóinak hetedik nemzetközi tanácskozása.)

gospodarka planowa

1977. évi 11. sz.

Olszavski, S.: A társadalmi-gazdasági rendszer működése továbbfejlesztésének irányai

Cholaj, H.: A gazdaság működésének továbbfejlesztése és a fejlett szocialista társadalom perspektívája

Baka, W.: A központi tervezési rendszer fejlesztésének időszerű kérdései

Porwit, K.: A központi tervezés módszertani tapasztalatai és fejlesztési irányai

Rurasz, Z.: Lehetséges-e, hogy a közeljövőben a világgazdaság „bőséges esztendei" következnek?

Rakavski, M.—Bednarska, M.: A lengyel lakosság életszínvonalának értékelése (1975)

Leowski, K.: A makrostrukturális változások dinamikája a lengyel gazdaságban, 1950—1975

Gajda, J.—Byrski, B.—Górka, K.: Az ipar ágazati és területi szerkezete kialakításának problémái a városi agglomerációkban

Stolarek, B.—Wojciechowska, U.: Az ipari termékek minőségjavításának eszközei a szocialista országokban

Gordon, J.: A beruházási tevékenység megjavításának feltételei

Korona, B.: Gazdasági együttműködés és árucsere a szocialista országokkal

1977. évi 12. sz.

Olszavski, S.: A fogyasztásicikk-termelés élénkítése és a belkereskedelem működésének javítása

Chelinski, R.: A gazdaság és társadalom működési rendszere továbbfejlesztési folyamatának közgazdasági megalapozása

Mujzel, J.: A működés mechanizmusa és a gazdasági egyensúly

Pietrzkiewicz, T.: A fejlődés programozása cél- és erőforrás tekintetében

Kovalski, J.: A népgazdasági terv összekapcsolása a módosított szabályozórendszer alapelveivel

Rutkovski, W.: A foglalkoztatottság strukturális és minőségi jellemzői, a munka technikai felszereltsége és a termelékenység közötti kapcsolat, 1970—1974.

Wiszniewski, Z.: Az R-normatíva meghatározásának módszerei a gazdálkodó szerveknél

Bojarski, W.: A nagyüzemi állattenyésztés területi szervezetének koncepciója

Podobinski, S.: Kőolajár a világpiacon

Blaszczyk, B.: A központi tervezés továbbfejlesztésének irányai a Bolgár Népköztársaságban

wirtschafts wissenschaft

1977. évi 12. sz.

Fiedler, G.—Hoell, G.—König, R.: Az „Anti-Dühring" és a szocializmus politikai gazdaságtana

Möller, U.—Schilling, G.: Az önálló elszámolás hatékonyságának fokozása az önálló elszámolás és a tervezés kapcsolatának szorosabbra fűzésével

Hoß, P.—Köhler, O.—Neumann, H.: Az önálló elszámolásnak egyre erőteljesebben kell a gazdasági növekedés minőségi tényezőire irányulnia

Füger, M.—Lindner, S.: Üzemen belüli önálló elszámolás — céljai, tökéletesítésének feltételei, fő irányai

Schmunk, G.—Winkler, G.: Az üzemi munka- és életkörülmények tervezésének további tökéletesítése

Becker, W.—Gehrisch, M.: Az imperialista gazdasági fejlődés a Weimari Köztársaság idején

POLITICKÁ EKONOMIE

1977. évi 11. sz.

Hrnčíř, M.: A nemzetközi munkamegosztás hatása a népgazdaság fejlődésére

Štouračová, J.: A külgazdasági kapcsolatok hatékonysága és az irányítási rendszer

Orličck, Z.: A külkereskedelem szerepe a népgazdaság fejlődésében (a csehszlovák gazdaság példáján)

Stránský, F.: A csehszlovák—szovjet gazdasági kapcsolatok fejlődése

Angelis, I.—Poňavič, M.: Csehszlovákia helyzetének perspektívái a világpiacon

Kubálek, J.: A külkereskedelmi árak feladata a népgazdaság irányítási rendszerében

Kratochvil, J.: Néhány gondolat a termelési és a külkereskedelmi szféra közötti kapcsolatról

Nykryn, J.: A nemzetközi gazdasági kapcsolatok differenciálódása

Vencovský, F.: A devizamonopólium

Šagalov, G. L.: A külgazdasági kapcsolatok optimális tervezésének kérdései

ОРГАН СОВЕТА ПО ЭКОНОМИЧЕСКИМ НАУКАМ
ВЕНГЕРСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК

СОДЕРЖАНИЕ

Каталин Сикра, Фалушне — Роль заработной платы и прочих факторов в распределении рабочей силы 257

Нандор Роттт — Применение индексов — «новое чудодейственное средство» буржуазной экономики против инфляции 275

Эрнэ А. Тот — Эффективность сельскохозяйственного мелкотоварного производства и аграрно-промышленных комплексов 290

Петер Маргиттаи — Некоторые проблемы прогнозирования основных тенденций и измерения международной торговли 302

Каталин Ботош — Координация инвестиционной политики в рамках СЭВ 313

ДИСКУССИЯ

Ференц Молнар — Дополнительные замечания к вопросу об определённости величины прибыли 328

ОВЗОР

Формирование занятости женщин в Европе *(Каталин Конц)* 341

НАУЧНАЯ ИНФОРМАЦИЯ

Измерение труда, выполняемого в домашних хозяйствах, и экономического развития *(Л. Д.)* 352

Ужгородский международный семинар институтов планового хозяйства стран-членов СЭВ *(Ференцне Селеш)* 356

ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ 358

КРИТИКА И БИБИЛИОГРАФИЯ

Управление социалистическими промышленными предприятиями и объединениями *(Габор Бакош)* 368

Енэ Андич—«Социальные проблемы технического прогресса в экономических организациях» *(Ева Себен)* 372

Резюме статей на русском и английском языках 377

ИЗ СОДЕРЖАНИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ 381

Főszerkesztő: *Zsarnóczai Sándor*
Szerkesztőségi titkár: *Hidas Bertalanné*
Olvasószerkesztő: *Kovács Lajos*
Rovatvezetők: *Balázsy Sándor*
Gábor R. István
Molnár Ferenc
Sinkovics Alfréd
Szabó Katalin
Vági Ferencné
Tördelőszerkesztő: *Bánhalmi Andrea*

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

4

A tartalomból

O. T. BOGOMOLOV:
A szocialista világgazdaság elméleti kérdései

A. VACIĆ:
A munka szerinti elosztás és az árutermelés

KOVÁCS SÁNDOR:
Termékelvű szakosítás egy ipari nagyvállalatnál

KUTAS JÁNOS—OLAJOS ÁRPÁD:
A vertikális szakmai mobilitás tendenciái

ENYEDI GYÖRGYNÉ:
Dinamikusan fejlődő agrártérségek Magyarországon

HOVÁNYI GÁBOR:
A vállalat rugalmasságát fokozó tőkés vezetési modellek és kritikájuk

XXV. évfolyam

1978. április

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztő bizottság tagjai:
AUGUSTINOVICS MÁRIA, BOGNÁR JÓZSEF, CSIKÓS-NAGY BÉLA, CSIZMADIA ERNŐ, ERDŐS PÉTER, FALUSNÉ SZIKRA KATALIN, FEKETE FERENC, GANCZER SÁNDOR, HETÉNYI ISTVÁN, HORVÁTH LÁSZLÓ, HUSZÁR ISTVÁN, KÁPLÁR JÓZSEF, KESERŰ JÁNOSNÉ, KORNAI JÁNOS, MEGYERI ENDRE, NAGY TAMÁS, NYERS REZSŐ (elnök), SIPOS ALADÁR, SZABÓ KÁLMÁN, SZAMUELY LÁSZLÓ, VINCZE IMRE, ZSARNÓCZAI SÁNDOR (főszerkesztő)

TARTALOM

O. T. Bogomolov: A szocialista világgazdaság elméleti kérdései 385
A. Vacić: A munka szerinti elosztás és az árutermelés 393
Kovács Sándor: Termékelvű szakosítás egy ipari nagyvállalatnál 410
Kutas János—Olajos Árpád: A vertikális szakmai mobilitás tendenciái 419
Enyedi Györgyné: Dinamikusan fejlődő agrártérségek Magyarországon 434
Hoványi Gábor: A vállalat rugalmasságát fokozó tőkés vezetési modellek és kritikájuk 451

SZEMLE

A kelet-nyugati kooperáció kérdőjelei — partnereink szemszögéből *(Köves András—Birman Erzsébet)* 464
A japán iparszerkezet és versenyképesség *(Varga György)* 478

TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ

Cukor György. Megemlékezés születésének hatvanadik évfordulója alkalmából *(Schmidt Ádám)* 490

FOLYÓIRATSZEMLE 498

V. Gojlo: A bonyolult munkaerő „termelése" és kizsákmányolása — Milton Friedman: Infláció és munkanélküliség — Karl-Ludwig Bresser: Saját tőke — szűk keresztmetszetek a vállalatok finanszírozásában

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Wassily Leontief: Terv és gazdaság *(Semjén András)* 503

A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata 506

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL 510

E SZÁM SZERZŐI:
Birman Erzsébet, a Magyar Nemzeti Bank osztályvezetője; **Bogomolov, O. T.,** akadémiai levelező tag, a Szovjet Tudományos Akadémia Szocialista Világgazdasági Intézetének igazgatója; **dr. Enyedi Györgyné,** az Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézetének főelőadója; **dr. Hoványi Gábor,** az Országos Vezetőképző Központ főosztályvezető-helyettese; **dr. Kovács Sándor,** a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem adjunktusa; **dr. Köves András** kandidátus, az MTA Közgazdasági Információs Csoportjának főmunkatársa; **dr. Kutas János,** az Országos Tervhivatal főelőadója; **dr. Olajos Árpád** kandidátus, a Munkaügyi Minisztérium Számítástechnikai Intézetének igazgatóhelyettese; **Schmidt Ádám** kandidátus, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének nyugdíjas munkatársa; **Semjén András,** az Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézetének munkatársa; **dr. Vacić, A.,** a közgazdaságtudományok doktora, a Belgrádi Tudományegyetem tanára; **dr. Varga György,** címzetes egyetemi docens, a Figyelő főszerkesztő-helyettese.

O. T. BOGOMOLOV:

A szocialista világgazdaság elméleti kérdései*

A szocialista világgazdaság elméleti kérdései napjainkban, a szocialista gazdasagi integráció folyamatának elmélyülésével és a KGST-országok több vezető gazdasági ágazatára vonatkozó hosszú távú együttműködési célprogram kidolgozásával kapcsolatban igen időszerűek. Nem túlzás azt állítani, hogy a gazdasági integráció az egyik fő irány az új társadalmi rend mint világgazdasági rendszer fejlődésében, megszilárdulásában, ezért az integráció távlatait, perspektíváit ebben a történelmi összefüggésben is vizsgálni kell.

A szocializmusnak mint világrendszernek a fejlődése szükségszerűen elvezet a tőkés világgazdaságtól elvileg különböző szocialista típusú világgazdaság kialakulásához. Az előbbi kialakulása, mint ismeretes, az imperializmus korszakában fejeződött be. A termelés koncentrációjának, a kereskedelem kiterjedésének, a nemzeti és nemzetek feletti monopóliumok keletkezésének terméke lévén, fontos állomást jelentett a termelőerők társadalmasításának és nemzetközivé válásának, következésképp a szocializmusra való áttérés anyagi feltételei megteremtésének útján. „A társadalom termelőerői és a tőke méretei túlnőttek az egyes nemzeti államok szűk keretein... Az egész világ egyetlen gazdasági szervezetbe olvad össze, az egész világ maroknyi nagyhatalom között oszlik meg. A szocializmus objektív feltételei teljesen megértek..."[1]

A szocializmus győzelme egy országban, majd egy országcsoportban a mindent átfogó tőkés világgazdaság felbomlását jelentette, és ezzel kezdetét vette a kapitalizmus mindinkább elmélyülő általános válsága. A szocializmusnak egyebek között az is feladata, hogy a világgazdasági kapcsolatokat demokratikus és szocialista alapokra helyezze. Az új társadalmi rendszer meggyorsítja a termelés koncentrációjának, társadalmasításának és nemzetközivé válásának folyamatát. Ezért a világ kivált a tőkés világgazdaságból, nem egyszerűen a régi világgazdasági kapcsolatok és szerkezetek átalakulásának lehetünk tanúi, hanem egy új, szocialista világgazdasági rendszer megszületésének, a szocialista országok minden oldalú közeledésének is.

„Minden egyes szocialista nemzet virágzásával, a szocialista államok szuverenitásának erősödésével együtt mind szorosabbakká válnak

* E cikk az „Október és a nemzetközi gazdasági kapcsolatok új típusa" 1977. szeptember 27—28-án Moszkvában rendezett jubileumi tudományos konferencián elhangzott „A szocialista világgazdaság Október eszméinek fényében" című előadás alapján készült.

[1] V. I. Lenin Összes Művei. 26. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1971. 264. l.

kapcsolataik. Mind több a közös elem politikájukban, gazdaságukban, társadalmi életükben, fokozatosan kiegyenlítődnek a fejlettségi szintek. A szocialista országok egymáshoz való fokozatos közeledésének ez a folyamata ma egész határozottan, fő törvényszerűségként nyilvánul meg."[2] — állapítja meg a párt XXV. kongresszusán a Központi Bizottság beszámolójában L. I. Brezsnyev elvtárs, a KB főtitkára.

A világgazdaságról mint az országok gazdasági élete közötti kapcsolatok és sokoldalú kölcsönhatások kifejeződéséről szólva figyelembe kell venni, hogy az a műszaki-tudományos haladás és a nemzetközi kapcsolatok fejlettsége jelenlegi szintjén a társadalmi fejlődés szükségszerű velejárója. A nemzetgazdaságok mellett a világgazdaság létezése is korunk realitásai közé tartozik.

Az új társadalmi rend egyrészt elkerülhetetlenül örök, másrészt saját természetének megfelelően kell átalakítania a gazdasági élet történelmileg kialakult nemzetközi szervezetét. A tőkés világgazdaság gyökeres szocialista átalakítása azonban elég hosszadalmas, bonyolult és ellentmondásos folyamat. Egész sor átmeneti szakaszon keresztül valósul meg. Mivel egy bolygón két rendszer — szocialista és tőkés — van, a világgazdaság az ellentmondások dialektikus egysége, különböző társadalmi típusú nemzetközi gazdasági kapcsolatok fonódnak össze benne. A szocialista világrendszer keretében születnek és mennek át első ízben a gyakorlati próbán a nemzetközi gazdasági élet szervezésének új elvei, alakul ki fokozatosan a szocialista *világgazdasági* rendszer.

A tőkés világgazdaság már régóta nagy helyet foglal el a marxista politikai gazdaságtani kutatásokban, ám ezt még nem lehet elmondani a szocializmusról mint világgazdasági rendszerről — az utóbbi a nemzetközi gazdasági életnek új, eddig elméletileg még nem kellően kidolgozott kategóriája. Ugyanakkor az új típusú nemzetközi gazdasági kapcsolatok kialakításának és megszilárdításának felhalmozott gyakorlati tapasztalatai alapul szolgálnak a szocialista rendszerű világgazdaság elméletének további fejlesztéséhez, amelynek kiinduló tételeit Október tapasztalatainak figyelembevételével V. I. Lenin alakította ki.

A szocialista országok fejlődésének jelenlegi szakasza a szocialista bővített újratermelés nemzetközi feltételeinek politikai gazdaságtani elemzése, az egyes szocialista gazdaságok határait átlépő gazdasági folyamatok törvényszerűségeinek feltárása — mindenekelőtt e gazdaságok kölcsönös kapcsolatainak szférájában, de az ellentétes rendszerű gazdaságokhoz fűződő kapcsolatok szférájában is — a tudományos kutatások egyik időszerű feladata. A szocialista termelési mód nemzetközi szintű megszilárdulási folyamatának elméleti tisztázására szükség van azért, hogy a szocialista országokban a társadalmi termelés fejlődésének tervszerű irányítása javuljon, népgazdaságaik integrációja tervszerűen valósuljon meg.

★

A szocialista államok gazdasági élete internacionalizálódásának, a nemzetközi szocialista termelési viszonyok fejlődési folyamatának előrehaladásával a nemzeti gazdasági rendszerek mind nagyobb mértékben

[2] Az SZKP KB beszámolója. L. I. Brezsnyev előadói beszéde. Az SZKP XXV. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó, 1976. 8. l.

kezdik kiegészíteni egymást. Ezért egyre több áru termelése és fogyasztása között nemzetközi méretekben kell összhangot teremteni és fenntartani. Szélesedik azoknak a problémáknak a köre, amelyekkel a szocialista országok külön-külön nehezen birkóznak meg, közös erőfeszítéssel viszont sikeresen megoldják őket. Kialakul a szocialista országok gazdasági életének egy meghatározott kölcsönös kapcsolatrendszere, amelyet a többi között bizonyos közös gazdasági arányok, közös gazdasági és termelővállalatok, intézmények saját nemzetközi piacai jellemeznek. E kölcsönös kapcsolatrendszer létrejötte a szocialista világgazdasági rendszer kialakulásának jellemzője, ismertetőjele.

A szocialista világgazdasági rendszer szükséges előfeltételek létrejöttének megfelelően alakul ki, fejlődik, formái változnak, új tulajdonságokat szerez és különböző szakaszokon megy keresztül. E fejlődés általános tendenciáját zseniális előrelátással Lenin tárta fel, még az Október győzelme utáni első években. A szocializmus, mint Lenin írta, „az emberi együttélés új, magasabb formáit teremti meg, amikor... lerombolva a mostani nemzeti válaszfalakat, nemzetközi egységben először fogják kielégíteni jogos szükségleteiket"...[3]

Lenin előre látta a népek világméretű együttműködését, amikor „a világ minden nemzetének proletáriátusa által közös terv szerint szabályozandó egységes világgazdaság létrehozásának tendenciájáról" írt, „amely már a kapitalizmus idején is egészen világosan megmutatkozott, és amelyet a szocializmusban feltétlenül tovább kell fejleszteni és teljesen meg kell valósítani"[4]. E megállapításokból kitűnik, hogy Lenin a szocialista típusú világgazdaságot olyannak képzelte el, amelyben megvalósul az országok gazdasági életének bizonyos nemzetközi egysége, amelyben a népek szoros és tervszerűen szabályozott együttműködést folytatnak szükségleteik és érdekeik kielégítésére. A szocialista világgazdasági rendszer létrejöttéről akkor beszélhetünk, ha a Lenin által meghatározott ismertetőjelek kétségtelenül megvannak. Az országok gazdasági egysége és együttműködése fejlettségi fokának azonban különbözőnek kell lennie, s valóban lényeges különbségeket mutat a világszocializmus fejlődésének különböző stádiumaiban. A szocialista világgazdasági rendszer azon formájáról, amelyről Lenin írt és amelyet közös terv kidolgozása, sok mai nemzeti válaszfal ledöntése jellemezne, ma még csak mint szükségszerű történelmi perspektíváról lehet beszélni.

De mi is napjainkban a szocialista világgazdasági rendszer mint a politikai gazdaságtani elemzés tárgya?

Az irodalomban eddig különféleképp értelmezték e kategória lényegét. Egyes szerzők a szélesebb értelmezés felé hajlanak. Szerintük a szocialista világgazdasági rendszert a szocialista népgazdaságok összessége és kölcsönös kapcsolataik alkotják; a szűkebb értelmezés hívei szerint viszont a termelés nemzetközi szerveződésének történelmi formája, vagyis mindenekelőtt a nemzetközi gazdasági és szervezeti kapcsolatok összessége. Történtek kísérletek a két álláspont szintetizálására. Így például van olyan nézet, amely szerint a szocialista világgazdasági rendszer a belföldi és a nemzetközi szocialista termelési viszonyok egysége; ezen az egységen belül az utóbbiak szerepe állandóan nő.

[3] V. I. Lenin Összes Művei. 26. kötet, Kossuth Könyvkiadó, 1971. 34. l.
[4] V. I. Lenin Összes Művei. 41. kötet, Kossuth Könyvkiadó, 1971. 160. l.

E kérdés megoldásában nyilvánvalóan aligha engedhető meg akár a belföldi és a nemzetközi kapcsolatok egységének túlzott hangsúlyozása, akár a termelési viszonyok szóban forgó két alrendszere mozgása viszonylagos függetlenségének eltúlzása.

A szocialista világgazdasági rendszernek és a szocialista világpiacnak a nemzeti gazdaságok, piacok és nemzetközi kapcsolataik összességeként történő meghatározása véleményünk szerint némileg torz képet ad a dolgok valódi állásáról. Ha például a piacot a csere szférájának tekintjük (és Marxnál ezzel az értelmezéssel találkozunk), akkor el kell ismerni, hogy a szocialista világrendszer keretében több, jelentős mértékben önálló és egymástól elhatárolt csereszféra van: a nemzeti piacok és a szocialista országok kölcsönös kereskedelmének nemzetközi piaca, amely magában foglalja a KGST-tagországok regionális piacát. Az áraknak, a fizetések rendszerének, a forgalom szervezetének és a cserében részt vevők jellegének eltérései a nemzeti piacokon és a szocialista világpiacon elég nyilvánvalóak ahhoz, hogy az utóbbit egyszerűen a nemzeti piacok összességének lehessen tekinteni.

A szocialista világgazdasági rendszer esetében is leegyszerűsítő lenne az a megközelítés, amely azt a szocialista népgazdaságok összességének, mintegy számtani összegének tekintené, olyannak, amely megőrzi alkotó elemeinek minden sajátosságát, és csak mennyiségileg, méretében tér el tőlük. Valójában külön képződményről van szó, eltérő sajátosságokkal és intézményekkel.

A szocialista világgazdaságon belül vannak és a belátható jövőben is fennmaradnak államhatárok, amelyek elkülönítik egymástól az egyes szocialista gazdaságok tervezési és irányítási szervezetének nemzeti rendszerét, anyagi-műszaki ellátási, kereskedelmi, pénzügyi és pénzforgalmi rendszereiket. Ezért a szocialista világgazdasági rendszer kialakulását jellemző gazdasági egység különböző utakon jön létre, viszonylag hosszú időszak alatt. Különálló, az állami függetlenség és teljes szuverenitás alapján fejlődő gazdasági rendszerek egységéről van szó. „Integrálódásuk" nem érinti politikai és gazdasági önállóságukat. Ezt csakis önkéntesen valósítják meg, a szocialista államoknak a barátság, az együttműködés és a kölcsönös segítségnyújtás kifejlesztésére irányuló marxista—leninista internacionalista politikája alapján.

A nemzetközi szocialista közösség a nemzetközi termelési viszonyok — elsősorban a tervkoordinációval, a közös beruházásokkal, a termelési specializációval és kooperációval összefüggő kapcsolatok — fejlesztésének és tökéletesítésének eredményeképpen alakul ki. Világos, hogy e kapcsolatok maguk is csak a termelőerők fejlődésének, a termelés koncentrációjának és differenciálódásának, az egyes országok termelőapparátusa műszaki összekapcsolódásának meghatározott szintjén válnak lehetségessé.

A gyakorlati tapasztalatok alapján a szocialista világgazdasági rendszert a termelés és a csere nemzetközi szerveződésének meghatározott, a kollektivizmuson, a szocialista szolidaritáson, a gazdasági élet internacionalizálódási folyamatának önkéntes tervszerű koordinációján alapuló történelmi típusaként jellemezhetjük. A szocialista világgazdasági rendszernek, ennek a bonyolult szervezetnek a tanulmányozása természetesen megköveteli szerkezeti elemeinek, ezek kölcsönös kapcsola-

tainak alá- és fölérendeltségi viszonyainak meghatározását. Itt lényegében a szocialista nemzetközi termelési viszonyok vizsgálatáról van szó, amelyek a maguk összességében meghatározott egységet alkotnak. Az egység összetevőire bontása az elméleti elemzés egyik eljárása, noha e felbontás az elemzés céljaitól függően más és más módon történhet. Nézzünk néhányat a vizsgálható „metszetek" közül:

— a nemzetközi termelési viszonyok és a lényegüket kifejező gazdasági törvények rendszere;

— a szocialista nemzetközi munkamegosztás mint a társadalmi munka területi megosztásának különös formája; a nemzetközi termelési-technológiai komplexumok; a nemzetközi termelési infrastruktúra;

— az árucsere- és fizetési rendszer a szocialista államok között, a szocialista világpiac;

— a szocialista államok közötti termelési viszonyok fejlesztésének és a szocialista gazdasági törvények felhasználásának nemzetközi és belföldi szervezeti és intézményi mechanizmusa.

Természetesen a szocialista világgazdasági rendszer egyes szerkezeti elemei távolról sem azonnal és egyidejűleg fejlődnek ki. A rendszer gazdasági életének egységét jellemző nemzetközi gazdasági együttműködés fokozatosan alakul ki és szilárdul meg, évtizedek alatt, különböző szakaszokon keresztül. A szocialista világpiac mint a nemzetközi árucsere és fizetések különös szocialista rendszere, lényegesen korábban alakul ki, mint a közös technológiai rendszerben dolgozó nemzetközi termelési komplexumok vagy a szocialista nemzetközi tulajdon első elemei.

★

A szocialista világgazdasági rendszer fejlődéséhez napjainkban döntő mértékben járulnak hozzá a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsának tagországai. Ezek az országok dinamikusan fejlődnek. Szerepük a világgazdaságban állandóan nő. 1971—1976 között a KGST-tagországok nemzeti jövedelme majdnem háromszor, ipari termelésük pedig majdnem négyszer olyan gyorsan nőtt, mint a vezető tőkésországokban. Öt év alatt jelentősen nőtt a KGST-országok súlya a világtermelésben: a műtrágyagyártásban 29-ről 34 százalékra, az acélgyártásban 26-ról 29 százalékra, a cementtermelésben 24-ről 26 százalékra. Egy főre jutó acéltermelésük átlagos mutatója meghaladta az Európai Gazdasági Közösség átlagos szintjét, az egy főre jutó villamosenergia-termelésben pedig majdnem utolérték az EGK-t.

A KGST-országok gazdaságilag szorosan összekapcsolódnak, amit a kölcsönös kereskedelem teljes külkereskedelmi forgalmon belüli magas (1976-ban 56 százalékos) aránya tanúsít. A szocialista gazdasági integráció közösen kidolgozott komplex programjának megvalósítása központi szerepet kap a KGST-országok külgazdasági feladatai között. E program az egész gazdasági közösség erejének, további állandó növelését és megszilárdítását, tagjai fejlettségi szintjének kiegyenlítését irányozza elő.

A program megvalósításában fontos állomás volt a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsának legutóbbi, XXXI. ülésszaka, amely a szocialista közösség országai fűtőanyag-, energia-, élelmiszer-, közfogyasztásicikk- és korszerű modern gépszükségletei kielégítése súlyponti problémáinak közös és koordinált, hosszú távú célprogramok alapján történő

megoldását vitatta meg. Az ülésszak megerősítette ezen országok készségét az internacionalista szolidaritás sokoldalú fejlesztésében.

Jelenleg a KGST-országok együttes erővel körülbelül harminc fontos objektumot építenek a fűtőanyag-energetikai, fémkohászati és más iparágakban. Csak a gépgyártásban hatvan többoldalú, hatezret meghaladó gyártmányfajtát felölelő gyártásszakosítási és kooperációs egyezményt kötöttek. Jelentős előrehaladást értek el a kétoldalú együttműködés terén is. Többszáz szakosítási és kooperációs egyezményt kötöttek a termelés, valamint a műszaki-tudományos kutatás területén.

A szocialista gazdasági integráció nem zárja el a KGST-országokat a világ többi részétől. A nemzetközi kapcsolatokba való aktív bekapcsolódásra irányuló törekvés a szocialista országok hosszú távú gazdasági programjainak egyik legfontosabb elemévé vált, amely szervesen kapcsalódik a békéért folytatott harcukhoz. Ma kevés nyugati szakértő meri állítani, hogy a szocializmus elvileg az önellátó fejlődésre, világgazdasági folyamatoktól való elszigetelődésre törekszik. A tőkésországokban mind több az olyan józanul gondolkodó politikus, aki elismeri a szocialista államokhoz fűződő kapcsolatok mesterséges akadályainak hiábavalóságát és a gazdasági együttműködés előnyeiről való lemondás képtelenségét.

Akár tetszik egyeseknek, akár nem, a szocialista országok részvétele nélkül és érdekeik ellenére nem lehet számítani az alapvető világproblémák konstruktív megoldására, legyen szó akár az emberiség növekvő nyersanyag-, fűtőanyag- és élelmiszer-szükségletének biztosításáról, akár a világtenger erőforrásainak kiaknázásáról, a környezetvédelemről vagy Európának a béke és a jószomszédi kapcsolatok földrészévé való alakításáról. Ez olyan realitás, amely megköveteli a különböző rendszerű országok s a többi között az általunk létrehozott integrációs gazdasági közösségek kölcsönös együttműködését.

Természetesen látni kell a különbségeket a tekintetben, hogy milyen konkrét hozzájárulásra képes ma a két különböző társadalmi rendszer a világgazdaság egészségessé tétele érdekében. A világszocializmus pozitív hatása állandóan növekszik, de nem lehet figyelmen kívül hagyni azt, hogy ma még viszonylag csekély hányadot (kb. 13 százalékot) képvisel a világkereskedelemben.

Másrészt a tőkés rendszer válsághelyzete állandó bizonytalanság forrása a nemzetközi, egyebek között a kelet—nyugati gazdasági kapcsolatokban is, és arra késztet, hogy keressük a világgazdaság átrendezésének útjait.

Sok tény beszél a tőkés világ gazdasági fejlődésének és nemzetközi munkamegosztásának egyenlőtlenségeiről. Elég például arra utalni, hogy a gyarmati függés alól felszabadult fiatal ázsiai, afrikai és latin-amerikai nemzeti államokban, ahol a földgolyó lakosságának 70 százaléka él, a világ ipari termelésének csak 7 százalékát állítják elő. Ezen országok részesedése a világ külkereskedelmi forgalmából az 1950-es 34 százalékról 1976-ra 22 százalékra csökkent. Rohamos társadalmi-gazdasági differenciálódási folyamat tanúi vagyunk, amelynek következtében a tőkés világ gazdag és szegény országai közötti szakadék tovább mélyül. Nőnek a különbségek az úgynevezett harmadik világon belül az olajkitermelő országok és a többi országok között.

A kapitalizmusban az egyenlőtlen fejlődés abban is megmutatkozik, hogy a világ ipari termelésében és az ipari termékek kereskedelmi forgalmában állandóan csökken az Egyesült Államok részesedése; ugyanakkor nő az Európai Gazdasági Közösség és Japán súlya, ami új ellentétek forrása az imperialista országok között.

A tőkés világgazdasági rendszer fejlődési aránytalanságainak fokozódásáról tanúskodik sok résztvevőjének krónikus külföldi eladósodottsága is. A fejlődő országok tartozásai igen jelentősek, bizonyos becslések szerint meghaladják a 120 milliárd dollárt, Anglia és Olaszország külföldi adóssága több mint 65 milliárd dollár. Az Egyesült Államok úgynevezett likvid adóssága, amely azonnal lehívható, eléri a 160 milliárd dollárt. Ide tartoznak az óriási összegű olajdollárok és az eurodollárok, amelyek más országoknál halmozódnak fel, annak következtében, hogy az Egyesült Államok sokáig lényegesen több importárut és szolgáltatást használt fel, mint amennyit exportált. Mindez, akárcsak az állandó infláció, a tőkés valutarendszer krónikus ziláltságát eredményezi.

A tőkés világgazdaság mély strukturális válsága közvetlenül összefügg a legfontosabb tőkésországok államapparátusával összefonódott nagy nemzetközi monopóliumok tevékenységével. E társaságok ellenőrzik a tőkés világ teljes ipari termelésének kb. 40 százalékát. Uralmuk egyik veszélyes következménye az imperialista államok és a fejlődő országok közötti egyenlőtlen csere, a nemzetközi munkamegosztásból származó előnyök egyoldalú kihasználása a vezető hatalmak által. A Római Klub legutóbbi jelentésében szereplő adatok szerint a fejlődő államok évente 50—100 milliárd dollárt veszítenek a nemzetközi hitelek egyenlőtlen elosztása, a természeti erőforrások exportjából származó jövedelmek egyenlőtlen elosztása, az igazságtalan árak és a kereskedelmi korlátozások folytán.

A tőkés világgazdasági rendszer mindezen ellentmondásai és képtelenségei különösen tűrhetetlenné válnak, ha figyelembe vesszük, hogy a nemzetközi gazdasági együttműködés jelentősége minden ország számára — a társadalmi rendszertől és ipari fejlettségi szinttől függetlenül — objektíve nő. A szocialista országok a nemzeti felszabadító mozgalommal szövetségben elősegítik a világgazdasági kapcsolatok demokratizálását és egészségessé tételét.

A társadalmi fejlődés objektív törvényei előkészítik a talajt a világgazdaság szerkezetének gyökeres átalakítására. Hatásukra nő a szocialista államok, valamint a két rendszer országai közötti gazdasági kapcsolatok világgazdasági súlya. Egyre tűrhetetlenebbé válik a fejlődő államok idegen tőke által történő kizsákmányolása, élesebben jelentkezik a nemzetközi demokratikus ellenőrzés szükségessége a nemzetközi monopóliumok tevékenysége felett. Már régen eljött az ideje a nemzetközi együttműködésben alkalmazott diszkrimináció megszüntetésének és annak, hogy minden ország egyenlő lehetőségekkel rendelkezzen a nemzetközi munkamegosztásból származó előnyök kihasználására. Ehhez békére, a feszültség enyhülésére, a fegyverkezési hajsza megszüntetésére van szükség. Ezek napjainkban a világgazdasági kapcsolatok fejlesztésének fő követelményei és tendenciái.

A világgazdaság — bonyolultsága és belső társadalmi-gazdasági, rendszerbeli különbségei ellenére is — fejlődő rendszer. A szóban forgó

különbségek nem akadályozzák meg egy sor közös probléma megoldását, mindenekelőtt a szocialista és tőkésállamok közötti kölcsönösen előnyös kereskedelem és együttműködés bővítését. Ellenkezőleg, az ilyen irányú fokozatos fejlődés a nemzetközi gazdasági kapcsolatok, a béke, a demokrácia és a szocializmus erői által szorgalmazott igazságos alapon való átalakításának egyik feltétele.

Noha a világgazdaság szocialista rendszere csak most van kialakulóban, napjainkban szerzi az első tapasztalatokat, a tőkés rendszerrel szembeni előnyei máris nyilvánvalóak. Ma nemcsak az elméleti következtetések, hanem a gyakorlat is bizonyítja azt a fokozódó pozitív szerepet, amelyet ez a rendszer az egyes szocialista országok társadalmi-gazdasági fejlődésében és a világ dolgaiban való kollektív részvételük erősítésében betölt. A szovjet állam, a többi szocialista országgal egy családban, lankadatlanul fáradozik a szocialista gazdálkodás nemzetközi formái megszilárdításán és tökéletesítésén. Mindenekelőtt pedig a szocialista integráció elmélyítésén. A szovjet külpolitikának ez a legfőbb törekvése napjainkban alkotmányos megerősítést nyert. Új alkotmányunk a Szovjetuniót a szocialista világrendszer, a szocialista közösség alkotóelemeként kezeli, s hangsúlyozza aktív részvételét a gazdasági integrációban és a szocialista nemzetközi munkamegosztásban.

Országunkban az Októberi Forradalommal 60 évvel ezelőtt megkezdett ügyet folytattuk, s a más országokban megvalósult szocialista átalakulások azt kiszélesítették. A társadalmi élet új formáinak kialakításában úttörő ország eredményeit felhasználta és gyarapította a többi nép alkotómunkája. Az új társadalmi viszonyoknak a népek nemzetközi érintkezése új formáinak fejlesztésében felbecsülhetetlen értékű tapasztalatai halmozódtak fel, s ezek állandóan tovább gyarapodnak. E tapasztalatok gazdagsága és kölcsönös kicserélése az új rend erejének fontos forrása, internacionalista jellegének bizonyítéka.

A. VACIĆ:

A munka szerinti elosztás és az árutermelés

Valamennyi — a szocializmus gazdálkodási és társadalmi-gazdasági rendszerével kapcsolatos — kérdés vizsgálatához és a megoldás kereséséhez alapjában kétféle módon lehet hozzáfogni. Akik az egyik megközelítési módot alkalmazzák, a marxizmus klasszikusainak a szocialista, illetve kommunista társadalom jövőbeli szervezetére vonatkozó anticipációiból indulnak ki, s arra törekszenek, hogy a valóságos szervezeti formák minél jobban hasonuljanak ezekhez az anticipációkhoz, vagy legalábbis átmeneti fokozatok legyenek a klasszikus elképzelések megvalósítása felé. A másik megközelítési módot elfogadók — nem tagadva a marxizmus klasszikusai anticipációinak jelentőségét — azt kívánják, hogy a szocializmus egyes problémáinak vizsgálatakor, de különösen az egyes országok egy-egy fejlődési szakaszára vonatkozó megoldások keresésekor, velük együtt azonos mértékben vegyék figyelembe a szocialista társadalom lehetséges szervezeti formáira vonatkozó két másik ismeretforrást is: nevezetesen a marxizmus klasszikusainak a társadalmi lét összefüggéseire vonatkozó általános módszertani elveit; valamint az országok konkrét körülményeit, amelyek között a szocialista forradalom végbement. E felfogás szerint e körülmények az egyes országokban nemcsak az említett anticipációk megvalósulásának sorrendjére, ütemére és mértékére vannak hatással, hanem — meghatározott feltételek között és meghatározott időszakban — még általános alkalmazhatóságukra is.

Bármennyire kézenfekvőnek tűnjenek is a második megközelítés előnyei, a kettő közötti választás egy cseppet sem egyszerű. Erre utal az is, hogy a szocializmus eddigi történetében az első volt túlsúlyban, amit több körülmény motivált. A megközelítés mindenekelőtt élvezi a hitelesség, a tekintély összes előnyét, amellyel a marxizmus klasszikusainak egész életműve bír. A másik megközelítés mindig magában hordja a nagyobb vagy kisebb eltérés kockázatát, amely politikailag könnyen a marxizmus revíziójaként kvalifikálható (vagy diszkvalifikálható). Erre számos példát szolgáltat mind a szocializmus eddigi története, mind az egyes szocialista országok jelenlegi kapcsolatai. Az első közelítés vonz egyszerűségével, az elvek tisztaságával, amelyek inspirálják és amelyekért harcol; a másik kritikai állásfoglalást kíván ezekkel szemben és — ami még nehezebb — kiegészítésüket, elmélyítésüket, konkretizálásukat és összehangolásukat minden egyes szocialista ország körülményeivel és lehetőségeivel. Az első megközelítés készen kapja fogalomrendszerét, politikai programját és fő társadalmi hordozóit. A második közelítés

megköveteli a fogalomrendszer kiszélesítését és sok tekintetben újraalkotását avégett, hogy a politikai program ne korlátozódjék általános elvekre, hanem meghatározza ezek konkrét történelmi jelentését, megvalósításuk formáit és ütemét, hogy minden egyes ország szocialista rendszere körülményeitől függően képes legyen magához vonzani a lakosság többségét, beleértve azokat is, akik az adott helyzetben nem állnak a marxizmus vagy a szocializmus álláspontján.

Noha a felsorolt okok miatt az első megközelítés mindig biztonságosabb, s uralkodó volta — tekintettel a szocializmus viszonylag rövid történelmi létezésére — tökéletesen érthető, véleményünk szerint három körülmény azt követeli, hogy a másodikat részesítsük előnyben.

Először is, a marxizmus klasszikusai műveikben nem írták le a szocialista gazdaság egész szervezeti rendszerét, hanem csak annak egyes formáival kapcsolatos hipotéziseket fogalmaztak meg. Ezek az álláspontok rendszerint a kapitalista vagy a kapitalizmus előtti termelési módokkal való összehasonlítás céljából, valamint a különféle vulgáris, álszocialista, kispolgári és hasonló felfogásokkal folytatott vitákban* fogalmazódtak meg. Ha ezt figyelmen kívül hagynánk és az egyes szocialista országok elméleti állásfoglalásait és gazdasági gyakorlatát a marxizmus klasszikusainak anticipációival egybevetve vizsgálnánk, bizonyos, hogy ezt a vizsgálatot közülük egyik sem állná ki teljesen. Kisebb vagy nagyobb mértékben mindegyikükkel szemben felvethető lenne, hogy eltértek a marxizmus klasszikusai által elfoglalt álláspontok egyikétől-másikától. Ha Leninnek az árutermeléssel kapcsolatos állásfoglalásait az Októberi Forradalom előtt szembeállítanánk a NEP politikájával, amelyet ő maga fogalmazott meg és indított el, ez az észrevétel még vele, a marxizmus egyik klasszikusával szemben is helytállónak bizonyulna. Ezért úgy véljük, hogy a marxizmus klasszikusainak a szocialista és kommunista társadalommal kapcsolatos anticipációit nem szabad dogmákká változtatni. E klasszikus koncepciók nem tekinthetők a minden egyes szocialista ország minden fejlődési szakaszában érvényesülő gazdasági gyakorlat Prokrusztész-ágyának.

Másodszor, a második megközelítési módra van szükség a jelenlegi világtörténelmi korszak átmeneti jellege miatt is, amelyből az érdekek, álláspontok és elkötelezettségek nagyfokú heterogenitása fakad. E tekintetben nemcsak az egyes országok között vannak jelentős eltérések, hanem az országok majd mindegyikén belül is. A világ nagyobb és jelentősebb országai között jóformán egy sincs, amelyet az utóbbi évtizedekben, tehát a második világháború óta ne értek volna belső megrázkódtatások, amelyek jelentős eszmei és ideológiai konfrontációkkal hozhatók összefüggésbe. Az a törekvés, hogy a marxizmus klasszikusainak minden tételét egyformán értelmezzék minden országra, mégpedig gyakran úgy, hogy kétséges lehet, vajon egyáltalában helyes vagy elferdített értelmezésről van-e szó, törvényszerűen lelassította a szocializmus fejlődését mint világfolyamatot és csökkentette azon kommunista pártok és más politikai erők társadalmi súlyát, amelyek program-

* O. *Lange*, az ismert lengyel közgazdász erre már régen rámutatott: „Marx és Engels, a tudományos szocializmus megalapítói erőfeszítéseiket a kapitalista gazdaság elemzésére összpontosították. A szocialista gazdasággal kapcsolatban tettek néhány nagyon általános megjegyzést, de elvileg elutasították e problémakör részletes kifejtését, mert attól tartottak, hogy az ilyen vizsgálódások inkább utópisztikusak, mint tudományosak lennének." [1]

Ilyen körülmények között a munka közvetlenül társadalmi jellege olyan elosztási rendszer kialakításához vezet, amelyben a termelő (és általában a dolgozó ember) anyagi helyzete szempontjából elvben közömbös, hogy melyik termelőegységben (vagy más munkát végző egységben) dolgozik, milyen eredményeket ér el az egység és ő maga. Az elosztásban való részvételét munkájának konkrét formája határozza meg. Ha egyáltalán figyelik és mérik az egyes gazdasági egységek munkáját és a munka eredményeit, ez alapjában véve csupán nyilvántartás, ellenőrzés céljából történik, és nem befolyásolja közvetlenül sem a termelőegység, sem a termelő anyagi helyzetét. Léteznek bizonyos ösztönzési formák a népgazdaság egészére vonatkozóan és az egyes termelőegységek keretében is, de ezek rendszerint kivételes egyéni vagy csoportos teljesítményekre vonatkoznak. E formák nem állandó közgazdasági, hanem túlnyomórészt pedagógiai és erkölcsi jellegűek.

Ilyen elosztási rendszer legtisztább formában a Szovjetunióban működött a hadikommunizmus időszakában (1918—1921). E periódusban majdnem teljesen megszüntették a termelőegységek gazdálkodó alany voltát, a kapcsolataikat naturalizálták (a parasztgazdaságokat terményfölöslegük kötelező természetbeni beszolgáltatására kötelezték), tevékenységüket teljes egészében bekapcsolták az egységes állami költségvetés rendszerébe, sőt, naturalizálták a személyi jövedelmek felosztását is — ezeket legnagyobbrészt természetben és nem pénzben fizették ki.

Noha később a rendszer ilyen szélsőséges formájában megszűnt, azok az elvek, amelyeken alapult, még hosszú ideig érvényben maradtak. Az a tény, hogy a személyi jövedelmet pénzben fizetik ki, e tekintetben semmit sem változtat, mert a pénzt is úgy kezelik, mint a kapitalista rendszertől örökölt eszközt, amelyet a szocialista társadalom felhasznál saját céljai megvalósítására. Sőt, a pénzzel való rendelkezés egyáltalán nem garantálja azon anyagi javak megszerzésének lehetőségét, amelyekre tulajdonosának szüksége van. A pénz vagy azért nem jelent biztosítékot, mert a szükséges javakból nincs annyi, amennyivel az adott árak mellett mutatkozó keresletet kielégíthetnék; vagy azért, mert az alapvető termékek nincsenek szabad forgalomban, hanem jegyrendszer útján osztják el őket; esetleg nem lehet hozzájuk jutni bizonyos hivatalos engedélyek nélkül. Ily módon az árak, akárcsak a pénz, nem lehetnek a rendelkezésre álló források allokációjának kritériumai sem a fogyasztás, sem pedig a termelés szférájában. Csak az elszámolás és ellenőrzés eszközeként funkcionálnak, ami érthető, ha szem előtt tartjuk azt, hogy az egész rendszer kiindulópontja az árutermelés és az értékkategóriák tagadása.*

Az elosztás ilyen rendszere, ha nem is ennyire határozott formában, Jugoszláviában is létezett. Közvetlenül a háború után vezették be, majd bizonyos változtatásokkal és kiegészítésekkel fennmaradt egészen 1952-ig. Ezt ugyanúgy, mint a Szovjetunióban, mind a gazdasági, mind pedig a nem gazdasági tevékenységekre vonatkozó országosan egységes

* „Az ár tényleges szerepe a szocialista gazdaságban nem attól függ, hogy milyen fontosságot tulajdonítanak neki, hanem attól, hogy mennyire korlátozzák az értéktörvény működését. Az árak funkcióját a gazdasági mechanizmus határozza meg. A kérdés lényege tehát az, hogy az állam milyen mechanizmus segítségével irányítja a népgazdaságot. Ha az árat az állam állapítja meg, fennáll annak a lehetősége, hogy csak *elszámolóárként* működjék" — írta jó másfél évtizede *Csikós-Nagy Béla.*[3]

bérrendszer, valamint a személyes fogyasztási javak adminisztratív elosztása (jegyrendszer) jellemezte. Jellemző volt még a mezőgazdasági termékek kötelező felvásárlása, külön engedélyek rendszere némely más termékekre, feltételekhez kötött eladás (az egyik terméket csak akkor lehetett megvásárolni, ha a másikból meghatározott mennyiséget eladnak) stb.

Az ismertetett rendszer, mint említettük, a szocialista gazdaság áru jellegének tagadásával volt összhangban. Ez a felfogás, amely a marxista elméletben az Októberi Forradalomig, majd azt követően is, egészen 1941-ig uralkodott, akkor vesztette el érvényét, amikor 1941-ben Sztálin kijelentette, hogy a szocializmusban is hat az értéktörvény (pontosabban 1952-ben, amikor az értéktörvénnyel kapcsolatos tézist „A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban" című munkájában kifejtette). Az árutermelést tagadó elméleti pozíciót a társadalmi fejlődés mindjobban cáfolta, s az ötvenes évek vége felé teljesen megdöntötte. A szocializmusbeli árutermelés elméleti elfogadása ma már olyan szabály, amely alól jóformán nincs kivétel, nemcsak Jugoszláviában, de a Szovjetunióban és más szocialista országokban sem (eltekintve Albániától, Kínától és a többi ázsiai országtól, amelyek elméleti rendszereit és gyakorlatát nem ismerjük eléggé). Az újabb irodalomban ezzel ellentétes álláspontot nyíltan csak *I. Sz. Malisev, V. A. Szobolj, N. V. Hesszin* és néhány más szovjet közgazdász képviselt. Nézeteiket azonban a Szovjetunióban más közgazdászok és a hivatalos álláspontot képviselő szervek élesen bírálták és mint téveseket elvetették. Az összes szocialista ország eddigi fejlődése azt tanúsítja, hogy a termelőerők mai fejlettségi fokán, a termelés mai anyagi és társadalmi struktúrája mellett a termelési viszonyok áruformája objektíve szükségszerű. Ezért ma az a felfogás uralkodik, hogy a termelési viszonyok áruformája a szocialista termelési viszonyok normális jellemzője, nem pedig valamiféle múltból származó maradvány, vagy másodlagos, esetleg külső tényezők hatására kialakult forma.

Az, hogy feladták a szocialista gazdaság nem árutermelő voltát hirdető elméletet és a munka szerinti elosztás ennek megfelelő formáját, elsősorban arra vezethető vissza, hogy ezek nem állták ki a gyakorlat próbáját és ellentétesek voltak a szocializmus történelmi tapasztalataival. A gazdasági, politikai, sőt egyes esetekben fizikai nyomás ellenére az árutermelés tartotta magát, terjedt, megújult és számos területen kiszélesedett. Ez a folyamat nyomon követhető a szovjet hadikommunizmustól a hatvanas évek gazdasági reformjáig, amely a szocialista országokban egyebek mellett épp az ár- és piaci mechanizmus működésének nyitott szélesebb teret. Némely szocialista országok — mindent egybevetve — ma inkább árutermelő jellegűek, mint voltak a forradalom előtt, amikor fő gazdasági ágazatuknak, a mezőgazdaságnak nagy része a naturális termelés alapján szerveződött. Az ilyen — jelenlevő és növekvő, de elfojtott és deformált árutermelést megtestesítő — körülmények között a nem árutermelés koncepciójára alapozott álláspontok és eszközök szükségképpen kedvezőtlen kihatásokkal jártak, jelentősen korlátozták a szocialista gazdaság egyébként elérhető eredményeit. Hogyan nyilvánult ez meg az elosztásban?

A munka szerinti elosztásnak *A gothai program kritikája*-ban ki-

jukat a marxizmusra építették. A sajátos feltételek figyelembevétele ezért — nemcsak a szocializmus konkrét építésében, hanem ennek programszerű meghatározásában és a hozzá vezető utak megválasztásában is — lényeges feltétele a szocializmus előrehaladásának. Ez egyaránt érvényes azokra az országokra, amelyekben még nem került sor szocialista forradalomra, és azokra, amelyek már a szocialista fejlődés útján járnak.

Harmadszor, a szocializmus eddigi tapasztalatai — igaz, hogy csak viszonylag rövid időt felölelő történelem alapján — már egyértelműen megmutatták, hogy a konkrét kérdések megoldásához a marxizmus klasszikusainak anticipációi rendszerint elégtelenek. Közvetlen alkalmazásuk ezért sokszor téves lépésekhez vezet a gyakorlati politikában. Az összes szocialista ország gyakorlata sok ilyen példát ismer, ezért itt nem szükséges felsorolni őket.

Még ha úgy találnók is, hogy a felsorolt érvek talán nem elég erősen szólnak a második megközelítés alkalmazása mellett, akkor is le kell szögeznünk, hogy az ma jóformán elkerülhetetlen. Marxnál a munka szerinti elosztás elemzése olyan szövegösszefüggésben jelentkezik, amelyben ez a jelenség az árutermelés felszámolásához kötött. Ebből következően az elosztásnak szigorúan a marxizmus klasszikusainak a szocializmusra vonatkozó anticipációi keretében mozgó vizsgálata (ideértve *A gothai program kritikájá*-ban foglaltakat is) törvényszerűen két egyformán a priori jellegű és skolasztikus következtetésre vezetne: vagy fennáll a szocializmusban a munka szerinti elosztás és akkor nem lehet árutermelés; vagy árutermelés folyik a szocialista országokban, de akkor a viszonyok nem a munka szerinti elosztáson nyugszanak, hanem valamilyen más alapelven. Ez esetben érthetően tanulmányunk címe is *contradictio in adiecto* lenne, akárcsak — legalábbis egyes vélemények szerint — a szocialista árutermelés fogalma. Mivel az összes szocialista ország gazdasági gyakorlata — azoké is, amelyekben úgy vélik, hogy rájuk ez nem vonatkozik — kisebb-nagyobb mértékben az árutermelés elvein nyugszik, és mivel, legalábbis szerintünk, pusztán ennek alapján nem lehet tagadni szocialista jellegüket, mégis valós az a probléma, amelyet címül választottunk.

Hogyan határozhatjuk meg ennek tudatában a munka szerinti elosztás és az árutermelés mint elméleti és valóságos társadalmi jelenségek egymáshoz való viszonyát?

A munka szerinti elosztást mint a szocialista elosztás általános elvét valamennyi marxista elfogadja. Az elv kidolgozása során levont különböző következtetések, valamint a szocialista országok mai gyakorlatában megfigyelhető eltérések, továbbá egy-egy országon belül a fejlődés különböző szakaszai közötti eltérések azt mutatják, hogy a probléma nem is olyan egyszerű. Az egyetértés inkább abban mutatkozik meg, amit elvetnek, mintsem abban, amit elfogadnak. Valamennyi marxista közgazdász és a szocialista országok mindegyike elfogadja, hogy a munka szerinti elosztás kizár minden jogcímet a munkán kívül a társadalmi termékből való részesedésre, s megszünteti a többlettermeknek a termelési eszközök tulajdona alapján történő kisajátítását. Ez a munka szerinti elosztás negatív meghatározása. Így, az embernek ember által való kizsákmányolása tagadásaként felfogva, ez valóban nem okoz sem-

miféle problémát (eltekintve a különféle másodlagos termelési viszonyoktól, amelyek minden szocialista országban léteznek, vagy a bűnözéssel összefüggő jelenségektől).

A munka szerinti elosztás pozitív meghatározása, azaz annak az elvnek a konkrét kidolgozása, hogy a munka képezze a társadalmi termékből való részesedés alapját és mértékét, azonban már problémákat vet fel. E problémákat nem azonos módon oldják meg az egyes szocialista országok közgazdasági elméleteiben és gazdasági rendszereiben. Noha a különbségek több, közöttük számos szervezeti, institucionális vagy akár technikai vonásban nyilvánulnak meg, a munka szerinti elosztás megvalósításának összes változatát három alapvető formába lehet sorolni. Mindhárom változat megfogalmazásában és elfogadásában, valamint későbbi módosításában, illetve elvetésében döntő szerepet játszik a szocialista árutermeléssel kapcsolatos állásfoglalás. Ennek függvényében határozzák meg nemcsak a munkatermék mérésének gazdasági formáját, hanem azt is, hogy miként állapítsák meg a termékelosztás kizárólagos alapjául szolgáló munka mértékét. A szocializmusban és a mai szocialista országokban érvényesülő munka szerinti elosztás alapvető formáinak tekinthetjük egyrészt azokat a formákat, amelyek a naturális, direktív tervezési rendszerben, a formális árutermelési rendszerekben, végül a tulajdonképpeni szocialista árutermelési rendszerekben uralkodnak. Ezek közül eddig egyik sem vesztette el sem elméleti, sem gyakorlati jelentőségét.*

A munka szerinti elosztás a naturális tervgazdaságban

Mindaddig, amíg *A gothai program kritikájá*-ban, *A tőké*-ben, az *Anti-Dühring*-ben, valamint a marxizmus klasszikusainak más műveiben kifejtett tételek alapján a marxista közgazdasági elméletben az a felfogás uralkodott, hogy a szocialista gazdaság az árutermelés tagadása, úgy vélték, hogy a munka a szocializmusban közvetlenül társadalmi jellegű. Ennek megfelelően a szocialista országok gyakorlatában abból indultak ki, hogy a társadalom a szocialista termelő munkáját — annak természetes, konkrét formájában — már a termelés során véglegesen elismeri, s mint ilyen alapja lesz a társadalmi termékből való részesedésnek. Ez az elméleti felfogás fejeződött ki az országosan egységes bér- és fizetési nómenklatúrákban, azon általános és speciális szabályokban, amelyek konkrét formájuk alapján értékelik, előre mérik, kvantifikálják az egyes munkákat (fajtájuk, bonyolultsági fokuk, az elvégzésükhöz szükséges felkészültség és szakképzettség, illetve a szükséges tapasztalatok szerint — ez utóbbit főleg a munkában eltöltött évek számával mérik). A munka szerinti elosztás megvalósításának e formája mellett a személyi jövedelmek elosztása nem függ azoknak a termelőegységeknek a tevékenységétől, amelyekben a munkát végzik. Mivel a termelőegység tevékenységének összes pozitív és negatív eredménye közvetlenül az egységes társadalmi költségvetésben szerepel, a személyi jövedelmek forrása nem a termelőegység munkájának eredménye, hanem az egységes központi személyi fogyasztási alap.

* Ezt az osztályozást először egy 1970-ben megjelent munkában [2] alkalmaztuk. Néhány itt kifejtett álláspontunk is részben onnan ered.

fejtett elve az árutermelés megszűnéséből és így eleve abból indul ki, hogy természetes, közvetlen formában, egyszerű munkaidő-ráfordításként adott mindkét mennyiség, amely irányadó a társadalmi fogyasztási alapból való egyéni részesedés mértékének meghatározására nézve: adott a társadalmi termék és adott a termelő munkateljesítménye. *A gothai program kritikájá*-ban ez *állásfoglalásként* jelent meg. Két évtizeddel korábban, *A tőke* első kötetében ugyanez még csak *hipotézisként* szerepelt.

Marx ezzel kapcsolatban azt mondja: *„Csupán az árutermeléssel való párhuzam kedvéért* feltételezzük, hogy az egyes termelőknek a létfenntartási eszközökből jutó részt munkaidejük határozza meg. A munkaidő tehát kettős szerepet játszana. Társadalmilag tervszerű elosztása szabályozza a különböző munkafunkciók és a különböző szükségletek helyes arányát. Másrészt a munkaidő egyszersmind mértéke annak, hogy a termelőnek egyénileg milyen hányad jut a közös munkából és ennélfogva a közös termék egyénileg elfogyasztható részéből is. Az embereknek munkájukhoz és munkatermékeikhez való társadalmi vonatkozásai itt átlátszóan egyszerűek maradnak a termelésben is, az elosztásban is." [4] (Kiemelés tőlem. — *A. V.*)

A gothai program kritikájá-ban ismét találkozunk ezzel az állásponttal, de már nem mint lehetőséggel („... csak az árutermeléssel való párhuzam kedvéért..."), hanem mint azon társadalom jellemzőjével, „amely az egyesülés elvein, a termelőeszközök közös tulajdonán alapul". A gazdaság nem árutermelő jellegére vonatkozó alaptételét Marx itt is fenntartja. Ebben a társadalomban „... a termelők nem cserélik ki termékeiket; éppígy a termékekre fordított munka itt nem e termékek *értékeként*, egyik dologi tulajdonságaként jelenik meg, mivel akkor, a tőkés társadalommal ellentétben, az egyéni munkák már nem kerülő úton, hanem közvetlenül az összmunka alkotórészeiként léteznek".

Így van ez a termelésben, és ezért az elosztásban: „... az egyes termelő — a levonások után — pontosan visszakapja a társadalomtól, amit ad neki... Ami... a fogyasztási eszközöknek az egyes termelők közötti elosztását illeti, ugyanaz az elv uralkodik, mint áruegyenértékek cseréjénél, ugyanannyi egyik formában levő munka cserélődik ki ugyanannyi másik formában levő munkával... A termelők joga munkaszolgáltatásaikkal *arányos:* az egyenlőség abban van, hogy *egyenlő mércével*, a munkával mérnek". [5]

Ha visszavezetjük néhány logikusan elrendezett elemzési elvre, a rendszer néhány tételben sűríthető:

a) A gazdasági élet általános társadalmi kerete („a társadalmi termelési organizmus") naturálgazdaság, pontosabban fogalmazva, nem árutermelő gazdaság. (A „naturális" szó jelentését ugyanis gyakran azonosítják a fejletlen, primitív gazdaság fogalmával, márpedig a szocializmus gazdasága nem ilyen és nem is lehet ilyen.)

b) A nem árutermelés általános keretei meghatározzák az összes gazdasági mennyiség társadalmi kvantifikációjának formáját is, ideértve a társadalmi terméket és a termelők egyéni teljesítményét is.

c) A társadalmi termék tömegének mérőeszköze és a termékstruktúra társadalmi szükségletek szerinti szabályozásának kritériuma a munkaidő.

d) Minden egyes termelő egyéni teljesítményének, a társadalmi termékhez való hozzájárulásának mértéke, a megfigyelési keretek (egyén és társadalom) különbségeitől elvonatkoztatva, azonos a társadalmi termék mértékével, s a felhasznált munkaidőre redukálható.

e) Az egyénileg felhasznált munkaidő mint a termelő társadalmi termékből való részesedésének mértéke *csak viszonylagosan — a személyes fogyasztási alapra —, nem pedig abszolút módon — az egész társadalmi termékre vonatkoztatva — érvényesül.* A termelő ugyan „pontosan visszakapja a társadalomtól, amit ad neki", de csak „a levonások után", vagyis a társadalmi termék azon részeinek levonása után, amelyek egyéb célokra szükségesek.

Ha e tételekkel hasonlítjuk össze a naturális tervgazdaság tényleges elosztási formáját, kiütközik az utóbbi teljes irrealitása. Az teszi irreálissá e rendszert, hogy egy meghatározott történelmi helyzetre kialakított kritériumokat egy másik helyzetben alkalmaz, de ezt is részlegesen és következetlenül:

a) A gazdasági élet társadalmi kerete (a „társadalmi termelési organizmus") nem a nem árutermelés, hanem az elfojtott és deformálódott, de mégis jelenlevő árutermelés.

b) A társadalmi terméket nem munkaidőegységekben mérik, hanem először is naturálisan, azután naturálisan és nominálisan, a gazdaságpolitika által meghatározott jelentős árdiszparitásokkal — nemcsak egyes termékek, hanem egész ágazatok között is.

c) A társadalmimunkaidő-alapot főleg naturáliákban meghatározott célok szerint osztják fel a gazdasági tevékenységek között. A gazdasági tevékenységeknek az egyes társadalmi szükségletek tényleges súlyától való eltérései aránytalanságokat szülnek; a legjelentősebb ezek közül a létfenntartási eszközök termelésének elmaradása, ezen belül különösen a mezőgazdasági termelésé.

d) Az egyéni és kollektív munkateljesítményeket leggyakrabban nem mérik, vagy ezek mérésének célja csak a nyilvántartás és az ellenőrzés. A munka eredménye soha sincs lényeges befolyással az egyes termelőegységek gazdasági helyzetére, a termelők személyi jövedelmére. A személyi jövedelmek egyetlen alapját az előre megadott, formálisan értékelt tényezők képezik: a „papírokkal" igazolt szakképzettség, a szolgálati idő, a munkahely és hasonlók. A személyi jövedelmek gyakorlati alapja itt *a feltételezett, nem pedig az effektív, ténylegesen ráfordított és társadalmilag elismert munka.* Egy ilyen rendszerben nagyszámú termelő — tulajdonképpen az azonos munkával kapcsolatos formális jellemzőkkel bíró összes dolgozó — azonos nagyságú személyi jövedelemben részesül, tekintet nélkül arra, hogy mennyit és hogyan dolgoznak. A rendszer tehát *egyenlősdihez* vezet.

Valójában ez az alapvető oka annak, hogy a termelők és a többi dolgozók anyagi ösztönzése mindmáig egyetlen szocialista országban sem kapott eléggé széles teret ahhoz, hogy kifejezésre jusson a szocialista termelési viszonyok összes viszonylagos előnye, ideértve a munka szerinti elosztást is. Ez utóbbi ugyanis elméletileg és történelmileg magasabb rendű ösztönzési forma, mint a munkaerőn mint árun alapuló elosztás.

A termelők nem kellő anyagi érdekeltségének következményei viszont széleskörűek és áttekinthetetlenek. A munka szerinti elosztás megvalósításának eddig leírt formája határozottan összefügg a gazdasági fejlődés extenzív jellegével, a munkatermelékenység lassú növekedésével, a termelőeszközök hasznosításának alacsony hatékonyságával, a termékek gyenge minőségével és számos egyéb, fejlődést akadályozó jelenséggel. E jelenségek kisebb vagy nagyobb mértékben az összes szocialista országot jellemezték, és épp ezért tekinthetők a gazdasági reformok fő okainak. Valamennyi szocialista országban e tényezők korlátozó voltát felismerve, erőteljes harc folyt és folyik az egyenlősdi ellen — a szovjetunióbeli hadikommunizmus — és NEP-korszaktól kezdve egészen a hatvanas évek derekán minden szocialista országban elindított gazdasági reformokig. A tapasztalatok alapján ugyanis már igen korán megállapították, hogy *ez az elosztási gyakorlat nem a munka szerinti elosztás megvalósításának formája, hanem annak tagadása.*

Ezt a harcot azonban nem lehet csupán a következmények, a munka szerinti elosztástól való eltérés megjelenési formái ellen folytatni (ebből a szempontból mindegy, hogy az eltérések felfelé vagy lefelé mutatkoznak-e, mert az egyik feltételezi a másikat). Az ok pedig abban keresendő, hogy az elosztási rendszereket nem a mai szocialista országok gazdasági élete objektíve szükséges szervezetének megfelelően, azaz — Marx *A tőke* című művét idézve — nem „magának a társadalmi termelőszervezetnek sajátos típusa szerint és a termelők történelmi fejlettsége ennek megfelelő szintje szerint" alakították ki. Ezért kellett és kell feladni ezt a rendszert, noha a szocialista országok többségében számos elemét (köztük néhány lényegeset) a mai napig sem küszöbölték ki.

Az eredeti marxi rendszerben a munka szerinti elosztás elve — a társadalmi fogyasztási alap és az egyes kifejtett munkák viszonylatában — mindennemű közvetítés nélkül kialakított részesedési arányként érvényesül. Az árutermelés feltételei között azonban nincs ilyen közvetlen kapcsolat. Az egyénileg ráfordított munka és a társadalmilag szükséges munka eltérésének következtében az egyes termelő munkája — a maga közvetlen természetes formájában — nem lehet a társadalmi fogyasztási alapból való részesedés alapja. Hiszen az egyes termelő társadalmilag elismert munkájának a nagysága nem határozható meg addig, ameddig nem határozzák meg azon árutermelő kollektíva munkájának társadalmilag elismert nagyságát, amelyben a termelő dolgozik.

Így a munka szerinti elosztás, amely eredetileg a személyi fogyasztási alapra korlátozódnék, összekapcsolódik a teljes társadalmi termék, illetve a nettó társadalmi termék (nemzeti jövedelem) elosztásával, legalábbis annyiban, hogy az elsajátítás alapja itt sem lehet más, mint a munka. A munka szerinti elosztásnak a népgazdaság árutermelő jellegéből fakadó kettős (a nemzeti jövedelemre, illetve minden egyes szervezet jövedelmére és minden egyes termelőre vonatkozó) értelmezése felveti alkalmazásuk sorrendjének kérdését. E tekintetben éles eltérések mutatkoznak az egyes közgazdasági felfogások és az egyes szocialista országok gyakorlata között. Ilyen eltéréseket találhatunk szinte valamennyi szocialista országban is, fejlődésük különböző szakaszait összehasonlítva, különösen a hatvanas években meginduló gazdasági reformok után. A gazdaság árutermelő jellege ellenére az országok több-

ségében a második (az egyes termelők személyi jövedelmére vonatkozó) értelmezést helyezik előtérbe, ami a központosított bérrendszer fenntartását jelenti. Mivel az árutermelés feltételei között ez a rendszer nem képes hatékonyan működni, csaknem minden ország lépéseket tesz az elosztás más elv alapján történő kiigazítására, és némelyek (Bulgária, Magyarország, Lengyelország, Csehszlovákia az 1967—1971 közötti időszakban) ténylegesen feladták ezt az elvet, mind nyíltabban a munka szerinti elosztás első értelmezését részesítve előnyben. A következő fejezetekben fogjuk bemutatni, milyen módon valósul meg az egyik és a másik.

A munka szerinti elosztás a formális árutermelés rendszerében

A szocialista gazdaság árutermelő jellegének elfogadása — amely ma kétségkívül uralkodó felfogás a közgazdasági elméletben — nem ment végbe egyik napról a másikra, tudományos és társadalmi ellenállás nélkül, és nem is érvényesítették következetesen ezt az álláspontot az összes szocialista országban. Az árutermelés korábbi teljes elvetése és mai elfogadása között nagyon sok átmeneti fokozat van, a gazdasági gyakorlat pedig az új irányítási formák leple alatt gyakran megtartotta korábbi közgazdasági lényegét. Számos szocialista országban ma is ez a helyzet: léteznek áru- és pénzfolyamatok, de a népgazdaság fejlődését az alapvető területeken (beruházások struktúrája, árak, bérek stb.) nem a piaci kritériumok alapján, sőt gyakran velük ellentétes módon szabályozzák. Az ilyen rendszer tehát csak formálisan árutermelés, a lényeget tekintve megtartja centralizált, direktív és naturális terveken alapuló jellegét.

Ez megnyilvánul az elosztás szférájában is. Az árutermelés szocializmusbeli szükségszerűségének elismerésével ugyanis felmerült a probléma, hogy olyan feltételek között, amikor az egyes termékek előállítására fordított munka végleges társadalmi elismerését csak a cserében, a piacon kapja meg, lehet-e a munka szerinti elosztás alapja továbbra is a munka, annak konkrét, társadalmilag hasznos formájában. Más szavakkal: a munka szerinti elosztás továbbra is a munka konkrét formája alapján, annak fajtája és időtartama szerint történő elosztást jelent-e, vagy pedig a munka *társadalmilag elismert eredményei szerinti* elosztást?

Annak ellenére, hogy a második megoldás magának az árutermelésnek a logikájából következik, a szocialista országok többségének gazdasági gyakorlatában még mindig az első az uralkodó. Ezt a tényt azzal indokolják, hogy a munka szerinti elosztás és az árutermelés között semmilyen kapcsolat sincs, illetve, hogy a munka által létrehozott (és a piac által elismert) érték szerinti elosztás nem lehet a munka szerinti elosztás formája.

Ilyen körülmények között a munka szerinti elosztás gyakorlatilag elválik a termelőegységek gazdasági tevékenységétől. A nemzeti jövedelem többi részét elválasztják a munka szerint elosztott résztől, elvonják a termelőktől, és különböző csatornákon át beömlesztik az egységes

akkumulációs és társadalmi fogyasztási alapokba. Ezeket az alapokat az állam, illetve annak specializált szervei osztják fel a különböző célok, tevékenységi fajták és felhasználók között. Az alapkérdés tehát az elosztás ilyen rendszerében a többlettermék meghatározása, amelyet minden termelőegység köteles beszolgáltatni a közösségnek, illetve az államnak. Avégett, hogy a termelőegységeket ösztönözzék e rész növelésére, lehetővé teszik részesedésüket a többlettermék realizált tömegéből, noha ez rendszerint csak szimbolikus jellegű.

A többlettermék nagyságának meghatározása leggyakrabban az áruérték szocializmusbeli történelmi formájának, konkrétabban a szocialista gazdaság ártípusával kapcsolatos vitákban merül fel. Mivel a munka szerinti elosztásnak a munka konkrét (társadalmilag hasznos formájára) vonatkoztatott értelmezése mellett az áruérték $w = c + v + m$ marxi képletében nemcsak az összes anyagi jellegű költség, átvitt érték *(c)*, hanem a munkaerő, illetve annak gazdasági nagysága *(v)* is adott, a többlettermék *(m)* meghatározásával megkapjuk azt az árat, amelynek alkalmazásával állítólag a közösséggel szembeni kötelezettségek és azok egymás közti arányai a munka szerinti elosztás elvén alapulnának.

A munka szerinti elosztás e felfogásának hívei azonban nincsenek egy véleményen a tekintetben, hogy hogyan kell meghatározni a többletterméknek, illetve a vállalatok társadalommal szembeni kötelezettségeinek a mértékét. Egyesek szerint ezt a nagyságot a lekötött munkaerő tömege, illetve a béralap nagysága szerint kell meghatározni. E felfogás hívei az ún. érték típusú ár mellett törnek lándzsát. Mások úgy vélik, hogy a többletterméket a lekötött termelőeszközök arányában kellene meghatározni, a szocialista gazdaság ártípusa tehát — a kapitalizmusbelihez hasonlóan — valamiféle termelési ár lenne. Ismét mások azt javasolják, hogy a vállalatoknak (ágazatoknak) a többlettermék létrehozásában való részvételét az utóbbihoz hasonlóan határozzák meg, azzal a módosítással, hogy a többlettermék nagyságának meghatározásához nem az összes lekötött termelési eszközök értékét, hanem csak a felhasznált termelési eszközöket *(c)* és a kifizetett személyi jövedelmeket *(v)* kell alapul venni. A szocialista gazdaság ártípusa e koncepció szerint valamiféle módosított termelési ár lenne.

Érdemes megjegyezni, hogy a többlettermék elosztásának e rendszere nálunk, a jugoszláv gazdaságban is létezett, mégpedig az első és a második változatban (a harmadik lényegében a második modifikációja), sőt ismertek voltak ezek kombinációi is. Anélkül, hogy részletesebben kitérnénk erre a problémára, meg kell állapítanunk, hogy ennek az elosztási rendszernek néhány komoly elméleti hiányossága van. Az általánostól a konkrét felé haladva, elfogadhatatlan mindenekelőtt az, hogy a szocializmusbeli munkát közvetlenül társadalmi jellegűnek tekinti. *A munka közvetlenül társadalmi jellege és a termelés árutermelő formája egymást kölcsönösen kizáró jelenségek.* Ezért — nem tagadva, hogy a szocializmus továbblépett a termelőegységek közvetlen összekapcsolásának irányában (annyiban, hogy közöttük nem közvetít a kapitalisták profitra való törekvése mint a termelés közvetlen célja) — feltétlenül ki kell emelni, hogy *a munka a szocializmusban is közvetve társadalmi jellegű, abban az értelemben, hogy végleges társadalmi elis-*

merését csak a piacon, a termékek árukként való értékesítésével nyeri el.

Ebből fakad, hogy el kell vetnünk minden olyan megközelítést, amely az egyes dolgozóból és annak konkrét, társadalmilag hasznos munkájából indul ki. A piacon ugyanis nem az egyes munkás egyéni munkája jelenik meg, hanem több termelőnek az egyes gazdasági tevékenységekben és termelőegységekben (vállalatokban vagy a jugoszláv gazdasági rendszerben: a társult munka szervezeteiben) együttműködő és egyesített munkája. Ez a munka nemcsak a szükséges munkát tartalmazza, hanem a többletmunkát is, vagyis az egész új értéket. Más szavakkal: a szükséges munka és az újonnan létrehozott érték (illetve jövedelem) közötti összefüggés a formális árutermelés rendszerében feje tetejére van állítva. A jövedelem helyett, amelynek nagyságát a piaci kritériumok határozzák meg (mint az összes bevétel és az összes anyagi jellegű költség különbségét), ez a rendszer a bérből indul ki, s a többletterméket a bérnek vagy a bérnek és az anyagi jellegű költségek összegének bizonyos százalékaként, vagy más ehhez hasonló módon határozza meg. Ezután a többletterméket az anyagi költségekkel és bérekkel összeadva kapja meg a termék árát, amelyet törvényszerűségnek, illetve a szocialista gazdaság ártípusának nyilvánít. Más szavakkal: az ilyen ár és az ilyen elosztás nem objektíve adott *közgazdasági* nagyságok, hanem *normatív kategóriák,* amelyekhez a valóságot nem tükröző premisszákból levezetett a priori konstrukciók révén jutnak el. Nem meglepő ezért, hogy a gyakorlat nem igazolja az ilyen rendszert, s összhatása negatív.

Az *árak vonatkozásában* ezek a hatások az így meghatározott árak és az adott gazdaság tényleges feltételeinek — a keresletet és kínálatot is ideértve — megfelelő árak eltéréseiben mutatkoznak meg. A tartósan jelentkező hiányok és feleslegek egyik vagy másik termékből elmaradhatatlan kísérői minden hagyományosan szervezett szocialista gazdaságnak. A legjelentősebbek a termelési eszközök és a fogyasztási cikkek árai közötti aránytalanságok. (1926—1927-től 1965-ig a Szovjetunióban a könnyűipar és az élelmiszeripar árai 15-szörösükre, a kiskereskedelmi árak 9-szeresükre, a nehézipari árak pedig mindössze 1,4-szeresükre emelkedtek.) [6] Az ararányok ezeken az ágakon belül sem reálisak, így időközönként szükségszerűen változtatni kell őket.*

A formális árutermelés negatív hatásai az elosztás szférájában továbbra is az egyenlősdiben nyilvánulnak meg, amely abból fakad, hogy a munkát konkrét formájában tekintik a személyi jövedelmek alapjának, mégpedig leggyakrabban nem a tényleges, hanem a feltételezett munkát, függetlenül annak a termelőegységnek az eredményeitől, ahol a munkát végzik. Az ilyen elosztásból törvényszerűen következik a termelők és a termelőegységek érdektelensége tevékenységük fejlesztése iránt, mivel a rendszer kiinduló premisszái az elosztást elszigetelik a termeléstől.**

* Az így kialakított árak irrealitásának sajátos, hely hiányában nem tárgyalható kifejeződése a belföldi és a világpiaci árak közötti óriási eltérés. Ennek az eltérésnek következtében majdnem minden szocialista ország nagy nehézségek árán és belső feltételeitől merőben eltérő körülmények között értékesíti termékeit a világpiacon. Jugoszlávián kívül, ahol a világpiaci ár a belföldi árak meghatározásának egyik gazdaságpolitikai kritériuma, az újabb időkben ettől a rendszertől jelentősebben csak Magyarország távolodott el.

** Erre a körülményre annak idején *G. Sz. Liszicskin* is rámutatott. [7]

Azt, hogy ez nem spekulatív következtetés, hanem a valóság tényein alapul, igazolja például az, hogy a Szovjetunióban a vállalatok nyereségből (a termelési ár egyik változata szerint számított többletermékből) való részesedése nagyon hosszú ideig mindössze 3,5 százalékot tett ki, lényegében tehát szimbolikus volt. Az 1965. évi gazdasági reform után erre a tényre a szovjet közgazdászok is rámutattak. „Az új (a reformmal bevezetett — A. V.) tervezési és gazdasági ösztönzési rendszerre való áttérésig a premizálás fő forrása a vállalat béralapja volt. Ugyanerre a célra használták fel a *vállalati alap* eszközeinek egy részét (azt az alapot, amellyel a vállalat szabadon rendelkezik — A. V.). Azonban az iparban a vállalatok felének nem volt lehetősége ilyen alap létrehozására, ahol pedig volt, ott az alap nagysága nem nyújtott lehetőséget a termelők tömeges és hatékony premizálására. 1964-ben például az ipari munkások havi átlagos 100,5 rubel bérén belül a vállalati alapokból eredő prémiumok 13 kopejkát tettek ki."[8]

Ezzel tulajdonképpen megmutatkozik, hogy az ilyen elosztás nem is a munka szerinti elosztás formája, hanem politikai gazdaságtani szemszögből nézve a tőkés elosztási rendszerhez hasonlít, amelyben a munkaerő társadalmi termékből való részesedésének mértékét előre meghatározza a munkaerő értéke, ily módon az független a termelés eredményétől. Az a tény, hogy a többletmunka legnagyobb része az összes dolgozó és az egész társadalom szükségleteit elégíti ki, nem pedig egy osztály szükségleteit, azt mutatja, hogy a hasonlóság formai és nem tartalmi jellegű, s hogy szocialista, nem pedig kapitalista viszonyokról van szó.

Ha nem is azonos módon (a felhalmozást és a közös fogyasztást szolgáló eszközök állami alapokban történő koncentrálását nem tekintették a termelőktől való elidegenítésüknek) és nem azonos mértékben, a leírt elosztási rendszert a szocialista országok gazdasági reformjainak előkészítése folyamán is kritikusan értékelték (lásd például [9]), és megjavítására csaknem minden európai szocialista országban lépéseket tettek. Lengyelországot kivéve, ahol a LEMP 1971. decemberi VI. kongresszusának irányelveivel összhangban, a béralap ma a vállalat gazdasági eredményeinek (összes jövedelmének) függvénye, a többi szocialista országban ezek a változások *a meglevő rendszer technikai és mennyiségi tökéletesítésének keretei között maradtak.* A vállalatok nyereségből való részesedésének fokozása, a prémiumok arányának növelése a termelők összes személyi jövedelmein belül — amire a rendszer tökéletesítése általában korlátozódott — nem jelentéktelen dolog, már csak azért sem, mert korábban hosszú évek során sem történtek ilyen nagy változások. A korábbi elosztási rendszer elméleti premisszáinak és alapvető eszközeinek, elsősorban *a bérnek, a nyereségnek és a forgalmi adónak* (mely utóbbit mindinkább felváltja az eszközlekötési járulék) *mint a termelők, a vállalatok és az állam egyenrangú jövedelmeinek* a fenntartása azonban arra utal, hogy az alapvető hiányosságok továbbra is fennmaradtak. Ezért ez a rendszer — véleményünk szerint — a mai módosított formájában sem tekinthető a munka szerinti elosztás elméletileg konzekvens és társadalmilag elfogadható formájának a szocialista árutermelés feltételei között.

A munka szerinti elosztás a szocialista árutermelés rendszerében

Az előző koncepció legáltalánosabb módszertani hibája, hogy egy árutermelésnek minősített rendszerben a munkát konkrét, hasznos formájában tekintik a munka szerinti elosztás alapjának. Ezzel az egész koncepció — már az absztrakció legmagasabb szintjén is — ellentmondásossá válik. Amennyiben a rendszer ténylegesen és nem csupán forma szerint árutermelés, az elosztás alapjául csak a munka társadalmilag elismert eredményei szolgálhatnak. S mivel a munka eredményei az árutermelés feltételei között áruformát öltenek, ez az alap csak a termelők által létrehozott érték lehet (amelyet a társadalom a piacon elismer). Minden más következtetés contradictio in adiecto. Az értéktörvény érvényesülése azon javak tömegének meghatározásakor, amelyekkel a társadalom rendelkezik, és egyidejűleg a munka közvetlen formájának alapulvétele a társadalmi termék elosztásakor azt jelentheti, hogy a felosztandó mennyiség nagyobb a rendelkezésre álló mennyiségnél. Ez abszurd, s ezért tarthatatlan következtetés.

A koncepció elfogadhatatlansága az absztrakció alacsonyabb szintjén abban mutatkozik meg, hogy az elosztás kiinduló elemeiként olyan kategóriákat (személyi jövedelmek, bérek) alkalmaz, amelyek a gazdaságnak mint árutermelő rendszernek a funkcionálásával objektíve nem adottak. A koncepciónak, összes változatában az a hibája, hogy adottnak tekinti a szükséges terméket *(v)* anélkül, hogy előzőleg meghatározná a termelők társadalmi helyzetét a rendszerben, a munka társadalmi jellegét (annak minőségi jellemzőit), és megadná a *v* kvantifikálásának elméleti alapjait. Szemben a kapitalizmussal, ahol megalapozott az újonnan létrehozott érték (jövedelem) szétválasztása a szükséges termékre *(v)* és értéktöbbletre *(m)*, mert kifejezi a termelési és a termelésirányítási funkció társadalmi polarizálódását a termelők és a tőkések osztálya között. A szocialista gazdaságban az ilyen szétválasztásnak semmilyen elméleti alapja sincs, lényegében tehát önkényes jellegű.

Más szavakkal: a kapitalizmus feltételei között a *v* elméletileg kvantitatíve meghatározott nagyságnak tekinthető, mert a munkaerő áru, és mint ilyennek értéke van. A szocializmusban viszont általános vélemény szerint nem ez a helyzet. Ezért nincsenek meg azok az elemek, amelyek alapján a szükséges terméket közgazdaságilag adott nagyságként meg lehet határozni a termelési folyamat, illetve a termelési folyamat eredményének realizálása előtt, mert nem jelenik meg társadalmilag elkülönült kategóriaként. Nem állítjuk persze azt, hogy adott országban, a történelmi fejlődés adott pillanatában nem lehet empirikusan meghatározni a nemzeti jövedelem személyes fogyasztásra kerülő részét, illetve az átlagos személyi jövedelmet mint ennek és a foglalkoztatottak számának hányadosát. Az azonban kétségtelen, hogy ha a gazdaság valóban árutermelési rendszerként működik, a *(v)* személyi jövedelmek nem előre adottak az összes jövedelemmel szemben, hanem az utóbbi függvényei. Az összes jövedelem az összes realizálás (összes bevétel) és az összes anyagi költség (a mi terminológiánkban anyagköltség plusz amortizáció) különbségeként határozódik meg.

Minthogy a szocializmus feltételei között maga a termelő gyakorolja a termelési eszközök tulajdonosának a funkcióit is, felhasználásuk-

ról ő dönt és a munka eredményeivel, ezen belül a bővített újratermelés céljaira szolgáló jövedelemrésszel is ő rendelkezik. Nyilvánvaló, hogy a szükséges termék (*v*) és a többlettermék (*m*) az előre fel nem osztott egész, a jövedelem részeként jelenik meg (ezt csak a kapitalizmussal való összehasonlítás céljából jelölhetjük $v + m$-mel). Az elemzés első, legabsztraktabb szintjén, sem a *v*, sem az *m* nem létezik önálló közgazdasági nagyságként; ezek csupán a $v + m$ egészének részei, ezért a személyi jövedelem, illetve a munkabér nem tekinthető az elosztási rendszer kiinduló elemének.

A szocialista gazdaságot formális árutermelésnek tekintő koncepcióval szembeni ellenérvek a pozitív következtetések irányát is mutatják. Amennyiben a szocialista gazdaság ténylegesen árutermelési rendszerként működik, akkor a társadalmi termékből való részesedés alapja sem lehet a munka annak konkrét, társadalmilag hasznos formájában, hanem csak a munka társadalmilag elismert eredménye, az érték (az az értéknagyság, amelyet a piacon társadalmilag hasznosként elismernek).* Mivel azonban a szocializmusban az áru nem egyéni munka eredménye, az egyén munkája nem jelenik meg társadalmilag önállóan, hanem csak a termék közvetítésével. Ezt a terméket — amely több, a termelőegységek (vállalatok) keretében együttműködő és egyesülő egyéni munka eredménye — ismeri el a társadalom. Ezért a szocialista elosztás elsődleges alanyai nem az egyének, hanem a gazdasági egységek mint árutermelők.

A gazdaság elsődleges alanyai és egymás közötti kapcsolataik jellege egyben az elosztás kiinduló elemeit is meghatározza. Mivel a termelőegységeknek mint gazdasági alanyoknak a viszonyai piaci kapcsolatok, azaz vevők és eladók viszonyai, az elosztás kiinduló eleme az egyik oldalon a termelt áruk értékesítésével realizált összes érték (illetve ár, pénztömeg), a másik oldalon az összes anyagi költségek, amelyek az egységeknél a termelés során felmerültek. Tevékenységük gazdasági eredménye a kettő közötti különbség, tehát a jövedelem. Ezért a szocialista árutermelés viszonyai között a *jövedelem* az elosztás alapvető és elsődleges kategóriája. A szocialista gazdaság árutermelő jellegén alapuló szocialista elosztási formát ezért *jövedelmi rendszernek* nevezzük.

A termelő-, illetve gazdálkodó egység (Jugoszláviában a társult munka szervezete) mint a jövedelmet elsődlegesen elsajátító alany határoz a jövedelemnek különböző célokra, elsősorban személyi jövedelmekre és a szervezeten belüli termelési alapokra (akkumuláció) történő felosztásáról. Ezek mellett más, rendeltetésük szerint az egyikhez vagy a másikhoz közelálló, velük együtt vagy tőlük elkülönítve kezelt alapok is vannak. Ez a felosztás a termelőegységek keretében elvileg önállóan történik, a jövedelmet létrehozó termelők határozata alapján. Jugoszlávia eddigi tapasztalatai arra utalnak, hogy a kiegyensúlyozott és stabil gazdasági fejlődés érdekében az elosztás kereteit és kritériumait feltétlenül társadalmilag kell szabályozni. 1972 óta ez így is történik, társa-

* Ilyen véleményt képviseltek az újabb időkben némely szovjet közgazdászok is. Köztük az egyik legismertebb az azóta elhunyt Sz. G. *Sztrumilin* akadémikus, aki másfél évtizeddel ezelőtt ezeket írta: „A szocialista elosztás elvét az igazolja, hogy itt a munkát eredményeivel arányosan fizetik, és ezzel a legnagyobb termelékenységre ösztönöznek. Ez az elv biztosítja valamennyi dolgozó számára a munkája mennyiségével és minőségével arányos bért, vagy ami ugyanaz, a létrehozott értékkel arányos bért egyenlő feltételek mellett, mindenkinek az általa létrehozott érték azonos hányadát." [10]

dalmi megállapodások és önigazgatási megegyezések segítségével. Csak a jövedelem ilyen elsődleges felosztása után kerül sor a személyi jövedelmi alapnak az egyes termelők közötti elosztására. Ez azt igazolja, hogy a szocialista elosztás rendszerében a személyi jövedelem nem elsődleges, hanem származékos kategória.

Mivel ugyanezek a termelők döntenek arról, hogy a jövedelem mekkora részét fordítsák tevékenységük anyagi alapjának bővítésére, a jövedelem és a személyi jövedelmek felosztása funkcionálisan kapcsolódik a termelési folyamathoz és a vállalati tevékenység egészéhez. Ez a termelőket nemcsak saját személyi jövedelmükben, hanem az egész jövedelemben (amelyből ez kifizetésre kerül) érdekeltté teszi, tehát abban a jövedelemrészben is, amely a vállalati alapokba kerül (akkumuláció). Ezzel a személyi jövedelmek elosztása — a korábbiaktól eltérően — nem szigetelődik el a termelési folyamattól és annak eredményeitől, a társadalmi újratermelés szerves részévé válik. A termelőknek és a termelőegységeknek ezért már helyzetüknél fogva létérdekük gazdasági tevékenységük fejlesztése.

Végül, ha az általános társadalmi szükségletek kielégítését szolgáló hozzájárulásokat a jövedelmek és a belőlük származó személyi jövedelmek alapján határozzák meg, s az így előteremtett eszközök felhasználásáról az összes érdekelt közösen dönt, akkor a jövedelmek és személyi jövedelmek felosztása logikusan összekapcsolódik a közös fogyasztás eszközeinek létrehozásával és felhasználásával. Ebben a szférában a munka szerepe nem ugyanaz, mint az anyagi termelés és a személyi jövedelmek elosztásának területén. A munka itt a részesedésnek ugyanis csak alapja, de nem mértéke (például a társadalombiztosításban), néhol pedig nem is alapja (a különféle törvényes szociális juttatások esetében).

Mégis ez a szegmens is a jövedelemrendszer, azaz az árutermelés feltételei között megvalósuló munka szerinti elosztás keretei között marad, mégpedig háromféle értelemben:

Először, a fogyasztás szóban forgó formáinak az anyagi termelésben létrehozott jövedelem keretei között kell mozogniuk, azon egyszerű oknál fogva, hogy egyetlen társadalom sem költhet többet, mint amennyit megtermel.

Másodszor, a rendszer általános keretei, társadalmi jellemzői meghatározzák azokat az elveket, amelyek alapján a szóban forgó szegmens az anyagi termelés szférájához kapcsolódik, továbbá belső viszonyainak, a dolgozó emberek e területen kialakuló kapcsolatainak alapjait is.

Harmadszor, a közös fogyasztási eszközök nagyságát és felosztási módjait úgy kell meghatározni, hogy ne veszélyeztessék a munka szerinti elosztást, a szocialista társadalom elosztási rendszerének alapelvét.

Annak tehát, hogy ebben a szférában eltérünk a munka szerinti elosztás elvétől, nem lehet a célja magának az elvnek a felborítása. Az alapvető cél a munkaképesség megtartása és megszerzése feltételeinek kiegyenlítése, különösen ami az új generációkat illeti, valamint a munka szerinti elosztásnak az anyagi termelésen kívül ható tényezők (családnagyság, egészségi állapot stb.) miatt szükséges korrekciója. Ezért ez a szféra kapcsolatot teremt a munka szerinti elosztás és a jövőbeli, szükségletek szerinti elosztás között.

Irodalomjegyzék

[1] *M. O. Lange:* Politička ekonomija socijalizma. Medjunarodni Problemi, Belgrád, 1958. 1. sz. 3. l.
[2] *A. Vacić:* Ekonomska struktura drustva — elementi socijalisticke ekonomije. (A társadalom gazdasági struktúrája — a szocialista közgazdaságtan elemei), Belgrád, 1970.
[3] *Csikós-Nagy Béla:* Problemi cenoobrazovanyija i polityika cen. Moszkva. 1960. 36. l.
[4] *Marx—Engels Művei,* 23. kötet, Kossuth Könyvkiadó, 1967. 81. l.
[5] *Marx—Engels Művei,* 19. kötet, Kossuth Könyvkiadó, 1969. 17—18. l.
[6] Diszkusszija ob optimalnom planyirovanyiji. Ekonomika, Moszkva, 1968. 114. l.
[7] *G. Sz. Liszicskin:* Terv és piac. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1967. 9—10. l.
[8] *L. Sz. Hajfec—T. N. Satova:* Premija — ekonomicseszkij ricsag proizvodsztva. Ekonomika, Moszkva, 1968. 9—10. l.
[9] *A. N. Koszigin:* Az ipar irányításának javításáról, a tervezés tökéletesítéséről és az ipari termelés gazdasági ösztönzésének fokozásáról. Lásd: A szovjet gazdaság a nép szolgálatában. Válogatott beszédek és cikkek. Kossuth Könyvkiadó, 1976. 112—132. l.
[10] *Sz. G. Sztrumilin:* Problemi szocializma i kommunyizma v SZSZSZR. Moszkva, 1961. 158. l.

Borli Károly—Sipos Béla:

IPARVÁLLALATI PROGNÓZISKÉSZÍTÉS MATEMATIKAI, STATISZTIKAI MÓDSZEREKKEL

Az V. ötéves terv és a hosszú távú tervprognózis kidolgozása fokozta az érdeklődést s az igényt a tervelőkészítés metodikájával foglalkozó művek iránt. A vállalatoknál is előtérbe került a jövőre vonatkozó döntések megalapozásának egyre szélesebb területeken használt eszköze: a prognosztika.

Az általános átfogó ismereteken túl, az alaposabb elsajátítás, az alkalmazási készség kialakítása miatt van szükség olyan művekre is, amelyek valóságos eseteket feldolgozva mutatják be az érdeklődőknek a különböző módszerek sajátosságait.

A szerzőknek számos cikke, tanulmánya jelent meg az üzem- és munkaszervezés témakörében. Könyvükben is ezt a megközelítési módot érvényesítve foglalkoznak a témával: az élő munka racionális felhasználását célzó középtávú tervek prognosztikai megalapozásával. A könyv segítségével az olvasó elsajátíthatja a matematikai-statisztikai prognózismódszerek elméleti és gyakorlati alapjait. Az első rész a prognóziskészítés matematikai-statisztikai módszereinek áttekintését tartalmazza. Megértésükhöz, elsajátításukhoz egyszerű gyakorlati példákat ad. A módszerek részletes tárgyalását a második részben végzik el a szerzők (a számítógép felhasználását igénylő vállalatgazdasági esetek bemutatásával). A harmadik rész a tárgyalt módszerek létszámmeghatározására vonatkozó felhasználását mutatja be.

A könyv az oktatásban is felhasználható. Ezt segítik a kézi módszerekkel megoldható feladatok, a megértést segítő részletes grafikonok.

A könyv érdeklődésre tarthat számot a vállalati közgazdászok, üzemgazdászok, munkaügyi és statisztikai osztályok munkatársai, egyetemi oktatók és hallgatók részéről. A könyv tananyagként fog szolgálni az MKKE Pécsi Kihelyezett Nappali Tagozatán.

253 l., fűzve 28,50 Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

KOVÁCS SÁNDOR:

Termékelvű szakosítás egy ipari nagyvállalatnál*

A magyar népgazdaság belső fejlődése, elért fejlettségi színvonala stb. révén gazdasági korszakváltás küszöbéhez ért. E korszakváltás fő kérdése: *a gazdasági növekedés új forrásainak feltárása.* Előtérbe kerülnek a fejlődés intenzív és szelektív módszerei, a növekedés fő tényezőjévé válik 1. a műszaki fejlesztés; 2. a gazdasági munka szervezettségének, kultúrájának emelése; 3. a gazdasági hatékonyság javítása. Abban, hogy az előrehaladás irányával igen, de mértékével és ütemével nem lehetünk elégedettek, nagy része van iparvállalataink rugalmatlanságának, lassú reagáló készségének. A versenyképes termékek, a jobb gyártmánystruktúra keresése, kialakítása éppen ezért a figyelmet szükségszerűen a vállalati struktúrára tereli. E cikk kiindulópontja tehát az a tézis, hogy: *a versenyképes termékek előállításának feltétele a versenyképes vállalati struktúra.* Előrebocsátjuk, hogy struktúrán nem szervezeti felépítést, hanem a vállalati rendszert alkotó elemek meghatározott kapcsolódását értjük.

Bemutatunk és elemzünk egy olyan ipari nagyvállalati struktúrafejlesztő kísérletet, amelynek célja (és eredménye) az irányítás hatékonyságának javítása volt. A kísérlet lényege: az alapvetően funkcionális típusú irányítási rendszert kombináljuk a stratégiai szempontból fontos termékek gondozására létrehozott termékigazgatási rendszerrel.

A cikk megírására készülve több beszélgetést folytattam a TAURUS Országos Gumiipari Vállalatnál** termékigazgatókkal, valamint a velük szoros szakmai kapcsolatban levő vezetők némelyikével. Attól függően, hogy ki ült az asztal másik oldalán ezeken a beszélgetéseken jelentős mértékben eltérő nézetekkel találkozhattam a termékigazgatói funkció lényegére, ellátásának módjára, sőt eredményeinek értékelésére nézve is. A funkcionális területek képviselői között — beleértve a legfelső vállalati vezetési szinteket is — akadt olyan vezető, aki komoly szemrehányásokkal illetett amiatt, hogy egyáltalában részt vettem 1974—1975-ben a rendszer kidolgozásában. Mások szakadatlan hatásköri villongásokról panaszkodtak. Volt, aki elmondta: a rendszernek annyiféle változata alakult ki, ahányféle ember e funkciót betölti, s már sorolta is a jelzőket:

— prognosztizáló típusú termékigazgató, akit csak a jövő érdekel;

— tűzoltó típusú termékigazgató, aki a termék gyártásával összefüggő napi operatív kérdésekben a „szaladgáló ember" szerepét tölti be;

* A cikk a KGST Tudományos-Műszaki Együttműködési Bizottságának a vállalati vezetés kérdéseivel foglalkozó I—23. témabizottsága kijevi ülésén (1977. V. 10—18.) elhangzott előadás anyagára épül.

** A TAURUS a magyar gumiipar nagyvállalata, 10 000-nél több dolgozóval, 4 budapesti és 3 vidéki gyárral, gumiabroncs, camping, műszaki gumiáru profillal. Tevékenysége a kutatástól a bel- és külkereskedelemig terjed. Árbevétele eléri a 6 md forintot.

— diktatórikus típusú termékigazgató, aki kikényszeríti a funkcionális apparátusból a maga termékét érintő problémák megoldását stb.

Mondanom sem kell, hogy tökéletesnek egyiküket sem találták. Attól tartok, hogy a funkcionális szervezetek vezetői számára egyszerűen nem létezik jó termékigazgató, mivel maga a rendszer ütközik az érdekeikbe. Természetes ezért, hogy elhangzott olyan szélsőséges vélemény is, amely szerint a termékigazgatói rendszer felbomlasztja a vállalatot, vagy hogy a jövő útja nem ez, hanem a marketing termékterv által megvalósuló integrálás. Utoljára hagytam a pozitív véleményeket, amelyek a valós, számba vehető tapasztalatokra támaszkodnak, és amelyek segítségével objektíven értékelhető a termékigazgatói rendszer, annak szervezési koncepciója és valóságos működése.

1. Ki a termékigazgató?

A termékigazgató az a vállalati vezető, aki átfogja a termék útját koncepciójának felvetődésétől a felhasználóhoz való eljuttatásáig. Tanulmányozza életgörbéjét, ellenőrzi gazdaságosságát, koordinálja a termékre (termékcsoportra) vonatkozó valamennyi információt és tevékenységet, ennek érdekében felhasználja a vállalat valamennyi funkcionális szervezetét.

2. Hol helyezkedik el a termékigazgatói rendszer a struktúrafejlődés vonalában?

A funkcionális struktúra ismert hátrányait (a fejlesztési, a termelési és az értékesítési funkciók viszonylagos elkülönülése, a koordináció lassúsága és körülményessége, az időbeli beavatkozás, a megelőző akciók hiánya a központi szervekben) különböző megoldásokkal igyekeztek csökkenteni:

— koordinációs részlegek létrehozása;

— új termék bevezetésére ideiglenesen szervezett különleges csoportok kialakítása;

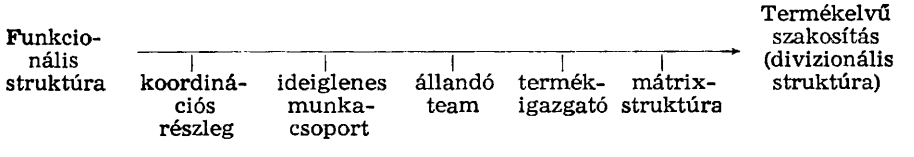
— nagyobb termékcsoportok vonatkozásában állandó koordináló teamek szervezése;

— termékigazgatók beállítása;

— mátrix típusú struktúra;

— termék szerint specializált nagy belső egységek kialakítása (divizionális struktúra).

E korrekciók nemcsak egymástól független részmegoldásokat, hanem a struktúra fejlesztésének folyamatát is kifejezik, mert a koordinációs részlegeket tartalmazó funkcionális és a termék szerint kialakított struktúrák már gyökeresen eltérő irányítási struktúra-típusokat képviselnek a korábbival szemben. Ezt a változást fejezi ki a következő:



3. Miért döntöttek a TAURUS vezetői a termékigazgatói rendszer bevezetése mellett?

A válaszadáshoz tekintsük át *a)* a szervezési karakterisztika hatását a vállalati struktúrára; *b)* a vállalati stratégiának a szervezet formálásában betöltött szerepét; *c)* az elmúlt évek struktúrafejlesztő tevékenységének vállalati tapasztalatait; *d)* a bevezetésre vonatkozó javaslat összefoglaló indoklását.

a) *A szervezési karakterisztika befolyása az irányítási rendszerre*

A nagyvállalati méret, a területi széttagoltság, a széles profil, a horizontális termelési szerkezet megteremti a decentralizáció lehetőségét. A széles profil tárgyi szakosítású gyárakba rendeződik, és így a decentralizáció természetes alapját alkotja. Az egyes gyártmánycsoportok technológiai, piaci adottságai eltérőek, és ennek differenciált érvényesítését szintén a decentralizáció biztosíthatja. Ugyancsak ebben az irányban hat a termelési-gazdálkodási folyamatok összetettebbé válása, bonyolultságuk növekedése a gazdaságirányítás feltételei között.

A közös nyersanyag, a termékstruktúra és a technológia viszonylagos stabilitása, a kereskedelmi funkció nagy szerepe a vállalati eredményben, a nagyvevőkkel való kapcsolat fenntartása miatt viszont szükség és lehetőség is van a centralizációra.

A korábbi szervezeti struktúra — típusát tekintve — vegyes, erőteljes funkcionális tagoltsággal. A funkcionális felépítés a tevékenységek egymás mellé rendelésével részben széttagol összetartozó funkciókat, részben csak a legfelső szinten teszi lehetővé a koordinációt, *és ezzel centralizációra kényszerít.* A szélességi tagozódás ilyen mértéke szintén a legfelső vezetői szint terhelését növeli.

A szervezési adottságok alapján nyilvánvaló tehát, hogy a struktúra vegyes jellegét, vagyis a centralizált és decentralizált döntések kombinációját és funkcionális szervezet együttes alkalmazását továbbra is fenn kell tartani. Az eddig is centralizált olyan funkciókat, mint a stratégiai hosszú távú tervezés, a fejlesztés (kutatás, állóeszköz-fejlesztés), a pénzgazdálkodás, az értékesítés, a beszerzés, a szervezés, ezután is célszerű központilag ellátni.

b) *A vállalati stratégia alakító szerepe*

A tapasztalatok szerint a vállalatok akkor kezdeményezik irányítási rendszerük átalakítását, amikor termékválasztékuk szélesedik, új termékek jelennek meg a termelésükben, tevékenységüket nemzetközi piacokra terjesztik ki, vevőik köre szélesedik. Ilyen esetben a régi rendszerrel általában nem lehetséges a vállalat erőforrásait az új termékek által támasztott követelményeknek megfelelően felhasználni, és az adaptáció szükségessége az erőforrások tekintetében magával hozza az új struktúra létrehozásának szükségességét.

E változásoknak több fokozata lehetséges. A termékválaszték *jelentős* bővülése és a termékstruktúra *gyors* változása, a vállalati nagyság-

rend *rohamos* növekedése, a piacok *dinamikus* bővülése, a területi széttagoltság *alapvető* fokozódása megnehezíti a vállalat áttekintését, bonyolultabbá teszi a vezetési feladatokat, ezzel egyidejűleg rugalmas alkalmazkodást, gyors döntést biztosító munkamódszereket igényel. Ennek legalkalmasabb kerete — nemzetközi méretű óriásvállalatok esetében — a termék szerinti részlegek kialakítása. *A választékbővítés tehát a radikálisan decentralizált struktúra létrehozásának kiindulópontja, s nem azért, mert általában* növeli a termelést, hanem azért, mert megsokszorozza és bonyolultabbá teszi a taktikai és stratégiai döntéseket, megnehezíti a funkcionális szervek tevékenységének integrálását, maguk a funkcionális szervek egyre kevésbé képesek megbirkózni a szélesedő termékválaszték és a dinamikus piac megnövekedett igényeivel. Így van ez a fejlesztés, a termelés, de az értékesítés funkciója esetében is.

A TAURUS — stratégiai céljai szerint — maga is jelentős fejlődés előtt áll. Várhatóan nagymértékben nő a vállalat termelési értéke, dinamikusan fejlődnek a vidéki telephelyek, a külkereskedelmi forgalom kb. megnégyszereződik, új termékeket (acélradiál, flex-pipe stb.) vonnak gyártásba, s ezek a tényezők szükségessé teszik az irányítás korszerűsítését.

c) *A szervezetfejlesztés vállalati folyamata és tapasztalatai*

Az elmúlt évek során a vállalati gyakorlatban, a vállalat működési feltételeiben bekövetkezett változások hatására több eredményes kísérletre került sor a szervezet korszerűsítése céljából azért, hogy fejlesszék a hagyományos funkcionális struktúrát, hogy beleépítsék a rugalmasságnak és a koordinációnak az eddigieknél hatékonyabb elemeit.

Mindenekelőtt a *termékmenedzserek* és a *stratégiai teamek* létrehozásáról van szó, amelyek értékelhető működési tapasztalatokkal rendelkeznek már és igazolták hatékonyságukat, életképességüket. Mindkét szervezeti megoldás előnye, hogy megkönnyíti a koordinációt a vállalati tevékenységek és szervezetek között, ellensúlyozza a funkcionális széttagolást, lehetővé teszi, hogy átfogó terv szerint összefogjon egy-egy stratégiai szempontból fontos területet. Folyamatszemléletűek. Rövidítik a reakcióidőt, és így az egy-egy területen fellépő problémákat hamarabb megoldják, mielőtt azok egyéb területeken is fellépnek. A reagálás gyorsaságának azonban az a feltétele, hogy a teamek — vagyis a termék teljes vállalati pályáját átfogó, egymástól függő funkcionális tartományok képviselői — véleményét a döntéseknél figyelembe vegyék. Abban az esetben, ha a teamek a döntéshozatal közös szervei — szemben a TAURUS-beli helyzettel, amelyben ez a joguk korlátozott volt — az operatív feladatok nagy részét folyamatosan megoldják anélkül, hogy a felső vezetésnek a folyamatba be kellene avatkoznia. A teamek tehát átalakítják a döntési rendszert, átveszik a nagy számú, mindennapos operatív döntéseket, és ezzel mentesítik a felső vezetést, lehetővé teszik nemcsak a horizontális koordinációt, de a funkcionális és termelési részlegek, valamint a „felső vezetés" közötti racionálisabb munkamegosztást és összehangolást is. A kedvező működési tapasztalatok azt igazolják, hogy *a hasonló szervezeti megoldásokra a dinamikus és összehangolt fejlődés érdekében a vállalatnak szüksége van.*

d) *A struktúrafejlesztési javaslat indoklása*

A funkcionális és a termékelvet kombináló javaslat a következő megfontolásokra támaszkodik:

— A néhány termékre koncentráló fejlesztés a vállalat egésze számára fontos stratégiai cél, amelyet csak az erőforrások koncentrálásával lehet elérni, ez a speciális szakismeretet és az anyagi eszközöket egyesítő központi funkcionális fejlesztő szervek fenntartását igényli. Az új termék gyártása, az új vagy újszerű technológiai eljárások alkalmazása szakértelmet és tapasztalatot igényel a fejlesztésben ugyanúgy, mint a termelés előkészítésében, magában a termelésben vagy az értékesítésben, továbbá az új termék piaci bevezetésében. Minél nagyobb szükség van tehát a szakértelmi és a tapasztalatok vonatkozásában meglevő potenciál összegyűjtésére és felhasználására, annál nagyobb marad a központi funkcionális szervek szerepe.

— Ugyanebben az irányban hat a jelentős nagy értékű termelőberendezések kapacitásának jobb kihasználása révén szerezhető előny.

— A kiemelt termékek fejlesztésére és a vállalati termelésben elfoglalt arányuk növelésére épül a specializálódással azonos intenzitású nemzetközi kooperáció, amelynek szervezése szintén az ezt szolgáló funkcionális szervek fenntartását követeli.

— A stratégiai koncentrálás következtében ugyanakkor a funkcionális szerveknek még van lehetőségük a vállalat átfogására, feladatukat jól elláthatják. A homogén termékcsoportok száma, a termékcserélődés üteme még lehetővé teszi a termelési egységek és a funkcionális részlegek vezetői számára, hogy tudásukat a megkívánt szinten tartsák, az általuk figyelembe veendő információmennyiség nem haladja túl felvevő kapacitásukat, az új termékek belépésének gyakorisága nem fékezi a feladatokkal való azonosításukat. A rendelkezésre álló eszközök, a célokat megvalósító folyamatok és prioritások tekintetében elegendő pontossággal képesek dönteni. Döntéseik egyensúlyt teremthetnek a fejlesztés-termelés-értékesítés között;

— A termékelv egyidejű érvényesítésére viszont azért van szükség, mert csak így biztosíthatjuk a fejlesztési, termelési, műszaki, folyamatszervezési, a költségekkel, az eredménnyel és a határidővel kapcsolatos szempontok együttes érvényesítését. *A funkcionális struktúra ugyanis kielégítő műszaki színvonalat eredményezhet. de veszélyeztetheti a termék teljes pályáját, a tevékenységek összhangját,* az eredményt és a határidőket. Az átfogó „termékszempontok" kizárólagos előtérbe állítása viszont a műszaki szempontok megfelelő érvényesítését akadályozhatja, a más irányú figyelem vagy az alkalmas szakemberek hiánya miatt.

— A „termékszempontok" ily módon való érvényesítésére azért is szükség van, mert bár a termékcserére vonatkozó nemzetközi megállapodások java részét hosszú távra kötik, de a fejlesztés mértéke, az együttműködés volumene szoros határidőket, pontosan időre rögzített teljesítéseket követel. A határidők feszessége az intenzív kölcsönös függőség nyilvánvaló forrása, amelynek koordinálására a funkcionális szervezet általában nem képes. Ilyen helyzetben legtöbbször az történik, hogy a vállalat különböző szervei — időzavarba kerülve — a munkákat nem egymás után, hanem párhuzamosan végzik. *Ezzel az egyik* (funkcionális

vagy termelő) *egység problémái azonnal hatnak a másik egységben,* aminek következménye az egyidejű párhuzamos döntések, illetve a közös döntések nagy száma a műszaki fejlesztés, a termelés vagy értékesítés stb. vonatkozásában. *A döntések eredményes koordinálását ezért csak a termékelv alapján lehet megoldani.*

— A javasolt megoldás mérsékli az irányítási funkciók részbeni megkettőződésének költségeit. A tiszta termékelvű szabályozás és szervezet azt a követelményt támasztaná, hogy a homogén, termékhez kötött, elkülönült vállalaton belüli termelési részlegeket (amelyek csekély mértékben kooperálnak) mindazon funkciókkal ellássuk, amelyek felelős vezetés mellett biztosítják az adott termékcsoport fejlesztését, termelését, értékesítését, sőt némely esetekben még az üzemgazdasági, pénzügyi és személyzeti-munkaügyi tevékenység ellátását is.

Könnyű belátni, hogy a javaslatban előirányzott 4 termékigazgató és azok együttesen 12 fős termékosztálya jelentősen eltér az előbb jelzett „többszörözés" esetén jelentkező igényektől. Ráadásul az összefüggés fordítva is érvényes. Hiába decentralizáljuk a központi fejlesztő és értékesítő tevékenységet, következetes termékelvű szervezetben is megvan bizonyos központi funkcionális szervek fenntartásának szükségessége, ha a korábbinál eltérő jelleggel is. A funkcionális területeket is átfogó központi információ nem lehet azonos az egyes termékrészlegek funkcionális szerveiből származó adatok egyszerű összegével, ezért változatlanul központosítani kell azokat a funkciókat, amelyek nem, vagy csak részben érzékelhetők az egyes részlegek szintjén, s amelyek biztosítják a vállalat egységét, *kialakítják a vállalat egységes politikáját,* a fejlesztések és beruházások irányát, az értékesítést és beszerzést, az exportot és importot, a pénzügyi funkcióit, az egyes részlegek fejlesztési terveinek koordinálását, alternatívák kidolgozását, a káder-, a személyzeti, valamint a bérpolitikát. A központ saját áttekintő képességének megőrzése érdekében — különösen egy olyan fázisban, amikor az áttekintés feltételeit biztosító információrendszer és szabályozórendszer kialakulatlan, vagy éppen átalakulóban van — nem nélkülözheti más központi funkcionális szervek párhuzamos fenntartását sem. A kombinációs javaslat tehát mérsékli az apparátusok szükségtelen megkettőződését.

— A vállalat meglevő szellemi kapacitása mellett nincs mód a termék szerinti „részlegesítés" arányában megtöbbszörözni a magasan kvalifikált szakemberek számát. Sokkal célszerűbb néhány érdemi koordinációra képes kulcsemberre bízni a termékigazgatói funkciót, a többi szakembert pedig a teamszervezet segítségével tulajdonképpen kettős szerepben foglalkoztatni; egyrészt a funkcionális szervezeti egységben koncentrálni, másrészt a termékteamekben decentralizálni.

— Indokolt és helyes a termékigazgatók alkalmazása amiatt is, hogy az új termékekre, forgalmi és jövedelmezőségi szempontjaikra — az új költségszámítási rendszerre támaszkodva — a vállalat külön figyeljen.

4. A termékigazgató feladata, hatásköre és felelőssége

A termékigazgató feladatának ellátása során igen fontos a „termék" és a funkcionális vezetés közötti hatalmi egyensúly kialakítása. A termékigazgatói funkció szükségessége éppen azokból a növekvő különbsé-

gekből adódik, amelyek a különböző funkcionális részlegek (fejlesztés-termelés-értékesítés) képviselőinek érdekeit és ezért nézeteit jellemzik. Ezek az érdek- és nézetkülönbségek érthetőek és természetesek. Létük szükséges feltétele a vállalat fejlődésének, de csak megfelelő koordináció esetén. A termékigazgatói funkció mozgásformát ad ezeknek a különbségeknek, a megszüntetésük nélkül biztosítja az együttműködést. *Szervezetileg a teamforma biztosítja leginkább a két szempont koordinálását,* mégpedig a közös döntéseken keresztül. Nem beszélhetünk tehát a termékigazgató feladatairól a termékosztály és a termékteam szerepének tisztázása nélkül.

A munkamegosztás kialakításának a vázolt struktúrában az az alapelve, hogy a termékigazgató dönt arról, „mit" és „mikor", vagyis milyen termékre vonatkozó tevékenységet milyen határidőre kell teljesíteni. A funkcionális vezető pedig arról, hogy „ki" és „hogyan", vagyis milyen személyeknek milyen eszközökkel és módon kell a tevékenységet elvégezniük. (A campingcikkek esetében a termékigazgató utasítási hatáskörrel rendelkezik, utasításai a „kire" és a „hogyanra" is vonatkoznak.)

Látható, hogy *az ilyen típusú struktúrában a döntéshozatal* — ha a termékigazgatónak nincs utasítási joga — *koordinációs jellegű.* Az egyeztetés, a tárgyalások és kompromisszumok az egyes feszültségi mezőkben olyan folyamatot indítanak el, amely a döntések objektivitását erősíti. Ezáltal válik a koordinációs effektus a struktúra igen előnyös vonásává. Csakhogy a többdimenziójú döntés és koordináció átlagosnál hatékonyabb vállalati információrendszert és a termékteamban dolgozók magas együttműködési készségét tételezi fel.

A termékigazgató beilleszkedése a működő rendszerbe — a TAURUS kedvező tapasztalatainál, a részben már kialakult megoldásoknál fogva — biztosíthatónak látszott, bár sok nehézséggel jár. Ezeket azok a körülmények okozzák, hogy a termékigazgató: a vállalati folyamatok (és a szervezet) útjainak kereszteződésében foglalt helyet; parciális szempontok képviselőit kell koordinálnia, akik más részlegek függelmi alárendelésébe tartoznak; nem élhet a direkt utasítás eszközével, hanem a tanácsadás, a közvetítés, az egyeztetés, a meggyőzés a fő módszerei.

Funkciójának hatékony ellátásához viszont alapvető vállalati érdek fűződik, és ezért a vállalatvezetés teljes súlyával támogatja a termékigazgatót. Ennek megfelelően a vezérigazgató saját hatáskörébe vonja a termékigazgatókat, azok tevékenységükben tehát őt képviselik és neki felelősek. A campingcikkek esetében utasítási hatáskört biztosít a termékigazgatónak, a költségszámítás új rendszere segítségével ellátja a termék nyereségét befolyásoló tényezők ellenőrzéséhez szükséges információkkal, jutalmazási és szankcionálási hatáskörrel. Előírja egyetértésének kötelező megszerzését a terméket érintő minden kérdésben.

5. Melyek a termékigazgatói rendszer kétéves fennállásának főbb működési tapasztalatai?

Archibald—Villoria: „Hálós irányítási rendszerek" című könyvükben azt írják, hogy: „Egy tipikus vállalatban a sok alrendszer mindegyike gyakran a biztonságra törekvő emberek menedékévé válik. A csopor-

tok, osztályok és főosztályok körülöttük jöttek létre, vagy fordítva: ők rendezkedtek be ezekben a szervezeti egységekben. Az ilyen szituációban azoknak, akiket a rendszer integrációjával bíztak meg, sok körülsáncolt szervezeti keretet kell átalakítaniok és meg kell támadniok sok szerzett jogot is. (Természetesen a fennálló rendszer bevezetése idején éppoly kényszerítő okokból keletkezett, mint amilyen motívumok jelenleg az új rendszer irányába mutatnak.)"*

A termékigazgatói rendszer ilyen átstrukturálódás kiindulópontja a TAURUS-ban, természetes tehát, hogy ellenállásba ütközik. Kiépülése során a legtöbb konfliktusba a funkcionális szervezetekkel került, és ezek a csatározások főleg kifejezetten hatalmi kérdések körül folynak.

Az elmúlt két évben — eltérő mértékben — a termékigazgatóságok stratégiai hierarchikus döntési központokká váltak. A TAURUS — mindenekelőtt a vállalat fejlődése szempontjából sorsdöntő ún. stratégiai termékeinek esetében — *megkezdte* a termékek teljes pályájának átfogását, *egységes stratégiai, piacpolitikai, fejlesztési, termelési programok kialakítását.* Ezek több eleme (és főként integratív jellege) kifejezetten a termékigazgatási erőfeszítéseknek köszönhető. A konkrét esetben, amikor a vállalat piacismerete csekély, a külpiacokkal a vállalaton kívüli külkereskedelmi szervezet foglalkozik, a termékigazgatók tevékenységüket a műszaki háttér jó ismeretében és a termelésirányítással való közvetlen kapcsolatokra támaszkodva elsősorban a termék *marketingstratégiája és -taktikája irányában fejlesztették,* ami több területen máris komoly haszonnal járt. Az acélradiál tehergépkocsi köpenyek esetében viszont — amelyek gyártása licenc alapján indult meg — a termékigazgató fő gondja a magas műszaki színvonalú gyártás megoldása volt (a termékek 97—98 százaléka I. osztályú).

A termékigazgatók személyében egyesülő — a stratégiai funkció betöltéséhez elengedhetetlen — műszaki, közgazdasági és kereskedelmi tudást a vállalat más irányítási egységei e pillanatban csak külön-külön képesek biztosítani. A termékigazgatóságok törték és törik át a vállalatot a külkereskedelemtől elválasztó falat, folyamatos és valós együttműködést képesek kialakítani, összekötik az elszakadt szálakat.

A súlypontképző, dinamizáló vállalati stratégiai munka szükségessége a termékigazgatói rendszerben talált mozgásformára, kifejeződésre. Alkalmasnak bizonyult a közreműködők koordinálására, az exportpiacokra való betörésre, a közvetlen piaci információk megszerzésére.

A tapasztalatok alapján a termékigazgató eredményes munkájának legfontosabb feltételei a következők: biztosítsák részvételét a termékre vonatkozó valamennyi döntés meghozatalában, a feladatait ne korlátozzák a végrehajtásra vagy a koordinálásra; ne bízzanak rá sok termékfajtát, mert így ereje szétszóródik, és vezetése elveszti a hatékonyságát; legyen hatásköre a termékpolitika szerinti tényleges irányításra; ne hagyják ösztönszerűen működni, követeljenek tőle kezdeményezést, innovációt; eredményei és ne nyilatkozatai alapján ítéljék meg munkáját; segítsék elképzelései elfogadását a vele kapcsolatban álló funkcionális szervezetekben, támogassák az ezek elfogadására és megvalósítására irányuló törekvéseit.

* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1971. 410. l.

6. Összefoglalás, következtetések

Az irányítás hatékonyságának növelésére a TAURUS-ban tett erőfeszítések tanulságosak lehetnek más vállalatok számára is. Fő következtetéseink és javaslataink a következők:

a) Hogy a vállalat erőforrásait jobban hozzáigazítsák a piac szükségleteihez, a régi funkcionális, centralizált struktúrát a stratégiai fontosságú termékcsoportok igényeit is érvényesítő struktúrává kellett alakítani. Ez nem a funkcionális struktúra felszámolása útján valósul meg, hanem az új feltételekhez igazításával. (Minél szélesebb ugyanis a termékválaszték, minél gyorsabb a termékcserélődés, a centralizált funkcionális apparátus, annál kevésbé képes ellátni a stratégiai irányítás szerepét és annál nagyobb a nyomás a termékelv szerinti tagolás valamilyen szintjének kialakítására. A stratégiai irányítás ott keres helyet magának.)

b) A vezetési problémák kiéleződése mind ma, mind a jövőben elkerülhetetlenné teszi a nagyvállalatok vezetésének megerősítését különböző feladatorientált speciális program szerinti vagy termékigazgatói szervezetekkel, mert: a stabil struktúráknak ezek tudnak valamelyes dinamizmust, mozgékonyságot, alkalmazkodást biztosítani; ezek képesek erőkoncentrációra, súlypontképzésre a stratégiai fontosságú programok, termékek, fejlesztések tekintetében; ezek a speciális szervezetek hivatottak őrködni a vonalbeli és a funkcionális vezetők hatalmi egyensúlyán. A termékigazgatói funkciót tulajdonképpen azok a növekvő különbségek hívták életre, amelyek a különböző funkcionális egységek (fejlesztés, értékesítés, termelés) képviselőinek érdekei, nézetei között fennállnak. A szakemberek növekvő száma és egyre differenciáltabb specializációja azzal fenyeget, hogy mind többen lesznek, akik a vállalat egészéből csak egy részt ismernek, módszerekre és technikákra szűkítik le az átfogó vállalati problémákat. A veszélyt a komplex tevékenységtípusok fejlesztésével az ennek szolgálatában álló sokirányú információáramlással, a teammunkával csökkenthetjük. *A termékigazgatói funkció ezért szükségképpen jelenik meg a nagyvállalati folyamatok és szervezetek útjainak kereszteződésében, a parciális szempontok képviselőinek koordinátoraként.*

c) Teljesen természetes, hogy a stratégiai célkitűző funkció a teljes folyamat áttekintésére képes szervezet kezébe kerül át. Amennyi nehézséget jelent a termékigazgató számára a szervezet keresztútjainak a metszéspontjában elfoglalt pozíció, legalább annyira kulcspozíció is a termékstratégia kidolgozásában. Ezért funkcionális-törzskari típusú marketing helyett ő látja el a stratégiai célkitűző funkciót.

d) Miként minősítsük tehát a termékigazgatói rendszert? Tekintsük a termékelvű szakosítás egy speciális esetének, amikor ugyanúgy felfogható a funkcionális irányítás változatának is? Másról van szó. Leginkább a hiányzó és keresett egyensúly szerve, a stratégiai integráció eszköze, a változó feltételek között a nagy szervezettel nem boldoguló vezető struktúrafejlesztő leleménye. A struktúrafejlesztésnek alapgondolata az, hogy a vállalat *terméket ad el*, nem műszaki-fejlesztési, értékesítési vagy anyagbeszerzési *funkciót*. A vállalati struktúrát is úgy kell alakítani tehát, hogy ezt a rendeltetést szolgálja.

KUTAS JÁNOS—OLAJOS ÁRPÁD:

A vertikális szakmai mobilitás tendenciái

A technikai haladás — s eredményeként a termelési és termékstruktúra változása — a munkaerőt állandó mozgásban tartja. E mozgások természetüktől és irányuktól függően önálló formákat öltenek. A munkaerőmozgás egyik ilyen önálló formája a szakmai mobilitás, amely *a foglalkoztatottak szakmastruktúrájának átalakulását* kiváltó mozgásokat öleli fel. Ahhoz, hogy a szakmai mobilitás lényegét tisztázhassuk, a szakma fogalmát kell meghatározni.

A szakmák a társadalmi munkamegosztás fejlődése során kialakult olyan munkavégzési formák, amelyek gyakorlásához társadalmilag meghatározott szintű és szakirányú ismeretek és képességek szükségesek. A meghatározásból kitűnik, hogy a szakmai mobilitást több tényező alakítja, amelyeket a termelés tárgyi és személyi tényezői egyesülésének színterén: a munkafolyamatban kell keresnünk. A termelés tárgyi tényezőinek (a termelési eszközöknek és munkatárgyaknak) módosulásai megváltoztatják a munkahelyek követelményrendszerét, ismeretigényét, amihez a munkaerőnek igazodnia, alkalmazkodnia kell. A munkaerő azonban nem csupán alkalmazkodik a munkahelyi követelményekhez, hanem ismereteivel, képességével állandóan alakítja, fejleszti is őket: a munkafolyamatban a termelés tárgyi és személyi tényezői dialektikus kölcsönhatásban fejlődnek. A szakmai mobilitás tehát igen komplex jelenség, amely a társadalmi munkamegosztás fokozódását, továbbá a dolgozók ismereteinek és képességeinek változását egyaránt felöleli.

A munkaerő szakmastruktúrája változhat azáltal, hogy a társadalmi termelésbe vont *új munkaerő* szakmai összetétele eltér a már dolgozókétól, de úgy is módosulhat, hogy a társadalmi termelésben részt vevők változtatják meg — aktív életpályájuk során — szakmai hovatartozásukat. A generációk közötti szakmai mobilitást alapvetően a rendszeres, nappali iskolai képzés alakítja. A tanulók munkába állításával azonban nem zárul le a szakmai mobilitás folyamata. A munkahelyi struktúra változása sokkal gyorsabb, semhogy mobilitási szükségletét a nappali képzés, a munkaerő generációk közötti mobilitása kielégíthetné. Egyre nagyobb jelentőségre tesz szert a generáción belüli mobilitás, amikor is a dolgozók ismereteik, képességeik fejlesztésével igazodnak a szintjükben és szakirányukban változó munkahelyi követelményekhez.

Tanulmányunkban nem tűzhettük ki célul a szakmai mobilitás valamennyi bonyolult összefüggésének feltárását. A generációk közötti mobilitás a munkaerő-utánpótlás és a -képzés folyamatának speciális vizsgálatát igényli, ami túllépi e cikk kereteit. Figyelmünket a *generáción belüli mobilitásra* irányítottuk, ezen belül is elsősorban a vertikális, szakmai szintek közötti mozgásokra.

A szakmai mobilitás várható tendenciáinak vizsgálatát azokra a tanulmányokra, számításokra és felmérésekre alapozva végeztük, amelyek egyrészt a termelés technikai színvonalának változásával összefüggésben a népgazdaság munkaerő-szükségletét állapítják meg, másrészt a munkaerő alkalmazkodó képességével, ismereteinek — munka melletti — változásával foglalkoznak.

A vertikális szakmai mobilitás alakulása

Az 1951—1971 közötti húsz évben igen erőteljes generáción belüli vertikális szakmai mobilitás ment végbe. A rendelkezésünkre álló információk* alapján megállapítható, hogy a vizsgált időszakban *két és félmillió dolgozó munkája* (státusza) *változott a szakma szintje szerint:* a munkakezdéskor végzett tevékenységhez viszonyítva 1,7 millió dolgozó munkája magasabb, 0,8 millióé pedig alacsonyabb szintűvé vált.

Kb. 2,5 millió azoknak a száma, akik munkájuk kezdésétől azonos színvonalú munkát végeztek. (Ez nem jelenti azt, hogy munkájuk-szakmai jellege is változatlan maradt, jelen tanulmányunkban ezzel a kérdéssel nem foglalkozunk.)

A szakmai mobilitás adatai azt a hatalmas társadalmi átalakulást is tükrözik, amely hazánkban ebben az időszakban végbement. Csaknem 700 ezer fizikai dolgozó szellemi dolgozóvá vált, ugyanakkor 200 ezerre tehető azoknak a fizikai dolgozóknak a száma, akik aktív életútjukat szellemi pályán kezdték. Kb. egymillióan vannak az olyan munkások, akik munkás életpályájuk során előbbre léptek (segédmunkásból betanított vagy szakmunkások, illetőleg betanított munkásból szakmunkások lettek), ugyanakkor mintegy 600 ezer fizikai dolgozó — egyes szakmák elavulása, ismeretigényének változása következtében vagy alacsonyabb szintű munka vállalásával — lejjebb került a szakmai vertikumban (szak- vagy betanított munkásból segédmunkássá vált). (L. az 1. sz. táblázatot.)

A felső- és középfokú képzettségű szellemi dolgozókról készített adatfelvétel arra is rámutat, hogy munkavégzésük mellett azok a dolgozók szereztek lényegesen nagyobb arányban magasabb iskolai végzettséget, akik pályájuk során a munkaköri hierarchia szerinti rangsorban előbbreléptek. (2. sz. táblázat.) A fizikaiból szellemi dolgozóvá vált szakembereknek 77, ezen belül a vezető pozícióba kerültek 84,2 százaléka munkája mellett magasabb iskolai végzettséget szerzett. A szellemi pályán kezdő, vertikálisan felfelé mobil szakemberek közül is kb. 50 százalékban szereztek magasabb iskolai végzettséget.

Az „intézményesített" vertikális szakmai mobilitás

„Intézményesített" szakmai mobilitásról akkor beszélünk, ha a szakmai vertikumban történt előrelépést esti-levelező tagozatú — és a munkakör szintjének megfelelő — képzés** előzte meg, vagy követte. Az adatok tanúsága szerint 1951—1971 között az előrelépéseknek ez a módja *jelentős szerepet töltött be a szakemberszükséglet kielégítésében.* Ezen

* A Központi Statisztikai Hivatal 1970. évi népszámlálásának 25 százalékos mintája, valamint a Képzettség és kereset 1971. című felmérése.

** A hivatkozott források szerint számított adatok.

1. sz. táblázat

A vertikális szakmai mobilitás a pályakezdéstől 1971-ig*

(Az aktív keresők összesen = 100)

Mobilitás	Megoszlás (%)
Szak- vagy betanított munkás volt és jelenleg szakmunkás	26,4
Szak- vagy betanított munkás volt és jelenleg betanított munkás	15,8
Szak- vagy betanított munkás volt és jelenleg segédmunkás	15,1
Segédmunkás volt és jelenleg szak- vagy betanított munkás	4,8
Segédmunkás volt és jelenleg is az	9,8
Szellemi dolgozó volt és szak- vagy betanított munkás lett	2,6
Szellemi dolgozó volt és segédmunkás lett	2,0
Fizikai dolgozóból szellemi dolgozó lett**	4,4
ebből: vezető állású lett	1,6
Beosztott szellemi dolgozóból vezető szellemi dolgozó lett **	2,7
Vezető szellemi dolgozóból beosztott szellemi dolgozó lett **	0,1
Beosztott szellemi dolgozó volt és jelenleg is az**	9,3
Fizikai dolgozóból szellemi dolgozó lett, felső-, vagy középfokú végzettség megszerzése nélkül	7,0

* Iskolai vagy tanfolyami úton; ez utóbbit akkor lehetett elfogadni, akkor tekintettük „megfelelő szintűnek", ha a szintje és a szakiránya is egyezett a munkaköri követelményekkel.

** Felső-, vagy középfokú végzettséggel.

2. sz. táblázat

Az iskolai végzettség változásának és a vertikális szakmai mobilitásnak a kapcsolata (%)

Mobilitás	Az iskolai végzettség szintje		Összesen
	változatlan	magasabb lett	
Fizikaiból szellemi dolgozó lett	23,0	77,0	100,0
Ebből: vezető pozicióba került	15,8	84,2	100,0
Beosztott szellemi dolgozóból vezető lett	52,2	47,8	100,0
Vezető szellemi dolgozóból beosztott lett	61,2	38,8	100,0
Munkaköre nem változott	66,7	33,3	100,0
Összesen:	53,1	46,9	100.0

belül a szellemi munkakörben foglalkoztatható szakemberek kibocsátása mindvégig töretlenül emelkedett, a szakmunkásképzettséget szerzett dolgozók száma viszont az 1960-as évek második felében visszaesett (3. sz. táblázat).

3. sz. táblázat

Az esti-levelező képzés szakember-kibocsátása 1951 és 1971 között (ezer fő)

Év	Szakmunkás	Középfokú végzettségű	Felsőfokú végzettségű	Összesen
1951—1955	126,7	14,5	5,9	147,1
1956—1960	118,7	25,6	9,6	153,9
1961—1965	151,9	81,6	14,5	248,0
1966—1970	87,9	128,0	39,5	255,4
Összesen:	485,2	249,7	69,5	804,4

A mobilitás folyamatának bemutatásához (tehát az új és a korábbi végzettség egybevetéséhez) a teljes időszakra nem áll rendelkezésünkre egyértelmű információ, ezért a képzettségi szintek közötti átrétegeződésre becsléseket végeztünk. Ehhez feltételeztük, hogy viszonylag kevés felsőfokú végzettségű szerzett második diplomát, s azoknak a szakmunkásoknak az aránya sem lehetett számottevő, akik felnőtt fejjel letették a középiskolai érettségit. Ha ez igaz, akkor az esti-levelező képzés a 4. sz. táblázat adatai szerint hatott a szakmai mobilitásra.

4. sz. táblázat

Az esti-levelező képzés hatása a szakmai mobilitásra 1951 és 1971 között
(ezer fő)

Esti-levelező képzésben végeztek	A korábbi iskolai végzettség				Összesen
	felsőfok	középfok	szakmunkás	egyéb	
Felsőfokon	4,5	65,0	—	—	69,5
Középfokon	—	30,0	50,0	169,7	249,7
Szakmunkásként	—	10,0	20,0	455,2	485,2
Összesen:	4,5	105,0	70,0	624,9	804,4

A becslések alapján megállapítható, hogy az esti-levelező képzés kibontakozásának kb. 80 százaléka gyarapította szakemberállományunkat. Nagyobb ún. mobilitási veszteség csak az érettségizettek körében mutatható ki, főként a felsőfokú képzés miatt. Az esti-levelező képzés jelentőségét még jobban érzékelhetjük, ha kibocsátását az 1970-ben foglalkoztatott szakemberek teljes állományához viszonyítjuk (5. sz. táblázat).

5. sz. táblázat

Az esti-levelező képzés 1951—1971 közötti kibocsátása a szakemberek 1970. évi létszámának százalékában

Iskolai végzettség	1970-ben	Az esti-levelező képzés kibocsátása				
		összesen	mobilitási nyereség[2]	összesen[1]	mobilitási nyereség[2]	Mobilitási nyereség a kibocsátáshoz képest
		ezer fő		százalék		
Felsőfokú ...	272,1	69,5	65,0	25,5	23,9	93,5
Középfokú ..	689,0	249,7	144,7	36,2	21,0	58,0
Szakmunkás .	977,2	485,2	415,2	49,7	42,5	85,6
Összesen:	1938,3	804,4	624,9	41,5	32,3	77,7

[1] A teljes kibocsátás figyelembevételével végzett számítás.
[2] Csak a mobilitási nyereség figyelembevételével végzett számítás.

Megállapíthatjuk, hogy az 1970. évi szakemberállománynak csaknem egyharmadát az esti-levelező képzés biztosította. (Az időközben elhalálozottak, nyugállományba vonultak száma — a képzésben részt vevők kedvező korösszetétele következtében — elhanyagolható.)

A felnőttképzés jelentősége különösen nagy volt a szakmunkásállomány növelésében: hatása meghaladta a 40 százalékot.

Mindezek alapján elmondhatjuk, hogy az elmúlt két évtized esti-levelező képzése jól szolgálta társadalmi-gazdasági céljainkat: segített a szakemberhiány felszámolásában, és hozzájárult a társadalmi átrétegeződés folyamatához.

Várható tendenciák

A munkaerő-struktúra távlati tervezése során egyértelmű volt az a felismerés, hogy az esti-levelező képzést mind társadalmi, mind munkaerő-gazdálkodási szempontból fenn kell tartani, azonban az 1960-as évek végén tapasztalt méreteknél mérsékeltebb előirányzatokat lehet kialakítani. Az előrejelzést a 6. sz. táblázat adatai szemléltetik.

6. sz. táblázat

Az „intézményesített" szakmai mobilitás alakulása 1970 és 1990 között

(ezer fő)

Esti-levelező képzésben végeznek	Korábbi iskolai végzettség						Összesen
	egyetem	egyéb felsőfok	*felsőfok összesen*	közép-iskola	szak-munkás	(Egyéb dolgozók általános iskolája)	
Egyetem	2,5	5,9	8,4	22,8	1,5		32,7
Egyéb felsőfok ..		10,0	10,0	68,1	1,0		79,1
Felsőfok összesen	2,5	15,9	18,4	90,9	2,5		111,8
Középiskola				118,7	140,0	91,3	350,0
Szakmunkás				32,5	70,0	197,5	300,0
Összesen:	2,5	15,9	18,4	242,1	212,5	288,8	761,8

Az előrejelzés több szempontból eltér a korábbi évek tendenciájától — ezt jelzik a 7. sz. táblázat adatai.

7. sz. táblázat

Az 1950—1970 és az 1970—1990 közötti kibocsátás eltérései

(ezer fő)

Iskolai végzettség	Bruttó kibocsátás		Eltérés	Nettó kibocsátás		Eltérés
	1950—1970	1970—1990		1950—1970	1970—1990	
Felsőfok	69,5	111,8	+ 42,3	65,0	93,4	+ 28,4
Középiskola	249,7	350,0	+100,3	144,7	107,9	— 36,8
Szakmunkás	485,2	300,0	—185,2	415,2	87,5	—327,7
Összesen:	804,4	761,8	— 42,6	624,9	288,8	—336,1

Az esti-levelező képzésben részesülők száma alig (kb. 40 ezerrel), a szakképzettséget szerzőké viszont jelentősen (több mint 300 ezerrel) csökken. Míg az elmúlt időszakban a szakképzetlenek tömege szerzett szakképesítést az esti-levelező képzésben, a jövőben ez a képzési forma a szakmaváltás eszközévé válik.

Iskolai fokozatonként a következő változásokat állapíthatjuk meg:

A *felsőfokú* képzésben részt vevők száma látszólag 1970-től jelentősen növekszik. Valójában (az 1966—1970 közötti évi kb. 8 ezerrel szemben) a prognózis „csak" mintegy 6 ezres évenkénti kibocsátással számol, mégpedig úgy, hogy az 1970-es években fennmarad az 1966-tól kialakult mérték, ezt követően pedig évi kb. 4 ezerre csökken a kibocsátás. Vagyis a távlati prognózis *erőteljes mérséklés* jegyében került kialakításra. A prognosztizált tendenciák értékelésekor figyelembe kell venni, hogy néhány szakmában — a jogászok, a közgazdászok és a pedagógusok esetében — e képzési forma nélkül elképzelhetetlen lenne a szükséglet kielégítése (sőt a közgazdászoknál még így is hiány várható). A távlati tervidőszak további jellegzetessége, hogy fokozott szerep jut a *szakmaváltásnak*. Egyrészt növekszik az igény a több diplomával rendelkezők iránt, másrészt a főiskolán végzettek növekvő hányada kívánja tanulmányait egyetemen folytatni.

A *középiskolai* bruttó kibocsátás az 1950—1970 közötti időszakhoz képest a belső mozgások fokozódása miatt növekszik, a tényleges „szaporulat" viszont csökken. Sőt, az 1966—1977 közötti időszakhoz képest a távlati tervperiódus évi bruttó kibocsátása is mérséklődik: évente 17,5 ezren fognak a középiskolákban végezni. A középiskolai esti-levelező képzés nélkül több területen szakemberhiány jelentkezne. Néhány terület szakemberellátása még így is akadozni fog — főként az egészségügyi pályákra gondolunk —, de elegendő jelentkező híján irreális lenne az előirányzottnál nagyobb létszám iskoláztatásával számolni.

A *szakmunkásképzésben* az elmúlt 20 év kibocsátásához képest abszolút értelemben is csökkenéssel számolunk, mivel az iskoláztatás eddigi méretének fenntartása növelné a túlképzést. A prognosztizált kibocsátás viszont továbbra is társadalmilag fontos igényeket elégít ki. (Több olyan foglalkozás van — bányász, kohász stb. —, ahol ez a képzési forma a szakképzett utánpótlás forrása. A szakmunkásoknál is egyenletes, mégpedig az elmúlt 7 év átlagával megegyező ütemű, évi 15 ezres kibocsátást vettünk figyelembe.)

Az intézményesített szakmai mobilitás elemzése és előrejelzése alapján néhány *általános megállapítás* adódik.

Az esti-levelező képzés a múltban jelentős szerepet töltött be a szakemberhiány felszámolásában, alkalmas eszköze volt az irányított szakmai mobilitással elérendő társadalompolitikai céljaink megvalósításának. Prognózisunk szerint az esti-levelező képzés szerepe módosul, *a szakemberhiány pótlásában betöltött funkciója háttérbe szorul.*

A múlt fejlődési tendenciáiból az is megfigyelhető, hogy az azonos iskolai fokozatokban „második" szakmát szerzők aránya erőteljesen növekedett. Ez arra utal, hogy vagy nem volt eléggé megalapozott a nappali képzésben részt vevők szakmaválasztása, vagy a munkahelyi követelményrendszer változása pótlólagos ismeretek megszerzését tette szükségessé. Ezzel a jelenséggel a jövőben is tartósan kell számolnunk. Ugyanis egyrészt fennmarad a korai pályaválasztási kényszer, és a tanintézetek területi megoszlásában sem várható lényeges változás. (Ez utóbbi az iskola megválasztásában döntő szempont, ugyanakkor a tanintézetek területi megoszlása nincs mindig összhangban a területi foglalkoztatási lehetőségekkel.) Másrészt a szakmai képzés jelenlegi rendsze-

rében a konvertálható ismeretek aránya a szükséglethez mérten kicsi, s így az ismeretek integrált alkalmazásának, felhasználásának fokozódó jelentősége folytán előreláthatólag növekszik az újabb szakma megszerzése iránti igény. *A felnőttképzésben megvalósuló horizontális szakmaváltás szerepének növekedése* tehát csak részben tekinthető pozitív jelenségnek, mivel *visszatükrözi oktatási rendszerünk néhány súlyos problémáját.*

A felnőttképzésnek a szakmai szerkezetre gyakorolt hatását úgy kell terveink során figyelembe venni, hogy a munkaerő-állomány szakmai szerkezete közelítse a szükségletet. A képzés méreteit ugyanis az oktatástervezés keretében a tervcéloknak megfelelően lehet alakítani. Lényeges követelmény lenne, hogy a vállalatok, intézmények csak azoknak a dolgozóknak az iskolai továbbképzését tervezzék meg, akiket a végzésük után új szakképzettségüknek megfelelően kívánnak foglalkoztatni. Amellett, hogy az esti-levelező képzés eszközét *a munkáltatók nem mindig ésszerűen használják fel,* fennáll annak a veszélye is, hogy *egyes szakképzettségi csoportokban* a dolgozók nagy számban változtatnak szakmát, emiatt *komoly hiány keletkezik.* (Például, ha az ápolónők elhagyják szakmájukat és az irodai dolgozók számát gyarapítják, akkor az egészségügy egyébként is jelentős munkaerő-ellátási gondjai tovább súlyosbodnának.)

A megoldás nem egyszerű. Ugyanis nem lenne célszerű megtiltani a „hiányszakmájú" dolgozók átképzését, mert — a munkaerő-gazdálkodás jelenlegi keretei között — a munkáltatók a szükséges szakismeretek hiányában is alkalmaznák a felvételre jelentkezőket. Ily módon a szakmai mobilitás *nem intézményes* keretek között következne be.

A „nem intézményesített" szakmai mobilitás

A „nem intézményesített" szakmai mobilitás hatására a munkaerőszerkezet meglepetésszerűen alakul át. Annak ellenére, hogy komoly erőfeszítések történnek a munkaerő-kínálat tervszerű biztosítására, a munkaerő-gazdálkodási intézkedések sora szolgálja a hatékony foglalkoztatást, számottevő azoknak a dolgozóknak az aránya, akik szakmájuktól, ismereteiktől eltérő szakirányú munkakörben helyezkednek el. Ezzel a jelenséggel a jövőben is számolnunk kell. Bár a nem intézményesített szakmai mobilitásnak pozitív hatásai, vonásai is vannak, végső soron csorbítja a foglalkoztatás hatékonyságát. Az inkongruens foglalkoztatás *megszűnésével mégsem számolhatunk,* már csak azért sem, mert illúzió volna arra számítanunk, hogy minden igényt kielégítő „tökéletes" szakmastruktúra-tervezést és vele teljes összhangban álló iskoláztatást, munkaerő-gazdálkodást valósíthatunk meg. Nem mindegy azonban, hogyan alakul az inkongruencia aránya. A strukturális feszültségek ugyanis a gazdasági célok megvalósításának nehézségei mellett társadalmi feszültségeket is szülhetnek.

Fejlődésünk eltelt 30 évében az elért nagyszerű eredmények mellett több ellentmondás is kialakult, s az ellentmondásoktól foglalkoztatáspolitikánk sem volt mentes. Megnyilvánulásuk egyik formája a munkaerő strukturális egyensúlyának megbomlása, aminek egyik jele, hogy még az 1970-es évek elején is mintegy 1,1 millió dolgozó (a foglalkoztatottak

több mint 20 százaléka) szakképzettségi szintje, illetve képzettségének szakiránya eltért tevékenységének szintjétől és szakmai irányától.

A továbbiakban a munkaerő „nem intézményesített" mobilitásán belül a *vertikális mobilitás-inkongruencia** jelenségét vizsgáljuk.

A vertikális inkongruencia mértéke 1971-ben meghaladta a 900 ezer főt, ami a foglalkoztatottak 18 százalékának felel meg. Közülük kereken 600 ezer szakképzetlen munkavállaló dolgozik szakképzettséget igénylő munkakörben, 300 ezren pedig képzettségükhöz mérten alacsonyabb színvonalú munkakörben tevékenykedtek. *Az inkongruencia döntő hányada* — kétharmada — tehát *az elégtelen képzettségre vezethető vissza.* (L. a 8. sz. táblázatot; a nem intézményes vertikális mobilitási adatok részletesebb bontásáról pedig a 9. sz. táblázatot.)

A munkahelyi és a képzettségi struktúra közötti feszültségek alapvető oka az, hogy a foglalkozási szerkezet átalakulását a képzés nem tudta követni. Ez a megállapítás elsősorban a nem fizikai és azon belül is a felsőfokú végzettséget igénylő munkakörökre vonatkozik, de hasonló jelenség játszódott le a szakmunkás munkakörökben is. A foglalkozási szerkezetnek az elmúlt három évtizedben végbement gyors átalakulására utal mindenekelőtt az ipari létszám, amely főként új ipartelepek létrehozásával függött össze. A mezőgazdaság szocialista átszervezése a ma-

* A számítások során a következő feltételezésekkel éltünk és az alábbi adatforrásokat vettük figyelembe.

a) Az iskolai végzettségi és a foglalkoztatási csoportonkénti adatok megegyeznek az OT távlati munkaerőstruktúra-tervezése során elfogadott bázisszámokkal.

b) A vertikális szakmai mobilitás mérésére egymástól függetlenül végzett vizsgálatok eredményeit kombináljuk, mivel ezt a kérdést teljes keresztmetszetben eddig egy kutatás sem elemezte.

c) A nem fizikai állomány szakmai mobilitási vizsgálatában két adatforrásra támaszkodtunk. Egyfelől a *„Képzettség és kereset, 1971"* eredményeire.

Az eltérést két fokozatban mutatta ki a vizsgálat, „részben eltérő" és „eltérő" eseteket különböztetve meg. Számításaink során ezt úgy értelmeztük, hogy a „részben eltérő" jelenségeket 1 fokozatú eltérésként kezeltük, tehát például az egyetemet végzettek így főiskolai bizonyítványt igénylő munkakört töltöttek be. Az „eltérő" jelölésű esetekben 2 fokozatú különbséget feltételeztünk, tehát az egyetemet végzettek középfokú végzettséget igénylő munkakört töltöttek be. Másfelől az *1970. évi népszámlálás teljes körű adatai* annak meghatározásához adtak támpontot, hogy a szakképzettséggel, illetve a középfokú végzettséggel nem rendelkezők milyen képzettségi igényű munkakörben helyezkedtek el. A különféle munkaköröket betöltő dolgozók zömének iskolázottsági szintje utalt a munkakörök képzettségi követelményére.

Az alkalmazott eljárást magunk is több ponton vitathatónak látjuk. Azért kényszerültünk mégis rá, mert ha az 1970. évi népszámlálás egyéni foglalkozásonkénti iskolai végzettségi adatait vettük volna figyelembe, lényegesen nagyobb eltérések tárultak volna fel, amelyeket azonban több tényező is torzíthat:

— az egyéni bevallások pontatlanok;

— az egyes foglalkozásokat csak egységes követelményrendszer szerint lehet megítélni, a követelmények viszont a munkáltató vállalat, szerv jellegétől és nagyságától is számottevően függnek (még a tanácsi és a társadalmi szervekre is vonatkozik ez a megállapítás). A népszámlálási adatokból nem derül ki, hogy a munkakör milyen területet fog át (nem biztos, hogy a kaptafagyár főmérnöki munkakörének ellátása okleveles mérnöki diplomát igényel.)

Vagyis a népszámlálási adatok alkalmazása túlzottan szigorú, helyenként igazságtalan mércét jelentett volna. A „Képzettség és kereset, 1971" valamivel nagyobb körültekintésre adott alkalmat. Az eredmények mindazonáltal a valóságos inkongruencia minimumaként foghatók fel.

d) A nem fizikai állományba tartozó valamennyi munkakört úgy minősítettük, mint amelynek a betöltéséhez legalább középfokú végzettségre van szükség. Az ún. rutin jellegű irodai tevékenységek esetében — ha a munkakörnek csak a szakmai követelményrendszeréből indulunk ki — ez vitathatónak tűnhet, hiszen például a gyors- és gépírást igen rövid tanfolyamon is el lehet sajátítani. Azonban a munkakörnek nemcsak a mindenkori szakmai, hanem az általános műveltségi követelményeire is tekintettel kell lennünk.

e) A fizikai állományra vonatkozó elemzésünkben az 1970. évi népszámlálás teljes körű adataiból indultunk ki.

f) A fizikai állományban foglalkoztatott érettségizettek közül csak a betanított- és a segédmunkán tevékenykedőket tekintettük inkongruensnek, a szakmunkásokat nem — annak ellenére, hogy kétségkívül igen sok az olyan szakmunka, amely nem igényel középiskolai végzettséget. Ugyancsak kongruensként fogtuk fel a szakmunkás-bizonyítvánnyal rendelkezőknek középfokú követelményeket támasztó nem fizikai munkakörökben (például művezetőként) történő foglalkoztatását.

8. sz. táblája

A vertikális inkongruencia mértéke foglalkozási csoportonként

(1000 fő; százalék)

Állomány-csoport	Az összes foglalkoztatottak	Az inkongruensen foglalkoztatottak		Az inkongruensen foglalkoztatottakon belül			
				az elégtelen képzettségűek		a túlképzettek	
	száma	száma	aránya	száma	aránya	száma	aránya
Fizikai	3830	561	15	291	52	270	48
Nem fizikai	1180	346	29	335	97	11	3
Összesen:	5010	907	18	626	69	281	31

9. sz. táblázat

A vertikális szakmai mobilitás eredményének részletes adatai

(1000 fő)

Iskolai végzettség \ A munkakör képzettségi igénye	Egyetem	Egyéb felsőfok	Középiskola	Nem fizikai munkakörök összesen	Szakmunkás-bizonyítvány	Betanított munka	Segédmunka	Fizikai munkakörök összesen	Fizikai és nem fizikai munkakörök összesen
1. Egyetem	166	6	2	174	2	1	—	3	177
2. Egyéb felsőfok	2	88	2	92	1	1	1	3	95
3. Középiskola	28	9	528	565	83	29	12	124	689
4. 8 osztály vagy kevesebb	8	7	279	294					294
1—4. Együtt	204	110	811	1125	86	31	13	130	1255
5. Szakmunkás-bizonyítvány	2	1	52	55	699	143	80	922	977
6. 8 osztály vagy kevesebb					291	1308	1179	2778	2778
5—6. Együtt	2	1	52	55	990	1451	1259	3700	3755
1—6. Együtt	206	111	863	1180	1076	1482	1272	3830	5010

gasan kvalifikált dolgozók iránti igény növekedésével párosult (több mint 10 ezerrel nőtt 1—2 éven belül az ágazat felsőfokú szakemberigénye), miközben jelentősen csökkent a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma. A központi és a helyi irányító szervek megváltozott funkciójának következtében növekedett a műszakiak és a közgazdászok iránti igény. A szükséglet felfutását a képzés nem volt képes követni, de a foglalkozási szerkezet átalakításával — ismert okok miatt — nem lehetett várni a feltételek teljes beéréséig. Az így előállott inkongruencia önmagában a képzés kiszélesítésével nem szűnik meg. Azok a szakképzetlen dolgozók, akiket az idők során kvalifikált munkakörökben helyeztek el, s ellátásukban gyakorlatot szereztek, mai jogszabályaink mellett nem cserélhetők fel szakképzett dolgozókkal, egyébként sem bizonyos, hogy egy ilyen csere növelné a foglalkoztatás hatékonyságát.

Az inkongruens foglalkoztatásban a szakemberigény növekedése mögött elmaradó képzés mint döntő — kényszerű — ok mellett számos más, a prognosztizálás és tervezés számára mind ez ideig sokkal nehezebben megközelíthető tényező is szerepet játszott. Ellenkező irányú inkongruencia forrása, hogy a szakképzettséget nem igénylő bizonyos munkakörökben (szállítás, BOY-szolgálat stb.) elérhető magas jövedelmek sok érettségizett, illetve szakmunkás-bizonyítvánnyal rendelkező dolgozót vonzanak. Másutt, éppen ellenkezőleg, a végzett munka terhes jellege és kedvezőtlen körülményei miatt rendkívül nagy a szakmaelhagyás.

A nők sok esetben azért mondanak le szakképzettségük hasznosításáról, mert férjhezmenésük után új lakóhelyükön esetleg nem találnak szakmájuknak megfelelő munkahelyet. Fővárosi lakosok általában nem vállalnak vidéken munkát, még akkor sem, ha szakmájuk jellege ezt indokolná.

Az iskolarendszer, s benne a korai pályaválasztási kényszer, továbbá a képzés és a felhasználás területi összehangolatlansága is szerepet játszik az inkongruencia kiterjedtségében.

Mindezt figyelembe véve, prognózisunk kialakítása során a képzési szükségletbe nem „építettük be" a szakmai mobilitási egyenleget, nem hagyva figyelmen kívül a képzés és a szükséglet eltérésének szakmai mobilitást befolyásoló szerepét. Ugyanis az 1990-ig várható helyzet elemzése arról győzött meg bennünket, hogy a szakmai mobilitás nagy részét kényszerítő körülmények idézik elő. Ennek megfelelően az előrejelzés során az ellátottságból indultunk ki, és ezt egészítettük ki az egyéb folyamatok előrevetítésével. Következtetéseinkben ezért kettősség jelentkezik: egyrészt utalunk a képzési méretek indokolt és lehetséges változtatására, másrészt az egyéb folyamatokat kiváltó tényezők befolyásolására.

Várható tendenciák

A prognózist két változatban készítettük el. (Lásd a 10. sz. táblázatot.) Kialakításukkor a következő feltevésekkel éltünk:

a) Miután a demográfiai előrejelzést és az iskoláztatási prognózist alapul véve kiszámítottuk a foglalkoztatottak iskolai végzettség szerinti szerkezetét, az I. változatban azt tételeztük fel, hogy a foglalkozási szerkezet megegyezik az OT távlati tervében meghatározott szükséglettel. A II. változatban viszont figyelembe vettük, hogy a jelenlegi iskolarendszer által lényegében determinált kibocsátás a foglalkozási szerkezetet is módosítja. E változat a nem fizikai állomány egészére vonatkozóan reálisnak minősíthető, viszont eltúlozza a felsőfokú végzettségűek iránti igényt, s ezzel torzítja a foglalkozási szerkezetet.

b) Úgy ítéljük meg, hogy újabb diplomások fizikai munkakörbe áramlására nem kerül sor. A becsült 3 ezres létszám csak az 1971. évi állományból ki nem öregedetteket tartalmazza.

c) A szakmunkások körében — számításaink szerint — csökken a szakképzettség nélkül szakmunkásként foglalkoztatottak aránya. Az I.

10. sz. táblázat

A munkaerő vertikális szakmai mobilitásának eredménye 1991. január 1-én

(1000 fő)

Iskolai végzettség \ A munkakör képzettségi igénye	Egyetem	Egyéb felsőfok	Középiskola	Nem fizikai munkakörök összesen	Szakmunkás-bizonyítvány	Betanított munka	Segédmunka	Fizikai munkakörök összesen	Fizikai és nem fizikai munkakörök összesen
I. változat									
Egyetem	210	20	18	248	1	—	—	1	249
Főiskola	15	210	47	272	1	1	—	2	274
Felsőfokú végzettség	225	230	65	520	2	1	—	3	523
Középiskola	20	20	809	949	140	40	9	189	1138
8 osztály és kevesebb	—	—	107	—	—	—	—	—	108
Nem fizikai összesen	245	250	1082	1577	142	41	9	192	1769
Szakmunkás-bizonyítvány	—	—	100	100	1044	400	136	1580	1680
8 osztály és kevesebb	—	—	—	—	200	1048	603	1851	1851
Fizikai összesen	—	—	100	100	1244	1448	739	3431	2531
Fizikai és nem fizikai összesen	245	250	1182	1677	1386	1489	748	3623	5300
II. változat									
Egyetem	220	20	8	248	1	—	—	1	249
Főiskola	15	230	27	272	1	1	—	2	274
Felsőfokú végzettség	235	250	35	520	2	1	—	3	523
Középiskola	20	20	939	979	140	15	4	159	1138
8 osztály és kevesebb	—	—	108	108	—	—	—	—	108
Nem fizikai összesen	255	270	1082	1607	142	16	4	162	1769
Szakmunkás-bizonyítvány	—	—	100	100	100	400	86	1580	1680
8 osztály és kevesebb	—	—	—	—	150	1043	658	1851	1851
Fizikai összesen	—	—	100	100	1244	1443	755	3431	5331
Fizikai és nem fizikai összesen	255	270	1182	1707	1386	1459	748	3593	5309

változatban azt tételeztük fel, hogy az 1971. évi mintegy 300 ezres állomány kb. fele kiöregszik, ugyanakkor a még dolgozó 145—150 ezer főből 50 ezren esti-levelező úton megszerzik a szükséges szakképzettséget. Ezzel egyidejűleg — miután egyes szakmákban az iskoláztatási kereteket valószínűleg nem sikerül kitölteni — kb. 100 ezer szakképzetlen, de szakmunkásként foglalkoztatott dolgozó belépésével kellett számolnunk. A II. változat feltételezése, amely szerint a szakképzetlen szakmunkás foglalkozásúak újratermelődésének mértékét a felére lehet csökkenteni, úgy véljük, nem reális.

d) Növekszik az érettségizettek aránya a szakmunkások, illetve a fizikai állomány körében. Ezt a feltételezést arra alapoztuk, hogy a gimnáziumi végzettség után sokan szereznek majd szakmunkás-bizonyítványt, illetve a szakközépiskolákból kilépők nagy számban helyezkednek el fizikai dolgozóként. A középiskolát végzettek fizikai pályákra lépése azért nem lehet a számítottnál nagyobb arányú, mert ez hiányt idézne elő a nem fizikai állományban, s az is köztudott, hogy az érettségizett fiatalok nagy arányban törekszenek szellemi pályák felé.

e) Várhatóan növekszik a nem fizikai állományban dolgozó szakmunkások száma. Ezt a feltételezést a művezetőkkel kapcsolatos intézkedések támasztják alá. Ezen túlmenően várható az is, hogy a kereskedelmi szakmunkások egy része boltvezetővé lép elő (ezt a feltételezést a középfokú közgazdasági szakemberhiány támasztja alá), valamint az egészségügyi középkáder-hiány pótlására szakmunkásnők foglalkoztatására kerülhet sor.

f) A fizikai állományon belül az elmondottak alapján állapíthattuk meg azoknak a számát, akik szakmunkás-bizonyítvánnyal (illetve — kisebb részben — érettségivel) betanított és segédmunkát fognak végezni. Az I. és a II. változat közötti különbségek e tekintetben abból adódnak, hogy a szellemi munkakörben dolgozók arányának a növelését és a szakképzetlen szakmunkás munkakörűek utánpótlását illetően eltérőek a feltételezések. A II. változat szerint 130 ezerrel csökken a túlképzettség miatti inkongruencia. (Véleményünk szerint itt is az I. változat minősíthető reálisabbnak.)

g) A nem fizikai állományon belül a várható folyamatok előrejelzése összetettebb feladat s több benne a bizonytalanság. A szellemi munkakörökben az ún. egyéb végzettségűek arányának jelentős csökkenését tételeztük fel (újratermelődésükkel egyik változatban sem számoltunk). Igaz, ma ezzel ellentétes tendenciák is tapasztalhatók, azonban a szakképzettség nélkül újonnan belépők döntő többsége esti-levelező úton pótolhatja hiányzó szakképzettségét.

A felsőfokú képzettséget igénylő munkakörökben még 1991-ben is számolunk középiskolát végzett dolgozók alkalmazásával, mégpedig azért, mert egyrészt a jelenlegi rendelkezések nem kényszerítenek kellőképpen a szükséges magasabb képzettség megszerzésére, másrészt a jövőben sem zárhatjuk ki a tehetséges, de csak érettségivel rendelkező dolgozó kiemelésének lehetőségét. Harmadrészt pedig a felsőfokú végzettséget igénylő munkakörök között találhatók olyanok, amelyek betöltésére a megfelelő végzettségűek nem szívesen vállalkoznak, és az érettségizett dolgozók alkalmazása nem ütközik jogi akadályba. E mindkét prognózisváltozatra érvényes feltételezések mellett a II. változatban azt a nyomást is érzékeltettük, amelyet a felsőfokú képzés túlzott kiterjesztése gyakorolhat a foglalkozási szerkezetre. Bár torzítja a foglalkozási szerkezetet, s csökkenti a felsőfokú végzettségűek alkalmazásának hatékonyságát, mégis az így kapott prognózis a reálisabb: valószínűleg ez a változat, az általa leírt folyamat következik be.

A szakmai mobilitási számítások egyik legváratlanabb tanulsága, hogy az inkongruens foglalkoztatás aránya 1991-ben sem lehet kisebb az 1971. évinél. Ez világosan kiderül a 11. sz. táblázatból.

Az I. változat szerint az inkongruens foglalkoztatás több mint 100 ezerrel — egy százalékpontot meghaladóan — növekszik, a II. szerint pedig lényegében ugyanakkora marad. Pedig az 1971-ben inkongruens módon foglalkoztatott 900 ezer dolgozónak több mint a fele 1991-re nyugdíjba lép, 100 ezren esti-levelező oktatás keretében pótolják hiányzó szakképzettségüket. Vagyis az „örökölt" inkongruencia addigra nem lesz több 350 ezernél. Hogy az inkongruencia szintje mégsem csökkenhet, azt lényegében az a jelenlegi oktatási struktúra okozza, amelyben az iskoláztatással kapcsolatos társadalompolitikai célok érvényesítése a szük-

11. sz. táblázat

Kongruens és inkongruens foglalkoztatás 1971-ben és 1991-ben

Megnevezés	Nem fizikai állomány			Fizikai állomány			Fizikai és nem fizikai állomány		
	1971	1991		1971	1991		1971	1991	
		I.	II.		I.	II.		I.	II.
A foglalkozottak száma összesen	1180	1677	1707	3830	3623	3593	5010	5300	5300
A képzettségnek megfelelően foglalkoztatottak száma	834	1429	1489	3269	2835	2935	4103	4264	4424
A képzettségnek nem megfelelően foglalkoztatottak száma	346	248	218	561	788	658	907	1036	876
— elégtelen képzettségűek	335	163	163	291	200	150	626	363	313
— túlképzettek	11	85	55	270	588	508	281	673	563
	százalék								
A foglalkoztatottak száma összesen	100	100	100	100	100	100	100	100	100
A képzettségnek megfelelően foglalkoztatottak aránya	71	85	87	85	78	82	82	81	84
A képzettségnek nem megfelelően foglalkoztatottak aránya	29	15	13	15	22	18	18	19	16
Ezen belül:									
— az elégtelen képzettségűek aránya	97	66	75	52	25	23	69	35	36
— a túlképzettek aránya	3	34	25	48	75	77	31	65	64

ségletet jelentősen meghaladó képzettségi szintű munkaerő kibocsátásához vezet.

1971-hez képest a következő főbb változásokra számíthatunk.

— Kedvezően alakul a nem fizikai állományon belüli inkongruencia: mindenekelőtt a szakképzetlen állomány kiöregedésével összefüggésben az elégtelen képzettségűek számának erőteljes mérséklődése várható. Az egyetemet és főiskolát végzettek foglalkoztatásában viszont (még a II. változat szerint is) növekszik a — túlképzettség jellegű — inkongruencia. Ehhez a kétszintű felsőfokú képzés kiterjesztése is hozzájárul: várható ugyanis, hogy számos főiskolát végzett kerül majd egyetemet igénylő munkakörbe, és fordítva. Bár formálisan inkongruens foglalkoztatással állunk majd szemben, a határokat nem szabad mereven meghúzni, s az ilyen fajta meg nem felelést eleve károsnak minősíteni.

— A fizikai állományon belül alapvetően kedvezőtlen változások várhatók: az inkongruens esetek száma és aránya is növekszik. Eközben a túlképzettség jellegű inkongruencia, amely 1971-ben az inkongruens eseteknek csak kisebb hányadát tette ki, 1991-ig 75 százalékra emelkedik.

A foglalkoztatás inkongruenciáját iskolai végzettségi szintenként vizsgálva, megállapíthatjuk, hogy — a már részletesebben taglalt okok

hatására — a felsőfokú végzettségűek esetében számottevően romlik a helyzet. A középiskolát végzettek körében viszont a vertikális inkongruencia jelentősen mérséklődik. (A horizontális mobilitás ugyanakkor ennél kedvezőtlenebbül alakul!) A várható javulás oka a képzés és a szükséglet összhangja. A szakmunkás-bizonyítvánnyal rendelkezők körében — a túlképzés hatására (ami viszont gyakorlatilag elkerülhetetlen) — egyértelműen romlik majd a képzettségnek megfelelő foglalkoztatás aránya. A szakképzetlen fizikai dolgozók száma 1991-ig jelentősen csökken, és közülük egyre kevesebben töltenek majd be szakképzettséget igénylő munkaköröket. A szakképzetlen dolgozók körében az inkongruencia aránya számottevően mérséklődik.

Felmerül a kérdés: az előrejelzés vázolt eredményeiből milyen főbb következtetéseket vonhatunk le az iskoláztatásra, illetve a munkaerő-gazdálkodásra vonatkozóan.

Következtetések

A szakmai mobilitást korábban sokan úgy tekintették, mint olyan „szakemberveszteséget", amelyet a képzésnek pótolnia kell. Ez a felfogás a legpregnánsabban Andorka Rudolf: A szakmai mobilitás* című tanulmányában mutatható ki. Ebből a szerző azt vizsgálta, hogy adott szakmában a szakképzett dolgozók milyen mértékben hagyják el szakképzettségüket. Megállapításai szerint a szakmunkáslétszámnak 20—40, az érettségizetteknek 10—20, a felsőfokú végzettségűeknek kb. 5 százalékkal kell meghaladnia a munkaerő-szükségletet a szakmai mobilitás (itt: szakemberveszteség) miatt. Ez azért irreális, mert nem helyes a szerző által közölt arányokat eleve valamiféle „természetes" mobilitási folyamat eredményeként felfognunk, hanem meg kell vizsgálni a kiváltó okok megszüntetésének lehetőségét. Javaslata ugyanakkor — mivel nem lehet egy-egy korosztályt a tanulmányban javasolt mértékben kiképezni — meg sem valósítható. Jelenleg a 8 osztályt végzettek 90 százaléka továbbtanul, közülük 80 százalék szakképesítést szerez. A képzés minőségének veszélyeztetése nélkül a középfokú oktatás ilyen arányát hosszabb távon is csak alig lehet emelni. A középfokú képzés kiterjesztése azt eredményezi, hogy az ellátottság 1991-re a felsőfokú végzettségűekből 105, a nem fizikai középfokú végzettségűekből (lényegében az érettségizettekből) 100, a szakmunkásokból 125 százalékos lesz. Fizikai képtelenség tehát 20 év alatt további 200 ezer embert szakképzésben részesíteni.

Véleményünk szerint a középfokú túlképzés *a jelenlegi iskolarendszerben* társadalompolitikai okokból nem csökkenthető.**

A középfokú végzettségű szakemberek túlképzésén belül többen vitatják a szakmunkás túlképzés nagyságrendjét. Az érvek a jelenlegi nagyarányú szakmunkás-szükségletből táplálkoznak. A szakképzett fizikai dolgozók iránti nagy kereslet gyakran egyfajta kielégíthetetlen munkahelyi követelmény következménye. A munkáltatók az új, a nagy

* Az oktatás 1972. évi MSZMP-felülvizsgálatának keretében készült tanulmány. Budapest, 1972. Kézirat.

** Ez a kérdés önálló tanulmányok tárgya. Kiemelhetők Timár János: A köznevelési rendszer távlati fejlesztése (Valóság, 1976. 1. sz.) és Craveró Róbert: A népgazdaság munkaerő-szükséglete és az oktatás távlati fejlesztése (Társadalmi Szemle, 1977. 5. sz.) című publikációk.

teljesítményű és korszerű technikát képviselő gépek mellé szakmunkásokat állítanak, mivel a szakmunkások képviselik a legképzettebb fizikai munkás réteget. A gépek működtetése azonban közel sem olyan ismereteket igényel, amelyeket szakmunkásaink a hagyományos technika mellett elsajátítottak. Számos ismereti elem feleslegessé válik (anyagismeret, manuális készség) és új ismeretek igénye jelentkezik (a gép működtetése a gépi termelés áttekintése stb.). Ezeknek a követelményeknek a magas általános és műszaki műveltséggel rendelkező betanított munkás felelne meg. Ennek a munkástípusnak a kiképzése a jelenlegi iskolarendszer keretei között nehezen oldható meg. A megoldáshoz vezető út: az általános és műszaki műveltség nagyobb színvonalát biztosító tantárgyak arányának közelítése — a szakmunkás képzésen belül — a középiskolai oktatásban kialakult arányokhoz.

Kétségkívül kedvezőtlen, hogy a felsőfokú végzettségű szakemberek több mint 100 százaléka (60—70 ezren) középfokú végzettséget igénylő munkakört lesz kénytelen betölteni. Mivel azonban a felvételi rendszer, de maga a képzés sem eléggé szelektív ahhoz, hogy kizárólag szakmájukat szerető, jól felkészült szakemberek kerüljenek ki a felsőfokú tanintézetekből, szükséges egy olyan — túlképzést feltételező — utólagos szelekció, amelynek eredményeként a „megfelelő ember kerül a megfelelő helyre". (Az csak a horizontális szakmai mobilitás vizsgálataira támaszkodva határozható meg, hogy szakmai csoportonként milyen arányú túlképzés tekinthető indokoltnak.) A távlati előrejelzések készítésekor arra a következtetésre jutottunk, hogy csak hathatós munkaerő-gazdálkodási intézkedésekkel kerülhető el az inkongruenciának a prognosztizáltnál kedvezőtlenebb alakulása, illetve érhetők esetleg el az általunk jelzetthez képest kedvezőbb arányok.

A problémák egyik forrását azok az ágazatok közötti különbségek képezik, amelyek a munkaköri követelményrendszer kidolgozottsága tekintetében tapasztalhatók; helyenként hiányzik a szakképzettségi igény meghatározása vagy éppen olyan laza az előírás, hogy annak alapján a középfokú és az egyetemi végzettségű dolgozó alkalmazása egyaránt kongruens foglalkoztatásnak tekinthető. Az egyes szakképzettségek konvertálhatóságának ilyen módon történő kitágítása a vállalatoknál háttérbe szorítja a munkaerő-kínálatnak a tudatos belső kádermozgatáson alapuló át- és továbbképzéssel kombinált befolyásolását, s túlzottan a munkaerő-kínálathoz való alkalmazkodást állítja a vállalati szakembergazdálkodás előterébe. Fontos feladat továbbá, hogy felülvizsgáljuk, azoknak a területeknek a jövedelmi viszonyait, munkakörülményeit, szociális ellátottságát, ahol különösen nagyarányú a szakmaelhagyás. Végül hangsúlyozzuk annak fontosságát, hogy a fejlesztési döntések megalapozásában kiemelt szempontként szerepeljen a munkaerő-helyzet elemzése, s a beruházás időszakában gondoskodjanak a szükséges szakemberek kiképzéséről, illetőleg átképzéséről.

A szakmai mobilitási vizsgálatok — megítélésünk szerint — elsősorban éppen a munkaerő-gazdálkodás teendőinek meghatározásában nyújthatnak fontos segítséget, de emellett a tervezett szükséglet realitásának megítéléséhez is hozzájárulhatnak. Az inkongruens foglalkoztatás mérséklése az adott helyzetben a szükséges munkaerő-gazdálkodási intézkedések kidolgozásán és következetes végrehajtásán múlik.

ENYEDI GYÖRGYNÉ:

Dinamikusan fejlődő agrártérségek Magyarországon

Területfejlesztési politikánk a mezőgazdaság területi fejlesztésével szemben alapvető követelményként írja elő a mezőgazdasági területek természeti és gazdasági adottságaihoz igazodó üzemi szakosodás kibontakoztatását. Ezen belül a kedvező természeti adottságú területeken a termelés intenzív irányú fejlesztését, a természeti erőforrásokban szűkös területeken pedig az alacsony befektetéssel járó mezőgazdasági tevékenység fejlesztését irányozza elő. Az iparszerű termelési rendszerek gyors elterjedése, valamint a mezőgazdasági tevékenység vertikális kiszélesedése szükségessé teszi a mezőgazdasági termelés ésszerű területi koncentrációját. A társadalmi erőforrások területileg differenciált felhasználásával a népgazdasági terv a termelés hatékonyságának növelését kívánja előmozdítani. A területenként eltérő irányú — belterjes, illetve külterjes — fejlődés, a területi koncentráció végső soron megjelenik a gazdasági növekedés területi különbségeiben.

Ahhoz, hogy a területfejlesztési feladatok megvalósítását szolgáló eszközök és a konkrét gazdasági cselekvések rugalmasan követhessék a valóság változó viszonyait, hatásmechanizmusuk állandó felülvizsgálatára, finomítására van szükség. A kívánatos korrekciók meghatározásához viszont elengedhetetlenül szükséges *a területi folyamatok feltárása, változásainak állandó figyelemmel kísérése és azok hatótényezőinek megismerése.* Ez vizsgálatunk fő célja.

A vizsgálat lépései a következők:

a) a mezőgazdasági fejlődés területi különbségeinek feltárása;

b) e különbségek kialakító tényezőinek megismerése;

c) azoknak az összefüggő, homogén térségeknek a feltárása, amelyek számára — tudományos-műszaki fejlettségünk mai színvonalán, adott természeti feltételek mellett — gazdasági szabályozórendszerünk azonos fejlődési lehetőségeket teremtett; és végül

d) a különböző mezőgazdasági tértípusok közül azoknak a mezőgazdasági térségeknek kiemelése, amelyek az ágazat fejlődésének, koncentrálódásának fő területeit, *dinamikus térségeit* képezik.

A mezőgazdasági fejlődés területi típusainak meghatározása, elhatárolása fontos támpontot nyújt a területi terv megvalósulásának ellenőrzéséhez. Tájékoztatásul szolgálhat a központi és tanácsi vezetés számára a területi fejlődés tendenciáinak jobb megismeréséhez.

A mezőgazdaság területi problémáinak vizsgálatára irányuló igen széles körű kutatásoknak egyike sem állította az elmúlt évtizedben vizsgálódása középpontjába a gazdasági növekedés területi különbségeit [1].

A különböző színvonalú mezőgazdasági térségek elhatárolása csak egyetlen év helyzetét tükrözte [2]. A különféle mezőgazdasági tértípusok közül az elmúlt években a szűkös természeti adottságú területek vonták magukra a figyelmet [3, 4], jóllehet nyilvánvaló, hogy mezőgazdaságunk jövő fejlődése, az agrár-ipari komplexumok kialakítása, az új típusú falusi területi kapcsolatok kialakulása szempontjából a dinamikus agrártérségek fejlődése perdöntő.

A gazdasági növekedés* és a dinamikus fejlődés értelmezése

A gazdasági növekedés fogalmának, hordozóinak, mozgató rugóinak értelmezésére az elméleti szakirodalom igen gazdag támpontot nyújt [5, 6, 7]. Ha a különböző irányzatok el is térnek a tekintetben, hogy a gazdasági elemek közül melyiknek tulajdonítanak kiemelkedő vagy döntő fontosságot, abban mégis megegyeznek, hogy a növekedés két fontos hordozója a munkaerő és az eszköz, azok minőségi és mennyiségi jellemzőivel, és egymáshoz való arányaival. (A mezőgazdaság nélkülözhetetlen termelőeszköze a *föld* is.)

A fejlődésnek általában extenzív és intenzív szakaszát különböztetjük meg. Az extenzív szakaszt — röviden — az előbb említett elemek mennyiségi növekedése, az intenzív szakaszt azok minőségi tökéletesedése, racionálisabb felhasználása jellemzi.

Ismeretes, hogy a magyar mezőgazdaság intenzív fejlődési szakaszában van. A megművelhető földterület és a munkaerő folyamatosan csökken, napjaink fejlődésének jellemzője nem a több, hanem a termelékenyebb, hatékonyabb munka- és eszköz- (ebbe beleértendő a föld is) ráfordítás.

Az intenzitás növelésének legfontosabb tényezői:

— a mezőgazdasági földterületre, illetve a munkaerőre jutó *eszközállomány* bővítése,

— a hatékonyabb termelőeszközök alkalmazása és

— a munkaerő képzettségének, szaktudásának emelése (beleértve a vezetés és szervezés színvonalának növelését is).

A dinamikus agrártérségek elhatárolásának szükségessége felvetette a *dinamikus fejlődés* fogalmának tisztázását is. E tekintetben már lényegesen kevesebb támpontot kaptunk a szakirodalomból.

Először is a dinamikus fejlődés fogalmát — lehetőségeink korlátai miatt — leszűkítettük a mezőgazdaság gazdasági fejlődésére. Ezen belül is eltekintünk mind a vertikális, mind a horizontális kapcsolatok vizsgálatától. E feladat munkánk keretében nem volt megoldható. Úgy tekintettük, hogy ezek hatása végső soron tükröződik a mezőgazdasági nagyüzemek gazdálkodási eredményeiben.

Az így leszűkített fogalom keretei között a dinamikus térségek meghatározásakor abból a törvényszerűségből indultunk ki, hogy a dinamikus gazdasági fejlődési folyamatnak fontos jellemzője a hosszú távú arányos fejlődés, amely a termelési tényezők egyensúlyi állapotának kialakulása irányába hat. Ez azonban csak általános tendencia, a valóságban soha sem jön létre, mivel az arányok helyreállítása állandóan újabb aránytalanságokat szül. A keletkező feszültségek feloldása pedig csak

* A „gazdasági növekedés" kifejezés az egész tanulmányban a *mezőgazdaságban* realizált termelés növekedését jelenti.

akkor lehetséges, ha a fejlődés meghatározó elemei — éppen a fejlődés során keletkezett új egyenetlenségek következtében — különböző mértékben fejlődnek, más-más oldaluk kerül előtérbe.

Az előzőekből következik, hogy a dinamikus fejlődésnek két különböző, de egymástól el nem választható szakasza van. *A hosszú távú szakasz,* amelyben a dinamikus fejlődést megtestesítő tényezők alakulására az arányosság a jellemző, és a *rövid távú szakasz,* amelyben a különféle elemek fejlődése egymástól időben elszakad. A két szakasz azonban kölcsönösen összefügg, az egyik meghatározóan hat a másikra.

Ha hosszú távon a fejlődést meghatározó alapvető tényezők között aránytalanság alakul ki, akkor a dinamikus fejlődés megszűnik. A fejlődés dinamizmusa tehát csak hosszú idő alatt fejlődik ki (vagy hal el). Különösen áll ez a mezőgazdaságra, ahol évenként általában csupán egyetlen termelési ciklus játszódik le és a gazdaságirányításban a közvetett — tehát a lassabban ható — elemek dominálnak.

A termelés tényezői, az ágazatok vagy a termelés és a fogyasztás között időről időre, más-más formában és tartalommal kialakuló aránytalanságok *térben* is megjelennek. Attól függően, hogy a fejlesztés során a tényezők különböző elemei közül melyek kerülnek előtérbe — a gazdasági és természeti potenciál, valamint a kialakult termelési szerkezet területi különbségei következtében — más és más területek fejlődnek gyorsabban.

Mindezek alapján úgy véljük, hogy a fejlődés dinamizmusának megítéléséhez egy középtávú periódus fejlődési üteme önmagában még nem nyújt megbízható alapot. A hosszú távú folyamat elemzéséhez szükséges összehasonlító adatbázis viszont nem áll rendelkezésre. A gazdálkodás színvonala azonban eléggé jól mutatja a megelőző, több középtávú tervidőszak dinamizmusát: *magas színvonalú gazdálkodás ugyanis csak tartósan dinamikus gazdasági növekedés eredménye lehet.* A már elért színvonal pedig kihat a rövid távú szakasz dinamizmusára is.

Ezért a dinamikus térségek elhatárolásakor mind a rövid távú szakasz fejlődési ütemét, mind a gazdasági fejlettség színvonalát figyelembe vesszük.

A hosszú távú szakasz fejlődését jellemző gazdasági színvonalat a fejlődés során felhalmozódott eszközök színvonalával fejezzük ki.

Dinamikusan fejlődő agrártérségnek tehát azokat a területeket tekintettük, amelyek fejlődésük során jelentős eszközállományt halmoztak fel, a vizsgált időszakban is az átlagosnál nagyobb növekedést értek el.

A dinamikusan fejlődő térségek elhatárolásában fontos szempontnak tekintettük, hogy a vizsgálat az ország egész területére és valamennyi fejlődési tértípusra terjedjen ki. A gazdasági dinamizmus viszonylagos fogalom, a dinamikus térségek csak az átlagosan fejlődő, stagnáló vagy visszafejlődő térségekhez viszonyítva határozhatók meg pontosan.

Az alkalmazott módszerek

A vizsgálat adatbázisa

A gazdasági növekedés tényezői között meglevő sokrétű kapcsolat csak a gazdálkodó egységek keretén belül tárható fel pontosan, ezért vizsgálatunk egységéül a gazdálkodás alapegységét: a mezőgazdasági

üzemet választottuk. A vizsgálat körébe csak a mezőgazdasági *termelőszövetkezetek* közös gazdaságát és az *állami gazdaságokat* vontuk be.

A vizsgálatot szektorális sajátosságaik miatt, az állami gazdaságokra és a termelőszövetkezetekre külön-külön végeztük el.

A gazdasági növekedés rövid távú szakaszát 1968 és 1974 közötti változásokkal jellemeztük. Az összehasonlíthatóság, a tartalmi azonosság biztosítására az adatokat az 1974. évi gazdasághatároknak megfelelően vontuk össze.

A hosszú távú periódus jellemzésére 1968. és 1974. évi állapotmutatókat használtunk.

Számításainkat *folyó áron* végeztük. Amellett, hogy üzemi szinten összehasonlító áras adatok nem állnak rendelkezésre, vizsgálatunk szempontjából is a folyó áron történő megközelítést tartjuk indokoltnak. Az üzemi szintű gazdasági döntések a tényleges (folyó) árak alapján születnek. Az árváltozások kiszűrése a gazdasági szabályozók legfontosabb eleme hatásának mérésétől fosztotta volna meg a vizsgálatot.

A gazdasági növekedés vizsgálata

A gazdasági növekedés összetett jelenségét több mint 2000 gazdaságra vonatkozóan 33 változóval írtuk le. Közöttük térben és időben változó, különböző intenzitású kölcsönös függőség — ún. multikollinearitás — áll fenn. E kapcsolatrendszer áttekinthetetlen, nehéz kiemelni a lényeges elemeket és megállapítani a jelenség meghatározásában való részvételük súlyát.

Több kutatási eredmény igazolja, hogy a ma ismeretes módszerek közül az ilyen többváltozós rendszerek vizsgálatára kiválóan alkalmas a faktoranalízis [8, 9, 10]. Ezért választottuk mi is a faktoranalízis módszerének egyikét, a főkomponens analízist.

Tudomásunk szerint ebben a munkában történt először kísérlet a módszer *térben és időben* való egyidejű alkalmazására.

A változók nem az egyes tényezők abszolút értékeinek növekedését, hanem fajlagos mutatószámok formájában a fejlődés minőségi oldalát fejezik ki.*

Ezek a következők: a belterjesség, a munkatermelékenység, az állóeszköz-hatékonyság, a jövedelmezőség, a munkaerő-felszereltség változása, a földminőség, a termelési szerkezet állapota és az eszközellátottság színvonala.

A faktoranalízis eredményeként a termelőszövetkezetek eredeti 33, illetve az állami gazdaságok 34 változója helyett 8 faktort kaptunk, amelyek a változók összes szórásnégyzetének a termelőszövetkezeteknél 86 százalékát, illetve az állami gazdaságoknál 89,4 százalékát határozzák meg. (1. sz. táblázat).

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek faktorainak tartalma, elnevezése a következő: F_1 = belterjesség, F_2 = munkatermelékenység, F_3 = állóeszköz-hatékonyság, F_4 = jövedelemviszonyok, F_5 = munka-

* A változók leírását és a faktoranalízis számítási eredményeit a „Dinamikusan fejlődő agrártérségek Magyarországon" című tanulmányomban (VÁTI tervtanulmány 1976.) részletesen ismertettem. E cikk csak a számítások végeredményét foglalja össze.

1. sz. táblázat

A faktorok hozzájárulása az eredeti változók összes szórásnégyzetéhez
(kumulatív súly, %)

Faktorok	Termelőszövetkezetek		Állami gazdaságok	
F_1	30,40	30,40	26,15	26,15
F_2	20,01	50,41	19,67	45,82
F_3	11,31	61,72	12,10	57,12
F_4	6,97	68,69	9,79	67,71
F_5	5,56	74,25	8,21	75,92
F_6	5,18	79,43	6,16	82,08
F_7	3,85	83,28	4,11	86,19
F_8	2,73	86,01	3,20	89,39

erő-felszereltség, F_6 = személyi jövedelem, F_7 = termelési szerkezet (növénytermelési főiránnyal), F_8 = termelési szerkezet (állattenyésztési főiránnyal).

Az állami gazdaságok faktorai a következők: F_1 = jövedelemviszonyok, F_2 = belterjesség, F_3 = termelési szerkezet (sertéstenyésztési főiránnyal), F_4 = élő- és holtmunka-termelékenység, F_5 = termelési szerkezet (ültetvénygazdálkodási főiránnyal), F_6 = munkaerő-felszereltség, F_7 = termelési szerkezet (alaptevékenységen kívüli tevékenységi főiránnyal).

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek gazdasági növekedésének területi differenciálódásában tehát a belterjesség, a munkatermelékenység, az eszközhatékonyság, az állami gazdaságoknál pedig a jövedelemviszonyok, a belterjesség, a termelési szerkezet, valamint a munkatermelékenység játsszák a vezető szerepet.

A gazdasági növekedés területi típusainak meghatározása

A gazdasági növekedés leglényegesebb elemeit magábasűrítő 8 faktor értékei alapján csoportosítottuk a gazdaságokat. Minden gazdaságot a 8 faktorértéknek valamilyen kombinációja jellemez. E kombinációk azonossága, hasonlósága, illetve eltérései alapján külön választhatók a fejlődési sajátosságok szerint elkülönülő viszonylag homogén gazdaságcsoportok. Ezek térbeli ábrázolásával pedig elhatárolhatók a gazdasági növekedés területi típusai.

A 8 faktorérték még mindig elég nagyszámú kombinációt adott ahhoz, hogy a csoportosítást egyszerű statisztikai módszerrel megoldhattuk volna. Ezért az osztályozást vagy típusba sorolást clusteranalízis segítségével végeztük el [2].

A csoportosítás eredményeként viszonylag nagyszámú és ezen belül sok egyedi clustert kaptunk. Ezért — a szemléletesebb térképi ábrázolás kedvéért — néhány kisebb, hasonló clustert összevontunk vagy nagyobb clusterhez soroltunk. Végül a különböző típusú, dinamikájú — ezen belül a dinamikusan fejlődő — térségeket kartográfiai úton, egyszerű térbeli ábrázolással különítettük el.

A gazdasági növekedés országos tendenciái és sajátosságai

A termelés növekedése és tényezői

A gazdasági növekedés területi különbségei a mezőgazdaság egészére jellemző fejlődés és fejlődési sajátosságok függvényében formálódtak.

A mezőgazdaságban a vizsgált időszak alatt, illetve annak utolsó szakaszában, a IV. ötéves tervperiódus alatt volt leggyorsabb a fejlődés. A bruttó termelés* évi növekedési üteme (5,5 százalék) erősen megközelítette a népgazdaság bruttó nemzeti termelésének növekedési ütemét (6,4 százalék). Az ezt megelőző időszakban (1968 és 1970 között) csupán 2,8 százalékot ért el a népgazdasági 6,3 százalékkal szemben. Az árutermelés az össztermelést is meghaladó ütemben növekedett.

Az ágazat e gyors fejlődését egyre kevesebb föld és munkaerő felhasználásával, de az anyagi ráfordítások jelentős mértékű növelésével érte el.

Az eltelt időszakban tehát kibontakoztak az ágazat fejlődésének intenzív jegyei. Ez elsősorban a munkatermelékenység emelkedésében, a belterjesség és az árutermelés fokozódásában, az iparszerű termelési rendszerek gyors terjedésében, az anyagi-műszaki színvonal és a munkaerő képzettségének, szaktudásának erős javulásában, valamint a területegységekre jutó hozamok emelkedésében fejeződik ki.

Az intenzív fejlődés alig, vagy egyáltalán nem mutatkozik meg az állóeszköz-hatékonyság növekedésében és az alaptevékenység szerkezetének intenzív irányú alakulásában.

Ezt jól jellemzi a mezőgazdasági bruttó termelésen belül a fontosabb ágazatok eltérő évi átlagos növekedési üteme. (2. sz. táblázat.)

2. sz. táblázat

A bruttó termelés évi átlagos növekedési üteme (%)

Megnevezés	1971—1974	1966—1970
Szántóföldi növénytermelés ..	8,6	0,6
Zöldségtermelés.....	5,7	1,9
Gyümölcs	4,2	9,8
Szőlő és bor	—2,2	10,7
Szarvasmarha-tenyésztés	2,4	2,7
Sertéstenyésztés	8,4	2,5
Juhtenyésztés	—4,9	2,8
Baromfitenyésztés.....	2,3	7,6
Állattenyésztés összesen.....	4,4	3,9

Látható tehát, hogy az alaptevékenységen belül az intenzív ágazatok — kertészeti, állattenyésztési ágazatok — növekedési üteme, ha esetenként javult is a IV. ötéves tervidőszakban az előző időszakhoz képest, mégis lemarad az extenzívebb jellegű ágazatok gyorsabb fejlődése mögött.**

* 1968. évi árak alapján.

** Megemlítendő, hogy a vizsgált időszakban az extenzív ágazatok is intenzifikálódtak.

Ennek oka főként az egyes ágazatok között — az egyenlőtlen fejlődés nyomán — kialakult anyagi-műszaki színvonalbeli különbségekben és jórészt ebből fakadóan a termékenkénti jövedelem nagy szóródásában és aránytalanságaiban rejlik. Az alacsony műszaki színvonalon levő — kisárutermelési formára alkalmas — ágazatok visszaszorulását erősíti az a tény is, hogy a mezőgazdasági munkaerő csökkenésével ezek az ágazatok nehezen illeszthetők be a nagyüzemi keretek közé más fejlettebb ágazatokkal társítva.

Ez egyértelműen jelzi, hogy a mezőgazdaságot több lényeges vonalon készületlenül érte a fejlődés intenzív szakaszba való átmenetének korszaka.

A gazdasági növekedés sajátosságai

A faktoranalízis vizsgálat részeredményei néhány fontos fejlődési sajátosságra hívják fel a figyelmet.

A faktorok tartalma alapján jól megítélhető, hogy a fejlődés tényezői között miképpen valósult meg az arányos fejlődés.

Ismeretes, hogy az egyes faktorokba azok a változók tömörülnek, amelyekre leginkább jellemző volt — a vizsgált időszakban — az együttváltozás. Ha a fejlődés tényezői közül olyan elemek kerülnek *külön* faktorba, amelyeknek együttes változása az optimális hatékonyság szempontjából kívánatos, akkor ez azt jelenti, hogy a tényezők között nem alakult ki arányos fejlődés. Következésképpen a fejlődés során a faktorok tartalma időben változó. Így két időpont vizsgálatának az összevetése is fontos információt nyújthat a fejlődés arányosságának változásáról.

Vizsgálatunkban csak a két szektor, az állami gazdaságok és mezőgazdasági termelőszövetkezetek összevetésére volt módunk, amelyek bizonyos fokig a fejlődés két különböző fázisát reprezentálják.

a) A két szektor között az egyik legfontosabb különbség, hogy területi differenciálódásuk fő tényezőcsoportja (faktora) különböző. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek között még a belterjesség, az állami gazdaságok között pedig már a jövedelemviszonyok szintjén megy végbe a differenciálódás. A termelőszövetkezetek ugyanis csak a vizsgált időszakban kerültek abba a szakaszba, amikor az eszközállomány bővítése volt a legerőteljesebb. Hat év alatt több mint kétszeresére növelték eszközállományukat, míg a magas eszközellátottsági színvonalú állami gazdaságok csak alig több, mint másfélszeresére.

b) Nagyon szoros korreláció van a föld-, a ráfordítás- és a hozamviszonyokat kifejező változók között, amelyek mindkét szektorban egy faktorba, a *belterjességi* faktorba tömörültek. Ez azt jelzi, hogy a gazdaságok zömében a területegységre jutó állóeszköz-állomány növelésével együtt járt a hozamok emelkedése (a két tényező közötti korreláció 0,9). Tehát a belterjesülés fő tényezői között megvan az arányosság. A termelőszövetkezetekben az előbbi változókkal igen szoros kapcsolatot mutat a földterület 1968. és 1974. évi eszközellátottsági színvonala. Az állami gazdaságok esetében ezek inkább az 1974. évi színvonalhoz kapcsolódnak. Ez arra utal, hogy a termelőszövetkezeti szektorban a diffe-

renciálódás zömmel a korábban kialakult színvonalnak megfelelően folytatódott.

A belterjességi faktor különválása a munkatermelékenységi és a hatékonysági változóktól nem jelenti azt, hogy a belterjesebb gazdálkodáshoz nem kapcsolódik termelékenyebb munka vagy hatékonyabb eszközfelhasználás. Ez elsősorban azt fejezi ki, hogy külterjesebb fejlődés mellett is nőhet a hatékonyság, illetve a munkatermelékenység. Az is tény, hogy a gyorsan fejlődő, erősen belterjesülő termelőszövetkezetek egy részében az állóeszköz-hatékonyság az átlagosat meghaladó mértékben romlott.

c) A gazdasági növekedés másik fontos tényezője a *munkatermelékenység*. Ennek változása egyrészt a munka felszereltségének növekedésétől, másrészt a termelésben alkalmazott eszközök hatékonyságának változásától függ:

— Ha a hatékonyság állandó, akkor a munkatermelékenység a felszereltséggel arányosan növekszik.

— Ha a felszereltséggel egyidejűleg a hatékonyság is nő, akkor a termelékenység a felszereltségnél gyorsabban, a hatékonyság növekedésével arányosan is nő.

— Ha viszont az eszközhatékonyság romlik, akkor a termelékenység kevésbé nő, mint a felszereltség [6].

A mezőgazdasági termelőszövetkezetekre most az utóbbi eset érvényes: a felszereltség rendkívül gyors ütemben növekszik, a munkaerő gyorsan csökken, s így a romló állóeszköz-hatékonyság mellett is magas a munkatermelékenység növekedése. (Meg kell jegyeznünk, hogy e mellett a jövedelmezőség — a teljes hatékonyság — mindkét szektorban javult.)

A mezőgazdasági termelőszövetkezetekben a munkatermelékenység, a munkaerő-felszereltség és az állóeszköz-hatékonyság tényezői három külön faktorban tömörültek. E tényezők között tehát e rövid távú szakaszon belül nem alakult ki az arányos fejlődés. Ez részben indokolt, mivel a termelőszövetkezetek a korszerű mezőgazdasági infrastruktúra legnagyobb részét ebben az időszakban hozták létre. Ez arra is felhívja a figyelmet, hogy a jövőben a hozamnövelő ráfordítások arányát — elsősorban azokban a gazdaságcsoportokban, amelyek ezt az infrastruktúrát már létrehozták — gyorsabban kell emelni. Az aránytalanság azt is jelzi, hogy a munkaerő modernebb eszközökkel való felszerelésével nem tartott lépést a szakmai színvonal emelése.

A fejlődés későbbi szakaszában tartó — a már korábban jól felszerelt és magasabb színvonalú vezetéssel működő — állami gazdaságokban ezek a változók egy faktorba tömörültek.

d) A termelés *szerkezeti* különbségeit és a gazdálkodás eredményeit kifejező változók között alig van kapcsolat. A mezőgazdasági termelőszövetkezetekben ezek a változók a két utolsó faktorba különültek el. Ez arra utal, hogy az üzemi specializáció a termelőszövetkezetek zömében azonos termékcsoportra terjed ki, a különbség közöttük minimális. Az állami gazdaságok erősebb szakosodására utal, hogy a sertéssűrűség változója a halmozatlan termelési érték változásával, az ültetvénygazdálkodás pedig a növénytermelés árbevételi arányával mutat jó közepes erősségű kapcsolatot.

e) Szólnunk kell még a gazdasági növekedés és a *földminőség* kapcsolatáról is.

A földminőség egyik változóval sincs szignifikáns kapcsolatban. Korábbi vizsgálatokból ismeretes, hogy az eszközellátottság alacsonyabb színvonalán a gazdasági eredmények és a föld minősége között valamelyest szorosabb volt az összefüggés [1].

A fejlődés során a termelési tényezők (föld, munkaerő, eszközök) elemei között — az eszközállomány és a munkaerő szakképzettségének gyors ütemű növekedése folytán — megváltoztak az arányok. Így a földminőség korábbi — szinte egyedülálló — differenciáló szerepe visszaszorult és a gazdasági feltételek kerültek előtérbe. Ha a gyorsan változó elemek gyakorta igen heterogén mozgása el is fedi a földminőség szerepét, mégis bizonyos, hogy a jobb minőségű földeken hatékonyabb a termelés. Különösen fontos ez az eszközráfordítások magasabb színvonalán, amikor nagyobb volumenű eszközmennyiség hatékonyabb megtérülésére számíthatunk, ha a jobb adottságú térségekre koncentráljuk az erőforrásokat. A földminőség, az eszközállomány növekedése, valamint az eszközellátottsági színvonal változói között a kapcsolat teljes hiánya azt jelzi, *hogy az eszközkoncentráció nem irányult a jobb földekre.* Ez részben a differenciálódást fékező kiegyenlítési politika következménye is. E politika pozitív vonása, hogy a nem bővíthető földterületet eszközökkel pótolva — gyengébb adottságú térségeken is felgyorsult a fejlődés, amely az ágazat összes növekedésének jelentős tartalékát képezte. Más oldalról viszont a legjobb termőföldek nem megfelelő hasznosítása veszteségforrás.

Az ágazat növekedési tendenciái, tényezői és fejlődési szakaszának jegyei alapján határozhatók meg a növekedés típusai.

A gazdasági növekedés típusai és területi elterjedésük

A gazdasági növekedés típusainak általános jellemzői

A gazdasági növekedés gyorsuló üteme, az intenzív szakaszba való átmenet, a fejlődés tényezőinek egymástól való elmaradása — tehát a gyors változás — következtében igen változatos, nagyszámú típus jött létre.

Ha mindegyik csoportot (clustert) különálló típusnak tekintjük, a mezőgazdasági termelőszövetkezetek között összesen 65, az állami gazdaságok között pedig 14 típus ismerhető fel. Közöttük sok az egyedi eset. A termelőszövetkezetek 95 százaléka 21 csoportba, az állami gazdaságoknak pedig 90 százaléka két csoportba tömörül. A termelőszövetkezeteknél ezen belül is igen eltérő az egyes csoportokba tartozó elemek száma. A legnagyobb csoportba 820, a legkisebb csoportba pedig 9 gazdaság tartozik. Ezért az elemzés során néhány kisebb hasonló csoportot másokkal összevontan kezeltünk.

A típusok sokfélesége is jelzi, hogy a termelőszövetkezetek gyorsabb változás szakaszában tartanak, a mezőny sokkal széthúzódóbb, a fejlődés kiegyenlítetlenebb.

Valószínűleg sok érdekes információval szolgálna az egyedi, vagy nagyon kevés elemet tartalmazó csoportok részletes vizsgálata. Feltéte-

lezhető, hogy ezek egy része a jövő fejlődésének jegyeit viseli magán. A területi típusok meghatározása szempontjából azonban ez nem képezte vizsgálódásunk tárgyát. Ezért ezeket speciális típusoknak tekintettük és a minősítés során két csoportba: az egyéb dinamikus és egyéb nem dinamikus típusba soroltuk.

A speciális csoportok többsége a dinamikus típusba tartozik, és területi elhelyezkedésükre is bizonyos fokú tömörülés, más dinamikusan fejlődő térségekhez való csatlakozás a jellemző.

A 3. sz. táblázat szerint az átlag viszonylag kevés számú gazdaságra jellemző. A növekedés számtani átlaga tehát eléggé eltérő szélső értékekből adódik. A legtöbb elemet — a közös gazdaságoknak több mint 40 százalékát — a közvetlenül az átlag alatt elhelyezkedő 15. csoport foglalja magában.

3. sz. táblázat

A csoportok sorrendje és a hozzájuk tartozó gazdaságok száma

Típus	Szektor	Cluster sorszám (csoport)	Gazdaságok száma
		Kiemelkedő növekedés	
1.	ÁG	3	40
2.	ÁG	1	93
3.	TSZ	36, 40, 7, 42	65
		Átlag feletti növekedés	
4.	TSZ	22, 29, 23	74
5.	TSZ	16	199
6.	TSZ	17	45
		Átlagos növekedés	
7.	TSZ	6, 45	64
8.	TSZ	49	59
9.	TSZ	34, 27, 25	133
		Átlag alatti növekedés	
10.	TSZ	15	820
11.	TSZ	26, 41	99
		Nagyon elmaradó	
12.	TSZ	53	58
13.	TSZ	20	35
14.	TSZ	31	151
		Speciális típusok	
15.	TSZ, ÁG	Egyéb dinamikus típusok	93
16.	TSZ, ÁG	Egyéb nem dinamikus típusok	37
	Összes TSZ		1916
	Összes ÁG		149

A dinamikus típusba tartozó csoportok határát az átlag feletti színvonalú fejlődésnél vontuk meg. E csoportok jellege ugyanis minőségileg eltér a többitől. A magasabb anyagi-műszaki színvonal, a jobb szakember-ellátottság magasabb színvonalú vertikálisan kiszélesedő termeléssel párosul. Az intenzív fejlődés jegyei termelési szerkezetük átalakulásában is kibontakoztak. A belterjes fejlődés e típusok zömében az állat-

tenyésztés magasabb színvonalában és gyorsabb fejlődésében is megmutatkozik, ami az egész népgazdasági ágazat további intenzifikálódásának is kulcsfontosságú eleme. (E típusokba tartozó termelőszövetkezetek például a szektor összes állattenyésztési árbevételének csaknem 40 százalékát adják a közös mezőgazdasági terület 27,4 százalékáról.) A földterület változatlan nagysága mellett a termelőeszközökből (munkaerőből), az összes termelésből és az árutermelésből is növelték részesedésüket a többi típus rovására. A dinamikusan fejlődő típusokhoz összesen 609 gazdaság tartozik.

A dinamikusan fejlődő típusokon belül is a fejlődés több fokozata ismerhető fel. A legfejlettebb a *kiemelkedő típusokhoz* tartozó két állami gazdasági csoport. Ezek jellemzője, hogy modern nagyüzemi infrastruktúrájuk már korábban létrejött, eszközellátottságuk igen magas, kiegyenlített színvonalú. Így a továbbra is növekvő ráfordítások szerkezete megváltozott, nagyobb része kapcsolódik a hozamok és a hatékonyság növeléséhez. A többi típushoz viszonyított egyik legfontosabb minőségi különbségét is az adja, hogy gyors gazdasági növekedésük az állóeszközök hatékonyságának javulása* mellett megy végbe.

Differenciálódásuk már nem a termelés tényezőiben, hanem annak eredményében: a jövedelemben és a felhalmozásban fejeződik ki. Ez arra utal, hogy a termelés tényezői általában arányosan fejlődnek. (Az élő és holt munka termelékenységét kifejező változók egy faktorba való tömörülése is ezt igazolja.) A két állami gazdasági típus közötti leglényegesebb eltérés nem minőségi, hanem inkább a növekedés mértékében mutatkozik meg, elsősorban a jövedelem és a felhalmozás tekintetében. A termelési tényezők arányos volta mindkét típusban a jövőben is kiegyensúlyozott dinamikus fejlődést biztosít.

Kiemelkedő fejlődésű még a termelőszövetkezeteknek néhány kisebb csoportja, melyeket a 3. sorszámú típusba vontunk össze. Több tekintetben speciális típusúnak tekinthetők. Sajátos vonásuk, hogy a kiugró ráfordítás és termelés bővítés a munkaerő (többször igen jelentős) bővülésével és a munkatermelékenységnek csak közepes mértékű növelésével párosul. Az eszközállomány és a termelés bővítésének jó része tehát már a munkaerőalap — és nem a munkatermelékenység — bővítéséhez és a tevékenység vertikális irányú kiszélesítéséhez kapcsolódik.

A dinamikusan fejlődő, *átlagosnál gyorsabban növekvő típusú* gazdaságokra az jellemző, hogy a modern nagyüzemi gazdálkodás feltételeit biztosító infrastruktúra jelentős részét létrehozták, zömmel a vizsgált időszakban. Ez magas színvonalú eszközellátottságot, a munkatermelékenység igen gyors emelkedését és romló — több esetben az átlagosnál is gyorsabban romló — állóeszköz-hatékonyságot váltott ki.

Az intenzív irányú fejlődés termelési szerkezetükben — főként az állattenyésztés gyorsabb fejlődésében — is fellelhető. E típusok közül a legkiegyenlítettebb a fejlődés az 5. sz. típusban (16. cluster), ahol a gyors fejlődés mellett az állóeszköz-hatékonyság romlása már lassúbb az átlagosnál. Valószínű, hogy e típusokhoz tartozó gazdaságok lépnek át leghamarabb a fejlődés következő fázisába.

* A mezőgazdasági termelőszövetkezetek átlagában — ahol a nagyüzemi infrastruktúra létrehozásának jó része erre az időszakra esett — még romlik az állóeszközök hatékonysága.

Az átlagos típusba tartozó csoportokban a gazdasági növekedés jellemzői igen eltérő módon alakulnak. Egyedül a 7. számú típus minősül minden tekintetben átlagosnak. Így az átlaghoz viszonyított helyzete, a termelésben való részvétele nem változott.

A másik két típusnál a belterjes fejlődés az átlagosnál lassúbb. Ez kifejeződik egyebek között a termelési szerkezet extenzívebbé válásában (például az állatállomány, vagy a zöldségfélék területi csökkenésében), az élő és a holt munka felhasználásából, s az árutermelésből való részesedésük csökkenésében. Ezzel egyidejűleg a munkatermelékenység jelentősen javult (színvonala az átlagosnál magasabb) és a jövedelmezőség növekedése mellett az általános tendenciától eltérően az állóeszközök hatékonysága is javult. Jövedelmi helyzetük stabil: az előállított jövedelem tömege elegendőnek bizonyul a kevésbé eszközigényes ágazatok fejlesztéséhez és a rendelkezésre álló — átlagosnál kedvezőbb földellátottságú — munkaerő személyi jövedelmének átlagos, illetve átlag feletti színvonalon való tartásához. Ez összefügg az átlagosnál kedvezőbb talajadottságokkal és a munkaerő gyorsabb csökkenésével. A föld, a munkaerő és az eszközök alapvető arányai megváltoztak, ami fékezi ezeken a területeken a természeti adottságok kihasználását. Ez utóbbi két típusnál tehát az átlagos fejlődés a tényezők szélsőséges alakulásából adódik, s ez a jövőben kétségessé teszi pozíciójuk megtartását.

Az átlagosnál lassúbb fejlődésű két típushoz tartozik a mezőgazdasági termelőszövetkezeteknek csaknem fele. Ezek között található a legtöbb gazdaságot felölelő 10. típus is (15. cluster). Ezért e típus fejlődése az egész népgazdasági ágazat fejlődése szempontjából is nagy fontosságú. Fejlődésének jellege a 8. és a 9. számú típusokéhoz hasonlatos. A munkaerő csökkenése az átlagosnál gyorsabb, földellátottsága magas, a belterjesülés lassú, a munkatermelékenység színvonala és növekedése közepes, az állóeszköz-hatékonyság változása az átlagosnál kedvezőbb. Ez utóbbi éppen a lassúbb gazdasági növekedésből adódik. Termelési színvonala az 1968. évi jó közepes színvonalról erősen az átlag alá süllyedt és a termelésben való részvétele jelentősen visszaesett. Termelési szerkezete a dinamikusan fejlődő típusokéhoz képest extenzívebb jellegű és intenzifikálódása is elmarad azokétól. Végeredményben a föld — munkaerő — eszköz és termelési szerkezet olyan kombinációja jött létre, amely a termelés bővítését erősen visszafogja, így gyorsuló gazdasági növekedésük a jövőben sem várható, sőt további lemaradásukkal lehet számolni.

Az erősen elmaradó típusokra általában a termelési tényezők aránytalansága, a ráfordítások rossz megtérülése és alacsony termelési színvonal jellemző. Elmaradásuk okai összetettek. A kedvezőtlen természeti és gazdasági adottságok egybeesése tartósan visszafogja fejlődésüket. A természeti adottságaiknak megfelelő ágazatok (zöldség, gyümölcs, szarvasmarha stb.) anyagi-műszaki színvonala vagy kevéssé fejlett, vagy a már ismert fejlettebb technológia elterjedését, illetve hatékony hasznosítását gátolja a fejlesztési alap hiánya, a kedvezőtlen infrastruktúra és életkörülmények, a szakképzett munkaerő megszerzésének kevés esélye stb. Ezek gyors változásával a közeljövőben sem lehet számolni, így lemaradásuk tartósnak ígérkezik.

A típusok területi elterjedésének általános tendenciái és tényezői

A típusok területi elterjedését, a gazdasági növekedés területi különbözőségeinek alakulását a természeti-gazdasági feltételek térbeli kombinációinak különbözőségei és az ágazat fejlődési követelményeinek megváltozása alakította.

A természeti-gazdasági feltételek területi különbözőségei már korábban kialakították a gazdaságok termelési színvonalának, gazdasági növekedésük tényezőinek területi differenciáltságát. E területi folyamat lényegében a vizsgált időszakban is folytatódott, sőt felerősödött, de egyben új vonásokkal is bővült.

A nagyüzemi gazdálkodás alacsonyabb színvonalán a differenciáltság mértéke a jelenleginél még kisebb volt, a hátrányosabb gazdasági környezetben levő gazdaságok közül a jobb talajadottságokkal rendelkezők még jó közepes termelési színvonalon mozogtak. A termelési színvonal különbségeiben a gazdasági feltételek területi különbségei még nem rajzolódtak ki olyan markánsan a jobb talajadottságok következtében.

A mezőgazdaság iparszerű fejlődésének és árutermelő jellegének felerősödése, az ágazat települési igényeinek megváltozása nyomán a vizsgált időszakban erőteljesen felgyorsult a jó gazdasági feltételekkel rendelkező, korábban is magasabb termelési színvonalú területek gazdasági növekedése. A kedvezőtlenebb gazdasági környezetben levő mezőgazdasági üzemek lemaradása pedig fokozódott, különösen akkor, ha ez szűkös természeti erőforrásokkal is egybeesett. De nem képezett kivételt ez alól a jobb természeti feltételekkel rendelkező (igen nagy számú) közepes színvonalú gazdaságok jelentős része sem. Ezek zömmel az átlagos színvonal alá kerültek. Gyakorlatilag tehát a széles középmezőny felszámolódott, a fejlődők és a lemaradók között a határ élesebbé vált, így a mezőgazdaság területi koncentrációjának iránya is erőteljesebben kirajzolódott. A mezőgazdasági termelés területi koncentrációjának erősödését és irányát a következő fontosabb tényezők alakították:

a) A modern árutermelő nagyüzemi mezőgazdaság kialakulása erőteljesen megváltoztatta az ágazat környezeti feltételekkel szemben támasztott igényeit.

A mezőgazdaság *területi kapcsolatai erőteljesen kibővültek.* Az árutermelés és az ipari eredetű eszközök és anyagok felhasználása gyors ütemben nőtt, bővültek az erőteljesen koncentrálódó fogyasztópiacokkal, a felvásárló központokkal, a feldolgozó- és a mezőgazdasági ipari eszközöket gyártó iparral való kapcsolatok. A termelési rendszerbe való bekapcsolódás, a nagyobb erőforrást igénylő létesítmények megvalósítása végett meggyorsult a kooperációra, integrációra való törekvés, amely az üzemek egymásközti kapcsolatainak bővítését — az agrártérségen belüli kapcsolatok szélesítését — teszi szükségessé.

Mindez megnövelte az ágazat *közlekedési és szállítási* igényét. A közlekedési viszonyok fejletlensége, területi eloszlásának egyenetlensége tehát törvényszerűen a mezőgazdasági termelés területi koncentrálódásában is megnyilvánul.

Az üzemi méretek növekedése, a tevékenység belterjessé válása, vertikális irányú kiszélesedése, az összetettebb és modernebb technológiai folyamatok elterjedése és ennek nyomán az ágazat energia-* és vízfelhasználási, valamint a hírközlési berendezések és a szakképzett munkaerő iránti igényének növekedése, elsősorban a *helyi termelési és lakossági infrastruktúrával* szemben támaszt nagyobb követelményeket.

Közismert, hogy ezek a feltételek térben igen differenciáltak. Mind a hálózati, mind a helyi infrastruktúra és életkörülmények az iparilag fejlettebb területeken lényegesen kedvezőbbek.

A termelési és lakossági infrastruktúra fejletlensége az agrárterületeken — más fejlettebb területekhez képest — nagy mértékben gátolta a mezőgazdaság modernizálását, belterjes fejlesztését.

Összességében az infrastruktúra és az életkörülmények területi különbözőségei fékezték a magasabb szakmai színvonalat és fejlettebb infrastruktúrát igénylő technológiai folyamatok térbeli terjedését, mindenekelőtt az állattenyésztési ágazatok korszerűsítését, amely egyben ennek számbeli gyarapodását is késleltette és ezen keresztül az egész mezőgazdaság gyorsabb ütemű intenzív fejlesztését is hátráltatta.

b) Természetesen a környezeti feltételek különbözőségeinek hatására *kialakult termelési színvonalbeli különbségek,* a gazdasági növekedés forrásainak eltérő mértéke is fokozza a területi koncentrációt.

c) A termelési és árutermelési színvonal területi különbségein keresztül a *gazdasági szabályozók* is erősítették a területi differenciálódás és koncentrálódás eddigi folyamatát.

A magasabb termelési színvonal egyben a termelés bővítését szolgáló alapok magasabb színvonalát is jelenti. A gazdaságok pedig ennek függvényében részesülnek a beruházások *állami támogatásából,* vagyis a nagyobb beruházást eszközlő gazdaságok az állami támogatásnak is nagyobb hányadát élvezik.

Ugyancsak a tőkeerősséghez — a saját erőforrás nagyságához — kötődik a hitelnyújtás és a *hitel* nagysága is. Így a nagyobb saját tőkével rendelkező gazdaságok az állami hitel révén is gyorsabban emelhetik a termelési színvonalukat.

A mezőgazdasági *árszínvonal emelése* szintén a magasabb termelési színvonalú, nagyobb árutömeget előállító gazdaságok, főként a *magas színvonalú* állattenyésztési specializációs irányú gazdaságok számára jelentette a legtöbb előnyt.

A termelési feltételek adott területi eloszlása és az ágazat igényeinek átalakulása, a termelési színvonal korábbi differenciáltsága és a gazdasági szabályozók együttesen erőteljes hatást gyakoroltak a gazdasági növekedés területi különbségeinek alakulására és a típusok területi elterjedésének általános tendenciáira, a mezőgazdasági termelés területi koncentrálódására.

Mivel az iparszerű termelést folytató mezőgazdaság igényei az iparéhoz váltak hasonlatossá, a fejlődése számára kedvező területek is az iparéhoz közeledtek. A dinamikus típusok területileg általában nem

* Az energiafelhasználás szerkezete is átalakult: például erősen nőtt a hálózathoz kötött elektromos energia fogyasztása.

alkothatnak nagy összefüggő térséget, inkább — az iparhoz hasonlatosan — egy-egy csomópont körül sűrűsödnek.

A kiemelkedő és az átlag feletti fejlődési típusok így az iparilag is fejlett nagy népességtömörülésű területeken, fő közlekedési útvonalak, települési tengelyek, közlekedési csomópontok vagy élelmiszeripari centrumok térségében alakultak ki. Nagyobb összefüggő térséget csak az Észak-Dunántúl területén alkotnak. Ezek a típusok jellemzőek szinte egész Komárom megye területére, Győr térségére, a Duna vonalától nyugatra fekvő — Székesfehérvár, Várpalota, Veszprém és Sárvár — városokon keresztül egészen Szombathelyig bezárólag (Pápa, Celldömölk térségében észak és déli irányban kiszélesedve). A nagy dunántúli térséghez csatlakozik a Budapest környéki fejlett gyűrű és Pest megye déli része is.

A dinamikusan fejlődő típusok közül Budapest környékén és Komárom megye csatlakozó területein a — speciálisnak számító, munkaerő-állományát növelő — 3. sorszámú típus a meghatározó. Ehhez nagy számban csatlakoznak az egyéb dinamikusan fejlődő típusok is, amelyek szintén növelték munkaerőalapjukat. Ezen kívül dinamikusan fejlődő típusok az Alföld térségében csak néhány fontos élelmiszeripari központ és közlekedési fő útvonal vagy csomópont körül tömörülve jöttek létre, elsősorban Szolnok, Kecskemét, Kiskunfélegyháza környékén. Elszórtabban a Szolnoktól délre fekvő területeken, a Tisza vonalán a városok körül, valamint Békéscsaba, Gyula — és néhány csatlakozó község — területén találhatók. E típusok — az előbbihez képest — nagyobb területi koncentrálódást mutatnak a Hajdúság, Debrecen és Nyíregyháza térségében. Jelentősebb területet foglalnak még el Baja és Szekszárd környékén.

Az átlagosan fejlődő típusok jórészt a fejlettebb típusokhoz csatlakozva fordulnak elő. E térségek természeti és gazdasági potenciáljának jó kihasználását biztosítja a népgazdasági ágazatok gyors fejlődése, sőt versengése, amely feszültségek forrásává is válik, de újabb fejlődést is kiválthat. Annak ellenére, hogy ezek a legnagyobb népesség-gyarapító területek, a munkaerőhiány itt a legnagyobb. Az ágazatok egymással versenyeznek a munkaerőért, magasabb béreket, személyi jövedelmeket vagy más előnyöket (például lakást) nyújtanak dolgozóiknak (nem beszélve a városi, nagyvárosias életkörülmények előnyéről). Ez ismét a munkaerő koncentrálására hat. A mezőgazdasági üzemek jó része erőteljesen fejlesztette a jó értékesítési lehetőséget találó, nagyobb jövedelmet biztosító alaptevékenységen kívüli tevékenység körét. Ez az intenzív fejlesztésre kijelölt térségben tovább fokozza a munkaerő-feszültséget.

Hasonló tendenciát vált ki az is, hogy a gyorsabb fejlődéssel járó nagyobb jövedelemtömeg jelentős hányada a vertikális irányú tevékenység kiszélesítése irányába áramlik.

A dinamikus típusokhoz tartozó térségek a mezőgazdasági termelőerők és termelés egyre nagyobb hányadát koncentrálják. Gazdasági dinamizmusuk és arányos fejlődésük fontos vonása, hogy a termelésből való részesedésük a termelőerőkéhez képest mind a bázis, mind a tárgyidőszakban magasabb és a vizsgált időszak alatt ez az arány tovább

javult. A rendelkezésre álló erőforrásokat tehát a többi típushoz képest jobban és egyre javuló mértékben hasznosítják. Ezt jól példázza a dinamikus típusokhoz tartozó mezőgazdasági *termelőszövetkezetek* gazdasági súlyának növekedése. (4. sz. táblázat.)

4. sz. táblázat

A dinamikus típusú termelőszövetkezetek jellemzői a termelőszövetkezeti szektor adatainak százalékában

Megnevezés	1968	1974
Mezőgazdasági terület	27,3	27,4
Aktív dolgozók létszáma	28,7	32,2
Állóeszköz-állomány bruttó értéke	30,0	35,7
Állóeszközök, állami támogatása	29,8	34,1
Termelési költség	32,2	38,6
Termelési érték	32,5	39,9
Összes árbevétel	33,7	40,3

Az ország területének többi részén, a kevésbé iparosodott, kedvezőtlenebb infrastrukturális ellátottságú és elmaradottabb életkörülményekkel rendelkező területeken általában a mezőgazdaság fejlődése is lassú volt. Így az *átlag alatti és nagyon elmaradó* típusok főként az ország kevésbé fejlett térségeiben koncentrálódnak.

A *nagyon elmaradó* típusok területileg koncentráltan, az ország két tipikusan elmaradott területén: Szabolcs-Szatmár és Zala megyékben helyezkednek el. A terület jellemzője, a természeti és gazdasági feltételek, életkörülmények kedvezőtlen viszonyainak az egybeesése.

Az *átlagosnál lassúbb* fejlődésű típusok természeti adottságok szempontjából igen különböző, de a gazdasági feltételeket és az életkörülményeket tekintve általában az elmaradott területekre terjednek ki. Közöttük található a legtöbb gazdaságot tartalmazó 10. típus is, amely főként az ország déli megyéire (Békés, Csongrád, Bács-Kiskun, Baranya, Somogy, valamint Fejér és Tolna megye alföldi jellegű térségeire) jellemző. Ide tartozik még Borsod megye csaknem egész területével és Nógrád megye jelentős része is.

E típusokba tartozó területek (a dinamikusan fejlődő típusok súlyának növekedésével párhuzamosan) sokat veszítettek gazdasági jelentőségükből. Ez azért figyelemre méltó jelenség, mert ez a típus az ország nagy területére s a legjobb talajadottságokkal rendelkező területekre is kiterjed (Békés-Csanádi löszhát, Mezőföld). *Így az életkörülmények és gazdasági feltételek elmaradottsága következtében, az amúgy is szűkös földterület természeti potenciálja kihasználatlan marad.*

Összegezve tehát megállapítható, hogy a területfejlesztési politika céljaival ellentétben a *mezőgazdasági* termelés intenzívebb irányú fejlődése és a *termelés területi koncentrálódása nem irányult a kedvezőbb természeti adottságú térségek felé.* Ebben közrejátszottak az infrastruktúra és az életkörülmények területi különbségei, valamint az ágazat szabályozó rendszerének némely eleme is.

Mindebből levonható az a következtetés, hogy egy terület dinamikus agrárfejlődését a mezőgazdaság önmagában nem képes kiváltani,

ehhez — a természeti-gazdasági potenciálnak megfelelően — az ágazatok összehangolt és arányos fejlesztésére van szükség. Csak ezzel teremthetők meg a gyorsabb, gazdaságosabb fejlődés gazdasági feltételei. Ezen keresztül érhető el az ország természeti-gazdasági potenciáljának jobb kihasználása és a területileg arányosabb fejlődés.

Irodalom

[1] *Bernát Tivadar—Enyedi György:* A magyar mezőgazdaság területi fejlődésének néhány kérdése. Földrajzi Értesítő, 1968. 4. sz.
[2] *Enyedi György:* A magyar mezőgazdasági tér felosztása (körzetesítése). Földrajzi Értesítő, 1975. 1. sz.
[3] *Bernát Tivadar—Udovecz Gábor:* A természeti erőforrások és a gazdálkodási színvonal kapcsolata a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben. Földrajzi Értesítő, 1975. 3. sz.
[4] *Szerdahelyi Péter:* A fejlődésben elmaradó termelőszövetkezetekről. Gazdálkodás, 1976. 3. sz.
[5] *Jánossy Ferenc:* A gazdasági fejlődés trendvonaláról. Magvető, 1975.
[6] *Burgerné Gimes Anna:* Az élelmiszer-termelés gazdaságtana. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1974.
[7] *Bánsági Pál—Szabó Béla—Rácz Dezső:* Gazdasági növekedés és a fejlődés intenzív periódusa. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1975.
[8] *Enyedi György:* A falusi életkörülmények területi típusai Magyarországon. Területi Statisztika, 1976. 2. sz.
[9] *Francia László:* A faktoranalízis alkalmazási lehetőségei a területi tervezésben. Tervgazdasági Közlemények, 1974. 8. sz.
[10] *Rimmler Judit:* Kísérlet a faktoranalízis alkalmazására a gazdasági fejlődés vizsgálatában. Közgazdasági Szemle, 1970. 10. sz.
[11] *Faragó Tibor:* A természeti erőforrásokban szűkös mezőgazdasági területek helyzete és fejlesztésük főbb irányai (Kézirat, 1969.).
[12] *Enyedi Györgyné:* A felszíni (talaj) adottságok és a jövedelem vizsgálatának néhány fontosabb tapasztalata 300 termelőszövetkezetben. Földrajzi Értesítő, 1969. 3. sz.

HOVÁNYI GÁBOR:

A vállalat rugalmasságát fokozó tőkés vezetési modellek és kritikájuk*

A tőkés vezetési elvek és módszerek fejlődésének új irányt szabtak az utóbbi években a tőkés gazdaságok nehézségei: a gazdasági növekedés lassulása, az infláció felgyorsulása és állandósulása, az alapvető árarányváltozások, a verseny élesedése, a munkaerőpiac feszültségei stb. Mindez a vezetés számára

— *kitágította* azoknak a társadalmi-gazdasági *tényezőknek a körét,* amelyek — közvetlenül vagy közvetve — hatnak a vállalatra;

— *átértékelte* (általában megdrágította) az erőforrásokat;

— *megváltoztatta* a gazdasági *folyamatok lefutásának időtartamát:* egyes folyamatokat felgyorsított (például az áralakulást, a keresletmódosulást), másokat lelassított (például a gazdaságnak, a beruházások volumenének a növekedését);

— *fokozta* mind a rövid, mind a hosszú távú eredmény *kockázatát;*

— magával hozta a *feszültség kiéleződésének* lehetőségét a *munkáltatók* és a *foglalkoztatottak,* a vállalat és a társadalom, azaz annak egyes rétegei között.

A tőkésvállalatok vezetői két megoldással törekedtek azoknak a hatásoknak az ellensúlyozására, amelyeket a gazdasági környezet módosulása váltott ki: 1. átértékelték az egyes tényezők súlyát vezetési — elsősorban döntési — tevékenységükben; 2. új vezetési módszereket alakítottak ki és vezettek be a vállalatokban.

A tőkés gazdaságok tartós nehézségei azonban — közvetlenül vagy áttétellel és tompítva — a szocialista vállalatok nagy részére is hatnak: versenyképességük fenntartására, sőt fokozására ezek vezetőinek is *tovább kell fejleszteniök irányítási módszereiket,* és a továbbiakhoz képest más súllyal kell számba venniük az egyes gazdasági tényezőket. Ezért tanulságos lehet a gazdasági problémák hatásának tompítására kialakított *tőkés* vezetési megoldások elemzése.

Cikkünkben egy-egy tervezési, döntési és ösztönzési megoldást, vezetési modellt vizsgálunk meg a szocialista vállalatvezetésben való felhasználhatóságuk szempontjából. Vagyis nem célunk az újabb tőkés vezetési módszerek átfogó bemutatása.[1]

* A cikk a KGST-országok „A mai polgári vezetési elméletek és gyakorlat kritikája" című, 1977. évi októberi, budapesti konferenciájára készült előadás anyagára épül.

[1] Erről lásd a szerző „Új vállalatvezetési módszerek Angliában és az Egyesült Államokban" című cikkét. Vezetéstudomány, 1977. 5. sz.

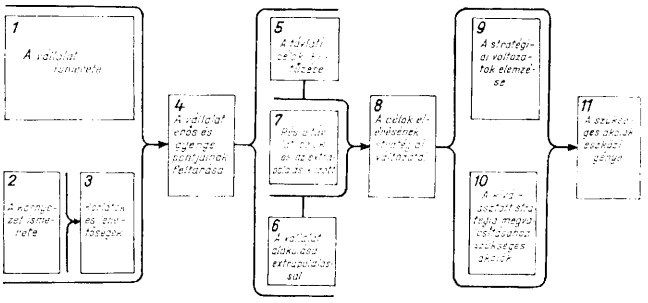
A *példaként kiválasztott vezetési modellek bírálatával olyan kritikai módszert igyekszünk bemutatni, amely alkalmas a tőkés vezetési modellek értékelésére.* Ez elősegítheti, hogy a szocialista vállalati vezetés sikerrel adaptáljon, illetve fejlesszen tovább *újabb modelleket.*

Tervezési modell

A tőkésvállalatokban a tervezés „klasszikus" időtávja a hosszú és a rövid táv. Ezek időtartama — a vállalatok profiljától, piacától, a vezetés koncepciójától függően — eltérő. A gazdasági növekedés lassulásával, a gazdasági környezet bizonytalanságának fokozódásával szükségszerűen *polarizálódott* a két időhorizont: a választott stratégia általában hosszabb időtartamra kötelezte el a vállalatot, hiszen lelassult a fejlesztés megtérülése; a rövid távú üzletpolitikában viszont megnőtt a rugalmasság jelentősége, mert a vállalatnak gyorsan és csak ritkán előrelátható helyzetekhez kellett alkalmazkodnia. Ez a polarizálódás elsősorban a stratégiai tervezés továbbfejlesztését követelte meg. (A rövid távú alkalmazkodás fokozásához más vezetési funkciókat kellett módosítani.) A stratégiai tervezés hagyományos megoldását a PET Incorporated (USA) példáján az 1. sz. ábra szemlélteti.[2]

1. sz. ábra

A hagyományos távlati tervezés



A tőkés gazdaságok új jelenségei — az ábra számozása szerint — főként a következő tervezési szakaszokat érintették:

2. és 3. szakasz („A környezet ismerete", „Korlátok és lehetőségek feltárása"), a vállalatokra ható társadalmi-gazdasági tényezők köre kitágult;

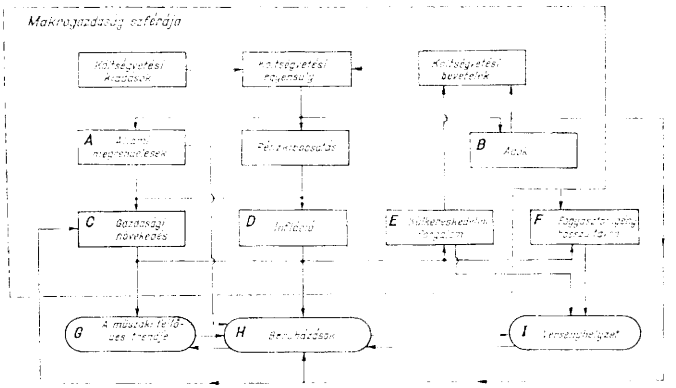
5. szakasz („A távlati célok kitűzése"), változott a hosszú távú eredmény kockázata és ennek megoszlása a vállalat és a társadalom, valamint a társadalom egyes rétegei között;

8. szakasz („A célok elérésének stratégiai változatai"), megváltozott a gazdasági folyamatok „lefutási" ideje;

[2] Roghmans, L. J.: Strategic Planning — PET Incorporated. St. Louis, 1976.

2. sz. ábra

A tervezés három környezeti tényezőjének „háttértényezői"



11. szakasz („A szükséges akciók eszközszükséglete"), az erőforrások átértékelődtek.

Ezek az elsőrendű hatások. Bizonyos mértékig ugyanis a tőkés gazdaság korábban felsorolt jelenségeinek mindegyike hat a tervezés valamennyi szakaszára.

A jelzett hatások közül a tervezés szempontjából a legnagyobb horderejű a 2. és 3. szakasz új jellemzője, a vállalatra ható társadalmi-gazdasági tényezők körének kitágulása volt. Olyan tervezési módszert kellett kialakítani, amelyik

— *feltárja* az *új* — többnyire potenciális — *hatások egyes tényezőit.*

— *megállapítja* a hatás bekövetkezésének várható *időpontját, valószínűségét és mértékét,*

— végül *feltérképezi,* hogy az egyes *hatások között* várhatóan milyen kapcsolat jön létre, milyen mértékben multiplikálja vagy tompítja egyik tényező hatása a másikét.

Az új tervezési módszer legfontosabb sajátosságait mutatja be a 2. sz. ábra. Az ábra szerint a vállalat a környezetnek három, stratégiáját befolyásoló tényezőjét elemzi: 1. a műszaki fejlődés trendjét, 2. a beruházások alakulását versenypiacán és 3. versenyhelyzetét hosszú távon. Ennek során *a)* feltárja a három tényezőre ható legfontosabb „háttértényezőket" és ezek kölcsönhatását; *b)* trendszámítással vagy delphi-módszerrel előrejelzi az egyes tényezők alakulását úgy, hogy meghatározza a maximális, a minimális és a legvalószínűbb értéküket és becsli bekövetkezésük valószínűségét; *c)* az ábrához kapcsolódó 1. sz. táblázat szerint végzett korrelációszámítással vagy a delphi-módszerrel végigköveti a tényezők alakulásának hatását a három vizsgált tényezőre. Megjegyezzük, hogy a „háttértényezők" — a „fogyasztói igények hosszú távon" kivételével — a makroszférába tartoznak, ezek alakulását a gazdaságkutató, pénzügyi stb. intézetek ökonómiai modellek segítségével[3] előrejelzik, te-

[3] Société de Banque Suisse: Le moi économique et financier 1975. 10. sz.

hát prognosztizálásuk nem terheli a vállalatot. A vállalatvezetés azt tekinti feladatának, hogy értelmezze e makrotényezők alakulásának három előrejelzett változatát és saját üzleti tevékenységére vonatkoztassa. Ezt mutatja az 1. sz. táblázat.

1. sz. táblázat

A tényezők jele és kapcsolata*								
A	B	C	D	E	F	G	H	I
1 →		2 ↓						
1 →			2 ↓					
1 →							5 ↓	
	1 →	2 ↓						
	1 →				5 ↑			
	1 →						5 ↓	
		3 →		5 ↓				
		3 →			5 ↓			
		3 →				5 ↓		
		3 →					5 ↓	
			4 →	5 ↓				
			4 →		5 ↓			
			4 →			5 ↓		
			4 →				5 ↓	
				6 →				7 ↓
					6 →			7 ↓
						8 ⟷	8	
							8 ⟷	8

* A számok a stratégiai változatok kialakításának fázisait (l. az 1. sz. ábrát), a nyilak a tartalmi kapcsolódást, a betűk a makrogazdasági tényezőket (l. a 2. sz. ábrát) jelzik.

A tőkés gazdaság megváltozott körülményei között tehát abban módosult a vállalatnak az 1. sz. ábrán bemutatott hagyományos távlati tervezése, hogy nemcsak a stratégiában (8. szakasz), de már a környezet alakulásában is (2-es és 3-as szakasz) a bekövetkezés időpontjával és valószínűségével *súlyozott variánsokat* vesz számításba.

Kérdés: miként hasznosíthatja ezt a vállalati rugalmasságot fokozó tőkés vezetési rendszert (tervezési megoldást) a szocialista vállalatok vezetése. Első látásra úgy tűnik, hogy csak meghatározott piaci viszonylatban, elsősorban a tőkéspiaci kapcsolataiban. Hiszen a hazai gazdasági környezetében feleslegessé teszi e módszer használatát a szocialista gazdaság központi, állami szabályozása, amely — elsősorban a tervcélok alapján — szabályozza a vállalat környezetének elemeit, vagyis tudatosan változtatja, módosítja a „háttértényezők" alakulását. Ezzel pedig — látszatra — nemcsak hogy hiábavaló, de alkalmatlan is a tőkés tervezési módszer szocialista vállalati stratégia kialakítására. Valójában azonban a szocialista gazdaságban 1. nem lehet olyan *részletes* a vállalatok környezetének állami szabályozása, hogy a környezet *minden* tényezőjére kiterjedjen (a példa három tényezője közül csak igen ritkán foglalhatja magába a műszaki fejlődés vállalati szintű előrejelzését vagy a vállalati beruházások alakulását); 2. a tudatos szabályozás is gazdasági tényezők *objektív összefüggéseire* épül; 3. a szabályozás ismert gazda-

ságpolitikai, társadalompolitikai és politikai célokhoz igazodik, amelyeknek a hatása a szabályozásra éppen ezért előre jelezhető.

Ezért megállapíthatjuk, hogy a környezeti tényezők hatásának felmérésére kialakított tőkés vezetési módszer alapjaiban *felhasználható* a szocialista vállalatoknál, és ez nemcsak tőkéspiaci kapcsolataik hosszú távú tervezésében lehet célszerű.

Ha a módszert a szocialista vállalat a tőkéspiaci környezetének előrejelzésére kívánja felhasználni, ehhez nem kell megváltoztatnia a modell szerkezetének alapvető összefüggéseit, legfeljebb olyan *új tényezőket*, új összefüggéseket kell beleépítenie, amelyek saját speciális, a tőkésvállalatokétól eltérő piaci-gazdasági feltételeire vonatkoznak. (Ilyenek például a külkereskedelem korlátozására, a vámokra, a diszkriminációkra vonatkozó tényezők.) Kihagyhatók viszont a modellből a szocialista vállalatra nem vonatkozó tényezők és összefüggéseik.

Ha a vállalat a szocialista gazdaságok környezet alakulásának távlati előrejelzésére kívánja felhasználni a bemutatott tőkés tervezési módszert, *alapvető szerkezeti változásokra* van szükség. Nemcsak új tényezőket és összefüggéseket kell beépíteni a modellbe, hanem *a tényezőkből az egész összefüggésrendszert is újonnan kell felépítenie.* Ez abból következik, hogy egyrészt a szocialista gazdaságirányításban és vállalatvezetésben olyan politikai, társadalmi, gazdasági célok valósulnak meg, amelyek *megkövetelik* a spontán folyamatok, tényezőértékek és tényezőkapcsolatok tervszerű alakítását, másrészt a tervgazdaság *rendelkezik is* az ehhez szükséges eszközökkel. Ezt szemléltetjük a 2. sz. ábrán. A szocialista állam árpolitikája, árszabályozása például úgy épülhet be új tényezőként a modellbe, és olyan mértékben befolyásolhatja az inflációs folyamatokat, hogy az visszájára fordíthatja az „infláció" és a „pénzkibocsátás" tényezőinek kapcsolatát, illetve annak irányát. A tőkés tervezési modellnek ez az *alapvető szerkezeti módosítása* tehát kifejezi a tőkés és a szocialista gazdaság alapvető minőségi eltérését is.

Döntési modell

Elemzésünk másodikként a tőkésvállalat *rugalmasságát fokozó* döntési módszert mutat be. Ez, mint tervdöntés, az 1. sz. ábra 5. fázisának, a „Távlati célok kitűzésének" felel meg. Ebből a tervdöntési szempontból először a *döntési kritériumokat* vizsgáljuk. De a döntési modell átvezet harmadik témánkhoz is: *a döntési rendszer* kialakítása és beszabályozása már a vállalat rugalmasságát növelő *ösztönzéshez is kapcsolódik.*

A tőkésvállalatoknál a tervdöntés (távlati fejlesztési döntés) klaszszikus kritériuma a *profit* (P_1). Természetesen a profit értelmezése módosult a társadalmi és gazdasági környezet változása során:

— Jelentősebbé vált a hosszú távon elérhető profit, és ez sokszor *tompítja* a rövid távú profitra törekvés intenzitását.

— Megnőtt a profitot veszélyeztető tényezők szerepe. Ez is visszafogja a maximális profit céljának kitűzését a biztonság érdekében, és olyan szempontok figyelembevételét követeli meg, amelyek látszólag új

döntési kritériumként, valójában azonban a klasszikus kritérium *előre látott korlátjaként* jelentek meg a tőkésvállalat célrendszerében. (Ilyen például a „vállalat társadalmi küldetése" vagy a „munkások részvétele a vezetésben".)

Az elért eredmény, a profit önmagában nem lehet a vállalati tevékenység mércéje: az élesedő versenyben egyre nagyobb szerep jut az eredmény összevetésének mind a lehetőségekkel, mind a versenytársak eredményével. Hiszen a vállalat profitnövekménye mögött pozícióromlás húzódhat meg, ha a növekmény kisebb a versenytársakénál vagy a növekmény az üzleti lehetőségek hosszú távú csökkenése közepette jön létre (amikor tehát a versenytársak már kiválnak az adott üzleti tevékenységkörből). Ezért a tervdöntés (fejlesztési döntés) második kritériuma az *üzleti pozíció* (P_2).

A profit és az üzleti pozíció a tervezésben (és különösen a távlati fejlesztésben) a bizonytalan jövőben valósul meg. A jövőre pedig nemcsak a vállalat döntési körébe tartozó tényezők hatnak, hanem — a műszaki fejlődés gyorsulásával, a verseny éleződésével, a gazdasági tényezők nemzetközi méretű, egyre szorosabb összefonódásával — mindinkább a társadalmi-gazdasági környezet vállalattól független tényezői is. Ezzel pedig fokozódik az egyes profit- és pozíciócélok kockázata. A tervdöntések helyességének kritériumai közé tehát be kell építeni a profit- és a pozíciócélok bekövetkezésének *valószínűségét* (p), s az egyes célokat, célvariánsokat ezzel együtt kell mérlegelni. A tőkésvállalatok tervdöntéseinek mindezen kritériumai (K_T) — a matematikai logika jelölésmódjával — a következő szemléletes formában foglalhatók össze:

$$K_T = \max\,(P_1 p_1 \wedge P_2 p_2) \tag{1}$$

A tőkés világgazdaság új jelenségeinek hatására ezt a döntési kritériumrendszert sok tőkésvállalatnál — így például a Saint-Gobain Industriesben (Franciaország) — egy további elemmel kellett kiegészíteni. A változások felgyorsulása, a kiszámíthatatlan hatások szaporodása közepette ugyanis a helyes döntéshez már kevés volt a bekövetkezés valószínűségének számbavétele, sőt a különböző P_1 és P_2-k s a hozzájuk tartozó $p_1 \ldots p_2$ valószínűségek együttes mérlegelése, tehát a variánsokban való tervezés is. Az új helyzetben többre volt szükség: figyelembe kellett venni a fejlesztő-, termelő- és értékesítőkapacitások esetleges *konvertálásának* lehetőségeit *a kiválasztott stratégiai variáns megvalósításának korábbi vagy későbbi szakaszában,* a konvertálás ráfordításszükségleteit és becsülhető hozamait, valamint ezek valószínűségét is. Ha a konvertálást k-val, lehetséges változatait n-nel jelöljük, a tőkésvállalat kiegészített tervdöntési kritériumai K'_T a következőképpen írhatók le:

$$K'_T = \max \left\{ P_1 p_1 \wedge P_2 p_2 \wedge \sum_{i=1}^{n} [(P_1 p_1)\, k_i \wedge (P_2 p_2)\, k_i] \right\}. \tag{2}$$

Az új kritériumrendszer képlete érzékelteti, hogy

— a konvertálási ráfordítások és várható eredmények, az üzleti pozíció és mindezek valószínűségének számbavétele, becslése az eredeti

stratégiai tervezés munkaigényességét és a tervdöntés összetettségét *többszörösére* növelte;

— a tervezési feladat és a tervdöntés jellegének módosulása miatt egyre nagyobb mértékben *különválnak* a *stratégiai* és a *hagyományos tervezés módszerei,* a stratégiai és a rövidebb távra szóló *tervdöntés kritériumai és megoldásai.*[4]

A szocialista vezetés döntési kritériumai a távlati tervezés során két alapvető kérdésben térnek el a tőkésvállalatokétól:

— A szocialista vállalatvezetés számára átfogóan és konzisztenciájában ismert és egyértelmű az össztársadalmi célrendszer (C_T). Ha a társadalmi célok ütköznének a vállalati eredményre vagy pozícióra vonatkozó céllal, érvényesülésüket a vezetésnek *előbbre kell helyeznie.*

— A vállalati célok és a belőlük levezetett döntési kritériumok a szocialista vállalatoknál *kibővülnek:* a hosszú távú eredményre és a pozícióra vonatkozó cél mellett a maga sokrétűségében megjelenik a humán cél (H) is (a dolgozók szakmai-emberi kiteljesedésének segítése, szociális ellátottságának fokozása, az „ember—szervezet—viszony ellentmondásmentessége"[5] stb.).

Ezek a szocialista tervdöntési kritériumok (K_{sz}) a következőképpen érzékeltethetők:

$$K_{sz} = C_T \rightarrow \max (K'_T \wedge H). \tag{3}$$

A szocialista vezetés tehát a rugalmasságot fokozó fejlesztési döntések — vagy általánosítva: a gazdasági döntések — kritériumrendszerébe beépítheti a tőkésvállalatok döntési kritériumát azzal a feltétellel, hogy 1. megvalósítja ezek összhangját a társadalmi szintű célokkal — ütközés esetén az utóbbiaknak biztosítva elsőbbséget; 2. a tőkés döntési kritériumokhoz egyenrangú tényezőként hozzákapcsolja a vállalati szintű humáncélok követelményeit.[6]

A döntési rendszer fejlesztése a vállalat rugalmasságának fokozása végett a döntési kritériumokon kívül felveti a centralizálás-decentralizálás kérdését is. Példa erre a Standard Elektrik Lorenz AG (NSZK) amelyben ez volt az átszervezés egyik sarkalatos kérdése.[7] A környezethez való alkalmazkodás elősegítésére *decentralizálták* azokat a döntéseket, amelyek végrehajtása vagy

(A) egyetlen szervezeti egység feladata, vagy csupán

(B) két-három egység együttműködését követeli meg (horizontális döntések segítségével), és

(C) nem érinti alapvetően a vállalat működését, eredményét, jövőjét. Ebben az esetben ugyanis a nagyobb helyzetismereten alapuló, gyorsabb döntés nagymértékben fokozhatja a végrehajtás rugalmasságát, hatékonyságát.

[4] The Art of Making Better Decisions. International Management, 1977. június.
[5] Susánszky János: A személyiség szerepe a tőkés szervezéselméleti irányzatokban. Közgazdasági Szemle, 1977. 3. sz.
[6] Horváth László: A vállalat távlati tervei. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1973. 277. l.
[7] 15 Jahre Erfahrungen mit der Geschäftsbereichorganisation bei der Standard Elektrik Lorenz AG, Stuttgart. Zeitschrift für Organisation, 1976. 3. sz. 133—143. l.

A *centrális* döntések körébe azonban nemcsak azokat kell besorolni gyorsan változó környezet esetén, amelyek

(D) nem tartoznak az **A**, a **B** és a **C** esetbe, hanem azokat is, amelyek

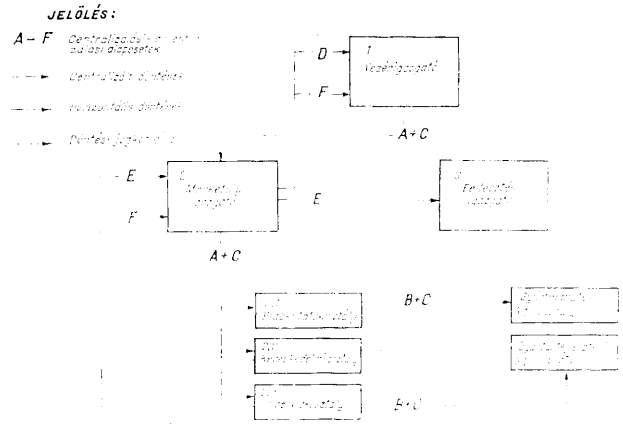
(E) nem láthatók előre, s így nem „programozhatók be" a decentralizálás során, végül amelyeket

(F) nem hozhat (vagy hozott) meg idejében az alacsonyabb döntési szint.

Ezt a rugalmasságot fokozó, decentralizált döntési rendszert mutatja be a 3. sz. ábra, az **A—F** jelölések felhasználásával.

3. sz. ábra

A rugalmasságot fokozó vállalati döntési rendszer



Ebben a döntések centralizálása és decentralizálása a következő példákkal érzékelhető (a 3. sz. ábra szerinti számok a döntéshozót jelölik):

A+C eset (jogkör-leadás):

1 → 2 = éves értékesítés részletes tervezése;
2 ⇢ 2,3 = szerviztevékenység szervezése.

B+C eset (horizontális döntések):

2,1 → 3,1 = a meglevő gyártmány továbbfejlesztése adott piacra;

2,2 → 3,1 = a negyedéves rendelések gyártmányspecifikációjának fejlesztési feladatai;

2,3 → 3,2 = gyártmánytechnológiai fejlesztési célok a szervizsornál tapasztalt hiányosságok kijavítására.

D eset (centralizált döntés):

2,1 ——→2 - - →1 = a stratégiai cél felülvizsgálatának szükségessége, mert új versenytárs jelent meg a piacon.

E eset (centralizált-horizontális döntés):

2,2 ——→2 - - →3 = gyártmányfejlesztés adaptálási célkitűzése kényszerű piacváltás elősegítésére.

F eset (centralizált döntés):

2,2 ——→2 - - →1 = negyedéves értékesítési terv összeállításának késése megrendelések kiesése miatt.

A tőkésvállalatok döntési rendszerének, elsősorban a centralizálás-decentralizálás mértékének meghatározását azonban nem csak a közvetlen *gazdasági célszerűség* — tehát adott esetben a rugalmasság fokozása — szabja meg. Számításba veszik az „emberi tényezőket" is: részben a döntést hozók *felkészültségét,* részben azt az *ösztönző* hatást, amely a decentralizálásban rejlik. Ezek együttesen — mint a gazdasági célszerűséget közvetlenül és közvetve befolyásoló tényezők — a rugalmasságot fokozó döntési rendszer kiépítésének szempontjai.

A szocialista vállalatvezetésben széles területen használhatóak a bemutatott döntési rendszer technikai megoldásai a rugalmasság fokozására:

— *Alkalmazható* az egy szervezeti egységnek leadott (vertikális) és a több szervezeti egységre együttesen ráruházott, horizontális decentralizálás módszere éppúgy, mint a döntések centralizálásának általános *indokai,* tehát az összehangolás igénye, a döntés vállalati szempontból való jelentősége (megadott értékhatárok túllépése) és a decentralizált döntés késése.

— *Kialakítható* a részletesen szabályozott *döntési rendszer,* amelyik — a 3. sz. ábra szerint — meghatározza 1. a döntést hozó szerveket; 2. azokat a kérdéseket, témákat (érték- és időhatárokkal), amelyekben ezek dönthetnek; 3. a horizontális döntések területét és módját; 4. a felsőbb szintre emelt (centralizált) döntési feladatok továbbításának kényszerpályáit és ezek működését. (Ehhez célszerű a vállalati döntési feladatokat, szerveket, rendszercsatornákat leíró és ezek működtetését szabályozó „döntési kódexet" szerkeszteni.)

— A szocialista vállalat döntési rendszerében azonban *másként érvényesül* a centralizálás két *alapelve,* mint a tőkésvállalatoknál. Centralizálni kell az olyan döntéseket, amelyek decentralizálása veszélyeztetné a társadalmi érdekek elsődlegességét a vállalati (csoport-) érdekekkel szemben, vagy legalábbis megfelelő belső (vállalati) mechanizmussal kézben kell tartani, tehát befolyásolni és ellenőrizni kell őket. Decentralizálni lehet viszont az olyan típusú döntéseket, amelyek bizonyos határig és többnyire átmenetileg csökkentik a gazdasági hatékonyságot, de ennél előbbre sorolt politikai-társadalompolitikai célt szolgálnak (például a szocialista demokrácia kiterjesztését, a dolgozók tulajdonosi érzésének fokozását stb.).

Ösztönzési modell

A vállalat rugalmasságát fokozó ösztönzés kérdése a tőkésvállalatoknál elsősorban rövid távú problémaként vetődik fel: miként kell az alsó és középszintű vezetőket, a munkásokat érdekeltté tenni az erőforrások intenzívebb kihasználásában a gazdasági (piaci) lehetőségek bővülésekor, illetve az erőforrások átcsoportosításában, váltásában a lehetőségek beszűkülése esetén. Ezekben a kérdésekben csapódnak le az ösztönzés területén az 1. sz. ábra 8. és 11. fázisának olyan jelenségei, mint a gazdasági folyamatok lefutási idejének megváltozása (felgyorsulása) és az erőforrások átértékelése.

Az ösztönzési megoldások közül a következő típus arra a felismerésre épült, amelyet a Texas Instruments (USA) számára végeztek.[8] A modellben a rugalmasság fokozásának legjelentősebb feladattípusai:

— a meglevő gyártmány módosítása;

— a gyártmányváltás (új termék gyártása korábbi gyártásának megszüntetésével),

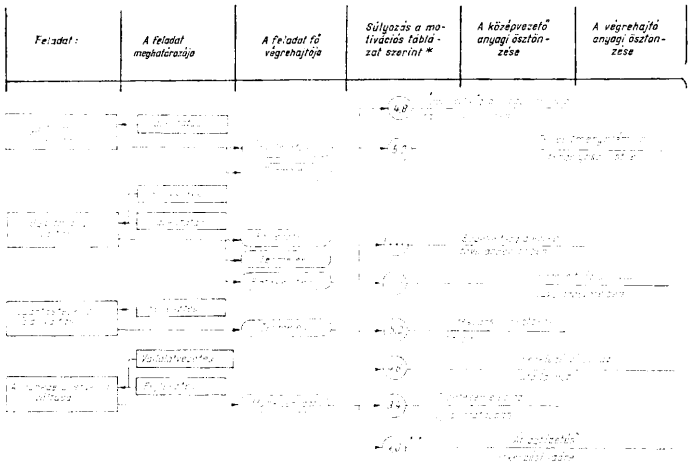
— a gyártási technológia váltása; valamint

— a munkaerő szakmai váltása.

(Elemzésünkben nem térünk ki a modellnek rugalmasságot fokozó olyan parciális tényezőire, mint például a vállalat likviditása, a beszerzés rugalmassága, s olyan átfogó kérdésekkel sem foglalkozunk, mint például egy új üzletágba való behatolás diverzifikációja.)

4. sz. ábra

A motivációra felépített ösztönzési rendszer sémája



[8] Scott Myers, M.: Who are your Motivated Workers? Harvard Business Review, 42 1. sz. 73—88. l.

Az ösztönzési modell szerint a 4. sz. ábra második és harmadik oszlopában feltüntetett vállalati egységekre hárul a legnagyobb szerep az első oszlopban levő feladatok kitűzésében (meghatározásában) és megvalósításában. Tehát elsősorban ezeket az egységeket kell ösztönözni a végrehajtásra. Az ösztönzés lehet anyagi vagy erkölcsi (ezek ösztönzési *formák*), történhet az *eszközök* széles változatával és az egységekben az egyéneket *személyiségük egészében* kívánja motiválni.[9]

A lehetséges ösztönzési formák és eszközök közül azonban a leghatékonyabbakat kell alkalmazni. Ehhez pedig elsősorban azt kell tisztán látnia a vezetésnek, hogy az egyes feladattípusokat kitűző és megvalósító alsó és középszintű vezetőket, szakembereket, a végrehajtásban dolgozók különböző rétegeit mi, milyen mértékben motiválja. Ennek ismeretében lehet az erősen motiváló területeken a vállalat számára legkedvezőbb ösztönzési formákat és eszközöket „bevetni".

A vállalati munkaerő-állomány néhány rétegének motiváltságát tükröző felismerés eredményeit a 2. sz. táblázat foglalja magában.[10]

2. sz. táblázat

Motiváló (ösztönző) tényezők a foglalkoztatottak különböző csoportjaiban

Motiváló tényezők	A tényezők jelentősége (hatékonyságszorzója)									
	kutató-fejlesztők körében		mérnökök körében		művezetők körében		férfiszak-munkások körében		női szak-munkások körében	
	+	−	+	−	+	−	+	−	+	−
Elért eredmény	48	17	52	28	34	17	38	17	54	32
Megfelelő vállalati politika	4	42	5	28	13	29	4	25	1	8
Megbecsültség	12	8	8	2	13	4	15	4	23	7
Közvetlen vezető szaktudása	2	14	2	21	3	7	3	26	5	15
Előmenetel	10	4	12	3	13	11	7	2	—	—
Felelősség	8	5	7	5	6	6	13	5	—	—
Fizetés (bér)	8	2	6	3	7	3	9	9	3	7
A végzett munka jellege (tartalma)	8	8	6	3	6	8	3	7	4	7
Kapcsolat (emberi) a közvetlen vezetővel	—	—	2	7	3	8	3	—	5	18
Munkakörülmények	—	—	—	—	2	7	—	—	1	—
Egzisztenciális biztonság	—	—	—	—	—	—	5	5	4	6

Megjegyzés: „+" a motiválás jelentősége a tényező megléte, a „—" a visszafogás jelentősége a tényező hiánya esetén. Az „Elért eredmény" tényező döntő mértékben a megkeresett $-ban fejeződik ki.

A 2. sz. táblázatból meghatározhatók az ösztönzési formák és az egyes motiváltságtípusokra irányuló eszközök, illetve azok ún. hatékonyságszorzója. Az anyagi ösztönzés hatékonyságszorzóját tartalmazza a

[9] Gergely István: A tőkésvállalatok üzletpolitikája és piaci döntései. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1969. 390. l.

[10] Fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy a vállalati rétegek motiváltsága függ: 1. a vállalat sajátosságaitól (a vállalatban rendezett kérdések motiváló-demotiváló hatását kevésbé érzik a dolgozók, mint a rendezetleneket); 2. a vállalat környezetétől (például jelentősebb a létbizonytalanság egy veszteséges vállalatban, ha nincs a dolgozók lakóhelyének környékén másik vállalat, amelyiknél el lehet helyezkedni); 3. a mindenkori gazdasági helyzettől is (a munkanélküliség fokozódásakor például kisebb az olyan motiváló tényezők súlya, mint az emberi kapcsolatok, a közvetlen vezető szakismerete stb.). A motiváltság mindezért *labilisabb* tőkésvállalatban, mint szocialistában.

4. sz. ábra negyedik oszlopa a rugalmasság fokozásában érdekelt egy-egy, példaként kiválasztott vállalati szervre s azon belül az ösztönzött dolgozói rétegekre vonatkozóan. Az ábra utolsó két oszlopa pedig az anyagi ösztönzési rendszer alkalmazott eszközét foglalja magában, szintén az ösztönzött rétegek szerinti bontásban.

A bemutatott tőkés ösztönzési megoldás két szempontból is előnyös: 1. a rugalmasság növelésének feladatait *lebontja* az azokat meghatározó vagy végrehajtó szervezeti egységekre, dolgozói rétegekre; 2. *meghatározza* a dolgozók rétegeinek motivációját, és ennek figyelembevételével alkalmazza a leghatékonyabb ösztönzési megoldásokat. *Ez a kétszakaszos ösztönzési modell alkalmazható szocialista vállalatnál is.* Az egyes szakaszokon belül azonban jelentős tartalmi változásokkal kell számolni:

— A rugalmasságot növelő feladatok lebontásában *kiegészülhet, változhat a végrehajtó egységek száma és összetétele.* Ez elsősorban a szocialista vállalat döntési rendszerének sajátosságaiból és gazdaságitársadalmi környezetével való, a tőkésvállalatokétól eltérő kapcsolataiból következik. (Ilyen változásra kerülhet sor például az információszerzés és -kibocsátás, az értékesítés stb. rendszerében: gondoljunk csak a reklám, a public relations, az ügynökök stb. szerepére.)

— Az ösztönzési formák és eszközök szempontjából: 1. a motiváltság számottevő eltérése miatt *más-más ösztönzési területeken más-más ösztönzési formákat és eszközöket kell alkalmazni szocialista vállalatnál,* mint tőkés viszonyok között (a jövedelem és az ehhez kapcsolódó fogyasztás például kevésbé differenciáló, a motiváló tényezők összességén belül kisebb súllyal ható tényező); 2. a szocialista vállalat a tőkésvállalatokétól eltérő ösztönzési *formákkal rendelkezik* (ami elsősorban a társadalmi tulajdonból következik); 3. a szocialista vállalatoknál *mások a megítélési kritériumai annak,* hogy az egyes ösztönzési formák és eszközök mennyire hatékonyak a vállalat szempontjából. Ez értelemszerűen következik például a szocialista vállalat célrendszerén belül a humán célokból, amelyekről a döntési modell keretében már esett szó.

Következtetések

Cikkünkben a tőkés vállalatvezetési gyakorlat egy-egy olyan tervezési, döntési és ösztönzési modelljét elemeztük, amelyik elősegíti a tőkés nagyvállalatok alkalmazkodását a világgazdaság változó körülményeihez. Az elemzésből levonhatunk néhány általános következtetést arra nézve, milyen mértékben, milyen feltételek között hasznosíthatók az ilyen jellegű modellek a szocialista vállalatvezetésben.

Mindegyik bemutatott modellről bebizonyosodott, hogy *technikai kialakításának* és *működésének elve érvényes a szocialista vállalat vezetésében is,* alkalmas arra, hogy fokozza a szocialista vállalat rugalmasságát, alkalmazkodóképességét tőkés és szocialista gazdasági környezetéhez egyaránt.

A szocialista vállalat vezetésének tartalmi feladatai és módszerei különböznek a tőkésvállalatétól. Ezért a modellek *technikai megvalósításába,* vagyis szerkezetébe és működésébe egyaránt *be kell építeni* azokat az *elemeket,* amelyek megtestesítik az össztársadalmi szféra társa-

dalom- és gazdaságpolitikai céljaiból levezetett követelményeket (ezt igazoltuk a tervezési modell vizsgálata során); valamint a vállalati szférában a tőkésvállalat célrendszerét módosító, elsősorban a humán célokat képviselő elemeket (ezt bizonyította a döntési modell célrendszerének és az ösztönzési modellnek a vizsgálata). A beépítés sokszor — a technikai megoldás elvének megtartásával — a modell *szerkezetének átalakításához* vezet (erre mutatott példát a tervezési modell alkalmazása a szocialista környezet alakulásának előrejelzésére).

A kiegészített vagy átalakított modellek működtetése azonban a megfelelő *vezetési elvek* érvényesítésével történik. Ezek pedig a lényegi kérdésekben *alapvetően eltérnek* a szocialista és a tőkés vállalatvezetésben. Ebből következik tehát, hogy a közös technikai elv alapján nyugvó, módosított technikai felépítésű vezetési modellekkel — eltérő premisszákból, elvi követelményekből kiindulva — *merőben különböző érdemi megoldásokhoz* juthatnak el a tőkés és a szocialista vállalatok vezetői.

Megítélésünk szerint ilyen összefüggések számbavételével alkalmazhatják a szocialista vállalatok vezetői a tőkés vezetési modelleket vállalatuk rugalmasságának fokozására. De ez nem jelenti azt, hogy versenyhelyzetben a szocialista vállalat vezetője — mivel azonos modellt alkalmaz — ugyanolyan eredményt ér el, mint a tőkésvállalat. Hiszen a modell végső soron technikai segédeszköz, amelyet a vezető koncepciója, elvei, értékrendje szerint működtet. Ebben pedig a tőkésvállalat vezetőjének olyan „üzleti fogásokra" is lehetősége van, amelyeket a szocialista vezető nem használhat. Ezért a szocialista vállalat vezetője úgy tudja ellensúlyozni a tőkésvállalat vezetőjének „üzleti fogásait", ha — saját elvei, értékrendje, koncepciója szerint — a vezetési modelleket is hatékonyabban használja fel, mint versenytársa.

N. J. Petrakov:

A GAZDASÁGIRÁNYÍTÁS KIBERNETIKAI PROBLÉMÁI

A nemzetközileg ismert fiatal szovjet közgazdász e könyvében a szocialista tervgazdaság működési mechanizmusával foglalkozik. A szocialista tervgazdaságot elméletileg új oldalról közelíti meg, s mint kibernetikai nagyrendszert vizsgálja. Ez a megközelítési mód új összefüggéseket tár fel, új értelmezést ad a már ismert jelenségeknek is.

A szocialista tervgazdaság a bonyolult nagyrendszerek lényeges ismérveivel rendelkezik; nem tekinthető mereven determináltnak. A szerző a kibernetika tételeiből kiindulva felvázolja a szocialista népgazdaság mint nagyrendszer működési mechanizmusának feltételeit, továbbá azokat a konkrét módszereket, amelyek egy tervgazdaságban a társadalom rendelkezésére álló erőforrások hatékony felhasználását biztosítják.

Petrakov könyve sok értékes elméleti megállapítást tartalmaz, amelyek nemcsak a politikai gazdaságtan műveléséhez, hanem a magyar gazdasági mechanizmus működésének elemzéséhez is hasznos szempontokat adnak. A könyv külön erénye színes, szemléletes, világos okfejtése, amely még a kibernetikában járatlan olvasó számára is követhetővé és érthetővé teszi a problémák közgazdasági konzekvenciáit.

221 l., fűzve 21,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

A kelet-nyugati kooperáció kérdőjelei — partnereink szemszögéből

Amióta a hetvenes évek elején gyors fejlődésnek indult a kelet-nyugati kereskedelem, a szakirodalom nagy figyelmet szentel a gazdasági kapcsolatok összefoglalóan kooperációnak nevezett új formáinak és módszereinek. Az élénk érdeklődés magyarázatát aligha találhatjuk meg a számszerűségekben. A kelet-nyugati kooperációs megállapodások száma csak 1975-ben haladta meg az ezret.[1] A kooperációs szállítások hányadát a teljes kelet-nyugati kereskedelemben az évtized kezdetén 5—10 százalékra becsülték[2], s a gyakorlat alaposabb elemzése nyomán született későbbi becslések többnyire még óvatosabbak: az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága például a kooperációs szállítások arányát a Kelet- és Nyugat-Európa közötti kereskedelemben mindössze 4—5 százalékra teszi.[3]

Másról van tehát szó. Eléggé általános vélemény, hogy a kapcsolatok intenzív fejlesztéséhez a hagyományos, szokványos kereskedelmi formák elégtelennek bizonyultak. Erről a felhalmozódó egyensúlyhiányok tanúskodnak. Számos elemző ezért mindenekelőtt azt firtatja, vajon lehet-e a kooperáció — és milyen feltételek mellett — a kelet-nyugati kapcsolatok intenzív fejlesztésének kulcsa, mennyiben járulhat hozzá e forma a KGST-országok nyugati exportjának dinamikus növekedését akadályozó jól ismert gondok (műszaki fejlesztés, a termelés- és az exportszerkezet korszerűsítése, a piaci helyzet jobb megismerése, az értékesítési módszerek javítása) enyhítéséhez.

Több nyugati szerző a kooperációk kérdését összeköti a szocialista országok gazdasági reformjaival. Matthias Schmitt nyugatnémet professzor úgy vélekedik, hogy az ipari kooperáció jövője nagyrészt attól függ, sikeresek lesznek-e a külgazdasági mechanizmus reformját célzó kísérletek a KGST-országokban.[4] Hasonló következtetésre jut a gazdasági reformok eredményeit összegező tanulmányában az amerikai Michael Gamarnikow is: „Ami az ipari kooperációt illeti, a múltbeli tapasztalatok azt mutatják, hogy nagyon határozott korreláció van a bona fide gazdasági reformok megvalósítása és a nyugati cégekkel való kooperációs hajlandóság között, különösen vállalati szinten."[5]

Az elmúlt 2—3 évben a kooperációkkal foglalkozó nyugati irodalom jellege némileg módosult. Közzétették számos empirikus vizsgálat eredményét, s ezzel a szakirodalom figyelme a kooperáció általános elvi kérdéseitől a gyakorlati megvalósulás felé fordult. Nem kevésbé figye-

[1] Friedrich Levcik—Jan Stankovsky: Industrielle Kooperation zwischen Ost und West. Springer Kiadó. Wien—New York. 1977. 179. l.

[2] Peter Knirsch: Vom Ost-West-Handel zur Wirtschaftskooperation. Europa-Archiv, 1973. 2. sz.

[3] Recent changes in Europe's trade. Economic Bulletin for Europe, 27. kötet, U.N., New York. 1975. 59. l.

[4] Matthias Schmitt: Industrielle Ost-West Kooperation. Seewald Kiadó, Stuttgart, 1974 43. l.

[5] Michael Gamarnikow: Balance Sheet on Economic Reforms. Lásd: Reorientation and Commercial Relations of the Economies of Eastern Europe. A compendium of papers submitted to the Joint Economic Committee. Congress of the USA, Washington, 1974. 212. l.

lemre méltó a másik tendencia: párhuzamosan azzal, ahogyan a szocialista országok adósságállományának felszökése következtében kiéleződtek a kelet-nyugati kereskedelem finanszírozási gondjai, megerősödött a szocialista országok kooperációs politikájának a bírálata. E szerint a devizahiány a KGST-országokat abban az irányban befolyásolta, hogy *a tényleges kooperáció helyett az ellenüzleteket, a kompenzációt szorgalmazzák.*[6] A KGST-országok által ma szorgalmazott eme „új" kapcsolati formák nem is olyan újak, s nem elősegítik, hanem éppenséggel hátráltatják a kelet-nyugati kereskedelem fejlődését. Min alapulnak ezek az állítások? Mivel magyarázható a kompenzációra való törekvés és milyen nehézségek fakadnak a kompenzációból? Nem utolsósorban: kinek származik tényleges előnye, s kinek hátránya a kompenzációból?

A kompenzációs ügyletek előtérbe kerülése

Jellemző az a vélemény, hogy a kompenzációs vagy csereügyletek „a hagyományos külkereskedelem segédkonstrukciója", amely létét annak köszönheti, hogy a KGST-országok devizaszűkében vannak.[7] A kompenzáció egy olyan importpolitika előtérbe kerüléséhez vezet, amelynek kritérumai között az ár csak másodlagos szerepet játszik, az elsődleges szempont, hogy a nyugati exportőr hajlandó legyen ne csak eladni, hanem minél többet vásárolni is az adott országban.

Countertrade: ellentételező kereskedelem

A kelet-nyugati kereskedelemben nem régen, a hatvanas években vált uralkodóvá a konvertibilis valutában történő elszámolás. Most — alig néhány év múltán — bizonyos értelemben ismét visszalépés következik be. Egy osztrák szakíró megállapítja, „a régi, sokat bírált államközi klíring helyébe egy még bonyolultabb, vállalati szintű bilaterizmus lép".[8] A legtöbb KGST-ország ugyanis arra törekszik, hogy a konvertibilis devizában való fizetést részben vagy egészében elkerülje és a nyugati partnerrel árut fogadtasson el fizetési eszközként. A nyugati szakirodalom egy része ezt „countertrade" néven foglalja össze, ami magyarra fordítva szó szerint „viszontkereskedelmet". értelemszerűen pedig ellentételező kereskedelmet jelent.

A bécsi Business International nevű intézet hosszabb tanulmányt állított össze a mai „viszontkereskedelmi" politikáról és gyakorlatról a kelet-nyugati kereskedelemben.[9] Ezt a fogalmak tisztázásával kezdi. Jóllehet ez a fogalomhasználat és csoportosítás korántsem általánosan elfogadott, hasznos eligazítást ad a viszontkereskedelem formáiról.

E szerint viszontkereskedelemnek kell tekinteni a kelet-nyugati ügyletek minden olyan formáját, amelyben a kelet-európai vevő arra kötelezi a nyugati eladót, hogy a fizetést teljesen vagy részben helyi termékekben fogadja el. Az effajta kereskedelemnek négy típusa van:

1. *Barter:* közvetlen árucsere egy szocialista és egy nyugati partner között oly módon, hogy az ügyletben sem pénz, sem harmadik partner nem szerepel. Barterek főleg a II. világháborút követő években fordultak elő a kelet-nyugati kereskedelemben (például osztrák farönkszállítás Magyarországnak élelmiszerért). Ma e kereskedelemben tiszta barterügyletek alig léteznek.

2. *Kompenzációs ügyletek:* a szocialista partner vásárlásaiért teljesen vagy részben helyi áruval fizet. Az eladási szerződés például a fizetést

[6] Erich Hoorn: Werden die Gegengeschäfte im Osthandel dominieren? West-Ost Journal, 1977. április, továbbá Die Welt, 1977. február 9.; Die Presse, 1977. március 30.; International Herald Tribune, 1977. április 6.

[7] Norbert Leise: Die industrielle Ost-West Kooperation. Institut für Aussenhandel und Überseewirtschaft der Universität Hamburg. Hamburg, 1976. 31. l.

[8] Hoorn: I. m.

[9] Current Countertrade Policies and Practices in East-West Trade. Business Eastern Europe (a továbbiakban: BEE) 1977. 2. sz.

70 százalékban készpénzben, 30 százalékban helyi termékekben irányozza elő. Az ilyen ügyletekben a nyugati partner csak — mondjuk — szállításai 70 százalékának értékében jut azonnali fizetéshez, a többi pénzt csak akkor kapja meg, ha nyugati vásárlót talál azokra a kelet-európai árukra, amelyeknek átvételére kötelezte magát. A nyugati kereskedelmi házak azért nem szeretik a kompenzációs ügyleteket, mert a kelet-európai fél számára — miután importügyletét már lebonyolította — nem sürgős az ellentételező áruk előteremtése. Ezért a kompenzációs ügyletek az összes kelet-nyugati „viszontkereskedelemnek" csak 10—15 százalékát teszik ki.

3. A *viszontvásárlási* (counterpurchase) ügyletben két különálló, de összekapcsolt szerződést kötnek meg: az egyik a nyugati áruk adásvételére vonatkozik, míg a másikban a nyugati exportőr kötelezi magát kelet-európai áruk vásárlására (saját szállításainak bizonyos százalékában) rendszerint 6—12 hónapos időszak alatt. A kompenzációs ügylettel szemben ez a konstrukció több biztosítékot ad a nyugati partnernek, mivel szállításait teljes összegben kifizetik, neki pedig viszontvásárlásaiért csak akkor kell fizetnie, amikor a számára megfelelő termékeket megtalálta. Ez a forma ma a legelterjedtebb az ellentételező kereskedelemben.

4. A *visszavásárlás* (product buyback) esetében a nyugati berendezés, gép vagy technológia eladója beleegyezik abba, hogy szállításaiért a szocialista partner részben a berendezéssel előállított termékekkel fizessen. Ez a „viszontkereskedelemnek" a leggyorsabban terjedő formája.

Az egyes KGST-országok és a „viszontkereskedelem"

Az egyes KGST-országok eltérő intenzitással törekednek a „viszontkereskedelmi" ügyletekre és a „viszontkereskedelemnek" más-más formáját részesítik előnyben. E különbségek az országok eltérő devizahelyzetéből, gazdasági mechanizmusából és exportáru-struktúrájából fakadnak.

A Szovjetunió például — mivel nyugati exportjának különösen nagy hányada nyers- és alapanyag — mindenekelőtt a visszavásárlásokat (szovjet szóhasználattal: a kompenzációs ügyleteket) szorgalmazza. A szovjet-nyugati ügyletekben a visszavásárlási kötelezettség általában a vásárolt berendezés értékének 20—30 százalékára terjed ki és lehetőleg 10—15 évre szól. Eddig mintegy 50 ipari beruházással kapcsolatban kötöttek ilyen megállapodásokat.[10]

A nyugati források szerint a legerősebben Románia törekszik „viszontkereskedelmi" üzletekre. Legtöbbször az import értékének 100 százalékát, sőt nemegyszer 150 százalékát áruszállítással kívánja ellentételezni.[11] Lengyelország és Bulgária is erősen szorgalmazza az effajta ügyleteket. Egyes források szerint Bulgáriában például már az 1 millió dolláros importszállítást is kompenzációhoz kötik. Számos kompenzációs ügylet politikai szintű alátámasztást kap. 14 ilyen szerződést írtak alá például Edward Gierek 1976. évi NSZK-beli látogatása idején.[12] Az NDK kereskedelmi szervei az 1977. évi lipcsei vásáron azt igyekeztek elérni, hogy nyugati exportőrök áruik ellenértékeképpen a lehető legnagyobb mértékben vásárlásokat végezzenek.[13] Csehszlovákia viszonylag ritkábban törekszik a „viszontkereskedelemre".

Az elmúlt egy-két évben megváltozott a magyarországi külkereskedelmi gyakorlat nyugati megítélése. Egy 1976 elején készült áttekintés megállapította: „1975 közepéig a ma-

[10] Soviet Elaborate on New Drive for Buyback Deals. Eastern Europe Reports (a továbbiakban EER), 1976. 11. sz.

[11] The Business Outlook — Romania. BEE, 1977. 3. sz.

[12] Gierek's West German Visit Points to Buy-back Pressure. BEE, 1976. 24. sz.

[13] Counterpurchase Pressure Mounts at the Leipzig Fair. BEE, 1976. 37. sz.; Vö.: Eastwest Markets, 1977. április 4.; International Herald Tribune, 1977. április 6.

gyar hatóságok szigorúan ellenezték a viszontvásárlási ügyleteket, úgy gondolva, hogy olyan termékeket, amelyeket közvetlenül nehéz vagy lehetetlen eladni, tovább nem is kell gyártani. Attól féltek, hogy a «viszontvásárlásos» termékek támasztotta verseny csökkenteni fogja készpénzért történő exportjuk nyugati piacait. De az elmúlt évben a nyugati viszonylatban megnövekedett deficit arra kényszerítette Magyarországot, hogy nagyobb nyomást gyakoroljon a nyugati cégekre: az exportjukért való fizetés egy részeként fogadjanak el magyar exportárukat."[14] Úgy látják tehát, hogy a „viszontkereskedelemre", ellentételezésekre való törekvés megjelent a magyar kereskedelemben is, ha nem is olyan erősen, mint néhány más ország. esetében. Pozitíven nyugtázzák viszont azokat az újabb magyar nyilatkozatokat, amelyek szerint Magyarországon a kompenzációt nem akarják szabállyá tenni.[15]

A nyugati vállalatok reagálása

A nyugati cégek idegenkednek az ellentételező ügyletektől a kelet-nyugati kereskedelemben. A multinacionális nagyvállalatok ugyan az elsősorban a Szovjetunióval kötött (vagy tárgyalás alatt levő) visszavásárlásos ügyletek némelyikében erősen érdekeltek, de ennek ellenére még a visszavásárlás is általában és kivétel nélkül minden ágazatban nehézkes, bizonytalanságokat okozó és ezért Nyugaton nem kedvelt üzleti forma. Ennek okai:

— A mindenkori szállítási időpontban fennálló konjunkturális helyzet a nyugati kereskedelmi partner évekkel előbb elkészített jövedelmezőségi számításait keresztülhúzhatja.

— Több ágazatban a visszavásárlás a berendezések leszállítását követően akár 25 évig is elhúzódhat; ezekben a hosszú lejáratú ügyletekben rendkívül nehéz megfogalmazni a profitbiztosítékokat.[16]

— Még egy közepes nagyságú tőkésország piaca sem minden esetben képes felvenni az óriási volumenben szállított termékeket. Így sok ügylet csak többoldalú alapon jöhet létre, s eleve csak „nagy" ügylet lehet.

— Ezeknél a „nagy" ügyleteknél viszont a vállalati érdekeltségen messze túlmenő problémák jelentkeznek. Ismeretes például, hogy a szibériai olaj és földgáz kiaknázását, illetve exportját célzó legnagyobb tervezett szovjet-nyugati visszavásárlásos ügyletek vagy meghiúsultak (mint például a tyumenyi kőolaj közös kitermelését és exportját célzó szovjet—japán terv), vagy pedig hosszabb tárgyalások ellenére még mindig csak előkészítő stádiumban, illetve függőben vannak. A két legnagyobb tervezett szibériai földgázügylet megvalósítása ugyanis finanszírozási nehézségekbe ütközik. Kimenetelüket nagymértékben a politikai viszony alakulása határozza meg.

Vajon előnyös-e a visszavásárlásos konstrukció a szovjet fél szempontjából? Az egyik szokásos fő érv e konstrukció mellett az, hogy a felvett hitelek visszafizetése automatikusan történik, nem terheli az ország devizakészleteit. Ez azonban — nyugati megítélések szerint — csak látszat. Ugyanis, állítják, nincs elvi különbség a kompenzációs ügyletekre felvett kölcsönök és más hosszú lejáratú hitelek visszafizetése között: ez is, amaz is a jövőbeli konvertibilis exportárualapokat terheli. „Olajjal (hozzátehetjük: vagy földgázzal) fizetni lényegében ugyanaz, mint konvertibilis valutával fizetni; (emellett) ez a jövőbeli konvertibilis

[14] Changing Counterpurchase Conditions in Eastern Europe'. III. rész. EER, 1976. 19. sz.
[15] Handelsblatt, 1977. június 6. Megjegyzendő, hogy a magyar vállalatok kompenzációs törekvései kapcsán néha a gazdasági mechanizmus bizonyos elemeit is félremagyarázzák. A magyar vállalatok — mondják például — azért kényszerülnek kompenzációra, mert „nem tervezett importhoz" az MNB nem ad devizát.

[16] The Financial Times, 1977. május 26.

viszonylatú importtal versenyez, vagy azt csökkenti."[17]

Újabban a szovjet szakirodalom kimutatja a visszavásárlásos konstrukciók ama gyengéit, amelyek alkalmazási területét korlátozzák. „A külföldi partner — írta a legutóbb a Voproszi Ekonomiki hasábjain N. Smeljov professzor, a szocialista világrendszer gazdaságával foglalkozó akadémiai intézet osztályvezetője — a megépülő üzem termékeiből kap egy meghatározott mennyiséget, de kevéssé érdekelt a termelés növelésében, a vállalati munka hatékonyságának fokozásában, a termelési technika állandó javításában. Az a tény, hogy a kompenzációs ügyletek olyan áruk termelését és exportját szolgálják, amelyeknek minőségi jellemzői a megállapodások egész érvényességi ideje alatt gyakorlatilag változatlanok, ezen ügyletek alkalmazási területét főként a nyersanyagok termelésére és exportjára korlátozza."[18]

Ezért származnak további nehézségek abból, hogy az SZKP XXV. kongresszusa után a szovjet külkereskedelmi szervek a visszavásárlási igényeket elkezdték kiterjeszteni a feldolgozó iparágakra is. Míg ugyanis a nyugati cégeknek viszonylag kevés gondjuk lehet a saját szervezetükön belüli felhasználásra vagy akár továbbadásra vásárolt nyers- és alapanyagokkal, addig a késztermékek elhelyezése bonyolultabb.

A nyugati gépszállítók nagy része nem érdekelt a gépeikkel előállított termékek visszavásárlásában. Ha ugyanis a szovjet áruk nem az ő saját termékeikkel, akkor más, rendszeres nyugati vásárlóik termékeivel kelnének versenyre (példaként a következőket hozzák fel: ha egy textilgépeket eladó cég textilt vásárol vissza, ez feszültségeket okoz azoknál a nyugati textilgyártóknál, akik eddig rendszeresen tőle vásároltak gépet).[19]

A visszavásárlások kiterjesztése a feldolgozó iparra legfőképpen azért problematikus, mert a nyugati gép- és berendezésexportőrnek üzleti profiljától idegen késztermékeket kell visszavásárolnia. Márpedig „egy palackozó gépsor szállítója aligha akar kvászt vásárolni".[20] Ha mégis hajlandó lenne, ezt olyan feltételekkel tenné, amelyeket szovjet részről ma aligha teljesítenének: követelné a helyszíni minőségellenőrzést, a termelés ütemezésének az ellenőrzését stb.

Ugyanez a véleménye az egyik vezető nyugatnémet gazdasági lapnak: „A nyugati vállalatok nemcsak azért tartózkodóak, mert nem akarnak önmaguknak túl nagy versenyt támasztani, hanem azért is, mert túl keveset tudnak arról, hogyan jön létre a végtermék a szovjet oldalon." Miként a termelési kooperációnak, az ilyen jellegű kompenzációnak is „az lenne az előfeltétele, hogy a nyugati partner bepillantást nyerhessen a termelési folyamatba, az anyagellátásba és a döntési technikába, s mindebben aktívan közreműködhessen".[21]

Míg tehát az alap- és nyersanyagiparban a visszavásárlásos ügyletek létrehozását — bármilyen bonyolultak is ezek az ügyletek — megkönnyíti, hogy az itt előállított termékek

[17] Franklyn O. Holzman—Robert Legvold: The Economics and Politics of East-West Relations. International Organization, 1975. 29. kötet, 1. sz., 292. l.

[18] N. Smeljov: Promislennoje i naucsnotyehnyicseszkoje szotrudnyicsesztvo jevropejszkih sztran. Voproszi Ekonomiki, 1977. 6. sz. 85. l.

[19] Soviets Interested in Genuine Gooperation Deals. BEE, 1977. 6. sz.

[20] Jeffrey M. Hertzfeld: New Directions in East-West Trade. Harvard Business Review, 1977. május, 97. l.

[21] Handelsblatt, 1977. április 14. Meg kell jegyeznünk, hogy sajtójelentések szerint megkötés előtt áll egy olyan szovjet—amerikai kooperációs megállapodás, amely első ízben tartalmazza a helyszíni minőségellenőrzés záradékát: a Bendix Corp. céggel való megállapodás alapján a Szovjetunióban egy gyárat építenek, amely eleinte 50 millió, később 75 millió db gyújtáselosztót gyárt majd. Ezek a Bendix-márkát fogják viselni „Made in USSR" felirattal. A 30—40 millió dolláros beruházást valószínűleg amerikai kereskedelmi forrásokból előlegezik meg. A termelés háromnegyedét a Szovjetunióban értékesítik, egynegyedét a Bendix hálózatán keresztül konvertibilis valutájú piacokon. A Bendix embere a Szovjetunióban ellenőrizni fogja a minőséget és beleszól az exportba, valamint a későbbi beruházási döntésekbe. What's New in Your Industry. BEE, 1977. 5. sz.

Nyugaton különösebb gond nélkül elhelyezhetők, a feldolgozó iparban a visszavásárlások hasonló nehézségekbe ütköznek, mint az ellentételező üzletek más formái, például a viszontvásárlások. Íme egy nyugati nagyvállalat magyarázata a nehézségek okairól; s arról, miért idegenkednek a viszontvásárlási kötelezettségek vállalásától: „Azok az áruk, amelyeket a viszontkereskedelemben ajánlanak fel, általában drágák, minőségi problémák, nem megfelelő szervizellátottságuk és a piaci kereslet hiánya miatt alkalmatlanok nyugati eladásra. A Nyugaton könnyen értékesíthető áruk hamar lekerülnek az ellentételezési listákról, mivel egyébként is eladhatók kemény devizáért."[22] A nyugati cégek *egy része* mégis vállalja a „viszontkereskedelmi" kötelezettségeket, jórészt azért, hogy ne kockáztassák az adott üzlet és általában a KGST-piac elvesztését.

Sok cég azonban visszautasítja a „viszontkereskedelmi" ügyleteket. Különösen a kis- és középvállalatoknak okoz nagy nehézségeket profiljuktól idegen áruk vásárlása továbbeladás céljára. Erre szervezetileg nincsenek berendezkedve, kevés hozzá az emberük és a pénzük.[23] A „viszontkereskedelemre" való törekvés a szocialista országokba szállító potenciális nyugati exportőrök körét tehát a nagyvállalatokra szűkíti le. Fejlett technikát azonban nem csak a nagyvállalatoktól lehet vásárolni: az NSZK-ban vagy Svájcban például a gépiparban a kis- és középvállalatok a maguk viszonylag szűk területén a legkorszerűbb termékeket állítják elő, s mivel emellett erősen exportorientáltak is — megfelelő piaci feltételek esetén —, különösen érdekeltek lennének a szocialista piacra való bejutásban, illetve annak megtartásában. Emellett a kisebb szocialista országokat a csupán a nagyvállalatokra való orientálódás sok esetben függő helyzetbe is hozhatja.

Ahhoz, hogy megítélhessük, *kinek származik haszna a „viszontkereskedelmi" ügyletekből*, fontos tudnunk: mit tesznek az e kereskedelemre hajlandó nyugati cégek. Többségük továbbadja a vásárlási kötelezettséget a Londonban, Amszterdamban, Bécsben, Párizsban, Lausanne-ban, Milánóban és más nyugat-európai városokban székelő kereskedelmi házak egyikének. Ausztriában például az Osztrák Gyáriparosok Egyesülete, a Kereskedelmi Minisztérium és a Szövetségi Kereskedelmi Kamara a viszontvásárlások lebonyolítására külön irodát hozott létre [Evidenzbüro für Aussenhandelsgeschäfte (EFAG) néven]. Más nyugati gyártócégek saját „viszontkereskedelmi" egységeket állítanak fel a szocialista országok termékeinek továbbeladására vagy független kereskedő vállalatokat alapítanak ilyen ügyletekre.

Azok az üzletházak, kereskedelmi irodák, amelyek átveszik a nyugati exportőrre rákényszerített árukat viszonteladás céljából, nem csekély árdiszkont-százalékot alkalmaznak. Hogy mennyire nem csekélyet, azt megmutatja az 1. sz. táblázat.

1. sz. táblázat

A KGST-országok termékeinek eladásához kapcsolódó árdiszkontok Nyugaton (százalék)

Szovjetunió	
Általános áruk (élelmiszer, vegyianyag stb.)	5—8
Ipari késztermékek (főleg a nehezen eladhatók)	17—25
Románia	
Gépipari cikkek és villamos berendezések	13—17
Vegyipari termékek	8—12
Könnyűipari és erdészeti cikkek	5—9

[22] Sperry Views Cooperation and Countertrade in Eastern Europe, II. rész, BEE, 1976. 47. sz.

[23] Egy NSZK-beli szerszámgépgyár képviselője szerint a nyugatnémet szerszámgépiparban a közelmúltban történt néhány csőd közvetlenül kapcsolódik a kelet—nyugati kereskedelem üzleti feltételeinek az alakulásához. Ezért szerinte nem éri meg foggalkörömmel ragaszkodni a keleti rendelések megszerzéséhez. Handelsblatt, 1977. június 30.

NDK	
(Az árdiszkont a jobb minőség miatt alacsonyabb, mint más KGST-országok exportáruinál)	
Általános áruk (textil, vegyi anyagok)	4—8
Ipari termékek (fémfeldolgozás, gépipar)	9—12
Csehszlovákia	
Általános áruk (a minőség legtöbbször nagyon jó)	4—6
Gépek	10—13
Bulgária	
(Bulgária széles skálán mozgó árakat kér az ellentételezett árukért)	
Gépek és alkatrészek	18—24
Vegyi anyagok (mivel az árak igen magasak)	20
Villamos berendezések (mivel az árak alacsonyak)	10
Lengyelország	
(Igen gyakoriak a csomagüzletek)	
Ha a nyugati vevőnek sikerül legalább 60 százalékban nem gépipari árukat kapni, a diszkont alacsony	8—12
Csak gépipari termékeknél a diszkont magas	20—25
Magyarország	
Mivel a viszontvásárlási rendszer eltérő a többi KGST-országétól, nincsenek „jegyzett" diszkontok	

Forrás: Discount Rates for Sale of Eastern Europe Products in the West. Eastern Europe Reports. 1976. 19. sz.

Ki fizet rá az üzletre?

Ha az ellentételezésként átvett szocialista áruknál árleszámitolást — és amint láttuk, nem is jelentéktelent — alkalmaznak, felvetődik a kérdés: ki fizet rá az ilyen jellegű üzletekre?

A nyugati cégek nem rejtik véka alá, hogy többletkockázatukat és pótlólagos költségeiket áthárítják KGST-beli partnerükre, aki árengedményekre kényszerül. „Az ellentételezési ügyletekkel járó magasabb költséget, jelentkezzék az a kereskedelmi házaknak fizetett bizományozási díj, vagy a saját szervezeten belül felhasznált kelet-európai árukért fizetett magasabb ár formájában, nyilvánvalóan a kelet-európai importőrre hárítják. És bár ez világos a kelet-európai tisztségviselők számára, úgy tűnik: készek magasabb árakat fizetni importjukért, csakhogy hozzájussanak a nyugati piacokhoz."[24]

Ha azonban a szocialista országok belemennek ezekbe az ellentételezési ügyletekbe, akkor nemcsak minden adott ügyletben tesznek árengedményeket, hanem általában *egész külkereskedelmük árszínvonalát rontják.* Egy NSZK-beli szakértő ezt a következőképpen magyarázza: „Ha egy nyugatnémet gépexportőr arra kényszerül, hogy... szerszámgépei ellentételezéseképpen részben bort vásároljon, akkor mindenekelőtt megpróbálja exportterméke árát emelni. Aztán megpróbálja a bort rásózni valakire, természetesen veszteséggel. Ezzel azonban lehetetlenné válik, hogy a bort méltányos áron eladják... A keleti országoknak ez a gyakorlata tönkreteszi áruik árát és hírnevét, következésképpen devizaüzletüket is."[25] Eközben a marketing-, az értékesítési és szolgáltatási terheket, költségeket kereskedelmi partnerükre akarják hárítani, tulajdonképpen marketingszervezeteket vásárolnak ezzel.

Vagyis a KGST-országok vállalatai nemcsak árengedményre kényszerülnek a biztos értékesítés érdekében, hanem elodázzák annak a problémának a megoldását, amely exportjukat — a strukturális okok mellett — a leginkább nehezíti: a marketingét. A legtöbb KGST-ország csak minimális marketingtevékenységet folytat, s ez alól Magyarország is csak alig kivétel. Ez részben azzal magyarázható, hogy az árképzési, adózási és finanszírozási gyakorlat nem nyújt lehetőséget nagyobb marketingbefektetésekre. Az is nyilvánvaló, hogy *minden egyes* ügyletnél mérlegelni kell, mi olcsóbb: a kap-

[24] BEE, 1976. 47. sz.
[25] Handelsblatt, 1977. június 30.

csolt ügyleteknél elkerülhetetlen árengedményt megadni avagy a marketingre többet áldozni. Csakhogy bármilyen drága is a marketing, főleg kezdetben, bármilyen kevéssé lehet arra számítani, hogy a marketingbefektetés rövid idő alatt megtérül, gyökeres megjavítása nélkül nem képzelhető el a szocialista országok exportjának tartós fellendülése. Egyrészt azért nem, mert exporttermékeiket nem tudják az elérhető legmagasabb árszinten értékesíteni, másrészt azért nem, mert így elzárják magukat a piaci kereslet konkrét megismerésétől, a rugalmas és gyors alkalmazkodás lehetőségétől.

Végeredményben, ha az ellentételként felajánlott áru korszerűsége, minősége, választéka megfelelő, akkor a nyugati piacokon mindenképpen értékesíthető, s ezért a viszontvásárlási forgalombani eladás csak hátrányosnak ítélhető.

Ezek szerint csak az az előny marad, hogy erőteljes nyomás gyakorlásával a viszontvásárlási üzletek keretében kis értékű, korszerűtlen, „puha" árukat is értékesíteni lehet. Ez azonban alapvetően csak *látszólagos* előny. Egyetérthetünk azzal a nyugatnémet kutatóval, aki szerint *„ily módon kiküszöbölődik vagy legalábbis gyengül a struktúra megváltoztatására,* illetve az ennek megfelelő termelési programváltoztatásokra *irányuló egészséges kényszer".*[26] Vagyis a kompenzáció csak hátráltatja az exportszerkezet korszerűsítését célzó törekvéseket, s így végső soron nem segíti elő a külgazdasági egyensúly helyreállítását sem.

Az ipari kooperáció helyzetéről

Az eddigiekben arról volt szó, hogy a nyugati szerzők a kompenzációs ügyletek előtérbe kerülését a KGST-országok fizetésimérleg-helyzetének megromlásával hozzák összefüggésbe. Úgy vélekednek, hogy a külgazdasági egyensúly gyors rendbehozásának (vagy további romlása megállításának) a szándéka magyarázza e téves formák gyakorlati alkalmazását, ami hosszabb távon inkább akadályozza, mint elősegíti külgazdasági helyzetük tartós javítását.

Létezik azonban a problémának egy másik megközelítése is. E szerint a kompenzációs ügyletek nemcsak a devizális nehézségek miatt kerültek előtérbe, hanem emellett azért is, mert a *kooperációt a szocialista országokban túl bonyolultnak* találják ahhoz, hogy a tartós kapcsolat alapja lehessen.[27] De hát miért „bonyolult" kooperálni? Hogyan látják Nyugaton az ipari kooperáció mai helyzetét és trendjeit, a nehézségek okait?

A kooperáció meghatározása és formái

Nyugati kutatók a kooperációt általában szűkebben értelmezik, mint a KGST-országokban (ahol egyébként ugyancsak igen eltérő tartalommal használják e fogalmat). A már idézett NSZK-beli Leise erről így ír: „Ha a legtöbb keleti szerző kooperációfelfogását követjük, akkor minden olyan együttműködést a gazdaságban, amely a szokásos adásvételi tárgyalásoktól eltér, ipari kooperációként kell interpretálni.[28] Ez a széles értelmezés azt a célt szolgálja — nem utolsósorban a még meglevő nyugati importkorlátozások kijátszása végett —, hogy olyan kompenzációs üzleteket is kooperációnak nyilvánítsanak, amelyek az adott termelési ágtól idegen termékek viszontszállítását irányozzák elő."[29] A svéd Adler-Karlsson pedig úgy véli: a KGST-országoknak „propagandaérdekei" fűződnek ahhoz, hogy a ténylegesnél fontosabbnak állítsák be a meglevő kooperációs kap-

[26] Bernhard Klümper: Finanzierungsprobleme in Ost—West-Handel und -Kooperation. Institut für Aussenhandel und Überseewirtschaft der Universität Hamburg. Hamburg, 1976. 107—108. l.

[27] Die Welt, 1977. február 9.

[28] Megjegyzendő, hogy ilyen, Leise által kifogásolt megfogalmazás szerepel az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet Záróokmányában, valamint az Európai Gazdasági Bizottságnak az ipari kooperációról készített jelentésében is.

[29] Leise: I. m. 13—14. l.

csolatokat.[30] Végül a kérdés harmadik eleme, hogy a kooperációk jelentős állami (erkölcsi és anyagi) támogatásban részesülnek. Ezért vállalati érdek, hogy egyszerű piaci ügyleteket is kooperációnak nyilvánítsanak.[31]

Leise szerint ipari kooperáción a következőt kell érteni: „Az ipari kooperáció a két gazdasági rendszer gazdálkodó egységeinek tartósan kialakított együttműködése a nyersanyagellátásban, a termelésben és műszaki téren, illetve ipari beruházások létrehozásánál azzal a céllal, hogy lehetővé váljon közös termelés vagy közös, illetve összehangolt üzemeltetés."[32]

A kooperáció legfontosabb ismérveinek tehát a *közös célt* és a *tartósságot* tartja, mégpedig együttesen. A tartós kapcsolatokat önmagában nem tekinti elegendőnek, éppen ezért az ipari kooperáció fogalmától elhatárolja azokat a kelet-nyugati ügyleteket, amelyek nálunk gyakran a kooperáció gyűjtőfogalmába tartoznak. Ezek a következők:

a) *A kompenzációs és barterügyletek.* A kölcsönös áruszállítási megállapodásokat Leise csak akkor tekinti ipari kooperációnak, ha a szállítások „közvetlen célösszefüggésben állnak egymással, és a szóban forgó árukat a részvevő vállalatok gyártják (például szakosodási megállapodások alapján)".

b) *A tartós szállítási megállapodások.* Ha a tartós importra és exportra vonatkozó megállapodás, valamely áru értékesítésében való együttműködés nem igényli az áruk gyártásának koordinációját, akkor az együttműködés nem tekinthető ipari kooperációnak. Más kérdés, hogy általában éppen azok a kooperációk sikeresek, amelyeket ilyen egyszerű szállítási ügyletek előztek meg.

c) *A megrendelésre való termelés.* Ezt a formát is a kooperáció előfokozatának tekinti: a megrendelőnek általában éppen az a célja, hogy „vizsgáztassa" potenciális kooperációs partnerét.

d) *A bérmunka.* Előnye a kölcsönös vámkedvezmény és a nyugati partner számára az olcsóbb munkaerő. „Ipari kooperációról azonban csak akkor célszerű beszélni, ha a bérmunkaügylet gépek és/vagy know-how átvételével jár, valamint közös és tartós termelést és értékesítést céloz."

e) *A közös vállalatok egy része.* A közös vállalatokat szerinte csak akkor lehet ipari kooperációnak tekinteni, ha a vállalat termel is.

Leise álláspontja ugyan jól jellemzi a nyugati szakmai véleményeket, de nem egyértelműen és általánosan elfogadott. Általában ugyan mindenki *elsősorban* a fejlett együttműködési formának tekintett szakosítást és koprodukciót nevezi kooperációnak, de az egyszerűbb együttműködési formák — a bérmunka és a tartós szállítási szerződések — hovasorolása már vitatott. Nézeteltérések vannak a tekintetben is, hogy minden szabadalmi megállapodás kooperáció-e vagy csupán a hosszú lejáratúak, vagy netán csak azok, amelyeknél a szabadalomért az annak alapján gyártott áruval fizetnek.

Carl H. McMillan, a kanadai Carleton egyetem professzora abból indul ki, hogy minden egyes kooperációs megállapodás egyszerre több különböző kooperációs elemet, illetve azok különféle kombinációját tartalmazza. Egy 198 vállalatközi megállapodásból álló reprezentatív minta alapján a következő kimutatást készítette a kooperációs megállapodások összetételéről[33]. (2. sz. táblázat.)

[30] G. Adler-Karlsson: The Political Economy of East—West—South Cooperation. Springer kiadó, Wien—New York, 1976. 63. l.

[31] Carl H. McMillan: Forms and Dimensions of East—West Inter-firm Cooperation. Lásd: C. T. Saunders (szerk.): East—West Cooperation in Business: Inter-firm Studies. East—West European Economic Interaction. Workshop Papers, II. rész. Springer Kiadó, Wien—New York, 1972. 31. l.

[32] Leise: I. m. 29. l.

[33] McMillan ugyancsak elemzett 86 olyan kooperációs megállapodást, amelyet nyugati vállalatok a KGST-országok kormányszerveivel kötöttek (ez a forma leginkább a szovjet—nyugati kapcsolatokra jellemző). E megállapodások többnyire „keretegyezmények", kevés „szubsztanciát" tartalmaznak. Ha pedig a konkrét együttműködés keretei létrejönnek, ezt a formát vállalatközi kooperációs megállapodások kötése követi.

2. sz. táblázat

A kooperációs megállapodások alkotó elemei 1975-ben

(Az egyes kooperáció-elemek hányada az adott ország — illetve az összes KGST-ország — által kötött összes kooperációs megállapodásban)

Elem	Bulgária	Csehszlovákia	Lengyelország	Magyarország	NDK	Románia	Szovjetunió	Összes
Menedzsment jellegű szolgáltatás	14,3	6,3	8,2	10,8	—	10,7	—	9,1
Berendezés-értékesítés	21,4	25,0	24,5	29,7	—	46,4	9,1	27,8
Komplett gyárértékesítés	35,7	6,3	16,3	5,4	33,3	32,1	27,3	16,2
Gyár vagy berendezés tervezése	14,3	25,0	20,4	13,5	16,7	35,7	9,1	19,2
A személyzet betanítása	57,1	62,5	49,0	45,9	16,7	57,1	9,1	47,5
Műszaki segítség (know-how)	50,0	68,8	61,2	60,8	33,3	57,1	45,5	58,6
Licenc	50,0	50,0	55,1	53,2	16,7	46,4	27,3	46,0
Alkatrészek vegy részegységek átadása a „keleti" partnernak	28,6	75,0	49,0	62,2	16,7	60,7	27,3	54,0
A „keleti" partner alkatrészeket vagy részegységeket szállít nyugati specifikáció szerint, s ezeket a nyugati termékbe építik be	35,7	75,0	57,1	44,6	—	60,7	18,9	49,0
A „keleti" partner nyugati specifikáció szerinti termékeket szállít, s ezeket a nyugati partner értékesíti	42,9	31,3	34,7	55,4	16,7	32,1	27,3	41,4
Gyártásszakosítás vagy alkatrészek cseréje úgy, hogy mindkét partner ugyanazt a végterméket gyártja	28,6	37,5	16,3	20,3	—	17,9	—	19,2
Gyártásszakosítás és alkatrész-csere úgy, hogy mindegyik partner a teljes végtermésorozattal rendelkezik	7,1	12,5	4,1	2,7	16,7	3,6	—	4,6
Minőségellenőrzés	28,6	25,0	20,4	39,2	—	25,0	—	27,3
Marketingszolgáltatások	28,6	31,3	34,7	35,1	33,3	28,6	9,1	31,8
Közös kutatás és fejlesztés	14,3	—	14,3	25,7	33,3	17,4	27,3	19,2
Harmadik országbeli közös projektum	35,7	25,0	30,6	17,6	66,7	25,0	—	24,2

Megjegyzés: A mintában szereplő 198 szerződés közül 14-et bolgár, 16-ot csehszlovák, 49-et lengyel, 74-et magyar, 6-ot NDK-beli, 28-at román és 11-et szovjet vállalattal kötöttek a megkérdezett nyugati cégek.

Forrás: Carl H. *McMillan:* Forms and Dimensions of East-West Inter-firm Cooperation Lásd: C. T. *Saunders* (szerk.) East-West Cooperation in Business: Inter-firm Studies. Springer kiadó. Wien—New York, 1977. 52—53. l.

McMillan — a többi nyugati elemzőhöz hasonlóan — a kooperációs egyezmények *számából*, nem pedig az ügyletek értékösszegéből vagy az általuk indukált kereskedelmi forgalom nagyságából indul ki. Minthogy igen különböző egyezményeket — komplett gyárberendezések szállításától egyszerű licencmegállapodásokig — hoz így közös nevezőre, következtetéseit bizonyos óvatossággal kell kezelni. Mivel a mintában szereplő szocialista partnereknek csaknem kétharmada magyar és lengyel, az összesített adatok is inkább e két ország kooperációs gyakorlatát tükrözik.

Mindenesetre McMillan adatai arra vallanak, hogy a technika-transzfer és a know-how átadása rendkívül fontos eleme a kooperációnak. A megállapodások 78 százaléka tartalmaz legalább egyet a technika-transzfer következő elemei közül: menedzsment-szolgáltatások, oktatás, berendezés vagy komplett gyár eladása, műszaki segítség, licenceladás, kutatási és fejlesztési kooperáció. A leggyakoribb közülük a műszaki segítség és az oktatás, ezeket követi a licenceladás, míg a legritkább a menedzsment-szolgáltatás.

Az országonkénti elemzés tanúsága szerint a román, a bolgár, valamint a szovjet gyakorlatban a komplett gyárberendezések vásárlása (az ott előállításra kerülő termék visszavásárlásával) viszonylag fontosabb szerepet játszik, mint más országokéban. Az NDK esetében előkelő helyet elfoglaló komplett berendezések: harmadik országokban megépítendő objektumok. A Magyarországgal kötött kooperációs megállapodásoknak viszont mindössze 5 százaléka vonatkozik kulcsrakész objektum építésére. Másrészről, a nyugati specifikáció szerinti termékszállítás (55 százalék) és a nyugati minőségellenőrzés (39 százalék) jelentős hányada mutatja, milyen nagy az ipari kooperációba csak nagy fenntartással besorolható bérmunka jelentősége a magyar gyakorlatban.[34] A 2. sz. táblázatból kitűnik, hogy a szovjet kooperációs „minta" jelentősen különbözik a többi KGST-országokétól. Ennek magyarázata, hogy a vállalatközi együttműködés a kompenzációs formulára és az alap- és nyersanyagtermelő ágazatokra korlátozódik.

Ami a kooperáció legintenzívebb formáit illeti: a közös termelést (tehát azt a gyártásszakosítást és gyártmánycserét, amikor mindkét partner ugyanazt a végterméket gyártja) az összes megállapodások 19 százaléka tartalmazza. A Magyarország által kötött kooperációs megállapodásoknak egyötöde közös termelésre vonatkozik. Ebből McMillan arra következtet, hogy „Magyarország mennyiségileg és minőségileg egyaránt a keleti országok élvonalában van a kelet-nyugati kooperatív együttműködésben".[35] A gyártásszakosításnak és -cserének az a másik formája, amikor mind a keleti, mind a nyugati partner rendelkezik a teljes végtermékpalettával, csak marginális jelentőségű.

Ki miért kooperál?

McMillan meglehetősen egyedül áll nyugati kollégái között ama véleményével, hogy a kooperációnak nem feltétlenül kell kereskedelemteremtő hatásúnak lennie. Szerinte például két partner a kutatásban és fejlesztésben sikeresen együttműködhet úgy is, hogy az eredményt mindketten csak saját országuk piacán

[34] Egy nyugatnémet elemzés szerint a magyar—NSZK kereskedelemben 1965-ben még elhanyagolható volt a bérmunkán alapuló szállítások szerepe, 1975-ben azonban a magyar importban 11,6 százalékot, a magyar exportban 25,3 százalékot tett ki, azaz Magyarország számára igen fontos devizabevételi forrást jelentettek. Robert Fischer: Kooperation — ein Patentrezept? Südosteuropa Mitteilungen, 1976. 3. sz. 16. l.

[35] Hasonló következtetésre jutott az EGB egy 1975. évi felmérése. Eszerint az összes kooperációk 32,8 százaléka Magyarországra jut; az összes szakosítási egyezménynek 50 százaléka, a közös termelésre vonatkozó egyezmények 43 százaléka magyar és nyugati vállalatok között jött létre. Levcik—Stankovsky: I. m. 44. l.

gyümölcsöztetik anélkül, hogy kettejük között bármilyen áru- vagy szolgáltatáscserére sor kerülne. Ha pedig a kooperáció a közvetlen beruházást helyettesíti, még kereskedelem-megszüntető hatása is lehet.[36]

Ez az „elméletileg bizonyára helyes" álláspont a kelet-nyugati kereskedelem mai helyzetére vonatkoztatva „nem teljesen helyes" — veti ellen Levcik és Stankovsky.[37] A kutatók többsége szerint a szocialista országok (vállalatok) szempontjából az az ideális kooperációs modell, amely a *technika átvételét össze tudja kapcsolni az export bővítésével.* Vannak azonban, akik az eddigi konkrét tapasztalatok alapján kételkednek abban, hogy e kettős cél összehangoltan megvalósítható. Ez részben a kooperációs partnerek ellentétes érdekeivel magyarázható: a nyugati vállalat meg akarja védeni saját piacait, ezért eleve piacmegosztásos kooperációra törekszik, ahol a Nyugaton való értékesítés az ő privilégiuma. De ha a nyugati cégek nem ragaszkodnának a piacmegosztáshoz, „ami ugyan aligha várható", a nyugati irányú kooperációs export növelése akkor is kétséges lenne — a marketingnehézségek, a nyugati szükségletek csekély ismerete és a kifogásolható minőség miatt.[38]

Hogy miért jellemzik ezek a — „hagyományos" export gyakorlatából ismert — bajok a kooperációs szállításokat is, arról érdekes adalékokkal szolgál az, amit a nyugati szakértők a kooperációs partnerek érdekeltségéről, a kooperációk motívumairól írnak.

A nyugati cégek — az empirikus vizsgálatok során kapott kérdőívekre válaszolva — a legkülönbözőbb okokat nevezik meg, amelyek természetesen mind a profitmotívumra vezethetők vissza: új piacokat kívánnak keresni nemcsak a partnerországban, hanem a többi KGST-országban is; termelési kapacitásukat kívánják bővíteni jól képzett, viszonylag olcsó munkaerő alkalmazásával;[39] a termékszakosítás és a sorozatnagyságnövelés lehetőségeit szeretnék kihasználni. Mások — termékszerkezetük korszerűsítésére törekedve — bizonyos termelési „profilokat" más országokba telepítenek át, ily módon elkerülve az árukínálat esetleges szűkítését a struktúraátalakítás következményeként. Ismét mások szabadalmaikat akarják kereskedelmileg hasznosítani, lerövidíteni a szállítási határidőket stb.

A konjunkturális ingadozások a nyugati cégek kooperációs hajlandóságát erősen befolyásolják. Korábban, a teljes foglalkoztatottság körülményei között például a szocialista országokkal való kooperációban a munkaerőhiány enyhítésének egyik eszközét látták, ma ez a motívum nem játszik akkora szerepet, ellenkezőleg: a munkanélküliség bekerült a kooperáció ellenzőinek érvei közé.

Ami az általános, tartós indítékokat illeti, az angol és az NSZK-beli vizsgálatok egyöntetűen azt mutatják, hogy a legfontosabb — számos esetben az egyetlen — ok, ami miatt a nyugati cégek kooperálnak, az, hogy *másként nem tudnának piacokat szerezni:* áruikat, szabadalmaikat „egyszerűen" csak el akarják adni. A kooperációt pedig úgy tekintik, mint amit a partnerországok hatóságai kényszerítenek rájuk; el kell fogadniuk, hogy a szocialista országok devizahelyzete miatt az eladáshoz kooperálniuk kell; emellett úgy gondolják, hogy ha belemennek egy kooperációba valamely KGST-országgal, ott más árukat és szolgáltatásokat is könnyebben tudnak értékesíteni.[40]

[36] McMillan: I. m. 30. l.
[37] Levcik—Stankovsky: I. m. 176. l.
[38] Leise: I. m. 69., 77. és 90. l.

[39] A szakirodalom az alacsony bérköltségeket ugyan gyakran felsorolja a nyugati partner számára kínálkozó előnyök között, de találhatók olyan vélemények is, amelyek ezzel kapcsolatban óvatosságra intenek: az alacsonyabb munkabérekből származó előnyöket ugyanis az ugyancsak alacsonyabb munkatermelékenység semlegesíti. Robert Starr—Jay Burgess—Michael Kaser: Romania. The Chase World Information Series on East—West Business Cooperation and Joint Ventures. New York, 1977. 75—76. l.

[40] Hugo Radice: Experiences in East—West Industrial Cooperation. A case study of U.K. firms in the electronics, telecommunications and precision engineering industries. Lásd Saunders (szerk.): East—West Cooperation in Business ... 146. l.; Levcik—Stankovsky: I. m. 63. l.

Az következnék ebből, hogy egy-egy kooperáció létrehozásában a nyugatiak a passzív, a szocialista partner az aktív kezdeményező fél? Mint a hazai szaksajtóból is tudjuk,[41] a magyarországi gyakorlatban sem ez a helyzet, *a kooperációk többségét a nyugati cégek kezdeményezik,* bár némi javulás tapasztalható. Néhány más KGST-országra pedig a felmérések tapasztalatai szerint az jellemző, hogy „a vállalatok csak a felsőbb hatóságok megbízásából foglalkoznak a kooperációkkal, anélkül, hogy kellő elképzelésük lenne az együttműködés értelméről és céljáról."[42] Az ilyen, a vállalatokra felülről többé-kevésbé ráerőltetett kooperációk gyakorlati megvalósítása sokszor késik, végrehajtásuk pedig akadozik.

Mi az oka ennek a paradox helyzetnek? Nyugati kutatók nem vitatják, hogy a szocialista országokban politikai, kereskedelempolitikai, népgazdasági és vállalatgazdasági (mikroökonómiai) motívumok játszanak szerepet a kooperációs döntésekben. Az első három motívumcsoport nyilvánvalóan a kooperációkkal kapcsolatos állami döntéseket indokolja. Ezek a döntések azonban vállalati érdekeltséget nem teremtenek. A már idézett bécsi szerzőpáros úgy látja, hogy mivel a *mikroökonómiai érdekek hordozójaként is az állam lép fel, a vállalat még ellenérdekelt is lehet* a kooperációval szemben. Egyrészt a vállalati eredménymutatók a szocialista országokban érvényes gazdasági mechanizmusban a kooperáció következtében romolhatnak. Másrészt a kisebb KGST-országokban sok iparvállalat termelésének nagy részét a Szovjetunióba szállítja s a Nyugattal való kooperációban kevéssé érdekelt, mert termelésük e töredékrészéhez rendkívül nagy fejlesztési munkára, gondosságra, ellenőrzésre lenne szükség. A várakozás, hogy a nyugati partner a szocialista vállalatot magasabb termékminőségre és a kereslethez való jobb alkalmazkodásra „kényszeríti", a KGST-országok egyik legfontosabb kooperációs motívuma, de ez is inkább a felettes szervek szempontja marad. Elvben fontos vállalati érdekek fűződhetnek ahhoz, hogy a nyugati partner értékesítési hálózatát igénybe véve jussanak be a nyugati piacokra, de ez csak akkor valósul meg, ha az export *tényleges* eredménykritérium.[43]

Az úgynevezett hármas kooperáció

Viszonylag sok szó esik a nyugati, de a hazai szakirodalomban is az ún. hármas kooperációról: a tőkés- és a szocialista vállalatok együttműködéséről a fejlődő országokban. Jóllehet egyesek ezt mint kiutat ajánlják a kétoldalú ipari kooperáció nehézségeiből, a mérvadóbb elemzések szerint az csak az intenzív kelet-nyugati kétoldalú együttműködés talaján — nem pedig ahelyett — fejlődhet ki.[44] Eddig a gyakorlatban a hármas kooperációnak csak egy formája alakult ki: gyárak vagy berendezések közös szállítása, ami tulajdonképpen klasszikus exporttranzakció nyugati-szocialista értékesítési kooperációban.

Az UNCTAD 1975. évi felmérése 132 hármas kooperációt említ. Ha azonban Jugoszláviát nem számítjuk a fejlődők közé, akkor 109 marad, ebből 43 az OPEC-országokra jut. A KGST-országok közül Magyarország és Lengyelország, a nyugatiak közül az NSZK, Franciaország és Ausztria a leggyakoribb résztvevők. Az UNCTAD tanulmánya szerint a finanszírozás könnyebben oldható meg, ha a fejlődő országokban épülő

[41] Kocsi Ilona: Több kezdeményezést a magyar vállalatoktól! Vélemények a nemzetközi kooperációról I. rész. Világgazdaság, 1977. június 30.

[42] Levcik—Stankovsky: I. m. 215. l.

[43] Levcik—Stankovsky: I. m. 59—62. l.

[44] Egy NSZK-beli elemző szkeptikus megfogalmazásában: „Bármennyire kívánatos legyen is egy fejlődő ország szempontjából, hogy egyidejűleg kooperáljon egy NSZK-beli és egy szocialista vállalattal, irreális azt várni, hogy az NSZK—szocialista kooperáció csak azért válik gyorsan intenzívvé, mert harmadik partnerként egy fejlődő ország a maga speciális problémáival csatlakozik hozzá." Klaus Bolz: Tripartite Industrial Cooperation — a Western View. Lásd Saunders (szerk.): East—West Cooperation ... 87. l.

projektumoknak keleti és nyugati szállítói is vannak. A KGST-országok és számos fejlődő ország között a fizetési forgalom ugyanis kétoldalú kliringben bonyolódik le (ami persze már korántsem általános), ezért a nyugati és KGST kooperációban épülő objektumok ellenértékének legalább egy részét a fejlődő országnak nem konvertibilis valutában kellene fizetnie. Ez növeli az ilyen közös projektumok versenyképességét. Ez az érvelés persze megmagyarázná a nyugati cég és a fejlődő ország érdekeltségét, de nem a szocialista országét, amely jórészt éppen konvertibilis devizabevételeinek növelése végett kooperálna nyugati vállalatokkal harmadik piacokon.

Ráadásul a finanszírozást a nyugati és a KGST-országokbeli vállalatok együttes részvétele néha éppenséggel zavarja, nem pedig könnyíti. A Világbank az általa finanszírozott projektumoknál például a KGST-országok szállításaira nem nyújt hitelt, mivel azok — Románia kivételével — a Világbanknak nem tagjai. Ez nehézséget okozott például egy marokkói közös lengyel—NSZK vállalkozásnál.[45]

A közös vállalat mint a kooperáció új formája

A nyugati kutatók, akik — mint látjuk — az ipari kooperáció mai helyzetét tartózkodóan ítélik meg, úgy látják, a további fejlődés egyik kulcskérdése, miként alakul a KGST-országok kooperációs politikája: akarják-e, tudják-e ösztönözni a tőkéscégekkel való kooperáció intenzívebb formáit, túl akarnak-e lépni a mai szakaszon; milyen lépéseket kívánnak tenni, hogy a nyugati partnert érdekeltté tegyék a tényleges kooperációban.

Ilyen lépések egyikeként vetődik fel mind több szocialista országban a nyugati cégekkel való közös vállalatok létesítése. Többnyire úgy, hogy ez lenne a nyugati vállalati érdekeltség biztosításának a legadekvátabb eszköze. A nyugati szerzők jó része azonban — a néhány szocialista országban megkezdett kísérletek ellenére (vagy éppen körülményességük miatt, a felettébb lassú előrehaladás láttán) — szkeptikus a perspektívákat illetően. Szerintük nem reális arra számítani, hogy e forma a közeljövőben nagyobb jelentőségre tegyen szert, mivel ez egyrészt ideológiai és politikai nehézségekbe ütközik, másrészt — amint egyébként a romániai közös vállalatok eddigi működési tapasztalatai is mutatják (a KGST-országok közül csak ott működnek közös vállalatok a termelés területén) — ellentmond a tervutasításos gazdaságirányítási rendszer feltételeinek.[46] E feltételek között még a KGST-országok nemzetközi gazdasági szervezeteinek a működése is számos nehézségbe ütközik.

Ami azokat a KGST-országokat illeti, amelyek engedélyezik a közös vállalatok létrehozását (eddig Románián kívül Magyarországról és Lengyelországról van szó), a nyugati partner érdekeltségének megteremtése komoly, céltudatos erőfeszítéseket igényel, a közös vállalatok Nyugaton való „propagálását" sem lehet „félgőzzel" csinálni. A nyugati cégek számára ugyanis ma nem az a probléma, hogy nincs hol beruházniuk, hanem csupán az, hogy szerte a világon adódó számos tőkebefektetési lehetőség közül a legkedvezőbbet válasszák ki. Bizonyára ezzel magyarázható, hogy — jóllehet az 1977 májusában megjelent újabb magyar rendelet a közös vállalatok létesítéséről igen kedvező sajtóvisszhangot keltett — komolyabb *üzleti* érdeklődésnek még nincsenek jelei.

A gazdasági együttműködés elmélyítésében egyébként nem a közös vállalatok létesítése a döntő mozzanat. Nyugaton gyakran idéznek nem kisebb tekintélyt, mint David Rockefellert, a Chase Manhattan Bank elnökét, aki kijelentette: a tőkést nem feltétlenül érdekli a tulajdonban való részesedés, ha a profitban részese-

[45] Levcik—Stankovsky: I. m. 139—142. l.

[46] Uo. 103—104. l.

dik.[47] A rockefelleri álláspontra rímel is számos szovjet világgazdaságkutató évek óta hangoztatott álláspontja, amely a legújabban a következő megfogalmazást nyerte: „... a jövőben a gyakorlat olyan kooperációs formákat fog magával hozni, amelyekben kölcsönösen elfogadható alapon rendezik a külföldi beruházó közreműködésével létrehozott vállalat jövedelméből való garantált részesedést, a beruházó részvételét a vállalat műszaki és kereskedelmi politikájában, érdekeinek képviseletét a vállalat irányításában."[48]

Levcik és Stankovsky ezt a kvázirészesedés koncepciójának nevezi, amelynek a lényege, hogy a közös vállalat lérehozásából fakadó előnyöket az illető KGST-ország élvezné — anélkül, hogy a közösen használt erőforrások tulajdonjogának kérdését rendeznék.[49] Az ausztrál Wilczynski számos alternatívát nevez meg a közös tulajdon helyett. Az egyik lehetőség az lenne, hogy a közös vállalat kezdettől fogva a KGST-ország tulajdonában legyen; ellenszolgáltatásul a nyugati fél az irányításban való részvétel mellett a beruházásban való részesedésénél nagyobb mértékben részesedne a vállalat termeléséből és nyereségéből. Egy másik lehetőség: a közös vállalat meghatározott idejű működés után menne át a szocialista ország tulajdonába; a nyugati partnert az előzőekhez hasonló módon kompenzálnák. A harmadik lehetőség: a leasing. A nyugati cég szállításai bérlet formáját öltenék, amiért azonban nem bérleti díjat kapna, hanem részesedne a termelésből, a nyereségből stb.[50]

Látható tehát, hogy a nyugati kutatóknak igen sokfajta elképzelésük van a kelet—nyugati gazdasági együttműködés formáiról és módszereiről. A szocialista országok a mindenkor legésszerűbbnek mutatkozó kooperációs formák és módszerek rugalmas kiválasztására, a kooperációs gyakorlat egyszerűsítésére törekedve fokozhatnák a nyugati cégek érdekeltségét is a KGST-országokkal való kooperációban.

Birman Erzsébet—Köves András

[47] U.S. News and World Report, 1973. augusztus 13.

[48] Smeljov: I. m. 86. l. Figyelmet érdemelnek az arra utaló jelek, hogy a kooperációban való nyugati érdekeltség fokozásának módozatai nemcsak a kutatókat foglalkoztatják, hanem már a gyakorlatban is napirendre került. (Lásd a 22. sz. lábjegyzetet.)

[49] Levcik—Stankovsky: I. m. 106. l.

[50] Jozef Wilczynski: Joint East—West Ventures and Rights of Ownership. Carleton University, Ottawa, 1975. 14—17. l.

A japán iparszerkezet és versenyképesség

Sajtókampány a Közös Piac országaiban, kartellizálási intézkedések a nyugat-európai acélipar védelmében, amerikai fenyegetések az óriási volumenű textil- és gépkocsiexport miatt. A célpont Japán, amely a recesszióból való kilábalást erőteljes exportexpanzióval valósítja meg.

Nemcsak az üzleti körök, hanem a világgazdaság jelenségeit vizsgáló közgazdászok figyelmét is felkeltette Japán: korábban a hallatlanul gyors ütemű növekedés okainak feltárása, most a gazdasági visszaesésből való kilábalás és a viszonylag mérsékeltebb ütemű fejlődés módszerének és kilátásainak az elemzése miatt. Japán a világ összes végtermékéhez 1950-ben még csak 2,8, 1955-ben 3,5, 1960-ban már 4,3, majd 1965-ben 5,5, 1970-ben 7,3 és 1974-ben 7,7 százalékkal járult hozzá.[1]

Japánban a háború utáni első gazdasági megélénkülés 1952-ben ért véget. Az azóta eltelt években majdnem szabályszerű középtávú léptékben, azaz ötévenként növekedett a gazdasági fejlődés üteme. Egy-egy középtávú periódusban azonban a növekedési ütem többé-kevésbé kiegyenlített, majdhogynem állandó volt. E je-

[1] A. Owen—C. L. Schultze: Setting National Priorities. The Brookings Institution. Washington, 1976. 170. l.

lenség okainak feltárása bizonyára érdekes közgazdasági összefüggésekre derítene fényt. Arra azonban már az eddigi kutatások is rámutattak, hogy az ötéves periódusonként bekövetkezett növekedési ütemváltás az időközben felhalmozódott aránytalanságok feloldását célozta.

Míg más tőkésországban a gazdasági aránytalanságok feloldásának gyakran a növekedési ütem lassítása a módszere, addig Japánban — legalábbis a 70-es évek elejéig — a növekedési ütem gyorsítása volt az orvosság. Tényszerűen: az 1956—1960. években kb. évi 8, az 1961—1965. években 10 és az 1966—1970. években 12 százalék volt a növekedés évi üteme.[2]

Tény, hogy a növekedés korlátai már az 1973. évi „olajválság" előtt kezdtek jelentkezni. A néptömegekben érlelődött a szupernövekedés bűvöletéből való kiábrándulás.[3]

Az i-re a pontot azonban mégis csak az árviszonyok nagyarányú és tartós átrendeződése tette fel 1973. októberében, illetve az azt követő időszakban. Világossá vált, hogy a gazdasági növekedés ütemét jelentősen csökkenteni kell. A japán közgazdászok és gazdaságkutató intézmények nem késlekedtek prognózisaik készítésével. Az aktuális gazdaságpolitika meghatározása számára is hasznos módon rámutattak arra, hogy a feltárt növekedési lehetőséget nem szükségszerűen kell (vagy lehet) kihasználni. Ezért megkülönböztetik az *el nem ért*, a *ki nem használt* növekedési lehetőségtől. Az utóbbi oka lehet a rendelkezésre álló élő és holt munka nem optimális kihasználása (kihasználatlansága), pazarlása. Az előbbi olyan lehetséges cél, amely pótlólagos erőforrás-ráfordítással egyébként elérhető lenne.

Egyetértés van abban, hogy a következő 8—10 esztendőben *a növekedési ütem csökken, mégpedig a csökkenő beruházási ráta, s a csökkenő tőkehatékonyság következtében.* (A magánszektor termelőberuházásának a végtermékhez viszonyított aránya az 1973. évi 18,5 százalékról 1974-ben 10,4, s 1975-ben 13,8 százalékra csökkent, összehasonlítható árakon.)[4] A beruházásoknak a bruttó hazai termékhez (GDP) viszonyított aránya 1976-ban 5,5 százalék volt.

Ezúttal azt vizsgáljuk meg, hogy milyen *struktúrapolitika* körvonalai vannak kibontakozóban; milyen irányú fejlesztési tervek, programok alapozzák meg a japán gazdaságnak az 1973-as „energiaválságból" való kilábalását és nemzetközi versenyképességének további erősödését. Vizsgálatunkat az iparra korlátozzuk.

Romló cserearányok

A kérdés lényege: milyen módon biztosítható a nemzetközi versenyképesség a lassúbb gazdasági növekedés viszonyai között. A válasz kiindulópontja az a tény, hogy a japán gazdaság „üzemeltetési" költségei az „energiaválság" óta jelentősen megdrágultak. Japán elsődleges energiaforrás-szükségletének mintegy 90 százalékát importból fedezi. Az összes elsődleges energiaforrás-felhasználás mintegy 75 százaléka importolaj. Az olajárrobbanás kedvezőtlenül befolyásolta a külkereskedelmi cserearányokat. Indexük 1973-ban, 1970-hez viszonyítva 100,9 volt, majd 1974-ben 78,3-re csökkent. Az exportárak zuhanása következtében az 1975. évi átlagos cserearányindex 72,2 volt.[5]

Nem csupán a fűtő- és nyersanyagok árszínvonala drágult meg Japán számára, hanem a *bérköltségek* is gyors ütemben nőttek, különösen 1971 óta. Az 53 millió kereső foglalkozásúból 36 millió a bérköltségek gyors ütemű növekedése által érzékenyebben érintett nagy társaságok alkalmazottja. Ami Japán fő versenytársait illeti: az Egyesült Államokban

[2] Kei Takeuchi: Medium Range Growth Rate of the Japanese Economy. Engineering Industries of Japan. 1976. 12. sz. 1. l.

[3] Ezzel behatóan foglalkozik Hernádi András: „A japán gazdaság korszakváltása a 70-es években és a további fejlődés várható tendenciái" című tanulmánya. Gazdaság, 1976. 4. sz.

[4] Government Economic Outlook. Economic Picture of Japan. 1976. Tokió; valamint Keidanren: Data about Japanese economy, 1977. 43. sz. 11. l.

[5] Keidanren Papers. 7. sz. 1976. Tokió, 31. l.

42, az NSZK-ban 68 százalékkal nőtt a bérszínvonal 1970—1975 között. Japánban a növekedés üteme 130 százalék volt. Ha ezeket a növekedési arányokat a termelékenység növekedésének arányai valamelyest meg is közelítik, Japán számára *a változás iránya a nemzetközi versenyképesség szempontjából mindenképpen hátrányos.* Részben ennek tudható be az is, hogy az ipari kibocsátási árak gyorsabban növekedtek, mint az NSZK-ban és az Egyesült Államokban.

A vállalati kibocsátási árak (1973 szeptemberéhez viszonyítva) különösen az olajipari termékek, a villamos energia, a különféle ipari és építőipari alapanyagok (acél, vegyipari termékek, üveg, cement stb.) és az élelmiszerek piacán nőttek gyors ütemben; gyorsabban, mint az NSZK-ban vagy az Egyesült Államokban. Az ipari ágazatok többségében azonban a relatív árszínvonal csak kis mértékben emelkedett vagy inkább csökkent.

Japán versenyképességének egyik fontos tényezője a termelékenységnek a versenytárs-országokhoz viszonyítva gyors növekedési üteme. Ez nagy mértékben függ a gazdasági fejlődés ütemétől. Előrejelzések szerint a japán gazdaság növekedése a 60-as évek átlagos 10—11 százalékos üteméről 6 százalékra csökken a 70-es évtized hátralevő éveiben, és a termelékenység várható emelkedése évi 5—6 százalék lesz. (A végtermék az 1970—1975. évek átlagában 5,4, 1976-ban és előzetes adatok szerint 1977-ben 6 százalékkal növekedett.) Az NSZK és az Egyesült Államok gazdaságának fejlődési üteme is lelassul, de a termelékenység évi növekedési üteme valószínűleg eléri a 3—4 százalékot.

A nominális bérszínvonal várható növekedési ütemét — a lelassult gazdasági fejlődés és infláció hatására — Japánban évi 9, az NSZK-ban évi 8, az Egyesült Államokban évi 6 százalékra becsülik. (1975-ben, illetve 1976-ban a japán bérszínvonal 11,5, illetve 12,6, az NSZK-é 9, illetve 6, az Egyesült Államoké pedig 7,4, illetve 9,6 százalékkal nőtt.) Az 1977. év első nyolc hónapjának adatai szerint a japán bérszínvonal a két versenytársországénál gyorsabb ütemben, 9 százalékkal nőtt.[6]

Az árszínvonal várható alakulását a kereslet mellett a nyersanyagárak és a bérköltségek alakulása befolyásolja. A japán előrejelzések elsősorban az utóbbit tartják hátrányosnak nemzetközi versenyképességük alakulása szempontjából, bár a termelékenységi különbségek kiszűrésével ez a hátrány az NSZK-val és az Egyesült Államokkal szemben is mintegy 1 százalékpontra csökken. A középtávú gazdasági program 1980-ra a fogyasztói árszínvonal 6 százaléknál kisebb, az ipari kibocsátási árszínvonal 4 százalékos évi átlagos növekedésével számol.

A nemzetközi versenyképesség javításának legfontosabb feltétele azonban az új fejlesztési prioritásokkal is összhangban, az ipar termelési és értékesítési szerkezetének átalakítása. Ennek megalapozásában fontos szerepe van az említett nemzetközi összehasonlításnak is.

Szelektív iparfejlesztési program

A kormány az 1976—80. pénzügyi évekre középtávú gazdasági programot fogadott el, amely a következő gazdaságpolitikai célok megvalósítását tűzi ki:

— létbiztonság és kedvezőbb életfeltételek;

— együttműködés a világ más országaival, hozzájárulás a világgazdaság fejlődéséhez;

— a gazdasági biztonság és a hosszú távú növekedés alapjainak megteremtése.

A program szerint az évi 6 százalékos gazdasági növekedési ütemet minimális értéknek kell tekinteni, mert ez a feltétele annak, hogy Japán gazdaságpolitikai céljait elérhesse. Megjegyzem, hogy a közeli években esetleg a 6 százalékot is meghaladó növekedési ütem elérése is reális, mert olyan nagyok a kihasználatlan kapa-

[6] The Economist, 1977. január, 21—27. l.

citások. Nehezebb lesz a kitűzött növekedési ütem elérése a későbbiekben, mert jelenleg igen alacsony a termelőberuházások színvonala.

A növekedési ütem csökkenése indokolttá teszi új prioritások megállapítását. Amint az említett célokból látható, ezek már nem a növekedést, hanem a gazdasági életben a stabilitást, az egyensúlyt, a társadalmi életben a biztonságot és a kedvezőbb életfeltételeket helyezik előtérbe.

A japán tervhivatal már 1974-ben elkészítette a fejlesztendő iparágak úgynevezett *pozitív* és a visszaszorításra ítélt ágazatok úgynevezett *negatív* listáját. A kormány — mint említettem — 1976 májusában középtávú gazdasági programot készített. Utóbb pedig a Keidanren, a japán Gazdasági Szervezetek Szövetsége mintegy megerősítve a 74-es és a 76-os programot, kidolgozta a szelektív fejlesztés tipológiáját is. Ennek fő jellemzője a hagyományos beruházási javak termelési arányának csökkentése és az újszerű fogyasztási cikkek termelési arányának növelése. Ez elsősorban a gépipari termelés szerkezetét érinti érzékenyen, ahol a gépgyártás és az ipari berendezések termelésének arányát csökkentik. A jövőben számottevően növelik az egyéni és különösen a közös fogyasztású javak termelésének arányát. Mivel a hazai fogyasztás növekedési ütemében a hivatalos előirányzatok sem utalnak gyökeres fordulatra (az 1975—1980. pénzügyi évekre átlagosan 5,5 százalékos reálfogyasztás-növekedést irányoztak elő), az 1970—1975. pénzügyi évek átlagos 6,2 százalékos növekedésével szemben, *a gazdasági növekedés motorja, húzóereje továbbra is a kivitel lesz.* (Megjegyzem, hogy a japán exportnak a végtermékhez viszonyított aránya 12 százalékra tehető. Ez az NSZK, a francia, a brit vagy az olasz gazdaság exportintenzitásának valamivel több mint a fele.) Részben a partnerországok részéről a Japánra nehezedő nyomás enyhítése végett a középtávú stratégia a kivitel mintegy évi 14 százalékos növekedésével számol (az elmúlt évtized évi átlagos 20 százalékos exportnövekedésével szemben), ami csak valamivel haladja meg a világkereskedelem várható növekedési ütemét (az elmúlt évtizedben a japán kivitel növekedési üteme mintegy a kétszerese volt a világkereskedelmi forgalom növekedési ütemének). Megjegyzem, hogy a japán kivitel az 1976. évi 21,8 százalékos növekedést követően a múlt évben számottevően lassúbb ütemben — mintegy 5,5 százalékkal — növekedett. Mindez azonban nem változtat azon, hogy a japán gazdaságban a növekedés fő hajtóereje a jövőben is a kivitel lesz. Ezt valószínűsíti az is, hogy a múlthoz képest csökken a beruházási tevékenység kedvező hatása a növekedésre. Ennek tudható be az állami beruházások viszonylag gyors ütemű növekedése. Mivel Japán az új világgazdasági viszonyok között versenyképességének növelése céljából fokozottan igyekszik majd erősíteni komparatív pozícióját, a beruházások fokozott ütemű növekedése várható, mégpedig a korábban erőteljesen védett feldolgozó ipari ágazatokban.

A főbb ipari ágazatok fejlesztési stratégiáiban elfoglalt helyét is ilyen szempontból ítélik meg a szakemberek.

A természetesen igen összevont 1. sz. táblázat szerint az acélgyártás, az általános gépgyártás, a villamos gépipar és a gépkocsigyártás versenyképessége javul. Feltehetően romlik az alumíniumkohászat és a szintetikus szálak gyártásának versenyképessége. Röviden: azon ágazatok versenyképessége javul, amelyek kisebb-nagyobb arányban az igen hatékony japán acélipari alapanyagok, félkésztermékek felhasználói. (A 80-as évekre vonatkozó előrejelzések szerint, 1974-hez viszonyítva — s a japán acél árszínvonalát 100-nak véve —, az NSZK-beli acél árszínvonala 170, a franciáé 160 és az amerikaié 140 lesz.) Megjegyzem, hogy míg korábban a japán acélipar elsősorban az ún. tengerjáradéknak (a szállításban élvezett előnynek) és a nagy kapacitásméreteknek köszönhette versenyképességét, addig ma nagyrészt az

1. sz. táblázat

Az egyes japán iparágak nemzetközi versenyképességének értékelése

Iparág	A nemzetközi versenyképesség		Jelenlegi helyzet	Jövőbeli helyzet
	jelenleg	a jövőben		
Acélipar	●	○	A nagy kapacitású tengerparti üzemek és a gyártási módszerek termelékenyek. A környezetvédelmi költségek nagyok, de a nemzetközi forgalom élvonalában van.	Az import-nyersanyagárak és egyéb költségek növekedése következtében valamelyest csökken a versenyképesség. A jelenlegi üzemekben a versenypozíció biztos.
Petrolkémia	—	—	Az üzemnagyságban fölény, költséghátrány az importált nyersanyagok miatt.	A versenyképesség megtartható, ha a gyártási eljárásokat korszerűsítik; hosszú távon elsősorban a hazai piacra orientálódik.
Alumíniumkohászat	×	×	A villamosenergia-költségek növekedése miatt nem versenyképes az importtal. A technológia sem versenyképes.	Az ágazatot áttelepítik a fejlődő országokba.
Textilipar és a hagyományos, egyszerű munkára alapozott ruházati ipar	×	—	Versenyképessége árban romlott a növekvő munkabérek miatt. Az importoffenziva folytatódik.	A költségviszonyok javulása nem várható. Speciális szükségletek (divatszerűség, minőség) kielégítése révén részben visszanyerhető a versenyképesség.
Általános gépgyártás	—	○	Az elmaradott gyártási módszerek korszerűsíthetők; a versenyképesség fokozatosan megerősíthető.	A fejlődő országok Japán utolérésére törekednek; a japán gépgyártás versenyképessége növelhető a komplett gyár- és technológia-export révén.
Villamos gépipar	○	○	A nemzetközi versenyképesség a háztartási gépek iparágban jó, a nagy kapacitású komputerek gyártásában rosszabb. A versenyképességet a tömegszerűség biztosítja az iparág egészében.	Egyes területeken (rádió, tv) a fejlődő országok erősödnek; Japán versenyképessége a tömegszeruség és a korszerű gyártási eljárások kombinációjával biztosítható.
Gépkocsiipar	●	●	A kiskocsi piaci fölénye a tömegszerűség, a gyártási eljárások és a gyártmányfejlesztés következtében igen jó.	Az autóipart sújtani fogják a magasabb bér- és anyagköltségek, de ezeket ellensúlyozza a tömegszerűség és a gyártmányfejlesztés.

● = nagyon jó

○ = jó

— = kérdéses

× = rossz

2. sz. táblázat

A kivitel szerkezete
(Százalékos megoszlás)

Megnevezés	Japán		NSZK
	1974	1985 (előrejelzés)	1974
I. Tudományigényes gyártmányok	21,5	39,0	37
II. Munkaigényes gyártmányok	14,5	9,5	18
III. Átlagosan tudomány-, valamint tőkeigényes gyártmányok	37,5	32,0	26
IV. Anyag- és energia-, valamint tőkeigényes gyártmányok	25,0	18,5	19
V. Egyéb	1,5	1,0	—
Összesen	100,0	100,0	100,0

egyenletesen jó minőségnek, a gyors- és pontos szállítási készségnek.

E meglehetősen összevont adatoknál jobban tükrözi a folyamatban levő és a tervezett szerkezeti változások irányát az értékesítési struktúra átalakulása. Ennek jelentőségét fokozza, hogy Japán a világ összes exportjában mintegy 8 százalékkal részesedik, s a gazdasági növekedés hajtóereje a jövőben is nagyrészt a kivitel lesz.

A Tokió Bank adatai és előrejelzése szerint a japán export összetétele a 2. sz. táblázat adatai szerint módosul (összehasonlításul közöljük az NSZK kivitelének megoszlását is).

Japán jelenlegi exportjában — az NSZK-éhoz viszonyítva — számottevően kisebb a tudományigényes gyártmányok aránya, és nagyobb a tőke- és anyagigényes termékeké, amelyeknek hozzáadottérték-tartalma viszonylag kisebb.

Az I. kategóriába tartozó néhány jellegzetes exporttermék: komplett gyárak, korszerű elektronikai berendezések, nagy finomságú vegyi termékek. A II. csoportba tartozik például a textil-, a fafeldolgozó ipar. A III. kategóriát a gépkocsi, a hajó és a háztartási gépek gyártása képviseli. A IV. kategóriára az acélipar a jellemző.

A japán exportszerkezet sajátos vonásait feltárhatjuk, ha összevetjük a gazdaságilag fejlett országok kiviteli szerkezetével. (L. a 3. sz. táblázatot.)

A japán értékesítési szerkezet gyártmánycsoportonkénti vizsgálata is megerősíti azt a korábban szóvátett körülményt, hogy a gazdaságilag fejlett tőkésországoktól eltérően a kivitelben viszonylag nagy a textiláruk, az acél, a háztartási gépek, a rádió és tv-készülékek, az elektroncsövek, a félvezetők, a hajók, gépkocsik, motorkerékpárok és a fényképezőgépek aránya. A japán kivitel *számottevően koncentráltabb* is, mint a többi 19 országé. A természeti adottságokból fakadó strukturális eltérés (mezőgazdaság, bányaipari termékek) is magyarázza, hogy Japánban *a gépipari termékek részesedése a kivitelben lényegesen magasabb* (és növekvő), *mint a 19 országban és eltérő a gépipari kivitel ágazati összetétele is.*

Az értékesítési struktúra változása Japánban arra utal, hogy *előtérbe kerülnek a tudományigényes gyártmányok:* a komplett gyárberendezések, a komputerek és perifériák, a minőségi vegyipari termékek; a hagyományos anyagigényes termelési ágazatokban jelentős gyártás- és gyártmányfejlesztést hajtanak végre, az anyagokat a korábbinál értékesebb, nagyobb hozzáadott értéket tartalmazó termékekké igyekeznek feldolgozni. Erre jó példa az acélgyártás, amelynek nyersanyagait importálják. A speciális acélok jövőbeli

3. sz. táblázat

19 gazdaságilag fejlett ország és Japán exportstruktúrája

(Százalékos megoszlás)*

Termék megnevezése	19 ország		Japán	
	1973	1978	1973	1978
Összes kivitel	100,0	100,0	100,0	100,0
Ebből:				
Élelmiszerek	5,52	6,48	0,22	0,06
Halászati termékek	0,45	0,44	0,89	0,88
Textilipari termékek	4,14	3,83	5,94	3,30
Ruhaipari termékek	1,46	1,44	0,94	0,16
Petrolkémiai termékek, szintetikus anyagok	3,19	4,31	3,03	4,29
Gumi és bőripari termékek	1,91	1,80	1,41	0,78
Egyéb vegyipari alapanyagok	2,61	2,31	2,18	1,71
Melegen hengerelt acélcsövek	3,52	3,30	8,21	9,20
Hidegen hengerelt, ötvözött acélok	1,97	1,79	5,87	5,26
Fémszerkezetek	1,09	1,01	1,51	1,27
Alumínium	0,42	0,11	0,05	0,20
Turbinák, motorok	1,66	1,57	1,46	1,70
Építőipari és bányászati gépek	1,37	1,19	0,98	1,17
Textilipari gépek	1,13	1,06	1,17	1,21
Irodagépek	1,32	1,59	0,86	1,24
Gépalkatrészek, részegységek	1,12	1,10	1,15	1,19
Villamoserőművi gépek	1,68	1,66	2,02	2,18
Rádió- és tv-készülék	1,54	1,67	7,57	7,83
Egyéb háztartási gépek	0,70	0,75	0,63	0,72
Komputerek és perifériák	0,45	0,17	1,32	0,95
Elektroncsövek, félvezetők	0,76	0,92	0,89	1,34
Távközlési berendezések és részegységek	1,33	1,33	2,22	2,65
Hajó	2,67	3,78	10,33	11,62
Gépkocsi	9,85	9,84	10,85	13,96
Motorkerékpár	0,35	0,42	2,56	3,33
Fényképezőgép	0,22	0,21	1,24	0,77
Egyéb optikai eszközök	0,70	1,05	0,81	0,33
Órák	0,51	0,47	0,84	1,04
Ma még ismeretlen termékek	1,06	1,14	1,04	1,36
Összes gépipari kivitel	39,56	39,45	54,55	61,24
Ebből:				
Nem villamosipari gépek	14,01	13,27	10,57	11,72
Villamosipari gépek és berendezések	7,89	7,81	15,92	16,75
Járműipari eszközök és berendezések	15,40	16,01	24,70	30,15
Preciziós műszerek	2,26	2,36	3,36	2,62

* *Forrás:* Engineering Industriec of Japan, 1976. 12. Tokió.

termelésének növelésével Japán biztosítani tudja nemzetközi versenyképességét. *Az anyagigényesség önmagában tehát nem kizáró ok a fejlesztésben.* A fejlesztés döntő kritériuma *a gazdasági hatékonyság és a nemzetközi versenyképesség.* Ellenkező példa a textil- és a ruházati ipar, amelynek részesedése a kivitelben jelentősen csökken. Ezen iparágak termelését a speciális minőségi és divatigényeket kielégítő termékek előállítására koncentrálják.

Önmagában a munkaigényesség sem dönti el valamely termék vagy gyártmánycsalád sorsát. Például az „egyéb optikai eszközök" gyártását Japán visszafejleszti, mert nemzetközi versenyképességét a 19 ország-

ban előrejelezhető nagyarányú fejlesztés veszélyezteti.

Általános törekvés a nagy anyag- és tőkeigényű, valamint a sok, s többnyire egyszerűbb munkát igénylő termékek gyártási arányainak csökkentése.

A japán export 1974—1978. évekre szóló 92 gyártási ágat felölelő előrejelzése szerint a kivitel évi átlagos 13,2 százalékos növekedésével számolt.

A 92 gyártási ág közül 15-ben a kivitel csökkenésével számoltak. 1—5 százalékkal nő 15 gyártási ág, 5—10 százalékkal ugyancsak 15 gyártási ág, 10—15 százalékkal 21, 15—20 százalékkal 16 és 20 százalékon felül 10 gyártási ág kivitele. A „mezőnyt" tehát meglehetősen széthúzzák, és a gyártási ágaknak az export növekedési (csökkenési) ütem szerinti megoszlása az értékesítési szerkezet viszonylag dinamikus átalakítására utal.

Azokra az iparágakra, ágazatokra és szakágazatokra, amelyek a jövőben is versenyképeseknek bizonyulnak és a fejlesztés előterében állnak, illetve amelyeknek a kivitel szerkezetében jelenleg is és a jövőben is nagy a súlyuk, általában a következők a jellemzők:

1. Többségük nem tartozik az élenjáró, hanem inkább *a közepes színvonalú technológiát igénylő* gyártási ágak közé.

2. Többségük versenyképessége *a tömegszerűséghez* kapcsolódik.

3. A beruházások munka- és tőkeigénye *viszonylag egyensúlyban* van.

4. A *kapcsolódó iparágak* (a hátteripar) *fejlettsége kielégítő.*

1. Mivel a vivő iparágak többsége (acélipar, gépkocsigyártás, hajógyártás stb.) nem igényli a műszaki haladás *élvonalát* képviselő gyártási eljárásokat, a versenyképesség megtartása végett a japánok előtérbe helyezik az eddig alkalmazott technológia fejlesztését, a minőség javítását, különösen pedig az értékesítési hálózat és a szállítási készség erősítését.

A Keidanren programja kifejezetten hangsúlyozza, hogy a termelésnek az eddiginél jobban kell alkalmazkodnia *az egyes piacok speciális követelményeihez.* Nincs minden piacon egyformán értékesíthető gépkocsi vagy hűtőszekrény. (E két példát a program készítői említik.) Az egyik országban a nagyobb lóerőt, a másikban a kisebb fogyasztást, a harmadikban a nagyobb kényelmet, a negyedikben a biztonságot, az ötödikben a környezetvédelmi berendezéseket, a hatodikban a tartósságot stb. értékeli előnyösebben a piac. A hűtőberendezéseknek is más-más tulajdonságát preferálják a különböző piacok. A vállalatoknak a jövőben nagyobb erőforrásokat kell fordítaniok a piaci kereslet feltárására és befolyásolására, mert *a piacok diverzifikálódása erőteljesebbé válik* (például a fejlődő világ gazdasági aktivizálódása miatt), s a fogyasztói preferenciák a különböző technikai, gazdasági és társadalmi tényezők hatására különböző irányban változnak. A tapasztalat az, hogy e ráfordítások a termelésben és az eszközök gyorsabb körforgásában megtérülnek.[7]

Japán ipari potenciálja lehetővé teszi, hogy kiviteli struktúráját termékeinek *az egyes regionális piacokon elért (elérhető) versenyképességének megfelelően alakítsa.* Így például a 70-es évek második felében az Egyesült Államokba elsősorban kerékpárokat és más járműveket (gépkocsi stb.), szállítóeszközöket, építő- és bányaipari gépeket és háztartási felszereléseket; Közép- és Dél-Amerikába vas- és acélöntvényeket, valamint fémmegmunkáló gépeket; Délkelet-Ázsiába elektroncsöveket, félvezetőket és perifériákat; a közelkeleti országok piacaira építő- és bányaipari gépeket, irodagépeket, fémmegmunkáló gépeket és textilipari

[7] Ezt bizonyítja, hogy Japán 1965-ben még csak 194 ezer, 1976-ban már több mint 3 millió gépkocsit exportált (ebből 2,1 millió személygépkocsi). 1970 és 1976 között a kivitel volumene csaknem megháromszorozódott, értékben megnégyszereződött. (Monthly Report of Automobile Statistics. Keidanren Review, 1976. április, 7. l.)

Más példa: Japán acélkivitele 1965-ben az Európai Közösség országai acélkivitelének még csak a harmadát — mintegy 10 millió tonnát — érte el; 1975-ben már a felét, mintegy 30 millió tonnát. (Tokyo Newsletter. Mitsubishi Corporation. 1976. április, 3. l.)

gépeket; Európa tőkésországaiba mindenekelőtt acélszerkezeteket, kerékpárokat és egyéb szállítóeszközöket, vasúti kocsikat, elektroncsöveket és félvezetőket, rádió és tv-készülékeket szállítanak, illetve e gyártmányok kivitelét növelik. Az általános stratégiai megfontolásokkal összhangban a legfejlettebb és a legnagyobb versenyt támasztó piacra — az Egyesült Államokba — Japán nem a műszaki haladás élvonalát képviselő termékekkel, hanem elsősorban járműipari termékeivel tör be. Ezek arányát az összes oda irányuló kivitelben az 1973. évi 26 százalékról 1978-ban több mint 40 százalékra növelik. A bonyolultabb munkát és a tudományos haladás eredményeit nagyobb mértékben igénybe vevő villamos gépipar termékeinek aránya Európa tőkésországaiba irányuló kivitelében növekszik, az 1973. évi 20 százalékról 27 százalékra. Mindez *a fejlesztési, a termelési, az értékesítési és piaci stratégia magas fokú összehangolását, a komparatív előnyök dinamikus változásainak a fejlesztési és termelési politikában történő rugalmas érvényesítését követeli.*

A közelmúltban a kormányban elhangzott az a javaslat, hogy a japán ipart a jelenleginél sokkal tudományigényesebb szerkezet irányában kell fejleszteni, s ennek keretében rá kell térni például a repülőgépgyártásra. A tervet ez idő szerint elvetették, mindenekelőtt azért, mert akár csak egyetlen ilyen iparág kifejlesztése is olyan kutatási és fejlesztési ráfordítást követelne (nem utolsósorban a kapcsolódó területek fejlesztése miatt), ami elvonná a rendelkezésre álló eszközöket a már versenyképes iparágaktól. A másik ok, amiért Japán jórészt kitart a közepes műszaki fejlettséget képviselő technológiákon alapuló gyártási ágak mellett az, hogy a legfejlettebb gyártási eljárásokat, s különösen nagy tudományos ráfordításokat igénylő iparágakban igen éles a verseny, mindenekelőtt az Egyesült Államok és az NSZK részéről. E gyártmányok — például a repülőgépek — értékesítése Japán számára nehézségeket okozna, hacsak nem teremt piacot odahaza, például a fegyverkezés fokozásával. Japán jól felfogott üzleti érdekből egyelőre kitart a közepes igényű technológiára épült gyártási ágak mellett s ezekben erősíti versenyképességét, mindenekelőtt úgy, hogy *e területeken valóban élenjáró gyártási eljárásokat alkalmaz.* Mindez nem jelenti azt, hogy *bizonyos területeken* Japán nem igyekszik *éppen a tudományos forradalom élenjáró eredményeit megtestesítő termékek gyártásában is* versenyképessé válni (például az NC technikában, az irodai gépek, az elektronikus számítógépek, alkatrészek, előállításában). Ez tehát a magyarázata annak, hogy a japán kivitelben a tudományigényes gyártmányok aránya csak 1985-ben éri el, illetve haladja meg az NSZK 1974. évi hasonló mutatóját.

Az említett fejlesztési stratégia tükröződik abban a programban, amely szerint bizonyos termékekből Japán részesedése a 19 gazdaságilag fejlett ország kivitelében igen jelentőssé válik, vagyis e termékek piacán Japán részesedése erőteljesen nő.

Változások a munkamegosztás rendszerében

A japán ipar termelési szerkezetének átalakulását *a technológiai rendszerekben és ezzel összefüggésben a vállalatok hagyományosan kialakult kapcsolataiban végbemenő változások kísérik.* A hagyományos technológiai elvekre épült vállalatok átalakulóban vannak. Lássunk egy példát: a közelmúlt évekig a vas- és fémkohászati vállalatok „profilja" vas- és fémkohászati gyártmányok előállítása és értékesítése volt. A 70-es években azonban e vállalkozások keretében egyre nagyobb teret hódít a gyártási technológiák értékesítése. A legnagyobb acélipari művek a technológiaértékesítést az acélipar jövőbeli versenyképessége egyik feltételének tekintik. Az új stratégia jellemzője tehát az, hogy a szoros értelemben vett anyagi javak előállítói egyre nagyobb szerepet szánnak a szóban forgó ter-

4. sz. táblázat

Japán részesedése a 19 gazdaságilag fejlett ország összes kivitelében

(Százalékban)

Megnevezés	1973 tény	1978 előrejelzés
Összes kivitel	9,7	11,0
Ezen belül:		
Melegen hengerelt acél, acélcső	22,6	31,0
Hidegen hengerelt és ötvözött acél	29,0	32,8
Varrógépek	30,4	31,0
Távközlési berendezések és részegységek	16,3	22,2
Rádió- és tv-készülékek	47,9	52,1
Elektronikus számítógépek* és perifériák	28,7	62,3
Hajó	37,7	34,2
Motorkerékpár	72,2	87,3
Kerékpár	29,0	37,5
Fényképezőgép	55,3	76,7
Órák	16,1	24,2
Textilipari termékek	14,0	9,6
Ruházati ipari termékek	6,3	1,3
Izzólámpák	8,0	5,8

Forrás: Engineering Industries of Japan 1976. 12. sz.

* Elsősorban asztali elektronikus kalkulátorok.

mékeket előállító komplett gépi berendezések s a hozzájuk kapcsolódó gyártási és szervezési módszerek (soft-ware) kifejlesztésére és értékesítésére. Másként: az alapanyaggyártás, de mindenekelőtt a vas- és acélipar, valamint a gépgyártás integrációs folyamatának kezdetéről van szó. Hasonló jelenség tanúi lehetünk a hajógyártásban is, ahol erőteljesen növekszik a komplett hajógyárak előállítása és értékesítése. A technológiai rendszerek átalakulásában különösen fontos szerepe van a gépgyártás és az elektronika integrációja erősödésének. (Gondoljunk csak az elektronikusan vezérelt megmunkáló központokra, a korszerű egészségügyi intézményekre, közlekedési irányító vagy biztonsági rendszerekre stb.)

A vas- és acélfeldolgozás, a gépipar számos ágazata, az elektronika stb. között szoros technológiai kapcsolat van, s e kapcsolatok most az integrálódás szakaszába jutva egy *újfajta termelési* (technológiai) *munkamegosztás* kialakulásának az alapjait vetik meg. Az iparban a korábbinál komplexebb technológiai rendszerek jönnek létre. Ez az új fejlődési folyamat összhangban van azzal a törekvéssel, hogy a feldolgozó ipar alacsonyabb termelési fázisaiban számottevően növeljék a hozzáadott értéket.

A technológiai rendszerek változása nem a termelés tömegszerűségének a növelése irányába mutat. A japán ipargazdasági kutatók szerint: „... a hagyományos tömegtermelési eljárásokat fokozatosan az *egyedi, speciális igényekhez* igazodó módszereknek kell felváltaniuk".[8]

Az új ipari rendszerekre az a jellemző, hogy közvetlenül a felhasználók (fogyasztók) igényeinek megfelelően alakítják kínálatukat. A hagyományos tömegtermelést folytató termelési rendszerekben a végső termékkibocsátó (összeszerelő) vállalat kialakította alvállalkozóinak, bedolgozóinak szilárd hálózatát, s a gyártás nagy része egységesített eljárásokkal folyt.

A most kibontakozó ipari rendszerekben előtérbe kerül *az egyedi* termék (a „termék" itt a komplett működő rendszer). Ebből az is következik, hogy nincs szükség többé a fő és alvállalkozók, a bedolgozó és vevő vállalatok korábbi, merev hierarchiájára. Éppen ellenkezőleg, az új vállalkozások a funkcionális vállalatcsoportosulás viszonylag laza szerkezetére épülnek. A „mag-vállalat" — így nevezi a japán szakirodalom a komplett technológiai rendszer létrehozására vállalkozót — létrehozza a funkcionális csoportosulást, és a résztvevőknél megrendeli a rendszer egyes elemeit, részegységeit. A „magvállalat" feladata mindenekelőtt a komplett rendszer működésére vonatkozó technológiai és szervezési software kidolgozása, a partner-vállalatok munkájának összehangolása és a

[8] Engineering Industries of Japan. Tokió, 1977. március, 4. l.

piacteremtés. Mivel a komplett rendszer (például valamilyen géprendszer) mindig egyedi, a funkcionális vállalatcsoportosulás is egyedi jellegű; a feladat teljesítésével a csoportosulás is megszűnik.

Természetesen számos olyan eset van, amikor ipari rendszerek kifejlesztésére tartós vállalati együttműködés alakul ki. Ennek keretében közös erőfeszítéseket tesznek a fejlesztésre, a legelőnyösebb beszerzési források felkutatására stb.

A „mag-vállalat" partner-vállalatai rendszerint speciális ismeretekkel, gyártási eljárásokkal és tapasztalatokkal rendelkező cégek. Új jelenség, hogy közepes nagyságú vállalatok is ellátják a „mag-vállalat" funkcióját. Az idézett forrás szerint ez nem a legnagyobb ipari társaságok monopóliuma.

E vázlatosan leírt strukturális átalakulás minden bizonnyal hatást gyakorol majd a hierarchikus módon felépülő duális ipari szerkezetre is. A kis- és közepes méretű bedolgozó, ellátó vállalatoknak a nagyvállalatoktól való függősége valamelyest lazulhat. Ennek nyelvi tükröződése az, hogy a funkcionális csoportosulásban résztvevő kis- és közepes méretű vállalatokat már nem bedolgozóknak, ellátóknak, hanem bolygó vállalatoknak nevezi az ipargazdasági irodalom.

A kutatási és fejlesztési politika új irányzatai

A strukturális átalakulásból fakadó szükségletek a kutatási és fejlesztési tevékenységre is hatnak.

Az első változás az, hogy Japánban is *nőni fog a K+F-(kutatás és fejlesztés) -tevékenység állami finanszírozása.* A tőkés világban az Egyesült Államok és az NSZK után Japánban fordítják a legtöbbet a K+F-re (az évtized elején évi 4 milliárd dollárt).[9]

[9] K+F Japánban: a jelenlegi feltételek és problémák. Keidanren Review, 1975. augusztus, 7—9. l.

Az 1972. évi adatok szerint az összes K+F-ráfordításban a magánszektor részesedése 72,7, az államé 27,3 százalék volt. A magánszektor K+F-ráfordításaiban mindössze 2,6 százalék volt az állami eszközök aránya. Japánra ezenkívül az is jellemző, hogy élesen elválik egymástól az állami tudományos intézetek és egyetemek, valamint a magánszektorhoz tartozó intézmények és egyetemek finanszírozása.[10]

A jövőben növelni kívánják a tudományos kutatásban az állami finanszírozás arányát, mégpedig nemcsak az állami szektorban, hanem a magánszektorban is.

A japán K+F-tevékenységben erősíteni szándékoznak az interdiszciplináris kutatásokat és fejlesztéseket. A megoldandó problémák egyre inkább komplex megközelítést követelnek. Az erősen tagolt állami irányítás és a minisztériumi rendszer azonban megnehezíti a különböző tudományos területek tevékenységének összehangolását és egyeztetését. Az egyes állami szervek önző módon mindenekelőtt saját területük fejlesztését tekintik fontosnak. Gyakorlatilag nincs olyan kormányzati szerv (beleértve a kormány mellett működő Tudományos és Műszaki Tanácsot is), amely a K+F-tevékenységben megállapíthatná az országos prioritásokat.

Nem megfelelő az állami szervek, a vállalatok és az egyetemek együttműködése sem. Hagyományos okai vannak a három intézményrendszer különállásának. Különösen az egyetemek zárkóztak el az iparral való együttműködéstől, „tudományos szabadságuk" védelme érdekében.

Jóllehet Japánban az állam részesedése viszonylag kicsi a K+F-tevékenység finanszírozásában, a magánszektor számos formában állami preferenciában részesül K+F tevékenységében (közvetlen támogatás, adókedvezmény, gyorsított leírás, köz-

[10] Az Egyesült Államokban 1974-ben az összes K+F-ráfordításban a magánszektor részesedése 53,2, az állam részesedése 46,8 százalék volt; s jóllehet a magánszektor használja fel az összes K+F-ráfordítás 67 százalékát, ezen belül 40 százalékot az állam finanszírozott.

ponti fejlesztési programok finanszírozása formájában).

A jövőben fokozódik majd *az eredeti eredményeket* produkáló K+F-tevékenység (szemben a 60-as évek nagyarányú követő típusú, licencekre alapozott K+F-tevékenységével); nagyobb figyelmet fordítanak *az interdiszciplináris jellegű* — s mindenekelőtt a fejlődés társadalmi vonatkozásait is felölelő — K+F-tevékenységre; nagyobb mértékben kívánnak élni a K+F-tevékenység nemzetközi munkamegosztásában rejlő lehetőségekkel; a K+F-tevékenységben nagyobb figyelmet fordítanak a kis- és középüzemek műszaki megújítására.

2. A struktúrafejlesztés fontos kritériuma Japánban a termelés tömegszerűsége. Bizonyos ágazatokban a kompetitív fölény fontos feltétele a termelés mérete. Figyelembe véve a japán belső piacot, a fejlesztendő ágazatok közül azok kerülnek előtérbe, amelyeknek termékei iránt jelentős belföldi kereslet is van. *A belső piac stabilizáló hatású* és ezt a japán gazdaságpolitikusok nagyra értékelik. Véleményük szerint olyan iparágakban, amelyekben a versenyképesség fő kritériuma a tömegszerűség, a fejlesztés csak akkor célszerű, ha a termelésnek legalább a felét a belföldi piacon lehet értékesíteni. Japán viszonyok között ennek költségcsökkentő hatása is van. Ebből a szempontból egyetlen tényezőre hívom fel a figyelmet: az ország úgynevezett láthatatlan külkereskedelemből származó deficitje 6 milliárd dollár körül van, amelyből 1975-ben 2 milliárd dollárt a nettó szállítási költségek tettek ki. Ez az összeg egyébként 1972 és 1975 között megkétszereződött.[11]

3. A termelési tényezők közötti egyensúly a fejlesztés magas hatékonyságának egyik feltétele. Nem annyira a tőkeigényes, mint inkább egyes olyan munkaigényes ágazatok fejlesztése vált kétségessé, amelyekben a munkaerő értékesülése (a hozzáadott érték aránya) alacsony. Ezért az ilyen iparágakat (például a textilipart vagy a vegyesiparcikk-gyártás nagy részét) áttelepítik a fejlődő országokba.

4. A hatékony fejlesztés feltétele, hogy a kapcsolódó területek, illetve a fejlesztési cél hatékony működését biztosító *valamennyi tevékenység korszerűsítése összhangban legyen egymással.* A strukturális fejlesztés japán programjában szereplő iparágak ilyen tekintetben nagy követelményeket támásztanak az alkatrészeket és részegységeket gyártó iparágakkal, továbbá a termelő és a nem termelő infrastruktúra fejlesztésével szemben. A japán szakemberek úgy látják, hogy e tekintetben jobban kell élniük a nemzetközi munkamegosztásban rejlő lehetőségekkel.

A japán tervező szervek megítélése szerint a tőkés világban csak kevés olyan ország van, amely a hatékony fejlesztésnek mind a négy feltételével rendelkezik. Jelenleg ilyen ország az Egyesült Államok, s hosszú távon esetleg Brazília teremtheti meg a hatékony és versenyképes struktúrafejlesztés e feltételeit.

Varga György

[11] The Economist, 1976. november 20—26. 97. l.

CUKOR GYÖRGY

Megemlékezés születésének hatvanadik évfordulója alkalmából

A hazai közgazdaságtudomány felszabadulás utáni fejlődésére visszatekintve, a megjelent könyvekben, tanulmányokban, cikkekben felismerhetjük gazdaságunk és az elmélet mindenkori problémáit. Tudománytörténeti szempontból főként azoknak a munkáknak a szerzői érdemesek megemlékezésre és méltatásra, akik elsőnek — vagy az elsők között — világítottak rá alapvető fontosságú problémákra, tárták fel összefüggéseiket, tettek kísérletet megoldásukra, vagyis úttörő szerepet játszottak. Ilyen közgazdász volt *Cukor György.*

1972-ben, ötvenöt éves korában hunyt el; 1977-ben lett volna hatvan éves. Életének utolsó húsz évét tudományos alkotómunkával töltötte. Kutatási eredményei több területen gazdagították a magyar közgazdaságtudományt, s ma is figyelemre érdemesek. Száznál több művével a legtermékenyebb közgazdászok közé tartozott. Munkásságának sokoldalúsága eleve kizárja, hogy minden tudományos eredményére kitérjünk, meg kell elégedni azzal, hogy megközelítően érzékeltessük tudományos munkásságának jelentőségét a magyar közgazdaságtudomány történetében.[1]

Cukor György pályafutása. Tartalmas és változatos életpályája érdekes hátteret s részben magyarázatot ad tudományos munkásságához. 1917-ben Magyarországon született, itt érettségizett, egyetemi tanulmányait Csehszlovákiában és Franciaországban folytatta s Franciaországban szerzett mérnöki oklevelet. A német megszállás alatt mint szakmunkás, majd mint műszaki rajzoló és mérnök kereste meg kenyerét. Hazatérése után 1945-től 1955-ig a termelés, tervezés és irányítás gyakorlati munkájában vett részt mint mérnök, főmérnök, kutatómérnök, tervező, gazdaságirányító szervek vezető munkatársa. 1955 végén került az MTA Közgazdaságtudományi Intézetébe, ahol hosszú időn át az ipari osztályt, illetve csoportot vezette, majd 1958 szeptemberétől haláláig az Intézet igazgatóhelyettese volt. Közben — az 1963—65-ös időszakban — másfél éven át az ENSZ titkárságának munkatársa volt, majd három hónapon át az egyik amerikai egyetemen előadásokat tartott a gazdasági tervezésről. Számos hazai és nemzetközi konferencián vett részt értékes előadásokkal.

1955-től műszaki, majd egyre nagyobb mértékben gazdasági kérdésekről kezdett publikálni, előbb újságcikkeket, később tudományos cikkeket, tanulmányokat. A műszaki pályán működő mérnökben fokozott érdeklődés támadt a gazdasági problémák iránt, a gyakorlati szakemberből a tudományos kutatás művelője lett. Kandidátusi fokozatát a munkatermelékenység problémáiról írott disszertációjával már 1957-ben, doktori fokozatát a fejlődő országok problémáit vizsgáló disszertációjával 1970-ben szerezte meg. Kutatómunkája mellett tudományszervezői tevékenységet is folytatott: igazgatóhelyettese volt a Közgazdaságtudományi Intézetnek, tagja több akadémiai bizottságnak és albizottságnak, több közgazdasági folyóirat és kiadványsorozat szerkesztő bizottságának, a Közgazdasági Társaság választmányának, az Ipari Szakosztály vezetőségének.

Éppen egy jelentős nemzetközi tudományos konferenciára való kiutazása előtt vonta el súlyos betegsége az annyira szeretett munkájától. Hosszan tartó betegségéből nem tudott kigyógyulni, s 1972-ben elhunyt.

[1] E tájékoztató fejtegetései a Cukor György részéről vizsgált főbb témák ismert szakértői által készített irodalomfeldolgozáson alapulnak. Így *Hegedüs Miklós* az iparfejlesztés, *Inotai András* a fejlődő országok, *Mausecz Zsuzsa* a szakemberképzés, *Sági Márton* az energetika, *Végső Béla* a munkatermelékenység problémáiról szóló könyveket, tanulmányokat dolgozta fel. (Ezek a tanulmányok az MTA Ipargazdaságtani Kutatócsoportjában betekintésre rendelkezésre állnak.) E tájékoztató felsorolt társszerzőit munkájukért hálás köszönet illeti. Őszinte köszönetét fejezi ki továbbá a szerző *Friss Istvánnak,* a cikk korábbi változatához fűzött észrevételeiért.

Tudományos munkássága. Cukor György tudományos munkásságára már témáinak kiválasztása is jellemző. Munkásságában a népgazdaságban — s a világgazdaságban — felmerülő, gyakorlati szempontból is alapvető jelentőségű, időszerű problémák feltárására és megvizsgálására, újszerű módszerek alkalmazására, valamint a konkrét, megfogható, felhasználható eredményekre való törekvés vezette. Problémaérzékenységét mutatja, hogy számos kérdést akkor vetett fel, amikor azok még egyáltalában nem vagy csak kevéssé látszottak időszerűeknek.

Másik jellegzetességként említhető munkásságának és tematikájának sokoldalúsága, egyre újabb, gyakran eléggé eltérő jellegű problémák bevonása vizsgálatainak körébe. Ehhez fűződik az a további sajátosság, hogy a problémákat komplex módon közelítette meg és tárgyalta; témáinak vizsgálatai összefonódnak, kutatási eredményei átsugároznak egymásra.

Cukor tudományos munkáiban világosan tükröződik, hogy szerzőjük mérnöki képzettségű és gazdag gyakorlati tapasztalatokkal rendelkező közgazdász volt. Munkáiban bizonyos mérnöki pontosság, realitásérzék és szolidság nyilvánul meg. Lényeges sajátossága volt az irrealitások elutasítása, a gazdaságpolitikai vagy tudományos közhelyekké szélesedett nézetek kétségbevonása és kritikája. Munkáit nagy szakértelemmel és tárgyismerettel, hosszú előtanulmányok és beható vizsgálódások alapján készítette. Feltűnő tehetsége és hajlandósága volt a tanulmányozott forrásmunkák, tudományos és egyéb nézetek kritikájára, a hibák, tévedések, ellentmondások feltárására. Igazi tudóshoz illően, alapvető alkati sajátossága volt a korábbi kutatási eredmények, állítások, tételek, módszerek, mutatók megkérdőjelezése. E tekintetben önmagával, saját munkáival és eredményeivel sem tett kivételt: mindig kész volt — ha az új felismerések indokolták — saját eredményeinek felülvizsgálatára, újrafogalmazására is.

A problémákat többnyire újszerűen, eredeti és egyéni szemlélettel, sokoldalúan és összefüggéseikben vizsgálta. Nagy gondot fordított a kutatási eredmények ténybeli megalapozására, történeti megközelítések, bőséges statisztikai adatok és elemzések, nemzetközi összehasonlítások célszerű alkalmazásával. Munkáinak okfejtései világosak, elemzései, érvelései meggyőzőek, munkáinak szerkezete — rendteremtő és rendszerező képességéből származóan — áttekinthető és következetes. A matematikai módszereket, az általa kidolgozott különféle modelleket sohasem öncélúan, hanem mindig a kutatási cél szolgálatába állítva, a szabatosabb és tömörebb kifejezés kedvéért, s főként a gyakorlati hasznosság fokozására alkalmazta.

Cukor tevékenysége és elhunyta óta még túl rövid idő telt el ahhoz, hogy munkásságáról megalapozott, határozott, egyértelmű megítélést lehessen kialakítani. Munkáiról olykor s néhol elhangzottak olyan megjegyzések, hogy bennük valamiféle mérnöki szemlélet, iparcentrikusság és empirizmus érvényesül, s a nagy elméleti problémáktól idegenkedés tapasztalható. E megjegyzések azonban munkásságának megítéléséhez és értékeléséhez aligha mérvadók. A közgazdaságtudomány feladata korántsem szűkíthető le az egyetemes törvényszerűségek feltárására, örökérvényű megállapítások megfogalmazására. Ennél fontosabb és reálisabb feladat a népgazdaság számára jelentős és időszerű problémák megragadása, tisztázása, megoldása, illetőleg ennek előmozdítása. Cukor munkáit tanulmányozva rendszeresen találkozhatunk olyan fontos kutatási erényekkel, mint a népgazdaságilag jelentős és időszerű problémák kiválasztása, a problémák újszerű, eredeti, alapos, sokoldalú, kritikus, de egyben alkotó feldolgozása és — nem utolsósorban — a kutatási eredmények hasznossága és hasznosíthatósága. Jelentőségének mérlegelésekor azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy jó néhány fontos — ma már tudományos vagy gazdaságpolitikai közkincsnek számító — gondolat, tétel, megállapítás eredete visszavezethető Cukor György valamelyik munkájára.

Kutatási eredmények. Cukor György munkásságának már említett sokoldalúságát mutatja, hogy kiterjedt — a többi között — az iparfejlesztés, a munkatermelékenység, az energetika, a szakemberképzés, a fejlődő országok, a népgazdasági tervezés témáira. A következőkben a felsorolt témák kutatása során elért tudományos eredményei közül kíséreljük meg a legfontosabbakat kiemelni és felvázolni. (Egyes tételekhez — inkább kiegészítő, mint értékelő jelleggel — lábjegyzetben fűzünk néhány további gondolatot. Az irodalmi forrásokat feltüntető lábjegyzetek csak a könyvalakban megjelent munkákat tartalmazzák.)

Iparfejlesztés. Cukor György tudományos életművében dominálnak az iparra vonatkozó, valamint az iparral valamiképpen kapcsolatos munkák. Az utóbbiak egyes általános gazdasági problémákat az ipar szempontjából, azzal kapcsolatosan tárgyalnak; az előbbiek az ipar, illetve az iparfejlesztés sajátos kérdéseivel

foglalkoznak. De mindkét csoportba tartozó munkák mentesek a szűk ágazati szemlélettől, jellemző rájuk a népgazdasági, tervgazdasági megközelítés.

Az iparfejlesztés problematikájából Cukor kezdetben a hazai iparfejlesztés és ipari struktúraalakítás, később a fejlődő országok iparosítása és iparosodása, majd élete vége felé a távlati tervezéssel összefüggésben az iparfejlesztési stratégia, a fejlesztési irányok meghatározásával kapcsolatos eszközök és módszerek kérdéseit vizsgálta.[2]

A szocialista gazdaságpolitikának és közelebbről az iparfejlesztésnek alapkérdése *az ipar és a mezőgazdaság viszonya.* Cukor György a végletes nézeteket elvetve a két ágazat együttes fejlesztését tartotta lehetségesnek és szükségesnek azzal, hogy a fejlődés és a növekedés meghatározó tényezőjének az ipart tekintette. A két ágazat közötti viszonyt konkrétan, az ágazati kapcsolatok mérlege felhasználásával vizsgálta, s e vizsgálatok alapján hangsúlyozta a mezőgazdaság és ipar fejlődése közötti szoros összefüggést és kölcsönös meghatározottságot. Mindezt figyelembe véve az ipar és a mezőgazdaság fejlesztésének szinte hagyományos szembeállítása helyébe a kettő arányos és kölcsönös fejlesztésének követelményét állította. Az iparon belül indokoltnak látta a nehéziparnak a könnyűiparénál gyorsabb, de differenciált fejlesztését.

Az *iparszerkezet* vizsgálata során különös figyelmet fordított a „hazai adottságok" szerepének és számításba vételének kérdésére. Arra a megállapításra jutott, hogy a hazai adottságok csak nagyon szűk területeken határolják be az ipari szerkezetet. Mint az ipar és a mezőgazdaság közötti arányváltásnál, az iparszerkezet átalakításában is a munka társadalmi termelékenységének emelésében, a népgazdasági hatékonyság fokozásában jelölte meg a követendő célt. Kétségbe vonta, hogy az iparnak volnának olyan ágai, amelyek egy műszakilag és gazdaságilag gyorsan fejlődő világban speciálisan Magyarországra általában és állandóan kedvezőek volnának. Az iparszerkezet átalakításában a gyártmánystruktúra megváltoztatása a jelentős, e folyamat lényege pedig a gyártmányok fejlesztése, korszerűsítése, a korszerű termékek súlyának növelése. Az iparszerkezet kialakításakor mindenképpen számításba jön a piac nagysága, a beruházásigényesség, a külkereskedelem s a KGST keretében szervezett nemzetközi munkamegosztás. Cukor sokoldalúan elemezte és bírálta a fejlesztésben az ún. vezető iparágakra való koncentrálás elvét; rámutatott a speciális természeti adottságok jelentőségének túlbecsülésére, a valóban alapvető fő adottságokra, az iparágak közötti komplex kapcsolatokra, a koncentráláshoz szükségszerűen hozzátartozó visszafejlesztések nehézségeire, az egész folyamat időigényességére s az egyes iparágak sajátosságaira.

A hazai iparfejlesztés, iparszerkezet-alakítás módjainak megválasztásakor egyes olyan alternatívák is tekintetbe jönnek — például kisüzem vagy nagyüzem, tőkeigényes vagy munkaigényes technológia —, amelyekkel Cukor később, a fejlődő országok iparosításának problémáit vizsgálva foglalkozott behatóbban.

De érintik és befolyásolják a hazai iparfejlesztést s általában az iparpolitikát a *fejlődő országok iparosításával fennálló összefüggések,* amelyekre Cukor az elsők között hívta fel a figyelmet. Megállapítása szerint hazánk külkereskedelmében a fejlődő országok részesedése és növekedési üteme alacsonyabb, mint a hasonló gazdasági potenciállal rendelkező kisebb országoké, s kisebb, mint ami mindkét fél számára kedvező lenne. A kapcsolatok intenzívebbé tétele objektív szükségszerűség, a lehetőség fennáll, s ennek kihasználása elsősorban a magyar ipar, mindenekelőtt a gépipar exportképességének alakulásától függ. A fejlődő országokkal fennálló kapcsolataink fejlődése nemcsak külkereskedelmünk, hanem hazai iparstruktúránk problémája is. Ami a hazai *importszerkezet alakítását* illeti, Cukor szerint célszerű volna bizonyos nyersanyagokat nagyobb mértékben a fejlődő országokból beszerezni. Emellett megfontolásra érdemes egyes késztermékeknek, például textilipari termékeknek a fejlődő országokból való fokozott behozatala is. Másfelől, a hazai *exportszerkezet* kialakításakor számításba kell venni a fejlődő országok iparosodásának szükségleteit is, hiszen a fejlődő országok géppiaca az egész világpiac egynegyedét teszi. A szóban forgó szükségletek kielégítése az iparszerkezet megváltoztatásán túl modernizálásra is alkalmat ad. A fej-

[2] A témára vonatkozó jelentősebb — könyv alakban megjelent — munkái: Az ágazati kapcsolatok mérlegének felhasználása az ipar ágazati szerkezetének vizsgálatára és tervezésére. MTA Közgazdaságtudományi Intézet Közleményei. 1960/9. 5—85; Román Zoltán társszerzővel. — A fejlődő országok iparosításának néhány kérdése. Akadémiai Kiadó. 1970. — Hosszú távú tervezés az iparban. Ipargazdasági értekezések, 1. sz. Akadémiai Kiadó, 1971.

lődő országok piacain ugyanis most már csak a legmodernebb termékek helyezhetők el.[3]

Behatóan foglalkozott Cukor György a *hosszú távú iparfejlesztés és tervezés* kérdéseivel is. Vizsgálatai alapján nyomatékosan hangsúlyozta a hosszú távú tervezésben a komplex szemlélet és megítélés szükségét. Rámutatott, hogy a hatékonysági, gazdaságossági kritériumok mellett vizsgálni kell a hazai szükségletek kielégítésére gyakorolt hatásokat, a fizetőképes piac teremtésében a fő ágazatok között, valamint az ágazatokon belül az egyes tevékenységekre érvényesülő hatásokat; a felhalmozási eszközökhöz való viszonyt; a külgazdasági kapcsolatokra, valamint az egyensúlyra gyakorolt közvetlen és közvetett hatást; a foglalkoztatási, munkaerő-felszabadítási következményeket; a műszaki haladásra, így az új gyártmányok és módszerek, a magasabb szakképzettségi igények terén bekövetkező hatást.

A hosszú távú hazai iparfejlesztés alapvető elemének a műszaki fejlesztést és az exportképességet tartotta. A műszaki fejlesztést szélesen értelmezte, s idetartozónak minősítette — a gyártmányösszetétel és a gyárási technológia körén túl — a kutatást és fejlesztést, a megfelelő információáramlást, a specializációt és kooperációt, a termelés szervezeti és irányítási rendszerét, sőt a nemzetközi munkamegosztás elmélyítését is.

Munkatermelékenység. Az ipar, közelebbről a gépipar területéről kiindulva Cukor György már munkássága kezdetén felfigyelt a munkatermelékenység problémáira. Kutatásai során — részben társszerzőkkel, így *Parányi György, Román Zoltán* közreműködésével — a termelékenység csaknem minden alapvető problémáját vizsgálat alá vette.[4]

Cukor György a *termelékenységnövelés* fő tényezőjének a műszaki haladást minősítette, s ennek lehetőségeit elsősorban a gyártás- és gyártmányfejlesztés, az újszerű technológiai megoldások, a műszaki ellenőrzés és az anyagmozgatás területén látta. De a tényezőket vizsgálva felhívta a figyelmet a termelés és a munkaerő ágazati szerkezetében végbemenő módosulások hatásának szerepére, továbbá az árarányok, a kapacitáskihasználás és a munkaerő-minőség változásának befolyásoló hatásaira is. Hangsúlyozta a gazdaságosság és — a közvetlen hatásokon túl — az össznépgazdasági szempontból közvetett hatások egyidejű számításbavételének és mérlegelésének szükségét.

A *termelékenység makroszintű mérésére, mutatóira és tervezésére* vonatkozó kutatásai alapján Cukor egyebek között hangsúlyozta, hogy a termelékenység vizsgálatakor a tárgyiasult munka felhasználását és ennek hatásait is tekintetbe kell venni. A vizsgálatokat nem szabad magára a mérésre korlátozni, hanem vizsgálni kell a befolyásoló tényezőket s ezek hatásait is. A termelékenységi mutatókról annak idején folytatott vitában Cukor a mutatók tartalmának alapos elemzése, a bruttó és a nettó mutató egybevetése alapján utóbbit minősítette megfelelőbbnek, egyebek között azért is, mert ez tükrözi az anyagfelhasználásban bekövetkezett változásokat, s mert kevésbé torzul el a termelési kooperációkban végbemenő változások következtében.

A szóban forgó témakörben Cukor kiterjesztette vizsgálódásait a *munkatermelékenység és az energiagazdálkodás* összefüggéseire, különös figyelmet fordítva a strukturális változások hatására. Az energia és az energiahordozók felhasználásában az élőmunka-tartalom feltárására irányuló, az ÁKM alkalmazásával folytatott vizsgálódásai arra a megállapításra vezették, hogy az 50-es években az olaj- és földgázfelhasználás növekvő aránya már önmagában is jelentős élőmunka-megtakarítást, tehát termelékenységemelkedést eredményezett. A villamos energia termelésében folyamatosan bekövetkező termelékenységnövekedés, vagyis az átalakítási hatásfok javulása összipari szinten és hosszabb távlatban végeredményben a termelés munkaigényét csökkenti.

A *termelékenység tervezésének kérdésében* Cukor kétségét fejezte ki a tényezők alapján való közvetlen tervezés lehetőségével szemben, a termelékenység változásának, növekedésének tervezését viszont lehetségesnek tartotta. Ehhez — 3—5 éves tervidőszakra — a meglevő termelőkapacitásokból és struktúrából lehet

[3] Megjegyzendő, hogy a hazánk és a fejlődő országok közötti gazdasági kapcsolatokra vonatkozó megállapítások és ajánlások ma még inkább időszerűek, mint megfogalmazásuk idején voltak, figyelembe véve természetesen az olajárrobbanás hatásait is.

[4] Termelékenység és műszaki fejlesztés a gépiparban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1956.; Parányi György társszerzővel. — A munkatermelékenység mérése és tervezése az iparban. Kandidátusi értekezés. 1957.

kiindulni s a termelékenységtervezés a munkaerőterv, munkaerőmérleg, termelési elképzelések közötti összhang ellenőrzésére szolgálhat. A 10—15 éves időszakra vonatkozó tervezés kiindulópontját viszont éppen a termelékenység fejlődési ütemére vonatkozó feltételezés adhatja meg. Termelékenységtervezés egyébként önmagában nem is lehetséges, csak a népgazdasági terv egészével összefüggésben, annak szerves részeként.

Energetika. Az energiagazdálkodás problémájával Cukor György a népgazdasági távlati tervezéssel összefüggésben is foglalkozott.[5] A téma alapvető fontosságú, amit az össznépgazdasági terv és az energiaterv közötti szoros kapcsolat és kölcsönhatás kellően érzékeltet. A tervezett fejlődés ugyanis elsődlegesen determinálja az energiaszükségletet. Másfelől, a hazai vagy importált energia mennyisége több fontos népgazdasági ág fejlesztési ütemét behatárolja, mint ahogy az energiagazdaság fejlesztésének is határt szabnak a nemzeti jövedelemből, annak felhalmozási hányadától függően lehetséges beruházások.

A később világgazdasági méretben oly súlyossá vált problémára vonatkozóan — *Ságí Márton* közreműködésével — folytatott vizsgálódásai s annak eredményei energiagazdálkodási és tervezéselméleti tekintetben egyaránt jelentősek. Az utóbbi vonatkozásban figyelmet érdemel az a tétele, hogy a távlati tervezésben szoros összefüggés van az egyensúlyra és arányokra vonatkozó szűkebb értelemben vett tervezés és a népgazdaságilag leghatékonyabb megoldás kiválasztása, a gazdaságosság szempontjának érvényesítése között. Ebből a tételből kiindulva a távlati tervezés célszerűen négy főszakaszra tagolható. Az első, előkészítő szakasz feladata az ágazat helyzetének feltárása, a fejlődési tendenciák vizsgálata. A második szakaszban történhet a távlati prognózis kidolgozása különféle — az elmúlt fejlődés elemzésére épülő — módszerekkel, például korrelációszámítással, nemzetközi összehasonlításokkal, esetleg — de nem kizárólagosan — extrapolációval. A harmadik szakaszban kerülhet sor az egyensúly, illetve az arányok tervezésére, főként a tervezés tárgyának megfelelő mérlegeken keresztül. Az utolsó szakasz jelentős, de igen bonyolult feladata az erőforrások legésszerűbb felhasználásának tervezése, a gazdaságosság érvényesítése, az optimalizálás.

Az energiahordozók optimális arányainak és a fogyasztók közötti optimális elosztás számítására Cukor energiaellátási modellt dolgozott ki; e feladat megoldására a lineáris programozás módszerét ajánlotta és alkalmazta. Figyelemre méltó gyakorlati ajánlása, hogy a tervezésnek különösen ott kell célraorientáltnak lennie, ahol az energiaellátásban választási lehetőségek vannak.

Szakemberképzés. Az ipar és az iparfejlesztés alapvető anyagi tényezője (az energia) mellett az emberi tényező, a munkaerő — különösen a szakemberképzés — problémái is felkeltették Cukor György figyelmét. A II. világháború utáni helyzetben, s a hazai tervgazdálkodásban rendkívül időszerű kérdésre vonatkozóan — *Timár János* részvételével — folytatott vizsgálódások eredményei, megállapításai, javaslatai jelentősen előmozdították a szakemberképzés tervezését és statisztikai adatbázisának megteremtését.[6]

A gazdasági struktúra alakulása és a műszaki szakemberek száma és aránya közötti összefüggések feltárásával, a mérnök- és technikus-ellátottság színvonalának elemzésével, a munkakör és a képzettség közötti kapcsolat, valamint az utánpótlás és a képzés közötti arány vizsgálatával elért kutatási eredmények jelentősen hozzájárultak e problémák tisztázásához és helyére tételéhez. Hasonlóképpen figyelemre méltóak és hasznosak a prognóziskészítő és tervezőmunka megalapozására tett konkrét javaslatok. Tanulmányában 10—15 évre szóló szakemberszükségleti terv kidolgozását s ehhez megfelelő adatbázis rendszeres és következetes megteremtését javasolta. Hangsúlyozott megállapítása, hogy a tervezés nem alapozható vállalati igényekre (tehát alulról felfelé való tervezési módszer alkalmazására), hanem az ipar és az építőipar távlati terveire, vállalati reprezentatív felmérések útján megvalósítható ellenőrzéssel és pontosítással. Fontos követelmény, hogy maga a képzés ne kövesse mechanikusan a növekedés változásait, hanem ingadozások nélkül egyenletesen változzék.[7]

[5] Az energiaszükséglet és távlati tervezése. Közgazdasági Értekezések sorozat 5. Akadémiai Kiadó, 1964.; Ságí Márton társszerzővel.

[6] A mérnökök és technikusok létszámának alakulása és tervezésének kérdései a magyar népgazdaságban. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Közlemények. 1959. 2. sz.; Timár János társszerzővel.

[7] A tervezés gyakorlata a javaslatokat jórészt magáévá tette, de tovább is fejlesztette. (A tervezési időtáv 15—20 év, a szakemberszükséglet tervezése több szakmára történik, előtérbe került a tercier szektorok fejlesztése stb.)

Cukornak e problémát vizsgáló egyik tanulmánya később. 1969-ben mint ENSZ-kiadvány jelent meg. Ebben rámutatott a munkaerő és a szakmastruktúra dinamikus tervezésének több tényező érvényesüléséből származó bonyolultságára, valamint arra, hogy ezt a tervet a gazdasági és társadalmi terv szerves részeként szükséges kidolgozni. A szakmunkásoknál középtávú, a közép- és felső fokú végzettségűeknél 10—15 éves tervezés indokolt, mégpedig más és más módszerekkel: a vállalati szakmunkásigények szükség szerinti számításba vételével, a felső fokú képzettségű szakemberek arányának előrebecslésében pedig nemzetközi összehasonlítások alkalmazásával.

Fejlődő országok. Cukor György életművében az előző témákkal is érintkeznek, de bizonyos mértékig különálló területet is alkotnak a fejlődő országok problémáit tárgyaló munkák. A rendkívül gazdag problematikából Cukor a valóban súlyponti kérdéseket választotta ki, ezek alapos és sokoldalú vizsgálatával jutott jórészt időálló eredményekhez.[8]

A fejlődő országok gazdaságfejlesztésének egyik kulcskérdése, hogy a *mezőgazdaság vagy a feldolgozó ipar* fejlesztése érdemel-e elsőbbséget. A helyes megoldás Cukor szerint az, ha a két ágazat egymást segítve fejlődik; nem szabad egyiknek a másik rovására érvényesülnie. Alapelv: a maximális kölcsönös ösztönzés és a minimális korlátozás. Bár általában a feldolgozó ipar a gazdaság ún. húzó ágazata, hosszabb időre a mezőgazdaság fejlesztése az iparfejlesztés kedvéért nem hanyagolható el büntetlenül.[9]

Bár a fejlődő országok a későnjövők számos előnyével rendelkeznek, jóval több nehézséggel is meg kell küzdeniök, mint a klasszikus későnjövő, ma már iparilag fejlett országoknak. Az előbbiekben az ipar növekedési üteme felülmúlja ugyan az utóbbiakét s a szerkezeti arányok is gyorsan közelednek, de nemzetközi versenyképességük nem nő ezzel párhuzamosan. A struktúra és a versenyképességben megnyilvánuló hatékonyság értékelésekor ezért különbséget kell tenni. Cukor szerint a nemzetközi munkamegosztás egyre fokozódó mértékben nem a makrostruktúra komplementaritása, hanem a mikrostruktúra (gyártmánystruktúra) különbözősége alapján fog fejlődni. A fejlődő országok feltehetőleg technikailag egyszerűbb termékeket fognak exportálni és bonyolultabbakat importálni.

Az iparfejlesztéssel kapcsolatos a *nehézipar és a könnyűipar viszonyáról szóló* az a figyelemre méltó megállapítása, hogy a nehézipar nagyobb aránya (s ennek növekedése) nem jelent feltétlenül magasabb fejlettségi fokot. A fejlettségi szintkülönbséget csak korszerű technika alkalmazásával lehet behozni, ami azonban tőkeintenzív fejlesztést és egyben nagy szakértelmet is igényel. Minthogy a fejlődő országok sem tőkének, sem szakképzett munkaerőnek nincsenek bőviben, nehézségeik elsősorban itt jelentkeznek.

A fejlesztés kívánatos útját döntően a belső piac nagysága határozhatja meg. A nehézipar erősebb fejlesztésére azok az országok vállalkozhatnak, amelyeknek piacméretei alapot adnak az optimális sorozatú gyártáshoz. A szűk belső piac korlátozó hatása azonban a nemzetközi munkamegosztásba való intenzívebb bekapcsolódással enyhíthető, s egyes gépipari ágazatok (például tömegcikkek, bizonyos fogyasztási termékek stb.) fejlesztésére fennállnak a lehetőségek.

Az iparfejlesztési módozatok problémája néhány alapvető alternatívában fogalmazható meg. Közülük első helyen az *importhelyettesítés vagy exportorientáció* kérdése merül fel. A gyakran szokásos végleges megközelítést elkerülve. Cukor az importhelyettesítésben két típust különböztet meg s vizsgál közelebbről. Az import abszolút volumenében is csökkenést jelentő, autarkiás importhelyettesítést elutasítja, a relatív importhelyettesítést viszont, amelyben az import aránya ugyan csökken a belföldi felhasználásban, de abszolút volumene növekszik, hosszú távon ésszerűnek és indokoltnak tartja. A fejlődő országokban exportra orientált fejlesztés is kívánatos, de ez általában csak szűk körben és hosszabb távon lehetséges.

A hatvanas évek második felében Cukor számára a vizsgálatokból az a következtetés adódott, hogy a feldolgozó ipari export dinamikus, az ipari termelés növekedési üteménél gyorsabb növelésére nincs lehetőség. Ezért elsősorban a relatív

[8] L. a 2. lábjegyzetben másodiknak idézett munkát.

[9] Hozzáfűzhető, hogy a „büntetés" gyakran infláció formájában jelenik meg, amely egyebek közt az élelmiszer-termelés elmaradásából következő élelmiszerhiányból származik. A legújabb tapasztalatok szerint a fejlődő országok nagy része kénytelen nagyobb figyelmet fordítani a mezőgazdaság fejlesztésére, esetleg az iparfejlesztés lassítása, az ipartámogatás mérséklése árán is.

importhelyettesítési folyamat jöhet számításba, a regionális együttműködés továbbfejlesztésével összekapcsolva. A regionális integráció tényleges lehetőségeit azonban Cukor különféle okokból következően korlátozottnak ítélte.[10]

A másik alternatíva: a *kisipar vagy gyáripar*, illetőleg a *kisüzem vagy nagyüzem* közötti választás kérdése. A kérdés helyes megválaszolásához különbséget kell tenni a modern technikával működő kisipar és a hagyományos, kézi technikára alapozott háziipar között. Elvben és általánosságban a nagyüzem technikai-technológiai tekintetben előnyösebb, gazdaságilag pedig jelentősebb. Figyelembe veendő azonban az is, hogy míg a nagyüzemi méretek az iparfejlesztéshez nélkülözhetetlenek, e méretek a lassúbb reagálás és a kisebb rugalmasság miatt a fejlődés akadályaivá is válhatnak. E tekintetben a modern technológiával dolgozó kisüzemek előnyösebb helyzetben vannak; az alkatrész- és fogyasztásicikk-bázis megteremtésével, a feldolgozó ipari munkaerő-foglalkoztatással, a szakképzettség emelésével, a kistőkék összegyűjtésével jelentős szerepet játszhatnak az iparfejlesztésben.

Végül, a harmadik, alternatívaként megfogalmazható probléma: a *tőkeigényes vagy a munkaigényes technológia* kérdése. Cukor határozottan elutasítja azt a korábbi elég általános nézetet, hogy a szakképzetlen munkaerők bőségére, valamint a munkaalkalom-teremtés szükségére tekintettel a fejlődő országokban az iparosítás legfőbb és legcélszerűbb módja a munkaigényes technológia alkalmazása. Az egyedi vizsgálatok szükségességét hangsúlyozva Cukor e kérdésben úgy foglal állást, hogy a munkaigényes technológiák alkalmazása a fejlődő országokban sem lehet az iparosításnak, valamint a foglalkoztatási problémák megoldásának általános módszere.

Cukor megállapítása szerint a fejlődő országok egyre inkább számolnak azzal, hogy a növekedéshez szükséges beruházások finanszírozásában, valamint a fejlett technika közvetítésében, a szervezésben és az értékesítésben többé-kevésbé *külföldi tőke* igénybevételére szorulnak. Feltevése szerint a multinacionális tőkével szemben többsíkú viselkedés valószínű, például a kitermelő szektorban a monopóliumok korlátozása, a feldolgozó iparban közös vállalkozások létrehozása stb.

A fejlődő országok részére a *tervezés* mindenképpen szükséges, de hatékonyságát illetően kár volna illúziókat táplálni. A tervezési módszerek fejlettsége nem jár együtt a tervezés realitásával. A fejlődés még azokban az országokban is elmaradt a kitűzött céloktól, amelyekben a tervezés a legátfogóbb, legalaposabb (mint például Indiában).

Tervezés. A fenti témákkal kapcsolatosan Cukor minden esetben kitért a tervezés kérdéseire. De ezen túlmenően, számos tanulmányban kifejezetten a tervezés és a tervek sajátos problémáit vette vizsgálat alá, értékes hozzájárulást nyújtva különösen a távlati tervezés elméletéhez.[11]

A *tervezés és a gazdaságpolitika* közötti összefüggés vizsgálatának egyik érdekes és figyelemre méltó eredménye a gazdaságpolitika három szférájának megkülönböztetése. E szerint az egyik szférában a fejlesztési célok nem választhatók ki közvetlen gazdasági mérlegeléssel, hanem sorolásra, preferenciákra, értékítéletekre van szükség; a másikban bizonytalansági körülmények között kell választani a jövőre vonatkozó feltételezések és a belőlük következő fejlesztési lehetőségek s elképzelések között; a harmadik csoportba a fejlődés megvalósításának módjára, a gazdaságirányítás eszközeire vonatkozó döntések tartoznak.

A *hosszú távú terv* fogalmának Cukor két változatát különbözteti meg: a tágabban értelmezett terv prognosztikai elemeket s koordináció céljaira a gazdasági összfolyamata eredményeként jelentkező mennyiségeket tartalmaz; a szorosabb értelemben vett terv a gazdasági folyamat szabályozására és az irányítási eszközökre vonatkozó döntéseket foglalja magában. A hosszú távú tervnek a legfontosabb, távlatilag eldönthető problémákkal kell foglalkoznia, s legfőbb célja a tényleges és lehetséges alternatívák kiválasztása, kidolgozása, döntésre előkészítése. A ter-

[10] A hatvanas évek második felétől számított időszak történetének tapasztalatai szerint módosulás állt be a fejlődő országoknak az ipari termelésben s a nemzetközi munkamegosztásban betöltött szerepében. A regionális és szubregionális integrációk kilátásai némileg javultak; a helyzet különösen egyes fejlődő országok számára valamivel kedvezőbben alakult, mint ahogyan azt az időszak elején feltételezni lehetett. De kétségtelen, hogy a fejlődő világ *egészének* helyzete egyáltalán nem változott meg, igazolva Cukornak azt a problémamegközelítési elvét, hogy a fejlődő országok kérdéseit az *egyes országok* sajátosságainak, különbségeinek fokozott figyelembevételével szükséges vizsgálni.

[11] L. elsősorban a 2. sz. lábjegyzetben harmadiknak idézett munkát.

vezés során alapos megvizsgálásra szorulnak a hosszú távú és a rövidebb távú igények és érdekek összeütközései. Alapvető — ma már közhellyé vált — felismerés, hogy a távlati tervben nem alkalmazhatók az éves vagy középtávú tervezés módszerei, eszközei, mutatói, hanem másfajta sajátos megközelítés szükséges.[12]

Már az előzőekben erős szelektálással felvázolt kutatási eredmények is mutatják Cukor Györgynek közgazdaságtudományunk történetében elfoglalt jelentős helyét.

Cukor György személyisége. Nem lenne teljes a megrajzolt kép, ha hiányoznának belőle Cukor György egyéniségének emberi vonásai. Csak a legjellemzőbbeket említve: Cukor minden munkáját rendkívül igényesen és lelkiismeretesen végezte, vezetői és irányítói tevékenységét meggondoltság és határozottság jellemezte. Egyenes és őszinte volt, véleményét, bíráló észrevételeit minden kertelés nélkül közölte az érintettekkel. Alapjában kritikus alkatú volt, de egyáltalán nem akadékoskodó vagy apróságokat kiragadó és szóvátevő. Nyoma sem volt benne semmiféle tudományos fölényességnek, szakmai féltékenységnek, ellenkezőleg, szívesen és készséggel segítette munkatársai, kartársai munkáját, akár ifjak, kezdők, akár idősebbek és tapasztaltabbak voltak. Véleményeiben és javaslataiban az igazságosság vezette, de szükség esetén a méltányosság szempontjait is érvényesítette. Bár nem volt barátkozó típus, mindenkihez mindig barátságos volt. Tapasztalható volt nála — egyéniségét illetően olykor félremagyarázásra is tápot adva — bizonyos zárkózottság, de ez egyáltalában nem jelentett elzárkózást az emberektől, problémáiktól és gondjaiktól. Természete szerint és tudóshoz méltóan komoly volt, de a humorérzék sem hiányzott belőle; a hibákat, fonákságokat bármely téren kedves iróniával tette szóvá.

A hazai közgazdaságtudomány és számos közgazdász, munkatárs rendkívül sokat köszönhetett s köszönhet ma is Cukor Györgynek, a közgazdásznak, tudósnak, vezetőnek, embernek és tudományos munkásságának.

Schmidt Ádám

[12] Cukor tanulmányai közül igen hasznos szolgálatot tettek azok, amelyek egyfelől a hazai közgazdászokat a nem szocialista tervezés, másfelől a nyugati közgazdászokat a szocialista, így a hazai tervezés rendszeréről tájékoztatták s a kétféle rendszert elemezve egybevetették. Foglalkozott Cukor a hosszú távú tervezés, a műszaki haladás, a gazdasági növekedés összefüggéseivel s a tervezési módszerekkel is, egyebek között a tervezésben az ÁKM felhasználhatóságával. Munkásságának végén figyelme a regionális tervezés problémái felé fordult, e téren azonban vizsgálódásai már nem érhettek be.

FOLYÓIRATSZEMLE

V. Gojlo: A bonyolult munkaerő „termelése" és kizsákmányolása

(Voproszi Ekonomiki, Moszkva, 1977. 12. sz.)

A tőkés vállalkozók által felhasznált munkaerő újratermelésének és elfogyasztásának egy teljes körforgása négy egymással összefüggő fázist foglal magában: a munkások munkaképességének újratermelését; a munkaerő megosztását (területek, ágazatok, szakmák stb. között); a munkaerő tömegének adásvételét a piacon; s végül felhasználását az üzemben a tőkés termelés sajátosságainak megfelelően. Ez az utolsó vonás — az értéktöbblet-termelés — mindig adott volt a munkásosztály számára, ennek rendelődött alá a munkaerőforrások újratermelésének valamennyi fázisa. A tudományos-technikai forradalom néhány minőségi változást hívott életre az első három fázisban, különösen az emberi munkaképesség termelésében. A burzsoá politikai gazdaságtan ezt a változást az egész tőkés társadalom gyökeres megváltoztatásaként próbálja feltüntetni.

A polgári közgazdászok gyakran hivatkoznak a szakképzett munkaerő képzésére és átképzésére a monopóliumok gyakorlatában, valamint az állami kiadások növekedésére az egészségügyben, a közoktatásban, a képzésben, az aktív pihenés „iparosításában" stb. Ennek hatására több nyugati teoretikus új jelszót adott ki: „a szabad gazdaság új korszaka" „a humanizált termelés", s e jelszavakat hangoztatva a munkások érdekeire hivatkoznak. J. K. Galbraith jelszava „az ember, nem pedig a termelés", honfitársa P. Drucker a „humanizmusért" száll síkra az „új személyiség jegyében". „Végezetül — írja az új felfogás ismert amerikai képviselője J. Ballantine — a munka, ez a gazdaság lényege, az energiának ez a forrása, amely képes valamennyi berendezést mozgatni... A gazdaság első mozgatóereje — az ember. Azért, mert az emberek azzal az értékkel bírnak, hogy ellátják az üzemeket termelő energiával, s a gazdaság működőképes... Régen elismert, hogy az emberek teremtők a gazdaságban..." Ezek a mai polgári közgazdaságban eddig példa nélkül álló jelszavak a tudományos-technikai forradalom objektív folyamatából, a növekedés gyorsaságából, a munkásnak mint a társadalom fő termelőerejének a szerepéből indulnak ki s eljutnak az emberi tőke fogalmához.

E tézisek a vezető osztályok ideológiájának és saját jövőjükről alkotott képének homályosságára és bizonytalanságára utalnak. A burzsoá teoretikusok azt bizonygatják, hogy a korporációk munkadíjon felüli költségeinek növekedése saját munkásaik „megőrzésére" és „korszerűsítésére" az üzletemberek „önzetlen ajándékának és jótéteményének" tekinthető, amely a „kölcsönös érdekeltség és együttműködés" elmélyítésére és megerősítésére szolgál a bérmunkások és a vállalkozók között.

A mai kapitalizmusra a bonyolult munka kizsákmányolása a jellemző, azonban nemcsak a szakmai jártassággal rendelkezőket, hanem a minimális szaktudással rendelkezőket is kizsákmányolják. A magasan kvalifikált munkaerőket a nagy monopóliumok alkalmazzák, koncentrálva a legfejlettebb technikát és technológiát, a munkaerőforrások legjavát használják ki, ugrásszerűen megnövelve ezzel az értéktöbbletet. A bonyolult munkát végző munkások iránti kereslet megnövekedése arra kényszeríti a vállalkozókat, hogy megváltoztassák hagyományos munkaerőpiaci kapcsolatukat a munkaerejüket eladókkal, valamint átértékeljék a saját munkásaik képzéséhez és átképzéséhez való viszonyukat. A tudományos-technikai forradalom követelményei kényszerítik a tőkés vállalkozókat arra, hogy további tőkefelhalmozással részt vállaljanak ebben a folyamatban. A monopóliumok a burzsoá állammal karöltve eszközöket fektetnek be a munkaerő fejlesztésébe, azért mert az ipari centrumok munkásutánpótlásának természetes forrása — a mezőgazdaság — gyakorlatilag elapadt. Jelenleg az iparilag fejlett nyugati országokban a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya az aktív keresőknek csak 3—10 százaléka.

Az „emberi tényező" tanulmányozása abból a gyakorlati célból magyarázható, hogy megnövelje ipari felhasználásának hatékonyságát az eddigiekhez képest. Jelenleg a munkaerőt nemcsak külsődlegesen, mennyiségileg kell számba venni (személyek száma, szakképzettségük stb.), hanem a cégnek azt is fel kell mérnie, hogy a munkások milyen alkotó képességgel rendelkeznek. A bonyolultabb, szakképzettebb munkaerő kifizetődőbb a cégek számára. Az ilyen munkaerő-tartalék segíti a vállalkozókat abban, hogy a társaságokat rugalmasabban és hatékonyabban vezessék, alkalmazkodva a piac szeszélyeihez

és a gyorsan változó, technikai és technológiai feltételekhez.

A szakemberek arra a következtetésre jutottak, hogy a vállalatnál dolgozó kollektívák és egyes dolgozók minőségéről és képességéről modellt (táblázatot) készítsenek el Mengyelejev periodikus táblázatához hasonlóan. Gyakorlatilag elsősorban azt foglalták modellbe, hogy a dolgozók milyen általános és felsőfokú végzettséggel, szakmai képzettséggel, milyen formában valósítják meg önképzésüket stb. 1965-ben az Egyesült Államokban és 1972-ben Angliában kiadtak egy szakmai kézikönyvet, amelyben részletesen jellemezték a szakmákat, valamint a munkaerővel szemben támasztott legfontosabb pszichikai és fizikai követelményeket. 1967-ben szakértők kidolgozták a személyek adott szakma elsajátítására való alkalmasságát felmérendő általános képességek tesztelésének rendszerét és néhány egyénileg alkalmazott (orvosi, pszichikai, fizikai stb.) tesztet. Lássunk egyet a munkaerő elemzésére használt tesztek közül: személyi adatok, általános egészségi állapot, modor és megjelenés, képzettség, termelési tapasztalatok, intelligencia, beszédkészség, egyéb képességek, társadalmi kapcsolatok, érzelmi szilárdság, kezdeményezőkészség, a munkavállalás motívuma.

A tőkés újratermelés körfolyamatát elemezve

$$(P—Á\lessdot^{M_e}_{T_e}\ldots T'\ldots Á'\ldots P').$$

Marx rámutatott, hogy a tőkés megvásárolja a munkaerőt a piacon ($P—Á$), és azonnal bekapcsolja a tőkés értékesülési folyamatba. Jelenleg a munkaerőárut mindenekelőtt a termelőtőkébe kapcsolják be. A termelési feltételekhez tartozó munkaerőre a termelési folyamatban kiegészítő ráfordításokat eszközölnek (A_k (erre árukat és szolgáltatásokat használnak fel).

Az ilyen — a tőke értékesülési folyamatába ékelődő — termelésnek számos alapvető sajátossága van. Mindenekelőtt ez nem a tulajdonképpeni értékesülési folyamat. A bérmunkások meghatározott munkaképességének megteremtése és felújítása a monopóliumok keretei között megy végbe. Ez az értékesülési folyamat előfeltétele, de nem maga az értéktöbblet-termelés. Ebből következik, hogy a gyárosok ráfordításai a bérmunkások felkészítésére és átképzésére közvetlenül nem kerülnek bele a változó tőkébe, ez pedig azt jelenti, hogy nem részei sem a forgó- sem pedig az állótőkének.

A változó tőkébe csak a piacon vásárolt munkaerőárut (M) vagy a kiképzett munkás munkaerőáruját (M_b) lehet besorolni. Nézzük meg a bonyolult munkaerő (M_b) értékstruktúráját. A termelés közbeeső folyamatában (T_k), a tőkések által vásárolt munkaerő értékéhez (M) új érték adódik (M'), akkor $M_b = M + M'$ Az M' érték két részből áll: M_k érték, a vállalkozó befektetései formájában hozzáadott és M_b a dolgozó által újratermelt érték, a dolgozó élő munkája. A vállalkozó ráfordításai ($Á_k$) alkotják a termelés közbeeső elemeit, létrehozva ezzel egy nem áru terméket (M_r). Csak ezt lehet a tőkés termelésben változó tőkerésznek tekinteni.

A közbeeső sajátos termelést elemezve el kell vetnünk a burzsoá ideológusok azon tézisét, mintha a munkások béreinek emelése, a végrehajtott pótlólagos képzés a vállalkozók ingyenes ajándéka volna. A tőkés az ilyen munkabéremelésnél az M részt fizeti ki, amelyet minden munkás az élő munkájával hozott létre. Ami ennek az értéknek a másik részét (M_k) illeti, a közbeeső termelés (kiképzés) folyamatában alkalmazott speciális eszközök és „feltételek", amelyeket a cégek teremtettek meg, ezt a tőkések természetesen nem fizetik ki saját munkásaiknak.

Az „emberi tőkébe" történő befektetések hatalmas profitokat hoznak a monopóliumoknak. A termelés folyamatában a munkás elfogyasztja energiáját, a bonyolult munka működési feltételeit felhasználva. A változó tőke használati értékben és értékben megfelel a kiképzés utáni bonyolult bérmunkának ($M + M_r + M_k$), amelyet a tőkés termelésbe vontak. Az értéktöbblet forrása a három komponens együttese. A kizsákmányolás foka (m/v) növekszik, mert a megnövekedett értéktöbblet tömege viszonyul a v-hez, vagyis az $M+M_r$ -hez, nem pedig a bonyolult bérmunka teljes értékéhez. A munkabér (v) és a bonyolult bérmunka teljes értéke (M_b) közötti szakadás a kapitalizmus törvényévé vált. Ez a szakadás győzi meg a vállalkozókat arról, hogy a bonyolult munkába történő befektetés egyebek között a profitráta csökkenési tendenciája ellensúlyozására is felhasználható. Az értéktöbblet új forrásai és eszközei biztosítják a monopoltőke számára a profit növelését még a válság körülményei között is. Az amerikai korporációk az adók befizetése után 1973-ban 67,1, 1974-ben 75,2, 1975-ben 65,3 és 1976-ban

83,6 milliárd dollár tiszta profitot realizáltak. Az 1971—1976 közötti periódusra döntően a bonyolult munkaerő kizsákmányolása volt jellemző, amely az egyik tényezője volt annak, hogy az Egyesült Államok monopóliumai több mint kétszeresére növelhették saját „hatékonyságukat". A munkások magasabb szintű képzettsége és képességei alapján történő kiválasztás ahhoz vezet, hogy azok, akik nem rendelkeznek legalább középfokú képzettséggel vagy megfelelő szakmai felkészültséggel — ilyenek általában a 40 évnél idősebbek — nem fontosak a cégek számára. Néhányan a régi technikával és technológiával dolgozhatnak vagy a munkanélküliek számát növelik. A munkások e rétegeire igen súlyos nyomás nehezedik. Hivatalos adatok szerint 1976. első hónapjaiban 7327 ezer regisztrált munkanélküli mellett 937 ezer amerikai vesztette el állását. A fiatalságnak is hasonló problémákkal kell szembenéznie. 1975 közepén az Egyesült Államokban 3,7 millió fiatal (16—24 éves közötti) munkanélküli volt.

A korporációk a szakképzett dolgozókat a profit növelése érdekében alkalmazzák. Evégett csökkentik a munkások és az alkalmazottak szakmai mobilitását, megnehezítve elvándorlásukat más munkahelyekre és ezzel mesterségesen odaláncolva őket saját társaságukhoz. Ebben jut kifejezésre a gyakorlatban is az a marxi tézis, hogy a munkaerő a tőke tartozéka.

(Ism.: *Vajda Lajos*)

Milton Friedman: Infláció és munkanélküliség

(Journal of Political Economy, Chicago, 1977. 3. sz.)

A második világháború óta az infláció és a munkanélküliség kapcsolatára vonatkozó elméletek két jelentős változáson mentek keresztül. Jelenleg egy új, harmadik szakasz kezdődik. Az első időszakban A. W. Phillips nyomán széleskörűen elfogadottá vált az a nézet, hogy a munkanélküliség szintje és a bérnövekedés egymással fordítottan arányos (vagyis magas munkanélküliséghez alacsony bérnövekedés tartozik és megfordítva). Minhogy a béremelkedés üteme egyenesen arányos az áremelkedéssel, ebben a felfogásban az infláció és a munkanélküliség egymással fordítottan arányosak.

Ezt az összefüggést politikai célokra úgy értelmezték, hogy szabadon választhatunk a munkanélküliség és az infláció között. Csak azt kell biztosítani pénzügyi vagy más eszközökkel, hogy az aggregált keresleti függvény a kívánatos munkanélküliségi szintre beálljon, a többi már megy magától. Több országban számításokat végeztek az infláció és a munkanélküliség helyettesítési függvényének, az úgynevezett Phillips-görbének a kvantifikálására. A tények azonban ellentmondtak az elméleti feltételezéseknek.

Kiderült, hogy bár a kormányok minden országban törekedtek a teljes foglalkoztatottságra, a munkanélküliség mégis folyamatosan nőtt. Sőt, míg korábban az infláció kis számú munkanélküliséggel járt együtt, addig a 60-as években a nagyobb számú munkanélküliség ellenére sem szűnt meg. A szimultán módon egymás mellett létező infláció és munkanélküliség új fogalomhoz és új elmélethez is vezetett: a stagfláció-hoz. Először csak elméleti ellenérvek jelentek meg a Phillips-görbe állandóságával kapcsolatban. A vitában többen felvetették, hogy a kis számú munkanélküliség ugyan nyomást gyakorol a bérek gyorsabb emelése irányában, azonban ez a hatás csak a reálbérekre vonatkozik. A reálbérek növekedése megvalósulhat viszonylag alacsony nominálbér-növekedés és alacsony áremelkedés esetén is. Másrészt a nagy számú munkanélküliség elsősorban a reálbérek növekedését lassítja. A reálbérek lassú növekedése azonban megvalósulhat magas nominálbér-emelkedés és gyors infláció mellett is. Vagyis a munkanélküliség és az infláció egymással nem feltétlenül fordítottan arányosak, a helyettesítés más függvénnyel is leírható.

Ebben a második szakaszban (elsősorban E. S. Phelps nyomán) új hipotézist dolgoztak ki, „a munkanélküliség természetes rátáját". E szerint az aggregált keresleti függvény valamely váratlan változása, amely inflációhoz vezet, átmenetileg ugyan csökkenti a munkanélküliséget, de miután az inflációs várakozások beépülnek a bértárgyalásokba és általában minden gazdasági tevékenységbe, a munkanélküliség fokozatosan eléri a korábbi szintet, csak most már e magasabb infláció mellett. Vagyis nincs stabil helyettesíthetőség infláció és munkanélküliség között. Váratlan változások esetén rövid távon ugyan valóban egy adott Phillips-görbe mentén

történik elmozdulás, a folyamat azonban nem jut nyugvópontra. A munkanélküliség a korábbi szintre emelkedik, de már magasabb inflációs ütem mellett, vagyis a gazdaság egy új Phillips-görbére tér át.

Friedman vezette be a „munkanélküliség természetes rátája" fogalmat. Wicksell természetes kamatlábához hasonlóan. Ezt a számszerűen meghatározatlan szintet mindig az ország konkrét gazdasági feltételei szabják meg. Nem tűnik azonban igaznak az a nagyon széleskörűen elfogadott nézet, hogy a magas munkanélküliség az erőforrások gazdaságtalan kihasználását tükrözi és megfordítva. Hiszen közismert tény, hogy 1950 és 1970 között Angliában és Japánban egyaránt igen alacsony volt a munkanélküliek száma, mégis a japán növekedés sokszorosan meghaladta az angliait.

Ma már szinte valamennyi közgazdász elfogadja, hogy a Phillips-görbe hagyományos felfogása helyett el kell különíteni a hosszú távú és a rövid távú mozgásokat. Jelenleg még ez a második szakasz sem teljesedett ki, de már tanúi vagyunk annak, hogy egy új, harmadik szakasz kezdődik az infláció és a munkanélküliség kapcsolatát vizsgáló elméletekben. Az utóbbi években már nem lehetett felfedezni fordított arányosságot az infláció és a munkanélküliség alakulása között, sőt az adatok szinte már egyenes arányosságot mutatnak.

Friedman hét fejlett tőkésországra (Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Svédország, Japán, Olaszország, NSZK, Franciaország) kiterjedő elemzése azt mutatja, hogy az 1956—1975 közötti időszak második felében az infláció és a munkanélküliség változási iránya azonos. Minderre nem adhat magyarázatot önmagában az olajválság, bár tény, hogy ebben az időszakban nagymértékben fokozódott a munkanélküliség és az infláció is. Már 1973 előtt is megfigyelhető volt az a tendencia, hogy az infláció üteme és a munkanélküliség egyszerre nőtt.

Ennek ellenére a szerző azt tartja valószínűnek, hogy a gazdaság vissza fog térni a „munkanélküliség természetes rátájának" állapotába. Vagyis a jelenlegi egyenes arányosságot pontosan ugyanolyan véletlen, viszonylag rövid távon érvényesülő jelenségnek tekinti, mint a korábban megfigyelt fordított viszonyt. Ha a gazdaság alkalmazkodik a megváltozott körülményekhez, akkor az infláció már megint nem hat a munkanélküliségre (hosszú távon). A gazdasági reálfolyamatok — így a munkanélküliség is — közömbösek az inflációval szemben. Azonban arra is fel kell figyelnünk, hogy rendkívül gyors infláció esetén a Phillips-görbével kapcsolatos, már bemutatott gondolatmenet nem alkalmazható. Ha ugyanis nagyon gyors az árszínvonal emelkedése, akkor az inflációs ráták is széles határok között mozognak, következésképpen az inflációs várakozások erősen bizonytalanok. Márpedig ilyen esetben a gazdaság nem az eddig leírt szabályoknak megfelelően viselkedik. Nem jól épülnek be az inflációs előrejelzések a bértárgyalásokba, pontatlan lesz a pótlékolás stb. Mindez megemelheti a munkanélküliség korábbi „természetes" szintjét.

(Ism.: *Vértes András*)

Karl-Ludwig Bresser: Saját tőke — szűk keresztmetszet a vállalatok finanszírozásában

(Handelsblatt, Düsseldorf, 1977. október 4.)

A nyugatnémet kormány új konjunktúraprogramjának egyik lényeges pontja az értékcsökkenési leírás két és félszeresére — legfeljebb azonban a lineárisan kiszámított értékcsökkenés 25 százalékára — történő felemelése. Ennek az intézkedésnek az eredményeként csökken az adóköteles nyereség s így a nyereségadó. Az új beruházások ily módon rövid távon magasabb nettó nyereséget biztosítanak a vállalatok számára. A folyamatos beruházási tevékenység révén pedig tartósan is javul a vállalatok nyereséghelyzete.

A tervezett könnyítés a nyugatnémet ipart jó ideje terhelő probléma megoldásához járulna hozzá: a számottevő és tartós nyereségemelkedéssel megállítanák a vállalatok sajáttőke-ellátásának összeszűkülését s ezzel beruházási tevékenységének lanyhulását.

A nyugatnémet iparban a saját tőke aránya a beruházásokban az elmúlt években kis megszakításokkal állandóan csökkent és jelenleg aggasztóan alacsony szinten áll: 1955—1975 között a *horizontális sajáttőkearány* — amely azt fejezi ki, hogy a vállalat vagyonának mekkora hányadát finanszírozza saját eszközökből — 22 százalékkal, a *vertikális sajáttőkearány*, azaz a saját tőke részesedése a vállalati mérleg főössze-

gében 28 százalékkal csökkent. 1975 végén az ipari részvénytársaságok vagyonát csak 31,5 százalékban fedezték saját eszközök, a szűkebb értelemben vett vertikális sajáttőkearány, azaz a saját tőke viszonya a vállalati aktívákhoz (tartalékolás nélkül) csak 28 százalékot tett ki. Más vállalati formák esetében, így az egyszemélyes társaságoknál és a magánkereskedőknél ez a mutató már csak 20 százalék.

A tőkeellátottság romlása nem csak a nyugatnémet ipar problémája. 1975-ben a vertikális sajáttőkearány a legnagyobb svéd iparvállalatoknál 20, a francia cégeknél valamivel több mint 23, Belgiumban, Hollandiában, Nagy-Britanniában és Svájcban 33—40 százalék között mozgott. Kimondottan szilárd — 50 százalékos — tőkebázissal csak az amerikai cégek rendelkeznek.

A szűkös tőkeellátottság veszélyei a nyugatnémet vállalatok előtt is ismertek. A túlságosan nagy arányú idegen tőke (túlnyomó részben hitel) negatív hatását megpróbálják a lejáratok meghosszabbításával, illetve a hitelek konszolidálásával enyhíteni.

1970 óta a hosszú lejáratú hitelek sokkal gyorsabban nőttek, mint a rövid és középlejáratú kölcsönök. Míg 7 évvel ezelőtt a rövid és a hosszú lejáratú hitelek részesedése a teljes hitelvolumenből 43,4 és 45,2 százalék volt, addig most ez az arány 36, illetve 53 százalék.

A sajáttőkehiány kedvezőtlen hatását azonban a vállalatok nem képesek megszüntetni. A sajáttőke-ellátottságot végső soron meghatározó legfontosabb tényezőkre ugyanis a vállalatoknak alig van befolyása. Az első helyen az elmúlt évek rossz nyereséghelyzete említendő, ami nem tette lehetővé a tőke szükséges felemelését a nyereségfelhalmozás révén. Az ipari részvénytársaságok árueladásokból származó nettó jövedelme, ami már a 60-as években nemzetközi viszonylatban is alacsony (2,9 százalékos) volt, 1970—1975 között 2,0 százalékra, majd 1976-ban 1,7 százalékra esett és 1977-re sem várható javulás.

A nyereségellátottságot és ezzel a tőkeellátottságot a következő tényezők befolyásolják kedvezőtlenül:

— változatlanul gyors ütemű a költségemelkedés, mindenekelőtt a személyi költségek emelkedése: 1970—1975 között évi 11 százalékkal nőttek ezek a költségek, s ez meghaladta a vállalatok teljesítőképességét. Belgium és néhány skandináv ország után világviszonylatban az NSZK-ban a legmagasabbak a munkabérköltségek.

— Az adóteher magas — a vállalatok nyereségéhez mérten —, a nyereségnek kb. a 70 százaléka. Ez szintén nemzetközi rekord. Hasonlóképpen abszurd a nyereségtől független terhek, így a termelőapparátus és ezzel a vállalati munkahelyek jövedelemadó-szintje.

— Az értékcsökkenési leírás — emelése ellenére is — csak a nemzetközi középmezőnyben foglal helyet: míg az NSZK-ban egy 10 évig használható berendezés értékének három év után csak 57,8 százalékát lehet leírni, addig Franciaországban, Svédországban és Dániában 65,7, Olaszországban 75, Ausztriában különleges esetekben 80 százalékát is. Nagy-Britanniában — bizonyos feltételek esetén — már az első évben le lehet írni a teljes beszerzési költséget.

A nyugatnémet vállalatokon a befektetők és a takarékbetét-tulajdonosok segíthetnének a klasszikus módon, részvények vásárlásával. Ezt annál is inkább megtehetnék, mivel a magánháztartások pénzvagyona az utóbbi öt évben több mint 80 százalékkal, 1976 végéig csaknem 950 milliárd DM-re emelkedett. Ennek az összegnek azonban mindössze 3 százalékát helyezték el részvényekben. A takarékbetétek aránya a pénzvagyonon belül ezzel szemben 44 százalékot ért el, ezt követi a biztosítás 16 százalékkal, majd a rögzített kamatozású értékpapírok 13 százalékkal, azaz a kevésbé kockázatos, kényelmesebb befektetési formákat részesítik előnyben. Ez annál kevésbé érthető, mivel 1971 óta a vállalati saját tőke utáni jövedelem már nem marad el nagymértékben az idegen tőkéé mögött. Igaz viszont, hogy amíg ez az arány nem változik meg a saját tőke javára, nincs remény a saját tőke külső forrásokból történő erősítésére. S ezzel bezárul a kör. Ezért a vállalatok hosszú távú problémáit jobban számításba vevő konjunktúrapolitikára lenne szükség. Az értékcsökkenési leírás könnyítése csak egyike azon számos eszköznek, amellyel javítani lehetne a vállalatok nyereséghelyzetét.

(Ism.: *Horváth Éva*)

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Wassily Leontief: Terv és gazdaság

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1977. 240 l.

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó gondozásában megjelent tanulmánykötet hozzájárul ahhoz, hogy a közgazdaságtan iránt érdeklődő hazai olvasótábor magyar nyelven is hozzáférhessen e tudományág Nobel-díjasainak publikációihoz.

A W. Leontief életművét bemutató kötet négy — tematikailag különböző — részre tagolódik. Az első rész címe: *Input—output elemzés,* és négy tanulmány közlésével Leontief munkásságának legismertebb rétegébe ad betekintést.

A fejezet címadó tanulmánya rendkívül közérthető stílusban villantja fel az input—output analízis alapvető gondolatait, leegyszerűsített példákon mutatja be gyakorlati alkalmazhatóságát. A tanulmány kiterjed a nyílt statikus input—output rendszerhez tartozó árak meghatározására, sőt, a dinamikus input—output rendszereket is úgy tudja ismertetni, hogy a módszer lényegének megértése nem követel az olvasótól lineáris algebrai ismereteket. Az esetleg csak egy szűkebb réteg által érthető matematikai formalizmus kerülése a tanulmánynak egyszerre erőssége és gyengéje. Így szinte minden előképzettség nélkül érthető Leontiefnek a XX. századi közgazdaságtant a „pozitív tudományok" felé közelítő nagy felfedezése, egyszersmind a mátrixjelölések kerülése nehezen — vagy legalábbis hosszadalmasan — áttekinthetővé teszi a tanulmányt.

A válogatás következő része a *Területi input—output elemzés* címet viseli, s az ágazati kapcsolatok leírásán kívül a területközi kapcsolatok kvantifikálására teszi alkalmassá az input—output modellt; „a leírandó általános egyensúlyi rendszer egy sor szokásos szerkezetű, területi ágazatközi input—output rendszerből áll, amelyeket a területközi arányok külön megszerkesztett rendszere kapcsol, vagy inkább illeszt egybe". (42. l.) A szerző kitér a számszerű megoldás problémáira, a területközi együtthatók becslésére, majd bemutatja a modell által az Egyesült Államok gazdaságára szolgáltatott eredményeket.

A *dinamikus inverz* című tanulmányában a rá jellemző tömör és világos tárgyalásmódban, s a téma megkövetelte matematikai módszerekkel fejti ki Leontief — már korábban érintett — nyílt dinamikus input-output modelljét. Foglalkozik a dinamikus inverz konvergenciatulajdonságaival, a késleltetési egység megváltozásának az inverzre gyakorolt hatásával. Ezeken az inkább matematikai fogantatású okfejtéseken kívül részletesen tárgyalja a dinamikus inverz elemeinek közgazdasági értelmezését és röviden ismerteti a módszer egy gyakorlati alkalmazását is.

Az első fejezetet a Nobel-díj átvételekor *A világgazdaság szerkezeté*-ről tartott előadás zárja. Ez tulajdonképpen egy világmodell leegyszerűsített váza, csírája. (Mint ismeretes, azóta elkészült az ennél sokkal részletesebb bontású Leontief-féle világmodell is.) A világgazdaságot Leontief egy fejlett és egy fejletlen területre osztja, a területek gazdaságában pedig három ágazatot különböztet meg (nyersanyagok, egyéb termelés, környezetvédelem). A modell alapvető kérdései: a környezetszennyeződés és elhárítása, a fejlett és fejletlen régiók közti különbség változása, a foglalkoztatottság alakulása. Az input-output elemzésen alapuló számítások (egyelőre hozzávetőleges adatok alapján) a világgazdaság három alternatív növekedési pályáját vázolják fel 2000-ig. A konkrét — meglehetősen utópisztikus — „előrejelzést" következtetések levonására a nem megfelelő adatbázis miatt Leontief sem tartja alkalmasnak. Az előadását záró gondolatot a matematikai közgazdászok számára különösen megszívlelendőnek tartom: „Minden elmélet így Prokrusztész-ággyá változhat. Az általunk javasolt elméleti megfogalmazás meg kívánja védeni a vizsgálódót ettől a veszélytől: nem engedi, hogy bármilyen, különös vagy általános következtetésekhez jusson, mielőtt ő, vagy valaki

más befejezi a szükséges tények feltárásának mindig nehéz és dicsfénnyel ritkán övezett feladatát." (125. l.)

A válogatás második fejezete az *Elmélet* címet viseli. Itt olvashatunk két Keynesről szóló tanulmányt *(A munkanélküliség keynesi pénzügyi elméletének alapvető feltevése; Posztulátumok. Keynes általános elmélete és a klasszicisták)* és egy, a marxista közgazdaságtant értékelő írást. Ezek a tanulmányok a szerző 30—40 évvel ezelőtti álláspontját tükrözik, ami azóta változott (például a neoklasszikus közgazdaságtan megítélését illetően) — erre utalnak e válogatás későbbi tanulmányai.

A fejezet első írása Keynesnek a neoklasszikus közgazdasági elmélettel szemben álló azon feltevését bírálja, hogy a munka kínálati függvénye nem 0-adfokú homogén, ami közgazdaságilag azt jelenti, hogy „a munka kínálata nem a »reál-bértől«, hanem a nominális bértől (is?) függ". (135. l.) Leontief szerint Keynes bírálata célt tévesztett, ui. ahelyett, hogy a neoklasszikusok alapfeltevéseit próbálta volna cáfolni, ezen feltevések egy következményéről, a homogenitásról állította, hogy ellentétes a tényekkel — de ezt statisztikai adatokkal nem tudta alátámasztani.

Kövekező tanulmányában ismét Keynesnek és a keynesistáknak a munkakínálati és a pénzkeresleti függvényről vallott nézeteivel vitázik Leontief. Érdekes, hogy érvelése egy ilyen sok gazdaságpolitikai implikációt kiváltó elmélettel szemben mennyire tisztán tudományos és politikamentes. Páratlannak mégsem nevezhető: itt még alapvetően a neoklasszikus közgazdák álláspontjához áll közelebb; a keynesi bérelméletet is azért támadja, mert az „Ellentmond a gazdasági magatartás józan értelmének". (141. l.) A mai olvasó számára e tanulmánynak a legérdekesebb része Keynes dinamikus elemzéseinek — az igazi dinamikus elemzés ún. rövid távú elemzéssel való helyettesítésének — bírálata. Találóan írja Leontief a likviditási preferencia elméletéről, hogy a rögzített árak mellett végzett vizsgálat következtetése analóg „azzal a másik következtetéssel, hogy nem lehet felmenni az emeletre. Adottnak tekintve ugyanis a bal láb helyzetét az első lépcsőfokon, a jobb láb nem ér fel az emeletig." (144. l.) Leontief is elismeri, hogy Keynesnek a neoklasszikus elosztási elméletet illető bírálata jogos, de úgy érzi, hogy „az egész alapozás rekonstrukcióját javasolták a lyukas tető kijavítása végett". (147. l.)

A marxista közgazdaságtan jelentősége a mai közgazdasági elmélet számára című tanulmány 1938-ban jelent meg, amikor is ezzel a kérdéssel foglalkozni bizonyára nagy tudományos bátorságot kívánt. Leontief először a modern polgári árelméletet veti össze a marxi munkaérték-elmélettel, majd a cikluselméletet tárgyalja. Itt jelentősnek tartja a marxista közgazdaságtan eredményeit, különösen *A tőke* vonatkozó részeit, Marx újratermelési sémáit. Végül arra keres magyarázatot, mi tette Marx számára lehetővé „a tőkés rendszer hosszú távú tendenciáinak ragyogó elemzését"-t. (155. l.) Szerinte a marxizmus ereje „a tőkés rendszer valósághű tapasztalati ismeretében áll" (159. l.) — és ezt a tényismeretet hiányolja, amikor így ír: „A jelenlegi elmélet nagy része tisztán származékos, másodkézből való elmélkedés. Gyakorta nem vállalatok, bérek vagy gazdasági ciklusok az elmélet tárgyai, hanem mások elméletei a profitról, mások elméletei a bérekről, vagy mások elméletei a ciklusokról." (159. l.) Természetszerűleg ez a tanulmány mutatja meg leginkább a polgári közgazdaságtan korlátait is — még Leontief is teljesen félreérti Marxnak a tudós osztálymeghatározottságáról vallott nézeteit, és a „nem-operatív előírások" (156. l.) közé sorolja a dialektikát.

A *Módszertan* cím alatt közzétett tanulmányok nem annyira konkrét módszertani problémákat tárgyalnak (ez inkább az első fejezetre jellemző), hanem a közgazdasági módszertan elméleti, filozófiai megközelítését. Különösen értékesnek tartom a *Matematika a közgazdaságtanban* című Gibbs-emlékbeszédet, amelyben a szerző 1953-ban olyan átfogó értékelését adja a matematikai közgazdaságtannak, amely ma is aktuális. Anélkül, hogy részletekbe mennék, idézném Leontief néhány gondolatát. A kölcsönösen összefüggő döntések (például a piaci magatartás elemzése az általános egyensúlyelmélet követőinél, duopólium, oligopólium) ellentmondásmentességéről írja: „Mint a hasznosság kardinális mértékének vitájában is, az önkényes normatív feltevések logikai következményeinek kidolgozását itt is alkalmilag összetéveszthették a probléma pozitív megoldásával." (171. l.)

Miután röviden ismerteti az általános egyensúly-elméletet és a dinamizálására való törekvéseket, megállapítja: „A modern pozitív tudományban ritkán állítottak fel ilyen körülményes elméleti szerkezeteket ilyen szűk és sekély ténybeli

alapozásra." (175. l.) Kitér az ökonometriai módszerek értékelésére is, s bár elismeri az „új ökonometriai iskola" (ne feledjük, 1953-at írtak) jelentős hozzájárulását a közvetett statisztikai következtetés módszertanához, a gyakorlati eredményeket kiábrándítónak tartja. Ennek egyik okát a túl széles konfidencia-intervallumokban látja. Ennél lényegibb problémára is rámutat: „Olyan ez, mintha egy bonyolult motor tervrajzát akarnánk reprodukálni annak alapján, hogy ismerjük a belső motorok működésének általános elvét, ezenkívül nincs más tájékoztatásunk, mint a műszerfal néhány műszerének mutatója és esetleg a zaj, amelyet a zárt motortérből hallunk. Ha ez nem lenne elég bonyolult, hát tudjuk azt is, hogy a közgazdász által tanulmányozott motor meg is változik működése folyamán." (180. l.)

A megoldást Leontief az elméleti megfogalmazás és a megfigyelési lehetőség egymáshoz igazításában, összehangolásában, a tények tapasztalati elemzésében látja. Erre utal a tanulmányt záró gondolata is: „A közgazdaságtan és különösen a matematikai közgazdaságtan kifejlődésének igen korai szakaszában felvette az egzakt tapasztalati tudományok magatartását és szokásait, mielőtt valóban keresztülment volna a közvetlen, részletes tapasztalati vizsgálódások kemény iskoláján. Bizonyára javunkra válik, ha megbuktatnak bennünket, hogy behozhassuk azt a gyakorlatot, amelyre nem tettünk szert. És ha az ember nekilát, szükségképpen sajátos elégtételt érez, látva amint a látszólag formátlan tények tömege engedelmeskedik a rendszeres és rendszerező matematikai gondolatnak." (184. l.)

A minőség és mennyiség problémája a közgazdaságtanban című tanulmány azt a kapcsolatot vizsgálja, ami a formalizálandó jelenség minőségi oldalai, dimenzionalitása és a mennyiségi elemzést lehetővé tevő modell között áll fenn. Szemléltető példákat mutat be a termelési függvények, a haszonfüggvények területéről. Leontief rámutat a pozitivista gazdaságstatisztika és az elméleti modellek alkotói között létező ellentétre, s megmutatja, hogy a két megközelítés egyike sem üdvözítő önmagában: „Végül is vagy egy mennyiségileg jól definiált rendszerhez érkezik, minőségileg rosszul definiált változók között, vagy mennyiségileg határozatlan — legalábbis lazán leírt — viszonylatokhoz, élesen definiált változók közt." (196. l.) Hitet tesz a közgazdaságtan fejlődése, a világ megismerhetősége mellett: „Kifejtésének bármely adott szakaszán a közgazdasági elemzés — mint bármely más tudományág elméleti elemzése — csak a minőségi megkülönböztetés bizonyos szintjén működik hatékonyan, nem pedig alatta. A szakadási pont azonban — amelyen túl a közgazdásznak el kell hanyagolnia a minőségi megkülönböztetést (mert nem képes magyarázatukra) — feltehetően lefelé fog mozdulni." (195. l.)

Leontiefnek *Az összetett áruk és az indexszámok kérdéséről* alkotott véleménye már a mennyiség-minőség kérdéseiről írott tanulmányából is kiviláglik: „Az empiricista — ha egyáltalán általánosítani kíván — jobban szereti az első verbális lépést egy másodikkal, harmadikkal folytatni és így tovább. Az egész szekvencia így semmi mást nem tartalmaz, mint részletek elhagyását, átlagolást és összevonást. Ezt a látszólag biztos és egyszerű eljárást folytatva az elméleti spekuláció ellensége egyszerre csak szemben találja magát az úgynevezett indexszámelmélet rendkívül spekulatív — és ami még rosszabb — lényegében megoldhatatalan problémáival." (196. l.)

Ezt a gondolatot (régebbi megfogalmazásban, de részletesebben) fejti ki a harmadik fejezetet záró írás. A szerző itt rámutat arra a lehetőségre is, hogy az ismeretlen ideális érték — amelyre a statisztikai számítás irányul — maga is nélkülözi az elméleti szabatosságot. A továbbiakban — a közömbösségi görbék rendszerén keresztül — ábrázolja és bírálja a pénz vásárlóerejének szokásos mérését (fogyasztási cikkek összetett árának reciproka).

Két rövidebb tanulmányt tartalmaz az *Irányzatok* című negyedik fejezet. Az első, amely *A gépek és az ember* címet viseli, a technikai fejlődés közgazdasági hatásait elemzi, gazdaságtörténeti visszatekintés után az automatizálásnak a foglalkoztatásra gyakorolt várható hatásával foglalkozik. A kötet zárótanulmánya *Az állami kutatási szerződések találmányi jogáról* szól. Itt Leontief azt vizsgálja, milyen jogi szabályozás biztosítaná az új találmányok minél szélesebb körű felhasználását.

Az olvasmányos, szellemes stílusban megírt tanulmányokat Bródy András fordította, válogatta és látta el értő előszóval.

Semjén András

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

О. Т. Богомолов

Теоретические вопросы мирового социалистического хозяйства

В вводной части всоей статьи автор подчёркивает, что изучение теоретических вопросов мирового социалистического хозяйства в наши дни является весьма актуальным в связи с развитием интеграции стран-членов СЭВ. В мировом социалистическом хозяйстве внешнеэкономические отношения покоятся на демократических и социалистических основах. Международное разделение труда социалистического характера, а также новые организационные принципы международной экономики складываются в рамках мирового социалистического хозяйства, здесь же подвергаясь первым практическим испытаниям. Участвующие в процессе социалистической интеграции национальные хозяйства во всё большей мере дополняют друг друга. Складывающаяся взаимная экономическая связанность обладает новыми чертами.

В мировом социалистическом хозяйстве — как на то указывал уже В. И. Ленин — народы осуществляют планомерно регулируемую кооперацию в интересах удовлетворения своих потребностей и интересов.

Мировое социалистическое хозяйство является не просто арифметической суммой участвующих в нём стран, а экономическим явлением, обладающим качественно новыми чертами. Они связаны между собой в первую очередь посредством координации планов, совместных капиталовложений, специализации и кооперирования производства. Всё это предполагает соответствующий уровень развития производительных сил.

Из числа структурных элементов мирового социалистического хозяйства, например, необходимо специально изучать производственные отношения и систему выражающих их сущность экономических законов, специальные формы международного социалистического разделения труда, институционный механизм развития производственных отношений и т. д.

Социалистическая экономическая интеграция не ограждает страны-члены СЭВ от остальных частей мира. Взаимосвязи с ними являются важным элементом их перспективных экономических связей.

В заключительной части своей статьи автор подчёркивает, что объективными законами общественного развития подготавливается почва для коренного преобразования структуры мирового хозяйства. Для этого необходимо прекратить всякую дискриминацию, предоставить равные возможности каждой стране для использования преимуществ международного разделения труда.

Хотя система мирового социалистического хозяйства ещё находится в процессе формирования, всё же она уже показывает определённые преимущества по сравнению с капиталистическим. Поэтому не только теоретические доводы, но и практика потверждает необходимость того, чтобы увеличивалась её коллективная роль в решении мировых проблем.

А. Вацич

Распределение по труду и товарное производство

Принцип распределения по труду согласно предположению Маркса, должен был бы осуществляться в социалистическом хозяйстве, отрицающем товарное производство. Это предположение, однако, противоречит реальной действительности современных социалистических стран. В статье автор рассматривает проявление и способы решения этого противоречия в трех основных формах социалистического хозяйства. Первой формой автор считает натурально-плановое хозяйство, наиболее характерным выражением которого была экономика т. н. военного коммунизма, существовавшего в Советской России в 1918—1921 гг. Вторую форму автор называет формально-товарным хозяйством, так как в ней существуют товарно-денежные процессы, но развитие экономики регулируется нерыночными критериями. Распределение же по труду означает здесь распределение по затратам конкретного труда, а не по общественно-признанным результатам труда. Эта форма господствует во многих социалистических странах. Наконец, при третьей форме, называемой автором системой социалистического товарного хозяйства. основой распределения общественного продукта служит не труд в его конкретной, общественно-полезной форме, а его общественно-признанный результат — стоимость товара. Но поскольку при социализме товар является продуктом не индивидуального труда, а кооперативного труда а работников, объединенных в рамках определенных хозяйственных едииц (предприятий), то и первичными субъектами социалистического распределения выступают не индивиды, а хозяйственные единицы как товаропроизводители.

Шандор Ковач

Специализация по видам продукции на крупном промышленном предприятии

Автор в своей статье даёт оценку специализации по видам продукции, системе директоров товарных групп, введенной на венгерском предприятии резиновой промышленности «Таурус». Он анализирует мнения, сложившиеся об этой системе на различных уровнях руководства предприятия. Он рассматривает, какое место занимает система директоров товарных групп в организационной структуре предприятия, как служит она развитию организационной структуры, разработке и осуществлению стратегии предприятия. Автор детально останавливается на доводах в защиту этой системы и на опыте её почти двухлетнего функционирования.

Янош Куташ—Арпад Олайош

Тенденции вертикальной профессиональной мобильности

В статье подытоживается важнейшей опыт части исследований мобильности профессий, выполненных в рамках перспективного планирования структуры рабочей силы в Госплане. Автор при этом представляет взаимосвязь обучения на вечерних и заочных курсах, неконгруэнтной занятости с переменой профессий внутри отдельных поколений. Он анализирует изменения, происшедшие в период между 1950—1970 годами, в результате которых можно констатировать, что основная причина вертикального несовпадения — затрагивающего приблизительно 20% всех занятых — состоит в том, что структура занятости изменялась быстрее, чем структура подготовки рабочей силы. Для этого периода был характерен хронический недостаток в квалифицированной рабочей силе.

По ходу перспективного планового периода эта тенденция изменяется. Правда, степень несоответствия занятости не изменяется, но основной его причиной оказывается чрезмерная квалификация. Это — хотя и проявляется и в отношении располагающих высшим образованием — происходит из-за высокой доли получающих среднее школьное образование. В то же время сокращается степень обучения на вечерних и заочных курсах, хотя в принципе этим можно было бы обеспечить благоприятную возможность для занятости, отвечающей специальной подготовке рабочей силы. Таким образом в рамках настоящей системы школьного образования чрезмерная квалифицированность рабочей силы предопределена.

Автор статьи акцентирует внимание на том, что можно ожидать неконгруэнтности занятости, более неблагоприятной, чем это предусматривается в прогнозах, в том случае, если при помощи мер в области планирования и рационального использования рабочей силы во-время не будет обеспечено, чтобы квалифицированная рабочая сила нашла для себя деятельность, отвечающую её квалификации.

Дьердьне Энеди

Динамически развивающиеся аграрные районы в Венгрии

Автор статьи на основе анализа районного развития венгерского сельскойо хозяйства в период между 1968—1974 годами определяет динамически (на высоком уровне и стабильно) развивающиеся аграрные районы.

Факторы экономического роста автор изучает при помощи факторного анализа на основе 33 переменных, исчисленных по данным всех хозяйств страны. А для установления категорий хозяйств с различным типом роста она применяет метод кластерного анализа.

В статье констатируется, что за рассматриваемый период по ходу быстрого экономического роста произошло значительное растяжение диапазона категорий: сузился широкий средний диапазон (к среднему типу роста относится всего 12% всех хозяйств), зато увеличились расхождения в факторах роста и экономическом уровне между отстающими и развивающимися хозяйствами. К динамическим типам относится 30% всех хозяйств.

Динамические типы хозяйств относятся не к зонам наиболее плодородных почв, а они сложились в районах с лучшей инфраструктурной оснащённостью, с развитой промышленностью и высокой плотностью населения, в районах главных магистралей и узлов транспортной и селитебной сети. Растущие потребности современного крупно-хозяйственного сельского хозяйства в инфраструктуре легче удовлетворить в сильно урбанизированных районах страны. Селитебная и инфраструктурная сеть зон с наиболее плодородными почвами неразвита, вследствие чего природные условия не могут быть использованы надлежащим образом.

Габор Ховани

Капиталистические модели руководства, призванные повышать гибкость предприятий, и их критика

В интересах компенсирования трудностей капиталистических хозяйств руководители их предприятий разработали новые методы руководства. Однако проблемы капиталистических хозяйств влияют и на значительную часть социалистических предприятий: в интересах сохранения и даже повышения их конкурентоспособности последние также должны развивать свои методы руководства. Этому способствует критический анализ новых капиталистических моделей руководства.

Автор в своей статье представляет новые модели руководства, разработанные крупными западными, фирмами для стратегического планирования, принятия высшим руководством решений и стимулирования, и даёт им оценку с точки зрения возможности их применения в социалистическом руководстве. В связи с методом планирования он доказывает, что капиталистическая модель может быть использована для планирования западных экономических связей без изменения основных взаимозависимостей, путём включения новых факторов и взаимосвязей; однако для прогнозирования социалистической экономической окружающей среды требуется фундаментальное изменение структуры модели. Из модели принятия решений можно — кроме учёта результатов, позиции и вероятности осуществления — перенять предварительное взвешивание той конвертируемости изделий, мощностей и рынков (в затратах и прибылях), которая может позже потребоваться при осуществлении плановых вариантов; однако социалистическая модель принятия решений должна содержать и такие новые критерии, каковыми являются учёт общественных целей или т. н. гуманные цели. Из рассмотренной новой капиталистической модели стимулирования можно перенять «двухэтапное» решение. В ней сначала изучают, какими факторами и в какой мере мотивируются организационные единицы, слои работников, способствующие увеличению гибкости предприятия, а затем с учётом этого формируется — в согласованности со всем предприятием — система стимулирования, наиболее активизирующего мотивирующие факторы. Однако на социалистическом предприятии — в силу иной системы целей, иной мотивации работников и во многих аспектах иной их оценки — следует в рамках «двухэтапной» модели применять формы и решения стимулирования, отличающиеся от капиталистических предприятий.

Руководители социалистических предприятий в интересах повышения конкурентоспособности в случае изменений и дополнений такого характера могут усовершенствовать капиталистические модели руководства. Но для того, чтобы достигнуть подобные результаты, они должны применять эти модели более эффективно, так как именно на основе социалистических принципов, критериев и концепции руководства они не могут прибегать к ряду коммерческих «приёмов», характерных для капиталистического руководства.

SUMMARY OF THE ARTICLES

O. T. Bogomolov:

Theoretical problems of the socialist world economy

In the introduction the author emphasizes that the study of theoretical problems of the socialist world economy is highly topical in our days in connection with the development of the integration of CMEA countries. The emergence of the socialist world economy provides democratic and socialist foundations for world economic relations. The new organizational principles of the socialist international division of labour as well as those of the international economy are born and are first tested in practice in the framework of the socialist world system. The participating national economies increasingly complement each other in the process of socialist integration. The mutual economic links coming about result in important new features.

As was pointed out already by Lenin, the nations carry on a planned regulated cooperation in the socialist world economy for satisfying their needs and interests.

The socialist world economy is not simply the arithmetic sum of the economies of the participating countries, but an economic phenomenon with qualitatively new features. Their community is related mainly to the coordination of plans, joint investments, specialization and cooperation in production. This assumes an adequate development level of the forces of production. From among the structural elements of the socialist world economy e.g. the international relations of production and the system of economic laws expressing their substance, commodity exchange and the system of payments, the special forms of the international socialist division of labour, the instrumental mechanism of developing the relations of production etc. should be separately examined.

The socialist economic integration does not isolate the CMEA countries from the rest of the world. Relations with them is an important element in the long-term economic connections.

In the concluding part of his article the author emphasizes that the objective laws of economic development prepare the ground for the radical transformation of the structure of world economy. For this it is necessary to eliminate discriminations, and secure equal opportunities for every country in utilizing the advantages of the international division of labour.

Although the socialist system of world economy is only in the process of emerging, it already can point to some advantages over the capitalist system. Therefore, not only theoretical arguments but practice itself also demand that its collective role should increase in world matters.

A. Vacić:

Distribution according to work and commodity production

According to Marx's assumption distribution according to work should have asserted itself in an economy which denies commodity production. But this assumption contradicts the reality of socialist countries. The author examines the manifestation of this contradiction and the ways of its solution in the three basic forms of socialist economy. The author considers as the first form the "physical" planned economy which manifested itself most characteristically in the so-called war communism in 1918—1921 in the Soviet Union. The author calls the second form formal commodity economy, since there are monetary and market processes in it, though the development of the economy is not regulated by market criteria. Here the distribution according to work means distributions according to concrete labour inputs, not according to the socially acknowledged result of the labour performed. This form is prevailing in several socialist countries. Finally, in the third form, called by the author the system of socialist commodity economy, the basis of distributing the social product is not labour in its concrete socially useful form, but its socially acknowledged form, i.e. the value of the commodity. But since in socialism the commodity is not the product of individual labour, but of the cooperating labour of workers belonging into the framework of definite economic units (enterprises), the primary subiects of socialist distribution are not the individuals, but the economic units as commodity producers.

Sándor Kovács:

Specialization based on the product principle in a large industrial company

In the article the author evaluates the system of specialization based on the product principle and product managers introduced in the Taurus National Rubber Company. He analyses the opinions formed on different levels of management about the system of product managers. The place of product managers in the organization of the enterprise is analysed, how it serves the tasks of working out and implementing the enterprise strategy.

The article discusses in detail the agruments in favour of introducing the system of product managers and examines the experiences gained in the course of the two years since introduction.

János Kutas—Árpád Olajos:

Tendencies in vertical professional mobility

The study summarizes a part of major investigations concerning professional mobility, carried out in the framework of analyses related to the long-term planning exercise in the National Planning Office. It presents the relation of evening and correspondance courses and incongruent employment with intragenerational change of profession. The changes in the period between 1950—1970 are analysed and it is shown that the main reason for vertical incongruence—affecting almost 20 per cent of total employment—is that the pattern of employment transforms much faster than could be followed by the educational pattern of the labour force through formal education. The period in question was characterized by a chronic shortage of specialists.

In the course of the period covered by long-term planning this tendency will change. Though the extent of incongruent employment will not change, the basic reason will be over-education. The incongruence appears also with those graduated from instituations of higher education, but the main cause will be the high rate of secondary school pupils. At the same time, the coverage of evening and correspondance courses will diminish, though, in principle, this form could provide favourable opportunities for promoting employment corresponding to professional qualifications. Thus, in the framework of the present system of schooling over-education is socially determined.

The study warns that an even less favourable development of incongruent employment than the predicted one may be expected, if qualified people are not helped by manpower management measures to find jobs corresponding to their qualifications.

Mrs. Gy. Enyedi:

Dynamically developing agricultural areas in Hungary

Anyalysing the regional development of agriculture in Hungary between 1968—1974 the study determines the dynamically developing agricultural areas in terms of high economic level and lasting development.

The factors in economic growth are examined with the method of factor analysis using 33 variables computed from the data of all large-scale farms. For the grouping of farms of different type cluster analysis is applied.

The study states that in the period examined a dispersion took place in the course of fast development among the farms: the broad medium range narrowed, since only about 12 per cent of farms belonged to the average type of growth, and the differences between the pioneers and those lagging behind increased in respect of the factors in growth and the economic level. The dynamic types comprise 30 per cent of all farms.

The dynamic types are not found in the areas with the most fertile soil, but developed in areas with better infrastructural supply, more advanced living circumstances, with developed industry and large population, along main transport and settlement arteries and around nodal points. The growing demand for infrastructure of the modern large-scale agriculture can be more easily met in the highly urbanized areas of the country. The settlement and infrastructural network of the areas with the most fertile soil is under-developed and thus the natural endowments cannot be properly utilized.

Gábor Hoványi:

Capitalist models of management increasing flexibility of the firm and their critique

For counterbalancing the difficulties of capitalist economies the leaders of companies have developed new methods of management. But the problems of capitalist economies affect also a great part of socialist enterprises: they compel them to maintain their competitivity, and to improve it they too have to improve the methods of management. This is promoted by a critical analysis of the new capitalist management methods.

The study presents new models for strategic planning, high-level decision and stimulation as developed in the western large companies for management purposes and appreciates them from the viewpoint of applicability in socialist management. In connection with the planning method it proves that the capitalist model can be used without changing the basic interrelations, merely by building into it new factors and interrelations, for planning the western connections of a socialist enterprise. But for forecasting the socialist economic environment the structure of the model needs fundamental modifications. From the decision model, in addition to accounting for the result, the position and the probability of occurrence, we may adopt the preliminary weighing of the inputs and yields of the conversion of products, capacities and market which may become necessary in the course of implementing later some plan variant. But a socialist decision model should comprise also such new criteria as the accounting for global social objectives or the so-called human objectives. From the new capitalist model of stimulation the "two-stage" solution might be adopted. In its scope it is first examined what factors motivate and to what extent the organizational units increasing enterprise flexibility and its workers and then, with a view to the latter, the stimulation best activating the motivating factors is worked out in a harmonious manner for the whole enterprise. But, owing to the different system of goals, the different motivation of the workers and because of the valuation that also differs from several respects, in a socialist enterprise different forms and solutions of stimulation than those existing in a capitalist enterprise have to be introduced in the framework of the "two-stage" model.

With such changes and complements the leaders of socialist enterprises may futher improve the capitalist management methods with a view to improving competivity. But, in order to attain identical results, they must apply them more efficiently, since, precisely on account of the socialist principles of management, order of values and concepts they cannot introduce several business tricks available to capitalist leaders.

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL

ВОПРОСЫ ЭКОНОМИКИ

1978. évi 1. sz.

Budavej, V.: Programcél-módszer a népgazdasági tervezésben. (Módszertani kérdések)

Otszaszon, R.: Önálló elszámolásban gazdálkodó vállalat (termelési egyesülés) termelési hatékonyságának kritériuma

Faljcman, V.: A termelőapparátus fejlesztésének intenzifikálása

Csernavszkij, V.: A termelés minőségre orientáltsága

Mimrikov, N.: A gazdaságközi kooperáció és az agráripari integráció szakosításának problémái

Pravdin, D.: A szocialista gazdaságirányítás mint tudomány kialakulásának sajátos vonásai

Radajev, V.: Az önálló elszámolási viszonyok lényege

Vladova, N.: Az új termék ipari gyártásba vétele az európai KGST-országokban

Busmarin, I.: Munkaerőforrások kihasználása a fejlett tőkésországokban

Zevin, L.: Újabb koncepciók a harmadik világ országainak gazdasági növekedéséről és nemzetközi együttműködéséről

Vilenszkij, M.: A tudományos-műszaki haladás kihatásainak tervezése

Feljzenbaum, V.: Az új technika tervezési hatékonyságának megállapítása

Szvile, K.: A szociális fejlődés tervezése. (A Lett SZSZK példáján)

Letenko, A.—Szokolov, A.: Az Október és az új típusú nemzetközi gazdasági kapcsolatok (Moszkva, 1977. szeptember 27—28.)

PLÁNOVANÉ HOSPODÁŘSTVÍ

1977. évi 12. sz.

Janza, V.: A tervszerű irányítási rendszer aktuális problémái

Bahyl, P.: Az általános gépgyártás fejlődése a CSKP XV. kongresszusa után

Brandýs, J.: A licencvásárlási politika az általános gépgyártásban

Čabelka, F.—Hubálek, J.: Az anyagmozgatás hosszú távú tendenciája

Liška, E.: A tudományos-technikai haladás irányítása fejlesztésének további lehetőségei

Sobek, O.: A lakosság mint a termelés objektuma

Zeman, K.: A gazdasági növekedés energiaigényessége

Svoboda, M.—Tomek, J.: A vállalati normatívák továbbfejlesztése a hatékonyabb irányítás előfeltétele

Kratochvil, J.: Számítástechnika az árváltozások kiértékelésében

1978. évi 1. sz.

Hůla, V.: A VI. ötéves terv harmadik évének feladatai

Lér, L.: A gazdasági irányítás továbbfejlesztése

Ehrenberger, V.: Az irányítási rendszer fejlesztése a tüzelőanyag- és energetikai iparban

Líbal, V.: A termelés irányítási rendszerének elméleti aspektusai

Šmíd, L.: A szállítási szerződéses kapcsolatok továbbfejlesztésének aktuális feladatai

Orná, E.—Vaňová, E.: A beruházások szabályozásának néhány területi szempontja

Nemynář, B.: A tudományos-technikai haladás tervszerű irányításának továbbfejlesztése

Hrdlička, L.: A munka racionalizálása és a VI. ötéves terv feladatainak teljesítése

Ambroš, P.: Az intenzifikálás tényezőinek alakulása a szlovákiai termelőszövetkezetekben

Černý, M.: Az együttműködés új formái a tervezés területén

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

1978. évi 1. sz.

Birjukov, V.—Lebegyev, V.: A lenini újratermelési táblák és a szocializmus néhány gazdaságelméleti kérdése

Csuhno, A.: A szocialista tulajdonviszonyok és a kapitalizmus „anyajegyeinek" továbbélése

Lozovoj, V.: A közvetlen társadalmi termék naturális és gazdasági formái

Platonov, D.: Az ázsiai termelési mód problémái Marx és Engels műveiben

Lu. N.: A népgazdasági agrár-ipari komplexum lényege és kialakítása

Ambarcumov, A.: Az ipar és a mezőgazdaság cseréjében jelentkező ekvivalencia kérdéséhez

Csernavszkij, V.: Az optimális ágazati tervezés helyzete és perspektívái

Bagrova, I.: A munkaerőforrások differenciálódásának tükröződése a társadalmi-gazdasági előrejelzésben

Szamorodova, N.—Kozlovszkaja, R.: A szabadalmak és szerepük a konkurrenciaharcban

Galagan, A.: Vezetőkáderképzés az Egyesült Államok felsőoktatási rendszerében

Fjodorovics, V.: Az állam gazdasági tevékenysége és a burzsoá közgazdasági gondolkodás

Iodkunasz, R.—Lidvanova, L.: A szocialista országok gazdasági együttműködésének és integrációjának fejlődése

Gromiko, V.: Számok, tények, irodalom „A tőke újratermelésének sajátos vonásai a mai feltételek között" című témához

Romanov, R.—Karnovszkij, Ju.: Feladatmegoldási módszerek alkalmazása a politikai gazdaságtani tanfolyamon

Koleszov, N.—Alimova, T.: A kutatások koordinációjának lényegi kérdései (Leningrád)

Kurimbajev, S.—Halikov, Ju.: A tudomány és a termelés kapcsolatának megszilárdítása (Taskent, 1977. szeptember)
Habibullin, B.: Tudományos-módszertani konferencia Alma-Atában: „A társadalomtudományi oktatás módszertanának időszerű kérdései"
Volinszkij, V.: Vita az arany szerepéről (a Moszkvai Pénzügyi Intézetben)

POLITICKÁ EKONOMIE

1977. évi 12. sz.

Sova, V.: Végső szükségletek a népgazdasági tervezés szempontjából
Kutil, J. és munkatársai: A mezőgazdasági termelés növekedésében 1975—76-ban beállt törés okai és következményei
Jeníček, V.: Az önellátottság foka és a csehszlovák agrár-ipari komplexum külgazdasági kapcsolatainak alakulása
Zeman, K.: A gazdaságilag fejlett országok népgazdasági szintű specializációjának megváltozott feltételei a hetvenes évek közepén
Dyba, K.: Az újratermelési költségek aggregált indexének mozgásáról
Klacek, J.: Új ismeretek a komparatív hatékonyság indexéről
Dvořák, J.: A társadalomtudományok egységes programja

ПЛАНОВОЕ ХОЗЯЙСТВО

1977. évi 11. szám

Lenini irányvétel a kommunista építés új telepítése
Bajbakov, N.: A népgazdasági tervezés és a kommunizmus anyagi-műszaki bázisának következetes megteremtése
Velik, Ju.: A Nagy Október és a gazdaság pártirányítása
Volodarszkij, L.: Tervezés és statisztika a szocialista államban
Csukanov, O.: A KGST-tagországok szocialista gazdasági integrációja
Kosztyin, L.: A párt szociális és gazdasági programja a kommunizmus anyagi-műszaki bázisa megteremtésének időszakában
Szorokin, G.: A lenini tervezéselmélet és gyakorlat világtörténelmi jelentősége
Takezsanov, Sz.: Termelőerő-fejlesztés gyorsított ütemben (Kazahsztán)
Ahmedov, K.: Egységes üzbég gazdasági rendszer
Miljukov, A.: Szocialista munkaverseny, terv, ösztönzők
Grecsisnyikov, P.: Szocialista munkaverseny az egyesülésekben
Buhvald, E.: A gazdaság állami irányításáról szóló burzsoá koncepciók tarthatatlansága (Amerikai burzsoá közgazdák állami tervezési kérdésekről vallott nézeteinek bírálata)
Jofina, L.: Az energetikai készletek iránti igények prognosztizálása a Goszplan automatizált tervszámítási rendszerében
Mazover, Ja.: A fűtőanyag-kitermelő ipar horizontjaira

1977. évi 12. sz.

A Szovjetunió alkotmánya — a gazdasági és szociális tervezés jogi alapja
Morozov, B.: A Nagy Október és a szocialista demokrácia fejlődése
Szamoscsenko, I.—Nozdracsev, A.: A tervezési törvényhozás időszerű kérdései
Ivanov, G.: A gazdasági és szociális tervezés jogi szabályozása
Braginszkij, B.: Ötven éve adta ki a Kommunista Párt az első ötéves terv irányelveit
Rejderman, F.—Maszlennyikov, Je.: A komplex vállalatfejlesztési tervek kapcsolata a járási tervekkel
Bikul'csusz, A.: A Litván SZSZK lakásépítő- és kommunális gazdaságának tervezése
Klikov, V.: A közös KGST-építkezési programok és hatékonyságuk megállapítása
Karcev, V.: A bolgár gazdaságirányítási rendszer tökéletesítése
Dzaraszov, Sz.: A gazdaságközi kooperáció fejlesztésének irányai és formái
Kazakov, Je.: Állóalap-újratermelési mechanizmus és a beruházás
Perepecsin, I.: A beruházások gazdasági hatékonyságának számításai
Prigozsin, Je.: Termelési rendszerek megbízhatóságának biztosítása üzemen belüli szinten
Alekszahin, A.: A termékanyag-igényesség csökkentésének problémái
Lobanov, G.: Az üzemanyag-energetikai készletek ésszerű kihasználásáról
Szilin, V.: A szovjet népgazdaság hosszú távú fejlesztésének kérdései
Avetiszjan, I.: A pénzügyi tervezés szerepe a társadalmi termelés hatékonyságának fokozásában

ОРГАН СОВЕТА ПО ЭКОНОМИЧЕСКИМ НАУКАМ
ВЕНГЕРСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК

СОДЕРЖАНИЕ

О. Т. Богомолов — Теоретические вопросы мирового социалиатического хозяйства 385

А. Вацич — Распределение по труду и товарное производство..... 393

Шандор Ковач — Специализация по видам продукции на крупном промышленном предприятии 410

Янош Куташ—Арпад Олайош — Тенденция вертикальной профессиональной мобильности 419

Дьердьне Энеди — Динамически развивающиеся аграрные районы в Венгрии 434

Габор Ховани — Капиталистические модели руководства, призванные повышать гибкость предприятий, и их критика 451

ОБЗОР

Вопросительные знаки в области кооперации между Востоком и Западом — с точки зрения наших партнёров *(Андраш Кэвеш—Эржебет Бирман)* 464

Структура и конкурентоспособность промышленности Японии *(Дьердь Варга)* 478

НАУЧНАЯ ИНФОРМАЦИЯ

Дьердь Цукор. Шестидесятилетие со дня рождения *(Адам Шмидт)* 490

ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ 498

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Василий Леонтьев «План и хозяйство» *(Андраш Шетьен)* 503

Резюме статей на русском и английском языках..... 506

ИЗ СОДЕРЖАНИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ 510

Főszerkesztő: *Zsarnóczai Sándor*
Szerkesztőségi titkár: *Hidas Bertalanné*
Olvasószerkesztő: *Kovács Lajos*
Rovatvezetők: *Balázsy Sándor*
Gábor R. István
Molnár Ferenc
Sinkovics Alfréd
Szabó Katalin
Vági Ferencné
Tördelőszerkesztő: *Bánhalmi Andrea*

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

A tartalomból

5

ZSARNÓCZAI SÁNDOR:
A demokratikus centralizmus és a gazdasági élet (Avagy kétségek egy axiómával kapcsolatban)

HERÉDI ISTVÁN:
A szocialista gazdaság intézményi berendezésének lenini terve

NYIKOS LÁSZLÓ:
Az iparvállalati belső mechanizmus két időszerű problémájáról

BURGERNÉ GIMES ANNA—ÉLTETŐ ÖDÖN:
Idényszerű jellegzetességek a zöldség- és gyümölcsfélék fogyasztásában

CSÁGOLY FERENC—MURAKÖZI ERNŐ:
Az energiahordozók világpiaci árának alakulása

BONIFERT DONÁT:
Bérszabályozás és munkadíj-meghatározás

XXV. évfolyam

1978. május

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztő bizottság tagjai:
AUGUSTINOVICS MÁRIA, BOGNÁR JÓZSEF, CSIKÓS-NAGY BÉLA, CSIZMADIA ERNŐ, ERDŐS PÉTER, FALUSNÉ SZIKRA KATALIN, FEKETE FERENC, GANCZER SÁNDOR, HETÉNYI ISTVÁN, HORVÁTH LÁSZLÓ, HUSZÁR ISTVÁN, KÁPLÁR JÓZSEF, KESERŰ JÁNOSNÉ, KORNAI JÁNOS, MEGYERI ENDRE, NAGY TAMÁS, NYERS REZSŐ (elnök), SIPOS ALADÁR, SZABÓ KÁLMÁN, SZAMUELY LÁSZLÓ, VINCZE IMRE, ZSARNÓCZAI SÁNDOR (főszerkesztő)

TARTALOM

Zsarnóczai Sándor: A demokratikus centralizmus és a gazdasági élet (Avagy kétségek egy axiómával kapcsolatban) ... 513

Herédi István: A szocialista gazdaság intézményi berendezésének lenini terve ... 541

Nyikos László: Az iparvállalati belső mechanizmus két időszerű problémájáról ... 559

Burgerné Gimes Anna—Éltető Ödön: Idényszerű jellegzetességek a zöldség- és gyümölcsfélék fogyasztásában ... 577

Cságoly Ferenc—Muraközi Ernő: Az energiahordozók világpiaci árának alakulása mögött meghúzódó alapvető közgazdasági összefüggésekről ... 593

VITA

Bonifert Donát: Bérszabályozás és munkadíj-meghatározás ... 608

TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ

Termelési viszonyok — életmód — hatékonyság *(Szabó Zsuzsa)* 619

FOLYÓIRATSZEMLE ... 623

R. A. Belouszov: A demokratikus centralizmus fejlődése a szovjet gazdaságirányításban — José L. Rodriguez Garcia: Megjegyzések a gazdasági fejlődés stratégiájáról, tervezéséről és a szocializmus építéséről — G. Szoljusz: Az állami pénzügyek válsága az állammonopolista kapitalizmusban — Thomas Balogh: A monetarizmus és egy esetleges világméretű pénzügyi válság veszélye

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Hoffmann Istvánné: A magyar háztartások gazdálkodási modellje *(Radnóti Éva)* ... 630

A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata ... 633

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL ... 637

E SZÁM SZERZŐI:

Bonifert Donát, a Városépítési Tudományos és Tervező Intézet belső ellenőre; **dr. Burgerné Gimes Anna,** a közgazdaságtudományok doktora, a Kertészeti Egyetem tanszékvezető egyetemi tanára; **dr. Cságoly Ferenc** kandidátus, közgazdász; **Éltető Ödön,** a KSH háztartásstatisztikai osztályának osztályvezető-helyettese; **Herédi István** kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem docense; **Muraközi Ernő,** a Nehézipari Minisztérium Ipargazdasági és Üzemszervezési Intézetének tanácsadója; **dr. Nyikos László,** a Ganz Műszer Művek gazdasági igazgatója; **dr. Radnóti Éva** kandidátus, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének főmunkatársa; **Szabó Zsuzsa** kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem docense; **dr. Zsarnóczai Sándor** tanszékvezető egyetemi tanár, a Közgazdasági Szemle főszerkesztője.

ZSARNÓCZAI SÁNDOR:

A demokratikus centralizmus és a gazdasági élet (Avagy kétségek egy axiómával kapcsolatban)

Amicus Plato, amicus Aristoteles, magis amica veritas.[1]

A demokratikus centralizmus fogalmának értelmezése és alkalmazásának megítélése 75 éve áll a viták kereszttüzében. Az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt (OSZDMP) II. kongresszusán — 1903-ban — a párt szervezeti alapelveiről kialakult vita osztotta ketté az orosz szociáldemokratákat, és a demokratikus centralizmusról — a szervezeti alapelvről — vallott nézetek még ma is gyakran megbontják egy-egy tőkés viszonyok között harcoló kommunista párt sorait. Ugyanakkor a szocializmust építő országokban ez az elv a marxizmus—leninizmus vitathatatlan alapelveinek a rangjára emelkedett, és hosszú időn át axiómaként kezelve valamennyi szocialista országban egyetemes érvényű rendező elvként értelmezték.

Ez a helyzet bizonyos mértékig összefügg a megismerési folyamat sajátosságával. A jelenleginél is sokkal kevesebbet tudna az emberiség a természet és a társadalom jelenségeiről, ha minden nemzedéknek újra és újra fel kellene fedezni mindazt, amit az előző nemzedékek már tudtak. A megismerésnek, a kutatásnak abban a folyamatában, amelyben a kutató arra kényszerül, hogy az addig elért eredményeket fix kiindulási pontnak tekintse, és úgy induljon az új összefüggések megismerése felé, egyes fogalmak, korábbi megállapítások szinte elkerülhetetlenül axiómákká válnak. Különösen akkor, ha a társadalomtudományok fejlődését a dogmatizmus, a személyi kultusz akadályozza. Az axiómák kritikai felülvizsgálata akkor válik szükségessé, ha gyakorlati alkalmazásuk során a nekik tulajdonított tartalom nem bizonyul helyesnek. Gyakori az is, hogy egyes axiómává vált fogalmak, kategóriák bizonyos összefüggésben helyesek, de általános érvényűvé tételük során kiderül: más összefüggésben nem alkalmazhatók.

Az utóbbi évtizedben — elsősorban az elméletileg még kellően fel nem tárt szövetkezetpolitikai kérdések vizsgálata során — hazánkban is kétségek merültek fel a demokratikus centralizmus korábbi értelmezésével, egyetemes érvényességével kapcsolatban. Ezeket a kétségeket először Erdei Ferenc akadémikus fogalmazta meg írásban „A szövetkezetek elméleti kérdései" című vitaindító tanulmányában.[2] A szövetkezetelméleti kérdésekről a Társadalmi Szemlében kialakult vita azt jelezte, hogy az egymással ütköző, vagy a marxizmus—leninizmustól eltérőnek minősített álláspontok sok esetben a fogalom eltérő értelmezéséből eredtek. Márpedig a marxizmus—leninizmus egyes tételeit csak akkor lehet eredményesen megvédeni a torzításoktól, ha egyértelműen lehet felelni arra a kérdésre: mit kell megvédeni. A szocializmus építésének eddigi tapasztalatai azt is bizonyítják, hogy egy-egy kategória dogmává merevedése

[1] Barátom Platón, barátom Arisztotelesz, de az igazság még jobb barátom.
[2] Erdei Ferenc: A szövetkezetek elméleti kérdései. Társadalmi Szemle, 1968. február.

nemcsak a revizionista kísérletek meghiúsítását akadályozza, hanem a szocializmus építését is. Úgy vélem, teljesen igaza volt Nyers Rezsőnek, amikor a szövetkezetelméleti vitában megjelent „Vita közben" című tanulmányában a demokratikus centralizmus fogalmával kapcsolatban hangsúlyozta: „... pártéletünk alapvető törvénye a demokratikus centralizmus, ez egy egész történelmi korszakban beigazolódott elv... Mi a helyzet a gazdasági életben? Véleményem szerint itt van centralizmus is, meg van demokrácia is, mégsem helyes ugyanabban az értelemben vett demokratikus centralizmusról beszélni, mint a pártéletben, vagy az állami életben... Lehetséges azonban, hogy e kérdésben még más összefüggésben is szükséges elemezni a problémát, s azután lehet végleg összegezni az elvi lényeget."[3]

A Társadalmi Szemlében kialakult vitában az egymástól eltérő vagy ellentétes álláspontok képviselői mindig Leninre hivatkoztak véleményük helyességének bizonyításánál. Ezért a probléma tisztázása során választ kell keresni arra a kérdésre: Lenin hogyan értelemezte a demokratikus centralizmus fogalmát, s mi az, ami az elmúlt fél évszázadban Leninnek tulajdonítva utólag tapadt a fogalom értelmezéséhez. Ennek a kérdésnek a megválaszolásával még csak az alapokhoz, a lenini értelmezéshez juthatunk vissza. Az is szükséges, hogy sorra vegyük azokat a történelmi körülményeket, amelyek Lenint befolyásolták a fogalom értelmezésében, s ezeket vessük össze korunk viszonyaival, azt vizsgálva: miben hasonlóak, és miben különbözőek a feltételek. Így lehet választ adni arra a kérdésre, hogy a lenini értelmezés érvényes-e napjainkban. E vizsgálatok elvégzése után a demokratikus centralizmus mai értelmezését helyes szemügyre venni, megkísérelve a helyes meghatározást, majd a fogalomértelmezést szelekciós eszközként használva feleletet keresni a következő kérdésekre: egyetemes érvényű-e a demokratikus centralizmus fogalma, ha igen, akkor hogyan érvényesül a társadalom különböző szféráiban; ha nem, a társadalom milyen területeire, intézményeire érvényes, és hol alkalmazható.[4]

A demokratikus centralizmus genezise

A demokratikus centralizmus fogalma Marx és Engels műveiben még nem szerepelt, bár a munkásosztály önálló szervezeteinek a megteremtésénél szükségesnek tartották mind a demokratizmus, mind a centralizmus érvényesítését. Figyelembe kell azonban venni, hogy ebben a történelmi korszakban a munkásmozgalom előtt álló legfontosabb feladat a marxizmus elismertetése különböző kispolgári eszmeáramlatokkal szemben, majd minden országban önálló, marxista alapokon álló munkáspárt megalakítása volt. Ebben a helyzetben a demokratikus centralizmus elvének a kidolgozására és érvényesítésére még nem értek meg a feltételek.

A XX. század elején az egész világ forradalmi mozgalmának súlypontja Oroszországra helyeződött át. Itt érlelődött a cárizmus elleni pol-

[3] Nyers Rezső: Vita közben. Társadalmi Szemle, 1968. november.

[4] Ebben a tanulmányban felhasználtam tanszéki munkatársaimmal — dr. Annaházi György, dr. Babos Emese, dr. Bartalos János, dr. Erdélyi Zoltán, Hajnóczkyné dr. Miklós Éva, dr. Kovács József, Katona Márta — 1972-ben közösen írt „A demokratikus centralizmusról" című 15 ezer példányban megjelent monográfiát. Kossuth Könyvkiadó, 1972.

gári demokratikus forradalom, amelynek vezetése az orosz proletariátusra várt. Ez a forradalom volt hivatva arra, hogy nyitánya legyen a proletárforradalomnak, előbb Oroszországban, majd Nyugaton. Ilyen körülmények között az orosz proletariátus forradalmi harcának nemcsak nemzeti, hanem nemzetközi jelentősége is volt.

„Mi a teendő?" című könyvében Lenin erről a következőket írta: „Az a legközelebbi feladat, melyet a történelem most elénk tűzött, a legforradalmibb minden más ország proletariátusának legközelebbi feladatai közül. Ennek a feladatnak a megvalósítása az európai és (most már azt is mondhatjuk) egyben az ázsiai reakció leghatalmasabb védőbástyájának lerombolása az orosz proletariátust a nemzetközi forradalmi proletariátus élcsapatává tenné. És mi joggal számítunk rá, hogy kivívjuk ezt a megtisztelő címet..."[5] Ahhoz, hogy az orosz proletariátus az országban kibontakozó forradalom élére állhasson és betölthesse a nemzetközi proletariátus élcsapatának a szerepét is, szüksége volt arra, hogy egy harcos, valóban forradalmi, marxista párt vezesse. Mi volt a helyzet az orosz szociáldemokraták soraiban az 1900-as évek elején? Az orosz szociáldemokrata szervezeteket növekvő szellemi és szervezeti zűrzavar, a bomlás és az ingadozás jellemezte. Az egységes, centralizált marxista párt megteremtésének komoly nehézségei voltak. A cári rendőrség a szociáldemokrata szervezeteket kíméletlenül elnyomta, a legjobb pártmunkásokat sorra letartóztatta és száműzetésbe küldte. Az orosz munkásmozgalmat a „körösdiség" jellemezte.

Az 1900-as évek elején nehézségeket okozott az is, hogy az orosz szociáldemokraták között elterjedtek az ökonomisták, az opportunizmus oroszországi képviselőinek a nézetei, akik azt vallották, hogy nincs szükség a munkásosztály egységes, centralizált pártjának a megalakítására. Lenin az orosz proletariátus legfontosabb feladatául az egységes forradalmi párt megteremtését jelölte meg. Ehhez mindenekelőtt szét kellett zúzni az ökonomisták nézeteit, és meg kellett határozni a munkásosztály forradalmi pártja felépítésének útját és módját.

Az OSZDMP I. kongresszusán 1898-ban megtörtént ugyan az első kísérlet az egységes szociáldemokrata párt megalakítására, de ez nem vezetett kellő sikerhez. Egyes szociáldemokraták úgy vélték, hogy a párt megalakítása céljából össze kell hívni a II. pártkongreszust, amely egyesíti a helyi szerveket és megválasztja a Központi Bizottságot, ily módon létrehozza az egységes pártot. Lenin álláspontja az volt, hogy mielőtt a kongreszust egybehívnák, tisztázni kell a párt céljait és feladatait, s szilárd ideológiai egységet kell teremteni. Az ökonomisták ideológiai és szervezeti kérdésekben vallott káros nézeteit Lenin a „Mi a teendő?" című művében zúzta szét. A demokratikus centralizmus genezisét kutatva figyelembe kell venni az ökonomisták szervezeti kérdésekben vallott nézeteit is. Az ökonomisták a pártfegyelem és a centralizmus ellen foglaltak állást és „a széles körű demokratikus elv" megvalósítását követelték. Lenin hangsúlyozta: „... a széles körű demokratikus elv a következő két elengedhetetlen feltételt foglalja magában: először is a teljes nyilvánosságot, másodszor az összes funkciók választás útján való betöltését. Nyilvánosság nélkül nevetséges volna demokratizmusról beszélni; ezen pedig olyan nyilvánosságot értünk, amely nem szorítkozik csupán a

[5] Lenin: Válogatott Művei. I. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1967. 124. l.

szervezet tagjaira. Demokratikusnak nevezzük a német szocialista párt szervezetét, mert ott minden nyilvánosan történik, beleértve a pártkongresszus üléseit is, de senki sem fogja demokratikusnak nevezni azt a szervezetet, amelynek működését titokban tartják mindazok előtt, akik nem tagjai a szervezetnek . . ."[6]

A II. kongresszus a program és a szervezeti szabályzat elfogadásával megalapította az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspártot. A kongresszus szervezeti kérdésekben alapvető nézeteltéréseket tárt fel, amelyek a pártot két részre — bolsevikokra és mensevikekre — osztották. A nézeteltérések, amelyek e két szárnyat egymástól elválasztották, nem programbeli és nem taktikai, hanem szervezeti kérdések voltak.

Lenin „Egy lépés előre, két lépés hátra" című munkájában feltárta a mensevikek opportunizmusának lényegét a szervezeti kérdésekben, ugyanakkor alkotó módon továbbfejlesztette a marxizmus szervezeti kérdésekre vonatkozó megállapításait. Figyelembe véve az oroszországi sajátos helyzetet, rámutatott, hogy a párt csak akkor lesz erős és egybeforrott szervezet, ha a centralizmus elvei alapján épül fel. A centralizmus elve akkor a következőket jelentette: a párt egységes szervezeti szabályzat alapján épül fel és eszerint dolgozik; a pártot egységes központból vezetik, amely központ a pártkongresszus, illetve a kongresszusok közötti időszakban a Központi Bizottság; a pártban általános fegyelem uralkodik; a kisebbség aláveti magát a többségnek, az alsóbb szervek pedig a felsőbb szervezeteknek.[7]

Mivel a párt a cári önkényuralom viszonyai között illegálisan működött, a pártszervezeteket nem lehetett a választás elve alapján felépíteni, a pártszervezetek szigorúan konspiratív jellegűek voltak. Lenin úgy ítélte meg, hogy amint a párt legálissá válik, a pártszervek a demokratikus centralizmus elve alapján épülnek majd fel. Oroszországban 1905-ben forradalmi helyzet alakult ki. Az első győzelem, amelyet az orosz proletariátus 1905-ben aratott, új politikai helyzetet teremtett, és új politikai feladatokat tűzött a párt elé. A párt egyesítéséhez szükséges alapvető szervezeti elveket 1905 nyarán Lenin a következőkben összegezte: „1. A kisebbség alárendelése a többségnek (nehogy összetévesszék az idézőjelben emlegetett kisebbséggel és többséggel! itt általában a párt megszervezésének az elvéről van szó, nem pedig a »kisebbségnek« a »többséggel« való összeolvadásáról, amiről majd a továbbiakban szólunk. Elvontan szólva olyan formában is elképzelhetnénk az egyesülést, hogy ugyanannyi »kisebbségi« lesz, ahány »többségi«, de az ilyen egyesülés is lehetetlen annak az elvnek és kötelezettségnek az elismerése nélkül, hogy a kisebbség aláveti magát a többségnek). 2. A párt legfelsőbb szerve a kongresszus, vagyis az összes teljes jogú szervezetek választottainak a gyűlése, s e választottak határozatát véglegesnek kell tekinteni (ez a demokratikus képviselet elve, szemben a tanácskozó jellegű konferenciákkal és határozataiknak szervezetenkénti megszavaztatásával, vagyis a plebiszcitum elvével). 3. A párt központi szervét közvetlenül kell megválasztani, mégpedig a kongresszuson. A kongresszuson kívüli választások, a kétfokozatú stb. választások megengedhetetlenek. 4. Az egész pártirodalmat, a helyit és a központit egyaránt feltétlenül alá kell vetni

[6] Ugyanott 205. l.
[7] Lenin Összes Művei. 8. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1965.

a pártkongresszusnak is, a megfelelő központi vagy a helyi pártszervezetnek is. Megengedhetetlen az olyan pártirodalom, amely szervezetileg nem áll kapcsolatban a párttal. 5. A párttagság fogalmát egészen pontosan meg kell határozni. 6. Ugyancsak pontosan meg kell határozni a párt szervezeti szabályzatában mindennemű párton belüli kisebbség jogait."[8]

Az 1905 decemberére tervezett IV. kongresszus a moszkvai fegyveres felkelés, valamint az Oroszország más városaiban lezajló forradalmi események miatt nem ülhetett össze. Azok a küldöttek, akik megérkeztek a kongresszusra, megszervezték a bolsevikok első konferenciáját. A konferencia számos kérdésben határozatot hozott, köztük a párt újjászervezéséről is. Ebben a határozatban szerepel először a demokratikus centralizmus lenini megfogalmazása a következőképpen:

„1. A konferencia vitathatatlannak ismeri el a demokratikus centralizmus elvét, és elengedhetetlennek tartja a széles körű választási elv érvényesítését; a megválasztott központok az eszmei és a gyakorlati vezetés terén teljhatalommal rendelkezzenek, emellett leválthatók legyenek, tevékenységüket a legszélesebb nyilvánosság előtt folytassák, és tevékenységükről szigorúan számoljanak be.

2. A helyi munka összehangolása és fellendítése végett a konferencia javasolja, hogy a területi szervekkel karöltve szervezzenek területi konferenciákat és létesítsenek szövetségeket.

3. A konferencia javasolja a párt valamennyi szervezetének, hogy választások útján haladéktalanul és a legenergikusabban szervezzék át a helyi szervezeteket; emellett nem kell arra törekedni, hogy már most teljesen egységesítsék a választott intézmények választásának valamenynyi rendszerét, de a teljes demokratizmustól csak leküzdhetetlen gyakorlati akadályok felmerülése esetén engedhető meg eltérés (kétfokozatú választások stb.)"[9]

Az 1905 decemberi moszkvai fegyveres felkelés veresége és az 1906-ra kialakult politikai helyzet következményeként 1906 áprilisában összehívott IV. kongresszuson csak formális egyesülés jött létre. Ezen a kongresszuson a párt szervezeti életében ismét előtérbe került a konspiráció. A kongresszus határozata a következőket rögzíti:

„Figyelembe véve:

1. hogy a demokratikus centralizmus elve a pártban ma már általánosan elismert elv;

2. hogy ennek az elvnek az érvényesítése a fennálló politikai viszonyok között nehézségekbe ütközik ugyan, de bizonyos keretek között mégis lehetséges;

3. hogy a pártszervezetek konspiratív és nyíltan működő apparátusának összekeverése a pártra nézve rendkívül károsnak bizonyult és megkönnyítette a kormány provokációit, megállapítjuk és javasoljuk, hogy a kongresszus mondja ki:

1. hogy a párt szervezeteiben a legalsóbbaktól a legfelsőbbekig érvényesíteni kell a választás elvét;

2. hogy eltérések ettől az elvtől — például kétfokozatú választások, vagy kooptálások a választott szervekbe stb. — csak elháríthatatlan

[8] Lenin: A pártélet normáiról. Kossuth Könyvkiadó, 1963. 157—158. l.
[9] Az SZKP kongresszusainak, konferenciáinak és központi bizottsági plénumainak határozatai. I. rész. Szikra, 1954. 113—114. l.

rendőri akadályok esetén és külön meghatározott kivételes esetekben engedhetők meg;

3. hogy elengedhetetlenül szükséges a pártszervezet konspiratív magvának megőrzése és erősítése;

4. hogy a különböző nyílt fellépésekhez (a sajtóban, a gyűléseken, az egyesületekben, különösen a szakszervezetekben stb.) az egyes szervezetek külön osztályait kell felállítani, amelyek semmiképpen sem veszélyeztethetik a konspiratív sejtek épségét;

5. hogy a párt központi szervének egységesnek kell lennie vagyis a párt közös kongresszusának egységes K. B.-t kell választania, amely kijelöli a párt Központi Lapjának szerkesztőségét stb."[10]

A választási elv megvalósítása a pártban a cárizmus viszonyai között rendkívül nehéz volt. Ez a magyarázata annak, hogy már 1908 decemberében az OSZDMP V. összoroszországi konferenciája módosította a párt szervezeti szabályzatát, oly módon, hogy a centralizmust erősítette a pártban. Ez a módosítás a következő: „... a jelenlegi munkaviszonyok lehetetlenné teszik a szervezet demokratikus felépítése elvének teljes mértékű alkalmazását ...a konferencia úgy véli, hogy ... a helyi szervezetek rendszeres és zökkenőmentes működésének biztosítása érdekében megengedhető, hogy egyes esetekben alkalmazzák a kooptáció elvét, a kooptált tagokat azonban, mihelyt erre mód nyílik, a Szervezeti Szabályzat alapján szabályszerűen megválasztott elvtársakkal kell helyettesíteni."[11]

Ezt a határozatot az OSZDMP prágai konferenciája — amely kizárta a pártból a mensevikeket — megerősítette. Lenin a IV. kongresszus után a pétervári munkásokhoz írott levelében azt írta: „Most már csak az a fontos, komoly és rendkívüli felelősségteljes feladat vár ránk, hogy a párt szervezetében ténylegesen érvényesítsük a demokratikus centralizmus elveit — vagyis kitartó munkával elérjük, hogy ne csak szavakban, hanem a gyakorlatban is az alapszervezet váljon a párt legkisebb szervezeti sejtjévé, s hogy valamennyi felsőbb szerv valóban választott, beszámolásra köteles és leváltható legyen." Majd így folytatta: „... Ha csakugyan komoly elhatározásunk, hogy bevezetjük pártunkban a demokratikus centralizmust ..., akkor a sajtóban, a gyűléseken ... feltétlenül meg kell vitatnunk a kongresszus határozatait ... és sokat kell még dolgoznunk, hogy ezt az elvet helyesen érvényesítsük."[12]

A VI. kongresszuson elfogadott szervezeti szabályzat megállapította: „... A párt valamennyi szervezete a demokratikus centralizmus elvén épül fel".[13] Ez időtől a párt következetesen kezdte megvalósítani valamennyi vezető szerv választását, és azt, hogy e szervek működésükről időnként beszámoljanak a pártszervezeteknek. A demokratikus centralizmus ma is érvényes megfogalmazását az SZKP XVII. kongresszusán (1934) elfogadott szervezeti szabályzatban találhatjuk meg először. E megfogalmazás szerint:

„A párt szervezeti felépítésének vezérelve a demokratikus centralizmus. Ez azt jelenti, hogy:

[10] Ugyanott, 132. l.
[11] Ugyanott, 230—231. l.
[12] Lenin: A pártélet normáiról. Kossuth Könyvkiadó, 1963. 184. és 186. l.
[13] Az SZKP kongresszusainak, konferenciáinak és központi bizottsági plénumainak határozatai. I. rész. Szikra, 1954. 446. l.

a) a párt minden vezető szervét — a legfelsőktől a legalsókig — választják;

b) a pártszervek pártszervezeteik előtt rendszeres időközben beszámolnak tevékenységükről;

c) a pártban szigorú pártfegyelem van, s a kisebbség aláveti magát a többségnek;

d) a felsőbb szervek határozatai feltétlenül kötelezőek az alsóbb szervekre és minden párttagra."[14]

A demokratikus centralizmus genezisét áttekintve megállapítható, hogy ennek az elvnek a megfogalmazása jelentős változáson ment keresztül. A változás alapvető oka a változó történelmi körülményekben keresendő. A változások azonban soha sem terjesztették ki a fogalom érvényesítését a gazdasági életre. Még 1934-ben az SZKP XVII. kongresszusán sem, pedig akkor már a szocializmus alapjainak lerakása a Szovjetunióban lehetővé tette, hogy a párt irányítása a gazdasági életre is kiterjedjen.

A demokratikus centralizmus tartalma, jellege, dialektikája

A demokratikus centralizmus genezisének végigkövetéséből kiderült, hogy a fogalomnak négy elidegeníthetetlen alkotórésze van. Ezek: a vezető szervek választása; a választott vezető szervek beszámolási kötelezettsége; a szigorú pártfegyelem, a kisebbség alárendelése a többségnek; a felsőbb szervek határozatai kötelezőek az alsóbb szervekre.

Mint látható, az első két tétel a demokratizmust, a másik kettő a centralizmust képviseli. Ha a négy alkotórész közül bármelyik is hiányzik — és nem csak átmeneti háttérbe szorításról van szó —, már nem a demokratikus centralizmus elve érvényesül.

A fogalom körüli legtöbb zavar abból ered, hogy sokan nem szervezeti elvként, politikai kategóriaként, hanem olyan politikai jelszóként értelmezik a demokratikus centralizmust, ahol a „demokratikus" megjelölés csak a centralizmus jelzőjeként szerepel, arra utalva, hogy nem „bürokratikus", nem „kapitalista", vagy nem valamiféle más centralizmusról, hanem „demokratikus" centralizmusról van szó. Úgy vélem, hogy ha a proletárdiktatúra viszonyai között érvényesülő centralizmus specifikumát kívánjuk érzékeltetni, akkor pontosabb a „szocialista" jelzőt alkalmazni, mivel a szocialista centralizmus meghatározás, bármennyire szokatlan is, pontosabban fejezi ki ezt a specifikumot. Mindebből következik, hogy a demokratikus centralizmus fogalma nem értelmezhető tetszőlegesen, olyan módon, hogy sajátos érvényesülésére hivatkozva a kategória bármelyik oldala is hiányozzék. A fogalom meghatározásából következik, hogy a demokratikus centralizmus csak azokban a politikai intézményekben érvényesül, amelyekben mind a négy alapelv megvalósul. Tehát nem azonosítható a szocialista demokrácia egészével, holott a társadalom politikai életében fontos helyet tölt be. Hasonlóképpen nem vonatkozhat azon politikai intézményekre sem, amelyekre a szocialista centralizmus a jellemző.

[14] Az SZKP kongresszusainak, konferenciáinak és központi bizottsági plénumainak határozatai. III. rész. 274. l. Szikra, 1954.

A demokratikus centralizmus jellegét tekintve önálló politikai kategória. Önálló kategóriaként kezelését nemcsak történelmi körülmények, hanem elméleti megfontolások is indokolják. Nem szűkítjük túlságosan le a demokratikus centralizmust, ha önálló kategóriaként tekintjük? A történelmi materializmus a szocialista társadalmi-gazdasági alakulatot több alkotórész egységenként értelmezi. Ezek közül csupán a legfontosabbak: a termelési mód, a társadalom szociális tagozódása, a társadalom politikai élete, a társadalmi tudat világa. Immanens tartalmából következően egyik területnek sem szükségszerű szervező elve a demokratikus centralizmus. A társadalom szociális tagozódásának is teljesen más ismérveit tárjuk fel a szocializmusban, amikor a csoporttagozódásban a társadalmi munkamegosztásnak megfelelő tagozódási formákat igazoljuk, mint amikor a társadalom nem antagonisztikus osztálytagozódása ismérveit helyezzük előtérbe, mint a társadalom szociális tagozódásának meghatározóit. A társadalmi tudatformákhoz kapcsolódó tevékenység is más jellegű, mint amit a demokratikus centralizmus intézményrendszerével azonosítani, illetve karakterizálni lehetne.

Ugyanakkor a szocialista társadalmi-gazdasági alakulat egymásra épülő, egymást kölcsönösen fenntartó szférái — a gazdasági élettől a társadalom szociális tagozódásán át — meghatározó jellegűek a társadalom politikai szférájának kiépülésére és kiépítettségére, köztük a demokratikus centralizmusra nézve is.

A demokratikus centralizmus helyét vizsgálva a társadalom politikai életében még további szűkítésre van szükség A demokratikus centralizmus mint önálló kategória nem azonosítható a társadalom politikai szférájának egészével sem. Annak előtérbe helyezésével, hogy a társadalom politikai életében minden szocialista állampolgár éppen állampolgári jogainak a gyakorlásával válik „zoon politikonná", tekintet nélkül arra, hogy ezt szervezett keretek között vagy azokon kívül gyakorolja. E jogokat gyakorolhatja közvetlen módon is, a társadalmi politikai szférája a szocializmusban azonosul azzal a közeggel, melyben a szocialista állampolgár politikai jogait gyakorolhatja: a szocialista demokráciával. Azonban a szocialista demokrácia mind az egyedi, mind a különös, sőt még a partikuláris érdekek politikai gyakorlata is lehet. A szocialista állampolgár — mint politikai személyiség — az össztársadalmi feladatokkal összeszövődött helyi feladatok végrehajtója lehet, sőt éppen ez a legkézenfekvőbb lehetősége, hogy a helyi, decentralizált feladatok megoldásának önálló résztvevőjévé váljék, és ezen keresztül — az egyes és a különös feladatok végrehajtásán át — valósítson meg össztársadalmi feladatokat. Továbbmenve: a szocialista demokrácia közege, amelyben a szocialista állampolgár különböző szinteken gyakorolhatja politikai jogait, olyan közeg is, amelyben — hacsak az állampolgár nem választott testület tagja és mint ilyen működik a demokratikus centralizmus alapján — gyakran csak időlegesen és egyszeri aktusként kötelezi el magát állampolgári jogainak gyakorlásában. A szocialista demokrácia tehát magában foglalhatja ma még az egyszeri, nem folyamatos hatalmi gyakorlat aktusait is. Természetesen a demokratikus centralizmus és a szocialista demokrácia szoros kapcsolata nem tagadható, csupán azt szükséges hangsúlyozni, hogy a két politikai tevékenységi folyamat nem azonos egymással. Ugyanígy elválasztható a de-

mokratikus centralizmus és az államapparátus azon intézményrendszere is, amely mint igazgatási szervezet, belső immanenciájában nem hordja magában a demokratikus centralizmus szervezeti alapelveit.

Szinte általános az az elképzelés, amely a demokratikus centralizmust úgy fogja fel mint a szocialista demokrácia és a centralizáció viszonyát. Tagadhatatlan a szocialista demokrácia, a demokratikus centralizmus és az állam centralizációs tevékenységének az összefüggése. Mindhárom viszony a szocialista társadalom politikai életének része. Természetesen mindhárom szférát kölcsönös kapcsolatok, összefüggések kötik össze. A szocialista demokrácia a néptömegek politikai tevékenységét összefoglaló fogalom. A demokratikus centralizmus a szocialista demokráciával szorosan összekapcsolódó szervezeti elv. A szocialista demokrácia mint a társadalom politikai mozgásterülete szélesebb, mint a demokratikus centralizmus. Ha a néptömegek politikai mozgásának, közéletiségének mozgástere, akkor mindazon társadalmi osztályoknak, rétegeknek, csoportoknak is mozgástere, amelyek szorosabban nem tartoznak olyan szervezethez, amelynek a demokratikus centralizmus az alapvető szervezeti elve. Elhatárolásukat tehát a demokratikus centralizmus négy alapvető elve teszi lehetővé. Ennek alapján azt állíthatjuk, hogy a szocialista demokrácia terjedelmileg szélesebb, mint a demokratikus centralizmus, ugyanakkor a demokratikus centralizmus a szocialista demokrácia része.

Működésük politikai tartalmában is elválaszthatók egymástól, nemcsak szervezeti ismérvek alapján. A szocialista demokrácia a társadalom politikai tevékenységének olyan mozgásterülete, amely magában foglalja a jelenség és a lényeg egységét. A szocialista demokrácia a spontánul jelentkező összmozgások visszfénye is a néptömegek tudatában. Ha nem így volna, akkor az öntudat igen magas fokon állna, s nem lenne szükség a demokratikus centralizmus működtetésére sem. Éppen ez a mozgásjelleg utal arra, hogy a társadalmi feladatokról — mint politikumról le kell hántani a jelenség-látszat felszíni rétegeit, és ebben a választott politikai intézmények, különösen az élcsapat jellegű kommunista párt tölt be nagy szerepet.

Ebből azonban az következik, hogy a demokratikus centralizmus alapján működő politikai szervezetek a szocialista demokrácia mozgásterületén kialakuló politikumot lényegi szinten képviselik. Feladatuk éppen ezért a politikai lényeg eljuttatása a hatalomban közvetlenül részt vevő tömegekhez, illetve annak elérése, hogy a közvetlenül hatalmat gyakorló néptömegeket a feltárt, lényegi politikai feladatok tevékenységgé való átalakítására mozgósítsák. A szocialista demokrácia tehát kettős: a demokratikus centralizmuson kívül működő demokrácia és a demokratikus centralizmuson belül működő demokrácia.

Helytelen útra térnénk akkor is, ha a demokratikus centralizmust a centralizáció elvével azonosítanánk. A centralizáció ugyan a központosított intézmények működését tételezi fel, és ennyiben a demokratikus centralizmusnak is lényeges eleme, illetve a lényeges elemek egyike. Azonban a centralizáció elve érvényesülhet egy gazdasági-termelési-technikai folyamaton belül, vagy az államapparátus irányító tevékenységében akkor is, ha az intézmény nem választott testületként működik. A demokratikus centralizmuson belül jelentkező centralizmus

viszont mindenkor elszakíthatatlan a demokratikus oldaltól. Ebből azonban az következik, hogy a demokratikus centralizmus nem rendeletekkel vagy az operatív beavatkozás más formáival érvényesíthető, hanem úgy, hogy az előkészítés megfelelő stádiumaiban a politikum politikai tevékenységgé való átváltása érdekében a feladatot a választott intézmények különböző szintjein megvitatják, határozattá alakítják át. A centralizmust tehát a demokratikus centralizmus keretén belül demokratikus viszonylatában viszik végig, a többség elvévé teszik. A demokratikus centralizmus meghatározott szervezeti elvek alapján épül fel, tehát demokratikus centralizmus alapján működő politikai szervezetek elhatárolhatók a politikai élet olyan mozgásaitól és szervezeteitől, amelyekben a meghatározásunkban feltüntetett négy ismérv nem érvényesül. A demokratikus centralizmus politikai tevékenységet, politikai megismerést, szintetizálást magában foglaló kategória. Működésében tehát a társadalmi valóság politikumra specializált mozgásfolyamat feltárása figyelhető meg. Szervezeti működése lényegében ezt szolgálja. Dialektikus vonásai ezért specifikus jellegűek, bennük a társadalom politikai mozgásának a dialektikája sajátosan érvényesül.

Dialektikájának hordozójaként két jellegzetes mozzanat emelhető ki: a szervezeti működés mozgásfolyamata, és mert a szervezeti felépítés nem öncélú a szervezet keretén belül, az arra jellemző politikai tartalom dialektikája. Mivel azonban a demokratikus centralizmus mint szervezeti mozgástartalom és mint politikai tartalom nem azonosítható a centralizmussal vagy a szocialista demokrácia mozgásfolyamatával és megismerési tartalmával, ezért dialektikája belső, a sajátos szervezeti felépítettségre jellemző formát és tartalmat takar. A demokratikus centralizmus kategóriában a demokratizmus és a centralizmus egymást folytonosan feltételező és egymással ellentmondásban levő oldala bontakozik ki mint sajátos dialektikus folyamat.

A demokratikus centralizmus kategóriájában a demokratizmus és a centralizmus egysége úgy értelmezhető, hogy ha bármelyik oldal az egységen belül hiányzik, ez a demokratikus centralizmus szervezeti és tartalmi működésének a felbomlását idézheti elő. A szervezeti felépítés négy elvére koncentrálva a két oldal egységének a szerepét: ha a négy ismérv közül bármelyik hiányzik, akkor az a demokratikus centralizmus érvényesülését lehetetlenné teszi. Politikai tartalmában viszont a négy ismérv teljességének megbomlása a centralizmus vagy a demokratizmus irányában veszélyeztetné a szervezet politikai működésének a célját. A két oldal egysége tehát csak úgy képzelhető el, hogy a demokratizmus oldalának fejlesztése tökéletesebben működteti a centralizmust és fordítva. A szervezet működésének politikai tartalmát tekintve mindkét oldalnak a politikai tartalom feltárását és tevékenységbe való átalakítását kell szolgálnia.

Az ellentmondás folyamatát a két pólus között a demokratizmus és a centralizmus kölcsönhatása fejezi ki. Kölcsönhatásukat nem oki összefüggések jellemzik, tehát az egyik oldal nem ok és a másik oldal nem okozat. A két oldalra sokkal inkább a funkcionális kölcsönhatás a jellemző. Ebben az fejeződik ki, hogy a két ellentétes oldal kölcsönhatása az egyenlő oldalak kölcsönhatása, amelynek eredménye a két ellentétes oldal hatásegyenlősége, másképpen kifejezve: a demokratikus

centralizmus. A „demokratikus" tehát itt csak mondattanilag játszik „jelző" szerepet, filozófiai szempontból a „demokratikus" tulajdonképpen demokratizmus. A demokratizmus és a centralizmus mint egymással ellentétben álló és egységet képző oldalak, egymással egyenrangúak. Amennyiben a demokratikus centralizmuson belül a demokrácia fejlesztését hangsúlyozzuk, annyiban a személyi kultusz által és idején elkövetett szubjektív hibák kijavításának mai eredményeit hangsúlyozzuk.

A demokratizmus és a centralizmus dialektikájának a demokratikus centralizmus kategóriáján belüli további konkretizálása végett meg kell vizsgálni a demokratizálás és a demokratikus centralizmus viszonyát is. Napjaink egyik legfontosabb és politikailag is legégetőbb problematikája a demokratizálás feladataihoz kapcsolódik. A filozófiai irodalom a demokratizálást távolabbi perspektívában háromlépcsős rendszerben képzeli el. Az első szinten a politikai demokrácia kiszélesítése, tevékenységi formáinak a működtetése folyik a néptömegek minél szélesebb körű részvételével, bevonásával. A politikai demokrácia hosszabb időt átfogó és széles körű működtetése második szintként — a termelés további fejlődésével — a termelési eszközök összességét az emberek összességének rendeli alá. A demokratizmus harmadik fejlődési szintje, és egyben a demokrácia lassú elhalása is: a társadalmi összesség, a társadalmi összmozgás demokratizálása. A demokráciának ez egyúttal a legszélesebb megnyilvánulása, mivel magában foglalja a közösségi kormányzás, az önigazgatás, az önszabályozás megvalósulási folyamatát.

Történelmi korunkban ezeknek a szinteknek az első szakaszát éljük át. Lenin a szocialista demokrácia kiteljesítésében fogalmazta meg ezt az első szakaszt. A szocialista demokrácia működtetése hazánkban a burzsoá államgépezet szétzúzását és a proletár államhatalom közvetlen kiépítését eredményezte a proletárforradalom időszakában. Napjainkban viszont szilárd proletárhatalom mellett — figyelembe véve a gazdasági építés terén elért sikereinket, a társadalom osztályszerkezetében végbement nagy jelentőségű változásokat, a konszolidált politikai állapotot —, a szocializmus teljes felépítése viszonyai között megy végbe a demokratizmus kiszélesítése.

A társadalom demokratizálása kihat a szocializmus társadalmi-gazdasági alakulatának egészére beleértve tehát a termelőtevékenység, a termelés demokratizálását is. Ebben az esetben azonban a demokratizmus széles körű hatása a társadalom egész területén a legkülönbözőbb társadalmi feladatok politikummá való átalakulását jelentheti és mint ilyen válik elsődlegesen politikai feladattá.

A demokratizálásnak — mint politikumnak — ma kétségtelenül a decentralizáció előtérbe nyomulása az a láncszeme, amelyen át a demokratizálás mint politikai feladat leginkább megoldható. Ez annyira széles körű feladat, hogy a társadalom gazdasági életétől kezdve mindazokat az emberi viszonyokat érinti, amelyek valamilyen formában intézményesítettek. Egyébként a gazdasági élet szervezete a legszigorúbban intézményesített. Mivel a termelés a legfegyelmezettebb kooperációt, a népgazdasági ágak és az ágakon belüli szakágak lehetőleg teljesen rendezett együttműködését tételezi fel, ez pedig megkívánja a centralizációt, viszont az együttműködésen belül éppen a központi irá-

nyításnak helyes, gyümölcsöző vezetési módszerei követelik meg az üzem, a vállalat decentralizált, viszonylagosan önálló működését.

A demokratikus centralizmus belső dialektikájának is az egyik kiinduló pontja a centralizáció és a decentralizáció egysége. Ez azonban nem úgy érvényesül, hogy a decentralizáció alkotja a demokratikus oldalt, a centralizáció pedig — a decentralizációval szemben — a központi irányítási elvben ölt testet. A demokratikus centralizmus elve alapján működő szervezetek, intézmények — a párt, államhatalmi szervek, a társadalmi szervezetek — legkisebb sejtjei magukban foglalják ezt a kettős elvet. Ez az elv minden helyi és központi feladat összhangjának a megteremtését, továbbá felelősséget jelent a választott intézmény helyi működési körletében, valamint a felsőbb szervek központi feladatainak az elvégzésében, összehangolásában.

A demokratikus centralizmus dialektikus egysége a politikum feltárása szempontjából is figyelemre méltó vonásokat mutat. Ahhoz, hogy a társadalmi feladat politikai lényegét kifejező elvvé váljon, azt a demokratikus centralizmus szervezetén szükségszerű „keresztülfuttatni". A társadalmi politikum feltárásában a demokratikus centralizmus szervezetét a párt egy igen fontos megismerési és a megismerésből a cselekvésbe átalakuló aktusra használja fel. A szocialista demokrácia szférája már megteremti a politikumot, azonban ösztönös szinten. A demokratikus centralizmus érvényesülése során a már ösztönös szinten meglevő politikum tudatossá, elméletivé és ideológiaivá alakul át. Ez a folyamat azonban a szervezeti felépítés négy alapelvben szabályozott modelljén keresztül érvényesül. Lényegében az alulról jövő kezdeményezések átvitele az alsóbb és a felsőbb szintű szervek között játszódik le, ha a politikummá sűrűsödött társadalmi folyamat nem oldódhat meg mint tevékenység helyi szinten, akkor egyre magasabb „központi" pályákra kerül, míg végül a legfelsőbb központok adják ki „az irányítást" a politikummá alakult feladat végrehajtására. A demokratikus centralizmus „reflexiós modellje" így magában foglalja a politikummá átalakult feladat alulról jövő kezdeményezéseit a felülről jövő irányítással. Világos tehát, hogy lényegében a kettős feladat egységben valósul meg: A demokratikus centralizmus sejtjei a szocialista demokrácia mozgásterületéről közvetítik a politikumot a felsőbb szervek felé, a felsőbb szervek viszont a szervezeti felépítésen keresztül válaszreakciót adnak a politikai feladat végrehajtására. Lenin e „modell" konkrét érvényesülését veszi figyelembe, mindig az adott, az országos méretű feladat politikummá átalakításának az oldaláról és politikai tevékenységbe való átcsapásának az oldaláról hangsúlyozza a demokratikus centralizmuson belül a demokratizmus és a centralizmus egységét. A demokratizmussal és a szocialista centralizmussal a felülről bevezetett egyformaság nem fér össze. Az egységet az alapvető, a fontos, a lényeges kérdésekben nemcsak hogy nem zavarja, inkább biztosítja a változatosság a részletekben, a helyi sajátosságokban, az ügyek kezelésének a módszereiben, az ellenőrzés megvalósításának a módjaiban. A Párizsi Kommünre hivatkozva hangsúlyozza Lenin, hogy a munkásosztály hatalma már példát mutatott arra, miként kell egybekapcsolni a kezdeményezést, az önállóságot, a mozgási szabadságot, az alulról jövő lendület erejét és az önkéntes, sablonoktól mentes centralizmust.

A demokratikus centralizmus a társadalom politikai reflexiójának modellje, amelynek mindenkor van egy befelé és egy kifelé menő ága. Mindkét ágat a demokratikus centralizmus kategóriáján belül működő demokratizmus és centralizmus kölcsönhatása működteti. Ennek a működtetésnek csak egy lehet a célja, az, hogy a meghatározott feladatokat a szervezeti rendszeren keresztül visszajuttassa a néptömeghez. A demokratikus centralizmus rendszerében a politikummá vált feladat kialakítása és végrehajtásának kezdeményezése az ellentmondások egységében játszódik le. Az ellentmondás egyik oldala: a kezdeményezés centralizáltan demokratikus; az ellentmondás másik oldala: a végrehajtás demokratikusan centralizált. Ez a paradoxon arra utal, hogy minden kezdeményezés és végrehajtás, ha eléri azt az értékküszöböt, hogy általános jellegű politikumot tár fel, akkor az a közösségi és a közösség által választott vezetői szint kölcsönös egysége és együttműködése révén emelkedik politikai feladattá, politikummá. És fordítva: a feladat végrehajtása — tehát a kifelé menő ág — demokratikusan centralizált. Hiszen a központi határozatok kötelező érvénye mellett is a középszintű vagy helyi szervezet vezetősége és tagsága összehangolja a felsőbb szintű határozatot a középszintű és a helyi feladatokkal. Ez a folyamat nemcsak a pártszervezetekben, hanem a demokratikus centralizmus elve alapján működő államhatalmi szervekben és tömegszervezetekben is így játszódik le.

A demokratikus centralizmus keletkezésének, a fogalom tartalmának, jellegének, érvényesülési folyamata dialektikájának áttekintése jogossá teszi azt a feltételezést, hogy a demokratikus centralizmus önálló politikai kategória, amely a marxista—leninista pártok, a szocialista országok államhatalmi szerveinek és tömegszervezeteinek az alapvető szervező, rendező elve.

Lenin a demokratikus centralizmus gazdasági életben való alkalmazásáról

A szocialista országokban axiómának számít az a felfogás, hogy Lenin a demokratikus centralizmust a gazdasági életben is érvényesítendőnek tartotta. Ha azonban visszanyúlunk az eredeti lenini forrásokhoz, kiderül, hogy ez az általános felfogás nem eléggé megalapozott.

Annak bizonyítására, hogy Lenin a demokratikus centralizmust a gazdasági életre vonatkoztatta, leggyakrabban „A szovjethatalom soron levő feladatai" című cikkét szokták idézni. Valóban, Lenin műveinek 27. kötetében „A szovjethatalom soron levő feladatai" című cikk fogalmazványában a következő olvasható; „Mi a demokratikus centralizmus mellett vagyunk. És jól meg kell érteni, milyen messzemenően különbözik a demokratikus centralizmus egyrészt a bürokratikus centralizmustól, másrészt az anarchizmustól."[15]

Az idézetet használók azonban megfeledkeznek arról, hogy ez a mondat a fogalmazványban található. Abban a fogalmazványban, amit Lenin 1918. március 28-án diktált a gyorsírónak. Ez a fogalmazvány először Lenin halála után, 1929 április 14-én jelent meg. Az a szöveg,

[15] Lenin Művei 27. kötet. Szikra, 1952. 201. l.

ami „A szovjethatalom soron levő feladatai" címmel 1918. április 28-án — tehát Lenin életében megjelent — ezt a mondatot nem tartalmazza.[16] Mint ahogyan nem tartalmazza a „Hat tézis a szovjethatalom soron levő feladatairól" című írás sem.[17] Nyilvánvaló: valósághűbben tükrözi Lenin álláspontját egy a végleges formájában általa ellenőrzött szöveg, mintsem egy fogalmazványnak olyan mondata, amelyet a fogalmazvány véglegesítésénél kihagyott. Ezt a feltételezést még azok a körülmények is valószínűsítik, hogy Leninnek „A szovjethatalom soron levő feladatai" című írását a párt Központi Bizottsága 1918. április 26-án megvitatta, és jóváhagyta. Majd megbízta Lenint azzal, mondjon beszédet az Összoroszországi Központi Végrehajtó Bizottság ülésén és készítsen a témáról tézisek formájában határozatot. Az a bizonyos, legtöbbet idézett mondat sem a cikkben, sem az előadói beszédben, sem a határozattá vált tézisekben nem szerepel, csak az 1929-ben nyilvánosságra hozott gyorsírói jegyzetekben.

A másik forrás, amelyre a szerzők többsége a demokratikus centralizmus gazdasági életre való kiterjesztésénél hivatkozik, Leninnek a „Hogyan szervezzük meg a versenyt" című írása. Jellemző, ha erre a műre hivatkoznak, nem idéznek a műből, idézet nélkül azt állítják, hogy ebben a műben Lenin a demokratikus centralizmus gazdasági életre való alkalmazásának fontosságát hangsúlyozta. A mű szövege azonban nem igazolja ezeket a felfogásokat. Ugyanis Lenin e művében a demokratikus centralizmus kategóriát nem használja, hanem a következő módon fogalmaz: „A demokratikus és szocialista centralizmussal sem az egykaptafára-húzás, sem a felülről bevezetett egyformaság nem fér össze."[18]

A közelmúltban bukkant fel egy újabb hivatkozási mód, amikor is Leninnek az „Állam és forradalom" című művével próbálják bizonyítani a demokratikus centralizmus gazdasági életre való alkalmazásának lenini eredetét.[19] Mégpedig az „Állam és forradalom" című műben Lenin a demokratikus centralizmus kifejezést az állam szerepének elemzésénél, a demokrácia jellegének, kiterjedésének megítélésénél használja. Az egyetlen félreértésre okot adható megfogalmazás „A nemzeti egység megszervezése" című II. fejezet 4. részében így hangzik: „Nos, és ha a proletariátus és a szegényparasztság kezébe veszi az államhatalmat, ha teljesen szabadon kommünönként megszervezkednek és valamennyi kommün működését *egyesítik* arra, hogy közös csapásokat mérjenek a tőkére, hogy leverjék a kapitalisták ellenállását, hogy az *egész* nemzet, az egész társadalom tulajdonába adják át a magántulajdonban levő vasutakat, gyárakat, földeket stb., ez talán nem lesz centralizmus? nem a legkövetkezetesebb demokratikus centralizmus lesz-e ez? mégpedig proletár centralizmus?"[20] Nyilvánvaló, amikor Lenin ezeket a sorokat 1917-ben leírta, egyrészt még a kommünök formájában vélte a szocialista gazdaság szervezeti kereteit megvalósulni. Ezt a nézetét az 1920—1921-es években módosította. Másrészt a fogalmazás

[16] Ugyanott, 229—273. l.
[17] Ugyanott, 313—316. l.
[18] Lenin Művei 26. kötet. Szikra, 1952. 428. l.
[19] Ezt teszi például Harsányi István: „A szervezés és vezetés tudományos alapjairól" című könyvének 81. lapján (Akadémiai Kiadó, 1974); vagy Herédi István „A szocialista gazdaság intézményi berendezésének lenini terve" című írásában. Ezt az írást a vélemények ütköztetésének szándékából a Közgazdasági Szemlének e tanulmányomat közlő számában hozzuk nyilvánosságra.
[20] Lenin Művei 25. kötet. Szikra, 1952. 460. l.

egyértelműen utal arra, hogy a demokratikus centralizmus kifejezést itt nem önálló szervezeti kategóriaként alkalmazta. A demokratizmus itt csupán jelzője a centralizmusnak. A konkrét történelmi feltételek nem engedték meg Leninnek a kézirat többszöri átnézését. Erre utal az első kiadáshoz írt utószó. Amikor annak magyarázatául, hogy a VII. fejezet miért nem készült el, Lenin ezt írta: „... a címen kívül egyetlen sort sem tudtam belőle megírni: »megzavart« a politikai válság, az 1917-es Októberi Forradalom előestéje. Az ilyen »megzavarásnak« csak örülni lehet."[21] Úgy vélem, túlságosan merész értelmezése Leninnek az állam működésével kapcsolatos rendező elvét a gazdasági élet rendező elveként értelmezni.

Lenin műveinek tanulmányozása, a Lenint idéző szerzők érvelésének, hivatkozási módjának elemzése bizonyítja: Lenin a demokratikus centralizmus kategóriája érvényesítését alapvetően fontosnak tartotta a pártban, az államhatalmi szervekben, szakszervezetekben, de érvényesítését a gazdasági életre nem terjesztette ki.

Néhány tőkésországban működő kommunista párt vitája a demokratikus centralizmusról

A nemzetközi kommunista mozgalomban a lenini demokratikus centralizmus szervezeti alapelv érvényesítésével kapcsolatban jelenleg kétféle tendencia érvényesül. Egyes kommunista pártok vezetésében erőteljes törekvéssel találkozunk a demokratikus centralizmus alapelvének revidiálására. Más kommunista pártokban ugyanakkor, amikor fellépnek a demokratikus centralizmus revidiálását igénylő személyekkel és csoportokkal szemben, munkájuk hatékonyabbá tétele érdekében keresik azokat az új megoldási formákat, amelyek — az alapelv fenntartása mellett — a kor tartalmának legjobban megfelelnek. Ahhoz, hogy eredményes legyen a kommunista pártok tevékenysége, ez utóbbi törekvés nélkülözhetetlen.

A következőkben sorra veszünk néhány olyan kommunista pártot, amelynek álláspontja a demokratikus centralizmusról általános érdeklődésre számíthat.

Francia Kommunista Párt (FKP)

Az FKP vezetőinek a XVI. kongresszuson az volt a véleménye, hogy „valamennyi szervezetnek, párttagnak, s még inkább valamennyi felelős aktivistának, mindent el kell követnie, hogy világosan megértse a párt politikáját és közreműködjön annak helyes és kollektív alkalmazásában".[22] Roger Garaudy 1968-tól — aki ekkor a párt Központi Bizottságának is tagja volt — mind a párt programjának egyes kérdéseivel, mind a párt szervezeti alapelvével, mechanizmusával kapcsolatban a Központi Bizottság és a párttagság többségével szembe kerülő véleményt hirdetett.[23] Az FKP XIX. kongresszusát előkészítő időszakban — 1969-ben — a tézistervezetek tárgyalása során éleződött ki a vita.

[21] Ugyanott, 528. l.
[22] A Francia Kommunista Párt XVI. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó, 1961. 144—145. l.
[23] A Központi Bizottság beszámolója az FKP XIX. kongresszusán. L'Humanité 1970. február 5. (Dokumentumok és elméleti cikkek, XIII. évf. 7—8. sz. 51—56. l.).

A párt szervezeti alapelvét bírálva Garaudy a demokratikus centralizmust túlhaladott mechanizmusnak tekintette, amely nem zárja ki a pártvezetés vagy a pártvezér hatalmi diktatúráját. Garaudy a párton belüli pluralizmust tartotta szükségesnek. Szerinte az egységes ideológia megmerevíti a pártot, csökkenti alkalmazkodóképességét. A párt mechanizmusán belül a pártdemokrácia kiszélesítését igényelte, amelyen azt értette, hogy bárki által, bármikor felvetett kérdést vitára kell bocsátani, határozathozatal után is.[24] Az FKP XIX. kongresszusa visszautasította Garaudynak mind az elvi, mind a szervezeti módosításra vonatkozó javaslatait. A párt elutasító állásfoglalása ellenére Garaudy továbbra is fenntartotta nézeteit, sőt azokat a rádió és a burzsoá sajtó útján terjesztette, frakciós tevékenységet folytatott. Ily módon Garaudy megsértette a demokratikus centralizmust és ezért az FKP kizárta a soraiból.[25]

A XIX. kongresszus az új szervezeti szabályzat elfogadásakor a hangsúlyt a demokratikus centralizmus keretei között a párton belüli demokrácia fejlesztésének a szükségességére helyezte. „A kommunista pártban a nézetazonosságnak demokratikusan kell kialakulnia, az alapszervezetek elgondolásainak és javaslatainak erőteljes fölfelé áramlása és a kezdeményezés decentralizálása, a reflexiós központok megsokszorozása révén.

Az is igaz viszont, hogy ha a vita befejeződött és a többség elfogadta a határozatot, ez a határozat — főként ha a kongresszus megszavazta — mindenkire nézve kötelező érvényű."[26]

Olasz Kommunista Párt (OKP)

Az OKP XII. kongresszusa — 1969-ben — strukturális reformok megvalósítását, a szocialista átalakulás előkészítő fázisát mint stratégiai célt tárta a kongreszus résztvevői elé.[27] A kongresszus határozatával ellentétes platformra helyezkedve 1969 júniusában „Il Manifesto" címmel havi folyóiratot adott ki egy csoport „a kollektívabb ideológiai munka és a gondolatok szabad mozgása elősegítésére".[28] Az OKP vezetői elméleti folyóiratok hasábjain — a többi között a „Rinascitá"-ban — vitába szálltak az „Il Manifesto-csoport" állításaival. Visszautasították a XII. kongresszuson elfogadott irányvonal elleni támadásokat, és elutasították azt a javasolt szervezeti struktúrát, amely a pártot csoportokra, irányzatokra és frakciókra osztja, tehetetlenségre és széthullásra ítéli. A csoport továbbra is fenntartotta a véleményét. A sajtóban folyó vita rövid időn belül párton belüli lett. Az OKP Központi Bizottsága 1969. július 30-31-én napirendre tűzte az „Il-Manifesto-csoport" ügyének a megvitatását. A Központi Bizottság — beszámolva a vitáról — visszautasította a csoport azon elképzelését, hogy az autonómia és a különböző állásfoglalások alapján a párton belül is érvényesítsék „az egység a különbözőségben" elvet, amit Togliatti a nemzetközi kommunis-

[24] Roger Garaudy cikke. L'Humanité. 1970. január 2. (MTI Cikkek a nemzetközi sajtóból. XV. évf. 3. sz.).
[25] Népszabadság. 1970. május 13.
[26] Waldeck Rochet: A Francia Kommunista Párt jövője. Kossuth Kiadó, 1970. 150. l.
[27] Szántó György: Az OKP XII. kongresszusáról. Nemzetközi Szemle, 1969. április, 27—28. l.
[28] Szántó György: Vita az OKP-ban az „Il-Manifesto-csoport" tevékenységéről. Nemzetközi Szemle, 1970. február, 56. l.

ta mozgalomra értelmezett. A Központi Bizottság júliusi ülése nem zárta le a vitát, egy bizottságot kért fel a csoport által felvetett problémák megvizsgálására. A bizottság előterjesztése alapján 1969. október 2-a és 9-e között került újra a Központi Bizottság ülése elé az „Il Manifesto-csoport" ügye. Mivel sem a kongresszusi határozat, sem az utána lezajlott igen sokszintű vita nem tudta véleménye megváltoztatására késztetni az „Il Manifesto-csoportot", a Központi Bizottság 1969. november végén tartott ülésén a csoport tagjait (6 ellenszavazattal, 3 tartózkodással) törölte a párt tagjai sorából.

Osztrák Kommunista Párt

Más jellegű, de hasonló természetű problémával találkozunk az Osztrák Kommunista Pártban. 1969. január 3-a és 6-a között ülésezett az Osztrák Kommunista Párt XX. kongresszusa. Már hónapokkal a kongresszus előtt megkezdődött, majd a kongresszuson folytatódott a vita a párt politikájáról és az ezt meghatározó lényeges elvi, ideológiai kérdésekről. A párt szervezeti felépítése széles körű vitát váltott ki. A vita a kongresszust követően is tovább zajlott, a párt keretei között, és azon kívül is. Ernst Fischer a legélesebben fogalmazta meg kételyeit a párt tevékenységéről. A Központi Bizottság a pártot ért egyéni és csoportos — párton belül elhangzott és a párton kívülre is kiterjesztett — véleményekre, elképzelésekre reagált. A beszámoló rámutatott: „A demokratikus centralizmus szervezeti szabályzatunk és pártmunkánk alaptörvénye. Előfeltétele annak, hogy az Ausztria életében vállalt funkciónkat egyáltalán be tudjuk tölteni. Ha mi magunk sem vagyunk képesek egységesen akcióba lépni, hogyan gondolhatnánk komolyan, hogy más erőket is akcióba tudunk tömöríteni a szocializmus ügye érdekében."[29] A Központi Bizottság beszámolója amellett, hogy határozottan és egyértelműen állást foglalt a párt szervezeti alapelve — a demokratikus centralizmus — mellett, megállapította, hogy az alapelven belül a demokratikus centralizmus mechanizmusa az adott történelmi helyzetnek megfelelő módosítást, tökéletesítést igényel. A továbbfejlesztés érdekében a párt elméleti folyóiratában, a „Weg und Ziel" 1970. márciusi számában vitát indítottak a demokratikus centralizmus mai problémáiról. A vita során a lap hasábjain több elemző cikk jelent meg. A folyóirat a felhívással egyidőben közölte Maria Urban „A demokratikus centralizmus problémáiról"[30] című cikkét és Hans Kalt „A demokratikus centralizmus itt és ma"[31] című írását. A lap áprilisi számában Bruno Frei: „A demokratikus centralizmus problémáiról" című cikkében vitába szállt Maria Urban megállapításaival. A „Weg und Ziel" májusi száma pedig Johann Lechner és Hans Peissl hozzászólásait közölte.[32]

Az Osztrák Kommunista Pártban kialakult helyzet indokolta, hogy egy évvel a XX. kogresszust követően — 1970. május 28 és 30 között — megtartották a XXI. kongresszust. Kongresszusi beszámolójában

[29] Hans Kalt: Az Osztrák Kommunista Párt ideológiai problémái. Weg und Ziel. 1969. 11. sz.
[30] Maria Urban: Problema des demokratischen Zentralizmus. Weg und Ziel, 1970. 3. sz. 34. l.
[31] Hans Kalt: Der demokratische Zentralizmus hier und heute. Weg und Ziel, 1970. 3. sz. 37. l.
[32] Lásd Weg und Ziel, 1970. 5. sz. 37—38. l.

Franz Muhri, a párt elnöke hangsúlyozta: a kongresszustól azt várja, hogy „... döntő lépést tegyen a párt tavaly ősszel rendkívül kiélesedett belső válságának a megoldására". Ismertette, hogy „... a vezetésen belüli jobboldali csoport a pártot a haladó és baloldali erők laza csoportosulásával akarta helyettesíteni, nyíltan fellépett a párt ellen". A beszámoló a feladatok körvonalazásakor a következőket emelte ki: „Ennek az áldatlan vitának a végére pontot kell tenni, és el kell fogadni a minden párttagra kötelező politikai és ideológiai vonalat."[33]

Angol Kommunista Párt

Az Angol Kommunista Párt 1977 novemberére összehívott XXXV. kongresszusának előkészítésére a „Marxism Today" című elméleti folyóiratában vitát indítottak a szocialista demokrácia, és ezzel összefüggésben a demokratikus centralizmus problémáiról. A vita jellegét meghatározta a vitaindítás módja. A folyóirat 1976. januári számát — a szerkesztőségi cikk három oldalának kivételével — teljes egészében a vitaindításra szánták. Méghozzá olyan módon, hogy azt összekapcsolták az SZKP XX. kongresszusának 20. évfordulójával. John Gollan vitaindító cikke „A szocialista demokrácia néhány problémája" címmel az SZKP XX. kongresszusának történelmi szerepét, Sztálin tevékenységét elemezte.[34] A folyóiratban teljes terjedelmében közölték az SZKP Központi Bizottságának 1956. június 30-i határozatát a személyi kultusz és következményeinek felszámolásáról. A „Marxism Today" 1976-os évfolyamában 26-an szóltak hozzá a vitaindító cikkhez. A folyóirat 1977-es januári számában John Gollan válaszolt a vitában addig elhangzottakra.[35] Hangsúlyozta, hogy az SZKP tapasztalatai, így a demokratikus centralizmus érvényesítése a pártban, jelentőségükben túlnőttek a Szovjetunió határain és az egész világ számára tanulságul szolgálnak. A folyóirat 1977-es évfolyamában a szocialista demokráciáról tovább folyó vita nemzetközi méreteket öltött. Az 1977. áprilisi számban közölték a Luis Corvalannal készített interjút.[36] Az 1977. júniusi számban Tetsuzo Fuwa, a Japán Kommunista Párt Központi Bizottsága főtitkárának írását;[37] októberben Santiago Carrillo;[38] majd decemberben Georges Marchais tanulmányát.[39] A vitában érthető módon egyetlen szerző sem foglalkozott azzal, hogy érvényesül-e a demokratikus centralizmus a szocialista gazdaság irányításában.

A nyugat-európai kommunista pártokban folytatott viták egyértelműen jelzik, hogy a demokratikus centralizmus érvényesítése nemcsak 75 évvel ezelőtt, hanem ma is a marxista pártok egyik legfontosabb feladata. A pártok — nemegyszer a pártból való kizárás lehetőségével is élve — a demokratikus centralizmus négy lenini ismérve érvényesítéséért harcolnak.

[33] Az egység helyreállításáért. Népszabadság, 1970. május 29.
[34] John Gollan: Socialist Democracy — Some Problems. Marxism Today, 1976. január, 4—30. l.
[35] John Gollan: Reply to the Discussion on Socialist Democracy. Marxism Today, 1977. január, 7—10. l.
[36] Interview with Luis Corvalan. Marxism Today, 1977. április, 105—114. l.
[37] Tetsuzo Fuwa: Scientific Socialism and the Question of Dictatorship. Marxism Today, 1977. június, 171—182. l.
[38] Santiago Carrillo: Genuine Democratisation of Society and its Institutions. Marxism Today, 1977. október, 306—313. l.
[39] Georges Marchais: For Union and for Change. Marxism Today, 1977. december, 372—380. l.

Szocialista országok pártkongresszusai a demokratikus centralizmus gazdasági életben való érvényesüléséről

Annak elemzése után, hogy Lenin miképpen értelmezte a demokratikus centralizmus kategóriát, és a tőkés viszonyok között dolgozó kommunista pártok mennyire következetesek ennek érvényesítésében, elkerülhetetlenül szükséges annak áttekintése is, hogy a szocializmust építő országok kommunista pártjai miként ítélik meg a fogalom gazdasági életben való érvényesítését.

A testvérpártok utóbbi kongresszusain elhangzott állásfoglalások nem voltak egységesek a demokratikus centralizmus gazdasági életben való alkalmazását illetően.

Az 1971-et megelőző időszakban tartott kongresszusaikon a szovjet, a bolgár, a csehszlovák, a jugoszláv, a lengyel és a magyar párt a kongresszusi dokumentumokban igen változatos formákban foglalkozott a gazdasági munka hatékonyságának növelésével, a szocialista demokrácia továbbfejlesztésével, az üzemi demokrácia tökéletesítésével, a munkástanácsok hatáskörének bővítésével összefüggő feladatokkal. Az említett országok kommunista pártjainak kongresszusi beszámolóiban, határozataiban a gazdasági életre vonatkoztatva nem fordult elő a demokratikus centralizmus kifejezés.

A német és román testvérpárt azonban hangsúlyozta, hogy a demokratikus centralizmus a gazdasági életnek általános szervező és rendező elve.

Az 1971 után tartott pártkongresszusokon a Szovjetunió, Csehszlovákia és Bulgária pártja módosította korábbi álláspontját a demokratikus centralizmus értelmezésében.

A következőkben röviden sorra vesszük az egyes kongresszusok állásfoglalását:

Az *SZKP XXIII.* kongresszusán (1966. március 29—április 8) a gazdasági életet érintően nem szóltak a demokratikus centralizmusról. Mégis több könyvben és cikkben úgy írtak a kongresszusról, hogy ott a demokratikus centralizmus elvét a gazdasági életre vonatkozóan is érvényesítették. Például V. Afanaszjev „A társadalom tudományos irányítása" című könyvében azt írja: „Nagy jelentőségük van ezen a téren az SZKP Központi Bizottsága 1965. márciusi és szeptemberi plénumán és a XXIIII. kongresszuson hozott határozatoknak, amelyek továbbfejlesztették és tökéletesítették a demokratikus centralizmus elvét, különösen annak gazdasági formáit."[40]

Egy másik könyvben ezt olvashatjuk az SZKP XXIII. kongresszusáról: „A demokratikus centralizmus alapján erősítik a népgazdaság központi elvi irányítását, egyszersmind fokozzák a vállalatok önállóságát, jobban előtérbe állítják a termelői kollektívák és az egyes dolgozók anyagi ösztönzését."[41]

A szerzők mindkét esetben a megszokottság, a rutin alapján, saját elképzelésükből kiindulva magyarázták az SZKP XXIII. kongresszusának határozatát. A valóságban ott a centralizmusról és a demokratizmusról is szó esett, de a megszokás ezeket a fogalmakat összegyúrta és demokratikus centralizmust formált belőlük.

[40] V. Afanaszjev: A társadalom tudományos irányítása. Kossuth Könyvkiadó, 1966. 254. l.
[41] A kommunista világmozgalom fejlődése. Kossuth Könyvkiadó, 1967. 37. l.

Az SZKP XXIV. kongresszusán (1971. március 30—április 9) a demokratikus centralizmus értelmezésében nem történt változás.[42]

Az SZKP XXV. kongresszusán (1976. február 24—március 5) a beszámolóban a következő szöveg olvasható: „A gazdasági vezetés megjavításának van még egy igen fontos láncszeme: az irányítás szervezeti struktúrájának és módszereinek tökéletesítése. Egyidejűleg erősítenünk kell a demokratikus centralizmus mindkét oldalát. Egyrészt fejleszteni kell a centralizmust, útját állva ezzel a hivatali és helyi elkülönülésnek. Másrészt fejleszteni kell a demokratikus oldalt, a helyi kezdeményezőkészséget, mentesíteni kell a felsőbb szintű vezetést az alól, hogy kis ügyekkel foglalkozzék, s a döntések meghozatalában operativitást és rugalmasságot kell tanúsítani."[43]

A *Bolgár Kommunista Párt* IX. kongresszusának a határozata — az SZKP XXIII. kongresszusának a határozatához hasonlóan — nem említi a demokratikus centralizmus alkalmazását a gazdasági életben.

A BKP X. kongresszusa (1971. április 20) új pártprogramot fogadott el. A program csakúgy, mint az elfogadott alkotmány, kitér a demokratikus centralizmus alkalmazásának a kérdéseire. A demokratikus centralizmusról mint a szocialista társadalom vezetési elvéről olvashatunk mind a programban, mind az alkotmányban. Úgy tűnik azonban, hogy ezt az elvet a bolgár elvtársak az állami élet vezetésére vonatkoztatják. Összemosódik a szocialista demokrácia és a demokratikus centralizmus fogalma: „Tovább javul a szocialista társadalmi vezetési rendszer rendíthetetlen marxista—leninista elve, a demokratikus centralizmus alkalmazása. A centralizáció elve a szocialista tulajdon fejlődésének, a termelés koncentrációjának, az egész társadalmi életnek megfelelően tökéletesedik. Az egyszemélyi vezetés mind szorosabban összekapcsolódik a kollektív igazgatási módszerekkel."[44]

A Bolgár Kommunista Párt XI. kongresszusának (1976. március 29—április 2) a demokratikus centralizmus kifejezés nem fordul elő a gazdasági feladatokkal foglalkozó részeknél.[45]

A *Csehszlovák Kommunista Párt* XIII. kongresszusán (1966. május 31—június 4) a demokratikus centralizmus gazdaságban való alkalmazására nem találni utalást. A CSKP XIV. kongresszusán (1971. május) elhangzott beszámolóban olvasható: „A szocialista gazdaság szervezése és irányítása lenini elveinek destrukcióját szolgálta a széles körben propagált, úgynevezett szocialista piacgazdaság új modellje, valamint «az iparosított társadalom elmélete»" — mondotta Lubomir Strougal a kongresszuson. „Ez az elmélet a konvergencia, azaz a kapitalizmus és a szocializmus közeledésének elméletéhez vezetett. Ez a revizionista értelmezés tulajdonképpen cáfolta a tervszerű fejlődés törvényeinek objektív hatását, és a gazdaság fejlődése egyetlen szabályozójának a piac ösztönös hatását tartotta. A tervet nem kötelező orientációs irányelvnek minősítették. Gyakorlati kísérletet tettek, hogy elszakítsák egymástól, és két egymástól független szférát alakítsanak ki: az üzemi és a központi szférát. Ezzel alapjában megsértették a demokratikus centralizus elvét a szocialista gazdaság irányításában. Ehhez a

[42] Az SZKP XXIV. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó, 1971.
[43] Az SZKP XXV. kongresszusa. Kossuth Könyviadó, 1976. 72—73. l.
[44] A Bolgár Kommunista Párt programja. Rabotnicseszko Delo, 73. sz. 1971. március 14.
[45] A Bolgár Kommunista Párt XI. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó, 1976.

koncepcióhoz tartoztak azok a kísérletek, hogy a szocialista tulajdonjogot csoporttulajdon-joggá változtassák."[46]

A párt kongresszusi határozatában így rögzítette ezt a gondolatot: „A kongresszus rendkívül nagy jelentőséget tulajdonít a demokratikus centralizmusra épülő tervszerű irányítási rendszer további tökéletesítésének és szilárdításának. E feladaton végzett munkában azokból az elvekből kell kiindulnia, amelyeket már a CSKP Központi Bizottságának 1965. januári plénuma elfogadott és 1970. januári és decemberi ülése megerősített, továbbá a gazdaságfejlesztés szükségleteiből, az 1969 áprilisa óta foganatosított intézkedések eredményeiből és a testvérországok ismereteiből, valamint az SZKP XXIV. kongresszusán általánosított szovjet tapasztalatokból kell kiindulnia."[47]

A Csehszlovák Kommunista Párt XV. kongresszusa (1976. április 12—15) sem a kongresszusi beszámolókban, sem a határozatokban a gazdasági feladatok ismertetésénél a demokratikus centralizmusról nem tesz említést.[48]

A *Jugoszláv Kommunisták Szövetsége* IX. kongresszusa (1969. március),[49] a *Kubai Kommunista Párt* I. kongresszusa (1975. december 17—22),[50] a *Lengyel Egyesült Munkáspárt* V. kongresszusa (1968), VI. (1970) és VII. kongresszusa (1975),[51] a *Mongol Népi Forradalmi Párt* XVII. kongresszusa (1976. június 14—18),[52] a *Magyar Szocialista Munkáspárt* IX. (1966), X. (1970) és XI. kongresszusa (1975)[53] a gazdasági feladatok tárgyalásánál nem említi a demokratikus centralizmus alkalmazását.

A *Német Szocialista Egységpárt* VII. kongresszusán (1967. április 17—22), a kongresszus után megjelent elméleti anyagokban, egyértelműen a demokratikus centralizmust jelölik meg a szocialista gazdaság építésének alapelveként. „A demokratikus centralizmus a szocializmus építésében Lenin véleménye szerint — írja Günther Mittag — a gazdaság centralizált, tervszerű vezetése és a helyi kezdeményezése közötti kapcsolat a legszélesebb dolgozó tömegek alkotó részvételével."[54] A NSZEP VIII. kongresszusa (1971. június 19—22) a demokratikus centralizmusnak a gazdasági életben való alkalmazását a VII. kongresszus állásfoglalásának megfelelően tárgyalta. Az 1971. május 5-én közzétett Központi Bizottsági direktívák kimondják: „A szocialista népgazdaság irányítása a demokratikus centralizmus alapján — és ezzel összefüggésben az emberek alkotó kezdeményezésével — tovább tökéletesítendő."[55]

Willi Stoph előadói beszédének befejező részében felvázolta és hét pontban összefoglalta a szocialista vezetés lényegét. A harmadik pontban ez áll: „Szocialista módon vezetni azt jelenti, hogy a demokratikus

[46] A párt 1971—1975. évi gazdaságpolitikájának fő célkitűzései. Lubomir Strougal előadói beszéde a CSKP XIV. kongresszusán. Új Szó, 1971. május 27.
[47] A CSKP XIV. kongresszusának határozata. Új Szó, 1971. május 31.
[48] A CSKP XV. Kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó—Nakladetestvo Pravda, 1976.
[49] MLEE Elméleti és módszertani közlemények. 3. sz. 1969—70. I. rész.
[50] Kuba Kommunista Pártjának I. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó, 1976.
[51] A Lengyel Egyesült Munkáspárt VII. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó, 1976.
[52] A Mongol Népi Forradalmi Párt XVII. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó, 1976.
[53] A Magyar Szocialista Munkáspárt IX. kongresszusa, Kossuth Könyvkiadó, 1966; A Magyar Szocialista Munkáspárt X. kongresszusának jegyzőkönyve, Kossuth Könyvkiadó, 1971.; A Magyar Szocialista Munkáspárt XI. kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth Könyvkiadó, 1975.
[54] Günther Mittag: Gazdálkodjunk lenini módon. Einheit, 1970. 4. sz. 422. l.
[55] Neues Deutschland, 1971. május 5.

centralizmus elvének megfelelően a tervezést — ami a vezetés lelke — állandóan tökéletesíteni és mind jobban elsajátítani, az összállami feladatok megvalósításában erősíteni az egyszemélyi felelősséget és érvényesíteni a magas fokú állami és tervfegyelmet . . ."[56]

A Német Szocialista Egységpárt IX. kongresszusa (1976. május 18—22) a korábbi kongresszusokhoz hasonlóan ítélte meg a demokratikus centralizmus érvényesítését a gazdasági életben. „Programunkban kiemeljük: pártunk mindent megtesz a demokratikus centralizmus erősítéséért oly módon, hogy a központi állami irányítást és tervezést összekapcsoljuk a dolgozók alkotó tevékenységével, a vállalatok, kombinátok, üzemek és szövetkezetek, valamint a helyi állami szervek önálló munkájával."[57]

A *Román Kommunista Párt* X. kongresszusán (1969. augusztus 6) elhangzott beszámolóban olvasható: „Meg kell gyorsítani mindazon intézkedések alkalmazását, amelyek célja a gazdasági tényezők jobb felhasználása, a pénzügyi és hitelrendszer, az ellátási és ármegállapítási rendszer javítása, a szigorú rend meghonosítása az államvagyon kezelésében, az alapok felhasználásában és a vállalati gazdálkodásban. Persze, egész gazdasági és társadalmi tevékenységünk alapja továbbra is a demokratikus centralizmus elve lesz, amely lehetővé teszi a szocialista államnak, hogy gyakorolja azokat az alapvető hatalmi jogköreit, amelyekkel a nép felruházta. Ennek azonban semmi köze a túlzott centralizmushoz, ellenkezőleg, feltételezi a központi vezetés harmonikus összehangolását az alárendelt intézmények tág körű autonómiájával és a vállalatok hatáskörének és felelősségének a fokozásával."[58]

A *Vietnami Kommunista Párt* IV. kongresszusán (1976. december 14—20) a gazdasági feladatok tárgyalásánál nem tettek említést a demokratikus centralizmus alkalmazásáról.[59]

A testvérpártok kongresszusainak állásfoglalásán túl figyelmet érdemel a KGST álláspontja. A KGST XXV. ülésszakán elfogadott Komplex Program tanulmányozásából is egyértelműen kiderül, hogy a szocialista országok egymás közötti kapcsolatainak nem lehet szervező-rendező elve a demokratikus centralizmus. A program világosan kimondja, hogy „A szocialista gazdasági integráció a teljes önkéntesség alapján megy végbe, és nem jár együtt nemzetek feletti szervek létrehozásával, nem érinti a szervezetek belső tervezésének, pénzügyi és gazdasági önelszámolási tevékenységének kérdéseit".[60]

Az országok kapcsolatában az egyenjogúság elve érvényesül. Itt nem képzelhető el más módszer, mint a proletár nemzetköziség szellemében az érdekek türelmes egyeztetése, az eltérő vélemények okainak sokoldalú, alapos elemzése, a különböző közösen elfogadható döntésvariációk elkészítése, az együttműködés formáinak és módszereinek állandó tökéletesítése. Nem véletlen, hogy a Komplex Program 16. fejezetében — amely a szervezési kérdéseket tárgyalja — a KGST tevékenységének fő irányai meghatározása során ilyen kifejezésekkel találkozunk: konkrét ajánlások kidolgozása; kölcsönös konzultációk lefoly-

[56] Vom VIII. Parteitag der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands. Neues Deutschland, 1971. június 19. 7. l.
[57] A Német Szocialista Egységpárt IX. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó, 1976. 70. l.
[58] Előre. 1969. augusztus 7.
[59] A Vietnami Kommunista Párt IV. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó, 1977.
[60] Komplex Program I. rész, 1. fejezet. 2. pont. Kossuth Könyvkiadó, 1971. 8. l.

tatása; tapasztalatok összesítése — tapasztalatcsere megszervezése; tájékoztatás, stb. A Komplex Program sehol sem tartalmaz a demokratikus centralizmus alkalmazására utaló olyan kitételeket, hogy például a KGST felsőbb szerveinek a határozatai kötelezőek lennének a tagországokra, hogy a határozatok végrehajtásának elmulasztása vagy az egyes akciótól való távolmaradás szigorú fegyelem terhe mellett a szervezetből való kizárást is maga után vonhatja stb.

Egy vonatkozásban azonban előfordul a demokratikus centralizmus fogalma a Komplex Programban: „A KGST-tagállamokban a munkásosztály és pártjainak vezető szerepe mellett tovább fejlődnek a szocialista állam gazdasági funkciói a demokratikus centralizmus és a tervszerű népgazdaságirányítás alapján."[61] Az idézett rész bizonyos félreértésekre adhat alkalmat, és már azért is vitatható, mert a testvérpártok kongresszusain e tekintetben megoszlottak az álláspontok.

A szocialista országok gazdasági gyakorlata és a demokratikus centralizmus

A testvérpártok kongresszusainak áttekintése azt bizonyítja, hogy a demokratikus centralizmus gazdasági életre való kiterjesztése nem a fogalom lenini ismérveit érvényesítette a gazdasági életre, csupán jelzőként használva a demokratikus megjelölést a centralizmus mellett. A fogalom körül 75 éve folyó vita, a pártból való kizárásig is elvezető érvényesítési szándék azonban nem a jelzős szerkezetből, hanem abból ered, hogy a demokratikus centralizmusnak négy, elhagyhatatlan eleme van. Ha tehát arra a kérdésre keressük a választ: a demokratikus centralizmus a szocialista gazdaság rendező elve-e vagy sem, akkor a válasz végleges megformálásához a demokratikus centralizmus négy elemét szembesíteni kell a szocialista országok gazdasági gyakorlatával.

Mit is jelentene a demokratikus centralizmus alkalmazása a gazdaságban? A gazdasági életben a felelősséget és a döntési szférákat világosan elhatárolják. A szocialista országok egy részében ma már a felsőbb szervek a vállalatok anyagi érdekeltségét érintő kérdésekben határozatot nem hozhatnak. Ha a társadalmi érdek érvényesítése miatt gazdasági döntéseik végrehajtására utasítják a hatáskörükbe tartozó vállalatokat, akkor ennek a következményeiért az utasítást kiadó felsőbb szerv a felelős. Hol lelhető itt fel elvileg vagy gyakorlatilag a kisebbség? A vállalati vezérkarban? És talán a főhatóság, a minisztérium a többség? Egyáltalában értelmezhető-e a demokratikus centralizmus ott, ahol egyszemélyi felelős vezetés van, ahol a gazdasági vezető döntéseinek felelősségét nem háríthatja át kollektív vezető testületre? A demokratikus centralizmus érvényesülésének az is feltétele lenne, hogy az igazgatót, a főmérnököt, a főkönyvelőt és más gazdasági vezetőt demokratikusan és titkosan válasszák, rossz munkájuk esetén pedig a dolgozók visszahívhassák. Ha a vezetésben a kollektivitás elve érvényesülne, ha a vállalatok a minisztériumok utasításait a gazdálkodásban — függetlenül a vállalati nyereségérdekeltségtől — kötelesek lennének végrehajtani, ha a vállalati döntéseket nem az igazgató — egyszemélyi

[61] Ugyanott, 8—9. l.

felelősségének a terhe mellett —, hanem kollektívan hozná például az igazgatótanács, és ezt a dolgozóknak legalább kétharmada megszavazná és elfogadná. Ha a felsőbb szervek (tröszt, minisztérium stb.) vezetőit legalább négyévenként az illetékes ágazat dolgozói valamiféle kongresszuson vagy hasonló fórumon demokratikusan újraválasztanák, illetve művezető kinevezéséhez, leváltásához a műhely, az üzem jelenlevő dolgozóinak legalább a kétharmada hozzájárulna. Ez a gyakorlat igazolná a demokratikus centralizmus érvényesülését. Azonban a gazdasági életben nincsenek meg a demokratikus centralizmus végrehajtásának ezek a szervezeti feltételei.

E gondolatokat követve nem logikusabb-e inkább amellett állást foglalni, hogy egy dolog a párt szervezeti felépítésének és irányításának az elve, és más dolog a gazdasági élet — főként az állami tulajdonhoz tartozó termelő vállalatok felépítésének és irányításának az elve —, ahol demokrácia és centralizmus is van, de ez nem azonos a demokratikus centralizmus fogalmával. A gazdasági életben a valóságos helyzetet jobban tükrözik az olyan kategóriák, mint a munkahelyi üzemi demokrácia; a demokratikus ellenőrzés; a szövetkezeti demokrácia; a szocialista demokrácia; a szocialista centralizmus.

A demokratikus centralizmus a gazdasági életben nem biztosítana megfelelően gyors manőverezést, rugalmasságot, jobb alkalmazkodást a gyorsan változó piaci feltételekhez. A gazdasági életben a demokratikus centralizmus megvalósítása gátolná a vállalatok rugalmas, gyors, racionális alkalmazkodását a piaci feltételekhez. A terv és a piac kapcsolatára épülő irányítási rendszerben a belső és a külső piacok értékítéletei — a kereslet, a kínálat mozgásán át igen gyorsan és rövid időszakokban — hatnak az árak alakulására. Az árak adott színvonala közvetlenül befolyásolja a vállalati nyereséget. A piaci árak gyors változása, a vállalat reagálása a piaci igényekre sokszor gyors intézkedéseket, döntéseket igényel. Ilyen esetben nincs is mód demokratikus vitára, a vélemények és az ellenvélemények ütköztetésére, a kisebbség és a többség mérlegelésére. Az igazgatónak egyszemélyben — meghallgatva közvetlen munkatársait és vállalva az esetleges kockázatokat is — kell döntenie, különben könnyen meghiúsulhat egy, az egész kollektívát pozitívan érintő, nagy nyereséget biztosító vállalkozás. A gazdasági vezetésben vállalati szinten is érvényesülnie kell a centralizmusnak és a demokratizmusnak, de a vállalati gazdálkodásban érvényesülő centralizmust és decentralizmust nem lehet azonosítani a demokratikus centralizmussal. Ezért nagyon is vitatható W. Brus könyvének az a megállapítása, amit a decentralizált modell koncepciójának második alapvető momentumáról írva így fogalmaz: „E momentum lényege, hogy teljesen elismeri a demokratikus centralizmus elvei megvalósításának azt a követelményét, hogy a társadalmi érdekek hatékonyan kifejeződjenek a csoportok (például a vállalati dolgozók kollektívája) és az egyének anyagi érdekeltségében."[62] Brus ugyanabban a gondolatkörben a demokratikus centralizmust úgy is értelmezi, hogy ez az elv tükrözi a szocialista gazdaság kétféle irányítási módszere — a centralizmus és a decentralizmus — közötti tényleges ellentmondást. Az utóbbi megálla-

[62] W. Brus: A szocialista gazdaság működésének általános problémái. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1966. 235. l.

pítása egy igen gyakran előforduló téves értelmezése a demokratikus centralizmusnak, amikor egyszerűen a gazdasági élet centralizmusát és decentralizmusát azonosítják a demokratikus centralizmussal. Meglepőbb azonban Brusnak az a megállapítása, amikor arra utal, hogy a demokratikus centralizmus elveinek a követelménye az, hogy a társadalmi érdek a csoport és az egyének anyagi érdekeltségében fejeződjék ki. Vizsgálódásaim során eddig sehol sem találkoztam azzal, hogy a demokratikus centralizmus elvei között valahol szerepelt volna az anyagi érdekeltség.

A vállalati gazdálkodással összefüggésben még egy közkeletű vitatható felfogásra érdemes utalni. A Marxizmus—Leninizmus Esti Egyetem „A szocializmus politikai gazdaságtana" című tankönyvében olvasható: „Az üzemi demokrácia és az egyszemélyi felelős vezetés egymásra hatása a demokratikus centralizmus sajátos érvényesülését jelenti a vállalatok életében."[63] A szerző bizonyosan érezte, hogy az üzemi demokrácia és az egyszemélyi felelős vezetés kölcsönhatásából nem vezethető le a demokratikus centralizmus lényege, ezért kénytelen volt hozzáfűzni a „sajátos" jelzőt.

A demokratikus centralizmus önálló kategóriaként való értelmezéséből, négy elidegeníthetetlen alkotórészéből logikusan következik, hogy ez az elv az állami tulajdonhoz tartozó gazdasági szférákban nem érvényesül. Mind elméletileg, mind gyakorlatilag erősen vitatható a demokratikus centralizmust megjelölni a gazdasági vezetés általános rendező és szervező elveként. E fogalmat kellő elvi megfontolás és ellenőrzés nélkül mechanikusan vitték át a párt és államhatalom gyakorlatából, de a kategóriát lenini értelemben soha, egyetlen országban a gazdaságban meg nem valósították.

A demokratikus centralizmus kategória érvényességének tagadása a gazdasági életben nem jelenti a párt vezető szerepe érvényesülésének tagadását e szférában. A párt feladata, hogy kidolgozza, irányítsa az ország gazdaságpolitikáját, mozgósítsa a tömegeket a politika végrehajtására, segítse, ellenőrizze a gazdasági vezetés munkáját, de attól tartózkodnia kell, hogy beleavatkozzon a gazdasági élet operatív irányító tevékenységébe. „Társadalmunkban a párt eszmei és politikai vezető szerepe érvényesül. A párt elvi, politikai állásfoglalását a különböző területeken dolgozó kommunistákon keresztül a rájuk kötelező határozatok útján valósítja meg."[64] Mivel a gazdasági életben nincsenek meg a demokratikus centralizmus működésének megfelelő szervezeti formák, és a párt határozatai csak a kommunistákra kötelezőek, ezért a párt által célul tűzött feladatok megvalósításának legfőbb eszköze az elvi meggyőzésen alapuló irányítás, az elvszerű konzultáció, a kölcsönös informálódás, valamint az elhatározások politikai bátorsággal való képviselete, továbbá a közös egyetértéssel kialakított döntések elfogadtatása a dolgozókkal.

„A párt elvi, politikai állásfoglalásai alapján az ügyekben a szükséges konkrét intézkedéseket, a megvalósítás módozatait az állami és gazdasági irányító szervek, a társadalmi szervezetek vezető testületei önállóan dolgozzák ki, maguk határoznak és határozataikért, azok vég-

[63] A szocializmus politikai gazdaságtana. Kossuth Könyvkiadó, 1969—1970. 342. l.
[64] Az MSZMP X. kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth Könyvkiadó, 1970. 107. l.

rehajtásáért a törvényes kötelmek, saját szabályzataik szerint felelősek megbízóiknak, illetve tagságuknak."[65]

A pártmunka a gazdasági vezetés önállóságának, egyszemélyi felelős vezetésének erősítésére, a gazdasági döntések megalapozottságára, az állami és vállalati érdekek tiszteletben tartására, és nem utolsósorban a gazdasági munka hatékonyságának elősegítésére, a tényleges társadalmi szükségletek jobb kielégítésének a biztosítására irányul.

Pártszervezeteink mindenekelőtt a párt gazdaságpolitikai elveinek az érvényesítésére, a gazdálkodás céljainak az elérésére összpontosítják erejüket. Gazdasági szempontból tehát a vállalati összmunkára irányítják a figyelmüket. Nagy figyelmet érdemel a dolgozók véleményének, javaslatainak az összegyűjtése, elemzése és a helyes javaslatokban foglaltak gyors megvalósításának a biztosítása.

Bár a gazdasági életnek nem általános szervező és rendező elve a demokratikus centralizmus, a párt vezető szerepe érvényesíthető. A vezető szerep érvényesítése nem kijelentés, kinyilatkoztatás, mögötte hatalmas, állandó erőfeszítés húzódik meg. E hatalmas erőfeszítés, százezrek áldozatos munkája tette lehetővé, hogy a párt vezető szerepe, a párt irányvonala és alapvető határozatai megfelelően érvényesüljenek és megvalósuljanak a gazdasági életben.

A demokratikus centralizmussal kapcsolatos fogalomzavar okai

A fogalomzavar alapvető és szubjektív oka összefügg a bevezetőben ismertetett megismerési folyamat sajátosságaival és a dogmatizmussal. A fogalomzavar leggyakoribb oka azonban az, hogy a demokratikus centralizmus érvényesülését vagy annak tagadását azonosítják a szocialista állam gazdaságirányító szerepének elismerésével, illetve tagadásával. Ebben a felfogásban a demokratikus centralizmus nem olyan politikai kategória, amelyben a demokratizmust és a centralizmust megtestesítő két-két alkotórész dialektikus egységben érvényesül, hanem olyan jelszó, „lenini elv", amelyben a demokratikus csupán jelzője a centralizmusnak.[66] Sok félreértés, zavar származik abból is, hogy gyakorlati tevékenységünket még számos múltbeli örökség befolyásolja. Gyakran már új módon vezetünk és irányítunk, de fogalmaink még a régi viszonyokhoz, a régi gyakorlathoz tapadnak. A gyakorlati munka során a legtöbb esetben az általunk használt kategóriák tartalmán nem is gondolkodunk, azokat természetesnek vesszük és elfogadjuk. Arra a kérdésre, hogy mi a gazdasági élet vezetésének az alapelve, természetesnek tűnik az a válasz, hogy a demokratikus centralizmus, hiszen ez idegződött belénk. Megszoktuk, elfogadjuk és mechanikusan használjuk. Az, hogy elfogadunk és gyakran használunk fogalmakat, ame-

[65] Ugyanott, 107. l.

[66] Ezt a közkeletű felfogást képviseli R. A. Belouszov: „A demokratikus centralizmus fejlődése a szovjet gazdaságirányításban" (Voproszi Ekonomiki, Moszkva, 1977. 11. sz.) című és e számunkban ismertetett cikkében; Valovoj—Lapsina: Szocializmus és áruviszonyok Kossuth Könyvkiadó, 1974. 157., 159., 169. l.; Simon Ferenc: A demokratikus centralizmus mint társadalomirányítási alapelv. Kossuth Könyvkiadó, 1975. 147., 148., 149., 162., l.; P. A. Ignatovszkij: A fejlett szocializmus. Kossuth Könyvkiadó, 1975. 322. l.; Szerzői kollektíva: Vezetési ismeretek politikai vezetők számára. Kossuth Könyvkiadó, 1975. 58—65. l.; L. J. Abalkin: A fejlett szocializmus gazdasági mechanizmusa. Kossuth Könyvkiadó, 1976. 118., 214., 215. l.; Szakács Kálmán szerkesztésében: A magyar munkásmozgalom története, 1868—1976. Kossuth Könyvkiadó, 1977. 272. l.; V. Ny. Mazur: Közgazdasági revizionizmus. Kossuth Könyvkiadó, 1978. 254., 256., 257., 267., 268. és 275. l.

lyeknek a tartalmát nem mindig gondoljuk át, hogy nem számolunk a körülmények megváltozásával, sokszor kényelmességgel is magyarázható.

A fogalomzavarnak azonban vannak objektív okai is. Valamennyi szocialista országban évtizedeken keresztül a gazdasági élet vezetésének direkt irányítási formája valósult meg. A tervgazdálkodásnak elméletileg is — egészen szűk köröktől eltekintve — csak a tervlebontásos formája volt elismert, elfogadott. E formában alkalmazott módszerek: a tervlebontás, a tervtárgyalások, a tervismertető üzemi tanácskozások, a tervek végrehajtását szorgalmazó politikai formák stb. azt az elképzelést és gyakorlatot erősítették, hogy a gazdaság irányítása a demokratikus centralizmus elvére épül. A régi irányítási rendszer elég jelentős eredményei is azt látszottak igazolni, hogy ezekben a demokratikus centralizmus gyakorlati megvalósításának jelentős a szerepe.

Az új utaknak és módszereknek a keresése, a régi elvek felülvizsgálatának az igénye csak akkor jelentkezett nagyobb erővel, amikor egyre gyakrabban jelentkeztek feszültségek és ellentmondások a gazdasági életben, és politikai és ideológiai síkon leszámoltunk a dogmatizmussal, a személyi kultusszal.

A demokratikus centralizmus alkalmazhatóságának a korlátait csak akkor kezdtük felismerni, vitatni, amikor ez a direkt irányításhoz szinte elválaszthatatlanul kapcsolt fogalom egyre nehezebben volt beilleszthető az indirekt irányítás rendszerébe. Tulajdonképpen innen visszafelé haladva kezdtük elemezni, vizsgálni, hogy vajon olyan egyértelmű-e a demokratikus centralizmus alkalmazhatósága a direkt irányítás korszakában. Ebben a vizsgálatban jelentős szerepe volt az 1968-ban lezajlott szövetkezetelméleti vitának. Bár Erdei Ferenc akadémikus kissé pesszimisztikus vita-összefoglalójában így fogalmazott: „... végeredményben közös álláspontra jóformán semmiben sem jutottunk, kivéve két kérdést. Az összes többi állásfoglalások teljesen szétágaznak. A demokratikus centralizmus vitája is lényegében úgy zárult, hogy abban nehéz állást foglalni. Kikristályosodott viszont e probléma megfogalmazásának egy bizonyos módja, az, hogy van a demokratikus centralizmusnak egy szorosabb értelemben vett, egy szervezeti rendszerre leszűkített értelmezése, a politikai, a társadalmi és az állami tevékenységre alkalmazott felfogása, és van egy szélesebb értelmezése is. Ên szigorúan azzal értek egyet, amely a demokratikus centralizmus kifejezést a szűkebb értelemben használja.

Erre a fogalomra mondjuk azt, hogy a gazdasági élet területére nem vihető át, mert mindaz, amiről a szélesebb értelemben beszélők szóltak, egyszerűen a centralizáció és a decentralizáció kérdése, akár makroökonómiai, akár mikroökonómiai relációban legyen is róla szó.

Mindennek ellenére mégsem esnék kétségbe, mert az egész vita mutatja — és ezt a vitát már legalább két éve folytatjuk szűkebb körben —, hogy milyen sajátságos helyzetben van a szövetkezeti elméleti téma hazánkban. Vagyis hogy mi a jellemző abban a szituációban, amelyben most vitatjuk ezeket a kérdéseket.

Az, hogy ez a kérdés politikailag nyitott kérdés, és nincs pártállásponttal vagy nagy tekintélyű ideológiai állásponttal még csak korlátozva sem, igen megnyugtató dolog.

Ez a téma e pillanatban a teljes burjánzás állapotában van, ahol még tetejében több nyelven is beszélünk. Ennyi nyelven beszélve természetesen nagyon nehéz egyetértésre jutni."[67]

A vita eredményességével kapcsolatban Nyers Rezső a zárszavában optimistább volt: „Abban a kérdésben, hogy a demokratikus centralizmus legyen-e a szövetkezeti mozgalom területi és országos szerveinek felépítésében és működésében az irányító, véleményem szerint nem maradt eldöntetlen vitakérdés. Húsz hozzászóló volt, tizenhat elvtárs egyetértett azzal, hogy ne a demokratikus centralizmus legyen a szövetkezetek rendező elve, hanem az érdekképviselet.

Véleményem szerint a vita mindenképpen hasznos volt. A legnagyobb kérdésekről, a legfontosabb dolgokról folyó vitáknak rendszerint nem az a céljuk, hogy azonnal egységet teremtsenek. A gondolatok tovább tisztázódtak, és véleményem szerint a jövőbeli megoldásokat nagymértékben elősegítik."[68] Az élet bebizonyította a gondolatok „tovább tisztázódását".

*

A vizsgálatok alapján úgy ítélhető meg, hogy a demokratikus centralizmus nem objektív ökonómiai kategória, hanem olyan politikai kategória, amely a marxista—leninista pártoknak, a szocialista államnak, társadalmi szerveknek alapvető rendező elve. Nincs külön demokratikus centralizmus a pártra, az állami életre, a társadalmi szervezetekre vagy a gazdasági életre. Vannak területek, ahol a lenini értelemben vett demokratikus centralizmus a rendező elv, és vannak más területek, ahol ez alapvető rendező elvként nem alkalmazható. Az tűnik helyesnek, ha ragaszkodunk a demokratikus centralizmus eredeti, lenini értelmezéséhez, ismérveihez. Ne bővítsük a kategória határait, ne tegyük parttalanná. Csak úgy lehet megvédeni a torzítások ellen, ha mint a gazdasági életre alkalmazható axiómát feladjuk s következetes érvényesítéséért küzdünk a pártéletben, államhatalmi testületekben és tömegszervezetekben.

[67] Szövetkezeti Tudományos Tanács 1968. szeptemberi ülésének jegyzőkönyve. Szövetkezeti Dokumentációs Könyvtár. 2024. sz. 140—141 és 145—146. l.
[68] Ugyanott, 149—150., és 153. l.

HERÉDI ISTVÁN:

A szocialista gazdaság intézményi berendezésének lenini terve[1]

A kutatás ebben a témakörben eleinte azzal a céllal indult, hogy áttekintést adjon Leninnek a munkásdemokrácia, a munkásrészvétel kérdésében kialakított álláspontjáról. A különféle szakirodalmi és publicisztikai írásokban ugyanis igen gyakran hivatkoznak erre az álláspontra, átfogó monográfia e tárgykörben azonban még nem áll rendelkezésünkre. A kutatás előrehaladtával kiderült, hogy a munkásdemokrácia, a munkásrészvétel a gazdasági intézményi[2] berendezés Lenini tervének szerves összetevője, s így annak megértése csak a teljes lenini intézményrendszerre vonatkozó terv elméleti rekonstruálásán keresztül lehetséges. (Így jutottunk el a munkásdemokrácia vizsgálatától az intézményrendszer vizsgálatához, s ennek folyamán derült ki, hogy a munkásdemokrácia, a munkásrészvétel maga is — gazdasági intézmény.) Ez nem jelenti azt, hogy a gazdasági egységekben érvényesülő munkásrészvétel kérdését ne lehetne önállóan is tárgyalni, viszonylag függetlenül a gazdasági intézményrendszer egészétől. Arról van szó csupán, hogy a munkásrészvétel reális létezési módjának, mechanizmusainak tartalma végső soron az intézményrendszeren belüli helyzetétől, az intézményrendszer konzisztenciájától függ. Fordítva is igaz: a munkásrészvétel ilyen vagy olyan létezési módja alakító-módosító hatással van a gazdaság intézményrendszerének egészére.

A munkásrészvétel, a munkásdemokrácia lenini felfogását ezért gazdasági intézményi berendezésének átfogó elméleti tervébe ágyazottan elemezzük. Először reprodukáljuk az eredeti tervet, majd nyomon kö-

[1] E tanulmány egy nagyobb lélegzetű monográfia alapján készült, amely „A szocialista vállalat" országos kutatási főirány keretében született. A monográfia rövidített szövege hozzáférhető a Közgazdaságtudományi Egyetem központi könyvtárában. Herédi István: A szocialista gazdaság intézményi „berendezéséről" — Lenin „terve" (különös tekintettel a munkásdemokráciára) 1976. Szv. 216.

[2] A gazdasági intézmény marxista fogalma még nem kellőképpen tisztázott, az azonban már bizonyosnak tekinthető, hogy egy nagyon összetett társadalomelméleti kategóriával van dolgunk, amelynek több *alapdimenziója* van. Ezek közül számunkra legalább kettő evidensnek tűnik: 1. A gazdaság irányítási intézményei és szervezete; 2. a gazdasági tevékenység értékelési-mérési mechanizmusai, elvei.

A gazdasági intézményrendszer e két dimenziója szerves egységben és kölcsönhatásban létezik, s bár közöttük bizonyos funkciómegosztás található, kölcsönösen is ellátják egymás funkcióit — legalábbis a szocialista társadalomban.

A szocialista gazdasági intézményrendszer esetében a *gazdasági* jelző jelentése nem azonos a klasszikus értelemben vett *„gazdaságon belüli"* intézmény fogalmával. Ez a jelző a szocializmusban azt jelenti, hogy a gazdasági élet területén alkalmazott intézményről van szó, legyen az akár társadalmi, akár politikai vagy morális intézmény. Ez a disztinkció azért jelentős, mivel éppen a lenini gazdasági intézményrendszer második dimenziójában eleinte különleges jelentőségű politikai és erkölcsi intézmények érvényesülnek a gazdasági tevékenység eredményeinek értékelésében.

vetjük annak megvalósulását, illetőleg módosulásait a gyakorlati építés során.[3]

A szocialista gazdaság intézményi berendezésének lenini koncepciója legalább hat fejlődési szakaszon ment át. Ezek a következők:

a) az eredeti terv Október előtt;
b) Októbertől az államosításig;
c) az államosítástól az intervencióig;
d) a „hadikommunizmus" időszaka;
e) az intervenció végétől a NEP-ig;
f) az új gazdasági politika bevezetése utáni időszak.

E cikkben három szakaszt különböztetünk meg: *a)* Október előtt — az eredeti terv; *b)* az eredeti terv módosulása Októbertől a NEP-ig; *c)* az új gazdasági politika.

A kutatások jelenlegi állása mellett nincs módunk kitérni annak a kérdésnek a vizsgálatára, hogy elméletileg, történelmileg és módszertanilag *milyen objektív és szubjektív tényezők határozzák meg a szocialista gazdaság intézményrendszerének megválasztását.* E kérdés megválaszolása ugyanis egy általánosabb probléma megvilágítását feltételezi: milyen tényezők határozzák meg a szocialista társadalom általános és konkrét alakjának társadalmi tervét. Erre azonban ma aligha lehetne tudományos választ adni.[4]

Csak arra vállalkozhatunk, hogy a különböző beszédek, írások, brosúrák sokszor jelszószerűen megfogalmazott gondolataiban meglevő *elméleti és módszertani tartalmat* a felszínre hozzuk, és egységes — belsőleg összefüggő — rendszerként elméletként ábrázoljuk. Bizonyítani szeretnénk, hogy a mindennapi gondolkodás és gyakorlat számára megfogalmazott írások a társadalom gazdasági intézményére vonatkozó összefüggő elméletet alkotnak.

A szocialista gazdasági intézményi berendezések eredeti terve[5]

Leninnek nem volt részletes és átfogó terve a szocializmus, illetve a szocializmusba való átmenet gazdaságának intézményi berendezésére.

[3] A szocialista gazdaság intézményeit taglaló lenini írások többszöri elemzése során kiderült, hogy a nem kimondottan elméleti írások mögött viszonylag összefüggő elmélet húzódik meg: *a szocializmus politikai gazdaságtanának lenini alapjai.*

Ebben az írásban ezeknek az alapoknak a keletkezését, fejlődését szeretnénk bemutatni, eléggé tételszerűen. E tézisszerűséget főleg nem terjedelmi okok indokolják, hanem az a körülmény, hogy ezek az írások alapvetően gyakorlati funkciókat láttak el, ezért ritkán találunk olyan szövegrészeket, amelyek a szövegkörnyezetből kiemelve biztonsággal értelmezhetők. A hibás értelmezések elkerülése végett helyes lenne az alapvető dokumentumokat teljes terjedelemben közölni és elemezni. Ezt azonban itt nem tehetjük meg. Ehelyett egyszerűen a forrásmegjelölést alkalmazzuk.

[4] Bizonyos, hogy a gazdaság intézményrendszerét a gazdaságpolitika dolgozza ki a tervezett gazdaságpolitika megvalósítása érdekében. Magát a gazdaságpolitikát *számos tényező* együttese determinálja. Ezek közül — különösen az első szocialista társadalmak létrejöttekor — igen jelentős az *elméleti faktor,* vagyis azoknak az elméleti tételeknek a szerepe, amelyek alapján kialakítják a társadalmi-gazdasági intézményi berendezést. Melyek voltak Lenin legfontosabb gazdaságpolitikai megfontolásai? 1. A társadalmilag szükséges munka mértékének az alkalmazása; 2. a szélsőséges vagy bürokratikus gazdasági centralizmus és az anarchista partikularizmus veszélyének elhárítása; 3. az árutermeléssel együtt járó negatív következmények miatt az árutermelés megszüntetése; 4. a társadalmi tulajdonviszonyok megvalósítása. A gazdaság intézményi berendezésének lenini elméleti terve igen fontos volt az új társadalom berendezésében, ezért tanulmányunkban elsődlegesen ezt az elméleti tényezőt elemezzük.

[5] Lásd különösen az „Állam és forradalom", a „Megtartják-e a bolsevikok az államhatalmat"? valamint „A szovjethatalom soron levő feladatai" című cikkek fogalmazványát. V. I. Lenin Összes Művei. Második kiadás, 33. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1965. 34. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1967. és 36. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1972.

Az eredeti tervben „csak" *általános és elvont alapelvek* szerepeltek, az absztrakció olyan fokán, hogy azok ne akadályozhassák a konkrét megvalósítás lehetőségeinek felismerését, kimunkálását a gyakorlati tapasztalatok birtokában. Ez a körülmény azonban közvetlenül Október után nagymértékben nehezítette az új gazdaság intézményi berendezését. Lenin az „Állam és forradalom" című munkájában a klasszikusok tanulmányozása alapján tesz kísérletet a forradalmat követő társadalom gazdasági berendezésének megtervezésére. (Egyébként az állam politikai berendezésének Október előtt lényegesen nagyobb figyelmet szentelt, mint a gazdasági berendezésre.)

A szocialista gazdaság intézményi berendezésének lenini tervében az első dimenzió *általános intézményi elve — a demokratikus centralizmus.*[6] *A demokratikus centralizmus feltételezi az egyszemélyi felelős vezetés és a testületi irányítás elveinek kombinálását, s így mind a tekintély, mind a szakszerűség biztosítását a munkásrészvétel vállalati keretében.* Lenin a munkásrészvétel két fejlődési fokozatát különbözteti meg: a termelés és az igazgatás *munkásellenőrzésének* intézményét, valamint a termelés *munkásszabályozását.* Ez utóbbi az ipar államosításával veszi kezdetét — az eredeti terv szerint.

A demokratikus centralizmus általános szervezési, intézményi elvének alkalmazása — Leninnél — lehetővé teszi a gazdaság centralizálását és a központi irányításnak való alárendelését oly módon, hogy az üzemi bizottságokat a termelési ágak szerint centralizálják. A demokratikus centralizmus szervezési, intézményi elvének az alkalmazása a gazdaságban így több funkciót teljesít: biztosítja a *munkásrészvételt a vállalatokban, a központi gazdaságirányítást,* továbbá a gazdasági egységek *viszonylagos autonómiáját.* Ezzel egy további funkciót is betölt: a szélsőséges gazdasági centralizmus, a szükségtelen gazdasági bürokratizmus, valamint a gazdasági anarchizmus vagy föderalizmus lehetőségeinek kizárását.

A demokratikus centralizmus szervezési, intézményi elvét Lenin dolgozta ki és alkalmazta először a bolsevik párt megszervezésében, avégett, hogy elkerüljék mind a föderalista autonómiát, mind az ellenőrizhetetlen végrehajtó szervezet kiépülését a pártszervezetben.[7] A pártszervezési gyakorlat, valamint a szovjetek szerveződésének pozitív tapasztalatai alapján arra a következtetésre jut, hogy ez a szervezési elv — bár nem azonos formában — alkalmazható mind a politikai államszervezetben, mind az állam gazdasági szervezetében. A demokratikus centralizmus általános szervezési, intézményi elve valóban alkalmas az anarchizmus, a szélsőséges centralizmus és a bürokratizmus veszélyének elhárítására mind a társadalmi, mind az állami, mind a gazdasági szervezetben.

[6] A demokratikus centralizmus elve rendkívül bonyolult dialektikus viszonyt rejt magában, a demokratizmus és a centralizmus dialektikus ellentmondását. Általánosan alkalmazható szerkezete és belső tartalma azonban eltérő a szervezeti típusoktól függően. A két pólus súlya, „keverési aránya" egyrészt függ az alkalmazási területtől, másrészt a társadalmi-történelmi feltételektől, valamint szubjektív tényezőktől. A két pólus „keverési arányának" nincs egzakt mutatója. A gazdasági és az állami élet területén a demokratikus centralizmus szükségképpen együtt jár az egyszemélyi felelős vezetés elvével.

A demokratikus centralizmus elvében rejlő dialektikus ellentmondás jellegzetességeivel igen sokoldalúan foglalkozik a Zsarnóczai Sándor által szerkesztett „A demokratikus centralizmusról" című kötet IV. fejezete. (Kossuth Könyvkiadó, 1972.)

[7] Lásd ezzel kapcsolatban Szentpéteri István: Az igazgatástudomány szervezéselméleti alapjai. Akadémiai Kiadó, 1974.

Lenin joggal tételezte fel, hogy *a demokratikus centralizmus* általános szervezési intézményi elve *szerint felépített politikai és gazdasági szervezet* sokkal nagyobb önállóságot nyújt a helyi politikai és gazdasági egységek számára, mint a föderalista autonómia. A föderalista autonómia ugyanis lehetővé teszi, hogy a föderáció alapegységei szembeforduljanak a szövetségi közérdekkel, míg a demokratikus centralizmus alapján szervezett szocialista gazdaságban — az eredeti elgondolások szerint önkéntes centralizmusban — ez nem lehetséges. A demokratikus centralizmus azért nyújt nagyobb önállóságot, mert védelmet jelent a helyi partikularizmussal szemben, amely végeredményben a helyi érdekek és önállóság csorbításához vezet azáltal, hogy a helyi érdekek zabolátlanul keresztezik egymást.

„A demokratikus centralizmusról" szóló írás szerzői[8] a lenini életmű elemzése eredményeként más következtetésre jutottak. Szerintük a demokratikus centralizmus elvét Lenin nem tekintette a gazdaságszervezés általános alapjának. Ezzel az álláspontal kapcsolatban először is azt szeretnénk megjegyezni, hogy ha csak azokat a dokumentumokat vesszük figyelembe, amelyeket a szerzők idéznek, akkor a következtetés helyes. Más — témánk szempontjából — ugyancsak alapvető fontosságú írások azonban más következtetésre indítanak. Így például az „Állam és forradalom" című munka azon részei, amelyek a nemzeti egység megszervezésével foglalkoznak, illetőleg amelyek a Párizsi Kommün tapasztalatait elemzik vagy amelyek Kautskyval vitatkoznak a vállalati „valami parlamentféle" kérdéseiben — valójában a gazdasági demokrácia és centralizmus tételezésére utalnak. Hasonló következtetésekre inspirálnak azok a fejtegetések is, amelyek a „Megtartják-e a bolsevikok az államhatalmat?" című írásban — Bazarovval vitázva — az üzemi bizottságok ágazati centralizációjáról szólnak. Igaz, hogy Lenin a gazdasági élet területén alkalmazandó demokratikus centralizmusról explicit módon csak „A szovjethatalom soron levő feladatai" című cikk fogalmazványában ejt szót. Az is igaz, hogy ez az explicit fogalmazás a a cikk végleges fogalmazványából hiányzik, valószínűleg azért, mert a termelés munkásellenőrzésének gyakorlata anarchizmusba torkollott, s Lenin utólag túlzottan optimistának ítélte az Október előtt, a termelés munkásszabályozására való áttérés kérdésében elfoglalt álláspontját. Az explicit fogalmazás elhagyásában az is szerepet játszott, hogy a breszti béke utáni „lélegzetvételnyi szünet" valóban rövidnek tűnt, s így nem annyira a demokratizmus szorgalmazása volt a fő feladat, hanem a centralizmus erősítése. A demokratikus centralizmus alkalmazása gazdasági téren taktikailag szükségképpen háttérbe szorult a cikk végleges fogalmazványának elkészítésekor, de stratégiailag továbbra is érvényes marad Lenin számára. Közvetve bizonyítják ezt az új pártprogramnak a szakszervetek perspektivikus feladataira vonatkozó gondolatai. E feltételezések szerint ugyanis hosszabb távon a népgazdaság teljes egészének irányításában szerepet kap az a demokratikus centralizmus, amely a szakszervezetekben érvényesül.[9]

„A pártprogram" az elemzés számára ugyanolyan jelentőségű írás, mint az „Állam és forradalom", valamint az Októbert közvetlenül meg-

[8] Szerkesztette Zsarnóczai Sándor. Kossuth Könyvkiadó, 1972.
[9] Lásd ezzel kapcsolatban V. I. Lenin Összes Művei. Második kiadás, 42. kötet.

előző írások, mivel ezek „normális", nem pedig rendkívüli feltételekre vonatkozó tételezések, s így a hosszabb távú tervet tartalmazzák. (Az említett kismonográfia szerzői kollektívája nem vizsgálja az eredeti tervet és „A pártprogram"-ot.)

Ennek ellenére sem kizárt a demokratikus centralizmus lenini értelmezése körüli tudományos vita, mivel Lenin álláspontjának a rekonstrukcióját nehezíti az a körülmény is, hogy egyetlen gazdaságszervező intézményi alapelv részletezésére sem volt lehetősége. Ez érvényes a gazdaságban alkalmazható demokratikus centralizmus elvére is. Ennek következtében leginkább indirekt utalások alapján vagyunk kénytelenek elvégezni az elméleti rekonstrukciót. (Főleg az anarchizmussal és a bürokratizmussal foglalkozó írásai alapján.)

A gazdasági intézményrendszer berendezésének eredeti lenini terve az intézményrendszer *második dimenziójában* alapelvként tartalmazta a társadalmilag szükséges munka mértékének érvényesítését a „mindent felölelő nyilvántartás és ellenőrzés" megszervezésén keresztül. A társadalmilag szükséges munka mértékének megállapításában — a terv szerint — különböző gazdasági, politikai és morális intézmények vesznek részt.

Lenin nem volt az egyenlősdi híve. Tagadta, hogy a szocializmusban lehetőség van a társadalmi egyenlőtlenségek meghaladására. A társadalmilag szükséges munka mértékének alkalmazása ezért számára a társadalmi egyenlőtlenséget is jelentette, s csak ebben látta a „polgári jog" továbbélését az új társadalomban, illetőleg annak átmeneti szakaszában. Amikor azt írja az „Állam és forradalom" című munkájában, hogy Marx nem önkényesen helyezett egy darabka „polgári" jogot a kommunizmus alsóbb fokának társadalmába, kizárólag azt tartotta szem előtt, hogy az egyenlőtlenség megmarad. A különböző egyéni képességekkel rendelkezőket és a különböző családi helyzetben levőket azonos mércével, a társadalmilag szükséges munka mértékével mérik, tehát az egymástól különbözőket formálisan egyenlővé teszik. Ez a formális egyenlőség viszont a polgári egyenlőség. Ezt elfogadva Lenin a teljesítménynormák és a munka szerinti díjazás álláspontján volt.

Lenin az eredeti tervben elfogadja a marxizmus klaszikusainak a szocialista *gazdasági érték* tételezésére vonatkozó gondolatait, vagyis azt, hogy az egyéni munka értéke közvetlenül társadalmiként jelenik meg. Itt is jellemző tehát a társadalmilag szükséges munka mértékének alkalmazása, de a munka azonos mértékre való redukálását nem az áruviszonyok biztosítják.[10] Lenin azonban már az eredeti tervben felismerte, hogy a munka azonos mértékre való redukálása nem lehet kizárólag közvetlen, nem végezhető el csupán technikai-műszaki paraméterek révén és az irányító szervek kalkulációi, illetőleg bizonyos politikai és morális intézmények, rendszabályok útján. A mindent felölelő

[10] A marxizmus klasszikusai a gazdasági értéktételezés megszűnését lényegében a társadalmi termelőerők olyan fejlettségi színvonalához kapcsolják, amely szintet már a jelenlegi emberi tudás is belát. Ezt a fokot a tudományok közvetlen termelőerővé válása, az automatizálás jellemzi, amikor is az ember a közvetlen termelés mellé lép, ahelyett, hogy annak fő cselekvője lenne. Ebben a fázisban az emberi tudás, erő vagyis az eleven emberi munka mindinkább a közvetlen termelést megelőző vagy azt követő tevékenységben jelentkezik, s így a közvetlen termelésben a minimumra redukálódik. Ezzel érvényét veszti a munkaérték-elmélet, s így a használati érték és az érték dichotómiája is. (Lásd a „Nyersfogalmazvány"-ban.) Lenin nem ismerte ugyan a „Nyersfogalmazvány"-t, de ismerte „A gothai program" kritikáját, amelyben Marx körülírja azokat a gazdasági-társadalmi feltételeket, amelyek a kommunizmus felső fokához szükségesek, vagyis az értéktételezés megszűnésének feltételeit.

nyilvántartás és ellenőrzés az azonos mérce alkalmazásának egy másik kifejezése, amelyben a tudományos munka és üzemszervezés, de az egyszemélyi felelős vezetés, sőt a munkásrészvétel intézménye is jelentős szerepet játszanak. A legfőbb intézmény azonban a társadalmilag szükséges munka mértékének alkalmazásában mégis a *verseny.* Lenin a versenyt tekintette annak az intézménynek, amely a tőkés társadalomban érvényesülő mechanizmust helyettesítheti a társadalmi tulajdon viszonyai között.

Azzal, hogy Lenin a versenyt a szocialista gazdálkodás fontos intézményévé teszi, lényegében már itt meghaladja a klasszikusok gazdasági elméletét. Csak valószínűségi alapon, de feltételezzük, hogy „megérezte", miszerint az árutermeléssel összefüggő kategóriákat valamilyen új típusú, de rokon kategóriákkal kell helyettesíteni. Ez lett volna a *szocialista verseny intézménye.*

Nos a gyakorlat nem igazolta a klasszikusok tudományos hipotézisét, de még Lenin azon feltételezését sem, hogy a verseny helyettesítheti az árutermelési mechanizmusokat. A rendszer eleve magában hordta *a gazdasági naturalizmust, a gazdasági naturalizmus* pedig nem képes biztosítani a versenyt, s így *a társadalmilag szükséges munka mértékének* alkalmazását mind a termelésben, mind a fogyasztásban. *A gazdasági naturalizmus azonban a demokratikus centralizmus gazdasági intézményeivel sem fér össze,* ha ugyanakkor *a társadalmilag szükséges munka mértékének elvét is alkalmazzuk. A gazdasági naturalizmus* ilyen viszonyok között szükségképpen *vagy a szélsőséges, sőt bürokratikus centralizmushoz, vagy a gazdasági anarchizmushoz vezet.*

Nincs módunk itt annak elemzésére, hogy a verseny milyen feltételek között és mennyiben háríthatja el a gazdasági naturalizmus veszélyét olyan gazdasági környezetben, amely az áru- és piaci viszonyokat teljesen tagadta. Szakmai körökben találkozunk olyan véleményekkel, hogy a piaci viszonyok teljes tagadása a verseny intézményét szükségképpen elsorvasztja. (Tény viszont, hogy Október és a NEP bevezetése között eltelt időben a verseny a gazdasági naturalizmus keretei között létezett.) Meggyőződésünk, hogy — az eredeti tervben — Lenin távol állt a naturalizmustól — legalábbis *szándéka* szerint —, illetve korlátozott szerepet tulajdonított a naturális jellegű intézményeknek. Ezt alapvetően a verseny szerepéről írott munkái tanúsíthatják, de bizonyító ereje van az államkapitalizmus — vagyis a társadalmi, illetőleg állami tulajdonban levő termelőegységek kapitalista módszerekkel történő működtetése — intézményéről szóló gondolatainak is, amelyeket először az „Állam és forradalom" című munkában fejtett ki. Ha kifejtése csak feltételezésszerű volt is, de ezekhez az alapgondolatokhoz többször visszatért a legutóbbi gazdasági írásaiban is, különösen a NEP időszakában.[11]

Ha a gazdaság intézményrendszerének két dimenziója közti viszonyt abból a szempontból vizsgáljuk, hogy azok mennyiben egyeztethetők össze a korabeli általános feltételrendszert alapul véve, megállapíthatjuk, hogy az eredeti tervben szereplő *gazdasági demokratikus centralizmussal nem fér össze a gazdasági naturalizmus.* Ha az intéz-

[11] Lásd Szamuely László: „Az első szocialista gazdasági mechanizmusok." Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1971. A jelzett monográfia elkészítésében nagy segítséget jelentett Szamuely László könyve. E cikk feltételezi Szamuely könyvének ismeretét.

ményi berendezés második dimenziójában fenntartjuk az értékelés naturális jellegét, annak vonzata a másik dimenzióban — *a szélsőséges centralizmus.*

Mindezek alapján tehát arra a következtetésre jutottunk, hogy az eredeti terv nem volt elméletileg konzisztens, mivel az intézményi berendezés két dimenziója nem felelt meg egymásnak. Mi volt ennek az oka?

Röviden és tömören fogalmazva az, hogy az értékmutatók és normatívák kidolgozása ott és akkor, ahol és amikor hiányoznak az önszabályozó mechanizmusok, szükségképpen és úgyszólván kizárólagosan a gazdaságirányítási centrumok feladata. Ha ez nem így lenne, akkor kialakulna egy szélsőséges gazdasági partikularizmus. Ez azonban nem egyeztethető össze a társadalmilag szükséges munka mértékének alkalmazásával, amely pedig a szocialista gazdaságban alapelv. A gazdasági naturalizmus intézményével együtt ezt az alapelvet nem lehet helyileg alkalmazni, hanem csak szélsőséges vagy erős centralizmus mellett, minimálisra csökkentve a demokratikus centralizmusban a demokratizmus súlyát.

Már említettük, hogy Lenin az „Állam és forradalom" című munkájában feltételezi a termelés munkásellenőrzését, majd az államosítással *a termelés munkásszabályozására* való áttérést. Mit jelent ez a munkásszabályozás Lenin értelmezésében és mennyire teszi lehetővé ezt az intézményt a demokratikus centralizmus, illetve a gazdasági naturalizmus?

Nos, ismét csak röviden fogalmazva: a termelés munkásszabályozása megközelítőleg azt jelenti, hogy a különböző gazdasági szervezetek élén munkástestületek állnak. E testületek felelős vezetőket és különböző rendű-rangú szakembereket alkalmaznak a gazdálkodás megszervezésére és a számbavétel feladatainak ellátására. A szervezetek élén álló választott munkástestületek a központi, területi, kerületi és helyi *állami szervek általános irányításával működnek.* Ez utóbbiak biztosítják a különböző szintű érdekek összehangolását, a munkástestületek pedig garantálják a helyi munkásérdekek érvényesülését, továbbá *az egyszemélyi felelős vezetést a végrehajtásban.*

Ez a képlet lényegileg *a gazdasági demokratikus centralizmus képlete.* Mivel azonban ez a gazdasági demokratikus centralizmus a társadalmilag szükséges munka mértékének alkalmazásában naturális intézményeket tételez fel, valójában kizárja az intenzívebb munkásszabályozás lehetőségét. A döntések centralizálása — mint azt kimutattuk — ugyanis magukat a munkástestületeket, bizottságokat is végrehajtó szervekké változtatja, s ezáltal a minimálisra szűkíti autonómiájukat. Végül is az a konklúzió, hogy *a termelés munkásszabályozásának elvével sem egyeztethető össze a szélsőséges gazdasági naturalizmus.*

A gazdaság intézményrendszere Októbertől a NEP-ig

Lenin eredeti terve Októbertől a NEP-ig — több fázisban — számos ponton módosult. E módosításokra elsődlegesen a következő tényezők hatottak: Oroszország *általános* gazdasági, kulturális, politikai fejlettségi szintje; a háború utáni gazdasági bomlás; az intervenció, a

polgárháború következményei, az első szocialista állam nemzetközi helyzete — egyedülisége; a szocialista gazdasági és társadalmi berendezkedés elméleti tervének kidolgozottsági foka, belső ellentmondásai.

A felsorolás bizonyos mértékig rangsort is jelent az öt faktor között, a rangsor helyességét azonban nem lehet egzakt módon bizonyítani. Sőt, az is bizonyos, hogy az itt megjelölt alaptényezők az egyes időszakokban eltérő erősséggel alakították a gazdasági és társadalmi berendezés gyakorlatát Oroszországban, illetve Szovjet-Oroszországban.[12]

Mivel *az irányítási szervezet — 1917 októbere után — egy sajátos gazdasági naturalizmuson épült fel,* illetőleg gazdasági naturalizmussal párosult, a gyakorlatban az történt, hogy *a szervezeti rendszer végezte a „mindent felölelő nyilvántartás és ellenőrzés" mutatóinak a kidolgozását, tehát szükségképpen hatóságilag és adminisztratíve alkották meg a számbavétel naturális és értékmutatóit.* Ennek viszont az lett a következménye, hogy a demokratikus centralizmus szervezési elvéből automatikusan kiszűrődött a demokratikus funkció és *egy szélsőségesen centralizált gazdaságirányítási szervezeti rendszer alakult ki.* Az eredeti lenini terv alkalmazása során a kialakult értékelési-számbavételi intézményrendszer biztosítani tudta ugyan az árutermelési kategóriák kiküszöbölését, de ezt a funkciót megvalósítva *minden tekintetben feláldozták a demokratikus centralizmust;* korlátozták a szakszervezeti demokratizmust, a vállalati stb. önállóságot, a helyi kezdeményezést, a versenyt. Itt nem szubjektív szándékokról és törekvésekről volt szó, hanem a dolgok logikájáról.

A gyakorlatban *a munkásellenőrzés a termelés munkásszabályozásává fejlődött,* gyakran még a végrehajtó funkciók ellátásában is, kikapcsolva az egyszemélyi felelős vezetést. Kialakult a szakembergyűlölet (előfordult, hogy megölték a szakembereket vagy lehetetlenné téve őket, öngyilkosságba kergették). Ebben főleg az anarchizmusra való ösztönös hajlam játszotta az elsődleges szerepet. Ennek következtében a *munkástestületek* olyan funkciókat is elláttak, amelyek nem *irányítási,* hanem *vezetési* funkciók voltak, s ezzel *átvették az egyszemélyi felelős vezetés feladatait.* Olyan feladatokat vettek át a testületek, amelyeket csak korlátozottan és nagy huzavonával láthattak el. Ugyanakkor nem maradhatott idejük arra, hogy a testületre tartozó kérdéseket megoldják. Ennek következtében nem sikerült gyorsan megvalósítani az eredeti lenini tervnek a tekintélyre, az alárendeltségi viszonyokra vonatkozó gondolatait — amelyeket Lenin Engelstől vett át. A gyakorlatban a munkásellenőrzésről a termelés munkásszabályozására való áttérés az egyszemélyi felelős vezetés elvének kikapcsolásával, zűrzavarhoz vezetett mind a gazdasági egységekben, mind a felsőbb irányításban. Ezért merül fel már 1918-ban olyan élesen a két vezetési, illetőleg irányítási elv kombinációjának a kérdése és kapcsolódik össze az *első* „szakszervezeti vita" kirobbanásával. A szakszervezetek ugyanis

[12] E tényezők mindegyike további dimenziókra bontható. Hogy melyik faktor és mikor, tehát melyik fejlődési fázisban milyen szerepet játszott, annak feltárása olyan volumenű kutatómunkát igényelne, amelyre e tanulmány szerzője itt nem vállalkozhat. Az viszont kétségtelen, hogy a lenini elmélet fejlődésében valamennyi tényező együttesen hatott. A korral és Leninnel foglalkozó írások általában az első három-négy faktor hatását elemzik részletesebben, és kevésbé vizsgálják az elméleti előfeltevéseket, amelyek pedig néhány vonatkozásban elsődleges szerepet játszottak a gazdaság és a vállalatok berendezésében, illetőleg a munkásrészvétel tényleges alakulásában.

követelték a termelés munkásszabályozásának bevezetését a szakszervezetek égisze alatt. Már ebben az időszakban felismeri Lenin, hogy a termelés munkásellenőrzésének és munkásigazgatásának fokozatai közé be kell iktatni a *részvételi fokozatot, a szakszervezetek útján.* Más oldalról pedig harcot kell folytatni az intézményrendszer értékelési dimenziójában a naiv és primitív kommunizmus ideológiája ellen is. Ez a harc a gazdasági naturalizmusra alapozott — de mégis differenciáló — intézmények uralomra jutásában nyilvánult meg.

Az egyszemélyi felelős vezetés elvének tagadása veszélyeztette *a demokratikus centralizmus szervezési, intézményi elvének* alkalmazását, alkalmazhatóságát. Sőt, meg kell fordítanunk a dolgot: a demokratikus centralizmus szervezési elvének az alkalmazása valójában ellenállt az egyszemélyi felelős vezetés elve alkalmazásának — a munkásellenőrzést követő szakaszban. (Ti. a demokratikus centralizmus elve alapján védték ki a gazdasági szervezetekben az egyszemélyi felelős vezetés koncepcióját.) Mindezek alapján kerül sor a termelés munkásszabályozására vonatkozó eredeti terv módosítására Október után. Miért és hogyan?

Az eredeti lenini tervnek a módosítására végső fokon azért került sor — Lenin azért iktatta közbe az ún. *részvételi fokozatot* — mert a munkásigazgatásra való áttérés veszélyeztette a központi hatalom funkcióinak betöltését a „mindent felölelő nyilvántartás és ellenőrzés" vonatkozásában. A munkásigazgatás vagy *a termelés munkásszabályozása ugyanis teret engedett volna a helyi jellegű normák, helyi elszámolási egységek alkalmazásának s ezen keresztül a partikularizmusnak.* A termelés munkásszabályozása vagy igazgatása — ami elvileg azt jelentette volna, hogy a gazdasági egységek vezetőit a szakszervezetek bízták volna meg — azt is gátolta volna, hogy a szervezet az „óramű pontosságával" tevékenykedjen. (Gondoljunk arra, hogy a forradalmat követő években meglehetősen heterogén szakembergárdát egyszerűen besorolták a burzsoá szakemberek kategóriájába.) A munkásellenőrzés örökségeként ugyanis eléggé elterjedt az a nézet, hogy egyáltalában nem lesz szükség az alá- és fölérendeltségi viszonyokra a vezetés vertikális tagozódásának vonalán, a termelés szervezését és irányítását a munkások és alkalmazottak által választott testületek biztosítják.

Még az intervenció és a polgárháború előtt az is kiderült, hogy a termelés munkászabályozásának az intézménye nem egyeztethető össze *a gazdasági naturalizmus által is igényelt centralista irányítási intézményrendszerrel.* (Mint ahogyan nem fér össze a civilizáció és a kultúra korabeli általános állapotával, valamint a bomlás és a zűrzavar körülményeivel sem.) A szakszervezeteken keresztüli részvétel intézménye megoldja az összeférhetetlenség problémáját, mert lehetővé teszi, hogy az iparirányítási szerveket az állam és a párt alakítsa meg s érvényt szerezzen az egyszemélyi felelős vezetés elvének. Az iparirányítási szervezetek kiépítésében ugyanakkor figyelembe veszik a szakszervezetek a munkásbizottságok javaslatait, véleményeit.

Az intervenció előtti rövid lélegzetvételnyi szünetben Lenin eleinte még lehetségesnek tartotta az eredeti terv intézményeinek „bevezetését" és csupán a termelés munkásszabályozásának tételét vizsgálta felül. A munkásszabályozás ugyanis — mint már szó volt róla — a gyakorlat-

ban kiiktatta az egyszemélyi vezetés intézményét és anarchiához vezetett, lehetetlenné téve a demokratikus centralizmus *centralizmus* elemének érvényesítését a népgazdaság egységes rendszerének megteremtésében.[13] Részben a termelés munkásszabályozásának negatív tapasztalatai, részben az intervenció és annak súlyos következményei vezették el Lenint *a szélsőséges centralizmus szükségességének felismeréséhez.* Másfelől viszont a jövőre nézve *nem adta fel sem a termelés munkásszabályozásának, sem általában a demokratikus centralizmus gazdaságszervezési és irányítási elvét.*[14] Felmerül a kérdés, történt-e módosítás a gazdaság intézményrendszerének második — mérési-értékelési — dimenziójában az eredeti tervhez képest.

Azt kell mondanunk nem, de ehhez hozzá kell tenni, hogy például „A szovjethatalom soron levő feladatai" című cikkben — amely az első jelentősebb írás (legalábbis témánk szempontjából) az „Állam és forradalom" óta — ismételten felmerül, hogy a *szocialista* (értsd naturalizáló) gazdálkodási módszerek helyett helyesebb lenne *„kapitalista"* módszereket alkalmazni. Ez a gondolat azonban egyrészt nem vált általános felismeréssé, másrészt a „baloldali" kommunisták még az olyan naturalizáló intézményi koncepcióval szemben is felléptek, amely feltételezte a társadalmilag szükséges munka mértékének érvényesítését, a differenciálást stb.

Végül is azt mondhatjuk, hogy a *„hadikommunizmus"* időszakát leszámítva, Lenin fenntartotta a két intézményi dimenzió eredeti tervét, s csupán a centralizmus erősségi fokát illetően csiszolta az eredeti tervet a konkrét körülményekhez. (A gyakorlatban érvényesülő centralizmus azonban szükségképpen szélsőséges, sőt bürokratikus centralizmus volt, s az egyszemélyi vezetés is a diktátorság éles formáiban jelentkezett, korlátozva-megszüntetve még a szakszervezeti részvétel intézményét is.)[15]

Végeredményben tehát *az az általános gazdaságvezetési elv, amelyet a gazdasági demokratikus centralizmus kifejezéssel jellemezhetünk nem valósult meg, s helyette egy szélsőséges gazdasági centralizmus alakult ki az irányításban, telve bürokratikus túlkapásokkal.*

Nem valósult meg az az eredeti elképzelés sem, hogy „még a legkisebb falucskának is a kommün legyen a politikai formája, s azt a kevés, de fontos funkciót, ami még egy központi kormány számára megmaradna"[16] szigorúan felelős hivatalnokokra kell bízni. A gyakorlatban egy olyan *vertikális szervezeti-irányítási* láncolat jött létre, amelyben a vállalatok, nagyüzemek között mindenféle horizontális kapcsolat megszűnt.

A „mindent felölelő nyilvántartás és ellenőrzés" alapegységeinek keresése, olyan számbavételi alapegység kidolgozása, amelynek birtoká-

[13] Lásd ezzel kapcsolatban főleg „A szovjethatalom soron levő feladatai" című cikket V. I. Lenin Összes Művei. Második kiadás, 36. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1972.

[14] Lásd ezzel kapcsolatban főleg az OK(b)P programját, amelyet a VIII. kongresszus fogadott el, valamint „A pártválság" című írását. V. I. Lenin Összes Művei. Második kiadás, 38. és 42. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1972.

[15] A vállalatokban, nagyüzemekben eleinte — még a munkásellenőrzés hagyományaként — a testületi irányítás és vezetés volt az uralkodó, majd különféle átmeneti formák jöttek létre. Voltak olyan nagyüzemek, ahol a szakszervezet nevezte ki az egyszemélyi felelős vezetőt, máshol testületileg gyakorolták mind az irányítás, mind a vezetés funkcióit. Az intervenció alatt mind több olyan vállalat, nagyüzem volt, amelyben a *szovjetek* vagy a párt felsőbb szervei által kinevezett egyszemélyi felelős vezető korlátlan hatalommal rendelkezett és — gyakorlatilag — megszüntette még a szakszervezeteken keresztül érvényesülő munkás részvételt is az irányításban.

[16] Állam és forradalom. Lenin Összes Művei. 33. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1965.

ban a gazdálkodás minden egyes fázisában értékelni lehet az adott fázis ráfordításait, a NEP előtt *szélsőséges gazdasági-műszaki-számviteli naturalizmushoz vezetett.*[17]

Az olvasó joggal teheti fel a kérdést, hogy a gazdaság intézményi tervének és a gyakorlatnak a viszonyát elemezve, miért nem kezeljük önálló rendszerként a hadikommunizmust. A válasz egyszerű: elsősorban azért nem, mert *a hadikommunizmus* Lenin elméletében *csak átmeneti és ideiglenes rendszabály, gazdálkodási forma,* amelynek nincsenek előzményei sem az eredeti tervben, sem az intervenció előtti és utáni módosított tervben.[18] A *hadikommunizmus* intézményrendszere mégsem érdektelen számunkra, legalábbis néhány vonatkozásban: A *hadikommunizmus* elméletileg konzisztens rendszer, amennyiben gazdasági intézményeinek két dimenziója — a szélsőséges, bürokratikus centralizmus és a szélsőséges naturalizmussal párosuló „kommunizmus" — egymással összhangban van. A *hadikommunizmus* ebben az értelemben „következetesebb" az eredeti lenini tervnél. A hadikommunizmus időszaka elősegítette a centralizálást és az egyszemélyi vezetés intézményének kiépülését, vagyis a módosított terv realizálását. A hadikommunizmus — ha leszámítjuk *„hadi"* jellegét — nem más, mint a *gazdasági naturalizmuson alapuló kommunizmus,* amely feladja a társadalmilag szükséges munka mértékének elvét. Következménye a legszélsőségesebb bürokratikus centralista irányítási rendszer, amely kizárja a munkásrészvétel minimumát is. Mint látható, a hadikommunizmus — talán a gazdasági naturalizmust kivéve — ellentmondott a lenini gazdasági intézményrendszernek. Ez önmagában is jogossá teszi azt a következtetést, hogy Lenin távol állt ettől a koncepciótól, különösen annak kommunisztikus elemeitől.

Indokolt tehát, hogy ezzel az átmeneti „rendszabállyal" keveset foglalkoztunk. Kevéssé lenne viszont indokolt, ha nem térnénk ki az ún. „szakszervezeti vitákra" s nem néznénk meg a vita gazdasági intézményi gyökereit, forrásait.

A szakszervezeti vita gazdasági, intézményi háttere[19]

A szakszervezeti vita — az orosz, szovjet-orosz történelem azon periódusában, amelyben Lenin intenzíven dolgozott a proletárdiktatúra gazdasági intézményrendszerének elméleti megalapozásán és alkalmazásán — végigvonul ennek a fejlődési szakasznak valamennyi fázisán. A „szakszervezeti vita" valójában már az „Állam és forradalom" megírásának időszakában megkezdődik. Ekkor azonban még rejtve maradtak a vitában felmerülő alapkérdések, azaz csak spontán módon és elméleti megalapozás nélkül jelentek meg a szakszervezetek feladataival kapcsolatos problémák.

A „szakszervezeti vita" első szakasza — abban az értelemben, hogy

[17] Jól illusztrálja a gazdasági naturalizmus nyilvántartási-könyvviteli problémáit és problémamegoldásait Szamuely László „Az első szocialista gazdasági mechanizmusok" című már idézett munkájában.

[18] Teljes mértékben egyetértünk Szamuelyvel abban, hogy Lenintől távol állt a hadikommunizmus ideológiája. Szamuely László: Az első szocialista gazdasági mechanizmusok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1971.

[19] Lásd ehhez főleg: „A szovjethatalom soron levő feladatai", „A pártprogram" „A pártválság", valamint a szakszervezetek szerepével és feladataival foglalkozó írásokat. (Forrásmegjelölést lásd korábban.).

a vita alapkérdései nyilvánosságra kerültek — *az OK(b)P VIII. kongresszusát* megelőző időszakban kezdődött meg. A második szakaszt a NEP előtti néhány hónapban jelölhetjük meg. Ez az a szakasz, amelyet „a" szakszervezeti vita címszó alatt tart nyilván a szakirodalom. Volt még egy harmadik szakasz is az 1923-as évben, ez azonban csak a megelőző két vita utójátéka volt.

Az (első) szakszervezeti vita 1918. január 7—14 között zajlott le, *a szakszervezetek I. oroszországi kongresszusán.* E kongresszuson főleg a szakszervezetek feladatairól, az ipar szabályozásáról és a munkásellenőrzésről volt szó. A vita abban a kérdésben bontakozott ki, hogy a szakszervezetek teljesen függetlenek legyenek-e az államtól vagy teljesítsenek állami feladatokat is. Tipikus volt az a vélemény, hogy a szakszervezeteknek a teljes függetlenség útján kell járniok és hogy a szakszervezetek kívül esnek „az államhatalom nyomásának szféráján".

Lenin „A szovjethatalom soron levő feladatai" című cikk *fogalmazványában* az új feltételek közötti vállalatirányítási — illetőleg általában a — gazdaságirányítási formával kapcsolatban kifejti az egyszemélyi felelős vezetés és a testületi irányítás közötti viszonyt, s itt érinti az első szakszervezeti vitát: a vitában „Kifejezésre jutott az a nézet . . . , hogy a szakszervezeteknek a proletariátus osztályönállóságának megőrzése és megerősítése érdekében nem szabad állami szervezetekké válniuk". Lenin szerint ez nem más, mint a tegnapi jelszavak (amikor még burzsoá állam volt) szolgai ismétlése. „Ma az állam proletárállammá válik, illetve vált. *A szakszervezetek olyan állami szervezetekké válnak és kell hogy váljanak,*[20] amelyekre elsősorban hárul a felelősség az egész gazdasági életnek szocialista alapokon való újjászervezéséért."[21] (Kiemelés tőlem: H. I.)

Nem véletlenül emeltük ki az előbbi fogalmazást, ugyanis ez a kérdés a későbbiekben döntő jelentőségűvé válik a vállalatirányítás körüli vitákban. Lenin a cikk fogalmazványában abból a tapasztalati tényből indul ki, hogy a munkásellenőrzés szakaszában számos nagyüzemben a szakszervezetek gyakorolták a vállalatirányítás és -igazgatás jogkörét. Gyakorlatilag tehát olyan feladatokat oldottak meg, amelyek ebben az időben a szovjetek hatáskörébe tartoztak. Abban az esetben, ha a szakszervezetek függetlenekké váltak volna az államtól, ez a megoldás elkerülhetetlenül anarchoszindikalizmushoz vezetett volna. Ezért helytelenítette Lenin ezt a felfogást és jutott arra a következtetésre, hogy a szakszervezetek abban az esetben, ha nem csupán *részt vesznek* az irányításban, hanem maguk veszik kezükbe a vállalatirányítást, akkor tulajdonképpen állami feladatot teljesítenek, s így állami szervezetekké válnak. (Ezt később a szakszervezetek *államiasítása* vagy *államosítása* fogalmával jelzik.)

Lenin 1917—1924 között végig a szakszervezetek fokozatos „államosítása" mellett volt. Ennek az államosításnak nála az a tartalma, hogy a szakszervezetek fokozatosan kezükbe veszik a népgazdaság igazgatását.

[20] A szakszervezetek államosításának kérdésével kapcsolatban eltérő következtetésekhez jutottunk, mint Szentpéteri István. Szerinte Lenin ellenezte a szakszervezetek államosításának programját. Véleményünk szerint „A pártprogram" valójában ezt az államosítást is tartalmazta. Lenin csak a szakszervezetek gyors államosításának követelésével nem értett egyet. Ezt a megállapítást számunkra egyértelműen igazolja a szakszervezetek feladataival összefüggő írásainak elméleti és elmélettörténeti elemzése.

[21] V. I. Lenin Összes Művei. Második kiadás, 36. kötet, Kossuth Könyvkiadó, 1972. 148. l.

Milyen fokozatokon keresztül látta Lenin megvalósíthatónak az „államosítás" végrehajtását?

A munkásellenőrzés szakaszában s némileg az ipar államosítása után is, amíg a szovjetszervezetek ki nem alakulnak, zömmel a szakszervezetek látják el az igazgatási-irányítási funkciókat. Ezután az állami és a szakszervezeti szervek *párhuzamosan* végzik eltérő irányító funkcióikat, majd erősödik az *összenövés* oly módon, hogy egyre több állami tisztséget töltenek be szakszervezeti tisztségviselők. Végül a szakszervezetek kezükbe veszik a népgazdaság teljes egészének igazgatását. Ez nem azt jelenti, hogy ebben az utolsó fejlődési fokozatban a szakszervezetek megmaradnak tradicionális szervezetekként. Lenin elgondolásában ez a legmagasabb fokozat azt jelentette, hogy *a szakszervezetek átalakulnak munkásszervezetekké* abban az értelemben, hogy minden egyes gazdasági szervezet tagjai alkotják a munkásszervezetet s nem lesz külön szakszervezet. Ezzel kialakul a termelés munkásszabályozása vagy munkásigazgatása.

A második szakszervezeti vita a termelés munkásszabályozásának álláspontjáról indult, szemben a gazdaságirányítás túlzottnak tartott centralizmusával. Itt lényegében a *szélsőséges centralizmus és a termelés munkásszabályozásának* kérdése állott a középpontban. Amíg az intervenció közepette a szélsőséges, sőt bürokratikus centralizmus úgyszólván magától értetődő volt, később már vitathatóvá vált, s több érv szól a demokratikus centralizmus helyreállítása mellett.

A második szakszervezeti vitában az egyik álláspont *a szakszervezetek államosításának* álláspontja volt. Ezt az elgondolást azonban másképpen fogalmazta meg Lenin és másképpen Trockij. Lenin azon az állásponton volt, hogy a szakszervezetek fokozatosan átveszik a gazdaságirányítás állami funkcióit és megszűnnek mint szakszervezetek. Trockij a szakszervezetek államosítását *bürokratikusan* gondolta el, tehát a szakszervezeti demokratizmus kiiktatásával, a felülről való államosítással. Buharin viszont azt a tételt fogalmazta meg, hogy a szakszervezetek *közvetlenül* átveszik az állami gazdaságirányítási szervek feladatait. Ez volt az *állam szakszervezetesítésének koncepciója.*

Az állam szakszervezetesítése koncepciójának alapvető eleme az volt, hogy valamilyen módon *közvetlenül áttérjenek a termelés szakszervezeteken keresztüli munkásigazgatására, kihagyva az ún. részvételi fejlődési fokozatot,* amelynek folyamán megkezdődik az összenövés és a szakszervezetek átalakulása munkásszervezetekké. Az állam szakszervezetesítése az akkori feltételek között — nem utolsósorban *a gazdaság intézményrendszerének tervében jelentkező problémák miatt* — szükségképpen szélsőséges anarchoszindikalizmushoz vezetett volna.

A második szakszervezeti vita bonyolultságát az is fokozta, hogy egyszerre jelentettek gondot *a gazdasági naturalizmus,* valamint a hadikommunizmusban felerősödött *kommunisztikus termelési-elosztási* viszonyok és a zűrzavar, a bomlás ekkorra a tetőpontjára hágott. Lényegében olyan *szuperpozíció* állt elő, amikor is egyszerre merült fel a gazdasági naturalizmus védelmének szükségessége a „kommunizmussal" szemben, s ugyanakkor a *valóságos értékkategóriák iránti szükséglet* is.

Ezek után teljesen érthető, ha a vitát végül is nem sikerült lezárni. Nem tette lehetővé ezt az sem, hogy *az értékelési-intézményi rendszer*

kérdését valójában az eredeti lenini terv szellemében vetették fel a kommunisztikus elgondolásokkal szemben. Az adott helyzetben nem is lehetett ezt a kérdést másként felvetni — függetlenül Lenin és más teoretikusok gazdasági naturalizmusra hajló álláspontjától. A gazdasági naturalizmus kritikai túllépésének az igénye egyébként éppen a „kommunizmusra való hajlam" miatt nem is jelenhetett meg. Ez ugyancsak nehezítette később a NEP-re való áttérést. Miért volt mindent felölelő kérdés a szakszervezetek szerepéről és feladatairól folytatott vita a NEP előtt?

Azért, mert lényegileg a gazdaság és a vállalatberendezés alapelveiről volt szó. Ezek az elvek szögesen ellentétesen fogalmazódtak meg Trockij bürokratikus túlkapásaiban, és Buharin „munkásdemokráciájában". Buharin valamilyen formában a „demokratikus centralizmus szervezési elvét" akarta beleépíteni a gazdaságba. Ez a gazdasági naturalizmus intézményeire alapozva lényegében lehetetlen volt, és feltétlenül gazdasági anarchizmushoz vezetett volna a gazdasági demokratizmus helyett. Ezzel Buharin — akarva-akaratlanul — tulajdonképpen eljutott a szakszervezetek gyors államosításának programjához. Buharin ugyanis elfogadja azt a tételt, hogy a „szakszervezetek kötelező erejű" jelölést tegyenek a gazdaságirányítási szervekbe. Trockij is szorgalmazza a szakszervezetek és az állami szervek összenövését, azonban ezt bürokratikusan, a szakszervezetek „átrostálásán" keresztül akarta megoldani. Kissé talán többet foglalkozunk a szakszervezetek szerepével Októbertől a NEP-ig, mivel a gazdasági intézményrendszer kérdései valóban a szakszervezetek szerepének kérdésében jelentek meg a legvilágosabban — a legutolsó szakszervezeti vitában éppúgy, mint a korábbiakban és a későbbiekben is. Valamennyi vitában a fő kérdés *a demokratikus centralizmus szervezési* elvének és *a munkásdemokráciának,* pontosabban a termelés munkásszabályozásának a problémája.

A második „szakszervezeti vita" legmélyén azt az elméleti ellentmondást találjuk, amely a demokratikus centralizmus szervezési elve és a gazdasági naturalizmuson nyugvó irányítási szervezeti berendezés között feszült. Ez az elméleti és gyakorlati feszültség jelentős mértékben nehezítette a demokratikus centralizmus elvében rejlő dialektikus ellentmondás aktuális feltételek közötti megoldását, a két oldal helyes „keverési arányának" kialakítását. A gazdasági naturalizmus bázisán ugyanis a demokratizmus érvényesülésének a terepe rendkívül beszűkül, jórészt csak a csúcsszervekben létezik vagy formálissá válik. *A gazdasági naturalizmus kiélezi a demokratikus centralizmus immanens dialektikus ellentmondását,* a pólusok kizárólagos uralomra való törekvését, s egyben „igazolja" mindkét pólus hegemóniára törését. A gazdasági naturalizmus ugyanis szükségképpen vezet a túlzott vagy szélsőséges központosításig, s a szükségszerűségét megkérdőjelező decentralizálási törekvések ezért elméletileg hibásak. A túlcentralizálás és a bürokratizmus (egy bizonyos fokig) szükségszerűek, és legfeljebb annak túlkapásait — amelyek elsősorban Trockij nevéhez fűződnek — lehetett az adott helyzetben nyesegetni. A másik oldalon viszont a túlcentralizáltsággal szemben — a demokratikus centralizmus álláspontjáról — „jogos" az ellenvetés.

A szakszervezeti viták áttekintése azt mutatja, hogy minden esetben figyelmen kívül hagyták a demokratikus centralizmus és következésképpen a munkásdemokrácia követeléseinél a gazdasági naturalizmus

intézményrendszerét mint olyan feltételt, amely gátolja az említett intézmények megvalósulását. Ezért nem találhatták meg a különféle szakszervezeti viták sem a demokratikus centralizmus, sem a munkásdemokrácia intézményének megfelelő biztosítékait.

A szakszervezeti vitában feltétlenül igaza volt Leninnek valamenynyi elméleti és politikai ellenfelével szemben, mert ő a gazdasági naturalizmus intézményrendszerének helyzetében megérezte — bár ekkor még nem vált számára tudatos felismeréssé —, hogy a szélsőséges centralizmus szükségszerű a proletárdiktatúra megtartása szempontjából. És fordítva: a „munkásellenzék" és „demokratikus centralizmus" képviselői — Buharin és Kollontáj — elsősorban azért tévedtek, mert azt gondolták, hogy a gazdasági naturalizmus lehetővé teszi a demokratikus centralizmuson nyugvó gazdaságszervezést és az ezen alapuló munkásigazgatást.

A második szakszervezeti vitában tehát — kimondatlanul, közvetve — felmerült az eredeti lenini koncepció intézményrendszerének első dimenzióját alkotó irányítási szervezet és munkásdemokrácia problematikus volta, tekintettel az intézményi rendszer második dimenziójának, a naturális mértékrendszernek az alkalmatlanságára. Ezt azonban ekkor még senki sem ismerte fel, ezért a szakszervezeti vita második fordulójának elméleti kérdéseit nem is lehetett konzekvensen megoldani. Ezt a — tudattalanul már régen várt elméleti — megoldást az új gazdasági politika hozta meg. Bevezetését a dolgozó tömegek spontán — és nem eleve szovjetellenes — megmozdulása siettette.

A demokratikus centralizmus általános elvének álláspontjáról a szélsőséges vagy bürokratikus centralizmus kritikája csak akkor jogos, ha kilépünk az eredeti terv naturalista keretei közül. Ez a kilépés azonban még ekkor sem oldja meg *automatikusan* a demokratizmus és a centralizmus „arányának" problémáját.

A szélsőséges centralizmus kritikája, az eredeti terv értékelési intézményének módosítása

Szovjet-Oroszországban az új gazdasági politika kidolgozásáig több tényező együttes hatására szükségszerűen alakult ki a szélsőséges gazdaság- és vállalatirányítási centralizmus. A legfontosabb tényezők: a civilizáció és kultúra általános állapota; a háború, polgárháború és intervenció okozta gazdasági bomlás és zűrzavar; az ország nagyságrendje, Szovjet-Oroszország nemzetközi helyzete és végül az *elméleti hagyományok*. Az elméleti tényezőt részben szubjektívnek tekinthetjük. Kétségtelen, hogy a gazdaság intézményrendszerére vonatkozó elmélet kialakulásában az objektív tényezők meghatározó szerepet játszottak, azonban feltételezhető, hogy fennállt az elvi lehetősége annak, hogy *alternatív elméleteket* dolgozzanak ki a gazdaság berendezésére. Ez az alternatíva ténylegesen is megvalósult az új gazdasági politikában.[22]

[22] Felmerül a kérdés, hogy az Október utáni egy-két éves tapasztalatok alapján lehetséges lett volna-e *közvetlenül* egy másik alternatíva? Véleményünk szerint nem, mivel a gazdasági naturalizmus koncepciója legalább annyira evidens volt akkor, mint a demokratikus centralizmus elve. Az intervenció miatt szükségképpen bevezetett hadi- és kommunista gazdálkodás elfedte az elmélet alapellentmondását. Egy szervezettebb és fejlettebb gazdaságban már viszonylag rövidebb idő is elég lett volna az ellentmondás felismeréséhez.

A gazdaság intézményi berendezésének tervét alapjaiban Lenin csak 1921-ben, az új gazdasági politika bevezetésekor módosította, amennyiben az új koncepció *korlátozta a gazdasági naturalizmust, erősen teret engedett az árutermelési értékkategóriáknak.* Ezzel helyreállt az elmélet belső konzisztenciája, lehetővé vált a gazdaság demokratikus centralista megszervezése, a demokratizmus és a centralizmus lehetséges és szükséges arányainak kialakítása. A munkásdemokráciára vonatkozó eredeti tervét Lenin már közvetlenül október után módosította oly módon, hogy a munkásellenőrzés és a termelés munkásszabályozásának fejlődési fokozata közé egy átmeneti fokozatot iktat be. Ez a munkások és alkalmazottak *részvétele* az irányításban a szakszervezeteken keresztül. Ezt az álláspontot Lenin 1921 után is fenntartja.

Nem feladatunk, hogy Lenin híres brosúráját, amely „A terményadóról" címet viseli, elmélettörténetileg elemezzük. Témánk szempontjából elegendő, ha kiemeljük belőle azokat az összefüggéseket, amelyek a gazdaság értékelő-mérő rendszerére, valamint a gazdaság- és vállalatirányítási szervezet intézményeire vonatkoznak.

Rendkívül fontosnak találjuk azokat a gondolatokat, amelyeket Lenin a NEP kidolgozása közben a bürokratizmussal kapcsolatban fogalmaz meg. A bürokratizmus problémáját most *gazdasági* szempontból veti fel és megállapítja, hogy a *bürokratizmus gazdasági gyökere* Szovjet-Oroszországban — „... a kistermelő szétforgácsoltsága, szétszórtsága, nyomora, kulturálatlansága, az utak hiánya, a tudatlanság, a mezőgazdaság és az ipar közötti *forgalom* hiánya, a mezőgazdaság és az ipar kapcsolatának és kölcsönhatásának hiánya."[23]

„A kongresszusi tézisek tervezete" (XI. kongresszus) megállapítja, hogy az *új gazdasági politika számos lényegi változást* idéz elő a proletariátus helyzetében, tehát a szakszervezetek helyzetében is. „Ugyanis most teret kap és fejlődik a szabadkereskedelem és a kapitalizmus", amelyeket állami szabályozásnak vetettek alá, másrészt az állami vállalatokat átállítják az ún. önálló elszámolásra, vagyis lényegében véve jelentősen kapitalista vágányra.

És itt egy pillanatra meg kell állnunk: *a „kapitalista"* jelző Leninnél elsődlegesen az árutermelés intézményeit jelenti, függetlenül attól, hogy államosított, vegyes vagy magántulajdonban levő vállalatról van-e szó. Másodsorban azokat a gazdasági szervezeti és irányítási formákat, amelyek a gépi nagyipari termelés keretei között kialakultak. Meg kell jegyezni, hogy az „Állam és forradalom" című munkában még csak az utóbbi értelemben használja Lenin az állam*kapitalizmus* fogalmát, s csak „A szovjethatalom soron levő feladatai" című cikk fogalmazványában merül fel először az első értelemben vett állam*kapitalizmus,* hogy azután 1921 tavaszán ez váljon uralkodó értelmezéssé.[24]

Az új gazdasági politika azonban a gazdaság intézményrendszerének nemcsak második dimenzióját érintette, hanem az elsőt is. A kritikai felülvizsgálat során Lenin megállapítja, hogy a vertikális integráció a

[23] V. I. Lenin Összes Művei. Második kiadás, 43. kötet, Kossuth Könyvkiadó, 1974. 211. l. Ehhez még hozzáteszi a blokádot, az „ostromzárat" és levonja a következtetést: *„Az «ostromzár» örökségeként, a kistermelő szétforgácsoltságának és elnyomottságának felépítményeként a bürokratizmus immár teljes egészében megmutatkozott."* (Ua. 211. l. — Kiemelés tőlem. — H. I.)

[24] Először Szamuely László mutatott rá Lenin államkapitalizmus-fogalmának igazi tartalmára.

főbizottságok vonalán a bürokratizmus olyan szörnyszülötteit hozta létre, amelyek gazdasági következményei felmérhetetlenek. Ennek nyomán megszüntették a főbizottságokat és lehetővé tették a gazdasági tanácskozásokat, növelik a *helyi népgazdasági szervek véleményezési* jogát — anélkül, hogy a központi szervek kinevezési és döntési jogkörét csorbítanák. „Az ipari területekben és az ipartelepeken *a kerületi bizottságok és az üzemi bizottságok vagy az üzemvezetőségek legyenek a Munka- és Honvédelmi Tanács alapszervei* — aszerint, hogy egy vagy több iparágról van-e szó. Mindenesetre, az egész helyi gazdasági élet irányítása érdekében egy vagy más formában feltétlenül szükség van arra, hogy egyesítsék a munkát a kerületi és a járási végrehajtó bizottságokkal."[25] (Kiemelés tőlem. — H. I.) Ez azt jelenti, hogy a gazdaságirányítási szerveknek *az alapszervektől a csúcsszervezetekig* tartó *hierarchikus felépítésében* lényegében a demokratikus centralizmust kell érvényesíteni. Az ellenőrzésnek tehát kölcsönösnek kell lennie, mivel a helyi szervek ellenőrzik a központ utasítását, a központ pedig ellenőrzi a helyi szervek gyakorlati munkáját. Ez utóbbiban nagy szerepet szánt Lenin a nyilvánosságnak: a helyi szervek gazdasági beszámolóit hozzáférhetővé kell tenni a sajtón és könyvtárakon keresztül.

Az árucsere, a termékcsere, a helyesen működő pénzrendszer, a verseny, a nyilvánosság, a helyi szervek kezdeményező és vállalkozó szerepének, viszonylagos önállóságának megadása stb. Lenin felfogásában olyan intézmények — a fogalom mindkét jelentésében —, amelyeken keresztül el lehet érni a bürokratizmus megfékezését és a munkásdemokrácia növelését. Ugyanakkor Lenin nem utópista, valószínűnek tartja, hogy az első időben nem sok módszert és eredményt tudnak felmutatni a bürokratizmus és az aktatologatás elleni harcban.

Az új koncepció lényege tehát: a gazdasági egységek vertikális és horizontális integrációja és viszonylagos önállóságának — s ezzel az alsóbb és helyi irányítási szervek hatáskörének — növelése. Az értékelési számbavételi intézmények között megjelenik az árucsere és a kereskedelem, valamint az *önálló elszámolás intézménye. Az új „terv" jelentősen kiszélesíti a munkásdemokrácia* érvényesülésének körét, elsősorban azzal, hogy helyreállítja a szakszervezetek érdemi részvételét a gazdaságirányítási szervekben. Az új politika biztosítja a testületi *irányítást* minden szinten, bár az egyszemélyi felelős vezetést igen nagy hatalommal ruházza fel. Ekkor fogalmazódik meg először a szakszervezetek szocialista történetében az a gondolat, amely szerint a szakszervezetek *érdekvédelmi* szervek.

A gazdasági naturalizmus korlátozása, illetőleg ötvözése az új típusú értékkategóriákkal rendkívül fontos lépés a munkásdemokrácia intenzívebbé tétele irányában. Önmagában azonban nem elegendő a *részvételi fokozat* meghaladásához. Lenin ezt felismerte, s éppúgy, ahogy a NEP gazdasági intézményrendszerét, annak irányítási és értékelési dimenzióiban hosszú időre tervezte; a részvételről a munkásdemokráciára való áttérést is a távolabbi jövő feltételei közé helyezte. (Néhány évtizedre gondolt.)

Lenin azért tartja meg 1921 után is — amikor a gazdasági naturalizmust korlátozza — a szakszervezeti munkásrészvételt a termelés mun-

[25] Uo. 252. l.

kásszabályozása, munkásigazgatása megelőző fokozataként, mert felismerte, hogy *az új típusú értékkategóriák bevitele a gazdaságirányításba* valójában bonyolultabbá teszi a gazdálkodási folyamatot. Világossá vált számára, hogy az *önálló elszámolásra átállított vállalati gazdálkodás* nyomon követése lehetetlen az alsóbb matematika és statisztika ismeretének, az írástudásnak a fokán. Ezért is elképzelhetetlen a munkásigazgatásra való közvetlen áttérés. A korabeli (sőt későbbi) általános fejlettségi színvonal mellett tehát főleg a *képviseleti munkásrészvétel* hidalhatja át a gazdálkodáshoz, az ellenőrzéshez szükséges ismeretek terjedelme és mélysége, valamint az intenzívebb munkásdemokrácia szükséglete közötti rést.

Leninnek a gazdaság intézményi berendezésére vonatkozó elmélete az új gazdasági politikában *belsőleg konzisztens elméletté válik.* Továbbra is megmarad azonban az a dialektikus ellentmondás, amely a demokratikus centralizmus elvében immanensen létezik. Így továbbra sem szűnnek meg (sőt szükségszerűek) a viták az elv alkalmazása körül, a demokratizmus és centralizmus „keverési arányainak" keresésében. Ez azonban már a természetes ellentmondásokban való létezés.[26]

Rendkívüli az a körülmény, hogy a szakszervezeti vita után néhány hónappal már nem egyszerűen a kommunisztikus intézményi rendszerrel szembeni csata folyt a teljes gazdasági naturalizmus jegyében, hanem a harc már a valóságosabb értékkategóriákért folyik. E kategóriák nem mondanak ellent a szocializmusnak, mivel az árutermelési kategóriák felvétele az intézményi mechanizmusok közé a szocialista redisztribúció mellett történik. Hallatlanul rövid ez az idő és hallatlanul gyors az átmenet a kommunisztikus elosztástól a naturális *értéki* mutatók újbóli alkalmazásáig, majd az új típusú szocialista értékkategóriák alkalmazásához. *S ez mindenekelőtt Lenin érdeme.*

Az új gazdasági politika elmélettörténeti jelentősége elsősorban abban jelölhető meg, hogy *Lenin ennek során számos vonatkozásban továbbfejlesztette a marxizmus klasszikusainak a szocialista gazdasági intézményre vonatkozó gondolatait, valamint saját eredeti tervét.*

[26] Ha egyszer igazolódott, hogy új társadalmunk gazdasági intézményrendszere dialektikus ellentmondásoktól terhes (és ez ennek az átmeneti társadalomnak létformája), akkor az is bizonyos, hogy elkerülhetetlenek olyan intézményi formák, amelyek bizonyos mértékig bürokratikusak. Lehetséges, hogy a Lenin által használt szükséges és szükségtelen bürokratizmus formulája helyett alkalmasabbak a szükséges és szükségtelen centralizmus formulái. Ezzel a kérdéssel kapcsolatban meg kell állapítani, hogy ma a szükséges és szükségtelen centralizmus elhatárolása körül folyó vita kissé háttérbe szorítja a gazdaság intézményrendszerének komolyabb kutatását. Túlzottan a par excellence gazdasági és a nem gazdasági intézményrendszer dilemmájaként kezelik a kérdést, lényegesen kisebb energiát fordítva a gazdasági intézmények legújabb formáinak feltárására, vagy olyan formák „előrejelzésére", amelyek esetleg még nem is léteznek. A helyzet persze valamivel kedvezőbb, hiszen azok a törekvések, amelyek a gazdaságirányítás differenciálását igénylik, valójában ennek a problémának a mélyebb rétegeit érintik.

NYIKOS LÁSZLÓ:

Az iparvállalati belső mechanizmus két időszerű problémájáról

Napjaink nagy feladata a gazdaságfejlesztés intenzifikálása, a társadalmi termelés hatékonyságának az eddiginél erőteljesebb növelése. Időszerű tennivalóink közül továbbra is talán a legfontosabb a népgazdaság egyensúlyi helyzetének javítása. Ezt 1978-ban az V. ötéves tervidőszakra előirányzott átlagos növekedési ütem mellett kell elérnünk. A termelőágazatok, a külgazdasági kapcsolatok fejlesztésére, a nemzeti jövedelem belföldi felhasználására vonatkozó előirányzatok mellett sor került a szabályozórendszer egyes elemeinek módosítására is: emelkedik a termelői árszínvonal, csökkennek az állami támogatások és a rubel kereskedelmi árfolyama, módosul a keresetszabályozás.

Mindezek a kérdések szorosan kapcsolódnak a vállalatirányítás színvonalának javítását célzó törekvésekhez is, hiszen a mindenkori gazdaságirányítási rendszer és a vállalati belső mechanizmus között igen szoros összefüggés van. A vállalati önállóságban, a vállalati tevékenység eredményességének elbírálásában bekövetkezett változások miatt módosítani kell a belső irányítás módszereit is.

Az irányítás részfunkciói végső fokon két fő funkcióban integrálódnak: a célkitűző és a szabályozó funkcióban.[1] A szabályozás rendeltetése a kitűzött célok realizálása. Mindkét funkció ellátásának színvonala nagyban befolyásolja a vállalatok belső mechanizmusának (belső irányítási rendszerének) fejlettségét, a gazdálkodás eredményességét. *A célkitűző funkció megjelenési formája mindenekelőtt a tervezési rendszer, a szabályozó funkciót pedig az ösztönzési rendszer reprezentálja.*

A vállalatok működését saját érdekeltségük befolyásolja. Célirányos tevékenységük a tervezéssel kezdődik. A tervezés átfogja a reálfolyamatokat, de kiterjed az ösztönzési rendszer megalkotására is, hiszen ez utóbbit főként a tervfeladatok teljesítése végett dolgozzák ki. A vállalati belső irányítás szabályozó funkciója az ösztönzési rendszerben (többnyire a tervekben számszerűsített célok érdekében) jogi formát is ölt, a tervezés pedig (a vállalati érdekek és a környezeti hatások ismeretében) kitűzi a célokat, illetve azokat — szükség szerint — folyamatosan módosítja. A tervezési és az ösztönzési rendszer közötti kapcsolat a gyakorlatban olyan szoros, hogy a vállalatok többsége a „tervezési és ösztönzési rendszer" vagy a „tervezési és érdekeltségi rendszer" kifejezéseket együtt használja, e rendszerek működését egyszerre, egy helyen szabályozza.

[1] Az irányítás (s így a vállalatirányítás) funkciói mind ez ideig nem eléggé tisztázottak a vezetés és szervezés elméletében. Erre vonatkozóan — mint ahogy korábbi cikkemben is írtam — a legkülönfélébb felfogásokkal találkozhatunk a szaksajtóban. Nyikos László: A vállalati belső irányítási rendszer néhány elméleti problémája. Vállalatvezetés—Vállalatszervezés, 1974. 3. sz. 133. l.

A tervezési rendszer — a vállalatirányítás, a célok kitűzésének központi eleme

A tervezési rendszer mint a belső irányítási rendszer egyik eleme, annak működése szempontjából kiemelkedő jelentőségű, mivel a vállalat valamennyi területét átfogja, *gyakorlatilag a vállalat működésének alapját alkotja.* Benne mindenekelőtt a vállalat felső szintű vezetésének tevékenysége és akarata jut kifejezésre. A belső irányítási rendszer többi eleme köréje csoportosul, s a tervezési rendszer azok hierarchiájának legfelső szintjén áll. Ezért azt mondhatjuk, hogy a tervezési rendszer a belső irányítási rendszer (célkitűző funkciójának) központi eleme. A tervezőtevékenység ugyanis kiterjed a vállalat hosszú és középtávú céljainak megfogalmazására, a rövid távú döntések előkészítésére, de a különféle belső szabályzatok, előírások kidolgozására is. Ennek során különböző irányú és jellegű követelményeknek kell megfelelnie. Szem előtt kell tartani mindenekelőtt azokat az állami direktívákat és jogszabályokat, amelyek jelentős részben meghatározzák a vállalatok működésének, fejlődésének lehetőségeit és korlátait. Számolni kell a vállalat és a vállalaton belüli csoportok, egyének érdekének a népgazdaságitól, s egymásétól való eltéréseivel, továbbá az ezekből fakadó konfliktusokkal. Nem hagyhatók figyelmen kívül azok a vállalati sajátosságok (profil, méret, exportorientáció, termelési szerkezet stb.), amelyek a belső mechanizmus továbbfejlesztésére jelentős befolyással vannak. Ezeknek és a még sorolható követelményeknek csak tudatos tervezőtevékenységgel lehet megfelelni.

A tervezési rendszer legfőbb funkciója, vagyis a tervezési rendszer tartalma a vállalat jövőbeli céljainak meghatározása (illetve módosítása), továbbá a célokból eredő olyan ismérvek kidolgozása, amelyekkel a vállalat működése megítélhető, mindenkori állapota értékelhető. Funkcióihoz tartozik azoknak a módszereknek, szabályoknak (algoritmusoknak) a kidolgozása és továbbfejlesztése is, amelyek a tervezési rendszer elemeinek, a tervfejezeteknek az elkészítési módját meghatározzák.

A tervezési rendszer további rendeltetése saját struktúrájának meghatározása. A célmeghatározás a jövőbeli cselekvésre irányul. Az általa átfogott időintervallumtól függően beszélünk hosszú és középtávú, valamint éves és operatív tervekről. Ez a megközelítés a tervezési rendszer időbeli struktúráját tárja fel. A tervekben konkretizált feladatok végrehajtása különböző egységek munkáját kívánja meg. Vannak vállalati szinten megoldandó problémák (például a külkereskedelmi tevékenység); gyárak, gyáregységek részére előírt követelmények (például a készletgazdálkodás) és üzemekre, műhelyekre lebontott feladatok (például a termelés). A feladatoknak ez a fajta konkretizálása a tervezési rendszer térbeli (területi) struktúráját mutatja. A *térbeli struktúra azt fejezi ki, hogy a vállalati tervben kell meghatározni a nagyobb belső egységek* (önelszámoló egységek) *feladatait, mert különben nem oldható meg azok irányítása.* A tervezés az újratermelés teljes folyamatát átfogja, a részlettervek, az egyes tervfejezetek pedig a vállalati gazdálkodás minden lényeges területére kiterjednek. A tervfejezetek komplexumát tekintve a tervezési rendszer *funkcionális* (viszony-) struktúrájáról beszélhetünk.

A tervezési rendszer aktuális kérdései

Vállalataink gazdasági tervezésének színvonala a 70-es években sokat javult. Ma már mindenütt megtaláljuk a — többé-kevésbé kiforrott — hosszú távú elképzeléseket. Gyakorlatilag minden vállalatnak van jóváhagyott középtávú terve, az éves gazdálkodás tervszerűen folyik. Korszerűsödött a vállalati tervkészítés módszertana, amihez nagy lendítőerőt adott a matematikai módszerek s a számítástechnika alkalmazása is. A velük kapcsolatos igények megjelenésében pedig jelentős szerepet játszott a közgazdasági szabályozórendszer. Új tervfejezetek jelentek meg, mások jelentősége pedig csökkent, fejlettebbek lettek a tervezési rendszer struktúrái. Egyértelműbb, világosabb a munkamegosztás a tervezési munka menetében, áttekinthetőbbek a hatáskörök, kibontakozik a demokratizmus. A tervezési rendszer a gyakorlatban is a belső mechanizmus központi elemeként, a mindennapos tevékenység vezérfonalaként szolgál, hiszen a vállalati vezetés a vállalat folyamatos tevékenységét elsősorban a belső tervek, tervmutatók alapján irányítja.

E kedvező tendenciák ismeretében is megállapítható azonban, hogy a tervezési rendszer egészét, annak részeként a tervezési mechanizmust is tovább kell fejleszteni. Melyek azok az általánosítható problémák, amelyek megoldása nélkül a tervezési tevékenység magasabb színvonalra emelése, megalapozottabb döntések nem képzelhetők el?

I.

Hiányzik a hosszú távú tervezés. Ez a tevékenység csak a hetvenes években lett nagyobb jelentőségű néhány vállalatnál, s a kezdeti tapasztalatok után ma még nem sok eredményről beszélhetünk. A legtöbb helyen megtaláljuk ugyan a szövegesen megfogalmazott vállalati stratégiát (nevezik fejlesztési koncepciónak, gazdaságpolitikai célkitűzéseknek is), a célok konkrétabb, számszerű megfogalmazása azonban mechanikus, sablonos, gyakorlati célokra aligha használható fel.

Azt, hogy a vállalati tervezés módszereinek kialakítása vállalati feladat, nemcsak a tervtörvény rögzíti, hanem az belső szükségszerűségből is ered. Lényegesen több segítségre volna azonban szükség a tudomány, az oktatás, a szakképzés és az ágazati irányítás részéről is. Ma még „enyhítő körülménynek" tekinthetjük, hogy a szocializmus építésének első két évtizedében nem volt szükség hosszú távú vállalati tervek készítésére, s ezért annak módszertana, személyi feltételei, információs bázisa sem alakulhatott ki.

Az elmúlt évtizedben az ágazati tervezés módszertana, színvonala jelentősen fejlődött. Az ágazati tervkoncepciók a vállalatoknak is igen sok hasznos információt adnak. Ugyanez mondható el az OMFB visszatekintő tanulmányaira, s az OT elemzéseire is. A hosszú távú tervkészítés fő fázisai (a bázis meghatározása, az elérhető, elérendő állapot körvonalazása, a korlátozások feltárása, a külső környezet hatásának vizsgálata, a fejlődési utak, csomópontok kijelölése stb.) ismertnek tekinthetők, de konkrétan alkalmazható, kiforrott módszereket biztató eredményeket még csak igen keveset ismerünk.[2] Alapfeltételek: a megbíz-

[2] Horváth László: A vállalat távlati terve. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1973.

ható információs bázis megteremtése, a prognózisok szerepének, a hosszú és a középtávú tervek kapcsolatának tisztázása, a nemzetközi együttműködés megalapozása stb.[3]

II.

Nincs szerves kapcsolat a távlati és az éves tervek között. Ennek egyik oka a középtávú tervkészítés módszereinek kidolgozatlansága. Vállalataink ma még inkább csak az ötéves terv bázis- vagy induló évét, továbbá záró esztendejét tervezik meg részletesen. *A közbülső évekre gyakran mechanikus interpolációval állapítják meg az előirányzatokat,* amelyek ily módon csak ritkán szolgálhatnak az éves tervek kidolgozásának kiindulópontjául. Egy másik ok a tervező szervek nem kielégítő informáltságában rejlik. *Mind a külső* (a piaci helyzet, a hitellehetőségek, az ipartelepítés, a munkaerőhelyzet stb.), *mind a vállalaton belüli* (a meglevő vagy előállítható) *információk hiányosak.* Ezért minél jobban távolodunk a középtávú tervidőszak bázisévétől, annál nagyobb a szakadék a távlati terv adott évre rögzített tervszámai és az aktuális év reális feladatai között. E téren is kívánatos volna a mielőbbi előrelépés, még akkor is, ha tudatában vagyunk annak, hogy bizonyos eltérések természetesnek tekinthetőek és nem róhatók fel a tervezés hibájául. (A távlati terv a stratégia terve: cél- és eszközrendszer. Az éves terv viszont inkább taktikai jellegű, ahol előtérben áll a változó feltételekhez való rugalmas alkalmazkodóképesség.)

Sokat enyhít a gondokon, ha a középtávú terveket tervszerűen karbantartják, évente-kétévente *rendszeresen felülvizsgálják* és a változó körülményeknek megfelelően — szükség esetén — átdolgozzák. (Például a IV. ötéves tervét több vállalat már 1972-ben, a tervidőszak második esztendejében átdolgozta, mert jelentősen változott a beruházási és a hitelpolitika, a termelői árszínvonal, a $ devizaszorzója stb. A középtávú tervidőszak utolsó esztendejének terv-, illetve tényadatai ennek ellenére lényeges pontokon jelentősen eltértek a módosított ötéves terv előirányzataitól.) A túl gyakori átdolgozás azonban árthat a terv tekintélyének, ezért a tervek bizonyos fokú stabilitására is törekedni kell. Gyakorlatilag nincs szükség arra, hogy az ötéves tervet egy esetnél többször módosítsák. (Ha például az V. ötéves tervet 1977-ben felülvizsgáljuk és módosítjuk, az újabb ötéves tervre vonatkozó döntés elhúzódhat az év végéig vagy 1978-ra is átmegy. Ekkor viszont már ismerjük a középtávú terv első esztendejéről a tényadatokat, második évéről a nagy pontossággal becsülhető várható adatokat, harmadik évéről pedig az előzetes éves tervszámokat. Így a módosított V. ötéves terv lényegében kétéves terv lesz, hiszen már csak az utolsó két esztendőről mondhat újat. Nyilvánvaló, hogy egy további módosítás már értelmetlen ugyanarra a tervidőszakra.) A középtávú tervezés szempontjából is jelentős feladatok „várnak" az információs rendszerre, különösen a belső információk rendszerezésére, adatbankszerű tárolására, amihez több vállalatnak már számítógép is rendelkezésre áll. Ezeket az eszközöket

[3] Az ágazati és a vállalati távlati tervezés eddigi gyakorlatáról, továbbfejlesztésének módszertani lehetőségeiről Vándorffy József adott áttekintést az első ipargazdasági vándorgyűlésen. (Balatonfüred, 1977. május 12—14.)

is fel kell használni a nagyobb, sokoldalúbb önismeret megszerzésére. Nem mondhatnak le a vállalatok arról, hogy reálisan mérjék fel korábbi gazdálkodásuk eredményeit és hiányosságait. Tehát többféle megközelítésű elemzésekre van szükség.[4]

III.

A nem kielégítő informáltság az egyik fő oka annak, hogy *a távlati tervezési tevékenység „idényjellegű"*. Néhol ezt megterheli még az is, hogy kampányszerűen, nem annyira belső szükségletből fakadóan, inkább felső utasításra folyik. Az V. ötéves tervek e téren is előrelépést tettek lehetővé, mert a külső információk mennyisége bővült, minősége is sokat javult a korábbiakhoz képest. A tervtörvény megalkotása óta az OT és a szaktárcák utasításai, irányelvei, konzultációi rendszeres információkkal, sőt *viszontinformációkkal* befolyásolták a vállalati tervmunkát, hozzájárultak annak komplexitásához. Mivel azonban a népgazdasági tervek is ötéves periódusokat fognak át, s erre az időszakra lehet érvényesnek tekinteni a mindenkori közgazdasági szabályozórendszert, általában eddig az időhorizontig tartalmaznak konkrétumokat az ágazati iparpolitikai irányelvek. *A vállalatok külső információi a középtávú tervciklust követő évekre vonatkozóan minimálisak.*

Mindezek ellenére némi lehetőség azért van arra, hogy meghonosítsuk a „gördülő" tervezés módszerét, áthidaljuk ezzel egyrészt az éves és a középtávú, másrészt a közép- és a (még csak elvétve létező) hosszú távú tervek közötti szakadékot. Ehhez főként az ismert belső adottságokból kell kiindulni: a géppark és az alapvető technológiai keresztmetszetek, a dolgozók szakmastruktúrája, a beindult gyártmányfejlesztési témák. Hatásuk tovább érvényesül, mint egy középtávú tervidőszak. Nagyobb bizonytalanságot jelent a szabályozórendszer, még nagyobbat a piaci információk hiánya. Az erőforrásokat, a lehetőségeket viszont — tehát legalább „az érem egyik oldalát" — lehet körvonalazni, számszerűsíteni. *A másik oldal jobb megismeréséhez a piackutatást kellene tartalmasabbá tenni.* A heves marketingszemlélet e téren eddig még nem hozott túl sok eredményt az ipari vállalatoknak. A rendkívül felerősödött exportorientáció, exportérdekeltség, a növekvő külpiaci konkurrencia viszont ma már *a továbbfejlődés kényszere miatt igényli a hatékonyabb, szakszerűbb, megbízhatóbb piackutatást.*

IV.

Az iparvállalatoknál lejátszódó legkülönfélébb folyamatok tervezésének színvonala *egyenetlen*, egyes esetekben *hiányos*. A vállalati tevékenység minden elemére nem készülhet terv, azonban *a fő folyamatok tervezési színvonalát egyenletesebbé lehet tenni.* Különösen az ér-

[4] Az effajta önvizsgálat egyúttal a legnagyobb nehézségeket is okozhatja. Addig ugyanis, ameddig az elemzésekhez a szükséges belső információk rendelkezésre állnak (vagy kisebb-nagyobb munkával előállíthatók), a külső információkhoz jóval nehezebb hozzáférni. A KSH által publikált adatok ágazati vagy szektorális szinten összevontak. A minisztériumok, főhatóságok ritka és esetleges tájékoztatói ugyancsak aggregált mutatókat közölnek, ráadásul az adatok legtöbbször a korábbiakkal (vagy a máshonnan származókkal) nem hasonlíthatók össze. Részletes, vállalatokra lebontott tájékoztatás nincs.

tékfolyamatok, az árindexek tervezése marad el ma még a követelményektől. Így például a termelékenységi terv, a készlettervek (a befejezetlen állomány terve) kidolgozásának módszere mechanikus, kezdetleges vagy elavult. Az ártervezés az utóbbi időszakban kapott nagy hangsúlyt, külkereskedelmi feladatainkkal összefüggésben. Azonban akár az egyes termékcsoportok világpiaci árprognózisait, akár a termékek belföldi árarányait tekintjük, sok még a kívánnivaló. Nehéz például a termékszerkezet változtatását tervszerűvé tenni, mert annak eldöntése is gondot okoz, hogy mi gazdaságtalan, s mik a gazdaságosság kritériumai.[5] Ugyanaz a termék ma gazdaságtalan lehet egy vállalatnak, miközben gazdaságos a népgazdaságnak (és fordítva).

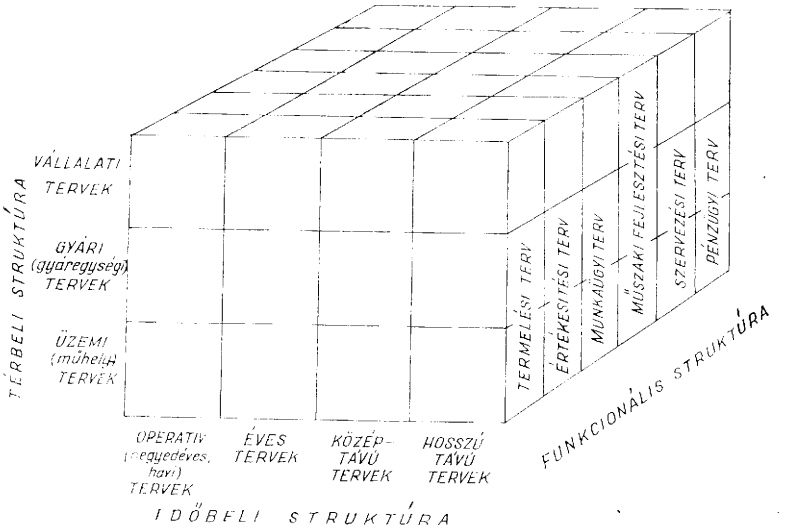
Vállalatainknál alacsony színvonalon áll a szükséges vagy az indokolt, illetve reális munkaerő megtervezése. Amíg a közvetlen, teljesítménybéres létszám a munkaidőmérleg, illetve a termékek normaóraszükséglete ismeretében kiforrott módszerekkel — viszonylag nagy pontossággal — tervezhető; a közvetett fizikai, még inkább a nem fizikai létszám indokolt mértékére alig ismerünk egzakt módszereket. A munkaerő-szükséglet tervezése szorosan összefügg az állóeszköz-kihasználás problémájával. A jobb eszközkihasználás pedig jelenleg a termelőszféra egyik legfőbb feladata. Néhány szervezési intézet több munkafajtára is készített ugyan módszertani ajánlásokat az ún. improduktív létszám normáinak kialakításához. Ezzel a lehetőséggel azonban vállalataink nem élnek. Ennek oka egyrészt az, hogy a létszámnormatívák tovább növelhetik az adminisztratív létszámot, másrészt alkalmazásuk esetenként több időt, energiát, szellemi erőfeszítést igényelhet, konfliktust okozhat, mint amekkora jelentőségű tevékenységre irányul. Megbízhatóbb, „feszítettebb" vállalati létszámtervezést kevésbé remélhetünk az ágazati tanulmányoktól, bár azok szakmai, módszertani értéke nem vitatható. Az előrelépés csak aprólékos, sok energiát és hosszú időt igénylő belső folyamatszervezési munkával biztosítható (egységes munkaköri leírások bevezetése, egységes követelményrendszer felállítása stb.). Egyidejűleg vizsgálni kell a társadalmi munkaidőalap vállalati tartalékait (az egésznapos és törtnapi munkaidő-kieséseket, a műszakszámot, a géppark teljesítőképességének megfelelő munkával való leterheltségét stb.), és a vizsgálati eredményeket tervinformációként is szükséges hasznosítani.

V.

Konzisztenciaproblémákkal találkozunk a tervezési rendszernek mind az időbeli, mind a térbeli, mind a funkcionális struktúrájában. A belső tervezési rendszer funkcionális struktúráján az egyes tervfejezetek (munkaügyi, fejlesztési, értékesítési, anyagbeszerzési, beruházási stb. tervfejezetek) *szerkezetét, összefüggésrendszerét értem.* A tervezési rendszer időbeli, térbeli és funkcionális struktúrájának összefüggését fejezi ki az ábra.

[5] Az irányítószervek részéről a gyakran hallható ilyen tárgyú kritikák azonban csak részben jogosak, mivel árrendszerünk, sőt egész kalkulációs rendszerünk nagyon sok ellentmondást hordoz. Ezt bizonyítja a Figyelőben erről nemrég folytatott heves vita, s erre utal például Sinkovics Alfréd: Funkcionális költséganalízis. Megoldási kísérlet a kalkuláció problémáira című cikke is. Közgazdasági Szemle, 1976. 10. sz.

A tervezési rendszer három dimenziójának összefüggése



Az éves tervezés alig támaszkodik a középtávú tervre. A vállalati és a gyári tervek közötti kapcsolatok nem mindenütt világosak, nem mindig áttekinthetőek. Az egyes tervfejezetek összhangja nincs teljes mértékben biztosítva. Gyakran előfordul, hogy a műszaki fejlesztési tervben előirányzott technológiafejlesztési intézkedések nyomán olyan termelőberendezések készülnek el, amelyeknek aktiválásához a beruházási tervben nem biztosították a szükséges fejlesztési alapot (fekete beruházások). Előfordul, hogy olyan időszakban történik jelentős anyagbeszerzés, amikor az árbevételi (likviditási) terv nem számol pénzbefolyással és a szállítói tartozásoknak az MNB-egyszámláról való leemelése pénzügyi zavarokat okoz.[6] A konzisztencia esetenként még egy-egy tervfejezeten belül is hiányozhat. Nagyon lényeges, hogy a kutatói-fejlesztői tevékenységre, beruházásokra, felújításokra vonatkozó tervek egymással és a többi tervfejezettel — főként a pénzügyi tervekkel — szinkronban készüljenek el.

VI.

Sok a tennivaló a tervezési mechanizmus korszerűsítése terén. Akár a gyári és a vállalati tervkészítő szervek feladatait, akár a tervezési folyamatban részt vevő szakapparátusok hatáskörének elhatárolását, akár a jóváhagyásra jogosult igazgatók felelősségét tekintjük, ma még *gyakori a bizonytalanság*. Megmutatkozik ez abban is, hogy például a távlati tervezéssel foglalkozó apparátus az egyik vállalatnál a műszaki főosztályon belül a műszaki igazgatóhoz, a másik vállalatnál csoportszervezetben a gazdasági igazgatóhoz, a harmadiknál a vezérigazgató által irányított üzemgazdasági főosztályhoz tartozik. Megmutatkozik továbbá

[6] Deák Anna: Iparvállalatok középtávú tervének pénzügyi megalapozása. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1975.

abban is, hogy — a tervezési hatáskörök nem egyértelmű, néha a szokásjogon alapuló elhatárolása, vagyis a tervmunka nem kielégítő szervezettsége miatt — a tervezési döntések felfelé tolódnak, túlzott centralizáció, s ezzel egyidejűleg túlzott operativitás alakul ki a vállalati felső vezetők munkájában.

Ez persze gyakran csak a felelősség átvállalását és/vagy a döntések időbeli elhúzódását jelenti, mivel a tervkészítők menetközben már amúgy is mérlegelték, hogy mit lehet tenni, szakmailag ők a leginformáltabbak, tehát csak a formális jóváhagyás vár a felső szintű vezetőre. *Az, hogy az ilyen döntés sokszor miért csak quasi döntés, arra magyarázatot ad a vállalatokat érintő sok jogszabály vagy azzal egyenértékű főhatósági instrukció* (közlemény, irányelv, ajánlás stb.). „Jelenleg egy vállalat életében bármikor alkalmazandó jogszabályok mennyisége és módosulásának gyakorisága olyan mérvű, hogy azt egy vállalati jogtanácsos sem tudja megjegyezni, hát még egy igazgató." Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete állapította meg néhány évvel ezelőtt, hogy „1968 óta a részesedési alapra vonatkozó, részben egymást módosító rendelkezések száma majdnem eléri a 150-et".[7]

A tervezési mechanizmus korszerűsítése önmagában is bonyolult, interdiszciplináris jellegű feladat. Ma még dominálnak a közgazdasági (üzemgazdasági) ismeretek, de egyre nagyobb szerepet kap a szervezéstudomány, a jog, a szociológia, a kibernetika. Ebből pedig olyan következtetés adódik, hogy *a tervezés színvonalának nem használ vállalataink merev, hierarchikus szervezetre épülő munkamegosztása,* a tervezés reszortfeladatként való felfogása.[8]

VII.

A tervezési rendszer ábránkban bemutatott három struktúrájának fejlettsége eltérő, színvonaluk elmarad a kívánatostól. Csak példaként: még a legfejlettebbnek tekinthető *éves tervrendszer is magán visel bizonyos strukturális problémákat.* A szervezésfejlesztési (szervezési és számítástechnikai) tervfejezet például „kilóg" a gazdasági tervfejezetek közül. *Elméletileg és gyakorlatilag sem tisztázott e fejezet rendeltetése, logikai kapcsolatai, időbeli elkészítésének szempontjai.* Nem funkcionál a tervezési rendszer (egyik) szabályozó mechanizmusaként, *abban ma még szinte idegen elem.* Nem a szimbiózis, hanem az egymásmellettiség és az egymásutániság jellemzi a többi tervfejezettel való viszonyát. Hasonló, de kevesebb módszertani problémát vet fel az intézkedési terv is,[9] amely — mivel a tervezés későbbi szakaszában, a tervek jóváhagyását követően készül el — tulajdonképpen már a végrehajtási fázisba vezet át. Konkrét célokat fogalmaz meg, határidőket, felelősöket rögzít.

[7] Ez a mondat Sárközy Tamás részéről hangzott el egy, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen 1974. december 6-án az üzemi demokrácia témájában tartott kerekasztal-konferencián. Ugyancsak ő idézte e számadatot is.

[8] Az iparvállalati vezetés problémáiról — ezen belül a lineáris-törzskari modell ellentmondásairól — több mint egyéves vita zajlott le a Közgazdasági Szemle hasábjain Kárpáti Pál és Noszkay Erzsébet vitacikke alapján 1974—1975-ben.

[9] Sajátos helyet foglal el a tervezési rendszer funkcionális struktúrájában az intézkedési terv. Kevésbé egzakt, azokat a többnyire nem számszerűsíthető teendőket tartalmazza, amelyek a műszaki-gazdasági tervfejezetek által le nem fedett tevékenységek, illetve a számszerűsített feladatok végrehajtása miatt külön is szükségesek.

(Előfordul több felelős feltüntetése is. Ilyenkor az egyszemélyi felelősség elmosódik.)

Nem vállalkozhattam a vállalati tervezési rendszer működésének átfogó bírálatára, a gyakorlatban felmerülő és általánosítható problémák teljes körű ismertetésére. Azokról, amelyekkel részletesebben is foglalkoztam, elmondható, hogy a vállalatok többségére jellemzőek. A továbbiakban csak utalok néhány olyan egyéb nehézségre, amelynek a leküzdése a vállalati tervezőmunka hatásfokát lényegesen javíthatná. Nem beszélhetünk még a vállalati tervezés egységes fogalom- és mutatószám-rendszeréről, hiányzik az egységes nyelv. Jelenleg a tervezési munka rendkívül bonyolult. A vállalati felső vezetés már nem lehet képes arra, hogy a jogszabályok szövevényében a közgazdasági szabályozórendszert részleteiben is áttekintse. Nagyon meg kell tehát bíznia a szakapparátus korrektségében, szakértelmében. Enélkül a terveknek sem lehet megfelelő tekintélye. A felső szintű vezetés ugyanis — esetenként — az összes jogszabály ismeretének hiánya miatt nem láthatja az egy-egy tervfejezet kidolgozása mögött meghúzódó munkát, sőt félrevezetve érezheti magát, ha nem képes első pillantásra áttekinteni a bonyolult összefüggéseket. *Így a döntések szakszerűsége veszélybe kerülhet,* különösen akkor, ha a döntést meghatározó viták improvizált hozzászólások jegyében zajlanak le.

A körülmények a tervek jóváhagyása után megváltozhatnak. Attól függően, hogy a változás milyen jellegű, mekkora horderejű tervmódosításokat hajtanak végre. Nem ritka azonban, hogy egy egyébként indokolt tervmódosítás csak bizonyos tervfejezetekre terjed ki. Például: a rendelés összetételének változása folytán megváltoztatják a termelési és a munkaügyi tervet, de a készlettervet vagy a műszaki fejlesztési tervekben rögzített megtakarításokat már nem dolgozzák ki újra. Vagyis az átdolgozott terv belső konzisztenciája nem biztosított. Ez pedig torzítja a tervrendszer struktúráját.

Az (anyagi) ösztönzési rendszer — a vállalatirányítás szabályozó funkciójának központi eleme

Ahhoz, hogy a kollektívát a vállalati célok valóra váltására mozgósítani lehessen, különböző (gazdasági, jogi, erkölcsi, politikai, pedagógiai stb.) eszközöket kell igénybe venni. A munkateljesítmények fokozásában a gazdasági eszközöknek van a legnagyobb szerepük. E szerepük az anyagi ösztönzés útján valósul meg, amellyel anyagi érdekeltséget hozunk létre. Akkor azonban, amikor a gazdasági eszközök domináns szerepét hangsúlyozzuk, ne feledjük Galbraith figyelmeztetéseit: „Az általános feltételezés szerint az emberek gazdasági kérdésekben kizárólag anyagi ellenszolgáltatásra vagy erőszakra reagálnak." Továbbá: „Kultúránk talán legmakacsabbul őrzött szimplifikációi közé tartozik az a hiedelem, hogy az anyagi mohóságon túl sohasem szükséges más rugót keresni az emberi magatartás magyarázatára."[10]

[10] Galbraith, J. K.: Az új ipari állam. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1970. 160. és 174. l.

Egyrészt az ösztönzési rendszernek integratív elemei a nem gazdasági viszonyok is, másrészt a tisztán gazdasági elemekhez (bérek, prémiumok stb.) is jelentős presztizsérdekeltség tapad. Amikor anyagi ösztönzésről van szó, akkor nem csupán a pénzzel — részben vagy teljes mértékben — kielégíthető szükségletek kerülnek előtérbe, mert a pénzjuttatások egyúttal az erkölcsi elismerés sajátos formáját is jelentik. Az anyagi ösztönzési rendszer szervezése ezért sem oldható meg a „homo oeconomicus" modelljével, hanem csak komplex szemlélettel, a legkülönbözőbb tudományágak felhasználásával. Ezt a szakirodalom is hangsúlyozza, de az e problémával foglalkozó szerzők álláspontjában jelentős arányeltolódás figyelhető meg valamelyik társadalomtudomány javára attól függően, hogy mint közgazdász, szociológus, jogász, szervező vagy politikus közelítenek e kérdéshez.

A vállalati célok eléréséhez mindig valamilyen „indíték együttest" kell alkalmazni,[11] ezért az anyagi ösztönzési rendszer az érdekeltségi rendszernek csak az egyik részrendszere. A belső anyagi ösztönési rendszer a vállalati belső mechanizmus egyik lényeges eleme. A gazdasági szabályozóknak azt a vállalaton belüli együttesét értjük rajta, amit — a gazdaságirányítás konkrét rendszerétől függően — a vállalati tervekben rögzített célok valóra váltására a vállalat maga dolgoz ki.

Az anyagi ösztönzési rendszer *egyik* fő funkciója a kollektívák, egyének motiválása a vállalati célok elérésére. Az *ösztönzés* — mint külső mozgatóerő — ugyanis *csak akkor segíti elő a kitűzött célok elérését, ha az érdekeltség hordozójának* (jelen esetben a gyáregységeknek) *a belső tulajdonságaira épül,* és így aktivizálja azokat feladataik teljesítésére. Az ösztönzési rendszer *másik* fő funkciója, hogy *elő kell segítenie a munka szerinti elosztás szocialista elvének vállalaton belüli érvényesítését.* Az anyagi ösztönzési rendszer — a két fő funkciójának betöltésekor — a legfontosabb közvetett szabályozóeszköz a vállalatvezetés kezében, mert közvetíti a vállalati célokat az alacsonyabb szintekre. Mindehhez szükség van azoknak az ösztönző, motiváló eszközöknek, indítékoknak, gadasági mutatóknak a kidolgozásra, amelyek a belső egységek viselkedési normáit meghatározzák.[12] *A gyáregységi anyagi ösztönzési rendszerek tartalmát tulajdonképpen ezek a mutatószámok fejezik ki.*

Ha azt az időintervallumot tekintjük, amelyen belül adott gazdasági mutatók érvényesek — hasonlóan a tervezési rendszer kapcsán említettekhez —, akkor időbeli struktúráról beszélünk. Viszonystruktúráról van szó abban az esetben, ha a különböző (műszaki fejlesztési, kereskedelmi stb.) apparátusok érdekeltségét elemezzük. Az utóbbi időben a szakmai közvélemény a legtöbbet az érdekeltségi rendszernek egy harmadik struktúrájával foglalkozik, amit térbeli, területi struktúrának nevezhetünk.

[11] Pataki Ferenc: Az elosztás és az ösztönzés néhány szociálpszichológiai kérdése. Társadalmi Szemle, 1971. 3. sz. 47. l.

[12] Ahhoz, hogy a belső ösztönzési rendszer ezeket a funkciókat betölthesse, feltétlenül szükséges a gazdasági mutatók mérése és ellenőrzése. Ez pedig a vállalaton belüli önálló elszámolás problémáját veti fel, ami az ösztönzési rendszer működésének nélkülözhetetlen feltétele.

Az ösztönzési rendszer megoldandó problémái

A belső anyagi ösztönzési rendszer hatékonyan csak több, önálló elemből szervezhető meg. E téma vizsgálatakor a kutatások főként a bér- és a részesedési alap vállalaton belüli ösztönző elosztására, a bér- és jövedelemarányok alakítására terjednek ki. Meg kell azonban jegyezni, hogy *az egyéb vállalati alapokhoz, a fejlesztési, a műszaki fejlesztési, a jóléti stb. alaphoz is jelentős gyári, gyáregységi érdekeltség fűződik.* Ezek az utóbbi alapok azonban elsősorban közép- és hosszú távú érdekeltséget támasztanak (vagy speciális rendeltetésük van), amelyek a személyi jövedelmek növelésére közvetlenül nem használhatók fel, viszont a későbbi évek személyijövedelem-alakulását főként ezek (beruházások, műszaki fejlesztés) határozzák meg.[13]

Elméletileg és gyakorlatilag egyaránt vitatott, hogy a vállalaton belüli közvetett irányításnak milyen lehetőségei és korlátai vannak. Nyilvánvaló ugyanis, hogy minél „lejjebb" haladunk a vállalat — mint hierarchikus rendszer — irányítási lépcsőin, szükségképpen annál inkább dominálnak az irányítás direkt eszközei (utasítás, engedély, norma stb.).

Már több esztendeje folyik a vállalati sajátosságokhoz, célokhoz legjobban illeszkedő belső anyagi ösztönzési rendszerek kiépítése. Ez ugyan nem könnyíti meg az áttekintést, eredményeképpen azonban vállalatainknál nőtt az anyagi ösztönzés hatékonysága. Tudatosabban használják fel a különböző ösztönzőket, gazdagítják azok eszköztárát. Keresik a fejlettebb típusok alkalmazásának lehetőségét, korszerűsítik a belső elszámolást. A vállalati célokat igyekeznek az önelszámoló egységeknek világosan szabályozott mechanizmusokkal közvetíteni. E kedvező tendenciák ellenére sem feledkezhetünk meg azonban arról, hogy az optimális belső ösztönzés módszereit még nem sikerült vállalatainknak megtalálniuk. Melyek azok a legfontosabb problémák, amelyek vállalataink tapasztalataiból leszűrhetők?

1. *Az anyagi ösztönzési rendszer időbeli struktúrája fejletlen, hiányzik a hosszabb távú ösztönzés.* A közgazdasági szabályozórendszer a vállalatokat többé-kevésbé hoszabb távon is motiválja. Ez igaz akkor is, ha a rövid távú érdekek néha háttérbe szorítják a távlati szemléletet, továbbá igaz annak ellenére is, hogy vállataink óvatosan ítélik meg a makroszintű „játékszabályok" stabilitását. Vállalaton belül azonban mindeddig *nem sikerült megtalálni annak a módját, hogyan lehet egy-egy önelszámoló egység* (leginkább a készárukibocsátó gyárak) *jövőbeli tevékenységét saját kezdeményezésére, saját eredményeire alapozni.*

Jelenleg ott tartunk, hogy a gyárak, illetve gyáregységek hosszabb távú belső ösztönzésének lehetőségét erősen tompítja az éves tervek teljesítéséhez fűződő érdekeltség, illetve annak megnövekedett szerepe. Ezáltal a belső érdekeltség időbeli struktúrája torzul. A távlati ösztönzés csíráival az anyagi ösztönzési rendszernek csak a funkcionális struktúrájában találkozunk. Ez ugyanis olyan terület, ahol a munkavégzéstől el-

[13] Az anyagi ösztönzési rendszer elemének tekinthetjük a jutalomszabadságot, a jutalomüdültetést vagy a lakásépítési támogatást is.

térő (jellemzően későbbi) időpontban ítélhető csak meg a tevékenység eredménye.[14]

2. *Az ösztönzés intenzitása gyenge, nem az önelszámoló egységek kollektív érdekeltsége, hanem azok vezetőinek ösztönzése áll a centrumban.* A bérszínvonal tervezésekor, a vállalati bérpolitikában *nem az ösztönző, hanem az elosztó, arányosító funkció érvényesül.* Vállalataink többsége csak olyan mértékű bérfejlesztéseket tud saját erőből végrehajtani, ami a népgazdasági átlag körüli. Ez pedig kevés ahhoz, hogy jelentősebb differenciálásra kerülhessen sor. *Differenciálás nélkül viszont ösztönzésről sem igen beszélhetünk.* Az egyenlősdi irányában két nagy társadalmi nyomás is hat: vállalaton belül minden dolgozó legalább a béremelés átlagára igényt tart, kívülről viszont a fogyasztói árszínvonal emelkedése nivellálja a bérfejlesztéseket. Mivel ugyanis csak a nominálbér vállalati kategória, nemegyszer humanitárius alapon azért emelik a béreket, hogy megakadályozzák az életszínvonal csökkenését. *Ezzel* viszont *az alapbérek ösztönző ereje minimálisra zsugorodik* (kirívó esetben „jelenléti díjjá" degradálódik), a korábbi alapbéraránynak igen lassan változnak.

Feltétlenül szükséges volna a teljesítményhez, a munka minőségéhez kapcsolt bérezési formák elterjesztése, hiszen ily módon növelhetnénk a bérek ösztönző jellegét. A munka szerinti elosztás elvéből is a teljesítményekkel alátámasztott bérdifferenciálás következne, ami a termelékenység növelésének egyik legfőbb tényezője lehetne. Semmiképpen sem nyugodhatunk ezért bele az egyének közti keresetnivellálási gyakorlatba, még ha a makroszintű bérszabályozás az utóbbi években ugyanilyen hatást fejt is ki a *vállalatok* között. Ez a valóságos ellentmondás azonban aligha oldható meg pusztán a vállalati szférában, bármennyire is törekedni kell a teljesítmények jelenleginél megbízhatóbb mérésére.

A személyi jövedelmek több mint 90 százalékának a béralap a forrása. A jelenleg 8—9 százalékot reprezentáló részesedési alap mintegy egytizede speciális rendeltetésű (például a jóléti és kulturálisalap-kiegészítés), kb. felét pedig év végi részesedésként fizetik ki. Utóbbi felosztására kevéssé fejlett ösztönzési típusokat (béraránYos, esetleg differenciált, de főként utólag és abban az esetben sem előre meghatározott egyértelmű feltételek szerint), felosztási módszereket alkalmaznak vállalataink, tehát *az ösztönzés hatásfoka igen alacsony.* Igazi motivációt az önelszámoló egységek számára csak az évközben felhasználható részesedési alap jelent, de az sem minden vállalatnál. Meg kell azt is jegyezni,

[14] Említést érdemlő kísérletnek tekinthetjük a Ganz Műszer Művek gyakorlatát. A gyártmányfejlesztési jutaléknak nevezett ösztönzési forma a következő célokat tartja szem előtt:

— piacképes, nagy mennyiségben gyártható, jó áron eladható termékeket kell kifejleszteni;
— csökkenteni kell a fejlesztés átfutási idejét;
— az üzemszerű gyártás megindulása után gyors termelésnövekedés kívánatos;
— a gyári átlagnál gazdaságosabb gyártmányra van szükség;
— a kevésbé gazdaságosan gyártható termékeket újakkal kell helyettesíteni.

A jutalék forrása az abból a többletfedezetből képezhető részesedési alap, amely a gyári átlagot meghaladja. Mértékét százalékban írják elő és a többletfedezetre vetítik (mivel a nyereség nem termékkategória). Mindazok részesülnek belőle, akik fejlesztési, gyártáselőkészítési, termelési, értékesítési tevékenységükkel aktívan közreműködtek az átlagosnál gazdaságosabb termék létrejöttében. A jutalékot a gyártmányfejlesztési tevékenység valamelyik fázisától (tervcélkitűzés, prototípus-jóváhagyás, 0-széria vagy üzemszerű gyártás) meghatározott ideig (általában 3 évig), évente egy alkalommal fizetik a tényleges eredmények ismeretében. Az évente más-más értékű jutalékkulcsot előre ki kell tűzni, lehetőleg már a fejlesztési téma beindításakor.

hogy *még az utóbbi egy részét is kényszerpályára terelik a törzsgárdajutalmak, munkaverseny-jutalmak,* a különféle kitüntetésekkel járó pénzjutalmak stb., jóllehet ezekkel az elismerésekkel csak a kiváló munkateljesítményeket lehetne honorálni.

Falusné Szikra Katalin kifejtette, hogy nemcsak az egyes dolgozó, de a vállalaton belüli csoportok tevékenységét sem értékeli a piac elkülönülten, „és hozzájárulásuk a vállalati közös eredményhez semmilyen más módon sem állapítható meg".[15] Miután levonta azt a következtetést, hogy „a végzett munka outputként értelmezve sem naturális, sem értékformában nem képezheti a bérmozgások centrumát", nem vigasztalja a vállalatokat: „A gyakorlati szakembereknek ismereteik, tapasztalataik alapján napról napra ki kell ‚tapogatniok' az adott körülmények között helyes bérarányokat. Ettől — a néha sziszifuszinak tűnő — munkától nem válthatja meg őket semmi és senki. Az elmélet — az egyes, általában csak bizonyos határok között érvényes összefüggések megvilágításával — csupán szerény építőköveket adhat a számukra. Ezekből építeni, kombinálni — a mitológiai példára gondolva: ezeket görgetni — nekik kell."[16]

Ha az elmélet nem is kínál kapaszkodókat, helyenként születnek előbbre vivő gondolatok, ajánlások. Ezek azonban többnyire jószándékú elképzelések maradnak, mert éppen a *gyakorlat, a hagyományok, az egzisztenciális vagy presztízsszempontok nem engedik érvényesülni őket.* Ilyen jellegű az a feltevés, amely szerint *kollektív ösztönzésre a részesedési alap alkalmasabb, mint a béralap,* ezért — az adózás elviselhető határáig — célszerű annak a béralaphoz viszonyított arányát növelni. *Mivel azonban a részesedési alap nem minden formában ösztönöz, növelni kell azon belül az évközi kifizetések, pontosabban: a prémiumok és a jutalmak részarányát.* Egyidejűleg lehetővé kell tenni, hogy ezeken a „csatornákon" kaphassanak az önelszámoló egységek több részesedési alapot is, mint a terv, továbbá a premizálás gyakorlati módszereit is tovább kell fejleszteni. A tervfeladatra az annak megoldására hivatott kollektíva (személy) legyen premizálva olyan mértékben (illetve csak arra a feladatra), amilyen annak a szerepe a vállalati célok szempontjából. *Nem a premizált munkakörök jegyzékét kell tehát a vállalatok kollektív szerződéseiben összeállítani, hanem a premizálható mutatókat. A feladatokhoz kell ezután „megkeresni" a kisebb-nagyobb kollektívákat,* amelyek az ösztönzés alanyai lesznek. Jelenleg a helyzet inkább *fordított:* a beosztás, az iskolai végzettség, esetleg a gyakorlati idő alapján lehet valaki premizált, aki azután prémiumkeretet kap és ahhoz keressük számára a feladatokat.

3. A bérfejlesztés mechanikus, *a már kialakult arányok megmerevednek.* Vállalataink jó része a bérbeállási szint nivellálására *alapozza bér*politikáját.[17] Mivel „a bércentrum a végzett munkát nem outputként,

[15] Falusné Szikra Katalin: A munka szerinti elosztás értelmezésének néhány kérdése. Közgazdasági Szemle, 1977. 1. sz. 5. l.

[16] I. m. 10. l.

[17] E módszer lényege az, hogy az állami bértarifák „tól-ig" határai között megmutatja egy-egy állománycsoport, szakma vagy önálló egység mindenkori bérhelyzetét:

bérbeállási szint (%) = $\frac{B_{tény} - B_{min}}{B_{max} - B_{min}}$, ahol

B = adott állománycsoport, szakma, terület stb. besorolási bérének (havi vagy órabér) súlyozott számtani átlaga. Ahol a bérbeállási szint alacsony, oda több, ahol magas, oda kevesebb bérfejlesztés jut, tehát nivellálják az egyes nagyobb csoportok beállási szintjét.

hanem inputként értelmezve közelíthető meg helyesen",[18] ezért vállalatainknak a beállási szintekre alapozott bérfelosztási mechanizmusa *elméletileg* is alátámasztható, hiszen az állami bértarifa-táblázatok mindenekelőtt a munkaerő újratermelési költségeit (a nevelési, képzési ráfordításokat, illetve a munkaerő folyamatos, napi újratermelését biztosító ráfordításokat) veszik alapul. Nem várhatjuk tehát, hogy az ilyen vállalati bérpolitika az önelszámoló egységek teljesítménykülönbségeit is honorálja.

Külön problémakör a fizikai és a nem fizikai állománycsoport egymáshoz viszonyított bérarányainak alakítása. Az állami nómenklatúra az állománycsoportokat nem hozza „közös nevezőre", ami azt jelenti, hogy a beállási szintek egymáshoz nem hasonlíthatók, mivel más tartalmat fejeznek ki. A legtöbb vállalat ezért mindkét réteg azonos ütemű bérfejlesztésére törekszik. Nem ritka ugyanis az a felfogás, amely a bérpolitika szempontjából élesen elkülöníti a fizikai és a nem fizikai állománycsoportot és azt tartja, hogy csak olyan bérpolitikát lehet vállalaton belül folytatni, amely a fizikai állománycsoport részére legalább a nem fizikaival azonos bérfejlesztést garantál. Másképpen fogalmazva: differenciálni csak állománycsoportokon belül (és nem állománycsoportok között), illetve ma gyakorlatilag legfeljebb a nem fizikai állomány rovására lehet. Megítélésem szerint a két állománycsoport megkülönböztetése bérpolitikai szempontból indokolatlanul merev és sem elméletileg, sem gyakorlatilag nem fogadható el.[19]

4. A tudati — vagy ahogyan gyakrabban mondjuk: az erkölcsi — ösztönzés szerepe kisebb a lehetségesnél és az indokoltnál. Jelenleg szinte mindenfajta erkölcsi ösztönzővel anyagi juttatást kapcsolunk össze. Ezt láthatjuk a magasabb kitüntetéseknél és „a vállalat kiváló dolgozója" címek adományozásakor, a vállalaton belül elnyerhető „élüzem" vagy „kiváló brigád" cím esetében éppúgy, mint a munkaverseny-mozgalom egyéb kollektív vagy egyéni versenyformáinál (a szocialista brigádok versenye, „kiváló"-mozgalmak, Alkotó Ifjúság pályázat stb.), de még a törzsgárdatagsággal is leginkább anyagi juttatások kerülnek a jelvény mellé (jutalomszabadság, ismétlődő pénzjutalmak, aranygyűrű, hűségjutalom stb.). Ez egyrészt azt mutatja, hogy *vállalataink tudatosan párosítják az anyagi ösztönzést az erkölcsivel,* de utal másrészt arra is, hogy a tudati ösztönzők rendkívül gazdag választékát leszűkítik azokra, amelyekkel pénzjuttatásokat kapcsolnak össze. Ezek módját szabályzatokban is rögzítik (kollektív szerződés, munkaverseny-szabályzat, törzsgárdaszabályzat), ami gyakran formálissá teszi az erkölcsi ösztönzést. A nyilvános dicséret vagy elmarasztalás rendszeres, tudatos alkalmazása még nem vált általánossá. A szakmai elismerés szélesebb körű érvényesülését gátolja a vezetői tekintély féltése: szakmai konzultációkra gyakrabban veszik igénybe a különböző szintű vezetőket, mint az egyes speciális kérdésekhez többnyire legtöbbet értő beosztott szakembereket. *Ma még nem tudjuk behatárolni fiatal szakembereink pályasíkját, az előbbrejutás lehetőségét inkább a véletlen vagy a felettes nyugdíjazása teremtik meg.* Az „elanyagiasodott" erkölcsi ösztönzők eredeti funkcióju-

[18] Falusné Szikra Katalin: I. m. 7. l.
[19] Ezzel kapcsolatos véleményemet részletesebben is kifejtettem a Vezetéstudomány 1977. 3. számában.

kat kisebb hatásfokkal tudják betölteni. Tekintélyt, presztizst, szakmai elismerést ma sokkal inkább a magas fizetés, a prémiumkeret nagysága ad, mint a falra akasztható oklevél, a brigádzászló vagy a törzsgárdajelvény.

Napjainkban az üzemi demokrácia fejlesztése az egyik legfőbb feladat, amely a tudati-erkölcsi ösztönzés hatékonyságát, minőségét jelentősen javíthatná. Annál is inkább állítható ez, mert „A dolgozók üzemi-társadalmi aktivitása — érdeklődése és felismert érdekeltsége is — a fejlődés egyik ellentmondásaként — jóval kisebb ma, mint volt 25—30 évvel ezelőtt."[20]

5. A belső ösztönzési rendszer fejlesztésekor, módosításakor még inkább interdiszciplináris természetű feladatról van szó, mint a tervezési rendszer esetében. Az önelszámoló egységeket — mint az érdekeltség hordozóit — akkor tudjuk célszerűen motiválni, ha belső tulajdonságaikra építünk. Megismerésükhöz azonban nem elég csak a gazdasági, szervezési és jogi megközelítés, hanem a társadalmi, szociológiai, pszichológiai, politikai szempontokat is mérlegelni kell. Mindez természetesen rendkívül bonyolult feladat.

Vállalataink belső ösztönzési rendszere e sokirányú követelményeknek ma még érthetően nem tud megfelelni. A rendszerszemlélet helyett bizonyos egyoldalúságot, a közgazdasági tényezők meghatározó szerepét mutatják a belső anyagi ösztönzés szabályai. E szabályok kidolgozása szinte mindenütt a gazdasági igazgató (főkönyvelő, közgazdasági vagy üzemgazdasági főosztály) feladata. Vagyis reszortmunkává válik, s nem olyan team-feladatként végzik, amelybe bevonják az illetékes társ- és társadalmi szerveket, gyárakat, gyáregységeket, s figyelmen kívül hagyják a nem közgazdasági tényezőket (műszaki szempontokat). Az ösztönzési rendszer egyoldalúságára utal az, hogy míg az anyagi ösztönzés elemeit a vállalatok rendszerré igyekeznek szervezni, addig a nem anyagi ösztönzők sok esetben csak mozaikokban lelhetők meg. Ez a többi között konzisztenciaproblémákat okozhat (ha például a törzsgárdaszabályzat alkotói úgy terjesztik ki a juttatások körét, hogy nem számolnak a részedési alap teherbíró képességével vagy a munkaidőalap beszűkülésével).

Az említett hiányosságok jó része kiküszöbölhető, de — megfelelő kompromisszumokkal — legalábbis mérsékelhető, ha munkacsoportokkal dolgoztatják ki a vállalati belső ösztönzési rendszert. Ez — megítélésem szerint — még bonyolultabb feladat, mint a tervek elkészítése. Az e célból életre hívott teamekbe nemcsak a szakapparátusokat, hanem a politikai és a társadalmi szervek képviselőit is be kell vonni. Együtt kell dolgozni továbbá azoknak a kollektíváknak, önelszámoló egységeknek a képviselőivel, amelyek az ösztönzés alanyai lesznek. A belső anyagi ösztönzési rendszer kollektív munkafolyamatban történő fejlesztése jó kiindulópont lehet azon az úton, amelyen végighaladva megismerhetjük az önelszámoló egységek belső tulajdonságait, viselkedését, szokásait, csoportérdekeit, céljait. *Ezek felhasználásával születhetnek a vállalati és a csoportérdekek között a vállalati célok megvalósítását nagyobb hatásfokkal elősegítő kompromisszumok.* Megkísérelhető ily mó-

[20] Timár János: Hozzászólás az üzemi demokráciáról rendezett kerekasztal-konferencián. Gazdaság- és Jogtudomány, IX. kötet, 1—2. sz. 109. l.

don a testreszabottabb ösztönzők alkalmazása, ami azért indokolt, mert a jelenlegi megoldások még nem eléggé árnyaltak, inkább a túlzott uniformizáltság jellemzi őket. Az előrelépéshez e téren is szükséges az információs rendszer korszerűsítése hiszen „addig nem tudjuk a helyes ösztönzési arányokat, mértékeket kialakítani, amíg csak rutin-jellegű ismereteink vannak arról, hogy azok az egyes emberekre, a dolgozók egyes csoportjaira hogyan hatnak".[21]

6. Fejletlen az anyagi ösztönzési rendszer funkcionális struktúrája. *A műszaki fejlesztési, kereskedelmi, anyagellátási stb. apparátusok számára a vállalatok többsége nem dolgozott még ki sajátos ösztönzési rendszert,* jóllehet az ilyen egységek ösztönzésének alapját éppen azok a feladatok teremthetnék meg, amelyeknek eredményes végrehajtása a különböző funkcionális szervek munkájától függ (reacionálisabb anyagfelhasználás, a gépi kapacitások jobb kihasználása, határidők, minőségi előírások betartása, hulladék- és selejtcsökkentés stb.). Ehelyett ma főként személyre szólóan, egy-egy konkrét feladatra tűznek ki prémiumot, fizetnek jutalmat.

A reálfolyamatok közül az iparvállalatok fő folyamatainak — a termelés mint alapfolyamat mellett — a műszaki fejlesztési és a kereskedelmi folyamat tekinthető. Az ösztönzési rendszer funkcionális struktúrájában az ez utóbbi két folyamatban tevékenykedő apparátusok érdekeltségének szabályozását tartom a legfontosabbnak.

Mint ismeretes, sok iparvállalat önálló külkereskedelmi tevékenységet is végez, ami indokolttá teszi az exporttal (illetve importtal) foglalkozó apparátus önelszámoló egységként való megszervezését, az exporteredmény elkülönítését és annak növelésére irányuló speciális ösztönzők alkalmazását. Arra azonban ügyelni kell, hogy a készárutermelő gyárakat ne izoláljuk teljesen a külpiaci hatásoktól, *tehát kapcsolt érdekeltségre van szükség.* Ilyen célból hasznosnak tartanám megengedni, hogy például

— a készárut termelő gyárak az exportapparátusok számára jutalmazási keretet engedjenek át,[22] egyidejűleg

— a gyárak ösztönzési rendszerét is úgy szervezzük meg, hogy az exportárualap tervének teljesítése legyen annak egyik gyújtópontja, s a túlteljesítéssel a gyár többletrészesedési-alaphoz juthasson,[23] emellett

— a termelőegységek szakembereit a lehetőségekhez mérten rendszeresen utaztassuk, hogy a külföldi piacok igényeit a helyszínen tanulmányozhassák.

Az ilyenfajta kölcsönös érdekeltség jó lehetőséget kínál arra, hogy a termelőegységek törekedjenek a gyártmányok önköltségének csökkentésére. Ez még jelentősen fokozható, ha az exportapparátust az exportfedezet növelésében tesszük érdekeltté. (Exportfedezet alatt az állami

[21] Horváth László: Vállalati vezetés, ösztönző érdekeltség. Népszabadság, 1975. március 12.

[22] Ebben az esetben felvetődik, hogy jövedelemaránytalanságok alakulhatnak ki az exporttevékenységet végzők javára. Az egészséges arányok megtartására azonban — megítélésem szerint — megfelelő garanciát ad a szakszervezeti szervek, a szakszervezeti bizalmiak hatáskörének bővítése (l. 34/1976. X. 8. Korm. sz. rendelet). A kollektívák közötti jövedelemátcsoportosításokhoz ugyanis az üzemi szakszervezeti tanácsok, a személyekre szóló jutalmazásokhoz pedig a szakszervezeti bizalmiak egyetértése szükséges.

[23] Oly módon például, hogy a terven felül legyártott árualapból megvalósult tőkésexport — mindenkori árfolyamon számított — árbevételének előre meghatározott hányadát mondjuk 2 százalékát az árualapot a kereskedelmi szerveknek átadó gyár évközi kifizetésként (célprémium, céljutalom) terven felül felhasználhassa.

visszatérítéssel, kereskedelempolitikai támogatással, biztosítói térítésekkel növelt folyó áras exportárbevételnek, valamint az eladott termékek szűkített önköltsége, a közvetlen és közvetett exportköltségek együttes összegének különbségét értem.)

Az ismert pénzbeli ösztönzők (bérből vagy a részesedési alapból finanszírozott prémium, a részesedési alapból fedezett különféle jutalmak, az év végi részesedés) mellett említettem egy példát a kapcsolt érdekeltség fokozásával összefüggésben. Míg abban több a spontán elem (a gyárak állapodhatnak meg a kereskedelmi szervekkel), célszerű olyan, jutalék jellegű speciális ösztönzést is alkalmazni, amely tudatosan orientálja az exportpiaci eladásokat, és azt többletjuttatásokkal kapcsolja össze. A jutalékot a tervezett exportfedezethez lehet kapcsolni, és az egységnyi túlteljesítéshez meghatározott jutalékösszeget kell előirányozni. A kifizetés — értelemszerűen az év végén — történhet annak a részesedési alapnak a terhére, amit az exportfedezet tömegének növeléséből terv fölött tudott képezni a vállalat. (Meg kell jegyezni, hogy ez utóbbi javaslat jól működő információs rendszert, fejlett belső elszámolást és magas színvonalú tervezőmunkát követel.)

7. A hatékonyabb anyagi ösztönzési rendszerek megszervezését néhány vállalatunknál még hátráltatja a nem eléggé fejlett belső önálló elszámolás. „Mivel vállalatunknál — a jelen időszakban — a nagyobb egységek munkájának eredménye számviteli eszközökkel vagy más, az egységek munkáját jól jellemző mutatók segítségével nem mérhető, össze nem hasonlítható, ezért a közvetlen anyagi ösztönzés céljaira szolgáló részt (keretet) központilag kell kezelni. Ezzel összefüggően arra kell törekedni, hogy a mérési feltételek módszerei a lehetőségen belül biztosítottak legyenek, hogy azok felhasználásával a későbbiek során kialakítható legyen az egységek közötti elosztás módszere."[24]

A belső mechanizmusnak, az ügyvitelszervezésnek a hagyományos eszközei mellett (ezek a szervezeti és működési szabályzat, az önköltségszámítási szabályzat, a vállalati számlarend, amely az ipari számlakeret vállalaton belüli adaptációja, a bizonylati album) fontos feltétel a döntési rendszer korszerűsítése, ami alatt a feladatok, hatáskörök és felelősségi körök világos és egyértelmű elhatárolását, a döntési pontoknak az információáramlással összhangban történő kijelölését értem. Ezután remélhető csak az önelszámoló egységek gazdálkodási önállóságának tényleges növekedése, az egységesebb követelményrendszer kialakítása.

Az anyagi ösztönzési rendszer továbbfejlesztésének kérdéseit természetesen lehetne tovább tárgyalni. Bőséges szakirodalmat is találunk erre. A továbbiakban csak utalok néhány olyan problémára, amelyeknek a megoldása a szabályozó funkció ellátásának színvonalát jelentősen emelhetné.

— Nem kellőképpen tudatosodott még vállalatainknál, hogy a belső mechanizmusnak ez az igen fontos eleme önmagában nem sok eredménnyel feljeszthető magasabb színvonalra. Röviden: rendszerszemléletű közelítésre van szükség, ami még korántsem mindenütt meglevő feltétel.

[24] E több szempontból is tanulságos idézet egy gépipari vállalatnak az V. ötéves tervidőszakra szóló kollektív szerződéséből származik.

— Kialakulatlan vállalatainknál a vertikális termelőegységek ösztönző elszámolása, a készárutermelő gyárakkal összekapcsolt érdekeltsége.

— Nincs még megfelelő tekintélye a szabályzatokban, a kollektív szerződésekben foglalt ösztönzési rendszereknek, mert nem elég stabilak, gyakran kerül sor módosításukra. Az önelszámoló egységek későn szereznek tudomást a „játékszabályok" változásáról. (Az éves kollektív szerződéseket például a tárgyév április 30-ig lehet megkötni, tehát egy-egy módosítás az adott évnek az egyharmadát esetleg már csak utólag érinti.)

★

Cikkemben az iparvállalati belső mechanizmus két kulcsfontosságú elemének — a tervezési és az ösztönzési rendszernek — egyes fontosabb problémáit vizsgáltam. Célom volt: a tudományos igényű vállalatvezetői magatartás fejlődését a szervezéstudomány gyakorlatorientációját erősíteni. Mivel „olyan természetű nagyobb igényű tanulmányok, amelyek az iparvállalataink tényleges helyzetét és működését számba vevő, elméletileg megalapozott vállalati gazdaságtan rendszerének megalkotására törekedtek volna, még nem születtek",[25] talán megbocsátható a problémák némiképpen önkényes csoportosítása és az is természetesnek tekinthető, ha a választott témakör számos fontos összefüggésére még csak utalás sem történt. Tisztában vagyok azzal, hogy amiben állást foglaltam, ott sem sikerülhetett mindig a meggyőző és helyes megoldást megtalálnom. Mégis remélem, hogy az elmondottakkal sikerül mind az elméleti, mind a gyakorlati szakemberekben olyan gondolatokat ébreszteni, amelyek termékenyítően hatnak vállalataink belső irányítási rendszerének továbbfejlesztésére.

[25] Román Zoltán (Osztrovszki György, Wilcsek Jenő): Az ipar és az iparvállalatok gazdaságtanának helyzetelemzése és fejlődési prognózisa. Gazdaság- és Jogtudomány, IX. kötet, 3—4. sz. 334. l.

BURGERNÉ GIMES ANNA—ÉLTETŐ ÖDÖN:

Idényszerű jellegzetességek a zöldség- és gyümölcsfélék fogyasztásában

Zöldség- és gyümölcsfogyasztásunk egyik jelentős problémája a szezonalitás. A nemzetközi adatok tükrében nem is kedvezőtlen átlagos évi egy főre jutó fogyasztásunk sok zöldség- és gyümölcs vonatkozásában egyenlőtlenül oszlik meg az év folyamán. A nyári és őszi hónapok viszonylag magas fogyasztásával szemben, a téli- és tavaszi hónapokban a fogyasztás — részben a kínálat hiánya miatt, részben a magas árak következtében — alacsony. Kétségtelen, hogy a fogyasztás éven belüli egyenetlensége ma már jó néhány zöldség- és gyümölcsféle esetében sokkal kisebb, mint volt akár csak 5—10 évvel ezelőtt. A további kedvező fejlődés előmozdítására azonban érdemes megvizsgálni, hogy e különféle zöldségek, illetve gyümölcsök fogyasztása a különböző évszakokban milyen jellegzetességeket mutat; hogyan függ a fogyasztás változása az árak, illetve a jövedelmi szint változásától. Ez utóbbi két tényező hatását kívántuk számszerűen értékelni a Kertészeti Egyetem Agrárgazdasági Tanszékén a kereslet szezonális jövedelem- és árrugalmassági együtthatóinak kiszámításával és elemzésével.

A vizsgálatok adatbázisát a háztartás-statisztikai megfigyelésben közreműködő 640 budapesti háztartás 3 évre — 1971—1973. évekre — vonatkozó havi adatai képezték. Ezek az adatok hat jövedelemcsoportban tartalmazták a háztartások átlagos havonkénti fogyasztását értékben és mennyiségben. A cikkcsoportok a következők voltak: (összes zöldség), friss zöldség, durva zöldség, finom zöldség, konzerv és mélyhűtött zöldség; (összes gyümölcs) friss gyümölcs, konzerv és mélyhűtött gyümölcs. A megfigyelés a havi vásárlási átlagárakra is kiterjedt. A kínálat évenkénti alakulásában mutatkozó különbségek kiküszöbölésére átlagoltuk a különböző évekre vonatkozó adatokat. A jövedelemrugalmasság kiszámítására a standardizált adatokhoz három függvénytípust illesztettünk: másodfokú parabolát, lineáris függvényt és logaritmikus függvényt. A számításokat általában a legjobban illeszkedő függvénnyel végeztük, majd kiszámítottuk a rugalmasságokat. A havi árrugalmasság közelítésére olyan harmonikus függvényeket, azaz sinus és cosinus függvények lineáris kombinációját alkalmaztuk, amelyek mind magában a függvényértékben, mind pedig az alap amplitudójában trendet is tartalmaztak.

A jövedelem- és árhatás szezonális jellegzetességeit természetesen csak olyan zöldség- és gyümölcscikkeknél lehet vizsgálni, amelyeknek fogyasztása nem korlátozódik csupán egy rövid időszakra, hanem egész évben vagy majdnem egész évben megfigyelhető. De az adatok rendkí-

vül nagy szóródása gyakran még ilyen termékek esetében sem teszi lehetővé egyértelmű következtetések levonását. Ezért a vizsgálatot az említett termékcsoportok mellett csak néhány egyedi zöldség-, illetve gyümölcsfélére végeztük el.

A jövedelem és fogyasztás kapcsolatának szezonális jellegzetességei

A jövedelmi szint és a fogyasztás kapcsolata az esetek többségében jól jellemezhető egy másodfokú parabolával. E szerint a fogyasztás az egy főre jutó jövedelem növekedésével előbb gyorsabban, később lassabban nő. Számos zöldség- és gyümölcsféle esetében a legmagasabb jövedelműek fogyasztása már nem nő, esetleg még csökken is (különösen a mennyiségben kifejezett fogyasztás). A jövedelmi szint és a fogyasztás közötti kapcsolatnak ez a jellegzetessége akkor is megfigyelhető, ha nem éves, hanem negyedéves fogyasztási adatokat tekintünk. A kérdés csupán az: vannak-e és ha igen, milyen mértékű különbségek a különböző negyedévekre vonatkozó kapcsolatot leíró függvényekben, azok paramétereiben, speciálisan a függvénykapcsolat alapján számított jövedelemrugalmasságokban. Elvileg ugyanis lehetséges, hogy az éves átlagban rugalmas keresletűnek minősíthető termék valamelyik idényben lényegesen alacsonyabb jövedelemrugalmasságú, és fordítva, rugalmatlan keresletű termékeknél is lehetnek olyan időszakok, amikor a fogyasztás sokkal élénkebben reagál a jövedelemkülönbségekre.

Mindkét esetre találunk példákat a zöldség- és gyümölcsfélék között. Ezzel szemben számos olyan tétel is található — elsősorban a cikkcsoportok között —, amelyeknél nem mutatkozik lényeges eltérés az év különböző időszakainak jövedelemrugalmassága között, annak ellenére, hogy maga a fogyasztás negyedévek szerint számottevően változik.

A zöldség- és gyümölcsfélék jelentős részének a fogyasztása csak rövid időszakra (egy-két hónapra) korlátozódik az év folyamán. Ezért az év különböző időszakaira csak korlátozott számú termék esetében lehetett jövedelemrugalmasságot számítani. A továbbiakban a hat jövedelemkategória közül háromra korlátozzuk az elemzést: a havi 1500 Ft-nál kisebb egy főre jutó jövedelmű — az aktív budapesti háztartások viszonylatában *alacsony jövedelmű* — csoportra, a havi 1801—2100 Ft-os *közepes jövedelműekre* (a megfigyelt háztartások átlagos egy főre jutó jövedelme mindhárom évben ebben a kategóriába esett) és a havi 2501—3000 Ft egy főre jutó jövedelemmel rendelkező *magas jövedelműekre.*

Míg a magasabb jövedelmű csoport átlagos jövedelme 115 százalékkal több az alacsony jövedelmű csoport jövedelménél, összes zöldségfogyasztásuk éves viszonylatban mennyiségben csupán 19, értékben pedig 27 százalékkal haladja meg amazokét. Ez arra mutat, hogy a nagyobb jövedelműek csak kevéssel több zöldséget, viszont jóval több drágább idényen kívüli terméket fogyasztanak, mint az alacsony jövedelműek. Kiadási többletük tehát nagyobb mennyiségi fogyasztási többletüknél. A III. és IV. negyedévben az éveshez hasonlók az arányok, míg a II. negyedévben kisebb a magas jövedelműek fogyasztási többlete. Ezzel összhangban az összes (friss és tartósított) zöldség keresletének jöve-

delemrugalmassága az átlagos jövedelemnél a II. negyedévben valamivel magasabb, az I. negyedévben pedig alacsonyabb, mint az év többi időszakában, illetve az egész évben. Az I. negyedév alacsonyabb értéke azzal kapcsolatos, hogy ekkor legmagasabb az összes zöldségfogyasztáson belül a rugalmatlan ún. durva zöldségek (káposzta, vöröshagyma, gyökérzöldségek és egyéb tárolható zöldségek) aránya.

Az összes friss zöldség fogyasztásának és a jövedelmi szintnek a kapcsolata negyedévenként igen hasonló az összes zöldségéhez. Itt a már említett ok miatt a fogyasztásbeli különbségek az egyes jövedelemkategóriák között az I. negyedévben valamivel még kisebbek, a II. negyedévben viszont kissé nagyobbak.

A két zöldségcikkcsoport negyedévenkénti fogyasztásának néhány jellegzetességét az 1. sz. táblázat mutatja.

1. sz. táblázat

A jövedelmi szint hatása a zöldségfogyasztásra

(1971—73. évek átlaga)

Megnevezés	Egy főre jutó fogyasztás						A kiadás jövedelemrugalmassága		
	értékben, Ft			mennyiségben, kg					
	az alacsony jövedelműek fogyasztásának %-ában			az alacsony jövedelműek fogyasztásának %-ban					
	alacsony	közepes	magas	alacsony	közepes	magas	alacsony	közepes	magas
	jövedelmű háztartásokban								
Összes zöldség									
I. negyedév	83,80	117,9	118,3	8,07	108,3	108,7	0,203	0,236	0,235
II. negyedév	132,40	122,0	137,8	10,27	115,9	124,3	0,459	0,420	0,289
III. negyedév	146,80	118,0	125,1	21,26	113,8	117,9	0,411	0,341	0,151
IV. negyedév	101,50	116,8	124,2	11,47	117,2	121,4	0,296	0,316	0,281
Év összesen	464,50	117,8	127,3	51,07	114,1	118,5	0,364	0,343	0,237
Összes friss zöldség									
I. negyedév	44,70	109,0	112,6	5,10	105,9	103,9	0,161	0,195	0,204
II. negyedév	115,60	123,2	141,7	9,27	116,2	125,1	0,499	0,447	0,301
III. negyedév	138,60	118,1	125,7	20,26	113,5	118,2	0,425	0,343	0,135
IV. negyedév	67,60	120,8	126,1	8,97	120,0	123,8	0,342	0,328	0,235
Év összesen	366,50	119,1	129,2	44,10	114,5	119,1	0,402	0,361	0,219

Az egyedi zöldségféléket tekintve esetenként már jelentős különbségek figyelhetők meg a negyedévek között a jövedelmi szintnek a fogyasztásra gyakorolt hatásában. Így például a paradicsomra a magas jövedelműek a II. negyedévben több mint kétszer annyit költenek, mint az alacsony jövedelműek, a III. negyedévben viszont csak egyharmaddal többet. A II. negyedévben a paradicsom az alacsony jövedelműek számára rugalmas keresletű terméknek számít, de még az átlagjövedelemnél is egyhez közelít a rugalmassága. A III. negyedévben viszont a paradicsomfogyasztás és a jövedelem kapcsolata nagyjából olyan, mint az összes friss zöldség esetében.

Hasonló idénybeli jellegzetességek a zöldpaprika-fogyasztás és a jövedelmi szint kapcsolatában is megfigyelhetők. Az I. negyedévben leg-

nagyobb az eltérés az egyes jövedelemkategóriák zöldpaprika-fogyasztásában, de a különbség csak relatíve nagy, mert egyébként még a magas jövedelműek egy főre jutó fogyasztása is minimális — egy-két dkg — ebben az időszakban. De a II. és a IV. negyedévben 50, illetve több mint 60 százalékos, a III. negyedévben viszont kevesebb, mint 30 százalékos a különbség a magas, illetve az alacsony jövedelműek által fogyasztott paprika mennyiségében. Érdekes megjegyezni, hogy a III. negyedévben nagyon hasonló a paradicsom és zöldpaprika jövedelemrugalmassága, különösen az átlagjövedelemnél, a többi időszakban viszont a paradicsom általában valamivel rugalmasabbnak mutatkozik.

A zöldbab és a zöldborsó fogyasztására is akkor hat számottevően a jövedelem, amikor idényen kívül már csak minimális a fogyasztás. Zöldbabnál ez az októberi, novemberi időszak, zöldborsónál az augusztustól októberig terjedő három hónap. Ekkor a zöldborsó még a közepes jövedelműeknél is rugalmas termék.

Érdekes viszont, hogy a karfiol és az uborka esetében — bár mind a ráfordított kiadásokban, mind a mennyiségi fogyasztásban jelentősek a negyedévenkénti különbségek — nem figyelhetők meg jelentős szezonális eltérések a jövedelemnek a fogyasztásra gyakorolt hatásában. (Igaz, értékelhető adatok hiányában a vizsgálat egyik terméknél sem terjedt ki az első negyedévre.) A karfiolnak az átlagjövedelemnél vett jövedelemrugalmassága a különböző negyedévekben 0,33 és 0,51 között, az uborkáé 0,41 és 0,56 között található. A gomba fogyasztása éven belül elég egyenletesen oszlik meg, ezért a jövedelemhatásban sem mutatkozik érdemleges idénybeli jellegzetesség.

A 2. sz. táblázat összefoglalóan mutatja a jövedelmi szint hatását a vizsgált egyes zöldségfélék fogyasztására az év különböző időszakaiban. Mint látható, a kiadások jövedelemrugalmassága minden termék esetében és minden időszakban csökken az alacsony jövedelműektől a magasak felé haladva. A magas jövedelműek keresletének jövedelemrugalmassága az idényben minimális, sőt az uborka esetében már negatív. A legtöbb terméknél megfigyelhető az is, hogy minél távolabb kerülünk az idénytől, annál inkább nő az egyes jövedelmi kategóriákban a jövedelemrugalmasság (a paradicsomnál, uborkánál, karfiolnál az év első felében, a zöldpaprikánál az első negyedévben). Ennek az az oka, hogy bár általában e termékekből a piacra kerülő mennyiség a IV. negyedévben nem sokkal több, mint az I—II. negyedévben, a kereslet irántuk kisebb. Az idényben telítődik a fogyasztás és hiányukat csak néhány hónappal az idény után kezdik érezni a fogyasztók. A IV. negyedévi viszonylag csekély kereslet miatt az árak is alacsonyabbak, mint az első és a második negyedévben hasonló mennyiségű piaci felhozatal mellett.

A gyümölcsfélék éves fogyasztása valamivel egyenletesebben oszlik meg, mint a zöldségféléké. A friss gyümölcsfogyasztás mintegy felét a szinte egész éven át kapható alma és déligyümölcs teszi ki. Ez az egyenletesebb éven belüli megoszlás szinte egyformán érinti a különböző jövedelemkategóriákat. Alig van különbség az alacsony, a közepes, illetve a magas jövedelműek negyedévenkénti fogyasztásának megoszlásában akár értékben, akár mennyiségben tekintjük a fogyasztást. A fogyasztás negyedévenkénti megoszlása szinte azonos a vizsgált három jövedelemkategóriában. Mindez azt jelenti, hogy az összes gyümölcs, il-

2. sz. táblázat

A jövedelmi szint hatása a zöldségfajták fogyasztására
(1971—1973. évek átlaga)

Megnevezés	Egy főre jutó fogyasztás						A kiadás jövedelemrugalmassága		
	értékben, Ft			mennyiségben, kg					
	az alacsony jövedelműek fogyasztásának %-ában			az alacsony jövedelműek fogyasztásának-%ában					
	alacsony	közepes	magas	alacsony	közepes	magas	alacsony	közepes	magas
	jövedelmű háztartásokban								
Paradicsom									
II. negyedév	8,20	126,3	204,0	0,26	125,0	175,0	1,070	0,824	0,570
III. negyedév	22,50	121,4	134,0	4,93	113,5	127,0	0,477	0,383	0,160
IV. negyedév	3,40	133,7	160,4	0,40	133,3	125,0	0,962	0,660	0,268
Év összesen	34,60	122,5	152,6	5,60	115,5	126,2	0,666	0,536	0,300
Zöldpaprika									
I. negyedév	0,50	173,3	220,0	0.01	204,9	237,5	1,081	0,738	0,591
II. negyedév	12,90	141,7	188,6	0,32	118,8	150,0	0,899	0,648	0,532
III. negyedév	38,20	127,4	144,3	4,90	118,4	128,2	0,460	0,384	0,340
IV. negyedév	8,00	142,3	151,9	0,74	157,7	162,2	0,666	0,517	0,441
Év összesen	59,60	132,8	155,5	5,97	123,4	133,5	0,622	0,490	0,421
Zöldborsó									
Április—május	5,83	130,3	138,9	0,41	123,8	131,0	0,571	0,463	0,237
Június—július	10,90	116,4	133,7	1,38	116,4	130,7	0,542	0,376	0,035
Augusztus—október	1,17	156,9	205,7	0,06	166,7	205,1	2,757	1,073	0,041
Év összesen	18,50	127,0	139,1	1,87	119,6	135,7	0,645	0,460	0,097
Zöldbab									
II. negyedév	4,04	116,6	109,2	0,33	109,1	109,1	0,189	0,149	0,014
III. negyedév	15,33	108,9	105,7	1,57	108,5	100,0	0,208	0,194	0,106
IV. negyedév	1,00	153,0	180,0	0,07	165,0	200,0	1,583	0,794	0,022
Év összesen	20,37	112,6	110,0	1,97	110,2	105,1	0,269	0,226	0,081
Karfiol									
II. negyedév	1,10	106,1	151,5	0,10	110,0	160,0	0,649	0,507	0,433
III. negyedév	3,30	106,1	127,3	0,46	104,3	123,2	0,532	0,409	0,148
IV. negyedév	5,00	120,0	146,0	0,81	119,8	140,7	0,426	0,360	0,321
Év összesen	10,00	110,0	137,0	1,43	111,9	135,0	0,391	0,335	0,301
Uborka									
II. negyedév	5,63	143,9	158,6	0,56	126,0	142,9	0,667	0,560	0,361
III. negyedév	10,27	118,5	133,4	2,07	114,5	131,9	0,631	0,407	-0,013
Év összesen	16,67	126,2	143,2	2,67	116,2	136,2	0,626	0,462	0,154

letve az összes friss gyümölcs esetén a jövedelemhatásban nincs jelentős szezonális jellegzetesség.

Ha egyedi termékeket vizsgálunk, már nagyobb különbségeket találunk az év különböző időszakai között a jövedelmi szintnek a fogyasztásra gyakorolt hatásában. A vizsgálat itt szükségszerűen csak néhány termékre korlátozódik, hiszen a gyümölcsfélék többségénél az idényen kívül nincs vagy olyan minimális a fogyasztás, amely nem teszi lehetővé a jövedelemhatás vizsgálatát. (Lásd a 3. sz. táblázatot.)

A rugalmasságok csökkenő tendenciáját a friss gyümölcsöknél is megfigyelhetjük az alacsony jövedelmi kategóriától a magas felé haladva.

Az alma fogyasztásában nem jelentősek a negyedévenkénti eltérések. Inkább csak a III. negyedév különbözik a többi időszaktól. Ekkor

3. sz. táblázat

A jövedelmi szint hatása néhány friss és tartósított gyümölcs fogyasztására
(1971—1973. évek átlaga)

Megnevezés	Egy főre jutó fogyasztás						A kiadás jövedelemrugalmassága		
	értékben, Ft			mennyiségben, kg					
	az alacsony jövedelműek fogyasztásának %-ában			az alacsony jövedelműek fogyasztásának %-ában					
	alacsony	közepes	magas	alacsony	közepes	magas	alacsony	közepes	magas
	jövedelmű háztartásokban								
Alma									
I. negyedév	37,70	126,9	118,0	5,16	121,3	111,6	0,201	0,220	0,194
II. negyedév	12,70	120,5	112,9	1,47	111,1	106,8	0,285	0,228	0,054
III. negyedév	12,90	127,4	117,3	2,17	126,0	109,2	0,527	0,329	–0,081
IV. negyedév	37,40	124,5	124,5	6,47	118,5	117,0	0,384	0,330	0,297
Év összesen.....	100,70	125,3	119,7	15,27	119,9	113,2	0,287	0,275	0,184
Őszibarack									
Július—augusztus	29,90	140,1	175,6	4,27	131,2	157,7	0,916	0,657	0,538
Szeptember—november	5,40	126,1	188,1	0,56	167,9	255,4	1,221	0,800	0,630
Év összesen.....	38,80	136,9	167,7	5,30	130,2	167,7	0,716	0,547	0,462
Déligyümölcs									
I. negyedév	66,20	134,6	169,4	2,82	137,8	172,1	0,949	0,673	0,549
II. negyedév	40,10	125,8	154,2	1,83	124,0	147,5	0,717	0,550	0,462
III. negyedév	16,50	112,5	126,1	0,83	108,4	120,5	0,410	0,348	0,312
IV. negyedév	51,90	125,3	152,0	2,22	126,9	155,6	0,703	0,539	0,456
Év összesen.....	174,70	127,7	156,7	7,70	128,6	156,2	0,814	0,602	0,501
Gyümölcskonzerv									
I. negyedév	7,10	126,5	145,5	0,42	131,0	152,8	0,142	0,556	1,046
II. negyedév	4,80	144,0	162,9	0,30	143,3	149,3	0,037	0,582	1,231
III. negyedév	1,90	131,6	187,9	0,10	150,0	195.3	0,643	0,735	0,795
IV. negyedév	4,40	106,1	184,8	0,25	108,0	167,9	0,366	0,707	1,045
Év összesen.....	18,20	126,7	164,0	1,07	130,8	158,7	0,193	0,627	1,108
Mélyhűtött gyümölcs									
I. negyedév	1,50	145,8	165,4	0,12	118,2	123,3	0,513	0,618	0,694
II. negyedév	0,80	158,8	128,8	0,06	133,3	94,7	1,030	1,020	1,014
IV. negyedév	0,30	256,7	276,7	0,02	200,0	195,1	0,407	0,514	0,597
Év összesen.....	2,60	164,6	168,4	0,20	125,0	125,0	0,550	0,653	0,725

az alacsony és a közepes jövedelműeknél valamivel magasabb a kereslet jövedelemrugalmassága, mint a többi negyedévben. A magasabb jövedelműek viszont ebben a negyedévben csak kevés almát és helyette több más, drágább gyümölcsöt fogyasztanak. Így válhat a magas jövedelemkategória almakeresletének jövedelemrugalmassága negatívvá a III. negyedévben.

Az őszibarack-fogyasztásban csak két időszak különíthető el az éven belül. A július-augusztus és a szeptember—november hónapok. Ősszel természetesen jóval kisebb a fogyasztás, mint a nyári hónapokban, viszont erősebben hat a jövedelmi szint a fogyasztásra. Míg nyáron a magas jövedelműek átlagosan másfélszer több őszibarackot fogyasztanak, mint az alacsony jövedelműek, az őszi hónapokban két és félszeres az arány. Ennek megfelelően a jövedelemrugalmasság magasabb az őszi, mint a nyári hónapokban.

Déligyümölcs esetében is a III. negyedévben a legkisebb a százalékos különbség a különböző jövedelműek fogyasztásában. Az I. negyed-

évre viszont az átlagosnál nagyobb jövedelemérzékenység jellemző. Ez azzal magyarázható, hogy ilyenkor a legkevesebb az egyéb friss gyümölcs és zöldség, s a legnagyobb a fogyasztók vitaminhiánya. A III. negyedévben fejenként csak 26 az I.-ben 70 százalékkal költenek többet déligyümölcsre a magasabb jövedelműek, mint az alacsony jövedelműek.

A gyümölcskonzerv és a mélyhűtött gyümölcs fogyasztásában valamennyi negyedévben jelentős különbségek találhatók a jövedelmi szint függvényében. Mindkét termékcsoportra jellemző, hogy a jövedelemrugalmasság nem csökken, hanem nő a jövedelem növekedésével mind éves szinten, mind a legtöbb negyedévben. Ez arra mutat, hogy ezekből a termékekből még a jövedelemnél is nagyobb százalékos arányban nő a fogyasztás. De a jövedelemrugalmasság növekedésének mértéke negyedévenként eléggé eltérő. A legnagyobb gyümölcsfogyasztású III. negyedévben a legkisebb a gyümölcskonzerv-kereslet rugalmasságának növekedése, viszont az átlagjövedelműeknél ekkor a legmagasabb a jövedelemrugalmasság. A mélyhűtött gyümölcs a II. negyedévben minden jövedelemszinten rugalmasnak mutatkozik, de a rugalmasság itt nem nő, hanem lényegében állandó. A többi időszakban viszont alacsonyabb, de növekvő a rugalmasság.

Az éven belüli árváltozások hatása a zöldség- és gyümölcsfélék fogyasztására

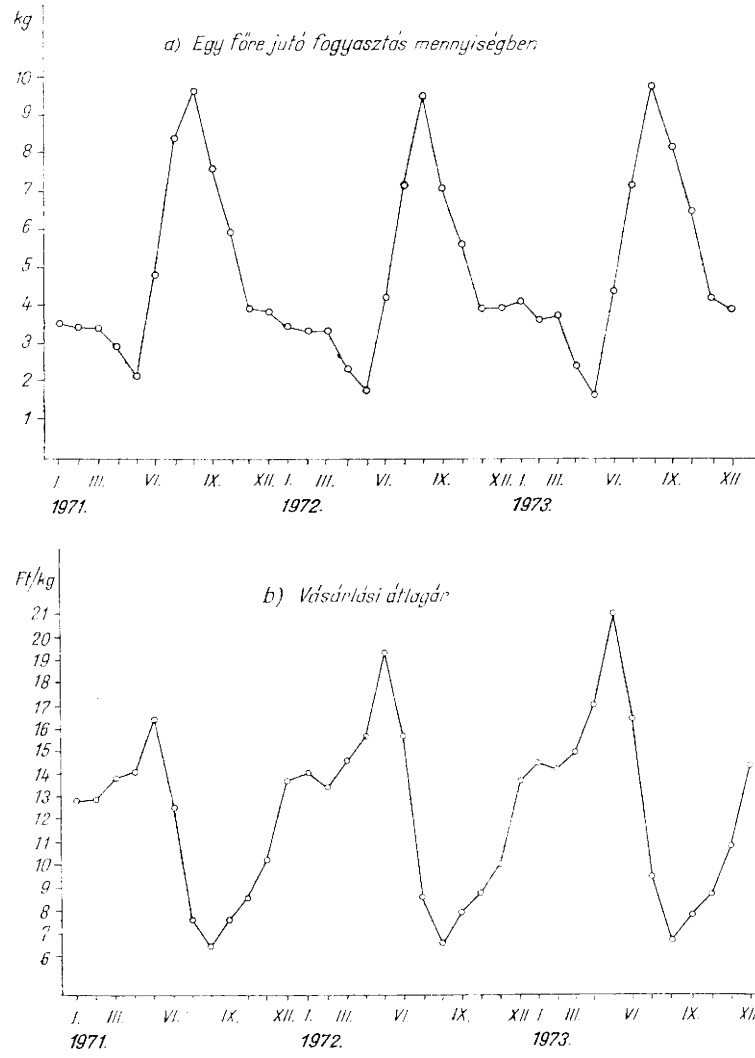
A zöldség- és gyümölcsfélék többségének árában jelentős éven belüli különbségek figyelhetők meg. Érdemes közelebbről megvizsgálni, milyen kapcsolat van az árváltozások és a fogyasztás éven belüli alakulása között. A vizsgálat az aggregátumok mellett természetesen most is csak olyan egyedi termékre korlátozódik, amelyekből lényegében egész évben folyamatos a fogyasztás, továbbá idényenként jellegzetes ármozgás is megfigyelhető. A tartósított főzelék- és gyümölcsfélékből például egész évben van fogyasztás, határozott idényszerű jellegzetességekkel, az ár viszont inkább csak véletlenszerűen ingadozik, az összetétel változásából eredően. Így ezeknél a cikkeknél nincs értelme a fogyasztás éven belüli változását az árváltozás függvényében vizsgálni, hiszen az előbbi nem az árak függvénye.

A zöldség- és gyümölcsfélék többségének ára és fogyasztása között negatív a korreláció. Minél szorosabb ez a negatív kapcsolat, annál inkább egybe esnek a magas ár és alacsony fogyasztás, illetve az alacsony ár és magas fogyasztás hónapjai. Ha ábrázoljuk az időtengelyen a fogyasztási és áradatokat, a két grafikon megközelítően egymás tükörképe lesz. Jól megfigyelhető ez a jelenség az 1. sz. ábrán, amely az összes gyümölcsfogyasztás mennyiségének és vásárlási átlagárának havi alakulását mutatja a vizsgált 1971—1973. években.

Számos esetben azonban nem pontos tükörképe egymásnak az ár és a fogyasztás grafikonja. Nemcsak arról van szó, hogy a maximum és minimum között más ütemben csökken (nő), az ár, mint ahogyan nő (csökken) a fogyasztás, hanem a megfelelő szélső értékek hónapjai sem esnek feltétlenül egybe. Érdekes ebből a szempontból összevetni az összes zöldség-főzelék fogyasztásának és vásárlási átlagárának alakulását.

1. sz. ábra

Az összes gyümölcs fogyasztása és átlagára havonként

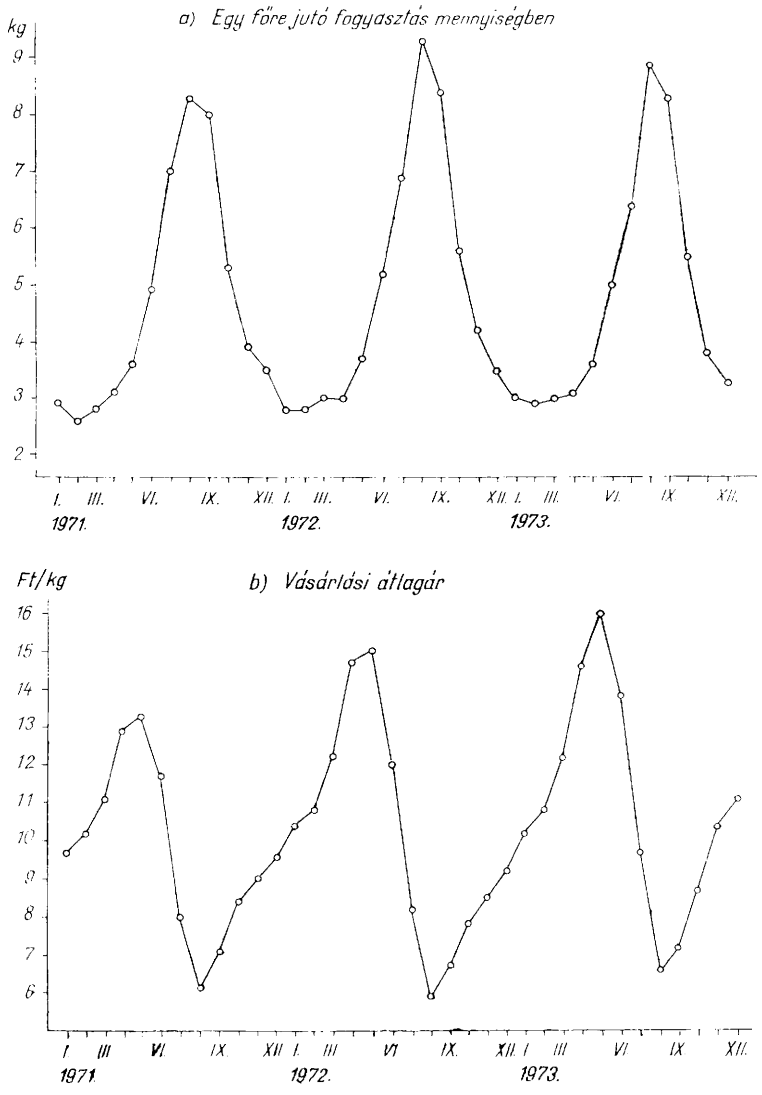


Mint a 2. sz. ábrából látható, a fogyasztás maximuma (mennyiségben) és a legalacsonyabb vásárlási átlagár mindhárom évben ugyanabban a hónapban, augusztusban van. De a fogyasztás minimuma és a legmagasabb átlagár már nem ugyanarra az időszakra esik; az előbbi mindig februárban, az utóbbi viszont rendszeresen májusban van. Ugyanez a megállapítás a többi friss zöldségre is érvényes.

Itt természetesen arról van szó, hogy más a zöldségfogyasztás összetétele februárban, mint májusban. Februárban a fogyasztásban a viszonylag olcsóbb ún. durva zöldségek dominálnak, májusban viszont már sok az értékesebb, drágább primőr. Mindez azt jelenti, hogy a februártól

2. sz. ábra

Az összes zöldség fogyasztása és átlagára havonként

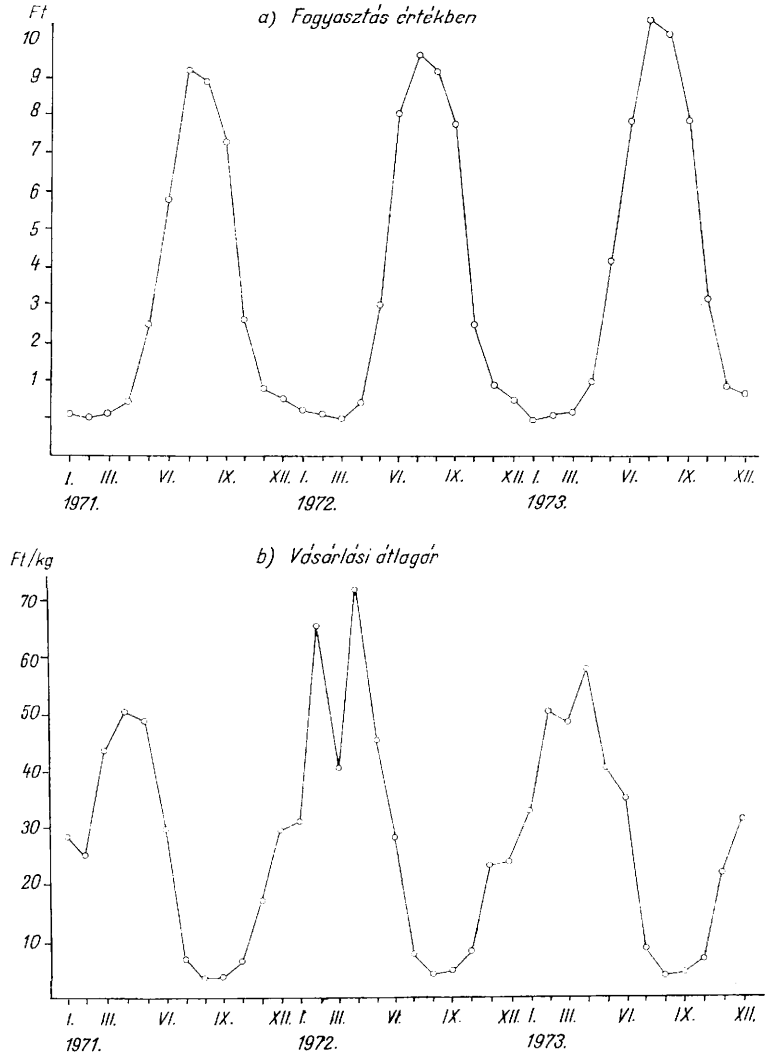


májusig terjedő időszakban pozitív a kapcsolat a zöldségárak és a -fogyasztás mennyisége között, mindkettő növekvő tendenciát mutat.

Ha nem a mennyiségi, hanem az értékben mért fogyasztást, tehát a kiadást tekintjük, akkor gyakran előfordul, hogy egy-két hónap elcsúszás mutatkozik az ár, illetve a fogyasztás szélső értékei között. Például a paradicsom vásárlására a háztartások mindig júliusban költenek a legtöbbet és január—március hónapokban a legkevesebbet. Viszont legmagasabb a paradicsom ára áprilisban, s a legalacsonyabb augusztusban. Ugyanígy zöldpaprikából július, illetve augusztus hónapokban

3. sz. ábra

A paradicsom fogyasztásának és átlagárának havi alakulása

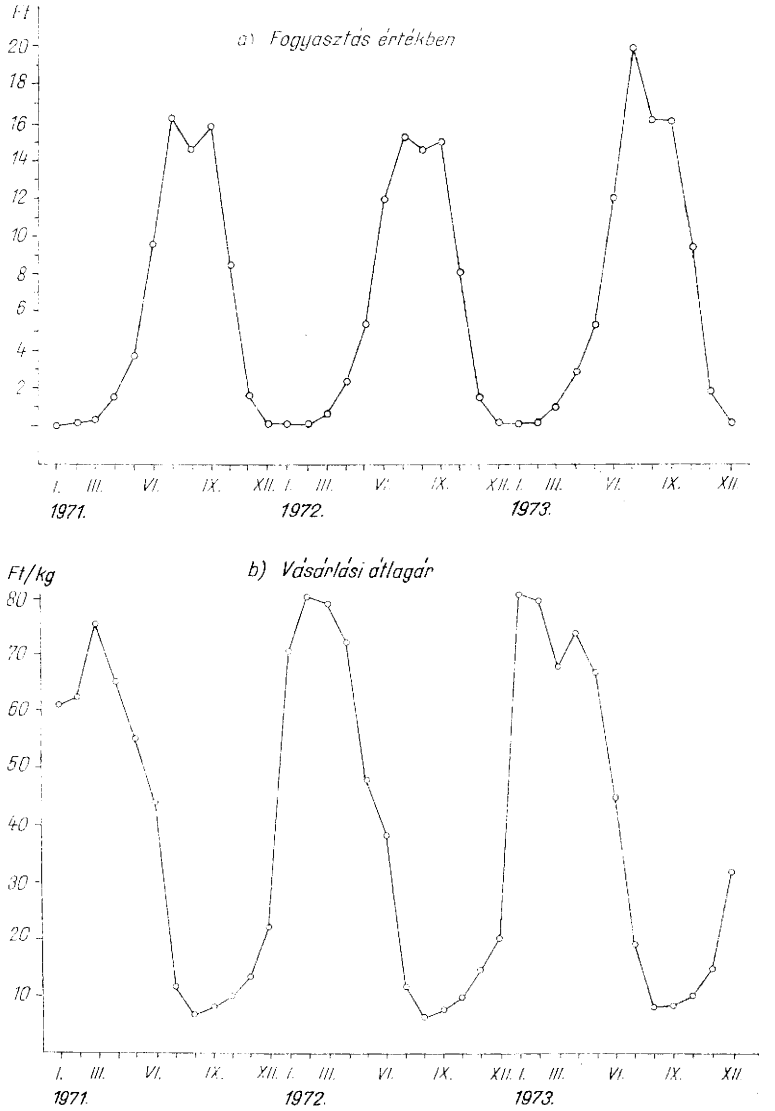


maximális az értékbeli fogyasztás és ekkor legalacsonyabb az ár. Itt a minimális fogyasztás, illetve a legmagasabb ár időszaka jobban egybeesik, mint a paradicsomnál. (L. a 3. és 4. sz. ábrát.)

Van végül olyan eset is, amikor a fogyasztás és az átlagár szinte mindig egyirányban változik az éven belül; a fogyasztás és az ár maximuma, illetve minimuma azonos vagy közeli hónapokra esik. Ez tapasztalható például a déligyümölcsnél (5. sz. ábra). Az egyes déligyümölcsök ára változatlan éven belül, mégis van bizonyos mozgás a vásárlási átlagárban, elsősorban attól függően, hogy milyen az összes vásárolt déligyümölcs volumenében a valamivel olcsóbb citrom aránya. Ez július

4. sz. ábra

A zöldpaprika fogyasztásának és átlagárának havi alakulása

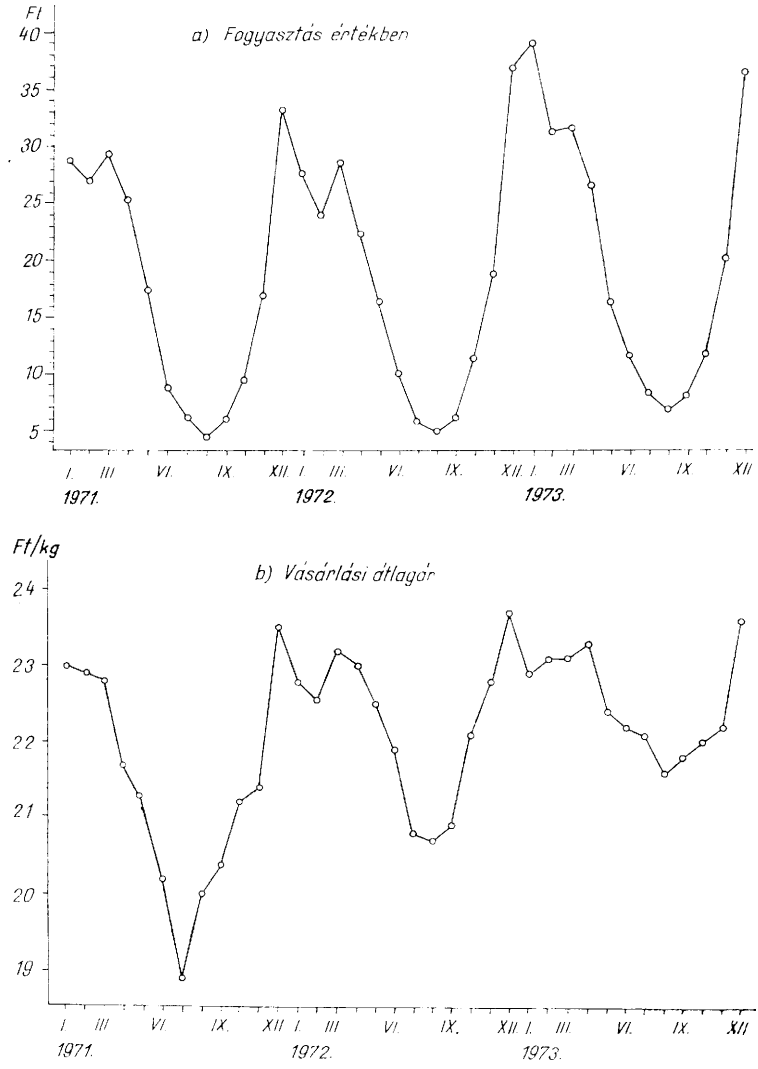


és szeptember hónapokban a legmagasabb, ezért az átlagár ekkor a legalacsonyabb. De természetesen éppen ezekben a hónapokban a legkisebb a déligyümölcs fogyasztása, hiszen ekkor általában bőven van kínálat hazai friss gyümölcsből is.

Az a tény, hogy a fogyasztás éven belüli változása nem minden esetben, illetve nem minden időszakban ellentétes irányú az ármozgással, már jelzi, hogy ha a havi fogyasztási és áradatok alapján éven belüli árrugalmasságokat számítunk, ezek bizonyos időszakokban, illetve egyes

5. sz. ábra

A déligyümölcs fogyasztásának és átlagárának havi alakulása



cikkeknél a szokásostól eltérően nem negatívak, hanem pozitívak lesznek. Az árrugalmasságoknak azonban van még egy idényszerűséggel kapcsolatos sajátosságuk. Idénycikkek esetében ugyanis gyakran előfordul, hogy a fogyasztás egyik hónapról a másikra többszörösére nő (vagy csökken) anélkül, hogy az árak gyökeresen változnának. Az összes friss hazai gyümölcs egy főre jutó fogyasztott mennyisége például májusról júniusra 4—5-szörösére nő, az átlagár ugyanakkor csak 10—20 százalékkal csökken. Vagy például az uborkára fordított egy főre jutó kiadás szeptemberről októberre a negyedére, hatodára csökken, az ubor-

ka átlagára viszont ezalatt csak egyharmaddal nő. Ilyen esetben természetesen szokatlanul magas rugalmassági értékek adódhatnak, de éppen ez jellemzi az idényszerű ár- és fogyasztásváltozások kapcsolatát.

Ezek előrebocsátása után nézzük meg, milyen jellegzetességeket mutatnak az éven belüli ár- és fogyasztásváltozások kapcsolatát jelző havi árrugalmasságok. Már említettük, hogy mind az összes zöldségből, mind az összes friss zöldségből a februári minimum után fokozatosan nő a fogyasztás, áprilistól májusig még az átlagárak is emelkednek. Ezért február—április hónapokban pozitív a havi árrugalmasság, az első két hónapban viszonylag alacsony, áprilisban viszonylag magas értékkel. Az év többi hónapjaiban mindkét zöldségtermék-csoportnál negatív a mennyiségi fogyasztás árrugalmassága, azaz árcsökkenés fogyasztásnövekedést, áremelkedés pedig fogyasztáscsökkenést indukál. Erősebben reagál a fogyasztás az árváltozásra májusban és az őszi hónapokban, kevésbé a nyári és a téli hónapokban. Egy-két hónaptól eltekintve az összes friss zöldség fogyasztása rugalmasabban reagál az árváltozásra, mint a tartósított termékeket is tartalmazó összes zöldség.

Ha nem a mennyiségi fogyasztást tekintjük, hanem a zöldségfélékre fordított kiadásokat, akkor azt látjuk, hogy már nemcsak a február—április hónapokban változik egyirányban a kiadás és az ár, hanem június—augusztus hónapokban is. Ez utóbbi hónapokban ugyanis a zöldségfélék átlagára gyorsabban csökkent a vizsgált években, mint ahogyan a mennyiségi fogyasztás nőtt, így az értékben mért fogyasztás is csökkent. Ezekben a nyári hónapokban azonban alacsony az árrugalmasság. Érdemes még megjegyezni, hogy az őszi hónapokban az összes zöldségre fordított kiadások relatíve kisebb mértékben csökkennek a százalékos áremelkedéshez viszonyítva, mint az összes friss zöldségre fordított kiadások. Ez főként annak tudható be, hogy az összes zöldség fogyasztásában megnő a feldolgozott drágább áruk aránya, és ezért ezekben a hónapokban az összes zöldség átlagára gyorsabban nő, mint a friss zöldségeké.

A két zöldségcikkcsoportra vonatkozóan a mennyiségi és értékbeli fogyasztás havi árrugalmasságait az 1971—73. évek átlagában a 4. sz. táblázat mutatja.

Egyedi zöldségfajoknál általában csak az értékben kifejezett fogyasztás árérzékenységét tudtuk vizsgálni a havi adatok alapján, az egy főre jutó mennyiségi fogyasztás ugyanis a téli hónapokban olyan csekély, hogy abból nem lehet következtetéseket levonni. Még így is vannak időszakok, amelyekre az adatok nem kellő megbízhatósága, illetve a véletlen folytán bekövetkezett nagy ingadozások miatt nem adódtak értékelhető eredmények.

A paradicsomra fordított kiadások a téli—tavaszi hónapokban a legérzékenyebbek az árváltozásra, augusztusban viszont teljesen függetlenek tőle. A zöldpaprika vásárlására fordított összegek rugalmasan nőnek az ár csökkenésével április—májusban, illetve csökkennek az ár növekedésével szeptember-november hónapokban. A nyári hónapokban viszont az árváltozás sokkal kevésbé befolyásolja a fogyasztás alakulását.

Az uborkánál érdekes módon május és november között havonként változóan reagál az értékben kifejezett fogyasztás az árváltozásokra.

4. sz. táblázat

Az összes zöldség és az összes friss zöldség havi árrugalmassága

Hónap	Az értékbeli fogyasztás havi árrugalmassága		A mennyiségi fogyasztás havi árrugalmassága	
	Összes zöldség	Összes friss zöldség	Összes zöldség	Összes friss zöldség
Január	0,22	0,22	—0,92	—1,02
Február	1,62	1,63	0,54	0,53
Március	1,24	2,18	0,24	0,91
Április	5,12	11,54	3,92	10,31
Május	—1,19	—1,85	—2,55	—3,26
Június	0,25	0,28	—1,10	—1,07
Július	0,21	0,22	—1,10	—1,02
Augusztus	0,36	0,14	—0,58	—0,71
Szeptember	—1,10	—3,21	—1,77	—3,90
Október	—1,71	—7,02	—2,37	—7,36
November	—0,91	—3,54	—1,87	—2,06
December	—2,10	—4,23	—2,81	—4,66

Május, július, szeptember és november hónapokban igen rugalmasan nő (illetve csökken) az uborkára fordított kiadás az ár csökkenésével (illetve növekedésével), a többi hónapokban jóval rugalmatlanabbul. Júniusról júliusra olyan erős az árcsökkenés — legalábbis ez volt a helyzet a vizsgált években —, hogy a két hónap között az értékben kifejezett fogyasztás is csökken, ennek következtében júniusra pozitív rugalmasság adódik.

A sóska és a paraj vásárlására fordított kiadások együttes összegére is elég eltérően hatnak az egyes hónapokban az árváltozások. Itt augusztusban a leginkább érzékeny a fogyasztás az árakra, de március, május, október és november hónapokban is elég nagy a rugalmasság, míg a többi hónapokban kisebb.

Végül az egyéb friss zöldség csoportba tartozó zöldségfajok értékben mért fogyasztása éven belül többnyire az átlagárhoz hasonlóan változik. Ennek oka, hogy e termékcsoportba több rövid fogyasztási időszakú és viszonylag drága zöldség tartozik (pl. spárga, rebarbara), amelyeknek árváltozása viszonylag csekély az időszak alatt, viszont fogyasztásuk növekedése jelentős lehet. Sok esetben fogyasztásuk akkor a legtöbb, amikor az áruk is a legmagasabb. Ennek következtében a termékek árrugalmassága, a hónapok többségében pozitív. E zöldségfajok együttesen október—november hónapokban lényegében rugalmatlanok, a többi hónapban viszont érzékenyebben reagálnak a fogyasztás az árváltozásokra.

Az említett zöldségfajok havi árrugalmasságát részletesen az 1971—1973. évek átlagában az 5. sz. táblázat mutatja.

A gyümölcsfélék többségének fogyasztása gyakorlatilag az év egy rövid időszakára korlátozódik, így az éven belüli ármozgások és a fogyasztás kapcsolatát ezeknél nincs értelme vizsgálni. Egyedül az alma fogyasztása folyamatos többé-kevésbé egész éven át, ha eltekintünk attól, hogy a nyári alma nem egészen ugyanaz, mint a téli alma. Ezenkívül déligyümölcs-fogyasztás is van valamennyi évszakban, de — mint

rámutattunk — az összetétel változása úgy módosítja az átlagárakat, hogy végig egyirányú a fogyasztás és az árak éven belüli változása. A fogyasztás azonban nem az ár függvénye, hiszen az egyes déligyümölcsök ára rögzített.

5. sz. táblázat

Néhány zöldségféle értékbeli fogyasztásának havi árrugalmassága

Hónap	Paradicsom	Zöldpaprika	Uborka	Sóska—paraj	Egyéb friss zöldség
Január	1,94	...	...	...	—1,14
Február	— 2,50	...	...	...	1,41
Március	...	...	...	—1,91	3,69
Április	—10,89	—2,97	...	—0,43	—1,98
Május	— 2,18	—2,90	—4,76	—1,63	1,33
Június	— 0,63	—0,38	0,30	—0,00	1,93
Július	— 0,12	0,15	—5,07	—0,54	3,74
Augusztus	— 0,04	—0,05	—0,66	—4,09	—2,64
Szeptember	— 0,21	—2,25	—2,48	0,22	1,03
Október	— 0,15	—3,86	—0,53	—1,65	0,06
November	— 0,99	—2,30	—3,34	—1,29	0,12
December	— 2,75	...	...	—0,78	—1,79

Így az alma mellett csak az összes gyümölcsre, illetve összes hazai friss gyümölcsre érdemes vizsgálni az éven belüli árváltozások és a fogyasztás kapcsolatát. Aggregátumok esetében azonban nem szabad megfeledkezni arról, hogy az árváltozásokat — különösen az éven belüli árváltozásokat — részben az összetétel változása idézi elő, így a számított havi árrugalmasságok nem mutatják tisztán, hogyan reagál a fogyasztás az árak változására.

Bár — mint utaltunk rá — talán az összes gyümölcs esetében a leginkább tükörképe egymásnak a havi ár és fogyasztás alakulása; két téli hónapban itt is inkább egyirányú a kapcsolat, ezért a kapott árrugalmasságok pozitívak. Ez elsősorban annak következménye, hogy ebben az időszakban a legnagyobb az összes gyümölcsfogyasztáson belül a tartósított gyümölcsök aránya. Az összes friss hazai gyümölcsnél ezekben a hónapokban is ellentétes az árak és a fogyasztás változásának iránya, így negatív az árrugalmasság. Itt viszont októberről novemberre csökken mind a fogyasztás, mind az átlagár mindhárom vizsgált évben — a viszonylag olcsóbb alma aránya az összes friss hazai gyümölcs fogyasztásában az októberi 51 százalékról novemberben 80 százalékra nő a három év átlagában —, így októberre pozitív árrugalmasság adódik. Egyébként mind az összes gyümölcsnél, mind az összes hazai friss gyümölcsnél feltűnően magas a fogyasztás árérzékenysége májusban. Májusról júniusra ugrásszerűen nő a fogyasztott gyümölcs mennyisége, az átlagár viszont csak minimálisan, a három év átlagában 10 százalékkal csökken, így 1 százalékos árváltozás a fogyasztás többszörös változásával jár együtt. Júniustól novemberig nincs jelentősebb különbség az egyes hónapok között az összes gyümölcs, illetve az összes friss hazai gyümölcs fogyasztásának árérzékenységében, de mindegyik hónapra jellemző, hogy a fogyasztás gyorsabb ütemben változik, mint az átlagár.

Az alma esetében jelentős különbség van az őszi—téli hónapok és

a tavaszi—nyári hónapok árrugalmassága között. Az utóbbi időszakban a fogyasztás általában sokkal gyorsabb ütemben változik hónapról hónapra, mint az ár.

A 6. sz. táblázat részletesen mutatja a vizsgált gyümölcsfélék árrugalmasságát az 1971—1973. évek átlagában.

6. sz. táblázat

Az alma és a gyümölcs aggregátumok mennyiségi fogyasztásának havi árrugalmassága

Hónap	Összes gyümölcs	Összes friss gyümölcs	Alma
Január	3,33	— 0,84	— 0,33
Február	0,19	— 0,69	— 0,90
Március	—3,15	— 2,90	— 4,00
Április	—1,41	— 0,32	— 7,19
Május	—7,02	—19,17	...
Június	—1,63	— 1,72	...
Július	—1,27	— 1,97	— 2,76
Augusztus	—1,48	— 1,42	—16,43
Szeptember	—1,60	— 2,00	—14,94
Október	—2,03	3,31	— 0,99
November	—0,05	— 2,11	— 2,30
December	—3,17	— 0,82	— 0,20

A zöldség- és gyümölcsfélék árrugalmassági adatainak összehasonlításából látható, hogy a gyümölcskereslet árrugalmassága még a nyári hónapokban is jóval magasabb, mint a zöldségeké. Ezt nem csupán a gyümölcskereslet zöldségénél nagyobb árérzékenysége okozza, hanem az a tény is, hogy a gyümölcsfogyasztás növekedése vagy csökkenése nemcsak az árváltozásoktól, hanem a gyümölcséréstől, az idényenkénti kínálattól is inkább függ. A hirtelen fogyasztásnövekedés vagy -csökkenés sokszor valóban nem az árváltozások hatására következik be, habár a függvénykapcsolat ennek tulajdonítja.

A vizsgálatból leszűrhető az a következtetés, hogy jó néhány zöldségféléből számottevően növelhető az éves fogyasztás az éven belüli különbségek csökkentésével. Ha az üveg alatti és fóliás termelés — és esetenként az import — bővítésével növekedne az idényen kívüli kínálat és ezzel együtt kiegyenlítettebbé válnának éven belül az árak, a jövedelmi színvonal állandó emelkedésével megfelelő fizetőképes kereslet állna szemben a kínálattal, s így a fogyasztás éves szinten is jelentősen fokozható lenne. Ugyancsak a fogyasztás várható növekedésére utal a konzerv és mélyhűtött áruk keresletének viszonylag magas jövedelemrugalmassága, különösen a fő zöldség- és gyümölcsidényen kívül. Fokozottabb vásárlásuk a jövőben szintén hozzájárulhat a fogyasztás idényszerű különbségeinek mérsékléséhez. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy csak ez az egyedüli módja a zöldség- és gyümölcsfogyasztás növelésének, hiszen főként a gyümölcsfélék többségéből és néhány finom zöldségből még az idényben sem telített a piac, tehát az idény alatti kínálat növekedése is jelentős forrása lehet még az éves fogyasztás növekedésének.

CSÁGOLY FERENC—MURAKÖZI ERNŐ:

Az energiahordozók világpiaci árának alakulása mögött meghúzódó alapvető közgazdasági összefüggésekről*

Az energiahordozók világpiaci áralakulását alakító vagy befolyásoló tényezők iránt az 1970-es évek elejéig nem vagy alig mutatkozott érdeklődés. Az energiahordozók, köztük a nyersolaj adott — alacsony szintű — világpiaci árát a felhasználók, de a kitermelő és forgalmazó vállalatok is, magától értetődőnek és egyben maradandónak ítélték. Ez érthető is: általában mindenki csak azt az árat szemléli kritikusan, amely érdekeibe ütközik. Ez alól mi sem voltunk kivételek. Például 1964-ben az adriai olajvezetékről készült első OMFB-tanulmányban is ebből a feltételezésből indultunk ki. A tonnánkénti 16 dolláros nyersolajár (cif adriai kikötőben) magától értetődő feltételezés volt hosszú távra.

Amióta az energiaárak ránk nézve kedvezőtlen fordulatot vettek, egyszeriben megnőtt az érdeklődés az áralakulásra ható erők iránt. Sorra jelennek meg a cikkek és könyvek az olajárakról, az olaj világpiacáról. E munkákban azonban gyakran találkozunk a jelenségek felszíni kezelésével, az elmélyültebb elemzés a napi események hatására többnyire elmarad. Ez vezet olyan megállapításokra, mint:

— a régi olajárak *mesterségesen alacsonyak* voltak és *méltánytalanul kevés* bevételt biztosítottak;

— a jelenlegi olajárak *túlzottan magasak,* mert *roppant arányú* volt az emelkedésük;

— indokolt volt az olajár *bizonyos mértékű,* de semmiképpen sem a *rohamos* emelkedése;

— az áremelkedést az OPEC *politikája* váltotta ki.

Persze ezekben a megállapításokban is van általában igazság, de a teljes igazságnak többnyire csak az egyik oldala, a megállapítások pedig túlságosan általánosak, kvalitatív jellegűek. Ma már többre van szükség: az okok és az okozat közötti összefüggések minél pontosabb kvantifikálására; e nélkül nem lehet gyakorlatilag hasznosítható tanulságot levonni a jövőre nézve. Vagyis meg kellene tudnunk számszerűen határozni a minőségileg különböző mértékek konkrét nagyságát, így azt, hogy az ár mely szinten tekintendő „mesterségesen alacsonynak", „túlzottan magasnak", vagy „roppant arányúnak". Reálisan kellene értékelnünk az OPEC szerepét is, mérlegelve, hogy ha az OPEC államközi

* Cságoly Ferenc: A kőolajár alakulásának főbb kérdései energiagazdaságunkban című 1964-ben készült és 1966-ban megvédett kandidátusi értekezéséből a világpiaci kőolajárra vonatkozó tézisek felhasználásával készült cikk.

szervezete egyáltalán nem létezett volna, más tényező nem válthatott volna-e ki hasonló áremelkedést. Ha pedig arra a következtetésre jutunk, hogy egyedül az OPEC válthatta ki az áremelkedést, akkor is választ kell adni a kérdésre: mi tette ezt lehetővé az OPEC számára.

Az előzőekben bemutatott álláspontok sajnos nemcsak mint cikkírók egyéni véleményei, illetve tudományos vitatézisei jelennek meg, hanem *tananyagokban* is, axiomatikus fogalmazásban.

Például egy 1976-ban (!) megjelent egyetemi jegyzet szerint: „Olyan áruknál, amelyek rendszeresen nagy tömegben jelennek meg a világpiacon — például mezőgazdasági termények, alapvető nyersanyagok stb. — a nemzetközi értéket azoknak az országoknak *viszonylag alacsony ráfordításai* határozzák meg, amelyek a termékeket igen nagy mennyiségben és viszonylag termelékenyen állítják elő."[1]

Ha már a szakanyagokban is ilyen megállapítások vannak, nincs mit csodálkozni azon a szimplifikáló „magyarázaton", amelyet a szakmai közvélemény jelentős része a jelenlegi világgazdasági folyamatokra ismételget valahogy így: *Az 1973 októberében kitört közel-keleti konfliktus miatt az arabok bevetették az olajfegyvert, ami árrobbanást idézett elő. Ez megindította a világméretű rohamos inflációt és a számunkra kedvezőtlen cserearány-változást, illetőleg az egész világgazdasági korszakváltást.*

Nem kétséges, hogy ez a lezajlott folyamat téves értékelése, ami már csak azért is veszélyes, mert hibás következtetésekre vezethet a *jövőt* illetően is.

Ma már talán lecsillapodtak annyira az energiavilágpiac eseményei, és van annyi távlatunk, hogy tudományos elfogulatlansággal tanulmányozhassuk az eseményeket előidéző vagy lehetővé tevő alapvető összefüggéseket, a hosszú távra ható mozgatórugókat. Ezeket el kell különítenünk a rövid távú jelenségektől, hiszen helyes energiapolitikát csak a hosszú távon érvényesülő törvényszerűségekre szabad alapozni.

Cikkünkben ezért kísérletet teszünk a világpiaci energiaárak alakulására hosszú távon ható tényezők elemzésére. Igyekszünk kimutatni, hogy abban nincs semmiféle misztikus vagy diabolikus elem, józan ésszel megmagyarázhatatlan „közgazdasági furcsaság". Persze nem gondoljuk, hogy minden vonatkozásban eljutunk a végső, tökéletes igazsághoz, de bízunk abban, hogy fejtegetéseink sokak gondolatait az elmélyültebb elemzés felé terelik majd, s ezen az alapon, egymással vitatkozva, egymás véleményét megismerve, bírálva és kiegészítve, helyesebb következtetésekhez jutunk.

A témával kapcsolatban előforduló hibás következtetések hátterében gyakran két módszertani hiba húzódik meg:

1. A tényezők megítélésére a *hazai belső viszonyok* nyomják rá bélyegüket, holott a nemzeti piac és a világpiac, illetőleg a népgazdaság és a világgazdaság nemcsak mennyiségileg, hanem minőségileg is különbözőek.

2. Sokan a *rövid távú* folyamatok, sőt a napi események alapján alkotnak véleményt, nem jutva el a napi események mögött meghúzódó hosszú távú tendenciák felismeréséig.

[1] Politikai gazdaságtan. Egységes jegyzet a természettudományi karok részére. Tankönyvkiadó, 1976. 289. l.

Ezért a problémák lényegének megközelítése céljából térben és időben elkülönítjük a világpiaci szempontból jelentéktelen helyi és rövid távú jelenségeket, a fontos (bár nehezebben felismerhető) világméretű és tartósan érvényesülő jelenségektől.

A nemzetközi árösszefüggések vizsgálatakor abból indulunk ki, hogy

— egy piacon, egy időben, egy termékre tartósan csak egy ár érvényesülhet;

— kitermelő ágazatokban ezt az árat a határtermelő ráfordításai határozzák meg, a többi termelő számára ezáltal különbözeti járadék képződik.

Ezek a marxi politikai gazdaságtan alapvető tételei, amelyeket mindenki megtanult és el is fogad. Egyesek azonban elfelejtik, hogy a másodikként említett tétel nemcsak a mezőgazdasági, hanem a bányászati termékek világpiacán is érvényesül.

E feledékenység talán mentegethető azzal, hogy a határtermelő ármeghatározó szerepét illusztráló gyakorlati példáit Marx mindig a szántóföldi termelésből vette. Szerinte a búza árát — akármilyen talajon termelték is — a még szükséges legrosszabb földön folyó (a piac által még igényelt) termelésben felmerült költségek határozzák meg, tekintet nélkül arra, hogy az ennél jobb földeken termelt búza termelési ára alacsonyabb.[2]

De már a földjáradék ismertetésének „Bevezető"-jében előrebocsátja: „Vagy a földművelés helyett a bányákat is vehetjük, mert a törvények ugyanazok."[3] Ilyen utalás a továbbiakban többször is előfordul. Leghatározottabb például a következő: „A tulajdonképpeni bányajáradék egészen úgy van meghatározva, mint a mezőgazdasági járadék."[4]

Marx e tételei ma is érvényesek, s ha nemzeti keretek között vannak is törekvések a járadékképződés mérséklésére, nemzetközi szinten, a világpiaci árviszonyok alakulását alapvetően a Marx által kimutatott törvényszerűségek szabályozzák.

Az energiahordozók világpiacán az árak alakulása kimutathatóan az említett marxi tézisekkel összhangban megy végbe, *csak fel kell ismerni, hogy létezik egy egységes energiavilágpiac, s hogy melyik termelőnek a termelési ára képezi az árcentrumot* (amely körül az egyes energiahordozók piaci árai — rengeteg áttételezéssel és sok tényezőtől befolyásoltan — ingadoznak). Nem szabad hogy félrevezessen a piaci árak rövid távú — látszólag sokszor irracionális — alakulása; a rövid távon hullámzó piaci árak mögött határozott árcentrum húzódik meg.

A kereskedők figyelmét persze a mindenkori piaci ár köti le. A hosszú távú iparfejlesztési és energiapolitikát azonban azokra a tartós, hosszú távú tendenciákra kell építeni, amelyeket a világpiac mélyebb mozgástörvényeinek logikája diktál, nem pedig a tőzsdei árjegyzések lázgörbéinek interpretálására.

[2] Lásd Marx, K.: A tőke III. kötet. (Marx—Engels Művei 25. kötet.) Kossuth Könyvkiadó, 1974. 618. l.
[3] Uo. 585. l.
[4] Uo. 730. l.

Az energiahordozók világpiacának egységessége

A következőkben azt kívánjuk bizonyítani, hogy az energiahordozók termelésében, szállításában, átalakításában és felhasználásában a legutóbbi 30—40 évben történt műszaki fejlődés következtében döntő mértékűvé vált *a különféle energiahordozók kölcsönös helyettesíthetősége*. Várható, hogy ez a kölcsönös helyettesíthetőség — a további műszaki fejlődés nyomán — még teljesebbé lesz.

Természetesen ezt a megállapítást sem szabad szélsőségesen értelmezni. Némi helyettesítési kapcsolat a különféle energiahordozók között mindig volt, akkor is, amikor a kőolajból még csak a petróleumot termelték ki világítási célra (a benzint pedig kiöntötték), mert szénből is lehetett világító gázt termelni. A helyettesítési kapcsolatoknak azonban kezdetben nem volt döntő jelentőségük, ezért a különféle energiahordozók piaca meglehetősen elkülönült. Az elkülönültséghez hozzájárultak a régebbi — 50—100 év előtti — műszaki fejlődésnek a felhasználásra gyakorolt egyes hatásai (például a belső égésű motorok feltalálása), továbbá az energiatermelés műszaki fejlesztésének viszonylagos lassúsága és a szállítás fejletlensége is. Ebből az állapotból fokozatosan, hirtelen fordulatok nélkül jutottunk el oda, hogy a tömeges helyettesítés a különféle energiahordozók között műszakilag és gazdaságilag is lehetségessé vált. Ez az állításunk persze bizonyítást kíván, hiszen sokan vannak, akik az energiahordozók között a helyettesítési lehetőségeket időben és térben túlságosan szűk területre korlátozottnak tekintik.

Ilyen nézetek például a következők:

— a kokszolható szenek piaca teljesen elkülönül az energetikai szenek piacától;

— az energetikai szenek csak a fűtőolajjal vannak helyettesítési kapcsolatban, míg a benzin és a gázolaj szénnel pótolhatatlan;

— a gyenge minőségű energetikai szeneknek, főleg a ligniteknek, csak helyi piacuk van, világpiaci jelentőségük elhanyagolható. Vegyük sorra ezeket a hazai szakmai körökben is elterjedt nézeteket.

A kokszolható szenek helyettesítési kapcsolatai

Annak ellenére, hogy a kokszolható szenet általában szűkös erőforrásnak tekintik, *összes termelésének kb. egynegyedét* jelenleg nem kokszolásra, hanem *tüzelésre használják fel*. A tüzelésre használt kokszolható szén aránya növekvő, becslések szerint 1985-ben már meghaladja majd az egyharmadot: ekkor 880 millió tonnából 310 millió tonnát fognak eltüzelni.[5]

Kokszolható szeneket főleg az Egyesült Államok erőműveiben használnak fel energetikai célra — környezetvédelmi okokból. 1985-ben az Egyesült Államok erőműveiben várhatóan felhasználásra kerülő 700 millió t kőszénből kb. 260 millió t lesz a kén- és hamuszegény kokszolható szén. Tömegében kisebb, de arányaiban lényegesen nagyobb lesz a kokszolható szén erőművi felhasználása az NSZK-ban, az összesen 35

[5] M. Rumberger—E. Wettig: Der Kokskohlenmarkt in der Welt bis 1985. Glückauf, 1977. 2. sz. 86—91. l.

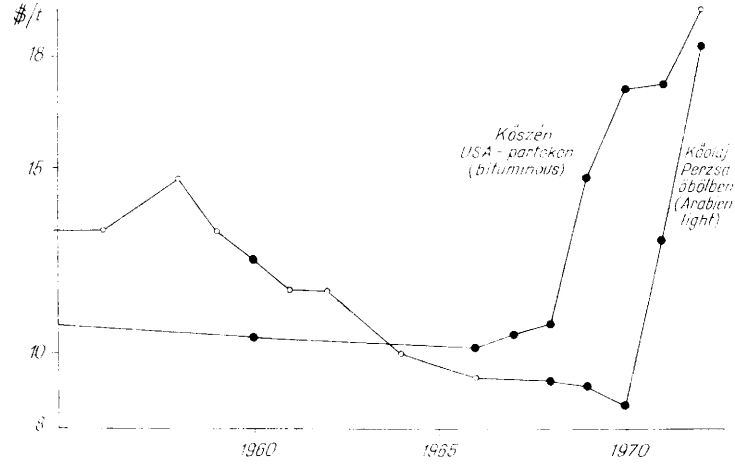
millió tonna erőművi kőszénfelhasználásból 30 millió tonna. Jelentős az erőművi kokszszén-felhasználás Angliában is.

E jelenségnek — úgy véljük — az a fő oka, hogy a kokszszén alkalmas egyes drágább olajtermékek helyettesítésére. Emellett az említett három ország a hazai kokszszén fokozott felhasználásával is igyekszik csökkenteni függőségét a külföldi energiaszállításoktól. Továbbá, a hazai széntermelés fokozása alkalmasnak látszik a gazdasági növekedés gyorsítására, a munkanélküliség mérséklésére is.

Az elmondottak ismeretében megérthető: ha a világpiacon hiány támad kokszszénből — például az acéltermelés konjunkturális fellendülése következtében —, akkor annak hatása átterjedhet az energetikai szenek piacára is. A jelenlegi tőkés *energiaválság első tünete* — 1969-ben — *éppen ez volt.* Hangsúlyozzuk: első tünete, nem pedig az oka. Hasonló tünet volt ez, mint az első repedés egy összeomlani készülő ház vagy duzzasztógát falán. Ott sem maga a repedés a veszélyes, hanem az, amit jelez.

1969-ben azonban azt hitték, hogy csak átmeneti — az acélpiac konjunktúrája által kiváltott — kokszszénhiányról és a kokszszén ezzel járó áremelkedéséről van szó. A hiány és az áremelkedés azonban nemcsak hogy nem tűnt el, *de átterjedt az energetikai szenek piacára is.* A világpiac legnagyobb szénexportőrének, az Egyesült Államoknak a fob szénárai 1968 és 1970 között kb. 70 százalékkal emelkedtek, és e szint körül ingadozva várták be az olajárak első — 1971. és 1972. évi — emelkedését. (L. az ábrát.) A kokszszén energetikai felhasználásának

A kőszén és a kőolaj fob árának változása
(Tényleges piaci árak)



● = Azonos tartalmú biztos adatok (a többi arányosítással becsült)

tulajdonítható az is, hogy világpiaci ára az 1975. évi nagy acélbessz idején is meglepően stabil maradt, sőt emelkedett.

Az energetikai célú kokszszén-felhasználás térhódításának két oka van:

— energetikai oldalon a környezetvédelmi előírások (a megengedett kén-, pernye- és hamuszennyezés korlátozása);

— kokszolási oldalon a kohókoksz részbeni helyettesítése fűtőolajjal és földgázzal; az oxigénbefuvatási eljárások tömeges alkalmazása; egyéb új kokszmegtakarítási technológiák elterjedése; kohókoksz előállítása energetikai szenekből.

Amíg 1957-ben még 900—1000 kg kokszot használtak fel egy tonna nyersvas előállításához, addig 1972-ben már csak 400 kg koksz és 150 kg fűtőolaj volt a korszerű kohók fajlagos felhasználása. Sőt, Japánban 370 kg koksz és 100 kg fűtőolaj felhasználásával termeltek egy tonna nyersvasat![6]

Kohókoksz előállítása energetikai szenekből

Régi törekvés ez — különösen a kokszszénben szegény országokban. (Az 1950-es években Magyarországon is elkezdtek építeni kokszolót a borsodi barnaszénre.) Technikailag már régóta megoldott kérdés. Gazdaságilag eddig legeredményesebbnek az ún. formakoksz gyártása bizonyult, kokszolható és energetikai szenek együttes felhasználásával. (Az utóbbiak aránya elérheti a 70 százalékot is.) Jelentősebb arányú elterjedése 1985 után várható.[7]

Kohókoksz teljes pótlása gázzal

A kohászati technológiában elért fontos új műszaki fejlesztés a „direkt redukciós" eljárás, amelynek során hidrogén és szénmonoxid-gáz elegyével vasszivacsot állítanak elő az ércből. 1977-ben már 36 ilyen üzem működött vagy indult be a világon, összesen 22 millió t/év kapacitással. Becslések szerint 1981—85 között már az acéltermelés 6—8 százaléka direkt redukcióval előállított vasszivacsból fog származni.[8] Várható e részarány további gyors növekedése is. Itt már egyáltalán nincs szükség kokszra, csak olyan gázokra, amelyek földgázból, olajból, palából vagy energetikai szénből egyaránt származhatnak.

Ezenkívül fennáll az elektromos (ívkemencés) vasgyártás lehetősége is vasszivacsból, illetve dúsított ércből. A többféle primér energiahordozóból előállítható villamos energia, illetve gáz alkalmazásával teljessé vált az energiapiac homogenizálódása a kohászat területén is, ahol a szén szerepe valaha a legszilárdabbnak számított.

Energetikai szenek és kőolajfeldolgozási termékek helyettesítési viszonya

Ismeretes, hogy az Egyesült Államokban és más fejlett országokban a felhasznált kőolajfeldolgozási termékek 60—70 százaléka motorhajtóanyag minőségű finomítvány (fehéráru). A motorhajtó anyagokról sokan

[6] Nashan, G.: Gegenwärtige und zukünftige Probleme der Kokereiwirtschaft. Glückauf, 1973. 21. sz. 1042. l.

[7] Gärtner, E.: Kohle — gegenwärtige und zukünftige Nutzung. Glückauf, 1977. 1. sz. 34—38. l.

[8] Kohászat, 1974. 12. sz. 557. l.

úgy vélik, hogy azokat a szén egyszerűen képtelen helyettesíteni, mivel hogy szénnel belső égésű motorokat meghajtani nem lehet. Vannak azonban országok, ahol a felhasznált fehérárunak kb. 60 százaléka fűtési célra felhasznált gázolaj. Ez a helyzet például kontinensünk két legtöbb szenet termelő fejlett tőkésországában — az NSZK-ban és Franciaországban. A fűtési célra szolgáló gázolaj és a fűtőolaj — tehát a nem belső égésű motorok hajtására szolgáló termékek — együttes aránya az összesen felhasznált kőolajterméken belül kb. 60—70 százalék, a motorikus hajtóanyagoké pedig csak mintegy 25 százalék. A fennmaradó kb. 5—15 százalék nem energetikai célú kőolajterméken belül van még kenőolaj, bitumen és gázgyártáshoz használt alapbenzin is. Magyarországon is több városban állítottak és állítanak elő benzinbontással városi gázt, vagyis hasonló gázt, mint amit szénből is elő lehet állítani. Közvetlenül a nagy olajár-emelkedések előtt Japánban egyes erőművek fűtőolaj helyett alapbenzint használtak, részben gazdaságossági, részben környezetvédelmi okokból. [Itt kell megjegyezni, hogy a motorbenzin általában a lepárlás első fokozatában nyert alapbenzinből készül. Gazdasági (ezen belül beruházási) döntésen múlik, hogy mennyi alapbenzint dolgoznak fel motorbenzinné és mennyit hagynak meg vegyipari, gázgyártási stb. célokra.]

Amikor az olaj még viszonylag olcsó volt, az energiapiacon nemcsak a fűtőolaj, hanem a gázolaj (nagyobbik része) és a benzin (kisebbik része) is közvetlen versenyben állt a szénnel. Ebben a versenyben 1973-ig a kőolajtermékek szorították ki a szenet. Most, hogy az árarányok megváltoztak (a szén viszonylag olcsóbb lett), a szén több területen megőrizheti helyét ott is, ahonnan a gázolaj és az alapbenzin egyébként kiszorította volna. Sőt, elmondhatjuk, hogy a kőolajtermékeknek világátlagban számítva mintegy 75 százaléka viszonylag könnyen helyettesíthető a szénnel.

A közvetlen versenyterület arányát a folyamatban levő további műszaki fejlesztések (például a fekete- és a barnaszén elgázosítása és cseppfolyósítása) várhatóan tovább fogják növelni. Az utóbbi technikailag már a harmincas évek óta ipari méretekben teljesen megoldott, csak gazdaságilag nem jutott el a versenyképesség színvonalára — kivéve ahol rendkívül olcsó a szén. Jelenleg még csak a Dél-afrikai Köztársaságban termelnek szénből benzint ipari méretekben, kormánysegítséggel versenyképesen („Sasol"-eljárással, amely az eredeti német Bergius-módszer továbbfejlesztése). De több más fejlett ország — elsősorban az Egyesült Államok — is intenzíven foglalkozik a szén-cseppfolyósítás gazdaságossá tételével; erre készteti őket az olajárak további emelésétől, illetőleg az esetleges olajembargótól való félelem is. Ahhoz, hogy a végtermék versenyképes lehessen, a cseppfolyósításra kerülő szén kalória-önköltsége nem haladhatja meg az olajtermék kalóriaköltségének harmadát, negyedét.[9]

A szénelgázosítás terméke ma általában a szintetikus földgáz (Substitute Natural Gas = SNG), eltérően a hagyományos kigázosítástól, amelynek terméke a városi gáz és a háztartási koksz. A szén elgázosítására ma már többféle eljárással is rendelkezünk, olyan eljárással is,

[9] Szendy Károly—Takács Pál és mások: Néhány új energiafajta perspektívája. OMFB. 1978.

amely az atomreaktorok bizonyos típusánál (HTR) nyert magas hőmérsékletet hasznosítja a szén elgázosítására, és lényegesen gazdaságosabb, mint a többi eljárás. Az Egyesült Államokban az SNG üzemi méretű gyártása oly mértékben előkészített, hogy mire földgázkútjaik kimerülnek, szénből gyártott földgázt bocsáthatnak a meglevő vezetékhálózatba. 10—15 év múlva kb. évi 300 millió tonna szenet kívánnak elgázosítani.

Itt jutunk el a *lignitek világpiaci kapcsolataihoz* is. Kifejlesztés alatt állnak ugyanis olyan eljárások is, amelyekkel lignitből nyerhető szintetikus földgáz. De ettől függetlenül, a villamos energia termelésén keresztül már ma is hatást gyakorolnak a zömében külfejtéssel, olcsón bányászott lignitek a világpiaci energiakereslet és kínálat viszonyára. Az NSZK-beli lignitbányászat (a lignitet ott barnaszénnek nevezik, de 1900 kcal/kg-os átlagos fűtőértékét tekintve inkább a mi lignit fogalmunknak felel meg) a tőkés szénválság idején sem esett vissza lényegesen, éppen azért, mert segítségével már akkor is gazdaságosan, a kőszénénél kisebb hőköltséggel lehetett helyettesíteni a fűtőolajat vagy a kőszenet. A nyugatnémet szaksajtóban rendszeresen utalnak lignitbányászatuk olajatdevizát megtakarító jelentőségére. A lignitbányászat fejlődése olyan gyors volt az utóbbi években, hogy ma már súlyban több lignitet (1976-ban 135 millió tonnát) termelnek, mint feketeszenet (évi termelése 1976-ban 89 millió tonna). A nyugatnémet lignittermelés fűtőértékben kb. 25 millió tonna olajnak felel meg, ami kb. 2 milliárd $ értékű. Ez már olyan összeg, amelynek jelentősége van az energiahordozók világpiacán. Ennek tudatában folyik a lignitbányászat további fejlesztése, főként a Rajna vidékén. Ma már tehát nemcsak a Ruhr-vidéki kőszénnek van szerepe a nyugat-európai energiapiaci gócpontban, hanem a Rajna-vidéki lignitnek is. Ha tekintetbe vesszük a világ legnagyobb lignittermelőjének, az NDK-nak évi 250 millió tonna körüli (70 millió tonna olaj fűtőértékével bíró) termelését is, amelyre az NDK energiaellátásának 70 százaléka épül, továbbá a Szovjetunió hasonló nagyságú barnaszén- és lignittermelését, amely hozzájárul ahhoz, hogy egyéb energiahordozókat (például kőolajat, földgázt, fűtőolajat) nagyobb mennyiségben tudjon exportálni, nyilvánvaló a lignitek világpiaci jelentősége. Ma már — a nemzetközi villamosenergia-, kőolaj- és földgáz-távvezetékek időszakában — nem kell egy primér energiahordozónak fizikailag, „személyesen" megjelennie a nemzetközi adásvételekben ahhoz, hogy szerepe legyen a világpiaci kereslet és kínálat alakításában! Ha nem is vesz közvetlenül részt a külkereskedelemben, van külgazdasági hatása.

Potenciális energiavilágpiaci tényezőt jelentenek az Egyesült Államok lignitkészletei is. Az Egyesült Államok megkutatott szénvagyona — a világ megkutatott szénkészleteinek kb. 30 százaléka — hőértékben kb. tízszeresét teszi ki a világ megkutatott olajkészleteinek. Ezen belül kb. egyharmad részt képvisel a lignit, amelynek fele megfelel a mi barnaszenünknek, a másik fele pedig a lignitünknek. A lignit aránya az amerikai széntermelésen belül eddig mindössze néhány ezreléknyi volt. A lignittermelés fejlesztését attól tették függővé, hogy miként tudják felhasználni gáz, koksz, cseppfolyós üzemanyag és műtrágya előállítására.[10] Most viszont programba vették a hasznosítását. Az első amerikai lignitelgázosító üzem beindítását 1980-ra tervezik. Az új elgázosítási

[10] Frank Lajos (szerk.): A világ szénbányászata. NIMDOK, Budapest, 1973.

technológiákkal a barnaszén és a lignit jobb hatásfokkal lesz hasznosítható, mint eddig a villamos energia termelésében, így a belőle előállított SNG hasonló hőköltségű lesz, mint a könnyű fűtőolaj.

Az ismertetetteken kívül még sok olyan műszaki fejlesztés van folyamatban, amely az energiavilágpiac további homogenizálódása irányában hat. Ilyen például a szenek távvezetékes szállítása (ilyet terveznek Katowice és Trieszt között); az elektromos autó kifejlesztése; a variábilis központi tüzelőrendszerek — távfűtés — térhódítása; új folyékony, szilárd és gáznemű hajtóanyagok (hidrogén, szesz, nitrátok stb.) előállítása belsőégésű és reaktív (rakéta) motorok meghajtására stb.

Az energiavilágpiac homogenitásának értelmezése

Az energiavilágpiac homogenitását *termékek szempontjából* azon adásvételekre értjük, amelyekben az egyes energiahordozó-félék felhasználói vásárolnak közvetlen hasznosításra — energiakinyerésre — előkészített, illetőleg finomított termékeket. Az energiafelhasználók nem a nyers aknaszén, a nyersolaj, a nyers földgáz vagy az uránérc között választanak, hanem valamilyen előkészített (válogatott, osztályozott, mosott, flotált stb.) szénféle, különféle olajlepárlási termékek (benzin, gázolaj, fűtőolaj, propán, bután stb.) és földgáztisztítási termékek (etán, metán, propán, bután stb.), valamint a dúsított urán között. Elsősorban ezek szempontjából beszélhetünk egységes energiapiacról, mert a vevők ezek között, valamint másodlagos termékeik (szintetikus gáz, villamos energia) között választanak az energiapiacon. Ez fontos tény nemcsak a homogenitás, hanem — a más alkalommal tárgyalandó — különbözeti járadék realizálása szempontjából is. Az eredeti (primér) bányászati termékek piaci viszonyai a feldolgozott termékek piacától befolyásoltan alakulnak, a bányászati termék-piac homogenitása áttételesen, a feldolgozott termékek függvényében érvényesül. Amikor cikkünkben — az egyszerűség kedvéért — szénről és olajról beszélünk, azon mindig felhasználásra alkalmassá tett termékeik összességét értjük.

Az energiavilágpiac egységességét *ár szempontjából* úgy értjük, hogy a különböző előkészített, finomított stb. energiahordozó fajtáknak az energia valamilyen általános mértékegységére, például gigakalóriára (Gcal = 10^6 kcal $\sim$ 0,1 t kőolaj fűtőértéke) vonatkoztatott ára minőség-, illetőleg használati értékarányos kapcsolatban van egymással, figyelembe véve a szállítás költségeit és a hasznosításkor keletkező veszteségeket is. Vagyis az energiahordozók piacának egységessége *nem jelent valamiféle egységes $/Gcal árat.* A világ különböző helyein az előkészített energiahordozóknak különböző árai lehetnek. Ám ezek az árak — minőségarányosan a fuvarparitással korrigáltan, s persze tendenciaszerűen — egy árcentrum körül sűrűsödnek.

E tendencia érvényesülése időben megy végbe, s a folyamat időigénye függ az energiahordozók termelésbeli és fogyasztóik felhasználásbeli rugalmasságától, vagyis attól, hogy mennyi az egyes energiatermelő és -felhasználó berendezések létesítésének, bővítésének, átállításának az időszükséglete. Egy új szénbánya, új atomerőmű, vagy új szénhidrogéntermelő mező ma 10—30 év közötti idő alatt jut el a létesíté-

sére, illetőleg kiaknázására irányuló szándék keletkezésétől a teljes kapacitású üzemeltetésig, majd a technikai elavulásig. Ez az időszükséglet növekvő tendenciát mutat, részben az üzemméretek növekedése, részben a feltáró fúrások növekvő mélysége, valamint a nukleáris kutatások nagy időszükséglete miatt. Az energiavilágpiac egységét ezért úgy kell értelmezni, hogy az újonnan felmerülő műszaki-gazdasági körülmények miatt előfordulhatnak az árcentrumtól való tartós eltérések — olykor 20—30 éven át is. Gazdaságon kívüli (például katonai, politikai) erők jelenléte vagy megváltozása is járhat hasonló eltérésekkel. Az áralakulás alapvető meghatározói azonban végül is mindig a hosszú távú gazdasági törvényszerűségek.

Az energiavilágpiac határtermelője

Ha az energiahordozók világpiaca egységes piac, akkor e piac árcentrumát — az idézett marxi tézisek szerint — az a legkedvezőtlenebb ráfordítással termelő energiahordozó-termelő határozza meg, akinek termékeire a világ energiapiacának még jelentős mértékben szüksége van.

De vajon ki ez a határtermelő? Sokáig tartotta magát ezzel kapcsolatosan az a felfogás, hogy az olaj világpiaci árát a legmagasabb költséggel termelt egyesült államokbeli olaj termelési költségei, illetőleg termelési ára határozza meg, újabban pedig vannak, akik az Északi-tenger alól kibányászott olaj termelési költségeit vélik ármeghatározónak. Ezzel szemben a valóság az, hogy soha, egyetlen időszakban sem létezett olyan — jelentős volumenű — olajtermelés, amelynek termelési költsége nem lett volna lényegesen alacsonyabb az olaj világpiaci áránál. Vagyis minden olajtermelő, még a legdrágább termelő is realizál — az átlagprofiton és a technikai extraprofiton felül — tetemes járadékjövedelmet is.

Természetesen nem könnyű hiteles adatokkal igazolni állításunk helyességét, mivel az olajtermelő vállalatok szigorú üzleti titokként kezelik önköltségük alakulását.

A nagy nyilvánosság előtt első ízben Enrico Mattei, a nagy amerikai és angol-holland kőolajtársaságok legsikeresebb ellenfele (aki sikerei tetőfokán, 1962-ben, magánrepülőgépével, pontosan ki nem derített „repülőbaleset" áldozata lett), az Olasz Állami Szénhidrogén Vállalat (ENI) volt elnöke tárta fel, hogy a világpiaci kőolajáraknak a kitermelés költségei csak mintegy 12—20 százalékát teszik ki; 40 százalék körüli a nagy nemzetközi olajmonopóliumok nyeresége, és 40—50 százalék az olajvállalatok által az egyes termelő és fogyasztó országokban fizetett adók és kincstári részesedések aránya.[11] Ez utóbbiból 1962-ben még csak kis részt képviselt a termelő országok kormányainak fizetett adó és kincstári részesedés, a döntő részt a fogyasztó országok vám- és adóbevételei tették ki.

Nem sokkal e — hozzávetőleges adatokat tartalmazó — kijelentés után tett közzé az American Petroleum Institute [API] egy összeállítást — különböző „kozmetikázott" adóelszámolásokból és társasági beszámolókból — a legfontosabb kőolajexportáló országok termelési költsé-

[11] Bjulletenj Inosztrannoj Kommercseszkoj Informacii (BIKI) 1962. 4.

geiről. Ebben az összeállításban az Egyesült Államokban termelt — legdrágább önköltségű — olaj nem szerepelt, erre vonatkozó adatot Adelmann professzornak 1966-ban publikált — hasonló módon készült — tanulmánya tartalmaz.[12] E két forrás alapján mutatjuk be az 1960—61.

1. sz. táblázat

A főbb olajexportáló országok termelési költségei és az átlagos olajárak 1960—61-ben

($/t)

Ország	Termelési költség	Tényleges exportár
Kuwait	1,45	11,63
Szaúd-Arábia	1,48	13,32
Irán	1,48	13,17
Irak	1,49	12,95
Venezuela	4,47	20,85
Algéria	5,72	20,20
Líbia	4,55	16,82
Egyesült Államok	11,2	20,8

évi olajtermelési költségeket és árakat az 1. sz. táblázatban. Látható, hogy a legdrágábban termelő ország önköltsége is messze alatta maradt a világpiaci exportárnak. További forrásokból kitűnik, hogy a következő tíz évben az olajkitermelés költségei ezekben az országokban — az Egyesült Államok kivételével — lényegében nem változtak, az árak pedig változatlan szinten maradtak, illetőleg még kissé le is morzsolódtak. Az Egyesült Államokban termelt olaj önköltsége 1971-ben 15,7 $/t-ra emelkedett.[13]

Az amerikai termelők emelkedő önköltségének elsődleges oka az egy kútra jutó évi termelés alacsony szintje. Ez 1971-ben az Egyesült Államokban 1 ezer t volt, szemben a venezuelai 20, az algériai 73 és a közel-keleti átlagos 275 ezerrel, amelyen belül például az iráni adat 800 ezer t/év volt.

Ez idő tájt azonban az Egyesült Államok nettó exportőrből nettó importőrré vált; legfőbb olajszállítója Venezuela lett. A venezuelai olaj fuvarral növelt ára akkor kb. 22 $/t-ra becsülhető. 1971-ben indult meg Norvégia olajtermelése az Északi-tengeri Ekofisk-mezőn, 4,4 $/t-s előkalkulált önköltséggel.[14] Tehát a legdrágábbnak tartott európai termelőhely már induláskor nagymérvű adózás előtti nyereséget biztosított. (Az aránylag alacsony északi-tengeri önköltség fő oka a nagy kútkapacitás volt: 600 ezer t/év.) Az északi-tengeri olajkutakon elért nyereség aránya ma is jelentős; a termelési költségek 20—70 $/t között alakulnak, míg az ár 100 $/t fölötti.[15]

Mindenesetre, az 1970-es évek elején az Egyesült Államokban termelt olaj termelési költsége közelítette meg leginkább a világpiaci árat. Az adózás előtti nyereség itt már „csak" kb. 40 százaléka volt az önköltségnek.

[12] Petroleum Press Service, 1966. 178—180. l.
[13] Glückauf, 1972. 744. l.
[14] BIKI, 1971. március 25.
[15] Bussiness and Energy International, 1977. június.

ségnek, amit az olajtermelő társaságok túl alacsonynak éreztek, a Közel-Keleten realizálható 700—800 százalékhoz viszonyítva. Nem csoda, hogy az Egyesült Államok olajtársaságai nem saját hazájukban igyekeztek fejleszteni az olajtermelést, amúgy is kimerülőben levő mezőiken. [Bár az olajtermelés önköltsége az Egyesült Államokban a legmagasabb (a lényeges mennyiséget termelő országok közül), az amerikai fogyasztó (az ipari, közlekedési és magánfogyasztó) annak folytán, hogy a fogyasztott termék árában lényegesen kevesebb a forgalmi és egyenes adó, sokkal olcsóbban jutott benzinhez és más energiahordozókhoz, mint az európai fogyasztók.]

Az olaj világpiaci ára tehát eddig még mindig lényegesen meghaladta a legdrágábban termelő — világpiaci szinten jelentős mennyiséget produkáló — olajvidék termelési költségét is. Ezt legáltalánosabban az *olajpiac monopolizáltságával* szokták magyarázni, hivatkozva a „hét nővérnek" nevezett 1928-ban alapított nemzetközi olajkartellra. (Hivatalosan a nagy nemzetközi olajtársaságok, amelyek többsége amerikai cég, nem alkottak kartellt, az Egyesült Államok tiltó törvényei miatt.) Valójában e kartell szerepe az olajpiacon rohamosan csökkent: 1952-ben még a termelés kilenctizedét, a feldolgozásnak és az értékesítésnek pedig 75 százalékát ellenőrizte; 1970-re ezek az arányok 56—57 százalékra csökkentek. A teljes energiapiacot tekintve az olajkartell még kevésbé volt monopolhelyzetben, hiszen sok felhasználási területen más — nem az ő kezükben levő — primér energiahordozók is számításba jöhettek. (Újabban ugyan igyekeznek kiterjeszteni tevékenységüket az energiatermelés egyéb területeire is, de monopolhelyzet kialakítására már csak a fejlődő és a szocialista országok döntő szerepe miatt sincs lehetőségük.)

Nem a nemzetközi olajkartell viszonylagos „kvázi monopol" helyzete biztosított a legdrágábban termelt olajok termelési költségénél lényegesen magasabb árat minden olajtermelő társaságnak — a kartellen kívül állóknak is —, *hanem az, hogy az energiapiacnak mindig szüksége volt* az olajnál és a vele együtt előforduló földgáznál *kedvezőtlenebb tulajdonságokkal és magasabb önköltséggel termelhető másik nagy energiahordozóra, a szénre is.* A szén azonban nem általában drága — éppen az Egyesült Államokban termelik majdnem a legolcsóbban —, hanem Nyugat-Európában, vagyis ott, ahol a legnagyobb szükség van az importált olajra, meg az Egyesült Államokból importált szénre is. Az olaj- és szénexportőrök „visszaszámlálással" állapítják meg a nyugat-európai kikötőkbe szállított energiahordozók fob árát. A visszaszámlálás alapja a Ruhr-vidéki feketeszén ára, amelyre — magas önköltsége és ára ellenére — a nyugat-európai iparnak tartósan és tömegesen szüksége van. Ebből kiindulva a világ minden szénexportőre annyiért szállítja a szenet, hogy az a Ruhr-vidéki szén árát közelítse. Hasonlóképpen minden olajexportőr is olyan árat számít az olajért, illetőleg feldolgozási termékeiért, hogy az — az odafuvarozás és feldolgozás költségeivel terhelten, de a nagyobb használati értéküket is figyelembe véve, a versenyhelyzettől függően — összhangban legyen az ott kapható szén árával.

Tapasztalati tény, hogy az energiavilágpiac viszonylagos egyensúlyi helyzeteiben a kőolaj kalóriaára [$/Gcal] nyugat-európai kikötőbe szál-

lítva, az ott kapható — helyben termelt vagy importált — kokszolható szén kalóriaára körül ingadozik. Hasonlóképpen a nyugat-európai finomítókban nyert fűtőolaj és az ott forgalmazott energetikai feketeszenek ára ugyancsak együtt ingadozik, természetesen a használati értékbeli különbségek figyelembevételével. (A korszerű nagy erőművek szempontjából egységnyi kalóriamennyiség *fűtőolaj*ban átlagosan kb. 5—10 százalékkal nagyobb használati értéket képvisel, mint jó minőségű *energetikai szén* formájában. Más felhasználók szempontjából ennél nagyobb a használhatósági különbség.)

A Perzsa-öbölben kitermelt kőolaj tulajdonosa pedig — legyen az akár az olajtermelő állam, akár valamely olajtársaság — a nyugat-európai kikötői árakból visszafelé számolva, a tengeri fuvar- és egyéb költségek levonásával állapítja meg a kőolajért a főbb termelőhelyeken igényelt árat, persze az olaj minőségi paramétereinek (kéntartalom, viszkozitás, kátránytartalom stb.) a figyelembevételével. Jól megfigyelhető volt ez a mechanizmus a Szuezi-csatorna 1967. évi lezárása alkalmával. A csatorna kiiktatása tonnánként kb. 4—5 $-ral megnövelte a fuvarköltségeket (normális fuvarpiaci helyzet mellett), mégis csak átmeneti — kb. egy évig tartó — kisebb emelkedést okozott az európai cif árakban. A fuvarköltségek emelkedését jórészt kompenzálta a fob árak csökkenése. Másfelől a Szuezi-csatorna 1976. évi újranyitása sem tette olcsóbbá az olajat Európa számára: a fuvarmegtakarítás a kőolaj eladói számára tette lehetővé a fob árak emelését a Perzsa-öbölben.

Az értékesítési árak ilyetén alakulásához való alkalmazkodást célozza, hogy a nagy olajcégek integrált termelő-szállító-finomító-elosztó rendszerükön belül ún, elszámoló árakkal dolgoznak, amelyeknek maga a nyersolajár csak egy belső eleme (fő szerepe a termelő államok bevételének meghatározásában van). Az integrált olajvállalatok belső elszámoló áraik manipulálásával egyugyanazon olajból is országonként változó „költségű" és így „áru" terméket dobhatnak a piacra, a fogyasztók fizetőképességétől és az illető ország adózási rendszerétől függően.

Számszerű következtetések — az „árrobbanás" előzményei

Elterjedt hiedelem, hogy a kőolajárak emelkedése nyomán — mintegy annak következményeként — megemelkedtek a szénárak is. Pedig az OPEC lépéseit időben megelőzte a széntermelési költségek és árak emelkedése. A széntermelés költsége a fejlett tőkésországokban általában 1967-ig alacsony szint körül mozgott, annak ellenére, hogy a termelés növekedése 1960 óta lassult, 1965-től pedig megkezdődött a termelés abszolút csökkenése is. Az önköltség eleinte mégsem emelkedett, mert a csökkentés a legdrágábban termelő üzemek megszüntetésével és a termelésben maradó üzemek koncentrálásával történt. Az ilyen negatív és pozitív racionalizálás tartalékai azonban 1968-tól kezdve kezdtek kimerülni. Új szénbányát általában nem nyitottak, megindult a régi bányák fokozatos *kimerülésével* együtt járó önköltségemelkedés. Sok pénzt emésztett fel a *környezetvédelmi* előírások fokozatos teljesítése is. A szénbányászok *több bért és szociális juttatást, fokozott biztonságot* és *jobb munkakörülményeket* követeltek, és ki is kényszerítették

2. sz. táblázat

A kőszén termelési költségeinek alakulása a tőkésországokban*
(1967 = 100)

Év	USA	NSZK	Nagy-Britannia	Franciaország	Belgium
1960	102	91	88	71	78
1965	96	104	97	92	91
1967	100	100	100	100	100
1970	135	121	129	114	119
1971	153	135	158	117	—
1972	165	162	155	132	—
1975	330	218	336	258	258
1975-ben					
Nemzeti valuta/t	17	133,9	16,69	264,8	2867
Dollár/Gcal	2,4	8,0	5,3	9,2	11
Termelés (millió t)	568	92	129	22	7

* A bázisindexek a nemzeti valutában számított önköltségek változását jelzik, tehát a $/t-ra nem vonatkoztathatók, a különböző mértékű árfolyamváltozások miatt!

követeléseik teljesítését. (Nevezetesebb sztrájkok: az Egyesült Államokban 1968-ban és 1971-ben, Nagy-Britanniában 1972-ben és 1974-ben.)

A 2. sz. táblázaton bemutatjuk a széntermelési költségek alakulását néhány jelentős tőkésországban. Nem minden országról áll hiánytalan idősor rendelkezésre, de a töredékes sorok együttese is azt mutatja, hogy a tőkés világban szinte egy időben — 1967 és 1970 között — megindult a szénönköltség emelkedése évekkel megelőzve az olajár emelkedését. Emeljük ki például a nyugatnémet kőszénbányászat önköltségét, amelyet három időpontban hasonlítunk össze a fűtőolaj árával. (L. a 3. sz. táblázatot.)

3. sz. táblázat

A nyugatnémet kőszénbányászat önköltségének alakulása

Év	Szénköltség		Fűtőolajár		Fűtőolajár a szénönköltség %-ában
	$/t	$/Gcal	$/t	$/Gcal	
1967	15,1	2,3	12	1,2	52
1972	31,2	4,5	16	1,6	36
1975	53,3	8,0	72	7,2	90

E számokból az látszik, hogy a fűtőolaj árának 1972-ig bekövetkezett, kb. 50 százalékos emelkedése kisebb volt, mint a szénönköltség emelkedése, tehát a fűtőolaj árának a természetes árcentrumtól való elmaradása 1972-ig nem csökkent, hanem növekedett, és csak az utóbbi időkben közelítette meg a határtermelő önköltsége által indokolt mértéket. Mivel itt a szénönköltség a kokszolható szenek önköltségét is tartalmazza, nem szükséges, hogy a fűtőolaj ára magasabb legyen a szén

átlagos önköltségénél, a 90 százalékos arány nagyjából megfelel a használatiérték-aránynak.

Végső soron tehát az olajár nagyarányú emelkedésének két alapvető oka volt:

1. Az olaj piaci ára — amelyet a fentiekben a fűtőolajár képvisel — előzőleg tartósan és nagymértékben elmaradt az energiaforrások összességére vonatkozó *árcentrumtól.*

2. Maga az árcentrum lényegesen megemelkedett.

E két alapvető ok *egyidejű* érvényesülésének nyitott utat a tőkés világgazdaság túlfűtöttsége következtében előállt és 1970-től kezdve általánossá vált energiahiány. Ezen az úton csak gyorsító volt az 1973. októberi konfliktus, de nem ok.

Az 1960-as években a szénhez képest huzamosan alacsony fűtőolajár a szénfogyasztók körében olyan keresletet (társadalmi szükségletet) váltott ki a fűtőolaj iránt, amelyet a kőolajipar tartósan nem tudott kielégíteni. Az 1960-as évek közepén Nyugat-Európában a kőolajat meg a kokszolható szenet is 16—17 $/t körüli áron lehetett kapni. Ugyanakkor a fűtőolaj és az energetikai rendeltetésű — 6000—7000 kcal/kg-os — feketeszén ára 10—12 $/t körül ingadozott. A természetes súlyegységre vonatkoztatott azonos ár azt jelentette, hogy azonos hőmennyiségre vonatkoztatva kb. 20—30 százalékkal volt olcsóbb az olaj, mint a szén. A használati értékbeli különbséget is hozzászámítva, az átlagos vevő számára 25—40 százalékkal volt olcsóbb a kőolaj, vagy a kőolajtermékek felhasználása, mint a széné.

Hogyan alakulhatott ki ez a helyzet? Erre a válasz külön tanulmányt igényelne. Most egyelőre csak arra kívánunk rámutatni, hogy *az alacsony olaj- és olajtermékárak átterelték a keresletet a szénről a kőolajtermék felé, ezért a tőkés világban 1965-ben nagyjából megállt a széntermelés növekedése, majd 1970-től kezdve hiány támadt olajtermékekből.* E hiány először lassan, majd egyre gyorsulóan felhajtotta a piaci árakat, hogy — a tőkés piac törvényszerűségei szerint — egy természetes túllendülés után, csillapodó hullámzással helyreálljon a piaci egyensúly. Maga a hiány keletkezése sokféle formát öltött, amire itt nem kívánunk kitérni, annál kevésbé, mert annak jó ismertetését és részleteinek okozati taglalását megadták Relle Péter és szerzőtársai több publikációban.[16]

Alapvetőnek tartjuk, hogy az ún. energiaválság nem áremelkedéssel, hanem a túlfűtött tőkés világgazdaság által kiváltott mennyiségi hiánnyal kezdődött. A hiányt nem az olajtermelő, hanem az olajfogyasztó országok okozták — élükön az Egyesült Államokkal. Az olajtermelő fejlődő országok persze kihasználták az adott helyzetet, úgy, ahogy azt a tőkéspiac-gazdaság rendszerét kiismerve megtanulták. Tehát a tőkés piac törvényszerűségeit és lehetőségeit fordították szembe a felhasználó országokkal — beleértve a többi fejlődő országot is.

[16] Relle Péter—Rakovszky András: Energiaválság a tőkés világban, Külgazdaság, 1973. 9. sz. 657. l.; Relle Péter—Rakovszky András—Krámer Márta: A kőolajár alakulásának tendenciái. Külgazdaság, 1974. 10. sz. 761. l.; Relle Péter: A tőkés kőolajpiaci helyzet és a várható tendenciák. Gazdaság, 1975. 2. sz. 85. l.

VITA

BONIFERT DONÁT:

Bérszabályozás és munkadíj-meghatározás*

A bérszabályozás rendszeréről az utóbbi időben több fórumon kibontakozott vitákban olyan új javaslatok is születtek, amelyek már túllépnek az eddigi megoldások keretein: azok — egyre bonyolultabb formákhoz vezető és kevés javulást hozó — módosítása helyett *alapjaiban új* elgondolásokat tartalmaznak. Ilyen Balázsy Sándor javaslata és a Révész Gábor nevéhez fűződő — jórészt csak Lőkkös János által ellene felhozott érvekből megismerhető — javaslat. E két javaslat különböző ugyan, de nem ellentétes, s — kisebb módosítással, illetve kiegészítéssel — alkalmas lehet a bérszabályozás eddig „megoldhatatlannak" tartott problémáinak megoldására.

A bérszabályozás jelenlegi rendszere

Lőkkös János írásának első részében, áttekintve a bérszabályozási rendszer 1957 óta végbement fejlődését, arra a megállapításra jut, hogy a bérszínvonal-szabályozás a gazdaság extenzív fejlődési szakaszában megfelelt a követelményeknek, az átmeneti fejlődési szakaszban működése már akadozóbbá vált, az intenzív fejlődés követelményeinek pedig a bértömeg-szabályozás felel meg jobban. Ez magyarázza a bérszabályozás fejlődésének azt az — általa pozitívnak tekintett — irányát, hogy a bértömeg-szabályozás fokozatosan teret hódított.

Ezzel kapcsolaban szükségesnek látszik röviden kitérni az extenzív és az intenzív fejlődés fogalmának értelmezésére. E fogalmakat általában egysíkúan, sematikusan értelmezik, s ez jelentősen befolyásolja a levont következtetések érvényességét.

Népgazdaságunk fejlődésére a hatvanas évek közepéig — az „extenzívnek" minősített szakaszban — az ágazati arányok alapvető átrendeződése volt a jellemző: az iparban foglalkoztatottak száma és a többi ágazathoz viszonyított aránya nagymértékben megnőtt. Egyrészt az iparba áramlott az addig a mezőgazdaságban dolgozók jelentős része, másrészt az addig nem „foglalkoztatott", ún. háztartásbeli nők jelentős része is munkát vállalt. Ma, amikor ez az átrendeződés, elérve lehetséges végső határait, megállt, arról beszélünk, hogy „a népgazdaság munkaerőforrásai kimerültek".

A népgazdaságnak azonban — összességében — azelőtt is alapjában adott, korlátozott mennyiségű munkaerővel kellett gazdálkodnia; népgazdasági szinten csupán a meglevő — és dolgozó — létszám belső átcsoportosítása ment végbe, ebben az időszakban. (Ez a megállapítás nemcsak a mezőgazdaságból az iparba, hanem a háztartásokból az iparba áramló munkaerőre is érvényes. A háztartásokban végzett munka — mosás, főzés, gyermekgondozás stb. — ugyanis egyrészt társadalmilag

* Hozzászólás a vállalati keresetszabályozás kérdéseiről folyó vitához. Lásd Balázsy Sándor: A keresetszabályozás „megoldhatatlan" dilemmája és Lőkkös János: A keresetszabályozás néhány problémája és a továbbfejlesztés lehetőségei című cikkét a Közgazdasági Szemle 1978. 2. számában, valamint ugyane számban az 1977. november 29-én Szegeden tartott ankétról szóló beszámolót a 218—228. lapokon, továbbá Szilárd Csaba: Az új bér- és jövedelemszabályozók első tapasztalatai, Közgazdasági Szemle, 1977. 3. sz.

elengedhetetlenül szükséges, másrészt fizikailag eléggé nehéz munka, amit ráadásul továbbra is el kell végezni.) Az iparosodás folyamata tehát a mezőgazdaságban erőteljesen és egyértelműen intenzív fejlődést követelt meg, hiszen növekvő feladatokat egyre kevesebb létszámmal kellett megoldani. Ilyen fejlődésnek kellett (vagy kellett volna) végbemennie a háztartási munkák területén is. Ezen felül, az iparosítással a népgazdaság rendelkezésére álló munkaerő jelentős része átáramlott a kevésbé hatékony területekről a leghatékonyabb ágazatba, az iparba. Ezt a folyamatot népgazdasági szinten kétségkívül intenzív fejlődésnek kell minősíteni, s csak az ipart tekintve volt — elsősorban a létszám vonatkozásában — túlnyomóan extenzív.[1] A gazdasági jelenségeket nem célszerű egyoldalúan, csak egy ágazat szempontjából értelmezni, mindig az *egész népgazdaság* összefüggéseit kell figyelembe venni. Még adott ágazatokon — aggregátumokon — belül is, ezen aggregátumok fejlettebb elemeinek az átlagosnál gyorsabb ütemű (extenzív?) fejlődése, ha az az aggregátum összetételét javítja, végül is intenzív jellegű fejlődést eredményez.

A fejlődés extenzív, illetve intenzív jellegének ilyen felfogása a bértömeg-szabályozás értékelése szempontjából is jelentőséggel bír. A bértömeg-szabályozás ugyanis — mint Balázsy Sándor megfogalmazza — „feltételezi, hogy külön, tételes élőmunka-felhasználási limitet állapítsunk meg minden egyes (e szabályozási formába bevont) vállalat számára . . .”[2] A bértömeg-szabályozás a vállalatok egymáshoz viszonyított létszámarányait egy korábbi fejlődés eredményeként kialakult szinten konzerválja, mivel minden vállalatot egységesen egy bizonyos mértékű (lassú) létszámcsökkentésben tesz érdekeltté, függetlenül a vállalat hatékonyságától. Így éppen az intenzív fejlődés egyik fontos tényezőjét, a belső arányok javításának lehetőségét küszöböli ki (vagy teszi egyedi elbírálás, preferencia függvényévé, ami viszont — mint erre Révész Gábor utal — visszavezetne a tervutasításos rendszerhez). Az, hogy az anyagi termelő ágazatok *összes létszámának* az elkövetkezendő időszakban kismértékben csökkennie kell, nem jelenti azt, hogy minden egyes termelőegység létszámának pontosan ugyanebben az ütemben kellene csökkennie, de még csak azt sem, hogy minden termelőegység létszámának csökkennie kell. Ezért a bértömeg-szabályozás nem tekinthető az intenzív fejlődési szakasz követelményeit kielégítő szabályozási formának.

A jelenlegi helyzetben nem annak kell a célnak lennie, hogy a létszámleépítés úgy történjen, mint ahogyan Lőkkös János megfogalmazza: „. . . fokozatosan megteremthetők az anyagi források a munkaerő kiváltására . . .”[3] A célszerű az volna, ha *a meglevő eszközökkel hatékonyan nem foglalkoztatható munkaerő szabadulna fel,* mégpedig — a vállalatok közötti hatékonysági különbségeknek megfelelően — különböző arányokban. (E téren közismerten jelentős és folytonosan újraképződő tartalékok vannak. Így, ha feltárásuk üteme lassú, e tartalék — valójában veszteség! — állandóan magas szinten marad.)

[1] A fejlődés extenzív és intenzív formájának értelmezését fejti ki Bánsági Pál—Szabó Béla—Rácz Dezső: Gazdasági növekedés és a fejlődés intenzív periódusa című könyvében. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1975.
[2] I. m. 168. l.
[3] I. m. 186. l.

Ugyanígy erősen kétséges az is, hogy a bérszínvonal-szabályozás az ún. extenzív fejlődési periódusban megfelelő megoldás volt. Inkább az az igazság: abban, hogy a fejlődés ez időben az iparban — a létszámot tekintve — túlnyomóan extenzív volt, éppen a bérszabályozás átlagbér jellegének volt jelentős szerepe. Ez a szabályozási forma egyoldalúan előtérbe helyezte az ipar létszámbővítését, miközben a létszám hatékony felhasználása háttérbe szorult.

A szabályozásban ezért nem célszerű — legalábbis nem tartósan — olyan megoldásokat alkalmazni, amelyek egy-egy aktuális részprobléma megoldására irányulnak. Ezek ugyanis a gazdaság más területein ugyanolyan — vagy még súlyosabb — feszültségek forrásaivá válnak, mint amilyenek megszüntetésére alkalmasak. Az ilyen jellegű „mozaikszabályozás" éppen olyan, mintha valaki egy órát, amely siet vagy késik, úgy próbálna meg szabályozni, hogy egy-egy kerekét kisebbre vagy nagyobbra cseréli ki. Az eredmény természetesen az, hogy a rendszer „akadozik". Ehelyett a gazdasági szabályozásban is a rendszerbe szervesen beépített, a mindenkori követelményeknek megfelelően alkalmazható szabályozó „szerkezetet" célszerű felhasználni, amely nem lehet más, mint egy egységes — mint Balázsy Sándor írja — „konzisztens" közgazdasági koncepció.

A jelenlegi bérszabályozási rendszereknek — a konkrét formától függetlenül — az az alapvető hibájuk, hogy az egész szabályozási rendszerhez való viszonyukban nem a rész van alárendelve az egésznek, hanem fordítva, az egész a résznek. A jelenlegi szabályozási rendszerben ugyanis — mint ezt Timár András egy írásában megfogalmazta — „a fejlesztéssel kapcsolatos szabályozóeszközök" is „éppen az adott vagy a későbbi időszak személyi jövedelmére gyakorolt hatásán keresztül teszik érdekeltté a vállalatokat a hatékonyabb gazdálkodásban".[4]

Ebben a helyzetben a kérdést alapvetően nem úgy kell feltenni, hogy melyik vállalatnál jellemző a pazarlás valamely termelési erőforrással, és melyiknél nem. A kérdés az, hogy a vállalatok mit érzékelnek saját szempontjukból hatékony foglalkoztatásnak, és ez összhangban van-e a népgazdasági szempontokkal. A vállalatok saját fejlődésüket akkor tekintik „hatékonynak", ha bérfejlesztési lehetőségeik megfelelően alakulnak. A bérfejlesztési lehetőségek megfelelő alakulása azonban — mint erre már sokan és sokféle módon rámutattak — nem feltétlenül jár együtt a vállalati tevékenységnek népgazdasági szempontból is hatékony fejlődésével, a kettő legfeljebb véletlenszerűen esik egybe.

Egy konzisztens, kiegyensúlyozott (tehát nem „közömbös") szabályozási rendszerben például, amelyben a jelenleginél „szabadabb" a választás a termelési tényezők között a munkaerőnek a tercier ágazatok és a termelő ágazatok közötti eloszlása zavartalanabbul valósulhat meg, hiszen — mint éppen Lőkkös János írja: — „A tercier ágazatokban a munkaerő kevésbé és valószínűleg «drágábban» is helyettesíthető, mint a termelő ágaztokban".[5] Éppen ezért az anyagi termelő ágazatokban könnyebben szabadítható fel, „olcsóbban" helyettesíthető a munkaerő. Hatékonyabb szabályozási rendszerben tehát ez a probléma már korább-

[4] Vállalati bérszabályozás — egyéni munkadíjazás. Figyelő, 1977. 27. sz.
[5] I. m. 186. l.

ban, fokozatosan megoldódott volna, a gazdaságirányító szervek nem kényszerültek volna az ismert drasztikus adminisztratív beavatkozásokra.

A bértömeg-szabályozás — ugyanúgy, mint korábban a bérszínvonal-szabályozás — fontos hatékonysági tartalékok elrejtéséhez, ezek feltárásának folytonos halogatásához vezet. Így a fejlődés állandó feszültségek között megy végbe, amelyek egyre újabb módosításokat, a szabályozási forma folytonos változtatását teszik szükségessé. A „kerekeket" tehát lépten-nyomon cserélgetni kell, ezért a rendszer mindig akadozik. A jelenlegi bérszabályozási rendszerek, alapelvek keretei közt tehát a bérszabályozás dilemmái valóban megoldhatatlanok. Ezért nyilvánvalóvá vált annak szükségessége, hogy — mint a szegedi ankéton Révész Gábor és Rák György, valamint cikkében Balázsy Sándor felvetette — *a bérszabályozás egész alapkoncepcióját kell újra átgondolni.*

A bérszabályozás jelenlegi rendszerének néhány alapvető kérdése

A növekmény-szemléletű bérfejlesztési nyereségérdekeltség

A vállalati nyereségérdekeltség mai formája a vállalatokat alapjában a bérfejlesztésen keresztül teszi érdekeltté a nyereségben. Innen az a közismert, sokat emlegetett vállalati gyakorlat, hogy a vállalati terv készítésekor a szükségesnek ítélt bérfejlesztésből indulnak ki, ebből vezetik le a szükséges nyereséget, majd az ehhez tartozó árbevételt. A vállalati termelő kapacitások kihasználásának mértéke tehát attól függ, hogy a kívánt bérfejlesztés biztosításához milyen termelési érték szükséges. Itt a vállalat egész tevékenységét jórészt a bérszabályozás határozza meg, a nyereségcél a bérfejlesztési célnak a függvénye. (A nyereségből fejlesztésre jutó rész másodlagos jelentőségű, ezt a vállalatok inkább „maradványként" kezelik.)

A kérdés így nem egyszerűen az, hogy a fejlesztési vagy a részesedési alap áll-e a vállalatok gondolkodásának előterében. A vállalati érdek fókusza az egész nyereség, illetve a hozzáadott érték, mivel ennek alakulásától függ (legalábbis a relatív formákban, amelyeket a legnagyobb körben alkalmaznak) a kedvezményezett bérfejlesztés mértéke. Mint Szilárd Csaba a vitát elindító írásában megállapította: „A fejlesztési alap a felosztható nyereség és a részesedési célú felhasználási rész különbségeként adódik."[6] Ezt az sem cáfolja, hogy 1976-ban a vállalati nyereségekből a vártnál nagyobb mértékben képeztek fejlesztési alapot. A vállalatok ugyanis, mint erre Lőkkös János az ankéton utalt, „nem szeretnek adót fizetni". Márpedig az R-alap és a bérfejlesztés adója rendkívül progresszív, az F-alapnak viszont nincs külön adója. Az osztatlan érdekeltségi alapból ezért került a vártnál több a fejlesztési alapba. Ebből azonban egyáltalán nem következik, hogy immár „egyértelműnek látszik a vállalatok fejlesztésialap-orientációja".[7]

A bérfejlesztés elsőbbsége a vállalati érdekeltségben a fejlesztéssel szemben abból a meggondolásból is következik, hogy a vállalatnak a bérfejlesztés lehetőségét alapvetően magának kell megteremtenie, míg a fejlesztésben elvileg csak az ún. dinamikus szinttartáshoz elegendő

[6] I. m. 314. l.
[7] Kertész István megállapítása a szegedi ankéton. I. m. 222. l.

eszközei képződhetnek, így külső forrás (állami támogatás vagy bankhitel) elnyerése gyakorlatilag mindig reális alternatíva. A bérfejlesztés tekintetében a vállalatoknak elvben „önfinanszírozóknak" kell lenniök, míg a fejlesztésben nem is lehetnek azok. Ez a jelenlegi vállalati nyereségérdekeltség egyik jellemző sajátossága.

A másik sajátosságot a szabályozás *növekményszemlélete* jelenti. Mint Sinkovics Alfréd a szegedi ankéton megállapította, „az ösztönzési funkció érvényesülését túlságosan növekményszellemben vizsgáljuk".[8] Bérszabályozási rendszerünk „hozamkövetelményt" csak a *bérfejlesztéshez,* a bázis bérszint feletti tárgyévi növekményhez rendel, míg az összes bérhez nem. Így az összes bér 1 Ft-jára jutó hozam vállalatonként igen eltérő lehet, egyrészt a kiinduló bér—nyereség-aránytól, másrészt attól függően, hogy a vállalat milyen mértékben lépi túl az adómentes (legkisebb „hozamkövetelménnyel" járó) bérfejlesztés határvonalát.

Bérszabályozási rendszerünk azzal, hogy a vállalatoknál bérfejlesztési nyereségérdekeltséget hoz létre, a vállalati nyereséget a bérfejlesztés követelményévé teszi. A nyereségben azonban mind az élő munka, mind a lekötött eszközök „hozamának" egy része megjelenik, a nyereség részben eszköz-, részben béarányos[9]. Ezért a bérszabályozási rendszer alapvetően befolyásolja mind az eszközhozammal, mind az élő munka hozamával szembeni követelményt. Mivel azonban meghatározott követelményt a szabályozórendszer e tekintetben csak növekményszemléletben rögzít, a teljes hozamkövetelmények mind az eszközhozamokkal, mind pedig az élőmunka-hozamokkal szemben differenciáltak, vállalatonként eltérőek. Ezeket az eltéréseket gyakorlatilag véletlenszerű, eseti körülmények, a kiinduló helyzet eltérései, a „szabályozóalku" kimenetele határozzák meg. Mindez lehetetlenné teszi a termelési tényezők hatékony alkalmazásának egységes megítélését, s e téren egységes követelmények támasztását. Az eltéréseket kiváltó körülmények szubjektív és véletlenszerű jellege, s a szabályozás által a vállalatokra kényszerített orientáció azt eredményezi, hogy az erőforrásoknak gazdaságunkban lényegében nincsenek „hozamkövetelményei". Ennek következményei gazdaságunkban mind a munkaerő, mind a beruházási javak piacán megmutatkoznak, jórészt ennek tulajdonítható a munkaerő és a beruházási eszközök iránti krónikus túlkereslet.

Fel kellene végre adni azt az elvet, hogy a nyereségnek kell alkalmazkodnia a bérek kívánatosnak ítélt alakulásához. Tudomásul kellene venni, hogy az egyes dolgozók jó vagy kevésbé jó munkája önmagában még nem határozza meg az egész vállalatnak mint rendszernek az eredményességét. A vállalatnak mint termelő szervezetnek az eredményessége elsősorban más belső tényezőktől (szervezettség, vezetési színvonal stb.), valamint külső tényezőktől függ.

A szankciók hiánya

Bérszabályozási rendszerünk lényeges problémájára mutatott rá a szegedi ankéton Sinkovics Alfréd, amikor felvetette, hogy „a meglevő bérek miért nem ösztönöznek". Erre a kérdésre egy másik mondatával

[8] I. m. 222. l.

[9] Lásd erről Megyeri Endre: Ipari árrendszerünk típusáról című cikkét a Közgazdasági Szemle 1972. 5. számában.

tulajdonképpen választ is ad: „A keresetszabályozás nem működhet megfelelő szankcionáló eszközök nélkül."[10] Bérszabályozási rendszerünkből bizonyos értelemben valóban hiányzik a „szankció". Ennek oka az egyértelmű, egységes követelmények hiánya, amelyekre szankciókat lehetne alapozni. Jellemző, hogy a bérszabályozással kapcsolatban szinte mindig csak az *ösztönzésről*, ennek módjáról, kielégítő vagy nem kielégítő mértékéről esik szó, míg a *követelmények* valahogy mindig kimaradnak a látómezőből. Ösztönzés — egyértelmű követelmények nélkül: ez jellemzi jelenlegi szabályozási rendszerünket. Mint erről már szó volt, a vállalatok által felhasznált erőforrások hozamkövetelménye lényegében meghatározatlan. Ebből következik nagyrészt az is, hogy a vállalatokon *belül* sem támasztanak megfelelő követelményeket a munkaerővel szemben (gondoljunk például a teljesítménybérben dolgozók kívántnál lényegesen alacsonyabb arányára). Ebből adódik a munkaerő iránti tartós túlkereslet, ami viszont a munkamorál gyengülésének a forrása.

Érdemleges orvoslást mindeme gondjainkra csak akkor várhatunk, ha olyan bérszabályozási rendszert sikerül kialakítani, amelyben követelményeket elsődlegesen közvetlenül a munkaerővel szemben lehet támasztani, létrehozva ezzel a szankcionálás feltételeit, vállalati szinten pedig a munkaerő és az eszközök kiegyensúlyozott és egyértelmű (tehát nemcsak a növekményre, hanem minden Ft bérre, illetve eszközre vonatkozó) „hozamkövetelményei" orientálnak e két erőforrás optimális kombinációjára, illetve szabályozzák az ezek iránti keresletet.

Az „ösztönzési" és az „elosztási" funkció ellentmondása

Az „ösztönzési" és az „elosztási" funkció ellentétével, illetve ezzel kapcsolatban a differenciálás lehetőségével, elfogadható mértékével az ankéton többen is foglalkoztak.

Olyan vélemények is elhangzottak, hogy a differenciálást, a bérkülönbségeket „a vállalati közvélemény nem tűri el"[11], az átlagtól való eltéréssel szemben „társadalmi érzékenység"[12] tapasztalható. Nyilván ebből következik, hogy — mint Révész Gábor megállapította — „A mai helyzetben ... nem lehet megvalósítani a bérnövekedési lehetőségek vállalatok közötti érdemleges differenciálását",[13] s mint Rák György mondotta: „nem bizonyos, hogy ha a béremelési lehetőségeik számottevően meghaladnák a jelenlegit", a vállalatok „feladnák a nivelláló jellegű elosztás gyakorlatát".[14]

Rák György véleménye (amely összhangban áll Juhász Gézáéval) különösen figyelemre méltó, mivel ebből az tűnik ki, hogy *ma az „ösztönzési" és az „elosztási" funkció megoldhatatlan ellentmondása* a vállalatokon belül, a *bérszabályozás külső hatásától függetlenül is fennáll.*

Mégis helyesnek kell tartani Balázsy Sándornak az ankéton el-

[10] I. m. 223. l.
[11] Juhász Géza: I. m. 222. l.
[12] Seszták József: I. m. 225. l.
[13] I. m. 221. l.
[14] I. m. 223. l.

hangzott véleményét, amely szerint „a közvélemény csak az érezhető többletteljesítménnyel alá nem támasztott kiugró jövedelmeket nem viseli el".[15] A kérdés tehát valójában az, hogy miként lehet az „érezhető többletteljesítményeket" valamilyen rendszerezett, mindenki számára érthető és elfogadható formában kimutatni.

A jelenlegi szabályozási rendszer — vállalatok közötti összehasonlításban — a nyereségalakulás alapján kísérli meg a teljesítmények minősítését, míg a belső minősítést legnagyobbrészt magukra a vállalatokra bízza.

A nyereség alapján azonban az egyes dolgozók — meghatározott feladatokat ellátó munkások vagy alkalmazottak — teljesítménye nem minősíthető, mivel a vállalati eredmény nem fogható fel az egyes dolgozók „munkaeredményének" puszta összegeződéseként. A nyereség nagysága — feltéve, hogy a vállalat minden dolgozója teljesíti a munkaköréhez tartozó *követelményeket* — nagyrészt a vállalatnak mint *rendszernek* a hatékony működésétől függ, amit a vállalati dolgozók legnagyobb része nem képes befolyásolni.

A vállalatok közötti bérkülönbségek tehát, ha ezek a nyereség eltérő alakulásának következményei, valóban indokolatlanok és igazságtalanok.

Az átlagosnál nagyobb teljesítmények vállalaton belüli értékelésének, kimutatásának módjai ma hiányosak, bizonyos területeken pedig gyakorlatilag teljesen hiányoznak. Az azonos vagy hasonló munkakörben dolgozók közötti bérkülönbségek indokolatlanoknak, szubjektívnek hatnak, *ezért* „berzenkedik" ellenük a vállalati közvélemény.

Ezzel kapcsolatos alapvető kérdések tisztázatlanságát jól érzékelteti vitaindító előadásában Gadó Ottó: „Mindenekelőtt pedig tisztázandó, voltaképpen mit is értsünk béraránynon: statisztikailag számított átlagok eléréseit, adott munkakörök közötti bérkülönbségeket vagy azonos teljesítmények, adott követelmények melletti különbségeket".[16] Ma, mivel a nagyobb követelmények kielégítő *differenciálása* legnagyobbrészt hiányzik, a bérkülönbségeket sem lehet megfelelően értelmezni és indokolni. Ez a gondolatmenet is oda vezet tehát, hogy az alapvető probléma a *követelmények* megfelelő megfogalmazásának, rendszerezésének hiánya a vállalatokon belül. Ez pedig jelentős mértékben a nyereségtől függő bérszabályozás rendszerének a következménye. Ebben a rendszerben a bérezési rendszer makroszintű és mikroszintű kérdései elkülönültek, elszakadtak egymástól. A gazdaságirányító, a szabályozási rendszert kialakító szervek egyoldalúan a makroszintű kérdésekre összpontosítottak, a mikroszint kérdéseinek megoldásában a vállalatokat magukra hagyták. A vállalatoktól nem várható el e feladatnak a kielégítő megoldása, mivel ehhez makroszintű ismeretek, szempontok és speciális szaktudás szükségesek. A megoldást a vállalatokon belüli bérek és a hozzájuk tartozó követelmények rendszerének népgazdasági szintű ismeretek és egységes szempontok alapján történő meghatározása jelentheti. A követelmények megfelelő rögzítése és differenciálása vezethet el az elfogadhatóan differenciált, és ezáltal megfelelően ösztönző, mindenki által elfogadható bérezéshez.

[15] I. m. 226—227. l.
[16] I. m. 220. l.

A bérezési rendszer bonyolultsága

Jelenlegi bérszabályozási rendszerünk bonyolultsága kétségbevonhatatlan. Erre ugyancsak többen kitértek az ankéton. E bonyolultság rendkívül nyomasztóan hat népgazdasági méretekben és egy-egy vállalaton belül is, ahol a különböző adókulcsok halmozása, s a részesedési alap, valamint a bér összefüggései (amelyekre Horváth Tiborné utalt) nehezítik az áttekintést.

Igaz, a bonyolultságot bizonyos értelemben vívmánynak is lehetne tekinteni, mondván, hogy ez a szabályozásnak az eltérő sajátosságokhoz való alkalmazkodása. A sajátosságok azonban sokkal eltérőbbek annál, amit a mai — máris eléggé bonyolult — rendszer követni tud. A fejlődés így nem állhat meg a jelenlegi szinten, további differenciálásra, egyre újabb ágazati és vállalati sajátosságok figyelembevételére lesz szükség, tovább fokozva a bérszabályozás bonyolultságát és áttekinthetetlenségét. Ebből a szempontból is sokkal megfelelőbb tehát egy olyan bérezési rendszer, amely a béreket munkakörönként határozza meg, eleve az elképzelhető legkisebb aggregátumra összpontosítva. A szabályozás részletezettsége így eléri a végső határát, s itt már önmaga ellentétébe csap át: *egyetlen,* de a követelményeknek megfelelően differenciált, rugalmas bérszabályozási rendszerré válik.

A bérszabályozás egy lehetséges új rendszere

A jelenlegi bérszabályozás alapvető problémáinak megoldása e rendszeren belül nem lehetséges. Megoldást csak a jelenlegi rendszer kereteinek átlépése hozhat.

Balázsy Sándor javaslata (bár a bértömeg-, illetve bérszínvonalszabályozás kifejezéseket alkalmazza) lényegében már túllép ezeken a kereteken. Megfelelő, átfogó szabályozási koncepcióba foglalva javaslatának előnyei még jobban kibontakoztathatók. (Balázsy Sándor jelzi egy ilyen koncepció meglétét, de azt nem ismerteti.) Egy célszerűen kialakított, átfogó szabályozási rendszernek a szorosan vett bérszabályozáson kívüli elemeivel az „induló nyereség" felélésének veszélye is megszüntethető.

Egy ilyen koncepciónak — a Révész Gábor által felvetett javaslattal összhangban — részét kellene képezze a bérek központilag történő meghatározása, míg a munkaerő vállalati felhasználását a nyereségérdekeltség szabályozná. A rendszer működését alapvetően meghatározó elemek lennének továbbá a vállalati nyereségérdekeltség formája, a bér „hozamkövetelménye" és a bérmeghatározás vállalaton belüli rendszere.

A nyereségérdekeltség formája

A vállalati nyereségérdekeltség legcélszerűbb formája az eszközarányos nyereségben való érdekeltség. Ez az érdekeltségi forma úgy jut kifejezésre, ha a vállalat nyereségét — pontosabban annak más szabályozási elemekkel meghatározott részét — eszközei fejlesztésére hasz-

nálhatja fel. Ezt az érdekeltséget — szemben a jelenlegi *bérfejlesztési* nyereségérdekeltséggel — *vállalatfejlesztési* nyereségérdekeltségnek nevezhetjük. Igaz, a mai szabályozási rendszerben is létezik a fejlesztési alapban való érdekeltségként, de csak elvileg, mivel ma a bérfejlesztési nyereségérdekeltség minden más érdekeltséget háttérbe szorít. A vállalatfejlesztési nyereségérdekeltség kibontakozásához a bérfejlesztési nyereségérdekeltséget ki kell iktatni a rendszerből.

Ehhez az érdekeltséghez nem szükséges az eszközarányos nyereségtől függő részesedés alkalmazása, sőt ez nem is célszerű. Ez ugyanis az eszközhozamokkal szembeni követelményeket a személyi jövedelemalakulás iránti igények függvényévé tenné, s ezzel a „mellékajtón" visszahozná a jelenlegi, nyereségtől függő bérfejlesztési rendszert, annak minden problémájával.

Hozzátartozik a nyereségérdekeltség formájához s az egész koncepcióhoz az erőforrások tisztajövedelem-normákon értelmezett kiegyensúlyozott értékelése. Ezek a normák az alapvető erőforrások (egyszerűsített szemléletmódban a munkaerő és az eszközök) népgazdasági szinten optimálisnak tekintett kombinációi esetén az egyes erőforrásokra jutó tisztajövedelem-„hozamok". Ezek mértéke népgazdasági szinten értékelhető, s az így meghatározott hozamokat kell — az erőforrások iránti kereslet egyensúlyban tartása céljából — megkövetelni a vállalati szférától.[17]

A bér „hozamkövetelménye"

E módon értelmezhető a bér „hozamkövetelménye" is: nemcsak a béremelésnek, hanem minden Ft kifizetett bérnek központilag meghatározott és egységes hozamkövetelménye lenne. Ez a hozamkövetelmény — mint Balázsy Sándor javasolja — költségként elszámolt adó formáját öltené.

Az adó konkrét formájára vonatkozóan többféle megoldás is elképzelhető. Jelenleg béradóként funkcionál az illetményadó, az SZTK-járulék, de még a nyugdíjjárulék is. Célszerű volna e három adónem valamilyen egységesítése. Balázsy Sándor javaslatában fontos és megszívlelendőnek látszó gondolat továbbá a reális mértékű progresszivitás alkalmazása, abból kiindulva, hogy a magasabb bérű (feltehetően magasabb képzettségű, értékesebb) munkaerőtől az átlagosnál magasabb *arányú* hozamot is el lehet várni, hiszen az átlagosnál képzettebb munkaerő társadalmi értéke nagyobb mértékben haladja meg az átlagot — éppen az elosztásban érvényesülő kiegyenlítési szempontok miatt —, mint a bére.

Célszerű tehát a személyi bérek valamiféle progresszív adóztatását megvalósító béradó, esetleg egy differenciáltan lineáris, az egyes munkaerő-kategóriák iránti kereslet szabályozására alkalmas adóval kombinálva.

[17] A tisztajövedelem-normák kereslet-kiegyensúlyozó szerepét Megyeri Endre fejti ki „Ipari termelői árrendszerünk típusáról" című cikkében, a Közgazdasági Szemle, 1972. 5. számában.

A bérmeghatározás vállalaton belüli rendszere

A személyre szóló konkrét bérek megállapításának módjával célszerű külön foglalkozni. Ez ugyanis a vállalati jövedelemszabályozásból nem következik automatikusan, de annak megfelelő működéséhez nélkülözhetetlen. A jelenlegi bérszabályozási formák egyik alapvető hiányossága éppen a vállalaton belüli bérrendszerek megfelelő szabályozásának szinte teljes hiánya.

Valamilyen vállalaton belüli szabályozásra mindenképpen szükség van. Ez nyilvánvaló, ha meggondoljuk, hogy például Balázsy Sándor javaslatának bevezetése esetén — ha párhuzamosan nem egészülne ki megfelelő bérszabályozó mechanizmussal — rövid idő alatt nagy aránytalanságok keletkezhetnének a vállalatok között az azonos munkáért fizetett bérek tekintetében. Stagnáló nyereség mellett, a költségek terhére könnyedén tudnák a béreket — 100 vagy 120 százalékos adókulcs mellett is — emelni azok a vállalatok, amelyeknek módjuk van az emelkedő bérköltség továbbhárítására az árakban. A cél az, hogy a bér a vállalat számára éppolyan költség legyen, mint a többi, hogy a vállalat érdekelt legyen a vele való takarékoskodásban. Révész Gábor megoldásként a bérszínvonal-szabályozáshoz való visszatérést javasolja, ez azonban célszerűtlennek látszik, ismerve ennek a szabályozási formának a hátrányait. Olyan bérmeghatározási rendszerre van szükség, amelyben a vállalati átlagos bérszínvonal a szükséges munkaerő-struktúrának megfelelően kialakul, és nem a munkaerő-struktúrát kell (mint a bérszínvonal-szabályozásban) az előírt bérszínvonalhoz igazítani.

Révész Gábor a problémát a strukturált átlagbér kimutatásával tartja megoldhatónak. A megoldást valóban ebben az irányban kell keresni. A bérszabályozásnak lehetővé kell tennie a vállalati munkaerő-struktúra optimális alakítását, függetlenül attól, hogy ez milyen hatást gyakorol a vállalati *átlagbérre.* A vállalati bérek szükséges szabályozását *közvetlenül az összetevőinél,* az egyes munkakörökhöz tartozó bértételek közvetlen meghatározásával kell megoldani.

Erre a célra a jelenleg is érvényben levő besorolási kategóriarendszerhez hasonló, de annál részletesebb szakmai bértáblázatokat kellene kidolgozni. Ezekben a jelenleginél több fokozatot tartalmazó bértáblázatokban az egyes munkaköröket részletes munkaköri követelmények leírásával kellene meghatározni, rögzítve a hozzájuk tartozó bértételeket. E bértáblázatok összeállítása, illetve módosítása évente történne, bizonyos lépcsőzetességgel. A maihoz hasonló, központi keret-táblázatokból kiindulva előbb ágazati, majd vállalati szinten kerülne sor a munkakörök egyre részletesebb leírására, és a bértételek konkretizálására. Ily módon el lehetne érni, hogy azonos minőségű munkaerő, azonos munkavégzésért mindenütt azonos munkabért kapjon. Ezáltal a munkaerőnek ugyanúgy egységes ára lenne, mint a tárgyiasult munkának, lehetővé válna a munkaerővel való gazdálkodás egységes értékelése, s e téren egységes követelményeket lehetne támasztani.

Fontos sajátossága a leírt rendszernek, hogy ebben az ösztönzés követelménytámasztással történik. Mindenki csak olyan besorolási kategóriába kerülhetne, amelynek a követelményeit képes és hajlandó is teljesíteni. Ezzel megvalósul az a — jelenleg hiányzó — követelmény,

hogy a *meglevő* bérek is megfelelő ösztönző erőt fejtsenek ki. Béremelést — méghozzá előre ismert mértékben — nemcsak a szokásos évi — jelenleg rendszerint sok szubjektív elemmel tarkított — béremelések keretében lehetne kapni, hanem úgy is, hogy a munkavállaló alkalmassá válik egy magasabb kategória követelményeinek teljesítésére, például valamilyen tanfolyam elvégzésével.

A bértömeg és a bérszínvonal vállalati szintű előírásának elhagyásával a vállalatok lehetőséget kapnának arra, hogy az általuk alkalmazott munkaerő összetételét szükségleteiknek megfelelően alakítsák. A vállalati bértáblázatok összeállítása a kiinduló központi, illetve ágazati bértarifákra épülne. Ezek betartásának ellenőrzése biztosítaná a bérek központi szabályozását mind a népgazdasági szintű összes bérmennyiség, mind az adott mennyiségű és minőségű munkaerőhöz tartozó bér egységessége tekintetében. A munkaerővel, annak költségeinek mérlegelésével gazdálkodnának a vállalatok, érdekeltek lévén a bérköltségekkel való takarékoskodásban. A munkaerő iránti keresletet így a bér költségjellege, valamint a bérek tisztajövedelem-normája szabályozná, és tartaná — a mostaninál sokkal eredményesebben — megfelelő keretek között. Ezáltal a vállalatok gazdálkodási önállósága is jelentősen növelhető lenne, noha a gazdaságirányítás a gazdálkodás adott területének (ti. a munkaerővel való gazdálkodásnak) a kereteit markánsabban jelölné ki a mainál.

Ha valakinek — a felhozott érvek ellenére — mégis úgy tűnne, hogy a javasolt bérezési rendszer a központi beavatkozás fokozódását jelenti a vállalat életébe, hadd hívjam fel a figyelmét arra, hogy a bérezés jelenleg a fejlett tőkésországokban lényegében hasonló módon, többé-kevésbé rögzített, kötelező bértáblázatok alapján történik. (A bértáblázatokban a munkavállalók és a munkaadók szervezetei ún. szabad alku keretében állapodnak meg egymással.) A tőkés gazdaság belső problémáinak jelentős részét az okozza, hogy ez a „szabad alku" — ha biztosítja is a megfelelő egységes bérarányokat — nem képes megfelelően szabályozni a nemzeti jövedelem fogyasztásra és felhalmozásra jutó részének arányait. Ezért a tőkésországok közgazdasági szakirodalmában (de időnként a gazdasági gyakorlatban is) fel-feltűnik a központi bér- és árszabályozás igénye. Például Galbraith egyik könyvében a következőket írja: „Élni kell a direkt ár- és bérellenőrzéssel . . ."[18] Úgy vélem, egy szocialista országnak összehasonlíthatatlanul jobb lehetőségei vannak a problémának a központosított megoldására, s ezzel a lehetőséggel feltétlenül élni is kell.

Hasonló bérezési rendszer kialakítására egyébként vannak hazai kezdeményezések is. Ilyen például a Csepel Műveknél kísérletként alkalmazott módszer, amelynek keretében számítógép segítségével sokféle szempont alapján értékelik, „kiválasztják" a dolgozókat, s ennek alapján határozzák meg a bérüket.[19] A módszer alapelvei minden bizonnyal számítógép alkalmazása nélkül is felhasználhatók, és megfelelő fejlesztéssel a népgazdasági méretű bérgazdálkodási rendszerben is kamatoztathatók.

[18] K. J. Galbraith: A pénz. Honnan jött, hová jutott. London, 1975. Ismerteti: Pénzügyi Szemle, 1978. 2. sz. 156—157. l.
[19] Koncz János: Bérgazdálkodás számítógép segítségével. Figyelő, 1977. 29. sz.

TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ

Termelési viszonyok — életmód — hatékonyság

A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem és a Moszkvai Közgazdasági Statisztikai Főiskola Politikai Gazdaságtan Tanszékei 1977. szeptember 26. és 30. között Budapesten tudományos ülésszakot tartottak. Az ülésszak mind a külföldi résztvevők, mind az elhangzott referátumok számát tekintve lényeges előrehaladás a két intézmény között kialakult, immár hagyományossá vált kapcsolatokban.

E rövid tájékoztató keretében nincs mód az ülésszak teljes anyagának ismertetésére. Beszámolónkban csupán néhány szélesebb körben érdeklődésre számot tartó problémára szorítkozhatunk.

A szocializmus kiinduló termelési viszonya

A termelési viszonyokról *A. D. Szmirnov* (MESZI) tartott élénk vitát kiváltó előadást. Bírálta azt a szovjet közgazdasági irodalomban széleskörűen elterjedt véleményt, amely szerint a szocializmus alapvető termelési viszonya az elvtársi együttműködés és kölcsönös segítség viszonya. Szerinte ez önmagában nem gazdasági viszony, csupán a termelési viszonyok jellemzője.

A szocialista termelési viszonyok elemzésével, rendszerezésével összefüggésben egyre gyakrabban vetődik fel a *kiinduló termelési viszony** problémája. A. D. Szmirnov szerint a kiinduló termelési viszonyt két vonatkozásban kell „kiindulónak" tekinteni. Egyrészt, ezzel *kezdődik* a szocialista termelési viszonyok kialakulása. Ezt történelmi aspektusnak nevezte. Másrészt a már kialakult szocialista termelési viszonyok elméleti rendszerének felépítését e viszonnyal kell kezdeni. Ez a logikai aspektus.

Az előadásban jelentős helyet kapott a szocialista termelési viszonyok különböző kritériumok alapján történő osztályozása. A. D. Szmirnov négy kritériumot emelt ki: 1. a termelési viszony tárgyát (termelőeszköz, fogyasztási cikk); 2. az újratermelés fázisait (a szűkebb értelemben vett termelés viszonyai, a csereviszonyok, az elosztási viszonyok, a fogyasztási viszonyok); 3. a gazdaság strukturális láncszemeit (például a vállalatokon belüli viszony, a vállalatok és a népgazdaság közötti viszony, a vállalatok és az egyesülések közötti viszony stb.); 4. a gazdálkodási szinteket (népgazdasági szintű viszonyok, vállalati szintű viszonyok).

A termelési viszonyok különféle kritériumok alapján történő osztályozása lehetőséget ad a differenciáltabb elemzésre — mondotta befejezésül.

Vámosi Sándor (MKKE) megítélése szerint a szocializmus kiinduló termelési viszonyát az elsajátítás történelmileg bekövetkezett változásában kell keresni, nevezetesen abban, hogy az elsajátítás tárgyának a megváltozása (magas fokon társadalmasított termelőerők) ellentmondásba kerül az elsajátítás módjával.

A kiinduló termelési viszony szerinte is kettős értelemben „kiinduló", de a történelmi aspektust ő némileg másként értelmezi, mint A. D. Szmirnov. A kiinduló termelési viszony egyrészt történelmileg — véleménye szerint — nem az új társadalommal jön létre, hanem — *megelőzi* az adott társadalom termelési viszonyainak kiformálódását, másrészt logikai kiindulópont az adott társadalom specifikus viszonyainak (alapvető termelési viszonyának) feltárásához.

A szocializmus kiinduló termelési viszonyáról szólva a referátum szerzője kiemelte, hogy az nem lehet áruviszony. A szocializmust történelmileg olyan viszonyok előzik meg, amelyek alapján részlegesen megvalósul a termelés országos méretekben történő nyilvántartása és ellenőrzése. Ez már nem azonos a mikroökonómiai viszonyokon alapuló árugazdaság önszabályozó rendszerével. Szerinte a tőkés buroktól megszabadított, szabályozott makroökonómiai viszonyok tekinthetők a szocializmus kiinduló termelési viszonyának.

G. G. Mokrov (MESZI) ismertette a szocializmus alapvető termelési viszonyáról a közgazdasági irodalomban eddig folytatott vitákat. A viták eredményeként kialakult az az álláspont, hogy *nem lehet* a szocializmus alapvető termelési

* A magyar közgazdasági irodalomban ez nem elterjedt terminus technicus. A szovjet szerzők is eltérő értelemben használják, sokak szerint a szocializmusban ez az alapvető termelési viszonnyal azonos. Kiinduló termelési viszonynak — véleményünk szerint — az a viszony tekinthető, amelyből az adott társadalom alapvető termelési viszonya kifejlődik s egyben logikailag is levezethető. Ilyen értelemben kiinduló viszony az áruviszony a tőkeviszony vonatkozásában.

viszonya *olyan viszony, ami egyúttal nem eleme a szocialista termelési viszonyoknak.* Véleménye szerint a szocializmus alapvető termelési viszonyának a termelési eszközök társadalmi tulajdonát kell tekinteni.

A továbbiakban azt igyekezett bizonyítani — kevés sikerrel —, hogy a szocializmusban nem léteznek általános termelési viszonyok és kategóriák. Ez szorosan összefügg azzal, hogy társadalmunkban nincsenek általános gazdasági törvények, sem általános gazdasági érdekek (kivéve az olyan általános törvényeket, mint például a munkatermelékenység, amelyeket viszont G. G. Mokrov a termelőerők törvényeként fog fel). A szocializmusban létező *áru- és pénzviszonyokat a referátum szerzője a szocializmus specifikus viszonyának tekinti,* mivel különös viszonyokat egyáltalán nem ismer. Az áru- és pénzviszonyok — szerinte — a szocializmusban nem továbbélnek, hanem a kapitalizmushoz képest megváltozott társadalmi-gazdasági tartalommal újrakeletkeznek.

A résztvevők sok bíráló észrevételt fogalmaztak meg G. G. Mokrov korreferátumával kapcsolatban. Felhívták a figyelmet arra, hogy az általános és különös gazdasági törvények, a kategóriák sajátos módon való érvényesülése a szocializmusban még nem teszi ezeket a szocializmus specifikus törvényeivé, kategóriáivá.

Négy korreferátum szolgált még hasznos információkkal a szocialista termelési viszonyokról. Így *Fekete Ferenc* bemutatta a szövetkezeti tulajdon fejlődésének néhány vonását Magyarországon; *A. Sz. Pikin* a kolhozközi kooperációval, a vegyes (állami és kolhoz-) tulajdon jellegével, valamint az agráripari integrációval foglalkozott; *Barla-Szabó Ödön* a gazdaságirányítási rendszer mint a szocialista tulajdon mozgásformája tökéletesítésének problémáiról; végül *Bock Gyula* a gazdaság és a politika viszonyáról beszélt.

Szocialista életmód

E témakörben *Falusné Szikra Katalin* (MKKE) tartott bevezető előadást. Referátumában a jövedelem és a kereset differenciálásának, valamint az életmódnak az összefüggéseit boncolgatta.

A jövedelem-, illetve az azt megalapozó kereseti különbségeknek a szocialista országokban általában *kisebbeknek* kell lenniük, mint a hasonló gazdasági fejlettségű tőkésországokban. Azonos jövedelemkülönbségek szocialista viszonyok között jelentősebb differenciálódáshoz vezetnek az életmódban, mivel itt a családok jövedelmüket felélik, nem tőkésítik (erre minimális a lehetőség), s mivel nincs létbizonytalanság, nálunk kisebbek a megtakarítások is. A kereseti, illetve a jövedelemkülönbségek százalékban kifejezett mértékének hosszabb távon *csökkenőknek* kell lenniük, mivel a gazdasági fejlettség magasabb szintjén azonos százalékos különbség nagyobb abszolút különbségnek felel meg. Az életmódkülönbségeket viszont nagymértékben az abszolút különbség határozza meg. Az életmódbeli különbségek azonos százalékú jövedelem- és keresetkülönbségek mellett is jelentősen nőhetnek.

A vitaindító előadás szerzője a szocialista viszonyoknak megfelelő jövedelem- és keresetdifferenciálás fontos *feltételeiként* jelölte meg a társadalmi-gazdasági mobilitás viszonylag magas fokát, a munkaerő-kereslet és -kínálat globális és részben strukturális összhangját, valamint azt, hogy ésszerűtlen, irracionális tényezők ne válhassanak a jövedelmi differenciálódás okaivá.

Végül beszélt arról, hogy a személyi jövedelmek, illetve a keresetek differenciálásának ösztönző hatása nem egyszerűen a jövedelem (kereset) különbségének mértékén múlik. Népgazdaságunkban jelenleg általában nem kicsik ezek a differenciák. Nem mindig ott jelentkeznek azonban, ahol kellene, esetenként elszakadnak a tényleges munkateljesítményektől, a munka társadalmi hasznosságától.

E. A. Valijev (MESZI) korreferátumában hangsúlyozta, hogy a fejlett szocialista társadalom elosztási viszonyainak fontos jellemzője a dolgozók részvétele a vállalatok és egyesülések rendelkezésére álló anyagi eszközök, köztük a szociális és kulturális, valamint az anyagi ösztönzést szolgáló alapok felhasználásában. A Szovjetunióban terjednek a kollektív bérezési és ösztönzési formák. Referátumában adatokkal gazdagon illusztrálva mutatta be a társadalmi fogyasztási alap szerepét a szovjet emberek életkörülményeinek alakulásában a szovjethatalom hat évtizede alatt.

G. V. Donszkoj (MESZI) korreferátumában a *szabad idő* problémájával foglalkozott. A szabad idő növekedése, elosztása és felhasználása a társadalom vala-

menyi tagjának érdekeit szem előtt tartva valósul meg. A szabad idő elosztásában azonban még egyenetlenségek vannak. Ez — egyebek között — arra is utal, hogy a termelési viszonyokban végbement változások sokkal *lassabban* tükröződnek az életmódban, mint más területeken.

A szabad idő növekedésének és a felhasználásában megnyilvánuló egyenetlenségek felszámolásának *anyagi alapját* a termelőerők fejlődésében, a termelékenység emelkedésében jelölte meg. A Szovjetunióban hat évtized alatt 18 órával csökkent a heti munkaidő. Jelenleg az egy lakosra jutó évi szabad idő (figyelembe véve a munkaszüneti napokat is) 1800 óra. A szabad idő növekedésének fontos *tartaléka* a munkán kívüli (például a házi munkával, a bevásárlással, a munkába való utazással stb. eltöltött), de szabad időnek nem minősíthető részének csökkentése.

A szabad idő struktúráját nagymértékben befolyásolja, hogy milyen feltételek jöttek létre a szabad idő felhasználásával kapcsolatos szükségletek *társadalmilag szervezett* kielégítésére.

A szabad idő közgazdasági elemzését nehezíti, hogy a szocialista országokban ma még hiányzik a szabadidő-struktúra egységes vizsgálati módszere.

A szocialista gazdálkodás hatékonysága

E témakörben *T. Ju. Mihalkina* (MESZI) tartott vitaindító előadást. A hatékonyság *sokoldalú* kategória: technikai-gazdasági aspektusa a termelőerők színvonalával, társadalmi-gazdasági aspektusa pedig a termelési viszonyokkal való kapcsolatát jellemzi. Azzal azonban, amit Mihalkina állít — nevezetesen, hogy a hatékonyságnak politikai és ideológiai aspektusai is vannak —, azt hiszem e kategória összetettségét elismerve sem lehet egyetérteni.

A szocialista világgazdaság kialakulásával a hatékonyság kategóriája nemzetközi jelleget ölt. A szocialista országok népgazdaságainak ezért olyan gazdasági modellekre van szükségük, amelyek nem korlátozva a nemzetgazdasági érdekek érvényesülését, előmozdítják a szocialista világrendszer hatékony gazdasági fejlődését.

A hatékonyság sokoldalúságából következik, hogy több kritériuma van. E kritériumoknak — Mihalkina véleménye szerint — minőségieknek kell lenniük, vagyis a kvantifikálhatóság nem követelmény. Ilyen kritériumként említette — a szocializmus gazdasági alaptörvényével összefüggésben — a szükségletek kielégítését. Majd arról beszélt, hogy a cél nem a ráfordítások minimalizálása, hanem az optimális megoldások keresése. Végeredményben minden olyan gazdasági aktus hatékony, amely segíti a kommunizmus anyagi-technikai bázisának megteremtését. Vállalati szinten T. Ju. Mihalkina a jövedelmezőséget jelölte meg a hatékonyság kritériumaként. Annak bemutatásával azonban, hogy miként kapcsolódik a jövedelmezőség a népgazdasági szintű kritériumokhoz, adós maradt.

Befejezésül a hatékonyság mennyiségi mutatóinak rendszeréről szólva Mihalkina annak a meggyőződésének adott hangot, hogy e mutatóknak nincs politikai gazdaságtani vonatkozásuk, s ily módon ezekkel csak a statisztikusoknak és a tervezőknek kell foglalkozniuk.

V. M. Vasenceva (MESZI) hozzászólásában a közbenső termék és a hatékonyság összefüggésére hívta fel a figyelmet. Az anyag jellegű ráfordítások nagy hányada és az ágazati kapcsolatok „sűrűsödése" miatt a hatékonysági vizsgálatok alkalmával a társadalmi végtermék mutatója mellett a bruttó társadalmi termék mutatót is alkalmazni kell. Minél kisebb ez utóbbin belül a közbenső termék aránya, annál nagyobb a termelés hatékonysága.

Szabó Zsuzsa (MKKE) arról beszélt, hogy a szocialista termelési viszonyok milyen *új vonásokkal* gazdagítják a hatékonyság tartalmát. Ezek a következők:

— A szocialista termelés hatékonysága nem értelmezhető egyszerűen az eredmény és a ráfordítás viszonyaként. Az adott munkaráfordítással elért eredmény értékelésekor azt is vizsgálni kell, hogy az eredmény (a termék) alkalmas-e valóságos társadalmi szükséglet kielégítésére vagy sem. A felesleges termék termelésében is csökkenhet a ráfordítás, de ez aligha növeli a hatékonyságot.

— A hatékonyságnak a szocializmusban nemcsak gazdasági, hanem társadalmi (és nem mindig kvantifikálható) aspektusai is vannak. Példaként említette a vegyszeres gyomirtást, amely a mezőgazdaságban nemcsak a hozamokat növeli

és a munkaerő-szükségletet csökkenti, hanem emeli a munkaerő szakmai színvonalát, megváltoztatja a mezőgazdasági munka jellegét stb.

— A hatékonyságot a szocializmusban makroökonómiai nézőpontból is vizsgálják. A villamosenergia-ipar hatékonyságának értékelésekor például nemcsak a villamosenergia-iparban, hanem a népgazdaság más területein jelentkező eredményeket és a villamosenergia-termelés érdekében más területeken eszközölt ráfordításokat is figyelembe kell venni.

A népgazdasági hatékonyság *kritériumait* Szabó Zsuzsa a következőkben jelölte meg: adott társadalmi ráfordítás mellett a legnagyobb eredmény (termékmennyiség) elérése; az eredmény (termék) feleljen meg a társadalmi szükségleteknek; biztosítsa a gazdasági tevékenység elé kitűzött társadalmi célok elérését. A hatékonyság kritériumrendszerének problémáját el kell választani attól a kérdéstől, hogy a kritériumok ma mennyire mérhetők.

A legkevésbé érvényesíthető kritérium ebből a szempontból jelenleg az, hogy a használati érték mennyiben felel meg a szükségleteknek. A használati érték több módon kapcsolódik a szükséglet kielégítéséhez: a terméktömegen keresztül; a termékegység szükségletkielégítő képességével (ugyanaz a terméktömeg nagyobb szükséglet kielégítésére alkalmas, ha egyes példányainak minősége javul); valamint a terméktömeg struktúráján keresztül (ha adott terméktömegen belül nő a magasabb használati értékkel rendelkező termékegységek aránya, ez ugyancsak nagyobb mértékben elégít ki társadalmi szükségleteket). E kapcsolatok mindegyikének egzakt számbavételéhez a jelenlegi mérési módszerek továbbfejlesztésére van szükség.

A reformátum szerzője nem értett egyet T. Ju. Mihalkinával a hatékonysági mutatókat illetően. Szerinte a hatékonysági mutatók kialakításakor is jelentkeznek olyan elméleti és módszertani problémák, amelyek megoldásában a politikai gazdaságtan művelőinek is részt lehet és kell is venni.

★

A két és félnapos tanácskozást *Szabó Kálmán* (MKKE) összegezte. Megállapította, hogy a két tanszéknek több kérdésben hasonló vagy azonos az álláspontja, más kérdésekben viszont a nézetek közeledéséhez további eszmecsere szükséges. Véleménye szerint a szocialista elsajátítási viszonyok első számú mozzanatainak az emberek azon kötelékeit kell tekintenünk, amelyek őket mint a termelés anyagi eszközei feletti rendelkezés szubjektumait fűzik egymáshoz. A közvetlen anyagi termelésben kialakuló emberi kapcsolatok meghatározóak a gazdasági tevékenységek más fázisaiban — csere, elosztás, fogyasztás — létrejövő kötelékek jellegére és konkrét mozgására nézve.

Foglalkozott a sokoldalú megközelítés jelentőségével a termelési viszonyok elemzésében. Az osztályozáskor nem szabad elfeledkezni arról — mondotta —, hogy a köznapi gondolkozásban mindig van igény a könnyen megjegyezhető, egyszerű megoldásokra. Veszélyes lehet, ha ennek az érthető igénynek a nyomására az elmélet nem tud ellenállni a leegyszerűsítés kísértésének. A sablonok hamar válnak tömegessé, szilárdulnak meg úgy, mint „hiteles" marxista megoldások, példa erre a termelési viszonyok háromelemes felfogásának elterjedése. Az ilyen helyzet egyáltalán nem kedvez szocialista valóságunk konstruktív kritikai elemzésének.

Hangsúlyozta, hogy a termelési viszonyok lényegi vonásait tükröző ábrázolás manapság már sehogyan sem nélkülözheti a *belgazdasági és a külgazdasági vetület* megkülönböztetését. Az utóbbin belül is élesen el kell határolni azokat, amelyek a szocialista országok egymás közötti kapcsolatait és amelyek a többi országgal való kapcsolatait jellemzik.

Összefoglalójában Szabó Kálmán kitért arra is, mit tekint a szocialista gazdaság alapvető termelési viszonyának. A szocialista társadalmi formáció alapvető viszonya értelmezésében a termelés és a társadalmi szükségletek közvetlen (azaz kizsákmányoló osztályérdek közvetítése nélküli) kapcsolata. Ez nem antagonisztikus viszony, ami azt jelenti, hogy ugyanazok a dolgozók az elsajátítás és a szükségletek képviselői, akik a termelés, a munka funkcióját is megvalósítják. Rámutatott arra, hogy ez az alapvető viszony a szocializmusban bizonyos fokig fejletlen formában lép elénk. A termelés társadalmi jellege a társadalmi elsajátítás olyan formájával párosul, amelyre még szükségszerűen jellemzők a viszonylagos elkülönültségi viszonyok.

Szabó Zsuzsa

R. A. Belouszov: A demokratikus centralizmus fejlődése a szovjet gazdaságirányításban

(Voproszi Ekonomiki, Moszkva, 1977. 11. sz.)

A demokratikus centralizmus gazdaságirányítási gyakorlatának kialakulása már a szovjethatalom első éveiben megkezdődött. A fő feladat ekkor az alapvető élelmiszerek, nyersanyagok és energiahordozók hiányának felszámolása, valamint a közlekedés helyreállítása volt. Ennek megfelelően a centralizált gazdaságirányítás alapját jelentő egységes népgazdasági terv az ágazatközi koordináció módszertani bázisán alakult ki. A centralizált gazdaságirányításhoz vezető úton a központi irányító szervek (VSZNH, GOSZPLAN) mellett fontos szerepet játszott a munkásellenőrzés intézménye, amelynek révén széles tömegek sajátították el a gazdasági irányítás alapelemeit.

Mi jellemzi a központi gazdaságirányítást ma, a X. ötéves terv idején? A magas színvonalú gazdasági tervékenységet most is a beruházási, tudományos, kulturális és közös fogyasztási célokat szolgáló eszközök nagy részének az állami összpontosítása biztosítja. Az elsajátítás, elosztás és felhasználás e formája — amely a többletterméknek kb. kétharmadára terjed ki — a szocialista tulajdon ésszerű megnyilvánulása. Ha a többletterméket nem az állam sajátítaná ki, hanem az egyes kollektívák, akkor a társadalmi tulajdon — mint gazdasági viszony — lényegében a csoporttulajdon vonásait öltené magára. A társadalmilag központosított alapok jelentik az anyagi bázist a tudományos-technikai fejlődés és a szociálpolitika számára. Lehetővé teszik a gazdasági struktúra aktív formálását, s megkönnyítik, hogy az oktatásban és a művelődésben minden terület és réteg egyenlő eséllyel induljon.

Mint ismeretes, minden bonyolult mechanizmust egy helyről, azaz centralizáltan kell irányítani. Képtelenségnek tűnik még a gondolata is annak, hogy egy repülőtéren két-három párhuzamosan működő diszpécserközpont működjék, vagy hogy minden állomásfőnök önállóan határozza meg a vonatok menetrendjét. A modern gazdasági rendszer méginkább igényli, hogy egységes népgazdasági terv szabályozza működését.

A specializáció és az integráció az iparosodás kísérője. Egy specializációra épülő rendszer nagyon sok egységet fog át. Mivel az egyes egységek bonyolult kapcsolatban vannak más egységekkel, nagy az egyensúlyvesztés, a ritmuszavar veszélye. Az ágazatközi kapcsolatok sokoldalúbbá válása a gyors gazdasági növekedés feltételei között igen bonyolult folyamat, amely megköveteli a központi tervezést és irányítást. Ez objektív szükségszerűség, amely — a magántulajdon szférájában — tőkés viszonyok között is utat tör magának. Az irányítás központosításának tendenciája megmutatkozik a nagyvállalatok fejlődésében is; hatalmas nemzeti és nemzetközi konszernek épülnek ki. A centralizáció nemcsak a vállalati, hanem összgazdasági szinten is megindult. Számos tőkésországban — így Hollandiában és Norvégiában — a többlettermék komoly hányadát központosítják. Ugyanakkor tőkés viszonyok között e folyamat csak korlátozottan érvényesülhet.

Az irodalomban nemegyszer találkozunk a centralizáció és a demokrácia jogosulatlan szembeállításával. Pedig az egységes — azaz centralizált — szocialista gazdaságirányítás demokratikus jellegű. Ez abban nyilvánul meg, hogy az ilyen irányítás a dolgozó tömegek akaratából és a szükségletek kielégítése céljából létezik. Jogosulatlan a centralizációt pusztán a hatalom megnyilvánulásaként felfogni. Noha a tervgazdálkodás nem nélkülözheti a direktívákat, a demokratikus centralizmus általános tartalma, lényege a koordináció, az érdekegyeztetés, a gazdaság fejlesztése és kiegyensúlyozása. A szocialista termelés minden résztvevője érdekelt abban, hogy az összes népgazdasági ág rendezetten fejlődjék és személyes erőfeszítései összhangban legyenek másokéival. Ezt a célt szolgálja a népgazdasági ter-

vezés tökéletesítése mint a társadalmi munkamegosztás szervezésének és formálásának alapvető formája. Így az igazi demokrácia nem kizárja, hanem éppen feltételezi az irányítást. Csak az biztosítja a termelés és a forgalom fejlődésének stabilitását, a fogyasztás és az elosztás folyamatainak összehangolását a szocializmus elvei alapján.

A revizionisták és a burzsoá ideológusok kedvelt módszere e fogalmak felcserélése. A centralizmust gyakran a bürokráciával mossák egybe, noha ezek a fogalmak különböző jelentésűek. A demokratikus centralizmus és a bürokratikus centralizmus közötti — elvi és gyakorlati — különbségtétel fontosságára már Lenin is felhívta a figyelmet. A formalizmus és az irányítás más „szakmai ártalmai" elleni harc azóta is fontos része a párt politikájának.

A demokratikus centralizmus a szocialista építés különböző szakaszaiban eltérő sajátosságokat mutatott. Hosszú fejlődés után — a proletárdiktatúra megteremtésének időszaka, az intenzív iparosítás majd a háború és az azt követő helyreállítás korszakain keresztül — lépett be a hatvanas évek közepe óta tartó mai szakaszába. Ezt a szakaszt a tudományos színvonal emelkedése, valamint a dolgozó kollektívák felelősségének és érdekeltségének növekedése jellemzi. Ennek megfelelően megváltozott ideológiai ellenlábasaink taktikája is. A korábbi „katasztrófaelméleteket" felváltotta némelyek kétkedése a tervgazdálkodás hatékonyságában. Ugyanakkor mások arról beszélnek, hogy a népgazdasági tervezést minden országban alkalmazni kéne. Ilyen körülmények között a centralizált tervgazdálkodás hatékonysága körüli vitának inkább csak ideológiai jelentősége van.

A X. ötéves terv egyik fő feladata a népgazdasági arányosság továbbfejlesztése. Ez, valamint a minőség javítása, a költségek csökkentése korszerű tervezési és irányítási módszerek alkalmazását teszi szükségessé. Sajnos gyakorta találkozhatunk formális megoldásokkal. Az élenjáró vállalatok példája megmutatta, hogy a sikeres végrehajtáshoz a dolgozó kollektívát is be kell vonni a munkába.

Hogy megfelelő eredménnyel járjon a népgazdaság szervezeti struktúrájának most folyó átalakítása — a hatalmas termelési egyesülések kialakítása, amelyek szerves kapcsolatot teremtenek a korszerű tudomány és a termelés között —, jobban össze kell kapcsolni az irányítás centralizálását és a dolgozók társadalmi aktivitását. A centralizációnak fontos szerep jut az eszközök átcsoportosításában, valamint a termelés és a forgalom, a forgalom és a fogyasztás közti „érintkezési pontok" megteremtésében. A dolgozók aktivitása az élenjáró tapasztalatok átadásának gyakorlatában kap különös jelentőséget.

A részvétel problémáját nem szabad leegyszerűsíteni. A tömegek részvétele az irányításban nem adomány, hanem többletmunka, amely nagy felkészültséget, tettrekészséget követel. Hangsúlyoznunk kell, hogy a dolgozóknak — mint a termelési eszközök tulajdonosainak — nemcsak joguk, hanem kötelességük is ésszerűen kihasználni a vállalat termelési potenciálját.

A X. ötéves tervben ennek megfelelően kell átdolgozni a népgazdasági önelszámolási rendszert, a bérezés és az anyagi ösztönzés gyakorlatát. Szorosabb kapcsolatot kell teremteni a bérek és a vállalati gazdálkodás hatékonysága között. Ebben a rendszerben az anyagi ösztönzés nemcsak a munka mennyiségével és minőségével van kapcsolatban, hanem figyelembe veszi a vállalati tervezés és gazdálkodás színvonalát is. Az új ösztönzési formák növelik a dolgozók érdekeltségét a vállalat átfogó feladatainak megoldásában, a tudományos-technikai haladás eredményeinek gyors alkalmazásában és a minőség javításában.

A gyakorlat szemléletesen bizonyítja, hogy a tömegek alkotóereje egyre fontosabb tényezője a kommunizmus építésének, fontos forrása a gazdasági növekedésnek és a társadalmi termelékenység emelésének. E tényező lehető legteljesebb kihasználásától nagyban függ a X. ötéves terv célkitűzéseinek sikeres teljesítése.

(Ism.: *Köllő János*)

José L. Rodriguez Garcia: Megjegyzések a gazdasági fejlődés stratégiájáról, tervezéséről és a szocializmus építéséről

(Economia y desarrollo, Havanna, 1977. 41. sz.)

A szerző először azt fejtegeti, hogy a gazdasági növekedés magas rátája önmagában még nem vezet gazdasági fejlődéshez, ahogyan azt a „brazil csoda" is példázza. Itt a növekedés nem kiegyensúlyozott, nem önfenntartó, csupán bővített formában reprodukálja a

deformált gazdasági szerkezetet. A gazdasági fejlődés elsősorban nem mennyiségi kérdés, hanem mindenekelőtt az egész termelőtevékenység minőségi változásának folyamata. A tényleges gazdasági fejlődés hozzájárul a társadalmi szükségletek növekvő és állandó kielégítéséhez.

A gazdasági fejlődés stratégiája a tervezés legfontosabb, de nem egyetlen eleme. Az elmúlt években az erre vonatkozó tanulmányok többsége elkerülhetetlenül arra a következtetésre jutott, hogy az a gazdasági stratégia, amely nem irányoz elő mélyreható szerkezeti változásokat, nem érhet el sikert. A strukturalista elméletek és azok, amelyek a gyengén fejlettséget a kapitalista fejlődés egy szakaszának tekintik, e szerkezeti változásokat a tőkés rendszeren belül vélik megvalósíthatónak.

Minden társadalmi rendszerben meghatározott arányokban kell lenniük a különböző gazdasági szektoroknak és ágazatoknak, ezek azonban gyökeresen eltérő módon jönnek létre a különböző társadalmi rendszerekben.

A gazdasági stratégia megválasztásában alapvető szerepe van a szocialista termelési viszonyok fejlettségi fokának. Kubában az örökölt termelési viszonyok megnyilvánulása a föld magántulajdona. A kisárutermelő parasztgazdaságokon kívül vannak olyan családi jellegű kisgazdaságok is, amelyeknek nincsenek rendszeres piaci kapcsolatai.

A kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet időszakában a tervezés egy sor szubjektív és objektív korlát miatt behatárolt. A szocialista országok gazdaságtörténetét elemezve kitűnik, hogy egyikük sem tért át azonnal és közvetlen formában a népgazdaság tervezés rendszerére. A Szovjetunióban 1917—1928 között például csak éves tervezés folyt. A tervezés szerepét ezért részben a gazdaságfejlesztési stratégia veszi át. A korai szakasz korlátainak eltávolítása után azonban a tervezés vezető szerephez jut majd.

A hatékony gazdaságfejlesztési stratégia meghatározásának számos kedvező belső és külső feltétele van. Az a tétel, hogy a szocializmus ma a fejlődés feltétele a gyengén fejlett tőkésországok számára, az objektív feltételek elemzésén alapszik.

A fejlődő országok még a fejlett tőkésországokhoz képest is jelentősen elmaradtak a termelés társadalmasítása tekintetében. Ha tényleges gazdasági fejlődést akarnak elérni, a társadalmi tulajdon nacionalizálás útján történő megteremtésének együtt kell járnia a termelés szocialista társadalmasításával.

A sikeres gazdaságfejlesztési stratégia megvalósításához nemcsak kedvező belső, hanem kedvező külső feltételekre is szükség van: mégpedig pénzügyi és technológiai erőforrásokra, méltányos csereviszonyokra, a közeli országok közötti gazdasági együttműködésre és integrációra. E feltételek megteremtését a gyengén fejlett országok csak a szocialista országoktól várhatják. Így külső vonatkozásban is érvényes az a tétel, hogy a szocializmus a gazdasági fejlődés feltétele.

A kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet szakaszában a fejlődő országoknak mindenekelőtt termelőerőiket kell fejleszteniük. Az oktatást össze kell kötni a munkával már csak avégett is, hogy a megtermelt érték a tetemes oktatási költségeknek legalább egy részét fedezze. A lakosság szakmai és kulturális színvonalának emelése a gazdasági fejlődés előfeltétele. Szükség van továbbá mélyreható szerkezeti és intézményi változásokra egy hatékony gazdaságirányítási rendszer bevezetése céljából. Ennek a rendszernek ugyanakkor rugalmasnak kell lennie, figyelemmel a társadalmi, gazdasági és politikai viszonyok változó és instabil voltára.

A gazdaságfejlődési stratégia kidolgozásában nagy súllyal szerepel az országnak a nemzetközi munkamegosztásban elfoglalt helye. Ennek megváltoztatása szintén elkerülhetetlen a gazdasági szerkezet átalakításának megfelelően. A fejlesztéshez szükséges erőforrások azonban alapvetően meghaladják a fejlődő országok saját lehetőségeit.

A helyes gazdaságfejlesztési stratégia kiválasztásának fontos előfeltétele az anyagi és a szellemi erőforrások megfelelő értékelése. E tekintetben a legnehezebb a beruházások hatékonyságának és a munka termelékenységének a számbavétele.

A kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet időszakában az új típusú állam nem érheti el gazdasági céljait, ha a társadalom irányítását nem proletárdiktatúra formájában gyakorolja a dolgozó osztályok érdekében. A szerző fontos megállapításai közé tartozik, hogy a gazdaságfejlesztési stratégiát nem lehet mechanikusan minden fejlődési modellben alkalmazni.

Cikke végén a tanulmány írója a polgári közgazdaságtan által javasolt két alapvető fejlődési modellt ismerteti, il-

letve bírálja. A két modell az egyensúlyi és az egyensúly nélküli fejlődés modellje. Az első ellentmond a fejlődés dialektikájának, mert a mechanikus evolucionizmust hirdeti. A második ugyan közel áll a valósághoz, de fejlődését még az sem biztosítja automatikusan, ha fenntartják a gazdasági tevékenységek kiegyensúlyozatlan növekedését. Egyensúlyról csak mint tendenciáról lehet beszélni, amely középtávon biztosítja a bővített újratermelés alapvető egyenleteinek teljesülését. Ez nem más, mint a bővített újratermelés dinamikus egyensúlyi folyamatként való marxi felfogása, amit a szerző szerint a fejlődő országoknak is követniük kell.

(Ism.: *Horváth Éva*)

G. Szoljusz: Az állami pénzügyek válsága az állammonopolista kapitalizmusban

(Mirovaja Ekonomika i Mezsdunarodnije Otnosenyija, Moszkva, 1977. 8. sz.)

A gazdaság állami pénzügyek révén való szabályozásának elvét J. M. Keynes még a harmincas évek elején dolgozta ki. A kapitalizmus ellentmondásainak kiéleződése nélkülözhetetlenné tette az állami beavatkozást az újratermelés biztosítására, a gazdasági növekedés ütemének gyorsítására és nem utolsósorban a termelés ciklikus kilengéseinek csillapítására. Rohamosan nőtt az állami kiadások aránya a nemzeti jövedelemben; az Egyesült Államokban, az NSZK-ban és Angliában például 1975-re meghaladta a 40 százalékot. E számok objektív szükségszerűséget tükröznek, a termelés társadalmasodásának sajátos tőkés „elismerését". Az állami pénzügyek válságát három területen elemezzük, az adópolitika, az állami kiadások és az államadósságok szférájában.

A költségvetési bevételek 80—95 százaléka adókból származik. A progresszív adóztatás elvét Keynes követője, A. Hansen dolgozta ki, és tőle származik az ún. beépített stabilizátor elve is. Válságban, lanyha üzletmenet esetén automatikusan csökken az adóteher, míg a progresszíven növekvő adókulcsok gátat vetnek a fellendülés, a konjunktúra túlhajtásának. Az adópolitikának mint konjunktúrapolitikának korlátozott voltára már Hansen is felhívta a figyelmet. A társasági nyereségeknek ugyanis csak egy részét adóztatják. Az adók 85 százalékát olyan vállalatoktól szedik be, amelyekre nem vonatkozik a progresszivitás elve. Itt kell megemlíteni azt is, hogy az adóztatás növelése korlátokba ütközik. Nem véletlen, hogy a hetvenes évekre stabilizálódott az adók aránya a nemzeti jövedelemben, az Egyesült Államokban és az NSZK-ban 30 százalék körül, Angliában viszonylag magasabb szinten, 35—40 százalék között. Ezek az adatok is jelzik: az adópolitika nem tudott megfelelően alkalmazkodni a konjunkturális szükségletekhez, az amúgy is magas adóterhek további növelése — a magánvállalkozás rendszerében — egyre nagyobb ellenállásba ütközik.

Az állami kiadásokat öt nagy csoportra bonthatjuk: hadikiadások, állami adósságtörlesztés, a gazdasági szférában eszközölt ráfordítások, társadalmi juttatások és egyéb tételek. A felsorolás sorrendjével is érzékeltetjük a kiadások hierarchiáját, viszonylagos súlyát. Az Egyesült Államokban például az 1974—1975-ös költségvetési évben az összes kiadások 34 százalékát fordították katonai célokra, 15 százalékát (38,8 milliárd dollárt) az adósságok utáni kamatok törlesztésére. 12 százalékát gazdasági célokra és 3,2 százalékát társadalmi juttatásokra. Ismeretes, hogy az Egyesült Államokban viszonylag csekély összegeket fordítanak képzésre, egészségügyi ellátásra és egyéb társadalmi szükségletekre. Ezzel magyarázható több nagyváros (például New York) katasztrofális pénzügyi helyzete is. Ugyanakkor a hadikiadások csillagászati összegeket tesznek ki. A növekedést jelzi: 1950-ben a hadikiadások összege 14,5 milliárd dollár volt, az 1976—1977-es pénzügyi évben már 113 milliárd, azaz nyolcszorosára nőtt. Angliában is hasonló tendenciák érvényesülnek, 1971-től 1975-re a katonai célú kiadások 2712 millió font sterlingről 5058 millióra emelkedtek. Elsősorban e kiadások okozzák a költségvetési deficitet, a tőkésállamok példátlan méretű eladósodását. Egy további összefüggés: az állami értékpapírok 85 százalékát tőkés intézmények birtokolják, így annak jövedelmeit is ezek élvezik. Az 1974—1975-ös pénzügyi évben például megközelítőleg 38 milliárd dollár haszonra tettek szert. A kör, amely a hadikiadásokkal és a katonai-ipari komplexum kü-

lönleges profitjaival kezdődik, folytatódik a költségvetési deficitekben, és a magántársaságok számára az állami értékpapírok vásárlásával, majd az azok utáni kamatok bezsebelésével zárul.

Ez a 38 milliárdos összeg egy másik ellentmondásra is felhívja a figyelmet. Az állami költségvetési kiadások — mivel azok nagy része improduktív — enyhítik a termelés és fogyasztás közötti ellentmondást. A monopóliumoknak kifizetett óriási összegű kamatok azonban éppen ellentétes irányban hatnak. A költségvetési deficitek növekedését jelzik a következő számok (milliárd nemzeti pénzegységben):

Ország	1970	1972	1975
Egyesült Államok...	2,8	23,2	43,6
NSZK	4,3	5,3	54,3
Anglia	0,2	2,5	8,8

Az államok óriási méretű eladósodása olyan következtetés levonására késztetett több polgári közgazdászt, hogy szűkíteni kellene az állam gazdasági hatókörét, az állami funkciók egy részét visszaadva a magánszférának. A felhalmozódott államadósságok összege az Egyesült Államokban 1975-re már több mint kétszerese volt az évi adóbevételeknek (746,1 milliárd dollár és 340 milliárd dollár). Angliában a megfelelő adatok 1974-ben 88,4 milliárd font sterling és 25,9 milliárd font sterling. Felgyorsult az adósságok növekedésének üteme is. 1945 és 1965 között az Egyesült Államokban az államadósság évi átlagos növekedése 6,9 milliárd dollár volt, 1965 és 1975 között már 32,9 milliárd dollár. 1975-ben pedig az előző évhez képest 60 milliárd dollárral nőtt az eladósodás. A nagy állami hitelkereslet szűkíti a többi gazdasági szféra hitelfelvételi lehetőségeit, emelheti a kamatlábat is, esetleg éppen akkor, amikor az kedvezőtlen a gazdaság egésze számára. A költségvetésnek a gazdasági életre gyakorolt hatását csak akkor érthetjük meg, ha vizsgálódásainkba bevonjuk az eladósodás problémáját annak származékos hatásaival együtt.

A gazdaság állammonopolista szabályozása nem mentette meg a kapitalizmust a válságoktól, nem oldotta meg a termelés és a fogyasztás ellentmondását, ugyanakkor békeidőkben eddig ismeretlen méretű inflációt váltott ki, amely a kapitalizmus egész pénzügyi rendszerének válságához, felbomlásához vezetett. Külön említésre méltó még az állami megrendelések árnövelő hatása. A leggyorsabban ugyanis az állami vásárlások körébe tartozó termékek ára emelkedett. Ezt jelzik a következő számok: az átlagos árindex (áruk és szolgáltatások) az Egyesült Államokban (1929-et 100-nak véve) 1960-ban 204,2, 1973-ban 304,3. A szövetségi kormány vásárlásaiba tartozó termékek árindexe ezzel szemben a megfelelő években 289,4 és 519,5. Az NSZK-ban is hasonló tendenciák rajzolódnak ki. Ha az 1962-es árindexet 100-nak vesszük, akkor 1960-ban 92,1, 1974-ben 166,9 az árak átlagos szintjét jelző adat, a kormányvásálásoké ezzel szemben 90,9, illetve 234,5. Nem igazolódtak be a munkanélküliség és az árak ellentétes alakulásáról szóló elméleti tézisek sem. A 70-es évek inflációja, a valutáris válságok, az 1974—1975-ös gazdasági válság — hogy csak a legfontosabbakat említsük — tanúsítják a gazdaság állammonopolista, ezen belül is az állami pénzügyekkel történő szabályozásának csődjét.

(Ism.: *Szegő Szilvia*)

Thomas Balogh: A monetarizmus és egy esetleges világméretű pénzügyi válság veszélye

(Challenge, New York, 1977. május—június)

A világgazdaság napjainkban két lényeges problémával küzd: az inflációval és az ezzel szoros kapcsolatban álló rövid idő alatt felhalmozódott jelentős fizetésimérleg-többletekkel, illetve deficitekkel. Mivel az infláció megfékezésére tett intézkedések a jelenlegi helyzetben alkalmatlan monetarista dogmákon alapultak, még a hitelező országokban is a munkanélküliség növekedéséhez vezettek. Az a megállapítás is megkockáztatható, hogy a szóban forgó problémák monetarista megközelítése — különösen az NSZK-ban és az Egyesült Államokban — ugyancsak emlékeztet az 1926—1927-es években tapasztaltakra, és világméretű pénzügyi válsággal fenyeget, amely súlyos politikai és gazdasági következményeket vonna maga után.

1945—1970 között a gazdasági fejlődés eddig még nem tapasztalt méretekben bontakozott ki, miközben a világ valamennyi országa hiábavaló erőfeszítéseket tett arra, hogy megkísérelje párhu-

zamosan megvalósítani a belső stabilitást, az áremelkedések elkerülését, a teljes foglalkoztatottságot, illetőleg a termelés bővítését. A kormányok viszonylag sikeresen oldották meg a gazdasági növekedéssel és a foglalkoztatottsággal kapcsolatos feladatokat, nem sikerült azonban megakadályozniuk az áremeléseket. Ez elsősorban azzal magyarázható, hogy nem figyeltek fel a gazdasági struktúra mélyreható változásaira, nevezetesen a néhány — az árakat manipulálni képes — nagy monopólium kialakulására, valamint arra, hogy a szakszervezetek jelentős hatalomra tettek szert. A gazdasági hatalom koncentrálódása az egyik oldalon, a jövedelemosztásban tapasztalt aránytalanságok a másik oldalon, szükségképpen olyan ellentétek felszínre kerüléséhez vezettek, amelyek aláásták a társadalmi kohéziót. Megoldást e téren — mégpedig olyant, amely nem vezet egyben tömeges munkanélküliséghez — csak úgy lehet találni, ha a termeléssel, a jövedelemelosztással, illetőleg a társadalmi szektor kiterjesztésével kapcsolatos politika tekintetében nagyobb mértékben sikerülne tudatosítani az egyéni, illetve a csoportfelelősséget.

1972 körül új jelenségnek számított, hogy a gazdasági-politikai vezetők fenyegetőbbnek érezték az inflációt, mint a munkanélküliséget. Ebből a félelemből táplálkozva született meg az „új" neoklasszikus „harmóniaelmélet", amelynek lényege, hogy a gazdasági stabilitást kizárólag monetáris restrikciók révén (monetaristák), illetőleg a pénzügyi politikával összhangban (liberális neokeynesiánusok) tartják elérhetőnek. Ezek az elképzelések — amelyek elsősorban az Egyesült Államokban és az NSZK-ban hódítottak teret —, arra a tarthatatlan elméletre épülnek, hogy létezik egy alapjában véve szilárd rendszer, amely rövid távon is képes az egyensúlyi állapotába visszatérni, ha a monetáris és fiskális intézkedések ezt meg nem akadályozzák. Az egyensúly visszaállítására irányuló erők azonban annyira dominálnak, hogy hosszú távon semlegesítik a kormány ellentétes törekvéseit. Ily módon a „munkanélküliség természetes rátája" — ahogyan a friedmani szóhasználat jelöli — lényegében a strukturális „tökéletlenségek" (például szociális juttatások), illetőleg a kormánynak a munkanélküliség enyhítésére irányuló, inflatorikus hatást indukáló kísérleteinek a következménye. A munkanélküliséggel kapcsolatos monetarista állásfoglalást Phelps sorai a következőképpen illusztrálják: „A ma munkanélkülisége tulajdonképpen befektetés, amelynek révén a holnap foglalkoztatottjai bármely tömegének jobb allokációját lehet biztosítani." A munkanélküliség monetarista megközelítését később az amerikai közgazdászok továbbfejlesztették. Eszerint a munkanélküliség adott szintjén minden expanziós intézkedés inflációt vált ki, ami tehát azt jelenti, hogy a monetarista felfogás értelmében, a jelenlegi munkanélküliségi szint normálisnak tekinthető. Ez az értelmezés közel jut a marxista megfogalmazáshoz, amely szerint a kapitalizmus működéséhez, feltétlenül szükséges a munkanélküliek tartalékserege.

A monetaristák politikájuk igazolása végett arra a „megállapításra" jutnak, hogy a munkanélküliség lényegében egyéni döntés függvénye. Hangsúlyozzák, hogy a munkanélküliség feltételei 1976-ban az Egyesült Államokban is igen csábítóak voltak. A kifizetett segélyek pedig a munkanélküliek iránti tényleges keresletet jeleznek. A munkanélküliek száma ezért addig nő majd, ameddig ez a keresletet nem elégíti ki.

A monetarista politika legfőbb gyengéje, hogy az úgynevezett közvetett módszerei, amelyek révén az árak stabilitását (s ezzel párhuzamosan a szakszervezetek hatalmának csökkenését) kívánja elérni, a munkanélküliség háború óta nem látott méreteihez vezethetnek.

A világgazdaság másik nagy problémája a nemzetközi likviditás fokozódásához kapcsolódik, ami az 1973-as olajár-emelkedésben, az olajdollárok megjelenésében, az europiacok már ellenőrizhetetlenné váló kitágulásában gyökerezik. E probléma csírájában már a vietnami háború idején jelentkezett, amikor az amerikai fizetésimérleghiány növekedésével párhuzamosan egyre erősebbé vált az amerikai tőke külföldön történő befektetésének irányzata.

A tőkék felgyorsuló áramlása, a spekulatív műveletek kiterjedése a külső és belső stabilitás kérdését még inkább hangsúlyossá tették. Az árfolyamok változtatása, a lebegtetés bevezetése ideiglenes megoldásokat hozott, de az elmúlt két évtized tapasztalatai arra figyelmeztetnek, hogy az ilyen általános intézkedések közvetett hatásaik miatt gyakran igen veszélyesek lehetnek. A jelenleg kialakult helyzetben — a jelentős fizetésimérleg-aránytalanságok, az europiacok ellenőrizhetetlen-

sége, a nagy volumenű likvid tőkék jelenléte stb. közepette — feltétlenül szükség lenne arra, hogy az Egyesült Államok elsősorban a hitelező országok hozzáállását kísérelje meg befolyásolni. Ugyancsak nagy feladatok várnak a Nemzetközi Valuta Alapra is. Legfőbb ideje, hogy a nemzetközi tőkeáramlást újból ellenőrzés alá vonják. Amennyiben az IMF tekintélyét sikerül helyreállítani, ez a nemzetközi szervezet esetleg a világ központi bankjává válhatna, amelynek fő feladata az inflációsráták, illetőleg a fizetési mérlegek összehangolása lenne. Mint Nemzetközi Központi Bank a IMF a következő funkciókat láthatná el: 1. Az adós országokat megfelelő mennyiségű tartalékokkal látná el, ami lehetővé tenné számukra, hogy könnyebben alkalmazkodhassanak hitelezőik általában restriktív monetáris politikájának hatásához. 2. A megreformált IMF-nek meg kellene akadályoznia, hogy a legfontosabb valutákkal szembeni esetleg megrendülő bizalom, nyomban azok sorozatos leértékelődéséhez vezessen. Ehhez természetesen megfelelő pénzügyi eszközökre, illetőleg bizonyos hatalomra lenne szükség. 3. Az új Központi Banknak lehetősége lenne a tartalékvalutájú országok követeléseit rövid lejáratú IMF-követelésekre, SDR-re stb. konvertálni. Ugyanakkor nyílt piaci műveletek segítségével növelhetné olyan valutákban, illetve országokban a likviditást, amelyeknek erre szükségük van.

Mindenesetre érdekes lesz megfigyelni, mit tesz majd az új amerikai kormányzat avégett, hogy a kiigazítási problémákhoz való jelenlegi hozzáállást alapvetően megváltoztassa.

(Ism.: *Nagy Katalin*)

Fenyő Imre—Imre János:

A VENDÉGLÁTÁS ÉS AZ IDEGENFORGALOM GAZDASÁGTANA

A társadalmi munkamegosztás bővülésével szükségszerűen együtt járt a közgazdaságtudomány fejlődésének gyorsulása. Kialakultak az ágazati gazdaságtanok. A belkereskedelmi ágazatban azonban sok az olyan speciális alágazat, mint a vendéglátóipar. Ez ugyan belkereskedelmi tevékenység, de a tervezésben, az irányításban, a működésben, a gazdálkodásban olyan sajátosságokkal is rendelkezik, amelyek szükségessé tették, hogy a kereskedelem gazdaságtana mellett kialakuljon a vendéglátás önálló gazdaságtana is.

A könyv a vendéglátóipar és az idegenforgalom ismeretanyagát mutatja be összefüggően, logikusan. Az alapfogalmak ismertetése után az ágazati gazdaságtani témákból kiindulva a szerzők eljutnak a konkrét feladatokig. Összefoglalják az érintett területek makro- és mikroszintű közgazdasági kérdéseinek szinte minden vetületét. Bemutatják a vendéglátó- és a szállodaipar, továbbá az idegenforgalom elhelyezkedését a népgazdaságban, tárgyalják annak gazdasági, társadalmi jelentőségét, főbb feladatait, kapcsolatait a kereskedelmen belül és kívül, értékelik a szakma közgazdasági irányítási rendszerét, annak egyes elemeit, s ismertetik fejlődésének főbb tendenciáit. Feldolgozzák a vállalati szféra gazdasági kérdéseit, különösen részletesen tárgyalják az egyes vállalati tevékenységi körök elemzési, tervezési módszereit.

A könyv a főiskola hallgatóin, a szakiskolák tanárain, a Közgazdaságtudományi Egyetem e témára specializálódott hallgatóin kívül érdeklődésre tarthat számot a vendéglátóipar, a szállodaipar és az idegenforgalom szakemberei körében. Hasznos tudnivalókat tartalmaz a kereskedelem, az élelmiszer-gazdaság egyes szakembereinek is.

Kb. 426 oldal, kb. 60,— Ft

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Hoffmann Istvánné: A magyar háztartások gazdálkodási modellje

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1977. 355 l.

Hoffmann Istvánné könyve nemcsak a Központi Statisztikai Hivatal háztartás-statisztikai kiadványai alapján, hanem elsősorban saját adatgyűjtésre támaszkodva jellemzi a magyar háztartásokat. A szerző mintegy 100 egyetemi hallgató kikérdező-biztosi közreműködésével 1650 családot figyelt meg. Adatainak zöme az 1973—1974. évekre vonatkozik. Kutatásai során nem csupán a számszerűsíthető, hanem a kizárólag verbálisan leírható ismérvek is érdekelték, ezért a magyar háztartásokról alkotott modelljét *„tapasztalati verbális modellnek"* nevezi. Kutatási területén közelebbi és távolabbi rokonságban álló tudományok ölelkeznek: statisztika, közgazdaságtan, szociológia, pszichológia, matematika és számítástechnika.

A fejezetnyi terjedelmű „Bevezetés" és az első fejezet a fogyasztás gazdaságtanának fő problémáiba tekint be. Elméleti segítséget keres azoknak a tényezőknek kiválasztásához, amelyek a modellben a fogyasztói magatartást meghatározzák. Külön alfejezet foglalkozik a fogyasztói magatartást meghatározó makro- és külön alfejezet a mikroszintű tényezőkkel. A két rész az elkülönítés ellenére meglehetősen összefolyik: egyik is, másik is a jövedelem, az ár és a fogyasztás közti összefüggést tárgyalja. Fontos azonban a modell számára az a megállapítás, hogy ezek még nem elegendők a fogyasztói magatartás meghatározásához. A vásárlás — mondja a szerző — „több körülmény által meghatározott befolyásolt döntési sorozat utolsó előtti állomása". (63. l.)

A magyar háztartások gazdálkodását meghatározó tényezők közül végül is tizenhatot választ ki a modell számára mint jellemző paramétert. Ezek: 1. a háztartásnagyság; 2. a jövedelem nagysága; 3. a kiadási szerkezet; 4. a tartós fogyasztási cikkek állománya és kora; 5. a szabad rendelkezésű javak nagysága; 6. a megtakarítások nagysága; 7. az első látásra megvett termékek jellege és értéke („impulzusvásárlás"); 8. a lakáshelyzet; 9. a részletvásárlási készség; 10. a gépkocsi megléte; 11. a takarékoskodás módja; 12. a beszerzési tervek jellege; 13. a jövedelem beosztásának módja; 14. a pénzjövedelmek kezelési módja; 15. a vásárlás előtti döntések jellege; 16. a reklámbefogadó képesség.

Lehet ezekről a paraméterekről vitatkozni — hiányolni olyan fontos paraméter kimaradását, mint például az árérzékenység, az árváltozásra való érzékenység —, az azonban vitathatatlan, hogy a szerző fontos és eddig zömmel elhanyagolt paramétereket választott ki, tárt fel és igyekezett számszerűsíteni, illetve számszerűleg és verbálisan megközelíteni, s ezzel jelentős mértékben hozzájárult a magyar háztartások gazdálkodásának megismeréséhez. Szinte minden paraméter elemzésében rábukkanunk egy-egy érdekes megállapításra. A családnagyságot elemezve megállapítja, hogy a legmagasabb a háromtagú családok átlagos jövedelme, ami a kereső gyermek jövedelmének jelentős szerepéből adódik. A háromtagú — és az ennél nagyobb — családokban is a családi összjövedelem nagyobb hányadát adja a kereső gyermek jövedelme, mint az anyáé.

A kiadási szerkezettel foglalkozó részben a legnagyobb probléma az „állandó" kiadások és a „szabadon elkölthető" jövedelemhányad elkülönítése. Csak helyeselni lehet a szerző kiindulását, hogy a beruházások fenntartásával járó kiadások, rendszerességük miatt, „állandó" kiadásoknak minősülnek. A gépkocsi esetében például a szabad rendelkezésű jövedelemhányad fedezi a beruházást, de a fenntartással rendszeres kiadás teremtődik. Míg a valóságban elmosódnak a határok, a beruházási jellegű és a folyamatos kiadást jelentő termékek között, addig a szerző túlzott következetességgel viszi végig az elhatárolást. A részlet — és tulajdonképpen még a céltakarékosság is — rendszeres kiadássá alakítja át a beruházást, és viszont: a fenntartásnak is vannak állandó és változó költségei. Nem igaz, hogy az

élelmiszer, az ital, a dohányáru, a piperecikk, a mosó- és tisztítószerek, a mosatás, a tisztítási szolgáltatások vásárlása egészében az állandó költségeket terheli, míg a ruházati kiadásokat teljes egészében a szabad rendelkezésű jövedelemhányad fedezi. Az előbbi kiadási csoportot is lehet összehúzni, redukálni, s az utóbbinak is van adott jövedelem melletti minimális színvonala, amelyen túl nem csökkenthető. A legtöbb kiadási csoportnak van adott jövedelem mellett egy állandó és egy változó része, s a változó részek kiadási összege, valamint a megtakarításoknak az a része, amely nem nagyon kifejezetten egy meghatározott célra irányuló, hosszan tartó céltakarékosság, együtt alkotja a szabad rendelkezésű jövedelemhányadot. Az azonban igaz, hogy a ruházati cikkeknél a változó hányad viszonylag nagy, míg a lakbéreknél megközelítőleg nulla.

Érdekes problémát vet fel a háztartások felszereltségének meghatározása is. A szerző (igen helyesen) három fő ismérvet emel ki, és jól rangsorolja őket. Az első a lakásviszony, a második a gépkocsitulajdon, a harmadik a tartós javak száma. Úgy érzem, elég találó, hogy a tartós javak száma esetében a határvonalat 5-nél húzza meg. A gépkocsinál egyszerű a döntés: van vagy nincs. Nagyobb gondot okoz a lakáshelyzet meghatározása. A szerző három csoportot különböztet meg: 1. sajátját kifizette; 2. sajátját törleszti; 3. bérlakásban lakik. A tulajdonviszony alapján való csoportosítás azonban nem fejezi ki a háztartások lakással való ellátottságának színvonalát. Gyakran előfordul, hogy valaki saját tulajdonú lakásban lakik, de a lakás nagysága vagy komfortja nem elégíti ki jogos igényeit, s hasonlóképpen nem ritka az olyan bérlakás, amelyik lakóit joggal kielégíti. A szerző szerint azonban még az álomszép lakás bérlője is, jóllehet a bérlet megszerzése költségeket okozhatott neki, a felszereltség szerint a legjobb esetben is csak a nyolcadik fokozatba kerülhet (tudniillik, ha gépkocsija és ötnél több tartós fogyasztási cikke van), míg az, aki szűkösen, de kifizetett saját tulajdonú lakásban lakik, nincs gépkocsija és tartós fogyasztási cikkeinek a száma is kevesebb ötnél, s még takarékoskodik, hogy lakását majd megfelelőbbre cserélhesse, az belekerül a felszereltség harmadik fokozatába — az előbbinél öt kategóriával előnyösebb helyet foglalva el. Úgy vélem, a valóságos viszonyokat jobban fejezné ki a következő csoportosítás.

Első csoport: jövedelemszínvonalának és családnagyságának megfelelő, igényeit kielégítő lakásban lakik és lakástörlesztési díjat nem fizet. *Második csoport:* igényeinek megfelelő lakásban lakik, de törlesztést fizet, vagy kilátása van megfelelő lakásra és arra takarékoskodik; *harmadik csoport:* megfelelő lakása nincs, de nem is takarékoskodik lakásra.

Sokoldalúan elemzi a könyv a háztartások gazdálkodási módját. Pénzjövedelmeikkel tervszerűen gazdálkodónak nevezi azokat a háztartásokat, amelyek havonta meghatározott összeget tesznek félre beruházásaik megvalósítására. A háztartásoknak csupán 14,2 százaléka ilyen. A többség annyit tesz félre „amennyi marad", s általában kevesebbet, mint a pénzjövedelmükkel tervszerűen gazdálkodók. Miközben a pénzmegtakarítás általában tervszerűtlen, a háztartások igen nagy százaléka a kiadásait megtervezi, méghozzá többnyire a családtagok közös döntései alapján. A megkérdezett háztartások zöme jónak ítéli gazdálkodását, azzal az egyoldalú indoklással, hogy nincs adóssága.

Bár a felmérés általában nem foglalkozik a fogyasztók árérzékenységével, az „impulzusvásárlásokról" (termékek „első látásra" történő megvásárlása) szólva felveti, hogy általában kis (140—340 Ft körüli) értékű termékekre irányulnak, nagy értékű (2000 Ft feletti) áruk „impulzusvásárlása" gyakorlatilag nem fordul elő.

A kiadások megoszlását a családok többségében demokratikusan döntik el, mégis általában a nők szerepe nagyobb, mint a férfiaké. A gyermekek elsősorban a szabad idő eltöltésével kapcsolatos kiadások meghatározásában jutnak szóhoz. Ezért is érdemes felfigyelni arra, hogy a fiatalok között hangsúlyozottan jelentkezik a kis közösségekhez tartozás igénye — mint a szerző megállapítja —, még ha költségigényes, akkor is fokozott gondot kell fordítani a kis csoportok művelődési, szórakozási, kikapcsolódási igényeinek a kielégítésére.

A reklámérzékenység vizsgálatából a szerző arra a megállapításra jut, hogy a magyar háztartások a reklámot általában negatívan ítélik meg. Inkább hallgatnak az eladó közvetlen tanácsaira, mint a reklámozásra. Az eladó meghallgatásának indoka annak feltételezett szakértelme, a tv-reklám esetében a kényelmesen kapott információt, a kirakatnak pedig a tájékoztató funkcióját értékelik.

Az ötödik fejezet a háztartások beszerzési terveit és megvalósításukat elemzi. 1973-ban a magyar háztartások 67 százaléka tervezett nagy értékű beruházást.

A beszerzési tervet erősen befolyásolja az ellátottság színvonala. A jobban felszerelt fővárosi háztartásokban a beszerzési tervek az utazás, a lakás, a lakberendezés és a gépkocsi körül sűrűsödnek. A vidéki városokban még jelentős a súlya a tervekben a televízió-, a hűtőszekrény-vásárlásnak és a tatarozásnak, de már számottevő az utazás és a gépkocsi iránti igény is. A községekben kevesebb az utazási és nagyobb a komfortosítási igény, s itt is jelentősek a gépkocsi iránti igények. A beszerzési terveket 60 százalékban készpénzből kívánják megvalósítani.

A beszerzési tervek — az ellátottsági szint és jövedelemszínvonal mellett — készítőik életkorától is függnek. A fiataloknál például különösen magas a lakásszerzési tervek aránya. A beszerzési tervek általában türelmetlenségről tanúskodnak, s némileg a realitás határai felett mozognak, amit viszonylag csekély (49 százalékos) megvalósítási arányuk is mutat. A beszerzési tervek meghiúsulásának oka 58 százalékban az, hogy nem gyűlt össze a vételár, 14 százalék mást vett, mint amit tervezett, 10 százalék családi okokra hivatkozott és mindössze 4 százalék a kínálat elégtelenségére. Ugyanazok a háztartások a következő évben már szerényebb beszerzési terveket készítettek, amelyeket jobban meg is valósítanak. Ez azt mutatja, hogy a huzamosabb ideig tartó megfigyelés hatására a háztartások gazdálkodása tervszerűbbé válik.

A könyv utolsó fejezete a modell felhasználhatóságával foglalkozik egyrészt a vállalati, másrészt a makroszférában. A szerző szerint modelljének paraméterei közül a vállalatok kiváltképpen a tartós javak állománya és a tervek kapcsolatára, a fizetési módok és a vásárlás előtti döntések jellegére, a reklámérzékenység és az impulzusvásárlások kapcsolatára vonatkozó ismereteket hasznosíthatják.

Érdekes és figyelemre méltó a szerzőnek az a megállapítása, hogy egyes tartós fogyasztási cikkek hullámzó forgalmában feltehetően a jövedelemalakulásnál jelentékenyebb szerepet játszik az állomány kor szerinti megoszlása. Ezt a mosógép és a televízió példáján mutatja be.

A háztartás-gazdálkodási modellek makroszférában való felhasználására a szerző a szakirodalomból ismertet néhány használható összefüggést.

Radnóti Éva

KRISZTINICZNÉ ROKI EDIT:

PIACKUTATÁS A KISKERESKEDELEMBEN

(Gyakorlati útmutató)

A mű szerzője a konkrét kiskereskedelmi munkafolyamathoz kapcsolódó piackutató tevékenység leírására, bemutatására törekszik, hogy ezzel segítse a kiskereskedelemben dolgozó szakemberek számára szükséges gyakorlati ismeretek megszerzésének folyamatát. Sok konkrét vizsgálatot ismertet, szinte bevonva az olvasót e vizsgálatok elvégzésének minden szakaszába, az előkészítésbe, a vizsgálat lebonyolításába és értékelésébe.

A könyv fő témái: beszerzéskutatás, értékesítéskutatás, vállalati szervezeti-szervezési kérdések, információszolgáltatás döntések megalapozásához. Fő témáján az értékesítéskutatáson belül a szerző foglalkozik a szakmai rutint felváltó — objektív adatokra épülő — tudatos választéktervezéssel, a helyes készletgazdálkodással, a hagyományos és az újonnan bevezetésre kerülő cikkek keresletének, kínálatának kutatásával, a divathatással, a versennyel, s nem utolsósorban a bolt profiljának célszerű meghatározásával. A könyv néhány módszertani szempontból is tanulságos esettanulmánnyal zárul.

A kötet méltán számíthat érdeklődésre a nagy- és kiskereskedelmi vállalatok, valamint az iparvállalatok vezetőinél, piackutató- és reklámszakembereinél.

196 lap, kötve 27,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Шандор Жарноцаи

Демократический централизм и хозяйственная жизнь
(Или сомнения в связи с одной аксиомой)

В своей статье автор даёт исторический обзор о дискуссиях, которые ведутся почти 75 лет о демократическом централизме. На основе анализа приведенных в полемиях аргументов и произведений В. И. Ленина он приходит к выводу, что категорию демократического централизма Ленин подразумевал как принцип, применяемый в партийной жизни и по отношению к органам государственной власти. Затем автор анализирует те обстоятельства, из-за которых в социалистических странах категория демократического централизма была распространена и на хозяйственную сферу. На основе анализа хозяйственной жизни социалистических стран он убедительно аргументирует в пользу того, что демократический централизм не является экономически объективной категорией, и что ни в одной из социалистических стран эта категория не применялась в ленинской трактовке. Автор статьи приходит в заключение к такому выводу, что демократический централизм представляет собой политическую категорию, применяемую в сферах и органах, носящих характер общественной надстройки. В социалистическом хозяйстве нет возможности для осуществления принципа демократического централизма, а из этого вытекает и то, что эта категория, считавшаяся до сих пор аксиомой, — в отличие от общераспространённого представления о ней — не может быть принципом, применяемым к социалистическому хозяйству.

Иштван Хереди

Ленинский план системы учреждений социалистического хозяйства

В своей статье автор занимается концепцией В. И. Ленина о системе учреждений социалистического хозяйства и её развитием. Он различает две плоскости учреждений социалистического хозяйства: учреждения управления и учреждения измерения, оценки, останавливаясь, однако, в первую очередь на участии рабочих в управлении. В этом отношении одно из важнейших его положений состоит в том, что участие рабочих в управлении хозяйством и предприятием само по себе является экономическим учреждением, а также что учреждение участия рабочих должно быть увязанным с основными экономическими учреждениями.

В статье выявляется, что у Ленина был оригинальный, видоизменённый и новый теоретический план относительно системы учреждений социалистического хозяйства. В своём оригинальном плане он предполагал построить управление хозяйством и предприятием в основном на базе демократического централизма в сочетании с принципом единоличного руководства. В сфере же измерения и оценки хозяйственной деятельности он основывался исключительно на экономическом натурализме. Однако экономический натурализм не гармонизирует с демократическим централизмом: к нему относится крайний централизм управления, редуцирующий до минимума возможность участия рабочих в управлении хозяйством и предприятием.

В видоизменённом теоретическом плане сохраняется принцип исключительного натурализма, с которым, однако, уже связывается сильно централизованное управление хозяйством и предприятием, со слабо интенсивными профсоюзными правами. Однако в отношении будущего Ленин не отказывается от принципа хозяйственного демократического централизма и «регулирования производства рабочими», однако всё ещё базируясь на экономическом натурализме.

В новом теоретическом плане Ленин порывает с исключительным или крайним натурализмом (в НЭП-е), открывая этим теоретическую возможность для реализации перспективной теоретической концепции, то есть учреждений демократического централизма, обеспечивающих участие рабочих в управлении хозяйством и предприятием, в регулировании производства.

Ласло Никош:

О двух актуальных проблемах внутреннего механизма промышленных предприятий

В наши дни интенсификации экономического развития, более усиленное, чем до сих пор, повышение эффективности общественного производства представляют сложную задачу. Из числа стоящих перед нами актуальных задач одной из важнейших по-прежнему является улучшение сбалансированности народного хозяйства, чего в 1978 году мы должны достичь при предусмотренном на пятый пятилетний период среднем темпе роста. Все эти вопросы тесно связаны и со стремлениями, направленными на повышение уровня управления предприятий, так как между системой хозяйственного управления и внутренним механизмом предприятий имеется взаимная зависимость. Вследствие изменений, происшедших в области самостоятельности предприятий, оценки результатов их деятельности, необходимо изменить и методы внутреннего управления на предприятиях.

Среди функций управления особое значение принадлежит планированию и материальному поощрению. В 70-ых годах значительно повысился уровень хозяйственной деятельности наших предприятий. Однако признавая практические результаты, всё же можно констатировать, что систему планирования на предприятиях в целом, механизм планирования необходимо усовершенствовать. В статье автор обобщает проблемы, затрудняющие повышение уровня плановой работы промышленных предприятий (отсутствие перспективных планов; «обособленное существование» перспективных и годовых планов; разработка среднесрочных планов в рамках специальных кампаний; различный уровень планирования отдельных процессов деятельности предприятия; структурная неразвитость системы планирования и т. п.).

Уже несколько лет формируется система материального поощрения, наиболее адекватная специфике предприятий и плановым целям. И здесь развёртываются благоприятные тенденции, однако и они не могут скрыть того, что ещё ни на одном предприятии не удалось найти оптимальные методы внутреннего поощрения.

В статье даётся критическая оценка актуальным проблемам, с которыми необходимо реально считаться при организации материального поощрения внутри предприятий (с отсутствием долгосрочного стимулирования; низкой интенсивностью поощрения; механическим осуществлением повышения заработной платы; второстепенной ролью сознательного и морального стимулирования; междисциплинным характером системы материального поощрения; усовершенствованием внутреннего хозрасчёта и т. п.).

Анна Гимеш Бургерне—Эдэн Элтетэ

Сезонная специфика потребления овощей и фруктов

Одной из значительный проблем нашего потребления овощей и фруктов является сезонность. Причины этой сезонности связаны как со спросом, так и с предложением. Коллектив Кафедры аграрной экономики Института садоводства изучил факторы спроса при помощи исчисления и анализа коэффициентов эластичности сезонных цен и доходов.

Согласно расчётам эластичности по различным категориям доходов оказалось, что в потреблении овощей будапештских семей рабочих и служащих с различными доходами имеется весьма небольшое различие в основном сезоне, зато вне сезона более высоким является потребление семей с более высоким доходом. Спрос на большинство видов овощей является неэластичным по отношению к изменению дохода в основном сезоне, зато вне сезона коэффициенты эластичности повышаются в отношении как свежих, так и консервированных овощей. Это указывает на то, что с повышением реальных доходов следует рассчитывать в первую очередь на повышение спроса на внесезонную свежую и консервированную овощь.

В случае фруктов и сезонно наблюдаются меньшие расхождения в потреблении семей с различными категориями доходов, чем в случае овощей. Причина этого заключается в том, что цикл предложения большинства видов фруктов является коротким, а хранимые фрукты (например, яблоки) имеются в распоряжении по дешёвым ценам и в большом количестве круглый год.

Во взаимосвязи между ценами и потреблением можно было выявить, что с растущими ценами связано понижающееся потребление, и наоборот. Изменение потребления некоторых продуктов, однако, независимо или же только в небольшой мере зависит от изменения цен. В предсезонный период или в начале сезона незначительное понижение цен уже сопровождается большим увеличением потребления, в конце же сезона и в послесезонный период небольшое повышение цен — большим сокращением потребления. Это — явление, связанное с циклом употребления продуктов, а также с потребительскими обычаями. Также незначительна взаимосвязь между изменением цен и потребления в период очень дорогих продуктов (в январе-феврале). Зато более значительной является она в досезонной период с относительно низкими и понижающимися ценами. Это указывает на то, что и внесезонный спрос может быть повышен посредством более низких цен.

Ференц Чагой—Эрнэ Муракези

Важнейшие экономические взаимозависимости, кроющиеся за формированием цен на энергоносители на мировом рынке

Авторы статьи в поисках объяснения формированию цен энергоносителей на мировом рынке выявляют внутреннюю взаимозависимость между ценами на нефть и издержками по добыче угля. На богатом арсенале примеров они доказывают, что под влиянием технического развития мировой рынок энергоносителей становится всё более единым, однородным, в тесной взаимозависимости с тем, что различные энергоносители способны взаимозаменять друг друга, и что эта взаимозаменяемость всё более усиливается.

Авторы, доказав, что мировой рынок энергоносителей становится всё более единым, ищут метод определения экономически обоснованной цены на энергию. По их мнению, центр цен энергии на мировом рынке определяется издержками того продуцента, затраты которого являются наиболее высокими, на продукты которого, однако, на мировом рынке энергии ещё имеется значительный спрос. Этим энергоносителем не может быть нефть, так как даже при самых высоких издержках добычи нефти, её производство приносит огромный доход, носящий характер ренты. Источником этой ренты является то обстоятельство, что энергетический рынок всегда нуждался в другом энергоносителе, добываемом дороже нефти (и природного газа) — в угле. Наибольшим рынком угля является Западная Европа, где наблюдается и наибольшая потребность в импортируемой нефти. Поэтому издержками по добыче угля в Руре определяются и верхние лимиты цен на импортируемый уголь и на импортируемую нефть. (Естественно, с учётом различий в их потребительной стоимости.)

Таким образом, «взрыв» цен на нефть произошёл по двум причинам: 1) рыночная цена на нефть в большой мере отстала от центра цен, рассчитываемого по совокупности энергоносителей; 2) значительно повысился и центр цен (издержки по добыче угля). В такой ситуации наступило и нарушение рыночного равновесия, в конце концов вынудившего повышение цены на нефть до уровня центра цен.

Донат Бонифферт

Регулирование заработной платы и определение оплаты труда

В своей статье автор реагирует на дискуссию, проводимую по вопросам регулирования заработков в журнале «Кэзгаздашаги Семле». (См. статьи Шандора Балажи и Яноша Лёккёша, а также обзор о дискуссии в разделе «Научная информация» февральского номера журнала.)

Автор высказывается за то, что всю концепцию регулирования заработной платы следует обдумать заново. Он полемизирует с тем мнением, согласно которому на предыдущем этапе экстенсивного развития регулирование уровня заработной платы отвечало потребностям, а на настоящем этапе интенсивного развития соответствующей формой является регулирование общей суммы выплачиваемой заработной платы. В случае последнего невозможно быстро вскрыть резервы, кроющиеся в хозяйствовании. Автор критикует принцип прироста, применяемый при регулировании заработной платы, предлагая вместо него, чтобы с общей суммой выплачеваемой заработной платы было связано требование достижения определённых показателей.

Регулирование оплаты труда автор предлагает решать в согласованности с требованиями, предъявляемыми к выполняемому труду.

Присоединяясь к критикам относительно регулирования среднего уровня заработной платы, автор предлагает прекратить применение этой формы регулирования и в дальнейшем вместо него применять регулирование конкретной заработной платы по характеру выполняемого труда. Таким образом можно было бы избежать того, чтобы предприятия посредством манипуляции структуры рабочей силы приспосабливались к предписаниям относительно среднего уровня заработной платы. Заинтересованность в прибылях в таком случае могла бы эффективно поощрять предприятия в направлении экономии выплачиваемой заработной платы. Таким образом представилась бы возможность для преодоления хронического превышения спроса на рабочую силу над предложением.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Sándor Zsarnóczai:

Democratic centralism and economic life (Or: some doubts about an axiom)

The author gives a historical survey of the debates about democratic centralism going on for almost 75 years. On the basis of the arguments advanced in the debates and of the analysis of Lenin's works, he reaches the conclusion that Lenin interpreted the category of democratic centralism as an ordering principle of party life and the organs of state power. Next he analyses the circumstances under which the validity of the category of democratic centralism was extended in the socialist countries to the economic life as well. Relying on the analysis of economic life in the socialist countries it is proven with convincing arguments that democratic centralism is not an objective economic category, and it is not applied in any socialist country in the Leninian sense. Finally, the author reaches the conclusion that democratic centralism is a political category applicable in the spheres and organizations of society which are of the nature of superstructure. In the socialist economy there is no scope for the assertion of democratic centralism and thus—contrary to the general concept—this category treated as an axiom cannot be an ordering principle of the socialist economy.

István Herédi:

The Leninian plan for the institutional setup of the socialist economy

The study discusses the Leninian concept for the institutional setup of the socialist economy and its development. He distinguishes between two institutional dimensions of the socialist economy: the control institutions and those of measurement, evaluation, but mainly from the aspect of worker participation in control. In this respect one of the most important statements is that worker participation in economic and enterprise control is in itself an economic institution and that worker participation must be consistent with the basic economic institutions.

The study shows that Lenin had an original, a modified and a new theoretical concept about the institutional setup of the socialist economy. In the original plan he thought to build up the control of the economy and of enterprises basically by relying on democratic centralism, coupled with the principle of one-man-management. As regards, however, the measurement and evaluation dimensions, he assumed exclusively physical terms. But measuring economic performance in exclusively physical terms is not consistent with democratic centralism, it assumes extreme centralism in control activities, which reduces the possibility of worker participation in the control of the economy and of enterprises to the minimum.

The modified theoretical concept retains the principle of exclusively physical measurement and attaches to it a highly centralized control of the economy and of enterprises, with trade union powers of weak intensity. But, as regards the future, it does not abandon the principle of democratic economic centralism and of "regulation of production by workers", though the economy in physical terms is further maintained.

In the new theoretical concept (the NEP), Lenin breaks with the exclusive or extreme concept of physical economy and thus opens the theoretical perspectives for the realization of this long-term theoretical concept, that is, for the democratic-centralistic institutions of controling the economy and enterprises and for the regulation of production by workers.

László Nyikos:

Two topical problems of the internal mechanism in industrial enterprises

Intensification of industrial development, a stronger boosting of the efficiency of social production are complicated tasks of our days. From among the topical problems improvement of the equilibrium position of the economy remains one of the most important tasks and this should be attained in 1978 with the averate growth rate prescribed in the fifth five-year plan for this period. All these problems are closely related to the efforts aimed at raising the standards of controlling the enterprises, since there is always a mutual relationship between the prevailing system of economic control and the internal mechanism of enterprises. Because of changes in enterprises autonomy, in judging the succes of enterprise activities also the methods of internal control must be changed.

From among the control functions planning and material incentives are of outstanding importance. The standards of enterprise economic activities have much improved in the seventies. But even while appreciating the practical results, it may be stated that the whole of the planning system in enterprises, the mechanism of planning needs further improvement. The study presents the problems which may be generalized and which make it difficult to raise the standards of planning in the industrial enterprises (the lack of long-term planning, the separate existence of long-term and annual plans; the campaign-like drawing up of five-year plans; the different quality of plans relating to different enterprise processes etc.).

The building up of internal incentive systems better adapted to the features of enterprises and to the plan targets has been going on for some years already. Favourable tendencies have been emerging at places but none of the enterprises has succeeded in finding the optimal method of internal stimulation as yet.

The study gives a critical evaluation of the problems with which the enterprises have realistically to reckon in organizing the internal system of stimulation (lack of long-term stimulation, low intensity of stimulation, mechanical implementation of wage rises, secondary role of moral incentives, the interdisciplinary nature of the system of material incentives, further improvement of internal independent accounting etc.).

Mrs. Burger, Anna Gimes—Ödön Éltető:

Seasonal characteristics of the consumption of vegetables and fruits

An important problem of vegetable and fruit consumption is seasonality, which has both supply and demand reasons. The research panel of the Department of Agricultural

Economics at the University of Horticulture examined the factors of demand by computing and analysing seasonal elasticity coefficients of price and income.

According to the cross-section income elasticity computations there are small differences in the vegetable consumption of Budapest worker and employee families in different income brackets in the main season, but outside the season the consumption of those with higher income increases. Demand for most kinds of vegetables is inelastic with respect to changes in income in the main season, but outside it the elasticity coefficients increase both for fresh and canned vegetables. This indicates that with growing real incomes growing demand may be expected mainly for fresh and canned vegetables outside the season.

As regards fruits, the differences in the consumption of families in different income brackets are smaller even seasonally, than is the case with vegetables. The reason is that most fruits are supplied only for a short time, while stocked fruits (e.g. apples) are available throughout the year in large quantities and are also cheap.

As regards the relation between prices and consumption it could be shown that a growing price entails diminishing consumption and conversely. But demand for some products is independent of or depens only to small extent on changes in price. Before the season or in the early season even a slight decrease of price is accompanied by a large rise in consumption, while at the end of the season or after it even a small increase in price entails a large fall in demand. This is a phenomenon related to the ripening of products and to consumption habits. Similarly, there is little connection between changes in price and in consumption in the expensive very early season (January—February). It is, however, more important in the early season with lower prices. This indicates that also demand outside the season could be increased with lower prices.

Ferenc Cságoly—Ernő Muraközi:

On the basic economic interrelations in the background of the world market prices of primary energy.

Looking for an explanation of the development of world market prices of primary energy the study explains the internal relations between crude oil prices and the costs of coal extraction. It is proved with the aid of rich examples that the world market for primary energy is becoming under the effect of technical progress more and more a uniform and homogeneous market. This is closely related to the fact that the various kinds of primary energy are suited for mutually substituting each other and this substitution relationship is becoming ever stronger.

Having proven that the world market of primary energy is uniform, or strongly tending towards uniformity, the authors search for the way of determining an economically justified price for energy. In their opinion the world market price centre of energy is determined by the producer whose inputs are greatest but whose products are still needed in large quantities on the world market of energy. This primary energy cannot be oil, since production even on the oil fields producting most expensively earns considerable rent. The source of this rent is that the market of energy has always needed the other important source of energy, produced more costly than either oil or natural gas, namely coal. The largest absorbing market for coal is Western Europe, where also imported oil is mostly needed. Therefore it is the extraction costs of coal in the Ruhr area that determine the price to be got for imported coal and also the highest limit of the price attainable for imported oil. (Considering, of course, the differences in use value.)

The explosion-like rise in the price of oil has thus two basic causes: 1. the market price of oil lagged much behind the price centre to be computed for the aggregate of kinds of primary energy; 2. also the price centre (the cost of coal extraction) considerably increased.

It was in this situation that the upsetting of market equilibrium occurred which finally forced that the price of oil should be raised to the level of the price centre.

Donát Bonifert:

Wage regulation and the determination of remuneration for work

The article is a contribution to the debate going on about the problems of wage regulation in the Közgazdasági Szemle. (See the articles by Sándor Balázsy and János Lökkös as well as the review of the debate published in the periodical in the part on scientific information.)

The author takes the stand that the whole concept of wage regulation should be reconsidered as regards its basis. He challanges the concept which states that in the earlier stage of extensive development the regulation of the wage level was adequate while now, in the intensive stage, the regulation of the wage bill is the adequate form. With the regulation of the wage bill the reserves inherent in management cannot be quickly explored. He criticizes the approach of the existing systems of wage regulation which are centred on the increment of wages and proposes instead that an adequate increase in output should be linked to the total of wages paid.

He proposes to solve the regulation of wages in harmony with the requirements to be raised against labour performed.

Joining the criticisms raised against the regulation of average wages he proposes to abolish this form of regulation and to regulate instead the actual wages by jobs. In this way, namely, it could be avoided that the enterprises adapt themselves to the average wage prescriptions by manipulating the structure of the staff. In this case the profit motive would effectively stimulate the enterprises to economize on wages. And in this manner also the chronic excess demand for labour could be overcome.

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL

ВОПРОСЫ ЭКОНОМИКИ

1978. évi 2. sz.

Abalkin, L.: Önálló elszámolás, közgazdasági normatívák
Jagodkina, I.: Munkaerő a szocializmusban
Oligin-Nyesztyerov, V.: A termék használati értéke a szocializmusban
Loginov, V.—Szidorov, M.: A társadalmi termék anyagigényessége
Pokoropivnij, Sz.: Ipari berendezések javítási hatékonyságának fokozása
Ahmedujev, A.: Az ipari munka minőségének értékelése
Klemisev, P.: A mezőgazdaság iparosításának hatékonysága
Morgenstern, K.: Nemzetközi termeléssza-kosítás és ennek koncentrálása a KGST-tagországokban
Linnajmaa, H.—Meeteljaa, K.: Finnország gazdasági együttműködése a KGST-tagországokkal
Porohovszkij, A.: A tőkés monopóliumok evolúciója (A burzsoá koncepciók bírálata)
Asztafjev, V.: A tudományos-műszaki haladás irányítása (az elektrotechnikai iparban)
Kiperman, G.: Termelési hatékonyság és gazdaságossági mutatók
Korovina, Z.: Az új technika hatása a vállalatok önálló elszámolási tevékenységére
Korabljov, P.: Az ipari termelés területi koncentrációja
Csuljukina, A.: Ágazati és vállalati irányítási rendszerek hatékonyságának fokozása (Össz-szövetségi konferencia, Novoszibirszk, 1977)
Kraszavina, L.: Vita az arany világgazdasági kapcsolatokban játszott szerepéről (Moszkva, Pénzügyi Intézet nemzetközi valutáris és hitelviszonyok tanszéke, 1977. június.)
Livsic, N.—Szuljpovar, L.: A termékminőség javításának közgazdasági problémái (Köztársaságközi tudományos-gyakorlati konferencia, Riga, az 1977. év vége.)
Alekszejev, A.: Karl Marx és a burzsoá politikai közgazdaságtan (A marxista közgazdászok VI. nemzetközi konferenciája Moszkvában, 1977 szeptemberében)
Kogan, Je.: A SZUTA tudományos tanácsának konferenciája: A Nagy Október és a Szovjetunió külgazdasági kapcsolatainak fejlődése
Kyczynski, W.: A gazdasági szervezetek béralapját szabályozó paraméter
Paszynski, M.: Az új gazdasági rend (néhány reflexió az ENSZ Kereskedelmi és Fejlesztési Konferenciájáról)
Lubbe, A.: A devalváció elmélete, a változó valutaárfolyam és az IMF működési elvei
Kloc, K.: A politikai gazdaságtan tárgya és módszerei (szovjet közgazdászok vitája 1925-ben)
Monkiewicz, J.: A műszaki tudományok — nemzetközi transzfer és a gazdasági fejlődés

1977. évi 2. sz.

Beksiak, J.—Czarniawska, B.: Vállalati viselkedésmódok a szocialista irányítási rendszerben
Bożyk, P.: A szocialista nemzetközi valuta
Kamiński, B.—Okólski, M.: A világrendszer modellezésének elméleti alapjai
Piotrowski, K.: A hozzáadott érték, a nyereség mérése és az árak információs funkciója
Berżowski, A.: A gazdasági növekedés intenzitása és hatékonysága
Rosati, D.: A prognózis szerepe a külkereskedelem tervezésében
Żurawicki, S.: A dialektikus történelmi módszer a közgazdasági kutatásokban
Mieszczankowski, M.: A társadalmi termék növekményének felhasználása és a gazdasági növekedés a kapitalizmusban
Szablewski, A.: A szolgáltatási szektor fejlődésének elmélete a polgári közgazdaságtanban
Komorowski, S.: A területfejlesztés és annak tervezése. Nemzetközi áttekintés
Rekowski, M.: A konjunkturális ingadozások hatása a tőkésországok exportjára

1977. évi 3. sz.

Nowacki, S.: A nemzetgazdaság operatív irányítása
Lewandowski, J.: A mezőgazdaság fejlődése és az egyes gazdálkodó egységek működése
Lukawer, E.: A termelés szocialista áráról
Biczynski, S.: A gazdasági szervezetek kockázata és felelőssége
Kaminski, B.—Okolski, M.: A rendszermodellezés módszertani problémái. A világgazdaság példája
Misiuna, W.: Agráripari komplexumok a KGST-országokban
Tarchalski, K.: A pénz és a nemzetközi valutarendszer a jelenkori kapitalizmusban

EKONOMISTA

1977. évi 1. sz.

Pajestka, J.: A társadalmi-gazdasági folyamatok tudatos alakítása a szocializmusban
Fiodorenko, N. P.: Matematikai módszerek a gazdasági folyamatok kutatásában
Ostrowski, M.—Sadowski, Z.: Gazdasági számítások az ásványi nyersanyagok kitermelésének tervezésében
Górecka-Poznanska, J.: Makroökonómiai számítások a környezetvédelemben

ПЛАНОВОЕ ХОЗЯЙСТВО

1978. évi 1. sz.

A X. ötéves terv harmadik évének terve
Kamencev, V.: A belvízi halgazdaság fejlesztésének perspektívái
A hosszú távú perspektivikus tervezés feladatai

Prosztjakov, I.: A hosszú távú tervezés az SZKP gazdaságpolitikája valóra váltásának jelentős feltétele

Kiricsenko, V.: A perspektivikus népgazdasági tervezés programszerű közelítése

Raman, M.: A Lett SZSZK programszerű környezetvédelmének célirányos szervezeti rendszere

Gavrilov, R.—Nyefedova, A.: Az átlagolt normatívájú nettó termékről

Grajfer, V.—Levin, Sz.—Csernov, P.: Az olajipar irányításának gazdasági mechanizmusa

Jakovec, Ju.: Az ásvány- és nyersanyagkomplexum gazdasági hatékonyságának fokozása

Jevdokimova, T.: Elektronikus számítógép alkalmazása az érvényben levő nagy- és kiskereskedelmi árak elemzésében

Boriszov, Je.—Csornih, V.: Termelési hatékonyság a tudományos-műszaki forradalom feltételei között

Ivanova, N.: Az állami költségvetés perspektivikus elaborátumai

Szorokina, Ju.: A lenini munkastílus jellemző vonásai

Oszipenkov, P.: Új városok: a szociális fejlesztés problémái (Novopolock esete)

Konovalova, N.: Termelőkapacitások a gépgyártásban

Nyikolajev, V.: Munkaerő-kihasználás és munkatermelékenység az erdészetben és a fafeldolgozó iparban

Szolovjov, V.: Rendszermegközelítés az élelmezési cikkek fogyasztási szintjének prognosztizálásában

Konovalova, L.: Ökonómiai tartalékok az öntészetben

Szalijeva, T.: Ösztönzési alapok kihasználásának kérdései

Varlamov, V.: Tudományos-gyakorlati konferencia a Timano—Pecsora komplexum kialakításának problémáiról (Sziktivkar)

Beljajeva, G.: A KGST Tervegyeztetési Bizottságának három ülése (1977)

Filippova, E.: A népgazdaság tervezési rendszerének tökéletesítésével, valamint irányításával foglalkozó központi tervező szervek elnökhelyetteseinek nyolcadik tanácskozása (Berlin)

Információk a Goszplanról (az 1976/77. évi tantervről, valamint a mezőgazdaság termelőkapacitását számbavevő általános rendelkezésekről)



1978. évi 1. sz.

Kerekasztal-beszélgetés Vaner, J. Toms, M. és munkatársainak „A népgazdasági hatékonyság elmélete és mérése" című könyvéről

Rubik, I.: A fejlődési szakaszok megkülönböztetése a szövetkezeti tulajdon társadalmi jellegének alakulásában

Soukup, O.: A szolgáltatások és az újratermelési folyamat a fejlett szocialista társadalomban

Mráz, J.: Az információs rendszer kiépítéséről

F. Oliva, a csehszlovák marxista közgazdaságtudomány megalapítójának emlékére

Kynstetr, P.: A CSTA Közgazdaságtudományi Intézetének ideológiai konferenciája

Michajlov, O. I.: A szolgáltatások társadalmi-gazdasági lényege

wirtschafts wissenschaft

1978. évi 1. sz.

Lehmann, H.: Az „Anti-Dühring" időszerűsége

Mann, H.: Az érték és a használati érték korrelációja és ennek tudatos felhasználása a tervszerű árképzés igénybevételével

Maier, H.: Gazdasági növekedés és társadalmi haladás

Meyer, P.—Schröter, A.: Állammonopolista kapitalizmus a fasiszta fegyverkezésben és hadigazdaságban

Ilchmann, W.: Kapacitástervezés ipari üzemekben és kombinátokban

Mitternacht, W.—Molitor, B.—Wolf, I.: Szovjet közgazdászok véleménye a beruházások hatékonyság-fokozásának problémáiról, valamint a tudományos-műszaki haladás és a beruházási tevékenység kapcsolatáról

Perlo, V.: Energiaválság az amerikai imperializmusban



1978. évi 1. sz.

Az 1978-as társadalmi-gazdasági terv

Kurowski, Z.: A fogyasztásicikk-termelés élénkítésének és a kereskedelmi munka megjavításának feladatai a LEMP KB IX. plénuma határozatainak fényében

Baka, W.: A piac tervezése

Kozlowski, S. G.: A gazdaságpolitika és a területfejlesztés stratégiája

Monkiewicz, J.: A fejlesztő és racionalizáló tevékenység alakulása Lengyelországban

Czerwinska, E.: Költségár-formula

Kulczycki, M.: A gazdasági hatékonyság mérése a külkereskedelemben

Moscicki, J.: A tervezett termelési és gazdasági paraméterek elérése az új ipari létesítményeknél

Kolodziej, T.: Az ipari kooperáció néhány formája a tőkésországokban és a Kelet—Nyugati kereskedelem

Kostrzewski, M.: A nagy beruházások irányításának stratégiája

Ulatowska, I.: A LEMP KB konferenciája a piaci egyensúlyról, a fogyasztási cikkek gyártásának aktivizálásáról és a belkereskedelem továbbfejlesztéséről

The ECONOMIC JOURNAL

1977. évi december

Peterson, F. M.—Fisher, A. C.: A kitermelhető erőforrások kizsákmányolása
Hamada, K.—Ueda, K.: Véletlen bolyongások és az optimális nemzetközi tartalékok elmélete
Buiter, W.—Lorie, H. R.: Egy jól ismert makroökonómiai modell néhány kevésbé ismert tulajdonsága
Boonskamp, C. J.—Donaldson, D.: Előítélettel végzett mérések előítéletmentes várakozásokkal
Salazar, Carrillo, J.: Latin-amerikai reáltermékek összehasonlításai
Mcintosh, D. C.: Mantoux Keynes ellen: Megjegyzés Németország jövedelméről és a jóvátételi vitáról
Kennedy, C.—Thirlwall, A. P.: Kiterjesztett Hicks-féle semleges technikai változás
Nobay, A. R.—Johnson, H. G. és Currie, D. A.: A fizetésimérleg-korrekció monetáris elemzésének néhány bírálata
Aronson, J. R. és Le Grand, J.: Kincstári vagyon és a helyi hatóságoknak nyújtott támogatások

economia y desarrollo

1977. évi 38. sz.

Castro, F.: Nagyobb hatékonyság elérése a Gazdasági Vezetés Rendszerének alkalmazásával
Castro, R.: A párt I. kongresszusa által elfogadott Kronogram teljesítéséről tartott operatív értekezlet következtetései
Komin, A. N.: Az árak tervszerű alakítása a szocialista gazdaságban
Grobart, F.: A nemzeti tudományos-műszaki politika kidolgozásának elemei
Balari, E. R.: A belső keresletet kutató és irányító kubai intézet ötéves munkája
Carmona, F.: Monopolizáció és osztálystruktúra
Del Llano, E.: A kapitalizmus általános válsága és kiéleződése a jelen időszakban
Castro, Tato, M.: Jegyzetek a termelékenységről és a beruházások értékeléséről
A technológiai innovációk a kubai fejlődési folyamatban

1977. évi 39. sz.

Cusco, P. P.: A latin-amerikai gazdaság mérlege 1959—1974
Komin, A. N.: Az ármunka tapasztalatai a Szovjetunióban (II.)
Serrano, V.: A kubai gazdaság a középkorban
Torres, J. M.: Bevezetés a gazdaság információs rendszerekbe
Carriazo, G.: A kapitalista nemzetközi pénzügyi rendszer reformjának alakulása
Diaz Balaguer, R.: Módszertani jegyzetek az életszínvonal számításához
Kubai vélemények a IV. UNCTAD-ról

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

1978. évi 2. sz.

Moiszejenko, N.: A termelés közvetlen társadalmi jellege és a szocialista áru- és pénzviszonyok
Galjcsinszkij, A.: Pénzviszonyok a kapitalizmusban: néhány módszertani kérdés
Dergunov, V.—Leontyev, V.: A többlettermék-norma és a társadalmi összterméknövekedési ütemei
Polovinkin, P.: A tartalékalapok és szerepük a szocialista újratermelésben
Novikov,, D.: Automatizált irányítási rendszerek: hatékonyság-értékelésük célja és kritériumai
Burmisztrov, N.: A találmány értékesítésének közgazdasági formája és a találmányi díj
Kvasa, A.: A szovjet népesedési helyzet és népesedéspolitika
Pojanszkij, F.: A műszaki újítómozgalom ösztönzése és a helyreállítási időszak (1921—1925)
Fridberg, L.: Az állami élelmiszeralap szerepe a szocializmus anyagi-műszaki bázisának megteremtésében a Szovjetunióban
Averbuh, M.: A rabszolgatartás és a rabszolgakereskedelem szerepe Észak-Amerika fejlődésében
Szorokina, Sz.: Az institucionalizmus mint a burzsoá politikai gazdaságtan irányzata
Ivanov, Sz.: A kapitalizmus általános válságának sajátos vonásai a mai szakaszban. A szocializmus pozícióinak erősödése a két rendszer gazdasági versenyében
Gromiko, V.—Pokidcsenko, M.: Számok, tények, irodalom „Az egyenlőtlen tőkés fejlődés erősödése, valamint a tőkés világgazdaság általános válságának kiéleződése" című témához
Mihalkina, T.: A fejlett szocializmus termelési viszonyainak rendszere (Budapest, Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, 1977. szeptember)
Kosztajev, I.—Ottenberg, N.: A Kelet-Szibériai Főiskola fejlesztésének időszerű kérdései (Irkutszk, 1977. szeptember)
Lapuszta, M.: A szocialista gazdaságirányítási mechanizmus tanszékének munkája a Moszkvai Intézetben
Jeszov, A.: A közgazdaságtudományok újabb doktorainak portréi

ОРГАН СОВЕТА ПО ЭКОНОМИЧЕСКИМ НАУКАМ
ВЕНГЕРСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК

СОДЕРЖАНИЕ

Шандор Жарноцаи — Демократический централизм и хозяйственная жизнь (Или сомнения в связи с одной аксиомой) 513

Иштван Хереди — Ленинский план системы учреждений социалистического хозяйства 541

Ласло Никош — О двух актуальных проблемах внутреннего механизма промышленных предприятий 559

Анна Гимеш Бургерне—Эдэн Элтетэ — Сезонная специфика потребления овощей и фруктов 577

Ференц Чагой—Эрне Муракези — Важнейшие экономические взаимозависимости, кроющиеся за формированием цен на энергоносители на мировом рынке 593

ДИСКУССИЯ

Донат Бониферт — Регулирование заработной платы и определение оплаты труда 608

НАУЧНАЯ ИНФОРМАЦИЯ

Производственные отношения — образ жизни — эффективность *(Жужа Сабо)* 619

ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ 623

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Иштванне Гофман «Модель хозяйствования в венгерских домашних хозяйствах» *(Ева Радноти)* 630

Резюме статей на русском и английском языках 633

ИЗ СОДЕРЖАНИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ 637

Főszerkesztő: *Zsarnóczai Sándor*
Szerkesztőségi titkár: *Hidas Bertalanné*
Olvasószerkesztő: *Kovács Lajos*
Rovatvezetők: *Balázsy Sándor*
Gábor R. István
Molnár Ferenc
Sinkovics Alfréd
Szabó Katalin
Vági Ferencné
Tördelőszerkesztő: *Bánhalmi Andrea*

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

6

A tartalomból

FEDORENKO, NY.:
Új utakon a közgazdaságtudomány

CSATH MAGDOLNA:
A vállalati középtávú tervezés
az V. ötéves vállalati tervkészítés tükrében

BODNÁRNÉ KARSAI ÉVA:
Vállalati és vezetői célok, érdekek

NAGY FRIGYES—KETTINGER GYULA:
Az iparosodás szektorális és üzemi vonatkozásai
a szocialista mezőgazdaságban

DEVICS JÓZSEF—KERÉKGYÁRTÓ GYÖRGY:
A szocialista gazdasági integráció
és a nemzetközi termelési viszonyok fejlődése

MÁTYÁS ANTAL:
Az infláció problémái a mai nem marxista
közgazdaságtanban, a Phillips-görbe aspektusából

XXV. évfolyam

1978. június

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztő bizottság tagjai:

AUGUSTINOVICS MÁRIA, BOGNÁR JÓZSEF, CSIKÓS-NAGY BÉLA, CSIZMADIA ERNŐ, ERDŐS PÉTER, FALUSNÉ SZIKRA KATALIN, FEKETE FERENC, GANCZER SÁNDOR, HETÉNYI ISTVÁN, HORVÁTH LÁSZLÓ, HUSZÁR ISTVÁN, KÁPLÁR JÓZSEF, KESERŰ JÁNOSNÉ, KORNAI JÁNOS, MEGYERI ENDRE, NAGY TAMÁS, NYERS REZSŐ (elnök), SIPOS ALADÁR, SZABÓ KÁLMÁN, SZAMUELY LÁSZLÓ, VINCZE IMRE, ZSARNÓCZAI SÁNDOR (főszerkesztő)

TARTALOM

Nyikolaj Fedorenko: Új utakon a közgazdaságtudomány 641

Csath Magdolna: A vállalati középtávú tervezés az V. ötéves vállalati tervkészítés tükrében 647

Hajtó Aurél: A termelésirányítás és az iparvállalati rugalmasság összefüggéséről 656

Bodnárné Karsai Éva: Vállalati és vezetői célok, érdekek 670

Galasi Péter: A vállalaton belüli munkaerőmozgásról 680

Nagy Frigyes—Kettinger Gyula: Az iparosodás szektorális és üzemi vonatkozásai a szocialista mezőgazdaságban 688

Devics József—Kerékgyártó György: A szocialista gazdasági integráció és a nemzetközi termelési viszonyok fejlődése ... 696

Mátyás Antal: Az infláció problémái a mai nem marxista közgazdaságtanban, a Phillips-görbe aspektusából 709

SZEMLE

A fejlett tőkésországok gazdasága 1977-ben *(Pócs Ervin)* 724

TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ

Doktori értekezés vitája *(Babós Lajosné)* **739**

FOLYÓIRATSZEMLE 743

R. Otszaszon: Önálló elszámolásban gazdálkodó vállalat (termelési egyesülés) termelési hatékonyságának kritériuma — A. Semakin: A KGST-tagországok sokoldalú gazdasági együttműködése és hitelkapcsolatai — Fritz Machlup: Az aranyvaluta — Michel Mougeot: Az egyensúly törvényszerű megbomlása a piacon kívüli javak piacán

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Sinkovics Alfréd: A vállalkozás irányítása, költséggazdálkodása és árpolitikája *(Nyikos László)* 753

A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata 760

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL 765

E SZÁM SZERZŐI:

Dr. Babós Lajosné, a Kertészeti Egyetem Ökonómiai Intézetének tanársegéde; **Bodnárné dr. Karsai Éva,** a KERORG Kereskedelmi, Munka- és Üzemszervezési Intézetének igazgatóhelyettese; **dr. Csath Magdolna** kandidátus, az OT Tervgazdasági Intézetének megbízott osztályvezetője; **dr. Devics József** kandidátus, a Budapesti Műszaki Egyetem tanszékvezető egyetemi tanára; **Fedorenko, Nyikolaj** akadémikus, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Központi Közgazdasági-matematikai Intézetének igazgatója; **Galasi Péter,** a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tudományos munkatársa; **dr. Hajtó Aurél,** a TAURUS Gumiipari Vállalat Szervezési és Információs Központjának vezetője; **dr. Kerékgyártó György** kandidátus, a Budapesti Műszaki Egyetem docense; **Kettinger Gyula,** a Lajta-Hansági Állami Gazdaság ágazatvezetője; **dr. Mátyás Antal,** a közgazdaságtudományok doktora, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tanszékvezető egyetemi tanára; **dr. Nagy Frigyes** c. egyetemi docens, a Lajta-Hansági Állami Gazdaság igazgatóhelyettese; **dr. Nyikos László,** a GANZ Műszer Művek gazdasági igazgatója: **Pócs Ervin,** az MSZMP KB munkatársa.

76 9
7 1
702.

NYIKOLAJ FEDORENKO:

Új utakon a közgazdaságtudomány

Az SZKP Központi Bizottsága, a Szovjetunió Minisztertanácsa, a Szovjetunió Szakszervezeteinek Központi Tanácsa és a Komszomol Központi Bizottsága nemrégiben levelet intézett a párt-, a tanácsi, a gazdálkodó, a szakszervezeti és a komszomolszervezetekhez, valamint a Szovjetunió valamennyi dolgozójához. A levél az 1978. évi terv teljesítéséért és túlteljesítéséért indított szocialista munkaverseny kiszélesítésére, illetve a termelés hatékonyságának és a munka minőségének a javításáért folytatott küzdelem fokozására szólított fel. A levélben — a többi között — ez állt: „Az 1978. évi terv teljesítésével és túlteljesítésével, valamint a X. ötéves terv egészével kapcsolatos feladataink megoldásához valamennyi feltétel rendelkezésünkre áll: hatalmas ipar és gépesített nagyüzemi mezőgazdaság, jelentős tudományos-technikai potenciál, képzett szakemberek. Népgazdaságunknak jelentős tartalékai vannak."

E tartalékok és a népgazdasági összpotenciál minél teljesebb, minél célszerűbb kihasználásából eredő feladatok jelentős mértékben a szovjet közgazdászokra, a hazai közgazdaságtudományra hárulnak.

A Szovjetunió Kommunista Pártja mindig is nagy jelentőséget tulajdonított és tulajdonít ma is a közgazdaságtannak: e tudományra támaszkodik az elvi jelentőségű politikai és gazdasági döntések meghozatalakor.

Az SZKP XXV. kongresszusa kiemelte, hogy a szovjet közgazdaságtudomány jelentős eredményeket ért el. A szovjet kutató-közgazdászok büszkék lehetnek erre a magas fokú értékelésre. Ugyanakkor az elméleti problémák további kidolgozásának szükségessége — mint arra a kongresszuson L. I. Brezsnyev rámutatott — nem csökken, sőt, éppenséggel nő. A pártnak és a kormánynak szüksége van azon problémák kutatására, amelyek elsősorban a termelés sokoldalú fejlesztésével és irányításával kapcsolatosak, valamint olyan javaslatokra, amelyek lehetővé teszik a termelés hatékonyságának jelentős növelését.

A XXV. kongresszuson kidolgozták a közgazdaságtan fejlesztésének széles körű programját és meghatározták azokat az alapvető kérdéseket, amelyekre a kutatóknak a figyelmüket összpontosítaniuk kell. Ezek közül különös jelentősége van a tervezés korszerűsítésével és a népgazdaság valamennyi ága irányításával összefüggő problémák megoldásának avégett, hogy tovább növekedjék a társadalmi termelékenység hatékonysága. Ehhez szükség van a többi között a szocialista társadalom és termelőerői fejlődési tendenciáira vonatkozó kérdések elmélyült ta-

nulmányozására. Ilyen kérdések például: a munka tartalma és jellege a fejlett szocializmus viszonyai között, a munka szerinti elosztás korszerűsítése, az erkölcsi és anyagi ösztönzők összehangolása, a szocialista életforma, valamint a környezetvédelem és a természeti javak kiaknázásának problémája, a hatékony népesedéspolitika kidolgozása stb.

A feladatok, amelyek jelenleg a közgazdaságtudomány előtt állnak, nagyok és felelősségteljesek. A fő cél, hogy a gazdaságtudomány elméleti problémáit a gazdálkodási rendszer korszerűsítésének gyakorlati kérdéseivel még szorosabb összefüggésben dolgozzák ki.

A szovjet kutató-közgazdászok nagy figyelmet szentelnek a népgazdasági tervezés alapvető problémáinak. A többi között aktívan tanulmányozzák a hosszú távú, perspektivikus tervezés kérdéseit, amelyek mind nagyobb jelentőségre tesznek szert. A távlati tervezés első szakasza — mint ismert — azzal zárult, hogy megalkották a tudományos-technikai haladás és annak társadalmi-gazdasági kihatásai Komplex Programjának Tervezetét az 1976—1980-as évekre vonatkozóan. E programmal kapcsolatos munka jelenleg is folyik, több mint 150 kutatócsoport bevonásával. Ezt a munkát elősegíti majd a tudósok által már elkészített, a Szovjetunió népgazdasági fejlődésének perspektíváit bemutató Komplex Prognózis, az ország termelőerőinek 1990-ig történő allokációját szemléltető Általános Vázlat, valamint más kutatási anyagok.

Egy olyan hatalmas ország számára, mint amilyen a Szovjetunió, különösen értékesek a közgazdaságtudomány azon eredményei, amelyek a regionális problémák tanulmányozása során születtek. Az utóbbi években a közgazdászok kijelölték a Bajkál—Amur Vasútvonal mentén elhelyezkedő óriási terület népgazdasági hasznosításához, Nyugat-Szibéria olajban gazdag körzeteinek fejlesztéséhez és egy sor területi-ipari komplexum létrehozásához vezető utat. A tudományos kutatások kétségtelenül nagy hatással voltak az ország termelőerőinek fejlődésére és gazdag természeti erőforrásainak kiaknázására.

A gyakorlatban is mind szélesebb körben alkalmazzák a termelés fejlesztésének és telepítésének optimalizációs módszertanát. Az alkalmazás során felhasználják a közgazdasági-matematikai módszereket. Egy sor területen — például a vegyipar, a villamos energetika, a fűtőanyagtermelés és más ágazatok tervszerű fejlesztéséből adódó feladatok megoldásakor e módszerek alkalmazása — összehasonlítva a hagyományos számítási módszerekkel — a beruházási és üzemeltetési költségek 10—15 százalékának megtakarítását teszi lehetővé.

A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Központi Közgazdasági Matematikai Intézete, a Szovjetunió Állami Tervhivatalának Számítóközpontjával együttműködve, az ágazatok közötti optimalizálás elvi jelentőségű modellrendszerének kísérleti ellenőrzését végzi. Arra számítunk, hogy e rendszer gyakorlati alkalmazása — ami úgy tűnik, nincs már elérhetetlen távolban — lehetővé teszi a különféle népgazdasági tervek közötti jobb egyensúly megtalálását, a különböző iparágak és a népgazdaság egészének hatékonyabb összehangolását. Számos javaslatot terjesztettek elő és fogadtak el az árképzési rendszer tökéletesítéséről, a beruházások gazdasági hatékonyságának megállapítását célzó módszerekről, a modern technika létrehozásáról és alkalmazásáról. Így jelenleg

a többi között már elfogadták és a népgazdaságban alkalmazzák a modern technika hatékonyságának értékelésére szolgáló új módszertant.

Az utóbbi évek során több módszertani dokumentumot is kidolgoztak. Ilyenek például a népgazdasági tervezés komplex módszertana, a távlati terv kidolgozásának technológiai sémájával és a komplex népgazdasági programok kidolgozásával foglalkozó módszertani ajánlások. Kiszélesedik a tudósok által kidolgozott azon ajánlások kísérleti úton történő ellenőrzése, amelyek a gazdasági értékelésre és a természeti kincsek kiaknázásának racionalizálására vonatkoznak. A gazdasági és szociológiai kutatások alapján fontos tudományos eredmények születtek a munkaerőforrások képződésének és mobilitásának problémáival kapcsolatban.

A társadalmi fejlődés minden egyes új szakasza egyben új feladatokat is hoz. A Szovjetunió gazdasági fejlődésében elért eredmények örömünkre szolgálnak. Ezek az eredmények azonban lényegesen jelentősebbek lehetnének, ha a gazdasági, és mindenekelőtt az irányítási tevékenység tökéletesebb lenne, ha a termelés intenzifikálására irányuló törekvés következetesebben valósulna meg.

Objektív tényezők egész sorát ismerjük, amelyek bizonyos elégtelenségek és nehézségek kiváltói az ország gazdasági életében. A népgazdaságnak a mai viszonyok között történő irányítását megnehezítő objektív tényezők közé sorolhatók például az ágazatok közti és ágazaton belüli gazdasági kapcsolatok összetettsége és bővülése; a gazdasági értelemben feltáratlan vagy nem kellően feltárt területeknek a népgazdaság körforgásába történő bekapcsolása. Ilyen objektív tényezőnek tűnik a létrejövő demográfiai helyzet is, amely megnehezíti az új munkaerőnek a termelésbe történő bekapcsolását, és végül az ökológiai helyzet, amely megköveteli, hogy hathatós intézkedéseket hozzunk egyrészt a természeti környezet védelmére, másrészt az összes természeti kincs kiaknázásának fokozására.

Ugyanakkor nem lehet nem észrevenni, hogy ezeket az objektív tényezőket sikeresebben lehetne leküzdeni, ha bizonyos szubjektív körülményeket kiküszöbölhetnénk. Ezek mindenekelőtt az egyén és a közösség, a közösség és a társadalom érdekeinek nem tökéletes egybeesésében jutnak érvényre. Amikor a közgazdaságtan sikereiről beszélünk és büszkén kijelentjük, hogy a tudomány a szocialista állam sikereinek egyik tényezője, nem szabad megfeledkeznünk a közgazdaságtudomány felelősségéről azokért a hibákért, amelyek még a Szovjetunió népgazdaságában tapasztalhatók. Eljön majd az az idő, amikor mind kevésbé lehet a gazdasági rendszer fiatalságára hivatkozni. 60 év — történelmi távlatban igazán elenyésző idő. Számításba kell venni azonban azt az általános körülményt, hogy a tudományos-tehcnikai haladás minden területen összehasonlíthatatlanul felgyorsult az emberiség fejlődésének korábbi szakaszaihoz képest. A feladat abban rejlik, hogy minél hamarabb meg kell alkotni egy olyan gazdasági mechanizmust, amely adekvát az új gazdasági helyzettel, adekvát a Szovjetunióban megszilárdult szocialista társadalom valóságával.

A közgazdaságtudomány előtt különösen nagy feladatok állnak a népgazdaság tervszerű irányításának tökéletesítésével kapcsolatos problémák megoldásában. Elsősorban a prognosztizálás és a komplex terve-

zés módszertani kérdéseinek megoldásáról, a hosszú távú perspektivikus terv és a nagy, állami szintű programok kidolgozására irányuló, mind tökéletesebb módszerekről, valamint a különféle tervek egységes rendszerbe foglalásáról van szó.

A fő dolog a központi tervezés rendszerében, hogy erősödjék a rendszer célirányos jellege, és áttérjünk a program-cél jellegű tervezési módszerekre, olyan tervek kidolgozásával, amelyeknek egyensúlyát az összes forrás figyelembevételével teremtik meg.

A tervezés céljellege elvének gyakorlatilag a népgazdasági terv keretében kidolgozandó több ágazatot átfogó komplex programokon, valamint a prognóziskészítés, a távlati tervezés, az ötéves és éves népgazdasági tervek egységes rendszerének megteremtésén keresztül kell megvalósulnia.

Hangsúlyoznunk kell, hogy a tervezés horizontjának kiszélesítése növeli a hosszú távú előrejelzések szerepét, amelyekbe beleértendők a társadalmi, a tudományos-technikai, a gazdasági és demográfiai prognózisok, valamint a természeti erőforrásokra vonatkozó és néhány más előrejelzés. A prognóziskészítés közvetlen eredményeként szükség van egy, a Szovjetunió távlati fejlődésére vonatkozó koncepció kidolgozására.

Nagyon fontos feladat a társadalmi termelés tervezésének és a gazdasági ösztönzésnek az összehangolása. Ezen aspektusok kapcsolatának olyan formáját kell megtalálni, amely egyidejűleg biztosítja az egységes terv minél hatékonyabb kidolgozását és a megvalósítására létrehozott termelőkollektívák tevékenységének ösztönzését. A naturális és értékmutatóknak, amelyekbe beleértjük a munka- és természeti erőforrások értékelési rendszerét, valamint az árrendszert is, egyaránt a végső célok elérésére, a munka és a termék minőségének javítására, a termelés hatékonyságának növelésére kell irányulniuk.

A vázolt probléma megoldásában különleges szerep jut a tudományos-technikai forradalom kérdései tudományos feldolgozásának. Ezen kérdések kutatásának keretében szükség van a népgazdasági hatás és a konkrét társadalmi-gazdasági szükségletek közti kölcsönös kapcsolatok kimutatására; a tudományos-technikai forradalom társadalmi-gazdasági hatékonyságát meghatározó módszertani elvek kidolgozására stb.

Mint ismeretes, a tudományos-technikai haladást nagyrészt a beruházási politika határozza meg. Az SZKP XXV. kongresszusán rámutattak arra, hogy meg kell változtatni az építési beruházásokhoz, a beruházások tervezéséhez és kihasználásához való hozzáállást. E területen a közgazdaságtudomány előtt több megoldásra érett alapprobléma áll: a beruházások hatékonyságának egységes megítélése a járulékos költségek és az építkezés időtartamának figyelembevételével; a beruházások optimális elosztása az időtényező tekintetbevételével; és egy sor más probléma.

A népgazdaság összes ágazata által kibocsátott termékek minőségének tervszerű javítása egyike a Szovjetunió jelenlegi fejlődési szakaszában legfontosabbnak ítélt gazdasági és társadalmi feladatoknak. E feladat megoldása elválaszthatatlan a tudományos-technikai haladás felgyorsulásától és a társadalmi termelés hatékonyságának növelésétől. A minőség javítását célzó munka egészének alapvetően új iránya kell hogy legyen az átmenet, amely a termék minőségének javítását szorgalmazó

különálló intézkedések helyett a minőségjavítás tudományosan megalapozott rendszere létrehozásához vezet.

A közgazdaságtudománynak olyan általános ajánlásokat kell kidolgoznia, amelyek a szabványosítás alapján bevezetnék az iparban a termékminőség-javítás „irányításának" komplex rendszereit; biztosítani kell ezen rendszerek kidolgozásához és bevezetéséhez szükséges módszertani útmutatást, valamint a tudományos kutatómunka koordinációját és azon anyagok szakértői vizsgálatát, amelyeket a Szovjetunió minisztériumai és más hatóságai a termékminőség-javítás irányításának komplex rendszereivel kapcsolatban dolgoztak ki.

Az utóbbi időben sokat tettünk a szovjet nép életszínvonalának emelésével és a társadalmi fejlődéssel kapcsolatos problémák kidolgozásáért. Ez azonban az adott területen általunk végzendő kutatásoknak még csupán a kezdete. Ki kell dolgoznunk a lakosság szükségleteinek kvantifikálásával kapcsolatos ajánlásokat, a szükségletek mennyiségi kifejezésének és összemérhetőségének módszereit, valamint meg kell határoznunk a szükségletek minél teljesebb kielégítésének útjait is. További kutatásokat követelnek a lakossági jövedelmek strukturális és dinamikus problémái is, az anyagi javak és szolgáltatások iránti igények struktúrájának a megváltozása, a fogyasztói keresletnek a termelés növekedésével kapcsolatos fejlődése, a városi és a falusi lakosság fogyasztási szintjének közeledése egymáshoz stb.

Általános képpel kell rendelkeznünk a népgazdaság irányításának alapvető strukturális egységei által élvezett jogok és kötelezettségek észszerű egyeztetéséről is. Mindezt csak egy olyan elmélet teszi lehetővé, amely a marxizmus—leninizmus elvein nyugszik és közvetlen célként olyan gyakorlati ajánlások kidolgozását tűzte ki maga elé, amelyek a szó tágabb értelmében vett szocialista gazdaságirányítás egész gazdasági mechanizmusának komplex továbbfejlesztését szolgálják.

Éppen ezt a feladatot fogalmazták meg a maguk számára a szovjet kutató-közgazdászok, akik a szocialista gazdaság optimális működésének elméletét dolgozzák ki.

Természetesen a szocialista gazdaság optimális működési elvének kidolgozása még távolról sem befejezett. Az is vitathatatlan azonban, hogy egészen rövid idő alatt ezen az úton egy sor alapvető lépést tettünk előre a fontos módszertani problémák megoldásában; jelentős sikereket értünk el a gazdasági kutatások legfontosabb módszerének, a gazdasági folyamatok matematikai modellezésének kidolgozásában és alkalmazásában.

A modern közgazdasági-matematikai módszerek lehetőséget nyújtanak imitációs modellek létrehozására, amelyekkel számítógépes kísérleteket lehet folytatni. Az elektronikus számítógépek segítségével sikerül meghatározni azoknak a tervezett döntéseknek a végleges eredményeit, amelyek a gazdasági mechanizmus különböző oldalait érintik.

Az SZKP XXV. kongresszusa útmutatásainak megfelelően a gazdálkodási rendszer tökéletesítése során követett irányzat abban áll, hogy az alapvető, a lényegi kérdéseket illetően a központi vezetés megszilárdul, és ezzel egyidejűleg jelentősen kiszélesítik a gazdálkodó szervek önálló kezdeményezéseinek lehetőségét. A központi vezetésnek mindenekelőtt a fejlesztési célok meghatározására, az alapvető gazdasági arán-

nyok főként direkt úton történő fenntartására, a szervezeti struktúra tökéletesítésére, valamint a gazdasági szabályozók és ösztönzők rendszerének központi szabályozására kell összpontosítani figyelmét. Ebben rejlik annak a kérdésnek a megoldása, amely a centralizáció és a decentralizáció népgazdasági kapcsolatából adódik. Úgy kell majd átalakítani az üzemek, egyesülések és ágazatok önálló elszámolási rendszerét, hogy a termelés még szorosabb kapcsolatban legyen a fogyasztással, a társadalmi termelés szerkezete pedig szoros összefüggésben legyen a társadalmi szükségletek változásaival, úgy, hogy mindig a végső eredmények képezzék az alapot.

Összegezve az elmondottakat: tág tér nyílik a további közgazdasági kutatások előtt. Ahhoz, hogy a gazdasági mechanizmus fejlesztése érdekében végzendő munka irányításának színvonalát emeljük, szükség van a párt- és állami szervek, a tudományos szervezetek közös erőfeszítésére. A szovjet közgazdaságtudomány kész az e feladatból reá háruló rész elvégzésére.

Tjaden, K. H.:

SZOCIÁLIS RENDSZER ÉS SZOCIÁLIS VÁLTOZÁS
(A két fogalom jelentésének és történetének kutatása)

A szerző vizsgálódásainak kiindulópontja: számos szociológiai elméletnek sajátossága, hogy nem képes megoldani a társadalmi és szociális élet változatlan és változékony vonásai közötti viszony problémáját. Ez a probléma kezdettől fogva foglalkoztatja a szociológiát; ennek adózott a régebbi társadalomtanokban a szociológiai statika és dinamika kétes értékű megkülönböztetése.

Tjaden könyve a szociológiai kettősség legfontosabb elmélettörténeti és időszerű megjelenési formáit tárgyalja, miközben feldolgozza a szociológia egész történetét. A szerző bemutatja, miként változtak a legjelentősebb szociológusoknak és szociológiai iskoláknak a szociális rendszerre és szociális változásokra vonatkozó nézetei, A. Comte és H. Spencer nagyszabású társadalomtanáról, a különböző szociálpszichológiai irányzatokon át, Talcott Parsons-nak a kibernetikai rendszerelméletek eredményeit felhasználható koncepciójáig. A mű kérdésfeltevés alapján bejárja egy ma már nem fiatal tudomány viszonylag nagy területét. A szerző a kötetben felsorakoztatott számos elméleti elgondolást eredeti gondolatmenetük szerint ábrázolva, röviden összefoglalva s megfelelő bírálattal kiegészítve bemutatja a tárgyalt elmélet lényegét. A polgári szociológiában szokatlan bírálatai, határozott állásfoglalásai azt mutatják: világosan felismeri a polgári szociológia korlátait.

A szerző a szociológiai elméletek és elméleti próbálkozások ezen ismertetésével hasznos kézikönyvet ad a társadalomfilozófusok, szociológusok és szociálpszichológusok kezébe, megkönnyítve számukra a ma már könyvtárnyi méreteket elérő szakirodalom áttekintését.

311 l., fűzve 60,—Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

CSATH MAGDOLNA:

A vállalati középtávú tervezés az V. ötéves vállalati tervkészítés tükrében

A népgazdasági tervezésről szóló törvény és minisztertanácsi határozat,[1] amely 1973. január 1-én lépett hatályba, kimondja, hogy: „A népgazdasági tervek megvalósítása érdekében tervkészítésre kötelezettek: *a)* tanácsok és

b) a gazdálkodó szervezetek.

A tervkészítésre kötelezettek... középtávú, valamint éves terveket kötelesek kidolgozni.

A gazdálkodó szervezetek terveiket a népgazdasági tervről kapott tájékoztatásnak, a gazdasági szabályozás előírásainak, a piaci követelményeknek és feltételeknek, valamint a saját lehetőségeiknek figyelembevételével állítják össze...

Az OT elnöke az illetékes minisztereknek és az országos hatáskörű szervek vezetőinek egyetértésével — a gazdálkodó szervezetek terveinek kidolgozásához — középtávú tervidőszakokra módszertani iránymutatást ad. A gazdálkodó szervezetek ennek alapján maguk állapítják meg tervezési módszereiket...

Az ágazati miniszterek ... segítik a gazdálkodó szervezetek tervező tevékenységét..."

„A szocialista vállalat" országos távlati tudományos kutatási főirány keretében indult kutatás során azt vizsgáltuk, hogy az V. ötéves tervidőszakra készített vállalati tervekben, illetve a tervezőmunka során milyen módon és mértékben érvényesültek a tervtörvény említett utasításai. A vizsgálatot 17 vállalat tervezési tapasztalatainak összegyűjtésével és elemzésével, valamint a vállalati tervezőmunkára vonatkozó OT és minisztériumi módszertani útmutatók és ajánlások, minisztériumi irányelvek és utasítások feldolgozásával végeztük el.

A kutatásba bevont vállalatok közül 15 — megadott kérdések alapján — tanulmányt is készített, amellyel a kutatómunka gyakorlati megalapozását nagymértékben elősegítette a vállalati tervezőmunka körülményeinek és nehézségeinek konkrét bemutatásával.

A kutatásba bevont vállalatok főbb jellemzői

A vállalatok ágazati hovatartozását az 1. sz. táblázat mutatja.

A mintavállalatok ágazati megoszlása *1. sz. táblázat*

Ágazat	Az ágazatba tartozó mintavállalatok száma
Gépipar	10
Nehézipar	3
Könnyűipar	2
Élelmiszeripar	2
Összesen	17

[1] Tervgazdasági Értesítő, XXIV. évfolyam, 10. sz. 1972. december 30.

A tanulmányt is író vállalatok árbevételük, illetve átlagos állományi létszámuk 1975. évi tényszáma alapján a 2. sz. táblázatban foglaltak szerint csoportosíthatók.[2]

2. sz. táblázat

A mintavállalatok megoszlása árbevételük és átlagos állományi létszámuk nagysága szerint 1975-ben

Vállalat	Árbevétel (MdFt)				Összesen	Átlagos állományi létszám (1000 fő)					Összesen
	0,5—2	2,1—5,5	5,6—10,5	10,5 fölött		3 alatt	3—5	5—10	10—20	20 fölött	
Gépipari	4	2	1	1	8		5	1	1	1	8
Nehézipari	1	1			2	2					2
Könnyűipari	1	1			2	1			1		2
Élelmiszeripari.....			1	1	2				2		2
Összesen	6	4	2	2	14	3	5	1	4	1	14

A 2. sz. táblázat adataival, a vállalati méretek rövid jellemzésével azt kívánjuk szemléltetni, hogy a kiválasztott mintában több ágazat, illetve kis-, közepes és nagyvállalatok egyaránt képviseltették magukat. A különféle kérdésekkel a vállalati tervezőmunkát alapvetően három vizsgálati szempont szerint közelítettük, ezek: 1. a tervek tartalma, 2. a tervezés módszerei és 3. a tervezés információbázisa.

E cikkben ennek megfelelően a tervek tartalmával, a tervezés módszereivel és információbázisával kapcsolatos kutatási megállapításokkal foglalkozunk.

Az ötéves tervek tartalma

Az ágazati minisztériumok bár különböző formában, de utasították vállalataikat az ötéves tervekre vonatkozó tervinformációk szolgáltatására. Az utasítások minden esetben hangsúlyozták, hogy csak információkérésről és nem a tervek bekéréséről van szó. Ezt a KGM-Közlöny a következőképpen fogalmazta meg: „A vállalatok ... nyújtsanak be ... kidolgozott V. ötéves terveikből készített kivonatot ... A vállalatok ... terveik tartalmát és készítésének módszerét saját maguk határozzák meg ...”[3]

A NIM módszertani útmutatója a következőt tartalmazta: „A Minisztérium által bekért információs anyagok a vállalati saját tervek szerves részét képezik.”[4]

Mire is terjed ki a tervinformáció-szolgáltatási kötelezettség? Az

[2] Egy KGM-vállalat — speciális gyártási feladatai miatt — az említett adatokat nem adhatta meg.

[3] 75.180/1975. (KGK. 49.) KGM számú utasítás. A kohászati és gépipari vállalatok V. ötéves tervének elkészítése.

[4] NIM Módszertani útmutató az V. ötéves vállalati saját tervek kidolgozásához. 1975. július.

előírások szerint a vállalatoknak szöveges értékelést, indoklást és számítási anyagokat kellett kidolgozniuk megadott szempontok szerint, meghatározott témákra. Anélkül, hogy a részletekbe belemerülnénk, vessünk egy pillantást arra mit is jelentett a tervinformáció-szolgáltatási kötelezettség a KGM-vállalatok számára. A KGM már említett utasítása 12 fő kérdéscsoportra — amelyet 65 további kérdésre oszlottak — kért szöveges elemzést. A kitöltendő táblázatok száma 50 volt. Közülük a kohászati vállalatoknak 40, a KGM felügyelete alá tartozó nem gépipari és nem kohászati vállalatoknak 32, más minisztériumok és a tanácsok felügyelete alá tartozó, de a gépipari ágazatba sorolt vállalatoknak 25 táblázatot kellett kitölteniük. *Az utasítás teljesítése az egyik nagyvállalatnál megközelítőleg 4000 számadat szolgáltatását jelentette,* az elemzéssel együtt összesen 214 oldalon.

A vizsgált vállalatok ötéves tervének megismerése után arra a következtetésre jutottunk, hogy a *tervek egyértelműen követik az adott ágazati minisztériumok utasításait:* azaz felépítésüket, tartalmukat tekintve megegyeznek a szolgáltatandó tervinformációkra vonatkozó előírásokkal. Tehát annak ellenére, hogy a tervtörvény, az OT módszertani útmutatója és az ágazati minisztériumok utasításai egyaránt hangsúlyozták, hogy a vállalatok terveik tartalmát és a tervkészítés módszerét saját maguk határozhatják meg, az *előírt tartalmú és formájú terv-információ tervvé változott,* azaz a *tervinformáció a terv rangjára emelkedett.*[5]

Az okokat keresve, egy triviális ok azonnal adódott. Ha ugyanis részleteiben megvizsgáljuk, milyen elemzésekre és hány táblázat kitöltésére is terjedt ki a vállalatok tervinformáció-szolgáltatási kötelezettsége, hány példányban és hány helyre kellett azt elküldeniük, hányszor és hányféle szempont szerint kellett az ágazati minisztériumok különböző osztályaival, külön-külön, illetve a tervzsüriken már együtt megbeszélni, egyeztetni, esetenként megvédeni a vállalati elképzeléseket, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy nehezen gondolkozhattak volna a vállalatok más keretek között, mint amelyeket számukra az ágazati minisztériumok utasításai megszabtak. Milyen más eset fordulhatott volna ugyanis elő? Ha komolyan gondoljuk, hogy a rendkívül részletes terv-információ csak a vállalati tervek kivonata, akkor feltételezhetnénk: a vállalat ötéves terve ennél részletesebb, de mindenképpen olyan, hogy segítségével a tervinformáció-szolgáltatási kötelezettségnek a vállalat eleget tudjon tenni. *Nehezen lehetne azonban annál részletesebben, mélyebben kidolgozott vállalati tervet elképzelni, mint amelyet a kötelező tervinformációk szolgáltatása önmagában is megkívánt a vállalatoktól.* És akkor azzal a kérdéssel még nem is foglalkoztunk, hogy indokolt-e, a középtávú döntések természetének megfelelő-e az a részletezettség, amelyet a tervinformáció-szolgáltatási kötelezettség teljesítése eleve megkíván.

A másik lehetőség az lehetett volna, hogy a vállalat — ahogyan azt a KGM-Közlöny tartalmazta — tervének tartalmát és tervkészítése módját maga határozza meg, de emellett természetesen eleget tesz terv-információ-szolgáltatási kötelezettségének is. *Ez az út,* bizonyíthatóan,

[5] Ezt az állítást egyébként a tervzsürik is megerősítették. Itt ugyanis már nyíltan a vállalatok tervéről nyilatoztak az ágazati minisztériumi szakemberek.

kettős tervezéshez vezet: egy terv a vállalat saját használatára, egy az ágazati minisztériumnak[6] készül. Mit jelent ez a vállalati tervezőapparátus szempontjából? Egyrészt abszolút értelemben nagyobb munkát; másrészt nagyobb hozzáértést, tájékozottságot amiatt, hogy másféle tervet is össze tudjon állítani, mint ami a tervinformáció elkészítésével úgyis kialakul. Ez utóbbi megjegyzéssel vissza is térhetünk arra a kérdésre, hogy miért vált a tervinformáció általában tervvé? A tervinformáció-szolgáltatási kötelezettség tartalmi és módszertani előírásokkal párosult, egyben segítette is a vállalati tervezők munkáját azzal, hogy megmondta, milyen témáknak kell szerepelniük a tervben, milyen táblázatokat, hogyan kell kitölteni. A tervkészítés nagy munkájához tehát megvoltak a keretek, a sémák.

Vállalataink egy részének nincs nagy tapasztalata arra vonatkozóan miként is lehet a vállalati sajátosságoknak tartalmilag és módszertanilag egyaránt a legjobban megfelelő középtávú tervet összeállítani. Ezt a hiányt — jobb híján — az ágazati minisztériumi előírások pótolták.

Milyen problémákat okoz az, ha a tervinformáció a terv rangjára emelkedik és ez a vállalat egyetlen középtávú terve? A kérdés megválaszolásához a vállalati középtávú tervvel szemben támasztandó követelményekből kiindulva kell nagyító alá vennünk a tervinformációt. Ennél a vizsgálatnál már a tervezés módszertani vonatkozásait is érintenünk kell, bár erre a kérdésre a későbbiekben még visszatérünk.

Román Zoltán[7] a vállalati tervezéssel szemben kettős követelményt támaszt: egyrészt segítse a vállalati tervezés a népgazdasági tervezést, alapozza azt meg információkkal, másrészt szolgáljon a vállalati irányítás, vezetés eszközeként, legyen középtávon a vállalati gazdálkodás vezérfonala. Ahhoz, hogy a vállalati középtávú tervezés ezt a kettős szerepet a világgazdasági környezet gyors változásai közepette, a gazdaságirányítási rendszerünk által adott keretek között jól betölthesse, alapvető fontosságú, hogy a tervek:

— számoljanak a környezet várható változásaival; mérjék fel és elemezzék a vállalati tevékenységet érintő bizonytalanságot és annak várható hatásait;

— tartalmazzanak alternatív cselekvési lehetőségeket;

— vizsgálják a lehetséges alternatívákhoz tartozó döntésekkel járó kockázat nagyságát;

— legyenek rugalmasak, könnyen aktualizálhatók.[8]

A vállalati tervek vázolt, fontosnak ítélt jellemzőit a tervinformáció-szolgáltatási kötelezettség által meghatározott terveknél azonban

[6] Erre az esetre találtunk is példát: a vállalat saját terve csak a középtávon valóban lényeges kérdésekre terjedt ki, azok elemzését azonban alaposabban, több lehetséges alternatívát is végigvizsgálva végezte el. Ezenkívül elkészítette a vállalat a tervinformációt is, bár tisztában volt azzal, hogy a bizonytalan tényezők miatt a kért adatok egy részének a megadott módon történő kiszámítása egy középtávú tervidőszak vonatkozásában indokolatlan, és a kialakított adatok megbízhatósága, magasabb szinten való használhatósága megkérdőjelezhető.

[7] Román Zoltán: A vállalati középtávú tervezés időszerű kérdései. Pénzügyi Szemle, 1975. 11. sz.

[8] Román Zoltán már említett cikkében a következőképpen fogalmaz: „A tervezés természetesen nem szünteti meg a jövő bizonytalanságát, csak feltárja és felkészít rá . . .” (881. l.) Ma az látszik helyesnek, hogy — bár változatlanul dönteni kell valamelyik alternatíva mellett — a vállalat több alternatívát dolgozzon ki részletesebben és ezeknek szinte egyenrangú kezelésével többféle jövőre készüljön fel . . .” (885. l.) A rugalmas tervezés fontosságát és a tervek évenkénti meghosszabbításának, a folyamatos tervezés megvalósításának jelentőségét Román Zoltán szintén hangsúlyozza idézett cikkében.

nem találtuk meg. Az ily módon kialakult tervek — ezzel éppen ellenkezőleg — a következő főbb tulajdonságokkal rendelkeztek. Tartalmukat illetően dominált a vállalatok termelési és értékesítési elképzeléseinek részletes kifejtése, legtöbb esetben naturális mértékegységben. A termelési és értékesítési célok megalapozottságának, a piaci lehetőségekkel, illetve a meglevő vállalati erőforrásokkal való összhangjának elemzése viszont nem kapott kellő hangsúlyt. Ugyanakkor a tervszámok kimunkálásának részletessége, még az olyan nagy jelentőségű kérdések, mint a beruházások[9] vonatkozásában is túlzott, több téma[10] esetében pedig egyértelműen indokolatlan volt.

Anélkül, hogy a tervek tartalmával kapcsolatos fejtegetéseket folytatnánk, a már elmondottak alapján két olyan problémát kell hangsúlyoznunk, amelyek a középtávú tervidőszakra készített tervekkel szemben támasztandó követelmények és a tervinformáció közötti összhanghiányt jelzik:

— a tervinformáció felépítésében *még továbbélnek a közvetlen irányítás időszakát jellemző tervlebontásos tervmetodika tartalmi és módszertani jegyeit hordozó motívumok,*[11] s ennek következményeként

— a tervinformáció — figyelembe véve, hogy középtávú tervidőszakról van szó — túlzottan, esetenként indokolatlanul részletes.

A tervcélok dominálása és az elérésük végett felhasználható eszközök tervezésének elhalványulása felveti a vállalati elgondolások konzisztenciája ellenőrizhetőségének kérdését is. Ezt a felvetést a részletezettség oldaláról is megerősíthetjük. Elvégezhető-e egyáltalán a konzisztenciavizsgálat ilyen részletezettség mellett? A kérdésre adandó válasznál azonban nemcsak arra a módszertani problémára gondolunk, amelyet az okoz, hogy a kép, amelyet a tervinformáció fest a vállalatról nem átfogó, nem rendszerszemléletű, a kontúrok hol túl élesek, hol pedig egészen elnagyoltak, illetve ugyanakkor az ismert részletezettség mellett a konzisztenciavizsgálat elvégzése nagyon munkaigényes, hanem fel kell vetni azt is: van-e egyáltalán értelme a konzisztenciavizsgálatnak. Ezt a felvetést a bizonytalanság elemzésének hiánya indokolja.

A tervinformáció zárt táblarendszere, előírt *elemzései a bizonytalanság vizsgálatát,* várható hatásainak végiggondolását nem írják elő, sőt *nem is teszik lehetővé.* Ha pedig a tervinformáció egyben vállalati terv is, akkor nyilvánvaló, hogy mekkora pontatlanságokkal terhesek azok a vállalati tervszámok, amelyek az időtávhoz és a vállalatok informáltságához mérten egyaránt túlzottan a részletekbe bocsátkoznak, a bizonytalanság feltárását és várható következményeinek lehetséges számszerűsítését viszont mellőzik.

Ez olyan problémája a középtávú vállalati és ágazati gondolkodás-

[9] Például a KGM-Közlöny a beruházásokkal kapcsolatban nyolcféle táblázat kitöltését írta elő. Ezek egy részét beruházásként, külön-külön kellett elkészíteni. Egy nagyvállalatnál ennek alapján, a beruházásokkal foglalkozó táblázatok száma 49 lett, megközelítőleg 1500 adattal. A kért adatok között szerepeltek mindazok, amelyeket a beruházási alapokmányok is tartalmaznak, ugyanakkor ez az adatszolgáltatási kötelezettség nem volt összhangban az MNB számára hitelkérelem esetén nyújtandó adatszolgáltatási kötelezettséggel.

[10] Például a KGM-vállalatok információ-szolgáltatási kötelezettsége a műszaki fejlesztési témák számszerinti alakulásáról az 1970. és 1975. illetve az 1976—1980-as években, évenkénti bontásban.

[11] Ezt a kérdést feszegette Máriás Antal „A szocialista vállalat" OTTK főirány tudományos ülésszakán, 1977. december 5-én, „A népgazdaság vállalati struktúrája" címmel elhangzott előadásában, amikor az ágazati irányítás szemléleti hiányosságai között a feladatok naturális meghatározásával és az ellátásifelelősség-szemlélet továbbélésével foglalkozott.

nak, amelyre a jövőben mind tartalmilag, mind pedig módszertanilag több figyelmet kellene fordítani.

Fontos követelményként említettük a vállalati tervekkel kapcsolatban a cselekvési alternatívák meglétét. A felmérés tapasztalatai alapján a *mintába tartozó vállalatok érdemi alternatívákat* — egy kivétellel — *nem dolgoztak ki.* Ezt azzal indokolták, hogy helyzetük, körülményeik és lehetőségeik középtávon túlzottan determináltak, de ha meg is próbálnának alternatívákban gondolkodni, a „többféle jövőre való felkészülés"[12] szemlélete a tervinformáció kereteibe nem férne be, azaz nem lenne az előírásoknak megfelelően formalizálható.

Mit mondhatunk a vizsgált tervek rugalmasságáról? *A részletesség növekedése már önmagában is csökkenti a rugalmasságot* és nehezíti az indokolt aktualizálások átvezetését. A tervek tartalma és felépítése, az alternatívák hiánya, a bizonytalanság becslésének és következményei elemzésének elhanyagolása azonban egyértelműen jelzi, hogy ezek a tervek a harmadik követelménynek sem felelhettek meg.

Összefoglalásként azt mondhatjuk tehát, hogy mivel a tervinformáció a vállalati középtávú tervezés kritériumait nem elégíti ki, azoknál a vállalatoknál, ahol a tervinformáció tervvé vált, a vállalati középtávú terv nem töltheti be igazi szerepét. Ezzel kapcsolatban ide kívánkozik egy megjegyzés az egyik élelmiszeripari vállalat tanulmányából: „A tervezés azon funkciója, hogy középtávon biztosítsa a vállalat tervszerű működését és a vezetés fontos eszköze legyen, csak korlátozottan érvényesül".

A tervezés módszerei

A tervezés módszereire már az előzőekben utaltunk. Az utalásokon kívül azonban ki kell emelnünk azt a két — a terveket általánosan jellemző — módszertani jegyet, amelyek alapvetően következnek a tervek tartalmi hiányosságaiból, s azokkal együtt a vállalati középtávú tervmunka gyenge pontjait mutatják.

E módszertani jegyek a bázisszemlélet és a középtávú tervezés s az éves tervezés módszertani egyezése.

Bármelyik tervet vesszük is kézbe, azonnal *szembetűnik, hogy a tervszámok szerény lineáris fejlődést tükröznek.* Durván fogalmazva azt is mondhatnánk, hogy a vállalatok megtervezték a tervidőszak első évének tervszámait, majd egy — az ágazati minisztérium számára — elfogadható növekedést kijelölő trenddel határozták meg a hátralevő évek tervszámait. A már elmondottakon kívül ennek sokféle oka van, például a biztonságra való törekvés és ezzel együtt a tartalékolás, a vállalatok megítélésének szempontjai stb. Ezek részletezése azonban külön cikkbe kívánkoznék.

A középtávú és az éves tervezés módszertani egyezésén azt értjük, hogy mindkettőnél az ún. *hagyományos eljárások dominálnak,* amelyek a szokásos számviteli logikán alapulnak; többnyire kézi számításokat alkalmaznak, és a kapott eredményeket különféle — idősorokat és indexeket tartalmazó — táblázatok formájában foglalják össze.

[12] Lásd Román Zoltán idézett cikkét.

Egy KGM-vállalat a tervezés módszertani hiányosságait a következőképpen foglalta össze: „Az alkalmazott módszerek a tervmutatók kialakításánál alig különböznek az éves tervezés gyakorlatától. Ennek következtében az adatszerűen rögzített termelési előirányzatok túlrészletezettek, statikusak, bizonytalansági tényezőket nem vesznek figyelembe. Ennek oka a vállalai tervezési módszer elmaradottsága mellett az is, hogy a KGM által bekért tervinformációk nem is adnak lehetőséget rugalmasabb tervek összeállítására." Ez a probléma ismét összefügg az ágazati minisztériumi előírások teljesítésével. A nyújtandó terv-információ előállítása, a táblák kitöltése és az előírt számítások elvégzése ugyanis a hagyományos módszerek alkalmazását szükségessé és egyben elégségessé is teszi.

A tervezés információbázisa

Bár a vállalatok egyértelműen állították, hogy az V. ötéves tervezés időszakában több és jobb információval rendelkeztek, mint a IV. ötéves tervezés idején, mégis minden vállalat hangsúlyozta, hogy a rendelkezésre álló információkkal, illetve azok megbízhatóságával a vállalati tervinformáció-szolgáltatási kötelezettség nem volt összhangban. Milyen megoldásokhoz vezetett ez az összhanghiány? Egy KGM-vállalat ezt a következőképpen érzékeltette: „A középtávú tervek készítésénél az az észrevétel tűnik a legreálisabbnak, hogy az információk zöme bizonytalan... Ezek felhasználása azonban a tervek készítésénél úgy történik, mintha konkrét és megalapozott információk lennének." E megjegyzés egyúttal a tervezés tartalmi és módszertani problémáira is utal. *Eleget tehetnek-e, illetve milyen színvonalon tehetnek eleget a vázolt tulajdonságokat hordozó vállalati tervek a kettős követelménynek?*

A tervinformáción alapuló tervek — mint arra már utaltunk — nem tölthetik be igazán jól a vállalati terv szerepét, a vállalati vezetés nem támaszkodhat reájuk biztonsággal a döntések meghozatala során. *Ez a terv felemás: kissé a vállalaté, de ugyanakkor idegen is tőle. De mi pótolja, pótolhatja a távlati szemléletet, az előrelátást, a jövőben való gondolkodást azoknál a vállalatoknál, amelyeknél ez a terv egyúttal a középtávú vállalati terv is?*

A kérdés indokoltságát egy más megközelítéssel is bizonyíthatjuk: *fűződik-e a vállalatoknak igazi érdekeltsége a „jó" terv készítéséhez, illetve annak teljesítéséhez.* Ezzel a kérdéssel azonban áttérhetünk a másik követelmény teljesíthetőségének feszegetésére. *Milyen információt szolgáltatnak valójában az ilyen tervek a népgazdasági tervezőszervek számára?* Már sok szempontból közelített és a leginkább figyelmet érdemlő hiányosságok: az indokolatlan részletezettség, a variánsok hiánya, a bizonytalanság felmérésének és a döntési kockázat értékelésének hiánya mellett a tervekre jellemző bázisszemlélet, és az ezzel összefüggő tartalékolási tendenciák már az V. ötéves terv teljesítésénél — nevezetesen a vállalati beruházások alakulásánál — érezhették hatásukat.

Általában is kimondhatjuk, hogy *a középtávú tervezés kissé kampány jellege, a hajlam a formális megoldásokra mindenképpen gátolta*

és gátolja a vállalati tervezőmunkában rejlő lehetőségek felszínre kerülését.

Összességében a kérdésre úgy válaszolhatunk, hogy ezek a tervek, amelyek részben közvetlenül, részben pedig az ágazati minisztériumok közvetítésével a központi tervezőszervek asztalára kerülnek, sok esetben *nem azt az információt szolgáltatják*, amely ezen a szinten igazából szükséges lenne, és *nem olyan megbízhatósággal (vagy ismert bizonytalansággal)*, hogy arra a vállalati szférával kapcsolatos tervszámok — például a képződő fejlesztési alapok vagy a tervezett vállalati beruházások várható alakulása — kimunkálásánál a központi tervezőszervek támaszkodhatnának.

Összefoglalás, javaslatok

Hangsúlyoznunk kell, hogy az elemzés és a következtetések levonása 17 vállalat tapasztalataira épült. Valószínű könnyen lehet találni olyan vállalatokat, amelyekre a leírtak nem, vagy csak részben igazak. A minta alapján azonban úgy véljük, hogy a kutatás során nem egyedi jelenségekkel találkoztunk; azaz a felderített problémák nemcsak a vizsgált vállalati körre jellemzők.

Munkánkban végig azt tartottuk szem előtt, hogy a negatív jelenségek bírálatával a VI. ötéves tervidőszak vállalati tervezőmunkájának javítását szolgáljuk. Ennek szellemében szeretnénk néhány javaslatot körvonalazni.

Alapvető feladatnak kellene tekinteni, hogy a vállalati tervezőmunka és a vállalatok tervinformáció-szolgáltatása váljék külön. Ehhez azonban, a tervtörvény és a vállalati önállóság érvényesülése szellemében

— csökkenteni kellene a vállalatok tervinformáció-szolgáltatási kötelezettségét általában, de ezen túlmenően is;

— jobban kellene differenciálni aszerint, hogy az adott vállalat sajátosságai, helyzete, körülményei alapján mekkora befolyást gyakorol a népgazdasági tervek teljesítésére, és ennek alapján a vállalatok egy adott körénél meg kellene elégedni néhány főbb mutató bekérésével;

— a tervinformációk párhuzamos bekérését — az OT az ágazati és funkcionális minisztériumok, a bank és a tömegszervezetek stb. számára — a lehetőségekhez mérten minél jobban csökkenteni kellene, s ezzel egyidejűleg a vállalatok tervezőmunkáját az érdemi tervezés, az alternatívák kimunkálása, a bizonytalanság elemzése felé terelni;

— javítani kellene a vállalatok informáltságát: korábban és teljesebb képet kellene kapniuk a központi szándékokról és elhatározásokról. Egyértelművé kellene tenni, hogy melyek azok az információtípusok, amelyek szolgáltatását a vállalatoktól el lehet várni, és melyek azok, amelyeknek a forrása nem a vállalat, hanem a központi tervezőszerv kell hogy legyen;[13]

— az információáramlás szabályozott és szervezett útjait úgy lehetne tehát célszerűen kijelölni, hogy az indokolatlan párhuzamosság elkerülésével minden szerv időben megkapja a döntéseihez szükséges információt, lehetőség szerint megjelölve annak bizonytalansági fokát;

[13] Például a szocialista exportkontingensek várható nagysága.

— végül a központi tervezőszerveknek meg kellene határozniuk, valamennyi ágazati irányítószerv számára egységesen azokat a fő útmutatókat és kiszámításuk módját, amelyeket a VI. ötéves terv megalapozásához szükségesnek tartanak. Olyan tervezőmunka felé kellene az ágazati irányítást terelni, amelynek kiindulópontja nem a részletes középtávú vállalati tervek kidolgoztatása és bekérése, és azok egyedi elbírálása, hanem az ágazat távlati elképzeléseinek kialakításához szükséges alternatív cselekvési lehetőségek differenciált kidolgoztatása, a bizonytalanság és a kockázat elemeztetése és elemzése, eredménye pedig nem a vállalati tervek különféle szempontok szerinti összesítése, hanem az ágazatra vonatkozó érdemi fejlesztési, külkereskedelmi struktúra korszerűsítési stb. stratégiák kimunkálása.

A vállalati terveknek a vállalatok szempontjából elsődleges célja, hogy irányt mutassanak a vállalati gazdálkodáshoz. Azért, hogy e feladatnak a vállalati tervek maradéktalanul megfelelhessenek, egyrészt növekednie kell a vállalati önállóságnak a tervkészítés területén, másrészt pedig a tervezési módszertanok olyan fejlesztésére van szükség, amely az ismertetett kritériumoknak megfelelő tervek kidolgozását lehetővé teszi. Ez a fejlesztés nem várható el egyedül a vállalatoktól: *a vállalatoknak gyakorlati segítséget kell kapniuk az irányító szervektől, a kutatóintézetektől stb.*

Végül még egy megjegyzés. Köztudott, hogy az ötéves időintervallum, amely a népgazdasági ötéves tervezés és az ehhez kapcsolódó vállalati információszolgáltatási kötelezettség miatt vált a vállalati középtávú tervek időhorizontjává, a termékek és technológiák avulásában, a műszaki fejlesztések beérésében, az új piacok megszerzésének lehetséges időpontjában, a beruházásokban gondolkodó vállalatok számára általában nem fejeznek ki értelmezhető, a reálfolyamatokhoz kapcsolódó időintervallumot. A központi tervezőszervek szempontjából is felvethető, hogy az ötéves intervallum általában nem elég hosszú ahhoz, hogy egy vállalatban vagy egy ágazatban jelentős változás, strukturális átalakulás jöhessen létre.

A vállalati stratégiai folyamatok ugyanis általában meghaladják az ötéves tervidőszakot.[14] Ez azt jelenti, hogy amikor a vállalat ötéves tervet készít, akkor valahol elvágja ezt a műszakilag-gazdaságilag egységes, hosszabb időintervallumot. Ez a népgazdasági tervezőszervek jobb informálása szempontjából egyértelműen veszteség. Ezért bátorítani kellene a vállalatokat arra, hogy stratégiai terveket készítsenek. Ehhez természetesen ismét csak megfelelő információra és módszertani segítségre lenne szükségük.

Az indokolt időközönként aktualizált stratégiai tervek kidolgozásának elterjedése, a központi tervezőszervek és a vállalatok közötti jobb információcsere kialakulása, illetve a tervezési módszerek javítása segítségével várhatóan hatékonyabbá válna a vállalati tervezőmunka, emelkednék a vállalati terv rangja, nőne a tervezőmunka szerepe, megbecsülése.

[14] Ezzel a kérdéssel részletesebben Horváth László munkái foglalkoznak. (Horváth László: „A távlati tervezés időhorizontja a szocialista vállalatoknál" című kandidátusi disszertációja. Legutóbb, „A szocialista vállalat" OTTK főirány tudományos ülésszakán, 1977. december 5-én fejtett ki megfontolást érdemlő gondolatokat „Hosszú távú vállalati tervezés, vállalati stratégia" címmel.)

HAJTÓ AURÉL:

A termelésirányítás és az iparvállalati rugalmasság összefüggéséről*

A vállalatokkal, ezen belül az iparvállalatokkal szemben is egyre gyakrabban megfogalmazzák a rugalmasság követelményét. Ez az igény mind a gyakorlatban, mind a tudományos publikációkban felmerül. A teljesség igénye nélkül úgy vélem elegendő Kéri Tamás kutatásaira[1], Komonyi Zoltán[2], Dániel Tamás[3], Varga György[4] publikációira vagy Román Zoltánnak, a Magyar Közgazdasági Társaság 1974. VII. 9-i ankétján tartott zárszavára utalnom. Ha a hazai és a különféle külföldi szakpublikációkat[5] összevetjük, azt a következtetést vonhatjuk le, hogy népgazdaságunkban is sürgetővé vált a vállalati rugalmasság problémájának megoldása.

A gazdaságirányítás 1968-ban bevezetett reformja elő kívánta segíteni a rugalmas vállalati magatartás kibontakozását. Nem célom, hogy a reform sikerességének kérdéseit tárgyaljam, csupán azért utalok rá, mert az a véleményem, hogy a rugalmasság kibontakoztatásának követelménye ebben az időszakban került a gyakorlati intézkedések, az állami szabályozás homlokterébe. A rugalmasság követelményét az Országgyűlés a népgazdaság V. ötéves tervéről alkotott 1975. évi 4. törvénnyel törvényerőre emelte, azzal, hogy kimondta: *„a termelés rugalmas-*

* E cikk a szerző „Rugalmas termelésirányítás a gépiparban" című előkészületben levő könyve alapján készült.

[1] Kéri Tamás: A tervezés rugalmassága az iparvállalatoknál. Ipargazdasági Szemle, 1973. 1—2. sz.; A rugalmas tervezés az iparvállalatoknál. Ipargazdaság, 1973. 5. sz.; Az iparvállalat rugalmassága. Ipargazdasági értekezések 3., Akadémiai Kiadó, 1972.

[2] Komonyi Zoltán: A rugalmasság a középtávú vállalati tervezésben. Ipargazdasági Szemle, 1975. 2. sz.

[3] Dániel Tamás: Nyereségérdekeltség, vállalati érdekeltség. Valóság, 1973. 10. sz.

[4] Varga György: Adalékok a vezetés és a vállalkozás kérdéseihez. Közgazdasági Szemle, 1973. 5. sz.; Rugalmasság — tervszerűen. Figyelő, 1974. X. 16.

[5] Eversheim, W.—Heuwing, F. W.—Friese, V.: Planung der Flexibilität in Unternehmen der Investitionsgüterindustrie. VDI — Zeitschrift 117. k. 1975. 3. sz.; Ink, C.: La planinfication stratégique. Management France, 1974. 6. sz.; Jacob H.: Unsicherheit und Flexibilität — Zur Theorie der Planung bei Unsicherheit. Zeitschrift für Betriebswirtschaft 1974. 5—8. sz.; Killer, W. H. P.: Das K (Koordinations-) System. Industrielle Organisation. 1971. 12. sz.; Marshall, A.: Principles of Economics I. kötet. London, 1890.; Maly, I.: Organizace predvyrobni cinnosti v modernim prumyslovém podniku. Podniková Organizáce, 1972. 1. sz.; McGuire, J. W.: A vállalkozási magatartás elméletei. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1971.; Meffert, H.: Zum Problem der betriebswirtschaftlichen Flexibilität. Zeitschrift für Betriebswirtschaft. 1969. 12. sz.; Mellwig, W.: Anpassungsfähigkeit und Ungewissheitstheorie. Tübingen, 1972.; Rosenkranz. W.—Schwetz, R.: Flexibiltät integrierter Software-Systeme zur rechnergestützten Unterlagenherstellung. Zeitschrift für Wirtschaftliche Fertigung, 1974. 4. sz.; Riebel, P.: Elastizität des Betriebes. Westdeutscher Verlag. Köln und Opladen. 1954.; Schneider, D.: Flexible Planung als Lösung der Entscheidungsprobleme unter Ungewissheit? Zeitschrift für Betriebswirtschaft, 1971. 12. és 1972. 7. sz.; Simma, B.: Flexibel Organisieren — wie und warum? Plus, 1972.; Starr, M. K.: Rendszerszemléletű termelésvezetés, termelésszervezés. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1973.; Tauschek, A.: Informationssysteme für eine flexible Produktion. Rationalisierung, 1972. 5. sz.; Tluchowski, Wl.: Wskazniki techniczno — ekonomiczne w kierowanniu produkcja. Ekonomiki i Organizacja Pracy, Varsó, 1972. 7. sz.; Wenke, K.: Fertigungsplanung und Finanzpolitik. Industrielle Organisation. 1972. 1. sz.

ságának, a változó igényekhez való alkalmazkodóképességének fokozása . . ."[6] a termelési szerkezet korszerűsítésének fő irányai.

A törvényben definíciót is találunk a termelés rugalmasságának fogalmára. Ez érdemben megegyezik a különböző szakirodalmi definíciók tartalmával. A törvénnyel kapcsolatban két szembeötlő momentumra hívom fel a figyelmet: 1. A törvény a termelés rugalmasságát explicite előírja, de nem tesz említést a vállalati rugalmasságról általában. Ebből a törvényalkotónak arra a szándékára lehet következtetni, hogy a vállalati rugalmasság lényeges elemének — megkockáztatom az állítást: *meghatározó elemének — tartja a termelés rugalmasságát.* Ez a momentum megerősít abban, hogy behatóbban foglalkozzam a napjainkban egyre aktuálisabbá váló vállalati rugalmasság problémaköréből e meghatározó elemmel: a termelés rugalmasságával. 2. A törvény tanulmányozásakor fel kell figyelnünk arra, hogy az a termelés rugalmasságának fokozását *a termelési szerkezet korszerűsítésének* irányaként határozza meg.

A termelési szerkezet korszerűsítése jelenleg széles körű vita tárgya. Módszereit sok szerző vizsgálja, konferenciák foglalkoznak vele, főhatóságok kérik számon a felügyeletük alá tartozó vállalatoktól. A vállalatok — jól felfogott érdekükben — ugyancsak intenzíven keresik a termelési szerkezet korszerűsítésének útját. *Nem ez a helyzet a termelés rugalmasságának vizsgálatával.* A vállalati rugalmassággal foglalkozó publikációk — kevés kivétellel — a vállalati döntések, a tervezés, a kereskedelmi funkciók rugalmasságát elemzik. Ezek az elemzések főleg a hosszú és a középtávú időhorizont keretei között vizsgálják a vállalati magatartás problematikáját. A változó igényekhez való alkalmazkodóképesség — ez alkotja a vállalati rugalmasság tartalmi oldalát — azonban nem csupán ezeken az időhorizontokon kívánatos. *Szükséges, hogy a vállalat az igények változását rövid időn belül követni tudja,* ezért azt is vizsgálni kell, melyek a rövid távú vállalati rugalmasság feltételei és lehetőségei.

A változó igényekhez való alkalmazkodóképességet, ennek szükségességét, a hazai tapasztalatok alapján szélesen értelmezem. A vállalattal szemben ugyanis nem csupán (meglevő vagy potenciális) vevői részéről jelentkeznek változó igények, hanem hasonlóképpen változó igényeket közvetítenek (meglevő vagy potenciális) szállítóik is. Igaz, ebben az esetben nem közvetlenül a vállalat termékére irányuló igény változik, hanem a szállítás feltételei, a szállítandó anyagok, előgyártmányok, szerkezetek köre, mennyisége, szállítási határidői. E változásokhoz a vállalatnak legalább olyan rugalmasan kell alkalmazkodnia, mint a termékei iránti kereslethez.

Úgy vélem, hogy rövid távon nem elsősorban a tervezés és nem a piacpolitika módszerei azok, amelyek az alkalmazkodóképességet fokozzák. Abból indulok ki, hogy a vállalati középtávú tervezés és piacpolitika adott keretei között rövidebb időszakra éppen a vállalati magatartást objektíve meghatározó termelésen belül kell keresni azokat a tényezőket, amelyek a vállalati rugalmasság megteremtése, illetve fokozása irányába hatnak.

A vállalat termelő funkcióját három tényező determinálja: 1.

[6] 1975. évi 4. törvény a népgazdaság V. ötéves tervéről. Első fejezet, 9. §. (1).

A termékek köre (amelyek gyártására felkészült); 2. a technológia (amely e termékek gyártására rendelkezésre áll) és 3. a termelésirányítási rendszere. *E tényezők közül a harmadik az, amelynek a vállalati rugalmasságra gyakorolt hatását, lehetőségeit* és módszereit e cikkben vizsgálom. Az első két tényezőt a termelésirányítás szempontjából adottnak tekintem, függetlenül attól, hogy középtávú vállalati intézkedésekkel ezek is változásnak vannak kitéve, olyan változásnak, amelyek befolyásolják az alkalmazkodóképességet. A termelésirányítás rugalmassága vizsgálatának célját abban látom, hogy rajta keresztül megközelíthető a vállalat alkalmazkodóképessége az igények változásához.

Valamely bonyolult rendszer tulajdonságait a rendszer részei, illetve azok tulajdonságai határozzák meg. Természetszerűen a rendszernek — mint egésznek — a tulajdonságait nem tekinthetjük a részek tulajdonságai mechanikus összegződésének: *a rendszert a saját struktúrája és e struktúra sajátos mozgástörvényei* determinálják. E struktúrában a részeknek kitüntetett szerepük van.

Az iparvállalat is felfogható olyan rendszerként, amelynek részei, struktúrája és belső objektív mozgástörvényei vannak. Ez a felfogás különböző módon interpretálható. Egyik lehetséges interpretáció az, hogy a vállalat funkcióiból indulunk ki és ezeket tekintjük részeknek anélkül, hogy mereven szervezeti egységekhez rendelnénk őket. Ilyen funkciók: a tervezés, a fejlesztés, a kereskedelem, a termelés stb. E funkciókat — mint részeket — az iparvállalatnak mint egésznek a célrendszere rendezi struktúrába. A célrendszer egyik — szerintem döntő fontosságú — eleme, hogy az iparvállalat a rendelkezésre bocsátott erőforrások optimális felhasználásával társadalmilag szükséges termékeket, mégpedig az alapítólevélben kifejezett társadalmi akarat szerint specifikált termékeket állítson elő és bocsásson a népgazdaság rendelkezésére. A célrendszernek ebben az elemében a struktúra meghatározó része a termelés. Ez igaz akkor is, ha a termékek társadalmi szükségességét közvetlenül a „kereskedelmi funkció" érzékeli és közvetíti. Igaz, mert minden más vállalati funkció a termelés feltételeinek megszervezésére, a termelés számbavételére és a megtermelt termékek népgazdasági vérkeringésébe való eljuttatására irányul, érvényre juttatva a vállalati célrendszer egyéb komponenseit is. Abból, hogy az iparvállalati funkciók között a termelés a meghatározó, következik az, hogy a gazdasági környezet, illetve a vállalati belső struktúra (mechanizmus) változásakor a termelés reagálása gyakorolja a legnagyobb hatást az iparvállalat viselkedésére.

A vállalat céljai szempontjából nem közömbös, hogy a környezet változására ez milyen gyorsan reagál. Kéri Tamás szerint „egy vállalat teljesítményrugalmassága alatt a termelés szükség szerinti mennyiségi változását és a *változó igényekhez igazodó gyors és hatékony alkalmazkodását értjük*".[7] (Kiemelés tőlem. — H. A.)

Meffert[8] a rugalmasság tervezési modelljeit tárgyalva a hosszú távú döntésekkel kapcsolatban megállapítja, hogy a vállalat akkor rugalmas, ha lehetősége van a döntést követő rövidebb időszakot jellemző

[7] Kéri Tamás: Az iparvállalat rugalmassága. Ipargazdasági értekezések 3., Akadémiai Kiadó, 1972. 17. l.
[8] Meffert, H.: I. m. 784. l.

időpontokban a döntést felülvizsgálni. Ugyanakkor felismeri, hogy az időtényező két oldalról is korlátos: ha a döntés és a kivitelezés ideje végtelennek tételezhető fel, akkor a rugalmasság nem értelmezhető. Nem reális viszont az sem, ha egy rendszert akkor tekintünk rugalmasnak, ha az „pillanatonként — azaz igen rövid időközökben — változtatható".

Komonyi Zoltán egy évvel rövidebb időhorizontra nem értelmezi a rugalmasságot, mert szerinte erre az időhorizontra a „tervezés során a tervezett időszak történései elég nagy valószínűséggel előre láthatók".[9] Úgy vélem, hogy itt az „elég" szóval nem lehet egyetérteni. Igaz az, hogy ilyen időperiódusra a hosszabb távnál *nagyobb* valószínűséggel lehet előre látni egy sor eredményt, de ez még nem jelenti azt, hogy kellő mértékben sikerül is előre számításba vennünk *valamennyi* lehetséges és jelentős változást a környezetben. Annál is inkább igaz ez, mert *a tervezés valójában egy évnél hosszabb időtartamot fog át,* mivel az adott évre tervezett cselekvések feltételeit korábban kell megteremteni, s az adott évbeni cselekvések meghatározóak azon további évek eseményeire is, amelyeket hosszú távként Komonyi Zoltán is bevon a rugalmasság értelmezési időhorizontjába. Emiatt az éves terveket, már jóval a tárgyévet megelőzően előkészítik, így e tervek érvényessége valóságosan is hosszabb, mint egy év. Az első tervváltozatot pedig éppen azért követik újabb variánsok és végül — rendszerint a tárgyév kezdete táján — tervjóváhagyásként a döntés, mert a vállalat újabb és újabb, eredetileg nem érzékelhető külső vagy belső hatást észlelt, vagy valósínűsített és ezekhez alkalmazkodni kívánt.

A vállalati magatartás fogalma tulajdonképp három kategória meghatározott kombinációja: 1. a vállalat, e magatartás alanya; 2. a magatartás, azaz a vállalat valamilyen cselekvése bizonyos hatások, események bekövetkezésekor; 3. éppen az a hatás, amely a magatartással jellemzett cselekvést kiváltja. Vizsgáljuk meg rendre ezeket a kategóriákat!

A vállalat fogalma

A vállalatot[10] különböző szerzők, tanulmányaik céljának megfelelően különféleképpen értelmezik. Ezt nem is lehet kifogásolni, hiszen be kell látnunk, hogy a vállalat olyan bonyolult és komplex jelenség, amelynek egy-egy vizsgálat szempontjából más és más lényegesnek tekinthető attribútumai lehetnek. Így természetes az is, hogy nem törekszünk minden számottevő fogalmi meghatározás áttekintésére akkor, amikor keressük, melyek a közös, lényegi vonások és eltérések ezekben a meghatározásokban.

A polgári közgazdaságtanban a külső hatásokat is figyelembe vevő vállalatfogalom kezdettől fogva olyan szervezet, amelynek célja a profit maximalizálása a piaci verseny keretei között. Mint McGuire megállapítja, a „... vállalatfogalom középpontjában egy olyan rendező egység cselekedetei állnak ..., amelynek magatartását az a törekvés határozza

[9] Komonyi Zoltán: I. m. 59. l.
[10] A továbbiakban a „vállalat" kifejezésen is iparvállalatot értünk.

meg, hogy «ösztönzési függvényét» maximalizálja. Ezt az ösztönzési függvényt valamilyen nyereségtömegként szokás elképzelni. A vállalat cselekvési paraméterei az eleve adott racionalitás feltételezéséből és a verseny kialakult korlátaiból következik."[11]

Igen gyakori, hogy e polgári elméletek nem fogalmazzák meg explicite, mit értenek vállalaton. Úgy tűnik, a priori kategóriaként kezelik és inkább egyes jellemzőit emelik ki.

A vállalat első tudományos igényű elemzőjének, Taylornak a kutatásai és megállapításai elsősorban a munka megszervezésére és a vállalat irányítási mechanizmusára irányultak. Ezzel magyarázható, hogy ő és követői „... lényegében olyan egyszerű gépi folyamatként értelmezik a vállalatot, amely racionális módon követ profitmaximalizálási célokat".[12] Termeléscentrikus szemléletmódja miatt ez az iskola annyiban áll közel témánkhoz, hogy a termelési folyamat megszervezésével, feltételeinek racionális biztosításával kívánta a vállalat célját — ez esetben a maximális profitot — biztosítani. A piac hatásai azonban kívül esnek vizsgálódási körén, így a vállalat magatartása törvényszerűségeinek feltárására ez az elmélet nem felelt meg.

Bár más szempontból közelítik a vállalatot — mint szervezetet — Weber[13], Mayo[14] és követőik, mégis, valamennyiükre jellemző ez a belső szemléletmód. Gardner[15] vállalata külsőleg statikus, belülről nézve folytonosan változó szervezet. *Igen gyakran találkozhatunk azzal a nézettel, amely a vállalatot szervezetként fogja fel és e szervezetet különböző tulajdonságokkal ruházza fel.* A szervezeti felfogást helyesnek kell tartanunk, feltéve, hogy a vállalatot nem általában tekintjük szervezetnek, hanem a lényegét kiemelő tulajdonságok meghatározásával korlátozzuk a szervezet értelmezési tartományát. Így egyáltalán nem fogadható el az a nézet, „hogy a vállalat homeosztázisos társadalmi-gazdasági szervezet, *amelynek célja a fennmaradás*".[16] Úgy vélem, a fennmaradás egy szervezet alárendelt célja lehet, mégpedig abban az értelemben, hogy a fennmaradás a feltétele valóságos célja elérésének. Ebben az esetben a tőkésvállalatoknál nyilvánvalóan a profitot (annak valamilyen mértékét, változását) kell elsőrendű, valóságos célnak tekinteni. E célt azonban csak akkor tudja a vállalat, pontosabban a vállalat révén a tőkés elérni, ha a vállalat fennmarad. A fennmaradás visszatérő fogalom mind a vállalat meghatározásánál, mind a vállalat magatartását motiváló tényezők között.

Széles körben szokás ma a vállalatot kibernetikai rendszerként értelmezni. Ez lényegében azt jelenti, hogy a vállalat önszabályozó, zárt „áramkörű" ellenőrző rendszer, amelyben visszacsatolás biztosítja annak az ellenőrzését, hogy a rendszer elérte-e célját. A rendszer viszonylag stabil, azaz rendelkezik a fennmaradását biztosító folyamatokkal. A kibernetikai felfogás rendszerint nem ad arra választ, hogy a stabilitás miként jön létre. A kibernetikai vállalatfogalom — bármeny-

[11] McGuire J. W.: A vállalkozási magatartás elméletei. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1971. 40. l.
[12] I. m. 53. l.
[13] Weber, M.: A gazdaság és társadalom. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1967.
[14] Mayo, E.: The Social Problems of an Industrial Civilization. Division of Research, Harward Business School. Boston, 1945.
[15] Gardner, B. B.: The Factory as a Social System. W. F. Whyte: Industry and Society. McGraw Hill Book Co. New York, 1946. 2. fejezet.
[16] McGuire: I. m. 58. l.

nyire formális — sok más elméletnél jobban közelíti a valóságot, hiszen a kibernetikus rendszer feltételez, vagy legalábbis megenged kívülről jövő impulzusokat és a rendszerből kimenő jeleket (teljesítményeket), tehát lényeges jellemzője a környezettel való kapcsolata.

A játékelmélet, melynek közgazdasági alkalmazását Neumann-nak[17] köszönhetjük, tovább megy a környezeti hatások szerepének értékelésénél. A cél itt is a jövedelem növelése, de amíg a klasszikus közgazdaságtan és a szervezéselmélet klasszikusnak tekinthető iskolái[18] ezt csak a vállalat magatartásától függőnek tételezték fel, addig a játékelmélet szerint a vállalatnak mások stratégiáihoz és egy olyan környezethez is alkalmazkodnia kell, mely teljesen személytelen.[19]

A rugalmasság problematikájával foglalkozva Meffert[20] kiemeli, hogy a vállalat mint rendszer, része a környezetnek mint rendszernek. Ugyanakkor ez a vállalat egy különösen komplex valószínűségi, nyílt és dinamikus rendszer. Definíciója igen közel áll ahhoz, ami — a termelésirányítás rugalmasságának vizsgálata szempontjából — számunkra elfogadható.

Mint a polgári nézetek sokaságától láthatjuk, igazat kell adnunk Gergely Istvánnak[21], aki megállapítja, hogy jelenleg a polgári közgazdaságtan nem rendelkezik egyetlen vagy több irányzat kombinációjából kidolgozott és bevett általános vállalatelmélettel.

A vállalat kategóriája többféleképp fogalmazható meg szocialista viszonyok között is. Kozlova és Kuznyecov munkájukban[22] a vállalatokat mint a társadalmi termelés egy-egy láncszemét értelmezik. Definíciójukban elsődleges a környezettel való együttes részvétel a társadalmi termelés folyamatában, szemben a polgári elméletekkel, amelyek a vállalatot önmagában vizsgálják és csak esetlegesnek tekintik azt, hogy működése közben a környezettel is kapcsolatba kerülhet. A valóság, véleményem szerint olyan vállalatfogalmat diktál, amely kifejezésre juttatja a vállalat társadalmi meghatározottságát. Szabó Kálmán szerint „a vállalat a termelőerők fejlődésén alapuló árutermelési viszonyok szervezeti alapegysége". Ez az alapegység „részt vesz a társadalmi újratermelés összfolyamatában."[23] Véleményem szerint ez a megfogalmazás teljesebb, mint Kozlováék definíciója, mert felöleli a vállalat minden lényeges jegyét.

Valóban, a vállalati magatartás vizsgálata szempontjából is *döntő, hogy a vállalat az árutermelési viszonyok szervezeti alapegysége,* hiszen a környezettel alkotott meghatározó kapcsolatai éppen az árutermelés következtében jönnek létre. Mint látni fogjuk, a termelésirányítás rugalmasságának problematikája pedig éppen abból fakad, hogy az ipar-

[17] Neumann, J.—Morgenstern, O.: Theory of Games and Economic Behavior. Princeton University Press, Princeton, 1944.

[18] Itt — Gvisianyitól eltérően — a szűkebb értelemben vett klasszikus iskolán kívül az általa emberi viszonyok tanának és szociális rendszerek iskolájának nevezett irányzatokat is ide sorolom.

[19] Vö. McGuire: I. m 44. l.

[20] Meffert, H.: Zum Problem der Betriebswirtschaftlichen Flexibilität. Zeitschrift für Betriebswirtschaft. 1969. 12. sz.

[21] Előszó McGuire műveihez. I. m. 11. l.

[22] Kozlova, O. V.—Kuznyecov, I. N.: A termelésirányítás tudományos alapjai, Kossuth Könyvkiadó, 1974. 26. és 31. l.

[23] Szabó Kálmán: Gondolatok az egységes marxista vállalatelmélet kifejlesztéséről. Közgazdasági Szemle, 1973. 10. sz. 1157. l. Lásd még Szabó Kálmán: A szocialista állami vállalat. A szocializmus politikai gazdaságtana. Kossuth Könyvkiadó, 1973. 11. fejezet.

vállalat a társadalmi újratermelés összfolyamatában vesz részt, mégpedig úgy, hogy e folyamatban az adott vállalatot megelőző és azt követő fázisokban egyaránt vállalatokkal áll kapcsolatban. Számunkra Szabó Kálmán vállalatfogalma a kiindulási alap.

A vállalati magatartás

Tekintsük most a vállalati magatartás fogalmát. Ennek értelmezése első közelítésben viszonylag egyszerűbbnek látszik. Magatartáson általában viselkedésmódot értünk. A viselkedés módja jellemző lehet a vállalatra, de elsősorban attól a szituációtól függ, amely kiváltja az adott viselkedést. Ha a szituáció a vállalat célja szempontjából kedvező, akkor a vállalat viselkedésével ezt kívánja kiaknázni. Ha a szituáció nem kedvező, akkor a vállalat viselkedésével megkísérli ellensúlyozni azt. Ebből következik, hogy a vállalat magatartását, nem annyira a szituáció maga, mintsem inkább a szituáció és a vállalati cél viszonya határozza meg. Belátható, hogy a magatartás fogalmát a viselkedés módját kiváltó hatásokkal együtt kell megközelíteni.

E problémakört a magatartáselméletek vizsgálják. A polgári közgazdaságtan magatartáselméleteinek igen használható áttekintését adja McGuire idézett művében.[24] McGuire kettős követelményt támaszt a magatartáselméletekkel szemben: hogy fedje a valóságot és ugyanakkor könnyen kezelhető is legyen. Mindjárt meg is állapítja, hogy e két cél legtöbbször szembekerül egymással: az egyik a másik rovására érvényesülhet csak.

Úgy vélem, McGuirenek igaza van, amikor az elmélettel szemben támasztható követelményeket tisztázza, de nem látja meg az ellentmondás valóságos okát. Az elmélet akkor képes „fedni a valóságot", ha tárgyának a lényegét ragadja meg és azt írja le. A vállalat és annak magatartása rendkívül sokoldalú és belső ellentmondásokkal terhes társadalmi-gazdasági kategória. E sokoldalúság és a belső ellentmondások természetesek a marxista közelítésmódban, amikor éppen a vállalat társadalmi-gazdasági jellegéből indulunk ki s magatartását is a társadalmi-gazdasági környezethez és a vállalat belső struktúrájához való viszonyában vizsgáljuk. A McGuire által ismertetett polgári magatartáselméletek e viszonyoknak egy-egy oldalát emelik ki, amivel kétségtelenül leegyszerűsítik a valóságot. Ez az egyszerűsítés azonban lehetővé teszi, hogy a vállalat magatartását ceteris paribus az adott szempontból jól írják le. Minél több szempontot óhajt azonban egy elmélet figyelembe venni, annál bonyolultabb lesz, tehát annál nehezebb kezelni.

A magatartás-elmélet „kezelhetőségén" azt értjük, hogy adott körülmények bekövetkezésekor az elmélet segítségével keressük a célszerű tennivalókat. Ha az elmélet a valóságnak egy szűkebb részét ragadja meg, akkor az általa választott helyzet bekövetkezése esetén út-

[24] „Elvileg minden vállalkozási magatartáselméletnek egyszerre fednie is kellene a valóságot és könnyen kezelhetőnek is kellene lennie... a két cél legtöbbször szembekerül egymással. Ha az elmélet túlságosan is fedi a valóságot, akkor veszít általános érvényéből. Ha viszont túl könnyen kezelhető, akkor túlzottan elvonttá válik, és nincs összhangban a valósággal." McGuire I. m. 304. l.

mutatást adhat a vállalat céljának megfelelő magatartásra. Több tényezőt mérlegelő elméletnél a logikai „és" valószínűségi szabályok érvényesülnek: *csökken a valószínűsége annak, hogy az elmélet az adott helyzetre egyszerű választ adhasson.* Ennek ellenére ezeknek a részproblémákkal foglalkozó elméleteknek nagy gyakorlati előnyük, hogy lehetővé teszik a vállalati magatartás egy-egy szempont szerinti tanulmányozását. Ezeknek az irányzatoknak számunkra fontos megállapítása az volt, hogy felismerték az informáltság korlátait és azt, hogy emiatt a gazdasági környezet bizonytalanná válik a döntést hozó vállalkozó számára. Valóban észre kell vennünk, hogy a technikai-társadalmi fejlődés következtében a vállalkozói magatartásra hatással levő információk köre és száma viharos gyorsasággal növekedett és nő ma is. Anélkül, hogy az „információrobbanás" jelentőségének vizsgálatára vállalkoznánk, levonhatjuk azt a következtetést, hogy ez a folyamat együtt járt az egyidejűleg áttekinthető és értékelhető információknak az összes szignifikáns információk halmazán belüli aránycsökkenésével. Könnyen belátható, hogy minél több információ létezéséről tudunk egy adott tárgykörben, és ezek közül minél kevesebbet ismerünk, annál kisebb a bizonyosságunk a tekintetben, hogy az ismert információk a valóságnak megfelelően tájékoztatnak bennünket az adott tárgykörről.

A vállalati magatartás polgári irányzatainak jellemző vonását a következők szerint foglalhatjuk össze:

a) A vállalati magatartás legfontosabb meghatározója az a piac, amelyen a vállalat mint eladó jelenik meg. Azok a változások, amelyek ezen a piacon végbemennek, rendszerint kedvezőtlen hatással vannak a vállalatra, amely ezért válsághelyzetbe kerülne, ha magatartásával nem igyekezne a válsághelyzetet túlélni.

b) A piaci hatásokra való reagálás tartalma és módja különböző az egyes elméleti irányzatokban. A reakció jellegében a közös vonás az, hogy a vállalat magatartásával alapvető céljának megvalósulását igyekszik biztosítani. Ez a cél azonban igen sokféle lehet: a valóságos céltól, a profitmaximalizálástól a másodlagos célokig (az egyensúlyi helyzet fenntartása, bentmaradás a piacon stb.), amelyek szerintünk az elsődleges célnak vannak alárendelve.

c) A piaci hatások legfontosabb megnyilvánulási formája, hogy a technika fejlődésével a szükséges információk oly dinamikusan bővülnek (és változnak), hogy azok figyelemmel kísérése nehézségekbe ütközik. Ezért a vállalat már csupán amiatt is bizonytalan helyzetbe kerül, mert saját helyzetéről, a környezet (piac) jövőbeli állapotáról és döntéseinek várható kimeneteléről nem tud semmi bizonyosat.

d) A vállalat ebben a környezetben magára hagyatva áll, minden más szervezet a környezet ellenérdekű részét alkotja.

e) Nem tárgya a polgári magatartáselméleteknek azon piac vállalatra gyakorolt hatása, amelyen a vállalat mint vevő (felhasználó) jelenik meg. Ez következik részben a vevő- és piacorientált beállítottságából, részben pedig abból, hogy a többi vállalat mint szállító az adott vállalatot vevőként megszervezni vagy megtartani kívánja. A piacért folyó verseny érdektelenné teszi a szállító piacon tanúsítandó magatartásvizsgálatát: ott a szállítók magatartása a vizsgálat tárgya és az adott vállalat „kiszámíthatatlan" magatartása okoz gondot.

f) Hasonló a helyzet a munkaerővel is. Abból kell kiindulni, hogy a vállalkozó „teremt munkaalkalmat" a munkások számára, tehát ez utóbbiak keresik a lehetőséget az elhelyezkedésre. Bár az emberi kapcsolatok iskolája és a vállalatot szociális rendszerként felfogó irányzatok a vállalatnál dolgozó ember szűkebb emberi problémáit is mérlegelendőnek ítélik, továbbá a gyakorlati tapasztalat is azt mutatja, hogy e kérdéssel behatóan foglalkoznak, a vállalat gazdasági magatartását a „munkaerőpiac" lényegesen mégsem befolyásolja.

Vizsgáljuk most a szocialista vállalat magatartását. Egyet kell értenünk Gergely Istvánnal, aki a következőket állapítja meg: „A szocialista vállalat magatartásának elmélete a vállalatnak mint rendszernek gazdasági-műszaki-társadalmi működését vizsgálja, amelynek keretében a vállalati célok megvalósulnak, és figyelembe veszi a vállalat és környezete kapcsolatát, valamint a vállalaton belüli közösségi viszonyokat, mindezt azzal a társadalmi háttérrel, amelyet az állami irányítás és tulajdon, a szocialista gazdaságpolitika jelent. Az elmélet és a gyakorlat fejlődése számos diszciplína terén folytatott együttes kutatómunka révén valósul meg."[25]

A szocialista vállalat magatartását alapjában más tényezők determinálják, mint a tőkésvállalatét. Ennek a vállalat szempontjából egyik döntő oka, hogy elkülönültsége viszonylagos. A vállalat úgy is mint a társadalmi termelés egyik láncszeme, úgyis mint a társadalmi tulajdon része, sokkal szorosabb kapcsolatban van a népgazdaság egészével, mint a tőkés vállalkozás. Ez a kapcsolat kifejezésre jut a vállalat irányításában, feladatának meghatározásában, az ehhez szükséges eszközök rendelkezésre bocsátása módjában és tevékenységének szabályozásában egyaránt. Megnyilvánul továbbá annak a társadalmi-gazdasági környezetnek a jellegében, amelynek keretei között működik.[26]

Az iparvállalat magatartását befolyásoló, illetve meghatározó tényezőket keresve természetesen nem vállalkozhatom arra, hogy vizsgáljam, vajon e tényezők a szocializmus mechanizmustörvényei vagy a szocialista gazdaság eseti velejárói. Attól is el kell tekintenem, hogy azt kutassam, vajon e tényezők több szocialista ország gazdaságában léteznek-e vagy csak hazai viszonyok között fordulnak elő. Az ipari gyakorlat tapasztalataiból kiindulva azt lehetett megállapítani, hogy hazai viszonyok között tartós jelenségekről, illetve tendenciákról van szó.[27] E tényezőket természetesen hatásmechanizmusukkal összefüggésben kell vizsgálni. Megállapítható, hogy ,még azoknak a tényezőknek, amelyek a tőkés és a szocialista gazdaságban is befolyásolják a vállalati magatartást, hatásmechanizmusuk eltérő.

A vállalati magatartást meghatározó fontosabb tényezők a következők: *a)* a vállalat munkája állami irányításának és a tervezésnek módja; *b)* a munkaerő-ellátás viszonyai; *c)* a piaci hatások az értékesítés és a beszerzés során.

A továbbiakban röviden elemzem a tényezőket.

[25] Gergely István: Előszó McGuire idézett művéhez. I. m. 10. l.

[26] A szocialista termelési viszonyokat meghatározó tényezők ilyen csoportosítása a kutatás céljával, a termelésirányítás rugalmas magatartásának vizsgálatával van összhangban. Természetesen lehetségesek egyéb más felosztások és csoportosítások is, amelyek más aspektusból célravezetőbbek.

[27] Ez a korlátozás természetesen nem zárja ki, hogy valamelyik tényezőt a szocialista gazdaság törvényszerű jelenségének tekintsük.

a) Az állami irányítás és a tervezés módszereinek hatása

A vállalatok állami irányításának módja elsősorban a vállalattal, a vállalati felső szintű vezetőkkel szemben támasztott követelmények, valamint e követelmények teljesítésének értékelése révén gyakorol hatást a vállalatok magatartására:[28] A vállalattal szemben támasztott követelmények rendszerint valamilyen tervmutató teljesítéséhez kötöttek, függetlenül attól, hogy direkt tervutasításos irányítási rendszerről van szó, vagy közvetett szabályozók érvényesülnek erőteljesebben. Ha a vállalati tervmutatók a „még teljesíthető" szinten belül maradnak, akkor a vállalat és felső vezetői csak abban érdekeltek, hogy ezt a szintet elérjék, függetlenül attól, hogy adott esetben alkotó irányítással új belső erőforrásokat és külső lehetőségeket lehet feltárni. Úgy vélem, hogy a tervmutatóknak törvényszerűen a „még teljesíthető" szint alatt kell maradniuk. *Ennek oka a bázisszemléletű tervezésben keresendő, ami tartósan tovább él tervmetodikánkban.* A bázisszemléletű tervezés ugyanis megköveteli, hogy a tényleges teljesítményen felül a vállalatoknak maradjanak belső tartalékai, amelyek biztosítják a következő tervidőszak tervének teljesíthetőségét. E sajátosságai révén az állami irányítás és a tervezés módszere fontolva mérlegelő magatartásra ösztönöz, amely semmi esetre sem segíti elő a gazdaság gyors ütemű növekedését.

b) A munkaerő-ellátás hatása a vállalat magatartására

A vállalatok külső munkaerő-tartalékai — mint ismeretes — kimerültek. Ez a szocialista gazdaságban törvényszerűen bekövetkezik, éppen annak alapvető céljai következtében. A külső munkaerő-tartalékok hiánya az újratermelés bővítése ellen hat mindaddig, amíg a meglevő eszközök hatékonyabb kihasználását a vállalat kellő műszaki és szervezési intézkedésekkel megvalósítani nem fogja. Kérdés, hogy az irányításról és a tervezés módszeréről elmondottak mellett lehet-e érdemleges eredményt elérni e téren. A munka- és üzemszervezésről hozott 1971. december 1-i párthatározat végrehajtásának tapasztalatai azt mutatják, hogy — néhány kivételtől eltekintve — a szervezési munka jobbára az ügyvitelszervezés és a számítástechnikai program végrehajtására koncentrálódott. A pótlólagos munkaerő bevonásának elmaradása oda vezetett, hogy a vállalatok termékkibocsátásának növekedési üteme lassúbbá vált a lehetségesnél. A belső tartalékok feltárása helyett a vállalatok sok esetben a munkaerő elvtelen megtartására törekednek. Feltehető, hogy néhány éven belül felismerik ennek céltalanságát,[29] de ez a ma alapvető hatás még így is viszonylag tartósan érvényesül. Mindebből az is következik, hogy a vevőpiacon a vállalat meglehetősen közömbös a vele szemben jelentkező igényekkel.

[28] Az állami irányítás egyéb eszközeinek leírásától itt eltekintünk, még akkor is, ha hatásuk — végső soron — számottevő a vállalat magatartására. A tapasztalatok szerint az aktív magatartásra ösztönző irányítási eszközök sokkal kisebb hatóerővel rendelkeznek, mint azok, amelyek tulajdonságai hasonlóak az itt ismertetettekéhez.

[29] Amikor a pótlólagos munkaerő hiánya a „még elfogadható" szintű fejlődés gátjává válik, a vállalat kénytelen belső tartalékait felhasználni. Ennek felismerése szerintem már megkezdődött, de az ehhez szükséges intézkedések végrehajtásának népszerűtlensége és a dolgozó kollektívát megzavaró hatása miatt a szükséges konzekvenciák levonását még nem vállalják a vezetők.

c) A vállalat viselkedése a vevő- és eladópiacon

Amikor a szocialista vállalat piaci magatartását vizsgáljuk, nyomatékosan ügyelnünk kell arra, hogy gazdaságunk „erősen szabályozott piacgazdaság"[30]. Ez a szabályozottság a vállalati magatartás szempontjából a következőképpen nyilvánul meg.

Szerintem a vállalatnak csak kevéssé van módja befolyásolni a piacot, illetve rendszerint bonyolult adminisztratív csatornákon keresztül tudja az ezzel kapcsolatos szándékát érvényesíteni, s ez rendszerint le is fékezi e befolyásolás hatását. (Természetesen a befolyásolásnak ez a csökkentett lehetősége különböző aszerint, hogy milyen termékről és a piac mely szektoráról van szó.) *A végső fogyasztói piac befolyásolási lehetőségei lényegesen nagyobbak, mint a termelő fogyasztásé.*

A személyi fogyasztás befolyásolásának mindennap tanúi és szenvedő alanyai vagyunk, s az alapvető élelmezési cikkek kivételével az ilyen célú termékek keresleti-kínálati viszonyaira érvényes törvényszerűségek a hazai piacon is érvényre jutnak.

A termelő fogyasztás, vagyis a beruházási javak és a termelőeszközök piacán az előállító vállalatnak alig van lehetősége arra, hogy a piacot befolyásolja. Sokkal inkább érvényesül egy fordított irányú hatás. Az ilyen javakat felhasználó vállalatok, intézmények saját tevékenységük hatékonyságának növelése végett, vagy számos esetben egyszerűen saját feladataik elvégzésének biztosítására, módosítják igényeiket a gyártó vállalattal szemben. A gyártó vállalat magatartását ezen a vevőpiacon éppen az jellemzi, hogy miként reagál ezekre a változó igényekre. Perspektivikusan, a közép- és a hosszú távú tervek időhorizontján az igények változásához való alkalmazkodás rendszerint lehetséges, rövidebb távon azonban a tapasztalatok azt mutatják, hogy a belföldi piacon a vállalat viszonylag kedvező helyzetben van: termékeit egyedül vagy kevés számú versenytárssal megosztva állítja elő.

Az import, bizonyos népgazdasági törekvések hatására számottevő versenyt nem okoz, hiszen inkább a választék bővítését célozza. Így a terv keretein belül, a gazdaságirányítás mechanizmusa által megszabott lehetőségek között a vállalat maga határozza meg a piaci viszonyokat.[31] A vevők külföldi piacán más a helyzet. Itt a vállalat valóságos vagy potenciális külföldi versenytársakkal találja magát szemben. Ennek legenyhébb formája az, hogy a szocialista országbeli vevő a világpiaci árak és a világpiaci minőségi követelmények alapján köti meg szerződését, tehát érvényre juttatja annak lehetőségét, hogy más partnert is választhat magának.

A tőkés piacon a legkeményebb feltételeket is el kell fogadnia a szocialista vállalatnak, ha oda kíván bejutni vagy ott kíván maradni. Mivel az állam ezt preferálja, meg kell küzdenie versenytársaival ár-

[30] Bácskai Tamás mondotta egy vele készített interjúban. Megjelent az Élet és Irodalom 1977. III. 12-i (11) számában 3. l.

[31] Kivételesnek kell tekintenünk az olyan esetet, amikor például a Volán Csehszlovákiából importált autóbuszokat, hogy az Ikarus szállítási készségének hiányát ellensúlyozza, vagy amikor a Magyar Posta svéd crossbar telefonközpontot vásárolt, akkor egy licencszerződés részeként tulajdonképpen referenciahálózatot hozott létre, hogy a licencia alapján itthon gyártandó központok használatára felkészüljön. Ez tehát a magyar gyárnak nem jelentett versenyt.

ban, minőségben, határidőben egyaránt. Itt jelentkezik leghamarabb és legkönnyebben a változó piaci igények hatása, az a hatás, amihez alkalmazkodnia kell.

Az eladók piacán a vállalat hazai gyártó vállalatokkal áll szemben, amelyek számára a termeléséhez szükséges alapanyagokat, előgyártmányokat, szerkezeteket, részegységeket szállítja. Abból, amit a vevők hazai piacáról elmondtunk, az is következik, hogy itt a hazai piacra termelő vállalatok abban a helyzetben vannak, hogy megszabhatják a piaci feltételeket. Az a vállalat, amelynek magatartását vizsgálni kívánjuk, kénytelen ezekhez a feltételekhez alkalmazkodni. Megkockáztatjuk azt az állítást, hogy még azoknak a törvényes eszközöknek az igénybevételétől is tartózkodni fog, amelyek érdekeinek védelméért rendelkezésére állnak. Ezzel ugyanis elveszíti a gyártó vállalat megszerzett „jóindulatát" és az ennek alapján remélt kedvezményezett elbánást.

Úgy vélem, hogy a szocialista vállalat magatartására az eladók piacának törvényszerűségei a meghatározóak. Igaz, hogy a gyártó és szállító vállalatok eladói magatartásának befolyásolására számos eszköz áll a szocialista állam rendelkezésére, *ezek azonban* — legalábbis hazai viszonylatban — *úgy látszik, kevéssé hatékonyak.* Felmerül a kérdés, mi lehet ennek az oka. Megítélésem szerint a vállalatnak mint eladónak a magatartását azok a tényezők motiválják erőteljesebben, amelyek mellett a vevők érdekei háttérbe szorulnak. Gépipari vállalatok — mint vevők — esetében például az eladó kohászati vállalatok magatartását az exportérdekeltség erősebben befolyásolja, mint a hazai felhasználók kiszolgálása. Ha a kohászati kapacitás emellett még szűkös is, akkor a felhasználók versenyeznek az eladó kapacitásából való „részesedésért".

Kérdés, hogy a szocialista vállalat gazdasági környezetében szükségszerű-e az eladó iparvállalat kapacitásának szűkössége. A tervgazdálkodás törvényéből a különböző ágazatok és vertikumok arányos fejlődése következik, tehát ez a szűkösség nem szükségszerű. Tudjuk azonban, hogy az arányos fejlődés az aránytalanságok sorozatán keresztül valósul meg. A körülmények alakulhatnak úgy is, hogy ez az aránytalanság viszonylag tartóssá válik. Ilyen körülmény lehet például a már említett exportérdekeltség, ami nyitott népgazdaságunk nyomatékosabb gazdasági érdekének vállalati megfelelője. A viszonylag tartós aránytalanság a vállalatok kapcsolataiban az eladó és a vevő szemléletmódjában, a „fordított verseny" formájában jelenik meg.

Az állami szabályozás közvetett módszerei tehát nem hatnak az eladópiac eladó-érdekű jellegzetességeinek kialakulása ellen. Ha az állam mégis helytelennek ítéli ezt a tendenciát, akkor módjában állna, hogy adminisztratív intézkedésekkel meggátolja. A tapasztalatok azonban azt mutatják, hogy hatékony adminisztratív intézkedések nem születnek, sőt, az eladó gyakorol olyan hatósági jogokat, amelyekre felhatalmazása van, vagy amelyeket a hatóságok hallgatólagosan tudomásul vesznek. *Hatósági jog gyakorlásának kell tekintenünk például, hogy az eladó saját kapacitását, vagy ami ebből a szempontból ugyanaz, termékeit elosztja az igénylők között és ennek során valamilyen ismérv szerint elbírálja, hogy ki és milyen mennyiségben jogosult.* Bár a közvélemény tiltakozik az ilyen magatartás ellen, megszüntetésére vagy új-

ratermelődésének megakadályozására hathatós intézkedéssel nem találkozunk. Ennek több oka lehetséges:

a) a népgazdaságnak és így az államnak hallgatólagos érdeke az elosztás ilyen jellegű szabályozása;

b) a szocialista gazdaságban törvényszerű az eladók által meghatározott piac;

c) az eladók „hegemóniáját" elősegítő tényezők erősebbek, mint bármilyen, az ésszerűség határain belül foganatosítható hatósági intézkedés.

Ebben a munkában nem vállalkozhatom arra, hogy a szocialista gazdaság ilyen jellegű törvényszerűségeit kutassam, csupán arra kívánok rámutatni, hogy *a vállalatok magatartását a szocialista gazdaságban erőteljesebben motiválják az eladópiac hatásai, mint a vevőpiacról érkező impulzusok.*[32]

Ismeretes, hogy hasonló volt a helyzet a direkt tervutasításos gazdaságirányítás időszakában is. Ezért ezt a környezeti hatást nem lehet csupán a gazdasági szabályozókat alkalmazó irányítási rendszer velejárójának tekinteni. Kornai János a gazdaságnak ezt a tünetét szívásos állapotnak nevezi és megállapítja, hogy ennek hatásával tartósan számolnunk kell.[33]

Következtetések

Az eladópiacon meglehetősen korlátozottak a lehetőségek a környezet befolyásolására. Az előzőekben ennek okait kíséreltük meg felderíteni. Láttuk, hogy a hazai viszonyok között a vállalat többé-kevésbé ki van szolgáltatva szállítóinak, ezért itt a belső alkalmazkodás a tipikus magatartás. Ezen azt értjük, hogy a vállalat saját struktúráját vagy működési mechanizmusát változtatja meg úgy, hogy a hatások, amelyek a környezet részéről érik, a vállalat eredeti céljainak irányában érvényesüljenek. Másképp fogalmazva felfoghatjuk ezt az esetet úgy, hogy a vállalatban eredetileg egyensúlyi helyzetet tételezünk fel, amelyet a környezet változása megszüntet és amelyet a vállalat belső viszonyainak megváltoztatásával ismét helyre kíván állítani. Ha a vállalat az egyensúlyi helyzetnek ilyen helyreállítására képes, akkor magatartásformája rugalmas. Ha ez a reakció lassan vagy egyáltalán nem megy végbe, akkor merev magatartásról beszélünk. A rugalmas magatartásnak ezt az értelmezését találjuk Komonyi Zoltánnál, aki megállapítja, hogy a rugalmas vállalatot az „... elvesztett *egyensúlyi helyzet* mielőbbi visszanyerésére, az *eredetileg kitűzött célok* megvalósítására való törekvés" jellemzi.[34] Lényegében ugyanazt fejezi ki Kéri Tamás is, aki a következőket írja: „Egy szocialista vállalat akkor rugalmas, ha simulékonyan és gazdaságosan alkalmazkodik a változó kereslet irányához és mértékéhez... a népgazdaság érdekeihez, a gazdálkodás módosulásai-

[32] Az eladópiachoz hasonló hatása van a vállalat magatartására a szocialista gazdaság törvényeiből következő teljes foglalkoztatottságnak is. Éppen a jelen időszakra jellemző, hogy a népgazdaság munkaerőtartalékai megszűntek. Mivel a vállalat a feladataihoz újabb munkaerőt nem tud igénybe venni, ugyanúgy kénytelen a munkavállalók „feltételeihez" alkalmazkodni, mint ahogy ezt az anyagok szállítóinál teszi.

[33] Kornai János: Anti-equilibrium. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1971. 279. és 319. l.

[34] Komonyi Zoltán: I. m. 49. l.

hoz és minden a gyakorlatban számításba jövő tárgyi és emberi feltételhez, illetőleg ezek változásához".[35] Ebben a megfogalmazásban a vállalat tevékenységére bármely oldalról ható tényezők megtalálhatók, bár a hangsúly a vállalattal (termékeivel) szembeni kereslet változásán van.

Véleményem szerint — figyelembe véve a vevő, illetve az eladópiac változásaival, annak a vállalatra gyakorolt hatásaival kapcsolatban elmondottakat — *a rugalmas vállalati magatartás problémájának lényege abban van, hogy a vevőpiacon jelentkező keresletváltozásra a vállalat miképp reagálhat rugalmasan, ha az eladópiac befolyásolására vagy az eladópiacon való alternatív döntésekre gyakorlatilag semmilyen lehetősége sincsen.* Ilyen esetben természetes a belső alkalmazkodás valamilyen formája. Mint korábban kifejtettem, a vállalat funkciói között a termelés a meghatározó, ezért ennek a belső alkalmazkodásnak is a termelés szférájában kell megvalósulnia. Más szavakkal *a termelésnek és ezen belül a termelésirányításnak kell képesnek lennie arra, hogy a vállalattól elvárt rugalmas magatartás feltételeit megteremtse.*

[35] Kéri Tamás: I. m. 18. l.

TISZTELT ELŐFIZETŐNK!

A **Közgazdasági Szemle** legközelebbi, összevont 7—8. száma augusztus 16-án jelenik meg.

BODNÁRNÉ KARSAI ÉVA:

Vállalati és vezetői célok, érdekek

„Válaszom nem egyértelmű, de a kialakult helyzet sem az" — mondta egy jól tájékozott és szellemes előadó, egy általa vezetett kerekasztal-konferencián a hozzá intézett kérdésre. Tiszteletre méltó Zelkó Lajos törekvése, aki a szocialista vállalatelmélet politikai gazdaságtani megalapozásához, az ellentmondásos és korántsem egyértelmű, kialakult helyzetben, elméleti fejtegetéseivel kíván hozzájárulni.* Cikke igen érdekes és lényeges megállapításokat tartalmaz, gondolatébresztő jellege pedig hozzászólásra késztet, de az ellentmondásos kérdések egyértelmű tisztázását nem mindenben segíti elő.

Zelkó Lajos cikkének „saját" ellentmondásaiból idézek két példát. A szerző szerint „A személyes jövedelmek növelése általában népgazdasági cél, de egy vállalat dolgozóinak személyes jövedelmét — azonos teljesítmény esetén — az általánosnál nagyobb mértékben növelni, ez már ellentétes a népgazdasági céllal". (1392 l.) Majd később „... a személyes jövedelmek növelésének vállalati célja... nem mond ellent a társadalmi törekvéseknek, sőt egybeesik azokkal. A vállalatnak mint összetett szervezetnek a vezetése, belső konfliktusainak a feloldása sokkal könnyebb, ha jó lehetőségek vannak a személyes jövedelmek növelésére. Ez különösképpen így van, ha saját dolgozói számára a vállalat *hasonló munkáért más vállalatoknál nagyobb jövedelmet* képes biztosítani". (1393. l.) Az idézettek ellentmondásai a következők:

a) Nem népgazdasági cél, de „társadalmi törekvés", tehát mégiscsak népgazdasági cél, sőt, e cél megkönnyíti a vállalat vezetését és belső konfliktusainak megoldását, ha a vállalat hasonló munkáért — más vállalatokhoz viszonyítva — nagyobb jövedelmet biztosít dolgozóinak.

b) Nem tisztázott sem a gyakorlatban, sem Zelkó Lajos fejtegetéseiben, hogy miként mérhető egyértelműen — jelenlegi ár- és költségviszonyaink mellett és a bérszabályozási mutatók által közvetített módon — az *azonos vállalati teljesítmény,* amihez viszonyítva nagyobb mértékben növelni a jövedelmeket: ellentétes a népgazdasági céllal.

c) Ha az előző két idézetet úgy értelmezzük, hogy hasonló munkáért más vállalatoknál nagyobb vállalati és személyes jövedelmet biztosítani nem mond ellent a társadalmi törekvéseknek, sőt segíti a vállalat vezetését, ez vajon azt is jelenti-e, hogy társadalmilag elismerjük és nem kívánjuk korrigálni az évtizedek során kialakult — részben ellentmondásos — személyijövedelem-arányokat (a magasabban dotált te-

* Zelkó Lajos: Szocialista vállalatelmélet, politikai gazdaságtan és gazdaságirányítás. Közgazdasági Szemle, 1976. 12. sz. 1389—1402. l.

rületek dolgozóinak és vezetőinek jobb lehetőségeit)? Ezek szerint csak a vállalati és a személyi jövedelmek általánosnál nagyobb mértékű *növelése* ellentétes a népgazdasági céllal?

Vagyis, a bérek növelése — a népgazdaság céljainak megfelelően — lehetőleg azonos legyen, de lehet hasonló munkáért nagyobb jövedelmet biztosítani, ha a bérfejlesztés nem tér el az átlagostól. Mivel pedig az utóbbit a bérszabályozás rendszere százalékban méri és regulálja, ez azt jelenti, hogy az átlagosnál kedvezőbb bérarányokat, illetve bérszínvonalat mutató területek bérfejlesztése és bérszínvonala *mindig több és több lesz*, a béraránytalanságok pedig fokozódnak, mert ez „társadalmilag elfogadott eszközök felhasználásával" történik.

A szerző okát keresi annak, „... hogy a túlzott tartalékolás a vállalati immanens célok megvalósításának az *irányítási rendszerektől független, általános eszköze*". (1394. l.) Később viszont azt írja: „Ez a népgazdasági szempontból túlzott tartalékolás az irányítási rendszer stabilitásának növelésével és tökéletesítésével, a fejlődést figyelembe vevő változtatásával mérsékelhető." (1395. l.) Ezek a felvetések ellentmondásosak a következők miatt:

a) A szerző maga mondja, hogy a stabilitás és a fejlesztés egymásnak ellentmond, s így feltételezhetően a tartalékolás indítékai a belátható jövőben nem szűnnek meg teljesen. E kétségtelenül meglevő ellentmondás tisztázását úgy vélem, annak feltárása segítené: vajon ebben rejlenek-e a tartalékolás vállalati indítékai vagy pedig egy sajátos vezetői célt, hozzáállást és magatartást jelző — de korántsem általános — jelenségről van-e szó.

b) Ha a túlzott tartalékolás az irányítási rendszertől független és általános jelenség, akkor ellentmondás az a kijelentés, hogy az az irányítási rendszer tökéletesítésével mérsékelhető.

Néhány gondolat a szerző megállapításairól

Zelkó Lajos igen világos, helyes általános premisszákat rögzít a szocialista vállalatok érdekeiről, az érdekstruktúráról és az érdekviszonyok összefüggéseiről. (1390—1392. l.) A leírtakhoz — csupán kiegészítésként — megjegyzem, hogy a *vállalatok belső érdekstruktúrája nem homogén*. Tulajdonképpen a vállalaton belüli érdekstruktúra fokozatainak száma eggyel több a belső irányítási lánc fokozatainak számánál.

A népgazdaság irányítása és a vállalat egésze közötti érdekviszony mellett léteznek a nagyvállalat és gyáregységei, gyárai, a gyárak és üzemeik, az üzemek és a műhelyeik közötti érdekviszonyok is; a szervezet belső tagoltsága szerint. Ugyanígy nem homogének a vezetői érdekek sem. Egy vállalati vezérigazgató érdekei magukban foglalják például a művezető érdekeit is, de számottevően eltérhetnek, sőt ellent is mondhatnak annak.

Figyelemre méltó a szerzőnek az a megállapítása, hogy „Egy stagnáló vagy zsugorodó szervezetben a személyes aspirációk sokkal nehezebben elégíthetők ki, mint egy növekvő, táguló vállalatnál". (1394. l.) Ez azonban nemcsak a vállalatra, hanem a népgazdaság és a szocialista társadalom egészére is igaz. A szocialista társadalom szükségszerű —

és a társadalom tagjainak személyes aspirációi megvalósítását segítő — gazdasági növekedése azonban sem makro-, sem mikroszinten nem egyszerűsíthető le a szervezet növekedésére. Lehetséges ugyanis, hogy maga a szervezet és a volumen úgy nő, hogy ez nem párosul gazdasági növekedéssel, a hatékonyság fokozásával. Ha Zelkó Lajos figyelemre méltó megállapítását így általánosítjuk és kiegészítjük, igen fontos további következtetésekre juthatunk.

Igen érdekesek és igazak Zelkó Lajos azon gondolatai, amelyek a vállalaton *kívüli* gazdaságosabb befektetésekre, a közös beruházásokra vonatkoznak. (1396—1397. l.) Úgy vélem, hogy a jelenlegi jogi és közgazdasági szabályaink azok, amelyek a vállalatok szerző által említett „érzéketlenségét" felerősítik. A beruházási eszközök korlátozott volta és elaprózottsága mind vállalati, mind.népgazdasági szinten gátolja a hatékony fejlesztési politikát. *Így például a vállalaton kívüli, gazdaságos fejlesztési befektetések, közös beruházások erőteljes segítése a jogi és gazdasági szabályozás eszközeivel igen indokolt lenne.*

A szerző a további fejtegetéseiben több figyelemre méltó, részben ismert premisszát tisztáz (például az értéktörvény érvényesülésére, bizonyos területek központi irányításának szükségességére vonatkozóan). Ami az eszközlekötési járulék árképző tényezőkénti alkalmazását, a termelésiár-típusú ár célszerűségét illeti (1396—1402. l.), ezek a javaslatok ellentmondani látszanak azoknak a körvonalazódó célkitűzéseknek, hogy gazdasági szabályozórendszerünket még inkább fejlesztéscentrikussá tegyük, s az eszközlekötési járulék eltörlésével relatíve drágítsuk a jelenleg alacsonyan értékelt élő munkát. Egyébként az eszközarányos nyereség követelményének általános szabályozóként való alkalmazása — amellett, hogy e követelmény *magasabb szintre emelése* messzemenően indokolt — felveti a különböző iparágak, vállalatok eltérő termelési-technikai sajátosságainak, eszközigényességének problémáját.

A szerző tiszteletre méltó módon vállalkozott — a korántsem egyértelmű helyzetben — *a szocialista vállalatok alapvető céljainak deklarálására.* (1392—1395. l.) E célokhoz a következő kiegészítéseket és megjegyzéseket teszem:

a) *A vállalatnál kifejtett egységnyi élő munkához viszonyított személyes jövedelmek minél gyorsabb növelése mint legáltalánosabban érvényesülő, önállósult vállalati cél premisszája vitatható.* A megvalósításra irányuló törekvések és lehetőségek árnyaltak. Ehhez hozzáfűzöm: A beosztott dolgozók személyes jövedelmének minél gyorsabb növelése mint a legáltalánosabb, önállósult vállalati cél bizonyos időszakokban (a bérszabályozási rendszer által felerősített vagy csillapított módon) eltérően érvényesülhet. Jellemző példa erre az 1976. év, amikor is az igen progresszív bérfejlesztési és részesedési adóztatás miatt számos vállalat nem realizálta dolgozóinál sem a népgazdasági, sem a saját terveiben előirányzott személyijövedelem-növelést, hanem a korábbi szabályozáshoz viszonyítva mérsékeltebben adózó fejlesztési alapját növelte a részesedési alap terhére.

A szerző a vezetők jövedelmével összefüggésben számomra nem világos kérdést tesz fel. (1393. l.) Az ösztönzést szerintem nem bérhez — a szabályozás ezen összetevőjéhez — vagy a különböző rétegek jövedelméhez lehet és kell kapcsolni, mert így öncélú bérfelosztássá válik.

(Az ilyen vállalati gyakorlat egyébként nem ritka.) Az ösztönzés lényege az, hogy meghatározott és konkrét *célok*hoz, azok megvalósításának elősegítéséhez rendeljük és kapcsoljuk az ösztönző *eszközöket*. Amivel kapcsolatban a szerző kérdését felteszi, az az ösztönző eszközök alkalmazásának megjelenési formája és nem az ösztönzés lényege.

Ha a szerző „követelménnyé" teszi az ösztönző rendszerrel szemben, „hogy a vállalati kollektívák és *különösen* a vezetők jövedelemnövelésének a mértékét összekapcsolják a vállalat eredményeinek évről évre bekövetkező javulásával" (1399. l.), akkor ez a megállapítása csak a *jelenlegi vezetői érdekeltségi előírások indokoltnak tartott módosításaira vonatkoztatható*. Most ugyanis az a gyakorlat, hogy — bár 1976-tól a vállalatokkal szembeni követelmények, a nyereség és a költségérzékenység fokozódtak, a vállalatoknak bonyolultabb piaci helyzetben kell működniük és módosítaniuk termékszerkezetüket, mégis — a vállalati vezetők jövedelme általában csökkent és lazábban kapcsolódik a vállalat eredményeinek évről évre bekövetkező javulásához. Sőt: a magasabb beosztású vezetők érdekeltségének az egyik tényezője; a „jövedelmezőségi mutató" ún. színvonal-érdekeltséget képvisel. Ez azt jelenti, hogy a vezetők jövedelemnövekedése *nem* a vállalat eredményeinek évről évre bekövetkező javulásával függ össze, hanem a ténylegesen elért jövedelmezőségi színvonalat honorálja. A vezetői érdekeltség ezen elemének bevezetésével éppen az volt a cél, hogy az mérsékelje az esetleges tartalékolási tendenciákat. Sajnálatos, hogy ez az érdekeltségi elem olyan csillapítottan került bevezetésre, hogy ez irányú hatását csak korlátozottan fejtheti ki.

A személyes jövedelmek minél gyorsabb növelése — mint az előbbiekből is következik — nem tekinthető a legáltalánosabban érvényesülő, önállósult vállalati célnak; ez csak bizonyos mértékben és korlátozottan igaz. A vállalati *dolgozókra* jellemző és adekvát cél, de általánosságban nem tekinthető sem vállalati, sem vezetői célnak a *vezetői jövedelmek* minél gyorsabb növelése. Ezt ugyanis sem a vezető, sem a vállalat nem vagy csak alig valósíthatja meg; mivel a vezetői érdekeltség és személyi jövedelem elsősorban az irányító szervektől, az irányítás előírásaitól függ. A szocialista vállalatok vezetőinek egyébként — megfelelő népgazdasági szemlélet és társadalmi tudatosság alapján — nem is lehet ez a legáltalánosabb, önállósult célja.

b) *A vállalat növekedése, fejlesztése és terjeszkedése — mint a szocialista vállalatok másik célja* — megítélésem szerint szintén csak bizonyos esetekben és korlátokkal lehet alapvető vállalati és vezetői cél. Mint arra a szerző is utal, a gazdaságirányításnak bizonyos esetekben nem célja a vállalat méretének túlzott növekedése, mert az „esetleg nem kívánatos monopolhelyzet kialakulását előidézve valósul meg". (1394. l.) Az amúgy is nagyméretű vállalatok vezetőinek — különösen, ha a vállalat már monopolhelyzetben van — kevéssé érdeke, hogy még nagyobb legyen a vállalat, öncélúan növekedjék. A túlzottan nagy, összetett vállalati szervezetek bizonyos határon túl (és ezt a határt sajnos már több magyar vállalat meghaladta) irányíthatatlanná és áttekinthetetlenné válnak; különösen a hagyományos vezetési módszerek alkalmazásával.

Bár a szerző e kérdésben is több érdekes gondolatot vet fel; nem rögzíti, hogy milyen dimenzióban érti a vállalati nagyságot, fejlesztést

és terjeszkedést. Az utóbbi éveknek ugyanis jellemző tendenciája, hogy sok vállalat *létszáma* csökken, viszont *termelési értéke, nyereségtömege és állóalapjainak volumene számottevően nő.* Ugyanakkor a vállalat vidéki termelőegységek, telepek létesítésével terjeszkedik, alapvetően ipartelepítési és munkaerő-gazdálkodási okokból. Úgy vélem tehát, hogy a szocialista vállalatoknak és vezetőinek nem lehet alapvető (és egyéb körülményeket nem mérlegelő) törekvése az öncélú expanzió, volumennövelés akkor, ha az nem párosul hatékony fejlődéssel és a vállalat gazdasági potenciáljának, hatókörének bővülésével.

c) *A társadalmi elismerés biztosítása, a vállalatról alkotott kedvező kép kialakítása* megítélésem szerint alapvetően nem a vállalati szervezet, hanem elsősorban a vállalat vezetőinek, párt- és társadalmi szerveinek a célja. Itt azonban a társadalmi igények teljesítésének hangsúlyozása mellett a társadalmi *szükségletek növekvő mennyiségű és minőségű kielégítésének megvalósítása* is említést érdemelt volna. A szocialista vállalat alapvető jellegzetessége — a szocializmus gazdasági alaptörvényével összefüggésben — éppen az, hogy szükségletre termel. Ami ezzel összefüggésben a személyes vezetői célokat illeti, úgy vélem, hogy erkölcsi elismertetésük kivívása, elnyerése is ebbe a kérdéskörbe tartozik.

d) *Az ésszerűnél nagyobb mértékű tartalékolás és teljesítményvisszatartás — mint alapvető szocialista vállalati cél* — megítélésem szerint tarthatatlan vállalatelméleti és politikai gazdaságtani koncepció. A tartalékolás és kockázatvállalás *mértékének* ésszerűségéről és az ezzel kapcsolatos vállalati megfontolásokról nem érdektelen szót ejteni. Nem világos számomra, hogy lehet-e egyáltalán gazdaságilag ésszerű a teljesítmény-visszatartás. Lehet, hogy korábban kialakult irányítási és vezetési szemlélet, valamint a szabályozórendszer egyes elemei erősítik a tartalékolásra és a teljesítmény-visszatartásra törekvő vállalati és vezetői magatartást. Ez azonban nem lehet alapvető és ésszerű cél. Messzemenően egyetértek Szegő Márta hozzászólásával,* aki a vállalati reagálás széles skáláját említve szól a hazai és a külföldi kereslethez rugalmasan alkalmazkodó, kockázatvállaló vállalati magatartásról is, amely a vállalati érdek helyes felismerésén és érvényesítésén alapul. Kétségtelen, hogy vannak tartalékolásra, megelégedésre, teljesítmény-visszatartásra utaló törekvések. Ez nem ritkán a magasabb beosztású vezetők személyes tulajdonságaival, aspirációjával függ össze. Mivel a vállalati vezetőknek igen jelentős hányada közelíti a nyugdíjkorhatárt, emberileg magyarázatul — de nem mentségül! — szolgálhat, hogy már kényelmesen, kevés kezdeményezéssel és kockázattal akarják „kibekkelni" a nyugdíjig hátralevő időt. Ezt azonban általános és alapvető vállalati célként deklarálni helytelen, sőt, harcolni kell az ilyen szemlélet ellen.

Szegő Márta hozzászólásában a szocialista vállalat jellemzőit és céljait az árutermelői érdek oldaláról és az érdekek három mozzanata szerint közelíti meg. (I. m. 920—921. l.) Hangsúlyozva, hogy e hozzászólás szellemével és lényegével alapvetően egyetértek, úgy vélem: a szocialista vállalati *és a* vezetői célok, érdekek meghatározásakor *a társadalmi tudatossággal, a tudati tényezőkkel is számolnunk kell.* Anélkül, hogy a

* Szegő Márta: Még egyszer a szocialista vállalati érdekről. Hozzászólás Zelkó Lajos vállalati érdekről vallott felfogásához. Közgazdasági Szemle, 1977. 7—8. sz. 920—925. l.

szocialista vállalatnak és vezetőinek céljait teljeskörűen definiálnám, úgy hiszem, az alapvető vállalati célok és érdekek a következők.

A vállalat eszközeinek, lehetőségeinek ésszerű és hatékony felhasználása

— a társadalmi szükségletek növekvő mennyiségi és minőségi kielégítése érdekében;

— a dolgozók személyes jövedelme növelésének, élet- és munkakörülményei fejlesztésének egyidejű biztosításával;

— a vállalat tevékenysége, fejlődése alapján társadalmi-erkölcsi elismerés, a vállalatról alkotott kedvező kép kialakítása, elérése mellett.

A vállalati és vezetői célokhoz, érdekekhez szorosan kapcsolódik Juhász Ádám cikkének* az a része, amelyben a vállalati vezetők tevékenységének megítéléséről közöl újszerű gondolatokat (1037. l.). Egyetértve azzal, hogy az objektív értékeléshez mértékre van szükség, hozzáteszem, emellett a szerző által a vállalati vezetők megítélésével kapcsolatban jelzett problémák *inkább* sajátos irányítószervi szubjektivizmusból, kényelmességből fakadnak. E jelenségek, valamint a vállalatok és vezetőik tevékenységének komplex megítéléséhez szükséges objektív mértékrendszer hiánya *együttesen* okozzák, hogy a vállalatok vezetőinek nem ritkán sem anyagi, de erkölcsi érdekük sem fűződik ahhoz, hogy az általuk vezetett vállalatok hatékonyan gazdálkodjanak, dinamikusan fejlődjenek és a társadalmi szükségleteket növekvő színvonalon elégítsék ki, a dolgozó kollektíva színvonalas, termelékeny munkájával.

Ha számos rosszul működő és gazdálkodó vállalatot „jelentős központi támogatással szanálnak" (1068. l.), ha a vezetők elismerése független a vállalati kollektíva munkájától, eredményeitől, akkor a vezető főleg társadalmi tudatosságának magas színvonala és hosszú távú népgazdasági szemlélete alapján törekszik arra, hogy az általa vezetett kollektívából a rábízott eszközökkel kihozza az optimumot és az ehhez szükséges szervezési, feltételbiztosítási és ösztönzési intézkedéseket is megtegye. Ha a vállalatvezetőt nem úgy értékelik és ismerik el, hogy az előbbieket miként valósította meg: fennáll a veszély, hogy ő sem aszerint értékeli és ösztönzi vezető- és munkatársait, hogy azok a vállalat eredményes működéséhez, fejlődéséhez munkájukkal miként járultak hozzá. *Az érdektelenség ott kezdődik, hogy a vállalat és vezetője nem eléggé érdekelt az eredményes tevékenységben és ott fejeződik be, hogy a munkapadnál dolgozó munkáshoz is ilyen hatások gyűrűződnek.* (Az utóbbinak lehetnek — elsősorban tudati, de feltételi és vezetési oldalról is — súlyosbító tényezői.) Ezért szerintem az *érdekeltség és ösztönzés hatékonyságának kiinduló pontja a vállalatok és vezetőik tevékenységének objektív, komplex megítélése;* népgazdasági nézőpontból, a helyesen értelmezett vállalati célok megvalósítása alapján.

A vállalati és vezetői érdekeltség meglevő problémái mellett — amelyek önmagukban nem okozhatnak és nem oldhatnak meg minden gondot — a vállalati vezetés körében egyre több kedvező tudati jelenségnek, helyes szemléleti megnyilvánulásnak is tanúi lehetünk. Ennek igen jó példája a Közgazdasági Szemle 1977. 9. számában megjelent két

* Juhász Ádám: A vállalati önállóságról. Közgazdasági Szemle, 1977. 9. sz., 1029—1045. l.

vitacikk.* E cikkekben gyakorló vállalati vezetők „veszik védelmükbe" az állami szabályozókat, konstruktívan értékelve azok hatásait, de nem hallgatva el problémáikat sem. A vállalati és vezetői célokat, érdekeket és gazdálkodói magatartást — a népgazdasági célok, lehetőségek keretei között és irányában — a gazdasági szabályozók hivatottak orientálni és befolyásolni. Ha az adott időszakban a népgazdaság lehetőségei korlátozottak — mint jelenleg is —, akkor a szabályozók a vállalati gazdálkodást a vállalati célok megvalósításában szükségszerűen olyan keretek közé szorítják, amelyeket elsősorban a vezetők érezhetnek korlátnak, munkájukat nehezítő tehernek. A cikkek szerzői a népgazdasági összefüggések figyelembevétele, a komplex szemlélet és a magas fokú társadalmi tudatosság alapján szólnak a szabályozók kérdésköréhez.

A korábbi években még viszonylag széles körben volt tapasztalható, hogy egyes vállalati vezetők nem fontosságának megfelelően ítélik meg a gazdasági szabályozók hatását, a szabályozókat egyoldalúan értékelik, és/vagy „menlevélnek" használják. Az utóbbin azt a vezetői hozzáállást értem, mikor a szabályozók szükséges kereteit, korlátait úgy minősítették, mint amelyek feleslegesen megkötik a vezetők kezét és eleve lehetetlenné tesznek olyan — egyébként végrehajtható és végrehajtandó — szervezési és ösztönzési intézkedéseket, amelyekkel a vállalat munkáját, eredményességét javítani lehetne. Ennek ellentéteként néhány elméleti szakember, esetenként irányító szerv, kevesebb konkrét vállalati tapasztalattal bíró fiatal szakember részéről a szabályozók túlbecsülése, „mindenhatóságának" hangsúlyozása is tapasztalható volt.

E két véglet helyett a két vitacikk szerzője igen reális alapállásból indul ki. Nyikos László anyagában egyrészt Szilárd Csaba „Az új bér- és jövedelemszabályozók első tapasztalatairól" című cikkével** vitatkozik, bírálva annak szemléletét, másrészt számos, a kérdéskörhöz tartozó egyéb problémát, javaslatot is felvet. Az utóbbiakat kívánom néhány vonatkozásban kiegészíteni. Egyetértek azzal, hogy „mind a vállalatok, mind a népgazdaság helyzete nehéz, erőteljesebb ösztönzésre volna szükség" (1065. l.); de hozzáteszem, hogy ezt nem csupán a szabályozórendszer adta korlátok és lehetőségek „állami kitágításával" lehet elősegíteni. A vállalatoknál a korábbi évek belső érdekeltségi-ösztönzési gyakorlatában felhalmozódott, sok helyen ma is meglevő belső bérgazdálkodási tartalékoknak, ösztönzési lehetőségeknek a vállalati és népgazdasági célok megvalósítását segítő, tudatos felhasználásában indokolt előrehaladást elérni. *Vezetői szinten* is jobban lehet — és *kell* — *a meglevő ösztönzési lehetőségekkel élni.*

Nyikos László vitatja az 1,5 százalékos biztosított bérfejlesztés célszerűségét, igazságosságát, és ő is kiemeli — Juhász Ádámhoz hasonlóan — az elburjánzott központi bérpreferenciák, támogatások negatív hatását. (1066—1068. l.) A bérszabályozási rendszer módosításakor ugyancsak deklarált célt volt, hogy minden vállalatnak a nyereségétől függetlenül biztosított bérfejlesztés mérsékelje a vállalatok bérpreferencia- és támogatásigényeit is; legégetőbb bérezési problémáik megoldását

* Nyikos László: A vállalatok érdekeltsége az érvényes szabályozórendszer tükrében. Közgazdasági Szemle, 1977. 9. sz.; Kertész István: Miként értékeljük a bér- és jövedelemszabályozók első tapasztalatait? Uo.

** Közgazdasági Szemle, 1977. 3. sz.

központi segítség nélkül is biztosítsa. Így ez a szabályozóelem is hozzájárulhatott ahhoz, hogy 1976-tól a központi bértartalékok növekvő hányadát csak meghatározott, kiemelt népgazdasági célok, feladatok vállalati ösztönzésére és népgazdaságilag indokolt bérpolitikai intézkedésekre használják.

Az érdekeltség érvényesítése, az ösztönzés megvalósításának gyakorlata vezetői kockázattal jár, amit a vezetők nem mindig vállalnak. (Egyébként Zelkó Lajos cikkében a kockázatvállalás hiányának erről a fajtájáról nem tesz említést.) A kockázat abból fakad, hogy az ösztönzés lényege szerint *előre* — a vállalatoknál például az év elején — kell az érdekeltségi célokat megfogalmazni és ehhez kell hozzárendelni a konkrét ösztönzési eszközöket azért, hogy segítségükkel *később* a gazdasági év lezárásával, vagy még hosszabb távlatban — a vállalat céljai megvalósuljanak. Előre azonban nem lehet látni azokat az egyéb környezeti, feltételrendszeri objektív és szubjektív hatásokat, tényezőket, amelyek — az ösztönzés helyes gyakorlatától függetlenül — a célok megvalósítását akadályozzák vagy segítik. Úgy vélem, hogy a biztosított 1,5 százalékos, év elején rendelkezésre álló bérfejlesztés szerény népgazdasági hozzájárulás a vállalati ösztönzési kockázat mérsékléséhez, a bérgazdálkodási biztonság fokozásához.

Nyikos László vonatkozó fejtegetéseihez megjegyzem, hogy meglehetősen nehéz a „kívánatos és szakmailag indokolt" besorolási bérek vagy bérszínvonal (1068. l.) egyértelmű számszerűsítése a vállalatok között, de még vállalati szinten is. A jelentősen aggregált vállalati szintű bérszabályozási mutatók csak korlátozottan nyújtanak lehetőséget a vállalatok közötti béraránytalanságok elemzéséhez; ezek inkább azonos munkát azonos körülmények és követelmények mellett végző szűkebb munkavállalói csoportok között elemezhetők (ha léteznek is bizonyos — a többi között a szerző vállalatánál, a GANZ Műszer Művekben, vezetése alatt kidolgozott és alkalmazott — színvonalas, de munkaigényes bérelemzési-összehasonlítási módszerek).

Egyébként úgy vélem, hogy a központilag biztosított egységes bérfejlesztés mértéke — ha az kifejti az általam említett pozitív hatását — nem számottevő hatású az átlagbérek vállalatok közötti különbségének növekedése szempontjából. *A bérszabályozás negatív hatásaként valóban jelentkeznek a korábban kialakult* — vállalatok közötti — *kereseti arányok konzerválódására, valamint a jövedelmezőségtől független nivellálási tendenciákra utaló jelenségek.* Ezek azonban *csak* a bérszabályozás, és *nem* a jövedelem- és bérszabályozás együttes hatására következnek be. *Az új jövedelemszabályozási előírások* fokozták a nyereség- és költségérzékenységet, mérsékelték a „normatív" adóterheket, és *nyereségszínvonal-érdekeltséget valósítanak meg.* Így tehát *önmagában a jövedelemszabályozás* a vállalati jövedelmezőségi és alapképzési különbségeket fokozná és *nem* mérsékelné. Tartalmának nincsen köze a bázistípusú bérszabályozáshoz és előírásainak a korábbi béraránytalanságokat újratermelő, nivelláló hatásához.

Kétségtelen, hogy a bérszabályozás csak a népgazdasági lehetőségekből indulhat ki: *meg kell előznie a társadalmilag-tudatilag nem elviselhető béraránytalanságok keletkezését,* és így — a szükséges ösztönző hatást is bizonyos mértékben fenntartandó — kompromisszumok-

kal terhes. Mégis problematikusnak látom a jövedelem- és a bérszabályozás tartalma, hatásai közötti eltérést, konzisztenciahiányt.

Egyetértek Nyikos Lászlóval abban, hogy a szabályozók együttese csak rendszerszemléletben vizsgálható és komplexen fejti ki hatását. Jelenleg azonban a szabályozórendszer előbbi két lényeges elemének „természetrajza", a vállalati és vezetői célokat, érdekeket befolyásoló hatása alapvető eltéréseket mutat. A két szabályozóelem jellege annyira különböző, hogy úgy tűnik: „köszönőviszonyban" sincsenek egymással. Mintha két olyan szerv alkotta volna külön-külön a jövedelem- és a bérszabályozást, ahol az alkotók sincsenek köszönőviszonyban, sőt: „betartanak egymásnak" és céljuk egymás szándékának, elképzeléseinek ellenkezőjére fordítása. *Így a bérszabályozás előírásai a jövedelemszabályozás önmagában ösztönzőbb hatását igen szigorú korlátok közé szorítják, és bizonyos mértéken túl egyáltalán nem engedik érvényesülni, lehetetlenné teszik. Véleményem szerint a szabályozók e két elemét a jövőben úgy célszerű egymáshoz igazítani* és konzisztenciájukat fokozni, *hogy a bérszabályozás „természetrajzát" közelítsék a jövedelemszabályozáséhoz* — és nem fordítva. A nyereségérdekeltség és költségérzékenység csak akkor fejtheti ki — a jövedelemszabályozás alkotóinak szándéka szerint — szükséges hatását, ha ehhez a bérszabályozás is teret enged. Így nem fog olyan helyzet bekövetkezni, hogy „a nyereségérdekeltség is tompul, pedig ez a mai helyzetben végképp nem célszerű". (1069. l.)

Megítélésem szerint konzisztenciahiány és beszabályozási ellentmondás áll fenn a bértömeg-szabályozás és annak „átlagbérfékje" között is. A bértömeg-előírások működése csak akkor lehet kedvező — a jelenlegi munkaerőhelyzetben és létszámalakulási tendenciák mellett —, ha az a gyakorlatban valóban a szabályozás tárgya szerint funkcionál. Azoknál a vállalatoknál, ahol ma bértömeg-szabályozás van érvényben, szinte sehol sem az adómentesen felhasználható bértömeg jelenti a gazdálkodási korlátot. A létszám jellemző csökkenése vagy szinten maradása mellett a bértömeg alig használható fel. Így nem csak lehet, *de kell is tartalékolni az adómentes bértömeget.* Tehát csupán az átlagbérfék korlátozza a vállalat létszám- és bérgazdálkodását: az alacsony bérszínvonal-korlát miatt a bértömeg-szabályozás nem tárgya szerint működik, hanem valójában bérszínvonal-szabályozássá változik át. A túlzott fékezés hasonló hatást idéz elő, mintha például egy 100 km/óra utazósebességű Lada gépkocsiba olyan féket terveznének, amely egy kétszeres sebességű versenyautóba való. Az eredmény így az lesz, hogy a példa szerinti gépkocsi haladása jelentősen lassúbb lesz, mint tervezett utazósebessége.

Kertész István cikkében a bértömeg-szabályozás mutatójának természetrajzát elemzi. Messzemenően egyetértek azzal, hogy a szabályozórendszer változásaira csak az általa közölt második módon lehet reagálni. (1071. l.) Közölt számszerű alátámasztásai és táblázatai is meggyőzőek: a bértömeg-szabályozás hatását sem lehet statikus szemlélettel és/vagy rövid távon értékelni, mert ez csak téves következtetésekhez vezethet. A bértömeg-szabályozási mutató elemei nemcsak egymás terhére változtathatók, a nyereség nemcsak a hozzáadott érték más elemeinek csökkentése révén növelhető. Ez a bérszabályozási forma elsősorban

azokon a népgazdasági területeken került bevezetésre (és fokozatos kiterjesztésre), ahol a jövedelmezőség növelése mellett a termelési volumen növelése az alapvető népgazdasági és vállalati cél, amelyet a vállalatnak — munkaerőforrás hiányában — tartalékaiból létszámnövelés nélkül indokolt elérnie. A volumennövelés önmagában is — de megfelelő vállalati gazdálkodás mellett számottevően — növeli a nyereséget. Megjegyzem, hogy a Kertész István által is vitatott, Szilárd Csaba korábbi cikkében képviselt szemlélet — hasonló bértömeg-szabályozási példákkal — más szaklapokban, így *Figyelő* 1977. augusztus 31-i számában például Molnár Györgyné cikkében is szót kapott; anélkül, hogy utóbbival eddig vitába szálltak volna.

Végezetül úgy vélem, hogy mind Zelkó Lajos vitaindító vállalatelméleti fejtegetései, mind a vállalati és vezetői célokat, érdekeket befolyásoló szabályozórendszer hatásairól kibontakozó vita jelentősen hozzájárulhat a szocialista vállalatelmélet premisszáinak tisztázásához, a gazdaságirányítási rendszer tökéletesítéséhez.

Az Akadémiai Kiadó kiadásában negyedévenként megjelenő

IPARGAZDASÁGI SZEMLE

1978-tól nagyobb terjedelemben, gazdagabb tartalommal kerül az olvasók kezébe. Az iparunk előtt álló feladatok megoldása szorosabb, élőbb kapcsolatot tesz szükségessé az ipar munkája és az ipargazdasági kutatások között. Az Ipargazdasági Szemle

— új kutatási eredményeket közlő tanulmányai,
— a friss hazai és nemzetközi tapasztalatokat ismertető beszámolói,
— a tudományos életről és a szakirodalomról adott tájékoztatói

ezt a célt kívánják szolgálni.

A folyóirat a Posta Központi Hírlap Irodánál fizethető elő.

GALASI PÉTER

A vállalaton belüli munkaerőmozgásról

Az elmúlt néhány évben a munkaerő allokációjával foglalkozó kutatások újabb lendületet vettek. „A szocialista vállalat" országos főirány[1] különösen jó lehetőségeket biztosít arra, hogy a törekvések egységes konceptuális keretben, koncentráltabban valósulhassanak meg. Ezt a célt szolgálják a főirány keretében e témakörben készülő alapozó jellegű tanulmányok.[2] Jelen munka ugyancsak ilyen céllal készült; itt a *vállalaton belüli* munkaerőmozgások fontosabb szabályszerűségeit kíséreljük meg összefoglalni.

A magyar közgazdasági irodalomban ez a kérdés jobbára elszórtan, érintőlegesen vagy egy adott vállalat kapcsán jelenik meg, ezért annak ellenére, hogy igyekeztem áttekinteni a hazai közgazdasági[3] és szociológiai[4], valamint a külföldi közgazdasági[5] irodalmat, a szövegben egyetlen munkára sem hivatkozom.

★

A vállalaton belüli és a vállalatok közötti munkaerőmozgások megkülönböztetése azon alapul, hogy a vállalat többé-kevésbé zárt egység, amelyben a munkaerő allokációjának szabályai eltérnek a vállalatok közötti mozgások szabályaitól. Míg a munkaerő vállalatok közötti mozgását a gazdaság és a gazdasági szabályozás állapota közvetlenül befolyásolja, a vállalaton belüli mozgásokat elsődlegesen adminisztratív szabályok és eljárások határozzák meg.

A vállalat számára a meglevő munkaerő-állomány fontosságát elsősorban a vállalatok közötti munkamegosztás adja. Minél speciálisabb egy vállalat munkaerő-állománya, vagyis minél kevésbé számíthat kívülről a szükséges képzettséggel rendelkező munkaerőre — tehát minél nagyobb erőfeszítéseket igényel a kilépők pótlása és az újonnan belépők betanítása —, a gazdálkodásban annál lényegesebb tényező lesz a meglevő munkaerő megtartása, illetve vállalaton belüli újraelosztása.

A vállalaton belüli munkaerőmozgás a vállalat számára hosszú távú szilárd gazdálkodási stratégia megalapozását teszi lehetővé, a neki megfelelő átcsoportosításokhoz pedig az eszközei is megvannak (a belső munkaerőmozgáshoz mindig hozzátartozik az utasítás). Ezen túlmenően a belső munkaerőmozgás befolyásolása és ellenőrzése a vállalati munkaerő-kereslet nagyságát és jellegét meghatározó legfontosabb eszköz, amit

[1] A munkaerő-témakör koordináló intézménye a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Munkatudományi Tanszéke.

[2] Közülük néhány a Közgazdasági Szemle hasábjain is megjelent. Például Timár János: Foglalkoztatáspolitikánkról és munkaerő-gazdálkodásunkról (1977. 2. sz.); valamint Galasi Péter—Sík Endre: Adalékok a munkapiac elemzéséhez (1977. 6. sz.) című cikkek.

[3] Hogy csak a legfontosabbakat említsük: Venyige—Józsa—Gyetvai: Munkaerő-szerkezet és mobilitás (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1975); Losonczi Károly: A munkaerőmozgásról (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1973.); Viszt Erzsébet: A munkaerő szakmai mobilitása (Akadémiai Kiadó, 1975.); Horváth László: A vállalat távlati terve (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1973.).

Ezeken kívül támaszkodtunk a Munkatudományi Tanszék kutatására is, amely „A munkaerő szakmai és munkahelyi struktúrájának kongruenciája, valamint a munkaerő mobilitása a vállalatoknál" címmel az elmúlt két évben folyt a Munkaügyi Kutató Intézet megbízásából.

[4] Például Kemény István—Kozák Gyula: A Csepeli Vas- és Fémművek munkásai és Pest megyei munkásai című kötetek. Mindkettőt az MSZMP Társadalomtudományi Intézete adta ki 1971-ben.

[5] Különösen P. B. Doeringer—M. I. Piore: Internal Labor Market and Manpower Analysis (D. C. Heath, Lexington — Mass — 1971.) és P. Méhaut: Politique de formation des firmes et marché de l'emploi (Education Permanente, 1975. 30. sz.).

a vállalat főként a munkahelyi követelmények változtatásán és (vagy) a tovább-, illetve átképzésen keresztül érvényesíthet. (Ezt az eszközt munkaerőhiány esetén igen sűrűn alkalmazzák is.)

A munkaerő számára is lényegesek a vállalaton belüli lehetséges mozgások, elsődlegesen azért, mert a vállalat mint zárt egység a mozgások többé-kevésbé átalakítható és véges alternatíváit jelenti.

1. A munkaerő cserélődése. Minden vállalatnál kisebb-nagyobb mértékben állandó folyamat a munkaerő ki- és beáramlása. Ez részben „természetes" demográfiai okokra vezethető vissza, hiszen az idő függvényében a munkaerő állandóan fogy (nyugdíjazás). Ha a munkaposztok száma változatlan, a fogyást pótolni kell. Másrészt mindig vannak kilépések is a vállalattól, s e munkaerő helyébe is rendszerint újak kerülnek.

A cserélődés általában nagyobb mozgásokkal jár együtt (több dolgozó „mozdul el", mint ahányan kiléptek). A kilépéssel megüresedett munkaposztok egy részét ugyanis általában belső mozgással töltik be, s ilyenkor a belső (és bent maradó) elmozdulók korábbi helyére kerülnek az újonnan felvettek.

A munkaerő „természetes" cserélődése hosszabb távon egyenletes és állandó ütemű; nem függ a vállalat gazdasági, gazdálkodási helyzetétől.

2. A munkahelyi struktúra változása. Ha a vállalatban valamilyen fejlesztés, beruházás vagy rekonstrukció megy végbe, ez gyakran együtt jár olyan technológiai változásokkal, amelyek megkövetelik a munkaerő szerkezetének átalakítását. Ezt rendszerint a munkaerő átcsoportosítása is követi; valószínűtlen ugyanis, hogy az új munkaposztokat kizárólag újonnan felvettek foglalnák el.

A mozgás mértéke — a munkahelyi struktúrában bekövetkezett változásokon túlmenően — elsősorban a technológiai átalakulás jellegétől és a munkapiac állapotától függ. Ha például új szakmákat igénylő munkaposztok jelennek meg a vállalatban, az átképzéssel és továbbképzéssel kísért elmozdulások száma igen nagy lehet, de — attól függően, hogy a vállalatnak az át- és továbbképzés mekkora költséget és időveszteséget jelent, illetve hogy milyen mennyiségben és milyen „áron" talál a külső munkapiacon az új szakmával rendelkező munkaerőt — esetleg a bent levő munkaerő a helyén marad, s az új munkaposztokat újonnan felvettek töltik be. Ha az új technológia csak csekély szakmai és szakképzettségi változásokat követel meg, a belső mozgások mértéke attól függ, hogy az új munkaposztok nyújtotta jövedelem, presztízs, munkakörülmények stb. mennyire vonzóak a bent levő munkaerő számára. Az ilyen értelemben vonzó munkaposztokra elsősorban a meglevő („régi") munkaerő-állomány tagjai pályáznak sikerrel.

3. A termékszerkezet konjunkturális változásai. Adott vállalati termékszerkezeten belül időről időre arányváltozások következnek be a termékpiaci helyzet függvényében, s ezek rendszerint a munkaerő átcsoportosítását vonják maguk után. E mozgások elsősorban a könnyen konvertálható munkaerő-állományt érintik (tehát a kvalifikálatlan betanított és segédmunkásokat), s általában időlegesek. A konjunkturális ingadozások azonban csak akkor eredményeznek átcsoportosításokat, ha a műszakszám emelése, a géppark fokozottabb kihasználása, a túlmunka fokozása sem teszi lehetővé adott munkaerővel a termelés fokozását.

4. A termelés mennyiségének rövid távú ingadozása. A rövid távú

termelésingadozások kisebb-nagyobb mértékben minden vállalatra jellemzőek. A leggyakoribb a terv- vagy szerződésteljesítést megelőző rohammunka, amely az előző tényezőhöz hasonló időleges, de esetenként igen nagy mértékű munkaerő-átcsoportosítást tehet szükségessé. Az átcsoportosítás nem feltétlenül jár együtt a munkaerő valóságos mozgásával — gyakran csupán a munkafeladatok és a munkahelyi követelmények változását vonja maga után (például egyedi darabokat gyártó, magasan képzett esztergályos ugyanazon a gépen betanított munkás által ellátható sorozatmunkát végez).

5. *A vállalat jogi státuszának és (vagy) szervezeti kereteinek a változása.* A különböző átszervezések (új osztályok, részlegek, műhelyek stb. létesítése; vállalati vagy vállalaton belüli összevonások; trösztösítés; nagyobb vállalatokból több önálló vállalat szervezése stb.) ugyancsak munkaerőmozgással járnak. A mozgások mértékét és irányait a szervezeti változások nagysága és jellege szabja meg. E mozgások jórésze nem függ össze közvetlenül a vállalati gazdálkodással, munkaerő-stratégiával, s ebből a szempontból esetlegesek és egyediek. Kivételt képeznek azok a szervezeti változások, amelyek a termékstruktúra és a termelési technológia átalakulását követik vagy előzik meg.

A felsorolt öt tényező külön-külön és együttesen is előfordul minden vállalatnál, a munkaerőmozgásra gyakorolt hatásuk és annak kiszámíthatósága (tervezhetősége) azonban eltérő. Az *első* tényező (a munkaerő cserélődése) általában hosszabb távon állandó — különösen a demográfiai csere — és tervezhető. Ezzel szemben a demográfiai csere üteme csak kismértékben befolyásolható. A *második* tényező (a munkahelyi struktúra változása) nem folyamatos, nem egyenletes, de — minthogy beruházás, fejlesztés vagy rekonstrukció előzi meg — előre látható, tervezhető és befolyásolható. A *harmadik* tényező (a termékszerkezet konjunkturális változásai) ugyancsak nem folyamatos, nem egyenletes, csak rövid távra látható előre; nagyobb és „merevebb" vállalatok általában csak megkésve képesek reagálni a konjunkturális helyzet változásaira. A *negyedik* tényező általában éves ciklusokban alakul — rendszerint évről évre ugyanazt a görbét írja le —, a vállalatok tehát számolhatnak vele. Befolyásolni csak annyiban tudják, amennyiben a ciklusság nem külső tényező (például kooperációs partnerek szállításainak elmaradása, „betervezett" anyagok, félkésztermékek, alkatrészek stb. hiánycikké válása, hibás teljesítések stb.) következménye. Az *ötödik* tényező — a belső átszervezések kivételével — ugyancsak kívül esik a vállalat illetékességén, lökésszerűen jelentkezik, s csak akkor tervezhető és látható előre, ha a „felsőbb szervek" is tervezik.

Ahhoz, hogy a vállalatok ezeket a tényezőket munkaerő-stratégiájuk kialakításában figyelembe vehessék, a legkisebb veszteséggel járó és a leghatékonyabb munkaerő-átcsoportosításokat valósíthassák meg, illetve a nekik legkedvezőbb arányban és módon „kombinálhassák" a meglevő munkaerő-állomány újraelosztását az újonnan felvett dolgozók elhelyezésével, figyelemmel kell kísérniük mind a munka-, mind a termékpiac állapotát, mind az irányítószervek rövidebb és hosszabb távú céljait, mind a szabályozórendszer változásait.

A vállalaton belüli munkaerőmozgások *irányának* is lényeges szerepe van a munkaerő és a vállalati stratégia kialakításában. Megkülön-

böztetünk *horizontális és vertikális* mozgást. Az előbbi olyan munkaposztok közötti helyváltoztatást jelent, amely nem jár együtt a vállalaton belüli státusz változásával. A horizontálisan elmozduló munkaerő munkahelyi követelményeinek szintje, beosztása s ezzel együtt a vállalaton belüli státusza (presztízse, hatalma) változatlan marad, jövedelme viszont emelkedhet vagy csökkenhet. A vertikális mozgás ezzel szemben valamilyen kvalifikációs, illetve beosztási rangsorban felfelé vagy lefelé történő elmozdulást jelent. Elsősorban a formális előléptetés vagy visszaminősítés a döntő. A fizikai munkakörökön belül vertikális mozgásnak tekintik a munkahelyi követelmények kvalifikációs szintjének változását (például a segédmunkásból szakmunkássá válást). A fizikai és nem fizikai munkahelyek, illetve a nem fizikai munkahelyek közötti vertikális mozgásokat a beosztás változása jelzi (szakmunkásból művezető vagy beosztott szellemi, beosztott szellemiből csoportvezető vagy osztályvezető lesz stb.). A vertikális mozgások mindig státusz- (presztízs- és rendszerint hatalom-) emelkedéssel vagy -vesztéssel járnak. Jövedelememelkedést azonban nem feltétlenül eredményeznek. (Sőt a fizikai munkásból művezetővé vagy beosztott szellemivé válás rendszerint jövedelemcsökkenést von maga után. Ezt kompenzálja a presztízs emelkedése vagy a munkakörülmények javulása.) A vállalaton belüli mozgásokat előidéző felsorolt tényezők mind horizontális, mind vertikális típusú elmozdulást eredményezhetnek.

A termékszerkezet konjunkturális változásaira és a termelés rövid távú ingadozásaira főként horizontális mozgások a jellemzőek, a demográfiai cserére viszont a vertikális irányú elmozdulások. A demográfiai cserélődés ugyanis a „rangidősség elve" alapján megy végbe: a kiesett dolgozók helyére a rangidős (rendszerint a leghosszabb ideje a vállalatnál dolgozó) jelölt került (legalábbis több hasonló életpályájú és szakképzettségű jelölt közül), a kívülről jött dolgozót pedig általában az alacsonyabb státuszú munkahelyre veszik fel. A demográfiai cserélődés folyamán, illetve eredményeképpen végbemenő mozgásokat lépcsőzetes elmozdulások sorozataként írhatjuk le, ahol az egyik lépcsőfokról történő elváltozás az alacsonyabb lépcsőfokokon is mozgást idéz elő. A munkaerő-struktúra átalakulása s a vállalat jogi státuszának és szervezetének változása nem határozza meg a belső munkaerőmozgás irányát. Mindig az átalakulás hatóköre és természete a döntő. Ha például az adott vállalat átszervezésekor a szervezeti felépítés nem változik radikálisan, az újonnan létesült munkaposztokat elsősorban ugyancsak a rangidősség elve alapján osztják szét, tehát a vertikális mozgások a jellemzőek.

A vállalat és a munkaerő számára *rövid távon* a horizontális mozgások a lényegesek. A vállalat ugyanis a termelés „zavarait" gyors és gyakran tömeges, időleges átcsoportosításokkal képes elhárítani, amelyek rendszerint nem járnak (nem is járhatnak) vertikális mozgásokkal. A munkaerőnek viszont ezek a mozgások általában többletjövedelmet hoznak.

Hosszabb távon azonban a vállalat és a munkaerő stratégiája szempontjából a vertikális mozgások a lényegesebbek. A munkaerő számára a mozgások ugyanis emelkedést, a társadalmi mobilitás egyik csatornáját jelentik. A vállalat pedig egyrészt a vertikális mozgásokon keresztül képes a leghatékonyabban ellenőrizni és befolyásolni a vállalat működ-

désében fontos szerepet játszó munkaposztok betöltését. Másrészt a felemelkedés lehetőségének biztosítása megkönnyíti a számára fontos munkaerő, illetve a dolgozók megtartását és jutalmazását.

A vertikális mozgások szerepét növeli az a tény, hogy a vállalatok bizonyos munkaposztokat kizárólag vagy majdnem kizárólag így töltenek be. A közvetlen termelésirányítók (művezetők) többsége például a „kiemelt" és gyakran továbbképzett szakmunkásokból kerül ki. Az iparvállalatok egy részénél jellemző, hogy a beosztott szellemiek egy részét a fizikaiak közül pótolják átképzéssel vagy továbbképzéssel. A közlekedésben és szállításban, valamint a kereskedelemben is tömeges a fizikaiakból a szellemiek közé való átlépés adott vállalaton belül (például eladót boltvezetővé neveznek ki; kalauz vagy gépkocsivezető menetirányítói beosztást kap). Ezekben az esetekben a mobilizálhatóság kritériuma a vállalathoz való hűség (a vállalatnál eltöltött idő).

A vertikális mozgásoknak van egy formai feltétele: a bizonyítvány vagy képesítés. Ezt jogszabályok írják elő, tehát a vertikális mobilitás mindig (de mindenesetre döntő többségében) képzettségi változással is jár. Az egyes munkakörökre előírt szakképzettségi, képesítési feltételek teljesítése természetesen nem biztosítja, hogy az adott munkakört valóban alkalmas dolgozó tölti be, de mégis lényeges funkciója van. A vállalat ezzel igazolhatja „felfelé", hogy az adott mozgás az előírt kritériumoknak megfelel, ugyanakkor a képesítés megszerzésének akadályozásával vagy ösztönzésével előkészítheti, illetve gátolhatja a mozgást anélkül, hogy az egyes munkaposztokra aspirálókat kifejezetten szelektálná. A munkaerő számára pedig az adott munkakörre előírt képesítés megszerzése aspirációjának formai alátámasztását és legitimálását jelenti. A bizonyítványok és képesítések szelektáló és legitimáló funkciója különösen akkor tűnik szembe, amikor a képesítés megszerzése tanfolyam és vizsga nélkül „hosszabb gyakorlat alapján" történik. A vállalaton belüli munkaerőmozgás és a képesítés (bizonyítvány) összefonódása pedig azoknál a munkaposztoknál a leglátványosabb, amelyek betöltésére nincs iskolai képzés, illetve a képzettség csak munka mellett szerezhető meg. Az ilyen szakmákban — ha bővülők, tehát nagy irántuk a kereslet — a kvalifikálatlan munkaerő tömeges beáramlását figyelhetjük meg (közlekedési vállalatoknál például a segédmunkás-gépkocsivezetők esetében).

Adott vállalatokat adott időpontban szemlélve, a vertikális mozgások lehetőségei különbözőek. Hogy a vállalat munkaerő-állományából mekkora hányadnak van lehetősége a felemelkedésre, ezt elsősorban a vállalat munkahelyi struktúrája, szervezeti felépítése és nagysága határozza meg. E három tényező közül a munkahelyi struktúra természetesen összefügg a vállalaton belüli munkamegosztással s ennek szervezeti következményeivel, de részben meghatározódik a technológiai sajátosságok által is. A vállalat nagysága is korrelál a munkahelyi struktúrával és a szervezeti felépítéssel. Konkrétabban: a vertikális mozgások lehetséges mértéke összefügg 1. a vállalat munkahelyi struktúrájának homogenitásával, 2. a vállalati hierarchia szintjeinek számával és 3. a létszámmal.

ad. 1. Ha mindenki egyfajta munkakört tölt be adott vállalatnál (ami a valóságban sohasem fordulhat elő), a vertikális mozgás lehetősége nulla.

ad. 2. Ugyanez áll a hierarchikus szintek számára is. Természetszerűen nagyobb a mozgástér egy többlépcsős hierarchiában, mint egy kétlépcsősben.

ad. 3. A létszám növekedésével a vállalat komplexitása és a hierarchikus szintek száma is rendszerint nő; ez pedig fokozza az előrejutási esélyeket.

A valóságban e tényezők a legszorosabban a nagyvállalatoknál fonódnak össze, amelyek rendszerint erősen hierarchizáltak, munkahelyi struktúrájuk igen heterogén. A kisvállalatok viszont általában egyszerűen szervezettek, és kevés munkakörfajta található meg bennük.

Mindebből két tanulság adódik. Egyrészt a nagyvállalatok sokkal nagyobb eséllyel képesek megtartani az emelkedésre aspiráló (mobil) munkaerőt, mint a kisvállalatok, másrészt a mobil, emelkedésre aspiráló munkaerő mozgása sokkal inkább marad egy vállalaton belül, ha az nagyvállalat, sokkal nagyobb valószínűséggel vezet ki a vállalatból, ha az kisvállalat.[6]

Ha a vertikális mozgások lehetőségének időbeli alakulását vizsgáljuk, akkor elsősorban a vállalat expanziója (növekedése) a döntő. Expanzív, prosperáló vállalatnál a gyors növekedés rendszerint együtt jár a termékszerkezet és a munkahelyi struktúra gyors átalakulásával, s ezzel együtt a munkaerő dinamikus átrétegződésével, vertikális mozgásával. Stagnáló vagy „csökkenő" vállalatnál a vertikális mozgások elsősorban csak a demográfiai csere függvényében mehetnek végbe.

A *vállalat* a munkaerő elosztásának és újraelosztásának folyamatát szilárd stratégiával befolyásolja (még ha ez nem is mindig tudatosodik a vállalati vezetőkben).[7] A stratégia egyik — talán leglényegesebb — vonása, hogy meghatározott munkaerőcsoportokra irányul. A vertikális mozgásoknál a vállalat elsősorban a munkaerő (dolgozó) stabilitása alapján dönt. Ennélfogva a vertikális mozgások lényegében a stabil munkaerőre korlátozódnak, amely természetszerűen fontosabb a vállalat szempontjából, mint az állandóan ki- és belépő dolgozók.[8] Ezt a stabil gárdát a vállalat különböző formális jegyekkel és csak rájuk vonatkozó ösztönzőkkel is elkülöníteni igyekszik (törzsgárdatagság, hűségpénz stb.); a jutalmazásnak csak egyik lehetősége a vertikális mozgás. A vállalati stratégia ugyanakkor nem irányul a kevésbé fontos munkaerő vertikális mozgásának elősegítésére. E munkaerőcsoportokra inkább a vállalaton belüli horizontális és a vállalatok közötti mozgás (fluktuáció) a jellemző.

A *munkaerő* stratégiája ugyancsak nem egységes. Nem mindenki törekszik a vállalaton belüli emelkedésre. A munkaerő aspirációi — némi leegyszerűsítéssel — két dologra irányulnak: az emelkedésre (vertikális mozgás) és a jövedelemre. Ráadásul az aspirációk megvalósítása nem korlátozódik feltétlenül a vállalatra. E két dimenzió alapján négy csoport különíthető el:

1. a vállalaton belüli emelkedésre törekvők (karrier a vállalaton belül);

[6] A 100 főt foglalkoztató vállalatoknál a szolgálati idő a 10 ezres létszámú vállalatoknál eltöltött szolgálati idő fele. Lásd Horváth László: I. m. 53. l.

[7] Nem explicit vagy írásban rögzített stratégiáról van szó, hanem a vállalati magatartásból és a mozgásokból kiolvasható tartós tendenciáról.

[8] Ez nem jelenti azt, hogy a munkaerő más csoportjaival a vállalatok nem foglalkoznak.

2. a vállalaton kívüli emelkedésre törekvők (karrier más vállalatban vagy politikai és „társadalmi" szervezetekben);

3. a vállalaton belüli többletjövedelem elérésére törekvők (túlmunkát, több műszakot vállalók);

4. a vállalaton kívüli többletjövedelem elérésére törekvők (maszekolók, kisgazdasággal rendelkezők).

Itt nincs helyünk arra, hogy e négy csoport kialakulását és súlyát elemezzük, az eltérő stratégiák okait kifejtsük. Számunkra most elegendő annyi, hogy a vállalati stratégia és a munkaerő stratégiája a vertikális mozgásokat tekintve csak az első csoportnál „találkozhat". A vállalati stratégia tehát akkor lesz sikeres, ha ezt a csoportot célozza meg. Ahogyan a munkaerő stratégiája különböző célokra irányulhat, ugyanúgy az emelkedésre aspiráló munkaerő útjai is eltérőek. Adott munkaerőcsoportok más és más tipikus utakat futnak be; eltérő a pályák kezdő- és végpontja. A tipikus utak, vagyis az esélyek, a lehetőségek meghatározásában döntő szerepet játszik a vállalatba való belépéskor meglevő szakképzettségi, iskolázottsági szint. Minél „alacsonyabban" kezdődik egy pálya, annál „alacsonyabban" fejeződik be, és fordítva. Egy segédmunkásnak arra van esélye, hogy szakmunkás (esetleg szakmunkáscsoportvezető) legyen, de arra már alig, hogy művezetőként fejezze be a pályáját. Egy szakmunkásnak ezzel szemben a művezetői beosztás nem feltétlenül a pálya vége, mert alsó szintű szellemiként vagy a termeléshez „közel eső" valamilyen osztály vezetőjeként is nyugdíjba mehet. Az egyes életpályák „hosszát", a bejárt „lépcsők" számát persze számos tényező befolyásolja (az egyéni teljesítmény, politikai pozíció vagy a vállalat gazdasági helyzete, személyi változások stb.), de alapvetően korlátozott a bejárható „lépcsőfokok" száma. Ezt elsősorban az időtényező és a vertikális mozgáshoz szükséges képesítések biztosítják. Szakközépiskolai végzettséggel rendelkező szakmunkás számára a főiskolai végzettség megszerzése csak egy lépés, ugyanez egy nyolc általánost végzett segédmunkás esetében irreális.

Eddigi fejtegetéseinkből is nyilvánvaló, hogy a vertikális mobilitásban való részvételét és esélyeit tekintve a munkaerő erősen tagolt. Az esélyek és a részvétel összefügg, minthogy a munkaerő az esélyeket beépíti a stratégiájába. A tényleges mozgás végül is a vállalat és a munkaerő stratégiájának eredőjeként jön létre. Ha a dolgozónak nincsenek emelkedési aspirációi, akkor helyén marad, ha viszont aspirációit a vállalat nem fogadja el, emelkedését a vállalaton kívül (más vállalatban) kísérli meg megvalósítani. A munkaerő „tömegét" nézve azonban a vállalati célok és a munkaerő céljai rendszerint találkoznak. Általában csak azok a csoportok aspirálnak az emelkedésre, amelyeknek aspirációi reálisak, s a vállalat azokat a csoportokat veszi célba, amelyek aspirálnak. A vertikális mobilitás esélyeit és valóságát tekintve a munkaerő élesen két részre oszlik: az első csoport potenciálisan mobil, a második nem vesz részt a vertikális mobilitásban. E két csoport természetesen nem egyszerűen a mobilitással, illetve annak hiányával jellemezhető, sőt ez csupán indikátora két gyökeresen különböző munkaerőrétegnek.

E rétegek jellemzőit a munkamegosztásban elfoglalt hely, a családi környezet, a lakóhely, a tradíciók, az értékrend együttesen adja meg. E vonásokat a vállalati stratégia csupán regisztrálni tudja (befolyásolni

nem képes), és ezért eltérő a két réteggel szemben alkalmazott bánásmódja. A vállalaton belüli vertikális mobilitásra nem aspiráló, a vertikális mobilitásból kimaradó csoport a vállalati stratégia szempontjából nem jöhet számításba, mert: kvalifikálatlan, nem adaptálódik a vállalathoz, gyakran változtat munkahelyet, keresete viszonylag alacsony, stratégiája jövedelemnövelésre irányul, s mindehhez járul, hogy rendszerint a vállalaton kívüli mellékjövedelem-szerzési lehetőségeket igyekszik kihasználni. E vonások külön-külön nem feltétlenül játszanának szerepet abban, hogy a csoport vertikális mozgási esélyei csekélyek. Ez a munkaerőréteg nem egyszerűen a kvalifikálatlanság, „fegyelmezetlenség", a teljesítmények alacsony volta vagy a nagy teljesítményingadozások miatt van „defavorizált" helyzetben, hanem azért, mert nem kötődik szorosan a vállalathoz, a vállalati kontroll, illetve szankciók hatástalanok, következésképpen a vállalat számára a felemelkedésük (előrejutás) biztosítása (például továbbképzéssel) értelmetlen. Az esélytelenség, az alacsony jövedelem és az előrejutás lehetetlensége viszont megakadályozza a vállalathoz való adaptálódást, kötődést.

A másik csoport rendszerint kvalifikált, stabil munkaerő, nem fluktuál (törzsgárdatag, vagy az lesz), a vállalathoz való adaptációs készsége nagy, egyenletes vagy a követelményeknek megfelelő teljesítményt nyújt, emelkedésre aspirál, és viszonylag magas a jövedelme. Ez az a réteg, amelyre a vállalat a munkaerő tervszerű elosztására vonatkozó céljait alapozhatja. A biztosított jövedelem és a stabilitás a vállalati kontrollt és szankciókat is hatékonnyá teszi, sőt a megfelelő magatartás a szankciók alkalmazása nélkül — csupán az alkalmazásuk elvi lehetősége révén — elérhető. Természetesen arról nincs szó, hogy minden kvalifikálatlan és alacsony jövedelmű dolgozó az első, minden kvalifikált és magas jövedelmű pedig a második csoporthoz tartozna. A két csoport azonban empirikusan is elkülöníthető, s elsősorban a felsorolt jegyek szindrómává szerveződése a fontos. Ezen túlmenően az sem következik az előző fejtegetésekből, hogy a második csoporthoz tartozó minden munkavállaló részt vesz a vertikális mozgásokban (ez a vállalaton kívülre vonatkozó vagy jövedelemszerzésre irányuló stratégiák puszta létéből is következik), de a mozgásokban részt vevők nagy valószínűséggel a második csoporthoz tartoznak.

A két csoport vállalatokon belüli arányát nem tudjuk megbecsülni: ehhez hiányoznak az információk. Az mindenesetre valószínű, hogy az első csoporthoz tartozók aránya az átlagosnál magasabb az olyan vállalatoknál, ahol nagy számú alacsony képzettségű munkaerőt foglalkoztatnak, rosszak a munkakörülmények, fizikailag megerőltetők vagy az egészségre ártalmasak a munkák. Az ilyen vállalatok egy részére a nagy és periodikus termelésingadozások (idényjelleg, idénymunka) is jellemzőek (ilyen az élelmiszeripar egy része, az építőipar, a bányászat stb.).

A munkaerő vállalaton belüli mozgásának (elosztásának és újraelosztásának) a vállalati gazdálkodásban betöltött szerepe a munkapiac szűkülésével (a munkaerő-kínálat csökkenésével) mind nagyobb lesz. A növekedésre, az „intenzív" fejlődésre orientált vállalatok a változó körülményekhez csak akkor képesek alkalmazkodni, ha stratégiájuk kidolgozásában figyelembe veszik a munkaerőmozgások szabályszerűségeit, s mobilitási politikájukat a szelektivitás (célzottság) jellemzi.

NAGY FRIGYES—KETTINGER GYULA:

Az iparosodás szektorális és üzemi vonatkozásai a szocialista mezőgazdaságban

A kollektivizált mezőgazdaság iparosodásáról írt tanulmány* és a hozzá kapcsolódó vitacikk** szerzői tanulságos tények és figyelemreméltó gondolatok felvetésével további elmélyedésre, elemzésre késztetnek.

Mindkét írás gondolati anyagával egyetértünk. Donáth Ferenc a termelőszövetkezeti nagyüzemek iparosodását vizsgálja. Mint írja — „a mezőgazdaság állami és egyéni szektorában az iparosodás problémái részben mások", de ezekkel az eltérésekkel cikkében nem kívánt foglalkozni. Lovas Márton a vitacikk bevezetőjében hangsúlyozza: „Ma már kétségtelen, hogy a mezőgazdasági termelés iparosodása az a tartós folyamat, amelyben a nagy termelékenységű szocialista mezőgazdaság létrejön." Ez Donáth Ferenc cikkének is alapgondolata (noha ilyen megfogalmazás a közölt részben nem fordul elő), s ennek az iparosodási folyamatnak számos ismérvét leírja és adatokkal illusztrálja. Arról azonban nem szól, hogy a mezőgazdaság többi, kisüzemi szektorában (nem csupán a kollektivizált mezőgazdaságban) is szemtanúi vagyunk az iparosodásnak. Úgy véljük, az iparosodás hatását és a kistermeléssel való kapcsolatát nem lehet figyelmen kívül hagyni, amikor a mezőgazdasági termelés iparosodásáról beszélünk.

A hivatkozott két cikk a mezőgazdaság egy-egy sajátos szektorát önmagában elemzi. Nem kapunk azonban választ arra, hogy az adott szektor miként részesedik az összes mezőgazdasági termelésből, milyen sajátosságai vannak termelési struktúrájának, milyen jellemzői vannak erőforrás-felhasználásának az országos átlaghoz viszonyítva. A továbbiakban ezeket a kérdéseket vizsgáljuk.

Az elemzéshez a IV. ötéves tervidőszak változatlan áras átlagadatait használjuk. Így ötévi átlagok alapján tudjuk bemutatni az egyes szektorok jellemzőit, s az értékeket egymáshoz is, az előző tervidőszakhoz is lehet hasonlítani, Tisztában vagyunk a változatlan árak használatának problémáival, de esetünkben mégis ez látszik célszerűnek. Ugyanis mérlegszerűen kívánjuk bemutatni a bruttó termelés összetételét, illetve felhasználását szektoronként, illetve üzemformánként. Ezek a mérlegek

* Donáth Ferenc: A kollektivizált mezőgazdaság iparosodása Magyarországon. Közgazdasági Szemle, 1976. 6. sz.

** Lovas Márton: A szocialista mezőgazdaság iparosodásáról. Közgazdasági Szemle, 1977. 3. sz.

népgazdasági kapcsolatokat is elemeznek, s ez esetben a változatlan árak használata az indokolt.

Nem szorítkozunk csupán az értékadatok vizsgálatára, hiszen közismertek a mezőgazdasági árak és árarányok problémái. (Utalunk Laczó Ferenc: „Korszerű-e mezőgazdasági árrendszerünk?" című írására.)* A termelési sajátosságokat és eredményeket naturális adatokkal is szemléltetjük.

Az iparosodás és jellemzői az egyes szektorokban

Induljunk ki a fogalom meghatározásából. Mit jelent a mezőgazdaság iparosodása? Mi a tartalma ennek a folyamatnak? Bethlendi László így fogalmazza meg a folyamatot: „A mezőgazdaság iparosodása a mezőgazdasági termelés egész rendszerének átalakulását jelenti. *Hatására a kézműves, a manufakturális termelést a mezőgazdaságban is a gyárszerű termelés váltja fel.* Jellemzővé válik az erő- és munkagépek, géprendszerek, speciális szerszámok alkalmazása, megnő az új anyagok és energiaforrások szerepe a termelésben, kiszélesedik a munkamegosztás üzemen belül és üzemek között, szigorú technológiát kényszerítenek ki az új eljárások, az üzemszervezés és vezetés tudományos alapokra helyezése külön irányító apparátust igényel, ezért a termelés szervezeti jellegében is átalakul. *A mezőgazdaság a termelés módját, egész struktúráját, szervezetét illetően az iparhoz válik hasonlóvá.*"** Ehhez a meghatározáshoz ad jellemző helyzetképet az 1. sz. táblázat.

1. sz. táblázat

A bruttó termelési érték összetétele a IV. ötéves tervidőszak átlagában
(1968-as árakon, millió Ft)

Megnevezés	Országos	Állami gazdaság	Tsz közös	Kistermelők
Nettó áruforgalom	68 885	13 076*	39 476	16 342
Saját termelésű személyes fogyasztás	15 693	—	—	15 693
Üzemi felhasználás	29 877	3 454	12 692	13 731
Készletváltozás	909	—556	2 406	—491
Bruttó termelési érték	115 364	15 965	54 574	44 825
Mezőgazdasági eredetű anyagfelhasználás	29 877	3 454	12 692	13 731
Ipari eredetű anyagfelhasználás	31 767	7 197	18 737	5 833
Amortizáció	5 525	1 371	3 350	804
Nettó termelési érték	48 195	3 943	19 795	24 457

Forrás: Mezőgazdasági adatok 1976. 389. kötet 18. l. Módosné Barcza Gabriella: A mezőgazdasági termelés növekedésének ütemessége a IV. ötéves tervidőszakban. Gazdálkodás, 1976. 6. sz.

* Az állami szektor adata.

Megjegyzés: Ilyen mérleget mutatott be Csizmadia Ernő: „Bevezetés az élelmiszergazdaságtanba" című könyvében. Akadémiai Kiadó, 1973. 104; 168. l.

* Közgazdasági Szemle, 1977. 3. sz.
** Bethlendi László: A mezőgazdaság iparosodásának néhány elméleti és szervezeti kérdése. Közgazdasági Szemle, 1976. 9. sz. 1066. l.

Kezdjük a bruttó termelési érték összetételének vizsgálatával. Ez a mérleg a mezőgazdasági és az ipari eredetű anyagfelhasználásból, az amortizációból és a nettó termelési értékből tevődik össze. Az ipari-anyag-felhasználás, a nettó termelési érték és az amortizáció kapcsán a mezőgazdaság más ágazatokkal kerül szoros kapcsolatba.

A táblázat adatai két szempontból érdekesek:

— egyrészt jelzik — szektoronként, illetve üzemformák szerinti bontásban —, hogy milyen a termelésben a c, illetve a $v+m$ elemek aránya;

— másrészt szemléltethető belőlük, hogy a mezőgazdaságnak a népgazdaság egyéb ágaival való kapcsolata mennyire különböző az egyes szektorokban.

A termelésben felhasznált élő és holt munka arányának változását szemlélteti a 2. sz. táblázat.

2. sz. táblázat

Az élő és a holt munka arányának alakulása a III. és a IV. ötéves tervidőszakban (százalék)

Megnevezés	Országos	Állami gazdaság	Tsz közös	Kistermelők
A III. ötéves tervidőszak átlaga				
Holt munka	52,2	72,9	59,1	37,6
Nettó termelési érték	47,8	27,1	40,9	62,4
A IV. ötéves tervidőszak átlaga				
Holt munka	58,2	75,3	63,7	45,4
Nettó termelési érték	41,8	24,7	36,3	54,6

Forrás: Lásd az 1. sz. táblázatot, Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv, 1971. 6.

Az időbeli változást tekintve, minden szektorban, illetve üzemformában megfigyelhető a nettó termelési érték arányának a zsugorodása. Ez a folyamat összefügg az iparosodással, hiszen arról van szó, hogy az élő munkát gépekkel, vegyszerekkel, egyéb anyagokkal helyettesítjük. Minél nagyobb a nettó termelési érték aránya, annál nagyobb mértékű a hagyományos módon folyó termelés, s minél kisebb a nettó termelés aránya, annál jobban iparosodó folyamatot szemlélünk.* Ezt igazolja a 3. sz. táblázat is.

3. sz. táblázat

A bruttó termelési érték összetétele a IV. ötéves tervidőszak átlagában (százalék)

Megnevezés	Országos	Állami gazdaság	Tsz közös	Kistermelők
Bruttó termelési érték	100,0	100,0	100,0	100,0
Mezőgazdasági eredetű felhasználás	25,9	21,6	23,3	30,6
Nem mezőgazdasági eredetű felhasználás	27,5	45,1	34,3	13,0
Értékcsökkenés	4,8	8,6	6,1	1,8
Nettó termelési érték	41,8	24,7	36,3	54,6

* Utalunk Donáth Ferenc hivatkozott cikkében az 1., 9. és 10. sz. táblázatra és kapcsolódó értékelésére.

Az országos átlagtól szektoronként, illetve üzemformánként nagyok az eltérések. A mezőgazdasági eredetű anyagfelhasználás eltérő aránya részben a termelési szerkezet különbségeire vezethető vissza, amire a későbbiekben még példát említünk. A nem mezőgazdasági eredetű anyagfelhasználás, valamint az értékcsökkenés arányának eltérése szintén technológiai különbségekkel magyarázható. Az állami gazdaságok a termelés gépesítésében és korszerűsítésében a legjobban előrehaladottak, míg a kistermelők egy másik végletet képviselnek. (Az értékcsökkenés magában foglalja az állóeszközök értékcsökkenését, valamint az ültetvényamortizációt.) Másként fogalmazva — véleményünk szerint — a három szektor jelenleg az iparosodás három különböző szintjén áll. Ezt igazolják egyébként a fajlagos hozamkülönbségek is.

4. sz. táblázat

Fajlagos hozamok

Megnevezés	Fajlagos hozamok, a IV. ötéves tervidőszak átlaga	Fajlagos hozamok alakulása az országos átlag százalékában		
		ÁG	Tsz közös	Kistermelők
Búza q/ha	33,2	113,2	98,5	
Árpa q/ha	28,8	110,7	102,1	
Kukorica q/ha	41,7	117,0	106,7	88,0
Cukorrépa q/ha	322,2	107,6	101,7	
Napraforgó q/ha	12,4	112,9	100,0	
Lucerna q/ha	47,9	115,9	96,3	81,2
Silókukorica q/ha	216,8	108,4	85,1	
Burgonya q/ha	117,4	188,2	119,5	91,0
Hagyma q/ha	147,2	94,9	107,7	73,8
Borsó (konzerv)	59,2	111,1	100,0	
Paradicsom (konzerv)	224,8	101,4	107,0	75,6
Szőlő (konzerv)	37,8	180,9	91,3	
Vágómarha 1 anyára*	420,0	103,3	132,4	64,3
Sertés*	1498,0	93,5	77,0	115,6
Tej tehén/l	2419,0	124,3	92,8	100,8
Tojás tyúk/db	136,0	168,0	160,0	84,6
Gyapjú	4,5	88,9	93,0	146,7

* Élősúlytermelés.

Forrás: Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv, 1976. 52; 63—83; 110; 112—113. l.

A vágómarha-élősúlytermelésben az egy állatra jutó fajlagos termelés különbségének okozója az, hogy a tsz közös gazdaságok sok borjút vásárolnak a kistermelőktől.*

Az egy sertésre jutó élősúlytermelés a kistermelőknél kiugróan magas. Ennek oka a nagyobb vágási súlyra vezethető vissza. A nagyüzemek a sertés 100—110 kg-os élő súlyú leadásában érdekeltek, míg a kistermelők gyakran 150—200 kg súlyú sertéseket vágnak saját szükségletre.

A nettó termelési érték csökkenő arányát szemlélteti Donáth Ferenc cikkének jó néhány adata. Például kisüzemben 100 liter tej előállításához 17,0, nagyüzemben 9,35, iparszerű rendszerben 4,6 kézi munkaóra szükséges. Egy mázsa marhahús termeléséhez kisüzemben 52,6, nagy-

* Lásd Kovács Imre interjúját a *Politikai vitakör* című kiadványban. Kossuth Könyvkiadó, 1976. május.

üzemben 40,4, iparszerű rendszerben 18,2 munkaóra, egy mázsa sertéshús termeléséhez pedig 25,0; 11,0; illetve 3,7 munkaóra szükséges. Ezek az adatok óriási szóródást mutatnak. Tejtermelésben a nagyüzemszerű termelés több mint kétszer, a kisüzemi módszerű termelés pedig 3,7-szer több kézi munkaerőt igényel, mint az iparszerű termelés. Marhahús esetében 2,2 illetve 2,9-szeres, sertéstermelésben pedig 3-szoros, illetve 6,7-szeres a kézi munkaerő-ráfordítás. Ebből következően, ahol nagyobb az állatok és állati eredetű termékek termelése, illetve a sok kézi munkát igénylő termelés aránya a termelési szerkezetből — s ez kisüzemi módszerű termeléssel párosul —, ott magas a nettó termelési érték aránya.* (Itt meg kell jegyezni, hogy a nagyüzemnek az eddigiekben elemzett nettó termelési érték adata csak a mezőgazdasági termékek termeléséből képződött. Ez az összes nettó termelési értékük mintegy 70 százaléka.)

A bruttó termelési érték felhasználása ugyancsak eltérő képet mutat, amit már az eltérő üzemi felhasználás is szemléltetett. Kiegészíti ezt a nettó áruforgalom arányának különbözősége is. (5. sz. táblázat.)

5. sz. táblázat

A bruttó termelés felhasználása (százalék)
(IV. ötéves tervidőszak átlaga)

Megnevezés	Országos	Állami gazdaság	Tsz közös	Kistermelők
Nettó áruforgalom	59,7	81,8	72,3	36,5
Saját termelésű személyi fogyasztás	13,6	—	—	35,0
Üzemi felhasználás	25,9	21,6	23,3	30,6
Termelői készletváltozás	0,8	—3,4	4,4	—2,1
Bruttó termelési érték	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: Lásd az 1. sz. táblázatot.

A bemutatott különbségeknek speciális okai vannak. A szektoronként eltérő üzemi felhasználás bizonyos mértékig a termelési szerkezet függvénye. De hogy ez milyen hatást gyakorol az üzemi felhasználás mértékére, azt nem tudjuk pontosan, s ezért nem lehet következtetéseket levonni az üzemi felhasználás hatékonyságáról sem. A változó üzemi felhasználásból következik a nettó áruforgalom arányának szóródása is.

A szektorok közötti kooperáció és specializáció

A termelési érték szektoronkénti elhatárolásakor különválasztottuk a termelőszövetkezeti szektorból a közös gazdaságot és a kistermelőkhöz kapcsoltuk a háztáji gazdaságot. Vizsgálatunk szempontjából az üzemforma szerinti csoportosítás indokolt volt. A mezőgazdasági terület azonban már nem bontható ilyen elvek szerint. A nagyüzemek területéhez tartozónak tekintjük a háztáji gazdaságok, egyéb szövetkezetek, ál-

* Hasonló megállapításra jutunk Németi László: Az élőmunka-termelékenység alakulása az élelmiszer-gazdaságban című cikkének 3. és 7. sz. táblázatában foglalt adatok elemzéséből. Közgazdasági Szemle, 1974. 1. sz.

lami szakvállalatok (iskolai és kutatóintézeti telepek stb.) területét is. Termelési módszerük viszont kisüzemi. E csoportosítást mutatjuk be a 6. sz. táblázattal.

6. sz. táblázat

A mezőgazdasági terület megoszlása művelési áganként és szektoronként
(1971—1975. évek átlaga, ezer hektár)

Megnevezés	Országos	Állami gazdaság	Tsz közös	Kistermelők
Szántóterület	5007,4	648,2	3404,2	955,0
Szőlő	214,2	22,1	59,4	132,7
Kert-gyümölcsös	317,8	33,4	73,9	210,5
Rét	395,8	27,4	284,2	84,2
Legelő	882,6	137,5	625,9	119,2
Szántó-rét-legelő	6285,8	813,1	4314,3	1158,4
Mezőgazdasági termelés összesen	6817,8	868,6	4447,6	1501,6

A területegységre jutó bruttó termelési érték művelési áganként és szektoronként az 1971—75. években

1 ha szántóra jutó növénytermelési érték Ft/ha	10 449	10 617	9 859	12 440
1 ha szőlőterületre jutó termelési érték Ft/ha	28 637	48 000	26 037	26 594
1 ha kert-gyümölcsösre jutó termelési érték Ft/ha	19 094	38 383	18 789	15 656
1 ha szántó-rét-legelő területre jutó termelési érték Ft/ha	8 087	8 293	4 116	22 547
1 ha mezőgazdatági területre jutó termelési érték	16 920	18 380	12 270	29 842

A területegységre jutó ráfordítás és nettó termelési érték szektoronként az 1971—1975. években (érték: forint, 1968-as árakon)

Mezőgazdasági eredetű anyagfelhasználás	4 382	3 978	2 853	9 145
Ipari eredetű anyagfelhasználás	4 660	8 284	4 212	3 885
Amortizáció	810	1 578	755	535
Nettó termelési érték	7 068	4 540	4 450	16 277
Bruttó termelési érték	16 920	18 380	12 270	29 842

Forrás: Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv 1976. 48—52. l.

Mint látható, a művelési ágak megoszlásában jelentős a szektoronkénti eltérés.

Az előzőekben bemutatott szektor bontású bruttó termelési értékből, illetve a most bemutatott területi adatokból mutatószámokat képezve, egy olyan kooperációs tevékenységet is megismerünk, amely lényegesen mélyebb tartalmú a Lovas Márton említette kapcsolatnál. Az állami gazdaságokban az egy hektár mezőgazdasági területre jutó bruttó termelési érték 18 380 Ft/ha; a termelőszövetkezetekben 12 270 Ft/ha, a kisüzemi termelésben pedig 29 842 Ft/ha. Ezek a számok azonban nem

csupán a területi hatékonyság formális mutatói, hanem *a szektorok közötti rendkívül szoros termelési kooperáció kifejezői.* Az állami gazdaságok szinte minden termelési ágat számottevő mértékben művelnek, s az országos átlagot meghaladó termelési színvonalon dolgoznak. A termelőszövetkezeti közösben elsősorban a növénytermelés a domináns, míg a kistermelőknél az állattenyésztés. E három különböző adottságú üzemi forma egymással szerves egységet képez, egymás nélkül nem dolgozhat. Ezt igazolja a következő táblázat, amelyben a termelési struktúrát naturális adatokkal szemléltetjük.

7. sz. táblázat

A vetésterület százalékos megoszlása
(IV. ötéves tervidőszak átlaga)

Megnevezés	Országos átlag	Állami gazdaság	Tsz közös	Kisüzemek
Búza, rozs, árpa	34,8	33,8	40,9	13,1
Kukorica	29,1	24,7	20,0	62,0
Szálas, lédús takarmány	19,4	25,2	22,3	4,4
Ipari növények	7,0	7,6	8,5	nincs adat
Burgonya	2,3	0,3	0,9	8,5
Zöldség	2,5	1,0	1,1	1,5*
Egyéb	4,9	7,4	6,3	10,5
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0
Szántó (ezer ha)	6817,8	868,6	4447,6	1501,6

* Paprika, hagyma, paradicsom.

Forrás: Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv, 1976. 57—78. l.

8. sz. táblázat

100 ha szántó-, rét-, legelőterületre jutó hús-, tej-, tojástermelés mezőgazdaságunk egyes szektoraiban
(IV. ötéves tervidőszak átlaga)

Megnevezés	Országos termelés		100 ha-ra jutó termelés az országos átlag százalékában		
	Mennyiség 1000 t	100 ha-ra jutó kg	Állami gazdaság	Tsz közös	Kistermelők
Vágómarha	322	5 122	96	87	144
Vágósertés	962	15 304	105	36	336
Vágóbaromfi	317	5 043	71	69	235
Vágójuh	37	589	194	94	59
Tej, millió l	1856	295*	115	61	233
Tojás	3521	56 010	94	27	376
Gyümölcstermelés**	1377	43 379	211	96	133

* Hektoliter.
** 100 hektár kert-gyümölcsös területre jutó termésmennyiség.

Forrás: Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv, 1976. 110—112. l.

A 7-es és 8-as táblázatok szerint a nagyüzemek szántóföldi vetésszerkezete lehetővé teszi, hogy a kistermelők állatállománya részére is

megtermelje a szükséges takarmányokat. Enélkül a nagy volumenű kistermelői állattenyésztés nem is volna lehetséges.

Az egyes szektorok termelési szerkezete más területen is kedvezően kiegészíti egymást (az állami gazdaságok magas színvonalú és arányú gyümölcstermelése, a kistermelők meghatározó részesedése a burgonyatermelésben stb.). Ezzel együtt általában érvényesül az az elv is, hogy mindegyik szektor azt termeli, ami nála a leghatékonyabb. Mindez kooperációs és specializálódási jelenség is.

A koopercáió másik markáns jellemzője a kisüzemek munkaerőellátása. A kistermelésben hasznosul a keresőképes lakosság 40—50 százalékának nehezen meghatározható mértékű munkaidő-felhasználása. A kistermelésben felhasznált munkaidőalap zömmel főfoglalkozáson kívüli munkaidő-felhasználás. (A tsz-tag otthoni munkája, a gyári munkás, a szellemi foglalkozású nyugdíjas ilyen irányú munkavégzése.) Főfoglalkozású kistermelők a magángazdálkodók, akik azonban egyre kisebb súlyt képviselnek a kistermelés összes munkaerő-felhasználásában. A kistermelői munakidőalapban a magángazdálkodók aránya alacsony.

Jelentős a kooperációs tevékenység, amelynek keretében a nagyüzemek gépekkel művelik a kistermelők mezőgazdasági területeit.

★

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy az iparosodásnak az egész mezőgazdaságot átalakító folyamatában szektoronként jelentős a differenciálódása.

Az iparosodottság különböző színvonala a holt munka növekedésében, az élő munka csökkenésében, az egyes szektorok eltérő költség- és jövedelemarányaiban, valamint a bruttó termelés eltérő felhasználásában fejeződik ki. A termelés eltérő feltételrendszere és felszereltsége jelentős fajlagos hozamkülönbségeket és speciális termelési struktúrát eredményezett. Az ágazati és népgazdasági szintű kapcsolatok erősödnek, a kooperáció mélyül, s ez a mezőgazdasági termelés színvonalának általános emelkedését váltja ki.

Átformálódik a mezőgazdasági termelés társadalmi jellege is, nő az állami vállalatok, illetve a nagyüzemek termelésben betöltött szerepe. A kistermelés átformálódik s a klasszikus magánparaszti kistermelés jelentőségét veszti.

DEVICS JÓZSEF—KERÉKGYÁRTÓ GYÖRGY:

A szocialista gazdasági integráció és a nemzetközi termelési viszonyok fejlődése

E tanulmány célja felvázolni a szocialista gazdasági integráció és a nemzetközi szocialista termelési viszonyok fejlődésének kölcsönhatását. A szocialista gazdasági integráció előrehaladása ugyanis jelentős hatást gyakorol a nemzetközi szocialista termelési viszonyok fejlődésére, az integráció jellegének megfelelő nemzetközi termelési viszonyok pedig visszahatnak az integrációs folyamatra, elősegítik annak további fejlődését.

A szocialista országok belső és nemzetközi termelési viszonyainak egysége

A marxizmus klasszikusai a XIX. századi világgazdaság nemzetközi termelési viszonyait illetően kiemelték, hogy azok „másodlagos és harmadlagos, egyáltalán levezetett nem eredeti termelési viszonyok".[1] A világgazdaság és a kibontakozó gazdasági integráció mai feltételei között azonban aligha lenne helyes, ha a nemzetközi termelési viszonyokat sommásan a „levezetett, nem eredeti termelési viszonyok" körébe sorolnánk. Az egyre mélyülő és bővülő nemzetközi munkamegosztás során a világgazdaság mindkét szektorában létrejönnek elsődleges és származékos viszonyok is, másrészt a nemzetközi termelési viszonyok hatása a belső termelési viszonyok alakulására egyre nagyobb.[2] Ennek nem mond ellent, hogy a nemzetgazdaságokon belüli és a nemzetközi szférában kialakuló termelési viszonyok társadalmi természete azonos: a tőkés, illetve a szocialista világgazdaságban kialakuló nemzetközi termelési viszonyok típusukban tőkés, illetve szocialista viszonyok.[3]

[1] Marx—Engels Művei 13. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1965. 174. l.

[2] E kérdésben a szovjet közgazdászok körében vita folyik. Mi O. T. Bogomolov és J. Sz. Sirjajev e kérdésben elfoglalt álláspontjával értünk egyet. Bogomolov szerint a termelési viszonyoknak eredeti vagy származékos jellege „közvetlenül nem függ attól, hogy e viszonyok a nemzetgazdasági vagy a nemzetközi szférában érvényesülnek"-e. Lásd a „Gazdasági törvények érvényesülése a szocialista világgazdaságban" című témában, a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Szocialista Világgazdasági Intézetében megrendezett vita anyagát. Ekonomicseszkije Nauki, 1976. 8. sz. 123. l.

Sirjajev véleménye szerint „A jelenlegi szakaszban a szocialista országok nemzetközi termelési viszonyainak «másodlagossága», származékossága az egyes nemzetgazdasági komplexumokban uralkodó viszonyokhoz képest egyre feltételesebb jellegűvé válik". J. Sz. Sirjajev: A szocializmus gazdasági rendszerének nemzetközi jellege. Voproszi Ekonomiki, 1977. 10. sz. 4. l.

[3] A tanulmány a szocialista országok egymás közötti viszonyait elemzi, és nem tér ki a két világgazdasági rendszer közötti kapcsolatok kérdéseire.

A szocialista világgazdaság lényegét kifejező nemzetközi szocialista termelési viszonyok és az egyes szocialista országok belső termelési viszonyai társadalmi természetüket és fő jellemzőiket tekintve azonosak. A szocialista gazdasági rendszer internacionalista jellegéből következik, hogy az országok egymás közötti viszonyai és az egyes országok népgazdaságában uralkodó termelési viszonyok szerves egységet képeznek. A szocialista országok egymás közti gazdasági kapcsolatait tehát ugyanazok az alapvető vonások jellemzik, mint a szocialista termelési viszonyok rendszerének egészét. Így a szocialista termelési viszonyoknak olyan általános jellemző vonásai, hogy kizsákmányolásmentesek, egyenjogú emberek együttműködésének és kölcsönös segítésének viszonyai — érvényesek a szocialista országok közötti viszonyokra is. Ugyanakkor a világgazdaság a nemzetgazdaságok kölcsönhatásának termékei, így a benne kialakuló kapcsolatok rendszere, működése és szerkezete eltér az egyes országokon belüli termelési viszonyokétól. *A szocialista országok közötti termelési viszonyok a termelési eszközök szocialista nemzeti tulajdonán alapuló és a tervszerű nemzetközi munkamegosztás során létrejövő tevékenységcsere viszonyai.* Az egyes nemzetgazdasági komplexumok közötti két- és többoldalú kapcsolatok a szuverén tagországok határait túllépve *elsősorban az államok közötti kapcsolatok formáját öltik.*

A nemzetközi termelési viszonyok tehát abban is különböznek az egyes népgazdasági komplexumon belüli viszonyoktól, hogy bonyolultabbak, amennyiben szuverén államok és nemzetek közötti kapcsolatok.

A nemzetközi termelési viszonyok fejlődése szorosan összefügg a termelőerők előrehaladó mozgásával, a termelés fokozódó nemzetközi társadalmasodásával. Vagyis a termelőerők fejlődése a szocialista nemzetközi termelési viszonyok anyagi bázisának megszilárdulásához vezet, s lehetővé teszi e viszonyok tartalmi vonásainak egyre teljesebb érvényesülését.

A belső és a nemzetközi termelési viszonyok lényegi vonásainak egybeeséséből következik, hogy *legfőbb jellemzőit tekintve, a szocialista országok együttműködésének mechanizmusa sem térhet el a belső gazdasági mechanizmustól.* Mindkét mechanizmus, bár működési területük eltérő, a szocialista termelési viszonyok konkrét megjelenési és mozgásformáit jelenti. Ugyanakkor mind a feladatok megvalósításának módját és eszközeit, mind a mechanizmusok struktúráját illetően *lényeges különbségek is vannak köztük.*[4]

A termelőerők és a szocializmus nemzetközi termelési viszonyainak fejlődésével változik az együttműködés mechanizmusa is. E változással szemben az a fő követelmény, hogy a mechanizmus eszköz- és intézményrendszere egyre alkalmasabbá váljék a nemzetgazdasági komplexumok együttműködésének elmélyítésére, a termelés fokozódó internacionalizálódása és a szocialista tulajdon nemzeti állami szintje közötti ellentmondás feloldására. Az e követelményeknek megfelelő nemzetközi mechanizmus kibontakoztatása bonyolult és viszonylag

[4] A különbséget részletesen kifejti J. Sz. Sirjajev: „A szocialista gazdasági integráció mechanizmusáról" című cikkében. Közgazdasági Szemle, 1977. 10. sz. 1201. l.

hosszadalmas folyamat, annál is inkább, mert a mechanizmus tökéletesítése összefüggésben van az integráció kibontakoztatását elősegítő egyéb feltételek megteremtésével is.[5]

Az integráció és a tulajdonviszonyok fejlődésének néhány összefüggése

A második világháború előtti időszakban a kis kelet-európai országok egymás közötti gazdasági kapcsolatai minimálisak voltak, általában egyenként kötődtek valamelyik nyugat-európai tőkés nagyhatalomhoz. Így nem alakult ki olyan szoros egymás közötti tőkeösszefonódás, mint amilyen a fejlett nyugat-európai tőkésországok között létrejött. Még inkább jellemezte ez a Szovjetunió és a kelet-európai országok gazdasági kapcsolatait. Nyilvánvalóan ennek is jelentős szerepe volt abban, hogy a szocialista világgazdaságban a termelési eszközök társadalmi tulajdonának tisztán nemzeti formái alakultak ki.

A nemzetközi szocialista termelési viszonyok rendszerének napjainkban is fő jellemző vonása a termelési eszközök társadalmi tulajdonának nemzeti jellege. Az újratermelési folyamatok viszonylag zártak, megmaradnak jórészt az országhatárok keretei között. A szocialista világpiacon az egyes szocialista országok mint a termelési eszközök — és a megtermelt termékek — nemzeti tulajdonosai lépnek kapcsolatba egymással. Így a közöttük megvalósuló tevékenységcserét jellemzően áru- és pénzviszonyok közvetítik.

Bár a szocialista világgazdaságban a termelés alapvetően és elsősorban nemzeti formákban valósul meg, az azonban már ma is feltételezhető, hogy a termelés és a tulajdon társadalmasodási folyamata nem áll meg az országhatároknál és létrejön a nemzetközi szocialista tulajdon. Már Lenin is utalt a szocialista világgazdaság fejlődésének fő tendenciájára, arra, hogy a nemzeti határok mint gazdasági határok, fokozatosan felszámolódnak és létrejön az egységes közös terv alapján irányított szocialista világgazdaság.[6]

A szocialista gazdasági integráció fejlesztését célzó Komplex Program nem foglalkozik a nemzetközi szocialista tulajdon kérdéseivel. Elsősorban azért, mert a termelés társadalmasodásának színvonala jelenleg és a közel jövőben még nem követeli meg, hogy a termelési eszközök szocialista tulajdona alapvetően nemzetiből, alapvetően nemzetközivé váljék.

Mivel a szocialista világgazdaságban a tulajdonviszonyok még nem léptek ki a nemzeti keretek közül és az egyes országok a termelési eszközök elkülönült nemzeti tulajdonosaiként lépnek kapcsolatba egymással, *e kapcsolataikban a közös érdekek mellett szükségképpen léteznek és hatnak az egyes országok nemzeti külön érdekei.* A közös és a külön érdekek egyidejű létezésében és kölcsönhatásában a szocialista világgazdaság sajátos érdekstruktúrája nyilvánul meg. A közös érdekek és a nemzeti külön érdekek között szükségszerűen ellentmondások is létre-

[5] Ua. 1202. l.
[6] Lenin Művei 41. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1974. 160. l.

jönnek. Ezek adódhatnak az eltérő fejlettségi színvonalból, a nemzetközi munkamegosztásra való ráutaltság eltérő mértékéből, a párhuzamos termelési kapacitásokból stb. Ezeknek az érdekellentmondásoknak a kellő időben való fel nem ismerése, az egyes nemzeti külön érdekek figyelmen kívül hagyása vagy eltúlzása, jelentősen fékezheti a szocialista gazdasági integráció fejlődését.

Az említett érdekellentmondások *végső feloldását* a nemzetközi szocialista tulajdon uralkodóvá válása jelentené. A fejlődés ilyen tendenciája — mint erre már utaltunk — kétségbevonhatatlan. A nemzetközi szocialista tulajdon kialakulása azonban egy hosszabb történelmi folyamat. A termelőerők további fejlődésével párhuzamosan a termelés formái alapvetően nemzeti jellegüket fokozatosan elvesztik és alapvetően nemzetközi jellegűvé válnak. Ennek nyomán megjelennek a nemzetközi szocialista tulajdonnak megfelelő elsajátítás szubjektumai, az államok feletti, illetve a nemzetek feletti szervek, szervezetek formájában.[7]

Leninnek az egységes, közös terv alapján irányított szocialista világgazdaság létrejöttére vonatkozó elméleti megállapításai azonban csak követendő stratégiai irányvonalat jelentenek a szocialista gazdasági integráció beteljesedéséhez. A termelési eszközök nemzetközi tulajdonán alapuló és egységes terv szerint irányított szocialista világgazdaság ma még csak a távoli jövő képe. Jelenleg és a belátható jövőben a termelőerők internacionalizálódása még nem vált, illetve válik oly mértékűvé, hogy a szocialista termelés nemzeti-állami kereteit szétfeszítené, vagy a szocialista gazdálkodás nemzeti-állami határait feleslegessé tenné. A szuverén népgazdasági komplexumok együttműködése lényegében paritásos alapon végbemenő államközi tevékenység, és nem jelenti a tagországok közös gazdálkodását. A KGST is — lényegét tekintve — államközi és nem államok feletti szervezet, amely a tagországok egyenjogú együttműködését koordinálja.

A jelen és a belátható jövő realitásának talaján maradva azt kell mondanunk, hogy a nemzeti állami tulajdon a szocialista világgazdaságban még hosszú ideig az elsajátítás uralkodó formája marad. A szocialista gazdasági integráció fejlődésének jelenlegi szakaszában — mint azt a Komplex Program is hangsúlyozza — nem képzelhető el nemzetek feletti szervezetek létrejötte és helytelen is lenne a nemzetközi szocialista tulajdon hiányát, a nemzeti-állami tulajdon uralkodó voltát a szocialista gazdasági integráció fejlődésének leküzdhetetlen akadályaként beállítani. E tulajdon nyilvánvalóan nem merítette még ki a társadalmasodás színvonalának növelésében meglevő lehetőségeit. Nem lenne helyes a termelés és a csere internacionalizálódási problémáinak megoldása végett a nemzetközi szocialista tulajdon erőltetett kialakításának és fejlesztésének útjára lépni.

Az integráció jelenlegi nemzetközi szervezeteiben, a nemzetközi gazdálkodó egyesülésekben az elsajátítás még alapvetően nemzeti jellegű, ugyanakkor bizonyos területeken már a nemzeti tulajdonú termelési eszközök közös birtoklása, használata és irányítása jellemző (például

[7] A termelési eszközök nemzetközi szocialista tulajdona fokozatos létrejöttének és kialakulása szakaszainak kérdései volt a tárgya a szovjet és a lengyel tudósok egyik kerekasztal megbeszélésének. A megbeszélés rövidített anyagát a Béke és Szocializmus című lap 1974. 6. száma közölte.

az Egyesített Energiarendszer, a Közös Tehervagon Park stb.). „Itt új minőség kialakulása érzékelhető — mutat rá Bogomolov. — Ez még nem nemzetközi tulajdon, de már a nemzeti-állami tulajdon viszonyai sincsenek meg tiszta formájukban."[8] Az elsajátítás ezen átmeneti formája — a nemzeti-állami tulajdon közös hasznosítása — fontos stádium a nemzeti-állami tulajdon fokozatos nemzetközi tulajdonná válása útján.

A termelési viszonyok lényegét és jellegét — mint ismeretes — az uralkodó elsajátítási viszonyok, döntően a termelési eszközök tulajdonformája határozza meg. *A termelési viszonyok* azonban nem merülnek ki az elsajátítási viszonyokban, *magukban foglalják a technikai-gazdasági viszonyokat is.* Ez utóbbiak közvetlenül a munka és a termelés társadalmi szervezetében jelennek meg, fejlődésük pedig a munka és a termelés társadalmasodásának fokozódásához, a kooperáció és specializáció elmélyüléséhez, a gazdasági mechanizmus tökéletesedéséhez vezet.

Bár a termelési viszonyok e csoportjának társadalmi tartalmát az uralkodó tulajdonformák határozzák meg, fejlődésük, változásuk közvetlenül a termelőerők fejlődéséhez kapcsolódik. A termelőerők fejlődése, a munka és a termelés fokozódó társadalmasodása, s ennek alapján a technikai-gazdasági viszonyok fejlődése azonban idővel olyan feltételeket teremt, amelyek a tulajdonviszonyok formáiban, s így a termelési viszonyok rendszerének egészében is változásokat idéznek elő. E tétel mind az egyes nemzetgazdaságok, mind a nemzetközi gazdasági viszonyok rendszerére egyaránt igaz a világgazdaság mindkét szektorában. Ezért a termélőerők fejlődési követelményeivel és az elsajátítás szocialista viszonyaival adekvát nemzetközi munka- és termelésszervezeti formák kialakítása, az integráció jellegének megfelelő gazdasági mechanizmus létrehozása a szocialista világgazdaság nemzetközi termelési viszonyai tökéletesítésének és az integráció előrehaladásának egyik legidőszerűbb problémája.

A gazdasági integráció jellegének megfelelő mechanizmus kialakítása

A gazdasági folyamatok tervszerű irányítása szempontjából mind az egyes szocialista országokon belül, mind a KGST szintjén *meghatározó szerepe a tervezési együttműködési rendszernek van.* A gazdasági integráció tervszerű irányításának tökéletesítése szempontjából is döntő jelentőségű a nemzetközi tervezési együttműködési rendszer kialakítása, illetve tökéletesítése.

Mint ismeretes, a Komplex Program elfogadása jelentős változásokat hozott a KGST tervezési együttműködési tevékenységében is. Egyrészt a tagországok elhatározták, hogy a nemzeti tervezési periódusok megkezdése előtt összehangolják a fő gazdaságpolitikai elgondolásokat, koncepciókat. Ez megfelelő támpontokat ad a nemzeti tervezéshez és jelentősen elősegítheti a népgazdasági tervek összehangolását. Ugyanakkor állásfoglalás történt egyes ágazatok, illetve területek együttes tervezéséről először csak szűk körben, majd a későbbiekben a megszerzett tapasztalatok értékelése és általánosítása után szélesebb körben.

[8] Béke és Szocializmus. 1974. 6. sz. 66. l.

Az előrehaladás a tervezési együttműködés tökéletesítésében lényegesen nehezebbnek bizonyult, mint ahogy azt kezdetben feltételeztük. Az elmúlt évek tapasztalatai igazolták: bonyolult és egymással szorosan összefüggő kérdések komplexumát kell megoldani ahhoz, hogy e téren jelentősebb sikereket érhessünk el.

Milyen fő gondok és problémák jelentkeznek? Az egyik ilyen gond, hogy a népgazdasági tervek egyeztetése elsősorban kétoldalúan történik. (Így történt az 1971—1975-ös, de jórészt az 1976—1980-as időszak ötéves terveinek egyeztetése is.) A kétoldalú tervegyeztetések általában igen sok időt vesznek igénybe, s így nem marad elegendő idő az azok során felmerülő problémák többoldalú megoldásainak feltárására, illetve azok beépítésére a nemzeti tervekbe. Ezért célszerű lenne, ha a többoldalú tervegyeztetések a kétoldalú egyeztetésekkel egyidőben megindulnának, mert az együttműködés hatékonyságának javítását legjobban a két folyamat szoros kölcsönhatása biztosítaná.

A Komplex Program is hangsúlyozza, hogy a tervegyeztetésnek — az újratermelési folyamat jellegéből és szükségleteiből adódóan — folyamatosnak kell lennie. Ezzel szemben a tagországok tervezési gyakorlatára jelenleg még a szakaszosság a jellemző és ennek megfelelően a szakaszosság a tervkoordinációból sem küszöbölhető ki teljesen.

Tapasztalható az is, hogy a tervezési együttműködés és az áru- és pénzviszonyok felhasználása között nincs szerves kapcsolat. Ez elsősorban abból adódik, hogy az áru- és pénzviszonyok szerepét, természetét a szocialista gazdaság viszonyai között még ma is sokan helytelenül értelmezik, ezt a szocializmustól idegen testnek vagy legjobb esetben is szükséges rossznak és nem a jelenlegi szocialista viszonyok szerves, immanens részének tekintik.[9] Nem kellően tisztázott az áru- és pénzviszonyok helye és szerepe a szocialista integráció mechanizmusában. Megítélésünk szerint nem elegendő csak a tervezés döntő, meghatározó szerepét hangsúlyozni. Ugyanis, ha nem megfelelő az árképzés, nem jók az értékmutatók, ez a tervezés hatékonyságát is nagymértékben rontja. Erre az összefüggésre utal J. Sz. Sirjajev is „A szocialista integráció mechanizmusának jellegéről és funkcióiról" című cikkében: „Bármennyire tökéletes is önmagában a szűken értelmezett tervezési mechanizmus, nem lehet teljes értékű, ha nem fogja át teljesen a kölcsönös forgalom értékoldalának szabályozását; a nemzetközi gazdálkodás módszereinek megfelelő áru-pénz jellegű irányítási eszközök kialakítását.

A legjobb esetben is csak illúzió az az elképzelés, amely szerint a tervszerű mechanizmust teljessé lehet tenni az alkalmazott áru-pénz jellegű irányítási eszközök megváltoztatása nélkül".[10]

[9] A tervszerűség és az áru- és pénzviszonyok mint antipólusok szembeállítása elméleti és gyakorlati szempontból egyaránt hibás. Erről L. I. Abalkin a következőket írja: „A tervszerűség a gazdálkodás módjának, a gazdaság működési módjának szemszögéből jellemzi a termelési viszonyok rendszerét. Az áru- és pénzviszonyok pedig a gazdasági viszonyok formáját jellemzik. Egymással való szembeállításukat az váltja ki, ha nem tudják megkülönböztetni az említett két aspektust: a gazdasági kapcsolatok és viszonyok meghatározásának és fenntartásának módját és formáját. A tervszerűség ellentéte a gazdálkodás spontán módja, az áru- és pénzviszonyok ellentéte pedig a gazdasági viszonyok naturális formája." L. I. Abalkin: „A fejlett szocializmus gazdasági mechanizmusa." Kossuth Könyvkiadó, 1976. 67. l.

Az áru- és pénzviszonyok a KGST-országok egymás közötti kapcsolataiban még ma is szűkre szabottak és az együttműködés elmélyülését számos területen késleltetik. Az ebből adódó káros következmények elemzésével és az áru- és pénzviszonyok továbbfejlesztésének szükségességével foglalkozik Friss István: „A KGST országok együttműködésének törvényszerűségeiről" című cikkében. Közgazdasági Szemle, 1977. 5. sz. 506—523. l.

[10] Közgazdasági Szemle, 1977. 10. sz. 1203. l.

Az, hogy a szocialista országok nemzetközi gazdasági kapcsolatai döntő többségükben áru- és pénzviszonyok közvetítésével valósuljanak meg, nem csökkenti e kapcsolatok tervszerű jellegét. Ellenkezőleg, az áru- és pénzviszonyok tökéletesítése és az ezzel összefüggő olyan kategóriáknak, mint a nyereség, az anyagi ösztönzés, az anyagi érdekeltség stb. széles körű felhasználása fokozhatja a kapcsolatok tervszerűségét, amennyiben ezáltal az együttműködésből adódó előnyök a partnerek számára egzaktabbá, egyértelműbbé, világosabbá válnak.

Ismeretes, hogy a jelen időszakban a KGST-országok együttes, közös tervezési tevékenysége is elsősorban naturális mutatószámok felhasználásán alapul, mivel az értékmutatók széles körű felhasználásához e területen sincsenek meg a feltételek. A tagországok értékmutatói jelenleg nem összehasonlíthatók és ezért a tagországok nem tudják pontosan meghatározni a különböző integrációs formákban való részvételből származó hatást. Ez nyilvánvalóan csökkenti az érdekeltséget, illetve az érdeklődést e formák iránt és azt is eredményezi, hogy napjainkban az együttes tervezési tevékenységben, valamint a népgazdasági tervek és más együttműködési formák koordinálási folyamatában gyakorlatilag a naturális mutatók alkalmazása van túlsúlyban.

Az előzőekben kifejtettek is indokolják, hogy a szocialista gazdasági integráció továbbfejlesztése a nemzeti tervezési és gazdaságirányítási formák és módszerek fokozatos közelítését igényli.

Természetesen illúziókat kergetnénk, ha azt gondolnánk, hogy a közeljövőben az integrációban részt vevő tagországok gazdaságirányítási rendszereit teljesen egységesíteni lehet. A reális cél e vonatkozásban csak az lehet, hogy az érintkezési pontokat kell megragadni és a fontos, nagy horderejű integrációs folyamatok és együttműködési formák fejlődését ösztönző megoldásokat kell kialakítani.

Nem tudunk egyet érteni azokkal a (főleg bolgár és az NDK-beli közgazdasági irodalomban felbukkanó elgondolásokkal[11]), hogy a többi szocialista országnak a Szovjetunió gazdaságirányítási rendszeréhez kellene közelednie, amikor a sajátját tökéletesíti, továbbfejleszti. Ez márcsak azért sem kellően megalapozott álláspont, mert a reform időszaka a Szovjetunióban sem zárult le, a szovjet gazdaságirányítási rendszer is formálódik, tökéletesedik. Továbbá, a nemzetközi gazdasági együttműködés mechanizmusában jelenleg is komoly gondot okoz a többlépcsős rendszer (KGST-szervek — kormányközi bizottságok — főhatóságok — trösztök — vállalatok). Ha a Szovjetunió jelenlegi többlépcsős irányítási rendszeréhez közelednének a tagországok, ez még bonyolultabbá tenné a nemzetközi gazdasági együttműködés és integráció mechanizmusát. Nem beszélve arról, hogy a jelenlegi rendszert a Szovjetunióban sem tartják elég hatékonynak és célként szerepel a két- — maximum három- — lépcsős irányítási rendszerre való áttérés.

Megítélésünk szerint jelenleg a feladat az, hogy a tagországok belső tervezési és gazdaságirányítási rendszerük tökéletesítése, továbbfejlesztése során az eddigieknél következetesebben törekedjenek az integráció fejlődését ösztönző megoldások kialakítására. Ennek keretében pontosan meg kell határozni az integrációs folyamatok irányításában

[11] Lásd H. Liebach és G. Graff: „A szocialista gazdasági integráció irányítása, tervezése és gazdasági ösztönzése" című tanulmányát a Plánované Hospodařství 1975. 3. számában.

és szervezésében közvetlenül részt vevő gazdaságirányító szervek feladatkörét, funkcióit, hatáskörét. A KGST-szerveknek pedig a nemzetközi gazdálkodó szervezetek, valamint a termelési és tudományos-termelési társulások tevékenységének fejlesztésére, támogatására, illetve a már jelzett közgazdasági problémák megoldására kell összpontosítaniuk erőfeszítéseiket.

A munka során olyan megoldásokra célszerű törekedni, amelyek összeegyeztethetők az egyes tagországok, így a Szovjetunió belső gazdaságirányítási rendszerével és következésképpen a változások, illetve az új elemek azokba be is építhetőek.

A KGST-tagországok kötelezettséget vállaltak arra, hogy saját népgazdasági terveikben előirányozzák az integráció keretében vállalt feladatok teljesítéséhez szükséges anyagi, pénzügyi és munkaerőforrásokat. A Szovjetuniónak már az 1974. évi népgazdaságfejlesztési tervében szerepelt egy speciális integrációs fejezet, amely a Szovjetunió kötelezettségeit tartalmazta a termelés nemzetközi szakosításában, kooperációjában, a közös létesítmények kivitelezésében stb. Az 1976—1980-as időszakot átfogó középtávú tervekben hasonló tervfejezeteket alakított ki a többi KGST-tagország, köztük hazánk is.

E téren jelentős minőségi változásnak tekinthető az, hogy a *KGST XXIX. (budapesti) ülésszaka elfogadta a többoldalú integrációs intézkedések egyeztetett ötéves tervét.* Ez felölelte a tagországok legfontosabb közös erőfeszítéssel megvalósuló fejlesztési intézkedéseit, valamint közös kutatásait, biztosította ezek szervezett beépítését az ötéves tervekbe. Ezáltal a tagországok gazdaságfejlesztési terveikben a korábbi időszakhoz képest mélyebben és átfogóbban vehették figyelembe az együttműködés új lehetőségeit.

A közös erőfeszítéssel épülő objektumok együttes értéke mintegy 9 milliárd transzferábilis rubel, amelyből a jelenlegi középtávú tervidőszakra 7,5 milliárd transzferábilis rubel jut. A közös erőfeszítéssel megvalósuló legfontosabb közös kutatások költségigénye hozzávetőlegesen 600 millió transzferábilis rubel.[12]

A többoldalú integrációs intézkedések egyeztetett tervével összefüggő feladatok megoldása — véleményünk szerint — indokolttá tenné, hogy a terv a közös fejlesztési és kutatási feladatokkal összefüggésben tartalmazza az együttműködés mechanizmusának tökéletesítésére irányuló egyeztetett célokat is. E téren már jelentős előrelépés volna, ha az egyeztetett terv mellékleteként a tagországoknak a gazdasági mechanizmusok továbbfejlesztésében a tervperiódusban előirányzott lépéseiről analitikus összesítés készülne.

A tervezési együttműködés és a gazdasági integráció fejlesztésének hatékonyságát nagymértékben fokozhatja a *hosszú távú célprogramok* kidolgozása. Mint ismeretes, a KGST XXX. ülésszakán határozat született arról, hogy az 1990-ig terjedő időszakra a tagországok gazdasága legalapvetőbb igényeinek kielégítését biztonságosan megalapozó hosszú távú célprogramokat kell kidolgozni a fűtőanyag, az energetika, a nyersanyagágazatok, a gépgyártás, az élelmiszer-gazdaság, a köz-

[12] Lásd N. V. Faggyejev: „A KGST-tagországok többoldalú integrációs intézkedéseinek egyeztetett terve — az együttes tervezőtevékenység fontos szakasza" című cikkét. Közgazdasági Szemle, 1977. 4. sz. 389—398. l.

szükségleti iparcikkek gyártásának és kölcsönös szállításának, valamint a közlekedésnek a fejlesztésére. A tervek szerint a célprogramoknak 1977. végéig kellett elkészülniök. A hosszú távú célprogramok komplex módon közelítik meg egy-egy ágazat, illetve terület fejlesztését. A programoknak tartalmazniok kell a legfontosabb kutatási-fejlesztési feladatokat és azt is, hogy a feladatokat a nemzetközi tudományos-műszaki együttműködés keretében milyen formák és módszerek felhasználásával lehet megoldani. Az így kialakított nemzetközi tudományos-műszaki együttműködési programok tehát a hosszú távú célprogramok szerves alkotó részét képezik. A hosszú távú célprogramok lehetővé teszik, hogy KGST-méretekben szoros koordináció jöjjön létre a tudományos, a termelési és a kereskedelmi kooperáció között. Az ilyen komplex nemzetközi együttműködés napjainkban sajnos még jórészt hiányzik és az egyes területek között a nemzetközi együttműködési tevékenység is csak akkor lehet igazán hatékony, ha az újratermelési folyamat valamennyi láncszemét igyekszik átfogni.

A gazdasági fejlődés kulcsfontosságú területeire irányuló célprogramok kidolgozása és megvalósítása kedvezően hathat az elkövetkezendő időszakban az együttműködés bővítésére, a KGST-közösség tervszerű és dinamikus növekedésére, valamint a tagországok gazdasági fejlettségi színvonalának további közelítésére. Végül, a célprogramok kidolgozása és megvalósítása minden eddigi intézkedésnél jobban biztosíthatja a KGST-országok előtt álló gazdasági feladatoknak a közösség szintjén, közösségi méretekben történő optimális megoldását.[13]

A közvetlen gazdasági kapcsolatok szerepe

A szocialista gazdasági integráció egészének, így mechanizmusának fejlődésében is a fő szerepet a KGST-szervek, a kormányközi bizottságok, illetve a tagországok minisztériumai és főhatóságai által irányított és koordinált folyamatok játsszák. E kérdésben egyetértünk J. Sz. Sirjajevvel, aki a KGST államközi gazdasági komplexumának fokozatos kialakításában kulcsfontosságúnak a tagállamok összállami, makroszintű együttműködését, elsősorban az ilyen szintű együttes tervezést tekinti. Szerinte: „... a mikrogazdasági szintű (a tudományos-termelési egyesülések, vállalatok, egy műszaki-tudományos komplexum láncszemei szintjén folyó) nemzetközi kooperáció alárendelt jelentőségű a népgazdaságok tervszerű együttműködéséhez képest".[14] Sirjajevnek az a véleménye azonban, hogy az integrációs folyamat során lehetőség nyílik arra, hogy „a népgazdasági komplexumok tervszerű együttműködésének előnyeit *kiegészítsék* a gazdasági szervezetek szintjén folyó közvetlen kooperáció előnyeivel"[15] (Kiemelés tőlünk. — D. J.—K. Gy.) — pontosításra, illetve kiegészítésre szorul.

Azzal egyet tudunk érteni, hogy a tagállamoknak a népgazdasági komplexumok együttműködésére irányuló gazdaságpolitikai tevékeny-

[13] A KGST XXX. ülésszakán elfogadott célprogramok jellegét, tartalmát és kidolgozásuk fő irányait részletesen ismerteti Szita János: „A szocialista gazdasági integráció útján" című cikkében. Közgazdasági Szemle, 1976. 9. sz. 1005—1029. l.

[14] J. Sz. Sirjajev: I. m. 1204—1205. l.

[15] Ua. 1206. l.

sége nélkül a mikroszintű kapcsolatok önmagukban nem vezetnek „optimális struktúrájú nemzetközi integrációs komplexum kialakításához".[16] E tétel úgy is igaz, hogy az „optimális struktúrájú nemzetközi integrációs komplexum kialakítása" sem képzelhető el a „mikroszintű kapcsolatok" fejlesztése nélkül. Véleményünk szerint a gazdasági szervezetek szintjén folyó közvetlen kapcsolatoknak nem, vagy nem csak „kiegészítő" szerepük van a népgazdasági komplexumok szintjén folyó együttműködéshez képest. Ezért e kapcsolatok fejlesztése is szerves részét kell hogy alkossa az integráció kialakítására irányuló egységes gazdaságpolitikai tevékenységnek. A jelen időszakban éppen a mikrointegrációs szint elmaradottsága fékezi az egész integrációs folyamat előrehaladását. Az integrációs célokat szinte maradéktalanul meg tudjuk valósítani az új közös objektumok kialakításánál, de a meglevő termelési struktúrák összefonódása, közöttük a specializáció és kooperáció elmélyítése éppen a gazdasági szervezetek szintjén folyó együttműködés rendezetlen problémái miatt csak lassú ütemben halad.

Itt foglalunk állást a „közvetlen kapcsolatok" ma még nem eléggé tisztázott tartalmi kérdéseiben. *Közvetlen kapcsolatokon mi elsősorban az integrációban részt vevő tagországok vállalatai, társulásai, tudományos-kutató és tervező-szerkesztő intézetei közötti kooperációt, termelési-technológiai és tudományos-műszaki együttműködést értünk.* E viszonyokat azért tekintjük „közvetlennek", mert egyrészt az egyéb viszonyoknál szorosabban kapcsolódnak a termelőerőkhöz, a termelés nemzetközi specializációjához és kooperációjához, másrészt az érintett szervezetek között áttételek nélkül valósulnak meg. A minisztériumok, főhatóságok, kormányközi szervek közvetlen kapcsolatainak a gazdasági szervezetek (vállalatok, tudományos kutatóintézetek stb.) közötti közvetlen kapcsolatok elmélyítéséhez és kibővítéséhez szükséges gazdasági, jogi, pénzügyi feltételek megteremtésére és elősegítésére kell irányulniok. Véleményünk szerint a közvetlen nemzetközi kapcsolatok kiszélesítése és elmélyítése rendkívül fontos láncszem az integráció folyamatának egész további fejlődésében. Nagymértékben e kapcsolatokon múlik ugyanis, hogy az országhatárokat átlépő technológiai láncok, termelési rendszerek működése mennyire tud rugalmasan alkalmazkodni a műszaki, technológiai fejlődés gyorsan változó követelményeihez.

Megítélésünk szerint a közvetlen kapcsolatok kiszélesítése és ennek során a partnerek megválasztásának vállalati hatáskörbe való utalása nem sérti az egyes szocialista államok külgazdasági monopóliumát.[17] Nem arról van tehát szó, hogy az állam lemond a külgazdasági kapcsolatok irányításáról vagy alakulásuk aktív befolyásolásáról, hanem arról, hogy az együttműködésben részt vevő államok által megszabott szakosítási és kooperációs feltételek között a gazdálkodó szervezetek, illetve kutató- és tervező-szerkesztő intézetek operatív kapcsolatokat tartanak fenn és a technológiát, a konstrukciót és a közös kutatási témákat érintő minden egyes kérdésben nem kell főhatóságaikhoz, kormány-

[16] Uo.

[17] A közvetlen kapcsolatok belső szabályozása az egyes KGST-tagországokban eltérő. Míg Magyarországon az ilyen kapcsolatok fejlesztése alapvetően vállalati hatáskörbe, addig a tagállamok többségében a közvetlen kapcsolatokban részt vevő vállalatok és szervezetek kiválasztása a központi irányító szervek hatáskörébe tartozik.

szerveikhez futkosniuk és esetleg hónapokat várniuk egy-egy kérdés eldöntésére, illetve engedélyezésére. E kérdést illetően olyan aggály is tapasztalható, hogy a „túl széles" terep a közvetlen nemzetközi kapcsolatok fejlesztésében a vállalati és a népgazdasági érdek közötti ellentmondások kiéleződéséhez és az egyes tagországok nemzeti érdekeinek megsértéséhez vezethet. Megítélésünk szerint az ilyen jellegű ellentmondások túlnyomórészben nem a közvetlen kapcsolatok kiszélesítéséből fakadnak, másrészt megfelelő irányítási-szabályozási rendszer esetén a keletkező ellentmondások feloldása időben biztosítható.

A közvetlen nemzetközi kapcsolatoknak megkülönböztetett szerepük van a termelés nemzetközi szakosításában és kooperációjában. Napjaink elsőrendű fontosságú feladata a tagországok között az ágazaton belüli kooperáció és szakosítás gyors fejlesztése elsősorban a gépgyártásban, de más népgazdasági ágazatokban, illetve alágazatokban is. E folyamat feltételezi a végtermékek alkatrészeinek, fő- és részegységeinek kölcsönös szállítását, s hosszabb távon olyan szakosodott nagyvállalatok létrehozását segíti elő, amelyek az alkatrészek, félgyártmányok szűk körét óriási sorozatnagyságban fogják előállítani. A kooperációs kapcsolatok megbízhatóságát azonban kritikussá teszi és erőteljesen megkérdőjelezi, ha az együttműködő partnerek között nincs olyan közvetlen, operatív kapcsolat, amelynek segítségével nap mint nap konzultálni tudnak a gyártástechnológia, a konstrukció felmerülő problémáiról és a jelentkező feladatok rugalmas megoldásáról.

Napjainkban — bár a termelésszakosítási és kooperációs folyamatok népgazdasági hasznossága vitathatatlan — a tapasztalatok azt mutatják, hogy éppen a kapcsolatok nehézsége, valamint az anyagi érdekeltség megoldatlan problémái miatt az együttműködésben részt vevő gazdálkodó szervezetek ezt nem nagyon érzékelik, sőt az esetek egy részében, a specializációba és a kooperációba való bekapcsolódás inkább negatívan befolyásolja gazdasági tevékenységüket.

Nem tudunk egyetérteni azokkal az álláspontokkal — és ezt az 1976. januári, a közvetlen nemzetközi kapcsolatok fejlesztésének kérdéseivel foglalkozó leningrádi nemzetközi konferencián is kifejtettük —, amelyek csak az áru- és pénzviszonyok „közvetítése" nélkül megvalósuló nemzetközi kapcsolatokat tekintik közvetlen kapcsolatoknak.[18] Véleményünk szerint, ha az áru- és pénzviszonyokat kikapcsoljuk a szocialista országok közvetlen nemzetközi gazdasági kapcsolataiból, akkor e kapcsolatokból alig marad valami. Ezzel összefüggésben hamis spekulációnak tartjuk az olyan álláspontokat, amelyek csak a „végterméket" tekintik árunak és a „részterméket" nem, és ezen az alapon a KGST-tagországok kooperációs kapcsolatait nem tekintik valódi árukapcsolatoknak. Az elmúlt évek tapasztalatai is egyértelműen bizonyították, hogy az áru- és pénzviszonyok a szocialista országok nemzetközi együttműködésében és az integráció kibontakoztatásában rendkívül fontos szerepet töltenek be.

[18] A közvetlen kapcsolatok ilyen értelmezését képviselte a konferencián és „A nemzetközi termelési viszonyok elemzéséről" írott cikkében N. A. Cserkaszov, aki közvetlen kapcsolatokon az állami szervektől a vállalatokig terjedő „tapasztalat- és eszmecserét és a különböző szinteken megvalósuló kölcsönös információt" érti. (Ekonomicseszkije Nauki, 1976. 7. sz. 73. l.).

Nemzetközi gazdálkodó egyesülések és államközi gazdasági szervezetek

A nemzetközi gazdálkodó egyesülések és a tervkoordinációs államközi gazdasági szervezetek létrehozása minőségileg új feltételeket teremtett a közvetlen nemzetközi kapcsolatok fejlődése és a szocialista gazdasági integráció elmélyülése számára. E szervezetek és egyesülések lehetővé teszik a tudományos kutató és műszaki fejlesztő tevékenység, valamint a termelés és értékesítés nemzetközi méretű, komplex és észszerű összekapcsolódását, a „tudomány—technika—termelés—értékesítés" egységes, megszakítás nélküli láncolatának kialakítását. Az első nemzetközi gazdasági egyesülés, az INTERATOMINSZTRUMENT Bulgária, Magyarország, az NDK, a Szovjetunió és Csehszlovákia részvételével 1972-ben jött létre. Az INTERATOMINSZTRUMENT a tagállamok 11 gazdasági szervezetét és vállalatát foglalja magában. 1973 decemberében hozták létre az INTERATOMENERGO és az INTERTEXTILMAS nemzetközi gazdálkodó egyesüléseket.[19]

Az INTERATOMENERGO-t és az INTERTEXTILMAS-t a tagországok jegyzés útján látták el induló tőkével és az alapszabályban rögzített két-három év elteltével a közös gazdasági tevékenység eredményeként rentábilissá kellett volna válniuk, vagyis az önálló elszámolásra kellett volna áttérniük. Sajnos, ezt az elképzelést eddig nem sikerült megvalósítani. A gazdasági egyesülések fővállalkozói, illetve közös beruházói tevékenységének tőkeigénye többszörösen meghaladja alaptőkéjük összegét, ezért az áttérésre eddig nem kerülhetett sor. Így például az 1976—1980-as időszakban az atomerőműveket a szovjet ATOMENERGOEXPORT külkereskedelmi vállalat szállítja és a tagországok e vállalattal s nem az INTERATOMENERGO-val kötnek kétoldalú szerződéseket. A nemzetközi gazdasági egyesülések rentábilis működéséhez a konkrét nemzetközi jogi, pénzügyi és valutáris feltételek sem alakultak még ki.

Az „INTER"-ek működésének eddigi tapasztalatai további hasonló jellegű szervezetek létrehozását illetően bizonyos mértéktartásra intenek bennünket. Még nem tisztázott e gazdálkodó egyesüléseknek az egyes szocialista országok gazdaságirányítási rendszerébe való beilleszkedése, a tervezés, a két- és többoldalú tervegyeztetés rendszerében elfoglalt helyük és szerepük.

A szervezetek tevékenységét elszámolási és árproblémák is nehezítik. Elég gyakran előfordult, hogy az elfogadott gyártásszakosítási és kooperációs egyezmények alapján előirányzott kölcsönös szállítások végül is árproblémák miatt nem valósultak meg. A szervezetek működésének tapasztalatait figyelembe véve a KGST Végrehajtó Bizottsága megbízta a Szocialista Világgazdasági Intézetet és a KGST titkárságát, hogy dolgozzanak ki ajánlás jellegű módszertani útmutatásokat a létrehozandó nemzetközi gazdálkodó egységek műszaki-gazdasági megindokolására és csak objektív szükségesség és a működéshez elengedhetet-

[19] A nemzetközi gazdálkodó egyesülések és tervkoordinációs államközi szervezetek funkcióival és feladatkörével részletesen foglalkozik Szeleczky György: „Szocialista nemzetközi gazdasági együttműködési szervezetek a kohó- és gépiparban" című cikkében. Külgazdaság, 1975. 1. sz. 41—46. l., és Sárközi Tamás: „A KGST-országok nemzetközi gazdálkodó szervezetei intézményrendszeréről" című cikkében. Gazdaság, 1977. 3. sz. 93—107. l.

lenül fontos feltételek megléte esetén létesítsenek ilyen szervezeteket. Ahol a feladatok hagyományos együttműködési formában megoldhatók, ott azokat kell előnyben részesíteni.

A nemzetközi integrációs szervezetek, az „INTER"-ek működésének eddigi tapasztalatai egyértelműen bizonyítják, hogy az áru- és pénzviszonyok tökéletesítése, a kedvező közgazdasági környezet kialakítása, e szervezetek jellegének megfelelő nemzeti és nemzetközi irányítási rendszerek és feltételek létrehozása elengedhetetlenül szükséges ahhoz, hogy tevékenységük hatékonysága fokozódjék és maradéktalanul meg tudjanak felelni létrehozásuk céljának. Az „INTER"-ek fejlesztését azért is tartjuk fontos feladatnak, mert a nemzetközi termelési viszonyok fejlődésére is jelentős hatással vannak. Szerintünk az integráció mechanizmusának tökéletesítése — beleértve a közvetlen kapcsolatok erősítését és az „INTER"-ek továbbfejlesztését — egyúttal előreviszi azt a folyamatot is, amelynek során hosszú távon fokozatosan kialakul a termelési eszközök nemzetközi szocialista tulajdona.

Morozenko, V. V.—Hegedűs József:

ANGOL—OROSZ—MAGYAR STATISZTIKAI ÉS SZÁMÍTÁSTECHNIKAI SZÓTÁR

Új tudományágak kialakulását mindig nyomon követi az igény az egységes és világos terminus technikusok iránt. A számítástechnika, illetve a kvantitatív közgazdaságtan hazai fejlődése kapcsán is problémát okozott, hogy nem — vagy csak részben — álltak rendelkezésre az egyes alapfogalmak, kifejezések egységes, szabatos magyar megfelelői. A számítástechnika hazai elterjedésével a magyar számítástechnikai szaknyelv kialakítása is szükségessé vált.

A számítástechnika, illetve a kvantitatív közgazdaságtan alapvető szakirodalma napjainkban elsősorban angol, illetve orosz nyelveken érhető el, mivel e tudományágak eredetileg elsősorban az Egyesült Államokban, illetve a Szovjetunióban alakultak ki.

Ez az oka annak is, hogy a magyar számítástechnikai terminus technikusok elsősorban angol kifejezések átvételével, esetleg egyszerű szószerinti fordításával jöttek létre. Ezek a terminus technikusok azonban éppen az idegen nyelvből való átvétel miatt gyakran nem egyértelműek: előfordul, hogy egy dolgot több kifejezéssel is jelölnek a magyar szakirodalomban.

A több mint 10 000 címszót tartalmazó szótár legfőbb érdeme a gazdag, széles körű szóanyag, a sok szókapcsolat és a teljességre való törekvés. A szótár az egyes címszavak szaknyelvi, illetve általános előfordulási gyakoriságát is jelöli.

A háromnyelvű szakszótár jelentős hozzájárulás a számítástechnika egységes magyar szaknyelvének továbbfejlődéséhez. Jó segítőtársat találnak benne a matematikai közgazdaságtan, a számítástechnika és matematikai statisztika művelői, kutatói, illetve a megfelelő témákban az egyetemi hallgatók is.

526 l., kötve 79,—Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

MÁTYÁS ANTAL:

Az infláció problémái a mai nem marxista közgazdaságtanban, a Phillips-görbe aspektusából

A Phillips-görbe doktrína

Napjaink polgári közgazdaságtanának egyik központi kérdése az infláció. Keynest a nagy gazdasági válság időszakában kevésbé foglalkoztatta az infláció kérdése. A béregységet — ahogy írja — esetenként elméleti rendszere független változójának tekinti.[1] A pénzbérek ilyen kezelése nem is teszi lehetővé az infláció problémájának elméleti megközelítését. Az „Általános elmélet" bérekkel foglalkozó fejezetében azonban Keynes a pénzbérek alakulását már a kereslet függvényeként ábrázolja. Valószínűnek tartja, hogy a hatékony kereslet növekedése növeli majd a béregységet, mert a vállalkozók ilyen feltétel esetén könnyebben engednek a munkások pénzbéremelésére irányuló nyomásnak. Ily módon „. . . a béregység már a teljes foglalkoztatás elérése előtt is emelkedő tendenciájú lehet".[2] Az „Általános elmélet"-ben más helyütt viszont Keynes hangsúlyozza, hogy a bérek lefelé merevek. Ezeknek az elemeknek az alapján kísérelte meg azután Phillips 1958-ban, hogy az inflációnak egyfajta magyarázatát adja, amely az utóbbi években az érdeklődés homlokterébe került. Elképzelése az volt, hogy a pénzbér alakulását is az áralakuláshoz hasonlóan kell magyarázni, a kereslet-kínálat viszonyának változásán keresztül. A munkapiacon a kereslet-kínálat viszonyának alakulását a munkanélküliség százalékának változásával fejezte ki. Phillips ökonometriai alapon azt vizsgálta, miként függ a pénzbér változása a munkanélküliség százalékos változásától. Modelljében tehát a munkanélküliség százalékos változása a független változó és a pénzbér változása a függő változó. A több mint félévszázadot felölelő korszakra értelmezett összefüggés megkonstruálása során a munkanélküliség különböző időszakokban fennálló azonos százalékához nyilván nem kapcsolhatta a pénzbéreknek a különböző időszakokban fennálló színvonalát, hiszen az időszakonként nagyon eltérő volt. Ehelyett a pénzbérek változási rátáját vette alapul. Elismerte, hogy a pénzbérek változási rátája nemcsak a munkanélküliségnek a munkapiaci kereslet és a kínálat viszonyát kifejező százalékától függ, hanem a munka iránti kereslet, és így a munkanélküliség alakulási tendenciájától is: „. . . a növekvő üzleti aktivitás éveiben a munka növekvő kereslete és a munka-

[1] Lásd J. M. Keynes: A foglalkoztatás, a kamat, a pénz általános elmélete. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1965. 269. l.
[2] J. M. Keynes: I. m. 325. l.

nélküliség csökkenő százaléka mellett a vállalkozók erőteljesebben licitálnak egymásra, mint ahogyan tennék ezt egy olyan esztendőben, amelyben azonos százalékú a munkanélküliség, de a munka kereslete nem nő."[3] A pénzbér változási üteme és a munkanélküliség százalékos változása közötti összefüggésnek koordinátarendszerben való ábrázolása végett azonban a munkanélküliség azonos százalékához tartozó pénzbérváltozási ráták átlagát veszi. Becslése szerint a pénzbér növekedési üteme és a munkanélküliség százalékos nagysága közötti összefüggést a legtisztábban az 1861—1913 közötti időszak adatai alapján lehet kimutatni, ezért a róla elnevezett görbét ezen adatok alapján konstruálta meg. A koordinátarendszerben feltüntette, mekkora a pénzbérek változási ütemének átlagos értéke akkor, amikor a munkanélküliség 0 és 2, 2 és 3, 3 és 4, 4 és 5, 5 és 7, illetve 7 és 11 százalék között mozog. Az így kapott pontokhoz azután a legjobban illeszkedő görbét szerkesztette. Phillips hangsúlyozza, hogy minden egyes intervallum magában foglal olyan éveket, amelyben a munkanélküliség nőtt és olyan éveket is, amelyben csökkent. Az átlagolás azonban megsemmisíti a munkanélküliség változásának hatását a bérráták változási ütemére.

Phillips szerint a pénzbérek megfigyelt növekedési ütemének átlagolása a munkanélküliség különböző szintjeinél a pénzbérek olyan növekedési ütemét adja, amelyet akkor lehetne a munkanélküliség szóban forgó szintjéhez kapcsolni, „ha a munkanélküliség eme szinten állandó lenne."[4]

Statisztikai adatok alapján megszerkesztett görbéje inverz összefüggést fejez ki a pénzbérek változási üteme és a munkanélküliség százalékos változása között. A nyert görbe alakját magyarázva Phillips hangoztatja, hogy a munka iránti magas keresletet kifejező alacsony munkanélküliség mellett a pénzbérek százalékos emelkedése nagy, mivel a vállalkozók meglehetősen gyorsan felhajtják a béreket. A munka iránti alacsony keresletet tükröző magas munkanélküliség körülményei között viszont a bérek csak nagyon lassan csökkennek, a munkások ugyanis vonakodnak a fennálló bérnél alacsonyabban kínálni szolgálataikat. És megállapítja: „A munkanélküliség és a bérek változási üteme közötti viszony ezért valószínűleg jelentősen eltér a lineáristól."[5]

Az 1861 és 1913 közötti időszakban 6 és $^1/_2$ meglehetősen szabályos üzleti ciklus volt mintegy 8 éves átlagperiódusokkal. Phillips az említett időszakban a munkanélküliség különböző százalékaihoz tartozó pénzbérváltozások átlagos üteme alapján szerkesztett görbéhez üzleti ciklusonként berajzolja a pénzbér változásának tényleges ütemét. Így a munkanélküliségnek a ciklus során történő alakulását ábrázolva, egy, az óramutató járásával ellenkező irányú hurkot kap. A hurok azt mutatja: „. . . világos tendencia van arra, hogy a bérek változási üteme a munkanélküliség valamely adott szintjénél az átlag felett legyen, ha a munkanélküliség csökken az üzleti ciklus fellendülési szakaszában és az átlag alatt legyen a munkanélküliség ugyanezen szintjénél, ha a munkanélküliség nő az üzleti ciklus hanyatló szakaszában."[6] A hurok általában

[3] A. W. Phillips: The Relation between Unemployment and the Rate of Change of Money Wage Rates in the United Kingdom, 1861—1957. Economica, 1958. november, 283. l.
[4] A. W. Phillips: I. m. 290. l.
[5] A. W. Phillips: I. m. 283. l.
[6] A. W. Phillips: I. m. 290. l.

azt fejezi ki, hogy a pénzbér növekedési üteme megváltozott a munkanélküliség százalékos nagyságának egyidejű változása nélkül.

Miként magyarázza mármost az inflációs folyamatot Phillips az általa feltárt összefüggés alapján. Elképzelését illusztráljuk a tőle vett számpéldán:

Tegyük fel, hogy a termelékenység állandó ütemben, évi két százalékkal nő és az aggregát kereslet is úgy nő, hogy a munkanélküliség százaléka nem változik, marad 2 százalék. Tegyük fel továbbá, hogy a munkanélküliség eme fokánál a pénzbérek évi 3 százalékkal nőnek. Ez esetben ahhoz, hogy az osztályok részesedése a nemzeti jövedelemből ne változzék, az árszínvonalnak évi 1 százalékkal kell nőnie. Ekkor a reálbér a munka termelékenységével megegyező ütemben emelkedik. Folyamatos infláció bontakozik ki, mert az aggregát kereslet permanens növekedése a munkanélküliséget olyan százalékon stabilizálta, amelynél a pénzbér a munkatermelékenységnél gyorsabban nő. Az inflációt az aggregát kereslet növekedése váltotta ki. A bérek igazodása az 1 százalékos áremelkedéshez, nincs hatással az infláció menetére. Ha abból indulnánk ki, hogy a pénzbérek a munka termelékenységének ütemében, tehát évi 2 százalékkal nőnek, s így az árszínvonal a pénzbérek emelkedése folytán nem változna, majd a kereslet megnövekedése az árszínvonalat évi 1 százalékkal emelné, s a munkások avégett, hogy a reálbérük továbbra is a munka termelékenységének ütemében nőjön, pénzbérük növekedési ütemét évi 3 százalékra emelik, ugyanazt az inflációs folyamatot kapnánk. A munkapiacon a kereslet annyival emeli a pénzbérek növekedési ütemét, amennyivel a munkások emelnék a kereslet növekedése által kiváltott árszínvonal emelkedése miatt. A pénzbérek növekedése csak tükröződése a kereslet emelkedésének.

A költséginflációt, az árszínvonalnak a költségek egzogén okokból való emelkedése folytán bekövetkező növekedését Phillips kivételes jelenségnek tekinti. Az importárak növekedését tartja olyan tényezőnek, amely a létfenntartási költségek emelkedése folytán a pénzbérek növekedési ütemét a munkatermelékenység növekedési üteme fölé emelheti, s ezzel költséginformációt idézhet elő. Úgy találta azonban, hogy az általa választott 1861—1913 közötti időszakban az importáraknak alig volt hatásuk a pénzbér növekedési ütemére, így ennek az időszaknak az adatai „a ‚kereslethúzta' elemet képviselik a bérek alkalmazkodásában".[7]

A Phillips-görbében kifejeződő összefüggéssel kapcsolatban választ kellett találni arra a kérdésre, miért nőhetnek a pénzbérek akkor, amikor a munkapiacon a kereslet és a kínálat egyensúlyban van, tehát megvalósult a teljes foglalkoztatás, sőt miért nőhetnek még a teljes foglalkoztatás bekövetkezte előtt. Ezt a lehetőséget Keynes az „Általános elmélet" egyik helyén ismeri csak el. A kérdést a többi között Tobin vizsgálta meg közelebbről.

A munkapiacot Tobin nem mint aggregátumot, hanem mint heterogén piacokat veszi szemügyre. E piacokon állandó egyensúlytalanság van. A kereslet szerkezete, a technológia állandóan változik. Egyes munkapiacokon fölös kínálat, azaz munkanélküliség mutatkozik, másokon ugyanakkor fölös kereslet, amely betöltetlen munkahelyek formájában

[7] A. W. Phillips: I. m. 298. l.

jelentkezik. A kettőjük között, még ha a munkások informáltsága tökéletes is lenne, fennáll a strukturális meg nem felelés. A munkanélküli munkást szakmai felkészültsége megakadályozza abban, hogy elfoglalja más termelési ágban a betöltetlen munkahelyet. Egyidőben létezhet tehát egymás mellett munkanélküliség és munkaerőhiány. Azokon a munkapiacokon, ahol túlkereslet van, a pénzbérek erősen emelkednek, azokon a munkapiacokon, ahol viszont fölös kínálat áll fenn, a pénzbérek nem, vagy csak lassan csökkennek. Így még ha a foglalkoztatás teljes is, abban az értelemben, hogy a munkanélküliek és a betöltetlen munkahelyek száma megegyezik, a bérek növekedése a fölös keresletet felmutató piacokon felülmúlja a bérek csökkenését azokon a piacokon, amelyeken a fölös kínálat mutatkozik. A pénzbérek tehát a keresletnek és a kínálatnak a munkapiacon mutatkozó globális egyensúlya ellenére nőnek. „A gazdaság — állapítja meg Tobin — örökös ágazati egyensúlytalanságban van, még akkor is, amikor kialakult egy sztochasztikus makroegyensúly."[8] A „0 infláció" szerinte csak akkor érhető el, ha munkanélküliek száma nagyobb, mint a betöltetlen állásoké.

A Phillips-görbe ellentétes mozgást (trade off-ot) mutat ki az infláció és a munkanélküliség között. Ha csökkentik a munkanélküliséget, ennek az ára növekvő infláció. A Phillips-görbe alapján a modern inflációt a munka iránti keresletnek, s vele a foglalkoztatásnak a növekedése idézte elő. Ez az infláció már akkor bekövetkezhet, amikor még munkanélküliség van. Az árstabilitást — amint arra Tobin is utalt — bizonyos fokú munkanélküliség árán lehet megvásárolni. Stabil árak a munkanélküliség ama százaléka mellett alakulhatnak csak ki, amelyhez a pénzbéreknek olyan növekedési üteme tartozik, amilyen ütemben a munka termelékenysége növekszik. A pénzbérek stabilitása a munkanélküliség még nagyobb fokát igényli.

Az említett ellentétes mozgás keynesianus értelmezése szerint a gazdaságban létezik kényszerű munkanélküliség, így a foglalkoztatás a kereslet növelésével fokozható. A munka iránti kereslet növekedése viszont növeli a pénzbér növekedési ütemét, s a munkanélküliség bizonyos százalékánál inflációt okoz. Tobin úgy jellemzi a Phillips-görbét, mint „. . . a keynesi bér- és foglalkoztatáselmélet háború utáni analógiáját".[9]

A természetesráta-hipotézis

A hagyományos neoklasszikus felfogás szerint a munkanélküliség és az infláció nem mozoghat ellentétesen. A tőkés gazdaság automatizmusai biztosítják a teljes foglalkoztatást. A pénzben kifejezett összkereslet változása, növekedése vagy csökkenése, nem érinti a foglalkoztatás színvonalát. Az összkereslet csökkenése nem idéz elő munkanélküliséget, hiszen a neoklasszikus közgazdák — Marshall nyomán — azt tartják, hogy az árak gyorsabban reagálnak az összkereslet változására, mint a termelés. Az összkereslet csökkenésével valamennyi ár csökken, a termelési szolgálatok ára, s így a pénzbér is, a reálbér tehát nem változik, a reál-

[8] J. Tobin: Inflation and Unemployment. The American Economic Review, 1972. március, 11. l.
[9] J. Tobin: I. m. 4. l.

profit sem. Változatlan marad a termelés nagysága és a foglalkoztatás volumene is. A neoklasszikus felfogás szerint csak a viszonylag magas reálbér vezethet munkanélküliséghez.

Az infláció és a munkanélküliség ténye azonban újabban változást hozott a neoklasszikus árelméletben is. A neoklasszikus közgazdaságtan mai képviselői igyekeznek magyarázatot találni arra, hogy milyen tényezők akadályozzák az ármechanizmus működését a teljes foglalkoztatás megvalósításában. Az aggregát kereslet csökkenése esetén az árszínvonal vagy a pénzbér miért nem csökken olyan mértékben, hogy a teljes foglalkoztatás fennmaradjon? Miért lehet az aggregát kereslet növelésével a valóságban fokozni a foglalkoztatást? A figyelem az egyensúlyi helyzetről az egyensúlytalanságra terelődik. A mai inflációs körülmények között az ármechanizmus működésében mutatkozó tökéletlenséget némely közgazdászok kapcsolatba hozzák az inflációval is.

Friedman — mint láttuk — nem ismeri el az úgynevezett keynesi kényszerű munkanélküliséget, nála is létezik azonban a piac tökéletlensége, az információk szerzésének, a munkaerő mobilitásának költségei folytán — a munkanélküliség bizonyos természetes rátája.[10] A keresletnek a monetáris expanzió révén bekövetkező növekedése, s az ezzel járó inflációs folyamat nem anticipált jellege ezt átmenetileg leszoríthatja, mivel a munkások várakozásaikat szerinte csak késve igazítják az infláció új üteméhez, egy ideig még a korábbi árszínvonallal számolnak. Ily módon egyidejűleg lehet *alacsonyabb reálbér* — ami serkenti a munkaerő iránti kereslet növekedését a vállalkozók részéről — és *magasabb várt reálbér* a munkások elképzeléseiben, ami viszont növeli a munkaerő kínálatát. Ebben az ábrázolásban a munkások információinak tökéletlensége az infláció új üteméről akadályozza az ármechanizmus működését, s tartja a gazdaságot az egyensúlytalanság állapotában. Mihelyt azután a munkások várakozásaikat az infláció új üteméhez igazítják s a pénzbéreket olyan ütemben növelik, amely mellett a reálbérük együtt nő a munka termelékenységével, a munkanélküliség természetes rátájára emelkedik. A foglalkoztatás további növelése csak az infláció ütemének további fokozásával lehetséges.

Friedman ily módon elismeri a munkanélküliség és az infláció ellentétes mozgásának lehetőségét, de csak átmenetileg, rövid távon, s annak következményeként, hogy a bérmechanizmus a munkanélküliség rátáját a munkások helytelen várakozásai következtében nem tudja természetes szintjén tartani. Mihelyt azután az infláció tényleges és anticipált rátája megegyezik, a munkanélküliség — az infláció ellenére — természetes rátájára emelkedik. A munkanélküliség természetes rátája Friedmannél független az infláció ütemétől. Hosszú távon szerinte nem áll fenn ellentétes mozgás: a hosszú távú Phillips-görbe Friedmannél egy függőleges egyenes. Rövid távon viszont a Phillips-görbe alakulása a munkások inflációs várakozásaitól függ. Minél nagyobb inflációra számítanak a munkások, annál nagyobbnak kell lennie az infláció tényleges ütemének — Friedman szerint —, hogy átmenetileg túlszárnyalhassa a munkások várakozásait, s így lehetővé tegye a foglalkoztatás növelését.

[10] Lásd Mátyás Antal: A monetáris ellenforradalom a polgári közgazdaságtanban. Közgazdasági Szemle, 1977. november, 1302—1320. l.

A Friedman-féle ellentétes mozgás azonban éppen ellenkező oksági összefüggést fejez ki, mint a Phillips-görbe. Ez abból fakad, hogy Friedman nem ismeri el a keynesi értelemben vett kényszerű munkanélküliséget, legfeljebb a frikcionális munkanélküliséget. Friedman ábrázolásában Phillipsével ellentétben nem a munkanélküliség csökkenése idézi elő az inflációt, hanem az infláció idézi elő a munkanélküliség csökkenését, nem az árszínvonal igazodik a pénzbér növekedéséhez, hanem a pénzbér növekedési üteme igazodik az infláció tényleges üteméhez. Phillips elképzelése szerint, amíg az árszínvonal növekedési üteme fel nem zárkózik a pénzbér növekedési üteméhez, a reálbér jobban nő a munka termelékenységénél, a felzárkózás után a reálbér növekedési üteme a munkatermelékenység növekedési ütemére csökken. Ez azonban nem csökkenti a munkaerő kínálatát, nem növeli a munkanélküliséget, hiszen a keynesi modell elismeri a kényszerű munkanélküliség létét. Friedmannél viszont, amíg a pénzbér növekedési üteme nem igazodik az árszínvonal növekedési üteméhez, a tényleges reálbér csökken. Mihelyt az infláció várt üteme felzárkózott tényleges üteméhez, a reálbér a munkatermelékenység ütemében emelkedik, a reálbér várt növekedési üteme csökken, a munkaerőnek mind a kínálata, mind a kereslete kisebb lesz, a munkanélküliség természetes rátájára nő. Az ellentétes összefüggés folytán a természetesráta-hipotézis ábrázolásában a hurok az óramutató járásával megegyező: amikor megindul a monetáris expanzió és az árszínvonal emelkedik, a pénzbér csak kisebb mértékben nő, miközben a munkanélküliség csökken. Amikor viszont a munkások felismerik, hogy bérük emelkedése elmaradt az árszínvonal emelkedése mögött, és a pénzbéremelkedés magasabb ütemét harcolják ki, a munkanélküliség nőni fog.

Phelps[11] Friedmanhez hasonlóan bizonyítja azt, hogy a munkanélküliség és az infláció csak átmenetileg mozognak ellentétesen, az összkereslet növekedése vagy csökkenése — az ármechanizmus tökéletlen működése folytán — csak átmenetileg növelheti vagy csökkentheti a foglalkoztatást. A munkabér-mechanizmus pedig szerinte azért nem tudja szabályozó szerepét maradéktalanul betölteni, mert a munkapiacon a munkások információja arról, hogy másutt, más vállalatnál, más iparágban, ahol a munkásnak szakképzettsége alapján lehetősége nyílna az elhelyezkedésre, mekkora a munkabér, nagyon hiányos. Ez a körülmény az „új munkahely keresésével kapcsolatos munkanélküliséget (search unemployment)" hozza létre. A munkanélküliség eme fajtája — az elnevezés Stiglertől[12] származik — önkéntes munkanélküliség. Azok a munkások, akik úgy gondolják, hogy jobb munkahelyet találhatnak, ha keresnek, otthagyják munkahelyüket, mert az elmélet feltevése szerint „. . . a keresés lényegesen hatékonyabb, ha a munkahelyet keresőt éppen nem foglalkoztatják" . . .[13] A munkások tökéletlen informáltsága mármost a következőképpen akadályozza azt, hogy a munkabér-mechanizmus biztosítsa a teljes foglalkoztatást. Ha az összkereslet csökken, a munkások egy része nem vállalja a munkát az új, alacsonyabb, a piacot

[11] Lásd E. S. Phelps: The New Microeconomics in Inflation and Employment Theory. The American Economic Review, 1969. május, 147—160. l.

[12] G. J. Stigler: Information in the Labor Market. II. rész. Journal of Political Economy, 1962. október.

[13] J. Tobin: I. m. 6. l.

egyensúlyba hozó pénzbérek mellett, mert azt hiszi, hogy a pénzbérek másutt kevésbé csökkennek a termékárakhoz képest, mint eddigi munkahelyén. A munkás számára elfogadható bér tehát a termékárakhoz képest kevésbé csökken. Idejét ezért arra fordítja, hogy más, jobb relatív pénzbért kínáló munkahely után kutasson. A munka tényleges kínálata ily módon balfelé tolódik el a reálbér valamennyi szintjénél. Ennek következtében csökken a profitot maximalizáló termelési volumen és foglalkoztatás. Ha viszont az összkereslet emelkedik, ez csökkenti az új munkahelyek kereséséből fakadó munkanélküliséget. A bérek általános emelkedése ugyanis megtéveszti az új munkahelyet kereső munkást, azt hiszi, sikerült neki viszonylag magasabb munkabért kínáló munkahelyet kapnia. Ily módon Phelps is kimutat a munkanélküliség és a pénzbér növekedési üteme között fennálló, a Phillips-görbében kifejeződő ellentétes mozgást, azzal módosítva az eredeti Phillips-görbét, hogy a pénzbérváltozás üteme szerinte is nemcsak a munkanélküliség szintjével és változási rátájával van kapcsolatban, hanem a pénzbérek növekedésének várt ütemével is. A Phillips-görbe helyzetét ily módon Phelpsnél is befolyásolják a várakozások.

Az elmondottakból az következnék, hogy mihelyt a várakozások hozzáigazodnak a pénzbérváltozás folyó üteméhez, az új munkahelyek keresésével kapcsolatos munkanélküliség eltűnik. Phelps azonban arra hivatkozik, hogy a gazdaságban végbemenő strukturális változások folytán egyes vállalatoknál, iparágakban a pénzbérek a másutt várt átlagos pénzbér felett vannak, míg más helyütt alatta helyezkednek el. A pénzbérek változásának átlagos üteme így egyenlő lehet a változás átlagosan várt trend ütemével, ugyanakkor létezik új munkahelyek keresésével kapcsolatos munkanélküliség. Phelps elképzelése az egyensúly körülményei között fennálló munkanélküliségről analóg a munkanélküliség Friedman-féle természetes rátájával.

A költséginfláció

Mind a Keynest követő szerzők, mind Friedman, Phelps vagy hozzájuk hasonlóan más neoklasszikus szerzők, más-más elméleti megalapozással ugyan, de a fölös kereslet révén igyekeztek magyarázni az inflációt. Az 1960-as évek végén, az 1970-es évek elején azonban az infláció üteme nem csökkent a kereslet növekedési ütemének visszaesésekor sem. Az infláció üteme és a munkanélküliség egyszerre növekedett. E körülmény sok közgazdászt arra ösztönzött, hogy más oldalról igyekezzék megközelíteni az infláció problémáját. Ilyen más oldalról való magyarázat volt az inflációnak a költségek autonóm növekedésével való indoklása. E megközelítés képviselői a költségek között a munkabér alapvető szerepét hangoztatják. Davidson és Weintraub szerint a bérköltség sokkal fontosabb más költségeknél, ugyanis alig van más input elem, amelyet olyan általánosan felhasználnának minden termék előállításában, mint a munkát.[14] A munkabért pedig szerintük nem a piaci mechanizmus alakítja ki, hanem bértárgyalások a szakszervezetek és a monopó-

[14] Lásd P. Davidson—S. Weintraub: Money as Cause and Effect. The Economic Journal, 1973. december, 1126. l.

liumok között, vagy pedig az állam szabályozza alakulását. A pénzbér emelkedése ily módon autonóm folyamat, független a piactól. „A szakszervezetek a béreket versenyszintjük fölé emelik, alig ügyelve a kapun kopogtató munkanélküli, vagy csak csökkent munkaidővel foglalkoztatott munkásokra"[15] — jellemzi Tobin a költséginfláció képviselőinek az álláspontját.

Duesenberry egyrészt a bérek kapcsolódására (wage linkage) hivatkozva magyarázza, hogy dinamikus gazdaságban miért nőnek egyre a pénzbérek. Szerinte az egyik iparágban létrejött bérmegállapodások a piaci folyamatokon keresztül befolyásolják más iparágak bérmegállapodásait. A szakszervezeteken belüli politikai nyomás is arra kényszeríti a szakszervezet vezetőségét, hogy lépést tartson más szakszervezetek eredményeivel, még akkor is, ha az objektív gazdasági körülmények ennek ellentmondanak. S mivel egy dinamikus gazdaságban mindig emelik valahol a béreket, a többi szakszervezet is béremelést követel, és el is éri.[16]

Másrészt az optimális allokáció is megköveteli Duesenberry szerint a lefelé merev bérek esetén a pénzbérek emelkedését. A gazdaságban végbemenő változásokra a bérarányoknak is reagálniuk kell. Nőnie kell a pénzbéreknek abban az iparágban, ahol a munkaerőhiány mutatkozik, és csökkennie ott, ahol munkanélküliség van, a piaci mechanizmus ezen keresztül osztja el újra a munkaerőt. Mivel azonban a munkások ellenállnak a pénzbérek csökkenésének azokban a termelési ágakban, amelyekben munkanélküliség alakult ki, bizonyos mértékű infláció szükséges ahhoz, hogy a változás által megkívánt bérarányok létrejöjjenek.[17]

Az infláció „költségnyomás" (cost push) modelljében választ kell találni arra is, miért nőnek a pénzbérek nagyobb ütemben, mint a munka termelékenysége. Duesenberry szerint, ha egyes iparágak a béremelkedésben azokhoz az iparágakhoz igazodnak, ahol a termelékenység nagyobb ütemben nő, mint náluk, akkor az árak a viszonylag alacsonyabb termelékenységnövekedést elért iparágakban inflálódnak. Eatwell, Llewellyn és Tarling az ún. kulcsiparág-hipotézisben arra hivatkoznak, hogy „... a pénzbérek növekedésének általános üteme ama szektorok termelékenységének növekedési üteméhez igazodik, amelyekben a termelékenység növekedése a leggyorsabb."[18]

Egyes szerzők rámutatnak arra, hogy az árszínvonal oligopolisztikus piacokra jellemző merevsége lefelé olyan esetben is inflációt okoz; amikor a pénzbérek általános növekedési üteme megfelel a termelékenységnövekedés átlagos ütemének. Ez esetben ugyanis az összbéremelkedés által előidézett áremelkedést azokban az iparágakban, ahol a termelékenység az átlagosnál kisebb ütemben növekszik, nem egyenlítheti ki az árak csökkenése azokban az iparágakban, amelyekben a termelékenység az átlagosnál gyorsabban nő.

A pénzbéreknek a termelékenységnél gyorsabb ütemű növekedése — változatlan árak mellett — növeli a munkásosztály részesedését a nemzeti jövedelemből. A tőkésosztály viszont igyekszik megőrizni része-

[15] J. Tobin: I. m. 14. l.
[16] Lásd J. Duesenberry „Inflation and Income Distribution." I.E.A. Inflation Conference, Saltsjöbaden. Svédország, 1975. augusztus 9—10.
[17] Lásd J. Duesenberry: I. m. 3—4. l.
[18] J. Eatwell—J. Llewellyn—R. Tarling: Money Wage Inflation in Industrial Countries. The Review of Economic Studies, 1974. október, 516. l.

sedését, s emeli termékei árát. Az infláció ily módon ma a nemzeti jövedelemből való részesedésért folyó osztályharc eszközévé vált. A költséginfláció képviselőinek jellemzésében az infláció „... harc a jövedelemből való részesedésért bizonyos társadalmi csoportok között."[19] Lerner utal rá, hogy már pusztán a nemzeti jövedelemből való részesedés megőrzésére irányuló törekvés, az osztályok védekező akciója is fenntartja az inflációt.[20]

A részesedés fenntartására irányuló törekvés Lerner szerint a stagfláció forrása lehet. Ha például csökken a kereslet növekedési üteme, a vállalkozók továbbra is tartani akarják addigi profitjukat, s nem engedik, hogy áraik növekedési üteme csökkenjen. A szakszervezetek viszont igyekeznek fenntartani a pénzbérek növekedési ütemét, hogy a munkásosztály részesedése se csökkenjen a nemzeti jövedelemből. A következmény: infláció, csökkenő termelés és növekvő munkanélküliség mellett.

A nemzeti jövedelemből való részesedésért az infláció eszközével folytatott küzdelemben sokan hangsúlyozzák az inflációs várakozások szerepét, mihelyt azok beépülnek az ár- és bérmegállapítási folyamatba. Fokozódik az infláció, ha a szembenálló osztályok — az árak, illetve a bérek nagyobb ütemű jövőbeli emelkedésére számítva — növelik a bérek, illetve az árak emelkedésének jelenlegi ütemét. „... az árak nőnek, részben azért, mert az emberek növekedésükre számítanak."[21]

Tiszta költséginfláció esetén az infláció és a munkanélküliség mozgása nem ellentétes. A Phillips-görbe akkor egy vízszintes egyenes.

Valójában, amint erre sok szerző utal, a szakszervezetek ereje, bérköveteléseik valóra váltása nem független a piaci viszonyoktól, a konjunktúra alakulásától. A pénzbérek emelkedése tehát mégsem teljesen autonóm kiváltója az inflációnak. „A munkanélküliség nagysága — írja Samuelson — bizonyos fokig visszatartja a nominálbérek növekedésének a termelékenységemelkedés feletti többletét."[22] „... a munkanélküliség mégis mérsékli az áremelkedéseket" — olvashatjuk Wilesnél.[23] Ebben az értelemben írja Davidson és Weintraub, hogy noha a pénzbér színvonalát „többnyire exogén változónak tekintik, az mégis endogén elemeket tartalmazhat..."[24] Samuelson „Közgazdaságtaná"-ban utal arra, hogy a bérköveteléseknek a piaci viszonyoktól való függése következtében költséginfláció esetén is fennáll az ellentétes mozgás az infláció és a munkanélküliség között, s ezért szerkeszthető negatív hajlású Phillips-görbe. Az infláció Samuelson szerint tehát költséginfláció esetén is csökkenthető a munkanélküliség fokozásával. Az infláció felhasználása a nemzeti jövedelem elosztásáért folyó harcban ily módon nem lehet független a konjunkturális helyzettől. A piac szereplői nem cselekedhetnek tartósan az értéktörvény követelményeivel ellentétesen. Kedvezőtlen konjunktúra esetén a termelés csökkenése, a munkanélküliség növekedése végül is az árak és bérek növekedési ütemének csökkentésére

[19] R. J. Gordon: Recent Developments in the Theory of Inflation and Unemployment. International Economics Association Conference on „Inflation Theory and Anti-Inflation Policy". Saltsjöbaden, Svédország, 1975. augusztus 28. 5. l.

[20] Lásd A. P. Lerner: Employment Theory and Employment Policy. The American Economic Review, 1967. május, 8. l.

[21] J. A. Carlson—M. Parkin: Inflation Expectations. Economica, 1975. május, 123. l.

[22] P. A. Samuelson: Közgazdaságtan. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976. 1037. l.

[23] P. Wiles: Cost Inflation and the State of Economic Theory. The Economic Journal. 1973. június, 381. l.

[24] P. Davidson—S. Weintraub: I. m. 1123. l.

kényszerít: „... az eladások és a termelés annyira csökken, amennyi szükséges lehet ahhoz, hogy a monopolistákat (monopolistáknak tekinti Lerner a szakszervezeteket is — M. A.) arra ösztönözze, hogy feladják a versenyt."[25]

Egyre inkább utat tör magának a polgári közgazdaságtanon belül az a felismerés, hogy átfogó összefüggés áll fenn a kereslet- és a költséginfláció között. A költségek alakulása nem független a kereseti viszonyoktól. A költséginfláció viszont keresleti inflációba csap át: „... növekvő költség általában növeli valakinek a jövedelmét, és így a keresletét is".[26]

Davidson és Weintraub a kétféle infláció összefonódását a pénzbér kettős szerepével hozza kapcsolatba azzal, hogy a pénzbér egyrészt termelési költség, másrészt a fogyasztási kereslet legfőbb forrása. „A pénzbér emelkedése költségnyomást fejt ki, és a fogyasztási javak piacán, ahol a fogyasztási javak vásárlásának majdnem 90 százaléka bérből és fizetésből történik, egyidejűleg keresleti húzást."[27]

Az infláció modern polgári elméletében az a felismerés is áttör, hogy az infláció összefüggéseinek csupán a Phillips-görbén alapuló magyarázata egyoldalú, mert ez a görbe csupán a munkapiac viszonyainak alakulására állít fel hipotézist. Azonban egyoldalúnak ítélik meg az inflációnak a mennyiségi pénzelmélet alapján történő megközelítését is, mivel a mennyiségi pénzelmélet — a polgári bírálat szerint — csupán a pénzpiac alakulását vizsgálja az infláció folyamatában. Mind szélesebb körben terjed a felismerés, hogy az infláció vizsgálata a gazdasági folyamatok egészét átfogó modellt igényel.[28]

A Phillips-görbéhez kapcsolódó inflációmagyarázatok bírálata

E fejezetben az inflációra vonatkozó, szerteágazó, nem marxista elméletek közül csak azokat ragadtuk ki, amelyek a Phillips-görbéhez kapcsolódnak. Bírálatunk során is csak ezekkel kívánunk foglalkozni.

Ellentétesen mozog-e az infláció és a munkanélküliség? Igen, noha marxista alapon más megfontolásból magyarázandó, mint ahogy a Phillips-görbe doktrína képviselői állítják. Az utóbbi évtizedek fejlődésének sajátossága a fejlett tőkésországokban az improduktív szektor, azon belül is az állami szektor súlyának növekedése. Az improduktív szektor erősödése kedvező hatással van a foglalkoztatás növekedésére a termelő szférákban. A profitérdek által meghatározott társadalmi termelés ellentmondásos voltának megnyilvánulása az, hogy a produktív munkások termékének egy részét tőkés gazdaságban improduktív módon kell elfogyasztani ahhoz, hogy a megtermelt értéktöbbletet realizálni lehessen, s így a termelésben a foglalkoztatás magas szintje valósulhasson meg. Az improduktív szektor kiadásai azonban inflációs hatásúak, keresletet

[25] A. P. Lerner: Employment Theory and Employment Policy. The American Economic Review, 1967. május, 8.
[26] A. Nove: Cost Inflation and the State of Economic Theory — A Comment. The Economic Journal, 1974. június 377. l.
[27] P. Davidson—S. Weintraub: I. m. 11—26. l.
[28] Lásd D. E. W. Lairdler—J. M. Parkin: Inflation — A Survey. The Economic Journal, 1975. december. 796. l.

támasztanak anélkül, hogy árut vinnének a piacra. Az improduktív szektor súlyának a növekedésével nő az igény a megtermelt fogyasztási javak iránt, ami — mint már a monetáris ellenforradalommal foglalkozó említett tanulmányban láttuk — az árszínvonalat akkor is emeli, ha az improduktív szektorban működők bérét adóból fedezik. Az árstabilitást az improduktív szektor súlyának a csökkenése révén lehetne megvalósítani, ennek következtében viszont fokozódna a munkanélküliség. A foglalkoztatás növekedésének a mai tőkés gazdaságban valóban az infláció az ára.

A Phillips-görbéhez kapcsolódó irodalom az infláció sok érdekes részproblémáját tárja fel. Érdekes a munkanélküliség és a munkaerő iránti túlkereslet egyidejű létezésének kimutatása a sztochasztikus makroegyensúly körülményei között, a várakozások szerepének ábrázolása az inflációs folyamatban, Duesenberry fejtegetései a bérek kapcsolódásáról, az optimális allokáció által megkövetelt áremelkedésről az árak és bérek lefelé való merevsége esetén, és még lehetne sorolni a figyelemre méltó megállapításokat az inflációval foglalkozó polgári irodalomból.

Phillips a II. világháború utáni időszak vizsgálata során úgy találta, hogy az 1948 és 1957 közötti periódusban az 1950-es év és az 1953—1957 közötti évek voltak azok, amelyekben a pénzbér növekedési üteme és a munkanélküliség százalékos nagysága közötti összefüggés nagyon közel állt az 1861—1913 közötti időszakra szerkesztett görbében kifejeződő összefüggéshez. Ezekben az években az importárak emelkedése alacsony ütemű volt, így a kereslethúzta elem túlszárnyalta a költségnyomáselemet. A két világháború között azonban már nem ilyen kedvező az eredmény. Alig lehet kimutatni kapcsolatot a munkanélküliség és a pénzbérek változása között.

Elismerve az ellentétes mozgás létezését az infláció és a munkanélküliség között, nézzük meg, vajon Phillips által 1861 és 1913 között kimutatott számszerű kapcsolat olyan összefüggést fejez-e ki, amelynek alapján — ha az importárak emelkedése nem nagy — más időszakban is megállapítható, hogy a munkanélküliségnek a munkaerő iránti kereslet alakulását tükröző százalékos változása miként hat a pénzbér növekedési ütemére, s a munkanélküliség milyen fokánál biztosítható a pénzbéreknek a termelékenységgel azonos ütemű növekedése.

Desai a Phillips-görbét interpretáló tanulmányában hangoztatja: az 1861 és 1913 közötti időszakra szerkesztett görbének későbbi időszakokban történő felhasználása feltételezi, hogy a munkanélküliség minden egyes ciklusban azonos amplitudóval fluktuál, és azonos az egyes ciklusok hossza is. Ha azonban a ciklusok szabálytalanok, és eltérő amplitúdójúak, nagy eltérés mutatkozna a kapott átlag és a kívánt igazi átlag között, és „ebben az értelemben a Phillips-eljárás hatástalan lenne".[29] Ugyanis a pénzbér növekedési ütemét a munkanélküliség adott fokán — az átlagolás ellenére — a munkanélküliség alakulási tendenciája is befolyásolná. Desai hangoztatja, hogy a XIX. század adatainak szabályos ciklikus alakulása nagyon alkalmas a Phillips-féle átlagolási eljá-

[29] M. Desai: The Phillips Curve: A Revisionist Interpretation. Economica, 1975. február, 5. l.

rásra. 1914 és 1947, továbbá 1947 és 1971 közötti periódusokra vonatkozóan azonban úgy találta, hogy a Phillips-görbe alakja nem változatlan egyik periódusról a másikra. Ezért szerinte hiábavaló a priori elméleti megfontolásból megkísérelni, hogy egyetlen alakot konstruáljanak a Phillips-görbe számára.

Valójában a Phillips által az 1861—1913 közötti időszakra feltárt összefüggések alkalmazásának akadálya a mai tőkés gazdaságban nem egyszerűen csak az, hogy a ciklusok szabálytalanokká váltak. Az újratermelés ciklikus alakulásában bekövetkezett változások is azt tükrözik, hogy a tőkés gazdaság szerkezetében, a tőkésosztály és a munkásosztály viszonyában következtek be mélyreható változások. Megnőtt az improduktív szektor súlya, s az állam gazdasági szerepe lényegesen nagyobb, mint a Phillips által vizsgált időszakban. Megerősödtek a szakszervezetek, s befolyásuk a tőkés gazdaság egyre több ágára terjed ki.

A Phillips által feltételezett összefüggés azonban nem fejezi ki a megváltozott körülményeket. A Phillips-görbében megfogalmazott összefüggést elfogadók nem számolnak azzal, hogy az állami szektor erőteljes növekedésének időszakában az infláció nem szükségszerűen annak a következménye, hogy a munkanélküliség csökkenésével az egy főre jutó pénzbér a munka termelékenységénél nagyobb ütemben nő. Nőhet a pénzbér olyan ütemben, mint a munka termelékenysége, mégis infláció következik be, ha a foglalkoztatás növekedésével nő az improduktív dolgozók aránya az összes foglalkoztatottak körén belül. Ez esetben a kifizetett pénzbérek összege jobban nő, mint a munkásosztály rendelkezésére álló fogyasztási cikkek mennyisége. A Phillips-görbe helyzete tehát más és más lesz, attól függően, hogy a foglalkoztatás növekedésével milyen arányban nő az improduktív dolgozók súlya.

A szakszervezetek növekvő ereje is érinti a Phillips-görbe helyzetét. „A szakszervezetek például a bérek gyorsabb növekedését idézik elő túlkereslet esetén és lassabb csökkenését túlkínálat esetén, mint ahogyan az egyébként bekövetkeznék."[30]

Ennek következtében a Phillips-görbét befolyásolja az a körülmény, hogy milyen arányban oszlanak meg az iparágak erősen és gyengén szervezett, illetve szervezett és nem szervezett iparágakra. Lipsey szerint csak akkor lenne kimutatható szilárdan ellentétes mozgás a munkanélküliség alakulása és a pénzbérek növekedési üteme között, ha a szakszervezetek befolyása az idők során viszonylag stabil maradna.

Lipsey, Archibald és mások arra is rámutatnak, hogy mivel a pénzbérek jobban nőnek, a túlkereslettel rendelkező piacon, mint ahogyan csökkennek a túlkínálatot felmutató piacon, a pénzbérek növekedési üteme a munkanélküliség adott százaléka mellett is változhat, ha változik a munkanélküliség megoszlása a piacok között. „A pénzbérek megfigyelt növekedési üteme adott munkanélküliség mellett nagyobb, ha a munkanélküliség szóródása nagy, mintha kicsi lenne."[31] Így a Phillips-görbe „... eltolódhat a munkanélküliség megoszlásának a változásával".[32]

[30] R. G. Lipsey: The Relation between Unemployment and the Rate of Change of Money Wage Rates in the United Kingdom, 1862—1957: A Further Analysis. Economica, 1960. február, 17. l.
[31] G. C. Archibald: The Phillips Curve and the Distribution of Unemployment. The American Economic Review, 1969. május, 126. l.
[32] G. C. Archibald: I. m. 125. l.

Ha tehát a pénzbérek változási ütemét akarjuk megbecsülni — hangoztatja Lipsey —, nemcsak a munkanélküliség nagyságát kell ismerni, hanem megoszlását is a különböző piacok között. Ha a munkanélküliség valamely szintjén a munkanélküliségnek a piacok közötti megoszlása lényegesen megváltozik, vele együtt változik a munkanélküliség szóban forgó nagysága mellett a pénzbérek változásának üteme.

Befolyásolja a Phillips-görbében kifejeződő ellentétes mozgást az állami bérszabályozás is.

A Phillips által feltételezett összefüggés révén nem magyarázható, hogy az árat emelő, improduktív költségek talaján miként vált az infláció az árak és a pénzbérek nagyságát befolyásolni képes tőkés monopóliumok és a megerősödött szakszervezetek között folyó harc eszközévé a nemzeti jövedelemből való részesedésért. Pedig az inflációnak ez a szerepe magyarázza, hogy az egyre fokozódik, egyre ellenőrizhetetlenebbé válik. A Phillips-görbe alapján az sem magyarázható, hogy az árszínvonal meghatározásában kulcsszerepet betöltő pénzbér[33] miként nő eme osztályharc során, s annak következtében egyre erőteljesebben.

A Phillips-hipotézis alapján nem magyarázható a stagfláció amikor is a gazdaság infláció körülményei között stagnál, sőt hanyatlik, s nő a munkanélküliség.

Az erős infláció olyan gazdasági válságot idéz elő, amely eltér az újratermelés ciklikus mozgása során létrejött periodikus túltermelési válságtól. Egyet kell érteni Wiles-szel, aki a stagflációval kapcsolatban azt hangoztatta, hogy a nagymértékű infláció bizonytalanná teszi a gazdasági számításokat, elkedvetleníti a beruházókat, s ezáltal rontja a konjunktúrát.[34] Az árak és bérek azonban tovább emelkednek, mivel mind a tőkés, mind a munkásosztály igyekszik megőrizni kiharcolt részesedését. Az inflációs várakozások csak késve alkalmazkodnak a hanyatlás folyamatához. Megemlíthetünk egy stagflációt kiváltó másik tényezőt is. Az improduktív szektor kiadásai inflációs hatásúak, ugyanakkor csökkentik a tőkés gazdaság válságérzékenységét. Csökkentik, de nem küszöbölik ki. Az állam növekvő gazdasági szerepének körülményei között is kibontakozhatnak periodikus túltermelési válságok, s a munkanélküliség ez esetben is együtt létezik az inflációval.

A stagfláció a negatív hajlású Phillips-görbe révén nem fejezhető ki. A munkanélküliség százalékos változása és a pénzbérek növekedési üteme közötti összefüggést ez esetben pozitív meredekségű görbe mutatja. A hurok pedig az óramutató járásával megegyező: a pénzbérek növekedési ütemének tényleges értékei csökkenő munkanélküliség esetén az 1861—1913 közötti periódusra vonatkozó, átlagértékeken alapuló görbe alatt helyezkednek el, növekvő munkanélküliség mellett viszont a görbe felett.

A Phillips-görbe doktrína képviselői a kényszerű munkanélküliség létét tételezik fel, s szerintük a foglalkoztatás a kereslet fokozásával tartósan növelhető. A természetesráta-hipotézis viszont önkéntesnek tekinti a munkanélküliséget, s önkéntesnek tekintik az új munkahelyek

[33] Lásd Erdős Péter: Adalékok a mai tőkés pénz, a konjunktúraingadozások és a gazdasági válságok elméletéhez. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1966. 133, 139. l., illetve Erdős Péter: Bér, profit, adóztatás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976. 113, 491. l.

[34] P. Wiles: Cost Inflation and the State of Economic Theory. The Economic Journal, 1973. június, 380. l.

keresésével kapcsolatos munkanélküliség elméletének képviselői is. Az effajta munkanélküliség létezését azonban több polgári szerző is kétségbe vonta. A modern hírközlés korszakában szerintük a munkásnak nem kell otthagynia a munkáját ahhoz, hogy információt gyűjtsön más cégeknél, más iparágakban kínálkozó munkalehetőségekről. S munkahelyét a munkás csak akkor mondja fel, ha már talált kedvezőbb munkaalkalmat a maga számára. De ha el is ismerjük új munkahelyek keresésével kapcsolatos bizonyos fokú munkanélküliség létezését, ez csak egy részét teheti ki a munkanélküliségnek, s aránya Tobin szerint[35] a foglalkoztatás fluktuációjával változik. Az infláció ütemének változása egyes munkásokat arra ösztönözhet, hogy — magasabb munkabérre számítva — otthagyják régi munkahelyüket és új munkahelyet keressenek. Ha azonban feltételezzük a kényszerű munkanélküliség létezését, s azt, hogy minél nagyobb a munkanélküliség, a munkanélküliek annál nagyobb része kényszerű munkanélküli, a foglalkoztatás növekedését az inflációs folyamat párhuzamos kibontakozásával nem lehet azzal magyarázni, hogy a munkanélkülieket inflációs folyamat révén kell megtéveszteni, így késztetve őket munka vállalására.

Nem lehet egyetérteni a neoklasszikus elmélet képviselőinek ama felfogásával sem, amely szerint az összkereslet csökkenése esetén a flexibilis árak és pénzbérek biztosítanák a teljes foglalkoztatást. Az összkereslet csökkenése nyilván azt jelentené, hogy gazdasági válság van, rosszak a profitkilátások, a beruházások összezsugorodtak. Fenn tudná-e tartani az árszínvonal és a pénzbér megfelelő csökkenése a teljes foglalkoztatást azáltal, hogy a reálbért a teljes foglalkoztatás mellett fennálló szintjén stabilizálná, s ezáltal a reálprofit tömege is a teljes foglalkoztatás melletti szintjén maradna?

A válság időszakában a társadalmi össztermelésen belül eltolódás mutatkozik a zömében reálbért megtestesítő fogyasztási javak termelésének javára, s a profitot megtestesítő beruházási javak rovására. A teljes foglalkoztatás fenntartása — változatlan reálbérek és a reálprofit változatlan tömege mellett — ilyen körülmények között azt jelentené, hogy a reálprofit nagy része realizálatlan maradna, eladatlan raktárkészletek formájában heverne a tőkésosztálynál. E körülmény nyilván nem tenné lehetővé a teljes foglalkoztatás fenntartását.

A tőkésállam jövedelempolitikával kíván gátat emelni az infláció felhasználásának a nemzeti jövedelemből való részesedésért folyó harcban.

A szakszervezetek azonban bizalmatlanok a bérek szabályozásával szemben, a bérek leszorítását célzó törekvést látnak benne. A munkásság harcának gyengítését a munkanélküliség fokozásával, nyomoruk növelésével a nem marxista szerzők egy része is elfogadhatatlannak tartja. Az ilyen gyógymód fokozza a társadalmi feszültségeket, s veszélyessé válik a tőkés társadalom számára. S gyógyítja-e egyáltalán a munkanélküliség növekedése az inflációt, amikor egyes országokban azt tapasztalhatjuk, hogy rohamos infláció mellett nő a munkanélküliség?

Bizalmatlanok azonban a jövedelmi politikával szemben a vállalkozók is. Az áralakulás állami ellenőrzésének a célját a profit megnyir-

[34] Lásd J. Tobin: Inflation and Unemployment. The American Economic Review, 1972. március, 8. l.

bálásában látják. Az elméleti közgazdász viszont azzal támadja a jövedelempolitikát, hogy mind az ár-, mind a bérszabályozás ellene hat az optimális allokációnak.

Az osztályok harcát a részesedésért eddig még nem sikerült a kormányzat által kívánt mederbe terelni. A kormányzat e küzdelemben legfeljebb átmeneti fegyvernyugvást érhetett el. „... az általános következtetés az kell hogy legyen, hogy ez ideig még a jövedelempolitika eredménytelen volt."[36]

Az infláció és a munkanélküliség ellentétes mozgása két gazdaságpolitikai célkitűzés összeütközését fejezi ki. Keynes fő művének megjelenése idején a tőkés gazdaság krónikus munkanélküliségtől szenvedett. Az uralkodó neoklasszikus irányzat nem volt képes megoldást találni a krónikus munkanélküliség problémájára. Robinson asszony ezzel kapcsolatban a polgári közgazdaságtan első válságáról beszélt.[37] Keynes mutatta meg az utat a magas szintű foglalkoztatás biztosításához. S a II. világháború után a tőkés gazdaságban végbemenő strukturális változások és a beépített stabilizátorok hatására meg is valósult a foglalkoztatás viszonylag magas szintje. Ennek ára azonban az infláció lett. A munkanélküliségnek mint központi problémának a helyébe ma az infláció lépett a tőkés gazdaságban, és ennek megfelelően a polgári közgazdasági irodalomban is. A polgári közgazdaságtan második válságának vagyunk tanúi. A foglalkoztatás magas szintjének és az árstabilitásnak együttes biztosítása egyelőre megoldhatatlan problémaként áll a polgári közgazdák előtt. Ahogyan Samuelson írja: „A szakemberek még nem tudtak egyetérteni abban, hogyan lehet olyan ‚jövedelempolitikát' kialakítani, amely egyidejűleg biztosítja a teljes foglalkoztatást és az árstabilitást, s amelyhez a monetáris és költségvetési politika meg tudja teremteni a szükséges vásárlóerőt."[38]

Olyan tanácstalanság és a fennálló doktrínák iránt olyan szkepticizmus tapasztalható ma a polgári közgazdák körében, mint amilyen a nagy gazdasági válság időszakában mutatkozott, Keynes „Általános elméleté"-nek a megjelenése előtt. Új Keynest várnak, egy új elméleti rendszer létrejöttét, amely választ adna a tőkés gazdaság jelenlegi problémáira. Egyelőre azonban semmi jel sem mutat arra, hogy új Keynes tűnne fel. Csupán a régi mennyiségi pénzelméletnek monetáris ellenforradalom néven történő felfrissítését tapasztalhatjuk.

[36] P. de Wolff: Note on Incomes Policies. I.E.A. Conference on „Inflation Theory and Anti-Inflation Policy". Saltsjöbaden, Svédország, 1975. augusztus 28—szeptember 3., 12 l.

[37] Lásd J. Robinson: The Second Crisis of Economic Theory. The American Economic Review, 1972. május, 1—10. l.

[38] P. A. Samuelson: Közgazdaságtan. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1976. 1027. l.

SZEMLE

A fejlett tőkésországok gazdasága 1977-ben

Általános helyzetkép

A fejlett tőkésországokban a felhalmozódott belső problémák, valamint a világpiaci nyersanyag- és olajárrobbanás 1974—1975-ben az utóbbi három évtized legmélyebb és leghosszabb gazdasági válságát okozta. A termelés és a fogyasztás csökkent, a munkanélküliség jelentősen megnőtt, a kapacitáskihasználás romlott, gyorsult az infláció, a legtöbb ország külső és belső gazdasági egyensúlya megrendült. E folyamatok összefonódtak a fejlett tőkésországok strukturális válságával. Ezért a korábbi gazdasági visszaeséseknél alkalmazott gazdaságösztönző intézkedésektől eltérő gazdaságpolitikai döntésekre kényszerültek. Hatásukra 1975 végén a gazdasági tevékenység megélénkült. A megélénkülés az országok többségében jórészt az 1974—1975. évi csökkenést pótolta csupán. Az új helyzetben a gazdasági problémák súlyosságához, összetettségéhez viszonyítva a gazdaságélénkítés elégtelen és korlátozott hatékonyságú volt. Az intézkedések hatására:

— megállt az infláció mérséklődésének folyamata, nem javult a foglalkoztatottság, a munkanélküliek száma, illetőleg aránya tovább emelkedett; ezzel szemben mérséklődött a nominálkeresetek növekedése, ami a reáljövedelmek és a fogyasztás emelkedését korlátozta. Így a fogyasztói kereslet élénkülése nem válhatott tartóssá;

— tükrözve, hogy a nagy deficitek következtében az országok óvatos költségvetési politika folytatására kényszerültek, a közületi kiadások sem nőttek a korábbinál dinamikusabban;

— a beruházás sem nőtt számottevően, mivel a kereslet megélénkülése csupán a kapacitáskihasználás fokozását és munkaerő-megtakarítást célzó racionalizálást eredményezett;

— a konjunktúraérzékeny készletfelhalmozás átmeneti fellendülést követően visszaesett. Ezt siettette a nyersanyag- és élelmiszerárak újabb drágulási hulláma is;

— az egymás közötti kereskedelem dinamikus bővülése rövid ideig tartott, a gyorsabban fejlődő és a gazdaság egyensúlyát tekintve szilárdabb országok nem biztosítottak a többi számára elég pótlólagos exportkeresletet, több ország pedig külkereskedelmi deficit csökkentése végett fokozta belső piaca védelmét;

— nem enyhült a strukturális válság, az ágazatok és ágazatokon belüli termékcsoportok egész sora (például a textilipar, a kohászat, a hajógyártás stb.) került nehéz helyzetbe.

A gazdasági megélénkülés bizonytalan jellegét tükrözte, hogy 1976. második félévében a fejlett tőkésországokban a végtermék növekedési üteme az első félévinek felére (mintegy 3 százalékra) csökkent. Az újabb visszaeséstől, a világkereskedelem bővülésének lassulásától való félelem az országokat 1976. júniusában nemzetközileg koordinált középtávú gazdaságfejlesztési stratégia közös kidolgozására késztette. Ebben felvázolták az infláció és a munkanélküliség mérséklésének programját a korábbinál erőteljesebb gazdasági növekedés talaján. A végrehajtás során hozott belső gazdaságpolitikai és nemzetközi együttműködési döntések azonban nem hozták meg a várt eredményt. 1977 első hónapjaiban a gazdasági fejlődés üteme ugyan némileg (kb. 0,5 százalékkal) gyorsult, ezt azonban az év közepétől ismét ütemmérséklődés követte. A visszaesés bekövetkezésének megakadályozása végett a fejlett tőkésországok miniszteri értekezlete 1977 júniusában további intézkedések szorgalmazásával megerősítette az egy évvel korábban hozott gazdaságfejlesztési stratégiát. A közös gazdaságpolitikai szándék hangoztatását azonban nem követte a meghirdetett

elvek gyakorlati megvalósítása. Ezt mutatja, hogy

— folytatódott a fogyasztói kereslet és a közületi kiadások lassú bővülése;

— az átlagosnál gyorsabban fejlődő Egyesült Államokban erősödött az inflációs nyomás és nőtt a külkereskedelmi deficit, míg az áremelkedés mérséklődése, a külső és belső egyensúly javulása elsősorban a lassan fejlődő országokat jellemezte;

— a legtöbb országban továbbra is magas maradt a munkanélküliek száma, illetőleg fokozódott a munkanélküliség, a gazdaság növekedési dinamikája csupán az Egyesült Államokban volt elegendő a munkanélküliek korábban magas arányának számottevő mérsékléséhez;

— nem sikerült helyreállítani az üzleti bizalmat, ezért az országok többségében továbbra sem élénkült meg a beruházás, az elhatározott fejlesztések elsősorban racionalizálási célokat szolgáltak, ennélfogva a munkalehetőségeket nem bővítették (gyakran csökkentették);

— a tőkés világkereskedelem volumenének bővülése ismét számottevően lassult, erősödött az iparvédelemre és a piaczavarásra hivatkozó protekcionizmus (mindenekelőtt a mennyiségi korlátozások szaporodtak). Ez az országok strukturális gondjainak, az új világpiaci feltételekhez való nem kielégítő alkalmazkodóképességnek is következménye.

A fejlett tőkésországok egészében a végtermék 1977-ben mintegy 3,5 százalékkal, az előző évinél és a középtávú gazdaságfejlesztési stratégiában megjelöltnél jóval lassabban nőtt. Az átlagnál gyorsabban fejlődött az Egyesült Államok és Japán (5, illetőleg 6), Norvégia és Svájc gazdasága (4 százalékkal). Az Egyesült Államokban a beruházási javak kereslete, Japánban — a lassulás ellenére — az exporttevékenység, Norvégiában a kőolajkitermelés játszott ebben jelentős szerepet. A töb-

1. sz. táblázat

A végtermék alakulása

(Százalékos változás az előző évhez képest, változatlan áras adatok alapján)

Ország	Az 1963—64 és 1973—74 közötti időszak átlaga	1975	1976	1977	1978 (előrejelzés)
Fejlett tőkésországok összesen	5,0	—1,2	5,2	3,5	3,5
Anglia	2,7	—1,8	2,1	0,2	3,0
Ausztria	5,2	—2,0	5,2	3,5	1,5
Belgium	5,0	—1,8	2,3	2,5	2,5
Finnország	5,2	0,1	0,4	—1,0	1—2
Franciaország	5,4	—1,2	5,2	3,0	3—4
Hollandia	5,3	—1,1	4,6	2,5	2,7
NSZK	4,4	—2,5	5,7	2,4	3,2
Norvégia	4,7	4,0	6,0	4,2	6,0
Olaszország	4,7	—3,7	5,6	2,0	1,0
Spanyolország	6,6	0,8	2,0	2,0	0,5
Svájc	3,6	—7,6	—2,0	4,0	2,0
Svédország	3,6	0,8	1,5	—2,5	0,0
Egyesült Államok	4,0	—1,8	6,0	4,7	4,2
Kanada	5,4	0,6	4,9	2,2	3,7
Japán	9,4	2,1	6,3	6,0	5,0

Forrás: OECD Economic Outlook, 1976. és 1977. december; OECD Main Economic Indicators, 1978. január; National Institute Economic Review, 1977. november; Wirtschaft und Statistik, 1978. január.

bi országban a gazdasági növekedés átlag 2—2,5 százalék volt. Ezen belül az ütem a nagyobb nyugat-európai országokban alig érte el az egy évvel korábbi felét. (Angliában stagnált a termelés.) A kisebb nyugat-európai országok közül Svédországban és Finnországban a végtermék csökkent.

Ipar

Az elmúlt években a fejlett tőkésországok ipari termelése a végtermék ingadozását követve, illetőleg az utóbbi ingadozásának mértékét túlszárnyalva fejlődött. 1976-ban az ipari termelés a gazdaság 5 százalékos növekedési ütemét meghaladóan 8—9 százalékkal nőtt. 1977-ben a végtermék és az ipari termelés dinamikája nagyjából azonos volt: 3,5, illetve 3,5—4 százalék, az előző évinek a fele (sőt az ipari termelésben kevesebb, mint a fele). Az átlagnál jóval gyorsabban nőtt az ipari termelés az Egyesült Államokban (5,6 százalékkal), azonban ez az ütem is csupán fele az előző évinek. Japánban az ipari fejlődés tempója 13,6 százalékról 4 százalékra, Olaszországban 12,5-ről 2 százalékra csökkent, Anglia, Belgium és Hollandia ipara lényegében stagnált, a skandináv államoké csökkent (2—3 százalékkal). Az ipari termelés 1976. évi növekedése az országok többségében lényegében kiegyenlítette az 1975. évi csökkenést és az országcsoport egészében megközelítette a válság előtti 1973., illetőleg 1974. évi csúcsot. E szintről a gyorsabb továbbfejlődést az ipar szerkezeti problémái, az 1973 őszi olajárrobbanást követő új világpiaci feltételekhez és követelményekhez való rugalmas alkalmazkodás nehézségei gátolják. Egyszerre kell döntéseket hozni hosszabb távra és a gyorsan változó feltételekhez igazodni. Az eddigi tapasztalatok azt mutatják, hogy a szükséges változásokhoz hosszabb idő szükséges, s hogy a fejlett tőkésországok iparában jelenleg meglevő üzleti bizonytalansággal járó beruházási pangás nem kedvez a szerkezeti módosításokat is vállaló fejlesztésnek. A szerkezetátalakítás — a szervezett visszafejlesztés, a felfutó területek fejlesztésének eszközrendszere — nem eléggé hatékony. Még nem rajzolódtak ki az iparban a termékszerkezet átalakulásában vezető szerepet játszó termékcsoportok. A fejlődés kibontakozását késlelteti a protekcionista tendenciák térnyerése is. A nem kielégítő nemzetközi együttműködés következménye, hogy az éleződő nemzetközi versenyben háttérbe szorult vállalatokat — különösen a válsággal küzdő textiliparban, a kohászatban és a gépipar egyes területein — a kormányok erőteljes védelemben részesítik és ezzel a régi struktúra konzerválásához segítik elő egy olyan időszakban, amikor az állami beavatkozás szerepe a gyártmányszerkezet fejlesztésében megnőtt. (2. sz. táblázat.)

A fejlett tőkésországokban 1970 és 1973 között — a korábbi alacsonyabb árak hatására — a bányászat termelése stagnált, aránya csökkent. 1973 után e tendencia folytatódott 1976-ig. 1977-ben a bányászat aránya tovább mérséklődött ugyan, a kitermelt szénmennyiség csökkent, de már mutatkoztak a kőolajtermelés fejlesztésére tett erőfeszítések első eredményei. 1977. I—III. negyedévében a kőolajtermelés az országok összességében 7, Nyugat-Európában — az Északi-tengeren megindult termeléssel összefüggésben — 16 százalékkal nőtt. A válság által legsúlyosabban érintett ágazatok egyike a kohászat volt. Az országok jelentős részében csökkent a kohászat versenyképessége és a gépiparban a racionalizálás, a műszaki fejlesztés hatására mérséklődött az anyagigényesség. 1977-ben a kohászat értékesítési gondjai tovább súlyosbodtak, a főbb importáló országok 1977 végén mennyiségi korlátozásokat és szigorúbb árfeltételeket vezettek be a nemzetközi kereskedelemben. A kohászat súlya, az ipari termelésben tovább csökkent, Japánban és Nyugat-Európában a termelés a III. negyedévben az egy évvel korábbi színvonalat sem érte el. A gépipari ter-

2. sz. táblázat

Az ipari termelés alakulása

(Százalékos változás az előző évhez képest, változatlan áras adatok alapján)

Ország	1974	1975	1976	1977	1978 (előrejelzés)
Anglia	—2,7	—4,9	1,1	0,5	2,5
Ausztria	5,0	—6,2	6,3	4,0	2,5
Belgium	3,4	—10,0	8,8	1,0	3,0
Franciaország	2,5	—7,5	8,7	3,0	3,5
Hollandia	3,4	—5,0	6,8	1,0	3,0
NSZK	—0,9	—6,3	7,3	2,6	3,0
Norvégia[a]	4,3	6,7	1,7	—2,0	—0,5
Olaszország	3,5	—9,8	12,5	1,5	1,5
Svédország	5,4	—2,2	—0,8	—3,0	—1,0
Egyesült Államok	—	—8,9	10,2	5,6	4,5
Kanada	4,1	—4,5	5,1	3,0	3,0
Japán	—3,1	—10,9	13,6	4,0	4,5

a) Kőolajtermelés nélkül.

Forrás: OECD Economic Outlook, 1976. és 1977. december; OECD Main Economic Indicators, 1978. január; ECE Statistical Indicators of Short Term Economic Changes in ECE Countries, 1978. január-február; Monthly Bulletin of Statistics, 1978. január.

melés a beruházási és az exportkereslet függvényében alakult. Az Egyesült Államokban és Japánban a gépipar az ipar átlagát meghaladóan fejlődött és aránya az Egyesült Államokban megközelítette, Japánban jelentősen meghaladta az 1973-as színvonalat. A belföldre és exportra termelt beruházási javak termelése dinamikusan, az Egyesült Államokban 7,5, Japánban 9,5 százalékkal bővült. A tengerentúli országoknál mérsékeltebben fejlődött a gépipar Nyugat-Európában. Több országban visszaesett egyes tartós fogyasztási javak termelése. Ezzel szemben Olaszországban és az NSZK-ban a beruházási javak termelése a többi területeket jóval meghaladó mértékben (5—5,5 százalékkal) nőtt. A vegyipar 1973-ig az ipar legdinamikusabb ágazata volt. Ezt követően termelése visszaesett, majd 1976-ban ismét erőteljesen fellendült (13 százalékkal nőtt). 1977-ben a vegyipar fejlődése sokat vesztett egy évvel korábbi lendületéből, így súlya az ipari termelésben csupán az Egyesült Államokban emelkedett számottevően. A fogyasztásicikk-gyártó ágazatok közül a textilipar súlyos válságba került és a jelentős importkorlátozások ellenére a legtöbb országban a termelés 1977. III. negyedévében nem érte el az egy évvel korábbi színvonalat. (3. sz. táblázat.)

1976-ban az ipari termelés megélénkülését a korábbi két évben elhalasztott kereslet megjelenése, valamint a nyers- és félkésztermék készletek feltöltése ösztönözte. A kormányok gazdaságélénkítő intézkedéseinek hatása elsősorban a lakossági fogyasztás növekedésében mutatkozott meg. Ennek megfelelően a fogyasztási javakat és félkésztermékeket gyártó ágazatok termelése az átlagosnál jobban nőtt. 1977-ben a belső kereslet lassulása leginkább a fogyasztási cikkek termelését, a tartós javak gyártását és a készletfelhalmozás mérséklődése révén az anyag- és félkésztermékeket gyártó ágazatok fejlődését korlátozta. A tőkés világkereskedelem bővülése lassulásának hatása is az alapanyag- és félkésztermék gyártásra koncentrálódott, de az exportkereslet mérséklődése több országban a beruházási javakat előállító ágazatok termelésének dinamikáját is visszafogta. (4. sz. táblázat.)

Az ipari termelés ágazati szerkezete *3. sz. táblázat*

(Százalékos megoszlás, változatlan áras adatok alapján)

Megnevezés	1970	1973	1975	1976	1977. III. negyedév
			Észak-Amerika		
Ipar összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Bányászat	7,0	6,1	6,6	6,0	5,9
Kohászat	6,5	6,3	5,4	5,5	5,4
Gépipar	34,8	36,0	34,8	34,8	35,6
Élelmiszeripar	9,8	9,0	10,1	9,8	9,6
Textil-, ruházati és bőripar	6,4	6,2	6,2	6,2	5,8
Vegyipar	12,8	13,5	14,2	14,8	15,3
Villamos energia, gáz	6,4	6,2	6,9	6,6	6,3
			Japán		
Ipar összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Bányászat	0,9	0,6	0,6	0,5	0,5
Kohászat	10,0	10,4	10,0	9,8	9,3
Gépipar	43,0	45,0	45,0	46,8	47,3
Élelmiszeripar	7,7	6,9	7,8	7,2	7,3
Textil-, ruházati és bőripar	7,8	6,8	6,6	6,2	5,8
Vegyipar	16,1	16,5	16,5	16,4	16,3
Villamos energia, gáz	2,8	2,9	3,4	3,2	3,3
			Nyugat-Európa		
par összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Bányászat	4,5	3,9	4,2	3,8	3,7
Kohászat	8,8	8,4	7,8	7,9	7,4
Gépipar	29,0	28,5	29,3	28,5	28,5
Élelmiszeripar	10,0	9,7	10,5	10,1	9,7
Textil-, ruházati és bőripar	9,1	8,5	8,3	8,3	7,9
Vegyipar	15,8	17,2	16,5	17,4	17,1
Villamos energia, gáz	7,4	8,2	9,3	9,2	9,3

Forrás: OECD, Industrial Production, 1977. 4. sz.

4. sz. táblázat

A beruházási és a fogyasztási javak, valamint a félkésztermékek gyártásának alakulása 1977-ben

(Százalékos változás az előző évhez képest)

Ország	Ipar összesen	Beruházási javak	Fogyasztási javak		Félkész-termékek
			tartós	nem tartós	
Anglia	0,5	1	2		1
Belgium	1	0,5	— 2	3	—2
Franciaország	3	3	5,5		—
NSZK	3	5,5	5[a]		—
Olaszország	1,5	5	1		—2[b]
Egyesült Államok	5,6	7,5	5		6
Japán[c]	4	9,5	2	4	2

a) Élelmiszerek nélkül. b) Anyagok. c) Késztermelés.

Forrás: ECE, Statistical Indicators of Short Term Economic Changes in ECE Countries, 1978. január-február; OECD, Main Economic Indicators, 1978. január.

1976-ban a megélénkülés idején az ipari termelés növekedése csaknem kizárólag a termelékenység, a munkaintenzitás, a kapacitáskihasználás növekedéséből és a normális hosszúságú munkanapra való visszatérésből adódott. Az országok többségében a foglalkoztatottság nem nőtt. 1977-ben az ipari termelés növekedésének forrása továbbra is a munkatermelékenység emelkedése maradt. Az egy foglalkoztatottra jutó ipari termelés lényegében a termeléssel azonos mértékben, mintegy 3 százalékkal emelkedett. A lassulás hatására a fejlett tőkésországokban — az Egyesült Államok kivételével — tovább romlott a munkaerőhelyzet. Az iparban foglalkoztatottak száma általában csökkent. Az országcsoport egészében 1977 végén a munkanélküliek száma meghaladta a 17 milliót. Ez az összes foglalkoztatott 5,8—6 százaléka. A munkaerő-szükséglet csökkenésének új jelensége, amely még a gazdasági fellendülés időszakát is jellemzi, több tényező együttes hatásának az eredménye. Egyfelől a beruházásokon belül megnőtt a racionalizálás, a munkaerőpótló fejlesztés aránya. Erre ösztönöz — a többi között — a bérek emelkedése és a bérarányok átrendeződése. Rontja a foglalkoztatási lehetőségeket az ipar strukturális válsága is. Másfelől az iparban foglalkoztatottak számának alakulása jelenleg a korábbinál jobban meghatározza az egész foglalkoztatottsági szint változását. Korábban az ipari foglalkoztatottság mérséklését ellensúlyozta a szolgáltató ágazatok létszámbővülése. Új helyzet alakult ki a szolgáltató ágazatokban, a foglalkoztatottság lényegében stagnál, így az ipari racionalizálás létszámcsökkentő hatása emeli a munkanélküliek számát. 1977-ben a kormányok intézkedéseket hoztak a munkalehetőségek bővítésére a közületi szektorban és a társadalombiztosítási kiadásokhoz való hozzájárulással, egyes iparágakban a foglalkoztatás szubvencionálásával, a korábbi nyugdíjaztatás és a szakképzés könnyítésével a magánszektort a foglalkoztatottság emelésére ösztönözték. Az új helyzetben az intézkedések hatása szerény volt, nem elegendő ahhoz, hogy megszüntesse a munkanélküliség növekedését. Több országban 1977 végén a foglalkoztatottság alacsonyabb, a munkanélküliség nagyobb volt, mint az 1974—75-ös válság mélypontján.

5. sz. táblázat

A munkanélküliség alakulása

(1000 fő)

Ország	1976. november	1977. január	1977. november	1977. december	1978. január
Anglia	1375	1448	1499	1481	..
Belgium	..	265	293	296	300
Franciaország	1041	1068	1179	..	..
Hollandia	206	226	207	216	225
NSZK	985	1249	1004	1091	1213
Olaszország	..	1459	1598[a]	..	..
Spanyolország	448	471	630	..	..
Egyesült Államok	7095	7848	6346	5880	..
Kanada	708	889	840	..	..
Japán	970	1140	1030	..	..

a) Október.

Forrás: OECD Economic Outlook, 1977. december; OECD Main Economic Indicators, 1978. január; ECE Statistical Indicators of Short Term Economic Changes in ECE Countries, 1978. január-február; Monthly Bulletin of Statistics, 1978. január.

Az 1977. évi — korábbinál lassúbb — termelésnövekedés az iparban az év folyamán az Egyesült Államok kivételével mérsékelte a kapacitáskihasználást. E mutató a nagyobb országok közül főként Japánban (87-ről 85), az NSZK-ban (84-ről 81) és Olaszországban (76-ról 71 százalékra) csökkent.

Több országban 1976-ban a foglalkoztatottság csökkenése, a nagyszámú munkanélküli és a fogyasztói árak lassúbb növekedése lehetővé tette az átlagos órakeresetek növekedésének lassítását. Így a reálkeresetek a munkatermelékenységnél kisebb mértékben emelkedtek. Ezzel mérséklődött a termékegységre jutó bérköltség növekedése is. Ezzel szemben 1977-ben az átlagos órakeresetek növekedésének lassulása nem volt olyan jelentős, mint egy évvel korábban, ugyanakkor a munkatermelékenység — a termelés-növekedés lassulása folytán — nem nőtt olyan dinamikusan, mint 1976-ban. E két tényező együttes hatására a termékegységre jutó bérköltség kevésbé kedvezően alakult. Különösen az NSZK-ban, Olaszországban, az Egyesült Államokban és Japánban erősödött e mutató növekedésének a tendenciája. Ebben jelentős szerepe volt a szakszervezetek fokozottabb bérharcainak is.

1977-ben az év eleji nyersanyagáremelkedések és az egységnyi bérköltségek gyorsabb növekedése, valamint az értékesítési árak emelkedését korlátozó kedvezőtlen belső és külső kereslet együttes hatására mérséklődtek az iparban a vállalati profitok.

Mezőgazdaság

1970 és 1976 között a fejlett tőkésországokban a mezőgazdasági termelés a világ többi részénél mérsékeltebben — évente 2,2 százalékkal — nőtt. 1977-ben a világ mezőgazdasági termelésének növekedése kevésbé volt dinamikus, mint a megelőző években, ezzel szemben Nyugat-Európában és Észak-Amerikában fennmaradt a mezőgazdasági termelés korábbi növekedési üteme. Míg Nyugat-Európában az 1977. évi növekedés alig pótolta a korábbi két év csökkenését, addig Észak-Amerikában az 1975—1976. évi gyors ütemű (4—5 százalékos) növekedés lelassult.

1977-ben a világ gabonatermelése elmaradt az 1976. évi rekordszínvonaltól. Ezzel szemben Észak-Amerikában ugyanannyi, Nyugat-Európában több gabona termett, mint az előző évben. Az átlagnál jobban

6. sz. táblázat

Az átlagos órakereset és a termékegységre jutó bérköltség alakulása a feldolgozó iparban

(Százalékos változás az előző évhez képest)

Ország	Átlagos órakereset				Termékegységre jutó bérköltség			
	Az 1965—1975. évek átlaga	1976	1977	1978 (előrejelzés)	Az 1965—1975. évek átlaga	1976	1977	1978 (előrejelzés)
Anglia	11,7	16,6	10	14	9,4	13,2	8,5	9,5
Franciaország	11,9	14,7	13	12	6,4[b]	4,6[b]	8[b]	7[b]
NSZK	8,7	6,5	7,5	6	5,5[b]	-1,8[b]	4,3[b]	2[b]
Olaszország	13,6	21,1	26	13	8,9	5,2	16	13
Egyesült Államok	6,3	7,9	8,5	8,2	4,1	1,8	6,5	6,2
Kanada	9,1	13,8	10	8,5	5,2	8,4	6,2	5,5
Japán[a]	16,3	12,6	10	8,5	7,2	-3,1	5	4

a) Havi keresetek.
b) Az egész iparban.

Forrás: OECD Economic Outlook, 1977. december; OECD Main Economic Indicators, 1978. január.

7. sz. táblázat

A mezőgazdasági termelés alakulása

(Százalékos változás az előző évhez képest, volumen)

Megnevezés	1970—1976. évek átlaga	1973	1974	1975	1976	1977 (becslés)
Világ összesen	2,4	5,4	1,2	2,0	3,4	1,5—2,0
Fejlett tőkésországok	2,2	2,1	2,5	2,8	1,6	2,0—2,5
Nyugat-Európa	1,6	3,8	4,9	—1,1	—1,4	2,0—2,5
Észak-Amerika	2,8	1,5	1,1	5,5	4,2	2,0—2,5

Forrás: FAO Monthly Bulletin of Agricultural Economics and Statistics, 1977. november.

csökkent a világ búzatermése (több mint 10 millió tonnával) és a fejlett tőkésországok egészére is jellemző, hogy csökkent a termelés. Például Kanadában az előző évinél 25 százalékkal kevesebb búzát takarítottak be. A csökkenésben szerepe van a korábbi, a szükségleteket meghaladó kenyérgabona-termelésnek, a készletek nagymértékű gyarapodásának és az ennek hatására a világpiacon kialakult alacsony búzaáraknak. (A búzakészletek a gazdasági év végére elérték a 78 millió tonnát.) Az alacsony exportárak hatására az Egyesült Államokban megkétszereződött a takarmányozásra használt búza mennyisége. Emellett az Egyesült Államokban a múlt évben programot dolgoztak ki a gabona, ezen belül a búza vetésterületének csökkentésére. A programban részt vevőknek nyújtott kedvezmények számottevően csökkentették a búza vetésterületét és az intézkedés hatására a búzatermelés ebben az évben becslések szerint 9 millió tonnával kevesebb lesz, mint amennyit e beavatkozás nélkül termeltek volna. A búza termelésének további növelésére még jelentősek a tartalékok. A termésátlagok az egyes országok között nagymértékben szóródtak: alacsonyak Észak-Amerikában (18—20 q/ha), Dél-Európában (Spanyolországban 15, Görögországban 19, Olaszországban 24 q hektáronként) és magasak egyes nyugat-európai országokban (az NSZK-ban, Franciaországban 45, Dániában, Hollandiában 51—52 q/ha).

A világ takarmánygabona termelése 726 millió tonna volt, meghaladta az 1976. évi rekordtermést is. A világtendenciához hasonlóan Észak-Amerikában és Nyugat-Európában is jelentősen nőtt a kukorica és az árpa termelése. Észak-Amerikában kukoricából, Nyugat-Európában árpából értek el rekordtermést. A jó termés hatására a hagyományos importőr országok kereslete csökkent, az exportárak csökkentek. A húsárakhoz viszonyítva alacsonyabb takarmány-árszínvonal ösztönzött az állattenyésztésben az abraktakarmányok felhasználására. E többletfelhasználás azonban nem elég a megnövekedett termelés értékesítéséhez, ezért ebben a mezőgazdasági évben a takarmánygabona-készletek várhatóan 18 millió tonnával emelkednek, az év közepére meghaladják a búzakészleteket. Az Egyesült Államokban a vetésterület-csökkentő programot a takarmánygabonára is kiterjesztették. Az intézkedésektől 1978-ban mintegy 11 millió tonnás terméscsökkenést várnak.

Jelentősen (35 millió tonnáról 45 millió tonnára) nőtt a szójababtermelés az Egyesült Államokban. Burgonyából és zöldségfélékből kedvezően alakultak a terméseredmények. Az észak-amerikai jó gyümölcstermésssel szemben Nyugat-Európában — a gyenge alma és szőlőtermés miatt — a szokottnál kevesebb gyümölcs termett.

A fejlett tőkésországokban 1977-ben tovább nőtt a hústermelés. A

8. sz. táblázat

A fontosabb mezőgazdasági termékek termelésének alakulása
(Millió tonna)

Megnevezés	Észak-Amerika			Nyugat-Európa		
	1975	1976	1977	1975	1976	1977
Gabonafélék	286,1	301,8	301,1	146,8	141,7	153,4
Ebből: búza	75,2	82,0	73,6	53,0	56,9	55,4
kukorica	150,9	161,7	165,7	27,4	24,0	28,5
árpa	17,9	18,7	19,6	45,6	42,4	49,8
Burgonya	16,7	18,6	18,2	47,7	45,0	51,3
Zöldségfélék	26,8	24,8	26,7	48,8	47,5	48,1
Gyümölcs	25,4	25,2	25,7	62,0	60,0	54,6
Növényolaj	9,8	8,1	10,8	2,6	2,3	2,4
Cukor (nyers)	6,4	6,2	5,5	12,8	13,8	14,6
Hús	25,4	27,6	28,0	24,4	24,8	25,5
Tej	60,1	62,3	63,8	126,3	128,9	130,4
Tojás	4,1	4,1	4,2	5,0	5,0	5,1

Forrás: FAO Monthly Bulletin of Agricultural Economics and Statistics, 1977. november.

szarvasmarha-állomány egy részének korábbi kivágásával függött össze a marhahústermelés mintegy 3 százalékos csökkenése. Ezzel szemben jelentősen nőtt a sertés- és baromfihús termelése. Előbbi az állomány csökkenése ellenére, az olcsó és bőséges takarmányellátás hatására nőtt. Emelkedett a tejtermelés is. A Közös Piac országaiban és az Egyesült Államokban a tejtermékek kereslete kisebb volt a termelésnél, ezért jelentős készletek halmozódtak fel.

Jövedelmek, árak, fogyasztás, beruházás

A fejlett tőkésországok többségében, 1977-ben továbbra is az egyik legfontosabb gazdaságpolitikai cél a válság éveiben felgyorsult fogyasztóiár-emelkedés mérséklése volt. Az országcsoport és az év egészét tekintve a fogyasztói árak lényegében az egy évvel korábbival azonos mértékben (8,7 százalékkal) emelkedtek. Az évi adat mögött az első félévben ennél jóval nagyobb, később mérsékeltebb áremelkedés húzódott meg. Az év elején az élénkebb belföldi kereslet és az ellátási nehézségek miatt a nyersanyag- és élelmiszerárak jelentősen emelkedtek. 1977 áprilisában a nyersanyag- és élelmiszerárak (olaj nélkül) mintegy 35, ezen belül az élelmiszerárak 60 százalékkal voltak magasabbak az 1976. évi átlagnál. Az év végére az áremelkedés üteme az áprilisinak a felére mérséklődött. E csökkenésben jelentős szerepe volt egyrészt annak, hogy a belföldi kereslet vesztett dinamizmusából, másrészt megszűntek vagy mérséklődtek a korábbi ellátási feszültségek. (9. sz. táblázat.)

A nagyobb országok közül csupán az NSZK-ban, Angliában és Japánban mérséklődött némileg a fogyasztói árak növekedése. Ezzel szemben az Egyesült Államokban, Kanadában, Olaszországban és Spanyolországban ismét felgyorsult az infláció. Az országok többségében az átlagnál gyorsabban nőttek az élelmiszerek és lassabban az iparcikkek árai. Gyorsan emelkedtek a szolgáltatások díjtételei és a lakbérek. E területeken most hárítják tovább a korábban más területeken végbement áremelkedések költségterheit. (10. sz. táblázat.)

A belső kereslet bővülését fékezi a nagy és növekvő munkanélküliség, valamint a változatlanul gyors áremelkedés. Ezért a háztartások adózás előtti reáljövedelme az előző évinél mérsékeltebben, a nagyobb nyugat-európai országokban csupán 1,5 százalékkal nőtt. Növekedtek az adó-

9. sz. táblázat

A fogyasztói árak alakulása

(Százalékos növekedés az előző évhez képest)

Ország	Az 1963—1973. évek átlaga	1974	1975	1976	1977
Fejlett tőkésországok összesen	4,6	13,6	11,4	8,6	8,7
Anglia	5,6	16,0	24,2	16,5	15,8
Ausztria	4,4	9,5	8,4	7,3	6,0
Belgium	4,2	12,7	12,8	9,4	7,1
Finnország	6,3	16,9	17,9	14,4	12,6
Franciaország	4,6	13,7	11,7	9,6	9,5
Hollandia	5,7	9,6	10,2	8,8	6,7
NSZK	3,6	7,0	6,0	4,5	3,9
Norvégia	5,5	9,4	11,7	9,1	9,1
Olaszország	4,6	19,1	17,0	16,8	18,0
Spanyolország	7,3	15,7	16,9	17,6	24,5
Svájc	4,6	9,8	6,7	1,7	1,3
Svédország	5,1	9,9	9,8	10,3	11,5
Egyesült Államok	3,8	11,0	9,1	5,8	6,5
Kanada	3,9	10,8	10,8	7,5	8,0
Japán	6,0	24,5	11,8	9,3	8,2

Forrás: OECD Economic Outlook, 1977. december; OECD Main Economic Indicators, 1978. január; ECE Statistical Indicators of Short Term Economic Changes in ECE Countries, 1978. január-február; Wirtschaft und Statistik, 1978. január.

10. sz. táblázat

A fogyasztói árváltozások főbb árucsoportok szerint, 1977. november

(Százalékos változás az előző év azonos hónapjához viszonyítva)

Ország	Összesen	Élelmiszer	Iparcikk	Szolgáltatás	Lakbér
Anglia	13,0	12,8	14,1	11,2	10,4
Franciaország	9,1	12,1	7,3	7,5	8,7
Hollandia	5,5	4,3	5,2	6,3	7,5
Olaszország[a]	16,4	18,9	15,5	16,0	7,4
NSZK	3,7	4,4	3,1	4,8	3,3
Egyesült Államok	6,7	8,0	4,9	8,0	6,4
Kanada	9,1	13,9	7,0	7,1	8,3
Japán	6,2	5,5	3,2	12,6	8,2

a) Októberi adat.

Forrás: OECD Main Economic Indicators, 1978. január.

terhek, így az adózás utáni jövedelem még kisebb mértékben nőtt. 1976-hoz hasonlóan — bár annál kisebb mértékben — csökkent a lakossági megtakarítás. Ez nagyjából kiegyenlítette az adózás fogyasztáscsökkentő hatását, így az adózás előtti reáljövedelem és a lakosság fogyasztása nagyjából azonos ütemben emelkedett. Angliában, Dániában és Olaszországban lényegében stagnált, Finnországban és Svédországban csökkent, a többi országban 3—4 százalékkal nőtt a lakosság fogyasztása.

A fejlett tőkésországok többségében a közületi fogyasztás lassan, a

lakosságénál mérsékeltebben, legfeljebb azzal azonos mértékben bővült. A gyorsabb növelés és ezzel a konjunktúraélénkítés lehetőségét korlátozta a költségvetések korábban kialakult nagy deficitje. 1977-ben a készletfelhalmozás visszaesése mérséklően hatott a legtöbb ország gazdasági fejlődésére.

Az állótőke-beruházás — az Egyesült Államok, Hollandia és némiképpen Japán állami, valamint az NSZK, Olaszország magánberuházásai kivételével — továbbra is lassan és bizonytalanul nőtt. Angliában, Dániában, Finnországban, Svédországban és Spanyolországban csökkent a beruházások volumene. A beruházás lassú növekedésének, illetőleg az attól való tartózkodásnak az okai: az általános gazdasági és — néhány országban — politikai bizonytalanság, a fogyasztói kereslet pangása, a nemzetközi kereskedelem bővülésének lassulása, a protekcionista magatartás terjedése, a nemzetközi valutapiacokon tapasztalt nagymérvű árfolyamingadozás s az ebből adódó bizonytalanság, a csődök számának növekedése, az alacsony profitráta, a magas inflációs ráta és végül a meglevő termelőberendezések kedvezőtlen kihasználtsága. A bruttó állótőke-beruházás színvonala általában még mindig nem haladta meg az 1973 évit. Főként az építési beruházási tevékenység alakul kedvezőtlenül, a beruházásokon belül emelkedik a gépek és berendezések aránya. E tendencia azzal függ össze, hogy sok a korszerűsítő és létszámmegtakarító jellegű beruházás. A vállalatok a kereslet ingadozásaira (bővülésére) inkább a megrendelések idejének változtatásával, mintsem a beruházási tervek átdolgozásával (a beruházási tevékenység bővítésével) reagálnak. (11. táblázat.)

11. sz. táblázat

A személyi és a közületi fogyasztás, az állótőke-beruházás és készletváltozás alakulása

(Százalékos változás az előző évhez képest, változatlan áron)

Ország	1976	1977	1978 (előrejelzés)	1976	1977	1978 (előrejelzés)
	Személyi fogyasztás			Közületi fogyasztás		
Anglia	0,4	—0,5	3	3,2	0,5	0,5
Belgium	2,3	2,5	2,5	3,6	2,5	3
Franciaország	4,9	3	3	4,7	3	3,5
Hollandia	2,7	4	2,5	4,4	1	3
NSZK	3,6	2,9	3,2	2,4	1,0	3
Olaszország	3,2	1,5	1,2	1,9	1,5	1,2
Egyesült Államok	6,0	4,5	3,5	0,5	3	5
Kanada	6,1	3	3,5	0,9	3	2
Japán	4,4	4	4,2	4,3	3	3,5
	Állótőke-beruházás			Készletváltozás[a]		
Anglia	—3,4	—7	3,5	1,5	0,5	0
Belgium	—2,7	3	2	1,6	—0,5	—0,2
Franciaország	4,5	1	1,2	2,1	—0,5	0
Hollandia	—1,9	8—9	0,2	2,4	0,2	0
NSZK	5,0	2,8	4	1,6	0	0
Olaszország	2,3	3,5	—4	2,6	—1,2	—0,2
Egyesült Államok	8,6	12	5,5	1,5	0,2	0,2
Kanada	0,8	—0,5	1	1,6	—1	0,5
Japán	4,5	6	7	0,4	0	0

a) Az előző időszak végtermékének százalékában.

Forrás: OECD Economic Outlook, 1977. december; Wirtschaft und Statistik, 1978. január.

Külkereskedelem, fizetési mérleg

Az 1974—1975. évi gazdasági válság visszavetette a tőkés külkereskedelem fejlődését is: a válság kitörése óta a kereskedelem bővülésének tempója csak kétharmada a megelőző évtizedbelinek. 1977-ben az országcsoport külforgalma — változatlan áron — az előző évi 12 százalékkal szemben kevesebb mint 5 százalékkal bővült. A gazdasági fejlődés és a külkereskedelem bővülése közül az utóbbi mérséklődött jobban, mivel a nemzetközi kereskedelmi és pénzügyi feltételeket, kereteket valutadömpingre és protekcionizmusra használták fel. Dömpingvádakkal, mennyiségi korlátozásokkal elsősorban az acéltermékek, a közlekedési eszközök, a villamos készülékek, a textilipari termékek exportőrei találkoztak. A korlátozások leggyakrabban a fejlődő és a szocialista országok ellen irányultak, de megjelentek és terjedtek az egymás közötti forgalomban is, főként a jelentős fizetésimérleg-többletet elért országok (például Japán) exportja ellen.

1977-ben a fejlett tőkésországok egymás közötti forgalma külső forgalmuknál lassabban bővült. Az utóbbi legdinamikusabb eleme az exportban az OPEC-országokba irányuló szállítások, importban az olajat nem exportáló fejlődő országokbeli vásárlások voltak. Az elmúlt másfél év alatt az olajat nem exportáló fejlődő országok számottevően javították fizetési mérlegüket a fejlett tőkésországokkal folytatott kereskedelem révén: eladásaik kétszerte gyorsabban bővültek vásárlásaiknál. A fejlett tőkésországok olajimportja lényegében az összes importnak megfelelően nőtt. E növekedés lassulása 1977-ben még alig korlátozta az OPEC-országok keresletét. A fejlett tőkésországok kedvezőtlen konjunktúráját és korlátozásokkal átszőtt külkereskedelmi politikáját leginkább a szocialista országokkal folytatott külkereskedelmi forgalom sínylette meg. Tavaly az országcsoport a szocialista országokba 5—6 százalékkal kevesebbet exportált és onnan csupán 3—3,5 százalékkal többet importált, mint 1976-ban. A fejlett tőkésországok kereskedelempolitikája a forgalom bővülésének lanyhulása mellett közrejátszott abban is, hogy a forgalom kiegyensúlyozatlan volt. Az ebből adódó importtöbbletet a szocialista országok hitelekkel finanszírozzák. (12. sz. táblázat.)

Az egyes fejlett tőkésországok külkereskedelmi forgalmának alakulása igen eltérő. Míg Japán, az NSZK, Belgium exportdinamikája jelentősen visszaesett, az Egyesült Államok és Hollandia exportja lényegében stagnált, addig Anglia exportja gyorsabban bővült, mint 1976-ban. A legtöbb fejlett tőkésország külkereskedelmében azonban hasonló vonás, hogy az export az importnál gyorsabban nőtt, javult a külkereskedelmi mérleg egyenlege. Ezzel 1977-ben ezek az országok nagyot léptek előre az olajárrobbanás fizetési mérlegükre gyakorolt hatásának felszámolásában. Míg 1976-ban az országcsoport folyó fizetési mérlegének 26 milliárd dolláros deficitjéből 1 milliárd jutott az Egyesült Államokra, 25 milliárd a többire, 1977-ben a 32 milliárd dollárnyi passzívumból 18 milliárd az Egyesült Államokat, 15 milliárd dollár a többi országokat terhelte. A nagyobb országok közül 1977-ben csak az Egyesült Államok kereskedelmi és fizetési mérlegének deficitje nőtt jelentősen.

A válság során erőteljesen megváltozott a fejlett tőkésországok s ezen belül a közös piaci országok külkereskedelmi forgalmának szerkezete. A szerkezeti változások 1977-ben lelassultak. A Közös Piac országai egymás közötti forgalmának összetétele lényegében azonos volt az 1976. évivel. A Közös Piacon kívülről származó importban számottevően mérséklődött az energiahordozók aránya és emelkedett az élelmiszerek (főleg az áremelkedések miatt), a gépek és berendezések, valamint a félkésztermékek súlya. Az exportban a legjelentősebb és addig ritkán előfordult változás a gépek és berendezések arányának mérséklődése (44,1-ről 42,7 százalékra) volt.

12. sz. táblázat

A fejlett tőkésországok külkereskedelmi forgalmának alakulása

(Százalékos változás az előző évhez képest, változatlan áras adatok alapján)

Megnevezés	1976	1977	1978 (előrejelzés)
Összes export	10,5	4,7	5,5
Export az országcsoporton kívülre	5,7	4,7	7
Ebből:			
OPEC-országokba	15	13	11
A többi fejlődő országba	5	4,7	6,7
A többi gazdaságilag fejlett (főként szocialista) országba	—4	—5,5—6	2,5—3
Összes import	14	5	3,7
Import az országcsoporton kívülről	17	7,5	2
Ebből:			
OPEC-országokból	13,5	5	1
A többi fejlődő országból	23	11,5	2,5
A többi gazdaságilag fejlett (főként szocialista) országból	13	3—3,5	4—4,5
Fejlett tőkésországok egymás közötti forgalma	12,5	kb. 4,5	4,5
Végtermék[a]	4,7	3	3
Ipari termelés[a]	7,7	3,2	3,2

a) Importarányokkal súlyozottan számítva.

Forrás: OECD Economic Outlook, 1977. december.

Az olajárrobbanást követően 1974-ben az export-import átlagárak a belföldi áraknál gyorsabban nőttek, így a nemzetközi árucsere fokozta az inflációt az egyes országokban. 1975-ben a külkereskedelmi árak emelkedése mérsékeltebb, lényegében a belföldi áremelkedéshez hasonló volt. 1976-ban a tőkés világkereskedelemben a nyersanyagok és energiahordozók árai stabilizálódtak, ami megalapozta a nemzetközi áruforgalom dollár-árszínvonalának stagnálását és a belföldi áraknál mérsékeltebb emelkedését nemzeti valutában számolva. A külkereskedelmi átlagárak növekedése 1977-ben ismét gyorsult s ez akadályozta, hogy a belső áremelkedés mérséklődése folytatódjék.

A külkereskedelmi átlagárak növekedésének gyorsulását az élelmiszer- és nyersanyagárak 1977. év eleji emelkedése váltotta ki. Az utóbbiak 1977 áprilisában (olaj nélkül) 35, az élelmiszerárak pedig 60 százalékkal voltak magasabbak a tavalyelőttinél. 1977 végére az élelmiszer- és nyersanyag-árszínvonal mintegy 17—18 százalékkal mérséklődött. A tavalyi év egészét tekintve a fejlett tőkésországok import átlagárainak növekedése (8,5 százalék) kismértékben meghaladta exportáraikét (7,5 százalék). Az árveszteség jelentős része az Egyesült Államokat sújtotta. Az országok többsége az importáremelkedések nagyobb részét exportárainak növelésével ellensúlyozta, sőt Japán, Olaszország és Anglia külkereskedelmi cserearányai javultak.

A fejlett tőkésországok valutáinak ingadozása 1977-ben tovább folytatódott. Ez egyaránt zavarta az exportárualapok bővítését és az importot. Az év folyamán a legnagyobb hatást a dollár árfolyamának csökkenése, illetőleg leszorítása váltotta ki. Ezzel egyidejűleg folytatódott a japán yen, a svájci frank és a nyugatnémet márka felértékelődése.

A közös piaci országok külkereskedelmi áruszerkezete *13. sz. táblázat*

(Százalékos megoszlás)

Megnevezés	1970	1973	1975	1976	1977 I. félév
	Közös Piacon belüli forgalom				
Élelmiszerek	13,3	14,4	14,7	13,6	13,3
Energiahordozók	4,4	4,7	7,0	7,1	7,3
Nyersanyagok	5,8	5,0	4,9	4,8	5,0
Gépek, berendezések	30,1	29,2	28,2	29,0	29,1
Vegyi áruk	9,4	10,0	10,6	11,3	11,4
Ipari termékek alapanyaguk szerint osztályozva	25,3	24,7	22,4	22,5	22,5
Ipari fogyasztási cikkek és egyéb termékek	10,3	10,6	10,7	10,5	10,4
	Import Közös Piacon kívülről				
Élelmiszerek	18,4	17,4	13,6	13,2	14,1
Energiahordozók	16,6	19,0	30,9	30,8	28,6
Nyersanyagok	20,1	18,1	13,7	13,9	13,7
Gépek, berendezések	13,4	14,5	13,3	13,4	14,1
Vegyi áruk	5,0	4,5	4,3	4,4	4,5
Ipari termékek alapanyaguk szerint osztályozva	20,1	18,2	14,4	14,7	15,4
Ipari fogyasztási cikkek és egyéb termékek	5,3	7,2	7,0	7,4	7,6
	Export Közös Piacon kívülre				
Élelmiszerek	7,2	7,7	6,5	6,5	6,2
Energiahordozók	2,9	3,1	3,9	4,1	4,4
Nyersanyagok	2,7	2,8	2,2	2,3	2,5
Gépek, berendezések	41,6	41,1	43,9	44,1	42,7
Vegyi áruk	11,2	11,4	11,3	11,8	12,1
Ipari termékek alapanyaguk szerint osztályozva	22,9	22,9	21,8	20,3	21,0
Ipari fogyasztási cikkek és egyéb termékek	9,8	9,3	8,1	8,8	8,9

Forrás: Eurostat Monthly External Trade Bulletin, 1976. és 1977. évi számai.

A külső és belső árak alakulása *14. sz. táblázat*

(Százalékos növekedés az előző évhez képest)

Megnevezés	1974	1975	1976	1977	1978 (előrejelzés)
A végtermék árszínvonala[a]	12	12	7,5	7,5	7
Fogyasztói árak[a]	13	11	8,5	8,3	7,5
Külkereskedelmi átlagárak nemzet jvalutában					
Export	27	9,5	6	7,5	5
Import	45	7	7	8,5	5,5
Külkereskedelmi átlagárak dollárban					
Export	25	11,5	0,3	9	7
Import	43	9	1	9,5	7,3

a) Exportarányokkal súlyozottan számítva.

Forrás: OECD Economic Outlook, 1976. és 1977. december.

15. sz. táblázat

Az exportárak alakulása
(Index: 1970 = 100)

Megnevezés	1973	1974	1975	1976	1977. november
Összes nyersanyag és élelmiszer	180	308	302	311	342
Élelmiszerek	175	232	219	215	242
ebből: kávé	125	132	147	280	449
Mezőgazdasági eredetű nem élelmiszerek	196	224	196	218	237
Ércek	130	175	206	209	218
Fütőanyagok	189	577	588	616	674
Műtrágyák	121	409	576	413	386
Színesfémek	121	153	120	131	140

Forrás: UN Monthly Bulletin of Statistics, 1978. január.

Előrejelzés

Az 1978-ra várható gazdasági fejlődés megítélésében a gazdaságelemzők, előrejelzők többsége egyetért abban, hogy az 1977-es lassú gazdasági növekedés folytatódására lehet számítani, számottevő fellendülés nem várható. Valószínűleg 1978-at is az óvatos, egyensúlyozó gazdaságpolitika jellemzi. A lassú fejlődés folytatódása az elmúlt évek gazdaságpolitikai gondjainak fennmaradását eredményezi. E gondok közül a legfontosabbak:

— Az infláció továbbra is gyors ütemű és a kereslet alakulására, a gazdaságélénkítő intézkedésekre érzékeny marad. A lassú gazdasági fejlődés önmagában nem fejt ki további jelentős mérséklő hatást az áremelkedésre.

— A gazdasági tevékenység előrejelzett alakulása továbbra sem teszi lehetővé a munkanélküliség érezhető csökkentését. 1978 végére a munkanélküliek száma a jelenleginél valamivel nagyobb lehet.

— A gazdasági bizonytalanság megszűnésére nem igen lehet számítani. A beruházástól való bizonyos tartózkodás várhatóan az országok többségében fennmarad, a beruházás növekedése a becslések szerint továbbra is lassú lesz.

— A protekcionista tendenciák, a valutáris bizonytalanság és a külső egyensúlyi feszültségek akadályozzák a tőkés világkereskedelem 1977. évinél számottevően gyorsabb bővülését. A tőkésországoktól az elemzések szerint nem várható 1978-ban olyan érdekösszehangolás, átfogó pénzügyi reform, a külgazdasági politika olyan átalakítása, ami a nemzetközi áruforgalom révén az általános konjunktúra fellendítését is elősegítené.

A fejlett tőkésországok lassú gazdasági fejlődése, elhúzódó strukturális válsága, kereskedelempolitikájának protekcionista vonásai, a nemzetközi monetáris rendszer felbomlása fékezi a kelet-nyugati gazdasági kapcsolatok lehetőségekhez mért fokozását, s a bizonytalanság légköre zavarja a szocialista országok tervszerű, a nemzetközi munkamegosztás előnyeire is tekintettel levő fejlődését. A fejlett tőkésországokbeli konjunkturális helyzet javulásának 1978-ban reálisan nincs nagy esélye. Ennek ellenére a tőkésországok számára nyitva áll az út a kölcsönösen előnyös, kiegyensúlyozott gazdasági kapcsolatok fejlődését fékező korlátok, megkülönböztetések megszüntetésére a szocialista országok viszonylatában. Ez ma olyan lépés, amely kedvezően hatna vissza a nemzetközi kereskedelem egészére és az e kapcsolatokat építő országok belső gazdaságának fejlődésére is.

Pócs Ervin

TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ

Doktori értekezés vitája

Az elmúlt évben védte meg *Pillis Pál*, a közgazdaságtudományok kandidátusa *Mezőgazdasági modellek* című doktori értekezését.

A bíráló bizottság elnöke *Csizmadia Ernő* (akadémikus), titkára *Varga Gyula* (a közgazdaságtudományok kandidátusa) volt, tagjai pedig *Nagy Lajos* (a közgazdaságtudományok doktora) és *Vági Ferenc* (a közgazdaságtudományok doktora).

Fekete Ferenc (a közgazdaságtudományok doktora) opponensi véleményében először a jelölt három évtizedes kutatási és oktatási tevékenységéről szólt. Oktatásszervező tevékenységével kapcsolatban hangsúlyozta a jelölt érdemeit a marxista politikai gazdaságtan tanításának a fordulat évét követő előkészítésében és megszervezésében. Kutatómunkájával — mondotta — szintén szakmai tekintélyt és társadalmi megbecsülést vívott ki magának. 1960-ban — mezőgazdaságunk szocialista átalakításának befejezése előtt — védte meg a marxi politikai gazdaságtan és agrárökonómia egyik sarkalatos témakörében: a kis- és nagyüzem elméleti problematikájáról írott kandidátusi értekezését.

Az opponens a doktori értekezés újszerűségét és legfőbb tudományos értékét a következőkben foglalta össze: 1. Az értekezés tanúsítja, hogy a gazdaságmatematikai módszerek nemcsak a tervezést, az elemzést és a vállalatvezetést segítik, hanem gazdagíthatják, elmélyíthetik a közgazdaságtan elméleti vizsgálódásait is. 2. A kialakított matematikai modellek többsége általános érvényű. 3. A disszertáció igazolja, hogy a közgazdasági elmélet fejlesztésének hatékony eszközeként tért hódítanak a matematikai eljárások és a programozási módszerek. 4. Az értekezés jól szolgálja azoknak a sajátos feladatoknak a megoldását, amelyek az erősen termelőeszköz-igényes és állandóan fejlődő technológiákon alapuló magas színvonalú szocialista agrárrendszer kialakítását követően a marxi közgazdasági elmélet továbbfejlesztése terén felmerülnek.

A marxi közgazdaságtudomány és a matematikai kapcsolatáról szóló fejezeteket méltatva, az opponens kiemelte: a jelölt miközben fellép a kvantifikálás elutasítása ellen, a tartalmatlan matematizálással is szembehelyezkedik.

Az értekezésben tárgyalt modellanyag igen gazdag — folytatta az opponens —, de hiányzik egy lényeges elem: a „predictio-dimensio", azaz az események, illetve emberi magatartás helyes előrelátására, előrejelzésére való alkalmasság. A szakirodalmi áttekintésből pedig kimaradt néhány alapvetőnek tekinthető mű — olyan szerzők munkái, mint R. G. D. Allen, S. R. Hicks, P. A. Samuelson, s hiányzik Oskar Lange Praxeológiája.

A népgazdasági szintű mezőgazdasági modellekkel foglalkozó rész újszerű és értékes kutatási eredménye a magyar mezőgazdaság műszaki-technológiai fejlődésének korszerű kvantifikációs módszerekkel való mélyreható vizsgálata, elsősorban az élő munka és a termelőeszközök viszonyának, helyettesítési arányainak részletes elemzése — bemutatása. A Cobb—Douglas-függvények hatványkitevőit azonban alaposabban kellett volna jellemezni.

Az opponens kiemelte a föld árnyékárának számításba vételével levont közgazdasági következtetések nagy tudományos értékét a területek közötti munkamegosztás, a területcsökkentés, a regionálisan differenciált agrárfejlesztés vonatkozásában. Jelentősnek minősítette a telepítésbővítést és az új tárolóberuházást magában foglaló ültetvénymodellt. Az opponens elméletileg elfogadható felfogásnak ítélte a jelöltnek azt a véleményét, hogy az árnyékár nem érték jellegű (hanem minőségi, termelési viszonybeli) kategória, de meg kellett volna kísérelnie az árnyékár közgazdasági természetének viszonylag rövid, pozitív meghatározását.

Enese László (a mezőgazdasági tudományok kandidátusa), az értekezés másik opponense is értékesnek minősítette a marxista közgazdaságtudomány és a matematika kapcsolatáról szóló fejtegetést. Kiemelte a „Földhasznosítási optimumok" című fejezetet, érdekesnek ítélte a „kétlépcsős" megközelítést, amikor is a jelölt első lépésben a földek közötti különbségtől eltekintve vizsgálja az optimális termékstruktúrát és erőforrás-igénybevételt, majd második lépésként az így nyert optimumokat kötelező kibocsátási feltételként kezelve határozza meg a földek szétosztását.

A vállalati modellekkel kapcsolatban a jelölt igyekszik tisztázni az elméleti problémákat (például: dualitás és árnyékár). Kifejti a munkaérték-elmélet és az árnyékár értékkategóriaként felfogásának problémáját. Elméleti fejtegetése nem-

csak ahhoz a nyilvánvaló következtetéshez vezet, hogy „a munkaérték-elmélet igaz", hanem levonja belőle, hogy „a munka mint az érték mércéje permanens mozgásban van", s alátámasztja a végső konkluziót: „attól, hogy az árnyékár nem valódi ár, még igen fontos információk forrása lehet".

Az opponens kiemelte a téli alma hűtőtárolásának modellezését, amely — mint mondotta — nálunk teljesen újszerű kísérlet, valamint a bővített újratermelést szolgáló ültetvénymodellt, ami komplexitása miatt új tudományos eredmény.

Tóth József (a mezőgazdasági tudományok doktora), az értekezés harmadik opponense vitatta a jelöltnek azt a megállapítását, hogy „a területegységenként legnagyobb termelési értéket vagy nyereséget adó növényféléket a legjobb termesztési körülmények között, a legjobb minőségű talajokon kell termelni, a kisebb értékű növényféléket pedig a gyengébb talajokon". A termelési értéket mindenképpen a meghatározásból való kihagyásra javasolta, továbbá felvetette: a versenyt nem a nyereség abszolút nagysága dönti el, hanem az ezáltal képződő többletnyereség, hogy az adott terméket kedvezőbb körülmények között állítják elő. Ráadásul az optimalizálás célja nemcsak a maximális nyereség lehet. Az általa javasolt megfogalmazás szerint „jobb körülményeket azoknak a termékeknek kell biztosítani, amelyek azokat a legjobban meghálálják".

Az opponens kiemelte a hűtőtároló- és az ültetvénymodell problémáinak magas színvonalú feldolgozását. Jelentősnek ítélte a földhasznosítással, az öntözéssel és a melorizációval kapcsolatos vizsgálatokat, amelyek alapján a jelölt a gyakorlatban is hasznosítható, fontos következtetésekre jutott.

Bírálatában kifejtette: nem látja értelmét az időjárási bizonytalanság és az állóeszközérték közötti összefüggés vizsgálatának; továbbá nem ért egyet azzal az állítással, hogy az állóeszköz-ellátás és az élelmiszer-fogyasztás között a legszorosabb a kapcsolat. Szerinte nem kellett volna ennyire részletesen foglalkozni az árnyékár és az ár problémájával, mert ez két különböző dolog: az árnyékár függ a feltételrendszertől, és a célfüggvényhez kötődik.

Az opponensi vélemények ismertetését követő vitában elsőként *Bacskay Zoltán* kért szót. Felvetette, hogy a jelölt a hétváltozós Cobb—Douglas típusú függvény egyik tényezőjébe miért illesztett be exponenciális függvényt. Ezután azt tudakolta, vajon nem lehetne-e a csaknem ezer változóval dolgozó ültetvénymodellben olyan aggregálást végrehajtani, hogy a modell egyetemi oktatóanyagként is hasznosítható legyen. Végül arra hívta fel a figyelmet, hogy az angol *shadow-price* szó szerinti fordításaként keletkezett „árnyékár" megjelölés helyett jobban lényegre utaló kifejezést kellene keresni. Ehhez kérte Fekete Ferenc állásfoglalását, aki kifejtette: lényegesnek tartja, hogy a *shadowprice* szót tisztázzuk, de a hangsúlyt nem a *shadow*-ra, hanem a *price*-ra teszi, hiszen itt árról van szó.

Marx az átlagprofit-elméletében termelési árról beszél — hangsúlyozta Fekete Ferenc. Az árnyékárprobléma tisztázásában akkor lépünk előre, ha világosabban határozzuk meg az árnyékár közgazdasági tartalmát. Majd utalt a jelöltnek arra a számítási eredményére, amely szerint 1973-ban egy mezőgazdasági munkaerő kereken 100 ezer forint értékű állóeszközzel volt pótolható. Véleménye szerint a helyettesítés valójában ennek mintegy hét-nyolcszorosába kerül. Meg kell vizsgálni, hogyan függenek össze ezek a kérdések az infrastruktúrával, továbbá közelebbről meg kell nézni, milyen termelékenységgel dolgozik a munkaerő a mezőgazdaságban vagy annak egyik-másik szektorában. A munkaerő ára a társadalmi viszonyoktól nem egészen független. Az adott optimalizálás keretében nem tükröződik az, hogy milyen társadalmi vagy gazdasági viszonyok vannak a kérdés tárgyalásának középpontjában, nem tükrözi a technikai-gazdasági viszonyokat, sem az alá- és fölérendeltség szervezetének viszonyát a munka technikai szervezetéhez.

Gönczi Iván (a mezőgazdasági tudományok kandidátusa) felszólalásában rámutatott arra, hogy annak a generációnak a kutatómunkája, amely a felszabadulás után kezdte meg a szocialista agrárökonómia megalapozását, ezekben az években érik be. A jelölt is több évtizedes munka eredményeit összegezhette.

A hozzászóló kiemelte az értekezésnek azt a törekvését, hogy hidat verjen az elméleti politikai gazdaságtan és a kvantitatív matematikai közgazdaságtan sokáig ellentétesnek, összeegyeztethetetlennek vélt irányzata között. Sikerült olyan szintézist megvalósítani, amely bizonyítja a két irányzat összekapcsolásának elméleti-gyakorlati termékenységét, nyilvánvalóvá téve annak a felfogásnak az egyoldalúságát, amely a matematikai módszerek alkalmazásában valamiféle ideológiai kisiklást hajlamos felfedezni.

A gyorsuló technikai haladás az agrárökonómiában is hovatovább nélkülözhetetlenné teszi a matematikai és egyéb apparátus bővítését. A döntési komponensek nagy és növekvő száma következtében mindazoknak, akik a technikai haladással összhangban álló gazdasági koncepciót kívánnak követni és prognosztizálni akarják a jövőt, ezt az utat kell járniuk, s fel kell ismerni, hogy ez az út egyáltalán nem ellentétes a marxista gazdasági elmélet fejlesztésének követelményével. A disszertáció e tekintetben egy új szakasz bevezetéseként értékelhető — mondotta befejezésül.

Bacskay Zoltán újabb felszólalásában hangsúlyozta: a disszertációban levő ültetvénymodell olyan új tudományos munka, lineáris-dinamikus modell, amely önmagában is érdemesít a doktori fokozatra.

Pillis Pál válaszában megköszönte opponensei értékes észrevételeit, majd rámutatott arra, hogy a tudományos fejlődést konvergens és divergens folyamatok egymásutánja jellemzi. Az új tudományos felfedezések olykor megbontják az adott tudomány addigi egységét, de bizonyos idő elteltével megindul az elkülönült irányzatok közeledése. A tudomány egysége tehát viszonylagos és időleges. A marxista és nem marxista tudományokban is fennáll a tudomány viszonylagos és időleges egysége. A verbális és a matematikus közgazdák viszonylagos és időleges különállása tény — mondotta —, de a köztük levő különbség nem alapvető. A matematika nem pótolja a közgazdasági elméletet, mint ahogy a közgazdasági elmélet sem helyettesíti a matematikát. Vannak olyan közgazdasági problémák, amelyeket jelenlegi ismereteink alapján csak verbálisan vagyunk képesek kezelni, míg másokat már jól formalizálunk. Maga a matematikai-közgazdasági modell sem pusztán formularendszer, sőt a modellnek nem is maga a formularendszer a lényege, hanem azok a koncepciók, összefüggések, folyamatok, amelyeket a modellszerkesztő a formularendszerben összegez. Az elmélet és az eszköz viszonya nem minden esetben világos a közgazdák előtt. Jó példa erre az ár és az árnyékár körül kibontakozott vita, amely még ma sem zárult le teljesen. Egyrészt — amint Fekete Ferenc is kifejtette — hiányzik az árnyékár pontosabb, pozitív meghatározása, másrészt a szocialista árelmélet és árpolitika gyengéi újból és újból felvetik az egzaktabb árszámítások igényét. Az egzaktabb árszámításokban az árnyékárak sokat segíthetnek, de nem pótolhatják az érték- és az árelméletet.

A marxista közgazdák táborában az úgynevezett verbálisok és a matematikus közgazdák közti divergens folyamat még nem ért véget — folytatta válaszát Pillis Pál —, de érlelődnek a konvergálás feltételei. A képzési rendszer korszerűsödik, új generáció nő fel, fejlődik a társadalmi tudatosság, és egyre inkább követelmény a közgazdák matematikai felkészültsége. E folyamat ellenére is mindig lesznek azonban olyan kutatók, akik kisebb érdeklődést tanúsítanak a matematika iránt. Végtére is a matematikai eszközök felhasználása egyrészt attól függ, hogy a közgazdaságtudomány milyen absztrakciós szintet képes elérni, másrészt pedig attól, hogy kimunkálta-e a feltárt összefüggések kvantifikálásához és kvalifikálásához szükséges matematikai eljárásokat.

A sokváltozós termelési függvények kutatása rendkívül érdekes matematikai-közgazdasági feladat, azonban a kutatónak vigyázni kell arra, hogy körültekintően mérlegelje a változók közötti kapcsolatokat, összefüggéseket, megfelelően szelektáljon közöttük. Az értekezésében közölt hétváltozós függvény változói közötti kapcsolat elemzéséből — mondotta — néhányat mellőzött. Fekete Ferencnek és Tóth Józsefnek igaza van abban, hogy egyes tényezőknek az idővel való kapcsolata külön-külön is szoros, s így az időtől függő tényezők egymás közötti kapcsolata is az. Ez a helyzet például az eszközellátottság és az élelmiszer-fogyasztás kapcsolatával. Majd hozzáfűzte: a függvényekkel végzett elemzések nem mindig vezetnek új összefüggések feltárására, viszont tájékoztatnak a már korábban felismert összefüggések mennyiségi oldaláról. Utalt arra, hogy a Cobb—Douglas típusú függvényt a szakirodalom nem értelmezi egységesen: ő maga az eredeti függvényhez ragaszkodott, amellyel elsősorban az állóeszközt, a létszámot és a termelési bizonytalanságot vizsgálta.

Ezután a termőföld optimális hasznosításával kapcsolatos többéves kutatómunkájáról szólt. A mezzószintű modelleken végzett számítások azt mutatták, hogy ezeket a vizsgálatokat kívánatos lenne kiterjeszteni például Borsod vagy Szabolcs megyére, amelyek kritikusabb adottságúak, mint a vizsgálatba vont Bács-Kiskun megye. A számításokból az is kitűnt, hogy előbb-utóbb elkerülhetetlenné válik a területileg differenciált fejlesztés. A Bács-Kiskun megyei vizsgálatok például kimutatták: ha a leggyengébb földeken felhasznált eszközöket át tudnák

csoportosítani a jobb minőségű földekre, akkor a termelési érték — minden többletberuházás nélkül — 6—8 százalékkal növekedne. Az azonban egyelőre tisztázatlan, miképpen oldható meg a gyenge termőképességű földeken élő népesség foglalkoztatása, életkörülményeiknek a szocialista elvekkel összhangban álló, tudatos alakítása. A meliorációs tevékenység optimalizálására szolgáló modell egyelőre csak vázlat — mondotta a jelölt —, s így joggal bírálta Fekete Ferenc. A modellt a téma fontosságára való tekintettel említette meg értekezésében; alapos kimunkálása óriási munkát igényelt volna. Ezután értekezésének a vállalati modellekkel foglalkozó, legterjedelmesebb fejezetéhez fűzött kommentárt. A viszonylag nagy terjedelem — hangsúlyozta — annak a jele, hogy a legtöbb tapasztalat ezen a területen halmozódott fel. E részben elsősorban a következő kérdéseket állította a tárgyalás középpontjába:

1. Hogyan lehet elfogadható módon rendszerezni a matematikai közgazdaságtudományban fellelhető sokféle modellt? Erre a rendszerezésre — mondotta — azért volt szüksége, hogy eljuthasson az összetett, komplex vállalati modellekig.

2. Miközben korszerű modellek és számítógépek állnak a rendelkezésünkre, miért nem terjedt mégsem el nagyobb mértékben a vállalati tevékenység optimalizálása? Ezzel kapcsolatban rámutatott arra, hogy a legnagyobb problémát nem a modell felállítása és a kapott eredmények elemzése jelenti, hanem a számításhoz szükséges adatok megszerzése. A jelenlegi vállalati információs rendszer ugyanis rendkívül ellentmondásos: tulajdonképpen egész számviteli nyilvántartási rendszerünk korszerűsítésre szorul.

3. Hogyan lehetne előbbre lépni egy eddig kevéssé művelt területen: a kertészeti tevékenység modellezésében? Utalt arra, hogy a hűtőtárolás ökonómiai problémáinak kutatása KGST-szintű kutatási téma lett, és így várható, hogy az értekezésben foglalt hűtőtároló-modell — amelyről az opponensek elismerően szóltak — nemzetközi vonatkozásban is öregbíteni fogja a hazai kutatás hírnevét.

A bizottság elfogadta a jelölt válaszát. Majd *Vági Ferenc* kért szót. A vita is tükrözte — mondotta —, a jelölt munkája elismerésre méltó. Az értekezés legértékesebb része — fűzte hozzá — az ültetvénymodell, amely eredeti, újszerű. Az árnyékárak esetében tulajdonképpen nem a társadalmi meghatározottságuk a probléma, hanem az, hogy mit kezdhet velük a gyakorlat. Továbbra is nyitott kérdés, hogy az árnyékárak mennyiben használhatók fel az árképzésben.

E kérdés helyes megválaszolásához — mondotta — a matematikai programozás egy sor vonatkozását kellene jobban kimunkálni. Válaszolni kellene arra is, milyen erők állnak ezeknek a matematikai módszereknek a kialakulása, természete mögött; mi az oka, hogy a kapitalizmusban hamarabb és szélesebb körben terjedtek el.

A jelenlegi időszakban nagyon fontos mérlegelnünk — folytatta végül Vági Ferenc —, hogy a gyakorlat, az irányítás mit tud a tudományos kutatásból eredményesen átvenni. Végül hangsúlyozta: fontos összefüggésnek tartja, hogy mezőgazdasági termelésünk növekedése mennyiben hat az élelmiszerek fogyasztására.

A bíráló bizottság egyhangúlag a doktori fokozat odaítélését javasolta. Döntését a következőkkel indokolta:

1. Az értekezés meggyőzően bizonyítja, hogy a gazdaságmatematikai módszerek nemcsak a tervezést, az elemzést és a vállalatvezetést segítik, hanem a közgazdaságtan elméleti vizsgálódásait is jól szolgálják, új felismerésekkel gazdagítják. A jelölt helyesen foglal állást a gazdaságmatematikai módszerek akalmazásának lehetőségeiről, előnyeiről és korlátairól.

2. Az értekezésben kialakított módszerek alkalmazása hatékonyan segíti a marxista közgazdasági elmélet új feladatainak megoldását, mindenekelőtt a szocialista nagyüzemi mezőgazdaság tudományos műszaki fejlődéséhez igazodó irányítási és döntési mechanizmusok egzakt, tudományos megalapozását.

3. Nagyon értékes elméleti következtetéseket von le a munkaerő, az állóeszközök, valamint a beruházás és a termelési koncentráció összefüggéseiről. A gyakorlatban is hasznosítható következtetésekre jut a földhasználat s ezzel kapcsolatban az ültetvénytelepítések, a tárolás-feldolgozás és a regionális fejlesztés problémakörében. Külön is kiemelendő az ültetvénytelepítés modelljének eredetisége és komplexitása. A modell kiterjed a beruházás, a termelés, a tárolás-feldolgozás és a forgalmazás teljes láncolatának optimalizálására. A jelölt a közgazdasági kutatások elméleti és gyakorlati kérdéseinek megoldásához sikerrel alkalmazott és fejlesztett ki vagy fejlesztett tovább ökonometriai módszereket, modelleket.

Babós Lajosné

R. Otszaszon: Önálló elszámolásban gazdálkodó vállalat (termelési egyesülés) termelési hatékonyságának kritériuma

(Voproszi Ekonomiki, Moszkva, 1978. 1. sz.)

A szocializmusban valamennyi vállalat tevékenységét a társadalmi termelés magasabb rendű céljának rendelik alá. Ezért a termelés hatékonyságát az önálló elszámolásban gazdálkodó vállalatnál (termelési egyesülésnél) úgy kell tekinteni mint a népgazdasági hatékonyság kritériumának kifejeződését, amely a végső népgazdasági eredmények elérésére orientálja a vállalatot.

Noha a vállalati hatékonyság kritériumának tartalmát a népgazdasági hatékonyság határozza meg, ebből még nem következik, hogy a hatékonyság kritériuma a gazdálkodás két szintjén azonos. A társadalmi célok mellett ugyanis létezik az önálló elszámolásban gazdálkodó vállalat célja és a hatékonyságnak ezzel összhangban levő önálló kritériuma is, amely a vállalat tevékenységét irányítja s alapvető szempont e tevékenység megítélésekor.

A vállalat részvételét a társadalmi termelés céljának elérésében két oldalról vizsgálhatjuk. Egyrészt, a vállalat a népgazdasági tervben előirányzott, társadalmilag szükséges használati értéket termel, ami nagy jelentőségű a társadalmi termelés céljának elérésében és ezzel együtt a hatékonyság önálló elszámolási kritériumának kialakításában. Másrészt, a vállalati tevékenység hatása a termelés társadalmi céljának elérésére a felhasznált erőforrások mennyiségétől is függ. Ezen erőforrások szerepe a társadalmi cél elérésében, következésképpen a hatékonyság önálló elszámolási kritériumának kialakításában is különböző.

A szocialista termelés céljának elérése feltételezi a fogyasztási alap fizikai volumenének vagy — az újratermelés egyetlen ciklusát tekintve — a nemzeti jövedelemnek a növekedését. A vállalat számára ez a követelmény az $\frac{S_i}{R_i} =$ viszony maximalizálásában fejeződik ki, ahol S_i — az egységnyi idő alatt termelt i-edik termék volumene, R_i — az i-edik termék termelésében részt vevő dolgozók száma az adott vállalatnál.

A mutató eltérően a munkatermelékenység gyakorlatban használt (egy foglalkoztatottra jutó bruttó termelés) mutatójától, a konkrét munka oldaláról mutatja meg a munkatermelékenységet. E szerint minden egyes használati értéknek külön termelékenységi mutatója van, s e mutatók abszolút színvonala ugyanúgy összegezhetetlen, mint maguk a használati értékek. E mutató tehát már csak ezért sem lehet a vállalati tevékenység legáltalánosabb mutatója. Ugyanakkor kiindulópont lehet az önálló elszámolásban gazdálkodó vállalatok hatékonyságának elemzésekor, mivel az egyik legfontosabb erőforrás, a munkaerő felhasználását tükrözi.

A hatékonyság önálló elszámolási kritériumában tükröződnie kell a korlátozott anyagi eszközök, természeti erőforrások felhasználásának, valamint annak, hogy a vállalati munka mennyiben felel meg a társadalmi termelés arányossági követelményeinek. Ez utóbbi követelmények a szerző értelmezésében a központi tervfeladatokban és a szállítási szerződésekben vállalt kötelezettségekben öltenek testet. Mindezek figyelembevételével a termelés hatékonyságí kritériuma az önálló elszámolásban gazdálkodó vállalatnál mint a vállalat működési függvényének maximuma határozható meg:

$$\frac{C-M-(qK+A)-S}{R},$$

ahol C — a bruttó termelés, M — a termék előállításának anyagi ráfordításai, q — eszközlekötési járulék (hitelkamat) normája, K — a vállalat rendelkezésére álló termelőalapok nagysága, A — járadék jellegű (lehet más is) elvonások az erőforrások használatáért, S — bírságok és késedelmi kamatok (a kapottakat levonva), R — a dolgozók száma.

A hatékonyság ezen kritériuma mindenekelőtt az állami tervben és a gazdasági szerződésekben megjelölt választékra, minőségre, valamint szállítási határidőre vonatkozó követelményeket kielégítő termékek gyártására, továbbá a termelési erőforrásokkal kapcsolatos élő- és holtmunka-megtakarításra irányuló vállalati törekvéseket tükrözi. Emellett a járulékok ($qK+A$) egyrészt a vállalati eszközök elvonásának formái, másrészt a felhasznált erőforrások népgazdasági szintű optimalizálásának eszközei. Ez utóbbit a járulékok normatíváinak tervszerű, központi megállapítása biztosítja. A tiszta termék és az erőforrások használatáért fizetendő járulékok különbsége a vállalatnál létrehozott tiszta termék sajátos, az önálló gazdasági elszámolással összefüggő formája.

A hatékonyság népgazdasági és vállalati kritériuma közti kapcsolat nyilvánvaló. Az erőforrások használatáért fizetendő járulékok adott normatívái mellett a vállalat működési függvényének maximalizálása az egy dolgozóra jutó nemzeti jövedelem maximalizálását is biztosítja. Így a hatékonyság vállalati kritériuma a vállalat erőforrásainak a felhasználását mint a társadalmi szükséglet növekedésének és kielégítésének a feltételét, alárendeli a munka társadalmi termelékenysége (az egy dolgozóra jutó nemzeti jövedelem fizikai volumene) növekedésének.

Az egyes termelési erőforrások hatékonyságát a részleges mutatók jelzik. A részleges hatékonysági mutatók a konkrét munka sajátosságait fejezik ki az egyes használati értékek termelésében. Emiatt vállalati szinten történő összegezésüknek nincs objektív alapja. Ha például A gyártmány anyagigényessége 80 százalék, B gyártmányé pedig 40, ez nem jelenti azt, hogy B gyártmány termelése hatékonyabb vagy hogy a vállalat összesített anyagigényessége (60 százalék) a hatékonyságot bármely oldalról is tükröző, általános mutató. Következésképpen a vállalat egészére számított (összegezett) rész-hatékonysági mutatók nem jöhetnek számításba a vállalati hatékonyság összefoglaló értékelésekor. A részleges mutatóknak az erőforrások, továbbá a hatékonyság növekedési tényezőinek a vizsgálatakor van jelentőségük.

A hatékonyság egyik részleges mutatója a jövedelmezőség. A hatékonyság vállalati kritériuma — egyéb tényezők változatlansága mellett — magában foglalja a jövedelmezőség emelkedésének a szükségességét is. Azonban a jövedelmezőség népgazdasági növekedésének célszerűsége nem egyértelmű. Először is a társadalmi jólét növekedhet akkor is, ha — objektív körülmények hatására — a jövedelmezőség csökken. A jövedelmezőség termékenként is különböző, s emiatt a termékstruktúrában bekövetkező változások is hatással vannak a vállalat általános jövedelmezőségére. A jövedelmezőség maximalizálása éppen ezért nem a hatékonyság általános kritériuma, hanem fordítva a hatékonyság vállalati kritériuma feltételezi a jövedelmezőség objektíve szükséges színvonalát.

A hatékonyság vállalati kritériumát érvényesítve (munkabér és kollektív) ösztönzési alapokat eleve a vállalati munka hatékonyságával összhangban alakítják ki. A munkabér és a nyereség szerepe itt természetesen különböző.

A jelenlegi árképzés mellett a vállalati kollektíva munkáját nem a vállalat (vagy ágazat) által realizált tiszta termék egésze, hanem csak a vállalatnál maradó része tükrözi, s tulajdonképpen ez a munkabéralap forrása is. A vállalatnál maradó tisztatermék-kategória alkalmazásával a vállalatok megalapozottabban tervezhetik a munkabéralapot, s ez a munkabéralap önállóbb vállalati felhasználásával párosulva, a vállalati kollektívát a hatékonysági követelmények teljesítésére ösztönzi.

A kollektíva érdekeltségében fontos szerepet játszanak a nyereségből képezhető ösztönzési alapok is. A vállalatnál maradó (tiszta) nyereség egy részének a dolgozók közötti felosztása, a kollektív vállalati érdekeltség kialakulásához vezet. Ez az érdekeltség az egy dolgozóra jutó tiszta nyereség maximalizálására irányul: $\frac{P - (qK+A) - S}{R}$, ahol

P — az önálló elszámolásban gazdálkodó vállalat nyeresége.

E mutató hatása sok vonatkozásban egybeesik a vállalat működési függvényét maximalizáló mutatóval. Mindkettő a tiszta terméknek az önálló elszámolás alapján a vállalatnál maradó része (vállalati tiszta termék) növelésére irányul. A kollektív és az egyéni érdek azonban az új érték különböző részeinek maximalizálásához kapcsolódik. A kollektív érdek, amely a nyereség maximalizálásához fűződik, feltételezi, hogy a munkabér gazdaságilag indokolt körülmények által korlátozott. Az egyéni érdek pedig, amely a munkabér-növekedés tényezőinek maximalizá-

lásához kapcsolódik, feltételezi, hogy a nyereség aránya az új értékben korlátozott. Ez ellentmondás, amely azonban alárendelődik az érdekegység (a tiszta termék maximalizálása) általános feltételei biztosításának.

A szerző bírálja azokat a felfogásokat, amelyek a nyereséget a hatékonyság kritériumának vagy legáltalánosabb mutatójának tüntetik fel. Szerinte a nyereség a vállalati munka szervezettségének szintetikus eredménye, a kollektív ösztönzési alapok képzésének kritériuma.

A hatékonyság vállalati kritériuma a gazdasági irányítás konkrét formáin, eszközein keresztül érvényesül. Minél inkább eltérnek ezek az objektíve szükségestől, annál kevésbé adekvát a hatékonyság önálló elszámolási kritériuma, és annál kevésbé használható fel a tervszerű irányításban. Ezért a gazdasági mechanizmusnak a fejlődés objektív követelményeihez való igazítása a hatékonyság vállalati kritériuma érvényesülésének feltétele.

A gazdaságirányításnak a hatékonyság önálló elszámolási kritériumával összhangban álló továbbfejlesztését illetően a szerző a következőket tartja fontosnak:

— A tervezés továbbfejlesztése abban az irányban, hogy a naturális mutatókat a realizált terméktömegre vonatkozó mutatókkal váltsák fel. Egyidejűleg emelni kellene a gazdasági szankciók mértékét a szerződésekben vállalt kötelezettségek megsértése esetén. A bruttó termelési mutatóról át kellene térni a tervezésben a tisztatermék-mutató alkalmazására.

— Az árrendszer olyan tökéletesítése, hogy az árak az egyes termékek esetében pontosabban tükrözzék a társadalmilag szükséges ráfordításokat.

— Az eszközlekötési járulék, a járadék, a hitelkamat alkalmazási mechanizmusának olyan irányban való tökéletesítése, hogy azok jobban kapcsolódjanak az ösztönzési alapok képzéséhez. E formák hatékonyabb működésének általános feltétele a nyereség normatív elosztására való áttérés, amelynél az erőforrások használatáért történő elvonások a mérleg szerinti nyereségből történnek, s a vállalati tiszta nyereség az ötéves tervben rögzített normatívák szerint oszlik meg a vállalat, a minisztérium és a költségvetés között. Ez esetben eltűnik a nyereség szabad maradéka, az ösztönzési alapok nagysága pedig közvetlenül az erőforrások felhasználásáért fizetendő összegtől függ. Egy ilyen rendszerre való áttérés azonban csak a gazdasági mechanizmus egészének komplex továbbfejlesztésével lehetséges.

— A termelést a hatékonyság kritériumával összhangban kell ösztönözni. Ebből a szempontból a szerző kifogásolja a munkabéralapnak a bruttó termelés növekedésétől való függését és helyette az önálló elszámolási tiszta termékből normatívák alapján történő képzését javasolja.

(Ism.: *Szabó Zsuzsa*)

A. Semakin: A KGST-tagországok sokoldalú gazdasági együttműködése és hitelkapcsolatai

(Vesztnyik Moszkovszkogo Unyiverszityeta, 1977/4. 57—67. l.)

A KGST-országok az elmúlt évek során a gazdaság fontos szféráiban fejlesztették kapcsolataikat, elsősorban azon ágazatokban, amelyek a tagországok többsége számára kiemelt jelentőségűek. Legjobb példa erre a közös beruházási tevékenység, de hasonló példákkal találkozhatunk más területeken is. Az integrációs intézkedések végrehajtásában a KGST kiemelkedő szerepet szán bankjainak, s ezzel együtt a hitelkapcsolatok fejlesztésének.

A hetvenes években kibontakozó integrációs folyamatnak kétségkívül az egyik legjelentősebb vonása, hogy a kétoldalú kapcsolatok mellett súlyt helyez a többoldalú programokra is. Az integrációs folyamat többoldalúsága természetesen kihat a tagországok pénzügyi és hitelkapcsolataira is. A hitelkapcsolatok fejlesztésében az első jelentős lépést a transzferábilis rubel megteremtése jelentette 1964-ben. Az új kollektív valuta egyúttal „életre hívta" a KGST bankját, a Nemzetközi Gazdasági Együttműködési Bankot, amelynek jelentősége napjainkban a Nemzetközi Beruházási Bank alapításával tovább fokozódik. A hetvenes évekig a KGST-tagállamok pénzügyi kapcsolataira jellemző volt a fizetések adott éven belüli kiegyenlítése, másként fogalmazva az éves nullszaldó biztosítása.

A bilaterizmusról a multilateralizmusra való áttérés nem képzelhető el másként, mint a hitelkapcsolatok gyors fejlesztése útján. A bilateralizmus gá-

tolta a bankkapcsolatok kifejlődését, a hatékony integrációs intézkedések megvalósítását. Annak ellenére, hogy az 1964-es rendelkezések biztosították az egyes országok számára a kereskedelmi egyenlegek többoldalú rendezését, a gyakorlatban erre nemigen került sor, illetőleg a tagállamok az elképzeltnél lényegesen kisebb mértékben éltek ezzel a lehetőséggel. Az egymással kereskedő országok érdekeltségi rendszerében túlzottan nagy szerepet játszott a kölcsönösen egyenlő értékű szállításra való törekvés.

A szerző ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a kétoldalú kapcsolatokkal szemben a multilateralizmus sem mindenek feletti cél. Sokkal inkább arról van szó, miként lehetne a nehézkes bilateralizmust többoldalú, hitelkapcsolatokkal támogatott kereskedelmi viszonyokká átalakítani. Ez a feladat ma nem általában, hanem nagyon is konkréten jelentkezik. A haladás útja a KGST-n belül a kooperáció és a szakosodás további fejlesztése. Nyilvánvaló, hogy minél inkább elmélyül a tagországok közötti szakosodás, annál inkább lehet szó valódi multilateralizmusról. A kétoldalú kapcsolatok rendszere ugyanis nem független az exportérdekeltségtől és az -strukturától. Az exportstruktúra kialakulása viszont a beruházások allokációjának a függvénye. A többoldalú kereskedelem megteremtése egyaránt függvénye tehát a hitelkapcsolatoknak, az exportszerkezetnek és a beruházási szerkezetnek.

A többoldalú kapcsolatok problémája más oldalról is megközelíthető. A KGST elszámolási rendszerén belül a kétoldalú kapcsolatok erősödését az idézte elő, hogy a valóságos áruszállítások jelentékeny része az áruforgalmi jegyzőkönyvben rögzített tételeken kívül szerepelt. A „terven kívüli" szállításokba természetesen nehezebben vonhatók be más partnerek. A multilateralitás a tervkoordináció további tökéletesítésével is fejleszthető. Ebben az esetben ugyanis a tagországoknak módjukban áll vásárlási szándékukat teljes terjedelemben egyeztetni a lehetséges partnerekkel, s össze lehet hangolni az esetleges passzívumokat, illetve aktívumokat is.

A hosszú távú és éves megállapodások alapján meghatározott kontingensek „elszámolása" ugyancsak kétoldalú rendben folyik. Némely közgazdászoknak az a véleményük, hogy növelni kellene a kontingensen kívüli kereskedelmet, s ezzel biztosítani lehet az átmenetet a kizárólag kétoldalú ügyletek és a többoldalú kereskedelmi és fizetési megállapodások között. Mindenesetre tény az, hogy a jelenlegi gyakorlatban a kontingensen kívüli kereskedelem elhanyagolható.

A szerző szerint ugyanakkor a kontingensek keretei között folyó kereskedelem hányadának csökkentése nem feltétlenül vezet a multilaterális kapcsolatok bővüléséhez. A probléma ugyanis nem pusztán a kereskedelemben van, hanem a kiegyenlítetlen vagy aktív szaldók létében. Ez pedig elvezet bennünket a kereskedelem áruszerkezetének kérdéséhez. Ha ugyanis az áruszerkezet megfelelő volna, a kereskedelmi egyenlegek kétoldalú szemlélete a mainál valószínűleg lényegesen kisebb szerepet játszana.

Az áruszerkezetből adódó nehézségek az egyes tagországok termelési struktúrájának és importszerkezetének konfliktusára vezethetők vissza. E problémát elemezve ismét a termelési szerkezet koordinált fejlesztésének szükségességéhez érkezünk el, azaz a gyártásszakosításhoz, a kooperációhoz. A többoldalúság akkor lesz a KGST-kereskedelem uralkodó vonása, ha a termékek eladásában és vásárlásában is többoldalúak az érdekek. Ez pedig aligha képzelhető el a termelési struktúrák integrációja nélkül.

(Ism.: *Tömpe István*)

Fritz Machlup: Az aranyvaluta

(Die Zukunft, Wien, 1977. 9. sz.)

Az aranyvalutát a XIX. század végén sok tekintélyes közgazdász a legjobbnak tartotta, különösen az ezüstvalutával szemben. Ez a koncepció visszhangra talált azon politikusok körében is, akik a pénzmennyiség gyors expanzióját és ezzel a belföldi pénzellátás javítását szorgalmazták. Ez magyarázza, miért ajánlották még a XX. század első évtizedeiben is az aranyvalutát mint az egyetlen igazán egészséges valutarendszert a többi „inflatorikus" rendszerrel, különösen a papírvaluta-rendszerrel szemben. Azt is meg lehet érteni, hogy egyes bank- és üzletemberek még ma is az e valutarendszerhez való visszatérést javasolják. Fritz Machlup írása nem akar sem propagandát, sem ellenpropagandát kifejteni az aranyvalutával kapcsolatban. Célja: áttekintést adni az aranyvalutával összefüggő érvekről és ellenérvekről.

Az aranyvaluta mellett

1. Érv:

Más dolgokkal ellentétben az aranynak abszolút belső értéke van és ezért különösen alkalmas arra, hogy más javak számára értékmérőül szolgáljon.

1. Ellenérv:

A közgazdaságtanban nem lehet abszolút értékekről beszélni; az arany egyébként már évszázadok óta szolgál javak vagy szolgáltatások értékmérőjéül. Az értékeket majdnem mindig valutáris egységekben (dollár, font stb.) hasonlítják össze.

2. Érv:

Az arany tartós és súlyához képest rendkívül értékes, ezért kiválóan alkalmas értékmegőrzésre. Mindenekelőtt azért is, mert az évi aranytermelés rendkívül csekély a már meglevő tartalékokhoz képest. A monetáris arany kismértékű növekedése a legjobb pénzzé vagy más pénzek számára a legjobb biztosítékká teszi az aranyat. Garancia az inflatorikus pénzfelhalmozódás ellen, biztosítja a pénz értékét, vásárlóerejét.

2. Ellenérv:

Az inflációs jellegű pénzteremtés és áremelkedés megakadályozására célszerű lenne aranyérmét használni, de a gazdaságban más fontos célok is vannak, így például az árzuhanás és a munkanélküliség elkerülése. (Az arany egyébként a múltban sem óvott meg az inflációtól.)

3. Érv:

Az arany más áruk árában kifejezett értéke hosszú ideig stabil, mivel értékének csekély változása is automatikusan a kívánatos irányban szabályozza az aranytermelést: ha emelkednek az áruk aranyban kifejezett árai, nő az aranytermelés és finomítás költsége, az aranytermelés jövedelmezősége csökken, ami korlátozza a kitermelt aranymennyiséget. E mechanizmus éppen megfordítva érvényesül akkor, ha az áruk aranyban kifejezett árai csökkennek.

3. Ellenérv:

Az aranytermelés önszabályozásáról szóló érvelés hamis, legalábbis a mi világunkban nem igaz. A dél-afrikai bányászok munkabére egyáltalán nem reagál az európai vagy amerikai megélhetési költségek emelkedésére. A mi világunkban az arany ára a kormányok és az aranykereskedő monopóliumok döntésétől függ.

4. Érv:

Az arany természettől fogva szűkös jószág, mennyiségét ezért nem lehet önkényesen változtatni. Amint az arany a forgalomban levő pénzmennyiség egyedüli alapja lesz, korlátozni lehet a pénzellátást, s ezáltal megszüntethető az árinfláció.

4. Ellenérv:

Ez az érv kétszeresen is hibás. Hamis az a feltételezés, hogy ott, ahol az arany szolgál bázisul, a pénzellátás automatikusan korlátozódik. Az sem helytálló, hogy az aranytartalékok értékét nem lehet változtatni. A jelenlegi körülmények között a valutahatóságok és a kormányok hazai valutában maguk határozhatják meg az arany, s ezzel az aranytartalékok értékét. Csak az a tézis helyes, hogy az aranytartalékok mennyiségét nem lehet megváltoztatni, de ennek semmi köze a pénz értékéhez és a pénzmennyiséghez.

5. Érv:

Az állampolgárokat — aranyvaluta esetén — meg lehet védeni az inflációtól, amennyiben követelhetik a hazai valuta aranyra való beváltását. Ily módon a hatóságok nem folytathatnak inflációs politikát.

5. Ellenérv:

A tapasztalat azt mutatja: amint az állampolgárok a valutahatóságokkal szembeni bizalmatlanság miatt valutatartalékaik aranyra való beváltását követelik, a hatóságok felfüggesztik a beváltási kötelezettséget.

6. Érv:

Amíg az arany funkcionál egyedüli tartalékeszközként, automatikusan szabályozza a fizetési mérleget. Ha a fizetési mérleg aktívuma aranybeáramlást vált ki, nő a belföldi pénzellátás volumene, ami végső soron áremelkedésekhez vezet. E folyamatok a késedelmi mérleg passzívuma irányában hatnak, vagyis megszüntetik a fizetési mérleg többletét. Fordított esetben ugyanez az összefüggés megfordítva érvényes.

6. Ellenérv:

E kiegyenlítő mechanizmus működéséhez nincs szükség aranyvalutára. Minden nemzetközi tartalékeszköz jó e célra, amennyiben a pénzteremtés a tartalékok változásához kötött. De a döntő e probléma megítélése szempontjából nem is ez, hanem az, hogy a nemzeti monetáris hatóságok gyengítik az automatikus szabályozás hatását. A legtöbb esetben ugyanis igyekeznek megakadályozni a deflatórikus vagy inflatórikus folyamat kibontakozását, mert nem hajlandók elfogadni a foglalkoztatásban vagy az árszintben bekövetkező változást, ami viszont a kiegyenlítési folyamat elengedhetetlen feltétele lenne.

7. Érv:

Az arany természeténél fogva értékmérőül szolgál a nemzeti valuták közötti cserearányok megállapításakor. Amíg minden ország pénzegységét meghatározott mennyiségű arannyal teszik egyenlővé, a valuták között is rögzítik a cserearányokat. A valuták viszonylagos értékének mérésére nem lehet más értékmérőt találni.

7. Ellenérv:

E probléma megoldásához nincs szükség az aranyra. Minden értéktárgy szolgálhat ugyanis általános egyenértékesként. Az IMF az SDR-rel már létrehozott egy ilyen értékmérőt. Ebben minden valuta árfolyamát ki lehet fejezni és alapja lehet az értékviszonyok megállapításának is.

Az aranyvaluta ellen

1. Érv:

Mivel aranyvaluta esetén csak az arany lehet a belföldi pénz tartaléka, de például 1974-ben a 200 milliárd dollárnyi monetáris tartalékokból csak 40 milliárd volt az arany, nehezen képzelhető el, hogy ez elegendő volna a tartalékolási igények kielégítésére, és 160 milliárdot kitevő tartalékot minden további nélkül felszámolhatnának.

1. Ellenérv:

Van lehetőség az aranyon kívüli tartalékok felszámolására. Egyébként ezek léte sem komoly akadálya az aranyvaluta működésének, ha nem növekszenek tovább. A lényeg csupán az, hogy az igazi aranytartalékok növekedése határozza meg a pénzmennyiség növekedését.

2. Érv:

Ha csak az igazi aranytartalékokat ismerjük el monetáris tartalékként, ezek a tartalékok nem képesek funkciójuk betöltésére. A belföldi pénzmennyiség és a kereskedelmi forgalom olyan nagy, hogy az aranytartalékok még egy jó kiigazítási mechanizmus mellett sem lennének elegendőek az átmeneti fizetésimérleg-deficitek finanszírozására.

2. Ellenérv:

Az igazi aranytartalékok jelenleg csak azért tűnnek elégtelennek, mert alulértékelik őket, helyes értékelés mellett teljesen elegendőek lesznek a fizetésimérleg-hiányok finanszírozására.

3. Érv:

Az aranytartalékok felértékelésével ugrásszerűen megnőne valamennyi monetáris hatóság likviditása. Likviditásuk tudatában ezek hitelbővítést engedélyeznének saját bankrendszerüknek. Ennek az „eredménye" csak a belföldi pénzmennyiség inflációs jellegű felduzzadása lehet.

3. Ellenérv:

Ezt az inflatorikus hatást semlegesíteni lehetne az értéknövekedés „sterilizálásával", meg lehetne akadályozni, hogy ennek alapján szaporítsák a forgalomban levő pénzmennyiséget. Az Egyesült Államok esetében az aranytartalékok ugrásszerű megnövekedése arra is szolgálhatna, hogy aranyfizetéssel kiegyenlítse elsősorban a más országok monetáris hatóságaival szemben fennálló dollártartozásait.

4. Érv:

A felértékelésből származó nyereség „sterilizálása" nemcsak irreális, hanem veszélyes is lehet, mivel újabb felértékelési hullámot indíthatna el és ösztönzést kapna a monetáris hatóságok magatartására alapozó spekuláció.

4. Ellenérv:

Amennyiben a nemzeti monetáris hatóságok többségükben ténylegesen az aranyvalutára való visszatérésre törekszenek, a megnövekedett tartalékokkal való inflációs visszaélést el lehetne ke-

rülni, ha tisztáznák, hogy egyszeri, de már régóta esedékes újraértékelésről van szó.

5. Érv:

Az aranyvaluta bevezetéséhez kapcsolódik az is, hogy a valuták egymás közti árfolyamát is hosszú időn keresztül stabilan tartsák. A növekvő gazdaságoknak ehhez azonban nemcsak nagy, hanem állandóan növekvő monetáris tartalékokra van szükségük. Az évi aranytermelést azonban egyre inkább az arany iránti fokozódó magánkereslet (ékszeripar, kincsképzés, spekuláció stb.) szívja fel. Így nem, vagy csak kevés arany marad az aranytartalékok növelésére.

5. Ellenérv:

Az aranyár megfelelő emelésével növekszik az aranytermelés jövedelmezősége és így maga a termelés is. Ugyanakkor a magasabb aranyár kiváltja az arany iránti kereslet csökkenését. Mindkét folyamat hozzájárul a monetáris tartalékok emelkedéséhez.

6. Érv:

Az utóbbi időben bebizonyosodott, hogy az emelkedő aranyárak arra késztetik a dél-afrikai bányatársaságokat, hogy kevésbé jövedelmező bányákra térjenek át és csökkentsék a termelést. A hivatalos magyarázat az, hogy a jövedelmezőbb bányák kiaknázását az aranyárak csökkenésének idejére hagyják, s ily módon a csökkenő termelési költségek révén fenntartsák nyereségüket. Ezért egyáltalán nem lehet számolni a monetáris célú aranymennyiség azonos növekedési ütemével.

6. Ellenérv:

Amennyiben sikerül az aranyárat úgy rögzíteni, hogy figyelembe vegyék az emelkedő termelési költségeket és a várható normális keresletnövekedést, azaz kizárják a rendkívüli aranyárváltozásokat, elkerülhető a termelők monopolista viselkedése és az aranyár befolyásolására irányuló spekulációs manőverek is. Előre kell gondoskodni arról, hogy a nemzeti monetáris hatóságok betartsák az aranystandardrendszer játékszabályait és tartózkodjanak az inflációs intézkedésektől.

7. Érv:

Nem lehet ilyen követelményeket támasztani a monopolista aranytermelőkkel és az aranyspekulációval szemben. A múltban háromszor kísérelték meg az arany amerikai dollárban kifejezett árát „utoljára" emelni (1934, 1971 és 1973), és most megint emelni akarják. Más nemzeti valutákban még gyakrabban korrigálták felfelé az arany árát, de mindig kétséges volt, hogy éppen az adott árváltozás lesz az utolsó. Ugyanakkor számolni kell azzal is, hogy a különböző országok politikai vezetői a jövőben is rákényszerülnek majd — válság esetén — az inflációs beavatkozásra. Amint a magas munkanélküliség alapjaiban fenyegeti a rendszert, szakítanak a monetáris politikával.

7. Ellenérv:

Ez a tétel hamisnak bizonyul. Ha az emberek felismerik, hogy az állandó bér- és áremelkedések nem hozzák meg a kívánt eredményt, az „egészséges" monetáris bázishoz való visszatérést követelik. Ezután már csak meg kell győznünk a lakosságot arról, hogy csakis az aranyvaluta képes megvédeni őket a pénzteremtés okozta inflációtól.

A döntő különbség az álláspontok között abban áll, hogy azok, akik az aranyvalutához való visszatérés ellen lépnek föl, a jelenlegi feltételekre támaszkodnak; ezzel szemben az aranyvalutához való visszatérés hívei a közvéleménynek egy jövőben várható lehetséges változására apellálnak. Abban reménykedni viszont, hogy a népek egy napon a tulajdonképpen már hat évszázada nem működő aranyvalutához való visszatérést követelik, képtelenség.

(Ism.: *Horváth Éva*)

Michel Mougeot: Az egyensúly törvényszerű megbomlása a piacon kívüli javak piacán

(Revue d'économie politique, Párizs, 1977. szeptember—október)

Ha a piacgazdaság a társadalmi szervezet egy formája, amely a javak piaci cseréjén alapszik, a nem piac gazdaságot, éppen ellenkezőleg, úgy lehet meghatározni, mint azon javak gazdaságát,

amelyek számára nem létezik piac akár azért nem, mert nincs kínálat vagy kereslet, akár pedig azért, mert a kereslet és a kínálat nem találkozhatnak. A háztartások önellátása, az elidegeníthetetlen természeti javak, a kollektív javak és szolgáltatások mind a piacon kívüli jelenségekhez tartoznak. Némelyek ezek közül csak részben nem piaci természetűek, minthogy áraik és mennyiségük csak tökéletlenül igazodik a piachoz, vagy a piacon csak korlátozottan érvényesül a kereslet, illetve a kínálat tényezője. Ez utóbbi eset elsősorban a külső forrásból származó javakra vagy bizonyos közszolgáltatásokra jellemző.

Valamennyi ilyen jelenség közös eredete a gazdasági aránytalanság, akár nyilvánvaló ez, akár nem. A piac hiányának vagy tökéletlenségének az aránytalanság az oka. Az aránytalanság a két szektor (az egymástól eltérő logika szerint működő piaci és a nem piaci szektor) egymás mellett éléséből fakad. E két szektor közötti összhang kutatása a jelenkori gazdasági elemzés egyik legfontosabb célja. Ehhez elsősorban az aránytalanságok forrásait kell tanulmányozni. Az aránytalanságok okaiból kiindulva meg kell keresni azokat az eszközöket, amelyek révén közelíteni tudjuk egymáshoz a piacgazdaságot és a piacon kívüli gazdaságot.

Senki sem vonhatja kétségbe a nem piaci gazdaság etikai felsőbbrendűségét. Az alapvető értékek (szeretet, barátság, szépség) sorolhatók a nem piac gazdaság fogalomkörébe, csak annyi a közös vonás, hogy ezek is ingyen elérhetők. De ha kilépünk az érzelmek világából a gazdasági javak világába, úgy tűnik, hogy a piac hiánya torzításokhoz és visszaélésekhez vezet. A piac alapján felépülő világban a piac nélküli gazdaság aránytalanságot hordoz magában, vagyis az egyensúly megbomlása törvényszerű. A piac az, amely lehetővé teszi az egyes gazdasági szereplők döntéseinek összehangolását az árrendszeren keresztül. Minthogy a nem piaci gazdaságban nincsenek árak, nincsenek információk sem, amelyek alapján kialakulhatna az egyensúly. Az ármechanizmust semmilyen más szabályozás sem helyettesítheti. A szokásjog vagy a törvény nem elegendő ahhoz, hogy a piacon kívüli szektort kiegyensúlyozottá tegye.

Világosan körülhatárolt kereslet és kínálat szembeállítása nélkül a decentralizált szervezetek nem működhetnek megfelelően, mert nem rendelkeznek kielégítő információkkal. A nem piaci gazdaság kétfajta információ, információhordozó hiányától szenved, nem ismertek az árak és a termelt mennyiségek. Az információ tökéletlensége, illetve hiánya az aránytalanság két formájához vezet: a túlkereslet, illetve a túlkínálat által kiváltott diszharmóniához.

Túlkereslet elsősorban a természeti javakkal kapcsolatosan merül fel, de bizonyos kollektív javakra is jellemző. A természeti javak hagyományosan ingyenesek mind a valóságban, mind pedig a gazdasági elméletben. Az ingyenesség azonban zavart okoz, mert összetévesztthetővé teszi a nulla árat és az ismeretlen árat (nem ár).

A levegő, vagy a tengervíz tisztasága, a táj szépsége, nehezen képzelhető el tulajdonként. Ha pedig senki sem rendelkezik ezekkel a javakkal, úgy senki sem bocsáthatja őket áruba. A tényleges kínálat hiánya miatt a piac sem létezik, következésképpen az ár sem. A természeti javak ára — ha létezne — kimutatná e javak viszonylagos ritkaságát.

A felhasználók szempontjából nézve a dolgot, a természeti javakat senki sem sajátíthatja ki, senki sem kínálhatja eladásra, vagyis szabadon fogyaszthatók. Az ár nemlétezése a felhasználó szemszögéből egyenlő a nulla árral. A nulla ár viszont normális körülmények között a bőségre jellemző. Erről azonban a természeti javak esetében szó sincs. Az ismeretlen, nem létező ár automatikusan nulla árrá változik, ami teljesen hamisan orientálja a gazdaság szereplőit.

A „kínálat" ezekből a javakból csak statikusan végtelen, dinamikusan szemlélve azonban nem. Ha valaki képviselné a kínálatot, optimálisan annyit bocsáthatna a felhasználók rendelkezésére az úgynevezett szabad javakból, hogy fenntartsa a szóban forgó javak minőségi szintjét az elkövetkező időszakban is. Ez az optimális kínálat lenne a „tervezett kínálat", amely jelentkezne a piacon, ha ezeknek a javaknak a termelése kisajátítható és irányítható lenne. A valóságos kínálat 0_{st} azonban eltér az optimálistól.

Nevezzük ezt a t időben tervezett kínálatot 0_{pt}-nek. Ez esetben a következőt állapíthatjuk meg:

$$0_{ot} > 0_{ot}.$$

A D_t kereslet a feltételezett 0 ár következtében pedig nagyobb lenne, mint az 0_{pt}, amiből az első aránytalanság, valamint az származik, hogy a természeti javak minősége romlik. A túlzott

fogyasztás következményeképpen a kínálat, ha meg akarná tartani a minőség állandóságát, $t+1$ időpontban szükségszerűen gyengébb lenne. $0_{pt} > 0_{pt}^{+1}$ Minthogy a jelzett kínálat nem emelkedik, vagyis $0_{st} \equiv 0_{st+1}$, ezért $D_{t+1} > 0_{pt} > 0_{pt+1}$.

Az aránytalanság tehát halmozott. E halmozott aránytalansági folyamat egyben a környezet pusztulásának a folyamata. Az ok a hamis ár (0 ár) létezése, valamint az ellentmondás a felhasználó számára jelzett kínálat és az optimális kínálat között. Az egyensúlyt és a természeti javak előfordulásának ritkaságát jelző árat csak abban az esetben lehetne elérni, ha kollektív kisajátítás szabna határt a felhasználó számára jelzett kínálatnak, amely így a tervezett (optimális) kínálatnak felelne meg.

Az elmondottak bizonyítják, hogy a nem piaci gazdaságban az ár mennyire eltorzítja az információt. Ez az ár a felhasználók szemében egy végtelen diszponibilitást jelző ár, holott csak egy nem árról van szó. A torz információk következménye a túlzott fogyasztás. Ez az egyébként a természeti javakra jellemző levezetés alkalmazható más javaknál is, amelyekhez a kollektíva a reális költségüktől eltérő áron jut hozzá. Ilyenek például az egészségügyi szolgáltatások. A kockázatok kollektív elosztása következtében e szolgáltatásokhoz látszólag alacsony áron lehet hozzájutni. (Egyes biztosítottak számára ez 0 árat jelent.) A helytelenül orientáló ár túlzott igénybevételt vált ki. Közismert például a gyógyszerek túlzott fogyasztása. Ennél súlyosabban esik latba az a tény, hogy maga a kereslet (amely az előbb kifejtettek értelmében teljesen irreális) ürügy a további anyagi eszközök bevetésére. Az egészségügyi javak termelői, illetve szolgáltatói e kereslet kielégítését gyakran összetévesztik az egészségügyi szektor valódi céljával. A lakosság számához viszonyított minél több orvosra való törekvés teljesen értelmetlen, hiszen semmiféle komoly kölcsönös összefüggést nem lehet kimutatni, amely alátámasztaná a kapcsolatot a lakosság egészségügyi állapota és az egészségügyi szolgáltatások mennyisége között. A valódi ár hiánya annál nagyobb aránytalanságot okoz, minél inkább függ az adott ágazatban a kínálat a kereslettől.

Ehhez a témakörhöz tartozik a jólét helytelen értékelése is. Árrendszer hiányában nincs mód azoknak az előnyöknek a felbecsülésére, amelyekben a kollektíva az ingyenes javak folytán részesül. Az, hogy a kétféle gazdaságnak (a piaci, illetve a nem piaci gazdaságnak) nincs közös értékmérője, számítási tévedésekhez vezet. Az ingyenesség fogalmának behatolása a gazdaságba a kollektív értékek eltékozlásához vezet, továbbá megnehezíti egyes emberek jövedelmének reális becslését.

Annak következtében, hogy a nem piaci javaknak nincs ára, ezeknek a javaknak termelési tényezőként való felhasználása számszerű gyarapodást okoz, amely a könyvelésben kimutatható. A természet- és tájrombolás, a régi civilizációk kulturális örökségének lerombolása látszólag hozzájárul a gazdasági növekedéshez. Az aránytalanság csak magasabb szinten válik láthatóvá, a mikrodionómia szintjén a jóvátehetetlen rombolás számszakilag mint nyereség jelenik meg.

Aránytalanság, amelyet a kínálat elégtelensége okoz, akkor keletkezik, amikor a nem piaci javak termelési folyamat eredményeképpen jönnek létre. A legjellegzetesebb példa erre a közszolgáltatások problémája. Ki lehet mutatni, hogy ezeknek a javaknak a potenciális piaca (nem valóságos) lappangó aránytalanságban szenved, amit a „nem kereslet" és a „nulla kereslet" összekeverése okoz.

Mi a különbség a kereslet hiánya és a nulla kereslet között. Vegyük példaként a levegőszennyeződés elleni harcot. Egy meghatározott földrajzi régióban az a körülmény, hogy még egy emberrel többen laknak ott, nem csökkenti a környezetvédelem nyújtotta szolgáltatásokat a már eleve ott lakók számára. Bizonyos kollektív javak fogyasztása egy további ember által tehát nem csökkentheti a többiek által fogyasztható javakat. Az adott kollektív jószág fogyasztásából egyetlen embert sem lehet kizárni, ha a többi már fogyasztja azt.

Ennek a „kizárásnak a lehetetlensége a kereslet részéről arányban áll a kisajátítás lehetetlenségével a kínálat részéről". Minthogy a kollektív jószág vagy szolgáltatás további élvezői számára e javak ingyenesek, vagyis bármit tesznek az újabb fogyasztók, mindenképpen hozzájutnak e javakhoz, természetes törekvésük, hogy kibújjanak a szolgáltatás fenntartásának terhei alól, vagyis, hogy mások fizessenek helyettük. Ennek következtében a jelzett kereslet (ami ez esetben a környezetvédelmi hozzájárulással arányos) kisebb lesz, mint amilyen a kereslet lenne, ha fenn-

állna a normális piaci szabályozás lehetősége. Ami a kínálatot illeti, az be van határolva azzal, hogy a termelési tényezőket fizetni kell. Ezért az lesz a tendenciája, hogy igazodjék a jelzett kereslethez és nem az optimális kereslethez. A kollektív javak e jellegzetessége (vagyis hogy fogyasztásukból senkit sem lehet kizárni) folytán a tervezett kereslet nem juthat kifejezésre. Ez a nem kereslet tehát nulla keresletként jelenik meg. Következésképpen a pótlólagosan szükséges kollektív javak kínálata is nulla lesz. A következmény az aránytalanság, a reális szükségletekhez képest a kollektív javakból az elégtelen kínálat lesz.

Mielőtt az aránytalanságok halmozásának kérdésébe belemennénk, meg kell jegyezni, hogy az aránytalanság két folyamata (a túlzott kereslet miatti aránytalanság és a kínálat elégtelensége miatti aránytalanság) ritkán mutatkozik meg tiszta formában. Az árak tökéletlensége együtt jár a kereslet, illetve a kínált mennyiségek félrevezető voltával. Az árak, illetve a mennyiségek által szolgáltatott tökéletlen információk összefonódnak.

Sőt mi több, kimutatható az aránytalanság e két típusának halmozódása. Gondoljunk csak a természet védelmére. A túlzott kereslet következtében a természet pusztulása jóvátehetetlen: ez az első aránytalanság. Ezt a pusztulást nem mint veszteséget könyvelik el, sőt esetleg mint nyereség jelenik meg: ez a második aránytalanság forrása. Végül az anyagi eszközöket, amelyek lehetővé tennék a természet védelmét (vagy legalábbis korlátoznák a pusztulást) nem kielégítő mennyiségben vetik be, mivel — mint kimutattuk — a környezet megőrzésére fordított kollektív hozzájárulások alól némely fogyasztónak sikerül kibújnia.

A környezetpusztítás hívta fel a közgazdászok figyelmét a piaci és a nem piaci szektor egymás mellett élésével kapcsolatos fontos problémákra. Ezek megoldására mindenki a maga logikája szerint tesz javaslatot: „csak tiltani lehet", „nevelni kell", „fizettetni kell a természetszennyezőkkel" stb. De ha még a birtokon belül levő államot is, amely a közérdeket képviseli, ki kell oktatni a környezet védelmére, akkor nincs sok remény arra, hogy bármely javaslatot is egyhangúan elfogadják. A két fő tendenciának (kényszer vagy ösztönzés, illetve tervezett modell vagy árak útján történő decentralizált információ) azonos eredményre kellene vezetnie.

A fő nehézséget azonban nem a piaci tényezők modelljének kidolgozása okozza, hanem a piacon kívüli javak használatára vonatkozó árak megállapítása. Amíg az ezekről szóló információk enynyire rosszak, addig nem lesznek megvalósíthatók az általános egyensúly többé-kevésbé komplex modelljei. A közgazdászok első feladata helyes paraméterek kvantifikálása, csak ezek alapján lehet javaslatokat tenni az aránytalanságok csökkentésére.

Fontos lépés a társadalmi mutatók fejlesztése. Más tudományágaknak (természettudományok, humántudományok) is részt kell venniük e problémák megoldásában, nélkülözhetetlen azonban az alkotó közgazdasági gondolkodás, amely képes új eljárásokat meghatározni.

Lelkiismeretesen fel kell mérni a kollektív érdeket, hogy megszüntethessük azt a kettősséget, amely előnyt biztosít a piacnak a nem piaccal szemben, s egyidejűleg meg kell szüntetni a tékozlás és a hiány szimbiózisát a nem piaci javak területén.

Be kell látni, hogy az ár nélküli javak olyan javak, amelyeknek nem szabtak árat, de árat kell számukra megállapítani, ha másképpen nem megy, inkább rosszat, mint semmilyent.

(Ism.: *Kálmán Endréné*)

Sinkovics Alfréd: A vállalkozás irányítása, költséggazdálkodása és árpolitikája

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1977. 230 l.

Figyelemreméltó tanulmánnyal gazdagodott a magyar üzemgazdasági szakirodalom. Sinkovics Alfréd könyve merész vállalkozás: kicsit megkopott jelzővel hézagpótló munka. A könyv újszerű közelítésmódjával, aktualitásával, egyéni hangvételével méltán számíthat a szélesebb körű szakmai közvélemény érdeklődésére.

A nemrég módosított polgári törvénykönyv, az állami vállalatokról szóló törvény, a Központi Bizottság 1977. októberi ülésén megfogalmazott irányelvek a hosszú távú külgazdasági politikáról és a termelési szerkezet fejlesztéséről időszerűvé teszik a szerző által választott témát. Izgalmas olvasmányt jelenthet a könyv mindazok számára is, akiket a kidolgozás alatt levő hazai ár- és valutareform elméleti vagy gyakorlati vonatkozásban érint. Ez a tanulmány ugyanis — miként azt a szerző az előszóban hangsúlyozza — „nem mikro- és nem makrogazdasági ihletésű", hanem a rész és egész dialektikájának megfelelően rendszerszemléletben fejti ki mondanivalóját. E megközelítési mód a dolgozat egyik fő erényének tekinthető. A szerző így mind a vállalati, mind az irányítószerveknél dolgozó, mind pedig az elméleti kutatásokkal foglalkozó közgazdászokhoz szól. Megkísérli ezzel a szakmán belüli munkamegosztás miatt mélyülő szakadék áthidalását.

Vállalkozni: necesse est. Ez a könyv alapgondolata, amit a szerző négy fejezetben fejt ki.

Az 1. fejezet a vállalat és a vállalkozás fogalmi kérdéseit, a vertikálisan és horizontálisan szervezett szocialista vállalatok vállalkozói döntéseit, azok motívumait, a termelő kollektívák érdekviszonyait, a vállalkozás intenzív fejlődését, finanszírozását, a koncentráció, a monopolhelyzet kialakulását elemzi — elsősorban az iparvállalatok vonatkozásában. A fejezet bevezető részében a szerző rámutat arra, hogy bár a vállalatok egyidejűleg vevők és eladók, ritkán veszik figyelembe e kétféle pozíciójukat együttesen. Márpedig így a kelleténél kevesebb konkrétumot mondhatunk az egyes piaci formákról. Ez minden vállalatvezető, tervkészítéssel vagy árképzéssel foglalkozó szakember részére megszívlelendő figyelmeztetés.

Sinkovics Alfréd kísérletet tesz a vállalkozás definiálására. Eltérően az általános felfogástól (a vállalkozás a vállalat szinonimája: szervezet), a szerző a vállalkozás fogalmát kibővített értelemben használja. Nemcsak szervezetet, hanem döntést, illetve vállalati funkciót is ért rajta, ami más szavakkal „... adott piaci helyzetben más gazdasági egységekkel való versenyre lépést..." (13. l.) jelent a vállalat legfőbb céljainak eléréséért. E vállalkozásfogalom feltételezi a piac, a versenytársak létét, a gyors technikai fejlődést, a konkrét gazdasági szituáció felismerését, továbbá a kockázat vállalását. Dicséretes, hogy a vállalkozás eddigi statikus (szervezet) természetű definícióját a szerző egy dinamikus vállalkozásfogalommá próbálja fejleszteni. Ha meggondoljuk, hogy a szocialista vállalkozás kategóriájának megfogalmazásával a politikai gazdaságtan — tudomásom szerint — mind ez ideig adós, akkor a tanulmány írójának állásfoglalása e tekintetben merésznek, frissnek tűnik. Az elméleti előzmények hiánya azonban egyúttal magyarázatot ad a definíció gyengeségére is. A vállalkozásnak — Sinkovics Alfréd felfogásában — ugyanis feltétele a versenytársak létezése, következésképpen, ha nincs verseny, akkor vállalkozás sincs. Az utóbbi évtized hazai viszonyainak ismeretében azonban azt kell mondanunk, hogy a verseny ugyan nem jellemző, de vállalkozás szükségképpen mégis van. (A versenynek a vállalkozás attribútumaként való értelmezése szocialista viszonyok között külön elemzést igénylő probléma.)

vállalkozási döntéseket mindenekelőtt a feldolgozó iparban működő vállalatok hozzák, míg „a gazdaságstratégiai fontosságú" kitermelő ágazatokban elsősorban az állam játssza a vállalkozó szerepét. Az egy-egy társadalmi végtermék előállításába bekapcsolódó vállalatok összességét a szerző feldolgozási sornak nevezi. E vállalatoktól azt várja a társadalom, hogy az arányos fejlődés érdekében „... ne csak folyó tevékenységüket hangolják össze, hanem vállalkozási döntéseiket is..." (14. l.) Nem derül ki azonban, hogy ez az összehangolás mennyiben állami funkció, mi ebben az ágazati minisztériumok feladata és mit várhatunk a vállalatok kezdeményezéseitől.

Horizontálisan összevont vállalatainkkal kapcsolatban helyesen állapítja meg a szerző, hogy a gyáregységek közötti munkamegosztás nem kielégítő, a vállalati központok nem elég rugalmasak. A vertikális nagyvállalatokat viszont széles termékskála, egyenetlen műszaki színvonal, az egyes vertikumok egyenlőtlen terhelése jellemzi. Egyetérthetünk a szerzőnek azzal a javaslatával, hogy mindkét fő vállalattípusnál célszerű volna megvizsgálni a profil ésszerű szűkítésének lehetőségeit.

A vállalkozási döntések nyomán változik a termékszerkezet, de a gyártás technológiája is, szoros kapcsolatban a munkaerő szakképzettségével, a szakmához, a vállalathoz kötődésével. Meggyőző ezért a tanulmánynak az a következtetése, amely szerint a meglevő munkaerő megtartása végett a vállalatok adott szakmán belül fejlesszék ki a dolgozók sokoldalú alkalmazhatóságát, hogy szakmájukon belül bármikor a vállalat igényeinek megfelelően állíthassák át őket a korábbitól eltérő feladatok megoldására.

A szerző az idevágó szakirodalom szintézisét nyújtja, egyúttal gyakorlati tapasztalatait is felhasználja, amikor a termelő kollektívák érdekviszonyairól, a rugalmas érdekeltségi rendszerről mint a vállalkozás egyik feltételéről ír. Mind kiindulópontja — „... a dolgozók érdeke nem feltétlenül az, amiben érdekeltté teszik őket..." (24. l.) —, mind pedig további polémiája az olvasó egyetértésével találkozhat. Gyakorlati tapasztalatok igazolják, hogy a dolgozók érdeke keresetük egészének növelése, s csak ezen keresztül érdeküknek a vállalati jövedelem minél magasabb színvonala. A szerző okfejtése ezért meggyőző: „... az érdekviszonyokkal adekvát vállalati érdekeltség a bruttó jövedelemhez fűződik..." (27. l.). Egyébként a vállalati keresetszabályozás fejlődése is ennek felismerésére utal, hiszen akár a relatív bértömeg-szabályozás teljesítménymutatóját (hozzáadott érték), akár a relatív bérszínvonal-szabályozás bérfejlesztési mutatóját (egy főre jutó nyereség + bér) tekintjük, a bruttó jövedelemhez közelálló kategóriák vannak a vállalati anyagi érdekeltség centrumában.

A szerző bírálja a jelenleg érvényes bérszabályozási formákat, mivel azok ösztönző ereje gyenge. Az elérhető többletjövedelem nem áll arányban az érte kifejtendő többletmunkával, ezért aztán nemigen kerül sor a teljesítmények növelésére. E helyütt a szerző az indirekt gazdaságirányítási rendszer „örökzöld" problémájával igyekszik megbirkózni. A kibontakozásra utaló javaslata szellemes hasonlatra épül, mégis kissé utópisztikusnak látszik. Sinkovics Alfréd a jövedelemszabályozást „finom szabályozónak" tekinti, amelynek a hatékonyságát egyrészt az alacsony munkaintenzitás, a meglazult munkafegyelem, másrészt a negatív ösztönzők hiánya korlátozza. A közgazdasági szabályozás, a negatív ösztönzők („büntetők") és az erkölcsi ösztönzők alkotják a szerző szerint a „durva szabályozást", amely a társadalmi munkamorálban testesül meg. Ha mármost a durva szabályozás rossz, akkor a finom szabályozás sem lehet hatékony. Hiába vitatkozunk tehát a mai keresetszabályozás belső ellentmondásairól, ha gyengék a „durva szabályozók", nem megfelelő a munka erkölcsi elismerése, laza a munkafegyelem. A megoldást ezért a munkamorál javításában véli megtalálni. Hogyan oldhatjuk meg e rendkívül bonyolult feladatot? Erre a kérdésre a szerző nem válaszol, bár egyes utalásai (a bérszabályozás degresszív jellegének enyhítése, az erkölcsi ösztönzők kiszélesítése, szankciók alkalmazása) továbbgondolásra érdemesek. Úgy tűnik azonban — a szerző fejtegetései alapján —, hogy a durva és a finom szabályozást egymásutániság, egyoldalú oksági kapcsolat, nem pedig dialektikus kölcsönhatás jellemzi, noha Sinkovics Alfréd számára is nyilvánvaló, hogy a bérszabályozás mai formái is „ludasak" a társadalmi munkamorál hibáiban. E probléma megoldásáról, a vállalati erőforrások konvertálási lehetőségeiről, a vezetők és a dolgozók érdekeltségének markánsabb különválasztásáról bővebben is lehetett volna írni. Úgy gondolom — ezeknek az izgalmas kérdéseknek a tárgyalása csak növelte volna a könyv értékét. Hasonló gondolatok támadnak az olvasóban akkor is, amikor megismeri a

szerzőnek a vállalatok rendszerintegrativitásáról vallott állásfoglalását. A tapasztalatok ugyanis azt mutatják, hogy a szocializmusban a nagyobb egységek képezik majd a tipikus szervezeti formát. A vállalati összevonásokat tehát objektív folyamatnak foghatjuk fel, ami azonban — egyet kell értenünk a szerzővel — csak a piaci viszonyokra építve, s nem a csererendszeren kívül mehet végbe.

A vállalkozás kölcsönhatásban van a termelés és a fogyasztás fejlődésével. A szocialista vállalkozás kérdéskomplexumán is túlmutató, rendkívül fontos problémát vet itt fel a szerző: „... milyen jövőbeli termékstruktúrát tekintsünk a fogyasztásban a szocialista ember önfejlődése szempontjából igazán jónak..." (37. l.). Egyre inkább tért hódít az az életforma, amely a személyi tulajdon minden áron való gyarapítását tekinti céljának. Ezzel összefüggésben is változniok, korszerűsödniök kell tehát a termékeknek. Helyénvaló, hogy a szerző itt is utal az értékelemzés fontosságára, az azonban — sajnos — nem igaz, hogy „... a vállalkozói döntések meghozatalában olyan kiemelkedően nagy szerepre tett szert az értékelemzés..." (39. l.). Az OMFB és a szaktárcák által finanszírozott, a Közgazdasági Továbbképző Intézet szakmai irányításával lefolytatott kísérleti értékelemzés mind az irányítószervek, mind a több tucat résztvevő vállalat számára hasznos tapasztalatokat, forintban is mérhető eredményeket hozott. Felszínre kerültek azonban azok a szemléletbeli problémák is, amelyek adott esetben fontosabbak, mint az új módszerek elsajátítása, hiszen a vállalati vezetés befogadóképességét vagy annak hiányát jelzik. Az értékelemző így aztán sok helyütt épp olyan „nehéz embernek" számít, mint az újító vagy a feltaláló. Itt jegyzem meg, hogy Sinkovics Alfréd leginkább azzal maradt adósa az olvasónak, hogy — noha nagyon hasznos könyvet írt a vállalkozásról — említést sem tesz a vállalkozóról, a döntést hozó felelősségéről, arról a magatartásról, amikor a vállalkozói döntés hozzá nem értés, a kockázatvállalási készség hiánya, időérzéketlenség miatt vagy egyszerűen (horribile dictu!) csak kényelemszeretetből meg sem születik. Nyilvánvalóan nem támaszthatunk parttalan igényeket egyetlen szakkönyvvel szemben sem. Az írónak szuverén joga megválasztani a témát, amiről mondanivalója van. Úgy vélem azonban, mégis célszerűbb lett volna, ha a szerző tudatosan elhatárolja magát ez utóbbi témakör tárgyalásától. (Még jobb lett volna persze, ha erről is kifejti álláspontját, hiszen — mint korábbi megnyilvánulásai mutatják — van róla véleménye.)

A vállalati vállalkozó tevékenység motívumainak tárgyalása közben a szerző említést tesz a vállalkozói döntéseknek a minisztériumi apparátus részéről történő befolyásolásáról, az ún. vegyes döntési rendszerről. Sinkovics Alfréd e döntési típust akkor tartja veszélyesnek, „... ha nem világos játékszabályok szerint működik..." (43. l.), és megjegyzi, hogy itt számos elméleti probléma vetődik fel. Hozzátehetjük ehhez, hogy a gyakorlatban ez még több gondot okoz. Csupán egyetlen példa: A lengyel—magyar személygépkocsi-kooperációban három magyar termelővállalat is érintett. Néhány évvel ezelőtt mindegyikük meghatározott feltételek mellett vállalkozott a kooperációban való részvételre (kedvezményes fejlesztési pénzeszközök a beruházásokhoz, állami visszatérítés a gyártott termékek árbevétele után). Az objektív és szubjektív tényezők jelentős változása miatt egyik feltétel sem teljesült, ráadásul azóta csaknem 20 százalékkal értékelődött le a transzferábilis rubel. Mindezek nyomán ma mindhárom vállalat jelentős veszteséggel gyártja a fix áras alkatrészeket, és szinte reménye sincs arra, hogy a starthelyzetben kapott ígéreteket beválthassa. A „vegyes" döntéseket tehát célszerű kiküszöbölni a gazdasági szférából, mert e döntések elmossák a felelősséget, s végső fokon a termelő kollektíva kerül hátrányos helyzetbe.

Helyesen, a jelszavak tömörségével fogalmazza meg a szerző a gazdaságos termékszerkezetre való törekvés feladatát: „... a cél tehát a konvertibilis és jövedelmező termék..." (47. l.). Mint az előző példa is mutatja azonban, ez nem csupán vállalati elhatározás kérdése. Jelen esetben ugyanis hosszú lejáratú államközi szerződés konzerválja az alacsony jövedelmezőséget (pontosabban: a veszteséget), ráadásul a termelésen belül még tovább növekszik a veszteséges gyártmányok aránya.

A vállalkozás finanszírozásával kapcsolatban a könyvben kialakított típusmodellek értékes adaléknak tekinthetők mind a szocialista pénzügy elméletéhez, mind a bank hitelpolitikai gyakorlatához. Itt is érdemes aláhúzni azt a következtetést, amely szerint önfinanszírozásról csak akkor beszélhetünk, ha a hitelmechanizmus hatékonyan működik, biztosítja a vállalkozáshoz szükséges kölcsönforrásokat. Ezzel összhangban kell működtetni a keresetszabályozást és az ármechanizmust, amire e könyv konkrét javaslatot is tartalmaz.

Az első fejezetben szó van a vállalati koncentrációról, a különféle monopolhelyzetekről is. A szerző okosan érvel amellett, hogy a monopolhelyzetet nem lehet csak az eladói pozícióból megítélni (a gyakorlatban pedig hajlamosak vagyunk erre). Nem egy vállalatunk ugyanis vevőként kiszolgáltatott, bár eladóként nincs versenytársa. Ezért gyakorlati szempontból is hasznos a vállalatok osztályba sorolása monopolhelyzetük szerint. (A magyar gépiparban tipikusnak tekinthető például az ún. jobb oldali monopólium, amikor a vállalat gyakorlatilag monopoleladó és szabadversenyes vevő.) A szerző felveti itt, hogy a vállalkozói vállalatok központi irányításának módszereit is változtatni kellene. Az ágazati minisztériumoknak a felügyeletükre bízott vállalatokat koordináló tevékenysége nem elegendő. Rendszerszemléletre, vagyis arra volna szükség, hogy az egy-egy feldolgozási láncolatban meghatározó szerepet játszó vállalat döntéseihez igazodjék a többi. Ez elvileg logikus, gyakorlatilag — úgy tűnik — szinte megvalósíthatatlan követelmény. Mindenesetre kár, hogy a szerző e gondolatát nem próbálta meg részletesebben is kifejteni.

A 2. fejezetben a szerző a vállalatok piaci magatartása szabályozásának néhány kérdésével, mindenekelőtt az árak szerepével foglalkozik. Előrebocsátja, hogy a hatékony vállalkozások érdekében (saját szóhasználatával: „a versenyszférában") nagyobb szerepet kellene kapnia az ár jelző-orientáló funkciójának. Feleleveníti egy korábbi vitában kifejtett gondolatait a tervszerű és arányos fejlődéssel, illetve az értéktörvény szocializmusbeli működésével kapcsolatban. Bírálja a piacellenes, a piac szerepét lebecsülő nézeteket, rámutat azok veszélyeire. A vitában elfoglalt elvi álláspontja érdemes arra, hogy szó szerint idézzük: „... a marxista cselekvés nem egyszer a marxista gondolkodás korábban autentikusnak tartott tételes eredményeitől való elszakadást igényli, hiszen a marxizmus nyitott, fejlődő rendszer". (69. l.)

Az értéktörvényt a tervfeladatok megoldásának szolgálatába állítani, ez a tervszerűség magasabb szintje a szocialista gazdaságban. Ennek eléréséért erősíteni kell az ár- és költségtervezés szerepét a vállalatoknál. A szerző itt már utal könyve két fő fejezetének, tulajdonképpen könyvének témájára. Állást foglalt a vállalati és a népgazdasági tervezés jelenleginél szorosabb, iteratív mechanizmusainak kiépítése mellett. Ezt annál fontosabb hangsúlyozni, mivel az államigazgatási szervek vállalatismerete a tapasztalatok szerint olykor meglehetősen felületes. Nem lehet a vállalati valóság rendkívüli gazdagságát pusztán a statisztikai és a könyvviteli mérlegbeszámolókból vagy különféle jelentésekből, vizsgálatokból megismerni. Frappáns bizonyítékát adta ennek a közgazdasági szabályozórendszer 1976. évi módosítása. Ennek az intézkedésnek a nyomán — ellentétben az irányítószervek várakozásaival — a vállalatok a fejlesztési alapot preferálták érdekeltségi alapjaik képzésekor. Ennek következtében nemkívánatos túlkereslet támadt a beruházási javak iránt, a költségvetést pedig érzékeny veszteségek érték az adóbevételek elmaradása miatt. Talán nem volna szükség a vállalati jövedelemszabályozás és a hitelmechanizmus oly gyakori módosítására, ha az irányító szervek jobban ismernék vállalataink arculatát, magatartásuk mozgatórugóit. Hatékonyabb lenne az irányítás, ha a központi szervek (helyenként és időnként) nem kozmetikázott adatbázisok felhasználásával szimulálnák a vállalatok várható reakcióit, ha kísérleti nyulak helyett egyenrangú partnerekként kezelnék őket. Ekkor a szabályozott piaci mechanizmus is jobban működhetne a népgazdaságban, s még inkább alátámasztható lenne a szerzőnek az a véleménye, mely szerint kívánatos volna a vállalati önállóság, a vállalkozások piaci szabadságfokának növelése.

Noha nem áll közvetlenül kapcsolatban a fő mondanivalóval, érdeklődésre tarthatnak számot a könyvnek azok az oldalai is, amelyek a struktúramódosító beruházásokkal kapcsolatos népgazdasági várakozásokról, a hazai totális és részpiacok egyensúlyának alakulásáról adnak áttekintést. A beruházási piacon az elmúlt években bekövetkezett változások végül is olyannyira módosították a — szerző által célhitelrendszernek nevezett — korábbi formákat, hogy a jelenlegi időszakban gyakorlatilag egyetlen hitelforrás áll a vállalkozási szféra rendelkezésére: a konvertálható exportárualapok bővítését szolgáló 45 milliárdos keret.

A gazdasági versenyt a szerző a vállalkozási szférában nemcsak feltétlenül szükségesnek tartja, de szelekciós hatásának érvényesítésére is buzdít. Nem utal azonban az utóbbi évek ezzel összefüggő gazdaságpolitikai gyakorlatára. A „vesztes" vállalatot nem szüntettük meg, nem kapcsoltuk egyszerűen a nyerteshez. Mind a hat „kiemelt" vállalat, mind a „negyvenkilencek" példája azt mutatja, hogy egy bizonyos ponton túl a szelekciós hatást állami intervenciókkal korlátozták (beru-

házási kedvezmények, forgóalap-juttatás, bérszínvonal-korrekció stb.), s egyidejűleg általában új vezetőket neveztek ki a bajba jutott vállalatok élére. Úgy tűnik tehát, hogy a mi viszonyaink között nem reális Sinkovics Alfréd javaslata a verseny differenciáló hatásának erősítésére, minthogy a gazdasági megfontolásokon túli szempontokat is figyelembe kell venni.

E fejezetben a szerző az értéktörvény és az árfunkció nézőpontjából pénzelméleti kérdéseket is felvet. A béregység vásárlóerejével, az árszintemelkedéssel, az ármechanizmussal kapcsolatban kifejtett gondolatai értékes adalékkal szolgálhatnak a szocialista ár- és pénzelmélet továbbfejlesztéséhez, a választott témakörtől azonban kissé távol esnek. Újszerű a szerző állásfoglalása a munka és a szükségletek szerinti elosztás szocializmusbeli érvényesüléséről éppúgy, mint a kúszó inflációról vagy árrendszerünk kétszintűségéről, a termelésben gyökeredző inflációs tendenciákról. Az olvasó benyomása mégis az, hogy ezeken a helyeken a könyv lendületét kissé megtöri az elméleti vizekre való kalandozás.

A 2. fejezet igazi értékét a mintegy ötödnyi részt kitevő utolsó oldalak adják. Eredeti módon győzi meg a szerző az olvasót arról, hogy az objektív szükségszerűségből fakadó vállalkozás miért több minőségileg, mint pusztán a tartalékfeltárásra, önköltségcsökkentésre való (a recenzens szerint nem kimondottan vehemens) törekvés: „Ha csak a tartalékok feltárására, az önköltségcsökkentésre hagyatkozunk, durván fogalmazva, egyre hatékonyabban fogunk termelni egyre kevésbé keresett javakat. Az értékesíthetőség, a hatékonyság kulcskérdése a termékminőség" (109. l.). Épp ezért nélkülözhetetlen a vállalkozások számára az önfinanszírozás követelményei szerint kialakítandó ár- és adórendszer. A szerző nemcsak szenvedélyesen vitatkozik erről a rendkívül nagy horderejű, időszerű problémáról, de javaslatot is tesz. Javaslatainak továbbgondolásával olyan gazdaságpolitikai cselekvésekre kerülhetne sor, amelyek nyomán az igen kívánatos struktúraváltozás felgyorsulását remélhetnénk.

A tanulmány 3. fejezete a vállalkozások költségtervezésével és költséggazdálkodásával: a költségek mérésével, normalizálásával, a helyes kalkuláció megalapozásával és a stratégiai költségtervezéssel foglalkozik. A bevezetőben a szerzőnek van néhány vitatható, pontatlan állítása. Ilyen például az, hogy „... a vállalkozás termékeinek ármeghatározásában a piac játssza a döntő szerepet..." (119. l.). Ez a szocialista gazdaság mai valóságában nem egészen így van — bár kívánatos volna. Az ármozgások centrumában inkább az adott vállalatoknál a termék előállításával kapcsolatosan felmerült ráfordítások dominálnak, amit — mivel a feldolgozó iparban gyakori a monopoleladói pozíció — a vevő kénytelen-kelletlen elfogad. Azt is csak erős túlzással állíthatnánk, hogy az értékelemzés elterjedt költségszámítási-mérlegelési módszer. Mindezek ellenére Sinkovics Alfréd itt olyan hipotézist fogalmaz meg, amely — gyakorlati megvalósíthatósága esetén — forradalmasíthatja az üzemgazdaságtant. E tudományos feltevést a szerző funkcionális költséganalízisnek nevezi. Miután igazolja, hogy a vállalkozási döntések alátámasztására önmagukban nem elegendőek sem a határköltségszámítás különféle változatai, sem az értékelemzés, feltételezi, „... hogy helyes költségadatok kidolgozására, az árbázis meghatározására hosszú távon e kettő csak együtt munkaképes..." (120. l.). A funkcionális költségelemzés célja, hogy olyan termékeket állítsanak elő, amelyek a vevő által igényelt és megfizetett funkciókat töltik be, emellett a legmegfelelőbb technológiával, optimális ráfordítási-kibocsátási kombinációkban gyárthatók. Az erre épülő költségmérést-mérlegelést elsősorban nem a költségek pontos számbavételének szolgálatába célszerű állítani, inkább arra kell törekedni, hogy „... a helyes elszámolás révén csak olyan költségeket viseljünk, amelyeket a piac elismer..." (121. l.).

Számviteli és költségelszámolási tapasztalataira támaszkodva a szerző helyesen állapítja meg, hogy az általános, a termékekre csak közvetetten elszámolható költségek egyre nagyobb hányadát teszik ki a vállalati költségeknek. A különböző vetítési alapok viszont befolyásolják a termékek költségarányait. E fejezetben a szerző áttekintést ad a költségmérés-mérlegelés elméleti alapjairól, céljáról. Bírálja a mai könyvviteli elszámolást, mivel az „... nem gazdálkodási, hanem regisztratív szemléletű..." (127. l.). Szemléletváltoztatást sürget: a regisztratív megközelítésnek a költségigazgatással való felváltását. Javaslatával egyetérthetünk, hiszen az főként ott tartja létfontosságúnak a költségmérést-mérlegelést, ahol a termék önköltsége tulajdonképpen eldől: a gyártmányfejlesztési folyamatban. Reálisan számolnunk kell azonban azzal, hogy a rendszerszemléletű költségigazgatás gyakorlatban való

meghonosításának igen sok akadálya van (egyik ilyen akadály például vállalataink merev hierarchikus szervezete).

A továbbiakban a szerző elő- és utókalkulációs módszereinket veszi bonckés alá, s kimutatja, hogy azok statikusak. Megállapítja, hogy az alkalmazott költségkalkulációs eljárások egyben árkalkulációs módszerek is, főként az 1968-ig érvényben volt sémák miatt. Kiegészíthetjük ezt azzal, hogy az árvetések és a termékutókalkulációk sematikus elkészítésére gyakran az árhatósági instrukciók miatt is rákényszerülnek a vállalatok. A szerzőnek végül is meggyőző az a következtetése, hogy megfelelő kalkulációs módszerek hiányában ma igen nehéz megállapítani mennyibe is kerül valójában egy-egy termék. Az azonban már túlzó vélekedés, hogy elfogadható pontossággal azt sem tudjuk megmondani, kifizetődik-e valaminek a gyártása. A vállalati vezetők, műszaki, gazdasági szakemberek tapasztalatai, értékítéletei alapján gyakorlatilag elfogadhatóan lehet minősíteni ilyen szempontból az egyes termékeket. Ezek a minősítések ugyan nehezen kvantifikálhatók és semmiképpen sem helyettesítik a korrekt önköltségszámítást, de a szerző szkepticizmusára sem adnak alapot.

Avégett, hogy a vállalkozásnak leginkább megfelelő költségmérési módszert, a funkcionális költséganalízist bemutassa, a szerző áttekinti a határ- és az értékelemzés gondolatmenetét. Bírálja a vállalatainknál alkalmazott fedezetszámítási módszert, de elismeri e módszer progresszív vonásait, „nem önti ki a fürdővízzel együtt", hanem kombinálni akarja az értékelemzéssel: „A funkcionális költségelemzés a hosszú távú költségtervezés, a költségmérés és a költségmérlegelés szimbiózisa" (148. l.). Logikus, hogy itt nemcsak az együttes alkalmazáson, hanem az időhorizonton is hangsúly van. A stratégiai tervezésnek tartalmaznia kell a hosszú távú költségtervezést is, megteremtve ennek a piaci és a fejlesztési stratégiával való kapcsolatát. A tanulmány elméletileg meggyőző, komplex módon vázolja fel a vállalatirányítási és a termelési tevékenységek költségeinek funkcionális elemzését. Utal az árbecslés fontosságára. Tisztában van az itt szükséges prognosztizálás nehézségeivel, sőt ennek kiküszöbölésére konkrét javaslatot tesz. Nem táplál illúziókat a funkcionális költségelemzés gyors meghonosításával kapcsolatban, de bizakodó a tekintetben, hogy a gyártási folyamatok költségei termékfunkciónként elkülöníthetők, ami döntő lépést jelenthetne az új költségmérési módszer elterjesztésében. Ehhez mérnök-közgazdász ismeretekkel rendelkező szakemberekre volna szükség. A funkcionális költséganalízis ugyanis a technológiai és üzemgazdasági ismereteken kívül jártasságot kíván a hosszú távú tervkészítésben, a matematikai-statisztikai módszerekben, sőt a marketing-vizsgálatokban, prognóziskészítésben is. Ez a feltétel ma (és még sokáig) nem adott a vállalatoknál. Egyrészt kevés az ilyen sokoldalúan képzett szakember, másrészt ha mégis van, feltehetően olyan beosztásban, ami aligha engedi meg számára a „költségigazgatást" (nem feltétlenül a Parkinson-, illetve a Peter-elv miatt). Az alkalmazhatóság másik gyakorlati korlátja szemléletbeli: mivel vállalataink gazdálkodása nem költségorientált (csak a nyereségérdekeltségen keresztül az, de a nyereség a tapasztalatok szerint könnyebben gyarapítható volumennöveléssel, áralakítással, esetleg költségvetési támogatásokkal, mint a sok aprómunkát is kívánó önköltségcsökkentéssel), a költségigazgatás igazi jelentőségére nehéz rádöbbenteni a vállalati vezetőket a jelenlegi jövedelemszabályozási rendszerben. Ehhez ugyanis a mainál árnyaltabb, a Sinkovics Alfréd által javasolthoz hasonló közgazdasági szabályozásra lenne szükség: a vállalaton belüli anyagi érdekeltségi rendszer korszerűsítésére (racionálisabb költséggazdálkodásra való orientálás költségnormalizálással).

Az igazság próbaköve a gyakorlat. A funkcionális költséganalízis eredményekkel kecsegtető hipotézis. Célszerű volna kipróbálni a vállalati gazdálkodásban.

Könyvének 4. fejezetében mutatja be a szerző a vállalkozás árpolitikáját. Míg az előző fejezetben tárgyalt hosszú távú funkcionális költségelemzés révén arra lehet válaszolni, hogy egy termék az életciklus adott évében mennyibe kerül, „a hosszú távú árstratégia azt mondja meg, hogy a termék mit hoz" (175. l.). (Sinkovics Alfréd az árpolitikát a különböző távra kidolgozott árstratégiák együtteseként definiálja.) Ennek megállapításához becsléseket kell alkalmazni a bel- és külföldi piaci viszonyokról, a fogyasztás várható növekedéséről. E feladat rendkívül nehéz, szükségképpen tévedésekkel járó marketing-munkát kíván. Épp ezért csupán a fő tendenciákat érdemes egy-egy termékcsaládnál prognosztizálni, lehetőség szerint több változatban.

A különböző időhorizontú ártervezésre a szerző egy olyan sémát dolgozott ki, amely a termék progresszív, optimális és degresszív szakaszaiban is eligazítást ad az árstratégia megfogalmazásához. Azt ajánlja, hogy az ily módon nyert ismereteink birtokában tegyük mérlegre a termelési és a fejlesztési stratégiát, s ha szükséges, módosítsuk is. Ez nagyon jó gondolat, de nem valószínű, hogy gyorsan teret hódítana a vállalati gyakorlatban. Az imént említett szakember- és szemléletbeli problémákhoz ugyanis itt még az is társul, hogy a hosszú távú tervezés ma még hiányzik vállalatainknál. A hosszú távú tervezés Achilles-sarka éppen az árprognosztizálás. Csak elismerés jár tehát a szerzőnek azért, hogy a szakmai közvélemény figyelmét e rendkívül fontos, ám megoldatlan problémára irányította. A hosszú távú áralakulás prognosztizálására, számszerűsítésére kidolgozott javaslata előremutató, elméletileg átgondolt. Nehezen hihető mégis, hogy vállalati vezetőink — akár a közeljövőben — módosítanák beruházási, gyártmányfejlesztési döntéseiket az árakra vonatkozó előrejelzések alapján. Ezt látszik alátámasztani a szerzőnek az a megjegyzése is, ami a mindenkori közgazdasági szabályozórendszer előrelátásának nehézségeire vonatkozik.

A termékcsaládonként és fő piaconként kialakítandó árstratégia, a rövid, közép- és hosszú távú ártervezés egységének megteremtése lényeges követelmény. Célszerű lett volna, ha a könyv arra is utal itt, hogy az effajta tevékenységek milyen vállalati nagyság mellett várhatók el. Izgalmas gondolatokat fogalmaz meg a szerző a rövid távú árstratégia problémáinak, a rövid és hosszú távú árstratégia ellentmondásainak elemzésekor is. Következtetéseivel egyetérthetünk: „Az árakat olyan ritkán szabad csak módosítani, amennyire csak lehet, de a tartós tendenciáknak mindig utat kell nyitni az árakban" (201. l.). Emellett törekedni kell az üzletpolitikának a szállító vállalatokkal való kölcsönös egyeztetésére, a távlati szemlélet érvényesítésére a gyakorlati ármunkában.

Könyvének utolsó oldalain a szerző bírálja az általa „sémakalkulációs"-nak nevezett rendszert. Ezzel, továbbá a vállalati jövedelmezőséget jellemző mutatószámokkal kapcsolatban kifejtett nézeteivel egyetérthetünk. Hasonlóképpen azokkal a javaslataival is, amelyeket a belső elszámolóárakkal és a kalkuláció szervezeti hovatartozásával összefüggésben kifejtett. Annak bizonyítása azonban, hogy a „belső elszámolóár piaci természetű jelenség" (211. l.), még további elemzést kívánna. Mindenesetre az e helyütt olvasható szerzői ajánlások a gyakorlati szakemberek számára már rövid távon is alkalmazhatónak tűnnek.

★

Összefoglalásképpen megállapítható, hogy Sinkovics Alfréd hasznos és időszerű könyvet írt. Mind az elméleti kutatók, mind a gyakorló gazdaságpolitikusok, mind a vállalati vezetők, szakemberek továbbgondolásra érdemes megállapításokat találhatnak tanulmányában. Külön érdeme a szerzőnek a témába vágó szakirodalom alkotó módon való elsajátítása és a szakirodalomban megfogalmazott álláspontokkal, tételekkel való polemizálás. A szerző megállapításait nem sarktételek fedezékei mögül fogalmazza meg, hanem elméleti és gyakorlati elemzéseire alapozza azokat. Több helyen ugyan csak egy-egy új gondolat nyers megfogalmazásáig jutott el, ez azonban természetes, ha a téma szerteágazó összefüggéseit figyelembe vesszük. Bírálható gondolatai is tulajdonképpen érdemének tekinthetők, mert azt igazolják, hogy a szerzőnek vannak gondolatai.

Nyikos László

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Н. Федоренко

Новые пути экономической науки

В интересах выполнения за [illegible]V-го пятилетнего плана необходимо мобилизовать огромные ресурсы и резервы советского хозяйства. Задача все более рационального использования этих резервов и потенциала народного хозяйства в значительной мере ложится на экономистов, на экономическую науку. Партия высоко ценит достижения экономических исследований, но в то же время число и значение стоящих перед экономистами научных задач не сокращается, а растет.

Особо важным предметом исследований является долгосрочное планирование. Советскими экономистами был разработан проект Комплексной программы научно-технического развития и его социально-экономического эффекта, и эта работа продолжается с привлечением более, чем 150 научно-исследовательских групп. Разрабатывается методика оптимизации в интересах рационализации районного планирования и размещения, развития межотраслевых связей; вводятся новые методы оценки экономической эффективности капитальных вложений и современной техники.

Каждый новый этап общественного развития приносит новые задачи, решению которых рады советские экономисты. В то же время известен целый ряд объективных факторов, с которыми связаны определенные трудности в экономической жизни страны (повышение сложности межотраслевых связей, определенные демографические проблемы и т. д.). В то же время нельзя не отметить, что эти проблемы можно было бы решать более успешно, если бы были устранены определенные субъективные обстоятельства, связанные с несовершенным совпадением личных и коллективных интересов.

Значительные задачи следует решить экономистам и в отношении вопросов жизненного уровня и жизненного уклада, стимулирования улучшения качеств продукции, в исследовании проблем потребностей и доходов. Необходимо ясно представлять себе картину о рациональном согласовании прав и обязанностей основных структурных единиц народного хозяйства. В исследованиях большая роль принадлежит электронно-вычислительным машинам: с их помощью можно определить конечные результаты решений, принимаемых в связи с механизмом хозяйственного управления. Для дальнейших исследований, таким образом, открывается широкий простор. Для того, чтобы повысить уровень экономической деятельности и управления, требуется тесное сотрудничество между партийными и государственными органами, а также научными организациями.

Магдолна Чат:

Среднесрочное планирование предприятий в зеркале разработки пятого пятилетнего плана

В статье обобщается опыт составления предприятиями пятого пятилетнего плана, анализируются возникшие в связи с этим проблемы. Автор при этом обработала закон о народнохозяйственном плане, рекомендации и инструкции Госплана и министерств относительно планирования на предприятиях, изданные министерствами основные принципы и распоряжения, а также собрала и проанализировала опыт планирования 17 предприятий.

Свои выводы относительно плановой работы на предприятиях автор группирует по
— содержанию планов,
— методам планирования и
— информационной базе планирования.

В отношении содержания планов и методов планирования автор доказывает, что они по существу определяются предписаниями отраслевых министерств. Основными недостатками составляемых таким образом планов она считает
— чрезмерную детальность,
— отсутствие альтернатив,
— недостаточную гибкость,
— отсутствие анализа неопределённостей и риск, а также
— базисный подход к плану.

В статье указывается и на то, какие проблемы причиняют центральным органам планирования — из-за перечисленных недостатков — выходящие из планов предприятий информации.

В заключение автор вносит предложения относительно возможных направлений улучшения среднесрочного планирования на предприятиях, учитывая требование лучшего обоснования народнохозяйственного планирования на шестой пятилетний период.

Аурел Хайто

О взаимозависимости между управлением производством и гибкостью промышленных предприятий

Автор в своей статье рассматривает, какой обстановкой и внутренними условиями обуславливается гибкое поведение предприятий. Он анализирует проблемы предприятий, их целей и поведения, а также признаки последнего. На основе изучения буржуазной и социалистической литературы, а также деятельности предприятий автор приходит к выводу, что гибкая деятельность предприятий зависит от гибкости производства, управления производством. В дальнейшем он анализирует, какое воздействие оказывают на гибкость предприятий системы условий рынков продавцов и покупателей, затрагивая и связанные с этим проблемы государственного хозяйственного управления.

Ева Каршаи Боднарне

Цели, интересы предприятий и их руководителей

Автор в своей статье помелизирует с взглядами Лайоша Зелко относительно политико-экономических закономерностей деятельности предприятий. Её взгляды полностью расходятся с оценкой заинтересованности предприятий, их целей, образования у предприятий резервов и поведения их руководителей, данной Лайошем Зелко. В своей полемизирующей статье автор в потверждение своих взглядов ссылается на опубликованные с последнее время статьи Чабы Силарда, Ласло Никоша и других авторов, занимающиеся вопросами регулирования заработков. Автор в своей статье представляет иную позицию относительно политико-экономической оценки социалистических предприятий.

Петер Галаши

Передвижение рабочей силы внутри предприятий

В статье автор пытается обрисовать круг вопросов, до сих пор недостаточно освещённый в экономической и социологической литературе — передвижение рабочей силы внутри предприятий. В первой части статьи он останавливается на факторах, вызывающих передвижение внутри предприятий (перемены в рабочей силе, изменение структуры рабочих мест, конъюнктурные изменения в структуре продукции, краткосрочные колебания количества продукции, изменения в правовом положении, организационных рамках предприятия), анализируя, в какой мере способно предприятие планировать эти факторы и воздействовать на них.

Во второй части статьи автор рассматривает направления передвижения рабочей силы и их взаимозависимость с стратегией использования рабочей силы и общей деятельности предприятия. Он выявляет, что как с точки зрения предприятия, так и рабочей силы на короткую перспективу более существенными являются горизонтальные движения, а на долгую — вертикальные. Он также детально останавливается на факторах, определяющих возможность вертикальных передвижений, а также различия между предприятиями, вытекающие из этого. Далее автор характеризует поведение предприятий в связи с вертикальным движением, а затем группы рабочей силы, располагающие различными стратегиями. Предприятия способны приспосабливаться к изменяющимся обстоятельствам лишь в том случае, — делает заключение автор — если при разработке своей стратегии они будут учитывать те правила, согласно которым происходит передвижение рабочей силы.

Фридеш Надь—Дюла Кеттингер

Секторные и хозяйственные аспекты индустриализации в социалистическом сельском хозяйстве

Автор в своей статье представляет характерные черты индустриализации, наблюдающейся в сельском хозяйстве, а также останавливается на вопросах специализации и кооперации. Он указывает на то обстоятельство, что в трёх различных типах хозяйств в сельском хозяйстве (государственных хозяйствах, производственных кооперативах, у мелких производителей) производство осуществляется с различной производственной структурой и различным использованием ресурсов.

В производственной структуре государственных хозяйств большие объёмы представляют как растениеводство, виноградарство, садоводство, так и животноводство, в то же время у производственных кооперативов преобладает в первую очередь растениеводство, а животноводство осуществляется в меньших объёмах.

У мелких продуцентов наибольшее значение имеет животноводство, в то время как удельный вес растениеводства является низким. Животноводство мелких продуцентов обеспечивается необходимыми кормами растениеводством крупных хозяйств.

В отношении использования ресурсов в госхозах преобладает использование материалов и оборудования промышленного происхождения, у мелких производителей же наиболее значительной статьёй является использование живого труда. Коллективные хозяйства кооперативов занимают промежуточное место. В различном соотношении используются отдельными типами хозяйств производимые ими сельскохозяйственные продукты (производственное потребление, личное потребление собственного производства и чистый товарооборот).

Из расхождений в производственной структуре и использовании ресурсов следует кооперационная деятельность и специализация отдельных секторов.

Йожеф Девич—Дьёрдь Керекдярто

Развитие социалистической экономической интеграции и международных производственных отношений

В рамках статьи авторы поставили перед собой целью представить взаимозависимость между развитием социалистической экономической интеграции и международных социалистических производственных отношений. Ибо развёртывание интеграции оказывает значительное влияние на развитие международных производственных отношений, а отвечающие характеру интеграции международные производственные отношения способствуют её дальнейшему развитию.

Из интернационалистического характера социалистического строя следует, что экономические отношения между народными хозяйствами отдельных стран и производственные отношения, господствующие в народных хозяйствах отдельных стран, представляют собой единое целое. Однако при тождественности их социальной природы и основных характерных черт система, функционирование и структура отношений, складывающихся в мировом социалистическом хозяйстве, отличается от системы, функционирования и структуры производственных отношений в отдельных странах.

Анализируя отдельные взаимозависимости между развитием интеграции и отношений собственности авторы подчёркивают, что характерной чертой системы международных социалистических производственных отношений является национальный характер общественной собственности на средства производства. В то же время в некоторых международных организациях интеграции характерным является уже совместная собственность на средства производства, совместное пользование и управление ими. Эта переходная форма присвоения представляет собой важную стадию трансформации национальной государственной собственности в международную.

Авторы констатируют, что с точки зрения создания механизма, отвечающего характеру экономической интеграции, а также планомерного управления ею определяющая роль принадлежит усовершенствованию сотрудничества в области планирования. Это, однако, предполагает усовершенствование и широкое использование товарно-денежных отношений. Недостаточно подчёркивать только лишь решающую, определяющую роль сотрудничества в области планирования. Ибо если неудовлетворительны ценообразование, стоимостные показатели, это в большой мере снижает эффективность планирования.

Авторы указывают на то, что во всём дальнейшем развитии интеграционных процессов важным звеном является расширение и углубление непосредственных международных связей. Ибо от этих связей зависит в большой мере, насколько гибко способно приспосабливаться функционирование технологических линий, производственных систем, перемещающихся через рубежи стран, к быстро изменяющимся требованиям технического, технологического развития.

В заключительной части статьи авторы останавливаются на условиях, требующих для обеспечения эффективного функционирования международных хозяйственных организаций, оказывающих значительное влияние на международные производственные отношения. По нашему мнению, усовершенствование механизма интеграции — включая укрепление непосредственных связей и дальнейшее развитие международных организаций — одновременно способствует и развитию процесса, по ходу которого в перспективе постепенно складывается международная социалистическая собственность на средства производства.

Антал Матяш

Проблемы инфляции в сегодняшней буржуазной экономической науке, в аспекте кривой Филипса

Филипс в интересах толкования инфляции, развивая учение Кейнса, старается изобразить формирование денежных заработков эндогенным образом, ставя их в зависимость от спроса и предложения на рынке труда. Предполагаемая им взаимозависимость показывает противоположную динамику (trade off) между безработицей и инфляцией. Тобин, ссылаясь на стохастический характер сложившегося в хозяйстве марко-равновесия, мотивирует возможность роста денежных заработков уже до достижения полной занятости. Псевдоклассическое направление считает противоположную динамику инфляции и безработицы, выражаемую кривой Филипса, лишь переходным явлением. Гипотеза Фридмана о естественном соотношении выявляет противоположную доктрине кривой Филипса взаимозависимость между инфляцией и безработицей как причиной и следствием. Точка зрения псевдоклассического Филипса близка гипотезе естественного соотношения: рост или сокращение общего спроса из-за несовершенства механизма заработной платы могут увеличивать или уменьшать степень занятости лишь с переходным хырактером, и таким образом и в условиях равновесия возможна безработица. Вышеупомянутые авторы пытались объяснять инфляцию со стороны спроса. Однако факты противоречат их соображениям: начиная с 1960-ых годов рост инфляции сопровождался безработицей. Это обстоятельство побудило некоторых экономистов толковать инфляцию как инфляцию издержек. В статье представляется каким образом объясняют представители теории инфляции издержек, почему денежные заработки растут быстрее производительности труда, и почему даже в случае инфляции издержек стараются они изображать кривую Филипса с отрицательным наклоном. В статье даётся подробная критика представленным буржуазным инфляционным теориям и выявляются недостатки политики доходов, направленной на устранение инфляции.

SUMMARY OF THE ARTICLES

N. Fedorenko:

Economics on new roads

In order to solve the tasks laid down in the tenth five-year plan the huge resources and reserves of the Soviet economy have to be mobilized. The most expedient utilization of these reserves and of the potential of the economy is to great extent the task of economists, of the economic sciences. The Party highly appraciates the results attained by economic researchers, but the number and portent of the scientific tasks facing them is not diminishing, but increasing.

Long-term planning is a priority subject. The Soviet economists have drafted the Comprehensive Program of scientific and technical progress and its socio-economic implications and continue this work with the inclusion of more than 150 research groups. They have worked out an optimizing methodology for the rationalization of regional planning and location, for the development of interindustry relations, and have introduced new methods for the evaluation of the efficiency of investments and of modern technology, etc.

Every new stage in the development of society also brings new tasks. It is delightful to solve them. But we simultaneously know of a whole series of objective factors which cause certain difficulties in the economic life of the country (growing complexity of inderindustry relations, certain demographic problems etc.). But we must not overlook that these problems could be more successfully solved if certain subjective phenomena could be eliminated — which are related to the fact that the interests of the community and of the individual do not perfectly coincide.

Soviet economists have important tasks in the field of living standards and the way of life, in stimulating the improvement of product quality and in the research related to needs and income problems. We need a general overview of the rational collation of the rights and duties of the basic structural units of the economy. A role is given in research to electronic computers, with their aid the final results of decisions related to the economic mechanism may be determined. There is thus a wide scope for further research. In order to raise the standards of economic activity and control close cooperation between party and state organizations and scientific institutions is needed.

Magdolna Csath:

Medium-term planning in enterprises as reflected by the work related to the fifth five-year plan

The article summarizes the experiences in enterprises with drawing up the fifth five-year plan and analyses the problems encountered. The analysis is based on the Act on the five-year plan, the guidelines issued by the Planning Office and the ministries, and the collected experience of 17 enterprises.

The statements related to the planning in the enterprises are grouped around three main questions:

— the contents of the plans,
— the planning methods and
— the information bases of planning.

In connection with the contents of the plans and the methods of planning the authoress proves that they were basically determined by the prescriptions of the competent ministries. The main shortcomings of the plans were

— too many details,
— lack of alternatives,
— rigidity,

— lack of analysis of uncertainty and risk as well as the approach which, for fear that the targets attained would be taken for basis in the next period, sets low targets.

The article also dwells on the problems caused for the central planning agencies by the informations derived from the enterprise plans comprising the above deficiencies.

Finally a proposal is made on the possible directions of improving the medium-term planning in enterprises, keeping in view the requirement that the economy-wide planning for the sixth five-year period (1981—85) should rely on better foundations.

Aurél Hajtó:

On the interrelations between production control and flexibility in industrial enterprises

The author examines in his article the environmental and the internal conditions of a flexible enterprise behaviour. He analyses the problems and marks of the enterprise, enterprise objectives and enterprise behaviour. Having analysed the bourgeois and the socialist literature the author reaches the conclusion that flexible enterprise operation depends on the flexibility of production, of controlling production. Next the author proceeds to analyse the effects on enterprise flexibility of the systems of conditions on a seller's and on a buyer's market, touching also upon the related concerns of the governement control of the economy.

Éva Karsai, Mrs. Bodnár:

Targets and interests of enterprises and of managers

The authoress challenges in her article the viewpoints of Lajos Zelkó regarding the laws of political economy affecting the operation of enterprises. Her standpoint is utterly different from that of Zelkó in respect of the judgement of enterprise interests, enterprise targets, enterprise reserves and the behaviour of managers. To support her statements, she refers to the articles recently published by Csaba Szilárd, László Nyikos and others, which discuss the regulation of earnings. The article represents an entirely different standpoint as regards the judgement of socialist enterprises from the viewpoint of political economy.

Péter Galasi:

On labour movement within the enterprise

The study makes an attempt to outline a sphere of problems hitherto rather neglected in economic and sociological literature: the movement of labour within the enterprise. In the first part the factors causing such movements are surveyed (exchange of labour, changes in the job structure, changes in the product pattern due to business fluctuations, short-term fluctuations in the volume of production, changes in the legal status or the organizational framework of the enterprise), and it is examined to what extent these can be planned or influenced by the enterprise.

In the second part the directions of labour movement and their iterrelations with strategy of labour and the enterprise strategy are analysed. It is shown that in the short term it is the horizontal, in the long term the vertical movements which are essential both for the manpower and the enterprise. The factors determining the possibility of vertical movements and the differences between enterprises that can be derived from the former are discussed in detail. The behaviour of enterprises related to the vertical movement of labour is characterized and then the groups of labour with different strategies are described. The author draws the conclusion that the enterprises can adapt themselves to the changing conditions only if in working out their strategy they also consider the rules according to which the movements of labour take place.

Frigyes Nagy—Gyula Kettinger:

Sectoral and business aspects of industrialization in the socialist agriculture

The article present the characteristics of industrialization observable in agriculture, as well as the problems of cooperation and specialization. It points out that the pattern of production and the use of resources are different in the three forms of farming (state farms, cooperatives, small-scale private producers).

In the production pattern of state farms plant cultivation, vineyards, fruit growing and animal husbrandry show equally high ratios, while in cooperatives mainly plant cultivation is dominating and animal husbandry is of smaller volume.

In small-scale farming animal breeding is of the highest importance and the share of plant cultivation is low. The small-scale producers obtain fodder from the large-scale farms.

As regards the use of resources, in state farms the use of industrial materials and machines is dominating, while with small-scale producers the living labour input is the most important item. The cooperative common farms stand in between. In the three groups also the use of the products produced by themselves is different as between productive consumption, personal consumption and net trade.

From the different patterns of production and the use of resources follows the cooperative activity and the specialization of the particular sectors.

József Devics—György Kerékgyártó:

Development of the socialist economic integration and the international relations of production.

The authors set themselves the target to show in this article the interrelations between the development of the socialist economic integration and the international socialist relations of production. Namely, the progress of integration has a significant effect on the development of the international relations of production, while the latter, if they correspond to the nature of the integration, promote the further progress of the former.

Following from the internationalistic nature of the socialist system, the economic relations of the countries between each other and the relations of production prevailing in the national economies of the individual countries constitute an organic unity. Beside the identity of their social nature and their main characteristics, however, the system of relations developing in the socialist world economy, its functioning and structure differs from that of the relations of production within the particular countries.

Examining some interrelations between integration and the development of ownership relations the authors underline that the characteristic feature of the system of international socialist relations of production consists in the national character of the social ownership of the means of production. At the same time, in some international organizations of the integration already the joint possession, use and control of the nationally owned means of production is characteristic. This transitional form of appropriation is an important stage in the transformation of the national state property into international property.

The authors state that from the viewpoints of developing a mechanism conforming to the nature of the economic integration and the planned control of the integration it is the development of cooperation in planning that is of decisive importance. This assumes, however, the improvement of market and monetary relations and their wide use. It is not enough to emphasize the decisive and determining role of planning and cooperation in planning. Namely, if the formation of prices is not good, if the value indicators are inadequate, this greatly impairs the efficiency of planning as well.

It is pointed out that in the entire further development of the integration process the expansion and intensification of direct international relations constitutes an important link. It depends much on these relations how flexibly the functioning of technological chains and production systems reaching across fontiers can adapt itself to the quickly changing requirements of technical and technological progress.

In the concluding part of the article the authors discuss the conditions necessary for an efficient functioning of the international economic organizations having an important influence on the development of international relations of production. In their opinion, improvement of the mechanism of the integration—including also the strengthening of direct relations and the further development of international organizations — also furthers the process whereby the international socialist ownership of the means of production will develop in the long run.

Antal Mátyás:

Problems of inflation in present-day bourgeois economics, from the aspect of the Phillips curve

In order to explain inflation Phillips endeavoured, by further developing Keynes's work, to illustrate the development of money wages in an endogeneous manner, and to make it dependent on the relation between demand and supply on the labour market. The relationship assumed by him shows an opposed trade-off between unemployment and inflation. Tobin, referring to the stochastic nature of macro-equilibrium in the economy, justifies why money wages can increase even before attaining full employment. The neoclassical school considers the opposed trade-off between inflation and unemployment, expressed by the negative slope of the Phillips curve, only as transitory. The natural rate hypothesis of Friedman shows a causal relationship between inflation and unemployment which is in conflict with the doctrine of the Phillips curve. The standpoint of the neoclassical Phelps is near to the natural rate hypothesis: because of the imperfection of the wage-mechanism an increase or decrease in total demand can raise or reduce employment only transitoriily, and thus unemployment may exist even under equilibrium conditions. The authors mentioned tried to explain inflation from the aspect of demand. But facts contradicted their ideas: beginning with the sixties growing inflation has been accompanied by growing unemployment. This circumstance prompted some economists to interpret inflation as a cost inflation. The study shows how the representatives of cost-inflation explain why money wages are growing at a faster rate than labour productivity and how they make efforts at constructing a Phillips curve with a negative slope even in the case of cost-inflation. The study gives a detailed critique of the bourgeois inflation theories discussed and shows the insufficiency of the incomes policies destined to remedy the present-day inflation.

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL

ВОПРОСЫ ЭКОНОМИКИ

1978. évi 3. sz.

A technika minőségirányításának gazdasági problémái

Mihejev, G.—Judajeva, N.: A tőkeberuházások kihasználásának hatékonysága a népgazdaságban

Ovcsarenko, G.—Sziszkov, V.: A statisztika a népgazdaság irányításának rendszerében

Amoszov, A.—Maruncsenko, Ju.: Autóutak az agráripari komplexum struktúrájában

Beljajevszkij, I.: A kiskereskedelmi áruforgalom alakulásának társadalmi-gazdasági tényezői

Vlagyimirszkij, Je.—Pavlov, P.:—Pavlova, I.: A szovjet gazdasági rendszer bázisa

Babkina, Z.: A gazdasági stabilitás hiánya mint a kapitalizmus általános válsága elmélyülésének egyik formája

Wzaszczik, T.: A lengyel—szovjet gazdasági együttműködés fejlődése

Gromova, G.: A tudomány anyagi-műszaki ellátása

Fathutdinov, R.: A termékminőség javításának gazdasági megalapozása

Lihacsov, V.: Az új technika gazdasági hatékonysága

Tanaka, Ju.: A terméknek a munka termelékenységére ható komparatív előnyei

Konisev, V.—Kurovszkij, K.: A SZUTA tudományos tanácsának szekcióülése a politikai gazdaságtani oktatás módszeréről

Vasziljev, I.: Az önálló elszámolás, valamint az áru- és pénzviszonyok (Össz-szövetségi konferencia, Riga, 1977. év vége)

Csuljukina, A.: A népgazdasági és regionális tervezés összehangolása (Össz-szövetségi tanácskozás Minszkben 1977-ben)

Csaluhin, A.: A termelőerők fejlesztése az OSZSZSZK nem feketeföldi övezetében. (Össz-oroszországi konferencia Szaranszkban az 1977. év végén)

economía y desarrollo

1977. évi 40. sz.

Santos, O. P.: A nemzetközi stratégia és az ENSZ második fejlesztési évtizede

Komin, A. N.: Az árak a szocialista gazdaság vezetési rendszerében

Nieves, S. D.—Coll, A. L.: A népgazdaság tervezésének és irányításának rendszere

Perlo, V.: A keynesi elmélet és alkalmazása

Ruiz, C.: Jegyzetek pénzről és inflációról

Marzalek, A.: A közös tervezés: a KGST-országok közötti együttműködés új formája

A IV. UNCTAD-on részt vett szocialista országok közös deklarációja (I.)

1977. évi 41. sz.

Nieves, S. D.: A szocializmus politikai gazdaságtana tanulmányozásának fontossága

Garcia, J. L. R.: Megjegyzések a gazdasági fejlődés stratégiájáról, tervezéséről és a szocializmus építéséről

Herrera, S. B.: Lakosság, elmaradottság és gazdasági fejlődés

Verde, F. T.: Raúl Cepero Bonilla gazdasági elgondolásai

Llorca, C. D.: A számítógépes rendszer tervezésének néhány vonatkozása

Rios, A. A.—Hernandez, O. D.: A munka mint teremtő tevékenység

Kapustin, E.: A tudományos-műszaki forradalom és a szocialista termelési viszonyok tökéletesítése

A IV. UNCTAD-on részt vett szocialista országok közös deklarációja (II.)

wirtschafts wissenschaft

1978. évi 2. sz.

A termelési viszonyok tervszerű fejlesztése a fejlett szocializmus építésének követelményei között az NDK-ban

Scheuer, B.—Schulze, H. G.: Az agráripari kooperáció tervszerű kialakítása — a szocialista belterjesítés alkotó eleme

Fiedler, G.—König, R.—Kurakov, L. R.: A társadalmi termelés hatékonysága és a „szűkösség" problémája a polgári közgazdaságtanban

Böttcher, D.—Fülle, H.—Wolf, H.: A szocialista népgazdaság című tantárgy helye a közgazdaságtudományi alapkurzusban

Falk, W.—Schröder, O.: A kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet kezdete az antifasiszta és demokratikus átalakulás idején, az indulás feltételei, valamint a népgazdaság helyreállítása az NDK-ban

Graupner, K. H.—Krzyzanowski, W.: Az Akadémia közgazdaságkutatási tanácsának 23. ülése

Weinholz, E.: Szimpozion a szocializmus politikai gazdaságtanának történetéről a Szovjetunióban (Moszkva, 1977. október)

Müller, R.: A KGST-tagországok második nemzetközi hatékonyságtervezési szemináriuma (Uzsgorod, 1977. október 2—9.)

1978. évi 3. sz.

Friedrich, G.: A matematikai módszerek hozzájárulása a gazdasági gyakorlatban hozott döntések tökéletesítéséhez

Wunderlich, L.: Követelmények a matematikával, a statisztikával, az adatfeldolgozással és a kibernetikával érintkező közgazdasági alapkurzusok hallgatóinak képzésével szemben

Naturális és értékszemléletű ágazati kapcsolati mérleg próbája a tervezési folyamatban

Haupt, E. G.: A KGST-tagországok gazdasági fejlettségi szintje fokozatos kiegyenlítésének lényege, kritériumai

Dietrich, D.: A technológia tudományának kialakulása, szerepe

Hantelmann, K. D.: Az NSZK gazdasági fejlődése

Dück, W.—Schilar, H.—Wunderlich, L.: Matematika és kibernetika a közgazdaságtanban (V. nemzetközi ülés, Berlin, 1977. november 21—23.)

Ludwig, U.—Schiemangk, Ch.: A tudományos-műszaki haladás társadalmi-gazdasági problémái (Nemzetközi tudományos szimpozion, Várna, 1977. szeptember 26—30.)

Klöpper, H. J.—Maischak, K. D.: A tudomány és a technika irányítása, tervezése az energiagazdálkodási és fémkohászati kombinátokban (Nemzetközi szimpozion, Freiberg, 1977. november 10—11.)

Feuersenger, P.—Thümmler, W.—Trülzsch, V.: Nemzetközi hitelelméleti szimpozion (Humboldt Egyetem, Berlin, 1977. október 25—27.)

Braun, M.: Nemzetközi konferencia a polgári politikai gazdaságtan problémáiról (Moszkva, 1977. október 2.)

ПЛАНОВОЕ ХОЗЯЙСТВО

1978. évi 2. sz.

A szociális fejlesztés és az életszínvonal-emelés komplex programja

Birjukov, V.: Szállítás: eredmények és perspektívák

Dvorjakovszkij, V.: A gyógyászati technikai ellátottság biztosításának feladatai

Pavlovszkij, I.: A gazdaság — a Szovjetunió védelmi képességének alapja

Pervuhin, M.: A szovjet hátország a Nagy Októberi Szocialista Forradalom idején

Gogolj, B.: A fogyasztás növelése és a kereskedelem fejlesztése

Rutgajzer, V.—Szajenko, O.: Ésszerű fogyasztói költségvetés alkalmazása az életszínvonal-tervezésben

Alesin, V.—Korjagina, T.: Szolgáltatási hatékonyság és minőség a X. ötéves tervidőszakban

Oznobin, N.—Kiperman, G.: Ipari termék tervezési mutatóinak tökéletesítése

Kalainyina, V.—Manilovszkij, R.: Gépgyártó vállalat és egyesülés optimális termelési tervének számításai

Malisev, Ju.—Bronstejn, D.—Csbaljuk, V.—Kiszeleva, V.: Termelőkapacitások gyártásbavételi ciklusának lerövidítése

Vorotyilov, V.—Cserevany, V.: Berendezéskihasználási normatívák megalapozásának módszerei

Hejnman, Sz.: A termelés társadalmasításának és szervezésének előrehaladása

Dovgopol, V.—Mizernickij, L.: Az ásványi nyersanyagok komplex hasznosításáról

Sztyepanov, V.: A szocializmus építésének harminc éve

Vasziljev, L.—Ljadov, A.: Az integrációs tervezés tökéletesítése a KGST-tagországok objektumainak közös építésénél

Karbisev, A.: Utókalkulációk megbízhatóságának fokozása

Orlov, O.—Rjasznih, Je.: A felső árhatár kiszámítása az új technika nagykereskedelmi áraiban

Manszurova, H.: Az árképzés elméleti problémái a fejlett szocializmus feltételei között (A Minisztertanács és az Akadémia tárcaközi bizottságának ülése)

EKONOMISTA

1977. évi 4. sz.

Wilczynski, W.: A vállalkozás elmélete és a mikroökonómiai számítások a szocialista gazdaságban

Miaskowski, L.: Az árstabilitás és -rugalmasság egyidejű biztosításának módszerei

Luszniewicz, A.: A társadalmi hatások mint a lakosság életszínvonalának mérési kritériuma

Olechowski, A.—Sampson, G.: Az európai országok exportjának növekedése és ingadozása

Siwinski, W.: A hosszú távú exportjövedelmezőség kritériumai

Lukaszewicz, A.: Vita az amerikai tervezésről (1974—1976)

Kulig, J.: Katasztrófa vagy új társadalom. Az új gazdasági rend egalitárianus koncepciója

Janowski, W.: Foglalkoztatottság, jövedelemelosztás, társadalmi haladás és nemzetközi munkamegosztás

1977. évi 5. sz.

Ostrowski, M.—Sadowski, Z.: A fogyasztási aspirációk és a gazdasági növekedés

Pohorille, M.: A társadalmi jólét fogalma, mérése és elemzési módszere

Krzeczkowska, E.: A nemzetközi összehasonlítások néhány problémája

Tuora, T.: A lengyel gazdaság strukturális változásainak hatása a bérek alakulására

Szymainski, W.: A fogyasztási cikkek és szolgáltatások árarányai

Zawadzki, J.: Jegyzetek Rosa Luxemburg összegyűjtött munkáiról

Sztyber, W.: Belföldi és világpiaci árak

Lach, W.: Az iparosodó körzetek demográfiai folyamatai

Sulmicki, J.: A nemzetközi csere modern elmélete

ИКОНОМИЧЕСКА МИСЪЛ

1977. évi 10. sz.

Berov, L.: Az orosz uralom gazdaságpolitikája Bulgáriában az orosz—török felszabadító háború, valamint az ideiglenes orosz irányítás idején (1877. VI. 15.—1879. V. 1.)

Matejev, Je.: A tudomány és a termelés integrálása Bulgáriában

Detkov, G.: A külkereskedelem ágazatközi hatékonysága, valamint az optimális népgazdasági struktúra

Ninov, G.: A gépkocsiszállítás koncentrálása a mezőgazdaságban

Bancsev, Ju.: Nemzeti felszabadító mozgalmak az ázsiai országokban (Társadalmi-gazdasági aspektusok)

Davidova, Sz.: Nemzetközi monopóliumok és ciklikus fejlődés a tőkés gazdaságban

Tonkova, Szt.: Területi rendszer gazdasági fejlődésének modellezése

Petrov, K.: Az Európai Minőségellenőrző Szervezet XXI. konferenciája (Várna, 1977. szeptember 20—23.)

Rizov, Szt.: „A közgazdaságtudomány a szocialista építés szolgálatában." (A harmadik nemzeti tudományos konferencia. Szviscsov, 1977. szeptember 29—30.)

1978. évi 1. sz.

Bulgária társadalmi-gazdasági fellendülésének programja
Kovacsev, A.: A népgazdasági termelés növelésének faktoranalízise
Arojo, J.: A szocialista integráció alapvető szakaszai és az első szakasz tartalma
Alekszandrov, Kr.: A fizetőképes lakossági kereslet szerkezete és tanulmányozásának megközelítése
Balabanov, Il.: A munka társadalmi mércéje mint a bonyolult munka egyszerűre való visszavezetésének alapja
Radeva, N.: Geológiai feltárási munkák gazdasági hatékonyságának meghatározása
Sztojcsev, A.: A nyugati országok külső eladósodásának problémái
Minaszjan, G.: A multiplikátorhatás mércéi népgazdasági szinten
Hadzsiev, Fr.: A feltalálói tevékenység fejlesztésének problémái
Csakarov, An.: A téglatermelés, -gyártás koncentrálása és területi telepítése Bulgáriában
Rizov, Sz.: „A Szovjetunió, valamint a szocialista közösség többi tagországának gazdasági integrációja — a fejlett szocialista társadalom felépítésének fontos tényezője a Bolgár Népköztársaságban" (Tudományos konferencia az októberi forradalom hatvan éves évfordulója alkalmából, Szófia, 1977. október 12—13.)
Bajev, G.: „A társadalmi-gazdasági fejlesztési célok kialakításának problémái a hosszú távú tervezésnél" (Multilaterális szeminárium a KGST-országok részvételével, 1977. május 31.—június 3.)
Dancsev, A.: A tudományos-műszaki forradalom társadalmi-gazdasági kihatásai a kapitalizmusban (Hatodik nemzetközi munkacsoporti ülés, Budapest, 1977. augusztus 30.—szeptember 1.)

PLÁNOVANÉ HOSPODÁŘSTVÍ

1978. évi 2. sz.

Hobza, J.: 1948 februárjától a fejlett szocialista társadalom felépítéséig
Mervart, J.: Hosszú távú perspektíva a népgazdaság tervszerű irányítási rendszerében
Tejnický, B.: A tüzelőanyag- és energiafogyasztás racionalizálásának állami programja
Kaštovský, M.: A Kladno környéki kőszénmedence fejlesztésének perspektívái
Válek, V.: A KGST-országok nemzetközi szervezetei és a devizagazdálkodás kérdései Csehszlovákiában
Blum, P.—Pullmannová, E.: Az exporthatékonyság elemzése
Malík, L.: Szerszámgépek a VI. ötéves tervben
Judtová, J.: A takarmányfelhasználás a mezőgazdaság fejlesztési tervében
Kutálek, Z.: Megjegyzések a bérszabályozásról folytatott vitához
Svěrák, G.: A X. nemzetközi konferencia az anyagi-műszaki ellátásról
Pastrňák, J.: Nemzetközi szeminárium a társadalmi termelés hatékonysága tervezésének és mérésének módszereiről

POLITICKÁ EKONOMIE

1978. évi 2. sz.

Nikl, J.: A népgazdaság tervszerű irányításának elméleti alapjairól
Brčák, J.: A csehszlovák gazdaság tervszerű irányítása továbbfejlesztésének problémái
Hába, Z.: A csehszlovák gazdaság továbbfejlesztett irányítási rendszere megteremtésének általános elméleti alapja
Kasan, J.: Az árak hatékony szerepéről a tervszerű irányítási rendszerben
Hrnčíř, M.: A külgazdaság és a tervgazdaság működési rendszere

Планово стопанство

1978. évi 1. sz.

Az 1978. évi egységes társadalmi-gazdasági fejlesztési terv — a hatékonyság fokozásának, valamint a jó minőségnek a szilárd alapja
Bozukova, L.—Bozukov, N.: Az ellenterv és kidolgozásának problémái mezőgazdasági szervezeteknél, vállalatoknál
Mecsev, Sz.: A nemzeti felszabadítás tükröződése Bulgária gazdasági fejlődésének első évtizedeiben
Kirov, H.: Gépipari mintavételezés
Kaszovszka, I.: Nem szabványos berendezés termelésének ösztönzése a gépgyártásban, az árak révén
Sztoicskov, Sz.: A népgazdaság faanyagszükségleteinek és -tartalékainak prognosztizálása
Karadzsov, T.: Mérnöki tervek — a termelési tartalékok teljesebb kihasználásának eszközei
Bonsz, T.: A gazdasági szerkezet és az ipari átalakulás néhány kérdése Chilében
Petrunova, O.: A társadalmi-gazdasági fejlődés tervezésének problémái és további tökéletesítésének lehetőségei (Pártelméleti konferencia az Állami Tervbizottságban, 1977. november 21—22.)
Sztancsina, P.: A nem termelő fogyasztás tervezéselemzésének módszertani problémái
Szivenov, B.: A normatív rendszer — a centralizált gazdaságirányítási rendszer alapja a mezőgazdaságban

ОРГАН СОВЕТА ПО ЭКОНОМИЧЕСКИМ НАУКАМ
ВЕНГЕРСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК

СОДЕРЖАНИЕ

Николай Федоренко — Новые пути экономической науки 641

Магдолна Чат — Среднесрочное планирование предприятий в зеркале разработки пятого пятилетнего плана 647

Аурел Хайто — О взаимозависимости между управлением производством и гибкостью промышленных предприятий 656

Ева Каршаи Боднарне — Цели, интересы предприятий и их руководителей 670

Петер Галаши — Передвижение рабочей силы внутри предприятий..... 680

Фридеш Надь—Дюла Кеттингер — Секторные и хозяйственные аспекты индустриализации в социалистическом сельском хозяйстве..... 688

Йожеф Девич—Дьёрдь Керекдярто — Развитие социалистической экономической интеграции и международных производственных отношений... 696

Антал Матяш — Проблемы инфляции в сегодняшней буржуазной экономической науке, в аспекте кривой Филипса 709

ОБЗОР

Экономика развитых капиталистических стран в 1977 году *(Эрвин Поч)*... 724

НАУЧНАЯ ИНФОРМАЦИЯ

Дискуссия докторской диссертации *(Лайошне Бабош)* 739

ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ 743

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Альфред Шинкович «Управление, система издержек и политика цен в рамках предпринимательства» *(Ласло Никош)* 753

Резюме статей на русском и английском языках 760

ИЗ СОДЕРЖАНИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ..... 765

Főszerkesztő: *Zsarnóczai Sándor*
Szerkesztőségi titkár: *Hidas Bertalanné*
Olvasószerkesztő: *Kovács Lajos*
Rovatvezetők: *Balázsy Sándor*
Gábor R. István
Molnár Ferenc
Sinkovics Alfréd
Szabó Katalin
Vági Ferencné
Tördelőszerkesztő: *Bánhalmi Andrea*

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

A tartalomból

7-8

SZITA JÁNOS:
Gondolatok a külgazdasági kapcsolatok intenzitásának méréséről

PÉCSI KÁLMÁN:
A kelet—nyugati együttműködésről az MSZMP KB 1977. október 20-i határozatának tükrében

OROLIN ZSUZSA:
Nyugdíjrendszerünk továbbfejlesztésének lehetséges iránya

ERDŐS PÉTER—MOLNÁR FERENC:
Az ár- és profitalakulás, valamint a „deficitfinanszírozás" néhány összefüggése

FALUSNÉ SZIKRA KATALIN:
A munka szerinti elosztás és az áruviszonyok kapcsolatáról

RÉVÉSZ GÁBOR:
Keresetszabályozásunkról

XXV. évfolyam

1978. július—augusztus

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztő bizottság tagjai:
AUGUSTINOVICS MÁRIA, BOGNÁR JÓZSEF, CSIKÓS-NAGY BÉLA, CSIZMADIA ERNŐ, ERDŐS PÉTER, FALUSNÉ SZIKRA KATALIN, FEKETE FERENC, GANCZER SÁNDOR, HETÉNYI ISTVÁN, HORVÁTH LÁSZLÓ, HUSZÁR ISTVÁN, KÁPLÁR JÓZSEF, KESERŰ JÁNOSNÉ, KORNAI JÁNOS, MEGYERI ENDRE, NAGY TAMÁS, NYERS REZSŐ (elnök), SIPOS ALADÁR, SZABÓ KÁLMÁN, SZAMUELY LÁSZLÓ, VINCZE IMRE, ZSARNÓCZAI SÁNDOR (főszerkesztő)

TARTALOM

Szita János: Gondolatok a külgazdasági kapcsolatok intenzitásának méréséről 769
Pécsi Kálmán: A kelet—nyugati együttműködésről az MSZMP KB 1977. október 20-i határozatának tükrében 781
Pogány György: A termelőerők fejlődése és a munkamegosztás 796
Laki Mihály: Az állam szerepe az új termékek gyártásában, az új technológiák alkalmazásában 807
Orolin Zsuzsa: Nyugdíjrendszerünk továbbfejlesztésének lehetséges iránya 825
Székffy Klára: A bérek és a termelékenység kapcsolata az iparban 1950—1974 között 831
Bakos Zsigmond: A magyar könnyűipar telepítéspolitikájának eredményei a IV. és feladatai az V. ötéves terv éveiben 848
Czagány László: Az élelmiszer-gazdaság forgalmi szférája 858
Dimény Imre: Kertészeti termelési rendszerek ökonómiai kérdései 871
Erdős Péter—Molnár Ferenc: Az ár- és profitalakulás, valamint a „deficitfinanszírozás" néhány összefüggése 883

VITA

Falusné Szikra Katalin: A munka szerinti elosztás és az áruviszonyok kapcsolatáról 911
Révész Gábor: Keresetszabályozásunkról 917
Sinkovics Alfréd: Adalékok a bér- és keresetszabályozás tökéletesítését célzó vitához 935

SZEMLE

Egyösszegű bérutalványozás a gyakorlatban *(Punyi István)* 951
Az európai KGST-országok gazdasági fejlődése 1977-ben *(Pócs Ervin)* 956
A munka minősége és a munkaügyi kapcsolatok az Egyesült Államokban *(Makó Csaba)* 966

TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ

Jubileumi tudományos ülésszak (Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, 1978. április 11—13) *(Blahó András, Gál Péter, Ferenczi Tibor, Forgács Csaba, Bauer András, Mészáros Tamás, Hőgye Mihály, Tordai Ildikó)* 979

FOLYÓIRATSZEMLE 995

N. Fedorenko, V. Perlamutrov, N. Petrakov, V. Sztarodubrovszkij: Hatékonyan gazdálkodni — M. Kabaj: A munkaerő-gazdálkodás tökéletesítése — Silvia Domenech Nieves—Armando Lopez Coll: A népgazdaság tervezésének és irányításának rendszere

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Bernát Tivadar—Enyedi György: A magyar mezőgazdaság területi problémái *(Klekner Péter)* 1002
Dr. Meznerics Iván: Pénzügyi jog a szocialista gazdálkodásban és a nemzetközi kapcsolatokban *(Schmidt Ádám)* 1005
Ian Steedman: Marx Sraffa után *(Bródy András)* 1009

A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata 1012

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL 1020

SZITA JÁNOS:

Gondolatok a külgazdasági kapcsolatok intenzitásának méréséről*

Hazánk gazdasági életében a külgazdasági kapcsolatok döntő szerepet játszanak és jelentőségük állandóan fokozódik. A termelőerők fejlődésével együtt jár a nemzetközi munkamegosztás bővülése, hiszen az újratermelési folyamat egyre nagyobb része lépi túl az országhatárokat, a gazdasági élet mind jobban internacionalizálódik. Közismert a magyar gazdaság ráutaltsága a behozatalból származó nyersanyagokra. Energiaszükségletünk növekvő hányadát ugyancsak behozatalból kell fedezni. A korszerű feldolgozó ipar fejlődése egyre elmélyültebb szakosítást követel, ami elkerülhetetlenné teszi a termelés és az export összpontosítását azokra a területekre, ahol adottságaink a legkedvezőbbek, ez pedig együtt jár azzal, hogy a szükségletek növekvő részét kell behozatal útján fedezni. A gazdaság mind több korszerű technológiai berendezést és közlekedési eszközt importál. A beruházási javak és a fogyasztási cikkek termelésében egyaránt szélesedő szakosítás, bővülő munkamegosztás jellemzi a szocialista országokkal fennálló kapcsolatainkat, s érvényesül ez a tendencia hazánk és a fejlett tőkés-, valamint a fejlődő országok közötti kapcsolatokban is. Fontos és nálunk eddig nem kellően kifejlődött vonása a nemzetközi együttműködésnek a szélesedő munkamegosztás a féltermékek, részegységek tekintetében is. Az e téren lehetséges munkamegosztás még a hatékonyság fokozásának jelentős tartalékát képezi. Mindez növeli a magyar gazdaság ráutaltságát az exportra. Ebben a vonatkozásban — amint arra a Központi Bizottság 1977. X. 20-i határozata is nyomatékosan felhívta a figyelmet — az egész gazdasági fejlődés szempontjából fontos tényező az exporttevékenység hatékonyságának fokozása, a hazai és az importanyagok minél magasabb fokú és gazdaságos feldolgozása, a hazai munka egyre hatékonyabb realizálása az exporttevékenység keretében.

Mindez a gazdasági vezetés tevékenységének igen fontos részévé teszi a külgazdasági kapcsolatok tervezését. Ehhez pedig nélkülözhetetlen a belső újratermelési folyamatok és a nemzetközi együttműködés összefüggéseinek értékelése. Nem könnyű feladat ez, egyebek közt

* A téma fontossága miatt a Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Bizottsága 1978. február 24-i ülésén felkérte a Közgazdasági Szemlét: a témáról szóló tanulmányok, vitacikkek közlésével segítse elő a probléma megoldását. Szita János tanulmányát annak reményében közöljük, hogy az a témával foglalkozó más elméleti és gyakorlati szakembereket is állásfoglalásra ösztönöz. A Közgazdasági Szemle kész ezeknek az írásoknak fórumot biztosítani. (A szerkesztőség.)

azért sem, mert a termelési és a külkereskedelmi statisztikai adatszolgáltatás — világszerte — egymástól függetlenül fejlődött, sok helyütt egymással alig összekapcsolható két külön körként alakult ki. A külgazdasági kapcsolatok szerepének, hatékonyságának helyes megítéléséhez nélkülözhetetlen a külgazdasági kapcsolatok alakulásának figyelemmel kísérése, elemzése. Ez idő szerint azonban még annak megállapítása sem egyszerű, hogy milyen mértékű a külgazdasági kapcsolatok szerepe gazdasági életünkben; számszerűen hogyan fejezhető ki ez a szerep; milyen alap teremthető az e téren bekövetkező változások folyamatos elemzésére és a nemzetközi összehasonlításra. Ez első pillantásra talán „csak" statisztikai-módszerbeli kérdésnek tűnik, valójában azonban ezt meghaladó jelentőséggel bír. (Hozzáteszem, hogy a statisztikai módszer önmagában is fontos, hiszen ez teszi lehetővé e rendkívül bonyolult folyamat alakulásának világos és mérhető érzékelését.)

A kérdés jelentősége azonban túlnő a statisztika módszerbeli problémáin, mert összefügg a külgazdasági kapcsolatok szerepének megítélésével. Az utóbbi időben sokakban merült fel a kétely: vajon nem túlzott-e a magyar gazdaság külgazdasági orientáltsága, nem túlzott-e függősége a világpiactól, nem volna-e helyesebb exportfejlesztő beruházások helyett importhelyettesítő, a behozatal megtakarítását célzó beruházásokat állítani előtérbe, és ezzel összefüggésben szerényebb exportnövelési előirányzatokat kitűzni. Ezek a kérdések, a mögöttük meghúzódó kételyek növekvő súlyt kaptak a lezajlott világgazdasági változások tükrében, amelyek — mint ismeretes — Magyarország számára a cserearányok romlását hozták, és így jelentős nehézségek forrásává váltak gazdasági életünkben. E kételyek végső soron úgy fogalmazódtak meg: nem túlzott-e, hogy bár külkereskedelmi forgalmunk immár meghaladja a nemzeti jövedelmet, terveink a nemzetközi gazdasági kapcsolatok további bővítésére épülnek: nem jelent-e mindez túlzott kockázatot, olyan függést a világpiac változásaitól, amely előre nem látható feszültségek forrásává válhat. E probléma kapcsán most csak két lényeges összefüggésre utalok.

1. Reálisan nézve a nemzetközi gazdasági kapcsolatok bővítésének nincs más alternatívája. A termelőerők fejlődése elkerülhetetlenül a nemzetközi gazdasági kapcsolatok bővülésére vezet, ez a folyamat a nagy és a kis országokra egyaránt érvényes és a világ minden régiójában végbemegy. A világgazdaság története egyértelműen azt bizonyította, hogy minden autarkiás törekvés a hatékonyság, a gazdaságosság csökkenésével járt és végső soron csődbe jutott.

2. A világpiactól való függést helytelen volna feltétlenül egyoldalú függésnek tekinteni. Nem kevés ugyan a példa az egyoldalú függésre: ilyen például a volt gyarmatok egy részének függése a korábbi anyaországtól. A mai világgazdaságban azonban a fejlett iparral rendelkező országok számára lehetővé válik kölcsönös függési rendszer kiépítése partnereikkel. A nemzetközi gazdasági kapcsolatok bővülése, a világkereskedelemnek a termelést 2—3-szorosan meghaladó ütemű növekedése a kölcsönös függés olyan rendszerét teremtheti meg, amely ma a világ minden országának gazdasági életében nagy és növekvő fontosságú tényezővé lesz, a kisebb országok esetében pedig különös jelentőségre tesz szert. Az persze mindennapi küzdelmet igényel, hogy ez a függés való-

ban kölcsönös legyen, még kismértékben se vezessen egyoldalúságra, egyes országok uralkodó szerepének fokozódására mások rovására.

Behatóbban kívánok viszont foglalkozni a kérdésnek azzal a vonatkozásával, hogy külgazdasági kapcsolataink intenzitását helyesen ábrázoljuk-e, amikor a külkereskedelmi forgalmat a nemzeti jövedelemmel vetjük össze. A szakirodalomban csakúgy, mint a napi sajtóban és a politikai megnyilatkozásokban rendszeresen találkozunk ezzel az ábrázolási móddal, többnyire annak megállapítása formájában, hogy kivitelünk megközelíti nemzeti jövedelmünk 50 százalékát.

A kérdés — ideértve az alábbiakban közölt megfontolásokat — egy idő óta vita tárgyát képezi, és nemrégiben megvitatásra került a Magyar Tudományos Akadémia Közgazdasági Bizottságában is. A Bizottság kialakította álláspontját, s célszerűnek tartotta, hogy a témával kapcsolatos érvanyag szélesebb körben is ismeretessé váljék. Ezért is teszem közzé a kérdés vizsgálata során megérlelődött gondolatokat, remélve, hogy a vita a szaksajtóban folytatódik.

Előre kívánom bocsátani, hogy a Bizottság alapjában helyeselte a következőkben leírt megfontolásokat, ugyanakkor erősen hangsúlyozta azt a különbséget, amely a kérdésnek a tudományos kutatásban, a szakirodalomban való kezelése és a széles közvélemény tájékoztatása között van.

A tudományos elemzésben ugyanis nem szabad, nem is lehet arra törekedni, hogy egyetlen mutató jelezze a külgazdasági kapcsolatok intenzitásának fokát: a bonyolult folyamat sokrétű tudományos igényű elemzésére többféle összehasonlítás és ennek alapján többféle mutató használata indokolt. Sokféle összehasonlításnak van értelme, többféle mutatónak van létjogosultsága. A kérdés tudományos elemzésének tehát hasznára válik, ha a problémát több oldalról közelítik meg, többféle mutatóval is megvilágítják. Így kapható csak sokoldalú, a probléma minden összefüggését feltáró kép erről a nem egyszerű kérdésről.

A széles közvélemény tájékoztatásakor azonban szűkíteni kell a használt mutatók körét, mivel egynél vagy kettőnél több mutatószám használata több zavart okozhat, mint amennyit segíthet a helyes tájékozódásban. Ezért hangsúlyozni kívánom, hogy a következőkben kifejtendő javaslat nem kívánja megkérdőjelezni más mutatók, bármilyen más összefüggés elemzését a tudományos munkában; ellenkezőleg, az összefüggések minél többoldalú feltárását tartom célszerűnek. Ez annál is inkább indokolt, mert többféle mutató segítségével sem könnyű megítélni milyen hatást gyakorol a nemzetközi gazdasági együttműködés az ország gazdasági életére, milyen mértékben játszik közre a nemzetközi gazdasági kapcsolatok fejlődése az általános gazdasági fejlődésben.

A külgazdasági kapcsolatok intenzitásának jelenleg alkalmazott mérési módszere

A külgazdasági kapcsolatok intenzitásának, a népgazdaság külpiaci orientáltságának mérésére Magyarországon általában az exportnak a nemzeti jövedelemhez mért százalékos arányát használjuk. Ez 1976-ban 46,1, 1977-ben 50,2 százalék volt és ennyiben indokolt az a szóhasználat

is, amely szerint az export megközelíti vagy eléri a nemzeti jövedelem 50 százalékát. Lényegében ugyanezt a viszonyszámot használják a többi szocialista országokban is. A tőkésországokban az exportot többnyire a bruttó hazai termékhez (BHT-hoz) viszonyítják, amely tartalmát tekintve a hozzáadott értékkel azonos fogalom. (A BHT-hoz viszonyítva 1976-ban Magyarországon az exportintenzitás 37,9 százalék volt.) A két mutatószám közötti különbség a *nevező* tartalmából ered, vagyis abból, hogy az exportot mihez viszonyítjuk. A nemzeti jövedelem az *anyagi* termelőszféra nettó terméke, az anyagi termelés folyamán keletkezett új értékek összege. A bruttó hazai termék ezenkívül tartalmazza még a nem anyagi szolgáltatásokból keletkezett jövedelmeket, valamint a népgazdasági állóeszköz-állomány amortizációját is. Ezért a BHT valamivel nagyobb, mint a nemzeti jövedelem, az export hozzá történő viszonyítása pedig alacsonyabb számot eredményez, mint a nemzeti jövedelem százalékában kifejezett arány.

Elvileg mindkét mutató alkalmas nemzetközi összehasonlításokra is, mivel használatuk a nemzetközi gyakorlatban meglehetősen elterjedt, és kiszámításuk mindenki által publikált adatokra támaszkodik. A nemzeti jövedelemhez való viszonyítás alapot nyújt a szocialista országokkal, a bruttó hazai termékhez történő viszonyítás pedig a tőkésországokkal való összehasonlításhoz, figyelembe véve, hogy a szóban forgó országok ennek megfelelően közlik saját adataikat. *Gyakorlatilag* azonban az összehasonlíthatóság csak olyan országok viszonylatában van meg, amelyek egynemű mértékegységekben közlik a nemzeti jövedelem, vagy a BHT, illetve az export volumenét. Azon országok esetében, amelyek az exportot évről évre devizaegységben (például deviza-zloty, deviza-rubel), illetve dollárban publikálják, nemzeti jövedelmüket vagy BHT-jukat pedig nemzeti valutában teszik közzé, az exportintenzitás már csak igen bonyolult közelítő számításokkal határozható meg, és ez nem kis pontatlanság forrása lehet. Olyan adatforrásnak, amely a külkereskedelem értékét a belföldi árakhoz valamennyire is viszonyítható mértékegységben (tehát nem dollárban és nem devizapénzegységben) fejezi ki — általában csak az ágazati kapcsolatok mérlegét (ÁKM) tekinthetjük. Ennek használatát azonban erősen korlátozza, hogy ÁKM-et nem minden ország publikál, és ha igen, akkor csak nagyobb időközökben és jelentős időbeli késéssel. Az exportintenzitás „évre kész" nemzetközi összehasonlításának lehetőségei ezért meglehetősen bizonytalan alapokon állnak.

A nemzetközi összehasonlíthatóság kétségtelen előnye mellett az említett mutatóknak nem kis hátránya, hogy felnagyítják a külpiaci kapcsolatok súlyát a nemzeti újratermelési folyamatban.

Mivel a külgazdasági kapcsolatok intenzitásának mértéke alapvető jelentőségű információ a gazdaságpolitika számára, nemcsak a gazdaságfejlesztési stratégia meghatározása szempontjából hanem a szabályozórendszer, a külkereskedelmi orientáció, a valuta- és hitelpolitika kialakításakor is, többféle követelménynek is eleget kell tennie. Ezek közül a következőket emelném ki:

a) Nagyságrendileg tükröznie kell azt a valóságos arányt, amelyet

a külgazdasági tényezők a hazai újratermelési folyamatokra gyakorolnak.

b) Alkalmasnak kell lennie idősorok képzésére, hogy figyelemmel lehessen kísérni a külgazdasági kapcsolatok szerepének alakulását.

c) Nemzetközileg — legalább hozzávetőlegesen — összehasonlíthatónak kell lennie, hogy fel lehessen használni a külgazdasági kapcsolatok többoldalú megítéléséhez.

A három követelmény azonban nem egyformán fontos. Alapvetőnek az első látszik, mivel ennek van szerepe a gazdaságpolitika orientálása szempontjából. Ugyancsak fontos a megfelelő idősorok képzésének lehetősége, hogy a gazdasági fejlődés e vonatkozásának alakulása dinamizmusában is megfigyelhető legyen. A nemzetközi összehasonlíthatóság követelménye az előzőeknél kisebb, hiszen e téren amúgy is számolni kell bizonytalanságokkal.

E követelmények tükrében a külgazdasági kapcsolatok intenzitására eddig általánosan használt mutató, vagyis az export viszonyítása a nemzeti jövedelemhez nem látszik kielégítőnek, mert indokolatlanul felnagyítja a külpiaci kapcsolatok súlyát az újratermelési folyamatot meghatározó tényezők sorában. A nemzeti jövedelemhez viszonyított export jelenlegi aránya azt „sugallja", hogy az előállított termékek fele a külpiacon talál vevőt. Valójában a mutatóból nem ez következik, hanem csak az, hogy ha egymás mellé állítjuk a nemzeti jövedelmet és a kivitelt, akkor a kettő arányából a statisztikai vonatkozásokban járatos szakember vonhat le bizonyos következtetést. E viszonyszám használatának két alapvető hátránya van:

a) Közgazdaságilag nehezen értelmezhető, mivel egy bruttó értéket (export) viszonyít egy nettó értékhez (nemzeti jövedelem). A szóban forgó tört számlálójában ugyanis bruttó érték foglal helyet ($c + v + m$), a nevezőben pedig nettó érték ($v + m$). Kettőjük összevetése ezért eleve nagyobb számot ad, mint akár két bruttó, akár két nettó érték összevetése. Ezen az sem segít, ha az exportot nem a nemzeti jövedelemhez, hanem a BHT-hoz viszonyítjuk. Az amortizációval növelt nettó termék ugyanis szintén anyag nélküli termékértéket képvisel, míg az exportált áruk értékében a felhasznált anyagok értéke is benne foglaltatik. Valamelyest mérsékli ugyan a százalékban kifejezett végeredményt, hogy a BHT — a nemzeti jövedelemtől eltérően — tartalmazza a nem anyagi szférában létrejött jövedelmeket is. A problémát azonban ez nem oldja meg. Emellett az export jelenleg csak az anyagi termelésből kikerült anyagi termékek kivitelét tartalmazza, az egyéb szolgáltatásokért kapott valutabevétel pedig a fizetési mérleg „láthatatlan export" tételeiben kerül elszámolásra. A legfőbb probléma azonban itt is az, hogy a BHT, csakúgy, mint a nemzeti jövedelem, lényegében anyag nélküli hozzáadott értékösszeget képvisel és ezért nem helyes összevetése az export teljes értékével. Ezért az exportnak a bruttó hazai termékhez való viszonyítása szintén két olyan érték összevetése, amelyeknek nincs szervesen közük egymáshoz. Ez az összehasonlítás önmagában nem hiba ugyan, de a népgazdaság külgazdasági orientáltságának fokára az így képzett mutatószám nem jellemző.

Felmerült egy olyan változat is, hogy az exportot az anyagmentes termelési értékhez viszonyítsuk. Az így kapott mutató az export/BHT-

mutató javított változatának fogható fel. A társadalmi végtermék az anyagi termelés szférájában létrejött BHT, más szóval a termelő ágak amortizációjával növelt nemzeti jövedelem. Ennek az exporttal képzett hányadosa már nem tartalmazza a nem anyagi termelés jövedelmeinek számításbavételéből eredő torzításokat, viszont meghagyja azt a gondot, hogy az export értéke tartalmazza a benne foglalt anyagot, a viszonyítási alap pedig nem. (Tájékoztatásul: e mutató értéke 1976-ban 41 százalék volt.)

Leszögezhetjük tehát: az export viszonyítása a nemzeti jövedelemhez vagy akár a BHT-hez, egymással össze nem hasonlítható értékek egybevetése, ezért közgazdaságilag nehezen értelmezhető.

b) Az eddig alkalmazott összehasonlítás jelentős félreértésekre adhat alkalmat a lakosság tájékoztatása szempontjából. A statisztikailag kevésbé képzettek ugyanis azt a következtetést vonhatják le belőle, hogy a magyar népgazdaság termelőkapacitásának mintegy fele exportra dolgozik, vagy hogy minden második magyar dolgozó exportra termel; esetleg hogy a nemzeti jövedelem fele a külkereskedelmen keresztül realizálódik. Egyik következtetés sem állja meg a helyét, de a félreértést a lakosságot tájékoztató közléseknél csaknem lehetetlen elkerülni, mivel ezekben részletes statisztikai módszertani magyarázatra nincs mód. Ezért az exportnak a nemzeti jövedelemmel, illetve a BHT-val való összevetését arra kellene korlátozni, hogy bizonyos mértékig érzékeltessük az összehasonlítást más országokkal. Például: a magyar export 1976-ban a nemzeti jövedelem 46 százaléka, a hasonló mutató Lengyelország esetében 22, Románia esetében 24 százalék volt (becsléseken alapuló, számított adatok). Ilyen összehasonlítás révén hozzávetőlegesen képet kapunk arról — és ez valószínűsíthető —, hogy a magyar gazdaság átlagosan nagyjából kétszer olyan exportorientált, mint a másik két ország gazdasága. A nemzetközi összehasonlításon túl, a gazdaság exportorientáltsági fokának valósághű érzékeltetésére, a külgazdasági kapcsolatoknak a nemzeti újratermelési folyamatra gyakorolt hatásának számításbavételére azonban ez az aránymutató kevéssé alkalmas.

Javaslat a külgazdasági kapcsolatok intenzitásának reálisabb érzékeltetésére

Az elmondottakból következően, a népgazdaság külpiaci orientáltságának mértékét jobb volna olyan mutatószámmal kifejezni, amely azt tükrözi, amit az olvasó, illetve a hallgató „vár" tőle, vagyis azt, hogy a népgazdaság termelésének mekkora hányadát értékesíti külföldön, illetve a hazai felhasználás hányad része származik importból. Erre a célra olyan mutató alkalmas, amely az exportot a népgazdasági — halmozás nélküli — bruttó termeléshez viszonyítja. Az ÁKM-ben, illetve a népgazdaságimérleg-rendszerben ilyen viszonyítási alap lehet a *végső felhasználás*. Ennek előnyeit részletesen ismertette Kozma Ferenc a Statisztikai Szemle 1976. augusztus—szeptemberi számában megjelent cikkében („Külgazdasági kapcsolataink mérése az ÁKM segítségével"). A végső felhasználás az újratermelési folyamat azon materiális eredményeinek árösszege, amely az év folyamán végzett munka termékeinek

értékét összegezi, azon termékekét, amelyek akár mint fogyasztási cikkek, akár mint beruházási javak felhasználásra kerülnek, a készleteket gyarapítják, vagy pedig exportra kerülnek. Ehhez képest — amennyiben csak az anyagi javak belföldi eredetű végső felhasználását vesszük alapul — az export aránya 33 százalékos. Végső soron a népgazdaság exportintenzitását a következőképpen jellemezhetjük:

a) az anyagi javak összes végső felhasználásának 27 százaléka realizálódik az exporton keresztül;

b) a Magyarországon folyó termelőtevékenység hazai továbbfeldolgozásra nem kerülő részének egyharmada jön létre külső piaci eladás céljából.

A nagyságrendek áttekintése végett az 1. sz. táblázatban közlöm a végső felhasználás összegét és megoszlását 1976-ra.

1. sz. táblázat

A végső felhasználás megoszlása 1976-ban

Megnevezés	Milliárd Ft	%
A lakosság és a közületek fogyasztása	363,5	48,0
Beruházásra	166,3	22,0
Készletképzésre	25,3	3,3
Exportra	201,4	26,7
Összesen:	756,5	100,0

Amennyiben az export értékét nem a 438 milliárd Ft értékű nemzeti jövedelemhez, hanem a 756,5 milliárd Ft értékű végső felhasználáshoz viszonyítjuk, 46,1 százalék helyett 26,7 százalékos arányt kapunk.

Ha az importot viszonyítjuk a végső felhasználáshoz, 1976-ban 31,9 százalékot kapunk (ebben az évben az import jóval meghaladta az exportot). Ez azt jelenti, hogy a *népgazdasági felhasználásnak valamivel kevesebb mint 1/3-a származik behozatalból.* Külkereskedelmimérleg-egyensúly esetén a két mutató nagysága természetesen egybeesik.

E számítások alkalmával hallgatólagosan feltételezzük, hogy a számbavételi árak tükrözik a ráfordított munkát. Ha ugyanis az exportált termékek (devizaszorzóval forintra visszaszámított) árai a társadalmi munkaráfordításhoz képest túlságosan alacsonyak, akkor a külgazdasági kapcsolatok valóságos intenzitása meghaladja a jelzettet; ha pedig az exportárak túlságosan magasak, akkor a valóságos exportintenzitás nagyobb a kimutatottnál. Ezért érdemes a mutatókat — a kutatómunka céljára — belföldi árakon is, devizaárakon is kiszámítani. A két számítás eredményének eltérése érzékelhetővé teszi a belföldi és a devizában kifejezett árszintek különbségeit is.

A javasolt mutató értékelésekor figyelembe kell venni azt a bizonytalanságot, amely a külkereskedelmi szaldó változásából adódhat. A végső felhasználás ugyanis tartalmazza azokat az importtételeket is, amelyek — külkereskedelmi deficit esetén — nincsenek exporttal kiegyenlítve, amikor is a felhasználás mögött az adott évben nincs anyagi munkateljesítmény. Ez általában nem okoz nagyságrendi torzítást (hatása maximum 1—2 százalék), ha azonban az exportintenzitási muta-

tókat idősorba rendezzük, már félrevezető lehet. 1974-ben például az export 15,6 százalékos növekedési üteme jelentősen meghaladta az összes termelési mutatóét (a nemzeti jövedelem 4,4 százalékkal, a BHT 5,1 százalékkal nőtt), a végső felhasználáshoz viszonyított exportintenzitási mutató viszont lényegében változatlan marad (az előző évi 27 százalékról 27,2 százalékra nőtt). A végső felhasználásban ugyanis nagy importtöbblet jelent meg, amelynek az adott évben nem volt meg a hazai munkafedezete. (Az 1973-as 13 milliárd forint áruexporttöbblet helyébe 1974-ben 27 milliárd forint importtöbblet lépett.) Az ilyen típusú torzítás kiküszöbölésére felmerülhet, hogy az exportot a teljes végső felhasználás helyett a *belföldi eredetű* végső felhasználáshoz viszonyítsuk. Megjegyzendő, hogy az export, illetve az import összehasonlítását a végső felhasználással kevés ország publikálja. Ezért nemzetközi összehasonlítást e mutató alapján csak olyan országokkal lehet végrehajtani, amelyek ágazati kapcsolati mérlege rendelkezésre áll. (Például Csehszlovákia exportintenzitása 1976-ban 28,4 százalék volt. Forrás: Statistická Rocenka CSSR 1976.) Valószínű ezért, hogy nemzetközi összehasonlításhoz hosszú ideig csak az az adat lesz használható, amely az exportot a szocialista országok esetében a nemzeti jövedelemhez, a tőkésországok esetében a bruttó hazai termékhez viszonyítja. Ez — mint láttuk — bizonyos nagyságrendi összehasonlításra alkalmas is, de a reálfolyamatok helyes megítélésére nem.

2. sz. táblázat

Magyarország exportintenzitásának viszonya néhány európai országéhoz

Európai tőkésországok (1974. évi export BHT-mutató alapján)[a]			
Belgiumhoz	0,68 : 1	NSZK-hoz	1,46 : 1
Hollandiához	0,73 : 1	Finnországhoz	1,49 : 1
Írországhoz	0,90 : 1	Ausztriához	1,62 : 1
Svédországhoz	1,23 : 1	Nagy-Britanniához	1,70 : 1
Norvégiához	1,26 : 1	Olaszországhoz	1,73 : 1
Svájchoz	1,30 : 1	Franciaországhoz	2,00 : 1
Dániához	1,36 : 1	Portugáliához	2,00 : 1
		Görögországhoz	3,30 : 1

Európai szdcialista országok (az 1973. évi export nemzeti jövedelem mutatója alapján)[b]	
Bulgáriához	0,85 : 1
NDK-hoz	1,39 : 1
Csehszlovákiához	1,39 : 1
Romániához	1,82 : 1
Lengyelországhoz	1,92 : 1
Szovjetunióhoz	5,53 : 1

[a] A tőkésországok exportintenzitását ENSZ-statisztikák alapján számítottam. Az arányok valószínűleg Magyarország javára erősen túlbecsültek. Az adott időpontban alkalmazott Ft/$ szorzó ugyanis a Ft-ot leértékelte a nyugati valutákhoz képest, ezért az export forintösszege viszonylag nagyobbnak mutatkozott, mint a BHT összege.

[b] A szocialista országok exportintenzitási mutatóit transzferábilis rubelben kifejezett nemzetijövedelem-adatok alapján számítottam.

A külgazdasági kapcsolatok intenzitásának komplex mutatórendszere

Ha meg is vagyunk győződve arról, hogy a külgazdasági kapcsolatok intenzitását helyesebben mutatja az exportnak, illetve az importnak a népgazdaság által végső soron termelt termékek összértékével — statisztikai nyelven: a népgazdasági végső felhasználással való összevetése, mint a nemzeti jövedelemhez való viszonyítása, sőt csak ezt tartjuk helyes és orientációra alkalmas adatnak, ez távolról sem jelenti, hogy ezzel az egy adattal fel lehetne tárni a bonyolult kérdés minden összefüggését. Ez az adat mindenesetre tájékoztatásul szolgál a nagyságrendek vonatkozásában és megfelelő támpont az időbeli összehasonlításhoz is. Tájékoztatásul álljanak itt az elmúlt másfél évtizedre vonatkozó adatok.

3. sz. táblázat

Exportintenzitási mutatók és alapszámaik

Év	Export	Nemzeti jövedelem	Bruttó hazai termék	Végső felhasználás	Intenzitási hányadosok (%) Export a nemzeti jövedelem	Export a BHT	Export a végső felhasználás
	(md Ft, kerekített számok, folyó áron)				százalékában		
1960	35	147	175	214	23,8	20,0	16,3
1961	41	155	185	227	26,5	22,2	18,1
1962	46	163	195	243	28,2	23,6	18,9
1963	50	171	206	259	29,2	24,3	19,3
1964	55	179	216	277	30,7	25,9	19,9
1965	61	176	215	277	34,6	28,4	22,0
1966	65	196	237	300	33,2	27,4	21,7
1967	65	213	257	327	30,5	25,3	19,9
1968	71	230	281	354	30,9	25,2	20,1
1969	85	259	312	390	32,8	27,2	21,8
1970	99	277	333	441	35,7	29,7	22,4
1971	103	300	363	488	34,3	28,4	21,1
1972	127	325	393	516	39,1	30,1	24,6
1973	154	360	433	570	42,8	35,6	27,0
1974	178	376	455	633	47,3	39,1	27,2
1975	190	402	488	704	47,3	38,9	27,0
1976	202	438	533	757	46,1	37,9	26,7

Forrás: KSH Népgazdasági mérlegek.

A tervezési és elemzési munkákban azonban — mint már utaltam rá — *komplex mutatószámrendszerrel* kell dolgozni.

a) A javasolt mutató *mellett* a közgazdasági elemzésben célszerű továbbra is fenntartani az export összevetését a nemzeti jövedelemmel, illetve a bruttó hazai termékkel, főleg azért, mert a nemzetközi összehasonlítás céljára leginkább ezek használhatók.

b) Az exportintenzitást célszerű ágazatonként és termékcsoportonként is feltárni. Ilyen lehet például az egyes iparágak késztermék-kibocsátásának exporthányada. Kozma Ferenc — már említett cikkében — mintegy 130—150 szektorra bontott ágazati kapcsolati mérleget tart cél-

szerűnek a kérdés vizsgálatára. Figyelemre méltó a cikkben közölt táblázat, amely az 1972-ben készült ÁKM alapján bemutatja a különböző ágazatok exportintenzitási mutatóit. A megjelölt 30 ágazat közül csak négyé haladja meg az 50 százalékot, 18-é pedig 33 százaléknál alacsonyabb. Hasonló képet mutatnak a hazai végső felhasználás importintenzitásának mutatói. 30 szektor közül csak 4-nek az importigényessége haladja meg a 40 százalékot, 26-é ez alatt, ezen belül 7 szektoré 10 százalék alatt van. Ezekből az adatokból is látható, mennyire megtévesztő, ha külgazdasági kapcsolataink intenzitását — a nemzeti jövedelemhez történő viszonyítás következtében — 50 százalék körüli nagyságrendben érzékeltetjük.

Ezen túlmenően, egyes fontosabb termékek esetében naturális mutatók is alkalmasak az exportintenzitás megvilágítására. Ilyen például, hogy 1977 folyamán exportra került a hazánkban termelt pamut és pamut típusú szövetek (mill. m^2-ben) 33, a gyapjú- és gyapjútípusú szövetek (mill. m^2-ben) 29 százaléka, a termelt bőrcipők (pár) 51, a gyártott autóbuszok (db) 84, a vágómarha (tonna) 29 százaléka, a kukorica (tonna) 4 és a búza (tonna) 15 százaléka.

c) Az importintenzitást ugyancsak célszerű bontani főbb felhasználási területekre (például a gazdaságban felhasználásra kerülő összes energia importból származó hányada; a felhasznált elektronikai alkatrészek importból származó része; az állattenyésztés által felhasznált fehérjetakarmány importból származó hányada stb.).

d) Mind az export, mind az import tovább bontható szocialista, tőkés és fejlődő viszonylatok szerint. Ennek jelentősége nem elhanyagolható, figyelembe véve a három fő viszonylatban meglevő külgazdasági kapcsolatok rendkívül eltérő feltételeit.

A viszonylati problematika további elemzése arra irányulhat, hogy milyen arányú a termelés — ezen belül az exportra történő termelés — importtartalma. Ha ezt kombináljuk a behozatal és a kivitel viszonylati összefüggéseivel, választ kapunk arra, hogy milyen mértékű a tőkés viszonylatú export importtartalma, és ezen belül milyen hányadot képviselnek a szocialista és a nem szocialista forrásból származó importtermékek. Figyelmet érdemlő összefüggés az is, hogy milyen arányú szocialista exportunk tőkés importtartalma.

e) Az intenzitási mutatók használata nem pótolja az érzékenységi, hatékonysági és cserearány-mutatókat, amelyek — több oldalról — a külgazdasági kapcsolatok minőségi vonatkozásait világítják meg. Ezek használatára a jövőben fokozott gondot kell fordítani a külgazdasági mutatórendszer keretében.

Mindebből következik, hogy a külgazdasági kapcsolatok intenzitását mindenekelőtt az exportnak, illetve az importnak a népgazdasági végső felhasználással való összevetése érzékelteti helyesen. Emellett törekedni kell különféle mutatók széles körű komplett használatára, és ezek együttesével kell elérni a reális összefüggések sokoldalú megvilágítását. Számos kérdés szorul még megvitatásra és további finomításra az első helyen javasolt mutató használata esetén is. Ilyen például a külkereskedelmi szaldó változásából adódó torzulások kiküszöbölése, a külkereskedelmi árak megfelelő figyelembevétele stb. Célszerű volna, ha megfelelő metodikai munka bontakozna ki ezek tisztázására. Mindamel-

lett, az eddig használt mutatószámokat a továbbiakban is figyelemmel kell kísérni (persze közgazdasági tartalmuknak megfelelően használva azokat), mivel a nemzetközi összehasonlítások területén a jövőben sem nélkülözhetők.

A szélesebb közvélemény tájékoztatása a külgazdasági kapcsolatok intenzitásáról

A felhasználni javasolt mutatók fontos szerepet játszanak a kutató, a gazdaságpolitikai és a tervezőmunkában. Ugyanakkor a lakosságnak szóló tájékoztatásban nincs szükség a mutatórendszer egészének folyamatos használatára, sőt a sokféle mutató változatos használata inkább zavart okozna. Mégis meg kell oldani a közvélemény helyes tájékoztatását, hiszen a nem megfelelő tájékoztatás széles körben helytelen nézetek kialakulására vezethet.

A lakosság tájékoztatására figyelembe kell venni, hogy az export-, illetve az importforgalomnak a végső felhasználáshoz (esetleg a belföldi eredetű végső felhasználáshoz) való viszonyítása — tehát a mintegy 30 százalék körüli arány — reálisabb képet ad a külgazdasági kapcsolatok intenzitásáról, mint a nemzeti jövedelemhez viszonyított 50 százalék körüli arány. Ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül, hogy hosszú időn át az utóbbit használtuk és a lakosság széles körének tudatában ez az arány rögződött.

A nemzetközi összehasonlításban továbbra is elkerülhetetlen a szocialista országok vonatkozásában az exportnak a nemzeti jövedelemmel, a tőkésországok vonatkozásában a bruttó hazai termékkel való összevetése. Ezért nem látszik célszerűnek *hirtelen áttérni* az új viszonyításra. Leginkább járhatónak az látszik, ha a két mutatót egyideig párhuzamosan használjuk. A közvéleményben való elterjesztést megelőzően a felsőoktatásban, a pártoktatásban és a szaksajtóban közölni kell a mutatók reális tartalmára és felhasználásának lehetőségeire irányuló magyarázatokat. A későbbiekben fokozatosan előtérbe lehet helyezni az export, illetve az import végső felhasználáshoz viszonyított arányát mint a külgazdasági kapcsolatok intenzitásának nagyságrendjét leginkább jellemző viszonyszámot.

★

Az ismertetett elgondolás célja az, hogy reális képet alkossunk a külgazdasági kapcsolatok jelentőségéről, a nemzetközi munkamegosztásba történő bekapcsolódásunk mértékéről és az e téren mutatkozó tendenciákról. Felmerülhet persze a kérdés: nem dezorientáljuk-e a széles közvéleményt, ha a külgazdasági kapcsolatok intenzitásának mérésére olyan összefüggéseket állítunk előtérbe, amelyek számszerűsége alacsonyabb az eddig használtaknál; nem vezet-e ez egyeseket olyan következtetésekre, hogy a külgazdasági kapcsolatok jelentősége csökken. Véleményem szerint ettől nem kell tartani, különösen ha világossá tesszük, mi rejlik a felhasznált mutatók mögött. Ennek érzékeltetéséhez különösen fontos a nemzetközi összehasonlítás és az arányok időbeli alakulása. A szocialista országokkal való nemzetközi összehasonlításban az exportot a nemzeti jövedelemhez tudjuk csak mérni. Ez az összeha-

sonlítás arra enged következtetni (figyelembe véve az árrendszerben meglévő különbségek okozta bizonytalanságot is), hogy Bulgáriát kivéve, az összes többi európai szocialista ország exportintenzitási mutatója alacsonyabb a mienknél, vagyis a magyar gazdaságban a külgazdasági kapcsolatok jelentősége nagyobb, mint az európai szocialista országok többségében. De a tőkésországokkal való összevetéskor is kiderül, hogy nemzetközi gazdasági kapcsolataink súlya ebben az összehasonlításban is igen jelentős.

A nemzetközi összehasonlítás azonban sok szempontból vitatható, szilárdabb támpontot nyújt az összehasonlítás *saját múltunkkal.* Az a körülmény, hogy a kivitel a hazai végső felhasználásnak 1968-ban még csak 20 százalékát tette ki, 1976-ban pedig kb. 27 százalékát, 1968-ban behozatalból fedeztük az összes hazailag felmerülő szükségletek 21 százalékát, 1976-ban pedig kb. 32 százalékát, arra vall, hogy a külgazdasági kapcsolatok súlya a magyar gazdaságban erőteljes ütemben fokozódik és ez a tendencia minden jel szerint folytatódik. Ezt a tendenciát vette alapul a Központi Bizottság 1977. október 20-i határozata is, amely a külgazdasági kapcsolatokat és a termelési szerkezet ezzel összefüggő problémáit a magyar gazdaság egész fejlődése szempontjából meghatározó tényezőként tárgyalta.

A Pénzügyminisztérium hivatalos kiadványa

A BERUHÁZÁSOK ANALITIKUS NYILVÁNTARTÁSÁNAK SZERVEZÉSE

(Számviteli Szervezési Útmutató)

A Számviteli Szervezési Útmutató sorozatban a PM Számviteli Főosztálya tulajdonképpen a könyvviteli elszámolás rendjéhez kapcsolódóan szabályozza, s ajánlásokkal segíti az analitikus nyilvántartások szervezését a vállalatoknál.

A kiadvány első felében az összeállítók részletes ismereteket adnak a beruházási tevékenység teljes köréről. A legújabb jogszabályok alapján került sor a beruházási szabályok és a beruházások forgalmi körének meghatározására, illetve egyes kérdéseknek a tisztázására. Az első rész elősegíti az egységes értelmezést, amely alapja a pontos, és szakszerű nyilvántartásnak is.

A további részekben a beruházási folyamat során keletkezett bizonylatokról, a beruházás nyilvántartásairól és a beruházással kapcsolatos beszámolási rendszerről adnak részletes útmutatást a szerzők. A bizonylatok használatáról és az azokkal kapcsolatos szabályokról, a kiállítók és kezelőik egyaránt eligazítást nyernek. Tárgyalja a kiadvány a befejezetlen beruházások leltári felvételi módszerét. Külön fejezetben foglalkoznak az ágazati sajátosságokkal, nevezetesen a mezőgadasági üzemek sajátos beruházásának nyilvántartásával, a saját kivitelezésű beruházások teljesítményértékének megállapításával stb. A mű befejező része a beruházások beszámoló rendszerét és a beszámoló adatai megállapításának módszerét, szabályait ismerteti. Az anyaghoz a szerzők részletes jogszabálymutatót is összeállítottak. A kiadványban szereplő nyilvántartások és egyéb kimutatások a gyakorlati munkát jelentősen megkönnyítik.

175 l., fűzve 21,50 Ft

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

PÉCSI KÁLMÁN:

A kelet—nyugati együttműködésről az MSZMP KB 1977. október 20-i határozatának tükrében

Az MSZMP Központi Bizottságának 1977. októberi ülése fontos határozatot hozott a hosszú távú külgazdasági politikánk és a termelési szerkezet fejlesztéséről. Kidolgozását belső adottságaink mellett a világgazdaságban bekövetkezett változások is indokolták. Külgazdasági stratégiánk pontosabb meghatározása, a változó feltételekhez való alkalmazása a hatvanas évek végén, az 1968—1969-ben kidolgozott stratégiai koncepció szerves folytatása. Azóta a KGST-országok pártjai is új, a változó feltételeket figyelembe vevő külgazdasági stratégiát dolgoztak ki. Ezek közül nagy jelentőségű a Szovjetunió új, a hetvenes évek elején nyilvánosságra hozott külgazdasági stratégiája. Ezt követően Lengyelország és Románia dolgozott ki új külgazdasági stratégiát. Az MSZMP KB októberi határozata szorosan illeszkedik a KGST-országok új külgazdaságpolitikája kialakulásának folyamatába. Hasonlóan pártunk XI. kongresszusának célkitűzéseihez, az összes KGST-ország pártkongresszusai megfogalmazták a külgazdasági politika helyesbítésére vonatkozó új feladatokat.

A baráti országok pártjainak kongresszusai egyöntetűen hangsúlyozták a megváltozott külgazdasági környezet hatásainak figyelembevételét. A megemelkedett nyers-, fűtőanyag- és élelmiszerárak, a gyors árnövekedés következményei, a növekvő minőségi követelmények sürgetően követelik meg országainkban a termelési szerkezet korszerűsítését.

Általános és egyre fontosabb jelenség a szocialista együttműködés új és magasabb rendű formái kialakításának szükségessége. A többoldalú integrációs vállalkozások első összehangolt tervében szerepel a nyers- és fűtőanyagok, az energiaszükségletek célprogramokkal való kielégítése, valamint a lakosság ellátása változatosabb és jobb minőségű élelmiszerekkel, iparcikkekkel. A szocialista gazdasági integráció Komplex Programja alapján mind inkább összefonódik a KGST-be tömörült országok gazdasága. A kis országoknak egyre fontosabb gazdasági partnere a Szovjetunió.

A kongresszusokon hangsúlyozták azt is, hogy a szocialista országok együttműködésének fejlesztése mellett fontos a fejlett tőkés- és a fejlődő országokkal folytatott, megkülönböztetésektől mentes, kölcsönösen előnyös kereskedelem fejlesztése is. Előtérbe került a piaci igé-

nyeknek megfelelő, kiváló minőségű exporttermékek előállításának szükségessége.

A gazdaságpolitikai stratégiák középpontjába a minőség és a hatékonyság emelése került. Ez befolyásolja a külgazdasági stratégiákat is.

A magyar külgazdasági stratégia — a baráti országokéhoz hasonlóan — nagyon fontosnak ítéli meg a KGST-együttműködés fejlesztését. Emellett azonban célszerű és szükséges a fejlett tőkésországokkal kapcsolatos stratégiai elképzelések kidolgozása, mert ez távlataiban a külgazdasági kapcsolatok jelentős önálló külső tényezője. Másrészt mindinkább szükséges egy — KGST-méretekben koordinált — stratégiai koncepció kidolgozása a fejlett ipari országokkal kiépítendő munkamegosztás irányát, különösen a feldolgozó ipar területén kialakult szakosításokat és kooperációkat, a kereskedelem fejlesztését szolgáló intézkedéseket és az erőforrások áramlásának volumenét és tartalmát illetően.

E cikkben külgazdasági stratégiánk pontosabb meghatározása tükrében a kelet—nyugati kapcsolatok alakulásának távlatait, annak a KGST integrációra gyakorolt hatását és ezen belül a sajátosan magyar szempontból megoldandó feladatokat tárgyalom. Ez annál is inkább szükséges, mert a határozat „aprópénzre váltása", azaz a gyakorlati teendők kijelölése napjainkban folyik, s a határozat az elkövetkező években a gyakorlati cselekvés vezérfonala lesz.

A kelet—nyugati kapcsolatok új fejleményei és hatásuk a KGST termelési integrációra

A KGST termelési integrációja a Komplex Program alapján fejlődik, s nem befeléforduló folyamat. A következő időszakban a kelet-nyugati gazdasági együttműködésre változatlanul jellemző lesz — időleges megtorpanások ellenére is — *a békés együttélés és a konstruktív együttműködés időszakába való átmenet.* Ennek egyik megnyilvánulása a gazdasági-műszaki-tudományos kapcsolatok sokoldalú elmélyítése, s tartalmában és jellegében új gazdasági kapcsolatok kiépítése. Ez pozitív hatást gyakorol elsősorban a kisebb KGST-országok gazdasági növekedésére.

A gazdasági együttműködés fejlődése a nyugati országok részéről megnyilvánuló realitásérzékről tanúskodik. A kelet-nyugati gazdasági kapcsolatok prognosztizálásakor abból indulunk ki, hogy az egyes kereskedelmi ügyletek mellett előtérbe kerülnek a hosszabb lejáratú, tartós együttműködési formák, a pénzügyi megállapodások, a kompenzációs ügyletek, a licencmegállapodások, valamint a kibontakozó ipari kooperációk. Ezek végső soron a külkereskedelmi forgalomban realizálódnak.

Vizsgáljuk meg az új helyzet következményeit a KGST termelési integráció fejlődésére. A hosszú távú külgazdasági politikáról szóló határozat említi a világgazdasági helyzetben bekövetkezett változásokat. Ezek mellett a kelet-nyugati kapcsolatokat érintő egyik legfontosabb változás a Szovjetunió új külgazdasági stratégiája.

A KGST termelési integrációra a vizsgált aspektusban az egyik alapvető hatást a Szovjetunió külgazdasági stratégiájának változása gyakorolja. Ezzel kapcsolatban abból indulunk ki, hogy a szovjet népgazdaság

fejlődése külgazdasági tényezőjének tervezésében a hatvanas évek végétől fordulat állt be. Ez mind a KGST-országokkal folytatott együttműködést, mind a fejlett tőkésországokkal kapcsolatos szovjet kereskedelempolitikát érinti. A hetvenes évtizedben bontakoznak ki e stratégiai váltás hatásai. Ma már a Szovjetuniónak az egyes fejlett tőkésországokkal kötött hosszú távú gazdasági megállapodásai támpontjai a politikai kapcsolatok fejlődésének, irányadóak az érdekelt országok közötti viszony hosszú távú békés fejlesztésében.

A politikai aspektuson túl az új stratégia gazdasági alapja az, hogy a szovjet népgazdaság hatalmas dimenzióit, struktúrájának korszerűsítési igényét és növekedési dinamikáját progresszív ipari ágazatok határozzák meg. A népgazdaság általános rekonstrukciója az egész gazdaság technológiai színvonalának és hatékonyságának folyamatos növelésétől függ.

Szorosan a gazdasági okok közé tartozik a szovjet nép fogyasztási színvonala emelésének szükségessége. E feladat megvalósítása a „B" szektor ágazatainak korszerűsítését, a minőség és a hatékonyság javítását teszi szükségessé.

Korábban a külgazdasági szektort a népgazdaság tervezésénél az egyes területek átmeneti aránytalanságainak megoldásában általában marginális, a belföldi lehetőséget kiegészítő jelleggel vették figyelembe. A szovjet gazdasági stratégiában egyre erősödik az a XXIV. és XXV. kongresszuson kinyilvánított cél, hogy a népgazdasági tervek feladatainak meghatározásánál a külgazdaságból eredő lehetőségeket is egyre jobban figyelembe kell venni. A hetvenes évtized folyamán a külkereskedelemnek a nemzeti jövedelemhez viszonyított aránya a korábbi alacsonyabb szintről több mint 10 százalékra emelkedett. Ez a fokozott külgazdasági nyitás kezdete.

Világos azonban, hogy a külgazdasági kapcsolatok stratégiai nyitásának folyamata hosszabb távon bontakozhat ki. Ezt a gazdaság belső teljesítményének dinamikája, a világgazdasági fejlemények, valamint az enyhülés és a feszültség váltakozása befolyásolja. A fő irányzat azonban a békés gazdasági verseny kibontakozása.

Ma már látható, hogy a Szovjetunió új külgazdasági stratégiája a külkereskedelem hagyományos formáinak jelentős átalakulásával jár együtt. Az árucsere mellett egyre növekvő jelentőségre tesznek szert a hosszú távú kooperációs megállapodások, a nyersanyag-kitermeléssel kapcsolatos kompenzációs ügyletek és hitelmegállapodások, a beruházási kapcsolatok aktivizálása. Előre látható a műszaki-tudományos együttműködés, a termelési kooperációk, a kereskedelmi megállapodások különféle közép- és hosszú lejáratú formáinak fejlődése is.

Hosszú távon a külkereskedelem áruszerkezetében is változások várhatók. Exportoldalon változatlanul a nyersanyagok teszik ki a szállítások zömét. A szovjet hosszú távú elképzelések azonban nagysorozatú gépipari termékek kooperációs exportjával s egyes tudományigényes ágazatok termékeinek kivitelével is számolnak. Napjainkban már megállapítható, hogy jelentős szovjet exportsikerek születtek az autógyártásban. A nyersanyagok magas aránya a szovjet exportban a bekövetkezett világgazdasági változások hatására jelentősen javította a szovjet külgazdasági potenciált.

Importoldalon változatlanul a gép- és berendezés-, valamint a nyersanyagtermelés hatékonyságát biztosító korszerű beruházási javak behozatala áll előtérben. A szovjet mezőgazdaság teljesítményének kiegyensúlyozottságától függően az élelmiszerimport továbbra is jelentős marad. A fogyasztási — elsősorban könnyűipari — cikkek importja 1973-tól kezdve fokozódott s kereskedelempolitikai szerepe is növekvő.

A szovjet—nyugati kereskedelem változásai érintik a KGST kereskedelmi kapcsolatait is. A fejlett tőkésországokkal folytatott dinamikus kereskedelem megnövelte részarányukat. Ma már azonban kirajzolódik, hogy ez nem érinti jelentősen a KGST-kereskedelem növekedési dinamikáját. Maga után vonja azonban e kereskedelem szerkezeti átalakításának szükségességét és a korábbi, elsősorban a nyersanyagokban mutatkozó dinamizmus-hordozók mellett új, dinamizmust biztosítani képes árucsoportok kifejlesztését.

E folyamat egyúttal magasabb szintre emeli a szovjet felhasználók minőségi követelményeit. Várható, hogy a nem korszerű, nem versenyképes cikkek elhelyezése a szovjet piacon fokozódó nehézségekbe ütközik. Várható továbbá olyan szovjet igény is, amely makroökonómiai szempontból a feldolgozó ipari termékeket illetően a korszerű fogyasztási cikkek, más téren pedig az anyag jellegű termékek — vegyipar, más nyersanyagok — importját részesíti előnyben. Mindez azt jelenti, hogy a szovjet piac a KGST-országok részére keményebbé válik. Ez a versenyképesség állandó növelését és a hatékonysági, minőségi feltételek újszerű megközelítését teszi szükségessé.

Várható tehát, hogy az 1980-at követő évtizedben folytatódnak azok az irányzatok, amelyek a KGST-országok közötti termelési integrációs együttműködés tartalmát, mechanizmusát a fokozódó kelet-nyugati gazdasági kapcsolatok hatására s a világpiaci árhatások figyelembevételével módosítják. E fejlődés a hosszú távra szóló aktív szovjet külgazdasági politika kibontakozása alapján megy végbe. A kelet-nyugati kapcsolatok hosszú távú fejlesztésének irányvonala új lehetőségeket teremt a KGST-n belüli szakosítás és kooperációs együttműködés aktív befolyásolására. A fejlett tőkésországokhoz fűződő szovjet gazdasági kapcsolatok kiszélesedése a többi, kisebb KGST-ország számára is újabb nagy lehetőségeket teremthet a kelet-nyugati munkamegosztásba való kapcsolódásra. E folyamatot gazdasági oldalról az exportpotenciál nem kielégítő növekedése, a hitelkapcsolatok kedvezőtlenebbé válása, a versenyképességet befolyásoló piaci munka nem kielégítő fejlődése, politikai oldalról pedig az enyhülés és feszültség változásai befolyásolhatják. Mindez a feltételezett és vázolt irányzatot úgy módosíthatja, hogy a külgazdasági nyitás kibontakozása a szovjet gazdaságban kisebb intenzitással valósul meg.

Az ipari kooperációk fejlődési modelljei

A kelet-nyugati kooperációk fő fejlődési tendenciája számuk lassú emelkedésében és méreteik növekedésében nyilvánulhat meg. Az egyes KGST-országok eddig — megfelelő kollektív intézményi rendszer és együttműködési mechanizmus híján — a Nyugat-Európához fűződő gaz-

dasági kapcsolatokban nem tudták kihasználni nagy *együttes súlyukból* adódó előnyüket. A szocialista országok vállalatai a kooperációs kapcsolatok építésekor is elsősorban saját érdekeiket tartották szem előtt. Ez összefügg azzal, hogy a *KGST-együttműködés nem szupranacionális jellegű.* Ugyanakkor partnereik, a nagy multinacionális vállalatok Nyugat-Európában szupranacionális jellegűek, rugalmas tőkeátcsoportosítási lehetőségeik, állami finanszírozási lehetőségük, információszerzési lehetőségeik, sokirányú érdekeltségeik és tőkeerejük alapján hatékonyan tudnak kooperálni.

A keleti és a nyugati vállalatok méreteinek, tőkeerejének különbségei miatt a KGST-országok vállalatai számára a hatékony együttműködés alapjait a következő évtizedben a KGST termelési integráció intenzívebbé tételével — a többi között —, a vállalati kooperáció kiterjesztésével lehetne megteremteni. E vállalatoknak törekedniök kell arra is, hogy a szovjet—nyugati ipari együttműködési akciókhoz — ahol lehet — valamilyen formában csatlakozzanak, s részesüljenek a kooperációk előnyeiből. Saját érdekeikkel összhangban így is növelhetnék a nagysorozatú, gazdaságos feldolgozó ipari termelés lehetőségeit. E fő stratégiai irányvonalon belül az egyes országoknak törekedniük kell olyan kooperációs lehetőségek feltárására is, amelyek révén a nyugati partner az egész KGST-piacra bejuthat, mert utóbbi elsősorban ilyen érdekeltség esetén vesz részt nagyobb erőbedobással az ipari kooperációban.

Várható, hogy a kooperációs megállapodások hosszabb lejáratúak lesznek, s komplexen átfogják az ügyletet az együttműködési kérdésektől a termelési és értékesítési problémák rendezéséig. A Szovjetunió kedvező tapasztalatai alapján célszerű — és várható —, hogy a többi KGST-ország is kialakítja a kelet—nyugati kooperációk tudatos és célratörő stratégiáját, és kiépíti a megvalósításukhoz szükséges intézményi kereteket is. Az egyes KGST-országoknak részletes, az egyes ágazatok speciális szempontjait is figyelembe vevő kooperációs stratégiájának kialakulása után, elsősorban az évtized végén vetődhet fel az igénye, hogy ezeket — hatékonyabb fellépés lehetőségének megteremtése céljából — KGST-szinten összehangolják.

A kooperációk gyorsabb bővüléséhez szükséges, hogy a nyugati cégek is vegyék fokozottabban figyelembe a szocialista országokban kitűzött fejlesztési prioritásokat. Szükséges továbbá, hogy ne *akadályozzák* a szocialista országokból származó import növekedését, illetve nagyobb készséget mutassanak a harmadik országok piacán való együttműködés fokozására.

Mindezek alapján abból kell kiindulni, hogy jelenleg mind a szocialista, mind a nyugati országoknak érdeke az ipari kooperáció gyors ütemű fejlesztése. Ezért mindkét részről a kooperációs lehetőségek felkutatása a cél. Mind Nyugaton, mind a szocialista országokban azonban túljutottak már azon, hogy a kooperációs kapcsolatokat csodaszernek tekintsék a kelet-nyugati gazdasági kapcsolatok alapvető problémái megoldásában. Nyilvánvaló, hogy mindenekelőtt a fejlesztés strukturális és intézményi oldalát kell biztosítani, hogy ezáltal befolyásolhassák az előremozdító, illetve akadályozó tényezőket. Itt tehát e problémakört érintjük, különös figyelemmel a KGST Komplex Programjára.

Fő következtetésem az, hogy a kisebb KGST-országoknak — köztük

hazánknak — a nyugati országokkal folytatott ipari kooperációban a vállalatméretekből adódó problémák megoldása reálisan járható útja az, hogy a KGST Programjának teljesítése során az egymás közötti kooperáció, a termelés, a termelési tényezők mozgása és az ágazati együttműködés területén hatékonyságában erősödik. Ez nyújtja a legjobb perspektívát arra is, hogy a többi között a Szovjetunió nagyméretű kooperációihoz való kapcsolódás útján biztosíthassák maguknak a nyugati országokkal folytatott kölcsönösen előnyös ipari kooperációs együttműködés lehetőségét.

Magyar részről a tőkés kooperációk jelenlegi *fő problémája* vállalati oldalról az, hogy egyenként és összességükben is viszonylag kis volumenűek. A fejlett ipari országokkal folytatott kooperációk területén *bűvös körben* mozgunk. Egyrészről a multinacionális vállalatok terjeszkedésével fémjelzett modern ipari fejlődés tendenciájának bennünket olyan módszerek keresésére kell szorítania, amelyek révén gyorsabban zárkózhatunk fel a műszaki haladás világszínvonalához. Ezt nemcsak kifejezetten gazdaságnövekedési indokok, hanem külkereskedelmünk szinten tartásának követelményei is szükségessé teszik. Minél később zárkózunk fel ugyanis a világszínvonalhoz, elmaradásunk annál nagyobb mértékűvé, s a fejlett ipari országokba irányuló exportunk fokozása is annál nehezebbé válik.

Másrészről a fejlett ipari országokkal való együttműködés a nemzetközi nagyvállalatokkal való kooperáció útján a gazdasági és technikai függés nemkívánatos jelenségeihez vezethet. Az ilyen fejlődés kétségkívül jelentős gazdasági veszélyeket rejthet magában. Csökkentésük érdekében arra kényszerülünk, hogy műszaki színvonalunk fejlesztését a fejlett ipari országok élenjáró technikájának perifériáján álló kis- és középcégekkel próbáljuk megoldani, ami — figyelemmel itthoni körülményeinkre — szintén nemkívánatos jelenségekhez vezethet. Ha ezen az úton megyünk tovább, akkor technikai lemaradásunk egyre jobban fokozódik, tőkés fizetési mérlegünk pedig önmagában is, de a szocialista piac fokozódó műszaki követelményeihez való igazodás miatt is egyre romlik. Ez ugyancsak a tőkésországoktól való gazdasági függés növekedését eredményezheti.

Nézetem szerint e bűvös kör adta kereteket először is fel kell ismernünk, utána pedig meg kell próbálnunk belőle kitörni. Meggyőződésem, hogy a vázolt körülmények miatt a nyugati ipari kooperáció nem kielégítő fejlődésének oka nem is annyira a kérdés politikailag érzékeny voltában, mint inkább abban keresendő, hogy e kérdések gazdasági vonatkozásait a mai helyzetben nem gondoltuk eléggé át, s e téren nem vagyunk felkészülve a fejlődés befolyásolásához szükséges új gazdaságfejlesztési koncepciókkal. Határozott meggyőződésem, hogy csak *világos, jól átgondolt* fejlesztési stratégia kidolgozása útján tudunk e kérdésben előrelépni. Ehhez a hosszú távú külgazdasági politikáról és a termelési szerkezet fejlesztéséről szóló határozat irányelvei megadnak minden lehetőséget.

Az irányelvek végrehajtása során meg kell vizsgálnunk, hogy a KGST-országoknak milyen lehetőségeik vannak az egymással és a Nyugattal való *együttműködés új stratégiájának kidolgozására* a Komplex Program adta lehetőségek figyelembevételével, a KGST-országok közös-

ségéhez való jobb idomulás útján. A realitásokhoz való alkalmazkodás szempontjából a KGST-t két lépésben lehet és kell vizsgálni. Először nézzük meg a Szovjetunión kívüli KGST-országok kelet-nyugati kooperációs stratégiájának problémáját.

Ma még nincsen semmiféle közös, egyeztetett, a részletekre is kiterjedő stratégiájuk a kelet-nyugati kooperációk fejlesztésére. Rövid távon az európai együttműködés olyan perspektívája rajzolódik ki, hogy ezen országok vállalatai — amelyek a nyugat-európai piacon, elsősorban a Közös Piacon kooperációs kapcsolatokat építhetnének ki — alapjában csak saját országuk szempontjait tartják szem előtt. Nem jött létre olyan — esetleg csak e célra létrehozott — kollektív intézményi rendszer, amelynek kellő hatásköre lenne ahhoz, hogy döntéseket hozzon, és a többi között a KGST-országok fejlődésének globális távlatai alapján dolgozza ki a Nyugat-Európával való együttműködés kialakításának stratégiáját.

Ezért úgy vélem, hogy a KGST-országok jelenleg nincsenek abban a helyzetben, hogy Nyugat-Európával, s elsősorban a Közös Piaccal szemben nagy gazdasági súlyukból adódó előnyöket egyeztetett módon aknázzák ki. Ezt csak kollektív intézményrendszer segítségével valósíthatnák meg, természetesen önállóságuk teljes fenntartásával.

Félreértések elkerülése végett hangsúlyozom, hogy a KGST-országok és vállalataik gazdasági-műszaki együttműködése fejlesztésének a Komplex Program szellemében döntő a szerepe mind az egész KGST, mind az egyes szocialista országok fejlődése szempontjából. Ebből következik, hogy a kelet-nyugati együttműködés fejlesztése perspektivikusan tulajdonképpen szintén csak a KGST-országok kooperációs kapcsolatai fejlődésének talaján mehet végbe. Ez azonban nem zárja ki, sőt bizonyos értelemben feltételezi a Nyugattal való *kétoldalú* kapcsolatok maximális kihasználását a kölcsönös érdekek alapján.

Gondolatmenetünkben tehát elérkeztünk addig, hogy megállapíthattuk, egyrészről: a külgazdasági politikáról szóló határozat szükségessé teszi a korábbi magyar kooperációs stratégia felülvizsgálatát, másrészről: a Szovjetunión kívüli KGST-országok álláspontja fő vonatkozásaiban döntően a nemzeti szempontokhoz kötődik.

Az elmondottak után igen fontos annak felmérése, hogy a Szovjetunió milyen stratégiai célkitűzéssel vesz részt a kelet—nyugati ipari együttműködésben, s melyek azok a főbb területek, amelyek mind az ipari kooperáció, mind a vállalati együttműködés szempontjából szóba jöhetnek. *Egyúttal ezek lehetnének azon — persze nem az egyedüli — területek is,* amelyek a kisebb KGST-országokban az átfogó és az ágazati stratégia kidolgozásakor figyelembe veendők.

Szovjet vélemények szerint az európai biztonsági értekezletet követően bizonyos mértékig megváltozhat a szocialista és a nyugat-európai országok műszaki és tudományos fejlődésének jellege és iránya. A szocialista országokban magas színvonalon áll az alapkutatás, amelynek megfelelő kiegészítője lehet Nyugat-Európa kísérleti és termelési bázisa. Ezen az alapon már sokrétű üzleti kapcsolatokat lehet kialakítani, amit a Nyugat-Európában nagy hagyományokkal rendelkező marketingmunka jelentősen elősegíthet. A szovjet álláspont szerint az összeurópai együttműködés távlatilag a következő egyetemes problémák megoldására

irányulhat: új energiaforrások és szerkezeti anyagok létrehozása, illetve a meglevők tökéletesítése; ásványi nyersanyagforrások kutatása és feltárása; újfajta helyettesítő anyagok kikísérletezése; a tengerek és óceánok kutatása. Egyre inkább szükséges, hogy Európában egyeztetetten fejlesszék a tudományos-műszaki infrastruktúrát, a tudományos-műszaki tájékoztatási rendszert, a szabadalmi ügyeket, a szabványosítást és a mérésügyet. Új együttműködési lehetőségeket teremt a környezetvédelem fejlődése is.

Nyugati források szerint az utóbbi években kialakultak azok a kooperációs modellek, amelyek valószínűleg a jövőben is a szovjet—nyugati hosszú távú együttműködés kereteit alkotják. A legfontosabb közöttük a szovjet nyersanyagforrások kiaknázása a Nyugat műszaki és pénzügyi támogatásával. A hitelbe szállított berendezések és a műszaki szolgáltatások ellenértékét a Szovjetunió nyersanyaggal törleszti. Másik forma: a Szovjetunió komplett gyárakat vásárol Nyugatról műszaki dokumentációkkal együtt. Ez esetekben a nyugati partner egyes alkatrészeket meghatározott ideig szállít a késztermékhez. A termelés későbbi szakaszában viszont a nyugati cég veszi át a szovjet üzem bizonyos részegységeit és azokat a saját termékeibe építi be. Egyre több példa van az alkatrészek külföldre szállításán alapuló — elsősorban a gépiparban megvalósítható — gyártásmegosztásra. Ez minden esetben piacmegosztással párosul. A szovjet fél a szocialista, a külföldi, a nyugati piacra szállít.

Végül, de nem utolsósorban a nyugaton működő közös vállalatokat kell megemlíteni, amelyek többnyire a szovjet termékek nyugati elhelyezésének előmozdítására jöttek létre. Ezek közös értékesítési vállalatok, amelyekben egy-egy termék értékesítésével megbízott szovjet külkereskedelmi vállalat társult külföldi ügynökökkel. A Szovjetunió közös termelővállalkozásokban is részt vesz tőkésországokban. Ilyen például a szovjet gyártmányú járművek összeszerelésére, eladására létesített belgiumi Scaldia (Volga) vállalat vagy a Belgiumban és Franciaországban létrehozott olajfinomítók stb.

Az elmondottak alapján a Szovjetunió kelet—nyugati együttműködési koncepciójáról azt állapíthatjuk meg, hogy az határozott, céltudatos és már ma is részletekre kiterjedő, s így átfogó és ágazati stratégiák kidolgozásánál egyaránt figyelembe veendők lehetnek Magyarország és a többi kis KGST-ország részéről.

Megállapíthatjuk és ezt a gyakorlat is igazolni látszik —, hogy a KGST-országok többségének nemzeti piacának viszonylag szűk volta miatt a fejlett európai tőkésországok, a Közös Piac tőkés nagyvállalatai elsősorban az egész KGST-piac vagy a legnagyobb nemzeti piac, a Szovjetunió iránt érdeklődnek. A kisebb nemzeti piacok csak annyiban érdeklik őket, amennyiben egy adott vállalkozás sajátos gazdasági hatékonysági és műszaki követelményeit kielégítik, illetőleg amennyiben e kisebb piacokkal való együttműködés révén be lehet jutni a KGST-piacra exportnövelés vagy fontos nyersanyagok importja céljából.

Nagyon valószínű tehát, hogy a Zsiguli-programhoz hasonló sok, nagyobb szabású vállalkozás esetében a kisebb szocialista országok csak úgy juthatnak különféle előnyhöz, ha részt vesznek a Szovjetunió és a fejlett tőkésországok közti kooperációkban.

Az elmondottak figyelembevételével alapjaiban felrajzolhatók az

együttműködési modellek, illetve koncepciók. Bár a valóság sokrétű megjelenési formáit minden modell valamiképp leegyszerűsíti, mégis érdemes megvizsgálni, hogy milyen alternatívák mutatkoznak a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódásra a népgazdaságilag hatékonynak, gazdaságosnak mutatkozó esetekben. Az ilyen együttműködési modellek a következők:

a) Szállítás a Szovjetunióban tőkés közreműködéssel létesülő üzemekben gyártandó termékekhez a szovjet fél, illetve közvetve a tőkés partner által adott műszaki dokumentációk alapján. Ilyen például a Zsiguli-kooperáció.

b) A Szovjetunióval egyeztetett licenc-, know—how-vásárlás, aminek alapján részben szállítás történik a szovjet félnek, részben a licencvásárlás tőkés terheit is ellentételező szállítás a licencadó tőkés cégeknek.

c) Meghatározott termékfajtákkal, például az előbbi egyeztetett licencvásárlásból származó, s részben közösen gyártott termékekkel foglalkozó közös külkereskedelmi irodák szervezése, amelyek a saját területükön a magyar és a szovjet felet közösen képviselhetnék, illetve elvégezhetnék az egyeztetett piaci munkát. Esetleg mindezek a variációk más KGST-országokkal is megvalósíthatók úgy, mint például a Zsiguli-kooperációnál.

d) A következő modell a magyar közúti járműgyártás fejlesztéséhez hasonló konstrukció lehet. Eszerint a KGST felvevőpiac nagyságára orientáltan kifejlesztünk valamilyen terméket — mint az adott esetben az autóbuszt —, amit azután a világpiac minőségi kontrollja és a technológia fejlesztésével kapcsolatos tőkés *devizaterhek* ellentételezése céljából tőkésországokba is exportálunk. Ezt a Szovjetunióval és a KGST-országokkal való kooperációban is tehetjük.

e) Ismét más modell: a nagyarányú hitelügyletek, valamint a kelet—nyugati tőkekapcsolatok új koncepciója. Ebben a kapcsolatok célja nemcsak a technika és a know—how átvétele, hanem a működő tőke bevonása is. Elképzelhető, hogy egy kis szocialista ország — így hazánk is — maga olyan nagyméretű, önálló együttműködést valósít meg alkatrész-, részegység- és készterméksz állítással, hogy az lehetővé teszi a termék szocialista piacra történő szállítását is. Ez tehát a *d)* alatti ellenkezője, s sorrendje az, hogy az együttműködés a nagyméretű tőkés kooperációval vagy közös vállalattal kezdődik, s ebből következik a világszínvonalú, kiváló minőségű, világpiaci árfekvésű termék szocialista piacra szállítása is.

f) A Szovjetunión kívül más KGST-országok nagyarányú tőkés kooperációs fejlesztési terveihez való kapcsolódásra is lehetőség van. Itt elsősorban Lengyelország példáját említhetném (a FIAT- és más kooperációk).

g) Végezetül maradnak a kis- és közepes vállalatokkal a jelenlegi koncepcióban folytatott közepes és kis termelési kooperációk. Ezeknek a továbbiakban is kooperációs stratégiánk fontos részének kell lenniök. Mivel hazánk kis ország, a piacszegmentáció módszerével kiválasztott részpiacok sajátos szükségleteinek kielégítésére is kell törekednünk, maximális rugalmassággal kihasználva irányítórendszerünk előnyeit. Részünkre a diverzifikálás növeli a biztonságot, s ennek útja — a többi

között — az elhanyagolt vevőcsoportok sajátos igényeinek kielégítése a piacmegdolgozás matematikai és egyéb korszerű eszközeit széleskörűen felhasználva, jó szervizszolgálattal, pontos szállításokkal és kiváló minőséggel.

E gondolatmenet vezet el mondanivalónk végső következtetéséhez, miszerint a kisebb KGST-országok — köztük hazánk — nyugati országokal folytatott ipari kooperációs problémájának megoldására a vállalati méretek szempontjából több alternatíva van. Közülük reálisan járhatónak tekinthető, ha a KGST Komplex Programjának teljesítése során erősödik a kooperáció a termelés, a termelési tényezők mozgása és az ágazati együttműködés terén. Ez nyújthatja a legnagyobb perspektívát arra is, hogy — többek között a Szovjetunió nagyméretű kooperációba való bekapcsolódás útján — ezek az országok biztosíthassák maguknak a nyugati országokkal való kölcsönösen előnyös ipari kooperációs együttműködés lehetőségét.

Úgy gondolom, hogy az olvasó előtt világos, egyértelmű e gondolatmenet logikája. Végső mondanivalója a következő: elsőrendűen fontos, hogy a hosszú távú külgazdaságpolitikánkról és a termelési szerkezet fejlesztéséről szóló határozat alapján minél hamarabb *népgazdasági szinten dolgozzuk* ki a fejlett ipari országokkal megvalósítandó kooperációk átfogó magyar koncepcióját. Idetartoznak az olyan kérdések, mint e tevékenységek szándékolt gazdaságpolitikai szerepe és súlya; összefüggésük a fizetési mérleggel; a kooperációs tevékenységgel kapcsolatos állami beavatkozás vizsgálata; az állam szerepe a kooperációs tevékenység irányításában. Mindezeket ki kell egészíteni az egyes ágazatok, illetve termelési szintek „kooperációs érettségének", kooperációra való ráutaltságának felmérésével. Annak a kijelöléséről van szó — méghozzá a népgazdasági terv keretein belül —, hogy az egyes ágazatokban vagy termelési tevékenységekben mennyire szükséges a tőkés ipari kooperáció fokozása, azt milyen modell alapján végezzük, s a megvalósítandó fejlesztések termelési, technikai, termeléspolitikai és finanszírozási kérdéseiben miként, milyen eszközökkel vegyen részt az ipari kooperáció. Az új hozzáállás kialakításában, az új stratégia körvonalazásában feltétlenül szükséges, hogy a Szovjetunió kibontakozott stratégiájának és célkitűzéseinek figyelembevételével számoljunk a Szovjetunió nagyméretű kooperációiba való bekapcsolódás lehetőségeivel is.

A kelet—nyugati kooperációk hosszú távú tervezésének kérdései

Az előbbiekből következik, hogy a kelet—nyugati gazdasági kapcsolatokban mind erőteljesebben jelentkeznek a hosszabb távú tervezés elemei. Elsősorban azért, mert a nemzetközi kapcsolatokban a politikai enyhülés tendenciája dominál. Mivel mind a szocialista, mind a nyugati országok azzal számolnak, hogy e kapcsolatok bővülésének feltételei kedvezőek lesznek, érthető, hogy hosszabb távra igyekeznek kialakítani ezzel kapcsolatos elképzeléseiket és céljaikat.

Az európai szocialista országok egyértelműen érdekeltek a nyugati országokhoz fűződő gazdasági kapcsolatok bővítésében. Ez megnyilvánul abban is, hogy gazdasági tervezőtevékenységük során számolnak e kap-

csolatok fejlődésével, s az ezzel kapcsolatos elemeket beépítik különböző időtávú gazdaságfejlesztési terveikbe. Mint láttuk, ez szükségszerű.

Az együttműködés során minden egyes országnak önállóan kell eldöntenie, hogy a kooperációkkal kapcsolatos gazdaságfejlesztési politikáját mely területeken és milyen kérdésekben kívánja nemzetközileg egyeztetni, kölcsönösen, illetve milyen mértékben kívánja ezen egyeztetések eredményeit ténylegesen figyelembe venni. A kelet—nyugati gazdasági kapcsolatokban az országok gazdaságpolitikája egyes elemeinek koordinálása természetesen csak olyan mértékben haladhat előre, amilyen mértékben a felek — érdekeik alapján — erre törekszenek.

A kelet—nyugati gazdasági kapcsolatokban ma még nem beszélhetünk a gazdaságpolitikák összehangolásáról. Nyilvánvaló, hogy az előrelépés e területen csak lassú és fokozatos lehet, s a következő években mindenekelőtt az együttműködés egyszerűbb formáit alkalmazhatják.

A vázolt általános gondolatok jegyében elsősorban a kelet—nyugati kooperációk hosszú távú tervezésével kapcsolatos összefüggéseket kívánom megvilágítani. Ezt természetesen abban a tudatban teszem, hogy a tőkésországokkal folytatott külkereskedelem különböző időtávú tervezése ma már kialakultnak tekinthető, eredményei és problémái mind Keleten, mind Nyugaton ismertek. Véleményem szerint azonban a kelet—nyugati kooperációk a hosszú távú tervezés szempontjából újszerű elméleti és gyakorlati megközelítést is igényelnek.

Ma már Keleten és Nyugaton egyaránt felismerték, hogy e kooperációk csak akkor játszhatnak szerepet a gazdasági növekedésben, a gazdaságfejlesztésben és a kölcsönös kereskedelem fejlesztésében, ha beépíthetők a szocialista országok hosszú távú terveibe. A népgazdaságok fejlődésében ugyanis nagy a szerepe olyan folyamatoknak, amelyek hatása lassan bontakozik ki. E folyamatok egyes elemei a kooperációk hosszú átfutási idejének következményei. Nyilvánvaló, hogy egy ötéves terv keretében nem alakíthatunk ki tudatos koncepciókat a kooperációkkal kapcsolatos lényeges változásokra. A lényeges változások és a kölcsönhatások csak ennél hosszabb idő alatt bontakoznak ki. Tehát az olyan kooperációk, amelyek a hosszú távú fejlesztést igénylő ágazatokban valósulhatnak meg, 10—15 évre szóló műszaki-gazdasági koncepciók alapján válhatnak reálissá. Ezért szükségszerű a távlati tervezés elemeinek fokozatos alkalmazása mindkét oldalon.

Az átfogó jelentőségű kelet—nyugati kooperációk csak akkor használhatók fel a szocialista országok tervezésében mind a keleti, mind a nyugati partnerekkel, ha azok egyeztetett koncepciók alapján, átfogó, hosszú távú makroökonómiai, külgazdasági és regionális elgondolásra épülnek. Enélkül ugyanis nem adnak biztos tervezési bázist az ötéves tervek kidolgozásához. Csak így épülhetnek be a termelési integrációs KGST-kapcsolatok fejlesztésébe is.

A kelet—nyugati kooperációk hosszú távú tervezése határozottan megkívánja néhány eddig megoldatlan probléma kapcsán felmerülő igény kielégítését. Az egyik: a nagy volumenű kooperációk lehetőségei közötti döntés céljaira készüljenek népgazdasági szintű variánsok. Ezek a követelményeket, a feltételeket, a hatékonysági paraméterek lehetséges változatait tartalmaznák és a kölcsönös információra vonatkoznának. A technika gyors változásai, valamint a népgazdaság fejlődését lé-

nyegesen befolyásoló kooperációs intézkedésekkel járó nagy kockázat miatt e variánsok kidolgozása elsőrendű jelentőségű.

A kelet—nyugati kooperációk eddigi és előrelátható fejlődéséből reálisan azt a tanulságot vonhatjuk le, hogy a velük kapcsolatos gazdasági folyamatok hosszú távra sok bizonytalanságot tartalmaznak. Ezek nemcsak a külső feltételekben (nyersanyag- és valutaválság stb.) jelentkeznek, hanem sok vonatkozásban a kelet—nyugati kooperációs együttműködési szerződések belső céljaiban is. Véleményem szerint teljesen nyilvánvaló, hogy rövidebb távú, közvetlen cselekvési programokat kifejező kooperációkat, tervezett együttműködési megállapodásokat mindkét részről — de elsősorban a szocialista országok részéről — a bizonytalanságból eredő zavaró hatások kiküszöbölésére tartalékok előirányzatával kell reálissá tenni.

Itt nem is csupán arra gondolok, hogy a kelet—nyugati kooperációból adódó lehetőségek kihasználására a rövid távú gazdasági tervekben az anyagi-műszaki ellátási, pénzügyi mérlegek eredményei elosztási tartalékként szerepeljenek. Úgy vélem a kérdés inkább úgy vetődik fel, vajon a kooperációk megvalósítása a távlati szemlélet növekedésével összhangban mennyiben járul hozzá az egyensúly megvalósításához, mennyiben támasztja alá a népgazdasági terv realitását. Ezzel kapcsolatos az a gondolat is, hogy a kooperációk megvalósításából eredő, szükségtelenül korai kötelezettségvállalások a tervben ne forduljanak elő, tehát az elismerten változó követelményekhez való rugalmas alkalmazkodás biztosítása legyen a döntő. A reális tervezést e területen elsősorban azt biztosítaná, hogy egyrészt merészebb, másrészt pedig óvatosabb variánsok kerüljenek kidolgozásra. Ezekben objektíven ismertetni kellene a kelet—nyugati kooperációk alapjául szolgáló feltételezéseket és az elfogadásukkal járó következményeket.

A kelet—nyugati kooperációk tervezése szempontjából igen lényeges az ágazati részelgondolások kialakítása is. Ebben az összefüggésben a kooperációkkal kapcsolatos fejlesztés időszükséglete, illetve a döntések legfontosabb hatásainak várható időtartama a lényeges. Döntően a hosszú távú folyamatok tervezésére kell koncentrálni. Az elgondolások számszerűsítésének igénye sokoldalú megközelítést tesz szükségessé. Várható, hogy például az európai közlekedési hálózat kiépítése vagy az egységes európai energiarendszer stb. megteremtésének tervkövetelményei több évtizedes távlatban tárgyalhatók. Ilyen esetekben a kvantitatív döntéseket előkészítő tervezés szerepe nagyobb. Más esetekben, ahol a műszaki és a piaci változások gyorsasága az elsődleges, nem elsősorban a kvantitatív előirányzatokat, hanem inkább a fejlődést befolyásoló tudományos-technikai és gazdaságpolitikai fejleményeket kell prognosztizálni, vagyis egy hosszú távú, a kooperációk lebonyolítására ható termelés politikai kifejezési formáit kell megtalálni.

Az összeurópai együttműködés fejlesztése a két integráció egymás közötti viszonya szempontjából egy sor gyakorlati rendszabályt követel. Ezek közé tartozik a hosszú távú tervezés problematikájának felvetése és megoldása is. Az eddigi tapasztalatok világosan bizonyítják, hogy csakis a gyakorlatias megközelítés az eredményes.

Következtetések

Az összeurópai együttműködés koncepcióját illetően nemcsak a nyugat-európai tőkésországokban vannak különbségek. Nem teljesen tisztázottak és egyértelműek a szocialista országok közgazdasági irodalmában, a gyakorlati gazdaságpolitikában és a gazdasági vezetés felfogásában meglevő különféle koncepciók sem. El kell még jutnunk e problémakör és a KGST termelési integráció kapcsolatának felvetéséhez is. Alapjában érvényre jutott és egyre erősödik az a felfogás, hogy a nemzetközi kereskedelem a növekedés fontos tényezője, hogy a hatékony gazdaságfejlesztéshez múlhatatlanul szükséges a nemzetközi munkamegosztásban rejlő előnyök kihasználása és a széles körű gazdasági együttműködés.

Érthető azonban, hogy a koncepciók tisztázása és az átváltás az egyik nézetrendszerről a másikra, időt vesz igénybe. Ennek kettős oka van. Egyrészt — elsősorban a múlt tapasztalatai alapján — olykor a szocialista országokban is hangot adnak olyan nézetnek, hogy nem lehet bízni a fejlett tőkésországokkal kialakuló gazdasági kapcsolatok stabilitásában. Az ilyen nézetet azzal indokolják, hogy a piaci helyzet megváltozásával a tőkésországok érdekeltsége hirtelen csökkenhet, ami zavarhatja a kelet—nyugati kereskedelem alakulását. Előfordul a kapcsolatok kiszélesítésének objektív akadályaiból és a termelési integrációval kapcsolatos újszerűségből eredő koncepcióbeli tisztázatlanság is — és ezt is figyelembe kell venni. Különösen a kis országok problémájára gondolok — főként a tőkekapcsolatokban. Ezért ezt az aspektust elméleti és gyakorlati megközelítésben elsősorban a magyar tapasztalatok tükrében kell vizsgálni.

Úgy gondolom, hogy e vonatkozásban *még csak a kérdésfeltevés kezdetén vagyunk.* A probléma azonban nem kerülhető el, mert a továbblépés a KGST termelési integrációban szintén a legszorosabb kapcsolatban van a kelet—nyugati együttműködéssel.

Választ kerestünk arra a kérdésre is, hogy a külföldi tőke bevonásán alapuló vállalati együttműködés mennyiben célszerű Magyarországon, illetve pénzügyi rendelkezéseink mennyiben teremtettek a külföldi tőke betelepülését vonzó légkört. Tisztában vagyok azzal, hogy e kérdésben Magyarországon is eltérőek a nézetek.

Egyes vélemények szerint eddigi intézkedéseink nem kielégítőek, felemásak és bátortalanok, s azok alapján aligha lehet arra számítani, hogy külföldi tőke közös vállalkozások formájában valamennyire is jelentős mértékben vegyen részt céljaink megvalósításában. Más vélemények szerint viszont már a meglevő rendelkezések is túlzóak, alapjában véve nincs is szükség külföldi tőke bevonására közös vállalati formában.

E két szélsőséges véleményből is látható, hogy a kérdés egyrészt politikailag érzékeny, másrészt pedig ma még gazdaságilag nem kellően tisztázott. A tisztázatlanság elsősorban abból származik, hogy nincsenek saját gyakorlati tapasztalataink, s átfogó stratégiával sem rendelkezünk. Ma már azonban a külgazdasági stratégiánkról szóló határozat zöld lámpát ad az ezzel kapcsolatos elméleti és gyakorlati megközelítésnek.

Áttekintettük a külföldi beruházásokkal és kooperációkkal kapcso-

latos vállalatgazdasági aspektusokat, külkereskedelmi hatásokat. Ennek tükrében vizsgálni és értékelni lehet a hazai pénzügyi rendelkezéseket. Ezek lényege az, hogy ez ideig a tőkés cégekkel elsősorban nem tőkebevonás, hanem technika és know-how importja végett létesítettek közös hazai vállalatokat olyan esetekben, amikor ezt az importokat más módon nem tudtuk elég eredményesen megoldani. Feltehető, hogy más KGST-országokban is hasonló a helyzet. Meg kell nézni ennek az egymás közti termelési integráció fejlődésére gyakorolt hatását is.

E szempontból említem meg: kétségtelen, hogy a technikaimport fontos helyet foglal el a szocialista országok külkereskedelmében s a hazánk külkereskedelmében érvényesülő prioritások rendszerében is. Egyedüli célként való kiemelése azonban rendkívül leszűkítené a tőkésországokkal fenntartott gazdasági kapcsolatok területét. Bizonyos mértékig háttérbe szorítja a kelet—nyugati kereskedelem szerepét. A gazdasági élet más területein megvalósítható munkamegosztás előnyeinek kihasználásából és a műszaki színvonal emelésére irányuló egyesítéséből adódó szempontokat szintén csökkenti. Ezért a kizárólag a technikaimport jelentőségét hangsúlyozó nézet a kelet—nyugati kereskedelem bizonyos mértékig egyoldalú felfogása. A helyzet azonban megváltozóban van; a tőkebevonás jelentős új célként szerepelhet.

A közös vállalatok létesítésének az a jellegzetessége, hogy a fő cél nem a működő tőke importja, hanem elsődlegesen a technika, a know-how importja volt — a már elmondottakon kívül a következő problémákat rejti magában.

A külföldi partner akkor érdekelt intenzíven abban, hogy technikaexportja korszerű és magas minőségű legyen, ha a közös vállalatban vagy vállalkozásban nagy a részesedése. Ha azonban e magas hányadú részesedések csak kis volumenűek, akkor ez az összegszerű korlát viszonylag kis jelentőségű technikaimportot enged csak meg. E forma tehát népgazdaságilag — strukturálisan — jelentős technikaimportot aligha enged meg.

Másrészt, az említett fő cél megvalósítása — vagyis viszonylag kis tőke, illetve technikaimport lebonyolítására a hazai közös vállalatok révén — spontánul is ahhoz vezethet, hogy e keretek között a befektetési lehetőségek iránt elsősorban a kisebb, közepes tőkés cégek érdeklődésére számíthatunk. A nagy cégeknek ugyanis a kis befektetések aligha érhetik meg a szükséges szervező- és realizáló munkát (ha csak nem piacelőkészítésként, ugródeszkaként használják fel a kis vállalkozásokat). A nagy és különösen a szupranacionális vállalatokkal való ilyen együttműködésben különben már népgazdaságilag is számottevőek a problémák.

Ha figyelembe vesszük a közös vállalkozási kockázatnak a hazai, illetve a külföldi partnernél nagyjából azonos arányú jelentőségét is, általában a külföldi kis- és középcégek lennének vállalataink kívánatos partnerei. Mindemiatt a külföldi partnerszerzés súlypontját a tőkés kis- és középcégekre kellene helyezni. Az így létrehozható közös vállalatoknak azonban elsősorban nem makro-, hanem mikrogazdasági jelentőségük lenne. Ez viszont nem biztosítaná a nagy lehetőségek kiaknázását.

Új koncepcióra nyílik lehetőség, ha a tőkebevonás is célja lehet a Nyugattal folytatott kooperációs gyakorlatnak. Ekkor a nemzetközi

nagyvállalatokkal való termelési kapcsolatteremtés pénzügyileg is egész rendelkezéseink és stratégiánk erről az oldalról való újraátgondolását veti fel. Ennek csak új vetületet ad a KGST termelési integrációból adódó lehetőségek feltárása és mielőbbi kiaknázása.

Gondolatmenetem és e cikk befejezéséül idézem Németh Károly megállapítását: „A széles körű elemzések és a kidolgozott javaslatok alapján lehetővé vált helyzetünknek a korábbinál elmélyültebb értékelése, a főbb összefüggések áttekintése és a feladatok hosszabb távra való meghatározása. Az irányelvek elsősorban távlati célokat fogalmaznak meg, ami nem jelentheti azt, hogy ezek a feladatok elodázhatók. Elengedhetetlenül szükséges, hogy az irányelvekben foglaltakat folyamatosan érvényesítsük a tervezésben és a végrehajtásban. Ez az eddigieknél kezdeményezőbb, az ésszerű kockázatokat is bátrabban vállaló magatartást igényel a központi irányító és végrehajtó szervektől."*

A kelet—nyugati gazdasági kapcsolatok alakulása és ebben hazánk mozgása az irányelvek tükrében is új feladatokat állít elénk. Az irányelvek csak a cselekvés fő vonalát, az általános követelményeket határozzák meg. Rajtunk áll, hogy minden szinten (irányítószervek, vállalatok, tudományos kutatás) a határozat reális elemzését követve minél előbb meghatározzuk a konkrét feladatokat.

* Németh Károly: Feladataink a hosszú távú külgazdasági politika és a termelési szerkezet fejlesztése irányelveinek meghatározásában. Társadalmi Szemle, 1977. 12. sz. 3. l.

POGÁNY GYÖRGY:

A termelőerők fejlődése és a munkamegosztás*

A termelési eszközök fejlődési tendenciáinak hatása a munkamegosztásra

A munkamegosztás fejlődése létrehozta a gépesítés, majd az automatizálás technikai feltételeit. Nyilvánvaló, hogy az első gépek csak azután jöhettek létre, hogy kialakultak a specializált szerszámok. A bonyolult és sokirányú munkafeladatokat részműveletekre bontották és ezeket a műveleteket — különböző mértékű emberi közreműködéssel és irányítással — már mechanikus szerkezetek is végre tudták hajtani. A szerszámok és gépek a termelő ember kollektív tapasztalatának eredményei. Létrejöttük és fejlődésük lényegüket tekintve társadalmi folyamat, amely egyes újítóknak, feltalálóknak s magának a termelési folyamatban közreműködő embernek a tevékenységén keresztül jut érvényre.

A termelési eszközök fejlődése tehát feltételezte és kiváltotta a legfontosabb termelőerő — az ember — ismereteinek állandó bővülését és fejlődését. A termelési eszközök (a „technika"), illetőleg a termelőerők egészének fejlődése a tanulmányban vizsgált történelmi periódus során mindvégig feltételezte és hasznosította a specializáció nyújtotta lehetőségeket. Ennek eredményeképpen egyre hatékonyabbá válhatott a termelés, és — jelentős részben a termelési feladatok egyes részeinek önállósodásával — egyre bonyolultabb termékek előállítására kerülhetett sor. Vagyis a munkamegosztás fejlődése elválaszthatatlan a termelési eszközök és a munkaerő fejlődésétől. Ez az összefüggés viszont megkívánja, hogy a munkamegosztásban végbement változások megismeréséhez, mind a termelési eszközöknek — ezen belül is a termelés technológiájának —, mind a munkaerőnek a fejlődését figyelembe vegyük.

A termelés technológiáját tekintve három korszakot különböztethetünk meg: 1. kézi technológián alapuló termelés; 2. gépi technikán alapuló termelés; 3. automatizált termelés.

A kézi technológián, a kézi szerszámok használatán és így zömében az emberi energia igénybevételén alapuló termelés — ha csak a mai típusú ember megjelenésének időszakára tesszük is a termelés kezdetét — több tízezer éven át tartott. Ha a termelés e hosszúra nyúlt „előtörténetét" összevetjük a gépi technológián alapuló termelésnek az ipari forradalommal megindult mintegy két és fél évszázados történetével, szem-

* E cikk egy nagyobb tanulmány része. A tanulmány más része „A munkamegosztás rendszere és fogalma" címmel a Társadalomtudományi Közlemények 1976. évi 3. számában, valamint „A munkamegosztás hosszú távú fejlődési tendenciájának hatása társadalmunk szerkezetére" címmel ugyanezen folyóirat 1977. évi 3. számában jelent meg.

betűnő a gépek és általában a technika rohamos fejlődése, e fejlődés roppant társadalmi jelentősége. Az ember meghatározott természeti (víz- és szél-) energiát, valamint az állati energiát már viszonylag régóta, voltaképpen az olcsó és nagy tömegben rendelkezésre álló **rabszolgamunka** megszűnésétől kezdődően növekvő mértékben hasznosítja. A gépek alkalmazása azonban minőségileg változtatta meg az ember szerepét a termelésben. Egyrészt mindinkább megszűnt az energiahordozó szerepe,[1] másrészt a munkatárgyat átalakító, formáló tevékenysége is fokozatosan a gépek feladatává válik. „*Az ipari forradalom* akkor kezdődik, amikor a mechanizmust ott alkalmazzák, ahol a végső eredmény ősidők óta emberi munkát követelt meg, tehát nem ott, ahol . . . a tulajdonképpen megmunkálandó anyagnak *kezdettől fogva sohasem* volt köze az emberi kézhez, ott alkalmazzák, ahol az ember a dolgok természeténél fogva eleve nem puszta *erőként* hat . . ."[2]

Mind a kézi, mind a gépi technológián alapuló termelési perióduson belül — mint arra V. Gorogyeckij rámutat[3] — hasonló irányú fejlődést tükröző négy-négy szakaszt lehet megkülönböztetni, amelynek lényege: a termelési eszközök fejlődése és a munkamegosztás változása következtében a munkafeladatok egyszerűsödnek, a munkás mind messzebb kerül a komplett terméktől, a termelési folyamatban játszott szerepe egyre inkább a „részmunkás"-szerep. Az automatizálás periódusában ennek ellenkezője valósul meg: egyes munkás tevékenysége mindinkább a termelés egészének folyamatára terjed ki. A Gorogyeckij által kifejtett (elsődlegesen technológiai jellegű) összefüggésekre támaszkodva állítottuk össze 1. sz. táblázatunkat, amely a technológia és a munkamegosztás fejlődési szakaszairól s az egyes szakaszoknak a dolgozók képzettségével való kapcsolatáról ad sematikus képet.

A munkamegosztás és a technológia e különböző fejlettségi fokozatai nem jelentenek szükségképpen időbeli sorrendet.[4] Egyes termékek, illetve termelési ágak viszonylag korán oly mértékben specializálódtak, hogy bizonyos fejlődési szakaszok kimaradhattak, vagy egy másik fokkal összefonódva jelentek meg.[5] Hasonlóképpen nem szükségszerű, hogy az automatizálás folyamata minden ágazatban bejárja a jelzett fejlődési utat. A kézi technológián alapuló termelésben pedig az alap- és melléktevékenység szétválása és a műveleti munkamegosztás — bár a séma szerint ezek egymást követő szakaszban jelentek meg — valójában nem egy fejlődési láncot, hanem két különböző fejlődési alternatívát jelentenek. Ugyanis ahol a manufaktúra-jellegű termelés alakult ki, ott az alap- és melléktevékenység szétválása időben egybeesett a műveleti munka-

[1] Amíg a XIX. század közepén a termelés teljes energiaszükségletét 15 százalékban emberi, 79 százalékban állati eredetű energia fedezte, a technika által biztosított energia aránya pedig 6 százalék volt, addig 100 évvel később a megfelelő arány: 3, 1; 96 lett. (R. Richta és munkaközössége: Válaszúton a civilizáció. Kossuth Könyvkiadó, 1968. 245. l.)

[2] Marx—Engels: Levelek „A tőké"-ről, Marx levele Engelshez. (Szikra, 1956. 104. l.)

[3] V. Gorogyeckij: Razvityie form razgyelenyija i kooperacii truda na promislennih predprijatyijah (A munkamegosztás és a kooperáció formáinak fejlődése az ipari vállalatoknál). Szocialisztyicseszkij Trud, 1970. 12. sz.

[4] Gorogyeckij nem vizsgálta, hogy az általa felállított logikai fejlődési modell mennyiben felel meg a történelmi fejlődés valóságos menetének.

[5] Így például a gépi fonás és szövés kezdettől fogva berendezésekkel és specializált ismeretekkel rendelkező munkásokkal történt, vagyis a gépi technikán alapuló textilgyártásban elmaradt a tárgyi-technológiai munkamegosztás.

1. sz. táblázat

Az ipari munkamegosztás fejlődése a termelési eszközök fejlődésének rendszerében*

Kézi technológián alapuló termelés	Gépi technikán alapuló termelés	Automatizált termelés
Tárgyi-technológiai munkamegosztás A munkaeszközök univerzálisak és a dolgozók is univerzális ismeretekkel rendelkeznek. A szakmán belül a dolgozó mindenféle terméket maga készít el (fazekas, csizmadia, kovács).	*Tárgyi-technológiai munkamegosztás* A gépek univerzálisak és a munkások is univerzális ismeretekkel rendelkeznek. A termelés különböző műveleteit egy munkás végzi. A szakmunkás a termelés központi alakja.	*Műveletek automatizálása* Egyes részműveleteket vagy folyamatokat automatizálnak. Sok betanított munkás szükséges. A segédmunkás szükséglet csökken (lásd a csomagolás vagy a palackozás automatizálását).
Szakmán belüli munkamegosztás A szerszámok és a dolgozók szakosodnak (például fegyverkovács, mezőgazdasági kovács), de egy terméket továbbra is egy dolgozó készít.	*Szakmán belüli munkamegosztás* A gépek és a szakmunkások specializáltak. A szakmunkás szakmájának már csak meghatározott részét ismeri, vagy meghatározott gépet tud kezelni.	*Funkciók automatizálása* A termelés egyes részfolyamatait automatizálják (például fúrás, esztergálás automatizálása). A szak- és a betanított-munkás-igény csökken.
Az alap- és a melléktevékenység szétválása Megjelenik a tanulatlan munkás, akinek fő funkciója a tanult munkás kiszolgálása. Az egy munkás, egy termék még megmarad, a szakmán belüli szakosodás tovább mélyül.	*Az alap- és a melléktevékenység szétválása* A specializálódás folytatódik. A tanulatlan munkás szerepe gyorsan nő.	*Az alap- és a kisegítő tevékenység automatizálása* A résztermék fő- és a melléktevékenységét automatizálják (például gépkocsimotor-gyártás), minden típusú fizikai munka iránt csökken a szükséglet, a szakképzettség színtje emelkedik.
Műveleti munkamegosztás A szerszámok tovább differenciálódnak, s ezzel létrejön a gépesítés alapja. A szakképzett munkás elveszti központi szerepét, megjelenik a részmunkás (lásd: manufaktúra).	*Műveleti munkamegosztás* A gépek mellett a termelés szakosítása is a végsőkig növekedett. A betanított munkás a tipikus munkás és a futószalag a tipikus munkaszervezési mód.	*Teljes automatizálás* A komplett termék termelés irányítása, és a kisegítő munka — ide értve az ellenőrzést és a felügyeletet is — automatizáltan folyik. A képzetlen és az alacsony képzettségű munkaerő iránti szükséglet teljesen megszűnik.

* A rendszerezés technológiai része V. Gorogyeckij idézett tanulmányán alapul.

megosztás kialakulásával; ahol viszont nem alakult ki a manufaktúrára jellemző termelési mód — például az építőiparban —, ott a kézi technológián alapuló műveleti munkamegosztás lényegében elmaradt, és a gépesítés előtti fejlődés megállt az alap- és melléktevékenység szétválásának szakaszában. A kézi technológián alapuló termelés 3. és 4. szakaszának szétválasztása tehát erőltetettnek tűnik. (A tanulatlan munkás megjelenése is a manufaktúrában, tehát a műveleti munkamegosztás periódusában történt, nem pedig ezt megelőzően, mint ahogy a sémából következne.) Sőt, meg lehet kockáztatni azt a feltevést, hogy a műveleti munkamegosztás — a kézi technológián alapuló termelésben — gyakran egybefonódott az alap- és a melléktevékenységek szétválásának szakaszával.

A séma szerint a kézi technológián alapuló munkamegosztásnak a manufaktúrában végbement kiteljesedése után az univerzális gépek és az univerzális ismeretekkel rendelkező munkások alkalmazásának szakasza következik. Első pillantásra jogosnak látszik az ellenvetés. Miért adták volna fel a gépesítés kezdetekor a tőkések a munkamegosztásnak a manufaktúrában megismert — jelentős anyagi hasznot biztosító — előnyeit? Nos, a magyarázat kézenfekvő: az univerzális gépek nagyobb termelékenysége késztette őket arra, hogy ezt az utat járják. Cole gazdaságtörténeti kutatásának egyik megállapítása: „... az egyszínű szövés ... csak betanított munkának számított. Így egy bizonyos idő telt el addig, amíg a textilforradalomnak ténylegesen valami komoly szakértelemre lett volna szüksége ... amíg a nagy szakértelmet kívánó, szakaszosan működő fonógép megjelent volna az energiával hajtott gépek hajnalán."[6]

A Gorogyeckij tanulmányának felhasználásával készült séma tartalmilag összhangban van azzal a marxi megállapítással, amely szerint „A modern ipar egy termelési folyamat meglevő formáját soha nem tekinti és kezeli véglegesnek. Technikai bázisa ezért forradalmi, míg minden korábbi termelési módé lényegileg konzervatív volt. Gépi berendezés, vegyi folyamatok és más módszerek révén a modern ipar állandóan forradalmasítja a termelés technikai alapzatával együtt a munkások funkcióit és a munkafolyamat társadalmi kombinációit. Ezzel éppoly állandóan forradalmasítja a munkának a társadalmon belüli megosztását..."[7]

A termelési eszközök fejlődése, szintje tehát alapjában meghatározza a munka szétdarabolásának mértékét. Ez a meghatározottság azonban nem jelent egy szakadatlan folyamatot. A munkának a manufaktúrán belül kialakult igen nagyfokú megosztását az univerzális gépek alkalmazásának hatására, erőteljes integrációs folyamat követte, majd ismét megindult a munka részekre szabdalása. A következő integrációs szakasz az automatizálás periódusa, amely ugyanakkor ki is zárja egy olyan újabb periódus bekövetkezésének lehetőségét, amelyet ismét a munka fokozódó szétdarabolása jellemezne. Az automatizálás, amely eleinte csak egy-egy alkatrész elkészítésére vagy bizonyos műveletek elvégzésére terjed ki, mindinkább átfogja a gyártási folyamat egészét.[8]

A munka megosztása és a munka szétdarabolása nem azonos tartalmú fogalmak. A munka szétdarabolásának mértékét és módját ugyanis alapvetően a termelési eszközök színvonala határozza meg (ugyanakkor a termelési viszonyok is hatnak rá). Alakulása ezért nem folyamatos, hanem — mint láttuk — „kétcsúcsos" és a második csúcs után a mértéke csökkenő. A munkamegosztás viszont — mivel átfogja a társadalom egészét — mindmáig állandóan és folyamatosan fejlődő kategória.

A technológiai fejlődés szakaszai és fejlődési iránya azt sugallja, hogy a gépesítés — de különösen az automatizálás — megszünteti a kézi munkát. Ez csak — a termelési eszközök múltbeli és mai fejlettségéből

[6] G. D. H. Cole: Studies in Class Structure. Routledge and Kegan P. Ltd. 1968. Nyersfordítás, 27—28. l.

[7] K. Marx: A tőke, I. kötet. Budapest, 1973. 454—455. l.

[8] A munka szétdarabolását nemcsak az automatizálás korlátozza. Ilyen hatása van a tipizálásnak, a szabványosításnak vagy a műanyagok szélesebb körű alkalmazásának is (amikor például préseléssel egy darabban egyetlen munkaművelet segítségével állítanak elő olyan alkatrészt vagy késztermeket, amelyhez korábban különféle anyagokra s több megmunkálási fázisra volt szükség). A munka szétdarabolásának korlátozásában azonban az elsődleges szerep kétségkívül az automatizálásé.

és a munkamegosztás egyoldalúságából adódó — képzetlen, kellemetlen, gyakran egészségtelen, nagy fizikai erőfeszítést, munkavégző energiát követelő „hagyományos" kézi munkák esetében valószínűsíthető. A magas képzettségigényű karbantartó, javító, beállító, termelésirányító s más hasonló tartalmú és színvonalú, alkotó jellegű és változatos kézi munkák szerepe feltehetőleg növekedni fog. Helyesebb tehát a kézi munkák visszaszorulása helyett e munkák tartalmi megváltozásáról beszélni.

A munkaerő képzettségének változása és a munkamegosztás

A termelési eszközök fejlődése és ezen keresztül a munkamegosztás módosulása erőteljesen befolyásolja a dolgozók szakképzettségével szembeni igényeket.

— Egyrészt a munkamegosztás fejlődésével csökken a szükséges ismeretek szintje. A feladatok ismétlődő, rutin jellege következtében alacsonyabb szakismeretek, rövidebb tanulási idő is elegendő.

— Másrészt — ezzel egyidejűleg — az új műszaki-tudományos felfedezések, eljárások gyakorlati alkalmazása időről időre megváltoztatja, módosítja a termelés menetét, a felhasznált nyersanyagok és az előállított késztermékek körét és arányait. A korábban ismeretlen termékek előállítása vagy a gyári szervezeteken belüli átállások útján valósul meg[9], vagy — ami egyáltalán nem ritka — az ágazatok, alágazatok arányváltozásai útján.[10] E változások hatására módosul a termelés létszámigénye, s emiatt az aktív élet során esetleg többször is szükségessé válhat a dolgozók különböző csoportjainak átképzése, új munkahelyre, új munkakörbe helyezése. A munkakörök, illetve munkakövetelmények tartalmi módosulásai — elsősorban a tőkés társadalomban — a dolgozók időleges vagy végleges munkanélküliségét okozhatják.

A szükséges szakismeret növelésére ható tényezők is működnek. Így értékes, nagy termelékenységű gépeket kezelő-irányító dolgozók jelentős károkat és termeléskiesést háríthatnak el, ha képesek megelőzni, illetőleg idejében felismerni, szükség esetén kijavítani a berendezésekben fellépő műszaki hibákat. A szükséges képzettséget nem a megszokott, rutinszerű irányítási-ellenőrzési tevékenység, hanem az időszakos hibaelhárítási és javítási feladatok határozzák meg. E feladatok elvégzésére pedig csak magasan képzett s nem szűken specializált, hanem többféle (mechanikai, elektromos, elektronikai stb.) szakképzettséggel rendelkező munkások lehetnek alkalmasak.

A műszaki-tudományos fejlődés, mint látjuk, közvetlenül és gyakran jelentős mértékben módosítja a fennálló társadalmi-technikai munkamegosztást. Ennek következtében a szakmák és munkakörök száma, tartalma és aránya időről időre számottevően változik. E mozgások hat alapvető tendenciája figyelhető meg.

1. A műszaki-tudományos, illetve a társadalmi-gazdasági fejlődés hatására bizonyos fajta szakismeretek feleslegessé válnak, aminek következtében egyes szakmák teljesen megszűnnek vagy legalábbis az adott szakmában dolgozók száma erőteljesen csökken.[11]

[9] Például szintetikus mosószerek gyártása szappan helyett, villany- és a diesel-mozdonyoké a gőzmozdony helyett stb.

[10] Gondoljunk például a szén, a kőolaj és a földgáz versenyére.

[11] Lásd cserépkályha-készítő, vályogvető, szegkovács, bádogos, tetőfedő; hasonló sorsra jutott a zomácozó, az aranyozó és képkeretkészítő, a művirágkészítő, a mézeskalácsos és gyertyaöntő, sőt még a cipész szakma is.

2. Régi szakmák, munkakörök változatlan elnevezéssel ugyan, de új tartalommal élnek tovább.[12]

3. Régi szakmákból új, magasabb technikai szintű szakmák, munkakörök válnak ki.[13]

4. Gyorsul a régi szakmák, munkakörök újakkal való felváltásának, illetve a teljesen új szakmák, munkakörök keletkezésének a folyamata.[14]

5. Megfigyelhető továbbá a szakmák integrációja.[15]

6. Végül egyes régebbi munkakörök bizonyos munkafolyamatainak önállósodása útján — ez különösen a gépi nagyipar szakaszára jellemző — bővül a munkakörök száma. A korábban univerzális szakmunkás által végzett sokféle munkaműveletek közül egyre többet arra specializált betanított munkások látnak el.[16]

Az elmúlt időszakban a vázolt irányú mozgások (integrálódás, illetőleg specializálódás) egyenlegeként — a szakmák számának alakulásával ellentétben — a munkakörök száma növekedett. Ez a tendencia a tudományos-technikai fejlődés egy adott szakaszáig — az automatizálás széles körű elterjedéséig — feltehetőleg folytatódik.

A munkamegosztás hatása a népgazdaság ágazati és szakmai szerkezetére

A gazdasági növekedés — aminek alapvető feltétele a termelőerők dinamikus fejlődése — együtt jár a munkamegosztás állandó változásával, fejlődésével. E folyamat legszembetűnőbb megnyilvánulása a gazdaság ágazati, illetve a keresők szakmai szerkezetének módosulása.

[12] Például a vájárok csákány helyett légkalapáccsal, majd szénkombájnnal dolgoznak. A parkettázók (e tipikus faipari szakmunkások) képzési programjába — a műanyag padlók és ragasztók, valamint a parkettalakkok megjelenése miatt — vegyipari alapismeret oktatását kell beiktatni. Hasonlóképpen ki kellett egészíteni a kovácsok szakismereteit, mivel a tevékenységük préskovácsolással, programvezérlésű gépi kalapácsok működtetésével bővült. Még egy olyan új szakma képviselőjének is, mint a televízióműszerész, tovább kell képeznie magát, hogy a színes televíziókészülékek javítását el tudja végezni.

A szóban forgó folyamatra jellemző, hogy a magyar szakmunkásképzés 1969. évi reformjának előkészítése során az oktatási dokumentumok felülvizsgálatakor 32 szakma tantervéről állapították meg, hogy legalább 80 százalékban kiegészítésre szorul.

[13] Például a lakatosok közül kiválik az elektrolakatos; a műszerészek közül az elektronikai műszerész.

[14] Az előbbire a gőzmozdonyvezetőt felváltó villany-, illetőleg dieselmozdony-vezető lehet példa, az utóbbira a radarirányító vagy a már említett televízióműszerész, továbbá az adatfeldolgozó gépi műszerész szakma. Ezek olyan szakmák, amelyek nem valamely korábbi, időközben elavult szakma utódaként jöttek létre, hanem a legutóbbi évtizedek tudományos-technikai fejlődésének szülöttei.

[15] Magyarországon a szakmunkásképzés 1969. év reformját megelőző felülvizsgálatig 293 szakmában volt szakmunkásképzés; a reformmal számuk 186-ra csökkent, 1980-tól pedig már csak 128 szakmában lesz szakmunkásképzés.

A Német Demokratikus Köztársaságban egy hasonló képzési reform 550-ről 350-re csökkentette a szakmák számát, 1980-ra újabb hasonló mértékű csökkenést terveznek.

A Szovjetunióban „... a technikai haladás a szénbányászatban lehetővé tette, hogy a korábban létezett 97 foglalkozás 1959-re 20-ra csökkenjen, sőt a fejtés kihajtásában 25 foglalkozásból 2—3 lett. Különösen ez volt a jellemző az építőiparra és az iparnak azokra az ágaira, ahol korábban széles körű volt a kézi munka." (Szocialno-eknomicseszkije problemi isztorii razvitovo szocializma v SZSZSZR. A fejlett szocializmus társadalmi-gazdasági története a Szovjetunióban. Nauka, Moszkva, 1976. 252. l.)

[16] A cipőgyárakban megjelenik a csákozó, előhúzó, faszegező, fényesítő, plexi drótozó, kapcsozó, gépkalapáló, kapli beragasztó, kaptafa kihúzó, kézitisztító, krémező, kötöző, rámakészítő, rámázó, sarkaló, sarok- és talpcsiszoló, sarok- és talpszélmaró, szélező, talpállító, talpkeretező, talpvarró, tisztázó és számos hasonló önálló munkakör.

A Központi Statisztikai Hivatal egyik legutóbbi vizsgálata megállapította, hogy az egyes szakmákon belüli specializálódás 1960 és 1970 között jelentősen előrehaladt. Így például a mechanikai műszerész szakmán belül 13-ról 36-ra, a villanyszerelő szakmában 3-ról 9-re, a géplakatos szakmán belül 29-ről 48-ra, az ásványolaj-feldolgozó, -finomító szakmán belül pedig 29-ről 56-ra emelkedett a specializálódott munkakörök száma. (A fizikai dolgozók állományának foglalkozási szerkezete. KSH, 1977. 13. l.)

A gazdaság ágazati struktúrájának változását a legtöbbször a foglalkoztatottak ágazatok közötti megoszlásában végbemenő arányeltolódásokkal szokás érzékeltetni.

A foglalkoztatottság szerkezete a foglalkoztatottak meghatározott minőségi ismérvek szerinti mennyiségi megoszlását jelenti. Az osztályozás ismérve lehet a népgazdasági ág, az iskolai végzettség, a nem, a kor, a szakképzettség, a társadalmi szektor, a munkakör, a földrajzi terület, a vállalati nagyságrend stb. E különböző dimenziókban kimutatható struktúrák nem függetlenek egymástól, de nincs közöttük egyértelmű megfelelés sem. Az egyes ismérvek szerint végzett csoportosítás ezért a foglalkoztatottak más és más, de egymást részben átfedő tagolódását eredményezi.[17]

A foglalkoztatottsági struktúra alakulásának lényeges jellemzője a gazdaság szerkezetéhez való igazodás. Ez teszi lehetővé, hogy a gazdaság struktúráját, fejlettségét a foglalkoztatottsági struktúra segítségével vizsgáljuk. A vizsgálódás kiterjedhet az adott gazdaság jellegére, más gazdaságokhoz mért fejlettségi színvonalára, arányos vagy aránytalan voltára, fejlődési ütemére és irányára. A foglalkoztatottsági struktúra elemzésének segítségével megkülönböztethetők a gyorsan és a lassan fejlődő, illetve a stagnáló, valamint a visszafejlődő gazdaságok, népgazdasági ágak, földrajzi területek, megismerhető a várható változások iránya és mértéke stb. Mindezek alapján a foglalkoztatottság szerkezetére az előbbiekben adott meghatározást így egészíthetjük ki: a foglalkoztatottság szerkezete a foglalkoztatottaknak olyan meghatározott minőségi ismérvek szerinti mennyiségi megoszlását jelenti, amellyel jellemezhető az adott gazdaság fejlettsége, illetőleg — két vagy több időszak foglalkoztatottsági struktúrájának egybevetésével — az adott gazdaság fejlődésének iránya és mértéke.

A foglalkoztatottsági struktúra metszetei közül a foglalkoztatottak ágazati struktúrája a legalkalmasabb a gazdaság fejlettségének és fejlődésének vizsgálatára. Ebben ugyanis kifejezésre jut, hogy az egyes ágazatok foglalkoztatottjai eltérő hatékonysággal dolgoznak, hogy vannak (nemzeti jövedelmet) termelő és nem termelő, az előbbiek között pedig termelékenyebb és kevésbé termelékeny ágak (ezeken belül: ágazatok), amelyekben a dolgozók részben termelő, részben nem termelő munkát végeznek. A gazdasági fejlődésünk dinamikája szempontjából igen lényeges kérdés, hogy a jelenlegi munkaerőhelyzetünkben mennyire tudjuk a növekedés szolgálatába állítani a foglalkoztatottság szerkezetének megfelelő irányú változását mint az intenzív fejlődés egyik forrását.[18]

A gazdasági fejlettség és a foglalkoztatási struktúra közti kapcsolat olyan szoros, hogy az országok (földrajzi területek) gazdasági fejlettsége a foglalkoztatottsági struktúra alapján tipizálható. E szerint a gazdasági fejlettség hét szakaszát különböztethetjük meg.

[17] Az iskolai végzettség és szakképzettség szerinti szerkezet összefügg a nem és kor szerinti megoszlással. Vagy például a mezőgazdasági és nem mezőgazdasági keresőszerkezet szoros kapcsolatban van a lakóhely (falu—város)) szerinti megoszlással, a mezőgazdasági népesség mégsem azonos a falusi népességgel stb.

[18] A Központi Statisztikai Hivatal számításai szerint a nemzeti jövedelem 1960—1970 közötti évi 5,4 százalékos növekedésének 17 százaléka az ágazati struktúra módosulásának volt a következménye. (Az összehasonlítás kedvéért: az egyes népgazdasági ágak termelékenységnövekedésének hatása 72 százalékot, a létszámbővülésé 11 százalékot tett ki.)

1. A fejletlen mezőgazdaság szakasza: a mezőgazdasági keresők aránya meghaladja a keresők kétharmadát.

2. Mezőgazdasági szakasz: a mezőgazdaságban dolgozók teszik ki a keresők relatív vagy abszolút többségét, és az ipar területén dolgoznak a legkevesebben. (E csoportba tartozott Magyarország is 1949-ben.)

3. Fejletlen szolgáltatói szakasz: a harmadlagos (tercier) ágazat keresői viszonylagos többségben vannak, de az ipari keresők aránya még nem érte el a mezőgazdaságban dolgozók mértékét, vagy a harmadlagos ágazat relatív létszámfölénye a mezőgazdasági dolgozók 20 százalék feletti arányával párosul.

4. Mezőgazdasági-ipari szakasz: a mezőgazdasági keresők és az iparban dolgozók aránya egyaránt meghaladja a harmadlagos ágazatban foglalkoztatottakét. (Magyarország 1960-ban ebbe a fejlettségi szakaszba tartozott.)

5. Az ipari gazdaság szakasza: az iparban dolgozók aránya a legmagasabb, a mezőgazdaságban foglalkoztatottaké pedig a legalacsonyabb. (Az 1970-es évek elején értük el ezt a szintet.)

6. Ipari-szolgáltatói szakasz: az iparban és a harmadlagos ágazatban dolgozók együttes aránya legalább 80 százalék, s ezen belül az utóbbi ágazat súlya a nagyobb. (Számításaim szerint Magyarország a század végére éri el ezt a szintet.)

7. Fejlett szolgáltatói szakasz: a harmadlagos ágazatban foglalkoztatottak aránya meghaladja a keresők 50 százalékát, a mezőgazdasági keresők aránya pedig 10 százalék vagy annál kisebb.

A nemzetközi adatok alapján elvégzett besorolásunkból (2. sz. táblázat) érdekes következtetések adódnak. Megállapíthatjuk, hogy bár a fejlettségi szakaszok egymás utáni következése általános érvényű, előfordulnak olyan jellegzetességek, amelyek csak az adott országok társadalmi berendezkedésének figyelembevételével érthetők meg.

Az egyik ilyen jellegzetesség, hogy a gazdaságilag elmaradott nem szocialista országok majdnem mindegyikében többen dolgoznak a harmadlagos ágazatban, mint az iparban és az építőiparban.[19] A fejletlen országok magas és a fejlett ipari országok alacsony mezőgazdaságikereső-aránya teszi szükségessé, egyben lehetségessé, hogy világosan elhatároljuk egymástól a fejletlen és a fejlett szolgáltatói szakaszt.

További jellegzetesség, hogy a szocialista országok fejlődéséből kimaradt a „fejletlen szolgáltatói szakasz"[20], mivel iparosításuk a mezőgazdasági szakaszban kezdődött. A mezőgazdasági szakaszból közvetlenül a mezőgazdasági-ipari szakaszba léptek át.

[19] A harmadlagos ágazat, illetőleg az ipar—építőipar létszámaránya például a Nigeri Köztársaságban 2,5, illetőleg 0,6 százalék, Nepálban 4,2; 2,0 százalék, a Botswana Köztársaságban 6,3; 2,9 százalék, Thaiföldön 13,9; 4,1 százalék, Indiában 16,0, illetőleg 11,1 százalék. E jelenség fő oka, hogy a harmadlagos ágazatban veszik számba a szolgákat és cselédeket, a pár dollár értékű árut a nyakukba akasztott tálcáról árusító „kereskedőket", valamint a besorolhatatlan foglalkozásúakat és a munkanélkülieket. E számbavételi módszer következtében néhány ún. fejlődő országban igen magas a harmadlagos ágazatban foglalkoztatottak aránya. (Sri Lankában 39,5 százalék, Marokkóban 34,2 százalék, Mexikóban 38,3 százalék, Írországban 40,0, Jordániában 43,6 százalék, a Líbiai Arab Köztársaságban 45,4 százalék stb.) (Forrás: Uo.)

[20] Amennyiben az adott ország a szocialista átalakulás előtt jutott el ebbe a szakaszba, az átalakulást követően a túlzottan felduzzadt harmadlagos ágazat keresőinek száma hosszú ideig stagnál; esetleg átmenetileg csökkenhet is a számuk azáltal, hogy egy részük átmegy az iparba.

2. sz. táblázat

74 ország gazdaságának fejlettsége a foglalkoztatási struktúra alapján

Fejlettségi szakasz	Ország (év)
Fejletlen mezőgazdasági	Angola (1960), Banglades (1961), Botswana Köztársaság (1964) Burma (1974—75), Gabon (1963), Honduras (1961), India (1971), Kambodzsa (1962), Libéria (1962), Mozambik (1970), Nepál (1971), Nigéria (1960), Sierra Leone (1963), Tanzánia (1967), Thaiföld (1973), Törökország (1970)
Mezőgazdasági	Algéria (1966), Brazília (1970), Egyiptom (1966), Fülöpszigetek (1970), Ghana (1960), Görögország (1971), Quatemala (1973), Indonézia (1971), Irán (1966), Jugoszlávia (1971), Kolumbia (1973), Marokkó (1971), Mexikó (1975), Pakisztán (1974), Paraquay (1962), Peru (1972), Portugália (1970), Sri Lanka (1971), Szíria (1974), Szudán (1973)
Fejletlen szolgáltatói	Chile (1970), Dél-Afrikai Köztársaság (1970), Dominikai Köztársaság (1970), Guyana (1965), Irország (1971), Jamaica (1960), Jordánia (1962), Kuba (1970), Líbiai Arab Köztársaság (1964), Panama (1970), Spanyolország (1975), Tunisz (1976)
Mezőgazdasági-ipari	Bulgária (1972), Lengyelország (1974), Románia (1966)
Ipari	Csehszlovákia (1970), Magyarország (1975), NDK (1972), Svájc (1970), Szovjetunió (1972)
Ipari-szolgáltatói	Argentína (1970), Ausztria (1975), Finnország (1975), Franciaország (1975), Japán (1975), Norvégia (1975), NSZK (1975), Olaszország (1976), Venezuela (1975)
Fejlett szolgáltatói	Ausztrália (1973), Belgium (1975), Dánia (1975), Egyesült Államok (1975), Egyesült Királyság (1971), Hollandia (1971), Izrael (1975), Kanada (1972), Svédország (1975)

Forrás: Year Book of Labour Statistics 1973 és 1976 kötetek alapján (ILO Geneve.). NDK, Bulgária és Szovjetunió esetében: Nemzetközi Statisztikai Évkönyv, 1974. 55—56. old. (KSH Bp. 1974)

Végül a szocialista gazdaságoknak arra a jellegzetességére kell rámutatnunk, hogy az ipari-építőipari ágazatuk létszámaránya számottevően és következetesen magasabb, mint az azonos mezőgazdaságikereső-arányú tőkés gazdaságoké. Társadalomspecifikus vonás, hogy mezőgazdasági-ipari szakasz csak szocialista országban fordul elő. Az viszont csupán a fejlettségi szint eltéréséből következik, hogy az ipari-szolgáltatói csoportban kizárólag tőkésországok találhatók. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a termelőerők mai — tudományos-technikai forradalom kibontakozása előtti állapotot tükröző — fejlettsége mellett az ipari-szolgáltatói, de különösen a fejlett szolgáltatói szakasz beköszöntét (amikor is már nemcsak a mezőgazdaságban, hanem az ipari-építőipari ágazatban foglalkoztatottak száma és aránya is csökken) túlságosan korainak, részben egészségtelen jelenségnek kell tekintenünk. Szolgáltató ágazatuk magas létszámaránya a tőkésosztály tagjainak pazarló életvitelére, a dolgozó osztályok általi maximális kiszolgálására, más szóval az „élősdiség" létére is utal. Az automatizált termelés periódusában viszont feltehetően a szocialista országok is belépnek az ipari-szolgáltatói, majd

a fejlett szolgáltatói szakaszba. A szolgáltató ágazatukon belüli tevékenységszerkezet természetesen nem fogja követni a mai legfejlettebb tőkésországok szolgáltató szektorának struktúráját.

A vázolt jellegzetességektől eltekintve, a foglalkoztatás ágazati struktúrája elsődlegesen a gazdasági fejlettség függvényében változik. A fejlődés során a mezőgazdasági keresők aránya a 95 százalék feletti szintről 5 százalék alá csökken. Az ipar-építőipar keresőinek száma és aránya egy ideig a gazdasági fejlődéssel arányosan vagy gyorsabban növekszik. Ezután az ipari-építőipari létszám növekedése lelassul, majd megáll, s esetleg relatív, sőt abszolut csökkenése következik be. A fejlettségtől függően, az iparban-építőiparban foglalkoztatottak aránya néhány tized százaléktól a keresők 50 százalékáig — tehát a másik két fő ágazaténál jóval kisebb intervallumban — változhat. (Az alsó határt a 19. sz. lábjegyzetben szereplő országok tényadatai, a felső határt pedig az NDK 47,5 százalékos, illetőleg Svájc 47,4 százalékos adata jellemzi.) A harmadlagos ágazatban dolgozók száma és aránya — mint már szó volt róla — a fejlődés első és utolsó szakaszában általában meghaladja (sokszor igen jelentős mértékben) az ipari-építőipari keresőkét. Az iparosítási periódusban ezen ágazat létszámnövekedése viszonylag lassú, és általában a szakasz befejeztével gyorsul fel. A harmadlagos ágazatban dolgozók aránya néhány fejlett tőkésországban ma már meghaladja a 60 százalékot. (Kanada: 63,8 százalék; Egyesült Államok: 63,5 százalék.)

A foglalkoztatottság ágazati szerkezetén túl, a termelőerők fejlődésének általános következményei a munkamegosztás számos más vetületében is megmutatkoznak. A munkamegosztás mai fejlettsége és jellege a szakmák, foglalkozások és munkakörök rendszerében, s a bennük dolgozók számában és arányaiban is kifejeződik. A fejlettségüket tekintve az élvonalba tartozó, sokoldalú társadalmi és gazdaságszerkezetű országokban mintegy 20 ezerre tehető a munkakörök száma, hazánkban is legalább 12 000 féle munkakör különböztethető meg.

Az egyes munkakörökben — illetve a munkaköröknél jóval kisebb mennyiségű foglalkozásokban — dolgozók száma igen eltérő. Magyarországon például 1973-ban 15 foglalkozást folytattak az összes keresők 1-1 százalékánál (50 ezer főnél) többen, a 15 foglalkozás képviselőinek együttes száma pedig meghaladta az 1 millió 360 ezer főt.[21] Ugyanakkor más foglalkozásban csak néhány tucat vagy legfeljebb néhány száz a keresők száma. A kislétszámú foglalkozásokban éppúgy vannak kihaló, mint fejlődő foglalkozások.[22] A foglalkozások elterjedtsége, előfordulásuk gyakorisága természetesen nem fejez ki fontossági sorrendet: a legkülönbözőbb foglalkozások — az adott arányokban — egyaránt szükségesek.

★

[21] 196 ezer lakatos; 152 ezer hivatásos gépkocsivezető 120 ezer állattenyésztő-állatgondozó; 109 ezer könyvelő-számlázó; 94 ezer szabó- és varrónő; 88 ezer kőműves; 87 ezer egészségügyi szakalkalmazott; 83 ezer tanár-tanító; 73 ezer bolti eladó; 70 ezer gépjármű- és motorszerelő; 63 ezer mezőgazdasági traktoros; 63 ezer villanyszerelő; 56 ezer műszerész; 54 ezer fonó és szövő és ugyanennyi fémesztergályos.

[22] Az előbbire példa a 105 hajófűtő, a 351 kútásó; az utóbbira a 338 rádiólokátor-kezelő, a 226 öntözésvezető.

A termelőerők fejlődése alapjaiban módosítja a társadalomban kialakult munkamegosztást, módosítja a keresők szakmai, képzettségi, ágazati, nemek szerinti és területi struktúráját. E struktúraváltozásoknak — amelyek közül tanulmányunkban az ágazati és a szakmai struktúra kérdéseivel foglalkoztunk — elsődlegesen gazdasági okai vannak. Mellettük, illetőleg velük összefonódva azonban a gazdaságon túlmutató társadalmi tényezők (kollektivizálás, urbanizálódás stb.) is szerephez jutnak. Még az ún. gazdasági okokat is — gondoljunk a tudományos-technikai fejlődés ágazati, képzettségi, szakmai stb. struktúrát befolyásoló hatásaira — szorosan átfűzik a társadalmi vonatkozások.

PÁLYÁZATI FELHÍVÁS

„A nemzetközi munkamegosztásban való hatékonyabb bekapcsolódásunk lehetőségei és feltételei" címmel a Magyar Közgazdasági Társaság Külgazdasági Szakosztálya pályázatot hirdet.

Pályázni az alábbi témakörökben lehet:

1. A világpiac fejlődésének a magyar külkereskedelem szempontjából meghatározó egyes főbb tendenciáinak elemzése, illetve következtetések levonása a változó világpiaci követelményekhez való rugalmasabb alkalmazkodásunk lehetőségeiről.

2. A nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódásunkat, ezen belül a szocialista import fokozását befolyásoló szabályozó eszközök működésének, hatásának feltárása, javaslatok az egyes szabályozó eszközök továbbfejlesztésére, különös tekintettel a struktúrafejlesztéssel és a hatékonyság javításával kapcsolatos célkitűzésekre.

3. A külkereskedelmi és termelő vállalatok közötti együttműködés helyzete, fejlesztése. A vállalati gazdálkodásban meglévő olyan tartalékok feltárása, amelyek az együttműködés kölcsönös elmélyítését szolgálják a külkereskedelmi és a termelő vállalatok részéről egyaránt.

A pályázatra még nem publikált tanulmányok nyújthatók be. A pályaművek elbírálásánál előnyben részesülnek azok a munkák, amelyek a gyakorlatban is hasznosíthatók. Pályázni csoportos pályamunkákkal is lehet.

A pályázat beküldési határideje: 1978. december 31.

A pályaműveket 3 példányban, jeligésen, a Magyar Közgazdasági Társaság Titkárságára (Budapest, V., Kossuth Lajos tér 4. 1361. Budapest, Pf.: 14.) kell eljuttatni. A pályázók neve, címe, munkahelyük címe zárt borítékban csatolandó. A pályaművek terjedelme maximálisan 50 gépelt oldal lehet.

A pályamunkákat a szakosztály elnöksége által felkért bizottság bírálja el. Témakörönként az alábbi díjak kerülnek kiosztásra:

I. díj 10 000 Ft.
II. díj 5 000 Ft.
III. díj 3 000 Ft.

Eredményhirdetés 1979. áprilisban.

A sikeres pályaművek publikálására az értékelést követően lehetőséget biztosítunk a Gazdaság illetve a Külgazdaság című folyóiratokban.

Pályamunkákat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Magyar Közgazdasági Társaság
Külgazdasági Szakosztálya

LAKI MIHÁLY:

Az állam szerepe az új termékek gyártásában, az új technológiák alkalmazásában

A vállalatokat új termékek gyártására, új technológiák alkalmazására serkentő környezeti hatások közül cikkünkben az *állam gazdaságirányító hatóságainak akcióit, a „vertikális" hatásokat vizsgáljuk.*[1] Arra vagyunk kíváncsiak, hogyan vesz részt az állam vevőként, eladóként vagy vállalkozóként az új termékek, technológiák adaptálásában, bevezetésében.

Az államon a továbbiakban mindig speciális feladatokkal megbízott intézmény (kormány, minisztérium, minisztériumi jogokkal felruházott hivatal, ágazatközi bizottság, helyi tanács stb.) értendő. Ezek a hivatalok eltérő célokat követnek, céljaikhoz különböző eszközöket vesznek igénybe, s gyakran munkastílusuk sem *azonos. Közös vonásuk, hogy nem vállalatszerűen gazdálkodnak,* nem fűződik közvetlen érdekük bevételeik növeléséhez és kiadásaik csökkentéséhez. Az állami hivatalok a vállalatokétól eltérő információs, készenléti és alkukapcsolatokkal rendelkeznek, ezeket sajátos céljaiknak megfelelően építik ki.

Gazdálkodási rendszerünkben az állami szervek és a vállalatok között a jogszabályokban is rögzített különbségek korántsem jelentik az állami és a vállalkozói tevékenységek határait.

A vállalatok közötti kapcsolatokban nem kivétel a „felülről" inspirált vagy kényszerített akció. Az sem ritka, hogy egy vállalat hatósági funkciókat is ellát. Felelősséget vállal a lakosság ellátásáért, az államközi megállapodások teljesüléséért, egyes körzetek munkaerő-feleslegének foglalkoztatásáért stb. Nem csak a hivatalok és a vállalatok feladatai keverednek, nem csupán a közös döntések száma nagy, de a döntést kiváltó környezeti hatások is együtt, egymást erősítve jelentkeznek.

A továbbiakban igyekszünk felderíteni, hogy a gazdaság milyen típusú tevékenységeinél, vállalatainál, piaci kapcsolatainál *gyakoribb, illetve ritkább az állam jelenléte,* késztető hatása az új termékek, technológiák bevezetésére. Az állami jelenlét sajátos arányainak megértéséhez beszélni kell az *alku* fogalmával jelzett *folyamatról,* amelyben az új termék gyártását kezdeményező félhez (ez állami hatóság éppúgy lehet, mint vállalat) sajátos eszközökkel vívott pozícióharc után a másik

[1] „A vállalatra befolyást gyakorolnak a gazdaság irányító szervei, a gazdasági vezetés központja... Itt már nem egyenjogú kapcsolatról, hanem alá- és fölérendeltségi viszonyról, *hatalmi* kapcsolatról, vezetőről és vezetettről van szó. Ezért nevezem ezt «vertikális» kapcsolatnak." (Kornai János: A gazdasági vezetés túlzott központosítása. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1957. 164. l.)

fél csatlakozik. *Szeretnénk bemutatni az említett folyamatban részt vevő állami intézmények késztető eszközeinek konkrét formáit, különös tekintettel azokra, amelyekkel az állami szervek kompenzálják a vállalatokat egyéb termékeik, piacaik feladásáért.* Megkíséreljük továbbá elkülöníteni és értékelni az új termékek, technológiák bevezetésekor tapasztalható állami részvétel alapeseteit.

Feltételezésünk szerint az egyik hasonlít a vállalatok közötti ügyletekre. Ilyenkor a vállalat az állam számára fontos, új termék gyártója és az állam a vevő, versenyez a termékért.

A másik helyzet *a vállalatok közötti kapcsolatokban ismeretlen.* Mivel termékei eladhatatlanná vagy veszteségessé válnak, számos vállalat kényszerhelyzetbe, válságba kerül, és az állam — a többi között — egy-egy új termék „ráprofilírozásával" segíti ki a vállalatot a bajból. Nem érdektelen vizsgálódásunk szempontjából, hogy a szanálással egybekötött műszaki fejlesztés sajátos eszközöket igényel, és az átlagosnál gyakrabban fordul elő a gazdaság egy jól körülhatárolható részében.

Cikkünkben nem lesz szó az állami hatóságok tevékenységének minden vonatkozásáról, csupán azokkal az új termékekkel, technológiákkal foglalkozunk, amelyeket központi fejlesztési programok, szocialista államközi megállapodások, tőkés devizahitel-konstrukciók keretében vezettek be, illetve a belső ellátást célozzák.[2]

Tudatosan nem soroltuk az államnak az új termékek adaptálása céljából történő beavatkozásai közé a szabályozókat. A szabályozórendszer számtalan egyedi elbírálásából, a szabályozás normatív (mindenkire egyformán ható) jellegének fokozatos hátterébe szorulásából ugyanis arra következtettünk, hogy a kivételekkel teletűzdelt szabályozók inkább tekinthetők az állam alkueszközeinek, mint külön környezeti hatásnak.

Első lépésként összehasonlítottuk a kutatásaink során gyűjtött és feldolgozott mintában szereplő új termékek, új technológiák halmazát a minisztériumi, hatósági akciók keretében készülő új termékek, bevezetett új technológiák halmazával.[3] Az összehasonlítás során kiderült, hogy:

— Az új termékek, technológiák átvételét serkentő, kényszerítő állami beavatkozás többnyire *gyakoribb a termelőeszközök* és beruházási javak *körében, mint általában.*

— Az inkább *termelőeszközöket, mint fogyasztási cikkeket gyártó közepes és nagyvállalatok* minden általunk vizsgált állami akciótípusban az átlagosnál nagyobb súlyt képviselnek, az ipari szövetkezetek, a tanácsi vállalatok és részben a minisztériumi kisvállalatok lényegében kívül maradnak az új termékek, technológiák bevezetését szorgalmazó közös döntések körén.

— Az állami-hatósági részvétellel bevezetett új termékeknél az átlagosnál gyakrabban alkalmaztak tőkés licencet, gyártási eljárást, mi-

[2] A továbbiakban mindig azt tekintjük központi fejlesztési programnak, államközi megállapodásnak stb., amit az érdekelt vállalatok, illetve hatóságok is annak tekintettek.

[3] A teljes mintát a Népszabadságban, a Világgazdaságban és a Figyelőben 1968. és 1974. között megjelent, új termékekről, technológiákról szóló riportok, cikkek, hírek szolgáltatják, pontosabban a cikkek feldolgozása után 194 vállalat 370 új termékéről összeállított rövidebb-hosszabb történetek.

közben ritkábban vezettek be olyan terméket, technológiát, amely a vállalat saját fejlesztőinek produktuma.

— Az állam részvétele a fejlesztésekben nem hozta a vállalatokat a külső piacokon az átlagosnál gyakrabban vezető, a hazai piacokon pedig követő helyzetbe az új termékek piacán. Inkább fordított hatásról beszélhetünk, az állami részvétel a hazai piacon gyakrabban eredményez monopolhelyzetet, vezető pozíciót, szemben a külső piacokkal, ahol az állam számára, kívánságára készülő új termékek az átlagosnál sűrűbben kerültek követő pozícióba.

Ezek a sajátos arányok értékes információt nyújtanak az állami hatóságoknak a műszaki fejlesztésben betöltött szerepéről, de nem vittek bennünket közelebb e jelenség magyarázatához. A továbbiakban ezért az új termékek bevezetését elemezve *magát a folyamatot és a használt eszközöket vesszük szemügyre.*

Üzleti vállalkozás, amelyhez az állam csatlakozik

A magyar cukoripar több okból támogatta a Kaposvári Mezőgazdasági Főiskolán az Urebetin nevű állattáppal kapcsolatos kísérleteket. „Kétszeresen fontos volt, hogy sikerüljön a kísérlet. Egyrészt azért, hogy a karbamidot hasznosíthassák, másrészt azért, mert ha a cukorgyári melléktermékekkel keverhetik össze, akkor megoldódik a cukorgyár nagy gondja. Az utóbbi években ugyanis már az új takarmányozási módszerek kiszorították a répaszeletet, s így mind nehezebb volt azt elhelyezni."[4] *A vállalatot tehát régi termékének értékesítési nehézségei késztették a vállalkozásra.* Az illetékes állami szervek pedig azért támogatták az új beruházást, mert „az új létesítmény rendkívül fontos szerephez jut a szarvasmarhaprogram céljainak megvalósításában".[5]

A két eltérő cél — az értékesítési nehézségek áthidalása a vállalatnál, a lakosság ellátását és az export fokozását szolgáló szarvasmarhaprogram a minisztériumok részéről — *közös vállalkozáshoz* vezetett, amelyben részt vettek a felhasználók is. „Az új készítmény népgazdasági jelentőségére való tekintettel az új takarmánykeverő üzem építéséhez az állam tekintélyes támogatást helyezett kilátásba. A cukorgyárnak viszont nem volt annyi pénze, hogy egymaga vállalja a beruházás költségét. Megszületett az ötlet: építsék meg közösen a takarmánykeverő üzemet a mezőgazdasági üzemekkel. Gyorsan híre ment a kitűnő készítménynek, így érthető, hogy hamar akadtak vállalkozók. 1971-ben 26 termelőszövetkezet, egy állami gazdaság és a cukorgyár részvételével egyszerű társulás alakult az Urebetint gyártó üzem létesítésére... Az üzem építése és felszerelése 24 millió forintba került. A beruházáshoz az állam 10 millió forint támogatást nyújtott, a cukorgyár 6,5 milliót, a mezőgazdasági üzemek pedig 7,5 milliót adtak."[6]

[4] Cserkúti Ferenc: Aranyat érő újítás. Az Urebetin sikere Kaposvárott. Népszabadság, 1973. szeptember 25.
[5] Uo.
[6] Uo.

Az állami kezdeményezést a vállalat sikeres üzletté fejleszti

Az új termékek másik csoportját — köztük az infrastruktúra számára készülő nagyértékű berendezéseket — állami kezdeményezésre kezdik gyártani. Az erre illetékesek gyakran technológiai összefüggések (például az energiamérleg) alapján tervezik meg a szükséges kapacitásokat, anélkül, hogy a gyártásra kiszemelt vállalatok érdemben befolyásolhatnák e szükségletek alakulását, s ezzel saját értékesítési lehetőségeiket.[7] „A nehézipar ágazati terve például pontosan előírja, hogy milyen forrásokból és milyen ütemben növekszik majd hazánk energiaellátása. A Ganz Villamossági Művek számára e tervezetből egyértelműen következik: a jövőben az erőművek fejlesztéséhez blokkrendszerű tervezéssel kell majd hozzájárulnunk. Megközelítőleg még a gyártmányösszetételt is meghatározza ez az igény."[8]

Az említett ágazati terv szerint: „energiarendszerünk... sebezhető, ezért az üzemzavarok következtében fellépő energiakiesés elhárítására gyorsan belépő energiaforrásokra van szükség. A másik probléma a csúcsidőszakokban fellépő energiahiány fedezése. Mindez arra indította a magyar energiaipar vezetőit, hogy foglalkozzanak egy tízéves gázturbinás csúcserőműprogram előkészítésével."[9]

Az energiagazdálkodási szempontból indokolt állami elhatározás a berendezéseket értékesítő vállalat részéről igen kockázatosnak látszott: „A hazai szükséglet korlátozott, az exportlehetőségek bizonytalanok, a szükséges tervezési és fejlesztési költségek viszont rendkívül magasak, így el sem képzelhető, hogy belföldön belátható időn belül gázturbinákat állítsanak elő."[10] A központi megítélés szerint szükséges gázturbinagyártás a vállalatnak előnytelen volt. A konfliktust a vállalat egy sikeres kooperációs megállapodással hidalta át. A FIAT Grandi Motorival kötött megállapodás nemcsak a tetemes fejlesztési költség megtakarítását tette lehetővé, de lényegesen javultak a termék értékesítési lehetőségei is: „Minthogy a FIAT Grandi Motori nem állít elő villamos berendezéseket (generátorokat, indítómotorokat), késznek mutatkozott arra, hogy Magyarországon és harmadik piacokon közös FIAT GM—Ganz VM termékekkel, gázturbina turbócsoportokkal jelenjen meg, megteremtve ezzel két márka összefonódását, a nagyobb eladási lehetőségeket, amelyekre — különösen fejlődő országok piacain — a komplett erőművi berendezések joggal számíthatnak."[11]

A vállalat alkuja az állammal

Az előbbiek arra utalnak, hogy az illetékes állami szerv és az érdekelt vállalat céljai többnyire nem esnek automatikusan egybe, *az érdekek összehangolódása egy rövidebb-hosszabb ideig tartó folyamat kö-*

[7] Részletesen elemzi az infrastruktúrapiac sajátosságait Valentiny Pál: Az állami beavatkozás hatása az infrastrukturális szektorba szállító vállalatok fejlődésére. (A Ganz Villamossági Művek és az energetikai gépgyártás problémái alapján) című tanulmánya. Az MTA Közgazdaságtudományi Intézete, 1976; továbbá Vince Péter: Tanulmány a gazdálkodás és a fejlesztés lehetőségeiről. Konjunktúra- és Piackutató Intézet, 1973. december.

[8] Sólyom József: Büszke emberek elégedetlensége. Népszabadság, 1970. szeptember 10.

[9] Huszti Dénes: Ganz—Fiat kooperáció. Figyelő, 1970. február 11.

[10] Uo.

[11] Uo.

vetkezménye. Ha eltekintünk azoktól a ritka esetektől, amikor a hatóság és a vállalat egyszerre és egyformán fontosnak ítél valamely új terméket, technológiát, akkor a műszaki fejlesztés folyamatát az *érintettek közötti alkuként célszerű kezelni és leírni.*

Az alku során általában az a vállalat kerül előnyös pozícióba, amelynek sikerül bebizonyítani, hogy valamely központi szerv által valamilyen okból szükségesnek ítélt új termék *támogatás* nélkül nem készül el, illetve nem arra a piacra kerül, ahová szánnák. Másként: akinek az új termék, technológia valamiért fontosabb, mint a vele alkukapcsolatban állónak (legyen az vállalat vagy minisztérium), annak különböző eszközökkel *kompenzálnia* kell partnerét.

A vállalatok különböző módon gyakorolnak nyomást az államra. Ez nem csupán a nagyvállalatokra jellemző, kisvállalat is képes ilyen esetben kedvezményeket kiharcolni. Ez történt a Fővárosi Gázkészülékgyártó Vállalat új termékének, a gázkonvektornak az esetében is. A „gázkonvektorok iránt nagy az érdeklődés mind a belföldi, mind a külföldi vevők körében. A belföldi kereslet összefügg a kormány gázprogramjával, amelynek értelmében évenként legalább 40—50 000 gázkonvektorra van szükség a hazai piacon. A külföldiek érdeklődése a kifogástalan minőségen túl azzal is magyarázható, hogy a hasonló (külföldi) készülékekhez viszonyítva igen előnyös áron vásárolhatnának tőlünk."[12]

A vállalatról megtudjuk, hogy „képesek lennének minden igényt kielégíteni, ha nem kellene szembenézniük a számukra pillanatnyilag leküzdhetetlen akadállyal, a már krónikussá váló létszámhiánnyal. Így a nagyszerű eredmények ellenére is termékeiket hiánycikként tartja nyilván a kereskedelem."[13] Nemcsak arról van szó, hogy „két év alatt 15—20 százalékkal csökkent a létszámuk"[14], de ez a folyamat várhatóan folytatódik, ezért „ebben az évben már legalább 30—40 százalékkal csökkenteniök kell a termelés volumenét".[15]

Mit kér a vállalat az államtól, hogy az ellátás szempontjából fontos terméket megfelelő mennyiségben gyárthassa? „Elsősorban azt szeretnék elérni, ha ugyanolyan preferenciákban részesítenék őket is, mint amelyet már élvezhetnek a gázszolgáltató és szerelő vállalatok. Így pénzügyi, bérköltségi, valamint eszközlekötési járulékkedvezményt kérnek."[16] És mit kínál ebben a nyílt alkuban a vállalat? „Ezzel szemben vállalják, hogy a preferenciák jóváhagyását követő egyéves időszaktól kezdve 100 százalékig kielégítenek minden igényt, amely a kormány gázfejlesztési programjával kapcsolatban merül fel, biztosítják a folyamatos pótalkatrész-ellátást is, sőt a IV. ötéves terv végére a jelenlegi 160 millió forintos teljesítéshez szükséges kapacitásról is gondoskodnak. S amit már nem jeleztek a beadványban: ha ezt a segítséget megkapják, már 1971-ben legalább 1—1,5 millió dollár exportra szállítható gázfűtőkészüléket is előállítanak."[17]

[12] Akik élni tudnának a lehetőséggel. Világgazdaság, 1970. december 8.
[13] Uo.
[14] Uo.
[15] Uo.
[16] Uo.
[17] Uo.

Történetünk jól mutatja, milyen eszközökkel folyik a vállalatok és a hatóságok között az alku egy-egy új termék gyártásáról, technológiai alkalmazásáról. Helytelen lenne, ha a történetből arra a következtetésre jutnánk, hogy a vállalatok csak ilyenkor tudnak az alkuban jó pozícióba kerülni. A nehéz helyzetben levő vállalat kedvezőtlen gazdálkodási eredményei éppoly kényszerítően hatnak az illetékes állami hatóságokra, éppoly lendítői a műszaki fejlesztési tevékenységnek, mint amikor a számukra fontos új termékek gyártását szorgalmazzák.

A következmény *formai hasonlóság:* az illetékes minisztériumok kompenzáló eszközöket használnak a szanálandó vállalatoknál csakúgy, mint a kapacitásbővítő akcióiknál. A formai hasonlóság mögött akár a vállalatok belső fejlődését, akár az új termékek sorsát vizsgáljuk, jelentős különbségekre bukkanhatunk. Mielőtt ezeket az eltéréseket megpróbálnánk összegyűjteni, tekintsük át az állam új termékek bevezetését serkentő fontosabb eszközeit.

Az állami hatóságok alkueszközei

Az állami hatóságok az eszközök igen széles skálájával rendelkeznek, köztük számos olyannal, amilyennel sem a fogyasztók, sem a vállalatok nem rendelkeznek. Az általunk összegyűjtött serkentő-kompenzáló eszközöket egy képzeletbeli skálán próbáltuk elhelyezni. Ennek egyik végére képzeljük az adminisztratív kényszert, a másikra ennek ellentétét, a gazdasági (piaci) kényszert vagy előnyt, az értékesítés bővítésének, a haszon növelésének eseteit.[18]

Biztos piac — magas nyereségráta

Elsőként nézzünk egy olyan példát, ahol az állam alkueszköze a nagy és gyorsan bővülő vásárlás volt. A Soproni Szőnyeggyár „termelésének 51 százaléka tűzött szőnyeg. A fő vásárló, az építőipar innen szerzi be a házgyári lakásokat faltól falig borító szőnyegeit."[19] A faltól falig szőnyeg a vállalat fő terméke, s dinamikus fejlődésének is legfontosabb komponense: „Miközben a gyár termelése az 1970. évi 324 millió forintról az idén 600 millió forint értékűre, tehát 85 százalékkal nőtt, a létszám 1500-ról csak 1944-re, tehát csak tíz százalékkal bővült... a gyár nyeresége 1970-ben 46 millió forint volt, az idén pedig (1974-ben, — Saját közbevetésem. — L. M.) várhatóan 130 millió forint lesz."[20]

A vállalatnak a gyorsan bővülő piacért *versenyeznie kellett:* „Bár az építtetők és az építők is gyorsan rájönnének, hogy a faltól falig szőnyeg végső soron sokkal olcsóbb, mint a parkett" — gondolták, ezért árversenybe kezdtek és „az emelkedő alapanyagárak egy részét nem hárították át a fogyasztóra, s így a kereskedelem bőven rendel belőlük".[21] A versenytársak kiszorulása után hosszú távon is biztosnak ígér-

[18] Skálánkon csak az eszközöket helyeztük el. Az eszközök alkalmazását illusztráló konkrét eseteket a kényszer és a piaci előnyök tarka kombinációja jellemzi.
[19] F. I.: Új gyártmányok, új technika a régi gyárban. Népszabadság, 1974. szeptember 1.
[20] Uo.
[21] Uo.

kezik ez a piac: „S mert a lakásépítés növekedésével a lakáskultúra térhódításával várhatóan tovább nő a kereslet, a gyár a következő öt évre is hasonló ütemű fejlődéssel számol."[22]

A vázlatos történetből kiderül, hogy az állam sok esetben nem különbözik a legkülönfélébb áruk piacán megfigyelhető *nagy vevőtől.* Ugyanazokat az előnyöket (nagy mennyiség, termelési biztonság) kínálja a szállítónak, aki ezekért versenyre is kényszerülhet. Az állami programok számára szállított termék sok esetben azért is vonzó a vállalatnak, mert a rajta elérhető *fajlagos haszon* is nagyobb az átlagosnál.

Piacszabályozás, a külföldi beszerzés korlátozása

Az állam alkueszközei közé kell sorolnunk az *importengedélyezési rendszert* is. Ez lehetővé teszi a külföldi versenytárs kiszorítását a hazai piacról, de az állami hatóságok előnyben részesíthetik a számukra fontos új termékek gyártójának külpiaci anyagvásárlásait is. Amikor a Baranya megyei Szerelőipari Vállalat gyártani kezdte új termékét, a kaputelefont „az ÉVM... az OMFB javaslatára — ez évtől leállította a termék importját".[23]

Hasonló támogatásban részesült az Irodagép és Finommechanikai Vállalat (IGV) új terméke, a táskaírógép. Egy másik magyar vállalat, az ITV (Irodatechnikai Vállalat) csak addig áll kapcsolatban tőkés kooperációs partnerével, amíg a hazai gyártás elkezdődik: „Az elképzelés szerint 1975-től három éven keresztül évi 10—15 ezer Lettera típusú Olivetti táskaírógépet szerelnének össze az ITV-nél. A megoldás előnye, hogy a hazai piacot hosszabb távra ellátná jó minőségű géppel, némileg egységesítené a gépparkot és egyszerűbbé tenné a szervizellátást. Mivel az Irodagép és Finommechanikai Vállalat (IGV) és a svájci Paillard cég között a közelmúltban kötött visszavásárlásos szerződés alapján a Hermes táskaírógépek előreláthatólag csak 1978-ban kerülnek hazai piacra, éppen ezt az időintervallumot töltené ki egy ITV-Olivetti kooperáció."[24]

Hitelek, főhatósági ajánlás, állami juttatások

Az állami szervek által szorgalmazott új termék bevezetéséhez szükséges beruházásokra nem mindig elegendő a vállalat fejlesztési alapja. Ilyenkor általában hiteleket vesznek igénybe. Nem egy esetben találkozhatunk a vállalat hitelkérelmét támogató főhatóságokkal, akik így próbálták „előrevinni" a számukra fontos új termékek ügyét. A MOFÉM csaptelepberuházásánál például: „Az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium és a Kohó- és Gépipari Minisztérium a Nemzeti Banknál is ajánlja az együttműködést."[25]

[22] Uo.
[23] Kaputelefon — bolgár kooperációban. Világgazdaság, 1972. március 10.
[24] V. M.: Megszűnik-e a táskaírógép-hiány? Világgazdaság, 1974. április 19.
[25] O. L.: Új vonások egy kooperációs és licenc-szerződésben. Világgazdaság, 1972. június 10.

Az ajánlásnál is nagyobb előny, *ha egy állami akció* — például egy államközi szerződés — *a hitel megadásának a feltétele.* A Mechanikai Mérőműszerek Gyárában készülő telemechanikai berendezések keresettek voltak a szocialista piacon, de a kapacitás bővítéséhez szükséges hitelt csak az államközi megállapodás megkötése után kaphatta meg a vállalat: „Ha a többletszükséglet kielégítéséről megállapodás születik, 1975-ben a kétmillió rubelt is meghaladhatja a szovjet export e termékből. Tény viszont, hogy mind a mai napig nincs meg az eredeti szerződés kibővítéséhez szükséges államközi megállapodás. Pedig nem is olyan sokára már az 1975—80-as időszak áruszállításairól kell szerződést kötni. (Az aláírási megállapodás lenne a feltétele annak is, hogy a Magyar Nemzeti Bank megadja a kért hitelt az MMG fejlesztési programjához.)"[26]

Az „ügyet" támogató főhatóságok, elsősorban az ágazati minisztériumok nemcsak a Magyar Nemzeti Banknál vetik latba befolyásukat. *Számos új termék sorsát a főhatóságok saját alapjaiból juttatott összegek is jelentősen befolyásolják.* A leggyakoribb ilyen forrás az *OMFB fejlesztési alapja.* Például a Chinoinban: „A vállalat elképzelései szerint az enzimgyártást a következő években nagyüzemi méretűvé kívánják fejleszteni — az enzimprogram megvalósításához az OMFB 35 millió forintos támogatást ajánlott fel."[27] Jelentős forrása továbbá az állam számára fontos új termékek műszaki fejlesztésének az *ágazati minisztérium fejlesztési alapja.* A Ganz Műszer Művek a többi között azért találta előnyösnek a köpenyhőelem gyártását, mert a minisztérium is részt vett a beruházások finanszírozásában: „A KGM anyagilag is támogatta a gyárat, mert a köpenyhőelem-gyártás szorosan kapcsolódik az ágazati célprogramhoz."[28] Hasonló funkciót tölt be a *lakosság ellátásának javítását szolgáló alap* is. Az ELZETT műanyag húzózáraihoz szükséges beruházási összeg egy része az OMFB-tól, a másik része pedig a lakosság ellátását szolgáló hitelalapból származik".[29]

Az OMFB, az ágazati minisztérium, esetleg a tanács támogatása inkább a kisebb jelentőségű új termékekre vonatkozik. A Gazdasági Bizottság, illetve az Állami Tervbizottság elé terjesztett termékfejlesztési javaslatok elfogadása nagy összegű állami kölcsönt, a vállalatnak az átlagosnál többszörösen gyorsabb növekedési lehetőséget jelent. A Graboplastnál például a műbőrgyártás fejlesztésének „költségeire a kormány Gazdasági Bizottsága a múlt évben csaknem egymilliárd forintot szavazott meg",[30] továbbá: „Az egymilliárdot meghaladó beruházási összegnek több mint 81 százalékát államkölcsönként vette fel a gyár..."[31]

[26] Az MMG műszereinek biztos piaca a Szovjetunió. Világgazdaság, 1974. november 6.
[27] V. E.: Az enzimgyártás lehetőségei. Világgazdaság, 1969. március 29.
[28] Angol know-how. Világgazdaság, 1972. február 1.
[29] Bánhegyi László: Az ELZETT gondjai a belkereskedelmi készletezés miatt. Világgazdaság, 1971. december 16.
[30] Zentai Lea: Milliárdos program a műbőrgyártás fejlesztésére. Világgazdaság, 1969. március 14.
[31] Cserhalmi Imre: Graboplast — Győr. Népszabadság, 1972. november 26.

Támogatás a KGST-ben

Az állam alkueszközei közé soroljuk, ha a minisztériumok, főhatóságok a KGST állandó bizottságaiban vagy más szervezeteiben az egész közösség számára ajánlottként el tudják fogadtatni egy magyar vállalat új termékeit.

A Budapesti Mezőgazdasági Gépgyárban kifejlesztett növényvédelmi gépcsaládot a KGST illetékes munkacsoportjának irányelvei szerint konstruálták, ezért a vállalat illetékese szerint: „a többi szocialista országban is értékesíteni szándékoztuk a géprendszert a KGST... szekciójának ajánlása értelmében".[32]

A KGST intézményrendszere segíti a Kontakta új termékének, a miniatűr ízelt csatlakozóknak a piaci sikerét is: „... ezeket a miniatűr csatlakozókat ajánlotta az illetékes technológiai tanács a KGST egységes számítógéprendszeréhez. Szomszédaink már érdeklődnek a Kontakta új terméke iránt, 1974-re a bolgárok több száz, a lengyelek 2 ezer párat rendeltek próbaképpen."[33]

Közvetlen beavatkozás, a vállalkozás egy részének átvétele

Az eddig elemzett beavatkozási formák nem csak azért érdekesek számunkra, mert segítségükkel kompenzálni lehet az állami szervek által szorgalmazott új termékek gyártóit egyéb piacaik feladásáért. Az is figyelemre méltó, hogy ezeket az eszközöket minden vállalattípus és az állam kapcsolatában ki lehetett mutatni. Az alku leírásakor nem kellett kilépnünk a piaci, a vállalatközi kapcsolatok jelzésére szolgáló fogalomkörből. Elegendő volt számunkra a nagyobb értékesítési lehetőség, a biztonság, a pozícionyerés és más hasonló fogalmak használata, miközben a felsorolt esetek tárgyalásakor nem nagyon találkoztunk adminisztratív kényszerre utaló jelekkel. *A továbbiakban olyan eszközökről lesz szó, amelyeket aligha lehetne a piaci kapcsolatok speciális formájaként értelmezni.*

Az illetékes hatóság a számára fontos termékek egy részénél a beruházások gyorsítására, a kooperációs nehézségek áthidalására vállalkozik. A Simontornyai Bőrgyár rekonstrukciójánál „Az Állami Tervbizottság mintegy félmilliárd forintot hagyott jóvá a vállalat egészét érintő fejlesztés megvalósítására".[34] A nagy összegű beruházás költségeinek csak csekély részét fedezi a vállalat. „A költségeket egyrészt állami kölcsönből, másrészt költségvetési hozzájárulásból fedezik és kis részben a vállalat is hozzájárul."[35] Ilyen körülmények között nem meglepő, hogy az akcióban főszerepet játszó főhatóság operatív módon beavatkozott az új termék, a puhabőr gyártásához szükséges beruházás lebonyolításába: „a gyár vezetői biztosan számíthatnak... a Könnyűipari Minisztérium segítségére is. A minisztérium már be is kapcsoló-

[32] Gulyás Pál: BBG, Leipzig — BMG, Budapest. Népszabadság, 1970. július 30.
[33] Új műszeralkatrészek. Világgazdaság, 1974. május 23.
[34] Szluka Emil: Gazdag üzem — gazdag községben. Népszabadság, 1974. március 5.
[35] V. M.: Bőripari fejlesztés — külföldi közreműködés. Világgazdaság, 1974. augusztus 3.

dott a beruházásban résztvevő szakvállalatok tevékenységének előrelátó koordinálásába."[36]

Az állam más előnyöket is nyújt a számára fontos — az új termékek gyártását elősegítő — beruházásoknál. Az Orosházi Síküveggyárnál például: „a kiemelt beruházás munkáit annak idején külön engedély alapján, részletes beruházási program nélkül kezdték el, mivel még folytak a tárgyalások a külföldi cégekkel a berendezések szállításáról."[37] Ugyanitt „más kiemelt beruházásokhoz hasonlóan itt is sorompóba álltak a honvédség műszaki alakulatai".[38]

Nem ritkán a helyi tanács ipartelepítési programja is elősegíti egy-egy új termék bevezetését. Az Egyesült Gyógyszervegyészeti Gyár új vidéki üzemet hozott létre a gyermektápszerek gyártására. A beruházás és az új termék sikeréhez nagyban hozzájárult, hogy „A tanács kellő időben vezetett vizet, csatornát az építkezéshez, a szakemberek letelepítéséhez is adott már lakást . . ."[39]

Kitérő az utasítások szerepéről

Említettük, hogy az állam vállalatokkal való alkujának eszközeit egy a piaci ügyletektől a kényszerig húzódó skálán helyezhetjük el. Az adminisztratív kényszer sokak számára azonos az utasítással, ezért némi magyarázatra szorul, hogy miért nem a sor végén tárgyaljuk ezt az új termékek bevezetését segítő hatósági eszközt. A MOM—Zeiss szemüveglencse történetének segítségével talán érzékeltetni tudjuk, hogy *nem feltétlenül az utasítások hagyják a legmaradandóbb nyomokat egy vállalat életében.*

A hatvanas évek végén ingerült hangú újságcikkek számoltak be a szemüveglencse-ellátás nehézségeiről: „A belföldi piacon továbbra is nagyok a feszültségek: az erős dioptriaértékű lencséknél több hónapos lemaradások vannak, a bifokális lencséknél pedig — szintén gyártási problémák miatt — még a legegyszerűbb szériaértékeket sem tudják zökkenőmentesen a vásárlók rendelkezésére bocsátani."[40]

A hiány valamennyi okát nem deríthetjük fel, néhány ok azonban az újságcikkekből is kiderült. A speciális Zeiss-lencsék világhírű gyártója későn jelezte, hogy abbahagyja a termék gyártását és forgalmazását. Ráadásul vontatottan kötötték meg a kooperációs szerződést a termék és a technológia átvételére vállalkozó MOM-mal: „a két gyár közötti megállapodásra hosszas huzavona után csak 1970 novemberében került sor. A MOM átveszi a jénai üzem gépeit, az eredeti alapanyagokat és félkésztermékeket, valamint a technológiát, és megkezdi a zöldes árnyalatú lencsék gyártását. Az NDK szervek azonban nem hagyták jóvá ezt a megállapodást és az ügy lényegében ma is függőben van."[41]

[36] Szluka Emil: I. m.
[37] P. Á.: Nagy síküveggyár épül Orosházán. Népszabadság, 1971. február 9.
[38] Pünkösti Árpád: Ma avatják az orosházi síküveggyárat. Népszabadság, 1974. október 10.
[39] Épül a körmendi tápszer- és gyógyszergyár. Népszabadság, 1972. október 5.
[40] Vince Mátyás: Szemüveglencse-gyártás MOM—Zeiss együttműködésben. Világgazdaság, 1971. december 21.
[41] V. M.: Miért nem importálhatunk Zeiss szemüveglencsét? Világgazdaság, 1971. május 20.

Nehézségek forrása továbbá a gondoktól nem mentes vidéki ipartelepítés. A Zeiss-lencsék gyártását Mátészalkára helyezték, ami a vártnál több nehézséggel járt: „Először az építés késett. Később a gázellátással voltak problémák, az idén pedig a vízellátással gyűlt meg a bajuk. Kiderült az is, hogy a csatornahálózat nem megfelelő... A Nyírség új ipartelepén nincs elég szakképzett munkaerő, a szakképzetlen munkások pedig nem szoktak hozzá a három műszakos, szigorú technológiai fegyelmet követelő iparszerű gyártáshoz."[42]

Az objektív akadályok gyakorta visszavezethetőek az információhiányra, ez pedig az érdekeltség hiányára. Erre utal, hogy a termék *veszteséges:* „az 1973-as nyolc milliós nagyságrend — közel 100 millió Ft-os termelési érték — mögött egy fillér nyereség sincs. A MOM tájékoztatása szerint nyereséget az optikai és a geodéziai műszerek, valamint a számítástechnikai készülékek hoznak."[43] A veszteség csökkentése végett a vállalat igyekezett minél többet szállítani a viszonylag kedvező tőkés piacokra, ami tovább fokozta az ellátási gondokat: „a MOM az export szinten tartása érdekében nem szállított eleget belföldi megrendelésre. Míg a MOM exportált — az OFOTÉRT importált."[44]

Az ellenérdekeltséggel kapcsolatos gyanút erősíti, hogy a szemüveggyártás vidékre telepítésének egyik oka az volt, hogy a valóban nyereséges termékek gyártásához a budapesti törzsgyárban szabadítsanak fel helyet és munkaerőt: „A gyár részt vesz a számítástechnikai program megvalósításában, ezért egyes termékek gyártását vidékre telepíti."[45] Ilyen sokféle tényezőből „összeálló" ellenérdekeltség kellett ahhoz, hogy a hiány állandósuljon, és hogy ezt csak a főhatóság utasítása legyen képes megszüntetni: „De az import nem bizonyult elegendőnek, s a helyzet egyre súlyosbodott: 1971/72 folyamán állandósult a lencsehiány. Olyannyira, hogy 1972 márciusában a Kohó- és Gépipari Minisztériumnak kellett közbelépnie: határozat született, miszerint a MOM köteles a szocialista országokba történő szállítások teljesítése mellett a hazai piacról gondoskodni, s csak ezen igények maradéktalan kielégítése után fejlesztheti tőkés exportját."[46]

Egyetlen példa bizonyító ereje csekély. A szemüveglencse történetével csupán arra próbáltuk felhívni a figyelmet, hogy az utasítás csak egyéb környezeti és belső tényezőkkel együtt jelent erős beavatkozást a vállalat életébe. A szemüveglencse a MOM-nál mellékprofil, nem befolyásolja különösebben a vállalat helyzetét. Tudjuk azt is, hogy „igen jó a szemüveglencsék dollárbevétele",[47] vagyis a termék csak addig nem nyereséges, amíg az utasítás hatályát nem veszti, amíg nem szabad exportálni a tőkéspiacokra.

1968 után, amikor a főhatóságok utasítása inkább kivétel volt, mint szabály, ezt az eszközt elsősorban olyan esetekben alkalmazták, amikor a vállalat *nagyon nem akarta* gyártani az államnak fontos új terméket, vagy amikor a többi kompenzáló eszközt nem tudták vagy

[42] E. P.: Lemaradás a Zeiss-lencse gyártásában. Világgazdaság, 1972. december 13.
[43] Forgács Katalin: Nagyító alatt a szemüveglencse. Figyelő, 1973. április 11.
[44] Uo.
[45] E. P.: I. m.
[46] Forgács Katalin: Nagyító alatt a szemüveglencse. Figyelő, 1973. április 11.
[47] Uo.

nem akarták bevetni. *Erős ellenérdekeltség esetén az utasítás ereje igen gyorsan megszűnik.* Lényegében csak addig tart, amíg a „parancs" érvényben van. Úgy is mondhatnánk, hogy a vállalat előbb-utóbb kiveti magából az így rákényszerített terméket, vagy mint azt korábban a Ganz Villamossági Művek gázturbináinál láttuk, az új terméket a vállalat „magához idomítja". Úgy véljük, hogy az olyan eszközök viszont tovább hatnak, amelyek *közömbösítik* az ellenérdekeltséget, sőt érdekeltté is teszik a vállalatot a velük járó lényeges szervezeti változtatásokban.

Amikor az állam szanálásra kényszerül...

Eddigi példáinkban az állam — kompenzáló eszközeivel — elsősorban azért vállalt részt egy-egy új termék gyártásának előkészítésében, új technológia alkalmazásában, mert erre szükség volt. Némely alkueszközök hasonlítanak a vállalatok közötti kapcsolatokban használatosakhoz, mások eltérőek voltak, más viszonyokra utalnak. Az állam nemcsak ilyen esetekben lesz részese az új termékek bevezetését szolgáló akcióknak. *Mintánkban több olyan nagy- és középvállalatra bukkantunk, ahol a veszteségek, az értékesítési gondok* — az állam beavatkozása nélkül — lehetetlenné tették volna a további gazdálkodást.

A tünetek meglehetősen egyformák a különféle — mintákban szereplő — vállalatoknál.

Pamutfonóipari Vállalat: „A fonalkikészítéshez szükséges nyersanyag, rezsiköltség és sok minden más ára egyre emelkedett mindaddig, amíg a fonalgyártás veszteségessé vált... A vállalat már tartalékalapjait élte fel, hogy szociális intézményeit üzemeltethesse és hogy úgyahogy, de mindenképpen elégtelen módon, szinten tarthassa a 2 milliárd forintot érő gépeit és berendezéseit."... „1968-tól 1972-ig mind többen hagyták ott a Pamutfonót. A béreket alig tudták emelni, mert nem volt hozzá alapjuk. Nyereségrészesedést alig-alig fizettek, azt a keveset is utolsóként az iparágban, a minisztérium anyagi segítségével."[48]

Bakony Művek: „Sajnos az említett termékek önköltsége meghaladta azt az eladási árat, amelyet — az előzőleg létrejött szerződés értelmében — remélhettek."... „Az akkori vezetőket elragadta a hév, a beruházás megvalósítására a szükségesnél kisebb összeget és rövidebb időt vettek számításba, s különböző más elképzelések sem váltak be. A vállalat kénytelen volt nem tervezett kooperációt igénybe venni, elvesztette hitel- és fizetőképességét, mindezek következtében... romlott a munkafegyelem."[49]

Csepel Autógyár: „... A Csepel Autógyár... a százezres darabszámokkal és az ebből adódó alacsonyabb árral nem tudott versenyezni."... „Így történt, hogy 1969-ben egy majd 2 milliárdos beruházás kellős közepén a vállalat nyeresége 100 millió forinttal csökkent és nem tudott nyereségrészesedést fizetni. Ez volt a mélypont, a Csepel Autógyár történetének talán legkritikusabb időszaka. Rossz hangulat

[48] Buzási János: Rendbe jön a Pamutfonó. Népszabadság, 1974. október 26.
[49] Kéri Tamás: Év végén a veszprémi Bakony Műveknél. Népszabadság, 1972. december 16.

uralkodott a dolgozók körében és tömegesen léptek ki, többen, mint bármikor a Csepel Autógyár fennállása óta."[50]

Hajtómű- és Felvonógyár: „A fordulópontot tulajdonképpen 1969 jelentette, amikor a gazdálkodási fogyatékosságok, a szervezetlenség és az anyagárak emelkedése következtében a HAFE nyeresége hirtelen megcsappant és fejlesztésialap-hiánya keletkezett. Ettől kezdve termelése akadozni kezdett, forgóeszköz készletei emelkedtek, s az alaphiány nőtt. A kohó- és gépipari miniszter ezért 1971-ben elrendelte a vállalat pénzügyi szanálását."[51]

A válság konkrét tünetei: „elhúzódtak a megkezdett beruházások és az időközbeni árváltozások következtében drágábban valósultak meg."[52] „A munkaerő-vándorlás következtében csaknem 20 százalékkal csökkent a sebességváltókat készítő budapesti gyáregység létszáma, s a gyár így már csak 55 százalékban tudta kielégíteni az igényeket."[53] „Ugyanakkor a IV. ötéves terv megnövekedett közúti sebességváltó igényeinek kielégítését biztosító közúti II. beruházás nem indult meg. Egyidejűleg nehézségek merültek fel az anyagellátásban."[54]

A talpraállítás, a vállalatoknál mutatkozó válsághelyzet megszüntetése is eléggé egyformán zajlott le: egyrészt együtt járt a vállalat pénzügyeinek, alapjainak rendezésével, másrészt gyakori volt, hogy az állami hatóságok a termelőberendezések felújítására, a termékszerkezet módosítására is intézkedéseket hoztak.

Tekintsük át a jelzett vállalatok pénzügyi szanálásának módjait.

Pamutfonóipari Vállalat: „A kormány úgy döntött, hogy addig is, amíg a vállalatnál nem képződik megfelelő mennyiségű saját alap a munkásjövedelmek rendszeres évi emelésére, az ehhez szükséges összeget az állam fedezi. Ugyancsak az államkasszából nyolcnapi bérnek megfelelő nyereségrészesedést fizettek ki a dolgozóknak. Mindezeken túl: a kormány eltörölte, leírta azt a több millió hiányt, ami a tartalékalapnál mutatkozott, és 1975-ig minden évre 30—30 millió forintot juttatott a Pamutfonónak az elégtelen fejlesztési alap pótlására."[55]

Bakony Művek: „Miután ugyanis kiderült, hogy a Bakony Művek önerejéből nem képes megoldani pénzügyi és gazdasági problémáit, a Gazdasági Bizottság kiegészítette a fejlesztési alapot, engedélyezte a további beruházásokhoz szükséges hitel folyósítását és — a szerződésben vállalt kötelezettségek teljesítését szabva feltételül — évenként csökkenő mértékű költségvetési juttatást állapítottak meg a vállalatnál."[56]

Csepel Autógyár: „1972 júliusában a kormány Gazdasági Bizottsága a KGM előterjesztése alapján rendezte a Csepel Autógyár pénzügyi helyzetét, s így év végére fejlesztésialap-hiánya eltűnik. A vállalat hiteltörlesztési kötelezettségeit felfüggesztették, új hitelt és a költségvetésből 200 millió forintos juttatást kapott."[57]

[50] Tamás Mihály: Merre tart a Csepel Autógyár? Népszabadság, 1972. november 10.
[51] Tamás Mihály: Ami egy névváltozás mögött van. Népszabadság, 1973. június 6.
[52] Forgács Katalin: Ami a névváltozás mögött van. Figyelő, 1974. július 19.
[53] Tamás Mihály: I. m. Népszabadság, 1973. június 6.
[54] Forgács Katalin: I. m. Figyelő, 1974. július 19.
[55] Buzási János: I. m. Népszabadság, 1974. október 26.
[56] Kéri Tamás: I. m. Népszabadság, 1976. december 16.
[57] Tamás Mihály: I. m. Népszabadság, 1972. november 10.

Hajtómű- és Felvonógyár: „A Minisztertanács határozata szerint a vállalat hosszú lejáratú preferált beruházási-, illetve forgóalapmegelőlegezési hitelben részesült, amelyet 1985-ig kell visszafizetniük. Ezen túl, részben töröltek bizonyos tartalékalap visszapótlási kötelezettséget is a HAFE számára, s a kettő eredményeképpen fedezett a további eszközszükséglet." ...„Az 1973. évet megelőző időszakban keletkezett fejlesztésialap-hiányt költségvetési juttatásból egyenlítették ki."[58]

A példák nemcsak az eszközökben hasonlítanak egymásra, de abban is, hogy szanáláskor az *állam illetékes hatóságai több előnyt kínálnak, mint amikor csupán vevőként lépnek föl egy-egy számukra fontos új termék piacán.* További lényeges kompenzálási módokra bukkanunk, ha a talpraállítási folyamatnak a vállalat *új termékeit* érintő hatásait vesszük szemügyre. Láthattuk, hogy a válságot követő beavatkozás közvetlen oka többnyire az, hogy egy termék, termékcsoport veszteségessé válik. Az alapok feltöltése, a vállalat pénzügyeinek rendezése ezért együtt jár a veszteséges termékek kicserélésével, vagy ha a termék valamilyen okból fontos az államnak, a veszteségforrások felszámolásával. Nézzük meg, miként változott például a HAFE sebességváltójának a helyzete: „A (szanálási — Saját közbevetésem. — L. M.) vizsgálat kiderítette, hogy a vállalat az exportra készülő felvonókat és a közúti sebességváltókat veszteségesen gyártja. A sebességváltó fix áras termék volt, s így az öntvények és a kovácsolt anyagok árának emelkedése rontotta az előállítás jövedelmezőségét."[59] Tovább rontotta a sebességváltó helyzetét, hogy „a kooperáció drágulását a sebességváltók fix ára miatt nem lehetett tovább hárítani".[60] *A Gazdasági Bizottság külön rendezte ennek a terméknek a sorsát. Felemelték* a sebességváltó *hatósági árát:* „A közúti sebességváltók árát 1972 végén húsz százalékkal emelték, ezzel az időközben jelentkező költségtöbbletet kiegyenlítették, s a vállalatnak ma már nincs veszteséges gyártmánya."[61]

Az árak rendezésénél is hatékonyabb rendezési, kompenzálási módnak bizonyult a *kapacitások átszervezés útján történő bővítése:* „A Gazdasági Bizottság határozata szerint a vállalat július 1-ével visszakapja egri gyáregységét, így a szétaprózott, drága kooperációt felszámolhatja, kapacitását növelheti. Az egri gyáregység, ahol eddig a traktor- és dömper-sebességváltók készültek, aránylag könnyen átállítható a közúti sebességváltók gyártására, s már az idén mintegy kétszáz-kétszázötvenezer normaórával járul hozzá a vállalat tervteljesítéséhez. A budapesti és az egri gyáregység további beruházások után képes lesz az 1975-re előirányzott, mintegy 11 ezer első beépítésű mechanikus sebességváltó és a 325 millió forint értékű pótalkatrész előállítására."[62]

Sajátos eszközök — sajátos arányok?

Láttuk, hogy *az állam elsősorban a termelőeszközöket gyártó közép- és nagyvállalatok műszaki fejlesztő tevékenységét befolyásolja.* A befolyásoló eszközök, továbbá az állam és a vállalat közötti pozíció-

[58] Forgács Katalin: I. m. Figyelő, 1974. július 19.
[59] Tamás Mihály: I. m. Népszabadság, 1973. június 6.
[60] Forgács Katalin: I. m. Figyelő, 1974. július 19.
[61] Tamás Mihály: I. m. Népszabadság, 1973. június 6.
[62] Forgács Katalin: I. m. Figyelő, 1977. július 19.

harc folyamatának alaposabb ismeretében már megkísérelhetjük magyarázni ezt a sajátos aszimmetriát és néhány következményét.

Az első lehetséges magyarázatot az állami hatóságok rendelkezésére álló *eszközök tulajdonságai* szolgáltatják. *Az állami vásárlások többnyire nagy mennyiségre vonatkoznak, tehát tekintélyes eladót kívánnak* — különösen nálunk, ahol elsősorban nem a helyi tanácsok, hanem az országos hatáskörű szervek szervezik és finanszírozzák a vásárlási programokat.[63]

A nagyobb vállalatok kerülnek előtérbe az importkorlátozásoknál is, mert 1. a végleges munkaerő-kapacitással és információval rendelkező főhatóságok a nagy horderejű döntésekre összpontosítanak; 2. céljuk többnyire a megtakarítás, márpedig ezt a nagyobb vásárlásoknál könnyebben el lehet érni. Hasonlóan érvelhetünk a hitelek és kölcsönök elosztásánál. A főhatóságok az ajánlásra érdemes ügyeket sorba állítják s a nagyobbakat előbbre helyezik. A KGST különböző szervei elé pedig, a dolog természeténél fogva, már csak ilyenek kerülnek.

Korántsem elegendő, ha csupán az ügyintézés menetéből, a „hivatal természetéből" magyarázzuk, hogy az új termékek, technológiák elterjesztésében elsősorban a nagy- és a középvállalatoknál segít az állam. Az eszközök jellege miatti aszimmetriát jelentősen fokozzák a talpraállító akciók. *A szanálással egybekötött műszaki fejlesztés szinte kivétel nélkül a közép- és nagyvállalatokra korlátozódik,* míg a többi befolyásoló eszközökkel a kisebb és nagyobb vállalatoknál egyaránt találkoztunk.

Szeretnénk emlékeztetni a nagyvállalatok politikai-társadalmi súlyára, arra, hogy az ilyen nagy szervezeteket sújtó válság túlnőhet a vállalatok keretein és feszültséget okozhat a környezetünkben is. Az ilyen tényezőket nem lehet lebecsülni, mégis úgy tűnik, az állam élénk és bőkezű szanálási tevékenységét, továbbá a hivataloknak a nagyobb vállalatok új termékei iránti erős vonzódását elsősorban *a vállalat válságát részben vagy* teljesen kiváltó korábbi főhatósági döntések magyarázzák.[64]

A szanálással egybekötött műszaki fejlesztésekben érdekelt — korábban bemutatott — vállalatok nehéz helyzetbe jutottak azért is, mert régi, illetve új termékeik hatósági ára „népgazdasági érdekből" nem fedezte az előállítás költségeit. A *Pamutfonóipari Vállalatnál:* „A pamutfonal fix áras termék, termelői árát emelni nem lehet. Ha ugyanis felemelik a fonál árát, emelkedik vele együtt minden terméknek az ára, ami belőle készül. Márpedig elsősorban a lakosság érdeke — a fogyasztóé és vele a népgazdaságé, hogy a pamutcikkek árát a tervezett szinten sikerüljön tartani. Mindez súlyos gondot okozott a Pamutfonó-

[63] Az okokról lásd Vági Gábor: Mennyit ér egy község, mennyit ér egy megye. Közgazdasági Szemle, 1975. 7—8. sz.

[64] „... a termékösszetétel nem szakadhat el a fogyasztók legkülönbözőbb jövedelemmel rendelkező rétegeinek igényeitől. Ez bizonyos esetekben azzal jár, hogy kevésbé gazdaságos vagy esetleg gazdaságtalan termelést is folytatnunk kell, ha gazdaságos vagy legalább elfogadható importból a beszerzés nem oldható meg. Ha a vállalati gazdálkodást a nyereségérdekeltség alapjaira helyeztük, tartósan nem engedhetjük meg, hogy a vállalatokat, vállalati közösségeket feladataik megoldása során a népgazdaság, illetve a társadalom érdekében folytatott tevékenységük miatt jelentős veszteségek érjék." Bakos Zsigmond: Közgazdasági szemlélet — gazdasági fejlődésünk kérdéseinek megítélése. Valóság, 1976. 7. sz. 80. l.

ipari Vállalat gyáraiban."[65] Hasonló okok játszottak közre abban, hogy a HAFE folytatta új — akkor még veszteséges — terméke, a mechanikus sebességváltó gyártását: „A gyáriak szóhasználata szerint: «tudatosan termelték a veszteséget»,[66] a gyártást (Saját közbevetésem. — L. M.) megszüntetni nem lehetett, hiszen a felvonók szállítására államközi szerződésben köteleztük magunkat, a növekvő autóbusztermeléshez pedig mind több sebességváltóra volt szükség."[67] Ha pedig a fizetőképtelenség nem a szakszerűtlen vállalati gazdálkodás következménye, hanem központi elhatározásoké, akkor az utóbbiak módosítására is szükség van, vagyis a központi szervek is érdekeltek tévedéseik korrigálásában. *Bárhogy is döntenek, elhatározásuk költségeit részben vagy teljesen viselniük kell.*

Ezek után joggal kérdezheti az olvasó: végtére is *nem mindegy, hogy milyen helyzetben kerül sor egy új termék bevezetésére.* Ha az új termék sikeres, akkor fogyasztójának közömbös, *azért kezdték-e gyártani,* mert az érdekelt vállalatot ezzel az új termékkel „vezették ki" nehéz helyzetéből. Jogos az a kérdés is: miért nem fogadjuk el *adottságként,* hogy nálunk a szokásos talpraállítás *is* új termékek bevezetését jelenti. Miért ez a *hangsúlyozott elhatárolás* az új termékek, technológiák bevezetésének egyéb eseteitől? Válaszunk részleges, célunk csupán a figyelem felkeltése és nem a teljes bizonyítás.

Az államnak az új termékek bevezetését segítő tevékenységét vizsgálva jelentős számú olyan nagy- és középvállalatra bukkantunk, ahol a válság és a talpraállító állami beavatkozás rendre megismétlődött, ahol az új termék is kudarcot vallott, és ezért *újabb* központi mentőakciókra volt szükség.

A *Csepel Autógyárban* az első központi döntés a többi között traktorokhoz és dömperekhez szükséges motorok gyártását tűzte ki célul: „A rekonstrukció 1966-ban kezdődött, de két évvel később már látszott, hogy módosításra szorul. A magyar mezőgazdaság viszonylag nem nagy igényei a nagysorozatú traktorgyártást nem támasztották alá, a környező szocialista országok pedig maguk is berendezkedtek a gyártásra. A dömperek iránti kereslet is visszaesett . . ."[68]

A központi irányító hatóságok profitváltoztatással akarták áthidalni a nehézségeket — újból sikertelenül: „Az új helyzetben más megoldást kellett keresni. Kézenfekvő volt, hogy a közúti járműgyártást fejlesszék s eszerint 1975-ben a vállalat megközelítőleg 7—8 ezer speciális teherszállító járművet gyártott volna Csepel-motorokkal . . . De alig telt el egy év, piacra kerültek az 50—60 ezer forinttal olcsóbb szovjet és NDK gyártmányú 5—7 tonna teherbírású gépkocsik és a Csepel Autógyár . . . a százezres darabszámokkal, az ebből adódó alacsonyabb árral nem tudott versenyezni."[69]

Az ágazati minisztérium ismét újabb termékkel toldotta meg a talpraállítás során nyújtott támogatást. Ezzel egyelőre sikerült megoldani a vállalat értékesítési gondjait: „A Csepel Autógyár termelésének jelenleg még csak mintegy 3 százalékát adja a szervokormány, de

[65] Buzási János: I. m. Népszabadság, 1974. október 26.
[66] Forgács Katalin: I. m. Figyelő, 1974. július 19.
[67] Tamás Mihály: I. m. Népszabadság, 1973. június 6.
[68] Tamás Mihály: Merre tart a Csepel Autógyár? Népszabadság, 1972. november 10.
[69] Uo.

ismerve a szovjet piac felvevőképességét, elképzelhető, hogy a jövőben 15—18 százalékra emelkedik a részaránya — ha hosszú lejáratú megállapodás birtokában fejleszthetik a kapacitást."[70]

Sorolhatnánk a hasonló történeteket, de talán ez is elég a szanálással egybekötött termékadaptáció hátrányainak összegezéséhez.

1. Az új termék kiválasztása ilyenkor *kényszerhelyzetben* történik. A fő cél nem csupán a vállalat hosszú távú fejlődésének a biztosítása, ilyenkor igen jelentős motívum a munkaerő megtartása, a kapacitások lekötése. Az új termék megfelel ugyan ezeknek a céloknak, a vállalat piaci és termelési hagyományainak viszont gyakran nem, ez pedig később nehézségek forrása lehet.

2. Az új termék kiválasztásában nagy szerepet játszó főhatóságokat a vállalati gazdálkodástól idegen szempontok (ellátás, exportnövelés stb.) is vezetik. Az ellátás vagy az export — többnyire rövid távra szóló — szempontjainak megfelelő új termék nem biztos, hogy kedvez a vállalat fejlődésének.

3. A felülről kapott ötlet vagy utasítás több-kevesebb biztonságot jelent a vállalatnak, hiszen ez megosztja a felelősséget a vállalat és az állam között. Gyakori következmény: nagyvonalúság a beruházásoknál, nem kellő megfontoltság az új termék és piacának kiválasztásában.

Hogyan befolyásolja a vállalat piaci kapcsolatait a szanálással egybekötött termékcsere?

A minta feldolgozása során nem sikerült választ kapnunk erre a kérdésre. Az ilyenkor lezajló folyamatnak csupán egy fontos elemét sikerült megragadni. Az állami döntés kijelöli az új terméket és az új termék piacát, de ez sokszor a kijelölt áruénál kedvezőbb piacokról való lemondással, régi, jól kiépített vállalati kapcsolatok elsorvasztásával jár. A Csavaripari Vállalatnál végrehajtott rekonstrukció célja, hogy „a hazai igényeket mind mennyiségben, mind választékban teljes mértékben biztosítsa".[71] A belföldi ellátás felelőssége jól jövedelmező piacok feladását is jelentheti: „A 2,5 millió márkás eladás azért nem valósult meg, mert váratlanul fokozódtak a hazai igények. Ha a vállalat csak a saját érdekét tartja szem előtt, az export mellett dönt, hiszen az jövedelmezőbb."[72]

És végül egy a piacfeladások okozta üzleti veszteséget számokban is érzékeltető példa: „A tőkésországokba szállított kádak után a kecskeméti gyár körülbelül 150 forinttal többet kap, mintha ugyanazt a hazai piacon adja el. Nem is szólva a Lampart különbevételéről, ami az exportágak növekedéséből és egyéb preferenciákból származik."[73] Ám a szabad piacválasztást több tényező is lehetetlenné teszi: „A kedvező exportárak a belkereskedelem jobb áruellátását is nehezítik. Főként a kisebb méretű kádak és egyes ötvözött vízvezeték-szerelvények hazai árszínvonala alacsony... a kohó- és gépipari miniszter első helyettese

[70] D. L.: Hazai szervokormánygyártás magyar—szovjet együttműködéssel. Világgazdaság, 1974. június 26.

[71] E. P.: Megszűnik a csavarhiány? Világgazdaság, 1972. november 16.

[72] D. L.: Angol licencvásárlás — a csavargyártás korszerűsítésére. Világgazdaság, 1971. november 5.

[73] Emőd Pál: Ahol az érdekeltség egyenlő az exporttal. Világgazdaság, 1973. február 16.

zárszavában hangsúlyozta, hogy a *Lampart* a lakosság igényeinek magas színvonalú kielégítését tekintse fő feladatának. A vállalati üzletpolitika esetenként *vállaljon* áldozatot, s gyártsák a kevésbé jövedelmező termékeket is belkereskedelmi rendelésre."[74]

A jövedelmező és bővíthető piacokról lemondó vállalat, úgy tűnik, nemcsak a vállalatok közötti kapcsolatok rendszerében elfoglalt helyét váltotta kedvezőtlenebbre, de egyúttal önállóságának egy részéről is lemondott.

★

A bármilyen gondos és bőkezű hatósági kompenzálás nem terjedhet ki a vállalat és környezete közötti kapcsolat minden elemére. Ha tehát a mai gazdasági fejlődési viszonyok között elképzelhetetlennek is tartjuk az új termékek, technológiák kiválasztásának folyamatát az állami hatóságok részvétele nélkül, egyúttal azt is megállapíthatjuk, hogy a részvétel *formája* rendkívül nagy jelentőségű az új termék további sorsa szempontjából. Úgy tűnik, *az új termékek bevezetése szempontjából az a helyzet kedvezőbb, amikor hatóságok nem kárpótolnak, hanem vevőként* „vállalatszerűen" *lépnek fel a vállalati kapcsolatok rendszerében.*

[74] Több kád, gáztűzhely, zománcedény kerül az üzletbe. Népszabadság, 1970. augusztus 26.

GULYÁS JÓZSEF:

A KÖZÖS PIAC AGRÁRPOLITIKÁJA

A Közös Piac a világ legnagyobb mezőgazdasági és élelmiszeripari importőre. A Közös Piac felé irányuló magyar export 2/5-e mezőgazdasági és élelmiszeripari termék. Ezért magyar szempontból, de általános világgazdasági szempontból is fontos a Közös Piac agrárpolitikájának ismerete.

A könyv hét fejezetből áll. Az I. fejezet ismerteti a Közös Piac agrárpolitikájának kialakulását és az agrárprotekcionizmus eszközeit; a II. fejezet a közös agrárpolitika fő vonásait, az agrárpiaci szerkezetét; a III. fejezet a Közös Piac agromonetáris politikájának fő vonásait; a IV. fejezet a közös agrárpolitika finanszírozási rendszerét; az V. fejezet a Közös Piac harmadik országokkal folytatott agrárkereskedelmének szabályozását; a VI. fejezet a brit mezőgazdaság Közös Piacon belüli helyzetét; végül a VII. fejezet a közös agrárpolitika további alakulásának kilátásait ismerteti.

A szerző a közös agrárpolitikának főleg azokat a vonásait mutatja be, amelyek igen fontosak a gyakorlati gazdaságirányítás, illetve végrehajtás területén dolgozóknak, nevezetesen, hogy milyennek ítélhetjük meg jelenleg és a jövőben a Kilencek és a kívül álló exportőrök piaci kilátásait.

A mű azon olvasók érdeklődését kívánja kielégíteni, akik a Közös Piac agrárpolitikáját szeretnék megismerni. *A munka egyedülálló az idevágó magyar szakirodalomban.*

181 l., fűzve 31,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

OROLIN ZSUZSA:

Nyugdíjrendszerünk továbbfejlesztésének lehetséges iránya*

Magyarországon is — akárcsak a többi szocialista országban — nő az idősebb korcsoportba tartozó állampolgárok száma és aránya. Az ezredfordulóra a 60 éven felüli népesség aránya a jelenlegi 18 százalékkal szemben 22 százalékot ér el. Az idősebb népesség körében — a demográfiai előrebecslések szerint — különösen megemelkedik a 70—85 évesek száma és aránya.

A fiatal, házasságban élő nőknek a termelőmunkába való mind nagyobb mértékű bekapcsolódásával, több generációs családok tervezésével a növekvő számú idős, beteg, ápolásra szoruló ember ellátása egyre kevésbé oldható meg a családon belül. A gyermektelen öregek esetében ez a probléma még élesebben vetődik fel. Mindebből következik, hogy az idős korú népesség ellátásában a tervezett, intézményes társadalmi gondoskodás különféle formáinak szerepe — amelynek döntő fontosságú eleme a nyugellátás — fokozódik. Mielőtt bemutatnánk a nyugellátás továbbfejlesztésével kapcsolatos elképzeléseinket, áttekintjük a mai nyugdíjrendszer fő vonásait.

A mai nyugdíjrendszerről

A nyugellátás keretében (nyugdíjra és nyugdíj jellegű járadékra) 1976-ban kifizetett 32 milliárd forintból a lakosság 18, a nyugdíjkorhatárt elért állampolgárok 84 százaléka — összesen 1866 ezer személy — részesült. (Megoszlásukról lásd az 1. sz. táblázatot.)

1. sz. táblázat

A nyugellátásban részesülők megoszlása 1976-ban (fő)

Megnevezés	Létszám
Munkás-alkalmazotti nyugdíjas	1 148 754
Mezőgazdasági szövetkezeti nyugdíjas	265 380
Egyéb nyugdíjas	169 228
Járadékos	283 160
Összesen:	1 866 522

* E cikk a KGST-országok Munkaügyi Kutatóintézeteinek közös kutatási programjához készített tanulmányon alapul.

A társadalombiztosítási törvény értelmében minden olyan 60. évét betöltött férfi és 55. évét betöltött nő, aki legalább 10 éven át keresőtevékenységet folytatott, saját jogon öregségi nyugdíjat élvez.[1]

Az öregségi nyugdíj összege a havi átlagkeresettől és a szolgálati idő tartalmától függ. 10 évi szolgálati idő esetén az átlagkereset 33 százalékát, 25 éves szolgálati idő után 63 százalékát, 42 éves vagy hosszabb munkaviszony után pedig 75 százalékát teszi ki.[2]

A IV. ötéves tervidőszak kezdete óta — a fogyasztói árak emelkedésének ellensúlyozására — a nyugdíjak évente 2 százalékkal automatikusan emelkednek. Minthogy a fogyasztói árszínvonal az előzetes becsléseket meghaladó ütemben emelkedett, a nyugdíjak vásárlóértékének védelmében további intézkedésekre került sor.[3]

Az évenkénti automatikus növelés legkisebb összegének kétszeri emelése s a központi áremeléseket kompenzáló intézkedések kedvező társadalmi hatást váltottak ki. A megélhetési költségek növekedésének 1976. évben bekövetkezett és várhatóan folytatódó felgyorsulása azonban az alacsony nyugellátásban részesülőknek az eddiginél fokozottabb támogatását s a nyugdíjak reálértékének megóvását célzó újabb intézkedéseket tesz szükségessé.

1970 és 1976 között a nyugdíjak átlagos színvonala a személyes jövedelmeket meghaladó mértékben: az ipari nyugdíjasoké 50, a mezőgazdasági szövetkezeti tagoké 100 százalékkal emelkedett (2. sz. táblázat). Ez az emelkedés azonban zömmel annak a következménye, hogy az idős — és emiatt alacsonyabb nyugdíjjal rendelkező — személyek körében magasabb a halálozás, az újonnan nyugdíjba lépők pedig az átlagosnál magasabb nyugdíjúak. (L. a 2. és a 3. sz. táblázatot.) Emiatt minden külön intézkedés nélkül évente 2—4 százalékkal emelkedik a nyugdíjak átlagos színvonala. Ugyanakkor nő a nyugdíjasok aránya a legalacsonyabb jövedelemkategóriákban. (A havi 800 Ft alatti személyes jövedelemből élőknek 1962-ben a 14[4], 1967-ben a 25[5], 1972-ben a 43[6] százalék, 1977-ben pedig a kétharmada nyugdíjas személy volt.)

[1] A mezőgazdasági szövetkezetek férfitagjai a 62., nőtagjai az 57. életévük betöltésétől kezdődően öregségi nyugdíjra jogosultak. 1980. január 1-től a nyugdíjkorhatáruk azonos lesz a munkás-alkalmazottakéval.

[2] A nyugdíj összegének kiszámításához a nyugdíjba lépést megelőző 5 év legkedvezőbb havi átlagkeresetű három esztendejét veszik figyelembe. Megjegyezzük, hogy egyes népgazdasági ágakban, foglalkozásokban a nyugdíjkorhatár alacsonyabb (bányászat, fegyveres testületek stb.).

[3] 1973-ban a tej és tejtermékek áremelésének ellensúlyozására a nyugdíjasok havi 50 Ft kompenzálást kaptak. 1974. január 1-től az évenkénti rendszeres emelés legkisebb összegét havi 30 forintban állapították meg. A tüzelőanyagok áremelésének ellensúlyozására 1974. szeptember 1-től a nyugellátásokat havi 50 forinttal egészítették ki. 1976. január 1-től az évenkénti rendszeres emelés legkisebb összegét havi 30 forintról 50 forintra emelték. 1976. június 1-től a hús és húskészítmények áremelésének ellensúlyozására a nyugellátásokat újból kiegészítették havi 60 forinttal. 1978. január 1-től a rendszeres emelés legkisebb összege havi 50 Ft helyett 70 Ft.

[4] Jövedelemeloszlás Magyarországon. Központi Statisztikai Hivatal, 1967.

[5] A lakossági jövedelmek színvonala és szóródása 1972-ben. Központi Statisztikai Hivatal, 1975.

[6] A családi jövedelmek színvonala és szóródása 1972-ben. Központi Statisztikai Hivatal, 1975.

2. sz. táblázat

A saját jogú nyugdíjak alakulása (Ft)

Megnevezés	1970	1971	1972	1973	1974	1975
	Munkások-alkalmazottak					
Havi nyugdíjátlag az év végén	1053	1127	1190	1324	1465	1626
Az év folyamán újonnan nyugdíjazottak nyugdíjátlaga	1136	1266	1435	1642	1764	1916
	Mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagok					
Havi nyugdíjátlag az év végén	594	633	672	794	928	1123
Az év folyamán újonnan nyugdíjazottak nyugdíjátlaga			764	954	1067	1268

Forrás: A Szakszervezetek Országos Tanácsa Statisztikai Jelentése, 1975.

3. sz. táblázat

Az átlagos saját jogú nyugdíj korcsoportonként 1976. júniusában (Ft)

Korcsoport (év)	Férfiak	Nők	Együtt
	Ipari nyugdíjasok		
55—59	2347	1565	1822
60—64	2309	1376	1929
65—69	1892	1278	1678
70—74	1615	1261	1493
75—79	1486	1291	1418
80—84	1415	1320	1378
85—	1400	1369	1388
	Mezőgazdasági termelőszövetkezeti nyugdíjasok		
60—64	1453	1027	1252
65—69	1290	995	1220
70—74	1031	1002	1026
75—79	959	1033	966
80—84	934	1062	948
85—	928	1036	947

Forrás: A Szakszervezetek Országos Tanácsa Társadalombiztosítási Főigazgatóságának adatai.

Összehasonlítás végett megjegyezzük, hogy 1975-ben a munkások és alkalmazottak átlagos havi keresete az állami iparban 3123 Ft, az állami mező-, erdő- és vízgazdálkodásban 2956 Ft, a szövetkezeti szektorban 2735 Ft, a szocialista szektor egészét tekintve pedig 3068 Ft volt. (Statisztikai Zsebkönyv, 1976. Központi Statisztikai Hivatal, 1977.)

Általános nyugellátás, munkán alapuló különbségek és vásárlóerő-megóvás — mintegy nyugdíjrendszerünk fogyatékossága

Az öregkori megélhetést mindig is döntően a munkaképes korban végzett tevékenység alapozta meg. Az öregkorra való egyéni takarékosságot, illetőleg az idősek családon belüli eltartását váltotta fel az a fajta

öregkori biztosítás, amelynek keretében a biztosítóintézet garantált öregkori ellátás folyósítását vállalja.

A magyar nyugdíjrendszer is egyfajta biztosítási formából fejlődött ki, aminek nyomait máig magán viseli. Ez tükröződik abban, hogy a társadalombiztosítás jelenlegi hazai rendszere alapvetően csak a korábban gazdaságilag aktív idős népesség számára nyújt — a korábbi keresethez igazodó — ellátást. Ezzel szemben felvethető — különösen a fejlett szocialista társadalom viszonyai között — az öregkori ellátásnak egy olyan felfogása, amely szerint az idős korú személyek mint állampolgárok általánosan jogosultak a létbiztonságukat szavatoló nyugellátásra. E felfogás szerint az idősek eltartása — függetlenül attól, hogy korábban munkaviszonyban álltak-e — társadalmi, állami feladat. Következésképpen a nyugdíjrendszer keretében minden idős állampolgárnak hozzá kell jutnia egy szerény megélhetést biztosító alapellátáshoz, amelyet a korábban végzett munka társadalmi hasznossága szerint differenciált, biztosítás jellegű ellátás egészítene ki.

Nyugdíjrendszerünkben nem érvényesül az alapvetően szociális célokat szolgáló, állampolgári jogon járó megélhetés általános biztosításának elve. Továbbá a minimális és a maximális nyugdíj közötti különbség mintegy tízszeres — ilyen mértékű differenciálódás még a bérekben sem tapasztalható — s mivel e különbségek nagyobbrészt a nyugdíjba lépéskor érvényes jogszabályok és kereseti színvonal eltéréseiből adódnak, ahelyett, hogy a korábban végzett munka hasznosságával függnének össze, nemcsak túlzottan nagyok, de indokolatlanok, méltánytalanok is. Emellett a nyugdíjrendszerünkben nincs kellő biztosíték a nyugdíjak reálértékének, vásárlóerejének megőrzésére.

Az 1954. október 1-je előtt megállapított nyugdíjak ma már semmilyen indokolt (a végzett munkán alapuló) különbséget nem tartalmaznak, mivel az időközben végrehajtott emelések mindig az alacsonyabb nyugdíjakat érintették. A legalacsonyabb nyugdíjak többszöri emelése következtében állt elő az a furcsa helyzet is, hogy a 60-as évek első felében megállapított nyugdíjak átlaga mintegy 10 százalékkal alacsonyabb az 50-es években megállapított nyugdíjakénál, ugyanakkor csupán fele a 70-es évek közepén folyósítani kezdett nyugdíjak átlagának. Vagyis az aktív kereső korban rövidebb-hosszabb ideig végzett munka időközben csaknem teljesen elveszítette a nyugdíj nagyságát meghatározó szerepét. Ebből a helyzetből csak az összes nyugdíjak egységes elveken nyugvó újbóli megállapítása jelenthet kiutat.

Lengyel szakértők szerint minden korábban megállapított nyugdíjat az adott foglalkozási terület átlagkereseti szintjében időközben végbement emelkedés mértékének megfelelően kellene módosítani. Ha ezt a módszert követnénk, akkor Magyarországon mintegy százezer idős személy nyugdíját a kétszeresére kellene növelni. A módszer azért sem szerencsés, mert a bizonyos foglalkozásoknak átmenetileg nyújtott bérpolitikai preferenciák hatására a más-más időszakokban nyugdíjba lépő hasonló foglalkozásúak között indokolatlan nyugdíjbeli különbségek keletkeznének.

Ami a nyugdíjak vásárlóerejének megőrzését illeti, legelőször is e követelmény pontos tartalmát kell tisztázni. Felmerül ugyanis a kérdés: mihez igazodva kell emelkedniük a korábban megállapított nyugdíjaknak

— a nominális átlagkeresetek emelkedéséhez, a fogyasztói árindex változásához vagy pedig a létfenntartási költségeknek a mindenkori átlagos fogyasztás alakulását figyelembe véve számított növekedéséhez. E változatok mindegyike mellett és ellen számos elméleti és gyakorlati-technikai jellegű érv hozható fel. Úgy tűnik, hogy csak e mutatók együttes figyelembevételével juthatunk kielégítő megoldáshoz.

Javaslat egy új nyugdíjrendszer kialakítására

A következőkben egy olyan, ún. dinamikus nyugdíj-megállapítási rendszert körvonalazunk, amely egyesíti magában az állampolgári jogon nyújtott alapellátást és a korábban keresőtevékenységet folytatott dolgozóknak biztosított kiegészítő ellátást. Véd a vásárlóerő-romlás ellen, továbbá kiküszöböli a nyugdíj-megállapítás időpontjából adódó indokolatlan differenciákat — az aktív korban végzett munkának a keresetekben tükröződő társadalmi hasznosságát viszont kifejezésre juttatja. Emellett a nyugdíjkiáramlás — a fogyasztói árszínvonal és a reáljövedelem növekedésének terveire támaszkodva — tervezhető, s a terv- és tényadatok eltéréseinek megfelelően menetközben korrigálható. Minden nyugdíjas korú egyént állampolgári jogon megillető *alapnyugdíj* nagyságát évről évre a szerény megélhetés költségeinek szintjén, abszolút összegben határoznánk meg.[7] Az alapnyugdíj évente esedékessé váló módosítása a megélhetési költségek változását követné: kifejezésre jutna benne a fogyasztói árszínvonal emelkedése, a reáljövedelem-növekedés bizonyos része (ti. a szükségletek társadalmilag indokoltnak tekintett növekedését fedező hányada) és a háztartásstatisztika által megállapított nyugdíjas „fogyasztói kosár". De számolhatunk egyszerűen a minimális bérekkel is.

A munka után járó kiegészítő nyugdíj kiszámításához a munkában eltöltött évek számát és a munkából származó keresetet, illetőleg jövedelmet vennék figyelembe.[8] Az egészségtelen szóródás elkerülése végett rögzítenék a kifizetésre kerülő nyugdíjak „plafonját" — ugyanakkor a magas jövedelműek külön befizetéseikkel kiegészíthetnék az állam által fizetendő későbbi nyugdíjukat. A kiegészítő nyugdíj („nyugdíjpótlék") a legegyszerűbben az utolsó év keresetének a szolgálati időtől függő százalékában (amely százalék a munkavégzés körülményeit és nehézségi fokát is tükrözhetné) határozható meg. Az így kiszámított kiegészítő nyugdíj azonban arányában, majd pedig összegében is elmaradna az évről évre növekvő alapnyugdíjtól, ezáltal a hosszú évek során végzett munkának a nyugellátás nagyságára gyakorolt hatása elhalványulna. Ezért megfelelőbbnek látszik az a — másutt már bevált — számítási módszer, hogy a nyugdíjbamenetel előtti kereset és a megélhetési költségeket kifejező éppen érvényes alapellátás különbségét elosztják az alapellátás összegével, és a továbbiakban az így kapott kulcsszám (szorzó)

[7] Erre azért van szükség, mert a nyugdíjak százalékában megállapított emelés miközben esetleg nem fedezi a legalacsonyabb nyugdíjak megélhetési költségeinek emelkedését, a legmagasabb nyugdíjból élőket még előnyhöz is juttathatja.

[8] E két tényező természetesen továbbiakkal is kiegészíthető (például: az átlagosnál nehezebb vagy rosszabb feltételek között végzett munkában eltöltött idő; a nyugdíjkorhatár betöltése után végzett keresőtevékenység időtartama s az ezzel elért kereset, illetőleg jövedelem).

határozza meg a nyugdíjpótlék mindenkori nagyságát.[9] Ez a nyugdíjast egyszerre védi nyugdíja vásárlóerejének romlása és a korábban végzett munkájának „elértéktelenedése" ellen.[10] A szolgálati idő figyelembevétele oly módon történne, hogy az így számított összeget csak azok kapnák meg teljes egészében[11], akik — mondjuk — 40 évet dolgoztak; a többiek arányosan kevesebb kiegészítő nyugdíjban részesülnének.[12]

★

A vázolt dinamikus nyugdíjrendszernek az előnyei mellett kétségkívül hátránya, hogy bevezetése és működtetése igen felkészült technikai apparátust, nagy adminisztrációt követel. Ez azonban perspektívában nem lehet akadálya a nyugdíjas kornak legmesszebbmenő anyagi biztonságát szavatoló nyugdíjrendszer megvalósításának.

Elképzelésünk természetesen a nyugdíjrendszer továbbfejlesztésének csupán az egyik lehetséges irányát jelzi — amely még ha elvileg helyesnek bizonyul is, a gyakorlati megvalósítás első lépéseit alapos vizsgálatnak kell megelőzniük. Mindenekelőtt pedig az anyagi erőforrásainkat kell bővíteni, hogy biztos és egyre növekvő alapból folyósíthassuk az idős népességnek növekvő életszínvonalát biztosító nyugdíjakat.

[9] E számítási módszer a svéd állami nyugdíjrendszer gyakorlatán alapul.

[10] Például, ha adott évben az alapellátás 1400 Ft, a nyugdíjba menő havi keresete pedig 3000 Ft, akkor a szorzószám

$$\frac{3000-1400}{1400} = 1{,}14$$

s ennek alapján az adott évi kiegészítő nyugdíj $1{,}14 \cdot 1400 = 1596$ Ft. Megjegyezzük, hogy ha a szorzószámot nem egyetlen évnek hanem a munkában töltött utolsó éveknek a keresete alapján számítanák, akkor nem a többéves átlagkeresetet kell alapul venni, hanem az adott évekre külön-külön kiszámított szorzószámot kell átlagolni. A megélhetési költségek s ezzel összefüggésben az alapnyugdíj nagysága ugyanis időközben változott.

[11] Illetőleg valamilyen — az ország teherbíró képességéhez igazodóan megszabott — arányban.

[12] Egy-egy szolgálati év ez esetben a kiegészítő nyugdíj 2,5 százalékára jogosítana. 10 év szolgálati idő után tehát a kiegészítő nyugdíj összegének 25 százaléka járna — példánknál maradva ez

$$\frac{1400 \cdot 1{,}14}{4} = 399 \text{ forintot tesz ki.}$$

A nyugellátás teljes összege így az első évben $1400+399 = 1793$ Ft. Tegyük fel, ha a következő ötéves tervidőszakban az alapnyugdíjat 2000 forintra emelik, akkor az illető új nyugdíja

$$\frac{2000+2000 \cdot 1{,}14}{4} = 2570 \text{ Ft.}$$

SZÉKFFY KLÁRA:

A bérek és a termelékenység kapcsolata az iparban 1950—1974 között*

A bérszabályozásnak a gazdaságpolitikai célok megvalósulását kell szolgálnia, azaz: 1. több, jobb munkára kell ösztönöznie, és 2. a gazdaság egyensúlyi pozíciójának fenntartása irányába kell hatnia.

Ha mintegy 30 év távlatából tekintjük át a bérszabályozási rendszer elméletileg megfogalmazott és a gyakorlatban megvalósított konstrukcióit, felbukkan az az ösztönzési funkcióhoz kapcsolódó javaslat, hogy szoros, pozitív kapcsolatot kell létesíteni a bérek és a termelékenység között a különféle ágazatokban és vállalatoknál egyaránt. Íme néhány — más-más időpontban megfogalmazott, de azonos tartalmú — idézet: „Komoly veszélyt rejt magában az a tény, hogy az elmúlt hónapokban iparunkban a bérek gyorsabban emelkedtek, mint a termelékenység . . ." [16] „Többen úgy látják, hogy az átlagbér-ellenőrzés jelenlegi ‚merevségén' úgy lehetne enyhíteni, ha a felügyeleti hatóságok az átlagbér-előirányzatot nem abszolút számban határoznák meg, hanem szoros összefüggésbe hoznák a vállalati termelékenységgel." [3. (4. l.)] „Az átlagbér-meghatározásnak az a merev rendszere természetesen korlátozza a munka szerinti elosztás ösztönző hatását a munka termelőerejének növekedésére. Az a feladat tehát, hogy megteremtsük az átlagbéreknek a termelékenység növekedésétől függő változásának rendszerét. Ennek az a feltétele, hogy tökéletesítsük a munkatermelékenység mérésének módszereit . . . , amelyek alapján kielégítően megállapítható a termelékenység növekedésének üteme az egyes üzemekben, de meghatározható az is, milyen forrásból származott a termelékenység emelkedése." [11. (53. l)] „. . . olyan bér és személyi jövedelemszabályozást szükséges kialakítani, amely:

— a bérszínvonal-emelést az eddiginél szorosabban összeköti a munka hatékonyságának növekedésével;

— olyan arányt határoz meg a hatékonyság növekedése és a bérszínvonal alakulása között, amely módot ad arra, hogy a gazdasági eredmények javulása nyújtson fedezetet a hatékonyság növelésének bérszükségletére." [5. (97. l.)] „Áremelkedés forrása lehet az is, ha a bérek növekedése *egyes ágazatokban lényegesen meghaladja* a teljesítmények emelkedését." [21. (409. l.)]

A gazdasági folyamatok elemzőinek különösen érdekesek az ilyen — a rendszer számos elemének változásától szinte függetlenül felmerülő — elképzelések, hiszen mögöttük nagy valószínűséggel valamiféle tartósan érvényesülő érdekeket, intézményi struktúrákat találhatunk. Esetünkben ráadásul olyan javaslatokról és kísérletekről van szó, amelyek — mint azt a későbbiekben bizonyítjuk — rendre kivihetetleneknek bizonyultak, a gazdaság egyéb folyamatai nem tűrték tartós érvényesülésüket, bármennyire is szorgalmazták megvalósításukat az állami szervek.

A továbbiakban először áttekintjük azokat az elvi javaslatokat és

* Szakdolgozatból készült kivonatos anyag.

gyakorlati intézkedéseket, amelyek az említett — a termelékenység és a reálbér között makroszinten és ex post egyébként kíméletlenül létrejövő — összefüggést a konkrét szabályozásban (a vállalatoknál és az ágazatoknál) ex ante kívánták érvényesíteni. Ezt követően a rendelkezésünkre álló statisztikai adatokkal vizsgáljuk a tényleges folyamatokat, s végül megpróbáljuk felvázolni azokat a társadalmi és gazdasági erőket, amelyek bonyolult összjátéka rendre megmásította a javaslattevők elképzeléseit, és amelyek sajátos, önmagába visszatérő, ciklikus folyamatként szabályozzák a bérek és a termelékenység közötti kapcsolatot.

Bérszabályozási kísérletek

Az 1950—56-os relatív bértömeg-szabályozási rendszer úgy tekinthető, mint a reálbérek és a termelékenység összefüggésbe hozásának célját szolgáló javaslat első gyakorlati megvalósítása, pontosabban az első — erre irányuló — kísérlet. Ezt a próbálkozást azért is érdemes vizsgálni, mert több — később megfogalmazott — állítás, elképzelés közös gyökerét, kiindulópontját alkotja. *A gazdaságirányítás fő célja ebben a periódusban a nemzeti jövedelem és ezen belül a felhalmozási alap növekedésének maximalizálása volt.* A relatív bértömeg-szabályozási rendszer feladatai az eredeti elképzelések szerint: a termelékenységemelés ösztönzése s a vásárlóerő és árualap globális egyensúlyának biztosítása, az előbb említett törekvések megvalósítására.

A vállalatok tevékenységét e rendszerben bonyolult mutatószámrendszer (teljes termelési érték, önköltségcsökkentési terv, nyereség- és nyereségbefizetési terv stb.) határozta meg. Ennek egyik fontos fejezete volt a munkaügyi terv, amely kötelező jellegű előírásokat tartalmazott a létszám, a termelékenység és a béralap alakulására. *A létszámterveket összevontan* és állománycsoportonkénti *részletezésben* (munkások, adminisztratív dolgozók és műszaki személyzet), *a bruttó vagy teljes termelési érték és a várható termelékenységnövekedés függvényében határozták meg.* A felhasználható vállalati bértömeg a várható létszámnövekedésből és a tervezett — viszonylag alacsony — bérszínvonal-növekményből adódott. A hatékonyság, közvetetten a nemzeti jövedelem növelésére, ösztönző bérszabályozási mechanizmus *az előirányzott bruttó termelési érték minden 1 százalékos túlteljesítését az így előírt béralap 1 százalékos növelésével honorálta,* a lemaradást pedig arányos béralapcsökkentés követte. A vállalati kollektíván belül — az elképzelések szerint — a legnagyobb erőkifejtésre az késztetett volna, hogy a munkások keresete a normateljesítésük, illetve túlteljesítésük arányában változott.

A népgazdasági tervben határozták meg azt, hogy a gazdaság egészében a termelékenységnövekedés hány százaléka szolgálja a bérek növekedésén keresztül az életszínvonal-növekedést. *E tervekben a termelési volumen, illetve termelékenység tervezett növekedését nagy lemaradással követte az átlagbérek emelkedése.* A termelési tervek túlteljesítésekor viszont egyenes arányban emelték a béreket, mivel *az utólagos jövedelemkiáramlással szemben is megtermelt anyagi alapok álltak,* és az átmeneti egyensúlyhiányok is bőven fedezhetők voltak a bázis termelési volumen és a vásárlóerő közti eltérésből. Így, *ebben az elméleti konstrukcióban az ösztönzés nem veszélyeztette a gazdaság egyensúlyát,*

azaz a bérszabályozás kettős funkciója könnyen összehangolhatónak tűnt.

Az eredeti elképzelések szerint a vállalati, illetve ágazati átlagbérnek és termelékenységnek mozgási irányát tekintve meg kellett egyeznie: a növekvő ütemű termelékenység növekvő, csökkenő ütemű termelékenység csökkenő ütemű bérkiáramlással járt volna. A relatív bértömeg-szabályozás rendszeréhez fűzött remények nem valósultak meg, a kudarcokat azonban csak átmeneti zavaroknak képzelték, így a rendszer bevezetésének első hónapjaitól kezdve a rendszert állandóan javítgatták. Működése alatt több száz új rendeletet, intézkedést vezettek be, módosítottak és vontak vissza.

1953-ban azután széles körű és élénk vita kezdődött, amelyben már ekkor kivehető volt két — ma is létező — irányzat. Az egyik a tervutasításos rendszer felszámolásában, a nyereségérdekeltség bevezetésében, a munkaerő-kereslet és -kínálat alapján kialakuló kereseti arányokban látta a továbbfejlődés útját. Az ellenkező nézeteket képviselő közgazdák a fennálló bérezési rendszer, a központi előírások szigorítása mellett szálltak síkra.

A gyakorlati tapasztalatok alapján 1957-ben új típusú — a bér és a termelékenység alakulása közti automatizmust megszüntető — átlagbérszínvonal-szabályozási rendszert vezettek be.[1] Ekkor az erősödő inflációs nyomás okozta a legsúlyosabb gazdasági feszültséget. Ennek megfelelően a bérszabályozási rendszerben azokat a vonásokat erősítették, amelyek a bérkiáramlás visszafogása, az áruhiányból eredő áremelkedési tendencia mérséklése irányába hatnak.

Az Országos Tervhivatal az egyensúlyi pozíció elérésére és megtartására törekedve meghatározta a kifizethető bértömeget.[2] Ehhez a begyakorlottság és a szakképzettség emelkedéséből származó és a központi bérpolitikai intézkedések végrehajtásához szükséges bérnövekedést vették figyelembe. A minisztériumok a létszámra és a béralapra terveket kaptak, amelyeket a termelési eredménytől függetlenül be kellett tartaniuk.

A vállalatok vonatkozásában alkalmazott bérszabályozási rendszer korántsem volt ilyen egységes. Eltérő gyakorlatot folytattak a minisztériumok és — az 1960-as évek elején végrehajtott átszervezésükig — az iparigazgatóságok. Egyes területeken nagyobb mozgási lehetőséget adtak a vállalatoknak a létszám, illetve a bértömeg kialakításában, másutt teljesen megkötötték a béralapokat is.

Már e mechanizmus kidolgozásakor is, főként pedig az 1960-as évek elején, egyre inkább vitatták e bérszabályozási rendszer létjogosultságát, hasznosságát a viszonylag lassú termelékenységnövekedés, illetve az egyre erősödő létszámhigítási kísérletek miatt. Sorozatban születtek a javított, a torzításoktól mentes, a bér- és a termelékenységnövekedést összekapcsoló rendszer bevezetését szorgalmazó javaslatok. Mivel a relatív bértömeg-szabályozás kudarcát a termelékenység mérésében elkö-

[1] Az általános szabályozás érvénye alól felmentették a bányászatot és az építőanyagipart, ahol fennmaradt a relatív bértömeg-szabályozás, de a termelési terv túlteljesítését már 1 százaléknál kisebb automatikus béralap-növekedés követte.

[2] Itt az egyensúly kategóriáját a gazdaságpolitikusok többsége által elfogadott értelemben használjuk, azaz akkor beszélünk egyensúlyról, ha a kínálat jelentősebb árszínvonal-növekedés nélkül fedezi a fizetőképes keresletet.

vetett hibákra vezették vissza, elsősorban az alkalmazható mutatókkal kapcsolatban születtek változatos megoldások:

1. A vállalati teljes termelési érték helyesen tükrözheti, illetve mérheti a termelékenység alakulását, ha a halmozódásokat (profil-, kooperáció- és értékváltozás) kiszűrik. [3]

2. Csak a naturális mérés adhat torzítatlan termelékenységi mutatót. [13]

3. A vállalaton belül üzemenként, üzemrészenként — a helyi sajátosságoknak megfelelően — differenciált termelékenységi mutatókat kell alkalmazni. [2]

Az első javaslat az egész gazdaságban, a második az ágazati sajátosságok figyelembevételével, a harmadik néhány nagyvállalatra és trösztre tartja alkalmazhatónak a bér és a termelékenység *szigorú* összekapcsolását. Az elképzelések legfontosabb közös vonása, hogy nem automatizmus biztosította volna a két mutató kapcsolatát, a javaslattevők a kormány feladataként jelölték meg azt, hogy ágazatonként differenciáltan határozza meg: a termelékenységnövekedést hány százalékos bérnövekedés kövesse. (A régi gyakorlattal szemben 1 százalékos termelékenységemelkedés esetén 0,4—0,6 százalékos bérkiáramlást tartottak jogosnak.) Ezekből a — bizonyos kiindulópontokban közös, másokban eltérő — hipotézisekből is a termelékenység és az átlagbér növekedési irányának vállalati, ágazati szintű egybeesése következett volna.

A vita azt tükrözte, hogy a gazdaság tényleges folyamatai egyre inkább szétfeszítették, áttörték a merev átlagbérszínvonal-szabályozás feltételrendszerét. Erre a szükségletre reagált egy, a 60-as évek elejétől biztosított — korlátozott körben érvényesíthető — speciális szabályozás. *A népgazdaságilag kiemelt fontosságú terméket gyártó vállalatok lehetőséget kaptak arra, hogy a termelékenység terven felüli növelése esetén növelhessék az átlagbér-színvonalat.* A béralap túllépését azonban az Országos Tervhivatallal és a Munkaügyi Minisztériummal előzetesen engedélyeztetni kellett. 1965-ben pedig a hatékonyság javítása végett, a túlzott létszámemelési tendencia ellen új, ösztönző módszert vezettek be. Ennek értelmében a termelékenységemelkedés útján felszabadult bér 75 százalékát — az előírt átlagbéremelésen felül — keresetnövelésre fordíthatták a vállalatok.

A bér és a termelékenység vállalati, ágazati szintű összekapcsolásában az új gazdasági mechanizmus bevezetésekor újabb változás történt. *A vállalati munka megítélésének és a kollektíva bérnövelésének alapja egy több tényezőt szintetizáló, átfogó mutató, a nyereség lett.* Ennek egyrészt tükröznie kellett az élőmunka-termelékenység változásait, a korábbi módszerek torzításai nélkül, másrészt át kellett fognia a hatékonyság növelésének többi — a holt munkával kapcsolatos — tényezőit is. A szabályozás célja eredendően az, hogy a hatékonyabb munkát végző vállalatok dolgozói átlagbér-növekedésében is tükröződjék a gazdaságban betöltött jelentőségük, fontosságuk, s elsősorban a munkaerő „elszívásával" kényszerítsék a lemaradt vállalatokat arra, hogy reagáljanak a megváltozott gazdasági környezetre.

Rövid idő alatt feltárult a célok és a valóságos folyamatok ellentmondásossága, tehát az, hogy *a nyereség függvényében végbemenő dif-*

ferenciálódás nem a vállalati kollektíva munkáját tükrözte, a bérszabályozás ösztönző funkciója gyengült, s jogos volt a rendszerrel szembeni bírálat: „... a vállalati termelékenység javulása csak igen kis mértékben engedte meg a személyi jövedelem növelését". [5. (97. l.)]

1971-ben bevezették az ún. bérfejlesztési mutatót. A bérek növelését e mutatóhoz kapcsolták, amely gyorsan reagált és ezáltal erőteljesen ösztönzött a termelékenység növelésére. Az új szabályozás célja, hogy „a bérszínvonal emelését az eddiginél szorosabban összekösse a munka hatékonyságának növekedésével". [5. (97. l.)] A nyereséghez kapcsolt átlagbérszint-szabályozást kiegészítve, az eltérő termelési feltételeket figyelembe véve 1970-ben, majd 1973-tól fokozatosan egyre több területen vezették be — egyelőre kísérletképpen — a relatív bértömegszabályozást.[3]

A tapasztalatok és a változatos javaslatok alapján igyekeztek egy megtisztított mechanizmust kialakítani. A halmozódás elkerülése végett nem a bruttó vagy teljes termelési érték, hanem az anyagmentes termelési érték mutatója volt hivatva a termelékenységben bekövetkező változások regisztrálására. Az egy főre jutó anyagmentes termelési érték mutatójának minden 1 százalékos túlteljesítése esetén egészen a 10 százalékos túlteljesítésig — a központi szervek által differenciáltan megállapított — 0,4—0,6 százalékos kulcs szerint alacsony adósávokban növekedhetett a béralap.

Röviden összefoglalva a bérszabályozás legfontosabb vonásait, megállapítható, hogy *az 1968-tól működő, többször átalakított rendszernek is elsőrendű célja* volt a vállalati kollektíva átlagbérének szoros összekapcsolása a termelékenység változásával. Ezek után joggal merül fel a kérdés: az eltelt — viszonylag hosszú — időszak alatt kialakult-e, kialakulhatott-e szorosabb kapcsolat a bér és a termelékenység alakulása között.

Gyakorlati tapasztalatok

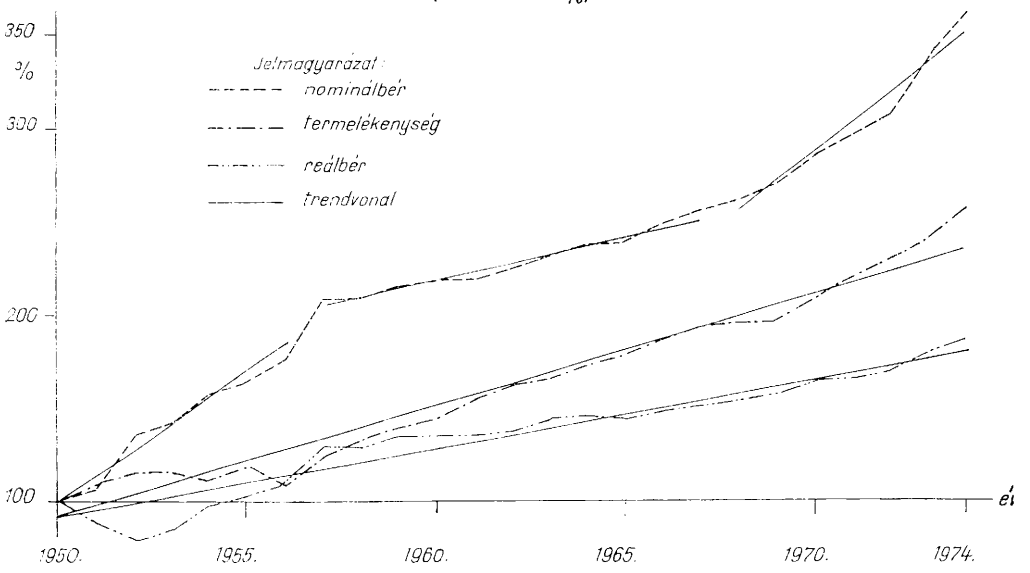
Azt, hogy a termelékenység és a béralakulás összekapcsolását szorgalmazó szabályozók elérték-e céljukat — első megközelítésben, aggregáltan — a szocialista ipar megfelelő mutatóival vizsgáljuk. (L. az 1. sz ábrát.)

A nominálbérek — az átlagbérszínvonal-szabályozás 1957—1967-es periódusától eltekintve — évről évre a termelékenységet meghaladó ütemben nőttek, a reálbérek emelkedését pedig 1957-et kivéve meghaladta a termelékenység növekedése. A további elemzés szempontjából figyelemre méltó, hogy a bér és a hatékonyság mutatója között az 1957—1967 közti időszakban jött létre „kiegyensúlyozottabb" viszony, azaz akkor, *amikor a szabályozás a „legkevésbé" irányult a két mutató közti szoros pozitív kapcsolat létrehozására,* és azokban a periódusokban volt „kiegyensúlyozatlan" a kapcsolat, amikor a „legerősebb" eszközökkel próbálták megteremteni azt.

[3] 1970-től az élelmiszeriparon belül a hűtő-, a konzerv- és a cukoriparban relatív, 1973-tól pedig 16 ipari és építőipari nagyvállalatnál átlagbérfékes relatív bértömeg-szabályozást vezettek be.

1. sz. ábra

A termelékenység, a nominál- és reálbérek alakulása a szocialista iparban 1950—1974 között
(1950 = 100%)



Forrás: KSH Statisztikai Évkönyvek (1966—1974).

Az 1. sz. ábrán látható, hogy a termelékenység és a reálbér hosszú távú alakulása idősoros lineáris trendegyenlettel is jól közelíthető. A termelékenység 1950-es évek elejei stagnálásától és a reálbérek csökkenésétől eltekintve *kiegyensúlyozott* növekedés tapasztalható mindkét idősor alapirányzatában. *A nominálbérek kiáramlásában a legnagyobb az ingadozás,* amelynek 25 évet átfogó idősorához egyetlen trendegyenletet illesztve az 1950-es évek nominálbér-növekedésének ütemét alábecsülnénk, az 1960-as évek közepén végbemenő bérnövekedést pedig a valósághoz képest túlértékelnénk. *Így ezt nem egyetlen, hanem három trend írja le.*

A nominálbéreket leíró idősor „töréspontjainak" elhelyezkedése *nem véletlenszerű,* hanem a bérszabályozási rendszer változásaihoz igazodik. Az első periódus (1950—1956) gyors bérkiáramlásának idősora meredeken emelkedő lineáris trenddel közelíthető. A második időszak (1957—1967) statisztikai adatai erősen kézbentartott lassú bérnövekedésről számolnak be, és egy ellaposodó, lineáris egyenlettel írható le. A harmadik (1968—1974) szakaszban a bérnövekedés megint felgyorsul, alakulása lineáris és exponenciális egyenlettel egyaránt jól közelíthető. Az idősor, a „törések" azt mutatják, hogy *a nominálbér-növekedés szinte azonnal reagál a gazdasági mechanizmus változásaira,* nagy reakciósebességgel közvetíti a szabályozási szférába hozott döntéseket, intézkedéseket a reálszféra felé.

Az egy dolgozóra jutó termelékenység, nominálbér és reálbér hosszú távú idősorának trendegyenletei:

1. *termelékenység* 1950—1974:	$y = 163{,}1 + 6{,}14\ t$	($t = 0$ 1962-ben)
2. *reálbér* 1950—1974:	$y = 134{,}8 + 3{,}89\ t$	($t = 0$ 1962-ben)
3. *nominálbér* 1950—1974:	$y = 223{,}7 + 8{,}83\ t$	($t = 0$ 1962-ben)
1950—1956:	$y = 140{,}2 + 13{,}90\ t$	($t = 0$ 1953-ban)
1957—1967:	$y = 227{,}5 + 4{,}67\ t$	($t = 0$ 1962-ben)
1968—1974:	$y = 300{,}0 + 1{,}053\ t$	($t = 0$ 1971-ben)

Példaként a trend paramétereinek értelmezésére a termelékenység idősorát elemezzük. Az 1950 és 1974 közti fejlődési tendencia szerint 1962-ben 1950-hez viszonyítva a termelékenység 63 százalékkal, az egész periódust tekintve évenként átlagosan 6,14 százalékkal növekedett. Ha az 1950-es bérszínvonalat 100 százaléknak tekintjük, a termelékenység becsült értéke 1961-ben 156,96 százalék, 1963-ban 169,24 százalék. Az egyenleteket figyelembe véve is számszerűsíthető a reálbér és a termelékenység trendegyenletei közötti „távolság" növekedése. *E két idősor között átlagosan évi 1,5—1,6-szeres növekedési eltérés tapasztalható a termelékenység javára.* 1957-től a gazdaság fejlődésében kiegyensúlyozottabb szakasz következett be, és ez tükröződik a trendegyenletekben is. A reálbér-kiáramlás lemaradása a termelékenységnövekedés mögött több ismert okkal magyarázható.

1. A mezőgazdaság kollektivizálása, az iparosítás, a megcélzott gyors ütemű gazdasági növekedés növelte a felhalmozódási-beruházási igényeket.

2. A jövedelmek reálértékének termelékenységtől való lemaradását vonta maga után az a törekvés is, hogy a termelőeszközök gyártása hosszú távon előzze meg a fogyasztási cikkek növekedését. *A termelőeszközöket kibocsátó ágazatokban emelkedett jobban a termelékenység,* hiszen a fejlesztések itt koncentrálódtak, ezzel fokozottabban nőttek a nominálbérek, a megnövekedett kereslettel szemben a szükségesnél kevesebb fogyasztási cikk állt. Mivel pedig a jövedelmek reálértékét a fogyasztási cikkek gyártásában végbement hatékonyságjavulás határozza meg, a reálbérek kisebb mértékben emelkedtek, mint a népgazdasági átlagos termelékenység.[4] Ezt az eltérést időlegesen kiélezte az, hogy teljes középtávú tervidőszakokban jelentős volt a két szektor termelékenységének növekedése közti ütemkülönbség.[5]

3. Az is hozzájárult a reálbérek termelékenységhez képest mérsékelt növekedéséhez, hogy a fogyasztási alapon belül nőtt a közös fogyasztás aránya. Elsősorban azokban a periódusokban fokozták jelentőségét, erősítették nivelláló hatását, amikor a lakosság életszínvonalának növekedése lassú volt.

Az adatok további elemzéséből a szocialista iparban az egész időszakra azt a következtetést vonhatjuk le, hogy *évenként átlagosan 1,4-szer nagyobb a nominálbérek növekedése, mint a termelékenységé.* Ennek okai a következők:

a) A vizsgált időszakban — ezen belül az első évtizedben különösen — gyorsan növekedett a munkaerő volumene. Ez a folyamat két szakaszra, az 1950-es évek elejére és a mezőgazdaság szocialista átszerve-

[4] A fogyasztásicikk-import időlegesen a hazai termelékenységnövekedésnél nagyobb reálbér-növekedést tehet lehetővé, ettől a lehetőségtől itt eltekintünk.

[5] Ilyen volt a II. ötéves terv is. A szocialista ipar termelése 48—50 százalékkal, a termelési eszközöket gyártó szektor 51—53 százalékkal, a fogyasztási cikkeké 42—44 százalékkal növekedett.

zésére koncentrálódott. Az iparba áramló munkaerő a betanulási időszakban általában fix bért kapott, ami — a magas selejtarány, a minőség alacsony színvonala következtében — nagyobb volt, mint a reális teljesítmény. A termelékenység növekedését meghaladó nominálbérnövekedés elsősorban a nagy munkaerő-növekedést mutató években jelentett veszélyt a vásárlóerő és az árualap egyensúlyára.

b) Az egy dolgozóra jutó bérek növekedési üteme elvben szoros kapcsolatban volt a termelés volumenével (még 1974-ben is a szocialista iparban a dolgozók 59 százaléka teljesítménybérben dolgozott), a termelékenység mutatóval jellemzett emelkedése gyors bérnövekedést eredményezett. Ez elsősorban azokon a területeken jelentkezett, ahol a teljesítménybérezés különböző formáit úgy erőltették, hogy közben nem volt kidolgozott mutatórendszer a termelékenység növekedésének reális mérésére. Ezt a hatást fokozta — 1956-ig — a béreknek a teljes vagy bruttó termelési érték alakulásához kötöttsége, mely utóbbi — mint minden bruttó mutató — jelentős halmozódást tartalmazott. *Ennek következtében olyan esetben is nőttek a bérek, amikor nem állt mögötte termelésnövekedés* (illetve termelékenységnövekedés).

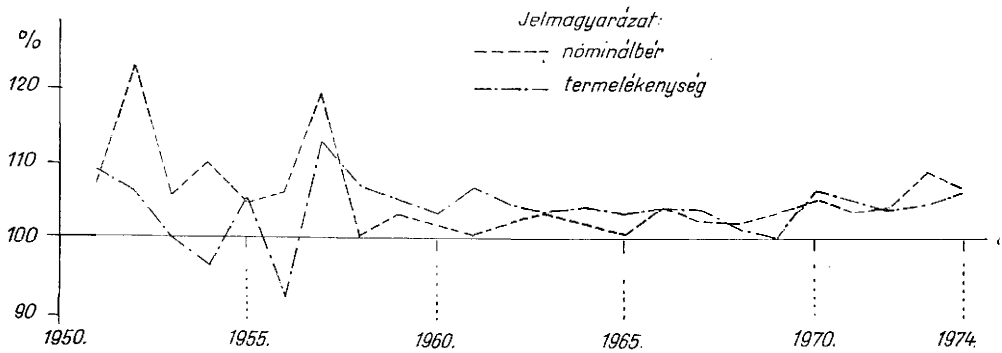
c) Egyértelmű és természetes tendencia az időbéres forma elterjedése is. Egyrészt csökkent azok száma, akik az anyagi eszközöket termelik. Az improduktív szféra jelentősége és az itt időbérben foglalkoztatott munkaerő száma növekszik. Másrészt ott is csökken a darabbéres formában dolgozók aránya, ahol megelőzően ez a forma általános volt.

A bázisindexsorok eddigi elemzése is valószínűvé teszi, hogyha van pozitív irányú kapcsolat a nominálbér és a termelékenység alakulása között — mint az a vissza-visszatérő elképzelésekben szükségszerűségként megfogalmazódott —, az sem lehet különösebben szoros. Az 1. sz. grafikon idősoraiból kitűnik, hogy hosszú távon *a bérkiáramlás sokkal inkább a bérszabályozási rendszer típusának, mintsem a termelékenység alakulásának a függvénye.*

A trendegyenletek mellett még egy eszközt — a láncindexsoros vizsgálatot is — felhasználhatunk a kapcsolat erősségének vizsgálatára. A 2. sz. ábra a szocialista ipar nominálbér- és termelékenységi láncindexsorozatait tartalmazza.

2. sz. ábra

A termelékenység és a nominálbérek láncindexsorai a szocialista iparban 1950—1974 között
(Előző év = 100%)



Mindkét idősorban évről évre erős ingadozás figyelhető meg. A nominálbérek növekedési üteme az 1950-es években hirtelen és nagy értékhatárok között ingadozott és jelentősen felülmúlta a termelékenység alakulását. (A termelékenység az előző évhez képest 1953-ban nem növekedett, 1954-ben pedig csökkent.) A 60-as években a nominálbérek évenként kiegyensúlyozottabban alakultak, növekedési ütemük elmaradt a termelékenység éves változása mögött. (1961-ben volt a legnagyobb — 7 százalék — a termelékenység növekedési üteme, de a nominálbér ekkor csupán 0,6 százalékkal nőtt, 1963-ban és 1966-ban pedig a két ütem megegyezett.) A termelékenység növekedése átmenetileg a 60-as évek végén lelassult, ezután a nominálbér növekedési üteme megközelítette, illetve 1972—1974-ben meg is haladta a termelékenységet. Az aggregált mutató mellett a mélyebb elemzéshez kiválasztottunk néhány ágazatot, iparágat, és kiszámítottuk a termelékenység és a nominálbérek között a korrelációs együtthatók értékét ezekben az ágazatokban. (L. az 1. sz. táblázatot.)

1. sz. táblázat

Az egy főre jutó nominálbér- és termelékenységnövekedés üteme közti lineáris korrelációs együtthatók:

Szocialista ipar ..	$r = 0{,}2208$
Állami ipar	$r = 0{,}3256$
Könnyűipar	$r = 0{,}1984$
Bányászat	$r = -0{,}3424$
Gépipar	$r = 0{,}3519$

E két mutató közötti egyidejű lineáris korrelációs együttható értéke alacsony mind a szocialista iparban, mind a kiválasztott többi területen.[6]

A legérdekesebb talán a bányászati bérek és a termelékenység alakulása. Mindenfajta számítás előtt feltételezhető volt, hogyha van is az iparban kapcsolat a két mutató között, az a bányászatban a leglazább. A kapcsolat ellen hat a termelés volumenének és minőségének a kitermelési feltételektől való függése. A termelékenység emelésének lehetőségei nagyban eltérnek az ágazaton belül, s az egyes területek bérei között is szakadást okoznának és gonddal járna a munkaerő biztosítása is időszakonként, ha a béreket és termelékenységet szorosan összekapcsolnánk. A közvetlen és szoros összefüggés ellen hat az ágazat népgazdasági fontossága, a nehéz fizikai munka, amely a többi ágazathoz viszonyítva magasabb bérszintben is megnyilvánul. Ennek ellenére a bányászat egyike volt azon területeknek, amelyet 1957 után kiemeltek az átlagbér-szabályozás általános érvénye alól. A mai napig is fennállnak ebben a szférában azok a kívánt körülmények, amelyeket a nominálbér és a termelékenység összekapcsolásának feltételeiként említenek. Ezek közé tartozik a naturális mérhetőség és a teljesítménybérben dolgozók magas százalékos aránya. (1974-ben 72 százalék volt.) Azt, hogy ezeknek a körülményeknek a megléte esetén sem biztosítható a bér és a ter-

[6] Az ipar területei közüli választást az indokolja, hogy a könnyűipar, a bányászat és a gépgyártás bérszabályozása bizonyos fokig eltérő volt.

melékenység együttmozgása, mutatja az is, hogy az ágazat 1973-ban egy központi intézkedés eredményeként kikerült az általános szabályozás érvénye alól, és az eredménytől függetlenül évi, legalább 4,5 százalékos nominálbér-növekedést garantáltak ebben a szektorban.

Ellenkező típusú a gépipari ágazat. A termelékenység átlagos növekedése jóval felülmúlta az ipar mutatóját, ennek ellenére a nominálbérek emelkedése mind nagyobb mértékben elmaradt az ipari átlagostól. (L. a 2. sz. táblázatot.) Nemcsak az a feltételezésünk nem igazolódott tehát be, hogy nincs egyidejű, közvetlen pozitív kapcsolat a nominálbérek és a termelékenység között. *Az az elképzelés sem jogos, hogy azokban az ágazatokban nőnek a legdinamikusabban a bérek, ahol a termelékenység növekedési üteme is magas.*

2. sz. táblázat

A bányászatban, a könnyűiparban és gépiparban dolgozók átlagbéreinek alakulása az állami ipar átlagbéreihez viszonyítva

Év	Bányászat	Könnyűipar	Gépipar
1950	104,5	82,8	101,2
1955	125,0	79,9	96,6
1960	138,2	86,6	99,4
1965	139,4	85,3	99,8
1970	142,0	87,6	98,1
1974	139,0	87,9	97,7

Lazábban kapcsolódik a termelékenységi adatokhoz, de érdekes összefüggéseket jelez az ágazati kereseti arányoknak és a szakmai béreknek az alakulása is. Néhány olyan szakmát választottunk, amelyek a vizsgált ágazatok egyikében sem tipikusak, és viszonylag egyenletes eloszlással találhatók meg a különböző szektorokban. Nem tételezhető fel ugyanis az, hogy a szektoronként lényegesen eltérő követelményeket támasztanak az azonos szakmákkal, szaktudással szemben, és az sem, hogy képviselőik kormegoszlása, munkában eltöltött ideje és egyéb — béreik szintjét meghatározó — tényezők szisztematikusan eltérőek lennének az egyes ágazatok között. (Bár ez talán vitatható.)

Az egyes szakmák bérei jóval kisebb szóródást mutatnak az átlagukhoz viszonyítva, mint az ágazati átlagbérek az ipari átlaghoz képest. Például a könnyűiparban a bérek 1962-ben az ipari átlagnál 14 százalékkal voltak alacsonyabbak, ugyanakkor a nem könnyűipari szakmák átlagbérei itt csupán 1—3 százalékkal maradtak le a saját ipari átlaguktól.

Megfigyelhető, hogy ugyanolyan a nem tipikus szakmákban a bérek nagyságának sorrendje, mint az ágazati kereseti arányoké. Vezet a bányászat: *itt minden szakmában nagyobbak a keresetek, mint a gépiparban és mindkét ágazat szakmai bérei megelőzik a könnyűipar megfelelő mutatóit. Ebből arra következtethetünk, hogy a szakmai bérek alakulása két erő, az ágazatok átlagbérének sorrendje és egy kiegyenlítő mechanizmus játékának az eredménye.* Így jött létre az az állapot,

hogy a magas átlagbérű ágazatokban a szakmai bérek szintje is magasabb, mint az alacsonyabb bérű szektorokban.

Mivel a béreknek és a fogyasztásnak végső fokon kapcsolódnia kell a termeléshez és a termelékenységhez — adódik a kérdés: hogyan, milyen áttételeken keresztül érvényesül a két tényező között a kapcsolat. Viszonyuk abból következik, hogy a bérszabályozási rendszer típusától függetlenül közvetetten vagy közvetlenül, direkten, vagy más központilag meg nem fogható mechanizmusokon keresztül *a nominálbér alakulása (növekedés) a termelési volumen alakulását követi.* A kereseteknek két típusát lehet megkülönböztetni a termeléshez kapcsolódásuk módját tekintve. Az első csoportba a teljesítményhez kötött bérek tartoznak. Ha a nagyobb termelési volumen a begyakorlottság, a szakképzettség növekedéséből, új fogások elsajátításából származik, a béreknek is valamilyen arányban növekedniük kell.[7] A második csoportba tartoznak a teljesítménytől független bérformák, az időbérek. A két bértípus alakulása nem szakadhat el egymástól. A teljesítményhez nem kötött bérek időbeli elmaradással, de szintén növekednek.

A bérszínvonal növekedését eredményezi a munkaerő-tartalékok kimerülése is. A fokozott feladatokat — ekkor — nagyobb erőfeszítéssel, szaktudással lehet végrehajtani, ez pedig növeli a bérek szintjét. A bérszabályozási kísérletek áttekintése után azokat a makromozgásokat kell elemezni, amelyek bonyolult hatásmechanizmusából a bérszabályozási törekvésekkel ellentétes folyamatok alakultak ki.

A felhalmozási ciklusok és a nominálbérek kapcsolata

Ismert tény a felhalmozási hányad ciklikus változása a magyar gazdaságban. A bőséges irodalom az ingadozás okaiként több tényezőt említ: gazdaságpolitikai és tervezési hibákat, a hatékonyságra irányuló kényszer hiányát, a pótlási igények lökésszerű, koncentrált jelentkezését [4], [15], [18].

Az elemzett 25 éves időszakon belül két — rövidebb-hosszabb periódus különíthető el: az első 1950-től 1957-ig, a második 1958-tól 1974-ig tart. 1958-tól — pedig — a következő, jól elhatárolható, általában három éves ciklusok jöttek létre:[8] 1958—1961, 1962—1965, 1966—1969, 1970—1972, 1973—.

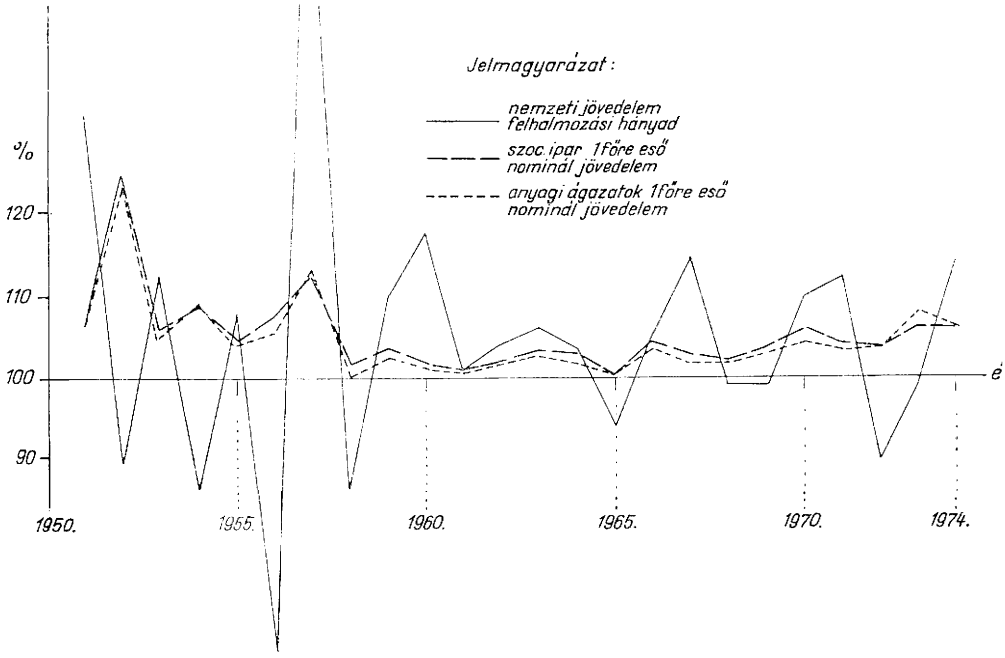
A felhalmozásban érezhető hullámzás átterjed a gazdaság más szféráira is. Ennek egyik szembetűnő és jól ismert következménye a külkereskedelmi mérleg egyenlegének ingadozása, de éppígy érezhetően ciklikusságot okoz a szocialista ipar és az anyagi szféra egy főre jutó nominálbéreinek alakulásában is. (L. a 3. sz. ábrát.) A két periódus között szembetűnő különbség, hogy az elsőben a felhalmozás és a nominálbérek alakulása ellentétes, a másodikban a 17 év alatt 12 esetben (70 százalék) megegyező irányú volt.

[7] Új gépek, berendezések beállítása a termelésbe általában bérnövekedéssel jár együtt. Ha a munkafolyamatok leegyszerűsödnek, nagyobb specializáció alakul ki és nő a termelékenység, teljesítmény, a gyártási folyamat komplexebbé válása pedig általában a szakképzettség növekedését kívánja meg.

[8] A beruházási tevékenység periódusait többféle módon határozzák meg, attól függően, hogy két maximum- vagy minimumpontot választanak kezdő-, illetőleg végpontnak. A bérekkel kapcsolatban célszerűbbnek találtuk az utóbbi módon történő elhatárolást.

3. sz. ábra

A felhalmozási alap és a nominálbérek alakulása 1950—1974 között
(Előző év = 100%)



Az I. periódusban (1950—1957) a szocialista iparosítás feladatát az életszínvonal emelkedésének háttérbe szorításával érték el, így 1951—1952-ben a bérek reálértéke abszolút mértékben csökkent. A felhalmozás növekedési üteme évről évre erősen ingadozott, egy-egy évben a felfutást (1951-ben, 1953-ban, 1955-ben) a következő esztendőkben nemcsak növekedési ütemében, de abszolút értékben is zuhanás követte. Az eltérések maximuma +71 százalék, illetve minimuma —40 százalék volt. 1953-ban időleges gazdaságpolitikai koncepcióváltás történt, amelynek eredményeként a bérszabályozás elvi kiindulópontjai és konkrét rendszere nem változott, miután továbbra is a relatív bértömeg-szabályozás és ennek „kellékei", a bankszerű béralap-ellenőrzés, a központi bértarifarendszer voltak érvényben. A kapacitások teljes kihasználásából következett, hogy a termelés nem volt képes reagálni a kereslet mennyiségi és minőségi változásaira. A készletek — miután gyakran eladhatatlan termékekből képződtek — nem voltak alkalmasak az „ütköző" szerepének betöltésére. Általános volt a vevők alkalmazkodása a kínálat struktúrájához, tehát a *kényszerhelyettesítés.* Így a hiány fokának enyhítése is fontos oka volt annak, hogy a kifizetésre kerülő bérek nagyságát és vásárlóértékét adminisztratív módszerekkel és „gazdasági" eszközökkel rendszeresen csökkentették.

A bérek lecsapolására a vásárlóerő alakulásának minden „állomásán" felhasználtak egy-egy eszközt. A termelés felfutásával együtt járó bérnövekedést már a forrásánál visszafogta a felhalmozási alap növekedése előtt központilag elrendelt, kötelező normarendezés. Ez a drasztikus eszköz önmagában alkalmas volt arra, hogy ezekben az időpontokban a megelőző évhez képest csökkenjen a bérkiáramlás növekedési üteme. A fizetőképes kereslet csökkentésének másik fontos eszköze: a részben spontán végbement, részben központilag elrendelt fogyasztóiárszínvonal-emelkedések. Ezek sorában is kiemelkedő volt az 1952-ben végrehajtott ár- és bérrendezés, amely tudatosan az ún. pénzillúzió jelenségén alapult. Az ágazatonként differenciált kulccsal végrehajtott keresetnövekedést jóval nagyobb áremelkedés követte, így a bérnövekedés csupán az előző évi létfenntartási költségnövekedést kompenzálta.[9]

A bérek és a felhalmozás viszonyában 1957-ben alapvető változás ment végbe. Ennek legfontosabb oka egy — nemcsak elviekben megfogalmazott, de gyakorlati konzekvenciákkal is együttjáró — erősen az egyensúlyi pozíció elérésére törekvő gazdaságpolitika volt. *A törekvés egyik kiszolgálójává* — mint említettük — az *átlagbérszínvonal-szabályozás vált.* Az I. periódus jelenségei és az ezekből levont következtetések annak a felismerésére késztették az irányító szerveket, hogy a bér és a termelékenység automatikus együttmozgása az egyensúly megbontásának veszélyét rejti magában. A bérkiáramlás felső határának előírásával, ennek ágazati lebontásával egy — ebből a szempontból — jobban irányítható bérezési gyakorlat alakult ki.

A két bérszabályozási típus és a körülöttük lezajló vita az egyensúly és ösztönzés dilemmáját reprezentálja. Az I. időszak termelés- és termelékenység-növekedését ösztönző típusa eltérített az egyensúlytól, a II. szakasz a bérek alakulásán keresztül alig serkentett nagyobb erőkifejtésre, ezzel szemben jobban biztosította a globális egyensúlyt.

Az új bérszabályozás sikeressége azon múlott, hogy igaz-e a kiinduló feltevés, tehát elválasztható-e a bérek és a termelés alakulása. Mint ahogy a 3. sz. ábrán látható, 1957 és 1974 között fennmaradt a gazdaság ciklikus mozgása, és szoros együttmozgás alakult ki a nominálbérek és a felhalmozás ingadozásai között. Szinte függvényszerű a köztük levő kapcsolat az 1962—1965-ös beruházási ciklusban. Az 1961-es mélypont utáni két évben megélénkült, majd az ezt követő újabb két évben lanyhult a beruházási tevékenység. A bérek alakulásában ugyanilyen ütemnövekedés, illetve csökkenés ment végbe. A felhalmozás ütemének 1 százalékos növekedése az anyagi ágazatokban és a szocialista iparban 0,90—0,97 százalékos nominálbér-növekedéssel járt együtt a vizsgált években. Az 1966—1969-es és 1970—1972-es időszakokban is ugrásszerű nominálbér-növekedés ment végbe a beruházás növekedési ütemének gyorsulásával. A kapcsolatot némileg lazítja mindkét esetben, hogy a ciklus 2. évében, tehát akkor, amikor a felhalmozás még növekszik, ám a bérek növekedési üteme az előző évhez képest már mérséklődik, de az ütem még mindig nagyobb, mint a ciklust megelőző évben.

[9] Az anyagi ágazatokban az egy keresetre jutó nominálbér 1951-ben 6,8 százalékkal, 1952-ben 27,1 százalékkal nőtt, ugyanakkor a fogyasztási árszint 21, majd 39,6 százalékkal növekedett.

A bérek növekedésére közvetlenül és közvetetten ható tényezők

Úgy véljük, a munkaerőpiac szereplői közül (állami hatóságok, vállalatvezetés, vállalati munkáskollektívák) az állami szervek és a munkáskollektívák a meghatározó tényezők. A vállalatoknak a bérek nagyságával kapcsolatos állásfoglalásában a központi szervek „felülről jövő" követelései tükröződnek. Így az ellentétpár egyik pólusát a dinamikus bérnövekedést szorgalmazó, növekedési ciklusokkal, gazdasági feszültségekkel számolni nem tudó és nem is akaró munkáskollektívák jelentik, a másikat pedig a mérsékelt és egyenletes bérnövekedésre, kiegyensúlyozott életszínvonal-növekedésre törekvő központi szervek, amelyek számára ez a tevékenység csak az egyik — elsősorban a gyors gazdasági növekedés eredményeként megjelenő — célja.

A munkaerőpiac a gazdaságnak nem autonóm tényezője, nem független változója. Alakulásában a fogyasztási cikkek és a beruházási javak termelésének, piacának feszültségei, jellemzői, jellegzetességei tükröződnek. Tehát a munkaerő jelentősége és így értékelése nem választható el a piacok feszítettségétől, végül is a termelési feladatok fontosságától.

A felhalmozási-beruházási ciklus mélypontján a központi vezetés, csúcspontján a dolgozók pozíciója kedvezőbb. Akár az egyik, akár a másik fél szempontjából vizsgáljuk, az erőviszonyok változása egy-egy kényszerhelyzethez hasonlítható. A munkások szempontjából egyértelmű kényszerhelyzet a felhalmozási ciklus mélypontja, miután a gazdaság feszültségeinek csökkenésével a központi szerveknek nagyobb lehetőségük van arra, hogy „rendezzék soraikat", jobban kézben tartsák a gazdaság folyamatait és ezen belül a bérek alakulását is. *Ezekben a rendszeresen visszatérő időpontokban relatíve kisebb a munkaerő iránti kereslet.* A változás nem a munkaerő-kereslet abszolút mértékű csökkenésében nyilvánul meg, hiszen a teljes foglalkoztatottság, sőt bizonyos értelemben túlfoglalkoztatottság mindvégig jellemző a vizsgált periódusra. A ciklus lefelé menő ágában a termelés feladatainak feszítettsége csökken, a szűk keresztmetszetek kevésbé élesen jelentkeznek, a gazdaság kiegyensúlyozottabb állapotba kerül. A vállalatok ekkor szintén könnyebben teljesíthető feladatokat kapnak, némileg javul az anyagellátás is, valamivel biztosabban számíthatnak a kooperációs kapcsolatokra.

A beruházások felfutásával gyökeres változás következik be az árupiacokon, és ebből kiindulva a munkaerőpiacon is. *Ilyenkor a központ gyorsabban akarja növelni a nemzeti jövedelmet, ezért a beruházások volumene jelentősen megugrik.* Ez növeli a munkaerő iránti keresletet is, amelynek két következménye lehet. Egyrészt a munkaerő-keresletet teljesen fedezheti a megnövekedett munkaerő-kínálat, a bérszint emelkedése nélkül, másrészt a keresletnövekedés csak bérszint-növekedésben egyenlítődhet ki, munkaerő-növekedés nélkül.

Nyilvánvaló, hogy a valóságban végbemenő folyamatok valahol e két tiszta típus között helyezkednek el, azaz *nő a munkaerő-kínálat, de nő a kifizetésre kerülő bérek növekedési üteme, szintje is.* Ezek a változások pedig ex post a nemzeti jövedelem növekedéséhez vezetnek. Ez az elképzeléseknek, a megfogalmazott terveknek megfelelően is

alakulhat, de el is térhet attól, például a munkaerő-kínálat hiányosságai következtében. Ha a kezdeti növekedés, a gazdasági tevékenység élénkülése a beruházások oldaláról indul ki, a munkaerő-kereslet is elsősorban a beruházási ágazatokban jelentkezik, illetve azokon a területeken észlelhető, amelyek szorosan kapcsolódnak a beruházásokhoz. Ezek közé tartoznak az „elsődleges" ágazatok, a gépipar, az építő- és építőanyag-ipar, valamint a kohászat.

A létszám növekedése az „elsődleges" ágazatokban két módon történhet: népgazdasági szempontból korábban improduktív létszám bevonásával, illetve más ágazatokban már foglalkoztatottak elszívásával. E két utat a bérszínvonalra gyakorolt hatásuk szempontjából élesen meg kell különböztetni egymástól.

A nem mezőgazdasági, anyagi szektorokban foglalkoztatott munkaerő száma — statisztikailag bizonyíthatóan — elsősorban a felhalmozási ütem felfutásainak periódusaiban nőtt meg, de abból következően, hogy többségében szakképzetlen, egyszerűen, rövid idő alatt betanítható munkaerőt szívott fel ez a szektor, a bérszintre kifejtett hatás mérsékelt maradt.

Lényegesen eltérő az előbbitől a munkaerő ágazatok közötti átrendeződésének a hatása a bérszínvonalra. A munkaerő megtartása mellett a többletmunkaerő-igényeket hasznosabb, ha nem szakképzetlen munkaerő bevonásával elégítjük ki, hanem más ágazatokban betanított (vagy valamilyen szakképzettséggel már eredetileg is rendelkező) munkások elvonásával. Ez ezért előnyös, mert ez a réteg rendelkezik már gyakorlattal, az ipari munka ismeretével, kultúrájával. A beruházásokhoz kapcsolódó területekre más szektorokból akkor áramlik munkaerő, ha a munkahely-változtatás a bérek szintjében és arányában is tükröződik, érzékelhető. *Ez önmagában is a bérszínvonal növekedését idézi elő, kezdetben csupán az „elsődleges" területeken.* Ezt bizonyítja a gépipar nominálbérének alakulása, 1957 után 17 esetből 12 esetben (az esetek 71 százalékában) *egybeesett a nominálbér növekedési üteme a felhalmozáséval.*

A munkaerő iránti pótlólagos kereslet, bár a beruházásokkal kapcsolatos ágazatokból indul ki, rövid idő alatt átterjed a hozzá közvetetten, lazábban kapcsolódó ágazatokra, majd a fogyasztási cikkek gyártására. A két piac között a kapcsolatot az teremti meg, hogy a beruházások területén az „új", illetve az „elcsábított" dolgozóknak kifizetett nagyobb bérek a fogyasztási cikkek iránti keresletet növelik meg, és ez hamarosan nagyobb termelésre ösztönöz.[10]

Több nagyberuházás időben koncentrált beindítása a központi szervek szabad választási lehetőségeit fokozatosan leszűkíti, egyre inkább kényszerpályára tereli döntéseiket. Egy-egy fontos fejlesztés több nélkülözhetetlen, hozzá vertikálisan kapcsolódó kisebb felújítási vagy új létesítményt tesz szükségessé, tehát *a beruházási aspirációs szint a kezdetihez képest jelentősen növekszik.* Ez a bérek, a bérszínvonal alakításában is kényszerpályát eredményez. Ha a központi szervek visszafogják, nem engedélyezik a bérek növekedését, még inkább nő a munkaerőmozgás, ezáltal az időkiesés, és ezek a tényezők egyre jobban hozzájá-

[10] A termelés reakciósebességét némileg csökkentheti a konvertálható árukészletek megléte vagy az átmeneti importnövekedés.

rulnak a vállalatoknál jelentkező termelési problémák súlyosbodásához, a határidők elcsúszásához. Egy esetleges béremelés pedig simábbá, olajozottabbá teheti a gazdaság működését.

Van még egy tényező, amely igen jelentősen hozzájárulhat a bérek növekedéséhez, és erősítheti a meglevő béraránytalanságokat is. Ez az erős spontaneitással bíró faktor a *túlmunka*. Az irányító hatóságok mindig kritikus döntés előtt állnak a túlmunka megítélésében. Ha megszigorítják a túlóra-igénybevételt, ez fokozhatja a beruházások elhúzódását. Ha engedélyezik a túlórák felfutását, ez viszonylag kevéssé ellenőrizhető bérkiáramláshoz, vásárlóerő-kiáramláshoz vezet. Mind a bérnövekedés, mind a túlórák igénybevételének megítélésénél a választás egy rövid távú, a fogyasztásicikk-kereslet oldaláról jelentkező, vagy viszonylag hosszabb időszakra fennálló, a beruházási és fogyasztási cikkek kínálata oldaláról jelentkező egyensúlyhiány között jelentkezik. A mérlegeléskor figyelembe vett döntő tényezők általában a feszültség minél gyorsabb feloldása, az elhúzódó beruházások befejezése. *Így az illetékesek a bérszínvonal-növekedés* javára döntik el a kérdést. *Döntésüket erősíti a fogyasztási cikkek piacának romló egyensúlya is.* Ebben a szektorban ilyenkor általános a túlzott kapacitáskihasználás, a tartalékok hiánya. A feszültség nyomán az igények megváltozására való reakcióképesség itt még inkább megromlik, mint más területeken. Ez abból is következik, hogy *a fogyasztási cikkeket gyártó szféra hosszabb időn keresztül elhanyagolt, teherviselő része volt a gazdaságnak.* Így ezen a piacon egy „állandó" fejlődésbeli lemaradás hat és egy olyan „ideiglenes" tényező, amely a beruházási-felhalmozási ciklusok, az „elsődleges" ágazatok meglétéből fakad. Mivel ez a terület a bérszínvonal szempontjából is háttérbe szorított, „másodlagos", a fogyasztási cikkek gyártásából az „elsődleges" szektorokba áramlik el a munkaerő.[11]

A felhalmozás és a nominálbér-kiáramlás együttes alakulásából, valamint az utóbbi évekig elhanyagolható mértékű fogyasztóiárszínvonal-növekedésből az következik, hogy a reálbérek növekedése is a felhalmozás növekedési ütemének felfutási periódusaiban következik be.

A hagyományos statisztikai apparátus mutatószámrendszere nehezen tükrözheti azt, hogy a reálbér-növekedés mögött valóban a preferenciaskálának megfelelően történt-e a szükségletkielégítés. A szűk keresztmetszetek állandó újratermelődése, a túlfűtöttség megkérdőjelezi ezt a megállapítást. *A reálbér-növekedés akkor jelentene „valódi" életszínvonal-javulást, ha a kapacitásokban és a készletekben tartalékok lennének,* ha a megelőző időszak termelékenységnövekedését nem használta volna fel a gazdaság. Nagyobb a valószínűsége annak, hogy a reálbér-növekedés mögött részben kényszerhelyettesítés, részben kényszermegtakarítás áll. A kényszermegtakarítás — amely könnyebben kvantifikálható a megszokott statisztikai apparátussal — létezését támasztja alá az az összefüggés, hogy a megtakarítás és a jövedelem hányadosának növekedési üteme a felhalmozás ingadozásával mozog együtt. A 14 év során 9 esetben (64 százalék) tapasztaltunk párhuzamosságot a két növekedési ütem alakulásában.

[11] Ezt a folyamatot bizonyítja, hogy a gépiparban dolgozó női munkaerő nagy része rendelkezik „másodlagos" szakmával, amely főként a könnyűipar területén hasznosítható.

A nominálbér és a termelékenység kapcsolatában tehát nincs és nem is lehet egyidejű, közvetlen összefüggés. A bérkiáramlás és a felhalmozási-beruházási ciklusok között egyidejű stochasztikus kapcsolat áll fenn. A hatékonyság lényeges emelkedése pedig a beruházások belépésével valósul meg. Így a termelékenység és a béralakulás között a felhalmozás — a független változó — mint közvetítő láncszem helyezkedik el, amely késleltetést hoz létre a két függő változó között, mivel a bérrel egyidejű, a termelékenységgel késleltetett kapcsolatban áll.

Irodalomjegyzék

[1] Antal László: A keresetszabályozás néhány elvi kérdése. Pénzügyi Szemle, 1973. 5. sz.

[2] Ács Lajos—Dunai Antal: Béremelés, bérellenőrzés. Pénzügyi Szemle, 1964. 3. sz.

[3] Bánki Pál: Szabad-e az átlagbér és termelékenység között automatikus összefüggést létesíteni? Munkaügyi Szemle, 1975. 9. sz.

[4] Bródy András: Gazdasági növekedésünk üteme 1924—1965. Közgazdasági Szemle, 1967. 4. sz.

[5] Buda István: Bérszabályozás, vállalati munkaerő-gazdálkodás. Közgazdasági szabályozórendszerünk továbbfejlesztése. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1970.

[6] Falusné Szikra Katalin: A termelékenység hajtóerői. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1975.

[7] Hegedüs András: A munkásbérezés rendszere iparunkban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1960.

[8] Hegedüs András—Márkus Mária: Ember, munka, közösség. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1966.

[9] Héthy Lajos—Makó Csaba: Munkásmagatartások és a gazdasági szervezet. Akadémiai Kiadó, 1972.

[10] Héthy Lajos—Makó Csaba: Munkateljesítmény, érdek, hatalom, környezet. Új Írás, 1971. 2. sz.

[11] Kahulits László: Termelékenység és átlagbérek. Társadalmi Szemle, 1961. 5. sz.

[12] Kornai János: Anti-equilibrium. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1971.

[13] Kozmutza Pál: Átlagbér és termelékenység. Munkaügyi Szemle, 1957. 11. sz

[14] Munkabérellenőrzés — béralapfolyósítás. Bér és Norma című sorozatban. Szikra, 1953.

[15] Soós K. Attila: A beruházások ingadozásának okai a magyar gazdaságban. Közgazdasági Szemle 1975. 1. sz.

[16] Szabad Nép 1950. július 12. (Életszínvonalunk kérdéséhez)

[17] Szeben Éva: Jövedelmek és termelékenység. Kossuth Könyvkiadó, 1972.

[18] Tényi György: Beruházási egyenetlenségek a magyar gazdaságban. MTA Közgazdaságtudományi Intézet, 1976.

[19] Varga Sándor: A munkatermelékenység és az átlagbérek közti összefüggés az iparban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1963.

[20] Wilcsek Jenő: Bérszabályozás és nyereség. Közgazdasági Szemle, 1972. 1. sz.

[21] Zala Júlia: Elkerülhető-e a pénzérték csökkenése a szocialista tervgazdálkodásában? Közgazdasági Szemle, 1974. 4. sz.

BAKOS ZSIGMOND:

A magyar könnyűipar telepítéspolitikájának eredményei a IV. és feladatai az V. ötéves terv éveiben

A tervgazdálkodás kialakulását követően a szocialista iparosítás keretei között a három- és ötéves tervek konkrét feladatokat jelöltek meg hazánk iparilag, gazdaságilag elmaradt területei fejlesztésére. Az ötvenes évek nagy ipari létesítményeinek megvalósítása mellett az ország erőforrásaiból csak szerény rész jutott arra, hogy a nagy munkaerő-tartalékokkal rendelkező, iparosítatlan területeken új ipari létesítményeket hozzanak létre.

A hatvanas évek kezdetétől — a mezőgazdaság szocialista átszervezésével szinte párhuzamosan — már átfogó tervek alapján megindult ezeknek a területeknek az iparosítása.

A könnyűipar számára is csak a hatvanas évek végén és a hetvenes években vetődött fel az új területek feltárásának, igénybevételének szükségessége és egyben lehetősége. Az ez irányú munka megindulása és kiszélesedése egybeesett az 1968-ban életbe léptetett gazdaságirányítási reform kibontakozásával. Ezekben az években vált nyilvánvalóvá, hogy a legfontosabb ipari területeken teljesen kimerültek a munkaerőtartalékok. Ebben a helyzetben — érthető módon — megerősödött a törekvés, hogy a rendelkezésre álló munkaerő-tartalékokat a nagyobb népgazdasági eredményt felmutató ágazatokban lehessen hasznosítani.

Telephelyi koncentráció, csökkenő létszám

A szelektív fejlesztés hatása egyebek közt abban is megmutatkozott, hogy a hatvanas évek közepétől a könnyűipar legtöbb alágazatában és szakágazatában a termelés és a létszám évi növekedési üteme az ipari átlag alatt maradt. Nem változtatott ezen az 1970-től megindult könnyűipari rekonstrukció sem, sőt 1970 után megkezdődött a könnyűiparban foglalkoztatott létszám csökkenése.

1965-ben a könnyűipar — 4062 telephelyen — 410 ezer főt foglalkoztatott, 1970-ben — 3966 telephelyen — 473 ezret, 1975-ben — 3638 telephelyen — 456 ezer főt.

A budapesti telephelyek száma tíz év alatt 1578-ról 1305-re csökkent. További hét megyében (Baranya, Békés, Hajdú, Heves, Szabolcs, Veszprém és Zala) ugyancsak csökkent a telephelyek száma, néhány megyében viszont (Bács-Kiskun, Fejér, Pest) jelentősen gyarapodott.

Összességében azonban a megyei telephelyek száma is csökkent, tíz év alatt 151-gyel.

A foglalkoztatottak számát vizsgálva megállapítjuk, hogy Budapesten az 1965. évi 183 400 könnyűipari dolgozóból 1976-ra 151 800 fő maradt, Pest megyében a létszám 21 100-ról 15 100-ra csökkent.

A legnagyobb könnyűipari létszámot felmutató Csongrád megyében az 1965—1976 közötti időszakban kb. 10 százalékkal csökkent a foglalkoztatottak száma. Más megyékben viszont 40—60 százalékkal sikerült növelni a könnyűipari létszámot. Különösen Szabolcs, Baranya, Bács-Kiskun és Békés megyében jelentős a növekedés. Lényegesen növekedett a könnyűipari létszám Szolnok, Tolna, Vas és Zala megyékben is.

A telephelyek számának csökkenése elsősorban a szövetkezeti ipart érintette. 1965 és 1975 között az állami iparban 33-mal, a szövetkezeti iparban viszont csaknem 400-zal csökkent a telephelyek száma. Ha szakágazatonként vizsgáljuk akkor azt láthatjuk, hogy az állami ipar telephelyei a textiliparban, a kötő-hurkolóiparban, a papíriparban, a nyomdaiparban, a kézmű- és háziiparban növekedtek, míg a textilruházati iparban, a bőr-, szőrme- és cipőiparban, valamint a bútoriparban csökkentek. A szövetkezeti ipar területén a kötő-hurkolóipari, a textilruházati, a papír- és a kézműipari telephelyek száma nőtt, míg a textil-, a bőr-, szőrme- és cipőiparban, valamint a bútoriparban csökkent.

Az adatok mögött meghúzódó folyamatot tömören úgy jellemezhetjük, hogy a könnyűipar fokozatosan kitelepül a nagyvárosokból, kisebb egységeit pedig folyamatosan megszünteti. Például a ruházati iparban Budapesten tíz év alatt 109 állami és 90 szövetkezeti telephely megszűnt. Vidéken ez alatt az állami telephelyek száma 99-cel nőtt, de a szövetkezeti telephelyek száma 365-tel csökkent.

A könnyűiparban foglalkoztatott létszám Budapesten mind az állami, mind a szövetkezeti iparban és a könnyűipar minden szakágazatában csökkent, legnagyobb arányban a textilipari, a textilruházati, a bőr-, szőrme- és cipőipari, valamint a ruházati ipari szakágazatokban. (Ez utóbbiakban a csökkenés a 60 százalékot is meghaladta.)

A megyékben viszont — összesen — az állami és a szövetkezeti könnyűipar minden szakágazatában növekedés van (kivéve az állami fafeldolgozó ipart). A megyei állami könnyűipar létszáma egészében kb. 42 000 fővel, a szövetkezeti iparé pedig több mint 28 000 fővel bővült. Az állami iparon belül a legerőteljesebb vidéki létszámnövekedés a papíriparban, a nyomdaiparban, valamint a kézmű- és háziiparban ment végbe. Tömegében jelentős az állami textilipar, a textilruházati ipar, a bőr-, szőrme- és cipőipar, valamint a kötő- hurkolóipar vidéki létszámának a növekedése is.

A szövetkezeti iparban a vidéki létszám leglátványosabb növekedése a textilruházati (konfekció) iparban történt. Gyorsan nőtt, bár tömegében elhanyagolható mértékű, a vidéki szövetkezeti textil- és kötőhurkolóipar létszáma is.

Az adatok különösen a ruházati iparban jeleznek érdekes folyamatokat. Ebben a szakágazatban — tíz esztendő alatt — a szövetkezeti ipar a megyékben 115 százalékkal, az állami ipar 33 százalékkal tudta növelni létszámát. Szinte valamennyi megyében növekedett a ruházati

iparban foglalkoztatottak létszáma. (Kivételt csak az állami ruházati ipar Csongrád és Pest megyei létszámcsökkenése jelent.)

Beruházások a IV. ötéves tervidőszakban

A könnyűipar területi szerkezetének e nagyarányú változásait nem utolsósorban az ágazat fejlesztésére fordított jelentős beruházások tették lehetővé. Ezek nyomán a könnyűipar állóeszköz-állománya 1970 és 1975 között kereken másfélszeresére nőtt. (Lásd az 1. sz. táblázatot.)

1. sz. táblázat

A IV. ötéves tervidőszakban végrehajtott fejlesztések hatása a könnyűipari állóeszköz-állomány alakulására

Megyék	1970	1975	Index 1975/1970
	a könnyűipari állóeszköz-állomány értéke (millió Ft)		
Komárom	552,0	2 351,2	425,9
Szabolcs-Szatmár	432,0	1 653,2	382,7
Nógrád	134,0	475,3	354,7
Zala	267,0	926,4	347,0
Heves	112,0	297,8	265,9
Bács-Kiskun	642,0	1 494,4	232,8
Hajdú-Bihar	659,0	1 355,3	205,7
Vas	1 581,0	2 791,7	176,6
Békés	869,0	1 461,5	168,2
Győr-Sopron	2 945,0	4 843,5	164,5
Szolnok	1 158,0	1 892,1	163,4
Pest	1 352,0	2 069,3	153,1
Veszprém	857,0	1 297,5	151,4
Borsod	608,0	913,0	150,2
Baranya	1 313,0	1 928,1	146,8
Tolna	805,0	1 120,1	139,1
Fejér	1 529,0	2 015,0	131,8
Somogy	710,0	930,0	131,0
Csongrád	2 388,0	3 112,5	130,3
Budapest	16 165,0	20 330,1	125,8
Összesen:	35 078,0	53 258,0	151,8

Az állóeszköz-állomány növekedési üteme *Komárom megyében* volt a leggyorsabb. A megye legjelentősebb — kb. 2 milliárd forintos — könnyűipari beruházása a lábatlani papírgyártó és papírfeldolgozó üzem. Ez a beruházás a korábban Budapestre koncentrált papírfeldolgozó kapacitás részbeni vidékre telepítését is jelentette.

Szabolcs-Szatmár megye könnyűipari állóeszköz-állománya is csaknem megnégyszereződött a IV. ötéves tervidőszakban. Ebben az iparfejlesztés tekintetében különösen kedvezményezett megyében nagyszámú létszámigényes textil-, textilruházati (konfekció), papíripari és butoripari egység létesült. A sort egy korszerű, minden igényt kielégítő zsákgyár nagyhalászi telepítése nyitotta meg. A gyapjúipar három nagyvállalata is új gyáregység létesítését kezdte meg, illetve fejezte be Szabolcsban a IV. ötéves terv időszakában. A Budapesti Finomkötöttáru-

gyár Mátészalkán létesített nagy kötszövőipari konfekcióüzemet. A papíripari vállalat hullámdoboz- és papírzsákgyárat hozott létre Nyíregyházán.

Nógrád megyében textilipari, nyomda- és konfekcióipari telepek létesültek. A megye 1970-ig jelentéktelen textiliparában az állóeszközérték a IV. ötéves terv végére 15-szörösére növekedett. Szépen fejlődött a megye konfekcióipara is. *Zala megyében* egy új pamutszövöde létrehozása, a ruhagyár rekonstrukciós bővítése, illetve új üzem kialakítása, valamint új bőrdíszműgyártó egységek létesítése húzódik meg az állóeszköz-állomány 3,5-szeres bővülése mögött. Több mint kétszeresére nőtt a könnyűipar állóeszköz-állománya Heves, Bács-Kiskun és Hajdú-Bihar megyékben. *Heves megyében* bútorgyári fejlesztésre és új cipőipari telep létesítésére fordítottak jelentősebb beruházásokat. *Bács-Kiskun* megyében elsősorban a textilipari és textilruházati egységeket fejlesztették. Az utóbbi szakágazat állóeszközeinek értéke itt kb. 3,5-szeresére nőtt. A gyapjú- és kötöttáru-, valamint a textilruházati ipar hozott létre új üzemrészeket, telepeket. A megye egyik legjelentősebb könnyűipari fejlesztése a Halasi Kötöttárugyár egyedi nagyberuházásának elindulása. *Hajdú-Bihar* megyében a rövidáruipar létesített új telepeket. Figyelemre méltó rekonstrukciós fejlesztést valósítottak meg a megyében a nyomda és a bútoripar vállalatai is. Több mint másfélszeres volt az ágazat eszközállomány-növekedése a korábban is jelentős könnyűiparral rendelkező Vas és Győr-Sopron megyében, továbbá Békés megyében is. *Vas megyében* főleg a pamutipar, a lakástextilgyártás, valamint a cipőgyártás fejlődött, de létesült egy új bútoripari telephely is. *Békés megyében* a legfontosabb könnyűipari fejlesztések a Kner Nyomda dobozgyártásának bővítése és a kötöttárugyártó ipar megyei gyáregységeiben végrehajtott beruházások. A megyék közül a legnagyobb összegű állóeszköz-növekedés *Győr-Sopron megyében* történt. Kiemelkedő a Győri Pamutszövő és Műbőrgyár kb. 1 milliárd forintos rekonstrukciója. A pamutipar további beruházásai mintegy $^1/_4$ milliárd forintot tettek ki. Jelentősen bővült a megye gyapjúiparának állóeszközállománya is. A kötöttárugyártás új telephelyeket létesített. Rekonstrukciók révén nőtt a rövidáru- és bútoripar kapacitása is.

További négy megyében a könnyűipari állóeszköz-állomány növekedése a IV. ötéves terv időszakában meghaladta az 50 százalékot. *Szolnok* megyében a kötöttárugyártás új telepekkel bővült. A cipő- és bútoripar rekonstrukciókat végzett. *Pest megyében* több részleges rekonstrukcióra került sor a gyapjú- és kötöttáruipari üzemegységben. Egy új gyapjúszövőde is létesült. *Veszprém megyében* a pamutipar szövődei automatizálása és a Papíripari Vállalat füzfői I. és II. papírgépének rekonstrukciója volt a legjelentősebb fejlesztés. A *Borsod megyei* fejlesztéseket a kötöttáru, a cipő- és a bútoripari vállalatok üzemeinek rekonstrukciója, új telepek létesítése jellemezte.

Baranya megyében a puhabőrgyártó kapacitás bővítése és a kesztyűgyártó ipar új telepeinek létrehozása voltak a legfontosabb könnyűipari fejlesztések. *Tolna megyében* a pamut- és selyemipari üzemek rekonstrukciói, a cipőipari fejlesztések, valamint az új nyomdaipari telep létesítése érdemel kiemelést. A IV. ötéves terv utolsó évében Simontornyán megkezdődött a bőrgyár egyedi nagyberuházása is.

Fejér, Somogy és Csongrád megye eltérő szintekről indulva értek el nagyjából azonos mértékű eszközállomány-növekedést. (Csongrádban háromszor akkora a könnyűipari eszközállomány, mint Somogyban.) *Somogy megyében* a textilruházati, a bőrdíszmű- és a kesztyűipar létesített új telepeket, a pamutipar pedig rekonstrukciós fejlesztéseket hajtott végre. *Fejér megyében* főleg a meglevő pamut- és gyapjúipari telepeket fejlesztették. A megyében a IV. ötéves terv éveiben indult meg az évtized legnagyobb könnyűipari beruházása, a Dunaújvárosi Hullámvertikum építése, mintegy 4 milliárd forint költséggel (a befejezés az V. ötéves tervidőszakra húzódik át). A *Csongrád megyei* könnyűipar fejlesztésének legnagyobb részét a pamut-, a kender-, a kötöttáru- és a bútoripar rekonstrukciói jelentették. A textilruházati ipar új telepet létesített.

A könnyűipari állóeszköz-állomány növekedése a tervidőszakban Budapesten volt a leglassúbb (25,8 százalékos). Igaz, ez a növekedés az összes állománybővülés 23 százalékát, több mint 4 milliárd forintot tett ki. Budapest aránya a könnyűipar állóeszköz-állományán belül így is csökkent, az 1970. évi 46,1 százalékról 1975-re 38,2 százalékra. A fővárosi textil- bőr-, szőrme- és cipőipar elsősorban létszámkiváltó rekonstrukciós fejlesztésére használt föl több mint 2 milliárd 100 millió forintot. Minden budapesti textilipari vállalat különböző mértékű rekonstrukciós fejlesztésen ment keresztül. Ugyanezt mondhatjuk el a főváros bútoripari vállalatairól is. A vidéki egyedi nagyberuházások mellett a Papíripari Vállalat budapesti egységeiben is hajtott végre rekonstrukciós fejlesztéseket. Fejlesztette budapesti állóeszköz-állományát néhány nyomdaipari vállalat is.

Az V. ötéves tervidőszakban megoldandó feladatok

A mögöttünk álló évtized, különösen pedig a IV. ötéves tervidőszak ipartelepítési tapasztalatait a könnyűipar V. ötéves tervének elkészítésekor hasznosítottuk. A tervben rögzített legfontosabb felismerések a következők:

— A könnyűipar fejlesztési céljainak összhangban kell lenniük a népgazdaság egészére elfogadott területfejlesztési, telepítéspolitikai elgondolásokkal. Például a budapesti agglomerációban tovább kell csökkennie a könnyűipari tevékenység arányának.

— A további — viszonylag szerény — könnyűipari telepítéseknél az iparfejlesztési tekintetben kedvezményezett Szabolcs-Szatmár, Szolnok, Hajdú-Bihar és Békés megye lehetőségeit kell felhasználni.

— Mind a meglevő telephelyek fejlesztésében, mind az ezután megvalósítandó vidéki telepítésnél fokozott súlyt kell helyezni a fejlesztés intenzív eszközeinek és módszereinek érvényesítésére.

— A telepítési feltételek vizsgálatakor az eddiginél nagyobb figyelmet kell fordítani az adott terület és körzete munkaerő-állományára a szükséges vezetői és szakemberállomány kialakítási lehetőségeire.

— Új kapacitások létesítésekor, illetve a meglevők bővítése esetén nagy gondot kell fordítani a bevezetésre kerülő új technológia termé-

szeti feltételeire (vízigényesség, környezetvédelmi előírások, helyben rendelkezésre álló energiaellátó bázisok stb.).

A kidolgozott V. ötéves terv a könnyűipar állóeszköz-állományának gyors — átlagosan 63 százalékos — növekedésével számol. (Lásd a 2. sz. táblázatot.) A fejlődési ütem megyénkénti szóródása lényegesen kisebb, mint a IV. ötéves tervben volt.

2. sz. táblázat

A könnyűipari állóeszközök bruttó értékének tervezett változása és megoszlása megyénként az V. ötéves tervidőszakban

Megyék	Bruttó állóeszköz-érték millió Ft		Index 1980/1975	A megye részesedése az ágazat bruttó állóeszközértékében %	
	1975	1980		1975	1980
Fejér	2 015,0	5 562,4	276,0	3,78	6,42
Tolna	1 120,1	2 513,6	224,4	2,10	2,90
Bács-Kiskun	1 494,4	3 303,0	221,0	2,81	3,81
Hajdú	1 355,3	2 635,8	194,5	2,54	3,04
Szabolcs	1 653,2	3 107,5	189,0	3,10	3,59
Heves	297,8	507,0	170,2	0,56	0,58
Veszprém	1 297,5	2 207,8	170,1	2,44	2,54
Pest	2 069,3	3 394,6	164,0	3,89	3,92
Békés	1 461,5	2 355,5	161,2	2,74	2,72
Vas	2 791,7	4 416,3	158,1	5,24	5,10
Baranya	1 298,1	3 042,2	157,8	3,62	3,51
Budapest	20 330,1	31 555,9	155,2	38,17	36,40
Szolnok	1 892,1	2 906,1	153,6	3,56	3,35
Győr-Sopron	4 843,5	7 431,5	153,4	9,10	8,57
Somogy	930,0	1 391,7	149,6	1,75	1,61
Borsod-Abaúj-Zemplén	913,0	1 300,0	142,4	1,72	1,50
Nógrád	475,3	892,1	136,7	0,89	1,03
Zala	926,4	1 217,7	131,4	1,74	1,40
Csongrád	3 112,5	4 028,9	129,4	5,84	4,65
Komárom	2 351,2	2 908,4	123,7	4,41	3,36
Ország összesen:	53 258,0	86 678,0	162,8	100,00	100,00

100 százaléknál nagyobb növekedést három megye: *Fejér, Tolna* és *Bács-Kiskun* tervezett. *10 megye* és Budapest 53 és 95 százalék közötti növekedést irányzott elő. *6 megyében* a növekedés 20—25 százalék közötti. A fővárosra és két megyére — Fejér és Győr-Sopron — együtt az állóeszköz-növekedésnek több mint a fele jut. Ezenkívül további 8 megyében szerepelnek a tervekben 1 milliárd forintot meghaladó beruházások. Az ágazat bruttó állóeszközértékének megyei elosztásában csupán egyetlen területen, Fejér megyében van látványos változtatás, amelynek részesedése az ország teljes könnyűipari állóeszközértékéből az 1975. évi 3,78 százalékról 1980-ra 6,42 százalékra nő (a IV. ötéves tervben elindított dunaújvárosi hullámvertikum hatására).

A kidolgozott ágazati ötéves terv az 1975-ben foglalkoztatott létszám mintegy 4,2 százalékának elvesztésével számol. (Lásd a 3. sz. táblázatot.) A fővárosban és 8 megyében 24 százalékig terjedő létszámcsökkenést terveztek, míg 11 megyében a foglalkoztatott létszám 3,5—29,5

százalékos növekedésére számítanak. A legnagyobb a tervezett létszámcsökkenés a fővárosban; a legnagyobb növekedés pedig Szabolcs, Nógrád és Hajdú megye létszámterveiben szerepel.

3. sz. táblázat

A könnyűipari ágazat létszámváltoztatása megyénként az V. ötéves tervidőszakban (minisztériumi előirányzat)

Megyék	Létszám, fő		A változás indexe 1980/1975
	1975	1980	
Budapest	133,068	104,700	78,7
Pest megye	23,625	22,000	93,1
Békés	24,192	22,700	93,8
Zala	11,401	10,700	93,9
Veszprém	11,001	10,350	94,1
Csongrád	29,472	28,000	95,0
Somogy	10,223	10,000	97,8
Győr-Sopron	29,539	29,000	98,2
Vas	23,085	22,750	98,5
Fejér	10,704	11,100	103,7
Tolna	14,090	14,700	104,3
Heves	6,586	6,900	104,8
Komárom	8,368	8,850	105,8
Borsod-Abaúj-Zemplén	20,874	22,500	107,8
Szolnok	20,499	22,200	108,3
Baranya	16,695	18,100	108,4
Hajdú	18,132	20,000	110,3
Bács-Kiskun	21,069	23,450	111,3
Nógrád	8,002	9,000	112,5
Szabolcs	15,435	20,000	129,6
Ország összesen:	456,060	437,000	95,8

Most, a tervidőszak harmadik évében, a létszámelőirányzatok realitását illetően területenként sok a kétely. Összességében azonban valószínűleg a terveket közelítő számok alakulnak majd ki, bár úgy tűnik, hogy a létszám csökkenése a tervezettnél nagyobb mértékű lesz.

Telepítési tanulságok

A könnyűipar ipartelepítési gyakorlata — mint a többi ágazaté is — sokat változott az elmúlt évtizedekben. A hatvanas évek második felében és a hetvenes évek elején — amikor az újonnan kialakult telepek nagy része létrejött — e tevékenységet alapvetően az egyes vállalatok közvetlen kapcsolatfelvétele, a munkaerő területenkénti felkutatása jellemezte. Ezekben az években a megyei szervek — elsősorban ott, ahol még volt szabad munkaerő — nagy aktivitást fejtettek ki annak érdekében, hogy új ipartelepek létesítésével, valamint a meglevők fejlesztésével, bővítésével minél több munkaalkalmat teremtsenek a megye dolgozóinak. Ezek a törekvések találkoztak a nagyvárosokból kiszoruló ágazatok igényeivel. A könnyűipar ágazati vezetése kezdetben csak

figyelemmel kísérte ezt a tevékenységet, és csak a legritkább esetben avatkozott be konkrét tilalommal vagy a fejlesztési eszközök megtagadásával, ha úgy látta, hogy valamely telepítési elképzelés zavarja a nagyipari munka összehangoltságát. A hetvenes évek elejétől a telepítési rendszer kikerült az iparirányítás ellenőrzése alól. Ezekben az években a megyei párt- és tanácsi szervek foglalkoztak intenzíven a témával. A megyei munkát ezekben az időszakokban a hosszú távú elképzelések kialakítására való törekvés jellemezte. (Ebben az időszakban olyan jelenséggel is találkoztunk, hogy a megyei bérstruktúra javítására törekedve nem támogatták a viszonylag alacsonyabb bért biztosító könnyűipari, konkrétabban ruházatiipari üzemek létesítését.) A könnyűipar és a megyei szervek közötti kapcsolat erősödésével, a rendszeres együttműködés kiépülésével az egész telepítési munka tervszerűbbé és megalapozottabbá vált. Az ágazat és a vállalatok pontosabb ismereteket szereztek a helyi munkaerő-tartalékokról és azokról a feltételekről, amelyek között új ipartelepet létesíthetnek vagy a meglevőt bővíthetik. A könnyűipar, ezen belül elsősorban a ruházati ipar telepítési problémái között kiemelkedő helyet foglal el az a körülmény, hogy a viszonylag kedvezőtlen munkafeltételek és a más szakmához képest alacsonyabb jövedelem miatt, néhány új telephelyen rendkívül magas arányt ért el a munkaerő-vándorlás. Például a szabolcsi, a békési, a dél-dunántúli és a Bács megyei új telepeken a „munkaerőváltás" mutatószáma helyenként elérte a 30—35 százalékot. Ennek következtében az új kötöttárukonfekció- és a cipőipari gyárakban fontos munkaműveleteken tartósan elviselhetetlen szintre emelkedett a betanulók aránya. Az ezeken a telepeken elért rendkívül alacsony munkateljesítmények nagyrészt azzal kapcsolatosak, hogy a szalagmunkákon dolgozók helyenként évente kétszer-háromszor is kicserélődtek. Bár a legtöbb gyár törekedett és törekszik helyi szakmunkásképző bázisok kialakítására, ez nem mindenhol sikerül. Több területen egyre nehezebbé válik az utánpótlás biztosítása.

Úgy tűnik, sem az iparirányítás, sem a nagyvállalatok nem mérték fel kellő alapossággal, hogy a munkássá válás folyamatában milyen nehézségekkel kell szembenézni. A könnyűipar számára ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy az iparba általa bevont munkások — viszonylag rövid munkavégzés után — más ágazatokba vándorolnak át. A népgazdaság számára ez nem egyértelmű veszteség, hiszen a könnyűipar mintegy előkészíti ezeket a dolgozókat az ipari munka későbbi, magasabb követelményeire. A könnyűipari vállalatok számára azonban ez a gyakorlat rendkívül magas többletköltséget jelent, emellett egyes szakágazatokban (például a cipőiparban) tovább rontja az egyébként is alacsony hatékonyságot és a munka minőségét.

A tapasztalatok azt mutatják, hogy az életszínvonal emelkedésével a rendelkezésre álló ún. szabad munkaerő — bár hangsúlyozottan munkát kíván vállalni — a családban elért életnívó alapján válogat a munkalehetőségek között. Kirívó példája ennek a Kiskunhalasi Kötöttárugyár szervezésével, az üzem munkaerő-ellátásával kapcsolatosan kialakult helyzet. A helyi területi szervek a beruházás megindulása előtt végzett felmérések alapján úgy látták, hogy több ezer dolgozó vár munkaalkalmat a körzetben. A beruházás lebonyolításával megbízott Hód-

mezővásárhelyi Kötöttárugyár — kedvezőtlen tapasztalatok alapján — konkrétan megkereste a jelentkezők ezreit, megkérdezve őket, hogy valóban munkát keresnek-e, és ha igen milyen feltételek mellett hajlandók munkába állni. Mint utólag kiderült, a munkára váróknak alig több mint a fele volt hajlandó a többműszakos textilipari munkarend elfogadására. Ez a körülmény már az induláskor rendkívül megnehezítette a szükséges munkaerő biztosítását, annak ellenére, hogy az új gyár időben gondoskodott a szakoktatáshoz szükséges üzemrészekről és az oktatás egyéb feltételeiről. Az utóbbi évek kedvezőtlen tapasztalatai alapján egyre több vidékre települő gyár, vállalat végez olyan munkaerőelemző tevékenységet is, amelyből kitűnik, milyen versenytársakkal kell számolni az új gyár jövőbeli munkáskollektívájának kialakításakor a munkafeltételek és a jövedelmek tekintetében. Az ilyenfajta elemzések döbbentették rá sok vállalatunkat, hogy a központok és vidéki telepeik között évek óta fennálló — normateljesítményben és alapbérben is meglevő — különbségeket sürgősen fel kell számolni. A konkrét helyzet egyébként is amellett szól, hogy alacsonyabb teljesítés esetén átmenetileg inkább kiegészítő juttatásban kell részesíteni a fejlődésben levő telep kollektíváját. Ellenkező esetben éppen a legnehezebb periódusban állandósul a munkásvándorlás, és a vállalat képtelen feladatai teljesítésére. Ugyanekkor számolni kell azzal is, hogy ha a betanulási bérkiegészítések nem kellően megfontoltak, akkor a teljesítmény alapján történő díjazás bevezetésekor alig elviselhető jövedelemkiesésekre is sor kerülhet. Néhány gyár emiatt veszítette el a betanulók egy részét.

Az ipartelepítés mindmáig megoldatlan vagy igen nehezen megoldható problémája az új munkahelyek megfelelő műszaki-gazdasági felkészültségű vezetőkkel való ellátása. Kedvezőtlen tapasztalatok sora bizonyította, hogy azokon a helyeken, ahol a vállalatok nem tudták biztosítani a megfelelő színvonalú vezetést, hiába állítottak üzembe korszerű berendezéseket, képtelenek voltak elfogadható eredményeket elérni. Az a módszer, amelyet szükségből néhány vállalat kialakított — hogy ti. a helyi állandó vezetést rövidebb-hosszabb időre a központi gyárból, rendszerint Budapestről lejáró műszakiakkal kísérli meg pótolni —, csak átmeneti és sok-sok nehézséggel járó félmegoldás. A betanítás, akár úgy, hogy Budapestre néhány hónapra felhozzák a munkásokat és a műszakiakat, akár úgy, hogy vezető műszakiak és munkamódszerátadók néhány hónapra a vidéki telephelyen dolgoznak, csak a munka megindulását teszi lehetővé. Végleges megoldást és megfelelő eredményt csak ott tudtak elérni, ahol sikerült hozzáértő, tapasztalt vezetőket tartósan letelepíteni. A hét végén hazajáró vezetők, vagy a csak átmeneti feladatokat kapott műszakiak, szakemberek, bármilyen tehetségesen és nagy áldozatkészséggel kísérlik meg tudásuk átadását, tartós eredményt nem tudnak elérni. Nem elég a munkáskollektívát betanítani, folyamatos vezető munkával hozzá is kell szoktatni az ipari üzem belső légköréhez, a munkafegyelemhez, a technológiai és munkaszervezési követelmények megismeréséhez, megtanulásához, elfogadásához.

Ennek alapján az új telepeket létesítő vállalatoknak gondosan számításba kell venniük, hogy rendelkeznek-e megfelelő számú és felkészültségű vezetővel. Ezek számára a helyi szervek támogatásával, jó

együttműködéssel, vállalati anyagi áldozatokkal is megfelelő lakást kell biztosítani.

Ezenkívül a tehetséges, tapasztalt műszaki és gazdasági vezetők számára a megszokott környezetből történő kiválás ellensúlyozására kiemelt jövedelmet is kell biztosítani. Nem arról van szó, hogy a puszta leköltözésért nyújtsunk többletjövedelmet, hanem arról, hogy az arra rátermett vezetők valóságos teljesítményét díjazzuk az átlagosnál jobban.

★

Az ipartelepítés eddigi tapasztalatai a könnyűipar számára rendkívül tanulságosak. Már az V. ötéves tervidőszakban, de a későbbi években is számolnunk kell a munkaerő-tartalékok szinte teljes kiapadásával. Az országban már csak elvétve találhatók néhány százas — meglevő vagy felszabaduló — munkaerő-tartalékok. A könnyűipart — különösen pedig a textilruházati ipart — telepítési lehetőségei alkalmassá teszik arra, hogy megfelelő szervezőgárdával ezeket is felhasználja. A tapasztalat szerint a kezdeti időben a munkafolyamatok, technológiák egyszerűbb elemeinek meghonosítása vezethet célra. A későbbiek során azonban ezeket az üzemeket is folyamatosan korszerűsíteni kell. Enélkül ismét olyan helyzet alakulhat ki, hogy a kedvezőtlen munkafeltételek miatt a dolgozók nem hajlandók a könnyűipari, ruházati ipari üzemben — többműszakos, szalagos munkafeltételek között — dolgozni. A folyamatos korszerűsítést az is indokolja, hogy az iparra háruló növekvő termelési, mennyiségi és minőségi feladatokat — az állandóan, bár nem gyorsan csökkenő létszámmal — másképpen nem lehet megoldani.

Az új telepek vezetésére kiszemelt műszaki és gazdasági szakembereknél a szakmai hozzáértésen túl figyelemmel kell lenni a vezetési alkalmasságra, helyenként a társadalmi szervek munkájának megszervezésére való alkalmasságra is. A bonyolult ipari feladatok megoldásához az új telepeken mielőbb létre kell hozni azokat a párt-, szakszervezeti és KISZ-szervezeteket, amelyek semmivel sem pótolható segítséget nyújthatnak a munkássá válás meggyorsításában, az új vezetők és a kollektívák mielőbbi összeforrasztásában, a dolgozók mozgósításában, az egyre növekvő és bonyolultabb gazdasági-műszaki-technológiai feladatok megoldásához.

CZAGÁNY LÁSZLÓ:

Az élelmiszer-gazdaság forgalmi szférája

Néhány gondolat az élelmiszer-gazdaság fogalmáról folyó vitához

A XIX. században, az ipari forradalmat követően — helyenként ugyan nagy késéssel és számos sajátossággal — fokozatosan levált a mezőgazdaságról az élelmiszer-feldolgozás, az élelmiszer-kereskedelem és a mezőgazdasági termelési eszközök gyártása. A legutóbbi évtizedben viszont a termelőerők fejlődése nyomán a fejlett országokban megindult és jelentősen előrehaladt a korábban szétbomló ágazatoknak egy magasabb szinten történő egyesülése, az élelmiszer-gazdaság (agribusiness, agráripari komplexum stb.) kialakulása. Az új népgazdasági aggregátum körvonalai azonban sem a gyakorlatban, sem az elméletben nem rajzolódtak ki még élesen, így érthető, hogy az élelmiszer-gazdaság fogalma élénk viták tárgya.

A vitában szélsőséges álláspontnak is vannak hirdetői, akik károsnak tartják az új komplexum puszta tárgyalását is. *Zsarnóczai Sándor* határozottan visszautasítja az ilyen véleményeket a Közgazdasági Szemle 1977. júliusi számában.[1]

Tág tér marad a polemizálásra akkor is, ha abban mindenki egyetért, hogy az új komplexum létezik és fejlődik. *Lányi Kamilla* kissé gúnyosan jegyzi meg: „Az egyes országok agrárgazdasági szakemberei rendszerint azt nevezik AIK-nak (agráripari komplexumnak — C. L.), ami éppen van. . .”[2]

Ez sem tényként, sem bírálatként nem fogadható el. Tényként azért nem, mert egy-egy országon belül is különböző felfogások léteznek, bírálatként pedig azért nem, mert a véleménykülönbségek indokolhatók, a vitákat pedig az elmélet és főleg a gyakorlat igényei feltétlenül szükségessé teszik.

A véleménykülönbségeknek két fő forrása van. Az, hogy a kutatók egyrészt különböző *fejlődési fokon,* másrészt *különböző konkrét céllal* ábrázolják az élelmiszer-gazdaságot.

A munka társadalmasításának folyamata a termelés egyik állandó rugója. Ez az állandó folyamat bizonyos szempontok szerint periodizálható. A szakaszhatárok kijelölésének jó példája a három nagy társadalmi munkamegosztásról szóló klasszikus tanítás. Az élelmiszer-termelés

[1] Zsarnóczai Sándor: Megméretve . . . Közgazdasági Szemle, 1977. 6. sz.
[2] Lányi Kamilla: Az agráripari komplexumok és a KGST. Konjunktúra- és Piackutató Intézet, 1976. 54. l.

társadalmasításának folyamatában is lehet ilyen szakaszokat, szakaszhatárokat keresni. Feltétlenül új periódus az új népgazdasági komplexum kialakulása. Csakhogy a szakaszhatárok nem élesek, nem egyértelműek. *A korszerű élelmiszer-gazdaság kialakulása egy folyamat.* Az élelmiszertermelés társadalmasításának előrehaladása során egy bizonyos időszakban megjelennek, majd egyre sűrűsödnek a korábban élesen elkülöníthető ágazatok integrációs jelei. Hogy hol van az a pont, amikor már új komplexumról beszélhetünk, egyértelműen nem dönthető el. Ez a viták egyik forrása.

Ha ugyanis az élelmiszer-gazdaság egy állandó fejlődésben levő aggregátum, akkor legalább kétféle szemlélettel ábrázolhatjuk. Megpróbálhatjuk egy ideális, végső fejlődési pontját már elérő komplexum leírását (ha egyáltalán van ilyen). Ehhez nagyon hasonló eljárás, ha a nemzetközileg legfejlettebb változatot ábrázoljuk. Megtehetjük azonban azt is, hogy azt az aggregátumot elemezzük, amely közvetlen környezetünkben már ténylegesen létrejött vagy legalábbis a körvonalai látszanak. Mindkét szemléletnek kétségtelenül megvan a létjogosultsága.

A másik, a véleményeket differenciáló ok az, hogy más és más az élelmiszer-gazdaság ábrázolásának, körülhatárolásának az indítéka. A prágai Politická Ekonomie hasábjain közölt rendszerezést[3] átvéve az indítékok négy fő változatát jelölhetjük meg. Ezek szerint a komplexumot *elméleti, logikai; makroökonómiai* — ezen belül tervezési és irányítási —, valamint *mikroszferikus* szemlélet szerint szokták a közgazdászok megközelíteni.

Az elméleti, logikai aspektus nem üres spekulációt jelent, hanem a gazdasági élet konkrét eseményeinek, összefüggéseinek elemzésén nyugvó modellalkotást. A komplexum ilyen szemléletű áttekintése a többi célnak alárendelt élelmiszergazdaság-fogalom konstruálásának is feltétele.

A tervezési aspektus szerint azok az ágazatok tartoznak a komplexumba, amelyeket népgazdasági vagy területi szinten mérlegszerűen szorosan össze kell hangolni. Ez az összehangolás a konkrét tervezési feladatoknál különböző mélységű lehet.

Az irányítási szemlélet szerint az élelmiszer-gazdaságot azok az ágazatok alkotják, amelyeket egy irányítószerv alá indokolt rendelni. Ilyen megközelítésből például nálunk a mezőgazdasági gépgyártás vagy a műtrágyagyártás nem része az élelmiszer-gazdaságnak, de tervezési aspektusból igen.

A mikroszferikus megközelítés azt ábrázolja, hogy milyen tevékenységeknél ment végbe, vagy hol szükséges a gazdasági alapegységek (vállalatok, illetve szövetkezetek) integrációja.

Úgy gondolom, hogy mind a négy indíték, szemlélet elfogadható, sőt valószínű, hogy léteznek további aspektusok is. A különböző céloknak alárendelt komplexumfogalom szükségességét nagyon plasztikusan domborítja ki *Sipos Aladár* akadémiai székfoglaló előadása.[4]

Ha az élelmiszer-gazdaságot más-más fejlődési stádiumban és más konkrét célból definiálják a kutatók, természetesen eltérő eredményhez jutnak. Ez azt jelenti, hogy egyidejűleg helyes lehet több, egymástól el-

[3] A Világ Mezőgazdasága 1975. 19—20. sz.
[4] Sipos Aladár: Az agrár-ipari integráció. Közgazdasági Szemle, 1977. 6. sz.

térő definíció. S ezt figyelembe kell venni, amikor egy álláspontot „elfogadunk" vagy „elvetünk". Tanulmányozni kell és tiszteletben kell tartani a bírált értelmezés szerzőjének módszereit, törekvéseit.

A KGST-országok agrártudósainak képviselői 1974-ben Székesfehérvárott konzultációt tartottak, melynek eredményeként közösen megfogalmazott definíciók születtek.[5] Ezek szerint az *élelmiszer-gazdaság* a népgazdasági agráripari komplexum legfontosabb alkotórésze, amely magában foglalja a mezőgazdasági eredetű élelmiszer-termékek termelésének és forgalmának gazdasági tevékenységi szféráit. Így tehát az élelmiszer-gazdaság tartalmazza a mezőgazdasági, élelmiszeripari, az élelmiszer-forgalmi és az ezeket az ágazatokat termelési eszközökkel ellátó ipari és szolgáltatási tevékenységeket.

A népgazdasági agráripari komplexumot ennél tágabban határozták meg: a népgazdaság azon ágazatainak és tevékenységi köreinek összességét jelenti, amelyek tervszerű társadalmi munkamegosztással egymáshoz kapcsolódva élelmiszer-termékek és más mezőgazdasági eredetű fogyasztási cikkek, továbbá a mezőgazdaság és a feldolgozó ipar számára szükséges termelési eszközök termelését biztosítja. A népgazdasági agráripari komplexumba a mezőgazdaság, a mezőgazdasági nyersanyagot feldolgozó ipari ágazatok, a mezőgazdasági és az élelmiszeripari termékeket forgalmazó ágazatok és a mezőgazdaság ellátását megvalósító ágazatok tartoznak.

E személet szerint az élelmiszer-gazdaságba a mezőgazdasági termelésnek is csak az a része tartozik, amely élelmiszer-termelésre irányul.

Újabb műveikben agrárközgazdáink a székesfehérvári megállapodásoknak megfelelően tárgyalják az új aggregátumot.[6] (A továbbiakban én is így használom az „élelmiszer-gazdaság" kifejezést.) Korábban hazánkban az a felfogás volt a legelterjedtebb, hogy az élelmiszer-gazdaságnak három fő alkotóeleme van: mezőgazdaság, élelmiszeripar, forgalmazás.

Használtuk az „agráripari komplexum" kategóriát is, abban az értelemben, hogy azt az élelmiszer-gazdaság és a vele kapcsolatban álló iparágak alkotják.

Nem egységes az élelmiszer-gazdaság tárgyalásánál elkerülhetetlen *gazdasági integráció* kategória használata sem. A különböző felfogások, értelmezések rendszerezése és elemzése egy önálló — és minden bizonnyal nagy terjedelmű — tanulmány tárgya lehetne. E helyen csupán annak közlésére szorítkozhatom, hogy a cikkben milyen értelemben használom az „integráció" kifejezést. A legáltalánosabban felfogott tartalommal: a gazdasági integráción *a termelőerők egyesítésének folyamatát értem, amely gazdasági tevékenységek és szervezetek összefonódásában realizálódik. Technikai-gazdasági oldalról tekintve* az ilyen tágan értelmezett integráció a kooperációnak egy minőségileg magasabb foka, amely a technikai összefonódás szorosságától és az adott termelési mód sajátosságaitól függően *változásokat okoz a társadalmi-gazdasági viszonyokban is.*

Az ilyen tág értelmezés elég gyakran szerepel az irodalomban a nemzetközi munkamegosztás, az élelmiszer-gazdaság és egyéb témák

[5] Márton János: Az integrálódó mezőgazdaság. Mezőgazdasági Kiadó, 1977. 23. l.
[6] Márton János: I. m.; Csizmadia Ernő—Vági Ferenc: A mezőgazdaság az ágazati kapcsolatok rendszerében. Mezőgazdasági Kiadó, 1977.

kapcsán. Ha például összevetjük *Sipos Aladár* már említett cikkének címét és tartalmát, világos, hogy a címben szereplő „agráripari integráció" nagyon tágan értelmezett fogalom. A tanulmányon belül viszont találkozunk az integráció más, sokkal inkább behatárolt értelmezésével is, ami arra utal, hogy egy-egy konkrét esetben nem elégséges a legáltalánosabb megközelítés.

A forgalmazási szféra ábrázolása a szakirodalomban

Az eltérő nézetek közös vonásaként azért — egyebek között — az is kimutatható, hogy minden definíció megjelöl egy bizonyos forgalmi komponenst. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy ebben a részletkérdésben megegyeztek a vélemények. Többen megrekednek ott, hogy a definícióban elismerik az élelmiszer-gazdaság (agribusiness, agráripari komplexum stb.) forgalmi szférájának létét, de azt részletesebben nem elemzik. Mások kisebb-nagyobb elmélyültséggel vizsgálják a problémát, de közöttük véleménykülönbségek vannak.

Erdei Ferenc „Érdekeltségi rendszerek az élelmiszer-gazdaságban" című előadásában[7] a komplexum fázisainak számba vétele során a mezőgazdasági termelés és a feldolgozás funkcióinak tisztázása után a következőket fejtette ki:

— *a kereskedelem* részint nyersanyagokat közvetít az élelmiszeriparnak, részint nyers- és feldolgozott élelmiszereket a mezőgazdasági vagy ipari termelőktől a fogyasztókig;

— *közlekedési-szállítási tevékenység* minden fázis között szerepet kap: a nyersanyagot a teremlőtől a fogyasztóig szállítja.

Márton János korábbi munkája szerint a forgalmi szférát a növénytermelési, állattenyésztési és élelmiszeripari termékek közvetlen fogyasztási értékesítése, valamint értékesítő nagykereskedelmi forgalma alkotja. „Az élelmiszer-gazdaság két nagy forgalmi ága tehát a mezőgazdasági és az élelmiszer-kereskedelem."[8]

Újabb művében egy jelentősen továbbfejlesztett változattal találkozhatunk: „Az élelmiszer-kereskedelem munkatárgyainak csak a fogyasztható nyers vagy ‚asztalrakész' termékeket tekinthetjük. Az élelmezési tevékenységek ezenkívül még két nagy forgalmazási kört is magukban foglalnak a mezőgazdasági és élelmiszeripari termelőeszközök és a mezőgazdasági nyerstermékek (amelyek növekvő arányban élelmiszeripari nyersanyagok) kereskedelmét."[9]

Csizmadia Ernő a mezőgazdasági termékek forgalmát („felvásárló nagykereskedelem" címmel, de ténylegesen tágabb tartalommal), a belföldi élelmiszer-forgalmazást és az élelmiszer-külkereskedelmet tárgyalja „Bevezetés az élelmiszer-gazdaságtanba" című művében.[10]

Ehhez hasonló rendszerezés található *Vági Ferenccel* közösen írt munkájában.[11]

[7] Erdei Ferenc: Érdekeltségi rendszerek az élelmiszergazdaságban. Gazdálkodás, 1969. 5. sz.
[8] Márton János: Az élelmiszer-gazdaság új szerkezete. Kossuth Könyvkiadó, 1970. 7. l.
[9] Márton János: Az integrálódó mezőgazdaság. Mezőgazdasági Kiadó. 1977. 34. l.
[10] Csizmadia Ernő: Bevezetés az élelmiszer-gazdaságtanba. Akadémiai Kiadó, 1973.
[11] Csizmadia Ernő—Vági Ferenc: I. m.

Burgerné Gimes Anna az élelmiszerek belkereskedelmi és külkereskedelmi forgalmáról ír.[12]

A szocialista országokban általában jellemző, hogy bár az agráripari komplexum részének tartják a forgalmat, de a tanulmányok nagy része csak a mezőgazdaság és az ipar kapcsolataival foglalkozik behatóan. Maga az „agráripari" jelző is erre utal. Ennek oka nagyon gyakorlatias: a forgalmi folyamatoknak még csak az a része került be igazán a vertikalizálódás áramlatába, amely a fogyasztásra szánt termékek elkészültéig lezajlik, ez viszont túlnyomórészt a mezőgazdaság—ipar blokkot érinti.

Megfigyelhető, hogy azokban a szocialista országokban, ahol a legelőrehaladottabb a vertikális integráció (Szovjetunió, Bulgária), a forgalmazó szervek közül inkább csak a felvásárló vállalatok csatlakoztak az egyesülésekhez és más társulásokhoz, a késztermék-kereskedelem csak ritkán. Persze erre is van példa. Több szovjet tanulmány kiemeli a csecsen-ingusz „Konzervplodoovoscs" egyesülését, amelynek alapítói között volt a groznyenszkiji Zöldség-gyümölcs Kereskedelmi Vállalat is, s amelynek tevékenysége a mezőgazdasági termeléstől a kiskereskedelmi forgalmazásig terjed. Számottevő kereskedelmi forgalmat bonyolít le a moldvai SZSZK-ban a „Moldplodoovoscsprom" egyesülés is.[13] Jugoszláviában 1973-ban jött létre Bosanska Krajnában az első Agráripari és Kereskedelmi Kombinát.[14] Hazai gyakorlatunkból főleg a zöldség-gyümölcs vertikum példáit kellene idesorakoztatni, bár így nyomban az utóbbi évtized ellentmondásos eseményeire gondolnánk, s ez messzire vezetne.

Mindez alapvetően nem módosítja az összképet: az európai szocialista országokban mindeddig csak az ipar és a mezőgazdaság közötti forgalom területén történtek lényeges változások. Ez a „csak" azonban valójában rendkívül jelentős. Joggal beszélhetünk arról, hogy a forgalom egyik döntő szakasza nagymértékben megszűnt „önálló" ágazat lenni és beolvad a most kialakuló új komplexumba.

Más a helyzet a tőkésországokban. A fogyasztókkal közvetlenül érintkező élelmiszer-kereskedelem a fogyasztói szokások, a kereskedelmi technika változása és a sajátos utakon végbemenő koncentráció nyomán nagymértékben érdekeltté vált a mezőgazdasági és a feldolgozó tevékenységben, s ez szükségszerűen szoros vertikális integrációban konkretizálódik. Az élelmiszeripar is kénytelen nemcsak a mezőgazdaság, hanem a kereskedelem irányában is terjeszkedni. *R. Kohls* írja: „Valószínűleg igaz az az állítás, hogy az utóbbi években az élelmiszer-feldolgozók sokkal inkább érdekeltek a közvetlen ellenőrzés terén az eladási, mint a felvásárlási szakaszban."[15]

Az élelmiszer-gazdaság forgalmi fázisának elemzése során tehát először is azt kell kiemelni, hogy a legelvontabban szemlélve is, több részre osztható. Ha erről elfeledkezünk, a forgalmat azonosítjuk, a késztermék-kereskedelemmel. (Például a tőkés élelmiszer-gazdaságot vagy

[12] Burgerné Gimes Anna: Az élelmiszer-termelés gazdaságtana. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1974.
[13] A Világ Mezőgazdasága. 1976. 45—46. sz.
[14] A Világ Mezőgazdasága. 1974. 5. sz.
[15] Kohls, R.: Marketing of Agricultural Products. Macmillan, New York, 1967.

agribusinesst ismertetve a forgalmi szféra jellemzésénél többnyire csak a kereskedelemről szoktunk beszélni.)

A beható elemzés igényével foglalkozott *Üveges László* a forgalom komplexumon belüli szerepével.[16] Elöljáróban bemutatta, hogy amíg az élelmiszer-gazdaság mezőgazdasági termelési és élelmiszeripari fázisa az élelmiszertermékek útján egy-egy összefüggő, s többitől elhatárolt homogén tevékenységet jelöl, addig a forgalmi fázis a termék útjának különböző szakaszain jelentkezik: maga is több, egymástól időben és térben elkülönült fázisra tagolódik. A forgalmi rendszer biztosítja egyúttal az élelmiszer-gazdaság egyes fázisainak egybekapcsolódását is.

Az élelmiszertermékek forgalmi rendszere a szerző szerint a következő tevékenységek alapján kialakított fázisokból áll:

— értékesítő és felvásárló kereskedelmi,
— elosztó nagykereskedelmi,
— fogyasztói kereskedelmi (kiskereskedelmi),
— külkereskedelmi forgalmi fázis.

A forgalmi rendszer általános jellemzése során később azt olvashatjuk, hogy más ismérvek alapján két része van a forgalmi rendszernek: fázisok közötti (felvásárlás, közvetítés), és végtermékek forgalma (kiskereskedelem, külkereskedelem).

Kísérlet a forgalmi szféra alkotórészeinek rendszerezésére

Az előzőekben már említett és más publikációk felhasználásával állítottam össze saját rendszerezésemet, amely az indítékokat tekintve elméleti, logikai aspektusú, de törekvéseim szerint alkalmas tervezési, szervező-irányító vagy mikroszferikus szemléletű modellt célzó fejlesztésre.

A forgalmi szféra konkrét mozzanatait több szempont szerint lehet, illetve kell csoportosítani. Fontosnak tartom a következő csoportosításokat:

a) *A forgalomban levő terméket kibocsátó termelői tevékenység szerint:*
   — mezőgazdasági termékforgalom;
   — élelmiszeripari termékek forgalma;
   — ipari eredetű termelési eszközök forgalma.
b) *A forgalomban levő termék használati értéke szerint:*
   — termelési eszközök forgalma;
   — fogyasztási cikkek forgalma.
c) *Az ágazati kapcsolatok jellege szerint:*
   — az élelmiszer-gazdaság beszerző forgalma;
   — az élelmiszer-gazdaság belső forgalma;
   — az élelmiszer-gazdaság kibocsátó forgalma.
d) *A termékmozgás funkciója szerint:*
   — közvetítő forgalom;
   — végső forgalom.

ad a) Az élelmiszer-gazdaság három nagy termelőszférája: 1. a mezőgazdaság, 2. az élelmiszeripar és 3. ezek termelési eszközeit gyártó

[16] Üveges László: Az élelmiszertermékek forgalmi rendszere. Agrárgazdasági Kutató Intézet, 1972.

iparágak. (Itt most tevékenységekről és nem szervezetekről van szó. Vállalataink és szövetkezeteink alaptevékenységük szerint nagy biztonsággal besorolhatók valamelyik szférába, de — különösen a mezőgazdasági nagyüzemeknél — tevékenységük átterjed más szférákra is. Például mezőgazdasági vállalatok jelentős élelmiszeripari, gépipari, szolgáltató stb. tevékenységet is folytatnak.)

A három nagy termelési komponensnek megfelelően az élelmiszergazdasági forgalomban mozgó termékeket is három csoportba célszerű osztatni. Ez korántsem üres spekuláció, elméletieskedés. *A gyakorlatban a három termékcsoport forgalmának makro- és mikroszintű szervezése nagymértékben eltérő ökonómiai problémákat vet fel.* Jól mutatja ezt például az, hogy a mezőgazdasági termékforgalomról 1967-ben is, 1977-ben is külön jogszabály rendelkezett. A mezőgazdaság termékeinek forgalmazása annyira sajátos, hogy a termékforgalom általános szabályozását szolgáló közgazdasági és jogi eszközök önmagukban véve nem voltak kielégítőek.

Első megközelítésre magától értetődőnek látszik *a mezőgazdasági és az élelmiszeripari termékek elhatárolása.* Az első csoportba tartoznak a mezőgazdasági alaptevékenységek eredményeként megtermelt feldolgozatlan termékek, a második csoportba a feldolgozott termék (mindkét esetben függetlenül attól, hogy a termelő vagy forgalmazó szervezet melyik ágazathoz tartozik). A gyakorlatban azonban ez kevés. A „feldolgozottság" gyakran vitatható állapot lehet, különösen azoknál a termékeknél, amelyeknek elsődleges feldolgozása hagyományosan „őstermelői" tevékenység vagy az utóbbi időben vált azzá. A mezőgazdasági vagy élelmiszeripari jelleg eldöntésekor határesetet képeznek például a bor, előfeldolgozási folyamaton átment élelmiszeripari nyersanyagok (például paradicsomlé), keveréktakarmányok, osztályozott tojás stb.

A mezőgazdasági termékforgalomra vonatkozó speciális szabályozók érvényességének tisztázása végett a MÉM — részben általános meghatározásokkal, részben taxatív felsorolással — hivatalos állásfoglalást közölt a közelmúltban a mezőgazdasági termék fogalmáról.[17] A közlemény szerint mezőgazdasági terméknek kell minősíteni: a termesztett növényt, növényi részt és termést, a kivágott fa (bokor) kivételével; a tenyésztett, tartott vagy hizlalt élő állatot; a tojást, tejet, mézet, bort, savanyított káposztát, aszalt gyümölcsöt, a nyers gyapjút és a tépett tollat; a begyűjtött vadon termő növényt, növényi részt, termést, csigát, valamint a jogszerűen élve fogott vadat és a természetes vizekből jogszerűen kifogott halat, továbbá egyéb hasznos víziállatot.

Szabályozóink egyébként nemcsak a termékek oldaláról, hanem a forgalmat lebonyolító szervezetek, illetve személyek szerint is behatárolják a „mezőgazdasági termékforgalom" fogalmát. A múlt év novemberében megjelent kormányrendelet úgy intézkedik, hogy a jogszabály hatókörét tekintve mezőgazdasági termékforgalomnak kell tekinteni azt, amikor a termelő maga termelte mezőgazdasági terméket értékesít, illetve amikor bárki közvetlenül a termelőtől megvásárolja annak maga termelte termékét. (E megkötésen túl bizonyos kivételeknek is helyet hagy a rendelet, például a háztáji és kisegítő gazdaságok termékeinek

[17] Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Értesítő, 1978. 1. sz.

értékesítése a nagyüzemeknél, hizlalásra vagy tenyésztésre vásárolt állatok értékesítése stb.)

Rendszerezésemben az utóbbi szempontokat — azaz a forgalmazó szervezet figyelembevételét — a *d)* pontnál igyekeztem érvényesíteni.

Néhány éve, amikor a három szférás (mezőgazdaság, élelmiszeripar, forgalom) élelmiszergazdaság-kategória volt nálunk a legelterjedtebb, a hazai szakirodalomban csak ritkán fogalmazódott meg az, hogy az *ipari (élelmiszeriparon kívüli) eredetű termelési eszközök forgalmazása* az élelmiszer-gazdaság tevékenységi köreihez tartozik. A Székesfehérvárott elfogadott definíció a három alapvető szférát „termelési eszközökkel ellátó ipari és szolgáltatási tevékenységet" a komplexum részének tartja, nyilvánvaló tehát, hogy az ipari eredetű termelési eszközök (mezőgazdasági és élelmiszeripari gépek, vegyianyagok stb.) forgalmazását is ide tartozónak tekinti.

Az persze korántsem tisztázott kérdés, hogy e termelési eszközök *gyártása* milyen aspektusból vizsgálva és milyen mélységben tekinthető az élelmiszer-gazdaság részének. Az ipari eredetű eszközök *forgalmazásának* idesorolását azonban még abban az esetben is alaposan meg kell gondolni, ha az elemzések netán azt bizonyítanák, hogy — egy bizonyos konkrét aspektusból nézve — a gyártó iparágak még kívül esnek az élelmiszer-gazdaság körein.

Egyrészt ugyanis létezik hazánkban kifejezetten élelmiszer-termelésre orientált termelési eszközöket értékesítő kereskedelmi szervezet. A mezőgazdaság esetében ennek legpatinásabb képviselője az AGROTRÖSZT. Az is megfigyelhető továbbá, hogy az integrációs kapcsolatok erősödésével egyre inkább jellemző, hogy az integrátor, gesztor, termeltető, közös irányítószerv stb. kézbe veszi a legfontosabb eszközök forgalmazását, az tehát nagyon szervesen az élelmiszer-gazdasági folyamatok részévé válik.

ad b) A mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek egy része a további termelés számára eszközül szolgál, másik része fogyasztási cikk. Mezőgazdasági eredetű termelési eszközök például a vetőmagvak, a szaporítóanyagok, a hízóalapanyagok, az élelmiszeripari nyersanyagok stb. élelmiszeripari eredetű termelési eszközök például a továbbfeldolgozásra váró termékek, a takarmányozási célokat szolgáló készítmények és melléktermékek stb.

A gyakorlatban a további termelésre, illetve fogyasztásra szolgáló termékek forgalmazása sok tekintetben eltér egymástól. Ez indokolja a használati érték szerinti csoportosítást.

ad c) Az élelmiszer-gazdaság beszerző forgalmához lehet sorolni azokat a folyamatokat, amelyek során egy adott ország komplexumát alkotó szervezetek az aggregátumon kívüli területekről jutnak hozzá termékekhez.

Ennek jelentősége főként az ipari eredetű termelési eszközöknél nagy, amelyek forgalmáról már röviden szó volt. Ezen túlmenően megfigyelhető, hogy *a nemzetközi munkamegosztás elmélyülésével* mezőgazdasági és élelmiszeripari eredetű termelési eszközök és fogyasztási cikkek is egyre növekvő volumenben kerülnek kívülről az élelmiszergazdaságba.

Az importált termékek nagyobbik része fogyasztási cikk. A fogyasztókat ellátó kiskereskedelemben a hazai és importált élelmiszerek egymás mellett szerepelnek. Ha ezt a kereskedelmet az élelmiszer-gazdasághoz soroljuk (erről még szó lesz), mesterkélt dolog lenne az importált termékek forgalmazását komplexumon kívülinek tekinteni.

Dinamikusan fejlődik a mezőgazdasági eredetű termelési eszközök behozatala is. Különösen az iparszerű termelési eljárások meghonosításánál játszottak jelentős szerepet a külföldi szaporítóanyagok, tenyészállatok stb.

Az élelmiszer-gazdaságon belüli forgalom a mezőgazdaság, az élelmiszeripar és a kereskedelem egymás közötti, továbbá ezeken belüli termékmozgásból áll. A *c)* pontban felsorolt három szakasz közül ez a legnagyobb.

Az élelmiszer-gazdaság kibocsátó forgalmának mérete attól függ, hogy hol vonjuk meg a komplexum határát. Itt a fő probléma az, hogy az élelmiszerek kiskereskedelmi értékesítését az élelmiszer-gazdasághoz soroljuk-e. A fejlett tőkésországok esetében oda szoktuk sorolni, nálunk ez korántsem egyértelmű. A definíciók szintjén általában odatartozónak tartják a szerzők, de ennek az álláspontnak a bizonyítása nem mindig meggyőző. Sokkal árnyaltabban tárgyalta a kérdést *Sipos Aladár* a már említett előadásában. „Makroszintű" értelmezése szerint az élelmiszer-kereskedelem része az agráripari komplexumnak. A „mikroszintű" problémákat tárgyalva viszont az a véleménye, hogy az agráripari egyesülések kialakításakor nem lenne helyes a kereskedelmi vállalatok tömeges bevonására törekedni.[18]

E kérdést vizsgálva a megközelítés indítékát kell tehát először is tisztázni. *Az elméleti, logikai aspektusú modellben az élelmiszer-kereskedelem része az élelmiszer-gazdaságnak.* Ennek gyakorlati vonatkozásai nálunk is egyre erőteljesebben felszínre törnek a tervezés, beruházások (például hűtőláncok, raktárak, konténerek stb.), a csomagolástechnika, a reklám stb. területén. S bár a realitásokat tükrözik Sipos Aladár idézett sorai, a mezőgazdasági és élelmiszeripari, valamint a kiskereskedelmi szervezetek egyre szorosabbá váló kooperációs, sőt kifejezetten integrációs kapcsolatait sem szabad lebecsülni. Beható elemzések tárgya az, hogy e kapcsolatokat hogyan lehet fejleszteni. Ezek az elemzések nagymértékben felhasználhatják azoknak a törekvéseknek a tapasztalatait, amelyek a koordinatív elemek széles skáláját tartalmazó szerződésekben, a közösen létesített és üzemeltetett szakboltokban, illetve berendezésekben, a termelési rendszerekig termelő társulásokban nyilvánulnak meg.

ad d) Az élelmiszer-gazdasághoz sorolható nagykereskedelmi szervezetek tevékenysége világszerte jelentős változásokon megy át, s egyúttal meglehetősen visszaszorul. Hazánkban legszembetűnőbb változást az hozott, hogy a nagyüzemi termelésre alapozott áruellátás lehetővé tette a mezőgazdasági termékeket felvásárló kereskedelem szervezetének átalakítását. A hatvanas évek első felében a szervezetileg elkülönült, önálló közvetítő kereskedelmi vállalatok túlnyomó része beolvadt az élelmiszeripar szervezetébe. Rendkívül fontos azonban belátni, hogy maga a közvetítő jellegű forgalmazás — noha szintén jelentős változáso-

[18] Sipos Aladár: I. m.

kon ment át — korántsem szorult ugyanúgy háttérbe, mint a szervezetileg önálló kereskedelmi vállalatok. *Más dolog a forgalmi funkció és más a forgalmazó szervezet.*

Szinte minden termék forgalmi útjában két szakasz különböztethető meg:

— *Közvetítő szakasz,* ahol a termelés szempontjából már kész termék a fogyasztás szempontjából is kész termékké válik. A termékeknek itt olyan pozícióba kell kerülniük, hogy térben, időben, választék-kombinációban stb. a fogyasztói piac rendelkezésére álljanak.

— *Végső szakasz,* ahol már a fogyasztásra kész termékek eljutnak a fogyasztókig.

Marx nagyon határozottan megkülönböztette a forgalmi folyamat e szakaszait. „A tőke" II. kötetében például ezt írta: „A termékeknek az egyik termelési helyről a másikra való szállítását követi még a kész termékeknek a termelés területéről a fogyasztás területére való szállítása. A termék csak akkor kész, amikor ezt a mozgást befejezte."[19]

Következetesen megkülönböztette a „piacra való eljuttatást" (ami nemcsak térbeli mozgást jelent) és a szűkebb értelemben vett piacot, ahol „az áru a fogyasztás hatalmába kerül, a fogyasztás tárgya lesz, akár egyéni szükséglet végső kielégítésére, akár egy másik tőke nyersanyagaként".[20] Az első forgalmi szakaszban a csere „fogyasztásra szánt készterméknek előállításának eszköze", a másodikban a terméket „közvetlenül a fogyasztás számára cserélik".[21]

A közvetítő forgalmazást is, a végső forgalmazást is lebonyolíthatják a termelők, a felhasználók — ezt szoktuk közvetlen forgalmazásnak nevezni — és a tőlük társadalmi-gazdasági szempontból (tulajdonosilag) elkülönült közvetítők (önálló kereskedelmi szervezetek) is. A közvetítő funkciókat a termelők, felhasználók és kereskedők egymás között meg is oszthatják.

Ragadjuk ki az élelmiszer-gazdaság forgalmi folyamatainak tárgyát képező termékek közül a mezőgazdasági terméket! Az 1960-as években nálunk e téren lényeges változások következtek be a közvetítő forgalmazás funkcióiban is. A funkciókban bekövetkezett változások lehetővé tették az önálló közvetítő kereskedelmi vállalatok beolvasztását az élelmiszeripari szervezetekbe. (Néhány kivételtől — például zöldség- és gyümölcskereskedelemtől — eltekintve.) A közvetítő forgalmazás ezzel korántsem szűnt meg, hanem nagyobbik része az ipari szervezetek kezébe került, kisebb részét pedig a mezőgazdasági nagyüzemek vették át.

Az élelmiszeripari és mezőgazdasági vállalatok nem egyszerűen csak közvetítő forgalmazói funkciókat, hanem ezen belül közvetítő kereskedelmi funkciókat is átvettek. Az élelmiszeripari vállalatok kiterjedt nagykereskedelmi tevékenységet folytatnak a mezőgazdasági termékkel is (társvállalati forgalom, ágazatok közötti forgalom, nyerstermékek, élő állatok export-alapjainak közvetítése stb.). A mezőgazdasági nagyüzemek a háztáji és kisegítő gazdaságok termékeinek értékesítése, a saját boltok választékának bővítését szolgáló viszonteladás stb. alkalmával szintén kereskedelmi funkciókat látnak el.

[19] Marx—Engels Művei. 24. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1968. 138. l.
[20] Marx—Engels Művei. 46/II. kötet, Kossuth Könyvkiadó, 1972. 137—138. l.
[21] Marx—Engels Művei. 46/I. kötet, Kossuth Könyvkiadó, 1971. 25. l.

A mezőgazdasági termékforgalom súlyponti kérdései

Az elmúlt évtizedben változások mentek végbe a magyar mezőgazdaság vásárlói szerkezetében. Ezt mutatja be a következő táblázat.

A bruttó áruforgalom megoszlása az értékesítési csatornák szerint
(1968. évi árakon)

Értékesítési csatorna	1961—65	1966—70	1971—75
Felvásárlás	71,3	71,6	69,4
Takarmány- és vetőmagcserék	9,9	8,6	5,0
Kiskereskedelem, vendéglátás, közületek	1,1	2,7	5,7
Szabadpiac	9,9	9,0	6,3
Mezőgazdaságon belüli szektorok között	7,8	8,1	13,6
Bruttó áruforgalom	100,0	100,0	100,0

Forrás: Saját számítások, a Statisztikai Évkönyv 1975. (KSH) adatai alapján.

A változások tehát csak kismértékben érintették a felvásárló szervek részesedését. Annál figyelemre méltóbb a naturális termékcserék és a szabadpiaci forgalom arányának csökkenése, illetve a mezőgazdaságon belüli forgalom és különösen a kiskereskedelem, vendéglátás, nagyfogyasztói közületek vásárlásainak növekedése.

A vásárlói szerkezet jelentőségét nem szabad eltúlozni. A többcsatornás értékesítést nem célnak, hanem eszköznek szántuk tíz évvel ezelőtt. Az eredeti koncepció szerint *a többcsatornás értékesítésnek kettős funkciója volt.* Egyrészt az, hogy *ésszerűbbé tegye a mezőgazdasági termékek forgalmát,* rövidítse a termékutat, kihagyja a felesleges közvetítéseket, ezáltal csökkentse a forgalmi költségeket és javítsa az ipar, a külkereskedelem, főként pedig a lakosság ellátását választék, minőség és ütemezés szerint. A másik funkciója az volt, hogy *élénkítse a piaci versenyt, ezzel megingassa az erősen centralizált ipari és kereskedelmi felvásárló szervek monopolhelyzetét,* és ezáltal felszínre törhessenek a valóban egyenrangú partnerek kölcsönös érdekei; az élelmiszer-gazdaság mikroszférájában is utat törjön az a népgazdasági igény, hogy az egymáshoz vertikálisan kapcsolódó tevékenységeket a korábbinál jobban össze kell hangolni.

A többcsatornás értékesítés kettős funkcióját *Dimény Imre* így fogalmazta meg: „... a kereskedelmi verseny a különböző szektorokhoz tartozó forgalmazókat az áruforgalom ésszerűbb megszervezésére ösztönzi, ez pedig kedvezően hat a kereskedelmi költségek, az áruválaszték és minőség, a piaci árak alakulására, sőt még a termékértékesítési szerződések területén is az egyenlő partneri viszony kifejlődésére."[22]

A második funkció sokkal határozottabb — sőt eltúlzott — megfogalmazásaival is találkoztunk. *Gulyás Emil* például propagandisták részére írta a következő sorokat: „A termeltető-felvásárló vállalatok rugalmasabb gyakorlatára van szükség, jobban kell számolniuk a termelő-

[22] Dimény Imre: A IV. ötéves terv főbb agrárgazdasági kérdései. Közgazdasági Szemle, 1971. 4. sz.

szövetkezetek érdekeivel, mert különben a termelőszövetkezetek az értékesítés más formáit fogják választani és ehhez nemcsak joguk, hanem lehetőségük is lesz. A termelőszövetkezetek szabad értékesítési lehetősége az új gazdasági mechanizmus érvényesülésének alapkérdése."[23]

Az elmúlt évtizedben a többcsatornás értékesítés nem vált olyan kiterjedtté, ahogyan ezt eredetileg elképzeltük. Az említett funkciók így csak korlátozottan érvényesülhettek. A gyakorlat azt igazolta, hogy a megfontolt, jól szervezett közvetlenebb mezőgazdasági termékértékesítés hozzájárulhat az ellátás javításához, a forgalmi költségek csökkenéséhez. Ebből a megfontolásból kívánatos a mezőgazdasági nagyüzemek saját feldolgozó és forgalmazó tevékenységének további bővítése. De az is bebizonyosodott, hogy a többcsatornás értékesítés ebben a kis kiterjedésben érdemben nem befolyásolja a legnagyobb felvásárló vállalatok piaci pozícióit, nem érinti a monopolhelyzetet, önmagában véve nem serkenti az élelmiszer-gazdaságban szükséges vertikális integrációt.

A hatvanas évek legvégén az új szabályozók hatására fellendült a termelőszövetkezetek és állami gazdaságok saját feldolgozó és közvetlen értékesítő tevékenysége. A nagy fellendülést 1970 körül megtorpanás, stagnálás, sőt némely területeken visszaesés követte. Az utóbbi 5—6 évben — ha nem is a korábbi várakozásoknak megfelelő mértékben — sikerült továbblépni. Ezzel egyidejűleg a centralizált élelmiszeripart és felvásárlókereskedelmet sem a mezőgazdasági nagyüzemek közvetlen értékesítésének növekedése, sem állami intézkedések, sem objektív érdekeik nem kényszerítették elég hatékonyan a vertikális integráció fejlesztésére.

A felvetődött nehézségek, a bizonytalan kilátások és a különböző — a mezőgazdasági tevékenységhez kapcsolódó — horizontális együttműködési formák sikerei nyomán a nagyüzemekben is eléggé háttérbe szorult a vertikalizálódásra való törekvés. A szemléletváltozás a legfelsőbb irányítás szintjén is megfigyelhető volt. *Dimény Imre* írta 1974-ben: „Korábban olyan feltételezés alakult ki, hogy az élelmiszer-gazdasági termelés szervezetileg a vertikális integrálódás irányában fejlődhet dinamikusabban. A termelési rendszerek azt bizonyítják, hogy a horizontális szerveződés sokkal gyorsabban és eredményesebben megy végbe, mint az elképzelt vertikális fejlődés."[24]

Az utóbbi néhány évben már több vertikumban biztató kezdeményezések bontakoztak ki az ipari és mezőgazdasági vállalatok integrációs jellegű együttműködésének kiépítésére. Összességében mégis *egyoldalúnak mondhatjuk az élelmiszer-termelés társadalmasítási folyamatának fejlődését hazánkban.* A tevékenységek vertikális összekapcsolására való törekvés főként a mezőgazdasági nagyüzemeken belül volt megfigyelhető, a gazdasági szervezetek integrációja pedig főként horizontálisan ment végbe, szintén a mezőgazdaságon belül.

Napjainkban és az elkövetkező években *a hangsúlyt a különféle — vertikálisan egymáshoz kapcsolódó — alaptevékenységre specializált vállalatok és szövetkezetek integrációjára kell helyezni.* További tarta-

[23] Gulyás Emil: Az új gazdasági mechanizmus és a mezőgazdaság. Pártélet, 1967. 6. sz.
[24] Dimény Imre: A termelési rendszerek kialakulása, hatása a mezőgazdaságban. Közgazdasági Szemle, 1974. 9. sz.

lékaink vannak a mezőgazdasági alapegységen belüli vertikalizálódás és a horizontális integráció területén is, e tartalékokat ki is kell használni, de a döntő feladat az, hogy a szervezetileg elkülönült ipar, kereskedelmi és mezőgazdasági alapegységek kooperációja hatékonyabbá váljon.

A mezőgazdasági termékforgalmazás súlyponti kérdése ennek megfelelően a termelőszövetkezetek és állami gazdaságok, illetve a specializált ipari és kereskedelmi felvásárló szervek árukapcsolatainak fejlesztése. Ebben a helyzetben némileg módosítani kell a többcsatornás értékesítés megítélését és a vele szemben támasztott igényeket is.

Nyilvánvaló, hogy a többcsatornás értékesítést fenn kell tartani, sőt szükségesnek látszik jelentősen továbbfejleszteni. Véleményem szerint azonban az említett kettős funkcióra vonatkozó elképzeléseket módosítani kell. Bővíteni kell a felvásárláson kívüli mezőgazdasági termékforgalmat, de csak abból a megfontolásból, hogy az egyéb csatornák bővülése hozzájárulhat az ellátás — főleg a helyi ellátás — javulásához, a forgalmi költségek csökkenéséhez és kellő megalapozás esetén a mezőgazdasági nagyüzemek jövedelmének növekedéséhez.

A felvásárláson kívüli forgalomnak az a funkciója viszont nem tud érvényesülni, hogy jelentősen módosítsa a piaci erőviszonyokat és a legnagyobb ipari és kereskedelmi felvásárlók érdekeltségét a vertikális integráció fejlesztésében. Véleményem szerint a többcsatornás értékesítésnek ilyen hatást tulajdonítani illúzió.

Horányi Özséb:

A KOMMUNIKÁCIÓ II.

(Válogatott tanulmányok „A kommunikáció világa")

A mű két önálló kötetre tagolódó tanulmánygyűjtemény második kötete. Az első kötet (1977. végén jelent meg) madártávlatból veszi szemügyre a problémakört, két részre bontva a szemelvényeket.

Az első részben (Modellek a kommunikációról) a legalapvetőbb kérdésekről kap áttekintést az olvasó. A második részben (A kommunikáció funkciói) pedig arról, hogy miért kommunikálunk, ha egyáltalán kommunikálunk.

A gyűjtemény második kötete az első kötetben bemutatott képet bontja részleteire, azáltal, hogy közelebbről vizsgálja a jelenségeket, s a kommunikáció eszközeinek világába enged bepillantást; a Kódok és csatornák című első részben, illetve a kommunikáció legfontosabb, életre hívó feltételeibe a Közösség, kapcsolat, kompetencia című második részben.

A második kötet összesen 20 szemelvényt tartalmaz.

A mű — hasonlóan az első kötethez — kommunikációs szakemberek, a rádió, a televízió, a sajtó munkatársai, pszichológusok, szociológusok, pedagógusok, egyetemi hallgatók, valamint a társadalomtudományok iránt érdeklődők figyelmére tarthat számot.

414 l., kötve 93,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

DIMÉNY IMRE:

Kertészeti termelési rendszerek ökonómiai kérdései

A mezőgazdaság fejlődésének néhány sajátossága

A népgazdaság általános fejlődésének részeként a magyar mezőgazdaság a szocialista átszervezés utáni években, különösen pedig 1967 óta eredményesen és dinamikusan fejlődött. Az 1975., illetve 1976. évi megtorpanás ellenére összességében egyenletes a fejlődés.

Mezőgazdaságunk fejlődésének jellemző vonása a dinamikus és a viszonylag egyenletes bővülés. A hozamok számottevően gyarapodnak, bár néhány ágazatban még van gond és probléma. Erősödtek a szocialista vonások, szilárdabbá vált a vállalatszerű gazdálkodás.

A fejlődés számos tényező együttes hatására következett be. Az MSZMP helyes és következetes agrárpolitikája volt az előrehaladás legfőbb biztosítéka. Az előrehaladás, a dinamikus fejlődés összefügg a termelőerők jelentős kibontakozásával, a korszerű termelési eszközök nagyarányú elterjedésével, a nagyobb termőképességű fajták (hibridek) térhódításával, a termelés technológiájának korszerűsödésével, a technológiai fegyelem állandó javulásával, a szervezettség magasabb fokával, a szakmai színvonal emelkedésével is. Ezen túlmenően azzal is kapcsolatos, hogy a mezőgazdaság eszközellátottsága (felszereltsége) az elmúlt esztendőkben jelentősen — az előirányzatokat meghaladó mértékben — növekedett.

A mezőgazdasági termelés bővítését az utóbbi években mind kevesebb aktív keresővel értük el. Az élő munka termelékenysége az 1971—1975. években 32 százalékkal, a területi termelékenység pedig 19 százalékkal volt több, mint a megelőző 5 esztendőben. A munkaerő létszámának csökkenését a mezőgazdaság az eszközellátottság javításával és a hatékonyság fokozásával pótolta. A IV. ötéves tervidőszak (1971—1975) átlagában az egy aktív keresőre jutó állóeszköz-állomány mintegy 70 százalékkal, ezen belül a gép- és járműállomány megközelítően 90 százalékkal haladta meg az előző 5 év átlagát.

Ezek a számok és összefüggések rámutatnak arra, hogy a magyar mezőgazdaságban is a termelés bővülésének fontos és nélkülözhetetlen hajtóereje a műszaki haladás, a tudományos technikai forradalom mindinkább tért hódít s a tudomány termelőerővé válik; *azaz mezőgazdaságunk iparosodik.* A mezőgazdasági termelés valamennyi elemének ésszerűen összehangolt és arányos fejlesztése a vállalatok magatartásában is meghatározóvá vált. A fejlődés mindinkább a mezőgazdaságon kívül ún. külső tényezőtől, az ipar adta lehetőségektől függ, s ezzel együtt *mező-*

gazdaságunk mind több ágában alakul ki az iparszerű termelés rendszere. Ezen azt értem, hogy a termelés ipari eljárásai a mezőgazdaság mind több ágában kezdenek általánossá, sőt meghatározóvá válni. Azt is figyelembe véve természetesen, hogy a szocialista iparosítás és a mezőgazdaság iparosodásának fő céljai és módszerei hasonlóak. Azzal a lényeges különbséggel, hogy amíg a szocialista iparosítás elsősorban a gyáripar kiterjesztésére, a kapacitások bővítésére, illetve korszerűsítésére, nemegyszer a folyamatok automatizálására irányul, addig a mezőgazdaságban az iparszerű termelés a legtöbb esetben egybeesik a hagyományos forma gyökeres megváltozásával.

A műszaki fejlesztés a mezőgazdaságban is igazodik az ágazat jellegéhez. A többi között ahhoz, hogy a mezőgazdaságban a munka tárgya többnyire élő szervezet, a termelési tevékenység természeti környezetben folyik, a termelési folyamat idényszerű hullámzásokat mutat, és a mezőgazdasági termelésben igen sok az ún. kritikus időszak.

A mezőgazdaság iparosodását a következő összefüggések teszik szükségessé, illetve nélkülözhetetlenné:

— a mezőgazdasági termékek iránti igények rohamosan növekednek;

— nagy tömegű, egyöntetű, jó minőségű, illetve jól értékesíthető árut, terméket csak a természeti és közgazdasági feltételekhez kellően alkalmazható technológiával lehet gazdaságosan előállítani;

— a szocialista vállalatok (szövetkezetek és állami gazdaságok) csak korszerű technikával, hatékony technológiával tudnak eredményesen működni;

— a mezőgazdaságban is szükség van a munkatermelékenység szüntelen növelésére;

— a társadalmi fejlődés a termelőmunka minden területén kulturált körülményeket igényel;

— egyre nagyobb gondot okoz a foglalkoztatás idényszerűségének kiéleződése, növekszenek a munkacsúcsok és rövidülnek az agrotechnikai határidők, csökken a folyamatos évi foglalkoztatás lehetősége;

— a termőhelyeknek megfelelően jobban differenciálódnak a fajlagos hozamok és a hozzájuk tartozó ráfordítások;

— a mezőgazdaságban is — a népgazdaság más ágazatához hasonlóan — meg kell teremteni a szervezési megoldások és a műszaki színvonal összhangját, harmóniáját.

Az iparosodást előmozdítja a gazdaságok méretének állandó bővülése, a fejlesztési lehetőségek növekedése, az új és korszerű eszközök széles körű alkalmazása, a munkaerő struktúrájának, mennyiségének, képzettségének változása, továbbá az, hogy növekszik az emberi munka szerepe a termelőeszközök hatékony működtetésében, a termelés komplex fejlesztésében és annak irányításában.

A mezőgazdaság iparosodásának eredményeként Magyarországon is *kibontakozik* a koncentrált, szakosított tömegtermelés, a vertikális és horizontális kooperáció, *megteremtődik* a termelés viszonylagos biztonsága, követelménnyé válik az állandó műszaki fejlesztés szigorú technológiája és a tudományos munkaszervezés. Ez azt is jelenti, hogy *az ipari eredetű eszközök és anyagok használatának tömegessé válása folytán jelentősen nő a tőke szerves összetétele.*

Mindez azzal jár, hogy a mezőgazdaság mind több termelőeszközt és munkaerőt vonz más ágazatoktól, *azaz vonzásköre bővül* (a vonzáskör 1950-ben 16 százalékos volt, a mezőgazdaság bruttó termeléséhez képest, 1970-ben elérte a 30 százalékot, 1975-ben pedig a 41 százalékot). A termelés költségei között egyre nagyobb részt képvisel az ipari eredetű (ún. gazdaságon kívüli) költség. 1975-ben ez 60 százalékot ért el, ezen belül az állami gazdaságokban 65 százalékot. Az összes anyagi jellegű ráfordítás 72 százaléka volt 1975-ben ipari eredetű, a termelési rendszerekben pedig ez az arány meghaladta a 82 százalékot.

Ez azt is jelenti, hogy a termelés eszközei, eljárásai az iparban alkalmazott megoldásokhoz válnak hasonlókká. Általánossá válik a gépek, berendezések automatikák alkalmazása. Tehát *mezőgazdaságunk mindinkább eszközigényes, s egyúttal költségigényes ágazattá válik*, ahol nagy az épület, gép, ültetvény fajlagos aránya s az élő munka mind nagyobb eszközmennyiséggel helyettesíthető. Különösen vonatkozik ez a kertészeti termékekre, ahol a fajlagos ráfordítások trendje meredekebben emelkedik, mint a szántóföldi ágazatokban.

Érdemes néhány kertészeti növényt ilyen szempontból összehasonlítani a búzával.

1. sz. táblázat

A termelési költségek növekedése a termelőszövetkezetekben*

Megnevezés	A költségnövekedés hányszorosa a búzáénak	
	1971	1976
Zöldborsó	1,60	2,38
Vöröshagyma ...	3,05	4,03
Paradicsom	4,05	4,18
Borszőlő	10,75	11,58
Alma	8,02	9,63

* STAGEK adatai alapján, saját számítások.

Az eszközállomány bővülésével a területegységen felhasznált élő munka felhasználása csökkent. Ennek üteme azonban termékenként eltérő és összességében kisebb, mint az eszközállomány növekedésének üteme. Részben ezt szemlélteti a következő adatsor.

2. sz. táblázat

Eszközérték és az élőmunka-felhasználás mértéke 1976-ban az 1971. évi százalékában*

Megnevezés	Eszközérték	Élőmunka-felhasználás
Vöröshagyma ...	188	75
Zöldborsó	210	46
Zöldpaprika	92	72
Paradicsom	147	99
Alma	172	112
Borszőlő	173	75

* STAGEK adatai alapján, saját számítások.

Ezért van különös jelentősége az eszközhatékonyságnak, kiváltképpen a kertészeti termelésben. A kertészeti termelés eszközigényének számottevő bővülése és a szántóföldi ágazatokat meghaladó üteme kapcsolatos azzal is, hogy a kertészeti termelés agrotechnikája és üzemi formája továbbra is nagyon differenciált. Legtöbb ágazatára ma is jellemző és hosszabb időn át jellemző marad a magas ráfordítási szint és a viszonylag nagy élőmunkaigény, valamint az idényszerűség. A sokrétű kertészeti termelés sokféle és bő választékú gépet igényel, a kertészeti termékek pedig ökológiai érzékenységük miatt egyes években változó hozamokat adnak. A nagyüzemi kertészetek mellett hosszabb távon is számításba kell venni a kiskertek termelését. Itt is érvényes azonban, hogy az eszközhatékonyság sokban függ a következő tényezőktől:

— a befektetések összetételétől és komplexitásától;

— a vállalatok termőhelyi feltételeitől, erőforrásaitól, a szubjektív tényezőktől;

— az ágazatfejlesztés hazai helyzetétől, az ágazatban működő termelési rendszerek tevékenységétől;

— a fajta termőképességétől;

— a népgazdaságon belül kialakult jövedelmezőségi helyzettől.

Az ipari eredetű anyag- és eszközfelhasználás a következő években is nő a magyar mezőgazdaságban. Elsősorban azért, mert csökken az egységnyi területre jutó munkaerő; zsugorodik az egy lakosra jutó megművelhető terület; növekszik az egy főre számított élelmiszer-szükséglet, mindenekelőtt minőségben és választékban, és végül mert fokozódik élelmiszer-termelésünk exportorientáltsága.

Figyelembe kell venni természetesen azt is, hogy a mezőgazdaság az egyetlen ágazat, amely a nap sugárzó energiáját hasznosítja, s a befektetett energiánál sokkal több energiát testesít meg az előállított élelmiszerben. A műszaki haladásnak, az iparszerű termelés térhódításának fontos célja a felhasznált energia hatásfokának az emelése. Azért is, mert ebben még elmaradtunk a fejlett országok energiahasznosításának hatásfokától.

Váncsa Jenő közlése szerint a hazai növénytermesztésben az energiafelhasználás hatásfoka 2,47, az Egyesült Államokban pedig 2,80. (Növénytermesztésünk 1975-ben minden befektetett ipari eredetű kalóriára 2,47 megtermelt biológiai kalóriával válaszolt.)

Manapság sok szó esik az egészséges táplálkozásról, annak ésszerű szerkezetéről. De amikor egyes kutatók megállapítják, hogy a szénhidrátmentes, túlnyomóan állati eredetű fehérjékre alapozott táplálkozás a kívánatos, néha megfeledkeznek arról, hogy korántsem közömbös: mennyibe kerül az egy embernek naponta szükséges élelmiszer előállítása, forgalmazása és beszerzése. Ellentmondást tükröznek az olyan javaslatok, amelyek a költségeket figyelmen kívül hagyva állítanak össze étrendet, bármennyire megfelel is egyébként ez az étrend napjaink egészségi követelményeinek.

Közismert tény, hogy a kertészeti termelés energiaigényének túlnyomó részét a napenergiából meríti. Több energia testesül meg végtermékeiben, mint amennyit az ásványi forrásokból felhasznál. Különösen akkor, ha a fűtéshez, hűtéshez, szárításhoz, tartósításhoz szintén a leg-

korszerűbb és tegyük hozzá: leggazdaságosabb — módszereket veszik igénybe.

A kertészeti termékek közül a legtöbb közvetlen fogyasztási cikk a felhasználás előtt nem kíván olyan bonyolult átalakítást, mint — mondjuk — a takarmányon tartott haszonállatok húsából készített ételek. Ismeretes, hogy az állati szervezet transzformációjának nem mindig a legkedvezőbb a hatásfoka. Sok állattartási rendszerben csak 4—5 kg abrakból tudnak 1 kg élősúlyt előállítani. Ez a példa is jelzi, hogy a jelenleginél behatóbb tanulmányozást, nagyobb figyelmet érdemelnek a táplálék előteremtésének takarékos — főleg energiatakarékos — eljárásai. Nem felejthetjük el egy pillanatra sem, hogy egy olyan világban élünk valamennyien, ahol — sajnos — még majdnem másfél milliárd ember a szó szoros értelmében éhezik. Ebben a helyzetben a kertészeti termelés sajátosan fontos szerepe aligha szorul külön bizonygatásra.

Persze az idők folyamán arra is rá kellett jönnünk, hogy semmiféle termelés — tehát a kertészeti termelés — sem szakítható ki a földrajzi-társadalmi környezetből. Ezek a tényezők nagymértékben befolyásolják a termelés jellegét, költségeit, jövedelmezőségét. Vannak azonban olyan vonások, amelyek az említett környezettől függetlenül, úgyszólván mindenütt érvényesülnek.

Ilyen érvényes új vonás, hogy a kertészeti termelést világszerte a műszaki fejlesztés útján igyekeznek fellendíteni. Olyan műszaki fejlesztéssel, amely az eszközök és eljárások tökéletesítése révén a gazdasági mutatók javítását szolgálja, s nem szorítkozik csupán az élő munka termelékenységének növelésére, hanem egyúttal a hatékonyságot, a gazdaságosságot, a jövedelmezőséget is igyekszik kedvezően befolyásolni.

A kertészeti termelés műszaki bázisa régebben igen hiányos volt. A kertészeti ágazatok ilyen szempontból a technika „mostohagyermekei" voltak, legalábbis elmaradtak azoktól az ágazatoktól, ahol a műszaki fejlesztés viszonylag könnyebben, gyorsabban hódított teret.

Ennek a differenciálódásnak objektív okai is vannak. Akár a zöldség, akár a gyümölcs, akár a szőlő vagy a dísznövény előállításáról legyen szó, sokkal több az egyedi, a különleges bánásmódot igénylő munkafolyamat, mint a legtöbb szántóföldi kultúrában. A búza, a kukorica, a lucerna és sok más növény termelését már régebben sikerült — néha több változatban is — gépesíteni. Sikerült a fajta, a vegyszer, az agrotechnika igényeit és lehetőségeit összehangolni.

A felsorolt ágazatokban ennek nyomán az élő munka termelékenysége világszerte rohamosan nőtt. Sajnos a kertészetben még nem mindenütt számolhatunk be ilyen biztató ütemű fejlődésről, főleg nem számolhatunk be a *korszerűsítéssel* párhuzamosan a *gazdaságosság* arányos javulásáról. Ennek oka nyilván nem a szakemberek igyekezetében, hozzáértésében, szorgalmában, nem is elsősorban az anyagi források szűkösségében, hanem mindenekelőtt a termelés jellegében gyökerezik.

Alig hiszem, hogy szükség volna külön boncolgatni, milyen nehézségeket támaszt a gépesítés, általában a korszerű műszaki fejlesztés szempontjából a kertészeti termelés széttagoltsága. Művelő, ápoló, növényvédő és egyéb eszközeinek jelentős része például csak bizonyos üzemi méreteken felül használható ki gazdaságosan. Az ésszerű koncentráció sokat segíthetne abban, hogy a kertészeti ágazatok üzemi helyzete

is kedvezőbbé váljék. A gazdasági vezetés ugyanis főképpen oda összpontosítja anyagi és szellemi erőfeszítéseit, ahol nagyobb, gyorsabb és látványosabb gazdasági eredmény várható.

A mezőgazdasági — és azon belül a kertészeti — termelésszerkezet kedvező alakítása mellett nyomós érvek szólnak. A bevezetőben említett tények mindenképpen szemléleti változást indokolnak. Nem lehet közömbös, hogy milyen termékkel szemben, milyen igényt támaszt akár a hazai közvetlen fogyasztó, akár a feldolgozó ipar vagy a külkereskedelem.

Ezeknek az igényeknek és a lehetőségeknek az összehangolása fontos feladat. A cél eléréséhez vezető úton azonban csak úgy kerülhet egyensúlyba a társadalmi, az üzemi és az egyéni érdek, ha az ökonómiai szabályozók is segítik a szükséges szerkezeti arányok kialakítását. Ebből a szempontból is számításba kell venni a műszaki fejlesztés hatását.

A kertészeti termelési rendszerek kialakulása és fejlődésük sajátosságai

A termelőerők gyors ütemű fejlődése mindenekelőtt a hatékonyságot, a jövedelmezőséget és a gazdaságosságot szolgálja. Ez azonban csak akkor következik be, ha összehangolt a termelési eszközök és anyagok felhasználása. A műszaki fejlesztés adta előnyök kiaknázására és összehangolására *a mezőgazdaságban is alkalmasnak bizonyult a rendszerszemlélet érvényesítése.* Ilyen szellemben kezdtek hozzá egy-egy ágazat fejlesztéséhez, egyformán helyükre téve a fejlesztés biológiai, kémiai, technikai és emberi tényezőit.

Érthető azonban, hogy a felsorolt tényezők, elemek összehangolása annál nehezebb, minél magasabb szinten fognak hozzá. A belső egyensúlyi helyzet megteremtése, a legmegfelelőbb eljárások és eszközök legkedvezőbb kombinációjának a megteremtése nem egyszerű dolog, sőt gyakran meghaladja egy-egy vállalat, üzem, gazdaság erejét, különösen akkor, ha a termelés valamennyi tényezőjét a végtermék támasztotta követelményeknek rendelik alá. Nyilvánvaló például — a csemegeszőlőtermesztéstől eltekintve —, hogy a szőlészetnek mindig a borászat keze alá kell dolgoznia, annak a technológiai tényezőit is szem előtt kell tartania. Hasonló a helyzet sok más ágazatban, ahol az alapanyag-termelés és a -feldolgozás szorosan kapcsolódik. Az *élelmiszer-gazdaság koncepciója éppen ezekre az esetekre vonatkozik.* Azzal a szándékkal hangolja egybe a termelési, feldolgozási és értékesítési folyamatok különböző szakaszait, hogy azok a végtermék mennyiségi és minőségi tulajdonságainak kedvező alakítását mozdítsák elő.

Vállalatközi méretekben hasonló céllal alakultak ki a *termelési rendszerek.* A rendszergazdák (felelős gazdaságok) szándéka elsősorban az, hogy okosan és hatékonyan gazdálkodjanak a rendelkezésükre álló anyagi és szellemi erőkkel. Közös elhatározással olyan technológiákat dolgoznak ki, amelyekben a műszaki fejlesztés tényezőinek egyensúlyát beható számításokkal, hazai és nemzetközi irodalmi ismeretekkel és tapasztalatokkal alapozzák meg. Nem véletlen, hogy Magyarországon is a legkiválóbb gazdaságok kezdeményezték a termelési rendszereket, ame-

lyek aztán néhány év alatt rohamosan terjedtek a növényi és az állati eredetű termékek előállításában, feldolgozásában.

Miért nevezhetők a termelési rendszerek *iparszerű rendszereknek?* Mindenekelőtt azért, mert közelítik az ipari rendszereket. Szakszerűen kidolgozott módszereket és eljárásokat foglalnak szigorúan meghatározott technológiába. Igyekeznek a bizonytalansági tényezőket kizárni. Magas színvonalú ipari szervezetbe foglalják a munkafolyamatokat.

A termelési rendszer mindenekelőtt *emberközpontos rendszer.* Ráfordítását, inputját a termeléshez nélkülözhetetlen élő és holt munka, információ, eszköz és anyag képezi; ezek az elemek a rendszer folyamatában úgy alakulnak át, hogy a kibocsátás megfelelő minőségű végtermékben testesüljön meg. A visszacsatolás szerepét főképpen az ökonómiai ellenőrzés tölti be, amely úgy szabályozza a rendszer működését, hogy a gazdasági mutatók a lehető legkedvezőbben alakuljanak. Magától értetődik, hogy *valamennyi termelési rendszer* különböző áttételeken keresztül *csatlakozik* magasabb szintű rendszerekhez, végső soron a *népgazdaság rendszeréhez.* Így természetesen azonos értelemben hat rájuk a közgazdasági környezet. Kiváltképpen a közgazdasági szabályozók — árak, terhek, támogatások — formájában. A termelési rendszerekben végzett érzékenységi vizsgálatok azt mutatják, hogy a ráfordítás és a hozam viszonya szoros korrelációban marad még eltérő terméssziteken is az árszerkezettel, az állami támogatással, a felvásárlási és értékesítési viszonyokkal.

A kertészeti ágazatokban is igyekeztek a termelési rendszer elméleti vázát mindenütt megfelelő tartalommal kitölteni. Csak olyan gazdaság kezdeményezhette a rendszer létesítését, amelynek ehhez megfelelő anyagi és szellemi háttere volt. Vagyis rendelkezett olyan szakemberekkel, akik személyükben szavatolták a javasolt termelési eljárások korszerűségét; olyan termelési tapasztalatokkal, amelyek bizonyították a módszerek helyességét, s rendelkezésére álltak a megfelelő pénzügyi alapok is.

A rendszergazda kötelezettséget vállalt a termeléshez szükséges iparszerű technológia kidolgozására, annak állandó fejlesztésére. Vállalta továbbá a technológia adaptálását a rendszerhez csatlakozó taggazdaságokban, a szakmai tanácsadást és ellenőrzést. Ily módon bizonyos mértékig ellensúlyozni lehetett a területi széttagoltság szakmai hátrányait. Nagy segítséget nyújtottak a rendszerek az olyan társulóknak, akik egyébként egymagukban nem győzték volna kertészeti ágazatuk műszaki fejlesztését vagy — egyéb feladataik miatt — nem is törekedtek volna rá.

A kertészeti ágazatokban 1977-ben 32 termelési rendszer működött, mintegy 55 ezer hektáron. A kertészeti rendszerekben művelt terület az összes kertészeti terület mintegy 10 százalékát foglalta el. A kertészeti termelési rendszerek közül 7 gyümölcstermelési, 8 szőlőtermesztési, a többi pedig zöldségtermesztési, illetve gyógynövénytermesztési és dísznövénytermesztési rendszer volt. Zöldségtermesztési rendszer működik a többi között a vöröshagyma, a fűszerpaprika, a gyökérzöldség ágazatokban. Meg kell azonban említeni, hogy a kertészetben a termelési rendszer bevezetése több nehézséggel jár, mint a szántóföldi vagy az állattartási ágazatokban. Ez főként azzal kapcsolatos, hogy a kertészeti

termékek előállítása gyakran sajátos igényeket támaszt. Bizonyos műveletek, vagy legalábbis műveletelemek alig öltenek egységes jelleget, nehezen gépesíthetők. Különösen azokra a termékekre vonatkozik ez, amelyek közvetlen emberi fogyasztásra kerülnek, s emiatt kiváltképpen kíméletes bánásmódot igényelnek.

Hazánkban 1977-ben a lakosság zöldségfogyasztásának 52 százaléka volt a friss zöldség, s ez az arány 1980-ban várhatóan 36—38 százalék lesz. Ez különösen indokolja a minőségi fejlesztést. S ha emiatt viszonylag lassabban is halad a rendszerelmélet érvényesítése a kertészetben, mégis jelentősnek mondható a fejlődés. A termelési rendszerek hatása és jelentősége a kertészeti ágazatokban szintén érezteti hatását. Azért is, mert a rendszerszervezés, a rendszerszemlélet eleve bizonyos méretnagyságot (területnagyságot) tételez fel. Ily módon a kertészeti ágazatok szakosítását, összevonását — vagyis specializációját és koncentrációját mozdítja elő.

Természetesen a kertészeti rendszerek továbbterjedésével együtt a jövőben is figyelembe kell venni a kertészeti termelés alábbi sajátosságait:

— a zöldségágazat kivételével az egyéb kertészeti ágazatok nem kapcsolódnak szorosan a mezőgazdasági üzem vérkeringéséhez, s így fejlődésük is elkülöníthető a szántóföldi növénytermesztés egyes ágazataitól;

— a vetésváltás rendszeréből kiválnak, hiszen az elfoglalt területet huzamosabb időre monokultúrában kötik le;

— a termelésüket felhasználó, feldolgozó, forgalmazó vállalatok integrációtevékenysége indokoltabb, mint a többi ágazatban;

— a kertészet a mezőgazdaság egyik legbelterjesebb ágazata, méretéhez képest nagy a részesedése mind a bruttó, mind pedig a nettó termelési értékből;

— a termőre fordult ültetvények (mint állóeszközök) 1976-ban a mezőgazdaság teljes állóeszközértékének 13—15 százalékát tették ki.

A rendszerek *általános sémája* a kertészeti termelési rendszerekben is kifejeződik. Bemenetük a kibocsátásban megfogalmazott termelési célnak megfelelően megválasztott elemeket fogadja be. Ha például paradicsomtermelési rendszerről van szó, nyilván olyan fajtát (mint *biológiai tényezőt*) kell kiválasztani, amely tömegében (legalább 75 százalékban) egyidőben érő, a gépi betakarítást jól tűrő bogyókat terem. Ugyancsak a mennyiség és a minőség kölcsönhatásában kell adagolni a tápanyagokat (vagyis alkalmazni a *kémiai tényezőt*). Olyan géprendszerrel kell a műveleteket elvégezni, amely — mint *technikai tényező* — a lehetőség határáig alkalmazkodik a növényzet és a termőhely élettani jellemzőihez. Természetes dolog, hogy az egész rendszer középpontjában az *emberi tényező* áll. Úgy is, mint annak tervezője, úgy is, mint kivitelezője. Tevékenységének állandó fokmérője és egyúttal műszere az ökonómiai visszacsatolás, amely a rendszer működését a ráfordítás és a hozam viszonyának alakulásával párhuzamosan veszi szemügyre. Hangsúlyozni kell, hogy a visszacsatolás a rendszer egészének működését ellenőrzi, egyszersmind azonban kiterjeszti vizsgálódását mindazokra a pontokra, ahol a termelési görbe eléri a tervezett modell hibahatárát.

Sőt ma már ott tartunk, hogy a visszacsatolás néhol előrecsatolást is foglal magába a szocialista tervgazdaság jellegének megfelelően.

Azt természetesen semmiféle termelési — különösen mezőgazdasági termelési — folyamattól sem várhatjuk el, hogy teljesítménye szorosan az *optimális pontok* nyomvonalán haladjon. Sokkal inkább egy viszonylagos *optimumtartományról* lehet szó, amelyben a természeti befolyások kilengései is megférnek.

Ilyen megfontolásokkal készül el egy-egy termelési rendszer technológiája a kertészetben is, a helyi viszonyokhoz szabott tűréshatárokkal. Kár lenne feltételezni, hogy ilyen szempontból a kertészeti termelési rendszerek sokkal lazábbak volnának az átlagos ipari előírásoknál. Mindössze az a különbség, hogy a vektormennyiség gyanánt felfogható külső és belső hatóerők lényegesen nagyobb száma és eltérő jellege szükségszerű óvatosságra int az eredő megszerkesztésekor.

A kertészeti termelési rendszereknek ma már bizonyított előnye az, hogy a rendszerben működő gazdaságok jobban koncentrálnak a termelési folyamat tényleges és részletes irányítására, megvalósítására, s a gyakorlat által kipróbált, korszerű eljárásokat valósítanak meg, naprakész technológiát kapnak. Meggyorsul a tudomány által elért eredmények bevezetése a gyakorlatba.

Ez annyit jelent, hogy a javaslattevő gazdaság — a rendszergazda — önkéntes alapon *társulást* hozhat létre, amelyben a kidolgozott technológiát a társuló gazdaságok valósítják meg. A társulás szabályai esetenként változnak. Ami általában jellemző: a rendszergazda a termelési rendszer bevezetésével elért hozamtöbbletből bizonyos *részesedést* köt ki magának. Ennek fejében látja el a szaktanácsadási feladatokat, esetleg közreműködik a vetőmagvak, szaporítóanyagok, gépek, vegyszerek beszerzésében, tanfolyamokat indít a rendszerben foglalkoztatott dolgozók felkészítésére, begyakorlására stb.

A kertészeti termelési rendszerek szervezői mindenekelőtt arra törekszenek, hogy a bizonytalansági tényezőket — amennyire lehet — kiküszöböljék. Vonatkozik ez a természeti, a közgazdasági és az üzemi tényezőkre egyaránt.

A Kertészeti Egyetem Ökonómiai Intézetében az 1975, 1976, 1977-ben működő kertészeti termelési rendszerek tevékenységét elemeztük. Az ebből levonható következtetések szerint a kertészeti termelési rendszerek már megalakulásuk évében jó eredményeket értek el, bizonyos tájakon egyenesen meghatározó szerepük volt. Termésátlaguk meghaladta az országos szintet, az ellátásban éppen ezért fontos feladatot töltöttek be. Esetenként a kertészeti rendszerek már iparszerű technológiával dolgoztak, vagy fokozatosan arra térnek át a rendszer egész területén. Kiegészítik a termelést a feldolgozás, tárolás, kikészítés elemeivel, így kedvezőbben értékesülő végterméket állítanak elő. A gazdasági mutatók általános javítására törekednek, különös tekintettel az élő munka termelékenységének növelésére.

Ezek a rendszerek le nem becsülhető húzóerőt fejtenek ki a környező gazdaságokra, így tevékenységük másodlagos hatása is érvényesül.

Az eredmények nem homályosíthatják el a még meglevő nehézségeket:

— A technológiai folyamatok egyes láncszemeit még nem tudták gépesíteni. Ezeken a pontokon az élőmunka-szükséglet felduzzad, sőt sokszor éppen a munkaerőhelyzet korlátozza az ágazati méreteket. Ebből következik, hogy az ágazat nem éri el azt a termelésszerkezeten belüli arányt, amely a gazdasági vezetés fokozott figyelmét felkeltheti. Ugyancsak emiatt gyenge a speciális gépek kihasználási lehetősége.

— A biológiai és a technikai tényezők összhangja sem kifogástalan. A fajták és a gépek egymáshoz való alkalmazkodóképességét kölcsönösen felül kell vizsgálni. Ugyanez vontkozik a termelés és a növényvédelem különböző eljárásainak összehangolására.

— Szorosabbra kell fűzni a termelő, a felvásárló, illetve feldolgozó vállalatok kapcsolatát. Megfelelő szerződések és szavatolt árak nélkül a jövedelmezőség kérdésessé válhat és a termelési kedv ellanyhulhat.

— Egy-egy rendszeren belül is akadnak nagyfokú eltérések aszerint, hogy a technológiát az adott gazdaságban miként alkalmazzák.

Természetesen azt sem szabad szem elől téveszteni, hogy a kertészet fejlesztésével egy élőmunka-igényes ágazatot igyekszünk bővíteni, olyan időszakban, amikor a kertészettel — főleg a nagyüzemi kertészettel — foglalkozók létszáma gyorsan apad.

A szövetkezeteinkben, ahol a zöldségmennyiség tekintélyes hányadát termelik, ma már csak 650 000 az aktív dolgozó, és további csökkenéssel számolhatunk. Egyebek közt azért is, mert az utánpótlás — vagyis a mai fiatalság — igénye a munkahellyel, a felszereltséggel, a termelési módszerekkel szemben gyökeresen megváltozott. Alig valószínű, hogy az ifjú szakmunkások szívesen dolgoznának az olyan ágazatokban, ahol még nem sikerült a hagyományos — gyakran nehéz fizikai erőkifejtéssel vagy kényelmetlenséggel járó — eljárásokat újakkal, korszerűekkel felváltani, illetve gépesíteni. De az is bizonyos, hogy a kertészeti termelés jellegénél fogva a kézi erőt egyelőre — s talán még sokáig — nem nélkülözheti. Más kérdés az, hogy sikerül-e a feltétlenül szükséges élő munkát valóban állandó jelleggel termelékennyé tenni, hogy sikerül-e ágazataink — például a zöldségtermelés — idény jellegét megszüntetni. Ennek egyik útja az *ágazattársítás*. Egy másik, szintén kevésbé kiaknázott lehetőség a termelés, a feldolgozás és az értékesítés jobb összhangjának megteremtése, a kertész és a tartósító, valamint a kereskedelmi szakemberek együttműködése, a feladatok célszerű megosztása és egybehangolása.

Szemmel láthatóan fellendültek olyan ágazatok, mint például a *zöldborsó*termelés, amelynek a korszerű gépesítését a termeléstől a feldolgozásig megvalósították, s amelynek jövedelmezősége is kielégítő. Egészen biztos, hogy hasonló megoldások más növényfajokra vonatkozóan is kínálkoznak. Érdemes megjegyezni: a borsó nagy „érdeme" az is, hogy a termeléséhez használatos berendezések nem annyira speciálisak, mint például a hagyma, a zöldbab, a paprika stb. géprendszerében. Az ágazattársítás, nemkülönben a gazdaságos méretek kialakítása az utóbbiaknál is jó segítséget nyújthat. Ehhez természetesen a szervező, a gépkezelő és általában minden közreműködő szakember magas szintű tudása, szorgalma elengedhetetlen feltétel.

A *gyümölcstermesztési rendszerek* vizsgálatából is levonhatunk néhány tanulságot:

— A rendszergazdák eredményei csaknem minden esetben meghaladják a legjobb gazdaságokéit. A rendszerszemlélet, a rendszerszervezés — ha úgy tetszik: a rendszerközelítés — még a jól vezetett gazdaságokban is előnyös.

— Az ágazat termelését sújtja viszont, hogy általában objektív okok következtében a gyümölcstermeléshez használt állóeszközök elavultak, s még a rendszergazdák állóeszköz-ellátottsága sem teljes. Ennek oka főleg az árszerkezeti aránytalanságokban kereshető. Magától értetődik, hogy a gazdasági vezetés a beruházások, fölszerelések, felújítások megítélésekor a takarékos megoldásokat előnyben részesíti. Márpedig ilyen szempontból a gyümölcstermelés — évenként sajnos még erősen ingadozó — hozamai bizonyos óvatosságra intenek.

— Természetesen egy-két — esetleg kedvezőtlen — év vizsgálatai nyomán legfeljebb trendeket, irányzatokat lehet érzékeltetni. Általános következtetést levonni még korai, extrapolálni pedig helytelen volna. Biztató jelek is vannak. Valószínű újabb lehetőségeket nyit meg például a csonthéjasok szüretelésének erőteljes ütemű gépesítése; ugyancsak igéretesek az újonnan bevezetendő növényvédelmi eljárások.

Lényegesen kedvezőbb a helyzet a *szőlőtermesztésben.* Ebben az ágazatban nyolc termelési rendszer működik. Termelési színvonaluk magasabb az állami gazdaságok átlagánál. Ezt szemléltetik (hét rendszert érintően) a 3. sz. táblázat adatai is.

3. sz. táblázat

Termelési színvonal alakulása a szőlőtermelési rendszerekben

Megnevezés	Termésátlag q/ha (Az 1971—1975. évek átlagában)	1 ha szőlőterület aranykorona-értéke	1 ha szőlőre jutó szervestrágya (q)	1 ha szőlőre jutó műtrágyahatóanyag (q)
Hosszúhegy	78,3	40,98	810	9,51
Kiskőrös	62,0	25,80	508	6,19
Kiskunhalas	85,0	33,25	300	10,87
Kunbaja	80,5	41,63	276	5,95
Balatonboglár	123,3	36,54	—	9,03
Gyöngyös—Domoszló	68,8	65,09	316	7,49
Kecskemét—Szikra	65,3	36,55	282	7,00
Rendszergazdák átlaga	83,5	38,00	336	8,00
Taggazdaságok átlaga	55,9	38,22	366	8,06
Állami gazdaságok átlaga	69,3	—	—	—

A termelési színvonal különbözősége megmutatkozik a munkatermelékenység alakulásában is. Ezt szemléltetik a 4. sz. táblázat adatai.

Megközelítően egyértelmű az a következtetés, hogy: a termelési rendszerek magasabb színvonalon gazdálkodnak, kevesebb költséggel állítanak elő 1 q szőlőt, kisebb az élőmunka-felhasználásuk.

Összefoglalóul megállapítható, hogy teljeskörű ökonómiai értékeléshez elegendő adattal a kertészeti termelési rendszerek működését illetően még nem rendelkezünk. Az 1975-ben, illetve 1976-ban és 1977-ben működő rendszerek már módot nyújtanak bizonyos tanulságok levonására. Ennek alapján általánosítható összefüggések is megfogalmaz-

4. sz. táblázat

Költségek alakulása a szőlőtermelési rendszerekben

A rendszer megnevezése	Felhasznált élőmunkaóra		Összes közvetlen költség		Önköltség	
	1 ha-ra	1 q-ra	Ft/ha	Ft/q	Ft/ha	Ft/q
Hosszúhegy	974	13,0	29 515	360	31 448	385
Kiskőrös.....	932	11,9	29 663	379	32 107	411
Kiskunhalas	1087	12,1	37 013	412	40 365	450
Kunbaja	846	10,1	33 046	360	35 271	385
Balatonboglár.....	671	6,9	32 609	314	41 591	400
Gyöngyös—Domoszló....	1285	18,6	31 536	521	33 237	545
Kecskemét—Szikra	639	7,6	35 097	403	39 649	435
Rendszergazdák átlaga....	900	10,8	32 669	381	35 798	418
Társgazdaságok átlaga....	914	16,4	30 199	474	31 735	499
Állami gazdaságok átlaga..	986	13,2	—	—	34 262	460

hatók. A tapasztalatok egyértelműen igazolták azt a feltevést, hogy a termelési rendszerek gazdálkodásukkal, egész tevékenységükkel nagy és kedvező hatást fejtenek ki az adott ágazat, illetve kultúra fejlődésében. *Egyrészt* azért, mert tevékenységük szervezettebb és tervszerűbb, *másrészt* azért, mert termelésük színvonala jelentősen emelkedett, a fajlagos költségek pedig csökkentek.

Emellett a szakosodás foka a rendszerhez csatlakozó gazdaságokban jóval magasabb az átlagnál. Ez, valamint a jobb állóeszköz-ellátottság megmutatkozik a jövedelmezőség kedvező alakulásában is.

Megjelent a Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetének közleményei új sorozatának 7. száma:

VITA A MEZŐGAZDASÁGI KISTERMELÉSRŐL

„A mezőgazdasági kistermelés fejlesztésének egyes problémái" című tanulmányt *Tóth Antal Ernő* írta.

A tanulmány szerzője, miután néhány alapvető adattal felvázolja a kistermelés helyét a mezőgazdasági termelésünkben, kifejti a mezőgazdasági kistermelés főbb jellemzőit, elemzi a jelenkori gazdasági és társadalmi fejlődésnek a kisárutermelésre gyakorolt hatásait, foglalkozik a kistermelés távlataival, s végül néhány gondolatot fűz a háztáji és a kisegítő gazdaságok politikai megítéléséhez.

A kiadvány második része a vita résztvevőinek nézeteit ismerteti, a harmadik rész statisztikai adatokat közöl. A kötetet Vargha László szerkesztette, az előszót Komló László írta.

Terjedelme 120 oldal, ára fűzve: 80,— Ft.

A kiadványt az érdeklődők postán megkapják, ha árát az MTA Közgazdaságtudományi Intézete MNB 232-90171-7925 sz. számlájára befizetik.

ERDŐS PÉTER—MOLNÁR FERENC:

Az ár- és profitalakulás, valamint a „deficitfinanszírozás" néhány összefüggése

Az amerikai gazdaság példáján

Az Egyesült Államok — és a tőkésvilág — gazdasága régóta az infláció és a nagyarányú munkanélküliség Scyllája és Charybdise között hányódik, újabban viszont egyidejűleg szenved mind az infláció, mind a jelentős alulfoglalkoztatás betegségétől. Bekövetkezett — 1974—1975-ben — a korábban lehetetlennek tartott állapot is: gyors infláció gazdasági válság közepette.

E cikkben nem csupán táblázatokban, hanem szemléltető ábrákon is bemutatjuk, hogy

1. milyen és mekkora volt a különböző tényezőknek az árszínvonal — tehát esetünkben az infláció — alakulására gyakorolt hatása;

2. milyen mértékben hatottak különböző tényezők a profitok alakulására.

Párhuzamba állítjuk továbbá a kormányzati deficit alakulását a profitok és a beruházás alakulásával.

Eközben módunk lesz egynémely elvi-elméleti következtetés levonására, valamint arra is, hogy némileg felmérjük a költségvetési politika hatékonyságának bizonyos korlátait. Nincs e cikkben helyünk rá, hogy a monetáris politika lehetőségeit is hasonlóképpen megvizsgáljuk; helyette bizonyítás nélkül, előljáróban közöljük azt az „alapos gyanúnkat", hogy míg a restriktív monetáris politika kiválóan alkalmas visszaesések előidézésére, a monetáris expanzió előfeltétele ugyan a kielégítő növekedésnek, de nem biztosíthatja azt.

A Közgazdasági Szemle 1977. 12. számában ismertettük, hogy milyen módszereket használtunk az Egyesült Államok hivatalos statisztikája alapján azoknak a tényadatoknak a becslésére, amelyekre elemzéseinkben szükségünk van, de amelyeket a hivatalos statisztika nem tartalmaz.[1] Erre tehát itt nem térünk ki. E cikkben az általunk becsült adatokkal is mint tényadatokkal dolgozunk — nemcsak jobb híján, hanem azért is, mert becslési hibáink pontatlanná tehetik ugyan adataink abszolút nagyságát, de meggyőződésünk szerint aligha torzíthatják lényegesen az időbeli változások milyenségét, itt pedig az utóbbiakról lesz szó. (Szövegünkben — rövidség kedvéért — a bérből élőket dolgozóknak, a nem bérből élőket pedig tőkéseknek nevezzük.)

[1] Erdős Péter—Molnár Ferenc: Módszer az osztályok jövedelmének, fogyasztásának es megtakarításának a becslésére az Egyesült Államok adatai alapján. Közgazdasági Szemle, 1977. 12. sz. 1446—1461. l.

Az árszintváltozás összetevői

Az 1. számú diagramsorozatunk azt ábrázolja, hogy a fogyasztási cikkek árszintjének éves százalékos változásából rendre mekkora hatást kell tulajdonítanunk a szóban forgó árszintet befolyásoló különféle tényezőknek.

A ma már jól ismert p_f-képlet alkalmazásáról van szó. A fogyasztási cikkek „árszorzója", a p_f-képlet nem egyéb egy törtnél, amelynek számlálója a bérből élők által valamely adott év folyamán fogyasztásra költött pénzösszeget, nevezője pedig az e pénzösszegért megvásárolt fogyasztási-cikk-volument tartalmazza. Ebben az összefüggésben fogyasztási kiadásnak tekintjük a lakás vagy családi ház vásárlását is, a fogyasztási cikkek közé pedig a megvásárolt szolgáltatásokat is besoroljuk.

Részletesebben: a képlet számlálójába kerül a dolgozók bére, odakerülnek a vállalatoktól nyert béren kívüli juttatások néhány olyan apró tétellel egyetemben, mint például a takarékbetétjeik után élvezett nettó kamatok összege (az eddig felsoroltakat egyszerűen bérnek nevezzük); a számlálóba kerülnek az állami transzferkifizetések (nyugdíjak, munkanélküli segélyek és hasonlók), de a számlálóból levonandók a bérből élők közvetlen adói, amelyekbe az egyéb hasonló jellegű kiadásaikat (például a társadalombiztosítási hozzájárulásaikat) is beleértjük, és végül levonásba kerül a bérből élők esetleges nettó megtakarítása (illetve a számlálóhoz hozzáadódik esetleges túlköltekezése).

A nevező csupán két tag különbségét tartalmazza; a személyi fogyasztás és a nem bérből élők személyi fogyasztása volumenének különbségét. A számlálóban, illetve a nevezőben szereplő összeg hányadosa adja a fogyasztási cikkek p_f árszorzóját.

Bennünket azonban nem maga ez az árszorzó, hanem ennek az évi százalékos változása érdekel. E végett rendre kiszámítjuk az egyes tételeknek az adott évi növekményét vagy csökkenését, majd kiszámítjuk, hogy e növekedés vagy csökkenés hány százaléka a számláló, illetve — a teljes személyi fogyasztás és a tőkések fogyasztása esetében — a nevező egy évvel korábbi összegének. Kiszámítjuk ezután — külön a számlálóban és külön a nevezőben — e különbségszázalékok algebrai összegét. E két összeg hányadosának százszorosa adja meg az egy évi százalékos árszintváltozást (például azt, hogy az árszint — mondjuk — 100 százalékról 103 százalékra nőtt), s ha a nyert számot százzal kisebbítjük, megkapjuk, hogy hány százalékkal emelkedtek az árak egy év alatt. (Példánkban 103—100=3 százalékkal.) Így: 1975-ben a számlálóban szereplő tényezők százalékos változása a számláló előző évi összegéhez képest a következő volt: bérek 7,5, transzferek 4,7, bérből élők megtakarítása 2,4, bérből élők adói 0,2; a számláló tehát az előző évihez képest 9,6 százalékkal nőtt meg. A nevezőben a fogyasztás volumenének növekedése az előző évi nevezőhöz képest 1 százalék volt, míg a tőkés fogyasztás volumene jóformán változatlan maradt. A kettő különbsége tehát az előző évinél 1 százalékkal volt nagyobb. Az árszínvonal százalékos változása eszerint $\frac{109,6}{101,0} - 100 = 8,5$ százalék volt.

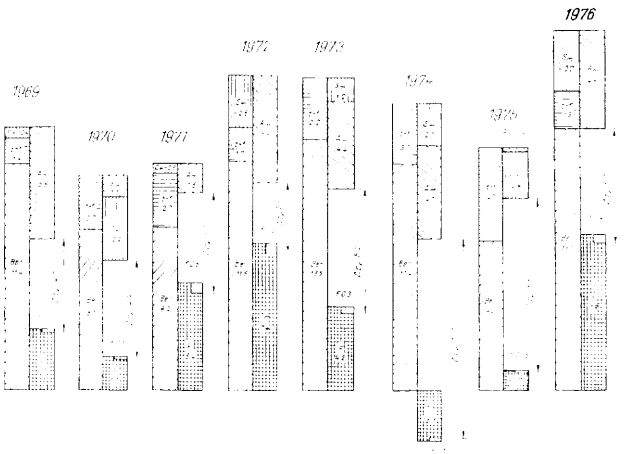
Nos, az itt felsorolt részváltozásokat, azok *viszonylagos súlyát* kívánjuk *szemléletesen* ábrázolni. De hogyan szemléltessük olyan dolgok

viszonylagos súlyát egy tört értékének az alakulásában, amelyek összeadandóként szerepelnek részint a tört számlálójában, részint a nevezőjében? Szerencsére módunk van rá, hogy igen egyszerűen és legfeljebb egy-két tizedszázalék-pontot kitevő hibahatárokon belül szemléltessük a szóban forgó összefüggéseket. Könnyen igazolható ugyanis, hogy egy $100\frac{a}{b} - 100$ alakú kifejezés (példánkban a $100\frac{109,6}{101,0} - 100$) megközelítő pontossággal egyenlő (a—b)-vel, ha a nevező nem sokkal tér el 100-tól — s e követelmény a vizsgált esetekben mindig teljesül. (Így $100\frac{109,6}{101,0} - 100 = 8,5$; $109,6 - 101 = 8,6$.)

Az elmondottakat szemlélteti az 1. sz. ábra 1975-re vonatkozó diagramja.

1. sz. ábra

A fogyasztási cikkek árszintjének évi százalékos változása (Δp_f)



Bér = bérjövedelmek
Trf = transzferek
S_m = bérből élők megtakarítása
A_m = bérből élők adói
F = összfogyasztás
f = nem bérből élők fogyasztása

E diagramból leolvasható, hogy a bérek és a transzferek növekedése 1974-ről 1975-re 4,7+7,5=12,2 százalékkal növelte volna az árszintet, ha nem jelentkeztek volna árszintcsökkentő tényezők is. A béradók emelkedése, a dolgozók megtakarításainak és a bérek ellenében értékesített fogyasztásicikk-volumennek a növekedése azonban 0,2+2,4+1,0= 3,6 százalékpontot levont a különben bekövetkezendő 12,2 százalékos árnövekedésből, s így a tényleges áremelkedés végül is 12,2—3,6=8,6 (pontosabban: 8,5) százalékot tett ki. Megmutatja tehát a diagram, hogy a benne feltüntetett változók külön-külön milyen súllyal járultak hozzá az áremelkedéshez, illetve, hogy milyen súllyal csökkentették azt.

Az itt az 1975-ös évre vonatkozóan bemutatott számítást 1969-től

kezdve 1976-ig valamennyi évre vonatkozóan elvégeztük. (Lásd az 1. sz. diagramsorozatot.) Végigelemeztük tehát, hogy ezekben az inflációtól sújtott években mely tényezők milyen mértékben járultak hozzá az infláció növekedéséhez, illetve mérséklődéséhez. Ezt akár úgy is megfogalmazhatjuk, hogy megmagyaráztuk: milyen tényezők és milyen mértékben okozták az inflációt. Ez azonban, bár egy bizonyos értelemben helytálló megállapítás, a dolog lényegét tekintve mégis eltúlozná azt, amit valóban tettünk.

Diagramjaink értelmezése

Számtalan különböző elmélet létezik arra vonatkozóan, hogy mi okozza az inflációt. A mi „magyarázatunk" e kérdésben semleges: nem csatlakozik egyik inflációelmélethez sem, s így inflációelméletet sem ad. Gyakran beszélnek egyrészt „kereslethúzta", másrészt „költségeknyomta" inflációról („demand pull", illetve „cost push"). Módszerünk *keresletet* vet egybe realizált kínálattal. Modellünk mégsem tekinthető egyértelműen „keresleti" modellnek, de annyi tény, hogy a költségek teljessége közvetlenül meg sem jelenik benne. És tetejébe: módszerünk nem ad megközelítően teljes magyarázatot sem arra a legfőbbnek is tekinthető kérdésre, hogy egy-egy adott évben miért éppen akkora volt az infláció, amekkorát a diagram jelez.[2] Egyebet ad a módszerünk: tudomásul veszi, hogy mekkora volt az infláció, mint ahogyan azt is tudomásul veszi (statisztikai forrásokból átveszi), hogyan alakultak különböző áralakító tényezők. Ezek ismeretében arra ad választ, hogy e tényezőknek végül is mekkora volt a viszonylagos súlya az árak alakulásában. (De akár úgy is felfoghatjuk diagramjainkat, hogy megmutatják: milyen tényezők milyen mértékben járultak hozzá ahhoz, hogy a mindenkori adott árszinten éppen a diagramokból adódó fogyasztásicikk-mennyiségeket lehetett értékesíteni.)

Ám lássuk mindezt közelebbről!

Legelőször is: képletünk nevezőjében volumenadatok szerepelnek. Volumenadatokat folyó áras adatokból nyerünk, megfelelő árdeflátorok segítségével. Ezeket az árdeflátorokat a hivatalos statisztika adataiból vesszük át; de ha ezt tesszük, akkor máris tudomásul vettük, hogy mekkora volt az infláció, és a nevező kiszámításakor fel is használtuk ezt az adatot.

Menjünk tovább: a p_f-képlet számlálójában nem a fogyasztási cikkek teljes realizált kereslete, hanem ennek csak egy hányada szerepel, s e ténynek is megvan a maga jó oka. Ez a számláló azt a pénzösszeget adja meg, amely a *dolgozók* különféle bevételeiből tódul a fogyasztási cikkek piacára. E pénzösszeg pénzbeli kereslet; növekedése önmagával

[2] Közbevetőleg: az inflációnak a sok közül csak egyik mutatóját, a fogyasztási cikkek áremelkedésének a mutatóját vizsgáltuk. Ennek okaira vonatkozólag az „Adalékok" 141. oldalán a következő megjegyzés található: „Abban a folyamatban, amelyben a társadalom kialakítja a termelőeszközök társadalmilag érvényesíthető árát... sokkal több a véletlen tényező, sokkal nagyobb a spekuláció szerepe, mint a fogyasztási cikkek esetében. Ez, párosulva a termelőeszközök vásárlóinak rendelkezésre álló vásárlóeszköz-mennyiség rugalmasságával, azt eredményezi, hogy a termelőeszközök árszintje sokkal erősebb ingadozásoknak van alávetve, mint a fogyasztási cikkeké". Ma sem tudnánk sokkal többel kiegészíteni ezt a gondolatot, ha azt kívánjuk indokolni, hogy miért éppen a fogyasztási cikkek árszintjén, a p_f-képleten keresztül kell megközelítenünk az infláció menetének problémáját.

megnöveli a fogyasztási cikkekért kifizetett pénzösszeget, tehát, ceteris paribus, az árösszeget is. Mármost, ha csakugyan végig akarnánk kísérni az okoknak és okozatoknak azokat a láncszemeit, amelyek révén megváltozik ez a kereslet, hogy megváltoztassa az árszintet, akkor pontosan meg kellene indokolnunk, hogy miért éppen ekkora lett a dolgozók pénzbevétele, és miért éppen ennyi áradt belőle a piacra. Ezt azonban nem tettük, nem is tehettük meg.

Infláció volt. A dolgozók névleges bérük emelésével iparkodtak védekezni az áremelkedés hatásai ellen; szervezett bérharcot folytattak. Egybevetették az árak várható növekedését a termelékenység várható növekedésével; egybevetették saját bérszintjüket más dolgozó rétegek bérszintjével; ilyen egybevetések alapján és az erőviszonyokat figyelembe véve fogalmazták meg bérköveteléseiket. E követeléseikből ennyit sikerült érvényesíteniük; nem többet, de nem is kevesebbet. S ez még csak a bérszint, nem pedig a bérösszeg. A bérösszeg a bérszinten kívül a foglalkoztatástól is függ — és semmivel sem bizonyíthatjuk, hogy a foglalkoztatásnak éppen úgy kellett alakulnia, ahogyan alakult. Továbbá: bizonyos intézményi adottságok eredményeképpen a dolgozók béren kívüli jövedelmei is megnőttek, s e növekmény sem volt független a foglalkoztatottság fokától, de függött a munkanélküliség nagyságától is, hiszen a transzfereket s köztük a munkanélküli segélyeket is tartalmazta. (A munkanélküliség nem egyszerűen a foglalkoztatás fokától függ, hanem például népmozgalmi fejleményektől is.) Az is tény, hogy az egyenes adók ennyit és ennyit vettek el a dolgozók bruttó pénzjövedelméből. Ezek a tények. Semmiféle mélyebb gazdasági törvény sem szabhatta meg, hogy pontosan ennek és épp ennyinek kellett megtörténnie. Inflációelemzésünknek kényszerűségből e tények egyszerű tudomásulvételével, nem pedig kvantitatív magyarázatával kell kezdődnie.

Továbbá: a dolgozók jövedelmének és az e jövedelmeket terhelő levonásoknak a különbsége még nem elköltött jövedelem. Közéje és a kereslet közé ékelődik a munkások pozitív vagy negatív megtakarítása. A vizsgált években az Egyesült Államokban a „rossz" években nőtt, a „jó" években csökkent (illetve túlköltekezésbe ment át) a dolgozók megtakarítása. Érteni is véljük, hogy ez miért történt: a rossz években a jövőtől, a munkanélküliségtől félve takarékoskodtak, a jó években viszont tömegesen vettek fel lakásvásárlási és fogyasztói hiteleket. Ennyi valószínű és érthető, de hogy miért éppen az adott összeggel nőtt vagy csökkent a dolgozók megtakarítása, azt nem tudjuk.

A fogyasztási cikkek reálkereslete

Térjünk rá a képletünk nevezőjében szereplő adatok változásának a vizsgálatára!

A tőkések fogyasztásának változása általunk becsült adat. De akár pontosan, akár kevésbé pontosan becsültük e változást, mindenképpen csak jelentéktelen volumenváltozásról van szó. Ezzel tehát nem kell sokat foglalkoznunk. Hanem a *teljes* személyi fogyasztás volumenének a kérdése már sokkalta izgalmasabb.

Valóban: miért adtak el a tőkések 1975-ben mintegy 1 százalékkal több fogyasztási cikket, mint 1974-ben? Általában: miért nőtt (vagy

csökkent) a fogyasztási cikkek értékesített volumene az egyes években éppen annyival, amennyivel megnőtt (vagy lecsökkent)?

E kérdésekre is csak magyarázkodással válaszolhatunk, magyarázat helyett. E magyarázkodás bonyolult, de lényeges, és — sajnos — valahol Ádámnál és Évánál kell elkezdenünk.

A közölt diagramokból igen szemléletesen kiderül, hogy az árszint (egyebek között) függ a megvásárolt fogyasztásicikk-mennyiségtől, de annak is nyilvánvalónak kell lennie, hogy ez a megvásárolt mennyiség is függ az árszinttől.

Tökéletesen szabad verseny esetén a termelők nem szabályozhatják tudatosan a piacra vitt áruk összes mennyiségét. Közhely az is, hogy az ilyen termelők számára a termékek egységára is objektív adottság: azt sem tudják közvetlen módon szabályozni. Ha csak ennyiből állna a dolog, úgy tűnnék, hogy az árszint is, a megvásárolt árutömeg is egymás függvényei: elvileg megmondhatnánk, hogy mekkora lesz az egyikük, ha tudnánk, hogy mekkora a másikuk, de az utóbbit is csak akkor tudhatjuk, ha ismerjük az előbbit. Egyiküket sem ismerhetjük a másikuk nélkül.

E dilemmából a neoklasszikus iskola azzal vágja ki magát, hogy az egyes termelők által külön-külön megtermelt árumennyiséget határozza meg ama mindenestől hamis tétel segítségével, hogy ilyen volumenű termelés esetén a termék piaci ára és határköltsége egybeesik. Csakhogy ezzel a gondolatmenettel is megoldatlan marad az árszint problémája!

A fogyasztási cikkek oroszlánrészét kitevő bérjavak összessége iránt jelentkező, pénzben mért összes kereslet mindig adott nagyság. Nem teljesen függetlenül adott ez a fogyasztásicikk-termelés volumenétől, hiszen az összkereslet a fogyasztásicikk-termelésben kifizetett béreknek *is* függvénye — de e termelés változása csak kevéssé módosítja (ceteris paribus) az elkölthető bérösszeget. Éppen ezért: ha a termelési volumeneket egymással egyeztetni nem tudó termelők több árut visznek a piacra, és ha áruikat el is akarják adni, akkor, ceteris paribus[3], csökkenteni kénytelenek a bérköltségekhez képest az egységárakat. De vajon hol van ennek a termelésnövekedésnek a felső határa? A meglevő kapacitások — és néha a munkaerőhelyzet is — megszabnak egy felső határt. E határon belül talán az vetne gátat az árszintcsökkenésnek, hogy a határtermelők ilyen árak mellett már tönkremennének, s ez csökkentené a kínálatot. Egy-egy esztendőt tekintve azonban mindenképpen számolnia kell az elméletnek egy bizonytalansági tényezővel, egy olyan sávval, amelyen belül a termelők magatartását nem szabják meg kényszerítő gazdasági összefüggések, s amelyet illetően csak utólag mondhatjuk ki: ez és ez történt.

Ma viszont az oligopóliumos piacok korszakában élünk. Feltehetően a fogyasztási cikkek piacán is a termelők és eladók oligopóliumos magatartása a döntő. A mai oligopolista versenyt illetően pedig az a közhelyszerű megállapítás érvényes, hogy a versenyt nem az árakon, hanem a termelésen keresztül folytatják. (E megállapítás azonban inkább érvényes szakmákon belül, mint szakmák között.) Túl keveset mondanánk, ha ezt úgy kívánnánk átfogalmazni, hogy az árak lefelé merevek, hiszen

[3] Nagyon is helyénvaló itt a ceteris paribus megkötés, mert főképp a kormányzati deficitnek és a dolgozók megtakarításának az alakulása sokat módosíthat a mondottakon.

ma az árak emelkednek. (A számítógépek és néhány hasonló cikk esete jól megmagyarázható kivétel.) Mindenesetre: az oligopóliumos árak kalkulált árak, „manipulált" árak. Adott árak esetén viszont (ceteris paribus) az értékesíthető fogyasztásicikk-mennyiség is adott. Fennáll azonban a kérdés: hogyan kalkulálják, hogyan szabják meg az árakat az oligopóliumos helyzetben levő termelők és eladók. Nyilván szerepet játszik itt a fogyasztási cikkek árszínvonala, értékesített mennyisége és a belőlük nyerhető profit nagysága közti összefüggés.

Árszint, reálkereslet, profitrés és profittömeg a II. osztályban

Erdős Péter az „Adalékokban"[4] és a „Bér, profit, adóztatásban"[5] — „tiszta" kapitalizmusban gondolkodva — arra az eredményre jutott, hogy változatlan bérszint és viszonylag merev tőkés fogyasztás esetén, ha a dolgozók pontosan a folyó bérüket költik vásárlásra, csak akkor nőhet a második osztály értékesíthető termékeinek aránya a végtermékeken belül, ha e termékek árszintje csökken; ilyenkor viszont a fogyasztási cikkekben realizálható profit százalékos nagysága is csökken.

Meg kellett vizsgálnunk, hogy mennyire érvényes e tétel a mai kapitalizmusban. Kidolgoztunk e célból egy kétszektoros modellt, amelyben az első osztály beruházási javakat, a második fogyasztási cikkeket termel, és mindkét osztály megtermeli a saját nyersanyagait is. Az elkölthető bérek és bér jellegű jövedelmek a két osztályban kifizetett béreken kívül az állami béreket és transzfereket is magukban foglalják. A második osztály bérei részben a termelés fix, részben változó költségeinek része. Feltettük, hogy e változó bérek arányosan alakulnak a fogyasztásicikk-termeléssel. (Ha ehelyett azzal a feltevéssel éltünk volna, hogy a mozgó béreket illetően a határköltségek a növekvő termeléssel növekednek, nyert tételeink még határozottabban érvényesek lennének.) Feltettük a bérszintek változatlanságát és azt is, hogy a bérből élők pontosan a bevételeiket költik fogyasztásra.

Nem volt nehéz megtalálni a törvényt két határesetben: akkor, amikor a tőkés fogyasztás arányosan alakul a fogyasztásicikk-termelés volumenével, illetve amikor ez a fogyasztás teljesen merev. A közbülső helyzeteket illetően azonban esetenként jószerivel kezelhetetlen képletekhez jutottunk úgy, hogy egzakt bizonyítás helyett részben szimulációs eljárás alkalmazására kényszerültünk. Számos szimulációs kísérletet végeztünk el, miközben a paramétereket olyan széles sávban mozgattuk, amely meghaladta azokat a határokat, amelyeket a valóságban előfordulhatónak tartottunk.[6]

[4] Erdős Péter: Adalékok a mai tőkés pénz, a konjunktúraingadozások és a gazdasági válságok elméletéhez. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1966.
[5] Erdős Péter: Bér, profit, adóztatás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976.
[6] A modell a következő volt:
A második osztályban foglalkoztatott n számú közvetlen termelő n pénzegységnyi bérért n volumenű fogyasztási cikket termel személyes fogyasztásra és pontosan ekkora a személyi fogyasztás volumene is. Az egész gazdaságban kifizetett bérösszegnek (és bér jellegű jövedelmeknek) és a második osztály n közvetlen bérének a különbsége B; a második osztály *összes* fix költsége K. A tőkés fogyasztás volumene $f = f(n) = \alpha n + \beta$ úgy, hogy $\alpha n^* + \beta - 0.1\ n^*$, ahol n^* a második osztály közepesnek számító termékvolumene. A rendszer független változója n, míg B, K, α és β paraméterek, amelyeket a még valamennyire reálisnak tartott határoknál szélesebb sávban variáltunk.

A nyert eredmények egyértelműek voltak.

Nevezetesen: a fogyasztási cikkek árszintje az értékesített fogyasztásicikk-volumen növekedésével csökken, kivéve, ha a tőkés fogyasztás annyira rugalmas, hogy miközben a fogyasztásicikk-termelés pluszmínusz 8 százalékkal tér el az átlagostól, a tőkés fogyasztás mintegy 40 százalékkal csökken az átlagos alá vagy emelkedik az átlagos fölé. Ez nyilván irreális eset, tehát a fogyasztási cikkek árszintje csökken ceteris paribus emelkedő és nő ceteris paribus csökkenő fogyasztásicikk-termelés esetén. Ugyanilyen megszorítással a profithányad is csökken a fogyasztásicikk-termelés növekedésekor, és nő visszaesésekor. Ez egybevág az említett két könyvben kimondott tétellel.

Új és fontos eredmény viszont, hogy a *változatlan* árakon számba vett profittömeg növekvő fogyasztásicikk-termeléssel növekszik, csökkenő fogyasztásicikk-termeléssel csökken. Nem mondható el ugyanez a *folyó* árakon mért profittömegről. Ha n az eladott fogyasztási cikkek volumene és ha a tőkés fogyasztás rugalmasabban változik együtt n-nel, mint ami hozzávetőleg az f(n)=0,8n—10 függvénynek felel meg, akkor a folyó áras profittömeg is együtt nő, illetve együtt csökken n értékével. Ennél kevésbé rugalmas tőkés fogyasztás esetén ennek az ellenkezője igaz. (Csökkenő termelés mellett nő az árszint, tehát nőhet a pénzben mért profittömeg is, holott a profit reálértéke csökken.)

A vázolt modellkísérlet tehát megmutatta, hogy a „tiszta" kapitalizmusról kimondott és előbb említett tételek a mai viszonyokra is érvényesek, de közben egy korábban fel nem ismert összefüggésre is rábukkantunk: ha az értékesített fogyasztási cikkek volumene megnő a végterméken belül, akkor ceteris paribus a második osztály reálprofitjának a tömege is megnő.[7]

A profitrés és a reálprofittömeg paradox összefüggése

Ebből az újabb tézisből azonban az is kiderül, hogy voltaképpen paradox helyzettel van dolgunk. Ha a fogyasztási cikkek termelésében (vagy értékesítésében) valóban túlnyomóan oligopólisztikus viszonyok

E modellben a személyi fogyasztás cikkeinek árszorzója $p_f = \frac{B+n}{n-f(n)}$; a személyi fogyasztási cikkek árösszege $= n\ \frac{B+n}{n-f(n)}$; ezek termelési költsége $= K + n$; a folyó áron mért profittömeg $n\ \frac{B+n}{n-f(n)} - (K+n) = \frac{f(n)(n+K)+n(B-K)}{n-f(n)}$; a profitrés $= \frac{\text{folyó áron mért profitösszeg}}{\text{árösszeg}} = \frac{f(n)(n+K)+n(B-K)}{n(B+n)}$,
míg a változatlan áras profittömeget a megfelelő p_f értékekkel deflálva nyerjük a folyó áras profittömegből.

[7] Ez a tétel egzakt módszerekkel is könnyen bizonyítható arra a nagyon valószínű esetre, amikor $B—K$ nagyobb nullánál.

Nevezetesen: minthogy a reálprofit a pénzben mért profitnak és az árszorzónak a hányadosa, a reálprofit $= \frac{f(n)(n+K)+n(B-K)}{n-f(n)} : \frac{B+n}{n-f(n)} = \frac{f(n)(n+K)+n(B-K)}{B+n}$. Ennek n szerinti deriváltja $\frac{[(n+K)f'(n)+f(n)+B-K](B+n)-f(n)(n+K)-n(B-K)}{(B+n)^2}$. Itt a nevező pozitív érték, a számláló pedig a kijelölt műveletek elvégzése után a következő alakra hozható: $f'(n)(B+n)(n+K)+(B-K)[f(n)+B]$. Tudjuk, hogy $f(n)$ együtt nő n-nel, tehát a releváns tartományban $f'(n)$ nagyobb nullánál, s ha B is nagyobb K-nál, akkor a számláló valamennyi tagja pozitív. A tétel tehát az említett feltétel érvényessége esetén igaz (de bizonyos határok között abban a valószínűtlen esetben is igaz lenne, ha $B—K$ kisebb lenne nullánál).

uralkodnak, ha tehát ez a szektor valóban manipulálhatja az árait, és a termelésével alkalmazkodhat az árakmegszabta kereslethez, akkor az a paradox helyzet áll elő, hogy ha a profitrés védelmében növeli az árakat, akkor egyben csökkenti a reálprofit tömegét.

A fogyasztási cikkeket termelő szektor tőkései természetesen nem egy emberként cselekszenek. S ha az egyes vállalatoknak valamiben viszonylag szabad kezük van, akkor monopolhelyzetük fokától függő mértékben — attól függő mértékben, amit Kalecki „degree of monopoly"-nak nevez — az árak megállapításában van viszonylag szabad kezük. Az, hogy a megállapított árakon mekkora kereslet mutatkozik saját áruik iránt, végképp nem tőlük függ. Tetejében: az imént leszögezett tételek a szektor egészére, nem pedig a szektor egyes vállalataira érvényesek. Merev keresletű termékek árát anélkül is lehet emelni, hogy keresletük jelentősen csökkenne. Egyes termékek kereslete oly módon is megnőhet, hogy többet adhatnak el belőle anélkül, hogy a bennük érvényesíthető profitrés csökkenne. A lakásvásárlással és bizonyos tartós fogyasztási cikkekkel kapcsolatban különösen igaz az, hogy értékesíthető volumenük nem annyira az értékesítési ártól, mint inkább a hitelek hozzáférhetőségétől függ. Mindent egybevetve, az infláció viszonyai között nyilván nem jelentéktelen nyomás jelentkezik az árak emelése irányában, hiszen — modellünk feltevéseitől eltérően — a bérszint is növekszik. Továbbá: modellünk, azzal a feltevéssel, hogy mindkét szektor maga termeli meg az általa felhasznált nyersanyagot is, és hogy a bérszintet változatlannak tételezi fel, eltüntette a nyersanyagárak emelkedésének problémáját. Ez a probléma azonban nagyon is reális az egyes iparágak, illetve vállalatok vonatkozásában, és — főképpen — nagyon is reális probléma akkor, amikor a nyersanyagok jelentékeny része — olaj! — importból származik. (Ilyesmikkel kapcsolatos az, amit jogosan nevezhetünk költségektolta inflációnak.) Tehát: igenis növelik, sőt könnyen túlnövelik a vállalatok a termékek árait, noha ezáltal — és ebben áll a paradoxon lényege — visszafogják a reálprofittömegek növekedését (vagy éppen csökken ez a reálprofit).

Igaz: az árakat menetközben is változtatják — miközben részben a költségek változása, részben a konkurrensek magatartása, részben a kereslet alakulása irányítja a vállalkozókat. Ugyanakkor azonban — menetközben — változik a költségvetési deficit alakulása is; változik a bérből élők megtakarítási hajlama; változnak a nyersanyagárak, a kamatlábak és a hitelfeltételek is; minden változik, és mindennek hatása van a profitra és profitrésekre is. Annyi marad változatlanul igaz, hogy sem az egyes tőkésnek, sem a fogyasztási cikkeket termelők összességének nincs módja arra, hogy a saját szempontjából valaminő értelemben optimálisan alkalmazkodjék változó környezetéhez, hiszen még csak nem is tudhatja, mi lenne optimális — akár ha mindenki optimálisan cselekedne, akár ha úgy cselekszik, ahogyan cselekszik. Vagyis: a tőkéseknek mind árpolitikai, mind termelési magatartása igen sok véletlen, kiszámíthatatlan elemet tartalmaz, s így azt a tényt, hogy a tőkések 1975-ben 1 százalékkal több fogyasztási cikket adtak el, mint 1974-ben, legfeljebb utólagosan magyarázhatjuk meg egyebek között — és talán főképp — azzal is, hogy mindenképpen csökkenteni akarták a nagyon is felgyülemlett készleteiket. Azt azonban — ismét csak utólagosan — nagyon pon-

tosan megmondhatjuk, hogy e többletértékesítés milyen súllyal mérsékelte az akkori áremelkedést. De egyben némileg arra is fény derült, hogy mennyire kiszámíthatatlanul reagálnak a vállalatok a piaci feltételek, s köztük az állami gazdaságpolitika által teremtett feltételek változására.

Nem lenne érdektelen ellenőrizni, hogy milyen mértékben bizonyult igaznak ezekre az évekre vonatkozóan az a sejtés, hogy a tőkések kalkulációjukban a profitrésüket kívánják védeni, illetve, pontosabban, hogy milyen sikerrel járt ez a feltételezett törekvés. Ilyen számítást azonban a hozzá szükséges statisztikai adatok híján nem tudtunk elvégezni. (Nem volt módunk például a nyersanyagköltségek változásainak figyelembevételére.)

Ehelyett „helyettes" mutatóval, csak a *tendenciákat* jelző mutatóval kellett beérnünk. Vállalati vagy szektorszintű mutatók helyett végtermék-szemléletű (GNP-szemléletű) mutatót tudtunk csak számítani.

Végtermék-szinten, végtermék-szemléletben, a profitrés mutatója

$$pr_t = \frac{\text{adók utáni összes nettó profit}}{\text{adók előtti bruttó profit} + \text{üzleti}^8 \text{ bérek} + \text{közvetett adók}}.$$

(A nevező az árösszeggel egyenlő.)

Az ilyen szinten értelmezett profitrés százalékos nagyságára vonatkozóan a következő idősort nyertük (százalék).

1968	1969	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976
16,1	14,7	13,6	14,0	14,4	14,7	12,1	12,8	12,9

Eszerint a profitrés átlaga a számba vett években 13,9 százalék volt, a tőle való eltérés $+2{,}2 \sim -1{,}8$ százalékpontot tett ki, ami $+11{,}6$, illetve -13 százaléknyi maximális eltérésnek felel meg.

A profitrés 1968-at követően két éven át csökkent, majd három éven át emelkedett. Az 1974-es válságévben mélypontra esett és 1976-ban sem érte még el az 1970. évi értéket. E tények annyira komplex okok folytán alakultak így, hogy nem merjük megkísérelni a jelenség mélyebb magyarázatát. Annál kevésbé merjük ezt megtenni, mert mutatószámaink egyáltalán nem az egyes vállalatok és még kevésbé az egyes termelővállalatok profitrését mutatják. A vállalatok közé az utcasarki cipőtisztítók vállalatai is beleszámítanak; a vállalatok költségei a nyersanyagárak változásaival is együtt változnak, s az általunk számított profit nem azonos a vállalkozói haszonnal; e profitból egyebek között a pénz- és hitelintézetek is részesednek. A vállalati profitrések az általunk számítottaknál jóval alacsonyabbak. (Végtermék-szinten a fogyasztói ár az ár, s ha ez 100, s ha 13,9 benne a profit, akkor e profiton a termelő, a nagy- és a kiskereskedő, a bank is osztozik.) Sajnos, a hivatalos statisztikának az egyes iparágakra vonatkozó hasonló adatsorait nem használ-

[8] Ezt a megjelölést magánvállalati értelemben használjuk.

hattuk fel, mert épp a kritikus 1974 évvel változtatták meg adataik kiszámítási módját, és nem tudtunk hidat teremteni a régi és új adatsor között.

A p_f* diagramok

A fogyasztási cikkek árszínvonalának alakulása lényegesen függ az állami szektor meglététől és a kormányzati bevételek, illetve kiadások alakulásától — mint ahogyan a profit alakulása is függ tőlük. Bemutatott diagramjainkban ez a hatás részben — egyéb tényezőktől meg nem különböztetve — a p_f-képlet számlálójának részét alkotó állami béreken, részben pedig a külön is kiemelt transzfereken keresztül jelentkezik. Ennél mélyebb bepillantást nyerhetünk az állami szektornak az árszintre gyakorolt hatásába, ha az állam áru- és szolgáltatás-vásárlásait is figyelembe vesszük. Ezzel természetesen túllépünk a személyi fogyasztás körén; az állami vásárlásokat is figyelembe vevő árszintmodell rokonságban áll a p-képlettel, de különbözik is tőle, s ezért a szóban forgó árszorzót a p_f-től megkülönböztetve p_f^*-gal jelöljük.

Tudjuk, hogy p_f-képletünk a következőképpen fest:

$$p_f = \frac{\text{bérek} + \text{transzferek} - \text{a bérből élők megtakarításai} - \text{a bérből élők egyenes adói}}{\text{személyi fogyasztás volumene} - \text{tőkés fogyasztás volumene}}$$

vagy jelekkel:

$$p_f = \frac{B + trf - S_m - A_m}{F_v - f_v}$$

Ha most R_v-vel jelöljük az összes (személyi+kormányzati) fogyasztást, akkor a képlet nevezőjébe F_v helyett $(R_v - f_{áll.v})$ kerül, ahol $f_{áll.v}$ az állam vásárlásainak volumenét jelöli.

Ha a képlet nevezőjét szorzóként átvisszük a bal oldalra és a béreken belül megkülönböztetjük az üzleti béreket az állami bérektől, azt kapjuk, hogy $R - f_{áll} - f = B_{üzl} + B_{áll} + trf - S_m - A_m$, ahol R, $f_{áll}$ és f folyó árakon veendők számba. Így $R - f = B_{üzl} + f_{áll} + B_{áll} + trf - S_m - A_m$. Mármost $f_{áll} + B_{áll} + trf = Kbev + def = A_{pr} + A_{ind} + A_m + def$, ahol A_{pr} a profitadót, A_{ind} az indirekt adókat, A_m a bérből élők egyenes adóit, $Kbev$ pedig az e három összegéből adódó összes kormányzati bevételt jelöli.

Ezt az összefüggést figyelembe véve $R - f = B_{üzl} + (Kbev - A_m) + def - S_m$ és így $p_f^* = \frac{B_{üzl} + Kbev + def - S_m - A_m}{R_{vol} - f_{vol}}$.

Pontosabban: a számlálóból még egy kis összegű, „egyéb"-nek nevezett tételt is le kell vonnunk, annak figyelembevételével, hogy az állami transzferek nem válnak mindenestől hazai bérekké.

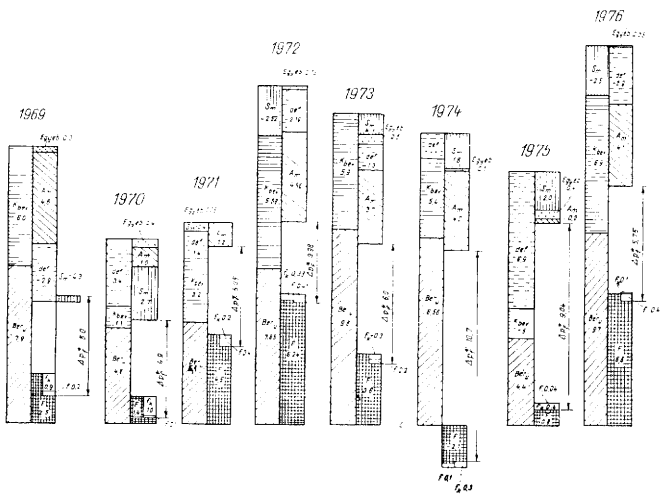
Árszintdiagramjaink második sorozata e képlet alapján készült. A p_f-diagramok analógiájára ezúttal is az árszintek éves százalékos *változását* ábrázoljuk, s a szemléltető ábrák ezúttal is a számláló és a nevező különbsége képében közelítik meg a tulajdonképpen a számláló és a nevező hányadosaként kiadódó árszintváltozást.

Vegyük észre (a profitrésnek a 892. lapon közölt képlete alapján), hogy a profitadó is, az indirekt adók is csökkentik *ceteris paribus* a profitrést. A p_f^* képletből pedig kiderül, hogy ceteris paribus a kormányzat valamennyi kiadása növeli az árszintet (a kormányzati bevételek [az adók] és a deficit összege a kormányzati kiadásokkal egyenlő), a közvetlen béradókból fedezett kiadások (és a kis összegű „egyéb" tétel) kivételével. Ennél élesebb állítást olvashatunk ki a p_f-képletből, hiszen abban a béradó levonandó a számlálóból, tehát ceteris paribus egyenesen árcsökkentő hatású. A p_f azonban más áruhalmazra vonatkozik, mint a p_f^*. A p_f^*-ra kiadódó értékek azonban nemcsak ezért magasabbak a p_f-ből kiadódóknál, hanem jelentős mértékben azért is, mert — mint ez az állami vásárlások hivatalos árindexeiből is kiderül — az állam a magánszektornál drágábban vásárol. (Nincs tudomásunk róla, hogy e burkolt prémium ellen a tőkések valaha is tiltakoztak volna.)

Egyébként amit még el kellene mondanunk e diagramsorozat értelmezéséről — arról, hogy végső okokat ábrázol-e, vagy csak tényeket regisztrál —, azt a p_f-diagramokkal kapcsolatban értelemszerűen már kifejtettük.

2. sz. ábra

A személyi és kormányzati fogyasztás árszintjének évi százalékos változása (Δp_f^*)



Bér = üzleti bérek
K bev = Kormányzati bevétel
Egyéb = egyéb tételek
A_m = bérből élők adói
def = kormányzati deficit
S_m = bérből élők megtakarítása
f = nem bérből élők fogyasztása
f_k = kormányzati fogyasztás
F = összes személyi fogyasztás

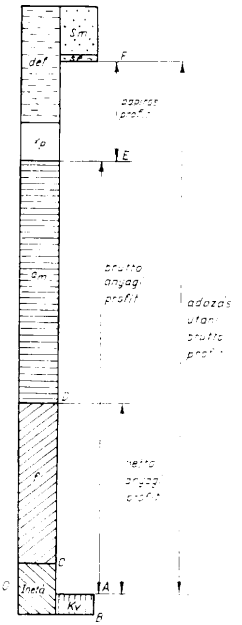
A profit összetevői

A p_f^*-diagramok már átmenetet jelentenek következő témánkhoz, a profitdiagramokhoz.

Diagramjaink az *adózás utáni bruttó* — vagyis amortizációt is tartalmazó — *profit* alakulását ábrázolják, de sajátos módon, nevezetesen „összetevői" szerinti bontásban. Az „összetevői" szót idézőjelbe tettük, mert a kifejezés értelmezésre, magyarázatra szorul. A megértést megkönnyítendő külön is bemutatjuk az 1975. évre — aktuális árakon — kidolgozott diagramot úgy, hogy egyes jellegzetes pontjait az *A—F* betűkkel jelöltük meg.

3/a. sz. ábra

A profit és összetevői 1975-ben



Lássuk előbb a profit „összetevőinek" az értelmezését!

Aktuális árakon értelmezett mennyiségekről lévén szó, a profit két pénzösszegnek, a tőkések pénzbevételeinek és költségeinek a különbsége, míg a bruttó profit az amortizáció összegével nagyobb nála. Ha az előbbi a nettó profit, úgy a bruttó profit összetevői a nettó profit és az amortizáció. Mi azonban a nettó profitot is „összetevőire" bontottuk.

A következőről van szó. A nettó profit egyszerűen a tőkések folyó pénzbevételeinek és az ezek megszerzését lehetővé tevő kiadásaiknak a különbsége, tehát egy pénzösszeg. De e pénzösszeg egy része az év végén is pénzösszeg formájában lehet meg a kezükben.

Ha külkapcsolatokkal nem rendelkező, zárt gazdasággal lenne dolgunk, ha továbbá a kormányzati bevételek és kiadások egyenlege is, a munkások nettó megtakarítása is pontosan zérus nagyságú lenne, akkor a nettó profitból semmi sem maradhatna meg az év végén pénz formájában a tőkések kezén. Ennyi világos, hiszen zárt gazdaságban az, ami valakinek a bevétele, az másvalakinek a kiadása — vagyis negatív bevétele — tehát a bevételek algebrai összege mindig nulla. Ha most a kormányzat és a munkások bevételei is ugyanakkorák, mint a kiadásaik, akkor a tőkéseknek is minden bevételüket el kellett költeniük. Ebben az esetben a tőkések nettó profitja éppen egyenlő lenne nettó állótőke-beruházásaiknak, raktári készleteik (pozitív vagy negatív) növekményének és fogyasztásuknak az összegével. Ezek lennének a nettó profit összetevői. De e tételek akkor is megvannak, ha nyílt gazdasággal van dolgunk, ha a kormányzati kiadások meghaladják a kormányzati bevételeket vagy elmaradnak tőlük és ha a munkások többet vagy kevesebbet költenek az évi bevételüknél. Ez utóbbi esetben viszont maradhat az év végén is valamekkora (bár esetleg negatív) pénzösszeg (vagy pénzt helyettesítő kötelezvény, például váltó) a tőkések kezén, s ezt eredeti formájában is tartalékolhatják, de bel- vagy külföldi értékpapírokat is vásárolhatnak rajta, tehát külföldön be is fektethetik. Akár ezt, akár azt teszik, mi a profitnak ezt a részét *papiros-profitnak* nevezzük. Ilyen értelemben a nettó profit összetevői 1. a készletnövekedés, 2. a nettó állótőke-beruházás, 3. a tőkés fogyasztás és 4. a papiros-profit. Ezekhez hozzáadva az amortizációt, megkapjuk a bruttó profitot.[9] A bruttó profit tehát a papiros-profit és a reáliákban vagy szolgáltatásokban formát öltött bruttó profit összege. Az utóbbiból a bruttó állótőke-beruházás anyagi formában maradt meg, de a teljes anyagi formában maradt profit az 1975. évben kivételképpen kisebb volt nála: kisebbítette a készletek csökkenése (*AB* összeggel). A *CD* távolsággal jelzett, tehát a tőkés fogyasztásnak megfelelő profitrészt elköltötték a tőkések fogyasztási cikkekre és szolgáltatásokra. Ez a rész sem pénz formájában, sem anyagi formában nincs meg: nem éli túl az év végét.[10]

Lássuk most a papiros-profitot!

Ennek nagysága a (pozitív vagy negatív) nettó export, a kormányzati szervek kiadásainak és bevételeinek a (pozitív vagy negatív) különbsége és a bérből élők (pozitív vagy negatív) megtakarításai algebrai összegeként adódik ki. (Diagramjainkban ezeken kívül a tisztázatlan statisztikai eltérés is szerepel, de ilyen eltérésnek „nem kellene lennie".) Lehet ez az algebrai összeg negatív is: az 1974. évet ábrázoló diagramunkban ilyen negatív papiros-profit szerepel. Negatív papiros-profit létrejötte azt jelenti, hogy a tőkések az adott évben értékpapírok eladá-

[9] A pontosság kedvéért meg kell ehhez jegyeznünk a következőket:
Azt hihetnénk, hogy ha az amortizáció — tehát a leírás — meghaladja a tényleges fizikai pótlást, akkor a különbség ugyancsak papiros-profitként jelentkezik. Ez igaz ugyan, de nem vonatkoztatható a diagramjainkban ábrázolt mennyiségekre. Nevezetesen: hivatalos tényadat a bruttó állótőke-beruházás, tehát diagramjainkban az *AC* + *DE* távolságok összege. Hivatalos adat a *DE* amortizáció is, s ha ez a valóságban meghaladta a fizikai állótőke-pótlást, akkor diagramunk e különbséggel túlbecsüli a nettó állótőke beruházást. Az *AC* + *DE* összeg papiros-profitot így sem, úgy sem rejt magában, hanem mindenestül anyagi formát öltött bruttó profitrész.

[10] Ismét csak a pontosság kedvéért: a tartós javak és a lakások vásárlását fogyasztásnak tekintettük; úgy kezeltük őket, mintha e javak ugyancsak elfogytak volna az év végére. Valójában persze nem fogytak el: a lakosság — esetünkben a tőkések — személyi vagyonát növelik: ugyancsak anyagi formát öltött profitrészt jelentenek.

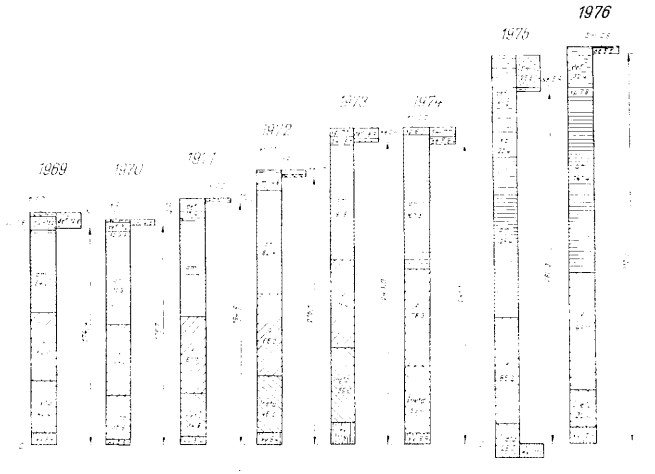
sára, egyéb követeléseik csökkentésére vagy fokozott eladósodásra kényszerülnek.

Óvakodtunk attól, hogy a nem pusztán papiros-profitot idézőjelek nélkül reálprofitnak nevezzük. Ehelyett reáliákban vagy szolgáltatásokban megtestesült profitról beszéltünk, hiszen e profitokat folyó áras adatokkal ábrázoltuk. Az *AF* távolságok a papiros-profitoktól eltekintve sem a profitok volumenét, hanem pénzbeli nagyságát jelezték. Világos azonban, hogy — noha a tőkések a pénzben mért profit növekedésének is örülni szoktak — reáljövedelmüket a reálprofit méri. Egy bizonyos — nem lényegtelen — értelemben még a papiros-profit reálnagyságáról is beszélhetünk; nevezetesen: az érte potenciálisan megvásárolható javak volumeneként értelmezhetjük.

Érdemesnek tűnik röviden felhívni az olvasók figyelmét arra, hogy a papiros-profit jellegénél fogva az összprofitnak egy, az infláció iránt különösen érzékeny részét képezi. Erdős Tibor a közelmúltban megjelent cikkében[11], anélkül ugyan, hogy a papiros-profitot az összprofit egy specifikus részeként elkülönítette volna, eléggé részletesen tárgyalta ezeket a formákat, amelyekben a kormányzati (Erdős Tibornál — Kalecki szóhasználatát követve — költségvetési) deficit és az exporttöbblet testet ölt, ezért ezeket itt nem kívánjuk felsorolni. Csak azt hangsúlyozzuk,

3/b. sz. ábra

A profit és összetevőinek alakulása
(Md dollár folyó áron)

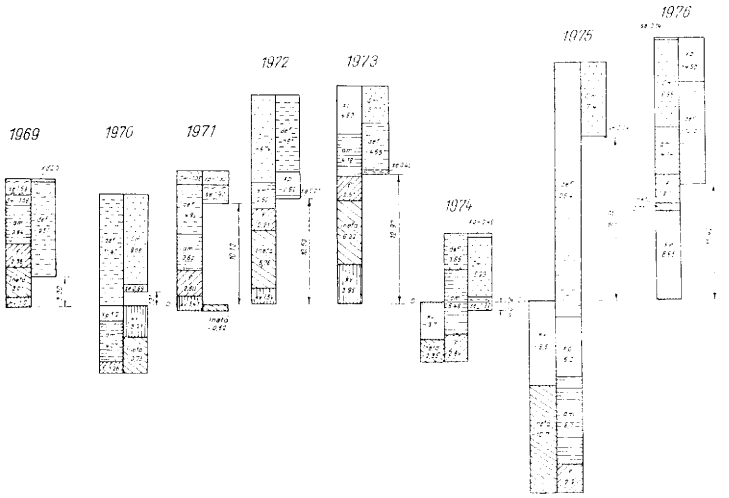


$\mathcal{C}$ = nem bérből élők fogyasztása
Inetá = nettó állótőke beruházás
am = amortizáció
K_v = készletváltozás
S_m = bérből élők megtakarítása
xp = nettó export
def = kormányzati deficit
se = statisztikai eltérés

[11] Erdős Tibor: Profitnagyság a mai kapitalizmusban. Közgazdasági Szemle, 1978. 2. sz. 204—217. l.

4. sz. ábra

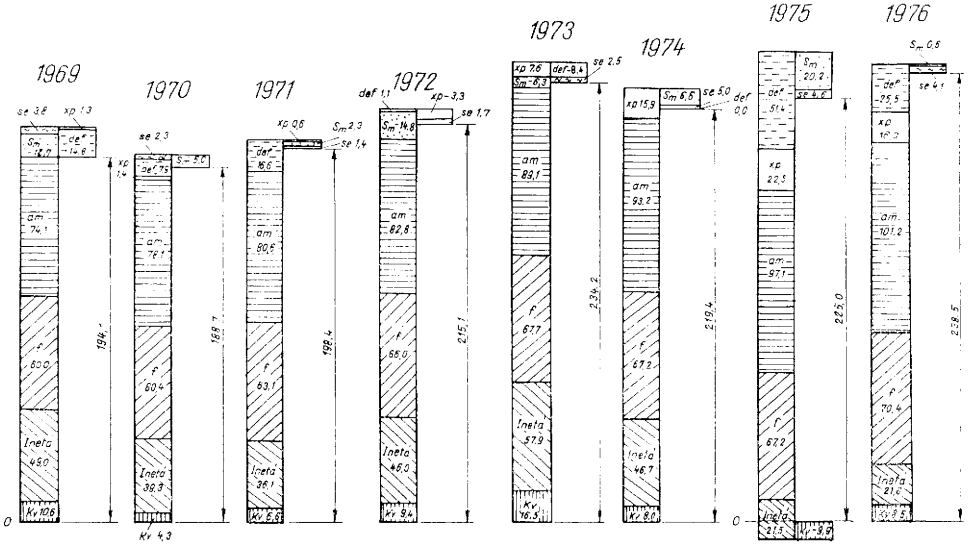
A profit és összetevőinek évi százalékos változása
(Folyó áras adatok alapján)



f = nem bérből élők fogyasztása
Inetá = nettó állótőke beruházás
am = amortizáció
Kv = készletváltozás
S_m = bérből élők megtakarítása
xp = nettó export
def = kormányzati deficit
se = statisztikai eltérés

5. sz. ábra

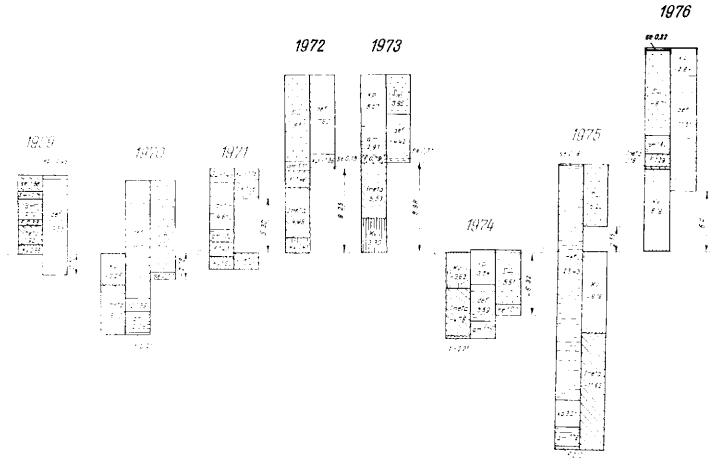
A profit és összetevőinek alakulása
(1972-es dollárban, md)



f = nem bérből élők fogyasztása
Inetá = nettó állótőke beruházás
am = amortizáció
Kv = készletváltozás
S_m = bérből élők megtakarítása
xp = nettó export
def = kormányzati deficit
se = statisztikai eltérés

6. sz. ábra

A profit és összetevőinek évi százalékos változása
(1972-es dolláradatok alapján)



f	= nem bérből élők fogyasztása
Inetá	= nettó állótőke beruházás
am	= amortizáció
Kv	= készletváltozás
Sm	= bérből élők megtakarítása
xp	= nettó export
def	= kormányzati deficit
se	= statisztikai eltérés

hogy mindezek — ellentétben a beruházott vagy elfogyasztott profittal — formájuktól függően lassúbb vagy gyorsabb inflatorikus elértéktelenedésnek vannak kitéve. Ezt az értékpapír vagy bankbetét formáját öltött papiros-profit után kapott kamat vagy osztalék módosíthatja, de aligha szüntetheti meg.

Az elmondottak alapján különösen is indokolt, hogy a profitok volumenét is megadjuk, hiszen a vizsgált időszakra a gyors ütemű infláció volt jellemző.

Közöljük tehát a profitra vonatkozó diagramokat változatlan (1972-es) árakon is. A 4. és 6. számú diagramok pedig a profit és összetevőinek a mindenkori megelőző évhez képest bekövetkezett százalékos változását ábrázolják.

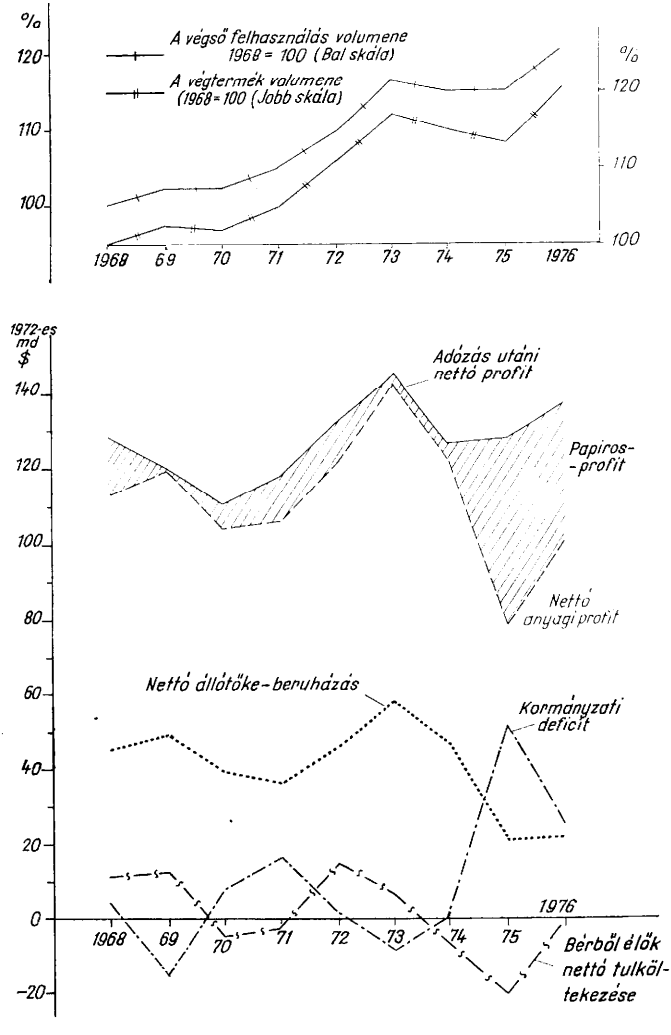
A papiros-profit, a deficit és a beruházás

Nem véletlenül foglalkoztunk hosszasan a papiros-profit problémájával. A papiros-profit lényegének megértése hozzásegít ahhoz, hogy mélyebben megértsük az összefüggéseket egyrészt a konjunktúra menete és a növekedés, másfelől a „keynesiánus" költségvetési politika között.

Elvileg e költségvetési politikának két változatát különböztethetjük meg: az egyiket anticiklus változatnak, a másikat növekedésre orientált

7. sz. ábra

A végtermék, a végső felhasználás, a kormányzati deficit, a beruházás és a profit alakulása
(1972-es dollárban, md)



vagy teljes foglalkoztatási változatnak nevezhetjük. A teljes foglalkoztatási változat arra törekszik, hogy a kormányzati kiadásokat azon a szinten tartsa, amelyre a „teljes foglalkoztatás" esetén befolyó bevételekből futná — még akkor is, ha e kiadások meghaladják a bevételeket, amikor a foglalkoztatás nem teljes. Ennek az elvnek az alkalmazását azonban attól teszik függővé, hogyan alakul az infláció. Az általunk vizsgált időszakra az infláció nyomta rá a bélyegét. Következésképpen a valóságos költségvetési politika az egész időszak folyamán anticiklikus politikának bizonyult.

Ez igen szemléletes módon kiderül a 7. számú ábrából, amelyen változatlan árakon mutatjuk be a végtermék, a végső felhasználás, a profit és összetevői — s köztük a kormányzati deficit — alakulását. Látjuk belőle, hogy az 1971-es évet kivéve a deficit mozgása a végtermékével ellentétes irányú volt. A kivételes év léte valószínűleg arra utal, hogy ebben az évben a deficit növekedése, egyéb mozgatóerőkkel együtt hatva, valóban kiváltotta a végtermék szándékolt növekedését. Az anyagi profit és a deficit változása viszont — 1971 kivételével — *valamennyi évben* ellentétes irányú volt. Valahányszor növekedett az anyagi profit, a kormányzati deficit mindig csökkent, e csökkenés pedig a közkeletű elmélet értelmében visszatartó hatású. Valahányszor csökkent az anyagi profit, mindig nőtt a kormányzat deficitje, márpedig ez a közkeletű elmélet szerint konjunktúrajavító hatású. A kormányzati deficit — egyetlen év kivételével — mind a végtermék, mind az anyagi profit változásával ellentétesen mozgott. Ez anticiklus költségvetési politika és — tegyük hozzá — alapjában véve sikertelenül anticiklikus politika (abban az értelemben sikertelen, hogy a például az év elején kezdeményezett anticiklikus intézkedéssorozat az év végéig sem váltott ki olyan hatást, amelynek révén legalább az éves átlag nem ingadozott volna).

Különösen szembetűnő a kormányzati deficit és a nettó állótőkeberuházás ellenirányú mozgása: az ábrát nézve olyan benyomásunk keletkezhet, mintha az egyik a tükörképe, tehát fordított képe lenne a másiknak. Akkor csökken vagy csap át szufficitbe a deficit, amikor a nettó beruházás nő, és akkor nő, amikor a nettó beruházás csökken.

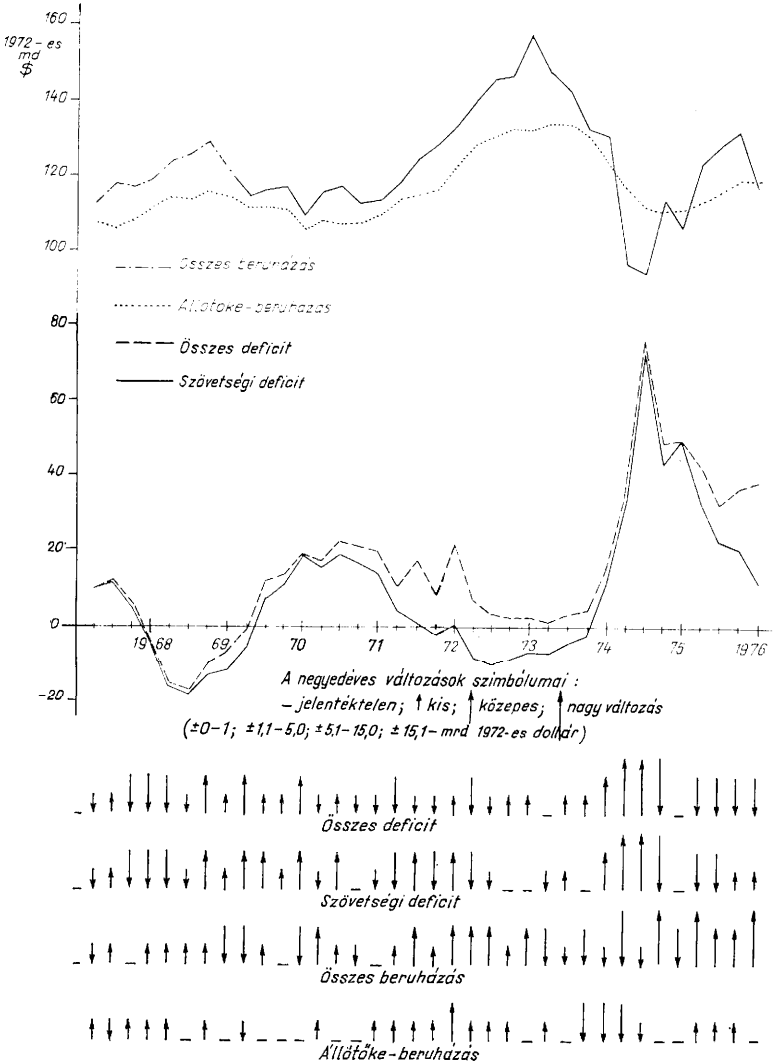
Világos: a kormányzat a költségvetési politika restrikciós, illetve expanziós értelmű változtatgatásával nem tudta kiküszöbölni a beruházások nagymértékű ingadozásait.

De ne siessünk a végkövetkeztetéssel! Nyitva áll még az a lehetőség, hogy a beruházások mozgása bizonyos — viszonylag szabályos — késéssel követi a kormányzati deficit változásait.

Ezt is ellenőrizhetjük a diagram alapján. Nézzük meg, nem találunk-e pozitív korrelációt a mindenkori kormányzati deficit és az egy évvel későbbi beruházás volumene között. Nos, 1968 végén és 1969-ben a költségvetési politika restriktív jellegű volt, és a beruházási volumen 1970-ben valóban csökkent. Viszont 1969-ről 1970-re a költségvetési politika expanzívba csapott át, és a beruházás egy évvel később még mindig csökkent. Ha az előbbi pozitív, úgy az utóbbi negatív korrelációt jelezne — ha valóban korrelációt találhatnánk a két változó között. A következő években pedig — nyilván véletlenül — alig hihető pontossággal ismétlődnek ugyanezek a jelenségek. A költségvetés 1970-ről 1971-re expanzívvá lett, a beruházások volumene 1972-ben nőtt: pozitív korreláció. Egy évvel később, 1972-ben a költségvetés restrikciós volt, a beruházások volumene pedig 1973-ban ennek ellenére is gyorsan nőtt: negatív korreláció. Restriktív gazdaságpolitika 1973-ban és kis beruházáscsökkenés 1973-ról 1974-re; expanzív költségvetési politika 1974-ben, jelentős beruházáscsökkenés 1974-ről 1975-re. Látszólag pozitív és látszólag negatív korreláció váltakozva követi egymást, azt bizonyítva, hogy a költségvetési politikának nem volt kimutatható restriktív vagy expanzív hatása a beruházásokra. Persze: a bemutatott, valószínűtlenül szabályosan váltakozva egy irányú, illetve ellentétes irányú mozgásból

8/a. sz. ábra, 8/b. sz. ábra

A beruházások és a kormányzati deficit alakulása
(Negyedévenként, 1972-es dollárban, md)



már következik, hogy kétéves késéssel valóban párhuzamosságot figyelhetünk meg a kormányzati deficit és a beruházások között, de ez a szabályos együttmozgás megítélésünk szerint éppúgy véletlen, mint az együtt- és ellenmozgások évenkénti váltakozása egyéves késés feltételezése esetén. Úgy gondoljuk, naivitás lenne, ha azt hinnők, hogy az idei év deficitjének változása *közvetlenül* hat a beruházások két évvel későbbi viselkedésére.

Az is elképzelhető lenne, hogy a beruházás mozgása egy évnél rövidebb késéssel reagál a kormányzati deficit változására. Ennek ellen-

őrzésére negyedévi bontásban is bemutatjuk a 8/a. számú diagramon a szóban forgó változók mozgását, utána pedig a 8/b. számú ábrán rövidebb-hosszabb nyilakkal szimbolizáljuk a változóknak a mindenkori megelőző negyedévhez képest történt kisebb vagy nagyobb, megegyező vagy ellenkező értelmű megváltozását. Negyedéves szembeállításban sem tudtunk felfedezni valaminő késéssel megvalósuló, de megbízhatóan pozitív korrelációt a kormányzati deficit és a beruházások volumene között.

Kimondhatónak tartjuk tehát a következtetésünket: az Egyesült Államokban az általunk vizsgált időszakban a költségvetési deficit alakulásának semmiféle kimutatható *közvetlen* hatása sem volt a beruházások alakulására. Nem szabadulhatunk attól a sejtéstől, hogy ez a következtetés általánosítható: a beruházások mozgását a költségvetés deficites vagy szufficites volta alig befolyásolja: ezt döntően egészen más tényezők irányítják. De a profit nagysága elsősorban a beruházásoktól függ, és nincs okunk feladni azt a marxista alaptételt, hogy a tőkés gazdaságot a profit mozgatja. Ha pedig ez így van, miként hihetnők, hogy a költségvetési politikával, amelynek legfőbb eszköze mégis csak a deficit, illetve szufficit módosítgatása, egyenletes fejlődést lehet kiváltani?

Deficitfinanszírozás, végtermék, beruházás

Mi tehát a költségvetés globális alakulásának tényleges hatása? (A részleteknek — annak, hogy milyen bevételeket és milyen kiadásokat változtatnak meg — lehetnek még további vizsgálatot igénylő hatásai is.) Közgazdászainknak a többsége alighanem úgy véli tudni, hogy a túlérett és magára hagyott kapitalizmus stagnálásra — vagy színesebb szóval — rothadásra hajlamos, s ez egyebek között abban nyilvánul meg, hogy a tőkések nem hajlandók profitjukat pozitív módon felhasználni — tehát beruházni. Ilyenformán tétlen pénztőke halmozódik fel a kezükben, s ez a pénzösszeg hiányzik az összkeresletből. Most jön az állam; egyik kezével elveszi ezt a pénzt a tőkésektől profit formájában, másik kezével viszont elkölti, tehát pótlólagos keresletet létrehozva újból beleveti a körforgásba. Ha pedig ez sem bizonyul elegendőnek, akkor többet költ az állam a bevételeinél; deficitből gazdálkodik, vagy ahogyan a közgazdasági slang mondja: deficitfinanszírozást folytat.

Annyinak világosnak kellene lennie, hogy ha a költségvetési bevételek és kiadások adott szintje mellett a gazdaság stagnál, akkor ahhoz, hogy a költségvetés ez ellen hathasson, változatlan bevételek esetén növelnie kell a kiadásait; ha pedig az adott esetben túlfűtöttnek ítélik a gazdaság állapotát, s a túlhevülés ellen kívánnak hatni, csökkenteni kell a kormányzati kiadásokat a bevételekhez képest. Nem a deficit vagy a szufficit már kialakult abszolút nagysága hathat ösztönzően vagy visszafogóan egy-egy adott helyzetben a gazdaságra, hanem a deficit vagy a szufficit növelése vagy csökkentése, vagyis a változás és annak iránya (ebben az utolsó mondatban figyelmen kívül hagytuk azt a tényt, hogy ceteris paribus az egyensúlyban levő költségvetés bevételi vagy kiadási oldala végösszegének a végtermékhez viszonyított nagysága sem mindenben közömbös). Mármost, ha a netáni szufficit csökken, az éppen

akkora változás (és hatásában is majdnem ugyanakkora), mintha a deficit ugyanannyival nőne. S ennek előre bocsátása után vessünk egy pillantást 7. sz. ábránkra! Kiderül belőle, hogy a papiros-profit együtt mozgott a deficittel, nőtt ha a deficit nőtt, és csökkent, ha a deficit csökkent. Gyanítható, hogy ebben a véletlen is közrejátszott, hiszen egyes években a deficit és a bérből élők megtakarítása jóformán semlegesítette egymást, s ilyenkor a hatásában többnyire nem nagyon jelentős külkereskedelmi egyenleg billentette a mérleg nyelvét a mondott irányba. Bármekkora volt is azonban a véletlen szerepe, ez történt. S amikor a külkereskedelmi egyenleg döntött, a papiros-profit kicsi volt.

Ám tegyük fel, hogy valamely évben az exporttöbblet is, a költségvetési deficit is, meg a munkások nettó megtakarítása is éppen nulla. Ebben az esetben a papiros-profit is csak nulla lehet. Nőjön most meg a deficit annyira, hogy e növekedést ne ellensúlyozza a másik két tétel egyidejű változása! Ekkor pozitív papiros-profit keletkezik. Feltevésünk szerint anticiklikus szándékkal nőtt a deficit. Ez a deficitnövekedés azonban nem vont el a tőkésektől tétlen pénztőkét (vagy papiros-profitot, ami ugyancsak tétlen pénztőkének fogandó fel). Valószínű, hogy volt az adott év elején a tőkések kezében valamekkora tétlen pénzösszeg (vagy ami majdnem ugyanaz: valamekkora fiktív tőke), amely még az előző évekből származott, de a költségvetési deficit léte — a deficitfinanszírozás — nem elvont valamennyit a tétlen pénztőkéből, hanem ellenkezőleg, megnövelte azt.

Ahhoz, hogy ez az állításunk helyes legyen, nem kell feltennünk, hogy a szóban forgó évben változatlan volt a beruházás vagy a tőkés fogyasztás. Akár megnőtt, akár csökkent ez a két tétel az adott évben az előző évihez képest, mindenképpen megnőtt a tétlen papiros-profit — a tőkések tétlen pénztőkéje —, éspedig annyival, amennyivel a deficit növekedése meghaladja az esetleges exporttöbblet csökkenésének és a munkások esetleges többletmegtakarításának az összegét. S ha e különbség — mondjuk a következő évben — megnő, a pénzprofit is — a tőkések tétlen pénztőkéje is — ugyanannyival megnő. A valóság éppen az ellenkezője a deficitfinanszírozásnak a tétlen pénztőkét elvonó hatásáról szóló közkeletű — vulgáris — elképzeléseknek.

Ám legyen bizonyos számú év során mindig nullánál nagyobb a deficitnek és a külkereskedelmi mérleghiány meg a munkások megtakarításai összegének a különbsége! Ekkor e különbségekkel évről évre növekszik a tőkések kezén levő tétlen tőke. E növekmények természetesen nem mindenestül a nem pénzintézetek kezén halmozódnak fel, hanem jut belőlük a pénzintézeteknek, a kisvállalkozóknak, a „járadékosoknak" is. A nem pénzintézeti vállalatoknak jutó rész növekménye megkönnyíti a későbbi évek netáni beruházásainak önfinanszírozását — ennyiben minden esetre elősegíthet egy későbbi fellendülést. Nagy jelentőséget ebben az értelemben sem igen tulajdoníthatunk neki.

A másik oldalról nézve: a papiros-profit is profit, a profit pedig a tőkések bevételeinek és költségeinek a különbsége. Nagyobb a profit, ha adott beruházásra és tőkés fogyasztásra — a „reálprofit" e két összetevőjére — még papiros-profit is rárakódik, mintha nem rakodna rá. A tőkéseket terhelő költségeket a papiros-profit rárakodása változatlanul hagyja. Következésképpen a végtermék árösszegének kell ceteris

paribus nagyobbnak lennie, mintha a papiros-profit — tehát a munkások megtakarításai és a külkereskedelmi mérleghiány által nem mindenestől ellensúlyozott kormányzati deficit — nem léteznék. Adott papiros-profithoz ceteris paribus adott árösszegtöbblet tartozik; növekvő papirosprofit-többlet — a deficitnek a másik két tényező által nem teljesen ellensúlyozott növekménye — növeli a végtermék árösszegét. (Változatlan nagyságú papiros-profit növeli a felhalmozott tétlen tőkét, de csak növekvő papiros-profit növeli az árösszeget.) Ha eközben a végtermék volumene változatlan, akkor megnő az egységnyi termékben realizálható profit, vagyis a profitrés is. De növekvő profitrés normális körülmények között a termelés fokozására, a végtermék növelésére ösztönöz. Ehhez, amíg van szabad kapacitás, nincs feltétlen szükség többletberuházásra. Megnőhet például a fogyasztásicikk-termelés is. Ha megnő a végtermék volumene, úgy ez a növekedés ellene hat annak az árszintemelkedésnek, amelyet nélküle az eladási árösszeg növekedése váltana ki: az árszintnek tehát végül is nem kell feltétlenül emelkednie (bár az árösszeg megnő). Ha a végtermék volumenének növekedése nagyobbrészt több fogyasztási cikk termelésének tulajdonítható, akkor a reálbérösszeg, sőt valamelyest a reálbérszint is nagyobb lesz.

Míg tehát nem igazolható, hogy az expanzív költségvetési politika közvetlenül beruházásra ösztönözne, annyi igenis valószínűsíthető, hogy ösztönzi a termelés növelését. Ahhoz azonban, hogy tartósan ilyen hatást fejthessen ki, *tartósan* nőnie kellene a deficitnek. Semmivel sem bizonyítható továbbá, hogy ez az ösztönző hatás annyira megnövelné a a termelést, hogy az árszint egyáltalán ne növekedjék. Az utóbbi évtized tapasztalatai éppen arra utalnak, hogy ez az ösztönző hatás egyben az inflációt is szítja — ez pedig előbb vagy utóbb deflációs állami gazdaságpolitikát vált ki. Ha ez az utóbbi tény nem volna tény, akkor úgy is érvelhetnénk, hogy a deficit termelésösztönző hatása — az ún. akcelerátorhatáson keresztül — előbb-utóbb kiváltja az állótőke-beruházások növekedését is. Nos — valamelyes ilyen hatás feltehetőleg létezik. De a költségvetési politika anticiklikus ingadozásai kétségessé teszik, hogy ez a hatás jelentékeny.

Függelékben közöljük az 1—6. számú ábrák diagramjainak alapjául szolgáló adatokat táblázatos formában.

1. sz. táblázat

A p_f-képlet számlálójában, illetve nevezőjében szereplő tényezők százalékos hozzájárulása az árszorzó százalékos változásához

Megnevezés	1969	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976
1. Bérjövedelmek ...	11,4	8,1	8,2	11,5	13,5	11,4	7,5	13,1
2. Állami transzferek	1,4	2,7	2,7	1,7	2,2	3,0	4,7	1,9
3. Le: Bérből élők adói	5,6	1,1	1,5	5,4	4,4	4,7	0,2	4,9
4. Le: Bérből élők nettó megtakarítása	—0,4	3,2	—0,5	—2,6	1,2	2,1	2,4	—3,0
5. Számláló (1—4)	7,6	6,5	9,9	10,4	10,1	7,6	9,6	13,1
6. Személyi fogyasztás	3,1	1,7	5,4	7,4	4,2	—2,4	1,0	7,8
7. Le: Tőkés fogyasztás	0,2	0,1	0,5	0,5	0,3	0,1	0,0	0,4
8. Nevező (6—7)	2,9	1,6	4,9	6,9	3,9	—2,5	1,0	7,4
9. p_f (5—8).....	4,7	4,9	5,0	3,5	6,2	10,1	8,6	5,7

2. sz. táblázat

A p_f^*-képlet számlálójában, illetve nevezőjében szereplő tényezők százalékos hozzájárulása az árszorzó százalékos változásához

Megnevezés	1969	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976
1. Üzleti bérek	7,9	4,8	5,1	7,9	9,8	8,2	4,4	9,7
2. Kormányzati bevételek	6,0	1,1	3,2	6,7	5,9	5,1	1,5	6,9
3. Le: Állami kamatok tőkéseknek és állami vállalatok nettó támogatása	0,3	0,4	—0,1	0,2	0,5	0,1	0,4	0,1
4. Kormányzati deficit	—2,9	3,4	1,4	—2,2	—1,3	1,1	6,9	—2,9
5. Le: Bérből élők adói.....	4,6	1,0	1,2	4,6	3,7	4,0	0,2	4,1
6. Le: Bérből élők nettó megtakarítása.....	—0,3	2,7	—0,4	—2,5	1,1	1,8	2,0	—2,5
7. Számláló (1—6) ...	6,4	5,2	9,0	10,1	9,1	8,8	10,2	12,1
8. Személyi fogyasztás	2,5	1,4	4,5	6,2	3,6	—2,1	0,8	6,6
9. Kormányzati vásárlás	—0,9	—1,0	—0,2	0,3	—0,3	0,3	0,4	0,1
10. Le: Tőkés fogyasztás.....	0,2	0,1	0,4	0,4	0,2	0,1	0,0	0,4
11. Nevező (8—10) ...	1,4	0,3	3,9	6,1	3,1	—1,9	1,2	6,3
12. p_f^* (7—11)	5,0	4,9	5,1	4,0	6,0	10,7	9,0	5,8

3. sz. táblázat

A profit és összetevőinek alakulása

(Imputációk nélküli, folyó áras adatok, milliárd dollárban)

Megnevezés	1968	1969	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976
1. Adózás utáni bruttó profit	169,3	174,4	176,7	194,6	215,1	243,0	241,1	280,3	312,3
2. Bruttó anyagi profit	153,6	170,9	168,1	180,6	204,2	240,7	248,6	230,2	278,4
3. Bruttó beruházás	102,7	116,0	111,0	118,9	138,2	169,3	170,3	144,9	184,7
4. Amortizáció	57,7	64,2	71,3	77,7	82,8	91,8	107,5	128,4	141,4
5. Nettó beruházás	45,0	51,8	39,7	41,2	55,4	77,5	62,8	16,5	43,3
6. Készletváltozás	7,7	9,4	3,8	6,4	9,4	17,9	8,9	—11,5	13,3
7. Nettó állótőke-beruházás	37,3	42,4	35,9	34,8	46,0	59,6	53,9	28,0	30,0
8. Tőkés fogyasztás	50,9	54,9	57,1	61,7	66,0	71,4	78,3	85,3	93,7
9. Papiros-profit	15,7	3,5	8,6	14,0	10,9	2,3	—7,5	50,1	33,9
10. Nettó export	2,3	1,8	3,9	1,6	— 3,3	7,1	6,0	20,4	7,8
11. Kormányzati deficit	3,4	—12,8	7,2	15,9	1,1	—8,9	0,0	61,2	32,4
12. Le: Bérből élők nettó megtakarítása	—9,4	—11,2	4,6	2,2	—14,8	—6,7	7,7	25,6	0,8
13. Le: Tisztázatlan statisztikai eltérés	—0,6	— 3,3	—2,1	1,3	1,7	2,6	5,8	5,9	5,5
14. Addendum: Adózás utáni profit	111,6	110,2	105,4	116,9	132,3	151,2	133,6	151,9	170,9
15. Bruttó állótőke-beruházás	95,0	106,6	107,2	112,5	128,8	151,4	161,4	156,4	171,4
16. Nettó anyagi profit	95,9	106,7	96,8	102,9	121,4	148,9	141,1	101,8	137,0

4. sz. táblázat

A profit összetevőinek hozzájárulása a profit százalékos változásához

(Imputációk nélküli, folyó áras adatok alapján számítva)

Megnevezés	1969	1970	1971	1972	1073	1974	1975	1976
1. Adózás utáni bruttó profit	3,0	1,3	10,1	10,5	13,0	—0,8	16,4	11,4
2. Bruttó anyagi profit	10,2	—1,5	7,0	12,1	17,1	3,2	— 7,6	17,2
3. Bruttó beruházás	7,8	—2,8	4,5	9,9	14,6	0,4	—10,5	14,2
4. Amortizáció	3,8	4,1	3,6	2,6	4,2	6,5	8,7	4,6
5. Nettó beruházás	4,0	—6,9	0,9	7,3	10,3	—6,1	—19,2	9,6
6. Készletváltozás	1,0	—3,2	1,5	1,5	4,0	—3,7	— 8,5	8,9
7. Nettó állótőke-beruházás	3,0	—3,7	—0,6	5,8	6,3	—2,4	—10,7	0,7
8. Tőkés fogyasztás	2,4	1,3	2,6	2,2	2,5	2,8	2,9	3,0
9. Papiros-profit	—7,2	2,8	3,1	—1,6	4,1	—4,0	24,0	— 5,8
10. Nettó export	—0,3	1,2	—1,3	—2,5	4,8	—0,5	6,0	— 4,5
11. Kormányzati deficit	—9,6	11,4	4,9	—7,6	—3,8	3,7	25,4	—10,3
12. Le: Bérből élők nettó megtakarítása	—1,1	9,1	—1,4	—8,7	4,7	5,9	7,4	— 8,9
13. Le: Tisztázatlan statisztikai eltérés	—1,6	0,7	1,9	0,2	0,4	1,3	0,04	— 0,1
14. Addendum: Adózás utáni nettó profit	—0,8	—2,8	6,5	7,9	8,8	—7,3	7,7	6,8
15. Bruto állótőke-beruházás	6,2	0,4	3,0	8,4	10,5	4,1	— 2,0	5,3
16. Nettó anyagi profit	6,4	—5,6	3,4	9,5	12,9	—3,3	—16,3	12,6

5. sz. táblázat

A profit és összetevőinek alakulása

(Imputációk nélküli adatok, 1972-es árakon, milliárd dollárban)

Megnevezés	1968	1969	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976
1. Adózás utáni bruttó profit	198,3	194,1	188,7	198,7	215,1	234,2	219,4	225,0	238,5
2. Bruttó anyagi profit	182,7	193,7	182,0	186,4	204,2	231,3	215,1	175,8	201,7
3. Bruttó beruházás	123,8	133,7	121,7	123,3	138,2	163,5	147,9	108,3	131,3
4. Amortizáció	69,9	74,1	78,1	80,6	82,8	89,1	93,2	97,1	101,2
5. Nettó beruházás	53,9	59,6	43,6	42,7	55,4	74,4	54,7	11,2	30,1
6. Készletváltozás	8,7	10,6	4,3	6,6	9,4	16,5	8,0	—9,9	8,5
7. Nettó állótőke-beruházás	45,2	49,0	39,3	36,1	46,0	57,9	46,7	21,2	21,6
8. Tőkés fogyasztás	58,9	60,0	60,4	63,1	66,0	67,7	67,2	67,5	70,4
9. Papíros-profit	15,6	0,4	6,6	12,3	10,9	3,0	4,3	49,1	36,8
10. Nettó export	—0,4	—1,3	1.4	—0,6	—3,3	7,6	15,9	22,5	16,0
11. Kormányzati deficit	4,1	—14,8	7,9	16,6	1,1	—8,4	0,0	51,4	25,5
12. Le: Bérből élők nettó megtakarításai	—11,2	—12,7	5,0	2,3	—14,8	—6,3	6,6	20,2	0,6
13. Le: Tisztázatlan statisztikai eltérés	—0,7	—3,8	—2,3	1,4	1,7	2,5	5,0	4,6	4,1
14. Addendum: Adózás utáni nettó profit	128,4	120,0	110,6	118,1	132,3	145,1	126,2	127,9	137,3
15. Bruttó állótőke-beruházás	115,1	123,1	117,4	116,7	128,8	147,0	139,9	118,3	122,8
16. Nettó anyagi profit	112,8	119,6	103,9	105,8	121,4	142,2	121,9	78,7	100,5

6. sz. táblázat

A profit összetevőinek hozzájárulása a profit százalékos változásához
(Imputációk nélküli, 1972-es árakon számított adatok alapján)

Megnevezés	1969	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976
1. Adózás utáni bruttó profit	—2,1	—2,8	5,3	8,2	8,9	—6,3	2,5	6,0
2. Bruttó anyagi profit	5,6	—6,0	2,3	9,0	12,5	—6,8	—17,9	11,5
3. Bruttó beruházás	5,0	—6,2	0,8	7,5	11,7	—6,6	—18,0	10,2
4. Amortizáció	2,1	2,1	1,3	1,1	2,9	1,8	1,8	1,8
5. Nettó beruházás	2,9	—8,3	—0,5	6,4	8,8	—8,4	—19,8	8,4
6. Készletváltozás	1,0	—3,3	1,2	1,4	3,3	—3,6	—8,2	8,2
7. Nettó állótőke-beruházás	1,9	—5,0	—1,7	5,0	5,5	—4,8	—11,6	0,2
8. Tőkés fogyasztás	0,6	0,2	1,4	1,5	0,8	—0,2	0,1	1,3
9. Papiros-profit	—7,7	3,2	3,0	—0,8	—3,6	0,5	20,4	—5,5
10. Nettó export	—0,5	1,4	—1,1	—1,4	5,1	3,5	3,0	—2,9
11. Kormányzati deficit	—9,5	11,7	4,6	—7,8	—4,4	3,6	23,4	—11,5
12. Le: Bérből élők nettó megtakarítása	—0,8	9,1	—1,4	—8,6	3,9	5,5	6,2	—8,7
13. Le: Tisztázatlan statisztikai eltérés	—1,6	0,8	1,9	0,2	0,4	1,1	—0,2	—0,2
14. Addendum: Adózás utáni nettó profit	—4,2	—4,9	4,0	7,1	6,0	—8,1	0,7	4,2
15. Bruttó állótőke-beruházás	4,0	—2,9	—0,4	6,1	8,5	—3,0	—9,8	2,0
16. Nettó anyagi profit	3,5	—8,1	1,0	7,9	9,6	—8,6	—19,7	9,7

FALUSNÉ SZIKRA KATALIN:

A munka szerinti elosztás és az áruviszonyok kapcsolatáról

(Hozzászólás A. Vacić: „A munka szerinti elosztás és az árutermelés" című, a Közgazdasági Szemle 1978. 4. számában megjelent cikkéhez)

Az ösztönzés legcélszerűbb módozatainak a megtalálása, a tőkés profit hajtóerejének a szocialista társadalom természetének megfelelő ösztönzőkkel való helyettesítése a szocializmusban rejlő lehetőségek kibontakoztatásának kulcskérdése. A. Vacić-nak, a Közgazdasági Szemle 1978. áprilisi számában megjelent cikke e kérdéskörnek egyik legfontosabb aspektusát vizsgálja magas színvonalon, elméleti igénnyel, a magyar olvasó számára újszerű megvilágításban. Szemléletének kiindulópontja, hogy a marxizmus klasszikusainak a szocialista és a kommunista társadalomra vonatkozó alapvetően hipotetikus jellegű anticipációit nem szabad dogmákká merevíteni, a konkrét kérdések csak ezeknek az anticipációknak a megváltozott feltételekhez, konkrét körülményekhez való adaptálásával válaszolhatók meg. A munka szerinti elosztásnak a mai viszonyoknak megfelelő értelmezésére vonatkozó koncepciójával azonban az említett kiindulópont és számos megállapításának teljes elfogadása ellenére sem tudok egyetérteni.

A szerzőnek a munka szerinti elosztással kapcsolatos koncepciója, egészen röviden, a következőkben foglalható össze:

A munka szerinti elosztás megvalósításának módja — a szocialista országok többségében — nem felel meg az adott, illetve a kívánatos, gazdasági viszonyoknak. Az országosan egységes bér- és fizetési nomenklatúra, a munkák konkrét formája (az ellátásukhoz szükséges képzettség, a fizikai igénybevétel, a gyakorlati idő stb.) alapján történő díjazás, valamint az a körülmény, hogy a bér nem, vagy csak minimális mértékben, szimbolikusan, függ annak a gazdálkodó egységnek az eredményétől, amelyben a munkát kifejtik, szükségszerűen egyenlősítő, a teljesítménytől elszakadt bérezéshez vezet. Ez lehetetlenné teszi a szocialista termelési viszonyokból fakadó lehetőség kibontakoztatásához szükséges anyagi ösztönzést. A kialakult helyzet jelentős részben ideológiai okokra vezethető vissza, a kérdés olyan megközelítésére, amely figyelmen kívül hagyja azokat a konkrét körülményeket, amelyek között a szocialista forradalom végbement, mindenekelőtt az áruviszonyok fennmaradását, a munka szerinti elosztás és az áruviszonyok szükségszerű kapcsolatát. Véleménye szerint, amennyiben a szocialista gazdaság valóban árutermelő gazdaságként működik, a létrehozott termékből való részesedés alapja

nem lehet a munka, annak konkrét, használati értéket előállító formájában. A részesedés alapjául csak a munka társadalmilag elismert eredménye szolgálhat, vagyis az az értéknagyság, amelyet a piac társadalmilag hasznosként fogad el. Mivel azonban a szocializmusban az áru nem egyéni munka terméke, hanem az egyes gazdálkodó egységekben tömörült termelők együttes munkájáé, az egyes munkás egyéni munkájának eredménye a piacon elkülönülten nem jelenik meg, a szocialista elosztás elsődleges alanyai nem az egyének, hanem az árutermelő gazdálkodó egységek, a vállalatok. Az elosztás meghatározó momentuma a nemzeti jövedelemnek a gazdálkodó egységek közötti megoszlása, a vállalati jövedelem formájában. A személyi jövedelem megoszlása — ehhez képest — csak másodlagos, származékos jellegű lehet. A személyi jövedelem nem előre meghatározott nagyság, hanem a vállalati jövedelem függvénye. A bér nagyságának előzetes meghatározása a vállalati eredménytől függetlenül, idegen az olyan viszonyoktól, ahol a munkaerő nem áru.

Hozzászólásomban a koncepcióval kapcsolatos három kérdéskörre térek ki: 1. a személyi jövedelmek vállalaton belüli elosztásának; 2. a vállalati eredmény és a bérek kapcsolatának; 3. a munkaerő áruvonásainak a problémájára.

A személyi jövedelmek vállalaton belüli elosztása (A vállalaton belüli bérdifferenciálás)

Az egyébként igen célratörően, fegyelmezett logikával felépített koncepciónak talán a legnagyobb hiányossága az, hogy csak a személyi jövedelmek vállalatok közötti megoszlásának kérdéseire korlátozódik, a személyi jövedelmek vállalaton belüli elosztásában érvényesítendő elvekre nem tér ki. A szerző kifejtésében csak addig jut el, hogy a szocialista árutermelés rendszerében „amennyiben a rendszer ténylegesen és nem csupán forma szerint árutermelés, az elosztás alapjául csak a munka társadalmilag elismert eredményei szolgálhatnak. S mivel a munka eredményei az árutermelés feltételei között áruformát öltenek, ez az alap csak a termelőerők által létrehozott érték lehet (amelyet a társadalom a piacon elismer). Minden más következtetés contradictio in adiecto." (406. l.) De mit jelent ez az állítás a vállalaton belüli jövedelemelosztásra vonatkozóan? Hogyan „bonthatjuk" le ezt az elvet az egyes dolgozók részesedéséig, munkadíjazásáig, amikor a vállalaton belül az egyes dolgozók vagy csoportjaik tevékenységét a piac elkülönülten nem értékeli? Az elosztásnak erre az alapvető kérdésére nem kapunk választ. Úgy gondolom azért nem, mert erre ilyen módon nem adható válasz, nincs rá válasz. A vállalati tevékenység eredményének piaci értékeléséből nem lehet az egyes dolgozók bérét „leképezni". Az egyes dolgozó hozzájárulása a vállalati kollektíva által létrehozott és a piacon elismert értékhez nem állapítható meg. Erre sem elvileg, sem gyakorlatilag nincsen mód.* A munkásnak, a dolgozónak csak konkrét munkája

* Elszórtan akadnak próbálkozások az ilyenfajta „beszámításra", de azok minden esetben alapjában önkényes feltételezéseken nyugszanak, csak egy-egy periférikus probléma praktikus megoldását célozzák, illetve eredményezik.

az, ami így vagy úgy mérhető. Az, hogy milyen képzettséget igénylő és milyen szellemi, fizikai, idegi stb. megterheléssel járó munkát, milyen konkrét eredménnyel végez, és csupán ez az, amin keresztül hatni tud a vállalati eredményre. Következésképp a vállalaton belül az egyes dolgozók között csak a konkrét munka szerint történhet az elosztás, és a valóságban is így történik mindenütt, akármilyen legyen is a személyi jövedelmi alap vállalatok közötti megoszlása, a vállalati béralap képzésének rendszere. A vállalaton belül ott is a konkrét munka a díjazás alapja, ahol a vállalati személyi jövedelmi alap nagysága a piacon realizált vállalati eredmény függvénye. És ez aligha lehetne másképpen. A bérarányok alakulásának alapja a konkrét munkák jellemzőinek az összemérődése.* *Az egyes dolgozók, illetve dolgozó csoportok konkrét munkájuk szerinti díjazásától semmiféle elosztási rendszer sem képes elszakadni.*

A vállalati eredmény és a bérek kapcsolata (A vállalatok közötti bérdifferenciálás)

Mint már utaltunk arra, a szerző ennek a kapcsolatnak a hiányát, illetve csak szimbolikusnak tekinthető mértékét súlyos hibának tartja. Felfogása szerint a vállalati béralapnak a hozzáadott értéktől, a $v + m$-től kell függnie, oly módon, hogy a termelő, illetve a gazdálkodó egység mint a jövedelmet elsődlegesen elsajátító alany, maga dönt ennek személyi jövedelmi alapra és a vállalati termelési alapok növelését (a felhalmozást) szolgáló részre való felosztásáról.

Valójában a vállalati eredmény és a bérek kapcsolata a szocialista országokban rendkívül széles skálán mozog, az egészen szoros függéstől a közöttük levő kapcsolat teljes hiányáig terjed, miközben vállalati eredménynek esetenként a $v + m$, máskor csak az m számít, illetve a kapcsolat esetenként a béralappal, más esetekben a bérszínvonallal áll fenn. *A szövetkezetekben* — mindenekelőtt a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben — a kapcsolat meglehetősen szoros. A tagok jövedelme jelentős részben a szövetkezet egészének gazdasági eredményétől függ, nagyjából oly módon, ahogyan az a szerző koncepciójában megjelenik. Ez az adott történelmi-társadalmi körülmények között elkerülhetetlennek és hasznosnak bizonyul. Ugyanakkor valamennyi szocialista országban erős a törekvés a szövetkezetek közötti túlzott jövedelmi különbségek mérséklésére. *Az állami vállalatokkal* más a helyzet. A vállalati eredmény és az egyéni jövedelem összekapcsolása számos területen itt is célszerűnek látszik. Itt is előnyös, ha a kollektíva egészének valamiféle közös érdeke fűződik a vállalati eredmény alakulásához. Ez elősegíti a kollektíva — ezen belül a vezetők és beosztottak — erőfeszítéseinek az egyirányba hatását, kibővíti a kiemelkedő teljesítmények jutalmazásának anyagi forrásait, kedvezőbb feltételeket teremt az egyenlősdi elleni küzdelemhez. Éppen ezért ez a kapcsolat erősödő tendenciájú. Ennek ellenére sokkal lazább, mint a szövetkezetek-

* Ez az összemérődés rendkívül bonyolult folyamat, amelyben a társadalmi értékítéletnek is fontos közvetítő szerepe van, de azért kétségtelenül napról napra végbemegy. Ez az előfeltétele a különböző konkrét munkamennyiségek általános emberi munkamennyiségekként való értékelődésnek.

ben. Az állami vállalatokban a bérek az egységes, központi tarifarendszerhez igazodnak, a dolgozók jövedelmének a vállalati közös eredménytől (a nyereségtől) függő része általában nem nagy. A kapcsolatnak ez a lazasága gyakorlati tapasztalatokon és elvi elgondolásokon nyugszik. Olyan viszonyok között, amikor a vállalatok egy része monopolhelyzetben van, valamint dotációk és lefölözések szövevénye deformálja az árrendszert (ez természetesen nem szerencsés helyzet), ez az eredmény csak nagyon bizonytalanul, torzítottan fejezheti ki a vállalati tevékenység valóságos társadalmi hasznosságát. A vállalati eredményt azonban a viszonylag szabad verseny és áralakulás esetén is nagymértékben befolyásolják a vállalati kollektíva teljesítményén kívüli tényezők, a piaci helyzetnek, az áralakulásnak a vállalat által nem, vagy alig kompenzálható hatásai stb. Végül — ami a leglényegesebb — a szűken értelmezett vállalati teljesítmény sem pusztán az egyes dolgozók „munkaeredményének" egyszerű összegeződése, hanem nagyrészt a vállalatnak mint rendszernek a hatékony működésétől függ. Ezt a vállalati dolgozók túlnyomó többsége egyénileg nem képes befolyásolni. (Erre inkább csak a vezetőknek van módja. A munkás aligha képes hatni például a vállalat termékstruktúrájára, arra, hogy a piacon keresettebb vagy kevésbé keresett cikket állít elő, de a termelékenység és ebből következően az önköltség színvonala sem elsősorban rajta múlik, hanem a vezetők és a műszaki-gazdasági dolgozók által kialakított technikán, technológián, szervezettségen.) *Ilyen körülmények között a vállalati dolgozók bérének nagymértékű függése a vállalati eredménytől, a jelentős különbségek a különböző vállalatok dolgozóinak keresetében csupán a vállalati eredmény (nyereség) különbségeiből fakadóan, indokolatlannak és igazságtalannak tűnhet.** A nyereséges vállalatok dolgozóinak emelkedő bére azzal a következménnyel járhat és a tapasztalatok szerint jár is, hogy a béremelést, előbb-utóbb, azok a vállalatok is kivívják maguknak, ahol annak anyagi fedezete nem jött létre. Ez áremelkedési folyamatok kiindulópontja lehet, illetve erősíti a meglevő ilyen folyamatokat. Mindez természetesen nagymértékben a konkrét gazdasági, politikai, társadalmi viszonyok függvénye, már csak azért is, mert egyik országban a lakosság az ilyenfajta egyenlőtlenségeket jobban tolerálja, a másikban kevésbé. Úgy tűnik, hogy hazánkban például a közvélemény nem tűri el a bérnövekedési lehetőségek jelentős differenciálását az állami vállalatok között.** A szövetkezetek esetében más a helyzet. Ott a jelentős jövedelmi különbségek is többé-kevésbé természetesnek tűnnek, történelmi-társadalmi előzményekben gyökereznek. (A túlságosan nagy különbségeket ott sem és egyre kevésbé viselik el az érintettek, illetve a társadalom. A különösen gyengén fizető termelőszövetkezetekből elvándorol a munkaerő.)

A szóban forgó probléma mélyén tulajdonképpen a szocialista tulajdon, illetve a szocialista tulajdonban levő vállalatok gazdálkodási és gazdaságirányítási rendjének egészére vonatkozó felfogás és gyakorlati megvalósításbeli különbségek húzódnak meg. A szocialista országok többségében a szövetkezeti csoporttulajdon mellett létezik és túlsúlyban

* Lásd Bonifert Donát: Bérszabályozás és munkadíj-meghatározás. Közgazdasági Szemle, 1978. 4. sz.

** Lásd erről Révész Gábor felszólalását a vállalati keresetszabályozás kérdéseiről 1977. november 29-én Szegeden rendezett ankéton. Közgazdasági Szemle, 1978. február. 221. l.

van az egységes, össznépi állami tulajdon, amelynek megfelelő munkajövedelem-elosztási módja az országosan egységes bér- és fizetési nómenklatúrához igazodó vállalati bérmegállapítás (természetesen a központi bér és fizetési nómenklatúrának nem szabad túlságosan korlátoznia a vállalat bérezési önállóságát) a vállalati eredmény és a bérek közötti laza kapcsolat. Ezzel szemben a lényegében csoporttulajdonban levő szövetkezetekben és az önigazgatási elv alapján működő szocialista gazdaságban, ahol a vállalatok gazdasági elkülönültsége nagyfokú, a személyi jövedelmeknek szükségszerűen nagymértékben a vállalati eredménytől kell függniük. A szerző ez utóbbi megoldást tekinti a munka szerinti elosztás egyedül elfogadható értelmezésének az árutermelés viszonyai között, azaz a mai valóságban. Nem hiszem, hogy ez helyes lenne. Ezzel a szerző némiképp ellentmondásba kerül saját mély igazságot tartalmazó megállapításával: „Az a törekvés, hogy a marxizmus klasszikusainak minden tételét egyformán értelmezzék minden országra, mégpedig gyakran úgy, hogy kétséges lehet, vajon egyáltalán helyes vagy elferdített értelmezésről van-e szó, törvényszerűen lelassította a szocializmus fejlődését mint világfolyamatot és csökkentette azon kommunista pártok és más politikai erők társadalmi súlyát, amelyek programjukat a marxizmusra építették." (394—395. l.)

A szerzőnek a munka szerinti elosztás értelmezésére vonatkozó említett álláspontja logikailag abban gyökerezik, hogy tulajdonképpen csak az önigazgatási rendszerben működő vállalatot tekinti a szocialista áruviszonyoknak megfelelő gazdálkodási formának, az össznépi tulajdonban levő és ennek megfelelően gazdálkodó és irányított állami vállalatot nem. Ez mintegy a fordítottja annak, a maga idejében dogmaként kezelt sztálini tételnek, amely szerint csak az állami vállalatok képeznek következetesen szocialista szektort, a kolhozok csak következetlenül szocialista jellegűek. Úgy gondolom nagyon kell vigyáznunk arra, hogy a régi dogmák helyét ne foglalják el újak.

Az áruviszonyok és a munka szerinti elosztás kapcsolata, a munkaerő áruvonásai

A. Vacić szerint a központi bérszabályozás rendszere a szocialista országokban figyelmen kívül hagyja a munka szerinti elosztás és az áruviszonyok szükségszerű kapcsolatát, illetve csak olyan társadalmi berendezkedésnek felel meg, ahol a munkaerő áru.

Azt hiszem itt nem az áruviszonyok és a munka szerinti elosztás szükségszerű kapcsolatának figyelmen kívül hagyásáról van szó, hanem a szerzőétől eltérő értelmezéséről. A magam részéről a *kapcsolat lényegét a gazdasági környezetet alkotó áruviszonyoknak a munkaerőre gyakorolt hatásában látom, azokban a jellegzetességekben, amelyeket — nem túl szerencsés kifejezéssel — a munkaerő áru vonásainak szokás nevezni.* Abban ti., hogy a munkaerő újratermelési költségei szerepet játszanak a bér magasságának és a bérarányoknak a meghatározásában; hogy a munkaerő kereslete és kínálata hat a bér magasságára; a bér magassága pedig befolyásolja a munkaerő keresletét és kínálatát, a munkaerő foglalkozások, munkahelyek, földrajzi területek stb. szerinti

megoszlását. Ezek alapján beszélhetünk a szocializmus viszonyai között is munkaerőpiacról. Ez azonban egyáltalán nem jelenti a munkaerő áru voltát, mivel ez utóbbi legfőbb társadalmi-gazdasági tartalmának a termelési eszközökkel nem rendelkező munkásnak a tőkés által történő kizsákmányolását tekintjük. Nem gondolom, hogy a kérdés ilyen megközelítése figyelmen kívül hagyná azokat a konkrét körülményeket, amelyek között a szocialista forradalom végbement és a szocializmus megvalósul. Ellenkezőleg, olyan felfogásnak tűnik, amely nagyon is számol a realitásokkal, az áruviszonyok fennmaradásával.

Teljes mértékben egyet kell érteni a szerzővel abban, hogy a szocialista országok bérgazdálkodásában nagyon sok a fogyatékosság, erősek az egyenlősítő tendenciák, a differenciálás inkább csak a formálisan is megragadható jellemzők (beosztás, iskolai végzettség, szolgálati idő stb.) alapján történik. Mindezt hazánkban is tapasztaljuk. Nem hiszem azonban, hogy ez alapvetően az egységes bértarifarendszerre, valamint a vállalati eredmény és a bérnövekedés laza kapcsolatára volna visszavezethető. Napról napra látjuk, hogy a vállalatok messze nem használják ki azokat a bérdifferenciálási lehetőségeket, amelyekre a tarifarendszer módot adna, valamint, hogy ahol jobb vállalati eredmény következtében nagyobb mértékben nőnek a bérek, az így keletkezett többletbért ott is csak kismértékben fordítják a munkateljesítmény szerinti bérdifferenciálásra. Az okokat tehát elsősorban másutt kell keresni. Így például az egyenlősítés irányában ható rendkívül erőteljes társadalmi nyomásban és a vele szemben érvényesülő erők gyengeségében, az általános és nagymértékű munkaerőhiányban stb.

A. Vacić cikkét nézeteinek egységes elméleti rendszerként való kifejtése teszi különösen érdekessé. Jelentős lépés azon az úton, hogy a különböző szocialista országok közgazdászai közelebbről megismerjék egymás nézeteit, közvetlenül is szóljanak egymáshoz.

RÉVÉSZ GÁBOR:

Keresetszabályozásunkról

Ez az írás hozzászólás a vállalati keresetszabályozási rendszerünk[1] értékeléséről és racionálisan működőképes keresetszabályozási konstrukció kialakításáról szóló vitához. A vita — akkor sem előzmény nélkül — a mechanizmusreformot előkészítő munkával vette kezdetét és lényegében azóta tart. A vitában szakcikkekkel, szakkönyvvel, bizottsági munkák során beterjesztett írásokkal, javaslatokkal, hozzászólásokkal szinte elejétől kezdve részt veszek. Most, ezzel az írással a vita tavaly novemberben megkezdett újabb, nyilvános szakaszához, a Közgazdasági Szemlében publikált idetartozó írásokhoz kapcsolódom, és elsősorban *gyakorlati oldalról* igyekszem vázolni álláspontomat.[2] Elsősorban a szegedi vitára beterjesztett két vitaírást[3] alapul véve fogom ismertetni álláspontomat és indokolni a javaslataimat, pontosabban annak a javaslatnak valamelyest módosított válfaját, amelyet 1972 tavaszán egy, a keresetszabályozás tökéletesítésével foglalkozó munkabizottság javaslataként fogalmaztunk meg és terjesztettünk elő.[4]

A dilemma megoldásának dilemmája

Balázsy Sándor javaslata régi gyökerekből táplálkozik. Az „ősjavaslat" — legalábbis ameddig én vissza tudok tekinteni — még 1969-ben látott napvilágot.[5] Akkori cikkében Balázsy ismertette ellenvetéseit a vállalati bérszínvonal növekedését (és a vállalati bérkiáramlást erről az oldalról) korlátozó szabályozással szemben. Mások mellett cikkében ő is rámutatott a kedvezőtlen hatásokra, a „létszámhígítás" tendenciájára, arra, hogy az ilyen szabályozás a vállalat számára — a hozamkövetelményeket tekintve — sokkal „drágábbá" teszi az egyéni bérek (keresetek) növekményét, mint azt a bér- (kereset-) többletet, amely azért

[1] A szabályozásnak arról a tartományáról van szó, amely közvetlenül befolyásolja, illetve keretek között tartja azt, hogy egy-egy vállalat összesen mekkora összeget folyósít, illetve folyósíthat munkavállalói személyi jövedelmeire.

[2] Elvi-elméleti oldalról nincs különösebb hozzátenni valóm mindahhoz, amit 1972-ben publikált könyvemben és 1973-ban publikált cikkemben kifejtettem. A vállalati kollektív érdekeltség jövedelemszabályozási és gazdálkodási problémái. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1972., Ösztönzés, munka szerinti elosztás, keresetszabályozás, Közgazdasági Szemle, 1973. 11. sz.

[3] Balázsy Sándor: A keresetszabályozás „megoldhatatlan" dilemmája (továbbiakban Balázsy-cikk) és Lőkkös János: A keresetszabályozás néhány problémája és a továbbfejlesztés lehetőségei (a továbbiakban Lőkkös-cikk); Közgazdasági Szemle, 1973. 2. sz.

[4] A dokumentumot öten írtuk alá; a munkabizottság tagjaként Antal István (Ganz-MÁVAG), Antal László (PM), Bodnár Lajosné (OT), Kölgyesi Ferenc (MüM) és — a munkabizottság vezetőjeként — én.

[5] „Jövedelemszabályozás és struktúra". Figyelő, 1969. augusztus 13.

áll elő, mert nő a vállalatnál a létszám. Balázsy már ebben a cikkében kifejtette, hogy a mechanizmusreform kidolgozásakor szem előtt tartott feltételek mellett irracionális dolog a bér- (kereset-) kiáramlásnak, illetve a vállalati átlagbér-emelkedésnek ilyen erőteljesen megkülönböztetett, szinte adminisztratív korlátozása, azt meg kell szüntetni, javasolta továbbá — ésszerűen működtethető gazdasági korlátozóeszközként — alkalmazni az *illetmény-többletadó* konstrukcióját. Az illetmény-többletadó korlátozó ereje abban van, hogy — az egyéni bér nagyságától függő mértékben — progresszív vállalati költségelem[6], éspedig — előnyeként — olyan költségelem, amelyik minden vállalatnál egységesen érvényesül, akkor is, ha nő a vállalati létszám és akkor is, ha csökken. Az illetmény-többletadó mellett a vállalatoknak lehetőségük van valóban ösztönző bérrendszerek alkalmazására, nem kell attól tartaniok, hogy egy racionális ösztönző bérrendszer konzekvenciáit végül nem lehet elviselni (mint ahogyan az erőteljesen korlátozó keresetszabályozás keretei között az egyéni teljesítmények bérrendszer szerinti honorálásához szükséges béralapot nem képesek — egy bizonyos szint felett — előteremteni).

Már az ősjavaslat kapcsán is felmerült az ellenvetés és természetesen felmerül ma is: az illetmény-többletadó *nem korlátozza kellően a bérkiáramlást,* ennélfogva — ahogy ezt fogalmazni szokták — nem teljesíti a keresetszabályozásnak azt a funkcióját, hogy a „kiáramló vásárlóerőt a tervszerű keretek között tartja"; másfelől — már csak azért is — túlzott (elviselhetetlen) keresetdifferenciálódást idézhet elő. Ha pedig erről a funkcióról lemondunk, illetve annyira fellazítva értelmezzük, ahogyan az a Balázsy által javasolt megoldásban érvényesül, akkor az 1968-ban bevezetett keresetszabályozási rendszert vagy a ma alkalmazott „relatív bérszínvonal-szabályozást" és az „átlagbérfékes relatív bértömeg-szabályozást" is lehet az ösztönzés és általában a vállalati gazdálkodás szempontjából kevésbé drasztikus kondíciókkal működtetni.[7] Ez esetben természetesen sokkal kevésbé karakterisztikusan jelentkeznének a működő keresetszabályozási konstrukcióknak azok az ésszerűtlen vonásai is, amelyeket — mások mellett — Balázsy Sándor is tollára tűz és oly plasztikusan számszerűsít vitairatában.

Balázsynak az illetmény-többletadó alkalmazására vonatkozó javaslatát mindamellett racionálisan *működőképes*nek és *reális*nak lehetett (és lehet ma is) tekinteni,[8] *feltéve,* hogy a szocialista (állami) vállalatok eléggé *nyereségorientáltan* működnek, a fejlesztéshez szükséges forrásokat maguk teremtik elő, illetve a fejlesztési hitelek visszafizetésével kapcsolatos terheket maguk gazdálkodják ki. Ilyen feltételek már a vállalatoknál megfelelő törekvést alakítanának ki arra, hogy csak olyan bért folyósítsanak, amelynek hozama meghaladja a bér és az illetmény-többletadó összegét, azaz racionális bér- és munkaerőgazdálkodást váltanának ki a vállalatoknál. Ezzel és a tervgazdálkodás más emelőit is felhasználva, elérhető lenne a munkaerő iránti kereslet és

[6] A havi 2000 Ft-ot meghaladó bérrészre 100 százalékos kulcsú adót alkalmazó konstrukció esetén 3000 Ft-os egyéni bér után 33 százalékos, 4000 Ft-os után 50 százalékos, 5000 Ft-os után 60 százalékos az adóteher.

[7] Az „átlagbérféket" például csak 15 százalékos átlagbér-emelkedésnél beléptetni stb.

[8] Sőt, a vállalati vásárlóerő-kiáramlás korlátozásának a mainál jóval lazább keretei között a Balázsy-féle megoldás sokkal jobb, mint az ennek megfelelően lazább kondíciókkal működtetett ma is alkalmazott konstrukciók.

a munkaerő-kínálat egyensúlya, ami segítené a kvázi-munkaerőpiac kedvezőbb működését, és az azonos készségekkel rendelkező (azonos teljesítményt nyújtó) dolgozók bérének kiegyenlítődése (ahogy mondani szokták, a munka szerinti elosztás érvényesülése) irányába hatna.[9]

De az illetmény-többletadó *beiktatható másféle feltételrendszer keretei közé is.* Azt lehet mondani: a szocialista árugazdálkodásban a vállalati jövedelem többé-kevésbé kifejezi az egyes vállalati kollektívák hozzájárulásának mértékét az egész társadalom jövedelméhez, a nemzeti jövedelemhez. A munka szerinti elosztás követelménye pedig értelmezhető úgy is, hogy az *egyes kollektívák személyi jövedelmei a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulásuk arányaihoz* igazodva differenciálódnak. Így válnak a gazdaság autonóm egységeit képező kollektívák kellően érdekeltté abban, hogy a rendelkezésükben levő eszközökkel és saját munkaerejükkel (mint társadalmi erőforrásokkal) a lehető leghatékonyabban gazdálkodjanak, továbbá, hogy folyamatosan gondoskodjanak gazdasági tevékenységük feltételeinek fejlesztéséről.[10] Ilyen feltételek mellett megfelelő eszköz lehet a Balázsy-féle illetmény-többletadó. Ez az adó ugyanis egyfelől csillapítóan hat arra a differenciálódásra, amely az ilyen elosztás alapján a gazdaság gazdálkodó egységei kollektíváinak személyi jövedelmei tekintetében a dolog természete szerint végbemegy, másfelől adott ár- és bérviszonyok mellett preferálja a jövedelem akkumulációra történő felhasználását a személyi jövedelemként való felhasználással szemben.

Balázsy ugyan nem fejti ki az illetmény-többletadó működési feltételeivel kapcsolatos kérdéseket, de a vele folytatott beszélgetésekből, vitákból, egyéb írásaiból arra következtetek, hogy ezt a konstrukciót elsősorban az elsőként említett szocialista vállalatgazdálkodási feltételrendszer egyik elemének tekinti. Egyértelműen kiviláglik viszont írásából, hogy az illetmény-többletadót — mint szűken értelmezett keresetszabályozási javaslata legkarakterisztikusabb elemét — *adott körülményeink között* nem tartja magára hagyhatónak, egy sereg *egyéb elem* egyidejű alkalmazását is szükségesnek tartja. Lássuk ezeket a (kisegítő?) elemeket, lássuk, hogy azok beiktatása mennyiben módosítja az illetmény-többletadót alkalmazó keresetszabályozás előbbiekben érzékeltetett karakterét.[11]

Az első kisegítő elem az úgynevezett *induló nyereség*gel kapcsolatos. Nyilván arról az éves vállalati nyereségről van szó, amelyet az il-

[9] A magyar gazdasági mechanizmus működésével, továbbfejlesztésének perspektiváival foglalkozó tanulmányok közül talán leginkább Tardos Márton írásai körvonalazták azokat a feltételeket, amelyek között kibontakoznék a szocialista (állami) vállalatok kellően nyereségorientált gazdálkodása. Tardos rámutatott, hogy ennek eléréséhez, továbbá a gazdaság autonóm tőkeallokációs folyamatai racionális működtetéséhez a gazdaság institucionális szervezetében és szerkezetében kell jelentős változásokat, újszerű feladatmegosztást megvalósítani. Lásd Tardos Márton: A gazdasági verseny problémái hazánkban, Közgazdasági Szemle, 1972. 7—8. sz. Idevágó gondolotok találhatók továbbá Kopátsy Sándor és Varga György egyes írásaiban.

[10] Nem nehéz ezt a feltételrendszert azonosítani azzal a modellel, amelyet legutóbb a Közgazdasági Szemlében A. Vacić — a jugoszláv koncepció és gyakorlat szerintem túlzó általánosításaként — mint a szocialista árutermelés adekvát modelljét jellemzett. Vacić fejtegetéseiben kitér arra, hogy jóllehet „a jövedelmek különböző célokra, elsősorban személyi jövedelmekre és a szervezeten belüli termelési alapokra (akkumulációra) ... történő felosztása elvileg önállóan történik a jövedelmet létrehozó termelők határozata alapján", ...Jugoszlávia eddigi tapasztalatai arra utalnak, hogy a kiegyensúlyozott és stabil gazdasági fejlődés érdekében az elosztás kritériumait feltétlenül társadalmilag kell szabályozni". (Lásd A. Vacić: A munka szerinti elosztás és az árutermelés. Közgazdasagi Szemle, 1978. 4. sz. 407. l. Vö. továbbá Szabó Kálmán: Az új mechanizmus és a munka szerinti elosztás mércéje című cikkel. Közgazdasági Szemle, 1966. 6. sz.)

[11] Itt a Balázsy-cikkben a 171. és a 172. lapon leírtakra reflektálok.

letmény-többletadóval operáló vállalati keresetszabályozásra való áttérés évében realizál várhatóan a vállalat. Ezt a nyereséget (illetve annak zömét) Balázsy javaslata szerint egyedi termelési adóként (összegszerűen vagy talán százalékosan?) el kell vonni. Az elvonás összegét (százalékos kulcsát), ahogy ez már lenni szokott — mert másképp nem lehet —, nyilván az irányító hatóságok határoznák meg egyedileg, az egyes vállalatok kalkulációi (éves tervei), illetve azok felülvizsgálata alapján, figyelemmel arra is, hogy az egyes vállalatoknál milyen „nyereségmaradványra" van szükség a fejlesztési alapot terhelő kötelezettségek, a tervezett nominálbér-emelés stb. fedezetéül. Nyilvánvaló — mert másképp nem lehet —, hogy a vállalatok benyújtott terveikben lehetőségeikkel szűkkeblűen számolnának, az irányító hatóságok pedig — erre a vállalati magatartásra is felkészülve — emelni és újra emelni igyekeznének az elvonás összegét (százalékát).

Mi történjék aztán az idő előrehaladtával az induló nyereséget elvonó, eleve egyedi jellegű termelési adóval? Balázsy erre a kérdésre nem tér ki, de a szabályozók működésében valamelyest is gyakorlattal rendelkező, akár irányító hatóságnál, akár vállalatnál dolgozó szakember pontos választ tud adni rá. Újra és újra fel fog merülni, hogy azok a körülmények, amelyek alapján az induló termelési adót *X*, illetve *Y* vállalatra az irányító hatóságok megállapították, számottevően, a vállalattól teljesen függetlenül kedvezőtlenebbé váltak. Ezért annak méltányos csökkentése (elengedése) nélkül a vállalat nem tudja teljesíteni hitelvisszafizetési kötelezettségeit, nem tudja miből fedezni azt a minimális átlagbér-emelkedést sem, amit beterveztek és részben már végre is hajtottak.

Z, illetve *Q* vállalatnál viszont a vállalati elszámolások alapján az irányító hatóságok a termelési adó felemelését fogják kezdeményezni, mert az eltelt idő alatt azok a körülmények, amelyek alapján a termelési adót meghatározták, a vállalat tevékenységétől teljesen függetlenül kedvezőbbé váltak, s ezért *Z*, illetve *Q* vállalat meg nem érdemelten emelhetné a béreket, illetve indokolatlan és fedezetlen fejesztésialaptöbbletre tenne szert. Stb., stb.

Érdemes követni Balázsyt és felidézni: vajon miért kell — adott körülményeink és a Balázsy-javaslat keretei között egyébként logikusan — az induló nyereséget elvonni. Mert „lehetetlenné kell tenni az induló nyereségek béremelésre való felélését, mert ha ezt megengednénk, veszni hagynánk az egész rendszer ösztönző erejét" (?), „indokolatlan kereseti aránytalanságokra adnánk lehetőséget és egyúttal veszélyeztetnénk fontos költségvetési bevételeket is".[12]

Az illetmény-többletadó tehát önmagában nem akadályozza meg „a nyereségek béremelésre való felélését". Továbbá, ha nyereségeltérések (akár az induló nyereség eltérései) a vállalatok dolgozóinak kereseteiben különbségeket idéznek elő, akkor ezt kereseti aránytalanságnak kell tekinteni. Mi a biztosíték viszont arra, hogy az induló nyereségeken túl, a vállalatok gazdálkodásának javulásából, az árváltozásokból, a piaci feltételekhez való alkalmazkodásból stb., stb. származó nyereségtöbbleteket a vállalatok nem fogják mértéktelenül „béremelésre fel-

[12] Balázsy-cikk, 171. l.

élni", hogy a vállalati nyereségek szükségszerű átrendeződéseiből nem jönnek létre „indokolatlan kereseti aránytalanságok"?

Van ilyen biztosíték! Kövessük csak Balázsy keresetszabályozásának további részelemeit.

„Gondot okozhat továbbá az is, hogy egyes vállalatoknál a nyereség nőhet vagy csökkenhet munkájuktól független tényezők hatására is. Ilyen tényezők például az exportárak számottevő mértékű konjunkturális ingadozása, vagy az elkerülhetetlen költségnövekedés kompenzálására szükséges mértéket meghaladó belföldi áremelés. Hiba volna, ha a vállalatok ilyen jellegű hozamtöbbleteiket is felhasználhatnák béremelésre. Úgy gondolom, hogy a nyereségnövekmény e részeinek semlegesítésére alkalmas eszköz a termelési adó növelése... (Ha a vállalati hozamok a vállalattól független tényezők hatására csökkennek, értelemszerűen fordítva járunk el.)"[13] Általánosan megfogalmazva „arról van szó, hogy igyekszünk különbséget tenni a vállalat által elért hozamok két csoportja: a teljesítmények növeléséből származó hozamtöbblet és az ettől függetlenül létrejövő hozamok között, s béremelésre (valamint annak adójára) lényegében csak a teljesítményjavulás eredményeként létrejövő hozamtöbbletet engedjük fordítani".[14]

Balázsy keresetszabályozási rendszere tehát megkívánná a különféle tényezőknek tulajdonítható *hozamrészek különválasztását* és annak megjelölését, hogy melyik hozamrészt lehet a vállalattól függetlennek, melyiket pedig a vállalat valóságos teljesítménye eredményének tekinteni! A hozamrészek, hozamtényezők ilyen jellegű különválasztását azonban — extremitásoktól eltekintve — a szocialista tervgazdálkodás eddigi történetében még soha nem sikerült megoldani. Meggyőződésem, hogy az ilyen jellegű különválasztás *az árutermelés* — ennek megfelelően a szocialista árutermelés — *feltételei között elméleti abszurditás.*

Végül is mi marad Balázsynak az illetmény-többletadóra épülő keresetszabályozásából? Abban az önmagában ésszerű és — mint rámutattam — bizonyos feltételek között racionálisan működőképes illetmény-többletadó szerepe jelentéktelenné válik. A főszerepet szükségszerűen az induló nyereséget, továbbá a gazdálkodás során szükségszerűen változó vállalati nyereséget folyamatosan korrigáló, manipuláló, *egyedileg differenciált és állandóan módosuló termelési adó* veszi át,[15] amely kiválóan megfelel arra, hogy *a vállalatok és az irányító hatóságok közötti tervalku helyébe lépő folyamatos „szabályozóalku" központi elemévé váljék.* Nem hiszem, hogy ez a javaslat segítené a normativitás erősítését, a vállalati önállóság és felelősség elmélyítését, a valóságos piaci hatásoknak a vállalati gazdálkodásra való erőteljesebb érvényesítését, egyszóval gazdasági mechanzimusunk jobb — mert a vállalatokat hatékonyabb munkára serkentő-kényszerítő — működését. Sokkal inkább — bár meggyőződésem szerint a javasló szubjektív szándékától

[13] Balázsy-cikk, 172. l.
[14] Balázsy-cikk, 172. l.
[15] Balázsy írásában szerepel a nyereségelvonó termelési adó mellett vagylagosan „a nyereségtömeg tartásának megkövetelése", illetve egy olyan alternatíva, amely szerint a prémium és az év végi részesedés folyósítását a bázisidőszaknál megfelelő mértékben nagyobb nyereség eléréséhez kötjük. Aligha igényel külön magyarázatot, hogy a Balázsy által javaslatba hozott termelési adóról elmondottak ezekre az alternatívákra is vonatkoznak.

teljesen függetlenül — a tervalkut pótló szabályozóalku intézményesített hordozóját, kiteljesített formáját hozná magával.[16]

Az intenzív fejlődési szakasz adekvát bérszabályozása?

A bérezésnek, a teljesítmény honorálásának egyik ősrégi formája, hogy a teljesítményben érdekelt felek így állapodnak meg: ezért és ezért a (pontosan körülírt) munkáért ennyi meg ennyi a bér. Ezt a formát úgy hívjuk, hogy egyszerű teljesítménybér-forma. Ilyen forma alkalmazható egyénre is, csoportra is. A megállapodás megfogalmazható még így is: valamely bázishoz képest a teljesítmény minden 1 százalékos növeléséért meghatározott összegnél > 1, 1, vagy < 1 százalékkal magasabb bér jár (progresszív, lineáris, illetve degresszív teljesítménybér-konstrukció). Az ilyen (s ehhez hasonló) bérezési formák könnyen áttekinthetők, ösztönző jellegük — meghatározott feltételek között — kétségbevonhatatlan.

Bonyolultabbá válik a helyzet, ha pontosan meghatározható mennyiségi teljesítmény mellett a minőségnek is jelentősége van, vagy ha a teljesítmény növelhető az anyagfelhasználás rovására, a gép idő előtti tönkretételével stb., tehát, ha nem csupán a mennyiségi teljesítmény fontos, hanem az erőforrásokkal való jó gazdálkodás is. Ilyenkor — mint azt már alapfokú szaktanfolyamokon is tanítják — különféle bonyolult és kevésbé bonyolult (feltételekhez kötött, prémiumos, esetleg „sima") időbérformákat szoktak alkalmazni.[17]

Ismerjük a szocialista vállalati gazdálkodás olyan formáját, amelyben a vállalat feltételei hasonlóak a racionálisan teljesítménybérben foglalkoztatott dolgozónak (dolgozó csoportnak) a munkafeltételéhez. Adva van az éves termelési feladat (ilyen meg ilyen valumenű termék, ilyen meg ilyen választékban); a felhasználható anyagok mennyisége stb. Tudjuk továbbá, hogy ezt a feladatot, ennyi meg ennyi, ilyen és ilyen bérű munkavállalóval lehet teljesíteni. Tehát állapodjunk meg a vállalattal, a dolgozó kollektívával: az adott nagyságú béralap rendelkezéstekre áll akár több, akár kevesebb számú munkavállalóval oldjátok meg a feladatot.[18] A vállalattal kötött bérügyi megállapodás másként is rögzíthető:

[16] Balázsy írása arra enged következtetni, hogy elképzelései nem nélkülöznek bizonyos növekményszemléletet. „A béremelés forrása lényegében csak a hozamok *növekménye* lehet" írja például. Makroökonómiai szinten ez persze evidencia. De mikroökonómiai (vállalati) szinten már nem igaz, sőt kifejezetten dezorientáló ez a tétel. A növekményérdekeltséggel kapcsolatos kérdésekre még visszatérek. Továbbá, Balázsy írása utolsó bekezdésében ezzel toldja meg javaslatait: Csináljunk kísérletet, vezessük be az illetmény-többletadót és toldalékait, először szűk körben! Nem tartom szükségesnek részletezni, de meg kell jegyeznem: az ilyenfajta — koncepciót kipróbáló — „kísérletek" tapasztalat szerint csak arra jók, hogy igazolják azt, amit a kísérletezők, illetve a kísérletet elrendelők igazolni óhajtanak. Nem emlékszem rá, hogy a szaksajtóban (ideértve a baráti országok szaksajtóját is) illetékesek arról számoltak volna be, hogy valamely elrendelt (lefolytatott) gazdálkodási kísérlet az elgondolás (a koncepció) hibás, illetve téves voltát mutatta.

[17] Ha ilyen feltételek között a teljesítménybér érvényesítését erőltetik, akkor az előbb-utóbb visszájára fordul: kitűnik, hogy az egyszerű és áttekinthető, ösztönző, de a helyzetnek nem megfelelő bérforma irracionális hatásokat kelt, például a magas teljesítménynek tulajdonítható hozamtöbbletnél sokkal nagyobb kárt okoz minőségrontással, anyagpazarlással, gépkirablással stb.

[18] Lényegében ez az a forma, amelyet scsokinói kísérletnek, illetve módszernek nevez a szakirodalom. Lásd például magyar nyelven Lévai János: A vállalati kollektív érdekeltség fő vonásai néhány szocialista országban, Gazdaság, 1971. decemberi szám, vagy „A scsokinói rendszer eredményei" Figyelő, 1978. február 15-i szám. 9. l.

ilyen és ilyen anyagellátási, beruházási stb. feltételek mellett a vállalati teljesítmény minden egysége után (természetes mértékegységben vagy forintban mérve) ennyi meg ennyi béralapot vehetsz igénybe. Egy ehhez közelálló további forma: meghatározott anyagellátási stb. feltételek mellett a tavalyit meghaladó teljesítmény minden százaléka után a tavalyi béralapnál > 1, 1 vagy < 1 százalékkal nagyobb béralap illet meg. Íme, az erőteljesen ösztönző, egyszerű, könnyen áttekinthető teljesítménybérezés vállalati szinten. Úgy hívjuk: abszolút, illetve relatív bértömeg-szabályozás.

Természetesen, éppúgy, mint az egyének és a kisebb munkacsoportok bérezésénél, vállalati szinten is csak akkor működhetnek hatékonyan ezek az egyszerű és könnyen áttekinthető, ösztönző bérezési formák, ha a vállalat *feladatai és működési feltételei* (szándékosan nem „gazdálkodási" feltételekről beszélek) *eléggé pontosan meghatározottak.* Ezen nem feltétlenül általánosan érvényesülő tervutasításos-tervlebontásos gazdaságirányítást értek, hanem csak azt, hogy olyan esetben lehet ezeket a formákat alkalmazni, amikor a feltételek és feladatok mintegy naturálisan adottak, s a teljesítmény (minőségében is) egyértelműen meghatározható, mérhető. El tudom például képzelni, hogy telepi, nagypaneles lakásépítkezéseknél — mintegy egyösszegű bérutalványozásként — meghatározható feltételek között ki lehetne mondani: ennyi és ennyi ilyen és ilyen lakás = ennyi béralap.

Vállalataink zömének azonban — adott feltételeink között — piacorientáltan kell *gazdálkodniuk;* mégpedig számolva azzal is, hogy végtermékeiket a nemzeti jövedelem fele erejéig a *világpiac* (ideértve a tőkés világpiaci árakat többé-kevésbé követő KGST-piacot is) *értékeli.* A népgazdasági terv irányítása és befolyása alatt, nem egy esetben közvetlenül hozott központi döntéseket végrehajtva ugyan, de alapvetően maguknak kell kialakítaniuk termelési és értékesítési feladataikat, maguknak kell megválasztaniok, hogy a termelési tényezők milyen kombinációit alkalmazzák és hogyan módosítsák azokat, első helyen maguknak kell gondoskodniok kapacitásuk ütőképességének fenntartásáról, folyamatos korszerűsítéséről és fejlesztéséről. Nekik kell meghatározniok, hogy a központilag kialakított célok megvalósításához miképpen tudnak a leghatékonyabban hozzájárulni, a központilag kialakított, illetve jóváhagyott célprogramokhoz hogyan tudnak erőforrásaikat legjobban hasznosítva kapcsolódni. Ilyen feltételek között pedig — ezt fogom a továbbiakban bemutatni — a vállalati gazdálkodás szempontjából és makroökonómiai oldalról is sok vonatkozásban ésszerűtlenül működik az a keresetszabályozási modell, amely távolról oly 'egyszerűnek, egyértelműnek, „az élő munkával való racionális gazdálkodás kiemelt ösztönzésére" alkalmasnak[19] látszik, és amelyet Lőkkös János vitacikkében fenntartandónak és továbbfejlesztendőnek nyilvánít, a növekedés intenzív korszakának adekvát szabályozási eszközeként kezel.[20]

Vegyük sorra a Lőkkös János által olyan határozottan pártolt relatív

[19] Vö. Lőkkös-cikk 185. l.

[20] Vö. még Lőkkös János: Gazdasági fejlettség és szocialista bérszabályozás, Közgazdasági Szemle, 1973. márciusi szám, továbbá Pongrácz László: A bérpolitika és a bérszabályozás időszerű kérdései, Figyelő, 1977. június 22-i szám.

vállalati bértömeg-szabályozás vállalati gazdálkodásra gyakorolt káros hatásai közül a legfontosabbakat.[21]

A legfőbb érv: élőmunka-megtakarító hatás

Lőkkös János vitairata szerint „a bértömeg-szabályozással szemben felhozott legfőbb érv" az, hogy a gazdálkodásban egyenrangú szerepet betöltő erőforrások közül „nem helyes az egyik tényezőt kiragadni, mert ez a többi tényezővel való pazarláshoz, az együttes hatékonyság romlásához vezet".[22]

Valóban állítom (és korábbi írásaimban is állítottam): az előnyösnek feltüntetett relatív bértömeg-szabályozás *irracionálisan preferálja az adott vállalat termelési fázisában működő élő munka megtakarítását, mert ezzel együtt a pazarlást preferálja* az adott fázis mindennemű holtmunka-ráfordításával, így az adott fázis importanyag-felhasználásával és beruházásával, továbbá az előző termelési fázisok élőmunka-felhasználásával és kapacitásaival.

A vállalat bérügyi helyzetére gyakorolt hatás szempontjából ebben a szabályozásban a vállalat fázisában felhasznált 1 forintnyi bér $\frac{v_o + m_o}{kv_o}$ forintnyi[23] holtmunkaköltséggel ekvivalens. Vegyünk két vállalatot. Legyen $\frac{m_o}{v_o}$ az egyiknél 1, a másiknál 2.[24] Ezek szerint első vállalatunknál 1 forintnyi élő munkával (a bérügyi helyzet szempontjából) $\frac{1+1}{0{,}4 \cdot 1} =$ 5 forintnyi, a másiknál pedig $\frac{1+2}{0{,}4 \cdot 1} = 7{,}5$ forintnyi holt munka ekvivalens. Az első vállalatnál tehát — a bérügyi helyzet szempontjából — kedvező minden olyan akció, amelyben 1 forintnyi bérköltséget 5 forintnál kisebb értékű anyagráfordítás-többlettel lehet megtakarítani. A másiknál kedvező az is, ha 7,5 forintnál kisebb anyagráfordítás-többlettel lehet elérni 1 forintnyi bérköltség megtakarítását. Vagy, a bérügyi helyzet szempontjából kedvező a végső feldolgozási műveleteket „egyszerűsítve" 1 forint értékű bér- (élőmunka-) megtakarítást elérni még akkor is, ha az alacsonyabb kikészítettség, rosszabb minőség stb. miatt bekövetkező árveszteség kisebb az első vállalatnál 5 forintnál, a másodiknál pedig 7,5 forintnál. Megint másként forgatva: a bérügyi helyzetet ked-

[21] A bemutatást részben példák segítségével végzem. Ennél a módszernél elegánsabb ugyan a matematikai levezetések, képletek alkalmazásával történő tárgyalás, erről azonban már csak a rövidség kedvéért is lemondok. A példákban feltételezem, hogy a szabályozás 0,4-es koefficienssel működik, azaz a felhasználható béralap a hozzáadott érték növekményének 1 százaléka után 0,4 százalékkal emelkedik, illetve csökkenése esetén 0,4 százalékkal válik kisebbé.

[22] Lőkkös-cikk 185. l.

[23] A v_o a bázisbértömeget jelöli, az m_o a bázis-tisztajövedelmet, pontosabban annak az értékrésznek bázisbeli összegét, amely a bérösszegen felül a mutatót (a hozzáadott értéket) alkotja. A k a követési koefficiens értéke, esetünkben 0,4. További fejtegetéseimben az egyszerűbb tárgyalás kedvéért nem térek ki arra, hogy az alkalmazott mutatóban az eszközlekötési járulékot és az amortizációs költséget is be kell számítani.

[24] Ezek egyáltalában nem szélsőséges (kiélezett), hanem nagyon is szolid esetek. A Figyelő ez évi 5. számában megjelent részesedésfelosztási útmutatóban szereplő hozzáadott érték 2,2-szerese a bér és közterhei összegének. A feldolgozó iparban nem ritka az $\frac{m_o}{v_o} > 5$ pozíció.

vezőtlenül érinti minden olyan akció, amelynek keretében 1 forintnyi bértöbblettel „csak" 5, illetve 7,5 forintnál kisebb anyagmegtakarítást lehet elérni.

Tegyük fel most, hogy olyan anyagról van szó, amelynek az árszerkezete megfelel az ipari átlagnak, tehát az ár teljes (minden termelési fázist kibontó) bértartalma és teljes tisztajövedelem-tartalma kb. azonos nagyságú, azaz egy forint értékű anyag teljes bértartalma 0,5 forint. Behelyettesítve ezt az arányt az előző bekezdés adataiba azt kapjuk, hogy 1 forintnyi bértöbbletet az első vállalatnál nem érdemes vállalni, ha az ennek nyomán elérhető megtakarítás az előző termelési fázisokban felhasznált élő munkából 2,5 forintnál kisebb; a második vállalatnál pedig, ha az előző termelési fázisokban felhasznált élő munkában elért megtakarítás 3,75 forintnál kisebb.

Így fest az a bérszabályozás, amely állítólag kiemelten ösztönöz az élő munkával való racionális gazdálkodásra!

Vegyük most azt az esetet, hogy vállalataink *élő munkát megtakarító beruházás*okat mérlegelnek. Számoljunk azzal, hogy az éves amortizációs költség és eszközlekötési járulék együttesen a beruházási összeg 10 százalékát teszi ki, azaz a beruházás értékének 0,1-szerese jelenik meg éves holtmunkaköltségként. Feltételeink mellett első vállalatunknál „kifizetődő" minden olyan bérmegtakarító beruházás, amelynél az 1 forint bérmegtakarításhoz szükséges beruházás kisebb 50 forintnál, második vállalatunknál pedig 75 forintnál.[25] Más oldaláról ez az összefüggés azt jelenti, hogy a beruházási variánsok közötti választásnál kedvezőbbé válik — relatív bértömeg-szabályozási rendszerben működő vállalataink számára — minden olyan variáns, amelynél — egyébként mindenben azonos mutatók mellett — 1 forint éves bérköltség-megtakarítást 50 (illetve 75) forintnál kisebb beruházási összeggel el lehet érni.

Térjünk vissza most Lőkkös János cikkéhez. Mit kezd azzal a „bértömeg-szabályozással szemben felhozott legfőbb érvvel", amelyet az imént egy kissé kibontottam? Lényegében két választ, ellenérvet hangsúlyoz.

Az egyik így hangzik: „A közgazdasági szabályozók összessége csak úgy képes hatékonyabb gazdálkodásra ösztönözni, ha egyes elemei *kifejezetten* ösztönöznek az adott területen kiemelkedő jelentőségű tényezővel (például a bérszabályozás az élő munkával) való racionális gazdálkodásra."[26] Érdekes válasz ez! Érdemes közelebbről szemügyre venni.

Az élőmunka-felhasználás arányában bér- és közteherköltség merül fel a vállalati gazdálkodásban. A vállalat pénzügyi helyzetében és megítélésében a nyereség fontos (sajnos nem eléggé kiemelkedő) szerepet tölt be. Ily formán a közgazdasági szabályozóknak e speciális eleme (mármint a bérek és közterheik költségként való szerepeltetése) *„kifejezetten* ösztönöz az adott terület tényezőjével, az élő munkával való racionális gazdálkodásra", ugyanúgy kifejezetten ösztönöz, ahogyan a termelésben felhasznált anyagok értékének anyagköltségként való elszámoltatása „kifejezetten ösztönöz" az anyagráfordításokkal való racio-

[25] Nem vettük számításba, hogy a szabályok szerint a mutató az amortizációs költséget és az eszközlekötési járulékot is magában foglalja. Ennek figyelembevétele esetén még élesebben mutatkozik meg az élőmunka-megtakarítás és a holtmunka-felhasználás relatív értékelésének durva irracionalitása.

[26] Lőkkös-cikk, 185. l.

nális gazdálkodásra stb. Lehetséges lenne, hogy ez a szokványos, közönséges ösztönzés itt nem elegendő? Való igaz: az élő munka a *különleges* termelési tényező. De melyik élő munka? Csak az, amely az adott vállalat termelési fázisában hasznosul? Vagy az az élő munka is, amely a termelés más, illetve ezt megelőző fázisaiban működik? Ha a józan észnek megfelelően a megelőző fázisokhoz tartozó élő munkát is különleges termelési tényezőnek tekintjük (akár csak az adott vállalati fázisban működőt), akkor olyan szabályozást kellene javasolni, amely „kiemelt részfeladatként *kifejezetten* ösztönöz" az előző termelési fázisok élő munkával (és meglevő kapacitásaival), továbbá a beruházási javak termelési fázisában működő élő munkával (és kapacitásokkal) való racionális gazdálkodásra is. Ennek megfelelően be kell vezetni a kifejezetten takarékos anyagfelhasználásra és lekötötteszköz-megtakarításra ösztönző részszabályozó elemeket. Olyan szabályt például, amely szerint a vállalat rendelkezésre álló anyagkeret, továbbá a leköthető eszközök értéke a hozzáadott érték változásának függvényében degresszíven nő vagy csökken.

Abbahagyom. Illetve most már válaszolok Lőkkös János szónoki kérdésére, hogy ti. „szabad-e a vállalatok élő munkával való gazdálkodását — szűkülő munkaerőforrások mellett — *csak* a nyereségre bízni, amikor a bérköltség «különleges» költségként viselkedik".[27] Úgy gondolom, szabad, mindenképpen sokkal inkább szabad, mint az adott gazdasági mechanizmus koncepciójától idegen, ahhoz legfeljebb kivételként illeszthető relatív bértömeg-szabályozással — pazarlásra ösztönözni.

Mi Lőkkös János második ellenérve? „1970—1990 között a munkaerőigényes tercier ágazatok létszámszükségletének kielégítése kerül előtérbe. Szűkülő munkaerőforrások mellett ez csak úgy lehetséges, ha az ipar, az építőipar és a mezőgazdaság csökkenő, illetve stagnáló létszámmal, magasabb termelékenységgel oldja meg termelési feladatát." „A társadalom előtt nincs választási lehetőség. A tercier ágazatokban a munkaerő kevésbé és valószínűleg «drágábban» is helyettesíthető, mint a termelő ágazatokban. Ezért ellentmondásosnak tűnik az az elképzelés, hogy az anyagi termelés ágazataiban nagyobb legyen a választási lehetőség a termelési tényezők elemei között."[28]

Valóban, nagyon is ellentmondásos lenne az az elképzelés, amely a nagy aggregátumokban dolgozó népgazdasági tervezés keretében az adott demográfiai helyzetben, s a fejlődés adott szakaszában azzal számolna, hogy az anyagi termelés ágazataiban 1970 és 1990 között lényegesen emelkedni fog a létszám. De egyáltalán nem ellentmondásos, hanem éppen a gazdaságpolitika deklarált céljaival egyező az az elképzelés, hogy az egészséges mobilitás fokozódik, hogy a racionális, illetve racionalisabbá tehető gazdasági mechanizmus (ezen belül bérszabályozás) hatására is a vállalatok újabb és újabb akciókat kezdeményeznek gazdálkodásuk hatékonyságának javítására-megőrzésére, egyebek közt azzal is, hogy — valamiféle vállalati és egyben népgazdasági optimum felé tapogatva — folyamatosan módosítják az általuk igénybe vett termelési tényezők arányait, működési-működtetési feltételeit. Az ilyen törekvéseket viszont gátolja az a szabályozás, amely úgy ösztönöz a vállalat fázisában fel-

[27] Lőkkös-cikk, 187. l.
[28] Lőkkös-cikk, 186. l.

használásra kerülő élő munka megtakarítására, hogy közben — mint bemutattam — a vállalati gazdálkodás egésze szempontjából a pazarlás, ezen belül a korábbi fázisokban felhasznált élő munkával való pazarlás irányába húz.

Természetesen nem volna helyes — eltúlozva a dolgot — azt állítani, hogy a gazdasági növekedés roppant magas fokú importigényessége, az anyagfeldolgozás nem kellő hatékonysága, a kedvezőtlen külpiaci értékesítés áraink, a termelésfejlesztés szinte korlátlan beruházásigényessége mind-mind a szabályozás (már mint az itt bírált relatív bértömeg-szabályozás) irracionális működésének tulajdonítható. S azt is fel lehet hozni, hogy a vállalati érdekeltség konstrukciójában vannak elemek, amelyek az ilyen tendenciák kibontakozása ellen hatnak, például a nyereségérdekeltség. De én most nem olyan javaslatot bírálok, amely a nyereség alakulásában való vállalati érdekeltség kiteljesítését hirdeti, hanem olyan javaslatot, amely a bérekben való kollektív érdekeltség érvényesítését úgy valósítaná (illetve valósítja) meg, hogy a hozzáadott érték évenkénti változásával degresszív kapcsolatba hozza a vállalat által felhasználható béralap összegét. Az elmondottak alapján határozottan állítom, hogy e szabályozás hatásmechanizmusa erősíti az előbb említett kedvezőtlen (egyébként nagyon sok egyéb gyökérből is táplálkozó) tendenciákat és semmiképpen sem fejt ki azokkal ellenkező hatást.

Kapacitáskihasználás, növekedéskényszer, szelekció

Haladjunk azonban tovább, lássuk a bértömeg-szabályozás egyéb irracionális vonásait is. Ezeket azonban most már a terjedelemre tekintettel is rövidebben, kevésbé kifejtve és kevésbé polémikusan fogom tárgyalni.

Állítom (és állítottam hivatkozott korábbi írásaimban), hogy a bértömeg-szabályozás Lőkkös által pártolt formája *irracionálisan befolyásolja a vállalati kapacitások kihasználását.*

Korábbi példáimban ezt a vonást már tulajdonképpen érintettem. Bemutattam, hogy vállalatainknak bérügyi szempontból kedvező minden olyan akció, amelyben 1 forint bérmegtakarításával 5, illetve 7,5 forintnál kisebb árbevételkiesés áll szemben. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a vállalat — bérügyei oldaláról — érdekelt kapacitáskihasználását irracionálisan csökkenteni. Másfelől pedig vállalataink bérügyi helyzetét rontja minden olyan akció, amelynek nyomán — például a befejező műveletek tökéletesebb elvégzésére alapozva — 1 forintnyi bértöbblettel 5, illetve 7,5 forintnál kevesebb árbevétel-növekedést lehet „csak" elérni. A *racionális fejlesztés is akadályozott,* például egy olyan fejlesztési akció, amelynek hozama 1 forintnyi bérre vetítve „csak" 4, illetve 6 forint, kedvezőtlenül érinti vállalataink bérügyi helyzetét.

Baj van Magyarországon a kapacitáskihasználás mértékével? Nem tudom. Azt hiszem, ezt általánosan nem is igen lehet megítélni. Törekednek-e vállalataink kapacitásuk kihasználására, illetve a kapacitáskihasználás fokozására? A munkahelyek számát és az ország munkaerőhelyzetét figyelembe véve úgy tűnik, túlzottan is. A vállalatok persze nem kizárólag a bérszabályozás hatásmechanizmusának megfelelően cselekszenek, ezernyi más hatás is éri őket. De ez mit sem változtat azon, hogy

maga a bérszabályozás a kifejtetteknek megfelelően befolyásol és a példákban érzékeltetthez hasonlóan a gyakorlatban is ésszerűtlen irányba tereli a vállalati törekvéseket.

Állítom (állítottam), hogy a szabályozásból fakadó *növekedési kényszer nem illeszkedik a vállalati gazdálkodás normális lélegzéséhez,* annak szükségszerű időbeli ingadozásaihoz és ezért *indokolatlanul zavarja azt.*

A vállalati gazdálkodás egyidejűleg három dimenzióra irányul: ma kell termelni és értékesíteni; ma kell végrehajtani azokat a fejlesztéseket, amelyek a holnap gazdaságos termelését-értékesítését megalapozzák; végül ma kell koncepcionálisan kialakítani és előkészíteni azokat a fejlesztéseket, amelyeket majd holnap hajt végre a vállalat a holnaputáni termelés-értékesítés gazdaságossága érdekében. Ebben a le nem záródó folyamatban, a megszokott és az új állandó változásában, elkerülhetetlenek a dagályok és az apályok, természetes jelenségnek kell tehát tekinteni az éves nyereségnek, illetve az éves hozzáadott értéknek időleges csökkenését. Sőt, azt sem lehet egy — tegyük fel, egyébként kitűnően gazdálkodó — vállalatnak felróni, ha jelentősebb fejlesztési, illetve értékesítéspolitikai akciói végrehajtása közben — netán több éven át is — csökken a nyereség színvonala, csökken a hozzáadott érték mutatója. Ha ez ma bekövetkezik, a vállalat a növekedési kényszert kifejtő szabályozás mellett nehéz helyzetbe kerül. Igaz, hivatkozhat a folyamatban levő fejlesztések egyértelműen gazdaságos voltára, preferenciát kérhet ideiglenes bérügyi nehézségeinek áthidalásához. De a növekménykényszer (bár nem kizárólag, mégcsak nem is főként) így is gátolja a vállalatok vállalkozás jellegű megnyilvánulásainak, kezdeményezőkészségének kibontakozását, erősíti a kockázatoktól való húzódozást, a tartózkodást olyan akciók vállalásától, amelyek holnap érdemleges gazdasági sikereket ígérnek ugyan, de ma nehézségeket és jövedelemcsökkenést okozhatnak.

Eddig csupán egy vállalat gazdálkodásának szempontjából vázoltam fel a szabályozás néhány vonását. Az elmondottak mindamellett arra is figyelmeztetnek, hogy újabb ellentmondásokra bukkanunk, ha azt mérlegeljük: *miként érinti ez a szabályozás az egymástól különböző vállalatokat,* melyeket érint kedvezőbben, s melyeket kedvezőtlenebbül.

Példáinkban bemutattuk, hogy a magasabb $\frac{m_o}{v_o}$ hányadossal rendelkező — egyébként hasonló adottságok mellett gazdaságosabb — vállalatnál az akciókkal szembeni követelmények nagyobbak. Pedig népgazdasági szempontból előnyösebb, ha egy kiemelkedően gazdaságos vállalat akár csak folyamatosan tartja a színvonalát, mint ha egy alacsony gazdaságosságú vállalat valamelyest javít a helyzetén. Egyértelmű továbbá az is, hogy a bírált bértömeg-szabályozás mellett a létszámát csökkentő vállalat bérügyi helyzete akkor is javulhat, ha az egy főre jutó hozzáadott érték visszaesik, ezzel szemben a dinamikusan fejlődő és létszámát növelő vállalat bérügyi helyzete csupán akkor nem romlik, ha a növekményre értelmezett fajlagos hozam, azaz a $\frac{\text{hozzáadott érték többlete}}{\text{létszám többlete}}$ hányados a bázisbeli értékét legalább $\frac{1}{0{,}4} = 2{,}5$-szeresen meghaladja.

Ezért nyugodtan állítható (s állítottam korábban is): a bértömeg-szabályozás mai formája *előnyben részesíti az alacsony jövedelmezőségű vállalatokat a jövedelmezőbbekkel szemben, továbbá a létszám szempontjából stagnáló vagy visszafejlődő vállalatokat a dinamikusan fejlődőkkel* szemben,[29] és mindezek miatt nem szelektál a gazdaságosság, illetve a jövedelmezőség jelzőszerepéhez igazodóan.

„Átlagbérfék", preferenciák

Ez hát — vázlatosan és elnagyoltan — annak a bérszabályozásnak a természetrajza, amelyet Lőkkös János a jövőre nézve még jobban kiterjesztett hatáskörben fenntartandónak, illetve fejlesztendőnek ítél. Azt hiszem, a bemutatott vonások elegendőek annak alátámasztására, hogy ez a szabályozás az önálló vállalati gazdálkodás kiépülésének feltételei között nem lehet működőképes, hogy már ezért is egy sereg korrigáló mechanizmust (kiterjedt pótkötélrendszert) hoz létre, illetve eleve tételezi ezeket. Ismeretes, hogy ezek a *korrigáló mechanizmusok* valóban léteznek is. Korrekciós funkciót lát el a bérszabályozás rendszerébe beépített úgynevezett „átlagbérfék", a közvetlen bérpreferenciák kiterjedt rendszere, végül az a közvetett (sokszor láthatatlan, megfoghatatlan) preferenciarendszer, amely más szabályozók sokszor egyedi — az érintett vállalat (vállalatok) bérpozíciójára gyakorolt hatásokat szem előtt tartó — működtetésében jut kifejezésre.[30]

Az átlagbérfék"[31] szükségességét többnyire azzal szokták indokolni, hogy a vállalatok eltérő adottságokkal rendelkeznek a relatív bértömeg-szabályozás adta lehetőségek érvényesítésében, illetve kihasználásában. Ez a béraránytok komoly torzulásához vezetne, amit megakadályozandó valamiféle biztosítékot, felső határt kell beépíteni a szabályozásba.

Ez az indoklás önmagában igaz, de — azt hiszem — a valóságnak csupán egy részét tárja fel. Mint láttuk, a szabályozás irracionálisan oszt előnyt és hátrányt a vállalatoknak. Nyilvánvaló, hogy az indokolatlan előnyök érvényesítése, illetve az ilyen előnyös helyzet kihasználása ellen is biztosítékra van szükség.

Az „átlagbérfék" és a preferenciarendszer összefüggésben van emellett egy általánosabb, „társadalmibb" problémakörrel is. 1968 óta, tehát

[29] Ezt az utóbb említett vonást a szabályozók 1976. évi módosításakor az illetékes szervek figyelembe vették: többnyire azokat a vállalatokat helyezték a relatív bértömeg-szabályozás hatálya alá, amelyeknél a létszám stagnálását, illetve csökkenését prognosztizálták. Ezért nem hatnak meggyőzően Lőkkös cikkének azok az utalásai, amelyek az 1976. évi tapasztalatokra hivatkozva az egyes bérszabályozási formák ösztönző hatásáról vonnak le következtetéseket (lásd Lőkkös-cikk 181. l.). Lőkkös kimutatja, hogy 1975-höz képest 1976-ban a létszám a relatív bérszínvonal-szabályozás hatálya alá tartozó vállalatoknál 0,3 százalékkal, a központi bérszínvonal-szabályozás hatálya alá tartozóknál pedig 1,4 százalékkal nőtt, ugyanakkor a relatív bértömeg-szabályozás tartományában 1,3 százalékos, a központi bértömeg-szabályozás tartományában pedig 0,4 százalékos létszámcsökkenés következett be. Voltaképpen mi is történt? A központi szervek megbecsülték: mely vállalatoknál (alágazatokban) fog emelkedni, s melyeknél csökkenni a létszám. Ennek megfelelően helyezték az egyes vállalatokat az ilyen vagy olyan bérszabályozás hatálya alá. Végül (a munkaerő-gazdálkodás adminisztratív módszereinek működésétől is támogatva) valóban az történt, amit a központi szervek vártak: abban a bérszabályozási tartományban csökkent a létszám, ahová a stagnáló, illetve csökkenő létszámú vállalatokat beosztották.

[30] A preferenciarendszerhez tartozónak tekintem az irányító hatóság(-ok) olyan eljárását, amikor — sokszor „leírati" formában — egy-egy vállalatnál, illetve a vállalatok egy-egy szűk csoportjánál a szabályozókat (ezen belül természetesen a bér- és nyereségszabályozást) speciális kondíciókkal, illetve feltételekkel működtetik.

[31] Az „átlagbérfék" folytán a bértömeg-szabályozás elve a vállalati átlagbér-emelkedésnek csupán bizonyos tartományában — a gyakorlatban a 6 százalék alatti tartományban — érvényesül, ezen felül már a vállalati átlagbér emelkedését a bértömeg-szabályozás hatálya alá tartozó vállalatoknál is lényegében prohibitív adó gátolja.

azóta, hogy az önálló vállalati gazdálkodás feltételei mellett a vállalati dolgozók kollektív érdekeltségét a bérekben (illetve abban is) érvényesíteni kívántuk, éles társadalmi ellenállást tapasztalunk a béremelési lehetőségek vállalatok közötti differenciálódásával szemben. Ez a társadalmi ellenállás már azokban az években is érezhető volt, amikor az éves reálbéremelés még évi 3,5—4 százalékot tett ki. Nemcsak ezért, de ennek hatására is folyamatosan kiépültek a mindenkori aktuális szabályozáshoz igazodó korrigáló mechanizmusok. Ezek aztán — többéves (2—3 éves) időszakot tekintve — ténylegesen is megakadályozták, hogy a gazdálkodás eredményességének különbségeiből fakadó számottevő, karakterisztikus eltérések a vállalatok béremelési lehetőségeiben megmutatkozzanak. Magyarországon — itt most nem részletezhető okok miatt — végül is nem alakult ki olyan helyzet, amelyben a munkást, beosztottat, de akár a törzsgárdát is érdemben, bére erejéig érdekeltté és ennek kérlelhetetlen következményeként felelőssé lehet tenni annak a vállalatnak a gazdaságos vagy kevésbé gazdaságos működéséért, amelynek dolgozója. A társadalom tűrőképességét a béremelési lehetőségek differenciálódása tekintetében tovább csökkentette, hogy a reálbéremelés lehetőségei időközben mérséklődtek. Ezért önmagában nem tartom meglepőnek az 1976 óta érvényes szabályozásnak azt a vonását, hogy az átlagos nominálbéremelés feletti mezőben erőteljesen korlátozó adókat alkalmaz.

Az átlagbérfék beépítésével és az ehhez kapcsolódó (a bérszínvonal-szabályozásban is alkalmazott) prohibitív adókkal *részben* megoldódott a keresetszabályozásunk alapvető ellentmondása: hogyan lehet a béremelési lehetőségeket összekapcsolni „a vállalati gazdálkodás eredményességével", s ugyanakkor megakadályozni, hogy a vállalatok között „kereseti aránytalanságok" alakuljanak ki, illetve minden dolgozói réteg számára biztosítani a reálbér folyamatos emelkedését. Ez a megoldás ugyanis valóban biztosíték a kiugrások ellen, ilyenképpen erről az oldalról akadályozza az aránytalanságok kialakulását.

Az adott feltételek között továbbá szükség van olyan lehetőségekre is, hogy

— ha indokolt, egyes vállalatoknál vagy egyes célok érdekében a béremelés mégiscsak kiugróan magas legyen;

— ha egyes vállalatoknál szükséges, illetve indokolt béremelés — önhibájukon kívül — akadályokba ütközik, akkor e nehézségeket át lehessen hidalni;

— ha egy vállalat — akár saját hibájából, akár kedvezőtlen gazdálkodási helyzete miatt — több éven át nem képes kellő béremelést adni dolgozóinak, s ezért a dolgozók eláramlása megindul, de a vállalat felszámolása nincs napirenden, legyen mód a vállalat kedvezőtlen működésében vétlen dolgozók bérének a népgazdasági átlagnak megfelelő vagy ahhoz közelálló emelésére.

Mindezeket az indokolt, gazdaságilag nem kifogásolható célokat szolgálják a *közvetlen és közvetett preferenciák.*

A különféle nyílt és burkolt preferenciák konkrét működéséről kívülállónak csak töredékes ismeretei lehetnek, így átfogó képem erről nincs. Figyelemre méltó azonban számomra, hogy valahányszor a bérügyekben jártas vállalati emberekkel beszélek, a preferenciákról mindig úgy szólnak, mint a vállalat bérügyi helyzetét *jelentősen* befolyásoló

tényezőről, s hogy a többéves adatok szerint a legtöbb olyan vállalat, ahol erről érdeklődtem — ha kisebb-nagyobb éves ingadozásokkal is — a népgazdasági átlaghoz igen közel eső bérfejlődést ért el.[32] Végül is az a gyanúm, hogy amit Wilcsek Jenő hat évvel ezelőtt — velem is vitatkozva — leírt, az nagyon is beigazolódott. „Némi túlzással azt is mondhatnánk, hogy nálunk nem a bérszintemelés függ a nyereségtől, hanem fordítva, a nyereségnek kell olyannak lenni, amely biztosítja a bérszintemelést."[33] Számomra nyilvánvaló, hogy a béremelés biztosításának kényszere nagyban hozzájárult ahhoz, hogy „a vállalatok mindeddig viszonylag könnyen, a gazdaságosság érdemi javítása nélkül is szert tehettek az átlagos jövedelemre, például... a gyenge teljesítmények ellensúlyozására megszerzett központi támogatással".[34] Hozzátehetem: az ilyen helyzet nehezíti aztán az egyéb szabályozók öntörvényeik szerinti működtetését, hiszen állandóan figyelemmel kell lenni arra, hogy hatásaik miképpen befolyásolják az érintett vállalatok bérügyi helyzetét.[35]

A javaslat

Tapasztalataink és ezek kollektív elemzése alapján úgy vélem körvonalazni lehet egy olyan — a vállalati bérszabályozásra és a vállalati dolgozók kollektív személyijövedelem-érdekeltségére vonatkozó — konstrukciót,[36] amely többé-kevésbé racionálisnak és működőképesnek ígérkezik, s amely adott feltételeink mellett nem (vagy legalábbis nem általánosan) hív létre önmagát semlegesítő korrigáló mechanizmusokat. E konstrukcióban lényegében három kérdésre kell választ adni: 1. mihez, milyen „mutatóhoz" kapcsolódjék a személyi jövedelmekben érvényesülő vállalati kollektív érdekeltség; 2. a kollektív érdekeltség a személyi jövedelmek mely elemére (elemeire) és hogyan terjedjen ki; 3. a bérkiáramlás tervezett keretek között tartása hogyan biztosítható.

[32] A preferenciarendszer működésébe adnak némi betekintést például a következő aktuális szakcikkek: Nyikos László: A vállalatok érdekeltsége az érvényes szabályozórendszer tükrében, Közgazdasági Szemle, 1977. szeptemberi szám; Forgács Katalin: A borúlátó jóslatok nyomában, Figyelő, 1978. január 11-i szám; Deák Andrea: Vállalati beruházási döntések és a gazdaságosság, Gazdaság, 1978. 1. sz.

[33] Wilcsek Jenő: Bérszabályozás és nyereség, Közgazdasági Szemle, 1972. 1. sz. 17. l.

[34] Drecin József nyilatkozata a Népszabadságnak, 1978. május 14-i szám, 5. l.

[35] Ide kell iktatnom egy szubjektív jellegű kiegészítést. Az előbb kifejtettek egy része (s nem jelentéktelen része) az átlagbérszínvonal-szabályozás alkalmazott megoldásaira is jellemző. Jellemző tehát arra a keresetszabályozásra is, amely 1968-tól és még karakterisztikusabban arra, amely bizonyos módosítások után 1971-től működött, s amelyeknek kialakításában magam is részt vettem. Ilyenformán a kritikát a magam munkájára, a magam elgondolásaira is érvényesnek tartom. Vitákban többször szememre hányták: azt marasztalom el, amit magam javasoltam. Ez részben igaz is. De azért hadd tegyek ezzel kapcsolatban néhány megjegyzést: 1. Jobb és főként társadalmilag hasznosabb rámutatni akár saját teremtményeink gyengeségeire is, mint makacsul ragaszkodni valamihez, amit túl kellene haladni, mert túlhaladta az idő; 2. 1968 előtt és 1969-ben (amikor azt a javaslatot tettem, amit aztán illetékesek az 1971. évi módosításoknál felhasználtak) azt gondoltam, hogy a fejlődés magával hozza majd a vállalati kollektív érdekeltség kibontakozását, javaslataim ilyen várakozást tükröztek; 3. Sohasem állítottam a részvételemmel létrehozott egyetlen konstrukcióról sem, hogy azé a jövő. Könyvemben (melynek kéziratát 1971 tavaszán zártam le) az 1971-ben módosított keresetszabályozás elemzését összefoglaló értékelésként ezt írtam: „Mindent egybevetve, az 1971. évi módosítások — bár hatásaikat tekintve a mechanizmusreform alapelveivel többnyire egybevágó, jórészt kedvező irányú változtatásokat eredményeznek — átmeneti jellegű intézkedésekként értékelhetők. A módosítások valamelyest hatékonyabb gazdálkodásra serkentik a vállalati kollektívákat, hozzájárulnak az ezt alátámasztó vállalaton belüli ösztönzés kiépítéséhez. A többé-kevésbé véglegesnek tartható megoldás megtalálásához azonban még sok további empirikus és spekulatív kutatómunkára van szükség." (I. m. 244. l.).

[36] E konstrukciónak persze csak a körvonalazására vállalkozhatom. A kidolgozás munkáját többirányú ismerettel, tapasztalattal és nézőponttal rendelkező szakértőkből álló bizottság végezheti csak el.

ad. 1. Nem feladatom, hogy e cikk keretében „megvédjem", illetve indokoljam, hogy a szocialista árutermelés viszonyai között a nyereség az önállóan gazdálkodó vállalat működése hatékonyságának, s így minősítésének valóban *a* szintetikus mutatója. Ezt árelméleti, valamint a gazdasági mechanizmus működésével foglalkozó elméleti és gyakorlati munkák, továbbá a népgazdasági programozással foglalkozó művek százszor igazolták, bizonyították már.

Ezt szem előtt tartva gyakorlati oldalról is adott, hogy az árrendszerrel harmonizálva a kollektív érdekeltség középpontjában a nyereség, éspedig annak a lekötött eszközök értékéhez viszonyított színvonala álljon, hiszen nyilvánvalóan zavarokra, ésszerűtlen kettősségre vezetne, ha a gazdasági folyamatban az általános értékelő szerepét betöltő árrendszer minősítése és a kollektív érdekeltség szerinti minősítés lényegében eltérne egymástól.[37] A nyereség *növekményében* való érdekeltség a szervezett piacon önállóan gazdálkodó vállalatok esetén *csak* hibásan működhet, mert növekedési kényszert vált ki, s előnyben részesíti a viszonylag kis nyereséggel működő vállalatot azzal a vállalattal szemben, amelynek nagyobb, de nem növekvő a nyeresége, amely azonban — az érvényes általános értékelés szerint — így is a jobb, a hatékonyabb vállalat.

ad. 2. Vajon kiterjedjen-e a dolgozók kollektív jövedelemérdekeltsége a bérekre, veszítsen-e (veszíthet-e) a bér garantált, és a fejlődéssel garantáltan emelkedő jellegéből? Vagy pedig a kollektív vállalati érdekeltség a részesedésre összpontosuljon, a bérek szabályozását, pontosabban a bérkiáramlás keretek között tartását pedig oldjuk meg a személyi jövedelmekben való kollektív érdekeltség érvényesülésétől elkülönítve? Azt hiszem sikerült bemutatnom, hogy a mai szabályozás (benne a relatív bértömeg-szabályozás) hogyan szüli napról napra, óráról órára a vállalatok bérügyi helyzetét kiegyenlítő nyílt és burkolt preferenciákat, s mindez hogyan járul hozzá más szabályozók működtetéséhez, deformálásához. Továbbá, azt hiszem Balázsy javaslatának elemzése kapcsán sikerült bemutatnom, hogy rendszere miképpen generálná az intézményesített szabályozóalkut, amelynek feladata a központilag reálisnak tartott béremelést (és fejlesztésialap-képződést) meghaladó „nyereségmaradvány" elvonása lenne.

Mondhatja valaki: ezek a jelenségek szubjektív hibákból származnak: az irányító szervek túlságosan lágyszívűek voltak, nem álltak eléggé elvi alapon a preferenciaigények megítélésekor; szerezzünk ezután érvényt annak az elvnek, hogy egyébként azonos feltételek esetén valóban az a vállalat fizethessen magasabb személyi jövedelmeket, amelyik a kollektív érdekeltség rendszerének minősítése szerint jobban dolgozik.

Én azonban az ilyen tömegméretekben megjelenő és tíz év óta állandóan újra és újra megismétlődő „hibák" „szubjektív" eredetében nem hiszek. Azt sem hiszem, hogy — mondjuk az 1980-as évek elejéig — a vállalatok és a gazdasági irányítószervek kapcsolatrendszerének formai és tartalmi jegyeit, vállalataink méreteit, a vállalaton belüli viszonyokat stb. *lényegesen* módosítani lehetne. Ezért, továbbá számolva azzal is, hogy a reálbérek emelkedése változatlanul mérsékelt ütemű marad,

[37] Vö. Megyeri Endre: Nyereségérdekeltség, árrendszer és a termékek gazdaságossági rangsora az új mechanizmusban. Közgazdasági Szemle, 1967. 12. sz.

a vállalati bérek és a béremelés létező garantáltságának feladását nem tartom lehetségesnek. Lehet ugyan, hogy egy „keményedési kampány" járna bizonyos ideiglenes hatással — egy évig, talán két évig is —, de azután annál bővebben kezdenének buzogni a vállalatok bérügyi helyzetének különbségeit kiegyenlítő nyílt és burkolt preferenciák forrásai.

Ilyen meggondolások alapján pedig azt kell mondani: a kollektív érdekeltséget csak a részesedésre, a részesedésből finanszírozott nem garantált prémiumokra helyes érvényesíteni (ahol a vállalatok közötti különbségek kialakulását és fenntartását inkább meg lehet valósítani), a bérekre nem. A részesedésben (nem garantált prémiumokban stb.) való érdekeltség megteremtése mellett szól az is, hogy ez a forrás a vezetőknek, a középvezetőknek, a törzsgárdának a keresetében képvisel nagyobb részt, ennélfogva a vállalatok közötti differenciálódás azokat érinti inkább, akik egyfelől nagyobb hatással vannak (lehetnek) a vállalat tevékenységére, másfelől — szorosabb vállalathoz-kötöttségük folytán — inkább vannak arra utalva, hogy keresetük emelésének lehetőségeit adott vállalatuk keretei között igyekezzenek megtalálni.[38]

A nyereséggel, a nyereségnek a lekötött eszközökhöz viszonyított színvonalával a részesedést célszerű tehát összekapcsolni. Ez történhet például annak megállapításával, hogy meghatározott nyereségszínvonal elérése esetén hány napi bérnek megfelelő részesedés képezhető (például 2 százalékos „profitrátához" mondjuk 6 napi bérnek megfelelő, 10 százalékoshoz 30 napi, 20 százalékoshoz pedig 60 napi részesedés tartozik). A vállalatok részesedési alapjukból év közben célprémiumokat is fizethetnének dolgozóiknak, bérfizetést azonban nem teljesíthetnének belőle.

ad. 3. Mi szabályozná a béreket? Ha szükség van külön szabályozásra — márpedig adott feltételeink között ez nélkülözhetetlen —, akkor bizony nincs más ésszerű megoldás, mint adminisztratív állami szabályként megadni, hogy a vállalatoknál az átlagos nominálmér-emelés az adott évben hány százalékot tehet ki. Ezt az arányt általánosan kellene megadni az egész gazdaságra (az egész feldolgozó iparra), megjelölve azokat a kivételeket, amelyek egy több évre átgondolt terv keretében munkaerő-gazdálkodási és bérpolitikai elgondolásokból az adott évben aktuálissá válnak.

Ez a megoldás nem különbözne lényegesen a mai gyakorlattól. Ma is meghatározzuk a népgazdasági tervek keretében a vállalati szféra béremelési lehetőségeit, aztán szabályozókkal, preferenciákkal, átlagbérfékkel stb. elérjük, hogy — mondjuk három év átlagában — a vállalatok döntő többsége az így kialakított nominálbér-emelést hajtsa végre. Szerintem a nyílt adminisztratív szabályozás világosabb helyzetet teremtene, könnyebbé tenné a valóban bérpolitikai jellegű megkülönböztetések kialakítását, végrehajtását, és főként lehetővé tenné, hogy a részesedéshez kapcsolódva ésszerű és megvalósítható vállalati kollektív érdekeltség bontakozhassék ki.

Ehhez a koncepcióhoz még kapcsolódik egy sereg, részletre vonatkozó elgondolás.

[38] Vö. Laki Teréz: Kötődés a vállalathoz, Valóság, 1976. 12. sz.

A bérszabályozás vázolt megoldása önmagában nem küzdi le a régi „átkot", a munkaerő-struktúra változására való érzékenységet, ami — akár „elfogyott az olcsó munkaerő", akár nem fogyott el — egyértelműen nehezíti egy vállalatnál a kvalifikált dolgozók arányának növelését. E probléma megoldásaként a vállalatok jogot kaphatnának arra, hogy a munkaerő-struktúra olyan változása esetén, amely a bérszínvonalat például 0,5 százalékot meghaladóan módosítja, ezt a hatást előre bejelentve és adóügyi ellenőrzés mellett elszámolásaikban érvényesíthessék.[39]

Mi történik, ha ilyen szabályozás mellett a vállalati átlagbér meghaladja az előírtat? Azt hiszem, fenn kell tartani azt, hogy az adott év ilyen túllépéseit erősen progresszív adókkal az eredmény terhére lehessen megváltani. De ez a magasabb bérszínvonal ne váljék „bázissá" stb.

Technikailag az ilyen szabályozás rendkívül *élesen, rendkívül nagy „ösztönzőerővel" beállítható.* Nyilvánvaló: a keresetek minél nagyobb hányadát fedezzük részesedésből, és minél nagyobb a nyereség viszonylagos nagysága függvényében képezhető részesedés szóródása, annál „élesebbre" van állítva a rendszer. Vigyázni kell, hogy valóban *csak olyan differenciálódást érvényesítsünk, amelyet fenn is tudunk tartani.*

[39] A strukturált bérszínvonal-mérésre vonatkozóan is rendelkezésre áll egy 1972 tavaszán kidolgozott javaslat. Itt jegyzem meg, hogy Bonifert Donát javaslatát („Bérszabályozás és munkadíj-meghatározás", Közgazdasági Szemle, 1978. 5. sz.) nem tartom járható útnak. Központi bértétel-előírásokkal vállalati bérkiáramlás-korlátozást megvalósítani viszonylag magas fejlettségi szinten nem lehet. Az ezt célzó — szükségszerűen aprólékos és a vállalatok kezét megkötő — előírások zavarokra vezetnének, akadályoznák a vállalatokat abban, hogy belső munkamegosztásuk adottságaihoz és szükségleteihez igazodó bérrendszereket működtessenek, s ennek megfelelő bérstruktúrát alakíthassanak ki.

SINKOVICS ALFRÉD:

Adalékok a bér- és keresetszabályozás tökéletesítését célzó vitához

Gazdaságirányításunk fejlődésének néhány kérdőjele

A bér- és keresetszabályozás körül az indirekt gazdaságirányítás eddig eltelt 10 évében is többször fellángoltak a viták — megnyugtató eredmény nélkül. A vitákra rányomta bélyegét, hogy mind a bér- és keresetszabályozás mechanizmusában, mind a gazdaság tervezési és működési mechanizmusában sok a kölcsönhatásban levő — a bérszabályozás sikeres vagy sikertelen voltát meghatározó — elem, s így a vita — szükségképpen minduntalan áttörve a szűken vett bérszabályozás problémavilágát — a gazdasági mechanizmus egész összefüggésrendszerére kiterjed.

A bér- és keresetszabályozás a magyar gazdaságirányítás egyik alapvető része. Ez a gazdaságirányítási rendszer egy adott nemzetközi gazdasági környezetben érvényesül. Fejlődési tendenciáit egyrészt befolyásolják a KGST-országokban végbemenő fejlődési tendenciák, másrészt a korábbiaktól sokban eltérő új világgazdasági tendenciák, körülmények, amelyek egyaránt hatnak ránk a KGST- és a tőkésországokkal való kapcsolatainkban.

A magyar gazdaságirányítási mechanizmus fejlődési pályáját ezek a tényezők jelentős mértékben befolyásolják, s ha az általuk alkotott korlátokon belül van is mozgási lehetőség, az ma alighanem kisebb, mint a gazdaságirányítási rendszer bevezetésekor volt. A jelenlegi világgazdasági feltételek ezért egyrészt arra késztetnek, hogy gazdaságunk működési mechanizmusát ne távolítsuk el jelentősen a KGST-országok zöménél meglevő — a maguk keretei között szintén fejlődő — irányítási mechanizmusoktól, másrészt hogy jobban alkalmazkodjunk a világgazdaság változó feltételeihez, az új, a korábbinál jóval nagyobb strukturális, minőségi és hatékonysági követelményekhez. Gazdaságpolitikánk erre az alkalmazkodási igényre törekszik is pozitívan reagálni, de az egyensúlyi gondok, a megtermelt nemzeti jövedelemnél évek óta tartósan nagyobb belső felhasználás — miközben cselekvésre szorít — nehezíti is a határozott intézkedéseket.

A továbbiakban induljunk ki abból, hogy a gazdaság hatékony működtetéséhez a gazdaságirányítás eszközeinek egymással összhangban kell működniök. A rendelkezésre álló eszközök közül *kétségtelenül a közgazdasági szabályozórendszer a legfontosabbik elem, amely szocialista gazdaságunk érdekstruktúráját célozza gazdaságpolitikánk megva-*

lósításának irányába terelni. A közgazdasági szabályozórendszernek kell ugyanis létrehoznia a különféle szintű érdekek kölcsönhatásának azt a mozgásrendszerét, amelyben az *érdekek* kölcsönös egymásra hatásukban, a társadalmi érdek primátusa alapján, elégítődnek ki.

Az elmúlt 10 évben a közgazdasági szabályozórendszer rendkívül sokat változott; egy cikkben lehetetlen volna akárcsak vázlatosan is leírni a bekövetkezett változásokat. E változások végső eredőjeként azonban olyan helyzet jött létre, amelyet az irányítás direktív eszközeinek az eredetileg elképzeltnél jóval nagyobb szerepe jellemez. Az ez irányú fejlődés sajátossága, hogy a formailag közvetettnek minősülő *szabályozókat is egyre inkább olyan kezelési mód jellemzi, mint korábban a direkt utasításos eszközöket.* Mint *Csikós-Nagy Béla* megállapítja: „Az ár- és bérszabályozási mechanizmus nem az 1968. évi gazdaságirányítási reform alapjául szolgáló hipotéziseknek megfelelően fejlődik. A tapasztalatok szerint az általános bérnövekedést nem lehet olyan szorosan összekapcsolni a vállalati nyereséggel, az áralakulást pedig a piaci tényezőkkel, mint ahogyan azt 1968-ban feltételeztük. A korábbi elképzelésekkel szemben nagyobb szerepet kell biztosítani a bérszabályozásban a központi bérpolitikai intézkedéseknek, az árszabályozásban pedig a központi árpolitikai irányításnak."[1]

A szabályozás, sőt az egész irányítási rendszer ellentmondásos helyzete azzal kapcsolatos, hogy egyfelől a közgazdasági szabályozórendszert áthatják a védő jellegű, a vállalatokat — az új feltételek közt azokra való határozott reagálás nélkül is — „víz felett tartó" elemek, másfelől a népgazdaságnak a romló külső feltételek nyomán romló egyensúlyi helyzete kényszerítően sürgőssé teszi az irányítási rendszernek — az új világpiaci követelmények kielégítéséhez okvetlenül szükséges — továbbfejlesztését.

Az adminisztratív irányítási eszközök, utasítások szerepe az elmúlt években — párhuzamosan a központi irányítás hatékonyságának növelésére irányuló követelmények megfogalmazódásával — *megnövekedett;* az érv mindig a társadalmi tudatosság érvényesítése volt. Hatásukat tekintve a korábbinál differenciáltabbá tette a vállalatok működtetésének, fejlődésének, megítélésének a módját.

Az állami gazdaságpolitika intervenciós eszközei (a preferenciák és diszpreferenciák, egyedi adók és adóelengedések) *az egyedi jellegű naturális utasításokhoz képest közvetettek, a normatív közgazdasági szabályozókhoz képest közvetlen, direkt jellegűek. Elvileg az állami intervenciós gazdaságpolitika eszköztárát az irányítási rendszer egészén belül különösnek kell tartani, a szabályozórendszert általánosnak, s az utasításos elemeket egyedieknek.* Az állami intervenciós gazdaságpolitikai eszközök szerepének fokozódását nem minősíthetjük pozitív jelenségnek. Nem véletlen, hogy a gazdaságirányítás kérdésével foglalkozó publikációk sorra hangsúlyozzák a preferenciák és diszpreferenciák elburjánzásának negatívumait. Látni kell azonban, hogy az egyedi

[1] Csikós-Nagy Béla: Öt évvel a reform után. Gazdaság, 1973. 2. sz. 17. l. A gazdaságirányítási mechanizmuson belül a közgazdasági szabályozórendszer egyes elemeivel, azok működésével kapcsolatban igen sok publikáció jelent meg a közgazdasági szaksajtóban. Az ebből kibontható kép sokkal árnyaltabb, gazdagabb, mint amit kifejtünk, legyen szó akár a közgazdasági szabályozók fejlődésvonaláról, akár a gazdaságirányítás többi elemének, összetevőjének alakulásáról, változásairól. E durva, jelzésszerű ábrázolás mégis hasznos keretet adhat a bérszabályozás vitás kérdéseinek objektív, az egésszel számoló megközelítéséhez.

beavatkozások térnyerése részben egyenes következménye az általános szabályozás konstrukciós hibáinak. Ezért az egyedi beavatkozások visszaszorításához okvetlenül javítani kell előbb az általános szabályozást.

Úgy vélem, gazdaságirányításunk bizonyos kérdésekben nem igazolta azokat az induló hipotéziseket, amelyekre a reform épült. Például az elképzelttől eltérően működött az ár-, a bér-, valamint az adórendszer. *Maga a nyereségérdekeltség nem bizonyult olyan intenzív és konstruktív hajtóerőnek, mint azt feltételeztük. A rendszer nem valósított meg automatizmusszerű hatékonysági szelekciót a különféle vállalatok és tevékenységek közt.* A nyereségérdekeltségre alapozott anyagi érdekeltség mechanizmusa — bár az ellentmondások feltárásának hathatós eszköze volt — nem kényszerítette ki a gazdaságtalan tevékenységek felszámolását, nem oldotta meg az erőforrások (élő munka, tőke) hatékonyság szerinti allokációját.

Az elmondottakból két kérdés vetődik fel gazdaságirányításunk vonatkozásában: 1. működhet-e a szabályozórendszer mechanizmusszerűen az irányítási rendszer egyes elemeinek jelzett torzulásai közepette, illetve olyan körülmények között, amikor ezek az elemek nem illeszkednek egymáshoz; 2. a személyi és a vállalati jövedelemérdekeltség megvalósításának alkalmas formája (transzmissziós eszköze)-e a nyereségérdekeltség. Cikkemben főként az utóbbi problémával foglalkozom.

Bérszabályozásunk 1968—78 között felmerült fő problémái

Az elmúlt évtizedben nagy számban jelentek meg a bér- és keresetszabályozás problémáit elemző cikkek és könyvek. E szakpublikációkból szeretném kiemelni a felvetett legfőbb gondokat és a figyelemre leginkább érdemes gondolatokat. *Balázsy Sándor* programját fogadom el: „(ha egyszer) az eddigi eszközökkel... nem tudjuk feloldani az ösztönzés és az egyensúly dilemmáját... ez elégséges ok arra, hogy komolyan fontolóra vegyük a keresetszabályozás *elvi alapokig* visszanyúló (saját kiemelésem — S. A.) felülvizsgálatát".[2]

1970-ben *Bognár József* a vezetők és beosztottak jövedelemarányáról szólva, élesen kiemelte az egalitárianus társadalmi reflexek szerepét.[3] E reflexek ma is élnek és hatnak.

Gyakran felvetődött, hogy szabályozórendszerünkben jóval „olcsóbb" a létszámemelés a bérszintnövelésnél, s ezért erős létszámhígítási érdekeltség tapasztalható.[4]

Nyers Rezső szerint bér- és jövedelemszabályozási rendszerünknek a munka szerinti különbségeket végig kell gyűrűztetnie a termeléstől a fogyasztásig, különben az ösztönzés gyenge marad. (Ugyanakkor kiegyenlítődésre kell törekednünk az egy főre jutó családi jövedelmekben.) Nyers Rezső megállapítja, hogy a *„munkából származó jövedelmek egy keresőre számítva két évtized alatt túlzottan nivellállódtak".*[5] (Saját kiemelésem — S. A.)

[2] Balázsy Sándor: A keresetszabályozás „megoldhatatlan" dilemmája. Közgazdasági Szemle, 1978. 2. sz. 173. l.

[3] Bognár József: A magyar mechanizmusreform két éve. Közgazdasági Szemle, 1970. 1. sz. 8. l.

[4] Lásd más szerzők mellett, Vincze Imre: Ár- és adórendszerünk fejlesztésének néhány vonása. Közgazdasági Szemle, 1970. 6. sz.

[5] Nyers Rezső: A jövedelmezőség és jövedelemelosztás problémái hazánkban. Közgazdasági Szemle, 1970. 7—8. sz. 807., 816. és 818. l.

Csikós-Nagy Béla szerint nálunk — ahol rendkívül gyorsan növekszik a közös fogyasztás — „évi 6—7 százalék körüli növekedési ráta mellett van kedvező lehetőség a munka szerinti elosztás és a szociálpolitika megfelelő egyeztetésére".[6] Ezt a megállapítást, amelyet 1974-ben tett, az azóta eltelt évek csak alátámasztották: gazdasági növekedésünk lassulása fokozódó feszültségeket teremtett a munka szerinti elosztás és a szociálpolitika egyeztetése között (mégpedig mindkét oldalon). *Az ellentmondás fő oldala ma minden bizonnyal a munka szerinti elosztás, ezért úgy gondolom, jelenleg a munka szerinti elosztás erősítését kell elsődlegesnek tekinteni.*

Timár Mátyás ezzel kapcsolatban megállapította: „Magyarországon a közvetett juttatások mértéke nemzetközi összehasonlításban is magas. Célunk az, hogy a közvetlen pénzbeli juttatások gyorsabban emelkedjenek, mint a közvetett juttatások."[7] Ez a cél az elmúlt években nem valósult meg: a közvetett juttatások növekedési üteme az V. ötéves tervidőszak eddig eltelt éveiben is meghaladja a pénzbeli jövedelmekét.

Wilcsek Jenő[8] szerint a bérarányok alakításában két alapvető tényező van: 1. a vállalatok közti bérdifferenciálás, 2. a vállalaton belüli bérdifferenciálás. A vállalatok közt 10—15 százalékos bérdifferencia elegendő. Az eddigi — zömmel a vállalatok közti bérdifferenciálódást kiváltó — bérrendszer nemkívánatos ágazati bérarányok kialakulásához vezetett. Ezért Wilcsek Jenő azt javasolta, hogy a továbbiakban *nem az ágazatok és vállalatok közti, hanem a vállalaton belüli bérdifferenciálást kell elősegíteni.* Ezzel a javaslattal teljesen egyetértek, mivel úgy gondolom, hogy *a bérarányok elsődlegesen mint az egyének munkájának és bérének arányai értelmezhetők.*

A béremelést — mondotta — *nem szabad automatikusan a nyereséghez* kötni. Hiszen ha egy rossz vállalatnál nem érik el a szakmára jellemző béreket, akkor az alacsonyabb bérköltségek elpalástolják, hogy a vállalat igazában veszteséges, illetve nem életképes. *„A nyereség csak akkor jelez számunkra, ha ez hozzávetőleg egységes bérszínvonal mellett jön létre."* (I. m. 18. l.) Wilcsek Jenő egyik fontos érve: *„A tőkés gazdaságban nem az egyes tőkések nyereségétől függ a munkabérek átlagos színvonala."* (I. m. 19. l.) Gondolatmenetének legfőbb, jelen vitához legszorosabban kapcsolódó része: „Jóllehet az átlagbérszínvonal szabályozása számos problémát vet fel, még mindig *előnyösebbnek látszik,* mint a béralap (bértömeg) előírása. Ez utóbbi bevezetése esetén nehezen volna elkerülhető a termelési volumen előírása, és így a régi tervutasításos rendszer visszacsempészése is... Természetesen az átlagbérszínvonal szabályozásának is lehetnek negatív következményei... Ebből azonban ... nem a bérszínvonal-szabályozás elvetése következik, hanem csupán módszereinek tökéletesítése..." (I. m. 21. l.)

Wilcsek Jenő álláspontja széles körben elfogadottá vált, s a nyereség és a béralakulás kapcsolatát fellazították.

Néhány kérdésben azonban vitáznom kell Wilcsek Jenővel. Ő eluta-

[6] Csikós-Nagy Béla: Tartható-e a felgyorsult gazdasági növekedés? Közgazdasági Szemle, 1974. 5. sz. 513. l.

[7] Timár Mátyás: Népgazdaságunk helyzete és fejlődése két ötéves tervidőszak határán. Közgazdasági Szemle, 1970. 7—8. sz.

[8] Wilcsek Jenő: Bérszabályozás és nyereség. Közgazdasági Szemle, 1972. 1. sz.

sítja a bértömeg-szabályozást és állást foglal a bérszintszabályozás mellett, bár jelzi, hogy az tökéletesítésre szorul. Nos, nálunk eddig *minden* szabályozás bérszínvonal-szabályozás volt, a ma bértömeg-szabályozásnak nevezett forma is az — a maga kemény bérszintplafonjával.

A bérszintplafont a nemzeti jövedelem tervezett növekedéséből vezetik le, figyelembe véve az egyensúlyjavítási célokat, a közösségi fogyasztást, a termelékenység tervezett növekedését, valamint a várható átlagos inflációs rátát. Az így kiszámított, nominálisan adható bérszintemelkedés felett ma elriasztóan progresszív adóztatás uralkodik. Az inflációs rátának megfelelő bérszínvonal-emelési lehetőséget a veszteséges vállalatok is megkapják. Ezt az elvet hallgatólagosan lényegében mindenütt érvényesítik egészen az egyén szintjéig. *Mi marad így differenciálódásra? Két-három százalék, ez azonban már az ösztönzési küszöb alatt van. A bérszintplafon meghúzása* — a mai feltételek között — *állandóan visszaszabályoz, s a tervezett növekedést hozza csupán vissza, s a gazdaságban levő nagy növekedési, hatékonysági tartalékokat bennhagyja a gazdaság pórusaiban.* Az ilyen kemény bérszintplafon a tiszta bérszínvonal szabályozás *elháríthatatlan* velejárója.

Wilcsek Jenő azzal érvel a bértömeg-szabályozás ellen, hogy a bértömeget valamilyen teljesítménymutató előírásával kellene szabályozni, így a bértömeg-szabályozás visszahozná a régi tervutasításos rendszer egy elemét. Ez nem jó érv, hiszen a bérszintplafon meghúzása, s a túllépését akadályozni hivatott adók — ha közgazdasági eszközök is — ugyanúgy viselkednek, illetve hatnak, mint a direkt irányítás utasításos eszközei. Az sem biztos, hogy a bértömeg-szabályozáshoz tartalmilag hozzátartozna valamilyen teljesítménymutató, hiszen például a Balázsy által javasolt adórendszer megvan ilyen nélkül, és feltehetően sokkal puhábban szabályoz, mint bármely vállalati teljesítménymutató, amelyet adóval kombinálnak.

Pirityi Ottó[9] abból indult ki, hogy *ha* a szabályozórendszer *nem az általános* gazdaságpolitikai célokat szolgálja, *hanem* az éves és ötéves népgazdasági tervekben *számszerűsített* gazdaságpolitikai előirányzatokat, akkor a bérszínvonal emelkedését fékezni kell, nehogy árufedezet nélküli bérkiáramlásra kerüljön sor. *Ha* viszont a *népgazdasági terv* alapvetően *aránymeghatározó,* akkor nem kell fix plafont alkalmazni a bérszínvonalnál, hanem a lényeg az, hogy a béreknél gyorsabban növekedjék a nemzeti jövedelem (1047. és 1048. l.), Pirityi ezért ellenzi a bértömeg- és a bérszintmutatóhoz kapcsolását. „A most folyó vitákban *a bértömeg-szabályozás gondolatát támogatom; de ellenzem a mutatóhoz kapcsolt relatív bértömeg-szabályozást,* amely legalább annyira ellentmondásos, mint a mai (1973. évi. — S. A.) szabályozás. A bértömegnek és a bérszínvonalnak adóval való megfogását tartom helyesnek, ahol azonban az adó lineáris és nagysága nem függ valamely termelési és hatékonysági mutatótól. Bázis bértömegre mindenképpen szükség van, de több évre szóló stabil bázisra." (1051. l.) Pirityi szerint a bérek és a nyereség kapcsolatának lazítására teljesen elegendő évenként 2 százaléknyi bérszintemelés feltétel nélküli biztosítása. Az erős adóprogreszszió — Pirityi szerint — a vállalati érdekeltséget tompította, degresszív-

[9] Pirityi Ottó: A bértömeg-szabályozásról. Közgazdasági Szemle, 1973. 9. sz.

vé tette. Pirityi e diagnózisával teljesen egyetértek. Úgy gondolom, a bérszabályozás gyengéinek alapvető okára mutatott rá akkor, amikor a kétféle tervezési felfogást elhatároltan jellemezte. Az azóta szerzett tapasztalatok fényében még inkább bizonyítottnak látszik, hogy a terv szerinti növekedésből levezetett — nem aránymeghatározó, hanem a bérszint felső plafonját fixen szabályozó — rendszer nem jó, mert a számított bérnövekedést visszahozza, de a valóban elérhető hatékonyságot nem!

Szilárd Csaba az V. ötéves tervben bevezetett bérszabályozás problematikájából a vállalati teljesítményhez kötött bértömeg-szabályozás ellentmondásait elemezte.[10] Legfőbb megállapítása, hogy az alkalmazott progresszív adórendszer 6 százalék feletti bérszínvonal-emelkedést nem tesz lehetővé, akadályozza a takarékos létszámgazdálkodást, a felesleges munkaerő kiváltását hatékonyabb munka révén, s 1976-ban csökkentette a jövedelemdinamikát. Ugyanakkor „... az 1976. évi alacsony teljesítményeket 1977-re könnyű lesz tetemesen túlteljesíteni, de *akkor éppen a tetemes túlteljesítés nem válik ösztönzővé*". (319. l.) Hasonló értelemben nyilatkozik Nyikos László is[11]: „A prohibitív adózás azokat a vállalatokat is visszatartja az ösztönzőbb..., bérpolitika alkalmazásától, amelyeknek jövedelmezősége az átlagosnál nagyobb béremelést is lehetővé tenne". (1069. l.)

Érvelésükkel egyetértek: a fix bérszintplafonnal operáló szabályozás már csak azért sem kedvező, mert nem teszi lehetővé, hogy a vállalatok valóban bérpolitikát folytassanak. De tovább kell menni: *a vállalatok bérekkel kapcsolatos tevékenysége így operatív bérgazdálkodássá degradálódik,* s jelentős mértékben a bérpreferenciákért vívott küzdelem felé tolódik el. *Ezzel a bérszabályozás amúgy is megtompult hatásmechanizmusa — a központi intézkedések, nem gazdasági mechanizmusok hatására — továbbtompul.*

Lőkkös Jánossal[12] sok kérdésben egyetértek, néhány ponton azonban úgy gondolom, vitatkozni kell vele. A cikkében kifejtettek szerintem bizonyos ellentmondásokat rejtenek magukban. Részletesen felsorolja például a jelenlegi bértömeg-szabályozásba beépített 6 százalékos bérszintkorlát felemelése ellen szóló érveket — *ezek lényegében mind egyensúlyi problémák.* Ugyanakkor a szabályozás továbbfejlesztési irányának megjelölésekor mértékváltoztatásokról beszél. Mivel a mutatókat — mint jelzi — jónak tekinti, csak *a koefficiensről, illetve az adómentes bérszintnövelési sáv kulcsáról, annak mértékéről lehet szó, tehát pontosan annak a 6 százalékos kemény plafonnak a feloldásáról, amelynek fenntartása indokoltságát korábban igazolni igyekezett.* Vitatható az a megállapítása is, hogy tudjuk, mit tud „a" bértömeg-szabályozás. Valójában csak azt tudjuk, mire képes „ez" a bértömeg-szabályozás. Tudjuk, hogy a kemény bérszintplafon miatt csupán egészen csekély létszámcsökkentésre van mód a vállalati érdek sérelme nélkül. Természetesen ez sem lebecsülhető. De igazában a mai szabályozás nem bér-

[10] Szilárd Csaba: Az új bér- és jövedelemszabályozás első tapasztalatairól. Közgazdasági Szemle, 1977. 3. sz.
[11] Nyikos László: A vállalatok érdekeltsége az érvényes szabályozórendszer tükrében. Közgazdasági Szemle, 1977. 9. sz.
[12] Lőkkös János: A keresetszabályozás néhány problémája és a fejlesztés lehetőségei. Közgazdasági Szemle, 1978. 2. sz.

tömeg-szabályozás, mivel nagymértékben eluralkodtak rajta a bérszínvonal-szabályozás jegyei. Vitatható Lőkkösnél az is, hogy a fokozatos létszámleépítést tekinti ésszerűnek, szemben a robbanásszerűvel, s ez utóbbit megalapozatlannak minősíti. Hiszen e szabályozás annyira lelassította a létszám-felszabadító hatás érvényesülését, hogy észre sem lehet venni ilyesmit, legalábbis a munkaerőpiaci feszültség enyhülésében nem. Közgazdasági szempontból pedig ma a létszámtartalékok halogatott feltárása semmiképpen sem kedvező, különösen az ismert világgazdasági helyzetben nem.

Előbbiek miatt azzal sem értek egyet, hogy *ez* „... a bértömeg-szabályozás... a VI. ötéves tervidőszak fő bérszabályozási formája lehet ... a továbbfejlesztés során ... alapvető konstrukcióján változtatni nem szükséges. Törekedni kell arra, hogy ösztönzőbbé tegyük; erre a mértékek változtatásával van lehetőségünk". (187. l.) Szerintem a bérszabályozás *rendszerét* kell megváltoztatni, és úgy vélem, ehhez Balázsy Sándor vagy Pirityi Ottó javaslata reális kiindulási alapot adhat.

Ma az erőteljes adóprogressziót részben az egyensúlyi, részben a béraránytartási követelményekkel magyarázzuk, mondván, hogy erőteljesebb ösztönzésre, a bérarányok javítására nincsenek eszközeink. Lényegében ezzel érvel Lőkkös János is. Ilyen bérarányok, ösztönzés, munkaerő-gazdálkodás és követelmények mellett félő, hogy nem is lesznek rá eszközeink. Itt egy „csuka fogta róka, róka fogta csuka" helyzet állt elő. Ebből a hibás körből a kiutat Pirityi Ottó és Szilárd Csaba szerint az jelentheti, ha *az ösztönzés, s ennek érdekében az esetleges bérarány-elfutások* (ki tudja, mik a helyes béraránynak?) *javára teszünk makroszinten engedményeket.* Ez szerintem is a bűvös körből való kilépés nélkülözhetetlen feltétele. Hiszen teljesen nyilvánvaló, hogy a *meglevő arányok is társadalmi* (politikai) *feszültségek forrásai, így ezen arányok módosítása* is feszültségekhez vezet.

Balázsy Sándor 2. lábjegyzetben idézett cikkében levő javaslatának kipróbálásához szükség volna arra, hogy az elemzésének mélységéhez viszonyítva nagyon is tömören előadott javaslatát mélyebben kifejtse. Enélkül a VI. ötéves terv bér- és keresetszabályozásának formálásakor sem lehet javaslatát alkotó módon megítélni.

Balázsy jelzi, hogy a vázolt javaslatai csupán részei egy részletesebb és átfogóbb szabályozórendszer-koncepciónak.[13] Kívánatos volna, ha számpéldákon is bemutatná az általa javasolt bér- és keresetszabályozás rendszerét, néhány főbb gazdasági akció kihatását. Annyi bizonyos, hogy javaslata igen egyszerűen teszi felmérhetővé a vállalat számára is a többletjövedelemben való érdekeltséget,[14] az azon való

[13] Az általa közölt számok alapján próbaszámításokat végeztem, azokból az a következtetés adódik, hogy a költségben is elszámolható lineáris adó az ötödik év végén körülbelül az éves bértömeg 70 százalékát tenné ki, míg az elején annak csupán 60 százalékát.

[14] Végül is mi az adórendszer? Nem egyéb, mint az újratermelés során kitermelt jövedelmek elsődleges megosztása az állam, a vállalat és az egyén közt. *E megosztási arány az újratermelés befolyásolásában elvi jelentőséget nyer. Balázsy javaslata mögött az a támogatandó és reális megállapítás húzódik meg, hogy az osztozási arányoknak nem szabad megsemmisíteniük* — sőt, még csak lesoványítani sem — *az osztozás tárgyát.* A 6 százalékos bérszintplafon felett érvényesített meredek adóprogresszió ezt az alapigazságot téveszti szem elől, amikor megsemmisíti az elosztásra kerülő többletjövedelmek növeléséhez szükséges ösztönzés lehetőségét. Az ilyen adóprogresszió végül is lefékezi a nemzetijövedelem-növekedés ütemét, s ezzel intézményesen újratermeli az egyensúlyhiányt. Nálunk, ahol az erőforrások kihasználása rossz hatékonyságú, az ilyen adóztatással dolgozó bérszabályozás nem lehet alkalmas eszköze az egyensúly hatékony növekedése útján történő helyreállításának.

állam-vállalat-egyén közti osztozkodás, osztozási arányok kiszámítását. Tény, hogy e javaslat sem nem tisztán bértömeg, sem nem tisztán bérszínvonal-szabályozás, mert igazában mindkettőt szabályozza, *bár talán közelebb van a bértömeg-szabályozáshoz, mint a bérszínvonal-szabályozáshoz.*

Egyetértek *Bonifert Donáttal*[15] abban, hogy ma a teljesítmények szankcionálásának, a vállalati bérgazdálkodásnak jellemző vonása az egyértelmű teljesítménykövetelmények hiánya, s ezért a teljesítmények elmaradását sem lehet szankcionálni. De van az egyértelmű követelményrendszer hiánya mellett egy további tényező is, amely hozzájárul a szankciók elmaradásához: ez pedig a gyakorlati szankcionálási lehetőségek és a vezetők erre irányuló ösztönzöttségének hiánya. Egyetértek vele a nyereségérdekeltség értelmezésében és ellentmondásainak interpretálásában.

Az idézett cikkek — úgy gondolom — felvetették a bér- és keresetszabályozás legfőbb elvi és gyakorlati kérdéseit, s ezzel *közelebb vittek az okok feltárásához, a diagnózishoz, valamint a megoldáshoz is.* Alapvető, mindenki által hangsúlyozott *ténynek lehet tekinteni, hogy bér- és jövedelemszabályozási rendszerünk eredőjében folyamatosan a kiegyenlítődés, a nivellálódás, az egyenlősdi felé fejlődik. Ez is egy differenciálódás: az átlagosnál jobban dolgozók kárára és a kevésbé jól dolgozók előnyére.*

A probléma néhány elágazása

Az eddigi vita nyilvánvalóvá tette: a bér- és keresetszabályozás eddigi rendszerének jelentős belső ellentmondásai vannak. Emellett bér- és keresetszabályozásunkban „visszajön" szabályozórendszerünk számos megoldatlan ellentmondása, kiváltképpen árrendszerünké. *A tárgyalt ellentmondások létrejöttében nagy szerepet játszanak* bizonyos gazdaságpolitikai, társadalmi, szociológiai stb. problémák is. A továbbiakban néhány ilyen — témánkhoz kapcsolódó — problémát veszek röviden szemügyre.

Alapjában helyesnek érzem azt a megközelítést, amellyel Lőkkös János vizsgálja a problémát: *milyen bérszabályozás szolgálhatja a legjobban az intenzív gazdasági fejlődés periódusában, illetve e periódusra való átállás folyamán fejlődésünket.*

Tény, hogy gazdaságunk fejlődésében indokolatlanul elhúzódott az extenzív fejlődési szakasz. Az, hogy a bérszabályozás olyannyira kiélezett ellentmondásokat vetett felszínre, jelentős részben ezzel is kapcsolatos. Az extenzív jelleg továbbélésének egyik fontos oka a *beruházáspolitika.* Természetesen a gazdasági növekedésünk során további extenzív fejlődésre is szükség van, de egy magasabb, minőségi szinten mind a kibocsátások, mind az erőforrások igénybevétele terén.

Beruházáspolitikánk, beruházásaink gondjai, bajai, ellentmondásai jól ismertek. Ezek közül most csupán egyre kívánok utalni: *az elmúlt 30 év alatt a gazdaságilag racionálishoz képest túlságosan sok munka-*

[15] Bonifert Donát: Bérszabályozás és munkadíj-meghatározás. Közgazdasági Szemle, 1978. 5. sz.

hely létesült, és az új munkahelyet teremtő beruházások folyamata még napjainkban is tart. Ez az oka annak, hogy bár fejlődésünk egyre beruházásigényesebb, a műszakkihasználási együttható az állami iparban mindössze 1,3—1,4. *Ma a létrehozott kapacitások extenzív kihasználása munkaerő hiányában alacsony, az állóalapok megtérülése lassul, a fizikai elhasználódás messze túlnyúlik az erkölcsi avulás tartamán. Mindez konzerválja a technikai színvonalat, innovációs folyamatok, illetve lépcsők esnek ki,* termékeink használati értéke elmarad az élenjárókétól, ami kedvezőtlenül hat piaci értékelésükre, s ezzel a termelés jövedelmezőségére.

A túlságosan sok munkahelyet létrehozó beruházáspolitika erőteljes munkaerő-keresletet váltott ki, s ez napjainkra fokozatosan nemkívánatos feszültséget hozott létre a munkaerőpiacon. A munkaerőpiaci feszültségek hatására hazánkban kialakult és „stabilizálódott" egy a lehetségesnél és szükségesnél alacsonyabb munkaintenzitás. A nivellált vállalati bérszínvonalak mellett, mivel a vállalatok küzdenek egymással a munkaerőért, nincs lehetőség határozott követelmények támasztására, s emiatt társadalmi méretekben fellazult a munkamorál. Ilyen körülmények közt nem csoda, ha *a vállalatok a munkaerőért vívott harcban ráfanyalodnak az alacsony követelmények támasztásának politikájára.* Ezt csupán ösztönzéssel nem lehet leküzdeni (ezért megerősítendőnek gondolom a vállalati vezetők szankcionálási lehetőségeit és érdekeltségét). Az eddigiekkel összefüggésben az eszközök extenzív és intenzív kihasználása is tűrhetetlenül alacsonnyá vált. A nemzeti jövedelem csak a kiesett élő munkát folytonosan túlkompenzáló gépesítéssel növelhető, jóval lassúbb ütemben, mint ahogyan arra a munkaerő normális kiaknázása esetén mód nyílna.

Ezért a bér- és keresetszabályozás tökéletesítésével el kellene érni a munkaidő extenzív és intenzív hasznosításában rejlő tartalékok feltárását (ha lehet, minél koncentráltabban és minél kevésbé elhúzott folyamat keretében — ezért is vitatkozom a létszámfelszabadítás gyorsaságának kérdésében Lőkkös Jánossal), és a munkaerő hatékony felhasználásának folyamatos biztosítását. Ehhez pedig nélkülözhetetlenül szükséges a hatékony anyagi érdekeltség.

A munkahelyek jelenlegi számához viszonyítva talán abszolút mértékben is munkaerőhiány van, ugyanakkor közismerten igen kedvezőtlen a munkás/alkalmazott arány. Ennek egyik gyökere szerintem *a túlzott méretű felső és középszintű szakemberképzés. Ezért a munkahelyteremtés mellett a szakemberképzés, illetve utánpótlás elveit át kellene gondolni; enélkül a bér- és keresetszabályozás tökéletesítése önmagában nem lehet elegendő a munkaerőpiaci feszültségek feloldásához.* A bér- és keresetszabályozás működési rendellenességeinek, az ösztönzés gyengeségének, a szankcionálás hiányának egyik igen fontos oka, hogy *a vállalati vezetők és vezető beosztásúak anyagi érdekeltségi rendszere* minderre *nem ösztönöz megfelelően.* Van olyan vélemény, hogy a vállalati felső vezetőket munkájukban kisebb mértékben befolyásolják anyagi érdekeik, és sokkal nagyobb mértékben az erkölcsi-politikai motívumok. Nem vitatva utóbbi tényezők fontosságát, *a vállalati vezetők vonatkozásában is alapvető tényezőnek tartom az anyagi ösztönzést.*

A vállalati vezetőkre érvényes anyagi érdekeltségi rendszer ma leg-

alább olyan kevéssé ösztönző hatású, mint a kollektívákra és a dolgozókra érvényes anyagi érdekeltségi rendszer. A vezetők anyagi érdekeltségi rendszere nem ösztönzi őket arra, hogy 1. a maximumot hozzák ki a vállalatból; 2. érvényesítsenek szankciókat azokkal szemben, akik visszatartják a teljesítményt, vagy annak reális emelését (noha ennek jogi keretei adottak és megfelelően kidolgozottak). *Egészében nincsenek eléggé arra ösztönözve, hogy a lehető legjobban kihasználják az általános anyagi érdekeltség adta orientáló és szankcionáló eszközöket; igaz, ezeket velük szemben sem kellően alkalmazzák.* Ezért 1. a bér- és keresetszabályozás egészén belül a vállalati vezetésre érvényes anyagi ösztönzési rendszert is tovább kell fejleszteni; 2. meg kell szilárdítani a vállalati vezetés tekintélyét. A kérdés ezek után az, miképpen lehet úgy megnövelni a vállalati vezetők jövedelemérdekeltségét, hogy társadalmilag elfogadhatók maradjanak a vezetők és a beosztottak közötti bérarányok; továbbá milyen komplex sikermutatóhoz (mutatókhoz) kapcsoljuk a vállalati vezetők érdekeltségét.

Ami a bérarányokat illeti, *a vállalati vezetők és a szakmunkások átlagkeresete közti olló szinte mindenütt záródik, e téren is nivellálódást tapasztalunk.* Ezért a vállalati vezetők anyagi érdekeltségi rendszerének javítása nemcsak a jobb vezetői munka ösztönzöttségét erősítené, hanem egy indokolatlanul romló bérarány-tendenciát is megállítana.

A szocialista építés mai fokán általánosan beleütközünk abba az ellentmondásba, hogy az anyagi érdekek munkára kényszerítő hatása jelentősen csökkent, s ezt a kiesést a tudati fejlődés nem ellensúlyozza. *(A munka mai technikai és társadalmi körülményei mellett nem is ellensúlyozhatja.)* Ezért az ellentmondás megoldásának fő eszköze *az anyagi érdekeltségben keletkezett „kiesés" pótlása, az anyagi érdekeltség erősítése* kell hogy legyen.

Az, hogy a mai helyzetben elsődlegesnek az anyagi érdekeltség erősítését tartom, nem jelenti a tudati tényezők szerepének tagadását. A kettő különben sem független egymástól. A tudati oldalon nem csupán az a gond, hogy a munkára irányuló ösztönzöttség gyenge, hanem az is, hogy a munkamorál széles körben leromlott. Ez ellen fel kell lépni, de nem csupán a nevelés, a meggyőzés, hanem a szankcionálás anyagi érdekre appelláló — eszközeivel is.

A vállalati nyereségérdekeltségről

A vállalati nyereségérdekeltség a kollektíva és a dolgozók jövedelemérdekének megvalósítását, a vállalat fejlődését a vállalati nyereség alakulásához köti. A vállalati nyereségérdekeltségi rendszerrel kapcsolatban az volt a kiinduló feltevés, hogy a nyereség alakulása komplexen fejezi ki a termelés alakulását, fejlődését, az igények kielégítésének színvonalát. Vagyis ez a feltevés abból indul ki, hogy a nyereségben visszatükröződik a tevékenység terjedelme, volumene; a tevékenységről alkotott piaci értékítéletben összegeződik a termelés és a felhasználás gazdaságossága. A termelés minőségi és mennyiségi vonatkozásainak, valamint kölcsönhatásuknak a nyereséggel való tükröztetése mögött az a racionális megfontolás áll, hogy hiába növekszik a vállalati termelés

méretében, ha minőségét és a gazdaságosságát tekintve elmarad a követelményektől. A nyereség tehát elvben komplex módon alkothatja az anyagi érdekek kielégítésének bázisát, de ezt a szerepét csak racionális és rugalmasan mozgó árrendszerben töltheti be megfelelően, hiszen árugazdaságban minden tevékenység elsődleges értékmérője az ár. Egyébként a bérrendszer is „egyfajta" árrendszer! — Még akkor is, ha ma nem tudjuk egészen pontosan, „minek az ára".

A kérdés azonban az, hogy a nyereség alakulása — amelytől a nyereségérdekeltség logikája szerint alapvetően függ a vállalati kollektíva és a dolgozók anyagi érdekének megvalósulása — objektíve és folyamatosan jól fejezi-e ki a tevékenység terjedelmét, minőségét, továbbá csupán a vállalattól, a dolgozóitól függő tényezők hatására változik-e. E kérdésekre azt lehet válaszolni, hogy a piaci értékelés ingadozik; és a piac még a legjobb árrendszerben is átértékelheti és át is értékeli a vállalati tevékenységet — annak mennyiségétől és minőségétől függetlenül. Így a vállalati nyereség adott esetben jobb munkavégzés mellett is csökkenő irányzatú lehet és viszont.

Kell-e, lehet-e ennek az értékelésnek tükröződnie az anyagi érdekeltségi rendszerben? Népgazdaságunkat, a társadalom egészét érintő tény, hogy a nemzeti jövedelem alakulását *ez az értékelés* mindenképpen érinti, hiszen nagymértékben a piaci értékelés *határozza meg a megtermelt és a felhasználható nemzeti jövedelmet és annak növekményét.* Vagyis ez az értékelés a népgazdaság egészében mindenképpen érinti a dolgozók keresetének alakulását, annak dinamikáját. Ebből látszólag logikusan következnék az is, hogy a vállalati dolgozók személyi jövedelmének alakulásában is döntő szerepet kell juttatni a nyereség alakulásának. Ez is volt a reform alapelve. De „tehetnek-e" a dolgozók a nyereség alakulásáról, szabad-e, hogy egy racionális szocialista árugazdaságban a dolgozóktól függjön a nyereség, nem az a normális-e, hogy a dolgozók (extenzív és intenzív értelemben) azonosan jó munkavégzése mellett is eltérő nyereség jön létre?

Szerintem a vállalkozói nyereség alakulásáért a vállalkozás a felelős, nem pedig a munkás. Bizonyos csekély mértékben függ persze a nyereség a dolgozótól is, főként akkor, ha a munkavégzést, annak extenzív és intenzív alakulását, racionalitását a technológia nem teljesen határozza meg. E függőséget az év végi nyereségrészesedés rendszere szerintem kielégítően képes kifejezni. A személyi bérek vonatkozásában azonban már más a helyzet.

Az elmúlt 10 év tapasztalatai alapján egyértelmű, hogy a vállalati kollektívák, a vállalati dolgozók nem felelősek, és normális esetben nem is szabad hogy felelősek legyenek azért, hogy mennyire értékalkotó módon használják fel a munkaerejüket, hiszen nem befolyásolhatják azt. Az, hogy a vállalati élőmunkatömeget mennyire értékalkotó módon használják fel (némileg leegyszerűsítve), három dologtól függ: 1. az elért technikai-technológiai színvonaltól; 2. a fejlesztési lehetőségektől; 3. a vállalati vezetés színvonalától. *Elvben azonos műszaki-technológiai színvonalon dolgozó, csaknem azonos dinamikával fejlődő vállalatok dolgozói munkájának értékalkotó volta a vállalati vezetés minőségétől függ.* (A többi tényezőre is végiggondolható a ceteris paribus gondolatmenet.)

A nyereségérdekeltség tehát nem lehet a dolgozók teljes jövedelme vonatkozásában anyagi érdekeltségük adekvát formája, mivel az, hogy munkájuk mennyire értékalkotó, jórészt rajtuk kívül álló tényezőkön múlik.

Hosszabb távon a vállalat hatékonyságát, nyereségességét a fejlesztési lehetőségeken túl, a vállalati vezetés színvonala határozza meg. Ha ezt elfogadjuk, el kell fogadnunk azt is, hogy a nemzeti jövedelemhez fűződő makroszintű érdekeltségnek — vállalati szinten — az felel meg, ha a *vállalati vezetők anyagi érdekeltségét kapcsoljuk a nyereséghez.* A vállalati vezetés feladata megszervezni, hogy a rendelkezésre álló technológia és annak reális fejlesztése mellett, a kollektíva munkaereje a lehető legértékalkotóbban legyen elfogyasztva.

Az, hogy az egyén bérezését nem szabad a vállalati nyereségalakulástól függővé tenni, más oldalról is bizonyítható. Az egyén bérszínvonalának alakulását nem lehet az adott vállalat nyereségéhez kötni. *A dolgozókat egyénileg csak abban lehet érdekeltté tenni, hogy a rájuk bízott feladatoknak jól eleget tegyenek, s hogy minél jobban járuljanak hozzá a kollektíva összmunkájához.* A dolgozó, a munkás számára a nyereség nem valami magában valóban fontos, ő személyes jövedelmében érdekelt, s minthogy a nyereség csak nagyon kismértékben múlik rajta, számára nem is lehet elfogadható a bérének a nyereségtől függővé tétele.

A vállalati nyereségérdekeltségnek csak a vállalati (felső) *vezetés számára lehet konkrét értelme, ezért hatékonyan csak a vállalati vezetők tehetők érdekeltté benne.* A vállalati erőforrások (élő és holt munka) hatékony, nyereséges felhasználásához szükséges áttekintési, döntési, koordinálási, ellenőrzési lehetőséggel, irányítási jogokkal csak a vállalati felső vezetés rendelkezik. *Tehát a vállalaton, kollektíván belül a tevékenységet csak a felső vállalati vezetés tudja komplexen a nyereségszempont szerint befolyásolni.* Ez a vállalkozás irányításának az alapvető célja. A vállalati vezetés pedig jelentős részben betölti a vállalkozó funkcióját. A nyereség alakulására ható külső tényezők lereagálására és a termelés, gazdálkodás egyes szintjein teendő lépések meghatározására is csak a felső vezetés képes. *Ezért a nyereségérdekeltségnek közvetlenül csak a felső vállalati vezetés vonatkozásában van értelme.*

A vállalati kollektív nyereségérdekeltség feltételezi a termelőeszközök kollektív birtoklását, illetve azt kívánja elérni, hogy a kollektíva a termelőeszközöket olyan hatékonyan használja ki, mintha a sajátja volna. A kollektív nyereségérdekeltség tehát összefügg a tulajdonviszonyokkal. A kollektív nyereségérdekeltség 1968-ban bevezetett rendszere végeredményben szövetkezeti vonásokat vitt az állami vállalatok működésébe. Ennek kapcsán eljutunk ahhoz a kérdéshez: *milyen vállalatfilozófiát érvényesített az 1968. évi gazdasági reform.*

Úgy tűnik, az 1968. évi gazdaságirányítási reform keretében létrejött kollektív érdekeltség két elemből összetevődő vállalatfilozófiát tükröz. A nyereségérdekeltség egyrészt feltételezi a vállalkozói magatartású, tehát menedzser viselkedésű vállalati vezetést, másrészt a nyereségérdekeltség kollektív jellege (tehát, hogy mind a kollektíva egészének, mind az egyes dolgozóknak a jövedelme erőteljesen függ a nyereségtől) *azt célozza, hogy a dolgozók társítsák erőfeszítéseiket a vállalat eredményességének fokozására. Ez a filozófia* — amely erősen emlékeztet a szö-

vetkezeti eszme lényegére — *kölcsönhatásba kívánja hozni a kollektív önigazgatást a menedzser jellegű vezetéssel.*

Adekvát-e ez a vállalatfilozófia, adekvát-e az egyén szintjére lebontható kollektív érdekeltség nyereségérdekeltség-formája? Ebben a kérdésben a gazdaságtörténet valószínűleg csak évtizedek múlva fogja kimondani a végső szót. Szerintem praktikusan már magában az a tény, hogy (a szövetkezetektől eltérően) a vállalatoknál nincs foglalkoztatási kényszer, s így a munkaerő nem tapad meg az adott vállalat felületén, kibújást jelent ezen kollektív érdekeltség viszonyrendszeréből. A dolgozó változtathatja a munkahelyét aszerint, hogy hol kedvezőbb a nyereségalakulás, s így az elérhető személyi jövedelem. Ilyen körülmények között úgy tűnik, hogy a *kollektívának a vállalat iránti elkötelezettsége nem éri el az előbbi filozófia által feltételezett szintet. Ebből fakadóan* — de tekintettel egyéb tényezőkre is — *úgy tűnik, hogy nem az önigazgató jelleg felé való fejlődés jellemzi a rendszert, hanem a menedzser jelleg térnyerése.*

Ha az áru- és pénzviszonyokat, a munkavállalói szabadság körülményeit tekintjük, a vállalati nyereségérdekeltség ma érvényesülő rendszerét és a mögötte kimondhatatlanul meghúzódó filozófiát azért is bírálni kell, mert *egy racionális árugazdaságban, adott termelőerők bázisán a nyereség nem függhet az egyéntől, az egyén munka iránti elkötelezettségétől.*

Végül is az *összbér alakulását* ugyan a társadalmi munka termelékenységének, a felhasználó nemzeti jövedelem növekedésének a függvényében lehet csak szabályozni, de az összbér felosztásához az egyéni bérek megállapításához állandóan újra kell értékelni a munkákat, azok mennyiségét, minőségét, nehézségét stb. Ez az értékelés mai bérszabályozási és bérgazdálkodási gyakorlatunkban három problémát vet fel:

— a szabályozás indokolatlan degresszivitása a teljesítmények visszatartására ösztönöz;

— ma a teljesítmények értékelése évente lényegében egyszer, a bérrendezések időszakában történik meg;

— a szabályozás az utólagos „osztásos" elvet követi.

A mikroszintű vállalati bérszabályozás az érdekeltségi rendszer degresszivitásából kiindulva nagyfokú degresszivitást kénytelen beépíteni a normarendszerbe, és a tetemes túlteljesítéstől „védenie" kell a vállalatot, nehogy a bérszínvonal-emelkedés meghaladja a kemény bérszintplafont. Minthogy a normákba láthatatlan módon beépültek a mai indokolatlanul alacsony intenzitási és extenzitási viszonyok, e tartalékok feltárását a szabályozás tulajdonképpen egyrészt lehetetlenné teszi, másrészt arra ösztönöz, hogy az újonnan megállapított normákba is bekerüljenek ezek a lazaságok.

Az egyéni teljesítményekben, azok arányaiban bekövetkezett változásokat mai bérgazdálkodási rendszerünkben évente egyszer értékelik újra minden bérformánál: az alapbéreknél, órabéreknél, havi béreknél egyaránt; minden év április, illetve május havában, amikor is az adott szabályozás és nyereségalakulás szerinti bérszínvonal-emelésről dönthet a vállalat vezetése. Ez nyilvánvalóan nem kedvező, mert így az egyéni bérszínvonalak mozgása csak nagyon távolról — számottevő késéssel —

követi az egyéni teljesítmények mozgását. Az értékelési rendszer lassúsága maga is hozzájárul az adott teljesítményviszonyok konzerválásához.

A szabályozás a megtermelt nemzeti jövedelem utólagos elosztásának logikáját követi, s ez egyensúlyi szempontból teljesen érthető. Ugyanakkor — mivel ez a nyereségérdekeltség rendszerének áttételén keresztül végiggyűrűzik, egészen a munkásig — az utólagos elosztás azt az ideológiát közvetíti a különféle tevékenységi szintekre, hogy „ha nő a teljesítmény, nőni fog a jövedelem". Az „osztásos" logika nem veszi figyelembe, hogy a minden árugazdaságban nyíltan vagy burkoltan végbemenő *teljesítmény- és béralku folyamata reverzibilis, vagyis a bér növekedése visszaszabályoz;* a másik oldal „úgy gondolkodik", hogy amíg nem nő a bér, nem nő a teljesítmény sem. Így jutunk el egy önmagában forgó folyamathoz, amelyből valamiképpen ki kellene tudnunk törni.

A vállalati nyereség és a bérszínvonal közötti kapcsolat szorosságának enyhítése lehetővé tette egy lazább kollektív nyereségérdekeltség fenntartását, s így valamennyire igazolta annak működőképességét.

Végső következtetésem az, hogy a nyereségérdekeltség nem adekvát formája a kollektív és az egyéni anyagi érdekeltség egészének. A bérszínvonal alakulásának szerintem nem szabad függnie a nyereségalakulástól; a nyereségérdekeltséget a kollektíva, a dolgozók vonatkozásában az év végi nyereségrészesedés, illetve a részesedési alap terhére eszközölt prémiumok és jutalmak területére kell korlátozni. A kollektívát, az egyéneket abban kell érdekeltté tenni, amire hathatnak. A nyereségben a vállalati vezetést kell érdekeltté tenni. Ez szerintem az adekvát megoldás. Így ugyanis valamennyi szint abban lenne érdekeltté téve, amire hathat, ami nagyban függ tőle, s ugyanakkor az érdekeltségi rendszernek megmaradnának a közös elemei is.

Javaslatok a bér- és keresetszabályozásra, az érdekeltségi rendszer tökéletesítésére

Az eddigiekkel azt kívántam bizonyítani, hogy *a nyereségérdekeltség nem vagy csak kismértékben bontható le a kollektívákig,* az egyénig, *a vállalati nyereségben alapvetően csak a vállalati vezetés tehető érdekeltté. Ha valahol döntő helye van a nyereségérdekeltségnek, akkor ez a vállalati vezetők ösztönzési-érdekeltségi rendszere. A vállalati vezetők ösztönzési-érdekeltségi rendszerében alapvető szerepet kell juttatni a nyereségnek,* egy alkalmasan megválasztott jövedelmezőségi mutatóval. *Ez esetben a nyereségérdekeltség a helyére kerül, az a szint válik benne közvetlenül érdekeltté, amely hathat is rá.* Ha e mutató alakulásához elég jelentős jövedelemkonzekvencia fűződik, akkor a vállalati nyereségérdekeltség valóban élessé válik, amire az adott gazdasági helyzetben szükség is van. Emellett a vállalati felső vezetés pozicionális stabilitása is a nyereséges gazdálkodás talajára helyezendő. Ugyanakkor a kollektíva és az egyének *bér*fejlesztésében meg kellene szüntetni a nyereségérdekeltséget; a kollektívát és az *egyén*eket korlátozottan kellene csak nyereségérdekeltté tenni az év végi nyereségrészesedés, illetve a részesedési alap terhére nyújtott év közi prémiumok és jutalmak révén. Ezzel megfelelően biztosítható a vállalati vezetés és a kollektíva, a dolgozók közös érdekeltsége is.

Egy erős vezetői nyereségérdekeltségben megnő a bérgazdálkodás jelentősége és kellő szerephez jut a bérköltséggel való ugyanolyan racionális bánásmód, *mint amelyet minden más költség vonatkozásában elvárunk.* A bér költség is, meg része is az eszközöknek, tehát felhasználását jogosan köthetjük az eszközökkel szemben támasztott hozamkövetelmények eléréséhez. Normális esetben a bértömeg növelésének, valamint a hozamkövetelményeknek a többlethozam kell hogy a forrása legyen. *Támogatom Balázsy elképzelését, hogy a hozamkövetelményeket illetmény-többletadó formájában támasszuk, amely ugyanúgy, mint a bérszintemelés, csak a többlethozamból volna finanszírozható, amíg az induló* (vagy bázis) nyereség ilyen célra nem volna felhasználható. Ehhez hasonlóan támogatom Pirityi Ottó javaslatának kipróbálását is, az általa javasolt megoldás elveiben sok szempontból közel áll Balázsyéhoz.

Egy erőteljes vezetői növekményérdekeltség feltehetően arra késztetné a vállalati felső vezetőket, hogy a nagyobb vállalati eredmények elérése végett adott esetben még népszerűtlen intézkedéseket is tegyenek, a rendelkezésre álló orientáló és szankcionáló eszközöket következetesebben alkalmazzák, s törekedjenek a valóban teljesítményarányos bérezésre. A vállalati vezetés feladata a vállalat jövedelmezőségét befolyásoló külső és belső tényezők szintetizálása, hogy még a kedvezőtlen helyzetben is *adaptív* módon reagáljon a helyzetre. *A vállalati vezetés így rá lesz utalva arra, hogy késztesse az egyéneket és a kollektívákat* (akik értelemszerűen a minél kisebb teljesítményszint minél előnyösebb honoráltatásában érdekeltek) *az adott erőforrásokkal hatékonyan gazdálkodó munkavégzésre. Ebben jogosan hivatkozhat arra, hogy éppen a lehető legjobb teljesítmények kihozását biztosítva lehet a „legalkotóbban" szolgálni a kollektíva anyagi érdekeit is. Ha nem alakítunk ki ilyen kemény vezetői érdekeltségi-ösztönzési rendszert, nincs az a bér- és keresetszabályozás, amely problémáinkat megoldhatná!*

E javaslat ellen felhozható, hogy az bizonyos fokig szembeállítja a vezetők és a dolgozók érdekeit. Ez azonban egyoldalú érv. *Az érdekek ütköztetése ugyanis egyúttal racionális kereteket is ad a részérdekek kölcsönös érvényesítésére.* Nem szabad elfelejteni, hogy *bármilyen egység csak az ellenétek egysége lehet.* A bér- és keresetszabályozásnak keretül kell szolgálnia ennek az ütköztetésnek. *Jelenleg ez az ütköztetés a bérszintfékkel* (amelyet a munkások úgy jellemeznek: sem dolgozni, sem keresni nem engedi őket) *megtompul,* egyúttal lehetetlenné válik a bérpolitikai eszközökkel reálisan kihozható teljesítmények feltárása és fenntartása is, *s a bér- és teljesítményalku — amely burkoltan vagy nyíltan — minden árugazdaságban végbemegy, torz formát ölt.*

A kollektíva, illetve az egyén bérszínvonalhoz, annak növekedéséhez való érdekeltségét a bér- és teljesítményalku ma is érvényesülő módjának átgondolásával lehetne továbbfejleszteni. Igaza van Bonifert Donátnak: *megfelelő és széles sávú teljesítménykövetelményeket kell kidolgozni, és ennek megfelelő széles bérskálát.* Központilag azonban ennek csak a kereteit kellene kijelölni, *részletezettebbé vállalati szinten kellene tenni.* Valójában azt kellene lehetővé tenni, hogy az egyén „választhasson", milyen teljesítménykövetelményeknek kíván eleget tenni, tudván, hogy aszerint alakul a jövedelme is. Abban is egyetértek, hogy az adott teljesítményskálán dinamikusan változhasson az egyén besoro-

lása, különben pozitív esetben a jobb teljesítményt megkésetten honorálja a rendszer, és fordítva. Szeretném még hozzátenni, hogy *vállalati szinten decentralizálni kellene a bérfejlesztés, a besorolás rendszerét.* Ma ez vállalati szinten túlságosan centralizáltan folyik, *nem a közvetlen vezető dönti el az egyes dolgozók besorolását* (a prémiumokat, jutalmakat, bérfejlesztést stb.).

Érveimmel azt szerettem volna alátámasztani, hogy a vállalati kollektíva, az egyének bérfejlesztésének mértéke ne közvetlenül a nyereségtől függjön, hanem termelékenységi megállapodás tárgya legyen, vagyis a munkáltatói, a tulajdonosi és a munkavállalói érdekek ütközése révén alakuljon ki, milyen termelékenységi többletet milyen bérszintemeléssel honorálnak. A bérek növeléséhez szükséges fedezetet normális esetben a vállalatnak kellene létrehoznia. *(Bér-önfinanszírozás elve.)*

Végül szeretném felhívni a figyelmet egy formainak tűnő, de nagyon is fontos szempontra: a bér- és keresetszabályozásnak olyan egyszerűnek kellene lennie, hogy minden munkás megértse. Szükséges feltétele ez a szabályozók kialakítása demokratizmusának, mint ahogy az is, hogy a vállalatokat bevonjuk a szabályozás szűkebb-szélesebb területeinek formálásába. Erre kell törekedni, már csak azért is, mert ily módon nem csupán egy-egy területen érhetünk el előrehaladást, hanem nagyban előbbre vihetjük a központi irányítás egészének fejlődését is.

*

A jelenlegi gazdasági konstellációban nincs idő a megfelelő makrostrukturális változásokat biztosító, a technikai színvonalban jelentős javulást előidéző fejlesztési akciók kivárásra, amelyek révén egyensúlyi gondjaink megoldhatóak, azokkal az eszközökkel kell fordulatot elérni a hatékonyság, a minőség stb. terén, amelyek most és itt rendelkezésre állnak. A bér- és keresetszabályozás a gazdaságirányítás eszközrendszerének egy — bár alapvető fontosságú — része. Ahhoz, hogy a gazdaságirányítás mint egész is megfelelően működhessen, s hogy mint viszonylag önszabályozó rendszer érvényesüljön, elemeit, azok működését és illeszkedésüknek a problémáit is kívánatos volna újra átgondolni.

Egyösszegű bérutalványozás a gyakorlatban

Gazdálkodásunk jelenlegi feltételei között előtérbe kerültek — a többi között — olyan feladatok is, mint a beruházások gyorsabb, gazdaságosabb megvalósítása; a munkaszervezés javítása; a rendelkezésre álló munkaerő hatékonyabb felhasználása; a teljesítmények fokozása a korábbiaknál jobban ösztönző és ezekkel arányosabb bérrendszer kialakítása. E feladatok megoldásának egyik eszköze lehet az *egyösszegű bérutalványozás,* amelyet az utóbbi években például a Szovjetunióban és Csehszlovákiában széles körben eredményesen alkalmaznak, s néhány hazai vállalatnál is hasznosítják. Cikkem célja, hogy hozzájáruljak hazai elterjesztéséhez egy konkrét vállalati megoldás bemutatásán keresztül.

Előnyök és akadályok

A bérutalványozás *elvi kérdései* — a gyakorlati tapasztalatok összegezésének eredményeként — tisztázottak.* Alkalmazása elsősorban azokon a munkaterületeken (például az *építési tevékenységnél, technológiai szerelésnél)* javasolható, ahol az élő munka az átlagosnál nagyobb jelentőségű, vagyis ahol a dolgozók ösztönzésére tevékenységükkel arányosabb bérezésre lenne szükség, s ugyanakkor *az egyének teljesítménye közvetlenül nem, vagy csak nehezen mérhető, viszonylag könnyen meghatározható azonban a csoport által adott idő alatt elvégzett munka mennyisége.*

Az egyösszegű bérutalványozás (a továbbiakban EB-rendszer) *lényege az, hogy meghatározzák és a feladat kiadásakor közöljék az adott munkáscsoporttal a teljesítés esetén fizetendő teljes bérösszeget.* A feladat elvégzése után *ezt a bért kapja meg a csoport, függetlenül a dolgozók számától és ledolgozott munkaidejüktől.*

Könnyen belátható, hogy az EB-rendszerben dolgozó csoportoknak *alapvető érdeke a munka elvégzése. A csoport megköveteli* vezetőiktől a munkafeltételek folyamatos biztosítását, s nem tűrik meg maguk között a „lógosokat". Természetesen a gyorsaság nem mehet a *minőség* rovására, ez a feladat pontos minőségi előírásával, *ellenőrzésével* és egyéb eszközökkel érhető el.

Az előzőek alapján felvázolhatók az EB-rendszer fontosabb népgazdasági (és vállalati) *előnyei:*

— elősegíti a teljesítmények és bérek összhangját;

— hatékonyan ösztönöz a munkaidő kihasználására, a felesleges munkaerő felszabadítására;

— ha nagyobb egységre (például építésvezetőségre) alkalmazzák, fokozza a különböző csoportok együttműködését;

— kényszerít a jobb munkaszervezésre;

— a létesítmények gyorsabban (a kalkulált bérköltség betartásával), következésképpen gazdaságosabban valósulnak meg.

Nem hanyagolhatók el azonban azok az *akadályok* sem, amelyek befolyásolják alkalmazását:

— *bérszabályozásunk jelenlegi rendszere* (az 1-nél kisebb szorzók következtében) *nem teszi lehetővé a teljesítményekkel közvetlenül arán-*

* Lásd például Juhász Ádám: Tartalékok és kihasználásuk a nehéziparban. Társadalmi Szemle, 1976. 4. sz.

nyos bérezést, így egy vállalaton belül az EB-rendszerben dolgozó csoportok jövedelme a többiek rovására emelkedik;

— többnyire hiányoznak azok a normatívák, amelyek lehetővé tennék az adott teljesítmény ellenében fizetett bérösszeg egzakt meghatározását;

— idegenkedik az EB-rendszer bevezetésétől a dolgozóknak az a rétege, amelyik hozzászokott a kényelmes munkatempóhoz, és idegenkedik sok vezető is, hiszen irányítási-szervezési feladataik kétségtelenül növekednek.

Előzmények és előkészületek

Az előbbi előnyök és akadályok gondos mérlegelésével döntött úgy a Kőolajvezeték Építő Vállalat (KVV) vezetése az irányító és felügyeleti szervek, az OKGT és a NIM támogatásával, hogy fokozatosan bevezeti az EB-rendszert.

A vállalat fő profilja kőolaj- és gázszállító csővezetékek építése, valamint a csővezetékes rendszerhez tartozó (hírközlési, műszerezési, katódvédelmi, erősáramú, gépészeti) munkák kivitelezése. Ezeket a tevékenységeket az ország területén változó telephellyel működő öt főépítésvezetőség végzi, és a siófoki ipartelepen levő egységek látják el az előkészítő, illetve kiszolgáló feladatokat.

A KVV által megépítendő vezetékek — habár sok közös vonást mutatnak — *egyedi tervek* alapján készülnek. Jó részük célcsoportos, illetve állami nagyberuházás, *ahol az egyik legfontosabb követelmény a kivitelezési határidő* betartása. Az építés-szerelési munkák *hatósági árformába* tartoznak, a tervezés (költségvetés) és elszámolás alapja a „Szénhidrogén és vegyitermék-vezetékek költségszámítási normái" (a továbbiakban SZVKN), így a költségtúllépés a vállalat nyereségét csökkenti. Természetesen ezek a tényezők is közrejátszottak az EB-rendszer bevezetésére vonatkozó döntésben.

Kísérletképpen 1976-ban egy kisebb létesítmény, a Pusztaederics—Lenti gázvezeték építésén került sor a bérutalványozás alkalmazására. A meghatározott bérösszegnek még úgy is volt hatása, hogy az építés során ezt nem érzékelték a dolgozók, mivel menetközben csupán szokásos időbérüket kapták, s csak a végelszámoláskor osztották el közöttük a kettő különbözetét. *A kísérlet sikerrel járt, a vezeték határidő előtt és jó minőségben elkészült.* Az ott szerzett tapasztalatok sokat segítettek az EB-rendszer vállalati továbbfejlesztésében.

A vállalat ötéves tervének egyik legfontosabb feladata az *Adria kőolaj-távvezeték* magyarországi szakaszából 85 km megépítése. A vezetéknek 1978. végére üzemkész állapotban kell lennie, így kézenfekvő volt építésén az EB-rendszer bevezetése, amelyhez — tegyük hozzá — a feltételek is megértek. A bevezetés előkészítésével egy gazdasági, munkaügyi, szervező, programozó és műszaki szakemberekből álló *team-et bízott meg* az igazgató. *A team feladata volt az utalványozás módszerének és rendjének, az elszámolás rendszerének, az összehasonlító és kontrollszámítások módjának a kialakítása.* El kellett készíteni az EB-rendszer *ügyviteli szabályzatát* és az ehhez szükséges új *bizonylatokat.* E feladatok meglehetősen sok fejtörést okoztak. Az előző részben vázolt elveket önállóan kellett a gyakorlatba átültetni, hiszen a rendszert alkalmazó vállalatok feltételei, s így megoldásai is eltérőek. *Az EB-rendszert első lépésben a csővezeték építésében részt vevő, közvetlenül termelő* dolgozókra készítették el.

A tisztánlátás végett felvázolom az építés nagyvonalú technológiai lépéseit:

— az *előkészítő csoport* megfelelő szélességben egyengeti, megtisztítja a kijelölt nyomvonalat;

— a csövek előkészítésével együtt

a *hajlító csoport* készíti el a szükséges ívcsöveket;

— a nyomvonalra hordott csöveket a *hegesztő csoport* összehegeszti;

— a *szigetelő csoport* feladata az árokásás, a vezeték védőfóliával való szigetelése, az árokbahelyezés és takarítás;

— a vezeték nyomvonalát vízfolyások, utak, vasutak szabdalják, ezek keresztezése az előírt mélységben a *műtárgyas csoportok* feladata;

— a *befejező csoport* visszaállítja a termőtalaj eredeti állapotát, elhelyezi a szükséges jelzéseket;

— a szigorú minőségi előírások teljesítése végett a hegesztési varratokat röntgenvizsgálattal, a szigetelést pedig nagyfeszültségű műszerrel ellenőrzi a MEO, a hibákat azonnal javítják;

— a teljes csőszakaszok elkészülte után *nyomáspróbát* végeznek.

Az előírt alapelvek szerint a vezetéket szakaszokra bontották, s ezeken belül határozták meg az előbbi tevékenységhez a technológiai csoportok által elvégzendő munka mennyiségét, minőségét, a szükséges létszámot és gépeket. Ehhez figyelembe kellett venni a terveket, a korábbi teljesítményeket, s fel kellett mérni az építési terepet a pótlékolás miatt. A tervezett munkamennyiségből vezettük le a munka elvégzéséhez szükséges normaidőt és a kifizethető bért. *Nehezítette az előkészítést, hogy nem álltak rendelkezésre megfelelő normatívák, így jórészt tapasztalati adatokra kellett támaszkodni,* ennek ismeretében szerepelt az EB-rendszer bevezetésének alapelvei között, hogy a kialakítandó rendszernek biztosítania kell *statisztikai normák* kidolgozásának alapadatait is.

A kidolgozott rendszer tervezetét *ismertették az érintett dolgozókkal és egyetértésükkel hagyta jóvá az igazgató,* így 1977. augusztus elejére, a munkálatok indítására megvoltak a rendszer bevezetésének a feltételei. Megnyugtató volt, hogy — minden eshetőségre felkészülve — előzetesen többször *modelleztük* a rendszert.

Az alkalmazott módszer leírása

Első és legfontosabb feladat a normaidő és az egyösszegű bér meghatározása. Egy adott csoport által elvégzendő feladatnak meg kell keresni a *költségvetésitétel*-vonzatait, majd az SZVKN segítségével ezeket a tételeket fel kell bontani és kigyűjteni belőlük a *közvetlen bér* és *munkaóra* összegét. Ezeket korrigálni kell tapasztalati teljesítmény- és a tényleges béradatokkal, megfelelő viszonyszámok képzése révén; hozzáadva a vizes, mocsaras, illetve a dombos, sziklás terepszakaszokra adott pótidőket (10 és 50 százalék). Így egy elméleti *normaidőt* kapunk. Ezt az időt osztjuk a dolgozók számával, az 1 főre jutó órákat pedig beszorozzuk a *szakmánkénti* létszámmal és átlagórabérrel (ez utóbbira indok a helyettesíthetőség és az általános alkalmazhatóság a csővezetéképítés területén). Az így kapott bérösszeg tartalmazza a szabadság, a törvényes távollét stb. címen távollevők bérét is, ezért statisztikai adatok alapján 0,85-ös szorzóval korrigálva kapjuk az *egyösszegű bért,* ugyanezzel a szorzóval a csoport dolgozó *létszámát* és a *normaórák* számát. Ezek az adatok kerülnek az EB-UTALVÁNYLAPRA, amelyet a csoport, az irányító főépítésvezetőség és a munkaügyi osztály kap meg. Az utalványlapok és mellékleteik azonosítására a folyamatos sorszámozás biztosít lehetőséget.

A teljesítményeket havonta számolják el, a kiérdemelt bérösszegből a csoport tagjai *ledolgozott idejük és alapbérük* arányában részesülnek. Ehhez az utalványlap mellékletét alkotó nyomtatványon naprakészen vezetik az adott munkán dolgozók nevét, törzsszámát, órabérét *(c),* a naponta ledolgozott órák számát. A hónap végén egyénenként meghatározzák a ledolgozott összes órák számát *(d)* és az összes időbért *(e= c·d).* Ezután kap szerepet az EB-ELSZÁMOLÓ LAP. Ezen is fel van tüntetve a *feladat (F)* és az érte járó *egyösszegű bér (B).* Havonta kitöl-

tendő rovatai: 1. *a teljesítés (V)* — ugyanabban a mértékegységben, mint a feladat —, 2. a ledolgozott összes órák (Σ *d*), 3. az *arányszám* ($T=V/F$), 4. az *elszámolható bér* ($M=B \cdot T$), 5. az időbér ($K=\Sigma$ *e*), 6. a *szorzószám* ($F=M/K$). A lapon helyet kap még a felelős vezetők igazolása és a *teljesítményt elszámoló* kézjegye is. Az elszámoló lap alkalmas későbbi elemzésekre is a csoport teljesítményéről, az előző melléklettel együtt pedig napi időfelhasználásokkal bővíthető összesen, szakmánként stb. A kapott szorzóval számítják ki adott munkán a dolgozó *teljesítménybérét* ($g=f \cdot e$). Egy dolgozó azonos hónapban több feladaton is tevékenykedhet, ezért egy KIMUTATÁS segítségével *összegezik* béreit és a végösszeg kerül a *havi munkabér-elszámolási lapjára.*

Az első három hónapban a szorzószámot *főépítésvezetőségi szinten* állapították meg ($f=\Sigma M/\Sigma K$), amely rendre a következőképpen alakult: 1,023; 1,097; 1,053. Ez a megoldás érdekes és *elvi szinten* is általánosítható tapasztalatokat hozott. *A rendszer nem ösztönözte kellő intenzitásra a gyengébb csoportokat, ezért a nagyobb teljesítményt elérő csoportok dolgozói követelték a csoportonkénti elszámolást, s joggal, mert előzőleg és azóta is szorzóik 1,3—1,4 körül alakulnak.*

Az előbbieken kívül megfelelően szabályozták a többlet- és pótmunkák, az állásidők, az eltávozó dolgozók elszámolását is.

Mint látható, a bérutalványozás csak a dolgozók *alapbérét* érinti, a különböző pótlékok, a minőség javítására ösztönző prémiumok változatlanok maradtak.

Külön említést érdemel, hogy a munkában döntő szerepet játszó hegesztő csoportot a bérutalványozás szempontjából azonosnak tekintjük a korábban különálló javítókkal, így ma közös érdekük, hogy a megtűrt hibaszázalék alá szorítsák a selejtes varratokat, és ezzel többet teljesítsenek összehegesztett csőhosszban.

A *nem közvetlen termelő*, de az építésben érdekelt dolgozók ösztönző bérkereteit az 1. sz. táblázat tartalmazza, ezért mindenképpen számolni kell főépítésvezetőségi szorzót.

Eredmények, továbbfejlesztési lehetőségek

Az EB-rendszer hatásainak kimutatására vállalati belső megállapodás volt, hogy az Adria építése a fontosságának megfelelő, de *nem kivételezett* elbánásban részesül az előkészítés, a gép, az anyag- és munkaerő-ellátás, valamint a kiszolgálás szempontjából. A bizakodás nem volt alaptalan, a rendszer *önszervező* képességének eredményeként a két legfontosabb mutató, a *vonalhegesztés* és a *teljesen elkészült* csővezeték-szakasz mennyisége egyaránt 130 százalék lett a tervezetthez viszo-

1. sz. táblázat

A nem termelő dolgozók ösztönzése különféle főépítésvezetőségi szorzók esetén

Nem közvetlen termelő dolgozók csoportja	Ha a főépítésvezetőségi szorzó a teljes havi munkaidőre			1 főnek havonta kifizethető maximum
	1,05—1,1	1,101—1,15	1,151 felett	
1. MEO, karbantartók, műszaki ügyintézők	200 Ft/fő	250 Ft/fő	300 Ft/fő	500 Ft
2. Szállítás, raktár	150 Ft/fő	200 Ft/fő	250 Ft/fő	400 Ft
3. Adminisztratív ügyvitel ..	100 Ft/fő	150 Ft/fő	200 Ft/fő	300 Ft
4. Gondnokság	50 Ft/fő	100 Ft/fő	150 Ft/fő	200 Ft

2. sz. táblázat

Az Adriai kőolaj-távvezeték építésének hatékonysági mutatói más vezetékszakaszok adatainak tükrében

A vezeték megnevezése	Az 1 munkaórára jutó termelési érték (Ft)	A 100 Ft bérre jutó termelési érték (Ft)
Adria kőolaj-távvezeték	1672	9552
Pusztaederics—Lenti	801	2789
Újszeged gázellátása	541	1385
Zalaegerszegi körvezeték	610	2406
Jánosháza—Nagylengyel	1146	4882
Ercsi—Vecsés	1776	7703

nyítva. A *hatékonyság* növekedésének bizonyítékaként a 2. sz. táblázatban közlöm az Adria és néhány korábbi vezeték azonos mutatóit, ehhez nem is kell hozzáfűzni semmit, a számok beszélnek. A táblázatban — illusztratív céllal — csupán az élőmunka-hatékonyság adatait ismertetem.

A vállalat hozzáadottérték-mutatója a tervezett 8 százalék helyett várhatóan 31 százalékkal növekszik, ezen belül a nyereség a tervezettnek több mint kétszerese lesz, ehhez természetesen a kapcsolódó területek jobb munkája is hozzájárult. Javult a gépkihasználás és a munkafegyelem, a vállalati létszám 50 fővel kisebb a tervezettnél.

Mint már említettem az EB-rendszer dokumentumainak feldolgozásával és elemzésével értékes adatokat kapunk a statisztikai normák kialakításához. A statisztikai normák kiegészítésére mérésen alapuló időelemzéseket végeznek, amelyek egyúttal a műtárgyas csoportok technológiájának továbbfejlesztését, a téli időszak hátrányainak kiküszöbölését célozzák műszaki fejlesztési megoldásokkal.

Az előbbiek birtokában egyszerűsödik az utalványozás és elszámolás, pontosítható a szakaszolás. A dokumentálás rutinszerűvé válásával elegendő lesz az utalvány- és elszámolólap alkalmazása. A következő időszakban az EB-rendszert először kiterjesztjük a csővezeték-építés minden munkájára, más szakterületek munkáira is. Ez utóbbiaknál csak a bér és normaidő megállapítási módszere változik az eltérő árrendszerek miatt. Az EB-rendszer keretében végzett tevékenységet a *DH-munkarendszer* alrendszereként kezeljük.

★

E cikk azt a célt szolgálja, hogy bebizonyítsuk: a nehézségek ellenére is a hasonló adottságú vállalatoknál érdemes az egyösszegű csoportos bérutalványozás bevezetésével foglalkozni. Ha a rendszert széleskörűen alkalmazzák, és az beválik, valószínűleg a szabályozók is jobban elősegítik a teljesítmények és a bérek közötti szorosabb összhang kialakulását, azt, hogy ezzel erősödjék a munka szerinti elosztás elvének érvényesítése a gyakorlati munkában.

Punyi István

Az európai KGST-országok gazdasági fejlődése 1977-ben

Az európai KGST-országok 1977. évre — ötéves népgazdasági terveik gazdaságpolitikai céljaival összhangban — a gazdaság dinamikus fejlődésének fenntartását, a gazdasági hatékonyság, a munkatermelékenység erőteljes növelését, a munkaerő és az eszközök kihasználásának, általában a gazdálkodás minőségi mutatószámainak javítását irányozták elő. Részben a világpiaci árváltozások, részben a tőkés világgazdaság bizonytalanságainak, a diszkriminatív gazdaságpolitikának ellensúlyozására e tervek egyik fő célja a külső gazdasági egyensúly javítása, a kiegyensúlyozott fejlődéshez szükséges feltételek és tartós tényezők, folyamatok kibontakoztatása, illetőleg biztosítása volt. Az európai KGST-országok 1977. évi tervei az országcsoport *egészét* tekintve az 1976. évi tényleges gazdasági fejlődési ütem csekély mérséklődésével számoltak. Ezen belül az országok többségében — főként a kisebbekben — a gazdasági fejlődés gyorsulását tervezték. Meghatározó jelentősége volt annak, hogy az 1977. évi terv Lengyelországban és a Szovjetunióban a gazdaság visszafogottabb ütemű fejlődésével számolt.

A különböző belső és külső feltételek, tényezők együttes hatására 1977-ben az európai KGST-országok egészében a nemzeti jövedelem mintegy 5 százalékkal nőtt. Ez a fejlődési ütem jóval gyorsabb (több mint kétszerese) volt az európai tőkésországokénál. Az 1976. évi viszonylag mérsékeltebb fejlődési ütem ellensúlyozására és az ötéves tervben előirányzatának megközelítése (elérése) végett Csehszlovákiában, az NDK-ban és Magyarországon meggyorsult a gazdasági fejlődés.

1. sz. táblázat

A nemzeti jövedelem növekedése
(Százalék, az előző évhez képest)

Ország	1976 tény	1977 terv	1977 tény	1978 terv
Bulgária.....	6,7	8,2	6,3	6,8
Csehszlovákia ...	3,7	5,2	4,5	4,9
Lengyelország...	7,1	5,7	5,6	5,4
Magyarország ...	3,0	6—6,5	7,5—8,0	5,0
NDK.....	3,7	5,5	5,2	5,2
Románia	10,5	11,3	8,6	11—11,5
Szovjetunió.....	5,0	4,1	4,0	4,0

Forrás: Itt és a továbbiakban az egyes országok statisztikai évkönyvei, közölt tervei és tervjelentései.

Mivel az európai KGST-országokban fokozottan szűkülnek a növekedés extenzív forrásai, a gazdaság töretlen fejlődésében egyre nagyobb szerepet játszanak a minőségi-hatékonysági tényezők. 1977-ben az országok többségében fokozódott a műszaki-tudományos haladás üteme, a figyelem középpontjába került a termelőkapacitások jobb kihasználása, a termelés költségeinek (különösen az energia- és anyagköltségek) csökkentése, a versenyképesség fokozása. A termelőágazatokban foglalkoztatottak száma nem változott, illetve alig emelkedett. Így a termelés növekményének átlagosan mintegy háromnegyede a munka termelékenységének növekedéséből származott.

A Nagy Októberi Szocialista For-

radalom 60. évfordulója tiszteletére indított munkaverseny-mozgalom jelentősen hozzájárult a dinamikus gazdasági fejlődéshez, a főbb gazdaságpolitikai célok megvalósításához.

Az országok többségében a beruházások és a lakosság fogyasztása kiegyensúlyozottan, a gazdaságpolitikai célokkal, illetőleg a lehetőségekkel összhangban nőtt. Lengyelországban és a Szovjetunióban a beruházások a gazdasági fejlődés üteménél mérsékeltebben, ezzel szemben Bulgáriában, Romániában és Magyarországon annál gyorsabban (több mint 10 százalékkal) bővültek. A lakosság reáljövedelme, illetőleg fogyasztása a nagyobb teljesítmények, a nemzeti jövedelem fejlődésének függvényében emelkedett. Az életszínvonal javulásában jelentős szerepe volt a társadalmi juttatások fokozásának.

Az új világgazdasági feltételek között továbbra is jó — a nemzeti jövedelmet meghaladó — ütemben bővült a közösség országainak külkereskedelme. Folytatódott a nemzetközi gazdasági kapcsolatok alapját képező szocialista gazdasági integráció komplex programjának sikeres megvalósítása, az áruforgalom tervszerű bővítése, az újabb hosszú távú együttműködési célprogramok előkészítése. A tőkés nemzeti piaci feltételek változása, bizonytalan voltuk, a tőkés világ gazdasági válságának egyes következményei nehezítették a KGST-országok számára a kelet-nyugati kereskedelem bővítését, kiegyensúlyozott fejlesztését, illetőleg az egyensúly helyreállítását. A nehézségeket súlyosbították a szocialista országok exportját korlátozó, diszkriminatív intézkedések. Ezek akadályozták több szocialista ország külgazdasági egyensúlyának az export erőteljes fokozása révén való javítását. Ilyen körülmények között több európai KGST-ország a tőkésországokból származó importjának az exporthoz igazított bővítése révén tette kiegyensúlyozottabbá tőkés viszonylatú külkereskedelmi forgalmát.

1978-ra az európai KGST-országokban együttesen az 1977. évihez hasonló gazdasági fejlődést terveznek. Az országok többségében a tervezett gazdasági növekedés megközelítően azonos, 4—5 százalék, Bulgáriában 6,8, Romániában 11—11,5 százalék. 1978-ban — az 1977. évi fejlődéshez hasonlóan — folytatódik az országok fejlettségi szintje kiegyenlítődésének folyamata.

Ipar

1977-ben a gazdasági fejlődésben az előző évinél nagyobb volt az ipar szerepe. Az európai KGST-országokban együtt az ipari termelés 6,4 százalékkal, az 1976. évinél és a tervezettnél gyorsabban nőtt.

Miközben az ipari termelés dinamikus bővülése folytatódik, a fejlődésben a mennyiségi növekedés mellett egyre nagyobb szerep jut a termelés minőségi mutatóinak. Az 1977. évi fejlődés tükrözi a gazdasági hatékonyság fokozására, ezen belül mindenekelőtt a termelékenység növelé-

2. sz. táblázat

Az ipari termelés növekedése

(Százalék, az előző évhez képest)

Ország	1976 tény	1977 terv	1977 tény	1978 terv
Bulgária	7,0	9,2	6,8	7,7
Csehszlovákia	5,5	5,3	5,7	5,1
Lengyelország	9,3	7,3	8,6	6,8
Magyarország	4,6	6,0	6,8	5,5—6
NDK	5,9	5,1	5,4	5,7
Románia	11,4	10,5	12,5	10,6
Szovjetunió	4,8	5,6	5,7	4,5

sére, az erőforrások minél hatékonyabb felhasználására, a termékek minőségének növelésére, a termékszerkezet javítására, a műszaki tudományos fejlődés gyorsítására irányuló törekvéseket. A közösség országaiban az ipari munka termelékenysége 5,2 százalékkal, az iparban foglalkoztatottak száma 1,2 százalékkal emelkedett. Több országban nem emelkedett az ipari foglalkoztatottság, így a termeléssel megegyező, illetőleg nagyobb mértékben nőtt az ipari munka termelékenysége. Ezt — a többi között — az ipari termelőkapacitások gyors bővülésének, korszerűsödésének folyamata és a rendelkezésre álló eszközök jobb hasznosítása tette lehetővé. Az ipar termelési szerkezetének átalakulására a központi fejlesztési programoknak, a nemzetközi együttműködés keretében gyarapodó termelési szakosodásnak, a fogyasztói igények növekedésének és a nemzetközi piacokon a verseny fokozódásának volt a legerőteljesebb hatása. Szorosabbá vált a termékszerkezet változása és az exporttörekvések közötti kapcsolat. Nőtt a külföldi tudományos eredmények felhasználásával gyártott termékek aránya. Folytatódott a bérek ösztönző (mindenekelőtt a teljesítmények növelése, a munkaidő és termelőkapacitások jobb kihasználása) jellegének erősödése. Minden országban megkülönböztetett figyelmet fordítottak az anyag- és energiatakarékosságra, a munka szervezettségének a növelésére. Egyes országok tervjelentései jelentős költségmegtakarítási eredményekről számolnak be.

A jelentős eredmények ellenére több országban a hatékonyság és a gazdálkodás minőségi mutatói a követelményekhez és a lehetőségekhez képest nem kielégítő mértékben javultak.

3. sz. táblázat

A termelés, a foglalkoztatottság és a termelékenység alakulása az iparban 1977-ben

(Százalékos változás az előző évhez képest)

Ország	Termelés	A foglalkoztatottak száma	Egy foglalkoztatottra jutó termelés
Bulgária	6,8	0,3[a]	6,5
Csehszlovákia	5,7	1,0[a]	4,7
Lengyelország	8,6	0,3	8,3
Magyarország	6,8	—0,2	7,0
NDK	5,4	..	..
Románia	12,5	2,5[a]	9,8
Szovjetunió	5,7	1,5[a]	4,1

[a] Számított adat.

1977-ben az országok többségében, a fűtőanyag- és a villamosenergiatermelés fejlesztése alapvető volt. Továbbra is gyorsan, az átlagot meghaladóan nőtt a gép- és vegyipar termelése (7—14 százalékkal). Viszonylag mérsékelten bővült egyes könnyűipari ágazatok (főként a textil-, textilruházati, valamint a bőr- és szőrmeipar) tevékenysége. Több országban a kedvezőtlen mezőgazdasági terméseredmények korlátozták az élelmiszer-feldolgozás fejlesztését, ezzel szemben Csehszlovákiában, Magyarországon és Romániában az élelmiszeripar a dinamikusan fejlődő ágazatok közé tartozott.

A kitermelési feltételek rosszabbodása ellenére a Szovjetunióban a kőolajtermelés 5, a földgáztermelés 8 százalékkal nőtt és ezzel megközelítette az 550 millió tonnát, illetőleg a 350 milliárd köbmétert. Az ipari termelés fejlődésében a vegyiparnak és a gépiparnak továbbra is meghatá-

4. sz. táblázat

Az ipari termelés alakulása ágazatonként 1977-ben
(Százalékos változás az előző évhez képest)

Iparág	Bulgária	Csehszlovákia	Magyarország	Románia	Szovjetunió
Villamosenergia-ipar	7,5	5,8	8,4	2,4	3,0
Vaskohászat	6,3[a]	3,2	4,2[a]	13,7	2,0
Gépipar	13,8	7,7	7,5	13,2	9,0
Vegyipar	12,3	6,3	6,9	13,9	7,(
Építőanyag-ipar	10,6	5,3	6,1	14,7	3,0
Faipar	..	6,4	3,3	12,9	3,0
Papíripar	6,7	3,7	8,7	...	
Textilipar	4,8	3,5	3,1	10,8[b]	4)
Ruházati ipar		4,0	1,9		
Bőr- és szőrmeipar		3,4	3,4		
Élelmiszeripar	—0,7	6,4	9,7	10,0	5,0

[a] Kohászat. — [b] Üvegiparral együtt.

rozó jelentősége van. (Termelésük 1977-ben a tervezettet meghaladó mértékben 7, illetőleg 9 százalékkal nőtt.) A gépiparon belül folytatódott az automatizálási rendszerek és a számítógépek különösen gyors ütemű fejlődése. Az ipar átlagát meghaladóan bővült több fontos ipari fogyasztási cikk (például színes televízió, bútor) és élelmiszeripari termék (például cukor, vaj) gyártása.

Bulgária iparában jelentős károkat okoztak a földrengések. A fejlődési ütem lassult. Az ipar átlagát meghaladóan nőtt a vegyipar és a gépipar termelése. A gépiparban dinamikusan fejlesztették több exportra orientált cikk (például belsőégésű motorok, írógépek) gyártását. Meggyorsult az energiahordozók termelése. Az energiatermelés és -felhasználás területén megváltozott a tervezési és irányítási rendszer. A kedvezőtlen mezőgazdasági eredmények hatására csökkent az élelmiszer-feldolgozó ipar termelése.

Kiegyensúlyozottan fejlődött *Csehszlovákia* ipara. Az ütemcsökkenés ellenére a gépipar és a vegyipar szerepe az ipari termelés növekedésében továbbra is meghatározó. A gépipar legdinamikusabb szektorai a vegyipari gépek és a számítástechnikai berendezések voltak. Fellendült az energiatermelés. 1977-ben Csehszlovákiában, különös jelentősége volt a háztartási gépek gyártása fejlesztésének és választékuk bővítésének. A könnyűiparban az átlagot meghaladóan nőtt a hazai nyersanyagot feldolgozó gyártási ágak termelése. A jó mezőgazdasági terméseredmények hatására az élelmiszer-feldolgozó ipar termelése több mint 6 százalékkal nőtt.

Lengyelországban az ipari fejlődés mindenekelőtt a belső és a külső gazdasági egyensúly javítását szolgálta. Az ipar értékesítési irányai között számottevő változás történt a belföldi fogyasztás és az export javára. A gazdaságpolitikai célok elérése végett erőfeszítéseket tettek a választék és a minőség javítására. Jelentősen fejlődött a kohászat, főként az acél- és réztermelés. A korábbi évekhez hasonlóan dinamikus volt a gépipar termelésének növekedése. Ezen belül említést érdemel a bányagépek, a mezőgazdasági gépek, a személygépkocsik és egyes modern háztartási gépek gyártásának ugrásszerű fejlesztése. 1977-ben 280 ezer személygépkocsit gyártottak, 29 százalékkal többet az egy évvel korábbinál.

A *Német Demokratikus Köztársaságban* az ipari ágazatok többségében folytatódott a kiegyensúlyozott, nagyjából hasonló mértékű fejlődés.

Javult a termelés energia-, illetőleg a késztermék-gyártók alkatrészellátása, valamint az anyagtakarékosság. A legjelentősebb termelésnövekedést a villamosgép-iparban, az elektronikai iparban és a szerszámgépiparban érték el. Emellett az ipar átlagát meghaladóan bővült a könnyűipar és az élelmiszeripar termelése.

Romániában a földrengés okozta károk ellenére fennmaradt — 1976. évhez képest meggyorsult — az ipari termelés dinamikus növekedése. A beruházási tevékenység megélénkülése fellendítette a gépipar, illetőleg az építőanyag-ipar termelését. (A gépipar 13, az építőanyag-ipar 15 százalékkal nőtt.) Az 1976. évi jó mezőgazdasági termés erőteljes fejlődést biztosított az élelmiszeriparban. A korábbi évekhez képest jelentősen mérséklődött a bányászat, a villamosenergia-termelés és a színesfémkohászat fejlődésének üteme.

Az európai KGST-országok többségében erre az évre a tavalyinál némileg mérsékeltebb ütemű fejlődést terveznek. Folytatódik az ipari termelés fejlettségi szintjei kiegyenlítődésének folyamata: a tervek szerint a leggyorsabban Bulgária és Románia ipari termelése nő (7,7, illetve 10,6 százalékkal). A mennyiségi növekedés mellett a minőségi mutatók, küllönösen a hatékonyság, a termelékenység és a termékszerkezet szerepének további növekedésével számolnak az ipari fejlődésben.

Mezőgazdaság

1977-ben — az előző évihez hasonlóan — az európai KGST-országok többségében az időjárás nem kedvezett a mezőgazdasági termelés fejlődésének. A térség észak-nyugati területein, ahol a növényzet fejlődésének feltételei megfelelőek voltak, kiterjedt és tartós esőzések jelentős betakarítási veszteségeket okoztak. Mind a két évben nőtt a mezőgazdasági termelés a Szovjetunióban. Azokban az országokban, ahol 1976-ban csökkent a mezőgazdasági termelés, tavaly — az időjárás okozta veszteségek ellenére — növekedés mutatkozott. Csehszlovákiában és Magyarországon a növekedés nem csupán az egy évvel korábbi csökkenést pótolta, hanem a két évet együtt számítva jelentős, a hosszabb távú fejlődésnek megfelelő előrelépés történt. A mezőgazdaság csupán Bulgáriában és Romániában nem érte el az előző évi termelési szintet. (Romániában egy nagymértékű, 17 százalékos növekedést követően.)

Az európai KGST-országokban termett gabona mennyisége — annak ellenére, hogy nem érte el az 1976. évi rekordszínvonalat — mintegy 30 millió tonnával, 13 százalékkal volt több, mint az 1971—1975. évek átlagában. A Szovjetunióban, Csehszlovákiában, Romániában és Magyarországon az 1976—1977. évek gabonatermelése megközelítette az ötéves tervidőszakra előirányzott termelési

5. sz. táblázat

A mezőgazdasági termelés alakulása

(Százalékos változás az előző évhez képest)

Ország	1976 tény	1977 terv	1977 tény	1978 terv
Bulgária	3,2	4,0	—6,3	5,0
Csehszlovákia	—2,4	8,2	7,9	3,4
Lengyelország	—0,7	5,3	0,8	5,8
Magyarország	—2,4	7–8[a]	10,0	2,0—3,0
NDK	—9,8	2,8	1,0	3,5
Románia	17,3	több mint 1,9	—1,3	6,9—16,1
Szovjetunió	4,1	7,8	3,0	6,8

[a] Az 1975. év százalékában.

színvonalat. Kedvezően alakult a búzatermés Csehszlovákiában, Romániában és Magyarországon. A kedvező terméseredményekben, pontosabban a növekvő termésátlagokban kiemelkedő szerepe van a nagyhozamú gabonafajták kifejlesztésének és gyors elterjesztésének a kutatási együttműködés fokozásának.

A többi növény közül burgonyából kevesebb, cukorrépából nagyjából ugyanakkora termést takarítottak be, mint 1976-ban. A mérsékeltebb burgonyatermés főként a termőterület csökkenésével függött össze. A cukorrépa termőterülete — ezzel szemben — növekvő tendenciát mutat. Jó cukorrépatermés volt Csehszlovákiában, Lengyelországban, a Német Demokratikus Köztársaságban. A Szovjetunióban rekord gyapottermést takarítottak be (8,8 millió tonna), amely több az 1976—1980. évekre tervezett színvonalnál. Olajos magvakból mintegy 11 százalékkal termett több, mint 1976-ban.

Az országok többségében jelentősen nőtt a tömegtakarmányok termelése. Ahol a takarmánygabonatermés csökkent, a jó tömegtakarmány-termés az állatállomány ellátásának kiegyensúlyozó tényezőjévé vált.

6. sz. táblázat

A búza termésátlaga és termésmennyisége

Ország	Termésátlag q/hektár			Termésmennyiség millió tonna		
	1975	1976	1977	1975	1976	1977
Bulgária	33,8	39,7	..	2,8	3,1	3,0
Csehszlovákia	35,5	37,6	40,7	4,2	4,8	5,2
Lengyelország	28,3	31,4	29,0	5,2	5,7	5,3
Magyarország	32,0	38,8	40,5	4,0	5,2	5,3
NDK	39,7	35,6		2,7	2,7	2,9
Románia	20,6	27,9	28,4	4,9	6,8	6,5
Szovjetunió	10,7	16,3		66,2	96,9	92,0

Az állattenyésztés eredményei 1977-ben a korábbinál kedvezőbben alakultak. Az állattenyésztés Lengyelországban 12,7, — ami az egy évvel korábbi 7 százalékos csökkenést kompenzálta —, Magyarországon 9,4, Csehszlovákiában 3,2, Bulgáriában 2 százalékkal fejlődött. Nőtt az állatállomány. Az országok többségében a sertésciklus 1976-ban túljutott mélypontján és 1977-ben az országok egészében mintegy 9 százalékkal nőtt a sertésállomány. Az 1976. évvel ellentétben a legtöbb országban kismértékben (1—2 százalékkal) emelkedett a szarvasmarha- és ezen belül a tehénállomány. 1976-ban általában csökkent a hústermelés, 1977-ben az állatállomány növekedése az ország-

7. sz. táblázat

A fontosabb növények termésmennyisége az európai KGST-országokban

(Millió tonna)

Megnevezés	Összesen			Ebből: Szovjetunió		
	1975	1976	1977	1975	1976	1977
Gabonafélék összesen	213,7	302,1	272,5	140,1	223,8	195,5
Ebből:						
Búza	90,1	125,2	120,3	66,2	96,7	92,0
Kukorica	27,5	30,6	30,8	7,3	10,1	11,0
Burgonya	151,0	152,6	144,6	88,7	85,1	83,4
Cukorrépa	106,9	138,5	137,9	66,3	99,9	93,3

gok többségében együtt járt a hústermelés jelentős növekedésével. Változatlan, illetőleg kismértékben növekvő tehénállomány mellett jelentősen emelkedett a tejtermelés. Több országban az állattenyésztés kedvező eredményeiben jelentős szerepük volt a jövedelmezőség fokozására tett központi intézkedéseknek.

műszaki felszereltsége. Fejlesztették a takarmánykeverék ipari előállítását és terjedt felhasználásuk az állattenyésztésben. Előtérbe került a termelés, szállítás, tárolás és a feldolgozás összhangjának javítása az egész mezőgazdaságban.

Erre az évre Bulgáriában, Lengyelországban, Romániában és a Szovjet-

8. sz. táblázat

A szarvasmarha-, sertés- és juhállomány alakulása 1977-ben

(Százalékos változás az év végi és év eleji állomány között)

Ország	Szarvasmarha	Ebből: tehén	Sertés	Juh
Bulgária	1	1	—2	4
Csehszlovákia	2	—	10	..
Lengyelország[a]	1	—	6	15
Magyarország	3	2	—	11
NDK	1	1	4	3
Románia	—1	4	—4	1
Szovjetunió	2	1	12	1
Összesen:	2	1	9	..

[a] Júniusi adatok.

9. sz. táblázat

A vágóállat-, tej- és tojásfelvásárlás alakulása 1977-ben

(Százalékos változás az előző évhez képest)

Ország	Vágóállat	Tej	Tojás
Bulgária	..	8	—1
Csehszlovákia	5	—	3
Magyarország	13	14	21
NDK	—2	—2	3
Szovjetunió	8	8	12

Továbbra is gyors ütemben nőtt a beruházás és az ipari anyagfelhasználás a mezőgazdaságban. Tovább bővült az öntözött terület és fokozódott a talajjavítás. Több országban jelentős erőfeszítéseket tettek a termőterület jobb hasznosítására. A műtrágya-felhasználás főként Bulgáriában és Romániában emelkedett. Tovább terjedt a komplex gépesítés, egyes növények termesztésének ipari módszere. A beruházott gépek számánál gyorsabban nőtt a gépek teljesítőképessége. Bővült a nagyüzemi állattartást és hízlalást biztosító férőhelyek száma és javult az állattartás

unióban 5 százalékos, illetőleg ezt meghaladó termelésnövekedést terveztek. Csehszlovákiában és Magyarországon a jó 1977. évi terméshez viszonyítva mérsékeltebb, 2—3 százalékos fejlődéssel számolnak.

Beruházás, építőipar

Az európai KGST-országok egy részében (Bulgária, Csehszlovákia, Magyarország, Románia) meggyorsult a beruházások növekedése. Lengyelországban folytatódott a — korábban dinamikus — beruházási tevékenység visszafogottabb bővítése. To-

vábbra is egyenletesen nő a beruházás a Német Demokratikus Köztársaságban és a Szovjetunióban. A beruházások tervezésének, irányításának és finanszírozásának fejlesztése a beruházási tevékenység javítását szolgálja. A cél a beruházások kivitelezési idejének rövidítése, a befejezetlen beruházások állományának csökkentése, a tervezés és kivitelezés minőségének javítása, a költségek leszorítása. Jelentősen javult a beruházási tevékenység ösztönzési rendszere mikroszinten (brigádmozgalom) és több országban nőtt a szervezettség a tervezők és kivitelezők, a beruházási igények és a kivitelezési kapacitások összhangja, javult a tervezés folyamatossága, az anyagellátás, a kooperáció. A figyelem középpontjába került az erőforrások koncentrálásának a kérdése. Tovább nőtt a rekonstrukciós jellegű, a technológiai fejlődést szolgáló beruházások aránya.

Több országban 1977-ben folytatódott az energetikai és a saját nyersanyagbázis fejlesztése; nagy gondot fordítottak a lakosság áruellátását javító és az exportárualapokat bővítő beruházásokra, valamint a nem termelő szférában a lakásépítésekre.

Az építőipar termelése 1977-ben általában az egy évvel korábbival azonos ütemben nőtt. Az országok többségében a termelékenység meghatározó szerepet játszott a termelés fejlődésében. E célból folytatódott a technikai felszereltség növelése és a géppark korszerűsítése.

A lakosság jövedelme és fogyasztása

1977-ben az európai KGST-országok többségében a lakosság reáljövedelmének növekedése gyorsabb volt, mint 1976-ban. Az egyes országok lakossága reáljövedelmének növekedési üteme közötti különbségek mérséklődtek.

A jövedelmeknek az átlagosnál dinamikusabb növelése figyelhető meg azokban az országokban, ahol a gazdasági fejlődés is gyorsabb volt. Javította a jövedelemelosztást, hogy a társadalmi juttatások általában a jövedelmeket meghaladó mértékben nőttek. Egyes országokban emelték a nyugdíjakat. Az országok többségében a parasztság reáljövedelme — figyelemmel a mezőgazdasági termelés eredményeire — a munkások és alkalmazottakéval arányosan nőtt.

A bérek a munka termelékenységével összhangban emelkedtek. A bérrendszerek korszerűsítésével erősödött a bérek ösztönző szerepe. A nagyobb teljesítmények mellett előtérbe került a műszaki fejlesztés, a kapacitások időre való üzembe helyezésének, a minőség javításának, az előirányzott választék betartásának, az anyag- és energiatakarékosságnak az ösztönzése. A Szovjetunióban és Magyarországon a termelőberendezések jobb kihasználása végett növelték a műszakpótlékot. Több országban központi intézkedésekkel is javították a bérarányokat.

A jövedelmekkel összhangban emelkedtek a lakosság vásárlásai és

A beruházások és az építőipar 1977-ben *10. sz. táblázat*

(Százalékos változás az előző évhez képest)

Ország	Beruházások	Építőipari		
		termelés	létszám	termelékenység
Bulgária	13,0	4,8	—1,0	5,7
Csehszlovákia	6,3	4,3	0,9	3,0
Lengyelország	2,5	4,8	—	4,8
Magyarország	13,0	6,4	—1,1	7,6
NDK	6,0	5,7	..	..
Románia	11,5	11,4	..	..
Szovjetunió	3,0	3,1	—	3,1

a lakossági szolgáltatások. Több országban jelentős erőfeszítéseket tettek, hogy a fogyasztási cikkek termelése a jövedelmek növekedésének megfelelően, illetőleg azt meghaladóan bővüljön, és ezzel megszűnjenek az áruellátásban korábban tapasztalt időszakos feszültségek s általában javuljon a fogyasztási javak területén a kereslet és a kínálat egyensúlya. Lengyelországban az 1976. évhez hasonlóan megkülönböztetett jelentőséget tulajdonítottak a fogyasztásicikk-ellátás stabilizálásának. Több országban intézkedések hatására javult a zöldség- és gyümölcsellátás. A belső fogyasztói igények kielégítésére gyártott cikkek mennyiségének növelése mellett a figyelem középpontjába került a minőség, a választék, a textíliák és ruházati cikkek területén a gyorsan változó igényekhez való alkalmazkodás, valamint a kiszolgálás színvonalának a növelése.

A kereskedelmi áruforgalomban az átlagosnál erősebben bővült az iparcikkek, ezen belül egyes tartós fogyasztási cikkek eladása. A lakosság ellátásában tovább fokozódik a szolgáltatások fejlesztésének, minőségük javításának szerepe.

1977-ben az európai KGST-országok folytatták lakásépítési programjaik megvalósítását. Együttesen több mint 3 millió lakást építettek, többet, mint 1976-ban. (Ebből a Szovjetunióban 2,2 milliót.) A lakásépítés színvonala az egyes országokban megközelítően azonos (évente ezer lakosra számítva 8—9 lakás épül). A Német Demokratikus Köztársaságban az épülő új lakások viszonylag alacsonyabb száma összefügg azzal, hogy megkülönböztetett figyelmet fordítanak a meglevő lakások korszerűsítésére. Az épülő lakások számának növelése mellett egyre nagyobb szerepet kap a lakások minőségének javítása, alapterületük növelése. (1977-ben az újonnan épült lakások átlagos alapterülete elérte a 60 m^2-t.)

11. sz. táblázat

A reáljövedelem és a kiskereskedelmi áruforgalom volumenének alakulása

(Százalékos növekedés az előző évhez képest)

Ország	Egy lakosra jutó reáljövedelem		Kiskereskedelmi áruforgalom	
	1977 tény	1978 terv	1977 tény	1978 terv
Bulgária	2,0[a]	3,6	3,2	4,4
Csehszlovákia	3,5[a]	..	3,8[d]	3,9[d]
Lengyelország	6,5[b]	4,8[b]	12,2[d]	..
Magyarország	4,5	3—3,2	6,2	4,0
NDK	5,5	..	4,3	4,0
Románia	5,7[c]	7,5[c]	6,7[d]	10,0
Szovjetunió	3,5	3,0	4,4	3,9

[a] Egy keresőre jutó nominálbér.
[b] Pénzjövedelmek reálértéke.
[c] Egy keresőre jutó reálbér.
[d] Folyó áron számítva.

Külkereskedelem

1977-ben az európai KGST-országok a népgazdasági terven egyik fő gazdaságpolitikai célként a külgazdasági egyensúly javítását jelölték meg. A külkereskedelmi forgalom továbbra is gyors — a nemzeti jövedelemnél jóval nagyobb — ütemben bővült. A forgalom összértékének növekedési üteme a régió egészében — az 1976. évihez hasonlóan — meghaladta a 10 százalékot. A népgazdasági tervnek megfelelően az export

az importot jelentősen felülmúlóan emelkedett, javult a külgazdasági egyensúly.

Az európai KGST-országok egymás közötti forgalma — az előző évekkel ellentétben — az összforgalomnál dinamikusabban bővült. Az egymás közötti áruforgalom tervszerűen, az államközi megállapodásoknak megfelelően alakult. A forgalom gyors ütemű bővülését a továbbra is gyors gazdasági fejlődés, ezen belül az élénk beruházási kereslet, az ipari termelői igények és a kölcsönös élelmiszer-szállítások növekedése alapozta meg. Folytatódott a gazdasági integrációs folyamatok kibontakoztatása: az áruforgalom bővülésének — mindenekelőtt a gépek és berendezéseknél — meghatározó tényezője volt a kooperáción és specializáción alapuló kölcsönös szállítások növekedése.

országok többségében a fejlett tőkésországokból származó import korlátozását tette szükségessé. A fejlett tőkésországokból származó importban az élelmiszerek, a gépek és a fogyasztási cikkek forgalma mérséklődött, de továbbra is dinamikusan bővült a nyersanyagok, féltermékek és vegyi cikkek vásárlása. Az európai KGST-országok a fejlett tőkésországokba, mindenekelőtt a nyersanyagok, a vegyi cikkek és a gépek exportját bővítették, az élelmiszerek forgalma az exportban sem emelkedett.

Megélénkült a külkereskedelmi árucsere az európai KGST-országok és a fejlődő országok között, mindenekelőtt az európai KGST-országoknak a fejlődő országokba irányuló exportja nőtt erőteljesen. A készpénzvásárlás mellett emelkedett a KGST-országok gépexportjához kapcsolódó hitelnyújtás is. A gazdasági kapcsolatokon belül egyre nagyobb szerep jut a kooperációnak.

12. sz. táblázat

A külkereskedelmi forgalom alakulása

(Százalékos változás az előző évhez képest)

Ország	1976		1977	
	Export	Import	Export	Import
Bulgária	14,5	3,8	13,0	
Csehszlovákia	16,2	10,4	12,0	
Lengyelország	7,1	10,6	..	
Magyarország	3,1	—3,1	16,5	16,7
NDK	12,6	16,9	7,0	
Románia	14,9	14,1	14,6	15,5
Szovjetunió	16,6	7,8	11,0	

A kelet-nyugati kereskedelem 1976. évi megélénkülése átmenetinek bizonyult. A fejlett tőkésországok konjunktúrájának élénkülése mérséklődött, több iparág visszaesett és az országok mind sűrűbben nyúltak az importkorlátozás eszközéhez, mindenekelőtt a szocialista országokkal szemben. Mindennek együttes hatására az európai KGST-országok fejlett tőkésországokba irányuló exportja — főként változatlan áron számítva — jelentősen vesztett 1976. évi dinamizmusából. A mérsékelt exportnövelés lehetősége mellett a külkereskedelmi mérleg passzívuma csökkentésének gazdaságpolitikai célja az

1978-ra az európai KGST-országokban átlagosan a külkereskedelmi forgalom több mint 10 százalékos növekedését irányozták elő. Ebben az évben is elsősorban az egymás közötti gazdasági együttműködési lehetőségek kihasználása biztosítja az áruforgalom gyors növelését. További nehézségekkel kell számolni a fejlett tőkésországokba irányuló export bővítésében.

Összefoglalva: az európai KGST-országokban a kedvezőtlen külső gazdasági körülmények ellenére az

1977. évi gazdasági fejlődés erőteljes — az európai tőkésországokénak több mint kétszerese — volt. A növekedés fő hordozója továbbra is az ipar: szerepe a gazdasági fejlődésben 1976-hoz képest fokozódott. Az időjárás az országok többségében 1977-ben sem kedvezett a mezőgazdasági termelés növekedésének. A teljesítmények és a gazdasági egyensúly javításának függvényében nőtt a lakosság életszínvonala, javultak életkörülményei; az országok többségében a növekedés üteme némileg gyorsabb volt, mint 1976-ban. A külkereskedelmi forgalom továbbra is lendületesen bővült, mindenekelőtt az országok egymás közötti és a fejlődő országokkal lebonyolított forgalom. Az országok többségében — a külső nehézségek ellenére — az export a tervnek megfelelően, az importot meghaladóan nőtt. 1978-ra az európai KGST-országok a tavalyihoz hasonló ütemű gazdasági fejlődést terveznek. Ebben a múlt évinél nagyobb szerep jut a mezőgazdasági termelés erőteljes fejlesztési előirányzatainak, a gazdasági hatékonyság és a minőség még fokozottabb javításának. Folytatódik az életszínvonal növekedése, továbbra is fontos helyet foglal el a lakosság áruellátásának javítása. Fennmarad a külkereskedelmi forgalom erőteljes és jobban kiegyensúlyozott bővítésére való törekvés. Az 1978. évi népgazdasági tervek teljesítésével, az intenzív gazdasági fejlődés követelményeivel összhangban álló folyamatok kibontakozásával tovább nő az európai KGST-országok súlya és szerepe a világgazdaságban.

Pócs Ervin

A munka minősége és a munkaügyi kapcsolatok az Egyesült Államokban

A munkafeltételek javítására irányuló kezdeményezések nem csupán a munkahelyi cselekvésekkel, a munka problémáival foglalkozó kutatók számára jelentenek új és izgalmas fejleményeket. A munka „minőségének" módosulásai és módosításai közvetlenül érintik a termelő tevékenységben együttműködő, ugyanakkor egymással állandó konfliktusban levő összes érdek- és hatalmi csoportok, szervezetek politikáját.

Az 1960-as és 70-es évek Amerikájában a munka minősége tekintetében jórészt kedvezőtlen változásnak lehetünk tanúi. Ezek egyaránt foglalkoztatják a szakszervezeteket és a munkáltatókat, s természetesen azokat a tudományos kutatókat, akik a munkával kapcsolatos beállítottságokat és magatartásokat szisztematikusan figyelemmel kísérik.

A *munkáltatók* felfogását jól tükrözi Malcolm Denisenek, a Ford Művek elnökhelyettesének a munkások — különösen a fiatalok — munkahelyi viselkedésére irányuló bírálata. Szerinte nemcsak az üzemen kívüli életben, hanem a munkahelyen is felbomlóban, eltűnőben van a hagyományos munkaetika: „a munka érdem és kötelesség".[1] Az ipari viszonyok másik főszereplőjének, a *szakszervezeteknek* az álláspontja szerint viszont a dolgozók munkahelyi magatartásának a munkáltatók szempontjából kedvezőtlen jelenségei csak részben vezethetők vissza a munkával kapcsolatos értékek felbomlására. A sztrájkok kirobbanásának — az infláció gyors növekedése mellett — ma is egyik fő oka a munkaütem, a munkaintenzitás túlzottnak ítélt mértéke.[2]

[1] B. J. Widick: Work in auto plants. Then and now. (Megjelent az „Auto work and its discontents" című kötetben. John Hopkins University Press, 1972. 10—11. l.)

[2] Példaként utalhatunk a General Motors lordstowni üzemében 1972-ben kirobbant sztrájkra. Közvetlen előzménye egy új személygépkocsi-összeszerelő üzem beindítása volt. A vezetés a technikailag korszerű megoldások alkalmazása, az automatizálás magas fokának biztosítása mellett arra is igyekezett gondot fordítani, hogy a munkavégzést vonzóvá tegye (több részműveletet egye-

A dolgozók munkahelyi viselkedésében végbemenő sokrétű változások többféle tényező együttes hatásának termékei — ez tűnik ki a munkások beállítottságával és magatartásával foglalkozó *társadalomtudományi kutatásokból.*

A munkával kapcsolatos értékek és az elégedettség alakulása

Az amerikai munkás munkával kapcsolatos viselkedésének, beállítottságának tudományos vizsgálata — ezen belül is elsősorban a munkával kapcsolatos elégedettség tanulmányozása — hosszú múltra tekint vissza. A munkahelyi problémák kutatásának komoly tradíciói ellenére csak a hatvanas évek második felétől kezdve tapasztalható a kormányzati szervek és a szakszervezetek érdeklődése e problémák iránt.

Széles körben elterjedt és hatni kezdett az a felismerés, hogy a fizikai dolgozók munkával, illetőleg munkafeltételekkel kapcsolatos elégedetlenségének, a „blue collar blues"[3] jelenségének oka: a munkás nem tudja megfelelően ellenőrizni és befolyásolni munkájának közvetlen fizikai és szélesebb társadalmi környezetét. A munkával való elégedettség — elégedetlenség így lett a munka minőségének egyfajta mutatója.

A munkával kapcsolatos értékek olyan általános és viszonylagos állandóságot mutató vonatkozási keretnek tekinthetők, amelyek orientálják és motiválják a munkások magatartását és beállítottságát. Az amerikaiak munkával kapcsolatos értékei közül leggyakrabban a következőket szokták kiemelni: A munka:

— a *„kenyérkeresés", a családról való gondoskodás eszköze,* a „férfiasság" szimbóluma;

— az egyén *függetlenségének eszköze;*

— a *siker biztosítéka* („a kemény munka mindig kifizetődik"); végül pedig

— az *„önbecsülés" alapja.*

Az elmúlt évtizedben végbement társadalmi-gazdasági változásoknak a munkával kapcsolatos értékekre (munkaetikára) gyakorolt hatását érzékelteti az 1. sz. táblázat.

Felmerül a kérdés: a munkával kapcsolatos értékek súlyának megváltozása mennyiben mutatkozik meg a munkával és a munkafeltételekkel kapcsolatos növekvő elégedetlenségben, s a munkával kapcsolatos elégedettség alakulása milyen hatást gyakorol a munkáltatók és a szakszervezetek munkahelyi problémákkal kapcsolatos beállítottságaira.[4]

Ami az előbbi kérdést illeti, megállapíthatjuk: az 1958 óta végzett országos felmérések adatai szerint a a munkával való elégedettség *általános színvonala* az elmúlt másfél évtizedben nem változott számottevően. (Lásd az ábrát.) Az elégedetlenség mértéke és alakulása természetesen eltérő a különböző *életkorú, nemű és foglalkozású dolgozók körében.*[5]

sító munkaciklusokat és műszakonként többszöri munkaszünetet vezettek be; levélben megköszönték a munkások teljesítményét stb.). A túlzottnak tartott igénybevétel, munkaintenzitás miatt a munkások mégis sztrájkba léptek, aminek eredményeképpen sikerült a vezetéssel „reális", a munkáltatók által „tudományosan" meghatározott teljesítményelőírásoknál lazább követelményeket elfogadtatniuk. (Eli Grinzberg: The Manpower Connection. Harvard University Press, Cambridge, 1975. 95. l.)

[3] A „blue collar blues" kifejezés eredetileg a „másnapos" munkás hangulatának jelzésére szolgált, aki átmulatott éjszaka után rossz kedvvel, kelletlenül indul munkába. Napjainkban a munkások munkával kapcsolatos elégedetlenségének jelölésére használják.

[4] E témában bőséges kutatási anyag halmozódott fel. Az Amerikai Pszichológiai Társaság (American Psychological Association) áttekintése szerint csupán 1967 és 1972 között nyilvánosan is megjelent 556 kutatási beszámoló foglalkozott az elégedettség alakulásával. E. Locke szerint, e témában összesen 3350 publikáció született cikk, könyv és disszertáció formájában. (E. Locke: The nature and consequences of job satisfaction. Megjelent a Handbook of organizational psychology című kötetben. Szerk.: M. Dunnate. N.Y. Rand McNally, 1975.). Az országos vizsgálatokat a National Opinion Research Center, a Survey Research Center-University of California, a Survey Research Center-University of Michigan, valamint a Gallup Intézet végezte. A jelen tanulmány az első három intézet hét országos vizsgálatának eredményeire támaszkodik.

[5] A „színes bőrűek" s az újonnan bevándoroltak sajátos helyzetének bemutatása túlnyúlna e tanulmány keretein. E rétegek hátrányos helyzetére utal, hogy a nem fehér munkások között kétszer akkora a munkájukkal elégedetlenek aránya, mint a fehér bőrű dolgozók körében.

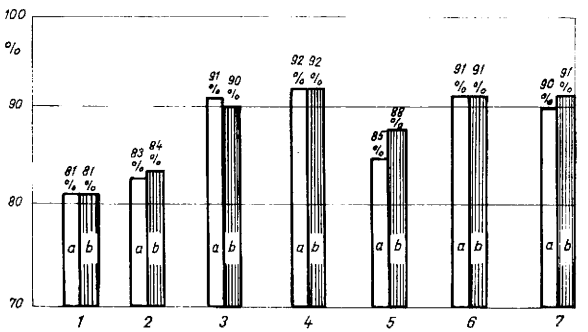
1. sz. táblázat

A munkával kapcsolatos értékek módosulásai

Az 1960-as évek jellemző értékei	Változások az 1970-es években
A pénzkeresetet biztosító munka az autonómia és függetlenség eszköze.	Jelentősége növekszik, és a nők széles körére is kiterjed.
A kereső ember („kenyérkereső") az igazi férfi.	Ez az érték lassan felbomlik, ami ma még ismeretlen hosszabb távú következményekkel jár.
A belső tartás és emberi méltóság minden munkakörben biztosított.	Csupán az értelmes, alkotó jellegű munka ad belső tartást.
A kemény munka mindig kifizetődik (az amerikai munkaetika egyik központi alkotóeleme).	Eltűnőben levő érték, mert a „kifizetődő"-fogalom tartalma átalakul: a pénzügyi ösztönzők mellett fokozódik a jelentősége annak, hogy a munkatevékenység mennyire fejleszti az egyén képességeit, mennyire nyújt módot a megszerzett tudás hasznosítására.

Forrás: D. Yankelovich: The meaning of work című tanulmánya alapján. Megjelent a The worker and the job. Coping with Change című kötetben. Szerk.: J. M. Rosow. (Columbia University Prentice Hall, Ind. Englewood, N. Y. 1974. 47. l.)

A munkával elégedett munkások aránya



1 = Survey Research Center (U. of Mich.) (1958)
2 = National Opinion Research Center (1962)
3 = Survey Research Center (U. of Ca.) (1964)
4 = National Opinion Research Center (1964)
5 = Survey Research Center (U. of Mich.) (1969)
6 = Survey Research Center (U. of Mich.) (1971)
7 = Survey Research Center (U. of Mich.) (1973)

Jelölések:

a = A felmérések minden munkást érintettek (kivéve az 1958. évi michigani, valamint a National Opinion Research Center 1964. évi vizsgálatát).
b = A vizsgálatok a 21—65 év közötti férfiakra terjedtek ki (kivéve az 1958. évi michigani felmérést: ott a 20 évesnél idősebb lakosságot kérdezték meg, és az adatok újraelemzését nem tudták elvégezni).

Forrás: R. P. Quinn—G. L. Staines—M. R. McCullough: Job statisfaction is there a trend? (Manpower Monograph, no. 30. US Department of Labor, 1974. 4. l.)

Az adatok tanúsága szerint a fiatalabb munkások kritikusabban szemlélik a munkafeltételek és körülmények alakulását: kedvezőtlenebbnek ítélik a munkatevékenység nyújtotta szakmai fejlődési lehetőségeket, sőt az anyagi előrejutás lehetőségét is. Ezzel együtt sem állítható, hogy a fiatal munkások körében nagymértékben nőtt volna az elégedetlenség. A fiatalabb munkások nem a szóban forgó másfél évtizedben váltak elégedetlenebbé idősebb társaiknál: a negyvenes és ötvenes évek iparszociológiai és pszichológiai vizsgálatai is hasonló helyzetről számoltak be. Nincs lényeges különbség a *nők és a férfiak munkával* való elégedettségének mértékében — kivéve a kisgyermekes nődolgozókat, akik mind a férfiaknál, mind a gyermektelen dolgozó nőknél elégedetlenebbek. A különböző *foglalkozási csoportokhoz* tartozók közül a műszaki-technikai értelmiség (s általában az értelmiség), a vezetők, a tulajdonosok és a hivatali alkalmazottak a legelégedettebbek. A másik póluson a szolgáltatásban és a mezőgazdaságban dolgozók találhatók.

Az 1957 előtt végzett elégedettségi vizsgálatok eredményeinek különböző „újraértelmezései" (F. Herzberg — B. Mausner—P. Peterson—D. Capwell), amelyek azt igyekeztek tisztázni, hogy az elégedettség a munkával, illetve a munkafeltételekkel kapcsolatos *milyen igények* mellett alakult ki, egymástól eltérő és ellentmondásos eredményekre vezettek. Egyesek szerint (Herzberg és társai) a munkások a keresetet — a pénzt — csupán a hatodik helyre sorolták; mások (E. Lawler) viszont azt következtették ki e vizsgálati eredményekből, hogy a kereset általában a munkásigények első három tényezője között szerepel. A munkafeltételekkel foglalkozó legújabb kutatások szerint az amerikai munkások számára a munkatevékenységnek mind az anyagi (kereseti), mind a nem anyagi vonatkozásai fontosak: a munkafeltételekkel és munkakörülményekkel szemben többirányú, különféle jellegű igényeket támasztanak. Ugyanakkor az anyagi ösztönzők jelentősége számukra nagyobb, mint a munkafeltételek olyan egyéb tényezőié, mint a kifogástalan munkafeltételek, a munka tartalma, a munkatársi kapcsolatok vagy a fizikai munkakörülmények. (A munkafeltételekkel foglalkozó legutóbbi országos vizsgálat adatairól lásd a 2. sz. táblázatot.)

Felmerül a kérdés: hogyan függ össze a munkával való elégedettség, valamint a munkatevékenységgel kapcsolatos igények előbbiekben jelzett alakulása a dolgozók munkahelyi magatartásával. Más szóval: a munkahelyi cselekvések mennyiben vezethetők vissza a dolgozók munkával szembeni beállítottságára — igényeire és elégedettségére? Mint látni fogjuk, a munkahelyi magatartások nem vezethetők le a munkával való elégedettségből.

Munkahelyi magatartás és elégedettség

A munkahelyi magatartásokkal kapcsolatos alapvető kérdések megértését és tisztázását megnehezítette az elégedettséggel foglalkozó szakirodalomban előforduló számos félreértés és tisztázatlanság. Közülük az e területen folyó hazai kutatómunka szempontjából a következő egyoldalú kutatási felfogásokat látszik szükségesnek megemlíteni:

1. Azok a kutatások, amelyek a munkával kapcsolatos magatartásokat az elégedettség indikátoraiként fogták fel, a cselekvések szempontjából releváns tényezőknek csak rendkívül szűk csoportját vették figyelembe. Érdeklődésük a vizsgálat által érintettek munkakörének és személyes jellemzőinek tanulmányozására szorítkozott.

2. Az ilyen felfogásban végzett kutatások során kapott eredmények az érintettek közlésein és értékelésein (percepcióin) alapulnak. Az egyéni értékeléseket és beszámolókat viszont — a tudat közismert torzító hatásai mellett — jelentősen befolyásolják a munkahelyen érvényesülő társadalmi viszonyok, továbbá a vizsgálatba bevont munkások társadalmi-gazda-

2. sz. táblázat

A munkatevékenység különböző elemeinek értékelése
(A „nagyon fontos" értékelést adó munkások aránya)
(százalék)

A munkatevékenység jellemzői	„Kék gallérosok" (N = 685)	„Fehér gallérosok" (N = 730)	Dolgozók összesen (N = 1500)
Munkafeltételek			
Megfelelő segítséget kap	71,9	64,5	68,4
Megfelelő információt kap	68,5	67,4	68,1
A felelősség körülhatárolt	64,6	57,6	61,2
A közvetlen vezető szaktudása megfelelő	63,0	59,7	61,2
Anyagi ösztönzési rendszer			
A kereset megfelelő (jó)	72,5	57,4	64,2
A munka biztonságos	71,5	54,2	62,5
A juttatások megfelelőek	62,4	39,7	50,6
A munka tartalma			
A munka érdekes	68,2	78,5	73,0
A munkavégzés eszközei jók	63,5	66,8	65,6
Jók a képességfejlesztés lehetőségei	57,2	69,4	63,3
A munka eredménye látható	63,8	60,0	61,7
A tudásfelhasználás lehetőségei kedvezőek	55,0	54,0	54,3
A munka önállóságot igényel	49,8	56,4	52,9
A szokástól eltérő feladatokat is meg kell oldani	29,3	31,2	30,4
Munkatársi kapcsolatok			
A munkatársak segítőkészek	67,0	60,9	63,4
A kapcsolatteremtés lehetőségei kiválóak	48,6	39,0	44,1
Fizikai munkafeltételek (a „munkakomfort")			
Elegendő idő van a munkára	60,3	47,7	54,4
A munkaidő megfelelő	61,6	41,0	50,8
A bejárás megfelelő	49,7	42,4	46,2
A munka fizikai környezete kellemes	47,8	32,3	40,2
Kevés konfliktussal járó kérést kell teljesíteni	40,7	25,8	33,1
Személyes problémák nem foglalkoztatnak munka közben	35,3	26,5	30,8
Nincs túlterhelés	29,5	15,7	23,0

Forrás: R. P. Quinn—L. J. Sheppard: The 1972—73. Quality of Employment Survey. Survey Research Center, Institute for Social Research, University of Michigan, Ann Arbor, 1974. 63—68. l.

sági háttere, környezete (például lakásviszonyok; származás; a városi vagy falusi kultúra hatása stb.). Akik a munkával való elégedettség tanulmányozásakor ezt az egyéni értékeléseket befolyásoló tényezőegyüttest figyelmen kívül hagyják, jelentős részben azt tételezik fel, hogy az objektív munkafeltételek közvetlen és kizárólagos hatást gyakorolnak az észlelésekre, következésképpen az elégedetlenség közvetlenül levezethe-

tő és magyarázható a munkakörülményekből.

3. Figyelmüket elkerüli az adott munkához, munkaszervezethez vagy a vállalathoz történő alkalmazkodás (adaptáció) visszautasításának jelensége. Kérdésfeltevésük jellegénél fogva, nem tanúsítanak érdeklődést azoknak a munkásoknak a reakciói iránt, akik nem tudtak beilleszkedni az adott munkahelyen és kiléptek.

4. A munkahelyi magatartásokkal foglalkozó kutatások meglehetősen általános hiányosága a különböző politikai törekvések, mozgalmak, belpolitikai események (például: polgárjogi mozgalom, Watergate-ügy stb.) hatásának figyelmen kívül hagyása, jóllehet mindezek az üzemek, gyárak falain belül is éreztetik hatásukat.

Az elégedettség meghatározottságának és a munkahelyi magatartással való összefüggésének ilyen felfogása alapján megmagyarázhatatlan, hogy a hatvanas évek eleje óta, miközben az elégedettség általános színvonala tartósan kedvezőbb, mint a megelőző évtizedekben (R. F. Quinn —T. W. Mangione—M. Mandilovitsh), a munkahelyi magatartások olyan megjelenési formáit véve alapul, mint a munkateljesítmények, munkaerő-vándorlás, sztrájkok stb., miért nem nyilvánult ez meg a pozitív magatartások állandóságában, a negatív cselekvések visszaszorulásában.

Úgy tűnik, az üzem- és ipar szociológia, valamint a munkapszichológia megközelítésmódja, kutatási eljárásai és eszközei alapján e látszólagos ellentmondás okai megmagyarázhatatlanok.

Munkával való elégedettség és munkateljesítmény

Az a hosszú időn át általánosan elfogadott nézet, amely szerint a munkával való elégedettség közvetlenül megnyilvánul a munkateljesítményekben — ezért a vállalatvezetők számára „kifizetődőek" az elégedettség növelésére irányuló programok — nem igazolódott. Az ötvenes évek végén 26 korábbi elégedettséggel kapcsolatos vizsgálat adatait elemezték újra (Herzberg és társai), s az elégedettség és a munkateljesítmények között igen gyenge, ráadásul nem pozitív irányú korrelációt mutattak ki. Az elégedettséggel foglalkozó kutatások újabb áttekintésére került sor a hatvanas évek közepén (V. Vroom). Ezúttal is alacsony korrelációt tapasztaltak a munkával való elégedettség mértéke és a munkateljesítmények alakulása között.

A témában végzett kutatások adatainak újraelemzései arra hívták fel a figyelmet, hogy a munkával való elégedettség csak bizonyos feltételek mellett — például a teljesítményekkel kapcsolatos társadalmi normáktól függően — vezet nagyobb teljesítményhez. E feltételek számos tényezője egyelőre még tisztázatlan.

A munkával való elégedettség és a termelékenység közötti lazának látszó összefüggést számos kutató azzal magyarázza, hogy a munkaerő a kisebb termelékenységű ágazatokba áramlott — például a tartós fogyasztási cikkeket gyártó iparból a szolgáltatási szektorba, illetőleg az államapparátusba[6] (W. D. Nordhaus). Mások (G. L. Perry) a munkaerő struktúrájának megváltozására — például a fiatalok és a nők gazdasági aktivitásának rohamos növekedésére — hivatkoznak.

A sztrájkok alakulása

Miközben a munkával való elégedettség általános színvonalában nem következett be lényeges változás, a hatvanas évek végére, a hetvenes évek elejére a kritikus munkáscselekvések: a sztrájkok gyakoribbá váltak, és időtartamuk is megnőtt. (Lásd a 3. sz. táblázatot). Az amerikai gazdaság tőkés jellege következtében, a munkások előtt nyíló cselekvési alternatívák közül a munkahelyi hiányzások vagy a teljesítmény visszatartása csupán közvetve és hosszabb távon könnyíthet-javíthat a

[6] 1950-től napjainkig az Egyesült Államokban csupán az állami tisztviselők száma 1 960 780-ról 2 901 973-ra nőtt.

3. sz. táblázat

Munkaidő-kiesés a munkabeszüntetések következtében

Munkanap	1965	1966	1967	1968	1969	1970	1971
Millió.....	23	25	42	49	43	66	47

Forrás: N. Q. Herrick—M. Maccoboy: Humanizing work: a priority goal of the 1970's. Megjelent a The quality of working life I. kötetében. Szerk.: A. D. Cherns—L. E. Davis. (The Free Press, N. Y. — London, 1975. 68. l.)

Megjegyzés: A munkabeszüntetések miatt kiesett munkanapok száma azóta sem csökkent. Az év első hónapjainak hosszúra nyúlt bányászsztrájkja arról tanúskodik, hogy a kedvezőtlen tendencia továbbra is érvényesül.

munkafeltételeken. Ezzel szemben a sztrájk a munkavégzés anyagi és társadalmi feltételeinek gyorsabb megváltoztatásának közvetlen eszköze.[7]

A kutatók többsége szerint, a sztrájkok az ipari viszonyok instabilitására vezethetők vissza, amelyet elsősorban az általános gazdasági helyzet romlása — például a magas inflációs és munkanélküliségi ráta — idézett elő. Az ipari viszonyok stabilitásának általános hiányában a közvetlen munkafeltételek alakulása csak másodlagos szerepet játszik. Ezt bizonyítja, hogy az időszak legnagyobb méretű sztrájkjai azokat az iparágakat sújtották, ahol a munkások a munkafolyamatot az átlagosnál jobban tekinthetik át, ellenőrizhetik és befolyásolhatják (például: építőipar). Ezzel szemben, a tartós fogyasztási cikkeket tömegesen előállító iparágakban kevesebb sztrájk fordult elő. (R. J. Flanagan—G. Strauss —L. Ulman). A „hivatalos" sztrájktevékenység intenzitásának erősödése mellett a hatvanas évek elejétől megnőtt az ún. vadsztrájkok[8] aránya. Ezek akkor robbannak ki, ha a szakszervezetek hivatalos érdekvédelmi intézményei nem képesek az adott területen dolgozók érdekeinek hathatós védelmére. Tehetetlenségük oka lehet a tökéletlen érdekvédelmi struktúrájuk, a szakszervezeti apparátus járatlansága a munkahelyi problémák megítélésében, illetőleg elszakadása az üzemi viszonyoktól. A vadsztrájkok többsége a munka biztonságával kapcsolatos problémáknak, valamint a munkaelosztás aránytalanságainak a felszámolására irányul. A szóban forgó időszakban az ilyen vadsztrájkok aránya olykor megközelítette az összes sztrájkok 30 százalékát.

A kritikus munkahelyi magatartások, munkásreakciók említett formáinak gyakoribb előfordulása arra utal, hogy a munkások-szakszervezetek-munkáltatók viszonyát szabályozó ipari viszonyok stabilitása felbomlóban van.

A munka minősége: elvek és kezdeményezések

A munkahelyi magatartások kedvezőtlen jelenségei — ezen belül például a munkabeszüntetések következtében kiesett munkanapoknak más fejlett tőkésországokhoz (Svédország, Japán, NSZK stb.) képest jóval magasabb aránya — komoly ha-

[7] Hadd utaljunk a General Motors lordstowni üzemében kirobbant sztrájkra, amelynek célja a túlzott munkaintenzitás mérséklése volt. Az ötvenes évek közepétől a hatvanas évek derekáig a sztrájkok számának csökkentését tapasztalhattuk: évi átlagban 4000 munkaleállás fordult elő. 1969—70-ben viszont 5760 volt az évi munkaleállások száma, és 1971—72-ben sem esett 5000 alá. (L. Henle: Economic effects: reviewing the evidence. Megjelent a The worker and the job című kötetben. Szerk.: J. M. Rosow, Prentice — Hall, Inc., Englewood Cliffs, New York, 1974. 134. l.)

[8] A „vad" kitétel arra utal, hogy az adott szakszervezethez tartozó munkások, figyelmen kívül hagyva a központi szakszervezeti szövetség és a munkáltatók szövetsége közötti megállapodást — tehát alkalmatlannak találva a kollektív tárgyalási rendszer (collective bargaining) keretét — saját kezdeményezésükből folyamodnak a munkabeszüntetés eszközéhez.

tást gyakorolnak az amerikai társadalom és gazdaság működésére, teljesítőképességére. Ezt felismerve, tudományos és gyakorlati kezdeményezések sora irányul a kedvezőtlen (visszavonuló, közömbös és kritikus) munkahelyi magatartásoknak a munka minősége fejlesztésén, a munkaerő igényeinek és a társadalom szükségleteinek egyeztetésén alapuló visszaszorítására. Az egyeztetés középpontjában a munkásigények és a munkakövetelmények harmonikusabb egymáshoz illesztése áll. Az irányzat elméleti háttere az ún. *szociotechnikai felfogás.*[9]

A szociotechnikai koncepción alapuló első kezdeményezések Nyugat-Európában születtek.[10] Az Egyesült Államokban mind ez ideig viszonylag kevés szakember foglalkozott a munka minőségének kérdéseivel. Többségük a munkásmagatartások kedvező irányú változását a következő elvek[11] realizálásától reméli (N. Q. Herrick—M. Maccoby):

1. *A biztonság elve,* amely szerint a munkásokat meg kell szabadítani az egészségüket, biztonságukat, jövedelmüket és jövőbeli foglalkoztatottságukat fenyegető veszélyektől. Érvényesülésének legfőbb akadálya ma a garantált foglalkoztatás és a biztos jövedelem hiánya. (Most folyik egy ezzel kapcsolatos törvény, az ún. Fair Labor Standard Act kidolgozása.)

2. *A méltányosság elve,* amely szerint a munkásoknak a kifejtett teljesítményük arányában kell ellenszolgáltatásban részesülniök. Az elvet napjaink Amerikájában mindenekelőtt a munkások és a vállalatvezetők közötti szélsőséges jövedelemkülönbségek sértik. (A General Motors elnökének jövedelme például kilencvenszerese a munkásokénak.) Az eddigi adózási reformok nem eredményeztek a méltányosság elvét jobban figyelembe vevő jövedelem-újraelosztást.

3. *A személyiség fejlesztése* — ez olyan típusú munkaszervezet és munkakörnyezet kialakítását jelenti, amely a munkások számára számottevő befolyásolási és ellenőrzési lehetőségeket biztosítana a munkatevékenységük megtervezésében, a munkák elosztásában, a munkavégzés ritmusának meghatározásában stb.

4. Végül *a demokrácia elveként* annak szükségességét hangsúlyozzák, hogy a munkások fokozottabban vegyenek részt az üzemi, vállalati ügyekben. Olyan intézményi struktúra kialakítását javasolják, amely a munkások részvételi képességének fejlesztésére és fenntartására irányul, és ahol a növekvő befolyás fokozottabb felelősség viselésével jár együtt. A demokrácia elvének alkalmazása kooperatív, „önigazgatási"

[9] A termelés *technikai* rendszere és a technika működtetési keretéül szolgáló *szervezeti* rendszer tervezésének és fejlesztésének elkülönülése — mivel eltérő diszciplinákon és értékeken nevelkedett szakemberek foglalkoznak velük — a technikai rendszer szempontjainak, értékeinek dominanciájához vezetett. Az ún. szociotechnikai megközelítés — amelynek elméleti kidolgozása a londoni „Tavistock Institute of Human Relations"-hoz fűződik — a két rendszer együttes optimalizálására („joint optimisation") törekszik. E felfogás értelmében a technológiai követelmények korlátokat szabnak ugyan a munkaszervezetnek azonban a technológiai kialakítható munkaszervezetek számára — a szervezettől független, fontos társadalmi, szociálpszichológiai sajátosságai is vannak. A szociotechnikai rendszernek a technikai rendszer követelményein és a munkaszervezet társadalmi jellegéből fakadó kívánalmakon túl az adott ipari viszonyokra jellemző gazdasági szempontoknak is meg kell felelnie. E koncepció alapján, a termelőszervezetek olyan technológiai, társadalmi és ökonómiai dimenziókkal rendelkeznek, amelyek bár kölcsönösen összefüggnek egymással, viszonylagos autonómiával (például saját értékkel) rendelkeznek. A vállalatok előtt álló célok, feladatok sikeres teljesítésének feltétele ezeknek az egymással összefüggő rendszereknek az egyidejű optimalizálása. (E. Trist: Critique of scientific management in terms of sociotechnical theory. Prakseologia, Vol. 39—40. 1971. 170—174. l.)

[10] Norvégia e tekintetben úttörő szerepet játszott. Már 1961-ben — kutatóintézetek közreműködésére támaszkodva — a munkáltatók és a szakszervezetek szövetségei közösen a munkahelyi képviseleti demokrácia új formáinak bevezetésével kívántak javítani a munkavégzés társadalmi feltételein. Itt említhetők a munkaszervezet átalakítására irányuló svéd kísérletek is; ezekkel Héthy Lajos részletesen foglalkozott a Gazdaság 1975. évi 4. számában (Svéd kísérletek a munkaszervezet korszerűsítésére). A munkásrészvétellel kapcsolatos nyugat-európai megoldások intézményi sajátosságait elemezte Tolnai Gyula a „Képviseleti rendszer és korlátai a tőkés rendszerben" című tanulmányában. (Társadalomtudományi Közlemények, 1977. évi 2. sz. 39—63. l.)

[11] A munka minőségének fogalma alatt voltaképpen ezen elvek különböző kombinációinak megvalósulását szokás érteni.

(ún. autonóm) munkacsoportok létrehozásán keresztül érvényesíthető.

A felsorolt elvek *egyikét-másikát* az Egyesült Államok iparában már eddig is alkalmazták (különféle Human Relations-programok, Scanlon-terv stb.), ez azonban nem hozott tartós sikert, s az egyes elvek elszigetelt érvényesítése nem várt, sőt nemkívánatos következményekhez is vezetett (N. Q. Herrick—M. Maccoby).

A munka minőségének fejlesztésére irányuló kutatói kezdeményezések mellett szólnunk kell azokról a *gyakorlati lépésekről* is, amelyek különböző típusú gazdálkodó (termelő, szolgáltató stb.) *szervezetek* ösztönzésére következtek be. A gyakorlati kezdeményezések úttörői közé tartoznak az olyan vállalatok, mint az ITT, az IBM, a Xerox Corporation, a General Foods, a Texas Instruments stb. (A felsorolt vállalatoknál végzett gyakorlati programokat főként a General Foods hozta nyilvánosságra.) Külön említést érdemelnek a *kormányzati szervek* (például a Munkaügyi Minisztérium) és a különféle *alapítványok* által támogatott vállalkozások. Az utóbbiak segítségével már korábban is sok érdekes, további kísérleteket ösztönző programokra került sor.[12]

A munka minősége és az ipari viszonyok

Ipari viszonyok alatt általában a munkások, a munkáltatók és a szakszervezetek kapcsolatait, együttműködését és konfliktusait értik. Az ipari viszonyok szereplőinek szempontjából a munka minőségének javítását célzó elvek realizálása eltérő előnyökkel és „áldozatokkal" jár. A munka minőségének javítására irányuló kísérletek, programok lehetőségeit és korlátait csak úgy ítélhetjük meg reálisan, ha a problémákat az ipari viszonyok kontextusában, a munkások, a munkáltatók és a szakszervezetek szemszögéből egyaránt megvizsgáljuk.

A munkáltatók — a vállalatvezetés — szempontja

Az amerikai vállalatvezetés értékrendjének középpontjában — a „Human Relations"-programok tradíciója ellenére — továbbra is a tőkebefektetés áll. A vállalati teljesítmény és általában a termelékenység növelése szempontjából nagy jelentőséget tulajdonítanak emellett a technológiai fejlesztésnek és a szervezés-vezetésnek. A munkaerővel kapcsolatos kérdések fontosságát annak ellenére lebecsülik, hogy a tudományos vizsgálatok szerint a termelékenység alakulását 10—25 százalékban az ún. emberi tényező határozza meg. A képhez hozzátartozik, hogy az ellenőrizhető termelési költségek több mint felét, sőt, a különösen munkaigényes területeken (labor intensive service) a 70—85 százalékát — az emberi tényezővel összefüggő ráfordítások teszik ki. (S. M. Rosow.)

A vezetés érdekeit szem előtt tartó társadalomkutatóknak azon törekvése, hogy a vállalatvezetés képviselőit meggyőzzék a munkakörülmények javítására irányuló programok „kifizetődő" voltáról, nagymértékben hozzájárult az olyan prekoncepció tartós fennmaradásához, miszerint a munkával való elégedettség és a munkateljesítmények között szoros pozitív kapcsolat van. Az elégedettséggel foglalkozó kutatások tapasztalatai azonban — mint rámutattunk — nem igazolták ezt a feltételezést. Azok a vizsgálatok pedig, amelyek egyáltalán tapasztaltak összefüggést az elégedettség és a teljesítmények között, éppenséggel fordított oksági viszonyról számoltak be: nem a nagyobb elégedettség vezet magasabb teljesítményhez, hanem a nagyobb teljesítmény vált ki fokozottabb elégedettséget. Az elégedettség és a fluktuáció

[12] A hazánkban is ismert Ford-alapítvány az 1960-as évek eleje óta támogat a munkások munkahelyi és munkahelyen kívüli környezetének — elsősorban üzemegészségügyi problémáknak (foglalkozási betegségek) és a munka minőségével kapcsolatos kérdéseknek — a vizsgálatára irányuló tudományos vállalkozásokat. E témákban kutatásokat támogat, konferenciákat szervez, tanulmányutakat finanszíroz.

viszonyának vizsgálata már alkalmasabbnak bizonyult annak igazolására, hogy az elégedettség növelését célzó ráfordítások a vállalatvezetés számára kifizetődőek: jelentősen csökkenthetik a kilépések gyakoriságát.

A vállalatvezetők egy része — például a már említett General Foods, a Texas Instrument, az IBM stb. vezetői — hajlandónak mutatkozik a munkával kapcsolatos körülményeknek, a munka minőségének a javítására. Számos vállalatvezetőt ugyanakkor óvatosságra intenek a munka minőségének javítására irányuló programok „mellékhatásai".

A programok jelentős része *autonóm vagy félautonóm munkacsoportok* kialakítására irányul, abból kiindulva, hogy fokozott ellenőrzési és felelősségi lehetőségük folytán a munkások inkább hajlandók magukévá tenni a vezetés követelményeit, és motivációik előnyös módosulása nagyobb munkaaktivitást eredményez. A konkrét eszközök közé tartozik a munkafeladatok szélesítése (job enlargement) és gazdagítása (job enrichment). Mindez — bár fokozza a munkások motiváltságát — nemcsak magas kollektív teljesítményekhez, hanem a munkásszolidaritás ellentétes előjelű megnyilvánulásaihoz is objektíve kedvezőbb feltételeket teremt. *Az autonóm vagy félautonóm munkacsoportok esetében tehát egyaránt számolnunk kell pozitív* (a vállalatvezetés követelményeit magas szinten kielégítő) és *negatív munkásmagatartások* (például: munkásszolidaritásra épülő teljesítmény-visszatartás) *kialakulásával* (P. Dubois—D. Chave).

A vállalatvezetők túlnyomó részének a munka minőségével kapcsolatos programokkal szembeni ambivalens beállítottsága kellőképpen magyarázza az Egyesült Államok e területen tapasztalható elmaradását a nyugat-európai országoktól.

A szakszervezetek álláspontja

Az amerikai vállalatok életében — különösen a gazdaság legjelentősebb szektoraihoz tartozó vállalatokban — a szakszervezetek támogatásának megnyerése nélkül szinte lehetetlen bármilyen változtatást, kezdeményezést sikeresen végrehajtani. A szakszervezetek pozícióinak kiépítése és megerősítése azonban nem volt zökkenőmentes. Bár a kollektív tárgyalási rendszer jogi alapjait a Wagner-törvény már 40 éve — 1936-ban — megteremtette, a törvény megalkotását követően hosszú éveken keresztül a munkáltatók egyszerűen nem voltak hajlandók tudomásul venni a szakszervezetek jelenlétét.[13] A szakszervezeti befolyás megerősítésének kiemelkedő jelentőségű lépése volt az AFL (American Federation of Labor) és a CIO (Congress of Industrial Organisation) 1955-ben megkötött egyezménye, amely az egységes szakszervezeti mozgalmat, a munkáltatókkal szembeni közös, összehangolt fellépést szorgalmazta. Korábban ugyanis az AFL és a CIO közötti konkurrencia a kormány számára lehetővé tette a munkáltatók és a szakszervezeti mozgalom megosztását (A. O. Hirschman).

A különböző szakszervezeteknek a munka minőségével kapcsolatos álláspontja lényegbevágó eltéréseket mutat. A hasonló határozottsággal képviselt álláspontok skálája a kezdeményezések lelkes támogatásától a merev elutasításig terjed.

Az Egyesült Autóipari Munkások (UAW) szakszervezete például a munka minőségének javítására irányuló programok aktív ösztönzői közé sorolható. Kezdeményező szerepet játszott a General Motors, a Ford és Chrysler autógyárak vezetésével közösen létesített munkabizottságok megalakításában. A munkabizottságok fő feladatai közé tartozik a munka minőségével kapcsolatos programok értékelése, a szakszervezeti tag-

[13] Három évvel a Wagner-törvény megjelenése után (1939-ben) Detroitban a Chrysler autógyár sztrájkoló munkásait agyonlőtték. 1974-ben viszont a Chrysler gyár vezetősége a szakszervezettel közös munkabizottságot hozott létre a munka minőségének javítására irányuló programok tanulmányozására és hasznosítására.

ság tájékoztatása és a konkrét gyakorlati intézkedések segítése.[14]

A kezdeményezéseket elutasító beállítottság jellemzi viszont az AFL—CIO szakszervezeti szövetség vezetőinek véleményét. A munka továbbra is munka marad — hangoztatják —, és a szakszervezetek fő feladata nem a munka minőségének javítása. Felfogásuk szerint a szakszervezet olyan sajátos érdekképviseleti szerv, amelynek elsődleges és alapvető funkciója a munkások szervezése és érdekeik képviselete a kollektív tárgyalások (collective bargaining) intézményén keresztül. Figyelme középpontjában a foglalkoztatottság biztonságának, a megélhetési költségekben bekövetkező emelkedések kompenzálásának, a megfelelő nyugdíjak biztosításának stb. kell állnia. Az AFL—CIO szakszervezeti szövetség tevékenységére munkásérdekek rövid távon való képviselete, az ún. job unionizmus a jellemző: a szövetséghez tartozó szakszervezeti tagok általános munkafeltételeinek (például a munkásrészvétel lehetőségeinek) javítását, a munkások közéleti aktivitásának fejlesztését, az ún. szociálunionizmussal összefüggő feladatok teljesítését csak sokadrangú fontosságúnak tekintik. A kollektív tárgyalások hatástalanságának fő okát nem a kollektív tárgyalási rendszerben, hanem az amerikai kormány jelenlegi gazdaság- és szociálpolitikájában látják, amely — a termelőkapacitások nagymérvű kihasználatlanságával járó — magas munkanélküliségi és inflációs ráta folytán (az építőipari kapacitásoknak például a 30 százaléka kihasználatlan) — megsemmisítheti a megelőző időszakok kollektív tárgyalásainak eredményeit.[15] A munkáltatók és a kormány szociális és gazdasági kérdésekkel kapcsolatos beállítottsága alapján, az AFL—CIO a jövőben is a kollektív tárgyalásokra, ezek strukturális és mechanizmusbeli tökéletesítésére helyezi a hangsúlyt. Továbbra sem ösztönzi a munkáltatók és a szakszervezetek kooperációját feltételező olyan kezdeményezéseket (például a munka minőségének javítása), amelyek meghaladják az említett „job unionizmus" kereteit.

A röviden bemutatott szakszervezeti orientációk, megítélésünk szerint, nem állnak kibékíthetetlenül ellentétben egymással, hanem inkább kiegészítik egymást. Azokkal a szakszervezeti vezetőkkel érthetünk egyet, akik úgy érvelnek, hogy a munkatevékenység gazdasági feltételeinek alakulása a munkások szempontjából lényegesebb, mint a munkavégzés tartalmi sajátosságai (változatos, érdekes munka stb.), azonban a munkatevékenység ún. belső ösztönzői sem hagyhatók teljesen figyelmen kívül. G. Strauss hasonlatával élve: az ízületi bántalmakat sem lehet azért elhanyagolni, mert rákban többen halnak meg. A szakszervezeteknek reálisan el kell ismerniük, hogy tagjaik jelentős részét elsősorban a biztos kereset és állás, nem pedig a változatos, összetett, alkotó munkatevékenység érdekli. Ugyanakkor olyan rétegek is találhatók már közöttük, akik a korrekt és hozzáértő vezetést, az ösztönző és felelősségteljes munkát s a balesetmentes, biztonságos munkahelyeket stb. tartják fontosabbnak. A szakszervezeteknek tevékenységük tartalmát a differenciált munkásigényeknek és érdekeknek megfelelően kell kialakítaniuk, egyidejűleg alkalmazva a job unionizmus és a szociálunionizmus módszereit.

[14] Az UAW elnökhelyettese a munka minőségének javítására vonatkozó álláspontját a következőképpen fogalmazta meg: „a munkás számára fontos, hogy erőfeszítéseket tegyen munkájában, gyakorolja alkotóképességét, és hasznosítsa intelligenciáját is... ugyanakkor mindig lesznek olyan munkások, akik az ismétlődő, monoton munkát részesítik előnyben... A munkások jelentős része hosszú időn keresztül rossz szájízzel, kelletlenül indult a munkába, és örült, amikor elhagyta a munkahelyét. A munkások növekvő száma ma már másképpen gondolkodik, és változtatni szeretne ezen". (R. D. Goldmann: A work experiment. Ford Foundation, New York, 1976. 10. l.)

[15] Jó példa erre New York városának esete. Az amerikai kongresszus lakás- és urbanizációs ügyekkel foglalkozó bizottsága, megvizsgálva a város pénzügyi helyzetét, a társadalombiztosítás színvonalának csökkentését, ezen belül a nyugdíjak lefaragását stb. javasolta — egyszóval mindazoknak a vívmányoknak a megsemmisítését, amelyeket a szervezett alkalmazottak és munkások a kollektív tárgyalások révén hosszú évek alatt kiharcoltak.

Lehetőségek és korlátok

A munkahelyek fizikai környezetében és társadalmi feltételeiben végrehajtott jelentősebb változtatások történetének tanulságos vonása: a kormány és a törvényhozás általában nagyobb válságok vagy kirívó helyzetek hatására vállalkozik a munkafeltételek javítására irányuló kezdeményezések felkarolására, támogatására. Az adott problémák szisztematikus vizsgálatának természetes következményeként csak ritkán születtek központi intézkedések.[16]

A termelőszervezetekben dolgozók igényeinek és a szervezeti munkakövetelményeknek az „illesztését" is számos — az amerikai gazdaság működését kedvezőtlenül befolyásoló — tényező sürgeti. Ennek figyelmen kívül hagyása az emberi erőforrások tetemes pazarlásával jár. Mindenekelőtt a fiatalok növekvő gazdasági aktivitása s a munkaerő általános képzettségi és kulturális színvonalának emelkedése[17] teszi sürgetővé olyan társadalmi mutatók kidolgozását, amelyek segítségével tervszerűbbé lehetne tenni a munka világában szükséges társadalmi beavatkozásokat, a szervezetek, s köztük az üzemek felépítésének és struktúrájának fejlesztését (N. Q. Herrick—R. Quinn).

Az emberi igények s a munkahelyi szervezeti és munkakövetelmények helyes „illesztése" nagy körültekintést igényel. Az emberek egy része ugyanis — mint rámutattunk — mindenekelőtt biztos és jó keresetet nyújtó állást kíván, mások a munkavégzés társadalmi feltételeinek (megfelelő vezetés, nagyobb részvételi lehetőségek stb.) tulajdonítanak nagyobb fontosságot, ismét mások elsősorban az alkotó jellegű munkát és a kellemes fizikai munkakörülményeket (tisztaság, alacsony zajszint stb.) részesítik előnyben.

A munkával kapcsolatos nagyon differenciált munkásigények kielégítésének lehetőségeit és korlátait nem lehet az ipari viszonyok alakulásától függetlenül megítélni. A munka minőségének javítására irányuló programokat nem véletlenül fogadja gyanakvással az amerikai szakszervezetek többsége (ugyanakkor a szakszervezetek támogatása nélkül nehezen lehet előrehaladni az emberi igények és a munkahelyi követelmények összhangjának kialakításában), hiszen minden kezdeményezés vagy újítás, amely a munkás és munkáltató viszonyát érinti, az ipari viszonyok hatalmi konstellációjára is hatást gyakorol.

Tőkés társadalmi-gazdasági viszonyok között a munkásérdekek megfelelő képviselete csak erős tárgyalási (hatalmi) pozíciókkal rendelkező szakszervezetek segítségével lehetséges. A munka minőségének javítására irányuló vállalati programok egyik fő célja viszont éppen az, hogy a munkásrészvétel erősítésével a munkások szakszervezetek iránti magatartása közömbössé vagy legalábbis ambivalenssé váljék.

A munka minőségének fejlesztésére irányuló vállalati kísérletek legismertebb típusai közé tartozik a munkafeladatok gazdagítása, a „job enrichment". E törekvés munkahelyen kívüli összefüggéseit a gépipari munkások szakszervezetének egyik vezetője a következő szavakkal érzékeltette: „a munkával való elégedettség növelésére irányuló mozgalom olyan vezetői funkciókkal és felelősséggel terhelné meg a munkást, amelyért tulajdonképpen nem kap ellenszolgáltatást. Ha a vállalatvezetés (a munkáltatók) gazdagítani kívánja a munkafeladatokat, akkor a »borítékot« is gazdagítani kell" (W. Winpisinger).

Az amerikai iparban alkalmazott társadalomtudományi programok —

[16] Például, az 1930-as nagy gazdasági válság „termékének" kell tekintenünk a munkával kapcsolatos kérdések rendezését jelentősen befolyásoló Social Security Act-ot. A szénbányászok biztonságát és egészségét védő legújabb törvény (Coal Mine Health and Safety Act) megszületésének a farmingtoni bányaszerencsétlenség volt a közvetlen előzménye, ahol egyszerre hetvennyolc bányász vesztette életét. További példák sorát említhetnék az állítás alátámasztására.

[17] 1948-ban az Egyesült Államokban 10,6 év, 1972-ben 12,4 év volt a képzettség átlagos szintje. s az amerikai munkások 36 százaléka ma magasabb képzettséggel rendelkezik, mint ami a munkájának ellátásához szükséges.

akár a Human Relations nézetein, akár a szociotechnikai felfogáson alapultak — akkor vezettek tényleges javulásra a munkások társadalmi-gazdasági helyzetében, ha együtt járt velük a szakszervezetek vállalati pozícióinak, befolyásának a növekedése. Mindahányszor ez elmaradt, a munkások részvétele például a munkahelyi, üzemi ügyek intézésében látszatrészvétellé degradálódott (a munkás maga állítja be a gépét; átmehet az egyik munkahelyről-munkafolyamatból a másikba stb.). Az efféle vállalati kezdeményezéseket nem tekinthetjük többnek, mint olyan vezetési és irányítási stílusnak (H. Braverman), amely nem eredményez tényleges javulást a munkások társadalmi-gazdasági helyzetében, s ezért hosszú távon nem vezethetnek a munkával szembeni pozitív munkásmagatartások kifejlődéséhez, a szakszervezetek és a munkáltatók közötti „kiegyensúlyozott" hatalmi viszonyok kialakulásához.

Makó Csaba

Felhasznált irodalom

F. Herzberg—M. Mausner—R. Peterson—D. Capwell: Job attitudes: a review of research and opinion (Psychological Service of Pittsburgh, 1957.)

V. Vroom: Work and motivation. (N. Y. Wiley, 1964.)

W. D. Nordhous: The recent productivity slowdown. (Brookings Papers on Economic Activity, 1972. évi 3. sz. 493—536. l.)

G. L. Perry: Labor force structure, potential output and productivity. (Brookings Papers on Economic Activity, 1972. évi 3. sz. 535—565. l.)

R. J. Flanagan—G. Strauss—L. Ulman: Worker discontent and wowrke place behavior (Institute of Industrial Relations — University of California, 1974. Reprint No. 388—101—123. l.)

N. Q. Herrick—M. Macoby: Humanizing work: a priority goal of the 1970s. (in). Megjelent a The Quality of Working Life I. kötetében. Szerk.: A. D. Cherns—L. E. Davis. (The Free Press, N. Y. — London, 1975. 63—77. lap); valamint N. Q. Herrick: Quality of working life (National Center for Productivity and Quality of Working Life, Washington, kézirat 1977.

J. N. Rosow: Quality of working life and productivity, the double pay-off. (Vital Speeches of the Day, 43. kötet. 1. sz. 1977. június 1.)

P. Dubois—D. Chave: Autonomie dans le travail et réactions ouvriéres. La prédiction impossible (Groupe de Sociologia du Travail. Communication au Colloque de Dourdan sur la Division du Travail, 1974. március.)

A. O. Hirschman: Exite, voice and loyalty (Harvard University Press, Cambridge, 1970.)

N. Q. Herrick—R. Quinn: The working conditions survey as a source of social indicators (Monthly Labor Review, 1971. április.)

W. Winpisinger: A union view (Monthly Labor Review, 1973. április.)

TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ

Jubileumi tudományos ülésszak

(Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, 1978. április 11—13.)

Fennállásának 30. évfordulója alkalmából az Egyetem — a Magyar Közgazdasági Társaság társrendezői közreműködésével — nagyszabású tudományos ülésszakot tartott, amelyen sokszáz hazai közgazdász mellett számos külföldi vendég vett hallgatóként és hozzászólóként részt.

A hat munkacsoportban* folyt háromnapos tanácskozást megnyitó plenáris ülésen *Berend T. Iván—Stark Antal—Tordai Ildikó:* „Közgazdasági felsőoktatásunk történetének útja, jelenének megoldásai és megoldatlanságai" című előadása** hangzott el. Az előadás egyben a közgazdasági felsőoktatás szekció munkájához is alapul szolgált.

A következőkben az ülésszak gazdag programjáról, az egyes szekciókban elhangzott előadásokról-hozzászólásokról igyekszünk vázlatos tájékoztatást nyújtani.

I. Világgazdasági szekció

A munkacsoport, amelynek ülésein *Nyilas József* tanszékvezető egyetemi tanár elnökölt, a társelnöki tisztet pedig *Kovács Gyula* a Magyar Közgazdasági Társaság Külgazdasági Szakosztálya vezetőségének tagja, az Országos Tervhivatal elnökhelyettese látta el, a mai bonyolult világgazdasági helyzettel összefüggő témákat vitatott meg.

Nyilas József bevezető előadásában azokkal a legfontosabb változásokkal foglalkozott, amelyek a hetvenes évek tőkés világgazdaságát és világgazdasági kapcsolatait jellemzik. Rámutatott a világgazdasági, világpolitikai változások gyorsulására, az erőviszonyok alapvető megváltozására. A nemzetgazdaságok összefonódásának új formái alakultak ki, s a nemzetközi munkamegosztás mind mélységében, mind kiterjedtségében igen magas fokot ért el. A politikai erőviszonyok jelentősen megváltoztak a szocialista és a fejlődő országok javára. A fejlett tőkésországok viszonylagos ereje gazdasági, katonai és politikai szempontból egyaránt csökkent. A nemzetközi gazdasági kapcsolatok rendszerét újszerű nézőpontokból tekintette át, s ezen belül részletesen kitért az erőviszonyokat ma befolyásoló tényezők elemzésére. Az ún. ellátásbiztonsági tényezők vizsgálatával bizonyította, hogy a tőkés kormányok egyre kevésbé képesek a korszerű termelőerők ésszerű hasznosítására, a társadalom létfeltételeinek biztosítására. Rámutatott arra, hogy a változások a fejlődő országok differenciálódásának folyamatát s a KGST-országok stratégiáját is befolyásolták. Előadását ezeknek az összefüggéseknek az elemzése zárta.

A magyar—szovjet gazdasági együttműködés néhány időszerű problémáját tekintette át előadásában *Benedeczki János.* E kétoldalú gazdasági kapcsolatokat a magyar külgazdasági tevékenység meghatározó részeként értékelte. Részletesen szólt a Szovjetunió és hazánk külgazdasági tevékenységének változásairól, a változások okairól, az export- és import-áruforgalom néhány kedvező és kedvezőtlen jelenségéről. Megállapította, hogy a KGST-tagországok közös gondjai mellett az előtérben álló együttműködési célok s az együttműködés intenzitása tekintetében nagyok az egyes országok közötti eltérések. Részletesen elemezte a magyar—szovjet gépexportnak és -importnak, továbbá a nyersanyag-behozatalunknak az alakulását, valamint az árak kérdését.

A világ élelmezési válsága volt a témája *Surányi Sándor* előadásának. Az élelmiszer-termelés és -kereslet egyensúlyának megbomlása következtében, a fejlődő országok jelentős részében az éhinséget csak más országok élelmiszer-feleslegeinek átcsoportosításával lehetett elkerülni, illetőleg enyhíteni. A mai biztonsági készletek nem elegendőek, így a feszültségek tovább éleződhetnek — mondotta —, s jelentős tartalékaik révén egyes országok — mindenekelőtt az Egyesült Államok — növekvő befolyásra tehetnek szert. Befolyásukat az amerikai belső termelés ösztön-

* I. Világgazdasági szekció; II. Agrárközgazdasági szekció; III. Fogyasztás és életmód szekció; IV. Vállalatgazdasági szekció; V. Gazdaságpolitikai szekció; VI. Közgazdasági felsőoktatás szekció.

** Az előadás megjelenik a Gazdaság című folyóirat legközelebbi számában.

zésével s az ilyen készletekkel folytatott manipulációval még inkább fokozhatják. Csak radikális agrárreformok és nemzetközi összefogáson alapuló hatékony fejlesztési erőfeszítések oldhatják meg az érintett fejlődő országok élelmezési problémáit.

Blahó András a transznacionális társaságok világgazdasági szerepével kapcsolatban fejtett ki néhány következtetést. A tőkekivitel fogalmát nem helyes pusztán pénzügyi eszközök áramlására szűkíteni — mutatott rá —, hiszen ma már a működő tőke exportjának 82 százaléka az anyaországokon kívüli tőkeforrásból származik. Vitatta a tőke nemzetközivé válását valló polgári nézeteket. Hangsúlyozta, hogy a teljes újratermelési folyamatnak csak egyes részei internacionalizálódnak. Ezt követően azt fejtegette, hogy a nemzetközi vállalatokon belüli áruforgalom növekvő súlya változást idéz elő a hagyományosan értelmezett kereskedelem jelentőségében, s ez a nemzetközi értékkel, az egyenlőtlen cserével kapcsolatban újabb elméleti kérdéseket vet fel. Hangoztatta annak szükségességét, hogy a szocialista országok az e vállalatokkal fenntartott kapcsolataikra világos elméleti és gyakorlati koncepciót dolgozzanak ki.

Galló Béla a politológia és a politikai prognosztika szemszögéből vizsgálta a Római Klub első három jelentését. Rámutatott a több döntési centrumot tartalmazó, összetett, célkövető rendszerek viselkedésére irányuló rendszerdinamikai elemzés hasznosításának lehetőségeire a külpolitikai prognózisok kidolgozásában.

Mátyás Antal előadásában azt elemezte, hogyan tükröződik a tőkés gazdaság jelenkori válsága a polgári közgazdaságtanban. A keresletnövelés keynesi receptjét bírálva, a pozitív és negatív Phillips-görbe kritikáját adta. Behatóan foglalkozott az infláció s a stagfláció elméleti magyarázatára törekvő, Friedman nevéhez fűződő mennyiségi pénzelmélettel. Rávilágított Friedman és Phillips nézeteinek közös fogyatékosságaira, feltárta a monetáris megközelítés gyengéit, cáfolta Friedman állításait. Kimutatta, hogy éppen a monetáris stabilitás időszakai jelentették a tőkés termelés legingatagabb periódusait, ami jól példázza — mondotta —, hogy a pénzmennyiség állandó ütemű növekedése nem lehet gyógyszer olyan gazdasági bajokra, amelyeket alapvetően a reálszféra súlyos ellentmondásai idéztek elő. Friedman visszalépés Keyneshez képest a polgári közgazdaságtanban — állapította meg az előadó.

Szentes Tamás a tőkés világgazdasági válság hátterében álló tényezőket igyekezett megvilágítani. Felfogása szerint, a tőkés világgazdaságnak mint szerves egésznek a szervezeti és intézményi válságáról és egyúttal strukturális átrendeződésének a zavarairól van szó. A válságot három fő tényezőre vezette vissza: a nemzetközi hatalmi struktúrában végbement lényeges változásokra; a tőkés világtermelés egyes ágazatainak nemzetközi átrendeződési folyamatára és a tőkés nemzetgazdaságok működését befolyásoló állami beavatkozás rendszerének zavarára, egyfajta regulációs, szabályozási krízisre.

Palánkai Tibor a nemzetközi gazdasági integráció néhány elméleti problémájáról tartott előadást. A fogalmaknak a megváltozott feltételeket tükröző, új és pontosabb értelmezését sürgette. Az ún. reálintegrációs folyamatok vizsgálatának mentesnek kell lennie a túlzásoktól — hangoztatta. Az integrációs mechanizmusok és intézmények, az áru- és pénzviszonyok, valamint a tervezési és szabályozási mechanizmusok összefüggéseinek tisztázása a KGST számára is a legnagyobb feladat. A politikai integráció, a nemzeti szuverenitás és az integráció hatékony irányítása a szocialista gazdasági integráció fejlődése szempontjából is fontos elméleti és gyakorlati kérdés.

Gyenge Zoltán a keynesi gazdaságpolitika válságát elemezte. A keynesi alapokon nyugvó gazdaságpolitikának — mondotta — jelentős szerepe volt a 60-as évek végéig elért viszonylagos sikerekben, ugyanakkor alkalmatlannak bizonyult a 70-es évek egy sor új problémájának megoldására. Az ösztönző intézkedések stabilitás helyett egyensúlyveszítést eredményeztek, a multiplikátorhatás nem vagy csak késve érvényesült. Az egyensúly mind regionális, mind nemzeti szinten ingatag. A tőkés fejlődés bizonytalanságait a tőkésországok többoldalú koordinációval igyekeznek megszüntetni — egyelőre kevés sikerrel, mivel nem sikerült kidolgozniuk az ehhez alapul szolgáló nemzetközi gazdaságpolitikát.

Magas István az OECD-országok konjunktúraalakulását elemezte. Elmondta, hogy a 70-es évek elején lezajlott átmeneti expanziót maguk a tagországok tekintik ballépésnek. Előadásában több olyan tényezőre mutatott rá, amely ezt a spekulatív jellegű fellendülést előidézte. Részletesen kitért az olajválságra, a leküzdésére hozott intézkedésekre s a konjunktúra 1980-ig várható alakulására.

Szalay Péter előadása a nyugat-európai katonai integráció néhány kérdésével foglalkozott. Részletesen kitért az új amerikai politikai-katonai stratégia következtében Nyugat-Európára háruló feladatokra. Foglalkozott a NATO-tagországok 1977. évi politikai-katonai helyzetével, a katonapolitika hatásaival az európai békére és biztonságra.

Janusz Sawicki (Lengyelország) a KGST-országok egymás közötti kereskedelmében a nemzetközi gazdasági egyezmények szerepéről beszélt. Hangsúlyozta a szerződő felek nagyobb és kölcsönös felelősségének szükségességét.

Ja. Filip (Szovjetunió) hozzászólásában a világgazdasági prognózisok készítésének fontosságát húzta alá. Korunk világgazdaságára vonatkozóan egységes marxista elmélet kidolgozására van szükség — mondotta —, s a prognózisoknak a nemzeti folyamatok elemzéséből levont következtetések mellett a KGST egészének fejlődésével kapcsolatos szempontokat is tartalmazniuk kell.

G. M. Prohorov (Szovjetunió) a KGST-nek a fejlődő országokkal, valamint a fejlett tőkésországokkal való kapcsolatait elemezte. Részletesen kitért a fejlődő országoknak nyújtott segítség formáira és feltételeire. Hangsúlyozta, hogy a velük való együttműködést az azonos célok jellemzik. Síkra szállt a fejlett tőkésországokkal való kölcsönösen előnyös kapcsolatok további fejlesztése, a diszkrimináció minden formájának megszüntetése mellett.

Tóth Tamás referátumában a vállalati külpiaci politika néhány lényeges jellemzőjét és főbb eszközeit vázolta. Rámutatott, hogy a külkereskedelem a belföldön felhasználható nemzeti jövedelem mint használatiérték-tömeg növeléséhez egyrészt a rendelkezésre álló munkamennyiség hatékonyabb elosztásával járulhat hozzá, másrészt azáltal, hogy szerepet játszik a külföldön felhalmozott termelési tapasztalatok, műszaki-gazdasági-szervezési ismeretek „behozatalában". A vállalati munkán is múlik, hogy mennyire sikerül kihasználni ezeket a lehetőségeket. A tapasztalatok szerint a termelővállalatok a külső piacokhoz való kapcsolódásuk mértékétől függően érzékelik s veszik üzletpolitikájuk kialakításában figyelembe a külső tényezőket. A szakosított külkereskedelmi vállalatok esetében lényeges, hogy mekkora az önállóságuk az üzletpolitikájuk kialakításában és megvalósításában. Az előadó véleménye szerint e vállalatok általában megfelelő cselekvési szabadsággal rendelkeznek. Felhívta a figyelmet arra, hogy külkereskedelmi vállalataink inkább a „fix" üzleteket, semmint a kockázattal, de egyúttal nagy lehetőségekkel járó megoldásokat választják.

Huszár Ernő referátumában a fejlett tőkésországok második világháború utáni kereskedelempolitikájának néhány jelenségét s ezen belül elsősorban a hetvenes évek világgazdasági változásainak a szabadkereskedelem kontra protekcionizmus érvényesülésével való összefüggéseit elemezte. Rámutatott arra, hogy a keynesi gazdaságpolitika talaján a tőkésországokban a II. világháborút követően érvényesülő liberalizációs tendenciák döntően a korábban abnormálisan felerősödött protekcionizmus visszaszorítását szolgálták. Ez magyarázza, hogy a liberalizáció ellenére az 1960-as években is a szabadkereskedelem sajátosan ötvöződött a protekcionizmussal, amelynek eszközrendszere a GATT tevékenysége ellenére sem szűkült, sőt új elemekkel gyarapodott. A protekcionista kereskedelempolitikát a háború utáni időszakban elsősorban a mezőgazdasági problémák, a fizetésimérleg-zavarok, s az expanzív exportpolitika tette szükségessé. A hatvanas évek végétől a protekcionizmus erősödéséhez vezetett a fejlett tőkésországokban kibontakozó strukturális válság. A nyersanyagpiacok megváltozott helyzete önmagában nem tekinthető az erősödő protekcionista tendenciák döntő tényezőjének — szögezte le az előadó, majd kifejtette, az elkövetkezendő évtizedben is a szabadkereskedelmi és a protekcionista kereskedelempolitikai irányzatok együttes érvényesülésével számolhatunk.

Radó László a világpiaci függés és a külkereskedelem-érzékenység hatásait vizsgálta a magyar népgazdaság IV. és V. ötéves tervidőszakában. Referátumában elemezte külkereskedelmünk alakulásának, cserearányaink változásának, valamint a külkereskedelem és a nemzeti jövedelem belső felhasználási területeit meghatározó tényezők kapcsolatának főbb jellemzőit az 1971 és 1975 közötti periódusban. Rámutatott, hogy olyan kis ország, mint Magyarország, amelynek részesedése a világkereskedelemből csekély (az 1 százalékot sem éri el), még világgazdasági recesszió közepette is növelheti kivitelét. Exportunk növelésének nehézségei nem annyira az értékesítési lehetőségek romlására, mint inkább a jó minőségű, konvertálható árualapok hiányára vezethetők vissza — mondotta, majd külkereskedelmünk 1976—1980 közötti feladatait elemezte.

Benedecki Jánosné a külgazdasági tevékenység gazdasági növekedésben betöl-

tött szerepének mérési lehetőségeiről tartott előadást. A gazdasági növekedés és a külgazdasági kapcsolatok közötti összefüggések számszerűsített vizsgálatára használatos mutatóknak — az egyszerű hányadosoknak éppúgy, mint a regressziós modellekből képzett paramétereknek — egyik fogyatékossága, hogy a belföldi újratermelési kategóriákkal (nemzeti jövedelemmel, GDP-vel vagy GNP-vel) való összehasonlíthatóság végett, a külgazdasági tevékenység eredményét belföldi árak alapján kell kiszámítani. Egy másik probléma, hogy e kapcsolat kimutatására általában statikus mutatókat alkalmaznak, holott csak dinamikus elemzés adhat reálisan értékelhető eredményt. A méréssel kapcsolatos nehézségek áthidalását szolgálná az összehasonlítható árakon alapuló mérőszámrendszerek alkalmazása — mondotta, majd egy speciális indexfüggvényt ismertetett, amellyel elemezhető a külgazdasági tevékenységnek a gazdasági növekedésben betöltött szerepe. Eszerint a nemzeti jövedelem indexe megegyezik a belföldi végső felhasználás indexének, valamint a külföldi felhasználás nemzetijövedelem-változásra gyakorolt hatását kifejező hányados indexének a szorzatával.

Párniczky Gábor a cserearány-változások statisztikai becslésének problémáival foglalkozó előadásában rámutatott arra, hogy a terms-of-trade mérésével, becslésével kapcsolatos kérdések megválaszolása a terms-of-trade értelmezésétől is függ, következésképpen a mérés nehézségei nem kezelhetők csupán statisztikai problémaként. A terms-of-trade statisztikai mérésének az ötvenes és hatvanas években kialakult módszereivel a hosszú távú cserearányromlást nem lehet sem bizonyítani, sem cáfolni — mondotta. Példaként Japán és Anglia terms-of-trade mutatójának alakulására hivatkozott. Japánban e mutató a hatvanas években a rendkívül gyors gazdasági növekedés és külgazdasági expanzió idején folyamatosan romló cserearányokat jelez, ugyanakkor az ötvenes és hatvanas években jelentős külgazdasági nehézségekkel küszködő, egyre kedvezőtlenebb külkereskedelmi pozíciójú Nagy-Britannia cserearány-változását javulónak tünteti fel. Az előadó utalt arra, hogy a hamarosan elkészülő új ENSZ-UNCTAD-árindex az eddigieknél pontosabban fogja kifejezni a fejlődő országok és a fejlett tőkésországok közötti cserearány-változásokat.

Márton Ádám korreferátumában a terms-of-trade-mutatónak a szocialista országokat érintő speciális kérdéseivel foglalkozott, nagy hangsúlyt fektetve a magyar terms-of-trade becslését befolyásoló gazdasági tényezők vizsgálatára.

Havasi Béláné hozzászólásában a tőkésországokat 1973—1975-ben sújtó válság egyes összetevőit, okait és speciális jellemzőit vizsgálta, majd pedig a válság következményeit, a tőkés világ konjunkturális helyzetét elemezte.

Blahó András—Gál Péter

II. Agrárközgazdasági szekció

A munkacsoport *Csizmadia Ernő* egyetemi tanár elnökletével és *Hont Jánosnak*, a Magyar Közgazdasági Társaság Mezőgazdasági Szakosztálya elnökének, az Országos Tervhivatal nyugalmazott elnökhelyettesének társelnöki közreműködésével megtartott ülésein, az ügyes szervezésnek köszönhetően, bőven nyílt alkalom a vitára. A résztvevők ugyanis kötetbe foglalva előzetesen kézhez kapták a korreferátumokat, s így a bevezető előadást követően — amely a korreferátumokban felvetett legfontosabb kérdésekre is utalt — mindjárt a hozzászólások következhettek.

Hely hiányában nem tudjuk egyenként ismertetni a 18 korreferátumot s a számos hozzászólást. Ehelyett meg kell elégednünk a bevezető előadás rövid ismertetésével s az írásos korreferátumok és az elhangzott felszólalások főbb gondolatainak összefoglaló bemutatásával.

Vági Ferenc bevezető előadásában a népgazdasági érdek és a vállalati fejlesztések viszonyával foglalkozott. Vizsgálta, hogy a mezőgazdasági vállalatok növekedésében miképpen jelenik meg a tervszerű irányítás és a vállalati gazdálkodás tudományos megalapozása, s miként tükröződik benne a vállalati és a népgazdasági érdek összhangja. Annak a véleményének adott hangot, hogy a mezőgazdaság mindkét szektorában az egy főre jutó bruttó jövedelem maximalizálására való .örekvésben fejeződik ki a vállalati és a népgazdasági érdek egysége. Ez egyrészt azt jelenti, hogy meghatározott költségszint felett adott termék előállítása sem a vállalatnak, sem a népgazdaságnak nem érdeke, másrészt mind a vállalati, mind a

népgazdasági érdek megvalósulásához az egy főre jutó vállalati bruttó jövedelem bizonyos „minimális" növekedése szükséges. Ugyanakkor a vállalati érdekeltség elsősorban jövedelemérdekeltség, a népgazdaság érdeke pedig a szükségletek kielégítésére irányul, s ez az alapja a vállalati és a népgazdasági érdek között felmerülő ellentmondásoknak.

Az előadó az egy főre jutó bruttó jövedelem alakulásának adatait elemezve bizonyította, hogy a vizsgált időszakban az általános érdekeltségi helyzet a két szektorban fő vonalaiban hasonlóan alakult. Felvetette, hogy a fejlesztés jövedelemérdekeltsége gyengült; csökkent az egységnyi fejlesztés bruttójövedelem-hozama. Ennek ellensúlyozására a vállalatok, viszonylagos tőkehiányuk ellenére, bővítették beruházási tevékenységüket. Ilyen módon a két szektor vállalatainak mintegy a fele volt képes — erőteljes létszámcsökkenés közepette — növelni az egy főre jutó bruttó jövedelmét. Az előadó bemutatta, hogy a mezőgazdasági vállalatok 50 százalékában rossz, 15—20 százalékában gyenge, s csupán 30—35 százalékában jó vagy kiemelkedően jó a jövedelemérdekeltségi helyzet. A vállalati tervek tartalma azonban azt jelzi, hogy a vállalatok nem ismerik fel a fejlesztések jövedelemhatékonyságának romlását.

Az írásban szétküldött korreferátumok* a népgazdasági igények s a vállalati törekvések kapcsolatait elemezték.

A strukturális kérdésekkel foglalkozó négy korreferátum szerzői abból indultak ki, hogy az élelmiszer-termelés szerkezetét nagyrészt a hazai fogyasztás szükségletei határozzák meg: a belső szükségleteket célszerű zömében hazai termelésből fedezni. Az export növelését célzó termelésfejlesztést elsősorban a világpiacon hosszabb távon is versenyképes ágazatokra kell összpontosítani — hangoztatták. Megfigyelhető, hogy éppen azokban az ágazatokban a legkedvezőbb a devizakitermelési mutató értéke, amelyek fejlesztésének feltételei az elmúlt időszakban a legjobbak voltak. A fejlesztés hatékonysága szempontjából fontos, hogy a kis-, a közép- és a nagyvállalatok egyaránt szerephez jussanak úgy, hogy termékszerkezetük a méretükhöz igazodjék. A szervezeti változtatások túlzott mértéke sérti a népgazdasági érdeket — állapították meg.

Az eszközigényesség, a vállalati fejlesztés és a fejlesztésfinanszírozás kérdéseit s ezen keresztül a vállalati növekedés problematikáját hat korreferátum tárgyalta.

A szerzők a mezőgazdasági termelés eszközigényességének növekedésével kapcsolatban felvetették, hogy a mezőgazdaság fejlesztésében mind nagyobb a népgazdaság többi ágainak szerepe, továbbá kifejtették, hogy az eszközigényesség a hatékonyságnak csupán egyik tényezője. A nagyarányú munkaerő-elvándorlás által indukált eszközigényes fejlesztések ugyanis emelik a munka termelékenységét. Ez tűnik ki abból, hogy a IV. ötéves terv időszakában a komplex hatékonyság folyó áron számolva némileg javult.

A termelés technikai felszereltsége szerint csoportosítva a termelőszövetkezeteket, azt tapasztaljuk, hogy a legjobb és a legrosszabb felszereltségűek egyaránt magas eszközigénnyel termelnek. Ennek a gazdaságok korlátozott technika-abszorbeáló képessége lehet a magyarázata. Ezt látszik igazolni, hogy a felszereltebb gazdaságokban csak kevéssel magasabb a szakmunkások és a műszakiak aránya. A vizsgálatokból az is kiderül, hogy a technikai fejlesztések nehezen teremthetik meg az átlagbérek növelésének jövedelmezőségi alapját.

A beruházások finanszírozási forrásai közül a leggyorsabban az állami támogatások növekedtek. Ez — más intézkedésekkel együtt — elősegítette a fejlesztési erőforrások központi céloknak megfelelő átcsoportosítását. Ha azonban a támogatott ágazat jövedelmezősége nem kielégítő, olyan újabb nehézségek keletkeznek, amelyek csak további állami támogatással háríthatók el. Ezért nagyon fontos a jövedelmezőségi viszonyok átrendezése a nagyüzemi gazdaságok valóságos társadalmi ráfordításainak megfelelően úgy, hogy a beruházások állami támogatása kivételessé váljék. Probléma származik abból is, ha a hitelrendszer nem jövedelmező ágazatok termelésére ösztönöz. Mint a konvertibilis árualapokat növelő hitelezés gyakorlatának pozitív tapasztalatai is mutatják, a hitelrendszeren keresztül a gazdaságok jövedelmezőségi megfontolásokon nyugvó döntéseit célszerű erősíteni.

A termelőszövetkezeti növekedés — amely a bemutatott összefüggéseken nyugszik — különösen 1970 után vált erőteljessé, állapították meg a szerzők.

* Szerzőik: Balázs Géza, Berend Iván, Bethlendi László, Boltizár Pál, Csáki Csaba, Csendes Béla, Fekete Ferenc, Ferenczi Tibor, Forgács Csaba, Kecskeméti Lajos, Kerékgyártó Györgyné, Módos Gyula, Németi László, Páli László, Páli Lászlóné, Pálovics Béláné, Sebestyén Lukácsné, Sebestyén Mária, Somogyi Zoltán, Varga Gyula, Varga László.

Kimutatható, hogy a beruházások hatása 2—3 éves késéssel jelentkezik. Utaltak arra, hogy a véletlen tényezők közül az időjárás szerepének figyelembevétele a vizsgálatban fontos tanulságokkal járt.

További öt referátum a gazdálkodásban jelentkező érdekproblémák egy-egy vetületét villantotta fel.

A vállalati és a népgazdasági érdekek összehangolása szempontjából alapvetően fontos a beszámoltatási és információs rendszer. A szerzők megállapították, hogy a gazdaságirányítást szolgáló információáramlás, ha nem is torzításmentes, lényegében kielégítőnek tekinthető, a vállalatvezetés információellátása viszont sok kívánni valót hagy maga után. A vállalati információs rendszer továbbfejlesztésre szorul. Külön referátum foglalkozott a jelenlegi ötéves terv indulásakor életbe léptetett szabályozóváltozásoknak a termelőszövetkezetek gazdálkodási feltételeire gyakorolt hatásával, rámutatva a fejlesztési lehetőségek szűkülésére. Egy további anyag a népgazdasági igények és a vállalati törekvések kapcsolatának problematikáját tárgyalta a kertészeti ágazat példáján. A referátumoknak szintén e csoportjához sorolható végül az a két elemzés, amely a termelőeszköz-ellátásban — a műtrágya- és növényvédőszer-forgalmazásban, valamint a mezőgazdaságigép-ellátásban — felmerülő érdekproblémákat tárgyalt.

A kötetben található további korreferátumok a döntés-előkészítés tudományos megalapozásának matematikai módszereivel, elsősorban a lineáris dinamikus és szimulációs modellek elterjedésének feltételeivel, alkalmazásuk hatékonyságával, a modellkarbantartás szempontjaival és az alkalmazás fő területeivel foglalkoztak.

A vita a bevezető előadáshoz és az ismertetett korreferátumokhoz kapcsolódott. A felszólalók* közül többen is érintették a mezőgazdasági termelésünk fejlődését jellemző tőkeigényesség-növekedés kérdését. A mezőgazdaság szocialista átszervezése, majd pedig a nagyüzemi termeléshez szükséges eszközök megteremtése és minőségi fejlesztése az eszközigényesség növekedéséhez vezetett. Fokozta az eszközhatékonyság romlását, hogy a mezőgazdaság iparosodásának folyamata időben közel esett az átszervezéshez. A hatvanas évtized erőteljes fejlesztései magyarázzák az eszközigényesség akkor bekövetkezett növekedését. Olyan vélemény is elhangzott, hogy a korábbi beruházások eredményeképpen az 1970-es években már javulnia kellett volna az eszközhatékonyságnak. Vita alakult ki arról, hogy milyen görbével jellemezhető a termelés eszközigényességének alakulása.

A fő referátumhoz kapcsolódva, amely vállalati szinten, illetőleg szektoronként vizsgálta a termelés hatékonyságának kérdését, felmerült, hogy ez a megközelítés egy végső hatást tükröz, amelynek értékeléséhez célszerű az eszközhatékonyságot mezőgazdasági ágazatonként is megvizsgálni, továbbá kimutatni, hogy a termelési tényezők különböző kombinációja adott vállalati méret mellett miként hat az eszközigényesség alakulására.

Felvetődött, hogy az állami gazdaságok és termelőszövetkezetek termelési ráfordításainak 60 százalékát ipari eredetű termékek teszik ki, ezáltal a mezőgazdaságot anyagokkal, eszközökkel ellátó ágazatok — termékeik árán keresztül — számottevő befolyást gyakorolhatnak s gyakorolnak is a mezőgazdasági termelés eszközigényességének alakulására. A felhasznált eszközök árának növekedése akkor is ronthatja az eszközhatékonyságot, ha a fajlagos naturális ráfordítások csökkennek. Az eszközhatékonyság, illetőleg az eszközigényesség alakulását ezért célszerű több mutatóval közelíteni. Az inflációs hatások kiküszöbölése, a többletbefektetések szembeállítása a többletbevételekkel valósághűbb képet tár elénk. Felmerült a vitában, hogy a mezőgazdasági munkaerő elvándorlása következtében az ágazat fejlődésének kritikus szakaszába érkezett. Ez szükségessé teszi annak a szerepnek a világosabb megfogalmazását, amelyet az ember a termelésben betölt, és sürgeti a számítástechnika adta lehetőségek szélesebb körű felhasználását a termelési tényezők kedvezőbb kombinációjának meghatározására és érvényesítésére.

Ferenczi Tibor—Forgács Csaba

* A vitában Bacskay Zoltán, Benet Iván, Berend Iván, Burgerné Gimes Anna, D. Choma, Donáth Ferenc, Fekete Ferenc (egyetemi tanár), Fekete Ferenc (tsz-elnök), Gönczi Iván, W. Isbaner (NDK), Kazareczki Éva, Majoros Bertalan, Medveczki Éva, Mózesné Bíró Emma, Ott Edit, Szőke Gyula, Vaik István és Vinczeffy Zsolt vett részt.

III. Fogyasztás és életmód szekció

A munkacsoport ülésein *Molnár László* tanszékvezető egyetemi docens elnökölt. A szekció üléseinek társelnöke *Lukács Ottó*, a Magyar Közgazdasági Társaság Kereskedelmi Szakosztályának elnöke, a Belkereskedelmi Minisztérium főosztályvezetője megnyitójában rámutatott a tárgyalandó témakör időszerűségére.

Az ülésszak első előadását *Molnár László* tartotta, az urbanizáció és a fogyasztás összefüggéseiről. Előadásában abból indult ki, hogy a távlati tervezés nem nélkülözheti a fogyasztás alakulásának megbízható előrejelzését, mennyiségének, áruszerkezetének, továbbá a fogyasztók magatartásának változásában érvényesülő tendenciák felderítését, e változások társadalmi-gazdasági összefüggéseinek feltárását. Ezt követően kiemelte az urbanizáció, a városi életforma és a fogyasztás-áruforgalom közötti kölcsönhatások vizsgálatának csomópontjait. Megállapította, hogy az életszínvonal mai gyors emelkedése az ellátáspolitikában és a kínálatszervezésben az eddiginél hatékonyabb módszerek alkalmazását igényli. Rámutatott továbbá arra, hogy a fogyasztás és az áruforgalom változásának tendenciái hazánkban, bár nem ellentétesek, de eltérőek. Hangsúlyozta, hogy a településhálózat fejlesztése nem nélkülözheti a szükségletek egyes csoportjainak eltérő ütemű növekedéséből s az e szükségleti csoportok közötti kölcsönhatásokból levonható következtetéseket, a várható változások előrejelzését, majd pedig arra utalt, hogy az urbanizáció hatására növekszik a társadalmi forrásokból fedezett fogyasztás súlya, s csökken a saját termelésből származó fogyasztásé.

Részletesebben foglalkozott a fogyasztás, a városfejlődés és az áruforgalom kölcsönös összefüggéseivel. Kimutatta, hogy az áruforgalom növekvő szerepe a fogyasztásban fokozza a városok vonzerejét. Ezt támasztja alá — mondotta —, hogy a települések között kisebbek a különbségek a fogyasztásban, mint az áruforgalomban. Az előadó végezetül a városok vonzerejét növelő és gyengítő tényezőket vázolta.

Kappanyos Vince előadásában fogyasztásunk helyzetével és jövőjével, ezen belül elsősorban a fogyasztás, az életmód és az életszínvonal kategóriáinak elméleti tartalmával s a fogyasztás szocializmusra jellemző vonásaival foglalkozott.

A fogyasztás és a szükségletkielégítés viszonyáról szólva, utalt arra, hogy Marx a fogyasztás körébe lényegében a termelés révén kielégíthető anyagi szükségleteket sorolta. Az olyan nem anyagi javak iránti megnövekedett igények, mint az egészségügyi ellátás, az oktatás stb. — amelyek jelentősége Marx idejében még elenyésző volt —, a fogyasztás tágabb értelmezését teszik szükségessé, annál is inkább mivel a nem anyagi szükségletek bővülésének üteme felülmúlja az anyagi fogyasztás növekedésének tempóját.

A fogyasztás jellemzőinek megértéséhez tisztázni kell az életszínvonal és az életmód viszonyát — mondotta. Az életmód egyszerre mennyiségi és minőségi kategória. Amíg a termelés és a fogyasztás alacsony színvonalú, addig a fogyasztás mennyiségi összetevői állnak az érdeklődés előterében. Egy magasabb színvonalon viszont a szükségletek kielégítésétől nem lehet csak a fogyasztás alapján ítéletet mondani. Előtérbe kerül az életszínvonal kategóriája, amely bár szintén mennyiségi összefüggéseket jelöl (illetőleg célszerű ilyen tartalommal használunk), azonban a fogyasztáson túl az életfeltételek egész sorát foglalja magában. A legtágabb kategória az életmód, amelynek az életszínvonal is része, de amely komplex módon utal az emberek helyzetére.

Végül összefoglalta a fogyasztás fejlődésének sajátosan a szocializmusra jellemző jegyeit, amelyek — mint mondotta — a fogyasztás fejlődésének nem az irányaiban ragadhatók meg (hiszen a termelőerők hasonló irányú fejlődése következtében a fogyasztás fejlődésének irányai is hasonlóak), hanem a fogyasztás megvalósulásának módjában. A következő jegyeket emelte ki: a fogyasztás arányai a társadalmi egyenlőség alapján alakulnak; a társadalom valamennyi tagja jólétének biztosítása; a szükségletek minden irányú kielégítése; a fogyasztást a társadalmi tulajdon szelleme hatja át; társadalmi tudatosság; a fogyasztás biztonsága; a pazarlás megszüntetése. Hangsúlyozta e felsorolás hipotetikus jellegét.

Hámori Balázs előadásában arra keresett választ, hogyan illeszkedik be a társadalmi alapokból történő — tehát a piacot megkerülő — fogyasztás az árutermelés rendszerébe. A két fogyasztási forma ellentmondását és egymásrahatását a nem anyagi termelés területéről vett számos példával világította meg, majd pedig a fogyasztás két szférájának arányát és kapcsolatát meghatározó tényezőket vázolta. E tényezők a következők: a termelőerők fejlettségi szintje; a termelési viszonyok

és a rendszer érettségi foka, különös tekintettel az elosztási rendszer fejlettségére; a rendelkezésre álló erőforrások nagysága és szerkezete; a fogyasztás különböző területeinek történelmi fejlődése; világgazdasági hatások; konkrét történelmi és politikai feltételek.

Poszmik Erzsébet és Simonits Zsuzsa a személyi jövedelmek eltéréseinek gazdasági, társadalmi tényezőit és hatásait elemezték.

A keresetek differenciálásának lehetséges mértéke a nemzeti jövedelem nagyságától és megosztásától függ. A differenciálás lehetősége elvben annál nagyobb, minél nagyobb a béralap. Ezt az összefüggést azonban módosítják a társadalmi juttatások; ezek hatását a szerzők leegyszerűsített modellben vizsgálták, amelyben a bérek és a társadalmi juttatások arányát kezelték független változóként. Azt a következtetést szűrték le, hogy a szocialista országokban a társadalmi juttatások nagyobb súlyából fakadóan erőteljes kereseti különbségek kialakítására nyílik mód. Ez azért nem következik be — mondották —, mert a szocializmusban a társadalom valamennyi tagjának biztosítani kell a normális megélhetéshez szükséges jövedelmet, ennélfogva a szocialista és kapitalista országok béraránya igen eltérőek. Jelentős szerepet játszanak továbbá a tradíciók, a munkaerővel való ellátottság (a munkaerőpiac helyzete). E tényezők hatásmechanizmusát 18 tőkés- és 8 európai szocialista ország feldolgozó ipari ágazatainak átlagbéradatai alapján elemezték.

Melega Tiborné az életszínvonal mérésének problémáival foglalkozott. A legfontosabb mérőszámok — mondotta — a lakosság jövedelmi helyzetét és fogyasztását kifejező mutatók, amelyek kiegészítendők a társadalmi szolgáltatások jellemzésére használt mutatószámokkal. Az egy mutatóval való közelítésre eddig kidolgozott módszerek két csoportba sorolhatók. Vagy egyetlen — lehetőleg széles területet átfogó — részmutatót választanak ki, vagy pedig a különálló mutatókat (a mutatószámrendszer elemeit) valamiképpen szintetikus mutatóba sűrítik. Ez utóbbi módszerek próbaköve a naturális mutatók kiválasztása és az alkalmazott súlyrendszer kialakítása. Az életszínvonal mérésekor általában sztochasztikus modellekkel dolgoznak: vagy egy változó kiemelése után két- vagy többváltozós regressziós függvényekkel készített becslések alapján rangsorolják az egyes országokat, vagy a totális korrelációs együtthatók átlagait használják fel a szintetikus mutató előállításához.

Jobb közelítést ad a faktoranalízis módszere — állapította meg az előadó, majd 24 országra kiterjedő, 10 mutatón alapuló vizsgálatának eredményeit ismertette. Elmondta, hogy három olyan faktort lehetett meghatározni, amely együtt véve 82,4 százalékban magyarázza a változókat, majd utalt arra, hogy a közeljövőben 15 évet átfogó hazai adatbázis alapján kívánnak további vizsgálatokat végezni.

Hoffmann Istvánné az 1973 óta folyó családgazdasági kutatások legújabb eredményeiről számolt be. Elmondta, hogy a 2000 háztartást tartalmazó panelben végzett empirikus vizsgálatok alapján sikerült megkonstruálni egy 16 paramétert tartalmazó családgazdálkodási modellt. A vizsgálatok eredményeképpen megállapíthatták, hogy az életmód elemeit nem lehet mennyiségi változókkal magyarázni. E felismeréseket az újabb kutatásuk tervezésében úgy érvényesítik, hogy a korábbiaknál nagyobb súlyt fektetnek a motivációk vizsgálatára. Ez természetesen a mennyiségi ismérveknek nem a háttérbe szorítását, hanem a mélyebb vizsgálatát jelenti. Felvetette és elemezte a háztartások eltérő jövedelemszerkezetének, a jövedelmek származási források szerinti megoszlását és a rétegek között mutatkozó különbségek jelentőségét.

A háztájiból származó bevételek — mondotta — az érintett paraszti és munkásrétegek jövedelmét az értelmiségi családokéhoz közelítik. Az ilyen forrásokból származó jövedelmek számbavétele természetesen új megvilágításba helyezi a községi háztartásbeli asszonyoknak a háztartásban, a háztartás jövedelmének előteremtésében betöltött szerepét.

A jövedelemviszonyok mellett a kutatás számos más új területre is kiterjed (például a lakáshelyzetre, a lakással kapcsolatos tervekre és azok pénzügyi forrásaira, a családok megtakarítási hajlamának, a megtakarítási formáknak és lehetőségeknek a vizsgálatára, a családi munkamegosztás időmérlegmódszeren alapuló feltárására). Mindezen tényezők jobb megismerése módot nyújt majd a családgazdálkodási modell finomításához, részletezőbb tipológiák kimunkálásához.

Hrubos Ildikó előadásában az anyagi szükségletek kielégítésének szintjét és struktúráját mint az életmód egyik alapvető dimenzióját tárgyalta. Szemben azzal a megközelítésmóddal, amely kiemeli az anyagi szükségletek egy szféráját, és különféle rétegspecifikus változók szemszögéből vizsgálja azok kielégítettségi szint-

jét. Az előadó a szükségletek együttesét rendszerként fogta fel, s a különböző szférái közötti összefüggéseket, azaz a szükségletstruktúrát elemezte.

A szükségletstruktúra vizsgálata azért fontos — mondotta —, mert kifejeződnek benne az egyes társadalmi rétegek sajátos preferenciái. A preferenciarendszer két mozgást végezhet. A szükségletkielégítés lehet kummulatív jellegű (minden szükségleti szférában egyenletes a szükségletkielégítés). Az akkumuláció csak a legalacsonyabb és a legmagasabb anyagi szinten élő rétegekre jellemző: a két pólus között kompenzálás jellegű szükségletkielégítés figyelhető meg. Ilyen egymást kompenzáló szükségleti szférák a táplálkozás, az öltözködés és a lakás. Az előadás gazdag kutatási anyaggal szemléltette a szükségleti szférák eltérő alakulását. Az akkumuláció és a kompenzáció mellett igen fontos a szükségletstruktúra változásának, dinamizmusának kérdése. Az anyagi feltételek javulása ugyanis emeli az igényszintet, ami az anyagi feltételek további javítására ösztönöz. Ahol ez a mozgás (dinamizmus) lelassul, társadalmi problémák keletkeznek. E megmerevedést vizsgálták a lakáshelyzet területén. Az előadó további vizsgálandó témaként jelölte meg a szükségletstruktúra rugalmatlanságának kérdését. Tanulmányozását az teszi fontossá, hogy a szükségletstruktúra rugalmasssága társadalmi rétegenként erősen eltérő mértékű.

Hideg Éva a társadalmi mobilitás változásának tendenciáiról fejtette ki nézeteit. Egyrészt azt a kérdést feszegette, hogy helyes-e a mobilitás jövőbeli alakulására az eddigi tendenciák mechanikus kivetítésével következtetni. E kérdés megválaszolását különösen fontossá teszi a felgyorsult gazdasági-tudományos-műszaki fejlődés. Másrészt felvetette, vajon belenyugodhatunk-e a társadalmi mobilitás csökkenésébe.

Kifejtette, hogy a tudományos-műszaki fejlődés a szakmastruktúra változásán keresztül jelentős mértékben hat a társadalmi mobilitásra. Meggyorsítja a tevékenységfajták cseréjét, megváltoztatja a szükséges tudás mennyiségét, szintjét és tartalmát. Ez pedig ellentmond a mobilitás lassulását feltételező nézeteknek. A jövőbeli mobilitás elemzését feltehetőleg a maitól eltérő társadalmiréteg-szerkezetben kell elvégezni — hangsúlyozta. A műszaki fejlődésen túl, a várhatóan gyors gazdasági növekedés is ellene hat a társadalmi mobilitás lassulásának.

Gerhard Lippold (NDK) hozzászólásában — különös súlyt helyezve Marx munkáira — a munkaidőt mint az életszínvonal elemét taglalta, továbbá felvetette a diszponibilis idő vizsgálatának fontosságát.

Gert Wilde (NDK) a szükségletek fejlődésének törvényszerűségeit taglalta. A szükségletek fejlődése hármas irányú — állapította meg —: minőségi fejlődés (elemei: integráció, differenciálódás és individualizálódás); mennyiségi fejlődés; valamint a szükségletstruktúra fejlődése.

Louis Soeterbroek (Hollandia) magyarul megtartott előadásában a szocialista és a tőkésországokban folyó marketingkutatásoknak azokat a közös és eltérő vonásait elemezte, amelyek alapot adhatnak egymás tapasztalatainak hasznosítására. Figyelemre méltónak ítélte, hogy a hazánkban folyó kutatások nem profit- és reklámorientáltak. Végezetül elismeréssel szólt Hoffmann Istvánné kutatásairól.

Heriber Meffert (NSZK) a nyugatnémet fogyasztók szociális magatartására, tudatosságára irányuló, tavaly végzett kutatásának eredményeit ismertette. Az újszerű kérdezési technika felhasználásával végzett vizsgálat a fogyasztók társadalmi problémák (például: környezetszennyezés) iránti fogékonyságát igyekezett földeríteni. Az 1000 fős mintában végzett empirikus visgálat adataiból — matematikai eljárások segítségével — a nyugatnémet fogyasztók különböző társadalmi tudatosságú csoportjait lehetett azonosítani. Az előadó egy érdekes összevetés formájában kitért a fogyasztók és a vállalatok felelősségének kérdésére. Az előadás jól tükrözte az ún. „social marketing" szellemét.

Végül megemlítjük az Egyetem három hallgatójának, *Kompaktor Emíliának*, *Megyeri Lászlónak* és *Zsiros Jánosnak* a hozzászólásait, amelyek döntően a családgazdálkodási kutatás kérdéseihez kapcsolódtak.

Bauer András

IV. Vállalatgazdasági szekció

A munkacsoport üléseire *Megyeri Endre* tanszékvezető egyetemi tanár elnökletével került sor. Társelnökként *Buda István*, a Magyar Közgazdasági Társaság Munkaügyi Szakosztályának elnöke, a Munkaügyi Minisztérium államtitkára és *Horváth László*, az Országos Tervhivatal elnökhelyettese működött közre.

Az ülés főreferátumát *Megyeri Endre* tartotta a vállalati bérszabályozás néhány elméleti és gyakorlati kérdéséről. A társadalmilag szükséges vállalati bérköltség kategóriájából kiindulva, olyan egyenleteket vezetett le, amelyek a népgazdasági hatékonyság mérése és az erőforrások gazdasági értékelése szempontjából torzításmentes kapcsolatokat tükröznek a vállalattól kiáramló bér és a vállalat teljesítménye között, s kiemelte, hogy adekvát bérszabályozási rendszert csak ezekre a tendenciaszerűen érvényesülő összefüggésekre lehet alapozni. A továbbiakban az e tendenciától való eltérések tipikus okait és kezelésük problémáit elemezte. Aláhúzta, hogy a vállalati bérszabályozás fejlesztésének stratégiai kérdéseit az erőforrás-értékelés, az árrendszer és a vállalati érdekeltségi viszonyok összehangolt fejlesztésével lehet megoldani. A vállalati bérszabályozási rendszerek fejlődése és kritikája adekvát formák kialakulásának irányába mutat — állapította meg. Korreferátumában *Balázsy Sándor* a bérszabályozás dilemmájának feloldására vázolt fel egy javaslatot, *Lőkkös János* pedig a munkaerő-gazdálkodás oldaláról világított rá a témakör fontosságára. *Illés Mária* referátumában kísérletet tett a különböző bérszabályozási módok rendszerezésére. Az elhangzott előadások egybehangzó megállapítása szerint tágabb teret kell biztosítani a teljesítménytől függő differenciálásnak, az anyagi ösztönzés kibontakozásának. Szükség van erre a vállalatokon belül is — mutatott rá *Nemes Ferenc* a bérezés és a teljesítményszabályozás összefüggéseit tárgyaló referátumában. Szociológiai felmérések következtetéseire hivatkozva bizonyította, hogy a jelenlegi rendszer alapvetően a teljesítmény visszafogására, nem pedig a növelésére ösztönöz, pedig ez a gyakorlat a dolgozók igényeivel is ellentétben áll. *Gubcsi Lajosné* a vállalati érdekeltség és bérszabályozás néhány kérdését fejtette ki. Előadásában azt vázolta, hogyan ítélhető meg bérszabályozási rendszerünk a vállalatok oldaláról. *Kővári György* a nivellálási törekvést kísérő konfliktusokat, valamint a vállalaton belüli ösztönzést, teljesítményszabályozást és kereseti arányokat alakító mechanizmusokat tárgyalta az üzemi kereseti viszonyok empirikus vizsgálatainak eredményeire támaszkodva. Referátumát két esettanulmány egészítette ki és konkretizálta — *Fazekas Károlyé*, aki a teljesítménybérezés és az érdekegyeztetés kérdéseivel foglalkozott, valamint *Kalász Istváné* és *Köllő Jánosé*, akik a munkafolyamat és a kereseti arányok összefüggéseiről szóltak. Az első nap utolsó előadását *Vajda Lajos* tartotta a foglalkoztatás állami kontrolljának tőkés kísérleteiről, majd pedig *Buda István* foglalta össze az első nap tanácskozásának főbb tanulságait. Felhívta a figyelmet a vita aktualitására és hasznos megállapításaira. Ugyanakkor rámutatott a vizsgált területen eddig elért eredményeinkre (például a termelékenység és a hatékonyság javulására, a bérpreferenciák jelentős csökkenésére és teljesítményekhez kötött odaítélésére). Ezeknek az eredményeknek a figyelmen kívül hagyása — mondotta — éppúgy súlyos hiba lenne, mint ha azokkal a társadalmi-politikai tényezőkkel nem vetnénk számot, amelyek behatárolják a gazdasági szabályozók s ezen belül a bérszabályozási rendszer alakításának mozgásterét.

A munkacsoport következő ülése a vállalati vezetés, szervezés tárgykörében folyt. Elsőként *Máriás Antal* előadása hangzott el a népgazdaság vállalati struktúrájáról. Vázolta a mai vállalati szerkezet kialakulásának történetét, ezen belül részletesebben elemezte az 1961—1964 közötti periódus szervezeti változásainak kedvezőtlen vonásait. Megállapította, hogy miközben a közgazdasági szabályozó rendszer a legutóbbi évtizedben jelentősen módosult, nem szűnt meg a merev ágazati szemlélet. A népgazdaság vállalati struktúráját ma is a direkt irányítási rendszerben kialakított struktúra jegyei jellemzik. *Marosi Miklósnak* a vállalati szervezés lényegéről és szerepéről szóló előadása a vezetéstudományi szakirodalomban föllelhető különböző nézetek ütközésének segítségével megkísérelte tisztázni a vállalati szervezés tartalmát és funkcióit. A vállalatot „tanuló rendszerként" fogva fel, *Nemény Vilmos* a vállalati magatartás, viselkedés indítékait és helyes irányba terelésének lehetséges eszközeit tárgyalta. Kimutatta a számítógéppel támogatott, automatizált irányítási rendszer kialakításának szükségességét. *Kovács Sándor* a szervezet olyan modellezésének lehetőségére igyekezett rávilágítani, amely alkalmas eszköze a célszerű megismerésnek s a követendő fejlesztési irányok kijelölésének. Előadása elsősorban tőkés kutatási eredmények elemzésén alapult. Más megközelítésben, de szintén a vállalati működési modell kialakításának lehetőségeit tárgyalta *Balaton Károly* referátuma.

A vállalati tervezés és stratégia kérdéseivel foglalkozó ülés főreferátumában *Horváth László* a hosszú távú vállalati tervezés problémáit elemezte, s emellett átfogó képet adott a vállalati tervgazdálkodás eddigi eredményeiről és gyenge

pontjairól. Előadásából kitűnt, hogy a vállalati tervezés fejlődése korántsem tekinthető lezártnak — ellenkezőleg: a jelenlegi periódust az útkeresés jellemzi. A továbblépés lényeges momentuma a ma még kiforratlan hosszú távú stratégiai tervezés megvalósítása. Emellett azonban a középtávú és az éves tervezésben is lényeges változtatások szükségesek. Szakítani kell a merev, formális szemléletű tervezéssel: a különböző időhorizontú tervek között tartalmi kapcsolatot kell létrehozni, s a tervezésnek rugalmasnak, a változó környezethez adekvátnak kell lennie. *Mészáros Tamás* a rugalmas tervezés követelményének megvalósítási feltételeit vizsgálta az iparvállalatok tervezési mechanizmusának oldaláról. *Schuszter Ede* előadásában lényeges gyakorlati problémára: a konzisztens információbázis létrehozásának szükségességére irányította a figyelmet. *Besenyei Lajos* a tervek megalapozását, a döntés-előkészítést szolgáló prognózisok kiterjedtebb alkalmazásának szükségességére mutatott rá, majd kitért a prognóziskészítés néhány módszertani kérdésére. A kisvállalatok növekedésének útját és perspektíváit, a növekedés ellentmondásokkal terhes folyamatát mutatta be *Kazár Péter* egy csaknem 100 ipari szövetkezetre kiterjedő mintán végzett vizsgálata alapján. *Kerekes Sándor* a termékminőség jelentőségét és a minőségmérés néhány módszertani problémáját elemezve, a faktoranalízis döntéselőkészítésben való alkalmazásának lehetőségeire mutatott rá. Végül *Szarvas Beatrix* számolt be egy most folyó kutatás eredményeiről, amely az építőiparban keletkező nyereség matematikai-statisztikai becsléséhez igyekszik módszereket kidolgozni.

A szekció utolsó ülése az *erőforrás-értékelés és a készletgazdálkodás* problémáival foglalkozott. *Chikán Attila* a vállalati tartalékolás indítékait, mozgatórugóit elemezte, különböző szakirányítási funkciókat ellátó vállalati vezetőkkel készített interjúk alapján. Rámutatott arra, hogy az adaptív vállalati magatartás elképzelhetetlen tartalékképzés nélkül, amelynek lényeges, de nem az egyetlen eleme a készletezés. Ez a felismerés azonban még alig érvényesül a vállalati gyakorlatban — állapította meg az előadó. *Nagy Márta* néhány adattal érzékeltette a népgazdaság készlethelyzetét. A rendelésállomány statisztikáit elemezve, arra a következtetésre jutott, hogy az előrehozott beszerzések mögött nem az előrelátás, hanem a vállalatok biztonságra való törekvése húzódik meg. A TEK-vállalatok jelentős állami támogatása — hangsúlyozta — a „szívás" állapotában működő gazdaságunkban nem oldhatta meg ezt a problémát. A Magyar Alumíniumipari Trösztnél végzett kutatás egyik részeredményeként *Mózes László* a készletek operatív szabályozásának a gyakorlatban közvetlenül alkalmazható, ám kevéssé ismert megoldását ismertette, majd *Berács József* referátuma következett, aki a norma szerinti szabályozásnak a készletezésben való alkalmazásával foglalkozott. *Papp Ilona* az erőforrás-értékelés lényeges területével: a természeti erőforrások értékelésével kapcsolatos kutatásának eredményeiről számolt be. Az előadó a természeti erőforrások gazdasági értékelését mint a kiaknázásuk normatív népgazdasági hozamának pénzbeli kifejezését értelmezte. A referátum középpontjában a különbözeti bányajáradék megállapításának problémája állt, amelyet az előadó egy hipotetikus árrendszer felvázolásán keresztül közelített meg. Az előadásokat *Ábel Istvánnak* és *Riecke Wernernek*, az Egyetem hallgatóinak az erőforrás-értékelés dinamikus modelljével foglalkozó hozzászólása követte.

Az ülés Megyeri Endre zárszavával ért véget.

Mészáros Tamás

V. Gazdaságpolitikai szekció

A munkacsoport *László János* tanszékvezető egyetemi tanár elnökletével és *Hetényi Istvánnak*, a Magyar Közgazdasági Társaság Népgazdaságtervezési Szakosztálya elnökének, államtitkárnak, az Országos Tervhivatal elnökhelyettesének mint társelnöknek a közreműködésével tartotta üléseit.

Stark Antal előadásában hét európai KGST-ország nemzeti jövedelmének 1950—1975 közötti növekedését vizsgálva, arra keresett választ, hogy a növekedés különböző tényezői s ezen belül a gazdasági struktúra változása milyen szerepet játszott az e másfél évtizedben bekövetkezett fejlődésben. Megállapította, hogy az aktív keresők számának növekedése csak Lengyelország, Csehszlovákia és a Szovjetunió fejlődésében lehetett jelentős tényező. A népgazdaság ágazati szerkezetének változása az ötvenes években lényeges hatást gyakorolt a növekedésre, később azonban ez a szerepe nagymértékben csökkent. A növekedés döntő forrása kezdet-

től fogva s egyre inkább a termelékenység javulása volt. Ezen belül fokozatosan túlsúlyba került az eszközbővítésből származó hozam az eszközhatékonyság hozamával szemben. Egyértelműen megállapítható továbbá, hogy az európai KGST-országok többsége az infrastrukturális ágak fejlesztésének kisebb-nagyobb mértékű háttérbe szorításával bővítette gazdasági növekedésének forrásait, aminek következménye, hogy ma a gazdasági fejlettséghez képest ezekben az országokban alacsony az infrastrukturális ágak aránya. Az előadó ezután azt vizsgálta, milyen változásokra kell számítanunk a növekedés tényezőiben. A keresők számának várható alakulása, a gazdasági szerkezet változásának törvényszerűségei, a felhalmozásbővítés és a külföldi erőforrások igénybevételi lehetőségének elemzése alapján megállapította, hogy a gazdasági növekedés mértékét egyre inkább az eszközhatékonyság határozza meg. Hangsúlyozta, hogy e változásokat figyelembe véve, az elkövetkezendő években a gazdasági növekedés ütemének csökkenésére kell felkészülnünk.

Mandel Miklós előadásának első részében gazdasági fejlődésünk extenzív szakaszának és az intenzív szakaszra való áttérésnek a jellemzőit taglalta. A korszakváltás tényezői közül a munkaerő-tartalékok szűkülését emelte ki, valamint a nem szocialista relációjú import megnövekedett szerepét a nyersanyagok, az energiahordozók behozatalában és a termelés korszerűsítésében.

A referátum második része a megváltozott gazdasági körülményekhez történő alkalmazkodás és a gazdaságpolitika összefüggéseit elemezte. Az előadó megállapította, hogy a gazdaságirányítás reformja nem szüntette meg a beruházási túlkeresletet és a beruházási tevékenység ciklikusságát; a beruházásieszköz-allokáció érdekeltségi viszonyaiban sem következett be számottevő változás; nem javult a beruházások hatékonysága; nem tapasztalható lényeges módosulás a beruházáspolitika által érvényesített célokban. Ezt követően az előadó a gazdaságpolitika deklarált céljai és az extenzív jellegű fejlesztéspolitika közötti ellentmondásokra mutatott rá. Az ellentmondások okairól szólva, felhívta a figyelmet a népgazdaság szervezeti struktúrája, intézményi rendszere korszerűsítésének szükségességére. A gazdaságirányítás intézményrendszere ugyanis mindmáig megőrizte a naturális célokban gondolkodó beruházáspolitika intézményrendszerének jegyeit; továbbra is az új termelőberuházások létesítése áll a beruházáspolitika homlokterében. Felvetette, hogy a beruházási döntési rendszer működése során háttérbe szorulnak a népgazdaság egyensúlyi követelményei, s elmosódnak a gazdasági folyamat szereplőinek érdekellentétei. Az intézményi-szervezeti tényezők mellett, ezek az ellentmondások a gazdaság- és struktúrapolitika hierarchikus viszonyában is gyökereznek — állapította meg az előadó.

Hőgye Mihály referátuma 1960—1975 közötti gazdasági növekedésünk néhány összefüggésével, a fejlesztési (beruházási) és a külkereskedelmi folyamatok kölcsönhatásainak elemzésével foglalkozott.

Gazdasági fejlődésünk egyenetlenségei a legszembetűnőbben a felhalmozás elemeinek (beruházások, befejezetlen beruházások, készletfelhalmozás) hullámzó növekedési ütemében figyelhetők meg. A felhalmozási folyamatok hullámzásai a külkereskedelemben és a termelésben is jelentkeznek. Többé-kevésbé azonos módon ismétlődő makroszintű ütemingadozások két „csomópontja": a beruházások és a külkereskedelmi egyenleg. A beruházás és az exporttevékenység növekedési ütemének hullámzása alapvetően ellentétes irányú — hiszen a beruházások elkészültéig a fejlesztések a nemzeti jövedelmet, következésképpen az exportot is „fogyasztják" —, az összefüggést azonban bizonyos tényezők (készlet, egyenleg, konjunktúra stb.) lényegesen módosíthatják.

A beruházások és az import egésze párhuzamosan alakul. A tőkés import esetében azonban ez az összefüggés tompítottabban érvényesül, mint a szocialista import viszonylatában. Megfigyelhető továbbá egyfelől a beruházások importigényességének növekedése, illetőleg a beruházási vásárlóerő-többlet okozta feszültség enyhítése a beruházási javak importjának fokozásával — másfelől (egy következő periódusban) az import növelésének visszafogása amiatt, hogy a gazdaság külpiaci pozíciója korlátot szab a behozatal bővítése elé. A beruházások anyagi-műszaki összetételének alakulása az egyik magyarázó tényezője a beruházások növekedésiütem-ingadozásainak, s egyben ezen keresztül érvényesül a beruházási és a külkereskedelmi tevékenység közötti összefüggés.

Az előadó végül megállapította, hogy a beruházások ágazati szerkezetében végbement igen jelentős változás csak mérsékelten és hosszabb idő elteltével hatott a külkereskedelmi szerkezetre.

Lővei László, az Egyetem hallgatója a beruházási szerkezet és a külkereskedelmi egyenleg alternatív optimumainak meghatározását célzó matematikai modelljét ismertette. A módszer bemutatásán túl kitért a modellből számított néhány lehetséges gazdaságpolitikai variáns értékelésére.

Gergely István előadásában iparunk és iparpolitikánk fejlődésének eddigi és várható tendenciáit elemezte. Referátuma bevezetőjében az elmúlt egy-másfél évszázad ipari fejlődésének általános vonásait összegezte, majd megállapította, hogy az egyes országok ipari fejlődése, ezen általános vonások mellett földrajzi, természeti, geológiai stb. adottságaiktól, eltérő nagyságuktól — amely hatást gyakorol a kialakítható termelési méretekre és fejlődési arányokra —, a környező országok fejlődésének irányától stb. függően, lényeges sajátosságokat is mutat.

A fáziseltolódással iparosodó országokban az iparfejlődés folyamata az eltérő feltételek, társadalmi berendezkedés, tradíciók stb. hatására különböző ütemben és sajátosságokkal megy végbe. Az iparosodás különböző fázisában levő országok között ma Magyarország — sok más országgal együtt — a középmezőnyben foglal helyet.

Az iparosodás a specializáció és a kooperáció új irányait hozza létre. Növekszik az iparágak száma, a termékek, a technológiák, a termelési rendszerek differenciálódnak. Ezzel együtt fokozódik a speciális anyagok, alkatrészek, szerkezetek felhasználása. A tudomány termelőerővé válása, a kutatás iparosodása a specialisták széles körének együttműködését igényli a kutatásban, a fejlesztésben és az alkalmazásban éppúgy, mint a beruházási tevékenységben.

A gazdálkodás növekvő bonyolultsága megköveteli, hogy a tervszerű vezetés, szervezés és ellenőrzés új módszereit alkalmazzuk. Az új típusú kapcsolódások jellemzője, hogy átlépik az irányítás kialakult ágazati, területi, funkcionális stb. struktúráját, s összetett, egymást átfedő kapcsolódásokat hoznak létre.

László János a termelési szerkezet és a gazdasági szabályozók közötti összefüggések elemzésében abból indult ki, hogy a magyar népgazdaság elmaradása leginkább a korszerű termékek arányában, a termékek minőségében és a ráfordítások nagyságában jelentkezik.

A termékszerkezet korszerűsítése, a minőség előtérbe helyezése bizonyos „áldozatvállalást" is követelhet — mondotta —, a minőségi követelmények háttérbe szorulása rendszerint a növekedési ütem csökkenésével jár. Ugyanakkor felvetette, hogy növeli az anyag- és energiaigényt, s számottevő pótlólagos ráfordításokat tehet szükségessé. Hangsúlyozta, hogy a gazdasági hatékonyság fokozása és ezzel összefüggésben a termékszerkezet korszerűsítése s a minőség javítása nem kismértékben a termelő- és forgalmazó vállalatokon múlik, következésképpen a vállalatokat érdekeltté kell tenni e feladatok megoldásában. Bár a népgazdasági és a vállalati érdekek között elvileg nincs e tekintetben érdekellentét, az elmúlt években különböző területeken ellentmondások, feszültségek alakultak ki, amiatt, hogy a tervcéljaink és a gazdasági szabályozók között nem sikerült kellő összhangot teremteni. Kifejtette, hogy a fejlesztési források allokációjában az árpolitikának és az árrendszernek alapvető szerepet kell játszania. Enélkül elkerülhetetlen a pénzügyi megkülönböztetés széles körű bevetése. A kiterjedten alkalmazott pénzügyi megkülönböztetések mindenekelőtt azzal függnek össze — mondotta —, hogy árképzésünk erőteljesen ráfordításarányos, s ezért termelői áraink gyakran nem felelnek meg sem a hazai, sem a külföldi értékítéletnek. Struktúrafejlesztési céljaink megvalósítása változtatást követel az érképzésben: mindenekelőtt a világpiaci árarányok figyelembevételére, a világpiaci árarányokhoz való igazodásra kell törekednünk.

A vállalati- és a személyijövedelem-szabályozás jelenlegi rendszerének hatásai is több vonatkozásban keresztezik a szelektív fejlesztésre vonatkozó céljainkat. A szabályozás túlzottan nivellál — mondotta, majd utalt arra, hogy az exportáru-alapok bővítését szolgáló hitelek az esetek nagyobb részében kedvezően hatottak. Ez arra utal, hogy célszerű lenne a hitelpolitikában általában is nagyobb szelektivitást érvényesíteni — természetesen az árakon keresztül történő ösztönzéssel összekapcsolva.

Mohai György előadásában a vállalatok és a környezetük közötti kapcsolatok gazdasági és tervezési problémáival foglalkozott. Bevezetőjében utalt arra, hogy a vállalatok már a második középtávú tervüket készítették el, s így mód van rá, hogy a vállalati tervek készítésének és hasznosításának gyakorlatából tanulságokat vonjunk le.

A felügyeletet ellátó ágazati minisztérium ún. módszertani irányelvei alapján készített tervéről és tervszámításairól a vállalatnak tájékoztatni kell az irányítószervet. Az előadó rámutatott arra, hogy ez a vállalatokat laza tervek készítésére ösztönzi, hiszen tudatában vannak annak, hogy az irányítószervnek a vállalatról kialakuló képét nagyban befolyásolja majd a terv teljesítése. Emellett a minisztérium által igényelt táblázatok esetenként nem illeszkednek a tervkészítés valóságos menetéhez, idegenek a vállalati tervezés szellemétől, s ez is közrejátszik abban, hogy a vállalatok a terveiket nem érzik eléggé magukénak.

A vállalat gazdálkodásának eredményességét a megalapozott zömmunkánál lényegesen biztosabban garantálja — folytatta az előadó — a központi fejlesztési programokhoz való csatlakozás. Egy ilyen lépéssel a vállalat függetlenedhet a szabályozórendszer játékszabályaitól, eszközellátása jórészt egyedi elbírálás alapján történik. Egyes nagyvállalatok így kívül kerülnek a vállalati tervezés szféráján.

A vállalati középtávú tervnek legfőbb fogyatékosságaként említette az előadó, hogy hiányzik belőlük a vállalatok közötti együttműködés érdemi tervezése.

A munkacsoport tanácskozása *Véghelyi József* referátumával zárult, aki az infrastruktúra 1950—1980 közötti fejlesztésének szerkezeti problémáit elemezte. A bevezetőben utalt arra, hogy a II. világháborút követő helyreállítás során, az első hároméves terv időszakának végére helyreállítottuk az infrastruktúrát — lényegében a háború előtti színvonalon és szerkezetben. 1950-től az 1960-as évek közepéig az infrastruktúra fejlesztése általában nem tartott lépést a termelő ágazatok fejlesztésével. A szocialista szektor beruházásaiból az infrastrukturális ágazatok csökkenő arányban részesedtek. Ezt az általános képet még bonyolította az infrastrukturális beruházások megvalósult ágazati és területi szerkezete. Ráadásul az ekkoriban megvalósult infrastrukturális beruházások jelentős része elsődlegesen a termelő beruházásokhoz kapcsolódott. Háttérbe szorult az infrastruktúrafejlesztés társadalmi és regionális hatásainak vizsgálata. Az 1960-as évek végétől, és méginkább az 1970-ben megkezdődött IV. ötéves tervidőszakban az infrastrukturális beruházások aránya megemelkedett, s a fejlesztési koncepciókban megjelent a szűk keresztmetszetek feloldására való törekvés: a súlypontképzés. A célok kitűzését azonban továbbra sem előzte meg az igények, tudományos igényű feltárása, s hiányzott a célok és a rendelkezésre álló beruházási keretek közötti összhang. Mivel az eredeti célokat nem korrigálták, a beruházási lehetőségek szűkössége oda vezetett, hogy a fejlesztési koncepciókban súlypontként megjelölt, preferálandó területek a tervezettet meghaladó arányban részesedtek a fejlesztés eszközeiből, miközben más területeken (egészségügy, oktatás) tovább súlyosbodtak a problémák. Hasonlóképpen konzerválódtak, illetőleg újratermelődtek az infrastruktúra területi megoszlásának bizonyos feszültségei. Az előadó hangsúlyozta, hogy a viszonylag korlátozott beruházási eszközök hatékonyabb felhasználásához törekedni kell az infrastruktúrafejlesztési politika tudományos megalapozására.

Hőgye Mihály

VI. Közgazdasági felsőoktatás szekció

A szekció *Berend T. Iván* rektor elnökletével és *Garamvölgyi Károly*, a Magyar Közgazdasági Társaság főtitkára, oktatási miniszterhelyettes mint társelnök közreműködésével megtartott tanácskozásának alapjául a plenáris ülésen elhangzott előadás szolgált. Az előadás jó vitaindítónak bizonyult: a szekcióülésnek szinte minden felszólalója ahhoz kapcsolódva, a benne foglalt megállapításokkal vitatkozva fejtette ki véleményét.

Az előadás a hazai közgazdasági felsőoktatás történetének fő fejlődési tendenciáit, a kialakulásától megfigyelhető legfőbb jellegzetességeit, valamint a jelenlegi szerkezetét és helyzetét elemezte — a lehetőségekhez képest széles nemzetközi összehasonlítási alapon, a továbbhaladás lehetőségeinek, főbb alternatíváinak felvázolását is megkísérelve.

Közgazdasági felsőoktatásunk hosszú utat járt be, jelentős változásokon ment keresztül az elmúlt 30 év alatt. A felszabadulást követő hatalmas társadalmi-politikai változások keretében, ezek jelentős mozzanatként 1948-ban létrejött az önálló, magyar Közgazdaságtudományi Egyetem. 1954-től a Számviteli Főiskola felszámolásától az ország egyetlen közgazdasági felsőoktatási intézményeként próbálta kielégíteni a gazdaság sokféle irányú szakemberszükségletét. A gyakorlati területe-

ken ellátandó közgazdasági feladatokra éppúgy képzett szakembereket, mint a hosszú távú népgazdasági folyamatok megértésére, elemzésére, tervezésére.

Az 1960-as évektől megindult a felsőfokú oktatás hálózatának rendkívül gyors, új intézménytípusok alapítása által jelzett kibővítése. Oktatáspolitikánkban ezzel gyakorlatilag véget ért az egyetlen közgazdasági egyetem koncepciójának korszaka. A kétféle intézménytípus (a főiskola jellegű képzés és az Egyetemen folyó oktatás) fejlődési útjai eleinte sajátos módon, eléggé spontánul és külön-külön futottak. Az Egyetemen sem tudatosodott, hogy új helyzet van kialakulóban. Lényegében az 1970-es évek elején főként a műszaki képzés új útkeresései vezettek el a munkamegosztás formáinak és módozatainak tudatos kereséséhez, az összehangolás első megoldásaihoz.

Az Egyetem a legutóbbi reformhulláma során arra a következtetésre jutott, hogy a gazdaság által igényelt két közgazdásztípus képzésének nem az Egyetemen belül — kétszintű képzés formájában —, hanem a rendelkezésre álló kétféle intézménytípusban kell megvalósulnia. Az üzemgazdász típusú képzést a főiskolákon, a gazdasági folyamatok bonyolult rendszerének áttekintésére, elemzésére, a társadalmi-gazdasági célok kijelölésére képes közgazdák képzését pedig az Egyetemen kell megvalósítani. Az Egyetem a jelenleg folyó képzésnek alapkoncepcióját is ennek megfelelően alakította ki.

A közgazdasági felsőoktatás intézményei közötti tudatos munkamegosztásra való törekvés olyan további, megoldásra váró kérdéseket vet fel, melyek túlmutatnak az Egyetem keretein. Milyen létszámok mellett valósítsuk meg a munkamegosztást? Eléggé strukturált-e a közgazdasági felsőoktatásunk? Vajon mindenre szükség van-e, ami a közgazdasági főiskolák jelen képzési keretei között fellelhető? S fordítva: vajon „lefedi-e" a főiskolai hálózatunk mindazokat a területeket, amelyeken főiskolai típusú közgazdasági képzettséggel rendelkező szakemberekre valós igény jelentkezik? Ha nem, vajon a megfelelő főiskolai bázis hiányában nem terelődnek-e ilyen igények az egyetemi képzés felé? S végül, biztosítva van-e a közgazdasági képzés különböző szintjein szerzett szaktudás megfelelő népgazdasági hasznosítása?

A szekcióülés vitájában elhangzott felszólalások nagy része e kérdésekhez kapcsolódott.

Garamvölgyi Károly hangsúlyozta, hogy az egyetemet, illetve főiskolát végzettek iránti igényt nem az határozza meg, hogy milyen szinten helyezkedik el valaki, hanem hogy milyen munkát végez, pontosabban milyen tevékenységi kört lát el. Az oktatás hatékonysága fejlesztésének egyik fő szempontja az, hogy a társadalmi munkamegosztáshoz igazodó többszintű képzés érvényesüljön. Véleménye szerint nem törekszünk eléggé a már megfelelő alapképzettséggel rendelkezőknek célraorientáltabb vagy tanfolyami képzésbe való bevonására. Jelenleg és a jövőben is egyre bővül azoknak a köre, akik műszaki, agrár- stb. végzettséggel rendelkeznek, ez az alapszakmájuk, de szükséges lenne, hogy emellett megfelelő közgazdasági szakismeretekre is szert tegyenek. A diplomafétis azonban megakadályozza, hogy a szükséges kiegészítő ismereteket célraorientáltabban nyújtsuk. Elegendő lenne a „ráképzés", nem kellene olyan tárgyakat is elsajátítaniuk, amelyek ismerete egy okleveles közgazda számára ugyan nélkülözhetetlen, de elhagyható egy jórészt műszaki jellegű munkakört betöltő esetében. E felfogás érvényesítése nem csupán kényszermegoldás, hanem oktatásstratégiai célként is esetleg megfogalmazható lenne.

Mindezek a problémák nagyon élesen vetik fel a szintek megfelelő egymásra épülésének, a közöttük érvényesítendő racionális munkamegosztásnak és általában az iskolarendszerű és a tanfolyami képzés közötti munkamegosztásnak még fellelhető hiányosságait. A szintek közötti ésszerű munkamegosztás jelentős belső tartalékokat képes feltárni, s e téren a szakirányú középiskoláknak minden bizonnyal nagyobb szerepet lehetne és kell is szánni.

A Külkereskedelmi Főiskola képviselője, *Ernst Ervin* hozzászólásában egyetértését fejezte ki azzal a törekvéssel, hogy a kétfokozatú képzés a közgazdaságtudomány területén is megvalósuljon, annak tényleges igényeihez igazodva. Úgy érzi azonban, hogy nem elég körültekintően vetjük fel a kérdést. Nem vesszük figyelembe azt, hogy a közgazdasági felsőoktatás nem annyira homogén jellegű, hogy minden egyes ágazatára, szakterületére azonos sémát lehetne mechanikusan alkalmazni. A közgazdasági felsőoktatás differenciálódott, ennek következtében nem beszélhetünk a kétfokozatú képzés megvalósításáról általában, hanem részleteiben kell megvizsgálni az egyes szakok, illetve szakágazatok helyzetét. E vizsgálat ered-

ményeként elképzelhető olyan következtetés levonása, hogy meghatározott munkaterületeken elengedhetetlenül szükséges a kétfokozatú képzés megvalósítása. Így előrevivőnek tekinti azt a javaslatot, hogy az esti tagozatos külkereskedelmi szakirányú képzés főiskolai keretek között valósuljon meg. A képzési szintek kérdését illetően úgy foglalt állást, hogy a külkereskedelmi felsőoktatásban talán szerencsésebb nem a képzési szintek, hanem a képzési irányok eltéréseiről beszélni. Az egyetemet végzett „expert" közgazdász és a főiskolát végzett „reproduktív" üzemgazdász kategóriákat nem tartja szerencsésnek. Ha ugyanis figyelembe vesszük, hogy közgazdasági felsőoktatásunk feladata a népgazdaság számára leendő munkakörükhöz képest leginkább megfelelő szakemberek képzése, akkor az ilyen kategorizálás csak fikció. Az intézményeinkben nem kategóriák felállítására, hanem olyan szemlélet kialakítására kell törekednünk, hogy pályakezdő hallgatóink, a vállalati, intézményi szervezetbe jól beilleszkedve, hasznos munkát végezzenek.

Az egyetem és a főiskolák képzési célját illetően a fő referátumban megfogalmazottakkal értett egyet *Tétényi Zoltán,* a Pénzügyi és Számviteli Főiskola képviselője. Az egyetem feladata valóban az, hogy univerzális szakembereket képezzen. Az üzemgazdász rendelkezzék azokkal a társadalmi-gazdasági ismeretekkel, amelyek segítségével objektíven értékelheti a gazdaságot; rendelkezzék termelési, üzemi ismeretekkel is; a gazdasági programozást is felölelő matematikai tudása alapján képes legyen a vezetői döntések előkészítésére, a gazdaság elemzésére. A kétféle intézményben folyó képzést nem lehet művi úton szétválasztani, azonban a képzés célját tekintve másra kell helyezni a hangsúlyt az egyik és a másik intézménytípusban. Míg a főiskolán a számviteli oktatás a képzési cél szempontjából alapvető fontosságú, addig az egyetemen a számvitel egy ismeretkör a sok közül, amelyek elsajátítása a komplex képzés elengedhetetlen feltétele. A szintek szétválasztását, illetőleg a munkamegosztás kialakítását tovább bonyolítja az, hogy más felsőfokú oktatási intézmények is megkeresik a főiskolát, racionális együttműködés kialakítását sürgetve. A szinteknek a munka melletti képzésben való összekapcsolására felvetette: a Pénzügyi és Számviteli Főiskola jelenleg nincs abban a helyzetben, hogy vállalni tudja a hallgatók első lépcsőben való kiképzését.

A közgazdasági felsőoktatás munkamegosztásának kialakítása nem csupán az egyetem és főiskolák között kíván egyeztetést. Több hozzászóló felvetette, hogy nem szabad figyelmen kívül hagyni a napjainkban olyannyira burjánzó tanfolyamok rendszerét sem. Helytelen lenne a rendszert összességében károsnak, a közgazdasági képzés rangját sértőnek ítélni, de e téren is megérett a helyzet az általános rendezésre.

A közgazdászképzés néhány külgazdasági vonatkozásáról tartott referátumában a szekció társelnöke részletesen foglalkozott a külgazdasági szakemberek képzésének kérdéseivel, hangsúlyozva, hogy az ilyen szakemberek szerepe egy külkereskedelemre orientált gazdaságban rendkívül fontos. A képzési célokat a hosszabb távú, tartósan érvényesülő társadalmi-gazdasági igények alapján kell meghatározni. Ehhez mérlegelni kell a külgazdaság szerepét általában és különösen az utóbbi évek folyamán kialakult és várhatóan tartós világpolitikai, valamint világgazdasági fejlődési tendenciák tükrében. Tartós tendenciaként számolnunk kell a külpiaci szervezet erősítésével, a huzamosabb ideig külföldön tartózkodó szakértők iránti igények növekedésével. Ennek alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy a külgazdasági szakemberképzés iránti követelményeket mind mennyiségi, mind minőségi tekintetben fokozni kell.

Ernst Ervin hozzászólásában a külkereskedelmi szakmai oktatás interdiszciplináris jellegéről is beszélt. Amíg az alapozó jellegű tantárgyak oktatásában a közgazdaságtudomány és a jogtudomány elemi elegyednek, és a közgazdasági szaktárgyaknak a szemlélet kialakítása a fő feladatuk, addig a külkereskedelmi szakemberképzés egészében a nyelvtudomány szerepe is fontos, és az elsajátított szaktárgyi anyagokra épülő szaknyelvi ismeretek megszerzése elengedhetetlen.

A közgazdasági szakemberképzés interdiszciplináris jellege új színezetet nyer a Pécsi Tudományegyetem — mint arról *Takács Béla* felszólalásában beszámolt —, ahol a közgazdaság- és a jogtudomány összekapcsolásával új típusú képzésre is lehetőség kínálkozik. Ennek megvalósítására történtek már kísérletek (a Közgazdasági Kar néhány tárgyát meghirdetik a Jogi Karon is, és fordítva), de ezek nem tekinthetők elegendőnek. Tartalmasabb együttműködésre lenne szükség, amelynek keretein belül például igazgatási irányú közgazdasági képzést lehetne megvalósítani.

Tordai Ildikó

N. Fedorenko, V. Perlamutrov, N. Petrakov, V. Sztarodubrovszkij: Hatékonyan gazdálkodni

(Pravda, Moszkva, 1978. március 23.)

Az irányítás paraméterei

Annak az SZKP XXV. kongresszusán megfogalmazott feladatnak a megvalósítása, hogy erősítsék a felhasználóknak a termelésre gyakorolt befolyását, kétségkívül a népgazdaság tervezésének és irányításának következetes tökéletesítésétől függ. A cikk e munka négy — a szerzők véleménye szerint legfontosabb és legidőszerűbb — irányával foglalkozik.

Az első irány. Tovább kell fejleszteni és széleskörűen alkalmazni a gazdaságban célprogramokkal kapcsolatos módszereket.

Az állami fejlesztési célok megfogalmazásakor a végső (céljellegű) mutatókat kell meghatározni: nem a teljesítés közbenső szakaszait kell értékelni, hanem az adott társadalmi szükséglet kielégítésének fokát. Az építési-szerelési munkák volumenét például nem lehet célmutatónak tekinteni. Célmutatóként olyan paraméterek jöhetnek szóba, mint például a termelésnek a tervezett beruházásokra jutó növekménye.

Amikor a beruházásokat a nyersanyagok, gépek és berendezések termelői között elosztják, mindenekelőtt a végső felhasználók: az ipari és mezőgazdasági vállalatok, a szolgáltatási szféra, valamint a lakosság igényeit tartják szem előtt. A közbenső termékeket előállító ágazatok terveit azonban olyan feltételek mellett dolgozzák ki, hogy a felhasználók rendszerint nem tudnak gazdasági és pénzügyi hatást gyakorolni a termelők döntéseire, a központi tervező szervek pedig nehezen látják át a kölcsönös kapcsolatok valamennyi apró részkérdését.

A beruházások elosztása a célprogramok között megváltozik, ha a Goszplan a legfőbb népgazdasági programok körét, ráfordításaik összegét és finanszírozási forrásaikat határozza meg, s azután ezeket az erőforrásokat a programok teljesítéséért felelős szervek rendelkezésére bocsátja. E szervek megrendeléseket adnak a termelő ágazatoknak és egyesüléseknek, és a szállítási határidőtől, valamint a termékek minőségétől függően fizetnek nekik. Ily módon a partnerek mintegy szerepet cserélnek. A megrendelő fog diktálni a termelőnek.

A lakosság mezőgazdasági termékekkel való ellátását például a szerzők véleménye szerint egy, a szükséges pénzügyi forrásokkal ellátott szerv kezében kell összpontosítani. Ha egyetlen megrendelő (fizető) állna az építőkkel, szállítókkal, gépgyártókkal szemben, ez a szükségleteknek megfelelően tudná meghatározni, milyen arányokban kell eszközöket befektetni a mezőgazdasági technikába, a műtrágyák gyártásába, az útépítésbe, a meliorációba, a mezőgazdasági termékek feldolgozásába stb. Néhány nagy program — az űrkutatás, a nyugat-szibériai olaj- és gázkitermelés, a BAM — tapasztalatai azt mutatják, hogy a vállalkozás sikere jelentős mértékben attól függ, mennyire teljesülnek az előbb leírt feltételek.

A célprogram-módszer nem helyettesíti a tervezés bevált módszereit, közöttük a mérlegmódszert. A célprogram-módszer azonban nem lehet csupán a terv egyszerű kiegészítő része, át kell hatnia a tervezés egész folyamatát és a népgazdasági arányok optimalizálását.

A második irány. A népgazdasági egyensúly és arányosság követelményeinek erősödése növeli a pénzügyi tervezés, annak megbízhatósága és hatékonysága szerepét a célprogramok megvalósításának valamennyi szakaszában. Ma azonban az ötéves pénzügyi tervek csak számítási anyagok, nincs kötelező jellegük. Ismeretes, hogy az egyesülések beruházási és forgóeszközigénye állandóan nő, és nemritkán meghaladja ésszerű felhasználási lehetőségeiket. Ez egyenes következménye a pénzügyi és az anyagi erőforrások nem kielégítően tervszerű összekapcsolásának. Mint a gazdasági gyakorlat embe-

rei sokszor mondják: „csak lennének anyagi erőforrások, a pénzt majd megszereznénk..."

A gazdaságban levő „felesleges" pénzeszközök gyengítik a tervfeladatok és a gazdasági ösztönzők hatását. Ha a naturális mutatókat egységbe foglalva, az ötéves tervidőszakra határozzák meg, akkor a pénzügyi terveknek is egységeseknek, hosszú távra érvényesnek és a naturális tervekkel összehangoltaknak kell lenniük. Ellenkező esetben a kétféle terv összehangolásának hiánya állandóan akadályozza a termelés hatékonyságának növekedését. Egységes és hosszú távú pénzügyi és hitelterv van szükség, amely a népgazdasági terv szerves része. Az ágazatokban és az egyesülésekben is ezen a terven kell nyugodnia a pénzügyi erőforrások felhasználásának. Ha ez a feltétel teljesülne, jelentősen megnőne a gazdasági ösztönzők hatása az irányításban.

A harmadik irány. A szocialista népgazdaság irányításának tapasztalatai azt tanúsítják, hogy a tervek kiegyensúlyozottsága csak akkor biztosítható, ha aktívan felhasználják a gazdasági normatívák rendszerét: a költségvetési befizetés normatíváit, a bankkamatot, az árakat stb. Ez a „transzmissziós szíjak" rendszere a tervtől a végrehajtókig: az önelszámoló egyesülések és vállalatok felé. Ez hangolja össze a kollektívák érdekeit a népgazdaság érdekeivel.

Az ötéves tervidőszakra stabilan megállapított normatíváknak a terv elszakíthatatlan részeinek kell lenniük. Ezekhez kell igazodniuk a tervező szerveknek, amikor meghatározzák a termelési programokat stb. Gyakran az a helyzet, hogy külön állítják össze a tervet és külön határozzák meg az árakat. Ez az egyik legfontosabb oka annak, hogy a kollektívák önelszámolási ösztönzői és az egész társadalom érdekeit kifejező állami feladatok nem esnek egybe.

Ma a termelői árak nem mindig jelzik a termelőnek a népgazdaság szükségleteit a termelő által kibocsátott termékekből. Ezért a távlati és az ötéves tervben külön fejezetet kellene szentelni az áraknak. Az árakat nyilvánvalóan nemcsak akkor kell megváltoztatni, ha lényegesen megváltoznak a termelési ráfordítások, hanem akkor is, ha megváltozik a termékek iránti kereslet. Ez lehetővé teszi, hogy az árrendszer a terv végrehajtásának valóságos ösztönzőjévé váljék, tervárrendszerré a szó teljes és pontos értelmében.

A terv kiegyensúlyozottságának megjavítása feltétlenül erősíti a közgazdasági ösztönzők termelésre gyakorolt hatását, megteremti a feltételeket a szocializmusban új tartalmat nyerő áru- és pénzviszonyok hatékonyabb felhasználásához. Az irányítási mechanizmus tökéletesítése végett szükségessé vált bizonyos típusú kötelező tervmutatók megszüntetése: ilyen mutató például a bruttó termelési érték, valamint a közbenső és anyagigényes termékek előállítására ösztönző naturális mutatók. A nettó termelés mutatóját kell alkalmazni, és emellett meg kell határozni a munka termelékenységét és a béralapképzés normatíváit avégett, hogy ne csak a munka termelékenységének növelésére ösztönözzön, hanem az anyagi erőforrásokkal való takarékoskodásra is.

A tervszerűség és az ösztönzés komplex erősítése végett nagy termelési egyesüléseket kell létrehozni, amelyek a teljes önelszámolás rendszerében működnek stabil közgazdasági normatívák és az ötéves terv feladataiból származtatott legfontosabb kötelező mutatók alapján.

A kiegyensúlyozott, stabil normatívákkal és hosszú lejáratú szerződésekkel összekapcsolt ötéves terv az egyesülések munkaprogramjává válik, és véget vet a tervezés túlhaladott „bázisszemléletének". A vállalatok anyagi ösztönzési alapját vevőik szükségletei kielégítésének és a tiszta nyereségnek a függvényében kell képezni. Ez utóbbi arra ösztönöz, hogy kihasználják a termelés hatékonyságnövelésének minden tényezőjét.

A hosszú lejáratú (ötéves) gazdasági szerződések rendszere lehetővé teszi, hogy az egyesülések maguk határozzák meg éves termelési programjukat. A gazdasági kiegyensúlyozottság esetén fokozatosan korlátozni kell az anyagi erőforrások nem elég hatékony elosztását, fokozódik a szállítók és a felhasználók közötti közvetlen adásvételi kapcsolatok szervezettsége, kiszélesedik a termelőeszközök kereskedelme.

A termelés eredményeiért való nagyobb felelősség véleményünk szerint azt kívánja, hogy az egyesülések folyó tevékenységét és beruházási ráfordításaik jelentős részét saját eszközeikből és bankhiteleikből finanszírozzák. Úgy gondoljuk, hogy az önfinanszírozás bevezetése az eszközök hatékony felhasználása irányában fogja az egyesüléseket ösztönözni az állami költségvetéstől vagy a minisztériumból való segítségkérés helyett.

A negyedik irány. Az anyagi ösztönzés tökéletesítésének fontos iránya az alapbérek szerepének növelése a gazdasági tevékenység végső eredménye fokozására való ösztönzésben. A béralapot a nettó termelés alapján kell képezni, szilárd normatívák segítségével. A normatívák szerepe az, hogy biztosítsák és ösztönözzék a munkatermelékenység és az átlagbér növekedési ütemének tervszerű arányát.

A gazdasági vezetők számára lehetővé kell tenni, hogy a béralap nagyobb részét fordítsák a progresszív bérezési formák (akkordbér, brigádbér, feszített teljesítménynormák ösztönzése stb.) fejlesztésére. Az új bértarifarendszert elsősorban azoknál a vállalatoknál kellene bevezetni, amelyek jó eredményeket értek el a munka termelékenységének növelésében, és ennek megfelelően megnövekedett a béralapjuk. A bevezetés ilyen rendje megerősíti a kollektív érdekeltséget a magasabb végső eredményekben, fokozza a bértarifa-revízió ösztönző erejét. A normatívák stabilitásának biztosítása végett a bérmegtakarítás egy részét az egyesüléseknél tartalékolni kell.

Annál érezhetőbben fog megmutatkozni a gazdasági mechanizmus tökéletesítésének hatása, minél inkább egységes rendszerré válnak a termelés tervezésének és gazdasági ösztönzésének módszerei. Figyelembe véve gazdaságunk óriási méreteit és bonyolultságát, a tervezett intézkedések megvalósítása természetesen bizonyos időbe telik. Lépésről lépésre kell haladni. A megvalósítandó intézkedéseknek biztosítaniuk kell a gazdaság hatékony működését az adott szakaszban, és meg kell teremteniük a következő szakaszra való áttérés feltételeit. Ki kell dolgozni és következetesen végre kell hajtani a népgazdasági irányítás tökéletesítésének komplex, perspektivikus programját.

(Ism.: *Soós Károly Attila*)

M. Kabaj: A munkaerő-gazdálkodás tökéletesítése

(Nowe Drogi, Varsó, 1978. 2. sz.)

Lengyelországban a foglalkoztatáspolitika fordulóponthoz érkezett. Ennek velejárója, hogy át kell értékelni a munkaerőforrásokkal való gazdálkodás céljait, stratégiáját, módszereit és eszközeit. Már a jelenlegi ötéves tervben a beruházások fő célja ebben a vonatkozásban nem új munkahelyek teremtése, hanem a munkahelyek számnövekedésének folyamatos csökkentése az üzemek korszerűsítése, munkamegtakarító beruházások, sőt az alacsony technikai felszereltségű munkahelyek felszámolása útján.

A foglalkoztatáspolitika kiindulópontja a munkaerő-állomány alakulásának prognózisa. Az előrejelzések 1976—1980-ra a munkaerő-állomány lassabb növekedésével számolnak, mint az 1971—1975 közötti időszakban megvalósult növekedés, 1976—1980 között 1 millió 100 ezer—1 millió 260 ezer fővel nő a munkaerő-állomány, ami 540—700 ezerrel kisebb, mint a megelőző ötéves időszakban.

A csökkentő irányzat fokozatosan jut érvényre, ami megkönnyíti az átállást az extenzív módszerekről az intenzív módszerekre. 1976—1978-ban még viszonylag nagymértékben nő a munkaerő-állomány. Csak az 1970-es évek vége felé számíthatunk jelentősebb lassulásra. Az 1981—1990-es években viszont a növekmény várhatóan erősen összezsugorodik majd. A becslések szerint 1981—1985-ben az állomány 430 ezerrel nő és a rákövetkező öt évben már csak 160 ezerrel. A csökkenő irányzat hatását kétségkívül enyhítik bizonyos minőségi tényezők, mindenekelőtt az oktatási színvonal emelkedése és a munkába lépők magasabb színvonalú szakmai felkészítése.

A munkaerőforrások lassú növekedésének megfelelően kell kialakítani a beruházási politikát, olyan beruházási politikára van szükség, amely elősegíti az élő munka tárgyiasult munkával való helyettesítését és lehetővé teszi a nehéz munkák gépesítését. Korábban a beruházott összegek 70—80 százalékát új üzemek építésére fordították, 1971—1975 között egyenesen csökkent az összes beruházásokon belül a korszerűsítést szolgáló beruházások aránya. A folyó ötéves tervidőszakban azonban növelni kell a már működő üzemek korszerűsítését célzó beruházási ráfordítások arányát.

Az élőmunka-mennyiség csökkenésének a munkatermelékenység emelkedésével való ellensúlyozása azonban a tevékenységek szélesebb körét öleli fel. Hatást gyakorol rá minden olyan tevékenység, amely az élő munka megtakarításához és az egy foglalkoztatottra jutó termelés növekedéséhez vezet, a szervezés fejlődése, a szervezeti struktúra

tökéletesítése csakúgy, mint a munkaidő jobb kihasználása, a dolgozók magasabb termelékenységű részlegekbe való áthelyezése stb.

Az élő munka helyettesítésének folyamata megköveteli a többi között, hogy lehetőséget teremtsenek az átlagbér növelésére, a kigazdálkodott béralap keretei között. Arra kell tehát törekedni, hogy az adott béralap felhasználásával kevesebb dolgozót foglalkoztassanak, akik azonban jobban és termelékenyebben dolgoznak, s ennek következtében viszonylag magasabb bért kaphatnak. A gyakorlatban ez azt jelenti, hogy lehetőséget kell nyújtani a bérek emelésére az egyes gazdasági egységekben a túlméretezett foglalkoztatás felszámolása, a foglalkoztatási struktúra optimalizálása, a gépesítés, a munkaszervezés tökéletesítése, a fölösleges munkák kiküszöbölése stb. révén.

A strukturális változások kérdése a foglalkoztatottság területén még soha ennyire nem volt előtérben, mint jelenleg. Amennyiben a strukturális változásokat elősegítő mechanizmusok nem funkcionálnak helyesen, a közeljövőben, az a kedvezőtlen jelenség léphet fel, hogy az újonnan megépített üzemek termelési potenciálját nem lehet teljesen kihasználni a munkaerőhiány miatt. A foglalkoztatási politika egyik legfőbb prioritása ezért olyan feltételek és ösztönzők megteremtése, amelyek előmozdítják az alacsony műszaki felszereltségű munkahelyek megszüntetését, a dolgozók áthelyezését a régi üzemekből (részlegekből) az új munkahelyekre vagy a szolgáltatások területére.

E kérdésben három tényezőcsoport játszik szerepet. Az első csoportba tartoznak a technikai-szervezeti feltételek, amelyek lehetővé teszik a foglalkoztatottság csökkentését a meglevő üzemekben (részlegekben). A megoldás útja a korszerűsítés vagy az alacsony technikai felszereltségű üzemek felszámolása és a túlméretezett létszám leépítése.

A második csoport a dolgozók ösztönzése új szakma elsajátítására és új munkakör vállalására, összefüggésben az üzemek korszerűsítésével. A szakmai mobilitás fokozása végett célszerű az üzemekben — a szabad rendelkezésű béralap keretében — speciális alapot létesíteni, amelynek terhére részben kompenzálni lehet a kieső keresetet, a struktúramódosítás következtében előálló szakmaváltozás címén. A kompenzációnak arányban kell lennie az adott üzemben eltöltött évek számával, és ösztönözni kell a dolgozót a szakma és esetleg a munkahely megváltoztatására.

A tényezők harmadik csoportjába sorolható a rugalmas bérpolitika, amely a dolgozók kívánatos mobilitásának szabályozását segíti elő.

(Ism.: *Kolos Miklós*)

Silvia Domenech Nieves— Armando Lopez Coll: A népgazdaság tervezésének és irányításának rendszere

(Economia y desarrollo, Havanna, 1977. 40. sz.)

A kubai forradalom győzelme, az alapvető társadalmi és gazdasági reformok felvetették egy olyan népgazdaság tervezési és irányítási rendszer létrehozásának a szükségességét, amely alkalmas a társadalmi termelés tervszerű megvalósítására és lehetővé teszi a gazdaság fejlődését az imperialista agresszió okozta nehéz körülmények között. A megoldás keresése közben az eredmények mellett hibákat is elkövettünk, amelyek az objektív gazdasági törvények szerepének lebecsüléséből, az irányítás és gazdálkodás elveinek megsértéséből, az áru- és pénzviszonyok, a gazdasági önelszámolás és a munka szerinti elosztás elve figyelmen kívül hagyásából fakadtak.

Fiedel Castro, a KKP 1975. decemberi I. kongresszusán elemezte a gazdaságirányítás fejlődését a forradalom első 10 évében. E szerint a forradalom első éveiben kétfajta gazdaságirányítási rendszer működött egyidejűleg az országban: 1. a költségvetési finanszírozás, amely az ipar nagy részére terjedt ki és 2. a gazdasági elszámolás, amelyet részletesen alkalmaztak a mezőgazdaságban, a külkereskedelemben és szórványosan az iparban is. A költségvetési finanszírozás rendszerére a szigorú centralizmus a jellemző, s e rendszerben csak nagyon korlátozottan alkalmazták a gazdasági emelőket, az áruviszonyokat és az anyagi ösztönzést. A mezőgazdaságban az iparnál kevésbé központosított formában alkalmazták a gazdasági elszámolást. Ez a mezőgazdasági termelés sajátosságaiból, a természeti feltételektől való nagyobb fokú függésből adódott. E körülmények miatt nagyobb önállóságot is kellett biztosítani a mező-

gazdasági üzemek számára. Ennek ellenére a mezőgazdaság — az erőforrások szűkössége, illetve hiánya miatt — állandó költségvetési támogatásra szorult. A gazdasági elszámolás rendszere már csak azért is nagyon korlátozottan működhetett, mert a bank ellenőrzése gyenge volt, a hitelnyújtás automatikusan történt, továbbá nem léteztek a vállalati eredményből létrehozott ösztönzési alapok sem.

A kísérletezés 1962—1964. éveit követően a kubaiak a marxizmus idealista értelmezése alapján és a többi szocialista ország tapasztalatát elutasítva saját módszert akartak kidolgozni. Ennek lényege, hogy elvetették mind a gazdasági elszámolást, mind a költségvetési finanszírozást, ami gyakorlatilag az áru- és pénzviszonyok kiirtását s egyfajta gazdasági nyilvántartási rendszer létrehozását jelentette. Az áruviszonyokat ebben az időben a kapitalizmus sajátosságának tartották. A pénzkapcsolatokat 1966 második negyedétől szüntették meg. 1969 végén feloszlatták a gazdasági minisztériumot és átszervezték a Nemzeti Bankot. A költségvetés helyébe pénzeszközök kiutalása lépett a bérfizetések, a hitelkapcsolatok és a magánszektorral való adásvétel céljára. A rendszer ellentmondásai 1970-ben éleződtek ki, amikor is nem sikerült elérni a 10 millió tonnás cukortermelést. Ettől kezdve számos intézkedést hoztak a tartós gazdasági fejlődés érdekében. A legfontosabbak ezek közül a következők voltak: a tömegszervezetek (főként a szakszervezetek) megerősítése, az államapparátus megszilárdítása, a bérek normákhoz kötése, a párt megerősítése és feladatainak elhatárolása az állami és tömegszervezeti funkcióktól, pénzügyi egyensúlyra törekvő politika a fogyasztási cikkek és a szolgáltatások kínálatának növelésével, valamint a gazdasági ellenőrzés részleges felújítása a nem létszükségleti cikkek — dohány és szeszes italok — árának emelése révén.

A népgazdaságirányítási és tervezési rendszer bevezetését a KKP I. kongresszusán határozták el a következő alapelvek alapján: „A gazdaságirányítás rendszere azoknak az elveknek, alrendszereknek, módszereknek és eljárásoknak az összessége, amelyekből kiindulva és amelyek révén megvalósul a gazdasági tevékenységek szervezése, tervezése, irányítása és ellenőrzése.

A gazdaságirányítás rendszerét szükségszerűen meghatározza és alakítja a szocializmusnak a termelési eszközök társadalmi tulajdonán alapuló gazdasági-társadalmi rendszere. Ez törvényszerűen megköveteli a gazdaság egységes terven alapuló tervszerű fejlődését és ennek megfelelően központosított tervezését, amelynek alapján hozzák meg a fő gazdasági döntéseket... A gazdaságirányítás rendszere, amit hazánkban a felsorolt alapelvekből kiindulva és a többi szocialista ország több évtizedes széles körű tapasztalataival összhangban vezetnek be, a gazdasági elszámolás konkrét feltételeinknek megfelelő alkotó szellemben alkalmazott rendszerén nyugszik."

A gazdasági elszámolás révén egyrészt lényegesen javul az egész gazdasági tevékenység, nő a termelés; másrészt szorosabb kapcsolat alakulhat ki a dolgozó és munkájának eredménye között. A szocialista vállalatoknak mint árutermelőknek a gazdasági elszámoláson alapuló kapcsolatai áru—pénz formában valósulnak meg, az árakon, a pénzen, a hitelen, a nyereségen és más értékkategóriákon keresztül.

Az áru- és pénzviszonyok fenntartásának, tudatos alkalmazásának szükségessége a szocializmusban — mint a kommunista termelési mód első szakaszában — a termelési eszközök és a munka társadalmasításának sajátosságaiból fakad, s feltételezik a szocialista gazdaság egyes ágainak és vállalatainak viszonylagos elkülönülését. A gazdasági elszámolás rendszere ugyanakkor elősegíti az egész társadalom és a dolgozó kollektívák, valamint minden egyes dolgozó érdekeinek összehangolását.

A szocializmusban a tervszerű fejlődés törvényének érvényesülését össze kell egyeztetni az értéktörvény működésével. Az értékkategóriák ugyanis „nélkülözhetetlen eszközei a termelő erőforrások kihasználása mérésének" — mutatott rá kongresszusi beszámolójában Fidel Castro.

A gazdaságirányítási rendszeren belül három szervesen összetartozó alrendszert különböztethetünk meg: 1. a tervezést mint a legfontosabb alrendszert, 2. az irányítást és 3. a dolgozók ösztönzésének alrendszerét. Ezek az alrendszerek különböző irányítási viszonyokat fejeznek ki: a központosított tervezés közvetlen vertikális kapcsolatokat jelent a gazdaság különböző láncszemei között, prioritásai adminisztratív és gazdasági úton valósulnak meg. A horizontális kapcsolatok az állam által a népgazdasági tervfeladatok végrehajtása céljából a vállalatok rendelkezésére bocsátott anyagi, szellemi és pénzügyi erőforrások felhasználásakor és irányításakor jelent-

keznek. A kapcsolatok harmadik típusa a dolgozók irányítása. Ez az anyagi és erkölcsi ösztönzők együttes alkalmazásával és a dolgozó kollektíváknak a vállalatok tervezésében és irányításában való részvétele révén valósul meg.

A fogyasztás és felhalmozás rövid távon jelentkező ellentmondását, a dolgozóknak a társadalmi eredményben való érdekeltségét egyrészt az anyagi érdekeltség elvének alkalmazásával, illetve azoknak az erkölcsi ösztönzőkkel való következetes összeegyeztetésével, másrészt a gazdasági önirányítás elvének alkalmazásával oldják meg. Ennek megfelelően minden termelésben dolgozó egyén jövedelmét közvetlenül a termelékenység és a vállalati gazdálkodás eredményeihez kell kötni. Ez előfeltétele az élő és a holt munkával való takarékosságnak. Az anyagi és erkölcsi ösztönzők helyes alkalmazása szerves és nélkülözhetetlen része a gazdasági önirányításnak. Az önirányítás feltételezi, hogy a vállalatok bevételei fedezzék kiadásaikat és nyereséget is érjenek el. A nyereségből különböző levonásokat eszközölnek: a költségvetési befizetések, kamatfizetés és egyéb kötelezettségek teljesítése céljából. A fennmaradó nyereségből — a szabályozóknak megfelelően — ösztönzési alapokat képeznek.

A vállalatok gazdasági operatív önállósága az állam pénzügyi ellenőrzésével és a felettes gazdasági szervek kontrolljával párosul.

A kubai gazdaságirányítási rendszer megteremtésekor — a kongresszus határozatának megfelelően — a következő célokat tűzték ki:

— Össze kell egyeztetni az általános társadalmi érdekeket a különféle szervek, vállalatok, megyék, járások és dolgozók egyéni érdekeivel oly módon, hogy fékezzék és küszöböljék ki az ágazati regionális és individuális érdekek túltengését.

— Biztosítani kell a gazdaság maximális hatékonyságát a produktív erőforrások ésszerűbb kihasználásával.

— Az általános gazdaságfejlesztési céloknak megfelelően ösztönözni kell az export fejlesztését és diverzifikálását, valamint az importhelyettesítési lehetőségek kihasználását.

— Össze kell egyeztetni a legfontosabb döntések centralizálását a dolgozóknak, a vállalatok vezetőinek és a közbenső irányító szerveknek a népgazdaság tervezésében és irányításában való lehető legaktívabb részvételével, s ezzel összefüggésben megfelelő önállóságot kell adni a vállalatoknak az operatív gazdasági döntésekben.

— Megfelelő információs rendszer segítségével el kell érni, hogy a döntési központok kellő gyorsasággal és megalapozottsággal tudjanak reagálni a tervek végrehajtása során felmerülő változásokra.

— Szükséges, hogy a vállalati gazdálkodás jó vagy rossz eredményei tükröződjenek az adott vállalat vezetőinek értékelésében, oly módon, hogy a vezető feleljen döntései következményeiért.

— Olyan mechanizmusokat kell létrehozni, amelyek biztosítják a szükséges munkafegyelmet. El kell érni, hogy a dolgozók mint termelők fogyasztóként cselekedjenek és törődjenek a termelés mennyiségével és minőségével.

— Meg kell teremteni a megfelelő arányokat és harmóniát az anyagi és az erkölcsi ösztönzők között.

A döntések decentralizálási fokának, valamint az adminisztratív és gazdasági módszerek arányának a meghatározásakor a kubai sajátosságokból indultak ki. Ezek a következők:

1. A termelőerők fejlettségi szintje az európai szocialista országokhoz és a Szovjetunióhoz képest alacsonyabb.

2. Néhány termékben változatlanul akut hiány mutatkozik, ami megnehezíti az ellátás decentralizálását és/vagy a vállalati szinten történő elosztás nagyobb arányát.

3. Hiány mutatkozik kvalifikált munkaerőben és gazdasági szakemberekben, aminek következtében az alsó és középszintek vezetői állománya gyenge.

4. Hiányos a gazdasági tudatosság, ami a következő években negatívan befolyásolja a rendszer működését.

Mindezek alapján a vállalati önállóság kezdetben nem lesz olyan széles körű, mint más szocialista országokban, de a gazdaság reális lehetőségei szerint bővítik azt.

Szervesen összetartozó hosszú, közép- és rövid lejáratú terveket dolgoznak ki. A tervezési mechanizmusnak a gazdaság mindhárom szintjén — népgazdasági, ágazati és vállalati szinten — működnie kell a regionális érdekek koordinálásával. Az alacsonyabb szintű terveket különféle mutatók segítségével a magasabb szintűeknek rendelik alá.

A népgazdaság három szintjének megfelelően háromfajta mutatórendszert alkalmaznak:

— direktívák, amelyek kidolgozása felső szinten történik;

— indirekt irányítási eszközök, amelyeket az ágazati szervek, vállalatok

vagy a népi hatalom közigazgatási szervei dolgoznak ki a felső szint jóváhagyásával;

— mutatók, amelyeket az ágazati szervek, vállalatok vagy a népi hatalom közigazgatási szervei dolgoznak ki, de nem igénylik a felső szint jóváhagyását.

Fontos szerepet töltenek be a rendszerben a pénzügyek, amelyek — mint a társadalmi termék és a nemzeti jövedelem elosztásának és újraelosztásának eszközei — hozzájárulnak a társadalmi termelés növeléséhez és ellenőrzéséhez. A pénzügyek összetevői az állami költségvetés, az állami társadalombiztosítás, valamint a személyi és vagyonbiztosítás.

A rendszer működésének fontos előfeltételei az árak, amelyeknek a munka társadalmi költségei kifejezőinek és ugyanakkor az állam gazdaságpolitikai eszközének kell lenniük.

Az árrendszer háromféle árból tevődik ösze: a nagykereskedelmi, a kiskereskedelmi és a felvásárlási árból. Az Állami Árbizottság kidolgozza a hivatalos árak listáját, a hivatalos listába nem tartozó árak meghatározásának módszerét, ellenőrzi a kötelező árak betartását, szabályozza a hivatalos árak változtatásának és az új termékek ármegállapításának formáit és feltételeit.

A szocialista vállalatnak mint a népgazdaság elsődleges láncszemének az I. kongresszus határozata alapján a következő vonásokkal kell rendelkeznie:

a) a termelési folyamat objektív-műszaki-gazdasági egysége;

b) területi egység, amely lehetővé teszi az ésszerűbb szervezést, tervezést, ellenőrzést és irányítást;

c) viszonylagos önállóság, ami lehetővé teszi elkülönülését a gazdaság többi egységétől és amely a gazdálkodásban meghatározott operatív gazdasági autonómiában konkretizálódik.

A vállalatok önálló jogi személyek és a gazdasági elszámolás általános elvei alapján működnek, a közvetlen felettes szervek irányítása alatt. Az alárendeltségi viszonyokat tekintve kétféle vállalat különböztethető meg: helyi és országos. A helyi vállalatokat a népi hatalom helyi szervei, az országos vállalatokat — amelyek tevékenysége vagy jelentősége túlmegy egy megye keretein — közvetlenül az illetékes országos szervek alá rendelik.

A vállalati tervek megvalósulásának, a termékek és szolgáltatások forgalmának alapvető formái a szerződések. Egy szerződésileg nem rögzített terméknek vagy szolgáltatásnak a tervbe vételéhez a felsőbb szerv jóváhagyása szükséges.

Az egyéni felelősség és a kollektív vezetés együttesen érvényesül a vállalat irányításában. A felsőbb szerv által kinevezett igazgató mellett egy irányító tanács működik, amelyben képviselteti magát a szakszervezet is.

A vállalat által elért eredményt — amelytől függ a gazdasági ösztönzési alapok képzése — a termelésre (volumen, választék és minőség), a költségekre, a termelékenységre, a nyereségre és a jövedelmezőségre vonatkozó mutatók fejezik ki.

A nyereségből képzett ösztönzési alapokat a következő célokra használják fel:

— a vállalat dolgozói szociális-kulturális körülményeinek a javítására;

— a dolgozók anyagi és személyi premizálására a gazdálkodás eredményeinek megfelelően, beleértve a vezető és adminisztratív személyzetet;

— a vállalat műszaki-termelési feltételeinek fejlesztésére és javítására.

A gazdaságirányítási rendszer bevezetésének elengedhetetlen feltételeként mélyreható intézményes és szervezeti átalakításokat hajtottak végre. 1976 végéig létrehozták a Népi Hatalom szerveit az új politikai-közigazgatási felosztásnak (6 helyett 14 megye) megfelelően; új intézményként megalakult az Állami Árhivatal és a Műszaki-Anyagi Ellátási Állami Bizottság; megteremtették a feltételeket a bankrendszer átszervezéséhez, azonban a Nemzeti Banknak az első szakaszban még a Pénzügyminisztérium feladatait is magára kell vállalnia.

1977—1978 folyamán kísérleti jelleggel a kiválasztott vállalatok egy csoportjánál bevezetik az új rendszert. Az átmeneti szakaszban az egész gazdaság költségvetési finanszírozási rendszerben működik. Ki kell dolgozni a tervezés új módszertanát, megfelelő gazdaságstatisztikai és számviteli rendszert kell létrehozni. A legfontosabb előzetes feladatok között szerepel még a káderek képzésének, illetve továbbképzésének megszervezése.

(Ism.: *Horváth Éva*)

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Bernát Tivadar—Enyedi György: A magyar mezőgazdaság területi problémái

Termelési körzetek és területfejlesztés

Akadémiai Kiadó, 1977. 205 l.

Az intenzív gazdaságfejlesztés időszakában mind nagyobb szerepet kap — a tartalékok feltárása során — a termelés helyi adottságait, feltételeit és korlátait figyelembe vevő területi tervezés. Különösen fontos e területi problémák elemzése és feltárása a mezőgazdaságban. Bernát Tivadar és Enyedi György legújabb könyvében a kibontakozó területi mezőgazdaságfejlesztés legfontosabb kérdéseit magas tudományos felkészültséggel, nem szokványos közelítési móddal, új módszerek alkalmazásával tárgyalja. Munkájuk célja a magyar mezőgazdaság területi szerkezetének feltárása. A mezőgazdasági termelés távlati területi elhelyezésének és specializálásának meghatározásához egy lineáris programozási területi optimalizálási modellt alakítanak ki.

A szerzők munkájuk elméleti megalapozásához részletesen elemzik és összegezik a mezőgazdasági körzetesítésre és a mezőgazdaság elhelyezésére vonatkozó hazai és nemzetközi tapasztalatokat. A mezőgazdasági körzetesítésnek kétféle célja lehet — mint írják —: „*a)* földrajzilag gyűjtött mezőgazdasági jellegű adatok rendszerezése, taxonomikus egységekbe foglalása, *b)* homogén gazdasági térségek elhatárolása fejlesztési koncepciók vagy tervezés céljaira." (14. l.)

A fejlesztési célhoz kapcsolódó körzetesítésnek a tervezés szempontjából homogén területeket kell kialakítani. Ily módon a körzetesítés eredménye, valamint a körzetképző tényezők köre és súlya a céloktól függően megváltozik. A leggyakrabban használt körzetképző tényezők: a föld minősége és használati módja; a mezőgazdasági technológia; a mezőgazdasági termékspecializáció; a gazdálkodási rendszer és a mezőgazdasági típus.

Az 1880-as évektől kezdődően napvilágot látott különféle mezőgazdasági körzetesítési irányzatok áttekintése és értékelése alapján a szerzők megállapítják, hogy a körzeteket azon mezőgazdasági típusok alapján célszerű elkülöníteni, amelyek a termelési szerkezeten kívül elsősorban a gazdálkodás színvonalát fejezik ki; a típusvizsgálatba a természeti feltételeket is be kell vonni. Termelési területi alapegységnek a mezőgazdasági üzemeket tekintik.

A különféle mezőgazdasági telephelyelméletek alkalmazását (Thünentől kezdve a korszerű polgári elhelyezési modellekig) a magyar mezőgazdaság vizsgálatában a szerzők értelmetlennek vélik. A magyar mezőgazdaság területi elhelyezkedése a termelés és a fogyasztás közötti távolság függvényében nem magyarázható. A szerzők a termelési optimumot „a termőhely belső tulajdonságaiban" keresik, amelyeket „a termőhely természeti, földrajzi feltételeinek, az ott működő munkaerőnek és a rendelkezésre álló állóeszközöknek kapcsolata" határoz meg. (44. l.)

Az elméleti megalapozás után a szerzők két módszer alkalmazásával meghatározzák a magyar mezőgazdaság területi egységeit. Az első módszer statisztikai jellegű, amely a vizsgált területi alapegységeket kutatási tapasztalatok alapján összetartozónak ítélt mennyiségi mutatókkal jellemzi. A második, matematikai módszer a kiválasztott változók jelentőségét és összetartozását is bizonyítja. Mindkét körzetesítési módszer lényegében hasonló eredményhez vezetett, ami ellenőrzési lehetőséget is nyújtott és a statisztikai eljárásnál alkalmazott feltételezések helyességét is igazolta.

A statisztikai módszer alkalmazásában az első lépés a területi egységek kiválasztása. A szerzők a rendelkezésre álló adatforrások alapján statisztikailag megközelíthető legkisebb termelési egységet, az üzemeket vették alapul, amelyeket közigazgatási egységekbe integráltak. Az ország mezőgazdasági körzeteinek ilyen tartalmú meghatározása — a mezőgazdasági üzemek gazdasági jellemzőkön alapuló összekapcsolásával képzett körzet — nemzetközi vonatkozásban is új gondolat, amely új vizsgálati eredmények elérését tette lehetővé.

Az állami gazdaságok és az egyéni, illetve a háztáji gazdaságok adatait (a teljes mezőgazdasági földterület mintegy egyharmadát) azonban — különböző akadályok miatt — nem vették figyelembe, ami valamelyest mérsékli az eredmények értékét.

A következő lépcsőben a termelés szintjét meghatározó 10 olyan mutatót választottak ki, amelyek nemcsak a termelésben mutatkozó szintkülönbségeket, hanem a termelés különböző feltételeit is kifejezik. Ezek alapján minősítették a termelőszövetkezeteket, majd az abszolút értékszámoknak az országos átlaghoz viszonyított nagysága alapján 1-től 9-ig terjedő rangszámot adtak. Az 1-től 9-ig terjedő rangszámok összegét tekintették végül a gazdálkodási színvonal szintetikus mércéjének. A módszer egyik gyengéje, hogy minden egyes mutatót azonos fontosságúnak tekint. Előnye viszont a könnyű kezelhetőség, áttekinthetőség és gyorsaság. A szerzők készakarva tekintettek el a mutatók súlyozásától, mert úgy ítélték meg, hogy az csak szubjektív alapon végezhető el.

Az aggregált rangszámok alapján a gazdaságokat 3 nagy csoportba sorolták (az egyes csoportokon belül 3 további kisebb csoportot képezve).

A körzetesítéshez szükséges adatokat 1967 és 1972 évre gyűjtötték össze. Ezáltal képet adnak a hatvanas évek második felének és a hetvenes évek első felének gazdálkodási eredményeiről, viszonyairól és a két vizsgált időpont közötti fejlődésről.

Ez időszakban a gazdaságok elosztásában olyan átrendeződés zajlott le, amelynek következtében relatíve több gazdaság került az átlagosnál alacsonyabb színvonalat jelentő kategóriába. (Ebbe a csoportba tartozó gazdaságok százalékos aránya 30,1 százalékról 34,6 százalékra emelkedett.) Ez azt sejteti, hogy a mezőgazdaságban a differenciáltság fokozódott.

A gazdálkodási színvonal és a természeti erőforrások közötti kapcsolat elemzése rávilágít arra, hogy 1967—1972 között a tipikusan mezőgazdasági, jó minőségű termőföldekkel rendelkező megyék (Békés, Csongrád, Fejér, Győr-Sopron, Szolnok, Tolna) aránya csökkent, s jelentősen megnövekedett a speciális közgazdasági adottságokkal rendelkező Pest megye súlya. Tehát a jó földminőség a magas gazdálkodási színvonalnak fontos, de nem az egyetlen feltétele. Kedvező gazdasági adottságok (ipari háttér, piacközelség stb.) is szükségesek, sőt néha fontosabbak a magas színvonal eléréséhez.

Az említett módszerrel 3 nagy csoportba sorolt gazdaságok, illetve községek és városok térképre vitele után 10 magas és 9 alacsony gazdasági színvonalú zónát határoltak el. A kimaradó területeket pedig a közepes színvonalú zónába sorolták. Érdekes eredmény, hogy kiemelkedő színvonalú térségek nem a hagyományosan fő mezőgazdasági területeken (békési, csanádi, szolnoki stb. löszhátakon) alkotnak összefüggő körzetet, hanem elsősorban a főváros mellett és tágabb környékén. Az alacsony gazdálkodási színvonalú zónák pedig kevés kivétellel a kedvezőtlen talaj- és felszíni adottságokhoz kapcsolódnak.

A tipikus struktúrák feltárására a szerzők a faktoranalízist választották módszerül. Egy-egy termelőszövetkezetet 12 változóval jellemeztek. A számítások során a 12 változót 4 főfaktorral helyettesítették, majd 27 körzetet és ezen belül további 16 alkörzetet határoltak el.

A kialakított homogén agrártérségek elhatárolása nagy segítséget nyújt ugyan a távlati tervezés számára, de még nem ad elég alapot a termelés távlati tervszerű elhelyezéséhez. A probléma lényege: meg kell határozni a különféle területi egységeken belül a növénytermelés és az állattenyésztés optimális szerkezetét és optimális termelési színvonalát a meglevő termelési tényezők kedvezőbb kihasználása, illetve optimális eloszlása alapján. A szerzők e feladat megoldásához kidolgozták a mezőgazdasági termelés optimális területi elhelyezésének matematikai modelljét. Természetesen a kialakított program nem terv, hanem olyan, a távlati tervezés tudományos megalapozását szolgáló előtanulmány, amely matematikai módszerek segítségével feltárja a népgazdasági célok és a helyi adottságok összeegyeztetésének objektív körülményeit és lehetőségeit.

A szerzők a kidolgozott lineáris programozási modellt a gyakorlatban is kipróbálták 1969-es termelőszövetkezeti adatok alapján (pontosabban ezeket reprezentáló 300 üzem ténysz ámai alapján), megyéket véve területegységként alapul.

A kiszámított program természetesen nem prognózis jellegű. Eredménye azt mutatja, hogy az egyes megyék szövetkezeti erőforrásai milyen szerkezetű felhasználásban adtak volna optimális eredményt 1969-ben. Egyben az is kimutatható, hogy a termelés tényleges területi szerkezete hol és milyen mértékben tért el az optimálistól.

Néhány szó az adatforrásról és a területi egységekről. A modell igen széles adatbázisra épül, hiszen termékenkénti, megyékre interpolált önköltségszámítást (élő- és holtmunka-felhasználást) kíván meg. Minden termelőszövetkezet adatát

ebben a bontásban lehetetlen lett volna felhasználni. A STAGEK által kiválasztott, az ország területén egyenletesen elhelyezkedő 300 termelőszövetkezet ellenőrzött költségszámítási adata azonban kiváló reprezentációt nyújtott.

A különféle célfüggvényekkel kiszámított optimális programok igen magas területi szakosodást mutatnak, s egy-egy megyében átlagban csak 3—4 termék termelését irányozzák elő. A tényhelyzet ennél sokkal heterogénabb volt. (A figyelembe vett 12 termék majd mindegyikét minden megyében termelték.)

Javítani lehetett volna a helyzeten, ha a korlátokat részletesebben és árnyaltabban állították volna össze. Mindenesetre, a modell felhasználásával kapott eredményeket — miként azt a szerzők több ízben hangsúlyozták is — a közgazdasági területi elemzés módszereivel sokoldalúan ellenőrizni szükséges. Az optimális megoldások azonban egyértelműen mutatják, hogy perspektívában mely termelési ágakra lenne célszerű az egyes megyéket specializálni. Ezen túlmenően a számítási eredmények értékelésével meghatározható minden növénytermelési ágazat területi elhelyezkedésének hatékonysága, valamint a figyelembe vett növényi termék egy-egy megyében való elhelyezésének sorrendje, a gazdasági hatékonyság különböző tényezőinek figyelembevételével.

Az optimumszámítás segítségével kapott elhelyezési program tehát kiválóan felhasználható a távlati területi terv megalapozottabbá tételéhez, de nem pótolja magát a tervet.

A programban elsősorban a növénytermelés szerkezete egyszerűsödött nagymértékben. Különösen erős területi koncentráció figyelhető meg az országosan viszonylag kisebb vetésterületű ipari növényeknél (cukorrépa, napraforgó, dohány). Nyilvánvaló, hogy az élelmiszeriparral való kapcsolat, a szállítási távolságok, illetve költségek figyelmen kívül hagyása, vagy az optimális termőtájnagyság megyénkénti és növényenkénti meghatározása nélkül a számítási eredmények egyoldalú következtetésre adhatnak alapot, s ezt az eredmények értékelésekor mindig szem előtt kell tartani.

Az őszi búza, a kukorica és az árpa optimális területi programja lényegesen egyenletesebb, mint a többi kultúráé. Ez elsősorban azzal függ össze, hogy ezek a termékek a bázisévben a leggazdaságosabb termékek közé tartoztak, és a programban megengedett mértékig háttérbe szorították a kevésbé jövedelmező vagy éppen veszteséges termékeket (például dohányt, zöldséget).

Az állattenyésztés optimális területi szerkezete nem egyszerűsödött olyan mértékben, mint a növénytermelésé. Általában megfigyelhető az állattenyésztési főágazat nagyfokú stabilitása a növénytermeléssel szemben, ami egyebek között a helyhez kötött termelőerők, állatférőhelyek és a takarmányok, mint korlátozó feltételek számításba vételéből fakadt.

A programok bizonyos támpontot nyújtanak a termelési specializáció szintjének megállapításához is. Az optimumszámítás segítségével kapott elhelyezés a növénytermelésben erőteljesebb, az állattenyésztésben mérsékeltebb specializációt mutat.

Befejezésül a szerzők közgazdaságilag külön-külön értékelik az egyes célfüggvények eredményeit, az ágazatok termelésének területi szerkezetét, az erőforrások felhasználásának hatékonyságát, a korlátokból adódó problémákat, s a bázisévben ténylegesen megvalósult termeléshez viszonyított különbségeket, megtakarításokat.

Bernát Tivadar és Enyedi György könyve a magyar mezőgazdaság minden területi problémáját nyilvánvalóan nem dolgozta fel. Ez nem is volt célja. A magyar mezőgazdaság területi szerkeztének egész sajátos — a gazdálkodás teljes kapcsolatrendszerét magában foglaló — feltárásával, valamint a távlati termelésfejlesztés területi fejezeteinek megalapozását szolgáló lineáris termeléselhelyezési modell elkészítésével és a gyakorlatban történő kipróbálásával a mezőgazdaság területfejlesztési problémáinak legizgalmasabb körét érintették. Ajánljuk a könyvet a témával foglalkozó elméleti és gyakorlati szakembereknek, tervezőknek és kutatóknak, tanácsi dolgozóknak, s mindazoknak, akik érdeklődnek a mezőgazdaság területfejlesztési kérdései iránt.

Klekner Péter

Dr. Meznerics Iván: Pénzügyi jog a szocialista gazdálkodásban és a nemzetközi kapcsolatokban*

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1977. 686 l.

A tudomány fejlődésével az egyes tudományok körülhatároltsága, zártsága, elszigeteltsége fokozatosan nagyobb nyitottságnak, összekapcsolódásnak, *interdiszciplinaritásnak* ad helyet. Így van ez a természettudományok és a társadalomtudományok területén egyaránt, sőt — bizonyos mértékben — a kettő közötti viszonylatban is. A társadalomtudományok világában főként a szociológia, a közgazdaságtudomány és a jogtudomány összefüggése és egymásrautaltsága vált egyre nyilvánvalóbbá, szinte kutatási követelménnyé. A közgazdaságtudomány és a jogtudomány szoros kapcsolata s ennek mind elméleti, mind gyakorlati hasznossága egy nemrég megjelent jogtudományi munka alábbi ismertetése alkalmával is bizonyítható.

A gazdaság és a jog közötti viszony hosszú múltú problémájának bemutatását mellőzve, bevezetésként csupán arra kívánom felhívni a figyelmet, hogy a gazdaság összefüggéseit, törvényszerűségeit vizsgáló közgazdász különféle jogintézményekkel találja magát szemben; a gazdaság alakítására törekvő gazdaságpolitikus elgondolásai jogszabályokban öltenek formát; a gazdaság valóságának alakulása egyebek között mint a jog érvényesülése (fakticitása) vagy esetleg hatálytalansága nyilvánul meg; a gazdaság fejlesztése többnyire szükségessé teszi a jogszabályok felülvizsgálatát, módosítását. E kapcsolatok egyes területeken különösen szorosak; ezek közé tartozik a gazdaságban és az irányításban oly jelentős pénzügyek világa és a rá vonatkozó *pénzügyi jog*.

A pénzügyi jog korábban mint a közigazgatási jog egy specializált ágazata alakult ki, amely néhány általános problémán, valamint költségvetési kérdéseken kívül döntően az adójog, továbbá az adóigazgatás kérdéseivel foglalkozott. A szocialista tervgazdaságban a pénzügyi jog probléma- és témaköre szükségszerűen változáson ment át: szélesebbé és részben minőségileg is másfajtává vált. Ez a fejlődés világosan és tisztán türöződik e könyvben.**

A könyv tíz, egymástól eléggé eltérő terjedelmű fejezetből áll. A fejezetek tárgya és témáik tárgyalásának aránya nemcsak általában a modern szocialista pénzügyi jogra, hanem a szerző problémaérzékelésére és megközelítési módjára is jellemző. A könyvben ugyanis egyes olyan témák is helyet kaptak, amelyekkel a pénzügyi jog korábbi művei egyáltalában nem vagy csak érintőleg foglalkoztak.***

A *pénzügyi jogról általában* szól az I. fejezet. A pénzügyi jogtudomány kialakulása, a jogforrások, a pénzügyi jogviszony és jogaktus kérdései elsősorban a pénzügyi jogászt érdeklik. A pénzügyi jog tárgyának körülhatárolása, a szocialista *pénzügyi jog gazdasági jellegének és komplex voltának kiemelése* viszont a közgazdász szempontjából is releváns. Magát a tárgyat gazdasági kiindulással s elég szélesen határozza meg, a nemzeti jövedelem elosztásának és újraelosztásának folyamatában jelentkező állami pénzügyi tevékenység, továbbá intézmények és módszerek összességében. Ezzel a meghatározással olyan témák is a pénzügyi jog területére kerülnek, amelyek korábban nem minősültek odatartozóknak. Áll ez különösen az állami pénzrendszer, az ún. vállalati pénzügyi jog, beruházásfinanszírozás, bank- és hitelrendszer, biztosítás problémáira. A gazdasági mechanizmus, a gazdaságirányítás tekintetében különösen jelentős annak hangsúlyozása, hogy a pénzügyi jog szoros kapcsolatban áll számos egyéb jogágazattal (polgári jog, államigazgatási jog, nemzetközi jog, munkajog, büntetőjog stb.), valamint több társadalomtudománnyal (elsősorban a politikai gazdaságtannal és a pénzügytannal),

* Új, a módosított szabályozórendszer és a legújabb nemzetközi fejlemények figyelembevételével átdolgozott kiadás.

** E munkát megelőzte a szerzőnek „Pénzügyi jog a szocialista gazdálkodás új rendszerében" című 1969-ben kiadott és a mostanival azonos című 1972-ben publikált könyve. A szerző a hazai és nemzetközi pénzügyek gyakorlatának, a pénzügyi és bankjog elméletének hosszú évtizedek tapasztalataiban gazdag művelője.

*** Példaképpen említhető, hogy *Takács György:* Rendszeres magyar pénzügyi jog című, 1936-ban megjelent könyvének — a korábbi hazai pénzügyi jog e standardmunkájának — összterjedelméből mintegy 78%-ot, pénzügyi vagyonjog és pénzügyi közigazgatási jog címek alatt, az adókkal, adóigazgatással s hasonló kérdésekkel foglalkozó részek tették ki, míg a pénzügyi nemzetközi jogra a terjedelemnek mintegy 0,4%-a jutott csak. Meznerics Iván könyvében az adójog és a hozzá közelálló vállalati pénzügyi jog a terjedelemből 39%-ot foglal el, a nemzetközi kapcsolatok pénzügyi joga viszont kb. 18%-ot ér el!

komplex művelést igényel és kiemelt szerepet játszik a gazdaságirányítás rendszerében.

A II. fejezet az *állami pénzrendszerrel foglalkozik.* Voltaképpen felvethető, hogy nem inkább a politikai gazdaságtan keretébe tartozik-e ez a téma. Az azonban kétségtelen, hogy a téma tárgyalása a pénzügyi jogban is hasznos lehet. A pénzrendszerek — köztük a szocialista pénzrendszer — ismertetése mellett közgazdászok számára sem érdektelen a pénz jogi fogalmáról szóló fejtegetés és a magyar pénzrendszer tételesjogi szabályainak felvázolása.

A III. fejezet már a pénzügyi jog hagyományos területére lép, amennyiben a *költségvetési jog* problémáit tárgyalja, az anyagot három nagyobb részre tagolva. Az elsőben az állami költségvetés, a másodikban a tanácsi pénzgazdálkodás és költségvetés, a harmadikban az alapszerű, vállalatszerű és intézeti állami gazdálkodás kérdéseit vizsgálja és tárgyalja. Az állami költségvetést taglaló részekre különösképpen jellemző a népgazdasági szemlélet, amit például a költségvetés meghatározása és értelmezése mellett a költségvetés mint pénzügyi terv és a népgazdasági terv kapcsolatának, továbbá a különféle pénzügyi mérlegekkel és a vállalati gazdálkodással való összefüggéseknek a feltárása tükröz. Az olvasó szakszerű, korszerű és részletes tájékozódást szerezhet a többi között a költségvetési jog kialakulásáról, a költségvetési alapelvekről, a költségvetés köréről és szerkezetéről, a bevételek és a kiadások gazdasági tartalmáról, valamint a költségvetés jogi tartalmáról és jelentőségéről. A könyv a népgazdasági tervezéssel fennálló összefüggést szem előtt tartva mutatja be a költségvetés tervezését, részletesen ismerteti évközi módosítását, végrehajtását, ennek módozatait, finanszirozási rendszerét, banktechnikáját, ellenőrzését. Áttekintést ad a költségvetési szervek különféle — gyakran tévesen egyformának feltételezett — kategóriáiról és gazdálkodásuk sajátosságairól. Ismerteti a tanácsi költségvetésnek és pénzgazdálkodásnak a tanácsok önállóságából, helyzetéből, feladataiból következően több vonatkozásban speciális szabályait. Mindezeknek igen hasznos kiegészítése az alapszerű, vállalatszerű és intézeti (költségvetési) gazdálkodás ismertetése, az összes alapok felsorolása mellett.

A korábbi pénzügyi jogi munkákon nevelkedett olvasó ezután a bevételi oldal, az adók és egyéb közszolgáltatások tárgyalását várná. Ezzel szemben Mezneries Iván könyve előbb a gazdaság legjelentősebb termelő és szolgáltató egységei, a vállalatok pénzügyeit veszi sorra: a IV. fejezet összefoglalóan a *vállalati pénzügyi jog* kérdéseivel foglalkozik. Idetartozóknak azokat tekinti, amelyek a költségvetéssel és a vállalati alapképzéssel, valamint a vállalati számvitellel kapcsolatosak. A vállalati pénzügyi jog „önállósítása" mind a gazdaságirányítás, mind a vállalati gazdálkodási gyakorlat szempontjából indokolt s az idetartozó jogintézmények céljával, alkalmazásával, funkcióival foglalkozó fejezet fontos része az egész munkának. Eközben elkerülhetetlenek az átfedések egyes érintkező területekkel (pl. az adójoggal); ezeket a szerző gondos utalásokkal oldja fel.

A vállalati pénzügy jogkörének meghatározása után a fejezet legfőbb célja a költségvetési kapcsolatokon keresztül megvalósuló jövedelemszabályozás — elvonások és juttatások — rendszerének, elveinek, kialakulásának, elemeinek és egyes ágazati sajátosságainak bemutatása. A jövedelemelvonás mellett fokozott figyelmet szentel a pénzügyi jogban korábban elhanyagolt (költségvetési) juttatások témájának, azok különböző fajtáinak (pl. beruházási juttatások, dotációk, termelésiár-kiegészítés, export-visszatérítés, importár-kiegészítés stb.). A mezőgazdasági üzemek sajátos jövedelemszabályozási rendszere külön helyet kap. Hasznos áttekintést és tájékoztatást nyújt e fejezet az egyre terebélyesebbé vált, mondhatni elburjánzott vállalati pénzalapok kérdéseiről, ezek képzésének alapelveiről, az egyes alapokról (forgóalap, érdekeltségi alapok, speciális rendeltetésű alapok), valamint a szövetkezeti alapokról, s ezek szabályairól is. A vállalati számvitel felvázolása után egy pénzügyi jogi munkában talán szokatlan, de közgazdaságilag s az egész vállalati pénzügyi jog megértése szempontjából alapvetően fontos rész következik a vállalati pénzügyek és az árrendszer kapcsolatáról, árrendszerünk általános jellemzésétől kezdve az árfajták, árképzési elemek, árformák kérdésein keresztül egészen az árhatóságok és az árellenőrzés kérdéséig.

A pénzügyi jog hagyományos területére tér vissza az *adójogról* szóló V. fejezet, amely a munkának több mint ötödét teszi. Az organikusnak aligha minősíthető fejlődés eredményeként kialakult hazai adórendszer — vagy talán inkább adóhalmaz — áttekintése, megfelelő rendszerezése, következetesen rendszeres tárgyalása nem kis feladatot jelent, amelyet a szerző sikeresen és szerencsésen old meg.

Az adóztatás problematikájába való bevezetés, az adójogi alapfogalmak — jogászilag sok finomságot magában rejtő — tisztázása, az adók osztályozása s a magyar adójog tételesjogi áttekintése után az adók témáját először *szektorális* megközelítéssel, másodlagosan az adók *közgazdasági tartalma* szerint csoportosítva, de egyes sajátosságokat kiemelve tárgyalja. Ebből a koncepcióból adódóan előbb a szocialista vállalati adók (és adó jellegű kötelezettségek) között az eszközöket terhelő befizetések, a bérekkel összefüggő adók, a forgalmi és kereskedelmi adók, végül a nyereséget terhelő s velük rokon adók jogszabályait ismerteti; ezután, hasonló csoportosításban, a kivételnek számító mezőgazdasági üzemek adóit mutatja be; végül a lakossági adókat tárgyalja, személyi adók — tárgyi adók — forgalmi adók csoportosításában; ezután következnek az állami és szövetkezeti szektorba nem tartozó vállalatok adói. A fejezet minden adónál rámutat az adó lényegére, jelentőségére, ismerteti adójogi főismérveit (adókötelezett, adótárgy, adóalap, mérték), mindenhol hivatkozva a vonatkozó jogszabályokra. Az adójog keretében kerül sorra a sokkal kisebb jelentőségű illetékek és díjak tárgyalása; a fejezet az adóigazgatási eljárás alapvető szabályainak felvázolásával zárul. Meglehetősen bonyolulttá vált adórendszerünk áttekintéséhez, megismeréséhez és megértéséhez e fejezet rendkívül hasznos hozzájárulást jelent, elméleti, gyakorlati és didaktikai szempontból egyaránt.

A pénzügyi jognak a szerző által képviselt értelmezéséből kiindulva következetesnek mondható, hogy a könyv a VI. fejezetben a *bank- és hitelrendszer* kérdéseit, jogszabályainak feldolgozását veszi sorra. A fejezet áttekintést ad a magyar bankrendszerről, közgazdasági megközelítést alkalmazva és korszerű nézeteket követve foglalkozik a hitelnek a szocialista gazdálkodásban játszott szerepével, felvázolja a hitel- és fizetési rendszer jogi szabályozásának kialakulását és jelenét. Rámutat a hitelpolitikai irányelvek jelentőségére, részletesen ismerteti azokat és megrajzolja jelenlegi hitelrendszerünk alapvető vonásait. Ennek során hangsúlyozza a bank és a vállalatok között az igazgatási (hatósági) jellegű kapcsolat megszüntetését, de rámutat egyes megmaradt hatósági elemekre. Szakszerűen tárgyalja a hitelezés alapelveit, a hitel- és számlakapcsolatok formáit (bankszámla-, hitel-, kölcsön- és betéti szerződés), a vállalatok közötti elszámolások, fizetések és hitelkapcsolatok rendjét, ezzel kapcsolatban a kereskedelmi hitel és a tőkeátengedés kérdését, végül kitér a szövetkezeti szféra hitelkapcsolatainak sajátosságaira. Már a fejezet tematikájának puszta vázolása is érzékelteti, hogy a bankjognak, ennek a speciális jogterületnek a pénzügyi jog keretébe integrálása milyen hasznos a bankkal (bankokkal) üzleti kapcsolatba lépő vállalati vezetők, közgazdászok, hitelügyeket intézők számára, de a hitelt a gazdaságirányítás céljaira alkalmazók részére is.

Az előbbi, bizonyos értelemben általános jellegű fejezet után a monográfia VII. fejezete inkább speciális problémával foglalkozik, amennyiben tárgya *a beruházások pénzügyi rendszere.* (A forgóeszközök pénzügyi rendszerének kérdéseit az előző fejezet tárgyalja — nem elkülönítetten.) A fejezet a beruházás fogalmának tisztázása, korábbi beruházási rendszerünk bírálata után megkísérli a jelenlegi rendszer jellemző vonásainak felvázolását, érintve a beruházások népgazdasági tervezését, valamint a beruházások kategorizálását is. A beruházási folyamat szabályozásának ismertetése után részletesen foglalkozik a beruházásfinanszírozás rendjével és alapelveivel, valamint a beruházások pénzügyi forrásaival. Jól követhetően ismerteti az állami beruházások (nagyberuházások, célcsoportos beruházások, egyéb állami beruházások), a vállalati és szövetkezeti (fejlesztési alapból, állami támogatással, beruházási bankhitellel finanszírozott) beruházások elég bonyolult szabályozását, továbbá néhány külön terület (mezőgazdasági üzemek, tanácsok) sajátos szabályait. A fejezet mindezzel világos áttekintést ad ezen a meglehetősen szerteágazó jogterületen.

A VIII. fejezet tárgya a pénzügyi jognak egy peremterülete, a *biztosítás pénzügyi rendszere.* Tisztázza az állami biztosítás fogalmát, ismerteti a biztosítás különféle módozatait, a károk fedezeti lehetőségeit (költségvetés, vállalati tartalékalap, biztosítási szerződés alapján biztosítóintézet útján), bemutatja a biztosítási ágazatokat és fajtákat, a biztosító intézmény alapjainak és tartalékainak rendszerét s a biztosításügy néhány sajátos intézményét.

A korábbi felfogásnak megfelelően értelmezett — közigazgatásjogi eredetű — pénzügyi jogban is helyet találhat a rövid IX. fejezet, amelynek tárgya a *pénzügyi ellenőrzés rendszere.* Ez a gazdasági, pénzügyi ellenőrzés szerepének és jelentőségének körvonalazása után az összes ellenőrzésfajták — felügyeleti ellenőrzés,

vállalati, szövetkezeti, költségvetési intézményi pénzügyi revízió, belső ellenőrzés, népi ellenőrzés (!), bankellenőrzés, jövedéki, szanálási, felszámolási s hasonló ellenőrzés — szabályozásának lényegét tárja fel.

A könyv utolsó, terjedelmes X. fejezete — *pénzügyi jog a nemzetközi kapcsolatokban* — mind tematikáját, mind feldolgozását illetően Meznerics Iván könyvének egyik értéke és jellegzetessége. A nemzetközi pénzügyi jog korábban döntően a kettős adóztatás kérdéseivel foglalkozott; itt a tematika jelentősen kibővül és differenciálódik is. A nemzetközi pénzügyi jog tárgyáról szóló fejtegetés inkább csak a pénzügyi jogászt érdekli, de a *nemzetközi adójog*, valamint a *vámjog* problémáiról (pl. a vám általános és hazai vonatkozású jelentőségéről, a tételes magyar vámjogi szabályozásról), a különböző nemzetközi vámegyezményekről előadottak már a közgazdász számára is figyelemre méltóak. A szerző által személyileg is művelt a *devizajog* és fizetési egyezmények területe; a fejezet itt a devizajoggal és annak gazdasági hátterével, a devizajogszabályok rendszerbeli helyével s az országok közötti devizajogi kollizió kérdésével foglalkozik; vázlatot ad a jelenlegi magyar devizajogról; plasztikusan bemutatja a devizagazdálkodás szerepét gazdaságirányítási rendszerünkben; tárgyalja az árfolyamszabályozás problémáját, a nemzetközi fizetések területén devizajogi oldalról bekövetkezett változásokat, a hatályos fizetési egyezményeket és — sajátos témaként — a szocialista államok közötti áruszállítások fizetési rendjét. Intézményi problémákra is figyelmet fordítva érdekesen ismerteti a *tőkésországok nemzetközi pénzügyi intézményeit* és monetáris együttműködését, az e téren évek óta mutatkozó válságjelenségeket, valamint az arany „demonetizálásával" kapcsolatos problémákat. A szocialista országok közös pénzügyi és valutáris intézményeinek és ezek működésének áttekintése után — a szocialista integrációval kapcsolatosan — felveti a szocialista valuták átválthatóságának és a kollektív valutának alapvető jelentőségű kérdéseit is. A fejezet a szocialista és a tőkésországok közötti hitel- és bankkapcsolatok kérdésének vizsgálatával, az ENSZ keretében folyó jogegységesítési törekvések vázolásával, a szocialista és a tőkésországok közötti pénzügyi együttműködés távlataira való kitekintéssel zárul.

Főként gyakorlati tekintetben hasznos az egyes fejezetekben idézett hatályos jogszabályokról készített *Jogszabálymutató*. Külön irodalomjegyzéket a könyv nem tartalmaz, de az egyes fejezetek, főbb tagozatok elején levő jegyzetekben bőséges *bibliográfia* tájékoztatja az olvasót a hazai és a külföldi pénzügyi jogi, illetve közgazdasági irodalomról. A tárgymutató hiányát az igen részletes tartalomjegyzék némileg pótolja.

Az említettekből talán nemcsak a könyv tartalmáról, hanem egyes jellegzetességeiről, értékeiről, érdemeiről is alkotható kép. Szóba került már a pénzügyi jog fogalomkörének kibővítése, egyes témáknak a pénzügyi jog keretében újszerű és úttörő feldolgozása. Jellegzetessége a munkának a történeti visszatekintések alkalmazása, a jogintézmények fejlődésének felvázolása, helyenként pedig a jövőbe való kitekintés, emellett mintegy horizontálisan a külföldi országokkal való egybevetés. Jelentős erénye a pénzügyi jogi kérdéseknek a gazdasági háttérrel való együttes vizsgálata és gazdasági mérlegelése. A könyv — a változásokat nyomon követve — a tematikát és joganyagot időszerűsíti, s jól áttekinthető, világos és szabatos ismertetést ad az egyes területekre vonatkozó egyre bonyolultabb szabályozásról. Kiemelkedő érdeme a fogalmak szabatos meghatározása és következetes alkalmazása.

Voltaképpen nem könnyen határozható meg a könyv műfaja. Feltehetően azok járnak közel az igazsághoz, akik szerint a mű magas igényű tudományos, elméleti munka, de egyben gyakorlati kézikönyv és (egyetemi) tankönyv is. A szerző tudományos igénnyel foglalkozik számos fontos elméleti problémával, például a szocialista pénzügyi jog fogalmával, a pénzügyi jogtudomány vizsgálódási körének elhatárolásával, a devizajog jogrendszerbeli helyével, a szocialista devizajog nemzetközi elismerésével.* Alaposan ismeri és kellően ismerteti a szakirodalmat és helyenként többnyire meggyőzően vitatkozik a véleményétől eltérő nézetekkel. Elméleti megállapításai általában akkor is megállnák a helyüket, ha a konkrét

* Nemcsak elméletileg érdekes, hanem gyakorlati népgazdasági szempontból is rendkívül jelentős probléma, hogyan ítélik meg a bíróságok szerte a világon más államok devizajogát, miként alakult ki a szocialista devizajog létjogosultságát lényegében elismerő mostani nyugati elméleti felfogás és az annak megfelelő bírói gyakorlat. (A fejlődésben kétségtelenül szerepet játszott a szerzőnek e problémával foglalkozó számos külföldi publikációja is.)

jogi szabályozásban változás következnék be. A könyv tudományos értéke a problémák interdiszciplináris megközelítése, komplex feldolgozása, racionális szerkezete. Gyakorlati érdeme a jogszabályok sűrűjében nyújtott pontos eligazítás, a lényeges elemek megragadása, azok kellő alaposságú tárgyalása, a jogszabályi alapok rendszeres megjelölése. Tankönyvként való alkalmazásánál nagy előny információgazdagsága, rendszeressége, világos fogalmazása. Általános érdeme az elmélet, a gyakorlat és a didaktika harmonikus egysége.

A könyv nem minden része egyforma alaposságú, kidolgozottságú, színvonalú. Egyes kérdéseknek a vizsgálat körébe vonása esetleg kevésbé indokolt, mint másoké; más részekről pedig az olvasó talán többet is szeretett volna megtudni. Néhány kérdésben a szerző álláspontja vitatható lehet. Mindez azonban nem teheti kétségessé, hogy Meznerics Iván ismertetett munkájának megjelenése a hazai pénzügyi jog fejlődésének fontos eseménye, s hogy a könyv közgazdászok — közöttük gazdaságirányítási, vállalati, költségvetési, pénzintézeti szakterületen működők — részére is rendkívül hasznos olvasmány.

Schmidt Ádám

Ian Steedman: Marx Sraffa után (Marx after Sraffa)

NLB. 1977. London, 213 l.

Ian Steedman, a manchesteri egyetem professzora jól ismert a marxi értékelmélettel foglalkozó tanulmányai révén. Könyvében összegyűjti és rendszerezi azokat a tételeket, amelyeket a modern matematikai közgazdaságtani irodalom a munkaérték-elmélettel kapcsolatban kidolgozott. Nem tekinti művét különösebben eredetinek, sőt éppen azt hangsúlyozza, hogy a tárgyalt tételeket több szerző is megfogalmazta, mivel ez még inkább kiemeli maguknak a tételeknek elfogadott, eddig meg nem cáfolt voltát. Mégis az a mód, ahogyan e tételeket csokorba szedi, bizonyítja és a corolláriumokat levonva új jelentéssel látja el (miközben nem feledkezik meg arról, hogy szemléltető és könnyen követhető számpéldákkal segítse az olvasót) igen eredetivé és jelentőssé teszi hozzájárulását, s minden bizonnyal sokat idézett és vitatott művé teszi majd az itt ismertetendő könyvét.

Megkönnyíti az olvasást is, az ismertetést is, hogy a szerző fő tételeit röviden és tömören összefoglalja a kötet utolsó, 14. fejezetében. Ez az összefoglalás az alapvető feltevések részletesebb ismerete nélkül is érthető, s egyben summázza a könyv lényegi mondanivalóját is, így megérdemli a szabatos idézést. Ian Steedman kilenc tézist dolgoz ki, amelyeket a szövegben részletesen bizonyított és bemutatott. Ezek rendre a következők:

„I. Ha csak egy eljárás áll rendelkezésre minden egyes termék előállítására, és mindegyik eljárás csak forgótőkét használ fel s csak egy terméket termel, akkor

(i) a termelési eljárást specifikáló fizikai árumennyiségek és munka, az adott reálbért specifikáló fizikai árumennyiségekkel együtt elégséges a profitráta (és a hozzátartozó termelési árak) meghatározásához;

(ii) Az egyes áruk előállításához szükséges (közvetlen és közvetett) munkaidőt — tehát az egyes áruk értékét is — meghatározzák a termelési eljárásokhoz tartozó fizikai adatok; ebből következik, hogy az értéknagyságok, a legjobb esetben is, redundánsak a profitráta (és a termelési árak) meghatározásakor;

(iii) a profitráta (és a termelési árak) meghatározásához használt világos séma fizikai mennyiségekben van kifejezve. Ezt át lehet alakítani értéksémává úgy, hogy minden áru fizikai mennyiségét értékével megszorozzuk, s ugyanakkor az áru árát elosztjuk ugyanezzel az értékkel. Bár ez az eljárás lehetséges, mégis célját téveszti, mert *semmit* sem tesz hozzá a dolog megértéséhez. A hagyományos értékséma, amelyben a termelőtevékenység összes állandó és változó tőkéjét összeadva azt egyetlen *c* és egyetlen *v* számérték képviseli, nem adekvát a profitráta (és a termelési árak) meghatározásával.

II. Ugyanazon feltételek mellett, mint az I. alatt említettek, a profitráta akkor és csak akkor pozitív, ha a többletmunka pozitív. Ez az eredmény önmagában *nem magyarázza* a profit létezését.

III. Ha a rendelkezésre álló termelési eljárások száma egyenlő az áruk számával, és ha ezek az eljárások állótőkét alkalmaznak és/vagy (tiszta) ikertermékeket hoznak létre, akkor:

(i) a termelési eljárásokra vonatkozó fizikai adatok és a reálbér ismerete továbbra is elégséges a profitráta (és a termelési árak) meghatározásához;

(ii) a megtestesülő munkaidő különböző mennyiségei, és így az értékek, *ha ezeket Marx összegezése szerint határozzuk meg,* értelmezhetetlenek lehetnek. Ha értelmezhetők, akkor pozitívak, negatívak vagy zérus nagyságúak; ezért az összegezett többletérték is pozitív, negatív vagy zérus lehet;

(iii) a (pozitív) profit létezése most összefér pozitív, negatív vagy zérus értékű összegezett többletértékkel.

IV. Ha választhatunk a termelési eljárások között, akkor bármily kicsiny is a választék:

(i) a termelési eljárások profitmaximalizáló kiválasztása függ majd az adott reálbértől — de, adott bér mellett a profitrátát és a termelési árakat továbbra is a fizikai mennyiségek határozzák meg, amelyek a termelési eljárásokat és az említett reálbért képviselik;

(ii) az áruk előállításához szükséges munkaidő mennyiségeit csak akkor határozhatjuk meg, ha a termelési eljárások megválasztása már ismeretes. Ezt a választást azonban a profit maximalizálása határozza meg. Így a profitráta (és a termelési árak) meghatározása logikai *előzménye* az áruk értékmegállapításának. Világos, hogy ilyen körülmények között az értékek nem határozhatják meg a profitrátát (vagy a termelési árakat);

(iii) ha a reálbér rátája éppen olyan nagyságú, hogy az alternatív eljárások egyenlő profitot hoznak — a profit elérhető maximális rátája mellett —, akkor az áruk értéke határozatlan lesz.

V. Függetlenül attól, hogy hány termelési eljárás van, akár alkalmaznak állótőkét, akár nem, és akár termelnek (tiszta) ikertermékeket, akár nem, a Neumann-féle elemzés az elvontság magas fokán meghatározza a profitrátát, a növekedési rátát, a munka elosztását, a termelési eljárások megválasztását, a tőkejószágok gazdaságos élettartamát és a kibocsátások arányait a fizikailag leírt alternatív termelési eljárások és a reálbérkosár függvényében. Ez a meghatározás nem tartalmaz semmiféle utalást Marx értékfogalmára.

VI. A neumanni elemzés kiegészíthető Morishima levezetésével. E szerint a profitráta és a növekedési ráta akkor és csak akkor pozitív, ha a többletmunka, *ahogyan azt Morishima újonnan meghatározza,* pozitív. Ez a levezetés ismét nem igényel utalást Marx értékfogalmára.

VII. A munkanap változásának hatásai, a munkafolyamat meggyorsulása, az anyagi ráfordítások megtakarítására irányuló erősbödő nyomás stb. elemezhető a fizikai mennyiségek keretein belül.

VIII. Ha adottak a fizikailag leírt termelési eljárások és *különböző* fizikailag leírt reálbérráták, a heterogén munkát jól be lehet vezetni a profitráta (és a termelési árak) meghatározásába. Azt is meg lehet mutatni, hogyan viszonyul a profit létezése a többletmunka végzéséhez. Egyik esetben sincs szükség arra, hogy az egyikfajta munkaidőt ‚visszavezessük' egy másikra.

IX. A profitráta

(i) általánosságban nem egyenlő az összes többletérték és az összes állandó plusz változó tőke hányadosával: $S/(C+V)$ — az utóbbi hányados nem ad megfelelő mérőszámot sem a profit rátájára a tőkés gazdaságban, sem pedig a felhalmozás lehetőségére egy ilyen gazdaságban;

(ii) a profitráta csak akkor eshet, ha reálbérek növekednek (a munkaórák és a munka intenzitásához viszonyítva) és/ha a termelés feltételei technikailag kedvezőtlenebbekké válnak;

(iii) a profitráta *a priori* semmilyen tendenciával sem ruházható fel, amely szerint valamilyen irányba inkább volna hajlamos mozogni, mint a másikba."

Eddig tartanak a tézisek, s ehhez a szerző ismét azt a megállapítást fűzi, hogy e tételek szabatos feltevések elkerülhetetlen következményei. Ezért az olvasó, úgymond, háromfélét tehet: elfogadja őket, kifejezetten *visszautasítja* a feltevések egyikét vagy akár többet is közülük; vagy igyekszik elködösíteni a kérdéseket, azaz az obskurantizmusnak hódol.

Marx értékelméletének ez a bírálata (amely egyébként minden munkaérték alapján megalkotott teóriát egyaránt érint, tehát Smith- és Ricardo elméletét is) a szerző szerint nem kívánja általánosságban támadni Marx gazdasági tanait, sőt

legtöbb kategóriáját sem, inkább a tőkés gazdaságról szóló materialista beszámoló ellentmondásmentes megalapozását keresi.

A feltevések és következtetések részleges elfogadása mellett mégis úgy érezzük, hogy a bírálat eltúlzott, nem teljesen szabatos, és erre néhány érvet szeretnénk felhozni, amelyek — remélhetőleg — nem fogják az obskurantizmus vádját kiváltani.

Arról van ugyanis szó, hogy Steedman professzor gondosan elkerüli egy modellnek — az egyszerű újratermelés modelljének — az alkalmazását, holott az nemcsak Marxnál, de Sraffánál is megtalálható (az utóbbinál az „önhelyreállító állapot" elnevezés alatt). Ez ugyanis az a modell (vagyis a körülményeknek vagy előfeltevéseknek az a halmaza), amelyben az értékeknek szerepe van. Úgy is nevezhetnénk ezt a modellt, mint amelyben a profitráta (és a növekedési ráta) zérus nagyságú, s ez esetben ennek a rendszernek a „termelési ár arányai" pontosabban az értékarányokkal esnek egybe. Idézőjelben használtuk a termelési árakat, mert ezek egészen más dolgot, mégpedig befektetett tőkét mérnek, nem pedig megtestesült munkát, mint az értékarányok. Ez ismét olyan különbség, amelyet Marx elég világosan látott, de azóta a dolog valahogyan feledésbe merült, sem Neumann, sem Sraffa nem gondolkozott el az általuk definiált árrendszerek tulajdonképpeni dimenzióján (azaz azon, hogy ezek az árak tulajdonképpen minek a mutatói). Így nem csoda, hogy Steedman professzor sem veszi észre, hogy almát elefánttal vet össze. Természetesen igaza van azokkal szemben, akik a termelési árat „az érték átalakult formájának" tartják (bármit is takarjon az állítás), s persze döntően fontos, hogy a két mértékrendszer különbségét és összefüggéseit a lehető legpontosabban kifejtsük (s ebben Steedman professzor kötetének az ide vonatkozó tételek, módszerek, ábrázolásmódok lelkiismeretes feldolgozásával nagy szerepe is lehet), ez azonban csak a klasszikusok iránti illő tisztelettel történhet meg, a tételek szándékos túlfogalmazása többet árthat, mint használ a munkának.

Kissé az az érzése ugyanis az olvasónak, mintha egy modern fizikus Einstein kozmológia-elméletének egyes tételeit szándékosan túlhajtva egyes-egyedül arra a célra használná fel azokat, hogy Newton „naiv" és „redundáns" fogalmain élcelődjék. Einstein elmélete nehezen jöhetett volna létre Newton nélkül, s aligha tévedek, ha azt állítom, hogy Neumann és Sraffa modelljei nem képzelhetők el Smith, Ricardo, Quesnay és Marx nélkül.

Hasonlóan áll a dolog a profitráta meghatározásával, amelyről persze már egy ideje tudjuk, hogy a IX. tételben szereplő megfogalmazásában a marxi számítás „nem megfelelő mérőszáma". Tudjuk ugyanis, hogy az összár=összérték, összérték-többlet=összprofit egyenlőségek csak megközelítőleg állnak fenn. De ennél többet is tudunk: eléggé egzakt fogalmaink vannak az eltérés mibenlétéről, tudjuk, hogy a gyakorlatban ez nem túlságosan jelentős. Éppen az erre vonatkozó elmélet alapján sikerül Steedman professzornak olyan példát konstruálni, amely jelentősebb eltérést hoz (52 százalékot 45,5 százalékkal szemben). Hogy a példa, enyhén szólva, nélkülözi a realitást, az úgy látszik csak az olvasó szemét bántja.

Végül pedig ide tartoznak azok a modellek, amelyek a Marx által nem vizsgált kérdésekkel foglalkoznak: az ikertermékek, illetve az alternatív eljárások ábrázolását szolgáló modernebb, Neumann—Morishima jellegű modellek. Itt már szintén adódik a konstrukció lehetősége; meghatározatlan értékek, negatív többletérték stb. Nem vonom kétségbe az ellenpéldák jogosságát, s csak futólag térek ki arra, hogy ha ezek a modellek sem egyértelműek (ti. bizonyos körülmények között negatív termelési árak vagy meghatározatlan árak is adódhatnak stb.). Ez esetben azonban Steedman professzor nem veszi ezt olyan szigorúan, mintha a marxi értékek viselkednek így. Pedig könnyű volna például az integer (nem folytonos) programozási modellek tágabb körébe lépve már most Sraffa vagy Neumann duális árrendszereinek, ezeknek a „termelési áraknak" az adekvát voltát éppúgy kétségbe vonni, mint ahogyan azt Steedman professzor teszi a marxi és ricardói értékelmélettel.

Összefoglalva az ismertetést és a hozzáfűzött megjegyzéseket azzal zárhatjuk, hogy a könyv jelentős, fontos lépés. Jobban ünnepelnénk, ha ez a lépés szerényebben történt volna meg.

Bródy András

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Янош Сита

Некоторые соображения об измерении интенсивности внешнеэкономических связей

Для характеристики интенсивности внешнеэкономических связей обычно применяется соотношение внешнеторгового оборота (в том числе экспорта и импорта) и национального дохода. Например, в Венгрии повторно можно встретиться с утверждением, согласно которому стоимость вывоза близка к 50 процентам национального дохода.

Автор критикует этот показатель, так как в его свете необоснованно высоким представляется вес внешнеэкономических связей. Этому показателю трудно найти экономическое толкование, так как им валовая стоимость (экспорт) сопоставляется с чистой стоимостью (национальным доходом). Читатели, недостаточно разбирающиеся в статистике, могут неправильно понимать этот показатель, думая, что половина результатов производства идет на экспорт.

Поэтому автор предлагает в информациях для общественного мнения применять такой показатель, которым отражается, какая часть народнохозяйственного производства реализуется за границей, и какая доля внутреннего потребления происходит из импорта. В научных анализах же следует применять комплексную систему показателей, представляя внешнеэкономические связи в их многосторонности.

Калман Печи

О сотрудничестве между Востоком и Западом в свете решения ЦК ВСРП от 20-го октября 1977 года

Решение ЦК ВСРП от 20-го октября 1977 года о перспективной внешнеэкономической политике является органическим продолжением стратегической концепции, разработанной в конце шестидесятых годов. Она тесно связана с процессом формирования новой внешнеэкономической политики стран-членов СЭВ и, в первую очередь, СССР.

В своей статье автор останавливается на формировании взаимосвязей между Востоком и Западом в свете новой внешнеэкономической политики, в том числе на специфических венгерских задачах.

Главный вывод состоит в том, что в связи с усовершенствованием применявшейся до сих пор кооперационной стратегии наряду с простым кооперационным импортом техники и «ноу-хау» более решительно следует привлекать действующий капитал. Новый аспект приобретает этот вопрос в связи с расширением производственных интеграционных возможностей в рамках СЭВ и вскрытием и использованием кроющихся в этом резервов.

Д ьердь Погань

Развитие производительных сил и разделение труда

Три основополагающих периода в развитии производственной технологии (ручная технология, машинная техника и автоматизированное производство) определили роль человека в производстве и в разделении труда. В производстве, основывающемся как на ручной, так и на машинной технологии, сложилось разделение труда предметное и технологическое, а также внутри отдельных профессий и специальностей, затем отделились друг от друга основная и вспомогательная деятельность, и установилось разделение труда по отдельным операциям. И на этапе автоматизации наблюдаются эти же моменты, но по существу в обратном порядке. Развитием средств производства определяется не только разделение труда, но и степень и способ разбивки труда. Но в то время как развитие разделения труда происходит по существу непрерывным процессом, в отношении разбивки труда наблюдаются две «вершины»: с одной стороны, на основе организации труда в форме мануфактуры, и с другой стороны, на основе поточного метода организации труда.

В результате развития средств производства и — посредством этого — разделения труда понижается уровень тех технических познаний, которые требуются для выполнения физического труда, но в то же время требуется усвоение новых познаний и, наконец, в силу определенных социальных и технических явлений становится необходимым повышение общей и специальной образованности. Все это приводит к существенному изменению числа и содержания профессий и специальностей. Таким образом (1) перестают существовать старые профессии, или же значительно сокращается число работающих в этих профессиях; (2) профессии наполняются новым содержанием; (3) из старых профессий выделяются новые; (4) ускоряется смена старых профессий новыми, а также процесс появления совершенно новых профессий; (5) происходит интеграция профессий; (6) в результате выделения самостоятельных процессов труда возникают новые специальности.

В результате развития разделения труда изменяется и структура занятости, что означает такое количественное распределение занятых, систематизированное на основе определенных качественных параметров, которое характерно для данной степени развития хозяйства, то есть сопоставление структур занятости двух или большего числа периодов способно охарактеризовать направление и степень развития хозяйства в данном периоде. На основе анализа структуры занятости 64 стран хозяйственная структура на основе надлежащим образом определенных критериев может быть зачислена в одну из следующих 7 групп: (1) неразвитая сельскохозяйственная; (2) сельскохозяйственная; (3) неразвитая обслуживающая; (4) аграрно-промышленная; (5) промышленная; (6) промышленно-обслуживающая и (7) развитая обслуживающая.

Каждый из этих типов имеет свои социалистические и капиталистические социальные видоизменения и характерные черты. Несмотря на это отраслевая структура предопределяется в первую очередь экономически. Дальнейшим следствием разделения труда является сложная система профессий и специальностей, а также

в очень большой мере отличающееся число работающих в этих рамках. (В Венгрии имеется около 12 тысяч различных профессий и специальностей. В том числе в 1970 году было, например, 196 тысяч слесарей и 100 тысяч трясильщиков.)

В результате развития производительных сил фундаментально изменяются разделение труда, структура занятых по профессиям, специализованности и прочим характеристикам. В то же время, хотя изменение структуры имеет в первую очередь экономические, а также научно-технические причины, эти явления тесно переплетаются и с социальными явлениями (коллективизацией, урбанизацией и т. п.).

Михай Лаки

Роль государства в производстве новых изделий, в применении новых технологий

Автор в своей статье анализирует практику внедрения новых технологий, новых изделий, и ищет ответ на вопрос, какое влияние оказывают различные государственные органы на этот процесс. На основе конкретных примеров, опубликованных в специальной литературе относительно внедрения новых изделий и технологий, автор анализирует и типизирует государственное вмешательство. Он приходит к выводу, что наиболее благоприятным является тот тип государственного вмешательства, когда государство вступает в систему взаимосвязей предприятий в качестве покупателя.

Жужа Ороли́н

Возможное направление усовершенствования нашей системы пенсий

В первой части статьи дается обзор о сегодняшней сис теме пенсий в Венгрии. На основе настоящей системы автор констатирует те недостатки, к устранению которых следует стремиться при ее усовершенствовании. Путь усовершенствования системы пенсий она видит в усилении ее социального характера, в сокращении необоснованных различий в пенсиях, независимых от общественной полезности деятельности, выполнявшейся в активном возрасте, а также в сохранении покупательной способности пенсий.

Во второй части статьи автор представляет в общих чертах свои соображения об усовершенствовании системы пенсий, основная концепция которых схожа с настоящей государственной системой пенсий в Швеции. Она при этом останавливается на плюсах и минусах предлагаемого ею решения и на некоторых условиях практического осуществления.

Клара Секфи

Взаимосвязь между заработной платой и производительностью труда в период между 1950—1974 гг.

Автор в первой части своей статьи анализирует принципиальные конструкции и практические меры, при помощи которых взаимосвязь между ростом реальной заработной платы и производительности труда, имеющуюся на макроуровне, в период между 1950—1974 годами пытались использовать на уровне конкретного регулирования. Она на статистических данных доказывает несостоятельность этих соображений, пытаясь раскрыть те макродвижения, сложный механизм действия которых привел к развертыванию процессов, противных этим стремлениям.

Независимо от типа системы регулирования заработной платы повышение номинальной заработной платы прямым или косвенным путем, посредством некоторых, централизованно не контролируемых механизмов следует за формированием производства, производительности труда, и таким образом, необходимо найти те звенья, связывающие элементы, которыми создается эта взаимосвязь.

Рост заработной платы зависит от отношения спроса на рабочую силу и его предложения. Рынок рабочей сыли не может считаться автономной областью хозяйства: положение его действующих лиц — государственных ведомств, предприятий, коллективов рабочих, их позиция при установлении условий зависит от интенсивности напряженных моментов в хозяйстве. Эту взаимозависимость отражает то обстоятельство, что рост заработной платы в промышленности следует за изменениями в накоплении. Повышение же производительности наступает с вводом в действие новых мощностей, объектов капитального строительства, намного после оживления инвестиционной деятельности. Таким образом связным элементом можно считать инвестиционный цикл, который создает косвенную, замедленную связь между повышением номинальной заработной платы и производительности труда.

Жигмонд Бакош

Результаты политики размещения в венгерской лёгкой промышленности в четвёртом и её задачи в пятом пятилетнем плане

Автор в своей статье — опираясь на подробные статистические данные — дает обзор развитию отраслей венгерской легкой промышленности в период между 1965—1975 годами. В первой половине этого периода еще увеличивались численность рабочей силы и объем производства отрасли, но темп роста был ниже среднего по промышленности. После 1970 года же началось сокращение численности рабочей силы в легкой промышленности. Одновременно сокращалось и число фабрик: в Будапеште — на 273 единиц, в провинции — на 151.

Однако за это время значительно увеличился объем основных фондов легкой промышленности: между 1970 и 1975 годами ровно в полтора раза. В статье дается подробное описание крупнейших инвестиций легкой промышленности, осуществленных в отдельных комитатах.

Во второй части статьи автор останавливается на задачах, стоящих перед легкой промышленностью в период между 1976—1980 годами, и на инвестициях, предусмотренных в отдельных комитатах.

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Ласло Цагань

Сфера обращения пищевкусового хозяйства

Пищевкусовое хозяйство представляет собой народнохозяйственный агрегат, складывающийся в наши дни, поэтому его понятие и границы еще не выяснены точно наукой. Экономисты-аграрники стран-членов СЭВ в 1974 году совместно дали определение связанным с этим понятиям, которые получают все более широкое распространение в Венгрии.

Специальная литература по-разному определяет и сферу обращения внутри пищевкусового хозяйства. Конкретные моменты сферы обращения могут и должны быть сгруппированы по различным аспектам. Важнейшими из них являются: относящиеся к пищевкусовому хозяйству производственные деятельности (обращение продуктов сельского хозяйства, пищевкусовой промышленности, а также средств производства промышленного происхождения), потребительская стоимость находящихся в обращении продуктов (средства производства и товары потребления), характер межотраслевых связей (закупка, внутреннее обращение и выпускающее обращение), функции передвижения товаров (посредническое и конечное обращение).

Главным вопросом обращения сельскохозяйственных продуктов в Венгрии является развитие обращения между организациями, находящимися друг с другом в вертикальной связи.

Имре Димень

Экономические вопросы производственных систем в садоводстве

И в сельском хозяйстве техническое развитие является важной и обязательной движущей силой расширения производства, наука становится производительной силой, во все большем числе отраслей распространяются промышленные технологии.

Техническое развитие и в сельском хозяйстве приспосабливается к специфике отрасли. К тому, что предметом труда большей частью являются живые организмы, производственная деятельность проистекает в естественной обстановке, производственный процесс подвержен сезонным переменам, имеется очень много т. н. критических периодов.

Все это сопровождается тем, что сельское хозяйство привлекает из других отраслей все больше средств производства и рабочей силы, расширяется его сфера влияния. Сельское хозяйство превращается в фондоемкое производство, издержки которого растут.

Техническое развитие служит в первую очередь эффективности и рентабельности. Это однако осуществляется только в том случае, если средства производства и материалы будут использоваться согласованно, гармонично. По ходу использования и координации преимуществ, обеспечиваемых техническим развитием, наиболее пригодным оказалось и в сельском хозяйстве применение систем, организационной формой которого стали производственные системы.

В отраслях садоводства в 1977 году действовали 32 производственные системы на площади в 55 тысяч гектаров. Эта площадь составляет приблизительно 10% общей площади, занятой под садоводством.

И в отношении производственных систем садоводства выявленным преимуществом является то, что действующих в их рамках хозяйства более концентрированное внимание уделяют действительному управлению производственным процессом, осуществляют современную технологию, всей своей хозяйственной деятельностью оказывая большое и положительное влияние на развитие данной отрасли и культур.

Петер Эрдэш—Ференц Молнар

Некоторые взаимозависимости формирования цен и прибыли, а также «финансирования дефицита» (На примере американского хозяйства)

Авторы в своей статье, опубликованной в № 12 журнала «Кэзгаздашаги Семле» за 1977 год, изложили свой метод оценки дохода, потребления и сбережений классов. Теперь на основе данных, полученных при применении этого метода, они анализируют движение некоторых макроэкономических переменных в экономике Соединенных Штатов в период от 1968 до 1976 года, для которого в условиях хотя и обладающей переменной силой, однако устойчивой инфляции были характерны два — один небольшой и один значительный — спада. Для своего анализа авторы употребляют принятую в венгерской экономический литературе формулу уровня цен на товары потребления; ее вариант, в котором учитываются и закупки правительства; а также уравнение Калецкого. Они не только в таблицах, но и на показательных изображениях нового типа представляют ежегодное изменение и относительный вес составных частей инфляционного процесса. Подобным образом представляют они и формирование прибылей: как их структуру в отдельных годах, так и относительный вес составных в ежегодных изменениях прибыли. Изучение указанных явлений позволило представить также и определенные границы эффективности государственного регулирования спроса и конъюнктуры в капиталистических странах.

Каталин Сикра, Фалушне

О взаимосвязи между разделением по труду и товарными отношениями

Замена движущей силы прибыли стимуляторами, отвечающими природе социалистического общества является ключевым вопросом использования возможностей, кроющихся в социализме.

Автор критикует статью А. Вацица, опубликованную в журнале «Кэзгаздашаги Семле» (№ 4 за 1978 год), концентрируя свои доводы в три группы вопросов: 1. разделение личных доходов внутри предприятий, 2. взаимосвязь между результатами предприятия и заработной платой, 3. проблема товарных черт рабочей силы Что касается первой проблемы, в противоположность Вацицу, автор излагает свое мнение о том, что заработная плата отдельных работников предприятия не может быть производной рыночной оценки деятельности предприятия. В связи со второй группой вопросов автор указывает на то, что в условиях, когда часть предприятий находится в монопольном положении, а система цен искажается дотациями и отчислениями в бюджет, реализуемая предприятием $v + m$ лишь очень неопределенно может выражать общественную полезность деятельности хозяйственной единицы, но и в случае относительно свободной конкурренции ряд внешних, независимых от работы предприятия факторов оказывает влияние на реализуемый предприятием результат. Автор также

по-иному толкует и влияние товарных отношений на разделение по труду. В связи с этой третьей группой вопросов она развивает мысль о том, что наличие товарных отношений проявляется и в сфере рабочей силы. Во взаимосвязи с этим принято говорить о превращении рабочей силы в товар. Автор высоко ценит статью Вацица, так как в ней выдвигаются проблемы, которые излагаются в единой системе. Однако в отношении толкования разделения по труду и применения этой категории к сегодняшним условиям она не согласна с концепцией Вацица.

Габор Ревес

О регулировании заработков

В связи с развернувшейся в журнале «Кэзгаздашаги Семле» дискуссии о венгерской системе регулирования заработков автор в данной статье излагает свою позицию.

Предлагаемое Шандором Балажи решение он считает в определенных условиях рационально применимым. Однако при данных условиях венгерского хозяйства основная проблема этого решения состоит в том, что она не способна воспрепятствовать чрезмерной на народнохозяйственном уровне выплате заработной платы. Поэтому связан с предложением Балажи определяемый уникально и дифференцированно для каждого предприятия налог с производства, пригодный для отвлечения «начальной прибыли», для применения к изменяющимся прибылям. Автор выявляет, что такой налог с производства превратился бы в форму «торгования о регуляторе», заменяющего «торгование о плане», не считая поэтому решение Балажи удовлетворительным.

Так называемое «регулирование общей относительной суммы выплачиваемой заработной платы при тормозящем действии средней заработной платы» и сегодня функционирует у большинства предприятий. Автор полемизирует с Яношем Лэккэшем об удовлетворительности этого регулирования. Он выявляет, что такое регулирование функционирует должным образом в том случае, если условия деятельности предприятия и его задачи определены как бы натуральными параметрами. Однако это регулирование оказывает на деятельность самостоятельных предприятий ирациональное воздействие, и этим способствуя возникновению беспринципных преимуществ.

По мнению автора заинтересованность коллективов предприятий следовало бы связывать с относительным уровнем прибыли (с величиной «нормы прибыли») таким образом чтобы при более высокой норме прибыли возрастал фонд поощрения. При данных условиях нельзя отказаться от административного регулирования заработной платы. Государство должно определить, насколько можно повышать с одного года на другой среднюю заработную плату у предприятий.

Альфред Шинкович

Замечания к дискуссии об усовершенствовании регулирования заработков

Автор в своей статье дает обзор об открытых вопросах нашей системы хозяйственного управления, анализирует и дает оценку соображениям, предложениям, возникшим за последние годы в связи с регулированием заработков.

Главным заключением статьи является, что заинтересованность в прибыли неадекватна системе материальной заинтересованности, так как на прибыль в силу необходимости оказывают влияние и внешние обстоятельства, из-за которых переоценивается деятельность коллектива предприятия. Автор, поворачивая ход мыслей, приходит к выводу, что прибыль может зависеть от всего кроме того, как выполняют свой труд рабочие. Труд, как в экстенсивном, так и в интенсивном отношении должен выполняться должным образом, независимо от того, для производства какой стоимости была использована рабочая сила. По мнению автора, заинтересованность в прибыли может быть адекватной формой материальной заинтересованности на уровне высшего руководства предприятий, так как оно должно заботиться о том, чтобы как рабочая сила, так и остальные ресурсы использовались для производства наибольшей стоимости, с наибольшей прибылью. Из этого следуют предложения автора относительно усовершенствования системы материальной заинтересованности.

SUMMARY OF THE ARTICLES

János Szita:

Ideas about measuring the intensity of foreign economic relations

For characterizing the intensity of foreign economic relations it is usual to apply the relation between the volume of foreign trade (or rather, within that, that of exports or of imports) and the national income. For instance, in Hungary we may repeatedly find the statement that the value of exports approaches 50 per cent of the national income.

The author characticizes this indicator because it unjustifiedly enlarges the weight of foreign economic relations. It is difficult to interpret economically, because it compares a gross value (exports) to a net value (national income). Readers less well versed in statistics may easily misinterpret this and believe that half of the result of production goes for exports.

Therefore, the author proposes to shift to such indicator in information destined for the public opinion which reflects what part of the output of the economy is realized abroad and what part of the domestic uses derives from imports. In scientific analyses, however, we should use a complex system of indicators which presents the foreign economic relations from many aspects.

Kálmán Pécsi:

On East—West cooperation in the light of the resolutioon of the Central Committee of the HSWP taken on 20th Oct., 1977.

The resolution by the Central Committee on long-term foreign economic policy is an organic continuation of the strategic conception worked out in the late sixties. It closely fits into the process whereby the new foreign economic policies of the CMEA countries, first of all of the Soviet Union, are formulated.

In this article the author discusses the development of East-West relations in the light of the new foreign economic strategy and, within it, the taks to be solved from a particular Hungarian point of view.

His main conclusion is that in the course of correcting the strategy of cooperation followed up to now also the drawing in of operative capital should obtain greater weight beside simply importing technology and know-how through cooperation. This obtains new dimensions through the extension of CMEA production integration possibilities, by the exploration and exploitation of the possibilities inherent in it.

György Pogány:

Development of the forces of production and the division of labour

The three important periods developed in the technology of production (manual technology, mechanical technology and automated production) determined the role of man in production and in the division of labour. In the production relying on manual technology and on mechanical technology division of labour according to objects and technology as well as that within trades soon develops, followed by the separation of basic from complementary activities and the division of labour by operations. These stages may be discovered also in the stage of automation, but in reverse order. Development of the means of production determines not only the extent and mode of the division of labour but also the extent to which and the mode how work can be broken into parts. But, while the division of labour develops essentially continually, in respect of breaking the work into parts two peaks can be observed, in the manufacture organization on the one hand, and in the organization of work based on the conveyor-belt, on the other.

The development of the means of production and, through this, the division of labour partly reduces the level of specialized knowledge needed for manual work but partly requires the acquisition of new knowledge and, finally, there are such social and technical phenomena which demand the raising of the general and special knowledge needed. All these cause an essential modification in the number and contents of trades and jobs. Thus: 1) old trades cease or the number of those working in them considerably diminishes; 2) old trades obtain new contents; 3) new trades and jobs become separated from the old ones; 4) old trades are replaced by new ones at an accelerated rate and quite new trades emerge; 5)

trades become integrated; 6) through work processes becoming independent new jobs come about.

Development of the division of labour modifies the pattern of employment, its quantitative distribution according to qualitatively determined criteria characteristic of the development level of the given economy. Comparison of the employment structures at two or more dates can characterize the direction and extent of the development of the given economy. Based on the analysis of the employment pattern in 64 countries, the economic structure may be classified into 7 groups by well defined criteria: 1) underdeveloped agricultural, 2) agricultural, 3) underdeveloped servicing, 4) agricultural-industrial, 5) industrial, 6) industrial-servicing and 7) developed servicing stages.

This typology has its modifications and characteristics in socialist and capitalist societies. Nevertheless, the pattern by branches is primarily determined. A further consequence of the division of labour is the complicated system of trades, occupations and jobs, and the highly deviating number of workers in these frameworks. (In Hungary there are about 12 thousand trades. In 1970 there were e. g. 196,000 locksmiths and 100 shaking-machine operators.)

Development of the forces of production essentially modifies the division of labour, the structure of earners by trades, occupations etc. At the same time, although the changes in structure have primarily economic and scientific-technical reasons, this phenomenon is strongly intervowen by social implications (collectivization, urbanization), too.

Mihály Laki:

Role of the state in the production of new products, in the application of new technologies

In his article the author analyzes the practice of introducing new products and new technologies and seeks answer to the question what influence the various state organs exercise on the process. State interference is analysed and typified by the author through the example of actual cases published in the literature about the introduction of new products and technologies. He reaches the conclusion that the most advantageous one is the type of interference when the state enters into relations with the enterprises as buyer.

Zsuzsa Orolin:

Possible directions of improving the system of pensions

The first part of the study surveys the prevailing system of pensions in Hungary. Based on an analysis of the system the deficiencies are identified the elimination of which should be aimed at. The author is of the opinion that way to improving the system of pensions leads through strengthening the social character of the pensions, reducing the unjustified differences between pensions which are indenpendent of the social utility of the work performed in the active age, as well as preserving the purchasing power of pensions.

In the second part of the article the ideas about the further development of the pension system are outlined. The basic idea is similar to that of the present Swedish pension system. The advantages and disadvantages of the system proposed are outlined together with some conditions necessary for practical implementation.

Klára Székffy:

Relationship between wages and productivity in the industry between 1950—1974

In the first part of the article the author analyzes the theoretical constructions and practical measures which tried to apply the *ex-post* macro-level relationship between the rise in real wages and the growth of productivity on the level of actual regulation in the years 1950-1974. She proves the failure of the concepts with the aid of statistical data and tries to clarify the macro-movements whose complicated mechanism led to the emergence of processes opposing the efforts.

Independently of the type of the wage control system the growth of money wages follows the development of production and productivity directly or indirectly through mechanisms which cannot be centrally controlled. Thus the links, the connecting cables must be found to create this connection.

The growth of wages is a function of the demand for, and supply of, labour. The labour market cannot be considered to be an autonomous area of the economy; the situation and bargaining positions of its actors, state authorities, enterprises, worker collectives, is a function of economic tensions. This relationship is reflected by the fact that the growth of industrial wages follows the fluctuations in investment activity. The increase in productivity follows mainly after the putting into operation of new capacities, much after increased investment activity. Thus, it is the investment cycle which may be considered as a link, which creates an indirect lagged relationship between the rise in money wages and the growth of productivity.

Zsigmond Bakos:

Achievements of the regional policy of the light industry in the course of the fourth five-year plan and its tasks for the fifth one

Relying on a wide data basis the article surveys the development of light industries in the Hungarian economy between 1965—1975. In the first half of the period the manpower still increased, but the rate of growth remained below the industrial average. After 1970 employment in the light industry started to diminish. At the same time, also the number of establishments fell, in Budapest by 273, in the countryside by 151 units.

In the meantime, the fixed assets of the light industry considerably expanded, between 1970 and 1975 they rose by about half. The article reviews the major development projects implemented in individual counties in detail.

The second part of the article discusses the targets set for the light industry in 1976—1980 and with projects planned in the individual counties.

László Czagány:

The turnover sphere of the food economy

The food economy is a national economic aggregate in the process of development and, therefore, the notion and its coverage could not yet be clarified by science unequivocally. Agricultural economists of the CMEA countries created in 1974 commonly drafted definitions and their use is becoming general in Hungary.

Also the turnover sphere within the food economy is described in literature in many ways. The concrete phases of the turnover sphere may and should be grouped according to several points of view. The most important criteria of grouping are: the productive activities belonging to the food economy (turnover of agricultural and food products, and of means of production of industrial origin), the use value of the products traded (means of production and consumer goods), the nature of interindustry relations (purchasing, internal and releasing turnover), the function of the movement of products (mediating and final turnover).

The point of emphasis of the trade in agricultural products is in Hungary the development of trade between the organizations which are vertically related.

Imre Dimény:

Economic problems of horticultural production systems

Technical progress is an important and indispensable driving force of expanding production also in agriculture; science becomes a force of production and industrial procedures are spreading in a growing number of branches.

Technological development conforms in agriculture, too, to the nature of the branch, to the fact that the object of work is mostly a living organism, productive activity is carried on in a natural environment, the production process shows seasonal fluctuations, there are a great many so-called critical periods.

All that involves that agriculture draws away increasing volumes of means of production and labour from other branches, its sphere of attraction is expanding. Agriculture is becoming a capital intensive and a cost-intensive branch of the economy.

Technological development serves first of all efficiency and profitability. This occurs, however, only if the means of production and materials are used in an unequivocally harmonized manner. In agriculture, too, the systems approch proved to be the most suitable instrument for exploiting and harmonizing the advantages to be derived from technological development; the most suitable forms of organization for this purpose proved to be the production systems.

In the horticultural branches 32 production systems were functioning on an area of about 55 thousand hectares in 1977. This area represents about 10 per cent of the total horticultural area.

It is a proven advantage also as regards the horticultural production systems that the farms operating under the system concentrate better on the real and detailed control of the production process, on implementing the system, they introduce up-to-date procedures, obtain a ready technology. With their activity they exert a considerable postitive effect on the development of the given culture and branch.

Péter Erdős—Ferenc Molnár:

Prices, profits, deficit financing (The case of the US economy, 1968—1976)

In the No. 12, 1977 issue of Közgazdasági Szemle the authors published their method for estimating the incomes, consumption and saving of social classes. In this article on the basis of data obtained by that method they analize the changes of some macroeconomic variables of the US economy during the 1968-1976 period, characterized by two recessions (a mild and a rather severe one) having occurred amidst a stubborn inflationary process. The tools chosen by the authors for their analysis were a formula of the price level of consumption goods, well established in Hungarian academic economics; a variant of the same taking into account also government purchases and Kalecki's profit equation. Besides numerical tables they present also in the form of instructive charts of a new type the year

to year changes in the inflation and the relative shares of its components. By the same method they also present the changes in profits: their structure in each year of the period under study and the relative weights of their components in the year to year changes. This analysis also reveals some limits of demand management and anticyclical economic policy.

Mrs. Falus, Katalin Szikra:

On the relationship between distribution according to work performed and the commodity relations

Substitution of the profit motive with incentives conforming to the nature of socialist society is a pivotal problem of evolving the possibilities inherent in socialism.

The author criticizes the article of A. Vačić, published in No. 4. 1978 of Közgazdasági Szemle, and groups her arguments accroding to three spheres of problems: 1. distribution of personal incomes within the enterprise, 2. relationship between the profits of the enterprise and wages, 3. problems of the commodity features of labour power. As regards the first problem, contrary to Vačić, she is of the opinion that one cannot deduce the wages of individual workers from the market valuation of the enterprise's activity. As regards the second group of problems, the author calls attention to the fact that under relations when a part of the enterprises is in a monopolistic situation and the price system is distorted by subsidies and levies, the $v+m$ realized by the enterprise can express the social utility of the enterprise's activity only in a highly uncertain manner. But even under conditions of a relatively free competition, the results realized by the enterprise are influenced by a great many external factors independent of its work. Mrs. Falus interprets the effect of commodity relations on distribution according to work performed in a manner different from that of A. Vačić. In connection with the third group of problems she explains that the existence of commodity relations appears also in the sphere of labour power. In this context it is usual to speak about the labour power becoming a commodity. The author appreciates the article by Vacić because of raising the problem and explaining it in the framework of a uniform theoretical system. As regards, however, the application to present relations of the principle of distribution according to work performed, she does not agree with the concept expounded by Vačić.

Gábor Révész:

On the regulation of earnings in Hungary

Contributing to the discussion going on in the "Közgazdasági Szemle" the author expounds his standpoint on the Hungariain system of regulating earnings.

He believes that the solution advanced by Sándor Balázsy, the "surtax on income" is capable of functioning under definite conditions. But under the given Hungarian conditions, the basic problem of this solution is that it does not satisfactorily limit in itself the outflow of wages. This is why the proposal of Balázsy entails a production tax to be determined in a differentiated manner by enterprises which is suited to tax away the "starting profit" and follow up also the changes in profit. The author points out that this production tax would grow into a completed form of the "regulation—bargaining" supplementing the "plan—bargaining" and, therefore, he does not deem the solution offered by Balázsy as statisfactory.

The so-called "relative wage-bill regulation with average wage-brake" is functioning in a considerable part of enterprises also at present. The author denies the statement by János Lökkös that this regulation is satisfactory. He shows that such regulation is capable of functioning if the operational conditions and tasks of the enterprise are as if naturally given. But the functioning of the autonomously managed enterprise is irrationally influenced by the regulation and thus promotes the coming about of unprincipled preferences.

According to the author it is justified to link the motivation of the enterprise collective to the relative profit level (to the size of the "rate of profit"), so that with a higher rate of profit the sharing fund should be bigger. Under the given conditions an administrative regulation of wages cannot be dispensed with. The state has to determine to what extent average wages in enterprises may rise from one year to the next.

Alfréd Sinkovics:

Contributions to the discussion aimed at improving the regulation of wages and earnings

The author surveys the open problems of the development of the economic control system and analyzes the ideas and proposals having emerged in recent years about the control of vages and earnings.

The main statement of the article is that the profit motive is not an adequate form of the system of material incentives since, as a matter of fact, profit is influenced also by such external factors as may revalue the activity of the enterprise collective. The article reverses the reasoning and reaches the conclusion that profit may depend on anything but on how the workers perform their work. Labour performance should be adequate both extensively and intensively, independently of the fact whether and to what extent the given labour was used in a value-creating way. According to the author the profit motive may be an adequate form of financial stimulation for the higher executives of the enterprise since it is the management of the enterprise that has to take care that both labour and the other resources should be used in a manner creating the highest value and most profitably. From this follow the author's proposals regarding the improvement of the system of material stimulation.

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL

ВОПРОСЫ ЭКОНОМИКИ

1978. évi 4. sz.

Belouszov, R.: V. I. Lenin a termelés társadalmasítása és a tervszerűség egységéről

Jemeljanova, I.: V. I. Lenin a szocialista munkaversenyről és az élenjáró tapasztalatról

Kraszovszkij, V.: Beruházáspolitika a fejlett szocializmus időszakában

Manjusisz, A.: A Litván SZSZK beruházásainak irányítása

Karljuk, I.: Agráripari komplexum kialakítása, tervezése

Filippovszkij, Je.: Szabadalmi statisztika alkalmazása a tudományos-műszaki haladás elemzésében

Cholaj, H.: Szociálpolitika a fejlett szocializmus építésének időszakában a népi Lengyelországban

Gorizontov, B.—Produkin, V.: Környezetvédelem a KGST-tagországokban

Havina, Sz.—Geraszimova, V.: Burzsoá közgazdászok nézetei a szocialista ipari egyesülésekről

Volkov, M.: A foglalkoztatottság problémája a fejlődő országokban

Kosuta, A.—Rozenova, L.: Az új technika népgazdasági és önálló elszámolási kihatásai, valamint az árképzés

Jakunyin, A.—Glikman, V.: A tudományos-műszaki haladás irányítása a mezőgazdasági műszerek gyártásában

Borodkin, A.: A tudományos-műszaki haladás és a számvitel

Kolomijec, P.: Tartalékalkatrész-ellátás a mezőgazdaságban.

Togzsanov, T.—Babadzsanov, H.: Jövedelmezőség a szocialista mezőgazdaságban

Jegiazarjan, G.—Nyekraszov, O.: Egy konferencia hatékonyságáról („Az önálló elszámolás tökéletesítése ipari ágazatokban" című össz-szövetségi tudományos-műszaki konferencia ajánlásainak végrehajtásáról.)

Marjanovszkij, V.: Az össznépi tulajdon fejlődésének problémái (Közös koordinatív és elméleti tanácskozás Kazanyban 1977-ben)

Udovenko, V.: A fejlett szocialista gazdaság regionális aspektusai (Köztársaságközi tudományos-elméleti konferencia, Taskent, 1977.)

Gurvics, F.: A tudományos kutatói elaborátumok tervezésének és irányításának IV. össz-szövetségi szimpoziona (Zvenyigorod, 1977. november)

Beszámoló a harmadik szovjet—amerikai gazdasági szimpozionról (Racine, 1977. november-december)

1978. évi 5. sz.

Jeremin, A.: A szocialista tulajdon fejlődésének elemzéséről

Gomberg, Ja.: Szükséges termék a szocializmus feltételei között

Tyihonov, N.: A munka szerinti elosztás objektív kritériumai

Szencsagov, V.: A szocialista gazdasági mechanizmus fejlődése

Palterovics, D.: A berendezés-kihasználás javítása a gépgyártás területén

Bezrukov, V.: A térszámítások automatizált rendszere (Eredmények és perspektívák)

Szubockij, Ju.: Termelési koncentráció és kisvállalatok

Mezsberg, Ju.: A falu átalakításának mai problémái

Peksev, Ju.: A szocialista államok közös tervezési tevékenységének tökéletesítése

Taraszov, L.: A KGST-országok gazdasága (Az 1977. évi eredményei és az 1978. évi tervek)

Mracskovszkaja, I.: A revizionizmustól az antikommunizmusig (O. Sik nézeteinek példája)

Glebova, V.: A szocialista országok ipari színvonalának szembeállítása

Habinszkaja, F.: A fordított irodalom mint a tudomány tervezésének tárgya

Reznyikov, L.: Tudományos konferencia: A politikai gazdaságtan időszerű feladatai az SZKP XXV. kongresszusán kitűzött feladatok megoldásának fényében (Moszkva, 1977. december)

Belokva, Je.—Iospe, F.: A tudományos-műszaki haladás gazdasági és szociális problémái a fejlett szocialista társadalomban (A Szovjetunió és az NDK közgazdászainak harmadik vegyesbizottsági ülése, Moszkva, 1977. december)

Fjodorova, N.: A nagyvárosok társadalmi-gazdasági fejlődése: módszertan és tervezés (A SZUTA társadalmi-gazdasági problémákkal foglalkozó intézetének konferenciája 1977 júniusában, Moszkvában)

Taraszov, G.: Közgazdasági intézet a SZUTA távol-keleti centrumában (Habarovszkban)

ИКОНОМИЧЕСКА МИСЪЛ

1978. évi 2. sz.

Pasaliev, I.: Tervszerű irányítás — összhangban a gazdasági stratégia követelményeivel

Davidov, D.: Az új tervezéstechnológia és a tudományos-műszaki haladás

Zlatanov, Z.: A termelés- és a munkaszervezés tökéletesítése — az ipari termék minőségjavításának tényezője

Agababjan, Je.: A lakossági fogyasztás és a lakossági szükségletek mérésének, prognosztizálásának módszertani problémái

Gorgieva, Sz.: Gazdaságmatematikai modell a településrendszerek paramétereinek optimalizálására

Sztankov, V.: Az állattenyésztés hatékonysága közgazdasági elemzésének módszertani problémái

Georgiev, N.: Tudományos-műszaki együttműködés a Bolgár Népköztársaság és a harmadik világ államai között

Cvetanova, O.: Törökország társulása a Közös Piaccal és ennek tükröződése a mezőgazdaságban

Baev, G.: Aggregált, dinamikus modell a beruházások hatékonyságának elemzésére

Kosztov, Sz.: A hasznos ásványi kincsek gazdasági értékelésének kérdése a KGST-tagországokban

Sapkarev, P.: A bolgár népgazdaság ágazati struktúrájának tökéletesítése

Grozdanov, K.: A szocialista bővített újratermelés problémái a mai társadalomfejlődési szakaszban Bulgáriában (Tudományos konferencia a BTA Közgazdasági Intézetének szervezésében, Szófia, 1977. XII. 5.)

Popova, V.—Gjurov, D.: A tudományos-műszaki haladás társadalmi-gazdasági problémái

Piseva, D.—Avramov, R.: A kapitalizmus általános válsága a mai fejlődési szakaszban (A fiatal közgazdászok nyári egyetemének szimpoziona, Eberswlade, 1977. szeptember 4—17.)

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

1978. évi 3. sz.

Kondrasov, V.: A társadalmi termelési mód politikai és gazdasági értelmezése

Lejbkind, A.—Rudnyik, B.—Tyihomirov, A.: Néhány népgazdasági tervezéselméleti fogalom tartalma és kölcsönviszonya

Gerskovics, B.—Livsic, V.: A felhalmozás és a fogyasztás közötti kölcsönös viszony a fejlett szocialista társadalomban

Kotljar, A.: A munkaerő szocialista elosztása

Szuhonoszenko, N.: A felhalmozás és a fogyasztás szabályozása kolhozszektorban

Kuzin, V.: A földjáradék nagyságának számbavétele a kolhozok termelési eredményeinek értékelésénél

Szterlikov, F.: Az agrártermelés minősége és az ár

Voronyin, V.: A mezőgazdaság és a kereskedelem kölcsönös kapcsolatainak tökéletesítése

Bondarjev, G.: A tőke szerves összetételéről szóló marxi tanítás kialakulásának történetéhez

Lavrikov, Ju.—Korickij, E.: A vezetési folyamatok „termelési értelmezéséről"

Csibrikov, G.: A kisburzsoázia elméletei a reakció szolgálatában álló tőkés világgazdaságról

Romanova, V.—Cviklisz, I.: A Szovjetunió és a fejlődő országok gazdasági kapcsolatai

Babajev, B.: A közgazdászképzés néhány időszerű kérdése

Jezsov, A.: Elektronikus számítógépek alkalmazása a politikai gazdaságtani oktatási folyamat hatékonyságának fokozása végett

Zsiljcov, Je.: Öt kérdés a felsőoktatás hatékonyságának köréből

Antropov, B.: Lakossági kereslet a fejlett szocialista társadalomban: lényege és változásai

Szlepuhin, V.: Tudományos-koordinatív tanácskozás a szocialista társadalmi termelési irányítás gazdasági módszereinek tökéletesítéséről (Szocsi, 1977. október)

Zemljanszkij, F.: Össz-szövetségi konferencia a világóceán gazdasági problémáiról (Ogyessza, 1977. szeptember)

Tavaszijev, A.: Gondolatok egy össz-szövetségi konferencia után. („Az önálló elszámolás, valamint az áru- és pénzviszonyok", Riga, 1977. november)

Anatoljev, A.: A közgazdaságtudományok új doktorai

Zsuravljova, G.: Hogyan képezzük ma az abszolút értéktöbbletet

Kulesov, V.: Milyen új vonások jellemzik a mai viszonyok tőkekivitelét?

1978. évi 4. sz.

Virnih, D.: Lenin terve a szocializmus gazdasági alapjainak létrehozására („A szovjet hatalom soron következő feladatai" című mű megjelenésének hatvanéves évfordulójára)

Uszmanov, Sz.: A gazdaság és politika kölcsönhatásáról szóló lenini eszmék hatóereje a szocializmusban

Cagolov, N.: Az imperializmusról szóló lenini tanítás mint új lépcsőfok a marxi—lenini gazdaságtan elméletének és módszerének fejlődésében

Bunyics, P.: A fejlett szocialista társadalom gazdasági mechanizmusa

Csisztov, L.: A szocialista termelés hatékonysága, intenzifikálása

Mirosnyikov, N.: Az új technika bevezetésének határai a szocializmusban

Adam, P.: A tervezés és irányítás tökéletesítése az agráripari integráció teremtette feltételek mellett

Harahasjan, G.: A szocialista világrendszer gazdasági törvényeinek kérdéséhez

Vladova, N.: A műszaki újrafelszerelés ösztönzése a KGST-tagországok iparában

Belova, V.: A lenini eszmék mint az imperializmusról szóló mai elméletek bírálatának alapjai

Azarova, M.—Atlasz, M.: A politikai gazdaságtani oktatás új főiskolai programja

PLÁNOVANÉ HOSPODÁŘSTVÍ

1978. évi 2. sz.

Vutov, V.: A tervezés mérlegmódszerének további tökéletesítéséről

Georgiev, R.: Az új tervezési technológia információs bázisa

Sztanoev, D.: A tervezés tökéletesítése és az árak tükröződése a tervben

Sztrasilov, Zs.: A föld értékelése és a tervezés új megközelítése a mezőgazdaságban

Angarszki, T.: A tudományos-műszaki haladás árak segítségével való ösztönzésének kérdései közszükségleti cikkek esetében

Devedzsiev, M.: A településrendszerek lényege, jelentősége és szerepe a területi tervezésben

Kraszteva, Sz.: A klasszifikáció és koordináció problémái a dinamikus normatívák egységes rendszerében

Sztancsina, P.: A szocialista bővített újratermelés problémái a mai szakaszban (Tudományos konferencia a BTA közgazdasági intézetében 1977 októberében)

wirtschafts wissenschaft

1978. évi 3. sz.

Lebedinskij, N. P. A tervszámítások automatizált rendszerének kialakítása a Szovjetunióban

Kotalik, Z.: Rendszerszemlélet az automatizált irányítási rendszer kialakításában

Hutař, J.—Svoboda, J.: A középtávú tervezés modelljei

Janeček, V.: Az új árarányokról a nagykereskedelmi árak rendszerében

Trojan, S.: Az építőipar tervszerű irányításának továbbfejlesztése a beruházásokkal összefüggésben

Karpíšek, S.: Az állóeszközök kihasználása

Kračmar, M.: A foglalkoztatás hosszú távú problémái

Czesaný, S.: Az agráripari komplexum népgazdasági tervezésének módszertanáról

Matevosov, E.: A szovjet gazdaság a Planovoje Hozjajsztvo hasábjain

1978. évi 4. sz.

A Szovjetunió és az NDK közgazdászainak harmadik vegyesbizottsági ülése: A tudományos-technikai haladás gazdasági és szociális problémái a fejlett szocializmusban

Gvisianyi, D. M.: A tudományos-technikai haladás társadalmi problémái

Nick, H.: A tudományos-műszaki haladás társadalmi irányítása tökéletesítésének problémái

Gatovszkij, L. M.: A tudományos-műszaki haladás irányításának közgazdasági aspektusa. Módszertani kérdések

Winkler, G.: A tudományos-műszaki haladás szociális aspektusai

Adalékok a Szovjetunió és az NDK közgazdászai harmadik vegyesbizottsági ülésének (Moszkva, 1977. december 5—10.) „A tudományos-műszaki haladás gazdasági és szociális problémái a fejlett szocializmusban" című témáról rendezett vitájához

ПЛАНОВОЕ ХОЗЯЙСТВО

1978. évi 3. sz.

Minden eszközt vegyünk igénybe a mezőgazdasági termelés hatékonyságának fokozása végett

Hitrov, Sz.: Az agrárépítkezések mai színvonala és fejlesztési perspektívái

Florentyev, L.: Nem feketeföldi övezet. A mezőgazdaság gyorsított ütemű fellendítésének komplex programja

Borcsenko, N.: A falu szociális fejlesztése

Csurajev, V.: A népi ellenőrzés — a szovjet demokrácia legfontosabb formája

Koljadin, I.—Jakunin, I.: A gabonagazdaság fejlesztése — a mezőgazdasági termelés fellendítésének alapja

Monov, A.: A földművelés belterjesítésének tényezői

Kerman, D.: A szakosítás és a gazdaságközi kooperáció elmélyítése Belorusszíában

Poljanszkij, V.—Sztarikov, L.: A mezőgazdasági gépgyártás tervezésének tökéletesítésében szerzett tapasztalatok

Krilov, P.—Krotov, Ju.—Grisin, K.: A nettó termék a tervmutatók rendszerében

Trjakin, A.: Az állami tervfegyelem megszilárdítása a gazdálkodás valamennyi láncszemében

Korszakov, A.: A termelés területi szakosítása

Mezsevics, M.: Komplex nagyváros tervezése

Abrjutina, M.: A népgazdaság tervmérlegének egységes rendszeréről

Abramov, P.—Homenko, V.: A helyi szervek szerepének megszilárdítása egy régió komplex fejlesztésében (A Tatár ASZSZK példáján)

Szeleznyev, A.—Szuvorov, Je.: Az új technika kidolgozásában résztvevők ösztönzésére szolgáló alapok elosztásának módja

Fridman, L.: Össz-szövetségi konferencia Rigában: „Önálló elszámolás az áru- és pénzviszonyok rendszerében"

Koskin, V.: KGST-tanácskozás az irányítás gazdasági módszereiről (Moszkva, Lomonoszov egyetem)

Adamescu, A.: A társadalmi termelés koncentrálásának problémái az OSZSZSZK nem feketeföldi övezetében (Összoroszországi konferencia Szaranszkban)

Планово стопанство

1978. évi 3. sz.

Kadijszki, A.: Külkereskedelmi szervezetek szerepének, felelősségének növelése a mérnöki és az ellentervek összeállításában

Ilev, B.: Összefüggés az ártervezés és a népgazdaság tervszerű irányítása tökéletesítése között

A nemzeti pártkonferencia anyagához: A tervszerű gazdasági irányítás és a szocialista munkaszervezés tökéletesítése

Sismanov, T.: A modernizálás és a rekonstrukció problémái a bolgár gépgyártó vállalatokban

Dancsev, A.: A környezetvédelmi intézkedések hatékonyság-fokozásának alapfeltételei, lehetőségei

Szpaszov, I.—Popov, Al.—Hinkova, B.—Mircsev, P.—Kadzsijeszka, P.: A tudományos és a műszaki problémák értékelése, kiválasztása, tervbe foglalása

Kovacseva, J.: Az áremelések és az árengedmények — a közszükségleti cikkek minőségi és műszaki színvonala javításának gazdasági ösztönzői

Karcs, R.: Az új termékek statisztikai felmérési rendszere és a mai termékfelújítási szint Csehszlovákiában

POLITICKÁ EKONOMIE

1978. évi 3. sz.

A Politická Ekonomie 25 éve
Závada, J.: A közgazdaságtudományi publicisztika küldetéséről

Nikl, J.: Az előretekintés az évforduló legjobb értékelése

Soural, V.: A minőségre való törekvés

Klacek, J.—Toms, M.: A termelés, a termelékenység és az átlagbérek modellezése a csehszlovák iparban

Gürlichová, S.: A kapitalizmus dinamikája néhány polgári értelmezésének összevetése a marxi értelmezéssel

Machová, D.: A nemzetközi társadalmi tulajdon és a szocialista országok integrációs közössége nemzetközi irányításának kérdéseiről

Nachtigal, V.: A gazdasági-matematikai modellrendszerek a tervezésben I.

economía y desarrollo

1977. évi 42. sz.

Herrera, H.—Karelin, J. V.: Az egyetemek szerepe a felsőfokú oktatás rendszerében
Kornai János: A szektorok közti és időrend szerinti kiválasztás néhány problémája: magyar tapasztalatok a hosszú távú tervezésben
Liovin, A.: A kubai vízi erőforrások védelmének gazdasági vonatkozásai
Ayala, H.: Jegyzetek az árukapcsolatokról
Segre, R.: A földstruktúra jelenlegi helyzete Latin-Amerikában
Perez, O.: Infláció, kőolaj és új pénzügyi rend a kapitalista világrendszerben 1971—1975
Armengol, A.—D'Angelo, O.: A dolgozók részvétele és kommunikációs folyamatai a vállalatok vezetésében
Armas, C.—Lois, J.—Gonzalez, L.: Optimális megoldás egy cukornádtermelő és állattenyésztő vidék takarmánnyal való ellátására
Figueras, M.—Sotres, M.: Gazdaságot tervezni
Kubai vélemények az OIEA XX. általános konferenciájáról

E SZÁM SZERZŐI:

Dr. Bakos Zsigmond kandidátus, könnyűipari miniszterhelyettes; **Bauer András,** a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tudományos munkatársa; **Blahó András,** a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem adjunktusa; **dr. Bródy András,** a közgazdaságtudományok doktora, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos tanácsadója; **dr. Czagány László,** a szegedi József Attila Tudományegyetem politikai gazdaságtan tanszékének aspiránsa; **dr. Dimény Imre,** a mezőgazdaságtudományok doktora, a Kertészeti Egyetem rektora, tanszékvezető egyetemi tanár; **Erdős Péter** akadémikus, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos tanácsadója; **Falusné Szikra Katalin** akadémikus, egyetemi tanár (Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem); **dr. Ferenczi Tibor** kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem adjunktusa; **dr. Forgács Csaba,** a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem adjunktusa; **Gál Péter,** a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tanársegéde; **dr. Hőgye Mihály,** a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tanársegéde; **dr. Klekner Péter,** az Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézetének munkatársa; **Laki Mihály,** a Konjunktúra- és Piackutató Intézet főelőadója; **Makó Csaba** kandidátus, az MTA Szociológiai Kutatóinézetének tudományos csoportvezetője; **Mészáros Tamás,** a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem adjunktusa; **dr. Molnár Ferenc** kandidátus, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének főmunkatársa, a Közgazdasági Szemle rovatvezetője; **dr. Orolin Zsuzsa** kandidátus, a MüM Munkaügyi Kutatóintézetének főmunkatársa; **dr. Pécsi Kálmán** kandidátus, az MTA Világgazdasági Kutatóintézetének osztályvezetője; **dr. Pogány György** kandidátus, az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének tudományos tanácsadója; **Pócs Ervin,** az MSZMP KB munkatársa; **Punyi István,** a Kőolajvezeték Építő Vállalat szervező-közgazdásza; **Révész Gábor** kandidátus, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének csoportvezetője; **Schmidt Ádám** kandidátus, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének nyugdíjas munkatársa; **Sinkovics Alfréd,** az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének munkatársa, a Közgazdasági Szemle rovatvezetője; **Székffy Klára,** a KSH Gazdaságkutató Intézetének tudományos segédmunkatársa; **dr. Szita János,** a közgazdaságtudományok doktora, a Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Titkárságának vezetője; **Tordai Ildikó** csoportvezető (Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem).

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Szerkesztőség: 1112 Budapest, Budaörsi út 43/45. — Telefon: *850-777, 853-775, 853-776.
Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010
Terjedelem: 16 ív. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1978. június 12.
78.0468 — Kossuth Nyomda, Budapest
Felelős vezető: Monori István vezérigazgató
A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:
az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010, postacím: 1363 Budapest, Postafiók 24. — Pénzforgalmi jelzőszám: 215—11488; az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-612, postacím: 1368 Budapest, Postafiók 236. — Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (Budapest V., József nádor tér 1. Postacím: 1900 Budapest) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámlara. — Előfizetési díj egy évre 132 forint.

ОРГАН СОВЕТА ПО ЭКОНОМИЧЕСКИМ НАУКАМ
ВЕНГЕРСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК

СОДЕРЖАНИЕ

Янош Сита — Некоторые соображения об измерении интенсивности внешнеэкономических связей 769
Калман Печи — О сотрудничестве между Востоком и Западом в свете решения ЦК ВСРП от 20-го октября 1977 года 781
Дьердь Погань — Развитие производительных сил и разделение труда ... 796
Михай Лаки — Роль государства в производстве новых изделий, в применении новых технологий 807
Жужа Оролин — Возможное направление усовершенствования нашей системы пенсий 825
Клара Секфи — Взаимосвязь между заработной платой и производительностью труда в период между 1950—1974 гг. 831
Жигмонд Бакош — Результаты политики размещения в венгерской легкой промышленности в четвертом и ее задачи в пятом пятилетнем плане 848
Ласло Цагань — Сфера обращения пищевкусового хозяйства 858
Имре Димень — Экономические вопросы производственных систем в садоводстве 871
Петер Эрдэш—Ференц Молнар — Некоторые взаимозависимости формирования цен и прибыли, а также «финансирования дефицита» (На примере американского хозяйства) 883

ДИСКУССИЯ

Каталин Сикра; Фалушне — О взаимосвязи между разделением по труду и товарными отношениями 911
Габор Ревес — О регулировании заработков 917
Альфред Шинкович — Замечания к дикуссии об усовершенствовании регулирования заработков 935

ОБЗОР

Система нарядов в оплате труда на практике *(Иштван Пуни)* 951
Экономическое развитие европейских стран-членов СЭВ в 1977 году *(Эрвин Поч)* 956
Качество труда и отношения в области труда в Соединенных Штатах *(Чаба Мако)* 966

НАУЧНАЯ ИНФОРМАЦИЯ

Юбилейная научная сессия (Институт экономических наук имени Карла Маркса, 11—13 апреля 1978 года) *(Андраш Блахо, Петер Гал, Тибор Ференци, Чаба Форгач, Андраш Бауэр, Тамаш Месарош, Михай Хэде, Илдико Тордаи)* 979
ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ 995

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Тивадар Бернат—Дьердь Энеди «Территориальные проблемы венгерского хозяйства» *(Петер Клекнер)* 1002
Иван Мезнерич «Финансовое право в социалистическом хозяйстве и международных связях» *(Адам Шмидт)* 1005
Иан стидмэн «Маркс после Сраффи» *(Андраш Броди)* 1009
Резюме статей на русском и английском языках 1012
ИЗ СОДЕРЖАНИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ 1020

Főszerkesztő: *Zsarnóczai Sándor*
Szerkesztőségi titkár: *Hidas Bertalanné*
Olvasószerkesztő: *Kovács Lajos*
Rovatvezetők: *Balázsy Sándor*
Gábor R. István
Molnár Ferenc
Sinkovics Alfréd
Szabó Katalin
Vági Ferencné
Tördelőszerkesztő: *Bánhalmi Andrea*

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

9

A tartalomból

TIMÁR MÁTYÁS:
Gondolatok gazdaságirányítási rendszerünkről

KORNAI JÁNOS:
A hiány újratermelése

KOZMA FERENC:
Gondolatok a természeti erőforrások hasznosításának hatékonyságáról

HEGEDÜS ANDRÁS—MÁRKUS MÁRIA:
A kisvállalkozó és a szocializmus

XXV. évfolyam

1978. szeptember

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztő bizottság tagjai:
AUGUSTINOVICS MÁRIA, BOGNÁR JÓZSEF, CSIKÓS-NAGY BÉLA, CSIZMADIA ERNŐ, ERDŐS PÉTER, FALUSNÉ SZIKRA KATALIN, FEKETE FERENC, GANCZER SÁNDOR, HETÉNYI ISTVÁN, HORVÁTH LÁSZLÓ, HUSZÁR ISTVÁN, KÁPLÁR JÓZSEF, KESERŰ JÁNOSNÉ, KORNAI JÁNOS, MEGYERI ENDRE, NAGY TAMÁS, NYERS REZSŐ (elnök), SIPOS ALADÁR, SZABÓ KÁLMÁN, SZAMUELY LÁSZLÓ, VINCZE IMRE, ZSARNOCZAI SÁNDOR (főszerkesztő)

TARTALOM

Timár Mátyás: Gondolatok gazdaságirányítási rendszerünkről .. 1025
Kornai János: A hiány újratermelése 1034
Kozma Ferenc: Gondolatok a természeti erőforrások hasznosításának hatékonyságáról 1051
Hegedüs András—Márkus Mária: A kisvállalkozó és a szocializmus 1076

SZEMLE

A külföldi tőke a növekedési folyamatban (Peru esete) *(Gelei Anna)* 1097
Bérszabályozás Lengyelországban *(Polgár Miklós)* 1115

TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ

Csernisevszkij születésének 150. évfordulójára *(Mihalik István—Szigeti Endre)* 1118
UNCTAD szeminárium Budapesten *(Dobozi István)* 1130

FOLYÓIRATSZEMLE 1136

D. Allahverdjan: Áru- és pénzviszonyok a fejlett szocializmusban — Thomas Balogh: Csak a nemzetközi monetáris rendszer reformja akadályozhatja meg a deflációs válságot

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Benke Istvánné: A nemzetközi tőkés nagyvállalat *(Blahó András)* 1140
V. J. Elmejev: A társadalmi tervezés módszertani alapjai *(Hideg Éva)* 1144

A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata 1146
KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL 1149

E SZÁM SZERZŐI:

Blahó András, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem adjunktusa; **dr. Dobozi István,** az MTA Világgazdasági Kutató Intézetének munkatársa; **Gelei Anna** kandidátus, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének főmunkatársa; **Hegedüs András,** a közgazdaságtudományok kandidátusa; **dr. Hideg Éva,** az MTA Filozófiai Intézetének munkatársa; **Kornai János** akadémikus, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tanácsadója; **dr. Kozma Ferenc,** a közgazdaságtudományok doktora, a Minisztertanács Titkárságának főosztályvezetője; **Márkus Mária** szociológus; **dr. Mihalik István** kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem docense; **Polgár Miklós,** a Pénzügykutatási Intézet tudományos munkatársa; **dr. Szigeti Endre** kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem docense; **dr. Timár Mátyás,** a közgazdaságtudományok doktora, a Magyar Nemzeti Bank elnöke.

TIMÁR MÁTYÁS:

Gondolatok gazdaságirányítási rendszerünkről

Az elmúlt három évtizedben társadalmi-gazdasági fejlődésünk szerves részeként időről időre változtak a gazdaság irányításában alkalmazott módszereink is.

Az indulás nehézségein a Szovjetunió segített át a tervgazdaság irányításában szerzett több évtizedes tapasztalataival. Köztudott, hogy a régi rendszertől fejletlen gazdaságot örököltünk. Gondjainkat tetézték a háborús pusztítás hosszú évekig érzékelhető következményei, a hidegháborús légkör, és az a tény is, hogy az új vezetők ezreinek még nem volt — nem lehetett — kellő irányítási gyakorlata. A szovjet tapasztalatok „honosítása", a magyar viszonyok közé való átültetése sem ment máról holnapra. Az első ötéves terv a nemzeti jövedelem nagyarányú átcsoportosításával hajtotta végre az iparosítást, ez a gazdaság erőteljesen központosított irányításával járt. Ezekben az években a tervgazdálkodás központi utasításokra épülő modellje alakult ki és erősödött meg.

Az ország termelőerőinek gyors növekedése azonban már ebben az időszakban érlelte — nemcsak nálunk — a továbbfejlődés igényét. Az ötvenes évek derekán élénk közgazdasági vita kezdődött a Szovjetunióban és más KGST-országokban a szocialista gazdaságirányítás kérdéseiről, az értéktörvény szerepéről, a szocialista gazdaságnak megfelelő ártípusról. E vita átterjedt a vállalati tevékenység önállóságának értékelésére s ezzel kapcsolatban a nyereség jelentőségére, a beruházások hatékonyságának vizsgálatára, a terv és a piac kölcsönhatására. E vitához — amely ma is tart — a magyar közgazdászok is értékes gondolatokkal járultak hozzá. Ez az elméleti tevékenység kiterjedt a NEP-korszak elemzésére, különösen Lenin korabeli műveinek s bennük azoknak a gondolatoknak a tanulmányozására, amelyek az új társadalmi rend megszilárdulása, a gazdaság megerősödése, az új gazdasági vezetőréteg beérése után a továbblépéshez a legtöbbet adhatták.

Lenin az új gazdaságpolitika kidolgozásakor feltárta, hogy a gazdasági feladatokat nem lehet egyedül „a proletárállam közvetlen parancsszavára" és a „nagy forradalom szülte lelkesedésre" építeni, hanem támaszkodni kell a „személyes érdekeltségre és a gazdasági elszámolásra" is. Kifejtette, hogy az árutermelés és a piaci viszonyok — ha megtanulunk bánni velük — a szocialista építést szolgálják. Azok a gondolatok, amelyeket Lenin életének utolsó esztendeiben papírra vetett a szocialista tervgazdálkodásról és a piaci kategóriák alkalmazásáról, az anyagi ösztönzésről, a pénzgazdálkodásról és nem utolsósorban

a szilárd szocialista valuta megteremtéséről, egy új, a szabályozott piac módszereit is alkalmazó, az anyagi ösztönzést igénybe vevő tervgazdálkodási modellt alapoztak meg.

Mi is azt vizsgáltuk: hogyan lehet a gazdaság fejlődéséhez, erősítéséhez hatékonyan felhasználni — a tervgazdálkodás keretében — a piacot, a gazdasági versenyt, a kereskedelmet, a pénzt: hogyan függ össze a gazdaság tervszerű irányítása a vállalatok és a szövetkezetek önállóságával; hogyan ösztönzi és befolyásolja a nyereség a termelést és az áruforgalmat; mi a szerepe a dolgozók anyagi érdekeltségének a szocialista elosztási viszonyok erősítésében és a gazdasági hatékonyság javításában.

Már az ellenforradalmat követő első jelentősebb irányítási újítások, majd a mezőgazdaság szocialista átszervezése során, még később, a hatvanas évek közepén, a gazdaságirányítás átfogó reformjának fő elveiben döntő szerepük volt a lenini gondolatoknak.

Ma már egy évtizedes tapasztalatunk van az 1968-ban bevezetett irányítási rendszerről is. Világosabban látjuk erényeit is, fogyatékosságait is, s a tapasztalatok fényében, a mind határozottabban felismerhető világgazdasági irányzatokat is figyelembe véve, elég nagy biztonsággal következtetni lehet a teendőkre.

A reform fő eredményei

A magyar gazdaságirányítási reform fő eredményei a következőkben foglalhatók össze.

Az új gazdaságirányítási rendszer a központi tervező szervek munkáját a fő társadalmi-gazdasági összefüggésekre összpontosította. A fejlesztés, a beruházás, a termelés és a forgalmazás szövevényes részletkérdéseiről való döntések decentralizálása a legjobb ismeretekkel és cselekvési lehetőséggel rendelkező gazdálkodó egységekhez növelte a központi tervezés hatékonyságát, mivel egyrészt tehermentesítette azt, másrészt szinte felmérhetetlen — addig passzív — vállalati és szövetkezeti szellemi erőt tárt fel, kapcsolt be a tervezőfolyamatba.

A „tervlebontásos" rendszer ugyanis több-kevesebb részletességgel — természetbeni mutatókban és teljes termelési értékben — megszabta, hogy miből mennyit termeljenek. A termelés minőségi mutatóit azonban, különösen az önköltséget és a tiszta jövedelmet csak nagyfokú bizonytalansággal határozta meg, a vállalati érdekeltséget pedig a termelési-érték-mutató(k) teljesítéséhez fűzte. Ám adott termelési tervet a legkönnyebben nagy anyagfelhasználással lehetett teljesíteni. Emellett, a terv túlteljesítéséhez fűződő érdekeltség laza, könnyen teljesíthető tervcélok kitűzésében, a tartalékok elrejtésében tette érdekeltté a vállalatokat. A keresletnek a tervben foglaltakhoz képest végbemenő változásaira a vállalatok nem reagáltak, jelentősek voltak az elfekvő készletek. E módszerek a tervek sűrű módosítására vezettek, táplálták a bürokráciát, gátolták a vállalati szellemi erőforrások igénybevételét.

A magyar tervgazdálkodás közvetett irányítási rendszerében a vállalatok és a szövetkezetek önálló hatáskört kaptak, hogy a népgazdasági

tervben rögzített követelmények és saját helyzetük ismeretében úgy alakítsák tevékenységüket, hogy az mind a népgazdaság, mind a saját közösségük számára minél jobb eredményt biztosítson.

Az új irányítási rendszer jelentős hatása, hogy felszínre hozta a tervutasításos rendszerben többnyire rejtve maradt, s épp ezért káros érdekütközéseket. A közvetlen utasításos rendszerben a vállalati érdek a laza tervelőíráshoz, a terv mennyiségi teljesítéséhez, és túlteljesítéséhez stb. fűződött. A népgazdasági, a csoport- és a személyi érdek közötti ellentmondás szocialista fejlődésünk természetes velejárója, így az új irányítási rendszer nem az ütközések látszólagos kiküszöbölését, hanem az érdekellentétek felismerését és a személyi, illetve a csoportérdeknek a népgazdasági érdek szolgálatába állítását tűzte ki célul. A koordináció eszközeként felhasználta a tervszerűen szabályozott piacot: az áralkut (korlátozott mértékben), a versenyt, az áru—pénz kapcsolatokban kifejezésre jutó kölcsönös ellenőrzést, az árfolyamszabályozást stb.

Az *árrendszer* reformjának fő eredménye a tisztánlátás növekedése volt. Felismertük, hogy — elsősorban a kompetitív termelés körében — közelítenünk kell a tartósnak mutatkozó világpiaci árarányokhoz és azokat — ha nem is mechanikusan — követnünk is szükséges. E szándékot azonban túlságosan lassan és ellentmondásosan valósítottuk meg. A nyereségek differenciálódását számos esetben az határozta meg, hogy egy vállalat termékeinek zöme milyen árformába volt sorolva és menynyire volt képes termékösszetételét a szabadáras csoport javára megváltoztatni. Ez csökkentette az árak orientáló szerepét és sok esetben keltett okkal bizalmatlanságokat a nyereség, mint hatékonyságot tükröző mutatószám iránt.

Árrendszerünk a reform időszakában sokat fejlődött. Óvatosságból ugyan nagyobb számban éltünk az áreltérítések, a pénzügyi hidak eszközével, mint az indokolt lett volna. A támogatások és elvonások nagy száma és összege miatt a nyereség hatékonyságkifejező szerepe nem bontakozott ki megfelelően, bár a reformot megelőző helyzethez képest e tekintetben is előrehaladás mutatkozott. Az árrendszer hármas tagozódása (kötött árak, korlátok között mozgó árak és szabadárak) megkönnyítette a gazdasági vezető szerveknek a legfontosabb folyamatok központi szabályozását, ugyanakkor módot adott a piaci mozgások ellenőrzésére is. Másfelől viszont ellentmondás alakult ki a kötött árak és a nem kötött költségelemek között, s csak lassan, nagy késéssel alkalmazkodtunk mind a külső, mind a belföldi tényezők változásaihoz.

Jelentős eredményekkel járt az *anyagi érdekeltség* különféle formáinak kibontakoztatása is, jóllehet e folyamat is ellentmondásosan alakult. A széles körben alkalmazott átlagbér-gazdálkodás a népgazdasági tervnek megfelelően szabályozta a vásárlóerő-kiáramlást, de — mellékhatásként, a bérátlagok betartása érdekében, főleg az alacsonyabb bérű kategóriákban — sok felesleges „foglalkoztatást" idézett elő. A béreknek a végzett munka szerinti differenciálása sem volt kielégítő. A társadalmi egyenlőtlenségek csökkentését szolgáló szociális juttatások gyors növekedése is szűkítette a béremelés és ezzel a differenciális lehetőségeit. Az átlagbér-szabályozás mellett más formák is polgárjogot nyertek, a részesedés ösztönző szerepe erősödött. S bár a szabályozás nem ösztönzött kellően a munkaerő-tartalékok feltárására, a

munkaerőhiány végül is rákényszerítette erre a gazdálkodó szerveket.

Ellátta feladatát a *fejlesztés-finanszírozás* rendszere is. Vállalataink és szövetkezeteink — saját forrásból, bankhitelből, valamint az ehhez kapcsolódó meghatározott célú állami támogatásokból — a népgazdasági beruházásoknak mintegy a felét valósítják meg. A fejlesztési alap képzési rendje ösztönzően hatott a termelésre; racionalizálásra, a hatékonyság növelésére, a tartalékok felszínre hozására, szelektív fejlesztésre késztetett. Nem került viszont sor kellő arányban visszafejlesztésekre, a meglevő kapacitások csökkentése és a munkaerő-mozgatás nagy akadályokba ütközött, ami sok esetben indokolatlanul elhúzódó dotálásokhoz vezetett.

Hasznos volt a fejlesztési alapok finanszírozó szerepének kiszélesítése a forgóeszköz-gazdálkodásban is. Ezt az is bizonyítja, hogy a készletnövekedés aránya a nemzeti jövedelemben a korábbi időszakhoz képest felére csökkent.

Az elmúlt évtizedben *a termelés és az áruforgalom* közelebb került egymáshoz. Számos nagyvállalatunk önálló exportjogot kapott, s a piacok közvetlen érzékelése termékenyítően hatott fejlesztési és üzletpolitikájukra. Igaz, a termelés és az értékesítés egyesítésében rejlő lehetőséget még nem használtuk ki maradéktalanul. Különösen a kis- és a középüzemek területén gyengék még ma is az exportpiacokhoz fűződő kapcsolatok. E tekintetben a termelés és a külkereskedelem közös érdekeltségi formái sem hoztak még kellő eredményt.

Az import kiutalásos rendszerének megszüntetése, az árfolyamok és a hitelezés szerepének növelése megerősítette a vállalati önszabályozást, csökkentette az importtal kapcsolatos bürokráciát, mindezt úgy, hogy felesleges importkészletek felhalmozására sem került sor. Hasznos változás volt a termékforgalmazás kereskedelmi formáinak bevezetése; helyenként egyes versenyelemek is megmutatkoztak, s egyes területeken a korábbinál egészségesebb munkamegosztás és szervezeti forma alakult ki.

Jelentős eredményeket hozott az új gazdaságirányítási rendszer a *mezőgazdasági termelőszövetkezetekben,* ahol a reform egyes elemei — a szövetkezeti tulajdon jellegéből eredő speciális szabályozások alapján — már korábban is alkalmazásra kerültek. Az anyagi érdekeltség talán ezen a területen bizonyult a legerőteljesebb ösztönzőnek, különösen ott és akkor, ahol következetesen érvényesítettük azt az elvet, hogy a személyi jövedelmek és a fejlesztési lehetőségek a szövetkezet teljes jövedelmének a függvényei. A háztáji gazdaságok jól kiegészítették a szövetkezeti formákat és azok szerves részévé váltak. Növekvő súlyra tettek szert — különösen a legutóbbi években — a különféle *társulások,* amelyek egyrészt előmozdítják az egészséges termelési koncentrációt, másrészt lehetővé teszik a termelés, a továbbfeldolgozás és az áruforgalom egységbe foglalását. Nem sikerült viszont megoldanunk, hogy a jövedelemdifferenciálódás a termelőszövetkezetek között döntő mértékben a munka hatékonyságának a különbségeit fejezze ki, s ne a természeti feltételekét.

A termelőszövetkezetekben a termelők demokráciájának számos szervezeti formája valósult meg.

Kompromisszumok és hatásaik

Rá kell mutatni arra, hogy a reform sok *kompromisszumos megoldást tartalmazott.* A reform teljes kibontakoztatását fékező kompromisszumok többnyire a differenciálódástól való idegenkedésre vezethetők vissza, az e téren meglevő nézetkülönbségeket tükrözik.

A kompromisszumok hatása mutatkozott meg termelői és fogyasztói árrendszerünknek az induló adottságokat talán túlságosan is tiszteletben tartó, lassú fejlődésében is. Mind a termelői és a külkereskedelmi, mind pedig a fogyasztói árak szférájában széles körben éltünk az áreltérítések, a támogatások (szubvenciók) és az elvonások eszközével. Ezek a pénzügyi hidak sok esetben elfedték a valóságos érték- és költségviszonyokat, s bár az átmenetek fokozatosságát biztosítva sok esetben hasznos szerepet játszottak, a vállalatok és a szövetkezetek széles körében mindinkább a tisztánlátás akadályává, az érdekeltségi rendszer helyes kialakításának gátjává váltak. Árrendszerünket úgy kell továbbfejlesztenünk, hogy ipari és építőipari termelői áraink színvonala — az árakban foglalt társadalmi tiszta jövedelem, valamint az állami támogatások egyidejű mérséklése következtében — csökkenjen, az árak reális valutaárfolyam mellett szolgálják a korszerű termékek versenyképességét a külső piacokon, s a hazai ararányok is tükrözzék a külkereskedelmi forgalomban tartósan kialakult ararányokat. Fogyasztói áraink támogatástartalmát lényegesen csökkenteni kell, törekedve arra, hogy az árakban térüljön meg mind a termelési költség, mind pedig az elvárható mértékű vállalati és központosított tiszta jövedelem. Mindez úgynevezett „kétszintű árrendszert" igényel, amelyben a fogyasztási cikkek fogyasztói árait egy normatív forgalmiadósáv választja el a termelői áraktól, s így a fogyasztói árszint némileg meghaladja a termelői árszintet. Ilyen árrendszerben a ráfordítások tartós változásait mind a két árkategóriában érvényesíteni kell. Az életszínvonal-politikát, közelebbről a reálbér- és reáljövedelem-célokat az ár-, bér- és juttatáspolitikának kombináltan kell elérnie.

Jelentős kompromisszumnak tekinthető bérezésünkben, hogy a teljes foglalkoztatásra való törekvés jegyében a rendszer nem ösztönzött megfelelően a munkaerővel való takarékosságra és a kellő differenciálásra. Ma már egyértelműen megállapítható, hogy a létszámcsökkenéstől való félelem túlzott volt, sőt, a feladat ma kifejezetten a munkaerőhiány leküzdése, ezért itt új — e feladat hatékony teljesítésére alkalmas — megoldásokat kell keresni.

A kompromisszumok között jelentős volt, hogy a gazdaságtalan termés felszámolása — vélt vagy valódi politikai, történelmi és gazdasági okok, de sokszor egyszerűen a megszokottság következtében — csak igen lassan, vontatott ütemben történt.

A vállalati szervezetet a reform bevezetése előtt néhány évvel jelentősen centralizáltuk. Az új irányítási rendszer bevezetésével egyidejűleg pedig nem látszott célszerűnek a szervezeti formák erőteljesebb változtatása. Emiatt — a nem minden esetben indokolt tröszti és országos, nagyvállalati formákon belül — a reform sem tudta elérni egyébként jelentős gazdasági egységek (tröszti vállalatok, gyáregységek) kezdeményezési lehetőségeinek kellő kibővítését, önállóbb gazdálkodását.

Ez az ellentmondás korlátozta az áru- és pénzviszonyok érvényesülését, szűkítette a kis- és középvállalatok körét, így még azon ágazatokban is, ahol a verseny kibontakozására az objektív feltételek adva voltak, monopolhelyzetek alakultak ki. Az új vállalati törvény módot és lehetőséget nyújt ennek korrigálására.

Szervezeti vonatkozásban a reform a vállalatok szintjén nem hozott változtatásokat, de még az irányító szerveknél sem, így a felső irányításban sok párhuzamos vonás fennmaradt.

A reform sikere és továbbfejlesztésének iránya

Összegezve az elmúlt évtized jó és kevésbé jó tapasztalatait, megállapíthatjuk, hogy az új irányítási rendszer az 1973—74-es árrobbanás következményei ellenére is — amelyek hatására a következőkben még kitérek — *jelentős gazdasági és politikai eredményeket hozott.*

A lakosság *életszínvonala* e tíz év alatt nagyobb ütemben nőtt, mint bármikor hazánkban. Nagy előrehaladást értünk el a *lakásépítésben,* tíz év alatt 834 555 lakás épült fel. A személygépkocsik száma tíz év alatt 145 ezerről 745 ezerre emelkedett.

Látványosan fellendült az aktív idegenforgalom: 1967-ben 995 ezer magyar turista utazott külföldre, 1977-ben már 4685 ezer. Javult az ellátás, a választék élelmiszerekből, ruházati cikkekből és a tartós fogyasztási cikkekből. Mindez pártunk politikájának és gazdaságpolitikájának keretében annak irányításával és hatására jött létre. E politikának fontos alkotóeleme volt maga az új irányítási rendszer.

Beruházási politikánkban a vállalati és szövetkezeti szektor beruházásainál, de az állami beruházások körében is nőtt a szelektivitás. Ezt előmozdította a beruházások visszterhességének, ezen belül a hitelfinanszírozásnak egyre szélesebb körben történt bevezetése. Nem tudtuk viszont megszüntetni a beruházások ciklikusságát, a túlfűtöttség és a visszafogás időnkénti váltakozását.

1968-tól 1974-ig javult a népgazdasági egyensúly helyzete. Szocialista viszonylatban ezekben az években aktívumunk gyűlt fel és tőkés külkereskedelmi és fizetési mérlegünk is lényegében egyensúlyban volt.

Túlzás nélkül elmondhatjuk, hogy gazdaságirányításunk új rendszere jelentősen hozzájárult a szocialista demokratizmus megerősödéséhez.

Más *koncepció* a gazdaságirányítási rendszer *egészét* illetően az elmúlt évtizedben nem jelentkezett. A régi beidegzettség azonban megnyilvánult az említett maradványokban, kritikai észrevételekben, sokszor pedig abban, hogy amint egy-egy területen a szokottnál nagyobb vagy váratlan problémák mutatkoztak, a direkt operatív beavatkozás igénye indokolatlan mértékben hangot kapott. E beavatkozások nagy része azonban nem váltotta be a hozzá fűzött reményt, ami arra utal, hogy az irányítási rendszer egészének megfelelő eszközökkel kell inkább a megoldás útját megtalálni.

Voltak viták a gazdaságirányítás új rendszerének jövőjéről, a „második lépcső" kérdéséről is. E második lépcsőben elsősorban az árrendszert kellett volna az általános követelményeknek megfelelő irányban

továbbfejleszteni. Erre azonban — a közben felmerült külső és belső körülmények miatt — összefüggő egészében eddig nem kerülhetett sor. Sőt, a hetvenes évek elején az árak „merevítését" szorgalmazó nézetek is hangot kaptak. E javaslatok nem kerültek megvalósításra, hiszen ezzel egyúttal a gazdaságirányítás is megmerevedett volna, fel kellett volna adnunk a vállalati önállóság, kezdeményezés, a helyes erőforrás-allokáció, az anyagi érdekeltség elveit is.

A világgazdasági környezet változása és az irányítási rendszer továbbfejlesztése

Ismeretes, hogy az 1973—74. évi árrobbanás hazánkat — mint nyersanyag-importőr országot — negatívan érintette. Az energiahordozók és a nyersanyagok árának emelkedése súlyos cserearányromlással járt, jelentős veszteségeket okozott.

Gazdaságpolitikánk a minket ért veszteségekre lényegében az V. ötéves terv kidolgozása során reagált. A nemzeti jövedelem évi átlagos növekedési ütemét az előző időszakban elértnél valamivel alacsonyabbra vettük. A terv a nemzeti jövedelem volumenének évi átlagos 5,8 százalékos növelését irányozta elő, szemben az 1971—75 közötti 6,3 százalékkal, illetve az 1966—70-es évek 6,8 százalékával. A tervidőszak első két évében a nemzeti jövedelem a terv alsó határának megfelelően évi átlagban 5,4 százalékkal emelkedett. Ugyanakkor a nemzeti jövedelem belső felhasználását az előző ötéves tervidőszak tényszámainál alacsonyabban irányoztuk elő. Így amíg a lakosság egy főre jutó reáljövedelme az előző ötéves tervben évi átlagban 4,5 százalékkal nőtt, addig az V. ötéves terv vonatkozó előirányzata 3,7 százalék, az első két év tényszáma pedig átlagosan 2,65 százalék. Alacsonyabbra vettük a tervben a beruházások növekedési ütemét is. Ez az előző ötéves terv tényszámaiban évi 7 százalék volt, az 1976—77. években pedig 5,8 százalék. Ami a beruházásokat illeti, a vállalatok saját fejlesztési forrásainak kiegészítésére létrejött az ún. 45 milliárdos hitelkeret, a több piacon versenyképes exportárualapok termelésének előmozdítására. E beruházások jelentős pótlólagos — főként tőkés viszonylatból származó — gépimporttal járnak. Ezeket a vásárlásokat a Magyar Nemzeti Bank részben a nyugati pénzpiacokon felvett középlejáratú hitelekből finanszírozza.

Az MSZMP KB 1977. október 20-i, a külgazdasági stratégia és a termékszerkezet átalakításának feladatairól szóló határozata hosszú távú cselekvési programot hirdetett meg, amely szerves egységbe ötvözi fejlesztési és külgazdasági politikánkat. Egyúttal előírja az irányítási rendszer elveinek következetesebb alkalmazását versenyképességünk fokozása és az adottságainknak megfelelő termékszerkezet kialakítása érdekében.

A külkereskedelemben célul tűztük ki a szocialista aktívumok fokozatos leépítését, továbbá — cserearányaink hirtelen változásából eredő veszteségeink átmeneti áthidalására — bizonyos hitelek igénybevételét. A terv végrehajtásával kapcsolatosan ezek az intézkedések általában helyesnek bizonyultak, ha nem is mutatkoztak minden tekintetben elégségesnek az egyensúly megszilárdításához. Kétségtelen, hogy árrendsze-

rünkben nem reagáltunk eléggé gyorsan a világpiaci árváltozásokra és ez lassította a kívánt irányú előrehaladást. Az egyensúly megszilárdítására irányuló törekvéseink mérsékelt sikerében a szubjektív gyengeségek is szerepet játszottak.

Néhány soron levő feladat

A vázolt tényezők egyben gazdaságpolitikánk és gazdaságirányítási rendszerünk időszerű feladatait is megszabják. Gazdaságpolitikánk központi feladata az előttünk álló években a népgazdaság egyensúlyi helyzetének erősítése. E feladata teljesítéséhez a legfontosabb a termelés szerkezetének az eddiginél gyorsabb fejlesztése, aminek fő vonásait a Párt Központi Bizottságának múlt év októberi határozatai szabták meg. A nemzeti jövedelem felhasználási oldalán nagy termelő beruházásainknál és infrastrukturális beruházásainknál is fokozott szelekciót kell alkalmaznunk az egyensúlyi helyzet követelményeinek megfelelően és növelni kell azoknak a beruházásoknak az arányát, amelyek tőkés külkereskedelmi mérlegünk javítását szolgálják. Nyilvánvaló, hogy a nemzeti jövedelem belföldi felhasználásában a következő években is csak mérsékelt ütemű előrehaladás lehetséges, a lakosság közvetlen fogyasztásában és a közületi fogyasztás területén egyaránt. Külkereskedelmünk elsőrendű feladata tőkés viszonylatú exportunk fokozása. Éves és ötéves terveinkben — úgy gondolom — e feladatok állnak előtérben; ezek megvalósítását kell alátámasztanunk a szabályozási rendszer továbbfejlesztésével is. Ezen belül a legfontosabb kétségtelenül az árrendszer továbbfejlesztése, a világpiaci árviszonyok tartós tendenciáinak fokozott figyelembevétele. Mind termelői, mind fogyasztói árrendszerünkben le kell vonnunk a konzekvenciákat a világban végbement és végbemenő változásokból, hiszen a magyar gazdaság ezer szállal van összefűzve — kicsiny méreteinél fogva is — a minket körülvevő világgal. Termelői áraink szintje — részben a benne foglalt magas központosított tisztajövedelem miatt — túlságosan magas. Fogyasztói árrendszerünk viszonylagos stabilitása meglehetősen sok dotációt kívánt, ami a fogyasztói struktúra alakulásában sem játszik pozitív szerepet. Mindezekből a forintnak kétféle árfolyama alakult ki: egy viszonylag magas kereskedelmi és egy viszonylag alacsony nem kereskedelmi árfolyam. A továbblépést e téren a kétféle árfolyam egységesítése jelentené.

A gazdasági cselekvés, a felhasználói és a fogyasztói magatartás alakítása megköveteli, hogy a megfelelő konzekvenciákat mind termelői, mind fogyasztói árrendszerünkben néhány éven belül levonjuk. A gazdasági tisztánlátás fokozása rendkívüli fontossággal bír a termelési, külkereskedelmi és fogyasztói struktúra jövőbeli alakítása szempontjából.

Az adott helyzet a beruházásoknál és a forgóeszköz növelésénél fokozott szelektivitást kíván. Az ország érdeke, hogy növekedjék a több piacon értékesíthető árualapokat termelő beruházások aránya, és hogy az egyensúlyi követelmények jegyében nagy termelő és infrastrukturális beruházásainknál is fokozott szelekciót érvényesítsünk. Mindez előreláthatóan a vállalati és a szövetkezeti beruházási szféra arányának emelkedését kell hogy eredményezze. Az árrendszer továbbfejlesztésével kap-

csolatos munkálatoknál az ár- és tisztajövedelem-csatornák megállapításakor e követelményt is szem előtt kell tartani.

Fokozott követelményeket kell támasztani az adott helyzetben *külkereskedelmünkkel* szemben. Ár- és pénzügyi szabályozóinknak olyan irányban kell változniok, hogy a gazdaságtalan termelés és export aránya határozottan és erőteljesen csökkenjen.

Nagyobb figyelmet kell szentelnünk az exportjoggal nem rendelkező vállalatok és a külkereskedelmi vállalatok anyagi érdekeit összehangoló formákra. Általános követelmény az is, hogy megfelelő szervezeti és érdekeltségi intézkedésekkel közelebb hozzuk egymáshoz a termelést és az értékesítést, fordítsunk nagyobb figyelmet a trösztökön, és nagyvállalatokon belüli egységekre, a közép- és kisvállalatokra. Gondot kell fordítani a vezetés párhuzamosságainak csökkentésére.

Nagy feladatok ezek, amelyek teljesítése feltételezi az erőteljes politikai támogatást és a tehetséges vezetők fokozott megbecsülését.

Az 1973—74. évi változások nemcsak hazánkat, a világ más részeit is erősen érintették. A fejlett tőkésországok többségében az 1960-as évek konjunktúráját dekonjunktúra és válságjelenségek váltották fel. Ezekre az országokra a külkereskedelmi mérleg hiánya, magas munkanélküliség és infláció a jellemzők. Nem hagyta érintetlenül mindez a szocialista közösséget sem. Nálunk ugyan a tőkés világot ért megrázkódtatáshoz hasonló nem volt tapasztalható. De egy glóbuszon élünk, így az ottani változások ránk is hatottak. Mindez azt jelenti, hogy az előttünk álló évek munkáját a múltban megszokottnál nehezebb körülmények között kell végeznünk. Ez is parancsolóan megköveteli, hogy a szükséges gazdaságpolitikai és azon belül irányítási intézkedéseket következetesen megtegyük.

KORNAI JÁNOS:

A hiány újratermelése*

A téma körülhatárolása

A tanulmány címében szereplő „hiány" szó közismert jelenségcsoportra utal. Valamennyien találkozunk vele mint *fogyasztók*. Noha az elmúlt években sokat javult a fogyasztási javak kínálata, újra és újra „hiánycikkek" zavarják az ellátást. Sok tízezren várnak arra, hogy telefonállomást kapjanak vagy autót vehessenek. A fogyasztásban mutatkozó hiányjelenségek legsúlyosabbika a lakáshiány, amely nyomasztó társadalmi problémává vált.

Nemcsak fogyasztóként, hanem *termelőként* is minduntalan hiányokat tapasztalunk. Nem ritka a fennakadás az anyagok, félkész termékek, alkatrészek utánpótlásában. Éles formában jelentkezik az építőipari és szerelési kapacitás hiánya a beruházások megvalósítása során. Mindezeken felül mindinkább a termelés növelésének fékezőjévé válik a munkaerőhiány.

Sok gyakorlati szakember és elméleti közgazdász úgy véli: itt sokféle különálló jelenségről van szó. Noha a tünetek hasonlítanak, a kiváltó ok mindegyik esetében más és más. Az egyik fajta hiány a tervező hibájából keletkezett, a másikat a terméket kibocsátó gyár vagy az értékesítést végző kereskedelmi vállalat hanyagsága okozta, a harmadik talán a túl alacsonyan megállapított ár következtében lépett fel, és így tovább.

Nézetem szerint valamennyi felsorolt jelenség egy tőről fakad: végső soron közös fő okokra vezethető vissza. Ugyanazon általános jelenség különböző konkrét megnyilvánulásaival van dolgunk. Tanulmányom azt helyezi a vizsgálat előterébe, ami e sokféle jelenségben, s ezek magyarázatában közös.

A címben szereplő „újratermelés" szó arra utal, hogy nem múló, ideiglenes, alkalmi problémával állunk szemben, hanem olyan jelenségek együttesével, amely meghatározott körülmények között folytonosan újratermelődik. Nem egyszerűen „a hiány szüli a hiányt", bár ilyesféle önmozgás-öngerjesztés is szerepet játszik. Meghatározott társadalmi feltételek, a gazdasági mechanizmus bizonyos tulajdonságai, amelyekről mindjárt szó lesz, állandóan újjászülik a hiányt.

A hiány elemzése sokfelé ágazó téma. Egyike a szocialista gazdaság *központi* problémáinak. Összefügg, akár mint ok, akár mint következmény, a gazdasági élet minden lényeges folyamatával. Átfogó elemzéséhez végig kellene mennünk a közgazdaságtannak szinte minden fejezetén. Természetesen e rövid tanulmány nem vállalkozhat erre: kénytelen a roppant nagy problémakörnek csupán egy töredékére szorítkozni. Arra törekedtem, hogy ne ön-

* A szerző 1978. április 21-én elhangzott akadémiai székfoglalója.

kényesen ragadjak ki részletkérdéseket, hanem néhány fontos összefüggésre mutassak rá. Hangsúlyoznom kell azonban, hogy a most következő elemzés nem lép fel sem a teljességnek, sem pedig egy hosszabb, részletesebb gondolatmenet összefoglalásának igényével.

A szocialista gazdaságban fellépő hiány vizsgálatának számos elméletörténeti előzménye van. Terjedelmi korlátok akadályoznak abban, hogy ezeket részletesen ismertessem, és álláspontomat más nézetekkel vitatkozva adjam elő.

Az elemzést eléggé absztrakt síkon végzem; nem kerül sor a gazdasági valóság részletekbe menő, árnyalt ábrázolására. Az absztrakciók közül külön is kiemelem a következőt: alapjában véve a szocialista gazdaság „klaszszikus", a gazdaságirányítási reformok előtti formájával foglalkozom. Nem tárgyalom részletesen, hogy a magyar gazdasági mechanizmus pillanatnyi állapota mennyiben azonos és mennyiben tér el a „klasszikus" formától.

További egyszerűsítő feltevés: mindvégig eltekintek a külkereskedelemtől.

A tanulmány első felében *mikro-*, a második felében pedig *makro*ökonómiai szemlélettel közelítem meg vizsgálatunk tárgyát.

Mikroelemzés

A termelés növelésének háromféle korlátja

Mikroelemzésünkben a *termelő vállalatra* összpontosítjuk figyelmünket. Rövid ideig — a fogalmi tisztázás idejére — nyitva hagyjuk a kérdést, vajon kapitalista vagy szocialista vállalatról van-e szó. Kizárólag a vállalat rövid távú viselkedésével foglalkozunk. Feltesszük, hogy a vállalat a termelés növelésére törekszik — s nem firtatjuk, milyen motívumok vezetik ebben. (Felsőbb utasításra vagy saját elhatározásából teszi-e, a nyereség növelése érdekében vagy a vállalati vezetőknek ígért prémium kedvéért, a vevők sürgetésére stb.).

Kérdés: milyen *korlátokba* ütközik a termelés növelésére irányuló törekvés? Akik járatosak a matematikai programozásban, képzeljék maguk elé a vállalati termelés modelljét, amelyben a termelési változókat egyenlőtlenségek korlátozzák. Minden vállalatnál minden pillanatban sok ezer korlát létezik. Ha pedig a vállalatok összességét, a népgazdaság egészét tartjuk szem előtt, akkor millió és millió felső korlát határolja be a termelést. A korlátokat három nagy csoportra osztjuk:

1. *Erőforrás-korlátok.* A termelési tevékenységek reál input felhasználása nem lépheti túl a reál inputokból rendelkezésre álló erőforrások volumenét. Ezek *fizikai,* műszaki jellegű korlátok: a termelés céljaira pillanatnyilag felhasználható különféle képzettségű munkaerő állománya, a raktárakban található anyagok, félkész termékek, alkatrészek mennyisége, a műhelyekben üzemeltetésre kész gépek és felszerelések teljesítőképessége, az üzemi épületek hasznosítható térfogata és így tovább.

2. *Keresleti korlátok.* A termékek értékesítése nem lépheti túl a vevőknek — az adott árak mellett mutatkozó — fizetőképes keresletét.

3. *Költségvetési korlátok.* (A mikroökonómiában elterjedt angol kifejezéssel: „budget constraint".) A vállalat pénzbeli kiadásai nem léphetik túl in-

duló pénzkészletének és a termékek értékesítéséből származó bevételeinek összegét. (A hitelekről később szólunk majd.)

Valamely gazdasági rendszerre mélyen jellemző, hogy a háromféle korlát közül melyik *effektív*. Az „effektív korlát" jelentésének megvilágításához ismét utalni szeretnénk a matematikai egyenlőtlenség-rendszerek elméletére, így például annak a közgazdászok között leginkább ismert alkalmazására, a lineáris programozásra. A programozási feladat megoldásában az eredetileg egyenlőtlenség (esetünkben: felső korlát) formájában megadott korlátozó feltételek egy része egyenlőségre teljesül. A termelés teljes mértékben igénybe veszi egyik vagy másik erőforrást; az értékesítés esetleg elmegy a keresleti határig; a kiadások kimeríthetik a rendelkezésre álló pénzforrást. A megoldásban egyenlőségre teljesülő korlát *effektív*, mert valóban behatárolta a választást. A termelés nagyobb lett volna, ha nem ütközik az effektív korlátokba. Más korlátok viszont egyenlőtlenségre teljesülnek („nem merülnek ki") a programozási feladat megoldásában. Ezek a pillanatnyi megoldás szempontjából *nem effektívek*. Olyanok, mintha ott sem lennének; nem gyakorolnak befolyást a választásra: „redundánsak".

Mindig a viszonylag szűkebb korlátok effektívek; ezekbe ütközik bele a termelés növelésére irányuló törekvés. A viszonylag tágabb korlátok nem effektívek.

Keresletkorlátos és erőforrás-korlátos rendszer

A korlátok effektivitása szempontjából két „tiszta" típust különböztetünk meg. Az egyik a *keresletkorlátos rendszer*. Ebben a termelés bővítésének korlátja a vevő fizetőképes kereslete. A keresleti korlátok szűkebb határt szabnak, mint a fizikai erőforrás-korlátok. Az erőforrások rendelkezésre álló mennyisége lehetővé tenné a termelés további növelését. A termelő vállalatok azonban nem élnek ezzel a lehetőséggel, mert a többletet nem látják értékesíthetőnek.

A kapitalizmus, „klasszikus" formájában, keresletkorlátos rendszer. Ez az a gazdaság, amellyel *Marx* foglalkozott „A tőké"-ben, amikor a termelés korlátlan bővítésének tendenciája és a piac korlátozott felvevőképessége közti ellentmondásról írt.[1]

Keynes figyelme erre a problémára összpontosult[2]. Elemezte azokat a lehetőségeket, amelyekkel az effektív kereslet növelhető: így a többi között állami beruházásokkal és a magánberuházások ösztönzésével, valamint ezek továbbgyűrűző, a foglalkoztatottságra és a fogyasztói keresletre gyakorolt áttételes hatásával.

A modern kapitalizmus, főként azoknak az aktív állami beavatkozásoknak a hatására, amelyeket gyakran Keynes nevével fémjeleznek, már nem minősíthető „tiszta" keresetkorlátos rendszernek.

A másik „tiszta" típus az *erőforrás-korlátos rendszer*. Itt a termelés bővítésének effektív korlátai a rendelkezésre álló fizikai erőforrások. *A szocialista gazdaság, „klasszikus" formájában, erőforrás-korlátos rendszer.*[3]

[1] Lásd például „A termelés kiterjesztése és az értékesítés közötti összeütközés" című szakaszt A tőke III. kötetében. [11]

[2] Lásd Keynes „Általános Elméleté"-t. [8]

[3] A gondolat már a húszas évek szovjet közgazdasági vitáiban felmerült. *Kricman* 1925-ben írott tanulmányában a következő összehasonlítást teszi: „...az árukapitalista gazdaságban általános *felesleg*, a proletár-naturális gazdaságban általános *hiány* mutatkozik. [10] Az idézetre *Szamuely* könyvében figyeltem fel. [13]

Kalecki 1970-ben készült tanulmányában a kapitalizmus és a szocializmus közti lényeges különbségnek minősítette, hogy az erőforrások kihasználási paramétereit előbbi esetben a keresleti, utóbbi esetben a kínálati oldal határozza meg. [7] Hasonló következtetésekhez jutnak *Goldmann* és *Kouba* csehszlovák közgazdászok könyvükben. [5]

Félreértések elkerülése végett: az a megállapítás, hogy egy gazdaság erőforrás-korlátos rendszernek minősül, nem jelenti azt, hogy ebben a gazdaságban valamennyi erőforrás minden pillanatban száz százalékig ki van használva. A termelésben rövid távon többé-kevésbé szigorú *komplementaritás* érvényesül. A technológia adott; a különféle ráfordításokat rögzített arányokban kell kombinálni. Ha tehát valamelyik erőforrás pillanatnyilag szűk keresztmetszetnek bizonyulna, akkor ugyanabban az időpontban a többi erőforrás részben vagy egészen kihasználatlan marad. A műhelyben munka nélkül vesztegel a munkások egy része, ha éppen nincs kéznél anyag amit feldolgozhatna, hiányzik egy alkatrész a szereléshez, vagy áramszünet van. Vagy megfordítva: volna anyag, de nem dolgozzák fel, mert a munkás, akire ez a feladat várna, nem jelent meg a munkahelyén. A szűk keresztmetszetet képező erőforrásból hiány, a komplementer erőforrásokból pedig felesleg mutatkozik. *A hiány és a felesleg tehát — a termelés egészét és hosszabb időszakot tekintve — nem egymást kizáró jelenségek, hanem szükségképpen együtt mutatkoznak.*

A mérésről

A hiány és a felesleg együttes jelentkezéséből fontos következtetés adódik. Arra a kérdésre, vajon valamely konkrét gazdaság keresletkorlátosnak vagy erőforrás-korlátosnak minősül-e, nem válaszolhatunk annak alapján, hogy megfigyeljük „feleslegeit", az erőforrások kihasználatlanságát. Lehetséges, de korántsem bizonyos, hogy két konkrét gazdasági rendszert — egy erőforrás-korlátosat és egy keresletkorlátosat — összehasonlítva okvetlenül előbbiben lesz magasabb az erőforrások átlagos kihasználása. A megkülönböztetés kizárólagos kritériuma az, hogy *mi volt az effektív korlát a termelés elemi eseményeiben.* Ha az elemi események túlnyomó részében a keresleti korlát volt effektív és a fizikai erőforrás-korlátok nem voltak effektívek, akkor keresletkorlátos rendszerrel állunk szemben. Ha viszont az elemi események túlnyomó részében fordított volt a helyzet, azaz a termelés minduntalan fizikai szűk keresztmetszetekbe ütközött, akkor a rendszer erőforrás-korlátosnak minősül.

Ez elvezet a *mérés* problémáihoz. A „hiány" nem írható le egyetlen makroaggregátummal, *nem* fejezhető ki a gazdasági egységek elköltetlen vagy pillanatnyilag elkölthetetlen vásárlóerejének összegezésével. Annál kevésbé, mert amennyiben a hiány krónikussá válik, a gazdasági egységek viselkedése bizonyos mértékig alkalmazkodik a helyzethez. Megszokottá lesz, hogy a kívánt, de éppen nem kapható terméket vagy szolgáltatást mással pótolják, azaz *kényszerhelyettesítést* hajtsanak végre. A kényszerhelyettesítés, kényszerköltség folytonosan lecsapolja azt a vásárlóerőt, amelyet tulajdonosa nem tud eredeti vételi szándékának megfelelően elkölteni. Ezért nem operacionális nagyság a pénzben mért aggregált „túlkereslet".[4]

A „hiány" millió szubmikroszintű elemi gazdasági esemény együttese. Néhány példát hozunk fel ezekre. (Itt most, a teljesség kedvéért, a termelő vállalatok mellett megemlítjük a közületeket és a háztartásokat is.)

[4] Ez az egyik (bár nem az egyedüli) lényeges kérdés, amelyben gondolatmenetem eltér attól az elemzéstől, amelyet az ún. „disequilibrium elmélet" ad a szocialista gazdaságban mutatkozó hiányjelenségekről (Lásd például *Barro-Grossman* [2]).

— Valahol valamilyen termék vagy szolgáltatás nem kapható, amikor a vevő vállalat, közület vagy háztartás éppen itt, éppen ezt a terméket vagy szolgáltatást szeretné megvenni.

— Valamely input nem áll rendelkezésre a műhelyben vagy a közület helyiségében, amikor a vállalatnak vagy közületnek éppen erre az inputra lenne szüksége tevékenységéhez.

— A vállalat, a közület vagy a háztartás — a pillanatnyi hiány következményeinek enyhítésére — rögtönzött kényszeradaptációt hajt végre. Ez megtörténhet akár a vételi aktus, akár pedig a felhasználás során. A hiányzó terméket vagy szolgáltatást például mással (rosszabbal vagy drágábbal) helyettesíti.

Krónikus hiány esetén minden pillanatban ezernyi vagy százezernyi ilyesféle vagy ezekkel rokon *elemi hiányesemény* zajlik le. A hiány *intenzitása* attól függ, hogy mennyire gyakoriak ezek az elemi hiányesemények; továbbá attól, hogy csupán aránylag enyhe következményekkel járó hiányesemények fordulnak-e elő gyakran vagy pedig sokszor zajlanak le súlyos következményekkel járó elemi hiányesemények is.

Sztochasztikus tömegjelenségről lévén szó, ez *statisztikus leírással* jellemezhető. Egy-egy elemi hiányesemény ugyan megbízhatóan megfigyelhető, de nyilván lehetetlen kivétel nélkül valamennyit megfigyelni és regisztrálni. A teljes körű mérés azonban gyakorlati célokra megfelelően pótolható azzal, hogy az elemi hiányesemények reprezentatív mintáit figyeljük meg, s megállapítjuk egyes jellegzetes hiányesemények gyakoriságát.

Az elmondottakból következik, hogy a hiány intenzitása nem mérhető egyetlen összefoglaló skálán, hanem különböző *hiányindikátorokból képzett vektorral* kell jellemeznünk. Egy-egy hiányindikátor megadhatja például egy-egy jellegzetes hiányesemény előfordulásának gyakoriságát.[5]

A termeléshez visszatérve, a fenti gondolatmenet alapján azonos tartalmú kifejezésekként használhatjuk a következő két kijelentést: „a termelés gyakran ütközik erőforrás-korlátokba, fizikai szűk keresztmetszetekbe" és „intenzív hiány van inputokból a termelésben".

Kemény vagy puha költségvetési korlát

Most pedig, a méréssel kapcsolatos kitérő után, kanyarodjunk vissza a termelés korlátaihoz. Eddig még nem beszéltünk a harmadik kategóriáról, a *költségvetési korlátról*. Ezzel kapcsolatban bevezetünk egy minősítést, amely eddig nem volt szokványos a mikroökonómiában: megkülönböztetjük egymástól a kemény és a puha költségvetési korlátot.

A költségvetési korlát *kemény*, ha vasszigorral érvényre jut: a vállalat csak annyit költhet, amennyi pénzzel rendelkezik. Értékesítési bevételeiből kell fedeznie kiadásait. Joga van hitelt felvenni, de a bank csak „konzervatív", „ortodox" feltételek mellett hajlandó hitelezni. Ez tehát kizárólag előleg lehet későbbi értékesítési bevételekre.

A költségvetési korlát *puha*, ha a fenti elvek nem érvényesülnek következetesen.

[5] Csupán érzékeltetni szerettem volna, mit nevezek a hiány „statisztikus leírásának", s hogyan tehető operacionálissá a „hiány intenzitásának" kategóriája. A mérés problémáinak további részletezésére terjedelmi okok miatt nem kerülhet sor.

A korlát keménysége-puhasága közvetve állapítható meg, mégpedig két jelenség megfigyelésén keresztül.

Az egyik: az életben maradás, a nehézségek *túlélése*. A költségvetési korlát kemény, ha a vállalat súlyosabb pénzügyi nehézségek következtében csődbe kerül, tönkremegy. A szó szoros értelmében belepusztul veszteségeibe, mégpedig tekintet nélkül arra, vajon saját mulasztásai következtében került-e bajba, vagy a tőle független külső körülmények szerencsétlen összejátszása miatt. A költségvetési korlát puha, ha az állam ilyen esetekben kihúzza a vállalatot a bajból. Sokféle eszköz adódik erre. Szubvenció; egyedi felmentés adók vagy más közterhek fizetése alól, ezek teljes vagy részleges elengedése, az esedékes fizetési kötelezettség elhalasztása; valamely input államilag rögzített árából adott engedmény; az eladási ár nyílt felemelése vagy burkolt áremelés tolerálása; puha feltételek mellett nyújtott hitel, az esedékes hiteltörlesztés prolongálása és így tovább. Az állam univerzális biztosítóintézet, amely minden veszteségért előbb-utóbb kompenzálja a károsultakat. A vállalat túlélése automatikusan garantált.

A másik jelenség, amelyből közvetve következtethetünk a költségvetési korlát keménységére-puhaságára, a vállalat *növekedése*. A költségvetési korlát kemény, ha a vállalat növekedése saját pénzügyi helyzetétől függ. Tehát egyrészt attól, hogy mennyi megtakarítást halmozott fel korábbi nyereségeiből, másrészt pedig attól, hogy — kemény, „konzervatív" feltételek mellett — hajlandó-e hitelt felvenni és képes-e hitelt kapni beruházási célokra. Ez pénzügyi helyzetének kilátásain és a beruházás várható jövedelmezőségén múlik. Ha a beruházás pénzügyi kudarcnak bizonyul, akkor ez a vállalat tönkremenéséhez vezethet. A költségvetési korlát puha, ha a vállalat növekedése elszakad jelenlegi és a jövőben várható pénzügyi helyzetétől. Nincs beruházási kudarc; a vállalat a súlyos veszteséggel járó beruházást is túléli.

Amit itt a költségvetési korlát keménységének nevezek, nem azonos azzal, amit a gazdaságirányítási reformokról szóló vitákban a „vállalat nyereségérdekeltségeként" emlegetnek. A nyereségérdekeltség — például a vállalati vezetők és dolgozók részesedése a nyereségből — összefér a költségvetési korlát puhaságával. Ilyenkor a vállalat vezetői éppen azért kérnek pénzügyi támogatást a felsőbb szervektől, hogy még veszteségek esetén is hozzájussanak a dolgozók (és esetleg ők maguk is) a szokásos nyereségrészesedéshez.

A kemény költségvetési korlát effektív, abban az értelemben, ahogyan azt korábban tisztáztuk. Behatárolja a cselekvést, a választás szabadságát. „Csak annyit költhetünk, amennyi pénzünk van." — „Ha rosszul ruházunk be, belepusztulunk."

A puha költségvetési korlát nem effektív. A vállalat pénzügyi helyzete nem határolja be a cselekvést. A pénz csak passzív szerepet játszik. „Kerül, amibe kerül." — „Fő, hogy előteremtsük az anyagot, a kapacitást, a pénzt majd csak megszerezzük hozzá." — „Ha már van kivitelezőnk, csak nem állítjuk le a beruházást azért, mert nincs rá pénz." — „Ha jelentkezik is veszteség, majd a költségvetés átvállalja."

A gazdasági közgondolkodásnak ezek a sztereotípiái érzékeltetik: a költségvetési korlát keménysége vagy puhasága *magatartást, viselkedési szabályosságot* tükröz. Nem szabad összetévesztenünk a pénzügyi mérleg könyvelői kategóriájával. Ez utóbbi *ex post* identitás. Értelemszerűen mindenkor érvényes összefüggés: a záró és nyitó pénzkészlet különbsége azonos a bevételek és kiadások különbségével. Ezzel szemben a költségvetési korlát — ha ke-

mény és ezáltal effektív — *ex ante* szabályosság, amely befolyást gyakorol a vállalati döntésre.

Éppen, mert *ex ante* korlátról van szó, ez összefügg a vállalati vezető *anticipációival*.[6] Ezek nem egyetlen esemény, s nem is csak a vezető saját vállalatánál szerzett tapasztalata alapján alakulnak ki, hanem huzamosabb idő alatt, széles körű tapasztalatok általánosítása nyomán. Ha soha vagy szinte soha nem húznak ki egyetlen vállalatot sem a pénzügyi csődből, akkor a vállalati vezető a maga esetére vonatkoztatva is erre számít. Keménynek tekinti a költségvetési korlátot és ehhez igazítja cselekedeteit. Ha gyakoribbá válik a veszteségek kompenzálása; ha többször és több helyen kezd elszakadni a vállalat növekedése a vállalat pénzügyi helyzetétől, akkor a vállalati vezető azt érezheti: megnőtt a valószínűsége annak, hogy az ő vállalata is túlélné a költségvetési korlát túllépését, vagy egy hibás beruházás okozta pénzügyi kudarcot. Bizonyos határon felül pedig már szinte 100 százalékos valószínűséggel bízhat a vezető abban, hogy vállalatának túlélése garantált, kibír minden veszteséget és beruházási pénzügyi kudarcot. Ha a vállalati vezetők túlnyomó többségének ez a jövőre vonatkozó anticipációja, akkor már elmondható: a költségvetési korlát teljesítése teljesen puha.[7]

A szocialista gazdaság „klasszikus" formájában a költségvetési korlát puha. Úgy tűnik, hogy a gazdaságirányítási reformok, noha több szocialista országban, köztük Magyarországon is meghonosították a nyereségrészesedést, nem vezettek el a költségvetési korlát megkeményítéséhez, nem változtatták effektív korláttá azt.

A vállalati kereslet

Szoros kauzális kapcsolat van a vállalati költségvetési korlát keménysége-puhasága és a korábban tárgyalt két feltételcsoport, az erőforrás-korlátok és a keresleti korlátok effektivitása között.

Puha költségvetési korlát esetén megszűnik vagy majdnem teljesen megszűnik a vállalat érzékenysége a költségek iránt. A költségek emelkedése legfeljebb átmeneti, s előbb-utóbb bizonyára leküzdhető nehézségeket okoz csak. A vállalati kereslet *rugalmatlanná* válik mind a vásárolni szándékozott inputok árai, mind pedig saját jövedelme, pénzügyi helyzete tekintetében. Más szóval az inputok iránti vállalati kereslet elrugaszkodna — matematikai értelemben — a végtelen felé. Ha valami visszatartja attól a vállalatot, hogy „végtelen" kereslettel lépjen fel, akkor ez leginkább a következő két tényező:

— Noha szívesen halmozna fel minél több anyagot, félkész terméket, alkatrészt, raktárainak befogadóképessége korlátozott.

— A közvélemény és a felsőbb szervek elítélik a „halmozást", ideértve még — az említetteken kívül — a munkaerő „tartalékolását" is. Kedvezőbb benyomást kelt és ezért „taktikailag" előnyösebb némi önmérsékletet tanúsítani az igények meghatározásakor.

Ezeket a visszafogó tényezőket tartjuk szem előtt, amikor így fogalmazunk: *a vállalat kereslete inputok iránt majdnem telíthetetlen.* A vállalati keres-

[6] Az angol „expectation" szó fordításaképpen használjuk. Nincs pontos magyar megfelelője; a leginkább elterjedt „várakozás" vagy „elvárás" kifejezések nem találóak. Ezért választottam inkább az idegen, de leginkább pontos anticipáció szót.

[7] Ezzel a rövid leírással érzékeltetni akartuk, hogy *a)* az anticipációk formálódása ismétlődő események sztochasztikus tulajdonságainak megfigyelésén és szubjektív értékelésén alapul és *b)* a keménység-puhaság fokát tulajdonképpen folytonos skálán kellene mérni, hiszen nem csupán a két végletes eset létezik.

let okvetlenül elmegy az inputok kínálati korlátjáig. Ezért a rendszer a vállalatközi input-output kapcsolatok szférájában erőforrás-korlátossá válik.[8]

Térjünk át a kemény költségvetési korlát esetére. Ilyenkor a vállalat *önként* korlátozza keresletét. Az inputok iránti vállalati kereslet függ azok vételárától és függ a vevő pénzügyi helyzetétől. Mindaz a megállapítás, amelyet jól ismerünk a kereslet elméletéből, érvényes (és csak akkor érvényes), ha a vevő költségvetési korlátja kemény.[9]

A vállalat mint vevő kész önként tartózkodni attól, hogy túl sok anyagot vásároljon és halmozzon fel, túl sok munkást szerződtessen, túl nagy beruházásokba kezdjen bele. „Túl sok", „túl nagy" abban az értelemben, hogy esetleg eladói szerepkörében értékesítési-keresleti korlátba ütközik, s akkor a kiadás utólag nem igazolódik; veszteségessé válhat, ami végül is csődhöz vezethet. Óvatosnak kell tehát lennie kereslete kialakításakor, mert az „elszaladás" kockázattal jár és veszélyeztetheti a vállalat létét.

Mindez végiggyűrűzik a vállalatközi kapcsolatokon. Valamennyi vállalat vevő és eladó egyszerre. A *vevő* vállalat keresletét korlátozza a kemény költségvetési korlát. Az *eladó* vállalat eladását (s ezen keresztül termelését) pedig behatárolja a vevők keresleti korlátja. Eljutottunk a keresletkorlátos rendszerhez.

Gondolatmenetünk rendkívül sok egyszerűsítést tartalmazott, nincs terünk itt finomabb, teljesebb leíráshoz. Mindenesetre a mikroapparátus együtt áll ahhoz, hogy megvizsgáljunk néhány makroösszefüggést.

Makroelemzés

Egyszerűsítő feltevések

Mondanivalómat egyszerű modell segítségével szeretném bemutatni. Elöljáróban ismertetem a legfontosabb feltevéseket.

1. A szocialista gazdaság „klasszikus" formáját tartjuk szem előtt.
2. Rövid távú elemzést végzünk.
3. Stacioner gazdaságot írunk le.
4. Csak raktározható termékekkel foglalkozunk, a szolgáltatásoktól eltekintünk.
5. A gazdaságot két szektorra bontjuk: a vállalatok és a háztartások szektorára. A közületi szektortól eltekintünk (bár egy-két helyen utalni fogunk szerepére).
6. Amint a tanulmány bevezetőjében is jeleztük: eltekintünk a külkereskedelemtől.
7. A termelést az újratermelési elméletből ismert két osztályra bontjuk: termelőeszközök és fogyasztási cikkek termelésére. Feltesszük, hogy a fogyasztási cikkek kizárólagos vevője a háztartási szektor, amely minden fogyasztási cikket pénzért vesz meg. Eltekintünk tehát a lakosság számára természetben juttatott kollektív fogyasztástól. A termelőeszközök vásárlója a vállalati szektor, annak mind az I., mind pedig a II. osztálya.

[8] Az elemzés sem itt, sem később, a kemény költségvetési korlát esetében nem teljes. Egyelőre kizárólag a vállalatközi kapcsolatokra szorítkozik, s eltekintünk a háztartások és a közületek keresletétől. A tanulmány második felében ezekről is szó lesz.

[9] Puha költségvetési korlát esetén érvényét veszti az ún. *Walras-törvény*, amelynek központi szerepe van az áralakulás és a piac matematikai-közgazdasági elméletében. (A Walras-törvényről lásd *Arrow-Hahn* [1], valamint *Mátyás Antal* [12].)

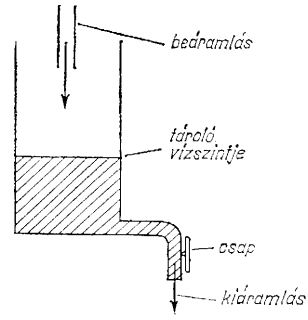
Igazolható, hogy az alábbiakban közölt megállapítások helytállóak lennének kevésbé megszorító, általánosabb feltevések mellett is. Terjedelmi korlátok miatt azonban nem végezhetjük el a feltevések lazítását.

A modell kialakításakor elsősorban szemléletességre törekedtem. Ezért nem matematikai, hanem „középszerű" alakban ismertetem. *Hidraulikai analógiát* alkalmazunk: a termékek áramlását folyadék (például víz) áramlása jelképezi, raktározásukat pedig a folyadék tárolása. Az analógia nem új. A londoni Közgazdasági Egyetemen évtizedekkel ezelőtt mutatták be a *Phillips-gépet.* Ez igazi analóg modell volt, amely valóságos folyadékáramlásokkal szemléltette a keynesi makroökonómia stock- és flow-változói közti összefüggéseket.[10] Mi most ábrákkal pótoljuk a „kézzelfogható" analóg modellt.

A II. osztály víztárolója

A rendszer leírását a II. osztály kibocsátását raktározó *II. tároló* bemutatásával kezdjük. *(Lásd az 1. sz. ábrát)* Ezt úgy értelmezhetjük, mintha a

A II. tároló



1. sz. ábra

II. osztályhoz tartozó vállalatok valamennyi terméke ide áramlana, előállítása után, de még a háztartásoknak való átadása előtt. Mintha csak — makroszemléletünknek megfelelően — egyetlen óriási raktárban gyűlne fel a fogyasztási cikkeket gyártó vállalatok összes késztermékkészlete és a kereskedelemben felhalmozódott áru.

Egyelőre feltesszük, hogy a II. tárolót tökéletesen elszigetelték az I. osztály tárolójától, amelyről később szólunk majd.

Mitől függ, hogy hol lesz a tároló vízszintje (azaz mekkora lesz a fogyasztási késztermékek készlete)? Nyilván a be- és kiáramlás arányaitól. Tekintsük most adottnak a beáramlás rátáját, vagyis az időegység alatt ideömlő terméktömeg mennyiségét. Ez esetben a vízszint attól függ, mekkora nyílást enged meg az odaszerelt *csap.* Ez a csap a fogyasztói árszínvonal és a háztartási nomináljövedelem változtatásával szabályozható. Közismert elemi

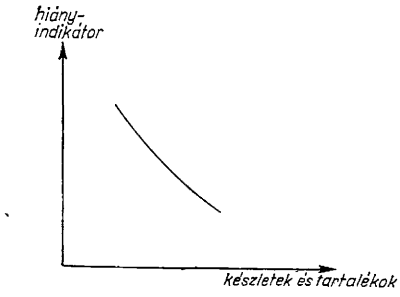
[10] Ugyanaz a *A. W. Phillips* szerkesztette a modellt, az oktatás segédeszközeként, akinek nevét később a munkanélküliség és az infláció összefüggését leíró „Phillips-görbe" tette ismertté.
Míg a Phillips-gép a *nyomás* által megmozgatott folyadék áramlását mutatja be, a jelen tanulmány a *szívás* által mozgatott áramlással foglalkozik. (A két kifejezés magyarázatát lásd [9].)

makroökonómiai összefüggések érvényesülnek itt. A nyílás szélesebbé válik, ha adott fogyasztói árszínvonal mellett nő a nomináljövedelem, vagy ha adott nomináljövedelem mellett csökken a fogyasztói árszínvonal. A vízszint ezekben az esetekben csökkenni kezd, s ha a kiáramlás huzamos időn át gyorsabb, mint a beáramlás, a készlet végül is teljesen leapad. A fogyasztóhoz ekkor minden pillanatban csak annyi áru kerülhet, amennyi éppen elhagyta a termelést. S megfordítva, a nyílás összeszűkül, ha adott fogyasztói árszínvonal mellett a háztartási nomináljövedelem csökken, vagy ha adott nomináljövedelem mellett nő a fogyasztói árszívonal. A vízszint emelkedik a tárolóban, azaz a fogyasztási cikkek készlete felduzzad.

A csap azért működhet, mert a *háztartás költségvetési korlátja kemény.* A fogyasztó csak annyit vásárolhat, amennyire pénzéből telik (a szándékolt megtakarítások levonása után).

Itt álljunk meg egy pillanatra, mert szólnunk kell a tároló vízszintjének jelentőségéről. *Szoros negatív kapcsolat van* — ceteris paribus, a rendszer adott szervezettsége, a termelés és a kereskedelem adott adaptív tulajdonságai mellett — *egyfelől a készletek és tartalékok, másfelől a hiány intenzitása között.* (A kapcsolatot a *2. sz. ábra* szemlélteti.) Az összefüggés elméletileg

Összefüggések a hiány intenzitása, valamint a készletek és tartalékok mennyisége között



2. sz. ábra

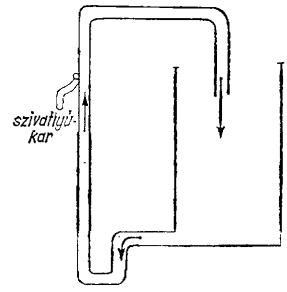
szigorúan bizonyítható, s empirikusan is alátámasztható. Most azonban csak annyit tehetünk, hogy a közvetlen szemlélet számára érzékeltetjük az állítás igazát. Gondoljunk mindennapos vásárlói tapasztalatunkra. Ha konkrét vételi szándékkal indulunk vásárlási körutunkra, s a boltok polcai, raktárai tele vannak áruval, nagy valószínűséggel számíthatunk arra, hogy már az első helyen, vagy aránylag rövid keresés után megtaláljuk azt, amit venni akartunk. Ha viszont a polcok és a raktárak meglehetősen üresek, akkor könnyen bekövetkezhet, hogy nem is egy, de több helyen közlik velünk: éppen „hiánycikk" az, amit keresünk. Csupán sztochasztikus összefüggésről van szó. A nagyobb készlet sem garantálja minden vételi szándék pontos és azonnali megvalósulását, csupán csökkenti a hiányjelenségek bekövetkezésének valószínűségét.

Ennek a gondolatmenetnek alapján állítjuk azt, hogy — az eddig ismertetett feltevések mellett — a fogyasztói árszínvonal és a nomináljövedelem (a „csap") szabályozza a fogyasztási cikkek készleteinek és tartalékainak volumenét (a „vízszintet"), s ezen keresztül a fogyasztási piacon mutatkozó hiányjelenségek intenzitását.

Az I. osztály víztárolója

A *3. sz. ábrán* mutatjuk be az *I. tárolót.* Ezt is — makroszemléletünknek megfelelően — hatalmas átmeneti raktárnak foghatjuk fel. Ide áramlik minden termelőeszköz, amelyet az I. osztály bármely vállalata előállított, hogy azután innét kerüljön tovább az I. és II. osztály azon vállalataihoz, amelyek inputként használják fel azokat.

Az I. tároló



3. sz. ábra

Amint már említettük, egyelőre feltesszük, hogy ezt a tárolót tökéletesen elszigetelték a II. tárolótól.

A két tárolót összehasonlítva feltűnő az a különbség: az I. tárolón nincsen csap. *A vállalati szektor költségvetési korlátja puha.* Ebből a tárolóból szabadon áramlik ki a folyadék: a vevők (azaz az I. és II. osztályhoz tartozó vállalatok) keresletét nem korlátozza fizetőképességük. Sőt, nem is elég azt hangsúlyoznunk, hogy nincsen csap. Az ábrán *szivattyúkat* láthatunk, amelyek kipumpálják a folyadékot a tárolóból. A tároló üres: azaz nincsenek készletek és tartalékok termelőeszközökből, s ezzel együtt intenzív hiányjelenségek mutatkoznak a termelésben. A kiürült I. tároló felel meg (makroszinten, s a hidraulikai analógia keretei között) ugyanannak az állapotnak, amit a tanulmány első felében, mikroszinten így neveztünk: „a termelés folytonosan beleütközik az erőforrás-korlátokba".

Mielőtt a szivattyúkról szólnánk, egy megjegyzést kell tennünk. Ne feledkezzünk meg a mikroelemzés egyik fontos tanulságáról: rendszerint egyszerre mutatkozik hiány és felesleg. A hidraulikai analógia világában maradva, azt mondhatnánk: a tárolónak nem tökéletesen sima a feneke. Ha közelebbről megnéznénk, azt látnánk: tele van horpadásokkal, amelyekben megreked a folyadék. Ráadásul nem is víz áramlik itt, hanem valamiféle kevésbé folyékony anyag, amely odatapad a tároló falához és feneké hez. A gazdasági valóságra áttérve: a rendszer folyamatai *súrlódások* közepette mennek végbe. Az alkalmazkodás késleltetésekkel és sok hibával zajlik le. Ezért *a kiszivattyúzó hatások ellenére leülepedhetnek eladatlan készletek, kihasználatlanul maradhatnak erőforrások.*

Most azonban, az egyszerűség kedvéért, tekintsünk el a súrlódások következményeitől, s térjünk vissza az elnagyoltabb makroképhez. Ott tartottunk, hogy a szivattyúk többé-kevésbé kipumpálják a rendszer tartalékait; a hiány igen intenzív.

A szivattyúkat működtető erők

A szivattyúkarokat mozgató hajtóerők közül kettőt emelek ki.

Az egyiket, a gazdasági életben elterjedt kifejezéssel, így nevezhetnénk el: a *mennyiségi hajsza.*

A termelés volumenének hajszolására késztethetnek a túlfeszített központi tervek, amelyek végrehajtása érdekében magas termelési előirányzatok teljesítésére utasítják a vállalatokat. Közismert, hogy a tervutasításos mechanizmus „klasszikus" formájában elsősorban a termelés mennyiségének növelésére ösztönözték a vállalati vezetőket. A jelenség azonban nem kötődik okvetlenül az utasításhoz, mint a központot és a vállalatot összekötő áttételek egyik lehetséges típusához. Hasonló hatás érvényesülhet akkor is, ha a felsőbb szerv nem ad utasítást, csupán nyomatékosan közli elvárásait. Akár az előbbi, akár az utóbbi a központ és a vállalat közti transzmisszió formája, a terv túlfeszítettsége mindenképpen azt jelenti, hogy a vállalatból több outputot kívánnak kihozni, mint amennyi — adott szervezettség, adott adaptációs készség mellett — az erőforrásokból kihozható. Ilyen körülmények között létre kell jönnie az „erőforrás-korlátba ütközés" jelenségének, amelyről a tanulmány első felében szóltunk.

Nem lenne azonban helyes a mennyiségi hajszát kizárólag a központi tervek feszítettségéből levezetni. Kialakulhat akkor is, ha a központi terv józanabb, mérsékeltebb. *Létezik a hiánynak decentralizált, autonóm mechanizmusa is.* Ez mindig hozzájárult a központilag gerjesztett hiányhoz, s uralkodóvá válhat akkor is, ha a központi gazdaságpolitika nem indukál (vagy kevésbé indukál) hiányt.

Ezzel kapcsolatban emlékeztetek a tanulmány első felében szereplő mikroelemzésre. A puha költségvetési korlát következtében a vállalat a *vevő* szerepkörében majdnem kielégíthetetlen kereslettel lép fel. Bármekkora is az erőforrások, az inputok pillanatnyi kínálata, mindig azt érzi, hogy kevés van belőlük. Türelmetlen: sürgeti a termelőt, saját maga, vagy a felsőbb szerveket segítségül híva.

S most gondoljuk át a másik szerepkört: a vállalatot *eladói* funkciójában. Valóságosan vagy képletesen sorban állnak előtte a vevők; türelmetlenkednek, sürgetik. Még ha nem is kap rá utasítást, önszántából is sietni, kapkodni kezd, hajszolja a több termelést, hogy minél előbb kielégíthesse türelmetlen vevőit. Ehhez azonban magának is több inputra van szüksége, s már benne is vagyunk *a hiány öngerjesztő bűvös körében.*

Ráadásul a krónikus hiány, az erőforrás-korlátokba, a fizikai szűk keresztmetszetekbe való ismételt bele-beleütközés bizonytalan helyzetet teremt az anyagok utánpótlásában. Ez halmozási, „tartalékolási" tendenciát szül. Miközben mindenütt leapadnak az output-készletek, minden termelő igyekszik felduzzasztani input-készleteit. A halmozási tendencia tovább erősíti a hiány öngerjesztését.

Elmondhatjuk tehát: *a hiány szüli a hiányt.*

A szivattyúzás másik fő hajtóereje az *expanziós kényszer.* Ez — a rövid távú döntések, a folyó termelés esetéhez hasonlóan — kialakulhat a központi beruházási tervek túlfeszítettsége következtében. Ha a gazdaságpolitika erőltetett ütemben kívánja növelni a termelést, akkor olyan beruházási előirányzatokat szab meg, amelyek input igénye túllépi a rendelkezésre álló be-

ruházási javak kínálatát. A beruházási akciók végrehajtása is folytonosan beleütközik a beruházások fizikai erőforrásainak korlátaiba.

Akárcsak az előbb, a folyó termelésről szólva, most is megállapíthatjuk: az expanziós törekvést nem kell utasításokkal kényszeríteni a gazdasági irányítás közép- és alsó fokú intézményeire, illetve a vállalatokra. Ez *belső* kényszer. *Kivétel nélkül minden vállalat növekedni akar*, s „érdekképviseletük", az irányító szerv is a rábízott szektor növekedését kívánja. Általános a *beruházási éhség*, amely — ha valahol pillanatnyilag csillapodik is, egy-egy beruházás „megemésztése" közben — újra és újra feltámad.[11]

Számos motívum hívja életre az expanzió belső kényszerét, s vele a beruházási éhséget. A legfontosabb ezek közül az *azonosulás* a vállalattal, vagy — felsőbb szerv esetében — az irányítása alá tartozó szektorral. Minden vezető mélyen meg van győződve arról, hogy a reábízott egység tevékenysége társadalmilag fontos. Érzékeli, hogy kibocsátásából hiány van. Ezért jogosnak és sürgősnek tekinti az expanziót. Megint csak a hiány öngerjesztő mechanizmusát látjuk, de most a hosszú távú döntések szférájában. A hiány érzékelése erősíti az expanziós kényszert, a beruházási éhséget; az expanziós kényszer, a beruházási éhség pedig növeli a hiányt.

Nem elég azonban csak azt felismernünk, hogy mi az a pozitív motívum, amely expanzióra, beruházásra késztet. Talán még fontosabb azt megértenünk, hogy — puha költségvetési korlát esetén — *semmi sem tartja vissza* a vállalatot a beruházástól. A beruházási rizikó megszűnt, pénzügyi kudarc lehetetlen. Nincs olyan vállalat, amely számára beruházási lehetőséget kínálnának, s ő azt önszántából visszautasítaná. Ez a leglényegesebb különbség a között a kétféle társadalmi helyzet között, amit most mi itt leírunk — s amellyel *Keynes* foglalkozott a maga korában. Az ő problémája az volt, hogyan lehet az óvatoskodó, kudarctól félő beruházókat ösztönözni és az elégtelen magánberuházásokat legalábbis részben, állami beruházásokkal kipótolni. Mi viszont olyan vállalattal állunk szemben, amelynek „beruházási kedve" fékezhetetlen.

Sajátos *beruházási pénzillúzió* alakul ki. Az a látszat, mintha pénzbeli beruházási kereteket, beruházási vásárlóerőt osztanának szét a központi szervek: a tervhivatal, a pénzügyi hatóságok, a bankok. Valójában *kezdési engedélyeket* allokálnak, a beruházás fizikai akcióinak megindítására. Ha pedig az akció megkezdődött, az többet nem állhat meg — akkor sem, ha az eredetileg előirányzottnál sokkal több pénzbe kerül. A beruházási vásárlóerő passzívan igazodik a beruházási akció fizikai ráfordításai által létrehívott pénzigényhez. A beruházás költségvetési korlátja is puha, nem effektív.

Összefoglalóan megállapíthatjuk: a mennyiségi hajsza majdnem telíthetetlen keresletet teremt a folyó termelés inputja iránt, az expanziós kényszer pedig majdnem telíthetetlen keresletet a beruházási javak iránt.

Rövid kitérőként megemlítem: a *közületek* szerepe — az itt vizsgált folyamatok szempontjából — a vállalatokéhoz hasonló. Náluk is ismeretesek a mennyiségi hajsza tünetei, e körben is érvényesül az expanziós kényszer.[12] Így tehát ők is „szivattyúznak".

Már eddig is érintettük a kérdést: tulajdonképpen ki kezeli a szivattyú-

[11] A beruházások szabályozási mechanizmusának jellemzéséhez felhasználtam *Bauer Tamás* kutatásait. [3]

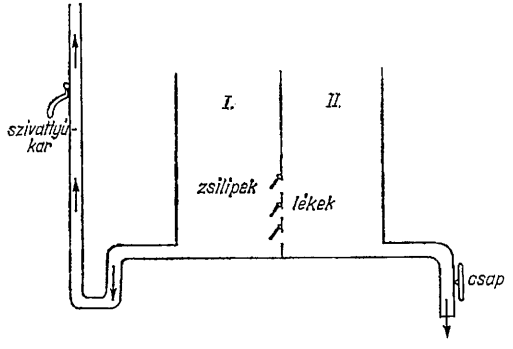
[12] Ide kapcsolódik a fogyasztásnak az a része, amelyben ingyenesen, vagy majdnem ingyenesen, névleges áron, természetbeni társadalmi juttatásként részesül a lakosság (például egészségügyi ellátásban, oktatásban stb.). E szolgáltatások közületek közvetítésével jutnak el az állampolgárokhoz. Számottevő részük iránt szinte kielégíthetetlen a kereslet; intenzív hiányjelenségek mutatkoznak. Érthető, hogy e közületek is igyekeznek kivenni részüket a szivattyúzásból.

kat? Ha — amint arra már rámutattam — a központi gazdaságpolitika áll a mennyiségi hajsza és az erőltetett ütemű expanzió élén, ez a tény persze nagyon felerősíti a szivattyúzás hatását. De még ha a központi gazdaságpolitika visszafogottabb is, akkor is van száz és száz közép- és alsó fokú irányító szerv, ezer és ezer vállalat és közület, amelynek kezében ott a pumpa. Nehéz őket önmérsékletre inteni. Ha bárki lanyhábban szivattyúzna is — a többiek elszívják azt, ami esetleg neki jutott volna. Miközben egyetlen vállalat, közület, egyetlen irányító szerv vezetője sem örül a hiány következményeinek, mégis úgy érzi: ő a maga részéről nem hagyhatja abba; pumpálnia kell.

Lékek, átszivárgás

Elemzésünk következő lépése: feloldjuk a feltevést, hogy a két tárolót tökéletesen elszigetelték egymástól. Pillantsunk az *4. sz. ábrára*, amely im-

Átszivárgás



4. sz. ábra

már egymás mellett mutatja a két tárolót. Közös oldalfalukon *lékek* vannak, amelyeken a folyadék *átszivárog*. Az analógiáról a gazdasági valóságra váltva: nincs két különálló, egymástól hermetikusan elzárt piac, amelyek közül az egyiken kizárólag a háztartások vásárolnak, a másikon pedig kizárólag a vállalat. A vevők e két típusa versenyez egymással ugyanazért a kínálatért.[13]

A léken át mindkét irányban folyhat a víz. S ez valóban meg is történhet a gazdaságban. (A magánautó-tulajdonosok elvásárolják az alkatrészt a vállalati autók elől; vagy megfordítva.) De ha fennáll is a szimmetria lehetősége, a gyakorlatban az áramlás tényleges iránya rendszerint aszimmetrikus: a vállalati szektor valósít meg *átszivattyúzást* a maga javára.

Ne feledjük el, hogy a jobb oldalon, a II. tároló kiömlőnyílásán csap van, a bal oldalon viszont nincsen csap. Tegyük fel, hogy — miközben a

[13] Ábránk szerint a verseny azokért a termékekért folyik, amelyeket a termelő már betett a „tárolóba". A valóságban persze már a termelés vertikális folyamatának korábbi állomásain megkezdődik a „verseny": melyik szektor szívja magához a termelési inputokat. Ez azonban nem tárgyalható annak az analógiának a keretében, amely az itt előadott makroelemzés általános keretéül szolgál.

Az „átszivárgásban" fontos szerepet játszik a *külkereskedelem*, amelynek elemzésétől tanulmányom eltekint.

II. tárolóba történő beáramlás rátája változatlan marad — szűkebbre veszszük a csap nyílását. (Például nő a fogyasztói árak színvonala.) Egy ideig emelkedik a vízszint. Ez azonban, ceteris paribus, csak átmeneti lesz. Érvényesül a közlekedő edények törvénye. Ha az egyik edény tele van, s a másik üres, de van köztük közlekedés, akkor a folyadékszint kiegyenlítődik. Jelen esetben: a II. tárolóban is lesüllyed az I. tároló szintjére.

Az analógia közgazdasági értelmezése a következő. *Egyenlőtlen verseny folyik a kétféle vevő között. A háztartásnak kemény a költségvetési korlátja, ezért költségérzékeny. A vállalatnak puha a költségvetési korlátja, s ezért alig vagy egyáltalán nem érzékeny a költségekre. A költségemelkedést előbb-utóbb áthárítja a vevőre vagy a költségvetésre. Ezért a vevők versenyében a vállalat fölényben van a háztartással szemben; képes elszívni előle a neki szánt kínálat egy részét.*

Gondoljunk végig egy-két példát. Nő a taxi viteldíja. A háztartás úgy reagál erre, ahogyan a mikroökonómiai tankönyvek szerint reagálnia kell: csökken a kereslete. A vállalat számára azonban a taxiköltség jelentéktelen kiadás; ha egyáltalán igénybe vesz taxit, akkor ezt ezután is, a felemelt díjak mellett is megteszi. Sőt, ezután esetleg még inkább használ taxit, mert könnyebb hozzájutni, kevesebbet kell rá várni. Vagy lássunk egy súlyosabb példát. Tételezzük fel, hogy drasztikusan megemelik az állami lakások lakbérét. Ez sok családot arra késztetne, hogy önként kisebb, olcsóbb lakásba költözzék. Ha a lakbér növekedése elég nagy, akkor — az átköltözések lebonyolítása után — még üresen is maradnának lakások. Ezt a tartalékot azonban azonnal felszívná irodahelyiségek céljaira a vállalati szektor. Azt a lakbértöbbletet, amely súlyosan megterhelné számos háztartás költségvetését, könnyedén kifizetnék a vállalatok.

Több oka van annak, hogy mégsem szivárog át a közlekedő edények törvénye szerint minden készlet és tartalék a II.-ból az I. tárolóba,, Itt most csak két tényezőt említünk. Az egyik a már emlegetett „súrlódás". A vállalati beszerzők nem csapnak le elég fürgén az árukra, vagy talán nincs is szükségük azokra a konkrét termékekre, amelyeket a fogyasztó számára kínálnak. A másik ok: adminisztratív beavatkozásokra kerül sor, amelyek eltiltják a vállalati szektort a háztartásoknak szánt termékek és szolgáltatások felvásárlásától. (Például tilos igénybe venni irodaként lakás céljaira szánt helyiségeket.) Az ilyesféle beavatkozást jelképezik az 4. ábrán a lékek egy részét elzáró vagy szűkítő *zsilipek*. Persze, nehéz következetesen érvényre juttatni — és főképp, nehéz minden átszivárogni kész termékre és szolgáltatásra kiterjeszteni — az ilyen adminisztratív korlátokat.

Következtetésünk: *a fogyasztási cikkek piacán mutatkozó hiány intenzitása nemcsak a standard szabályozóktól (fogyasztási cikkek kínálata, fogyasztói ár, nomináljövedelem) függ. Függ attól is, milyen erős a vállalati (és a közületi) szektor átszivattyúzó hatása.*

A tárolók kiürülése, a hiány intenzitásának növekedése különösen erőteljesen megy végbe akkor, ha — ceteris paribus — szélesebbre nyílik a II. tároló csapja. (Például meggyorsul a nomináljövedelem növekedése, s a fogyasztási termékek és szolgáltatások árualapjának növekedése nem tart lépést vele.) De a tárolók kiürülhetnek, vagy igen alacsony szintre apadhatnak akkor is, ha ez nem történik meg, sőt a háztartási kereslet restrikciója megy végbe — mert érvényesülhet a költségvetési korlát által be nem határolt, majdnem telíthetetlen vállalati kereslet elszivattyúzó hatása.

Ezzel a hidraulikai analógia tárgyalását befejeztük. Előttünk áll képszerű formában az az áramlási rendszer, tárolókkal, csappal, szivattyúkkal, lékekkel és zsilipekkel, amelyeket az „Anti-Equilibrium" című könyvemben *szívásnak* neveztem.[14]

Hiány és infláció

Elemzésünket eléggé absztrakt síkon végeztük. Ennek ellenére sokféle gyakorlati gazdaságpolitikai következtetés adódhat belőle. Közülük csak egyet emelek ki, és ez az *infláció* problémája.[15]

Felvetődött a hazai közgazdasági vitákban az a gondolat, hogy a hiány hatásos ellenszere az infláció. Rögzített árak mellett nagy a hiány; emelkedő árszínvonal mellett csökkenne a hiány intenzitása. Eszerint átváltás („trade-off") van hiány és infláció között. Minél erősebb az egyik, annál gyengébb a másik, és megfordítva.

Nézetem szerint ez az álláspont téves. Olyan gondolatmenet alapján jutott el a következtetéshez, amelynek kiindulópontjai, premisszái hibásak, mert nem számolnak a fennálló institucionális adottságokkal.

A „hiány — infláció"-átváltás valóban érvényesülhet egy *teljesen monetarizált* gazdaságban, amelyben mind a háztartás, mind a vállalat költségvetési korlátja kemény. Ha az ilyen gazdaságban a bérek, s általában a vásárlóerő vonalán inflációs folyamatok indulnak el, s eközben az árak emelkedését mesterségesen fékezik („visszaszorított infláció"), akkor a felduzzadó fizetőképes túlkereslet nyilvánvalóan mind intenzívebb hiányhoz vezet.[16] Ilyen körülmények között az infláció „visszaszorításának" feloldása, az áremelkedés megengedése lecsapolhatja a felduzzadt túlkeresletet. A keresleti korlát újra effektívvé válik, s a hiány — szórványos megnyilvánulásoktól eltekintve — kiküszöbölődhet.

Csakhogy mindez nem érvényes olyan gazdaságra, amely csak *féligmonetarizált*. Azok mellett az institucionális feltételek mellett, amelyekről a tanulmány korábbi részében szó volt, a kemény költségvetési korláttal behatárolt szektorban a gazdálkodás monetarizált, míg a puha költségvetési korlát mellett működő szektorban csak *látszatra monetarizált. A puha költségvetési korláttal működő szektor nem reagál keresletcsökkenéssel az áremelésre.* Amint azt korábban hangsúlyoztam már: a vállalat az input bármely áremelkedését képes előbb-utóbb a vevőre vagy a költségvetésre áthárítani. Ezért kereslete — tetszőleges inflációs folyamat közepette is — majdnem kielégíthetetlen marad. Ráadásul ez a szektor képes átszivattyúzást végrehajtani annak a szektornak a rovására, amelyet pedig behatárol a költségvetési korlát; amely tehát keresletcsökkentéssel reagálna az áremelésre.

Az itt röviden még egyszer összefoglalt ok—okozati láncolat következ-

[14] Lásd 17—22. fejezet. [9] Itt most ugyanazt a *jelenséget* írtam le, amelyről már ott is szó volt, de a *kauzális* elemzés több fontos ponton eltér a korábbitól. Azok a magyarázó tényezők, amelyeket az „Anti-Equilibrium"-ban a szívás fő okának tekintettem, most is szerephez jutottak az elemzésben, de csak másodlagosan. Átrendeződött az okok „súlyozása". Most a szívás *fő* okának az institucionális adottságokat — konkrétan: a költségvetési korlát puhaságát — tartom.

[15] A félreértések elkerülése végett elöljáróban szögezzük le: élesen meg kell különböztetni egymástól az *egyszeri* ár- és bérreform keretében végbemenő ár- és bérszínvonal-emelkedést és az inflációs *folyamatot*. Utóbbi *késleltetéses tovagyűrűzések* közepette megy végbe. A mai ár- vagy béremelés közvetlen kiváltója egy holnapi ár- vagy béremelésnek és így tovább. Tanulmányom hátralevő része mindvégig az utóbbival, azaz az inflációs *folyamattal* foglalkozik.

[16] A „visszaszorított infláció" elméletéről lásd *B. Hansen* [6], *Barro-Grossmann* [2], *Csikós-Nagy Béla* [4].

tében nincs átváltás infláció és hiány között. *A hiány újratermelődik — akár stabil, akár csökkenő, akár pedig növekvő árszínvonal mellett — mindaddig, amíg fennállnak krónikus újratermelésének institucionális feltételei.*

★

Befejezésül helyénvalónak érzek még egy észrevételt. Tanulmányom nem tesz konkrét javaslatokat. Nem törekedtem sem a hiány, sem az inflációs veszély leküzdésének módját megszabó normatív elmélet kidolgozására. Kizárólag arra szorítkoztam, hogy *leíró-magyarázó elmélet* kiépítéséhez járuljak hozzá. Rendkívül összetett, bonyolult jelenségcsoportról van szó. A szocialista gazdaság olyan nehézségeivel állunk itt szemben, amelyek leküzdésére már számtalan javaslat született — s ezekről sorra-rendre kiderült, hogy legfeljebb tüneti kezelést jelentenek, de nem küszöbölik ki a nehézségeket újratermelő mélyebb okokat. Meggyőződésem, hogy a helyzet körültekintő és felelősségteljes elemzésére, az ok—okozati összefüggések mélyebb megvilágítására irányuló törekvés is elősegítheti a problémák gyakorlati megoldását.

Felhasznált irodalom

[1] *Arrow, K. J.-Hahn, F.:* General Competitive Analysis. San Francisco, Holden-Day, 1971.

[2] *Barro, R. J.—Grossman, H. I.:* Surpressed Inflation and the Supply Multiplier. Review of Economic Studies, 41. évfolyam, 1974. 87—104. l.

[3] *Bauer Tamás:* A beruházási volumen a közvetlen tervgazdálkodásban. Kézirat, MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest, 1977.

[4] *Csikós-Nagy Béla:* Adalékok az inflációelmélethez. Közgazdasági Szemle, 1975. 5. sz. 564—575. l.

[5] *Goldmann,J.—Kouba, K.:* Economic Growth in Czechoslovakia. Prága Academia, 1969.

[6] *Hansen, B.:* A Study in the Theory of Inflation. London, Allen—Unwin, 1951.

[7] *Kalecki, M.:* Theories of Growth in Different Social Systems. Scientia, 40. évfolyam, 1970. 1—6.

[8] *Keynes, J. M.:* A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1965.

[9] *Kornai János:* Anti-Equilibrium. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1971.

[10] *Kricman, L. N.:* Geroicseszkij Period Velikoj Russzkoj Revolucii Vesztnyik Kommunisztiesszkoj Akademii, 1925. 9. sz.

[11] *Marx, K.:* A tőke. Kossuth Könyvkiadó, 1973—1974.

[12] *Mátyás Antal:* A modern polgári közgazdaságtan története. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1973.

[13] *Szamuely László:* Az első szocialista gazdasági mechanizmusok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1971.

KOZMA FERENC:

Gondolatok a természeti erőforrások hasznosításának hatékonyságáról

(A kitermelési járadék népgazdasági szerkezetformáló szerepe)

Az utóbbi évek világgazdasági eseményei ráirányítják figyelmünket a természeti javakkal való racionális gazdálkodásra, a kitermelési tevékenység, illetve nyerstermék-külkereskedelem népgazdasági, de főleg *nemzetközi léptékű* hatékonyságára. Amíg az iparilag feldolgozott termékek nemzetközi piaci árai 1970—1975 között, az infláció hatására másfélszeresükre nőttek, a nyerstermékárak *ezekhez képest* 1,6-szor gyorsabb növekedést mutattak. E relatív áremelkedés a legnagyobb mértékű az energiahordozóknál és műtrágya-alapanyagoknál volt (szén 2,15; műtrágya-alapanyagok 5,28; nyersolaj 4,77), közepesnek ítélhető az ércek esetében (bauxit 1,88; vasérc 1,56), viszonylag alacsonynak a mezőgazdasági eredetű nyerstermékeknél (1,3), kivéve a búzát, amelynek ára ugyancsak 1,8-szor gyorsabban nőtt a feldolgozott termékek áránál. A tendencia nem konjunkturális jellegű: erre mutat az, hogy csaknem minden nyersterméket érint és immár a hatodik éve tart.

A kitermelőtevékenységeknek az árváltozások centrumába kerülése óhatatlanul előtérbe tolja a közgazdasági elméletben a járadék problémáját és szükségessé teszi e kérdés újraelemzését.

1. Néhány kiinduló megállapítás a kitermelési járadékról

A következő gondolatsor középpontjában nem a bérleti díj nagysága és forrása áll, hanem a *kitermelés társadalmi hatékonysága.* Ezért eleve eltekintek attól, hogy a földtulajdon és a kitermelőüzem-tulajdon elválhat egymástól. Szocialista viszonyok között ez az elkülönültség amúgy sincs sorsdöntő hatással az elosztási viszonyokra, világgazdasági szemszögből nézve pedig az egymás felé extern árutermelést folytató nemzetgazdaságok eleve úgy lépnek fel, mint területük természeti kincseinek szuverén gazdái. Következésképp a gondolatmenetben a járadék nem mint bérleti díj jelentkezik majd, hanem mint a *kitermelőüzem, ágazat, illetve a nyersterméket exportáló ország felhalmozható tiszta jövedelmének sajátos része.* A népgazdaság szempontjából minden egyes termelőtevékenység két vonatkozásban lehet hatékony vagy kevésbé hatékony: 1. abból a szempontból, hogy milyen szinten képes eltartani a lakosságnak e tevékenységet folytató csoportját; 2. abból a szempontból, hogy mennyivel járul hozzá — saját állóalapjainak megté-

rítésén felül — a népgazdaság felhalmozásához. Adott („normatív") felhalmozási követelmények mellett a hatékonyság egyértelműen kivetíthető a reáljövedelemre, adott („normatív") jövedelmi szintet feltételezve viszont a hatékonyság a felhalmozóképességben jelentkezik. Minél hamarabb térül meg a teljes felhalmozás (amortizáció + tiszta jövedelem) során a társadalom által előlegezett, beruházott vagyon, egy adott termelőtevékenység annál hosszabb ideig, annál több olyan felhalmozható értéket áramoltat vissza a népgazdaságba (akár a vállalat szintjén, akár központilag rendelkeznek ezzel az értékkel), amely a gazdaság továbbfejlődését szolgálhatja. *Ezért a földjáradékot úgy fogom fel, mint olyan, a normatív jövedelmen felüli tiszta jövedelmet, amely módot ad a kitermeléshez előlegezett állóeszközök megtérülésének meggyorsítására.*

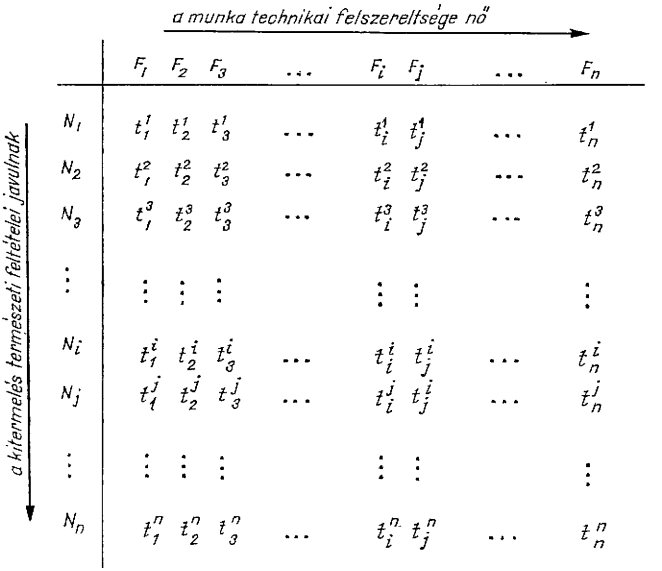
Mivel a mai viszonyok között az abszolút földjáradékot elhanyagolható mennyiségnek lehet tekinteni (legalábbis a fejlett kitermelő tevékenységgel rendelkező országokban) *a vizsgálati kör leszűkül a különbözeti és a monopoljáradékra.* Az előbbi a természeti javakkal való gazdálkodás monopóliumának az adott korszakban érvényesülő árcentrum keretein *belül* realizálható gyümölcse, az utóbbi a tartósan e *fölött* mozgó árak következtében élvezhető jövedelem. Mindkettő tartósan, a feldolgozó ipari normatív (a vállalkozástól tapasztalati alapon elvárt) jövedelmezőség fölé emeli az eredményességet („extraprofit"). E jövedelemrész lerakódhat az adott javakat kitermelő vállalatnál, újraelosztásra kerülhet, gyarapíthatja, illetve (amennyiben az importágakban érvényesül) csökkentheti a népgazdaság központi felhalmozási alapjait. A járadéknak e formája mindenképpen számításba jön a nyerstermék exportjának népgazdasági gazdaságossága tényezőjeként, sőt a feldolgozott termékek exportjának gazdaságosságát is befolyásolja, a nyersanyaghányadon keresztül. A szóhasználat egyszerűsítése kedvéért ezt a természeti adottságaitól függő tartós extraprofitot a továbbiakban „járadéknak" nevezem, s általában a különbözeti járadékot értem rajta. Csak ott alkalmazok a szóhasználatban megkülönböztetést, ahol kifejezetten a monopoljáradékról van szó.

2. A kitermelés hatékonysága a lelőhely minősége és a technikai felszereltség függvényében („I." és „II." számú járadék)

A munka azonos fajlagos technikai felszereltsége esetén a különböző kitermelőhelyek közötti hatékonysági különbségeket a természeti feltételek különbségei okozzák. Azonos természeti körülmények esetén a munka termelékenységének különbsége az egyes kitermelőhelyek között a technikai felszereltség különbözőségétől függ. Amennyiben két — azonos vagy helyettesítő terméket termelő — kitermelőhely különböző természeti feltételek között és ráadásul eltérő technikai felszereltséggel működik, a munka társadalmi termelékenységét három tényező határozza meg: *a)* a technikai felszereltség különbsége, *b)* a kitermelőhelyek természeti adottságainak különbözősége; *c)* a természeti viszonyok eltéréseinek hatása a technikai felszereltség által indukált termelékenységkülönbségekre.

A természeti és technikai tényezők eltéréseinek együttes hatását egy mátrix segítségével lehet felírni. *Soriránybán* az azonos természeti feltételek között működő, de különböző felszereltségű termelőhelyek követik egymást.

A bal szélen az adott időszak *leggyengébben* felszerelt, de még nem ráfizetéses termelőhelyei sorakoznak egymás után, a jobb szélen az élenjáró felszereltségű termelőhelyek. A növekvő felszereltség azonban az egész mátrixban *egy adott technológiai kultúra keretein belül érvényesül.* Ha például a szénbányászatban a kor technikai szintjét a gépesített fejtés jelenti, a legjobban felszerelt kitermelőhely a legtökéletesebben gépesített szénbánya, és nem az, amelyikben a szén föld alatti elgázosításának technológiájával dolgoznak. *Oszlopirányban* az azonos technikai felszereltségű, de különböző természeti körülmények között működő kitermelőhelyek követik egymást. A legfelső sorban az adott, fizetőképes kereslet kielégítéséhez még szükséges legkedvezőtlenebb — vagyis *marginális* kitermelőhelyekkel rendelkezők foglalnak helyet, a legalsó sorban a legkedvezőbbekkel rendelkezők.



1. sz. ábra

$t =$ árbevétel egységére jutó társadalmi (kumulált) munkaráfordítás. A kitermelőmunka hatékonyságának növekedését a t csökkenése mutatja,

[Az ábrán t jelenti a hazai értékrendben mért hatékonyságot (azaz a hazai pénzben mért árbevétel egységre jutó munkamennyiségét), az $F_{(1 \to n)}$ indexek a munka technikai felszereltségét, az $N_{(1 \to n)}$ indexek pedig a kitermelőhely minőségét jelzik.]

Az N_1-ik sor hatékonysági koefficiensei még nem tartalmaznak járadékot. Az F_1 oszloptól az F_n oszlop felé haladva a hatékonyság ugyan nő (csökken az árbevétel-egységre jutó halmozott eleven munkaráfordítás), ez azonban kizárólag a felszereltség növekedéséből adódik. Az N_2-ik sor hatékonysági koefficiensei eleve kedvezőbbek, mint a marginális (N_1) lelőhelyei.

Ez viszont a természeti körülmények termelékenység-indukáló szerepének tulajdonítható.

Tiszta formájában ezeket a természeti termelékenységkülönbségeket csak az F_1-es oszlop hatékonysági mutatóin mérhetjük le, mint a legalacsonyabb, a feldolgozó ipari normatív hatékonyságot még biztosító felszereltségi viszonyok mellett mutatkozó hatékonyságkülönbségeket. (I. típusú járadékot). Az F_1 oszlop t hatékonysági mutatók hányadosai a természeti termelékenység növekedési (fajlagos munkaigény csökkenési) rátái (τ). Mivel bármelyik lelőhelyen az árbevétel egységére jutó munkaráfordítás kisebb, mint az előző lelőhelyen,

$$\tau_1 = \frac{t_1^i}{t_1^i} < 1.$$

Az időegységre jutó ráfordítások azonosságát feltételezve a fajlagos munkaigény csökkenése a fajlagos felhalmozható többletérték növekedését jelenti. A t_1^1 lelőhely kivételével tehát tartós többletjövedelem — járadék — keletkezik, amelynek nagysága fordítottan arányos a fajlagos munkaráfordítás nagyságával.

Az ($F_1 \rightarrow F_n$) sorban — a befektetések fajlagos nagyságának függvényében — mért hatékonysági koefficiensek is javulást mutatnak. A bevételegységre jutó munkaráfordítás csökken. Ez a csökkenés azonban:

a) egy-egy kitermelőhely-típus esetében sem lineáris,

b) a különböző kitermelőhely-típusok esetében a munkaráfordítások csökkenésének görbéje nem párhuzamos.

A csökkenés azért nem lineáris, mert minden kitermelőhely-minőséghez kapcsolódó egymás utáni, azonos műszaki fejlettségi sávba tartozó beruházások esetén egy adott ponton fellép a hozamnövekedés *lassulása,* majd egy kritikus pont után bekövetkezik a hozamok *csökkenése.* Ennek megfelelően a fajlagos munkaigény először gyorsan, majd lassuló ütemben csökken egészen a holtpontig, amelytől kezdve a fajlagos munkaigény ismét emelkedő tendenciát vesz fel. (Lásd a 2. sz. ábrát.)

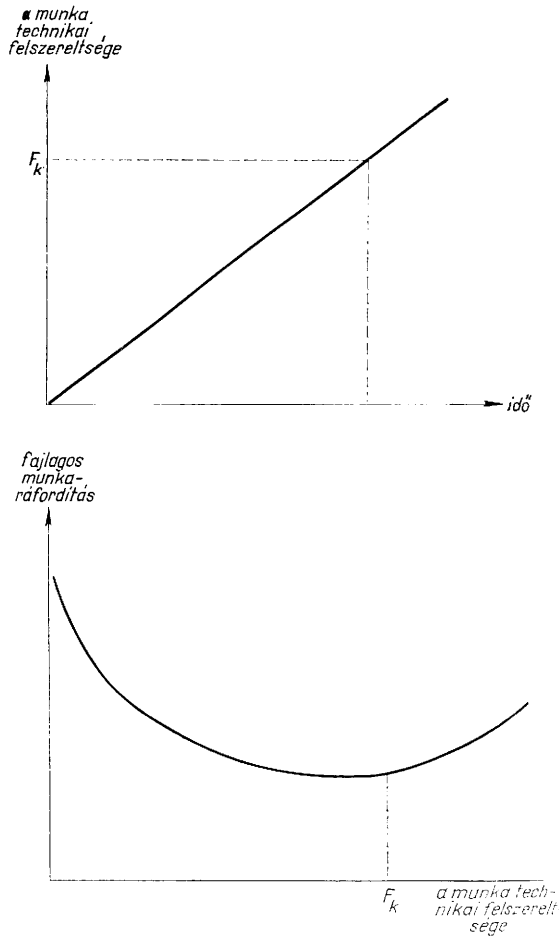
Az emelkedés abból adódik, hogy az adott természeti körülmények között egy kritikus F_k felszereltségen túl kisebb a társadalmi (eleven) munkamegtakarítás az indukált termelékenység révén, mint amennyi a termelékenység növekedés kiváltásához szükséges többlet- (holt-) munka-ráfordítás: a beruházás csökkenő hozadékúvá válik. Az F_k kritikus ponton az indukált elevenmunka-megtakarítás és az induktor holt munka egyensúlyban van egymással. A társadalom az F_k-adik befektetéssel *már* nem nyer, de *még* nem is veszít.

Ha ugyanazon fajlagos beruházásokat, ugyanazon ütemben *különböző minőségű* termelőhelyeken eszközöljük,

a) a jobb természeti feltételekkel rendelkező termelőhelyeken az ($F_1 \rightarrow F_k$) pontok között meredekebb fajlagos ráfordításcsökkenést eredményeznek. *A csökkenés meredeksége a termelőhelyek „természeti" termelékenységével arányos;*

b) a befektetések *hozadékcsökkenési kritikus pontja annál messzebb esik az F_1 ponttól, minél kedvezőbb a kitermelőhely természetadta termelékenysége;*

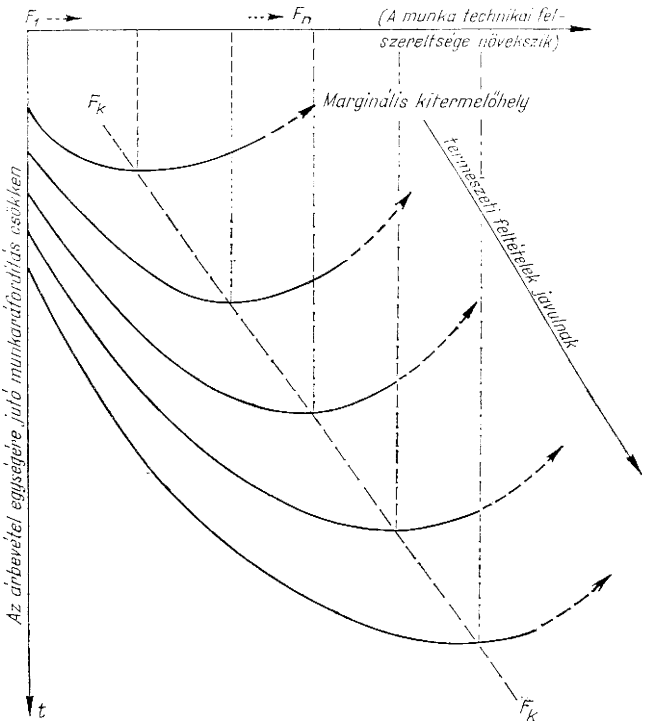
c) a kitermelőhelyek kihasználásának minimális hatékonysági feltétele a feldolgozó ipari normatív haszon realizálása, amely a t_1^1 hatékonyságához



2. sz. ábra

tapad. Elvileg tehát minden termelőhelyen, ahol a $t_i^i > t_i^i$ nő a beruházáskoncentráció egészen addig, amíg a hozadék el nem éri a marginálist. Valójában a beruházásokat először az N_n lelőhelykategóriába igyekeznek koncentrálni, majd, amikor a hozamcsökkenés eléri az N_n kategória F_k pontját, kezdődik el nagyobb méretekben az N_n-1 lelőhelyek kiaknázása, s így tovább. Az egyes N lelőhely kategóriákban eszközölt beruházásoknak a kedvezőtlenebbekre való átcsapási pontjai a mátrixban *izomér pontok rendszerét* képezik. Ezek az eltérő természeti és beruházási termelési tényezők azon különféle kombinációi, amelyek azonos t hatékonyságot eredményeznek

Az F_k kritikus pontot *előrehozhatja* a kitermeléshez szükséges termelőeszközök és a kitermelt nyersanyagok cserearányának romlása (a nyerstermékek rovására), *elodázhatja* a cserearányok ellenkező előjelű változása. Ugyanakkor a cserearányromlás kikapcsolhat lelőhely-kategóriákat a gazdaságos művelésből, a javulás pedig újabb — még rosszabb természeti



3. sz. ábra

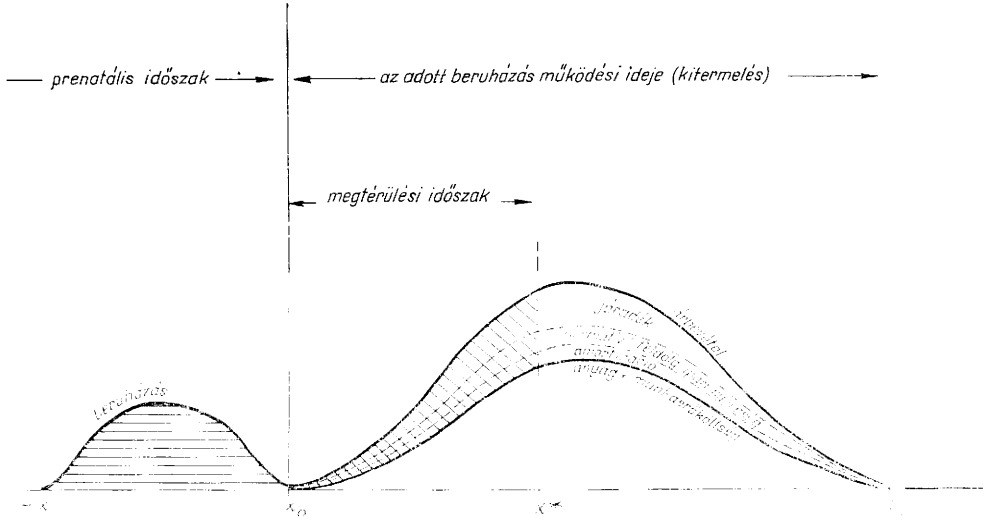
adottságú lelőhelyek gazdaságos kiaknázását teheti lehetővé, továbbá nagyobb arányú beruházási hozamcsökkenéseket is.

3. A járadék hatása a beruházások megtérülésére

A járadék eredeti jövedelemként vállalati szinten jelenik meg, majd újraelosztásra kerül. E helyütt nem kívánom firtatni, helyes-e a járadék elvonása a vállalattól („nem az ő érdeme, hogy kedvező körülmények között működik") vagy az, ha teljes egészében a vállalatnál marad („a jobb termelőhelyeken kifejtett munkát kell ösztönözni"). Valószínűleg az arany középúton kell haladni: nem kell egészében elvonni a járadékot a vállalattól, amennyiben a vállalati eszközöket a fejlesztésre tudjuk koncentrálni, de nem is helyes teljes egészében a vállalatnál hagyni (különös tekintettel arra, hogy ha olyan ágazatról van szó, ahol a minimális fejlesztés is népgazdasági horderejű beruházásokat követel). Mindenesetre, ha a kitermelést *népgazdasági szemszögből* vizsgáljuk, a járadék elsősorban a kitermelőtevékenység ágazati „önfinanszírozási forrásának" tűnik, amely természetszerűen bővebben buzog a kedvezőbb lelőhelyeken, mint a kedvezőtlenebbeken. Mivel a népgazdaság legfőbb gondja a kitermelőágazatok magas fajlagos tőkeszük-

séglete, illetve a szükséges források biztosítása, nem erőszakolt a járadékot ilyen pótlólagos *megtérülésgyorsító* tényezőként felfogni és kezelni.

A továbbiakban nem különböztetem meg az I. és II. járadékot: mindkettőt mint a feldolgozó ipari normatív hatékonyságot meghaladó jövedelemrészt fogom fel. Továbbá feltételezem, hogy a *kitermelőtevékenységbe eszközölt beruházás megtérülését három tényező együttesen biztosítja: az amortizáció, a „feldolgozó ipari normatív" jövedelmezőség és a járadék. E három tényező együttesét „bruttó felhalmozható jövedelemnek"* (BFJ) nevezem. A kitermelőtevékenységet tehát úgy tekintem, hogy annak megvalósítására a népgazdaság eszközöket előlegezett, s amíg az árbevétel anyag- és bérköltségeket meghaladó hányada, évről évre kumulálódva nem válik egyenlővé a megelőlegezett beruházások összegével, addig a termelőhely — a saját maga megtérítésén felül — csak „eltartja" az ott dolgozókat. Amint a BFJ megtérítette az előlegezett állóeszközértéket, ugyanez a forrás „szabad rendelkezésű" jövedelemmé *(Y)* változik át, amely minden megkötöttség nélkül szolgálja a bővített újratermelést. A folyamat lényegét egy leegyszerűsített függvénnyel lehet leírni.



4. sz. ábra

Ha a kitermelés megkezdésének időpontját x_0-nak vesszük, az előmunkálatok (kutatás, feltárás, beruházás, a föld termővé tétele, mezőgazdasági üzem létesítése stb.) ennél korábbi időpontra tehetők. Ez a kitermelés „prenatális" időszaka, amelynek költségkihatása (C) a beruházási görbe alatti területtel jellemezhető. Az x_0 ponton megindul a termelés, felfut és egészen addig tart, amíg a beruházás nem amortizálódik a szó fizikai és „erkölcsi" értelmében. A termelés (árbevétel) felfutását *(P)* követi a folyó termelési költségek volumenének növekedése *(K)* is, hasonlóképpen a BFJ-é. A kitermelés egész időszaka alatti árbevétel nagyságát az árbevételi görbe alatti terület,

a folyó termelési költségekét pedig az anyag- és munkaerő-ráfordítási görbe alatti terület érzékelteti. A két terület különbsége adja az egész beruházási-kitermelési ciklus BFJ-ének nagyságát. Minél nagyobb a BFJ a folyó költségekhez képest, annál közelebb lesz az x_o ponthoz az a kritikus x^x pont, ahol a kumulálódott BFJ eléri a prenatális időszakban eszközölt befektetések nagyságát. Ha a beruházási függvényt C-vel, a költségfüggvényt P-vel, az árbevételi függvényt pedig K-val jelöljük, akkor

$$a) \quad C = \int_{-x}^{x_o} f(c)\,dx \quad \ldots\ldots\ldots\ldots \text{(beruházási függvény);}$$

$$b) \quad P = \int_{x_o}^{x_n} f(p)\,dx \quad \ldots\ldots\ldots\ldots \text{(árbevételi függvény);}$$

$$c) \quad K = \int_{x_o}^{x_n} f(k)dx \quad \ldots\ldots\ldots\ldots \text{(költségfüggvény);}$$

$$d) \quad BFJ = P - K, \text{ és végül}$$

$$e) \quad C = \int_{x_o}^{x^x} f(p)\,dx - \int_{x_o}^{x^x} f(k)\,dx \quad \ldots \text{(megtérülési függvény);}$$

$$f) \quad Y = BFJ - C.$$

Könnyű belátni, hogy minél kedvezőbbek a kitermelőhely természeti feltételei,

a) adott — az egész kitermelési időszakra vonatkoztatott — árbevétel eléréséhez annál kevesebb beruházás szükséges;

b) adott — a kitermelt termék egységére vonatkoztatott — árbevételhez annál kevesebb elevenmunka-költség tartozik.

A kedvező természeti körülmények között végzett kitermelőmunka árbevételeiben ezért megnő a BFJ, s ezen belül a járadék aránya, ami közelebb hozza az x^x megtérülési pontot az x_o ponthoz, illetve megnöveli a szabadon felhasználható BFJ nagyságát. *A járadék ezért népgazdasági hatékonysági tényező.* Minél nagyobb a járadékindukáló kitermelőtevékenység aránya a termelési szerkezeten belül, annál nagyobb a gazdaság szabad rendelkezésű (struktúraformálásra fordítható) felhalmozható jövedelme, felhalmozási képessége. Más oldalról, ha a gazdaságon belül kicsi a járadékot produkáló kitermelő szektor, s a világpiaci árakban járadék realizálódik, ez önmagában a gazdaság szabad rendelkezésű felhalmozható jövedelmének csökkentése irányában hat.

4. A járadék hatékonyságformáló szerepének eltérése a kitermelőtevékenység jellegétől függően

A kitermelőtevékenységek, jellegük szerint a következőképpen csoportosíthatók:

a) nem megújuló természeti javak kitermelése (bányászat);

b) megújuló természeti javak kitermelése, ezen belül
- vízhasznosítás (energetikai célokra) vagy közvetlen felhasználásra,
- idegenforgalmi adottságok hasznosítása,
- szántóföldi növénytermesztés,
- ültetvénygazdálkodás,
- erdőgazdálkodás.

A kitermelés e típusai különböznek egymástól az előlegezett tőke és a folyó költségek fajlagos nagysága, a kitermelés időtartama, a termelés (használati érték szempontjából vett) komplexitása tekintetében, valamint a tekintetben is, hogy a beruházások mekkora hányadát teszi ki az „ingatlan jellegű" állóalapok (Marx szóhasználatában a „föld-tőke") létrehozása és a munka közvetlen technikai felszerelése.

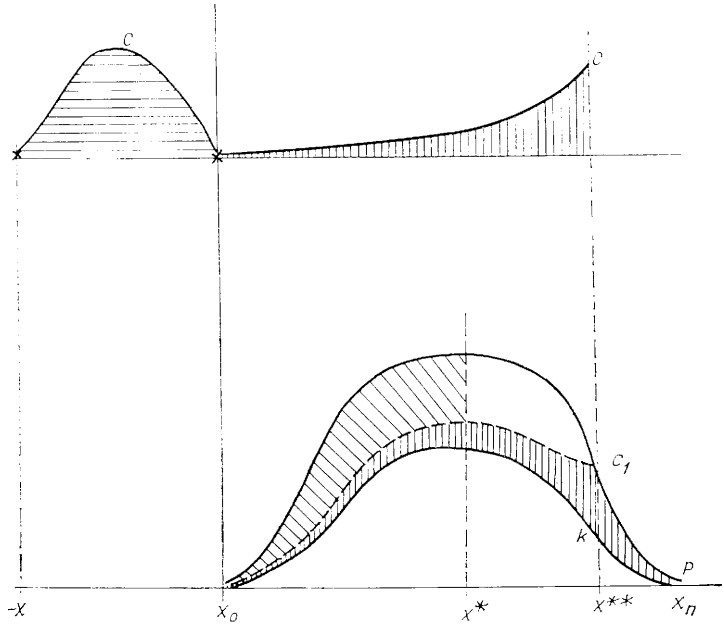
Az első típus: nem megújuló természeti kincsek kitermelése (bányajáradék)

A bányászati tevékenység hatékonyságának döntő tényezője e tevékenység nagy beruházásigényessége. A beruházandó összegek egy részét a munka közvetlen technikai felszerelésére fordítják: szerszámok, gépek beszerzésére. Ez csak annyiban érdemel figyelmet, amennyiben e termelőeszközök kihasználásának foka erősen függ a lelőhely minőségétől, s a magas technikai felszereltség kedvezőbb lelőhelyen II. számú járadékot indukál. A beruházásra szánt összegek másik részét a *munkahelyteremtésre* fordítják (kutatási, feltárási költség), harmadik része pedig a munkahely *fenntartását* szolgálja. Ez utóbbi annyiban módosítja az előző fejezetben közölt sematikus ábrát, hogy a beruházási ciklus nem ér véget a prenatális időszak lejártával, hanem a kitermelési időszakban is folytatódik. Minél régebbi egy bánya, annál nagyobb összeget kell a fenntartási beruházásokra fordítani. Egyben, minél szerencsésebb fekvésű, annál kisebb nemcsak az előlegezett beruházás, hanem a fenntartó beruházás fajlagos értéke is. Mindenesetre célszerű a megtérülést kettébontani. A prenatális időszakban eszközölt beruházásokat azon a módon veszem számításba, ahogyan az előbbiekben vázoltam. A fenntartó beruházások megtérülését a folyó költségekhez hasonlóan számolom el. Ilyenformán az 5. ábra szerinti módosított megtérülési függvény jön létre.

A BFJ ezek szerint nem egyszerűen $P-K$, hanem a $P-(K+C_1)$, ahol

$$C_1 = \int_{x_o}^{x_n} f(c;)\,dx - \int_{x_o}^{x_n} f(k)\,dx$$

a fenntartó beruházások folyamatos megtérülését biztosító amortizáció és az amortizáció egészéhez viszonyított normatív haszon + járadék részösszege. A prenatális időszak beruházásainak megtérülési idejét eleve megnyújtja az, hogy a folyó költségeket C_1 jellegű megtérülési összegek terhelik, bár a bánya életének ezen kezdeti szakaszában e fenntartó beruházások még elviselhető nagyságúak. Az x^x kritikus pontot követően itt is megkezdődik a „szabad rendelkezésű" felhalmozható jövedelem keletkezése, amelyet a C_1-nek a bánya elöregedésével arányos emelkedése kezd felemészteni, majd egy második kritikus x^{xx} ponton a kitermelés gazdasági szempontból lehetetlenné válik. Végső soron a kitermelési vállalkozásból a népgazdaság számára „kifacsar-



5. sz. ábra

ható" tiszta felhalmozási lehetőséget a szabadon felhasználható jövedelem nagysága szabja meg. Amennyiben a bányászatban nyerhető Y érték a tőkebefektetés egészére — figyelembe véve a megtérülési időt — egyenlő a feldolgozó iparban szerezhető Y értékkel, a kitermelés hatékonysága is azonosnak ítélhető: Ez a „marginális bánya" hatékonysága, ahol nem képződik járadék. Ezek szerint *a bányajáradék azzal a bányászati összes beruházás megtérülését biztosító bruttó, felhalmozható jövedelemrésszel egyenlő, amely meghaladja egy azonos nagyságú és megtérülési idejű feldolgozó ipari bruttó, felhalmozható jövedelem normatív nagyságát.* A bányajáradék annál nagyobb

a) minél nagyobb a bányakincs — vagyis minél hosszabb a kitermelési periódus felfutó és tetőző szakasza;

b) minél hozzáférhetőbb az adott ásvány, tehát minél kisebb a fajlagos kutatási és feltárási költség;

c) minél gépesíthetőbb a kitermelés és minél kisebb összeg elegendő a kitermeléssel járó, nagy pótlólagos beruházásokat igénylő biztonsági és környezetvédelmi követelmények teljesítésére;

d) minél dúsabb a kitermelt ásvány.

Olykor előfordul, hogy a lelőhelyen *többféle* kitermelhető hasznos ásványi anyag van. Ez a helyzet például a polimetallikus érclelőhelyek vagy a Budapesthez közel nemrég feltárt barnaszén-, bauxit-lelőhely esetében. A beruházások megtérülésekor ekkor a két ásvány együttes árbevételét kell figyelembe venni. A bánya megnyitásához és a fenntartásához szükséges költségeket pedig, amennyiben egy-egy hasznos termékre számítjuk azokat, az árbevétel arányában célszerű megosztani.

Végül még egy megjegyzés: Az energetikai célú kitermelési beruházások esetében — tekintettel arra, hogy egy adott feldolgozottsági fokon a termékek egymást helyettesíthetőkké válnak — a meghatározott használati értékre vonatkoztatott járadékszámításokon túl érdemes összevont számításokat is végezni. Ez esetben a kitermelt hasznos ásványt nem olajként, földgázként, szénként, uránércként stb. kell felfogni, hanem a *felhasználásra kész* energiahordozó kalóriájában, vagy kilowattórájaként megragadni. A kitermelési folyamatba ez esetben be kell foglalni azokat a feldolgozási fázisokat (olajfinomítás, urándúsítás, villamos erőmű stb.), amelyek szükségesek ahhoz, hogy a termék mint energiahordozó felhasználható állapotba kerüljön (fűtőolaj, benzin, villamos energia, dúsított urán stb.). A „kalória"- vagy „kilowattóra"-bánya járadék jellegű jövedelmet szolgáltat azáltal is, hogy a kedvezőbb *természeti* adottságok kisebb költséggel járó elsődleges feldolgozás árán teszik lehetővé a kitermelt termékek felhasználásra való előkészítését. Ilyen számítás esetén természetesen az elsődleges feldolgozás beruházási költségei is növelik a prenatális időszak előlegezési összegét, a feldolgozás folyamatos költségei és normatív haszna pedig a kitermeléséhez adódnak. A járadék nagyságát az előkalkulációk során először *változatlan árakon* célszerű kiszámítani. A ϱ változásait — amelyek felfelé vagy lefelé módosíthatják a P nagyságát — korrekciós számítással kell a kalkulációban figyelembe venni.

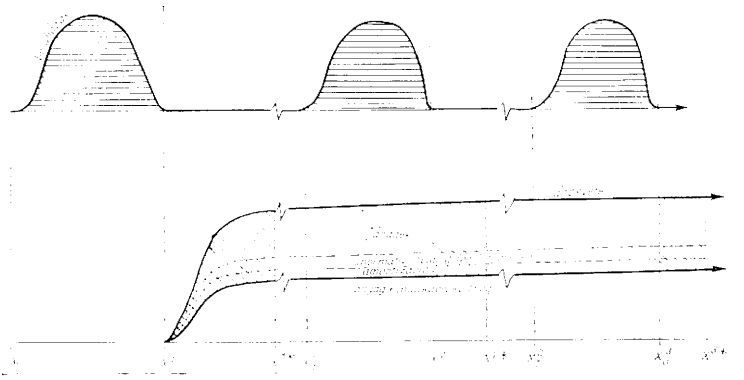
Második típus: megújuló természeti javak kitermelése

A bányászatban eszközölt társadalmi beruházások véges mennyiségben előforduló javak kitermelésére irányulnak. A bánya „ingatlan jellegű" állóalapjai ugyan teljes mértékben megtérülnek, s ezáltal lehetőség nyílik más bányák nyitására, amelyek termelése helyettesíti a kimerülő kincseket: az ország bányakincsei — különösen a kis országé — még optimista geológiai becslések szerint sem tekinthetők kimeríthetetleneknek. Ezzel szemben a vízi energia nyerésére, vízkivételre, idegenforgalmi létesítményre, lakótér létrehozására, szántóföldi növénytermesztésre, gyümölcsösre vagy erdőgazdálkodásra fordított beruházások olyan javak létrehozására (illetve olyan szolgáltatások feltételeinek megteremtésére) irányulnak, amelyek korlátlan ideig használhatók. Igaz, a befektetett állóalapok elkopnak, elavulnak, megújításra szorulnak, de nem a természeti erőforrások kimerülése miatt. Az alapfüggvény ezért módosul. (Lásd a 6. sz. ábrát.)

Az árbevétel görbéje nem hanyatlik, mivel a lelőhely nem merül ki. Ugyanakkor az x^x megtérülési pont elérése után egy bizonyos idő múlva új beruházásnak kell kezdődnie *ugyanarra a természeti erőforrásra alapozva.*

A vízhasznosítás („vízjáradék")

A víz többszörös hasznosítású alapvető „ásvány", amely korunkban már nem tartozik a szabad javak közé. Egyfelől energetikai célokra hasznosítható, másfelől ipari, mezőgazdasági és lakossági *fogyasztás* céljaira.



6. sz. ábra

Amennyiben a vizet energetikai célokra hasznosítjuk, a kitermelés tárgya nem maga a víz, hanem a villamos energia. A vízi erőmű létesítése tehát egyik alternatívája az energiatöbblet nyerésének, a szén→villamos energia, földgáz→villamos energia, uránérc→villamos energia stb. mellett. A kedvező természetföldrajzi körülmények indukálta hatékonyságtöbblet (járadék) abban ölt testet, hogy a vízi energia nyerése a többi energiahordozó kitermelésével szemben

a) olcsóbb és/vagy

b) rövidebb idő alatt térül meg és/vagy

c) az erőmű több, szabadon felhasználható felhalmozást *(Y)* produkál, mint a többi energiahordozót kitermelő bánya, illetve energetikai komplexum.

Ha a vizet ipari és egyéb hasznosításra termeljük ki, a kitermelést megelőző közvetlen vízkinyerési és az elosztási célú, valamint a víztisztaság megőrzését szolgáló beruházások együttesen alkotják azt az állapotot, amelynek megtérülését a *vízkinyerés* BFJ-jének meg kell térítenie. A gyakorlati számításoknál persze figyelembe kell venni azt, hogy a vízszolgáltatás általában közmű jellegű tevékenység, ahol az árak nem tükrözik a tényleges ráfordításokat. Ezért a népgazdasági számításoknál vagy „fiktív" árakat kell számolni, vagy pedig a járadékot úgy felfogni, mint relatíve kisebb támogatásigényt. A vízkinyerésre vonatkozó járadékszámítás a gyakorlatban a vízigényes ipari és mezőgazdasági tevékenység telepítésének variáns számításainál alkalmazható. *Vízjáradék keletkezik akkor, ha az adott létesítmény vízigénye A helyre való telepítés esetén kevesebb beruházással és elosztási, valamint fenntartási költséggel valósítható meg, mint B helyen.* Ennek forrása lehet a felszíni vízkivétel a felszín alatti készletek igénybevételével szemben, a bő vízhozam, a vízkivételi lehetőségek közeli fekvése azokhoz a földrajzi tényezőkhöz, amelyek egyébként determinálják a fogyasztók települését (nyersanyag, piac stb.), a felhasználható víz tisztasága és — bizonyos speciális esetekben — különleges tulajdonságai (hőfok, ásványi anyagokban való gazdagság, radioaktivitás stb.). Különleges járadékképző tényezőként fogható fel, ha lehetőség van a *vízkészlet komplex hasznosítására* (energetika + öntözés + ivóvíz-ellátás,

vagy fűtés + kertészeti primőrök termesztése + gyógyítási és idegenforgalmi hasznosítás stb.). Ez esetben ugyanis a beruházások megtérülése többféle árbevételen keresztül történik, tehát *több helyről összefutó járadék összegeződik.*

A kedvező természeti feltételek hasznosítása idegenforgalmi célokra (üdülési járadék)

Egy adott körzet vonzza az idegenforgalmat éghajlati vagy tájadottságai, vizei, gyógyítási lehetőségei, esetleg műkincsei miatt. Ezek olyan adottságoknak tekinthetők, amelyek nem reprodukálhatók tetszés szerinti helyen és mennyiségben. Mindehhez még hozzáadódhat a szórakozási lehetőségek biztosítása, a sajátos konyha és egyéb szolgáltatások. A meghatározott természeti és sajátos történelmi adottságok azonban mindig alapját szolgálják a szó szoros értelmében vett idegenforgalomnak, amelynek célja a pihenés, üdülés, a táj és az emberi alkotások szépségével való megismerkedés.*

Az üdülési járadék képződésének sémája eléggé hasonlít a vízi energia vagy a vízhasznosítás egyéb válfajai kapcsán kifejtettekhez: a járadéknak e típusa azonban nem anyagi termékek, hanem *szolgáltatások* árbevétele részeként ölt testet: a szállodai, vendéglátási, szállítási, idegenvezetési és egyéb árbevételek, a fürdőigénybevételi díjak, az ápolási és kezelési díjak stb. együttesen adják azt a BFJ-összeget, amely *a)* a folyó ráfordításokon felül megtéríti az idegenforgalommal kapcsolatos beruházásokat; *b)* a népgazdaság számára szabad felhasználású jövedelmet *(Y)* biztosít. Minél vonzóbb a természeti-történelmi együttes egésze és minél hosszabb a kihasználási idény, annál hamarabb térülnek meg a befektetések, tehát az *Y* annál nagyobb mértékben haladja meg a normatív feldolgozó ipari jövedelmet.

A termőföld hasznosítása szántóföldi növénytermesztéssel (a földjáradék alapváltozata)

Az első eltérés az előzőekben vizsgált kitermelőtevékenységekhez képest a *megelőlegezett („földtőke") beruházás viszonylag kisebb voltában* van. A munka szó szoros értelmében vett technikai felszereltségét biztosító beruházások magában a növénytermesztésben és a hozzá legszorosabban kapcsolódó — a termékfeldolgozásra való előkészítést, tárolást és szállítást szolgáló — beruházások fajlagos értéke egy igazán korszerűnek mondható növénytermesztő kultúrában már elérik a bányászatét vagy a vízhasznosításét (a vízi energia termelését nem).

A második eltérés abban van, hogy a növénytermesztésnél jelentős szerepet játszanak a *föld termőképességét fenntartó, időközi beruházások,* nevezetesen a talajjavítással és a műtrágyagyártással összefüggő befektetések. Ez utóbbit egyébként fel lehet fogni termelési anyagköltségnek is, amennyiben a műtrágyát olyan alapanyagnak tekintjük, amely a növény biokémiai kony-

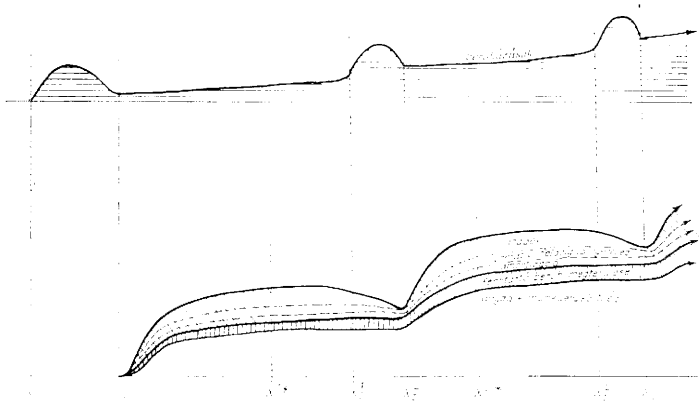
* Ebből a szempontból nem tekintem járadékindukáló idegenforgalomnak azt, amelyet az országok közötti, az áruellátásban és az árakban mutatkozó különbségek hoznak létre, mivel ez elvileg tetszés szerinti helyen és mértékben kialakítható. Gyakran csak valutaátfolyam-változtatás kérdése, hogy mely országba járjanak bevásárolni az emberek. Járulékos része viszont a járadékteremtő idegenforgalmi adottságoknak az utazási távolság.

hájában emberi használati értékké (élelemmé, textilipari nyersanyaggá stb.) transzformálódik. *Ilyen értelemben* a növénytermesztés feldolgozó ipar, amelynek kitermelési bázisa a kálisó- és foszfátbánya, valamint a szénhidrogén-kitermelés és a szénhidrogéneket a levegő nitrogénjével szintetizáló műtrágyaipar. Elvileg ma már semmi akadálya sincs annak, hogy növényeket talaj nélkül, az éghajlattól függetlenül termesszünk, gyakorlatilag persze a talaj és az éghajlat még évszázadokig a növénytermesztés természetes közege marad. Ennyiben a növénytermesztés kitermelőtevékenység, amelynek termelékenységére a természeti feltételek hatást gyakorolnak. A műtrágyák, talajjavító munkálatok ilyenformán — a talaj- és éghajlati adottság eltéréseinek együttes hatására — differenciáltan hatnak a növénytermesztő munka hatékonyságára, vagyis II. járadékot indukálnak, éppúgy, mint a „prenatális" időszakban foganatosított (a mezőgazdasági nagyüzem létesítésével, illetve az adott technológiai kultúra bevezetésével kapcsolatos) ingatlan jellegű és technológiai jellegű beruházások. Ilyen megfontolások alapján sorolom végül is a talajerő-fenntartó és -növelő befektetéseket a *beruházások* kategóriájába.

A harmadik eltérés az *árbevétel szakaszossága.* A mérsékelt égöv alatt a termés általában évente egy, legfeljebb két alkalommal (másodvetések) gyűjthető össze és értékesíthető (kivéve a szálastakarmány-termesztést, ahol egy idény alatt több kaszálással lehet számolni). A trópusokon néhány kultúra évente két-három termést ad. A folyamatos termelést egy kultúra közelíti meg, a legeltető, tejelésre beállított szarvasmarhatartás. Mindezeken túl azonos ráfordításokkal elérhető termésmennyiség az időjárás függvényében évenként is ingadozik.

Végül alapvető sajátosságként jelentkezik az is, amit az előző természethasznosítási módok esetében kiegészítő járadékképző lehetőségként említettem, a rendelkezésre álló természeti adottság *alternatív, illetve sokirányú, komplex hasznosítása.* A termálvízkészletet lehet hasznosítani lakások forróvíz-ellátására, gyógyfürdők üzemeltetésére, melegházi kultúrák létesítésére vagylagosan is és „sorba kapcsolva", komplexen. A termőföldet gazdaságosan hasznosítani általában polikultúrával lehet, mégpedig úgy, hogy egy adott egység (üzem, ország) területén egymás *mellett* is több növény terem és a növények időszakonként váltják egymást. *A földjáradék tehát eleve kombinált járadékként jön létre.* Az egyes növényi kultúrákra vonatkoztatható járadékok a kombinált földjáradék *derivátumai:* nagyságuk nem utolsósorban attól függ, hogy a gazdálkodó egység (üzem, ország) mennyire képes kialakítani a különféle növényi kultúráknak az adott talaj- és éghajlati viszonyoknak leginkább megfelelő kombinációját. Ilyen értelemben a növénytermesztésben létrejövő kombinált járadék feltételei eltérnek a kombinált bányajáradékétól is. Egy polimetallikus ércelőfordulás, vagy a zsámbék—mányi barnaszén—bauxit-előfordulás esetében ugyanis a kitermelés lehetséges arányai eleve adottak a tervező számára, míg a vetésszerkezet és -forgó megtervezésekor számos, lehetséges kombinációból kell az optimálisat (vagyis a járadékot maximalizáló variánst) kiválasztani.

A 7. sz. ábrán a jelölések az előző ábrákon szereplő jelölésekkel azonosak. Nem érzékeltetem a járadék kombinált voltát: valamennyi függvény az adott, optimálisnak ítélt növényikultúra-kombináció hozamának egészére vonatkozik. Nem érzékeltetem továbbá a termelés (árbevétel) évenkénti szakaszosságát és a termésátlag-ingadozást sem. (Ez utóbbi — sokévi átlagban —



7. sz. ábra

a természeti adottságok szerves része, mint *éghajlati kockázati tényező.)* Az ábra viszont érzékelteti a prenatális időszakban eszközölt, az üzem (vagy az ország) növénytermesztését meghatározó technológiai kultúra csökkenő hozadékának bekövetkeztét az állóeszköz-állomány *elhasználódásának* függvényében. Az $(x_1^1 \rightarrow x_1^2)$ pontok között újólag bekövetkező hozam- (s egyúttal járadék-) növekedés a növénytermesztési állóeszköz-állomány tömeges kicserélését feltételezi — még ha a megújított állóeszköz-állomány lényegében ugyanazt a technológiai kultúrát képviseli is, mint az előző. Erre a tömeges kicserélésre — legalábbis *üzemi* méretekben — szükség van, mert a növénytermesztést összefüggő géplánccokkal végzik, s ezek megújítása nem azonos ritmusú a talajfenntartó beruházásokkal. Az egymást követő technológia-megújítások sorozata persze a technológia jellegének fokozatos megváltozásával jár, amit az ábrán a bevételi görbe trendjének fokozatos emelkedése érzékeltet.

Az éghajlati és talajadottságok eleve befolyásolják

a) az adott technológiai kultúra bevezetésével járó hozamot,

b) a talajerő-fenntartó beruházások nagyságát,

c) a fajlagos anyag- és munkaerőköltséget.

A természeti adottságokban rejlő lehetőségek teljesebb kihasználását elő lehet segíteni az optimális *növényi kultúrák megválasztásával és arányaik helyes megállapításával. A járadék nagyságát ilyen módon a tervszerű emberi gazdálkodás maximalizálhatja, ami a megtérülés gyorsításához és a szabadon* felhasználható BFJ *(Y)* növekedéséhez vezet. A földjáradék-alapú hatékonyságkalkulációt is — akárcsak a bányajáradékét — befolyásolják a cserearányok. Kedvező külpiaci élelmiszerárak esetén a realizált járadék eléri vagy meghaladja a megtermeltet, kedvezőtlen ararányok esetén a megtermelt járadék egy része — esetleg egésze — a partnerország extern jövedelmében realizálódik. A számítást ezért ki kell egészíteni a ϱ külpiaci korrekciós tényező bevonásával.

A termőföld hasznosítása évelő ültetvények révén (a földjáradék ültetvényi, illetve erdőváltozata)

E kultúra sajátossága a szántóföldi növénytermesztéshez képest

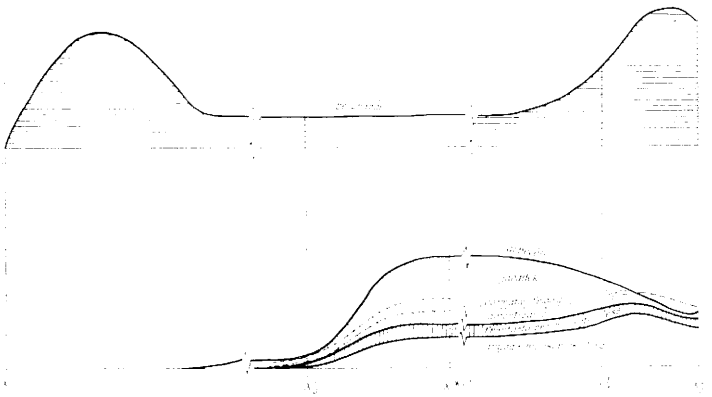
a) a prenatális időszakban foganatosított beruházások relatíve magas volta;

b) a beruházások (telepítés) befejezése és a termőre fordulás közötti több éves „türelmi" időszak;

c) az ültetvény céljára lekötött földterület termelésének „egyoldalú" hasznosítása;

d) az ültetvény kimerülése a növényanyag biológiai öregedése miatt (a bányák kimerüléséhez hasonlóan) és termővé változtathatósága.

Az említetteknek megfelelően a megtérülési függvény a 8. sz. ábra szerint módosul.



8. sz. ábra

Az ültetvényjáradék ennélfogva ugyancsak reális hatékonysági tényező: a kedvező éghajlati és talajviszonyok (az ezeknek megfelelő telepítés esetén) az árbevétel növekedésén, valamint a fajlagos anyag- és munkaerőráfordítások csökkenésén keresztül a megtérülés gyorsítása és a szabadon felhasználható BFJ tömegének *(Y)* növekedése irányában hatnak.

Végső soron a járadék lényege — függetlenül attól, hogy bányában, vízi erőműben, szanatóriumban, szántóföldön vagy gyümölcsösben keletkezzék is — ugyanaz. A különböző típusú, járadékindukáló kitermelőtevékenységek hatékonyságát irányító *törvényszerűség* azonos. A gazdaságszerkezeti és külgazdasági döntések gyakorlata szempontjából azonban a beruházások optimális elosztása a lényeges, s e tekintetben a különböző típusú kitermelőágak eltérően viselkednek. A „prenatális" időszak beruházási „előlegei", a megtérülés gyorsasága, a fenntartási beruházások nagysága stb. mind-mind *olyan sajátos összetételben jelentkeznek a különböző típusú kitermelőtevékenységek esetében, amely különböző szerkezetfejlesztési döntések esetén eltérően befolyásolja a nemzeti méretekben realizálható földjáradék nagyságát.*

5. A népgazdaság egésze és a kitermelés hatékonysága (a járadék hatása a növekedésre és a külgazdasági kapcsolatokra)

A népgazdaság egésze számára a járadék három szempontból lehet fontos:

1. Számításba kell venni a kitermelőiparon, illetve mezőgazdaságon belül mint jövedelem- és termelésszabályozó tényezőt.

2. A struktúrapolitikában számolni kell vele mint olyan mutatószámmal, amely a kitermelésre fordított termelési tényezők optimális elosztását segíti.

3. A külgazdaság-politikában számolni kell vele mint az export- és importhatékonyságot, s ezen keresztül az ország külgazdasági egyensúlyát erősen befolyásoló tényezővel.

A népgazdaságon belüli jövedelemszabályozó szereppel e tanulmány keretében nem foglalkozom, bármily érdekes és bármennyire kevéssé megoldott is. Egyetlen kitűzött célom ugyanis a járadék *közvetlen*, makroökonómiai szinten jelentkező hatásának vizsgálata.

A járadéktermelési lehetőségek figyelembevétele — az exporton keresztüli realizálást, illetve az importon keresztül való járadékfizetés szempontjait figyelembe véve — viszont a fejlesztéspolitika egyik sarkalatos pontja, különösen akkor, ha a világpiaci cserearányok messzemenően kifejezik a nemzetközi kereskedelemben szereplő nyerstermékek értékének járadékkomponensét. Ilyen esetekben a gazdasági stratégia kialakításakor maximálisan figyelembe kell venni a hazai járadéktermelési lehetőségeket, vagyis fejleszteni kell az összes olyan kitermelési ágakat, ahol a természeti feltételek jobbak az árakban elismert marginálisnál, az emberi és beruházási feltételek pedig elérik a nemzetközi árak által megkövetelt szintet. Az 1. sz. ábrán illusztrált kitermeléshatékonysági mátrixot alakítsuk át először járadék-, majd lelőhelyszerkezeti mátrixszá. A népgazdaság által egy-egy típusú (F_i/N_i) lelőhelyen megtermelhető járadékot ϱ_i^j-val jelölöm. A S_i^j egyenlő azzal az elérhető *többlet devizabevétellel* (vagy importhelyettesítés esetén többlet *devizamegtakarítással)*, amely az adott kitermelőtevékenység termékeinek exportja nyomán keletkezik a kitermelőtevékenységgel azonos halmozott hazai munkaráfordítással megtermelt, átlagos *feldolgozó ipari* export után elérhető devizabevételen (illetve -megtakarításon) túl. A népgazdaság járadékbevételi lehetőségeinek különböző lelőhelyek szerinti megoszlása:

$$S = \frac{(\varrho)}{(\varrho)_{ng}}.$$

Az, hogy a ϱ_{ng} milyen arányban áll össze jó fekvésű és gyengébb fekvésű, jól felszerelt és gyengén felszerelt termelőhelyek termékeinek járadékaiból a kereslet nagysága (és növekedési üteme), a gazdaság beruházási és munkaerőforrásai, valamint az adott nyerstermék relatív világpiaci ára (cserearánya) együttesen határozzák meg. Minél korlátozottabbak a hazai munkaerő- és beruházási források, annál fontosabb az, hogy a hazai természeti tényezők minősége *lényegesen* haladja meg a marginális szintet. A munkaerőkorlát egyértelműen a technikai felszereltség növelése irányába hat a meglevő munkahelyeken. A tőkekorlát visszatart az új kitermelőhelyek megnyitásával kapcsolatos (prenatális) befektetésektől. Ezért a kitermelés növelé-

	F_1 F_2	...	F_i F_j	...	F_n	Össz.
N_1	ρ_1^1 ρ_2^1	...	ρ_i^1 ρ_j^1	...	ρ_n^1	$\sum_{F_i}^{F_n} \rho^1{}_{F_n} \sum_{F_1} \rho^2$
N_2	ρ_1^2 ρ_2^2	...	ρ_i^2 ρ_j^2	...	ρ_n^2	
⋮	⋮ ⋮		⋮ ⋮		⋮	⋮
N_i	ρ_1^i ρ_2^i	...	ρ_i^i ρ_j^i	...	ρ_n^i	$\sum_{F_n}^{F_n} \rho^i$
N_j	ρ_1^j ρ_2^j	...	ρ_i^j ρ_j^j	...	ρ_n^j	$\sum_{F_n}^{F_n} \rho^j$
⋮	⋮ ⋮		⋮ ⋮		⋮	⋮
N_n	ρ_1^n ρ_2^n	...	ρ_i^n ρ_j^n	...	ρ_n^n	$\sum_{F_1}^{F_n} \rho^n$
Össz.	$\sum_{N_i}^{N_n} \rho_1$ $\sum_{N_j}^{N_n} \rho_2$	...	$\sum_{N_i}^{N_n} \rho_i$ $\sum_{N_j}^{N_n} \rho_j$	...	$\sum_{N_j}^{N_n} \rho_n$	$\sum_{F_i}^{F_n} \sum_{N_i}^{N_n} \rho = \rho_{ns}$

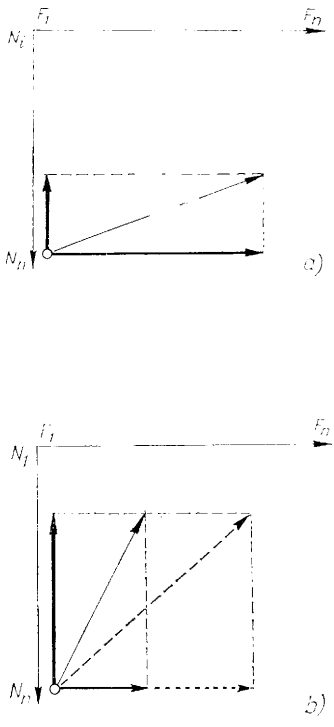
	F_1 F_2	...	F_i F_j	.....	F_n	Össz.
N_1	s_1^1 s_2^1	...	s_i^1 s_j^1	.....	s_n^1	S^1
N_2	s_1^2 s_2^2	...	s_i^2 s_j^2	.....	s_n^2	S^2
⋮	⋮ ⋮		⋮ ⋮		⋮	⋮
N_i	s_1^i s_2^i	...	s_i^i s_j^i	.....	s_n^i	S^i
N_j	s_1^j s_2^j	...	s_i^j s_j^j	.....	s_n^j	S^j
⋮	⋮ ⋮		⋮ ⋮		⋮	⋮
N_n	s_1^n s_2^n	...	s_i^n s_j^n	.....	s_n^n	S^n
Össz.	S_1 S_2	...	S_i S_j	...	S_n	$S = 1$

9. sz. ábra

sére fordított beruházások *adott* cserearányok esetén mindenekelőtt a relatíve legjobb természeti feltételek között működő munkahelyekre összpontosulnak. A cserearányok kitermelési termékekre kedvező *változásai* azonban erősen eltaszítják a kitermelés súlypontját a rosszabb természeti feltételek felé. (Lásd a 10. sz. ábrát.)

Természetesen egy adott kitermelőtevékenység fejlesztését — népgazdasági szinten — nem egyedül a hatékonysági viszonyok szabják meg. *A népgazdasági járadékot eleve úgy kell felfognunk, mint kombinált járadékot.* A gondolatmenet, amely a fejlesztésért felelős országos szervek „fejében" végbemegy, a következő: A kitermelőtevékenység fejlesztésére összesen — a népgazdasági számítások eredménye alapján — *C* beruházási összeg jut. Ezt úgy kell a különböző kitermelőágak között megosztani, hogy maximális, világpiacon realizálható járadékot eredményezzen. Ha a különböző kitermelőtevékenységeket a görög ábécé betűivel jelöljük, akkor az ország összes nyersanyagtermelésének járadéktermelése egy mátrix-sorozattal írható le. (Lásd a 11. sz. ábrát.)

Az ($\alpha \rightarrow \nu$) kitermelőtevékenységek sorba rendezésének ismérve a prenatális időszakban eszközölt beruházások egységnyi, várható, kitermelt termékmennyiségre jutó volumene, vagy a minimálisan rentábilis (marginális lelőhelyen már feldolgozó ipari normatív nyereséget hozó) üzemnagysághoz



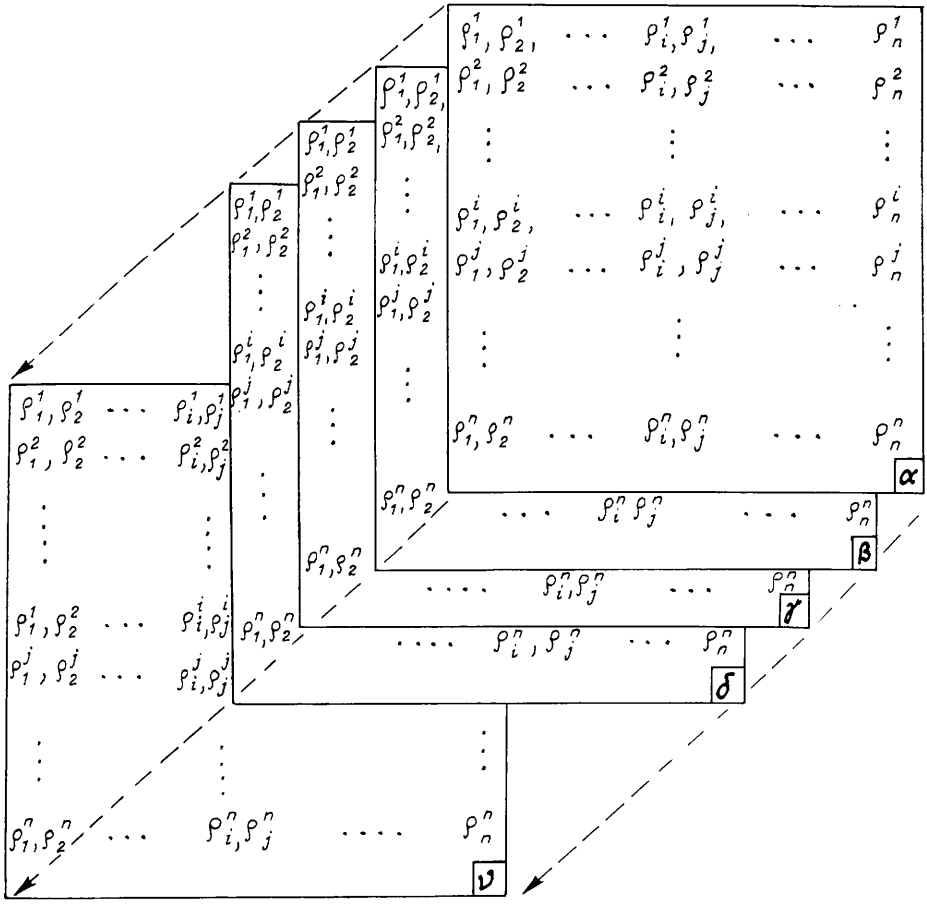
10. sz. ábra.

a) A lelőhely-szerkezet „természetes" terjedésének iránya.

b) A lelőhely-szerkezet terjedésének iránya növekvő cserearányok esetén. Minél szűkebb [a beruházási korlát, annál jobban tolódik a kitermelés a kedvezőtlen termelőhelyek felé.

szükséges tőke volumene. A legkedvezőtlenebb (legnagyobb fajlagos — termékre vagy üzemre vetített) tőkeigényű kitermelőtevékenység-fajta az α, a legkedvezőbb a v. Így végeredményben egy *háromdimenziós mátrixot* kapunk, amelynek egyik dimenziója a munka technikai felszereltsége — az ezzel járó termelékenységnövekedés és hozadékcsökkenési pont, a másik a lelőhelyek természeti adottságai az *adott* kitermelésfajta szempontjából, a harmadik pedig a kitermelés fajtájától, jellegétől függő *tőkeelőlegezési igény.* (Lásd a 12. sz. ábrát.)

A legkedvezőbb a beruházásokat koncentrálni a $v/N_n/F_n$ ponton, ahol *a természeti feltételek a legkedvezőbbek, a prenatális beruházásigény minimális és a felszereltség növekvő hozadéka hosszú időre biztosított.* A fejlesztés az ábra $v(N_n)F_1$ pontjától a $v(N_n)F_n$ pont felé halad, amíg az F_i ponton az izomérvonalba nem ütközik. Innen tovább haladhat $v(N_1)F_2$ irányba is, de elkanyarodhat „térben" a $(v-1)$ kitermelésfajta felé, ahol *nagyobb* tőkeelőleg mellett ugyan, de *meredekebb hozadékemelkedés várható,* s ez összességében nagyobb ϱ járadékot ígér, mint a $v(N_n)\ F_{i-1}$ befektetés. Magyarország esetében például a mezőgazdasági jellegű kitermelőhelyek zöme valószínűleg a v/N_n szektor közelében helyezkedik el, az energetikai célú kitermelőhelyek

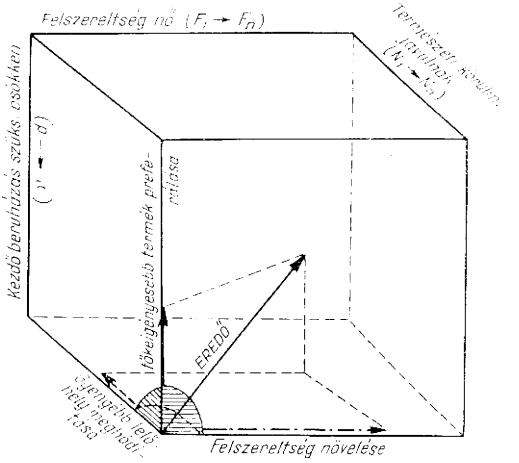


11. sz. ábra

pedig — a magas világpiaci energiaárak ellenére — az α/N_1 szektor közelében. A technikai felszereltség növelése a növénytermelésben jóval meredekebb termelékenységnövekedést eredményezhet, mint a lignitbányászatban és a hozadékcsökkenési küszöb is feltehetően nagyobb beruházott összeg mellett következik be. A kettő között elhelyezkedhetnek a többi kitermelőágak és a háromdimenziós mátrixon belül az izomérsíkok, ahol a szántóföldi növénytermesztés, kertészet, erdő- és vízgazdálkodás, idegenforgalom és bányászat, különböző prenatális befektetés vagy azonos prenatális befektetés esetén *azonos járadékot* eredményez (világpénzben mérve).

$$A\ P_{ng} = \sum_{a}^{v} \varrho_{ng}$$

(az egész kitermelőtevékenység népgazdasági szintű, külkereskedelmi árban realizálható járadékösszege) maximalizálása tehát a kitermelőtevékenység állóalapjainak (és az ezt kiszolgáló munkaerőnek) optimalizálását tételezi fel, ahol a világpiaci árban megjelenő járadék maximuma a cél-



12. sz. ábra

függvény, a változók (a) a kitermelőágak; (b) a lelőhelyminőségek; (c) a termelékenységnövekedés felszereltségérzékenysége és (d) a hozadékcsökkenési kritikus pontok; — fő korlátozó tényezők (a) a beruházás; (b) a munkaerő; (c) a különböző kitermelőágak termelési lehetőségeinek korlátozott adottságai és (d) az egyes kitermelőágak marginálisnál jobb lelőhelyeinek korlátozott száma.

Az optimalizálás eredménye *egy háromdimenziós lelőhelymegoszlási* mátrix, amelyben az egyes értékek a teljes nyerstermékjáradék (exportbevétel) megoszlását adják a természeti adottságok, felszereltség és kitermelési ágak dimenzióihoz rendelten.

$$P_{ng} = \sum_{a}^{v} \sum_{N_1}^{N_n} \sum_{F_1}^{F_n} \sum_{F_1}^{F_n} \varrho_{ng}$$

$$\sum_{a}^{v} \sum_{N_1}^{N_n} \sum_{F_1}^{F_n} s = 1$$

$$C_{ug,\ kitermelés} = \sum_{a}^{v} \sum_{N_1}^{N_n} \sum_{F_1}^{F_n} s\, C.$$

Mondanom sem kell, hogy az így kapott, járadékmaximalizálási céllal elvégzett fejlesztésmegoszlási számítás *orientáló* jellegű. Csak arra alkalmas, hogy *támpontot adjon az adott vagy prognosztizált világpiaci árak mellett a kitermelőtevékenység számára a tervekben előirányzott beruházások és a rendelkezésre álló munkaerőforrások ágazatok és lelőhelyek szerinti, komplex szemléletű elosztásához.*

6. A járadék nemzetközi mértéke. Különbözeti és monopoljáradék

A nemzetközi árakban megjelenő járadék mértékének mérésére nincs egzakt módszerünk. *Elméletileg a világpiacon jelentkező igények kielégítéséhez még kihasználandó legkedvezőtlenebb lelőhely költségei (megtoldva a feldolgozó ipari átlagos „normatív" nyereséggel) adnák azt a minimumot, amely feletti nyereség külkereskedelemben realizálható járadékként fogható fel.* Két pont azonban még elvileg is nehezen közelíthető meg: *a)* a világpiaci igény; *b)* a „normatív" nyereség.

Ami a *világpiaci igényt* illeti, nem helyezkedhetünk arra a kényelmes álláspontra, hogy az egyenlő a külkereskedelmi forgalomban megjelenő árutömeggel. A nemzetgazdaságok ugyanis nem olyan végletesen specializáltak, mint a vállalatok: az esetek jelentős részében reális lehetőségük van az adott termék előállításában felhasznált termelési tényezők más — belső igényeket vagy exportot kielégítő — tevékenységre való átcsoportosítására. Élelmiszerexport és — ellentételezésképpen — textilipari nyersanyagimport helyett reális alternatíva lehet az élelmiszer-termelés csökkentése — egészen az önellátásig — s a felszabaduló termelőerők átcsoportosítása a gyapjú- és műszáltermés növelésére, importhelyettesítés céljából. Az olajtermelés exportcélokból való növelésével és az olajbevételek iparcikkimportra való felhasználásával szemben számos arab ország gazdaságpolitikája a készletek kímélését és a feldolgozó ipar fejlesztését részesíti előnyben. Az említett két esetben a világgazdaság igényeit nem a világkereskedelem csatornáinak kiszélesítésével, hanem a nemzeti termelési szerkezetek diverzifikálódása útján elégítik ki — nagy valószínűséggel — olyan impulzusok hatására, amelyek részben vagy egészében véve a világpiac oldaláról érik az adott gazdaságokat (például az élelmiszerek relatív világpiaci árának alacsony volta a textilipari nyersanyagárakkal — esetleg a textilipari késztermékárakkal — szemben, a feldolgozott iparcikkek árainak gyors emelkedése az olajárakhoz képest). Azt, hogy a világpiacon megjelenő árutömegnek melyik lelőhelyen kitermelt része a marginális — vagyis árcentrum-meghatározó —, ezért nem lehet egyértelműen a ténylegesen exportált áruk kitermelési viszonyaival jellemezni, figyelembe kell venni azt a világpiacon megjelenő keresletet is, amely importhelyettesítéssel is kielégíthető.

Továbbá a világpiaci ár komponenseként jelentkező járadék valószínűleg nem *egyetlen* lelőhely természeti feltételeihez van kötve, hanem a világpiacon nagy exportőrként, illetve potenciális importőrként megjelenő nemzetgazdaságok *jellemző* kitermelési feltételei közül válogatódik ki a „legkevesebb hozamú, még szükséges" termelés. Valószínű tehát, hogy az energiahordozók marginális költségét nem a világ legkisebb hozamú lignitbányájának költségei fogják meghatározni; hanem a legdrágábban termelő jelentős exportőrök közül annak a fajlagos nemzeti költségei, illetve a jelentős importőrök közül annak a költségei, aki a legdrágábban tudja az importot — hazai kitermeléssel — helyettesíteni.

Az összefüggés elég bonyolult ahhoz, hogy megérjen egy illusztrációt. A világ ásványi eredetű energiahordozó-termelésének legolcsóbban kitermelhető hányada jelenleg a Perzsa-öböl környéki olaj: tonnánkénti önköltsége nem haladja meg a 2-3 $-t. A legdrágább energiahordozó, amelyet nagy tömegekben *lehetséges* termelni — a szintetikus szénhidrogén, amelynek önköltsége 120-130 $/t. Az olaj világpiaci ára jelenleg a 90 $-t meghaladja, amely

szemmel láthatóan az északi-tengeri kontinentális talapzaton és az amerikai kutakban kitermelt olaj önköltségéhez (75-80 $/t)* igazodik. Az egyéb fosszilis tüzelőanyagok árai nagyjából arányosak a hasznosítható kalóriatartalommal. A közel-keleti olaj árában tehát fantasztikus mennyiségű járadék realizálódik: tonnánként több mint 70 $. Ez a járadék hatalmas, szabad rendelkezésű *(Y)* BFJ-t biztosít a kedvező kitermelési feltételekkel rendelkező olajtermelő országoknak. A nyugat-európai és amerikai olaj- és széntermelők ugyanakkor mintegy 15 százalékos profitot realizálnak: nem sokkal többet annál, amelyet az átlagos feldolgozó ipari tevékenység biztosít. Valószínű, hogy a tüzelőanyag-termelés *Y* jövedelemindukáló képessége a szocialista közösség nagy termelői (szovjet és román olaj, illetve földgáz, lengyel szén) számára sem nagyságrendekkel nagyobb, mint a nyugat-európai és amerikai kitermelő szektor számára. Amennyiben a termelés és forgalom a szabad piac törvényei szerint alakulna, a közel-keleti olaj részesedésének a világtermelésben és -forgalomban jóval nagyobbnak kellene lennie. A készletek itt jóval nagyobb beruházásokat vonzhatnának, mivel a térség termelési lehetőségei messzemenően nincsenek kimerítve. Ugyanakkor az OPEC országai a világ fosszilis tüzelőanyag-termelésének (fűtőértékben számítva) ma összesen alig több mint $^1/_4$-ét szolgáltatják. A marginálisnak mondható Nyugat-Európa, Észak-Amerika és a szocialista közösség együttesen kb. a $^2/_3$-át termeli. Ha a világon az energiahordozók kitermelésére fordított beruházási összegek áramlása követhetné az előzőekben elméletileg leírt, a természeti erőforrásoknak a beruházási képességgel lépést tartó felhasználására alapozott orientációt, a tüzelőanyag fajlagos ára (1 t kőolaj — $10 \cdot 10^6$ Cal.) lényegesen alacsonyabb lehetne (becslésem szerint mintegy $^1/_3$-ával). Ami ezt akadályozza, az 1. a termelés növekedésének mesterséges visszafogása a legkedvezőbb kitermelőhelyeken; ennek eredményeképpen 2. a marginális és inframarginális energiatermelésbe való, hatalmas méretű tőkeáramlás a fejlett tőkésországokban, valamint a szocialista közösségben, és végül 3. a nemzetközi nagytőke érdekeltsége mindkét folyamatban. A tüzelőanyag állandó drágulása ugyanis egy sor feldolgozó ipari üzletágat lendít fel, másrészt az olajtermelő, nem iparosodott országok kezén felgyülemlő járadéknak az a része, amelyet nem fektetnek be hazai fejlesztésekbe, tőkévé válik és a nemzetközi bankhálózaton keresztül visszatáplálódik a fejlett tőkésországokba. Így végeredményben a tüzelőanyagok árának becslésem szerint mintegy $^1/_3$-a *monopoljáradék* jellegű jövedelem. E jövedelem azonban furcsa módon keletkezik: A multinacionális nagytőke és a világpiac legnagyobb olajexportőrei érdekei kompromisszumos egyeztetésének eredményeképpen, a természet és beruházási források adta lehetőségeknek az optimálistól eltérő felhasználása következik be, amely a marginális költség jelentős eltolódásával járt *fölfelé*, a marginális termelés pedig a *kedvezőtlenebb* lelőhelyek felé tolódik el. A hatalmas különbözeti és — részben — monopoljáradék egyfelől igen gyér lakosságú országokban hozott létre — nem kis mértékben pazarló jellegű — beruházási és fogyasztási felfutást, másfelől, nagyobb hányada nemzetközi átcsoportosításra került. Bővítette a feldolgozó ipari monopoltőke pénzforrásait s végső soron finanszírozta a világ mai gazdaságához mérten túlzottan költséges tenger alatti és egyéb — a mai feltárt, gazdaságosan kitermelhető készletekhez képest inframarginális — energiahordozók kitermelését. Az átcsoportosítás

* Az önköltségekre vonatkozó adatokat V. Birjulin: Az árképzés sajátosságai a tőkés olajpiacon című tanulmányából vettem át. (Vnyesnyaja. Torgovlja, 1977. 4. sz.)

árát az energiahordozókban szegény, és a legfejlettebb technikával nem rendelkező országok fizetik meg. Ilyenek a fejlett tőkésországok között is vannak (Olaszország, Franciaország), a szocialista országok között is (Magyarország, NDK, Csehszlovákia, Bulgária), de a fejlődő világ legtöbb országa is ehhez a csoporthoz tartozik. Emellett van ennek az átrendeződésnek — nagy távlatokban tekintve — pozitív hatása is. Az energiahordozók megnövekedett ára takarékosságra ösztönöz, és lökést ad a technikai fejlődésnek abban az irányban, hogy a nem szénhidrogén alapú energiaforrások felhasználását olcsóbbá, versenyképesebbé lehessen tenni.

Nagy bizonytalansággal kell számolni a „normatív nyereség" meghatározásakor is. A szabad versenyre alapozott kapitalizmusban az átlagos profitráta — reális, többé-kevésbé mérhető és érzékelhető tényező volt. A mai, monopolizálódott tőkés világgazdaságban a profitráta átlagolódására vonatkozó tendencia már évtizedek óta nem jellemző. Makroökonómiai adatokból kell visszakövetkeztetnünk arra, hogy a feldolgozó iparba befektetett tőkéhez mennyi profit tartozik. A „nyereség" fogalmát úgy közelítettem meg, mint a „tulajdonból és vállalkozásból származó jövedelem" (total property and entreprenuerial income) és a közvetlen adó összegét. A tőkeösszeget pedig a bruttó tőkeképződés nagyságából becsültem, átlagosan 10 éves amortizációt feltételezve. Ez rendkívül durva becslés, arra azonban jó, hogy a profitráta *nagyságrendjét* néhány, főbb tőkésországban érzékeltetni lehessen. Az 1970-es évek első felében az ilyen módszerrel becsült profitráta az NSZK-ban és Hollandiában 13—16 százalék, Franciaországban 11—12 százalék, Nagy-Britanniában 16—18 százalék, az Egyesült Államokban 18—19 százalék volt. Nagyságának országonkénti szóródása némileg a fejlettségi szint és a monopolizáltság függvénye. Annyit mindenesetre meg lehet állapítani, hogy *nem követünk el nagy hibát, ha „normatív nyereségként" 15 százalékos átlagértéket állítunk gondolataink középpontjába.* Ha a nyerstermékexportból ennél jóval nagyobb nyereség keletkezik: az árrendszer járadékot enged realizálni. Ha egy adott nyerstermékfajta exportja során ennél nagyobb hasznot az az ország sem tud elérni, amelyiknek világviszonylatban is igen kedvezőek a kitermelési feltételei: a világpiaci árak *torzítottak.* E torzulás következményeként az exportáló országokban kitermelt járadék átszivattyúzódik az importőrökhöz (az olajárrobbanás előtt valószínűleg ez volt a helyzet a legtöbb létfontosságú alapanyag esetében).

7. Néhány következtetés

E gondolatsor célja annak bizonyítása volt, hogy ha pontosan nem is tudjuk mérni a járadékot, nagyságrendjét azonban *érzékelhetjük.* A gazdaságpolitikai döntéselőkészítési munkálatokhoz ez egyelőre elégséges. A hosszú távú fejlesztési, valamint nemzetközi specializálódási variánsok végiggondolása ahhoz a következtetéshez vezet, hogy *a magyar népgazdaság külkereskedelmi forgalmának „járadékmérlege" mindenképpen deficites lesz.* Több járadékot tartalmazó árat kell devizában kifizetnünk külföldi partnereinknek, mint amennyit az exportárakon keresztül inkasszálhatunk. Ennek magyarázata kettős:

1. Iparunk energiával és alapanyagokkal való ellátása nagyobb *volu-*

menű importot követel, mint amekkora halmozott nyerstermékexportot ki tudunk szorítani;

2. Az importált nyerstermékek áraiban távlatban is sokkal *nagyobb mértékű* járadék foglaltatik, mint az exportált, hazai eredetű nyerstermékekben. A külkereskedelmi ár arányváltozások arra engednek következtetni, hogy nyersanyagimportunkban egy sor olyan termék játszik fontos szerepet (kőolaj, kőszénkoksz, foszforműtrágya, fehérjetakarmány), amelynek termelése, elsődleges feldolgozása és forgalmazása *könnyen monopolizálható. A járadék ezek esetében hajlamos tartósan áttörni az értékhatárt.*

Ennélfogva a magyar gazdaságnak létérdeke

a) *hazai termeléssel helyettesíteni minden olyan nyerstermékimportot, amelynek kitermelése Magyarországon a marginálisnál jobb természeti feltételek között valósítható meg.* Ez természetesen csak abban az esetben reális alternatíva, ha a kitermelő üzemek nem szívnak el népgazdasági felhalmozást jelentős extraprofittal kecsegtető feldolgozó tevékenység elől.

b) *Export (devizaszerzési) célokra fejleszteni minden olyan kitermelőtevékenységet, amelynek hazai természeti feltételei — nemzetközi mércével mérve — kifejezetten kedvezőek.* Ezeket — s az ezek termékeinek komplex feldolgozását — beruházási szempontból előnyben kell részesíteni az átlagos hatékonyságú, importanyagot feldolgozó ágakkal szemben.

c) A népgazdaság egészében a műszaki fejlesztést határozottan a technológiai *energia- és anyagtakarékosság irányában kell ösztönözni.*

Ezek megvalósítása végett *részletes, komplex számításokat célszerű végezni az egész kitermelőtevékenység fejlesztése, annak eredményeképpen járadékmaximalizálása érdekében,* beleértve ebbe a bányászatot, vízgazdálkodást, növénytermelést és idegenforgalmat. A számításokat célszerű parciálva elvégezni (a) a természeti adottságok maximális kihasználására — mellőzve a tőkekorlátokat; (b) a kitermelőtevékenységekre szánható, elviselhető nagyságú felhalmozás optimális elosztására — beszámítva ebbe a minimális prenatális beruházások maximális mértékű, devizában kifejezhető járadékindukáló hatását és a hozadékcsökkenési pont maximális időre való elhalasztását; (c) a kitermelésbe fektetett tőkék leggyorsabb megtérülésére. *Mindhárom számítás orientáló adatsorokat fog eredményezni (a) a hazai természeti tényezők komparatív értékére; (b) a kitermelőtevékenységekre szánt beruházások optimális elosztásának irányára és arányaira.*

HEGEDÜS ANDRÁS—MÁRKUS MÁRIA:

A kisvállalkozó és a szocializmus

Amikor a különböző társadalmak fejlődését és dinamizmusuk mozgatóerőit tanulmányozzuk, gyakran szembetűnnek olyan, sokszor mind számbelileg, mind hivatalosan elismert funkciójukat tekintve jelentéktelen vagy marginális csoportok, amelyek jelenléte és működése azonban nem elhanyagolható hatást fejt ki az egyes történelmi időszakokban, és befolyásolja a fejlődési alternatívák közötti választást. Közülük ezúttal a kelet-európai szocialista országok társadalmának egyik legérdekesebb s a legtöbb ellentmondást kiváltó rétegét: a kisvállalkozókat választottuk elemzésünk tárgyául.

Szerepük a termelési eszközök magántulajdonát megszüntető társadalmakban, különösen szociológiai szempontból, mind ez ideig kevéssé tanulmányozott kérdés. Ugyanakkor úgy véljük — e réteg változó funkcióinak a felvázolása is szükséges ahhoz, hogy megértsük a szóban forgó társadalmak bizonyos fejlődési sajátosságait, valamint a bennük végbement gazdasági és szociológiai folyamatok egyes fontos szegmentjeit.

A kisvállalkozói réteg meghatározó jegyei

Amikor a kisvállalkozói réteget a gazdasági „kisegzisztenciák" tömegéből kiemeljük, akkor többé-kevésbé önkényesen, egy több dimenziós (jövedelemnagyság, tevékenységi kör, üzemnagyság, tradicionalizmus, illetve a racionalitás foka stb.) kontinuumot szakítunk meg. Ez egyrészről a tradicionális paraszti és kisipari gazdasági egységtől a kisvállalkozásig terjed, másrészről pedig a kis- és középvállalkozás között húzódik meg. Az így körülhatárolt kisvállalkozói réteg még mindig igen heterogén ugyan, de tagjai számos olyan közös jellemzővel rendelkeznek, amelyek megkülönböztetik őket az imént említett rétegektől, és alapul szolgálnak arra, hogy társadalmi rétegként beszéljünk róluk.

A kisvállalkozót a tradicionális paraszti gazdálkodást folytatóktól és a hagyományos értelemben fölfogott kisiparosoktól mindenekelőtt a következő jegyek különböztetik meg:

— Gazdasági tevékenységének alapját nem saját vagy családja munkaereje alkotja, hanem az, hogy tőkésíthető pénzösszeggel rendelkezik, amelyért nemcsak termelési eszközöket, hanem idegen munkaerőt is vásárolhat.

— Tevékenysége nem szükségképpen kötődik egy meghatározott szakmához, illetve annak gyakorlásához szükséges szakismerethez.

— Tevékenysége területének, struktúrájának, valamint a termelői eljárásoknak a kiválasztásában, a technikai újítások bevezetésében racionális, illetve üzleti megfontolások, nem pedig a hagyományos normák az irányadók a számára.

— Gazdasági aktivitásának fő motívuma nem a közvetlenül érzékelt családi vagy lakóhelyi szükségletek, hanem a piacon jelentkező kereslet kielégítése profit-, illetve jövedelemszerzés céljából.

A kis- és középvállalatok között a határvonalat elsősorban a vállalkozás nagysága szerint lehet meghúzni, hiszen az előzőekben felsorolt kritériumok egyaránt jellemzőek rájuk. A vállalkozás eltérő méreteinek azonban további velejárói vannak, amelyek följogosítanak bennünket arra, hogy a kis- és középvállalkozókról mint egymástól több lényeges vonatkozásban eltérő rétegekről beszéljünk:

— A kisvállalkozás nem ölt olyan méreteket, hogy az irányító és ellenőrzési feladatokra külön apparátusra, esetleg akárcsak olyan külön emberre lenne szükség, akire a tulajdonos átruházza a hatalmát vagy annak egy részét. A kisvállalkozó, aki a fizikai munka alól egy-két (néha több) bérmunkása által mentesül, maga végzi el ezeket a teendőket (legfeljebb csak tanácsadói vagy szakértői minőségben veszi igénybe szakemberek — például mérnök, jogász — szolgálatait).

— A kisvállalkozáshoz viszonylag kevés tőke szükséges, és emiatt az ide való belépésre, legalábbis elméletileg, viszonylag széles rétegek számára nyílik meg a lehetőség.

— A kisvállalkozások többsége éppen a rendelkezésükre álló tőke viszonylag alacsony összege miatt egzisztenciálisan igen nagy mértékben ki van téve a piaci, illetve szélesebben a gazdasági helyzet ingadozásainak, amihez hozzájárul az is, hogy a hitelfelvételi lehetőségük sokszor igen korlátozott. Emiatt magas az e rétegekből való kilépés rátája is.

Mindezen sajátosságok következtében a kisvállalkozókat, a középvállalkozóktól eltérően, nem sorolhatjuk egyértelműen a tőkésosztályba: a tőkeviszonyba sajátos módon bevont réteg ez, amelynek tagjai nem tekinthetők ugyan munkásoknak, de a szó szoros értelmében tőkéseknek sem.

Ezt az igen ellentmondásos kisvállalkozói stratumot nemcsak társadalmi és gazdasági, hanem bizonyos szociálpszichológiai jegyek is jellemzik. A kisvállalkozó személyiségét a legáltalánosabb formában úgy írhatjuk le, mint a „homo ökonomikus" egyik fontos típusaként megjelenő „kis üzletembert" (little business-man), aki legfontosabb értéknek a pénzszerzést tartja, s ezen méri mind saját, mind mások társadalmi értékét. E célnak nemcsak gazdasági tevékenységét rendeli alá, hanem ez határozza meg életmódját, eszményeit, emberi kapcsolatait is. Természetes létformája a szüntelen cselekvés, a gazdasági tevékenység új és új területének, új és új megoldási módjának keresése.

Jóllehet tanulmányunkban szükségesnek tekintettük e réteg tőkés viszonyok közötti fejlődésének felvázolását, a fő célunk nem ez volt, hanem azoknak a specifikus sajátosságoknak a vizsgálata, amelyek a kisvállalkozók kelet-európai társadalmakban való funkcionálásával kapcsolatosan figyelhetők meg. A kisvállalkozók itt nem egyszerűen a múlt maradványai, hanem — amennyiben megjelennek — ezen társadalmak új struktúrájának termékei és alakítói, s mint ilyenek számos vonatkozásban eltérnek mind a klasszikus, mind a mai kapitalizmus kisvállalkozóitól.

Ennek az eltérésnek mindenekelőtt a következő két lényeges körülményben találhatjuk magyarázatát:

— A termelési eszközök magántulajdonát megszüntető társadalmakban új, a tőkés társadalmaktól — mind a maitól, mind a klasszikustól — eltérő

gazdálkodási rendszer, politikai hatalmi struktúra és ideológia alakult ki, s ebben az új struktúrában a kisvállalkozói réteg marginális helyet foglal el.

— A kelet-európai társadalmak gazdasági fejlődése nemcsak elmaradt a nyugatiaké mögött, hanem alapvető intézményi rendszerük is másként formálódott.

Mégis, a számos eltérés ellenére, a tőkés viszonyok kisvállalkozói rétege és a termelési eszközök magántulajdonát megszüntető társadalmak kisvállalkozói között jogosan vonható történelmi, valamint konkrét gazdasági és szociológiai párhuzam. Ez az összehasonlítás azért is szükséges, mert segítségével érzékeltetni tudjuk e réteg arculatának és funkcióinak változásait az új körülmények között.

A kisvállalkozó és a kapitalizmus

Az eredeti tőkefelhalmozásban igen fontos szerepet játszott a „merchant clathier", aki nemcsak felvásárolta, hanem fel is dolgoztatta a gyapjút, sőt egyre gyakrabban saját juhászattal is rendelkezett. Tagjai alapították az első manufaktúrákat, és tevékenységük révén a kereskedelemben felhalmozott pénzösszegek ipari tőkévé alakultak át. Ezt a fejlődést természetesen kezdetben korlátozták a feudalizmus intézményesített formái. A céhek is eleinte harcoltak a területeikre betörő s érdekeiket fenyegető kisvállalkozások ellen. Később azonban a céhtagok maguk is, ha az ehhez szükséges anyagi eszközöket megszerezték, ezt az utat választották és tömegesen kis vállalkozókká váltak.

A mezőgazdaságban a feudális viszonyok rigidebb formát öltöttek, mint a céhiparban és a kereskedelemben; azt is mondhatnánk, hogy a feudalizmus a mezőgazdasági termelés sajátos módjára épült gazdasági alakulat. Itt a kisvállalkozó először úgy jelent meg, mint bérlő, aki egyszerre gazdagodott meg a földtulajdonosok és a mezőgazdasági munkások rovására. A vállalkozás előfeltétele részint a föld bérbeadásának — ha nem is eladásának —, részint pedig a bérmunkások foglalkoztatásának — ha számos feudális jellegű megkötöttséggel terhelten is — a lehetővé tétele. Ezek a lehetőségek csírájában már benne rejlenek a telkesjobbágy-rendszerben is, hiszen a föld a jobbágyok birtokában van, és közülük a gazdagabbaknak a kifejlett feudalizmusban már kisebb vagy nagyobb mértékben módjukban áll idegen munkaerő alkalmazása. Éppen ez magyarázza meg azt a tényt, hogy a későbbiek során a kapitalista viszonyok uralomra jutásában a bérlők mellett egyre nagyobb szerepet kaptak a szabaddá vált jobbágyok, akiknek egy része, a termelés racionalizálásának útjára lépve, kisvállalkozóvá vált. Ez a folyamat az említett ok következtében a mezőgazdaságban hosszú időszakra húzódott el, és számos esetben még a fejlett ipari országokban sem tekinthető lezártnak.

A kapitalizmus genezise tehát — ilyen vagy olyan módon — jelentős mértékben a kisvállalkozók rétegéhez kötődik, még akkor is, ha szerepüket később nagyobb vállalatok, illetve vállalkozások vették át, és a kisvállalkozók egyre inkább szürke tömeggé váltak.

A tények azt mutatják, hogy a tőke egyre nagyobb mérvű vállalati és üzemi koncentrációja mellett, a nagyrészt kisvállalkozói jelleget öltő gazdasági „kisegzisztenciák" a legfejlettebb ipari országokban számszerűen is igen

jelentős társadalmi rétegként maradtak fenn, bár igaz, hogy a gazdasági életben játszott szerepük ma kevésbé látványos. Az Egyesült Államokban például, ahol a kapitalista viszonyok kifejlődését aligha vonhatjuk kétségbe, a tőke nagymérvű koncentrációja ellenére még tendenciaként sem mutatható ki e réteg számszerű csökkenése.[1]

A nagyvállalatok árnyékában kinövő kisvállalkozásokat már nem éltetheti az a remény — ami a korai, sőt még a klasszikus kapitalizmus idejében sem volt teljesen alaptalan —, hogy kinőhetik magukat közép- vagy nagyméretűvé. „A tulajdonosi siker ma rendszerint a vállalkozás stabilizációját jelenti az adott társadalmi-gazdasági szinten, mivel az arra való lehetőség, hogy egy kisvállalat naggyá váljék, bár nem szűnt meg teljesen, viszonylag csekély."[2]

Emellett igen jelentős változás fejeződik ki a kisvállalkozások ágazatok szerinti átstrukturálódásában. E folyamat elemzése magyarázatot ad arra, hogy miért maradtak fenn ezek a sokak által életképtelennek tekintett gazdasági egységek még a legfejlettebb ipari államokban is. Érdemes ebből a szempontból újra csak az Egyesült Államok adatainak az áttekintése. (Lásd az 1. sz. táblázatot.)

1. sz. táblázat

A kisvállalkozások* száma és ágazati megoszlása az Egyesült Államokban 1968-ban

Ágazat	Egyéni vállalkozások		Társas vállalkozások	
	1000	%	1000	%
Mező- és erdőgazdaság	3096	38,0	109	14,7
Bányászat	39	0,5	12	1,6
Építőipar	569	6,8	38	5,1
Feldolgozó ipar	140	1,7	23	3,1
Közlekedés és közszolgáltatás	262	3,2	13	1,8
Nagy- és kiskereskedelem	1338	16,4	130	17,7
Pénz, telekügy	491	6,0	282	38,2
Szolgáltatás	2020	27,4	133	17,8
	8139	100	740	100

* Azok az önálló gazdasági egységek, amelyek évi jövedelme nem haladja meg egyéni vállalkozás esetén az évi 50 ezer, társas üzlet esetében pedig az évi 100 ezer dollárt.

Forrás: The American Almanac for 1972. Grosset Dunlap, New York, 714. táblázat.

[1] Lipset és Bendix szerint (Social Mobility in Industrial Society. University of California Press, 1962.) a kisvállalkozók ma az amerikai lakosság 10 százalékát teszik ki, de életük során sokkal többen tartoznak ehhez a réteghez. Egy, 1949-ben Oaklandban végzett és a munkásmobilitás kérdéseivel foglalkozó kutatásuk során azt találták, hogy a munkások több mint egyötöde valamikor maga is önálló vállalkozó volt, és ami ennél talán még meglepőbb, a munkások 67 százaléka igennel válaszolt arra a kérdésre, hogy „Élete során törekedett-e valamikor arra, hogy kisvállalkozó legyen?." Közülük több mint 40 százalék ennek érdekében tényleges erőfeszítést is tett. (177—188. l.)

Mindez arról tanúskodik, hogy az Egyesült Államokban az önálló kisvállalkozás a fizikai munkások igen nagy rétege számára ma is kívánatos és perspektívával rendelkező útnak tűnik. Hasonló irányban mutatnak a makrostatisztikai adatok is. Ezek szerint 1900 és 1940 között az Egyesült Államokban kereken 16 millió új vállalkozás alakult ki, 14 millió pedig megszűnt. Ez a nagyarányú mobilitás a háborút követően tovább fokozódott, és az 1944—1948-as időszakban kereken kétmillió új vállalkozás kelt életre, valamivel több mint egymillió megszűnése mellett. (102. l.)

Az idézett szerzők a fenti adatokat extrapolálva arra következtetnek, hogy a városi munkaerőnek 20—30 százaléka élete folyamán önálló volt, illetve önálló lesz. Hasonló tényekre támaszkodva joggal állapítja meg Mills, hogy a kisvállalkozók viszonylag nagy hányada biográfikusan a munkásosztályhoz tartozik.

[2] Bendix-Lipset: I. m. 176—177. l.

Az átstrukturálódás egyik leglényegesebb sajátossága a táblázat adatai szerint az, hogy a kisvállalkozás kiszorult úgyszólván az egész feldolgozó iparból, vagyis abból az ágazatból, amelyben a kapitalista viszonyok kialakulása idején fő szerepet játszott. Ennek igen kézenfekvő a magyarázata, hiszen elsősorban éppen ebben az ágazatban következtek be az elmúlt évszázadban olyan technikai változások, amelyek szinte kizárólag a nagy szériában való termelést tették gazdaságossá. Így ezen a területen a kisvállalkozók túlnyomó többsége pauperizálódott, és csak azok tudtak fennmaradni, akik idejében specializálták magukat a tömegszériában gazdaságosan elő nem állítható termékekre. A bányászatban, valamint a közlekedés és közszolgáltatás területén a kisvállalkozás, érthető okokból, sohasem kapott nagyobb teret.

A mezőgazdaságban, ahol különben a szakirodalom egy részének véleménye szerint az optimális üzemnagyság számos termelési ágban nem haladja meg (legalábbis fejlett ipari viszonyok között) a kisvállalkozások méreteit, ez a gazdálkodási forma nem szorult ki. Ez különösen az Egyesült Államokra jellemző, ahol a kisvállalkozónak kezdetben sem kellett megküzdenie feudális kötöttségekkel.

Új lehetőségek nyíltak ugyanakkor a kisvállalkozások számára a szolgáltatások területén, az úgynevezett tercier szektorban, amely egyike lett a kapitalista gazdaság leggyorsabban fejlődő ágazatainak. A kisebb gazdasági egységek elsősorban annak következtében kapnak itt nagyobb létjogosultságot, mint az iparban, mivel a szolgáltatások iránti igények sokkalta individualizáltabbak, kisebb mértékben uniformizálhatók, s így könnyebben elégíthetők ki a nagyobb alkalmazkodási képességgel és rugalmassággal rendelkező kisvállalkozások által.

Bár ez az átstrukturálódás nem vezetett a kis gazdasági egységek számának csökkenéséhez, ugyanakkor növekedett a nagyobb gazdasági egységektől való függőségük, széles mértékben kialakult az úgynevezett vertikális integráció.

Míg régebben csupán arról lehetett beszélni, hogy a kisvállalkozások pénzügyi függőségbe kerültek a nagyobb tőkésektől, ma ez a függőség a gazdasági tevékenység alapvető mozzanataira is kiterjed. A nagyobb gazdasági szervezetek egyre szélesebben kapcsolnak magukhoz kisvállalkozásokat azáltal, hogy anyagi és technikai szolgáltatásokat nyújtanak számukra, átveszik termékeiket eladásra vagy további feldolgozásra. Ez különösen szélesen terjedt el éppen a mezőgazdaságban, ami a kis gazdasági egységek nagyfokú specializációját vonja maga után.

A kisvállalkozások nagyobb gazdasági egységekbe való beintegrálódása témánk szempontjából kettős hatást gyakorol: részben nagymértékben csökkenti a vállalkozások mozgásterét (a specializált mezőgazdasági kisvállalkozások például csak igen nagy nehézségek árán képesek profiljuk megváltoztatására), részben azonban ez az új intézményi forma lehetőséget ad a kisvállalkozások hatékonyságának növelésére, új területekre való kiterjedésükre, így stabilizációjukra is.

Ezek a változások, valamint a tercier szektorban kialakult széles lehetőségek olyan helyzetet teremtettek, hogy a lassú halálra ítélt kis gazdasági egységek „modernizált" formában, új területeket is meghódító vállalkozókként, életképesnek bizonyultak.

Mivel ezek a tendenciák zömükben az utolsó évszázadban bontakoztak ki, természetesen Marx még nem vehette őket figyelembe. Ma azonban lehetetlen nem számolni velük, és ez a marxizmus társadalmi struktúrakoncepciójának bizonyos átgondolását is megköveteli.[3]

A marxi értelemben vett kistulajdonos sokkal inkább a feudális viszonyok maradványa, mintsem a kapitalista körülmények terméke. Ezzel szemben a kisvállalkozóvá váló kistulajdonosi réteget, ahogy ezt az előbbiekben igyekeztünk megmutatni, a kapitalista viszonyok szakadatlanul reprodukálják.[4]

Az értelmezésünk szerinti kisvállalkozó tehát meghaladását jelenti azoknak a tradicionális kisárutermelő rétegeknek, amelyek a tőkés társadalomban még a korábbi termelési módot képviselik, s ennek következtében számos strukturális vonatkozásban — ahogy ezt már jeleztük — különbözik is tőlük. Nem utolsósorban éppen emiatt az e rétegbe való bekerülésben (bizonyos anyagi feltételek mellett), valamint a belőle való kilépésben is (ami az önállóság feladását jelenti) igen fontos szerepet játszik a racionális mérlegelés.

Ennek következtében nagy átáramlás, sőt nem ritkán egyfajta körforgás tapasztalható a munkások és a kisvállalkozók között. (Hasonló jelenség — ha kisebb mértékben is — megfigyelhető a tisztviselők és a kisvállalkozói réteg között is.) Ez a mozgás sokkal intenzívebb, mint a munkások és a tisztviselők közötti, jóllehet a munkások és a kisvállalkozók között a tőkeviszony tekintetében nagyobb a különbség, mint a munkások és tisztviselők között. Hiszen az utóbbiakat nem a tulajdonviszony különbözősége, hanem elsősorban a konkrét munkamegosztásban elfoglalt hely — annak összes attributumaival egyetemben — különíti el egymástól.

Mindezek alapján a kisvállalkozó úgy tekinthető, mint átmeneti réteg, csakhogy az átmenetiségnek nem abban az értelmében, hogy hosszabb vagy rövidebb időszak leforgása alatt elveszíti gazdasági alapját, s megszűnik. Átmenetisége úgy értendő, hogy magas mobilitási rátája következtében nem különül el élesen még egy generáción belül sem a munkásoktól, illetve más csoportjaiban a „fehérgallérosok" heterogén strátumától.

A kisvállalkozás a polgári magántulajdon megszüntetését követő periódusban

Az előzőleg jelzett fejlődés Kelet-Európában nemcsak nagy késéssel indult, hanem más társadalmi körülmények között zajlott le. Témánk szempontjából a különbség lényege, hogy itt az eredeti tőkefelhalmozásban a kis-

[3] A marxizmus egyik alapvető tételéből, a tőkeviszony dichotomikus jellegéből, olyan kistulajdonosi réteg koncepciója következett, amely a tőkésosztály és a proletariátus között helyezkedik el, és amelynek tagjai, ahogy Engels megállapítja, „remélik, hogy felkapaszkodhatnak a nagypolgárságba, és félnek attól, hogy letaszítják őket a proletársorsba". (Marx—Engels Művei, 19. kötet. Budapest, 1969. 385. l.) Marx maga a kistulajdonosok szerepével a legbehatóbban az „Osztályharcok Franciaországban" című művében foglalkozott, s e rétegbe sorolta a vendéglősöket, a kis boltosokat, a szatócsokat, a kézműveseket és természetesen a faluról szólva a szabad földtulajdonosokat is. Velük szemben, ebben a társadalomképben, ott áll (főleg hitelező formájában) a burzsoázia, amely csak azt a lehetőséget adja nekik, hogy „... üzletüket olyan feltételek mellett folytassák, amelyek a tőke feltételen jobbágyaivá tették őket". (Marx—Engels Művei, 7. kötet, Budapest, 1962. 36. l.) Hasonlóan függő helyzetbe kerülnek a szabad parasztok is. „Ahogyan a középkorban a földbirtokon a *kiváltságok*, úgy halmozódnak föl a jelenkori parcellán a *jelzálogok*." — írja Marx. (Marx—Engels Művei, 7. kötet, 79. l.)

[4] Természetesen mellettük — különösen a fejlődésben elmaradottabb országokban — létezik viszonylag széles „félfeudális", „félkapitalista" kistulajdonosi réteg. Ennek tagjai előtt azonban a kapitalista, illetve a piaci viszonyok kibontakozásával egyáltalán nem csupán az az alternatíva áll, hogy vagy „felkapaszkodnak a nagypolgárságba, vagy lesüllyednek a proletársorsba", hanem az a perspektíva is, hogy esetleg kisvállalkozóvá váljanak.

vállalkozói réteg sokkal kisebb jelentőséggel bír, mint a nyugati országokban. Szerepét igen nagy mértékben átvette az állami beavatkozás, a külföldi tőke és a nagybirtokokon létrejövő tőkeakkumuláció. Bár a XIX. század második felében megkezdődik a szélesebb körű extenzív iparfejlődés, de az új ipartelepek létesítése, a régiek bővítése és a műszaki korszerűsítés megközelítőleg sem olyan dinamikus, mint a korabeli nyugati társadalmakban. Kelet-Európában a XX. század elején az ipar még mindig erősen szétforgácsolt. Magyarországon még a harmincas években is az ipari munkásságnak mintegy a fele húsznál kevesebb munkást foglalkoztató egységben dolgozik. Ezeknek nagyobb része azonban még nem kisvállalkozás, hanem tradicionális jellegű kisipar. Abban az időszakban tehát, amikor a kisvállalkozás Nyugaton a feldolgozó iparból a vállalati koncentráció következtében már kezdett kiszorulni, Keleten még ténylegesen ki sem fejlődött.

A mezőgazdaságban — ahol Kelet-Európában ebben az időszakban a lakosság túlnyomó része dolgozik — sem kedvezőbbek a viszonyok a kisvállalkozások számára. Ilyen típusú gazdasági egységek a hagyományos jellegű paraszti gazdaság és a félfeudális nagybirtok harapófogójában csak nehezen bontakozhatnak ki. A föld adásvételét még sokféle jogi kötöttség nehezíti. Így a kisvállalkozások — hasonlóan, mint a korai kapitalizmus idején Angliában — főként bérelt földeken indulnak be, és sok esetben a tulajdonviszonyok teremtette földszűke következtében a mezőgazdasági termelés egy-egy olyan szegmentjére terjednek ki, amely nem igényel nagyobb földterületet (oltványtermelők, cséplő- és darálótulajdonosok stb.). Mellettük — ha gyéren és gyakran egy-egy vidékre korlátozódva is — a szélesedő piaci viszonyok hatására előretör a tradicionális paraszti gazdálkodásban is a racionalitás (a hagyományos kultúrák és termelési eljárások korszerűbbekkel való felváltása). Ennek eredményeként huzamosabb idő elteltével a tehetősebb paraszti gazdaságok egy része is vállalkozás jelleget ölt. Ennek a késleltetett folyamatnak az eredményeként a harmincas években Magyarországon a mezőgazdaságban kialakul olyan kisebb vidékekre korlátozódó specializáció, ami kiszorítja a tradicionális paraszti gazdálkodást.

A tercier szektor — mint az előzőekben láttuk — a nyugati országokban ekkortájt már kedvező szerepet nyújtott a kisvállalkozások számára. Kelet-Európában igen szűk keretek között mozog, részben azért, mert itt az egy főre jutó nemzeti jövedelem még igen alacsony, és így a szolgáltatások iránt szélesebb igény nem alakulhatott ki, részben pedig mert az életvitel nagyrészt még tradicionális, és benne a piaci hatások alól kivont önellátás igen nagy szerepet játszik. Ebben a szektorban a kisvállalkozások számára úgyszólván kizárólag a kereskedelem és a vendéglátás kínál bizonyos lehetőséget. Mindezek következtében a szocialista átalakulás olyan kisvállalkozói struktúrával találta magát szemben, amely az ágazatok szerinti megoszlását tekintve a klasszikus kapitalizmusban kialakulthoz hasonlítható, fejlődési lehetőségeit tekintve azonban sokkal rosszabb a helyzete.

Magyarországon a háború utáni helyzet — az alapvető szükségletek kielégítése és a rekonstrukció feladata — magával hozta a kisvállalkozások fellendülését. A nagyipar és a nagykereskedelem még igen hathatós állami beavatkozás mellett sem tudta pótolni a termelő- és szállítási kapacitásokban jelentkező nagy hiányokat. Erre számos területen alkalmasabbnak bizonyultak a kisebb s éppen ezért mozgékonyabb egységek. Ezekben az években még nem következett be a közép- és nagyvállalkozások államosítása, s az

egyre nagyobb befolyásra szert tevő, de még mindig nem monopolhelyzetben levő kommunista párt szövetséget keresett a középrétegekkel.

A kisvállalkozás hivatalosan elismert tevékenységnek számított ebben az időben. Ekkoriban egyetlen politikai erő sem törekedett arra, hogy éles megkülönböztetést tegyen a kisvállalkozói és a kisiparosi-kiskereskedelmi réteg között.[5] Ennek hatására a kisiparosok száma nem csökkent jelentősebb mértékben,[6] tevékenységük volumene pedig gyorsabban növekedett, mint a nagyiparé és a nagykereskedelemé.

A mezőgazdaságban a felszabadulást követő földreformok a kisvállalkozásokat alig érintették. A paraszti birtokok felső határát 200, az úri birtokét 100 katasztrális holdban állapították meg. (A földreformról szóló törvény még a paraszti társadalmat leíró fogalmi rendszert használja és így fel sem merül a mezőgazdasági vállalkozó fogalma.) A mezőgazdasági kisvállalkozásokat, amint az előzőekben láttuk, rendszerint nem a nagyobb földterület tulajdonlása, illetve birtoklása jellemezte, s így általában nem is került sor földjük igénybevételére.

A fordulat évében hatalomra került kommunista párt első lépései közé tartozott, hogy éles határvonalat húzott a kistőkések[7] és a kisiparosok-kiskereskedők között: a kisvállalkozók nagyobb része az első, kisebb hányada pedig a második csoportba került. A kontinuum megszakítása politikai elgondolásoknak alávetetten történt.[8]

A kisvállalkozás visszaszorulásának mértékéről a magánkisipar statisztikájából vonhatunk le bizonyos következtetéseket, míg az önálló kisiparosok száma a háború előttinek egynegyedére, addig a munkásaiké kevesebb mint egyharmincadára csökkent. Vagyis gyakorlatilag felszámoltnak tekinthető a kisvállalkozás, amelynek ha nem is az egyetlen fontos, de mégiscsak igen lényeges jellemzője az idegen, nem a családhoz tartozó munkaerő foglalkoztatása.

Az 1953 júniusában meghirdetett kormányprogram után e tekintetben új helyzet teremtődött: nagy hangsúlyt kaptak a kisipari tevékenység visszaszorításából adódó és tömeges elégedetlenséget okozó nehézségek. Az új kisipari engedélyek megadása azonban, nem utolsósorban a párt- és tanácsi apparátusnak az új gazdaságpolitikával szembeni ellenállása következtében, csak vontatottan indult meg. E folyamat meggyorsítása végett a kormány

2. sz. táblázat

A kisiparosok és munkásaik számának alakulása

Időpont	A magánkisiparban dolgozók összlétszáma	Önálló kisiparosok	A magánkisipar munkásai
1938. december	367 819	180 087	187 732
1953. február	51 411	46 199	5 522

Forrás: Gervai Béla: A kisipar fejlődése, helyzete és szerepe Magyarországon című könyv alapján. Budapest, 1960. 92. l.

[5] Az MKP ugyan már az 1946-ban éles harcot indított az ún. feketézők ellen, ez azonban a kisvállalkozói réteget, illetve annak a legfontosabb csoportjait — azokat, akik az iparban, a mezőgazdaságban és szolgáltatásokban helyezkedtek el — akkor még csak kismértékben érintette.

[6] 1946-ban tízezerrel (azaz alig több mint 5 százalékkal) marad mögötte a háború előttinek.

[7] E korszak politikai szóhasználatában nem a kisvállalkozó, hanem a kistőkés fogalma szerepelt.

[8] Az ipari kisvállalkozók, érezve helyzetük instabilitását, már ezt megelőzően beléptek a kezdetben viszonylag szabadon működő ipari szövetkezetekbe, és magukkal vitték nemcsak a termelési eszközeiket, hanem szervezési és szakmai tapasztalataikat is.

1954 elején feloldotta a kisipari engedélyek korlátozását, és rövid másfél év leforgása alatt több mint 60 000 iparengedélyt adtak ki. Az önálló kisiparosok száma tehát ezzel több mint megkétszereződött, és mód nyílt arra is, hogy a kisipar keretében újraéledjenek kisvállalkozások is. Ez utóbbiakkal szemben azonban támadások indultak.[9]

Az elhangzott kritikák természetesen ebben az esetben sem csupán a kisvállalkozói réteg ellen irányultak, hanem egyben azon politika ellen is, amelynek talaján ezek a vállalkozások megszülethettek, és szerepük volt abban, hogy 1955 elején újabb fordulat következett be, amely azután magával hozta nemcsak a kisvállalkozások működésének korlátozását, hanem általában a magánkisipar újbóli visszaszorítását is.[10]

Az újabb korlátozási politikát 1956 októbere szakítja meg, aminek nyomán e tekintetben újra az 1954. évihez hasonló politika kezd érvényesülni. Ennek eredményét jelzi, hogy 1957 decemberében a kisiparosok száma több mint 120 ezer, vagyis kb. háromszorosa a mélypontot jelentő 1953. tavaszi állapotnak, és kereken húszezerrel több, mint 1954 decemberében volt.

A mezőgazdasági kisvállalkozás megszüntetésében — a paraszti társadalom fogalmi rendszeréből kölcsönzött gazdagparaszt, illetve az orosz nyelvből átvett kulák elnevezéssel illetett réteg felszámolásában — különösen nagy szerep jutott a politikai erőnek és adminisztratív eszközöknek. E csoportba egyaránt bekerültek olyan tehetősebb parasztok, akiknek gazdálkodási tevékenységét még nagymértékben a tradicionalizmus jellemezte, és a mezőgazdasági kisvállalkozók, akik már racionális elgondolások alapján a piaci viszonyok hatásának megfelelően igyekeztek a gazdaságukat alakítani.

A gazdagparaszt, illetve kulák kategóriába való besorolás, ami elsődlegesen politikai ítélet, nem egy esetben pedig a különböző helyi konfliktusok rendezésének egyik eszköze volt, súlyos adminisztratív következményekkel és társadalmi megbélyegzéssel járt. Ennek következtében, bár az e csoportba soroltak termelési eszközeinek állami tulajdonba vételét törvény nem mondta ki, sokan közülük feladták gazdaságukat, és elhagyták a mezőgazdaságot.

A kisvállalkozó és a 60-as évek reformkísérlete

A kisvállalkozás számára Magyarországon a 60-as évek közepén újra perspektíva kezdett nyílni. Ez az újabb prosperitás azonban a korábbiaktól — az 1945—48, 1953—1955 és az 1956—58 közötti szakaszoktól — eltérő körülmények között bontakozik ki. Ebben az időben az ország termelőerőinek döntő hányada állami és szövetkezeti vállalatok kezében van, s a társadalomnak olyan stabil és reprodukciós struktúrája alakul ki, amely megszakította a kisvállalkozás előzőleg többé vagy kevésbé jelenlevő, egészen a kapitalista viszonyokig visszanyúló kontinuitását.

[9] A „...korlátlan iparkiadást kihasználva — írja Gervai Béla, a KIOSZ akkori főtitkára — üzérkedők és volt tőkések tódultak, (ti. a kisiparosok soraiba —H. A.—M. M.), sokan közülük semmiféle termelői tevékenységet sem folytattak..." (I. m. 95. l.)

Ebben a kritikában nemcsak az említett csoportokkal szembeni ellenszenv tükröződik, hanem az a valóságos helyzet is, hogy a piac és a magántermelői-szolgáltatási tevékenység felélénkülése, bármennyire dinamizálta is bizonyos területeken a gazdasági életet, az adott modellen belül idegen erőként hat, és így sok tekintetben megzavarja a társadalmi és gazdasági viszonyokat. Ezeknek a hatásoknak az elemzésére a későbbiekben még visszatérünk.

[10] „...a túlzott kapitalizálódási tendenciát hatékonyabb adózással kell korlátozni" — mondja ki 1955 februárjában az MDP Politikai Bizottságának határozata. „A törvények megsértőivel szemben határozottabban kell élni az iparengedélyek megvonásával."

Az új perspektíva kibontakozása a kisvállalkozások számára mindenekelőtt a gazdasági fejlettség elért szintjéhez kötődik. Az egy főre jutó nemzeti jövedelem ezekben az években a háború előttihez képest mintegy megkétszereződött, és elérte azt a nívót, amikor már kezdenek kialakulni differenciált szükségletek. Ennek következtében nemcsak a fogyasztási cikkek, hanem a szolgáltatások iránt is jelentősen megnövekszik a kereslet. Ezt a növekvő keresletet az állami, valamint a — hozzá hasonló intézményi formát öltő — szövetkezeti szektor nem képes kielégíteni.

A kisvállalkozói forma újjáéledéséhez a megnövekedett nemzeti jövedelem mellett további tényezők is hozzájárulnak. Közülük a legfontosabbak a következők:

— *A piaci hatás és a piaci viszonyok térhódítása a gazdasági életben.* Elméletileg elképzelhető a gazdálkodási rendszernek olyan modellje, amely a szabályozás érdekében felhasználja a piaci mechanizmusokat, s ugyanakkor megakadályozza a kisvállalkozások újjáéledését. Visszaszorításuk azonban csupán gazdasági eszközökkel nem képzelhető el. Ehhez olyan kényszerítő intézkedések szükségesek, amelyek egyben a piaci viszonyok kiküszöbölését vagy legalábbis igen erőteljes korlátozását vonják maguk után. Ez viszont mindenekelőtt azért jár súlyos következményekkel, mert általában egybeesés tapasztalható a között, hogy a dinamikus növekedés érdekében hol szükséges a piaci mechanizmusok érvényesülése, és hol mutatkoznak a kisvállalkozások életképesnek a nagyobb gazdasági egységekkel szemben vagy mellett.

— *A relatív tőkeszegénység az állami és a szövetkezeti vállalatokban.* Az iparcentrikus és ezen belül is elsősorban a nehéziparra és a termelési eszközök gyártására orientált gazdaságpolitika, a fogyasztási cikkeket gyártó iparágak és a szolgáltatások fejlesztését célzó beruházások elhanyagolása következtében olyan struktúra alakult ki, amely fékezte az életszínvonal emelését, a változó és bővülő lakossági fogyasztási szükségletek kielégítését. Miközben a gazdaságpolitikában már érvényesül a törekvés az életszínvonal gyorsabb növelésére, az ehhez szükséges beruházások számos esetben meghaladják az állami és szövetkezeti szektor gazdasági lehetőségeit. A gazdasági racionalitás azt követeli, hogy az állam a rendelkezésre álló eszközöket a fogyasztási javakat termelő ipar és a szolgáltatás olyan területeire koncentrálja, ahol a nagyobb vállalati egységek hatékonyabban működnek, mint a kisvállalkozások — átengedve az utóbbiaknak a gyors struktúraváltozásokat s a nagy mozgékonyságot követelő területeket.

— *Jelentősebb pénzösszegek felhalmozódása személyi tulajdonban.* Az ötvenes évek végén és a hatvanas évek elején Magyarországon jelentős személyijövedelem-növekedés következett be, s ezzel együtt tömeges méretekben alakult ki szükséglet tartós fogyasztási cikkek megszerzésére. A szükségletek bővülésével az árukínálat még nem tudott lépést tartani. Különösen olyan áruk hiányoztak, amelyekkel a magasabb jövedelmű rétegektől lehetett volna pénzt elvonni, így például az autóvásárlásnak és a magánlakás-építkezésnek az évtized kezdetén még igen szűkek voltak a lehetőségei. A felhalmozódó pénzösszegek nagyobb része takarékbetétek formáját öltötte vagy spekulációs beruházás (például telekvásárlás) céljaira szolgált. A lakosság takarékbetét-állománya 1955-ben még mindössze 722 millió volt, 1960-ig csaknem megnyolcszorozódott, és elérte az 5,5 milliárdot, 1965-re pedig meghaladta a 20 milliárdot. Ez a gyors növekedés a hatvanas évek elején igen

sokat foglalkoztatta a közgazdászokat és a gazdaságpolitikusokat, akik attól tartottak, hogy valamilyen váratlan ok következtében ez a pénzösszeg aktivizálódik, és általános áruhiányt okoz. Szinte magától kínálkozott az a követelmény, hogy ennek a pénzösszegnek egy része közvetlenül, azaz az állami bank közvetítése nélkül kapcsolódjék be a termelésbe.

— *A személyes tulajdonban levő pénzösszegek tőkévé válásának lehetősége.* Ez azt jelenti, hogy a megfelelő pénzösszegekkel és egyéb szükséges feltételekkel (elsősorban iparengedéllyel) rendelkezők pénzükért termelési eszközöket és munkaerőt vásárolhatnak. Ha ennek legális lehetőségei szűkre szabottak is, amennyiben egyéb feltételek már adottak, ez nem annyira a vállalkozások méretének felső határát szabja meg, mint inkább sajátos deviáns jelleget kölcsönöz számukra. A kisvállalkozások jelentős része ugyanis, felhasználva a termékei, illetve szolgáltatásai iránti felfokozott keresletet, módot talált arra, hogy túllépje a hivatalos kereteket.

Így jut hozzá először is a szükséges munkaerőhöz. A munkásoknak és magasabb képzettségű szakembereknek számottevő hányada ugyanis jövedelme növeléséért a hivatalos munkaidő letöltése után fennmaradó szabad idejének egy részét áruba bocsátja. Ha munkahelyén a túlórázási lehetőségek korlátozottak vagy nem kifizetődők, másutt keres mellékmunka-lehetőséget és elsősorban a kisvállalkozóknál talál. Így alakul ki a munkaerő többékevésbé szabad piaca, ahol a munkaerő ára egyes szakmákban két-háromszorosa a hivatalos bérszínvonalnak.[11] Másodszor, rendszerint csak féllegális utakon keresztül juthat hozzá a működéséhez szükséges termelési eszközökhöz, anyagokhoz. A megfelelő szervek, illetve személyek „jóindulatának" elnyerése révén továbbá szélesebb teret biztosíthat a gazdasági működés számára is.

Az eddig röviden felvázoltakkal azt kívántuk igazolni, hogy a kisvállalkozások fellendülése a 60-as évek közepén az előző periódusokhoz képest eltérő körülmények és feltételek között bontakozott ki. Ez a különbség igen lényeges változást eredményezett magukban a kisvállalkozásokban is, mindenekelőtt két vonatkozásban:

— A kisvállalkozások ágazatok szerinti megoszlása igen erőteljesen megváltozott, és ezekben az években már nem annyira a hagyományos struktúrához hasonlít, mint inkább ahhoz, amit a fejlett ipari országok esetében láttunk.

— A kisvállalkozások fellendülése nem annyira a magánvállalkozások számának a gyarapodásában jelentkezik — mint ahogy ezt az 1953-ban kezdődő periódusban láttuk —, hanem a kisipari és kiskereskedelmi engedéllyel rendelkezők tevékenysége jellegének a megváltozásában, méreteinek a kiszélesedésében.[12] Emellett a szocialista szektoron belül olyan új kisvállalkozások alakultak ki, amelyek jogilag nem öltötték magukra a magánvállalkozás formáját.

A termelőszövetkezetekben, a kisipari szövetkezetekben és a kisebb méretű tanácsi vállalatokban működő kisvállalkozások kialakulása a gazdasági mechanizmus reformjának előkészítő szakaszában indult meg, amikor is

[11] E témával részletesebben foglalkoztunk a „Szabad idő és munkamegosztás" című tanulmányunkban. Közgazdasági Szemle, 1971. évi 10. sz.

[12] Ha az érvényben lévő iparengedélyek számából indulunk ki, akkor ebben az évtizedben két ellentétes tendencia érvényesülését figyelhetjük meg: az első négy évben viszonylag jelentős — kb. 20 ezres csökkenés következik be. Ezt követően új növekedés kezdődik és az iparjogosítvánnyal rendelkezők száma az évtized végére eléri az 1960-as szintet. Témánk szempontjából figyelemre méltó, hogy az általuk alkalmazott munkások száma lassabban csökken, majd 1963-tól kezdve gyorsabban nő, mint az iparigazolvánnyal rendelkezőké.

megnövekedett a közép- és nagyvállalatok önállósága, és e kereteken belül bizonyos típusú vállalkozásokra is lehetőség nyílt. Szélesebb mértékben akkor bontakoztak ki, amikor a reform lehetőséget nyújtott arra, hogy az egyes gazdálkodó egységek tevékenységi profiljukat viszonylag szabadon, a jövedelmezőség szempontjainak, a szükségleteknek, illetve a piaci keresletnek megfelelően alakítsák. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek lehetőséget kaptak az ún. mellékprofilok kialakítására, beleértve az ipari tevékenységet is. Olyan szövetkezetekben, ahol akadtak „vállalkozó kedvű", kezdeményező emberek, nagymérvű változások következtek be a termelési struktúrában, és gyakran a mellékprofil lett ezen gazdasági egységek jövedelmének legfőbb forrásává. Ezek azután általában túlhaladták a kisvállalkozások méreteit, és olyan vállalkozásokká váltak, amelyek irányítása a szakigazgatás kezében maradt.

Ezt a mozgást ugyanazok az objektív és szubjektív szükségletek indították el, mint amelyek a magánvállalkozások újbóli prosperitását eredményezték. Ugyanakkor itt sokkal nagyobb tér nyílt a vállalkozási tevékenység számára, hiszen számos korlátozó intézkedés, ami a magánvállalkozást sújtotta, a szocialista szektorban a szóban forgó időszakban nem érvényesült, és mindemellett összehasonlíthatatlanul jobbak voltak az anyagbeszerzési lehetőségek.[13]

A szocialista szektorban a kisvállalkozásoknak aszerint, hogy a magánvállalkozói jelleg milyen mértékben és módon érvényesül bennük, a következő főbb típusai alakultak ki:

— A vállalatok intézményesített kereteibe beilleszkedő vállalkozás, amely csupán kiegészíti a hagyományos tevékenységet egy újabb részleggel, illetve ágazattal — például amikor egy mezőgazdasági termelőszövetkezet olyan építőszervezetet létesít, amely nemcsak saját szükségletét elégíti ki, hanem különböző megrendelők, közöttük magánemberek részére is végez bérmunkát. Ha az ilyen jellegű tevékenység jelentőssé és valóban jövedelmezővé válik, akkor természetesen ez a szervezet hagyományos rendjéhez hozzáilleszkedő más tevékenységi területekre számottevő hatást gyakorolhat: részben másutt is ösztönözheti a vállalkozói jelleg kifejlődését, részben pedig a kevésbé jövedelmező ágazatok visszaszorulását, vagyis a tevékenységi struktúra megváltozását eredményezheti. Ez az adott szituációban újra konfliktusok forrásává vált, mivel a vállalatok számára a nem jövedelmező ágazatok fejlesztése — különösen a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben — nem egy esetben a népgazdasági szempontból fontos cél maradt. A hatvanas években ez tartósan jellemző volt — a többi között — a szarvasmarhatenyésztésre és a cukorrépa-termelésre.

— Olyan, a vállalati keretből már részben kilépő vállalkozás, amely rendszerint családi munkaerőre támaszkodik és esetleg kisebb-nagyobb mértékben magántőkét is felhasznál. Ez tulajdonképpen a tőkésországok kisvállalkozójával kapcsolatosan kimutatható vertikális integráció esete, amikor is rendszerint egy középnagyságú vállalkozás magához kapcsol kisebb — gyakran kisvállalkozás jellegű — gazdasági egységeket. Erre a legjobb példa a háztáji és a kisegítő gazdaságokban folytatott, a hatvanas években igen széleskörűen elterjedt, szerződéses termelés. Vagy például ilyen vállalkozásnak

[13] A kisipari szövetkezetek tevékenységének méretei is aszerint szűkültek, illetve tágultak, ahogy a vállalkozások lehetőségei változtak. Ha a kisipari szövetkezetekben dolgozók arányát nézzük az összes ipari foglalkoztatottakon belül (1960-ban 12,3 százalék, 1965-ben 11,8 százalék, 1970-ben 13,8 százalék — ezt stagnálás követi), ugyanolyan természetű mozgást látunk, mint amilyent az előzőekben a magánkisiparban foglalkoztatottakkal kapcsolatosan figyelhettünk meg.

tekinthetjük azt, ha a termelőszövetkezet saját keltetőbázisra támaszkodva, naposcsibét ad a baromfi nevelésére vállalkozó családoknak (rendszerint függetlenül attól, hogy a családtagok közül tagja-e valaki a szövetkezetnek), biztosítja a csirkék felneveléséhez szükséges takarmányt, s a felnevelt baromfiakat saját ipari bázisán feldolgozza és értékesíti.

— Olyan „gebines" jellegű kisvállalkozás — főként a kereskedelemben és a vendéglátóiparban —, ahol a vállalat biztosítja az épületet és a berendezést, ellátja az egységet megfelelő áruval, de az értékesítést — esetleg bizonyos feldolgozási feladatokat is — rábízza a magánszemélyekre. Ez a típus már tulajdonképpen igen közel esik a magánvállalkozáshoz, és az ilyen vállalkozás kereteit nem ritkán ténylegesen engedély nélkül végzett magánkereskedelem céljaira használják föl (például nemcsak a szerződés szerint szállított árut értékesítik, hanem maguk is foglalkoznak beszerzéssel). A gebines viszonynak tehát igen sokféle formája alakult ki, amelyek elhelyezhetők az alkalmazott és a magánvállalkozó között húzódó skálán.

— Végül ugyancsak megtalálható az állami (tanácsi) vállalatok és szövetkezetek cégére alatt működő magánvállalkozás, mivel — bár a törvény tiltja, és nem ritkák az elrettentést célzó szigorú bírósági ítéletek[14] — ily módon a magántőke és -kezdeményezés sokkal kevesebb megkötéssel találkozik, és jövedelmezőbben tud funkcionálni, mint a kisipari engedély adta keretek között. Ez a tőketulajdonos részére még akkor is kielégítő hasznot hajt, ha a bevételeinek egy részét le kell adnia annak az intézménynek, amely a működési teret biztosítja. Példaként itt megemlíthetnénk a tárgyalt időszakban elterjedt — bár azóta már visszaszorított — szövetkezeti keretekben folytatott magánteherautó-fuvarozást, amely mind az autók tulajdonosainak, mind a számukra védelmet nyújtó szövetkezeteknek igen jelentős hasznot hozott, ugyanakkor kellemetlen helyzetbe kerültek a teherautó-fuvarozást végző nehézkesebb állami vállalatok.

A hatvanas években újjászületők kisvállalkozások másik fontos új sajátosságát, a hagyományos ágazati struktúrától való eltérést, jól szemlélteti a leggyorsabban csökkenő és a leggyorsabban növekvő szakmák felsorolása. (Lásd a 3. sz. táblázatot.) A csökkenés azokban a szakmákban következett be, amelyekben a vállalkozás kialakulásának szűkek a lehetőségei, és amelyekre a hagyományos termelési eljárás a jellemző. Növekedés viszont elsősorban ott tapasztalható, ahol a viszonyok többé-kevésbé vállalkozás jellegű tevékenységet követelnek. (A szekérfuvarozás ebből a szempontból kivételt jelent, mert hiszen ez tradicionális forma; fennmaradását és növekedését azzal lehet magyarázni, hogy a teherautó-fuvarozásra magánipari engedélyt nem adtak ki.)

[14] A hetvenes évek elején, amikor a kezdetét vette a különböző típusú vállalkozások korlátozása, a bíróságok igen gyakran tárgyaltak ilyen ügyeket. Illusztrációként a Népszabadságban megjelent, témánk szempontjából jól jellemző két esetet ismertetünk.

Egy budapesti vállalkozó, aki nem kapott magánkisipari engedélyt, megegyezett négy termelőszövetkezettel, hogy csavargyártó gépeit ezután a szövetkezetek keretében működteti. Az évek során 27 millió forint értékű árut állítottak elő, és ezt úgy értékesítette mint szövetkezeti terméket. A haszonból a szövetkezetek vezetői is részesültek. A kisvállalkozót három és félévi szigorított börtönre s százezer forintnyi vagyonelkobzásra ítélték.

Egy rossz minőségű földön dolgozó termelőszövetkezet elnöke gyógynövénytermelést honosított meg (e téren szerzett érdemeit a bíróság is elismerte). A szövetkezeten belül azonban egy szűkebb társasággal háztáji földjükön közösen kamillát termeltek, amelyet a termelőszövetkezet gépeivel arattak le és dolgoztak fel. Az illóolajért kapott közel egy millió, forintot egymás között szétosztották. Az elnök büntetése két évi börtön és 10 ezer forint pénzbírság.

3. sz. táblázat

A kisipari engedéllyel rendelkezők számának alakulása néhány szakmában

A leggyorsabban növekvő szakmák	1960	1970	A leggyorsabban csökkenő szakmák	1960	1970
Gépjárműjavító.....	287	617	Bognár, kocsigyártó.	1 315	306
Rádió-, tv-szerelő	224	513	Kovács.....	2 379	727
Szobafestő	1662	2554	Asztalos	6 090	3556
Vízvezeték-szerelő ...	292	626	Cipész, csizmadia ...	10 588	5284
Szekérfuvarozó	2598	5807	Férfiszabó	6 948	3970

Forrás: Statisztikai Évkönyv. 1970. Központi Statisztikai Hivatal, 1971.

Érdemes külön is sorra vennünk néhány olyan tevékenységi területet, ahol a kisvállalkozások számára az elmúlt évtizedben új terrénum nyílt.

— *Autójavítás és -karbantartás.* A magánkézben levő személygépkocsik száma a hatvanas években igen gyorsan, kereken a kétszeresére növekedett. Ezzel az ütemmel az állami szolgáltatási hálózat kiépítése részben tőkehiány, részben munkaerőgondok miatt nem tartott lépést. A kisvállalkozás konjunktúráját elősegítette az is, hogy a kereskedelem a gépkocsik iránti szükségletet nem tudta kielégíteni, és így igény mutatkozott még az igen elhasználódott gépkocsik megjavítására is. Ezekre a munkákra viszont a nagyobb állami javítóüzemek, ha eltekintünk is szűk kapacitásuktól, jellegüknél fogva alkalmatlanok. Mindez magyarázatot ad arra, hogy e területen a szolgáltatásoknak — 1970-ben hivatalos adatok szerint — kb. 30 százalékát a magánkisiparosok és több mint 20 százalékát a kisipari szövetkezetek végezték el.

E területen a magánkisipar az esetek túlnyomó többségében vállalkozási jelleget öltött. Az egyes kisvállalkozók között eléggé körülhatárolt munkamegosztás alakult ki: elkülönült egymástól a motorszerelés, az autóvillamossági munka, a karosszériajavítás és a gumijavítás. Ez lehetővé tette, hogy viszonylag kis induló tőkével — két-háromszázezer forinttal — viszonylag korszerű műhelyt szerelhessenek fel. A kisvállalkozók többsége, bár rendelkezik szakmai képzettséggel — ami egyébként a működési engedély megadásának előfeltétele —, fizikai munkával egyáltalában nem vagy csak kis részben foglalkozik: főleg adminisztratív, szervezői és ellenőrzési teendők kötik le. Tipikus esetben két-három szakmunkást foglalkoztatnak, s mivel nagyobb jövedelmet tudnak biztosítani a számukra, mint az állami vállalatok, az általánossá vált munkaerőhiány ellenére is rendszerint a szakmához kiválóan értő, ügyes embereket alkalmaznak, s ez jelentősen megnöveli vonzerejüket, annak ellenére, hogy áraik általában magasabbak, mint az állami vagy a szövetkezeti szektoré.

— *Lakáskorszerűsítés.* Magyarországon a lakásállomány a 60-as évek elején, részben mert igen magas a régebben épített lakások arányszáma, részben mert a tatarozási munkákra huzamosabb időn keresztül viszonylag alacsony összegeket fordítottak, igen elhanyagolt. Alacsony a lakások komfortszintje is.[15] Egészen természetes, hogy az életszínvonal emelkedésével pár-

[15] Érdemes összehasonlítani Magyarország és a szomszédos Ausztria lakásállományának szintjét (1961-es adatok):

huzamosan megnövekedett az igény a lakások korszerűsítésére, modernebb fűtésre, a víz bevezetésére, meleg víz biztosítására, a padlózat korszerűsítésére, W. C. beépítésére a lakásokba stb. Ezek újra csak olyan szükségletek, amelyeket az állami és a nagyobb szövetkezeti vállalatok nem tudnak racionálisan kielégíteni, legalábbis az adott állapotok között nem. A hagyományos kisipar viszont, amely ezen a területen a háború előtt is fejletlen volt — az ötvenes évek elején teljesen elsorvadt. Az új szükségletek a hatvanas években lehetőséget nyújtottak nem egyszerűen a régi hagyományos kisipari formák újjáéledésére, hanem kisvállalkozások létesítésére, amelyek nemcsak kielégítik a lakáskorszerűsítési szükségleteket, hanem egyben új igények serkentői és katalizátorai. Ezen a területen a vállalkozások rendszerint nem lokalizálódtak egy műhelybe, mint az előbbi esetben, hanem a munka zömmel különböző lakásokban folyik. Ez lehetővé teszi a részfoglalkoztatottak arányszámának növelését, sőt olyan vállalkozások kialakulását is, amelyek teljesen reájuk épülnek.

A hagyományos kisipari jelleg meghaladását itt főként nem a szükséges tőke nagysága és nem is az optimális munkáslétszám segíti elő, hanem az a tény, hogy a tevékenység célja elsődlegesen nem a lakások javítása, állaguk fenntartása (ezekre továbbra is fennmaradnak kisipari jellegű szakmák), hanem új berendezések megtervezése, beszerzése és beszerelése, amihez a többi között tervezői szakértelem is szükséges.

— *Lakásépítkezés.* A kisvállalkozások fellendülését nemcsak a lakások korszerűsítése iránti igény követelte meg, hanem a magánlakás- és magánüdülő-építkezés növekedése is, ami ebben az időszakban lépést tart az állami építkezés emelkedésével, és az összes volumennek kereken 50 százaléka. Az építőiparban egyébként ugyanaz a tendencia érvényesül, amelyet előzőleg több más területen is láttunk: a magánkisiparban dolgozók száma 1960-tól 1963-ig 22 ezerről 17 és félezerre csökken, ezt követően viszont folyamatosan növekszik, és 1970-ben — megközelítve a 26 000-et — már jelentősen meghaladja az induló létszámot. Igaz ugyan, hogy a magánépítkezés az esetek többségében nem kisvállalkozások bekapcsolásával, hanem házilagosan történik; a családtagok maguk építkeznek kisiparos vagy szakmunkás segítségével. Növekszik azonban azoknak az eseteknek a száma, amikor az építkező meg akar szabadulni az építkezés gondjaitól, és azt olyan kisvállalkozóra bízza, aki különböző szakmájú munkásokat foglalkoztat, s az építkezés egész menetéért felelősséget vállal. Ebben az esetben a kisvállalkozó végezteti el a tervezést, szerzi meg az építkezési engedélyt, biztosítja a kivitelező munkaerőt, beszerzi az építkezési anyagot, és mindemellett szervező és ellenőrző tevékenységével gondoskodik a munkák zavartalan menetéről. Ebben az esetben a kisvállalkozás előnyeit a házilagos, kisipari jellegű építkezéssel szemben az adja, hogy ebben a keretben könnyebben és szakszerűbben koordinálhatók az építkezésekkel kapcsolatos különböző feladatok. A nagyobb

A lakás felszereltsége	Magyarország	Ausztria
	az összes lakások százalékában	
Vízvezeték	22,7	63,6
Fürdőszoba-zuhanyozó	17,4	30,0
Villany	74,5	98,4

mérvű házilagos építkezéseknél (például társasház- vagy üdülőépítkezés) is egyre gyakoribb, hogy az egyes részmunkákat (központifűtés-, villanyszerelést stb.) nem hagyományos módon dolgozó kisiparossal vagy szakmunkással végeztetik el, hanem kisvállalkozót bíznak meg vele.

— *Ruházati és cipőipar.* Ezen a területen témánk szempontjából különbséget kell tennünk a javítás és az új termék előállítása között. A javítótevékenység évről évre számottevően csökken: a lábbelijavítás esetében a szolgáltatás volumenének a csökkenése a hatvanas évek végén eléri az évi 10—15 százalékot is. Ez az egyre szűkülő tevékenység nem ölthet vállalkozási jelleget, és hagyományos kisipari munka marad akkor is, ha kisipari szövetkezetekben végzik. A javítás ugyanis nemigen modernizálható, nem gépesíthető, és továbbra is igen munkaigényes egyedi tevékenység.

Ami viszont az új termékek előállítását illeti, itt a kisvállalkozás lehetőségét erőteljesen visszaszorította a ruházati konfekcióipar és a nagyüzemi cipőgyártás. Bizonyos értelemben kivételt képez a felsőruha-készítés, ahol a méretre varrás aránya még a hatvanas évek végén is 50 százalék körül mozgott, amelyen közel fele-fele arányban osztozott a szövetkezeti és a magánkisipar. Bár e tevékenység volumene nem lebecsülhető, a vállalkozási jellegű tevékenységnek itt szűkek a lehetőségei. Az egyedi igények kielégítése ugyanis nem teszi lehetővé a vállalkozási szintet elérő termelést. Erre főleg akkor nyílik mód, ha a gyorsan változó divatot a közép- és nagyvállalatok (vállalkozások) különböző okok miatt nem képesek kielégíteni, és ez a hiány lehetőséget ad kisebb méretű szériatermelés elindítására. Ez különösen a kötött- és divatáru-kereskedőkre vonatkozik, akik rendszerint bedolgozókat foglalkoztatnak, maguk pedig elsősorban anyagbeszerzéssel és a késztermék értékesítésével foglalkoznak. Ebben az esetben tehát, ellentétben az előzőleg felhozott példákkal, nem ipari, hanem kereskedelmi tőke képezi a vállalkozás alapját.

A kisvállalkozói státusz ellentmondásossága

A kisvállalkozó helyzetét a szocialista társadalmakban nagymértékben az a tény határozza meg, hogy ez itt az egyetlen olyan réteg, amelynek tagjai *tőkeként funkcionáló vagyonnal rendelkeznek.* Helyzetüket egy sor olyan sajátosság jellemzi, aminek következtében ideológiájuk és életmódjuk másképpen alakul, mint a kapitalista társadalmak párhuzamos rétegéé.

A sajátosságok egyik forrása, hogy fennmaradásuk elsősorban nem a piaci viszonyoktól, hanem a gazdaságpolitikai, illetve ideológiai jellegű adminisztratív döntésektől függ. Ugyanakkor a „virágzási" periódusokban is a vállalkozások bővítésének viszonylag szűkek a határai, a belőlük származó jövedelem bizonyos nagyságrenden túl már nem tőkésíthető. Ez utóbbi tény részben csökkenti a kisvállalkozók gazdasági aktivitását, részben pedig pazarló fogyasztásra ösztönöz (beleértve ezen országok mai fejlődési szintjén luxus jellegű tartós fogyasztási cikkek vásárlását), illetve más magas jövedelmű rétegekhez hasonló vagyongyűjtéshez vezet (régiségek, festmények, könyvritkaságok stb. vásárlása). Így magatartásuk nem utolsósorban éppen ebben a vonatkozásban különbözik a tőkés társadalmak kisvállalkozójáétól, aki jövedelme minél nagyobb hányadának tőkésítésére törekszik, a fogyasztás terén pedig általában elveti a pazarlást.

A szocialista társadalom kisvállalkozóját a hivalkodó életvitelre és a presztízsszükségletek kifejlesztésére a jövedelem tőkésítésének említett korlátozottsága mellett más körülmények is ösztönzik. Így például a társadalmi struktúrában elfoglalt helyének az a sajátossága, hogy jövedelmét tekintve nem az alsó-közép, illetve közép-közép réteghez tartozik, mint a tőkés társadalomban (az ezekben a társadalmakban honos stratifikációs képet használva), hanem egyértelműen a legfelsőbb kategóriába sorolható. Ugyanakkor — legalábbis hivatalosan (bár ennek természetesen szélesebb közvéleményre is van kihatása) — a társadalom perifériáján álló, idegen rétegként értékelik őket, s így presztízsük viszonylag alacsony (ezt egyébként számos kutatásunk is megmutatta[16]). A kisvállalkozók maguk is érzékelik ezt az ellentmondást, annál inkább, mivel az értékskálájukon a jövedelem nagysága egyértelműen a sikeresség legfontosabb ismérve. Ez azonban a közvéleményben csak akkor válhat presztízsük növekedésének forrásává, ha a kiemelkedő helyüket életmódjukkal látványosan dokumentálják, „irigylésre méltónak" mutatják. Ez annál fontosabbá válik számukra, mivel a jövedelem nagysága szinte egyetlen presztízsforrásuk, míg más magas jövedelmű rétegek olyan jelentős (és társadalmilag is akceptált) presztízsforrásokkal rendelkeznek, mint például a tudás vagy a hatalom. Ezekhez ráadásul gyakran különböző államilag biztosított olyan juttatások járulnak, amelyek presztízsszimbólumként is működnek (szolgálati lakás, gépkocsihasználat stb.).

Maga az a helyzet, hogy a szóban forgó kisvállalkozói réteg esetében a jövedelem nagysága szinte egyetlen presztízsforrást képez, szintén azoknak a specifikus körülményeknek az eredménye, amelyek ezt a réteget a számukra lényegileg idegen körülmények között életre hívták és fenntartják. A presztízsforrás szerepét ugyanis elvileg olyan tényezők is játszhatnák, mint a „jó munka", a „pontosság", a „megbízhatóság" és hasonló tradicionális kisvállalkozói, illetve kisiparosi értékek. Ezektől azonban — az áruhiány, a fogyasztók versenye közepette — nem remélhetik a társadalmi presztízsük jelentős növekedését, mint ahogy a helyi kommunális ügyek intézésébe való bekapcsolódástól sem, az autonómiával rendelkező kommunális kisközösségek hiánya és a szocializmusbeli kisvállalkozó társadalmi státusza folytán.[17]

A szocializmusbeli kisvállalkozók azért vetik el, illetve korlátozzák a „kapitalizmus szellemének" fontos tartozékát: a hasznosság princípiumát (amelyen mindenekelőtt a jövedelem hatékony tőkésítését kell értenünk), mert az életüket meghatározó társadalmi viszonyok megváltoztatták magának a hasznosságnak a tartalmát. Megváltozott például a hasznosság szubjektuma, nemcsak a már említett ok — a jövedelem tőkésíthetőségének szűk határai — miatt, hanem a szorosabban vett gazdasági okokon kívül is. Míg a kapitalista társadalmakban ugyanis a kisvállalkozók a vagyongyűjtésben lehetőséget láttak maguk megörökítésére, dinasztia kialakítására, s ez a hasznosság megítélésében az egyik legfontosabb szempontként jelentkezett, addig a szocialista társadalom viszonyai között a vagyongyűjtés általában rövidebb távú célokat követ, elsősorban a család aktuális fogyasztására és aktuális presztízsének növelésére szolgál.[18]

[16] Lásd például Márkus Mária: Szakmaválasztás és szakmai presztízs. Társadalmi Szemle, 1967. 8–9. sz.

[17] C. W. Mills arról ír, hogy a kapitalista kisvállalkozók számára komoly presztízst nyújtó forrás a helyi kommunális ügyek intézésében való részvétel. (White Collar, New York, 1956.)

[18] Ez természetesen nem zárja ki, hogy a — legtöbbször nem nagy létszámú — utódok (egy-két gyerek) számára biztosítani kívánják a „jövőt". Gyakori az olyan kijelentés, hogy „addig dolgozunk, amíg a gyerekeinknek nem lesz meg mindaz, ami szükséges". S ezen főként az összkomfortos öröklakást és az autót szokás érteni.

Az előzőekben láttuk, hogy a mai kapitalizmus viszonyai között a kisvállalkozói réteg igen mobil. Ez bizonyos szempontból még inkább igaz a szocialista társadalom kisvállalkozóira. A mobilitás tekintetében a lényeges különbség az, hogy miközben a kapitalizmusban a kisvállalkozói réteg mobilitása elsősorban individuumokat érintő jelenség, itt az instabilitás nemcsak az egyénekre, hanem az egész rétegre mint olyanra is vonatkozik. A rétegbe való bekerülés itt még inkább csupán egy generációra terjed ki, illetve egy generáció életének is csak rövidebb-hosszabb szakaszára.

A belépés erre a pályára elsősorban a család anyagi helyzetének fellendítését célozza ugyan, de mellette rendszerint hatnak olyan egyéb tényezők is, mint például az autonómia iránti vágy („Nekem ne parancsoljon senki"), a különböző munkahelyi konfliktusok (sokan közülük az alkalmazkodás tekintetében a „nehéz emberek" közé tartoznak) vagy az állami, illetve a szövetkezeti vállalatok keretében ki nem élhető képességek és vágyak.

A vállalkozás feladása mellett szól viszont az, hogy mivel ezekben a társadalmakban a vállalkozó szinte mindig arra kényszerül, hogy a legalitásnak legalábbis a határán mozogjon, de igen gyakran ténylegesen át is lépje azt, ez olyan állandó nyomást — stress-állapot — jelent, amelyet nem mindenki hajlandó egész életén át vállalni. Másrészt a kilépéssel megszűnik a családot, különösen a gyerekeket (az egyetemi felvételnél, a munkahelyi előremenetelnél stb.) érintő hátrányos társadalmi megkülönböztetés.

Ez a külső tényezőktől függő instabilitás tükröződik abban, ahogyan a kisvállalkozókról *más rétegek vélekednek*, és ahogyan ők *önmagukról mint rétegről* gondolkoznak, azaz kihat mind autosztereotipok, mind pedig heterosztereotipok kialakulására.

Sorsuk szempontjából természetesen különös jelentőségű a hivatalos intézményekben róluk kialakult vélemény. A kisvállalkozók úgyszólván kizárólag az ügyintézőkkel — a bürokrácia legalsóbb rétegeivel — állnak közvetlen érintkezésben. Ők azok, akiknek jóindulatát meg kell nyerniük, s ez általában kisebb-nagyobb erőfeszítéssel sikerül is. Ez vonatkozik mind az államigazgatás gazdasági ügyintézőire (ahova olyan ügyek tartoznak, mint az engedélyadás, az adókivetés, a szakmai és pénzügyi ellenőrzés stb.), mind pedig az állami vállalatok ügyintézőire (akikre olyan fontos döntések hárulnak, mint az anyag- és gépelosztás, az értékesítés, a bedolgozás lehetőségének biztosítása stb.). A kisvállalkozás működéséhez nélkülözhetetlen jóindulat nagymértékben a gazdaságpolitikai orientáció függvénye, azaz visszaszorításuk időszakában nehezebben vagy egyáltalában nem szerezhető meg.

A hatalommal ténylegesen rendelkezők a kisvállalkozók társadalmi rétegként való létezéséről nem vesznek tudomást, egyértelműen a kisiparosok, illetve a kiskereskedők közé sorolják őket, és a kisvállalkozóvá való kinövésüket deviáns jelenségnek tekintik. Szubjektív viszonyuk is igen negatív ehhez a réteghez, amit az is motivál, hogy az utóbbiak anyagi helyzetét a sajátjukéhoz képest igazságtalanul előnyösnek tartják.

A kisvállalkozókkal szembeni ellenszenv — jóllehet ambivalens formában — a társadalom szélesebb köreiben és különösen a nagyvállalati munkások között is elterjedt. A kisvállalkozás ugyanis számottevő kereseti aránytalanságokat teremt nemcsak a globális bérstruktúrában, de adott szakmákon belül is. A nagyvállalatokban a szigorú szabályozó rendszerek

(tarifarendszerek, átlagbér-előírás, a munkajövedelmek adóztatása stb.) és sokszor a szűk pénzügyi keretek a nominálbér emelésére viszonylag szűk lehetőséget szabnak. A kisvállalkozó viszont a hivatalos kereseteket jelentősen meghaladó béreket fizet. Igaz, hogy a magánvállalkozók, sőt még a szocialista szektor kereteiben kialakult kisvállalkozások is, nagyobb munkaintenzitást követelnek, de a munkásság egyes részei, különösen a fiatalok, akiknek önálló háztartást kell berendezniük, s akiknek amúgy is magasabbak a szükségleteik, nem a munkaerejükkel való takarékoskodásra törekszenek, hanem inkább jövedelmük maximalizálására. Ennek következtében, különösen a reform kibontakozásának kezdetén — annak egyik jellegzetes mellékhatásaként — tapasztalható volt a fiatalok egy részének átáramlása a kisvállalkozásokba, értve ezen nemcsak a magánvállalkozásokat, hanem a ktsz-ek, mezőgazdasági termelőszövetkezetek közép- vagy kisvállalkozás jelleget öltött melléküzemágait is.

Külön kérdés, hogy miként vélekednek a kisvállalkozóról saját munkásai. S itt újra a két rendszer kisvállalkozójának helyzete közötti igen lényeges különbségre kell rámutatnunk. A kapitalizmusban a nagyvállalatok munkásai részben az érdekképviseleti szervek működése, részben a jobb anyagi lehetőségek következtében nemcsak magasabb bért kapnak (az azonos munkakörökben dolgozók keresete és a vállalati nagyság között rendszerint pozitív korreláció érvényesül), hanem általában magasabb szintű munkavédelemben és szélesebb körű szociális ellátásban részesülnek, mint a kisvállalatoknál dolgozók, ahol — jóllehet patriarchális viszonyok leple alatt — gyakran a kizsákmányolás ridegebb és nyersebb formái érvényesülnek. A szocializmusbeli kisvállalkozó szintén rosszabb munkavédelmi és szociális körülmények között, de általában sokkal jobb munkaszervezés (elsősorban folyamatos anyagellátást értve ezen) és jóval magasabb bér mellett foglalkoztatja dolgozóit, ezért viszont intenzívebb, megbízhatóbb munkát is kíván. Mivel elsősorban azok vállalnak itt munkát (nem ritkán mellékállásként), akik keresni akarnak, a kisvállalkozók és munkásaik között általában jó az együttműködés.

Természetesen ez a rövid vázlat nem adhat teljes képet arról, milyen széles tömegeket érintő és mennyire mély feszültségek kapcsolódnak a kisvállalkozói réteg létéhez és ténykedéséhez. Annyit azonban talán sikerült érzékeltetnünk, hogy bármennyire marginális is ez a réteg, az általa teljesített fontos funkciók következtében nem elhanyagolható tényezője a társadalom struktúrájának és életmódjának.

Néhány következtetés

Az előzőekben kifejtettek értelmében, a kisvállalkozás — ahogyan ezt a fejlett iparral rendelkező kapitalista országok tapasztalatai mutatják — szervesen illeszkedik be a modern gazdasági szerkezetbe. Életképességét és racionalitását mindenekelőtt két módon bizonyította: a mezőgazdaságban felváltotta a tradicionális és nagyrészt naturál jellegű termelőtevékenységet folytató paraszti gazdaságokat és új pozíciókat szerzett az egyre gyorsabban növekvő tercier szektorban.

Így, bár ágazatilag jelentősen átstrukturálódott és sok vonatkozásban megváltozott, ez a réteg ma is fontos, más gazdasági intézményekkel aligha pótolható funkciót tölt be.

Más fejlődési útra léptek e tekintetben az európai szocialista országok, amikor nemcsak az iparban, hanem a mezőgazdaságban, valamint a tercier szektorban is állami vagy szövetkezeti tulajdonformán alapuló nagyobb gazdasági egységeket alakítottak ki (a mezőgazdaságban e tekintetben Lengyelország bizonyos mértékig kivételt képez, Jugoszlávia pedig köztudottan sok más tekintetben is eltér a tanulmányunkban vázolt hazai fejlődési úttól). Ennek következtében a kisvállalkozások számára itt sokkal szűkebb tér maradt. Ez a megoldás kétségtelenül megkönnyítette a gazdasági élet központi igazgatását, és mellette szóltak az ideológiai megfontolások is. A gyakorlatban azonban bebizonyosodott, hogy a kisvállalkozások adminisztratív kiküszöbölése a gazdasági életből több szempontból is kedvezőtlen hatást gyakorolt: mindenekelőtt megnehezítette — különösen a szolgáltatások területén — a növekvő szükségletek kielégítését. Ennek következtében, minden olyan korszakban, amikor a dinamizmus és a gazdasági egyensúlyzavar megoldása érdekében a piaci mechanizmusok felhasználása előtérbe került, ezen réteg ilyen vagy olyan formában, hosszabb-rövidebb időszakra újjáéledt.

Az újjáéledésnek különösen két fő formáját lehet kiemelni: a kisipari vagy kiskereskedelmi iparengedélyek által legalizált vállalkozásokat és a szövetkezeti, esetenként állami (főleg tanácsi) vállalatok kereteiben különböző mértékben magánvállalkozás jelleget öltött kisvállalkozásokat.

Ha csupán a gazdasági racionalitásból indulnánk ki, akkor tapasztalati alapon több-kevesebb nehézséggel meghatározhatnánk azokat a gazdasági ágazatokat, illetve működési területeket, ahol a kisvállalkozások jó eredményeket képesek produkálni, s a közép- vagy nagyvállalatok mellett lényeges kiegészítő szerepet játszhatnak, még akkor is, ha feltételezzük, hogy az utóbbiak működése zökkenőmentesebb, jobban szervezett lesz. Ha azonban figyelembe vesszük az alapvető szocialista értékeket is, akkor világossá válik, hogy itt a gazdasági problémák más — nem kevésbé hatékony, de ezekkel az értékekkel nem szembehelyezkedő — megoldását kell keresnünk. Hiszen a magánvállalkozás olyan réteghez kötődik, amelynek tagjait a pénzszerzésre és az anyagi javak tulajdonlására orientált érték- és magatartásnorma-rendszer jellemzi. A társadalmi viszonyok humanizálása szempontjából ezért aligha fogadható el a magántulajdonra épülő kisvállalkozások felvirágoztatása olyan társadalomban, amelynek számára a kiindulópont a termelési eszközök tőkéstulajdonának megszüntetése volt.

Az említett dilemma megoldására irányuló törekvések, ha komolyan veszik azt a tapasztalati tényt, amely szerint a modern termelési szervezetben szükség van mozgékony, könnyen alkalmazkodó dinamikus kisebb méretű gazdasági egységekre, az állami és szövetkezeti termelőszervezeteken belüli kiegészítő kisüzemek, a hagyományos kisipari egységek s a háztáji és kisgazdaságok mellett olyan társas vállalkozások kibontakoztatásához vezethetnek, amelyek — fenntartva a kisvállalkozás előnyeit: mozgékonyságát, rugalmasságát — nem atomizálják annyira a társadalom tagjait, mint a magánvállalkozás, és háttérbe szorítják a mások érdekeit figyelembe nem vevő magatartási formákat.

Az ilyen értelemben felfogott társas kisvállalkozások — szemben a nagyobb gazdasági egységekkel — könnyebben elkerülhetik a bürokratikus formákat öltő intézményesülést, még akkor is, ha nagyobb egységek kereteiben működnek (ami a modern termelési viszonyokat feltételezve sokszor

elkerülhetetlen), belső struktúrájukban megszabadulhatnak a bürokratizált termelési szervezetekre jellemző, rideg alá- és fölérendeltségi viszonyoktól. Természetesen a gazdálkodás ezen formájával szemben sem táplálhatunk túl nagy illúziókat azoknak a szocialista értékeknek a realizálása szempontjából, amelyeknek a megvalósítását Marx a „szabad termelők társulataitól" várta.

Mégis, a gazdasági tevékenységen alapuló ilyen társulások a mai állapothoz képest előrelépést jelentenének azáltal, hogy komoly szerepet játszhatnának a fogyasztási szükségletek jobb kielégítésében s emellett a gazdasági s a mindennapi élet átalakításában is: Hozzásegíthetnék az embereket ahhoz, hogy a gazdasági viszonyokat szélesebb összefüggésekben, nagyobb méretekben legyenek képesek áttekinteni. Bár ezeket a társult vállalkozásokat alapjában véve partikuláris érdekek vezetnék, mégis tagjai rákényszerülnének a mások érdekeinek közvetlen figyelembevételére, s lehetőséget nyújthatnának a munka szférájában nagyobb mérvű, alkotóbb jellegű aktivitásra. Mindez olyan társadalmi erőket szabadíthat fel, amelyek a gazdasági életen kívüli szférákban is mélyreható, a szocialista átalakulás irányába mutató változásokat segíthetnek elő — különösen ha egybeesnek a társadalmi és gazdasági élet más területein kibontakozó, hasonló irányú törekvésekkel.

Stahl János:

LINEÁRIS PROGRAMOZÁSI DEKOMPOZÍCIÓS ELJÁRÁSOK
(SZÁMKI Könyvek sorozat)

A mű a SZÁMKI sorozat harmadik kötete, s lényegesen eltér az előzőktől. Míg az első két könyv egy már funkcionáló programrendszert, illetve egy gyakorlati útmutatóként szolgáló tanulmánygyűjteményt tartalmaz, e kötet elsősorban elméleti gazdaságmatematikai módszert ismertet. A szerző saját kutatásai eredményét felhasználva a Dantzig—Wolfe, illetve a Benders dekompozíciós eljárást fejleszti tovább. A könyv három önálló részre tagolódik. Az első rész a dekompozíciós eljárásokat ismerteti, tartalmazza egyrészt a feladatokat, másrészt a megoldás lépéseit, végül egy esettanulmányt.

A második és harmadik fejezet a több ezer feltételt tartalmazó feladatok számítógépre vitelének feladatait és lépéseit ismerteti, ugyanakkor felhasználhatók irányítási és tervezési folyamatok modellezésére is. A megoldások természetszerűleg a környezeti feltételektől függően módosulnak, de a feladatok körének bővülésével mind közelebb juthatunk az „optimális" módszerhez. A dekompozíciós eljárások körének bővítése is úgy segíti elő a fajlagos ráfordítások csökkenését.

A kötet alkalmazott matematikusok, mérnökök, közgazdászok és számítógépprogramozók számára nyújt új, hasznos ismereteket.

150 l., kötve 35,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

A külföldi tőke a növekedési folyamatban (Peru esete)

A működő tőke külföldi tevékenységi területet kereső magatartásának elemzésekor a tőkeáramlásnak elsősorban a fizetési mérlegre, az ország pénzügyi monetáris helyzetére való kihatásáról írnak. Eközben a külföldi tőke beavatkozásának eredményeként létrejött politikai, társadalmi következményeket emelik ki. E látszólag azonos témájú cikkben mégis valami mást tűztem ki célul. A témakörben a szokásosnál részletesebb, rendelkezésre álló statisztikai információk adták arra a lehetőséget, hogy más összefüggésekre is sikerüljön rámutatni.[1] Olyanokra ugyanis, amelyek által a külföldi tőke szerepét a növekedési folyamat szempontjából elemezhettem és annak alakulásával tudtam összefüggésbe hozni. Így az a helyzet adódik, hogy bár az „állatorvosi ló" szerepét egy *konkrét nemzetgazdaság* játssza, példáján mégis néhány általánosabb összefüggés mutatható be. Az utóbbiak azzal kapcsolatosak, hogy miként befolyásolja a külföldi tőke — mint a hosszú távú növekedési folyamat megindítása szempontjából *exogén tényező* — a nemzetgazdaság növekedési modelljét, és ezen keresztül, egész növekedési pályáját.

Természetesen egy cikk keretében a kifejtés lehetőségei korlátozottak és részben ezért csak felvillantani lehet a legfontosabbaknak tűnő jelenségeket. A bővebb kifejtés igénye nélkül csak hivatkozni lehet egyes elvontabb feltételezésekre. Előfordul, hogy egyelőre csak sejtések szintjén maradó állításokból indulok ki, a tényleges elvi bizonyítást itt nem kísérlem meg. Ez a mondanivalónak korlátokat szab.

A kiindulás

E cikkben egy leegyszerűsített kiindulópontot jelöltem meg, nevezetesen azt az ismert tényt, hogy a történelmi tapasztalat ellentmond azoknak az elméleti állításoknak, amelyek szerint korunkban elképzelhető lenne a fejlett és a fejlődő világ közti szakadék felszámolása, ha sikerül megfelelő mennyiségű — belső akkumulációból vagy/és importból származó — tőkét vinni az elmaradott gazdaságba.

E nézetek szerint a felzárkózásnak azáltal kellene bekövetkeznie, hogy a külföldi tőke beáramlásával a gazdaságban, annak elsősorban termelési szférájában „beindító" folyamatoknak kell kialakulniuk és tovább terjedniük.

Történelmi tapasztalat ugyanis, hogy az elmaradás újratermelődik annak ellenére, hogy az utóbbi évtizedek során valóban hatalmas összegű — működő — tőke áramlott a fejlődő gazdaságokba. Ezeknek nagyon is jellemző egyik sajátossága, hogy a külföldi tőke beépül gazdaságuk fontos (legtöbbször kulcs-) pozícióiba. Nem egy esetben pedig éppenséggel uralja azokat.

A külföldi tőke tehát valamely elmaradott gazdaság növekedési folyamatában történelmileg a feltételezettől eltérő szerepet játszik.

Az a *tény,* hogy a fejletlenebb gazdaságba irányuló — esetleg igen tetemes — külföldi tőkeberuházás ellenére a két gazdaság között az indulásnál meglevő fejlettségi szintkülönbség nem tűnik el, sőt nem egy esetben még nő is az idők folyamán,

[1] A szerző hosszabb időt töltött Peruban, ahol — a többi között — a Kereskedelmi Minisztériumban is dolgozott szakértőként. A bőségesebb statisztikai forrásokhoz még azok teljes körű publikálása előtt hozzájutott. Mivel a hazai használatra és információra szolgáló adatokat nem feltétlenül a nemzetközi szervezetek által egységesített metodikai rendszerben dolgozzák ki és publikálják, az itt felhasznált adatok az utóbbiakkal nem minden esetben hasonlíthatók közvetlenül össze. Ez azért is így van, mert a Nemzetgazdasági Számlarendszerben az ENSZ és szervezetei által publikált adatok nagymértékben becsléseken alapulnak. Az itt közölt statisztikák is inkább a kimutatható tendenciák érzékeltetésére, mintsem pontos nagyságrendi következtetések levonására alkalmasak.

arra enged következtetni, hogy *sajátos növekedési jelenséggel* állunk szemben. Ezért tehát a növekedési folyamatot kell vizsgálnunk.

Vitathatatlan, hogy a tőkebeáramlást követő hosszabb-rövidebb idő után az elmaradott gazdaságban jól kivehető változássorozat bontakozik ki. Ezek egyik csoportja a *növekedés ütemével* kapcsolatos. Általában igaz, hogy ha az elmaradott gazdaságba elég nagy tömegben áramlik a külföldi tőke, akkor ez a gazdaság az előző hosszú időszakhoz képest gyorsabban nő.

A változások másik, szerintem az előbbinél fontosabb csoportja a növekedés ágazatok, illetve tevékenységi körök szerinti *differenciálódása.* E jelenségben fejeződnek ki a „fogadó gazdaság" struktúrájában végbemenő átalakulások. Ez pedig a gazdaság jövőbeli, hosszú távú növekedésének meghatározó eleme.

Ha tehát az említett két változássorozat ellenére is — ceteris paribus — fennmarad a szakadék a két gazdaság fejlettségi szintje között, akkor ennek okát a fejlődő gazdaságokban végbemenő strukturális változások jellegében kell keresni.

Sajátos elmaradottság és „szigetek"

A növekedési folyamat zavartalan és hosszú távon folytonos, emelkedő trend szerinti menete nem jellemző a legtöbb fejlődő gazdaságra.[2] E növekedési zökkenők általában nemcsak világgazdasági folyamatok következményei — ezek legfeljebb elmélyíthetik azokat. Mivel tartósan érvényesülnek, az adott nemzetgazdaság belső fejlődéséből erednek. Az is megfigyelhető, hogy e problémáktól nem mentesek a viszonylag erőteljesen iparosodó fejlődő gazdaságok sem. Ezért önmagában az iparosító fejlesztés nem megoldás. A lényeget a gazdaságfejlesztés, az iparosítás jellegében kell keresni. Véleményem szerint ilyen nehézségek azokban a gazdaságokban kerülnek előtérbe, amelyekben a fejlesztés során olyan tevékenységeket vagy tevékenységcsoportokat hoznak létre, amelyek között nem lehet vagy nem alakulhat ki kölcsönös — pozitív — visszacsatolás. E tevékenységrendszereket *szigeteknek* nevezem, mert önmagukban bizonyos korlátok eléréséig e rendszerben továbbfejlődésre képesek, de fejlődésgerjesztő hatásuk e korlátokat nem képes áttörni.[3]

Úgy látszik, a szigetek létrejöttével együtt járó fejlődési folyamat a spontán (vagy a viszonylag spontán) módon a modernizálás útjára jutott gazdaságokban nem alakult ki, hanem az exogén fejlesztési tényező következménye. A mai fejlett gazdaságokban szigetek nem léteznek, s fejlődésük korai szakaszát sem jellemzi ilyenek kialakulása. Amennyiben ez az exogén tényező a külföldi tőke, akkor nyilvánvalóan azoknak a tevékenységi köröknek a fejlesztését mozdítja elő, elsősorban, amelyek saját gazdasági fejlődésének erősítését szolgálják. Emiatt igen nagy annak a lehetősége, hogy a ténylegesen fejlesztett tevékenységek nem ugyanazok, mint amelyekre az elmaradott gazdaság „spontán" fejlődése esetén szükség lenne.

Emiatt ezeknek a külső gazdaság szempontjából fontos és egymással a fejletlen gazdaságban esetleg szervesen össze nem függő szféráknak a növekedése nem hat a gazdaság többi szektorára. A fejletlen gazdaság emiatt és szerkezeti adottságai miatt is, egyrészt strukturális függőségbe kerül, másrészt pedig szigetek alakulnak ki. Az utóbbi jelenség pedig akadályozza a gazdaság egészét átfogó gyors növekedés beindulását.

[2] Más kérdés, hogy néhány ma már fejlettnek, illetve közepesen fejlettnek tekintett gazdaság is küszködik hasonló problémákkal. E kérdéssel itt nem foglalkozom.

[3] Csak példaként említem azt a hipotetikus esetet, amikor egy elmaradott gazdaságban felfuttatják a kohászatot a feldolgozás valamely vertikumáig, miközben hiányoznak az erre a kohászatra épülő fémfeldolgozóipar kialakulásához és további fejlődéséhez szükséges feltételek. Ilyenkor előfordulhat, hogy a kohászatban megtermelt és a külkereskedelmen keresztül realizált nyereséget megintcsak a kitermelés és a ráépülő kohászat további fejlesztésére használják fel. Ez tipikus önmagát gerjesztő növekedési folyamat, azaz tipikus sziget-formálás.

Példaként nézzünk egy olyan gazdaságot, amelyben a külföldi tőke eredetileg az érckohászatban helyezkedett el. Peru is ilyen. Tegyük fel, hogy — mint általában így történik is — fennmarad e gazdaság kitermelő jellege, de beindul egyfajta iparosítás, s ez tovább erősíti a gazdaság exportorientáltságát is, de módosult formában, s fokozza a fejlett, a tőkét exportáló gazdaságtól való importfüggést is. A függés tehát nem egyszerűsíthető le a közvetlen és főként politikai kapcsolatokra. A függés szerkezetivé, szervessé válik. Ezért akkor sem oldódna meg egyszeriben, ha a nacionalizálás netán egyik napról a másikra megvalósítható lenne. E függőség lényege, hogy az iparfejlesztés azon ágazatok felfuttatását szorgalmazza, amelyek megint csak a fejlődő gazdaságból származó exportot fokozzák és teszik gazdaságosabbá azok számára. Elsősorban a jobban feldolgozott nyers- és félkésztermékek — például kohászati termékek — gyártását fejlesztik. Ezek számára a fejletlen gazdaság termelési struktúrájából adódóan belső piac gyakorlatilag nem létezik. Másrészről azonban azokat az ágazatokat is fejlesztik, amelyek termelése a fejlett országból származó berendezés- és gépimportra épül. A harmadik jellemző fejlesztési irány az, amelyben alsóbb termelési vertikumok kifejlesztése nélkül csak a késztermék-termelés legmagasabb vertikumait hozzák létre, importtal helyettesítve e megelőző termelési fázisok termékeit. Így jönnek létre a különféle ún. összeszerelő iparok. Ezek esetleg ismét szolgálhatják az export növelését is más, esetleg még elmaradottabb gazdaságok piacaira.

E fejlesztési elv következményeként tehát egymástól teljesen függetlenül vagy egymással csak igen lazán összefüggő tevékenységi köröket hoznak létre. amelyek fejlődése a külföldi tőke által képviselt fejlett gazdaság (vagy gazdaságok) fejlődési szükségszerűségeitől függ.

A külföldi tőke szerepét nem lehet elvontan értékelni. Ha a tőkeexportőr az elmaradott gazdaság szigetmentes szerkezetének kialakulását eredményező struktúrapolitikát folytat, pozitív a szerepe.

A továbbiakban leírjuk majd a Peruba áramlott feldolgozó ipari tőke viselkedését. Megkíséreljük, hogy a külföldi tőkemozgások, a beruházáspolitika legjellegzetesebb vonásai alapján vázoljuk a kialakult növekedési modellt, amely igen jelentős részben éppen a külföldi tőke beáramlásának hatására lett olyanná, amilyen.

A külföldi tőke Peru gazdaságában

Ahhoz, hogy a külföldi tőkének egy adott — így a perui — gazdaságban betöltött tényleges szerepéről reális képet alkothassunk külön kell kezelni két jelenségcsoportot, nevezetesen egyfelől a külföldi tőkeérdekeltségek hosszabb időszakban kialakult *struktúráját — állományát* —, másfelől a külföldi tőke *áramlási irányait,* vagyis a *beruházásokat.*

E problémakörben érdemes megvizsgálni, hogy 1. a vizsgált időszakot megelőzően mely termelési-tevékenységi körökbe irányult a tőkebehatolás az adott gazdaságban; vagyis milyen a mai struktúrája; 2. ezeknek az áramlásoknak alapján kibontakozik-e valamilyen konkrét és jól körülhatárolható fejlesztési politika s ha igen, melyek ennek fő sajátosságai; 3. ezek mögött az *exportőrgazdaságok* mely és milyen típusú érdekmotivációi húzódnak meg; és végül, 4. mindezek együtt milyen növekedési pályára kényszerítették a fogadógazdaságot és e valóságos pálya hogyan viszonylik más, elméletileg felvázolható (esetleg valamilyen hipotézis alapján ideálisnak tekintett) modellhez az *elmaradott gazdaság* szempontjából.

A *folyó beruházási politika* természetes kiegészítője a tőkestruktúrának, mert segítségével vizsgálható, hogy a már kialakult tendenciák milyen irányban változnak vagy éppenséggel erősödnek-e. Ezért mindkét összefüggésrendszert bemutatjuk.

A tőkebeáramlás irányai Peruban

Az 1971—1973-as időszakban jelentéktelen, kb. évi 3 százalékos volumenemelkedés mellett, a külföldi tőkeberuházások aránya az összes feldolgozó ipari beruházásokon belül 32,1 százalékról 26,1-re csökkent. Ez a hazai beruházási tevékenység ugyanezen időszak alatti 30 százalékos emelkedésének hatására következett be.[4]

A beruházott külföldi tőke összegének (nem számottevő) *abszolút* csökkenése csak néhány iparágra, az élelmiszeriparba tartozó „szeszes- és üdítőitalgyártásra", a könnyűiparból a ruházati és a papíriparra korlátozódott; valamelyest csökkent a külföldi tőke érdeklődése az építőanyagipar iránt. Eközben ugyanezen ágazatokban nőtt a hazai tőkeberuházás, vagyis nem a szóban forgó ágazatok fejlesztésének általános háttérbe szorításáról van szó.

A három év alatt azonban a külföldi beruházók ágazati preferenciája megváltozott a papír- és vegyipar között az utóbbi javára.

Rangsoroljuk a külföldi beruházásokat a beruházott összegek alapján. A rangsorban az első öt ágazat beruházásai az összes külföldi beruházások 86,9 százalékát tették ki 1971-ben és 86,7 százalékát 1973-ban, A külföldi tőke egésze tehát néhány iparágra koncentrálódott.

Külföldi beruházások *1. sz. táblázat*

1971	1973	Aránya az összes külföldi beruházásokban %-ban, 1973-ban	ágazati
Színesfémkokászat	Színesfémkohászat	20,8	93,00
Papíripar	Vegyipar	15,7	43,04
Vegyipar	Papíripar	12,5	61,75
Élelmiszeripar (szeszes és üdítőital nélkül) ..	Élelmiszeripar (szeszes és üdítőital nélkül) ..	10,9	21,23
Szeszes- és üdítőital-gyártás.....	Szeszes- és üdítőital-gyártás.....	9,1	20,76

Forrás: MIT (MIT = Ministerio de Industrias y Turismo = Ipari és Idegenforgalmi Minisztérium) statisztikai főosztály adatai alapján számítva.

A nemzeti és a külföldi tőke preferenciái

Amennyiben a preferenciákat a beruházott összegek rangsora alapján ítéljük meg, határozott az eltérés a nemzeti és a nemzetközi preferenciák között, az egyes ipari ágazatok — meglehetősen aggregált — adatai szerint is. Az elemzéshez csak a tíz legnagyobb beruházást felmutató iparágat hasonlítottuk össze.

A 2. sz. táblázat adatainak megfelelő értékelése végett, egy fontos megjegyzést kell tennünk: a kohászati ágazaton belül a két — népgazdasági szerepét tekintve eltérő — alágazat, nevezetesen a színesfém- és a vaskohászat beruházása a tőke eredetét illetően élesen eltér. A külföldi tőke a kohászaton belül gyakorlatilag csak a színesfémkohászatra orientálódott, míg a hazai (főként állami) finanszírozású tőke a vaskohászat fejlesztését szolgálja. A preferenciák eltérését a rangsorbeli eltérések mutatják a legkifejezőbben. Az élelmiszeripar fejlesztése, a textilipar, a cipőgyártás, valamint az ásványanyag-bányászat és az építőipari alapanyagok termelése a hazai beruházási preferenciaskálán előbbre,

[4] Folyóáras adatok.

2. sz. táblázat

Az ipari beruházások rangsora és a külföldi beruházások aránya 1973-ban

Iparág	Külföldi	Hazai	Összes	A külföldi aránya az ágazati összes beruházásban (%)	Az összes beruházás ágazati megoszlása (%)
	beruházás rangsora				
Kohászat	1	1	1	26,6	20,4
Élelmiszeripar (szeszes és üdítőital nélkül)	4	2	2	21,2	13,5
Textilipar	6	3	3	15,7	10,8
Vegyipar	2	6	4	43,0	9,5
Szeszes- és üdítőitalgyártás	5	4	5	20,8	8,9
Ásványi és egyéb nem ércbányászati termékek (szénhidrogének nélkül)	9	5	6	14,4	6,3
Papíripar	3	10	7	61,7	5,3
Szénhidrogének termelése	+	7	8	3,1	4,4
Villamos gépek, berendezések	7	+	9	49,5	3,3
Egyéb feldolgozó ipar	+	9	10	18,7	2,9

+ = Nem tartozik az első tíz közé a beruházott összegek alapján.

Forrás: MIT statisztikai főosztály adatai alapján számítva.

több esetben lényegesen előbbre áll, mint a külföldi tőke preferenciaskáláján. Fordítva viszont, a nemzetközi tőke érdeklődése a papíripar, a vegyipar, a villamos gépek termelése, valamint a most induló gumiipar fejlesztése iránt nagyságrendileg nagyobb, mint a hazai beruházóké.

A tőkeáramlás irányainak legfontosabb eltérései még világosabban nyomon követhetők, ha az iparágakat iparcsoportokra bontjuk.

Erre már példaként szerepelt a kohászatnak mint olyan ágazatnak az esete, ahol élesen elválnak egymástól a vas- és színesfémkohászati beruházások finanszírozói: a külföldi tőke szinte kizárólag a színesfémkohászat, míg a nemzeti tőke szinte kizárólag a vaskohászat fejlesztését szorgalmazza. (A jelenség speciális, okai szorosan összefüggenek konkrét politikai tényezőkkel is, amelyek azonban szintén kapcsolódnak a gazdaságiakkal.)

A kohászat esete azonban azért is előtérbe került, mert ez az ágazat az, amelybe mind a külföldi, mind a nemzeti tőke az eszközök legnagyobb részét befekteti. Ez viszont egyúttal meghatározza a fejlesztési modellt. A vaskohászat fejlesztését elsősorban a belső piaci, technológiai tényezők, míg a színesfémkohászatét a függőségi és a külföldi tőke számára fontos gazdaságossági viszonyok és az ezeket kifejező fejlesztési koncepciók támasztják alá. Igen durván fogalmazva: a vaskohászat fejlesztése a nemzeti, a színesfémkohászat fejlesztése pedig az idegen tőke érdekeinek megfelelően alakul.

A külföldi beruházások alágazati rangsorában az első 10 helyen szereplők közül csak 4 szerepelt a hazai beruházási ágazati preferenciaskálán az első tíz között is.

A hazai beruházások preferencialistáján elfoglalt hely egyetlen ágazatot, a vegyipari alapanyaggyártást kivéve, eltér a külföldi listán elfoglalttól, míg a hazai rangsor első 5 helyezettje között voltak, addig a külföldi beruházók rangsorlistáján már csak a második ötös csoportban szerepelnek.

Mélyebben vizsgálva az idegen beruházások szerkezetét, már az első 10 ágazat adatait tekintve is különféle sajátosságokra bukkanunk. Először is megállapítható, hogy a külföldi tőke a beruházási tevékenységet kisa-

3. sz. táblázat

A külföldi beruházások aránya

Iparág	A külföldi beuházások aránya az ágazat összes beruházásában	Részesedés a hazai tőkebefektetésben
	1973-ban, százalékban	
Színesfémkohászat	93,0	0,5
Papírpépgyártás	65,7	2,0
Különféle vegyipari termékek gyártása (gyógyszerrel)	59,8	2,1
Gumiipar	67,9	0,6
Együtt	—	5,2

Forrás: MIT adatok alapján számítva.

játította a színesfémkohászatban és domináns a szerepe az állóalap-bővítésben a papír-, a gumiiparban és a vegyipari ágazat egy jelentős csoportjában is. E domináns szerepet mutatja, hogy ezen ágazatokban a hazai tőkések (beleértve az államot is) szinte egyáltalán nem ruháznak be.

Ha figyelembe vesszük, hogy mindegyik szóban forgó ágazat félkészterméket, illetve alapanyagot gyárt és emellett az ún. modern ágazatokat, az új, haladó ágazatok ipari hátterét alkotják, e mennyiségi információkból minőségi következtetések is levonhatók.

A külföldi beruházási tevékenység második fontos jellemzője, hogy általában koncentráltabb a hazainál. Ezt valamennyi adat bizonyítja.

Amellett, hogy az erősebb koncentráltság már az első 10 ágazatban is

Az egyes ágazatok részesedése a beruházásokban *4. sz. táblázat*

Külföldi beruházások ágazatai	Az ágazat külföldi beruházásai a külföldi beruházások %-ában (1973)	Hazai beruházások ágazatai	Az ágazat nemzeti beruházásai az összes hazai beruházás %-ában (1973)
Színesfémkohászat	19,9	Vaskohászat	19,7
Papíripar	12,1	Textilipar (szövő)	10,4
Különféle vegyipari termékek gyártása (gyógyszerrel)	8,9	Söripar	6,3
Villamos gépgyártás	6,3	Kőolajfeldolgozó ipar	5,8
Vegyipari alapanyagok (műtrágyával)	6,2	Vegyipari alapanyagok (műtrágyával)	4,8
Textilipar	6,0	Keksz-, édesség-, tésztaipar	4,2
Malom- és őrleményipar (liszt, kávé)	4,5	Hidraulikus cementgyártás	4,1
Söripar	4,0	Fémtömegcikk ipar	2,6
Konzerv-, keksz-, édesség-, tésztaipar	4,7	Nem villamos gépgyártás	2,6
Együtt	75,5	Együtt	64,4

Forrás: MIT adatok alapján számítva.

kimutatható, még határozottabban érvényesült 1973-ban e tendencia a preferenciaskála élmezőnyében.[5] Olyan fontos, nagyon tőkeigényes új ágazatoknak azonban, mint a kőolajipari termékek gyártása, vegyi alapanyagok, cementtermelés a feldolgozó ipari fejlesztésekben kicsi a hányaduk. Aránytalanul magasnak tűnik a textilipari beruházások aránya (már helyezése is „túl jó"), hiszen viszonylag már elég modern és általában kapacitásfeleslegtől szenvedő ágazat. (Ráadásul ebben a munka tőkével való helyettesítésének gyorsítása nem célszerű.)

Az adatok nagyságrendjének érzékeltetése céljából jegyzem meg, hogy az összes feldolgozó ipari beruházás értéke 1973-ban mintegy 49,0 milliárd sol volt (11 százalékkal több, mint az előző évben), s ennek 26,1 százalékát (az előző évben 28 százalékát) tették ki csak a külföldi befektetések. Ebből 53,3 százalék származott az Egyesült Államokból.[6]

A külföldi tőkeberuházások jellegzetességeinek elemzésekor harmadik és valószínűsíthetően igen fontos momentumnak tűnik, hogy az viszonylag jelentős súllyal vesz részt a nemzeti tőke által preferált tevékenységek fejlesztésében is.[7]

A külföldi beruházások 19,9 százaléka irányult olyan ágazatokba, amelyek mindkét fajta tőke preferenciaskáláján az első tíz között szerepelnek; ugyanezek a hazai beruházások 25,7 százalékát használták fel.

[5] Az első három iparág a külföldi beruházások 40,9, a belföldi tőkebefektetések 36,4 százalékát használta fel.

[6] Forrásaim nemzeti valutában adják meg a tőkeexportot, viszont nem közölték az alkalmazott valutaárfolyamot, s így annak dollárösszege ismeretlen. Információs célzattal közlöm, hogy hivatalos árfolyamon az Egyesült Államok tőkeexportjának 176,6, az IMF-ben alkalmazott 51 sol/US $ paritáson 134,0 és a perui feketeárfolyamon számítva 105 millió US dollár felel meg.

[7] Megjegyzem, hogy ez az állítás nem érvényes a vaskohászatra, amelybe a beruházásoknak csak 20 százalékát fektetik be. Oda nem irányult a külföldi tőke (de a hazai *magántőke* is kevéssé), mert az állami beruházások megvalósítása nem érdeke. A vaskohászat tehát sajátos eset, ami elsősorban az ágazat állami tulajdonban létének következménye. Ezért most ezt számításon kívül hagyjuk, majd más témánál annál inkább előtérbe kerül fejlesztésének problematikája.

Persze a fordítottja is igaz: a külföldi tőkeberuházások jelentős része kiegészül a nemzeti magántőkével. Ezért a külföldi tőke által dominált tevékenységeket is beleértve (itt a színesfémkohászat kivétel) a nemzeti magántőke az ágazat fejlesztésébe mindenütt bekapcsolódik.

A tulajdon, a tulajdonos kérdése

Már e cikk elején szóba került, hogy a külföldi tőke szerepét két tényező alapján kell vizsgálni: a beruházás és a tőkeállomány alapján. Most rátérnénk annak elemzésére, hogy a külföldi és a hazai tőke mozgásának tendenciái kapcsolatban vannak-e a tőketulajdon megoszlásával és milyen jellegűek e kapcsolatok.

Tulajdonképpen mindama sajátosságok, amelyekkel a beruházási tevékenységet jellemeztük, a tulajdonosi magatartásban is érvényesülnek, ezért a tulajdont (a tőkeállományt) tekintve is összhangban vannak az idegen tőke eddig megismert mozgásirányaival. Ez azért fontos, mert a beruházás a tőkeállomány *növekménye* és mint ilyen elvileg összhangban lehet az állomány sajátosságaival vagy ellenkező hatásával módosíthatja az állomány szerkezetét. Más szóval: erősítheti vagy megváltoztathatja a külföldi tőkeállomány gyarapításának korábbi tendenciáit.

A külföldi beruházások ugyanis azokban az ágazatokban koncentrálódtak, amelyekben a tőketulajdon is koncentrálódott (s mint majd láthatjuk, a beruházások eredet szerinti megoszlása is megfelel a külföldi tőketulajdon források szerinti szerkezetének).

Nincs tehát szó arról, hogy a beruházások hatására valamiféle váltás menne végbe a külföldi tőke eredet szerinti összetételében.

Kimondható, hogy a külföldi beruházások általában azokban az ágakban a legjelentősebbek, amelyekben a tulajdonon alapuló tőkeérdekeltség is megalapozott. Ez azt jelenti, hogy már meghatározott irányokban kívánja a külföldi tőke tevékenységét

5. sz. táblázat

Külföldi tőkeberuházások a hazai tőke által preferált ágazatokban 1973-ban (%)

Ágazatok rangsorban	Külföldi beruházások aránya az ágazat összes beruházásában	Külföldi beruházások aránya az összes külföldi beruházásban, ágazatonként	Hazai beruházások aránya az összes hazai beruházásban, ágazatonként
Vaskohászat*	1,5	0,0	19,7
Textilipar	17,1	6,0	10,4
Söripar	18,2	4,0	6,3
Kőolajfeldolgozó ipar*	3,1	0,5	5,8
Vegyipari alapanyagok gyártása	31,4	6,2	4,8
Konzerv-, keksz-, édesség-, tésztaipar	23,7	3,7	4,2
Hidraulikus cementgyártás	13,2	10,8	4,1
Cukorgyártás**	—	—	3,9
Fémtömegcikk ipar	18,4	1,7	2,6
Nem villamos gépgyártás	20,2	1,8	2,6

* A vaskohászat és a kőolajfeldolgozás állami tulajdonban van.
** A cukoripar teljesen nemzeti — főleg szövetkezeti — kézbe került.

Forrás: MIT adatok alapján számítva.

6. sz. táblázat

Hazai tőkeberuházás a külföldi tőke által preferált ágazatokban 1973-ban

Ágazatok rangsorban	Hazai beruházás aránya az ágazatok összes beruházásában	Hazai beruházás aránya az összes hazai beruházásban ágazatonként	Külföldi beruházás aránya az összes külföldi beruházásban, ágazatonként
Színesfémkohászat	7,0	0,5	19,9
Papíripar	34,3	2,0	12,2
Különféle vegyipari termékek gyártása (gyógyszerrel)	40,2	2,1	8,9
Villamos gépgyártás	50,5	2,3	6,3
Vegyipari alapanyagok gyártása	68,6	4,8	6,2
Textilipar	82,9	10,4	6,0
Malom- és őrleményipar (liszt, kávé)	59,9	2,4	4,5
Söripar	81,8	6,3	4,0
Gumiipar	32,1	0,6	3,9
Konzerv-, keksz-, édesség-, tésztaipar	76,3	4,2	3,7

Forrás: MIT adatai alapján számítva.

folytatni (esetleg bővíteni). Peru esetében ennek a magatartásformának természetesen van politikai indoka is: a nacionalizálástól[8] való félelem. Ennek alapján arra következtethetünk, hogy ezen ágazatok azok a stratégiai pontok a külföldi tőke számára, amelyek bevétele még az esetleges veszteséget is megérte.

Vegyük szemügyre most a külföldi tőke pozícióit az ágazatok beruházási rangsora szerint. Bár a külföldi tőke általában elsősorban az ellenőrzése alatt álló ágazatok irányába törekszik, megfigyelhető az a tendencia is, hogy egyes tevékenységi körökben a külföldi beruházások aránya jóval ki-

[8] A nacionalizálás nem feltétlenül azonos az állami tulajdonbavétellel; a mezőgazdaságban például szövetkezetek jöttek létre a külföldi tulajdonban levő birtokokon, s az iparban vegyes tulajdonú vállalatok is alakultak.

7. sz. táblázat

A külföldi tőkék pozíciói

Ágazat	A külföldi tőkeérdekeltségű vállalatok részesedése az ágazat termelési értékében (1969-ben)	Külföldi beruházások aránya az ágazat összes beruházásában (1973-ban)
A külföldi tőke számára legfontosabb ágazatokban		
Színesfémkohászat	99,0	93,0
Papíripar	79,0	65,7
Különféle vegyipari termékek gyártása (gyógyszerrel)	31,9	59,8
Villamos gépgyártás	54,8	49,5
Vegyipari alapanyagok (műtrágyával)	54,6	31,4
Textilipar	32,4	17,1
Malom- és őrleményipar (liszt, kávé)	32,4	40,1
Söripar	61,4	18,2
Gumiipar	74,7	67,9
Konzerv-, keksz-, édesség-, tésztaipar	49,3	23,7
A belföldi tőke számára legfontosabb ágazatokban		
Vaskohászat	15,0	1,5
Kőolajfeldolgozó ipar	0,0	3,1
Hidraulikus cementgyártás	87,7	13,2
Cukoripar	0,0	—
Fémtömegcikk ipar	43,0	18,4
Nem villamos gépgyártás	24,0	20,2

Forrás: MIT adatokból számítva, valamint Jorge A. Torres: Estructura Economica de la Industria Peruana. Editorial Horizonte, 1975. Lima.

sebb, mint azt a tulajdonban való részesedés alapján feltételezhetnénk.

Úgy látszik, itt egy érdekes folyamat tanúi lehetünk. A jelenség maga kétféleképpen interpretálható. Értékelhetnénk egyrészt úgy, hogy a külföldi tőke kiszorul vagy visszavonulóban van ezekből az ágazatokból. Másrészt magyarázhatnánk úgy is, hogy a külföldi tőke magához vonzza a hazai tőkét s ezáltal a belső-, főként magánfelhalmozás alakulására gyakorol erőteljes hatást.

Az első hipotézist igazolná, ha a külföldi beruházás ezekben az ágazatokban csökkenő tendenciát mutatna, ha nem léteznének vagy megszűnőben lennének a tiszta külföldi vagy vegyes tulajdonban levő vállalkozások.

A szóban forgó ágazatok esetében egyik feltételezett jelenség sem következett be. 1971—1973-ban a külföldi beruházás ezekben az ágazatokban lényegében nem csökkent, sőt a vegyiparban erősen nőtt is.

Ami pedig a külföldi érdekeltségű vagy tisztán külföldi tulajdonban levő vállalatok számát illeti, e tekintetben sem igazolható a hipotézis.

A vegyipar két, a külföldi tőke által preferált iparágában a vegyes és tiszta külföldi tulajdonú magánvállalkozások mellett, az állammal vegyes tulajdonban levő vállalkozások is léteznek. Ugyanez a helyzet a szövőiparban és a malom- és őrlemény-iparban is. A külföldi tőke erőteljes érdeklődése a söripar fejlesztése iránt viszont egyértelműen az állammal és a vegyes érdeklődésű magánszektorral való együttműködés jegyében folyik.

8. sz. táblázat

A vállalatok száma 1973-ban

Ágazat	A magánszektorban			Állami szektorban	Külföldi tőkével	
	Összesen	ebből külföldi	ebből vegyes állami		Összesen	Külföldi tulajdonban
Vegyipari alapanyaggyártás	50	10	3	1	*	10
Különféle vegyipari termékek gyártása	127	37	8	—	*	37
Szövőipar	130	7	12	—	28	7
Söripar	5	—	2	—	3	—
Malom- és őrleményipar	50	2	2	—	4	2
Egyéb élelmiszeripar	61	4	2	2	7	4

* Nincs adat.

Forrás: MIT statisztikai főosztály adata.

A külföldi beruházók magatartásának egyik sajátossága tehát, hogy ott is törekszenek befolyásuk kiépítésére *vagy* megtartására, ahol a vállalatok nincsenek ugyan a külföldiek kizárólagos tulajdonában, de ugyanabban az ágazatban működnek, amelyekre figyelmüket összpontosítják.

Az alternatív megfogalmazást azért kell megengedni, mert a folyamatok időbeli összehasonlításához adatok nem állnak rendelkezésre és így valóban nem lehet tudni, hogy már meglevő pozíciók további erő-

9. sz. táblázat

A beruházás tulajdon szerinti megoszlása

Ágazatok rangsor szerint	Összes hazai + külföldi beruházás a külföldi tulajdonú vállatokba	Külföldi beruházás		Vállalatok száma	
		Összesen	Külföldi tulajdonú vállalatokba	Külföldi tulajdonban	Összesen
	1973-ban (millió sol)				
Színesfémkohászat	2548,8	2554,2	2526,0	2*	4*
Papíripar	1460,9	1547,9	—	2	9
Különféle vegyipari termékek gyártása (gyógyszerrel)	1222,5	1139,2	—		
Villamos gépgyártás	707,1	806,1	578,8	11	78
Vegyipari alapanyagok (műtrágyával)	402,7	790,6	—	10	50
Textilipar	400,3	776,3	356,1	7	130
Malom- és őrleményipar (liszt, kávé)	720,3	575,7	527,6	2	50
Söripar	—	511,2	—	—	5
Gumiipar	615,1	494,4	—	2	19
Konzerv-, keksz-, édesség-, tésztaipar	469,6	474,7	410,8	4	41

* Eredeti állapot — ma perui állami tulajdonban.

Forrás: MIT statisztikai főosztály adata.

sítésére vagy valóban újak megszerzésére való törekvés húzódik meg e kisebb összegű tőkeberuházások mögött.

E törekvésüket nemcsak a magánszektorban igyekeznek megvalósítani, hanem a vegyes tulajdonú állami érdekeltséggel kombinált vállalatoknál is.

A külföldi tőke számára legfontosabb 10 ágazat közül a vegyipari alapanyag- és műtrágyagyártás, a papíralapanyagok gyártása, a textilipar, és a konzervgyártás stb., a villamos gépek gyártása, a söripar külföldi beruházásának politikája „expanzív" volt, míg a gumiipar, a vegyipari késztermékek, a malom- és őrleményipar fejlesztésében érdekelteké „felszívó" jellegű volt. Ez úgy értendő, hogy az előbbiek a tisztán külföldi tulajdonú vállalkozásokon kívül is beruháztak, míg a másik csoportban hazai tőkét is felszívtak vállalkozásaikba.[9]

A vegyipari késztermékgyártás külföldi beruházásai a sorrendben a 3., a malom- és őrleményipariak a 7., a gumiipariak a 9. helyen állnak. Valamennyi növekvő tendenciájú, de ezek nem a belföldi tőkések fő érdekeltségi területei. Ezzel szemben az expanzív területek — mint már láttuk — a belföldi tőke érdekeltségének élvonalába esnek.

A stratégiai ágak nemzetgazdasági szerepe

A tulajdonképpeni fő kérdés most már az, hogy *miért* éppen az elmondott sajátosságok jellemzik a külföldi tőke magatartását. Evégett meg kell határozni az így kialakított szerkezet makroökonómiai jelentőségét. Azután meg kell kísérelni következtetés levonását arra vonatkozóan, hogy milyen hatása van ennek a növekedésre.

[9] Érdemes megemlíteni, hogy a 2 gumiipari külföldi vállalat a termelés 77 százalékát, a vegyipari késztermékgyártásban 37 külföldi vállalat azonban az összes termelésnek csak mintegy 32 százalékát, a malom- és őrleményipar 2 külföldi vállalata az összes termelésnek csak egy negyedét ellenőrzi.

Két fő állításunk van, s ezeket bizonyíthatjuk majd. Az első az, hogy a külföldi tőke meghatározott növekedési modellnek megfelelően viselkedett, s ennek megfelelően a perui gazdaság kulcspontjait igyekezett vagy egészen vagy legalábbis részben ellenőrzése alatt tartani. Második az, hogy a szóban forgó modell szigetképző.

A modellt legjobban az ágazati kapcsolatok alapján lehet definiálni. E szempontból részben azt érdemes megvizsgálni, hogy melyek a már kiépített szerves kapcsolatok és ezek milyen további összefüggéseket hoznak létre, részben pedig azt, hogy éppen a beruházások hatására mely irányokba látszanak elmozdulni e már kialakított összefüggések.

A fejlesztési *modell legfőbb jellemzője*, hogy a nemzetgazdaságnak *alapvetően két szféráját erősíti:* a Peru természeti erőforrásai által bőségben biztosított *nyersanyag-kitermelésre* épülő *exportágazatokat*, és azokat a *feldolgozó ipari ágazatokat*, amelyek különböző feldolgozottsági fokú *importanyagbázisra* épülnek és eközben változó mértékben vissza is csatolódnak az első szféra tevékenységeihez, ezzel is biztosítva azok működését. (Példa erre a robbanószergyártás a bányászat részére.) A külföldi tőke érdekszférája tehát materiálisan két ágon kötődik a fejlesztéspolitikához: a külkereskedelmen (a nyers- és félkészanyag-exporton, illetve sok esetben éppen a beruházásokkal összefüggő anyag- és félkészáruimporton), illetve a tőkeberuházásokon keresztül. Ezért azokat az ágazatokat fejlesztik, amelyek importigényesek, s egyúttal kapcsolódnak az e megfontolásból a külföldi tőke által már a perui gazdaságban létesített többi tevékenységi körhöz is.

Nézzük az összekapcsolódásokat a maguk konkrét, anyagi összefüggéseiben. (Természetesen az aggregáltság viszonylag magas foka miatt az ábrázolás csak ilyen általános összefüggések feltárására ad módot.)

A beruházásoknál megint csak nem teszünk különbséget a ma már nem-

10. sz. táblázat

Az import szerepe

Ágazat	A kompetitív és a nem kompetitív import aránya 1969-ben		Az ágazati összes anyagi ráfordítás importhányada (százalékban)
	közbülső	összes	
	termékekből az ágazatok		
	közbülső	összes	
	termelésében (százalékban)		
A mezőgazdaság élelmiszer-termelése (állattenyésztés nélkül)	24,3	12,3	—
Bányászat	—	—	26,8
Élelmiszeripar	10,9	8,3	27,6
Textilipar			18,9
Vegyipar	108,5	47,5	40,8
Kőolajipar	15,8	12,7	25,1
Vaskohászat	87,5	55,8	
Színesfémkohászat			6,0
Fémalapanyag-gyártás	40,5	33,4	56,0
Nem villamos gépipar	174,4	219,0	
Villamos gépipar	90,2	61,6	49,0
Közlekedésieszköz-gyártás	94,6	21,3	67,4
Egyéb ipar			47,3

Forrás: Instituto Nacional de Planificacion, 1973. Lima.

zeti-állami tulajdonba vett és az eredetileg a külföldi tőkeérdekeltségek tulajdonában levő ágazatok között. A nacionalizálás ugyanis politikai tényező, amely nemcsak hogy nem esett a külföldi tőke fejlesztési stratégiájának vonalába, hanem egyenesen ellentétes azzal.[10]

A kialakult konkrét struktúra elemzése alapján mindenesetre azt állíthatjuk, hogy a *kifejlesztett tevékenységi körök rendszere,* a technológiai vertikumok és kapcsolódásaik általában a *tulajdoni összefüggések függvényei.* Ezen azt értjük: a tulajdonosi kapcsolódások határozzák meg, hogy az alaptevékenységből — jelen esetben például a bányászatból — mely technológiai lépcsőket fejlesztettek vagy fejlesztenek ki.

A külföldi tőke magatartását Peru termelési struktúrájának alakításában, a tisztán politikai megfontolásoktól eltekintve, alapvetően az dönti el, hogy mely nyersanyagforrásokkal számolhat, ezek milyen szerepet tölthetnek be a külföldi és a „fejlesztendő" gazdaság piacain és végül, hogy a tőkeexportőr gazdaság termékei számára a perui gazdaság jelent-e piacot és mekkorát. Itt nemcsak a beruházási javak jönnek számításba, hanem az azok működtetésével összefüggő különböző feldolgozottságú félkész- és késztermékek is.

Közismert, hogy a külföldi tőke a bányászatot, különösen az érc- és a kőolajkitermelést már elég korán igyekezett maximálisan tulajdonába venni. Ismeretes az is, hogy a kitermelő ágazatok második fontos szféráját, a mezőgazdaságot is ellenőrzése alá vonta ott, ahol ezt a monokultúrás termelés lehetőségei egyrészt, a termények jellege másrészt célszerűvé teszik. E beavatkozással viszont alapvetően meghatározódott e gazdaság kitermelő jellege egyfelől, exportorientáltsága másfelől. Ez azonban szinte minden elmaradott gazdaság strukturális fejlődése szempontjából régebben meghatározott tendencia.

[10] Természetesen nyugodtan feltehetjük, ha a kisajátítások folytatódnak, a külföldi tőke módosítani fogja stratégiáját, de legalábbis politikai magatartását.

Szigetképzés

Ha a szigetek képzését a perui gazdasági szerkezet elemzésénél kívánjuk megfigyelni, akkor annak első eszközéül az Ágazati Kapcsolatok Mérlege szolgálhat. Rendelkezésünkre áll egy viszonylag aggregált 1969-re vonatkozó 40 szektoros táblázat. Már rátekintésre is kitűnik a termelési szerkezet jól meghatározható „blokkosodása".

Ennek oka az, hogy a blokkok kapcsolata egymással laza és e kapcsolatok is zömmel egyirányúak. Ez fontos megállapítás, s ezért bővebben kifejtjük.

A blokkok közti kapcsolat lazasága és egyirányúsága egyaránt azt mutatja, hogy nincs valódi visszakapcsolás a termékáramlásban, a termelés szférájában az egyes kifejlődött tevékenységek nem feltételezik minden irányban egymás létét, szervesen nem kapcsolódnak össze és egymásba. A belső négyzeten, vagyis a termelési ráfordítások mátrixán belül a kapcsolatot igen nagy hányadban az *inputok importja* teremti meg.

E szempontból néhány feldolgozó ipari ágazat szerepe a legfontosabb, hiszen éppen ez mutatja az iparosítási politika lényegét.

Az ágazati kapcsolatok mérlegének legsűrűbben telített blokkját éppen azok a feldolgozó ipari ágazatok alkotják, amelyek eddig is érdeklődésünk középpontjában álltak: a vegyipar, a színesfém- és a vaskohászat s a gépgyártó ágazatok. Ugyanezeknek fontos a szerepe az importban is: az inputok behozatalában s ott, ahol azt technológiai sajátosságuk meghatározza, még a végtermékek importjában is.

A következőkben példaként két nagy blokkot, szigetet mutatunk be az egyetlen rendelkezésre álló, 1969. évi ÁKM alapján.

a) Az ércbányászati-kohászati sziget

A legjelentősebb szigetszerű képződmény az *ércbányászatra épülő kohászati-fémgyártási visszacsatolási rendszer.*

A technológiai kapcsolatok miatt a bányászatot együtt kezeljük a kohászattal, hiszen annak alapanyagszállítója és részben a ráépülő többi vertikum termékeinek felhasználója

11. sz. táblázat

Az import és a hazai eredetű kibocsátás aránya 1969-ben

Ágazat	Import az ágazat hazai kibocsátásának százalékában		
	Közbülső termékek	Beruházási javak	Fogyasztási cikkek
Mezőgazdasági élelmiszertermelés (állattenyésztés nélkül)	24,3	—	—
Kőolajtermelés	22,9	—	—
Papíripar	29,8	—	—
Nyomdaipar	—	—	—
Gumiipar	39,3	—	23,1
Vegyipar	117,8	—	—
Ásványbányászat	—	—	49,1
Vaskohászat	87,5	—	—
Fémipar	40,5	207,3	—
Nem villamos gépgyártás	174,4	1264,1	—
Villamos gépgyártás	90,2	399,2	—
Közlekedésieszköz-gyártás	94,6	5,0	

Forrás: Az 1969-es perui Ágazati Kapcsolatok Mérlege alapján számítva.

is. Utoljára említjük, bár nem elhanyagolható, hogy a kohászat fejlesztése az ércbányászatra építve, már önmagában véve is fontos fejlesztéspolitikai döntés és meghatározza magát a fejlesztési modellt.

Az *ércbányászat* termelésének több mint egyharmada (37 százaléka) közvetlenül exportra került, míg 52,8 százalékát a színesfémkohászat dolgozta fel. A bányászat összes anyagi ráfordításainak 11,6 százaléka származott magából a bányászatból, de több mint egynegyede (26 százalék) *import eredetű* volt. Érdemes megemlíteni, hogy a bányászat fontos vevője bizonyos vegyipari ágazatoknak (robbanószergyártás) és a szintén most — korlátozott — kifejlesztés alatt álló, nem villamos gépek gyártásának is. (Jelentős körülmény, hogy ez utóbbi tevékenység maga is különösen importigényes.)

Vasércbányászat és vaskohászat. Az ércbányászat döntő hányada színesfémérc, a többi vasérctermelés. Ennek is csak csekély hányada maradt az országban: kb. 90—95 százalékát Japánba exportálták. (Jelenleg folynak nagy, jelentős nyersvas- és acéltermelést lehetővé tevő vaskohászati beruházások.) Jellemző, hogy e hatalmas objektumokat már a nemzeti iparosítás erőteljes beindítását szorgalmazó és a külföldi tőkét korlátozó kormányzat finanszírozta, mert a vaskohászat fejlesztése nem állt a nemzetközi monopóliumok érdekében. Az új létesítmények termelése azonban zömmel továbbra is exportcélokat szolgál. E tény rendkívül fontos, mivel kifejezi az általános fejlesztési koncepciót. Ez abban áll, hogy a vaskohászatot is csak korlátolt számú vertikumig óhajtják kifejleszteni, holott e technológiai láncon továbbhaladva lehetne erőteljes fejlesztésnek indítani a termelési eszközgyártást — legalábbis annak egyszerűbb műszaki szintet igénylő tevékenységi köreit. A jelenlegi fejlesztés célja elsősorban az, hogy a vasérc helyett több hozzáadott értéket tartalmazó terméket exportáljanak. A nagy beruházások természetesen ellátják majd a belső — szűk — piac egy részét is. (Ti. a termékek szűk köre és alacsony feldolgozottsági foka miatt még az igen kezdetleges stádiumban levő gépgyártás anyagigénye sem elégíthető ki teljesen hazai forrásokból.) Az egész vasércbányászat az amerikai Marcona Mining Co. tulajdonában volt, s a japán exportot is e multinacionális vállalat bonyolította le. A vaskohászat kokszszükségletét teljesen importból fedezték.

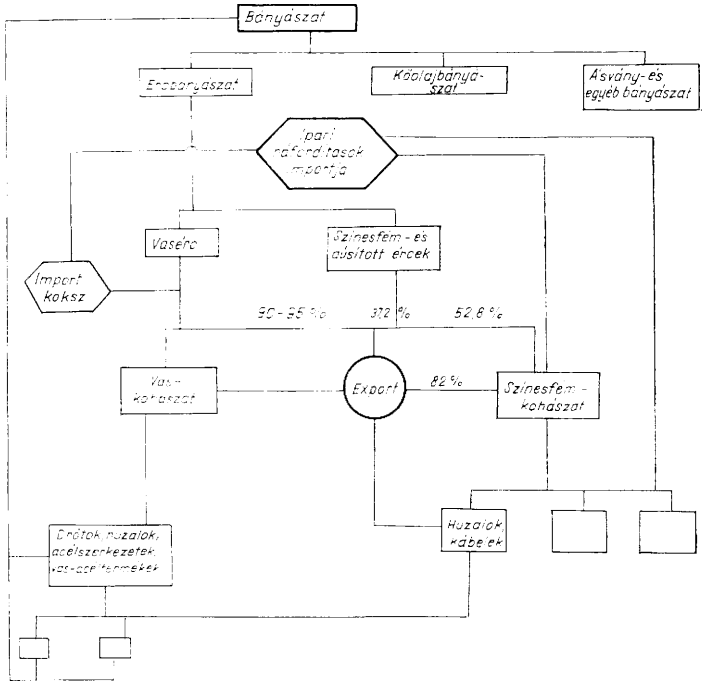
Színesfémbányászat és -kohászat.[11] Előrebocsátjuk, hogy az ország iparosításának sajátossága éppen e tevékenységkomplexumra épül. A nagy beruházások (a beruházások jelentékeny hányada) a színesfémkohászatba irányul. Az ország felhalmozási képességének jelentős részét köti le ez az ágazat, miközben kibocsátása szinte teljes egészében exportorientált.

A színesfémkohászat termelési értékének 37,2 százaléka közvetlenül exportra kerül, 52,8 százalékát a kohászatnak adja át továbbfeldolgozásra. A kohászat termelése szinte teljesen ugyancsak külpiacokra kerül, hiszen mindössze 18 százaléka marad az országban a feldolgozó ipar anyagaként. A színesfém-feldolgozó iparágak termékszerkezete azonban megint csak olyan, hogy termékeit részben exportálják, részben magában a bányászatban használják fel és csak kis részük kerül e tevékenységi körön kívülre, például a fogyasztási cikkek termelésébe.

Ábrán is bemutatjuk a „szigetet".[12]

[11] Az 1973. évi államosításig gyakorlatilag az egész perui színesfémérc kincs a Cerro de Pasco Co. (amerikai) tulajdona volt.

[12] A Cerro de Pasco Co. kezében volt az egész színesfémbányászat, kifejlesztette a *színesfémkohászatot.* A *kénsav* és a *dinamit* termelésén keresztül ellenőrzi a bányászathoz szükséges *robbanószergyártást.* Tekintve, hogy a kénsav más termékek alapanyaga is, ezeket is ellenőrzi. Érdekelt az *építőanyagiparban* is. Ez részben a bányászathoz szükséges inputok termelésének ellenőrzését biztosítja számára. A *tégla-* és *cserépgyártás* termelésének 35,9 százalék felett gyakorol tőkéjével ellenőrzést. Érdekeltsége viszonylag jelentős a *vaskohászatban* is. Az előbbiek alapján nem tekinthető véletlennek, hogy a *rézhuzalok* és *kábelek* termelése is a Cerro tulajdonát képező Indeco nevű vállalatban folyik. A *kőolajipari* termékek termelésének is 66,7 százalékát tartja kezében.



Mint látható, a szigetnek három fő pontja van. Egyik a *nyersanyagkitermelés* (amely teljesen külföldi tulajdonban volt az eredeti modell szerint), a második az *inputok importja,* a harmadik a nyers- és félkésztermékek *exportja.* Három pontjából tehát kettő a külkereskedelemhez kapcsolt. A feldolgozó ipar közbülső szférát alkot, de ezt magát is e három pont határozza meg, ugyanis az egyes szinteket aszerint bontakoztatják ki, hogy: *a)* melyek a külpiac igényei, abban az értelemben is, hogy milyen termékek Peruból való exportját tekintik szükségesnek, s ezek milyen technikai kapcsolatban vannak a perui termelési lehetőségekkel, vagyis milyen termelési tevékenységcsere gazdaságos; *b)* mekkora belső piac nyílik a továbbfeldolgozott nyersanyagok iránt, vagyis milyen a termelői piac rugalmassága; *c)* a hazai nyersanyagokra épülő készterméktermelés lehetőségei a hazai termelőkapacitás és a késztermékek felvevőpiaca szempontjából.

Köztudott azonban, hogy sem a nélkül), cukorgyártás.
fogyasztói, sem a termelői piacok nem alkalmasak a széles spektrumú kibocsátás felszívására az indulás pillanatában, ha *előzetesen* nem változik meg a hagyományos foglalkoztatási és jövedelemelosztási szerkezet. A követett növekedéspolitikai modell mellett azonban e változás nem következik be.

Így tehát a *fémkohászatra épülő ipari tevékenységek szintén zárt rendszert alkotnak,* mivel vagy a külkereskedelmi vagy a saját tevékenységi kört erősítő vertikumok kifejlődéséig bővülnek és *továbbgyűrűző, új tevékenységek kialakítását szükségessé tevő hatásokat nem váltanak ki.*

b) *Az agráripari sziget*

Az agráripari szektor a harmadik nagy, zárt rendszer, illetve blokk. Ágazatai a következők: ipari növények, élelmiszernövények termelése, állattenyésztés, állati eredetű termékek termelése, élelmiszeripar (italok

Az agrárgazdaság sziget jellege abban áll, hogy: 1. *kibocsátása* közvetlenül vagy kevés feldolgozással az exportra és a személyes fogyasztásra kerül; 2. *ráfordítási* szerkezete nem, illetve alig kapcsolja a feldolgozó iparhoz.

Állításunk bizonyítására álljon itt a szóban forgó ágazatok hazai eredetű inputstruktúrája. Külön bemutatjuk az importráfordítások arányát is.

— önmagában is a szigetképződést segíti elő.

A mezőgazdaság (az erdőgazdasággal és a halászattal együtt) 1974-ben a hazai végtermék 14,9 százalékát[13] adta (ebből mindössze 0,9 százalék volt a halászat, ugyanakkor itt dolgozott a foglalkoztatott népesség mintegy 43—44 százaléka).

A mezőgazdaságnak kellene eltartania az aktív lakosságnak kb. a felét (az össznépességnek több mint fe-

12. sz. táblázat

Import eredetű ráfordítások a mezőgazdaságban, ágazati összetételben

Felhasználók / Kibocsátók	Ipari növények	Élelmiszer-növények	Állat-tenyésztés	Hús-feldolgozás	Élelmiszer-ipar	Cukor-ipar
Ipari növények	69,4				0,1	67,1
Élelmiszer-növények		68,1	63,9	63,2	14,0	
Állattenyésztés					1,2	
Húsfeldolgozás					4,3	
Textilipar					1,5	
Fa- és parafaipar		0,7				2,4
Papíripar					1,9	
Vegyipar	10,7	9,9	3,1	3,2	3,7	9,2
Olajipar					0,9	
Fémtömegcikk ipar					2,9	
Nem villamos gépipar					0,5	
Egyéb ipar						
Élelmiszeripar			29,0	27,9	17,2	
Cukoripar					1,3	
Összes import	16,8	12,7	1,2		27,8	8,5
Összes ráfordítás	96,9	91,4	97,2	96,1	77,3*	87,2

* *Megjegyzés:* Az összes figyelembe vett ráfordításon felül 18,1% a kereskedelmi árrés, a biztosítás, a bankköltség.

Látható tehát, hogy a felhasználás oldaláról nincsenek ún. visszafelé gyűrűző multiplikációs hatások a blokkon belül. Egyedüli kivétel a már ipari feldolgozást jelentő élelmiszeripar. Utóbbi a feldolgozó ipar össztermelésének 20 százalékát adja, kapcsolódik egy sor egyéb ipari tevékenységhez, s így termelői piac azok számára (például a vegyipar termékeinek egyik felhasználója).

Kibocsátási oldalról tekintve e blokk nemzetgazdasági szerepét a mezőgazdaság termelési szerkezete határozza meg. Ez viszont — mivel a mezőgazdaság modern (árutermelő) szektora alapvetően exportorientált lét), de a végtermék aránytalanul kis hányadát termeli. Az exportnak viszont 1974-ben kb. egynegyedét adta. Mivel a fő exportcikk a gyapot, a cukor, a kávé és a gyapjú, nyilvánvaló, hogy az ország élelmiszer-termelése deficites, s gabonából például rendszeresen behozatalra szorul, hiszen az árutermelő és élelmiszert előállító mezőgazdaság az exportcikkek termelését szorgalmazza.

[13] Az erre vonatkozó adatokat 1968-as valutaárfolyamon számított dollár alapján adták meg. Az adatokat a Banco Central de Reserva belső használatú kiadványai alapján, a Kereskedelmi Minisztérium Tervezési Főosztálya dolgozta ki.

Ennek jelentős hányada a cukornád, amelynek feldolgozásával a végtermék-kibocsátáson túl — az utóbbi évek technikai előrehaladásának eredményeként — egyetlen jelentősebb generáló hatás érvényesül, s ez a papíripar alapanyag-termelésének részben hazai alapokra helyezése. (Cellulózgyártás cukornádból.)

E helyen nem kívánatos belemerülni a mezőgazdaság optimális termelési szerkezetének sok vitát kiváltó kérdésébe. Azt azonban világossá kívánjuk tenni, hogy az adott szerkezet az ország külpiaci függésének egyik letéteményese, s éppúgy, mint a többi, kitermelő ágazatokra épülő blokk esetében, ez a helyzet nem független a külföldi tőke e szektorban elfoglalt pozíciójától.[14]

A mezőgazdaság termékei részben közvetlenül szolgálják a személyes fogyasztást, más részük importnyersanyagokkal és félkésztermékekkel kombinálva a feldolgozó iparban válik végtermékké, harmadik része feldolgozatlan és feldolgozott állapotban exportcélokat is szolgál.

Témánk szempontjából az az érdekes, hogy egyrészt a mezőgazdaság adott termelési szerkezete, és ehhez kapcsolódóan a feldolgozó ipari tevékenységek milyen makrogazdasági konzekvenciák hordozói, másrészt pedig, hogy a külföldi tőke jelenlétének tudható-e be a fennálló termelési szerkezet.

A mezőgazdaságról tudnunk kell, hogy árutermelő szektora két alszektorra bomlott, nevezetesen a kifejezetten tőkés árutermelő közép- és nagyüzemekre, valamint latifundiumokra. (A mezőgazdaság egyéb, tipikusan elmaradott gazdaságra jellemző szektorairól itt most nem szólunk, mert elemzésünk tárgya szempontjából nem számottevő a hatásuk.)

[14] Mint korábban, itt is az „eredeti állapot" alapján mutatjuk be a külföldi tőke szerepét; vagyis az agrárreformot közvetlenül megelőző 1969. évi adatok alapján. A tulajdonviszonyok azóta megváltoztak, de a termelési szerkezet a korábbi viszonyok örökségeként nem.

A mezőgazdasági tőkés nagyüzemek zöme monokultúrás termelést folytat. Ebből származott az exporttal kapcsolatos cukornád, a déligyümölcs, a kávé és a gyapot. Az ezekre épülő feldolgozó ipar éppúgy, mint maga a tőkés nagyüzemek hálózata, jelentős részben külföldi tőkések tulajdonában volt. (Ma az agrárreform következményeként ezek szövetkezetekké alakultak át.)

A külföldi cégek közül a cukortermelésben a legfontosabb cukornádültetvények nagy részét és a cukorgyári kapacitás 96 százalékát kezében tartó amerikai Grace és a német Gildmeister volt.

Tekintsük át a közvetlenül a mezőgazdaságra épülő ipari tevékenységekben érdekelt külföldi tőkét.

A *Grace* cég kezében tartotta tehát a *cukoripart*, a cukornádtermeléstől a feldolgozásig. Érdekes módon a cukor jelentős része exportra, s ezen belül — amerikai ártámogatással — az Egyesült Államok piacára kerül.

A cukornád a *papíriparban* is felhasználható, a fát helyettesítő fontos alapanyag. A Grace cég kezében volt és részben maradt a papíripari pépgyártás 79 százaléka, illetve ellenőrzése alatt állt a papír- és a kartontermelés 63,5 százaléka. Érdekeltségei természetesen a *nyomdaiparban* is megtalálhatók, sőt a legnagyobb festékipari vállalat is az övé (az ágazat termelési értékének 26,6 százalékával). A hagyományos iparágak közül a természetes szálakra épülő *textil*termelésben is megtalálható a Grace cég, valamint érdekelt a *szeszes ital gyártásában* is (minimálisan a termelés 20 százalékát ellenőrzi).

A tejiparban az amerikai Carnation Co. a svájci Nestlével együtt meghatározó a hatalmas kondenzáltteijipar kifejlődésében. A friss tej hiánya, valamint a rendkívül alacsony tejfogyasztás mellett, a városi lakosság igen drágán és jórészt importtejpor feldolgozására épült, az amerikai fogyasztási szokásoknak megfelelő formában fogyasztja a tejet.

A *Nestlé* termeli a perui Nescafét és az amerikai *Anderson Clayton* érdekelt az egyébként exportra kerülő

kávéfeldolgozásban és (részben gyapotból) az étolaj- és a gyapottermelésben. E két vállalat létrehozta saját konzervgyártását is, kifejlesztve ezzel (import nyersanyagbázison) a fémtömegcikkipart is.

Az élelmiszeriparnak (amely sok vonatkozásban a fejlett országokéhoz hasonló termékkínálatot biztosít a városi lakosságnak), valamint a mezőgazdaságnak a termelési szerkezete egymással szoros összefüggésben alakult ki. Mindkettő a külföldi tőke érdekeinek megfelelően. Megemlítjük, hogy az igen fejlett malomipar és kenyérgyártás (ezekben a hazain kívül a panamai és olasz tőke is érdekelt) nyersanyaga szinte teljes egészében importbúza és az amerikai s francia kenyérgyártó ipar termékeit utánozza. A nem városi lakosság hagyományos kenyérhelyettesítője a kukorica és a burgonya. Termelésük viszont — a húshoz hasonlóan — ma már nem elégíti ki a belső keresletet. A mezőgazdaság termelési szerkezete egyre inkább az exporttermékek irányába tolódik el, míg az alapvető élelmiszerek fokozott importterhet jelentenek a nemzetgazdaságnak. A népesség fele mezőgazdasági, de a mezőgazdasági foglalkoztatottság rohamosan csökken.

Következtetés helyett

A cikk kezdetén felvetettem egy növekedéselméleti dilemmát. Alapja az a történelmi tény, hogy a látszólag gyors növekedés ellenére a fejlődő gazdaságok jelentős részében nem következik be áttörés a fejlett gazdaság kialakulása irányába, ellenkezőleg, újratermelődnek az elmaradottság fő ismérvei.

Vizsgálatomban a konkrét tények alapján valamiféle általánosítható, a külföldi tőke mozgását magyarázó magatartásszabályt kerestem. Ebből pedig összefüggést kerestem az adott gazdaság növekedési problémáinak magyarázatára. Általában az a feltételezésem, hogy a mai elmaradottságot és ennek újratermelődését kiváltó egyik legfontosabb ok az általam szigetképzésnek nevezett jelenség. E feltételezésemet egy fejlődő ország gazdaságának vizsgálata alapján kívántam ellenőrizni.

Cikkemben megpróbáltam kimutatni, hogy szigetek képződtek először a kitermelő ágazatokban és ma már azok körül, s ez az ország szerkezetét olyan irányban formálta, amely növekedési problémáit krónikussá tette. Azt is bemutattam, hogy a szigetek szférája egy külső tényező, a *külföldi tőke* tevékenységi körével esik egybe. Nem volt célom általánosítani, azaz oksági kapcsolatot kimutatni a külföldi tőke tevékenysége és a szigetek léte, vagyis az elmaradottság között.

Két okból sem tettem ezt: 1. szigetek keletkezhetnek egyéb hatásra is; 2. a külföldi tőke nem szükségszerűen hoz létre szigeteket. E negatív hatás sok tényező függvénye: egyaránt függ a fogadó gazdaság sajátosságaitól és a tőkét exportáló gazdaság jellegétől.

Gelei Anna

Bérszabályozás Lengyelországban*

A bérszabályozás alapját képező termelési mutatók

Lengyelországban a következő termelési mutatókat használják fel a béralapképzés viszonyítási alapjaként:

— bruttó érték;
— naturális termelési mutatók;
— munkaigényesség;
— nettó érték.

A *bruttó érték* mutatóját, amely a termelés teljes értékét fejezi ki, inkább a szocialista gazdálkodás kezdeti időszakában alkalmazták. Fő előnye egyszerűségében rejlett. Hátránya volt viszont, hogy nem ösztönözte a gazdálkodó szerveket hatékony gazdálkodásra; elsősorban az anyagigényes, illetve a drága nyersanyagból készült termékek termelésében, a kooperációs vásárlások növelésében tette érdekeltté a vállalatokat, függetlenül a gépek és berendezések észszerű kihasználásától.

Mindezen okok következtében a 60-as évek végétől megindult a bruttó jellegű mutatók kiszorulása.

A gazdálkodás igényeinek jobban megfelelő mutatók keresése két irányban is megkezdődött. Egyfelől célul tűzték ki olyan mutató kidolgozását, amely előmozdítja a termelési tényezők hatékony és ésszerű kihasználását. Ezen az alapon jutottak el a nettó érték mutatójához. A másik irányt az jellemezte, hogy a termelés színvonalának mérésekor közömbösítsék az árrendszer esetleges torzító hatásait. E törekvés jegyében születtek javaslatok a naturális, valamint a normatív munkaigényességgel arányos mutatók alkalmazására.

A *naturális*, valamint a *munkaigényességgel* arányos mutatók alkalmazását a kísérletek nem igazolták, alkalmazásuk csak elvétve fordul elő. A naturális mutatók alkalmazása ugyanis a bruttó jellegű mutatóknál tapasztalt negatív következményekkel járt. A munkaigényességgel arányos mutatókat a gépipar egyes ágazataiban és a könnyűiparban alkalmazták. Hátrányuk azonban, hogy az egyes termékek normatív munkaigényességét igen nehéz megállapítani. Ezeket a normákat a gyakorlatban maguk a gazdálkodó szervezetek állapították meg, igaz a fölöttes szervek ellenőrzésével, de a normamegállapítások helyességét szinte lehetetlen ellenőrizni.**

Jelenleg Lengyelországban az az álláspont az uralkodó, hogy a teljesítményértékelés egyetlen helyes mutatója a nettó érték. Ezt a mutatót szélesebb körben 1973 óta alkalmazzák, s ma már szinte az egész lengyel iparban használatos.

A *nettó érték* számítási módszere 1973. óta kisebb változásokon ment keresztül; ezek azt célozták, hogy a mutató, s ezzel a béralap nagymértékű ingadozásait elkerüljék.

Bérszabályozási módszerek

Lengyelországban a gazdálkodó szervek béralapját központilag szabályozzák. A béralap központi kialakításának kétféle módszere használatos: 1. a keretmódszer, 2. a relatív módszer.

A keretmódszer azt jelenti, hogy a központi irányító szerv abszolút értékben állapítja meg a gazdálkodó szervezet béralapját. A tervbizottság megállapítja a béralap összegét az egyes főhatóságoknak; a főhatóságok az egyesüléseknek; végül az egyesülések a vállalatoknak.

E módszer mellett a vállalatok és a központi irányítószervek között állandósul a „tervalku" (a vállalatok termelési lehetőségeiket rendszeresen

* A lengyel Pénzügykutatási Intézet tanulmánya és személyes konzultációk alapján készült ismertetés.

** A rendszer hasonlít a Magyarországon az ötvenes évek első felében alkalmazott „normaórás" teljesítményértékelési rendszerhez. A normákat a vállalatok állapították meg, a felettes szerv képviselőivel „normaalku" folyt. (A vállalatok minél lazább normákat igyekeztek megállapítani, hogy a terv túlteljesítése eleve biztosított legyen a számukra.)

alá-, béralapigényüket fölértékelik). Emellett a vállalatoknak az az érdekük, hogy a kapott keretet teljes egészében felhasználják, ha ezt a termelés igényei nem is indokolják. (Az adott évben fel nem használt keret ugyanis automatikusan csökkentette a következő évi alapot.)

Annak, hogy ez a módszer viszonylag sokáig (1973-ig) fennmaradt, alapvetően két oka volt: 1. a központi irányítószervek a béralap megállapításával közvetlenül ellenőrizhették a piaci keresletet, 2. a központi irányítószervek a bérlebontás mechanizmusán keresztül közvetlenül ellenőrizhették a vállalatok tevékenységét.

A felmerült negatív jelenségek hatására azonban 1973-tól — az ún. új gazdasági és pénzügyi rendszerben — a bérszabályozás formája is megváltozott. Elterjedt az ún. relatív módszer: a termelés és a béralap közötti összefüggést több évre érvényes normával szabályozták, az alábbi képletek egyikének megfelelően:

$$1.\ F_n = F_o\left(1 + R.\ \frac{P_n - P_o}{P_o}\right)$$

$$2.\ F_n = P_n\frac{F_o}{P_o}\cdot U,$$

ahol:

F_n = a tárgyév béralapja,
F_o = az előző (bázis-) év béralapja,
P_n = a tárgyévi nettó termelés,
P_o = az előző (bázis-) évi nettó termelés,
R = a béralap és a nettó termelés változása közötti arányt meghatározó norma,
U = a béralap nettó termelésen belüli arányát korrigáló normatív együttható.

Az első képletet elsősorban az iparban és a kereskedelemben, a második képletet az építőiparban alkalmazzák.

Az R és az U normát általában három éves időszakra állapítja meg a gazdálkodó szervezet feletti felügyeletet ellátó miniszter. A normákat gazdálkodó szervenként differenciáltan állapítják meg. A leggyakrabban alkalmazott norma-mértékek a következők: R = 0,6 és U = 0,97. Az egyesülések — a rájuk kötelező normák alapján — szintén differenciált normákat állapítanak meg a hozzájuk tartozó vállalatok számára.

1973 és 1976 között a nagy gazdálkodó szervezetek R és U normáit közvetlenül a Tervbizottság állapította meg. 1977-től a béralap központi szabályozása a következőképpen történik: A Tervbizottság az egyes minisztériumoknak béralap-keretszámot állapít meg, amelyen belül a Tervbizottság vezetője és az illetékes miniszter közötti megállapodás szerint lehet gazdálkodni. A megállapodás alapján a miniszter megállapítja a nagy gazdálkodó szervezetek több évre szóló R és U normáit. A minisztériumnak tehát össze kell egyeztetnie a minisztériumra megadott béralapkeretet a nagy gazdálkodó szervezetek relatív béralapképzési módszerével.

1976. január 1-től a gazdálkodó szervezetek béralapjának növekedését összekapcsolták a termelékenységnövekedéssel. A norma ezen a területen szabályozza, hogy 1 százalék termelékenységnövekedés esetén mennyivel növelhetik átlagbérüket e szervezetek.

Ezt a normát, amelyet O normának nevezünk, az R normától eltérően, évenként állapítják meg, negyedéves bontásban.

A lengyel közgazdászok részéről sok bírálat érte az O normát. Így megállapították, hogy sem a munkatermelékenység növekedését nem ösztönzi erőteljesebben, sem a piaci egyensúlyt nem biztosítja jobban, mint az R és U normán alapuló ösztönzési rendszer; ezzel szemben szűkíti a gazdálkodó szervezetek mozgási lehetőségét a munkaerő- és bérgazdálkodás területén. E bírálatok nyomán az O norma szerepét a béralap-gazdálkodás elemzésére és értékelésére korlátozták, szankcionáló jellege megszűnt.

A béralapképzés szabályozásához tartozik a béralap *adóztatása* is. Lengyelországban kétféle párhuzamos adóztatási módszert alkalmaznak. Az első az állami költségvetés javára

történő „klasszikus" adóztatás; a másik a központi béralaptartalékok javára történő adóztatás.

Az állami költségvetésbe a gazdálkodó szervezetek háromféle adót fizetnek: 1. a béralap adóját (mértéke 20 százalék), 2. a társadalombiztosítási hozzájárulást (mértéke 20 százalék), 3. az illetményadót (mértéke differenciált).

A béralap e három adója a lengyel közgazdászok véleménye szerint elég jelentősen megterheli a gazdálkodó szervezeteket: 1975-ben az adók a béralap 40, 1976-ban 46 százalékát tették ki. Mindemellett, ezek az adók korántsem segítették elő kellő mértékben a munkaerővel való takarékos gazdálkodást, annak következtében, hogy az adók nem érintették a gazdálkodó szervek fő értékelési mutatóját, a nettó termelési értéket.

A másik típusú — a központi béralap-tartalékok javára történő — adóztatás minisztériumi szinten érvényesül. Ilyen adót akkor kell fizetni, ha a minisztérium alá rendelt gazdálkodó szervezet túllépi a részére megállapított béralapot. Az adó progresszív skálájú. A befizetések egy része a minisztériumoknál marad, és a gazdálkodó szervezetek következő évi béralapjainak pótlólagos finanszírozására szolgál. A befizetések másik része a központi tartalékba kerül és a központi bérintézkedések fedezetére szolgál. (A béralap-túllépéskor fizetendő adóról a következőkben lesz szó.)

A béralapok ellenőrzése

A gazdálkodó szervezetek béralap-gazdálkodását a lengyel Nemzeti Bank és a gazdálkodó szervezet felettes szerve ellenőrzi. Ezen belül a fő szerep a Banké.

A béralap-ellenőrzés kiterjed a béralapszámítás helyességének ellenőrzésére, a béralapfelesleg, illetve a béralaptúllépés összegének megállapítására, az erőforrásokkal való gazdálkodás helyességének vizsgálatára, végül a béralaptúllépés esetén szankciók alkalmazására.

Amennyiben a gazdálkodó szervezet béralap-megtakarítást ér el, a megtakarítás egy részét tartalékolhatja, míg a másik részét az egyesülés közvetítésével a központi bértartalékalapba kell befizetni.

Ha a gazdálkodó szervezet túllépi a béralapot, a túllépést tartalékai terhére kell fedeznie. Saját tartalék híján a központi igazgatóság tartalékait kell igénybe venni. Ha ez is kevésnek bizonyul, magas kamatláb mellett a bank nyújt hitelt. A béralap ilyen mértékű túllépése a vezetők prémiumát csökkentő szankciókat von maga után. A bank által nyújtott hitelt a következő évben a rendelkezésre álló béralap terhére, kamatokkal vissza kell fizetni.

Bérarány-szabályozás, tarifarendszer

Lengyelországban a keresetnövekedés legfontosabb tényezőjének az alapbér növekedését tartják. (Volt ugyan olyan nézet is, amely a mozgóbérek növelésének elsődlegességét hirdette, de a gyakorlat azt mutatta, hogy a magas arányú mozgóbér gyengíti az ösztönző hatást, sőt társadalmi elégedetlenséget vált ki.) A kereset legfontosabb eleme tehát az alapbér. Az alapbért a bérskálarendszer alapján állapítják meg. A bértételek a munkakörülményektől, a szakképzettségtől, valamint az adott terület népgazdasági jelentőségétől függően differenciáltak.

Polgár Miklós

Csernisevszkij

születésének 150. évfordulójára*

A Révai Nagy Lexikon V. kötetében Csernisevszkijről egyebek között az alábbiakat olvashatjuk: „... orosz író ... kivált irodalomtörténeti és szociális kérdésekkel foglalkozott; szocialisztikus iránya miatt 1862-ben elfogták és Szibériába küldték".[1] Az érdeklődő már ebben az időben olvashatta Sasvári Ármin fordításában a „Mit tegyünk?" című Csernisevszkij-művet. A későbbiek során — különböző csatornákon keresztül — ismertebbé váltak Csernisevszkij esztétikai, pedagógiai, társadalmi-politikai, filozófiai nézetei. A felszabadulás után számos írása jelenik meg magyar nyelven is. Az Új Magyar Lexikonban pedig a következőket írják róla: „orosz forradalmi demokrata, materialista társadalomtudós, utópista szocialista, szépíró, esztétikus és kritikus".[2]

Az olvasóban felvetődhet a kérdés, hogy miért emlékszik meg egy közgazdasági folyóirat Csernisevszkijről.

Egyik oka ennek, hogy a feudális rend elleni forradalmi harcra mozgósító demokratának a földtulajdon, a jobbágyfelszabadítás és a földközösség (obscsina) kérdéseivel foglalkozó írásai[3] az általános politikai kérdések mellett szükségszerűen közgazdasági problémákat is érintenek.

A másik ok: Csernisevszkij gazdag irodalmi örökségében (műveit tizenhat kötetben adta ki a Goszpolitizdat 1939—1953 között) jó néhány „tiszta" közgazdasági művet[4] is találunk.

Nyikoláj Gavrilovics Csernisevszkij 1828. július 12-én született Szaratovban. Papi családból származott, papi szemináriumba járt szülővárosában, majd a pétervári egyetemen folytatott tanulmányokat a történeti és nyelvészeti karon. Széles körű érdeklődését az egyetem nem elégítette ki. Ezért Csernisevszkij maga keresett választ azokra a kérdésekre, amelyeket az élet a figyelmes és fogékony fiatalembernek nap nap után feltett. Olvasta kora nagy — hazai és külföldi — íróit, filozófiai tanulmányai során megismerte — a többi között — a nagy francia materialisták és Hegel munkáit. Kiemelkedő hatást gyakoroltak rá Feuerbach nézetei. Tanulmányozta az angol polgári közgazdaságtant, valamint a különféle szocialista irányzatok

* A szerzők kézirata 1978. február 27-én érkezett szerkesztőségünkbe.

[1] Révai Nagy Lexikon V. kötet, Budapest, 1912. 70. l.

[2] Új Magyar Lexikon, 1. kötet. Akadémiai Kiadó, 1959. 505. l.

[3] Az ilyen jellegű írásai közül a következőket említjük meg:

— A falusi életmód új feltételeiről (O novih uszlovijah szelszkogo bita); A föld mint a gazdaság eleme (O zemlje, kak elementye bogatsztva); A szlavofilek és az obscsina kérdése (Szlavjanofili i voprosz ob obscsine); A földtulajdonról (O pozemelnoj szobsztvennosztyi); Az obscsina birtoklással szembeni filozófiai előítéletek kritikája (Krityika filoszofszkih predubezsgyenyij protyiv obscsinnogo vlagyenyija); Nehéz-e a földmegváltás? (Trugyen li vikup zemlji?); Anyagok a parasztkérdés megoldásához (Matyeriali dlja resenyija kresztjanszkogo voprosza); Címzett nélküli levelek (Piszma bez adresza).

Továbbá az alábbi művekről írt ismertetések és recenziók:

— I. Babszt beszéde a népi tőke gyarapodását elősegítő néhány körülményről (O nyekotorih uszlovijah, szposzobsztvujuscsih umnozsenyiju narodnogo kapitala. Recs I. Babszta); Haxthausen báró vizsgálódásai Oroszország népéletének belső viszonyairól és falusi intézményeinek sajátosságairól (Isszledovanyija o vnutrennyih otnosenyijah narodnoj zsiznyi i v oszobennosztyi szelszkih ucsrezsgyenijah Rosszii barona Avguszta Gaksztgauzena).

[4] Lásd a többi között:

— A népgazdaság fogalma Hopkinsnál (Ponyatija Gopkinsza o narodnom hozjajsztve); Turgot (Tjurgo); Gazdasági tevékenység és törvényhozás (Ekonomicseszkaja gyejatyelnoszty i zakanodatyelsztvo); Tőke és munka (Kapital i trud); Megjegyzések Mill „A nemzetgazdaságtan alapelvei" című könyvéhez (Primecsanyija k „Osznovanyijam polityicseszkoj ekonomii Millja); Politikai gazdaságtani vázlatok (Mill alapján) (Ocserki iz polityicseszkoj ekonomii /po Millju/).

Továbbá a következő művekről írt bírálatok, illetve recenziók:

— Molinari „Politikai gazdaságtan" (Molinari, Kursz polityicseszkoj ekonomii); H. Ch. Carey „Politikai-gazdasági levelek az Egyesült Államok elnökéhez" (Polityiko-ekonomicseszkije piszma prezidentu Amerikanszkih Szoegyinyonnih Statov, G. K. Kere); W. Roscher „A nemzetgazdaságtan alapjai" (Nacsala narodnogo hozjajsztva V. Rosera).

fontosabb képviselőinek írásait. Kutatásait nagyban elősegítette az, hogy már egyetemi éveit megelőzően komoly nyelvismeretre tett szert a német, a francia, a görög, az arab, a perzsa, a tatár és a héber nyelv területén, az egyetemen pedig elsajátította az angol nyelvet is.

Fokozatosan kialakul benne az elhatározás, hogy életét a társadalmi haladásért vívott harcnak szenteli. Egyetemi hallgató korában vezetett naplójában a következőket olvashatjuk: „Kezdem azt gondolni, hogy a köztársaság az igazi, felnőtt emberhez egyedül méltó kormányforma..." „Úgy veszem észre, hogy az emberiség végcélját illető meggyőződésem terén határozottan a szocialisták, kommunisták és szélsőséges köztársaságiak híve lettem..." „... úgy találtam, hogy lényegében véve egyáltalán nem sajnálnám feláldozni az életemet elveim diadaláért, a szabadság, egyenlőség, testvériség és jólét diadaláért, a nyomor és bűn megsemmisítéséért, ha már egyszer meggyőződtem róla, hogy elveim helyesek és diadalmaskodni fognak."[5] Egyetemi évei alatt tagja volt a petrasevista forradalmi körnek, amelyet 1849-ben szétzúztak. Egyetemi tanulmányainak befejeztével, 1850-ben hazaköltözött Szaratovba, ahol röviddel ezután irodalomtanári állást kapott. 1853-ban feleségül vette Olga Szokratovna Vasziljevát és Pétervárra költöztek. Itt rövid idő múltán megvédte „A művészet esztétikai viszonya a valósághoz" című magiszteri értekezését, amelyben Feuerbach materialista filozófiájára támaszkodva fejtette ki felfogásának forradalmi alapelveit. Ezzel és „Az orosz irodalom gogoli korszakának áttekintése" című művével Csernisevszkij a forradalmi demokrácia kimagasló személyiségévé vált.

Mivel forradalmi nézetei miatt egyetemi katedrát nem kaphatott, Marxhoz hasonlóan Csernisevszkij is a sajtónál keresett kifejezési formát és egyben megélhetési forrást magának. 1855-től a Nyekraszov kiadásában megjelenő haladó orosz folyóirat, a Szovremennyik munkatársa, majd egy év múlva társszerkesztője lett.

A folyóiratban megjelent cikkei rendkívüli hatást gyakoroltak az orosz forradalmi mozgalmakra. A szerkesztésében megjelenő lap forradalmi szerepének erősödésére a cenzúra fokozott szigora volt a válasz. Öt év alatt megötszöröződött a cenzúra törléseinek terjedelme.

1861-ben Csernisevszkij kiáltványt intézett a parasztokhoz, amelyben az általános népfelkelésre való felkészülésre buzdította az elnyomott tömegeket. Ugyanebben az évben forradalmi, harcra szólító beszédet mondott Dobroljubov temetésén. Részt vett a Zemlja i Volja (Föld és Szabadság) nevű titkos társaság megalapításában. A cári hatalom fokozódó ingerültséggel szemlélte Csernisevszkij tevékenységét és 1862-ben megfosztotta őt szabadságától.

A 34 éves forradalmárt koholt vádak alapján hétévi kényszermunkára és életfogytiglani száműzetésre ítélték. Még a Péter-Pál erődben töltött keserves hónapok alatt határozta el Csernisevszkij, hogy forradalmi harcát — miután a tudományos és a publicisztika tevékenységet lehetetlenné tették számára — a szépirodalom eszközeivel folytatja tovább. Rendkívüli lelki erejét, emberi nagyságát, forradalmi elszántságát és kivételes tehetségét mutatja, hogy e hónapok alatt nemcsak az elhatározás, hanem a „Mit tegyünk?" című mű is megszületett, amely 1863-ban jelent meg.

A könyvön forradalmárok nemzedékei nevelkedtek. „Rám, fiatal munkásra — írja Georgi Dimitrov — rendkívül maradandó, ... mély benyomást tett. Azt kell mondanom, hogy sem azelőtt, sem azután nem volt egyetlen irodalmi mű sem, amely forradalmi nevelésemet oly erősen befolyásolta volna, mint Csernisevszkij regénye."[6]

1864 májusában indult el Csernisevszkij hosszú szibériai útjára. Ezzel lezárult életének az a szakasza, amelyben fantasztikus termékenységgel ontotta kivételes szellemének termékeit. A következőkben ismertetendő nézetei lényegében e néhány esztendő írásaiban fogalmazódtak meg. Érthető, hogy életének e rövid szakaszában Csernisevszkij számos zseniális megállapítása mellett sok kérdésnek csak a felvetéséig juthatott el, nem is szólva a cári Oroszország elmaradottságából következően szükségszerűen megoldhatatlan problémákról.

Engels így írt róla: „... az a nagy gondolkodó, akinek Oroszország olyan végtelenül sokat köszönhet és akinek lassú meggyilkolása: sokéves száműzetése a szibériai jakutok közé örök szégyenfolt marad II. Sándor, a »felszabadító« emlékén.

[5] Csernisevszkij: Válogatott pedagógiai írások. Budapest, 1953. 296., 301. l.
[6] Csernisevszkij: Mit tegyünk? Révai Könyvkiadó Nemzeti Vállalat, Budapest, 1949. V. l.

Csernisevszkij az orosz szellemi határzár következtében sohasem ismerte meg Marx műveit és amikor »A tőke« megjelent, már régen a jakutok között élt Közép-Viljujszkban. Egész szellemi fejlődésének abban a közegben kellett végbemennie, amelyet ez a szellemi határzár teremtett. Amit az orosz cenzúra nem engedett be, az Oroszország számára alig vagy egyáltalán nem létezett. Ha akadnak nála bizonyos gyenge pontok, a látókör bizonyos korlátai, úgy csak azon csodálkozhatunk, hogy nincs több."[7]

Tíz esztendővel később felajánlották neki, hogy nézeteinek megtagadását tartalmazó kegyelmi kérvénnyel vásárolja meg szabadságát. Csernisevszkij nem kért kegyelmet. Ötvenöt éves korában hagyhatta el Szibériát. 1883-ban megengedték, hogy rendőri felügyelet mellett Asztrahányba költözzön. A cári önkény csupán halála évében engedte vissza szülővárosába. Szaratovban halt meg 1889. október 29-én.

Csernisevszkij tudta, mire vállalkozik. „A történelem útja — írta — nem a Nyevszkij proszpekt járdája; ez az út véges-végig hol poros, hol sáros mezőkön, hol mocsarakon, hol bozótokban visz át. Aki attól fél, hogy poros lesz és összesározza csizmáját, az ne vállalkozzon közéleti tevékenységre."[8]

Közgazdasági munkássága sem elszigetelt, önmagáért való tevékenység volt. Ebben is harcos, cselekvő szelleme nyilvánult meg. A gazdaság kutatásában az a cél vezette, hogy a múlt tanulságaiból, a jelen tapasztalataiból, tehát a valóság elemzéséből és a hozzá eljutó szakirodalmi anyagok bírálatából kihámozza a jövő képét és a hozzá vezető út teendőit.

Nézeteit jórészt könyvek, cikkek bírálatában, ismertetések, előszavak, kiegészítések és jegyzetek keretében fejtette ki. Elemzései sohasem maradtak meg a tárgyalt mű szűkebb témakörében. Ezen túllépve, önálló elméleti álláspontját kialakítva, Csernisevszkij mindig igyekezett valamit hozzátenni a kor problémáinak megoldásán fáradozók közös művéhez. Közgazdasági, társadalomtudományi-irodalmi tevékenységében ezért a polgári közgazdaságtan bírálata két szempontból is jelentős: egyrészt fontos adalék a Marx előtti közgazdaságtan történetének vizsgálatához, másrészt olyan mély közgazdasági gondolatok gazdag tárháza, amelyek hozzájárultak a korabeli Oroszország forradalmasodásához és mai ismereteink fényében sem veszítették el értéküket.

Csernisevszkij sokoldalúan bírálja a polgári közgazdaságtan irányzatait. Mélyrehatóan elemzi az utópikus szocializmus különböző áramlatait is. Igyekszik feltárni minden egyes iskola, irányzat világnézetét, osztályalapját, bemutatni történelmi szerepét és jelentőségét a tudomány előtt álló feladatok megoldásában. A különböző iskolák elméleteit nem elszigetelten, önmagukban szemléli, hanem keletkezésük konkrét történelmi körülményeibe ágyazottan és minden irányzatot egy adott társadalmi réteg osztályérdekeinek kifejeződéseként tekint a történelmi fejlődés meghatározott fokán.

Csernisevszkij kiemelkedő érdeme, hogy biztos kézzel választja el egymástól a klasszikus és a vulgáris közgazdasági irányzatokat. Rendkívüli műveltsége, széles körű olvasottsága, forradalmi beállítottsága és elméleti érzéke teremtett ehhez szilárd alapot számára.

A merkantilizmust elemezve rámutat, hogy ez az irányzat „... túl nagy jelentőséget tulajdonít a pénznek"[9] és ez az adott viszonyok között nem véletlen, hanem szükségszerű. „Abban az időben — írja a merkantilizmus koráról — a hitel fejletlensége mellett természetesen a csengő pénz ugyanolyan fontos volt, mint ma a tőzsde, a bankárok, a váltóforgalom. Természetes, hogy akkor a nemesfémek felhalmozását ugyanúgy értékelték, mint ma a hitel megszilárdulását és növekedését."[10] A merkantilista gazdaságpolitika célját — helyesen — abban az alapelvben látja, hogy „... az ezüst és az arany behozatala lehetőleg minél nagyobb, kivitele pedig lehetőleg minél kisebb legyen".[11]

Csernisevszkij a merkantilizmust a feudalizmusra jellemző közgazdasági elméletnek minősíti. Ez nála elsősorban azt jelenti, hogy mind a feudalizmusban, mind a

[7] Engels: Utószó „Az oroszországi társadalmi viszonyokról" 1894-es kiadásához. Marx—Engels Művei, 22. kötet. Kossuth Könyvkiadó, 1970. 396. l.

[8] Csernisevszkij: Polityiko-ekonomicseszkije piszma k prezigyentu Amerikanszkih Szoegyinyonnih Statov. G. K. Kere. Polnoje Szobranyije Szocsinyenyij (a továbbiakban P. Sz. Sz.) VII. kötet. Goszpolizdat, Moszkva, 1952. 923. l.

[9] Csernisevszkij: Primecsanyija k „Osznovanyijam polityicseszkoj ekonomii" Millja. P. Sz. Sz. IX. kötet. Moszkva, 1949. 33. l.

[10] Csernisevszkij: Kapital i trud. P. Sz. Sz. VII. kötet, 32. l.

[11] Csernisevszkij: Uo.

merkantilistáknál fontos szerepe van a gazdaságon kívüli kényszernek, a nem egyenértékű cserének. A merkantilizmus lényege — szerinte — „... abban áll, hogy mástól elvegyünk, semmit sem adva cserébe".[12]

A fiziokratizmust a közgazdaságtan történetének haladó irányzataihoz sorolja. A fiziokrata nézetek kialakulása az individualizmus — tehát lényegében a kapitalizmus — megjelenésével esik egybe. Fő jelszavuk a „laissez faire, laissez passer" haladó szerepet játszott a feudális és merkantilista kötöttségek elleni harcban. Az „individum korlátlan szabadsága" tézis a fiziokratáknál a társadalom fejlődését szolgálta, hisz „... ez oly kor volt, amikor az ember úgy tört ki a középkori béklyókból, mint madár a rabságból".[13] Csernisevszkij fontosnak tartja, hogy a fiziokraták szerint „... a gazdaság lényeges jellemzője — anyagisága, igazi forrása pedig a föld".[14] Rendszerük fontos polgári elemeként említi az egységes adó elméletét, illetve követelését. Rámutat arra, hogy Quesnay újratermelési elmélete is szorosan kapcsolódik ehhez a fiziokrata tételhez. Csernisevszkij ugyanakkor fogyatékosságokat is lát a fiziokrata elméletben. A fiziokraták feudális korlátozottsága szerinte abban nyilvánul meg, hogy hallatlanul eltúlozzák a földtulajdonos jelentőségét, polgári korlátozottságukat pedig abban, hogy az általuk hirdetett, minden állampolgárt megillető szabadság és jog teljesen formális. „A jog abban az értelemben — írja Csernisevszkij — ahogyan azt a XVIII. század közgazdászai meghatározták, ahogyan Turgot értelmezte és hirdette, csak az individualizmus uralmából szükségszerűen kifejlődő igazságtalanságok, a szegényt a nyomorúságban hagyó barbárság leplezésére szolgálhat. Nem elég, hogy kijelentjük: «jogod van»; az is szükséges, hogy lehetőséget, eszközöket adjunk e jog gyakorlásához".[15]

Csernisevszkij különösen nagyra értékeli az angol klasszikus polgári közgazdaságtant. Smith legjelentősebb eredményének a munkaérték-elmélet kidolgozását tartja. „Adam Smith — írja „Tőke és munka" című művében — az új tudomány megteremtője volt: kimutatta a munka viszonyát az értékhez, a tőke részvételét a termelésben, a munka díjazásának mértékét, a munkamegosztás jelentőségét, s rengeteg egyéb új felfedezést tett. Néhány oldalon azonban ezeknek még egytizede sem sorolható fel."[16]

Azzal a felismeréssel, hogy a munka az egyetlen értékalkotó tényező, Smith megnyitotta a politikai gazdaságtan korlátlan fejlődésének útját.

A munkaérték-elmélet — mutat rá Csernisevszkij — két szempontból is jelentős. Egyrészt lehetővé teszi az osztályok közti viszonyok jellegének feltárását a kapitalizmusban, másrészt ellentmond a tőkés elosztás rendszerének. Csernisevszkij utópikus szocialista módon értelmezi a munkaérték-elméletet: eszerint, ha a munka az érték alkotója, akkor az egész létrehozott érték is a munkát, vagyis a dolgozót illeti meg. Ezért mondja Csernisevszkij, hogy „Adam Smith nem vette észre a különbséget a középső osztály (tőkésosztály — a szerzők) gazdasági helyzetének megfelelő elmélet tartalma és a munkáról mint minden érték forrásáról szóló alaptétele között".[17] Különösen figyelemre méltó, hogy Csernisevszkij — Marxhoz hasonlóan — kiemeli Smith vizsgálódásainak kettős jellegét, a tudományos elemzést, a lényeg feltárását az egyik oldalon és a tényeket felszíni megjelenésében leíró tudománytalan nézetrendszert a másik oldalon. „Smith iskolája nem veszi észre ezt a kettősséget, s ennek következtében az iskola egész elméletén végigvonul a fogalmak megkettőződése, és az, hogy a dolgok gyökeréig hatoló, tisztán tudományos nézetek rendszere szakadatlanul összekeveredik egy olyan rendszerrel, amelyet a köznapi szóhasználat és az elvont gondolkodáshoz hozzá nem szokott emberek felszínes gondolatai jellemeznek. Lépten-nyomon láthatjuk, hogy a nézeteknek ez a megkettőződése, az egymással össze nem egyeztethető fogalmak keveredése hogyan nyilvánul meg a smith-i rendszer minden kérdésében, milyen egyoldalúsághoz, labilitáshoz és következetlenséghez vezet ez a smith-i elmélet egészében."[18] Csernisevszkij azonban — részben módszertani okokból — nem jut el annak felismeréséig, hogy miben rejlenek e kettősség szükségszerű okai.

Csernisevszkij nagyra értékelte Ricardo elosztási elméletét. Ezzel kapcsolatban rámutatott arra, hogy a polgárság ideológusai csak addig fejleszthetik az elméletet,

[12] Csernisevszkij: Uo.
[13] Csernisevszkij: Tjurgo. P. Sz. Sz. V. kötet, Moszkva, 1950. 312. l.
[14] Csernisevszkij: I. m. 294. l.
[15] Csernisevszkij: I. m. 302—303. l.
[16] Csernisevszkij: Kapital i trud. P. Sz. Sz. VII. kötet, 37. l.
[17] Csernisevszkij: I. m. 38. l.
[18] Csernisevszkij: Primecsanyija k „Osznovanyijam polityicseszkoj ekonomii" Millja, P. Sz. Sz. IX. kötet, 30. l.

amíg a tőkés társadalom osztályai közötti harc nem kérdőjelezi meg a burzsoázia és a nép érdekeinek egybeesését. Említésre méltó még, hogy Csernisevszkij elfogadja Ricardo különbözeti földjáradék elméletét. Ennek valószínűleg több oka is van. Először is, ez az elmélet összhangban van a Csernisevszkij által nagyra becsült munkaérték-elmélettel. Másodszor, Ricardo ezt az elméletet felhasználja a földbirtokosoknak kedvező elosztási viszonyok bírálatára és e tendenciája egybevág Csernisevszkij meggyőződésével. Végül úgy látszik, hogy Csernisevszkij nem figyel fel arra az összefüggésre, amely a földjáradék-elmélet és az általa elvetett csökkenő földhozadék-elmélet között Ricardónál fennáll.

Észreveszi azonban Ricardo földjáradék-elméletének egy lényeges hiányosságát. Rámutat arra, hogy Ricardo figyelmen kívül hagyja a még megművelt, legrosszabb minőségű föld járadékhozó képességét, s ily módon a létrejövő földjáradék mennyiségét a ténylegesnél kisebbnek tünteti fel. „Ricardo elmélete — írja ezzel kapcsolatban — teljesen megalapozott, de nem egészen teljes; csak a különböző földek eltérő járadékának az okát tárja fel, figyelmen kívül hagyva, hogy a legrosszabb megművelt föld is hoz járadékot és nem magyarázza meg ezt; a ténylegesnél kisebbnek tünteti fel a járadékot."[19] A kitűnő megállapítást Csernisevszkij azonban nem fejleszti tovább, nem foglalkozik behatóbban az abszolút földjáradék kérdésével.

Csernisevszkij rámutat arra, hogy az angol klasszikusok — Smith és Ricardo — éleslátásuk ellenére sem vették észre elméletük alapköve és a tőkésosztály gazdasági helyzetéből fakadó érdekei közötti ellentmondást. Helyesen azt is megállapítja, hogy ez a kor viszonyaiból következik. Ekkor még a földesurak elleni harc állt előtérben és e harcban a dolgozók és a burzsoázia együtt küzdött a közös ellenséggel. Ez a szövetség azonban múlékony volt. A burzsoázia a politikai hatalom részesévé válik, a dolgozók pedig egyre jobban rádöbbennek saját önálló érdekeikre. A két osztály nyíltan ellenséggé lesz. Ez az alapja annak — hangoztatja Csernisevszkij —, hogy a polgári közgazdaságtan nem vállalja a klasszikusok örökségét és vulgáris útra tér.

A vulgáris polgári közgazdaságtan kialakulását Csernisevszkij tehát a burzsoázia és a proletariátus ellentétének kiéleződéséből vezeti le. A burzsoázia osztályérdekei megváltoznak, a valóság megismerésébeni érdekeltséget az apologetika szükséglete váltja fel. E szükséglet kielégítőinek minősíti Csernisevszkij a korai vulgáris közgazdaságtan általa megismert olyan képviselőit, mint Say, Malthus, Bastiat, Carey és mások. Rámutat e közgazdászok osztálybázisára. „Érdemes felfigyelni arra, milyen osztályok érdekében tevékenykedett Say, MacCuloch, Chevalier, Bastiat, Garnier. Szerintünk ők a bankárok és a nagykereskedők, különösen a külfölddel kereskedők legbuzgóbb szószólói."[20] Hangoztatja, hogy a polgári közgazdaságtan irányát megszabó osztályérdekek megváltozása szükségszerűen a vulgáris elméletek csődjéhez vezet. Ez ugyancsak a forradalmárok azon kötelezettségét hangsúlyozza, hogy létrehozzák a „dolgozók politikai gazdaságtanát".

A vulgárisok bírálatában Csernisevszkij nem marad meg az osztályháttér feltárásánál. Ebben a vonatkozásban is túlszárnyalja a nyugati nagy utópikus szocialistákat: kritikája szakszerű, konkrét és pozitív. Elemzéseiből kitűnik a vizsgált elmélet mondanivalója, belső ellentmondása és Csernisevszkij megoldása a felvetett problémára. A megoldás gyakran megközelíti a Marx által feltárt és sokoldalúan bizonyított tudományos igazságot. Ragyogóan bírálja például Malthus népesedési elméletét. Rámutat arra, hogy ez az elmélet a csökkenő földhozadék hibás tanára épül. E tan hibáját főleg abban látja, hogy nem veszi figyelembe sem az egykorú élenjáró mezőgazdasági üzemekben elért eredményeket, sem a tudomány és technika kétségkívül bekövetkező további fejlődését. Malthus abban is téved, hogy a lakosság Észak-Amerikában megfigyelt gyors növekedéséből általánosít. E növekedés ugyanis jórészt a bevándorlásnak és nem a természetes szaporodásnak volt betudható. Csernisevszkij világosan látja, hogy Malthus hibás és reakciós elmélete a francia forradalomtól és az angol radikális nézetek elterjedésétől megrettent uralkodóosztály érdekeit fejezi ki. Nyomatékosan hangsúlyozza, hogy „... a nyomor nem a természet törvényéből, hanem közvetlenül az emberi viszonyokból származik..."[21] Különösen határozottan lép fel a vulgárisok azon törekvésével szemben, hogy a kapitalizmust harmonikus társadalomnak ábrázolják. Keményen bírálja a többi között Carey és Bastiat harmóniaelméletét. „Bastiat már be is bizonyította —

[19] Csernisevszkij: O zemlje, kak elementye bogatsztva. P. Sz. Sz. II. kötet, Moszkva, 1949.
[20] Csernisevszkij: Bibliografija. P. Sz. Sz. VII. kötet, 648. l.
[21] Csernisevszkij: Primecsanyija k „Osznovanyijam polityicseszkoj ekonomii" Millja. P. Sz. Sz. IX. kötet, 254. l.

írja gúnyosan Csernisevszkij —, hogy a szegényeknek nincs okuk panaszra; hogy minden dolgozó megkapja az őt megillető díjazást; hogy ha egyáltalán vannak olyan emberek, akik kevesebbet kapnak annál, ami nekik jár, úgy ezek nem holmi takácsok, szabók, cselédek, hanem tőkések, járadékosok, gyárosok, bankárok."[22]

Ismerte és nagyra értékelte Csernisevszkij a nagy utópikus szocialistákat. A megbecsülés alapjául mindenekelőtt az szolgált, hogy az utópikus szocialisták — mint ismeretes — keményen bírálták koruk társadalmát, a kapitalista rendet. E bírálat nem reakciós, retrográd erőket szolgált, hanem előre tekintett. Kiutat keresett és talált a szocializmus és kommunizmus utópikus eszméjében. Csernisevszkij a kapitalizmus apológiáját űző vulgáris közgazdaságtannal szemben a klasszikus polgári közgazdászok pozitív eredményeinek felhasználására épülő és a nagy utópikus szocialisták jövőbe mutató bírálatát továbbfejlesztő eszmék rendszerét állította.

Csernisevszkij különösen fontosnak tartotta a nagy utópikus szocialisták közgazdasági nézeteit, mert Saint-Simon, Fourier és Owen, mint írja „... mélyebbre hatoltak a társadalmi élet törvényeibe, mint A. Smith és tanítványai".[23] Ezért nem véletlen, hogy a ricardói elméletből szocialista következtetésekre jutó Owent Csernisevszkij mesterének vallotta. Nagyra értékelte a nagy angol utópikus szocialista azon törekvését, hogy a kapitalizmus bukásának szükségszerűségét a munkaértékelméletre támaszkodva, tehát a kapitalizmus belső törvényéből kiindulva bizonyítsa be.

Természetesen Csernisevszkijnek fenntartásai is voltak az utópikus szocialisták nézeteivel szemben. E fenntartásokat azonban nem tekintette döntőnek tevékenységük megítélésében. Komoly ember arra az alapeszmére fordítja figyelmét, amely mindezen tévedések mögött is fellelhető, ellensúlyozván Saint-Simon elméletének valamennyi hibáját és furcsaságát. Ez az eszme egyszerű és világos: „a lehető leggyorsabban és a lehető legteljesebben megjavítani a legnagyobb lélekszámú osztály szellemi és anyagi életkörülményeit".[24]

Az utópikus szocialisták egy jellegzetes hibájának azonban Csernisevszkij nagy figyelmet szentelt. Mint ismeretes, a Marx előtti szocializmus e jeles képviselői komoly szerepet szántak nézeteik elterjesztésének, a propagandatevékenységnek, az elmék felvilágosításának. Ugyanakkor azonban — különösen Saint-Simon és Fourier — lebecsülték, sőt elítélték a politikai harcot, a tömegek aktív közreműködését a történelem alakításában. A propaganda, az emberek felvilágosítása ugyan Csernisevszkijnél is nagy szerepet játszik a jövő társadalmának előkészítésében, de míg az utópikus szocialistáknál ez a társadalom megváltoztatásának fő eszköze, Csernisevszkij jól látta a tömeg forradalmi harcának, az osztályok összecsapásának jelentőségét is.

Csernisevszkij a közgazdaságtani eredmények feldolgozása során nem talált olyan kész elméleti rendszert, amely képes megfelelően tükrözni a kor valóságát, s egyúttal elfogadhatóan megrajzolni a jövő képét (ideértve a hozzá vezető út kijelölését is). Ezért azt a célt tűzte maga elé, hogy a feladat teljesítésére kidolgozza a „dolgozók politikai gazdaságtanát".

★

A kapitalizmus elemzése, illetve bírálata fontos helyet foglal el a dolgozók politikai gazdaságtanában. A szocialista Csernisevszkij a szabadságért harcolva küzd a kizsákmányolás megszüntetéséért, s a jobbágyrendszer elleni forradalmi-demokratikus harc szükségszerűen összefonódik nála a kapitalizmus bírálatával. E bírálat a kapitalizmus nyugat-európai és oroszországi fejlődési tendenciáinak behatóismeretén alapul.

Csernisevszkij elemzéseiben nagy figyelmet fordít a tőke kategóriájára. Tőkének tekinti azokat a dolgokat, tárgyakat, amelyekre emberi munkát fordítottak. A természeti erő akkor sem tőke, ha hasznossága, hatása ugyanolyan, mint a munkatermék. Csakis az a munkatermék a tőke, amely a termelést szolgálja. Nemcsak a fizikai sajátosságai határozzák meg, hogy a termék szolgálhatja-e vagy sem a termelést, hanem mindenekelőtt társadalmi rendeltetése. Ha például valamely fogyasztási cikk a termelésben foglalkoztatott dolgozók élelmezésére szolgál, akkor tőke, de ha fényűzési cikk, akkor nem az.

[22] Csernisevszkij: Molinari. Kursz polityicseszkoj ekonomii. P. Sz. Sz. VII. kötet, 468. l.
[23] Csernisevszkij: Ocserki iz polityicseszkoj ekonomii. P. Sz. Sz. IX. kötet, 630. l.
[24] Csernisevszkij: Ijulszkaja monarhija. P. Sz. Sz. VII. kötet, 164. l.

Csernisevszkij lényegében a társadalom termelési alapjait tekinti tőkének, azaz a tárgyaknak, javaknak azt a részét, amelyet a társadalom „hasznos"[25] termelésre és fogyasztásra szán. Ezeknek az alapoknak a nagysága pedig a gazdasági viszonyoktól függ. A kapitalizmus és a tőke, Csernisevszkijnél nem egybeeső fogalmak. A tőke az örök, egyszer s mindenkorra adott kategória és e kategóriának van egy specifikus történelmi megjelenési formája, amely ezt az örök tartalmat nem adekvát külső formában tükrözi. A feladat: megszabadítani a tartalmat ettől a formától.

Figyelmet érdemel Csernisevszkijnek az a fejtegetése, amely szerint nem a munkát kell alárendelni a tőkének, hanem fordítva. „A tőke — írja — csak a munka módosulása, mégpedig igen rövid életű, gyorsan eltűnő módosulása, mivel csak úgy maradhat fenn, hogy a munka állandóan újratermeli, és lényegében egyáltalán nem függetlenül a munkától, amely az egyetlen létrehozója és megőrzője. Ebből könnyen belátható, hogy minden olyan törekvést, amely a tőkét a munka fölé helyezi vagy bármily önállóságot tulajdonít a tőkének, a normális gazdasági rendtől való eltérésnek kell tekinteni."[26]

Csernisevszkij elfogadva Smith és Ricardo tudományos értékfelfogását, az érték létrehozójának kizárólag a munkát tekinti. „A nemzeti terméket a nemzet munkája állítja elő. Nyilvánvaló, hogy ettől az állásponttól nem nehéz eljutni ahhoz a gondolathoz, hogy az érték általános mércéjéül a munka mennyisége szolgál."[27] Az utópikus szocialistákhoz hasonlóan az értéket örök kategóriának tekinti, de tőlük eltérően behatóan elemzi az értéktörvény érvényesülését.

„A jelenlegi elosztási rendszerben (a kapitalizmusban — a szerzők) igen fontos az érték fogalma. Bizonyára ugyanilyen fontos marad a tökéletesebb elosztási rendszerben (a szocializmusban — a szerzők) is. De akkor nem az értékfogalom azon változatának fognak jelentőséget tulajdonítani, amelyet ma előtérbe helyeznek, hanem egy másiknak, amellyel az uralkodó elmélet (a polgári közgazdaságtan — a szerzők) igen keveset foglalkozik. Az olvasó előtt ismert, hogy ez az elmélet az érték két fajtáját különbözteti meg, a belső értéket és a csereértéket. A belső értéket ez az elmélet rögtön elfelejti, amint csak úgy mellékesen megjegyzi, hogy a csereértéken kívül ez is létezik, és figyelmét teljes egészében a csereértéknek szenteli. Mi ezt hibának tartjuk, és a csereérték törvényeit vizsgálva, amennyire a cikk keretei lehetővé teszik, elemezzük azt a kérdést is, hogy milyen hatást gyakorol majd a társadalom gazdasági sorsára az a szükségszerű változás, amikor az emberi ítélőképesség fejlődése miatt a jelenleginél behatóbb vizsgálat tárgyává teszik a javak belső értékét."[28]

Az értéktörvény elemzésekor Csernisevszkij a csereérték és a belső érték fogalmán kívül használja a termelési érték fogalmát is. A termelési értéket hol a termelési költségek és a profit összegével, hol a közvetlen munkaráfordításokkal határozza meg. Ez abból ered, hogy a Marx előtti közgazdászokhoz hasonlóan, ő sem különbözteti meg az értéket és a termelési árat. A csereérték általa vizsgált törvényszerűségei ezért lényegében a termelési ár mechanizmusának működési formáját jelentik.

Nézzük először a csereérték és a termelési érték viszonyát Csernisevszkijnél. A csereérték-kategória — hangsúlyozza — csak olyan körülmények között létezik, amikor a munka mint áru jelenik meg, azaz a kapitalizmusban. A csereérték az áruk közötti viszonyt fejezi ki a tőkés termelési és elosztási rendszerben adott munkatermelékenység és vásárlóerő-megoszlás mellett. Az árak ingadozását — a csereérték és a termelési érték eltérését — az értéktörvény működése következményének és nem e törvény megsértésének tekinti. A kapitalizmust az jellemzi nála, hogy a termelési tényezők — a munka, a föld, a tőke — tulajdona elkülönül és az elosztás jellege miatt (erre később még visszatérünk) a vásárlóerő struktúrája nem biztosítja a termelés szükséges és lehetséges növekedését. Ezért a kínálat és kereslet alakulása az árakat a termelési érték körül ingadoztatja.

Ezek után térjünk át a belső érték értelmezésére. A belső érték Csernisevszkijnél a jószág társadalmi hasznosságát kifejező sajátos fogalom, amely nem azonos sem a használati értékkel, sem a Proudhon-féle konstituált értékkel, ahogyan azt Plehanov helytelenül állítja. A kapitalizmusban a belső érték lényegében nem

[25] Csernisevszkij a vigodnij kifejezést használja jelzőként itt és több más összefüggésben is. A klasszikus polgári közgazdaságtan termelő és nem termelő munka értelmezését például a vigodnij és nyevigodnij truddal helyettesíti.

[26] Csernisevszkij: Primecsanyija k „Osznovanyijam polityicseszkoj ekonomii" Millja. P. Sz. Sz. IX. kötet, 164. l.

[27] Csernisevszkij: Ocserki iz polityicseszkoj ekonomii. P. Sz. Sz. IX. kötet, 596. l.

[28] Csernisevszkij: I. m. 519—520. l.

létezik, mivel ez a termelési ágazatok olyan megoszlását tételezi fel, amely lehetővé teszi, hogy a dolgozóknak ne csak a létszükségleteit, hanem az ún. kényelmi szükségleteit is kielégítsék. Ez azonban, amíg a munka áru, nem valósítható meg. Csernisevszkij többször utal arra, hogy a csereérték átalakul, összeolvad a belső értékkel, amikor a munka megszűnik áru lenni. Ekkor azonban tulajdonképpen megszűnik a csereérték is.

A csereérték és a belső érték megkülönböztetéséből és elkülönítéséből Csernisevszkijnél egyrészt az a következtetés adódik, hogy az értéktörvény a kapitalizmusban és a szocializmusban nemcsak működési módjában, hanem lényegében is különbözik, másrészt ez a megkülönböztetés a kapitalizmus bírálatának is alapjául szolgál.

Abban a tényben, hogy e társadalomban a munka áru, a kapitalizmus természetellenes volta jelenik meg. A munka azonban nem lehet áru, mivel nem termékben testet öltött emberi munka eredménye és nem is különíthető el az embertől. Ezért a munka adásvétele valójában az ember adásvétele. A kapitalizmus, mutat rá Csernisevszkij, a bérrabszolgaság rendszere. A bérmunkarendszer a szó szerinti rabszolgarendszertől csak mennyiségi tekintetben különbözik. Az alávetettség fokában és időtartamában mutatkozó eltérések a rabszolga és a bérmunkás helyzete között mennyiségiek. A díjazás formájában mutatkozó különbség ugyancsak nem lényegbevágó; az előbbiek természetben, az utóbbiak pénzben kapják ugyanazt: vagyis a létfenntartáshoz szükséges minimumot. Csernisevszkijt itt láthatóan elragadja a dolgozók nyomorúságos sorsa miatti jogos felháborodása. Ez abból is kitűnik, hogy becsületes tudós létére nem hallgatja el: felismerte a bérmunka termelékenyebb voltát a rabszolgamunkához képest. Ezt azonban idealista módon azzal magyarázza, hogy a bérmunkás erkölcsileg és értelmileg fejlettebb a rabszolgánál, ezért okosabban és lelkiismeretesebben dolgozik.

A dolgozók (az „egyszerű emberek") helyzetét tehát elsősorban az jellemzi Csernisevszkij szerint, hogy teljesen a tulajdonnal rendelkezők kiszolgáltatottjai. A munkát — lényegében tehát az embert — adják-veszik, ami ellentétes az emberi méltósággal. A helyzetet súlyosbítja, hogy a munkáltatók érdekei közvetlenül is ellentétesek a dolgozókéval: a profit növekedése — miként Ricardónál is — a munkabér csökkenése révén valósulhat meg. E megállapításával Csernisevszkij, az ismert ricardói hibával ugyan, de a profitot az értéktöbbletre vezeti vissza. A két jövedelem ellentétes mozgását megfogalmazó tételéből azután Csernisevszkij olyan következtetésre jut, amelyben a tőkés felhalmozás általános törvényének fontos elemeit ismerhetjük fel. Rámutat arra, hogy a konkurrencia nyomán a termelés és a tőke egyre jobban koncentrálódik és centralizálódik. A tőkések versenyének eredménye a kistőkések elnyomása és tönkretétele, valamint néhány ezer nagytőkés gazdagságának növekedése. A bérmunkások versenye ugyanakkor egyre jobban leszorítja a béreket és a milliónyi szegény még szegényebb lesz.

Véleménye szerint a dolgozók helyzete mind relatíve — a tőkésekéhez képest —, mind abszolúte — a munkások konkurrenciájának bérleszorító hatására és a technikai haladás miatt növekvő munkanélküliség nyomán — egyre rosszabb lesz. Ami az abszolút elnyomorodást illeti, itt Csernisevszkij hasonló eredményt ér el, de hasonló hibát is követ el, mint Engels „A nemzetgazdaságtan bírálatának vázlata" vagy Marx „A bérmunka és tőke" című művében.

A mezőgazdaság problémái különösen érdekelték Csernisevszkijt. Nem szándékozunk itt kitérni olyan — az adott korban Oroszországban igen fontos — kérdésekre, mint a jobbágyság felszabadításának különböző lehetséges variációi, a földesúri gazdaság és gazdálkodás vonatkozásai, a paraszti földközösség (az obscsina) problémaköre. Ez utóbbit bizonyos mértékig a későbbiekben még érintjük.

Csernisevszkij a földjáradék-elméletében — mint korábban már említettük — részben elfogadja, részben bírálja és továbbfejleszti Ricardót. „Még a legrosszabb föld is — írja —, mely alkalmas a megművelésre, hoz járadékot (ezt Ricardo figyelmen kívül hagyja) ott, ahol a gabona árát nem a termelési költségek határozzák meg, hanem az ár (a nagyszámú lakosság vagy egyéb okok miatt) a költségeknél magasabban alakul ki, s ezen járadék összegével növekszik az összes többi föld járadéka is."[29] Itt lényegében — a termelési költség és az árak különbségéből adódó többletjáradékban — a hamis társadalmi érték gondolatának a csírája található meg. A járadékelméletből Csernisevszkij lényeges következtetést von le az osztályharcra vonatkozóan. „A járadékhoz fűződő érdekek ellentétesek a profithoz

[29] Csernisevszkij: O zemlje, kak elementye bogatsztva. P. Sz. Sz. II. kötet, 396. l.

és a munkadíjazáshoz fűződő együttes érdekekkel. A járadékot kapó renddel szemben a középső osztály és az egyszerű nép mindig szövetségesek voltak."[30] Csernisevszkij azonban egy pillanatra sem feledkezik meg arról, hogy a kapitalizmusban a tőkések és a munkások közötti ellentét az alapvető.

A mezőgazdaság fejlődésének problémáit vizsgálva Csernisevszkij rámutat arra, hogy a földjáradék akadályozza a technikai haladást és a termelés növekedésének lényeges gátja. Észreveszi, hogy a fejlődés útja a mezőgazdaságban is a termelés koncentrációja. A nagyüzem a mezőgazdaságban, úgyanúgy, mint az iparban, sokkal több lehetőséget nyújt a tudomány és a technika vívmányainak alkalmazására, mint a kisüzem. A nagyüzemi termelés jövedelmezőségében a mezőgazdaság és az ipar között még fennálló különbségek — hangoztatta Csernisevszkij — hamarosan eltűnnek. A kisüzem egyetlen előnyét Csernisevszkij abban látja, hogy lehetővé teszi a termelő közvetlen érdekeltségét a munka eredményében.

A magántulajdonon alapuló kapitalista termelés azonban ellentétben van az ésszerű földműveléssel. A kisüzem nem tud lépést tartani a tudomány és a technika fejlődésével, a tőkés nagybérlőket pedig a földmagántulajdon tartja vissza a jelentősebb befektetésektől. Csernisevszkij a tőkés gazdaság e területének vizsgálatából is a kapitalizmus törvényszerű bukásának, a szocializmus szükségszerűségének megfogalmazásához jut.

E felfogásában erősíti Csernisevszkijt a válságok elemzése is. A túltermelési válságok — mutatott rá — a kapitalizmus elkerülhetetlen velejárói. Nem állapítható meg ugyanis sem a szükségletek tényleges terjedelme és szerkezete, sem pedig a rendelkezésre álló erőforrások nagysága. A tőkés termelés a magántulajdon uralma következtében nem a szükségletkielégítésre, hanem az értékesítésre irányul. Mindezek következménye a válság, ami óriási pazarlással és a dolgozók millióinak szenvedésével jár. A válság ugyanakkor fokozza a tőkekoncentráció és centralizáció ütemét. A válság szükségszerűségét csak az új társadalom létrejötte szünteti majd meg.

Csernisevszkij behatóan foglalkozik a tőkés elosztási viszonyokkal is. Az elosztás vizsgálatakor abból az általános elvből indul ki, hogy „... a termelésnek három eleme van: a föld, a munka és a tőke. Attól függően, hogy ezeknek az elemeknek a birtoklása különböző osztályok között oszlik meg vagy egy osztály kezében koncentrálódik, a termék is megoszlik a különböző osztályok között, vagy az egész egy osztályé marad".[31] A kapitalizmus elosztási formája hármas tagoltságú. Az említett általános elv ugyanis a kapitalizmusban úgy konkretizálódik, hogy „... a termelés három elemének mindegyike egy külön osztályhoz tartozik és a termékből nekik jutó hányadot a vetélytársi versengés határozza meg. Az az osztály, amelyhez a munka tartozik a jelenleg létező formában a bérmunkások rendje és munkabért kap; a tőke a profitot kapó ipari vállalkozók osztályáé, a föld pedig az ingatlantulajdonosok osztályáé. Ezek személyesen egyáltalán nem vesznek részt a vállalkozásban, de járadékot kapnak a vállalkozóktól, mert megengedték, hogy ingatlanukat (földüket) használják".[32] A munkabérre Csernisevszkijnél sem érvényes az értéktörvény. A munkabér tendenciája felfogásában csökkenő. Ennek oka a többi között a népesség szaporodása, a női és a gyermekmunka alkalmazása. Ricardótól átveszi azt a tételt, hogy a bér és a haszon mozgása ellentétes. Nyomatékosan hangsúlyozza, hogy „... a termelés jelenlegi rendszerében a profit nagysága fordított arányban áll a munkabér mértékével"[33] s a tőkét az egész munkabéralap elnyelésében csak az korlátozza, hogy a munkások életbenmaradásához szükség van bizonyos fizikai minimumra.

Az elosztás vizsgálatából Csernisevszkij nagyon lényeges következtetést von le. „Mint láttuk — írja — maga a profit és a járadék arra törekszik, hogy megsemmisítse a termék hármas tagolású megoszlását, a járadék a profit és a munkabér elnyelésére törekedve, a profit pedig a munkabér elnyelésére törekedve épp saját sikereikkel döntik meg azt a rendszert, melynek segítségével sikereiket elérték. Amint a történelemből láthatjuk, a járadékot kapó rend, illetve a profitot kapó rend győzelmét minden egyes esetben szükségszerűen egy olyan fordulat követte, amely megdöntötte ezt a rendet."[34] Csernisevszkij szerint tehát a rendek, azaz osz-

[30] Csernisevszkij: Ocserki iz polityicseszkoj ekonomii. P. Sz. Sz. IX. kötet, 516. l.
[31] Csernisevszkij: I. m. 437. l.
[32] Csernisevszkij: I. m. 468. l.
[33] Csernisevszkij: I. m. 497. l.
[34] Csernisevszkij: I. m. 516. l.

tályok harcának gazdasági alapja van és ez a harc az egyik rend másik feletti uralmának erőszakos megdöntésével fejeződik be. A kapitalista fejlődés ellentmondásait tehát csak erőszakkal, forradalmi cselekvéssel lehet megoldani.

★

A jövő társadalmának szükségszerűségére vonatkozó megállapításainak elméleti alapjait Csernisevszkij a kapitalizmus bírálata révén teremtette meg. A kapitalizmust elemezve jutott arra a következtetésre, hogy mind hazája, mind a többi ország dolgozói számára az életviszonyok gyökeres megjavításának egyedüli útja a szocialista társadalom megteremtése, amelynek létrejötte szerinte szükségszerű. Csernisevszkij igyekezett az új társadalom képét minél részletesebben felrajzolni, s sok figyelemre méltó megállapítást tesz a szocialista gazdaságról.

Az új társadalom minden tekintetben felülmúlja majd a kapitalizmust. A szocializmus — amelyet fejlett termelőerők, kollektív tulajdonon alapuló kollektív termelés és a szükségletek kielégítésének célját közvetlenül szolgáló gazdálkodás jellemez — a bőség és az igazságosság megvalósulása lesz.

A kollektív tulajdon lehetővé teszi, hogy a termelés és a fogyasztás között szoros kapcsolat alakulhasson ki. A termelés célja a szükségletek kielégítése. A munkamegosztás ésszerű megszervezése a megismert szükségleteknek a kapitalizmushoz képest sokkal teljesebb kielégítését teszi lehetővé, mivel kiküszöbölhető az előző társadalmat jellemző pazarlás.

A szocialista gazdaságban egyre nagyobb szerepet játszik a termékek közvetlen elosztása és a csere egyre szűkebb területre korlátozódik.

A gazdasági életben megszűnik a kapitalizmusra jellemző anarchia és helyébe a társadalmi szabályozás lép. Ennek keretében mindenekelőtt a szükségletek felmérésére van szükség. Ez a feltétele annak, hogy a termelőerőket ésszerűen és tervszerűen lehessen elosztani a különféle gazdasági ágak között. A termelőerők tervszerű elosztásának másik feltételét Csernisevszkij az egyes termékek előállításához szükséges munka mennyiségének meghatározásában látja.

A jól megszervezett termelés eredményeit a szocializmusban teljes mértékben a dolgozók élvezik. Megszűnik a kizsákmányolás. Már egyedül ez a tény is hallatlanul megnöveli a dolgozók aktivitását, munkájának hatékonyságát. A dolgozók mindent megtesznek a termelékenység növekedéséért, minthogy ez közvetlenül a szükségletek jobb kielégítéséhez vezet. Gyökeresen megváltozik a munkához való viszony. Míg a munka a kapitalizmusban kényszerűségből végzett tevékenység, addig a szocializmusban életszükségletté válik. Az életmegnyilvánulásként, örömmel végzett munka újabb lehetőséget ad az embernek arra, hogy fokozottabban felhasználja a természet erőit saját termelőerőinek fejlesztésére és ezzel szükségleteinek magasabb szinten történő kielégítésére. A dolgozók között ezzel megszűnik a kapitalizmusban rájuk kényszerített konkurrenciaharc. Ennek helyébe a valódi emberi kapcsolatok, a kölcsönös segítés és a teljesítmény fokozását célzó termelési versengés lép. A munka jellegének gyökeres megváltozásában az is szerepet játszik továbbá, hogy a munkamegosztás rendszerében a dolgozók új módon találják meg helyüket. A társadalom lehetővé teszi tagjainak, hogy a képességeiknek és érdeklődésüknek leginkább megfelelő foglalkozások közül többnek szakismereteit is elsajátíthassák, és így munkakedvüket több szakmában is kiélhessék.

Az új társadalomban a dolgozók társulásai alkotják a termelés kereteit. E társulások a kollektív tulajdon alapján végzendő önálló alkotómunka egységei. Lehetőséget nyújtanak az egyéni kezdeményezés kibontakozására, a termelékenység állandó emelésére, a munka eredményében való közvetlen érdekeltség érzékelésére.

Az új társadalom Csernisevszkij rajzolta képének legtöbb vonása megtalálható az angol és a francia utópikus szocialistáknál is. Csernisevszkij azonban tovább megy náluk. Arra is választ keres, miért és milyen körülmények között keletkezett a szocializmus elmélete, milyen társadalmi osztályoknak áll érdekében a szocializmus megvalósulása. A szocializmus sorsa nála szorosan összefügg az osztályharccal. Csernisevszkij joggal tekinthető a Marx előtti korszak legkiemelkedőbb szocialistájának.

A szocializmus szükségességét Csernisevszkij a következőképpen vezeti le. A gépi technikán alapuló nagyüzemet a tulajdonosa nem tudja kellően áttekinteni, s így vezetni sem. A nagyüzemi termelés sikeresen csak akkor folytatható, ha minden termelő tulajdonos lesz. A tudomány feltárta, hogy akkor következik be a legnagyobb fejlődés, ha a vállalat átmegy a közvetlen termelők kezébe. Ez a gondolat

egyre népszerűbb lesz a dolgozó tömegek körében. Amikor pedig ezt a gondolatot a megvalósításában érdekeltek többsége magáévá teszi, szükségszerűen bekövetkezik a szocializmus. A szocializmus tehát Csernisevszkijnél is a tudat fejlődésének szükségszerű eredménye, habár ezt igyekszik az anyagi termelésre visszavezetni.

Csernisevszkij hangsúlyozza, hogy a nyugati tudomány az orosznál hamarabb jutott el a szocializmus eszméjéhez. Ezt az eszmét felhasználva azonban Oroszország hamarabb érkezett el a szocializmushoz, mint Nyugat-Európa.

Csernisevszkijnél a társadalmi fejlődés fő vonala: jobbágyrendszer — kapitalizmus — szocializmus. Ezt a sémát azonban nem tekinti merevnek. A szocializmusba el lehet jutni mind a kapitalizmusból, mind a jobbágyrendszerből. A kapitalizmusból a szocializmusba vezető út Csernisevszkijnél nem olyan részletesen kidolgozott, mint az ún. nem kapitalista út. Mindkét útra jellemző azonban az osztályharc és az, hogy a hatalmat a dolgozók ragadják a kezükbe.

A szocializmust Csernisevszkijnél is a társadalmi termelés és a közös tulajdon jellemzi. A szocializmusra való áttérés reális lehetőség az esetben is, ha a termelésnek csak a társadalmi jellege alakult ki és akkor is, ha csak a közös tulajdon létezik. Az első esetben a közös tulajdont, a másodikban pedig a termelés társadalmi jellegét kell kialakítani. A szocializmus elve tehát Csernisevszkij szerint Nyugaton megköveteli, hogy a termelési tényezők a dolgozók kollektív tulajdonába kerüljenek. A kollektív tulajdonnak azonban Nyugaton nincsenek meg a kiinduló formái, míg Oroszországban ez a paraszti földközösség, az obscsina formájában adott. „Azok a szokások, magatartási módok — írja —, amelyeknek a meghonosítása az angolok és a franciák számára hallatlanul nehéznek tűnik, az oroszok számára tényként léteznek mindennapi népi életükben... A dolgoknak az a rendje, amely felé a Nyugat hosszú és nehéz úton még csak törekszik, falusi életünk népszokásában már megvan."[35] Ezért valósulhat meg szerinte könnyebben Oroszországban a szocializmus, a közös termelés.

Csernisevszkij bírálta Herzent az obscsina (faluközösség) idealizálásáért és helyesen emelte ki, hogy az obscsina fennmaradása az ország gazdasági elmaradottságának a kifejezője. Mindamellett Csernisevszkij is azt vallotta, hogy a szocializmushoz vezető úton Oroszországban az obscsina kiindulópontul szolgálhat. Az obscsina idealizálóitól eltérően azonban hangsúlyozza, hogy az obscsina csak kiindulópont, és a szocializmus megerősödéséhez elengedhetetlen a gépi nagyüzemi termelés fejlődése.

Csernisevszkij szerint az önálló kistermelő gazdaságról, az obscsina tulajdonán alapuló parasztgazdaságról a legkönnyebb áttérni a szocializmusra, mivel egyik sem ismeri a kizsákmányolást, egyikben sem meghatározó az adásvétel, és a jövedelmek — a járadék, a profit és a munkabér — egy esetben sem különülnek el. A maga számára végzett munkának — az önálló kistermelésre jellemző sajátosságnak — a természetes folytatását és fennmaradásának garanciáját látta a szocializmusban.

Csernisevszkij szocializmusa jellegét tekintve parasztszocializmus. A társadalom átalakításának alapja a földtulajdon meghatározott formája. A földesúri földek kisajátítása — az obscsina mellett — megteremti a szocializmus alapját. A parasztok, a dolgozók artyelbe egyesülnek. Csernisevszkij az állam támogatásával megszilárduló artyelt tekinti a szocializmus gazdasági alapegységének. A szocializmus ilyen értelmezése a fejlődés azon fokának felel meg, amikor a szocializmus elmélete még nem kapcsolódott össze a munkásmozgalommal. Nézeteiben itt egyértelműen a fejlődésében elmaradott Oroszország társadalmi-gazdasági viszonyai tükröződnek. A fő forradalmi erőnek a parasztságot tekintette. Nem látta — és Oroszországban körbetekintve nem is láthatta —, hogy a szocialista forradalom megindulásának objektív és szubjektív feltételei vannak, hogy ezek megérlelődése a kapitalizmus keretei között történik, hogy a régi rend széttörésében és az új szocialista társadalom létrehozásában leginkább érdekelt osztály, a proletariátus lehet csak e folyamatok döntő ereje.

★

Természetesen egy cikk keretében nem vállalkozhatunk arra, hogy Csernisevszkij valamennyi közgazdasági megállapítására kitérjünk, illetve nézeteit behatóan elemezzük. Az érdeklődők szíves figyelmébe ajánljuk a gazdag szovjet irodalomból — egy 1958-as bibliográfia több mint 90 Csernisevszkij közgazdasági nézeteivel

[35] Csernisevszkij: Szlavjanofili i voprosz ob obscsinye. P. Sz. Sz. IV. kötet, Moszkva, 1948. 743. l.

vagy e nézetek egyes vonatkozásaival foglalkozó publikációt sorol fel — három szerző: Cagolov, Reuel, Zamjatyin írásait,[36] melyekre mi is nagymértékben támaszkodhattunk cikkünk megírásakor.

Magától értetődőnek tartjuk továbbá, hogy még utalásszerűen sem tértünk ki Csernisevszkij esztétikai, pedagógiai, történelmi, filozófiai stb. nézeteire. Egy kérdést azonban, amely hazánk történelméhez is kapcsolódik, még érintünk.

Csernisevszkijt mint forradalmi demokratát állandóan foglalkoztatták az európai forradalmi mozgalmak eseményei. Különösen nagy figyelmet fordított a magyar függetlenségi harc történetére és az 1849 utáni magyarországi helyzet alakulására. Folyóiratában, a Szovremennyikben az 50-es évek végén, a 60-as évek elején, rendszeresen közölt magyar vonatkozású írásokat. Ezekben részletesen és nagy politikai éleslátással elemezte a magyarországi eseményeket — felismerve azok nagy nemzetközi jelentőségét. Csernisevszkij fokozott figyelmét e téma iránt az orosz forradalmi mozgalom erősítésének szándéka magyarázta. A nyugati forradalmi mozgalmak ismertetésével, elemzésével és értékelésével az orosz forradalom számára kívánt segítséget nyújtani. Tisztában volt azzal, hogy valamennyi ország népeinek a társadalmi haladásért folytatott mozgalmai hatnak egymásra és fontos tanulságokat szolgáltathatnak egymás számára. Ezért és ebből a szempontból tulajdonított nagy jelentőséget a magyar ügynek.

Mint más írásainak publikálásakor, az erről szólók közzétételében is meg kellett küzdenie a cenzúra támasztotta nehézségekkel. Ezért a tények gondos ismertetésére, a forradalmi mozgalmakkal való szolidaritásának kifejezésére és az orosz forradalmi mozgalom számára hasznosítható analógiák kiemelésére törekedve, hosszú részleteket közöl — kommentár nélkül — angol újságokból. „Azt mondhatnánk — írja Fogarasi Béla a „Csernisevszkij a magyarokról" című kötet előszavában —, hogy Csernisevszkij cikkeiben az analógia hasonló szerepet játszik, mint a magyar költők verseiben az 1849 után következő korszakban az allegória."[37] Csernisevszkij elemzései, értékelései gyakran egybevágnak Marx és Engels általa nem ismert megállapításaival. Magyarország nemzeti önállóságát Csernisevszkij az európai haladás egyik fontos feltételének tekintette. Értékes gondolatokat fejtett ki az Osztrák Birodalomban élő különböző népek egymáshoz való viszonyáról, valamint a bécsi udvar arra irányuló mesterkedéseiről, hogy uralmát a népek megosztásával és szembeállításával igyekezzen fenntartani. Csernisevszkij rámutatott arra, hogy az Ausztria kötelékébe tartozó nemzetiségek kölcsönös gyűlölködéséből csakis a bécsi kormány húz hasznot. Politikai szemléiben nemegyszer kifejezésre juttatta azt az aggodalmát, hogy egy ismételt magyarországi forradalmi megmozdulás esetén az Osztrák Birodalomban élő szlávok megint a reakció engedelmes eszközei lesznek. Csernisevszkij számára teljesen egyértelmű, hogy az alapvető a rendi kérdés, a társadalmi haladás, a forradalom ügye és a nemzetiségi kérdést ennek alárendelten kell kezelni.

Ezzel nemcsak Oroszország, hanem más országok haladó, demokratikus forradalmai számára is fontos és napjainkban is aktuális tanulságokat tárt olvasói elé.

Mihalik István—Szigeti Endre

[36] Cagolov: Ekonomicseszkaja tyeorija N. G. Csernisevszkogo (Csernisevszkij közgazdasági elmélete). Lásd Isztorija russzkoj ekonomicseszkoj miszli. I. kötet, 2. rész, Moszkva, 1958. 592—786. l.; Reuel: Csernisevszkij — velikij ucsonij i revoljucionyer domarkszova perioda (Csernisevszkij a Marx előtti korszak kiemelkedő tudósa és forradalmára). Lásd Russzkaja ekonomicseszkaja miszl 60—70 godov XIX. veka i markszizm. Goszpolitizdat, Moszkva, 1956. 83—132. l.; Zamjatyin: Ekonomicseszkije vzgljadi N. G. Csernisevszkogo (Csernisevszkij közgazdasági nézetei) Goszpolitizdat, Moszkva, 1951. 448. l.

[37] Csernisevszkij a magyarokról. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1953. 4. l.

UNCTAD szeminárium Budapesten a kelet-európai szocialista országok és a fejlődő országok közötti gazdasági együttműködésről

Az ENSZ Kereskedelmi és Fejlesztési Konferenciájának (UNCTAD) Titkársága és a Magyar Tudományos Akadémia Világgazdasági Kutató Intézete közösen nemzetközi szemináriumot szervezett, amelyen hét fejlődő és hat KGST-ország, valamint öt nemzetközi szervezet képviselői vettek részt.*

Az 1978. március 6—10 között megtartott tanácskozás bevezető előadását *Bognár József* akadémikus, a Világgazdasági Kutató Intézet igazgatója tartotta. Rámutatott a szocialista és a fejlődő országok közötti gazdasági együttműködés bővítésének fontosságára, különösen az új nemzetközi gazdasági rendért folytatott közös harc körülményei közepette. Kiemelte, hogy a két országcsoport közötti új típusú gazdasági együttműködés még a világgazdaság kritikus időszakaiban is jól működik. Az elért eredményekkel azonban nem lehetünk elégedettek. Felhívta a figyelmet arra, hogy a világgazdaságban az elmúlt években korszakváltás következett be, egy sor új tényező (globális probléma) jelent meg. Hatásuk a nemzetközi együttműködés rendszerére jelentős. Mind a szocialista, mind a fejlődő országok gazdaságában új tényezők hatásával kell számolni, újszerűen kell viszonyulni a két országcsoport együttműködésének módszereihez is. Mindkét országcsoport gazdasági fejlődésében nő a külgazdasági tényezők növekedési szerepe, a szocialista országok a gazdaságfejlesztés intenzív szakaszába érkeztek, ami újfajta együttműködési szükségleteket és lehetőségeket teremt. Nyomatékkal mutatott rá, hogy tudatos erőfeszítésekkel kell elkerülni nagy párhuzamos ipari kapacitások kiépítését a szocialista és a fejlődő országokban, mivel az ennek következtében kibontakozó verseny káros a két országcsoport alapvető gazdasági érdekközösségére, a létrejött jó kapcsolatokra, s a beruházási erőforrások ésszerűtlen hasznosításához vezetne.

A szemináriumon megvitatott kérdések három csoportra oszthatók: 1. Az egyes országok által a szocialista és fejlődő országok gazdasági együttműködésében eddig szerzett tapasztalatok ismertetése és értékelése; 2. A gazdasági együttműködés bővítésének lehetőségei és szükségessége; 3. A két országcsoport együttműködése mechanizmusainak, módszereinek tökéletesítése.

Az együttműködés eddigi eredményeinek értékelése

A résztvevők megállapították, hogy a kelet-európai szocialista országok és a fejlődő országok gazdasági együttműködése az utóbbi időben igen intenzívvé vált s a világgazdaság legdinamikusabb szektora. E dinamikus fejlődés tényezői: a szocialista és a fejlődő országok kereskedelemösztönző gazdaságpolitikai intézkedései; a két országcsoport gazdasági komplementaritásából fakadó együttműködési lehetőségek tudatosabb kihasználása; a szocialista országok stabil és gyors ütemű gazdasági fejlődése; a külgazdasági tényezők jelentőségének fokozódása mindkét országcsoportban; együttműködésük stabil és hosszú távú jellegének erősödése és a korszerű együttműködési formák (ipari kooperáció, joint venture stb.) fokozottabb alkalmazása.

Gazdasági együttműködésük a kelet-európai szocialista országokkal több fejlődő országban számottevően segítette a gazdasági elmaradottság felszámolására irányuló erőfeszítéseket, különösen a nemzeti ipar alapjainak lerakását, a nemzeti szakemberképzést és a fejlett tőkésországoktól, illetve a transznacionális társaságoktól való egyoldalú és túlzott függőség csökkentését.

E kedvező fejlődési tendencia ellenére a két országcsoport gazdasági együttműködésének mai szintje kisebb, mind a kívánatos, mindpedig a lehetséges szintnél. 1976-ban az európai KGST-országok és a fejlődő országok közötti kereskedelem

* Algéria, Egyiptom, Ghana, India, Irak, Panama, Szudán; Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország, NDK, Szovjetunió; UNCTAD, UNIDO; Afro-Ázsiai Népek Szolidaritási Szervezete, Banán Exportáló Országok Szervezete, Harmadik Világ Fórum.

20,7 milliárd dollárt tett ki, ami a világkereskedelemnek csupán, 2,1 az európai KGST-országok összes külkereskedelmi forgalmának 11,7, a fejlődő országokénak pedig 4,1 százaléka. Általános volt az egyetértés, hogy még jelentős kiaknázatlan tartalékai vannak a két országcsoport gazdasági együttműködése intenzifikálásának. Az elhangzott előadások szerint a gazdasági együttműködést még mindig több tényező korlátozza. Például az, hogy a fejlődő országok többsége változatlanul a fejlett tőkésországok politikai és gazdasági befolyása alatt áll, egy részükben politikai előítélet és diszkrimináció tapasztalható a kelet-európai szocialista országokkal szemben, a széles körű tapasztalatok hiánya a szocialista országok részéről olykor túlzott óvatosság és a kockázattól való félelem az új együttműködési formák elterjesztésében.

Többen rámutattak, hogy a két országcsoport gazdasági kapcsolatainak valóságos jelentőségét nem lehet csupán mennyiségi mutatók alapján megítélni, mivel ezen országok új típusú, kizsákmányolásmentes, a partnerek egyenlőségén és a kölcsönös előnyökön nyugvó kapcsolatai túlmutatnak az érintett országok együttműködésén és előnyösen befolyásolják a fejlődő országok fellépését, tárgyalási pozícióját a fejlett tőkésországokkal szemben is. Többen hangsúlyozták, hogy a szocialista és a fejlődő országok gazdasági, kereskedelmi kapcsolatai a világgazdaság sajátos kapcsolatai, amelyek nem sorolhatók az ún. Észak—Dél-kapcsolatok kategóriájába.

A gazdasági együttműködés további intenzifikálásának lehetőségei

A résztvevők a figyelmet főleg a szocialista és a fejlődő országok közötti gazdasági együttműködés további bővítésének kérdéseire fordították. Teljes nézetazonosság alakult ki a résztvevők között abban, hogy szükséges és lehetséges a két országcsoport gazdasági együttműködésének további intenzifikálása. Többen hívták fel a figyelmet arra, hogy ez fontos hozzájárulás lenne az új nemzetközi gazdasági rend ügyének előmozdításához, mivel a szocialista és a fejlődő országok gazdasági kapcsolatai az új gazdasági rend növekvő fontosságú elemét képezik, amely jelentős hatást gyakorol a fejlődő országok és a fejlett tőkésországok gazdasági együttműködésére is.

Egyetértettek abban, hogy a kelet-európai szocialista országok és a fejlődő országok gazdasági együttműködése további széles körű bővítésének lehetőségei kedvezőek. Mind a szocialista és a fejlődő országokban, mind pedig a világgazdaság egészében nagy jelentőségű szerkezeti változások zajlanak és új tényezők jelennek meg, amelyek jelentősen befolyásolják mindkét országcsoport nemzetközi gazdasági cselekvésének feltétel- és követelményrendszerét. A résztvevők e változásokat egészükben úgy értékelték, hogy a szocialista és a fejlődő országok közötti gazdasági együttműködés elmélyítésének irányába hatnak. Egyes résztvevők azt hangsúlyozták, hogy a következő időszakban a két országcsoport gazdasági kapcsolataiban új, a korábbinál dinamikusabb fejlődési szakasz bontakozik ki. A gazdasági együttműködés bővítéséhez kedvező alapul szolgálnak a következő tényezők: az új nemzetközi gazdasági rendért vívott közös harc; mindkét országcsoport gazdasági potenciálja dinamikusan, a világgazdasági átlagnál gyorsabban fog nőni; az alapvető szükségletek kielégítését célzó fejlesztési erőfeszítések előtérbe kerülése; (e téren a szocialista országok alkalmasabb partnerei a fejlődő országoknak, mint a fejlett tőkésországok) a fejlődő országok és a fejlett tőkésországok közötti nemzetközi munkamegosztás működési zavarainak fokozódása; a fejlett tőkés gazdaságok növekedésének tartósnak ígérkező lassulása és egyensúlyi zavarai, valamint a protekcionizmus emiatt várható fokozódása; a külgazdasági tényezők szerepének további növekedése a szocialista országok gazdasági fejlődésében; kölcsönös törekvések az együttműködés mechanizmusainak, intézményi rendszerének tökéletesítésére és hosszú távú alapokra helyezésére a szocialista és a fejlődő országok részéről.

Többen rámutattak: fontos és kívánatos, hogy a fejlődő és a szocialista országok gazdasági együttműködése a jövőben is, mint a fejlett tőkésországok és a fejlődő országok közötti munkamegosztás reális alternatívája funkcionáljon, amelyben nem veszik át a piacgazdaságok közötti együttműködésben alkalmazott, egyoldalú előnyök szerzését és asszimetrikus kapcsolati rendszer kialakulását lehetővé tevő módszereket és mechanizmusokat.

Az együttműködés új formáit fokozottabban kell alkalmazni

A résztvevők egyöntetűen hangsúlyozták, hogy a két országcsoport gazdasági együttműködésének további bővítése kedvező lehetőségeinek gyakorlati megvalósítása döntően attól függ majd, hogy milyen mértékben sikerül az új együttműködési formákat kiterjedten alkalmazni, s az együttműködés intézményi és jogi kereteit bővíteni, tökéletesíteni. E téren mind a szocialista, mind a fejlődő országok kormányainak tudatos, átfogó és hathatós erőfeszítéseket és intézkedéseket kell tenniük.

A kelet-európai szocialista országok képviselői nyomatékosan hangsúlyozták, hogy az elkövetkezendő időszakban még inkább fokozni kell az együttműködés tervszerű, hosszú távú és stabil jellegét. Erre különösen szükség van a fejlett piacgazdaságok működési zavarai és a világpiacok fokozódó ingatagsága okozta, a korábbinál sokkal bizonytalanabb, kevésbé előrejelezhető külgazdasági környezetben. Az utóbbi időben a Szovjetunió több fejlődő tőkésországgal (India, Irán, Afganisztán) kötött 15 éves átfogó, hosszú lejáratú az érintett országok kereskedelmi, ipari, tudományos és műszaki együttműködésére kedvezően ható együttműködési megállapodást.

A két országcsoport gazdasági együttműködésének tartóssá, rendszeressé és stabilabbá tétele szükségessé teszi a kelet-európai szocialista országok és a fejlődő országok *tervezési és gazdaságpolitikai együttműködésének* kialakítását, illetve továbbfejlesztését. Több delegátus hívta fel a figyelmet arra, hogy az együttműködés bővítésének lehetőségeire és feltételeire nagy hatással van az, hogy a kelet-európai szocialista országok fejlett tervgazdálkodást folytatnak. A hosszú távú együttműködési kapcsolatok megalapozása ezért különösen azokkal a fejlődő országokkal valósítható meg, amelyek gazdaságukat közép- és hosszú távú tervek, illetve fejlesztési programok alapján fejlesztik. Néhány fejlődő országban már elértek bizonyos kezdeti eredményeket a tervezési együttműködésben, de annak érdekében, hogy a fejlődő országok fejlesztési és kereskedelmi szükségletei szervesen épüljenek be a szocialista országok közép- és hosszú távú terveibe, további kölcsönös energikus erőfeszítésekre van szükség. Az egyik magyar résztvevő felvetette: célszerű a lehető legnagyobb mértékben megvalósítani a szocialista és a fejlődő országok tervperiódusainak összehangolását. Több szocialista és fejlődő országbeli résztvevő hangsúlyozta, hogy a tervezési együttműködéssel párhuzamosan kívánatos fokozottabb gazdaságpolitikai koordináció, amelyen belül különösen nagy figyelmet kell fordítani a beruházáspolitika egyeztetésére. A tervezési és gazdaságpolitikai együttműködés kialakítását, illetve fejlesztését több résztvevő különösen azért tartotta sürgős feladatnak, hogy elkerülhessék a mindkét országcsoport kereskedelmi érdekeit károsan befolyásoló nagyméretű párhuzamos ipari kapacitások kialakulását. Különösen a magyar résztvevők hangsúlyozták, hogy tudatos erőfeszítésekkel kell elejét venni annak, hogy a szocialista és a fejlődő országok versenytársakká váljanak, s így rontsák egymás piaci lehetőségeit. Ellenkező esetben az exportorientált párhuzamos ipari kapacitások létrejöttéből elkerülhetetlenül a fejlett országok fogják a fő hasznot húzni, miközben a fejlődő és a szocialista országok gazdasági érdekellentétei is fokozódhatnak. Több delegátus (India, Algéria, UNIDO) támasztotta alá gyakorlati tapasztalatokkal azt a felismerést, hogy egyes termékeknél, illetve árucsoportokban a világpiacokon (különösen a fejlett tőkésországok piacain) már manapság is nemkívánatos verseny van a szocialista és a fejlődő országok között. Az ilyen helyzetek elkerülése végett aktívan támaszkodni kell a tervezési és gazdaságpolitikai együttműködés ez ideig alig kiaknázott lehetőségeire. E módszerekkel el kell érni, hogy mind a szocialista, mind pedig a fejlődő országok csoportjában tudatos erőfeszítéseket tegyenek az egymás szükségleteihez való szerkezeti alkalmazkodásra.

A résztvevők nagy jelentőséget tulajdonítottak a fejlődő és a szocialista országok közötti *ipari együttműködés* további fejlesztésének. A szocialista delegátusok elmondották, hogy országuk a jövőben is kiemelkedő fontosságot tulajdonít a fejlődő országok iparosítási törekvései támogatásának, a kölcsönösen előnyös ipari munkamegosztásnak és együttműködésnek. Többen rámutattak arra, hogy e téren a két országcsoport munkamegosztásának elvileg különböznie kell a fejlődő országok és a fejlett tőkésországok, illetve a transznacionális társaságok között kialakult, egyoldalú függőséget kiváltó ipari munkamegosztástól. A szocia-

lista országoknak támogatniok kell a tudomány- és technikaintenzív ágazatok és a velük kapcsolatos kutatási és fejlesztési tevékenység létrehozását a fejlődő országokban. Az alapvető szükségletek kielégítésével összefüggő iparágakban a szocialista országok értékes tapasztalatokkal rendelkeznek és különösen eredményes támogatást nyújthatnak a fejlődő országoknak. Az ipari együttműködésben már eddig is jelentős eredmények születtek, számottevőek azonban még a tartalékok, amelyeket elsősorban az ipari kooperáció korszerűbb, komplexebb, tartós együttműködés kialakulását lehetővé tevő formáinak fokozottabb és széles körű alkalmazásával lehet kihasználni. Az elmúlt évek tapasztalatai szerint az ipari és műszaki együttműködés különösen kedvező kereskedelemteremtő hatással volt az ipari félkész- és késztermékek kölcsönös forgalmára. Különösen beváltak az ún. *kompenzációs ügyletek.* A fejlődő országok szocialista országokba irányuló ipari félkész- és késztermékexportjának az utóbbi időben bekövetkezett jelentős emelkedése nagymértékben a kompenzációs együttműködési egyezményekben szereplő, a természetbeni visszafizetésre vonatkozó rendelkezéseknek tulajdonítható. A jövőben az ipari munkamegosztás terén fokozottabban kell törekedni a *háromoldalú együttműködésre,* amelynek keretében fejlődő, szocialista és fejlett tőkésországok vállalatai erőforrásaik egyesítésével vesznek részt a fejlődő országokban ipari objektumok létrehozásában. Ez az együttműködési forma az utóbbi években alakult ki és kedvezően hatott a fejlődő országokba irányuló technológiatranszferre és a fejlődő országok iparcikkexportjának növekedésére.

Több szocialista ország (Szovjetunió, Csehszlovákia, NDK) delegátusa kívánatosnak tartotta a két országcsoport ipari együttműködésének az ún. *fejlesztési központok* révén való fokozottabb bővítését. A szocialista országok úgy vélik, hogy az ipari együttműködést nem ésszerű csupán egyes vállalatok vagy akár ágazatok létesítésére korlátozni. Az egyedi vállalatok létrehozása mellett az együttműködést ki lehet terjeszteni olyan ipari vagy ipari és mezőgazdasági komplexumok létesítésére, amelyek a vállalatok vagy ágazatok egy csoportjának megfelelően koordinált, vertikális felépítésű rendszerét képezik. A fejlesztési központok létesítésével elkerülhető olyan enklávék kialakulása a fejlődő országok gazdaságában, mint amilyenek a fejlődő országok és a fejlett tőkésországok transznacionális vállalatai közötti ipari munkamegosztásban rendszerint kialakulnak. A fejlesztési központ a nemzetgazdaság integráns részévé és dinamikus hajtóerejévé válhat. Az e téren szerzett gyakorlati tapasztalatok igen pozitívak.

Mind fejlődő, mind pedig szocialista országbeli résztvevők felhívták a figyelmet arra, hogy az ipari együttműködés fokozása nem jelentheti más területeken, különösen azonban a *mezőgazdaságban folytatott együttműködés* elhanyagolását, illetve nem kielégítő fejlesztését. Több fejlődő országbeli delegátus véleménye szerint a legtöbb fejlődő országban a mezőgazdasági termelés erőteljes bővítése az egyik legfontosabb és a legalapvetőbb gazdaságpolitikai feladat. E téren a szocialista országok támogatása és tapasztalatai rendkívül értékesek a fejlődő országok számára.

A szeminárium vitái során sok szó esett a kelet-európai szocialista és fejlődő országok gazdasági kapcsolatai fokozottabb *multilateralizálásáról.* Az utóbbi időben különösen a fizetések területén következett be ugrásszerű fejlődés a többoldalú kapcsolatok különböző formáinak alkalmazásában. Más területeken a többoldalú együttműködési formák a kívánatosnál kisebb mértékben terjedtek el. A résztvevők között egyetértés alakult ki abban, hogy a multilaterális módszerek új ösztönzést adhatnak a gazdasági együttműködésnek azokon a területeken, ahol a bilaterális formák alkalmazásával már nem lehet a kapcsolatokat dinamikusan bővíteni. Egyes résztvevők rámutattak, hogy a két országcsoport együttműködésének számos területén még nem aknázták ki teljesen a kétoldalú kapcsolatok fejlesztésének lehetőségeit sem. A fizetések többoldalú rendszerének fejlesztése és a már említett háromoldalú ipari kooperáció szélesebb körű alkalmazása mellett — egyebek között — fokozni kell a szocialista országok többoldalú együttműködését a fejlődő országoknak nyújtott műszaki és gazdasági támogatás terén és lehetővé kell tenni, hogy a fejlődő országok részt vehessenek a KGST-országok nemzetközi szervezeteinek tevékenységében, illetve a tagországok közös objektumaiban.

Az UNCTAD-titkárság munkatársa és néhány szocialista delegátus felhívta a figyelmet arra, hogy a KGST Nemzetközi Beruházási Bankjának Speciális Alapjára a jövőben fokozottabban kell támaszkodni a két országcsoport közötti többoldalú együttműködés finanszírozásában. A szovjet résztvevők a gazdasági együttműkö-

désre kedvező hatást várnak a KGST és az egyes fejlődő országok olyan multilaterális együttműködési megállapodásaitól, mint amilyent ez idáig Irak és Mexikó kötött a KGST-vel. Egyesek fontosnak tartották a szocialista, illetve a KGST-országok és a fejlődő országok regionális nemzetközi szervezetei közötti gyakorlati együttműködés megteremtését.

A résztvevők szerint a két országcsoport közötti *kereskedelmet akadályozó tényezőket* mind az UNCTAD fórumain, mind pedig az egyes érdekelt országokban tanulmányozni kell, elhárításukra meg kell tenni a szükséges intézkedéseket. Egyes fejlődő országbeli delegátusok szerint a szocialista országoknak nagyobb figyelmet kell fordítaniuk a fejlődő országok félkész- és késztermékexport potenciáljára s inkább kell e téren a fejlődő országokra, mint potenciális szállítókra támaszkodni. A kelet-európai szocialista országok tegyék lehetővé, hogy a fejlődő országok termékei akadálymentesen, kedvezményesen juthassanak be piacaikra. Az e téren hozott eddigi pozitív intézkedések kedvezően hatnak a fejlődő országok exportlehetőségeire. Az egyik magyar résztvevő azonban szükségesnek találta megjegyezni, hogy a nyújtott preferenciákat gyakran nem a fejlődő országok, hanem az iparba beépült transznacionális társaságok élvezik. A szocialista országok képviselőinek benyújtott esettanulmányai és a felszólalások alapján megállapítható, hogy távlati terveikben a szocialista országok a fejlődő országokból származó félkész- és késztermékimport dinamikus növelését irányozzák elő. E termékek aránya a szocialista országok importjában jelentősen emelkedik majd.

Szovjet résztvevők, valamint az UNCTAD-titkárság előadása rámutatott: kívánatos, hogy egyes fejlődő országok szüntessék meg a szocialista országok termékeivel szembeni diszkriminálást, s részesítsék azokat legalább a fejlett tőkésországok termékeivel azonos elbánásban. Kívánatos, hogy a szocialista országok valamennyi fejlődő országgal a legnagyobb kedvezmény elve alapján kereskedjenek. Szovjet részről felvetették, hogy a fejlődő országok a szocialista országokkal folytatott kereskedelmük dinamikusabbá tétele végett fokozottabban támaszkodhatnának az állami ösztönzés eszközére. Egyes résztvevők hangsúlyozták, hogy a két országcsoport közötti kereskedelem nagyobb részét kellene közvetlenül, a ma még jelentős közvetítőkereskedelem kiiktatásával, illetve csökkentésével lebonyolítani.

Egyes fejlődő országbeli (Ghana, Panama) delegátusok kívánatosnak ítélték, hogy a kelet-európai szocialista országok saját érdekükben s a fejlődő országok követeléseinek hathatósabb támogatására vegyenek részt a különböző nemzetközi fórumok vitáiban, aktívabban kapcsolódjanak be a nemzetközi gazdasági ügyek intézésébe. Ez szükséges feltétele a két országcsoport akcióegysége megalapozásának, illetve erősítésének.

Több fejlődő országbeli (Ghana, Panama, India) résztvevő rámutatott: intézkedéseket kell tenni a két országcsoport közötti „információs szakadék" áthidalására, mivel a jelenlegi korlátozott információáramlás fékezi az együttműködést. A ghanai résztvevő különösen ipari információs központok létrehozását tartotta szükségesnek.

A gazdasági együttműködés intézményi kereteinek tökéletesítése

A résztvevők állást foglaltak a gazdasági együttműködésre kedvező intézményi kapcsolati formák mellett. A hosszú távú gazdasági és műszaki-tudományos együttműködés gyakorlati megvalósítására minél szélesebb körben kell vegyes kormányközi bizottságokat létesíteni. Az indiai küldött a gyakorlati tapasztalatokra hivatkozva hasznosnak minősítette e bizottságok működését. A szovjet résztvevők szerint a kedvező gyakorlati tapasztalatok alapján szükséges a vegyes kormányközi bizottságok szerepének fokozása. A ghanai küldött véleménye szerint a gazdasági és kereskedelmi egyezményeket rugalmasabbá kell tenni. Az egyik lengyel küldött hangsúlyozta, hogy célszerű fokozni a szocialista és a fejlődő országok vállalatai közötti közvetlen kapcsolatokat, mivel jelenleg a kapcsolatok túl nagy hányada bonyolódik le hivatalos szinten. A vállalati kapcsolatok fejlesztésében számos szocialista és fejlődő országbeli résztvevő szerint kívánatos az erőteljesebb támaszkodás a *közös vállalatokra*. Magyar részről rámutattunk, hogy a szocialista országok vállalatai rendszerint vonakodnak közös vállalat külföldi létesítésétől, mivel az számukra a hazainál jelentősen nagyobb kockázattal és bizonytalansággal jár. Ezért

kívánatosnak tűnnek a szocialista országok belső pénzügyi-gazdasági szabályozási rendszerében olyan módosítások, amelyek a szocialista országok vállalatait inkább érdekeltté teszik közös vállalatok létesítésében a fejlődő országokban. A magyar résztvevők a közös vállalatok olyan formáját tartják követendőnek, amely előre meghatározott időtartamhoz köti a szocialista partner tulajdonosi részesedését vagy lehetővé teszi, hogy az a közös vállalat bevételeiből fokozatosan megszüntethető legyen.

A szeminárium zárszavát *Simai Mihály* akadémiai levelező tag, a Világgazdasági Kutató Intézet igazgatóhelyettese tartotta. A tanácskozás munkáját rendkívül hasznosnak és eredményesnek értékelte. Kiemelte, hogy a résztvevők a szocialista és a fejlődő országok együttműködését a világgazdasági kapcsolatok sajátos területének tartották, s egyöntetűen síkra szálltak annak további dinamikus bővítése és tökéletesítése mellett. Rámutatott: kívánatos, hogy a szocialista és a fejlődő országok gazdasági együttműködésének fejlesztésével kapcsolatos viták különböző fórumokon folytatódjanak. Felkérte az UNCTAD titkárságát, hogy a jövőben is fordítson megkülönböztetett figyelmet a két országcsoport gazdasági együttműködésének problémáira, s javasolta, hogy az UNCTAD ötödik konferenciáját megelőzően hozzanak létre szakértői csoportot, amely átfogó tanulmányt készítene a szocialista és a fejlődő országok gazdasági együttműködéséről.

KOVÁCS ÁLMOS:

NYERESÉGÉRDEKELTSÉG ÉS VÁLLALATI MAGATARTÁS

A közgazdasági szakirodalomban meglehetősen elterjedt a matematikai apparátus használata, s ennek előnyei és hátrányai egyaránt ismertek. Előnye, hogy egzakt következtetések levonását teszi lehetővé, hátránya viszont, hogy sokszor nem eszközként, hanem célként kezelik. A különböző modellek közül a termelési és erőforrás-felhasználási modelleket alkalmazzák leginkább az optimalizálás során. E modellek célja a termelés maximalizálása és/vagy az erőforrás-felhasználás minimalizálása. A szerző a vállalat magatartását a nyereség alakulásának függvényében vizsgálja, s eközben — értelemszerűen — eltekint valamennyi tényezőtől, amely csak közvetve hat a termelési szintre vagy az erőforrás-felhasználásra.

Az első részben a vállalati döntési körbe tartozó kérdésekkel találkozhatunk, s elméleti modellek segítségével megismerhetjük a vállalati gazdálkodás jellemzőit, különféle érdekeltségi viszonyok között. A különböző modellek bemutatásakor az „egy termék — egy erőforrás" modelltől jut el a szerző a „több termék — több erőforrás" modellig, s bár elméletileg a két termék és több termék, a két erőforrás és több erőforrás között nincs különbség, a könnyebb megértést szolgálja a részletesebb kifejtés, amelyet ábrák is segítenek.

Az elméleti fejtegetéseket követi a konkrét gyakorlathoz kapcsolódó második rész, ahol a szerző a különböző nyereségérdekeltségi rendszereket ismerteti és általánosítja. A nyereségfelosztásból kiindulva elemzi a bérszorzó és a nyereségadó szerepét, hatását a vállalat tevékenységére. A példák a mai gyakorlathoz fűződnek, s további következtetések levonására is alkalmasak.

A könyv összességében újszerű módon közelít egy nagyon is valóságos kérdéshez: hogyan alkalmazkodjon a vállalat a népgazdasági érdekeknek megfelelően a nyereségmutató maximalizálását elősegítő termeléssel és erőforrás-felhasználással a gazdasági feltételrendszerhez. A mű segítséget ad a vállalatok közgazdászainak és vezetőinek e kérdés megválaszolásához.

165 oldal, kötve 35,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

FOLYÓIRATSZEMLE

D. Allahverdjan: Áru- és pénzviszonyok a fejlett szocializmusban

(Voproszi Ekonomiki, Moszkva, 1977. 12. sz.)

Az áru- és pénzviszonyok a szocialista gazdasági mechanizmus strukturális elemei. A munkatermékeknek áruként való termelése objektíve szükségessé teszi az értéktörvény működését. Megalapozatlanok tehát azok a törekvések, amelyek az értéktörvényt szocializmusban az árutermeléstől elszakítva vizsgálják. Ugyancsak helytelenek azok a nézetek, amelyek tagadják az értéktörvény működését, s így az áru—pénzviszonyok létezését a szocializmusban. E koncepció képviselői a pénzt és az árukat külső formákként aposztrofálják, olyan formáknak tekintik, amelyeknek nincs reális gazdasági tartalmuk. A kérdés ilyen értelmezése zavarja a pénzügyi tervezés és az egész gazdasági mechanizmus tökéletesítését. A szocializmusban funkcionáló értékmechanizmus a társadalmi termelés egységes tervszerű irányítási rendszerének szerves része.

A szocialista termelési viszonyok rendszerében fontos helyet foglal el az önálló elszámolás, amelynek alapjai magában a szocialista termelési módban gyökereznek. Helytelen lenne ezért az önálló elszámolás objektív szükségességét és elveit az áru- és pénzviszonyok szocializmusbeli meglétéből levezetni. Figyelembe kell azonban venni, hogy az önálló elszámolás elveit, formáit és módszereit nem lehet érvényre juttatni az áru- és pénzviszonyok felhasználása nélkül.

Mivel az önálló elszámolás elve feltételezi az értéktörvény felhasználását, feltétlenül ki kell dolgozni az önálló elszámolású vállalatok tevékenysége értékelésének egységes iparági kritériumait, normatíváit. Az önálló elszámolás összeegyeztethetetlen az egyedi normatívák szerinti értékeléssel.

A tervezés normatív elve hozzájárul az erőforrások racionálisabb felhasználásához és az iránt mutatkozó szükséglet megalapozott meghatározásához. Egyúttal ez az alapja a vállalati termelési terv összeállításának.

A fejlett szocializmus időszakában az önálló elszámolás továbbfejlődik, végbemegy az önálló elszámolási viszonyok egységes zárt rendszerének létrehozása, kialakul az önálló elszámolás új alapformája, a termelési egyesülés. Megvalósul az önálló elszámolás az iparág (minisztérium) vonatkozásában. Egyes közgazdászok ez utóbbi helyességét kétségbe vonják azzal az indoklással, hogy az iparág a hozzá tartozó önálló elszámolású gazdasági egységek összessége, s az iparágban mint olyanban nincs meg az önálló elszámolás alapvető ismérveinek teljes köre. Ebben a nézetben az a törekvés jut kifejezésre, hogy teljes azonosságot találjanak az irányítás különböző szintjein az önálló elszámolási funkciók és mutatók között. Ilyen azonosság természetesen nem állhat fenn: minden önálló elszámolású termelési egység specifikus vonásokkal bír.

A vállalati gazdasági mutatók rendszerében komplexitásnak kell érvényesülnie. A gazdasági hatékonyságot vállalati szinten alapvetően a nyereség és a rentabilitás mutatói révén határozzák meg. A nyereség nagy szerepet játszik a termelés gazdasági ösztönzésében.

Az anyagi ösztönzési alapnak a nyereségmutatótól függő képzése egyik lényeges összetevője az önálló elszámolás elve alapján nyugvó irányításnak. A nyereségnek mint egyik alapmutatónak a felhasználását a termelési egység hatékonyságának értékelésekor az indokolja, hogy benne jelentkezik legteljesebben a vállalati tevékenység minden oldala. Egyúttal a nyereség nemcsak a vállalati, hanem a társadalmi-gazdasági érdekek hordozója is. Meghatározott feltételek között a nyereségen keresztül meg lehet valósítani az állam, a vállalatok és kollektívák gazdasági érdekei optimális összekapcsolását. Az ilyen összekapcsolás általános kritériuma a munkatermelékenység növekedése, ami az önköltség csökkenésében és a tiszta jövedelem növekedésében jut kifejezésre. Ez utóbbi alkotórésze a nyereség.

Csak az olyan nyereség lehet eszköze a különféle érdekek összehangolásának, amely a vállalati kollektíva valóságos hozzájárulását fejezi ki az ország nemzeti jövedelme növekedéséhez. Vannak közgazdászok, akik úgy vélik, hogy a nyereség az önálló elszámolású vállalatok közvetlen célja. Ezzel nem lehet egyetérteni. A hatékonyság kritériuma nem merülhet ki a nyereségmutatóban. Az érték- és nyereségnövekedés a szocializmusban nem öncél, szervesen kapcsolódnia kell a naturális mutatókhoz (választék, használati érték stb.). A naturális mutatók figyelembevételét a megrendelő szerepének növelésével oldják meg.

Fontos helyet foglal el a gazdasági mechanizmusban a nyereségelosztás rendszere, amely arra hivatott, hogy biztosítsa az eszkö-

zök tervszerű akkumulációját a költségvetésben és gazdaságilag ösztönözze az önálló elszámolású vállalatokat, egyesüléseket. A jelenlegi nyereségelosztási rendszer nem felel meg rendeltetésének és tökéletesítésre szorul, mindenekelőtt a nyereség vállalatnál maradó része tekintetében. Utóbbinak túl nagy az aránya a felosztható nyereség egészéhez mérten. Egyes közgazdászok a vállalatnál maradó rész lényeges csökkentésével és az eszközhasználati díj, valamint a fix befizetés tételeinek növelésével vélik megoldani ezt a kérdést. Célszerűbbnek tűnik azonban hosszú időre érvényes tervnormatívákat kidolgozni.

A vállalatok és egyesülések termelési tevékenységét a szerződéseken, megrendeléseken alapuló termékkibocsátási terv teljesítésének fokán kell mérni. A termékértékesítés mutatója nem biztosítja e feladat megoldását. Sőt, akadályozza a társadalmi termék naturálisdologi és értékstruktúrája egységének megvalósítását, mivel a vállalatokat a tervezett nómenklatúra megváltoztatásában teszi érdekeltté a drágább termékek javára.

Az önálló elszámolás az anyagi és erkölcsi ösztönzésen túl magában foglalja az anyagi felelősséget is a szerződési fegyelem megsértéséért. A jelenlegi szankciórendszer azonban nem elég hatékony. A pénzügyi szankciók hatékonyságát oly módon kellene fokozni, hogy az ösztönzési alapokat és a premizálási rendszert a büntetések meghatározott alacsony színvonalától kell függővé tenni. A büntetés összegének arányban kell lennie az okozott kárral. Célszerű csökkenteni az igénybejelentés határidejét, a büntetést pedig a határidős fizetések közé kell sorolni. Egyidejűleg azonban gondoskodni kell arról, hogy a vevő vállalat ki tudja fizetni a szállító számláját. A hitelnyújtás ilyen esetekben ellentmond az önálló elszámolás elvének.

Ahhoz, hogy a termelő vállalat (egyesülés) tevékenységének hatékonysága növekedjék, a vállalaton belül is meg kell valósítani az önálló elszámolást. Ezen a szinten azonban nem ugyanazok a mutatói és kritériumai, mint a vállalat szintjén. A gyakorlat azt mutatja, hogy a vállalaton belüli irányítás céljából alkalmazott feltételes elszámolási ár és az általa konstruált feltételes nyereség ösztönzőként kis hatékonyságú mutatók. Ezért a belső strukturális egység sikeres tevékenységét ösztönözendő, a munkatermelékenység, a termékönköltség, a büntetés összege stb. mutatóját kell alkalmazni.

Az iparágon belül nem kell mindent az önálló elszámolás elvére építeni. A nagy objektumok építését például nem lehet erre az elvre alapozni. Az állam kapcsolatai az iparággal nem nyugszanak az egyenértékű csere és az önálló elszámolás elvén.

Az áru—pénzviszonyok fontos eleme a népgazdaság irányítási rendszerében a pénzügyi és hitelmechanizmus, amely átfogja nemcsak a tiszta jövedelem mozgását, hanem a pénzeszközök összességének áramlását is. Tökéletesítését két módon lehet elérni: 1. az alapvető termelési egység szintjén a pénzügyi források képzése és felhasználása normatív bázisának a javításával; 2. gazdaságilag megalapozott költségvetési befizetési rendszer kidolgozásával, amely a költségvetési bevételek nagyobb stabilitását biztosítja és fokozza a befizetések ösztönző szerepét a vállalatoknál. Ebben a vonatkozásban különös figyelmet érdemel az iparág és az állami költségvetés közötti nyereségfelosztás normatív módszere.

A normatív elvet alkalmazzák kísérletileg a Szovjetunió műszeripari minisztériuma esetében. A kísérlet során optimális kapcsolatot teremtenek a vállalat, az egyesülés és az iparág termelő tevékenységének eredményei és finanszírozási forrásaik között. A minisztérium nem kap költségvetési kiutalást és az iparág vállalatai tartják fenn az általuk létrehozott nyereségből. A terv szerinti szükségletet meghaladó nyereséget az iparág befizeti a költségvetésbe. A kísérlet egészében kedvezően hatott az iparág fejlődésére, ami a munkatermelékenység, valamint a nyereség növekedésében és az önköltség csökkentésében jutott kifejezésre. Voltak azonban a kísérletnek kedvezőtlen hatásai is. Azáltal például, hogy a beruházási tervet évenként felülvizsgálták, minden évben megváltoztak a nyereségfelosztási normatívák, stabilitásuk megbomlott. Nem megoldott minisztériumi szinten a manőverezés pénzügyi forrásai létrehozásának kérdése sem. Ezenkívül, az általános nyereségfelosztási normatíva használata esetén az eszközhasználati díj elveszti ösztönző funkcióját.

Az új tervezési és ösztönzési módszert alkalmazzák a Szovjetunió nehézipari és a mezőgazdasági gépipari minisztériumaiban. E minisztériumok beruházásaikra kaphatnak költségvetési kiutalást és hosszú lejáratú hitelt is.

A tudományos-műszaki haladás szempontjából nagy jelentősége van az új technika bevezetését szolgáló alapnak, amely nem eléggé tölti be funkcióját. Az itt felmerülő problémák megoldását segíti a tudomány és technika fejlesztését szolgáló egységes alap képzése, amely közvetlen kapcsolatot teremt az iparág munkájának általános eredményei és a megfelelő költségek között. Az alap létrehozása lényegében a tudományos kutatómunkának és az új technika bevezetésének a komplex finanszírozását szolgálja.

Az önálló elszámolási viszonyok, a pénzügyi és hitelmechanizmus tökéletesítésének fontos feladata, hogy szerves kölcsönös kap-

csolatot alakítsanak ki a nyereség tömege és a kibocsátandó termék minősége között. A Szovjetunió Elektrotechnikai Minisztériumában a termékminőség elbírálása és kategorizálása alapján létrehozták a felár és az árlevonás rendszerét.

Széleskörűen fejleszteni kell a hitelviszonyokat az építkezés területén, a többi között a megrendelőnek nyújtandó hosszú lejáratú hitel révén. A hosszú lejáratú hitelt célszerű mindenekelőtt a működő vállalatok rekonstrukciójára használni. A hosszú lejáratú hitelezés bővítését több tényező akadályozza: a pénzügyi források iparágon belüli újraelosztásának széles körű alkalmazása; a lejárati idő 5—6 évre való korlátozása (ami nem felel meg a beruházás hatékonysága normatív koefficiensének — 0,12); az új technika árának indokolatlan felemelése stb.

A hitelhatékonyság emelése szempontjából az építőiparban nagy jelentőségű a teljesített munkák, az üzembe helyezett objektumok szerint történő elszámolás. Jelenleg áll át az iparág erre az elszámolási rendszerre. Az építő-szerelő vállalatok pénzügyi forrásainak képzését a saját és hiteleszközök (hosszú és rövid lejáratú) összekapcsolása útján kell megvalósítani.

Mint ismeretes, a társadalmi termék és a nemzeti jövedelem elosztásának és újraelosztásának folyamata természetes és pénzformában valósul meg. A jelenlegi népgazdasági mérlegrendszer nem tartalmazza a pénzügyi mérlegeket. A termelési és pénzügyi tervezés teljes összhangjának biztosítása végett ki kell munkálni az ötéves népgazdasági terv pénzügyi vetületét is, mégpedig éves bontásban. Ez minden bizonnyal segíti majd az ötéves állami költségvetés és a megfelelő összevont népgazdasági pénzügyi terv (mérleg) összeállítását.

(Ism.: *Pap Lajos*)

Thomas Balogh: Csak a nemzetközi monetáris rendszer reformja akadályozhatja meg a deflációs válságot

(The Banker, London, 1977. március)

Az 1945 és 1971 közötti időszak a prosperitás korszaka volt — bár ezt a Keynest és híveit gyalázó monetaristák nem hajlandók belátni. A reáljövedelmek minden korábbit meghaladó ütemben nőttek, még az olyan országokban is, mint például Anglia, amelynek gazdasági teljesítménye a többi fejlett országhoz viszonyítva kifejezetten szerény volt. A munkanélküliség is kisebb volt, mint a két háború között, vagy mint az első világháború előtti „békeévek"-ben.

Ez a prosperitás azonban nem hozható közvetlen összefüggésbe az 1943—1945 között megteremtett Bretton-Woods-i rendszer létezésével. Ez önmagában nem lett volna képes a világkereskedelem expanziójának fenntartására és olyan nemzetközi tartalékalapok létrehozására, amelyek elegendőek lettek volna a rendszer játékszabályainak betartásához. Ezek a szigorú szabályok a kereskedelmi megkülönböztetések megszüntetését, a valuták konvertibilitását és a külkereskedelem, valamint a tőkeáramlás közvetlen irányításának gyors ütemű leépítését írták elő.

Keynes többféle biztosítószelepet akart beépíteni a Bretton-Woods-i rendszerbe, és szerencsére ezeket a megállapodások alapjaként elfogadott White-terv sem mellőzhette. A biztosítékok célja, hogy a hitelező országokat rákényszerítse, alkalmazkodásukkal segítsék az adós országokat fizetésimérleg-hiányuk megszüntetésében. Keynes a végszükség esetén bevethető intézkedésen (valutaárfolyam-módosítás) kívül háromfajta védekező akciót tartott megengedhetőnek:

1. A fizetésimérleg-gondokkal küszködő országok a Nemzetközi Kereskedelmi Szervezet (a későbbi GATT) szabálytervezetével összhangban importkvótákat alkalmazhatnak;

2. Azok az országok, amelyek a Valuta Alaptól kölcsönt vesznek fel, hogy azon külföldi valutát vásároljanak tőkeexportjuk ellenőrzésére kötelezhetők;

3. Az eladósodott országoknak lehetőséget kell adni arra, hogy az állandó fizetésimérleg-aktívummal rendelkező országok exportjára fizetési korlátozásokat alkalmazzanak, s így közvetlen beavatkozással segítsék elő saját folyó fizetési mérlegük kiegyensúlyozását.

Sajnos azonban ezek az ötletes biztosítékok, amelyek nemcsak arra lettek volna jók, hogy csökkentsék a várható egyensúlytalanságokat, de arra is, hogy meggyorsítsák az egyensúly helyreállását, rövidesen jelentőségüket vesztették vagy politikailag elfogadhatatlanná váltak, pontosan úgy, mint ahogy azt annak idején többen is megjósolták.

Az első erőpróba 1947-ben volt. Ekkor derült ki, hogy a Valuta Alap teljesen

alkalmatlan a nemzetközi monetáris egyensúly fenntartására. Szerencsére a fenyegető gazdasági válság időben egybeesett a Szovjetunió politikai befolyásának növekedésével, s ez arra kényszerítette az Egyesült Államokat, hogy Nyugat-Európa stabilitásának érdekében beavatkozzon. A Marshall-segély formájában Európába áramlott pénz lényegesen több volt, mint az IMF teljes valutatartaléka. S ami még ennél is fontosabb: ideiglenesen felfüggesztették az IMF és a GATT szigorú szabályait, az Egyesült Államok pedig önként korlátozta saját exportját. Csak így sikerült megakadályozni egy szabályos túltermelési válság kitörését.

A jelenlegi szuperhitelezőktől, az Egyesült Államoktól, Japántól vagy az NSZK-tól nem várható hasonló nagyvonalú gesztus. Ha azonban a hitelezők nem változtatnak magatartásukon, súlyosbodó deflációs válsággal kell számolnunk. Egyelőre az NSZK-ban a kormány a monetarista politika híve, s az infláció fékentartását véli a legfontosabbnak. Hasonló politikát folytatnak a franciák is, noha ők deficittel küszködnek. Nem várhatunk sokat a japánoktól sem, talán csak az új Carter-kormányzatban bízhatunk.

A deflációs spirált erősíthetik azok az intézkedések is, amelyekre Nagy-Britannia kényszerült az IMF-kölcsönök felvétele miatt. Ma minden adós ország arra törekszik, hogy fokozza exportját és fékezze az importot. E világméretű deflációs spirál szempontjából teljesen mindegy, hogy az exportösztönzés és importkorlátozás politikáját importkvótával, vámokkal vagy pedig a közkiadások és a személyi fogyasztás korlátozásával valósítjuk meg. (Noha ez utóbbi sokkal jobban növeli a hazai munkanélküliséget, mint a külkereskedelmi diszkriminációs intézkedések.)

Nyilvánvaló, hogy az adós országoknak is korlátozó intézkedéseket kell végrehajtaniuk. Az a jelenlegi alkalmazkodási gyakorlat azonban, amelyre a „gyengék" rákényszerülnek, s amelynek során úgy igyekeznek deficitjüktől megszabadulni, hogy azt áttolják partnereikhez — miközben a munkanélküliség nő, a növekedés pedig elakad — csak a nemzetközi monetáris rendszer aláásásához vezethet. Fontos lenne, hogy a fejlett országok is részt vegyenek az alkalmazkodási folyamatban, igyekezzenek egyensúlyba kerülni, vagy esetleg vállaljanak át egy részt a hitelezők deficitjéből, ahelyett, hogy azok helyzetét tovább rontva egyre nagyobb aktívumokat halmozzanak fel saját fizetésimérleg-számlájukon.

A megoldás keresésekor szem előtt kell tartani, hogy az ipari országok deficitjének túlnyomó része az OPEC-országok aktívumának következménye, s ezt a többletet ezek az országok egyelőre képtelenek levásárolni. Az igazi veszély az, hogy ezek az olajdollárok a gazdag, fejlett országokban halmozódnak fel, s ezek bankjai — más hitelfelvevők hiányában — kénytelenek a harmadik világ amúgy is nagymértékben eladósodott országainak hitelként átutalni ezt a pénzt.

Az első alapkövetelmény — amelyet Keynes eredeti koncepciója is tartalmazott —, hogy a hitelező országoknak kell segíteni a szokatlanul nagy deficitek eltüntetésében. Az egyensúly helyreállítását azonban nem lehet a piacra bízni, mert az már nem képes erre. A kormányok tudatos együttműködésére van szükség.

A második követelmény, hogy létre kell hozni egyfajta „biztonsági hálót", mivel még a nem olajtermelő országok között sem lehet arra számítani, hogy a fizetésimérleg-problémák gyorsan megszűnnek. Ez arányos lenne az OPEC-országok, különösen az arab olajtermelők rövid lejáratú aktíváival. Az „erős" országok magánbankjainak pedig, amelyek jelenleg közvetítenek az olajtermelő és az olajjal nem rendelkező fejlődő országok között, sürgősen fel kell hagyniuk ezzel a tevékenységgel. Ha az olajtermelők nem hajlandók közvetlenül segíteni „osztályos testvéreinken", akkor egy nemzetközi közvetítő mechanizmust kell létrehozni.

Ezt az új rendszert valamennyi ország garanciájával kellene kialakítani, s elegendő alaptőkével ellátni ahhoz, hogy képes legyen kiegyenlíteni az akut likviditásigényeket. Nagyságrendileg ez az alaptőke közel lenne ahhoz a 30—40 milliárdos összeghez, amit annak idején Kissinger javasolt. Az egyik lehetséges megoldás az lenne, ha a Nemzetközi Valuta Alapot felhatalmaznák arra, hogy elegendő mennyiségű SDR-t teremtsen. Így módon a felhalmozódott olajdollárok értékét garantálni lehetne, s megszűnne az a reális veszély, hogy a leggyengébb országok deflációs intézkedések sorozatával próbálják meg rendbe tenni fizetési mérlegeiket.

(Ism.: *Mihályi Péter*)

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Benke Istvánné: A nemzetközi tőkés nagyvállalat

Kossuth Könyvkiadó, 1977. 309 l.

A Kossuth Könyvkiadó nagy szerepet vállalt magára azzal, hogy a tőkés világgazdaság egyik központi kérdésével, a tőke nemzetköziesedésével, a nemzetközi konszernekkel foglalkozó műveket sorra megjelenteti.[1] Most újabb, e tárgykörbe tartozó könyvet vehetett kézbe az olvasó. Feltétlenül dicséretes a szerző, Benke Istvánné törekvése, hogy átfogó képet rajzoljon a nemzetközi tőkés nagyvállalatról, s ezzel a magyar közgazdasági irodalomban *Ádám György* munkásságának továbbvivője legyen. A szocialista országokban csak most kezd kialakulni e téma átfogó elemzése, a tőkés irodalom viszont már könyvtárnyira rúg.

A szerző nagy fába vágta fejszéjét, hisz a címből következően a nemzetközi tőkés nagyvállalattal kapcsolatos sokrétű tevékenység elemzését várjuk. Foglalkoznia kell a tőke nemzetközi koncentrációjával, a nemzetköziesedésének új vonásaival, a külföldi termelés hatásával az anya- és fogadóországokra, a tőke és a munka közötti viszonyra, a nemzetközi kereskedelemre, a nemzetközi munkásmozgalomra stb.

A szerző kutatási eredményeit világos és logikus szerkezetben, helyes okfejtéssel fejti ki. Feltétlenül érdeme, hogy óriási nemzetközi — polgári és szocialista —, valamint hazai forrásanyagra támaszkodik. A könyv szerves folytatása Benke Istvánné magas színvonalú tudományos publikációinak, bizonyítéka e területen végzett kutatásainak. A felhasznált statisztikai bizonyítóanyag is rendkívül bőséges, bár — s ez nem a szerzőnek róható fel — korántsem egységes. A legrészletesebbnek tekintett amerikai statisztika csak 1976-tól kezdve közöl a közvetlen külföldi tőkebefektetések lényegére vonatkozó — korántsem teljes körű — adatokat, más fejlett tőkésországok adatszolgáltatása az amerikainál általában szintetizáltabb. A szerző több helyütt is felhívja a figyelmet erre a tényre, úgy véljük azonban, hogy helyes lett volna röviden összefoglalni a legfontosabb adateltéréseket, s főként ennek okait.

A könyv nemcsak a vizsgált terület specialistáinak ad új ismereteket, hanem a kapcsolódó területek kutatói számára is újabb inspirációt jelenthet elemzéseik kibővítésére. A következtetések egy része lezártnak, új tudományos eredménynek tekinthető, másik része viszont újabb kutatásokat, elméleti és gyakorlati munkát követel.

A könyv öt fejezetre tagolódik, s a *fogalmi problémák* tisztázásával indul. Ebben a részben a szerző összefoglalja a nyugati és szocialista közgazdasági irodalomban nyomon követhető terminológiai vitákat. Részletesen kitér arra, hogy elégséges-e a nemzeti vállalatoktól való eltérést (10. l.), a több országban megvalósított termelést (11. l.), az eltérő döntéshozatali rendszert (13. l.), vagy a székhelyet, illetve a világkonszernné válás *fokozatait* döntő kritériumként elfogadni. Bírálata — helyesen — azon alapszik, hogy a tulajdonviszonyok negligálásával a polgári szerzők alapvetően *felszíni* jegyek alapján különböztetik meg a nemzeti vállalatoktól a tőkés nemzetközi vállalatot. A marxista szerzők meghatározásait elemezve egyaránt szemügyre veszi nyugati és szocialista országok szerzőinek állásfoglalását. Szovjet és NDK-beli tanulmányok alapján alakítja ki végül is saját meghatározását. Bár kifejezett definíciót *nem ad*, de úgy tűnik, hogy *R. Ovinnyikov* és *M. Maximova* meghatározása felé hajlik. Következetesen *nem* használja ugyanis a nyugati, sőt a szocialista irodalomban is gyakran használt „multinacionális vállalat" kifejezést, illetve ezt a terminus technicust a *valóban* több fejlett tőkésország tőkéjének egyesítéséből keletkező vállalatokra tartja fenn. Véleményünk szerint indokolt lenne a *transznacionális vállalat* elnevezés használata, hisz a jelenleg működő nemzetközi vállalatok, a termelőerők objektív fejlődése alapján, a nemzeti határokat átlépték ugyan, *nemzeti* jellegüket azonban megtartották. Ez a terminológia használatos egyébként a fejlődő országok többségében, a haladó nyugati tanulmányokban, s az ENSZ tanulmányokban is.

A második fejezet *„A termelés és a tőke nemzetközivé válásának új vonásai"* címet viseli, s egyben a könyv leghosszabb fejezete. A *mennyiségi* változások elemzésével indul: kitér a külföldi leányvállalatok számának növekedésére, területi diverzifikációjukra, a foglalkoztatottak számának stb. alakulására. A *minőségi* változásoknál elsőként azt említi, hogy a tőkés

[1] Lásd például Szabó Katalin: A nagyvállalati kihívás. Új hullám a tőke-koncentrációban. Kossuth Könyvkiadó, 1974. 284 l.; Anthony Sampson: A hét nővér. Kossuth Könyvkiadó, 1978. 450 l.

nemzetközi gazdasági kapcsolatokban a hangsúly a *külkereskedelemről a külföldi termelésre* helyeződött át (34—35. l.). Az amerikai és nyugat-európai vállalatok versenyét alapos statisztikai vizsgálat fényében boncolgatja, nem szentel azonban elég teret a *tőkés erőviszonyok* változásának, illetve az erőviszonyváltozás hatásának a nemzetközi tőkekivitelre. (A könyvben ugyan több helyütt foglalkozik ezzel — lásd 52. l., 66—74. l. —, de véleménye rejtve marad.) Az amerikai tőkekivitel felfutását követően a nyugat-európai országok „kihívottsága" tudatosult[2], s ezek az országok keresték a választ az amerikai kihívásra. Mindez az állammonopolista kapitalizmus szabályozási válsága közepette ment végbe, olyan körülmények között, amikor a *nemzetközi* gazdasági kapcsolatok szabályozása az alapvetően *nemzeti* keretek között alkalmazható, keynesi és post-keynesiánus receptekkel nem volt lehetséges. Minden ország igyekezett a felmerült ellentmondásokat *más* ország kárára megoldani. E magatartás kudarca azonban az állammonopolkapitalizmus *nemzetközi mechanizmusának* kialakítására készteti a tőkésállamokat. Ebben a folyamatban nagyon lényeges az Egyesült Államok — Nyugat-Európa—Japán erőcentrumok helyzetének változása, e vezető imperialista hatalmak által használt eszközök. A kibővített Közös Piac erőteljes integrációja, az ún. „európai társaság" gondolatának megvalósítása *új helyzetet* teremthet az amerikai vállalatok számára, amely új helyzet nem feltétlenül előnyös számukra. A dollár nemzetközi szerepének megrendülése, az 1973—1975. évi nyersanyagválság, a világméretű infláció Nyugat-Európa *relatív* helyzetét javította, s ma már gyakran olvashatunk „kontinentális kihívásról" (értsd európai — B. A.).[3] Ezek alapján érthető, hogy Nyugat-Európa az amerikai tőke ellen „saját fegyverét", a közvetlen tőkeberuházást veti be. Teljesen igaz a szerző azon megállapítása, hogy ez *még* nem veszélyezteti az amerikai pozíciókat. Középtávon azonban jelentős módosulás mehet végbe Nyugat-Európa és Japán javára.

Lényeges új vonás e vállalatok *tőkés* integrációt elősegítő szerepe. A technikai haladást képviselő ágazatokban a legnagyobb a transznacionális vállalatok súlya, nyilván itt a legnagyobb a „nyomás" az integráció irányában. Ez feltétlenül igaz, a nemzetközi vállalatok integráló szerepe viszont jelentős új ellentmondások, egyenlőtlenségek szülője. A szerző bírálja az ún. „transznacionális integráció" elméletét, amely szerint „a nemzetközi vállalat a legfontosabb cselekményhordozó abban a világméretű folyamatban, amely egy nemzetközivé vált központi mag kialakulásához vezet, s amely átfogja és integrálja a különböző gazdasági rendszerek gazdaságilag fejlett szektorait". Erre — véleményünk szerint — érdemes lett volna bővebben kitérni, hisz az elmélet egyaránt népszerű a fejlett és fejlődő országokban. A transznacionális integráció elmélete a termelőerők fejlődésének objektív jellegére alapozva, a termelési viszonyoktól, azok különbözőségeitől elvonatkoztatva vázolja fel a „központi magot". Többen az elmélet képviselői közül arra a következtetésre jutottak, hogy a szocialista világpiac is integrálódik ehhez a központi — nyilvánvalóan tőkés—központhoz[4]. Az integrálódás és a tőkés nagyvállalatok kapcsolatának elemzése tehát még újabb kutatásokat igényel a marxista szerzőktől.

A tőke nemzetközivé válását elemezve a szerző választ keres arra, hogy *mi* nemzetköziesedik. A tőkének, mint termelési viszonynak a nemzetköziesedése nem azonos azzal, hogy a vállalat tőkerészvényeit különböző nemzetiségű tőkések birtokolják, de még a tőke nemzetközi áramlásával sem, noha ezek mind nagyon fontos *jellemzők*. A szerző által is világosan kimutatott új vonások bizonyítják, hogy a tőke teljes (pénztőke—termelőtőke—árutőke) körforgása egyre nagyobb mértékben a tőkés világgazdaság *egészén* belül érvényesül. *A társadalmi össztőke körforgásának nemzetköziesedése azonban nem azonos a tőkének a körforgás mozgásának egyes elemeiben megvalósuló nemzetköziesedésével.* Véleményünk szerint jelenleg a *termelés* nemzetköziesedése zajlik le, a termelőtőke körforgásának internacionalizálódása nélkül.

A nemzetközi tőkemozgásról írva a szerző okkal hívja fel a figyelmet a fejlett országba irányuló tőkehányad *csökkenésére* az amerikai tőkekivitelen belül. Helyesen utal — több helyütt is — arra, hogy a jövőben a nemzetközi monopóliumok egyre inkább a fejlődő országok felé fordulnak. Nem értünk egyet viszont azzal, hogy ennek mozgatórugójaként a szerző több helyütt a bérek alacsony szintjét nevezi meg. A monopóliumokat az elérhető nyerhető profit maximuma vonzza, s a *tőkekoncentráció* foka is arra kényszeríti őket, hogy tőkéjüket külföldre vigyék. Fejlődő országokban a beruházásaikat a *relatív* — s nem az abszolút! — bér- és *termelékenység*különbségek alapján eszközlik. Erre egyébként *Ádám György* is utalt már, amikor arra hívta fel a figyelmet, hogy a „szökevény iparágak" esetében néha a fejlett tőkésországokénál *magasabb* termelékenység volt elérhető a fejlődő országokban (elektronikus alkatrészek stb.).

[2] Jean-Jaques Servan Schreiber: Le defi Americain Paris. Denoel, 1967.

[3] The Continental Challenge. The Economist, 1978. február 4.

[4] Samir Amin: Accumulation on a World Scale. Monthly Review Press, New York, 1974. 4. l. és Die Ungleiche Entwicklung. Hoffmann und Campe Verlag, Hamburg, 1975.

A hazai irodalomban először került sor a *banktőke* nemzetközivé válásának ilyen széles körű elemzésére. A nemzeti bankok külföldi terjeszkedésétől kezdve a különböző országok bankjai közötti kooperációkon át, a közös alapításig terjed a szerző vizsgálata. A nemzetközi finánctőke uralmának fő formájaként és mozgáscentrumaként értékeli az ipari és banktőke nemzetközi összefonódását (91. l.).

A nemzetközi monopóliumok *finanszírozási* politikájáról írva levonja a következtetést: a közvetlen külföldi tőkeberuházásoknál fő forrás a profit tőkésítése, kölcsönök, hitelek felvétele stb. Az amerikai tőkekivitel 25 százalékát 1968-ban az Egyesült Államokból származó tőketranszferekből finanszírozták, 1972-ben már csak 10 százalékát, ez a hányad azóta még csökkent is.[5] Nagy figyelmet érdemel a szerző következő megállapítása: „A tények azt mutatják, hogy ha egy külföldi beruházást valamilyen formában egyszer már megvalósítottak, és a létesített vállalat az adott országban megkezdte működését, *a társaság olyan mennyiségben használhat fel helyi tőkeforrást, hogy a tőkeáramlás menete az anyavállalat és leányvállalat között megfordul.*" (Kiemelés tőlem — B. A.) (94. l.) Az imperializmusban ugyanis a tőkekiviteltől eleve a nagyobb profitot várják el — a hazai befektetésekhez képest —, s a fejlődés folyamán többször fordult már elő az, hogy az „indító" tőkeberuházást *meghaladta* a szerzett profitok volumene. A fogadóország — hitelekkel, kedvezményekkel stb. — egyre inkább *maga* finanszírozza a külföldi tőke tevékenységét, vagyis a statisztikák adatai a lényeget fedik el: *honnan* származik a beruházott tőke. (Az amerikai statisztika ugyanis amerikai eredetűnek tekinti a fogadóországból származó tőkét is, ha azt amerikai vállalat ruházza be.) Mindez arra hívja fel a figyelmet, hogy *nem* elég a tőkekivitel mennyiségi mutatóit vizsgálni a belső összefüggések a lényegesek. Bár a tőkeáramlás menetének megfordulása igaz a leány- és anyavállalat kapcsolatában, alkalmat ad arra, hogy *általában* a tőkekivitel megfordulásáról beszéljenek. Ez pedig egy sor téves gazdasági, politikai, ideológiai következtetésre vezet s korunk nagyon fontos kérdésének, a fejlődő országok gyorsabb fejlődésének téves megoldását veti fel.

A fejezetet a tőkekivitelt magyarázó elméletek s a szervezeti formákra vonatkozó vizsgálat zárja.

„*A nemzetközi konszern és a tőkésállam*" kapcsolatát boncolgatja a *harmadik* fejezet. A tőkés nagyvállalatok gazdasági és politikai tevékenységének bővülése szükségszerűen maga után vonja a vállalatok és az egyes államok közötti kapcsolatok módosulását. A vállalatok — éppen az üzemen belüli termelés szervezettségi fokának növelése végett — fokozzák gazdasági tevékenységük koordinálását. Ez azonban nem jelenti azt, hogy „tervezésük világméretű" (134. l.). Ez ugyanis azzal egyértelmű, hogy e vállalatok képesek a világméretű folyamatok céljainak és eszközeinek optimalizálására. Erről azonban szó sincs, a „globális" „világméretű" jelző túlzó. E vállalatok *vállalati* értelemben képesek a szervezett termelés megvalósítására, de ez nem világméretű, még a tőkés világ értelmében sem. A szerző is érzi ezt, amikor e vállalatok állami gazdaságpolitikáját aláásó gyakorlatáról ír. Az anya- és fogadóországgal kapcsolatos ellentéteket pontosan, szakszerűen elemzi. E vállalatok nem teljesen függetlenek az anyaország kormányától, hisz létük alapja a nemzeti keretekben végbemenő tőkeértékesülési folyamat, bár „... az anyavállalat nem egyszerűen az anyaország tőkés érdekeit képviseli az alvállalatokkal való viszonyában, hanem sokszor, éppen a nemzeti tőkével ellentétes törekvéseiben, igyekszik támaszkodni nemzetközi érdekeltségeinek ere jére."[6] Az államok és a nemzetközi tőkésvállalatok szembeállítása helytelen, hisz ezeknek az ellentmondásoknak a tőkés nagyvállalat nem *oka*, csak hordozója.

A vállalati terjeszkedés fő formáiról, a konszernek adópolitikájáról — a szerző ez utóbbit a nemzetközi újraelosztási mechanizmus fontos tényezőjének tartja (165. l.) —, részletes elemzést kapunk. A *transzferárak* — világpiaci áraktól eltérő, vállalaton belül alkalmazott árak — kérdését, ennek sokoldalú hatását bőséges adatsorral bizonyítja a szerző. Fontos lett volna a monopolárak és a transzferárak kapcsolódását *elméletileg* is vizsgálni, hisz ez a hagyományos nemzetközi árucsere szempontjából rendkívül fontos kérdés. Ezeket az árakat nem tekinthetjük pusztán spekulációs áraknak, az is tény azonban, hogy eltérésük a hagyományos világpiaci áraktól jelentős. Mivel a termelés, elosztás, a forgalom és fogyasztás internacionalizálásával e tőkés nagyvállalatok államok közötti *politikai* és *gazdasági* viszonyokat is kifejező tranzakciókat *vállalaton belüli folyamatokká* változtathatnak, ezért e monopóliumok — tulajdonviszonyaik *nemzeti* jellege miatt — hordozói mind a fejlett tőkésországok egymás közötti, mind pedig a fejlett tőkés és fejlődő világ közötti ellentéteknek. Ez a *nemzetközi érték—nemzetközi ár* elméleti kérdés sokoldalú, alapos kifejtését követeli a közgazdaságtudománytól. A szerző már itt leszögezi határozott álláspontját: „... a nemzetközi társasá

[5] Lásd Survey of Current Business különböző számait.

[6] Kozma Ferenc: Válságjelenségek a tőkés világban és a szocialista stratégia néhány kérdése. Külpolitika, 1975. 1 sz. 16. l.

gok jelentősen befolyásolják a világkereskedelem mechanizmusát. Egyebek között azzal, hogy ... a transzferárak a világpiaci áraktól jelentősen eltérnek". (171. l.)

A *negyedik* fejezetben *a „Nemzetközi konszern és a nemzetközi gazdasági kapcsolatok"* elemzése következik. E konszerneket a szerző — teljes joggal — a nemzetközi tőkés termelés specifikus formájának tekinti. (189. l.) Részletesen kitér az *ágazatok* közötti, termék- és ország szerinti, valamint a munkafolyamatok, alkatrészek tekintetében végbemenő konszern— intern kapcsolatokra. Esettanulmányokon keresztül fejti ki a horizontális és vertikális integráció vállalati megfelelőit. Az *alvállalkozással* véleményünk szerint érdeménél kisebb terjedelemben és mélységben foglalkozik (210. l.), s ez még annak ellenére is igaz, hogy a 258. lapon külön pontban elemzi. Jól foglalja össze a „szökevény iparágak" és az ún. exportzónák világgazdasági jelentőségét.

Kitűnő résznek tartjuk a tőkés nagyvállalatok és a tőkés világkereskedelem kapcsolatáról írt alfejezetet (217—232. l.). A szerző logikus érvekkel és adatokkal fejti ki azt a folyamatot, amelynek során a tőkés nemzetközi kereskedelem fokozottan fejlett tőkésországok egymás közötti kereskedelmévé válik, s ezen belül is növekvő mértékben *„konszerninternné"* (211. l.). Igaz lehet tehát a General Motors egyik vezetőjének kijelentése: „Egyre inkább önmagunkkal kereskedünk". A tőkés nagyvállalatok a tőkés világkereskedelem 60 százalékát tartják közvetve befolyásuk alatt.[7]

A szerző *elkerüli* a két lehetséges szélsőséges álláspontot: *nem* tekinti a nemzetközi kereskedelemmel egyenlőnek az anya- és leányvállalatok kereskedelmét, de a „steril" nemzetközi kereskedelem koncepcióját sem képviseli. Helyesen utal a *transzferárak* nemzetközi kereskedelmet deformáló szerepére, s a konszern külső kapcsolatai egészének — portfolió, licenc, szabadalmak forgalma — *együttes* elemzésére hívja fel a figyelmet. Különösen jó elméleti következtetése, hogy a nagyvállalatok a közvetlen külföldi beruházások kiterjesztése során igenis élnek a *portfólió* beruházások lehetőségével is (225. l.). Bár a könyvnek nem volt célja ennek mélyebb elemzése, érdemes lenne a szerzőnek ezt a kérdést tovább kutatni, újabb tudományos következtetések származnának ebből. A szabadalmi, licenc egyezményeket jogosan tartja ármódosító tényezőknek, a közvetlen függésforma mellett a *technikai függést* legalább az előbbivel azonos hatásúnak.

Egyetérthetünk a szerző következtetésével: „A tőkés világkereskedelem ezen (konszernintern — B. A.) részének mérete és szerkezete a konszernek globális stratégiájától és tőkeértékesítési törekvéseik feltételeitől függ, és csak alig, vagy egyáltalán nem az egyes cégek, leányvállalatok, vagy egyes országok szokásos gazdasági érdekeitől. A konszernintern kereskedelem ezért nem „független" vásárlók közötti csere.

Az árak sem a piaci mechanizmus függvényében alakulnak, hanem maguk a vállalatok határozzák meg őket (231. l.). A tőkés világexport több mint fele a leányvállalatoktól származik, s ezért a szerző új szemléletet sürget az egyes országoknak és országcsoportoknak a termelésében, a világkereskedelemben elfoglalt helyére vonatkozó mutatók értékelésekor (232. l.). Hozzátehetjük, ez a követelmény legalább annyira vonatkozik a *nemzetközi érték- és árképződés* mechanizmusára is.

„A nemzetközi tőkés konszern és a tőke—munka közötti viszony" a címe az *ötödik* fejezetnek. A termelés nemzetköziesedésével a tőke—munka viszony is nemzetközi jelleget ölt. A szerző ezt minőségileg új szakasznak tekinti (244. l.), s ennek gyakorlati megvalósulását részletes adatokkal bizonyítja. Behatóan foglalkozik a *bérköltségek* alakulásával az anya- és fogadóországban, a termelés áttelepítésével, az ennek során kialakuló differenciálási lehetőségekkel (263. l.). A fejezetet a nemzetközi konszernek és a szakszervezetek kapcsolatának vizsgálata zárja. Végkövetkeztetése az, hogy a tőke nemzetköziesedésével a szakszervezetek nemzetköziségét kell szembeállítani, helyreállítva a szakszervezeti egységet a különböző irányzatok között.

A szerző sikeresen érvelt amellett, hogy a nemzetközi tőkés nagyvállalatokat az imperializmus rendszere alapvető intézményeinek, s így az e rendszeren belüli erők centrumának kell tekintenünk. Könyvének alapgondolata, következtetései határozott szemléletváltozást követelnek a tőkés világgazdasági rendszer e számunkra sem közömbös tényezői tekintetében. A szerzőnek sikerült eloszlatnia a misztikus homályt e vállalatok ellentmondásos jelenségei körül, s ezzel nagyban hozzájárult az elméleti tisztánlátást, illetve a konkrét gyakorlati lépéseket előkészítő politika kialakításához.

Blahó András

[7] Ch. Levinson: Wirtschaftskrise und multinationale Konzerne. Reinbek, Hamburg, 1974.

V. J. Elmejev: A társadalmi tervezés módszertani alapjai (Metodologicseszkije osznovi planyirovanyija szocialnovo razvityija)

Miszl, Moszkva, 1974. 166 l.

A szocialista tervezés továbbfejlesztésének egyik iránya a tervezés társadalmi tervezéssé szélesítése, amelynek tervelméleti kérdései azonban még nagyon kiforratlanok. A szerző könyvében megkísérli az eddigi kutatások alapján körvonalazni a társadalmi tervezés elméletét és metodológiáját.

A társadalmi tervezés szükségességét Elmejev a fejlett szocialista társadalom sajátosságaiból vezeti le. Ebben a fejlődési szakaszban nemcsak a társadalmi folyamatok közötti kölcsönhatás fokozódik, hanem az elért fejlettségi szint eredményeként lehetővé válik, hogy a gazdasági fejlődést alárendeljük az ember mindenoldalú fejlődését biztosító szükségleteknek. Ez jut kifejezésre abban, hogy a tervezési tevékenység társadalmi tervezéssé szélesedik.

A tervelmélet napjainkig a gazdasági folyamatokra korlátozódott, s ennek megfelelően a politikai gazdaságtanra és az ágazati közgazdaságtudományokra támaszkodott. A társadalmi tervezés elméletének a történelmi materializmuson és a tudományos kommunizmuson kell alapulnia, mert azok tartalmazzák a társadalmi-gazdasági formációk fejlődésének általános törvényeit, s fel kell használnia a többi társadalomtudomány szintetizált kutatási eredményeit is. Az így megalapozott társadalmi tervezésnek mint a társadalomtudományokon belüli szaktudománynak annak tanulmányozása a célja, hogy miképpen hatnak a társadalmi törvények, hogyan lehet kedvező feltételeket teremteni a funkcionálásukhoz. A társadalmi tervezés tárgya Elmejev szerint nem egyszerűen a különféle társadalmi tevékenységszférák „összege", hanem a társadalmi tevékenységek sajátos „metszete": az emberi élettevékenységek társadalmiságát meghatározó vonatkozások.

Álláspontja a társadalmi tervezés alapegysége tekintetében is eltér más szovjet tervezőkétől. Véleménye szerint a vállalati kollektíva nem tekinthető a társadalom alapegységének, mert nem homogén — megjelenik, tükröződik benne a társadalom strukturáltsága —, a társadalmi tervezés alapegységei a különböző osztályok és társadalmi csoportok. Ezzel Elmejev meghaladja azt a Szovjetunióban elterjedt álláspontot, hogy társadalmi tervezést csak a vállalati kollektívák szintjén kell folytatni. A társadalmi struktúra középpontba állításával ugyanis éppen az össztársadalmi és a területi-regionális társadalmi tervezés jut meghatározó szerephez.

Tervelméleti koncepciójának kiinduló alapja, hogy a társadalmi törvények a különféle emberi tevékenységek sajátosan társadalmi vonásainak törvényei, amelyek közül a társadalmi tervezés szempontjából a tervszerű arányos fejlődés törvénye a legfontosabb. Ez a törvény tehát nemcsak a gazdasági fejlődés törvénye. A társadalmi tervezésnek is alapvető feladata a fejlődés — csak éppen a társadalmi fejlődés — fő arányainak és az arányosság kritériumainak a meghatározása. A társadalmi fejlődés fő arányai azt fejezik ki, hogy a különböző tartalmú emberi tevékenységek hogyan és milyen arányban osztódnak el a társadalmi élet különböző szférái között. A fő aránytípusok a társadalmi és a gazdasági tevékenységek, valamint a sajátosan társadalmi tevékenységek belső elosztási arányai. Ez utóbbiakon belül a szellemi-kulturális fejlődés, a különböző osztályok, rétegek fejlődésének arányai, a társadalom és az egyes ember, valamint a kollektíva és az egyes ember közötti kapcsolatokat kifejező arányok a legfontosabbak.

A különböző arányok változásának irányát és arányosságuk kritériumát a szocialista-kommunista társadalom általános céljából: az ember mindenoldalú fejlődéséből vezeti le. A szocialista társadalom jelenlegi fejlettségi szintjén a társadalmi fejlődésnek ez már közvetlenül célja, bár teljes mértékben csak a kommunista társadalom felső fokán valósulhat meg. Az elkövetkező tervperiódusok között a különbség e cél megvalósíthatóságának és megvalósulásának fokában lesz. Ily módon a társadalmi tervezési tevékenységnek arra kell irányulnia, hogy az ember mindenoldalú fejlődésének mint általános célnak alárendelje az anyagi és a nem anyagi javakkal kielégíthető szükségletek fejlődését. Ezt a feladatát csak akkor tudja ellátni, ha olyan komplex gazdasági tervezéshez kapcsolódik, amelyben a gazdasági fejlődést teljes mértékben a szükségletek kielégítésének rendelik alá.

A társadalmi tervezésben is mérni kell a sajátosan társadalmi tevékenységek ráfordításait, eredményeit és ennek alapján a hatékonyságukat. A szovjet társa-

dalmi tervezési gyakorlatban eddig ezeket a kategóriákat szinte csak gazdasági természetű mutatókkal: értékben, illetőleg pénzben fejezték ki, s ezáltal figyelmen kívül hagyták e tevékenységek sajátos társadalmi jellegét. A gazdasági természetű mutatókkal való mérés — hangsúlyozza Elmejev — azért sem megfelelő, mert ezeknek a tevékenységeknek egy része (például ingyenes orvosi ellátás; közbiztonság stb.) nem tartozik az áru- és pénzviszonyok hatókörébe. A mértékegység csak olyasvalami lehet, amely mindenféle társadalmi tevékenység közös sajátossága. Ez a közös sajátosság — állapítja meg Elmejev — az idő, amelyet fel lehet használni mind a ráfordítások, mind az eredmények mérésére.

A társadalom a munkaidőben termelőtevékenységet végez, anyagi javakat hoz létre — a szabadidőben pedig sajátosan társadalmi tevékenységet végez. Azonban a gazdaságin kívüli társadalmi tevékenységek időtartama csak a társadalom egésze szempontjából véve szabad idő — az egyén számára ennek egy része ugyanúgy munkaidő, mint az anyagi javak termelésére fordított idő. Ezt az időmennyiséget Elmejev „társadalmilag szükséges szabad időnek" nevezi. Az ezen felüli szabad idő már mind a társadalom, mind az egyén szempontjából szabad. A munkaidőnek és az első értelemben vett szabad időnek az aránya a gazdasági tevékenység társadalmi hatékonyságának a mérőszáma is lehet. Ebben az összefüggésben a szabad idő eredmény: sajátos társadalmi jószág, a társadalmi gazdagság egyik legfontosabb formája, és az ember mindenoldalú fejlődésének egyik eszköze. A másik értelemben vett szabad időnek és a társadalmilag szükséges szabad időnek az arányát pedig a sajátosan társadalmi tevékenységek hatékonyságát, a társadalmi fejlettséget mérő számnak is tekinthetjük.

Ezekben a kategóriákban gondolkodva, arányosságról akkor beszélhetünk, ha a szabad időt az ember mindenoldalú fejlődését biztosító módon osztjuk el. Ez természetesen csak a kommunista társadalom felső fokán valósulhat meg. A jelenlegi szakaszban a tudományos-műszaki, gazdasági és társadalmi fejlettségi szint nyújtotta lehetőségek behatárolják az arányosság elérhető mértékét. A társadalmi tervezésnek tehát arra kell irányulnia, hogy meghatározza az ember mindenoldalú fejlődésének tevékenységdimenzióit és ezek tudományosan megalapozott időnormatíváit, valamint kidolgozza a megvalósítás feltétel- és eszközrendszerét.

A társadalmi tervezés minden szakaszában fontos szerepet kell játszaniuk a különböző időmutatóknak és az időmérlegeknek, amelyeket a jelenlegi statisztikai adatszolgáltatás alapján és az eddig alkalmazott társadalmi mutatószámok felhasználásával még nem lehet megfelelő formában kidolgozni. A társadalmi tervezésben alkalmazott nem gazdasági jellegű mutatók sem szolgálhatnak alapul az egységes mutatószámrendszer kidolgozásához, mert a különböző fajtájú társadalmi mutatók a konkrét szociológiai vizsgálatoktól átvett jelzőszámok. Az ilyen empirikus jelzőszámok használatát Elmejev azért nem tartja megfelelőnek, mert nem a tervelméleti kategóriák operacionalizált megfelelői. Véleménye szerint az ember mindenoldalú fejlődésének és az ezt biztosító szükségleteknek a pontosabb meghatározásán és a tervelméleti kategóriák mérhetővé tételének tanulmányozásán keresztül juthatunk el a társadalmi tervezés egységes mutatószámrendszerének kialakításához.

Elmejev könyve sok olyan értékes, újszerű — köztük vitatható — gondolatot vet fel, amelynek tisztázása hozzájárulhat a társadalmi tervezés elméleti alapjainak továbbfejlesztéséhez és az eredményes társadalmi tervezési gyakorlathoz.

Hideg Éva

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Матяш Тимар

Некоторые соображения о нашей системе хозяйственного управления

Сегодня у нас уже имеется десятилетний опыт «нового механизма», введенного в 1968 году реформой хозяйственного механизма. В статье обобщается этот опыт.

Останавливаясь на результатах реформы, автор подчеркивает значение того обстоятельства, что одновременно удалось повысить уровень центрального управления и развернуть местную инициативу предприятий. В новой системе управления выявились ранее скрытые столкновения интересов, причем и они использованы в интересах выполнения важнейших народнохозяйственных целей. Главный результат реформы системы цен состоит в том, что она позволила осуществлять более реальную экономическую оценку процессов. Хотя и с противоречиями, но очень успешно развертывались различные формы материальной заинтересованности. Хорошо выполняла своя функцию система финансирования расширения производства; более тесная связь установилась между производством и товарооборотом.

Автор подчеркивает, что реформа с самого начала содержала компромиссные решения, большей частью связанные с опасениями по отношению к дифференциации. На систему цен большое влияние оказало то обстоятельство, что в широком кругу применялись выплата уникальных субсидий и уникальные случаи отвлечения доходов. Система оплаты труда не стимулировала должным образом экономию рабочей силы, и замедленным темпом производилось вытеснение экономически неэффективного производства. Что касается организационных вопросов, заслуживающие самостоятельности малые и средние предприятия в необоснованной мере включались в крупные хозяйственные единицы, а организация управления оставалась по существу неизменной, хотя в ней много параллельных моментов.

В общем итоге реформа принесла значительные экономические и политические результаты: более быстрыми темпами повышался жизненный уровень населения, улучшилось снабжение, более селективным стал инвестиционный процесс. До 1974 года благоприятно складывалось и равновесие народного хозяйства.

«Взрыв» цен 1973—74 годов оказал неблагоприятное влияние на венгерскую экономику. На потери, связанные с ухудшением условий торговли, экономическая политика среагировала при разработке пятого пятилетнего плана на 1976—80 годы, сократив темп роста производства, в особенности внутреннего потребления. Решение ЦК ВСРП от 20 октября 1977 года огласило перспективную программу мер внешнеэкономической стратегии и преобразования производственной структуры. В решении предусматривается усовершенствование системы управления, при более последовательном применении ее принципов. Важнейшим элементом концепции ее развития является усовершенствование системы цен с большим, чем до сих пор, учетом отношений цен мирового рынка. В политике развития производства требуется усиленная селективность с более решительным сокращением экономически неэффективного производства и экспорта. При помощи соответствующих организационных мер и обеспечения заинтересованности необходимо в большей мере сблизить производство и сбыт; большее внимание следует уделять единицам внутри трестов и общегосударственных фирм, малым и средним предприятиям; наконец, надо сократить параллельности внутри высших органов управления.

Янош Корнаи

Воспроизводство дефицита

Наблюдающийся время от времени дефицит потребительных товаров, недостаток в жилье, перебои в снабжении материалами, недостаток в инвестиционных благах и рабочей силе — всё это можно свести к общим важнейшим причинам. Определённые черты хозяйственного механизма воспроизводят дефицит.

В первой части статьи производится микроанализ, причём автор рассматривает в первую очередь производственные предприятия. Стремления к увеличению производства могут сталкиваться с тремя видами ограничений: ограниченностью физических ресурсов, ограниченностью спроса и ограниченностью бюджета предприятия. Для системы весьма характерно, которое из ограничений является эффективным. С этой точки зрения следует различать системы с ограниченностью ресурсов и с ограниченностью спроса. В первой производство ограничивается узкими местами в производстве, а не спросом покупателей, во второй — наоборот. Социалистическое хозяйство в своей «классической форме» относится к первому типу. Это взаимосвязано с тем, является ли ограниченность бюджета предприятия «твердой» или же «мягкой». Если она является «твердой», то расходы предприятия по существу ограничиваются его финансовыми возможностями. Если же она является «мягкой» (так как убытки буквально автоматически компенсируются), то спрос становится почти неудовлетворимым.

Во второй части статьи автор производит макроанализ. Про помощи аналогии, взятой из гидравлики, он представляет механизм «отсасывания». В нем предприятия, в первую очередь, под воздействием связанного с экспансионными стремлениями «инвестиционного голода» «отсасывают» резервы и излишки системы.

В заключение автор затрагивает вопрос заимовсвязи между дефицитом и инфляцией.

Ференц Козма

Некоторые соображения об эффективности использования природных ресурсов

Вследствие событий, происшедших в последние годы в мировом хозяйстве, актуальным стал анализ рационального использования природных благ, народнохозяйственной, а еще более — международной эффективности добывающей деятельности. В своей статье автор пытается найти точные и комплексные методы измерения эффективности добычи природных ресурсов. При этом он анализирует ренту добывающей деятельности как центральную категорию изучения эффективности. Добывающую деятельность он трактует гораздо более шире, чем это общепринято, причисляя к ее кругу не только горнодобывающую промышленность и сельское хозяйство, но и использование водных ресурсов, а также употребление природных и исторических условий для туристических целей, насаждения и т. д. В результате всех этих производственных деятельностей и услуг может образовываться рента, ведь при «разработке» лесов с различными условиями точно так же можно приобрести прибавочный доход по сравнению с наихудшими, еще разрабатываемыми насаждениями, как и при использовании различных условий для интуристических целей. В соответствии с разграничиваемыми в условиях сельского хозяйства дифференциальными рентами I и II, а также монопольной рентой он применяет терминологию «добывающей» ренты I и II и монопольной ренты.

Для анализа эффективности, разработки оптимальной с точки зрения эффективности структуры, распределения капиталовложений между различными добывающими деятельностями автор строит трехмерную матрицу, серию матриц, одним измерением которых определяется техническая оснащенность труда, связанное

с этим повышение производительности и точка понижения удельной продуктивности, вторым — природные условия отдельных местонахождений, а третьим — формирование потребности в капиталовложении. При помощи этого можно максимизировать сумму ренты, реализуемой добывающей деятельностью во внешнеторговых ценах на народнохозяйственном уровне. Переменными в этой модели являются а) добывающие отрасли, б) качества местонахождений, в) чувствительность повышения производительности по отношению к оснащенности, г) критические точки сокращения удельной продуктивности. Главными ограничивающими факторами являются а) инвестиционные ресурсы, б) рабочая сила, в) ограниченные возможности использования ресурсов добывающей деятельности и г) ограниченное число местонахождений лучше маргинального.

В конце статьи автор формулирует важные практические заключения. Исходя из того факта, что баланс рент венгерского народного хозяйства (рента, передаваемая партнерам в ценах импортируемых товаров, в сопоставлении с рентой, реализуемой нами в экспортных ценах) является во всяком случае дефицитным, он в нашей стратегии развития большую роль придает замене импорта сырьевых продуктов в соответствии с возможностями, максимальному развитию приносящего ренту экспорта и экономии содержащими ренту импортуемыми продуктами и, вообще, материалами и энергией.

Андраш Хегедюш—Мария Маркуш

Мелкий предприниматель и социализм

Предметом статьи является слой мелких предпринимателей при социализме. В вводной части авторы останавливаются на тех своеобразных чертах слоя мелких предпринимателей, которые отличают их как от средних предпринимателей, так и от ведущих традиционное крестьянское хозяйство и от кустарей-одиночек. Они указывают на то, что слой мелких предпринимателей в восточноевропейских социалистических странах является не просто пережитком прошлого, а продуктом новой структуры этих обществ, обладая специфическими чертами по сравнению с мелкими предпринимателями как классического, так и нынешнего капитализма.

Для того, чтобы более ощутимо охарактеризовать эти специфические черты в облике и функциях слоя мелких предпринимателей; своеобразие, проявляющееся в новых обстоятельствах, авторы с учётом конкретных экономических и социологических аспектов сравнивают слой мелких предпринимателей, существующий в капиталистических отношениях, с мелкими предпринимателями обществ, в которых ликвидирована частная собственность на средства производства.

Далее авторы статьи останавливаются на тенденциях мелкого предпринимательства в 1960-ых годах, на новых моментах в его эволюции, на изменениях в формах и структуре деятельности, а затем на противоречивости статуса мелких предпринимателей.

В заключительной части статьи авторы выступают за распространение формы коллективного мелкого предпринимательства.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Mátyás Timár:

Reflections on the Hungarian system of economic control

Already the experiences of ten years are available about the „new mechanism" introduced with the 1968 reform of economic control and management. The study summarizes these experiences.

Speaking about the results of the reform, the author stresses the fact that we succeeded in simultaneously raising the standards of central control and in evolving local, enterprise initiatives. The new system of control brought to the surface the earlier latent conflicts of interests and put them at the service of the main national economic objectives. The main result of the reform of the price system was increasing clearsight, although with contradictions, also the development of various forms of material incentives entailed important results. The system of development financing also fulfilled its task; production and trade came nearer to each other.

The author emphasizes that, from the very outset, the reform comprised many compromising solutions which may be traced back mostly to reluctance to differentiation. The price system was much influenced by the that individual supports were given and individual taxes levied in a too wide scope. The wage system did not sufficiently stimulate the saving of labour, the suppression of uneconomical production proceded at a slow rate. As regards organization, the small and medium-sized factories that would have been worthy of autonomy were amalgamated in major units, while the control organization remained essentially unchanged, with many parallel features.

To sum up, the reform brought considerable economic and political results. The rise in living standards has accelerated, supply has improved, the investment process has become more selective. Up to 1974 also the balance of the economy was favourable.

The price explosion of 1973—74 had an unfavourable effect on the Hungarian economy. Economic policy reacted on the losses due to the deterioration in the terms of trade with the drafting of the fifth five-year plan, reducing the growth rate of production, and, particularly of the domestic use of national income. The resolution of the HSWP)s Central Committee taken on 20th Oct., 1977 promulgated a long-term action program, setting the tasks of foreign economic strategy and of the transformation of the product pattern. The resolution took a stand for further improving the control system, while applying its principles more consistently. The most important element of the development concept is an improvement of the price system which would take the world market price relations increasedly into account. In development policy greater selectivity is needed, definitely reducing uneconomical production and exports. Production and sales should be brought nearer to each other with proper organizational and incentive measures. Greater attention should be given to units within trusts and major enterprises, to medium and small-sized companies. Finally, efforts should be made to reduce parallel elements in higher leadership.

János Kornai:

The reproduction of shortage

The occasional lack of consumer articles, the housing shortage, disturbances of material supply, shortages of investment goods and of labour may be traced back to a common main cause. Definite features of the economic mechanism constantly reproduce the shortage.

The first part of the article comprises microanalysis, it mainly examines the productive enterprise. Effort at increasing production may run against three kinds of upper limit: the constraints on physical resources, constraints on demand and the budget constraint of the enterprise. It is an important characteristic of the system which of these constraints is effective. From this aspect the resource-constrained system may be distinguished from the demand-constrained one. In the former production is limited by the bottlenecks of production and not by the demand of the buyers; while in the latter this is the other way round. In its „classical form", the socialist economy belongs to the former type. This is related to whether the enterprise's budget constraint is „hard" or „soft". If it is hard, the spending of the enterprise is limited by its financial possibilities. If, however, it is soft (because its losses are almost automatically compensated) its demand becomes almost unsatiable.

The second part of the article performs macroanalysis. It presents the machanism of „suction" with the aid of a hydraulic analogy. Through this the enterprise sector „pumps away" — mainly under the effect of the „investment hunger" appearing in the wake of expansionistic efforts — the reserves and surpluses of the system.

Finally the article discusses briefly the interrelations between shortage and inflation.

Ferenc Kozma:

Ideas about the efficiency of using the natural resources

The world economic events of recent years have made it topical that the national, and even much more the international, efficiency of managing natural resources, of the extractive activities should be examined. In his article the author attempts to find exact and complex indicators for measuring the efficiency of extraction. He analyses the extraction rent as the central category of measuring efficiency. Extraction is interpreted in a wider sense than usual, comprising not only mining and agriculture, but also the use of water, the exploitation of natural and historical sites for the purpose of tourism, plantations etc. In all these productive activities and services a rent may be formed, since in the "exploitation" of forests with different endowments an additional income may be earned above the income attained with the worst but still cultivated plantation, as in utilizing various touristic sites. According to the terminology used in agriculture, where differential rents I and II as well as monopoly rent may be distinguished, the author speaks about extraction rents I and II and monopoly extraction rent.

For the examination of efficiency and the development of an optimal structure with a view to efficiency, a three-dimensional matrix, or rather a series of matrices is constructed, whose first dimension traces the technological equipment of labout together with the increase in productivity of labour and the point where returns start to diminish, in the second the natural endowments of sites, and in the third the demand for capital to be advanced. With the aid of these the sum of the national-level rent of the extracting activities to be realized in foreign trade prices may be maximized. This is what figures in the objective function. The variables in this model are: *a)* the extracting industries, *b)* the qualities of deposits (sites), *c)* the sensitivity of the increase in productivity to technological equipment, *d)* the critical points where returns start to diminish. The main constraining factors are: *a)* investment resources, *b)* labour, *c)* the limitations to various extracting possibilities, and *d)* the limited number of sites (deposits) which are better than the marginal ones.

At the end of this article the author formulates some important practical conclusions. Setting out from the fact that the balance of rents of the Hungarian economy (the rent given to partners in the price of imported articles compared to the rent realizable in export prices) is by all means negative, he attributes great importance in development strategy to substituting imports of raw materials as far as this is possible, to the maximum development of exports earning a rent and to saving on import products comprising rent and, in general, to saving on materials and energy.

András Hegedüs — Mária Márkus:

The small entrepreneur and socialism

The subject of the study is the stratum of small entrepreneurs under socialism. In the introduction the authors outline the specific features which distingush the stratum of small entrepreneurs both from the traditional peasantry and from artisans. They indicate that the stratum of small entrepreneurs in the East-European socialist countries is not simply a remnant of the past, but the product of the new structure of these societies which shows specific features as against those of small entrepreneurs either in classical capitalism or in that of today.

In order to describe these features of the appearance and functions of this stratum under the new conditions a historical, as well as a concrete economic and sociological parallel is drawn between the stratum of small entrepreneurs under capitalist relations and that in societies which eliminated the private ownership of the means of production.

The study then proceeds to discuss the tendencies, new developments, the changes in form and activities of small enterprising in the sixties and the contradictory nature of the status of small entrepreneur.

In the concluding part the authors take a stand for the extension of the form of joint small enterprising.

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL

ВОПРОСЫ ЭКОНОМИКИ

1978. évi 6. sz.

Hacsaturov, T.: Az ökológia gazdasági problémái

Pasko, I.: Anyagi erőforrások megtakarításának tartalékai

Kulbovszkaja, N.: A tudományos-műszaki haladás és a munkafeltételek javítása

Szbitova, L.: Munkaerő-források a mai viszonyok között

Bobilev, Sz.: Infrastrukturális fejlődés és mezőgazdasági termelés

Oreskin, V.: A szocialista gazdasági építés élvonalában (V. V. Kujbisev születésének kilencvenedik évfordulójára)

Gabriéli, M.: A társadalmi munka dinamikájának törvényszerűségei

Szasztitko, V.: A KGST-országok nemzetközi áru- és pénzügyi kapcsolatai

Szimanovszkij, Sz.—Cserjakov, I.: A KGST-országok együttműködése a találmányügy területén

Glykman, P.—Czarnek, Ja.: A beruházások gazdasági hatékonyságának számítási módszertana a Lengyel Népköztársaságban

Kuznyecov, V.: Állammonopolista kapitalizmus a hetvenes években

Gatovszkij, L.: A tudományos-műszaki haladás meggyorsítása hatékonyságának fokozása

Tanácskozás időszerű közgazdasági problémákról (A SZUTA közgazdasági tagozata tudósainak részvételével, 1977. április 12-én)

Programcél-módszerek a tervezésben és az irányításban az SZKP XXV. kongresszusának fényében. (Össz-szövetségi tudományos konferencia, Moszkva, 1977. október)

A Szovjetunió egységes szállítási hálózatába felvett közlekedési utak hálózatának fejlesztése. (Össz-szövetségi tudományos konferencia, Szverdlovszk, 1977. november) (Az Urál és Nyugat-Szibéria példáján)

Természetfelhasználás: Az irányítás problémái. (Összszövetségi tudományos-elméleti szeminárium, Rosztov—Jaroszlavl, 1978. február)

gospodarka planowa

1978. évi 2. sz.

Kubiczek, F.: Lengyelország társadalmi-gazdasági fejlődése 1978—1980-ban a LEMP II. Országos Értekezlete határozatainak tükrében

A párt- és kormánybizottságok főbb észrevételei és javaslatai

Ryć, K.: A piac dinamikus egyensúlya és a fogyasztó érdekvédelme

Wieckowski, J.: Az ipar és kereskedelem tevékenysége értékelésének mutatói és a fogyasztói érdek védelme

Kabaj, M.: A termelékenység, a bérek és a költségek

Kleer, J.: A növekedés és integráció a szocialista gazdaságban

Liczkowski, J.: A mezőgazdasági termelés intenzifikálása a magángazdaságokban 1965—1975

Pysz, P.: A gazdasági szervezetek motivációs mechanizmusa — az értékelés kritériumai

Kostyrka, D.: A lakásügy mint a távlati fogyasztási modell része Lengyelországban

Kaja, J.: A KGST—EGK hivatalos kapcsolatai

Korona, B.: Lengyelország külkereskedelmének aktuális problémái

Boczar, K.: A fogyasztó védelme a tőkésországokban

Wuczew, I.: Bulgária gazdasági mechanizmusa a VII. ötéves tervben

1978. évi 3. sz.

Boczar, K.: A fogyasztói érdekek védelme Lengyelországban

Wieckowski, J.: Az alapvető mutatók sorrendisége az iparban és a kereskedelemben

Niesiolowski, M.: Az alumíniumipar problémái a világban és Lengyelországban

Janasz, W.: A munkaeszközök megújítása a bővített újratermelés folyamatában az iparban

Werner, W. A.: A tudomány hatásának ösztönzői a gazdasági fejlődésre

Misiuna, W.: A termőföld védelme Lengyelországban

Bud-Gusaim, J.: A mezőgazdaságtól átvett föld értéke a gazdasági számításokban

Manteuffel, H.—Zawilski, J.: A meliorizáció gazdasági hatékonysága megállapításának módszertani alapja

Okolo-Kulak, S.: A komparatív költségek módszere a mezőgazdaság területi tervezésében

Kozíński, J.—Wudarzewski, W.: A gazdasági szintek kiegyenlítődési folyamata mérésének módszertani problémái

Wnek, S.: Javaslatok a beruházáshatékonysági számítások változtatására

Stanghellini, S.: A területi tervezés hatása a földhasználatra Olaszországban

Weltwirtschaftliches Archiv

1978. évi 1. sz.

Rodriguez, C. A.: Az infláció és a munkanélküliség racionális várakozásokon alapuló egyszerű keynesi modellje

Peel, D. A.: Inflációs várakozások és önmagukat létrehozó inflációk

Balassa Béla: Export-ösztönzés és export-teljesítmények a fejlődő országokban (összehasonlító tanulmány)

Banerji, R.: Kissorozatú termelőegységek a gyáriparban (nemzetközi keresztmetszeten alapuló áttekintés)

Lowinger, T. C.: Belső infláció és árfolyamváltozások: a fejlődő országok esete

Manus, M. Mc.: Társadalmijólét-optimalizálás: ahol az ízlés szerepel változóként

Siebert, H.: Szektorális szerkezet egy nyitott gazdaságban

Bharat, R. Hazari.: A bérdifferenciák elmélete, indukált technikai haladás és a nemzetközi kereskedelem tiszta elmélete

Helleiner, G. K.: Egy rossz példa: Grubel az új világgazdasági rendről

Grubel, H. G.: Válasz Helleiner „Egy, az új gazdasági rendnek ellentmondó példa" címen, cikkemre írt kommentárjára

Grubel, H. G.: A nemzetközi monetarizmus és a világinfláció magyarázata

1978. évi 2. sz.

Putnam, B. H.—Wilford, D. S.: Nemzetközi tartalékáramlás: látszólag egymástól független visszafejlődés

Erdilek, A.: A nemzetközi pénzpiacon fennálló egyensúlyhiány disztribúciós csoportelemzése

Buckley, P. J.—Dunning, J. H.—Pearce, R. D.: A vállalat nagyságának, az iparnak, a nemzetiségnek, valamint a multinacionalitás fokának hatása a világ legnagyobb cégeinek növekedésére és nyereséges voltára 1962—1972

Deans, R. H.—Bernstein, R. E.: Az ország nagysága, a kereskedelem koncentrációja és stabilitáshiánya: egy alternatív megközelítés

Aquino, A.: Az iparágon belüli kereskedelem és az iparágközi specializáció mint a nemzetközi kereskedelem konkurrens forrásai a gyáriparban

Pelzman, J.: Szovjet—KGST kereskedelem: Az iparon belüli szakosítás kérdése

Prewo, W.: A latin-amerikai exportszállítások költségszerkezete

Baum, F. Ch.—Coe, C. D.: A nyugatnémet külkereskedelmi volumen tényezőjének „logit"-elemzése

Nehring, S.: Preferenciák a belnémet kereskedelemnek az NDK felé irányuló exportjával

Tyler, W. G.: Az iparvállalat műszaki hatékonyságának és tulajdonviszonyainak jellemző vonásai egy fejlődő országban: Braziliában (esettanulmány)

Планово стопанство

1978. év 4. sz.

Popov, I.: A szocialista munkaszervezés tökéletesítése

Velev, T.: Néhány árkérdés a külkereskedelmi áruforgalomban

Mirov, G.: A gépgyártás nemzetközi specializációjának és kooperációjának fejlődése a KGST-tagországokban

Mladenov, G.: Hosszú távú fejlődés a tudományos-műszaki haladásban

Zlatanov, Z.—Marinszka, A.: Az új textilipari technológia gazdasági megalapozása

Nguen, Shi Thinkh: Ipari termelőalapok hatékonyságának fokozása

Hadzsiev, F.: A találmányok és ésszerűsítések bevezetésének jogrendje, tervezési problémái

Perov, J.: A lakosság önellátása mezőgazdasági termékekből Rusze megyében

POLITICKÁ EKONOMIE

1978. évi 4. sz.

Bavlnka, J.: Az állam szerepéről a fejlett szocialista társadalom építésének időszakában a csehszlovák gazdaságban

Kociánová, H.: Különbségek a jövedelmekben és a fogyasztásban a szocialista országokban (Csehszlovákia és NDK példáján)

Soukup, P.: Az árak és az önálló elszámolási szféra innovációs tevékenységének ösztönzése

Pudlák, J.: A kiinduló kategória problematikájáról a szocializmus termelési viszonyainak rendszerében

Vávra, O.: A fogyasztásicikk-ipar gazdaságtanának kutatásáról

Nachtigal, V.: A tervezés gazdasági-matematikai modellrendszerei (II.)

Kresala, J.: Szimpozion a fejlett szocialista társadalom gazdasági törvényszerűségeiről

Janácek, K.—Dolejsi, B.: Szimpozion a szocialista életmód társadalmi-gazdasági problémáiról

Skrehotová, D.: A fiatal közgazdászok sikeres szimpoziona

Marillai Vilmos: Az élelmiszergazdaság vertikális integrációjának problémái Magyarországon

EKONOMISTA

1978. évi 1. sz.

Cholaj, H.: A fejlett szocializmus és a gazdasági mechanizmus továbbfejlesztése

Skrzypek, A.: Az állóeszközök termelékenységének kutatásáról a lengyel iparban

Rakowski, M.: Az állóalapok cseréje és a társadalmi-gazdasági növekedés

Grabowski, Z.: A pénz elértéktelenedése és az értékelmélet

Olechowski, A.—Woznowski, J.: A nyugati országok vámvédelme a lengyel exporttal szemben

Malecki, W.: A tartós fogyasztási cikkek keresletingadozási mechanizmusa (a fejlett tőkésországok körülményei között)

Gajewski, J.: A mezőgazdaság irányításának automatizált rendszerei (hatáskör, fő vonások, posztulátumok)

Hübner, D.—Lubiński, M.: Az árváltozások a konjunkturális ciklusban

Gawlikowska-Hueckel, K.—Wziatek-Kubiak, A.: A tudományigényes termékek a tőkésországok nemzetközi kereskedelmében

ИКОНОМИЧЕСКА МИСЪЛ

1978. évi 3. sz.

Berov, L.: Bolgár területek gazdasági helyzete közvetlenül a felszabadulás előtti években (orosz—török háború 1877—1878).

Geneski, M.: A Bolgár Népköztársaság ipari termelésének területi koncentrációja

Sztoilov, Szt.: Néhány elképzelés a gazdaság hosszú távú fejlesztésével kapcsolatban

Kalcsev, V.: Önálló elszámolás és árképzés a KGST-tagországok nemzetközi gazdasági egyesüléseiben

Dzsurov, G.—Zselev, M.—Georgieva, V.: Gépesített elszámolási rendszer kidolgozása a mezőgazdasági tervezés számára

Boeva, B.: Termelésirányítási tanácsadó-szolgálat a tőkés fejlődés mai szakaszában

Mihajlov, M.: A mindenoldalú közeledés és a baráti együttműködés biztos alapja (a bolgár—szovjet barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási egyezmény, 1948. III. 18.)

Sztojkov, Szt.—Andonov, B.: A szocialista termelés optimalizálása és a társadalmi szükségletek kielégítése

Dimitrov, D.: A játékelmélet és néhány gazdasági probléma megoldása

Daszkalov, P.: A nemzetközi pénzként funkcionáló konvertibilis rubel funkciójáról

Rizov, Szt.: Értékelmélet a szocializmusban (Elméleti konferencia, Szófia, 1978. I. 24.)

Avramov, R.: Ifjú közgazdászok nemzeti iskolája (Primorszk, 1977. X. 15—19.)

ПЛАНОВОЕ ХОЗЯЙСТВО

1978. évi 4. sz.

A nehézipar — a szocialista gazdaság alapja

Novoszelov, Je.: Az építő-, útépítő- és kommunális gépgyártás a szovjet népgazdaság struktúrájában

Morozov, B.: A szocialista építés lenini tudománya

Gorskov, M.: A nehézgépgyártás struktúrájának tökéletesítése

Vlaszenkov, G.—Vlaszenkova, L.: Az „A"-szektorhoz tartozó termékek minőségjavításának tervezése

Feld, Sz.: Az ötéves terv mai módszertani aspektusai

Miljner, G.: A lakosság életszínvonala területi tervezésének kérdései

Kosztyin, Ju.—Szuhosztat, Sz.: Vaskohászati vállalatok fémforgácsoló berendezései kihasználásának tartalékai

Szolomin, V.: Az új termelő kapacitások gyártásba vételének meggyorsítása

Wolf, G.: A társadalmi termelés hatékonyságmutatóinak rendszere

Krjukov, V.: A munkabér képzése és funkciói

Szemjonov, I.: A KGST-tagországok szocialista gazdasági integrációjának fejlődése

Divilov, Sz.: A termelési hatékonyság növelésének tényezői

Hromov, P.: Munkatermelékenység a fejlett tőkésországokban

Osztapenko, V.: A rekonstrukció — a vállalatok műszaki újrafelszerelésének fő útja

Bragina, L.: A göngyöleggyártás szerkezetének tökéletesítése

Szizova, V.: A társadalmi-gazdasági tervezés tökéletesítése (Tudományos konferencia a Goszplan szervezésében)

Kosentajevszkij, V.: A szovjet—finn hosszú távú együttműködés új szakasza

1978. évi 5. sz.

A fogyasztási cikkek gyártása — a X. ötéves tervidőszak kulcsproblémája

Taraszov, N.: Tudományos-műszaki haladás a könnyűiparban

Szmirnov, A.: A „B"-szektor fejlesztési ütemei, arányai

Zoszimov, G.—Nyikonova, T.: A helyiipar tervezésének tökéletesítése

Gajdukova, L.: Könnyűipari termékek minőségének javítása

Golovko, Ja.—Iljisev, A.: Közszükségleti cikkek gyártása a gépiparban

Kozlov, A.: A vegyészetnek a népjólét emelkedését kell szolgálnia

Bunyics, P.: Önálló elszámolási mechanizmus a termelési egyesüléseken belül

Zavaliscsin, M.—Maszalijszkij, A.: Új amortizációs normák: eredmények és problémák

Nyekraszov, A.: Az ésszerű energiafelhasználás és az energiatakarékosság fő irányai

Perszkij, Ju.—Resetnyikov, V.: A technológiai felszerelés tartalékainak tervezése a vállalatoknál

Kapacina, N.—Zilberg, V.—Kriszalov, A.—Klejnman, Sz.: Gazdaságmatematikai módszerek alkalmazása a városi és járási kisáruforgalom tervezésében Moldáviában

Revjakin, F.—Dmitrijev, V.: Szolgáltatás az OSZSZSZK nem feketeföldi övezetében

Ivanov, V.: Szállítás a nem feketeföldi övezetben

Gerascsenko, V.: A hitel szerepe a beruházások hatékonyságának fokozásában.

Makarenko, V.: A munka és az anyagi ráfordítások hatékonyságának számítása

Meljnyikova, I.: A termékminőség javításának komplex ágazati indexei

Dislevoj, I.: Élelmiszer-tartalékok a világóceánban

Szapor, A.—Szidorov, V.: Nagy- és kiskereskedelem: a hatékonyság kritériumai

Kolesznyikova, N.—Onyikov, L.: Össz-szövetségi konferencia Moszkvában: Program-célos módszerek az SZKP XXV. kongresszusának szellemében végzett tervező- és irányítómunkában

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

1978. évi 5. sz.

Kornyijenko, V.: A szocializmus gazdasági alaptörvényének kérdéséhez

Boriszov, Je.: A tudomány közvetlen termelőerővé válásának folyamata

Icsitovkin, B.: A nem monopolista szektor problémái a lenini imperializmuselmélet fényében

Pokrovszkij, V.: A tudományos kutatási és műszaki tervezési elaborátumok kihatásainak értékelése

Ivanov, F.: A munkaeszközök erkölcsi kopása érvényre jutásának mechanizmusa

Grodnonszkij, P.: A kereskedelem, valamint a termelés és fogyasztás gazdasági kapcsolatainak tökéletesítése

Gulmirzojev, D.: A kereslet és a társadalmilag szükséges munkaráfordítások

Voloszatov, V.: A káderek bevonása a szibériai, illetve távol-keleti körzetek meghódításába

Olsovszkij, V.: Az infláció és az amerikai korporációk beruházásai finanszírozásának tendenciái

Voronyin, Sz.: „Jótékonysági" alapok a neokolonialista rendszerben (Az USA példáján)

Knyazev, V.: Adóreform az NSZK-ban

Bogomazov, G.—Zaharova, I.: Harc a húszas évek burzsoá közgazdasági gondolkodásával szemben

Kalmicskova, Je.: A monopolista ár problémája a húszas-harmincas évek szovjet irodalmában

Mocsernij, Sz.: Adórendszer a fejlett tőkésországokban: a koholmányok és a valóság

Kozlova, G.: Az oktatás és a tudományos kutatás módszeres egysége

economía y desarrollo

43. sz.

Rodriguez Betancourt, R.: A parametrikus lineáris programozás felhasználása a cukornádfélék optimális struktúrájának meghatározására egy adott zónában

Diaz Mendez, A.: A tőke eredeti felhalmozása és Latin-Amerika

Lopez Coll, A.—Baro Herrera, S.: A béke és a gazdasági fejlődés problémái

Casamayor Lonchan, R. E.—Landa Soler, O.: Az automatizált vezetési rendszerek gazdasági hatékonysága kiszámításának módszertana

Espinosa Martinez, E.: Transznacionális vállalatok és az imperializmus

Kostiujin, D.: A tőkésországok gazdasági helyzete 1976-ban és 1977 elején

ОРГАН СОВЕТА ПО ЭКОНОМИЧЕСКИМ НАУКАМ
ВЕНГЕРСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК

СОДЕРЖАНИЕ

Матяш Тимар — Некоторые соображения о нашей системе хозяйственного управления 1025
Янош Корнаи — Воспроизводство дефицита 1034
Ференц Козма — Некоторые соображения об эффективности использования природных ресурсов 1051
Андраш Хегедюш—Мария Маркуш — Мелкий предприниматель и социализм 1076

ОБЗОР

Заграничный капитал в процессе роста (на примере Перу) *(Анна Гелеи)* 1097
Регулирование заработной платы в Польше *(Миклош Полгар)* 1115

НАУЧНАЯ ИНФОРМАЦИЯ

150-ая годовщина со дня рождения Чернышевского *(Иштван Михалик—Эндре Сигети)* 1118
Семинар УНКТАД в Будапеште *(Иштван Добози)* 1130

ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ 1136

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Иштванне Бенке «Крупные международные капиталистические предприятия» *(Андраш Блахо)* 1140
Элмеев В. Е. «Методологические основы планирования социального развития» *(Ева Хидег)* 1144

Резюме статей на русском и английском языках 1146

ИЗ СОДЕРЖАНИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ 1149

Főszerkesztő: *Zsarnóczai Sándor*
Szerkesztőségi titkár: *Hidas Bertalanné*
Olvasószerkesztő: *Kovács Lajos*
Rovatvezetők: *Balázsy Sándor*
Gábor R. István
Molnár Ferenc
Sinkovics Alfréd
Szabó Katalin
Vági Ferencné
Tördelőszerkesztő: *Bánhalmi Andrea*

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

A tartalomból

10

GEORGI GEORGIEV:
A hosszú távú célprogramok fontos alapjai a Bolgár Népköztársaság és a testvéri szocialista országok közötti együttműködés további kiszélesítésének

ZDENEK SEDIVI:
Csehszlovákia együttműködése a KGST-országokkal za 1980 utáni időszakra vonatkozó tervek előkészítésében

JAN HILINSKY:
A KGST-országok hosszú távú együttműködési célprogramjainak szerepe a lengyel gépgyártás fejlődésében

P. LUVSZANDORZS:
A Mongol Népköztársaság közeledésének folyamata a Szovjetunióhoz és a többi KGST-országhoz

RUDOLF HAINZE:
A gépgyártás szerepe a szocializmus és a kommunizmus anyagi-műszaki bázisának fejlődésében

N. K. BAJBAKOV:
Hosszú távú célprogramok: új szakasz a KGST-országok szocialista gazdasági integrációjának fejlődésében

BÍRÓ FERENC:
A többoldalú hosszú távú együttműködés lehetőségei a KGST-országok élelmiszer-termelésében

XXV. évfolyam

1978. október

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztő bizottság tagjai:
AUGUSTINOVICS MÁRIA, BOGNÁR JÓZSEF, CSIKÓS-NAGY BÉLA, CSIZMADIA ERNŐ, ERDŐS PÉTER, FALUSNÉ SZIKRA KATALIN, FEKETE FERENC, GANCZER SÁNDOR, HETÉNYI ISTVÁN, HORVÁTH LÁSZLÓ, HUSZÁR ISTVÁN, KAPLÁR JÓZSEF, KESERŰ JÁNOSNÉ, KORNAI JÁNOS, MEGYERI ENDRE, NAGY TAMÁS, NYERS REZSŐ (elnök), SIPOS ALADÁR, SZABÓ KÁLMÁN, SZAMUELY LÁSZLÓ, VINCZE IMRE, ZSARNÓCZAI SÁNDOR (főszerkesztő)

TARTALOM

Georgi Georgiev: A hosszú távú célprogramok fontos alapjai a Bolgár Népköztársaság és a testvéri szocialista országok közötti együttműködés további kiszélesítésének 1153
Zdenek Sedivi: Csehszlovákia együttműködése a KGST-országokkal az 1980 utáni időszakra vonatkozó tervek előkészítésében 1162
Jan Hilinsky: A KGST-országok hosszú távú együttműködési célprogramjainak szerepe a lengyel gépgyártás fejlődésében 1169
P. Luvszandorzs: A Mongol Népköztársaság közeledésének folyamata a Szovjetunióhoz és a többi KGST-országhoz 1177
Rudolf Hainze: A gépgyártás szerepe a szocializmus és a kommunizmus anyagi-műszaki bázisának fejlődésében (Hosszú távú gépgyártási célprogram kidolgozása a KGST-országokban) 1186
N. K. Bajbakov: Hosszú távú célprogramok: új szakasz a KGST-országok szocialista gazdasági integrációjának fejlődésében 1194
Bíró Ferenc: A többoldalú hosszú távú együttműködés lehetőségei a KGST-országok élelmiszer-termelésében 1201

VITA

Bauer Ilona—Hardi László: Gondolatok a profit nagyságáról és realizálási feltételeiről 1211

SZEMLE

Néhány észrevétel a tőkés világgazdasági prognózisokról *(Rédei Jenő)* 1226
A dolgozók részvétele a tőkésvállalatok irányításában *(Prodán Miklós)* 1235
Termelési struktúra és vállalatnagyság (Dániai tapasztalatok) *(Schweitzer Iván)* 1240
A kanadai mezőgazdaság 1977. évi teljesítménye *(Zentai László)* 1248

FOLYÓIRATSZEMLE 1257

V. Klikov: A KGST-országok közös építkezési programjai és hatékonyságuk meghatározása — Anton Burghardt: Inflációszociológia — K. Secomski: A Római Klub legújabb jelentése

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Pavlecsák Ágnes—Kiss Tibor: Nemzetközi gazdaságpolitika és tervezési együttműködés *(Kozma János)* 1263
Jávorka Edit: Műszaki fejlesztés — hatékonyság — árak *(Simán Miklós)* 1270

A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata 1272

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL 1277

E SZÁM SZERZŐI:

Bajbakov, N. K., a Szovjetunió Minisztertanácsának elnökhelyettese, a Szovjetunió Állami Tervbizottságának elnöke, a KGST Tervezési Együttműködési Állandó Bizottságának elnöke; **Bauer Ilona**, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem docense; **dr. Bíró Ferenc** kandidátus, az Országos Tervhivatal elnökhelyettese; **Georgiev, G.**, a Bolgár Népköztársaság Állami Tervbizottságának elnökhelyettese; **Hainze, R.**, a Német Demokratikus Köztársaság Állami Tervbizottságának elnökhelyettese, az NDK képviselője a KGST Gépgyártási Állandó Bizottságában; **dr. Hardi László**, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tanársegéde; **Hilinsky, J.**, a Lengyel Népköztársaság Minisztertanácsa mellett működő Tervezési Bizottság elnökhelyettese; **dr. Kozma János** kandidátus, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének főmunkatársa; **Luvszandorzs, P.**, a közgazdaságtudományok doktora, a Mongol Népköztársaság Tudományos Akadémiájának levelező tagja; **dr. Prodán Miklós**, a Pénzügyminisztérium Államigazgatási Szervezési Intézetének főmunkatársa; **dr. Rédei Jenő** kandidátus, a Magyar Kereskedelmi Kamara alelnöke; **Schweitzer Iván**, a Konjunktúra- és Piackutató Intézet főmunkatársa; **Sedivi, Z.** kandidátus, a Csehszlovák Szocialista Szövetségi Köztársaság Tervhivatalának elnökhelyettese; **Simán Miklós**, a Gazdaságkutató Intézet főosztályvezetője; **Zentai László**, a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium osztályvezetője.

GEORGI GEORGIEV:

A hosszú távú célprogramok fontos alapjai a Bolgár Népköztársaság és a testvéri szocialista országok közötti együttműködés további kiszélesítésének

A termelőerők fejlődésével és a termelés méreteinek növekedésével időszakról időszakra a KGST-országok együttműködésének új formái jelennek meg és kerülnek alkalmazásra. E tendenciában a fő szerepet a közös tervezési tevékenység játssza. Mind teljesebb értelmet és szélesebb tartalmat kap a közös tervezési tevékenység olyan formarendszerének az alkalmazása, mint a gazdasági és tudományos-technikai prognózisok készítése, időszakos gazdaságpolitikai konzultációk rendezése, két- és többoldalú tervkoordináció, közös tervezés stb. Ezek a formák állandóan tökéletesednek, és egyre észrevehetőbben hatnak azoknak a fő irányvonalaknak a teljesítésére, amelyeket a Komplex Program jelölt meg a nemzetközi szocialista munkamegosztás kiszélesítésével kapcsolatos feladatokként, továbbá az országok gazdasági szintjének közeledésére s a tagországok korszerű, hatékony népgazdasági struktúrájának kialakítására, gazdasági fejlettségük folytonos közelítésére és kiegyenlítésére, a gazdaság, a tudomány és a technika alapvető ágaira kiterjedő mély és tartós kapcsolatok kialakítására vonatkozóan.

A Komplex Program teljesítése során, minthogy az intézkedések nagyságrendje növekszik, és tervszerűen gondoskodni kell a megvalósításukhoz szükséges felhalmozási eszközökről, gépekről, nyersanyagokról, anyagokról, valutáris, pénzügyi és munkaerő-forrásokról, szükségessé vált a többoldalú integrációs intézkedések egyeztetett tervének kidolgozása. Ilyen terv elkészítésével a KGST-országok számára lehetővé vált, hogy hatékonyabban és tervszerűbben valósítsák meg a nagyméretű termelési kapacitások létrehozására, a szakosodásra és kooperációra, a tudományos-technikai együttműködésre stb. vonatkozó terveik egész sorát.

Azok a sikerek, amelyeket a KGST-országok különösen a legutóbbi ötéves terv időszakában elértek, s a kommunista és munkáspártjaik kongresszusain elfogadott határozatok is mutatják, a termelőerők viharos tempójú fejlődését, a szocialista és kommunista építés feladatainak megoldásában érvényesülő erőteljes kölcsönhatást.

A KGST-országok mindinkább a világ legdinamikusabban fejlődő, vezető gazdasági erejének bizonyulnak. E következtetést tények sorával támaszthatjuk alá. Az 1971—1975 közötti periódusban a KGST-országok nemzeti jövedelme 36 százalékkal nőtt, ami jóval felülmúlja az Európai Gazdasági Közösség (Közös Piac) fejlett tőkésországaiban elért fejlődést. Ugyanebben az időszakban a KGST-országok ipara négyszer gyorsabban

fejlődött, mint a fejlett tőkésországoké. 1975-ben a KGST-országok 1386 milliárd kWó villamos energiát állítottak elő, s ez csaknem 400 milliárddal több a Közös Piac országaiban termelt villamos energiánál; az acéltermelésük elérte a 193 millió tonnát, amely 65,7 millió tonnával haladja meg a közös piaci országokét.

A világ összlakosságának 9,4 százalékát tömörítő KGST-országok 1975-ben a világ villamosenergia-termeléséből 21 százalékkal, a széntermelésből több mint 30 százalékkal, az olajtermelésből kb. 20, az acéltermelésből mintegy 30 százalékkal részesedtek.

A KGST-országok általánosan gyors előrehaladása közepette különösen gyors tempóban fejlődött néhány tagország: Bulgária, Románia és Lengyelország. Ily módon folytatódott a KGST-országok gazdasági fejlettségbeli különbségeinek kiegyenlítődési folyamata. Eszmei és tartalmi rokonságot mutató feladatok útján, a gazdasági téren végbemenő fokozatos kiegyenlítődéssel párhuzamosan, zajlik a jelentős méretű szociális programok megvalósulásának folyamata is. Ily módon a sajátos nemzeti feladatok megoldása mellett — a fejlett szocialista társadalom létrehozása általános törvényszerűségeinek a hatására — mindinkább előtérbe kerülnek a perspektivikus együttműködés problémái. A KGST-országok hatalmas gazdasági és tudományos-technikai bázisa lehetővé teszi, hogy egyeztetett módon oldjuk meg az egyes országokat s a közösség egészét tekintve is a hatékony gazdasági struktúra kialakításának problémáit, optimális feltételeket teremtsünk a kapacitások létrehozásához, a termeléshez és a termékértékesítéshez, perspektivikusan megoldjuk a nyersanyagok és egyéb anyagok, a specializáció és a kooperáció problémáit.

E problémák megoldásában továbbra is a Szovjetunió játssza a fő szerepet. Az együttműködés fejlődésének új irányait N. Koszigin elvtárs már a KGST XXX. ülésszakán elhangzott felszólalásában vázolta. Hangsúlyozta, hogy az együttműködés tervszerű alapjai mindinkább erősödnek. A Szovjetunió Kommunista Pártjának Központi Bizottsága, valamint a szovjet kormány — különös jelentőséget tulajdonítva a szocialista gazdasági integráció elmélyítésének és kiszélesítésének, a testvéri országok következetes gazdasági közeledésének — úgy véli: szükségszerűvé vált egy sor jelentős intézkedés végrehajtása, továbbá az együttműködést egyre inkább hosszabb távra kell megalapozni.

Ezt a kérdést még világosabban és konkrétabban fejtette ki L. Brezsnyev elvtárs az SZKP XXV. kongresszusán elmondott beszédében: „Az elért eredményekre támaszkodva most már megtehetjük a következő lépést. Napirendre került a hosszú távú célprogramok kidolgozása és teljesítése. Ezek célja, hogy közös erőfeszítésekkel fedezzük az energia, a fűtőanyag és az alapvető nyersanyagok iránti rohamosan növekvő szükségleteket, tökéletesebben elégítsük ki az élelmiszerek és a közszükségleti cikkek iránti lakossági keresletet, emeljük a gépgyártás színvonalát, meggyorsítsuk a közlekedés fejlődését."

Láthatjuk, hogy a KGST-országok együttműködésének fejlődésében új korszak körvonalai rajzolódnak ki. A hosszú távú célprogramok, amelyek hosszú távon jelentős problémák célszerű megoldására irányulnak, alapvetően új formái a KGST-országok közös tervezési tevékenységének.

A Bolgár Népköztársaság mindig aktívan részt vállalt a két- és többoldalú együttműködésnek, a nemzetközi szocialista munkamegosztás meggyor-

sításának összes formájában. A Bolgár Kommunista Párt programja leszögezi: a szocialista országokkal és elsősorban a Szovjetunióval folytatott gazdasági integráció az egyik fő útja az intenzív növekedési tényezők célszerű kiaknázásának, a tudományos-technikai forradalom nyújtotta legújabb eredmények alkalmazásának, a termelőerők gyors fejlődésének, továbbá, Bulgária gazdaságának harmonikus és arányos fejlődése, a gazdálkodó egységek termelésének optimalizálása nem érhető el önellátással, hanem csak a szocialista nemzetközi munkamegosztásban való széles körű részvétel segítségével.

A Bolgár Kommunista Párt Központi Bizottságának a Párt XI. kongresszusára készített beszámolójában T. Zsivkov elvtárs kijelentette: „A Bolgár Kommunista Párt teljes mértékben támogatja a szocialista gazdasági integráció elmélyítésének, a hosszú távú célprogramok kidolgozásának és teljesítésének irányvonalát, és a jövőben is kiveszi a részét a szocialista országok családja gazdasági erejének növeléséből."

Mint ismeretes, a KGST-országok erőfeszítései a következő hosszú távú együttműködési célprogramok kidolgozására irányulnak:

— az alapvető energiaforrások, fűtőanyagok és nyersanyagok iránt a KGST-országokban felmerülő gazdaságilag megalapozott szükségletek kielégítése;

— a gépgyártás két- és többoldalú alapon egyeztetett fejlődésének biztosítása;

— a mezőgazdaság és az élelmiszeripar területén folytatott együttműködés tökéletesítése, az élelmiszerek iránti fogyasztói szükségletek maximális kielégítése;

— az iparcikkek iránti lakossági fogyasztási igények kielégítése;

— a KGST-országok közötti közlekedési kapcsolatok fejlesztése.

A KGST Tervezési Együttműködési Bizottsága és más KGST-szervek által végzett hatalmas munka eredményeképpen egyeztették a hosszú távú együttműködési célprogramok fő irányait, problémaköreit és tartalmát, valamint az előkészítésükre vonatkozó módszertani útmutatókat. Az első három programot a KGST XXXII. ülésszakán fogadták el, a másik kettő pedig a következő ülésszakon kerül elfogadásra.

A hosszú távú együttműködési célprogramok kidolgozásának fő jellemzője — amely a nemzetközi jellegükből fakad — abban rejlik, hogy a KGST-országok készek egyesíteni természeti kincseiket, anyagi, munkaerő- és pénzügyi forrásaikat az együttműködés egyeztetett intézkedéseinek végrehajtására.

Az együttműködés hosszú távú célprogramjai kétségkívül új, még hatékonyabb s eddig még ki nem használt feltételeket teremtenek. Elfogadásra került a hosszú távú együttműködési célprogramok következő összefoglaló meghatározása: „Ez a források, a határidők és a megvalósítók által egybefogott intézkedési rendszer az anyagi termelés szférájából kiemelt legfontosabb problémák tervszerű megoldására". Ez a meghatározás kellő alapot nyújt arra, hogy a hosszú távú együttműködési célprogramok kidolgozását úgy jellemezzük, mint az együttműködés eddig alkalmazott formáinak fejlesztését és tökéletesítését, főként a tervezési tevékenység területén, és — a többi között — a hosszú távra szóló tervkoordináció keretében.

A KGST-országok ilyen méretekben először dolgozzák fel az anyagi termelés szférájában folytatott együttműködés problémakörét. A program elké-

szítése és a teljesítése közben nyilván egy sor nehézség lép majd fel, de a felhalmozott tapasztalatok és az elvégzett előkészítés alapján joggal számíthatunk arra, hogy sikerül megoldani a feladatot.

Azokból a javaslatokból leszűrt általánosításoknak az eredményeképpen, amelyeket a KGST-országok egy sor problémával összefüggő intézkedésekre és megvalósításuk módjaira előzetesen tettek — az egyeztetett „Fő elvi állásfoglalások" alapján — mindegyik hosszú távú együttműködési célprogramra összeállították a részprogramok, illetőleg az általános és egyéb egyezmények kidolgozásában részt vevő szervezetek előzetes jegyzékét is. Ezek lényegében olyan listák, amelyek az adott terület problémáinak komplex megoldásához szükséges intézkedéseket tartalmazzák. Az intézkedések fejezetekre tagolódnak: minden fejezet a maga témájában megvalósítandó részprogramot tartalmazza. Megszabták a szükséges technikai-gazdasági tervek, általános megállapítások, többoldalú szakosítási egyezmények stb. rendjét s előkészítésük, megvitatásuk és egyeztetésük határidőit. Az általános megállapodások és a többoldalú egyezmények alapján fogják aláírni a kétoldalú megállapodásokat. Ezekben a dokumentumokban határozzák majd meg az egyes résztvevő országok kötelezettségeit a konkrét intézkedések megvalósításának teljes láncolatában: a kidolgozás előkészítő munkálataiban, a megfelelő termelőkapacitások létrehozásában, a termelés fejlesztésében és a kölcsönös áruszállításokban. Ezek a kötelezettségek bekerülnek az országok népgazdasági terveibe. A legfontosabb és legnagyobb horderejű többoldalú intézkedések helyt kapnak a többoldalú integrációs intézkedések egyeztetett tervében is.

Ily módon biztosítják a hosszú távú együttműködési célprogramokba tartozó intézkedéseknek a nemzeti tervekkel és az egyeztetett tervvel való teljes összehangolását.

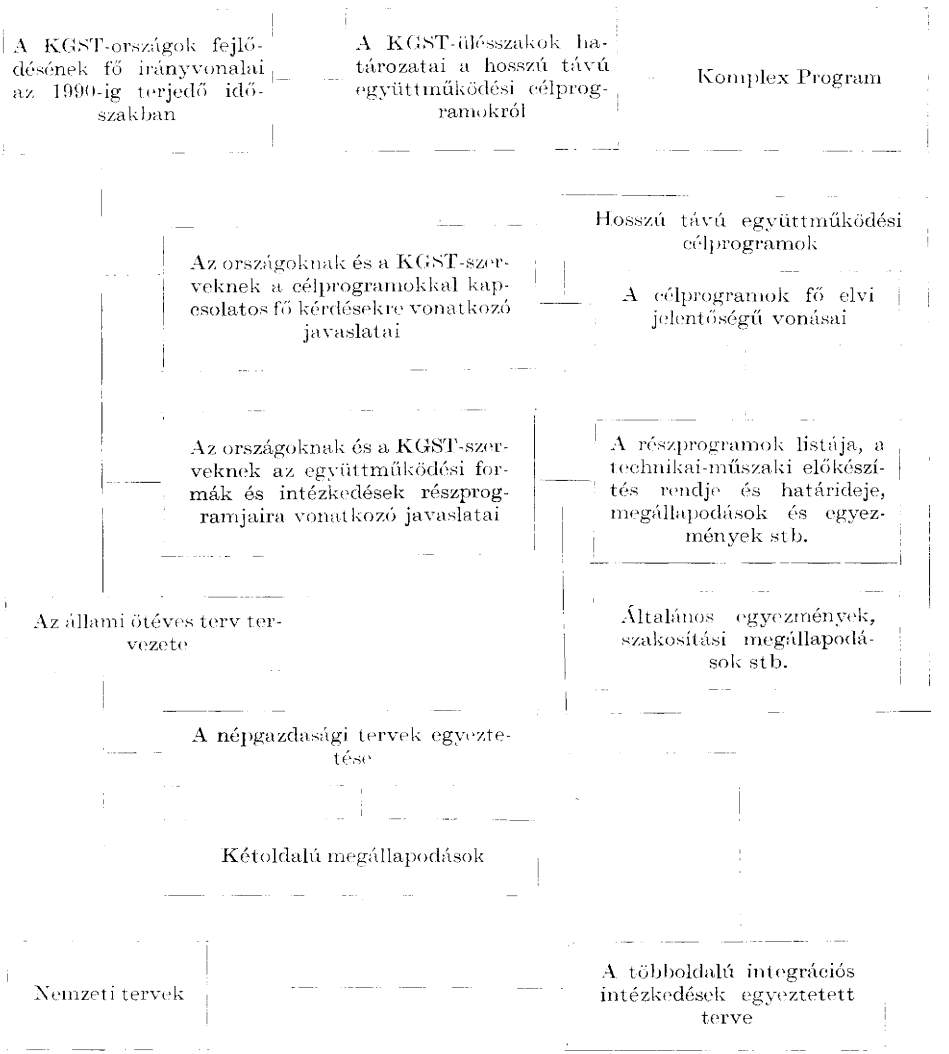
Ugyanakkor a hosszú távú együttműködési célprogram tervezeteinek előkészítésére, a KGST ülésszakán történő jóváhagyásukra, valamint az általános megállapodások, a többoldalú egyezmények és egyéb megállapodások aláírására megszabott határidők a munka fő vonalakban való befejezését úgy irányozzák elő, hogy az 1981—1985 évekre szóló tervkoordináció során meglegyen a lehetőség a hosszú távú együttműködési célprogramok szerinti egyeztetett többoldalú intézkedések kétoldalú alapon történő részletezésére.

A hosszú távú együttműködési célprogramok összeállításának és megvalósításuk előkészítésének folyamata a legáltalánosabban a következő oldalon látható sémával érzékeltethető.

E folyamat alkotórészeinek egymásutánja és szoros kapcsolata — kezdve az egyes országok népgazdasági fejlődésének hosszú távú fő irányaitól, egészen a nemzeti ötéves tervekig és a többoldalú integrációs intézkedések egyeztetett tervéig — meggyőzően mutatja a hosszú távú együttműködési célprogramok szerepét és jelentőségét a KGST-országok közötti, az anyagi termelés perspektívában nagy jelentőségű, csomóponti problémáit érintő együttműködés megalapozásában. Természetesen számunkra az a következtetés fontos, miszerint a hosszú távú együttműködési célprogramok szilárd alapot teremtenek a Bolgár Népköztársaság és a testvéri szocialista országok közötti együttműködés további szélesítéséhez.

Bulgária egész gazdasági fejlődése és különösen népgazdaságának alakulóban levő szerkezete elsősorban a KGST-országok megszilárdult gazdasági kapcsolatainak, valamint a termelési szakosodás és kooperáció elmélyü-

A célprogramok kidolgozásának menete



lésének az eredménye. Mindez, valamint az a helyzet, hogy országunk nyersanyaggal, energiaforrással és néhány más termelési forrással csak korlátozott mennyiségben rendelkezik, objektíve indokolja aktív részvételünket a hosszú távú együttműködési célprogramokban.

A hosszú távú együttműködési célprogramok keretében megoldandó egyik fő kérdés: a KGST országainak fűtőanyaggal és energiával történő ellátása. Az e probléma megoldásához vezető fő utat N. Koszigin elvtárs a KGST XXX. ülésszakán elmondott beszédében vázolta.

A Bolgár Népköztársaság ezt a problémát eddig is a KGST-országok aktív közreműködésével és főként a Szovjetunió segítségével oldotta meg. Így például villamos energetikai iparunk teljes termelőkapacitása a KGST-

országokból származó berendezésekre alapozva jött létre. Az 1975-ben országunkban rendelkezésre álló kapacitás 70 százalékban szovjet, 20 százalékban pedig Csehszlovákiából származó berendezéseken alapult. Az 1975-ben felhasznált energiaforrások 70 százaléka a KGST-országokból, ezen belül 68 százaléka a Szovjetunióból származott. Ugyanebben az évben Bulgária 9860 ezer tonna olajat, 1185 ezer m^3 földgázt, négymilliárd kWó villamos energiát, kb. 6 millió tonna szenet s egy sor más fűtőanyagot és energiaforrást importált a Szovjetunióból.

A bolgár energetikai ipar jövőbeli fejlesztését és az ország fűtőanyag-energetikai mérlegének összehangolását közvetlenül összekapcsoljuk az e területre irányuló hosszú távú együttműködési célprogram kidolgozásában és megvalósításában való részvételünkkel. Ez éppúgy vonatkozik azoknak a berendezéseknek a szállítására, amelyek a hazai energiaforrások maximális kiaknázását célzó, igen feszített program teljesítéséhez, a vízi erőművek, az alacsony kalóriájú szénre települő hőerőművek és atomerőművek stb. építéséhez szükségesek, mint a folyékony fűtőanyagok, a földgáz, a magas fűtőértékű kokszolható szén stb. iránti egyre növekvő szükségleteknek a kielégítésére.

A Bolgár Népköztársaság szűkre szabott lehetőségei ellenére kész arra, hogy bizonyos saját forrásokkal részt vállaljon például víztárolók építésében, a dobrudzsai szénlelőhely közös kiaknázásában stb. Országunk részt vesz az atomerőművekhez szükséges berendezések gyártására irányuló célprogram megvalósításában.

E néhány példa is érzékelteti az erre az ágazatra vonatkozó hosszú távú együttműködési célprogram hatalmas szerepét és azt a figyelmet, amelyet e témának szentelünk.

A hosszú távú együttműködési célprogramok keretében megoldandó másik fontos kérdés a nyersanyagprobléma. Országunk ezt a problémát két vonatkozásban vizsgálja: 1. az országon belüli nyersanyagágazatok fejlesztéséhez szükséges gépek, felszerelések és berendezések megszerzése; 2. olyan nyersanyagok és egyéb anyagok biztosítása, amelyek termelésére Bulgáriában nincs lehetőség. E tekintetben szintén már eddig is felettébb értékes segítséget kaptunk a Szovjetuniótól és néhány más szocialista országtól. Az ország ipari termelőkapacitásának nagy része a Szovjetunió műszaki segítségével és az onnan szállított berendezések alapján épült fel. A Bolgár Népköztársaságban a Szovjetunió segítségével felépített termelőkapacitások adják a vas- és színesfémkohászati termelés 95 százalékát, a kőolajfeldolgozó és petrolkémiai ipar termékeinek 80, a vegyipar termelésének 55 százalékát. Ezenkívül a szocialista országokból és főként a Szovjetunióból jutunk hozzá a számunkra rendkívül fontos nyersanyagok és anyagok több fajtájához. 1975-ben a Szovjetunióból kaptuk a hengerelt fémáruk 20 százalékát, a fenyőfűrészáruk mintegy harmadát, az összes újságpapírt, a többi papírárunak pedig az egyötödét.

A jelenlegi ötéves tervidőszakban is tovább szélesedik és mélyül ez az együttműködés a Szovjetunió területén megvalósítandó közös építkezések egész sorában való részvételünk alapján: a vastartalmú nyersanyagok kiaknázására, továbbá a cellulóz- és az azbesztgyártásban stb. létesülnek ilyen új termelőkapacitások. A hosszú távú együttműködési célprogramoknak köszönhetően az e területen jelentkező problémák közös megoldása sokkal szélesebb alapon folyik tovább.

Bulgária számára igen nagy jelentőségű a Szovjetuniónak az a javaslata, hogy együttműködés keretében létesítsenek energia- és anyagigényes vegyipari termelőkapacitásokat a Szovjetunió keleti körzeteiben. Az az elfogadott elv, miszerint a vegyipari termelés meghatározott ágaiban — ti. amelyek energia- és nyersanyagigényesek — optimális méretű gyártókapacitásokat hozzanak létre az energia- és nyersanyagforrások közelében, lehetővé teszi a KGST-országok ilyen irányú szükségleteinek hatékonyabb kielégítését. Egyidejűleg Bulgáriában olyan vegyipari gyártókapacitások létrehozását irányozták elő, amelyek termelésének egy részét a Szovjetunió és más szocialista országok igényeinek kielégítésére fordítják.

Bulgária vaskohászati kapacitásának bővülésével — konkrétabban: a közeljövőben felépülő új kohászati üzem termelésbe állításával — több vasércre lesz szükség. Ennélfogva Bulgária számára különösen időszerű a Szovjetuniónak az a javaslata, hogy együttműködés keretében építsenek vasérckitermelő és -dúsító üzemet. Sokkal nehezebb kérdés, hogy miképpen biztosítható a kohászati kapacitásokhoz a szükséges mennyiségű kokszolható szén. Úgy véljük azonban, hogy a célprogram keretében erre a problémára is kedvező megoldást találunk.

Egyéb nyersanyagféleségek — például a foszfortartalmúak, a bauxit és részben az olaj — esetében folyik a harmadik országokkal való együttműködés lehetőségeinek a vizsgálata is. A Bolgár Népköztársaság arra számít, hogy a harmadik országok irányában teendő közös vagy egyeztetett intézkedésekben való részvételével fedezheti a foszfortartalmú nyersanyagok, a bauxit és néhány más energia- és nyersanyagforrás iránti szükségleteinek egy részét.

Bulgáriának a gépgyártásra vonatkozó hosszú távú együttműködési célprogrammal kapcsolatos javaslatai a termelés elért színvonalán, a kialakult szakosításon és kooperáción, valamint az ágazat továbbfejlődésének lehetőségein és struktúrájának változásán alapulnak.

Ismeretes, hogy országunk aktívan részt vállal a szocialista országok között e területen folyó munkamegosztásban. A fejlődés új irányvonalainak kialakításában nagy szerepet szánunk a szakosodásnak, a kooperációnak, valamint a hosszú távú tudományos és termelési együttműködésnek. Ez teremtette meg a lehetőséget ahhoz, hogy Bulgária, amelynek néhány ötéves tervidőszakkal korábban szinte még semmilyen gépgyártása sem volt, olyan nagy sorozatú termelést és olyan mértékben fejleszthessen ki, amely nemcsak országunk és a szocialista közösség számára jelentős, hanem a világ legnagyobb termelőihez képest is. Íme, néhány példa.

1960-ban Bulgária összesen mintegy 3000 villamos, illetőleg robbanómotoros targoncát állított elő, 1976-ban viszont már mintegy 57 000 darabot termelt, amelyből 46 000-et a szocialista országokba exportált. 1960-ban az elektromos műhelydaru gyártása mindössze 4339 darabot tett ki, 1976-ban azonban már 94 468-at, amelyből 79 226 darab került szocialista exportra. Az elektronikai ipar fejlődése országunkban mindössze 10 éve indult meg, de 1977-ben az elektronikai és elektrotechnikai ipar termelésének értéke már 2600 millió levát, termékexportja pedig 908 milló devizalevát tett ki. Csupán az elektronikai és elektrotechnikai ipar termékeinek 1977. évi exportja egymagában eléri Bulgária 1962. évi teljes exportját, a gépipari termékek kivitele pedig megegyezik az ország 1971. évi teljes exportjával. Ez

a néhány példa is szemléletesen illusztrálja Bulgária gépgyártásának fejlődési ütemét és méreteit.

Ez lehetővé teszi, hogy nagy kiterjedésű tudományos kutatóbázist tartsunk fenn, és biztosítsuk azoknak a termékeknek a magas technikai színvonalát, amelyek előállítására országunk szakosodik. Továbbá, az új kapacitások létrehozásával hosszabb távra nemcsak egyes elemek, szerkezeti egységek és aggregátok, hanem géprendszerek, komplett technológiai vonalak, teljes objektumok előállítását is előirányozzák. Bulgária lehetőséget kap arra, hogy az olyan tradicionális termékek mellett, mint az emelő-szállító gépek, fémmegmunkáló gépek, hidraulikus és pneumatikus elemek, élelmiszeripari, elektronikai és elektrotechnikai berendezések, bekapcsolódhasson az energetikai, a nyersanyagkitermelő és -feldolgozó kapacitások fejlesztésével kapcsolatos problémák megoldását szolgáló gépek és berendezések árucsere-forgalmába. Mint azt már hangsúlyoztuk, ezzel egyidejűleg anyagunkban szerepel, hogy a hosszú távú együttműködési célprogramok alapján megkötendő megállapodások keretében, Bulgária megkapjon csaknem minden olyan berendezést, amelyet az országban nem gyártanak, de amely az energetika, a kohászat, a vegyipar, az építőanyag-ipar vagy más népgazdasági ágazat számára nélkülözhetetlen.

A mezőgazdaság szocialista átalakításában és az élelmiszeriparban elért eredményei alapján, Bulgária kiveszi a részét a KGST-országok mezőgazdasági termékek és élelmiszerek iránti igényeinek kielégítéséből. Csupán 1971—1975 között kb. 1 millió tonna friss gyümölcsöt — ezen belül mintegy 550 ezer tonna szőlőt —, 860 ezer tonna friss zöldséget, 842 ezer tonna gyümölcskonzervet, 1 milliárd 244 ezer tonna zöldségkonzervet, több mint 1 millió liter bort, 235 ezer tonna dohányt, 273 ezer tonna cigarettát és nagy mennyiségű egyéb terméket szállítottunk a szocialista országoknak.

Természeti és klimatikus adottságainak, illetőleg felhalmozott tapasztalatoknak a felhasználásával, a Bolgár Népköztársaság a jövőben is aktívan részt vesz a KGST-országok mezőgazdasági termékek és élelmiszerek iránti igényeinek mind teljesebb kielégítésével kapcsolatos, rendkívül fontos kérdéseknek a megoldásában. Természetesen úgy véljük, hogy tekintetbe véve ennek az ágazatnak a speciális viszonyait, a problémák sorát kell megoldani; ezen belül az egyik legfontosabbnak az látszik, hogy megleljük a legmegfelelőbb formákat jó néhány mezőgazdasági cikk termelésbővítésének ösztönzésére, és növeljük a kölcsönös élelmiszer-szállításokat.

A hosszú távú együttműködési célprogram kidolgozásába a jelenlegi szakaszban bevont problémakörön belül — a szűk ágazati tudományos-technikai együttműködésre vonatkozó intézkedések mellett — nagy a jelentősége azoknak a közös intézkedéseknek, amelyeket a krill kitermelésére és feldolgozására, a Kubai Köztársaság cukorgyártásának komplex fejlesztésére, a Kubában termő citrusfélék előállításának és feldolgozásának fejlesztésére s néhány termék — gyapot, len stb. — iránti szükséglet kielégítésére hoztak.

A hosszú távú együttműködési célprogramra vonatkozó bolgár javaslatban fontos helyet foglalnak el az együttműködés elmélyítésére vonatkozó olyan kérdések, amelyek már meglevő vagy ezután bevezetendő új gabona- és takarmányfajták tökéletesítésével, újabb nagy hozamú haszonállatfajták és hibridek kitenyésztésével függnek össze. E kérdések megoldására felhasználhatók lesznek a különböző tudományterületek oly módon, hogy szükség esetén közös tudományos kollektívákat hoznak létre az erők koordinálására.

Különös jelentőséget tulajdonítunk a takarmányozási gondok megoldásához szükséges források kiaknázásában folytatandó együttműködésnek, és készséggel megvitatjuk az erre irányuló javaslatokat.

A közszükségleti iparcikkek iránti igények minél teljesebb kielégítésére hozott intézkedések nagy gazdasági és politikai jelentőségűek. E téren a fő feladat az, hogy magasabb minőségi mutatókat érjünk el. Fokozni kell a háztartási gépek — hűtőgépek, televíziók, rádiókészülékek és hasonlók — műszaki megbízhatóságát, s meg kell kezdeni néhány új cikk termelését. Fontos az is, hogy javítsunk a közszükségleti cikkek külső megjelenésén. Bulgária részvétele a közszükségleti iparcikkekre vonatkozó hosszú távú együttműködési célprogram intézkedéseinek kidolgozásában szoros összhangban van a Pártnak az életszínvonal növelését célzó decemberi programjával.

Ismételten hangsúlyozva annak jelentőségét, hogy megszilárdítsuk a szocialista gazdasági integráció tervezési alapjait, meg kell ezzel kapcsolatban említeni, hogy az anyagi termelésre vonatkozó hosszú távú együttműködési célprogramok kidolgozása rendkívül nagy hatással van az 1981—1985-ös évekre szóló tervkoordinációs tevékenységre, valamint az együttműködés irányvonalainak hosszú távra szóló kétoldalú egyeztetésével összefüggő munkára. Bulgária részvétele a hosszú távú együttműködési célprogramokkal kapcsolatos intézkedések kidolgozásában összefonódik és szoros kölcsönkapcsolatban áll a kétoldalú intézkedéseknek és elsősorban Bulgária és a többi KGST-ország közötti együttműködés 1990-ig szóló irányvonalainak az egyeztetésével. Ily módon ezek az okmányok szilárd alapot nyújtanak országunk hatékony részvételéhez a hosszú távú együttműködési célprogramokból fakadó többoldalú integrációs intézkedésekben. E tekintetben döntő szerepet tulajdonítunk a Bolgár Népköztársaság és a Szovjetunió közötti, az anyagi termelés területén 1990-ig folytatandó szakosítás és kooperáció Általános vázlata kidolgozásának.

ZDENEK SEDIVI:

Csehszlovákia együttműködése a KGST-országokkal az 1980 utáni időszakra vonatkozó tervek előkészítésében

A gazdasági együttműködésnek a KGST-országokkal (elsősorban a Szovjetunióval) az egész háború utáni időszakban döntő jelentősége volt Csehszlovákia gazdasági fejlődésének dinamikájában és struktúrájában. A felszabadulás utáni első szakaszban ez elsődlegesen a külkereskedelem révén valósult meg. Az 50-es évek második felétől mind nagyobb jelentőséget kaptak az együttműködés új formái. Az egyik alapvető formává az ötéves tervek koordinációja vált, amely az országaink közti együttműködés legrégebbi — és egyben legfőbb — formája a tervezési tevékenység terén. A tervkoordináció menetével és eredményeivel összhangban később kezdtek fejlődni az együttműködés más, új formái a termelésben: nevezetesen az együttműködés a nyersanyagipar fejlesztésében hitelek nyújtásával, valamint a gépgyártás és a feldolgozó ipar egyéb területein folytatott termelési szakosodás és kooperáció révén.

A szocialista gazdasági integráció Komplex Programjának elfogadása 1971-ben elvi jelentőségű lépés volt ahhoz, hogy a KGST-országok közötti — a tervezés területén való — együttműködés rendszere tartalmilag komplex alapra épüljön. Tartalmilag arról van szó, hogy az együttműködés tárgyává vált a társadalmi újratermelés teljes folyamata, kezdve a tudománnyal és a kutatásokkal, a termelés előkészítésén és a megfelelő beruházások megtervezésén keresztül egészen a termelésig és a kölcsönös áruszállításokig. Ugyanakkor felmerül az a feladat is, hogy az együttműködés hatoljon be a tervezés teljes folyamatába, annak minden egyes fázisába, s szolgáljon alapul az egymáshoz kapcsolódó többoldalú és kétoldalú intézkedéseknek, illetve megállapodásoknak, azok komplex rendszerének; ily módon az egyes országokban folytatott tervezéshez hasonlóan megszakítás nélküli folyamatot alkosson.

A KGST-országok 1976—1980-ra vonatkozó terveinek egyeztetésével kapcsolatos munkálatok először egy közös összefoglaló tervdokumentum, a „Többoldalú integrációs intézkedések egyeztetett tervének" elfogadásával végződtek. Az említett dokumentum által kijelölt intézkedések szerint Csehszlovákiára jelentős feladatok hárulnak. Egyrészt az egyeztetett tervben foglalt intézkedések jelentősen hatnak Csehszlovákia általános népgazdasági arányaira az 1976—1980-as periódusban, amit bizonyítani lehet például a felhalmozási alap felhasználási szerkezetével. Csehszlovákiának csupán a 17 legjelentősebb integrációs vállalkozásban való részvétele 33 száza-

lékát teszi ki annak a növekedésnek, amelyet az országnak a termelői szférában eszközölt kül- és belföldi beruházásai az 1976—1980-as időszakban az 1971—1975 köztihez viszonyítva elérnek. Másrészt Csehszlovákia arra törekszik, hogy az egyeztetett tervnek — mint egésznek — a megvalósításában vállalt részesedése megfeleljen a KGST-országok közösségében elfoglalt helyzetének, gazdasági szükségleteinek és lehetőségeinek. Ezt a tényt is egy sor példával lehet bizonyítani. Például a Szovjetunió területén a vasércelőhelyek feltárását és a vasérc dúsítását célzó közös erőfeszítésekben, új termelőkapacitások építésében az érdekelt KGST-országok közül a CSSZK 30 százalékkal részesedik a közös szállításokban (a Szovjetuniót nem számítva). A következő szemléletes példát az atomerőművi berendezések fejlesztése terén folytatott szakosodás és kooperáció szolgáltatja, ahol Csehszlovákia — a Szovjetunióval kötött egyezmények alapján — a nehézgépipar és annak fémkohászati bázisa terén végez nagyméretű, bonyolult és beruházásigényes szerkezeti átalakításokat. Ez lehetővé teszi, hogy a csehszlovák gépipar a Szovjetunió után a második helyet foglalja el a KGST-országok területén épülő atomerőművek berendezései iránti igények közös kielégítésében.

★

Azokban a szocialista országokban, ahol az újratermelés folyamatára nagy hatást gyakorolnak a külgazdasági kapcsolatok, a hosszú távú tervezésnek *a világgazdasági fejlődés fő irányzatainak elemzéséből* kell kiindulnia, és következtetéseket kell levonnia abból a makro- és mikrostrukturális politikára, valamint a technikai fejlesztés követendő irányára vonatkozóan. Ez az elemzés megmutatja, hogy az 1980 utáni időszakra vonatkozó terv előkészítésekor a CSSZK-nak ezen időre bonyolultabb és szigorúbb külső feltételekkel kell számolnia, a többi között a következők miatt: a fűtőanyag, a nyersanyag és az élelmiszerek forrásai és az iránt uk felmerülő igények közötti, valamint ezen a téren a fejlett tőkés- és a fejlődő országok közötti kapcsolatok elemzése megmutatja, hogy teljesen irreális arra számítani: visszatérhetnek a köztük 1972-ig fennálló (a fűtő- és nyersanyagok, illetve a késztermékek közötti) ararányok. Megalapozatlannak bizonyultak azok a remények is, hogy a késztermékek árainak fokozatos emelkedése hosszú távon felülmúlja vagy legalábbis gyengíti az eddigi jelentős áremelkedések hatását, a fűtő- és nyersanyagok árainak az 1970-es évek első felében végbement növekedését. A burzsoá prognózisok — amelyek még a közelmúltig is hangoztatták ezeket a reményeket — analógiát véltek felfedezni az első világháború és a koreai háború utáni áremelkedésekkel, ugyanakkor nem értékelték kellően a termelőerők és a termelési viszonyok terén azóta végbement komoly változásokat. Egyrészt jelentősen megszilárdult a legfontosabb nyers- és fűtőanyagokat előállító fejlődő országok gazdasági és politikai helyzete. Másrészt, a tőkés világpiacon kialakuló árviszonyok továbbra is az infláció folyamatának hatása alatt állnak. Ilyen körülmények között arra kell számítani, hogy a jelenlegi — az 1970-es évek második felének során kialakult — bázissal összevetve (amelyre a magas nyers- és fűtőanyagárak a jellemzőek) az elkövetkező 10—15 évben a fűtő- és nyersanyag, valamint az élelmiszerárak további átlagos növekedése egészében véve nem marad el a késztermékek árának növekedésétől (sőt, valószínűleg inkább egy kissé meg is haladja azt).

Csehszlovákia gazdasági fejlődése külső feltételeinek az eljövendő időszak alatt növekvő szigorúságát azonban nem szabad csupán a külkereskedelmi árviszonyok vázolt romlásával azonosítani. Nem kevésbé fontosak, sőt talán jelentősebbek annak az — a világon már tapasztalható és a jövőben egyre erősödő — *aránytalanságnak* az egyéb *következményei, amely a fűtő- és nyersanyag, illetve néhány alapvető mezőgazdasági termék iránt jelentkező kereslet és a források között jelentkezik.* A könnyen hozzáférhető, minőségi fűtő- és nyersanyagforrások viszonylagos kimerülése világméretekben ahhoz vezet, hogy a nyersanyag-kitermelő ágazatokba irányuló új beruházások mindinkább a messzi és nehezen hozzáférhető lelőhelyeken valósulnak meg, ami nagy kiadásokkal és kockázattal jár. Ez jelentősen lassítja az új források növekedését és rontja a növekedés biztosításának gazdasági feltételeit. Ez lényegesebben a folyékony és gáz halmazállapotú energiahordozók terén jelentkezik (a következő időszakban ez a helyzet más elsődleges energiaforrások terén is romlik), valamint néhány más ásványi nyersanyagnál (elsősorban a színesfémeknél, foszfornál stb.).

A vázolt fejlődés végeredménye mégis az a tény, hogy nemcsak az árviszonyok, hanem a fűtő- és nyersanyag, valamint a fő mezőgazdasági termékek importjának hosszú távú biztosításával kapcsolatos egyéb feltételek is az eddigiekhez képest bonyolultabbak lesznek a vásárló számára.

A külső feltételek fejlődésének elemzése során ugyanakkor figyelmet kell hogy szenteljünk a forgalmi szférának is. Ez irányban elsődleges jelentőségűek a többi között a *fizetési kapcsolatoknak* a tőkésországokban a 70-es évek során kibontakozott mély deformációi.

Ezek a deformációk strukturális jellegűek és hosszú távon visszahatnak az egész gazdasági fejlődésre. E deformációk következménye a likvid valutáris eszközöknek az országok mind szűkebb körénél történő összpontosulása (olajexportőr fejlődő országok az OPEC-csoportból, Japán, NSZK), ugyanakkor a többi fejlődő ország döntő többsége és más számos magasan fejlett tőkésország is krónikus, egyre növekvő fizetésimérleg-deficittel küzd. Ez nemcsak a tőkés valutáris- és hitelrendszer növekvő elégtelenségéhez, hanem a piaci konkurrenciaharc kiéleződéséhez is vezet. Továbbá megnövekszik annak a veszélye, hogy megszigorítják (importfékező) ellenintézkedéseiket — a többi között — azok az országok és ágazatok, amelyek krónikus fizetésimérleg-hiánnyal küszködnek. Ezekkel a tényezőkkel tőkés- és fejlődő országokba irányuló exportjuk fejlesztésének tervezésekor a szocialista országoknak is számolniuk kell.

A külső feltételek fenti elemzése teljes mértékben igazolja az 1980 utáni időszakra is a párt- és állami szervek által elfogadott azon intézkedések és határozatok helyességét, amelyek meghatározták a CSSZK-nak a KGST-országok által folytatott szocialista gazdasági integráció folyamatába történő aktív bekapcsolódásával, a maximálisan racionális saját fűtőanyag-, energia- és nyersanyagbázis sokrétű fejlesztésével és ugyanakkor a fűtő- és nyersanyag-felhasználással, országunknak az alapvető élelmiszerekkel történő önellátásának fokozatos növelésével összefüggő határozatokra vonatkozó elképzeléseket.

A világ helyzetének az 1980 utáni időszakban várható további fejlődését figyelembe véve, ugyanakkor még következetesebben kell biztosítani e határozatok végrehajtását az említett időszakra szóló terv előkészítése során. Ez vonatkozik úgy a CSSZK belső gazdaságára ható intézkedésekre,

mint külgazdasági kapcsolatainak további fejlődésére is, és ezen belül a többi KGST-országgal folytatott együttműködésre.

Ami a belső gazdaságra ható intézkedéseket illeti, feltétlenül szükséges, hogy a tervekben megszilárdítsuk azt a sokirányú törekvést, amely a *fűtőanyag-, energia- és nyersanyag-takarékosságra irányul*, valamint támogatni kell ezt a törekvést a tudomány és a technika, a termelési technológia terén hozandó konkrét intézkedésekkel, illetőleg olyan gazdasági és szervezési komplex intézkedéssel, amely céltudatosan alkalmazza a szocialista munkaversenyt és az anyagi érdekeltséget. Magától értetődik, hogy léteznek még tartalékok a saját nyersanyagbázis kiaknázása terén is. Így például, a lehető legrövidebb időn belül meg kell szüntetni azt a helyzetet, hogy a CSSZK tőkésországokból importál hosszúszálú cellulózt és más — faanyagból készült — félkészterméket, pedig azok közé az európai országok közé tartozik, ahol a minőségi faanyag termelését növelni lehetne.

Nagy figyelmet kell szentelni a világgazdasági helyzet vázolt fejlődésével kapcsolatban előttünk álló problémák egyéb aspektusainak megoldására is. *Termékeink exportképességének sokoldalú fokozásáról van szó*, összhangban a CSKP XV. kongresszusának határozataival, oly módon, hogy exportképességünk hatékonyan érvényesülhessen a világpiacon, az élesedő konkurrencia körülményei között is. *Ez elsősorban* Csehszlovákia fő exportágazatára, *a gépgyártásra vonatkozik*. Az ezzel kapcsolatos kérdéseket a CSKP KB 1976 végén tartott rendkívüli ülésén részletesen megvizsgálták. Ennek az ülésnek a határozatait — amelyek termékeink technikai-gazdasági paramétereinek javítására irányulnak — még következetesebben kell megvalósítani mint eddig. Ezzel kapcsolatban a folytatódó tudományos-technikai forradalom és a világ fejlődésének néhány más tendenciája olyan új feladatokat jelent gépgyártásunk számára, amelyeket az eddigieknél gyorsabban kell megoldani. A struktúrával kapcsolatban felmerült követelményekről, valamint néhány olyan általános irányzatról van szó, amelyek magasabb követelményeket támasztanak az előállított gépek és berendezések meghatározott paraméterei iránt. Így például az egész világon a környezettel kapcsolatos problémák növekvő társadalmi és gazdasági jelentősége miatt az importőrök az importálandó berendezések és gépek iránt növekvő követelményeket támasztanak. E követelmények azzal kapcsolatosak, hogy a gépek működése miként hat a légtér és a folyóvizek tisztaságára, miként hasznosítják az eddig fel nem használt melléktermékeket stb. Hasonló jelentőségre tesznek szert az összes ágazatban a fogyasztók azon követelményei, hogy a felhasználandó technika maximálisan gazdaságos legyen az energiafelhasználás szempontjából, főként ami a folyékony és gáz halmazállapotú fűtőanyagokat illeti.

Mivel a KGST-országokkal és elsősorban a Szovjetunióval folytatott gazdasági együttműködés a CSSZK történelmének egész háború utáni időszakában meghatározó jelentőségű és hatású volt a csehszlovák gazdasági fejlődés dinamikájában és szerkezetében, ennek megfelelően az előttünk álló időszakban az eddigieknél még nyilvánvalóbbnak látszik, hogy az előbbi problémákat csak úgy lehet megoldani, ha ez Csehszlovákiának a KGST-országok integrációs gazdaságpolitikájába történő még szorosabb bekapcsolódásának szerves részét alkotja.

E cél elérésében nagy jelentőségű Csehszlovákia részvétele azoknak a hosszú távú együttműködési célprogramoknak a kidolgozásában, amelyeket

a KGST országai a tüzelőanyagok, a nyersanyagok, a mezőgazdaság, a gépgyártás, a közlekedés és a fogyasztási cikkek terén végeznek az SZKP XXV. kongresszusa, a CSKP XV. kongresszusa és a többi testvérpárt plénumainak határozatai alapján.

A hosszú távú célprogramok kidolgozásáról elfogadott határozat a szocialista gazdasági integráció folyamatának soron következő logikus lépése, amely mind tartalmában, mind az együttműködés rendszerének a fejlődése szempontjából megfelel közösségünk fejlődési követelményeinek. Ehhez mindenekelőtt a következő okok vezettek el:

— A világ, illetőleg közösségünk jelenlegi helyzete objektíve szükségessé teszi, hogy egy hosszú távon egyeztetett gazdaságpolitikai stratégiát dolgozzunk ki az anyagi termelés néhány sarkalatos területén.

— A szocialista gazdasági integráció koncepciója (mint azt a Komplex Programban már kifejtették) kezdettől fogva egészen más rendszerű viszonyulást jelentett az integrációs folyamatok nemzetközi irányításához és serkentéséhez, mint a tőkés integrációs közösségeknél. Ez a viszonyulás a szocialista gazdaságirányítás egyik alapvető előnyét, a gazdaság központi tervirányítását alkalmazza, és ezen az alapon bontakozhatnak ki az *elsődleges integrációs folyamatok a termelés és a tudományos-technikai fejlődés bázisán*, bár ugyanakkor figyelmet szentelnek az integráció-mechanizmus áru- és pénzkapcsolatai fejlődésének is. A hosszú távú együttműködési célprogramok — amelyek voltaképpen az anyagi termelés alapvető szféráinak továbbfejlesztésével kapcsolatos egyeztetett gazdaságpolitikáról és e politika gyakorlatba való átültetésének fő eszközeiről szóló megállapodások — teljesen megfelelnek az előbbi viszonyulásnak, sőt továbbfejlesztik azt.

— A hosszú távú együttműködési célprogramoknak a gazdasági együttműködés fejlődésére ma döntő jelentőségű területekre vonatkozó tendenciája egyrészt az „alapvető láncszem" módszeréből indul ki, amelyet már az országon belüli szocialista tervgazdálkodás bő tapasztalatai igazoltak; másrészt ez a tendencia az egyeztetett stratégia sémájába feltétlenül tisztán ágazati szemléletet is bevisz. Ez veszélyes lehet az általános arányosság szempontjából. Ezt hivatott megakadályozni az egyes programok kidolgozásához való *komplex hozzáállás*, amely például a fűtőanyag-, az energia- és a nyersanyagszükségletek kielégítésének biztosítását összekapcsolja a gépgyártási ágazatok fejlesztésével, hiszen az utóbbiak fő szerepet kapnak az előző feladat megoldásában, és ezen kívül biztosítják a szállítási feltételeket is. Ugyanígy a fűtőanyag- és az energiaforrások biztosításának problematikája, illetőleg takarékos felhasználásának kérdései a célprogramban egyenértékű szerepet kapnak olyan szempontból, hogy mindkét kérdéskör jelentős szerepet játszik az egész problémakomplexum megoldásában.

Ma már köztudott, hogy az együttműködési célprogramok nem lehetnek és nem is válnak a kiegyensúlyozott kapcsolatok széles komplexumává, valamint az is, hogy a vonatkozó területeken nem helyettesíthetik a KGST-országok közötti kétoldalú tervkoordinációt. E programok fő jelentősége abban rejlik, hogy egyeztetett gazdaságpolitika kidolgozásához vezetnek az egyes fő területeken, s ahhoz egy sor, ezen az alapvető gazdaságpolitikai stratégián alapuló részprogramot dolgoznak ki. Ezek alapján később a hosszú távú, illetve az ötéves tervek koordinációs folyamatában fokozatosan egyeztetik a megfelelő két- és többoldalú megállapodásokat, amelyeknek

megkötése lezárja a megfelelő problémakör megoldására elfogadandó intézkedések rendszerét.

Csehszlovákia a KGST-országokkal az 1980 utáni időszak alatt folytatandó gazdasági együttműködés továbbfejlesztését illetően a következőkből indul ki:

1. Az anyagi termelés bizonyos területeire vonatkozó hosszú távú, egyeztetett gazdaságpolitika kidolgozása — a KGST-országok által — megköveteli e politika hatékony alkalmazását a konkrét csehszlovák viszonyokon belül. Ez azonban csak akkor lehet sikeres, ha sikerül optimálisan egyeztetni a megfelelő területen azoknak a feltételeknek a létrejöttét, amelyek biztosítják gazdaságunk arányos fejlődését és Csehszlovákiának az adott területre elfogadott, egyeztetett politika megvalósításához való maximális hozzájárulását. Ezzel kapcsolatos az a feladat is, amely szerint ki kell választani a gazdaságon belül kidolgozandó és az egyes részterületek fejlesztésére vonatkozó szerkezet-meghatározó programokat, illetőleg e programokat össze kell kötni a KGST-országok hosszú távú együttműködési célprogramjaiból következő egyes nemzetközi részprogramokkal.

2. Az 1980 utáni időszakra szóló többoldalú tervezési együttműködés különböző formáinak állandóan növekvő jelentőségétől eltekintve *nem csökken a kétoldalú tervkoordináció jelentősége sem*, amely a jövőben is a gazdasági együttműködés egyetlen, a KGST-országok közötti gazdasági kapcsolatok teljes egészét átfogó formája. A kétoldalú koordináció tartalma és bizonyos formái azonban továbbfejlődnek. A többoldalú hosszú távú együttműködési célprogramok létéből, illetőleg a belőlük eredő részprogramok kidolgozásából és megvalósításából fakadó változásokkal együtt, főként a következő problémákat kell kiemelni:

— mint már korábban is említettük, az új világgazdasági helyzet nemcsak az árviszonyokban, hanem a fűtőanyag, az energia és a nyersanyagok hosszú távú biztosításának feltételeiben is új, elvi jelentőségű változásokat hozott. Ugyanakkor teljesen objektíve lerövidül a gépgyártásban elengedhetetlen strukturális változások ciklusa, valamint új követelmények jelennek meg a környezetre gyakorolt hatás szempontjából. Ilyen körülmények között az 1980 utáni időszakra végzett tervegyeztetés legfontosabb feladatai közé tartozik az is, hogy a résztvevő partnerek közös erővel egyrészt biztosítsák az új körülményekhez való alkalmazkodás optimális módját, másrészt ezzel egyidejűleg tegyék meg a szükséges intézkedéseket, hogy a kölcsönös gazdasági kapcsolatok folytonossága fennmaradjon. Különösen azok az országok — és ezekhez tartozik Csehszlovákia is —, amelyek nagymértékben függnek a külgazdasági kapcsolatoktól, nem tudnák biztosítani gazdaságuk zavartalan fejlődését a folytonosság fenntartásához szükséges intézkedések nélkül;

— az árucsere-forgalom 1980 utáni fejlődésében a fő mozgató erő szerepét — jobban mint eddig — a feldolgozó ipar ágazatain belüli munkamegosztás, *a termelési szakosítás és kooperáció* játsszák majd. A további fejlődés érdekében azonban szükséges a sokrétű előfeltételek létrehozása is. Ehhez nyújt segítséget egyrészt a kétoldalú hosszú távú szakosítási és kooperációs programok kidolgozása (ilyen program előkészítése folyik jelenleg például a CSSZK és a Szovjetunió között), másrészt azoknak a megállapodásoknak az aláírása, amelyek több mint egy ötéves terv időszakára irányozzák elő a szakosítást és kooperációt. Ezen kívül a tapasztalat azt mutatja, hogy ilyen

egyezmények és megállapodások megkötésénél az eddigieknél sokkal előbb kell figyelmet szentelni az árakkal kapcsolatos kérdések és más gazdasági feltételek tisztázásának.

3. A szocialista országok közötti együttműködésnek az eddigieknél hatékonyabb feltételeket kell teremtenie ezen országok harmadik országokkal (fejlődő és gazdaságilag fejlett tőkésországokkal) fennálló gazdasági kapcsolatainak fejlődéséhez. A fejlődő országokkal fennálló kapcsolatok terén egyrészt olyan feltételek létrehozásáról van szó, amelyek lehetővé teszik áruinknak a jelenleg fizetőképes országok piacára való bejutását, bár az ezeken a piacokon folyó konkurrenciaharc ma rendkívül éles; másrészt terveinkben meg kell határozni az azon fejlődő országok csoportjaival folytatandó munkamegosztás fejlesztésének konkrét körét, amelyek előtt a gazdasági szerkezet diverzifikálásának szükségessége áll (vonatkozik ez egyrészt a saját gépgyártás fejlődésével kapcsolatos alkatrész-export feltételeinek megteremtésére, valamint az ezekből az országokból származó kész- és félkésztermékek értékesítésére).

Ami a fejlett tőkésországokat illeti, elsősorban a szocialista közösség pozícióinak megerősítéséről és a szocializmusnak a kapitalizmussal folytatott versenyéről van szó, előbbire főként két úton kell törekedni: az egyik út gazdaságaink exportképességének sokrétű növelésén és termékeink külföldi piacokon való versenyképessége fokozásán keresztül vezet, a másik út az, hogy közösségünknek meg kell szilárdítania a legszükségesebb gépek és berendezések, technológiai, vegyipari termékek stb. fejlett tőkésországokból származó importjától való technikai-gazdasági függetlenségét. A vázolt célok eléréséhez szükséges intézkedések átgondolt komplexumának a jövőben közösségünk gazdaságpolitikája új, fontos részévé kell válnia.

JAN HILINSKY:

A KGST-országok hosszú távú együttműködési célprogramjainak szerepe a lengyel gépgyártás fejlődésében

A KGST-országok hosszú távú együttműködési célprogramjának a Tanács XXXI. ülésszakán jóváhagyott kidolgozása új, fontos lépés a szocialista közösség országai népgazdaságának tervszerű integrációjában.

E programok alapvető előfeltétele volt, hogy közösen és hosszú távon a szükséges feladatok közös meghatározásával, megvalósításuk formáit egyeztetve, majd a szükséges beruházási és műszaki intézkedéseket — az egyes országok soron következő ötéves terveiben — figyelembe véve megoldják az összes KGST-ország további gazdasági fejlődésének legégetőbb problémáit.

A hosszú távú együttműködési célprogramok az anyagi termelés olyan sarkalatos problémáira vonatkoznak, mint a nyersanyagkitermelés és -feldolgozás, a mezőgazdasági termelés és az élelmiszeripar fejlődése, a közszükségleti iparcikkek termelése, a gépipar fejlődése és a közlekedés.

A gépgyártás fejlesztésének hosszú távú célprogramja különleges jelentőségű. Ez alapvetően az előfeltételek két csoportjával kapcsolatos:

— a gépgyártás funkciója a népgazdaság összes ágazatának gépekkel és berendezésekkel történő ellátásával függ össze és kapcsolódik a közszükségleti cikkek valamennyi lehetséges formájának előállításához;

— az a döntő szerep, amelyet a gépgyártás az anyagi termelés valamennyi ágazatának és a nem termelő szféra sok ágazatának műszaki és technológiai fejlődésében játszik.

A gépgyártás fejlődésének hosszú távú célprogramjában az egyik fő feladat az, hogy a többi hosszú távú célprogram által előirányzott intézkedés megvalósításához szükséges gépeket és berendezéseket biztosítsuk, a másik pedig az, hogy kielégítsük a gépgyártás minőségi átalakításához kapcsolódó és az iparág műszaki haladásához szükséges színvonal elérésével összefüggő szükségleteket.

Különösen a technikai fejlődés jelenlegi körülményei között e feladatok széles körű programja teljesen megalapozza e problémák közös — az összes KGST-ország által együttesen történő — megoldásának célszerűségét. Hiszen ezek a közösség minden egyes országában a további gazdasági fejlődés gondjai. E gondok, problémák megoldása azonban külön-külön az egyes országok által többségükben egyáltalán nem lenne lehetséges, vagy túl hosszú időt igényelne. Az egyes országokban e területeken dolgozó szakembergárda erőfeszítéseinek összpontosítása az érdekelt országok szintjén lehetővé teszi, hogy e kérdéseket sokkal gyorsabban megoldjuk. Ezzel és a partnerek közti feladatmegosztással, valamint a közösen mérlegelt szükségleteknek

megfelelő, széles körű termelési szakosítással és kooperációval jelentős mértékben megnöveljük az e célokra fordított eszközök hatásfokát.

A lengyel gépgyártás érdekelt abban, hogy minél inkább részt vegyen a közösen elfogadott hosszú távú program megvalósításában. Hiszen e program lehetőséget nyújt arra, hogy a lengyel gépgyártás, a Szovjetunió és a többi szocialista ország gépgyártásával fennálló termelési kapcsolatainak rendszeres továbbszélesítésére alapozva további — magasabb színvonalon és tökéletesebb szervezeti formák közti — fejlődést érjen el.

A lengyel gépgyártás fejlesztési politikája e szilárd irányvonalának, illetve e politika megvalósításának már eddig is jelentős hatása volt. Ez tükröződik a lengyel gépgyártás számos ágazatában elért termelési méretekben és pozíciókban: ennek kapcsán különösen ki kell emelni olyan ágazatokat, mint a hajógyártás, a vasútifutómű-gyártás, az építési berendezések gyártása, az autó- és repülőgépipar, az automatikus irányítóberendezések gyártása és sok egyéb.

A lengyel gépgyártás viszonylag fiatal iparág. Alapvető kapacitásai a háború utáni években, a szocialista Lengyelországban jöttek létre. Az utóbbi 7 év során (1970 és 1977 között) a gépgyártás termelése 2,5-szeresére növekedett. Már hosszú ideje vezető helyet foglal el a népgazdaságban, jelenleg az ország ipari termelésének kb. 28 százalékát állítva elő.

Szervezeti szempontból a lengyel gépgyártás több főhatósághoz tartozik. A főhatóságok többségénél a gépgyártás szerepe az, hogy biztosítja a főhatóságra jellemző eljárásokhoz szükséges speciális gépeket és berendezéseket. Így a bányagépek gyártása a Bányaügyi Minisztériumhoz tartozik, a kohászati berendezések gyártása pedig a Kohászati Minisztériumhoz, a fafeldolgozó és famegmunkáló gépeké és berendezéseké az Erdészeti Minisztériumhoz, a vasúti munkálatokhoz szükségeseké pedig a Vasúti Minisztériumhoz. A lengyel gépgyártás alapvető része, amely az országban gyártott gépek és berendezések több mint 75 százalékát, a gépiparitermék-export több mint 90 százalékát, és a belső piac tartós fogyasztási cikkekkel történő ellátását kb. 88 százalékban öleli fel, két szakminisztériumhoz tartozik: a Gépgyártási Minisztériumhoz és a Nehéz- és Mezőgazdasági Gépgyártási Minisztériumhoz. Ez utóbbi minisztériumokra koncentrálódik alapjában véve a KGST-országokkal a gépek és berendezések területén folytatott együttműködés.

E minisztériumok szervezeti egységeiben összpontosulnak a többi KGST-országgal már eddig kialakult kooperációs kapcsolatok és a meghatározott termelési szakosítás. Ezek olyan fontos közös tevékenységi területek, amelyek az egyes országok által külön meg nem oldható problémákkal kapcsolatosak. Mindenekelőtt a széles választékkal, és a népgazdasági szükségletek sokoldalúságával összefüggésben olyan mennyiségű szükséglet mellett, amely töredéke a termelés racionális megszervezéséhez kívánatosnak.

Egyidejűleg az anyagi termelés minden ágazatában folyik a technológiai folyamatok tökéletesedése is, amely a lakosság társadalmi—kulturális szükségleteinek elengedhetetlen növekedésével jár együtt. Ugyanakkor elősegíti a műszaki követelmények növekedését, ami szükségessé teszi, hogy állandóan növeljük a termékek minőségét és tökéletesítsük a termelési módszereket magában a gépgyártásban is.

A lengyel gépgyártás saját tudományos-műszaki bázisa, annak ellenére, hogy állandóan szélesedik, nem lenne képes megfelelően és minden területen

kielégíteni az iránta támasztott követelményeket. Ugyanakkor e feladat teljesíthetővé válik, ha szűkítjük a termékválasztékot és a termelés tagoltságát és ezzel párhuzamosan szélesítjük a tudományos-műszaki együttműködést.

A gépgyártás fejlesztése során felhalmozott nemzetközi tapasztalat és a világpiacon tapasztalható konkurrencia azt bizonyítja, hogy erős pozíciókat csak alaposan szakosodott és nagy szériájú termelést megvalósító nagyobb termelőegységek tudnak kivívni maguknak. E tapasztalat teljes mértékben igazolódott a lengyel gépgyártásban is, és főleg azokon a területeken, amelyeken két- és többoldalú nemzetközi kooperációs kapcsolatok és szakosodási megállapodások léteznek, továbbá azokon, amelyeknél a testvéri szocialista országoktól sok éven át beérkező rendszeres megrendelések létrehozták a szakosítás kiszélesítésének és a termelés méretei bővítésének természetes feltételeit.

Különösen sok ilyen példát lehet találni a sokéves lengyel—szovjet együttműködés gyakorlatában.

Így például a lengyel hajógyártás fejlődése szinte már létrehozásának pillanatától kezdve (mintegy 30 éve) elválaszthatatlanul kapcsolódik a Szovjetunióba irányuló szállításokhoz. Ebben az időszakban Lengyelország kb. 650 hajót szállított a Szovjetuniónak, ami a szovjet kereskedelmi flotta teljes állományának mintegy $^1/_5$-ét adja. A szovjet megrendelések tették lehetővé, hogy több hajófajta sériagyártását megszervezzük: kezdve az érc-, a szén- és faszállító hajókkal egészen a specializált halászbázisokig, olajszállítókig, vegyianyag- és konténerszállító és más speciális hajókig bezárólag.

A sokéves szovjet megrendelések és a teljesítésük kapcsán kialakult széles körű együttműködés fontos tényezővé vált a lengyel útépítőgép- és berendezésgyártás fejlesztésében is, amely a termékkibocsátás szempontjából jelenleg a világon a 6—7., export szempontjából pedig az 5. helyen áll. A széles körű szakosítás és a termelési kooperáció lehetőséget teremt arra, hogy sok termékből és részegységből (hidraulikus exkavátorok, 3 m³ befogadóképességű teherautók) a Szovjetunió importszükségletének nagy részét fedezhessük, sőt néhány területen a teljes szükségletet (hidak és sebességváltók). Folyamatosan alakulnak ki az együttműködés új formái is. Így például a Varsóban és Ogyesszában épített közös tervezőiroda létesítése megalapozza, hogy néhány 25, 40, 63 és 100 tonna teherbírású autódaru gyártását kezdhessük meg.

Az autóiparban a Szovjetunióval folytatott termelési szakosítás kiszélesítése és a kooperációs szállítások lehetővé tették a hidraulikus lengéscsillapítók, a pneumatikus fékberendezések és a világító berendezések termelésének jelentős növelését. A szerszámgép-gyártásban kiemelkedő helyet foglalnak el a Szovjetunióval folytatott kooperáció terén az elektromágneses csatlakozó muffok és az esztergabefogó tokmányok szállításai.

A lengyel és a szovjet repülőgépgyártó ipar közötti együttműködés — amely a többi között szovjet tervdokumentáció és szabadalmak felhasználását, konstruktőrök kapcsolatát és termelési kooperációt foglal magában — hozzájárult, hogy Lengyelország a világon az első helyre került a mezőgazdasági repülők és helikopterek gyártása terén.

A lengyel gépgyártás fejlődése szempontjából rendkívül nagy jelentősége volt a csehszlovák gépgyártással folytatott együttműködésnek. Ez jelentős mértékben az autóipari speciális termékek, a traktorok és mezőgazdasági gépek kölcsönös cseréjén alapul, illetve egy sor más terméket is magában

foglal. Az autóiparban ez olyan speciális rendeltetésű gépkocsik kölcsönös szállítását foglalja magában, amelyek gyártása a két országban ily módon kölcsönösen kiegészül. A csere tárgyát kiegészítő alkatrészek és részegységek alkotják, sőt néhány éven át — a hazai gyártás megindulásáig — Lengyelország számára nagy jelentőséggel bírt a csehszlovák autóbuszalvázak importja.

Az utóbbi időben új szakasz kezdődött a lengyel—csehszlovák traktoripari együttműködésben. Az 1990-ig terjedő időszakra aláírt kooperációs megállapodás a nehéztraktorok termelésére és exportjára vonatkozó együttműködést irányozza elő. Ennek kapcsán a kölcsönös szállítások mennyisége már a jelenleg folyó ötéves terv során jelentősen emelkedik — a következő ötéves tervben 12 ezer traktoregységre nő mindkét fél részére, magában foglalva a szükséges mennyiségű tartalékalkatrészt is. Előirányozták a kooperációt a zöldtakarmány-betakarító (önjáró) kombájnok gyártása területén is, és elhatározták egy sor egyéb mezőgazdasági gép gyártásának szakosítását (úgymint: zöldtakarmány-szárítók, répatermesztő sorok, burgonyatermesztő és -feldolgozó gépek és berendezések stb.).

A Lengyelország és az NDK közötti gépipari együttműködés jellemző vonása a specializált kölcsönös termékcsere széles skálája, ami lehetővé teszi Lengyelország számára olyan szükségletek kielégítését, mint például bizonyos iroda- és nyomdagépfajták, a külszíni fejtésekhez szükséges gépek és berendezések, néhány mezőgazdasági gép és fémmegmunkáló szerszámgép stb. E téren az NDK magas szintű szakosodást valósított meg. A maga részéről Lengyelország cserébe a többi között technológiai gépeket és berendezéseket szállít a vegy- és élelmiszeripar részére, illetve faforgácslap-gyártó sorokat, valamint néhány fémmegmunkáló szerszámgépet.

A sokéves tradícióra épülő cserén túl a két ország közti gépgyártási együttműködés jelenleg 67 kötelező érvényű megállapodáson is alapul. E megállapodások a többi közt építőipari és útépítő gépek gyártása terén folytatandó kooperációra, kölcsönös szállításokra, illetve speciális karosszériák, ipari automatikus berendezések, villamosfeszültség-mérők szállítására, valamint az NDK kereskedelmi flottája úszó karbantartó egységének lengyel hajógyárakban történő gyártására vonatkoznak.

A Lengyelország és Magyarország közötti együttműködés alapvető eleme az autóipar. Ezen együttműködést jelenleg a kis hengerűrtartalmú Polski Fiat—126 p típusú személygépkocsi gyártásával kapcsolatos kooperációra vonatkozó kormányközi megállapodás szabályozza. Érvényesek a kiegészítő berendezések és végtermékek szállítására vonatkozó tárcaközi megállapodások is. A fenti megállapodás értelmében Magyarország speciális alkatrészeket és részegységeket szállít a Fiat—126 p gyártásához. (Például: gyújtáselosztó, feszültségszabályozó, sebességmérő, hangjelző berendezések, ablaktisztítók, dugattyúk.) Ily módon teljes mértékben biztosítja — cserébe azonos értékű kész gépkocsiért — a kis hengerűrtartalmú személygépkocsi gyári szükségleteit.

Ezen túlmenően Magyarország a lengyel autógyártás szükségleteit kielégítendő egy sor részegységet és berendezést szállít más autótípusokhoz is (hátsó hidakat, önindítót, kormányberendezéseket, alumínium motorblokk- és dugattyúöntvényeket). Cserébe kap: azonos értékű Polski Fiat—126 p személygépkocsikat, kis teherbírású tehergépkocsikat, valamint teherautókhoz és autóbuszokhoz szükséges kiegészítő alkatrészeket és részegységeket

(ez utóbbiakat kabinokért, autóbusz-ablaktisztítókért, motorfúvókákért stb.).

A sokéves árucsere tradícióján alapuló lengyel—román gépipari együttműködés a többi közt olyan szállításokat ölel fel, mint például Romániába hajómotorok és tengeri hajóberendezések, ipari motorok, repülőgépek és alkatrészeik, valamint papírgyártó gépek és fa jellegű lapokat gyártó gépek. Lengyelország Romániából vasúti szerelvényeket, tehervagonokat, tartálykocsikat és mozdonyokat, valamint fúró- és az olajfeltáráshoz szükséges berendezéseket kap.

Az utóbbi időben az építőipari gépek és az emelő-szállító gépek gyártásának területén is fejlődik a lengyel—román együttműködés. Ezen együttműködés keretében Romániába teherszállító gépeket, exkavátorokat, cölöpverőket, vakolóberendezéseket szállítanak, Lengyelországba pedig úthengereket, 250 és 500 liter befogadóképességű betonkeverő és betonozó gépeket. Kiszélesedik az autódarugyártás területén folytatott kooperációval kapcsolatos együttműködés is.

A Lengyelország és Bulgária közötti gépipari együttműködés keretében meg kell említenünk elsősorban Lengyelország részvételét a bolgár hajógyártás fejlesztésében. Itt az évek során sikeresen felhasználták az e téren felhalmozott lengyel tapasztalatokat, és kooperációs szállításokat valósítottak meg először nagy mennyiségben, majd — a speciális termelőkapacitások létrehozása és kihasználása mértékében — fokozatosan csökkentették azokat. Azonban még jelenleg is a hajómotorok és hajóberendezések az egyik legnagyobb tétel a Bulgáriába menő lengyel szállításokban, ide sorolva az autóipari termékeket, az építőipari gépeket és elektromos berendezéseket, ezen belül pedig a Lengyelországban előállított, az elektromos számítógépekhez szükséges nyomdaberendezéseket.

A kialakuló termelési szakosítással összhangban a Lengyelországba irányuló bolgár szállításokban különleges helyet foglalnak el az elektronikai berendezések, ezen belül információtároló lemezek elektromos számítógépekhez, valamint a csörlős villamos targoncák.

A KGST keretében megvalósuló gépipari együttműködés előbbiekben felsorolt hatásai, különösen a termelési szakosítással és kooperációval kapcsolatosak, tulajdonképpen előfeltételei ezen együttműködés hosszú távú továbbfejlődésének és kiszélesítésének, és mind tökéletesebb szervezeti formák megteremtésének. Éppen ezért a KGST XXXI. ülésszakán határozatot fogadtak el az anyagi termelés szférájában megvalósítandó hosszú távú együttműködési célprogramok közös kidolgozásáról; a gépgyártás fejlesztésének programja éppen az első öt program között szerepel.

Annak a több hónapos munkának köszönhetően, amelyet a KGST Tervezési és Együttműködési Bizottságának gépipari munkacsoportja az e munkában részt vevő és az érdekelt országokból érkezett szakértők bevonásával végzett, elkészült a KGST-országok gépgyártási hosszú távú együttműködési célprogramjának tervezete.

A célprogram általános részből és részprogramok egész sorából áll. Az általános részben az alapvető feltételeket fogalmazták meg és leírták a program megvalósításának módjait és az ahhoz vezető utat. A program — egyeztetetten és egyeztetett intézkedési stratégia felhasználásával — kijelöli a feladatot, miként biztosítsuk a KGST-országok gép- és berendezésszükségletét az 1990-ig terjedő időszakban.

A program általános céljai egyaránt lényegesek, mind az egész közösség, mind az egyes KGST-országok számára és nem korlátozódnak csupán a mindinkább növekvő gép- és berendezésszükségletek kielégítésének biztosításához szükséges közös intézkedésekre. Az intézkedéseken túl közösen létre akarják hozni a feltételeket is, amelyek minden országban lehetővé teszik a gépgyártás gyors ütemű fejlődését, a termékek magas műszaki és minőségi színvonalának elérését és a termelés magas gazdasági hatékonyságát. E célok megvalósítása ugyanakkor megköveteli a termelés méreteinek növelését, ami olyan alapvető tényező, amely elősegíti a műszaki, gazdasági és szervezésbeli haladást.

A program előirányozza, hogy az e célokhoz vezető fő út a stabil és széles körű nemzetközi termelési szakosítás kialakításán át vezet. Ez a szakosítás az egyes országokban gyártott hasonló termékek gyártásának felesleges megkettőzését kívánja megszüntetni, ugyanakkor kiszélesíti az egyes országok speciális adottságainak megfelelően gyártott gépek és berendezések kölcsönös szállítását, valamint a szakosított módszer alapján gyártott kiegészítő alkatrészek, részegységek és egységek szállítását.

A program céljának megvalósítását elősegítő közös tevékenység során sok más út felhasználását is javasolják a gyakorlatban már kipróbált módszerek mellett, például ilyeneket, mint: a közös tudományos-kutató és tapasztalati-tervező munkák végzése vagy a normameghatározás és az -egységesítés terén végzett munkák kiszélesítése. Bevezetésre kerülnek olyan új eljárások, mint például a koordináció a licencek megszerzése és felhasználása terén és a know-how. Jelentős reményekkel tekintenek a közös vagy legalábbis összehangolt tevékenység elé a már meglevő üzemek rekonstrukciója, és modernizálása, valamint új termelési kapacitások létrehozása terén is.

A programban előirányzott valamennyi intézkedés — végleges meghatározásuk után — az országok közti több- és kétoldalú megállapodások tárgyát képezi. Ezeket minden országban beiktatják majd az 1981—1985-ös és az 1986—1990-es évekre szóló ötéves fejlesztési tervbe az egyes országokban kötelező tervezési elvekkel összhangban. Ezen intézkedések közül a legjelentősebbeket beépítik a többoldalú integrációs intézkedések egyeztetett terveibe és különösen nagy figyelmet szentelnek azoknak a két- és többoldalú tervkoordinációk során. A programban elfogadott megvalósítási formák alkalmazásának a megjelölt intézkedések hatékony megvalósítását szavatolnia kell.

A program létrehozásával kapcsolatos munkák folyamán egyeztették annak a 325 féle gépnek és berendezésnek a listáját, amelyekre vonatkozóan az egyes érdekelt országok kidolgozták az előirányzott szükségletekre, a termelésre, az exportra és importra vonatkozó adatokat, és javaslatokat terjesztettek elő a munka során felmerült problémák megoldására.

E munka során 12 részprogramot dolgoztak ki és ezeket három fő csoportba sorolták:

1) Az energetikai, fűtőanyag- és nyersanyagipari hosszú távú együttműködési célprogramok által előirányzott intézkedések megvalósításának biztosításához elengedhetetlenül szükséges gépek és berendezések gyártása.

2) A mezőgazdasági és élelmiszeripari hosszú távú együttműködési célprogram intézkedései megvalósításának biztosításához elengedhetetlenül szükséges gépek és berendezések gyártása.

3) A gépgyártás minőségi átalakításához szükséges bázist biztosító gépgyártási ágazatok fejlesztése.

Előzetesen úgy tervezik, hogy a fűtőanyag-, energetikai és bányászati ipar szükségleteit kielégítő gépek és berendezések gyártása kiszélesítésének terén folytatott közös tevékenység a többi közt a következőkre koncentrálódik: energetikai berendezések, ezen belül az atomerőművi berendezések; az olaj- és gázlelőhelyek feltárásához szükséges gépek és berendezések; olaj- és gázvezetékek; komplett petrolkémiai, kémiai és olajfeldolgozó technológiai sorok; bányászati berendezések; vas- és színesfémkohászati alapberendezések; környezetvédelmi gépek és berendezések.

A mezőgazdasági és élelmiszeripari gépek és berendezések csoportjában különös figyelmet szentelnek a 150 LE-s vagy annál nagyobb teljesítményű traktorok és a hozzájuk szükséges mezőgazdasági gépegységek, magas termelékenységű kombájnok, állattenyésztési gépek és berendezések, hűtőlánchoz szükséges technológiai berendezések gyártásának gyorsított ütemű fejlesztésére.

A gépgyártás minőségi átalakítását biztosítani hivatott gépek és berendezések gyártásának bővítésével a következő területeken kell megoldani közösen a problémákat: numerikus programvezérlésű fémmegmunkáló szerszámgépek; automata szerszámgépsorok a speciális nehéz- és egyedi fémmegmunkáló berendezésekhez; automata légkalapács-berendezések; ipari robotmanipulátorok; magas termelékenységű szerszámok a fémkerámiai és wolframmentes keményöntvények felhasználásával; hidraulikus és pneumatikus alkatrészek és részegységek; integrális mikrosémák; elektronikai iparhoz szükséges technológiai berendezések; a technológiai folyamatokat és a termelést irányító rendszerek.

Egyes intézkedések kapcsán kijelölték a konkrét feladatokat, meghatározták a megvalósításukhoz szükséges egyezmények tervezete kidolgozásának ütemezését és a határidőket. A határidők egy része ez évre szól, nagyobb része azonban 1979-re. Ez azt jelenti, hogy intenzív munkát kell végezni már a programozás időszakában és az egyeztetett intézkedések bevezetésének átmeneti időszaka során. Ezek az intézkedések, mint mindig a KGST-országok sokirányú érdekeltségének tárgyát képezik. Majdnem az összes intézkedés előirányozza, hogy közösségünk minden európai országa — és ami a mezőgazdasági és élelmiszeripari program megvalósítását illeti, a Kubai Köztársaság is — részt vegyen bennük.

Lengyelország érdekelt abban, hogy aktív részvételt vállaljon a vázolt program minden irányban és egészében való megvalósításában.

A lengyel gépipar további fejlődésére vonatkozó jelenlegi célkitűzések az elkövetkező ötéves tervidőszak során és hosszabb időszakra is a termelés gyors és az exportlehetőségek még gyorsabb növekedését irányozzák elő, a többi között sok olyan géppel és berendezéssel kapcsolatban, amelyeket a program is magában foglal. (Például úgy látják, hogy e gépek és berendezések gyártásának volumene az 1986—90-es tervidőszakban több mint háromszorosára nő az 1976—80-as tervidőszakhoz viszonyítva, az exportlehetőségek pedig ugyanakkor több mint négyszeresére.) Különösen nagy szerepet játszhat Lengyelország a fűtőanyag- energetikai iparban szükséges gépek és berendezések és a gépgyártás minőségi átalakításához szükséges bázist biztosító berendezések gyártásának kiszélesítésében.

Az egyes gépek és berendezések kölcsönös cseréjére és előállítására irányuló együttműködés kiszélesítésére, illetve az ezekhez szükséges kiegészítő alkatrészek és részegységek gyártására vonatkozó részletesebb célkitűzéseket a KGST-országok még az egyes megállapodás-tervezetek kidolgozása során is megvitatják. Így pillanatnyilag nehéz lenne részletesebben megvizsgálni az együttműködés további bővülésének és a kölcsönös áruszállításoknak növekedésének kérdéseit. Ugyanakkor előre feltételezhetjük: a gépgyártási hosszú távú együttműködési célprogram elősegíti majd Lengyelországban sok gép és berendezés (így például a kőolajipari berendezések, az olajvezetékekhez szükséges berendezések, a mezőgazdasági gépek és berendezések, az elektronikai iparban gyártott alkatrészek, részegységek és technológiai berendezések, a technológiai folyamatokat irányító automatikus berendezésekhez szükséges rendszerek, a bányagépek és kohászati berendezések vegyipari technológiai gépsorok stb.) gyártásának jelentős kibővítését.

Lengyelországban úgy vélik, hogy célszerű az ország területén — a többi szocialista ország szükségleteinek biztosításával kapcsolatban, illetve amennyiben ezen országok részvételének lehetősége felmerül — növelni a termelőkapacitásokat: például a speciális nehéz- és egyedi fémmegmunkáló berendezések gyártása, kovácsológépek és az azokhoz szükséges automatizáló berendezések, valamint bányászati mechanikus biztosító állványzatok, csavar- pontszerű áttételi berendezések és szivattyú blokkok területén.

Ugyanakkor ezzel egyidejűleg Lengyelország érdekelt a szakosítás alapján a többi KGST-országban előállított gépek és berendezések, kiegészítő alkatrészek és részegységek importjának jelentős növelésében. Országunk népgazdaságának sokoldalú fejlesztése jelentős mértékben magával hozza a gép- és berendezés-szükségletek növekedését. A nagyüzemi szocialista mezőgazdasági egységek jelentős fejlődésével és megerősödésével kapcsolatban jelentős szükséglet merül majd fel az elkövetkező 10 év során a 150 LE-s vagy annál nagyobb teljesítményű traktorokkal működtethető mezőgazdasági gépek, szántóföldi takarmánykultúrákat betakarító (önjáró) kombájnok és az állattenyésztést gépesítő gépek és berendezések stb. iránt.

A termelési szakosítás és a kölcsönös árucsere elve alapján a termelés egyidejű kooperációja, egységesítése és normásítása mellett lehetővé válik az is, hogy biztosítsuk a mezőgazdasági nyersanyagok feldolgozásához szükséges számos gép- és berendezésfajta iránt mutatkozó, valamint a gépgyártás műszaki bázisa minőségi átalakításának terén és több más területen felmerülő igények kielégítését.

A felhozott példák bizonyítják annak a tézisnek a helyességét: a lengyel gépgyártás fejlődésében hatalmas szerepe volt a Szovjetunióval és az összes többi KGST-országgal folytatott két- és többoldalú együttműködésnek.

Kétségtelenül még nagyobb jelentőségű lesz az olyan új, magasabb fokú együttműködési forma, amilyen az egyeztetett és megvalósítás előtt álló gépgyártási hosszú távú együttműködési célprogram. Hiszen ez olyan forma, amelynek keretében teljes mértékben valóra váltják majd a komplex szocialista gazdasági integráció alapeszméjét — az egyes KGST-országok nemzeti érdekeinek a szocialista közösség egésze általános érdekeivel történő egyeztetését.

P. LUVSZANDORZS:

A Mongol Népköztársaság közeledésének folyamata a Szovjetunióhoz és a többi KGST-országhoz

Az emberiség történelmi fejlődésének az emberek akaratától független, objektív törvényei kiváltják a modern világ két ellentétes rendszerében élő nemzetek, népek és országok gazdasági közeledésének visszafordíthatatlan folyamatát. Amint V. I. Lenin írta: „. . . az emberiség egész gazdasági, politikai és szellemi élete már a kapitalizmusban is egyre jobban internacionalizálódik. A szocializmus teljesen internacionalizálja."[1]

E folyamat különösképpen a szocialista világban erősödik. Az országok gazdasági közeledésének folyamata csak az azonos jellegű termelési viszonyok keretei között valósul meg. Ez a folyamat tehát egyidőben, de különkülön zajlik a kapitalizmusban is és a szocializmusban is — mindkét formáció társadalmi fejlődésének általános törvényszerűsége.

A szocialista világrendszer létrejöttének eredményeképpen ez a folyamat világméretekben felgyorsult. Arról van ugyanis szó, hogy a gazdasági élet internacionalizálódása a szocializmusban gyorsabban halad előre, mint a kapitalista világban.„ A szocializmus azzal, hogy a termelést osztályelnyomás *nélkül* szervezi meg és jólétet biztosít az állam *minden* tagja számára, . . . megkönnyíti és óriási mértékben meggyorsítja a nemzetek közeledését és egybeolvadását."[2]

A szocialista világrendszer népeinek gazdasági közeledése más területeken is együtt jár a közeledéssel: a politika, az ideológia, a kultúra területén. Ezért a szocialista országok közeledése sokrétű folyamat, ez a sokrétűség viszont a folyamat gyors megvalósítását is elősegíti.

Az SZKP KB-nak a párt XXV. kongresszusára készült beszámolójában L. I. Brezsnyev hangsúlyozta: „Valamennyi szocialista nemzet virágzásával, a szocialista államok szuverenitásának erősödésével együtt, mind szorosabbá válnak kapcsolataik. Egyre több a közös elem politikájukban, gazdaságukban, társadalmi életükben, fokozatosan kiegyenlítődnek a fejlettségi szintek. A szocialista országok egymáshoz való fokozatos közeledésének ez a folyamata ma egész határozottan, törvényszerűségként nyilvánul meg."[3]

Ez a kérdés országaink kommunista és munkáspártjainak legutóbbi kongresszusain készült okmányokban is fontos helyet kapott.

A Mongol Népi Forradalmi Párt XVII. kongresszusa, amely fontos állomás volt a párt programfeladatai megvalósításához vezető úton, kidolgozta a Mongol Népköztársaságnak a Szovjetunióhoz és a többi szocialista országhoz történő sokrétű közeledése speciális irányvonalát. A Központi Bizott-

[1] V. I. Lenin Összes Művei 23. kötet, Kossuth Könyvkiadó, 1969. 317. l.
[2] V. I. Lenin Összes Művei, 30. kötet, Kossuth Könyvkiadó, 1971. 20. l.
[3] Materiali XXV. szezda KPSZSZ. 6. l.

ságnak a párt XVII. kongresszusára készült beszámolójában Ju. Cedenbal rámutatott: „Országunk további fejlődésének soron következő feladatai és távlatai élesen felvetik annak szükségszerűségét, hogy erősödjék az a folyamat, amelynek során a Mongol Népköztársaság sokrétűen közeledik és kapcsolódik a testvéri szocialista országokhoz, mindenekelőtt a Szovjetunióhoz gazdasági, politikai, kulturális és ideológiai vonatkozásban."[4]

Mongóliának a KGST-be történt belépése új fejezetet nyitott a Mongol Népköztársaság és a Szovjetunió, illetve a többi szocialista ország közötti együttműködésben, és nemcsak az ország gazdasági fejlődésében játszik nagy szerepet, de reális lehetőséget teremt arra, hogy a mongol gazdaság fejlődése megközelítse ezekét az országokét. Hiszen a gazdasági együttműködés formái egyben a szocialista világrendszer országai gazdasági közeledésének formái is.

Ilyen szervezeti formák a hosszú lejáratú kereskedelmi egyezmények megkötése és végrehajtása, megállapodások az egyik ország által nyújtandó technikai segítségről a másik országban létesítendő ipari és más üzemek építéséhez, geológiai kutatások folytatásához, megállapodások egyes gazdasági objektumok közös építéséről és sok esetben közös üzemeltetéséről is, a tudományos-technikai együttműködésről szóló egyezmények, a termelési szakosításról és kooperációról aláírt államközi egyezmények, a népgazdasági tervkooperáció, államközi ágazati szervezetek és vállalatok, ezen belül közös termelő- és más üzemek létrehozása az érdekelt országok által.

Hangsúlyozni kell, hogy az együttműködés felsorolt formái nemcsak a gazdaságfejlesztés hatékony eszközének bizonyulnak, hanem általában kifejezik a szocialista országok népgazdaságainak egymáshoz való közeledését is.

Népgazdaságunk különféle ágazataiban az együttműködés legváltozatosabb formáit valósítjuk meg. E formák különböző mértékben, de érintik a szocialista bővített újratermelés valamennyi oldalát: a termelést, az elosztást, a forgalmat és a felhasználást.

Mint ismeretes, amióta a Mongol Népköztársaság fennáll, a Szovjetunió mindig önzetlen testvéri segítséget nyújtott mindazoknak az óriási gazdasági problémáknak a megoldásához, amelyek a múltból örökölt gazdasági elmaradottság felszámolása, az ország új szocialista gazdasági szervezeteinek megteremtése és fejlesztése kapcsán merültek fel.

A Mongol Népköztársaságnak a szocialista országokkal folytatott testvéri együttműködésében új fejezet kezdődött, amikor az ország a KGST tagjává vált; ekkor a Szovjetunió mellett a KGST többi tagországa is segítséget nyújtott országunk gazdasági fejlődésének meggyorsításához.

A KGST-országok kommunista és munkáspártjai, kormányai nagy figyelmet szentelnek a Mongol Népköztársaság gazdasági fejlődése meggyorsításának, ezt bizonyítják a szocialista gazdasági integráció Komplex Programjának országunkra vonatkozó speciális részei is.

Amint azt a szocialista gazdasági integráció Komplex Programjában is hangsúlyozták, a Mongol Népköztársaság optimális népgazdasági komplexumának létrehozása jelentős beruházásokat és a szocialista országok részéről segítségnyújtást igényel. Ezzel kapcsolatban a Komplex Program intézkedések sorát irányozza elő, nevezetesen: ipari és egyéb objektumok közös építését és üzemeltetését az érdekelt országok által, azoknak az anyagi, mű-

[4] Ju. Cedenbal. Otcsot Centralnovo Komityeta MNRP XVII. szezdu Mongolszkoj Narodnorevoljucionnoj Partyii. Goszizdat. UB. 1976. 83. l.

szaki eszközeivel és munkaerejével; a KGST-országok segítségével épített üzemekben a tervek által előirányzott műszaki-gazdasági mutatóknak és terv szerinti kapacitásnak az eléréséhez nyújtandó segítséget; kedvezményes feltételek mellett törlesztendő hitelek nyújtását; szükség esetén ösztönző külkereskedelmi árak alkalmazását a mezőgazdasági termékekre és néhány ásványi nyersanyagra, erdei termékekre; valamint térítésmentes segélynyújtást néhány ország részéről. Ezek az intézkedések az országaink közötti együttműködés sikeres gyakorlatává váltak.

Erőteljesen növekszik a Szovjetunió által országunknak nyújtott műszaki-gazdasági segítség mértéke. A harmadik ötéves terv éveiben (1961—1965) a Szovjetunió műszaki segítségével a mongol és a szovjet építővállalatok a népgazdaság különböző ágazataiban 90 objektumon dolgoztak, illetve építettek fel.

A Szovjetunió segítségével épült fel az új szocialista város: Darhan. A III. és a IV. ötéves terv során a Szovjetunió műszaki segítségével Mongólia felépítette a Darhani Terület fűtőanyag-energetikai komplexumát, amely külszíni fejtésű szénbányából, hőerőműből, magas feszültségű villamos távvezetékből, széles nyomtávú vasútból, kulturális-jóléti intézményekkel ellátott lakótelepből és egész sor ipari, kommunális és egyéb objektumból áll.

A IV. ötéves terv időszakában (1966—1970) szovjet műszaki segítséggel létrehozták Mongólia első energiarendszerét, amely összeköti Szuhe-Bator, Darhan és Ulánbátor hőerőműveit. Ugyancsak ezekben az években jött létre a Szovjetunió műszaki-gazdasági segítségével Mongólia keleti részének új ipari körzete.

Az V. ötéves terv során (1971—1975) a Szovjetunió hatalmas segítséget nyújtott számos mezőgazdasági, ipari, közlekedési és hírközlési létesítmény, iskola és kórház építésében. Ezekben az években kezdődött meg az „Erdenet" nagyipari komplexummal kapcsolatos elsődleges létesítmények építése.

A Szovjetunió segítsége a VI. ötéves tervben (1976—1980) az előző tervidőszakhoz viszonyítva megduplázódik. E segítség alapján 240 objektum épül fel, ezen belül a mezőgazdaságban 121, az iparban 63, a közlekedésben és hírközlésben 15, a kommunális-jóléti területen 25, a tudomány, a kultúra és az egészségügy területén 14. Ezek között vannak: az „Erdenet" nagyipari komplexum, a Központi Terület új fűtőanyag-energetikai központja, hús-, tej-, és zöldségtermelő mezőgazdasági üzemek, valamint takarmánytermelő üzemek és öntözőrendszerek. Jelentős műszaki-gazdasági segítséggel 230 ezer ha szűzföldet művelnek meg és összesen mintegy 600 ezer m² lakóterületű lakást építenek. A mongol népgazdaság beruházásainak 70 százalékát teszik ki ebben az ötéves tervben a Szovjetunió műszaki-gazdasági segítségnyújtásából származó eszközök. A Szovjetunió műszaki-gazdasági segítségével épített ipari üzemek az ipari termelés 40 százalékát — ezen belül a villamos energia 90 százalékát, a széntermelés 80 százalékát — adják. Így tehát a Szovjetunió nyújtotta hatalmas műszaki-gazdasági segítség a gazdaság és kultúra valamennyi ágát érinti és egészében véve a Mongol Népköztársaság gazdasági fejlődésének fokozására, gazdasága hatékonyságának emelésére és a mongol nép anyagi és kulturális színvonalának további növelésére irányul.

A Német Demokratikus Köztársaság segítségével épült fel Ulánbátorban egy nyomda, egy szőnyeggyár és egy nagy húskombinát, illetve valósult

meg a Burencogtban levő ércdúsító üzem rekonstrukciója és bővítése. A folyó ötéves tervben bővítik ki az ulánbátori szőnyeggyárat és húskombinátot.

A Bolgár Népköztársaság műszaki-gazdasági segítségével húskombinát és irhabundagyártó üzem létesült. A jelenlegi ötéves tervben fejezik be Sarin-Golban az agráripari komplexum építését és új téglagyárat építenek.

A Magyar Népköztársaság műszaki-technikai segítségével ruhagyár, biokombinát és húskombinát létesült. Az utóbbi években a legelők öntözéséhez kaptunk segítséget.

A Lengyel Népköztársaság műszaki-gazdasági segítségével épültek fel a lyukacsos betont és szilikáttéglát gyártó üzemek, fafeldolgozó kombinát és egy hőerőművel együtt létesített hús- és csontlisztgyár. Az új ötéves tervben rekonstruálják az ulánbátori fafeldolgozó kombinátot és a darhani szilikáttéglagyárat.

A Román Szocialista Köztársaság az országunk fővárosában épített cirkuszhoz járult hozzá műszaki-gazdasági segítséggel, jelenleg pedig egy bútort és egyéb faárut gyártó kombinát építését segíti.

A Csehszlovák Szocialista Köztársaság műszaki segítséggel járult hozzá bőr- és cipőipari üzemek építéséhez és rekonstrukciójához, egy cementgyár és a központi kórház felépítéséhez. A VI. ötéves terv során cipőgyárat építenek és a meglevő bőrfeldolgozó üzemeket rekonstruálják.

A KGST-országok közös erőfeszítései eredményeképpen jött létre Mongóliában az a nemzetközi geológiai expedíció, amely az ország területének komplex geológiai felkutatását tűzte ki célul.

Az elmúlt ötéves tervidőszakban a KGST-országok ösztönző külkereskedelmi árakat alkalmaztak a Mongol Népköztársaság által exportált élőállatra és húsra; a Szovjetunió és az NDK pedig — másodszor is megemelve azokat — a folyó ötéves tervben is alkalmazza az ösztönző árakat.

A KGST-országok térítésmentes segélyben részesítik a Mongol Népköztársaságot tudományos-technikai információs központ, rádióelektronikai laboratórium, valamint egy sor más tudományos kutatóintézet létrehozása és az ezekben dolgozó tudományos-műszaki szakemberek képzése érdekében. A KGST-országok segítségével építették fel és adták át az „Universzam" típusú üzletet Ulánbátorban, amely nagy jelentőségű a főváros lakosságának nyújtott szolgáltatások színvonalának növelése szempontjából.

A Nemzetközi Gazdasági Együttműködési Bank és a Nemzetközi Beruházási Bank kedvezményes feltételek mellett nyújt hiteleket a Mongol Népköztársaságnak. Mongólia és a KGST-országok közötti közlekedési kapcsolatokban kedvezményes tarifákat állapítottak meg a külkereskedelmi tranzitszállításokra és a tehervagonok használatára.

Amellett, hogy szakembereink és munkásaink szakmai gyakorlaton és továbbképzésen vettek részt a Szovjetunió és a többi KGST-ország üzemeiben, gyáraiban, a Szovjetunió szakembereinek és szakmunkásainak ezrei és a többi testvéri országból több száz szakember sikeresen tevékenykedik országunk népgazdaságának különböző ágazataiban, átadva gazdag tapasztalataikat, szakmai fogásokra tanítják dolgozóinkat.

A gyümölcsöző együttműködés alapja országaink népgazdasági terveinek koordinációja, amelynek során egyeztetik és közösen oldják meg a kölcsönös együttműködésnek és népgazdaságaink fejlődésének súlyponti kérdéseit. Mind szélesebb körben lesz gyakorlattá a társminisztériumok és

-hatóságok közvetlen kapcsolata. Létrejönnek és sikeresen működnek a Mongólia gazdag ásványlelőhelyeit kiaknázó üzemek és gazdasági egységek.

A mongol gazdaság fejlődésének új perspektívái nyílnak azoknak a — KGST-országok által megvalósítandó — hosszú távú együttműködési célprogramoknak a révén, amelyek biztosítják majd egyre növekvő fűtőanyag-, villamosenergia-, nyersanyagigényeik, valamint az alapvető élelmiszerek és közszükségleti iparcikkek iránti igények kielégítését; megvalósítják a gépgyártás és a közlekedési kapcsolatok egyeztetett fejlesztését. A KGST XXX. ülésszakának határozatai értelmében a célprogramok olyan speciális intézkedéseket is tartalmaznak majd, amelyek a Mongol Népköztársaság gazdasági fejlődésének meggyorsítására és hatékonyságának növelésére irányulnak.

A hosszú távú célprogramok azon intézkedéseinek megvalósítása, amelyek a kokszolható szén-, foszfor-, rézmolibdénérc- és más ásványi nyersanyaglelőhelynek a KGST-országok által közösen történő kiaknázására, a villamosenergetikai és közlekedési ágazatok hatékony fejlesztésére irányulnak, nagy szerepet játszik majd a mongol gazdasági fejlődés meggyorsításában és Mongólia gazdasági fejlettségi szintjének a többi KGST-ország szintjéhez történő felzárkózásában. Ez egyben elősegíti azt, hogy Mongólia a testvéri szocialista országokkal megközelítően egyidőben lépjen a kommunizmus építésének útjára.

Mongol Népköztársaság fejlődésének a szocializmus anyagi-műszaki bázisának megteremtéséhez vezető útja új szakaszán a Szovjetunió és a többi szocialista ország sokoldalú megnövelt segítséget nyújt országunknak.

Országunk felvirágoztatása érdekében és népünk jólétének növeléséért a Mongol Népköztársaságban a szocializmus építésének hatalmas nemzetközi vállalkozásai folynak, a baráti országok népeinek és nemzeteinek képviselői dolgoznak, a mongol földön így szemmellátható an valósul meg és győzedelmeskedik a proletár internacionalizmus nagy eszméje.

A Mongol Népköztársaság ipari munkásai termelési-szakmai és személyes-baráti kapcsolatban vannak a Szovjetunió fűtőanyag-energetikai, könnyű-, élelmiszer- és más iparában dolgozó munkásaival; az NDK húskombinátjainak, szőnyeggyárainak, nyomdaüzemeinek képviselőivel; a Bolgár Népköztársaság kombinátjai, irhabundagyártó üzemei; a Magyar Népköztársaság ruhagyárai, bio- és húskombinátjai; a Lengyel Népköztársaság szilikáttégla- és lyukacsosbeton-gyárai, fafeldolgozó kombinátjai; a Román Szocialista Köztársaság fafeldolgozó üzemei; a Csehszlovák Szocialista Köztársaság bőr- és cipőipari üzemei munkásainak képviselőivel. A Mongol Népköztársaság mezőgazdaságának dolgozói kapcsolatban állnak a Szovjetunió sok kolhozának és szovhozának, a Bolgár Népköztársaság zöldség- és gyümölcstermelő gazdaságainak, a Magyar Népköztársaság vízgazdálkodó szerveinek stb. képviselőivel. Sok mongol mezőgazdasági üzem viseli a testvéri népekkel való barátságot jelző elnevezést.

Nem kevésbé széles körűek azok a kapcsolatok, amelyek országaink népgazdaságainak más ágazatai között állnak fenn. A munka frontján, az egyetemi előadótermekben és az iskolák osztálytermeiben a ma és a holnap nemzedékei tanulják a Szovjetunióban és más szocialista országokban élő fivéreiktől és nővéreiktől a szakmai fogásokat, az eredményességet és mindannyiuk személyes jellemvonását: az öntudatosságot, a fegyelmezettséget, a felelősséget és a szervezettséget.

Párt-, állami és gazdasági szerveink, tudományos, kulturális és művészeti intézményeink is fejlesztik kapcsolatainkat a testvérországok rokonszervezeteivel és intézményeivel, ami szintén elősegíti Mongóliának a Szovjetunióhoz és a többi testvéri szocialista országhoz való közeledését a politika, az ideológia, a gazdaság és a kultúra szférájában.

Mongóliának a Szovjetunióhoz és a többi testvéri szocialista országhoz való közeledése ma valójában a társadalmi élet valamennyi területét átfogja. Amint azt Ju. Cedenbal, az MNFP Központi Bizottságának első titkára, Mongólia Nagy Népi Hurálja Elnökségének elnöke mondotta: „Közeledhetünk

1. a termelőerők fejlettségi szintjében, főként ami az egy főre jutó ipari és mezőgazdasági termelést illeti;

2. az egy főre jutó nemzeti jövedelem vonatkozásában;

3. a társadalmi termelés hatékonyságának növelése, következtetésképpen a munka termelékenységének növelése területén, ami a termelés hatékonyságának növelését befolyásoló egyik fő tényező;

4. a kulturális fejlődésben, azon belül a dolgozók műveltségi szintjének emelését illetően;

5. a szocialista erkölcsre való nevelés szintjében, a fegyelem, felelősség, a munka szervezettsége és minősége tekintetében;

6. a terv-, költségvetési, pénzügyi és statisztikai mutatók tekintetében."[5]

A saját eszközök és lehetőségek maximális mozgósítása az alapvető módja annak, hogy a kevésbé fejlett országok gazdasági szintje a fejlettebb országokéhoz közeledjék és kiegyenlítődjék azzal.

A szocialista országok gazdasági szintjeinek kiegyenlítődési folyamatára ható fő belső tényezők:

1. a társadalom rendelkezésére álló munkaerő hatékony kihasználása, a munkaerő átirányítása a magasabb munkatermelékenységű ágazatokba és a dolgozók képzettségének növelése;

2. a népgazdasági struktúra átalakítása a szocialista iparosítás megvalósításával, a gazdaság leghaladóbb ágazatainak elsődleges fejlesztésével, illetőleg a népgazdaság ágazati struktúrája optimális arányainak kialakítása;

3. a felhalmozás nemzeti jövedelemben való részesedésének növelése a felhalmozás összes belső forrásának mobilizálásával és a saját beruházások mértékének növelésével;

4. a társadalmi munka termelékenységének emelése — az élenjáró technika és technológia széles körű alkalmazása alapján — optimális kapacitású üzemek építésével, amelyek biztosítják a munkaráfordítások jelentős csökkenését;

5. a beruházások hatékonyságának növelése;

6. a mezőgazdasági termelés hatékonyságának növelése;

7. a természeti erőforrások kiaknázása és felhasználásuk hatékonyságának növelése;

8. a gazdaságirányítás módszereinek tökéletesítése a szocializmus objektív gazdasági törvényszerűségeinek mind mélyrehatóbb elsajátítása alapján.

A jelenlegi szakaszban a kevésbé fejlett országok előtt nagy lehetőségek

[5] Ju. Cedenbalnak, az MNFP KB első titkárának, Mongólia Nagy Népi Hurálja Elnöksége elnökének a Mongol Rádióban és Televízióban mondott beszéde. (Az „Unen" 1976. november 4-i száma.)

nyílnak a gazdasági fejlődés extenzív tényezők révén történő meggyorsítására. Ugyanakkor a fejlettebb országok is viszonylag gyorsan tudnak fejlődni. Végeredményben közöttük viszonylagos, de nem abszolút közeledés jön létre. Csupán a modern gazdaság alapjainak megteremtése eredményezheti azt, hogy a kevésbé fejlett országokban a legfejlettebb országokéival többé-kevésbé azonos feltételek alakuljanak ki a bővített újratermelés megvalósításában.

Az országoknak a szocialista közösség keretein belüli közeledési folyamata szorosan kapcsolódik a gazdasági fejlődésben megvalósuló kiegyenlítődéshez, és hat erre a folyamatra.

Az egyes szocialista országok termelőerőinek színvonalában levő jelentős különbségek kiküszöbölése elősegíti népgazdaságaik egymáshoz való sokrétű és kölcsönösen előnyös közeledését.

A történelmi múlt következményeképpen országunk gazdaságilag jelentősen elmarad a többi testvéri szocialista országtól. Annak ellenére, hogy az iparban és az építőiparban foglalkoztatottak száma Mongóliában növekszik, részesedésük az összfoglalkoztatottak létszámán belül csupán fele a többi ország hasonló mutatójának. A jelentős csökkenés ellenére a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya két-háromszorosan haladja meg a többi országét.

Megközelítőleg ugyanilyen kép alakul ki a nemzeti jövedelem termelési struktúrájának összehasonlításakor.

Az állandó növekedés ellenére (1960-ban 21,6 százalék, 1975-ben 30,1 százalék) az ipar és az építőipar részesedése a Mongol Népköztársaság nemzeti jövedelmében még mindig feleakkora, mint a többi KGST-országban; a kereskedelem, az anyagi-műszaki ellátás és a felvásárlás jelentősége, amely fordítottan arányos az ország gazdasági fejlettségének színvonalával, az állandó csökkenés ellenére (1960-ban 44,2 százalék, 1975-ben 36,2 százalék) is két-háromszorosa a többi ország hasonló mutatóinak.

A kölcsönös előnyökön alapuló szocialista külkereskedelem elősegíti a kevésbé fejlett országok iparosítását és egyben ezzel is fényesen demonstrálja a szocialista világrendszernek egy újabb objektív előnyét a tőkés rendszerrel szemben.

A világ első szocialista államával, a Szovjetunióval kötött első kereskedelmi megállapodását hazánk 1923-ban írta alá. Mongólia első kereskedelmi megállapodását Csehszlovákiával 1956-ban, Bulgáriával, Magyarországgal, az NDK-val, Lengyelországgal és Romániával 1957-ben, a Kubai Köztársasággal 1960-ban kötötte.

A hazai ipar és főként a bányászat, a könnyű- és élelmiszeripari ágazatok fejlődésének eredményeként bizonyos változások történtek a mongol export áruszerkezetében. Az ércbányászat termékeinek aránya az 1960. évi 0,1 százalékról 1975-re 6,5 százalékra nőtt.

Míg 1960-ban a gépek, berendezések és közlekedési eszközök aránya az ország importjában 30 százalékot tett ki, addig — az import összmennyiségének jelentős emelkedése mellett — 1975-re 35,8 százalékot ért el. Ezenkívül nagy számban érkeznek gépek és berendezések hitelben.

Teljesen érthető, hogy a külkereskedelemnek és az együttműködés más formáinak szerepe különösen fontos egy viszonylag korlátozott gazdasági potenciállal rendelkező ország számára, ahol az optimális népgazdasági

komplexum még kialakulásának stádiumában van, és amely olyan kis felvevőképességű piaccal rendelkezik, mint Mongólia.

Annak ellenére, hogy az egész gazdaság gyors ütemben fejlődik, országunk jelentős mértékben elmarad a többi KGST-országtól a megtermelt nemzeti jövedelem növekedési ütemének szempontjából egészében véve is, és egy főre számítva különösképpen.

A megtermelt nemzeti jövedelem volumenindexe
(1970 = 100)

Ország	1960		1975	
	népgazdasági szinten	1 főre számítva	népgazdasági szinten	1 főre számítva
Bolgár Népköztársaság	48	51	146	142
Magyar Népköztársaság	59	61	135	132
Német Demokratikus Köztársaság	65	65	130	132
Mongol Népköztársaság	77	101	138	120
Lengyel Népköztársaság	56	61	159	152
Román Szocialista Köztársaság	44	49	171	163
Szovjetunió	50	57	132	126
Csehszlovák Szocialista Köztársaság	65	68	131	127

Forrás: a KGST-országok statisztikai évkönyve, Izdatyelsztvo „Miszl", Moszkva, 1976. 40., 42. l.

A táblázatban közölt mutatók jelzik országunknak a történelmi múlt okozta jelentős gazdasági lemaradását a többi KGST-országtól, valamint az ebből fakadó problémákat.

Következésképpen országunk előtt az a távlati cél áll, hogy ne csak elérje a szocialista országok gazdasági fejlettségének mai szintjét, hanem a jövőben is egy szinten maradjon velük, s ezért a többi országnál is gyorsabban kell előrehaladnia.

Ilyen hatalmas cél elérése csak a szocialista közösség népeinek baráti családjában lehetséges. A Szovjetunió és a többi szocialista ország internacionalista segítségének köszönhetően Mongólia sikeresen halad a szocializmus anyagi-műszaki bázisának megteremtése felé, és jelenlegi fejlődésében már tapasztalható az a sajátos tendencia és nemzetközi garancia, amely biztosítja közeledését a többi szocialista ország gazdasági fejlettségi szintjéhez. E tendencia ellentétes a tőkés világ fejlődő és fejlett országai gazdasági fejlettségi szintje között tátongó és állandóan növekvő szakadékkal.

Az egyes országok közötti gazdasági szintbeli, történelmileg kialakult különbségek fokozatos megszüntetése a nemzetközi szocialista munkamegosztás elmélyülésének egyik alapvető objektív törvényszerűsége. A szocia-

lista államok közti munkamegosztás szervezetének maximálisan elő kell segítenie a népgazdasági komplexumok megszilárdítását és a termelés kibővítését a gazdaságilag kevésbé fejlett országokban.

A gazdaságilag kevésbé fejlett országok társadalmi termelésének gyorsabb növekedése révén fokozatosan eltűnnek a termelőerők fejlettségi szintjében tapasztalható jelentős különbségek, és nő ezeknek az országoknak a részesedése a szocialista nemzetközi munkamegosztásban.

Bizonyos sajátosságoktól eltekintve, a szocialista világban, mind az országokon belül, mind az egész szocialista közösségben, a népek közötti gazdasági közeledés folyamatának megvannak a maga közös jellemvonásai, elvei, azonos iránya és közös végcélja.

A szocialista világrendszer országai népgazdaságának fokozatos közeledése bonyolult és hosszú folyamat, amely több fejlődési szakaszon megy keresztül és különböző formákban valósul meg. A szocialista országok termelési kapcsolatainak alapja nem a tulajdon közös formája, nem az államközi tulajdon, hanem a szuverén szocialista államok azonos jellegű társadalmi tulajdona. A kialakulóban levő államközi tulajdon pedig, annak az útnak egyik közbeeső állomása lesz, amely a jövőben az egységes kommunista tulajdon létrejöttéhez vezet.

Következésképpen a szocialista országok állami tulajdona nemzeti határainak átlépése, az egységes, össznépi tulajdon létrejötte csak a népgazdaságok közeledésének végeredménye lesz.

RUDOLF HAINZE:

A gépgyártás szerepe a szocializmus és a kommunizmus anyagi-műszaki bázisának fejlődésében (Hosszú távú gépgyártási célprogram kidolgozása a KGST-országokban)

A gépgyártás[1] kulcspozíciót foglal el a társadalmi termelés dinamikus és arányos fejlődésének biztosításában és hatékonyságának növelésében.

A nagy kapacitású gépek és berendezések a népgazdaság összes ágazatában, így magában a gépgyártásban is, jelentősen hozzájárulnak az anyagi-műszaki bázis fejlődéséhez, a munka termelékenységének növeléséhez, valamint a hatékonyság és a minőség javításához.

Ily módon a gépipar döntő tényezője a széles körű intenzifikáláshoz és a racionalizáláshoz vezető folyamatnak. Aszerint, hogy a gépgyártás termékei mennyire érik el a legmagasabb tudományos-technikai színvonalat, úgy jönnek létre a gépek felhasználóinál a termelékenység és a termékek tudományos-technikai színvonalának emeléséhez szükséges feltételek.

Az NSZEP IX. kongresszusának az NDK 1976—1980 közötti népgazdasági fejlődéséről kiadott irányelvei a többi között kimondják:

„Az iparnak nagy mennyiségű, magas termelékenységű gépet és berendezést kell termelnie, hogy a munka termelékenységének állandó növelésével és mindenekelőtt a tudományos-technikai forradalom eredményeinek alkalmazásával garantálja a népgazdaság összes ágazatának — köztük magának az iparnak — az arányos fejlődését. Ehhez meg kell gyorsítani a gépgyártás termelékenységének fejlődését..."[2]

Ugyanígy határozható meg a gépgyártás szerepe a gazdaság- és társadalompolitika egységének, továbbá annak az alapvető feladatnak a megvalósításában, amelyet az NSZEP IX. kongresszusa jelölt ki 1976 májusában. Hasonlóképpen, a testvérpártok kongresszusain is hangsúlyozták, hogy az általuk kitűzött hatalmas feladatok megoldása döntő mértékben függ a szocialista közösség népgazdaságainak szilárd és dinamikus fejlődésétől, a munka termelékenységének és a társadalmi termelés hatékonyságának növekedésétől. Ehhez a termelés széles körű intenzifikálásán keresztül vezet az út, amivel kapcsolatban megint csak hangsúlyozni kell a nemzetközi szocialista munkamegosztás és a kooperáció előnyeit. Az intenzifikálás ugyanis nem ér véget a testvéri országok határainál; éppen az országhatárokon túllépő, a szocialista országokat átfogó szoros együttműködés kínálja a legnagyobb,

[1] A gépgyártáshoz tartozónak veszem itt az elektronikát, az elektrotechnikát, a műszergyártást, a finommechanikát és az optikai ipart is.

[2] Az NSZEP IX. kongresszusának irányelvei az NDK 1976—1980. évi népgazdaságfejlesztési ötéves tervéről.

legtöbb sikerrel kecsegtető lehetőségeket. A gépgyártás területén égetően szükség van az együttműködésre, és egyben kiváló lehetőségek is vannak rá.

Az NSZEP IX. kongresszusán elfogadott határozat értelmében az NDK gépgyártása az 1980-ig terjedő időszakban gyorsabban fejlődik, mint az NDK ipari termelésének egésze. Míg a teljes ipari termelés 7,7-szeresére növekedett 1950 és 1976 között, addig a gépgyártás és a közlekedésigép-gyártás termelése 10,3-szeresére, az elektrotechnikai és elektronikai iparé pedig (beleértve a műszergyártását is) 19,4-szeresére nőtt.[3]

Ez a dinamikus tendencia megmutatkozik az NDK 1976—1980-as népgazdaságfejlesztési tervében is.[4] Az iparcikktermelés a terv szerint 1975 és 1980 között 34 százalékkal nő, a gyártást irányító minisztériumok hatáskörébe tartozó területeken viszont a növekedés — a terv szerint — a következő lesz:

Elektrotechnika (elektronika)	45,7 százalék
Nehézgépgyártás és ipari berendezések gyártása	39,6 százalék
Szerszámgépgyártás és feldolgozó ipari gépgyártás	56,0 százalék
Általános mezőgazdasági és közlekedésigép-gyártás	42,0 százalék

Különösen gyors az előirányzott fejlődés a következő gépek és berendezések gyártásában: fémmegmunkáló gépek (68,2 százalék), hidegmegmunkáló gépek (161,5 százalék), külszíni fejtések feltárásához szükséges berendezések (70,9 százalék), öntödei berendezések (48,6 százalék), textilipari, ruházati és bőripari gépek és berendezések (47,5 százalék), nyomdaipari gépek és berendezések (56,2 százalék), műanyagipari feldolgozó gépek (73,1 százalék), élelmiszeripari gépek és berendezések (86,0 százalék), ellenőrző, beállító és irányító műszerek, valamint készülékek (54,6 százalék), szivattyúk (80,6 százalék), hidraulikus berendezések (66,6 százalék).

A gépgyártás előtt álló feladatok méreteire jellemző, hogy a gépgyártás adja az ipari-árutermelés $^1/_3$-át, a beruházásokhoz szükséges berendezések 60 százalékát, az exportnak pedig kereken a felét.

A Szovjetunióval és a többi KGST-országgal folytatott szocialista gazdasági integráció elmélyítése a gépgyártásban is fontos feladat, egyúttal a további fejlődés döntő láncszeme.

Az NSZEP Programja hangsúlyozza a KGST-országok közötti szocialista gazdasági integráció szerepét a szocializmus fejlesztésében. „Az integráció fontos eszköze a szocialista államok rendelkezésére álló gazdasági és tudományos potenciál tervszerű egyesítésének és az arányos fejlődés biztosításának. Segíti a szocialista világgazdaság fejlődését és erősíti a szocializmus pozícióit a kapitalizmussal vívott gazdasági versenyben. A Német Demokratikus Köztársaság a jövőben is hatékony részt vállal a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa tagországai gazdasági és tudományos-technikai együttműködésének elmélyítésében."[5]

[3] *Forrás:* Az NDK Statisztikai Évkönyve, 1977. 17. l.

[4] *Forrás:* Törvény az NDK népgazdasága 1976—1980 közötti fejlesztésének ötéves tervéről „Die Wirtschaft" 1976/26. szám, Melléklet

[5] Az NSZEP Programja, elfogadták az NSZEP IX. kongresszusán, Dietz-Kiadó, Berlin, 1976. 32. l.

A fejlődő szocialista gazdasági integráció kifejezésre jut a KGST-országok közötti külkereskedelmi kapcsolatok állandó szélesedésében, amiben ugyancsak nagy szerep jut a gépgyártásnak.

A gépipari termékek részesedése a KGST-országok közötti külkereskedelmi forgalomban egyre növekszik. Így a kölcsönös gép- és berendezésszállítások 1977-ben csaknem ötszörösét (492%-át) tették ki az 1960. évinek. A gépek és berendezések aránya a KGST-országok exportjában az 1965—1974 közötti évtizedben 36 százalékról 42,2 százalékra nőtt. Ezen belül is gyorsan bővülnek a hosszú távú szakosítási és kooperációs egyezményeken alapuló szállítások. Az ilyen szállítások aránya az NDK-nak a KGST-országokba irányuló gépipari exportjában a folyó ötéves terv első éveiben az 1975. évi 23 százalékról több mint 35 százalékra növekedett. Az NDK-nak a szocialista országokba irányuló mezőgazdaságigép-exportjából pedig 55 százalék a nemzetközi szocialista szakosításról és kooperációról kötött két- és többoldalú egyezmények alapján valósul meg.

Különösen dinamikusan fejlődik a gépekkel és berendezésekkel folytatott kereskedelem az NDK és a Szovjetunió között. Az 1976 és 1980 közötti időszakban az NDK exportja 50 százalékkal, importja több mint 80 százalékkal nő ebben a viszonylatban. Ez a fejlődés a két ország népgazdaságának mind szorosabb összefonódására vezet, mint ahogy azt az NSZEP és az SZKP kongresszusain elfogadott határozatok, az NDK és a Szovjetunió között 1975. október 7-én létrejött barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási megállapodás, valamint az NDK és a Szovjetunió által a szocialista gazdasági integráció továbbfejlesztéséről elfogadott irányelvek előirányozták.

Az NDK csaknem mindegyik iparág és a teljes mezőgazdaság részére szállít gépeket és berendezéseket a Szovjetunióba. Például a szovjet tengeri flottának mintegy 3000 hajót szállított 1960 és 1976 között az NDK, összesen 3,5 millió bruttóregisztertonna vízkiszorítással. Ugyanezen időszakban a Szovjetunió 67 000 szerszámgépet és mintegy 19 000 vasúti személyvagont importált az NDK-ból.

A szovjet részről teljesített gép- és berendezésszállítások közül kiemelkedő jelentőségűek az „Ost"-acélgyártó kombinát, a Riza és Gröditz városokban létesült acélgyárak, a rainesbergi „Bruno Leuschner" hőerőmű, valamint a schwedti olajfeldolgozó kombinát számára történt szállítások.

A felsorolt adatok jól érzékeltetik a Szovjetunió és a Német Demokratikus Köztársaság gépipari együttműködésében elért eredményeket. Jelenleg alig van országunkban olyan üzem vagy tudományos intézet, amely közvetlen vagy közvetett formában ne venne részt a Szovjetunióval folytatott testvéri együttműködésben. Állandóan nő azoknak a munkásoknak a száma, akik számára a szocialista gazdasági integráció immár mindennapos és magától értetődő gyakorlat.

A Szovjetunióval kötött egyezmények alapján az NDK részt vesz az új nyersanyaglelőhelyek kiaknázását célzó beruházásokban. Ezzel kapcsolatban terveinkben nagyobb követelményeket állítunk a termelőeszköz-gyártó ipar, elsősorban a nehézgépgyártás, a vegyiparigép-gyártás, az elektrotechnikai és elektronikai ipar elé.

Nagy jelentősége van a tudományos-technikai együttműködés elmélyítésének is.

Az 1976—1980. évi ötéves tervet megalapozó alapkutatások, alkalmazott tudományos-mérnöki és tervező-konstrukciós munkálatok a döntő területeken a Szovjetunióval folytatott közvetlen együttműködés keretében folynak.

Teljes joggal lehet beszélni a tudományos-technikai téren folyó együttműködés új minőségéről.

Az olyan tudományos-technikai vívmányok létrejötte, mint a multispektrális kameráé, a 30 tonna kapacitású plazmaolvasztó kemencéé, a magas nyomású polietilén, polietilénszál és poliamid selyem gyártásához szükséges rendkívül termékeny technológiájú gépeké és berendezéseké, jórészt az erők koncentrációjának, a képzett tudósok és tapasztalt gyakorlati szakemberek elé tűzött feladatok pontos koordinálásának, valamint a kísérletektől a gyakorlati megvalósításig terjedő közös munkának köszönhető.

Az NDK tudományos és technikai állami tervébe foglalt központi feladatok négyötöde a Szovjetunióval és a többi KGST-országgal folytatott szoros együttműködés keretében valósul meg. Sok megállapodás és egyezmény született a tudományos akadémiák és más kutatóintézetek, valamint üzemek és kombinátok között is.

Meg kell említeni még az automatizálási és racionalizálási eszközök gyártása és kutatása, a félvezető- és a mikroelektro-technika, továbbá a vasúti szállítóeszközök és a hajógyártás területén folytatott kísérletek összehangolását, valamint azt a közös racionalizálási tevékenységet, amelyet az NDK és a Szovjetunió hasonló üzemeiben folytatnak. Kiterjedt szabványügyi és -egységesítési együttműködés is folyik, például a Diesel-elektromos motorok, a háztartási elektromos gépek vonatkozásában is.

A KGST-országok gépgyártásában nagy szerepet játszik a termelési szakosítás és a kooperáció: egyebek közt segítenek abban, hogy áttérhessünk az egyedi gyártásról a sériagyártásra, segítik a modern technológiai és automatizálási, illetőleg automatizált termelési módszerek bevezetését, valamint a termelés progresszív megszervezését. Ennek köszönhetők a vasúti eszközök, hajók, hengerlő berendezések, mezőgazdasági gépek, szerszámgépek és más gépipari termékek nagyüzemi sériagyártásában már eddig is elért eredmények.

Összhangban a KGST Komplex Programjában előirányzott intézkedésekkel, a gépgyártás területén, főleg a fémmegmunkáló iparban, több mint 300 két- és többoldalú megállapodás és egyezmény jött létre. A KGST Gépgyártási Állandó Bizottsága keretében 1971—76-ban több mint 50 megállapodást kötöttek a többoldalú termelési szakosításról és a kooperációról. Ezek kb. 5000 gépgyártási tételt és termékfajtát határolnak be. Megvalósításukban több mint 700 szerv és szervezet vesz részt a KGST-országaiból.

A szocialista gazdasági integráció keretében elhatározott egyeztetett intézkedéseket megvalósítva, magas termelékenységű gépek és berendezések előállításával jelentős mértékben járult hozzá a gépgyártás a KGST országok jelenlegi műszaki-technikai bázisának létrehozásához. Ez a termelőszféra állóeszköz-állományának gyors növekedésében is megmutatkozik.

1. sz. táblázat

A KGST-országok állóeszköz-állományának növekedése 1960—1975 (1970 = 100)

Év	BNK	MNK	NDK	MoNK	LNK	RSZK	SZU	CSSZK
1960	37	60	59	44	60	41	42	65
1965	59	76	79	69	75	60	67	81
1971	108	107	106	111	105	112	108	105
1975	153	141	133	144	147	175	152	130

Forrás: Az NDK Statisztikai Évkönyve, 1977. 1. sz. melléklete, 5. l.

A gépek és berendezések állománya még gyorsabb ütemben nőtt.

Ez a növekedés jórészt a KGST-országokban folyó gépgyártás rohamos fejlődésének köszönhető.

2. sz. táblázat

A gépgyártás ipari összterméken belüli arányának változása (1970 = 100)

Ország	1960	1965	1971	1975
BNK	21	49	115	199
MNK	43	69	108	147
NDK	46	68	106	138
MoNK	28	33	127	158
LNK	29	56	113	194
RSZK	22	48	116	230
SZU	32	58	111	172
CSSZK	47	64	108	150

Forrás: Az NDK Statisztikai Évkönyve, 1977. 1. sz. melléklete, 7. l.

Eszerint a gépgyártás részesedése az összipari termelésben minden KGST-országban jelentősen megnőtt.

A gépgyártás úgy sem tudta mindig és minden területen kielégíteni az állandóan növekvő igényeket. A gépgyártás további gyors fejlesztését éppen az indokolja, hogy csak így tehet eleget mindazoknak a követelményeknek, amelyek a népgazdaság legfontosabb ágazataiban a tudományos-műszaki, termelésbővítési, gépesítési és automatizálási, valamint gazdaságossági feladatokkal összefüggésben felmerültek.

A gépgyártás területén kidolgozandó hosszú távú együttműködési célprogramban a KGST-országok egyeztetett stratégiát dolgoznak ki gép- és berendezésigényeik kielégítésére és termelési struktúrájuk további tökéletesítésére. Mindez egyúttal azon intézkedések megvalósításához is szükséges, amelyeket a fűtőanyag-, energia- és nyersanyagtermelés a mezőgazdaság és az élelmiszeripar, valamint egyes gyártási ágazatok területén kidolgozandó hosszú távú együttműködési célprogramok irányoznak elő, és amelyek az anyagi-műszaki bázis szempontjából döntő jelentőségűek. A célprogram arra orientál, hogy a nemzetközi szocialista munkamegosztás elmélyítésével:

— gyorsítsuk meg a KGST-országok gépgyártásának fejlődési ütemét, magas műszaki-gazdaságossági mutatókkal rendelkező gépek és berendezések gyártásával elégítsük ki a legfontosabb népgazdasági ágazatok igényeit;

— fokozzuk a termelés hatékonyságát a gépgyártásban és más népgazdasági ágazatokban;

— növeljük a KGST-országok által a hosszú távú megállapodások alapján szállított áruk arányát a szükségletek kielégítésében.

Az NSZEP IX. kongresszusán Erich Honecker, az NSZEP Központi Bizottságának főtitkára a célprogramok kidolgozását a szocialista közösség sokoldalú megszilárdításában szerepet játszó nagy politikai és gazdasági jelentőséggel bíró intézkedésként jellemezte. Egyebek között leszögezte: „Az SZKP-val és a többi testvérpárttal teljes egyetértésben támogatjuk a KGST és annak szervei munkájának tökéletesítésére, valamint a gazdasági és műszaki-tudományos együttműködés hatékony szervezeti formái bevezetésére szolgáló lépéseket."[6]

A gépgyártás hosszú távú célprogramjának kidolgozásával nagy jelentőségű feladatok megvalósítása kezdődik meg, olyan feladatoké, amelyeket a KGST XXV. ülésszakán a szocialista gazdasági integráció Komplex Programja is kitűzött. E feladatok a Komplex Program megvalósításának teljes időszakában időszerűek maradnak. A hosszú távú célprogramok azokat az eszközöket jelentik, amelyekkel a KGST-országok megvalósíthatják az 1990-ig és azon túli időszakra terjedő perspektivikus, komplex céljaikat. Amilyen mértékben a hosszú távú célprogramok igazolják jelentőségüket, úgy szilárdul meg a nemzetközi tervkoordináció e formája hosszú távra is, egyidejűleg hatást gyakorolva az együttműködés többi formáira is.

A gépgyártás hosszú távú célprogramja, amelyet jóváhagyásra a KGST XXXII. ülésszakán terjesztenek elő, a következő fejezeteket foglalja magában:

— gépek és berendezések az energetikai, fűtőanyag- és nyersanyaggazdálkodási hosszú távú célprogramban előirányzott intézkedések megvalósítására;

— gépek és berendezések a mezőgazdasági és élelmiszeripari hosszú távú célprogramban előirányzott intézkedések megvalósítására;

— a gépgyártás anyagi-műszaki bázisa szempontjából döntő jelentőséggel bíró gépgyártási ágazatok fejlesztése.

Az első 2 fejezet az energetikai, fűtőanyag- és nyersanyag-gazdálkodási hosszú távú együttműködési, valamint a mezőgazdasági és élelmiszeripari célprogramban előirányzott intézkedések komplex megvalósításához járul hozzá. Egyidejűleg koordinálni kell az energetika, a fűtőanyag- és a nyersanyag-gazdálkodás, valamint a gépgyártás között fennálló anyagi kapcsolatokat, biztosítva szoros összhangjukat. A gépgyártáson belüli hosszú távú együttműködési célprogram a KGST Végrehajtó Bizottságának 83. ülésén elfogadott határozatokkal összhangban elveket és részprogramokat fog tartalmazni. A részprogramok olyan intézkedéseket foglalnak rendszerbe, amelyek megvalósítása két- és többoldalú megállapodásokon keresztül történik. Ezek olyan kérdésekre irányulnak, mint

[6] Honecker, E.: a Központi Bizottság beszámolója az NSZEP IX. kongresszusáról, Dietz-Kiadó, Berlin, 1976. 79–80.

— elmélyült, szilárd nemzetközi termelési szakosodás és kooperáció megvalósítása, s ezen az alapon szakosított termékek kölcsönös szállításának növelése az 1990-ig terjedő időszakban;

— a tudományos-technikai együttműködés fejlesztése és a tudományos-technikai potenciál hatékony kihasználása, a KGST-országokbeli legfontosabb népgazdasági ágazatok technikai színvonalának és hatékonyságának emelése céljából;

— a szakosított termelőkapacitások maximális kihasználása, és a szükségletekkel összhangban történő koordinált továbbfejlesztésük;

— a normalizálás, a szabványosítás és az egységesítés területén folytatandó együttműködés.

Az NDK abból indul ki, hogy a gépgyártás — a munkások és az értelmiség gazdag tapasztalatait felhasználva — az 1980 utáni időszakban is lehetővé teszi majd a népgazdaság kapacitásainak gyors ütemű növelését. A legmodernebb gépek, berendezések, műszerek és alkatrészek révén a tudományos-technikai haladás eredményei eljutnak a népgazdaság minden szférájába és hatékony alkalmazásra kerülnek azokban. Ezzel kapcsolatosan a gépgyártás termelése, exportja és importja egyaránt jelentősen bővül. A hosszú távú célprogram keretében az NDK mindenekelőtt a következő gépek és berendezések gyártására összpontosítja figyelmét:

— berendezések a nyersanyagok és fűtőanyagok racionális kiaknázásához és feldolgozásához, ezen belül külszínifejtés-berendezések, hengerművi és vegyipari berendezések;

— modern energiaátalakító technológiák megvalósításához, figyelembe véve a rendelkezésre álló fűtőanyagforrásokat;

— az egész feldolgozó ipar további korszerűsítéséhez, figyelembe véve az új népgazdasági feladatokat a mezőgazdaságban és az élelmiszeriparban, a könnyűiparban és a nyersanyagiparban;

— a közlekedés és a raktárgazdálkodás kiszélesítéséhez, beleértve az üzemekben folyó hasonló tevékenységet;

— a fémfeldolgozó ipar fejlődéséhez, beleértve a végtermék- és az alkatrészgyártás között szükséges arányok biztosítását.

A fenti feladatok megvalósításához szükséges kapacitások és feltételek az NDK-ban a szocialista gazdasági integráció talaján mindenekelőtt a szakosítás és a kooperáció intenzív fejlesztésével, racionalizálással és az ezekből adódó lehetőségek kihasználásával jönnek létre. Az NDK gépgyártásának bizonyos területein — az NDK rendelkezésére álló források tervszerű felhasználásával — új kapacitásokat is hozunk létre.

A kétféle út elválaszthatatlanul kapcsolódik egymáshoz, s magában foglalja a magas termelékenységű technológiák alkalmazását, a rendelkezésünkre álló és létrehozandó állóalapok teljes kihasználását, valamint a korszerű munkaszervezési módszerek széles körű alkalmazását.

A szocialista gazdasági integráció lehetőségeinek jobb kihasználásához az is szükséges, hogy a KGST-országok együttműködési intézkedései hosszabb távon és összetettebb módon fogják át az újratermelés teljes folyamatát, kezdve a kapacitásokat létrehozó koordináló tudományos-technikai együttműködéstől a szabványosításon és egységesítésen, a szakosításon és kooperáción át, egészen a termékek értékesítéséig. Ilyen hosszú távú és komplex hozzáállást hivatott biztosítani a gépgyártás hosszú távú célprogramja.

A gépgyártás hosszú távú célprogramjának további kidolgozása és megvalósítása során az alapvető feladat: a megállapodásba foglalt együttműködési intézkedések konkretizálása, a leghatékonyabb megoldási variánsok kiválasztása, a kivitelezés szakaszainak, a források felhasználásának tisztázása stb. Az erre vonatkozó megállapodásokat egyezményekbe és szerződésekbe kell foglalni, és beilleszteni a KGST-országok ötéves tervkoordinációjába. Ennek kapcsán egyre inkább akcióba lépnek a KGST ágazati szervezetei, és más nemzetközi gazdasági szervezetek, amelyeket erre az országok többoldalú megállapodásaikban, illetőleg a KGST-országok állami gazdasági szervei (gazdasági komplexumai) felhatalmaztak. Szükség van továbbá arra, hogy a hosszú távú célprogramok céljait és feladatait minden szinten beépítsük a tervezési és irányítási munkába, létrehozva így azokat az előfeltételeket, amelyek a vállalt kötelezettségek teljesítéséhez — a tervezés és a beszámolás teljes területét figyelembe véve — szükségesek.

A párt és a kormány határozatai alapján az NDK gépgyártása aktív részt fog vállalni a hosszú távú célprogram kidolgozásában és megvalósításában, és ezzel a szocializmus és kommunizmus anyagi-műszaki bázisának továbbfejlesztésében.

Schmidt Ádám:

A FELSŐ SZINTŰ TERVEK ÖSSZEFÜGGÉSEI

A könyv jellegét tekintve, egy általános tervelmélet megalapozási munkájának tekinthető. Az elmélet mellett, a fogalmak tisztázásával, a rendszerkérdések több oldalú vizsgálatával, a gyakorlat számára is hasznos eligazítást nyújt. A könyv újszerű tudományos módszert alkalmazva, a három felső szintű terv problémáit komplex módon rendszerszemléletű megközelítéssel a különböző alternatívákat — a perspektívák kidolgozásának menetére is utalva — vizsgálja.

A mű I. része — mintegy rendszerszemléleti megalapozásként — a gazdasági mozgások, szervek és szférák morfológiáját vázolja fel. A gazdasági mozgástárgyak közül különös figyelmet fordít az információ és a meghiúsuló gazdasági mozgások szerepére. A tipikus mozgáskombinációk alapján meghatározza a szervek főbb típusait és a szervekből a gazdaság szféráit.

A II. rész bevezeti és meghatározza az ún. jövőművelés, a jövővel kapcsolatos valamennyi tevékenységgel foglalkozó komplex tudomány fogalmát s bemutatja rendszerét. A tervezést, a terveket s ezek kérdéseit a jövőművelés világába helyezve, különösen a politikával és a jövőkutatással (prognosztikával, futurológiával) fennálló összefüggéseiben vizsgálja.

A III. rész meghatározza és elemzi a terv általános fogalmát, majd felvázolja a legáltalánosabban értelmezett tervrendszert, rámutatva a további fejlesztés jelentőségére. Ezután külön-külön vizsgálja a népgazdasági terv, a költségvetés és a hitelterv kiválasztott problémáit, különös figyelmet fordítva egyes rendszervonatkozású kérdésekre. Végül a tervek közötti összefüggések és ezek egy sajátos változata, az összhang (tervharmónia) problémáit fejtegeti.

A IV. rész az egyensúly, az V. rész pedig a növekedés, haladás és fejlődés legfőbb kérdéseit vizsgálja.

A mű, amelyben a szerző gazdag tervezési és költségvetési tapasztalatait is feldolgozta, a tervezők, terv-, költségvetés- és hitelelméleti szakemberek számára egyaránt hasznos.

350 l., kötve 30,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

N. K. BAJBAKOV:

Hosszú távú célprogramok: új szakasz a KGST-országok szocialista gazdasági integrációjának fejlődésében

A Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsának ez év júniusában Bukarestben megtartott XXXII. ülésszakán elfogadták az energetikai-, fűtőanyag- és nyersanyagiparra, a mezőgazdaságra és élelmiszeriparra, valamint a gépgyártásra vonatkozó három első hosszú távú együttműködési célprogramot. A hosszú távú programoknak az ülésszakon történt megvitatása és az, hogy egyhangúan fogadták el ezeket, azt bizonyítja, hogy a KGST-országok teljes mértékben teljesítették az egyeztetett gazdaságpolitika és a hosszú távú együttműködés alapvető irányvonalainak kidolgozásával kapcsolatban maguk elé tűzött feladatot. A KGST-szervek munkájának gyakorlatában először készültek olyan dokumentumok, amelyekben közösen, hosszú távra meghatározták az országok gazdasági fejlődésének legnehezebb problémáit, kijelölték a megoldásukra vonatkozó stratégiai irányvonalat, valamint szakaszos megvalósításának fő útvonalait.

A KGST-országok kormányfői — nagy jelentőséget tulajdonítva a hosszú távú együttműködési célprogramok egyhangú elfogadásának — az ülésszakon külön nyilatkozatot fogadtak el, amelyben a többi között ez olvasható: „A hosszú távú célprogramokban megjelölt intézkedések fő célja az energiaforrások, a fűtőanyag, a nyersanyagok, az élelmiszerek, a termelési eszközök biztosítása és az élenjáró technikai színvonalat képviselő technológiák iránti gazdaságilag megalapozott szükségletek kielégítése. E programok kidolgozása és megvalósítása új szakasz a KGST-országok többoldalú együttműködésének fejlődésében. Új lehetőségeket teremtenek ahhoz, hogy a szocializmus előnyeit még jobban felhasználhassuk a KGST-országok népeinek javára."

A hosszú távú együttműködési célprogramok kidolgozására való áttérés során a KGST-országok közös tervezési tevékenysége új irányt vett. Ez az együttműködés további elmélyülésének és tökéletesítésének, valamint a szocialista gazdasági integráció fejlődésének Komplex Programjában meghatározott lehetőségek fokozottabb kiaknázásával jellemezhető.

Ezt az utat már kijelölték az SZKP XXV. kongresszusán is. Különleges figyelmet szenteltek azon munka folytatásának, amelynek során a Szovjetunió egyesíti erőfeszítéseit az érdekelt KGST-országgal a gazdaság különböző ágazataiban felmerülő jelentős feladatok komplex megoldására.

Az SZKP Központi Bizottságának a párt XXV. kongresszusára készült beszámolójában L. I. Brezsnyev elmondta: „Az elért eredményekre

támaszkodva most megtehetjük a következő lépést előre. Napirendre került a hosszú távú célprogramok kidolgozása és teljesítése." A hosszú távú célprogramok fő célja, amint azt az SZKP XXV. kongresszusán megfogalmazták, abban áll, hogy: „...közös erőfeszítésekkel biztosítsuk az energia, a fűtőanyag és az alapvető nyersanyagok terén rohamosan növekvő szükségletek kielégítését; kielégítsük az élelmiszerek és a közszükségleti cikkek iránti keresletet, emeljük a gépgyártás színvonalát; gyorsítsuk meg a közlekedés fejlődését".

A hosszú távú együttműködési célprogramok kidolgozására tett javaslatokat a KGST-országok kommunista és munkáspártjai egyöntetűen támogatták. A KGST XXX. ülésszaka határozatot fogadott el arról, hogy az 1976—1980-as években ki kell dolgozni az anyagi termelés legfontosabb ágazataira vonatkozó első öt hosszú távú együttműködési célprogramot.

A közös szervezési tevékenység új szakasza a KGST-országok együttműködésének a korábbiakban felhalmozott tapasztalata alapján készült el, támaszkodva az együttműködés gyakorlatban már megvalósult módszereire és formáira, ezen belül is elsősorban a népgazdaságiterv-egyeztetésre.

A KGST-országok népgazdasági terveinek a most folyó ötéves tervidőszakra vonatkozó koordinációja során továbbfejlődtek a szocialista gazdasági integráció Komplex Programjában előirányzott fontos intézkedések is. Jelentősen kiszélesedett az országok gazdasági egymásra hatása, megnövekedett gazdaságaik egymást kiegészítő szerepe. Az erősödő gazdasági kapcsolatok és a közös tervezési tevékenység tökéletesítése, illetve további fejlődése alapján a közösség országai biztosították a gazdasági fejlődés gyors és hatékony ütemét. Megvalósították a szocialista gazdasági integráció Komplex Programja realizálásának első szakaszát.

A hosszú távú együttműködési célprogramok kidolgozása a szocialista gazdasági integráció továbbfejlesztését, a KGST-országok testvérpártjai által közösen kidolgozott általános irányvonal gyakorlati megvalósítását jelenti.

Minden egyes program olyan elvi állásfoglalásokat tartalmaz, amelyek meghatározzák a KGST-országok együttműködése egyeztetett stratégiáját a problémák közös megoldására. A kidolgozott részprogramok, amelyek az együttműködés konkrét problémáival és objektumaival kapcsolatos intézkedések rendszerét tartalmazzák, több- illetve kétoldalú megállapodások alapján valósulnak meg.

A hosszú távú célprogramok a szocialista gazdasági integráció Komplex Programját konkretizáló igen fontos dokumentumok, a KGST-országok tervezési tevékenységének új, hatékony formái olyan küszöbönálló feladatok megvalósítására, mint az együttműködés időhorizontjának kiszélesítése, a legfontosabb népgazdasági problémák megoldásának komplex biztosítása, a többoldalú együttműködés megszilárdítása.

A hosszú távú együttműködési célprogram jó alapot teremt ahhoz, hogy a KGST-országok a következő ötéves tervre vonatkozóan egyeztethessék társadalmi és gazdasági fejlődésük terveit, egy sor kiemelkedő feladattal kapcsolatban még hosszabb időszakra is. Ez lehetővé teszi, hogy még teljesebb mértékben biztosíthassuk a KGST-országoknak a tervezési tevékenység területén folytatott együttműködése folyamatosságát.

A hosszú távú együttműködési célprogramok fontos vonása az, hogy szoros kapcsolatban vannak a nemzeti népgazdasági tervekkel, valamint a

KGST-országok pártjai és kormányai által a szocialista és kommunista építésre vonatkozóan kijelölt társadalmi-gazdasági feladatok megoldásával. A programok megvalósítása elősegíti majd a KGST-országok gazdasági fejlődése stabil ütemének biztosítását, a lakosság életszínvonalának további emelkedését, a szocialista közösség világgazdasági pozíciójának megszilárdulását.

Természetes, hogy a programok megvalósítása során konkrét problematikájuk bővül, pontosabbá válik és tökéletesedik. Ugyanakkor az együttműködéssel kapcsolatos feladatok kidolgozásának jelenlegi színvonala már perspektivikusan is megmutatja a KGST-országok gazdasági fejlődése valós mérföldköveit és körvonalait. Lehetővé teszi azoknak az igen fontos teendőknek a kijelölését, amelyeknek végrehajtása kizárólag a többoldalú együttműködés megszervezésével lehetséges. Sikerült még jobban tisztázni azokat a tennivalókat is, amelyekkel a KGST-országok a közeljövőben szembekerülnek. Ezek mindenekelőtt az együttműködési programok, intézkedések és objektumok nagyságrendjével kapcsolatosak.

A programok kidolgozása megmutatta, hogy reálisabb hozzáállásra van szükség a fűtőanyag-, energetikai- és nyersanyagszükségletek távlati megítélésében és ki kell használni minden lehetőséget ezek forrásainak takarékos felhasználására.

Előzetes értékelések szerint a KGST-országoktól mennyiségileg jelentős beruházásokat követelnek a közös elképzelések: a fűtőanyag-, nyersanyag-, energia-, mezőgazdasági, élelmiszeripari és gépgyártási célprogramokban rögzített intézkedések; a jelenleg kidolgozás alatt álló fogyasztási cikkek biztosítása; a közlekedési célprogramok megvalósítása. Ahhoz, hogy az előbbieket sikeresen megvalósítsuk, a KGST szerveinek és országainak a fő figyelmet az összes KGST-ország szempontjából a legnagyobb népgazdasági jelentőségű intézkedések elsődleges megvalósításának kell szentelniök. Ilyen intézkedés az atomenergetikai ipar és az ehhez kapcsolódó gépgyártás gyorsütemű fejlesztése, a szilárd fűtőanyagok kiaknázásának meggyorsítása, a kőolajfeldolgozás kibővítése (avégett, hogy a KGST-országok gazdaságát üzemanyagszükségleteik biztosítása szempontjából jobban el lehessen látni stb.).

Kétségtelen, hogy a vaskohászat területén központi kérdésként jelentkezik egy nagy kohászati üzem építése, illetőleg olyan ércdúsító üzemek létesítése, amelyek lehetővé teszik a Szovjetunióból a többi KGST-országba irányuló vasércszállítmányok növelését.

★

A hosszú távú célprogramok struktúrája azonos: tartalmazzák az alapvető elvi állásfoglalásokat és az azok alapján kidolgozott részprogramokat a konkrét problémákra s együttműködési objektumokra vonatkozóan.

A nyersanyag-, fűtőanyag- és energetikai célprogram a következő részprogramokat tartalmazza: az elektroenergetika fejlesztése; a szilárd fűtőanyagok kiaknázásának és felhasználásának kibővítése; a fűtőanyag és energia gazdaságos és ésszerű felhasználása; a vaskohászat; vegy-, cellulóz- és papír-, illetve mikrobiológiai ipar, valamint a tudományos-technikai együttműködés a jelzett részprogramok szerinti bontásban.

A KGST-országok villamosenergia-szükségleteinek kielégítését az atomenergetikai ipar gyorsütemű fejlesztésével, szilárd fűtőanyagalapú hőerőművek bővítésével és építésével, a vízi energiaforrások intenzívebb kihasz-

nálásával kívánják biztosítani, továbbá villamos energia többletszállításokkal azokból az atomerőművekből, amelyeket a Szovjetunióban az érdekelt KGST-országok együttműködése alapján kívánnak felépíteni. E területen feltétlenül prioritást élvez az atomenergetikai ipar gyorsütemű fejlesztése. A KGST-országok többoldalú együttműködésének szervezeti keretein belül széles körű termelési szakosítás és kooperáció alapján 1990-re összesen 37 millió kW teljesítményű atomerőművek létesítését irányoztuk elő ezen országok területén; a Szovjetunió segítséget nyújt az atomerőművek létesítésében, s közreműködik az általa készített tervek szerint felépítendő atomerőművekhez szükséges berendezések ezen országokban történő gyártásának megszervezésében. Az együttműködés alapvető téziseit már a korábban elfogadott — a KGST-országok atomenergiaipari gépgyártása maximálisan lehetséges fejlesztésére vonatkozó — programban megfogalmazták.

Az atomerőművek berendezésének kölcsönös szállítását és előállítását, illetőleg ezen erőművek építésének összehangolását a meghatalmazott országok tanácsa végzi majd.

A Szovjetunió beleegyezett abba, hogy területén két atomerőművet — a konsztantyinovóit és a hmelnyickit, egyenként 4 millió kW teljesítménnyel — építsenek fel és az ezekben az erőművekben termelt villamos energia 50 százalékát az érdekelt országok kapják.

Az atomerőművekből származó villamosenergia-szállítások mennyiségét évente kétoldalú megállapodásokban határozzák meg, s az országokból ténylegesen szállított áruk értékéből kiindulva pontosítják.

E munkát kétoldalú alapon a népgazdasági tervegyeztetés során végzik el, és a megállapodásokhoz csatolt kiegészítő jegyzőkönyvekben rögzítik.

A KGST-országok olaj, olajtermék és földgáz igényei biztosításának tervezett módszerei: a szovjet szállítások folytatása, az országokon belüli olaj- és gázkitermelés bizonyos mértékű fokozása, ezen belül a nagy mélységekben és a kontinentális talapzatokon történő fúrások; a fejlődő országok olaj- és gázkészleteinek szélesebb körű bevonása hosszú távon; az olaj feldolgozási fokának jelentős növelése; a szénfajták és az éghető palák energotechnológiai feldolgozásának kidolgozása és alkalmazása mesterséges gáz és folyékony fűtőanyag előállítása céljából; a Szovjetunió keleti területein energiaigényes vegyipari termelési ágazatok létrehozása.

Az olaj feldolgozásának foka, amelyet jelentős mértékben megnövel a másodlagos folyamatok kiszélesítésén alapuló (katalitikus-krakkolás, hidrokrakkolás, kokszosítás stb.) olajfeldolgozási technológiák bevezetése, lehetővé teszi, hogy lényegesen megjavítsuk a KGST-országoknak tiszta olajszármazékokkal történő ellátását, ami egyben növeli az olyan deficites nyersanyagfajta hatékonyságát, mint amilyen az olaj.

A hosszú távú együttműködési célprogram tervezetében kiemelkedő jelentőséget tulajdonítanak a fűtőanyag és energia gazdaságos és ésszerű feldolgozásával kapcsolatos intézkedéseknek. Ezen belül a kevésbé energiaigényes technológiai eljárások kidolgozásának és bevezetésének, és az energia-felhasználó berendezések hatékonysági koefficiensei javításának, valamint a másodlagos energiaforrások teljesebb kihasználásának, az energia- és fűtőanyag-veszteségek jelentős csökkentésének a népgazdaság minden ágazatában. Ezzel kapcsolatban nagy jelentőségű a KGST-országok lakás- és kommunális gazdasága villamosítási szintjének ésszerű meghatározása,

az atomerőművek megállapított kapacitása kihasználásának időben történő növelése (évi 6700 óráig), a nem hagyományos energiaforrások felhasználása.

A fűtőanyag- és energiaforrások gazdaságosabb és ésszerűbb kihasználásával észrevehetően csökkenthető a fűtőanyag- és energiafelhasználás növekedési üteme.

A KGST-országok növekvő fűtőanyag-, energia- és nyersanyagszükségletei a fűtőanyag- és energetikai kérdéseket a nemzetközi probléma szintjére emelik, amelyeknek megoldása csupán az országok közötti többoldalú gazdasági együttműködés fejlesztése alapján lehetséges, egyesítve anyagi és egyéb forrásaikat.

A hosszú távú együttműködési célprogramok nyersanyaggal foglalkozó részének kidolgozása során a KGST-országok úgy ítélték meg, hogy az első időszakban erőfeszítéseiket acélszükségleteik és vastartalmú nyersanyagszükségleteik kielégítésével összefüggő feladatok megoldására kell összpontosítaniuk.

A Szovjetunióból a többi KGST-országba 1980-ban szállítandó vastartalmú nyersanyagok mennyisége tiszta fémre átszámítva kb. 27 millió tonnát tesz majd ki.

Minthogy a KGST-országoknál pótlólagos igények jelentkeztek a vastartalmú nyersanyagok iránt, ezen országok kifejezték érdekeltségüket olyan együttműködésben, amely ércbányászati üzemeknek a Szovjetunió területén való létesítésére irányul. A KGST-országok három vasérclelőhely kiaknázására kaptak javaslatot a Szovjetunió kelet-európai területein, ahol a megfelelő ércbányászati üzemek felépíthetők.

Ezen kívül tervezzük, hogy az érdekelt országok közös erőfeszítésével szovjet és lengyel kokszolható szén felhasználásával, egy évi 10 millió tonna öntött lemezbuga kapacitású nagy kohászati üzem létesül.

Jelenleg készítik elő azokat a pontosított javaslatokat, amelyek tartalmazzák a műszaki-gazdaságossági indokokat, illetőleg a kohászati üzem építésével kapcsolatban az országok részvételére, valamint a vastartalmú nyersanyag-gyártási kapacitások építésére vonatkozó feltételeket. Ilyen módon a kijelölt intézkedések sikeres teljesítése esetén a KGST-országok vas- és acélszükségletei hosszú távon kielégíthetőek.

A KGST-országok gazdasági fejlődésének perspektivikus terveiben kiemelt helyen szerepel a vegyipar, amely megteremti a népgazdaság kemizálásának anyagi alapját.

A KGST-országoknak a legfontosabb vegyipari termékek iránti gazdaságilag megalapozott népgazdasági igényei, illetve azok kielégítése mérséklődik a korlátozottan rendelkezésre álló energetikai és nyersanyagforrások miatt, bár ezek szükségesek a legenergiaigényesebb és legnyersanyagigényesebb vegyipari termékek gyártásának további fejlesztéséhez. Ezzel kapcsolatban célszerűnek tartjuk, hogy a hosszú távú együttműködési célprogram megfelelő fejezetének alapja az az elv legyen, amely szerint az energiaigényes vegyipari termékek gyártására és azoknak a KGST-országokba történő szállítására a Szovjetunió energia- és nyersanyagforrásait használjuk fel.

Ennek megfelelően a Szovjetunióban létre kell hozni azokat a kiegészítő kapacitásokat, amelyek olyan energiaigényes termékfajták gyártását teszik lehetővé, mint az ammóniák, metanol, polietilén, PVC, izoprén, polivinil, kaucsuk. Figyelembe véve ennek kapcsán azt, hogy az európai KGST-

országok maguk is létrehoznak olyan megfelelő kapacitásokat, amelyek kevésbé anyagigényes vegyipari termékek gyártását szolgálják — a Szovjetunióba történő szállítás céljából — az energia- és anyagigényes vegyipari termékek értékével egyenlő mennyiségben.

Az ilyen megközelítés lehetővé teszi, hogy lényegesen befolyásoljuk a KGST-országokban a gazdaságilag megalapozott vegyipari struktúra kialakulását és az e téren folyó együttműködés hatékonyságának fokozását.

A KGST-országokkal folytatott előzetes konzultáció során egyeztettük azt az általános elképzelést, miszerint a Szovjetunió az energiaigényes vegyipari termékek, az európai KGST-országok pedig a kevésbé energiaigényes vegyipari termékek gyártására szakosodnak. Az előbbieket e termékek kölcsönös cseréje követi, feltételezve a szállítások értékbeli egyenlőségét és a megfelelő termelőkapacitások létrehozásához szükséges beruházások megközelítő egyenlőségét.

A hosszú távú együttműködési célprogram keretében megvizsgálták azt a kérdést is, hogy a Szovjetunió területén kiegészítő kapacitásokat létesítsünk izoprén-kaucsuk gyártására. E kapacitásokat azzal a feltétellel kell létrehozni, hogy az érdekelt országok részt vesznek abban berendezések és anyagok célszállításával, továbbá közvetlenül az üzemeléshez kapcsolódó objektumok építésében is.

A cellulóz- és papíripar területén szintén előirányoztuk néhány objektumnak az érdekelt országok közreműködésével történő építését. Ezen objektumokkal kapcsolatban jelenleg dolgozzák ki a megfelelő műszaki-gazdaságossági mutatókat.

A hosszú távú együttműködési célprogramnak a mikrobiológiai és a gyógyszeriparral foglalkozó részében két objektumnak — az érdekelt országok részvételével — a Szovjetunióban történő építését irányozták elő: az egyik a moziri gyár, amely takarmányélesztőt gyárt majd nagy tisztaságú folyékony olajparaffinokból, a másik egy *A* és *E* vitamint gyártó kombinát.

A részprogramokban meghatározott intézkedések megvalósítása a következő ötéves terv időszakában, és hosszú távon is jelentős mértékben elő fogja segíteni a KGST-országok fűtőanyag-, energia- és nyersanyagigényeinek kielégítését, a kiemelt népgazdasági feladatok komplex megoldását, a KGST-országok gazdasági és társadalmi fejlődését.

A mezőgazdasági és élelmiszeripari hosszú távú együttműködési célprogram annak az elvi állásfoglalásnak a megvalósítását irányozza elő, amelyet a szovjet fél a KGST XXXI. ülésszakán fejtett ki a saját takarmánybázison történő hústermelés növeléséről minden országban, továbbá az egyes országok kedvező természeti és éghajlati viszonyainak maximális kihasználásáról a cukor, zöldség, gyümölcs és más élelmiszerek exportjának növelése céljából. Így a hosszú távú együttműködési célprogram előirányozza a kubai cukor- és citrus-feldolgozás és -termelés jelentős kibővítését, ami végeredményben lehetővé teszi e termékek európai KGST-országokba történő többletszállítását.

A gépgyártási célprogram létrehozása azoknak az együttműködési programoknak géppel és berendezéssel történő ellátását biztosítja, amelyeket a nyersanyag- és fűtőanyag ágazatokban, a mezőgazdaságban és élelmiszeriparban hajtanak végre, illetőleg a gépgyártás technikai fejlettségét meghatározó gépgyártási ágazatokét.

A programban nagy figyelmet szentelnek az olyan gépek és berendezé-

sek létrehozása és gyártása érdekében folytatott együttműködés fejlesztésének, amelyek az olaj kiaknázását és sokrétűbb feldolgozását, a gáz, a szén és az ércek kiaknázását és szállítását, a kohászati berendezések, traktorok, kombájnok és egyéb mezőgazdasági gépek, numerikus programvezérlésű szerszámgépek termelését biztosítják. E program elsődleges intézkedései közé tartoznak: az atomerőművi berendezések gyártásának gyorsütemű fejlesztése, az olaj alaposabb feldolgozásának folyamataihoz szükséges berendezések biztosítása, valamint a szilárd fűtőanyag kiaknázásához szükséges gépek és berendezések termelésének fokozása.

Meg kell jegyeznünk, hogy a kőolaj sokrétűbb feldolgozásának folyamataihoz szükséges berendezések gyártásával, illetve a szilárd fűtőanyagok kiaknázásához szükséges gépekkel és berendezésekkel kapcsolatos problémák rendkívül bonyolultak és komplexek. Kidolgozásukra olyan előkészítő munka szükséges, amilyenre az atomerőművi gépek gyártásának fejlesztésére szolgáló programnak a KGST-országokban történt kidolgozása kapcsán került sor.

A népgazdasági tervkoordináció során a hosszú távú célprogramokban felvetett együttműködési problémákat a KGST-országok figyelembe veszik majd nemcsak az előttünk álló ötéves tervidőszakra vonatkozólag, hanem a problémák egy jelentős körével összefüggésben egészen az 1990-ig terjedő időszakra is.

A hosszú távú együttműködési célprogramokban előirányzott együttműködési intézkedések megvalósítása nagy jelentőségű lesz majd a népgazdaság szempontjából nemcsak az egyes országok, hanem a szocialista közösség egészét illetően is. Ezek az intézkedések elősegítik a KGST-országok által a szocialista és kommunista építés kapcsán előirányzott társadalmi-gazdasági feladatok megvalósítását, a KGST-országok népgazdasága gyorsütemű és töretlen fejlődésének biztosítását, a népgazdasági struktúra tökéletesítését, a lakosság életszínvonalának további növelését, és így a KGST-országok közösségének a világgazdaságban elfoglalt pozíciói megszilárdulását.

Ezzel együtt az említett intézkedések megvalósulása biztosítja az együttműködés további elmélyülését, a szocialista gazdasági integráció fejlődését, a KGST-országok gazdasági fejlettségi színvonalának fokozatos kiegyenlítődését, valamint hozzájárul a Kubai Köztársaság és a Mongol Népköztársaság gazdasága hatékonyságának növeléséhez és fejlesztéséhez.

Ez évben még két hosszú távú együttműködési célprogram kidolgozását kell befejeznünk: az egyik a KGST-országok közszükségleticikk-igényeinek kielégítésére vonatkozik, a másik pedig a KGST-országok közlekedési kapcsolatainak fejlesztésére, amely magában foglalja a programhoz szükséges anyagok és berendezések biztosításának kérdéseivel kapcsolatos intézkedéseket.

A hosszú távú célprogramok a szocialista országok gazdasági közeledésének minőségileg új szakaszát jelentik, hosszú távra szólnak, és kijelölik a legjelentősebb népgazdasági problémák közös megoldásának legésszerűbb irányvonalait.

BÍRÓ FERENC:

A többoldalú hosszú távú együttműködés lehetőségei a KGST-országok élelmiszer-termelésében

A szocialista országok kommunista és munkáspártjai történelmünk során a legfontosabb társadalompolitikai és gazdaságpolitikai kérdések között mindig kiemelt figyelmet fordítottak a lakosság életszínvonalának emelésére. Ez természetes, hiszen a szocializmus egyik alapvető stratégiai célja a dolgozók, a széles néprétegek életkörülményeinek állandó javítása, szociális és kulturális felemelkedésének előmozdítása.

Az életszínvonal egyik fontos eleme az élelmiszer-ellátás. Megfigyelhető, hogy a kiegyensúlyozott, mennyiségben és választékban kielégítő élelmiszer-ellátás nagymértékben hozzájárul az életszínvonallal szemben támasztott társadalmi követelmények kielégítéséhez. Ezzel szemben az is tapasztalható, hogy ha valamely területen nem kielégítő az élelmiszer-ellátás — különösen az alapvető élelmiszerekből —, ez társadalmi feszültségek forrásává válhat, zavarokat okozhat a gazdasági növekedésben vagy más fontos társadalompolitikai célok elérésében. Ezért nem véletlen, hogy a szocialista országok kormányai hosszú évtizedek óta következetesen munkálkodnak országuk mezőgazdasági és élelmiszeripari termelésének növelésén.

Az elért eredmények arról tanúskodnak, hogy a törekvéseket siker koronázta. Elég csak összevetni néhány — az alapvető élelmiszerek körébe tartozó — növény termésátlagát, amiből kellő biztonsággal következtethetünk a növekedésre, és az elért színvonalra. (1. sz. táblázat)

1. sz. táblázat

A KGST-országok* fontosabb mezőgazdasági termékeinek termésátlagai 1976-ban (q/ha)

Ország	Búza	Kukorica	Burgonya	Cukorrépa
Bulgária	39,7	41,3	119,3	331,7
Magyarország	38,8	38,1	120,6	304,8
NDK	35,6	22,1	113,7	191,1
Lengyelország	31,3	44,4	202,8	272,2
Románia	27,9**	34,1	159,2	294,4
Szovjetunió	16,3	30,6	120,0	226,0
Csehszlovákia	37,6	36,6	175,5	243,8

Forrás: az országok statisztikai adatai alapján

* A KGST-országok közül az összehasonlításkor Kubát és Mongóliát a gyökeresen eltérő természeti adottságok és sajátos mezőgazdasági struktúrájuk miatt kihagytam.

** Rozzsal együtt.

Az egyes kultúrákban a hozamok az 1961—1965. évek termésátlagához képest sok esetben 50—80 százalékkal nőttek. Abban az időszakban pl. a búza hektáronkénti termésátlaga csak az NDK-ban és Csehszlovákiában érte el a 20 mázsát, ez idő szerint viszont az országok többségében közelítenek a 40 mázsához. Így van ez más termények esetében is. Az állati eredetű termékek termelése, bár szerényebb mértékben, de szintén jelentősen nőtt ez idő alatt. A KGST-országokban a mezőgazdasági bruttó termelés növekedésének évenkénti átlagos üteme 2,6—3,9 százalék volt, ami összességében meghaladta a Közös Piac országainak átlagosan 1,3—1,8 százalékos évi növekedését. Az 1976—80-as tervidőszakban további gyors növekedéssel számolnak (2. sz. táblázat).

2. sz. táblázat

A mezőgazdasági termelésnövelés évenkénti átlagos üteme középtávú tervidőszakonként (%-ban)

Országok	1966—70	1971—76	1976—80
	tényleges		tervezett
Bulgária	3,5	3,2	3,7
Magyarország	2,8	3,4	3,2
NDK	1,5	2,1	2,8
Lengyelország	1,8	5,7	2,9
Románia	1,9	4,6	5,3
Szovjetunió	4,2	2,4	2,9
Csehszlovákia	4,8	2,5	2,5

Forrás: az országok statisztikai alatai alapján, és az 1976—80. évi tervelőirányzatok.

A mezőgazdasági és az élelmiszeripari termelés dinamikus növelése lehetővé tette az országok számára, hogy a lakosság élelmiszer-fogyasztásának nagyobb hányadát saját termelésből fedezzék. Az igények azonban még a termelésnél is gyorsabban nőnek és változnak, ami újabb és újabb többletfeladatokat jelent mind a termelés, mind a kereskedelem számára. Az utóbbinak a jelentősége egyre inkább előtérbe kerül. A KGST-országok többségében az egy főre jutó napi élelmiszer-fogyasztás kalóriaértéke az elmúlt tervidőszakban már meghaladta a 3000—3200 kalóriát. Az élelmiszer-fogyasztás szerkezete azonban az országok többségében nem kielégítő, elmarad a helyes táplálkozás fiziológiai normáitól. Az elmaradás különösen az állati eredetű fehérjékben, a növényi olajoknál, a zöldség- és gyümölcsféléknél jelentős. Várható, hogy az életszínvonal növekedésével egyidejűleg megnő az értékesebb élelmiszerek iránti igény, s ennél fogva a fogyasztásban viszonylagos súlyuk és jelentőségük is növekedni fog. Az elmaradás csökkentésének, a fiziológiailag helyesebb élelmiszer-fogyasztási struktúra kialakításának természetesen megteremthetők a reális alapjai.

Valamennyi KGST-ország legfőbb pártfóruma úgy foglalt állást, hogy az országok természeti (talaj-) adottságainak, klimatikus tényezőinek maximális kihasználásával elő kell mozdítani a lakosság élelmiszer-ellátásának saját termelésből való kielégítését. Fontos pártdokumentumok határozzák meg a KGST-országok élelmiszer-termelésének és élelmiszer-ellátásának stratégiáját. Ebből a stratégiából lényeges következtetések vonhatók le mind a többoldalú hosszú távú együttműködés lehetőségeinek feltárása és kiakná-

zása, mind a magyar élelmiszer-termelés perspektívája szempontjából. Ezek közül azonban csupán néhányra szeretnék utalni:

Több országban a mezőgazdaság és az élelmiszeripar fejlesztésében bizonyos mértékű autarkiás törekvések érvényesülnek. Az önellátásra való törekvés — legalábbis az alapvető élelmiszerekből — szükségszerűen azzal jár együtt, hogy az élelmiszer-termelés viszonylag széles skáláját kell egyidejűleg fejleszteni, ami arra vezethet, hogy a termelés társadalmi hatékonysága egy-egy területen elmarad a jogos igényektől. A mezőgazdasági termelés egyik sajátossága, hogy a klimatikus tényezők és a talajadottságok eltérő volta miatt, azonos társadalmi ráfordítások mellett is igen nagy mértékben változnak a hozamok. Vagyis azonos mennyiségű termék előállítására kedvezőtlenebb természeti adottságok mellett jelentősen több társadalmi ráfordítás szükséges. A mérlegelésnél azonban nyilvánvalóan nem csak az ökonómiai megfontolások játszanak szerepet.

A másik fontos következtetés, hogy az alapvető stratégiai célok elérése végett szükségszerűen erősödik a KGST keretében kibontakozó szocialista integráció. Már eddig is figyelemre méltó eredmények születtek a mezőgazdasági termelés anyagi-technikai bázisának kialakításában.

Kezdeti eredmények mutatkoznak a termelési technológiák, termelési rendszerek cseréjében, egyes területeken a termelőkapacitások összehangolt fejlesztésének tervezésében stb. Az elért eredmények kiinduló alapul szolgálhatnak a mezőgazdasági, illetve az élelmiszer-termelés bizonyos mértékű ésszerű szakosodásához is.

A harmadik fontos következtetés tehát az, hogy az élelmiszer-termelésben megnyilvánuló autarkiás törekvések nem akadályozzák a szocialista integráció bővülésének lehetőségét. Ellenkezőleg, az együttműködésből fakadó előnyöket gyümölcsözően felhasználhatják saját országuk mezőgazdaságának fejlesztéséhez.

A szocialista országok élelmiszer-fogyasztásának szerkezetében figyelemre méltó eltérések tapasztalhatók. Egyes termékek vagy termékcsoportok esetében kétszeres különbségek is találhatók. (3. sz. táblázat)

Például Magyarországon az egy főre jutó tejfogyasztás csupán 44 százaléka a Lengyelországinak. Az egy főre jutó gyümölcsfogyasztás a Szovjet-

3. sz. táblázat

Az egy főre jutó fogyasztás eltérései a szocialista országokban 1974-ben (%-ban)

Ország	Hús-fogyasztás	Tojás-fogyasztás	Tej-fogyasztás	Gyümölcs-fogyasztás
	Csehszlovákia = 100	NDK = 100	Lengyelország = 100	Bulgária = 100
Bulgária	65	52	52	100
Magyarország	84	101	44	100
NDK	95	100	.	77
Lengyelország	83	76	100	.
Románia	52	69	49	.
Szovjetunió	64	76	72	47
Csehszlovákia	100	100	77	51

Forrás: az országok statisztikai adatai alapján

4. sz. táblázat

A legfontosabb élelmiszerek egy főre számított termelése a KGST-országokban

Ország	GABONA (kg)			HÚS (kg)			GYÜMÖLCS (kg)			TOJÁS (kg)		
	1960	1972	Index 1960 = 100	1960	1972	Index 1960 = 100	1960	1972	Index 1960 = 100	1960	1972	Index 1960 = 100
Bulgária	638	956	150	39	66	169	152	239	157	75	201	268
Magyarország	713	1054	148	82	122	149	123	213	173	107	316	295
NDK	376	505	134	59	84	142	74	35	47	66	260	394
Lengyelország	511	627	123	59	75	127	40	36	90	137	226	165
Románia	548	827	151	31	51	165	93	114	123	61	187	307
Szovjetunió	586	680	116	41	55	134	23	39	170	63	194	308
Csehszlovákia	430	603	140	59	85	144	66	29	44	130	284	218

Forrás: az országok statisztikai adatai alapján

unióban csak a fele annak, amit Magyarországon vagy Bulgáriában fogyasztanak.

Az eltérések okai sokrétűek. Nagy a szerepük a történelmileg kialakult táplálkozási hagyományoknak, az élelmiszer-kínálat választékának, az életszínvonal alakulásának és más tényezőknek.

Az eltérések ennél fogva rövid távon nem egyenlítődnek ki. Nagy a valószínűsége viszont annak, hogy hosszabb távon mérsékelhetők a különbségek, s egyre inkább megközelíthető a fiziológiailag is kedvező összetétel.

Az ellátás színvonalában szinte meghatározó szerepe van a saját termelésnek. Ez alól csak az élvezeti cikkek és a mediterrán jellegű növényi termékek, tengeri halak jelentenek kivételt. Ha összehasonlítjuk az egy főre jutó termelést az egy főre jutó fogyasztással, azt tapasztaljuk, hogy az egyes termékekből ott magasabb a fogyasztás, ahol a termelés is rendszeresen nagyobb. Az egy főre számított legfontosabb élelmiszerek termelését a 4. sz. táblázat adatai szemléltetik.

A 3. sz. és 4. sz. táblázat adatai szerint például húsból és tojásból az egy főre jutó termelés és fogyasztás egyaránt Csehszlovákiában, NDK-ban, Magyarországon a legmagasabb. Az egy főre jutó gyümölcsfogyasztás a Szovjetunióban és Csehszlovákiában a legalacsonyabb, ami nyilvánvalóan összefügg azzal, hogy a termelés is ezekben az országokban a legkevesebb. Az összehasonlításkor azonban joggal felvetődik, hogy ebből a szempontból miként ítélhető meg az élelmiszer-export és az élelmiszer-import szerepe.

Az élelmiszer-export alapját általában a hazai szükségleten felül termelt készletek képezik. Néhány esetben azonban sor kerülhet arra is, hogy fontos külgazdasági megfontolásból bizonyos termékek esetében az export élvez prioritást. Ez a gyakorlat azonban nem jellemző.

Az élelmiszer-behozatal — az önellátásra való törekvés ellenére — egyre növekvő. Bár az elmúlt időszakban az importnak inkább hiányt pótló, vagy kiegészítő szerepe volt, hosszú távon a szocialista integráció bővülésével az élelmiszer-ellátás tervezett forrásává válik.

Már most, az 1976—1980-as tervidőszakból is több jó példa van arra, hogy a szocialista országok egymás között hosszabb távra szóló megállapodásokat kötöttek fontos élelmiszerek szállítására.

Ilyen megállapodások alapján például a Magyar Népköztársaság évenként több százezer tonna gabonát, gyümölcsöt, zöldség- és gyümölcskonzervet, bort, több tízezer tonna húst és húskészítményeket szállít a Szovjetuniónak, számára fontos energiahordozókért és termékekért. Az NDK részére szintén hosszú távú megállapodás alapján gabonát, gyümölcsöt és szőlőbort szállítunk káli műtrágyáért és más fontos ipari termékért stb. A hangsúly a kölcsönös érdekek alapján megvalósuló hosszú távú együttműködésen van.

A hosszú távú együttműködés fejlesztése szempontjából nagyon fontos tanulság az is, hogy az élelmiszerek iránti igénynek a termelésnél gyorsabb ütemű növekedése (főként a mediterrán jellegű termékek iránti kereslet, a természeti csapások nyomán bekövetkező termésingadozások és más okok) miatt az elmúlt években szinte ugrásszerűen nőtt a KGST-országok élelmiszer-behozatala a fejlett tőkésországokból, ami jelentős többletterhet jelent számukra. (5. sz. táblázat)

A fejlett tőkésországokból származó mezőgazdasági termékek és élelmiszerek importjának értéke az utóbbi években nagymértékben megnövekedett. (1960-ban pl. még „csupán" 306 millió dollár, 1970-ben 910 millió dol-

5. sz. táblázat

A KGST-országok mezőgazdaságitermék- és élelmiszer-behozatala a fejlett tőkésországokból (az 1960. évi százalékában)

Ország	1965	1970	1976
Bulgária	650	575	2500
Magyarország	266	343	824
NDK	212	406	1810
Lengyelország	99	139	1030
Románia	167	617	4140
Szovjetunió	870	444	6050
Csehszlovákia	180	240	685
Összesen:	294	297	2010

Forrás: az országok statisztikai adatai alapján

lár, 1972-ben már megközelítette a 2 milliárd dollárt, 1976-ban viszont jelentősen meghaladta a 6 milliárdot.) A növekedés üteme országonként természetesen eltérő, attól függően, hogy milyen volt a bázis és a növekedés tényleges mértéke.

A tőkésországokból származó élelmiszer-import növekedését jelző számok alapján érdemes elgondolkodni az autarkiás fejlesztési törekvések és a tőkés eredetű élelmiszer-import növekedésének összefüggésein és következményein.

Fontos következtetés az is, hogy a szocialista országok mezőgazdasági és élelmiszeripari termelésük növeléséhez még korántsem használták ki potenciális lehetőségeiket. A termelés feltételeinek javításával minden bizonnyal számottevően lehet még növelni nemcsak a megtermelt, hanem a betakarított és társadalmilag hasznosított termésmennyiségeket is. Emellett potenciális tartalékként kezelhetők a termelés országok közötti ésszerű szakosításból fakadó előnyök is.

Közismert, hogy a mezőgazdasági termelés növelése, a termelés színvonala sok tényezőtől függ. Szerepet játszanak benne a természeti feltételek, mindenekelőtt a klimatikus tényezők és a talajadottságok. A természeti feltételek mellett azonban egyre nagyobb jelentőségűvé válik a termelés anyagi-műszaki-genetikai megalapozása, a szervezés fejlesztése és színvonalának emelése, amelyek együttesen lehetővé teszik a növényi vagy az állati eredetű termékek termelésének legoptimálisabb kombinációját. A termelésnövelés feltételeit természetesen csak jelentős ráfordításokat igénylő, sokrétű, összehangolt tevékenységgel lehet megteremteni. A tevékenység hatékonyságát nagymértékben növelheti, ha az egyes országok saját adottságaik kiaknázásában számolhatnak a szocialista országok együttműködéséből fakadó lehetőségekkel is.

Voltaképpen ennek a célnak a megvalósulását segíti az a tervezőmunka, amely a KGST XXIX. (1975 júniusi) ülésszaka határozatainak megfelelően a tagországokban széleskörűen kibontakozott a többoldalú hosszú távú együttműködés lehetőségeinek feltárását, feltételeinek kimunkálását szolgáló célprogramok keretében. A XXIX. ülésszak határozatai alapján a Tervezési Együttműködési Bizottság (a TEB) megállapította a hosszú távú együtt-

működési célprogramok kidolgozásának fő irányait, szabályozta a célprogramok előkészítésének metodikai és szervezési kérdéseit.

Ennek figyelembevételével létrejött, s 1976 áprilisa óta működik a mezőgazdasági és élelmiszeripari munkacsoport is, amely megbízást kapott e területen a célprogram tervezésének előkészítésére. A Magyar Népköztársaságnak a mezőgazdaság fejlesztésében elért eredményei elismeréseképpen a magyar Országos Tervhivatal kapta azt a felelősségteljes megbízást, hogy képviselője fogja össze és irányítsa a munkacsoport tevékenységét.

A munkacsoport, figyelembe véve a TEB ajánlásait, pontosította azokat a témákat, kérdésköröket, amelyek a munka első szakaszában alapját képezik a mezőgazdasági és élelmiszeripari együttműködés hosszú távú célprogramja kidolgozásának.

A feladatok meghatározásakor az volt az alapelv, hogy a kidolgozásra kerülő mezőgazdasági és élelmiszeripari célprogram feleljen meg a Komplex Programban megfogalmazott követelménynek. Ennek megfelelően azt tekintette fő célnak, hogy e célprogram:

— a tagországokban maximális mértékben segítse az alapvető élelmiszercikkek (gabona, hús és hústermékek, hal és haltermékek, tej és tejtermékek, tojás, növényi olajok, cukor, zöldség- és gyümölcsfélék) iránti szükségletek kielégítését;

— tegye lehetővé a legfontosabb élvezeti cikkek (dohány, szeszes ital stb.) iránt mutatkozó ésszerű szükségletek kielégítésével kapcsolatos feladatok megoldását;

— segítse a lakosság élelmiszer-ellátásának biztonságát és kiegyensúlyozottságát szolgáló tartalékok létrehozását.

Azt is szem előtt tartotta, hogy a munka során a KGST minden egyes tagországa — figyelembe véve pártjuk határozatait — törekszik maximálisan kihasználni természeti és klimatikus adottságát, hogy minél nagyobb arányban saját termésből elégíthesse ki (a főként gabonából, takarmányból és állati termékekből jelentkező) szükségleteit. Természetes azonban, hogy a szükségletek teljesebb kielégítése végett, a saját termelés jelentős növelése mellett is számolni kell a kölcsönös szállítások iránti igény növekedésével.

A természeti adottságok ésszerűbb és hatékonyabb kihasználásához azt is mérlegelni kellett, hogy a mezőgazdasági termelésben milyen ésszerű nemzetközi szakosodás kezdeményezhető, hiszen éppen a klimatikus tényezők és az eltérő talajviszonyok miatt az egyes termékek termeléséhez szükséges társadalmi ráfordítások jelentős különbségeket mutatnak.

A különböző ajánlások és megfontolások figyelembevételével jelenleg a következő cikkek termelésében, illetve forgalmazásában célszerű együttműködési javaslatokat kidolgozni: hús és hústermékek, hal és haltermékek, olajosmagvú növények és növényi olajok, gabona, koncentrált fehérjetakarmányok, cukor, friss és feldolgozott zöldség és gyümölcs, burgonya, fontosabb élvezeti cikkek, gyapot.

A tagországok mindezek figyelembevételével kidolgozták javaslataikat. Ezekből kiderült, hogy az országok többsége viszonylag sok együttműködési kérdésben érdekelt.

Az országok javaslatai tartalmazták azokat a problémaköröket is, amelyek kidolgozását szükségesnek tartják. Ezek közül a mezőgazdasági termelés növelése, hatékonyságának fokozása szempontjából különösen figyelemre méltóak a következő feladatok: a mezőgazdasági termelés műszaki fejlesz-

tésének megalapozása; a növény- és állatfajok (fajták) genetikai termőképességének növelése; a hozamok növeléséhez szükséges kemikáliák biztosítása; a magas fehérjetartalmú takarmánykoncentrátumok és adalékanyagok termelése; a Mongol Népköztársaságban a takarmány- és állatitermék-termelés intenzifikálása; a Kubai Köztársaságban a cukor és a citrusfélék termelésének fejlesztése; a mezőgazdasági termékek és élelmiszerek termelésének, valamint kölcsönös szállításának növelését szolgáló gazdasági ösztönzők kidolgozása.

Az országok javaslatai mind az együttműködés témáira, mind a kidolgozandó problémakörökre természetesen sokkal gazdagabbak, sokkal színesebbek és szélesebb körűek ennél. Valamennyi javaslat körültekintően kimunkált. A korábbi és más irányú tapasztalatok azonban egyaránt arra intenek, hogy a javasolt csaknem száz témában egyidejűleg nehezen valósítható meg hatékony, többoldalú együttműködés. Ezért a közös érdekeltség alapján szelektálni és rangsorolni kellett a beérkezett javaslatokat. Ez irányú törekvésünk kettős eredménnyel járt: Egyrészt 34-re szűkült a munka első fázisában javasolt témák száma. Ez lehetővé tette, hogy a fő figyelmet és a soron következő munkát a prioritást élvező témák kidolgozására fordítsuk. Másrészt az így rangsorolt témák ismételt áttekintése után pontosabban kirajzolódott az egyes országok érdekeltsége. Bizonyos témák valóban e pontosítás után váltak igazán sokoldalúvá.

A Magyar Népköztársaság 31 téma előkészítésében vesz részt.

A munka érdemi része azonban még előttünk van. Az érdekelt országoknak, illetve a KGST szerveinek ezt követően kell kimunkálniok az egyes témákra vonatkozóan az együttműködés céljait; a célok megvalósításának feltételrendszerét; az együttműködés formáit és feltételeit; az egyes országok részvételének mértékét, és arányát, az árukapcsolatok módját, valamint a feladatok megvalósításának szakaszait.

Az egyes témák ilyen követelmények szerinti kidolgozása nagyon körültekintő, sokirányú koordinációs tevékenységet, és jelentős munkát igénylő feladat. Eredményesen megoldani csak széles körű munkamegosztással, s megfelelő időütemezéssel lehet. Ezért az egyes témák kidolgozásának irányítását, összefogását elsősorban az az ország végzi, amelyik a legjobb felkészültséggel s a legtöbb tapasztalattal rendelkezik az adott témában. A koordináló ország feladata, hogy a munka során a témában érdekelt országok véleményének figyelembevételével olyan műszaki és gazdasági információkon alapuló javaslatokat dolgozzon ki, amelyek megfelelnek az említett kritériumoknak, s hatékonyan segítik a többoldalú együttműködés kibontakozását. A javaslatokat olyan módon kell kimunkálni, hogy azok államközi szerződések alapját képezhessék.

A munkacsoport mindemellett néhány téma kidolgozására különböző megfontolásokból a KGST illetékes szerveit kérte fel. A jelentősebb problémakörök kidolgozására pedig ideiglenes szakértői csoportok létrehozását határozta el azzal a megbízással, hogy ajánlásokat dolgozzanak ki az adott problémák legjobb megoldására.

A mezőgazdasági és élelmiszeripari célprogramot előkészítő munkacsoport a munka első fázisára előirányzott témajavaslatait átnyújtotta megbízójának a KGST Tervezési Együttműködési Bizottságnak. A 34 együttműködési feladat megoldására 1980-ig 10 általános, 15 többoldalú egyezmény megkötését és 3 egyezmény kibővítését irányozza elő.

A KGST illetékes szervei úgy döntöttek, hogy a TEB mezőgazdasági és élelmiszeripari célprogramot előkészítő munkacsoportjának tevékenységét a legfontosabb feladatokra szűkítve meghosszabbítják. Ezek a témák a következők: a cukortermelés fejlesztése Kubában; a citrusfélék termelésének fejlesztése Kubában; a Gobi-sivatag északi részének jobb hasznosítása Mongóliában; Halhin-gol térség adottságainak jobb kihasználása Mongóliában; a krilltermelés és -feldolgozás megszervezése; a gyapottermelés növelése a Szovjetunióban, valamint a mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek termelésének és kölcsönös szállításának gazdasági ösztönzése.

A különböző információk szerint a legnagyobb nehézséget, a legtöbb gondot a mezőgazdasági és az élelmiszeripari termelés műszaki fejlesztésének megalapozását szolgáló technika tervezése és biztosítása jelenti. Pedig a termelésnövekedésnek és a hatékonyság javításának ez az egyik legfontosabb tényezője. A kérdés szinte valamennyi KGST-ország szocialista nagyüzemi gazdaságában úgy vetődik fel, hogy ha el tudják végezni a talaj termőképességét fokozó talajjavítási, meliorációs munkákat, a vetőmagágy készítését, a vetést, a növényápolást és a betakarítást a növények szempontjából a legoptimálisabb időben, akkor kellő biztonsággal növelhetik a hozamokat, javíthatják a gazdálkodás hatékonyságát. Ha viszont hiányos marad a technikai ellátás, részleges lesz a melioráció, késnek a talajmunkák, elhúzódik a vetés, hiányosabb a növényápolás, sokáig tart a betakarítás, a szállítás, kifogásolható a tárolás, akkor ennek egyenes következménye — adott klimatikus tényezők mellett — a kisebb termés, a nagyobb betakarítási veszteség, a rosszabb hatékonyság. Hasonló tapasztalatoknak lehetünk tanúi a kertészeti és az állattenyésztési ágazatokban is. A helyzetet még súlyosbítja az, hogy a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma továbbra is évről évre csökkenni fog.

A termőföld minden ország számára természeti kincs, olyan nyersanyagforrás, amely okszerű gazdálkodás mellett soha nem merül ki, sőt termőképessége fokozható. A KGST-országoknak olyan potenciális tartaléka ez, amelyet a feltételek megteremtésével célszerű rendszeresen és maximálisan kihasználni.

A mezőgazdaság és az élelmiszeripar gépszükségletének megtervezése a gépipar fejlesztésével foglalkozó munkacsoport feladata. Természetes, hogy a gépipari célprogramok között vannak fontosabbak is, mint a mezőgazdasági gépek. Mégis hangsúlyozni kell, hogy minden tagország valóságos érdeke az élelmiszer-termelés növelése, ez pedig feltételezi a magas műszaki követelményeket kielégítő mezőgépgyártás sokoldalú fejlesztését.

A mezőgazdasági gépekkel szemben támasztott követelményeket a mezőgazdasági és élelmiszeripari célprogramokat kimunkáló munkacsoportnak kell kidolgoznia. Ez sem könnyű feladat. Hiszen a társadalmi-gazdasági fejlődés elért színvonala, a szocialista mezőgazdasági termelés fejlesztésében szerzett történelmi tapasztalatok hatással vannak az alkalmazott technikával szemben támasztott követelményekre is. Úgy hisszük azonban, hogy a nagy teljesítményű, elektronikával, pneumatikával és hidraulikával felszerelt korszerű gépekhez kapcsolódó úgynevezett zárt technológiai rendszerek térhódítása, a technológiai fegyelemre, a hatékonyság ugrásszerű növelésére gyakorolt hatása jelzi a fejlesztés perspektíváját.

A hozamok növelésében egyre nagyobb szerepe van a kemikáliák felhasználásának. Szoros korreláció mutatható ki — azonos talaj és klimatikus

tényezők mellett — a hektáronként felhasznált műtrágya-hatóanyag és a termés mennyisége között. Sőt, a magas termésátlagok elérését gyakran nyomelem (levél-) trágyázással is segítik. A műtrágya-felhasználás növelése mellett a kémiai növényvédelem (a gyomirtó-, rovar-, és gombaölő szerek használata) széles körű alkalmazásával kell számolni. A hozzájuk szükséges vegyianyagokat a dinamikusan fejlődő vegyipar évről évre nagyobb mennyiségben bocsátja a mezőgazdaság rendelkezésére.

A nagyobb mennyiségű kemikália, a korszerűbb, s nagyobb teljesítményű technika felhasználásának hatékonyságát nagymértékben befolyásolja a termelendő növények genetikai termőképessége. Érdemesebb azt a búzafajtát termelni, amelyik adott természeti és gazdasági feltételek mellett nem csupán 40, hanem 60—70 mázsát terem hektáronként. Vagy célszerűbb azt a napraforgó fajtát termelni, amelynek — hasonló vagy azonos termésátlag esetén is — 8—10 százalékkal magasabb a kinyerhető olajtartalma. A zöldségtermelésben a bőtermő, a gépi betakarítást megkönnyítő, egyszerre érő fajták kerülnek előtérbe. A gyümölcstermelésben a józamatú, bőtermő, vírusmentes szaporítóanyagoké a jövő.

Az állattenyésztésben a fajlagos hozamok növelése és a takarmányértékesülés jelentős javítása a fő cél. Például a baromfitartásban a tojó tyúkok átlagos évi tojástermelése érje el a 265—270 db-ot, a tojás átlagsúlya pedig a 63—65 g-ot, a húsbaromfi nevelésben 49 napos korra érjék el a 150—170 dkg-ot, s közben a kilogrammonkénti takarmányfelhasználás ne haladja meg a 2,3—2,5 kilogrammot.

E példákból is megítélhető, hogy a mezőgazdaság intenzív fejlesztése nem valósítható meg magas termelőképességű, intenzív fajták, hibridek nélkül. Egyik vagy másik termelési ágban szinte minden KGST-ország rendelkezik kiemelkedő genetikai eredménnyel. Ezekre alapozva, többoldalú együttműködéssel további eredmények érhetők el.

Célszerűnek tartanánk, ha az egyes témák feldolgozása során a célprogramokban helyet kapna a genetikai munka, a vetőmagtermelés, a szaporítóanyag-ellátás is.

A vetőmagtermelés és a szőlő- és gyümölcsszaporító-anyaggal való ellátás esetenként speciális területe lehet a többoldalú együttműködésnek, a nemzetközi szakosításnak. A jó minőségű vetőmagtermeléshez ugyanis eléggé behatárolt ökológiai feltételekre van szükség. Ezzel sajnos nem rendelkezik minden KGST-ország egyformán. Ezért indokolt lehet a célprogramok keretében megvizsgálni az ilyen típusú szakosítás szorgalmazásának szükségességét.

A célprogramok keretében várhatóan feltárásra, s a kölcsönös érdekek alapján kiaknázásra kerül a többoldalú együttműködés számtalan lehetősége.

BAUER ILONA—HARDI LÁSZLÓ:

Gondolatok a profit nagyságáról és realizálási feltételeiről

Nagy érdeklődéssel és figyelemmel olvastuk Erdős Tibornak a Közgazdasági Szemlében megjelent tanulmányát.[1] A szerző a kapitalizmus politikai gazdaságtana témakörében folyó kutatások elismert szaktekintélye, így állásfoglalásai mind a témakör kutatása, mind az egyetemi oktatás szempontjából igen nagy jelentőségűek. A tanulmány alapgondolata — amely szerint makroszinten a profit nagyságát a tőkésosztály személyes fogyasztása és felhalmozása határozza meg — nem eredeti, de a szerző által elfogadott, s eddigi munkásságában is felhasznált tétel.[2]

A jelzett cikkben Erdős Tibor azt a célt tűzte maga elé, hogy a tétel helyességét a kifejtés és a bizonyítás módjában felhasznált új elemek segítségével tegye egyértelművé. Az új, szokatlan állítások elfogadása természetesen nem könnyű, de éppen a tudományos viták kibontakozása, az eltérő álláspontok szabad ütköztetése segíti leginkább a tudomány fejlődését. Írásunkat az új eredmény befogadásának igénye vezérli, s megfogalmazott kételyeinkkel a tétel tartalmának további tisztázásához szeretnénk hozzájárulni. Tettük ezt a többi között azért is, mert Erdős Tibor tanulmányában, és hozzá hasonlóan Molnár Ferenc később megjelent cikkében[3] kifejezetten erre ösztönöztek.

Magunk is szükségesnek tartjuk azokat a kutatásokat, amelyek a profitnagyság makroszintű mozgása sajátosságainak vizsgálatára irányulnak. E vizsgálódást azonban — úgy véljük — nem szabad leszűkíteni a makro- és mikromozgások különbségeinek megmutatására, hanem ezt az azonosságok megragadásával együtt kell megtenni.[4]

Véleményünk szerint a profit makroszinten és mikroszinten egyaránt *minőség és mennyiség egysége*. A profit a tőkés által elsajátított és meg nem fizetett idegen munka létformája. Mint ilyen a tőkés vásárlások kiindulópontja és mozgatója. A mindenkori vásárlások ennek a meg nem fizetett idegen munkának a folyamatos elsajátítását szolgálják. Csak látszat az, hogy a profit mennyiségi vizsgálata szempontjából nincs jelentősége a profit eredetének! Az értéktöbblet-profit kapcsolatát vizs-

[1] Erdős Tibor: A profit nagyságának meghatározottságáról a „tiszta kapitalizmusban". Közgazdasági Szemle, 1977. 10. sz. 1169—1182. l.

[2] Erdős Tibor: A termelés korszerűsödése és a gazdasági növekedés. Kossuth Könyvkiadó, 1974.
Erdős Tibor: Egyensúly, válság, ciklikusság. Kossuth Könyvkiadó, 1976.

[3] Molnár Ferenc: Kiegészítő megjegyzések a profitnagyság meghatározottságának kérdéséhez. Közgazdasági Szemle, 1978. 3. sz.

[4] Ilyen elemzések kitűnő példáit találhatjuk Marxnál, a többi között A tőke III. kötetében, amikor a tőkés termelés összfolyamatát vizsgálja. A tőkés konkurrencia viszonyainak elemzése alapján Marx azt is bemutatja, hogy ennek a tömeges cselekvésnek az eredménye sok esetben ellentétes lesz az egyes tőkések céljaival, hogy a konkurrencia látszatokat szül, „s fejtetőre állítja" a tőkés termelési mód lényeges összefüggéseit.

gálva arra az eredményre jutunk, hogy az értéktöbblet *mennyiségileg* is meghatározza a profitot.[5]

A többletmunka nagysága tehát normális feltételek mellett, vagyis amikor a munkások a munkaerejük értékének megfelelő bért kapnak, makrosíkon is határt szab a realizált tőkés jövedelmek összegének. Ugyanakkor a többletmunka azért sem realizálódik feltétlenül teljesen, mert a munka termelőerejének állandó változásával folytonosan változik az áru termeléséhez szükséges munkamennyiség, a ténylegesen kifejtett munkamennyiség egy része nem ármeghatározó tényező. A mennyiség-minőség szoros, elválaszthatatlan kapcsolatának kiemelésével nem akarjuk a közöttük meglevő határokat „felszámolni", hanem azt hangsúlyozzuk, hogy a profit minőségi vizsgálatát nem korlátozzuk a profit eredetére vonatkozó vizsgálatra.

Idézett tanulmányában Erdős Tibor, megítélésünk szerint, nem tulajdonít kellő jelentőséget a profit minősége és mennyisége közötti kölcsönhatásnak. Legalábbis erre utalnak a következő mondatok:

„Megjegyzem, hogy a cikkben túlnyomórészt *a profit nagyságát* motiváló tényezőkkel és *nem a profit eredetével* foglalkozom, vagyis nem azzal, hogy a profit a munkások, illetve a termelésben részt vevők kizsákmányolásából származik. Ez utóbbi a kérdés minőségi oldala, ebben a marxista közgazdászok között nem is lehet véleményeltérés. A probléma *a profitnagysággal*, a profit mennyiségi meghatározottságával kapcsolatban vetődik fel."[6]

Véleményünk eltér Erdős Tiborétól a profit fogalma, nagysága, realizálási feltételeinek kérdéseiben. Mielőtt az adott kérdésekről részletesen kifejtenénk álláspontunkat, még egy lényeges problémát szeretnénk érinteni. Ez a modellalkotás kérdése. Közismert hogy a közgazdaságtudomány által vizsgált törvények sem érvényesülnek tiszta formájukban. A lényegi összefüggések megismerésére az absztrakciós eljárást alkalmazzuk. A modellalkotás azonban számtalan buktatót rejt magában. Egyrészt szükségképpen el kell tekinteni a valóság esetlegességeitől, másrészt óvakodni kell a túlzottan általános, sohasem volt világot „ábrázoló" modellek létrehozásától. A valóságot leíró helyes modell a logikai-történelmiség követelményeinek megfelelő. Ebben a vonatkozásban magunkévá tesszük Erdős Péter erről leírt gondolatait: „A valóságot tükröző modellnek sem szabad történelmietlennek lennie, de történelmisége szükségképpen logikai történelmiség, nem pedig konkrét történelmiség; szükségképpen absztrahálunk benne minden esetlegességtől, tehát a modell az esetlegességekkel teli valóságot sem ábrázolhatja a maga teljes konkrétságában. S még egy, ezzel nem teljesen azonos tulajdonság; a

[5] Ezt a gondolatot Marx a következőképpen fejti ki: „Profit (vállalkozói nyereség plusz kamat) és járadék csupán azok a sajátos formák, amelyeket az áru értéktöbbletének különös részei magukra öltenek. Az értéktöbblet *nagysága a korlátja* (Kiemelés tőlünk — B. I.—H. L.) azon részek együttes nagyságának, amelyekre szétválhat. Átlagprofit plusz járadék ennélfogva egyenlő az értéktöbblettel. Előfordulhat, hogy az árukban foglalt többletmunka, s ezért az értéktöbblet egy része nem kerül bele közvetlenül az átlagprofittá való kiegyenlítődésbe; úgyhogy az áru értékének egy része egyáltalán nincs kifejezve az árában. De először ezt kompenzálja az, hogy vagy a profitráta nő, ha az értéken alul eladott áru az állandó tőke elemét alkotja, vagy a profit és a járadék jelentkezik nagyobb termékben, ha az értéken alul eladott áru mint egyéni fogyasztási cikk az érték jövedelmeként elfogyasztott részébe kerül bele. Másodszor pedig az ilyen eltérések az átlagmozgásban megsemmisítik egymást. Mindenesetre, még akkor is, ha az értéktöbbletnek egy az áru árában ki nem fejezett része veszendőbe megy az árképzés szempontjából, az átlagprofit plusz járadék összege normális formájában soha nem lehet nagyobb az összértéktöbbletnél, bár kisebb lehet annál." (Marx: A tőke III. kötet, Marx—Engels Művei 25. kötet, Kossuth Könyvkiadó, 1974. 784. l.).

[6] I. m. 1170. l.

modell tisztán, kompromisszum nélkül tartalmazza a valóságnak sohasem tisztán jelentkező tendenciáit, kategóriáit."[7]

Erdős Tibor a „tiszta magánkapitalizmus" modelljében gondolkodik: „Nem mindegy, hogy a makrogazdaságot milyen feltételezésekkel, illetve egyszerűsíthető feltevések mellett vizsgáljuk. Az eredmények mások lesznek, ha *magánkapitalizmust* feltételezünk, ahol a gazdaság szereplői a munkások és a tőkések, de elvonatkoztatunk az állam gazdasági tevékenységétől, ezen belül az állami költségvetéstől, mások, ha az *állami költségvetést is bekapcsoljuk a vizsgálatba,* és megint mások akkor, ha nem egy, hanem több országot és ezzel együtt *külkereskedelmet* is feltételezünk."[8]

„Tiszta magánkapitalizmus" néven tehát a szerző olyan rendszert alkot, amelyben eltekint a költségvetés, valamint a külkereskedelem szerepétől, továbbá csak tőkések és munkások létezését tételezi. Második cikkében a vizsgálatba bekapcsolja az állami költségvetést és a külkereskedelmet is.

Nem világos azonban, hogy a termelési viszonyok oldaláról tökéletes versenyt vagy monopolisztikus állapotot kíván-e ábrázolni. A szerző véleményét a tekintetben csak közvetetten, utalásaiból lehet kitapogatni, ott például, ahol mondanivalójának szellemi elődeinél levő forrásaira utal, illetve ahol a különböző finanszírozási lehetőségekre hivatkozik.[9] Ezekből a közvetett információkból azt a képet nyertük, hogy Erdős Tibor a mai, modern kapitalizmus — államtól, külkereskedelemtől mentes — „tiszta" modelljét alkotta meg. Kérdés azonban, hogy a szerző milyen szerepet szán a monopolista viszonyoknak; figyelembe veszi-e ezek hatását a profit realizálása szempontjából, vagy eltekint tőlük. Ezekre a kérdésekre az adott modell nem reagál. Véleményünk szerint a mai kapitalizmust a monopolista viszonyok nélkül lehetetlen ábrázolni. E viszonyokat figyelmen kívül hagyó modell túlzottan leegyszerűsített, s így a benne „gondolatilag megalkotott" összefüggéseket nem lehet a valóság tartalmának elfogadni. A monopolista viszonyok vizsgálatát azért tartjuk szükségesnek, mert a monopóliumok kialakulásával megváltozik a mikrogazdasági egységek és a makrogazdasági folyamatok kapcsolata, a monopóliumok gazdasági tevékenységükkel meghatározó befolyást gyakorolnak a nemzetgazdasági folyamatok alakulására, ezenkívül a monopóliumok mint mikrogazdasági egységek esetében változnak a gazdasági tevékenységüket meghatározó belső motivációs tényezők is.

A profit fogalma, nagysága, a profit makroszintű realizálási feltételeinek értelmezése

A közgazdasági elemzéseket — így a profitnagyság makroszintű meghatározását is — nagymértékben bonyolítja, hogy a termelési és realizálási feltételek változásainak hatásai nem különíthetők el egzakt

[7] Erdős Péter: Bér, profit, adóztatás. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976. 69. l.
[8] I. m. 1171. l.
[9] Lásd Erdős Tibor: I. m. 1169. l. (Robinson, Kalecki stb. a modern monopolkapitalizmus körülményei között fogalmazzák meg tételeiket.) Továbbá 1181. l. (ahol a szerző azt a kérdést teszi fel, honnan és hogyan szerez a tőkés pénzt).

módon, szoros kölcsönhatásban vannak, és a realizálási feltételek változásai azok, amelyek közvetlenül nyomon követhetők. „E kettő, a közvetlen termelési folyamat és a forgalmi folyamat, állandóan összefonódik; áthatják egymást s ezzel állandóan meghamisítják jellegzetes megkülönböztető ismérveiket. Mind az értéktöbbletnek, mind egyáltalában az értéknek a termelése, a forgalmi folyamatban mint előzőleg kimutattuk, új meghatározásokat kap; a tőke keresztülhalad átváltozásainak körén; végül úgyszólván belső szerves életéből külső életviszonyokba lép, olyan viszonyokba, ahol nem tőke és munka állnak egymással szemben, hanem egyrészt tőke és tőke, másrészt az egyének is, megint egyszerűen mint vevők és eladók állnak szemben; a forgalmi idő és a munkaidő keresztezik egymást pályájukban és így a látszat az, hogy mind a kettő egyaránt meghatározza az értéktöbbletet.[10]

Felesleges bizonyítani — kiálthat fel az olvasó —, hogy az értéktöbblet és létformája a profit a termelésben és nem a forgalomban keletkezik. Ez nem kérdés, ebben teljes egyetértés van a marxisták között, mondhatják. Nézzük meg röviden, mi a szerző véleménye: A profit realizált értéktöbblet, különbség van a megtermelt értéktöbblet mint potenciális profit és a realizált értéktöbblet mint valóságos profit között. A realizálás árueladást ez pedig áruvásárlást feltételez. Makroszinten a realizált profit valamint a munkabér bizonyos árukban testesül meg. Nemzetgazdasági síkon a munkás vásárlások „v"-ben, a tőkések pótlást meghaladó vásárlásai profitban oldódnak fel. Ezután jönnek a végkövetkeztetések: „... *az adott feltételezések mellett* a tőkésosztály profitja mögött csakis a tőkésosztály vásárlása állhat. Ha a profit nőtt, akkor nőniük kellett a tőkésosztály felhalmozását és személyes fogyasztását szolgáló vásárlásoknak."[11]

„Ha azt mondjuk: *profit,* akkor egyszersmind ezt is mondjuk: *a tőkések vásárlásai.*"[12]

„Ha a termeléssel együtt nő a profit, akkor *a tőkések vásárlásai is nőnek* — ugyanolyan ütemben, mint a profit —, szó sem lehet a növekvő profit el nem költéséről."[13]

Ebben a megközelítésben tehát, a profit makroszinten egyenlő a tőkésosztály pótlást meghaladó vásárlásaival, a profitnagyság dinamikája pedig a tőkés vásárlások alakulásától függ, a tőkésosztálynak annyi a profitja, amennyit vásárol. A profitrealizálást a szerző mint végeredményt tekinti, egyszerűen azonosítja a tőkésosztálynak az új értékből való pénzbeli (nominális), illetőleg naturális (reális) részesedésével, amelyet a pótlást meghaladó vásárlásai közvetítenek. Tulajdonképpen nem törődik a végső aktust megelőző és meghatározó folyamatokkal: az új érték termelésével és elosztásával. Ezenkívül magának a realizálásnak az értelmezését is leszűkíti, a profitrealizálást nem mint a profitot tartalmazó áruk realizálását fogja fel.

Megítélésünk szerint, a profitnagyság makroszintű mozgásának elemzésekor — s itt közöttünk kétségkívül szemléletbeli különbség van — nem elégedhetünk meg a végső aktus, a tőkések pótlást meghaladó vásárlásai alakulásának vizsgálatával, hanem a lényegi összefüggések

[10] Marx: A tőke III. kötet. Marx—Engels Művei. 25. kötet. Budapest, 1974. 45. l.
[11] I. m. 1172. l.
[12] I. m. 1173. l.
[13] I. m. 1173. l.

feltárása megköveteli „az előzmények" elemzését is. Ha ugyanis hiányzanak ezek a láncszemek akarva-akaratlanul ellentmondásba keveredünk: elismerjük, hogy a profit az értéktöbblet felszíni megjelenési formája és mint ilyen a munkások, illetve a termelésben részt vevők kizsákmányolásból származik, ugyanakkor nagyságát a tőkésosztály vásárlásaival határozzuk meg. Ily módon a profitról minőségi meghatározottságában kimondjuk, hogy termelési kategória, mennyiségi meghatározottságát tekintve viszont egyszerűen forgalmi kategóriává változtatjuk.

Amikor tehát egyetértünk Molnár Ferenccel abban, hogy a minőség-mennyiség kapcsolatában nem lehet mechanikus választóvonalat húzni, és a mennyiség visszahat a minőségre, azt is fontosnak tartjuk hangsúlyozni, hogy a profit mennyiségi meghatározottsága nem lehet független minőségétől!

Értelmezésünk szerint a profit mennyiségi meghatározottságát tekintve nem más mint realizált értéktöbblet, így nagyságát makroszinten is *alapvetően* az értéktöbblet termelésének és növelésének feltételei határozzák meg.

A profit nagyságát motiváló tényezőket vizsgálva, tehát aligha hagyhatók figyelmen kívül azok a tényezők, amelyek az új érték, a nemzeti jövedelem termelését és a két alapvető társadalmi osztály közötti megosztását meghatározzák. A profit mint a tőkés termelési mód felszíni kategóriája a tőkének önmagához való viszonyaként jelenik meg, de lényegében a profitban — mivel az utóbbi statikusan szemlélve csak a munkabér rovására nőhet — a tőkés termelési mód alapvető osztályviszonya, osztályellentéte fejeződik ki. Ennek elemzését nem lehet megkerülni. A profitnagyság ezért sem elemezhető csupán a tőkésosztály magatartásából, gazdasági döntéseiből kiindulva.

A realizált profit a realizálási feltételektől, de nemcsak ezektől függően eltér a megtermelt értéktöbblettől — ez mikro- és makroszinten egyaránt igaz. Míg azonban mikrogazdasági szinten az egyes áruk, árucsoportok esetében — amikor az egyes tőkés újratermelését és nem a társadalmi összfolyamatot vizsgáljuk — feltételezhetjük a kereslet-kínálat egyensúlyát, így azt, hogy a megtermelt értéktöbblet és a realizált profit azonos, addig makroszinten, nemzetgazdasági méretekben szükséges a realizálási feltételek és ezek változásainak konkrét vizsgálata. A realizálási feltételek változásai azonban csak a megtermelt értéktöbblet és a realizált profit *eltéréseit* motiválják. Az elmondottakból számunkra az a következtetés adódik, hogy a profit alapvetően termelési, ugyanakkor természetesen elosztási és forgalmi kategória is.

Vegyük szemügyre részletesebben a profitrealizálás problémáját, követve a szerző gondolatmenetét nézzük meg, hogy — a profitnagyság és a realizálási feltételek változásai közötti összefüggést vizsgálva — milyen eredményre jut. Kiinduló feltevései a következők: a profit nagysága az ár és az önköltség különbözeteként határozható meg, a profit realizálása árueladást, illetőleg áruvásárlást tételez fel — ez így van mikro- és makroszinten is. Az azonosság azonban itt véget is ér, mert amíg az egyes tőkés szintjén a saját profit tényleges vagy várható alakulásától függ a tőkés költekezése, s a tőkés személyes fogyasztásra, valamint felhalmozásra elköltött jövedelme úgyszólván sohasem egyezik

meg az adott évben realizált profit nagyságával, addig nemzetgazdasági szinten a tőkésosztály pótlást meghaladó vásárlásainak növekedése miatt nő, csökkenése miatt pedig csökken a tőkések realizált profitja. Nincs időbeli különválás sem, vagyis a folyó évben realizált profit egyenlő a tőkések folyó évi személyes fogyasztási és felhalmozási célú vásárlásaival.

A kérdés: milyen alapon azonosítja a szerző a profit makroszintű realizálási feltételeit a tőkésosztály pótlást meghaladó vásárlásaival? A profit az áru árának önköltség feletti része, szerinte bizonyos árukban testesül meg, amelyek a tőkések fogyasztását és felhalmozását szolgálják. Ezeket az árukat csakis a tőkésosztály vásárolja meg, tehát, ezen áruk árösszege makrosíkon egyenlő a realizált profittal.

Hogyan „bizonyítja" a szerző a profitnagyság és a pótlást meghaladó tőkés vásárlások közötti egyenlőséget? A bizonyítás menete röviden a következő: ha a tőkések fogyasztásicikk-, illetőleg termelésieszköz-vásárlásai változnak, csökkennek vagy nőnek, akkor a termelés ugyanolyan arányban és irányban rugalmasan változik (adott profithányad mellett), ha pedig a termelés nem, vagy nem ugyanolyan mértékben változik, akkor változnak az árak és a profithányad — pontosabban a két folyamat egymással összefonódva megy végbe. Ily módon valósul meg az egyenlőség a profit és a tőkés vásárlások között. Ehhez azonban — bár a szerző nem zárja ki az *átmeneti,* például a I. és II. osztály közötti aránytalanságok létét, valamint azt, hogy a tovagyűrűző hatás *első lépésben* nem jelentkezik — feltételezni kell a tovagyűrűző hatás, továbbá a gazdasági egyensúly érvényesülését, ezek a bizonyítás lényeges elemei. De vajon jellemezhető-e a tőkés gazdaság azzal, hogy a termelés folyamatosan és akadálytalanul képes alkalmazkodni a megváltozott keresleti viszonyokhoz, és az áruk teljes tömegükben — növekvő árak mellett is — maradéktalanul realizálhatók? Ez a kérdés akár szónokinak is tűnhet! Ami pedig a tovagyűrűző hatás szükségszerű bekapcsolását illeti, ezzel a szerző pontosan az ellenkezőjét illusztrálta, mint amire szánta. Mert például az a feltevés, hogy a tőkések felhalmozási kiadásának száz egységgel történő növelése, 0,2 értékű profithányad mellett, a termelési eszközök termelésének ötszörös növekedését indukálja, egyúttal azt is jelenti, hogy az ily módon megnövekedett termelési-eszköz-termelésnek a realizálása megkövetelné a pótlási hányad, s így természetesen a pótlási célú tőkés kiadások növekedését mind az I., mind a II. osztályban. (Hasonló a helyzet akkor, ha nem a termelés növekszik meg, hanem az árak emelkednek, persze azzal a különbséggel, hogy ebben az esetben ugyanolyan reálértékű pótlási hányad biztosítására pénzben kell többet költeni.)

Ebből viszont az következik, hogy az I. osztályban megtermelt profit realizálása makroszinten az összes felhalmozási és pótlási célú vásárlások függvénye, a pótlás azonban még a szerző szerint sem profit!

Külön is érdemes foglalkozni azzal, hogyan ábrázolja Erdős Tibor a tőkések fogyasztási cikkek vásárlására fordított pénzkiadásainak növekedése és a makroszinten realizált profit nagysága közötti összefüggést. Ha a tőkések növelik személyes fogyasztásukat, s a korábbinál több fogyasztási cikket vásárolnak, akkor szerinte — a termelés változatlansága mellett — megemelkedik ezek árszintje, a fogyasztási cikkeket termelő

tőkések árbevétele, és így realizált profitjuk is pontosan akkora összegben emelkedik, amekkora a tőkések többletvásárlása volt. Tehát a profit növekedésének az oka ebben az esetben szintén a tőkések együttes költekezésének növekedése. A bizonyításhoz feltételezi a költségszint változatlanságát, legalábbis az első lépésben; továbbá azt, hogy a tőkések személyes fogyasztásának növekedésével párhuzamosan csökken a bérből élők személyes fogyasztása, ezáltal megváltozik a nemzeti jövedelem megoszlása a két osztály között. (Ez természetesen be is következik, ha a nominális bérek nem változnak.) Végül az egyenlő profit elvének érvényesülése következtében emelkedik a termelési eszközök ára, s így az ezeket termelő tőkések profitja, arányosan csökken viszont a fogyasztási cikkeket előállítók profitja, ezáltal megvalósul a feltételezett összefüggés: az összprofit növekménye megegyezik a tőkések fogyasztásicikk-vásárlásainak növekményével.

Úgy gondoljuk, minden különösebb bizonyítás nélkül is belátható, hogy ha a fogyasztási cikkek vonatkozásában vizsgáljuk a profit realizálási feltételeit, akkor ebben az esetben *olyan árueladásokról van szó, amelyeket nemcsak, sőt nem is elsősorban a tőkések egymás közötti vásárlásai közvetítenek,* hiszen ezeket túlnyomó többségben a bérből élők vásárolják meg. A profit makroszintű realizálása szempontjából nem lehet közömbös tehát, hogyan alakulnak a munkásosztály vásárlásai.[14]

Ezért megítélésünk szerint, ha a fogyasztási cikkek árszínvonala a tőkések növekvő fogyasztásicikk-vásárlásai miatt emelkedik, nem maradhat változatlan a nominálbérek színvonala és ennek megfelelően a költségszínvonal sem. Ekkor azonban már a profithányad sem alakul a „követelményeknek megfelelően". A véleményünk tehát az, hogy a profit makroszintű realizálási feltételeinek vizsgálatakor *nem tekinthetünk el a munkásosztály bérből történő vásárlásainak alakulásától,* amelyek nélkülözhetetlen láncszemei a tőkés eladások tőkés vásárlásokká való átváltódásának. A profitrealizálást e fejtegetésekben mint tőkés eladást fogjuk fel.

Összegezve: milyen problémákat vet fel számunkra az Erdős Tibor által alkalmazott bizonyítási mód? A pótlást meghaladó tőkés vásárlások és profitnagyság dinamikus egyenlősége végső soron feltételezi a termelés rugalmas alkalmazkodását megváltozott keresleti viszonyokhoz, illetőleg az árstruktúra, az árszínvonal és ezen keresztül a profithányad változását. Ez — a realizálás oldaláról szemlélve a folyamatokat — azt jelenti, hogy bár a keresleti viszonyok változását a tőkések pótlást meghaladó vásárlásainak növekedése indukálja, de nőniük kell a pótlási célú tőkés vásárlásoknak is, és véleményünk szerint nem maradhatnak változatlanok a munkásosztály bérből történő vásárlásai sem. A kérdés az, hogyan funkcionál ez az egyenlőséget biztosító mechanizmus a tőkés gazdaság strukturális egyensúlytalanságainak feltételei között, mennyiben korlátozzák ez utóbbi érvényesülését a tőkés termelési mód immanens ellentmondásai, a többi között a termelés és a fogyasztás ellentmondása. Bonyolítja a helyzetet az is, hogy a monopoltőkés viszonyok

[14] Megjegyezzük: hogy az Erdős Péter által megfogalmazott $p_f = \frac{\Sigma B}{F - f}$ összefüggés szerint a fogyasztási cikkek árszínvonalát keresleti oldalról alapvetően a kifizetett bérek mennyisége befolyásolja.

között, az árak nem egyszerűen a kereslet-kínálat spontán változásainak hatására alakulnak, hanem a termelési és a piaci feltételek monopolizálása miatt bizonyos értelemben „elsődlegesen adottak".

A monopóliumok ugyanis képesek — meghatározott korlátozó feltételek mellett — befolyásolni a kínálatot, monopolárakat diktálni és ezen keresztül magát a keresletet is alakítani. Ez lényeges változást hoz a cikkben ábrázolt mechanizmus működésében.[15] Persze lehet, hogy mindezek az ellenvetések nem jogosak, mert a szerző tétele pusztán annyi, hogy a tőkésosztály pénzprofitja makroszinten bármely feltétel esetén, automatikusan annyi, amennyi a pótlást meghaladó vásárlása — ebben az esetben viszont a cikkben alkalmazott bizonyítás feleslegesnek tűnik.

Az újratermelési folyamatot mint értékesülési folyamatot tekintve nem világos számunkra, hogy miért vonatkoztat el a szerző a legtipikusabb tőkés vásárlástól, az új munkaerő vásárlástól, miért sorolja be a *mv*-t, egyszerűen a *v*-be. Ez nem csupán formai kérdés, hanem ha ezt tesszük a valóságosnál kisebbnek tüntetjük fel a tőkésosztály részesedését az adott évben megtermelt új értékből, elmossuk a profit és a működő tőke közötti határt. Ha a profitot *mc*-re és *mk*-ra redukáljuk, hogyan értelmezhetők konzisztens módon a tőkés újratermelés egyensúlyi feltételei? A probléma még bonyolultabbá válik, ha a vizsgálatba az improduktív szférát is bekapcsoljuk. A tőkésosztály személyes szükségleteinek fedezésére nemcsak anyagi javakat és nem anyagi szolgáltatásokat vásárol, hanem alkalmazottakat is tart szolgálatában, s ezeknek bért fizet. Vajon ez a profit vagy a bér kategóriájába sorolandó-e?

Végül, néhány megjegyzés Molnár Ferenc idevonatkozó megállapításaihoz. Egyetértünk, azzal, hogy a produktív szférában dolgozók által létrehozott új érték megoszlása makroszinten felfogható úgy, mint az összes munkásvásárlás és az összes tőkésvásárlás volumenének aránya. Belátható továbbá az is, hogy egy adott tőkésvállalatnál kiharcolt béremelés változatlanul hagyhatja az új érték makroszintű megoszlását, vagy a kizsákmányolás növelése egyes tőkések részéről makrosíkon ellenkező eredményt hozhat, azaz képletesen szólva „egy fecske nem csinál nyarat". Ugyanakkor, amint erre Molnár Ferenc is utal, a profit és a munkabér aránya nem lehet tetszőleges.

Ezt az arányt véleményünk szerint hosszú távon kétségkívül meghatározzák a munkaerő-áru újratermelési feltételei, amelyek persze nem szakíthatók el a tőkés újratermelés belső összefüggéseitől. A munkaerőáru újratermelésére hat a gazdasági növekedés ütemének, az újratermelés belső arányainak alakulása; rövid távon pedig a tőkés újratermelés konjunkturális ingadozásai. Molnár Ferenc idézett cikkében — Kalecki-re hivatkozva — ugyancsak elismeri, hogy az osztályharc kiválthatja az új érték megoszlásának a munkásosztály javára történő megváltozását.

A profit és a munkabér aránya értelmezésében tehát mindkét oldalról, a munkásosztály és a tőkésosztály oldaláról kiindulva változhat. Az viszont, hogy az új érték megoszlása reálisan mennyiben változik, természetesen nemcsak a munkásosztály által kiharcolt béremelés mér-

[15] A „tiszta magánkapitalista" modell — legalábbis a cikkben adott meghatározás értelmében — nem zárja ki a monopolista viszonyok létét.

tékétől, hanem az újratermelés belső arányaitól, a termelésnek a megváltozott feltételekhez való „igazodási készségétől" is függ.

Mindezeket végiggondolva az előbbieknek ellentmondónak ítéltetjük és nem tudjuk elfogadni a Molnár Ferenc által levont következtetéseket, amelyek szerint: az új érték megoszlása profitra és a munkások által elfogyasztható részre a tőkésosztály vásárlásainak eredménye lesz, a munkabér pedig makroszinten nem a munkaerő értékét kifejező ár, hanem a végtermékből a tőkésosztály vásárlása után maradó rész. Úgy véljük tehát, hogy amikor az új érték belső alkotórészeinek a bérnek és a profitnak egymáshoz való viszonyát vizsgáljuk, akkor a v-t nem tekinthetjük egyszerűen függő változónak, a profit, a tőkés vásárlások által meghatározottnak, vagyis valamiféle maradványértéknek.

A továbbiakban arra a kérdésre is választ kell keresnünk, milyen tényezőktől függnek a tőkés vásárlások, mi jellemzi ezek időbeli alakulását.

Autonóm döntések-e a tőkésosztály vásárlásai, fogyasztási és felhalmozási kiadásai?

Erdős Tibor a profit és a tőkések pótlást meghaladó vásárlásainak egyenlőségét mint a folyó évben makroszinten realizált profit és a tőkésosztály adott évben eszközölt fogyasztási, illetőleg felhalmozási kiadásainak egyenlőségét fogja fel. Ezt írja: „Ha azt mondjuk, hogy az előző időszakban p összegű volt a tőkésosztály profitja, akkor annyi volt a vásárlása is... Ha *ma* a tőkések kevesebbet költenek *tegnapi* profitjuknál, *ezzel tegnapi profitjukból nem takarítottak meg* egy fillért sem, hiszen tegnap *pontosan annyit* vásároltak, amennyi a tegnapi profitjuk volt. *A mai kisebb költekezés miatt csupán a mai profitjuk csökken!*"[16]

Szerinte tehát — amint ez már az előbbiekből is kiderült — a tőkések mindenkori vásárlásai és a mindenkori realizált profit nagysága között ok-okozati kapcsolat van.

Ha a tőkések vásárlásait nem tekintjük független változónak igen fontos válaszolni arra a kérdésre, milyen tényezők hatására változnak az utóbbiak, miért lehetnek a tőkések *mai* vásárlásai kisebbek vagy nagyobbak a *tegnapi* profitjuknál; s itt nemcsak az az érdekes, hogy a tőkések milyen — a múltbeli realizált profitot meghaladó — finanszírozási források bekapcsolásával tudják növelni a vásárlásaikat, hanem az is, hogy ezeket a döntéseiket *milyen célok* motiválják. Úgy véljük, ezekre a kérdésekre a cikk figyelmes elolvasása után sem kaptunk megfelelő választ.

Világos, hogy a tőkések megelőző periódusban realizált profitjukból fedezik fogyasztási és felhalmozási kiadásaikat, ezek azonban meghaladhatják a profitot, ebben az esetben a többletkeresletet bankhitelből fedezik. A bankhitel bekapcsolásakor a szerző feltételezi, hogy makrogazdasági síkon a tőkések banktartozásainak növekedését pontosan kiegyenlíti pénzvagyonuk növekedése, mert az így megnövelt vásárlásaik növelik a realizált profitot. A bankrendszer ugyanakkor — Erdős Tibor

[16] I. m. 1173. l.

szerint — minden további nélkül képes kielégíteni a növekvő pénzszükségletet.

Nem foglalkozunk most a feltételezés első részével, hiszen ez következik a korábbiakban már megfogalmazott premisszából. Azt azonban még papírosanyagú pénzrendszert feltételezve sem fogadhatjuk el a tőkés valóságot közelítő feltételezésként, hogy a bankhitel növelésének semmilyen pénzügyi korlátja sincs, ha a pénzügyi korlátot nem egyszerűen technikai korlátként értelmezzük. A pénzt ugyan lehet szaporítani, de ennek „ára" van, kettős értelemben is. Egyfelől, a korlátlan pénzkibocsátás, hitelfelvétel veszélyezteti a pénz stabilitását, inflációt okozhat — és így szükségszerűvé válik a korlátozása; másfelől a hitelfelvétel nem lehet függetlenül attól sem, hogy „mibe kerül" a hitel — bár a hitelfelvételt nem elsősorban az szabja meg.

Térjünk vissza ahhoz a kérdéshez, milyen tényezőktől függően változhatnak a tőkések pótlást meghaladó vásárlásai; milyen válaszokat találunk a cikkben erre a kérdésre. A szerző például egyszerűen feltételezi, hogy „. . . .a tőkésosztály valamilyen oknál fogva takarékosságra szánja el magát, . . . kevesebbet fogyaszt vagy kevesebbet halmoz fel." — Más helyütt azt mondja: „. . . . Ha a profit nőtt, akkor nőniük kellett a *tőkésosztály* felhalmozását és személyes fogyasztását szolgáló vásárlásoknak. Ismét más összefüggésben: „Ha a termeléssel együtt nő a profit, akkor *a tőkések vásárlásai is nőnek* — ugyanolyan ütemben mint a profit —, szó sem lehet a növekvő profit el nem költéséről."[17]

Első megközelítésben úgy tűnhet, mintha a szerző szerint a termelés, illetőleg a profit növekedésétől függne a tőkés vásárlások alakulása. Ez a következtetés azonban téves amint az a következőkből is kiderül. „A termelés persze a profit és a tőkés vásárlások növekedésénél gyorsabban is nőhet, de ezzel legfeljebb csak a *nem realizált értéktöbblet, a potenciális profit nő* — vagyis fölös árukészletek képződnek —, *nem pedig a tőkés vásárlásoknál nagyobb összegű valóságos profit.*"[18]

Tehát az összetartozó fogalmak: a profit és a tőkés vásárlások. Továbbra is homályban marad viszont az, milyen erők determinálják a tőkésosztálynak a vásárlásai növelésére vagy csökkentésére irányuló döntéseit.

Vizsgáljuk meg a tőkések felhalmozási célú vásárlásait, milyen tényezőktől függ ezeknek az alakulása. (Nem foglalkozunk külön a tőkések személyes szükségletei kielégítését szolgáló fogyasztásicikk-vásárlásaival, mert ezeket az előbbiekhez képest másodlagosnak tartjuk, és ezek feltételezhetően rugalmatlanok.) Úgy véljük a tényezőknek — amelyek közül csak a legfontosabbakat említjük meg — két csoportja különböztethető meg: technikai-gazdasági és a társadalmi-gazdasági tényezők. Az első csoportba soroljuk a tudományos-technikai fejlődés ütemét és irányát, a gazdasági, illetőleg a termelési szerkezet változását, a termelés állótőke, illetőleg anyagigényességének alakulását. Mindezeknek a tényezőknek a változásait — amelyek egymást sokszor keresztezik — a tőkéseknek felhalmozási kiadásaik meghatározásakor figyelembe kell venniük; a termelés technikai feltételeiben lezajlott változásokat számukra a konkurrenciaharc kényszere, a piac közvetíti.

[17] I. m. 1171., 1172., 1173. l.
[18] I. m. 1173. l.

A tőkések vásárlásai — lényegüket tekintve — fizetőképes kereslet képében megjelenő *osztályszükségletek.* Ebből a meghatározásból a tőkés vásárlások több oldalú determináltsága következik. Először a vásárlásokat a megelőző időszakban realizált profitból eszközlik, a profit az új érték része, determinálják tehát a tőkés elosztási viszonyok.[19] Másodszor, a tőkések felhalmozási kiadásai *a termelő fogyasztást reprezentálják. A termelő fogyasztás alakulása nem választható el a termelés belső, objektív céljától, tehát a tőkés vásárlásokat nemcsak a múltbeli profit, hanem a profit várható alakulása, a jövőbeli profit is determinálja.* Harmadszor, a termelés általános technikai-gazdasági összefüggései a tőkés termelési módban a profitérdekeknek alárendelten érvényesülnek. Erre a fontos tényre maga a szerző is felhívja a figyelmet, amikor például egy másik művében a korszerűsödési ráta nagyságát meghatározó tényezőket vizsgálja.[20]

Nyilvánvaló az is, hogy a tőkések felhalmozási kiadásai nem függetlenek az áralakulástól sem, bár az árak emelkedése nem korlátozza az ilyen irányú tőkés vásárlásokat, ha a termelési berendezések, anyagok stb. magasabb árai nem csökkentik a realizált profitot. Arra a következtetésre jutottunk tehát, hogy *a tőkések vásárlásai nem autonóm döntések, azokat alapvetően a profitérdek határozza meg.*

Ezek a közismert összefüggések mikrogazdasági síkon a szerző szerint is érvényesülnek, makrogazdasági síkon azonban a kapcsolati rendszer szerinte megfordul, a *profit okból okozattá válik.* A kérdés az, mennyiben különböznek, de ugyanakkor hogyan kapcsolódnak egymáshoz a mikro- és makrogazdasági összefüggések.

A mikro- és makrogazdasági folyamatok összefüggései. Miért a tőkés vásárlások mozgásából kell levezetni a profit mozgását?

Erdős Tibor sokoldalúan fogalmazza meg a profitnagyság mikro- és makroszintű mozgásának sajátosságait, eltéréseit. A makroszintű folyamatokat mint a tőkések osztály cselekvéseit fogja fel.

Közismert, hogy a termelés és a tőketulajdon koncentrációjának és centralizációjának előrehaladásával megváltozott a tőkés gazdaság belső struktúrája, ez pedig kihatott a mikrogazdasági egységek és a makrogazdaság kapcsolatára. A kapitalizmus szabadversenyes szakaszában nagyszámú, különböző tőkeerősségű de azonos súlycsoportba tartozó vállalat működött egymástól elszigetelten. Az egyes tőkésvállalat saját tevékenységével nem tudta közvetlenül befolyásolni a makrogazdasági folyamatokat. Valamennyi tőkésvállalat tevékenységét a profitérdek, a minél nagyobb profit realizálásának célja határozta meg, a közöttük fo-

[19] Erről Marx a következőket írja: „... a »társadalmi szükségletet«, vagyis azt, ami a kereslet elvét szabályozza, lényegében a különböző osztályok egymáshoz való viszonya s megfelelő gazdasági pozíciójuk határozza meg, főleg tehát, először az összértéktöbbletnek a munkabérhez való aránya, másodszor pedig azoknak a különböző részeknek az aránya, amelyekre az értéktöbblet széthasad (profit, kamat, földjáradék, adók stb.); s így itt is újra megmutatkozik, mennyire nem lehet semmit sem megmagyarázni a kereslet és kínálat viszonyából, ha nem fejtjük ki előbb azt a bázist, amelyen e viszony működik." Marx: A tőke III. kötet. Marx—Engels Művei. 25. kötet. Budapest, 1974. 175. l.

[20] Erdős Tibor: A termelés korszerűsödése és a gazdasági növekedés, Kossuth Könyvkiadó, 1974.

lyó konkurrenciaharc azonban makrosíkon az egyéni tőkés céloktól „eltérő eredményt" hozott, nevezetesen a különböző iparágak eltérő profitrátái átlagos profitrátává egyenlítődtek ki. Az átlagprofit léte ugyanakkor feltételezte, hogy egyes tőkések időlegesen extraprofitot realizáltak, míg mások átlagprofithoz sem jutottak. Az átlagprofit törvényének érvényesülése az egymástól elszigetelten mikrogazdasági egységek tevékenységének *eredője*, ezeknek a tevékenységétől mint „makrogazdasági eredmény" el nem választható.[21]

Milyen változásokat eredményezett a tőkés gazdaság belső struktúrájában, illetőleg a mikrogazdasági egységek és a makrogazdasági folyamatok kapcsolatában az, hogy a kapitalizmus magánmonopolista, majd állammonopolista kapitalizmussá alakult át? Szembeötlő a mikrogazdasági egységek nagymértékű differenciálódása; ez a mennyiségi változás szükségképpen a tőkés termelési viszonyok formaváltozásaihoz vezet, az utóbbiak pedig a további differenciálódás lendítőerőivé válnak.[22]

A végbement folyamatok jelentősen módosították a mikrogazdasági egységek közötti kapcsolatrendszert, megváltoztak a tőkés konkurrenciaharc feltételei, módszerei és formái. *Változik a mikrogazdasági egységek és a makrogazdasági folyamatok kapcsolata is:* a monopóliumok saját tevékenységükkel közvetlenül is döntő befolyást tudnak gyakorolni ezekre a folyamatokra. A minél nagyobb profit mint a termelés objektív célja, azonban továbbra is alapvető motivációs tényezője a tőkésvállalatok tevékenységének. A monopóliumok esetében azonban ez egyfelől sokkal bonyolultabban jelentkezik: a finánctőke uralmi és ellenőrzési funkciójának érvényesülése feltétele a hosszú távú profitmaximalizálásnak, de ugyanakkor ellentmondásba is kerülhet a közvetlen profitérdekkel, másfelől a megváltozott viszonyok között a profitcél lényegesen eltérő módon realizálódik, a monopóliumok, a közvetetten monopolizált ún. bolygó vállalatok és a nem monopolizált vállalatok számára. A monopolista profit nem egyszerűen a lekötött tőkével arányos profit, a realizált profit nagysága függ a termelési tényezők és a realizálási feltételek monopolizáltságának fokától. A monopolista profit léte feltételezi, hogy a nem monopolizált tőkésvállalatok jellemzően az átlagprofitnál alacsonyabb profitot realizálnak; a különböző profitráták valóságos kiegyenlítődése makrogazdasági szinten akadályokba ütközik.

Tehát a magánmonopolista kapitalizmus viszonyai között a profit nagyságának makroszintű alakulására döntő befolyást gyakorol a monopóliumok termelési és realizálási feltételeinek változása.

Az állami monopolkapitalizmus rendszerré válásával megszűnt a mikrogazdasági egységek „egyneműsége" abban az értelemben, hogy a magántőkés vállalatok közé beékelődött a tőkés állami-vállalati szektor.

[21] Megítélésünk szerint, amikor Marx a piaci értéket, valamint a különböző iparágak eltérő profitrátáinak átlagos profitrátává történő kiegyenlítését elemzi, pontosan a mikro- és makrogazdasági összefüggések különbségét, de ugyanakkor kölcsönhatásait is vizsgálja.

[22] A differenciálódás mértékéről képet adnak az olyan összehasonlítások, amelyek szerint a legnagyobb nemzetközi monopóliumok éves üzleti forgalma eléri, vagy meg is haladja a kis, illetve közepes tőkésországok bruttó nemzeti termékének értékét. (Lásd Szabó Katalin: Nagyvállalati kihívás. Kossuth 1974.)

Egy legutóbb publikált ilyen összehasonlítás szerint pedig 1971-ben a világ tíz legnagyobb multinacionális vállalatának hozzáadott értéke (value added) egyenként meghaladta a 3 milliárd dollárt, ugyanakkor több mint 80 olyan ország létezik, amelynek a bruttó társadalmi terméke ennél kisebb volt. (B. Weidemann: Konzernleitung multinationaler Unternehmungen. Erich Schmidt Verlag, Berlin, 1975. 9. l.)

(Igaz tőkés állami vállalatok már jóval előbb is léteztek, de szerepük különbözött a maiakétól.) A tőkés állami vállalatok működésének nem szükségszerű feltétele a saját profit realizálása, de tevékenységük korántsem független a profitérdektől, hiszen létükkel hozzájárulnak a magántőke értékesülési fokának javításához: megóvják a magántőkét olyan befektetésektől, amelyeknek a profitabilitása alacsony, illetőleg bizonytalan eladásaikkal és vásárlásaikkal elősegíthetik a magántőkés monopóliumok termelési költségeinek csökkentését, termékeinek realizálását stb. A monopoltőkés állam gazdasági beavatkozásának kiterjedt rendszere változást hoz a mikrogazdasági egységek és a makrogazdasági folyamatok kapcsolatában is. Ezek a változások azonban semmiképpen sem vezetnek a makrofolyamatok és mikrofolyamatok közötti kapcsolat megszakadásához, az állam beavatkozásának hatására sem alakulhat ki valamiféle a profitérdektől független makrogazdasági érdek. Az állam mindenekelőtt azáltal hat a gazdasági összfolyamatra, hogy befolyást gyakorol a mikrogazdasági egységek működési feltételeire. A monopoltőkés állam gazdasági tevékenységét a kollektív tőkésérdekek motiválják, például a viszonylag gyors és egyenletes gazdasági növekedés biztosítása, a belső és külső gazdasági egyensúly fenntartása, a gazdaság szelektív fejlesztése, a termelési szerkezet átalakítása stb. Az államnak a kollektív tőkés érdekek megvalósítására irányuló tevékenysége korlátozhatja a magántőkés monopóliumok, a nem monopolizált tőkésvállalatok profitérdekeinek érvényesülését. Az állam széles körű beavatkozási rendszere nem változtat azonban azon az alapvető összefüggésen, hogy a tőkés gazdaság továbbra is atomizált, amelyet a tőkésállam csak „kívülről" képes befolyásolni, ezért a magántőkés profitérdekek keresztezik a kollektív tőkés érdekek megvalósulását. Ezt figyelembe véve sem nehéz azonban belátni, hogy a kollektív tőkés érdekek érvényesítése végső soron egyben a tőkések, főleg pedig a nagy monopóliumok profitérdekeit szolgálja: a monopoltőkés állam gazdasági beavatkozásának hatékonysága pedig nem kismértékben attól függ, hogy a beavatkozás iránya mennyire esik egybe a magánmonopóliumok érdekeivel. *Az állami monopolkapitalizmusban sincs tehát a magántőkés profitérdekektől elkülönült makrogazdasági érdek.*

Véleményünk szerint a kapitalizmusban jellemző volt és maradt, hogy az újratermelési folyamat — mivel domináló a termelési eszközök tőkés magántulajdona — egymástól elszigetelt mikrogazdasági egységekben valósul meg. A makrogazdasági folyamatokat döntően a nagy monopóliumok gazdasági tevékenysége határozza meg, ezek a folyamatok *eredői* a monopóliumok a „kívül álló" tőkések, valamint a monopoltőkés állam egymáshoz kapcsolódó, de ugyanakkor egymást keresztező gazdasági döntéseinek, tevékenységeinek. *A tőkésosztály vásárlásai is csak így értelmezhetők. E vásárlások tehát nem autonóm döntések eredményei, a tőkés vásárlásokkal szemben a profit mint a termelés objektív célja, makroszinten is elsődlegesen adott.*

Végül még egy megjegyzés. A szerző maga is jól látja, a profit és a tőkések pótlást meghaladó vásárlásainak egyenlőségéből — még azok számára is akik ezt kiinduló tételként elfogadják — nem feltétlenül következik, hogy a tőkés vásárlások nagyságából kell levezetni a profit mozgását, és nem megfordítva. Milyen érveket talál tehát még tételének

bizonyítására? Szerinte azért a tőkés vásárlásokból kell levezetni a profit dinamikáját, nem pedig megfordítva, mert a profit nagyságát a tőkésosztály nem tudja közvetlenül megváltoztatni, ezt csak vásárlásainak növelésén keresztül érheti el. A profit ugyanis pontosan akkora, amekkora értéket a tőkésosztály vásárlásain keresztül elsajátít. Tehát a tőkés vásárlások növekedése következtében nő a profit, az így megnövekvő profit a felhalmozás növelésére sarkallja a tőkéseket, itt azonban pusztán *a profit már bekövetkezett növekedésének visszahatásáról van szó.*

Ezeket a megállapításokat több szempontból is ellentmondásosnak találjuk. Először is, a tőkésosztály vásárlásai, elsősorban felhalmozási kiadásai több oldalról determináltak. A tőkésosztály nem dönt „szabadon" arról, növeli-e vagy csökkenti-e vásárlásait. Vásárlásaink indítéka már az „első lépésben" is a profit várható alakulása. A profit nagysága korlátozza vagy ösztönzi a tőkés vásárlásokat, persze nem abban az értelemben, hogy a tőkések vásárlásai nem lehetnek nagyobbak, illetőleg kisebbek a megelőző időszakban realizált profitnál. Másodszor, ha visszatérünk ahhoz a szerző által is idézett tételhez, hogy a profit nagysága az ár és az önköltség különbözeteként határozható meg, úgy nehéz belátni, miért nem képes a tőkésosztály mint a termelési eszközök tulajdonosa, a termelési költségek csökkentésével makroszinten is *közvetlenül* befolyásolni a profit nagyságát.

Ezután röviden összefoglaljuk főbb megállapításainkat.

Miben értünk egyet és miben nem?

1. Egyetértünk azzal, hogy a realizálási feltételek változásai közvetlenül és közvetve — a termelési feltételekre gyakorolt visszahatások útján — makroszinten befolyásolják a profitnagyság alakulását. A profitnagyság makroszintű realizálásának problémája azonban nem korlátozódhat a tőkések pótlását meghaladó vásárlásaira, hiszen ezeket a vásárlásokat részben az elhasznált termelési eszközök pótlását célzó eladások, jelentős részben pedig a munkásosztálynak, a bérből élőknek történő eladások közvetítik. Ha makroszinten változnak — például a tőkések felhalmozási és fogyasztási kiadásainak növekedése következtében — a realizálási feltételek, nő vagy csökken a termelés, nem maradhat változatlan a pótlás és az új érték megoszlása sem, aligha jogos tehát a v értékét változatlannak tekinteni, illetőleg egyszerűen „maradékértékként" kezelni. Ha viszont a v-t nem tekintjük egyszerűen függő változónak, akkor azt is el kell ismernünk, hogy az új érték megoszlása nemcsak a tőkésosztály oldaláról kiindulva, a tőkés vásárlások függvényében változhat. Akik ezzel szemben a v-t maradékértéknek tekintik, ezzel azt is állítják, hogy makroszinten a v nagyságát hosszú távon sem a munkaerő értéke határozza meg, ebből tehát egyértelműen az következik, hogy a munkaerő-árura vonatkozóan nem érvényes az értéktörvény. Ebben az esetben az sem világos, hogy a munkásosztály osztályharca hogyan és mennyiben korlátozhatja a tőkés vásárlásokat.

2. A tőkés vásárlások, elsősorban a tőkésosztály felhalmozási kiadásai „előidézhetik" a makroszinten realizált profit növekedését közvetlenül, mert például a beruházások nyomán fejlődik a technika, nő a munkater-

melékenysége stb. — változnak tehát az értéktöbblet növelésének feltételei. Ezért makroszinten abból a tényből, hogy a beruházások aránya a nemzeti jövedelemhez képest nő — bizonyos korlátozó tényezők figyelembevételével — *következtethetünk a profit növekedésére.* Ugyanakkor arra a kérdésre is válaszolnunk kell, milyen tényezők határozzák meg a beruházások alakulását. A tőkés termelési módban a tőkésosztály termelő fogyasztása nem választható el a termelés objektív céljától. Ezért az a véleményünk, hogy a beruházások makroszintű növekedését is — amelyet egyébként csak a makrogazdaságokban megvalósuló beruházási tevékenységek összegeződéseként értelmezhetünk — a profitérdek, a profit jelenlegi nagysága és várható alakulása határozza meg.

3. Az előbbiekből számunkra az is következik, hogy a profitnagyság makroszintű vizsgálatakor nem tekinthetünk el a profit minőségi meghatározottságától; nem korlátozhatjuk vizsgálatunkat a tőkésosztály felhalmozási és fogyasztási kiadásaira vonatkozó döntéseire; a profitnagyságot befolyásoló termelési és realizálási feltételeket egymással kölcsönhatásban kell elemezni. Ha lemondunk az ilyen vizsgálati módszerről, akkor a csak rendkívül absztrakt modellben érvényesülő egyenlőségeket a tőkés gazdaság valóságos mozgását reprezentáló lényegi összefüggések rangjára emeljük, s nem vesszük észre felhasználási lehetőségeik korlátait.

Vándorné Murvai Márta—Zerkowitz Judit—Kertész Tibor:

FELSŐFOKÚ ANGOL TÁRSALGÁSI ÉS KÜLKERESKEDELMI NYELVKÖNYV

Az I. társalgási rész a mindennapi beszédhelyzetek szókincsének bővítésén kívül az érvelés, az okfejtés és vitakészség fejlesztését is elősegíti. Az egyes leckékhez fűződő lexikai gyakorlatok a beszélt nyelv legkülönbözőbb szituációkban történő alkalmazására készítenek elő. Ebben a részben nyelvtani feladatok is szerepelnek, amelyek az előző tanulmányokban elsajátított nyelvtani ismereteket bővítik, illetőleg gyakoroltatják a legújabb külföldi nyelvoktatási módszerek felhasználásával.

A II. rész egy igen érdekes, újszerű fordítástechnikai anyagot tartalmaz. E részben több olyan problémával ismerkedhet meg az olvasó, amely az angolról magyarra, illetve magyarról angolra való fordítás közben gyakorta okoz zavart még az illető nyelvet jól beszélők számára is.

A III. rész a legfontosabb külkereskedelmi témákat öleli fel, zömmel eredeti angol szövegek felhasználásával.

A IV. rész kibővíti a középfokú nyelvkönyv levelezési anyagát, végigkísérve a külkereskedelmi ügylet lebonyolításának folyamatát.

A könyv előnye, hogy nemcsak idegen nyelvet, hanem a szövegek jó összeválogatásával idegen nyelven szakmát is tanít.

A szókincs mintegy 2000 lexikai egységgel bővíti a középfokú nyelvkönyv szókincsét.

A könyv a középfokú angol társalgási és külkereskedelmi nyelvkönyvre épül. Célja, hogy tananyagot adjon a felsőfokú nyelvvizsgára készülőknek, a külkereskedelmi és termelővállalatoknál folyó felsőfokú nyelvtanfolyamok hallgatóinak, valamint azoknak, akik már jól ismerik a nyelvet, de felfrissíteni és kiegészíteni kívánják tudásukat.

400 l., kötve 52,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Néhány észrevétel a tőkés világgazdasági prognózisokról

Bevezető megjegyzések

Közismert, hogy a világgazdasági és világpolitikai előrejelzések kidolgozásával, elsősorban a tőkésországokban, de kisebb mértékben a szocialista országokban is, számos intézmény foglalkozik, a rövid távú konjunkturális előrejelzésekkel pedig még több hivatalos, illetve magánintézmény. Míg a hosszú távú prognózisok időtállóságát csak a jövő bizonyíthatja, a rövid távú prognózisokat illetően — előre nem látott események bekövetkezése miatt — szinte általánossá vált a kiábrándultság. Ez a konjunktúra-előrejelzésekkel foglalkozó intézeteknél arra vezetett, hogy még a legrövidebb időszakra vonatkozóan is csak nagy fenntartással hajlandók prognózist adni. Közép- és hosszú távra pedig újabban egymást váltják a pesszimista, a mérsékelten pesszimista és az óvatosan optimista prognózisok.

A rövid távú előrejelzések kudarca megmutatkozott abban is, hogy ezeket 1975 óta általában lefelé kellett helyesbíteni. A tőkés gazdasági körök e prognózisok kudarcának „igazolására" azzal érvelnek, hogy a nyugati gazdaságot mind az árprognózisok, mind a növekedési prognózisok tekintetében teljesen váratlanul érte az olajárrobbanás.

A kudarcok alapján érthető, hogy a korábban készített közép- és hosszú távú prognózisok — már készítőik szerint is — téveseknek bizonyultak.

Érdemes számba venni, hogy milyen területeken volt nagyobb mértékű a közép-, illetve a hosszú távú prognózisok tévedése és hogy e tévedéseknek — ezzel a prognózisok némi bírálatát is adjuk — mi volt az oka. Másképpen fogalmazva: milyen tényezőket nem vettek figyelembe a prognózisok készítői. A legfontosabb ilyen tényezők:

— az 1974—1975. évi válságból való kilábalást követően a termelés csak szerény mértékben nőtt;

— ugyanakkor a tőkés világban a korábbinál nagyobb mértékű infláció bontakozott ki. Ez a kormányokat akadályozta abban, hogy a gazdasági helyzet stagnálásának, illetve visszaesésének megakadályozására, a munkanélküliség csökkentésére bevessék a rendelkezésükre álló költségvetési és monetáris eszközöket;

— a munkanélküliség az eddiginél nagyobb mértéket öltött, s ami új jelenség, eddig ettől viszonylag védett országokat is érintett;

— robbanásszerű változás következett be az energiaforrások árában;

— a nemzetközi valutáris helyzet eddigi egyetértésen alapuló működése nehézségekkel küzd, letértek a fix paritásról, a legerősebb kulcsvaluta aranyra beválthatóságát megszüntették, az arany árát hivatalosan is négy-ötszörösére emelték, a nemzetközi valuták spekulációt erősítő lebegése megkezdődött és egyelőre semmiféle új rendszer körvonalai nem bontakoztak ki;

— a tőkés világgazdaság hatalmi rendszere alapjában nem változott, illetve a változás nem látványos, az NSZK és Japán mind nagyobb szerepe a világgazdaságban előrelátható volt. Bizonyos szerepet kaptak — gazdasági téren — az olajországok, de a világpolitikai erőviszonyokat egyelőre ez mélyebben nem érinti.

A felsorolást folytathatnók, azonban már e tények is elegendők annak bizonyítására, hogy a világgazdasági folyamatok ilyen mértékű romlásával, illetve változásával nem számoló prognózisok

alapjában téveseknek bizonyultak. Mi okozhatta ezt?

Bizonyos gazdasági történések, a politikai és gazdasági cselekvések egymásba fonódása, a politikai jellegű folyamatoknak a gazdaságra kiható meghatározó volta miatt kiszámíthatatlanok.[1]

A kiszámíthatatlanság nem mindig arra vonatkozik, hogy egy tényt ne lehetne valószínűsíteni, hanem — ami a prognózisban különleges szerepet játszik — a változás időpontjának előrejelzése válik bizonytalanná. Például közismert, hogy vannak ún. fel nem újítható természeti erőforrások, szén, olaj stb., amelyeknek felhasználhatósága véges és amelyek egyikénél-másikánál a termelők, a természeti erőforrások földrajzi összpontosulása miatt monopolhelyzettel rendelkeznek. Ilyen termékeknél reális prognózis az, hogy a kereslet növekvő, a kínálatnak pedig a természeti tényezők által korlátozott volta, továbbá a pótlásukat szolgáló helyettesítő anyagokkal kapcsolatos technikai problémák miatt az árak emelkedése történelmileg valószínűsíthető. Ez az eset az olajnál. Az azonban nem volt kiszámítható, hogy az olajáremelkedés 1973—1974-ben következik be — egy politikai fordulat — a közelkeleti háború hatására. Melyik prognosztikával foglalkozó intézet merte volna megjósolni, hogy a kőolajszámla hányada az NSZK importjában az 1973. évi 6,2 százalékról 1974-re 12,7 százalékra, Angliában 8,2 százalékról 16,1 százalékra, Olaszországban 12,2 százalékról 23,6 százalékra, Japánban 14,7 százalékról 28,6 százalékra stb. emelkedik?

Bizonyos gazdasági folyamatok valószínűsíthetők, de ahhoz, hogy bekövetkezhessenek, gyakran a politikai viszonyokban is fordulatnak kell bekövetkezni. Éles politikai fordulatok prognosztizálása azonban kockázatos, nem is szólva arról, hogy a prognóziskészítők, hacsak nem az „épater les bourgeois" kategóriájához tartoznak, általában nem szívesen számolnak a jelenlegi viszonyok túl gyökeres megváltozásával. A prognóziskészítők pszichológiája olyan, hogy amikor már az események szinte orruk előtt játszódnak le, akkor jósolják meg azokat. Példa erre az, ami az 1978. évi gazdasági előrejelzésekkel történik. 1977. júniusában az OECD-országok pénzügyminiszterei 5 százalékos növekedést várnak 1978-ra. 1978 elején — a rossz gazdasági helyzetben — az OECD szakértői már csak 3,5 százalékos bruttó nemzeti terméknövekedést tartottak valószínűnek. De további módosítások is lehetségesek. Magyarázat persze mindig akad. A szakértők jelenlegi feltételezései szerint ennél erőteljesebb emelkedés az inflációt erősítené éppen most, amikor azt a nyugat-európai kormányoknak sikerült némiképpen csökkenteni.

A prognózisok készítésekor — kivéve amikor a „Hannibal ante portas — a veszély már a nyakunkon van" időszakát élik át — a polgári közgazdászok nem számolnak a kedvezőtlen politikai fordulatokkal, inkább arra hajlamosak, hogy a gazdaság felfelé ívelő szakaszában rózsaszínre fessék a világgazdasági helyzetet. Példa lehet erre a protekcionizmus némileg váratlan és meg nem jósolt jelentkezése. Ünnepélyes nyilatkozatok és drámai figyelmeztetések hangzanak el napjainkban a protekcionizmus veszélyéről nemzetközi szervezetek és a nemzeti kormányok vezetői részéről. Hozzátehetjük: egyelőre eredménytelenül. De mi ennek az oka, hogyan lehetséges ez, amikor nemrég még az integráció sikereinek valóságos nászünnepélyét élték át, himnuszokat zengtek a világgazdaság új szakaszáról. Itt is arról van szó, hogy az a politikai elemzés, amely az integrációk kapcsán a nemzeti szuverenitás részbeni feladását feltételezte, nem volt reális.

Egy amerikai szerzőt idézünk: „A nemzetközi és regionális rend általános romlása idején a kormányok «Sauve qui peut» általános politikát követnek. Egy nemzeti állam, ha nemzetközi kooperációs kötelezettségei komolyan

[1] „A gazdasági helyzet az alap, de a felépítmény különböző elemei... mindezek szintén hatással vannak a történelmi harcok menetére... Mindezeknek az elemeknek kölcsönhatása ez, amelyben a véletlenek... végtelen tömegén keresztül végül is a gazdasági folyamat mint szükségszerűség érvényesül. Ha ez nem úgy volna, az elmélet alkalmazása bármely történelmi korszakra könnyebb lenne, mint valamely első fokú egyenlet megoldása." (Marx—Engels válogatott Művek, II. kötet, 488. l. Szikra, 1949.)

fenyegetik a hazai jólétet és stabilitást, akkor e nemzetközi kötelezettségekből ki akar lépni és egyoldalú akciókat kezdeményez, hogy életbevágó hazai érdekeit megvédje. Ez nem az emberi gyarlóságot bizonyítja, hanem a nemzetközi rendszer alapvető jellemzője." Továbbá: „A nemzetközi téren főszereplők a nemzeti államok. Egy sereg tanulmány az utóbbi években azt igyekezett bizonyítani, hogy a nemzeti szuverenitás eltűnőben van és a nemzeti államok jelentősége ennek megfelelően csökken... Ez a nemzetellenes — internacionális álláspont nagyon is hasznos azoknak, akik folytatni és kiterjeszteni akarnak egy világrendszert, amely az amerikai hegemóniára épül... De mennyire reális ez a világkép? Bármilyen történelmi értékű összehasonlítást véve alapul, a nemzetek szuverenitása ma valószínűleg nagyobb, mint bármikor a modern történelemben...

A gazdasági interdependencia nem új dolog, de a múlt században a kormányoknak nem volt olyan igénye, hogy a hazai gazdasági környezetet befolyásolják, következésképpen a kölcsönös nemzetközi gazdasági tényekedések a szabad piac magánszereplőire hárultak. Jelenleg, amikor valamennyi kormány vállalja a feladatot, hogy biztosítsa az állandó gazdasági növekedést és a gazdagság egy elfogadható elosztását, az önálló államok közti gazdasági kapcsolatok feltételezik a megfelelő nemzeti bürokráciák közötti intenzív együttműködést. Ez a bürokratikus kapcsolattartás gyakran hozott létre többoldalú nemzetközi szervet, amelyet nemzetközi szakértők adminisztrálnak. De ezek a szervezetek bármilyen is legyen az igényük, kevésbé minősülnek nemzetek feletti kormánynak, mint inkább szervezett konzultációs fórumnak, amely a nemzeti kormányok és adminisztrációk álláspontjának egyeztetésére és alkura szolgál. Ennek bizonyítéka az Európai Gazdasági Közösség. Szemben az általános hiedelemmel, hogy a Közösség jelentősége néhány nemzetek feletti funkcióban van, vagy abban, hogy központi európai kormány legyen, a Közösség jelentősége inkább az, hogy döntő szerepet tölt be, mint központi hely állandó és szervezett konzultációra és vitára, a nemzeti kormányok és adminisztrációk között... Az államok azért lépnek be nemzetközi együttműködési egyezményekbe, hogy növeljék és nem pedig hogy csökkentsék a szuverenitásukat."[2]

Mindez elvezet a prognózisok ingatag voltát magyarázó másik tényezőhöz is, nevezetesen ahhoz, hogy politikailag a prognózisok nem elég megalapozottak. Nem kérhetjük számon a fejlett tőkés világ közgazdászaitól, hogy miért gondolkodnak tőkés módon. Látnunk kell azonban, hogy tévedéseik forrása éppen az, hogy osztálykorlátaik következtében nem ismerik fel a modern monopoltőkés gazdaság ellentmondásait. De önkritikusan elmondhatjuk, hogy a szocialista szerzők prognózisai sem állták ki az idő próbáját. E tanulmány szerzője a kb. tíz évvel ezelőtt készített prognózisát ma aligha tudná megvédeni.

Elméleti megfontolások alapján, de a francia statisztikai adatokra támaszkodva a Francia Kommunista Párt teoretikusai a monopolkapitalista államban folyó inflációt nem költséginflációnak, illetve kereslet-inflációnak minősítették, hanem abból indultak ki, hogy az utolsó 10 évben tapasztalható erőteljes infláció a monopolkapitalista állam létezési feltétele. Ebben az inflációs folyamatban jelentős szerepet játszik a tőke felhalmozását elősegítő állami és félállami finanszírozási és hitelpolitika, továbbá az egész nemzetközi monetáris rendszer, amely a túlzott felhalmozást táplálta és serkentette.

Számításba kell venni, hogy a nemzetközi kereskedelem bővülésével, a monetáris rendszer zavarainak nemzeti határokat félresöprő kiterjedésével, az infláció erőteljes lökést kapott. Amit a polgári közgazdaságtan exportált inflációnak nevez, az a monopoltőkés rendszernek elkerülhetetlen létezési feltétele, mert a szabad tőke- és árumozgás, amelyből a legnagyobb hasznot a vezető tőkésországok — mindenekelőtt az Egyesült Államok — húzzák, egy-

[2] Lásd: Ernst-Otto Czempiel: The Euro-American System — Campus-Verlag Frankfurt 1976. című gyűjteményében David Calleo: The Postwar-Atlantic System and its Future című tanulmányát.

ben a többi tőkésállam monopóliumai, nagyvállalatai működésének feltétele is.

A gazdasági prognózisok bizonytalanságát befolyásolják az előzőekben említett lélektani okok is. Nevezetesen arról van szó, hogy a prognóziskészítő szervek — amennyiben nem teljesen független intézetekről van szó — és nem csak a kormánytól és az adminisztrációtól függő intézmények ilyenek, általában nem szeretnek „katasztrófa-prognózist" készíteni, illetve az ilyenfajta prognózisokat a különböző adminisztratív lépcsőkben — míg azok publikálásra kerülnek — „lekerekítik", az éles fogalmazásokat tompítják stb. Arról nem is szólva, hogy egy olyan prognózis készítése, amely merőben ellentmond az alkalmazott gazdaságpolitikának és attól radikálisan eltérő gondolatokat fejt ki, felettébb kockázatos vállalkozás. A prognóziskészítők általában az „arany középszer" hívei, prognózisaikat körülbástyázzák fenntartásokkal, vagy mechanikus trendkivetítéseket alkalmaznak.

Egy másfajta kritériumrendszert alkalmazva — három olyan prognózis típusról beszélhetünk, amelyet napjainkban gyakran alkalmaznak és megbízhatóságuk kétségbevonható:

a) Trendek kivetítése, illetve ökonometriai modellek alapján készített prognózisok. Hangsúlyozni kell, hogy az ilyen prognóziskészítésnél a hibákért nem a matematikai programkészítők a felelősek. Ők csupán precíz eszközt adnak a tervkészítők, a közgazdászok, a prognóziskészítők számára. A politikai és gazdasági tényezők beépítése egy ilyen programba koncepcionális és nem módszertani feladat. Ugyanakkor az ökonometriai programok látszólagos vonzereje nagy, mert úgy tűnik, hogy nagyon pontos eszközt adnak a prognóziskészítők kezébe. A trendkészítőknél az a veszély áll fenn, hogy az előző gazdasági, történelmi időszakban végbement folyamatokat (más történelmi és gazdasági időszakra), bár bizonyos helyesbítésekkel igyekeznek kivetíteni. Mégsem lehet elvetni a trendkészítés gondolatát, mert rávilágít arra, hogy bizonyos folyamatokból változatlan vagy változó körülmények esetén — a jelenlegi és a várható erőviszonyokat figyelembe véve —, milyen helyzetek és ellentmondások alakulnak ki.

b) A prognózisok második és talán a legtöbb problémát és tévedést okozó fajtája: a jelenlegi helyzet némi helyesbítésekkel való kivetítése a jövőre. Ilyet készítenek általában a hivatalos intézmények, amelyek prognózisukba beépítik a jelenlegi helyzet feszültségeinek óhajtott feloldását is, például a fizetési- és külkereskedelmimérleg-hiány megszüntetése, az energiahelyzet megoldása, az infrastruktúra hiányosságainak megszüntetése, a termelési szerkezet átalakulása stb. Itt a prognózisok nagyon gyakran keverednek a tervcélokkal, illetve a tervcéloknak alárendelve készítenek egy olyan prognózist, amely ugyan nem zárja ki a gazdasági helyzet kedvezőtlen fordulatait, de ezeket fenntartással vetíti ki és gyakran számol ezek hatását semlegesítő kedvező fordulattal stb. Tulajdonképpen a tőkésországok indikatív tervei alapjában véve e prognózis-csoporthoz tartoznak.

c) A harmadik prognózisfajtát fantázia-prognózisnak nevezhetnénk. Ezekre jellemző, hogy megragadják a világgazdaság egy-egy jelenségét — ez lehet marginális jelenség is — és hatáskeltően, nem egyszer bizonyos kormányok szolgálatában vázolnak fel szélsőséges elképzeléseket a világgazdasági folyamatokról. Szélsőségesek olyan értelemben, hogy a jelenlegi helyzettől eltérő feltételezéseik gazdaságilag és politikailag nem kellően megalapozottak. A nemzetközi prognóziskészítő intézmények közül elsősorban Herman Kahn Hudson intézete tűnik ki ilyenfajta prognózisaival. De hasonló jellegű prognózis volt az is, hogy a világ bipoláris rendszerről (Szovjetunió, Egyesült Államok) tripolárissá, vagy quadripolárissá válik (Szovjetunió, Egyesült Államok, Közös Piac, Japán).

Egy lehetséges prognózis néhány eleme

Nyilvánvalóan könnyebb bírálni a már ismert és tévesnek bizonyult prognózisokat, mint meghatározni, hogy melyek az ezeknél megbízhatóbb prog-

nóziskészítés általános alapjai és elemei. A probléma bonyolult, megoldása hosszabb kutatást igényelne. Amit megtehetünk: a prognózisok tévedéseiből okulva megkíséreljük felvázolni nemcsak a prognóziskészítéshez javasolt szempontokat, hanem ezzel összefüggésben néhány várható világgazdasági folyamatot illető választ is. El kívánjuk kerülni a „vizet prédikál és bort iszik" vádat és rögtön megjegyezzük: ez a prognóziskísérlet nem kíván tendenciákat számszerűsíteni és csak ott foglal állást, ahol úgy gondolja, a prognózis politikailag valószínűsíthető. Politikai megalapozottságon — szocialista közgazdászok által készített prognózison — azt értjük, hogy a prognózismodell a monopolkapitalista rendszer elemzéséből induljon ki és a kapitalista világban észlelt, illetve alkalmazott, a rendszer stabilitását biztosító technikai módszereket e szempontból elemezze kritikailag. Minden prognózis, amely alapjában nem osztályszemléleten épül — ezen nem leegyszerűsített, sematikus elemzést értünk —, elkerülhetetlenül egyik vagy másik irányban (a kapitalizmus túl- vagy alábecsülése) tévedésekhez vezethet. Úgy véljük, hogy az utóbbi idők prognózisaira inkább az jellemző, hogy túlbecsülték a kapitalizmus stabilitását és az ezt biztosító államkapitalista módszerek hatékonyságát. Talán nem egyszer azért, mert korábban leegyszerűsített és sematikus volt a tőkés rendszer ellentmondásainak elemzése.

A következő középtávú időszakban sem várható, hogy a kapitalizmus úrrá lesz az inflációs tendenciákon. A kapitalizmus gazdasági nehézségeinek jellemzője — a korábbi időszaktól eltérően — feltehetően az lesz, hogy a válságot nem a termelés drámai, látványos visszaesése, a világgazdaság és egyes nemzetgazdaságok „összecsuklása" jellemzi, hanem tartós gyulladáshoz hasonlítható állapot, amely a túlérzékeny gazdaságot folyamatosan próbára teszi az infláció leküzdése érdekében foganatosított hektikus gazdaságpolitikai intézkedésekkel (a konjunktúra lefékezése, megélénkítése, a munkanélküliség krónikussá válása, a piacokért folyó harc kiéleződése; mindezek következtében, feltehetően nem túl gyors növekedési periódusok váltakozása stagnálással és nem túl éles visszaesésekkel). Erre a már korábban is inflációérzékeny világgazdaságra hirtelen és drámai erővel nehezedett rá az olajáremelkedés. Az árak megugrása felszínre hozta a sebezhető struktúrájú tőkésországok gyengeségét.

Szemben az 1950—70-es időszakkal, a következő időszakban nem számolhatunk a kapitalizmus korábbi ütemű fejlődésével, de drámai mértékű termelésvisszaeséssel járó világgazdasági válsággal sem. A válságot a következő periódusban a stagnálás, az infláció, a munkanélküliség meghatározott, de társadalmi robbanást valószínűleg még nem okozó nagysága, a piacokért folytatott harc, a modern monopolkapitalizmus folyamatos nehézségei jellemzik.

A monopolkapitalizmus mai szakaszában kiéleződik az az ellentmondás, hogy a mikrostruktúrában — üzemekben, kutatóhelyeken — elért igen számottevő és rohamos technikai fejlődést s az ebből adódó ipari lehetőségeket a kapitalista rendszer — a makrostruktúra — nem képes a társadalom számára hasznos módon asszimilálni. A technikai fejlődés és a tudományos eredmények ipari felhasználásának lehetősége szédítően gyors lett, a monopoltőkés gazdaság működőképessége pedig nehezebbé vált, krónikusan akadozik. Ez a világgazdaság mai fejlődési szakaszának feltűnő jellegzetessége. Marx és Engels a Kommunista Kiáltványban így fogalmazott: „Csak a burzsoázia mutatta meg, mit tud az emberi tevékenység létrehozni" — de ugyanakkor: „A polgári viszonyok túl szűkké váltak, nem képesek befogadni a gazdaságot, amelyet maguk teremtettek."[3]

A tőkés gazdaság nehézségei, ahogy az előzőekben utaltunk rá, nem minden országot érintenek egyformán. Azok, amelyek erős, modern iparral rendelkeznek, a nehézségeket képesek átvészelni. A jelenlegi gazdasági viharokban ezeknek az országoknak hajója „fluctuat nec mergitur", dobálják a hul-

[3] Marx—Engels: A Kommunista Párt kiáltványa. Marx—Engels Válogatott Művek. I. kötet, Szikra, 1949. 16. l.

lámok, de nem süllyed el. Ilyen helyzetben van mindenekelőtt az NSZK, Japán, az Egyesült Államok, amelyeket „lokomotív" országoknak szeretnének — gyengébb nyugati partnereik minősíteni. Ebből következik az is, hogy nem is minden iparágra érvényesek a gazdasági nehézségek, a versenyképes iparágak, a hadiipar, a legfejlettebb technikájú ágazatok, továbbá néhány mezőgazdasági ágazat különösen az erős struktúrájú országokban állják a versenyt.

A tőkés gazdaság e nehézségei a fejlődő világra is kihatnak, éspedig kettős értelemben. Egyrészt nem várható az, hogy — a politikai kényszerítő körülményeken túlmenően — a saját gondjaival küzdő fejlett tőkés világ túlzott erőfeszítéseket tesz a fejlődő világ megsegítésére. Másrészt, a fejlődő világ azon országaira kíván majd támaszkodni politikailag és gazdaságilag, amelyek számára gazdasági és politikai stratégiája szempontjából elsőrendű jelentőségűek. Mindezek következményeként a fejlődő világban mind politikai, mind gazdasági motivációk alapján egy bizonyos differenciálódás és csoportosulás mehet végbe.

Gazdaságilag e csoportosulás már a szemünk előtt kibontakozik. Nevezetesen a fejlődő világ egyes országai, amelyek nyersanyagkincseik, elsősorban olajkincseik gazdagsága révén különösen kedvező helyzetbe kerültek, feltehetően gazdasági érdekeik alapján lassan leválnak a fejlődő világtól és felzárkóznak a fejlett tőkésországok közé, vagy legalábbis ilyen tendencia valószínűsíthető. Bár nem ugyanezen csoportba tartozó országokról van szó, politikai differenciálódás is végbemegy. A fejlett tőkésországok magukhoz kívánják láncolni a fejlődő országok egy részét és meg akarják akadályozni, hogy a harmadik világ országai, legalábbis azok viszonylag jelentős része a világ forradalmi erőinek tartalékát képezze. Ebből következően kell megítélni az „új világgazdasági rendre" vonatkozó koncepciókat. Legalább három koncepcióról van szó:

a) a szocialista országok koncepciója, amely ennek az új világgazdasági rendnek antiimperialista tartalmat ad és az új világgazdasági rend szerves részének tartja a szocialista és a fejlett tőkésországok közötti diszkriminációmentes kereskedelmet;

b) a fejlődő országok jelentősebb csoportjának koncepciója, amely megkülönböztetés nélkül állít fel követelményeket a „gazdag Északkal" szemben és nem kívánja figyelembe venni a szocialista országok sajátos helyzetét;

c) a fejlett tőkésországok koncepciója, amely továbbra is biztosítani akarja a nyugati világ vezető szerepét, de a politikai stabilitás érdekében hajlandó kompromisszumokat kötni egyes fejlődő országokkal.

Nyilvánvaló, hogy az eddigi ENSZ-deklarációk e három koncepció valamilyen kompromisszumaként jöttek létre, a bennük levő „elvek" a gyakorlatban az erőviszonyok alakulásának megfelelően különféleképpen alkalmazhatók.

Jelenleg olyan törekvés tapasztalható, hogy az árrobbanás hasznát nem élvező fejlődő országok a haszonélvezők segítségével megpróbálnak gazdasági és kereskedelempolitikai előnyöket kicsikarni a fejlett országoktól. A fejlődő országok egy része olyan megoldásokat akar kidolgozni, amelyek bírják — mérsékelt és technikai jellegüknél fogva — a fejlett országok többségének, mindenekelőtt az Egyesült Államoknak a támogatását. Ilyen összefüggésben volt jelentősége számukra az említett Észak-Dél Konferenciának. Igyekezetük az volt — természetesen maximális követelések hangoztatását és látványos összeütközések lehetőségét sem kizárva —, hogy olyan kompromisszumra jussanak a fejlettekkel, amelyek révén viszonylag jelentős anyagi előnyöket szerezhetnek. A fejlett országok „kompromisszumhatára" azonban messze elmarad a fejlődő országok várakozásától. Hogy a kettő közeledjék, a fejlettek sokkal nagyobb mértékben kell magukat „fenyegetett" helyzetben érezniök. Ilyen feltételek mellett az új „gazdasági világrend" valamilyen ünnepélyes, institucionális meghirdetésétől nem lehet a világgazdaságban alapvető változásokat várni.

E helyzetben a szocialista országok érdeke a meglevő „status quo"-on belül

pozícióik politikai és gazdasági javítása. Másképpen fogalmazva: ma még előre nem látható politikai robbanásokat leszámítva, érdekünk, hogy az összes nemzetközi fórumon — a fejlődők egy részének anyagi érdekeire és politikai orientációjára támaszkodva — szívósan és ha kell, a kis lépések politikájával pozícióinkat erősítsük.

Mindez a kelet—nyugati kereskedelem problematikájához is elvezet. Jelenleg — mivel a helsinki okmány a szocialista országok, továbbá a békeszerető erők stratégiai sikere volt — tanúi vagyunk a megújuló támadásoknak amelyek kisebb-nagyobb erővel valamennyi „kosár" — jelenleg hol a második hol a harmadik — ellen irányul. A helsinki okmány egyes kompromisszumot jelentő megfogalmazásainak nincs része abban, hogy jelenleg erősödnek egyes kapitalista körök támadásai a szocialista országokkal folytatott kereskedelem ellen és gyakoribbá válnak a protekcionista jellegű intézkedések, illetve az ezek életbeléptetését célzó kísérletek. Ezeknek az intézkedéseknek politikai és gazdasági okai vannak:

— a szocialista tábor és a haladó erők sikerei (Vietnam, Angola, Etiópia, Spanyolország, Görögország, Portugália) megrémítették a nemzetközi imperializmust. Az ellentámadásnak nemcsak ideológiai és politikai, de gazdasági színtere is van.

— Az imperializmus a kapitalista világgazdaság válságát világméretű és általános válságnak akarja feltüntetni, amely alól a szocialista országok sem mentesek. E nehézségek „objektivizálása" és újabb nehézségek támasztása érdekében akadályokat gördít a kelet—nyugati kereskedelem elé és dramatizálja a szocialista országok nehézségeit.

— A gazdasági válság elmélyülése protekcionista reflexet vált ki a fejlett tőkésországokból. E protekcionizmus igazolására előkeresnek a hidegháború gazdasági fegyvertárából egyes olyan érveket — például azt, hogy a szocialista országok tervgazdasága nem tud egyenértékű előnyöket adni a liberális gazdaságú országoknak stb. —, amelyeket az utóbbi években nem hangsúlyoztak.

Mennyire befolyásolja mindez a következő évek kelet—nyugati gazdasági kapcsolatait?

Egy időre ennek lesz hatása és újra meg kell küzdeni bizonyos, korábban megszerzett gazdasági és kereskedelempolitikai előnyökért. Mindez némileg lassíthatja mind kereskedelmi, mind kereskedelempolitikai téren az előrehaladást. Ebben az irányban hat az a tényező is, hogy kimerülőben lesz a kelet—nyugati kereskedelemnek csak a nyugati hitelek nyújtása révén ható és serkentő növekedési tényezője. Középtávra azonban már a pozitív tényezők kerülnek ismét előtérbe. A fejlett tőkésországok számára — az ipari kapacitás, a gazdasági fejlettség, a fejlett ipari termékek befogadóképessége szempontjából, de nem utolsósorban nyersanyagigényeik alapján is — a szocialista országok nem egy tekintetben vonzó partnerek.

A bizonytalan gazdasági partnerekkel zsúfolt világgazdaságban a szocialista országok pénzügyileg is a megbízhatóbbak közé tartoznak. Ha a szocialista országok a mérleg javítása érdekében tartózkodnak a nagyértékű vásárlásoktól, a velük folytatott kereskedelemben érdekelt tőkések ennek nem örülnek. És ez törvényszerűen összefügg a piac problémáival is. A tőkések félnek exportálni devizabizonytalanság esetén, a tőkések kénytelenek exportálni, hogy a piacproblémájukat megoldják. Viszonylag kevés a tőkések szempontjából teljesen vagy nagymértékben biztosnak ígérkező piac. A „kisebb"— ha egyáltalán ez a jelző ide illik — falatok között éppen gazdasági stabilitásuk miatt a szocialista országok sokszor csábító alternatívát jelentenek.

A deviza, mint korlátozó tényező, a szocialista országok jelenlegi fejlődési szakaszára jellemző, de ma inkább mint korábban a tőkés világgazdasághoz kapcsolódó majdnem valamennyi ország problémája. A szocialista országok gazdasági fejlődésének annyiban sajátos jellemzője, amennyiben ezek az országok a fejlődés magasabb szintjén — a tőkés világgazdasághoz való kényszerű, de szükséges kapcsolódások következtében — támaszkodni kívánnak

és tudnak külső erőforrásokra. Ez a támaszkodás azonban — a szocialista országok esetében a gazdaság tervszerű irányítása és a KGST-n belüli együttműködés hatásaképpen — kisebb függést jelent és a tőkések számára ezért nem is olyan jelentős kockázat a szocialista országok eladósodása, mint sok egyéb partneré.

Egyes tőkések, akik aggályoskodhatnak a szocialista országok eladósodása miatt, a következőképpen okoskodnak. A szocialista országok — a Szovjetuniót kivéve — adósságukat aranyban visszafizetni nem tudják, konvertibilis devizatartalékaik nincsenek, tehát csak áruval tudnak fizetni. Az áru azonban — egyes mezőgazdasági termékeket, fűtő- és nyersanyagokat kivéve — vagy nem elég versenyképes, vagy a rossz konjunkturális helyzet miatt a piacnak nem kell. Nem volna elég e gondolatsor logikai hibáját bemutatni, mert egy hibás gondolatsor is — amennyiben a közvélemény magáévá teszi — a kapcsolatok fejlesztésének akadálya lehet. A logikai hiba ott van, hogy a nemzetközi kereskedelemben a tartós aktívum valamely országcsoporttal szemben végül is a kereskedelem megrekedéséhez vezet. Ilyen esetben a tartós passzívummal rendelkező országcsoportnak más területről kell aktívumot felhalmoznia, tehát vásárlásait — hacsak hiteleket nem kap — az aktív országoknál szünetelteti vagy a külkereskedelmi mérleg tartós egyensúly-megbomlása miatt devizája értéktelenedik el és ez importjának akadálya lehet. De a sematikus logikai okfejtésen túl nagyobb súllyal esik latba az okoskodás gazdasági és piaci képtelensége. Hacsak nem ritka és monopoljellegű nyersanyagról van szó—ezeknek és e lelőhelyekkel rendelkező országoknak száma nem nagy — egyszerűen nem lehet piacot találni, csak a fenti értelemben vett jó fizetőképességgel rendelkező országokban. A deficitet figyelmen kívül hagyó, terméket nagy mennyiségben fogyasztó vagy vásárolni kívánó és konvertibilis devizában fizetni kész országok a világgazdaságban sem találhatók.

Mindezért — ezt minden gyakorló külkereskedő tanúsítja — a szocialista országoknak nem amiatt kell kesereg-niök, hogy nem kapnak elég sok exportajánlatot, vagy áruhitelt. Ellenkezőleg, egy viszonylag, de abszolúte is kedvezőtlen gazdasági és pénzügyi helyzetben ma sem rossz a bonitásuk. Mindez nem jelenti, hogy a szocialista országok elhanyagolhatják a tőkés devizában való eladósodást. Az egyensúly tartós megbomlása nem engedhető meg, a kamatterhek fékezhetik a gazdaságpolitika autonómiáját —, még az inflációs értékveszteséget is figyelembe véve. Mindez azonban a gazdaságpolitikusokat mértéktartásra és annak mérlegelésére figyelmezteti, hogy miképpen találják meg az egyensúlyt a növekvő külső igények és a piacképes kínálatuk között. E mérlegelésnél figyelembe kell venni, hogy nemcsak a szocialista országoknak van szükségük a tőkés erőforrásokra, de a tőkéseknek is — saját gazdaságpolitikájuk alapján — a szocialista piacokra. Ezért középtávon a kelet—nyugati kapcsolatok megélénkülésével számolhatunk. Rövid távon azonban a kereskedelempolitikai nehézségek növekedhetnek. Nevezetesen: valószínűleg igyekeznek a GATT körtárgyalásokon, az ENSZ különböző fórumain, az UNCTAD-ban stb. a szocialista országok gazdasági rendszerének a nyugatival össze nem egyeztethető voltát túlhangsúlyozni. Másképpen fogalmazva: anélkül, hogy közép- vagy hosszú távon pesszimisták lennénk a kelet—nyugati kapcsolatokat illetően, a következő években sok olyan harcot kell folytatni kereskedelempolitikai téren, amelyet korábban már megnyertnek tekintettünk. Ezt a tendenciát erősítheti, ha a tőkés gazdasági nehézségek állandósulnak és a protekcionista irányzat ennek következtében újra és újra megerősödik.

Hangsúlyozni kell, hogy e küzdelemben eddig megszerzett előnyeinket következetesen védeni kell, a nemzetközi kereskedelem intézményi kereteit biztosító egyezmények egyes esetekben tapasztalt megsértése ellenére ezeket érdekünkben áll maximálisan felhasználni. Ez természetesen program és nem prognózis.

Nem világos egyelőre, hogyan küzdik le a kelet—nyugati kereskedelemben a hitelek tetőzésének problémáját. A ter-

mészetes megoldás a nyugati országok vásárlásának fokozása lenne, amelyre kedvező politikai és konjunkturális helyzetben meg is van a lehetőség. A kérdés, hogy ez a helyzet, ez a kívánalom valószínűsíthető-e? A konjunktúra némi javulásával a hitelfeszültség oldódik, elképzelhetők további jelentős konstrukciók a Szovjetunióval elsősorban nyersanyagok kitermelése érdekében. Rövid távon azonban problémát okozhat, hogy minden szocialista országnak kb. azonosak a fizetési mérleg nehézségei a tőkésországokkal, és kb. azonos módon kívánják a nehézségeket feloldani. (Kooperációk, üzemek vásárlása esetén termékkel való fizetés.) Egy észszerű nemzetközi munkamegosztás keretében a szocialista és nyugati országok között ez a kooperáció a járható és mindkét félnek előnyöket biztosító megoldás, mégis lehetséges, hogy bizonyos idő telik el, míg ez a felismerés a nyugati országokban teret nyer, illetve institucionálisan is rendeződik, bár ennek jelei már mutatkoznak. A megoldás azonban nem lehet más: csak a nyugati vásárlások fokozása. Természetesen mindennek piaci feltételei is vannak: megfelelő versenyképesség a termékek választékában, minőségében, árában. Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a kelet—nyugati kereskedelem fejlődése mindeddig extenzív volt; elsősorban késztermékek, félkésztermékek és nyersanyagok cseréje bonyolódott és az ipari ágazatközi kooperáció, amely a fejlett tőkésországok külkereskedelmét jellemzi, még nagyon kezdeti szakaszában van.

A fentiekkel összefüggésben kell áttekinteni a nyugati fejlett országok egymás közötti kapcsolatának rendszerét. A hatalmi egyensúlyok és rangsorok felbomlása és felcserélődése lassú folyamat, hacsak ezt valamilyen konfliktus erőszakos úton nem eredményezi. Ezért valószínűnek azt kell tartani, hogy megmaradt az Egyesült Államok vezető szerepe a nyugati világon belül. Európában erősödik az NSZK vezetőszerepe, a Távol-Keleten pedig Japáné. Nem valószínű, hogy előrehaladás lesz a Közös Piac gazdaságpolitikai uniójának megteremtése tekintetében. A vezető szerepre aspiráló riválisok közül az NSZK ambíciói a legmegalapozottabbak.

A nyugat-európai országok között a jelenlegi ellentétekkel terhes status quo továbbra is fennáll és az integráció további megszilárdulása csak mint az Egyesült Államokkal rivalizáló tömbé mehet végbe.

A fentiekből következően is gazdasági és politikai megfontolások alapján valószínűsíthető az elkövetkező időszakra vonatkozóan, hogy a szocialista országok a nyugat-európai országokkal legalább a jelenlegi szintű gazdasági kapcsolatokat képesek fenntartani. Látványos javulásra középtávon nem lehet számítani, de szerény előrehaladásra igen. Ugyanakkor — a politikai koegzisztencia bizonyos romlása esetén — sem valószínűsíthető lényeges változás, mivel a két legnagyobb állam — a szocialista országok közül a Szovjetunió, a nyugatiaknál az Egyesült Államok — közötti gazdasági kapcsolatok még igen szerények.[4]

A nyugati pénzügyi rendszer jelenleg súlyos válságban van. E válság nem újkeletű. Működési zavarai elmélyültek, mivel az olajár emelkedése a tőkésországokat nehezebb helyzetbe hozta. Itt is érvényesül az, amit korábban mondottunk: a fűtőanyagárak emelkedése felszínre hozza a monopoltőkés rendszeren belüli egyenlőtlenségeket. Amit a viszonylag nyugodt fejlődési periódus eltakart: a gazdaság sebezhető szerkezete — elavult, elöregedett iparágak, magas termelési költségek stb. — most napvilágra került! Mégsem tételezzük fel a rendszer olyan szétesését, amely a nemzetközi kereskedelmet és gazdaságot teljesen megbénítaná. E válság permanens lesz, amíg addig a tűrési, illetve törési határig érkezik, ahol a nyugati országok összérdekeik védelmében kénytelenek lesznek valamilyen új modus vivendit találni. Ezen új modus vivendire is az lesz jellemző, hogy centrumában az amerikai dollár és mellette talán a nyugatnémet márka, illetve az ahhoz felzárkózó nyugati valuták állnak. Az aranyat de facto fel-

[4] A Szovjetunió importjának kb. 5 százaléka származik az Egyesült Államokból, oda irányul exportjának kb. 0,3 százaléka. Az Egyesült Államok megfelelő adatai: 0,2 százalék és 2 százalék.

értékelték, de a hatalmi súlypontok egyáltalán nem tolódnak el annyira, hogy az Egyesült Államok lemondjon a dollár vezető szerepéről.

Az új nemzetközi valutáris rend kialakításában nem a ráció, de még a nemzeti bankoknak a papírpénz iránti bizalmatlansága sem lesz a döntő tényező, hanem a legerősebb tőkés gazdaságok primátusa, mindenekelőtt az Egyesült Államoké, amelynek multinacionális vállalatai fölényüket tovább fokozzák és csak részben osztják meg legerősebb versenytársaikkal, mindenekelőtt a nyugatnémetekkel.

Nem lehet arra számítani, hogy a fejlett tőkés világban az Egyesült Államoknak középtávon számbajövő versenytársai lesznek. Középtávon túl erre a szerepre talán csak az NSZK és Japán hivatott. A hegemónia és az alárendeltség azonban nem zárja ki, hogy részletkérdésekben ne legyenek érdemi ellentétek az Egyesült Államok és például a Közös Piac között, vagy hogy egyes kérdésekben sajátos nemzeti ambíciók, résztörekvések ne érvényesüljenek.

Rédei Jenő

A dolgozók részvétele a tőkésvállalatok irányításában

Napjainkban „a maximális szervezettségű, optimálisan irányított, racionálisan funkcionáló társadalom, a kommunista társadalom felépítését — csak akkor tudjuk teljes mértékben megvalósítani, ha megoldjuk... a társadalmi folyamatok tervezett, tudatos befolyásolását, e folyamatok tudományos irányítását".[1] Ennek az irányítási rendszernek lényeges része a dolgozók bevonása a vezetésbe.

A participációra, a dolgozók részvételére az irányításban vannak törekvések, kísérletek a tőkés társadalmakban is. Ezeknek vizsgálata, elemzése tanulságos és hasznos, hiszen vitathatatlan, hogy a polgári szervezés- és irányításelméleti koncepciókban található pozitívumoknak a tanulmányozása és kritikai felhasználása mindenképpen szükséges, mert ezek minden ellentmondásosságuk ellenére, bizonyos fokig, a modern társadalmi termelés objektív szükségleteit tükrözik.[2]

Mindenképpen figyelemmel kell lenni azonban arra, hogy a fejlett tőkésországokban „a dolgozók kizsákmányolása kendőzöttebb formáinak az alkalmazása" van folyamatban.[3] A tőkés management kialakulásának jelenlegi fázisában a vezetésnek a tulajdonosoktól, a tőkésektől való elkülönülését, szaktudásra alapítottságát, sőt „kollektivizálását" hangoztatják. *Ez utóbbi,* amely visszahatás a vezetés hierarchikus struktúrájának merevségével, elidegenedésével szemben, *elkerülhetetlenné vált* — a többi között azért is —, *mert a vezetői apparátus létszáma* — a tudományos-technikai forradalomból következően — nagymértékben megnőtt és emellett a dolgozók szervezettsége, ismeretei bővültek.

A tőkésországokban a dolgozóknak az irányításba való bevonására irányuló intézkedések némelyike *megfelelő kritikai elemzéssel* hasznosítható a szocialista társadalomban; ehhez mindenekelőtt rövid áttekintés szükséges a tőkésországok egyes, ilyen vonatkozású intézkedéseiről, elgondolásairól.

1. Kísérletek, intézkedések egyes európai tőkésországokban

Egyesült Királyság

Az 1948. évi és az 1967. évi „Company Acts" (Társasági törvény) alig

[1] Rumjancev, A. M.: Előszó a 2. alatt hivatkozott könyvhöz. 6. l.

[2] Gvisianyi, D. M.: Szervezés és irányítás. A Kossuth Könyvkiadó, valamint a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó közös kiadványa. 1972. 365. l.

[3] Brezsnyev, L. I.: Az SZKP XXIV. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó, 1972. 20. l.

veszi tudomásul az alkalmazottak létét a vállalatban. Egyik módja a dolgozók részvételének a vállalat irányításában a munkásigazgatók alkalmazása; szerepük és jogkörük azonban még kialakulóban van. A British Steel Corporation négy regionális igazgatóságában például már vannak munkásigazgatók, de nem választották, hanem kinevezték őket a szakszervezettel való tanácskozás után. Hasonló a helyzet a hajógyártó iparban is.

Két angol vállalatnál (ezek a Glacier Metal és a John Lewis Partnership) kísérletet tettek arra, hogy a vezetőséget bizonyos fokig az alkalmazottak formális ellenőrzése alá helyezzék. Ez kiterjedne az üzletpolitikai határok megvonására, a vezetőség tevékenységének bírálatára, végső esetben visszautasítására. Szabatosan körülírt jogok azonban még nincsenek, az elvi álláspont az volt: a vezetőség felelősséggel tartozik a vezetettek irányában.

Brit munkások között végzett felmérések szerint legfontosabb céljuknak nem a munkásigazgató választását tartották, vagy nagyobb beleszólási jogot a beruházási döntésekbe, hanem több információt a felső vezetéstől arról, hogy mi történik és miért, továbbá fokozottabb részvételt a napi döntésekben, valamint a munka megszervezésében és tervezésében.[4]

A participáció a tőkés társadalmakban irányított, felülről „engedélyezett" voltára utal azonban — a többi között — az ún. célra orientált kommunikáció rendszere is egyes brit nagyvállalatoknál. Felismerik, hogy létérdek a vállalaton belüli kommunikáció hatékonyságának fokozása. Például a Chloride Group vegyipari részvénytársaságban erre vonatkozóan kidolgozott program lényege: a kommunikációt szervezettebbé, tervszerűbbé kell tenni. De ennek lényege, hogy mindenkivel csupán azt, és csakis azt kell közölni, ami rá tartozik.

[4] Taylor, B.: Conflict of values. The central Strategy Problem Long Range Planning, Oxford, 1975. 6. sz. 20—24. l.

Franciaország

1976 áprilisában törvény született, hogy a 2000 főnél nagyobb üzemekben vállalati tanácsot alakítsanak, és a vállalat dolgozóit vonják be az igazgató tanácsba. Azonban a vállalati tanács s annak jogköre vonatkozásában nem írtak elő általános szabályokat. Csupán azt irányozták elő, hogy e tanácsok betekinthessenek a vállalat dokumentumaiba; és az igazgató tanácsban a munkásrészvételt a vállalati tulajdonosok jóváhagyásához kötötték.[5]

Ezek az intézkedések nem adnak jelentős jogokat az alkalmazottaknak; *a francia tőkések tulajdonképpen a szakszervezetek befolyásának ellensúlyozására kívánják a munkásság képviselőit a vállalatvezetésben felhasználni.*[6] Érdekes jelenség a gyakorlatban az, hogy a vállalatoknál csökken a funkcionális osztályok, szervek szerepe, és *erősödik a munkások* — főleg a termelő műhelyek — *részvétele az irányításban.* A jogok a munkavezetőktől a végrehajtók felé, a hivatali osztályoktól a műhely felé ruházódnak át.

Az egyik megoldási lehetőséget a Sudreau-féle vállalati reformterv képviseli, amelynek egyik kiindulópontja a Fiatal Vezetők Központja által 1974-ben kidolgozott „Emberies vállalat" (Entrepris des Hommes) megnevezésű elképzelés. *E szerint a vállalati szervezet felépítésének a vállalaton belüli tevékeny sejteken kell alapulnia; az egyes sejteknek a legnagyobb mértékben önállóaknak kell lenniük;* a bennük dolgozóknak saját szerepüket és sejtjük felelősségét is világosan kell látniuk. Vállalati tanácsok megválasztása szükséges, amelyekben az összes dolgozó képviselteti magát. Ez jelölné ki és ellenőrizné az igazgatóságot, tehát a hatalom a vállalati

[5] Les propositions et recommandations présentées par M. Durafour. Le Monde, 1976. Párizs, április 16., 4—5. l.

[6] Lumsden, A.: What workers democracy moens. Management Today, London, 1958. november, 100—105. l.

dolgozók összességének a kezébe kerülne.[7]

A másik megoldáskísérlet a Messmer—Sabour-terv, amely szerint a dolgozók képviselője tanácskozási joggal bekerül az igazgató tanácsba. A dolgozóknak az irányításba való bevonását jelzik továbbá az új munkaszervezési módszerek elnevezései is: a munka tartalmasabbá tétele, félautonóm csoportok, az ipari munka emberibb arculatú megszervezése stb.

Az új módszerek — egyes vélemények szerint — lehetővé tehetik, hogy a munkások bizonyos pozitív hatalommal rendelkezzenek a helyett a negatív hatalom helyett, amelyet a hagyományos szervezetekben gyakorolnak az általuk elfogadhatatlannak ítélt kényszerintézkedésekkel szemben.

Német Szövetségi Köztársaság

Az üzemi alkotmányról szóló 1972. évi törvény alapelvként rögzítette, hogy a vállalati helyiségek építése, különféle munkaeljárások kialakítása, a munkahelyek megtervezése során figyelmet kell fordítani arra, hogy a munka emberhez méltó legyen; az intézkedéseket meg kell tárgyalni az üzemi tanáccsal.[8] Az igazgató tanácsokban a német szociáldemokraták felfogása szerint 50—50 százalékos képviseletet kell kapniuk mind a munkásoknak, mind a részvényeseknek. Jelenleg ez a bányászatban, a vas- és acéliparban van meg, ahol a legerősebb a munkások képviselete, és ahol — a törvény értelmében — az igazgatóságban munkásigazgatónak is lennie kell.

Más iparágakban ezt sem igyekeznek bevezetni, hanem csupán a felügyelő tanácsban kell bizonyos arányt képviselniök az alkalmazottak megbízottainak, akik között azonban főként ügyvédek, hites könyvvizsgálók stb. találhatók.

A bonni Alkalmazott Társadalomtudományi Intézet 1974 májusában közzétett beszámolója szerint a munkásélet minőségét különösen befolyásolja, ha a munkavállaló „áttekinthetetlen döntési folyamat tárgyának" érzi magát, ha az egyöntetű kezelés elvét sértő igazságtalanságokkal vagy különösen szigorú, tartós, totális ellenőrzéssel találkozik.

Számos „szép" kitétel olvasható a Rationalisierung 1977. 4-es számában a munka emberibbé tételéről, az embernek gondolkodó egyéniséggé fejlesztéséről, a kézi munka feltételeinek a javításáról, a munka tartalmának bővítéséről, az embernek a rövid ciklusú, ütemhez kötött tevékenységektől való megszabadításáról. 1975-ben Magyarországon, a balatonfüredi nemzetközi szervezéstudományi konferencián mondotta az egyik NSZK-beli résztvevő, hogy a nyugatnémet vállalatokban a dolgozók együtt gondolkodnak és együtt döntenek a vezetőséggel. Ez azonban csak elvi törekvés lehet, valóságos érvényesülése kétséges.

Viszont a francia „emberies vállalat" elvei között említett tevékeny, önálló sejtek gondolata megvalósul a VW/Audi autógyárakban a kis, mozgékony munkacsoportok részére kialakított hatáskör révén. Az irányítási lánc elemeinek számát lecsökkentették a javítóüzemekben oly módon, hogy a munkacsoport élén a mester és felette már a gyárigazgató áll.[9]

Olaszország

Az olasz tőkések és dolgozók hagyományos, sajátos, szinte családias kapcsolatai, az ún. patrialcalismo, megszűnőben van; helyette, illetve szemben vele a külföldi (főleg amerikai) tőkebeáramlás folytán elterjednek a korszerű üzemvezetés mód-

[7] Audibert, D.: L'entrepris au banc des reform. Les informations, Párizs, 1974. július 1., 14—16. l.

[8] Höhn, R.: Führungsstil und Humanisierung. Management heute und Marktwirtschaft, München, 1975. 4. sz., 28—31. l.

[9] Rutenberg, O.—Salcher, E. F.: Kompetenz für kleine, mobile Kommandos. Manager Magazin, Hamburg. 1977. 3. sz., 52., 54., 56. l.

szerei, és igen élesen merülnek fel a tőkés termelésirányítás problémái: „Elmérgesedett összeütközések, érdektelenség és a termelékenység csökkenése állandó növekedésben fonódnak össze és a belső termelési szerkezet szétforgácsolódásának folyamatát mutatják."[10]

A vállalat-szakszervezet-participáció volt a témája a Salernóban, 1976. december 10—12-én tartott munkajogi nemzeti összejövetelnek, amelynek az volt a célja, hogy megállapítsa a vállalatok tevékenységében a munkások részvételének a formáját és rögzítse a kollektív szerződés erre vonatkozó záradékait. A tájékoztatásra vonatkozó jogok a szakszervezetek szerint a helyzetek vizsgálatára, sőt a munkások részéről a vállalkozói kezdeményezések ellenőrzésére is kiterjednek. A vállalkozók szövetsége szerint azonban ez a kötelezettség kimerül magával a tájékoztatással.[11]

Svédország

A részvételre épülő vezetéssel kapcsolatos törekvések különösen erőteljesen jelentkeznek Svédországban, ahol a munkáltatók és a szakszervezetek szövetsége már 1972-ben egyezményt kötött egyebek közt a következő céllal: a munkával való nagyobb elégedettség elérése, a jobb munkahelyi környezet kialakítása, a munkavállalók bevonása az ésszerűsítési folyamatokba.

A „munkásbeleszólás" kialakulóban levő svéd rendszere azt jelenti, hogy a szakszervezet képviselteti magát a vállalati igazgató tanácsban, s így a dolgozók megismerhetik a vállalat helyzetét. Az új megoldások térnyerésében jelentős szerepe van annak, hogy Svédországban igen magas az átlagos iskolai végzettség, valamint annak is, hogy a gazdasági vezetők általában fiatalok, jól képzettek és a „munkakörük már rendszerint nem társadalmi kiváltságok eredménye".[12]

Az irányítás módszerének változtatásával együtt jelentős intézkedéseket hoznak a szociális juttatások, a munkaegészségügy, a lakásellátás stb. területén. Általában lehetőségeket keresnek a munkakörök bővítésére, változatossá tételére, a napi döntések decentralizálására, a munkafolyamatok jelleg szerinti csoportosításán alapuló termelésszervezésre. Például a Volvo-cégnél a gyártás egy-egy teljes rendszerére (például gépkocsi villamossági rendszer) szakosodott, kis, kb. 15 fős munkacsoportokat hoztak létre.[13]

Egyes irányítási, participációs elgondolások az Amerikai Egyesült Államokban

A taylorizmus a dolgozó embert a vállalaton belül egyszerűen a műszaki-szervezési gépezet részegységének tekintette. Az amerikai management kialakulásának első fázisában a tulajdonos egyben vezető is volt; a második szakaszban a vezetés átkerült a fizetett vezetőszakember kezébe; a harmadik, jelenlegi fázisban a vezetés „kollektivizálódik", szélesedik a vezetésben való „részvétel".

Kétségtelen, hogy a tőkés akaratától és kívánságától függetlenül, a tudományos-műszaki forradalom folyamán, változik a munka tartalma. Nő a szellemi képességek igénybevétele, köztük főleg az alkotó jellegűeké. Mindez a munkások látókörének szélesedéséhez, jobb informálódásukhoz vezet. Nélkülözhetetlenné válik a munka csoportos megszervezése, a problémák együttes megoldása, az alkotó kezdeményezések —

[10] Sampietro, C.: A proposito di società, uomo ed impresa. L'ufficio Moderno, Milánó, 51. kötet. 3. sz. 1977. 277. l.

[11] Stanchi, V.: A proposito dei diritti di informazione nei contratti collectivi. L'ufficio Moderno, Milánó, 51. kötet. 3. sz. 1977. 278—279. l.

[12] Edgren, J.: Swedish experiments in work organisation. Personel Management, London, 6. kötet. 6. sz. 1974. június. 25—40. l.

[13] Gyllenhammer, P. G.: Participation at Volvo. Journal of General Management, London, 1. kötet. 4. sz. 1974. 34—37. l.

természetesen tőkés érdekeket szolgáló — felhasználása.

Ezeken kívül a dekonjunktúra arra kényszeríti a vállalkozókat, hogy keressék a jó munkakollektívák kialakításának az útjait; ezért biztosítanak több lehetőséget a munkaszervezésbe, a bérezésbe való beleszólásra. Alkalmazzák a rugalmas munkaidőrendszereket (flexy-time) és más szervezési újdonságokat.[14]

A tőkés termelésirányítás terén végzett ésszerűsítő munkák új irányzataiban jelentkeznek azok a problémák, amelyek már nem hagyhatók figyelmen kívül, vagy egyszerűen hátrányosak a tőkés profitmaximálási érdekei szempontjából. Ilyenek rendszerint: a vezetés „demokratizálása", a környezetvédelem, a szakszervezet, a kollektív szerződések megkötése, a munkával való elégedettség kérdései stb. A tőkés az ésszerűsítés során megkísérli a kapitalizmus ellentmondásainak enyhítését, a tőke munka feletti uralmának kifinomultabb eszközökkel való gyakorlását, de természetesen ezeket az ellentmondásokat nem oldhatja fel.

A management teoretikusai szerint az irányítás funkciója elkülönül a tulajdonnal való rendelkezéstől: a managerek irányítanak „az egész ország érdekében". A valóság ezzel szemben az, hogy a managerek jól fizetett alkalmazottak, akik vagy máris tőkések, vagy azok lesznek.

Az amerikaiak a vezetés kollektivizálását, mint általában az emberi kapcsolatokat is, üzemgazdasági eredményt biztosító elvnek tekintik. Erre az alapszemléletre utal, hogy az egyik termelésszervezési szakkönyv szerint például a zajtényezővel kapcsolatosan az első szempont: milyen mértékben befolyásolja a munkás termelékenységét és csak másodlagos az, hogy milyen mértékben károsítja a hallást.[15] A behaviorizmus az ember és az állat viselkedését egy szintre helyezi. És már az emberi méltóságot sérti Skinnernek az „operáns determináltság" koncepciója alapján készített modellje, amely azt tűzi ki feladatul, hogy meghatározott viselkedési típusokat kell kifejleszteni a jutalmazások és büntetések segítségével, ugyanúgy, ahogyan a patkányokat a „Skinner-féle dobozban" betanítják arra, hogy egy pedál lenyomásával juthatnak táplálékhoz.

Japán vezetési módszerek

A japán vezetési stílus egyik legfontosabb intézményes eleme az ún. „holtiglani", vagy „életre szóló" alkalmazás rendszere. Ez részben arra kényszeríti a vállalatokat, hogy ésszerűbben és mozgékonyabban használják fel a náluk foglalkoztatott munkaerőt, részben pedig oda vezet, hogy gyakorlatilag nincs káderfluktuáció. A másik fontos elem a munkaszervezet csoportos formája. *A csoporton belül nincs pontos választóvonal a tagok kötelességeit tekintve.* A japán vezetési stílus harmadik alapvető eleme a különös bérezési rendszer. A japán vállalatoknál a bérezés nem egyenes függvénye a konkrétan végzett munkának, hanem a szolgálati éveken, a képzettségen és a cégen belüli státuson alapul. A béreket rendszeresen a szolgálati idő növekedésével emelik, a képzettség emelkedésével, a család növekedésével, vagy hasonló okok alapján. A szorgalomért, hűségért stb. az alapbér 30—50 százalékát kitevő egyszeri kifizetéseket alkalmaznak. Általában inkább a meglevő személyzetre vonatkozóan kutatják a hatékonyabb munka feltételeit és nem a konkrét munka végrehajtásához keresik a megfelelő munkásokat. A minősítésekkel, a személyzet értékelésével majdnem minden vállalat igen alaposan foglalkozik.[16]

[14] Klimov, N.: A „kollektív" vezetés elmélete és gyakorlata a kapitalizmusban. „A mai polgári vezetéselmélet és gyakorlat kritikai elemzése" című nemzetközi konferencia kiadványa, Budapest, 1977. október 25—27. V. kötet, 175—191. l.

[15] Martin Kenneth Starr: Rendszerszemléletű termelésvezetés, termelésszervezés. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1973. 175. l.

[16] Vihanszkij, O.: Az ipari társaságokon belüli japán személyzeti vezetés tapasztalatainak bírálata (a 14. alatt említett kiadvány VI. kötete, 480—509. l.).

Alkalmazzák a „rangrendszer" intézményét, amely a képzettség szintjét, a cégen belüli szolgálat időtartamát, az életkort és az alkalmazott képességeit veszi figyelembe. A „TOYO RAYON" társaságnál például 30 rang van. Az újonnan felvett alkalmazottaknak a három legalacsonyabb rang egyikét adják meg; az előmenetel gyorsasága az alkalmazott egyén képességeitől függ. Vannak előírt minimális szolgálati idők az egyes meghatározott rangok eléréséhez.

Japánban gyakorlatilag lehetetlen középszintű, de még inkább felső szintű vezetővé válni felsőfokú képzettség nélkül. Viszont belső, társasági szakvizsgák letételével pótolható a formális képzettség. Erősen fejlett a szakképzettség növelésének cégen belüli rendszere. Jelenleg minden vezető társaságnak, banknak megvannak a saját továbbképző központjai. Érdekes a munkabérek életkor szerinti aránya: *a japán dolgozó 55 éves korára átlagban a kezdő bér négyszeresét éri el.*

Hasznosítható elvek, módszerek, tapasztalatok

A tőkésállamokban részben a participációra (a dolgozóknak az irányításba vonására) vonatkozó intézkedések, jogszabályok, jelszavak, részben pedig a valóságos fejlődés csupán vázlatos áttekintése alapján is megállapítható, hogy a tőkések és a dolgozók alapvető érdekellentéteire, a teljes együttműködés mindenkori lehetetlenségére: a fő ellentmondásra nem található válasz, megoldás.

A kapitalizmusban a munkások szervezettsége, a tudományos-műszaki haladás, a termelés fejlettsége és sok más tényező folytán a dolgozók igénylik az irányításban való részvételt és igényüknek bizonyos keretek között érvényt is szerezhetnek. E törekvések némely eleme, illetve az ezek alapján született intézkedések és elgondolások egy része, megfelelő elemzéssel alkalmazható a szocialista vállalatvezetésben a vállalati munka eredményességének fokozására, az üzemi demokrácia továbbfejlesztésére.

Prodán Miklós

Termelési struktúra és vállalatnagyság (Dániai tapasztalatok)

Közgazdasági szaksajtónknak jó ideje fontos témája a vállalati koncentráció s annak magyarországi alakulása. Az erről megjelenő közgazdasági írások általában felhívják a figyelmet a centralizációs folyamat, a vállalati összevonások veszélyeire, hátulütőire, s arra, hogy a magyar ipar nagyfokú „túlkoncentráltság"-ban szenved. A gyakorlatban viszont folytatódnak a vállalati összevonások, beolvasztások, és semmi sem történik a struktúra ellenkező, kisvállalati pólusának megerősítésére.

E folyamatban sajátos szerepe van a külföldi tapasztalatok értékelésének. Mint Varga György megállapítja: „A vállalati méret növelését nem egy esetben külföldi, elsősorban tőkés példákra hivatkozva javasolják. A javaslatok többnyire a termelési koncentráció fokából s a versenyképes tömegszerűség megteremtéséből indulnak ki."[1] Az ellenkező előjelű tapasztalatokról már sokkal kevesebb szó esik. Dánia példája ebből a szempontból kifejezetten alkalmas figyelemre méltó tanulságok levonására is.

[1] Varga György: Vállalati nagyság és rugalmas alkalmazkodás. Gazdaság, 1977. 2. sz., 60. l.

A dán vállalati struktúra

A dán statisztika a 6-nál több alkalmazottat foglalkoztató vállalatokat tartja nyilván, ezek száma a dán iparban 1975-ben 6582 volt. Közülük 88 vállalat foglalkoztatottainak száma meghaladta az 500 főt. A vállalatok 89 százaléka (5856) 100 főnél kisebb létszámmal rendelkezett.

A vállalatok nagyság és ágazat szerinti megoszlását az 1. sz. táblázat mutatja.

A legtöbb 500 fő feletti létszámú vállalat — számszerint 42 — a fémfeldolgozó- (gép-) iparban, közülük is 10 a hajógyártásban tevékenykedik. Ami a legnagyobbakat illeti: 1974-ben összesen 5 dán vállalat működött 5000 főnél nagyobb létszámmal.[2] A legnagyobb 12 440 fővel a *Christiani et Nielsen A/S* építőipari vállalat. A második legnagyobb a *Danfoss A/S* gépipari vállalat 11 800 foglalkoztatottal. (Erről később még bővebben lesz szó.) Őket követte az *A/S Burmeister et Wain's* hajóipari vállalkozás (8592), majd a Tuborg és Carlsberg sörgyárak egyesüléséből létrejött 8000 fős *De Forenede Bryggerier A/S*. Szintén 8000 fős az *F. L. Smidt et Co. A/S*, amely főképp építőanyag-ipari gépek és berendezések gyártásával foglalkozik.

A nagyobb vállalatok mellett az ipari tevékenység úgyszólván valamennyi területén találhatók kisvállalatok. Még olyan egészen koncentrált iparágakban is, mint a hajógyár-

[2] *Forrás:* Danmarks 1000 stoerste virksomheder, 1975. (The 1000 largest compenies in Denmark) Teknisk Forlag A/S, 1976. Meg kell jegyezni, hogy mivel az adatközlés önkéntes, néhány vállalat nem közölt létszámot.

1. sz. táblázat

A dán iparvállalatok száma és nagyságcsoportok szerinti megoszlása ipari ágazatonként, 1975-ben (%)

Iparágak	Létszámcsoportok							Összesen
	6—9	10—19	20—49	50—99	100—199	200—499	500 felett	
Élelmiszeripar	112	154	214	125	78	63	13	759
%	15	20	28	17	10	8	2	100
Textil-, ruha- és bőripar	144	253	345	120	50	19	1	932
%	16	27	37	13	5	2	0	100
Fa- és bútoripar	144	281	227	61	21	5	1	740
%	19	38	31	8	3	1	0	100
Papír- és nyomdaipar	187	238	149	65	37	27	10	713
%	26	34	21	9	5	4	1	100
Vegyipar	143	163	155	65	43	28	10	607
%	24	27	25	11	7	5	1	100
Építőanyag-ipar	148	167	137	38	19	8	8	525
%	28	32	26	8	4	1	1	100
Kohászat	14	21	17	11	9	8	2	82
%	17	26	21	13	11	10	2	100
Fémfeldolgozó ipar	305	579	582	251	143	70	42	1972
%	15	29	30	13	7	4	2	100
Egyéb ipar	31	58	49	18	8	—	1	165
%	19	35	30	11	5	—	—	100
Összesen	1276	1933	1889	758	410	228	88	6582
%	21	29	29	11	6	3	1	100

Forrás: Industristatistik, 1975. Danmarks Statistik, Koebenhavn, 1977.

tás vagy a kohászat találunk 20 főnél kisebb létszámú vállalatokat is. Különösen nagy az egészen kis vállalatok aránya a fa- és bútoriparban, a nyomdaiparban és az építőanyagiparban, ezen belül is az ipariporcelán- és betonelemgyártásban.

A dán vállalati struktúra tehát jól reprezentálja a fejlett ipari szerkezet egyik pólusát — az erősen dekoncentrált vállalati struktúrát. Vajon milyen eredményeket képes felmutatni a dán gazdaság ezzel a struktúrával, ilyen kevés nagyvállalattal és a kisvállalatok tömegével?

Mindenekelőtt szögezzük le, hogy Dániában — szakmai körökben, a kormányzatban és az egyszerű emberek körében is — előnyösnek és fenntartandónak tartják ezt a vállalati struktúrát.

Tapasztalatként emlegetik a kisvállalkozásoknak azokat az előnyeit, amelyekre elméleti megfontolások alapján nálunk is szoktak hivatkozni a közgazdászok: a rugalmasságot, az innovációs készséget, a vállalaton belüli személyes kapcsolatokat stb.

A gazdasági valóság alátámasztani látszik ezt az értékelést, 1950 óta a dán ipar termelése megháromszorozódott, a GDP-ben való részesedése 29 százalékról 35,7 százalékra nőtt. Az ipar exporton belüli aránya az 1953. évi 25,9 százalékról 1975-re 67,9 százalékra emelkedett. Nagyjából ugyanebben az időszakban — 1950 és 1973 között — a feldolgozó ipari vállalatok átlagos létszáma 40-ről 61 főre nőtt. A koncentráció tehát az iparosítás leghevesebb szakaszában is viszonylag lassúnak bizonyult.

Hozzá kell ehhez tenni, hogy a dán gazdaságban nem jellemző a kisvállalatok állami, vagy bármilyen társadalmi védelmi vagy anyagi támogatása (amire pedig néhány más nyugat-európai országban van példa).

A dán exportban fontos tényező a kisvállalatok kivitele. 1975-ben a 100-nál kisebb létszámú vállalatok adták a teljes dán ipari kivitel 20 százalékát, az 500 főnél kisebbek pedig csaknem a felét (46,8 százalék). Az ország 10 leginkább exportraorientált vállalata között — amelyek forgalmában a kivitel aránya meghaladta a 96,6 százalékot — a legnagyobbnak a létszáma 428 fő volt, átlagos létszámuk pedig 225 fő. Fontos iparágakban (az élelmiszeriparban, a fa- és bútoriparban) a kisvállalatok exportaránya (összes termelésükön belül) nagyjából azonos a nagyvállalatokéval, a különbségek másutt sem kiugróak. (Lásd a 2. sz. táblázatot.)

A kisvállalatok jövedelmezősége 1975-ben több iparágban (papír- és nyomdaipar, gépipar stb.) jobb volt, mint a nagyvállalatoké. Számos jel arra mutat, hogy a gazdasági válságot a kisvállalati szféra egészében jobban viseli el mint a nagyobb vállalatok. Igaz, a válság a leginkább koncentrált iparágakat (kohászat, hajógyártás) sújtja a legerősebben (Lásd a 3. sz. táblázatot).

Specializáció és adaptivitás

Mindez persze nem jelenti azt, hogy a kisvállalatok a nagyvállalatokkal szemben általában fölényben lennének. Azt azonban bizonyítani látszik, hogy a kisvállalatok a kis országok fejlett ipari struktúrájában megtalálhatják a helyüket, sőt, tevékenységük nélkülözhetetlen a gazdaság kiegyensúlyozott fejlődéséhez. A lényeg — úgy tűnik — nem az, hogy nagy- vagy kisvállalatba szerveződnek-e a termelőerők, hanem az, hogy a vállalatok megtalálják-e a méreteiknek és adottságaiknak megfelelő tevékenységi kört. „Mindenféle nagyságkategóriába tartozó vállalat életképessége a helyesen megválasztott funkcióban és stratégiában rejlik."[3]

A dán gazdaság eredményeinek fontos forrása, hogy vállalatai képesek jól megválasztani és rugalmasan változtatni a *termékstruktúrát*. A vállalatok tevékenységének lényeges jellemzője a *specializáció rendkívül magas foka*. Ez egyaránt vonatkozik a kis- és nagyvállalatokra.

[3] Varga György: I. m. 58. l.

2. sz. táblázat

Exportarány* a dán iparban, ágazati és cégnagyság szerinti bontásban (1975)

Iparágak	Foglalkoztatottak száma						Összesen
	20—49	50—99	100—199	200—499	500—999	1000 felett	
Élelmiszeripar	29,7	27,3	26,3	31,3	22,6	26,9	26,4
Textil-, ruházati és bőripar	27,9	35,0	37,8	46,1			37,5
Fa- és bútoripar	25,4	20,6	25,4	22,7			23,8
Papír- és nyomdaipar	6,7	6,6	8,9	7,2	5,6		6,7
Vegyipar	20,9	30,2	23,3	37,1	46,3		36,4
Építőanyag-ipar	3,9	16,8	27,5	8,6	16,2		14,7
Kohászat	24,4	9,7		40,1			36,8
Gépipar	25,6	33,3	38,2	49,8	52,6	54,6	45,8
Egyéb ipar	31,1	28,3		82,1			62,2
Ipar összesen	23,3	27,6	29,3	32,1	29,3	38,9	31,3

* A forgalom százalékában.

Forrás: Aarlig regnskabssatistik for industri. Danmarks Statistik, Januar 1977.

3. sz. táblázat

A dán cégek nyereségrátája* ágazatok és cégnagyság szerint (1975)

Iparágak	Foglalkoztatottak száma						Összesen
	20—49	50—99	100—199	200—499	500—999	1000 felett	
Élelmiszeripar	6,9	6,7	5,1	7,2	5,0	10,1	6,8
Textil-, ruházati és bőripar	6,8	7,1	6,8	6,8			6,9
Fa- és bútoripar	5,5	5,3	7,9	6,5			6,1
Papír- és nyomdaipar	8,0	6,7	6,5	6,9	3,0		5,5
Vegyipar	7,6	8,6	9,5	5,9	9,6		7,7
Építőanyag-ipar	11,0	9,9	12,1	5,3	11,9		10,9
Kohászat	6,6	5,8		—1,2			0,0
Gépipar	9,1	7,7	7,4	8,2	8,6	6,2	4,4
Egyéb ipar	8,1	9,8		16,8			13,7
Ipar összesen	7,9	7,7	7,4	8,7	8,5	8,7	8,3

* Bruttó nyereség/forgalom.

Forrás: Aarlig regnskabssatistik for industri. Danmarks Statistik, Januar 1977.

A vállalatok kénytelenek alkalmazkodni az ország gazdasági feltételeihez. A dán bérszínvonal magas, hasonlóképpen nagyok a kamatköltségek is. Ezért a dán ipar csak azoknak a termékeknek a piacán lehet versenyképes, ahol a versenyképesség elsősorban nem az áron múlik, hanem a korszerűségen, a minőségen, a megbízhatóságon, a szűkebb körű igényekhez való alkalmazkodáson. Ennek megfelelően, a legsikeresebb dán vállalatok speciális termékek piacán jelennek meg, de ott a legkorszerűbb termékekkel. Arra, hogy a maguk sajátos piacán élre kerüljenek, a nagy- és kisvállalatoknak egyaránt jó lehetőségeik vannak.

Kisvállalat például a különösen gyorsan fejlődő elektronikai iparban a *Danfysik*. Ez az 50 fővel dolgozó vállalat izotóp szeparátorokat készít, s vásárlói között ott van a Max Planck Intézet, a Massachussett-i Technológiai Intézet és a moszkvai Lomonoszov egyetem. Forgalma nem nagy, de piacán a világ legfontosabb cége.

Hasonlóképpen a világ legfontosabb cégei közé tartozik a maga piacán a *Danfoss A/S*, Dánia egyik legnagyobb vállalata. A Danfoss egyszemélyes vállalkozásként indult 1933-ban, amikor Mads Clausen mérnök, otthagyva addigi munkahelyét, kikísérletezett egy, a hűtőszekrényekhez alkalmazható hőmérséklet-szabályozó automatikát, amilyent addig a dán hűtőszekrénygyárak külföldről, főleg az Egyesült Államokból importáltak, s azt saját otthonában kialakított műhelyben gyártani kezdte. Az üzleti siker eredményeként 1953-ban már 1000, 1959-ben 4000 és 1975-ben 11 800 fő dolgozott a Danfoss gyáraiban, irodáiban. Jelenleg a Danfossnak hat országban vannak termelőegységei (köztük Japánban, Indiában és Kanadában), 14 országban leányvállalatai és mintegy 100 országban értékesítési irodái. A Danfoss forgalmának 80—90 százaléka külföldi értékesítés. 18 országban tart fenn szervizszolgálatot. A Danfoss, amelynek termékskálája mintegy 300-féle önműködő szabályozó egységet ölel fel, átlagosan 10-féle variánssal, a világ egyik élenjáró specialistája a hűtő- és fűtőautomatikák gyártásában. Termékei nagy részét a fejlett ipari országokban értékesíti, ahol az automatikus szabályozás és a vele járó kényelem már magától értetődő.

A Danfoss példája igen tanulságos. Dániának ez a legnagyobb gépipari vállalata *nem végterméket, hanem termelési (produktív) szerkezeteket, részegységeket termel.* A dán vállalatoknál a részegységtermelés és a végterméktermelés teljesen egyenrangú szerepet játszik. Felismerték, hogy a részegységeket kedvező feltételekkel tudják termelni és értékesíteni, míg a végtermékek számos csoportjában nem elég nagyok ahhoz, hogy a világ legnagyobb termelőivel a siker reményében felvehessék a versenyt.

Az erős specializáció lehetővé teszi, hogy a maguk piacán kisebb vállalatok is *teljes választékot* tudjanak nyújtani. Termékkörüket úgy választják meg, hogy piaci részesedésük elegendő legyen a versenyképes fellépéshez. A termékkört igazítják a mérethez, nem a méretet a termékkörhöz.

A világpiaci méreteket szem előtt tartó horizontális (végtermékenkénti) specializáció mellett nagyfokú a vertikális (termelési elemenkénti, félkésztermékenkénti) specializáció is.

A specializáció talaján a *vállalatok közti termelési kapcsolatok*, az országon belüli kooperációk rendkivüli gazdagsága jött létre. Ebben az állandóan új elemekkel bővülő vállalatközi kapcsolatrendszerben a kisvállalatok egyáltalán nem egy-egy nagyvállalat kizárólagos „beszállítói". A tipikus az, hogy a kisvállalat az általa gyártott termelési alkatrészből több — nagy és kis — vállalatnak szállít belföldre és külföldre egyaránt, nem pedig egy vállalatnak a függvénye, „bolygóvállalata". Gyakori az is, hogy nagyvállalatok szállítanak rendszeresen részegységeket a speciális végtermékeket gyártó kisvállalatoknak. Például a hőlégtechnikában kiváló 75 fős *Dantherm*, amely termelésének 85 százalékát exportálja, a Danfoss elektronikus vezérlésű hőszabályozóját építi fűtőberendezéseibe, maga pedig a hőtárolókamrát készíti — igaz, azt kifogástalan kivitelben, kiváló minőségű rozsdamentes lemezekből — és az összeszerelést végzi.

A specializáció, a termékprofil gondos megválasztása teszi lehetővé, hogy a kisvállalatok a *fogyasztási cikkek* piacán is sikereket érjenek el. A textilipar — ahol az ötvenes évek végén végrehajtott importliberalizáció nagy megrázkódtatást és a csődök sorozatát okozta — ma, a válságidőszakban is erős iparágnak mutatkozik. Ez elsősorban a kisvállalatok ru-

galmasságának tulajdonítható, amelyek abbahagyva a tömegtermelést a kis szériájú, kiváló minőségű termelésre és a gyors termékváltásra koncentrálnak.

Ugyanez a titka a dán bútoripar sikerének is. Az iparművészeti értékű formatervezés gyors fejlődése és szétsugárzása más iparágakra, nemigen lett volna lehetséges tömegtermelés mellett.

Még jobban megtalálta helyét Dánia egy másik „hongkongi" iparágban, az *elektronikában.* Persze nem azokat a termékeket gyártják, amelyek piacán a távol-keleti országok az alacsony bérszínvonal és az óriási tömegszerűség alapján ma már verhetetlenek, hanem speciális termékeket: orvosi elektromos műszereket, röntgen- és hallókészülékeket, elektronikus számítógépek kiíróberendezéseit, navigációs és radarberendezéseket stb.

Hasonlóképpen jól megválasztott termékre való szakosodás a kiváló minőség és az igények iránti érzékeny figyelem vitte világsikerre a LEGO-cég építőjátékát, amely magas ára ellenére állja a versenyt a lényegesen olcsóbb, „hongkongi" költségszínvonalú tömegjátékokkal.

A dán ipar fontos erénye a *magas fokú adaptivitás.* Gyorsan, rugalmasan reagálnak mind a technika, mind az igények változására. Mindkét tekintetben törekednek az előregondolkodásra. Egy jellemző példa: Dánia egyetlen jelentős cukorgyártó vállalata, az *A/S De Danske Sukkerfabrikker* évekkel ezelőtt leányvállalatot hozott létre, hogy kísérleteket végezzen a cukor kukoricából való kinyerésére enzimek segítségével. Ma ebben a témakörben élen járnak Európában. Mindenhonnan küldik hozzájuk a kukoricamintákat, hogy a dán cég keresse meg számukra a megfelelő enzimet. E szaktanácsadás jelentős devizabevételi forrássá vált. A DDS ezt a kutatási tervet és tevékenységi kört abban a meggyőződésben választotta, hogy a jövő fejlődésének iránya ez lesz, pedig a DDS gyárai répacukrot gyártanak, és Dániának egyáltalán nincs kukoricatermelése.

Nagyfokú adaptivitás jellemzi a kisvállalatokat is. Például a többnyire 20—50 fős textilipari vállalatok néhány nap alatt képesek teljesen kicserélni termékválasztékukat. A gyors technikai alkalmazkodás lehetőségét a legújabb technikájú, automatikus ellenőrző rendszerekkel felszerelt gyártóeszközök megvásárlásával teremtik meg, gyakran hiteleket is igénybe véve e célra. Nagyban segíti az adaptivitást a dán munkások fejlett technikai érzéke, innovációs készsége is.

A kisvállalatokban tág tér nyílik a *technikai kezdeményezések előtt.* Olykor szakmunkás alapít kisvállalatot, mert újításából, ötletéből így nagyobb előnyöket remél, mintha azt eredeti munkahelyén adja el. Az új kisvállalatok vezetőinek többsége (egy széles körű vállalati felmérés szerint 64, illetve 31 százaléka) csak alapfokú vagy technikusi középfokú végzettséggel rendelkezik.[4]

A dán kisvállalati élet persze korántsem idilli. A kisvállalatok elég jelentős hányada évről évre csődbe jut, kénytelen beszüntetni tevékenységét, helyükre azonban új vállalkozások lépnek. A csődök száma a válság évei óta megnőtt, de a kisvállalatok aránya változatlan maradt, sőt kissé még nőtt is: feltehetően a megbukott közepes és nagyobb vállalkozások alkalmazottai közül többen önálló tevékenységbe kezdtek. Az ország gazdasági fejlődése szempontjából a kisvállalati csőd nem más, mint a változó körülményekhez való alkalmazkodás — összgazdasági szinten veszteségekkel alig járó — eszköze. A csőd az egyén számára sem jelent végzetes bukást. Az újrakezdésre, a szakmai tapasztalatok hasznosítására számos lehetőség van. A kezdéshez és újrakezdéshez viszonylag csekély indulótőke is elegendő.

[4] Niels Groes: Finansieringsmoenste i industrien. Akademisk Forlag, Koppenhága, 1973. 195. l.

Néhány meghatározó sajátosság

Felmerül a kérdés: mit mondhat nekünk ma Magyarországon Dánia példája. A társadalmi alapok nagyon eltérőek! Dánia olyan tőkésország, ahol a tőkekoncentráció sohasem volt igazán erős, a kisvállalkozásnak pedig évszázados hagyományai vannak. A kisvállalatok az ötvenes évek végétől a hetvenes évek elejéig felgyorsult iparosítási és struktúraátalakítási folyamatban is megállták helyüket, bizonyítani tudták életképességüket. Magyarországon az iparosítás a második világháború óta a társadalmi tulajdon talaján, a termelőerők nagyarányú centralizációjával összefonódva ment végbe. Az iparpolitika az iparosítás első szakaszában határozottan a koncentrált ipari struktúrát igénylő nehézipari alágazatokat helyezte előtérbe.

A dán gazdaság fejlettségi szintjét tekintve a fejlett tőkésországok között is az élmezőnyben van: egy főre jutó nemzeti termékét (GDP) tekintve a világon a hatodik, Európában — Svájc, Svédország és az NSZK után — a negyedik helyen áll. A mezőgazdaságáról korábban híres ország fő gazdasági alapja ma az ipar. Az ipar részesedése az exportban az 1953. évi 25,9 százalékról 1975-re 67,9 százalékra növekedett.

Számos természeti-gazdasági adottság is eltérő. A dán gazdaságnak fontos devizaforrása a tengeri fuvarozás, egyik vezető iparága a hajógyártás. Az ország földrajzi helyzete kedvező, egyaránt közel van a gazdag nyersanyagpiacokhoz és a fejlett felvevőpiacokhoz. Így Dániát — bár ásványkincsekben még sokkal szegényebb, mint Magyarország (energiahordozója és érce egyáltalán nincs) — a nyersanyagpiacok közelsége és a tengeri szállítás lehetősége viszonylag kedvező áron jó minőségű nyersanyaghoz juttatja.

Az ipari felvevőpiacok közül legjelentősebbek a skandináv országok, köztük is elsősorban Svédország. A svéd iparral való kapcsolatok jelentős mértékben segítik a félkésztermékek, termelési alkatrészek külföldi értékesítését, s ezzel a kisvállalati struktúra életképességét. A fejlett iparú Svédország számára Dánia szinte belföldinek számít. Jelentősek a svéd tőkebefektetések és céghitelek, a svéd és dán vállalatok közti kooperáció igen magas fokú. A svéd autóipar számos részegységgyártó vállalatnak fontos vevője. Igen szorosak a svéd kisvállalatokkal való kapcsolatok is. (A svéd ipar is erősen dekoncentrált, 1974-ben az iparvállalatok 87 százaléka dolgozott 100-nál kisebb létszámmal.) A külső piaci tapasztalatokkal, nyelvi és kereskedelmi-pénzügyi képzettséggel nem rendelkező új kisvállalatok számára a svéd cégekkel való kapcsolat jelenti az „iskolát". (A két ország lakói egymás nyelvét tanulás nélkül is értik.) A Svédországgal való különösen erős ipari kapcsolatoknak, a svéd felvevőpiac nagy szerepének egyébként jelentős része van abban, hogy a dán gazdasági válság a svédhez hasonlóan némi késéssel lépett fel, de súlyossá és elhúzódóvá vált.

Dánia Magyarországnál kisebb ország. Lakóinak száma 5 millió, az ország területe (Grönland nélkül) 43 000 km², a Jütland-félszigetből, 97 lakott és 386 lakatlan szigetből áll. Iparosítása a mezőgazdaság felől indult. Híres mezőgazdasága nem kedvező természeti adottságoknak köszönheti létét — Dánia földje eredendően köves, terméketlen —, hanem évszázados kemény munkának. A kis farmgazdaságok eleinte főképp gabonatermesztéssel foglalkoztak, de amikor az 1870-es években a gabonaárak drámai módon zuhantak, átálltak állattartásra. Hamarosan Európa legfontosabb exportőrei lettek néhány fontos állati eredetű termékből. A kis farmok sikerét kooperatív készségük tette lehetővé: néhány fontos termelési tevékenységet hamarosan szövetkezeti alapon szerveztek meg. Ma az élelmiszeripar tetemes hányadát a farmerek szövetkezeti vállalkozásai tartják kézben. Az így kialakult hagyományos kooperációs készség az ipari vállalatok kapcsolatait is kedvezően befolyásolja.

A dán gazdasági szemlélet erősen

idegenkedik a szubvencióktól. Az 1870 utáni években, amikor a gabonaárak zuhanása lehetetlenné tette a gabonatermelés és -export szubvenciók nélküli folytatását, a legtöbb ország szigorú protekcionista intézkedéseket tett. Dánia ekkor nem a protekcionizmus, illetve a szubvenciók mellett döntött, hanem a termékstruktúra hihetetlenül gyors változtatását hajtotta végre — áttértek az állattartásra, gabonafeleslegeiket takarmányként használva fel. Hasonlóképpen jártak el az ötvenes évek végén az iparban is, amikor a korábbi erős protekcionista korlátok nagy részét lebontották. Kasszandra-jóslatok hangzottak el. A dán ipar azonban nemcsak hogy helyt állt a megélénkült versenyben, de fejlődése lendületesebbé is vált.

Tanulságok

Visszatérve korábbi kérdésünkhöz: a dán ipari struktúra minden eltérő jellegzetesség ellenére — vagy tán éppen ezért — hozzásegít néhány olyan tanulság leszűréséhez, amelynek van jelentősége számunkra is. Kíséreljük meg összefoglalni ezeket:

— A vállalatok világpiaci versenyképessége *nem méreteiken múlik,* hanem azon, hogy mit és hogyan termelnek. Ha a vállalatok olyan termékekkel lépnek piacra, amelyek termelésében specialisták, kiválót, különlegeset tudnak nyújtani, akkor üzleti sikerük szinte bizonyos. A vállalati méret annyiban játszik szerepet, hogy elegendő-e a *kiválasztott termék piacán* a versenyképességhez szükséges részesedés eléréséhez.

— Az *export jelentős, tartós és gazdaságos fokozásához* valamennyi vállalatcsoport részvételére szükség van. A kisvállalatok is jelentős tényezői lehetnek az exportoffenzívának. Nem lehet eredményt elérni oly módon, hogy a növekményt néhány nagyvállalat preferált fejlesztésére alapozzuk.

— A versenyképességnek fontos feltétele a *piacok megcélzása.* Az adottságoknak megfelelő termékstruktúra kialakításához hozzátartozik annak mérlegelése, hogy az adott termék piacán van-e a vállalatnak (méreteinél, fejlettségénél fogva, a termék színvonalát, árfekvését tekintve) keresnivalója, vagy pedig célszerűbb más piacok után nézni. A kiválasztott piac speciális igényeinek gondos figyelembevétele — a termék konstrukciójának kialakításától a csomagolásig — nagymértékben növeli a siker esélyeit. Több piacon egyidejűleg sikeresen értékesíteni csak akkor lehet, ha a piacok követelményei hasonlóak.

— A versenyképesség egy másik feltétele a *technika folyamatos megújítása.* A mai magyar vállalati struktúrában a nagyvállalatok fejlesztése elszívja az eszközöket a kisebb vállalatok technikai megújítása elől. (A nyereségből képződő fejlesztési eszközök ehhez sem a nagy-, sem a kisvállalatoknál nem elegendőek.) Ha a kisvállalatok jobb lehetőséget kapnának fejlesztési eszközök szerzésére, számtalan rugalmas kisebb akció végrehajtására, ezzel gyors, hatékony és összességében nem elhanyagolható javulást lehetne elérni egész iparunk versenyképességében. Emellett — mint a dán példa is mutatja — ily módon a természetes szelekció talaján versenyképes nagyobb vállalkozások kiválasztódásához is kedvező feltételek teremthetők.

— Fontos része a műszaki fejlődésnek a *kezdeményezőkészség* felszabadítása, ide értve a kisvállalatok alapításának lehetőségét is. Magyarországon eddig nem éltek ezzel a lehetőséggel, legfeljebb — a legkisebb méretű — magánkisipari tevékenységre adnak ki engedélyeket. Pedig a társadalmi tulajdon egyáltalán nem zárja ki, hogy jó javaslatok alapján bizonyos termék (termékkör) kifejlesztésére új kisvállalatok alakulhassanak. Ez közelebb vinne a „nehéz emberek" problémáinak megoldásához, hasznosítani lehetne sok olyan alkotó energiát, amely ma tér hiányában veszendőbe megy.

— A korszerű ipar hatékony működésének fontos feltétele a *vállala-*

tok közötti kapcsolatok gazdagsága. Ennek hiányát sínyli meg talán legerősebben a magyar ipar. Létrehozása — sok más tényező mellett — a vállalati struktúrával szemben is támaszt követelményeket. A mai magyar vállalati struktúra nem kedvez a vállalatok közötti kölcsönös együttműködés kialakulásának. A kooperációs kapcsolatoktól mind a kis-, mind a nagyvállalatok idegenkednek. Ha ugyanis a „bedolgozónak" nincs alternatívája az általa gyártott részegység, illetve félkésztermék értékesítésében, a „vásárlónak", „fővállalkozónak" pedig a megvásárlásában, akkor a függőség olyan foka jön létre, amely mindkét félnek elviselhetetlen. Az a csekély számú kisvállalat, amely viszonylag korszerű termelésre képes, számos más lehetőséggel is rendelkezik, ezért általában hatalmi szóval kell beterelni a kooperációba, ahonnan gyakran kibújni igyekszik, cserbenhagyva a nagyvállalatot. Ha — egyebek között a kisvállalatok számának gyarapításával — a nagy- és kisvállalatoknak egyaránt tágabb lehetőségei lennének piacaik — vevőik és szállítóik — megválasztásában, az így kialakuló kapcsolatok szilárdságában, megbízhatóságában is jobban lehetne bízni.

— A vállalati struktúra változatossága, a kisvállalatok széles köre fontos feltétele a *kereslethez való igazodásnak.* A kisvállalatok vezető szerepet játszanak olyan termékek piacán, amelyeknek a kereslete összegében nem jelentős. A nagyvállalatok e kis volumenű termékek folyamatos termelésére és korszerűsítésére nem helyezhetnek akkora súlyt, mint a nagy volumenű fő termékeikre. Így e „kisebb" termékek — minden jószándék ellenére — gyakran el-eltűnnek a piacról, konzerválódik a termék és a technológia, miközben a gyártás egyre terhesebbé válik a nagyvállalatok számára. Ez az egyik oka annak is, miért érzik a magyar vállalatok olyan hallatlanul szélesnek termékeik spektrumát.[5] Pedig a fő baj nem az, hogy iparunk termékspektruma széles, hanem inkább az, hogy vállalataink nem a méreteikhez illő termékkört termelik. Ha a vállalatok nagysága igazodna a termékpiacok nagyságához, akkor a mostaninál sokkal több termék lehetne *a maga termelőjének fő terméke,* s így a termelők mind a termék, mind a termelés műszaki fejlesztésére nagyobb gondot fordítanának.

Schweitzer Iván

[5] V. ö. Schweitzer Iván: Választék és vállalatnagyság. Figyelő, 1978. március 22. (12. sz).

A kanadai mezőgazdaság 1977. évi teljesítménye

A kanadai mezőgazdaság a világ egyik legsokszínűbb mezőgazdasága. Az ország hatalmas területéből 70 millió hektár a mezőgazdasági terület, s ebből 40 millió hektárt intenzíven művelnek. Csak a javított talajú terület nagysága nagyobb, mint egész Japán területe, holott ez utóbbi ország népessége csaknem ötször annyi, mint Kanadáé. Mégis, gyakorlatilag egyetlen mezőgazdasági üzem sincs 500 km-nél távolabb a déli határtól. Az éghajlat is, a talajadottságok is az ország különböző területein nagyon differenciáltak. A prérin a kevés csapadék és a szélsőséges hőmérséklet a jellemző, a tengermenti területeken pedig viszonylag enyhe éghajlat mellett sok eső esik. A prérin azonban a kevés csapadék igen kedvező időpontban érkezik. Érdekes összehasonlításokra nyújt lehetőséget néhány jellemző hónap átlaghőmérséklete Budapesten, Montrealban és Torontóban. (A három város gyakorlatilag ugyanazon a szélességi fokon fekszik.)(Lásd az 1. sz. táblázatot.)

Gyakorlatilag minden szövetségi államban folyik mezőgazdasági tevékenység, de az összes megművelt

1. sz. táblázat

Nappali és éjszakai középhőmérséklet

Város	Január	Április	Július	Október
Budapest	1/— 4	17/6	28/16	16/7
Montreal	—9/—16	10/1	26/16	12/4
Torontó	—1/— 9	10/1	26/15	13/4

Forrás: Swissair Handbook. 1977.

földterület 79 százaléka a prérin található. 1974-ben a teljes mezőgazdasági jövedelem 3400 millió dollárra rúgott, amelyből a Brit Kolumbia 163 millió dollár, a Préri államai 2224 millió, Ontario 541 millió, Quebec 344 millió és a tengermenti területek 128 millió dollár mezőgazdasági jövedelmet értek el. Az összes mezőgazdasági állóeszközérték 1974-ben 36 milliárd dollár volt.

Az ország legfontosabb exportterménye a búza és az olajosmagvak amelyek együttesen az export értékének 62 százalékát adják.[1] Jelentős a zöldség- és gyümölcstermesztés is. Mintegy 25 gyümölcsfajta van köztermesztésben, alma, csonthéjasok és bogyós gyümölcsűek. A déli határszélen a szőlő is megterem.

A szántóföldi zöldségek közül inkább csak a rövid tenyészidejűeket termelik; New Brunswick vagy Prince Edward Island területén csak a burgonya terem.

Az egy főre jutó gyümölcsfogyasztás meghaladja a 117 kg-ot. Egy kanadai 56,3 kg friss gyümölcsöt, 1,2 kg mélyhűtöttet, 25,8 kg konzervet, 4,6 kg szárítottat és 28,5 kg (!) gyümölcslét fogyaszt. A burgonyát és a gombát is beszámítva az egy főre jutó zöldség- és gyümölcsfogyasztás eléri a 244,99 kg-ot.

A fejlett növénytermesztés mellé természetesen felzárkózott az állattenyésztési ipar is. A későbbiekben még részletesen szólunk róla.

Az egy főre jutó húsfogyasztás 75 kg, ezen belül viszonylag magas a marhahús aránya, s stagnál vagy alig emelkedik a sertéshús aránya.[2]

Jelentős mezőgazdasági ágazat a prémes állatok tenyésztése, amelynek éves termelési értéke meghaladja a 20 millió dollárt, továbbá a halászat 278 millió dollár termelési értékkel és természetesen az erdőgazdaság. Kanadában 320 megahektárnyi területet jó minőségű, tűlevelű erdő borít. Az ország kitermelhető favagyonát mintegy 194 milliárd m^3-re becsülik. E három ágazat óriási, az ország határain messze túlnyúló jelentőségű iparokat lát el nyersanyaggal, munkások tízezreit foglalkoztatja, ágazati kapcsolatain keresztül pedig az egész kanadai gazdaságra jelentős hatással van.

A mezőgazdasági termelés fejlett gépiparra és vegyiparra, valamint kutatásra támaszkodik. Szoros kapcsolatai vannak a déli szomszéd, az Egyesült Államok piacával.

Tekintsük át most a kanadai élelmiszerpiac legfontosabb területeit és vizsgáljuk meg az elmúlt év legfontosabb jelenségeit.

Gabona és olajosmagvak

A világ búzakészletei 1976—1977-ben rekordszintet, 472,8 millió tonnát értek el. A világpiacon bizonyos átrendeződés is végbement; 1976—77-ben a búza világpiac 42, 22, 13,9 és 9,2 százalékban oszlott meg a négy

[1] Statistics Canada: Canada Handbook, Ottawa 1977.

[2] Statistics Canada: Canada Handbook. Ottawa 1977.

legnagyobb búzaexportőr, az Egyesült Államok, Kanada, Ausztrália és Argentína között. Kanada részesedése az egy évvel korábbinál csaknem 4 százalékkal nagyobb volt.[3]

A világ 1977. évi búzatermése a tervezettnél ugyan mintegy 30 millió tonnával kevesebb (380—382 millió tonna) lett, de a magas áthúzódó készletek miatt az árak nyomottak maradtak.

Kanada 1976—77-ben 13,5 millió tonna búzát és lisztet exportált a 18,5 millió tonna megtermelt mennyiségből, ami egyébként jóval alatta maradt az előző termésnek. Tény, hogy az időjárás rendkívüli problémák elé állította a búzatermelőket. A prérin száraz tavasz volt, amit azonban borús nyár és esős ősz követett. Október közepéig gyakorlatilag alig állt el az eső. Ennek következtében nemcsak a termés lett kevesebb, hanem annak minősége is gyöngébb lett.

Az exportált búza 30,6 százaléka a fejlett tőkésországokba került. A szocialista országok vásárolják meg mintegy 51 százalékát, és a fejlődő országokra valamivel több mint 16 százalék jut. 1965—66-ban a fejlett tőkésországokra még 41 százalék jutott, de a szocialista export már akkor is hasonló arányú volt.[4]

Korai még megítélni az 1978—79-es esztendő kilátásait. Az északi féltekén a vetések általában jól sikerültek és jelentős áthúzódó készletek maradtak meg. Az Egyesült Államok igyekszik az elmúlt bő esztendőkben felfutott búzatermelést lejjebb szorítani. A szakemberek alacsony kiegyenlített és csak lassan emelkedő búzaárakat várnak.

A kukorica Kanadában korántsem olyan jelentős növény, mint az Egyesült Államokban, ahol a világ kukoricatermelésének 47 százaléka terem meg (Kanadában kb. 1,1 százaléka). Kanada szemeskukorica-termése az előző évihez képest várhatóan 100 ezer tonnával kevesebb lesz, mintegy 3,6 millió tonnára esik. A szemeskukorica vetésterülete az elmúlt évek alatt állandóan bővült és 1977—78-ban mintegy 710 ezer hektárra emelkedik. Ehhez járul a silókukorica 421 ezer hektár területe 13,7 millió tonna termeléssel.

Az 1976—77-ben viszonylag alacsonyak voltak az olajosmag-készletek. Ismeretes, hogy 1976-ban az Egyesült Államok visszafogta szójababtermelését. Kínában és Délkelet-Ázsiában is szárazság volt. Brazíliában exportkorlátozásokat vezettek be. Hogy az árak mégsem emelkedtek túlságosan, annak végül is csak az volt az oka, hogy az 1977-es amerikai termést már jó előre — és helyesen — magasnak becsülték, a nagy takarmánygabona-készletek és a végül mégis csak meginduló brazil szójaszállítmányok pedig mérséklődő hatást fejtettek ki a piacra.

A kanadai szójaexport — 330 ezer tonnás termés mellett — 1976—77-ben 12 százalékkal nőtt és meghaladta a 40 ezer tonnát.

A szójánál lényegesen fontosabb repcéből 1,88 millió tonnás termést takarítottak be, amelynek a hazai szükségletet meghaladó része természetesen exportra került. 1977-ben a repce termőterülete az országban csaknem a duplájára nőtt. A kanadai növénynemesítők a repce nemesítésében egyébként jelentős sikert értek el: a repcemag eurokasav-tartalmát szinte teljesen megszüntették. Jelenleg a repcedara mérgező anyag (glukozidák) tartalmának megszüntetésével foglalkoznak. Az eredmények biztatóak. Ez azt jelentheti, hogy a kanadai repceolaj és repcedara néhány év múlva teljesen versenyképes lesz az Egyesült Államok szójadarájával és szójaolajával.

Az 1977. évi termés azonban aligha teszi majd lehetővé a múlt évi szép eredmények elérését. Az időjárás viszontagságai miatt a termés valószínűleg nem haladja meg az 1,6 millió tonnát.

Dinamikusan növekedett a napraforgó termőterülete is, 1977-ben az

[3] Market Commentary — Grains and Oilseeds. December 1977. (Agriculture Canada, Ottawa 1977.)

[4] Market Commentary — Grains and Oilseeds. December 1977. (Agriculture Canada, Ottawa 1977.)

1976. évihez képest csaknem háromszor akkora területen termesztették ezt a fontos olajnövényt. 1977-ben becslések szerint a termés meghaladja a 70 ezer tonnát.

1978-ra az olajosmagvak termesztéséből származó jövedelem további növekedésére számítanak, ezért a napraforgó területe újabb 25 százalékkal nőhet. Hozzájárulnak ehhez a repce változatlanul jó kilátásai; számolnak ugyan az európai kereslet csökkenésével, de az ugyancsak csökkenő árfolyamú kanadai dollár valószínűleg a kanadai reláció felé tereli majd azt.

Állattenyésztés

Az állattenyésztés ágazatai különbözőképpen alakultak az 1977. évben. A sertéstenyésztés, vele együtt a sertéshústermelés növekvő tendenciát mutat. Az ország a sertésciklus felfelé ívelő ágában halad. A hivatalosan regisztrált sertésvágások száma 1977-ben 9 százalékkal haladta meg az előző év számadatait.[5] Érdekes ellentmondásképp, a sertésfelvásárlási árak mégis a múlt évi alatt maradtak. Noha a sertésállomány meghaladja a 6,5 millió darabot, Kanada ennek ellenére nettó importőr. 1978-ban a sertéstenyésztés változatlanul intenzíven fejlődik, főként a viszonylag alacsony takarmánygabona-árak következtében. Igaz, hogy az 1976-os ciklus-mélypont sok sertéstenyésztőt kiszorított az üzletből, és jelentősen megnőtt a nagyméretű vállalkozások aránya, amelyek csak hosszabb távon reagálnak a takarmánypiac változásaira, de a takarmányár és a tenyésztési kedv közti összefüggés rájuk is érvényes marad.

Statisztikusok megfigyelték azt is, hogy az alacsony takarmányárak a kocaállomány növekedését vonják maguk után, ami végső soron az állomány növekedésének igazi biztosítéka. A déli szomszéd sertéstenyésztése nyilván hasonló tendenciák hatása alatt áll, amit az is bizonyít, hogy a két ciklus ugyanabban a fázisban van, egyebeesik a maximuma és a minimuma, bár az amerikai görbe a nagyobb állatállomány következtében nagyobb szélsőségek között mozog.

A kanadai sertésállomány a ciklus csúcspontján (1971-ben) 8,1 millió darab volt, a mélyponton (1976-ban) 5,8 millióra csökkent. Időközben az egy farmon tartott sertésállomány átlaglétszáma 66-ról 91-re nőtt.

A kanadai szarvasmarha-állomány jelenleg csökkenőben van, annak ellenére, hogy a kormány az elmúlt években egy sor agrárpolitikai intézkedéssel igyekezett támogatni ezt az ágazatot. A húshasznú szarvasmarhatartás jövedelmezőségét alacsonynak tartják a farmerek, ennek megfelelően a tenyésztési kedv is lanyha. A mezőgazdasági minisztérium egyik hivatalos kiadványa nemrégen nyilvánosságra hozta, hogy a szarvasmarha-állomány 1976/77-ben 9 százalékkal csökkent, a tejelő tehénlétszám viszont csak 1 százalékkal (az állomány 1 935 000 db), ami a tejtermelő ágazat valamelyest jobb jövedelmezőségét jelzi. Az ország tejtermelése 1977-ben elérte a 7 700 000 tonnát. (Lásd a 2. sz. táblázatot.)

A sertéstenyésztés kapcsán már említett koncentrálódási folyamat még inkább észrevehető a tejtermelésben, hiszen az elmúlt években a tejtermelő farmok száma csökkent, de a tejelő létszám alig változott. Ez nyilván csak úgy képzelhető el, ha az átlagos állományi létszám hasonló ütemben növekszik.

Számítások szerint a megtermelt tej mintegy 93 százaléka felvásárlásra, majd ipari feldolgozásra került. Az országban az előző évihez képest 34 százalékkal nőtt a tejipar termelése. A tejtermelő ágazat minden fejlett országhoz hasonlóan, Kanadában is támogatásra és piacszabályozásra szorul. A szövetségi kormány különleges árat alkalmaz: a tejtermelő a normál szabadpiaci áron felül egy árkiegészítést is kap, melyet az átlagos termelési költségekből, a fogyasztói árindexből és még néhány adatból

[5] Market Commentary — Animals and Animal Products (Agriculture Canada. Ottawa, 1977.)

2. sz. táblázat

A farmok számának alakulása a tehénlétszám függvényében

Tehénlétszám	Farmok száma		
	1966	1971	1976
1— 7	103 446	61 570	33 015
8—17	65 535	33 140	13 466
18—32	38 636	31 148	21 320
33—47	10 002	12 953	13 616
48—62	2 786	4 166	5 787
63—92	1 115	1 774	3 020
93—	330	567	1 037
Összesen:	221 850	145 318	91 261

Forrás: Market Commentary—Animals and Animal Products (Agriculture Canada. Ottawa, 1977.)

számítanak ki. A piacszabályozás a CDC — a Kanadai Tejforgalmazási Bizottság — feladata. (A CDC a tejtermelők és a helyi kormányok képviselőiből álló szerv.) Az 1977—78-as esztendő legnagyobb hatású piaci műveletének a tejzsír-lecserélési programot tartják, amelynek keretében a CDC jelentős mennyiségű teljes kondenztejet és tejport exportál és importból szerzi be — tegyük hozzá: a rendkívül alacsony világpiaci áron — az ily módon szükségessé váló vajat.

Kanadában növekvő jelentőségű a juhtenyésztés. A juhot jóformán csak belterjesen, intenzív körülmények között lehet tartani a vadállatveszély (farkas, prérikutya) miatt. Számos kutatási intézmény foglalkozik a sokat ígérő témával és nem is eredménytelenül. A cél az, hogy a baromfitermelésben már megvalósult feszes programozást sikerüljön meghonosítani a bárányhús termelésében is. (Helyi szóhasználattal — „báránykeltetési rendszerre törekszenek".)

A Statisztikai Hivatal jelentése szerint 1977. július 1-én a juhállomány létszáma 532 500. A hús ára emelkedik, a gabonaárak viszont relatíve alacsonyak. E két tényező folytán 1978-ban az állomány növekedésére számítanak. Kanada ugyanakkor jelentős gyapjúimportra szorul, amelyet főleg az Egyesült Királyságtól szerez be.

Változatlanul csak mérsékelt ütemben nő a baromfitermelés, exportja nem túl jelentős. Kanadában úgy ítélik meg, hogy az ágazat ma már megköveteli egy piacszabályozási jogosítványokkal felruházott marketing bizottság létrehozását, amelynek legsürgősebb feladata az árak lassú, de kitartó süllyedésének megállítása lenne. A viszonylag alacsony sertés- és marhahúsárak a kereslet egy részét valószínűleg 1978-ban is elvonják a baromfihús-fogyasztás elől.

Zöldség és gyümölcs

A kanadai gyümölcstermés 1977-ben némileg meghaladta az 1976. évit, és nagyjából az 1970—74-es évek átlaga körül alakult. Szőlőből azonban mintegy 24 százalékkal kevesebbet szüreteltek az előző évinél.[6] Az árak nem sokkal emelkedtek az elmúlt évi árszínvonal fölé. Stabilizációs programokkal szabályozták a meggy, a cseresznye, az őszibarack, a szilva, a körte és szőlő piacát.

Az almatermésről érdekes adatokat publikált a kanadai Statisztikai Hivatal. Eszerint az északi féltekén 1977 általában a gyenge almatermés éve volt, mert az összesített termés

[6] Market Commentary — Horticulture and Special Crops. (Agriculture Canada. Ottawa 1977.)

az előző évinek csak 87,9 százalékát érte el. Ezen belül Európa csak 80,4 százalékot takarított be, igaz, hogy nagyon jelentős termőhelyi ingadozásokkal, Kanada szinte hajszálpontosan hozta az előző évi szintet.

Több kertészeti termék esetében — helyszíni tapasztalatok alapján — intenzív reklámkampány folyik a hazai termék mellett (kanadai almát a kanadaiaknak stb.).

A csonthéjas gyümölcsök összesített termése 1977-ben 172 000 tonnát tett ki, 21 százalékkal meghaladva az 1976-os szintet, de 7 százalékkal elmaradva az 1970—74-es esztendők átlagától. Az import is 18 százalékkal meghaladta az előző évi értéket és úgy becsülik, hogy továbbra is nőni fog, annak ellenére, hogy a kanadai dollár értékcsökkenése ezzel ellenkező irányban hat.

A zöldségtermesztésben figyelemre méltó a meglehetősen gyenge burgonyatermés, ami ugyan nagyon jónak ígérkezett a termésbecslések alapján, de a rendkívül nedves ősz okozta betakarítási nehézségek java részét tönkretették. Az import máris 105 százalékkal magasabb az ötéves átlagnál, igaz, hogy a jó amerikai termés ezt bőven fedezni képes.

A mezőgazdasági beruházási javak piaca

1977-ben a kanadai farmerek mintegy 900 millió dollárt költöttek gépek és berendezések vásárlására, 13 százalékkal kevesebbet, mint 1976-ban. Ez a visszaesés leginkább annak tudható be, hogy az alacsony gabonaárak visszatartották a Préri gazdaságait az újabb beruházásoktól. A gépárak eközben több mint 7 százalékkal emelkedtek.[7]

A kanadai mezőgazdaságban felhasznált gépek 85 százaléka importból, zömében az Egyesült Államokból származik. Érezhető volt az amerikai acél-, gumi-, műanyag- és üzemanyagárak emelkedése, különösen az év azon hónapjaiban, amikor a kanadai dollár erősen az amerikai alá értékelődött. 1978-ra a gépforgalmazás újabb csökkenését jósolják — összességében kb. 865 millió dollárra —, amelyen belül várhatóan növekszik a pótalkatrészek aránya és csökken az új berendezéseké.

A gépellátás kapcsán érdemes megemlíteni egy érdekes kanadai jogszabályt, a mezőgéptörvényt.

Az elmúlt években valamennyi szövetségi államban napirendre került a garanciális rendelkezések felülvizsgálata. Ennek keretében a jelentős mezőgazdasági tevékenységgel rendelkező államok; Ontario és elsősorban Manitoba éltek az alkalommal és az alapvető mezőgazdasági termelőeszközökre vonatkozó garanciális előírásokat újonnan szabályozták, gyakorlatilag alaposan megszigorították. Az 1976. július 28-án kiadott manitobai mezőgéptörvény a Farm Machinery and Equipment Act meglehetősen szigorú rendelkezéseinek bevallott célja, hogy a mezőgazdasági gépeket és berendezéseket gyártó vállalatokat tisztességes pótalkatrész-ellátásra kényszerítse. (Kanadában viszonylag rövid idő áll rendelkezésre a termés betakarítására. Ha az alkatrészellátás akadozik, ez az alkatrészek árával össze nem mérhető nagyságú károkat okozhat. Ilyen esetekben egy európai rendszerű késedelmi kötbér haszontalan és eredménytelen.) A pótalkatrész kérdésen kívül másik alapvető célja a szállítási fegyelem megszilárdítása.

A törvény a gépkereskedőt kötelezi arra, hogy az eladott gépek tartalékalkatrész-ellátásáról 10 éven át gondoskodjék és a vevő felszólítására a szükségessé vált pótalkatrészt 14 napon belül szállítsa le, hacsak ebben rajta kívül álló okok (sztrájk, elemi csapások stb.) nem akadályozzák. Noha Kanadában a mezőgépek szabadáras termékek, az alkatrészek ára maximalizált, igaz, hogy sajátos módon: a kereskedő a maga által korábban hivatalosan letétbe helyezett árjegyzék árait sürgősségre hivatkozva nem lépheti túl. A lista elkészítésére minden kereskedőt kötelez-

[7] Market Commentary — Farm inputs. (Agriculture Canada 1977.)

nek. A törvényhozók így remélik meggátolni, hogy a gépkereskedők visszaéljenek egyes farmerek szorult helyzetével, akiknek alapvető fontosságú gépe romolhat el akkor, amikor a legnagyobb szükség van rá. Néhány gép esetében az átlagosnál szorosabb megkötések vannak: vetőgép, kaszálógép, rendrearatógép és kombájn, valamint fejőgépekhez pótalkatrészigényt a szállító telephelyén 7 és 23 óra közt bármikor (vasárnap kivételével) be lehet nyújtani. A tárgyi feltételeket (ügyelet) a gép eladója köteles biztosítani.

Ha az említett gépek meghibásodása a szezon idején következik be, a kereskedő 72 órán belül szállítani köteles a gép üzembe helyezéséhez szükséges pótalkatrészt.

Ha a kereskedő 72 órán belül nem képes a hiba elhárításához szükséges alkatrészt előteremteni, a vásárló követelheti, hogy a meghibásodottal azonos teljesítményű gépet bocsásson a rendelkezésére. Ezért az általánosan elfogadott kölcsönzési díjnak csak a felét köteles fizetni.

A törvény néhány paragrafusa a *szerződéses fegyelem* erősítését hivatott előmozdítani. Itt is abból indultak ki, hogy a megrendelőt nagy kár érheti, ha a kereskedő vagy a gépgyár határidőre nem szállít. Ha a szállító nem tud határidőre szállítani, azt 5 nappal előbb közölnie kell. A megrendelőnek ilyenkor jogában áll a szerződést felbontani, feltéve, ha a szállító nem tud felajánlani a megrendelthez hasonló teljesítményű gépet, vagy nem hajlandó olyan összeget fizetni, amiért a megrendelő hasonló teljesítményű gépet kölcsönözhet. Hasonlóképpen, ha a leszállított gép teljesítménye nem megfelelő, a megrendelő felszólítására a szállító 7 munkanapon belül köteles a gépet olyan állapotba hozni, hogy az kielégítően működjék.

A kínálat túlsúlya jellemezte a *műtrágyák* és a mezőgazdasági kemikáliák piacát.

1977-ben 13 nitrogén-műtrágyagyár működött Kanadában, kilenc a nyugati országrészben, négy keleten. Összesített kapacitásuk meghaladja a 2,2 millió tonnát. Az ország 10 foszforműtrágya-gyárral rendelkezik, 930 ezer tonna foszforsav termelésére alkalmas kapacitással. Az 1976—77-es szezonban mintegy 1,5 millió tonna műtrágyát szórtak ki.

A műtrágyaárak az előző évhez képest átlagosan 7 százalékkal csökkentek, ami részben a növekvő hazai termelésnek, az amerikai foszforműtrágya-behozatal bővülésének, részben azonban a gyenge gabonaáraknak tudható be. A már belépett kapacitások bőven fedezik a hazai igényeket.

A növényvédőszerek árszínvonala az elmúlt évben igaz, hogy nem csökkent, de nem is nőtt jelentősen. Az országban 153 millió dollár értékű szer fogyott, amelynek 80 százalékát az Egyesült Államokból importálták.

A mezőgazdaságban felhasznált anyagok kapcsán meg kell említeni az energiahordozók árváltozásait, amelyet az energiaimportőr Kanadában mindig is nagy figyelemmel kísértek. 1977-ben a benzin és a kőolajtermékek ára 10—11 százalékkal nőtt, a villamos energiáé — amelyből az előző évinél 9 százalékkal többet fogyasztottak — 16 százalékkal.

Az elmúlt években fokozott erőfeszítések történtek a takarékosabb energiafelhasználásra. Változatlanul folyik a „szigetelési" program, amelynek keretében a lakóházak utólagos hőszigetelését állami támogatásban részesítik. A farmok számának csökkenése, a technológiai gépek fajlagos teljesítményének növelése is ebben az irányban hat. A Diesel-motorral hajtott gépek és berendezések további terjedésével is számolnak. Ez utóbbi hatásfoka lényegesen jobb, mint a benzinmotoré, bár maga a szerkezet, és annak karbantartása drágább, fejlettebb szervizrendszert igényel, ami azonban javarészt adva van.

A mezőgazdasági munkaerőhelyzet

1976-ban a kanadai mezőgazdaságban 472 ezer ember kereste kenyerét. Ezek közül mintegy 150 ezer alkalmazott dolgozott bérmunkában, a

fennmaradó rész a farmerek és családtagjaik közül került ki. A mezőgazdasági munkabérek az 1977-es év folyamán kb. 11 százalékkal emelkedtek.

A farmerek korösszetétele általában — ha nagyon áttételesen is — tükrözi egy ország mezőgazdaságában végbemenő jelentősebb folyamatokat. 1966 és 1971 között 152 ezer farmer hagyott fel a gazdálkodással és 88 ezer kezdte el azt. Az 1971-ben aktív farmerek mintegy negyedrésze 1966 óta kezdte el működését. Az újonnan belépők kétharmada a 25 és 54 éves korhatárú. Szinte meglepő módon az 1971-ben aktív farmerek 20,3 százaléka 70 éves, vagy annál idősebb volt. Az 1966-ban még aktív farmerek 35,4 százaléka 1971-ben már nem volt az.

Az új gazdáknak csaknem fele valamilyen farmon kívüli tevékenységet is folytatott. Az új farmerek egyharmada 1971-ben, az akkori részleges mezőgazdasági népszámláláson kevesebb, mint 1200 dollár mezőgazdaságból származó jövedelmet vallott be. A gazdálkodással felhagyó farmerek fele 2500 dollár alatti mezőgazdasági jövedelemről adott számot.[8]

A mezőgazdasági munkaerőhelyzet tehát azt a tendenciát tükrözi, hogy a vállalkozások száma csökken, méretük, tőkeerejük és szakosítottságuk foka pedig növekvőben van.

A kanadai mezőgazdasági minisztérium tevékenysége

Az 1867 óta működő Mezőgazdasági Minisztérium 7 igazgatóságából (magyar szóhasználattal — főosztályból) áll.

A Közgazdasági Igazgatóság a termelés gazdasági környezetét alakítja, termelésfejlesztési programokat és szabályozókat dolgoz ki. Az Állategészségügyi Igazgatóság — nevének megfelelően — az állatbetegségek felderítésével, megelőzésével és leküzdésével foglalkozik. Az igazgatósághoz tartozik a húsfelügyelet és az állategészségügyi kutatás is. A Termelési és Marketing Igazgatóság látja el a kereskedelem szabályozásának feladatát, a növényvédelmi és agrokémiai feladatokat, valamint felügyeli a mezőgazdasági beruházási javak piacát. Az Élelmiszertermelő Rendszerek Igazgatósága szervezi és koordinálja az élelmiszertermelő iparok működését, a Kutatási Igazgatóság 30 kutatási intézmény felügyeletét látja el, összehangolja a mezőgazdasági termékek termelését, védelmét és hasznosítását célzó kutatásokat. A Pénzügyi és a Személyzeti Igazgatóságok pedig az említett szervezetek működtetéséhez szükséges személyi és tárgyi feltételeket biztosítják. A Kanadai Gabonatanács az Igazgatóságok mellett és azokhoz hasonlóan a mezőgazdasági miniszter helyettesének van alárendelve. A miniszter politikusi teendőin és a minisztérium vezetésén kívül még 6 piacszabályozási intézmény közvetlen felügyeletét is ellátja.

A mai adminisztráció fontosabb törvényalkotásai közül megemlítendő az 1975-ben elfogadott Állategészségügyi Törvény, a második évébe lépő DREAM-program és a Mezőgazdasági Árstabilizációs törvény.

Az elsőt Kanadában a világ legprogresszívebb Állategészségügyi szabályozásának tekintik. Kiterjedt kártérítési rendszerével gyakorlatilag az állami állategészségügyi intézkedések támogatásában teszi érdekeltté a termelőket.

A hangzatos nevű DREAM[9] évi 1 millió dolláros költségvetéséből új mezőgépfejlesztéseket finanszíroznak. Az összegből gyárak, kutatóintézetek és magánszemélyek is részesülhetnek. Emlegetik például, hogy a program egyik legsikerültebb szülötte egy kisméretű paradicsomkombájn, egy farmer konstrukciója volt.

A mezőgazdasági árstabilizációs törvény garantálja, hogy néhány alapvető termék felvásárlási ára mindig elérje legalább az elmúlt öt év átlagának 90 százalékát. (Ezek a

[8] Statistics Canada. 1976. Census of Agriculture. 96—856. kötet 13. táblázat.

[9] DREAM = A mezőgazdaság gépesítésének fejlesztési, kutatási és értékelési programja.

termékek: a marha, sertés- és birkahús, tej és tejszín, kukorica, szója, zab és árpa.) A minisztérium évi 1 millió dolláral támogatja az új fajták nemesítését.

Az ottawai mezőgazdasági minisztérium tehát viszonylag intenzíven beleavatkozik az élelmiszerpiac ügyeibe. Alapvető céljait E. F. Whelan miniszter egy beszédében nemrég így fogalmazta meg: „A hatékonyságot akarjuk növelni. A termelékenységet akarjuk növelni. A világpiac követelményeihez akarunk alkalmazkodni. Olyan földhasználati törvényeket akarunk hozni, hogy a farmerek legjobb földjeiket biztonságban tudhassák a városfejlesztőktől. Egy szóval mindent meg akarunk tenni, hogy a mai farmereket és gyermekeiket, a holnap farmereit meggyőzzük: a kanadai mezőgazdaság jó üzlet, boldogulást jelent, és bármely más iparral versenyezhet biztonságában, stabilitásában és jövedelmezőségében."

Ezek kétségtelenül időszerű célok. Megvalósításuktól azonban jóval több függ: az is, hogy miként tud majd Kanada helytállni és hogyan tudja megőrizni jelenlegi pozícióit az élelmiszer-exportáló országok élesedő versenyében.

Zentai László

Forgács Katalin—Égető Emese:

SZOCIALISTA EGYENLŐSÉG AZ ELOSZTÁSBAN
(Időszerű közgazdasági kérdések sorozat)

A kötet szerzői a szocialista elosztással kapcsolatos elméleti és gyakorlati kérdéseket elemzik, közelebbről az elosztás két elvének: az egyenlő munkáért egyenlő bér, valamint a rétegek jövedelemazonossága elvének megvalósulását.

A szocialista egyenlőség legfontosabb megnyilvánulása a végzett munkához, mint egységes mércéhez igazodó bérezés. A munka szerinti elosztás törvénye lényegéhez tartozik a mérő funkció mellett az ösztönző funkció is. E két funkció belső egysége állandóan újratermelődő ellentmondások feloldásának eredményeképpen jön létre.

A könyv másik nagy témaköre az ipar és a mezőgazdaság közötti ár- és jövedelemdiszparitás okainak vizsgálata. A két nagy társadalmi osztály: a munkásosztály és a parasztság jövedelmének nagyobbik része a végzett munkához igazodik. Eltér azonban a munkából származó jövedelmük, elsősorban a pénzjövedelmek szerkezete. A szerzők megkísérelnek a két osztály jövedelmeinek mérésére és összehasonlítására módszereket kidolgozni, fontos elméleti alapot adva ezzel a gazdaságpolitikai intézkedések számára.

Az életszínvonal közelítésének, ezen belül egyes elemei kiegyenlítésének társadalmi feltételei nálunk és a többi nagyüzemi mezőgazdasággal rendelkező szocialista országban már létrejöttek. Az viszont mindenkor a konkrét politikai és gazdasági körülményektől függ, hogy az életszínvonal melyik tényezőjét és a reáljövedelem melyik elemét, milyen mértékben közelítik egymáshoz a két társadalmi osztály esetében. A közelítésre, illetve a kiegyenlítésre való törekvés magas szintű politikai döntésekkel került be a gazdaságpolitikai gyakorlatba. A két szerző arra is vállalkozik, hogy nyomon követi e döntések útját, szembesíti azokat a ténylegesen elért eredményekkel.

290 l., 35,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

V. Klikov: A KGST-országok közös építkezési programjai és hatékonyságuk meghatározása

(Planovoje Hozjajsztvo, Moszkva, 1977. 12. sz.)

A KGST integrációs folyamatában mind nagyobb szerephez jutnak a több ország részvételével megvalósuló közös építkezési-beruházási programok, s nagyon fontos, hogy ezek hatékonyságáról megfelelő információt kapjunk.

A szerző először a közös építkezések fogalmát próbálja tisztázni. A meghatározás egyik eleme a közös jelleg (kettő vagy több ország részvétele mind a finanszírozásban, mind az eredmények realizálásában); a másik pedig az, hogy a program egyaránt kiterjed a beruházási és az üzemeltetési tevékenységre. Ezután a szerző a közös építkezések több típusát különbözteti meg, ennek azonban a tanulmány további mondanivalója szempontjából nincs különösebb jelentősége.

Ha teljesen egyértelmű is, hogy az eddigi közös építkezések pozitív szerepet játszottak a részt vevő KGST-országok fejlődésében, elengedhetetlenül fontos, hogy megfelelően tudjuk mérni hatékonyságukat. A hatékonysági mutatóknak fontos szerepet kell kapniuk a közös építkezések sorrendjének a meghatározásában, abban, hogy egy-egy adott időszakban a finanszírozási források korlátozott voltára való tekintettel melyik beruházásnak adjunk elsőbbséget.

A szerző a közös építkezésekkel kapcsolatban eddig alkalmazott hatékonysági számítások módszereit elemezve az elégtelenségeket a következőkben látja: 1. eddig csak a nemzeti szempontból vett hatékonyság meghatározására törekedtek; és 2. az eddigi módszerek a közös programoknak csak a külkereskedelmi és hitelvonatkozásait vették tekintetbe. Módszertani javaslatainak a lényegét abban lehetne megfogalmazni, hogy a) a nemzeti szempont mellett nemzetközi szempontból (az országok közössége szempontjából) is elemezzük a hatékonyságot, b) a hatékonysági számítások súlypontjának az együttműködés beruházási aspektusára kellene áthelyeződnie.

A hatékonysági elemzések „nemzetköziesítésének" az az útja, hogy olyan mutatót is számoljunk, amelyben a vizsgált beruházással kapcsolatban az országcsoport egészére nézve állítjuk szembe a hozamokat a ráfordításokkal. Ehhez közös nevezőre kell hoznunk a különböző országok pénznemében felmerült tételeket. Ilyen közös nevezőként a szerző a transzferábilis rubelt javasolja. Az átszámítást a beruházások előkészítésének korai szakaszában — akkor, amikor még korlátozott információ áll csak rendelkezésre — átlagos valutaárfolyamok, a későbbi szakaszban pedig tételes átárazás alapján kell elvégezni.

Az elemzés középpontjába a cikk a következő beruházási hatékonyság típusú mutatót állítja:

$$E = \frac{C_t - Sz_t}{K} ,$$

ahol:
E = a vizsgált program hatékonysági mutatója; C_t = a program során kibocsátott termelés értéke a t-edik évben, transzferábilis rubelben; Sz_t = a program során a t-edik évben kibocsátott termelés önköltsége, transzferábilis rubelben; K = a program teljes beruházási költsége, transzferábilis rubelben.

A hozam mérésére tehát egy tiszta jövedelem jellegű mutatószámot (eladási ár mínusz önköltség) javasol a szerző. (Bár a cikk megvizsgálta a hozam nettó termeléssel vagy nyereséggel való mérésének lehetőségét is, végül is a tiszta jövedelem mutatójának alkalmazása mellett foglalt állást.) Ráfordításként a beruházás teljes költsége szerepel. Ilyen hatékonysági mutató alkalmazását a szerző nemcsak egy meghatározott évre, hanem az üzemeltetés egész idejére javasolja. A nemzetközi mutatóval összhangban kell az egyes országokra vonatkozó hatékonysági mutatókat meghatározni, oly módon, hogy ott mind a számláló, mind a nevező az adott ország szempontjából realizált hozamként, illetve felmerült ráfordításként értelmezendő.

(Ism.: *Drechsler László*)

Anton Burghardt: Inflációszociológia

(Wist — Wirtschaftswissenschaftliches Studium. München, 1978. január)

Az infláció történelmi kategória. Minden infláció helyhez és időhöz kötött. Keletkezésük és sok esetben hosszú távú vagy ismétlődő lefolyásuk feltételei alapján az infláció jellege meghatározható.

Az „új infláció" — amely úgy tűnik, krónikussá vált — egy sor változóra vezethető vissza. Ezek a modern ipari társadalomnak életfolyamataiból és növekedési sajátosságaiból következnek.

Az „új infláció" semmi esetre sem azonos a drágulással. Drágulásról akkor beszélünk, amikor egy konkrét esemény (háború, természeti csapás) következtében emelkednek az árak. Ilyen esetben az árstabilitás viszonylag rövid idő alatt helyreállítható.

Míg a drágulás a munkanélküliség növelése útján is megszüntethető (a vásárlóerő csökkenése), mint ahogy azt Phillips az 1961—1957. évekre vonatkoztatva kimutatta, addig napjaink áralakulása olyan tényezők következménye, amelyek eddig alig játszottak szerepet az ármozgásban. Ennek oka elsősorban a meghatározó környezet megváltozása (például a munka- és a szerződési jog új fejleményei) és az, hogy a költségek és a bérek rugalmasabbak lettek, mint ahogyan rugalmasabbak lettek az árak is.

Az „új infláció" fő tényezőinek elemzésekor kiviláglik, hogy a társadalmi tényezőnek igen nagy a szerepe mind az infláció okait, mind szívósságát tekintve. Ez magyarázza az inflációszociológia létjogosultságát és fejlődését.

Az *inflációszociológia* lényegileg társadalmi magatartás-elmélet; egy olyan tan, amely azzal foglalkozik, hogy az egyes személyek milyen magatartást tanúsítanak a pénzzel való bánás tekintetében. Az inflációt árinflációként kell megragadni, amelynek egyik — helyileg alkalmazható — mutatója a statisztikailag reprezentatív fogyasztói kosár, amely a tömegfogyasztási javak árváltozásait tükrözi.

Az infláció különféle szociológiai elméletei között különleges helyet foglal el a „piaci hatalom" elmélete. A piaci hatalom egy normatívákkal messzemenően biztosított piacon (bérfeszültség-területen) vagy jogilag légüres térben (kollektív monopólium az árupiacokon) hatásos.

Minthogy a munkapiacon általában egyesülések állnak egymással szemben, amelyeknek érdekei ellentmondóak, a csoportok között harc bontakozik ki. Ennek következtében az egyik csoport hatalmi fölénybe kerülhet a jövedelemért folytatott harcban (struggle for the income). Ez többletköltségekhez vezethet, amelyek végső fokon az árakban csapódnak le, vagyis a fogyasztókra hárítják át azokat.

A csoportharc-hipotézis, elsősorban a költségnyomás-hipotézis, illetve a nyereségnyomás-hipotézis formájában konkrétizálódik. A bér- (ár-) -emelkedést mint a szakszervezeti hatalom következményét fogják fel, amelynek súlyát a szervezettség koefficiensén keresztül mérik (union density).

A szűkebb értelemben vett *inflációszociológia* a pénzzel rendelkező háztartások magatartásának törvényszerűségeit és az azzal összefüggő változásokat vizsgálja. Az inflációszociológia egyben kiegészítés a túlkereslet-elmélet magyarázataihoz.

A háztartások magatartásában az ár szempontjából lényeges változó tényezők a következők:

a) Az infláció tudatosodása (egy ingerküszöb elérése után).

b) Az inflációs elvárások (a receptorok — az árakat elfogadó fogyasztók — extrapolációjának következményeként). Ezek az addigi árészlelések alapján logikailag indokoltan és a társadalmi folyamat változóivá alakulhatnak át.

c) Hozzászokás az inflációhoz. Az inger, amely az egyes áremelkedéseket kíséri, elveszti hatásosságát; inflációadaptáció következik be (wait-and see — attitude).

Mindez oda vezet, hogy a pénz elköltésével kapcsolatosan új szokások, ún. inflációs magatartások alakulnak ki. Az új magatartásforma két tényezőre bontható, éspedig egy készségre és egy tényleges magatartásra, hozzátéve, hogy a kettő nem mindig vág egybe.

Az inflációszociológia és az infláció társadalomgazdasága között foglalnak helyet azok az elméletek, amelyek az infláció társadalmi jelentőségével foglalkoznak. A pénzzel rendelkezők magatartása által nem kompenzált infláció (imperfectly anticipated inflation) *jövedelem-újraelosztásához* vezet. Ez nem más, mint alkalmazkodás az áremelkedéshez (a bérnek késéssel történő igazodása).

Egy adott inflációs folyamat szempontjából döntő kérdés az, hogy a fogyasztók elfogadják-e (tehát igazolják-e) az áremelést vagy nem fogadják el (vásárlási sztrájk).

A vásárlók (fogyasztók) látszólag csak „árelfogadók" (receptorok), mert az árakat tulajdonképpen a termelő és a forgalmazó állapítja meg. Adott árak mellett a fogyasztó háromféleképpen reagálhat:

— beszünteti a vásárlást;
— helyettesítő vásárlásokra tér át;
— kevesebbet vásárol.

A fogyasztókat lényegében azonosíthatjuk a háztartásokkal. Jelentőségük az árképzés szempontjából egyre nő. Olyan jövedelem mellett, amelyből lényegében csak az elemi szükségletek elégíthetők ki, a vásárlási magatartást a létszükségletek alakítják. Ami a szabadon felhasználható jövedelemrészt illeti, ennek felhasználása a jövedelemkerettől nagymértékben független, autonóm. Ennek következménye, hogy az ebből a jövedelemrészből történő vásárlások bizonyos fokig nélkülözik az ésszerűséget. A fogyasztó ezek esetében az emelkedő árak mellett is passzív adaptív magatartást tanúsít.

Minél kisebb a klasszikus, alapvető szükségletek részesedése a fogyasztói kosárban, annál kevésbé hasonlít a fogyasztók magatartása a hagyományos fogyasztói modellhez.

Egy vizsgálat kimutatta, hogy fontos probléma az *infláció észlelése*. A statisztikai fogyasztási kosártól meg kell különböztetni

a) az egyes fogyasztó számára jelentkező *absztrakt inflációs rátát;*

b) az egyes háztartások *objektív inflációs rátáját,* amely mint az egyéni inflációs költségek összessége, legfeljebb csak megközelítően állapítható meg és specifikus (egyéni) fogyasztói magatartásoktól függ;

c) az *egyénileg észlelt inflációs rátát.*

Az egyén nemcsak azért nem észleli az inflációt, mert nincs elegendő információja, hanem azért sem, mert az ún. *vegyes infláció* esetén a saját jövedelmének emelkedése relatíve nagyobb lehet, mint azoknak az áraknak az emelkedése, amelyek — egyéni vásárlási magatartás mellett — az adott egyént érinthetik.

Ezzel szemben egy észlelt és azonos vásárlási magatartás által anticipált inflációnak (elméletileg) oda kellene vezetnie, hogy a magánszektorban semmifajta újraelosztás sem következne be.

A háztartásoknak egy töredékénél a fogyasztás, illetve a kiadások elhalasztása (remanencia) tapasztalható. Jövedelemcsökkenés esetén ez a várakozó jellegű (a kiadások torlódását okozó) fogyasztói magatartás ciklikusan az infláció igazolása irányában hat. Jövedelememelkedés esetén azonban a fogyasztás elhalasztása (remanencia) adott inflációs folyamat mellett anticiklikusan hathat, minthogy a többletreáljövedelem egy része nem alakul át aktív vásárlóerővé, tehát nem hathat az áremelkedés irányába. Ha az egy személyre jutó reáljövedelem nő, úgy az alacsonyabb rendű, illetve a magasabb rendű javak fogyasztási részesedése között eltolódás következik be.

Habár a magasabb rendű javak fogyasztása nagyrészt mellőzhető, mégis több okból döntő az infláció szempontjából:

— a magasabb rendű javakhoz viszonylag gyenge áremlékezet kapcsolódik, már csak azért is, mert olyan javakról van szó, amelyek iránti szükséglet csak időszakosan merül fel (az árelfelejtési görbe fontossága);

— a készség, hogy a fogyasztó magasabb árat fizessen, egyes magasabb rendű javaknál sokkal inkább fennáll, mint az alacsonyabb rendű javak esetében. Ez esetben ugyanis hiányzik vagy hiányozhat az a megfontolás, hogy a nehezen nélkülözhető szükségleti cikkek megszerzését mindenképpen biztosítani kell;

— a magasabb rendű javak között növekvő mértékben szerepelnek szolgáltatások. A szolgáltatás „terítésének" technológiája és a szolgáltatások megszervezése azonban nem tesz lehetővé lényeges költségcsökkentést az általában munkaerő-intenzív szolgáltatások racionalizálása útján, s ezért ennek a szektornak az árai az átlagosnál nagyobb mértékben nőnek.

Minthogy a hitelek felvételére képes fogyasztók nagy részénél a *reális kamatláb* negatív (nettó kamat < inflációs ráta), ezért a hitel révén előrehozott fogyasztás sokak számára előnyösnek tűnik.

A kiadások preferenciaskáláján előbbre kerül az üdülési fogyasztás és a bevásárlási szándékkal, de nem meghatározott árut kereső céllal történő kószálás (Einkaufsbummel), ami tulajdonképpen a pénzkiadási lehetőség keresésével egyértelmű.

A javak elavulása pszichológiailag és kívülről jövő (exogén módon) létrehozható jelenség lett. A javak elavulása (obszoleszcencia) a személy szubjektív

döntésének a következménye. Az elavulás teljesen függetlenedhet a tárgyilagos ítélettel megállapítható használati időtartamtól. A fogyasztó minimális idő alatt maximális fogyasztást kíván (maximum—minimum — hipotézis). Éppen ezért a kereslet törvénye részben hatástalan, mert a rövidülő használati ritmus internalizációja* vásárlási kényszerhez vezet. E vásárlásoknál az árvetületet (vagyis a kereset törvényét) nem veszik figyelembe. Pillanatnyi javak előnyben részesülnek jövőbeli javakkal szemben és ez mégsem vezet a jövőbeli fogyasztástól való megtartóztatáshoz. Ez a folyamat életkortól és jövedelemtől függően felgyorsulhat.

Az a fogyasztási magatartás — amelynek következményeként a pénz félretevése (takarékossági magatartás) viszonylagosan háttérbe szorul — elősegítette a jövedelemből származó pénz forgási sebességének meggyorsulását és ezáltal emelkedett az aggregát pénzkínálat.

Az infláció vizsgálatának eddigi eredményei arra mutatnak, hogy az áremelkedés nem kizárólag felülről jövő pénzpolitikai vagy bérpolitikai döntések következménye. Az áralakulás szempontjából jelentősek azok a változások is, amelyek a magánháztartások keresleti és pénzkiadási szokásaiban mentek végbe. A háztartások bizonyos feltételek között passzív inflációelfogadók (receptorok) és ezáltal közvetve inflációs tényezők.

(Ism.: *Kálmán Endréné*)

* Internalizáció = csoportnorma, amelyet az egyes személy magáévá tesz (szociálpszichológiai meghatározás).

K. Secomski: A Római Klub legújabb jelentése

(Zycie Gospodarcze, Varsó, 1977. 51—52. sz.)

A Római Klub 1976-ban kiadott harmadik jelentése (I. Tinbergen és mások: Reshaping the International Order. A Report to the Club of Rome. New York, 1976.) lényeges hozzájárulás a világgazdaság és az egész emberiség jövőjének tudományos megismeréséhez. Előremutató jellege különösen a Római Klub korábbi jelentéseivel összehasonlítva domborodik ki.

Az első — D. H. Medows és társai nevéhez fűződő — jelentés központi gondolata, hogy a világ gazdasági és szociális problémái iránti eddigi passzív hozzáállás állandósulása, a helyzet megváltoztatására irányuló nemzetközileg koordinált akciók hiánya esetén a világgazdasági fejlődés hamarosan beleütközik a növekedés korlátaiba. A veszélyek mindenekelőtt a gyors iparosodásban és urbanizációban, a nyersanyagkészletek kimerülésében, az élelmiszerhiányban és a környezet szennyezésében rejlenek. E jelenségek már századunk utolsó évtizedében is nehezen elháríthető fejlődési akadályokat idéznek elő. Ebből adódik a fő következtetés: a jelenlegi „vak fejlődést" nemzetközi együttműködésre és a harmadik világ támogatására alapozott ellenőrzött, kiegyensúlyozott fejlődésnek kell felváltania.

Még nagyobb nyomatékkal foglalkozik a távlati tervezés és az egész világra kiterjedő kooperáció kérdéseivel M. Mesarovic — E. Pestel második jelentése. Amellett, hogy több elemzést az előbb említettnél elmélyültebben végez, és kritikailag értékeli a fejlődés feltételeit, az emberiség és a világgazdaság katasztrófájának víziójáról határozottan a világ egészére — és ezen belül tíz alapvető térségére — kiterjedő pozitív akcióprogram kialakítása felé fordul. A második jelentés szerzői az erősen fejlett országokra vonatkozóan az első jelentésben kifejtett nulla növekedési elméletével szemben a szerves növekedés koncepcióját terjesztik elő. A nemzetközi konfrontációkat világméretű kooperációnak kell kiszorítania, ami már a közeljövőben enyhítheti a jelenleg is nagy és egyre mélyülő társadalmi-gazdasági ellentmondásokat.

A harmadik jelentés középpontjában az új nemzetközi gazdasági rend koncepciója áll. Hangsúlyozni kell, hogy Tinbergen az új nemzetközi rend fogalmát nem szűkíti le a gazdasági rendszerre, hanem azt a társadalmi élet sokkal gazdagabb problematikájára terjeszti ki. Felfogásában az igazságos társadalmi rend épp a fejlődő országok gyorsabb gazdasági növekedésén alapul.

A pozitív koncepciók felé való fordulást nemcsak a Római Klub jelentéseiben, hanem más újabb keletű munkákban — például Herrery, a svéd csoport és W. Leontief programjában — is megfigyelhetjük. A katasztrófavíziókat megfogalmazó, a világgazdaság fejlődésének megtörését hirdető írásokkal jellemezhető első szakaszt ma már lezárt-

nak tekinthetjük. Ez a szakasz azonban kétségtelenül hozzájárult a világközvélemény felrázásához, annak belátásához, hogy a világ alapvető, közös problémái csakis nemzetközi együttműködéssel oldhatók meg.

A világszerte uralkodó „rendetlenségről" a nemzetközi rendre való áttérés módjának meghatározásakor abból a tényből kell kiindulni, hogy az erősen fejlett országok gazdasági és társadalmi tekintetben egyaránt fölényben vannak a fejlődő országokkal szemben. A fölény a felhalmozott nemzeti vagyonban, a lakosság képzettségében, a magas technológiai, szervezési és „menedzsment" színvonalban, a tartósan kiépített nemzetközi kapcsolatban stb. nyilvánul meg. (Nem hagyható figyelmen kívül a politikai és katonai fölény, a fejlődő országok rovására az extraprofit realizálását biztosító protekcionista árrendszer alkalmazásának lehetősége sem.)

A fejlődő országok lehetőségeit a rendelkezésükre álló növekedési tényezők, elsősorban a rendszerint nagy munkaerőkészletek és a természeti erőforrások minél teljesebb kihasználásában kell keresni. A munkaerő képzettségi színvonalának növelése és a természeti kincsek kiaknázása azonban jelentős befektetéseket és hosszabb időt igényel. Ezzel kapcsolatban számos országban a legnagyobb nehézséget a tőkehiány okozza.

A feladatok megfogalmazásakor tisztán kell látni, hogy minden ország kölcsönösen függ egymástól, ezért a világ fejlődésének perspektíváit nem lehet országcsoportonként elszigetelten kialakítani. Evégett elkerülhetetlenné válik, hogy a harmadik világ országai optimálisan hasznosítsák saját lehetőségeiket és fejlesztési eszközeiket, ezt egészítse ki a fejlett országok által nyújtott gazdasági, szociális és szervezési segítség.

Az első követelmény a saját forrásokra épülő fejlesztés (self-reliance) elvén alapul. Az egyes országok belső erőinek mobilizálása és az alapvető szükségletek társadalmi megközelítése azonban nem választható el bizonyos strukturális, gazdasági és társadalmi-politikai rendszerbeli változásoktól. Csakis ez biztosíthatja az egész lakosság erőfeszítéseinek összehangolását, az elemi szükségletek kielégítettségi fokának már a közeljövőben érezhető javulását.

Rámutatnak annak lehetőségére is, hogy több harmadik világbeli ország közös erőfeszítéssel (colective self-reliance) éri el a társadalmi-gazdasági fejlődés előbb említett első szakaszát.

Az új gazdasági rend és az igazságos társadalmi rend megvalósítására irányuló nemzetközi fejlesztési stratégia másik fő iránya az erősen fejlett országok részéről történő sokoldalú segítségnyújtás megszervezése. A harmadik jelentés azzal számol, hogy a fejlődő országoknak nyújtott gazdasági segítség a fejlett országok bruttó nemzeti terméke jelenlegi kb. 0,4 százalékáról 1980-ra hozzávetőlegesen 0,7 százalékra, majd későbbiekben kb. 1 százalékra emelkedik.

Az eddigi tapasztalatok azonban ebben a vonatkozásban sem megnyugtatóak. A Római Klub harmadik jelentése az Egyesült Nemzetek Szervezete ajánlásaival egybevetve értékeli a fejlesztés első évtizedében (1961—1970) elért lassú fejlődést. A második fejlesztési évtized eredményei is viszonylag szerények, bár a harmadik világ országai sem hasznosítják optimálisan a támogatásból származó eszközöket. Az erősen fejlett országok által nyújtott támogatás mindenesetre az ajánlott összegek fele körül mozgott (a bruttó nemzeti termék 0,36 százaléka 0,7 százalék helyett).

A harmadik jelentés a következő tíz problémacsoportot emeli ki:

— a nemzetközi valutarendszer;

— a jövedelem-újraelosztás és a világfejlesztés finanszírozása;

— az élelmiszer-termelés növelése és helyes elosztása;

— az iparosítás, a külkereskedelem és a nemzetközi munkamegosztás;

— az energiakészletek és a természeti kincsek hasznosítása;

— a tudományos kutatások fejlesztése és a technológiai fejlesztés (a technikai transzferrel együtt);

— a vállalkozások és nemzetközi intézmények létesítése (ezen belül a multinacionális vállalatok szerepének megváltozása);

— az emberi környezet;

— a fegyverzet csökkentése;

— a tengerek és óceánok kincseinek kiaknázása és hasznosítása.

A jelentés szerzői a felsorolt problémákat részletesen értékelik és akcióprogramokat terjesztenek elő. A problémák megoldásának sürgőssége szerint, illetve a jövőben kibontakozó akadályok figyelembevételével közép- és hosszú távú célokat fogalmaznak meg.

A problémacsoportok közül több természetesen közvetlenül kapcsolódik egymáshoz. A kölcsönös összefüggések, a saját és a külső eszközök hatékony egyesítése jól összehangolt stratégiát

igényel. A program és fő arányai komplex kezelésében kifejeződik a nemzetközi társadalmi és gazdasági rend útján való haladás lényege is.

A fejlett országokban a társadalom megértésére és támogatására van szükség ahhoz, hogy visszaszorítsák a javak és szolgáltatások, valamint a nyersanyagok és az energia túlzott mértékű fogyasztását. Ez egyúttal elengedhetetlen feltétele annak, hogy világszinten is felszámolhassák a javak és a gazdagság igazságos elosztásának megsértését.

A harmadik jelentés ugyanakkor világosan megfogalmazza azt a tézist, hogy minden fejlődő országnak, már a legközelebbi években lényegesen előre kell lépnie az önálló élelmiszer-ellátáshoz vezető úton, de legalábbis a mai hiányok radikális csökkentésében. Napjaink fejlődésének alapvető követelménye az élelmiszerhiány gyors enyhítése. Az éhínség és a fejlődő országokban körülbelül egy milliárd embert érintő alultápláltság ma a nemzetközi feszültségek egyik fő forrása.

Az említett célok megvalósításával kapcsolatban külön kell szólni a szocialista világrendszer meghatározó szerepéről, ami — ha csak részben is — kifejezésre jut a harmadik jelentésben. A szocialista országok eredményei saját eszközeiken és a szocialista nemzetközi munkamegosztás lehetőségével számoló hosszú távú társadalom- és gazdaságfejlesztési tervezésen alapulnak. Ez elválaszthatatlan kapcsolatban van a szocialista társadalmi viszonyok létrehozásával, a mélyreható strukturális átalakulások végső céljaival. Csak ezek a körülmények tennék lehetővé a fejlődő országok társadalmi és gazdasági elmaradottságának gyorsabb felszámolását. A fejlődés tehát nem szűkíthető le az anyagi jólét növelésére. Alapvető követelményként fogalmazható meg ezért az igazságos társadalmi rend nemzetközi előfeltételeit (tényezőit) is érvényre juttató társadalomfejlesztési kritériumok meghatározása.

(Ism.: *Makay Zoltán*)

ARONSON, ELLIOT:

A TÁRSAS LÉNY

Hazánkban igen nagy az érdeklődés a társadalompszichológiai kérdések iránt. Aronson e műve a témában az egyik legjobb tudományos ismeretterjesztő könyv. A kötet kilenc fejezetre tagolódik.

Az első fejezet a szociálpszichológia meghatározására tesz kísérletet a szóbeli definíció mellett azoknak a jelenségtípusoknak egy-egy példán történő bemutatásával, amelyekkel e tudományág foglalkozik, és amelyek mindegyikének azután egy-egy fejezetet szentel a szerző. A konformitásról szóló második fejezetben a szerző, miután meghatározza és egy klasszikus kísérlet eredményén illusztrálja a fogalom tartalmát, bemutatja, hogy milyen tényezők növelhetik, illetve csökkenthetik a konformitást: vajon a jutalmazás vagy a büntetés hat-e rá meghatározó mértékben, esetleg olyan információk hozzáférhetővé tétele az egyén számára, amely révén ő maga megszerezheti a maga számára a jutalmat, illetve elkerülheti a büntetést. A tömegkommunikáció, a propaganda és a meggyőzés a tárgya a harmadik fejezetnek. Az önigazolásról szóló negyedik fejezet a kognitív disszonancia elméletét ismerteti. Bemutatja többek között, hogy a józan ész által irányított viselkedés attól látszik racionálisnak, hogy utólag igazolja önmaga számára a kérdéses viselkedés célszerűségét. A továbbiakban önálló fejezet foglalkozik a humán agresszivitással, az előítélettel, az emberek között fellépő vonzalom tárgyával. A nyolcadik fejezet egy különös szociálpszichológiai technikát, az ún. érzékenységet edző csoportot ismerteti. A könyv zárófejezetében Aronson a szociálpszichológia — mint tudomány — néhány fundamentális metodológiai kérdésével foglalkozik: miképpen lehet elérni, hogy a szociálpszichológiai kísérlet steril legyen, tehát ne szennyezzék a kísérletvezető számára ellenőrizhetetlen körülmények, de a kísérleti személyek mégse viselkedjenek benne mesterkélten.

A mű tudományos ismeretterjesztő jellegét tükrözi Aronsonnak az az álláspontja, hogy mint tudós, laboratóriumban szeret dolgozni, de mint állampolgár, ablakot kíván nyitni a világra. Ezt a hitvallását következetesen végig is viszi írásán, így nemcsak a szociálpszichológia jelenlegi helyzetét mutatja be, hanem megismerteti olvasóját a hetvenes évek Amerikájának társadalmi problémáival is. A kötet nagy érdeklődésre tarthat számot, elsősorban pszichológusok és szociológusok, de e tudományág iránt érdeklődő széles olvasóközönség körében is.

320 oldal, kötve kb. 60,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Pavlecsák Ágnes—Kiss Tibor: Nemzetközi gazdaságpolitika és tervezési együttműködés

Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1977. 342 l.

A szerzők a bevezetőben így indokolják a könyv megjelenésének szükségességét: „A szocialista nemzetközi gazdaságpolitika lényegéről, tartalmáról, funkcióiról még cikkek, tanulmányok sem jelentek meg, első ízben mi kíséreljük meg körvonalazni a fogalmak tartalmát, lényegét stb. Úgy látjuk, hogy komoly hiányt pótol a Nemzetközi gazdaságpolitika és tervezési együttműködés című könyvünk, amely felöleli a nemzetközi gazdaságpolitika és tervezési együttműködés főbb elméleti és gyakorlati kérdéseit, elemzi az elért eredményeket és hiányosságokat, keresi a megoldási lehetőségeket." (13. l.)

A terjedelmes könyv bevezetőre és tizenegy fejezetre oszlik, amelyekből azonban csak két fejezet foglalkozik a címben ígért kérdéskörrel, a többi fejezetben a KGST-együttműködés valamennyi területéről kapunk részletes áttekintést.

Az első fejezet: A termelés szocialista internacionalizálása. Célja, hogy elméletileg általánosítsa a termelés nemzetköziesedésének folyamatát. Itt tárgyalják a termelés internacionalizálódási folyamatának lényegét, főbb jellemző vonásait a modern kapitalizmusban és a szocialista világgazdaságban. A szerzők nemcsak az azonos, hanem a megkülönböztető jellegzetességeket is feltüntetik, amikor az internacionalizálódást bemutatják a tőkés, illetve a szocialista világgazdaságban. A folyamat lényegét így fogalmazzák meg: „A termelés internacionalizálódása tágabb fogalom, mint a világméretű munkamegosztás, mert magában foglalja a nemzetközi termelőerőket és termelési viszonyokat, a termelőerők világméretekben való ésszerű elhelyezését, a világgazdasági kapcsolatok és intézmények rendszerét, valamint a népek közeledési tendenciájának érvényesülését, a nemzeti válaszfalak fokozatos lebontását, nagy térségek összefonódását stb." (17. l.)

Az utolsó három elemtől eltekintve jónak, az eddig használatos fogalmakhoz viszonyítva korszerűbbnek tekintjük a meghatározást.

Mivel a termelés nemzetköziesedéséről van szó, a kifogásolt három elem már túlmegy ezen a kereten, egy tágabb (politikai, kulturális stb.) internacionalizálódási folyamat részeit képezik. Kevéssé tartjuk reálisnak — megfelelő pontosítás híján — a „nagy térségek összefonódását", mivel az internacionalizálódási folyamat előrehaladásával inkább folyamatok, jelenségek és nem térségek összefonódásáról beszélhetünk. A későbbiek során, amikor részletesen kifejtik a folyamat tartalmát a szerzők, maguk sem említik már e fogalmat. Igyekeztek részletesen bemutatni a tőkés világgazdaságban is a vizsgált folyamatot, de figyelmüket nagyon leköti a multinacionális vállalatok problémaköre.

A fejezet további részében valóságos problémákról írnak, de inkább felvetik, semmint megoldják azokat. A problémák felvetése és a következtetések között olykor elmarad az elemzés, ezért helyes következtetések sem állnak szilárd alapokon.

Sokkal otthonosabban mozognak a szerzők a termelés szocialista nemzetköziesedése folyamatának bemutatása területén. E folyamat lényegét a következőképpen fogalmazzák meg: „A termelés szocialista internacionalizálódása mindenekelőtt makrogazdasági folyamat, az egyes országok bővített újratermelése mind nagyobb mértékben a világgazdasági termelőfolyamat része, az országok egész bővített újratermelése mindinkább függővé válik a világgazdasági folyamatoktól. A népgazdaságok mind az ágazatok közötti, mind az ágazatokon belüli munkamegosztásban növekvő mértékben vesznek részt, ezen belül a progresszív ágazatok (kohászat, gépipar, vegyipar) internacionalizálódása fejlődik a leggyorsabban." (35. l.) A felsorolt jellemzők azonban nemcsak a szocialista internacionalizálódást, hanem a tőkés világrendszerben végbemenő folyamatot is jellemzik. Megjegyzik továbbá, hogy „Mikrogazdasági folyamat is a szocialista internacionalizálódás, mert a vállalatok közötti közvetlen, tartós specializálódás során az egyes országok vállalatainak részegység-, alkatrész- stb. gyártása a végtermék szempontjából egységes termelőfolyamatot alkot." (Uo.) Megítélésünk szerint korunkban egyelőre ez is inkább a termelés tőkés, mintsem szocialista nemzetköziesedését jellemzi, hiszen a meghatározásban foglaltak ott általános gyakorlatot jelentenek, míg nálunk a kezdet kezdetén tart e folyamat. Nem kétséges, hogy a fejlődés a szocialista világgazdasági rendszerben is ebbe az irányba tart.

Elvi jelentőségű, de nem problémamentes a szocialista nemzetközi tulajdonnal foglalkozó fejezetrész. Itt a következőket írják: „A szocialista nemzetközi tulajdon alapvetően több ország által közösen működtetett intézmények vagyonában, termelési eszközeiben stb. ölt testet. A nemzetközi tulajdon tehát több nemzeti tulajdon egyesítése; ennek keretén belül ez a nemzeti tulajdonnak olyan külsőleges válfaja, amely nemzetközi tulajdonként funkcionál, de az elsajátításnál már visszavedlik nemzeti formává." (48. l.) Majd később: „A tulajdon-

viszonyok emberek közötti elsajátítási viszonyok, a nemzetközi tulajdonviszonyok pedig nemzeti tulajdonviszonyokat, nemzeti elsajátítási viszonyokat tartalmaznak". (50. l.)

Az idézettek is mutatják, hogy a szerzők ellentmondással küszködnek, amelyet nem tudnak megoldani, bármennyire dialektikusan kezelik is e problémát. Ezt szerintünk az okozza, hogy nemzetközi szocialista tulajdon kifejlett formában még nem alakult ki. Nehéz róla ma általánosítható igazságokat mondani, mivel nincs *mit* elemezni. Ami van, bármilyen konkrét formában létezik is, *átmenet* a nemzeti tulajdontól a nemzetközi felé. Valóságos nemzetközi szocialista tulajdonról majd csak akkor beszélhetünk, ha a tulajdon lényege, az *elsajátítás* valamennyi funkciója nemzetközivé válik.

Olyan hozzávetőlegesen, ahogy a szerzők tették, napjainkban nem túl sikeres a tulajdon nemzetközi vonatkozásairól írni. Az érthetőség és pontosság kedvéért ahhoz, hogy az olvasó számára világossá váljék, hol tart ma a nemzetközi szocialista tulajdon kialakulása, ki kellene fejteni: az elsajátítási *funkciókat*, az elsajátítás alanyait, és végül *tárgyait* a maguk belső összefüggéseiben, fejlődésükben. Azért is tartjuk e részt felettébb problematikusnak, mert a létező nemzeti tulajdon és a kialakulófélben levő nemzetközi szocialista tulajdon szembeállításából vezetik le a szerzők a szocialista világgazdaság fő ellentmondását: „A tervszerű nemzetközi munkamegosztás közös céljai csak a konkrét nemzeti érdekek egyeztetése útján valósulhatnak meg." (51. l.) Nem világos, hogy *csak* a szocialista *világgazdaság*, vagy a szocialista *világrendszer* fő ellentmondásáról van-e szó. (Ez később, a harmadik fejezetben, ahol egy sor további ellentmondással foglalkoznak, sem derül ki. Feltételezve, hogy a szocialista világgazdasági rendszerről van szó, nem tartjuk indokoltnak a *„fő ellentmondás"* kifejezést. Különösen azért nem, mert erőltetettnek tartjuk az ellentétpár tagjainak ilyen minősítésben való szembeállítását. Egyrészt eleve nem jók azok a „közös célok", amelyek nincsenek tekintettel a nemzeti érdekekre, másrészt ha a szocialista országok ideológiai és gazdasági érdekközössége megteremti az alapvető feltételeket a nemzetközi és a nemzeti érdekek egyeztetéséhez — s ezt a szerzők is elismerik —, akkor mi az általuk bírált Sirjájevvel értünk egyet, aki szerint: „A szocialista világgazdasági rendszer fejlődésének ellentmondása a gyakorlatban elsősorban abban az ellentmondásban jelenik meg, amely a nemzetgazdaságoknak a nemzetközi munkamegosztásba való szélesebb bekapcsolódási szükségessége és annak a gazdasági mechanizmusnak a tökéletlensége között áll fenn, amelynek révén a bekapcsolódás megvalósul." (Idézet az 52. lapon.) A problémát nagyon fontosnak tartjuk, nemcsak elméleti, hanem a belőle levonható politikai-gazdaságpolitikai és gyakorlati következtetések miatt is. Ha ugyanis a szerzők által kiemelt állítást igaznak fogadjuk el, akkor erőfeszítéseink zömét a fő ellentmondás megoldására kell összpontosítanunk. Ha viszont a Sirjájev-féle megoldást választjuk, akkor mint *egy* ellentmondással a sok közül, amelyek a szocialista világgazdasági rendszerben léteznek és hatnak, kell foglalkoznunk a nemzetközi munkamegosztás közös céljaival és a nemzeti érdekek egyeztetésének kérdésével, és elég energiánk marad az egyéb ellentmondásokkal való törődésre is. Egyébként anélkül, hogy tagadnánk: valóságos ellentmondással van dolgunk, helyesebbnek véljük, ha az egész problémát úgy, mint a közös és külön (nemzeti) érdekek létezését tekintenénk egy *sajátos érdekstruktúrának*, és ennek megfelelően kezelnénk nemcsak az irodalomban, hanem a külgazdasági politikában is.

A fejezet befejező részében még szó esik a szocialista országok közötti termelési viszonyokról és a gazdasági törvények nemzetközi érvényesüléséről. De mindezekről röviden, az általánosságok szintjén írnak a szerzők. Vegyük például a nemzetközi gazdasági törvény meghatározását: „... a szocialista világgazdaság törvényei nem mások, mint a szocialista országok közötti általánosan ismétlődő gazdasági folyamatok". (55. l.) A szerzők számára is nyilvánvaló, hogy nem minden általánosan ismétlődő folyamat gazdasági törvény. Gondosabb fogalmazással ezt és a hasonló félreérthető problémák egész sorát elkerülhették volna.

A könyv *második fejezete* „A szocialista integráció" címet viseli. Ez lényegében a KGST-országok gazdasági együttműködése fejlődéstörténetét adja, ezért sok ismert dologgal találkozik benne az olvasó. A szocialista gazdasági integrációt a következőképpen határozzák meg: „A szocialista gazdasági integráció a termelési eszközök társadalmi tulajdonán alapuló, tervgazdálkodást folytató szocialista országok tömörülése útján jön létre. Előrehaladása tervszerűen szabályozott folyamat, s adott politikai, gazdasági, technológiai és szervezeti feltételek és tudatos cselekvés alapján a tagországok termelésében, a tudomány és technika szelektív ágazataiban mély összefonódások, tervszerű, tartós és szilárd kapcsolatok jönnek létre. Ennek következtében állandóan növekszik az integráció nemzetközi piaca, illetve forgalma, amely lehetővé teszi a tagországok valamennyi erőforrásának legésszerűbb és leghatékonyabb kihasználását." (61. l.)

E megfogalmazással lényegében egyetérthetünk, mivel a legáltalánosabb integrációs ismérvek benne foglaltatnak. Egyetértünk azzal is, hogy a szocialista integráció nemcsak a tagországok gazdasági együttműködésének összegződése, hanem *önálló kategória is*, amely meghatározott funkciókat tölt be, például szervezi a tagországok gazdasági együttműködését,

előmozdítja mind az egész közösség, mind a tagországok fejlődését stb. Majd minősítvén a KGST-országok integrációját, a szerzők szerint ez: „. . . tervszerű termelési és piaci integráció, amelynek fő vonása a tervszerűség". (62. l.) De visszatérő problémaként hozzáteszik: „A KGST-országok nemzetközi piaca jelenleg olyan világpiaci integráció, amelyben a részeit képező egyes nemzeti piacok közötti túlzott korlátok akadályozzák a fejlettebb, tervszerű szocialista termelési és piaci integráció létrejöttét." (Uo.) Ezt követi a főbb korlátok, a helyesen összegzett legfontosabb akadályok felsorolása. A továbbiakban vázolják a nemzetközi gazdasági együttműködés szakaszait. Ezeken belül *modellekről* is beszélnek. Például az első szakaszban — 1950—1954 — a *külkereskedelmi modell* érvényesült, majd ezt követően, 1956—1960 között a *naturális mérlegek* modellje — ez a második szakasz; 1962—1975 közötti években a közös tervezés a jellemző. A közös tervezés ez esetben pontatlan kifejezés, hiszen nem ez, hanem a tervezési együttműködés jellemzi a modellt.

Részletesen felvázolják a *fejlett* KGST-integráció modelljét is, amely lényegében megegyezik a Komplex Programban, illetve a KGST VB utóbbi néhány ülésszakán elfogadott határozatokban foglaltakkal. Egy dolog különösen feltűnő a modellben, éspedig az, hogy a fejlett integrációs modell sem más, mint egy *strukturális integráció* elképzelése, azaz a mai népgazdaságok strukturális modelljének kivetítése nemzetközi szférába. Így fel sem merül az a kérdés, hogy milyen jellemző vonásai lehetnek egy nem strukturális integrációnak. A szerzők is látják az integrációs fejlődés *folyamat* jellegét és *soktényezős* meghatározottságát, amikor ezt írják: „A mai szakaszt hosszú történelmi időszak választja el a befejező szakasztól, amikor is olyan tényezők hatása érvényesülhet még, amelyek az általános tendencia fennmaradása mellett jelentősen módosíthatják annak konkrét megnyilvánulásait." (85. l.) Megítélésünk szerint az integrációs modellt — különösen, ha távlati, sok tényező által befolyásolt modellről van szó — helyesebb lenne a sokféle *külső* és *belső* tényező hatásrendszere várható alakulási tendenciáival összhangban, *többféle változatban* felvázolni. Igaz, ehhez nagyobb prognosztikai apparátust kellene igénybe venni, de úgy véljük, megérné egy ilyen megoldásra több időt és energiát fordítani.

A *harmadik fejezet* címe: „A szocialista nemzetközi gazdaságpolitika a KGST-ben". A szerzők szerint: „A KGST-integráció nemzetközi gazdaságpolitikáján az illetékes vezető szervek által kitűzött, az integráció gazdasági, politikai és társadalmi fejlődésére vonatkozó célok, elvi döntések, az ezek megvalósítására vonatkozó módszerek, eszközök, tervszerű intézkedések összefüggő rendszerét értjük." (91. l.)

A meghatározás maximalista. A gazdaságpolitikával szemben nem lehet ilyen követelményt támasztani. A gazdaságpolitika, a nemzetközi gazdaságpolitika sem lehet több, mint *a gazdaságfejlesztéssel kapcsolatos célok, feladatok és intézkedések rendszere*. A szerzők felfogásában a gazdaságpolitika a politikát meg a társadalmi fejlődés más területeit is magában foglalja, ami sem elméletileg, sem gyakorlatilag nem helyeselhető és nem is keresztülvihető. Kifejtik azt is, hogy a gazdaságpolitika célrendszere több alrendszerre oszlik: „Ezek önálló részgazdaságpolitikák, és együttesen olvadnak össze a valamennyi részt átfogó nemzetközi gazdaságpolitikában. Ilyen rész-gazdaságpolitikák: az ipar-, agrár-, kereskedelem-, pénzügyi, közlekedéspolitika stb." (92. l.)

Hízelgő a KGST-együttműködésre nézve, hogy ilyen szerteágazó nemzetközi gazdaságpolitika létezését feltételezik. Sőt, időtartam tekintetében beszélnek *általános stratégiai* célokról, *hosszú távú*, valamint *középtávú* célokról a nekik megfelelő stratégiával, taktikával és eszközrendszerrel.

Mindezen elképzeléseknek egy fogyatékosságuk van: nehéz a felsoroltakat a jelenleg létező nemzetközi gazdaságpolitikának nevezni, mivel ez is a fejlődés kezdetén, a *kialakulás szakaszában* található, mint sok minden más a KGST-integrációban. Természetesen senki sem vitatja egy ilyen, a szerzők által felvázolt nemzetközi gazdaságpolitika kialakításának *szükségességét*, létezésének *előnyeit*, de a jelen fejlődési szakaszban helyesebb erről is inkább megvalósítandó, bonyolult feladatként beszélni, mintsem tényként tárni a közvélemény elé. Ez esetben is helyesebb lett volna kevésbé kategorikusan fogalmazni, jobban érzékeltetni, hogy mennyi a leírtakból az elvont elméleti modell és mennyi a gyakorlat.

A nemzetközi gazdaságpolitika két szorosan összefüggő főirányát hangsúlyozzák a szerzők a továbbiakban. „Az egyik az, hogy elhárítsa a fejlődés útjában álló akadályokat, az érdekkülönbségből származó ellentmondásokat feloldja, és elősegítse az egyes országok érdekeinek és a szocialista integráció érdekeinek összehangolását." (96. l.) „A szocialista nemzetközi gazdaságpolitika másik iránya *aktívan* befolyásolja a szocialista nemzetközi munkamegosztás elmélyítését, a népgazdasági struktúrák egymáshoz való közeledését. A szocialista nemzetközi gazdaságpolitika aktív befolyásolási tevékenysége a nemzeti gazdaságpolitikák konzultatív harmonizálásában, a nemzetközi tervkoordinációban, a fejlesztés összehangolásában, a nemzetközi gazdasági szervezetek létesítésében stb. fejeződik ki." (97. l.) Megítélésünk

szerint ez utóbbi irány létezése tapasztalati tény, sőt mondhatjuk, hogy ez az irány markánsabb az elsőnél.

Figyelemre méltó a könyvnek az a része, amelyben a szerzők összegzik, hogy a nemzetközi gazdaságpolitikának milyen főbb ellentmondások megoldását kell elősegíteni. Öt ellentmondást sorolnak fel, közülük csak kettőt idézünk:

Az *első:* „A KGST-integráció egyik fontos ellentmondása ... a termelés internacionalizálódása és a termelési eszközök nemzeti tulajdona közötti ellentmondás." (97. l.)

A *második:* „Ellentmondás keletkezett egyfelől a szocialista nemzetközi munkamegosztás és kooperáció kialakított gazdasági formája (gazdasági mechanizmusa), másfelől a termelőerők fejlettségi szintje és a termelési eszközök nemzeti tulajdona között." (99. l.)

Nemcsak terjedelmi okokból nem idézzük a többi ellentmondást, hanem azért sem, mert *egyazon ellentmondás különféle megjelenési formával* van dolgunk. Lényegében az az ellentmondás ez, amely már az 51. lapon a *szocialista világgazdaság fő ellentmondásaként*, eltérő formában megfogalmazódott, itt azonban a *KGST-integráció vonatkozásában* merül fel, de már nem fő ellentmondásként. Az idekívánkozó sokféle megjegyzés közül csak a legfontosabbat említsük meg. Nagyon fontos lenne, ha a szerzők leírnák, hogy a felsorolt ellentmondások *fejlődésük mely szakaszában tartanak*. Ott tartanak-e már például *ezek* az ellentmondások, hogy *akadályozzák*, vagy csak *nehezítik* a nemzetközi munkamegosztás és integrálódás fejlődését? Úgy véljük, e fejlődési folyamatot nem a termelőerők, meg a termelés „túlfejlettsége" és a nemzeti termelési viszonyok közötti ellentmondás napjainkban történő kiéleződésétől kell féltenünk. Éppen ellenkezőleg, termelőerőink viszonylagos fejletlensége okozza a legnagyobb problémát országokon belül és a nemzetközi együttműködésben egyaránt.

Ha elfogadnánk a szerzők állítását, amely szerint a termelés és a termelőerők túlnőtték a nemzeti határokat — ami kivételes esetekben talán el is képzelhető, de nem általánosan —, helytelen irányba terelnénk mind a nemzeti, mind pedig a nemzetközi gazdaságpolitikai törekvéseket. Ebből ugyanis logikusan az következnék, amit a szerzők sem gondolnak, de a szöveg mégis azt *sugallja*, hogy ti. ideje felszámolni, vagy legalábbis gyökeresen csökkenteni a nemzeti tulajdon, a nemzeti termelési viszonyok szerepét. E benyomás nem alakult volna ki az olvasóban, ha a szerzők, akik a különböző ellentmondások gyakorlati megnyilvánulásait helyesen írják le, az ellentmondásokat fejlődésükben, árnyaltabban és pontosabban fejtenék ki. A fejezet további részeiben áttekintést kap az olvasó a szocialista nemzeti külgazdasági politikáról; az exportorientációról és iparvédelemről a KGST-országokban; a KGST-integráció és az egész világgazdaság közötti együttműködés gazdaságpolitikájáról. Utóbbival kapcsolatban felvetik a kelet—nyugati gazdasági kapcsolatok hosszú távú fejlesztési koncepciója kidolgozásának szükségességét, és ehhez néhány jó elgondolást is közölnek.

A *harmadik fejezet* a könyv kulcsfejezete. Itt adják a szerzők a címben és az előszóban ígért újat: a nemzetközi gazdaságpolitika kifejtését. A felvetett elméleti jelentőségű problémák árnyaltabb, gondosabb kidolgozást igényeltek volna. Szerepel e részben több kevéssé elemzett és bizonyított állítás is, s emiatt esetenként a következtetések kevéssé megalapozottaknak tűnnek.

A fejezet második részében ismert problémák hasznos összegezését találja az olvasó. Kifogásolható a KGST-iparpolitika túl pozitív beállítása, hiszen a szerzők maguk is megjegyzik: „Ezzel távolról sem állítjuk azt, hogy nagyon fejlett és kiválóan működő iparpolitika valósul meg a KGST-ben. Ezt nehezíti a KGST-országok gazdasági színvonalának különböző fejlettsége, a nemzeti ipari profilok kialakulásának bonyolult problémái, a kisebb beruházási lehetőségek, a fizetési mérlegek egyensúlyban tartásának nehézségei, a termelés nemzetközi szakosításának problémái, valamint számos közgazdasági tényező, amelyekre több helyen még utalunk." (113. l.)

A könyv nagyobbik része, kétharmada már nehezen meghatározható jellegű kérdéskörökkel foglalkozik, de e részben már a gyakorlat kapott fő helyet, az elméleti kérdések visszaszorulnak. E fejezetek inkább a KGST-tagországok gazdasági együttműködésének különféle területeit mutatják be, főként gyakorlati szempontból — sok hasznos ismeretet nyújtva az olvasónak.

A „Nemzetközi tervezési együttműködés és gazdasági növekedés" című *negyedik fejezet* különböző kérdésekkel foglalkozik.

Az első tárgyalt probléma: a KGST-integráció tervszerű irányításának *nemzetközi mechanizmusa*. Nagyon fontos, napjainkban is sokfelől vitatott kérdés ez! A szerzők állásfoglalásából kiderül, hogy bár nemzetközi gazdasági mechanizmusról beszélnek, valójában nemzetközi gazdaságirányítási rendszert írnak le. Legalábbis ez derül ki a nemzetközi mechanizmus általuk leírt fogalmából: „A KGST nemzetközi mechanizmusa tartalmazza a tagországok gazdasági együttműködésének tervszerű irányítási formáit, az áru- és pénzkategóriák felhasználását, a szervezeti-jogi formákat. A főbb formák és módszerek: a nemzetközi gazdaságpolitika; a tervezési együttműködés; a külkereskedelmi áruforgalom rendszere; az

árképzés mechanizmusa; az önálló országok közötti elszámolási és pénzügyi rendszerek, vagyis az áru- és pénzviszonyok tervszerű felhasználása; a gazdasági együttműködést szabályozó jogi rendszer, a gazdasági szervezeti formák kölcsönösen összefüggő rendszere." (125. l.) E meghatározás gazdaságirányítási rendszert jelent, legalábbis népgazdasági keretekben. A gazdasági mechanizmus — szintén népgazdasági keretekben — magában foglalja a központi, rendszerint állami irányítás eszközei mellett a velük kölcsönhatásban levő *automatizmusokat* is, amelyek az egyes gazdasági döntéseket motiválják és amelyek mozgására a termelők és a fogyasztók tipikusan reagálnak. Nem hisszük, hogy e fontos körülményt a nemzetközi mechanizmus esetében mellőzni lehetne.

Továbbá: bármilyen logikus rendszerben is írták le a szerzők a nemzetközi gazdaságirányítási rendszert, hiányzik egy lényeges tényező. Nevezetesen az, hogy minden gazdaságirányítási rendszer feltételezi tényleges döntési, utasítási stb. jogkörű központ létét. Ez a KGST esetében hiányzik, miután *nem nemzetek feletti* jellegű intézmény, döntési, utasítási joga nincs, csak ajánlásokat tehet. Ezenkívül hiányzik az a fejlett információs rendszere is, amely a központ és az irányított egységek közötti információk oda- s visszaáramlását biztosítaná, enélkül pedig reális döntések meghozatala felettébb bajos.

Mindezek figyelembevétele helyesebb irányba terelhetné azt a nemzetközi vitát, amelyet nagymértékben befolyásoltak a KGST Nemzetközi Intézetében végzett mechanizmuskutatások. Az ott kidolgozott és nemzetközi vitákon ismertetett, de el nem fogadott megoldáshoz nagyon közel áll a szerzők meghatározása. A „nemzetközi mechanizmus" és a nemzeti gazdaságirányítási rendszerek közötti kapcsolatot illetően lényegében helyes álláspontot foglalnak el: „A KGST nemzetközi mechanizmusa a tagországok gazdaságirányítási rendszerén alapul, fejlesztése pedig szükségessé teszi a nemzeti gazdaságirányítási rendszerek változásait is. Az egymásra hatás kölcsönös." (127. l.)

A részletes kifejtés során is helyesen tárgyalják a nemzetközi mechanizmus és a nemzeti gazdaságirányítási rendszerek kapcsolatát, fejlődési irányukat. „Véleményünk szerint a KGST-országok belső gazdaságirányítási rendszereinek átalakítása a közvetlen tervutasítások csökkentése, az áru- és pénzviszonyok fokozottabb érvényesítése, a vállalatok gazdasági önállóságának, döntési jogkörének bővítése irányában halad. A külkereskedelem szorosabban kapcsolódik a termelővállalatok gazdálkodásához. Árreformokat valósítanak meg, amelyek közös jellemzője a törekvés a ráfordításarányok árakhoz való közelítése." (132. l.) E részben ismertetik a KGST nemzetközi mechanizmusa továbbfejlesztéséről szóló két alapvető koncepciót, elemzik a nemzetközi tervezési együttműködés és a nemzeti tervezés közötti kapcsolatokat. Utóbbival kapcsolatban vetik fel a világgazdaság arányossága kérdését, vitatkozván „A szocialista országok gazdasági együttműködésének mechanizmusa" című könyv szerzőivel, akik tagadják, hogy az együttműködésben részt vevő országok arányossága egyben valóságos nemzetközi arányosság lenne.

A szerzők a nemzetközi arányosságot *önálló, dinamikus* kategóriaként fogják fel és az értéktörvénnyel való kapcsolatát is látják, de helyesen hangsúlyozzák a nemzeti arányokkal való szoros összefüggését, a kettő dialektikus kapcsolatát, amely magában foglalja mindkét kategória önmaga ellentétébe való átcsapásának a lehetőségét is.

A fejezet befejező része a *beruházások nemzetközi összehangolásának* kérdéskörét tárgyalja. A szerzők megpróbálnak magyarázatot találni a beruházások és a behozatal hullámzó növekedésére, részletes táblázatokkal, grafikonokkal illusztrálva a folyamatot — több valóságos okot is feltüntetve. A beruházási együttműködés lényegi kérdései szintén helyet kaptak e fejezetben: a hosszú távú beruházási programok egyeztetésének nehézségei; a beruházási eszközáramlás fejletlenségének okai és formái.

Az *ötödik fejezet:* „A termelés nemzetközi szakosítása és kooperációja a nemzetközi tervkoordináció tükrében".

A fejezet nem a címben jelzett problémákkal indul, hanem a szerzők visszatérnek a már korábban felvetett iparpolitika részletes kifejtésére. E részben figyelmet érdemel „A KGST-országok ipari fejlődésének főbb nemzetközi ellentmondásai" című rész, amely ténylegesen problémafeltáró jellegű, mondanivalóját jól is dokumentálja. Ezt követően kerül sor a szakosítás és kooperáció elméleti igényű kifejtésére. Újszerű megközelítésben foglalkoznak e kategóriákkal, megkülönböztetvén a *szakosítást*, amely: „... a KGST keretében több ország között létrejött tervszerű specializáció", és a *szakosodást*, amely: „az országok közötti külkereskedelemben a szállítások vállalása alapján következik be, ami egyes gyártmánycsoportok termelésének országok közötti specializációját jelenti". (170. l.) A megkülönböztetés így is elképzelhető, de bajban lesznek azok az országok, amelyeknek nyelvében nincs megfelelő kifejezés az ilyen finom megkülönböztetésre. Persze úgy is felfogható a probléma, hogy a szakosítás alapján jön létre a szakosodás. A szakosítást mint *tudatos cselekvést* értelmezzük. A nemzetközi kooperáció a szerzők szerint: „... általában a késztermékek gyártási folyama-

tának a különböző országok vállalataiban való egyesítését értik". (172. l.) A szerzők is megkülönböztetnek *szűkebb* és *tágabb* értelemben vett kooperációt.

Külön részben foglalkozik a könyv a termelés nemzetközi specializációjával és az árakkal. Őszintén feltárják a szakosított termékek árképzési problémáit, amelyek körül különösen az utóbbi néhány évben élénkültek fel a viták. A szerzők helyesen érvelnek az ún. kooperációs termékek külön ármegállapítási rendszerének bevezetése ellen. Érvelésük sokoldalú, alapjában megegyezik az e kérdéssel kapcsolatban kialakított magyar álláspontal. Feltétlenül hangsúlyozni kell, hogy a szakosított áruk árproblémái nem különíthetők el a kölcsönös áruforgalomban részt vevő áruk áraitól, illetve az általános árproblémák megoldásától. Az e téren felmerülő problémákat együttesen kell megoldanunk s nem úgy, hogy bizonyos áruk számára mesterségesen teremtünk kedvező közgazdasági közeget.

A *hatodik fejezet* a nemzetközi gazdálkodó szervezetekkel és a közös vállalatokkal foglalkozik. E téren kevés újat tudnak mondani a szerzők, lényegében azt írják le, ami van, és ismertetnek néhány elgondolást, amelyeket az utóbbi egy-két évben különböző kutatókollektívák dolgoztak ki, illetve KGST VB állásfoglalások tartalmaznak.

A *hetedik fejezet* a KGST-integráció árrendszerével foglalkozik. Ismertetik a jelenleg érvényes külkereskedelmi árrendszert; a KGST-árrendszer reformjának alapelveit, majd kitérnek a közös vállalatok, nemzetközi gazdálkodó szervezetek árképzési problémáira. A lehetséges alkalmazható ártípusok közül a termelési árat javasolják, amelyet az alábbi képlet alapján vélnek meghatározhatónak: „$S = C + W + eF + R$, ahol S = a szervezet termelési költségei; C = az egységnyi termékre jutó felhasznált termelési eszközök értéke; W = a termelékenységre jutó átlagos munkaráfordítás (bér); e = egységes nyereségnorma, amely a szervezet teljes jövedelme és működő termelőalapja közötti arányt fejezi ki; F = a leányvállalat termelőalapjainak értéke; R = földjáradék a kitermelő ágazatokban". (220. l.) A javasolt képlet elég sok tényezőt vesz figyelembe, de alkalmazásához egy sor belső árképzési módszert és elvet egységesíteni kellene.

A *nyolcadik fejezet* tárgya a KGST-integráció valutári-pénzügyi politikája. Köztudott, hogy a KGST-országok együttműködésének egyik legbonyolultabb kérdésköre a valuta-pénzügy. S az is ismert, hogy a szakosodó problémák megoldása igen lassan történik, talán leglassabban az összes együttműködési terület közül. A szerzők helyesen írják: „A KGST-integráció nemzetközi valutáris-pénzügyi rendszere a tagországok belső monetáris viszonyainak, pénzügyi rendszerének nem egyszerű összegeződése, hanem annak magasabb szintű összefoglalása, így fejlődésének üteme, mélysége és körülményei nem függetlenek a tagországok belső monetáris viszonyaitól, ugyanakkor a nemzetközi monetáris rendszer fejlettsége és további fejlődése visszahat a tagországok belső monetáris rendszerére, pénz- és értékkategóriáira." (223. l.) Itt nagyon fontos összefüggést fejeztek ki, ezért is idéztük azt ilyen hosszan. E fejezet talán a legelemzőbb része a könyvnek, a problémákat nemcsak őszintén tárja fel — ez más fejezeteket is jellemez —, hanem rámutat (szemben a külföldi irodalmakban tapasztaltakkal) a valuta-pénzügyi szféra eddig el nem ismert, vagy csak kevesek által elismert kulcsszerepére a nemzetközi gazdasági együttműködés és integráció továbbfejlesztésében. Előnyére válik e résznek is, hogy jól összegezi az e téren folytatott nemzetközi kutatási eredményeket és egyéb dokumentumokban foglaltakat. Elvi észrevételeket persze így is lehetne néhány esetben tenni. Itt van például a kollektív valuta értékelése, amelyről egyszer ezt mondják a szerzők: „A transzferábilis rubel jelenleg nem felel meg az átutalhatóság követelményeinek, ezért nem is transzferábilis rubel, hanem megmarad elszámolási eszköznek." (233. l.) Ezzel egyetértünk. Majd a következő oldalon: „... a transzferábilis rubel máris betölti a világpénz funkcióját a készpénznélküli elszámolások rendszerében, a külkereskedelemben és az államok közötti nem-kereskedelmi fizetéseknél". (234. l.) Ezzel nem tudunk egyetérteni, nem azért, mert egy elszámolási egység nem tölthet be *korlátozottan* világpénz funkciót, hanem mert ez az elszámolási egység *a fejlett termelési háttér, áru- és szolgáltatási alapok* hiányában *nem képes* világpénz funkciót betölteni. Nem értünk egyet azzal sem — éppen az előbb említett hiány következtében —, amit a valuta konvertibilitásáról állítanak: „Véleményünk szerint a szocialista országok többsége már rendelkezik a szükséges gazdasági feltételekkel és körülményekkel ahhoz, hogy megvalósíthassa nemzeti valutájának részleges vagy korlátozott átválthatóságát szabadon konvertálható valutákra. Ezekhez a feltételekhez és körülményekhez a következőket számítjuk: a külkereskedelem állami monopóliuma, állami valutamonopólium, az áruexport és -import tervszerű forgalma, kiegyensúlyozottabb külkereskedelmi mérlege stb." (Uo.) A szerzők a felsorolásból kihagyják a *minden piacon értékesíthető áru- és szolgáltatásalapot*, amely lényegében a konvertibilitás bármikor mozgósítható, felhasználható árufedezetét jelentené — s ez egyetlen szocialista országban sincs meg napjainkban. Ezért nincs ma lehetőség még a KGST-n belüli részleges konvertibilitásra sem, nemhogy külső, tőkés partnerek viszonylatában.

A kilencedik fejezet a nemzetközi tervezési együttműködés rendszerével foglalkozik. Ez a könyv leghosszabb fejezete. Részletesen bemutatja az e témakörbe tartozó gyakorlatot. Többnyire olyan ismert problémákról van szó, mint például: együttműködés a prognózisok kidolgozásában; a hosszú távú tervek nemzetközi koordinációja; gazdasági és társadalmi célok a fejlett szocialista integrációban; a középtávú tervek nemzetközi egyeztetése — a magyar tervek egyeztetésének részletes bemutatásával; külön rész tárgyalja az iparágak és termékfajták együttes tervezését (ami valószínűleg a *közös* tervezést jelenti).

A tizedik fejezet az integráció hatékonysága és a gazdasági szerkezet összefüggésével foglalkozik.

Az integráció hatékonysága szintén az egyik legfontosabb elméleti és gyakorlati probléma. A szerzők bemutatják a nemzetközi hatékonyság fő kritériumait, feltételrendszerét stb. Lényegében helyes áttekintést kap az olvasó a makrostruktúrák és a mikrostruktúrák mozgásáról, az ezzel kapcsolatos problémákról. A szerzők megkülönböztetik a *komplementer*, azaz egymást kiegészítő strukturális fejlődést, ami főleg a kitermelőiparra vonatkozik, és a *kompetitív*, azaz egymással helyettesíthető vagy versengő termékstruktúrát, amely viszont a feldolgozó iparra jellemző.

Megismerkedhetünk e részben a *pozitív* forgalomnövekedés, a *negatív* forgalomnövekedés, valamint az *elmaradt* forgalomnövekedés fogalmával; az integráció gazdasági hatékonysága nettó mérlegével (az integráción belüli forgalom növekedésének volumene szorozva a termékegységre jutó költségmegtakarítással, levonva belőle a negatív forgalomnövekedés és az egységnyi költségveszteség szorzatát); *optimális mérlegével*, ami ugyanaz, mint a fenti összefüggés, de hozzá kell adni az elmaradt forgalomnövekedés volumenének és az egységnyi költségmegtakarításnak a szorzatösszegét. Jelentős részt foglal el e fejezetben a *gazdasági struktúra, növekedés* és *integráció* összefüggéseinek jellemzése. Lényegében helyesen megírt, jól dokumentált része ez a könyvnek, sok-sok táblázattal, adattal illusztrálva (de a források megnevezése nélkül).

Végül a *tizenegyedik fejezet* külgazdaságunk távlati stratégiájával foglalkozik. Az állapotmeghatározás láthatóan korábbi helyzetre vonatkozik. Maga a távlati stratégia is jórészt ismert elképzeléseket tartalmaz, *ágazati szemlélet hatja át*, csak a korábban kialakított KGST-elképzeléseket és nem a világgazdaságban végbemenő újabb folyamatokat veszi figyelembe. Így is találunk néhány érdekes gondolatot, elképzelést e részben, de meggyőződésünk, hogy a Magyar Népköztársaság hosszú távú külgazdasági stratégiája *újraértékelésre szorul*.

Amikor a szerzők adottságainkat összegezik, azt a kifejezést használják, hogy Magyarország ipari nyersanyagban *rendkívül* szegény. Emlékeztetünk arra, hogy az elmúlt évben a Tudományos Akadémia ülésszakán cáfolták a *„nyersanyagban szegény"* kifejezést, kifejtvén — igaz, kellően nem bizonyítottan —, hogy a legutóbbi években folytatott földtani kutatások eredményei alapján hazánk már nem ebbe a kategóriába tartozik.

Bátortalanul fogalmaznak a szerzők a gyógyvízgazdaságunk hasznosítását illetően is. Megítélésünk szerint gyógyvízkészletünk hasznosítása nemcsak a tőkésországok, hanem más szocialista országok (Bulgária, Csehszlovákia) hasonló adottságainak hasznosításához viszonyítva is — érthetetlen és indokolatlan módon — elhanyagolt. S a perspektivikus fejlesztés ügye is meglehetősen kényszeredetten alakul. S a feltárt, illetve művelésbe vont nyersanyagok hasznosításának fogyatékossága a *komplexitás hiánya*. Nálunk főként *egycélúan* hasznosítjuk a rendelkezésre álló nyersanyagokat.

Igazuk van a szerzőknek abban is, hogy a „szelektív gazdaságfejlesztés nálunk döntően a termékszerkezet alakítását tartalmazza." (328. l.) Ezt kiegészíthetjük azzal, hogy gazdaságfejlesztésünk *iparcentrikus*, a mezőgazdaság és egy sor konvertálható *szolgáltatás* fejlesztése periferikus ügy. Ez a szerzők felfogására is jellemző, távlati elképzeléseik megrekednek az *ipari ágazatoknál*. Hazánk távlati gazdaságfejlesztése ha csak az iparra szorítkozna, felettébb kiegyensúlyozatlan lenne. Igazuk van a szerzőknek, amikor azt írják, hogy „Különösen a termékstruktúra távlati fejlesztésében támaszkodhatunk a KGST-országokkal való szilárd kapcsolatokra." (331. l.) Mindez igaz, de ez még nem oldja meg minden problémánkat; *szélesebb nemzetközi*, esetleg *világméretű munkamegosztásban* vagyunk kénytelenek gondolkodni. Ezzel valószínűleg a szerzők is egyetértenek, de hangsúlyozniuk kellett volna, hogy *most* csak a KGST vonatkozásában, és csak az ipar területén vizsgálják gazdaságfejlesztésünk távlati irányát. Egy-két helyen ugyan említés történik a tőkés kapcsolatokról is, de ez nem pótolja az új világgazdasági helyzetben felmerülő lehetőségek és szükségszerűségek rendszerező elemzését.

Ha a könyv egészét nézzük, meg kell állapítanunk, hogy hasznossága nem vonható kétségbe. Erőssége nem az érintett elméleti kérdések tisztázásában, hanem a fejlődés gyakorlati oldalainak részletes, sokoldalú bemutatásában van. A könyv informatív jelentősége nagy, a gazdag tényanyag, adatok és táblázatok közlése igen hasznos.

Ha a szerzők az elméleti kérdések feldolgozására több időt fordítottak volna, akkor a könyvnek ez a része is hasznos hozzájárulás lett volna a felvetett kérdéskör tisztázásához. Így azonban e részekkel kapcsolatban hiányérzetünk maradt.

A szerzők érdeme így is vitathatatlan, nagy munkát végeztek, hiszen az utóbbi években senki nem foglalkozott ilyen rendszerezésben az érintett problémakörrel. Igen jó lenne, ha e könyv nyomán itthon is felpezsdülne a vita a KGST-integráció időszerű kérdéseiről.

Kozma János

Jávorka Edit: Műszaki fejlesztés — hatékonyság — árak

Kossuth Könyvkiadó, 1978. 164 l.

A könyv igencsak aktuális közgazdasági, gazdaságpolitikai témát tárgyal. Gazdasági növekedésünknek — mint a hasonló és magasabb fejlettségű országokban általában — fő forrása a műszaki fejlődés. Ezért rendkívül fontos kérdés, hogy a gazdasági környezet, az irányítás, a szabályozók hogyan segítik ezt a folyamatot. A könyv éppen ezt vizsgálja, ti. azokat a kölcsönös hatásokat, amelyeket az árak, a költségek és a jövedelmezőségi viszonyok gyakorolnak a műszaki fejlődésre, illetőleg a műszaki fejlődés ezekre.

Erénye a könyvnek, hogy jól ötvözi a közgazdasági fogalmak és folyamatok elvi magyarázatát az aktuális hazai helyzet, a változások és a problémák ismertetésével. Nem a szerző hibája, hanem a tényleges gazdasági helyzetből következik, hogy a kívánatos összhangot egyrészt a műszaki fejlődés és a társadalmi hatékonyság növelése, másrészt ennek a vállalati mutatószámokban és az érdekeltségi viszonyokban való tükröződése között nem lehetett bizonyítani.

A szerző a téma tárgyalását az alapoknál kezdi, meghatározva a műszaki haladás, a műszaki fejlődés fogalmát, ismertetve jellemzőit. A fogalmak ismertetése után — rátérve a kvantifikálás problémáira — azokat a módszereket, mutatókat tárgyalja, amelyekkel jellemezni szokták a műszaki fejlődést (termelékenység, beruházások, eszközigényesség, hatékonyság). Rámutat a kvantifikálás nehézségeire, amelyek egyrészt a fogalom tág értelmezéséből erednek (ezért annak mértékét, színvonalát, változását csak közelíteni lehet, de teljes pontosságú meghatározásra nincs mód), másrészt abból, hogy a műszaki haladás egyes tényezői (például a környezetvédelem, a balesetveszély csökkentése, a nehéz testi munka kiküszöbölése stb.) maguk sem mérhetők.

Az elvi kérdésekhez tartozik az eszközigényesség alakulásával kapcsolatos közgazdasági vélemények és a külföldi tendenciák ismertetése is. Ennek kapcsán arra keresi a választ, van-e és ha igen, milyen az összefüggés a gazdasági fejlődés, a műszaki haladás és az eszközigényesség között. A szerző véleménye szerint „a termelés eszközigényessége a gazdasági növekedés ütemével csak igen laza, viszont az egyes fejlődési szakaszokkal igen szoros kapcsolatban áll". (44. l.) Továbbá, „elvárhatjuk, hogy a nagy eszközigényességű termelés fokozódása révén az eszközhatékonyság is növekedjen és ennek révén az eszközigényesség csökkenési tendenciája gazdaságunkban újra kibontakozzék". (46—47. l.)

Itt érdemes egy kitérőt tenni. A szerző gondolatmenete elhatárolja egymástól a műszaki fejlődést és a termelékenységet befolyásoló egyéb tényezőket, így a szervezést és a munkaintenzitás alakulását (18. l.). Jogosan tehető fel a kérdés: mit ér az a termelőeszköz, az a műszaki lehetőség, melyet nem tudnak megfelelően hasznosítani? A kihasználatlan lehetőség nyilvánvalóan nem jelent magasabb műszaki színvonalat. Ezért a műszaki színvonal fogalmába — azt hiszem — bele kell értenünk a megfelelő szervezettségi stb. színvonalat is.

A könyv részletesen foglalkozik a *mérési módszerek* problémáival. Utal arra, hogy a fejlesztést — bár sokan szívesen teszik — nem csak beruházásokkal lehet megoldani. Éppen ezért a műszaki fejlesztés eredményét önmagában nem mutatja sem a beruházások alakulása, sem az eszközigényesség változása, sem pedig az élő munka termelékenysége. Viszonylag jó közelítő eredményt a műszaki fejlesztés mérésekor az erőforrások *együttes* felhasználásának az eredményessége, a hatékonyság és változásának mérése, értékelése adhat. A könyv ismerteti e mérés különféle problémáit, majd tárgyalja a legutóbbi időben egyre szélesebb körben alkalmazott gazdasági-műszaki kritériumrendszer felhasználásának célszerűségét is.

Az elvi megközelítés után következnek a gyakorlati problémák. Ilyen például, hogy számos műszaki fejlesztési eredmény — mai elszámolási rendszerünkben — nem mérhető a fejlesztést végrehajtó vállalatnál, mivel e hozamok nem a létrehozó, hanem a felhasználó vállalatnál jelentkeznek. Így az eredmény „csak" a népgazdasági szintű elemzésekben jelenik meg.

Az új szükségleteket kielégítő fejlesztések értékelését sem oldottuk meg megbízhatóan, hiszen azok sokszor „csak" a jólét fokozásában testesülnek meg. Hasonló a helyzet a munka jellegét változtató fejlesztések esetében is.

A következő részben a magyar gazdaság műszaki szinvonalának helyzetét és változását mutatja be a szerző gazdag számanyaggal alátámasztva. A közelítés — a téma jellegének megfelelően — sokoldalú. Egyrészt bemutat egyes jellegzetes részmutatókat (pl. felhasznált műanyagok aránya, egyes progresszív termékek aránya stb.), másrészt összefoglaló és ágazati hatékonysági mutatókat. Végül foglalkozik a fejlesztési politika lehetséges, illetve célszerű útjainak kiválasztási szempontjaival is. Arra a következtetésre jut, hogy a külgazdasági feltételekhez kapcsolódó szelektív fejlesztési politikát kell folytatnunk, figyelembe véve a tudományos megalapozás lehetőségét, továbbá adottságainkat, a meglévő eszközök kihasználását és felhasználásuk új kombinációs lehetőségeit.

E jellegzetesen makroökonómiai szemléletű részek után a szerző áttér a kérdések vállalati szemléletű tárgyalására. Az önálló elszámolás alapján álló nyereségérdekeltség szerepének növekedése a műszaki fejlődés szempontjából is fokozta a vállalatok döntéseinek szerepét. Mivel azonban a ráfordításarányos árak és azok változásai nem képesek megfelelően kifejezni a műszaki fejlesztés eredményeit (hanem csak a költségeit), a fejlesztő vállalatok sokszor — különösen ha az eredmény a felhasználónál jelentkezik — nem érzékelik a fejlesztés számukra kedvező voltát. Ez természetesen érdekeltségüket is csökkenti. Egyéb tényezők is hasonló irányba hatnak (így a világpiaci árváltozások hatásának tompítása, a nominálbérek növekedési üteme stb.). Ezért az árrendszer — bár áraink számottevően változtak — önmagában nem képes arra, hogy a vállalatokat a népgazdasági érdekek érvényesítésére késztesse fejlesztési döntéseikben. (Jó lett volna, ha a szerző e részben többet utal a kibontakozás irányára: a külföldi araránynoknak, mint objektív mércének a figyelembevételére is.) Kalkulációs rendszerünk, a rezsiköltségek szétosztásának módszerei is gyakran akadályozzák a tisztánlátást.

Az eszközköltségek és a bérek arányainak, valamint az amortizáció mértékének a vizsgálata alapján a szerző arra a következtetésre jut, hogy „elszámolási rendszerünkben a műszaki fejlesztéssel szemben támasztott gazdasági követelmények magasabbak, mint más országokban, pedig másutt — mind a szocialista, mind pedig a tőkésországokban — különböző direkt és indirekt formákban preferálják a műszaki fejlesztést". (103. l.)

Végső következtetésként a szerző megállapítja, hogy a nyereség elvben alkalmas arra, hogy a népgazdasági hatékonyság mércéje legyen, továbbá: „tartósan nagyobb nyereséget csak a műszaki fejlesztés révén lehet elérni" (125. l.), azonban a „nyereség alakulása ma még nem teljesíti kifogástalanul a hozzáfűzött várakozásokat". (126. l.) Ez különösen arra vezethető vissza, hogy a különféle megkülönböztetések (támogatások, elvonások) túl nagy szerepet kaptak. „Csak a gazdaságirányítás eszközrendszerének továbbfejlesztése alakíthatja ki azokat a feltételeket, amelyek mellett a nyereség tendenciájában megbízhatóbb mércéje lehet a hatékonyságnak és ezáltal a műszaki fejlesztés eredményessége mérésének". (140. l.) Továbbá „arra kell törekednünk, hogy az árak, a jövedelemszabályozók normativitásának és rugalmasságának fokozása, továbbá a gazdaságpolitika kiegyensúlyozottságának javítása révén erősítsük a nyereség hatékonyságot tükröző képességét és szelektáló szerepét, a hatékonyság növelésére és a műszaki fejlesztésre ily módon való kényszerítés és az ezáltal elérhető nagyobb eredmények érdekében tudatosan vállalva a mindezzel együtt járó átmeneti feszültségeket is". (141. l.)

Végül is „a műszaki fejlődés hazánkban is utat tör magának, áthatja és átalakítja a gazdaság, a társadalmi termelés és fogyasztás szerkezetét a termelőerők fejlesztésével és új szükségleteket teremtve, amelyek azután ismét visszahatnak a társadalmi termelés megújhodására". (148. l.)

A szerző érdeme, hogy az elvi megállapításokat a legtöbb esetben gyakorlati példákkal, számszerű értékekkel, a helyzet, a tendenciák bemutatásával illusztrálja, bizonyítja. Ezzel egyrészt meggyőzőbbé teszi mondanivalóját, másrészt — bizonyos mértékig — a kevésbé járatos olvasót is bevezeti a népgazdasági összefüggések labirintusaiba.

Simán Miklós

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Георги Георгиев

Долгосрочные целевые программы как важная основа дальнейшего расширения сотрудничества Болгарской Народной Республики с братскими социалистическими странами

Статья занимается новой формой углубляющегося сотрудничества между странами-членами СЭВ — долгосрочными целевыми программами, их содержанием, значением и ходом их разработки.

Автор, на фактах и данных иллюстрирует значение социалистического международного разделения труда с точки зрения экономического развития стран-членов СЭВ, в том числе Болгарской Народной Республики. Он развёртывает мысль о том, что целевые программы — суть которых состоит в том, что в рамках совместной плановой деятельности они решают фундаментальные проблемы комплексно и на долгую перспективу, — создают новые, еще более эффективные условия для сотрудничества, и поэтому Болгария принимает активное участие как в их разработке, так и в их осуществлении.

Автор излагает экономические цели, осуществляемые на основе таких целевых программ, подробно останавливаясь на всех областях сотрудничества, охватываемых целевыми программами.

Автор на богатом обзоре фактов представляет активный вклад своей страны в совместное решение задач в этих областях. Он указывает на огромное значение этого участия с точки зрения содействия экономическому развитию Болгарии, а также на место, роль и направления стремлений Болгарии в дальнейшем сотрудничестве.

Зденек Шедиви

Сотрудничество Чехословакии со странами-членами СЭВ в подготовке планов на период после 1980 года

Автор в своей статье даёт обзор о развитии деятельности в области координации планов между странами-членами СЭВ до наших дней и о связанных с ней проблемах, а затем анализирует влияние планов, согласованных на период между 1976—1980 гг., на чехословацкую экономику.

В период после 1980 года в сотрудничестве между социалистическими странами всё более отражаются новые требования, связанные с развитием мирового хозяйства; по ходу планирования приходится считаться со всё более сложными и строгими внешними условиями. С одной стороны после 1980 года значительными будут расхождения между потребностями и производством, точнее: между спросом и предложением в области топливных материалов, сырья и продовольственных товаров. С другой стороны, следует считаться и с тем, что отношения цен и впредь будут формироваться под значительным инфляционным воздействием. Поэтому производство в растущей мере будет требовать сырьевых ресурсов, связанных с высокими издержками по эксплуатации, и сопровождаться повышающимися расходами. Это влияет отчасти на условия торговли, отчасти же на платежные взаимоотношения.

Эти факторы влияют в том направлении, что Чехословакия должна ещё более активно включиться в процесс экономической интеграции, развертывающийся между социалистическими странами в создание собственной сырьевой и энергетической базы, проводить экономную импортную политику. Необходимо повышать экспортную способность чехословацких товаров, в особенности в машиностроении, учитывая и экологические требования. В интересах достижения этих целей Чехословакия принимает участие и в осуществлении долгосрочных целевых программ. Автор в дальнейшем подробно анализирует те условия внешней обстановки и внутренние отношения, которые следует учитывать при планировании дальнейшего сотрудничества. Особенно важно, чтобы страны-члены СЭВ разработали согласованную экономическую политику, повышали эффективность координации планов, гибкость хозяйств, специализацию и кооперацию, и чтобы усовершенствование сотрудничества между социалистическими странами способствовало развитию связей с третьими странами.

Ян Хилински

Роль долгосрочных целевых программ стран-членов СЭВ в развитии польского машиностроения

В статье представляется роль польского машиностроения в экономическом развитии страны, роль Польши в её международных связях — во взаимосвязи с долгосрочной целевой программой сотрудничества. В связи с этим автор подчеркивает важность машиностроения с точки зрения всего экономического и технического развития. Он акцентирует также заинтересованность Польши в осуществлении целевых программ, конкретизируя это на область машиностроения.

Автор подробно останавливается на результатах, уже достигнутых в имевшем и имеющем место производственном, кооперационном сотрудничестве польского машиностроения с аналогичными отраслями остальных стран-членов СЭВ.

Что касается будущего, автор пишет о том, каким образом будут выполняться польским машиностроением задачи, вытекающие для него из целевых программ. В статье дается обзор о 12 частных программах в области машиностроения. Автор подчеркивает, что эта новая форма сотрудничества на более высоком уровне и в будущем будет играть большую роль в осуществлении комплексной социалистической экономической интеграции.

П. Лувсандорж

Процесс сближения Монгольской Народной Республики с СССР и остальными странами-членами СЭВ

В результате возникновения мировой социалистической системы в мировых масштабах ускорился процесс интеграции. Монгольская Народная Республика принимает активное участие в развитии интеграции в рамках СЭВ, осуществляя в различных отраслях монгольского хозяйства самые разнообразные формы сотрудничества. В особенности выделяется технико-экономическая помощь, оказываемая Советским Союзом, в результате которой был построен новый социалистический город, Дархан. В период IV пятилетнего плана (1966—1970) была создана первая энергетическая система Монголии, основан индустриальный комплекс Эрденет, и был осуществлён, а также осуществляется ряд объектов не только в сфере хозяйства, но и науки, культуры, здравоохранения и просвещения. Остальные социалистические страны также в существенной мере способствуют экономическому росту монгольского хозяйства, и, таким образом, процесс интеграции одновременно является и процессом сближения уровней экономического развития стран-членов СЭВ.

Рудольф Хайнце

Роль машиностроения в развитии материально-технической базы социализма и коммунизма — разработка долгосрочной целевой программы по машиностроению в странах-членах СЭВ

Автор статьи, заместитель председателя Государственной плановой комиссии ГДР, руководитель делегации ГДР в Постоянной комиссии СЭВ по машиностроению, указывает на важность машиностроения с точки зрения развития всех отраслей общественного производства, представляя динамическое развитие различных отраслей машиностроения в ГДР. В ГДР машиностроение даёт треть промышленной продукции, 60% оборудования для инвестиций и половину экспорта.

Далее автор переходит к изложению задач машиностроения, связанных с углублением социалистической экономической интеграции. В 1977 году взаимные поставки машин и оборудования составили приблизительно в пять раз больший объём, чем в 1960 году, и значительно повысилась их доля в общем объёме экспорта. Автор представляет, как динамично развивалась торговля машинами и оборудованием между ГДР и СССР; какое участие принимает ГДР в капиталовложениях, направленных на разработку новых месторождений сырья; какие большие результаты достигнуты в сотрудничестве в области науки и техники, а также развитие в области специализации и кооперирования производства.

Машиностроение даже так не всегда и не во всех областях было способно удовлетворять постоянно растущие потребности: поэтому насущным вопросом является его динамичное развитие. Разрабатываемая в области машиностроения долгосрочная целевая программа призвана обеспечить многостороннее международное согласование этой работы по развитию. В заключительной части статьи представляется сама целевая программа, ее разделы и заключающиеся в ней важнейшие мероприятия.

Н. К. Байбаков

Долгосрочные целевые программы — новый этап в развитии социалистической экономической интеграции стран-членов СЭВ

В вводной части статьи автор излагает тот путь, который привёл к разработке долгосрочных целевых программ. Он указывает на то, что их разработка представляет собой практическое осуществление линии, совместно разработанной партиями стран-членов СЭВ, с целью усовершенствования социалистической экономической интеграции, формирования мировой социалистической экономической системы. Одновременно целевые программы служат хорошей основой для стран-членов СЭВ в деле координации народнохозяйственных планов на последующий пятилетний период.

Различные целевые программы имеют тождественную структуру: они содержат основные принципиальные позиции и разработанные на их основе частные программы. Далее в статье перечисляются целевые программы, входящие в них частные программы, а также содержащиеся в них задачи и средства для их выполнения.

Кроме уже разработанных целевых программ в этом году будут завершены еще две долгосрочные целевые программы.

Целевые программы означают качественно новый этап и в экономическом сближении социалистических стран.

Ференц Биро

Возможности многостороннего долгосрочного сотрудничества в производстве продовольственных товаров в странах-членах СЭВ

В вводной части статьи автор даёт сжатый обзор о результатах, достигнутых в странах-членах СЭВ в области производства продовольственных продуктов, а затем, исходя из структурных изменений потребительских потребностей, он излагает стратегию, которой целесообразно следовать в производстве и снабжении продовольствием.

Анализируя практику экономической политики в странах-членах СЭВ, он констатирует, что в некоторых странах, в первую очередь, в отношении фундаментальных продовольственных продуктов в определённой степени проявляются автархические стремления. Это в силу необходимости сопровождается тем, что приходится одновременно развивать относительно широкую гамму производства продовольственных товаров, а из этого следует оттеснение на задний план требований экономической эффективности.

Автор подчёркивает значительную роль различий в природных условиях в формировании урожаев в сельскохозяйственном производстве. В частности значительными расхождениями в экономической эффективности производства между странами мотивируется усиление интеграции в рамках СЭВ в области производства и снабжения продовольственными продуктами. Автор указывает на то, что проявляющиеся в производстве продовольственных продуктов автархические стремления не препятствуют расширению интеграции, и даже

наоборот: преимущества, связанные с интеграцией, плодотворно используются отдельными странами в развитии собственного сельского хозяйства.

Автор перечисляет достигнутые в сотрудничестве реультаты, и затем подробно излагает потенциональные возможности, кроющиеся в его развитии, а также организационные рамки, созданные для использования этих возможностей. Он останавливается на основных принципах деятельности Рабочей группы по сельскому хозяйству и пищевой промышленности, работающей с 1976 года, на её задачах, рабочей программе; иллюстрируя на конкретных примерах, излагает требования, предъявляемые к целевым программам по сельскому хозяйству и пищевой промышленности; проводившуюся до сих пор деятельность Рабочей группы; предложения по сотрудничеству и конкретные темы, которые надо будет разработать.

Илона Бауэр—Ласло Харди

Некоторые соображения о величине прибыли и условиях её реализации

Авторы статьи полемизируют с основным положением статьи Тибора Эрдэша «Предопределенность величины прибыли в условиях «чистого капитализма», согласно которому на макроуровне величину прибыли определяют личное потребление и накопление капиталистического класса. По мнению авторов, даже в случае анализа величины прибыли на макроуровне, она не может изучаться только лишь исходя из поведения капиталистического класса, из принимаемых им экономических решений. Прибыль они считают производственной категорией и, развивая проблематику реализации прибыли, они указывают на то, что изучая условия реализации прибыли даже на макроуровне, неизбежен при этом учет формирования покупок рабочего класса за счет заработной платы.

Во второй части статьи авторы ищут ответа на вопрос, являются ли автономными покупки капиталистического класса, его затраты на потребление и накопление. Авторы покупки капиталистов считают классовыми потребностями, проявляющимися в форме платежеспособного спроса, которые, по их мнению, таким образом являются в нескольких аспектах предопределенными. (Например, капиталистическими отношениями разделения, прошлым и будущим формированием прибыли.)

В третьей части статьи анализируется проблематика взаимозависимостей макро- и микроэкономических процессов. В этом вопросе авторы придерживаются того мнения, что, хотя монопольный и государственно-монопольный капитализм порождает целый ряд новых форм взаимосвязанности макро- и микроэкономических процессов, однако даже при их анализе нельзя придти к такому выводу, что монопольный или государственно-монопольный капитализм создает какие-то макроэкономические интересы, обособленные от частно-капиталистических интересов в прибылях.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Georgi Georgiev:

The long-term target-oriented programs as important bases for the further expansion of the cooperation between the Bulgarian People's Republic and the fraternal socialist countries

The article treats the new form of the deepening cooperation of CMEA countries: the long-term target-oriented programs, their contents, importance and the course of their elaboration.

Facts and data are listed to underline the importance of the socialist international division of labour in the development of the member countries and of the BPR among them. The target-oriented programs—whose substance is that they solve fundamentally important problems in the framework of joint planning in a complex manner and for the long term—create new, more efficient conditions for cooperation and Bulgaria participates therefore both in their working out and in their implementation in an active manner.

The article reviews the economic objectives whose implementation is realized on the basis of such programs and then analyses in detail all areas to which the programs extend.

Rich factual material is presented to show Bulgaria's participation hitherto in the joint solution of the tasks in these areas. It is indicated that participation is of huge importance for the development of the Bulgarian economy and the role of the country, the directions of its efforts in further cooperation are outlined.

Zdenek Sedivi:

Cooperation of the CSSR with the CMEA member countries in preparing the plans covering the period after 1980

The author surveys the development and problems of plan-coordination between the CMEA countries to our very days and then analyses the effect of the collated plans for 1976–1980 on the Czechoslovak economy.

In the cooperation of the socialist countries after 1980 the new requirements deriving from the development of the world conomy will come increasingly to the fore, and in planning increasingly complicated and stricter external conditions

wave to be reckoned with. On the one hand, in respect of fuels and food the difference between needs and production, more exactly between demand and supply, will be considerable after 1980. On the other hand, it has to be reckoned with that prices will develop under the effect of strong inflationary tendencies. Production requires more and more the use of raw material sources exploitable only at higher costs. This will affect partly the terms of trade and partly the payments relations.

These factors dictate for Czechoslovakia to participate more actively in the integration process developing among the socialist countries, and that it should develop its own bases of raw materials and energy and pursue an import-saving policy. The exportability of Czechoslovak commodities has to be increased, particularly in engineering, and also with a view to the ecological requirements. To implement these objectives, Czechoslovakia participates in the implementation of the collated target-oriented programs. In the following sections the author analyses in detail the external environmental conditions and the internal relations, which have to be taken into account in planning further cooperation. It is particularly important that the CMEA countries should work out a collated economic policy, increase the efficiency of plan-coordination, the flexibility of their economies, specialization and cooperation, and that the improvement of cooperation among the socialist countries should contribute to developing relations with third countries.

Jan Hilinsky:

The role of the long-term target-oriented cooperation programs in the development of the Polish machine building industry

The role reviews the role of Poland, more exactly of the Polish machine building industry in the economic development of the country and in its international relations, in the context of the long-term target-oriented cooperation programs. The importance of engineering in the whole economic and technological development of the country is particularly stressed It is underlined that Poland is interested in the implementation of the target-oriented programs and this is illustrated by presenting the concrete tasks of the machine building industry.

The results of production cooperation with similar industries in the other CMEA countries in the past and at present are reviewed in detail. As regards the future, it is analysed how the Polish production of machines can fulfil the tasks devolving on it from the target-oriented programs. The article reviews the 12 partial programs relating to machine building. The author underlines that the new higher form of cooperation will continue to have a great role in the realization of complex socialist economic integration.

P. Luvsandorzh:

The process of approach of the Mongolian People's Republic to the USSR and the other CMEA countries

As a result of the creation of the socialist world system the process of integration has accelerated on a world scale. The MPR is actively participating in the development of the CMEA integration, the most diverse forms of cooperation are implemented in various branches of the Mongolian economy. Of particular importance are the forms of cooperation with the Soviet Union. The new socialist town of Darhan was built with Soviet technical and economic assistence. In the fourth five-year plan (1966–1970) the first energy system of Mongolia was brought into being and the Erdenet industrial complex was founded. A series of other projects were created and are being created not only in the economy but also in science, culture, the health service and education. Also the other socialist countries provide important help to Mongolian economic growth, and thus the process of integration is simultaneously a process where by the development levels of the CMEA countries are approximated to each other.

Rudolf Hainze:

The role of machine building in the development of the material-technological base of socialism and communism (Elaboration of the long-term target-oriented program of machine building in the CMEA countries)

The author—deputy chairman of the State Planning Commision of the GDR, leader of the GDR delegation in the Standing Commission for machine building in the CMEA—appreciates the importance of machine building for the development of every branch of social production and presents the dynamic development of the various branches of engineering in the GDR. It contributes there one third of industrial output, supplies 60 per cent of equipment for investments and half of the exports.

Next the tasks of engineering related to the deepening of socialist economic iutegration are discussed. Mutual deliveries of machinery and equipment amounted in 1977 to fivefold the volume of 1960 and also their share in exports considerably increased. The dynamic development of trade in machinery between the GDR and the USSR is shown, together with the participation of the GDR in the investments aimed at the exploitation of new raw material deposits. Also the great achievements of cooperation in scientific and technical cooperation as well as in production cooperation and specialization are analysed.

Engineering could not always satisfy the continuously growing demands in every field, and thus its further dynamic development is needed. The long-term target-oriented program is called upon to harmonize this development in engineering multilaterally on an international scale. The concluding part of the article surveys the program, its chapters and the main measures comprised in it.

N. K. Bajbakov:

Long-term target-oriented programs: a new stage in the development of the socialist economic integration of CMEA countries

In the introduction the article revews the road that has led to the working out of the long-term target-oriented programs. It is pointed out that they are practical implementations of the guidelines worked out jointly by the parties of the CMEA countries with the aim of extablishing the socialist world economic system. At the same time, they provide good bases for the member countries for the collation of their plans relating to the next five-year period.

The structure of the various target-oriented programs is identical: it comprises the main standpoints of principle and the partial programs worked out on their basis. The article then lists the programs together with their partial programs, their main tasks and the instruments to be used for their realization.

Beyond the programs already available two other ones will be completed this year.

The target-oriented programs signal a qualitatively new stage in the economic approximation to each other of the socialist countries.

Ferenc Bíró:

Possibilities for multilateral long-term cooperation in the food production of CMEA countries

In his introduction the author provides a concise information about the results of CMEA countries in food production and then, setting out from the structural changes in consumer demand, he discusses the strategy to be followed in the production and supply of food.

Analysing the economic policy practices of the member countries he establishes that in some countries certain efforts at autarky may be observed, particularly in respect of staple foodstuffs. This necessarily involves that a rather wide range of food production has to be developed simultaneously, which may involve that the requirements of efficiency are pushed to the background.

The author stresses the importance of natural conditions for the yields in agricultural production. The fact that the CMEA integration is strengthening also in the production and supply of food may be justified also by the considerable differences in efficiency by countries. The author stresses that the autarkic efforts observable in food production do not hinder the expansion of integration, in fact, the individual countries fruitfully utilize the advantages deriving from co-operation in the development of their own agriculture.

The author reviews the results hitherto attained in cooperation and treats in detail the potential advantages to be derived from its development, together with the organizational framework brought about for the utilization of these possibilities. He expounds the operational principles, tasks, and program of the Working Panel for Agriculture and Food operating since 1976, and illustrates with the aid of concrete examples the requirements raised towards the target-oriented program of agriculture and the food industry to be worked out. Also the past activities of the Working Panel are reviewed, and then the proposals for cooperation and the concrete themes to be worked out in detail are surveyed.

Ilona Bauer—László Hardi:

Ideas on the size of profit and the conditions of its realization

The article challanges the basic theorem of the study by Tibor Erdős, entitled "Determination of the size of profit in pure capitalist", according to which the size of profit is determined on macro-level by the personal consumption and accumulation of the class of capitalists. According to the authors' opinion even if the size of profit is analysed only on macro-level, this cannot be done by setting out merely from the behaviour and economic decisions of the capitalist class. They expound the problems of the realization of profit by conceiving profit mainly as a category of production, pointing out that accounting for the purchases from wages of the working class is indispensable even if conditions of profit-realization are examined only on macro-level.

The second part of the study seeks answer to the questions whether the purchases, consumption and accumulation expenses of the capitalist class are autonomous decisions or not. The authors conceive of the purchases of capitalists as class needs appearing in the form of effective (solvent) demand; thus these are, in their opinion, determined from several aspects. (E.g. by the capitalist distribution relations, the past and future development of profits etc.).

In the third part of the article the problems of interrelations between macro- and microeconomic processes are analysed. In this regard the authors' opinion is that, although monopoly capitalism and state monopoly capitalism provide several new forms for the linking of macro- and microeconomic processes, not even an analysis of these can reach the conclusion that monopoly or state monopoly capitalism create some macroeconomic interest separate from the profit interests of private capital.

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL

ВОПРОСЫ ЭКОНОМИКИ

1978. évi 7. sz.

Fedorenko, N.: A közgazdaságtudomány a X. ötéves tervidőszakban

Kapusztin, E.: A fejlett szocializmus gazdasági problémáinak vizsgálata a SZUTA Közgazdasági Intézetében

Bogomolov, O.: A szocialista világrendszer problémáinak vizsgálata

Ivancsenko, V.: A hatékonyság és a minőség kritériumai

Vitin, A.: A nem termelő beruházások hatékonysága

Orlov, Ja.: A kereskedelem iparra gyakorolt hatásának fő irányai

Moszijuk, F.: A földművelés kemizálásának hatékonysága

Vigodszkij, V.: Az „Anti-Dhüring" helye a marxizmus közgazdasági örökségében

Vodolazov, G.: Csernisevszkij és a közgondolkodás fejlődése

Afanaszjev, V. I.: Csernisevszkij a burzsoá politikai gazdaságtan válságáról

Zsamin, V.: A képzés alakulása a KGST-országokban

Smelev, G.: Kisegítő magángazdaságok a KGST-országokban

Lahtin, G.: A termelés műszaki-gazdasági színvonalának mérése

Arrak, A.: A személyi használatú gépkocsik kihasználása.

Nyugat-Szibéria komplex fejlesztése (Kerekasztal-tanácskozás Tyumenyben, 1978. június 6—8.)

Butaev, B.: A SZUTA közgazdasági tagozatának évi közgyűlése (1978. február)

Kul'bovszkaja, N.: A tudományos-műszaki haladás hozzájárulása a társadalmi termelés hatékonyságának fokozásához. (Munkaértekezlet a KGST-országok képviselőinek részvételével, Moszkva, 1977. december)

Rahlin, I.: Az Örmény SZSZK Közgazdasági Intézete

Berseda, E.—Klikov, V.: Az ipari beruházások hatékonysága (szovjet—svéd szimpozion, Kijev, 1978. január)

ИКОНОМИЧЕСКА МИСЪЛ

1978. évi 4. sz.

Cserkovec, V.: Marx „A tőke" című műve és a fejlett szocializmus felépítése a Szovjetunióban

Sztefanov, I.: A szovjet közgazdaságtudomány főbb prioritásai

Moncsev, N.: A tudományos effektus bővítése

Janev, Sz.: Vaszil Kolarov és a szövetkezeti mozgalom

Petkov, L.: A munkaerő szocializmusban való újratermelésének lényege, jellege és sajátos vonásai

Bozskov, I.: A tudományos-műszaki haladás és az egyenlőtlen tőkés fejlődés

Vacsev, N.: Az afrikai országok csatlakozása az Európai Gazdasági Közösséghez és a valutáris zónák Afrikában

Jankova, N.: Dinamikus ágazat- és rajonközi modell a népgazdaság fejlesztése számára

Penev, T.: A mérnöki terv — komplex program a mezőgazdasági termelés irányítása számára

Todorovics, T.: A monopolkapitalizmus, valamint az agráripari komplexum működése a mai kapitalizmusban. („A mai kapitalizmus vizsgálata" — problémabizottság munkacsoportjának X. ülése, Szófia, 1977. október 3—8.

PLÁNOVANÉ HOSPODÁŘSTVÍ

1978. évi 4. sz.

A jelen fő feladata — a CSKP XV. kongresszusa határozatainak teljesítése

Hejsek, J.: Fejlesztési döntéshozatal a gépiparban

Bezrukov, V. B.: A tervszámítások automatizált rendszerének bevezetése a Szovjetunió központi tervező szerveiben

Cerhonek, J.: A csehszlovák ipar fő feladatai 1978-ban és 1979-ben

Zemlicka, J.: A kávé-világpiac alakulása

Churánek, M.: A gépek és berendezések külkereskedelme

Beránek, J.: Az elektromos távvezetékrendszer hosszú távú fejlődése

Vávra, F.: A hírközlés előrelátható fejlődése Prágában

Pilková, J.: A háztartások differenciálódása a tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottságban

Frey, V.: A habarcsanyagok termelése Csehszlovákiában

Tomek, J.: A fogyasztás minőségi normái — a hatékony gazdálkodás előfeltétele

Novák, M.—Ruta, J.—Stejskal, V.: Tudományos-technikai fejlődés a mezőgazdasági-élelmiszeriar komplexumokban

Tomcik, P.: A tervszerű irányítási mechanizmus továbbfejlesztésének néhány kérdése

1978. évi 5. sz.

Prokudin, V.—Rzanova, G.: A környezetvédelem problémái és megoldásuk a KGST keretein belül

Krákora, J.: A csehszlovák építőipar fejlesztésének hatékonysága

Kuderiková, G.—Papezová, V.: A tervezés és a munkatermelékenység mérésének problémái a Szovjetunióban

Vratislav, I.: A munkatermelékenység mutatóiról

Mihalik, M.: Növeljük a bérek ösztönző részét

Jech, O.: Változások a társadalmi fogyasztás tervezésében

Formánek, K.: Új intézkedések a foglalkoztatás és a bérek tervezésében és szabályozásában

Kresánek, J.: A szükségletek kielégítése társadalmi-gazdasági hatékonyságának méréséről

Novy, P.: A szilárd tüzelőanyagok geológiai kutatásának perspektívái

Mrázek, O.—Dvorácek, J.: A csehszlovák ipar nemzetközi specializációja és kooperációja gazdasági hatékonyságának mérése

Jenícek, V.: A csehszlovák agráripari komplexum külpiaci nyitottsága

1978. évi 6. sz.

Musil, J.: A pártszervezetek és a gazdasági feladatok

Kubík, J.: Szovjet tapasztalatok a tudományos-technikai fejlődés irányításában

Interjú a nagy gazdasági komplexumok szervezetéről és irányításáról

Jenícek, V.: A csehszlovák agráripari komplexum külpiaci nyitottsága

Cibula, M.: Az energiagazdálkodás tervezésének új módszerei a Szovjetunióban

Buchvald, J.: Amerikai közgazdászok állami tervezésre vonatkozó nézeteinek bírálata

Sova, V.: A lakosság teljes fogyasztása és annak szerkezete

Zabák, Z.: A csehszlovák gazdaságnak a két fő régióra vonatkozó strukturális tervmérlege

Urbán, L.: A világgazdaság jövőjéről

A munkatermelékenység emelésének lehetőségei az NDK-ban

Планово стопанство

1978. évi 5. sz.

A magas hatékonyságért és a jó minőségért vívott harc kulcsproblémája

Gozesz, H.: A gépipari termék alapigényessége csökkentésének útjai

Deszimirov, Z.: A külkereskedelmi árak tükröződése alapvető ipari nyersanyagok belkereskedelmi árainak tervezésénél

Draganov, E.: Integrációs folyamatok hatékonyságmeghatározásának problémái

Paunov, I.—Babalov, Z.: A vasúti áruszállítások egyenetlenségének néhány szempontja

Alekszandrov, K. Sz.: Az árumozgatás optimalizálásának problémái

Grozdeva, V.: Operatív tervezés a gépkocsi-szállítmányok kliensei szerint

Kadijszki, A.: Társadalmi-gazdasági átalakulások a Mozambiki Népköztársaságban

Petrunova, P.: Egy doktori disszertáció megvédése: K. I. Vladimirova: Gazdaság-matematikai módszerek alkalmazása a munkaerő-források népgazdasági szintű tervezésénél

1978. évi 6. sz.

Vidinszkim, L.: Az élő munka, a munkaeszközök és munkatárgyak leghatékonyabb felhasználása

Todorov, T. I.: A hidromeliorációs állóalapok hatékony kihasználásának problémái öntözéses földművelésnél

Lefterov, A.: Kapcsolatok és összefüggések a háztartásigép-gyártás és a lakásépítés között

Krasztev, Sz.: A komplett szerelvények, alkatrészek és késztermékek árképzésének módszertani alapjai a KGST-országok kölcsönös árucseréjében

Mineva, J. R.: Kritériumok és paraméterek kiválasztása építőipari kivitelezési terv számára

Ngiem Van Zinh.: Vasútépítéssel kapcsolatos építési-szerelési munkák önköltség-szerkezete

Zavadszki, Sz. M.: A termelőerő-telepítés tervezésének és a terület fejlesztésének időszerű problémái Lengyelországban

A KGST tervezési együttműködési bizottságának XVI. ülése (Moszkva, 1978. március 29—30.)

Angelov, N.: Az ésszerű anyag- és nyersanyagfelhasználás, valamint az agrártermelés alapigényessége. (Tudományos konferencia, Várna, 1978. március 10—11.)

Egy doktori disszertáció megvédése: Kovacseva, J. V.: A kiskereskedelmi árak és hatásuk a közszükségleti cikkek gyártására, értékesítésére

wirtschafts wissenschaft

1978. évi 5. sz.

A termelési struktúra intenzifikálása és tökéletesítése

Braun, A.: Néhány követelmény az állóalapok gazdasági hatékonyságának állandó növelésével szemben

Schultze, H.: Az ember reprodukciós magatartására gyakorolt lényegi ráhatások és ezek jelentősége a demográfiai fejlődésben

Laschke, M.: Az ipar és a mezőgazdaság szocialista átalakítása a szocializmus alapjainak lerakásánál az NDK-ban

Stebner, P.: Japán gazdasági helyzete

Bechmann, S.—Schindler, J.—Selle, A.—Seickert, H.: KGST-szimpozion: „Tudomány és termelés" (1977. október 25—26., Berlin)

Feurich, H.: A tervezés és a teljesítményértékelés tökéletesítése az iparban (Kollokvium az NSZEP Társadalomtudományi Akadémiájának szocializmus politikai gazdaságtanával foglalkozó intézetében, 1977. december 20.)

Grimmer, P.—Hahn, R.—Kirsch, W.—Körner, E.—Miegel, A.: Az állóalapok és a beruházások magas hatékonysága — a termelés intenzifikálásának egyik követelménye (Konferencia a lipcsei Marx Károly Egyetemen rendezett „közgazdasági napok" keretében, 1977. október 25—26.)

1978. évi 6. sz.

Wittenburg, G.: Marx Károly műve — a szocializmus politikai gazdaságtanának forrása és alkotórésze

Drohla, H.—Jungnickel, J.—Müller, M.: A szovjet tudomány hozzájárulása „A tőke" keletkezéstörténetének kutatásához

Belousow, R. A.: A szovjet gazdaságirányítási és -tervezési rendszer létrehozásának főbb szakaszai

Khalatbari, P.: A demográfiai átállás néhány módszertani és elméleti problémája

Roesler, J.: Az NDK népgazdaság-irányításának és -tervezésének kialakítása, fejlesztése

Mann, H.—Sládková, J.—Zahradnicek, I.: Csehszlovákia és az NDK árképzési módszertanának néhány aspektusa

Krause, J.—Robinski, R.: A pénzügyek hasznosítása a kulturális-szociális létesítmények irányításánál, tervezésénél. (A Humboldt Egyetem közgazdaságtudományi szekciójának nemzetközi tudományos tanácskozása, Berlin, 1977. november 10—11.)

Dressler, W.—Köhler, G.—Leonhardt, M.—Preusse, G.: A kizsákmányolás időszerű problémái a mai kapitalizmusban. (Tudományos kollokvium, Karl Marx Universität, Leipzig, 1977. október 27—28.)

Rennert, O.: Áruforgalom és tudományos-műszaki haladás a fejlett szocialista társadalom kialakításánál. (Nemzetközi elméleti konferencia, Kereskedelmi Főiskola, Lipcse, 1977. október 4—5.)

Puschmann, M.—Rudolph, F.: A mai polgári irányítási elmélet és gyakorlat kritikai elemzése. (Konferencia, Budapest, 1977. október 25—27.)

ПЛАНОВОЕ ХОЗЯЙСТВО

1978. évi 6. sz.

Minden eszközt vegyünk igénybe a szállítás munkájának megjavítása érdekében

Bugaev, B.: Polgári repülés a népgazdaságban

Zotov, D.: A szovjet szállítási rendszer fejlődése

Kiricsenko, V.: A tervezés — a szocializmus felépítésének legfontosabb eszköze. (V. V. Kujbisev születésének kilencvenedik évfordulójára)

Mitrofanov, V.: A népgazdaság szállítási költségei és csökkentésének útjai

Kozsevnikov, N.: A folyami szállítás tartalékai

Korolev, N.: Számítástechnika alkalmazása a gépkocsi-szállításban

Urinszon, Ja.: Automatizált tervszámítási rendszerben alkalmazott gazdaságmatematikai modellek hatékonyságának fokozása

Lihacsev, V.: Az önálló elszámolás és az új termék gyártásba vétele

Gvjazda, V.: Lengyel—szovjet gazdasági együttműködés a mai szakaszban

Peksev, Ju.: A KGST-tagországok gépgyártásának szakosítása és kooperációja

Torkanovszkij, E.: A tudományos-műszaki haladás jogi problémái

Svosickij, A.: Közgazdasági szankciók alkalmazása
N zmehov, B.: A társadalmi termelési terv hatékonyságának értékelése
Galuskina, N.—Morgunov, A.—Sztrelcov, V.: Az agráripari komplexumok tervezési módszertanának néhány kérdése
Dorohina, T.: A nem termelő szféra fejlesztésének néhány kérdése
Fomin, V.: Az ellenszállítások kiküszöbölésének útjai
Namesztnikov, L.: Agráripari komplexumok létesítése, fejlesztése, valamint Kosztroma terület falvainak szociális problémái
Konovalova, N.: Az ellentervek és a szocialista munkaverseny (Össz-szövetségi tudományos-gyakorlati tanácskozás, Ivanovo, 1978. március)
Lapuszta, M.: Az ötéves terv gazdasági mechanizmusa. (Össz-szövetségi tudományos tanácskozás Moszkvában)
Ivanov, Ju.—Rizsov, I.: A legfontosabb értékmutatók nemzetközi egybevetése — új szakasz a KGST munkájában

POLITICKÁ EKONOMIE

1978. évi 5. sz.

Rumler, M.: Egy gondolat a marxi örökségről
Bárta, V.—Jandcek, K.: A fogyasztás társadalmi aspektusai a szocialista életmód fejlődésével kapcsolatban
Izák, V.: A tervmérlegekről
Klacek, J.—Klacková, J.: A munkatermelékenység szerepe az urbanizációs folyamatban
Holub, S.: A technika megfelelő típusa és transzfere a fejlődő országokban
Tauchmann, J.: A nemzetközi tervszerűség kategóriájának meghatározásáról
Jevstignejev, R. N.: Komplex programok az európai KGST-országok gazdaságában
Nachtigal, V.: A tervezés gazdasági-matematikai modellrendszerei (III.)
Tosovská, E.—Skrihotová, D.: Az agráripari komplexum társadalmi hatékonyságának kérdéseiről
Kalinová, B.: Az FKP gazdaságpolitikai orientációja az „Economie et Politique" hasábjain

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

1978. évi 6. sz.

Hubiev, K.: Tulajdon és kisajátítás a gazdasági viszonyok újratermelésének folyamatában
Bobkova, I.: A szocialista termelési viszonyok alanyai
Rozsnov, V.: Használati érték és minőség
Volinszkij, G.: Érdekek, ösztönzők, anyagi érdekeltség
Pahomova, N.: Értékformák a szocialista természetfelhasználás szférájában
Kunjavszkij, M.: A fejlett szocializmus gazdasági mechanizmusa
Ionov, V.—Popov, A.: A gazdasági mechanizmus és az ipari termelés hatékonyságának értékelése
Bobkov, K.: A termelőeszközök valóságos szocialista társadalmasításának mai problémái
Szemenov, V.: Az önálló elszámolás tökéletesítése és a szovhozok pénzügyeinek megszilárdítása
Remennikov, V.: A vezetői döntésekkel szemben támasztott követelmények kérdéséhez
Pankova, N.: A fejlődő országok gazdasági függősége: lényege és tényezői
Petrovszkaja, N.: A népgazdasági tervezés optimalizálása a szocializmusban és a szocialista népgazdasági tervezés burzsoá értelmezésének csődje
Sihov, A.: A tudomány közvetlen termelőerővé válásának kérdéséhez
Cserszkaja, Sz.: A tőke szerves összetételének lényegéről
Lajkov, A.—Muravev, A.: A termelés koncentrálása és az irányítás gazdasági mechanizmusának tökéletesítése. (Összszövetségi tudományos konferencia, Leningrád, 1977. december)
Aver'janov, V.—Grigorovics, M.: Elektronikus számítógép a szocialista munkaverseny irányításában. (Tudományos-gyakorlati konferencia, Ternopol, 1977. november)
Guzenko, L.—Nikol'szkaja, I.: Problémaelőadás politikai gazdaságtanból. (A Lomonoszov Egyetem társadalomtudományi oktatóinak értekezlete 1977 novemberében)
Kalnin', D.: Hallgatói referátumok versenye (a Lett Állami Egyetemen)

1978. évi 7. sz.

Nehamkin, A.: A történeti és logikai egység Marx „A tőke" című művében
Akopov, R.: A termelőerők és termelési viszonyok kölcsönhatásának kérdése
Jagodkina, I.: A munkaerő újratermelése a szocializmusban: a rendszerelemzés problémái
Szigov, I.: Verseny a gazdasági mechanizmus rendszerében
Veszelkov, F.—Gorbatov, B.: Az egyesülések (vállalatok) munkájának értékelése a termelés intenzifikálási fokának függvényében
Mihaszjuk, I.: A föld gazdasági értékelése és a járadékviszonyok tökéletesítése a Szovjetunióban
Kravcova, V.: Élelmiszerfogyasztás (Társadalmi-gazdasági aspektus)
Szivul'szkij, N.: Bankszámlapénzek
Csmelinszki, B.: Munkaerő-migráció a közös piaci országokban
Szolomszkaja, L.: Nemzetközi munkaerő-migráció. (Anglia példáján.)
Drozdov, V.: A tőkés pénz és -rendszer evolúciója
Nazarov, A.: N. G. Csernisevszkij általános politikai gazdaságtani elmélete (születésének 150 éves évfordulója alkalmából)
Bojarszkij, Sz.: A kapitalizmus és a burzsoá politikai gazdaságtan bírálata V. A. Miljutyin munkáiban
Leonhardt, A.: Burzsoá közgazdászok a környezetvédelem problémáiról
Sztoljarov, I.—Konsztantinov, K.: Marx „A tőke" című műve és a szocializmus politikai gazdaságtanának problémái. (Jubileumi tudományos ülés, Moszkva, 1977. december)
Rul', A.—Vibatirova, I.: A mezőgazdasági termelés hatékonyságfokozásának útjai. (Tudományos-gyakorlati konferencia Kazahsztánban 1978 januárjában)
Pamfilova, L.: A társadalmi tudósítók tanácskozása (1978 áprilisában)

ОРГАН СОВЕТА ПО ЭКОНОМИЧЕСКИМ НАУКАМ
ВЕНГЕРСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК

СОДЕРЖАНИЕ

Георги Георгиев — Долгосрочные целевые программы как важная основа дальнейшего расширения сотрудничества Болгарской Народной Республики с братскими социалистическими странами 1153

Зденек Шедиви — Сотрудничество Чехословакии со странами-членами СЭВ в подготовке планов на период после 1980 года 1162

Ян Хилински — Роль долгосрочных целевых программ стран-членов СЭВ в развитии польского машиностроения 1169

П. Лувсандорж — Процесс сближения Монгольской Народной Республики с СССР и остальными странами-ченами СЭВ 1177

Рудольф Хайнце — Роль машиностроения в развитии материально-технической базы социализма и коммунизма — разработка долгосрочной целевой программы по машиностроению в странах-членах СЭВ 1186

Н. К. Байбаков — Долгосрочные целевые программы — новый этап в развитии социалистической экономической интеграции стран-членов СЭВ 1194

Ференц Биро — Возможности многостороннего долгосрочного сотрудничества в производстве продовольственных товаров в странах-членах СЭВ 1201

ДИСКУССИЯ

Илона Бауэр—Ласло Харди — Некоторые соображения о величине прибыли и условиях её реализации 1211

ОБЗОР

Некоторые замечания в связи с прогнозами мирового капиталистического хозяйства *(Енэ Редеи)* 1126

Участие трудящихся в управлении на капиталистических предприятиях *(Миклош Продан)* 1235

Структура производства и размер предприятия (опыт Дании) *(Иван Швейцер)* 1240

Достижения канадского сельского хозяйства в 1977 году *(Ласло Зентаи)* 1248

ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ 1257

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Агнеш Павлечак — Тибор Киш «Международная экономическая политика и сотрудничество в области планирования» *(Янош Козма)* 1263

Эдит Яворка «Технологическое развитие — эффективность — цены» *(Миклош Шиман)* 1270

Резюме статей на русском и английском языках 1272

ИЗ СОДЕРЖАНИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ 1277

Főszerkesztő: *Zsarnóczai Sándor*
Szerkesztőségi titkár: *Hidas Bertalanné*
Olvasószerkesztő: *Kovács Lajos*
Rovatvezetők: *Balázsy Sándor*
Gábor R. István
Molnár Ferenc
Sinkovics Alfréd
Szabó Katalin
Vági Ferencné
Tördelőszerkesztő: *Bánhalmi Andrea*

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

11

A tartalomból

SZABÓ KÁLMÁN:
Innováció és adaptáció

FÁY JÓZSEF:
Struktúrapolitikát, meggyőzőbb rendezőelvek alapján

ZINHOBER FERENC:
A tőkeösszetétel és a tőkeigényesség kategóriának tartalmához

CSÁGOLY FERENC—MURAKÖZI ERNŐ:
Adalékok a világpiaci energiaárak alakulásához

KRASZNAI ZOLTÁN:
Az 1974—75. évi gazdasági válság következményei a kelet—nyugati kereskedelemben

KIEFER MÁRTA:
A bútoripari struktúrafejlesztés főbb tényezői

DRECHSLER LÁSZLÓ:
A makroökonómiai mutatószámok néhány kérdése

XXV. évfolyam

1978. november

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztő bizottság tagjai:
AUGUSTINOVICS MÁRIA, BOGNÁR JÓZSEF, CSIKÓS-NAGY BÉLA, CSIZMADIA ERNŐ, ERDŐS PÉTER, FALUSNÉ SZIKRA KATALIN, FEKETE FERENC, GANCZER SÁNDOR, HETÉNYI ISTVÁN, HORVÁTH LÁSZLÓ, HUSZÁR ISTVÁN, KAPLÁR JÓZSEF, KESERŰ JÁNOSNÉ, KORNAI JÁNOS, MEGYERI ENDRE, NAGY TAMÁS, NYERS REZSŐ (elnök), SIPOS ALADÁR, SZABÓ KÁLMÁN, SZAMUELY LÁSZLÓ, VINCZE IMRE, ZSARNÓCZAI SÁNDOR (főszerkesztő)

TARTALOM

Szabó Kálmán: Innováció és adaptáció 1281
Fáy József: Struktúrapolitikát, meggyőzőbb rendezőelvek alapján 1298
Zinhober Ferenc: A tőkeösszetétel és a tőkeigényesség kategóriáinak tartalmához 1305
Cságoly Ferenc—Muraközi Ernő: Adalékok a világpiaci energiaárak alakulásához 1319
Krasznai Zoltán: Az 1974—75. évi gazdasági válság következményei a kelet—nyugati kereskedelemben 1331
Kiefer Márta: A bútoripari struktúrafejlesztés főbb tényezői .. 1345

VITA

Drechsler László: A makroökonómiai mutatószámok néhány kérdése (Hozzászólás Szita János cikkéhez) 1360

SZEMLE

Csehszlovákia gazdaságpolitikája az 1976—1980-as években *(Mosóczy Róbert)* 1366

FOLYÓIRATSZEMLE 1380

V. Sasztitko: A KGST-országok nemzetközi áru- és pénzviszonyai — Reinhold Harringer: A nemzetközi eladósodás alakulása — Hans-Joachim Jarchow: A nemzeti jövedelem hatása a fizetési mérlegre. Következtetések egy monetáris és egy keynesi tételből

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Johansen, Leif: Előadások a makroökonómiai tervezésről. I. kötet: Általános nézőpontok *(Kornai János)* 1391
Sipos Aladár: A technikai haladás hatása a fejlett tőkésországok agrárviszonyaira *(Zsarnóczai Sándor)* 1394

A SZERKESZTŐSÉG POSTÁJÁBÓL

Kiegészítések a „Keresetszabályozásunkról" című cikkhez *(Révész Gábor)* 1399
A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata 1401
KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL 1405

E SZÁM SZERZŐI:

Dr. Cságoly Ferenc kandidátus, közgazdász; **dr. Drechsler László,** a közgazdaságtudományok doktora, az OT Tervgazdasági Intézetének igazgatóhelyettese; **Fáy József,** a Konjunktúra- és Piackutató Intézet igazgatója; **dr. Kiefer Márta,** az MTA Ipargazdasági Kutatócsoportjának munkatársa; **Kornai János** akadémikus, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tanácsadója; **dr. Krasznai Zoltán,** a Konjunktúra- és Piackutató Intézet főelőadója; **dr. Mosóczy Róbert** kandidátus, az Országos Tervhivatal főosztályvezető-helyettese; **Muraközi Ernő,** a Nehézipari Minisztérium Ipargazdasági és Üzemszervezési Intézetének tanácsadója; **Révész Gábor** kandidátus, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének csoportvezetője; **dr. Szabó Kálmán** akadémikus, tanszékvezető egyetemi tanár (Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem); **dr. Zinhober Ferenc** kandidátus, egyetemi tanár (Pécsi Tudományegyetem); **dr. Zsarnóczai Sándor** tanszékvezető egyetemi tanár, a Közgazdasági Szemle főszerkesztője.

SZABÓ KÁLMÁN:

Innováció és adaptáció

(Kísérletek az innováció politikai gazdaságtanba való beillesztésére)

Az innováció és adaptáció problémakörének aktuális gyakorlati jelentőségéről senkit sem kell meggyőzni.* Fontossága *napjainkban* egészen kiváltságos. Vannak országok, amelyekre az innováció a jellemző és mások, amelyek adaptálni tudják a külföldi eredményeket; végül vannak olyanok, amelyek erre sem nagyon képesek. S mindez a nemzetközi függőségi és erőviszonyok közepébe vág. E témakör fontosságát erősíti aztán minden tény, amelyben ki ilyen, ki olyan szempontból a korszakváltás, vagy legalábbis az időszakzárás és egy újabb időszak kezdetének cezúráját látja.

A *jelenlegi világkonstelláció* és a történeti időpont a magyar népgazdaság számára lehetőséget ad az *előrehaladásra* a nemzetek mezőnyében: de nemcsak a társadalmi progresszió élvonalában maradás és a kulturális felemelkedés tekintetében — egy pozitív irányban haladó *szocialista integráció* keretei között —, hanem a civilizáció egésze szempontjából, tehát technikai és gazdasági területen is. Ezek nélkül a társadalmi előrehaladás sem lehet megalapozott. A szituáció azonban magában rejti a kedvezőtlenebb eshetőséget is: a *hátrább szorulást anyagi fejlettségi színvonalunk dolgában.* Ahhoz, hogy ne ez a rosszabbik lehetséges jövő következzék be, hanem az a valószínűbb másik, fel kell tételezni a világfejlemények pozitív alakulását a szocializmus, benne hazánk javára. A külső körülmények csakugyan elsődlegesek. Nem lehet azonban a szerencse dolga az, hogy képesek leszünk-e lépést tartani a fejlett és ezután sem stagnáló ipari országokkal, sőt felzárkózni hozzájuk, avagy visszaszorulunk és hagyjuk magunkat megelőzni. Ebből a szemszögből — amint mondani szokás — *sorsunk a mi kezünkben van.*

A cselekvésprogramból nem hiányozhat sem az *innováció*, sem az *adaptáció*. A *világarénában* való helytállásunk és előbbresorolódásunk ügye *meglehet éppen azon fordul meg*, képesek leszünk-e ennek a programnak a *tengelyébe állítani mindazokat az objektív és szubjektív tényezőket, amelyek egyáltalán e két fogalom körébe vonandók.* Az innováció és adaptáció kérdésköre csomópont, amelyben a kérdések kérdései összpontosulnak: Képesek vagyunk-e az eddigieknél jobban kiaknázni nagyra nőtt intellektuális potenciálunkat? Képesek vagyunk-e anyagi kultúránkat szellemi potenciálunk szintjére emelni? Hozzá tudjuk-e igazítani gazdaságunkat az átrendeződött világpiac számunkra keserű tényeihez, túljutva végre a hosszú ideje magunkkal cipelt, ostorozott gyengeségeinken?

* Az MTA Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának 1978. V. 11.-i közgyűlési osztályülésén tartott előadáshoz készített tanulmány alapján.

Ezek a jelentékeny gyakorlati, s mondhatjuk történeti aktualitások diktálják közvetlen célomat: *keresni az innováció ökonómiailag megragadható sajátosságait, amelyek megkülönböztetik e jelenséget a vele rokon vagy a hozzá kapcsolódó egyéb fogalmaktól;* majd a társadalmi jelenségvilágban elfoglalt helye és dinamikus szerepe alapján *felvázolni az innováció szerves beillesztésének kérdését a politikai gazdaságtan tradicionális kategóriarendszerébe.*

A beillesztési kísérlet természetesen nem jelenti e fogalom kisajátítását. Nem óhajtjuk, nem is tudjuk elzárni e fogalmat attól sem, hogy köznyelvileg használják az újítás, az újat teremtés értelmében. Más tudományok művelőinek illetékessége sem vitatható, hogy saját módszereikkel kimunkált szabatos tartalommal építsék be e kategóriát önnön logikai rendjükbe. Nehézségeket támaszt viszont az a szakadék, amely az innováció túlzottan leszűkített és túlságosan is széles értelmezése között tátong. A leszűkítés hol a tudományos-technikai szintáttörő vívmányok körére korlátozza az innovációt (jobbára kutatók részéről), hol ellenkezőleg, a találmányszint alatti kisebb műszaki újításokra. Túldimenzionálásnak pedig az minősül, amikor innovációnak neveznek olyan jelenségeket is, amelyeknek megvan a maguk bevált fogalma; legfeljebb az innovációs folyamat sikeréhez szükséges előfeltételnek, vagy a lezajlás kihatásának tekinthetők; annak tehát csupán exogén vetületei, s nem saját láncolatának belső mozzanatai. Ez az a hovatovább kaotikus állapot, és az, hogy — nem is annyira *J. A. Schumpeter*, hanem inkább *J. R. Bright* (Researche Development and Technological Innovation, *R. D. Irwin Homewood*, Illinois, 1964.) könyvének nyomán — az innováció fogalma világszerte divatossá vált, szinte meghiúsítja már a különféle szakértők és az érintett diszciplínák művelőinek eleven érintkezését.

Alapállásom szerint — az eszmetörténeti előzmények, valamint a mai szakírók művei alapján is[1] — *az innováció politikai gazdaságtani vonatkozásait a technikai fejlődés* (műszaki korszerűsítés és haladás) *fogalmából kiindulva közelíthetjük meg.* Sőt, mint ökonómiai kategória, a technikai fejlődéshez hozzákapcsolva munkálható ki.

Mivel a technikai fejlődés nem valamely adott termelőmódra érvényes tendencia (habár üteme, iránya és rendeltetése a mindenkori konkrét társadalmi és termelési viszonyok jellege által determinált), távol áll tőlem, hogy politikai gazdaságtani beillesztésén az innováció tőkés és szocialista jellemzőinek szembeállítását, s csupán a szembeállítást célzó leírásukat értsem.

Az innováció, s általában a technikai fejlődés problémakörének elhanyagolása a marxista ökonómia részéről véleményem szerint részint a technokratikus pragmatizmus, részint a technofóbiás álhumanizmus ágyát melengeti. Mélyebb politökonómiai elemzésre lenne szükség ahhoz, hogy rátaláljunk a technikai fejlődés ismétlődő fellendülésének és elakadásának valódi okaira; hozzáláthassunk a technikai haladást konzekvensen serkentő módszerek kidolgozásához. Az olyan tendenciákat, mint az autarkiás hajlam, a tudományos eredmények átvételének elutasítása, féltékeny tartózkodás a kutatási munkamegosztástól és szoros összeműködéstől, ellenkezés a tudományművelés és a gazdasági élet eleven kölcsönhatásának érvényesítésével szemben, az is erősíti, hogy a politikai gazdaságtan mintegy magára hagyta a gyakorlatot a technikai fejlődés problémájával.

[1] Eötvös, Schumpeter, Bright, Káldor, Valenta, valamint l. Pajestka, Hintergruber, Bucsy A., Kádas K., Horváth L. stb.

Természetesen a politikai gazdaságtan sosem távolította el teljesen a technikai fejlődést szemhatáráról; csak éppen nem belülről közeledik kérdéseihez; sokkal inkább úgy, mintha az tárgyköre „alatti" volna, amelyet elég, ha színesen leír és kiinduló adottságként kezel. A növekedés tényezőinél például lényegében a gépek és berendezések korszerűsödésére szűkíti le a technikai fejlődés elemzését, beérve a mélységben és a szélességben terjedő technikai fejlődés megkülönböztetésével. Ilyenképpen sajátos módon hagyja magát sodortatni azoktól a felfogásoktól, amelyek e fogalomkört hol szűkre, hol bőre szabva értelmezik.

A technikai fejlődés mint politikai gazdaságtani fogalom

Ahhoz, hogy az innováció és az adaptáció közgazdasági tartalmának a közelébe férkőzhessünk s megmutathassuk viszonyukat, előbb azt az *átfogóbb* folyamatot kell jellemezni, amely e jelenségek szűkebb körét, valós vagy lehetséges változatát alkotják. Mint említettem, a technikai fejlődés, illetve esetünkben a vele szinonímának tekintett korszerűsödés ez a folyamat, amely különben maga is csupán egy még tágabb folyamatnak, a termelőerők és termelési viszonyok újratermelésének alkotja történetileg nézve egyik leglényegesebb áramlatát.

Hol helyezkedik el az újratermelés különféle vonatkozásainak az a szférája, amelyben a technikai fejlődés végbemehet és végbe is megy? Ez a szféra, a mindenkori termelési viszonyok ún. *technikai-gazdasági relációinak* a szférája, azoké tehát, amelyek közvetlenül a termelőerők alkatelemeinek területi és fajta szerinti megosztásán alapulnak, és eltérően a társadalmi-gazdasági vonatkozásoktól — többé-kevésbé szorosan együtt mozognak a termelőerőkkel. Ebben a szférában azonban igen sokféle változás zajlik. Közülük azok tartoznak a technikai fejlődés fogalmába, amelyek a *naturális* folyamat tárgyi elemeinek dologi tulajdonságaiban, ezek egymáshoz való kapcsolódásának módjában mennek végbe; s azért progresszívek, mert növelik az emberek munkájának társadalmi teljesítőképességét, valamint szükségleteiket, illetve e képességek és szükségletek realizálásának lehetőségeit.

Az ily módon változó dologi tulajdonságok tehát mindig a termelőeszközök, főleg technikai eszközök és anyagok (gép, berendezés, energia, nyersanyag), valamint különféle (az I., II., illetve III. osztályba tartozó) termékek használati értékei. Gondoljunk azonban itt mindjárt arra, hogy a gazdasági szükségletek közvetlenül vagy végsőleg maguk is naturális jellegűek és hogy a munka sem egyéb, mint a munkaerő használati értéke. A javak használati értékének a *korszerűsödése* tehát egyúttal az *emberi termelőképességek korszerűsödése;* úgy is mint a *szellemi* alkotóerőké, és úgy is mint a hozzájuk felfejlődött *kivitelezői* készségeké. De ugyanakkor a szükségletek korszerűsödése, mert dologi módosulások általuk és őket inspirálva következnek be. Ezért állíthatjuk:

1. a technikai fejlődés *gerincét* mindig a társadalom és a természet anyagcseréjében funkcionáló *tárgyi összetevők* hasznos tulajdonságaiban végbemenő változásai teszik;

2. a technikai fejlődés *immanens* mozzanatai e tárgyi módosulásokhoz kapcsolódó azon átalakulások is, amelyeken a különböző munkafajták és szükségletek, illetve az emberek közti viszonyformák mennek keresztül.

(Viszonyformákon itt a koncentrálódás, a munkamegosztás, a specializáció, az együttműködés, illetve kooperáció horizontális és vertikális, hierarchikus felépítésű szervezeti alakzatait kell érteni.) Világos tehát, hogy szerintem miért *nem* tekinthető a technikai fejlődés csupán az *anyagi* termelőerők s egyáltalán *a* termelőerők belső törvényszerűségének; és milyen okokból számít az a termelőerők legmélyebben gyökeredző általános érvényű *gazdasági* törvényszerűségének.

A műszaki fejlődés ezek szerint éppúgy technikai-gazdasági összefüggések fogalmi kifejezője a politikai gazdaságtanban, mint például a termelékenység, a befektetések technikai összetétele, a termelés I. és II. alosztálya, a társadalmi használati érték, a konkrét munkafajták szerkezete stb. Amennyiben az újratermelés naturális folyamata elkülönültségi munkamegosztás között zajlik, tehát értékképzést is magába zár, a társadalmi munkafolyamatban véghezvitt korszerűsödés *erőteljes* hatást fejt ki a termelési viszonyok áru—pénz formáinak tartalmára és mozgására, továbbá specifikus jellemzőik alakulására, és rajtuk keresztül a felépítmény elemeire is.

A társadalmi-gazdasági relációk és mechanizmusaik magától értetődően *visszahatnak* a technikai fejlődés menetére, sőt determinálják hajtóerőit és céljait. Ez utóbbi minőségükben előfeltételei, kiindulópontjai is lehetnek — mint ismeretes — a termelőerők és a szükségleterők mozgásának. Struktúrájuk és dinamizmusuk azonban fogalmilag a technikai korszerűsödésnek sohasem immanens, hanem *külső* (exogén) *tényezője*. A műszaki fejlődés és a társadalmi-gazdasági viszonyok jellegének, érettségének alakulása között tehát mindig *áttételes* a kölcsönhatás, a kölcsönös determináció.

Mit tartunk tehát a fogalom lényege felől? A technikai fejlődés a társadalmi *munkafolyamat tárgyi elemeiben*, ezek naturális ismérveiben, anyagi szerkezetében és kapcsolódásuk módjában — az emberek társadalmi szükségleteinek hatására, alkotó tudásuk, termelőerejük célszerűen szervezett kifejtésével — *véghezvitt kisebb-nagyobb változások sora*. E változások — egymással többé-kevésbé szoros kapcsolatban és kölcsönhatásban — *arra vezetnek, hogy megnövekszik a munka társadalmi termelőerejének* és ezáltal társadalmi szükségletkielégítő képességének *színvonala*. A technikai fejlődés az adott rendszer keretei között előmozdítja a társadalmasodást, amelynek ő maga a legdinamikusabb tényezője. Ennélfogva tölt be aztán kivételes szerepet a gazdasági fejlődés legfőbb ellentmondásainak (termelőerők és termelési viszonyok, gazdaság és társadalmi szerkezet, alap és felépítmény) kialakulásában, feloldásában, illetve megszüntetésük feltételeinek létrehozásában. A társadalmi rend és a termelési viszonyok jellege, valamint a konkrét adottságok (nemzeti és stádiális sajátosságok) sohasem közömbösek a technikai fejlődés iránt; mindig jelentős serkentő vagy gátló befolyást gyakorolnak a menetére.

A technikai fejlődés időben zajló folyamat, tehát szakaszokból áll. A konkrét folyamatok elemzésénél a szakaszolás metodológiailag igen lényeges kérdés. Témánk szempontjából három fő szakaszt tartok hasznosnak megkülönböztetni, éspedig:

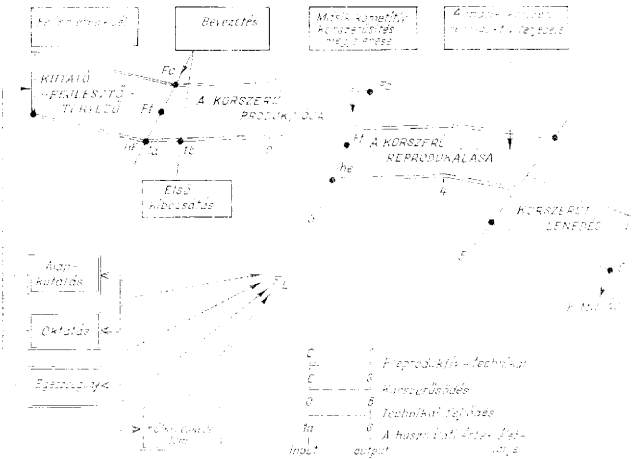
I. *a korszerűsödés*, ezen belül a preproduktív, a produktív (a bevezetés és a továbbhatolás) *stádiumát;*

II. *a korszerű reprodukciójának* és

III. *a műszaki lemaradás* szakaszát. (Lásd az 1. sz. ábrát.)

A technikai fejlődés főbb szakaszai

1. sz. ábra



F_c = a termelőerők technikai elemei
F_t = a technológiai feltételek
HÉ = a társadalmi használati érték
hé = a javak használati értéke
FL = a termelés személyi feltételei (munkaerő)

Adaptáció kontra innováció?

Az előbbiekkel kiinduló alapot vetettünk — egyelőre továbbra is konkrét *folyamatként* felfogva — a korszerűsítés osztályozásához.

Osztályozni persze igen sokféleképpen lehetne, s a témában előttünk járók már számosan megtették ezt. Önként kínálkozik a csoportosítás a korszerűsítés tárgya szerint, avagy a technikai-gazdasági vonatkozásokon belüli és azon kívüli mezőre történő áthatolásának sugara szerint, azután hogy kik, vagy mik a korszerűsödés aktív alanyai stb. Témánk szempontjából azonban a technikai fejlődés *folyamatának* az a differenciálása látszik a legfontosabbnak, amely a korszerűsítés *genezise* és *színvonala* szerint történik. De ez sem általában vagy a tudományos kutatás, hanem a *gazdasági* élet aspektusából!

1. *Az eredet szerinti* megkülönböztetésnek is több kiindulópontja lehet: nemzetközi, népgazdasági, ágazatközi, vállalatközi és vállalati, üzemi, egyéni gazdálkodás. Politikai gazdaságtani kísérletről lévén szó, a jelenséget természetesen makroökonómiailag közelítjük meg. Megkülönböztető jegy lehet az is, hogy honnét, kitől, mely „égtájról" származtatja bizonyos korszerűsítés magát. Itt mi csak attól függően teszünk különbséget, hogy ha egy *gazdaság* (a népgazdaság, illetve annak egy vertikuma, vállalata, üzeme) a gyakorlatban korszerűsítést hajt végre,

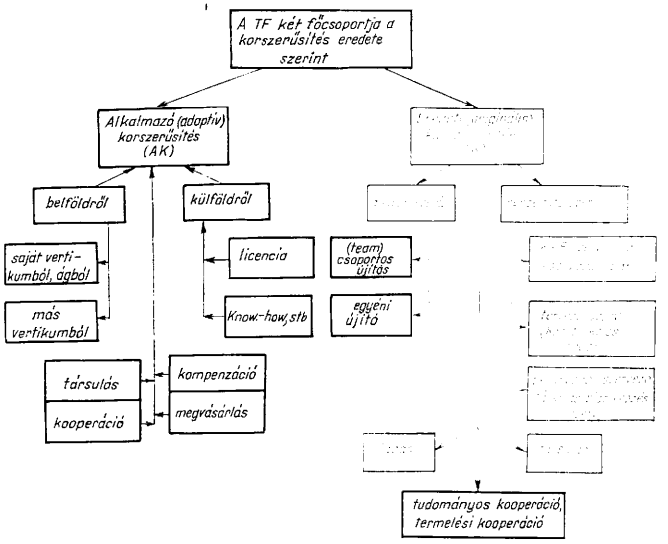
a) az a *saját* befektetésével, kutatási-fejlesztési megrendelésével kiváltott, illetve *saját* szervei, alkotó kollektívái, munkatársai által végzett újítói tevékenységek eredményeit hasznosítja-e, vagy

b) a korszerűsítés gondolatát, szellemi előzményének konkrét produktumait (találmány, know-how, műszaki, esetleg szervezési stb. tervdokumen-

táció) *más önálló szervezettől* (országtól, külföldi vagy belföldi cégtől, kutatóhelyektől, állampolgároktól) szerzi-e be.

Az első esetben a korszerűsítés eredeti (originális) *válfajáról (OK)* beszélhetünk, a másik esetben annak alkalmazó (adaptív) válfajáról *(AK)*. (Részletesebb bemutatását lásd a 2. sz. ábrán.)

2. sz. ábra



A korszerűsítés és a korszerűsödési közeg fejlettségi színvonalát adottnak véve mint műszaki teljesítmény általában az *originális* fejlesztés az értékesebb. Közgazdasági hatása, kockázata szempontjából ugyanakkor ez korántsem biztos. Az *originális* jelző tehát a gyakorlati alkalmazhatóságig történő elsődleges kidolgozásra és az életképes korszerűbbnek a világrahozatalára vonatkozik. Olyasminek a zseniális meglátására és racionális, szabatos, ellenőrzött produkálására tehát, amelynek bevezetésével az anyagi termelőerők meghatározott rétegeiben az elsők között lépik át az eddig elért és ténylegesen *hozzáférhető* műszaki szintet és alkalmazási tartományhatárokat. (Ha elméleti szintáttörés történt, amíg az nem jut el a találmányig, ezáltal valahol a gyakorlati hasznosításig, addig *gazdasági szempontból* a korszerűsítésnek csak a lehetőségéről beszélhetünk.) Ellentétben az *AK*-val, az *OK*-nak az az előnye, hogy amely gazdaság itt elöl jár, az nemcsak nagy átvevő potenciállal, hanem nagy átadó potenciállal is rendelkezik. Kezdeményezőleg léphet fel tehát a találmány, illetve know-how eladás, a műszaki-tudományos, valamint a termelési kooperáció, a specializáció, továbbá a társulás dolgában.

Mi tehát az *adaptáció lényege* a technikai fejlődéssel való összefüggésében? Szemben az originálissal, a már létrehozott korszerűbbet *átveszik* valahonnan, ahol azt használhatóan kidolgozták (találmány) vagy már reálisan is létrehozták (termelik) és beültetik egy másik ország, egy másik terület, egy másik vállalat munkafolyamatába, hogy e folyamat naturális elemeit, illetve struktúráit (mert nála kevésbé korszerűek, vagy mivel egészen korszerűt-

lenné váltak) felcseréljék, esetleg kiegészítsék vele. AK-nak arra kell irányulnia, hogy a technikai-gazdasági fejlettség az átlagos fölé kerüljön, vagy az átlag felett maradhasson az adott országban, az adott területen és az adott vállalatban.

Az átvitel módja elvben lehet *imitáció* is. Imitáción ezúttal *követve-utánzást* értünk. Az imitáció tehát nem tévesztendő össze a mechanikus másolással, a „koppintással", amely mai viszonyok közt csak igen ritkán és elszigetelt esetekben lehet sikeres. Az imitáció szükségessé teszi az átvevő körülményei hasonlóságának és a rendszer asszimiláló képességének ellenőrzését. Voltaképp az alkalmazkodás alacsonyabb foka. Jelentőségét tehát ne becsüljük le, hiszen eleve feltételezi az adott gazdasági organizmus *nyitottságát* és tanulékonyságát. A követve-utánzó beállítottság terjedése így egy magasabb rendű újítói magatartás előiskolája lehet társadalmunkban. A korszerűbb átvitele azonban *általában* a szó szoros értelmében *adaptációt* kíván. Kiigazítást követel az átviendő korszerűn, vagy legalább az *átvevő közeg* termelőerőin és termelési relációin.

Az adaptív korszerűsítéssel ugyanakkor komoly költségmegtakarítás és a gazdasági növekedés jelentős felgyorsulása érhető el, főleg ha magasabb szintű, komplex és jól előkészített változatokra kerül sor. Ilyenkor többnyire még a konkrét viszonyokat tekintetbe vevő saját fejlesztői és tervezői tevékenység is szükséges az adaptációkhoz. Az így kibontakozó kutatásoknak és fejlesztéseknek viszont — mint köztudomású — megvan az a sajátosságuk, hogy gyakran teremtenek alkalmat originális felismerések és megoldások számára. Ne feledjük végül, hogy még egy nagy és gazdag ország polgárainak találékonysága, szakértelme sem pótolhatja az emberiség agyát, a konkrét viszonyok színessége és fordulatai hatására megszerzett civilizatórikus tudását. Hazánk, sőt valamennyi kisebb KGST-ország vonatkozásában nyilván az tekinthető normálisnak, ha a korszerűsítés nagyobb része adaptív jellegű és csak kisebb hányadát teszi ki az originális korszerűsítés.

Adaptív korszerűsítés esetében azonban szembe kell nézni az időtényezővel és az eredetiség vagy az alkalmazás dilemmájával.

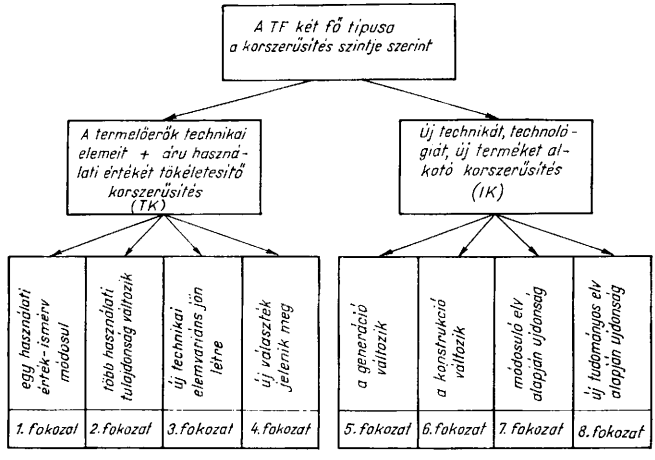
A technikai fejlődés meghatározott szintjén, az originális korszerűsítés esetében is fellép az időtényező. (Másutt jobbat találnak fel, kevesebb kudarccal vezetik be stb.) Mindazonáltal az adaptív korszerűsítésnél lankadatlan érzékenységet kell tanúsítani az időtényező kivételes fontossága iránt. Amikor tudniillik mások készek a technikai vívmányt átadni, már bizonyos idő eltelt a korszerűségi stádiumból; sőt a szélességben történő terjedés korszaka is beköszönthetett. Azonkívül egy alacsony bázisszintről való kilendülés ténye vagy csalóka látványa, könnyen félre is vezethet.

A felvetődő dilemma viszont így fogalmazható meg: vajon a régi beváltat, a rövid távon kevéssé kockázatosat tartsuk-e meg, avagy elhagyva a bejáratott gépezetet, a kipróbálatlanba fogjunk bele? Hát még ha nagyszabású korszerűsítésről van szó és arról kell dönteni, hogy a másutt kitaláltat, kipróbáltat ültessük-e át (tudván, az adaptációnak is van kockázata), vagy pedig legyünk merészek és vágjunk bele a probléma honi kikutatásába! Ez utóbbihoz tudniillik némelykor kell egy kis szerencse is. Az, hogy van-e tudósi meglátás és invenció, s az mikor és milyen eredményt ad, előre jóval kevésbé kalkulálható, utólag nehezebben ellenőrizhető, mint egy bonyolult létesítmény vagy konstrukció. Pedig itt is mennyi függ egy ötlettől, odafigyeléstől, egy ceruzahúzástól.

A dilemmába aztán beleszólnak a jelen szorító korlátai. Az originális fejlesztés — azonos korszerűsítési fok esetén — rendszerint nagyobb befektetést kíván az adaptív korszerűsítésnél. A külpiaci *szükségletek nyomása* ugyancsak szűkítheti az originális korszerűsítés lehetőségét, s abba az irányba tolhat, hogy a meglevő kapacitások kihasználásával, az áruk olcsóbbításával, jobbításával többet adjunk el ismert vevőkörnek, s lemondjunk az originális korszerűsítésről, amely drágább terméket, sokszor új piacokat kíván, sőt szükségletteremtést is az új termék, az új technológia számára. Ráadásul az originális korszerűsítést roppant vesződséggel, a szokás, a hamis presztizsféltés legyűrésével, a nyomasztó felelősség tudatában, a döntést elodázó mérlegelgetés kísértésének ellenállva kell elérni.

2. Az originális és adaptív korszerűsítés fogalmi ellentétpárt úgyszólván derékba kell szelnünk, mihelyt színvonaluk szerint akarjuk a korszerűsítés különféle válfajait csoportosítani. Itt is két fő típus különböztethető meg. Ebben az összefüggésben beszélhetünk a) *innovációs* (újdonságteremtő) *korszerűsítésről (IK)*, egyszóval innovációról; b) *tökéletesítő* (a munkafolyamat tárgyi elemeinek és kapcsolatuk módjának hasznos dologi tulajdonságait jobbító) *korszerűsítésről (TK)*. (Lásd a 3. sz. ábrát.)

3. sz. ábra



a) Az innováció ismérve első megközelítésre ez lehet: a korszerűsítés *minőségi változást* idéz elő a technikai eszközök, a technológiák és a termékek dologi tulajdonságaiban, tárgyi és emberi összefüggéseik struktúrájában. Kézzelfoghatóbbá tesszük a fogalmat, ha azt mondjuk: akkor beszélhetünk innovációról, amikor a régiek helyett és a régiek mellett új szükségletfajtákat életrehívó, illetve a régebbieket egészen más módon kielégítő *új gyártmányok, új munkaeszközök, anyagok, energiák és* (velük együtt) *új eljárások jönnek létre.*

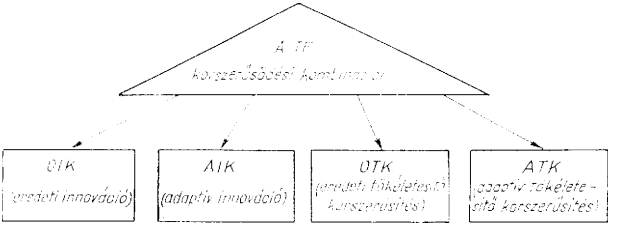
b) Az előbbiekből önként adódik, hogy az általunk (jobb szó híján) *tökéletesítő korszerűsítésnek* nevezett fogalomba azok az újítások sorolhatók, amelyeknek a realizálódásával kisebb-nagyobb *mennyiségi változások* következnek be a technikai eszközökön és technológiai eljárásokon, racionáli-

sabbá válik a kialakult üzemelési és az irányítási mód, s mindez elvben a társadalom anyagi szükségleteinek fokozottabb és jobb kielégítését teszi lehetővé. Röviden: minden ebbe a kategóriába tartozik, ami hasznos változásokat eredményez a munkafolyamat tárgyi elemeiben, de nem vezet vadonatúj, a megszokottól merőben elütő, azt gyökeresen módosító megoldásokra.

Az innováció és az adaptáció — mint a technikai fejlődéssel összefüggő ökonómiai kategóriák — egyáltalán nem állíthatók tehát szembe egymással fogalmi kettősként. Valamely gazdaság originális korszerűsítést valósíthat meg a tökéletesítés szintjén is (OTK), és nem csupán innováció (OIK) esetén. Pedig hányszor hiszik azonosnak az eredeti és az innovációs fejlesztést. Mintha sohasem fordulhatna elő, hogy teszem fel, valamely magyar (innovációs szintű) találmányt egy másik ország élelmes, tehetős vállalata vezet be, vagy fordítva. Néha viszont az adaptációs (főleg tőkésíthető) korszerűsítés kategóriájába sorolható változatokat azonosítják az ún. szélességben történő technikai fejlődéssel. Holott az adaptáló jellegű tökéletesítő korszerűsítésnek ugyanúgy van produktív és reproduktív szakasza, akárcsak az innovációs szintű originális korszerűsítésnek.

Az innováció és az adaptáció nyilvánvalóan nem mint egy átfogóbb valamit (nevezetesen a technikai fejlődést) *kerek egésszé tevő két fogalom állnak előttünk! Igaz, mindkettő a technikai fejlődés aspektusa és e minőségükben egyaránt különböznek a naturális ismérvek stagnációjától. De még az sem mondható, hogy mint részek egynemű ellentétpárjai egymásnak.* Az innováció a korszerűsítés *szintjének* kritériuma szerint adódik és a technika-tökéletesítő változattal alkot egységet; az adaptáció viszont az originális korszerűsítés ellentétpárja. Mivel azonban az innováció és a tökéletesítő korszerűsítés, másfelől az originális és az adaptív korszerűsítés egyetlen fogalom — mármint a korszerűsödés tartományának a felezése, bármelyik fogalompár egyik tagja kereszteződhet és a gyakorlatban kombinálódik is a másik fogalompár mindkét tagjával, külön-külön. (Lásd a 4. sz. ábrát.)

4. sz. ábra



Ezzel elérkeztünk oda, hogy *kilépjünk* a tárgyalt kategóriák belső *processzuális* megközelítésének köréből. Horizontjainak felvázolása után immár rátérhetünk tulajdonképpeni feladatunkra: az érvelésre amellett hogy az innováció mint a technikai fejlődés (originális vagy adaptív) válfaja szervesen integrálható a marxista politikai gazdaságtanba.

Az innováció és a magas fokú társadalmasodás

Támaszkodva az idevágó szakirodalomra, az innovációs korszerűsítésnek a tökéletesítő korszerűsítéstől megkülönböztető differenciaspecifikáját a naturális folyamatban megvalósuló változás *mennyiségi*, illetve *minőségi* jellegében határoztuk meg.

Tehát a *mérték* kérdésénél kötöttünk ki. Kritikus pont ez, amelynek meghatározhatósága eleve meddő, olyan dogmatikus definíciós viták kísértését hordja magában mint: hol és mikor megy át a mennyiség minőségbe, egyik minőség a másikba.

Bucsy László könyvében[2] például lejjebb húzza meg a cezúrát, magam pedig — a továbbiakban tárgyalandó okoktól vezettetve — jóval magasabb fokon látom kirajzolódni a választóvonalat a műszaki jobbítás és az innovációs korszerűsítés között. Vannak aztán, akik a naturális folyamat valahány — mégoly parányi — elemének, összefüggésének a legkisebb elmozdulását is minőségi jellegűnek tartják. Így gondolkoznak: amennyi technikai eszköz és mód, amennyi használati érték, annyi minőségileg különböző valami, s így mindenféle ismérv-változtatás, ha életrevaló, feltétlenül minőségi módosulás eo ipso innovációs mozzanat.

Egészen ellentétes megítélést képvisel sok marxista jártasságú elméleti közgazdász. Ők csak a termelőmód és sajátos kategóriái (érték, tervszerűség stb.) minőségi meghatározottságát ismerik el és minden egyéb változást mennyiséginek tekintenek, bármily alaposan érintik is azok a termelőerők, a technikai-gazdasági viszonyok, az elsajátítási arányok kialakult rendjét. Annyi bizonyos, mindegyik megközelítés lehet helyes vagy helytelen, lévén a valóság sok dimenziójú. Így, ha egy-egy dimenziót a vele adekvát szemszögből nézünk, a konkrét esetben igaz lesz a kategorizálás; inadekvát nézőpontból szemlélve viszont hamis eredményre jutunk.

Marad tehát a kérdés: *létezik-e olyan kritérium, amelynek* alapján eldönthető, hogy *lehetséges-e* az innovációt mint semmiféle már használt fogalommal nem azonos tartalmú fogalmat bevenni a politikai gazdaságtan kategóriarendszerébe, és ha lehetséges, értelmes dolog-e az? Gazdagabb lesz-e e kategóriával az elmélet, jobb lesz-e a gyakorlati orientáció?

Véleményem szerint létezik ilyen kritérium. Ez metodológiailag a *történelmi konkrétság* elve; ontológiailag pedig a körülmények, amelyeket a termelőerők ez évszázadi forradalmi fejlődése teremtett, és amelynek a — nemzeti méreteket átlépő és a mikrogazdaság rejtekeibe hatoló — társadalmasodás korábban nem ismert domináns vonásokat kölcsönzött.

Bármily magasra állítjuk ugyanis a mércét, az anyagi termelőerők és technikai-gazdasági viszonyformáik korszerűsödési folyamatában *mindig léteztek* olyan változások, amelyeket ex post bizonyosan minőségieknek tarthatunk. Elég utalni a tűz, a réz, a vas, a kerék, a gőzgép stb. megjelenésére, elterjedésük következményeire. Az anyagi erők és kapcsolódási módjuk összfunkciójának, konstrukciójának és alapelveik korabeli újdonsága okán retrospektíve teljes joggal innovációknak tekinthetnénk őket. Mivel vinne azonban bennünket ez előbbre? Csak mai névvel illetnénk egy jelenkori tünemény geneológiai előzményeit, noha *a dolgok azidejű állapota* szerint valójában még nem lehettek azok.

[2] Bucsy László: Az innovációk rendszere és a vállalati fejlődés. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1976.

Melyek tehát a mai jelenségek ama megkülönböztető vonásai, amelyeknél fogva a naturális folyamatok magasrendű *minőségi* korszerűsítéseire megalapozottan és hasznosan alkalmazhatjuk az *innováció* terminus technikusát?

Az innováció olyan körülmények között végbemenő újdonságteremtés, amidőn a nemzetközi munkamegosztás alapján az országok, s ezek legfőbb gazdasági erői között anyagi-technológiai függőségi kapcsolatok és önállóságuk megtartásával egymással szemben versengésre képes viszonyok, majd a termelés internacionalizációja folytán az egyes rendszertípusokhoz tartozó gazdaságok közt *integrációk alakulnak ki, s mindezek* körében a technikai fejlődés, majd a tudományos-technikai forradalom *eredményei soha nem ismert méretekben és körben terjedhetnek szét.* Ugyanakkor a korábbiaknál összehasonlíthatatlanul veszélyesebb minden törekvés, amely *izolálni* akarja a másiktól az emberi agy és kéz alkotásait.

Vessünk egy pillantást témánk szempontjából korszakunk néhány legfontosabb (más összefüggések kapcsán jól ismert) sajátos vonására.

1. A lakosság *szükségletei* a gyáripari korszakhoz képest sokszorta *gyorsabban változnak* (szélességben és a régi szükségleteket visszaszorítva). Különösen igaz ez a tartós javak és a társadalmi szolgáltatások tekintetében, a produktív, valamint (sajnos) a hadi és más improduktív szükségletekre, s mindezek nyomán a munkafajták iránti igényekre. A szükségletek nemcsak árnyaltabbak, differenciáltabbak lesznek, hanem hol kiváróbbak, hol expanzívabbak. Az emberek, a társadalmi rétegek *igényesebbek*, érzékenyebbek a kulturáltság, az esztétikum, a minőség és ízlés dolgában. A szükségleteknek nemcsak a keletkezése válik dinamikussá, hanem a terjedése és az eltűnése is. A gyors változás a termelés produktumainak (nem csekély mértékben manipulált) hatására áll elő, egyúttal azonban (minthogy a termelés előtt jár) a naturális változások éles sarkantyúja.[3] A kép ellentmondásossága ugyanakkor szembetűnő. Gondoljunk csak a fejlődő országok éhezőire, hajléktalanjaira, akár az ökológiai veszélyeztetettségre, vagy a kábítószerek, az alkohol áldozataira.

2. A nemzeti és nemzetközi társadalmasodás azzal jár, hogy — miközben a Föld számos régiójában, de a gazdaságilag fejlett országok számos tevékenységi szférájában is *továbbélnek* a munkamegosztás és a kapcsolatok *hagyományos* formái — a technikailag progresszív területeken (természetesen a társadalmi rendszer sajátos törvényszerűségeinek hatása alatt) egészen *újfajta szervezeti képződmények* foglalják el a gazdasági hadállásokat. A monopolkapitalizmus konszernjeiről, trösztjeiről, a multinacionális vállalatok bonyolult gazdasági struktúrájáról van szó. E szervezetek technikai bázisa olyan, amely mutatis mutandis az iparosodottság fejlett fokához érkező szocialista országok gazdasági egységeinek bizonyos részében is egyre jellemzőbbé válik.

Az ilyen árutermelő képződmények *anyagi* alapja egy vagy több szorosan összefüggő technológiai *komplexum*. E komplexumok gerincét *vagy* egymást *vertikálisan* követő, rendszerint viszonylag önálló (például értékesítést végző) lépcsők *vagy* horizontálisan kapcsolódó egységek adják. A vertikálisan felépülő alumínium-komplexum mondjuk a bauxitbányászattól sok száz köz-

[3] Marxtól tudjuk, hogy a szükségletek mindig *tárgyi* észleléssel kezdődnek, jóllehet — éppen a bonyolult és nemes szükségletek — keletkezhetnek egy *jövendő* dolog és az azt teremtő munkák iránt is. Vö. Marx—Engels Művei, 46/1. kötet. Budapest, 1972. 13. l.

bülső gyártóüzemen át ezernyi áruféle — a repülőgép, az űrrakéta vagy a konyhai edény — termelésig terjed (ideértve a csatlakozó szakszolgáltatást, szervizt stb. is). A *horizontális* felépítésű vállalati szervezetek leányvállalatai, üzemei néha eltérő ágakhoz sorolhatók. (A Ford-cég például mezőgazdasági rendeltetésű gépeket is gyárt; a Siemens atomerőművektől kezdve a mosógépekig bezárólag az elektrotechnikai gyártmányok sokaságát.) Eltekintve a nem csekély fontosságú konkurrenciális és érdekszempontoktól, a *felépítésnek mindig lényeges vezérlőelve a naturális folyamat kialakult technológiai láncolódása egy-egy vertikumban, sőt más gazdasági szférákban, komplexumokban fellelhető egynemű technológiák síkjain.*

Az alkalmazott befektetések mérete és a munkakultúra szintje állította korláton kívül, *a technológiai rendszer szigorú strukturáltsága*, a munkafolyamat pontos műveletesítése, automatizálása stb. bizonyos *megmerevedést* okoz. Igazuk van azoknak, akik szerint ez a korszerűsödés útjába álló korlátozó tényezőket erősíti. Nem egy területen a kisebb vállalatok a dinamikusabbak; főképpen azért, mert érzékenyebbek a szükségletekre, helyzetük állandó alkalmazkodást, „kitalálást" kíván. Minthogy műszaki fejlesztésük közvetlenebb kapcsolatban van a speciális üzemszerű működéssel, nem csupán a tökéletesítő korszerűsítés, hanem az innováció számos típusában is (az utóbbiak felkarolásában, kezdeményezésében) pótolhatatlan szerepük van.

Mégsem szabad hallgatni arról, hogy a technikai fejlődés sok jeles irányzata, számos magas szintű korszerűsítés meg sem születhetett volna a sokágú technológián alapuló vállalkozási struktúrák és azok kutató-fejlesztő (valamint szakoktatási) apparátusa nélkül. A kutatási és fejlesztési tevékenységhez, továbbá az új technika bevezetéséhez szükséges minimum — anyagi és emberi tényezőkből — akkora, amennyihez kis- és középvállalatok nem juthatnak hozzá. Az sem véletlen, hogy a modern nagy szervezetek belső egységeinek aránylag széles körű önállóságuk (pénzük és döntési joguk) van, s így korszerűsítési fogékonyságuk vetekedhet a kisvállalatokéval. Azonkívül — példák vannak rá — a technikailag dinamikus kisvállalkozásokból lesznek a nagyvállalatok, amelyek évtizedek múltán akár multinacionális vállalatokká nőhetik ki magukat.

Mi tehát a lényeg? A szükségletek heterogenitásával összhangban a technológiai rendszer is strukturáltabb lett. Az utóbbinak nemzeti és nemzetközi méretben sajátos csomópontjai a szoros technológiai komplexumok, s az erre épült szervezetek foglalják el a legfőbb gazdasági hadállásokat.

Pozíciójuk azonban nem lehetne uralkodó, ha maguk nem volnának „uraltak". E komplexumok így vagy úgy (horizontálisan és vertikálisan) *függnek* is egymástól, funkcionálisan *rászorulnak* egymásra, kiegészítik egymást a termelési és a társadalmi szükségletek kielégítésének bonyolult folyamatában, éspedig a legnagyobbak uralmi fölénye és a legdinamikusabbak előretörése közepette.

E helyütt kell szólni a technológiai korszerűsítés közgazdasági sajátságairól a munkaeszközök vagy a fogyasztási javak újításaival összehasonlítva.[4]

[4] A technológia és a vele összefüggő jelenségek, tendenciák politikai gazdaságtani viszonylatát kezelik a legmostohábban, e kutatási terület majdhogynem elhagyatott. Pedig a technológia, azaz a különféle tárgyi elemek összekapcsolását, alkalmazkodását biztosító gyártási folyamatok megszervezéséhez szükséges műszaki ismeretek, módszerek összessége, sohasem

A modern technológiának különösen a következő sajátosságait érdemes kiemelni:

a) A termelőerők fejlődésében *összekötő szerepet* tölt be az alkotó és az elemi termelőmunka között; jórészt rajta keresztül válik az emberi termelőerő (a tudományos produktum, az egyéni és a kollektív szakértelem) anyagi termelőerővé.

b) Elég *gyakran* lehet a technológiai feltételek korszerűsítésével jelentékeny termelési képességnövekedést elérni fontos *berendezések önköltséges cseréje* nélkül.

c) Hasonlóan más anyagi termékekhez és szolgáltatásokhoz, a technológiák is *eladhatók* (pénzzé tehetők, know-how, műszaki tervdokumentáció formájában), szemben az alaptudományi ismeretekkel. Ugyanakkor viszont a korszerű termékektől eltérően, amelyek licenciákként, áruként a kereskedelemben vehetők és „lekoppinthatók", a technológiák nagyon *alkalmasak monopolizálásra*. Miért? Azért, mert az árukhoz képest

— *korlátlanul kevésbé helyettesíthetők;*

— a rendszer átadása nem zárja ki, hogy birtokosai *kezükben tartsák lényegét* (legalábbis amíg más fejlesztések egy újabbat nem hoznak színre);

— *a technológiai transzfer* csak akkor közelíti meg eredetije *hatásfokát*, ha az *átvevő képes azt saját konkrét viszonyai között asszimilálni*, sőt megfelelően átalakítani.

A technológiai feltételek korszerűsítése ma nemcsak közvetlen gazdasági előnyökkel jár, és nem is csak azzal, hogy állandó műszaki fejlesztésre inspiráló tudományos versengést vált ki! Belföldi és külföldi szereplőkkel (cégek, államok) *szubordinatív munkamegosztás* kialakulásához vagy fenntartásához szolgálhat *eszközül reakciós* körök számára. Pozitív célokat szolgáló eszköz lehet viszont a *haladó* rendszerek kezében a gazdasági és a politikai alávetés kivédésére, a háborús katasztrófák elhárítására.

3. Hívjuk most segítségül Marx egy kifejezését: *„társadalmi munkás"*. A vállalaton belüli munkamegosztás fejlettségétől függően ezen az emberek összességét értette, akik közé nemcsak a fizikai dolgozók tartoznak, hanem a szellemi és az irányító-szervező alkalmazottak is. Mivel az egyéni vagy csoportteljesítmények a vállalat technikai és munkaviszonyainak szerves (és azok egésze által determinált) részei, a vállalati produktum ennek a „társadalmi munkásnak" a teljesítménye. Ez a produkció azonban nem azonos az egyéni teljesítmények egyszerű összegével.

Nos, a korszakunkban létrejött és továbbfejlődő vállalatképződmények (ezután: *termelési komplexumok*) hallatlanul kitágították a marxi társadalmi munkás működésének határait és több karakterisztikus *átalakulás* előtt is kaput nyitottak. Sajnos, a magas fokú társadalmasítottság következményeivel sok marxista közgazdász nincs kellőképpen tisztában. Néha beérik felületes, illetve felületi leírásokkal vagy ideologikus reflexiókkal. Pedig

a) a termelési komplexumokban a termelés társadalmasodásának e kollektíven elkülönült kereteiben az *elsődleges és alapvető termelőtevékenységeknek olyan nemei, fajtái találhatók* (a vállalat saját üzemein belül és saját munkahelyei között), amelyek jellege sokszor annyira elütő, *hogy* a hozzájuk

változott oly gyorsan sem a polgári, sem a katonai szférában, mint manapság. A tudományos-technikai forradalom a mechanikai technológiák mellé felsorakoztatta a kémiai, majd a biológiai-genetikai eljárásokat, s mindez együtt egészen bonyolult — multidisciplináris — technológiákat hozott létre (nukleáris energia, űrtechnika stb.).

hasonló különbségeket a szabadversenyes kapitalizmus gyári technikai bázison nyugvó modelljében *indokolt volt külön termelőágak gyanánt szerepeltetni.*

A jelenlegi körülmények között az egy vagy több technológiai vertikumot magában foglaló termelési komplexumok (pl. szupranacionális vállalatok) *olyan funkciókat látnak el saját határaikon belül,* aminőket a klasszikus modell alapján *ágazatközinek tekintettünk.* (Tőkeáramlás és korszerűsödésterjedés egyazon vállalat termelői és szolgáltatói közt.) Ugyanakkor hasonló viszonyok termelődnek ki a képződményeken belül, mint amelyeket a klasszikus modellben az *egy-egy ágban működő termelők vállalatközi* (konkurrenciális) *erőviszonyai hoztak létre.* A klasszikus esetben — mint tanítjuk — *azonos* termékfajták termelői állítanak elő átlagtól eltérő értéket és *m*-t, s alakulnak ki különböző egyedi profitráták általános egyensúlyi helyzetben. Az ágazati kapcsolatoknak e polikultúrás modelljében viszont *egyvalamely* gazdasági komplexumhoz tartozó, de *különböző* gyártási ágak és vertikális folyamatok értékprodukciója lehet más és más. Továbbá, a kibocsátott áru- (és az elvégzett szolgáltatás-) komplexum *elemei* tartalmaznak *eltérő parciális profitrátákat* egyensúly esetében is. (Ettől még a nagyvállalat globális profitrátája kiegyenlítődhet más népgazdasági vagy világgazdasági partnereinek globális profitrátájával!)

b) A tudományos-technikai haladás, a szükségletváltozások nemzeti és nemzetközi méretű dinamizálódása következtében (sőt azt elősegítve) olyan tevékenységfajták integrálódnak részben vagy egészben a „társadalmi munkás" összműködésébe, amelyek korábban egyáltalán nem tartoztak a gazdasághoz, és ha igen, akkor sem számítottak produktív jellegűnek. Többnyire az úgynevezett preproduktív szakszolgáltatások (a tudományos kutatás és a szakemberképzés, a munkahelyi ártalom ellen védekező, s azt gyógyító egészségügyi tevékenység) *kerülnek át a kollektív* munkakomplexum keretei közé. Másfelől pedig azelőtt sem ismeretlen (improduktívnak minősülő, de szükséges) *irodai funkciók* (szervezés, vezetés, könyvelés, műszaki tervezés) *alakulnak át* — a növekvő méretek és összetettség hatására — *más minőségű szakszolgálati tevékenységekké* (menedzsment, üzem- és irányításszervezés, informatika, engineering, marketing). A célszerűség tehát, ami az egyéni munkának kezdettől fogva attribútuma, a jelenlegi gazdasági organizmusokban úgy *is* megjelenik mint a társadalmi munkás *külön szerve;* mint az elemi termelőmunkától *különválasztva érvényesülő* magas fokú intellektuális alkotóerő. (A különválasztás módot ad a munkásoktól való elidegenedésre, szembeállításra is, de az ő közös ügyük szolgálatára is.)

Mármost e funkciók, ha átalakulásuk nem formális, a technológiai rendszer, a kollektív munkastruktúra és termelési komplexum *integráns részeivé* válnak. Integrálódásuk lehet teljes, mint a műszaki fejlesztői-tervezői munka, az üzemszervezés, a szakmai képzés stb.; lehet részleges, mint a menedzsment, marketing, amelyek átmenetet képeznek az adminisztratív és az anyagi termelőmunka között.

Minthogy e tevékenységek a *közvetlen termelőfolyamat meghosszabbításai és kiegészítői,* e minőségükben a társadalom termelőképességének fontos mozzanatai — bár sohasem önmagukban, hanem az elemi termelőmunka által anyagiasulva —, e képesség növelésének le nem becsülhető tényezői.

Kivált a *korszerűsítés* magasabb szintű változatainak *érvényesítése* — a tőlük függetlenül keletkező műszaki-gazdasági ismeretek gyakorlati bevitele, a transzfer sebessége és a realizálás hatásfoka — múlik rajtuk.

(És persze gyakran a tempóvesztésből eredő, s az alkalmak elszalasztása által okozott károk is.) E kiegészítő tevékenységek intenzitásából és a gazdaság e funkcionáriusainak magatartásától, hozzáértésétől függ jórészt a *tudományos munka orientálása* és nemegyszer az is, hogy *egyáltalán megszülethetnek bizonyos típusú, gyakorlatilag alkalmazható műszaki* (vállalatgazdaságtani) tudományos megoldások, vívmányok.

c) A tudomány és a gazdálkodás kapcsolatának igen sokszor a legjobb, sőt egyedül alkalmas formája az, ha a vállalatok *saját* kutatói-oktatói bázist teremtenek maguknak.

E kapcsolat létre jöhet tudományos intézmények megrendelésekkel történő fenntartásával, érdekkörbe vonása révén. Az összekapcsolódás azonban végbemehet oly módon is, hogy a nagy gazdasági egységek önnön kereteiken belül — modern laboratóriumokkal, műszerekkel felszerelt — kutatói kollektívákat, alkotógárdákat szerveznek. E formát a tudományos-technikai forradalom egyik prominens jellemzőjének tekinthetjük. Nem állíthatjuk azonban, hogy a kutatás más formái emiatt abszolúte háttérbe szorulnának.[5]

Mindenesetre a vállalati érdekkörbe vont vagy a kebelbeli kutatófejlesztő tevékenységek állandósulásával ezek a magasan társadalmasított gazdasági szervezetek részint egy — végtermékként műszaki ismeretek, találmányok kibocsátására képes — ággal gyarapodnak, részint irányításuk bővül ki egy *újabb produktív típusú funkcióval.*

4. Nem kell magyarázgatni, mit jelent ez utóbbi fejlemény a magasrendű korszerűsítés szempontjából. Témánkat illetően lényegesnek tartjuk *kimondani: a termelőerők és közvetlen termelési viszonyformáiknak az előbbiekben leírt társadalmasítottsága nem csupán a naturális viszonyokba visz állandó dinamizmust; módosításokat idéz elő — méghozzá nem is lényegteleneket — az értékképzés folyamatában.*

Többről van szó tehát, mintsem az erőforrásokat allokáló és az egyensúlyi állapotra irányuló funkciók megváltozásáról az ágazatok és az ágakon belüli vállalatközi kapcsolatokban. A technikai és technológiai vertikumok rendszerén alapuló elemi termelőágak nagyfokú kombinálódása egymással és kiegészülésük a műszaki-gazdasági funkciók egész sorának integrálódása révén, *a közvetlenül elkülönült* (magán-) *formában kifejtett konkrét munkafajták rendszerében és jellegében okoz olyan nagy eltolódásokat* (a klasszikus modellhez képest), *amelyek semmiképpen sem hagyhatják érintetlenül annak a közös mércének a nagyságát és kialakulásának mechanizmusát,* amely szerint az elkülönült konkrét munkamennyiségek visszavezetődnek a társadalmilag szükséges absztrakt munkamennyiségekre.

[5] Statisztikai adatok szerint nem szocialista relációban a tudományos kutatóknak jóval több mint a fele (60—75 százalék) vállalatokban működik. Nemkülönben fontos tény, hogy a 60-as években e relációban született jelentősebb találmányok közel 80 százalékát az öt legfejlettebb tőkésország regisztrálhatta és ezeket 70—75 százalékban multinacionális konszernek alkalmazták először a gyakorlatban. Másfelől viszont nincs kétség az iránt, hogy számos területen továbbra is megmarad az invenciók, az egyéni és a nem programozható teame-kutatások jelentősége. Becslések szerint az elmúlt évtizedekben az új tudományos ismereteknek legalább a fele ilyen kutatások eredménye volt.

Változások az értékképzés folyamatában

Hogy miben áll a konkrét munkafajták összessége által alkotott rendszeren belül megvalósuló eltolódás, arra elég csak utalni. Eltérően a világ és a mégoly fejlett országok komplementer-szféráitól, ezen a *„szupertársadalmasított" területen az egyedi ráfordításokat ezer meg ezer összetevőből álló befektetett javak, technológiák, rendkívül elütő élőmunkanemek rendezett halmaza* teszi ki. E ráfordításokat ugyanis legalább nagyüzemi vagy termelőági komplexumok eszközlik, tehát akár magántulajdonosi, akár köztulajdonosi burokban valósulnak meg, ilyen *összetett és kollektív-elkülönültségükben lépnek a klasszikus modell egyéni, családi kistermelőinek ráfordítása, illetve a Marx-korabeli homogén jellegű magánráfordítások helyére.*

Ám az elkülönültségi munkamegosztás ilyetén rendszere szükségképpen együtt jár a konkrét munkafajták bonyolult kombinációival, amelyben a munka minden típusa megtalálható: a tudományos kutatás, a precizitást és képzelőerőt követelő tervezés, az emberi készségekre építeni tudó vezetői tevékenység, a nehéz testi munka és mellette vagy helyette az idegrendszert, a nagy koncentrációt igénylő műveletesített munka stb. Az „egyedi" munka ennyire végletes elemekből összetevődő volta eleve magában rejti az adott termelékenységű munka társadalmilag átlagos időadagjának *(mt)* huzamos eltérését a javak előállításához társadalmilag szükséges absztraktmunkamennyiségeitől *(szm)*. Az $mt \neq szm$ egyenlőtlenség azonban most nem azonos árufajtát termelő ágakon belül működő gazdálkodók egyéni ráfordításainak különbségeit fejezi ki a mérvadó (átlagos) ráfordítástól. Ilyen különbségek ezúttal a hajdani termelőágak méreteit sokszorosan felülmúló, náluk összehasonlíthatatlanul bonyolultabb termelési vertikumok, gazdasági vertikum-csoportok (holt- és élő-) munkaidő-ráfordításai és a társadalmilag szükséges ráfordításaik között keletkeznek. Semmi sem zárja ki ráadásul, hogy az idő múlásával rés nyíljék egy-egy ország (integrált országcsoport) aránylag kevésbé összetett, átlagosan kisebb méretezettségű gazdálkodókkal működő ágakban fennálló *mt* és *szm* eltérések, valamint a legfejlettebb technológiai és a legösszetettebb munkakomplexumokat magukba záró gazdasági vertikumok *mt* és *szm* eltérései között.

Alapjában véve arra kell következtetnünk, hogy a társadalmasodottság jellemzett fokán az *egyedi-komplex* elkülönült ráfordítások egységnyi idő alatt kifejtett mennyiségeinek *értékképző hatásfokában* jönnek létre *tartós* különbségek a homogén gazdaságiképződmény-struktúrák között. Valami ahhoz hasonló történik tehát, aminőkre Marx is utalt például a nemzeti munkák eltérő termelőereje esetében (okozza bár ezt a termelékenység vagy az intenzitás különbözősége),[6] illetve adott ország kivételes, bonyolult és egyszerű munkafajtákkal működő termelőágai esetében.[7]

[6] „Összehasonlítva tehát a kevésbé intenzív munkával, az intenzívebb nemzeti munka ugyanolyan idő alatt több értéket termel... Az értéktörvényt azonban nemzetközi alkalmazásban még jobban módosítja az, hogy a világpiacon a termelékenyebb nemzeti munka ugyancsak intenzívebbnek számít..." Marx: A tőke. I. kötet. Marx—Engels Művei 23. kötet, Budapest, 1967.

[7] „Az egyszerű átlagmunka ugyan a különböző országokban és a kultúra különböző szakaszaiban változtatja jellegét, de egy meglevő társadalomban adott. Bonyolult munka csak hatványozott vagyis inkább sokszorosított egyszerű munkának számít..." (Uo. 53. l.) És másutt: „A kivételes termelőerejű munka hatványozott munkaként hat, vagyis azonos idő alatt több értéket teremt, mint az ugyanilyen fajta társadalmi átlagmunka". (Uo.)

Manapság, amidőn a fejlett nemzetgazdaságok döntő területein „polikultúrás" vertikális és „ágazatközi" vállalati képződmények uralkodnak, azt hiszem erős konkretizálásra szorul az a szemlélet, amely tudományosan megengedhetőnek tartja végképp elvonatkoztatni az egységnyi társadalmilag szükséges munkaidő alatt teljesített munkák értékalkotó képességeinek ezen szférák, termelési vertikumok között mutatkozó számottevő különbségeitől.

A technikai fejlődés nyomán történetileg bekövetkezett nagyfokú társadalmasodás és hatására a *konkrét munkafajták rendszerében és elkülönültségi viszonyaiban* végbement változások tehát nem csupán a használatiérték-képzést forradalmasították. Minőségi átcsapásra vezettek a társadalmi munka fajtáiként szükséges mennyiségeinek értékképző erejére nézve is (természetesen a „megtartva-megszüntetve" értelmében). Továbbra sem módosult az igazság: „Egy áru értékének nagysága tehát a benne megtestesülő munka mennyiségével egyenes és termelőerejével fordított arányban változik."[8]

Általában azonban már nem esnek egybe az egységnyi termék előállításához szükséges társadalmilag átlagos időráfordítások a társadalmilag szükséges munka mennyiségével. Ez azt jelenti, hogy valamely árufajta tipikus egységének értéknagysága — bizonyos kivételektől eltekintve — ugyan fordítottan változik az egységnyi munka termelőerejének alakulásával, a fordított irányú változás azonban *nem lineáris. Ha egységnyi munkamennyiség — hosszú idő átlagában — x ütemű használatiérték-növekedést okoz, értékképző ereje az innovációs korszerűsödésnek köszönhetően nem* $1/x$ *ütemben csökken, hanem ennél valamivel lassabban.* Más okok mellett és itt nem tárgyalható feltételek esetén innovációs értékek keletkezésének hiányára, illetve termékfajták és vertikumok közt fellépő eltérésekre vezethetők vissza a parciális és a globális nyereségráták, valamint az árak trendjeinek aránya is.

Ime, ez az a pont, amelynél lábunkat megvetve, ama bizonyos választóvonalhoz talán közelebb juthatunk: az innováció technikai-gazdasági aspektusból nyerhető és közgazdaságilag eléggé ingoványos (tárgyilag azonban kézzel tapintható) kritériumát egy másik kritériummal kísérelhetjük meg aláducolni. Olyan kritériummal, amely már *történetileg konkrét és társadalmi-gazdasági aspektusú (értékkritérium).* Ha mármost igazolható, hogy *az így kapott kategóriának valóságtartalma* van, *ez számos más elevenen élő kérdés elméleti megválaszolásához szolgálhat eszközül.*

Az igazoló eljárás azonban újabb kifejtést kívánna, s így azt máskorra kell halasztani.

[8] Uo. 49. l.

FÁY JÓZSEF:

Struktúrapolitikát, meggyőzőbb rendezőelvek alapján

Strukturális rendezőelvek és gazdasági hatékonyság

A gazdasági fejlettség és a nemzetközi versenyképesség alapvető tényezői: az állóeszközök mennyisége és korszerűsége; a munkaerő képzettsége, érdekeltsége, munkamorálja; a termelési folyamatok szervezettsége; az irányítás színvonala; a tudomány hasznosításának színvonala stb.

Bár a gazdaságpolitika törekszik mindeme tényezők folyamatos javítására, *adott időszakban* ezek színvonalát adottnak kell venni. Mégis, a strukturális rendezőelvek helyességétől és érvényre juttatásuk következetességétől függően, jelentős eltérések mutatkozhatnak az újratermelési folyamat gazdasági hatékonysága tekintetében. Emellett a helyesen kiválasztott rendezőelvek pozitív hatást gyakorolhatnak az alaptényezők alakulására is.

A strukturális ismérvek szűkebb és tágabb értelmezése

A termelés és az értékesítés strukturális felépítése egyidejűleg többféle ismérv alapján is jellemezhető. A leggyakoribb ismérv a *termék* jellege, illetve ennek aggregált formája, az *ágazati* jelleg. Ha a struktúra alakításáról beszélünk, ezen legtöbbször a termelés *termékek*, illetve *ágazatok* szerinti összetételének olyan megváltoztatását értjük, hogy ezáltal a nemzetközi munkamegosztásba való beilleszkedésük ésszerűbbé, hatékonyabbá váljék. Ezzel összefüggésben a termék-szemléletű struktúraelemzések általában olyan következtetésekre jutnak, hogy törekednünk kell a hazai (természeti és munkaerő-) adottságoknak megfelelő, a világpiaci keresleti irányzatokat rugalmasan követő, alacsony anyag- (főleg „tőkés keménységű" anyag-) és magas munkaigényű termelési és exportstruktúra kialakítására.

Az ilyen következtetések igazak is, csak éppen olyan — nagy biztonsággal leszögezhető — „örök érvényű" igazságok, amelyek vajmi kevés eligazítást adnak a konkrét gazdaságszervezési, illetve -fejlesztési döntések meghozatalához. Az, hogy termelésünk miként felelhet meg a nemzetközi versenyképesség követelményeinek, nem csak a termékösszetétel célirányos megválasztásán múlik. Némi túlzással: nem az a lényeges, hogy *mit* gyártunk, hanem az hogy *hogyan* (tehát, hogy a kiválasztott termékeket korszerűen és minőségileg kiemelkedő színvonalon készítsük el).

Természetesen nem lebecsülendő gazdasági jelentőségű feladat, hogy

megtaláljuk a nemzetközi piacokon azokat a réseket, ahol a keresletet még nem tölti ki teljesen a vele szemben álló kínálat, és így az értékesítési lehetőségek eleve kedvezőek. Elvileg az alábbi területeken lehetséges leginkább ilyen piaci rések feltárása:

a) mások által ez ideig nem gyártott technikai újdonságok, ahol maga a termék vagy szolgáltatás megjelenése (és megfelelő propagálása stb.) teremti meg a keresletet;

b) speciális, többnyire kisebb mennyiségben felhasználásra kerülő termékek, amelyekre a többi termelő nem fordított kellő figyelmet;

c) helyi — többnyire természeti — adottságokhoz kötődő termékek.

Ami a technikai újdonságokat illeti, lehetőségeink korlátozottak, hiszen közepes fejlettségi szintünk és szerény tudományos kutatási kapacitásaink mellett jórészt csak a mások által elért műszaki-technológiai eredmények követő jellegű adaptálására van lehetőségünk.

A speciális, kisvolumenű piaci rések felkutatása és kihasználása a jelenleginél lényegesen nagyobb rugalmasságot követelne termelő és külkereskedelmi apparátusunktól; emellett az ilyen termékek a lehetőségek jobb kihasználása esetén sem juthatnának döntő szerephez összes termelésünkön és külkereskedelmünkön belül.

A sajátos természeti adottságokra épülő termelés és külforgalom lehetőségei ugyancsak erősen behatároltak.

Termelésünk és külforgalmunk zömét a tömegtermékek teszik ki, olyan termékek, amelyeket világviszonylatban — a nemzetközi kínálatot meghatározó termelők — nagy volumenben készítenek.

Nemzetközi versenyképességünk megteremtésének és fenntartásának döntő küzdelmeit tehát olyan mezőnyben vívjuk, ahol már széles körben meghonosodott — elvileg számunkra is elérhető — műszaki-gazdasági ismereteket hasznosító termelők „mérik össze" erőiket. Ebben a mezőnyben rövidebb távon szert tehetünk ugyan átmeneti piaci sikerekre a konjunktúra ingadozásaihoz igazodó termékválaszték-módosításokkal (munkánk e fontos területén még sok a javítanivaló!), hosszabb távon, *tartósan és érdemben* azonban *a versenyképesség csak úgy biztosítható, ha a termékek hátterében meghúzódó termelési folyamatok fejlődnek fel versenyképes színvonalra.*

A nemzetközi munkamegosztást szem előtt tartó struktúrapolitikának tehát nem lehet egyetlen, vagy akár csak döntő kiindulási alapja a nemzetközi keresleti irányzatok és a saját termékösszetétel összehasonlítgatása; sokkal fontosabb a termelési folyamatok korszerűségi és egyéb versenyképességi kritériumainak az erősítése.

Eltérések a koncepcióban és a sugalmazott strukturális irányzatokban

Strukturális vizsgálatainkban mindmáig a termék jelleg a legfontosabb struktúrajellemző ismérv. A termelési folyamatok műszaki-gazdasági jellemzőit általában ettől elkülönítve, az üzemgazdaságtan keretein belül vizsgáljuk, többé-kevésbé kirekesztve őket a struktúraátalakító, gazdaságpolitikai szintű mérlegelésekből. Ez persze nem jelenti azt, hogy a termékszemlélet által motivált struktúrapolitikai vonalvezetés ne gyakorolna hatást a termelési folyamatok műszaki-gazdasági jellemzőire.

Csakhogy ez a hatás nem egyértelműen kedvező, sőt, számos manapság gyakran emlegetett, „divatos" strukturális ismérv — következetes érvényesítés esetén — egyenesen a termelési folyamatok nemzetközi versenyképességének romlásához is vezethet.

Vegyük például a „munkaigényesség" sűrűn hangoztatott követelményét. Ez a strukturális ismérv azt sugallja, hogy termelési struktúránkat toljuk el a késztermékek irányába, hiszen a kiinduló anyagtartalomhoz képest a késztermékek tartalmazzák a viszonylag legtöbb rárakódott munkát. Ez a magas „hozzáadott érték" azonban esetenként nagy számú, eltérő jellegű termelési fázis teljesítményeiből tevődik össze. Maga a termék csak akkor lesz versenyképes a világpiacon, ha valamennyi közreműködő hazai termelési fázis világszínvonalú munkát produkál. Egy-egy összetettebb termék (például gép) esetében ezt a követelményt — egy termelővállalat keretein belül — csak úgy lehetne megvalósítani, ha a termelés minden egyes termelési fázisaiban elérné azt a minimális tömegszerűséget, amely mellett a nemzetközileg élenjáró technika már meghonosítható. A késztermékgyártás *teljes vertikumában* elérni a termelési folyamatok és egyúttal az elkészült késztermékek világszínvonalát olyan feladat, amely csak viszonylag kis számú termék esetében oldható meg saját erőnkből. Sokkal jobbak viszont a lehetőségeink néhány — kisebb vagy nagyobb számú — termelőfázis ilyen szintre való emelésére.

Milyen feladatok elé állítaná gazdaságpolitikánkat, ha az eddigi termékcentrikus struktúrapolitika helyett (de legalább amellett), nagyobb hangsúlyt kapna a termelési fázis jellegű struktúraalakítás?

Először is, meg kellene fordítani a struktúraalakításhoz kapcsolódó — megszokott — gondolatmenetünket. A termék szemléletű mérlegelés alapképlete — leegyszerűsítve — úgy hangzik: keressünk ki néhány versenyképes („munkaigényes", „progresszív" stb.) terméket; határozzuk el ezek gyártását, és utána döntsük el, melyik vállalatra (esetleg újonnan létrehozandó termelési egységre) telepítsük a gyártást. Vagyis a termék (vagy termékcsoport) kiválasztásából indultunk ki, és csak mellékesen foglalkoztunk az előállításhoz szükséges termelési folyamatok problémáival. Nemzetközi versenyképességünk növeléséhez éppen fordítva kell eljárni: legfontosabbnak azt tekinteni, hogy hazai termelési tevékenységünket (ha úgy tetszik, az importanyagokra rárakott „hozzáadott értéket") minél magasabbra értékelje a világpiac; miközben úgyszólván közömbös, hogy ez milyen termékfajtákban testesül meg.

Nyilvánvaló, hogy itt nem pusztán formális különbségről van szó. A kétféle kiindulás gyökeresen eltérő strukturális irányzatokat sugall. A fázis szemléletű struktúraképző ismérvek a meglevő vagy kialakítandó termelési folyamatokat, a korszerűségi, termelékenységi, minőségi stb. ismérveket, illetve ezek fokozását állítják a fejlesztési törekvések középpontjába, ezek vonatkozásában törekszenek a világ élvonalához való csatlakozásra, és csak másodlagosan mérlegelik, hogy milyen termékek (félkésztermékek stb.) eshetnek bele a továbbfejlesztett termelési folyamatok műszaki-gazdasági vonzáskörzetébe. Természetesen az így adódó potenciális termék- (félkésztermék-)spektrum még mindig lehet igen széles, ezért ebben a fázisban már fontos szerephez juthatnak a termékszintű mérlegelések is.

A probléma gyakorlati illusztrálására keressük ki a magyar gépipar termelési választékából azokat a késztermékeket, amelyek végső rendel-

tetésüktől (a „termékjellegtől") függetlenül, hasonló megmunkálással készülnek. Nézzük meg, hány elkülönült — az összes gépgyártási vertikumokra vagy azok nagy részére berendezkedett — önálló vállalat gyártja egy-egy kiválasztott gépcsoport termékeit. Tegyük fel, hogy a kiválasztott gépcsoport esetében a vállalatok száma mintegy tíz. A követelmény tehát az lenne, hogy mind a tíz helyen a világszínvonalat megközelítő módon végezzék el az összes anyagmegmunkálási folyamatot (préselés, kovácsolás, forgácsoló anyagmegmunkálások stb.). Valamenynyi alkatrész és részegység, majd pedig az ezekből felépülő sokféle kész gép megkonstruálását. Ez természetesen képtelenség. A legtöbb vállalat azt sem tudja, hogy e sokfajta termelési fázisban milyen eljárások jelentik pillanatnyilag a világszínvonalat, s aki tudja, ritkán képes arra, hogy rövid időn belül meghonosítsa ezeket. De legyünk derűlátók, tegyük fel, hogy az alkatrészek, részegységek és a kész gépek korszerű megkonstruálásának gondját licencek megvásárlásával elvetik maguktól. A sokféle megmunkálási folyamatban sorra adaptálni a világszínvonalú eljárásokat teljes képtelenség, hiszen a tényleges vállalati igények messze az ehhez szükséges tömegszerűség alatt maradnak. Megoldást ebben a helyzetben az azonos vagy műszaki szempontból közel eső megmunkálási fázisok koncentrálása jelenthet. Az egyes technológiai fázisokra specializálódó önálló termelőegységek tevékenységének középpontjában most már nem a késztermékek — teljes vertikumú — gyártása állna, hanem a néhány termelési fázist tartalmazó közbülső félkésztermékeké. Ezek termelése azonban olyan volumenekben folyhatna, amelyek lehetővé és gazdaságossá teszik a legmodernebb megmunkálógépek beállítását is. Egyes fázisok elvégzésére nem is kellene itthon vállalkozni; nemzetközi termelési kooperáció keretében az e fázisokra specializált külföldi cégeket lehetne bekapcsolni. Kiderülhetne, hogy a vizsgált gépcsoport késztermékválasztékán belül néhánynak a félkésztermékigénye gazdaságosan nem fedezhető. E termékek gyártását fokozatosan le kellene állítani, s a hazai szükségletet importból fedezni, egyidejűleg fejlesztve a kedvezően előállítható kész- és félkésztermékek exportját.

Ily módon kibontakozhatna egy olyan folyamat, amelynek eredményeként gépipari termelésünk mind nagyobb hányada megmunkálási-fázis-szemléletnek megfelelően szervezett — világszínvonalon álló — termelési kapacitások keretében folyna. Specializálódnék a gépipar termékválasztéka: volumenében megnőne, választékát tekintve szűkülne, technológiájában megújulna az alkatrész- és részegységgyártás; csökkenne a belföldön gyártott késztermékek választéka is. Fokozatosan kialakulhatna egy olyan termelési bázis, amely saját belső felépítésének és működésének logikájából, műszaki-gazdasági értékrendszeréből kifolyólag a nemzetközi termelési összefonódások — a kooperációk — irányába vinné az ágazat részvételét a nemzetközi munkamegosztásban.

A koncepció fő elemeinek illusztrálására felvázolt példa természetesen nem térhetett ki sok fontos — a mai adottságok miatt nélkülözhetetlen — gyakorlati tennivalóra. S azt sem gondolom, hogy a jelenleg működő vállalatokat, üzemeket valamiféle nagy kampány keretében máról holnapra kellene átszervezni a kifejtett fázis szemléletű strukturális elveknek megfelelő termelőegységekké. Az ebben az irányban mutató mozgást a meglevő termelőbázisok alapján, fokozatosan az adott anyagi, szervezeti stb. feltételek messzemenő figyelembevételével, nagyobb meg-

rázkódtatások nélkül kellene megindítani. Különösen kézenfekvő terület a vázolt elvek következetes érvényesítésére a *hosszabb távú fejlesztések* terelése. Ami ma a gyakorlatban érvényesülő strukturális irányzatokat illeti, azok inkább ellentétes irányban mutatnak; a késztermék-szemlélet eluralkodása és az ahhoz fűződő érdekeltség (nem utolsósorban export-érdekeltség) mellett a félkésztermékek és részegységek előállítása — a sürgető igény állandó és hangsúlyos megfogalmazása ellenére — nem képes kibontakozni, a belföldi termelési kooperáció és részegység-szakosodás nem szélesedik, sőt — a kooperációs partnerekkel való vesződség csökkentése végett — inkább állandóan zsugorodik. Ismeretes, hogy mindez esetenként odáig vezet, hogy a nagyvállalatok maguk rendezkednek be számukra profilidegen és gyakran kis volumenekben szükséges tömegcikkek — csavarok, egyéb kötőelemek, szerszámok stb. — házilagos előállítására. Nem csoda, hogy ilyen körülmények között egyik-másik nagyüzem inkább tűnik kisüzemi tevékenységek egy területre összezsúfolt gyűjtőhelyének, mint nagyüzemi módszerekkel dolgozó, specializált termelőhelynek. Vannak persze pozitív példák is, nem utolsósorban olyanok, amelyek többé-kevésbé éppen a fázis szemlélethez közel eső szervezési elvek alkalmazásával korszerű, külföldön is elismert alkatrészek, részegységek, szerelvények gyártására rendezkedtek be (ilyen például a hátsóhidak gyártása Győrött, a Zsiguli-kooperációban való magyar részvétel stb.). E vállalkozások sikere is amellett szól, hogy a struktúrapolitika keretében *ezt a vonalat* kellene erősíteni.

A megmunkálásfázis-szemlélet szerepének növelése természetesen nemcsak a gépiparban aktuális. A termelési és értékesítési folyamatok műszaki-gazdasági ismérveinek eltérései miatt azonban ágazatonként más és más jellegű — csak fázis szemlélet tekintetében azonos — modellt kellene alkalmazni. Megint másféle modellek kellenének az infrastruktúrára orientált ágazatok — például az építőipar stb. — esetében.

Járulékos előnyök

A termelési színvonal és a nemzetközi versenyképesség emelésének fontos tényezője a termelési tapasztalatok megszerzése, illetve — az értékesítési szférában — a hazai és nemzetközi jó hírnév (goodwill) kialakítása és fenntartása. Ezek pedig — kimondottan szerencsés körülményeket feltételezve is — időigényes folyamatok. A technikai haladással és az igények változásával való lépéstartáshoz szükséges gyors és rugalmas változási készség mellett lennie kell a teljes újratermelési folyamaton belül valamilyen stabil, időálló magnak, amely a termelési hagyományokhoz fűződő versenyképességi előnyök hordozója. Ez a stabilitás az elsajátított termelési kultúrához kapcsolódik, s gyakran együtt jár a kiválasztott, sajátos megmunkálási profilhoz való tartós ragaszkodással, ami korántsem zárja ki a lehető legrugalmasabb változási készséget a kérdéses területen kialakult legújabb termelési eljárások és az adott profilú termelési folyamatokkal létrehozható (félkész-) termékek legkorszerűbb változatainak adaptálása tekintetében. A fázis szemléletű strukturális rendezőelvek éppen a stabilitást hordozó megmunkálási profilok ésszerű kiválasztását és megőrzését hivatottak vezérelni, s ennyiben lehetnek a központi struktúrapolitika fő építőkövei. (Mindaz, ami a termelési folyamattal szembeni változási igények rugalmas követését illeti, a technikai

részleteket, a helyi tartalékokat és adottságokat ismerő vállalatok feladat- és hatáskörébe tartozik.) A struktúraalakítás e koncepciója alapján egyébként újszerűen — megítélésem szerint a műszaki-gazdasági racionalitásokhoz közelebb álló módon — vetődik fel a kereslethez, a világpiaci igényekhez való alkalmazkodás módja. Az alkalmazkodás, a gyors változókészség igénye természetesen főként a termékek (vagy szolgáltatások) síkján jelentkezik. Mennyivel jobb esélyt kínál azonban a mindenkori világszínvonalat megközelítő termékszint elérésére, ha a változás stabil termelési háttérre (technológiai profilra) támaszkodik, s nem feltételez — a terméket előállító megmunkálási fázisok összességét vagy jó részét érintő — sűrű termelési-technológiai profilváltást.

A vázolt szervezési elvek széles körű érvényre juttatása az ipari-struktúra-politikában még más, előnyös folyamatok kibontakozásához, illetve felgyorsulásához is hozzájárulhatna:

— Javulhatna a gyártott termékek (félkésztermékek) műszaki-minőségi színvonala, a modern feldolgozási technológiákhoz kapcsolódó — ugyancsak korszerű — minőségellenőrző eszközök és módszerek jobb adaptálásával.

— Egyszerűbbé, áttekinthetőbbé válnék a termelési folyamatok szervezése és irányítása; bővülne a legkorszerűbb, komputeres vezérlési és üzemirányítási módszerek alkalmazásának lehetősége.

— A termelési folyamatok szigorúbb, zárt ciklusú szervezettsége kedvező feltételeket teremthetne a műszaki és a munkafegyelem, általában a munkamorál javításához.

— Csökkenne a teljes termelési folyamat anyagkészletigénye, mivel a sok elaprózott feldolgozó kapacitáshoz kapcsolódó „túlkészletezés" helyébe a koncentrált, modern feldolgozó folyamathoz tartozó racionális készletgazdálkodás léphetne.

— Az elavult feldolgozási eljárások felváltása precíziós, modern, nagyüzemi módszerekkel egyúttal az anyagigény csökkentését, a feldolgozási hulladék számottevő részének megtakarítását is lehetővé tenné.

— Új, áttekinthető rendezési elvek érvényesítésére adna módot az alkalmazott tudományos kutatásokban, valamint a külföldi licenc- és know-how-vásárlásokban, mivel az új technika adaptálását az egynemű eljárásokat alkalmazó és jól elhatárolható termelési komplexumok köré lehetne csoportosítani.

— Kedvezőbb feltételeket teremthetne a stabil — perspektívában is számításba vehető — külső elhelyezési piacok kialakításához; könnyebbé és olcsóbbá tehetné a nemzetközi goodwill megszerzését és fenntartását.

— Áttekinthetőbbé és pontosabbá tehetné a munkaerő szakmastruktúrájának tervezését, a szakemberképzésnek a termelési igényekhez való hozzáigazítását.

— Végül, de nem utolsósorban, a termelékenység emelése révén csökkenthetné a munkaerőpiacon mutatkozó feszültségeket.

Kérdőjelek, problémák, kétségek

A logikai úton levezethető előnyök mellett persze számos kétség is felmerülhet a fázis szemléletű struktúraképző elvek kiterjedt alkalmazásával kapcsolatban.

Az egyik — első meggondolásra felmerülő — probléma az, hogy nem vezet-e a vázolt elv újabb nagyméretű termelési komplexumok létrehozásának igényéhez. Erre az irányzatra ugyanis — a múltbeli összevonások kedvezőtlen tapasztalatai, néhány nagyüzemünk elhúzódó profilkeresésének ismétlődő kudarcai miatt — okkal tekint szkeptikusan a közgazdasági közvélemény. Manapság inkább a rugalmasabb, a helyi lehetőségek kihasználására képes kis- és középüzemek fejlesztését tartjuk időszerűnek, éppen, mert ezek a kisebb termelőegységek gyorsabban alkalmazkodhatnak a belső és a külső kereslethez, általában gyorsabb a beléjük fektetett eszközök megtérülése, kisebb az egy munkahelyre jutó állóeszközköltség stb.

A fázis szemléletű strukturális rendezőelvek fokozatos érvényesítése azonban egyáltalán nem jelentené a kis- és középüzemek háttérbe szorítását. Ellenkezőleg, a fázis szemlélet szerint szakosodó termelőegységek gyakran kifejezetten kis- és középüzemi méreteket kívánnak. Igaz, ezekben a specializált kis- és középüzemekben jóval nagyüzemibb lenne a termelés jellege és kultúrája, mint jó néhány mai „nagy" üzemünkben, s minőségileg új, magasabb szintre emelkedne a vállalatközi kooperáció, a sok kisebb-nagyobb feldolgozó egységek egymáshoz való kapcsolódása is.

Lehet olyan aggodalom is, hogy a fázis szemléletű strukturális rendezőelvek érvényesítése — ésszerűen — csak felülről hozott, központi döntésekkel lehetséges, a decentralizált döntési rendszerben működő vállalati szféra önmozgása formájában nem. Ez azonban szintén szélsőséges értékelés. A folyamat megindítása minden bizonnyal kíván központi intézkedéseket, ezt követően azonban — miután felismerték a fázis szemléletű szakosodás előnyeit — a hatékonyság növelésében érdekelt vállalatok maguk is gyorsítanák az ez irányú fejlődést.

★

Az elmondottak alapján úgy tűnik, hogy a termelési fázishoz kapcsolódó strukturális rendezőelvek érvényesítése számára a szocialista társadalmi-gazdasági rendszer kimondottan kedvező közeget jelent. A szóban forgó strukturális irányzat indokoltsága végső soron a társadalmi hatékonyság gyors növeléséhez fűződő alapvető társadalmi érdekből következik. Napirendre kell kerülnie mindenütt, ahol a gazdaság eléggé fejlett a modern termelési eljárások tömeges alkalmazásához. Az elv műszaki-gazdasági ésszerűségének erőteljes motiváló hatását bizonyítják — a többi között — a fejlett tőkésországok közötti gazdasági együttműködés tendenciái is. Közismert, hogy a legfejlettebb országok egymás közti kereskedelmében a legdinamikusabb elemet a kölcsönös gépipari szállítások, azon belül a termelési-kooperációs együttműködésekhez kapcsolódó félkésztermék- és alkatrészforgalom jelentik.

A fázis szemlélet korántsem jelent valami vadonatúj struktúrapolitikai elvet. A struktúraképző elvek között mindig ott szerepelt a gyártásszakosítás, a termelési kooperáció stb. A termelési folyamat középpontba állítása tehát nem a struktúraképző rendezőelvek további szaporítását, hanem e döntő fontosságú ismérv kiemelését, egy elvileg jól körülhatárolható és a gyakorlat számára is határozott feladatokat körvonalazó főirány kijelölését jelenti.

ZINHOBER FERENC:

A tőkeösszetétel és a tőkeigényesség kategóriáinak tartalmához

A kategóriák különösen fontos szerepet töltenek be a tudományos megismerés folyamatában. Amíg a művészetek szubjektív töltésű képekben tükrözik vissza a társadalmi valóságot, a tudomány ezt fogalmaival, kategóriáival, a logikus gondolkodás eszközeivel, konzisztens modellek felállításával éri el. A kategóriák akárcsak más tudományoknak az elméleti közgazdaságtannak is építőelemei, szilárdságuk és egyértelműségük egyik feltétele és biztosítéka minden elméleti konstrukció megbízhatóságának, tudományos értékének.

Természetes, hogy a közgazdaságtudomány kategóriáinak rendszere nem zárt és nem változtathatatlan. A visszatükrözendő valóság változásával, a tudomány fejlődésével az egyes kategóriák tartalmát is módosítani kell. Ugyanakkor a tudományos megismerésben betöltött szerepük, a tartalmukkal szemben támasztott követelmények körültekintésre kell hogy késztessenek minden kutatót. A kategóriák természetéből következik, hogy a bonyolult, összetett valóság minden jelenségét nem tükrözhetik a folyamatokat leegyszerűsítő, azok lényegét tükröző kategóriák. Egy épület szépségét nem kereshetjük tégláiban. A valóság bonyolult folyamatai, jelenségei között csak úgy igazodhatunk el, ha megőrizzük a kategóriák egyértelműségét, empirikusan interpretálható tartalmát. Erre annál is inkább szükség van, mert az elméleti közgazdaságtannal foglalkozó kutató nehezen tud ellenállni annak a csábításnak, hogy a gazdaság és társadalom már regisztrált jelenségeit ne vezesse végig a közgazdaságtudomány egész elméleti rendszerén, s így óhatatlanul eljut a kategóriák benső tartalma módosításának az igényéhez is.

Ilyen kísértések szenvedő alanya a többi között a tőke szerves összetételének a kategóriája az utóbbi időben a hazai szaksajtóban is. Noha a kategóriák tartalmi változtatása iránti igény jogosságát senki sem vitatja el, a tőke szerves összetétele kategória tartalmának módosításakor nemcsak az előbb említett meggondolások intenek óvatosságra, hanem az a körülmény is, hogy e kategória nem tekinthető csupán a tőkés termelési mód specifikus kategóriájának. Bizonyos makroszintű elméleti összefüggések feltárásakor a tőke szerves összetétele a szocializmus politikai gazdaságtanában is megjelenik mint különös kategória, noha alkotóelemei elvesztik tőkeminőségüket. A tőke összetételének alakulását kiinduló tételként használja fel az elméleti közgazdaságtan a többi között nemcsak az átlagprofitráta tendenciájának, hanem a társadalmi termék pótlási hányada alakulásának, a társadalmi termelés két osztálya növekedési ütemének vizsgálatakor is. Az elméleti rendszerek konzisztenciájának pedig alapvető feltétele: a felépítésüknél felhasznált kategóriák pontos, egyértelmű megragadása.

A tőke értékösszetételének értelmezése és alkalmazása

Egyelőre mellőzzük azt a megnyugtatóan még nem tisztázott kérdést, hogy a tőke technikai összetétele és értékösszetétele között milyen összefüggések, eltérések és azonosságok lehetségesek. E két fogalompár

közül mindenképpen a tőke értékösszetételének jut a meghatározó szerep. A közismert marxi meghatározás is ezt emeli ki, amely szerint a tőke szerves összetételének nevezi „... a tőke értékösszetételét, amennyiben azt technikai összetétele határozza meg és annak változásait tükrözi ..."[1] Meggyőzően bizonyítja Zelkó Lajos a Közgazdasági Szemle 1977. 10. számában megjelent cikkében, hogy a tőke technikai összetételének állapotát és változását nemcsak mérni, hanem még elmiletileg értelmezni is alig lehet. Az újratermelési és növekedési elméletekben eddig is a tőke értékösszetételének elméletileg értelmezhető, sőt térben és időben mérhető, a gyakorlatban ellenőrizhető kategóriájának volt és lesz szerepe.

Éppen ezért figyelemre méltóak azok, a szakirodalomban egyre jobban meghonosodó vélemények, amelyek a tőke értékösszetételének — a szerves összetétel eddig biztosnak hitt pólusának — az újszerű értelmezését tartalmazzák. Ezeknek közös módszertani hibája, hogy ebben az összefüggésben egymásra nem vonatkoztatható minőségekkel adják meg a kategória tartalmát, mivel a termelésben lekötött tőke *értékével* a reálbéreket, vagyis végső soron egy *használati érték* kategóriát állítanak szembe. Mivel — megítélésem szerint — az így képzett és értelmezett kategória módszertanilag hibás, rá semmiféle értelmezhető közgazdasági összefüggés nem építhető.

„A tőke értékösszetétele az állandó tőkének (a termelési eszközök értékének) a változó tőkéhez (a munkabérek összegéhez) viszonyított aránya. Az értékösszetétel változását legjobban visszatükröző mutató az álló- és forgótőke (azaz a termelési eszközök értéke is egy meghatározott időpontban rendelkezésre álló termelési anyagkészlet értéke) a munkabér nagyságához viszonyítva"[2] — olvashatjuk mértékadó szovjet közgazdászok tollából. Figyelemre méltó, hogy konzekvensen a termelési eszközök *értékéről,* az anyagkészletek *értékéről* és a munkabérek *összegéről,* a munkabérek *nagyságáról* esik szó. A tőke értékösszetételének, ez az egyelőre csak pontatlannak mondható megfogalmazása készíti elő a szerzőpáros arról alkotott véleményét, hogy a tőke technikai összetételének növekedését miért nem kíséri a tőke értékösszetételének növekedése. „Ez a különbség a többi között a termelési eszközök olcsóbbodásának és a munkabér növekedésének az eredményeként alakul ki."[3] Itt már egyértelműbb, hogy a tőke értékösszetétele a c tőke csökkenő értéke miatt csökkenő árának és a munkaerő növekvő árának, a növekvő béreknek a viszonyaként értelmezendő. Nem tekinthető véletlennek, hogy a földteke másik felén, az említett szerzőkkel csaknem egyidőben egy amerikai közgazdász is felveti: „Továbbá komoly figyelmet kell szentelnünk a reálbérek alakulásának, mint olyan harmadik faktornak — a tőke technikai összetétele és a termelékenység mellett —, amely meghatározza a tőke szerves összetételét."[4]

Hasonló álláspontnak már egyértelmű kifejtésével találkozunk a hazai szakirodalomban Luca Márta 1974-ben megjelent könyvében. A munkaerő keresletének igen körültekintő és alapos felmérése, az anyagi ja-

[1] Marx: A tőke, I. kötet. Marx—Engels Művei, 23. kötet. Budapest, 1967. 573. l.
[2] A mai monopolkapitalizmus politikai gazdaságtana. Kossuth Könyvkiadó, 1974. 285. l. (V. M. Kudrov és Sz. M. Nyikityin.)
[3] I. m. 287. l.
[4] Jens Christiansen. American Economic Review, 1976. május. 25. l.

vak újratermelésének körén kívül elhelyezkedő területek gyors fejlődésének, a monopoltőkés állam hatásának stb. elemzése mellett feltűnik a tőkefelhalmozás marxi törvénye átértékelésének, és ezzel együtt a tőke értékösszetétele kategória újszerű értelmezésének a szándéka is. „A változó tőke kevésbé marad le az állandó tőkétől (és az össztőkétől), mint az alkalmazott munkaerő a lekötött termelési eszközök tömegétől. *Vagyis az értékösszetétel növekedése kisebb mértékű, mint a technikai összetétel növekedése.* Ennek egyik oka az, hogy a termelési eszközök értéke a növekvő termelékenység miatt csökkenő tendenciájú, másik oka pedig az, hogy az egy foglalkoztatottra jutó bér — hosszabb időszakot alapul véve — emelkedik."[5] Ezek szerint a tőke értékösszetételének, a *c/v* hányadosának a *c tőke értékének* és a *növekvő bértételeknek* a viszonya tekintendő. E korrekció szükségességét Luca Márta a következőkkel indokolja: „Az utóbbi száz év folyamán (ezen belül is különösképpen a tudományos-technikai forradalom időszakában) a termelőerők fejlődése és a munkásosztály bérharcai nyomán hosszabb távon nőtt a munkaerő újratermeléséhez szükséges javak tömege, és ennek összetétele jelentősen megváltozott. E javak megvásárlásához nagyobb összegű munkabérekre van szüksége a munkásoknak."[6] A tőke technikai és értékösszetételének alakulása közötti meg nem felelés vagy szakadék tényén vagy mértékén vitatkozni — éppen az egyik pólus a technikai összetétel kvantifikálásának, lehetetlensége miatt — feleslegesnek tűnik. Viszont önmagában is figyelemre méltó az elméletileg értelmezhető és a gyakorlatban is mérhető értékösszetétel újszerű értelmezése.

A változó tőke értékének a növekvő bértételekkel való helyettesítése elkerülhetetlenül a tőke értékösszetétele marxi értelmezésének a felülvizsgálásához vezet. Luca Márta idézi is Marx ismert — szerinte korrekcióra szoruló — tételét. „Minthogy továbbá feltételezzük, hogy az értéktöbblet rátája és a munkanap állandó, s minthogy ez a feltételezés már a munkabér állandóságát is magában foglalja, bizonyos mennyiségű változó tőke bizonyos mennyiségű mozgásba hozott munkaerőt, s ennélfogva meghatározott mennyiségű tárgyiasuló munkát fejez ki . . . A változó tőke tehát itt (mint adott munkabérnél mindig) mutatószáma annak a munkatömegnek, amelyet egy meghatározott össztőke mozgásba hoz; ezért az alkalmazott változó tőke nagyságában való különbözőségek mutatóiul szolgálnak az alkalmazott munkaerő tömegében való különbözőségeknek."[7] „Azt a tényt, hogy Marx a tőke szerves összetétele alakulásának tendenciájával kapcsolatban elvonatkoztat a munkabér változásaitól — és feltételezi, hogy a munkabér hosszabb távon lényegében csak a munkáslétszám arányában változik —, a közgazdasági irodalom teljesen elhanyagolja."[8]

A foglalkoztatottság alakulásának vizsgálatakor természetesen szóba jöhet mint egyik módszer a tőkésországokban kifizetett nominálbérek növekedésének, a reálbérek növekedésének a munkaerő keresletére gyakorolt hatása is. Szükséges-e emiatt azonban a tőke értékösszetételének marxi fogalmát is módosítani? Feltételezhető, hogy Marx eltekintett a

[5] Luca Márta: Foglalkoztatás az állammonopolista kapitalizmusban. Kossuth Könyvkiadó, 1974. 88. l.
[6] Uo.
[7] Marx: A tőke. III. kötet. Marx—Engels Művei 25. kötet. Budapest, 1974. 141. l.
[8] Luca Márta: I. m. 87. l.

reálbérek növekedésétől? Úgy vélem, a tőke értékösszetétele marxi értelmezésében a változó tőke nagysága mindig megegyezik a munkaerő értékének nagyságával. Marx a változó tőke nagyságának meghatározásakor, a relatív értéktöbblet tárgyalásakor *a munkaerő értékének nagyságát és a bérek nagyságát mindig szinonímaként használja.* „A tőke összetételét kettős értelemben kell venni. Az érték szempontjából az az arány határozza meg, amelyben a tőke állandó tőkére vagyis a termelési eszközök értékére és változó tőkére vagyis a munkaerő értékére, a *munkabérek összegére* (Kiemelés tőlem — Z. F.) oszlik."[9] Vagy más helyen: „Itt tehát igen lényeges különbséget kell tennünk aszerint, hogy a változó, tehát a munkabérre fordított tőke értéke — a munkabérek összege — meghatározott mennyiségű tárgyiasult munkát fejezi ki, és aszerint, hogy ez az érték pusztán mutatószáma az általa mozgásba hozott eleven munka tömegének."[10] Hogy Marxnál a munkaerő értéke és a munkabér nagysága azonos nagyságot jelent, ez egyértelműen kiderül Luca Márta által idézett marxi megfogalmazásból is. Ugyanis, ha feltételezzük, hogy a munkanap hossza és az értéktöbblet rátája változatlan, ez a feltételezés már a munkabér állandóságát is magában foglalja — írja Marx. Természetes, hogy ebben az összefüggésben is a munkabér állandóságán a munkaerő értékének állandósága értendő. A munkabér (a munkaerő értékének) bármilyen irányú változása a munkanap hosszának vagy az értéktöbblet rátájának változását vonná maga után. A változatlan bértételek feltételezésének kiindulópontja tehát a változatlan értéktöbbletráta vagyis az, hogy Marx a szerves összetétel tárgyalásánál az *értéktöbblet növelésének relatív módjától, a munkaerő értékének csökkenésétől tekint el, nem pedig a reálbérek növekedésétől.*

Ezt a feltételezést mint a valóságban is előforduló esetet Marx leírja A tőke I. kötetének 15. fejezetében amely jellemző módon, „A munkaerő árának és az értéktöbbletnek nagyságváltozásai" címet viseli. „Ami a munka termelőerejével változik, az az értéke ezeknek a létfenntartási eszközöknek, nem a tömegük. A tömeg maga a munka fokozódó termelőereje esetén, a munkás és a tőkés számára egyidejűleg és ugyanabban az arányban nőhet, a munkaerő ára és az értéktöbblet nagyságviszonyának bármilyen változása nélkül. Ha a munkaerő eredeti értéke 3 sh és a szükséges munkaidő 6 óra, ha az értéktöbblet ugyancsak 3 sh, illetve a többletmunka szintén 6 óra, akkor a munka termelőerejének megkettőzése a munkanap változatlan megoszlása esetén a munkaerő árát és az értéktöbbletet változatlanul hagyná. Csakhogy mindegyikük kétszer annyi, de viszonylag olcsóbbá lett használati értékben testesülne meg."[11] A munkaerő értéke és ára, mint látjuk itt is szinonímaként szerepel. Továbbá látható, hogy Marx egyáltalán nem feledkezett meg a munkaerő újratermeléséhez szükséges javak tömegének növekedéséről. Valószínűnek tűnik, hogy a közgazdasági irodalom ezért hanyagolja el teljesen a marxi elvonatkoztatást, és nem helyettesíti a munkaerő változatlannak feltételezett értékét a növekvő reálbérek tételével, mert ez Marx elméleti rendszerével nem lenne összhangban. Ha Marx tételének a valósággal való egyeztetése mint igény felmerül, akkor valóban a fel-

[9] Marx: A tőke, I. kötet. Marx—Engels Művei, 23. kötet. Budapest, 1967. 573. l.
[10] Marx: A tőke. III. kötet. Marx—Engels Művei. 25. kötet. Budapest, 1974. 143. l.
[11] Marx: A tőke, I. kötet. Marx—Engels Művei, 23. kötet. Budapest, 1967. 486. l.

tételezéseit, vagyis a munkaerő értékének és az értéktöbbletrátának feltételezett változatlanságát kellene ennek alávetni.

Ezt meg is teszi Vigodszkij és a „Gazdasági törvények a monopolkapitalizmusban" című művében megbízható adatokkal bizonyítja[12], hogy az értéktöbblet rátája az állammonopolkapitalizmus korszakában, a munkanap csökkenése ellenére is relatív módon nő, vagyis a munkaerő értéke, a változó tőke értéke csökken. Lehetséges, hogy egy ilyen irányú vizsgálat eloszlatná azt az aggályt, hogy a változó tőke növekedése gyorsabb, mint a munkaerő iránti kereslet növekedése. Ha a relatív értéktöbblet valóban nő, akkor abból éppen ellenkező következtetésre lehet jutni. Vagyis, ha a munkaerő értéke csökken, a *változó tőke társadalmi szinten mért változatlan értéknagysága a munkaerő iránti keresletet a munkaerő értékének csökkenésével azonos mértékben növelheti.* Ha pedig — a tudományos-technikai forradalom korszakában megfigyelhető szükségleti színvonal növekedése miatt — az értéktöbbletráta relatív módon való növekedése nem bizonyítható, akkor éppen a Marx által feltételezett eset gyakorlati megnyilvánulásával állunk szemben. Semmiféle elméleti megfontolás nem látszik indokolni azt, hogy a tőke értékösszetételének vizsgálatakor a marxi értelemben felfogott *változó tőke értékét* akár a munkásosztály által fogyasztott javak tömegével, akár a reálbérrel vagy különösen a nominálbérekkel helyettesítsük. Ez olyan megállapítás, hogy a tőke értékösszetételének hagyományos (marxi) felfogása nem alkalmas a munkaerő iránti kereslet alakulásának elméleti meghatározására, mert a változó tőke nagysága a foglalkoztatott munkások számával nem azonos mértékben nő, hanem annál nagyobb mértékben, elfogadhatónak tűnik *akkor is, ha változó tőkét a munkaerő értékének tekintjük.* Ilyen eltéréseket különösen a modern technikai fejlődés idézhet elő. Ha például — változatlan munkanapon belül — ösztönző bérrendszerek alkalmazása révén növekszik a munka intenzitása és nő az egy főre jutó reálbér, különösen, ha a bérnövekedés mértéke azonos a teljesítmények növekedésével, társadalmi szinten valóban növekszik a változó tőke, változatlan munkáslétszám mellett is. A változó tőke növekedése ez esetben nem növeli a munkaerő iránti keresletet. Ellenben nő a munkaerő értéke, az értéktöbbletráta változatlansága mellett is. Továbbá a termelés szaktudásigényének növekedése miatt a foglalkoztatottak számán belül jelentősen növekedhet és nő is napjainkban a magasan kvalifikált, s ezért jobban fizetett munkások aránya. Ez a tudományos-technikai forradalom nyilvánvaló és megfigyelt következménye. Nő a munkaerő (v tőke) értéke, de nem csökken a kizsákmányolás foka a bonyolult munka ismert, sajátos értékalkotó képessége miatt.

Ezekben az esetekben a változó tőke értéke valóban gyorsabban nőhet, mint a munkaerő kereslete, illetve a változó tőke értéke anélkül nőhet, hogy növekednék a foglalkoztatottak száma. Lehetséges, hogy ezek az eltérések mennyiségileg nem jelentősek, ezért ezekkel az esetekkel nem is érdemes foglalkozni. A marxi tétel *korrekciójának az igénye* azonban mindenesetre csak magára a marxi feltételezésre, a munkaerő, a v tőke feltételezett *változatlan értékére vonatkozhat.*

Luca Márta a tőke értékösszetételének marxi meghatározásában nem

[12] Lásd Sz. L. Vigodszkij: Gazdasági törvények a monopolkapitalizmusban. Kossuth Könyvkiadó, 1972. 239—243. l.

a kizsákmányolás foka változatlanságának vagy a munkaerő értéke változatlanságának a feltételezését vitatja, hanem a marxi felfogásban ez utóbbival azonos szinonímaként használt *bérszinvonal változatlanságát,* a „munkaerő újratermeléséhez szükséges javak tömegének" növekedésére, a „szükségleti színvonal emelkedésére" hivatkozva. Természetes, hogy ha változó tőkén a munkásosztály fogyasztási színvonalát, reálbérét, különösen, ha nominálbérét értjük, akkor ez utóbbiak valóban sokkal gyorsabban növekszenek a foglalkoztatottak számánál. Megítélésem szerint Marx nem elvonatkoztat a munkaerő újratermeléséhez szükséges javak tömegének a reálbérnek a változásától, hanem *mást állít.* A *c/v* összefüggésben a *c* tőke *értékéhez* az annak megfelelő *minőséget, a munkaerő értékét viszonyítja és ez utóbbi változatlanságát tételezi fel, ami elméleti tartalmát tekintve egészen más, mint a reálbérek változatlanságának a feltételezése.* Luca Márta érvelése és állásfoglalása akkor lenne pontos, ha a tőke értékösszetételének fogalmát tekintve nem korrigálni, hanem *kiegészíteni* kívánná Marxot. Annak az igénynek a jogosságát ugyanis, hogy a *c/v* összefüggését ne csak a hagyományos marxi módon a változó tőke értékét alapul véve, hanem azzal a használati értéktömeggel (reálbérekkel) is vizsgálja, amelyben a változó tőke testet ölt, senki el nem vitathatja.

A munkaerő újratermeléséhez szükséges javak tömegének a növekedésével a reálbérszínvonal növekedésének tendenciájával számolni nemcsak lehet, de kell is, és nem csupán az állammonopolkapitalizmus viszonyai között, hanem a kapitalizmus fejlődésének megelőző időszakaiban is. Nyilvánvalóvá válik ennek indokoltsága, ha a reálbérek alakulását nem egyszerűen a munka és a tőke gazdasági és politikai erőviszonyaiból vezetjük le, hanem a munkásosztály reálbérének, fogyasztási színvonalának alakulását hosszú távon — az utóbbi 100 évben — többszörösére növekedett *végtermék realizálásának feltételeként kezeljük.*

Pontosítja-e vajon a foglalkoztatottság alakulásának elméleti behatárolását, ha a hagyományos értelmezés helyett a tőke értékösszetételében, a *c/v* viszonyában a munkaerő értékét a javaslat szerint a „munkaerő újratermeléséhez szükséges javak hosszú távon növekvő tömegével" vagyis a reálbérrel helyettesíthetjük? Nem hiszem, hogy a javaslatot elfogadva tisztábban látnánk, hiszen a tőke így értelmezett értékösszetétele nem csupán lassabban nő a tőke technikai összetételének növekedésénél, hanem azzal szükségszerűen ellentétes, csökkenő irányzatú trendet mutat.

Tételezzük fel, hogy egy bizonyos időszakban a munka termelékenysége megkétszereződik. Tételezzük fel továbbá, hogy ennek egyrészt feltételeként, másrészt következményeként — az egy munkásra jutó termelőeszközök *tömege* is megkétszereződik, például 200 egységről 400 egységre. De nem úgy e termelőeszközök értéke, mivel a munka társadalmi termelékenységének 100 százalékkal való növekedése miatt értékük továbbra is csak 200 értékegységet képvisel. Ezzel szemben a reálbérként értelmezett változó tőke — a kizsákmányolás fokát változatlannak véve — kétszeresére növekedett. Tegyük fel 50-ről 100-ra. A tőke így értelmezett „értékösszetétele" ezek szerint felére, 4 : 1-ről (200 : 50) 2 : 1-re (200 : 100) csökkent.

Általánosságban megfogalmazhatjuk: ha a tőke értékösszetételén, a

c/v összefüggésben a változó tőke értékét a reálbér-színvonallal, vagyis a munkaerő újratermeléséhez szükséges javak tömegével helyettesítjük — az értéktöbblet rátáját és a munkaerő értékét változatlannak véve —, a nevező a munka társadalmi termelékenysége növekedésével azonos mértékben nő. Az idézett szerzők azért nem tartják alkalmasnak a tőke értékösszetételének marxi értelmezését a foglalkoztatottság mértéke alakulásának elméleti behatárolására, mert „... az értékösszetétel növekedése kisebb mértékű, mint a technikai összetétel növekedése".[13] Az általuk javasolt mutató viszont csak egy esetben növekedhetne: ha a lekötött c tőkének nemcsak a tömege, hanem az egy főre jutó *értéke* is gyorsabban növekedne a társadalmi munka termelékenységénél. Ha ennél kisebb mértékben nő, a tőke *így értelmezett* értékösszetétele csökken. Mivel ez utóbbi a valószínű tendencia, a tőke értékösszetételének olyan értelmezése, ahol a változó tőke nagyságát a reálbérek nagysága képviseli, nem azért nem alkalmas a foglalkoztatottság alakulásának vizsgálatára, mert növekedése elmarad a tőke technikai összetételének növekedése mögött, hanem azért, mert a technikai összetétel növekedésével szemben csökkenést kell mutatnia.

Természetes, hogy az elméleti kérdésekkel foglalkozó közgazdász nem tud elmenni azok mellett a társadalmi változások mellett, amelyek a termelőerők hatalmas fejlettségéből, a tudományos-technikai forradalom jelenségeiből, a mai kapitalizmus termelési viszonyainak módosulásaiból fakadnak. Ezek között különösen szembetűnő az a változás, amely a fejlett tőkésországokban a munkaerő újratermelésének körülményeiben, a reálbérek alakulásában figyelhető meg. Ezekből minden bizonnyal számtalan új elméleti következtetést lehet levonni. Kézenfekvő, hogy a tőke értékösszetételének hagyományos értelmezését, a változó tőke, illetve a bérszínvonal változatlanságának tételét is megvizsgáljuk, hiszen a bérek változatlanságának feltételezése az utóbbi évtizedekre vonatkozóan, valóban anakronizmusnak tűnik. Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy ha a tőke értékösszetételében a lekötött termelőeszközök értékével szemben a növekvő reálbéreket állítjuk, egy önmagában esetleg érdekes, állandóan csökkenő értékű mutatót kapunk, amely megítélésünk szerint semmire sem használható. Nem azért, mert igen furcsa mozgást végez, hanem *mert képzése módszertani ellentmondást tartalmaz.* És itt eljutunk a közgazdasági kategóriák értelmezésének egy olyan területére — nevezetesen a *használati érték és érték* kategóriái alkalmazásának és felhasználásának a területére —, ahol a kategóriák belső tartalmának és egymásra vonatkoztathatóságának az elméleti modellek kidolgozásánál nagy jelentősége van, és ahol — szerintem — a külföldi és hazai marxista közgazdászok gyakran bonyolódnak ellentmondásokba.

A használatiérték- és értékkategóriák konzisztenciájáról

A tőke értékösszetételének oly módon való értelmezésével, hogy a termelésben lekötött termelőeszközök értékével a reálbérek változását állítjuk szembe, olyan mutatóhoz jutunk, amelyben *nem azonos minőségű* kategóriákat viszonyítunk egymáshoz. Az állandó tőke *értékkategó-*

[13] Luca Márta: I. m. 88. l.

riájával a reálbérek használatiérték-kategóriáját állítjuk szembe. Természetesen nem a munkaerő megfoghatatlan, közvetlen használati értékét, termelő, termékelőállító képességét, hanem a munkaerő értékének meghatározásában szerepet kapó fogyasztási cikkek használati értékét, azok fizikai tömegének, volumenének, növekedését kifejező reálbér-kategóriáját. Az egymáshoz viszonyított két mennyiségnek más a minősége, dimenziója. Ilyen tartalmú mutató elsősorban a használatiérték- és az értékkategória minőségi és mennyiségi különbségét élesen elhatároló termelékenységi mutató esetében megengedett és szükségszerű. Az idő/termék hányadosának csökkenő tendenciája azt mutatja, hogy az egyes használati értékek termeléséhez egyre kevesebb munkamennyiség szükséges, illetve ennek reciproka azt fejezi ki, hogy az adott munkamennyiség egyre bővebben buzgó forrása a használati értékeknek. Ettől kezdve, és éppen ezért, az egységnyi munkával előállítható használati értékek mennyisége és a használati értékek egyes példányainak értéknagysága mennyiségileg elválik egymástól és a munka termelőerejének növekedésével más-más kényszerpályán végzik a maguk külön, ellenkező irányú mozgását. Ezért viselkedhet a *c* tőke értéke/reálbérmutatója olyan furcsa módon, hogy a tőke állandóan növekvő technikai összetételével szemben makacs csökkenést mutat. *A társadalmi munka termelékenységének növekedése ugyanis olyan mértékben csökkenti a termelésben lekötött eszközök értékét* (a számlálót), *mint amilyen mértékben növeli* — változatlan értéktöbbletráta mellett — *a munkaerő újratermeléséhez szükséges használati értékek tömegét* (a nevezőt). E két különböző minőségű, különböző közgazdasági dimenziókat tartalmazó kategóriának ebben az összefüggésben egymásra való vonatkoztatása módszertanilag téves, ezért sem viszonyuk állapotából, sem változásából, önmagában semmiféle közgazdaságilag értelmezhető következtetés nem vonható le. Mond-e valakinek valamit az, hogy az egy munkás által mozgásba hozott termelőeszközök értékénél nagyobb mértékben nő a munkás munkaerejének regenerálásához szükséges javak fizikai volumene?

A használatiérték- és értékkategória határozott különválasztása végigvonul az egész marxista közgazdaságtanon. Kezdődik Marxnál a munka és az áru kettős jellegének megkülönböztetésével és elválasztásával. Folytatódik és később is megnyilvánul a fogalmi rendszer dualitásában, a terméktöbblet és az értéktöbblet fogalompárjában, a munkafolyamat és az értékesülési folyamat világos elhatárolásában, a realizálás feltételei használatiérték- és értékbeli vizsgálatának kettőségében, majd a tőke technikai és értékösszetétele fogalompárjában.

Ha a tőke értékösszetételének vizsgálatakor be kívánjuk tartani azt az elemi módszertani követelményt, hogy *csak azonos minőségű kategóriákat viszonyíthatunk egymáshoz,* vagy megmaradunk a *termelőeszközök értékének* és a *munkaerő értékének* körében, vagy ha úgy véljük, hogy valamilyen szempont a munkaerő újratermeléséhez szükséges használati értékek tömegének figyelembevételére kényszerít, akkor viszonyítási pontként is a használatiérték-kategóriát kell választanunk, vagyis a munkaerő értékét megtestesítő használati értékek tömegével *a lekötött termelési eszközök használati értékének tömegét* kell szembe állítanunk.

Noha a tőke szerves összetételének vizsgálatakor a reálbérekből va-

ló kiindulás az első benyomásra nem tűnik elméletileg indokolhatónak, mégis tételezzük fel, hogy létezik és igazolható egy ilyen igény. A nehézségek akkor és ott kezdődnek, amikor kiderül, hogy egy ilyen értelmű szembeállítás gyakorlattal való kapcsolatának megteremtését akadályozza az — a szakirodalomban lépten-nyomon jelentkező felismerés —, hogy a termelési eszközök, illetve állóeszközök használati értékben való számbavétele különösen *tömegük változásának a megfigyelése gyakorlatilag lehetetlen.* A különböző termelőterületek legkülönfélébb munkaeszközeit az árak segítségével *állapotában* egyneművé, összemérhetővé tehetjük ugyan, de volumenük változásának mérésére a változatlan árak sem alkalmasak, mert a munkaeszközök fejlődésének legfőbb sajátossága, hogy az állandó változás, tökéletesedés állapotában vannak, nehezen hasonlítható össze tehát egy tíz évvel korábbi szerszámgép egy mai szerszámgéppel. Sőt, napjainkban a technológiai részfeladatokat ellátó hagyományos egyedi gépeknek komplex géptípusokba való összevonása, az *adott technológiai folyamat ellátásához szükséges gépek számának csökkenését* jelenti, így a „munkaeszközök fizikai volumenének növekedése" és ebből következően a tőke technikai összetétele még elméletileg is egyre nehezebben értelmezhető.

A tőke szerves összetétele és a tőkeigényesség összefüggése

A polgári közgazdaságtanban a II. világháború után, a különböző növekedési modellek felállításában, de az utóbbi évtizedben a marxista közgazdaságtudományban is az újratermelés elméleti összefüggéseinek feltárásában és a gazdaság egyes részleteinek vizsgálatában mind fontosabb szerepet kapott a termelés tőkeigényességének, illetve e mutató reciprokának, a tőke hatékonyságának a kategóriája. Ma már elfogadott tétel, hogy ha a termelés valamely területén lekötött tőke növekedése lassúbb az e területeken termelt termék tömegének növekedésénél, a technika fejlődésének tőkemegtakarító, ellenkező esetben tőkeigényes jellegéről (korszakáról) beszélhetünk. Ennek ellenére még mindig tapasztalható némi fenntartás a tőke, illetve az eszközhatékonyság kategóriájának a marxista közgazdaságtanba való beillesztése körül.

A használati érték hasznos tulajdonságainak kialakításában a természeti tényezőknek, a munkatárgyaknak, a földnek, a munkaeszközöknek és az eleven munkának vagyis a marxi megfogalmazásban a termelés objektív és szubjektív tényezőinek szerepe egyaránt nélkülözhetetlen.

A végtermeknek *mint a használati értékek halmazának nagysága és növekedése az előállításban részt vevő termelési tényezőktől,* a munkaeszközök *hatékonyságától,* a föld minőségétől, egyéb természeti tényezőktől, valamint az eleven munka mennyiségétől és szakképzettségétől stb. egyaránt *függ. A végtermék értéke* pedig csak az élő és tárgyiasult *munkaráfordítások nagyságától függ.* A termelési tényezők hatékonyságának fogalma nem áll ellentétben azzal az axiomatikus tétellel, hogy termelékenysége csak az eleven munkának lehet, mert tulajdonképpen a munka termelékenységének vizsgálata sem más, mint egy „egytényezős termelési függvény" amelyben a használati értékek mennyiségi növekedését a munkához viszonyítjuk, *feltételezve annak termelési eszközök-*

kel való felszereltségét. Miért ne viszonyíthatnánk a használati értékek tömegét a másik termelési tényezőhöz, a tőkéhez, illetve eszközökhöz (vagy a földhöz, mint például az agrárgazdaságtanban, amikor a hektáronkénti hozamokat vizsgáljuk), *feltételezve azok eleven munkával való kapcsolatát.*

Mivel mind a tőke szerves összetételének, mind a termelés tőkeigényességének kategóriája, egyaránt tartalmazza a termelésben lekötött tőke értékének nagyságát a marxista közgazdaságtanban — a tőkeigényesség polgári közgazdaságtanban kialakított fogalmának adaptálásával egy időben — felmerült a *két kategória viszonya* tisztázásának az igénye. A magyar közgazdasági szaksajtóban különböző álláspontok jelentek meg a tőke szerves összetétele és a termelés tőkeigényessége kategóriáinak kapcsolatáról, összefüggéséről. Megítélésem szerint a különböző álláspontok és a képviselőik között kialakult polémia mögött *szintén a használati érték és értékkategóriák tartalmi különbségének az elhanyagolása húzódik meg.*

A hazai szakirodalomban először Bródy András foglalkozott e mutató értelmezésével és mérésének problémáival. „A tőke/termelés mutató tehát egyre nagyobb figyelemben részesült a polgári közgazdászok részéről is, habár általában helytelenül értelmezik a mutató mondanivalóját. Számunkra megtérülési mutatóról van szó, amelynek kapcsolata mind a szerves összetétel mutatójával, az I. és II. osztály termelési ütemének kérdésével igen szoros. A szoros kapcsolat ellenére a mutatók összefüggése nem közvetlen, tehát a tőke/termelés mutató tendenciáiból közvetlen következtetést nem vonhatunk le a két másik mutatóra — például a tőke szerves összetétele növekedhet annak ellenére, hogy a tőke/termelés hányados csökken stb."[14]

Bródy az „igen szoros" kapcsolat ellenére nem lát közvetlen mennyiségi összefüggést a két kategória alakulása között. Stuber Ervin már közvetlen mennyiségi megfelelést lát: „A tőke/termelés mutató egyenesen arányos a tőke szerves összetételével; annál nagyobb, minél magasabb a tőke szerves összetétele, vagyis a termelés egységére nagyobb előlegezett tőkemennyiség jut, tehát a tőke hatékonysága kisebb."[15]

Luca Márta az ugyancsak szorosnak vélt kapcsolat ellenére tagadja a két kategória megegyező tendenciájának szoros tartalmát. „Különösen kritikusan kell kezelni az olyan számításokat, amelyekben a tőke szerves összetételének süllyedésére a tőke/termelés hányados alakulásából következnek. *A tőke/termelés hányados és a tőke szerves összetétele között kétségtelenül szoros kapcsolat van, azonban hiba lenne azonosítani őket.*"[16]

Mi lehet az alapja a szoros elméleti összefüggés, sőt mennyiségi megfelelés feltételezésének? Több szerző — a tőke szerves összetételének vonatkozásában megítélésem szerint nem eléggé bizonyítottan — *feltételezi,* hogy mind a tőke szerves összetétele, mind a termelés tőkeigényessége az utóbbi évtizedekben *a tudományos technikai forradalom hatására csökkenő* tendenciát mutat. Másrészt: fogalmilag mindkét mutató számlálóját a *lekötött tőke nagysága* alkotja — és a viszonyítási ala-

[14] Bródy András: A termelés tőkeigényessége a kapitalizmusban. Akadémiai Kiadó, 1966. 17. l.

[15] Stuber Ervin: Megjegyzések a tőkeigényességről. Közgazdasági Szemle, 1973. 7—8. sz. 938. l.

[16] Luca Márta: I. m. 92. l.

pok különböző minőségének elhanyagolása miatt —, ez a tény már önmagában valami elméleti-logikai rokonság feltételezésére csábít.

A magyar szaksajtóban tudomásom szerint csak Erdős Tibor állt ellen ennek a csábításnak. Sem a két mutató azonosnak vélt tendenciája, sem tartalmuk látszólagos rokonsága nem téveszti meg. „Alapvető dolog annak megértése, hogy a szerves összetétel és a termelés tőkeigényessége nem egymással párhuzamosan mozgó nagyságok, hogy a szerves összetétel emelkedése még egyáltalán nem feltételezi a termelés tőkeigényességének emelkedését. Az egységnyi munkaerőre jutó lekötött termelési eszközök volumene emelkedhet a korábbi kétszeresére, ezzel szemben a termelt végterméktömeg nőhet a 2,5-szeresére, vagy az 1,5-szeresére is. A szerves összetétel és a termelés tőkeigényessége két, egészen különböző relációt jelent."[17] A két kategória valóban két egészen különböző relációt jelent, de Erdős Tibor ennek megállapításán és alakulásuk mennyiségi különbségének hangsúlyozásán túl nem bocsátkozik a két reláció elhatárolásának elméleti indoklásába.

Tény, hogy mind a polgári, mind a marxista szakirodalom a termelésben lekötött tőke *értéknagyságának* a reálishoz legközelebb álló megközelítésének keresésével küszködik. Hogy a realitásokat a termelésben lekötött állóeszközök nettó, amortizációval csökkentett vagy bruttó beszerzési „értéke", illetve változatlan vagy folyó beszerzési áron való számbavétele fejezi-e ki a legjobban — egyelőre közömbös. A termelés volumenének számbavételére is többféle módszer és álláspont adódik. A teljes termelésnek vagy nettó termelésnek a számbavétele történhet naturális mértékegységben vagy a változatlan árak rendszerével. Ezek a gyakorlati számbavételi nehézségek egyaránt fennállnak, ha a vizsgálódás köre egy adott termelőkapacitás, üzem, iparág, de különösen jelentősek, ha a vizsgálat az egész gazdaságra irányul. Mind a számláló, mind a nevező különböző gyakorlati megközelítéseiből azonban egyértelműen bontakozik ki *e kategória elméleti tartalma:* hogy az nem más, mint a *termelésben lekötött tőke értéknövekedésének* és a termelés volumenének vagyis a *munka termelékenysége növekedésének a viszonya.* Azt is figyelembe kell vennünk, hogy a polgári közgazdaságtan elméleti rendszerébe a termelés tőkeigényessége és annak reciproka, a tőke hatékonyságának fogalma, sajátos termelékenységi mutatóként illeszkedik be. Ezt legtöbbször így is fogalmazzák. „Úgy tűnik, hogy a tőke termelékenysége önmagában véve körülbelül az első világháborúig csökken, azóta viszont növekedett és ez a tény hozzájárult ahhoz, hogy változatlan szinten maradt az összes erőforrás termelékenységének növekedési üteme."[18] Természetes, hogy a naturáliákban mért termelési volumen növekedésével szembe a lekötött tőkének mindenképpen csak a valamilyen módon értelmezett, illetve számba vett *értékét* érdemes állítaniuk. A társadalmi szinten számított tőkehatékonysági mutatók a különböző módon számított termelő állóalapok, vagy nemzeti vagyon *értékének* növekedésével általában a GNP *volumenének* a növekedését állítják szembe.

A termelés tőkeigényessége kategóriájának adaptálásában úttörő

[17] **Erdős Tibor: Egyensúly, válság, ciklikusság. Kossuth Könyvkiadó, 1976. 79. l.**
[18] A gazdasági növekedés feltételei (M. Abramovitz). Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1967. 32. l.

munkát végzett Bródy András „A termelés tőkeigényessége a kapitalizmusban" című, 1966-ban megjelent munkájában. Elemezve a polgári közgazdaságtan ellentmondásos, a mérték megválasztásában nem konzekvens gyakorlatát a tőkemennyiség használati értékben való mérhetetlenségét, végül is leszögezi, hogy „... az eddigieket összefoglalva: a tőke elméleti mértékegysége csak az érték, a lekötött munkaidő lehet".[19]

Úgy gondolom, az újratermelési és növekedési elméletek szakirodalmában eléggé egyértelmű a *termelésben lekötött tőke értéknagyságként való értelmezése.* Erdős Tibor az „Egyensúly, válság, ciklikusság" című munkájában fejtegetéseinek egész elméleti rendszere a termelésben lekötött tőke *értékére* épül. „A technikai fejlődés hatása az állóeszközök pótlásának és a nemzeti jövedelmek egymás közötti arányára tehát végeredményben attól függ, mi növekszik gyorsabban: az egy foglalkoztatottra jutó állóeszközérték vagy a munka termelékenysége. Amennyiben az előbbi, akkor a termelés állóeszköz-igényessége nő . . ."[20]

Lehet-e „egyenesen arányos" a tőke szerves összetételének (c/v) és a termelés tőkeigényességének tőke/termelés változása, lehet-e közöttük szoros kapcsolat és ha nem, mi az oka különböző intenzitású vagy irányú mozgásuknak?

A tőke értékösszetétele a c tőke és a v tőke értékének viszonya, hányadosa, ahol a v a marxi értelemben a munkaerő értékével azonos, tehát — változatlan munkanap és változatlan értéktöbbletráta mellett — a termelőeszközöket mozgásba hozó munkamennyiségnek mindig azonos hányadát teszi ki. Ezért társadalmi méretekben a kifejtett munka mennyiségének növekedése a v értékének növekedésével arányos. Az azonos munkamenyiséggel mozgásba hozott termelőeszközök *értékének* növekedése (vagy csökkenése) jelenti a tőke szerves összetételének a változását. Ezzel szemben a termelés tőkeigényességének a mérésekor a lekötött eszközök *értékét* az adott munkafolyamatban keletkező *használati értékek tömegéhez viszonyítják,* ezért annak változása, emelkedése vagy csökkenése — térben egy adott munkamennyiségre, mondjuk egy munkás munkájára vonatkoztatva — attól függ, hogy a munkafolyamatban lekötött tőke értéke vagy az adott munka termelékenysége nő-e gyorsabban. Ha például a munka termelékenységének növekedése meghaladja a termelésben lekötött tőke értéknövekedését, akkor az egységnyi termék termeléséhez szükséges tőkemennyiség csökken. Vagyis a termelés tőkeigényességének kategóriája, a tőke/termelés összefüggés a termelésben lekötött *tőke értékének* változását, a termelés *használati értékben értelmezett volumenének változásához viszonyítja.* Ebben az összefüggésben a két különböző minőség egymáshoz való viszonyítása elméletileg megengedhető és alakulásának tendenciája különösen üzemi, vállalati, iparági, de esetleg társadalmi szinten is sokatmondó.

A két kategória alakulása között csak egy nagyon általános elméleti összefüggés állítható fel, amely szerint a munka termelékenysége növekedésének, a munka társadalmi termelőereje növekedésének egyrészt feltétele, másrészt következménye az egységnyi munka által mozgásba hozott termelőeszközök tömegének, esetleg értékének növekedése. Ha az egységnyi munka által lekötött termelőeszközök összértéke, a c/v hánya-

[19] Bródy András: I. m. 21. l.
[20] Erdős Tibor: I. m. 58. l.

dosa a munka termelékenységével azonos mértékben nő, akkor a termelés tőkeigényessége változatlan. Ez utóbbi kategória éppen arra hivatott, hogy *az egységnyi munkával mozgásba hozott termelőeszközök értékének növekedése és ugyanezen munka termelékenységének növekedése közötti eltérést fejezze ki,* vagyis, hogy a lekötött eszközök értékének növekedésénél kisebb vagy nagyobb mértékben nő-e a termelt használati értékek volumene. Mivel a tőke szerves összetételének kategóriája az *értékek* mennyiségi viszonyát tartalmazza, a termelés tőkeigényessége pedig *értékek és használati értékek* mennyiségi viszonya, egészen természetes, hogy a két mutató tendenciájára semmiféle mennyiségi megfelelés (sem egyenes, sem fordított arányú) nem tételezhető fel. Elsősorban azért nem, mert ugyan általában igaz, hogy a munka termelékenysége növekedésében alapvető szerepe van a munkaeszközök, állóeszközök mennyiségének és minőségének, de egy adott munkahely, üzem, iparág, sőt társadalom vonatkozásában számtalan egyéb körülménytől függ a munka termelékenységének színvonala, illetve növekedésének mértéke. Növekedhet a munka termelékenysége anélkül, hogy bármiféle változás lenne a munkaeszközök értékében. A munkaszervezés, az üzemszervezés, a társadalmi termelés struktúrájának változása, a munkaerő szakképzettségi struktúrájának változása, az állóeszközök jobb kihasználása, a munkaintenzitás növekedése, a termelésbe vont természeti erőforrások minősége és hasznosításuk hatékonyságának a javulása stb. mind olyan folyamatok, amelyek a c/v hányados változatlansága mellett is a tőke/termelés hányados csökkentését idézhetik elő. Ebben az esetben mindkét mutató számlálója változatlan, de a tőke/termelés mutató nevezőjében az azonos értékösszetétel mellett termelt használati értékek növekvő tömege szerepel. A munka termelékenységének színvonala és növekedési üteme nemcsak a munkaeszközök mennyisége és minősége által meghatározott technológiai tényezőktől függ, hanem számtalan egyéb gazdasági-társadalmi tényezőtől.

A c/v és tőke/termelés mutató közötti szoros kapcsolat hiányát nemcsak ezek a technológián kívüli tényezők okozzák. Ha szigorúan csak a munkaeszközök mennyiségével és minőségével hozzuk összefüggésbe a munka termelékenységének változását, a két mutató akkor is eltérő mozgást végezhet. Ha nem változna az egységnyi munkával mozgásba hozott *termelőeszközök értéke,* a c/v hányadosa, még mindig csökkenhetne a termelés tőkeigényessége, mert az elhasznált állóeszközök *változatlan értékben való pótlása* nem zárja ki, sőt feltételezi azok műszaki teljesítőképességének, hatékonyságának növekedését, az eleven munka termelékenységét növelő hatását.

A tőke szerves összetétele és a termelés tőkeigényessége kategóriák közötti *„szoros kapcsolat"* védelme elméletileg nem indokolható, mert a c/v összefüggés értékkategóriák mennyiségi viszonyát tartalmazza, a tőke/termelés kategória pedig egy *sajátos* termelékenységi mutatónak fogható fel, ami a használati érték tömege növekedésének és a termelésükhöz lekötött állóeszközök értéke változásának a viszonyát tartalmazza.

★

Cikkünk első részében szó volt arról, hogy több szerző a tőke értékösszetételében, a c/v összefüggésben a változó tőke értéke, a munkaerő értéke helyett a munkásosztály reálbérét, a munkaerő újratermeléséhez

szükséges fogyasztási cikkek használati értékben számba vett — és egyre növekvő — tömegét kívánja figyelembe venni. E szerzők arra hivatkoznak, hogy a munkásosztály reálfogyasztása az utóbbi évtizedekben — különösen a fejlett tőkésországokban — megnövekedett. Érdekes, hogy a tőke szerves összetétele és a termelés tőkeigényessége kategóriák szoros kapcsolatát vagy azonosságát feltételező közgazdászok nem ebből a körből kerülnek ki. Sőt a reálbérekkel operálók határozottan tagadják a két kategória összekapcsolódását, pedig a termelés tőkeigényessége és a tőke általuk értelmezett „szerves összetétele" között már nemcsak „szoros kapcsolat" tételezhető fel, hanem változásuk irányának és mértékének is azonosnak kell lennie.

Ha a kizsákmányolás fokát változatlannak tételezzük fel, akkor a munkaerő újratermeléséhez szükséges fogyasztási cikkek volumenének (a reálbéreknek) a növekedési üteme a munka társadalmi termelékenységének növekedésével azonos mértékű. Egy adott tőkés gazdaságban mind a termelés tőkeigényességének, mind a tőke szerves összetételének fogalmában (mutatóik számlálójában) a termelésben lekötött *c* tőke ugyanazon értéke szerepel. Ha mindkét kategória vonatkozásában ezt az *azonos értéknagyságot* a munka termelékenysége növekedésének mértéke által meghatározott használati érték tömegének növekedéséhez viszonyítjuk, akkor nevezőik is *azonos mértékben nőnek.* A különbség csupán annyi, hogy amíg a társadalmi szinten értelmezett tőkeigényesség esetében a *c* értéket a *nemzeti jövedelem egészének volumennövekedéséhez* viszonyítjuk, addig a „tőke szerves összetétele" így értelmezett nevezőjében a *v* értékét megtestesítő *fogyasztási javak tömegének az előbbivel azonos mértékű növekedéséhez.* Ezért a c/reálbérként értelmezett „tőke szerves összetétele" a termelés tőkeigényességének fogalmával azonos tartalmú és a kizsákmányolás fokának változatlanságát feltételezve azzal azonos irányban és azonos mértékben változó. Mindezek alapján nem hiszem, hogy a tőke szerves összetételének ez a több szerző által javasolt értelmezése közelebb vinne bennünket bármiféle új elméleti felismeréshez, mert *e kategória csupán a termelés tőkeigényességének más megfogalmazása.*

Az újratermelés elméletében és a növekedési elméletekben kulcsszerepet tölt be a tőke összetételének és a termelés tőkeigényességének a kategóriája, várható alakulásuk prognosztizálása. Ugyanakkor sem a hazai, sem a nemzetközi szakirodalomban nem mondható egységesnek a két kategória értelmezése, különösen alkotóelemeik érték- vagy használatiérték-minőségének konzekvens elhatárolása és megőrzése. Úgy vélem, hogy az újratermelési és a növekedési elméletek fejlődésének egyik feltétele, hogy az elméleti rendszereken belül tisztázzuk az egyes, kiinduló kategóriáknak és mennyiségeknek, a *marxi közgazdaságtan dualitásának megfelelő pontos értelmezését, használati érték vagy értékminőségét.* Ezeknek a tisztán egyértelműen megragadott minőségeknek a kvalitatív változását, növekedési ütem különbségét határoljuk be elméleti összefüggésekkel, gondosan megőrizve az egyes mennyiségek érték- vagy használatiérték-minőségét. Ezután következnek csak az *igazi nehézségek: az elméletileg feltételezett tendenciáknak, konzisztens elméleti modelleknek a valóságos folyamatokkal a gyakorlattal való egybevetése, verifikálása.*

CSÁGOLY FERENC—MURAKÖZI ERNŐ:

Adalékok a világpiaci energiaárak alakulásához

Járadék az energiahordozók világpiacán

Előző cikkünk[1] végső következtetéseként megállapítottuk, hogy az energia-világpiac határtermelője: Nyugat-Európa — közelebbről az NSZK — kőszénbányászata. Ennek egyéni értéke képezi az alapját annak az árcentrumnak, amely körül — Nyugat-Európában, a világ legnagyobb energiaforgalmi gócpontjában — a kereslet—kínálat hatására valamennyi energiahordozó ára ingadozik. Ehhez viszonyítva a többi energiahordozó termelője különbözeti járadékot élvez. Konkrétan: különbözeti járadék keletkezik itt az Egyesült Államok, Ausztrália és Dél-Afrika sokkal olcsóbban termelt kőszene számára, és *valamennyi* kőolajtermelő, valamint földgáztermelő számára — beleértve a legköltségesebb módon, a sarkkörön túlról, illetve a nyílt tengerek mélyéről származó szénhidrogéneket is. Különbözeti járadék keletkezik — megfelelő szállítási távolságon belül — azoknak a barnaszeneknek és ligniteknek a termelőinél is, amelyek nem lépnek ugyan át országhatárt, de lelőhelyükön — használatiérték-arányosan — olcsóbban termelhetők a világpiaci árnál.

Igaz, vannak erők, amelyek az ármozgás centrumát igyekeznek eltéríteni a határtermelő termelési árától. A monopoltőkés államok ugyanis — a tőkések többsége érdekében — igyekeznek alacsonyan tartani az energiaárakat, vállalva a legdrágábban termelő nyugat-európai szénbányák állami támogatását. E támogatást a Közös Piacon belül még össze is hangolták, közösen megalkotott szabályok szerint. Ez az állami támogatás, illetőleg a belőle fedezett veszteség tulajdonképpen negatív bányajáradék. Értelme a tőkések összessége (az állam és a magáncégek együttese) szempontjából az, hogy általa alacsonyabb szintre szorítható az importált energiahordozók — döntően a kőolaj és termékei — ára. E fejlett tőkésországok ugyanis nettó olajimportőrök, energiaigényüknek általában nagyobb hányadát fedezi az olaj-, illetve földgázimport, mint a hazai energiaforrások. Az egyes tőkésállamok infrastrukturális jellegű állami feladatnak tekintik a belső energiaellátás biztosítását, ennek rendelik alá az energiatermelés és az energiaimport szabályozását. A világpiacon viszont elkülönült gazdasági egységekként versengenek egymással, főleg energiaimportőrként, esetenként azonban energiaexportőrként is. Az energiapiac „szabadsága" a monopoltőkés államokon belül gyakorlatilag megszűnt, vagy erősen leszűkült, immár csak államok, illetőleg csoportosulásaik között érvényesül. De máris

[1] Cságoly Ferenc—Muraközi Ernő: Az energiahordozók árának alakulása mögött meghúzódó alapvető közgazdasági összefüggésekről. Közgazdasági Szemle, 1978. 5. sz.

megindult a törekvés vevői versengésük korlátozására: megalakult az IEA (International Energy Agency), amely lényegében egy fogyasztói kartell alapjának tekinthető. Így a határtermelő klasszikus értelemben vett termelői áránál alacsonyabb (a monopoltőkés állam által a hazai termelésű szén tényleges önköltsége alatt megállapított) szénár lett az árcentrum. Ez olyan látszatot kelt, hogy „... a modern kapitalizmus feltételei között a kitermelőipari ágazatok többségében az árak nem vonzódnak a legroszszabb feltételek ráfordításaihoz"[2]; Skatov e megállapítását a nyugat-európai szénbányászat állami támogatásának tényével támasztja alá. Valójában azonban a „vonzódás" megvan, a monopoltőkés állam piaci beavatkozása csak csökkenti, de nem szünteti meg annak hatását.

Az energiahordozók világpiacán hosszú távon azok számára keletkezik különbözeti járadék — pozitív értelemben —, akik a határtermelő ország vagy országcsoport (állami támogatással csökkentett szinten tartott) szénáránál olcsóbban termelnek — termelési költségként véve számításba a fuvarköltségeket is. Ennek következtében jelenleg *minden* olajtermelő számára különbözeti járadék keletkezik. Külön kérdés — és a későbbiekben részletesen és számszerűen is kívánjuk tárgyalni —, hogy hogyan történik az osztozkodás ezen a hatalmas különbözeti járadékon.

Az alacsony olajárak időszaka

A különféle publikációkban „mesterségesen alacsonyan tartott"-nak nevezett 1970 előtti olajárak alacsonyságára még nem alakult ki egységes magyarázat. Ennek alapvető oka, hogy ez igen komplex kérdés, amelynek szakszerű és tárgyilagos megítélése interdiszciplináris feladat, vagyis sokféle (energiaipari, külkereskedelmi, történelmi, hadászati és politikai gazdaságtani, sőt jogi) ismereteket kíván, amelyekkel a kérdés teljes körű megítéléséhez szükséges megfelelő arányú ismeretekkel kevesen rendelkeznek.[3]

Először is tisztáznunk kell az „olajtermelő ország" fogalmát, mert ez az elterjedt megnevezés félreértések forrása lehet, különösen ha nem vesszük figyelembe a megnevezés tartalmának gazdaságtörténeti változását. Az 1970-ig terjedő időszakot az jellemezte, hogy az „olajtermelő országok" általában *nem termeltek* olajat. Csak olajlelőhelyek tulajdonosai voltak, míg az olajtermelést más országok tőkései folytatták, akik ehhez a jogot valamilyen módon — gazdasági vagy katonai eszközökkel, illetőleg legtöbbször vegyesen mindkettővel — megszerezték. E tőkések a jogi forma szerint bérlők voltak, de olyan bérlők, akik gazdasági és katonai erejük birtokában diktálhatták a lelőhelyek tulajdonosainak a bérleti feltételeket.

A bérlet jogi formája leginkább az ún. „részes műveléshez" volt hasonlítható: a bérlő a bérleményen termelt javak egy részét fizeti bérleti díjként — pénzben vagy termékben. Az olaj esetében ez volt a „royalty" és a jövedelmi adó. Mindkettőnek alapja a termelt érték, vagyis a termelési mennyiség és az ár szorzata volt. A mennyiség egyértelműen mérhető volt, tehát

[2] V. K. Skatov: A természeti tényezők racionális felhasználásának önálló elszámolási ösztönzése a szocializmusban A Szovjetunió Árintézetének Időszaki Közleményei, Moszkva, 1977.

[3] A magunk részéről azért hisszük, hogy vehetjük a bátorságot e kérdés magyarázatának keresésére, mert olyan közgazdászok vagyunk, akik pályafutásukat részben a szénbányászatban, részben az olajiparban kezdték, s egyikünk az energiaválság idején olyan fejlődő országokból szemlélhette az eseményeket, amelyek egyike sem tagja az OPEC-nek. Következésképpen aránylag sokoldalú és tárgyilagos szemlélettel közelíthetjük meg a kérdést.

a bérleti díj alacsonyra nyomása csak az árral történhetett. Erre megadta a lehetőséget az, hogy az olajtársaságoknak volt olajfeldolgozó üzemük és elosztóhálózatuk is — akár saját néven, akár forma szerint más nevű, de érdekeltségüket képező vállalat tulajdonában —, amelyeknek „eladták" a lelőhelyen kitermelt és elhajózott *nyersolajat.* Ha az olajtársaságnak ez az „eladása" alacsony áron történt — önmaga felé —, akkor a nyereséget a „vevő" vállalatánál realizálta. Ilyen önmaguk felé végzett eladással került forgalomba a nyersolajnak kb. 85 százaléka.[4] A bérlő tehát nem a nyersolajár magasságában volt érdekelt, hanem az alacsonyságában. A fennmaradó kb. 15 százaléknyi mennyiségen sem volt vesztesége, mert az olaj kitermelési költsége elenyésző volt, a royalty meg az adó csak egy részét tette ki az árnak, illetőleg a termelési költségek levonása utáni jövedelemnek. Igaz, e 15 százalékon nem volt olyan horribilis haszna, mint a saját érdekeltségű vállalatoknak „eladott" mennyiségen, de az itteni haszon egy részének elmaradása bőven megtérült, hiszen az alacsonyan deklarált árhoz kevesebb royalty és adó tartozott.

Éppen ezért, a lelőhelytulajdonos országok csak a közös megegyezéssel — helyesebben: valamilyen kompromisszum alapján — deklarált árat (posted price = jegyzett ár) fogadták el adóalapul, függetlenül attól, hogy milyen áron történt az eladás. Csakhogy e „megegyezés" nem egyenlő erővel rendelkező partnerek között történt. Az olajtársaságok, amelyek alacsony árban voltak érdekeltek, ebben az irányban vetették latba gazdasági, politikai és katonai hatalmukat. Ezt az árat gyakorlatilag nem a tőkés piaci mechanizmus szabályozta, legfeljebb formailag — látszat szerint.

Ezzel szemben az olcsó nyersolajból nyert *feldolgozási termékek* értékesítésekor már érdekeltek voltak az olajtársaságok, egyrészt a minél magasabb árban, másrészt a minél nagyobb értékesítési mennyiségben. Ez az értékesítés már nem egyenlőtlen erejű felek között történt, hanem hasonló gazdasági és politikai erővel rendelkező fejlett tőkés cégek között. Ezért itt már teljes mértékben érvényesült a tőkés piac minden törvényszerűsége; itt már döntően gazdasági eszközökkel kellett minél nagyobb nyereséget elérni. Ennek a helyzetnek pedig olyan termékárak feleltek meg, amelyek mellett maximális nyereséget lehetett elérni. Abban az időben, amikor a vevőket arra kellett ösztönözni, hogy a hagyományos energiahordozókról (elsősorban a szénről) térjenek át az olajfeldolgozási termékek felhasználására (például erőmű szénről fűtőolajra), a maximális nyereséget nem lehetett maximális árakkal elérni. A termékárakat úgy kellett megállapítani, hogy a vásárlóknak érdemes legyen áttérni a szénről olajra, tehát az áttéréshez szükséges beruházások gyorsan megtérülhessenek. Ezért ekkor az értékesítés az árcentrum *alatti* áron történt.

Maga az árcentrum — mint már előző cikkünkben részletesen kifejtettük — kb. 1968-ig szintén lényegesen alacsonyabb volt, mint most, és eléggé stabil szintje volt.

Összefoglalva tehát: az olcsó olajárak időszakában *lényeges különbség volt a nyersolajárakat és az olajtermékárakat meghatározó tényezők között.* A nagy olajtársaságok gazdaságilag a kettő között helyezkedtek el, tehát a nyersolajár leszorításában és a termékárak magas szintű kialakításában voltak érdekeltek. A nyersolajnak zömében nem volt valós piaca, mert

[4] Taki Riffai: The pricing of crude oil. PRAEGER, New York, 1975. 28. 1.

az eladások 85 százalékban az olajtársaságokon, illetőleg érdekeltségeiken belül bonyolódtak le. Ezen az amúgy sem valós piacon az árak alakításában nemcsak gazdasági, hanem politikai és katonai tényezők is közrejátszottak. Ez utóbbiak azért kerülhetik el a gazdasági szakemberek figyelmét, mert az erőviszonyok jórészt adottak voltak. A politikai, katonai hatalmi tényezők érvényesülését kívülállók csak akkor szokták észlelni, ha azok látványos változásokat indukálnak. Ha csendben, állandó nyomást gyakorolva hatnak, azt csak a nyomásnak kitettek érzékelik — azok is csak akkor, ha ehhez elegendő széles látókörrel rendelkeznek, s van mihez viszonyítaniuk helyzetüket. Amikor viszont például Moszadik iráni miniszterelnök 1951-ben megkísérelte a hatalmi tényezők ignorálását, az olajtársaságok és a mögöttük álló fejlett tőkésországok sürgősen latba vetették gazdaságon kívüli eszközeiket.

A másik piacon — az olaj lepárlási termékeinek piacán — döntően gazdasági tényezők érvényesültek, de akkor e gazdasági tényezők itt is alacsony árszintet idéztek elő — ha nem is olyan mértékben, mint a nyersolajnál. Ekkoriban a lepárlási termékek átlagos felhasználói ára *83* $/*t* volt, miközben a nyersolaj piaci értékesítési ára (az említett kb. 15 százaléknyi mennyiségre vonatkozóan) 12—13 $/t volt fob Perzsa-öbölbeli kikötőben. (A hivatalos — adózási alapul szolgáló — ár 13,25 $/t volt, 34 API°-os nyersolajra vonatkoztatva.) Így a lelőhelytulajdonos államoknak fizetett adók együttesen átlagosan 5,5 $/t tettek ki tonnánként, ami az átlagosan 1,9 $/t termelési költséggel együtt az olajtársaságoknak kb. 7,4 $/t bekerülési költséget jelentett (lásd a táblázat 1962. évi oszlopát). A nyersolajár és az olaj lepárlási termékeinek árai közötti különbözet fedezte a szállítás, a feldolgozás és az elosztás költségeit és szolgáltatta a tőkés olajtársaságok hasznát, valamint a felhasználó országok különféle — olajtermékekre kivetett — adóbevételeit.

A nyersolajpiaci és a nyersolaj-feldolgozási termékek piacán érvényesített árak közti *nagy különbség igazolását* láthatjuk abból is, hogy amikor a nyersolaj piaci ára az 1969. évi 9—10 $/t-ról 1975-ig 8-szorosára (kb. 76—77 $/t-ra) emelkedett, a lepárlásitermék-kosár átlagos ára a végső felhasználóknál az 1969. évi 79 $/t-ról 1975-ig annak csupán 2,3-szorosára, kb. 185 $/t-ra emelkedett. (Lásd a táblázatot.) Az alacsony olajárak korszakából a magas olajárak korszakába való jutás okait előző cikkünkben részben már megvilágítottuk — hivatkozva egyéb irodalmi források (Relle Péter és szerzőtársai) részletesebb fejtegetéseire is. Ezért itt most csak a teljes áttekintés kedvéért összefoglaljuk az okokat:

Az *olajtermékek árai*nak emelkedését lehetővé tette, illetve előidézte:

— az áttérési beruházások befejeződése,

— a széntermelési költségek — az árcentrum — megemelkedése 1968-tól,

— olaj-, majd energiahiány keletkezése a piacon 1970-től.

A *nyersolajárak* emelkedését lehetővé tette:

— az egyoldalú katonai erőfölény fokozatos megszűnése 1956-tól kezdve,

— az olajtermékek árainak emelkedése 1971-től.

A kőolajtermék-kosár átlagos felhasználói árának szerkezete nyugat-európai fejlett tőkésországokban

Megnevezés	1962		1969		1975	
	$/t	%	$/t	%	$/t	%
Termelési költség	1,9	*2,3*	2,1	*2,7*	2,5	*1,3*
Termelői államoknak fizetve (adó, vételár)	5,5	*6,7*	6,3	*7,9*	72,5	*39,2*
Bekerülési költség az olajtársaságoknak	7,4	*9,0*	8,4	*10,6*	75,0	*40,5*
Szállítás	4,6	*5,5*	5,0	*6,3*	10,7	*5,8*
Feldolgozás	3,7	*4,5*	2,0	*3,3*	12,5	*6,7*
Elosztás (incl. árrés)	18,1	*21,8*	20,4	*26,0*	17,9	*9,7*
Felhasználó államok vám- és adóvételei	43,7	*52,5*	37,6	*47,5*	62,5	*33,8*
Kőolajtársaságok tiszta nyeresége	5,5	*6,7*	5,0	*6,3*	6,4	*3,5*
Felhasználói átlagár	83,0	100,0	79,0	100,0	185,0	100,0

E számok hátterében álló jellemző árak:

34 API°-os kőolaj piaci ára fob Perzsa-öböl:

12—13 $/t 9—10 $/t 76—77 $/t

A termelő állami elszámolások irányára (posted price) éves átlagban: 34 API°-os kőolajra

13,25 $/t 13,25 $/t 84,90 $/t

A termékek átlagárán belül:

Normálbenzin átlagos kútára kb.:

210 $/t 200 $/t 400 $/t

Fűtőolaj nagyfogyasztói ára kb.:

14—16 $/t 10—11 $/t 70—80 $/t

Adatforrások: (mindegyike kombinatív számítást alkalmaz)

1962: OPEC-számítás, Petroleum Press Service, 1964. 109. l.

1969: OPEC-számítás, OPEC Bulletin, 1969. szeptember—október.

1975: saját számítás, amelynek legfőbb alapja: Glückauf, 1977/11, 568. l. és az International Petroleum Encyclopedia 1977.

„*Felhasználói ár*"-nak nevezzük itt azon termelői, nagykereskedelmi és kiskereskedelmi árak súlyozott átlagát, amelyekért a végleges felhasználók (azaz elégetés által hasznosítók) vásárolják az olajtermékeket.

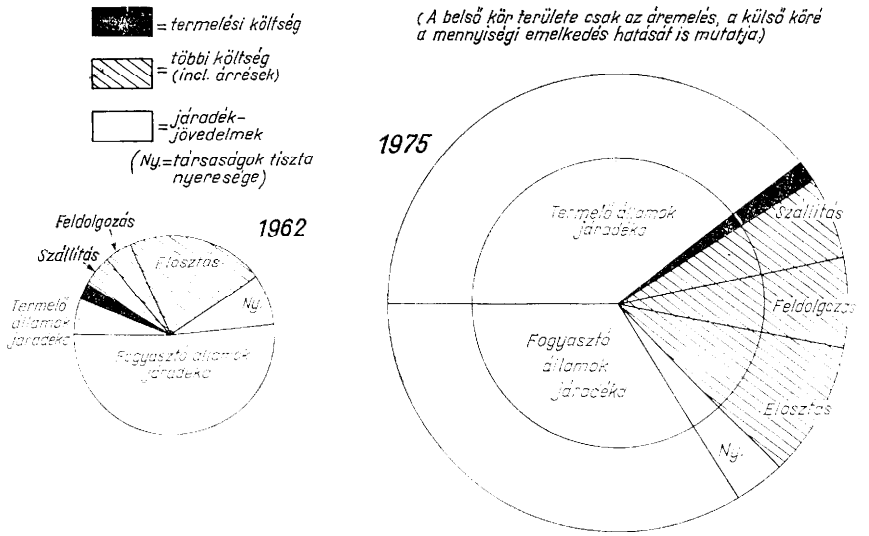
A benzin árában realizált fogyasztói adó — amely a kútárakban általában 50 százalék körül szóródik — nem tekinthető teljes egészében a felhasználói államok különbözeti-járadék-jövedelmének. Ez ugyanis lényegében útadó. A benzint terhelő adókból kb. annyi tekinthető különbözetijáradék-jövedelemnek, amennyi a gázolaj árában is felszámításra kerül (a fogyasztói árnak kb. 10 százaléka). Ilyen meggondolás alapján az 1975. évi árszerkezetben kimutatott, a felhasználó államokban realizált 62,5 $/t (33,8%) tiszta jövedelemnek kb. $^1/_4$ részét tekinthetjük úgy, hogy az nem a többi energiahordozóval szembeni különbözeti járadék, hanem az útépítésre és útfenntartás finanszírozására kivetett céladó.

Az 1975. évi felhasználói átlagár becslésekor az olajtársaságok publikált adatait vettük alapul. Az esetleges eltitkolt, vagy más üzletágban kimutatott nyereséget nem kutattuk. Ezért lehet, hogy a helyes szám valamivel magasabb 185 $-nál.

Az egyes árszerkezeti tételek értékeléséhez tudni kell, hogy 1975-ben a mennyiség kb. két és félszerese volt az 1962. évinek. Így a kőolajtársaságok olaj-üzletági tiszta nyeresége közel háromszorosára, az olajfelhasználó országok vám- és adóbevétele pedig 3,6-szorosára emelkedett.

Osztoszkodás az „olaj-tortán"

A Perzsa-öbölből Nyugat-Európába szállított, itt feldolgozott és felhasznált kőolajra vonatkozóan



A lehetőségeket kihasználták:

— az olajlelőhely-tulajdonos államok, mégpedig nemcsak a posted price — mint adóalap — megemelése útján, hanem államosítások és részesedésnövelések által is.

Az 1971-ben megindult áremelkedést felgyorsította — de nem okozta — az 1973. októberi konfliktus.

Mai monopolhelyzetek az energiapiacon

Meglehetősen elterjedt nézet ma, hogy az olajár-emelkedés *oka* az OPEC, amely monopolista termelői, helyesebben lelőhelytulajdonosi kartellként az árakat diktálja. Vizsgáljuk meg elfogulatlanul a monopóliumok kérdését, a mai helyzetben. Az olajpiacon eredetileg egyetlen kartell létezett, a „Hét nővér" — ma már nyolctagú — nemzetközi kartellja, amelyet az eredetileg egymással éles piaci harcot folytató három legnagyobb olajtársaság alapított (1928-ban, a skóciai Achnacarryban), amikor belátták, hogy kár egymással konkurrálniuk, sőt gazdaságon kívüli módszerekkel (például szabotázsakciókkal) is harcolniuk; jobb, ha békésen megegyeznek működési területeik felosztásában. Az így létrejött — és rövidesen további 4 társasággal bővült — nemzetközi olajkartell könnyebben rá tudta kényszeríteni akaratát az olajtermelő területek országaira is. Így megtehették, hogy az adóalapul szolgáló fiktív nyersolajárat egyoldalúan leszállítsák (1959 februárjában és 1960 augusztusában). Erre válaszul alakult meg az OPEC 1960 szeptemberében, egyebek közt azzal a céllal, hogy visszaszerezze

a régi árat mint adóalapot. Tíz éven át nem tudta ezt a célját elérni, mert nem volt meg hozzá a megfelelő gazdasági alap. Az OPEC csak az Egyesült Államok olajimportjának 1970. évi megnövekedésekor lendült offenzívába, amikor az energiapiac „megszilárdult". Az OPEC azóta a maga javára kihasználja a tőkés világpiac minden olyan törvényszerűségét és lehetőségét, amit addig csak a fejlett tőkésországok és vállalataik használtak ki. Követte e példát a közben olajexportőrré vált Norvégia és Anglia is. A kárvallott olajfelhasználó országok ekkor nem akartak ráismerni saját — addig jónak tartott — piaci törvényeikre, és Angliát meg Norvégiát azzal vádolták, hogy „OPEC-szellem"-ben cselekszenek.[5] Bírálták az OPEC-országokat és az OPEC-árakat érvényesítő Angliát meg Norvégiát, hogy nem „költségjogosak" az áraik, mert költségeiket messze meghaladó árakat követelnek. Igyekeznek azt a látszatot kelteni, mintha most egyetlen kartell, az OPEC diktálná — kénye-kedve szerint — az olajárakat. Igaz, a szakirodalomban újabban már teret kapnak józanabb megítélések is. Például: „Szabad piacon az árak a határtermék költségeihez igazodnak ... A mai olajár biztosan nem haladja meg ezt a szintet ... Az 1973/74-es árugrás előtti sokkal alacsonyabb ár volt az, ami nem tekinthető normálisnak."[6]

De vajon a monopolhelyzet okozza-e az olajárak emelkedését? Korántsem. Amint azt előző cikkünkben már kifejtettük, az olajár magasságát alapjában véve nem a nemzetközi olajkartell „kvázi" monopóliuma határozza meg. Nem kétséges persze, hogy a nagy olajtermelők kedvező piaci pozícióban vannak. Egy jó hozamú olaj- vagy földgázkút átlagosan akkora energiatermelési kapacitást képvisel, mint egy közepes nagyságú szénbánya. Csak míg az előzőt egy, vagy egynéhány ember szolgálja ki, addig az utóbbiban több száz, esetleg több ezer ember összehangolt munkájára van szükség. Az olajkút lezárható, majd néhány óra alatt újból üzembe helyezhető. Ezzel szemben ha egy működő szénbányát lezárnak, az vagy tönkremegy, vagy tetemes fenntartási munkát igényel. Egy esetleges újranyitás pedig jelentős munkaerő toborzását, átcsoportosítását, betanítását feltételezi, így hónapokig, sőt 1—2 évig is eltarthat, amíg a bánya újból teljes kapacitással tud üzemelni. Egy szóval: *a határtermelő szénbányászat együttal a legrugalmatlanabb termelő is*, míg a szénhidrogének termelése rugalmasan változtatható. Ezáltal időszakos monopolhelyzet keletkez*het* a szénhidrogének javára, mindaddig, amíg a szénbányászat nem alkalmazkodik a piaci igények változásához.

Ilyen rugalmassági *monopolhelyzet* alakult ki az 1970-ben kezdődött energiahiány nyomán a szénhidrogének számára, s ez tart mindaddig, amíg a többi energiahordozó termelése kellően fel nem fut. Az atomerőművek és az új szénbányák létesítésének mai időszükségletét ismerve, ez az idő legalább 8—10 év. S ha a kőolajtermelők időszakos monopolhelyzetüket kihasználják — az egymás közti verseny kiküszöbölése vagy korlátozása által —, akkor nemcsak a különbözeti járadékot élvezhetik, hanem ezen felül még monopoljáradékot is. Ennek maximumát akkor érhetik el, ha termelésük optimális, az ár pedig az ún Cournot-féle pontnak megfelelő. A Cournot-féle pont meghatározása elméletileg könnyű, a valóságban azonban egyáltalán nem az. A monopolistának ugyanis fel kell ismernie, melyik az az árszint, amelyen túl már annyira csökken a kereslet, hogy az összes

[5] Der Geist der OPEC in der Nordsee. Szerkesztőségi cikk a The Petroleum Economist 1975. januári számában.
[6] Reintges, H.: Energiewirtschaft und Energiepolitik. Glückauf 1977/24. 1181. l.

nyereség is kisebb lesz. Amikor az OPEC időnként összeül, hogy határozzon az olajár emelésének mértékéről, tulajdonképpen a Cournot-pont keresésének vagyunk tanúi. A Cournot-pont meghatározását nehezíti, hogy az áremelésnek a vevők elmaradására gyakorolt hatása az időben változó.

A Cournot-féle pont meghatározásához nem görbe vonalat kell elképzelnünk, hanem görbe felületet — az összbevételi lehetőség szemléltetéséhez —, amely nemcsak az ár magasságától függően emelkedik, majd lejt, hanem az időtengely — mint harmadik dimenzió — mentén azonnal elkezd lejteni. Mert aki ma kénytelen bármi árat megfizetni az olajért, az az idő haladtával egyre több megtakarítási és helyettesítési módot találhat olajvásárlásainak csökkentésére. Az OPEC-államok élén viszont különböző időhorizontban gondolkodó vezetők vannak, s így a pillanatnyi nagy haszon, vagy a huzamosabb kisebb haszon tekintetében is nehéz egységes álláspontra jutniuk.

Az olajár a mostani időszakban — a rövid távú piaci ingadozásoktól (például a jelenlegi túlkínálati helyzettől) eltekintve — felette van a *jelenlegi* határtermelő árának, a nagyobb rugalmasságból eredő időszakos monopolhelyzet következtében. Az olajnak mint bányaterméknek ez az időszakos monopolhelyzete energiahiány idején kialakul, függetlenül attól, hogy megtörténik-e ennek a helyzetnek a kihasználása valamely piaci szervezet részéről vagy sem. Tény, hogy az OPEC felismerte a számára kedvező helyzetet és benyújtotta a számlát a nagyobb részesedésre. Közben az olajtársaságok is jól jártak: az „olajválság" évében minden addiginál nagyobb hasznot értek el, s közben kifelé sikerült azt a látszatot kelteniük, hogy ők az egészről nem tehetnek: egyedül az OPEC az oka mindennek. Ma már általában feledésbe merült, hogy *1972. júniustól 1973 júniusáig* a Perzsa-öbölben a kőolaj jegyzett ára csak 17 százalékkal emelkedett, miközben az európai olajtermékpiacon *a benzin- és a gázolajárak már háromszorosukra* (a jelenlegi szint közelébe!), a kénszegény fűtőolajak árai pedig kétszeresükre *ugrottak* fel és a kénes fűtőolaj áremelkedése is 40 százalék körüli volt.[7]

Felesleges azonban bűnbakokat keresni. Az olajár magassága alapvetően nem a monopolszervezetektől függ, hanem a tőkés piac törvényszerűségeitől, amelyek 1971 óta az OPEC-nek is, a kőolajtársaságoknak is kedveznek.[8]

Az osztozkodás persze harc kérdése, amelyben a gazdasági eszközök mellett olykor fegyvereket is bevetnek. Tartalmát tekintve a harcnak van osztályharcos vonatkozása is, amely kihat az energiahordozók jövőbeli piaci helyzetére.

A széntermelő tőkésországok dilemmája

Már előző cikkünkben említettük, hogy a széntermelési költségek emelkedésében (amely az energiaár-emelkedés gazdasági alapját jelenti) fontos szerepet játszottak a fejlett tőkésországok szénbányászainak követelései és az ezeknek nyomatékot adó sztrájkok. Tehát a szénbányászok harca saját tőkéseik ellen tette lehetővé az olajtermelő országoknak, hogy az olajárakat az ismert mértékben felemeljék. Az átmeneti olajhiány viszont erősítette a fejlett tőkésországok szénbányászainak harci pozícióit. Ezt felismerve tilta-

[7] Relle Péter – Rakovszky András: Energiaválság a tőkés világban. Külgazdaság, 1973/9. 662. l.

[8] A Der Spiegel 1973. november 12.-i számában a következőket írta az akkori helyzetről: „... valójában az arabok csak azt tették, amit a fejlett ipari államok előttük már ezerszer megtettek: kihasználtak egy gazdasági monopóliumot..." (110. l.)

kozott az angol állami villamosművek vezetősége (az Electricity Council) a kormány azon szándéka ellen, hogy az importolajtól való függőség csökkentése érdekében fokozza a szénbázisú villamosenergia-termelést. *A fejlett tőkésországok kormányai dilemmába kerültek:* saját szénbányászaiktól függjön-e jobban az energiaellátásuk, vagy pedig az olajtermelő fejlődő országoktól és az energiaexportőr szocialista országoktól (a Szovjetuniótól és Lengyelországtól)?

A fejlett tőkésországok mindkét alternatívától fáznak. Keresik hát az egyéb megoldásokat. Ezek egyike az Északi-tenger és Alaszka újonnan feltárt szénhidrogénkincsének hasznosítása. Ezek a készletek azonban a világ többi feltárt szénhidrogénkészletének 5—6 százalékát teszik csak ki, így a tőkés világ szénhidrogéngondjait néhány évig enyhíthetik ugyan, de meg nem oldhatják.

A másik megoldás az *atomenergetika* fejlesztése. Amikor a nyugateurópai országok — különösen az olajválság kitörése utáni pánikhangulatban — úgy határoztak, hogy — szénbányászatuk szintentartása mellett — a szükségletek növekményét elsősorban atomenergiával fedezik, e döntés meghozatalakor bizonyára jelentős szempont volt a saját szénbányászaiktól való függőségük minimálisra szorítása is, csak ezt nem mindenütt mondták ki olyan nyíltan, mint az angliai állami villamosművek vezetősége.

Egyéb árcentrum lehetősége

Mivel a szén „személyes megjelenése" az energiahordozók világpiacán aránylag kismértékű (jelenleg kb. évi 200 millió tonna, fűtőértékben csak mintegy tizedrésze a világpiaci kőolajforgalomnak), sok szakember kétségbe vonja a szén ármeghatározó szerepét, különösen a távlati tervezés 20—30 éves időhorizontjában. Vegyük ezért sorra a többi energiahordozót is.

Az áralakulásban betöltött szerepük tisztázására induljunk ki Marx ismert példájából, amelyben bemutatja, hogy *A*, *B*, *C* és *D* talajfajta közül melyiken folyó termelés költségei határozzák meg az árat. (*A* a leggyengébb, *D* a legjobb minőségű talajt jelenti.) „Mindig a legrosszabb, járadékot nem hozó föld termelési ára a szabályozó piaci ár... a legjobb földön termelt gabona ára annyiban szabályozó, hogy az e földön termett *mennyiségtől* függ, mennyire marad szabályozó az *A* föld. Ha *B*, *C*, *D* többet termelnének a szükségletnél, *A* nem lenne szabályozó többé."[9] Marx talajfajtái helyébe képzeljünk most energiahordozó-fajtákat — teljesség igénye nélkül —, például a következőket:

A — Ruhr-szén
B — brit szén
C — USA-olaj és földgáz
D — brit és norvég olaj, valamint földgáz (tenger alól)
E — afrikai olaj és földgáz
F — USA-szén
G — német lignitek (NSZK, NDK)
H — közel-keleti olaj.

(A felsorolt energiahordozó-fajtákat a csökkenő kalóriatermelési költségek szerint rendeztük sorba; a különbségek akkorák, hogy a nyugat-

[9] Marx, K.: A tőke. III. kötet. (Marx—Engels Művei 25. kötet.) Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1974. 624. l.

európai paritásban számított fuvarköltségek sem módosítanák lényegesen a sorrendet.)

A marxi példa analógiájára az árcentrumot az *A* energiafajta (itt a Ruhr-szén) határozza meg. A többi energiahordozó annyiban szabályozó, hogy termelt mennyiségüktől függ, mennyiben marad szabályozó a Ruhr-szén. Elképzelhető, hogy *C*-től *H*-ig terjedően annyira megnő az energiatermelés — vagy újabb energiafajta lép közéjük, például az atomenergia —, hogy a sor elejéről *A* kiesik és *B* lép a helyébe, s akkor annak a — alacsonyabb, — termelési ára lesz az árcentrum. Tehát minden egyes olcsóbb energiahordozónak van közvetett árszabályozó szerepe, a mennyisége által (nevezzük ezt árbefolyásoló szerepnek), de magát az árcentrumot a piacon még szükséges legdrágább energiahordozó egyéni termelési ára határozza meg (ezt nevezzük árszabályozónak).

Példánk természetesen tartalmaz egyszerűsítéseket. Teljes pontosság nem érhető el, már csak azért sem, mert tulajdonképpen nem is a tényleges termeléseket és termelési költségeket kellene rangsorolni, hanem a további termelési *lehetőségeket, feltételezhető* költségeik alapján. Mindezek előrebocsátása után vegyük sorra a szénen kívüli többi energiahordozó szerepét.

A *földgáz* főként a kőolaj kísérője, gyakran ikerterméke. A fosszilis energiahordozók világkészletén belül jelenleg kb. 2 százalék a földgáz (a kőolaj 4 százalék, a többi 94 százalék pedig szén).

A földgáz ugyancsak jóval olcsóbban termelhető ki, mint a szén, de belőle sincs annyi, hogy a szenet tartósan kiszoríthatná a világ energiaellátásából. Árszínvonala a kőolajéhoz kapcsolt. Árát a földgázszállításra vonatkozó nemzetközi szerződésekben általában a mindenkori fűtőolajár függvényében szokták meghatározni.

Az *atomerőművek* háromféle — egymástól független — okból nem lehetnek világpiaciár-meghatározó határtermelők.

1. A maghasadáson alapuló (fissziós) atomerőművek hő- és villamos energia mellett *plutóniumot, vagyis hadianyagot is termelnek*, ikertermékként, illetőleg közbenső termékként. Ebből következően, tisztán gazdasági szerepet csak a teljes atomleszerelés után tölthetnek majd be. Addig az atomnagyhatalmak úgy támogathatják vagy adóztathatják az atomerőműveket, valamint a hátterüket képező uránbányákat, urándúsítókat és gépgyárakat, hogy a hadászati szempontból kívánatos mennyiségű és földrajzi helyzetű atomerőmű legyen versenyképes a hagyományos erőművekkel. Az egyes atomerőművekhez tehát egyelőre, még meghatározatlan időig, olyan lényeges, *gazdaságon kívüli tényező* kapcsolódhat, amelynek az erőmű költségére gyakorolt hatása, mértékében és irányában ismeretlen.

2. A „hagyományos" termikus atomerőművek azért sem vehetők tekintetbe, mert ezek tartós és tömeges alkalmazása esetén a jelenlegi ismeretek alapján bejelentett biztos és reménybeli *uránkészletek* gyorsan kimerülnének. Az uránmennyiséget kb. 50-szer jobban hasznosító *gyors neutronos tenyésztő reaktorok* pedig még nem jutottak technikailag olyan szintre, hogy önköltségük irányadó lehessen.

3. A széntől az atomenergia kétféle módon vehetné át a határtermelő szerepét:

a) Ha az energiaigény fedezéséhez szükség volna az energiát a szénbányászatnál drágábban szolgáltató atomerőművek beléptetésére is. Ez — a jelenleg ismert és a reménybeli szénkészletek alapján — nem valószínű.

Még ha a nyugat-európai szénbányászat el is érkezne technikai kiterjeszthetőségének határáig — esetleg ki is merülne —, a világ más részein meglevő kihasználatlan széntermelési lehetőségekre támaszkodva továbbra is ki lehetne terjeszteni a szénbányászkodást.

b) Ha a szénerőműveknél *olcsóbban termelő atomerőművek* feleslegessé tennék a nyugat-európai és annál is drágább egyéb szénbányászatot. Ilyen elképzelések voltak is az atomkorszak kezdetén, de a gyakorlatban felmerült sok probléma miatt erre még jóval 20—30 éven túli időig várni kell.

Az atomerőműveknek így is van hatásuk az energiakereslet és -kínálat *mennyiségi* viszonyára. Termelésük *árbefolyásoló*, ha termelési költségük nem is *ármeghatározó*.

Az *olajpala* és a *bitumenes homok* lehetséges geológiai készletei — amennyiben az 1500 m-es mélységig található mennyiséget vesszük figyelembe — hasonló mennyiségű nehézolajat tartalmaznak, mint a „hagyományos" olaj feltárt és reménybeli előfordulásai. Az *olajpala* átlagosan kb. 5—10 százaléknyi nehézolaj-tartalmának kinyeréséhez azonban az olajpalát előbb ki kell bányászni (a szénbányászatéhoz hasonló technikák valamelyikével), majd ki kell izzítani belőle az olajtartalmat (a szénkigázosításhoz hasonló technológiával). Külön tehertétel, hogy a maradék nem energiahordozó (mint gázgyártásnál a koksz), hanem meddő kőzet, amely — a lazulást is figyelembe véve — nagyobb helyet foglal el, mint a kibányászásakor keletkezett bányaüreg. E tetemes költségeket okozó tényezők miatt a geológiai készletnek aránylag csekély része minősül — a jelenlegi energiaárak mellett — gazdaságosan leművelhetőnek.

Az Egyesült Államokban 1980-ban kívánják üzembe helyezni az első kereskedelmi méretű palaolaj-termelő üzemet, 1985-ben évi 10 millió tonna és 2000-ben évi kb. 100 millió tonna olajtermeléssel[10]. A jövőbeli geológiai kutatások eredményétől, valamint az olajpala-feldolgozási és a széncseppfolyósítási technológiák fejlődési viszonyától függően persze elképzelhető, hogy esetleg egyszer majd valamelyik olajpala- vagy kátrányhomok-lelőhely válik határtermelővé, s így ármeghatározóvá.

A *vízi erőművek* — korlátozott létesítési lehetőségeik miatt — nem játszhatnak világpiaciár-meghatározó szerepet, de az általuk termelt mennyiségnek kétségtelenül van árbefolyásoló szerepe.

A *nap-, szél-* és *geotermikus* energiaforrások lényeges volumenű gazdaságos igénybevételéhez még nem jutott el a műszaki fejlődés, sőt az ez irányú kilátások is bizonytalanok. A mi emberöltőnkben sem ármeghatározó, sem árbefolyásoló szerepükkel nem lehet számolni. Ugyanez áll a *fúziós atomerőművekre* is.

Összefoglaló tanulságok

Elvi fejtegetéseink gyakorlati tanulságait összefoglalva:

— amennyiben azt akarjuk tudni, hogy *egy-két éven belül* milyen áron lehet nyersolajat vásárolni a tőkés piacon, akkor az *OPEC határozatait* kell figyelnünk;

— ha viszont azt akarjuk tudni, hogy az OPEC mit fog határozni az árak felől *hosszú évek átlagában*, valamint hogy az általános világpiaci

[10] Szurgucsev: Az Egyesült Államok kőolajtermelésének fejlesztési lehetőségei. Nyeftyjannoje Hozjajsztvo 1978/1.

energia-árszínvonal távlatilag hogyan fog alakulni, akkor a világ *legdrágább,* jelentős volumenű *szén vagy olajpala bányavidékének a várható önköltségét* kell alapul vennünk.

Az előbbire a külkereskedelemnek, az utóbbira az iparfejlesztésnek van szüksége. Számszerű árprognózisra nem vállalkozhattunk, az igen részletes külön tanulmányt igényelne. Ami számszerűségeket cikkeinkben közöltünk, azok csak a múltat magyarázzák, de a jövőre közvetlenül nem irányadók. Közvetve viszont annyiban irányadók, hogy alsó határt határoznak meg: kevesebb nem lesz az energiaköltség, csak több. Emelkedni fog nemcsak az inflációs rátával, hanem ennél nagyobb arányban is, két okból: 1. a bányászkodás egyre kedvezőtlenebb gazdaságföldrajzi viszonyok közé tolódik el, 2. fokozódik az igény a bányászati munka humanizálására. Csak azt nem tudjuk — külön részletes tanulmányozás nélkül — megmondani, hogy a hosszú távú emelkedés *mennyivel* fogja meghaladni az inflációs rátát. Másfelől, az ár- és költségemelkedést mérsékelheti a bányászati berendezések és technológiák fejlődése.

Fejtegetéseinkben arra törekedtünk, hogy az energiagazdasági nézetek korszerűsítése céljából felhívjuk a figyelmet a politikai gazdaságtan egyes ismert, de nem eléggé figyelembe vett összefüggéseire. Reméljük, hogy ezzel is sikerült hozzájárulnunk a mai világgazdasági helyzetben való helyes tájékozódáshoz, különösen az energiaárak prognosztizálásához és a helyes energiapolitika kialakításához.

KÁLDOR MIHÁLY:

GAZDASÁGI KÉPLETGYŰJTEMÉNY

A szerző összeállításában jelent meg — a rövid idő alatt két kiadást megért — az „Üzemgazdasági képletgyűjtemény" című kötet. Az új összeállítást a mutatószámok körének és tartalmának kisebb-nagyobb mérvű változása és a gazdasági élet korszerűsödése kívánta meg.

A „Gazdasági képletgyűjtemény" tartalmazza az időtálló, klasszikus mutatókat; kiegészítve az új fogalmi-tartalmi, terminológiai változásokkal (pl. fizikai foglalkozású létszám, beruházás készültségi foka stb.).

Bővült a könyv elsősorban azokkal a legfontosabb népgazdasági mutatószámokkal, amelyek ma már a vállalati szférában is használatosak és jelentőségük a népgazdaság egészében egyre fokozódik (pl. hozzáadott értékmutatók, szervezet változtatási együttható, költségvetési kapcsolatok mutatója stb.). Ismeretes, hogy egyes közgazdasági kategóriák (pl. hatékonyság, szervezettségi fok stb.) nem vehetők számba egyetlen mutatószámmal, hanem ezek mérésénél komplex mutatószámokra, mutatószámrendszerre van szükség. A kézikönyv kiegészült több olyan sémavázlattal és mutatószámrendszerrel, amelyek alapján ezek a komplex és igen fontos kategóriák összefüggésükben is mérhetők és figyelhetők.

A kézikönyv több száz mutatója hasznos segítséget jelent a gyakorlati szakemberek számára, akik egy-egy feladat megoldásánál a régebben tanultakat kívánják gyorsan felelevéníteni, vagy egyéb okok miatt utána kívánnak nézni az egyes mutatóknak.

267 l., kötve 24,50 Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

KRASZNAI ZOLTÁN:

Az 1974-75. évi gazdasági válság következményei a kelet—nyugati kereskedelemben

(Az NDK, Csehszlovákia, Magyarország és Lengyelország tőkés külkereskedelmében)

Az 1974—75. évi tőkés gazdasági válság, amely mélységében, kiterjedésében és tartalmában a legsúlyosabb volt a II. világháborút követő válságok sorában, mélyreható változásokat hozott a világgazdaságban, a nemzetközi munkamegosztás számos területén — így a kelet—nyugati kereskedelemben is. E rövid és hosszú távú változások felmérése közgazdasági kutatásaink egyik fontos területe. A következőkben megkísérlem felvázolni a válságnak a kelet—nyugati kereskedelemre gyakorolt néhány fontosabb hatását. A feladat nehéz, mivel *a gazdasági válság* a kelet—nyugati kereskedelemben bonyolult feltételrendszerének csupán egyik — *az adott időszakban* azonban kétségtelenül *a legintenzívebb* — tényezője volt és hatása összefonódott más, nem ciklikus tényezők hatásaival. Minthogy azonban *a hosszabb távú tényezők a kelet—nyugati kereskedelemben a hatvanas évek közepe*, illefőleg *vége óta lényegében változatlanul jelentkeztek*, indokolt vizsgálódásunk középpontjába a recesszió következményeit állítani.

Egy ilyen vizsgálat és a belőle leszűrhető tapasztalatok értékelése annál is inkább indokolt, mivel a tőkés világgazdaság újabb fejleményei, a többi között bizonyos válságelemek fennmaradása, valamint a fejlett tőkésországokban kibontakozó strukturális átalakulás folyamata arra utal, hogy a következő években *sok szempontból a válságidőszakéhoz hasonló feltételek* érvényesülnek a nemzetközi piacon. Várhatóan állandósul a kiélezett exportverseny, ami továbbra is nehezíti a szocialista országok kevésbé versenyképes termékeinek elhelyezését.

A kelet—nyugati kereskedelem nem ciklikus tényezői

Noha e cikk a kelet—nyugati kereskedelem alakulását egy tényező függvényében vizsgálja, nem szabad szem elől téveszteni, hogy a recesszió hatásaival összefonódva más, *nem ciklikus tényezők* is befolyásolták a forgalom alakulását. Ezeket tendenciájukban változatlannak tekintem s a későbbiekben csak annyiban érintem őket, amennyiben ez a következtetések szempontjából szükséges. Vázlatos áttekintésük a következő képet adja:

— Az eltérő társadalmi rendszerű országok közötti *gazdasági kapcsolatokat* nagymértékben befolyásolják *a politikai tényezők*. A kelet—nyugati kereskedelem nagy trendváltozásai a 40-es évek végétől mostanáig a nemzet-

közi politikai viszonyok változásából vezethetők le. A hatvanas években kibontakozó *enyhülés*, amely a gazdasági szférában utat nyitott a kereskedelmi kapcsolatok korábbinál dinamikusabb bővülésének, megtorpanásai ellenére — a 70-es évek derekán — is kedvező feltételeket biztosított a kelet—nyugati gazdasági kapcsolatok fejlődése számára.

— A szocialista és a tőkésországok gazdasági kapcsolatainak fejlődését a kedvező politikai feltételeken kívül *egy sor objektív gazdasági szükségszerűség* is elősegítette. Ilyen volt a tőkésországok fokozódó piacbővítési törekvése, amely találkozott a szocialista országok importnövelési politikájával. A munkaerő-tartalékok kimerülése, az intenzív gazdaságfejlesztésre való áttérés az európai KGST-országokban növelte a modern technológiák iránti keresletet. Ez, valamint a fogyasztási cikkek minősége és választéka iránti fokozott igények megteremtették tőkés importjuk bővítésének állandó tényezőjét.

Ugyancsak a tőkés import növekedése irányába hat a szovjet nyersanyaglelőhelyek súlypontjának fokozatos áttevődése Szibériába. Ez tükröződik a KGST-integráció keretében kialakított együttes távlati fejlesztési programokhoz kapcsolódó beruházások rövid távon elég jelentékeny tőkés importigényében is.

Nem elhanyagolható tényezője a tőkés import növekedésének az egyes KGST-országok időszakonként kedvezőtlen mezőgazdasági terméseredménye miatt szükségessé váló agrárimport. Ez pótlólagos terhet jelent az adott országok tőkés importszámláján.

A politikai feltételek és a gazdasági szükségszerűség kölcsönhatása viszonylag erős a nagyvolumenű ügyletek (energetika, gabona) esetében, míg az import sok kisebb ügyletből összetevődő része érzéketlenebb a politikai szféra mozgásaira, és egyértelműbben tükrözi a reálgazdasági folyamatok hatását. Így e téren a tőkés konjunktúra alakulásának befolyása inkább megfigyelhető.

A mondottakból kitűnik, hogy a kelet—nyugati kapcsolatok fejlődésének *állandó gazdasági tényezői* elsősorban *a szocialista országok tőkés importjában* találhatók. Exportjuk bővülését az importétól eltérően nem segítik elő hosszabb távon ható tényezők, sőt, az anyagigényes termékek nagy súlya exportjukat a rövid távú tőkés konjunkturális ingadozásokkal szemben sebezhetővé teszi.

A forgalom két oldalának ez az eltérő meghatározottsága azt eredményezi, hogy *a kelet—nyugati kereskedelem helyzete a szocialista exportot befolyásoló rövid távú tényezők függvényében javul, illetve romlik.* A behozatal terén ható nem ciklikus tényezők tudatos szabályozásával, azaz a gazdaságfejlesztési célkitűzések módosításával (a gazdasági növekedés és a beruházások fékezésével) a szocialista országok természetesen javíthatják mérleghelyzetüket. Ez az eszköz azonban éppen hosszabb távon igen korlátozottan alkalmazható, így a feszültségek mérséklését csak rövid távon segítheti elő.

A kelet—nyugati kereskedelem általános helyzete a válság időszakában

A kelet—nyugati kereskedelem megváltozott világgazdasági feltételei között megemlíthetjük a tőkés világgazdaság szerkezeti változásainak felgyorsulását, gazdasági és politikai erővonalainak újabb polarizációját, s e folyamatok következményeként a tőkésországok inflációjának fokozódását,

valamint a világkereskedelem árainak a megelőző időszakbelinél gyorsabb ütemű növekedését. E változások többféleképpen kapcsolódtak az 1974—75. évi recesszióhoz, részben előidézői, részben következményei voltak annak. Hatásukra a *világkereskedelemben* — s annak kelet—nyugati szektorában is — a korábbi évekhez képest *sok szempontból új helyzet alakult ki.* Megszűntek hatni vagy módosultak az előző évtizedben a nemzetközi kereskedelem fejlődését segítő tényezők. Az olcsó nyersanyagok és az enyhe infláció világkereskedelmet ösztönző szerepe — legalábbis jó időre — megszűnt. Az utóbbi évek fejleményei miatt lefékeződött a megelőző időszak gyors technikai fejlődése, s óvatosabbá vált a beruházási tevékenység. A hirtelen árváltozások kísérő jelenségeként fellépő fizetésimérleg-problémák ugyanakkor megterhelték a nemzetközi pénzpiacokat, s így megnehezültek a hitelfelvételek.

A változások ellenére a kelet—nyugati kereskedelem adatai első megközelítésre kedvezőek; az 1973—75-ös időszakban a kelet—nyugati kereskedelem értékben és volumenben egyaránt a nemzetközi kereskedelem átlagánál gyorsabb ütemben nőtt, következésképpen világkereskedelmi súlya is növekedett.

1. sz. táblázat

A fejlett tőkésországok összes külkereskedelmének és a KGST-tagországokkal lebonyolított forgalmának alakulása

(Évi átlagos növekedés, illetve növekedés az előző évhez képest százalékban, folyó árak alapján)

Év	Összimport	Összexport	Import a KGST-országokból	Export a KGST-országokba
1965—1970	11,5	11,8	10,7	11,4
1970—1975	20,9	20,8	26,5	31,7
1971	11,3	12,1	13,3	9,7
1972	18,1	18,5	11,6	33,6
1973	37,7	36,8	48,4	45,7
1974	42,2	33,1	46,3	39,6
1975	0,4	6,4	5,3	32,9

Forrás: UNO Yearbook of International Trade Statistics több száma, OECD Statistics of Foreign Trade „A" Series 1976 augusztus.

1975-ben — a világgazdaságban és a világkereskedelemben érvényesülő tendenciákat követve — *megtört a kelet—nyugati kereskedelem dinamizmusa.* E megtorpanás, amely még az 1976—1977-es évekre is átnyúlt, nem vezetett a korábban felgyülemlett feszültségek feloldódásához. Éppen ellenkezőleg. A KGST-országok — különösen a Szovjetunió és Lengyelország — vásárlásainak gyors növekedése mögött jelentősen elmaradt exportjuk. Ez tovább fokozta a forgalom feszültségeit.

A recesszió és a KGST-országok nyugati exportja

A KGST-országok tőkés exportjának importjukénál mérsékeltebb növekedése többféleképpen is kapcsolódott a recesszióhoz. Vizsgáljuk meg tehát e kapcsolódás dimenzióit, tényezőit és következményeit.

A vizsgálat céljára *8 tőkésországot* — Egyesült Államok, NSZK, Olaszország, Franciaország, Nagy-Britannia, Ausztria, Hollandia, Svédország — választottam ki. Ezek jól reprezentálják a fejlett tőkésországokat, ugyanakkor fontos partnerei a KGST-országoknak.

A KGST-n belül külön csoportként vizsgálom *Magyarországot* és a hozzá hasonló fejlettségi szinten álló *NDK-t, Csehszlovákiát és Lengyelországot.* E négy ország együttes vizsgálatát indokolja, hogy bennük az *intenzív gazdasági növekedésre* való áttérés — ami természetszerűleg a modern technológia iránti importszükséglet növekedésével jár — már önmagában is fokozza a *világgazdasági „nyitottságból"* fakadó problémákat. A vizsgált időszakban ezt tovább élezte a világgazdasági egyensúlyzavarok, ingadozások erősödése.

a) *Az időtényező*

A külgazdasági tevékenység hatékonysága szempontjából nagy jelentőségű az időtényező. A gyors világgazdasági változások és a tőkés gazdasági válság feltételei között ennek szerepe fokozódik. Nem mellékes tehát, hogy a tőkésországok válsága, amely bizonyos időeltolódással külkereskedelmi forgalmukban is éreztette hatását, *mikor* jelentkezett a KGST-országokkal lebonyolított forgalmukban, elsősorban a KGST-országok exportjában. Az időbeli kapcsolódások pontosabb felmérése végett a tőkésországok hazai végtermékben mért gazdasági növekedését, valamint külkereskedelmi forgalmuk változásait *féléves bontásban* követjük nyomon.

A statisztikai adatok szerint a vizsgált nyolc tőkésországnak *a KGST-országokból származó importja összes behozataluknál előbb esett vissza.* A tőkésországok folyó áron mért összforgalma — importjuk és exportjuk egyaránt — ugyanis néhány kivételtől eltekintve, a recesszió kezdetét követő második félévben hanyatlott. A forgalom csökkenésének kezdete ugyanakkor az országok többségében egybeesett a gazdasági növekedés legnagyobb mérvű visszaesésével, a recesszió mélypontjával. Ezzel szemben a KGST-országokból származó import csökkenése többségükben még a recessziós mélypont elérése előtt bekövetkezett és tartalmát tekintve is *hosszabb volt,* mint importjuk általában *egy félévig tartó csökkenése.*[1]

A tőkésországokba irányuló KGST-export korábbi és tartósabb visszaesésének több oka van. Közülük a következőket érdemes kiemelni. A KGST-országok *elégtelen versenyképessége* miatt (ami elsősorban exportkínálatuk és tőkés partnereik importkeresletének eltérő szerkezetére vezethető vissza) *részesedésük* a tőkésországok összes behozatalában már a korábbi években is *meglehetősen alacsony* volt. A recesszió hatására szűkülő tőkés piacokról pedig elsőként a kevésbé bevezetett termékekkel jelentkező, marginális részesedésű partnerek szorultak ki. Ez ugyanakkor külgazdasági oldalról akadályozta az exportstruktúra fejlesztését, új termékek bevezetését, tehát a versenyképesség fokozását.

A vizsgált tőkésországoknak a *KGST*-régióba irányuló *kivitele* — eltérően az innen származó behozataluktól — *összes kivitelük csökkenésével egyidőben,* tehát a recessziós mélypont időszakában *esett vissza.* Nem szabad

[1] A tendencián alapvetően az sem változtatna, ha a forgalom volumenadatait vetnénk össze. Tekintettel azonban arra, hogy a gazdasági visszaesés és a nagyarányú külkereskedelmi árváltozások miatt a külgazdasági egyensúly kérdései a fejlett tőkésországok esetében is a korábbinál fokozottabban jelentkeztek, a recesszió és a külkereskedelmi forgalom összefüggéseinek vizsgálatára rövid távon *a forgalom értékadatainak alakulása jellemzőbb* mint a volumenadatoké, amelyekben nem tükröződnek a rövid távú külgazdasági pozíciók módosulásai.

azonban figyelmen kívül hagyni, hogy míg a tőkésországok összexportjának csökkenésében — a fejlett tőkés régió magas részesedése miatt — egyértelműen a recesszió hatásaként jelentkező importkereslet-csökkenés tükröződött, addig a KGST-régióba irányuló export csökkenését a KGST-országok kereskedelmimérleg-hiányainak gyors növekedése váltotta ki. Ebben viszont a tőkés válság hatásai csak részben és áttételesen tükröződtek.

b) *A forgalom alakulásának mennyiségi jellemzői*

A kelet—nyugati kereskedelemnek a tőkés gazdasági válság időszakában megnövekedett feszültségeit kiváltó okok feltárásához szükséges *a forgalom dinamikájának és ingadozásainak elemzése* és összevetése a tőkésországok egész *külkereskedelmében tapasztalható tendenciákkal.*[2]

2. sz. táblázat

A hazai végtermék és a külkereskedelmi forgalom alakulása a nyolc tőkésországban 1973—1975

(Méret szerinti bontásban összesen; százalékban)

Megnevezés	Hazai végtermék	Összes		KGST		„Négyek"	
		érték[a]	volumen	érték[a]	volumen	érték[a]	volumen
Import							
5 nagy ország[b]	1. —1,9	43,4	— 5,3	72,4	27,2	50,2	14,0
	2. —5,4	—16,9	—15,4	— 8,0	—13,1	— 8,8	—17,2
3 kis ország[c]	1. 2,1	55,0	— 1,3	126,5	72,0	83,5	41,4
	2. —7,6	— 9,2	— 8,8	— 2,8	— 0,3	— 6,8	— 3,1
8 ország összesen	1. —2,0	45,1	— 4,7	81,2	34,3	55,7	19,2
	2. —5,6	—15,7	—14,4	— 8,8	—11,2	— 8,7	—15,4
Export							
5 nagy ország[b]		53,0	6,1	98,6	58,0	74,8	38,9
		— 5,4	— 8,2	— 6,4	0,0	— 6,0	— 1,0
3 kis ország[c]		47,6	— 3,4	93,4	56,0	116,0	75,0
		— 8,2	— 9,5	—17,4	—15,0	— 9,7	— 6,9
8 ország összesen		52,1	4,6	97,9	57,9	82,1	47,1
		— 5,9	— 8,4	— 8,3	0,0	— 7,2	— 2,1

[a] = Folyó áron (dollár)
[b] = Egyesült Államok, NSZK, Franciaország, Nagy Britannia, Olaszország
[c] = Ausztria, Hollandia, Svédország
1. = A változás dinamikája 1973 első féléve és 1975 második féléve között
2. = A csökkenés üteme a csúcs és a mélypont között
0,0 = Folyamatos emelkedés

Megjegyzés: A KGST-országokkal bonyolított forgalom volumenadatait úgy kaptam, hogy a folyó áras adatokat az egyes tőkésországok export-, illetve import-árindexeinek súlyozott átlagával deflaltam. Mivel az árindexek viszonylati bontásban nem állnak rendelkezésre, ezért az egyes tőkésországok összexportjára, illetve importjára vonatkozó árindexeket alkalmaztam, s ezeket súlyoztam az egyes országok forgalmi részesedésével. Feltételezem, hogy az egyes országok összexportjának (összimportjának), illetve a KGST-országok felé irányuló exportjának (importjának) árai azonos irányban változtak.

Forrás: Monthly Bulletin of Statistics, 1976. szeptember; OECD Main Economic Indicators, 1975 január, 1976. január; OECD Statistics of Foreign Trade, „A" Series, 1975. január, 1976. április.

[2] E változásokat az említett nyolc tőkésország külkereskedelmében vizsgáltam az 1973—1975-ös évekre vonatkozóan. Ez az időszak felöleli a válság két évét, a visszaesés kezdetétől a meg lénkülés megindulásáig. Bázisév az utolsó válság előtti év, 1973. Ezen belül a tendenciák pontosabb érzékeltetését célozza az adatok féléves bontása. Így a forgalom dinamikáját a vizsgált időszak első és utolsó féléve (1973 első félév, 1975 második félév) közötti forgalomnövekedéssel jellemeztem, míg a tőkésországok külkereskedelmének fluktuációját a forgalom növekedésének csúcspontja és csökkenésének mélypontja közötti visszaeséssel mértem. A külkereskedelmi forgalom változásait a tőkésországok hazai végtermékének a megfelelő időszakban tapasztalt mozgásával vetettem egybe.

A 2. sz. táblázat adataiból kitűnik, hogy a nyolc tőkésország *KGST-régióból származó importja összimportjánál* gyorsabban nőtt 1973 eleje és 1975 vége között, és *visszaesése* is *elmaradt az összes behozatal mérséklődése mögött* piacaik összeszűkülése időszakában. Ez összefügg azzal, hogy a recesszió elmélyülése, valamint a nyugati piacok szűkülése következtében *fokozódott a KGST-nek, mint értékesítési piacnak a jelentősége.* A vizsgált időszakban a nyolc tőkésország KGST felé irányuló *exportja* összkivitelüknél közel kétszer gyorsabban nőtt. Az értéknövekedést a volumen számottevő bővülése kísérte. E gyors növekedést a KGST-országok különféle okokból jelentkező, fokozott importszükségletei is elősegítették.

Ebben a viszonylag *rövid ideig tartó sajátos helyzetben,* amelyet egyrészt a tőkésországok gazdasági tevékenységének visszaesése, másrészt a szocialista országok masszív importpolitikája jellemzett, a *kelet—nyugati kereskedelem valamiféle „biztonsági szelepet" jelentett* a tőkésországok számára. KGST-importjuk átlagosnál kisebb mértékű visszaesését ugyanakkor nem annyira gyors exportnövekedésük valamiféle ellentételezésének szándéka magyarázza, hanem egyrészt a KGST-import marginális részesedése összbehozatalukban, másrészt a KGST-országokkal kiépített kapcsolataik bilaterális jellege, s esetenként a kapcsolt üzletek magas aránya. (A fejlemények ilyen alakulásában a KGST-országok exportjának nagyfokú rugalmatlansága is közrejátszott.) A KGST-régióból származó import kisebb visszaesését tehát annak sajátos helyzete eredményezte, nem pedig az, mintha a KGST-országok kivitele versenyképesebb lett volna az átlagnál. (Emlékeztetünk rá, hogy éppen kisebb versenyképessége folytán a KGST-országok tőkés exportja időben előbb esett vissza, mint a tőkésországok összes behozatala.)

A vázolt általános tendenciák *az egyes tőkésországok KGST-forgalmában* is megfigyelhetők.

A válság idején az átlagosnál gyorsabban általában azok az országok növelték KGST-exportjukat, amelyeknek a „biztonsági szelepre" való ráutaltsága viszonylag erősebb. Ezek, a strukturálisan lemaradó országok közül, Franciaország, Olaszország és a külgazdasági kapcsolatokra fokozottabban ráutalt kis tőkésországok. Ugyanezek az országok — Olaszország kivételével — a többieknél gyorsabban növelték KGST-importjukat is. (Olaszország esetében az EGK 1974 nyarán bevezetett marhahús-beviteli tilalma gátolta a KGST-import növekedését.) Így a kis tőkésországok KGST-importja összbehozataluknál több mint kétszer gyorsabban nőtt és növekedése — a nagy tőkésországok KGST-forgalmában érvényesülő tendenciától eltérően, de a kis tőkésországok összes forgalmához hasonlóan — meghaladta a hasonló relációjú exportjuk növekedését. A „nagyok" KGST-forgalmához képest tapasztalható eltérés a kis tőkésországok és a Szovjetunió kereskedelmének sajátosságaiból fakad. Ezt igazolja, hogy — mint látni fogjuk — a „négyekkel" való forgalmukban exportjuk növekedési üteme meghaladta importjukét.

Ebből következik, hogy a KGST-országok tőkés kereskedelmében keletkező deficitek — *a KGST egészét illetően — a nagy tőkésországokkal lebonyolított forgalom feszültségeiből adódtak,* s ezt csak kismértékben ellensúlyozta a kis tőkésországokkal szembeni aktívum.

A nemzetközi munkamegosztásra való fokozottabb ráutaltságuk jele, hogy a kis tőkésországok KGST-importja az átlagosnál kisebb ingadozást

mutatott. Ezzel szemben a KGST-forgalmukban — elsősorban a Szovjetunióval való kapcsolataikban — fokozottabban jelentkeztek korlátozott hitelnyújtó képességük problémái. Ennek bizonyítéka a KGST-exportjuk átlagosnál nagyobb visszaesése.

A külkereskedelmi forgalom *ingadozását* azonban nemcsak a partnerországok méretei befolyásolták. Jelentős szerepet játszott benne a *kapcsolatok intenzitása.* A kelet—nyugati kereskedelemben hagyományosan fontos szerepet játszó nyugat-európai nagy tőkésországok KGST-forgalmának ingadozása mérsékeltebb volt, mint az Egyesült Államoké, amelynek külkereskedelmében a KGST részaránya az átlagosnál alacsonyabb.

A „négyekkel" lebonyolított forgalom néhány sajátossága

A KGST egészétől eltérően, *a négy KGST-ország* már *kevésbé vonzó értékesítési piacot* jelentett a tőkésországok számára a válság éveiben. Ez elsősorban azzal függ össze, hogy a kisebb KGST-országok fizetési pozíciói jobban romlottak, mint a Szovjetunióé, s ezért viszonylag kisebb tőkés importot tudtak felvenni. Ugyanakkor irányukban is érvényesült — ha korlátozottabban is — a tőkésországok expanzív exportpolitikája.

A tőkésországok behozatala a „négyektől" a KGST-átlagnál ugyancsak jóval kisebb mértékben bővült. A 2. sz. táblázat adatai szerint a nyolc tőkésországnak a négy KGST-országból származó importja a válság évei alatt összimportjuknál is csak alig gyorsabban nőtt. Ennek egyik oka, hogy a tőkésországokba irányuló szovjet nyersanyagszállítások fokozódó jelentőségével szemben *a kisebb KGST-országok exportja kevésbé bizonyult piacképesnek.*[3]

Ez különösen a három kis tőkésország esetében nyilvánult meg markánsan. A „négyektől" származó importnövekedésük ugyanis jóval mérsékeltebb volt a vizsgált időszakban, mint összes KGST-importjuk emelkedése.

Az exportnövekedési ütemek ugyanakkor a tőkésországok mindkét kategóriájában meghaladták az importnövekedési ütemeket. A különbség különösen a kis tőkésországok forgalmában jelentős. A „nagyok" közül a gyenge mérlegpozíciójú országok (főként Olaszország, Franciaország, de kisebb mértékben Nagy-Britannia is) „négyek" felé irányuló exportja úgyszintén jóval dinamikusabban nőtt importjuknál. A növekedési ütemkülönbség mérsékeltebb az „erős" pozíciójú országok (Egyesült Államok, NSZK) viszonylatában. Ebben egyrészt a „gyenge" helyzetű országok fokozott mérlegjavítási törekvései, valamint a négy KGST-országnak az a próbálkozása tükröződött, hogy tőkés importjukat nagyobb mértékben a kevésbé deficites viszonylatokból fokozzák, míg legfontosabb tőkés partnerükkel, az NSZK-val szemben kialakult deficitjük nagysága miatt nyugatnémet importjukat csak korlátozottan növelték.

A feszültségek kiéleződésének hatására a nyolc tőkésország *„négyek" felé irányuló exportja* — a csúcs- és a mélypont között — összexportjukkal közel azonos mértékben esett vissza. *Csökkenése* ugyanakkor — különösen a kis tőkésországok viszonylatában — *kisebb volt összes KGST-exportjuk mérsék-*

[3] Hogy a szovjet kivitel gyorsabb növekedésében nemcsak a nyersanyagárak átlagosnál nagyobb emelkedése tükröződött, azt bizonyítja, hogy volumene a „négyek" exportvolumen-növekedését jelentősen meghaladóan bővült. (Lásd a 2. sz. táblázatból következtethető adatokat.)

lődésénél. Ebben a négy KGST-ország világgazdasági nyitottsága, a külgazdasági kapcsolatokra való ráutaltsága nyilvánult meg.

Míg azonban a nyolc tőkésország összexportjának csökkenését mérsékelt áremelkedés kísérte, addig a „négyek" felé irányuló export értékcsökkenésében — azonos ártendenciát feltételezve — valószínűleg az exportárak valamelyes mérséklődése is közrejátszott. A 2. sz. táblázat adatai arra utalnak, hogy ez az ármérséklődés szerényebb volt, mint összes KGST-exportjuk árcsökkenése. Ez azt mutatja, hogy a tőkésországok exportnövelési törekvéseik megvalósítása érdekében külkereskedelmi forgalmuk csökkenésének időszakában *kiviteli áraik csökkentését is vállalták.* Az árak mérséklését azonban *differenciáltan alkalmazták.* A kisebb felvevőképességű piaccal rendelkező, de ugyanakkor a tőkés importra fokozottabban ráutalt KGST-országok vonatkozásában az árcsökkentés mérsékeltebb volt, mint a Szovjetuniót illetően, amely sokkal jelentősebb importfelszívó képessége miatt a tőkés kivitelbővítési törekvések egyik fő irányát jelentette.

Ugyanakkor a tőkés piacok szűkülése közel egyformán érintette a KGST-országok egészét és a „négyeket". Figyelemre méltó, hogy a „négyek"-nek a világgazdaságilag ugyancsak nyitott kis tőkés partnereik piacára irányuló exportja az átlagosnál kisebb mértékben csökkent. Ez viszont a „négyek" exportárainak mérséklődése mellett ment végbe, míg a nagy országokba irányuló exportjuk nagyobb volumencsökkenését exportáraik viszonylag jelentős javulása enyhítette.

Ha egyenként vizsgáljuk a négy KGST-ország tőkés külkereskedelmét, szembetűnő, hogy közülük a világgazdasági változások rövid távú hatásai szempontjából legkedvezőbb exportstruktúrával rendelkező Lengyelország tudta leggyorsabban fejleszteni kivitelét, míg a viszonylag fejlettebb termelési és exportszerkezettel rendelkező másik három ország, de különösen Csehszlovákia és Magyarország kivitele lassabban nőtt. (A lengyel export gyorsabb növekedésében ugyanakkor fontos szerepet játszott a kapcsolatok diverzifikálása is. Erre utal, hogy Lengyelországnak főbb tőkés partnerországaiba irányuló exportja az átlagosnál lényegesen lassabban nőtt.) (Lásd a 3. sz. táblázatot.)

A négy KGST-ország tőkés külkereskedelme cserearányainak alakulása

A tőkés válság egyik fontos kísérő jelensége volt a cserearányok *gyors változása a nemzetközi kereskedelemben.* E változásokban egyaránt szerepet játszottak a válság strukturális és konjunkturális tényezői. E kettő hatása összefonódva jelentkezett. A kereslet nemzetközi méretekben bekövetkezett változása (strukturális tényező), amely a különféle árucikkek árának egymástól eltérő mozgásában fejeződött ki, átértékelte az egyes országok exportszerkezetének nemzetközi versenyképességét, fokozta vagy csökkentette importszerkezetük sebezhetőségét. E változások összekapcsolódtak a tőkésországok keresletének csökkenésével, s piacainak szűkülésével (konjunkturális tényezők), és ilyen értelemben befolyásolták a kereskedelmi áramlások dinamikáját is.

A világpiaci nyersanyag-, illetve késztermékárak változásai néhány hónapos késéssel hatottak az egyes KGST-országok kiviteli, illetve beviteli árainak alakulására. Az árváltozások az egyes országok export—import

3. sz. táblázat

A külkereskedelmi forgalom változása négy KGST-országban 1973—1975

(százalék)

Megnevezés		Európai tőkésországok	NSZK	Nagy-Britannia	Franciaország	Ausztria
Export						
NDK.....	1.	63,8	59,5	(38,7)	58,9	(80,9)
	2.	— 0,7	— 1,2	—19,0	— 9,0	—15,0
Csehszlovákia ..	1.	44,5	47,0	42,2	40,5	93,6
	2.	— 2,3	0,0	— 4,5	—10,9	— 9,9
Magyarország ..	1.	47,8	67,5	(64,7)	(39,4)	40,4
	2.	—16,8	—19,2	— 3,5	0,0	—34,4
Lengyelország ..	1.	69,7[a]	65,8	5,2	139,2	97,2
	2.	0,0[a]	—16,7	—18,9	0,0	— 6,6
Import						
NDK.....	1.	74,0	63,1	(79,0)	293,5	86,4
	2.	— 3,7	— 3,7	—30,6	0,0	—12,9
Csehszlovákia ..	1.	88,7	71,4	100,0	109,4	165,8
	2.	— 2,5	—12,4	0,0	—28,2	— 5,3
Magyarország ..	1.	57,1	29,5	(56,2)	30,0	138,2
	2.	—19,0	—25,0	—14,0	—64,4	—19,1
Lengyelország ..	1.	95,0[a]	76,9	35,6	221,5	240,0
	2.	— 1,0[a]	—15,3	— 4,4	0,0	0,0

[a] = Európai tőkésországok és Egyesült Államok
1 = A változás 1973. I. féléve és 1975. II. féléve között
2 = A csökkenés üteme a csúcs és a mélypont között

Megjegyzés: A félévenkénti 50 millió dollárnál alacsonyabb forgalomra vonatkozó növekedési adatok zárójelben szerepelnek.

Forrás: OECD Statistics of Foreign Trade „A" Series, 1975. január; 1976. április. Wirtschaft und Statistik 1974/4, 1976/4.

árustruktúrájától függően idézték elő a cserearányok megváltozását. Ennek következtében a négy KGST-ország cserearányai 1973-ban romlottak, majd 1974—75-ben a lengyel cserearányok jelentős javulása mellett a másik három KGST-ország tőkés forgalmában tovább romlottak. A változások mechanizmusát a két szélső értéket megtestesítő ország — Lengyelország és Magyarország — példáján szemléltetjük.[4]

4. sz. táblázat

A külkereskedelmi árak és a cserearányok változása Lengyelország és Magyaroszág tőkés külkereskedelmében

(Százalékos változás az előző évhez képest)

Ország	Exportárak			Importárak			Cserearányok		
	1973	1974	1975	1973	1974	1975	1973	1974	1975
Lengyelország	14,8	40,4	7,3	20,3	29,9	—0,9	—4,7	+ 8,1	+8,3
Magyarország	13,6	18,9	—6,6	16,5	39,5	0,4	—2,5	—14,8	—7,0

Forrás: R. Kosztirko: Wpływ koniunktury gospodarczej w krajach kapitalistycznych na polski handel zagraniczny. Handel Zagraniczny 1976/5—6.

Marton Ádám: A magyar külkereskedelmi árak változásai és a tőkés világpiaci áralakulás Külgazdaság, 1976/8.

[4] A rendelkezésre álló adatok ugyan Lengyelország teljes tőkés külkereskedelmére, illetve Magyarország teljes dollárelszámolású forgalmára vonatkoznak, de a tendenciák érzékeltetésére így is alkalmasak. Feltételezhetjük, hogy e két ország legfontosabb tőkés partnereivel folytatott forgalmában végbement cserearány-változások nem térnek el jelentősen az általános tendenciától.

A cserearány-változások szélsőséges *eltéréseit* döntően a két ország *exportárai alakulásának* különbsége okozta. Az exportárak eltérő növekedése annak tulajdonítható, hogy noha mindkét ország tőkés exportjában magas a nyersanyagok aránya, a lengyel kivitel jelentős hányadát (kb. 50 százalékát) a világpiaci árváltozások által legkedvezőbben érintett fűtő- és alapanyagok teszik ki. Ezzel szemben a magyar nyersanyagkivitel közel felét képező élelmiszerek világpiaci ára a fűtőanyagokénál kevésbé kedvezően alakult. A magyar terms of trade romlásában a nyersanyagok és félkésztermékek magas importhányada, valamint a gépek, berendezések és fogyasztási cikkek tőkés forgalmának ugyancsak romló cserearánya játszott közre. Ugyanakkor Lengyelország tőkés gép- és berendezésforgalma is romló cserearányok mellett bonyolódott le.[5]

Magyarország dollárelszámolású forgalmában tehát valamennyi árufőcsoport cserearányai romlottak, míg Lengyelország esetében a nyersanyagok tőkés forgalmának jelentős cserearány-javulását csak kismértékben rontotta a gépforgalom terms of trade-romlása.

Mivel az NDK és Csehszlovákia tőkés cserearány-változásainak vizsgálatához szükséges adatok nem állnak rendelkezésre, csak tőkés külkereskedelmük áruszerkezete alapján lehet — közvetve — következtetni a változások irányára. A két ország tőkés terms of trade-je feltehetően Magyarországéhoz hasonlóan romlott a válságévek során, e romlás azonban valószínűleg mérsékeltebb volt, mint a magyar forgalomban.

A négy KGST-ország tőkés kereskedelmének mérleghiányai

A négy KGST-ország tőkés külkereskedelmének a válságévek során megnövekedett feszültségei külkereskedelmi mérleghiányaik gyors növekedésében csapódtak le. A deficitek felhalmozódási folyamata különösen 1975-ben gyorsult meg, annak ellenére, hogy 1975 folyamán a négy KGST-ország tőkés külkereskedelmében már jelentkeztek az import mérséklésére irányuló törekvések. Ezért mind a négy KGST-országban a három év összesített mérleghiányának jelentős része — 40—60 százaléka — 1975-ben halmozódott fel (lásd az 5. sz. táblázatot).

A négy KGST-országban a legkedvezőtlenebbül az NSZK-forgalom importfedezeti aránya alakult. Összdeficitjük túlnyomó része, 45—90 százaléka, a nyugatnémet forgalom egyensúlyhiányából adódott. Érdemes tehát részletesen megvizsgálni a négy KGST-ország NSZK-val szembeni deficitjének néhány tényezőjét. Az egyes országok forgalomnövekedési adatainak a mérleghiány nagyságával történő összevetése után a következő megállapításokat tehetjük:

— az átlagosnál gyengébb importbővülés (Magyarország) sem volt képes megakadályozni a mérleghiány fokozódását;

— az átlagosnál gyorsabb importbővülés (Csehszlovákia) sem teremtett megfelelő mértékben — legalábbis rövid távon — pótlólagos exportáru-alapokat a forgalom egyensúlytalanságainak csökkentésére;

— még egy nyersanyag rendkívül kedvező világpiaci konjunktúrájának alakulása sem volt elegendő a nyugatnémet forgalom kiegyenlítettségének biztosításához (Lengyelország);

[5] E kérdéssel részletesen foglalkoznak a 4. sz. táblázat forrásaiként megjelölt cikkek.

5. sz. táblázat

A négy KGST-ország külkereskedelmimérleg-helyzete 1973—1975

(Millió dollárban)

Megnevezés	Európai tőkésországok összesen	NSZK	Franciaország	Nagy-Britannia	Ausztria
NDK					
1973	— 178	— 126	+ 23	+ 29	— 19
1974	— 203	— 163	+ 31	+ 13	— 18
1975	— 263	— 263	— 14	+ 14	— 44
1973—1975	— 644	— 525	+ 26	+ 56	— 81
Csehszlovákia					
1973	— 49	— 189	+ 1	+ 29	+ 11
1974	— 238	— 289	— 17	+ 24	+ 11
1975	— 480	— 211	— 66	+ 18	+ 2
1973—1975	— 767	— 689	— 82	+ 71	+ 24
Magyarország					
1973	+ 5	— 80	— 27	— 24	— 2
1974	— 480	— 251	— 40	— 46	— 99
1975	— 532	— 208	— 74	— 42	—132
1973—1975	—1007	— 539	—141	—112	—233
Lengyelország					
1973	— 898[a]	— 542	—101	— 33	— 39
1974	—1483[a]	— 849	—109	— 65	—100
1975	—2002[a]	— 620	—272	—148	—185
1973—1975	—4383[a]	—2011	—482	—246	—324

[a] Európai tőkésországok és Egyesült Államok.

Forrás: OECD Statistics of Foreign Trade „A" Series 1975. jan., 1976. ápr. Wirtschaft und Statistik 1974/4, 1975/4, 1476/4.

— a legkedvezőbb feltételek mellett folyó forgalom (belnémet kereskedelem) az egyik legmagasabb NSZK deficithányadot eredményezte.

Tőkés külkereskedelmük mérleghiányának nagysága és 1973—74 folyamán meggyorsult növekedése, 1975-ben kiváltotta a négy KGST-ország tőkés importjának mérséklődését. A behozatalcsökkenés főként a legnagyobb partnerek viszonylatában — így természetszerűleg az NSZK-ében is — jelentkezett.

Az NSZK-ból származó import csökkenése gyakorlatilag minimális volt az NDK esetében, ezért itt a deficitkumulálódási folyamatra jellemző gyorsulási tendencia fennmaradt. Ha figyelembe vesszük a belnémet kereskedelem sajátos jellegét, érthető, hogy az NDK-nak nem állt érdekében hiányának növekvő hányadát a kevésbé kedvező feltételű viszonylatokba átterelni.

A másik három KGST-ország esetében — az NDK-tól eltérően — lefékeződött ugyan a nyugatnémet forgalom mérleghiányának növekedése, de ez nem eredményezte az összdeficit növekedési ütemének mérséklődését. Más viszonylatok mérleghiányainak gyorsabb növekedése következtében deficitjük 1975-ben az előző két év ütemét meghaladó mértékben nőtt.

Az eladósodás nagymértékű növekedése szorosan *összefügg* a KGST-*országok termelési és exportszerkezetének fejlettségi problémáival.* E problémák a vizsgált országok többségében — sajátos módon éppen az iparilag fejlet-

tebb három kisebb KGST-országról van szó — abban nyilvánultak meg, hogy exportjuk áruszerkezetében nem vagy nem kellően nőtt azoknak a termékeknek a részesedése, amelyek iránt a világpiacon dinamikus volt a kereslet. Ez váltotta ki tőkés cserearányaik romlását. Ily módon deficitnövekményük nagy része származik a terms of trade-hatásból.

Lengyelország tőkés mérleghiányának felduzzadása viszont cserearányai javulása ellenére ment végbe. A szerkezeti problémák itt a termelési struktúra elégtelen fejlettségében nyilvánultak meg, s az ennek korszerűsítésére, bővítésére irányuló tudatos gazdaságpolitikai törekvések váltották ki a deficitek növekedését. S noha mind a négy ország — akárcsak a többi KGST-ország — esetében az eladósodásnak *strukturális okai* vannak, az eladósodás *eltérő jellege* alapvető különbségeket okoz. Míg a — nagyobbrészt — terms of trade romlás következtében végbemenő eladósodás azt eredményezi, hogy az adott ország belsőleg felhasználható nemzetijövedelem-növekménye csökken, addig a struktúrafejlesztési céllal felvett hitelek miatt előálló mérlegromlással — a bevont külső eszközök arányában — nő a belsőleg felhasználható nemzeti jövedelem, bővülnek a termelési alapok, következésképpen gyarapodnak — legalábbis elméletileg — a visszafizetéshez szükséges exportárualapok is. Az első esetben tehát a mérleghiány *hosszabb távon megnehezíti*, a második esetben *megkönnyíti* a gyenge világgazdasági pozícióból való kitörést. Ugyanakkor mindkét típusú eladósodás negatív hatást vált ki *rövid távon;* konzerválja a KGST-országok exportstruktúrájának korszerűtlen szerkezetét.

A KGST-országok termelési és exportszerkezet-problémái, valamint a tőkésországok export-expanziós törekvései a szocialista országok irányában azt eredményezték, hogy a KGST-országokkal szemben kialakult *mérlegtöbblet e reláció forgalmi részesedésénél jóval jelentősebb* szerepet játszott a tőkésországok külkereskedelmi mérlegében. Mind az aktívummal, mind pedig a passzívummal bíró tőkésországok külkereskedelmi mérlegében megfigyelhető a KGST, illetve a „négyek" deficitjének növekvő hányada. A legnagyobb forgalommérséklődés időszakaiban ez a részesedés különösen magas volt, s az egyes KGST-országok forgalmi részesedését többszörösen — egyes esetekben nagyságrenddel — meghaladta.

A recesszió és a négy KGST-ország részvétele a kelet—nyugati munkamegosztásban

Az 1974—75-ös válság eltérő következményekkel járt a kelet—nyugati kereskedelemben egymással partnerkapcsolatban álló országok helyzetére. *A tőkésországok szempontjából megnövekedett a KGST-régió jelentősége;* ide irányuló exportjuk növelése lehetővé tette, hogy a belső és külső kereslet csökkenése időszakában termelőkapacitásaik nagyobb részét tudják kihasználni. Ily módon KGST-kivitelük — összességében marginális részesedése ellenére — egyes ágazatok, illetve vállalatok szempontjából a válság feltételei között egyfajta „biztonsági szelep" funkciót töltött be. Ez egyaránt érvényesült az „erős" és a „gyenge" helyzetű tőkésországokban.

E funkció ugyanakkor nemcsak egyes ágazatok kapacitásának jobb kihasználását biztosította, hanem lehetővé tette — különösen külkereskedelmi forgalmuk legnagyobb visszaesésének időszakában —, hogy külgazdasági egyensúlyukat KGST-forgalmuk jelentős aktívumával javítsák.

A *KGST-országok* ezzel szemben *nem tudták megfelelő módon kihasználni megnövekedett lehetőségüket.* Ennek főként szerkezeti okai voltak. A KGST-országok exportja nem tudott lépést tartani az import növekedésével, elsősorban azért, mert tőkés kivitelük elégtelen versenyképessége folytán a tőkésországok importkereslet-csökkenése legkorábban a KGST-országok kivitelét érintette. *A recesszió és a gyors világgazdasági változások körülményei között tehát a korábbinál kiélezettebben jelentkeztek a KGST-országok meglevő termelési és exportszerkezeti problémái, s ez kiváltotta tőkés forgalmuk hiányának ugrásszerű megnövekedését.*

A fenti problémák fokozottabban törtek felszínre a vizsgált négy KGST-országban. A „négyek" vonzóereje a kereskedelmi folyamatok áramlataira a Szovjetunióénál jelentősen kisebbnek bizonyult. Ebben egyaránt közrejátszott felvevőpiacuk korlátozottabb volta, szűkösebb pénzügyi forrásaik, mérsékeltebb hitelképességük és — Lengyelországtól eltekintve — viszonylagos nyersanyagszegénységük. Mindez azzal az eredménnyel járt, hogy csökkent a „négyek" részesedése a kelet—nyugati kapcsolatokban. A részesedéscsökkenés nemcsak a fejlett tőkésországokkal bonyolított összforgalomban, hanem legfontosabb partnereik viszonylatában is bekövetkezett. Ha ehhez hozzáveszük, hogy a négy KGST-ország részvételének viszonylagos csökkenése a kelet—nyugati kereskedelmi kapcsolatokban úgy ment végbe, hogy közben Lengyelország részesedése — az adatok tanúsága szerint — nőtt, akkor még egyértelműbben bontakozik ki *az iparilag fejlettebb kisebb KGST-országok háttérbe szorulásának tendenciája.* Mindez pedig akkor jelentkezik, amikor fokozódik ezen országoknak a nyugati kereskedelemre, különösen a gazdasági fejlesztés szempontjából lényeges tőkés technológiai importra való ráutaltsága.

E körülmények között egyértelműbbé válhatnak azok a korábbi *tőkés elképzelések,* amelyek a szocialista országokkal folytatott munkamegosztást a kevésbé költséges „tegnapi" technika átadására korlátoznák, megőrizve maguknak — politikai-hatalmi megfontolásokból is — a költségesebb modern technika monopóliumát. Ezek az elképzelések elsősorban a kisebb szocialista országok számára veszélyesek, hiszen megvalósulásuk — összefonódva a külgazdasági pozíciógyengülés hatásaival — számukra azt a második világháború előtti helyzetet teremtené újra, amikor a közép- és kelet-európai országok a nyugat-európai fejlődés „technológiai hátsó udvarát" alkották. (A Szovjetunió világpolitikai és világgazdasági súlya és jelentősége valószínűvé teszi, hogy a tőkésországok külgazdasági koncepcióiban végbemenő módosulások kevésbé fognak hatni a kelet—nyugati kapcsolatok főtengelyének számító szovjet—amerikai, illetve szovjet—nyugat-európai kapcsolatokra.)

Mindezek a problémák szükségessé teszik a kisebb KGST-országok számára a kelet—nyugati munkamegosztásban játszott szerepük és koncepcióik felülvizsgálását, valamint a helyzet megváltoztatásához szükséges intézkedések meghozatalát.

A perifériára szorulás tendenciájának megfordítása szempontjából elsőrendű fontossága van a *termékszerkezet átalakításának.* Egyre inkább nyilvánvalóvá válik az a hazai közgazdasági irodalomban korábban is hangoztatott megállapítás, hogy a tőkésországok munkamegosztási koncepcióihoz való alkalmazkodás nem jelentheti a kisebb KGST-országok számára a felzárkózás lehetőségét. „Az árérzékeny cikkekre, komparatív bérelőnyökre

való szakosodás mind szélesebb távon tenné ki a szocialista országok iparcikkexportját az alacsonyabb bérszintű országok versenyének", s ezáltal erősítené a nemzetközi munkamegosztás „hátsó udvarába" szorulás tendenciáját. „Hosszabb távon a nemzetközi együttműködés dinamikája a minőségileg fejlettebb, korszerűbb, úgynevezett *minőség-, kutatás- és technológiaérzékeny termékekhez* kapcsolódik. Az áttörés ezen a téren viszont feltételezi a KGST-országok külgazdaságának magasabb technológiai, szervezeti és hatékonysági színvonalát."[6]

A tőkés forgalom kiegyensúlyozott bővítésének egyre inkább elengedhetetlen feltételévé válik a korszerű nemzetközi munkamegosztási formák (licencvásárlások, kooperációk, vegyes vállalatok) széles körű alkalmazása. E formák átgondolt, szelektív alkalmazása nemcsak a tőkés forgalom feszültségeit enyhítheti, hanem egyidejűleg bizonyos struktúrafejlesztési, beruházási, hatékonysági stb. problémákra is megoldást jelenthet.

A megváltozott világgazdasági feltételek között a partnerkapcsolatok fejlesztése is nehezebbé válik a kisebb KGST-országok számára. Ennek ellenére célszerű erőfeszítéseket tenni a *viszonylati súlypontok módosítására.* A világgazdaságilag erős helyzetben levő, nem tradicionális, alacsony forgalmi részesedésű partnerekkel — Egyesült Államok, Japán — kiépített kapcsolatok dinamikus fejlesztésére lenne szükség, az NSZK és a kisebb tőkésországok szerepének megőrzése és további bővítése, valamint a „gyenge" helyzetű tőkés partnerek súlyának mérséklése mellett. Ez utóbbit indokolja, hogy a KGST-országok exportja a gyengébb helyzetű országok piacán a strukturálisan lemaradó vagy fejlesztési koncepciók miatt védettséget élvező ágazatok termelésébe ütközik, továbbá fokozottabban van és lesz kitéve a „fejlettebb" fejlődő országok olcsóbb exportversenyének.

Ugyancsak jól szolgálná a kapcsolatok átrendezését a dinamikusan fejlődő mediterrán és a közel-keleti olajtermelő országokkal folytatott kereskedelem felfuttatása.

A kisebb KGST-országok nemzetközi munkamegosztással kapcsolatos koncepcióinak érvényesülését az egyes országok saját erőfeszítései — önmagukban — nem képesek biztosítani. Ehhez szükség van a *KGST-integrációban* rejlő, egyelőre kiaknázatlan lehetőségek kihasználására. A jelenleginél összehangoltabb tőkés piaci fellépésből adódó pozíciójavító lehetőségek kihasználása egyik fontos eszköze lehet például a KGST-országok stratégiai elgondolásai érvényesítésének. Ezen túlmenően a kisebb KGST-országok közötti együttműködés fokozása, együttes fejlesztési programok megvalósítása feltételezhetően elegendő tőke- és forgalomvonzó erővel rendelkezne ahhoz, hogy enyhítse, majd megfordítsa a perifériára szorulás jelenleg tapasztalható tendenciáját és kivédje a tőkésországok politikai megfontolásokból differenciáló magatartásának következményeit.

[6] Lásd: Kádár Béla: A kelet-nyugati együttműködés világgazdasági feltételeinek változása. Világgazdaság, 1975. november 21.

KIEFER MÁRTA:

A bútoripari struktúrafejlesztés főbb tényezői

Bútorgyártásunknak nem volt gyáripari múltja. Alig több mint 30 éve, hogy a bútorgyártás hazánkban iparvállalati keretek között valósult meg. E rövid idő alatt a termelés ugrásszerűen fejlődött, s a mennyiségi bútorhiány megszűnt. Sőt a szocialista és tőkés export is nagymértékben növekedett. A könnyűiparon belül a bútoripar azon kevesek közé tartozik, amelynek termékszerkezete gyorsan fejlődött, s már napjainkban is képes *versenyképes késztermékek* tőkés exportjára.

A bútoripari vállalatok termékszerkezetének átalakítását számos tényező befolyásolja. E cikkben néhány ilyen problémával foglalkozom. Különösen fontos kérdés, hogy a fogyasztói igények változása és a bútoripari rekonstrukció miként hatott a vállalatok termékszerkezetének korszerűsítési törekvéseire, illetve hogy történt-e előrelépés a már korábban feltárt nehézségek megoldásában. Kutatásomban három bútorgyár tapasztalataira építek. E vállalatok termelési értéke az 1976. évi bútoripari termelésnek kb. 50 százalékát tette ki, ezért úgy gondolom, *e gyárak jellemző vonásai jól reprezentálják a bútoripar egészét is.* A bútorgyárak mindeddig nagy — és sok tekintetben sikeres — erőfeszítéseket tettek termékeik minőségi színvonalának és korszerűségének emelésére. Ennek ellenére még jelenleg is több olyan negatív tendencia érvényesül, amely különösen a fogyasztói igények megfelelő kielégítésének és a rekonstrukciós problémák megoldásának a nehézségeire utal. Ezek felvetése s néhány javaslat kidolgozása valószínüleg hozzájárulhat a bútoripari vállalatok további korszerűsítési törekvéseinek jobb megalapozásához.

A fogyasztói igények és a termékszerkezet

Olyan vállalatok esetében, amelyek termékei hosszú évekig a hiánycikkek listáján szerepeltek de az utóbbi 3—4 évben telítődött a belföldi piac, a termékszerkezet fejlesztésében a belföldi és exportkeresletben bekövetkező változások még ma sem éreztetik megfelelően a hatásukat. Ide tartozik a bútorgyárak többsége is, hiszen a bútorkínálat még jelenleg sem mindig követi kellő mértékben a fogyasztói igények változását.

Néhány minőségi és konstrukciós probléma

A bútorokkal szemben felmerülő fogyasztói igények egy részének bútorgyáraink viszonylag csekély többletráfordítással eleget tudnának tenni. Ennek ellenére gyakori kifogás napjainkban is, hogy *bútoripari termékeink*

funkcionális tartalma sok esetben még mindig rendkívül leegyszerűsített. Ez elsősorban a szekrénysorokra vonatkozik. *Az alapfunkciót* sokszor *szegényesen töltik be,* és a belső térkihasználás általában kevéssé van összhangban a korszerű ruházati cikkek tárolásával. Elvárható lenne például, hogy a könyvszekrények polcai állíthatók legyenek, de hasonló probléma az is, hogy a szekrényfalak polcainak elrendezése, mérete sok esetben nem alkalmas hanglemezek, televíziók, magnetofonok és ezek kellékei tárolására. Jogos igény továbbá, hogy a fehérnemű tárolására használható szekrényrész belső beosztást kapjon, s hogy minden szekrénysoron legyen külső és belső fiókrendszer. Az ülő- és fekvőbútoroknál eléggé általános hiányosság, hogy a poliuretán habok egyfajta keménysége az ülés és fekvés funkcióját nem mindig a kívánt mértékben szolgálja. *Problémát jelent a szóló szekrények és egyéb különálló bútorok gyártásának hiánya.* Külön szekrényt vagy könyvszekrényt ritkán lehet kapni, legtöbbször csak garnitúrával együtt árusítják.

A fogyasztói igények megfelelő kielégítését, a fenti hiányosságok megszüntetését többek között az gátolja, hogy bútortermelésünk nagyobb hányadában *a gyártási élettartam hosszú.* Egy-egy bútortípus kifutási ideje világviszonylatban 4—5 év. Hazai bútoriparunk általában ennél jóval *tovább gyárt* egy-egy terméktípust. Ezt bizonyítja az 1. sz. táblázat, amely a vizsgált vállalatok 1976. évi termelési értékének megoszlását mutatja a termékek életkora szerint.

1. sz. táblázat

Az 1976-ban gyártott főbb termékek termelési értékének megoszlása a gyártási élettartam alapján (százalék)

1976-ban gyártott termékek „0" széria gyártásának időpontja	A teljes termelési érték megoszlása a termékek életkora szerint	Ebből		
		belföldi értékesítés		export-értékesítés
		fekvőbútor	ülőbútor	és egyéb
1960 előtt	24,0	29,0	28,0	24,0
1960—1969 között	12,0	6,0	8,0	34,0
1970-ben	6,0	—	5,0	5,0
1971-ben	29,0	57,0	31,0	4,0
1972-ben	8,0	3,0	10,0	22,0
1973-ban	3,0	—	6,0	3,0
1974-ben	6,0	5,0	10,0	2,0
1975-ben	2,0	—	2,0	6,0
1976-ban	10,0	14,0	32,0	—

A bútoripari vállalatok 1976. évi termelési értékének közel 30 százalékát a több mint 15 éve gyártott termékek teszik ki. 5 vagy annál több éve gyártják a termékek 43 százalékát, s csupán 18 százalékot tesz ki a 2—3 éve gyártott termékek részaránya.

Érdekes összehasonlításra ad lehetőséget a hazai és export ülőbútorok gyártási évek szerinti megoszlása. Míg a belföldi piacra szánt székeknél a régi, 10—15 éve gyártott termékek részaránya 36 százalék, addig a nagyrészt tőkés exportra kerülő termékek 58 százalékát 10 évnél régebben gyártja a vállalat. Tulajdonképpen ez a jelenség már önmagában is arra utal, hogy a tőkés relációjú ülőbútor-export nem mindenben elégíti ki e reláció

gyorsan változó követelményeit, s ez — mint a későbbiekben látnifogjuk — nyilvánvalóan a konkurrenciához képest elérhető ár alacsonyabb színvonalában is kifejezésre jut.

A belföldi garanciális javítások problémái

A bútorok garanciális javítási lehetőségei egyre inkább a termékek minimális korszerűségi követelményei közé sorolhatók. A szolgáltatás színvonala azonban ma még nem mindenben üti meg a kívánt mértéket. Például: ma a belföldi garanciális javítások időben sokszor elhúzódnak, az amúgy is magas javítási határidőt — hivatalosan maximum 87 napot — legtöbbször nem sikerül betartani. Ennek egyik oka, hogy a garanciális javítások jogát egy központi rendelkezés az iparvállalatoktól 1974-ben a JAVSZER egyik főosztálya hatáskörébe helyezte, ugyanakkor a belkereskedelmi és a könnyűipari miniszter 10/1975-ös számú közös rendelete a bútorgyárakat arra kötelezte, hogy a garanciális alap 15 százalékát minden évben utalják át a JAVSZER-nek. Kérdés, mi a jobb megoldás: az iparvállalatok vagy a JAVSZER legyen a garanciális javítások gazdája?

Az iparvállalatoknál végzett vizsgálatok szerint e rendelet kibocsátása óta a garanciális javításokra kiadott összegek növekedtek. A JAVSZER által végzett javítás ugyanis gyakran drága, amit nagyrészt az magyarázhat, hogy e cég sok tekintetben nem rendelkezik megfelelő javító apparátussal, alkatrésszel, szakemberrel és szerszámmal. Így a munkák egy részét a gyártó vállalatokkal végeztetik el. Az így elvégzett javítások — mivel nem szervezettek — jobban terhelik a vállalatokat. A JAVSZER közbeiktatása, az adminisztrációs terhek megemelik a javítás költségét. A JAVSZER megbízása óta a garanciális javítások nehézségeit fokozza az is, hogy a bútorgyárak a javításhoz szükséges alkatrészeket nem megfelelő határidőre szállítják le. Ehhez járul még az iparvállalatok „tartózkodó" magatartása (már ami az előírt 15 százalék átutalásával kapcsolatos kibúvók keresését illeti).

E felemás helyzet a garanciális javítások szervezetlenségéhez vezet, amely *elsősorban a fogyasztók érdekeit sérti,* de kedvezőtlenül hat a vállalatokra is. A javítások terén a korábbinál rosszabb helyzet alakult ki. A munkák nehezebben szervezhetők, *az iparvállalatok és a JAVSZER közötti koordináció megoldatlan.*

A probléma megszüntetéséhez fokozni kellene a bútoripari vállalatok és a JAVSZER közös érdekeltségét az együttműködés zökkenőmentesebbé tételére. A JAVSZER megbízása a bútorok garanciális javításának elvégzésére csak akkor járhat előnyökkel, ha az előbbi nehézségeket megoldják, s a javítások specializálásából származó előnyök minden fél számára kézzelfoghatóak lesznek.

A bútorexport hatása a termékszerkezetre a magyar és az NSZK ipar példáján

A bútorexport részarányának változása sok tekintetben hat a bútortermelés szerkezetére. Azzal, hogy az exportkövetelmények általában nagyobbak a belföldieknél, ösztönzik a korszerűbb, magasabb minőségi követelményeket kielégítő termékek gyártásának fokozását. Persze ez a meg-

állapítás csak általánosságban igaz; sok függ attól, hogy melyik ország milyen relációjú, milyen követelményeket támasztó exportjáról van szó. Ennek megállapítására összehasonlítottuk Magyarország és az NSZK bútorexportja arányában bekövetkező változásokat (Lásd a 2. sz. táblázatot).

2. sz. táblázat

A bútorexport aránya 1970—1976 között az összexporton belül (százalék)

Ország	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976
Magyarország..	6,2	7,1	8,0	10,1	13,2	15,2	15,9
NSZK	8,1	8,2	8,5	9,3	10,9	11,3	11,4

A bútorexport részarányának növekedési üteme hazánkban gyorsabb, mint az NSZK-ban. Amíg 1970-ben még csak 6,2 százalékot tett ki a kivitel részaránya (szemben az NSZK 8,1 százalékos adatával), addig 1976-ra megváltozott a helyzet. Hazánkban 1970-től a bútorexport gyorsabb ütemben nőtt, mint az NSZK-ban és 1976-ban már az összes értékesítés 15,9 százalékát tette ki. Az NSZK kivitele lassabban emelkedett, s 1976-ban az export részaránya az össztermelésnek csak 11,4 százaléka volt, szemben a hazai 15,9 százalékkal. Ennek alapján az volna logikus, hogy *hazánkban az export fokozottabb hatást gyakorol a termékszerkezet korszerűsítésére.* Ez azonban nem igaz, az export nagyobb részaránya csak abban az esetben hatna kedvezően a termékstruktúrára, ha a kivitel világszínvonalon álló termékekből tevődne össze. Mivel ma még ezt nem tekinthetjük egészében igaznak, ezért korántsem olyan egyértelmű, hogy hazánkban az export ösztönzőbben hatna a termékstruktúra korszerűsítésére. Kivitelünk közel 50 százaléka ugyanis szocialista relációba, elsősorban a Szovjetunióba irányul, ahol ma még döntően a hagyományos, szerkezetileg, formailag és esztétikailag régebbi típusok iránti igények dominálnak. Éppen ezért a szocialista relációba irányuló exportunk nagyobb részét a hosszabb ideje gyártott, a fejlett tőkésországok piacán eladhatatlan termékek teszik ki. A szocialista országok felé irányuló export ennélfogva sokszor *nemhogy nem ösztönzi a termékstruktúra korszerűsítését, hanem egyenesen annak „konzerválása" irányába hat.*

Mindez természetesen csak az általunk vizsgált iparvállalatokra érvényes. E tapasztalatokat nem általánosíthatjuk, hiszen találtunk — bár kevés — olyan bútoripari szövetkezetet, amely például a nagyvállalatokkal ellentétben *azonos kivitelű* stíl lakószobákat gyárt és szállít a szocialista és a tőkés piacokra. E szövetkezetek figyelembe veszik azt, hogy a szocialista országokban az igények a minőséget és a korszerűséget tekintve fokozatosan közelednek a világpiaci tendenciákhoz. Ehhez *az ipari nagyvállalatoknak is* — előbb mint utóbb — *alkalmazkodniuk kell, ha hosszabb távon is meg akarják tartani piaci pozícióikat a KGST-országokban.* Mivel a bútoripari termelés nagyobb hányadát nem a szövetkezetek, hanem a minisztériumi iparvállalatok biztosítják, megállapítható, hogy a bútoriparban távlatilag létkérdés a szemlélet változása.

Bútorexportunk jelentős része irányul a fejlett tőkés relációkba. Ez igen kedvező volna, ha a kiszállított termékek nagy része valóban megfelelne a mai korszerűségi követelményeknek, és gazdaságosan, nagy soro-

zatokban előállított, versenyképes modern ülő-, kárpitozott és korpuszbútorokból állna. A valóság azonban az, hogy a tőkés relációba irányuló kivitelünk bútorválasztékunk nagy részét nem öleli fel. Az export csupán — a fejlett tőkésországokban nemigen gyártott, nagy kézi munkát igénylő — stílbútorokra, valamint a kevés gépi megmunkálást igénylő ülőbútorokra terjed ki. A nagyfokú gépesítéssel előállítható korpusz- és kárpitozott bútorok, garnitúrák tőkés exportjára sem hazánknak, sem a legtöbb szocialista országnak egyáltalán nincs lehetősége. Ennek döntő oka a követelményekhez viszonyított gyenge minőség.

Jól reprezentálja a helyzetet egy Hollandiában, 1976-ban készült felmérés (4). Eszerint ennek az országnak 1 kg — tőkésországból származó — bútor több mint kétszer annyiba került, mint a szocialista eredetű bútorok. Ennek okát nagyrészt a szocialista import eltérő minőségével magyarázzák. A tőkésállamok Hollandiába irányuló exportja zömmel jó minőségű, modern korpuszbútorból és kárpitozott bútorból áll, ugyanakkor a szocialista exportbútorok nagy része kevés megmunkálást igénylő ülőbútor és székalkatrész.

A holland példából magyarázatot kapunk az NSZK bútorexportjának összetételére is. Ez az ország — hasonlóan a többi fejlett tőkésországhoz — zömmel a nagymértékben gépesíthető, korszerű nyers- és felületkezelt anyagokból előállított korpusz- és kárpitozott termékek, stilizált bútorok nagy választékának a gyártására törekszik. Erre utal az is, hogy az NSZK — más, fában szegény tőkésországhoz hasonlóan — már 10—15 éve nagy erőfeszítéseket tett a műanyagok széles körű alkalmazására. E törekvés eredményeit tükrözi, hogy az ország bútoripara képes műanyag alapanyagú, fautánzatú, színben, minőségben, megjelenésben sokféle felületű, formailag a mai követelményeknek megfelelő modern és stilizált bútorokat nagy választékban gazdaságosan, magasfokú gépesítettségi színvonalon gyártani. Természetesen e termelési jellemzők az exportban is tükröződnek s képessé teszik az NSZK bútoriparát versenyképes, világszínvonalú modern bútorok kivitelére.

Tehát az exportnak a termékstruktúra fejlesztésére gyakorolt hatása nem elsősorban az export — esetünkben a tőkés export — részarányának növekedésétől, hanem a kivitel összetételétől függ. Ezért *véleményünk szerint megtévesztő a bútortermelés fejlesztésének egyik döntő eredményeként az export — ezen belül a tőkés kivitel — részarányának fokozódásával érvelni*, hiszen ez önmagában — mint ahogy a két ország adatainak összehasonlításából is látható — lehet pozitívum, de negatívum is. Az export összetétele, a termékek *minőségi és korszerűségi színvonala* az ami alapvető, s csak ennek figyelembevételével dönthető el, hogy az export ténylegesen mennyire hat vissza a termékstruktúra korszerűsítésére.

A vállalatok termékfejlesztési politikáját természetesen az export mellett jelentősen befolyásolhatja a belföldi kereslet, illetve a keresletre ható tényezők.

Csökkenő csereidő

A bútorkereslet egyik legfontosabb tényezője vizsgálataink szerint a csereidő változása. A nemzeti jövedelem alakulása, a lakásépítés üteme, valamint a demográfiai változások egyaránt jelentősen befolyásolják meny-

nyiségben, minőségben és összetételben a bútorigényt. Mindezek az elemek azonban főleg közvetetten, más tényezőkre hatva, ezen belül elsősorban a csereidő-változást befolyásolva éreztetik hatásukat. Világszerte általános tendencia, hogy a csereidő csökken, amit néhány ország példáján keresztül szemléltet a 3. sz. táblázat.

3. sz. táblázat

A bútorok csereidejének alakulása 1950—1975 között (év)

Ország	A bútorok csereideje			
	1950—1960	1960—1965	1965—1970	1970—1975
	évek között			
Egyesült Államok..	8—10	6— 8	3— 7	3— 5
NSZK.....	12—20	10—15	5—10	5— 8
Franciaország.....	12—18	12—15	7—12	6—10
Magyarország.....	25 felett	22—27	20—25	18—23

Az adatok érzékeltetik a csereidő csökkenő tendenciáját, és arra mutatnak, hogy a különböző országok között — főleg ami hazánkat és a fejlett tőkésországokat illeti — jelentősek a különbségek. Az NSZK-ban például az 1950—60-as években 12—20 évenként cserélték a bútorokat, 1970—75 között már 5—8 évenként. A csökkenő tendencia hazánkban is érvényesült, de korántsem ilyen mértékben. Míg 1950—60 között több mint 25 év volt a csereidő, addig 1970—75-ben már elérte a 18—23 évet. A csereidőben mutatkozó eltérések ugyanakkor hazánk és a fejlett tőkésországok között növekedtek.

A fenti adatokban mutatkozó eltérések egyrészt a kereslet, valamint az azt formáló tényezők országonkénti eltérésével magyarázhatók. Minél magasabb az egy főre jutó nemzeti jövedelem és a keresletre ható egyéb tényezők színvonala, annál inkább fokozódnak a fogyasztói mennyiségi és minőségi követelmények. A dinamikusabb bútorcsere azonban feltételezi a megfelelő kínálatot, a változó kereslethez való rugalmas alkalmazkodást is. *A fogyasztó* általában *csak akkor cseréli bútorait,* ha a megváltozott igényeinek megfelelő terméket talál, ha tehát a bútorgyárak kínálata figyelembe veszi az újabb igényeket és időben reagál reájuk.

A csereidő csökkenése tehát döntően azzal függ össze, hogy egy adott időszakban mennyire van összhangban a kereslet és a kínálat a termékek mennyiségét, korszerűségét stb. tekintve. *Ennek az összhangnak alapvető feltétele, hogy a termelés rugalmasan alkalmazkodjék a változó igényekhez, ami egyben a termelési struktúra fejlesztésének alapkövetelménye is.*

Fáziseltolódás

Tulajdonképpen az, hogy egy iparág (vagy annak egy-egy vállalata) miként reagál a szükségletek és a kereslet mennyiségében, szerkezetében bekövetkezett változásokra, döntően függ a kínálat és kereslet konkrét viszonyától. Másképpen reagál a szükségletek változására az az iparág vagy az a vállalat, amely az igényeltnél kevesebb terméket tud előállítani, mint amelynek termékeiből túlkínálat van a piacon. A kereslet—kínálat viszonyát — kissé leegyszerűsítve — a következő fázisok jellemezhetik:

— A kínálat jóval kisebb, mint a kereslet. Ebben az esetben lényegében szinte hiánygazdálkodásról beszélhetünk. A minőségi, a választékbeli stb. követelmények háttérbe szorulnak.

— A kínálat mennyiségileg megegyezik a kereslettel. Egyre fokozottabbak a választékbeli, minőségi követelmények (egyensúlyi, illetve afelé tartó állapot).

— A kínálat mennyiségileg jóval nagyobb, mint a kereslet. A minőséggel, választékkal szemben szigorúak a követelmények, s az újdonság ténye, a fogyasztói kereslet befolyásolása egyre nagyobb szerephez jut.

A hazai és a fejlett tőkésországokban a bútorgyártás más-más szakaszban van, így ebben az értelemben ún. *„fáziseltolódásról"* beszélhetünk. A fejlett tőkésországok bútorpiacát *a harmadik szakasz jellemzi:* a kínálat nagymértékben meghaladja a keresletet. *Ebben a helyzetben a vállalatok magatartását a kereslet növelésére irányuló törekvések, erőfeszítések jellemzik.* Mindig újabb és újabb színekkel, formai és szerkezeti megoldásokkal stb. *igyekeznek „fokozni" a vásárlói szándékot, s megpróbálják irányítani, befolyásolni a fogyasztói igényeket.* A bútor ezekben az országokban egyre inkább divatcikké válik, a bútorcsere gyakoribbá válása is ebben az irányban hat. Erre a fogyasztói jövedelmek növekedése mellett a bútorárak színvonala is lehetőséget biztosít. A modern, változatos kivitelt biztosító, olcsóbb alapanyagok széles körű elterjedése, a nagy sorozatnagyság stb. lehetővé is teszi a csereidő csökkenését.

A hazai bútoripari vállalatok *magatartására,* a szükséglethez való alkalmazkodásukra viszont az nyomja rá a bélyegét, hogy hosszú évekig a hazai piacon nagymértékű bútorhiány volt. Ilyen körülmények között elsősorban a mennyiségi, és nem a minőségi, korszerűségi igények kielégítése volt a vállalatok *alapvető* feladata, s ez formálta e vállalatok piaci magatartását, szemléletmódját. *Ez az állapot csupán az utóbbi 2—3 évben szűnt meg,* a mennyiségi hiányt a korszerű, minőségileg magasabb követelményeket kielégítő termékek hiánya, a minőségi hiány váltotta fel. *A hazai bútorkereslet és -kínálat viszonya most lépett a második fázisba. Ez a két-három év azonban úgy látszik kevés volt ahhoz, hogy a bútoripari vállalatok megfelelően reagáljanak a megváltozott belföldi igényekre.* Ez részben objektív lehetőségeik korlátaival is magyarázható. A szűk beruházási lehetőségek, a bútoripar szétaprózott jellege stb. mind olyan akadályozó tényezők, amelyek valóban megnehezítik a megváltozott igényekhez való rugalmas alkalmazkodást. Ki kell azonban azt is emelni, hogy a vállalatok *hozzászoktak ahhoz, bármit termelnek, az mind eladható.* Ezért jelenleg még nem fordítanak elég gondot a fogyasztói igények megfelelő kielégítésére. Ennek visszahatásaként bútoripari vállalataink jó része az utóbbi egy-két évben már komolyabb értékesítési gondokkal küzdött, különösen ami a modern korpusz- és kárpitozott bútorok hazai eladását illeti. A belföldi piac nagyrészt telítődött, s a mennyiségi igények helyébe egyre inkább a minőséggel, választékkal kapcsolatos fogyasztói elvárások léptek. Ezt a tendenciát élezte az a tény, hogy a bútort *cserélni* szándékozók részaránya — éppen a mennyiségi telítődés egyik következményeként — a bútorvásárlók számán belül — egyre fokozódott. S mivel a bútor tartós fogyasztási cikk, amelynek beszerzése anyagi megterhelést jelent, a vásárló — a bútorcsere során — kétszer is meggondolja, hogy milyen minőségi színvonalú, mennyire korszerű bútort vásárol. Így a legtöbbször csak akkor dönt a vétel mellett, ha valóban sikerül e

követelményeknek megfelelő árut találnia. *Tapasztalataink szerint e döntést azonban egyre többen halasztják el.* Hiszen bútortermelésünk nagy része — nem egy más iparághoz hasonlóan — még kevéssé rugalmas, lassabban követi a keresletben, annak összetételében (és jellegében) bekövetkező változásokat. Az új típusok kis száma, a bevezetés egyenlőtlen (és lassú) üteme, a régi termékek magas részaránya és a modern bútorokkal kapcsolatos korszerűségi és minőségi gondok sajnos igazolják ezt a megállapítást.

Minden piacon értékesíthető?

A struktúrafejlesztés sikerét nagymértékben befolyásolhatja a kitűzött cél is: mennyiben reális, milyen mértékben megalapozott az a célkitűzés, amelyet a szerkezet korszerűsítésével el kívánunk érni. Az egyik — még ma is gyakran hangoztatott — vélemény szerint a struktúrafejlesztés egyik fő célja a minden piacon értékesíthető termék arányának fokozása.

Bútoripari vizsgálataink alapján úgy véljük, hogy *e követelmény túl általános és valójában ritkán megvalósítható, ritkán ésszerű célkitűzés.* Néhány bútoripari példán keresztül szeretnénk ezt igazolni.

Az előbbi követelménnyel tulajdonképpen — kimondatlanul — olyan termékek gyártását kívánjuk ösztönözni, amelyek elsősorban a „fejlett tőkés" relációban értékesíthetők jól. *Viszont nem biztos, hogy azok a termékek, amelyek a fejlett kapitalista országokban keresettek és gazdaságosan értékesíthetők, a szocialista, a fejlődő vagy a hazai vásárlók körében is hasonló népszerűségnek örvendenek. Példa a stílbútorgyártás.* A következő években ez az a termékcsoport, amelynek az export fokozásában (az ülőbútorokon és az ún. közületi bútorokon kívül) a bútoripar fő szerepet szán. Ez reális célkitűzés a fejlett kapitalista országokba irányuló exportnál; de a nemzetközi fogyasztói igényeket figyelembe véve megállapítható, hogy a szocialista és a fejlődő országokba — az ezekben a relációkban megnyilvánuló, eltérő bútorigények miatt — a gazdaságos stílbútorexport kevésbé fokozható. Bár persze növekszik a stílbútorok iránti igény ezekben az országokban is, de korántsem olyan mértékben, mint a fejlett országokban. Tehát a minden piacon értékesíthető termékek kategóriája ebben az esetben nem értelmezhető.

A kereslet a minőségi követelményeket tekintve is eltér a különböző életszínvonalú országokban. Nem véletlen, hogy például az általunk vizsgált egyik nagyvállalat még stílbútorain belül is három minőségi kategóriát különböztet meg, attól függően, hogy fejlett tőkés, hazai vagy szocialista piacra szánja-e azokat. Kidolgozottabb, dúsabban faragott, árnyaltabb színezetű és matt felületűek a tőkés exportra kerülő stílbútorok. Kevésbé igényesek ilyen szempontból a belföldi és a szocialista országokban értékesített bútorok. Ezekben az országokban — különösen a Szovjetunióban — kisebb volumenű a kereslet, inkább a kidolgozatlanabb faragású, fényes poliészter lakkbevonatú stílbútorok a keresettek. A keresletben meglevő — előbb említett — különbségek egy része az eltérő ízléssel magyarázható. Emellett a gazdag faragás, az árnyaltabb színhatás és a matt bevonat sok kézi munkát, korszerűbb technológiát és drágább nyersanyagokkal elvégezhető felületkezelési eljárásokat igényel, ami jelentősen növeli a bútorok értékét és így az árát is. Ezeket az árakat pillanatnyilag még csak a fejlett tőkésországok piacán

fogadják el. *A kevesebb kézi megmunkálással, vagy az azt helyettesítő* — bár korántsem ugyanolyan minőséget biztosító — *gépi faragással s a jóval olcsóbb poliészterlakk-bevonattal ellátott stílbútorok gyártási költsége, ára is alacsonyabb. Ezt már a KGST- vagy a hazai vevők is könnyen meg tudják fizetni.* Tehát a minden piacon értékesíthető termékek gyártásának követelménye nem egyértelmű a különböző piacok eltérő minőségi igénye miatt.

Nem azonosak az exportlehetőségek még egy reláción, illetve egy termékcsoporton belül sem. Bár például a fejlett tőkésországokbeli stílbútorigény fokozódik, azonban még e bútorcsoporton belül is országonként nagyon eltérő a különböző típusok, bútorstílusok iránti igény. Így még a piac egy adott részterülete — esetünkben a fejlett tőkés reláció — *sem egységes,* azonos piacon belül is eltérő értékesítési lehetőségekkel számolhatunk az értékesítés mennyiségét és összetételét illetően. Az igények eltérése egy adott termékcsoporton — így a stílbútorokon — belül is jelentkezik. *Ezért lehetetlen olyan termék termelését előirányozni, amely minden piacon hasonló gazdaságossági feltételekkel értékesíthető.* Ugyanilyen okokból túl felszínes követelménynek tűnik egy-egy termékcsoporton belül is ennek a célnak a kitűzése. Hiszen minden termékcsoport — így a stílbútorok is — heterogén, eltérő típusú értékesítési, gyártási stb. lehetőségekkel rendelkező termékekből tevődnek össze. Így a termékstrukturális célokat, a gyártási, értékesítési lehetőségeket nem elég termékcsoportonként meghatározni, hanem el kell a típusmélységig jutni.

A minden piacon értékesíthető termékek gyártásának követelménye helyett véleményünk szerint azt kellene meghatározni, hogy egy-egy termékcsoporttal milyen piacok felé kívánunk orientálódni. Ezek után már könnyebben lehetne meghatározni azt a termékkört, amelyet e részpiacok felé értékesíthetnénk. De vajon egyformán érvényesíthető-e az utóbbi követelmény az iparág egészére, annak minden vállalatára? *A követelményeket az értékesítés összetételétől függően vállalatonként is differenciálni kell.* A stílbútor például általában véve kétségtelenül a bútoripar egyik legkedvezőbb feltételekkel értékesíthető terméke. Kérdés azonban, hogy minden bútoripari vállalatra egyformán vonatkozik-e ez a megállapítás. Abból kiindulva, hogy e termékcsoport gyártásától várható — az ülőbútorgyártás mellett — a legnagyobb konvertibilis devizabevétel, az utóbbi egy-két évben a nagyobb iparvállalataink is lépéseket tettek stílbútorgyártásuk fejlesztésére. E termékek többségét azonban még így is a kisebb tanácsi vállalatok és szövetkezetek állítják elő, amelyek — főleg tőkés exportra — kis szériákban, gondos kézi megmunkálással értékes, különböző stílusú garnitúrákat készítenek. A nagyobb bútoripari vállalatok azonban — különösen a rekonstrukció eredményeként — sorozatgyártásra törekednek, és ez a stílbútorgyártásukra is rányomja bélyegét. Az ipari stílbútorgyártás lassan kezdi elveszíteni kézimunka-jellegét. Ezzel a termékek színvonalukat tekintve az alacsonyabban értékelt gyári bútorok kategóriájába kerülnek, s így az elérhető ár- és volumenfeltételek erősen romlanak.

A stílbútorok zömét az iparvállalati erőfeszítések dacára ma — és valószínűleg a jövőben is — a kisebb, a kézi erővel dolgozó szövetkezetek állítják elő, ahol a gépesítés — nem törekedve a nagy sorozatok gyártására — csak olyan mértékű, amely nem megy a faragások, a kézi megmunkálás minőségének a rovására. A bútoripari vállalatok stílbútorgyártása mindinkább a stilizált bútorok előállítása felé tolódhat el. Itt azonban a gépesítés

lehetősége ellenére hátrányt jelent egyebek között az ún. kiegészítő elemek (díszlécek stb.) gyártási problémája, ugyanakkor e termékkategóriák előállításában a tőkés cégek, sőt más szocialista országok (például Románia és Jugoszlávia) vállalatai jobb feltételekkel rendelkeznek. Így stilizált bútoraink még kevéssé versenyképesek.

A következő probléma az *időtényező*. Amennyiben meg tudjuk határozni azoknak a termékeknek a körét, amelyek értékesítésével növelhető a konvertibilis valutakitermelés, további kérdés, hogy a valutát, a bevétel színvonalát meddig biztosíthatjuk a kiválasztott termékcsoport kivitelével (esetünkben a stílbútorokkal). Ezt az időtartamot nagymértékben azok az okok határozzák meg, amelyek lehetővé teszik az adott termékek kedvező fogadtatását a fejlett tőkés relációkban. Stílbútoraink sikerének a megfelelő minőségen kívül egyik ismert „titka", hogy a magas élőmunkahányaddal járó költségek e termékcsoportnak — a tőkésországokénál alacsonyabb munkabérek miatt — gazdaságos exportot biztosítanak.

A magyar stílbútor-export kedvező fogadtatását tehát nagyrészben az magyarázza, hogy előállításukat a tőkés cégek a magas élőmunkahányad és a gépesítési törekvések fokozódása miatt kevésbé szorgalmazzák. *Így a magyar stílbútorok eladási lehetőségei pillanatnyilag kedvezőek.* A perspektívák azonban nagyrészt függnek e bútorok iránti kereslet további alakulásától, amelyre hosszabb távon valószínűleg kedvezőtlenül hat a stilizált, korszerű műanyag alapanyagú, változatos kivitelű, nagy sorozatban készített modern bútorok elterjedése. *Ha figyelembe vesszük, hogy a stílbútorkereslet még a fejlett tőkésországokban is csupán egy szűk vásárlóréteg igényeit reprezentálja, akkor nyilvánvaló, hogy hosszú távon nem lehet arra számítani: a hazai stílbútorgyártás a bútoripar konvertibilis valutabevételének nagy részét biztosítja.* Ezért az időtényező szerepét tekintve is irreális a „minden piacon értékesíthető" termékek gyártásának a követelménye, valamint az ilyen értelmű vállalati kötelezettségvállalás. Reálisabb cél volna *különböző időtartamokra bontva meghatározni azokat a termékcsoportokat, amelyek értékesíthetők a fejlett tőkésországokban. Hosszabb időtávot tekintve úgy tűnik, hogy a korszerű alapanyagú és kivitelezésű, nagyobb szériában gyártható modern és stilizált bútorok gyártásáé a jövő.* Valószínű, hogy bútoriparunk termékszerkezetét e szempontra figyelve lenne indokolt korszerűsíteni.

A bútoripari rekonstrukció néhány problémája

Azt, hogy a vállalat a szükségletek változására miként reagál, nagymértékben meghatározzák a termelési lehetőségek, mindenekelőtt a termelőberendezések állománya és összetétele. Látszólag úgy tűnik, hogy a bútoripari vállalatok helyzete ebből a szempontból kedvező. Tény, hogy a IV. ötéves tervidőszakban végrehajtott bútoripari rekonstrukció nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a bútortermelés műszaki színvonala nagymértékben növekedjék. Kérdéses azonban, hogy a fejlődés *mértéke* és *iránya* megfelelő volt-e ahhoz, hogy a bútorgyárak korszerűsíthessék termékszerkezetüket. Itt igen sok tényezővel kell számolni. A bútoripari rekonstrukció előtt a műszaki állapot, a rendelkezésre álló pénzkeret mértéke és elosztásának módja, a rekonstrukció célkitűzései mind olyan tényezők,

amelyek döntően befolyásolták a rekonstrukció sikerét, azaz azt, hogy e nagyszabású akció mennyiben tette lehetővé a termékszerkezet korszerűsítését.

Mivel e kérdés sokrétű, részletes elemzése külön tanulmányt igényelne. Itt csupán az a célunk, hogy néhány jellemző vonást kiragadjunk és érzékeltessük a felmerülő problémákat.

A gépesítés korlátai

A bútoripari vállalatok zöme 1970 előtt korszerűtlen körülmények között dolgozott. A sok kisüzemből álló — elavult gépi berendezésekkel rendelkező — vállalatok termékeik döntő részét hosszú évekig kézi munkával, régi, rosszul felszerelt épületekben állították elő. Az általunk vizsgált három nagyvállalat 10, 7, illetve 6 ilyen korszerűtlen, nagyipari termelésre alkalmatlan üzemből alakult meg. Ilyen körülmények között a rekonstrukció *elsődleges* célja csak az lehetett, hogy e nagyvállalatokat képessé tegyék — nagyfokú gépesítés révén — *nagyüzemi gyártásra.*

Bár a több mint 2 milliárdos rekonstrukciós hitel és állami támogatás döntő részét nagyvállalatok kapták, ebből, vizsgálódásunk tapasztalatai szerint, egy vállalatra mégsem jutott annyi — a saját fejlesztési alapok felhasználását is beleértve —, hogy a gyártási folyamatok teljes keresztmetszetét korszerűsíthessék. (Ezt a helyzetet még megnehezítette az építési költségek és a gépek beszerzési árainak növekedése is, aminek következtében a tervezett korszerűsítések egy része az V. ötéves tervidőszakra húzódott át.)

A vállalatoknál a rekonstrukciós beruházásokra fordítható pénzeszközök nagyobb részét új szerelőcsarnokok, üzemrészek vagy raktárak építésére fordították. Ez érthető is, hiszen az elavult, régi épületek semmiképpen sem voltak alkalmasak az új gépsorok felállítására, a megnövekedett félkésztermék raktározására. A gyártási folyamatok teljes gépesítésére éppen ezért már nem voltak megfelelő fejlesztési források, *így sok esetben nagy kapacitásbeli különbségek keletkeztek a különböző* — az új gépesített és a régi — gyártási szakaszok között. A szűk keresztmetszetek azonban megnehezítik a korszerű gépek kihasználását, sőt néha kifejezetten akadályozzák azt. Ez a döntő oka annak, hogy a modern gépsorokat, gépeket még ma sem használják ki megfelelően.

Véleményünk szerint a pénzeszközök koncentráltabb felhasználásával s az építési költségek, valamint a gépárak várható emelkedésének „betervezésével" valószínűleg — legalább részben — el lehetett volna kerülni ezeket a problémákat. A rekonstrukciókra fordítható pénzeszközöket feltehetőleg kevesebb vállalat között kellett volna felosztani, s egy-egy vállalaton belül bizonyára célszerű lett volna csak egy — a fő profilba vágó — termékcsoport gyártási folyamatát korszerűsíteni.

A termelési szerkezet korszerűsítésének alapvető kérdése az *ésszerű specializáció kialakítása* a vállalatok között. A IV. ötéves tervidőszak bútoripari rekonstrukciójánál úgy tűnik, ez nem mindig érvényesült következetesen. Előfordult, hogy a nagyvállalatok — egymás szándékait nem ismerve — hasonló, illetve azonos terméktípus fejlesztésére koncentráltak.

E tendenciák — úgy az iparágban, mint a vállalatokon belül — a re-

konstrukciós keretek szétforgácsolásához vezettek. Mivel a nagyvállalatok a széles profil megtartására törekedtek, ezért — kisebb-nagyobb mértékben — valamennyi terméktípusuk fejlesztésére súlyt helyeztek. Ez is hozzájárult ahhoz ahelyzethez, hogy egy-egy terméktípus — például a korpuszok vagy székek — teljes gyártási folyamatának korszerűsítése máig sem valósult meg, s egy-egy gépesített termelési fázis mellett maradtak olyan megmunkálási szakaszok, amelyek korszerűsítésére eddig még nem nyílt lehetőség.

A gépek korszerűségével kapcsolatos problémák

A bútoripar termékszerkezetének korszerűsítési lehetőségei nagymértékben függnek attól is, hogy a rekonstrukció során beszerzett gépek és gépsorok mennyire alkalmasak a mai igényeket kielégítő termékek előállítására. E tekintetben a szakemberek néhány kedvezőtlen jelenséget is szóvá tesznek. Egyes bútortípusoknál — különösen a korpusz- és kárpitozott termékeknél — a megmunkáló és a felületkezelő gépek egy része nem alkalmas a mai követelményeknek megfelelő termékek előállítására. Például a 3—4 éve beszerzett felületkezelő gépek egy része csupán néhány fajta lakkbevonat felvitelére alkalmas, holott az ilyen felületű (például poliészter vagy színes) bútorok ma már kevésbé keresettek. A szóló szekrények, könyvespolcok és más egyedi jellegű korpuszbútorok — a vállalati tapasztalatok szerint — e gépsorokkal csak ritkán állíthatók elő gazdaságosan, holott e termékek iránt ma a termelésüknél jóval nagyobb a kereslet. Úgy tűnik, hogy a rekonstrukció során vásárolt gépek egy része kevésbé alkalmas a fogyasztói igényeknek megfelelő bútorok gyártására. Ennek oka valószínűleg nagyrészt a rekonstrukció eredeti — ma néhány vonatkozásában helytelennek tűnő — célkitűzése.

Amikor — úgy 8—9 éve — a rekonstrukciós döntések megszülettek (sőt még a beruházások, felújítások kezdeti fázisában is), a bútoriparral, a bútorokkal szembeni követelmények nagymértékben különböztek a maiaktól. *A rekonstrukció egyik fő szempontja volt a bútorhiány megszüntetése.* Ekkor még tehát a mennyiségi szempontok domináltak; a minőséggel, a választékkal stb. szembeni igények háttérbe szorultak. Ez érthető is, hiszen abban az időben a fogyasztók is kevésbé támasztottak ilyen jellegű igényeket. A fő cél — ilyen körülmények között — érthetően a bútorhiány megszüntetése volt, ezért a rekonstrukció célja a nagysorozatban gyártható termékek előállításának biztosítása volt. *A korszerűségi és minőségi szempontok teljesítése, a bútoripari termékek várható fejlődési tendenciáinak figyelembevétele a gépek vásárlásánál háttérbe szorult.*

A hazai gyártmányfejlesztés kérdőjelei

Bútoriparunk egyik gyenge pontja, hogy — különösen a tőkés exporttermékeknél — *rendkívül kicsi a hazai tervezésű bútorok aránya.*

A tőkés exporttermékeknél többnyire az a gyakorlat, hogy a megrendelők saját konkrét termék- és vázlatrajzuk alapján mintadarabok elkészítését kérik, s ezekből választják ki azokat a termékeket, amelyekből na-

gyobb mennyiséget kívánnak vásárolni. Így *ezekben az esetekben* — a kisebb konstrukciós változtatásoktól eltekintve — *a hazai gyártmányfejlesztésnek semmi szerepe sincs.* A vállalatok azután a szocialista és belföldi piacra kerülő termékeknél is vagy a tőkés eredetű termék- és vázlatrajzokat használják fel, vagy pedig a korábbi típusokat gyártják tovább, legfeljebb kisebb módosításokkal. Az iparművész, illetve a formatervező gyártmányfejlesztő ezekben az esetekben sem igen jut szóhoz.

Az általunk megkérdezett bútoripari szakemberek szerint a gyártmánytervezéssel és fejlesztéssel foglalkozó szakemberek felkészültsége és terveik színvonala kevésbé felel meg a fejlett országok megrendelőinek, mivel e vásárlók igényei — döntően az ottani lakáskultúra magasabb színvonala miatt — nagyobb követelményeket támasztanak a termékek formai, esztétikai, szerkezeti stb. megoldásaival szemben, mint amit mi saját tervezéssel nyújtani tudunk. Megemlítették azt is, hogy e megrendeléseknél a rendelésfeladástól számítva viszonylag gyorsan meg kell kezdeni — mégpedig nagyobb volumenben — a szállítást, nincs idő tehát saját fejlesztésre, tervezésre. Mindebből néhány bútoripari szakember azt a következtetést vonta le, hogy „az elkövetkező években az exportra kerülő termékeknél változatlanul nem fog érvényesülni a hazai gyártmányfejlesztési munka". [1]

Véleményünk szerint ez a következtetés, illetve helyzet bútoriparunk jövője szempontjából igen veszélyes. Az a koncepció, hogy a tőkés exportnál a hazai gyártmányfejlesztés a jövőben sem jut komolyabb szerephez, méginkább fokozza függőségünket a tőkés megrendelőkkel szemben, s még inkább elsorvasztja a hazai tervezői szellemi kapacitást. Az új formájú, színű, funkciójú bútorok exportja ma — s ezek szerint a jövőben is — a tőkés megrendelőktől függ. De mi lesz akkor, ha e megrendelések egyszercsak elmaradnak?

Ez a kérdés jogos, hiszen e megrendelések mögött csupán 2—3 nagyobb — főleg svéd — cég áll, akikkel a folyamatos együttműködésre nincs hosszú távú megállapodásunk. Ezek az igények tehát egyik hónapról a másikra elapadhatnak, ha e cégek meggondolják magukat és más szocialista, tőkés- vagy fejlődő ország vállalatainál rendelik meg e bérmunkákat. *A saját fejlesztési bázis kiépítése, hazai típusok kialakítása véleményünk szerint elengedhetetlen feladat.* A határidő sem lehet szempont a hazai fejlesztések elhanyagolására. Amennyiben rendelkeznénk saját tervezésű mintakollekcióval, a rendelések beérkezésétől számítva ugyanolyan rövid határidővel szállíthatnánk, mint a külföldi típustervek esetében.

Azt az érvet is kétkedéssel kell fogadni, hogy a hazai tervezőapparátus nem volna képes magasabb minőségi, formai követelményeknek megfelelő tervek elkészítésére. A magyar formatervezés sok más iparágban elérte a világszínvonalat. *A bútoripari formatervezőkre hosszú évek óta nem bíztak komolyabb feladatokat,* s így nem is lehetett eldönteni, hogy mire képesek. Ennek következménye nemcsak az lett, hogy nem készültek formatervek, hanem az is, hogy *az iparművészek nagy része otthagyta a bútoripart.* Ennek „eredménye" a mai állapot. Az egész iparágon belül mindössze 20 belsőépítész-formatervező dolgozik, de a legjobb képességű és nagy tapasztalatú formatervezők zöme az iparvállalatokon kívül helyezkedett el. Ott viszont a gyártmányfejlesztési tevékenységük kevésbé, vagy csak pályázatok útján érvényesül. S mivel alig akad e téren pályázati kiírás, a szellemi kapacitás nagy része a bútoripar szempontjából veszendőbe megy.

Az elsődleges faiparral szembeni követelmények fokozódása

A bútoripar fejlesztési lehetőségeit *döntően meghatározzák a kapcsolódó területek* — az elsődleges faipar, a vegyipar, a textilipar, a fémipar, valamint a kereskedelem — *lehetőségei* is. Itt részletesebben csupán az elsődleges faiparral, s a bútoripari vállalatokkal való kapcsolataik problémáival foglalkozunk.

Az elsődleges faipar iránt a bútoripari vállalatok — profiljuktól függően — eltérő igényeket támasztanak. Míg a székeket gyártó vállalatok nagy tömbfaigénnyel lépnek fel, addig a korpuszbútorokat gyártó vállalatok inkább faforgácsból készült faipari termékeket (faforgácslapokat) igényelnek mind nagyobb mennyiségben, növekvő minőségi követelményeket támasztva.

A bútoripari vállalatok termékszerkezetének korszerűsítését akadályozza, hogy a bútortermelés mennyiségi növekedését nem követte az elsődleges faipari vállalatok kapacitásának bővítése. Míg a bútoripar jelentős rekonstrukciós beruházásokat valósíthatott meg, addig az elsődleges faipari vállalatok gépparkjának és egyéb termelési feltételeinek korszerűsítése elmaradt a kívánatostól, s az elsődleges faipar csak 1976-tól kezdve kapott kisebb kapacitásbővítési lehetőséget. A vásárosnaményi faforgácslapgyár, valamint a belga kooperációban létesített lenpozdorja bútorlap gyártása már a kapacitásbővítési lehetőségek növekedésének következménye, de a bútoripari igények kielégítését az elsődleges faipar még így sem tudja megoldani sem mennyiségi, sem minőségi szempontból.

Az elsődleges faipar rapszodikus szállításai, a hazai megrendelők igényei kielégítésében jelentkező problémák részben a faipari vállalatok szűk kapacitására vezethetők vissza. Közrejátszanak azonban más okok is. *Az elsődleges faipari vállalatok néhány éve nagyobb exportlehetőséget kaptak, s az exportértékesítés jóval több hasznot hoz e vállalatoknak, mint a belföldi értékesítés.* Példaként megemlíthető, hogy míg az ERDÉRT 1975-ben a bútorléceket 3500 Ft/m^3 egységáron szállította az egyik bútoripari nagyvállalatnak, addig ugyanezeket a termékeket a Lignimpexen keresztül 11000—14000 Ft/m^3 egységáron tudta értékesíteni. Pillanatnyilag tehát jóval inkább érdekeltek az elsődleges faipari vállalatok az exportban, mint a hazai igények kielégítésében. Egyrészt kapacitásproblémák, másrészt az érdekeltség hiánya miatt a bútoripari vállalatok és az elsődleges faipari vállalatok között komoly — de nem feloldhatatlan — érdekellentétek alakultak ki.

E problémák csak fokozódnak a következő években, amikor a bútoripar már komolyabb minőségi és — a mainál szigorúbb — korszerűségi követelményeket támaszt majd az elsődleges faipari vállalatokkal szemben. A nemzetközi tendenciáknak megfelelően ugyanis várhatóan növekszik a bútoripari vállalatok igénye a nagyobb készültségi fokú, méretre szabott, felületkezelt alkatrészek, bútorelemek iránt. Az elsődleges faiparnak tehát már a közeljövőben — a korszerű bútoripari termékek gyártása érdekében — ki kellene elégítenie e követelményeket. *Erre azonban az elsődleges faipar valószínűleg csak akkor lesz képes, ha a bútoripari tervek és a hosszabb távú elképzelések megismerése után időben megfelelő fejlesztési* lehetőségekhez jut termelőberendezéseinek, gyártástechnológiájának korszerűsítésére. Az érdekeltségi rendszert pedig úgy kellene módosítani, hogy a termelők ne legyenek ellenérdekeltek e téren a belföldi igények kielégítésében.

Egy adott iparág, vállalat vagy termékcsoport struktúrafejlesztésének sikeressége nagymértékben függ tehát a kapcsolódó területek, a szóban forgó iparág, vállalat vagy termékcsoport fejlesztéséhez nélkülözhetetlen termékeket gyártó iparvállalatok adott fejlettségi színvonalától, fejlesztési lehetőségeitől, termékei tipizáltsági fokától. A struktúrafejlesztés alapegysége ezért sohasem lehet csupán egy vállalat vagy iparág, hiszen az itt gyártott és fejleszteni kívánt termékek termelésének sikere sok más — a termékek előállításához nélkülözhetetlen — gyártmány termelésétől, minőségi színvonalától stb. függ.

A bútorok minőségi — korszerűségi — színvonalának fokozásához elengedhetetlen a kapcsolódó területek — ezen belül mindenekelőtt az elsődleges faipar — termelési színvonalának növelése. Mindez az irányító szervek — a Könnyűipari Minisztérium és a MÉM — szoros és folyamatos együttműködését, a fejlesztési igények és lehetőségek összehangolásának *gyakorlati megvalósítását* feltételezi. Ezt erősíti meg egyébként az OT—OMFB 102/1978. számú — a Tervgazdasági Értesítő 1978/4. kiadványában megjelent — együttes közleménye a termelési szerkezet fejlesztésének döntéselőkészítési módszereiről. [9] Az ebben szereplő módszertani útmutató kiemelten foglalkozik a struktúrafejlesztés problémakörén belül az ágazatok folyamatos együttműködésének szükségességével is. Az itt szereplő javaslatok hasznos útmutatóként szolgálhatnak a bútoripar és a kapcsolódó területek fejlesztésének, termelésének összehangolásához. Valószínűleg csak ezzel együtt érhető el, hogy bútoriparunk hosszú távon „versenyképesnek" tűnő termékei, valamint a még ma is nyilvánvalóan gonddal járó modern kárpitozott bútorok, szekrénysorok minősége, korszerűsége rövid időn belül elérje a fogyasztói igényeket, s e termékek részarányának fokozása *valóban* a termékszerkezet korszerűsítéséhez vezessen.

Felhasznált irodalom

[1] A bútorgyártás műszaki-gazdasági fejlesztésének feltételei — OMFB tanulmány 1974.
[2] *Barócsi András—Lázár László:* Bútoriparunk 1990 körül. Műszaki Élet, 1977. december 31.
[3] Die Charakteristik der Möbel Industrie — IFO (Institut für Wirtschafstforschung) 1977.
[4] *Dalocsa Gábor:* A fogyasztói igények kielégítésének alapja a bútoriparban: a gyártmányfejlesztés színvonalának további emelése. Faipar, 1975. 5. sz.
[5] *Drecin József:* Iparpolitika Magyarországon — Gazdaság, 1975. 2. sz.
[6] *Kiefer Márta:* A termékstruktúra fejlesztése a bútoriparban — Ipargazdasági Szemle, 1977/2.
[7] *Lázár László:* A bútorgyártás műszaki-gazdasági fejlesztésének feltételei — Faipar, 1976/2.
[8] *Juhász Ádám:* A szerkezetátalakítás kritériumai — Figyelő, 1976. június 16.
[9] OT-OMFB 102/1978. számú együttes közleménye a termelési szerkezet fejlesztésének döntéselőkészítési módszereiről. Tervgazdasági Értesítő, 1978. 4. sz.

VITA

DRECHSLER LÁSZLÓ:

A makroökonómiai mutatószámok néhány kérdése

(Hozzászólás Szita János cikkéhez)

Szita János cikke* arra hívja fel a figyelmet, hogy a külgazdasági kapcsolataink intenzitásának jellemzésére alkalmazott módszer félreértésekre, téves interpretálásokra vezethet. Javaslatot is tesz, milyen módon lehetne ezen a területen a félreértéseket eloszlatni. Értékelésével, következtetéseivel lényegében egyetértek. Néhány további gondolatot szeretnék még ehhez a problémakörhöz hozzáfűzni, s némileg még tovább is mennék, általánosabb síkon vetném fel makroökonomiai mutatószámainkban való tájékozódásunk egyes kérdéseit.

Népgazdasági mérlegrendszerünk — az 1968-as kiszélesítés és átszervezés óta — minden nemzetközi összehasonlítási próbát kiáll. Mint az ENSZ statisztikai osztályának egykori munkatársa volt alkalmam más országok népgazdasági mérlegeivel, nemzetgazdasági számlarendszereivel is megismerkedni, s ennek alapján bátran állíthatom, hogy a magyar mérlegrendszer egyike a világ leggazdagabb, legkidolgozottabb makroökonómiai statisztikai rendszereinek.

A gazdagság azonban elkerülhetetlenül nehezebbé is teszi az áttekintést. Ameddig csak társadalmi termék és nemzeti jövedelem mutatószámunk volt, minden érdeklődő könnyen kiismerte magát a népgazdaságunkat jellemző statisztikai nyilvántartásokban. 1968 óta azonban két dimenzióban is kiszélesítettük makroökonómiai mutatószámainkat. Egyrészt alkalmazni kezdtünk a bruttó (társadalmi termék) és a nettó (nemzeti jövedelem) között egy közbülső fogalmat, amely a bruttó termelésből levonja ugyan a folyó termelőfelhasználást, de nem vonja le az amortizációt, másrészt az addigi, csak anyagi szférára korlátozódó mutatószámok mellett párhuzamosan számítani kezdtünk olyan mutatószámokat is, amelyek az anyagi termelés mellett a nem anyagi szolgáltatásokat is felölelik. A tájékozódást nemcsak az teszi nehezebbé, hogy több mutatószámunk van, hanem az is, hogy a kialakult terminológiában az elnevezésekből nem lehet könnyen következtetni a mutatószám tartalmára. A jelenleg használt főbb mutatókat, a köztük levő összefüggéseket a következő oldalon levő táblázat mutatja be.

A táblázatban két megjelölést üresen hagytam. Jó volna a bruttó és nettó mutatók közötti közbülső kategóriára is valamilyen általános elnevezést találni. Két kifejezés is kínálkozik erre. Az egyik a Szovjetunió gya-

* Szita János: Gondolatok a külgazdasági kapcsolatok intenzitásának méréséről. Közgazdasági Szemle, 1978. 7—8. sz.

	Bruttó mutatószámok (c+v+m)	..... mutatószámok (v+m+amortizáció)	Nettó mutatószámok (v+m)
Anyagi szféra	Társadalmi termék	...	Nemzeti jövedelem
Anyagi + nem anyagi szféra	Bruttó nemzeti termelés	Hozzáadott érték (GDP)	Nettó nemzeti termelés

korlatában alkalmazott „feltételes nettó termelés" (uszlovno csisztaja produkcija). Ezt kevésbé érzem szerencsésnek. Nemcsak azért, mert túlságosan hosszú, s a „feltételes" jelző etimológiailag is vitatható, hanem azért is, mert félő, hogy a szovjet gyakorlatban ezt a kifejezést nem annyira a táblázat fejrovatában szereplő mutatószám családra, mint inkább a táblázat első sorában szereplő anyagi szféra konkrét mutatószámára alkalmazzák. Jobb megoldásnak érzem a hazai szóhasználatunkban egyelőre még csak szórványosan előforduló „félnettó mutatószámok" elnevezést.*

A táblázat első sorában pontokkal jelölt mutatószám nem szerepel hivatalosan a magyar mérlegrendszerben, a KSH publikációiban és a népgazdasági tervekben nem fordul elő. Ez azonban nem jelenti, hogy ez a mutatószám egyáltalán nem létezik, s ne kelljen rá elnevezést találni. Gyakran előfordul, hogy valamilyen vizsgálat során mégiscsak célszerű ezt a mutatószámot is meghatározni, vagy pedig valamelyik más szocialista ország ilyen tartalmú kategóriájára akarunk hivatkozni. Ha nincs ennek a mutatónak általánosan elfogadott elnevezése, nehezebb a tájékozódás. Különösen zavaró, ha valamilyen más mutatószám elnevezését alkalmazzuk erre a fogalomra. (A gyakorlatban volt már rá példa, hogy ezt a mutatószámot is „hozzáadott érték"-nek nevezték.)

A magam részéről az „anyagmentes termelés" elnevezést találnám legmegfelelőbbnek erre a kategóriára. Ezt a kifejezést valamikor már használták a magyar statisztikai gyakorlatban, s jelentése akkor is csak az anyagi szférára (vagy annak egy részére) korlátozódott, s a létrehozott új érték mellett az amortizációt is tartalmazta (csak az anyagtól és az anyagjellegű szolgáltatásoktól volt mentes). Hangsúlyozni kívánom azonban, nem azt tartom fontosnak, hogy ebben vagy abban a névben állapodjunk meg, hanem azt, hogy ennek a mutatószámfajtának is *egyáltalán legyen* általánosan elfogadott, más mutatószámfajtáktól megkülönböztető elnevezése.

A táblázat többi elnevezését is gyakran éri kritika. Valóban, akár az el-

* A teljesség kedvéért azt is meg kell jegyeznem, hogy ugyanerre a családra az SNA-ban, a kapitalista országok nemzetgazdasági számlarendszerében a bruttó termék kifejezést használják. A kapitalista országokban tehát a bruttó jelző kettős értelmű. Ha a termelés szóval kapcsolják össze (gross output), akkor azt fejezi ki, hogy a teljes termelőfelhasználástól (az egész „c" elemtől) bruttó, tehát azt a mutatócsaládot jelöli, amely előbbi táblázatunk első fejrovatában szerepelt. Ha viszont a termék szóval vonják össze (gross product), akkor nem a a teljes termelőfelhasználást, hanem csupán az amortizációt (tehát a „c" elemnek csak egy részét) foglalja magában, tehát azt a mutatócsaládot jelöli, amely táblázatunk második fejrovatában szerepel. A bruttó jelzőnek ez a kettős értelmezése elég sok zavart okozhat, s ezért ez a szóhasználat sem látszik szerencsésnek.

nevezésekben szereplő főneveket (termék, termelés, érték, jövedelem) állítjuk egymással szembe, akár a jelzőket (társadalmi, nemzeti, bruttó, hozzáadott, nettó) aligha tudunk valamilyen logikai rendszert felfedezni (például miért „nemzetibb" a nemzeti jövedelem, mint a hozzáadott érték, s ilyen kérdéseket még sokat tehetnénk fel). Mégis inkább a jelenlegi elnevezések védelmezőihez, s nem bírálóihoz csatlakoznék. A makroökonómiai mutatószámok terminológiájával kapcsolatban több követelmény vetődik fel, s ezeknek — akármilyen megoldást választunk is — nem lehet teljes mértékben eleget tenni. Szeretnénk, ha terminológiánk teljes összhangban lenne a szocialista országok népgazdasági mérlegrendszerének (az ún. MPS-nek) a kifejezéseivel. Azt is szeretnénk, hogy mutatószámainkat — különösen azokat, amelyek hasonlítanak az SNA-ban szereplő fogalmakhoz — a kapitalista országokban is megértsék. S végül, de nem utolsósorban azt is szeretnénk, ha az elnevezésekben valamilyen rendszer is lenne, ha magukból az elnevezésekből lehetne következtetni a mutatószámok tartalmára, egymás közötti kapcsolatára. Mindhárom követelménynek nem lehet egyszerre eleget tenni.

Az eredendő probléma az, hogy az SNA és az MPS terminológiája eleve nincs összhangban egymással. A két rendszer egymástól függetlenül fejlődött ki, s mindegyik terminológiában van egy jóadag önkényesség. Az önkényesség önmagában még nem volna kifogásolható (minden szaknyelvben szinte elkerülhetetlen, hogy bizonyos, a köznyelvből átvett kifejezéseket speciális tartalommal ruházzanak fel), a nehézséget azonban az okozza, hogy a kétféle önkényesség nagymértékben eltér egymástól, és az olyan alapvető szavaknak mint a nemzeti, a termék, a jövedelem más-más jelentésük van az egyik, s a másik rendszerben. Ilyen körülmények között lehetetlen tökéletes terminológiát alkotni, s azt, amit hosszas viták után 1968-ban elfogadtak a magyar mérlegrendszer makroökonómiai mutatószámaira, magam is olyannak tartom, ami egyike a viszonylag legjobbaknak (vagy ha úgy tetszik: a viszonylag legkevésbé rosszaknak).

A táblázatban nem szerepel minden fontos makroökonómiai mutatószám. Legalább kettőről kell még említést tenni, egyiknek sincs ugyan hivatalos rangja a magyar mérlegrendszerben, de mindkettő gyakran előfordul különböző elemzésekben.

Az egyik a *halmozatlan* társadalmi termék. A társadalmi termék — mint ismeretes — halmozódást tartalmaz. Azzal például, hogy a szövetgyár által termelt szövet értékét és a ruhagyár által termelt ruha értékét összeadjuk, annak a szövetnek az értéke, amelyet a ruhagyár dolgoz fel, kétszer kerül bele a mutatószámba, egyrészt mint szövettermelés, másrészt mint a ruhatermelés értékének egy része. Lehet azonban olyan bruttó mutatószámot is szerkeszteni, amely halmozatlan, amelynél tehát csak azt a termelést vesszük figyelembe, amely a termelő szférát elhagyja (az előbbi példánál maradva a ruha értéke mellett csak azt a szövettermelést vesszük számításba, amely *nem* került továbbfeldolgozásra, tehát csak azt a szövetet, amelyet fogyasztásra, készletnövelésre vagy exportra fordítottak).

Az így összeállított mutatószámot többféle elnevezéssel is szokták illetni. Találkoztam már a halmozatlan társadalmi termék, társadalmi végtermék, végtermék (final product), végtermelés vagy végső termelés (konyecsnaja produkcija) elnevezésekkel. Itt is jó volna valamilyen egységes szóhasználat. A magam részéről a halmozatlan társadalmi termék elnevezést tartanám

legjobbnak. Ezzel tudjuk ugyanis legjobban kifejezni, hogy itt az anyagi szféra mutatószámáról van szó. (Hasonló tartalmú mutatószámot az anyagi + nem anyagi szférára együttesen is lehetne szerkeszteni, erre a halmozatlan bruttó nemzeti termelés látszik a legmegfelelőbb kifejezésnek.)

Egy gyakori félreértésre hívnám fel ezzel kapcsolatban a figyelmet. Egyesek számára úgy tűnhet, hogy a halmozódás kiszűrésével a folyó termelőfelhasználást (a c elem amortizáción kívüli részét) szűrjük ki, s így a félnettó mutatószámhoz, az anyagmentes termeléshez jutunk el. Valójában nem az egész folyó termelőfelhasználást szűrjük ki, hanem csak a hazai termelésből eredő folyó termelőfelhasználást (az importból származó folyó termelőfelhasználást nem). Így a kapott eredmény továbbra is bruttó jellegű marad.

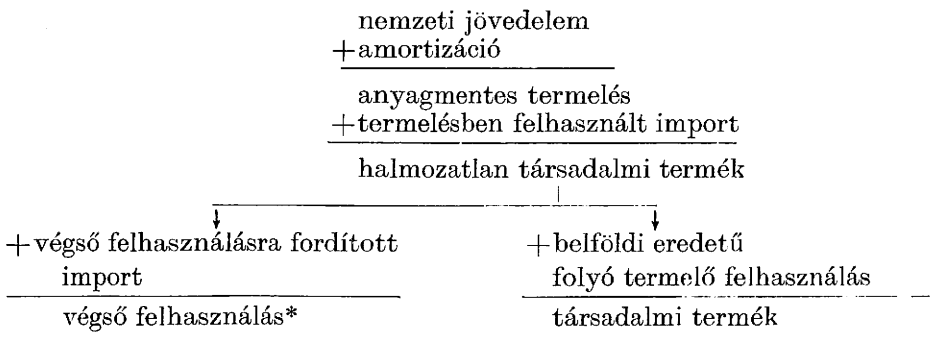
A másik kiegészítésként említendő mutatószám a Szita János javaslatá ban is fontos szerepet játszó *végső felhasználás* mutatószáma. A végső felhasználással azt akarjuk kifejezni, hogy fogyasztásra, felhalmozásra és exportra együttesen mennyit fordítottunk, függetlenül attól, hogy azt magunk termeltük-e vagy importáltuk. Minthogy a nemzeti jövedelem (vagy anyagmentes termelés, illetve nettó nemzeti termelés vagy hozzáadott érték) fogyasztásból, felhalmozásból és kiviteli többletből (export mínusz importból) áll, a végső felhasználást az előbbiből úgy kapjuk meg, hogy hozzáadjuk az importot.

Az előző mondatból is érzékelhető volt, hogy abból amit eddig végső felhasználásnak neveztünk, több van. Attól függően, hogy a nemzeti jövedelemhez, anyagmentes termeléshez, nettó nemzeti termeléshez vagy hozzáadott értékhez adjuk-e hozzá az importot, négyféle végső felhasználási mutatószámot is kaphatunk. Ezek — tartalmukat tekintve — egyfelől abban különböznek egymástól, hogy csak az anyagi végső felhasználást ölelik-e fel, vagy a szolgáltatásokét is, másfelől pedig abban, hogy a felhalmozást nettó vagy bruttó módon (amortizációt levonva vagy sem) tartalmazzák.

Szita János cikkéből nem derül ki egyértelműen, melyik végső felhasználás mutatót javasolja a külgazdasági kapcsolatok intenzitása mérésének alapjául. A tanulmányában közölt eredményekből úgy látszik, hogy számításait a hozzáadott érték típusú végső felhasználás (hozzáadott érték + import) alapján végezte. Meggondolandónak tartom, nem volna-e helyesebb a nemzeti jövedelem típusú végső felhasználás alapján mérni az intenzitást, minthogy elemzéseinkben, tervezési rendszerünkben mégis inkább a nemzeti jövedelem mutatószámának van központi szerepe.

A végső felhasználás és a halmozatlan termelés egymáshoz közel eső, de nem azonos fogalmak. A gyakorlatban nem ritkán fordul elő ennek a két mutatónak az összetévesztése. Szita János tanulmányának is van egy olyan bekezdése (774. oldal), amelyből úgy tűnhet, mintha a két fogalom azonos volna. A végső felhasználás és a halmozatlan termelés mutatói csak akkor esnének egybe, ha minden importunk a termelő szférában kerülne felhasználásra. Van azonban az importunknak egy olyan része is, amely közvetlenül kerül végső felhasználásra (például importált déligyümölcs fogyszatásra). Ez az import nem kerül bele a halmozatlan termelésbe, a végső felhasználásban azonban szerepel.

Sematikusan az egyes mutatók közötti kapcsolatokat (most csak az anyagi szférára korlátozva) a következőképpen lehetne ábrázolni:



* Anyagmentes termelési típusú; ha ebből levonjuk az amortizációt, a nemzeti jövedelem típusú végső felhasználást kapjuk.

Szólni érdemes néhány szót az export és import mutatószámáról is. Szita János cikkében ugyanazt az export- (import) -mutatót használja, függetlenül attól, hogy mi a viszonyítási alap, a nemzeti jövedelem vagy a hozzáadott érték (ez utóbbit Szita János bruttó hazai terméknek nevezi). Nem is tehet másként, mert népgazdasági mérleg kiadványainkban is csak egyféle export- (import-) mutató szerepel, akár a nemzeti jövedelem mérlegről, akár a hozzáadott érték mérlegről van szó. Kérdéses azonban, helyesen van-e ez mérlegrendszerünkben. Úgy gondolom jobb volna, ha az export és import fogalmak szorosabban kapcsolódnának azokhoz a termelési fogalmakhoz, amelyeknek mérlegéről szó van. Ha a termelés csak az anyagi szférára korlátozódik, akkor az exportnak és az importnak is csak termékeket és anyagi szolgáltatásokat szabad tartalmazniok. (Ez így is van a gyakorlatban.) Azokban a mérlegekben azonban, amelyekben a termelés és fogyasztás a nem anyagi szolgáltatásokat is felöleli, a kivitelnek és behozatalnak is tartalmaznia kellene az exportált, illetve importált nem anyagi szolgáltatásokat.

★

Eddig csupán a külgazdasági intenzitásmérés egyes elemeivel foglalkoztam, s tulajdonképpen most térek csak rá érdemben Szita János javaslatára. Szita János azt javasolja, hogy az exportot (vagy importot) ne a nemzeti jövedelemhez vagy a hozzáadott értékhez viszonyítsuk, hanem a végső felhasználáshoz. Igaza van abban, hogy az eddigi gyakorlat, például az olyan megállapítások, hogy „az export mintegy felét teszi ki nemzeti jövedelmünknek" vagy „a nemzeti jövedelem 50%-a a külkereskedelmen keresztül realizálódik" azt a képzetet keltik, mintha az export része volna a nemzeti jövedelemnek, holott ez nem így van. A statisztika szaknyelvén szólva a fenti megállapításokban szereplő számok úgy hangzanak, mintha megoszlási viszonyszámok volnának, holott valójában intenzitási viszonyszámok. Az export elvben nagyobb is lehet, mint a nemzeti jövedelem (vagy bruttó hazai termék), s egy-egy tipikus kereskedő állam (például Szingapur) esetében ez elő is fordul. Különösen a másodikként idézett megfogalmazás félrevezető, mert ez azon túlmenően, hogy megoszlási viszonyszám ízű, még azt a benyomást is keltheti, hogy a nemzeti jövedelem létrehozásában van a külkereskedelemnek ilyen óriási szerepe.

Helyesnek tartom ezért Szita János javaslatát mind a dolog lényegét illetően, tehát azt, hogy a szélesebb közvélemény tájékoztatásában térjünk át a végső felhasználás bázisú mutatószámra (amely valóban megoszlási viszonyszám, mert az export része a végső felhasználásnak), mind pedig azt a módot, ahogy ennek a megvalósítását javasolja (fokozatosan stb.). Két kiegészítő megjegyzést fűznék javaslatához:

1. Tisztázni kellene, melyik végső felhasználás mutatót fogadjuk el a viszonyítás alapjául. Mindenképpen kerülendőnek érzem, hogy négy vagy akárcsak kettő ilyen mutatószámot használjunk a tájékoztatásban. Mint már kifejtettem, én az anyagi szférára korlátozódó nettó jellegű (nemzeti jövedelem típusú) végső felhasználásra szavaznék, de elfogadhatónak tartok más megoldást is.

2. Az, hogy általánosságban a végső felhasználást fogadjuk el az intenzitásmérés bázisául, nem jelenti azt, hogy ezzel meg akarjuk tiltani az export (vagy import) és a nemzeti jövedelem (vagy hozzáadott érték) egymáshoz való viszonyítását. Bizonyos speciális esetekben az ilyen viszonyítás különösen hasznosnak látszik. Például, amikor azt vizsgáljuk, hogy az exportnál elért hozamnövekedés (vagy ráfordítás-csökkentés) milyen eredményt jelent a nemzeti jövedelem növekedése szempontjából, a hidat éppen az export és a nemzeti jövedelem egymáshoz viszonyított nagysága kell hogy képezze. Nagyon tanácsos azonban ilyen esetekben óvatosan fogalmazni, nehogy az olvasóban olyan képzet keletkezzen, mintha az export része volna a nemzeti jövedelemnek.

A SZOCIALISTA INTEGRÁCIÓ FEJLESZTÉSÉNEK ELMÉLETI ÉS GYAKORLATI KÉRDÉSEI

(Nemzetközi munkaközösség)

Szovjet, lengyel, NDK-beli és magyar közgazdasági szakemberek összefogásából született ez a tanulmánykötet, amely magas elméleti színvonalon összegezi a KGST-integráció előtt álló aktuális feladatokat, és részletekbe menően elemzi a Komplex Program által támasztott megnövekedett követelményeket.
A könyv négy nagyobb részre tagolódik. Az első rész a szocialista integráció általános vonásait taglalja s kiemeli a kapitalista országok integrációs törekvéseivel szembeni mélyreható különbségeket; a második rész a pénzügyi szabályozás, a közös valutarendszer és a közös tervezés problémáival foglalkozik; a harmadik részben a termelési szakosítás és kooperáció, a tudományos-műszaki együttműködés, valamint a KGST világgazdasági kapcsolatainak problémáiról olvashatunk; az utolsó szerkezeti egység pedig megvonja a szocialista integráció eddigi eredményeinek mérlegét, és a jövő fejlődési perspektíváit elemzi.
A kötet elsősorban kutató közgazdászok és egyetemi oktatók, illetve hallgatók figyelmére számíthat.

211 l., kötve 34,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

SZEMLE

Csehszlovákia gazdaságpolitikája az 1976-1980-as években

Csehszlovákia Kommunista Pártjának XV. kongresszusa megvitatta és jóváhagyta Csehszlovákia 1976—1980. évi gazdasági és társadalmi fejlődésének irányelveit. Az irányelvekben a CSKP gazdasági és szociális politikájának alapvető feladatait és céljait fogalmazták meg. Hogy áttekintsük és értékeljük a csehszlovák népgazdaság VI. ötéves tervének céljait és előirányzatait, fel kell idéznünk a gazdasági építőmunka elmúlt években elért eredményeit.

A csehszlovák népgazdaság fejlődése 1971—1975 között

A CSKP XIV. kongresszusa utáni időszak Csehszlovákia fejlődésének eredményes szakaszai közé tartozik. Az V. ötéves terv feladatait teljesítették és a gazdaság számos területén a tervezettnél jobb eredményeket értek el. Csehszlovákia népgazdasága 1971—1975. években folyamatosan, dinamikusan és arányosan fejlődött. Az ország a korábbinál erőteljesebben kapcsolódott be a szocialista nemzetközi gazdasági integráció folyamatába. A termelés és a hatékonyság növelése alapján egészében teljesítették a XIV. kongresszus szociális programját és lényegesen emelték a lakosság életszínvonalát. Jelentős előrehaladást értek el a két nemzeti köztársaság közötti gazdasági színvonal kiegyenlítésében. Csehszlovákia megszilárdította helyzetét a világgazdaságban. Az egy lakosra jutó ipari termelés mutatója alapján Csehszlovákia az iparilag fejlett országok közé tartozik.

A csehszlovák népgazdaság fejlődésében elért eredményeket tükrözi az 1. sz. táblázat.

A gazdasági fejlődés üteme az 1971—1975. években meghaladta a tervezettet. Ennek alapján a lakosság reáljövedelme öt év alatt 28 százalékkal nőtt. A népgazdaságban foglalkoztatott munkások és alkalmazottak száma

1. sz. táblázat

A csehszlovák népgazdaság 1971—1975. évi fejlődésének főbb makroökonómiai mutatói

(százalék)

Megnevezés	Az V. ötéves terv előirányzata 1971—1975. évekre		Az V. ötéves tervidőszakban elért növekedési ütem	
	Öt év összesen	Évi átlagban	Öt év összesen	Évi átlagban
Nemzeti jövedelem	28	5,1	32	5,7
Ipari termelés	34—36	6,0—6,3	38	6,7
Mezőgazdasági termelés	14	2,7	14	2,7
Beruházások	35—37	6,2—6,5	47	8,1
Külkereskedelmi forgalom	36—38	6,3—6,6	81	12,6
Ebből: KGST-országokkal	43—45	7,4—7,8	86	13,2
Reáljövedelem	27	5,0	28	5,1
Kiskereskedelmi áruforgalom	28—30	5,1—5,4	32	5,7

1970 és 1975 között több mint 500 ezerrel, 8 százalékkal nőtt, és 1975-ben meghaladta a 6,7 milliót. Az átlagbérek 1975-ben több mint 2300 koronát tettek ki. Az egy főre jutó személyi fogyasztás öt év alatt 23 százalékkal, a lakosság társadalmi fogyasztása 33 százalékkal nőtt. A létfenntartási költségek az 1970. év szintjén maradtak. Jelentősen bővült az élelmiszerek és ipari fogyasztási cikkek piaca, javult a minőség és szélesebb lett a választék. Csehszlovákiában a lakosság az V. ötéves tervidőszakban első ízben adott ki több pénzt ipari árucikkekre, mint élelmiszerekre. A biológiailag értékes élelmiszerek (hús, tej, tojás) növekvő fogyasztása következtében csökkent a lisztfogyasztás és nem növekedett a zsiradékok, valamint a cukor fogyasztása. Az élelmiszer-eladás 23 százalékkal nőtt; 1970-hez viszonyítva az egy lakosra számított húsfogyasztás 10, a tej és tejtermék 19, a déligyümölcs-fogyasztás pedig 5 kilogrammal nőtt. Az iparcikkek forgalma 37 százalékkal emelkedett. Minden csehszlovák háztartásban van mosógép és televízió, 80 százalékában hűtőgép és 30 százalékában személygépkocsi. 1971—1975. években lényegesen közelebb jutottak a lakásprobléma megoldásához. A CSKP XIV. kongresszusa legalább 500 ezer lakás felépítését irányozta elő, ezt jelentősen túlteljesítették. Az V. ötéves tervidőszakban Csehszlovákiában 614 ezer lakást építettek. Az új építkezések több mint 2 millió állampolgár lakáskörülményeit javították meg. Míg a IV. ötéves tervidőszakban (1966—1970) ezer lakosra számítva Csehszlovákiában 31 lakást építettek, addig 1971—1975. években 42-t. Néhány figyelemre méltó adatot mutat a 2. sz. táblázat a csehszlovák lakásépítésről.

A gyermekes családoknak nyújtott társadalmi támogatások (családi pótlék, szülési segély, gyermeknevelési hozzájárulás stb.) jelentős növelése eredményeként Csehszlovákiában megfordították a népszaporulat sok évi csökkenő irányzatát. 1973—1975-ben évente átlag 60 000 gyerekkel több született, mint 1968—1970-ben. A népszaporulatot tekintve Csehszlovákia ma Európában vezető helyet foglal el. A nyugdíjellátásban bevezetett intézkedésekkel javították a nyugdíjasok életkörülményeit.

A társadalom anyagi jólétének kedvező változásait a csehszlovák népgazdaság tervszerű és dinamikus fejlődése tette lehetővé. Az 1975-ben megtermelt nemzeti jövedelem kb. egyharmaddal volt nagyobb, mint 1970-ben. Gyarapodásának több mint 90 százalékát a társadalmi munka termelékenységének fokozása biztosította. A nemzeti jövedelem 1971—1975. években mintegy 30 milliárd koronával volt nagyobb a tervezettnél. A nemzeti jövedelem túlnyomó részét — 1970-ben 62 és 1975-ben 65,7 százalékát — az iparban termelték meg. (A KGST-országok közül Csehszlovákiában a legnagyobb az ipar hozzájárulása a nemzeti jövedelemhez.) Az ipari termelés 1970-hez viszonyítva 1975-ben 38 százalékkal nőtt. Az iparon belül a gépipar és a vegyipar fejlődött a leggyorsabban. Az ipari termelés szerkezetének változását a 3. sz. táblázatban mutatjuk be.

Az ipari termelésben 1960—1975 között a gépgyártás és a vegyipar növelte részesedését. A gépipar és a vegyipar részesedése az 1970. évi 35 százalékról 1975-ben 39 százalékra emelkedett. E két ágazatnak döntő szerepe volt a csehszlovák népgazdaság műszaki szín-

2. sz. táblázat

A lakásépítés főbb mutatói

Megnevezés	1965	1970	1975
Az épített lakások száma (ezer darab)	77,8	112	147
Az 1000 lakosra jutó lakásépítés (darab)	5,5	7,8	10,0
Az újonnan épített lakások átlagos hasznos területe (m^2)	61,4	67,5	67,2

3. sz. táblázat

Az ipari termelés szerkezete Csehszlovákiában

(Az ipari termelés százalékában)

Iparág	1960	1970	1975
Villamosenergia-ipar	2,3	2,8	2,7
Fűtőanyagipar	8,8	8,1	6,4
Vas- és színesfémkohászat	13,7	13,0	12,3
Gépgyártás és fémfeldolgozás	23,4	28,0	30,5
Vegyipar	4,7	7,0	8,2
Építőanyag-ipar	3,6	3,4	3,5
Cellulóz-, fa- és papíripar	6,7	5,8	5,9
Könnyűipar	11,6	10,4	10,0
Élelmiszeripar	20,3	15,8	14,5

vonalának emelésében. Az egyes legfontosabb ipari termékek termelésének növekedésében elért eredményeket a 4. sz. táblázat tartalmazza.

Az iparban a leggyorsabb — mintegy 90 százalékos — fejlődés a fő fejlesztési programokban következett be. A félvezetők, a gyengeáramú elektrotechnika és mikrotechnika termelése több mint tízszeresére emelkedett, a számítástechnikai eszközök gyártása pedig négyszeresére. A vegyi szálak termelése 120, a műanyagoké 75 és a műtrágyáké 56 százalékkal nőtt. Továbbfejlődött Csehszlovákia nyers- és alapanyagbázisa, mindenekelőtt az acélipari, az építőanyag-ipari és a papíripari termékek termelése. Tovább erősödött az ország tüzelőanyag- és energetikai bázisa. A szénhidrogének részesedése az elsődleges energiaforrásokban 21 százalékról 30 százalékra nőtt. Az egész gazdasági fejlődés jelentős gyorsító tényezője a mezőgazdasági termelés fellendülése és intenzifikálása volt. Eredményesen teljesítették azt a fő felada-

4. sz. táblázat

Egyes ipari termékek termelésének növekedése Csehszlovákiában 1960 és 1975 között

Megnevezés	Mértékegység	1960	1965	1970	Az V. ötéves terv előirányzata	1975. évi termelés	1975. évi termelés az 1970. évi százalékában
Szén	millió t	84,3	100,1	109,6	116	114,4	104
Villamos energia	milliárd kWó	24,5	34,2	45,2	62—63	59,3	131
Acél	millió t	6,8	8,6	11,5	14	14,3	124
Hengerelt acél	millió t	4,5	6,1	7,9	9,7	10,0	127
Acélcső	ezer t	629	906	1133	1,3—1,4	1454	128
Kénsav	ezer t	553	934	1110	.	1245	112
Marónátron	ezer t	115	158	189	.	257	136
Műtrágya (hatóanyagban)	ezer t	287	483	681	.	1059	156
Műanyagok és műgyanták	ezer t	64	126	245	500	428	175
Műszálak	ezer t	62	79	101	.	140	139
Cement	millió t	5,1	5,7	7,4	9,6	9,3	126
Cellulóz	ezer t	443	454	456	.	518	114
Fűrészáru (vasúti talpfa nélkül)	millió m^3	4,0	3,6	3,6	.	4,3	119
Papír és karton	ezer t	608	697	844	.	1040	123

tot, hogy saját termelésből fedezzék az alapvető élelmiszerek iránti szükséglet növekedését. A mezőgazdaság jelentős sikereket ért el a gabonatermesztésben. (Míg az 1966—1970. években 35, addig az 1971—1975. években összesen 47 millió tonna gabonát takarítottak be, az ötéves tervet 5 millió tonnával túlteljesítették.) Az állattenyésztési tervet is túlteljesítették.

A népgazdasági beruházások volumene 42 százalékkal haladta meg az 1966—1970. évekét. Az 1971—1975. években 606 milliárd koronát ruháztak be, ebből 232 milliárdot gépekre és berendezésekre, 374 milliárdot pedig építkezésekbe fektettek. Az ország állóalapállománya 30 százalékkal nőtt és elérte a kétbillió koronát. A beruházások alapvetően a tüzelőanyag, az energetika, a vas- és színesfémkohászat, a gépipar, a vegyipar, az építőanyagipar és a mezőgazdaság területére irányultak. Jelentős ipari objektumok készültek el: így például 12 erőművet építettek 2850 MW összteljesítménnyel; hat szénbányát nyitottak 12 millió tonna kapacitással; 1220 km tranzitgázvezetéket, négy cementgyárat építettek stb.

A gazdaságfejlesztés fő céljainak eléréséhez jelentős mértékben járult hozzá a tudomány. Mintegy 1000 új gépet és berendezést, valamint 400 új technológiát vezettek be a termelésbe. Meghonosították az integrált áramkörök, az NC szerszámgépek, a csúcsteljesítményű textilgépek stb. termelését. A tudományos-technikai fejlődésben fokozott mértékben érvényesült a szocialista nemzetközi integráció. Csehszlovákia több olyan közös programban vett részt — a számítástechnika, az atomenergetika, a gépgyártás területén —, amely meggyorsította az utat a termelés magas technikai színvonalon történő koncentrálásához.

A szocialista iparosítás eredményeként az egy főre jutó ipari termékmennyiséget illetően Csehszlovákia rangos helyet foglal el a KGST-ben és a világban. (Lásd az 5. sz. táblázatot.)

Az V. ötéves terv céljait a külgazdasági kapcsolatok vonatkozásában is teljesítették. A külkereskedelmi forgalom növekedési üteme jelentősen megelőzte a nemzeti jövedelem növekedési ütemét. Eredményesen fejlődött Csehszlovákia külkereskedelmi forgalma a Szovjetunióval, amely a szocialista országokkal lebonyolított árucsere-forgalomban mintegy 50 százalékkal részesedik. A bővülő csehszlovák—szovjet gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok nagy volumenű nyersanyagimportot biztosítottak Csehszlovákia számára. Az elmúlt években jelentősen növekedett a Szovjetunió Csehszlovákiába irányuló exportja néhány alapvető termék tekintetében. (Lásd a 6. sz. táblázatot.)

Csehszlovákia gazdasági fejlődését jelentősen befolyásolta, hogy intenzívebben vett részt a Komplex Program megvalósításában. Részvétele számos közös program megoldásában hozzájárult az energia-, valamint a nyers- és alapanyag-probléma megoldásához, továbbá a világgazdasági válság hátrányos következményeinek az elhárításához.

A gazdaságpolitika és az V. ötéves terv végrehajtásában elért eredmények

5. sz. táblázat

Egy főre jutó termékmennyiség 1975-ben

Megnevezés	Mértékegység	Világátlag	KGST-átlag	Csehszlovákiában	Magyarországon
Villamos energia	kWó	1639	3732	4003	1941
Acél	kg	162	519	968	348
Műanyag és műgyanta	kg	8,8	12,0	28,9	11,7
Műszál	kg	2,5	5,0	9,5	1,9
Cement	kg	164	491	629	357
Szövet	m^2	19,4	40,8	59,0	45,0
Cipő	pár	.	3,2	7,6	4,1
Gabona	kg	357	592	640	1171

6. sz. táblázat

A Szovjetunió Csehszlovákiába irányuló exportja néhány energiahordozóból, nyers- és alapanyagból

Megnevezés	Mértékegység	1970	1975
Kőszén	ezer t	2706	2820
Kőolaj és kőolajtermékek	millió t	10,5	16,0
Földgáz	ezer m^3	1341	3694
Villamos energia	milliárd kWó	1,2	1,1
Vasérc	millió t	10,8	12,2
Mangánérc	ezer t	153	341
Nyersvas	ezer t	784	1001
Hengerelt acél	ezer t	408	220
Színesfémek	ezer t	159,0	181,2
Hengerelt színesfémek	ezer t	26,3	9,4
Kálisó	ezer t	154,4	449,5
Nitrogénműtrágya	ezer t	372,0	223,5
Gömbfa	ezer m^3	216,0	186,2
Fűrészelhető deszka	ezer m^3	144,0	112,9
Fenyőfűrészáru	ezer m^3	151,8	165,7
Cellulóz	ezer t	39	54,6
Papír és karton	ezer t	81,3	86,0
Gabona	ezer t	1378	587,1

még kedvezőbbek lehettek volna, ha maradéktalanul teljesítik a társadalmi termelés hatékonyságjavításának előirányzatait. Bár a csehszlovák gazdaság előrelépett a tekintetben, hogy a termelés növekedését a munkatermelékenység emelkedése révén biztosítsák, és csökkentek a termelési költségek is, mégis jelentős tartalékok vannak a termelés anyagigényességének a csökkentésében, az energia hasznosításában, az állóalapok kihasználásában. Csehszlovákia például egyike az egy lakosra számítva a legtöbb energiát fogyasztó országoknak. Ez évente 6,8 tonna egyezményes tüzelőanyagnak felel meg, és ez a mennyiség lényegesen nagyobb az iparilag fejlett országokban felhasználtnál. A fejlett országokra jellemzően megközelítően azonos hatékonyságú felhasználás esetén minimum egyharmadával csökkenthető az energiaigény, ami 23—30 millió tonna tüzelőanyag-megtakarítást jelent. A beruházási folyamatban tapasztalható fogyatékosságok számos nehézséget okoztak. Nem sikerült a beruházások koncentrációjának fokozása, nőtt a befejezetlen beruházások állománya. Különösen jelentős volt a lemaradás az erőművek és a petrolkémiai komplexumok építésében. Ez lassította a gazdaságban a tervezett szerkezeti átalakítást és kedvezőtlenül befolyásolta a külkereskedelmi terv teljesítését. Nem sikerült a tervezett mértékben meggyorsítani a gazdaság állóalapjainak a megújítását, az erkölcsileg és fizikailag elavult gépek és berendezések cseréje sem gyorsult fel. Jelentős tartalékok vannak még a tudomány és a technika eredményeinek a népgazdasági hasznosításában, amely folyamat jelenleg meglehetősen lassú. Nem volt kielégítő a gazdasági kötelezettségek teljesítése a termelők és a fogyasztók szerződéses kapcsolatában. Egyes esetekben helyi és csoportérdekek fékezték a társadalmi érdek érvényesülését.

A csehszlovák népgazdaság fejlesztésének fő feladatai 1976—1980 között

A VI. ötéves tervidőszakban a CSKP gazdasági és szociális politikájának alapvető célja, hogy a szocialista életmód elmélyülésével összhangban biztosítsa a lakosság növekvő anyagi és szellemi szükségleteinek kielégítését, lét- és szociális biztonságának további megszilárdítását a társadalmi termelés

szüntelen fejlesztése, nagyfokú hatékonysága és mindennemű munka jó minősége alapján. A célok elérése bonyolultabb az eddigieknél, mivel azokat korlátozott munkaerő- és nyersanyagforrások, a gazdaságfejlesztés beruházásigényességének növekedése mellett, a nehezedő külső feltételek közepette kell megvalósítani.

Az alapvető célok elérése végett megvalósítandó feladatokat az irányelvek hét pontban foglalják össze:

1. A társadalmi termelés gyors és arányos növekedését főképpen az ipar szerepének erősítésével, a mezőgazdasági termelés fejlesztésével és az építőipar bővítésével akarják biztosítani. A nemzeti jövedelmet 1980-ig 27—29 százalékkal növelik, érvényesítve a szerkezeti változásokat, törekedve arra, hogy jelentősen erősödjék a csehszlovák gazdaság exportképessége.

2. Magasabb színvonalra kívánják emelni a gazdaság hatékonyságát. Hatékonyabb gazdálkodást követel meg a terv a tüzelőanyag, az energia, valamint a nyers- és alapanyagok felhasználásában. Az iparban az energia- és tüzelőanyag-fogyasztást évente 2—2,5, a gépiparban a fémfelhasználást 3—3,5 százalékkal kell csökkenteni. A termelés növekedését a népgazdaság valamennyi ágazatában elsősorban a munkatermelékenység növelésére alapozzák. Az a cél, hogy a nemzeti jövedelem növekedésének 91—93 százalékát a munkatermelékenység növelése révén biztosítsák.

3. Intenzívebben akarják kihasználni a hazai természeti kincseket, elsősorban a szilárd tüzelőanyagokat a villamos energia termelésére szolgáló vízi energiát, a hazai fémkészleteket, a faanyagokat, a talajt és mindenféle másodlagos nyersanyagot.

4. A tudomány és technika eredményeit intenzívebben és gyorsabban vezetik be a gyakorlatba. Következetesebben kívánják irányítani a kutató- és fejlesztőmunkát. Nagyobb teret szánnak a nemzetközi együttműködésnek, aktívabb licenckereskedelmet terveznek. Az irányítás különböző szintjein szorosabb kapcsolatot akarnak teremteni a kutatás—fejlesztés—termelés—felhasználás között.

5. A terv a csehszlovák népgazdaság nagyobb mértékű bekapcsolását irányozza elő a nemzetközi munkamegosztásba. Biztosítani kívánják, hogy a külkereskedelmi forgalom gyorsabb ütemben növekedjék, mint a nemzeti jövedelem és az ipari termelés. A csehszlovák gazdaság és a KGST-országok, mindenekelőtt a Szovjetunió gazdasága között szorosabb kapcsolatot akarnak kiépíteni. Hathatósabban kívánják fejleszteni a nemzetközi munkamegosztást, a termelési kooperációt és a gyártásszakosítást. Elő kell segíteni a szocialista gazdasági integráció formáinak bővítését és tökéletesítését, a népgazdasági tervek összehangolását.

6. A Cseh Szocialista Köztársaság és a Szlovák Szocialista Köztársaság gazdasági fejlődését úgy kívánják irányítani, hogy megoldják az egységes csehszlovák népgazdaság arányos fejlesztését. A Szlovák Szocialista Köztársaság gazdaságát dinamikusabban akarják fejleszteni.

7. Tökéletesíteni kívánják a népgazdaság irányítását. Erősítik a terv szerepét, tovább növelik a népgazdasági tervnek mint a népgazdaság-irányítás alapvető eszközének színvonalát és tekintélyét. A szállítók és megrendelők közötti kapcsolatot a gazdasági szerződések szerepének erősítésével biztosítják. Fokozottabb jelentőséget szánnak a központi tervező szerveknek a szervezésben és a koordinációban, a népgazdasági tervek kidolgozásában és a terv teljesítésének ellenőrzésében. Nagyobb felelősséget követelnek meg az ágazati minisztériumoktól a gazdaságpolitika végrehajtásában, az állami terv teljesítésében.

A csehszlovák népgazdaság fejlesztésének főbb makroökonómiai előirányzatait a 7. sz. táblázatban közöljük.

A VI. ötéves terv alapvető célja, hogy a szocialista életmód megerősödésével összhangban biztosítsa a lakosság növekvő anyagi és szellemi szükségleteinek kielégítését. Az életszínvonal további emeléséért:

— növelik a munkáért járó javadalmazás jelentőségét az életszínvonal fejlesztésében;

7. sz. táblázat

A csehszlovák népgazdaság VI. ötéves tervének főbb makroökonómiai előirányzatai

(A növekedés százalékában)

Főbb népgazdasági mutatók	1971—1975 (tényszámok)	1976—1980 (tervszámok)
Nemzeti jövedelem	32	27
Ipari termelés	38	33
Mezőgazdasági termelés	14	14
Beruházások	47	31*
Külkereskedelmi forgalom	81	33
Reáljövedelem	28	25
Kiskereskedelmi áruforgalom	32	23—25*

* A XV. pártkongresszus irányelvei alapján.

— növelik a lakosság személyi fogyasztását, javítják annak szerkezetét és a szolgáltatások színvonalát;

— 25 százalékkal emelik a lakosság reáljövedelmét;

— a gazdaság hatékonyságának javulásával összhangban hajtják végre az alapvető fogyasztási cikkek kiskereskedelmi árszintje stabilizálásának politikáját;

— tovább fejlesztik az egészségügyi és szociális gondoskodás rendszerét, valamint az oktatást;

— fokozzák a környezetvédelmet, a munkakörülmények tökéletesítését, javítják a lakáskultúrát, fejlesztik a kereskedelmi, valamint az út- és hírközlés hálózatát.

Az életszínvonal emelésének fő forrása a lakosság munkajövedelmének növelése. A terv az átlagbérek évi 2,5 százalékos növekedését irányozza elő, oly módon, hogy 1980-ig a munkatermelékenység növekedésétől függően 13—15 százalékkal emelkedjék a munkások és alkalmazottak átlagbére, s a havi átlagbérek 1980-ban közelítsék meg a 2700 koronát. A terv szerint a bérpolitikát hatékonyabban kívánják felhasználni a munka eredményeinek és társadalmi jelentőségének kifejezésére. Jelentős előrehaladást terveznek a normarendszerben, hogy a normák pontosabban fejezzék ki a társadalmilag szükséges munkamennyiséget és ily módon kellően megalapozottak legyenek a keresetek. A tervidőszakban fokozatosan el kívánják érni, hogy a mezőgazdaságban a szakképzettséget igénylő munkát ugyanúgy javadalmazzák, mint a népgazdaság többi ágazatában. A lakosság munka- és társadalmi alapokból származó jövedelmének gyarapodása abban is kifejeződik, hogy 1980-ban a családok több mint 60 százalékában az egy főre jutó átlagos évi jövedelem meghaladja a 15 600 koronát, és jelentősen csökken azoknak a háztartásoknak a száma, ahol az egy főre jutó évi jövedelem kevesebb mint 12 000 korona. E háztartások száma a tervek szerint nem éri majd el a 10 százalékot sem, míg 1975-ben mintegy 24, 1970-ben pedig 41 százalék volt.

Az életszínvonal növelésének továbbra is döntő tényezője marad a lakosság anyagi szükségleteinek jobb kielégítése. A kiskereskedelmi áruforgalom ennek megfelelően 23—25 százalékkal nő. A fogyasztás szerkezetében tovább emelkedik az iparcikkek részesedése. A belföldi piacra öt év alatt 1,8—1,9 millió hűtőszekrényt, 1,9—2,1 millió darab mosógépet, 1,6—1,8 millió televíziót (köztük egyre több színes készüléket), mintegy 800 ezer személygépkocsit biztosítanak. (1980-ra 7-8 lakosra jut egy személygépkocsi.) A lakossági szolgáltatások volumenét 23—25 százalékkal bővítik.

Az életszínvonal emelésének programjában nagy jelentőséget tulajdonítanak a társadalmi fogyasztás további növekedésének, különösen az oktatás-

ügy, a szociális gondoskodás, a kultúra és a testnevelés területén. A VI. ötéves tervidőszakban 38 százalékkal többet fordítanak társadalmi fogyasztásra, mint az előző időszakban. A népgazdaság fejlődésével összhangban tovább javítják a gyermekes családok és a nyugdíjasok szociális biztonságát.

A VI. ötéves tervidőszakban is jelentős anyagi eszközöket koncentrálnak a lakásépítkezésekre. Az építőipar korszerű termelési-technikai bázisa lehetővé teszi, hogy öt év alatt összesen 640 ezer új lakást építsenek. Ezzel és a meglevő lakásállomány korszerűsítésével biztosított a lakáskultúra további emelése. Növelik a három- és több szobás lakások arányát. A lakásépítés ütemét Prágában, Pozsonyban és az északcsehországi körzetekben gyorsítják meg. Már az V. ötéves tervidőszakban hozzákezdtek Prága nagyarányú korszerűsítéséhez. Az 1971—1975 közötti években 42 ezer lakást építettek, 1976—1980-ra 58 ezer lakás építését tervezik. Folytatják a metró építését.

A csehszlovák népgazdaság 1976—1980. évi fejlesztésének ötéves terve részletesen meghatározza az anyagi termelés további fejlesztését, szerkezetének változtatását. A VI. ötéves terv szerint a csehszlovák gazdaság fejlődése döntő mértékben az ipari termelés növekedésétől függ. A terv szerint az ipari termelés 33 százalékkal nő majd. Az iparnak az exportszállításokat 47—49, a belkereskedelmi szállításokat 22—24, a beruházásokhoz irányuló szállításait csaknem 20 százalékkal kell növelni. Az egyes iparágak termelésének növekedését 1980-ig a következő számok jelzik:

fűtőanyag és energetika	20%
kohászat	21%
gépipar	50%
vegyipar	37%
könnyűipar	24%
építőanyag-ipar	43%
élelmiszeripar	20%

Tovább növelik a gép- és vegyipar súlyát az ipari termelésen belül, ezek az iparágak a fő tényezői a műszaki haladásnak, a termelés hatékonysága növelésének és az exportfeladatok teljesítésének. Strukturális változásokkal biztosítják a tüzelőanyagok, az energetika és a nyersanyagtermelő ágazatok fejlődését. A termelés szerkezetében kívánatos progresszív változásokat elsősorban a fejlesztési programok biztosítják. Ilyen jellegű programok az atomenergetikai berendezések gyártására, az acélcsőgyártás meggyorsítására, a vegyipari berendezések, a komplettáló berendezések részegységei, építőelemei (például a hidraulika, elektronikai részegységek stb.) termelésének lényeges meggyorsítására és a petrolkémia gyors fejlesztésére vonatkoznak.

Az ipari termelés fejlesztése Csehszlovákiában a munka termelékenysége növelésén alapul. A termelés növekedésének mintegy 90 százalékát a termelékenység fokozásával biztosítják. Ehhez a feltételeket a termelőmunka energiaellátásának és technikai felszereltségének javításával, a szakosítással és a kooperációval kívánják megteremteni. Az alapvető ipari termékek termelésének előirányzatait a 8. sz. táblázat tartalmazza.

Természetesen e tanulmány keretében nem lehet a csehszlovák iparpolitika valamennyi sajátosságára kitérni, néhányat azonban érintünk.

Csehszlovákia szénben viszonylag gazdag ország. Az energiahordozók termelésében 1975-ben a szén részesedése 95,3, a vízi energia részesedése pedig 2,6 százalék volt. Kőolaj- (1975-ben 142 ezer t) és földgáztermelése (1975-ben 929 millió m^3) nem jelentős. A szénhidrogének részesedése az energiahordozók termelésében 2,1 százalék. Az egy főre jutó széntermelés tekintetében az elsők között van a KGST-ben Lengyelországgal és az NDK-val együtt. Csehszlovákia egy főre jutó széntermelése mintegy négyszerese a magyarországinak. A tüzelőanyag- és energiaágazat dinamikus fejlesztése a csehszlovák gazdaságnak is létkérdése. Tekintettel a behozatali lehetőségek korlátozott voltára — a rosszabb fejlesztési körülmények ellenére is — növelik a széntermelést. A tüzelőanyag-energetikai források szerkezetében bekövetkező változások már 1976—1980-ban kihatnak a felhasználásukra. A VI. ötéves tervidőszakban a kőolajforrások korlátozott mértékű növeke-

8. sz. táblázat

Egyes ipari termékek termelésének előirányzatai a VI. ötéves tervben

Megnevezés	Mértékegység	1975. évi termelés	1980. évi előirányzat	Növekedés százalékban
Szén	millió t	114,4	122—125	7—11
Ebből:				
Kőszén	millió t	28,1	28—28,5	0
Barnaszén és lignit	millió t	86,3	94—97	9—12
Villamos energia	milliárd kWó	59,3	78,7	33
Nyersvas	millió t	9,3	10,5	13
Acél	millió t	14,3	16,0	12
Cement	millió t	9,3	12,6	36
Műtrágya	ezer t	1207	1386	15
Műszálak	ezer t	127,8	165,4	15
Műanyagok	ezer t	418	954,9	128
Fakitermelés	erdei millió m³	16,3	17,3	6

dése miatt nő az a követelmény, hogy a folyékony tüzelőanyagokat ott hasznosítsák, ahol pótolhatatlanok, tehát a petrolkémiában és a közlekedésben. Összesen mintegy 3500—4000 MW teljesítményű villamos erőművi kapacitásbővítést terveznek (az 1971—1975. években 2800 MW kapacitást helyeztek üzembe), túlnyomórészt 200 MW teljesítményű energiablokkokkal és egy 500 MW-os blokkal. Üzembe helyeznek egy atomerőművet és újabb atomerőművek építését kezdik el, amelyekhez jó feltételeket biztosít az ország uránkészlete. A hosszú távú terv alapján 1984-ig kb. 3500 MW, 1990-ig pedig 10 500 MW kapacitást akarnak üzembe helyezni. Az 1981—1990-es években az energiatermelés növekedésében az atomerőművek kb. 66 százalékkal fognak részesedni. Az atomenergetika fejlesztése számára — amelyet hosszú távon az energiapolitika döntő láncszemének tekintenek — a VI. ötéves tervidőszakban teremtik meg az alapvető termelési feltételeket. Folytatják a vízi erőművek építését. Magyarországgal megkötötték a dunai vízi erőmű közös építéséről szóló egyezményt, és az objektum kivitelezésének előkészítése az 1978—1979. években megkezdődik. Minthogy az V. ötéves terv erőműépítési programját nem teljesítették, a VI. ötéves tervben e területen erőteljes koncentrációt hajtanak végre. A VI. ötéves tervidőszakban az iparfejlesztésre szánt beruházások mintegy egyharmadát fordítják a tüzelőanyag-energetikai bázis fejlesztésére és ennek ellenére is azzal számol a terv, hogy a csehszlovák energetikai rendszer kis tartalékkal és túlfeszítetten működik majd. A fejlesztés kb. 33 százalékos növekedést biztosít a villamos áram fogyasztásában. A növekvő igényeket csak úgy tudják folyamatosan biztosítani, ha az iparban évente legalább 2—2,5 százalékkal csökkentik a fajlagos energiafogyasztást. Az egy főre jutó fűtőanyag-felhasználás tekintetében (évi 6,8 tonna) Csehszlovákia a világ első államai közé tartozik. Nem ilyen kedvező a helyzet a társadalmi termelés egységére jutó energiafogyasztás tekintetében. Ha Csehszlovákiában elérnék a fejlett ipari országok felhasználási hatékonyságát, akkor a jelenlegi fűtőanyag- és villamosenergia-felhasználást 25 százalékkal csökkenthetnék, s ez kb. 25—30 millió tonna fűtőanyag-megtakarítást jelentene.

Csehszlovákia termelése már az elmúlt időszakban sem fedezte fűtőanyag-szükségletét. Az 1971—1975. években az energiafelhasználás növekedésének 90 százalékát szovjet importból biztosították. A tervek szerint 1976—1980-ban az energia- és fűtőanyag-felhasználás növekedésének egyharmadát biztosítják hazai forrásokból. A gázipar fejlesztésében a továbbiakban is a Szovjetunióból importált földgázra támaszkodnak. A Szovjetunióból 1980-ig mintegy 20 milliárd m³ földgázt importálnak. Az Iránnal megkö-

tött egyezmény 1980 után 20 éven keresztül évi 3,6 milliárd m^3 földgáz importját teszi lehetővé.

Csehszlovákiában 1971—1975 között az ipari termelés évi átlagban 6,7 százalékkal, a gépipari termelés 8,5 százalékkal nőtt. A leggyorsabb — 90 százalékos — termelésnövekedés a kiemelt fejlesztési programokat magukban foglaló alágazatokban következett be. A félvezetők, a gyengeáramú elektrotechnika és mikroelektronika termelése több mint tízszeresére emelkedett, a számítástechnika négyszeresére, a mérő- és szabályozó technika 38, a szerszámgépgyártás 46, a korszerű telekommunikációs rendszerek gyártása pedig mintegy 30 százalékkal nőtt.

A gépipar kulcsfontosságú ágazat a csehszlovák gazdaságfejlesztési stratégiában. A termelőerők fejlesztése elsősorban a gépiparra támaszkodik. A gépiparra döntő feladat hárul a külgazdasági kapcsolatok kibővítésében, az importnak, főleg a nyersanyagimport jelentős részének az ellensúlyozásában. Az 1976—1980-as években a gépipar továbbra is a gazdaság dinamikus fejlődésének alapja lesz. Az exportfeladatok és a belföldi igények kielégítése végett a gépipari termelést 50 százalékkal (Szlovákiában legalább 70 százalékkal) tervezik növelni. Szűkíteni kívánják a termelés választékát, mindenekelőtt a KGST-országokkal kötött termelési kooperációs és gyártásszakosítási egyezmények alapján.

A terv előnyben részesíti az olyan alágazatok fejlesztését, amelyek távlatilag fejlődőképesek és a nemzetközi cserében jó eredményeket érhetnek el. A gépiparban a szerkezeti változások alapvető hordozói a fejlesztési programok.

A nehézgépgyártásban a barnaszéntermeléshez szükséges komplett technológiai berendezések gyártását és fejlesztését irányozzák elő. Jelentősen növelik az atomenergetikai gépgyártás termelését, főként a reaktorrészek, a fő cirkulációs szivattyúberendezések, valamint a speciális szerelvények területén. E program megvalósításában elsősorban a Szovjetunióval 1977-ben aláírt egyezményre támaszkodnak. Növelik a hengerművi berendezések, komplett vegyipari technológiák (például etilén- és karbamidgyártáshoz szükséges berendezések) termelését. A cementgyári berendezések kapacitását 3000 t/nap teljesítményre fokozzák. A szerszámgépek termelését legalább 75 százalékkal növelik, elsősorban az automatizált gépsorok és számjegyvezérlésű gépek részesedése nő. A Tátra nehéztehergépkocsi-gyártó üzemet — amelyet a KGST-tagországok közreműködésével kezdtek el bővíteni — befejezik. A mezőgazdaság részére speciális Tátra tehergépkocsi termelését honosítják meg. A VI. ötéves tervidőszakban — az NDK-val való termelési együttműködés fejlesztésére — termelési kapacitások épülnek. A tervek előirányozzák a személygépkocsi-gyártó kapacitások területi elhelyezésének változását a két köztársaságban. A mezőgazdasági gépgyártásban és a könnyűipari gépgyártásban új, korszerű gépek (orsó nélküli fonógépek, vetélő nélküli szövőgépek, nagy teljesítményű speciális traktorok stb.) gyártását honosítják meg.

A vegyiparban 37 százalékkal növelik a termelést. A fejlesztésnél abból indulnak ki, hogy a fő alapanyag a továbbiakban is a szovjet kőolaj és a földgáz marad. A fejlesztéseket elsősorban azokra a termelési ágazatokra összpontosítják, amelyek főszerepet játszanak a termelői fogyasztásban (például a könnyűipar felhasználásában) és a szocialista országokkal megvalósuló integrációban végbemenő szerkezeti változások megvalósításában. Ez mindenekelőtt a kőolaj-feldolgozásra, a petrolkémiára, a vegyi szálakra, a festékanyagokra vonatkozik. Ezen ágazatokban valósítják meg a vegyipari beruházások 60 százalékát. A kőolaj-feldolgozó kapacitásokat úgy fejlesztik, hogy 1980-ban 20—21 millió tonna kőolajat dolgozzanak fel. A vegyipari fejlesztés egyik fő célja a petrolkémiai nyersanyagok hatékony feldolgozásának megoldása, avégett, hogy a népgazdaság szükségleteit — különösen műanyagokból és műszálakból — nagyobb mértékben elégítsék ki hazai forrásokból. Folytatják a petrolkémiai komplexumok építését. E tervek arra irányulnak, hogy javítsák a népgazdaság ellátását

és fokozatosan csökkentsék a petrolkémiai termékek behozatalától való függőséget. A vegyi úton feldolgozott kőolaj hányadát a jelenlegi 5 százalékról a tervidőszak végéig 1980-ig, 13 százalékra növelik. Ez lehetővé teszi a műanyagok és műszálak termelésének gyors növelését, a csehszlovák textiliparalapanyagbázisának bővítését. Ennek alapján a textiliparban a műszálak aránya a jelenlegi 23 százalékról 1980-ig 30—32 százalékra nő. A vegyi szálak gyártásában mindenekelőtt a polipropilén, a poliészter és a poliamid műszálak gyártását fejlesztik. A műtrágyafelhasználás magas színvonala alapján mérsékeltebb ütemű fejlesztéssel számolnak a műtrágyagyártó iparban. A mezőgazdaság kemizálását elősegítő ágazatok közül a jelenlegi időszakban a súlypont a növényvédőszer-gyártásra tevődik át. A gyógyszeripar alapvető feladata, hogy a nem kielégítő választék bővítése miatt termelését öt év alatt 44 százalékkal növelje.

A CSKP gazdaságpolitikai irányvonalával összhangban az 1976—1980. évi terv a mezőgazdaság belterjes jellegének fokozódásával, a termőföld hatékonyabb kihasználásával számol, hogy Csehszlovákia fokozatosan önellátó legyen a gabonaneműekből és növelje önellátottságát a mérsékelt égövi termelvényekből. További cél, hogy néhány mezőgazdasági termékből növeljék az ország exportképességét.

A mezőgazdasági termelést az 1971—1975. évekhez képest 14 százalékkal kívánják növelni, ezen belül a növénytermesztést 16—17 százalékkal. Elsődlegességet biztosítanak a növénytermesztésnek. A vetésterületet hatékonyabb szerkezetben akarják felhasználni az önellátás fokozása és az állattenyésztés takarmányalapja optimális összetétele miatt. Nagy hangsúlyt helyez a terv arra, hogy a növénytermesztés és az állattenyésztés között megteremtsék az összhangot, mivel a növénytermesztési ágazat a termőföld mintegy 80 százalékán takarmányféléket termeszt, a gabonaneműeknek pedig több mint 70 százalékát az állattenyésztésben használják fel. A növénytermesztés és az állattenyésztés fejlődésének eltérő dinamikája különösen szembetűnő hosszú távon, hiszen 1960—1975 között a növénytermesztési ágazatban 1,4, az állattenyésztési ágazatban pedig 3 százalék volt a termelés évi átlagos növekedési üteme.

A növénytermesztésen belül a gabonatermelési program teljesítése került az első helyre. Fő feladat a termelés további növelése és minőségének javítása. Cél, hogy a VI. ötéves tervidőszakban a gabonatermelés — szemben az 1966—1970. évi 35 és az 1971—1975. évi 47 millió tonnával — elérje az 53—55 millió tonnát. Kukoricából évi 0,8—1,0 millió tonna termelést terveznek, míg az 1971—1975. években évi átlagban 600 ezer tonnát termeltek. Minthogy a cukor Csehszlovákia fontos exportcikke, a burgonyából pedig a terv megengedhetetlennek minősíti az importot, mindkét kultúra vonatkozásában a termelés növelését és stabilizálását irányozzák elő. A zöldség- és gyümölcstermelés fokozása mellett a terv nagy súlyt helyez a növényolaj-termelés fejlesztésére. Az állattenyésztés fejlesztését a nagyüzemi technológiára és egyre nagyobb mértékben a hazai takarmánybázisra támaszkodva akarják megoldani. Importkímélés céljából nagyobb arányban használják majd fel az élelmiszeripari hulladékot. Fejlesztik a hazai fehérjeforrásokat. A mezőgazdaság gépesítése és kemizálása a csehszlovák mezőgazdaság egyetlen járható útja, hiszen a terv szerint a VI. ötéves tervidőszakban a mezőgazdaságban dolgozók száma mintegy további 100 ezer fővel csökken majd.

Az élelmiszeripar termelését 20 százalékkal növelik. Valamennyi szakágazatban tovább bővítik a választékot, javítják a termékek csomagolását. Új építkezésekkel, korszerűsítéssel jobb összhangot kívánnak teremteni a mezőgazdaság és az élelmiszeripar között. Igényes beruházási programot valósítanak meg a táplálkozási kultúra korszerűsítéséért.

A mezőgazdasági földalapok intenzívebb kihasználása mellett nagy figyelmet fordítanak arra, hogy mezőgazdasági területeket, elsősorban szántóföldeket, ne használjanak fel nem mezőgazdasági célokra. Ezt szolgálja a földtörvény is.

Szállítás — hírközlés

A szállítás és hírközlés területén több átfogó program megvalósítását tervezik. A közlekedésben a terv az áruszállítások 23—25, a személyszállítás 10—12 százalékos növekedésével számol. A vasúti szállításban a szilárd tüzelőanyagok és nyersanyagok jobb felhasználását, valamint a nemzetközi szállítások minőségének javítását tervezik. Évente 750 kilométer vasútvonal rekonstrukcióját valósítják meg. Szlovákiában tovább építik a déli vasútvonalat. Folytatják a vasút villamosítását és 1980-ig felszámolják a gőzvontatást. Fokozatosan megteremtik a konténeres szállítási rendszer műszaki alapjait. Mintegy 900 villany- és Diesel-mozdonyt, 20 ezer — zömében négytengelyes — tehervagont adnak át a vasutaknak. A közúti szállítás fejlesztésére 89—91 000 tehergépkocsit és 14—15 000 autóbuszt biztosítanak. Korszerűsítik a közúti hálózatot. Folytatják az autópályák építését, üzembe helyezik a Prága—Brno—Pozsony autópályát. A vízi szállítás volumenét megkétszerezik. Korszerűsítik a kikötői berendezéseket. 470—480 ezer távbeszélőállomást helyeznek üzembe. 1980-ra tervezik a második televíziós műsor adó- és közvetítőhálózatának építését, úgy, hogy a második műsor 1980-ra az ország területének mintegy 60 százalékán vehető legyen.

Beruházások

A népgazdaság folyamatos fejlődésének biztosítására a VI. ötéves tervidőszakban mintegy 800 milliárd koronát fordítanak beruházásokra, ez 31 százalékkal haladja meg az előző időszak beruházási volumenét. A beruházások volumenét úgy alakítják ki, hogy részesedésük a felhasznált nemzeti jövedelemből 31—33 százalék legyen. Már eddig is jelentős összegeket fordítottak a meglevő termelési kapacitások korszerűsítésére és felújítására. A beruházási politika e fő irányát a VI. ötéves tervidőszakban még jobban kívánják érvényesíteni. Új kapacitások építését csak abban az esetben engedélyezik, ha a termelés növelése nem érhető el a meglevő kapacitások jobb kihasználásával, rekonstrukciójával, illetve a koncentráció és szakosítás fejlesztésével. A beruházásokat néhány kiemelt termelési ágazat fejlesztésére összpontosítják. Az ipari beruházások gyorsabb növekedését tervezik az energetikai és tüzelőanyag-iparban, a hazai nyersanyagforrások kiaknázásában, az integrációs egyezményekből eredő beruházási programok és a központi fejlesztési programok végrehajtására. Csehszlovákia beruházási volumenének növekményéből az 1976—1980. években 13 százalékot a 17 legfontosabb két- és sokoldalú integrációs akciók végrehajtására fordítják, ennek az összegnek mintegy egyharmadát más KGST-országok beruházásaiban való részvételre és kétharmadát a Csehszlovákia területén felépítendő létesítményekre használják fel.

A beruházáspolitika egyik legfontosabb feladatának tekinti az erők és eszközök koncentrálását. Kevesebb építkezést kezdeni, többet befejezni — ez a beruházáspolitika fő célja. Ezért a VI. ötéves tervidőszakban a megkezdett építkezések számát, amely az egyes években 50—60 milliárd korona évi beruházást jelent, maximumnak tekintik. A beruházások átlagos kivitelezési idejét a tervidőszak végére 15—18 százalékkal csökkentik.

A gazdaságfejlesztési programok megvalósítása végett 36 százalékkal növelik az építőipar termelését. A termelésnövekedés több mint 80 százalékát a termelékenység növekedéséből biztosítják. Az építőipari kapacitások fejlesztésével megteremtik a feltételeket ahhoz, hogy fokozatosan korlátozhassák az építési munkák és szakemberek importját. Az építőipari tevékenység folyamatosságának biztosítása végett 43 százalékkal növelik az építőanyagipar termelését, elsősorban a hazai szilikát-nyersanyagok bázisán.

Tudományos-műszaki fejlődés

Az V. ötéves tervidőszakban növekedett Csehszlovákia tudományos-műszaki potenciálja, a VI. ötéves terv azonban a tudományos-műszaki hala-

dás lényeges meggyorsítását tűzi ki célul. Az 1971—1975. években a tudomány és technika fejlesztésére évente 14 milliárd koronát fordítottak. 1980-ig ezek a kiadások 18 milliárd koronára növekednek majd. A tudományra és kutatásra fordított összeg eléri a nemzeti jövedelem 3,8 százalékát. A csehszlovák népgazdaságban 1000 dolgozóra 21 tudományos dolgozó jut, amely a fejlett ipari országokra jellemző aránynak felel meg.

A tudományos kutatások területén már korábban is széles körű nemzetközi együttműködésre törekedtek. Összehangolt tervek alapján 1976—1980 között a Szovjetunióval közösen folytatott kutatások száma több mint felével, a többi szocialista országgal pedig egyharmadával növekszik. A távlati fejlődés követelményeivel összhangban a természettudományokban és a műszaki tudományokban az alapkutatások elsősorban a hazai nyersanyagbázis bővítésére, az energia hatékony termelésére és felhasználására, az elektronika fejlesztésére, a termelési folyamatok kemizálására, a mezőgazdasági termelés racionalizálására, a társadalmi szempontból súlyos betegségek megelőzésére és a környezetvédelem tökéletesítésére irányulnak. Országosan mintegy 400 feladatra összpontosítják a kutatást és fejlesztést, amelyek távlatilag is befolyásolják a műszaki fejlődést.

Külgazdasági kapcsolatok

A VI. ötéves terv a népgazdaság dinamikus fejlődése feltételének tekinti, hogy a csehszlovák gazdaság aktívan vegyen részt a nemzetközi munkamegosztásban. A terv a külkereskedelmi forgalom 33 százalékos növekedésével számol, oly módon, hogy az export növekedésének alapvető tényezője a gépexport legyen.

Külgazdasági kapcsolataik fejlesztésekor továbbra is alapnak tekintik a szocialista országokkal, elsősorban a Szovjetunióval való sokoldalú gazdasági és tudományos-technikai együttműködés fejlesztését. Abból indulnak ki, hogy

— a csehszlovák gazdaságnak a szocialista gazdasági integrációba való intenzív bekapcsolása nélkülözhetetlen előfeltétele annak, hogy megoldják Csehszlovákia alapvető fejlesztési problémáit és tovább növeljék a gazdaság hatékonyságát;

— a gazdaságnak a Szovjetunió gazdaságával, hatalmas műszaki-tudományos és termelési potenciáljával, gazdag természeti erőforrásaival való szoros összekapcsolása, a csehszlovák gazdaság dinamikájának és stabilitásának legfőbb biztosítéka.

A nemzetközi tervkoordináció, az árucsere-forgalmi megállapodások, a kooperációs és gyártásszakosítási megállapodások a KGST-országokkal, biztos alapja a csehszlovák gazdaság 1976—1980. évi fejlődésének. A terv mintegy 48 százalékos külkereskedelmi forgalomnövekedést irányoz elő a Szovjetunióval. Az NDK-val folytatják a petrolkémia területén a termelés integrált fejlesztését, előkészítik az integráció kibontakozását a személygépkocsigyártásban. A Lengyelországba irányuló színesfém-, nyers- és alapanyagszállítással biztosítják a réz-, a kén- és a szénimportot. Bővül a termelési kooperáció a mezőgazdasági és építőipari gépgyártásban. Kokszot, kokszolható szenet, valamint hengerelt acélt szállítanak Magyarországra cserébe a magyar bauxitért, alumíniumért és gabonáért. Erősödik a kooperáció a közúti járműgyártás és a mezőgazdasági gépgyártás területén is. Bulgáriával jelentősen nő a gépkereskedelem, szélesedik a termelési kooperáció a tehergépkocsi-gyártásban. Romániával folytatódik a tüzelőanyagok, az energia és az egyéb nyersanyagok kölcsönös szállítása, növekszik a gépipari és vegyipari áruk csereforgalma, Csehszlovákia a többi KGST-országgal együtt részt vesz Kubában a nikkelgyártás fejlesztésében. Mongóliában a bőripar és más ágazatok fejlesztésébe kapcsolódik be. Jugoszláviával együttműködnek a színesfémkohászatban és a mezőgazdaság fejlesztésében.

A gazdasági együttműködés fejlesztését tervezik a fejlődő országokkal. Csehszlovákia tüzelő- és nyersanyagszükségletének biztosítása végett hosz-

szú lejáratú kooperációs szerződéseket írnak alá. A fejlett tőkésországokkal való gazdasági együttműködés fejlesztésében nagyobb szerepet szánnak a hosszabb távú kooperációnak.

A termelőerők elosztása és fejlesztése

Az V. ötéves tervidőszakban jelentős előrehaladást értek el a két nemzeti köztársaság gazdasági színvonalának kiegyenlítésében. Szlovákiában folytatódott a beruházások gyors növekedése. Jelenleg a szlovák ipar az ipari termelés 27 százalékát biztosítja, míg 1970-ben csak 24 százalékát adta. A termelésnövekedésnek több mint a felét a gépipar és a vegyipar birtosította. Csehszlovákia vegyipari termelésének kétötödét Szlovákia állítja elő. Az ország távlati érdekei megkövetelik, hogy a termelőerők fejlesztésekor a továbbiakban is figyelembe vegyék a két nemzeti köztársaság természeti és gazdasági adottságait, fokozzák az egységes csehszlovák népgazdaság hatékonyságát. A VI. ötéves terv a két köztársaság vonatkozásában is meghatározza a feladatokat.

Cseh Szocialista Köztársaság

A társadalmi összterméket 1980-ig 24—26 százalékkal növelik. A növekedést csaknem teljes mértékben a munkatermelékenység emelésével érik el. Az ipari termelésen belül az energetikai ágazat, az acélcsőgyártás, az atomenergetikai gépgyártás, a könnyűipari gépgyártás, a tehergépkocsi-gyártás, valamint vegyipari berendezések gyártása kiemelt jelentőségű. Az ipari termelést 28—30 százalékkal, a munkatermelékenységet 27 százalékkal emelik. A mezőgazdasági termelés 12—13 százalékkal nő. A lakosság életkörülményeinek javítása végett 410 ezer lakást építenek.

Szlovák Szocialista Köztársaság

A munkaerőforrások viszonylag nagyobb növekedése alapján a társadalmi össztermék 34—36 százalékkal nő. A gazdaság fejlesztését az ipar szerepének további erősítésével biztosítják. Az ipari termelést több mint 44 százalékkal, a munkatermelékenységet 29—30 százalékkal növelik. Gyorsabb ütemben fejlesztik a gépipart. A gépiparban az építőipari gépek, traktorok, energetikai berendezések, textilgépek, szerszámgépek gyorsabb fejlesztését tervezik. A mezőgazdasági termelés 18 százalékkal nő. Folytatják a lakosságnak a kiemelt gazdasági központokba való célszerű összpontosítását, 230 ezer lakást (ebből 25—27 ezret Pozsonyban) építenek. Meg kívánják teremteni a feltételeket Pozsony ipari jellegének a megszilárdításához.

A CSKP Központi Bizottsága 1978. márciusi plénumán megvitatta a KB elnökségének a XV. kongresszus óta elért eredményeiről szóló jelentését. Megállapította, hogy a párt és az állami vezetés erejét az elmúlt időszakban elsősorban a párt gazdaságpolitikai irányvonalának, a VI. ötéves terv feladatainak teljesítésére összpontosította.

Mosóczy Róbert

FOLYÓIRATSZEMLE

V. Sasztitko: A KGST-országok nemzetközi áru- és pénzviszonyai

(Voproszi Ekonomiki, Moszkva, 1978. 6. sz.)

A szocialista országok együttműködésének legátfogóbb formája a különféle módon megnyilvánuló *közös tervezési tevékenység*. A közös tervezés azonban nem csak a tervszerűség törvényének konkrét megjelenése, a szocializmus más gazdasági törvényei is, a többi között *az értéktörvény is, hatást gyakorol erre a tevékenységre*. A tervszerűség a termelőeszközök szocialista tulajdonának talaján jön létre, a nemzetközi szférában viszont ez nemzeti-állami tulajdon formájában jelentkezik. Ez a megjelenési forma határozza meg a szocialista együttműködésben a tervszerűség jellegét és formáit, az együttműködési mechanizmus struktúráját és típusait. Csak ezt a körülményt tekintetbe véve érthetjük meg az értéktörvény belföldi és nemzetközi működésében fellelhető eltéréseket.

Néhány közgazdász — a nemzetközi kapcsolatokban is — szembeállítja egymással a szocializmus gazdasági törvényeit és viszonyait, így a tervszerűséget és az áru- és pénzviszonyokat. E nézetek nem tükrözik a szocialista országok gazdasági együttműködésével kapcsolatos objektív folyamatokat. Másként vetődik fel természetesen a kérdés, ha a tervszerűséget a piaci erők szabad játékával állítjuk szembe s nem az árukapcsolatokkal általában. A szocializmusban az értéktörvény nem spontán módon hat, sőt már a tőkés világpiac is bizonyos mértékig „szabályozott" piacként működik. A piac szabályozásának tendenciája továbbfejlődött a multinacionális társaságok tevékenységében. Számítások szerint a hetvenes évek elején a tőkés világ exportjának több mint 25 százaléka a multinacionális társaságok belső szállítása, amely ténylegesen *nem tekinthető nemzetközi áruforgalomnak*.

A szocialista gazdasági integráció fejlődése erősíti a különböző országok termelői és fogyasztói között a közvetlen kapcsolatokat, növeli a hosszú lejáratú termelési együttműködés szerepét. Mindez megköveteli, hogy már a tervezés időszakában vegyék figyelembe *a tervezett intézkedések* gazdasági paramétereit és *hatékonyságát*. Az integrációs intézkedés megvalósításában részt vevő valamennyi félnek előzetesen meg kell határoznia a megvalósítandó csere feltételeit és a lehetséges hatékonyságot. Ennek kapcsán *lényegesen változik a forgalmi szféra funkciója* az együttműködésben. Az áru-pénzviszonyok közvetlenül a tervezés tárgyává válnak, azaz *növekszik szerepük* az együttműködés irányának, struktúrájának és hatékonyságának megállapításában. Ugyanakkor a *cserének mint* a munkaráfordítások *társadalmi elismerése kritériumának szerepe csökken*.

A KGST keretében a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban is az áruk tervszerű elosztása alapján kapcsolódik a pénzmozgás az árumozgáshoz, s ezért az árunak és a pénznek érték megtestesítőjeként való önálló funkcionálása korlátozott. Ennek ellenére a nemzetközi együttműködésben nagyobb a szerepük, mint az egyes országokon belül. A szocialista országok egymás közötti cseréjében az értékkategóriák működésére, a KGST-piac törvényszerűségeinek megjelenési formáira, a szocialista integráció gazdasági mechanizmusának, ezen belül az áru-pénzviszonyok mechanizmusának működésére hatást gyakorol az is, hogy bővülnek és tartóssá válnak a szocialista országok és a tőkésországok közötti gazda-

sági kapcsolatok. A tőkés rendszer hatását a világpiaci árak árbázisként való alkalmazása közvetíti. A szerződéses árak tükrözik a nemzetközi méretekben jellemző munkatermelékenységet és a tudományos-technikai haladás tendenciáit.

Az értékkategóriák azonban társadalmilag determinált kategóriák, s ezzel összefüggésben két fontos módszertani kérdés merül fel: 1. Jogos-e teljes mértékben kiterjeszteni a világpiacon elismert társadalmilag szükséges munkamennyiség alakulásának tendenciáit a szocialista piacon tükröződő értékképződési folyamatok összességére? 2. Képesek-e a világpiaci árak objektivitással tükrözni minden egyes konkrét áru tekintetében a nemzetközi érték mozgását? Az első kérdés kapcsán elmondható: az ár mint az érték kifejezése nemcsak termelési-gazdasági tényezőket tükröz, hanem társadalmi-politikai tényezőket is. Ha az érték és az ár egyben a társadalmi viszonyok megjelenése is, akkor e viszonyok jellege és típusa hatást kell hogy gyakoroljon az érték és ár jellegére és természetére. Következésképpen ezeket a kategóriákat nem lehet egyszerűen „átvenni", át kell alakítani őket a KGST-piac társadalmi-gazdasági természetével összhangban. A szerző válasza a második kérdésre: a világpiaci árak a nemzetközi érték mozgásának fő tendenciáit tükrözik, s ennek megfelelően kell értékelnünk őket. A jelenlegi világpiacon több tényező miatt — amelyek közül elsősorban a multinacionális társaságokat és a zárt gazdasági csoportosulásokat kell megemlíteni — igen sokféle ár van; s ez, valamint az a tény, hogy a tőkés világban valutaválság és infláció bontakozott ki, megnehezíti a világpiaci árnak mint a nemzetközi érték kifejezőjének a felhasználását.

A szerző végkövetkeztetése szerint a szocialista világpiacon a nemzetközi értéket a következő alapvető tényezők befolyásolják: a KGST-országokban a társadalmilag szükséges nemzeti munkaráfordítások átlagos szintje; a nemzetközi érték világpiacon kialakult színvonala; a szocialista országok között kibontakozó termelési viszonyok jellege, a társadalmi-gazdasági és politikai tényezők hatása a társadalmi fogyasztás alakulására, ami jelentős mértékben meghatározza a nemzeti és nemzetközi szinten társadalmilag elismert munkaráfordítások határait. A KGST-piacon kifejezésre jutó nemzetközi érték sajátos azért is, mert az újratermelési folyamatokra nemzeti-állami elkülönültség jellemző, és ebből következően a nemzeti irányítási mechanizmusok, valamint a nemzetközi együttműködés mechanizmusának elkülönültsége.

Az érték mint lényegi kategória több tényező hatására módosul, mielőtt a felszínen az árban megjelenik. Az ár eltér az értéktől. Ezért, amikor az árképzés gyakorlati kérdéseit vizsgáljuk a KGST-piacon, nem korlátozódhatunk csupán csak az árképzés alapjának, a nemzetközi értékének az elemzésére, tanulmányoznunk kell a KGST-piacokon kialakult konkrét együttműködési formákat és a világpiacon végbemenő csere sajátosságait is. Az áru-pénzviszonyok szervesen beépülnek a közös tervezési tevékenységbe. Az értékkategóriák alapján állapítják meg az együttműködés eredményében való gazdasági érdekeltség egyik legfontosabb oldalát. Az értékkategóriák tervszerű felhasználásának hiányosságai aránytalanságokat okozhatnak a gyakorlati együttműködésben. Az így felmerülő ellentmondásokat elsősorban oly módon lehet megoldani, hogy az országok gazdasági érdekeit — a kölcsönös előnyök alapján — tervszerűen egyeztetik. A gazdasági érdekek központi helyet foglalnak el az érdekrendszerben, ezért a nemzetközi munkamegosztásban való részvételből származó előnyök igazságos elosztásának fontos szerepe van a nemzeti érdekek összehangolásában. Az integrációs folyamatban részt vevő országok egyikét sem vezérelhetik csak a saját előnyei, anélkül, hogy figyelembe venné a többi résztvevő érdekeit. Az integrációt csak a gazdasági érdekek összehangolása viheti előre. Ugyanakkor hangsúlyozni kell, hogy a gazdasági érdekeket (sem nemzeti, sem pedig nemzetközi szinten) nem értelmezhetjük csupán csak mint gazdasági előnyöket, nyereséget. A gazdasági érdekek struktúrája jóval bonyolultabb ennél, és fel-

öleli a szocialista országok bővített újratermelésének valamennyi nemzeti és nemzetközi aspektusát.

A közös tervezési tevékenységben problémát okoz még az együttműködés anyagi-tárgyi és értékoldalainak összehangolása, ebben a vonatkozásban tökéletesíteni kell a módszereket. A legtöbb KGST-országban a külgazdasági kapcsolatok fejlesztésére vonatkozó tervek és a gazdasági számítások között kölcsönös függőség van, a gazdasági szabályozók a tervek realizálását célozzák. A tervezés viszont ösztönöz a gazdasági módszerek felhasználására. A nemzeti szintű — a külgazdasági kapcsolatokat is érintő — irányítási rendszerbe következetesebben építik be az áru-pénzviszonyok kategóriáit, mint a kölcsönös áruforgalom mechanizmusába. Ha nem kellően veszik figyelembe az országok szűkebb értelemben vett gazdasági érdekeit az együttműködési tervek egyeztetésének, s ezért a közös tervezési tevékenységnek is legfontosabb eszközei a külgazdasági kapcsolatok gazdasági hatékonyságára vonatkozó számítások, az ezzel összefüggő normatívák kialakítása az egyes országokban, s az ennek alapján kialakított érdekeltség valamely integrációs intézkedésben. A gazdasági feltételeknek, az érdekeltségnek tehát nagy szerepük van az együttműködésben.

(Ism.: *Varga Irén*)

Reinhold Harringer: A nemzetközi eladósodás alakulása

(Aussenwirtschaft, Zürich, 1978 március—június)

A nemzetközi adósságok növekedése

A nemzetközi adósságok növekedéséről általánosságban megállapítható, hogy azok 1972 óta soha nem látott méreteket öltöttek: az infláció hatását is figyelembe véve azonban a növekedés meglehetősen szerény volt.

A fejlődő országok külső adóssága 1960—1972 között reál- és névértékben egyaránt viszonylag lassú ütemben nőtt. 1973—1976 között ugyanakkor 112 milliárd dollárról 206 milliárdra emelkedett, ami névértékben 89, reálértékben viszont csak 23 százalékos növekedésnek felel meg. Az adósság exporthoz viszonyított mértéke különösen a nem olajtermelő fejlődő országokban fokozódott: 1975—1976-ban 88 százalékra. Adósságuk 1973—1976 között a GNP 12 százalékáról 15 százalékára nőtt; egyes országok esetében ez az arány meghaladta a 30 százalékot is.

A kelet-európai szocialista országok teljes külső adósságát amerikai bankok 1976 végén 45,3 milliárd dollárra becsülték. Míg azonban folyó árakon adósságuk 1976-ban ötszöröse volt az 1970. évinek, addig 1970. évi árakon számítva csupán megkétszereződött. Az átlagos adósság/export arány — amely 1975-ben 3,2 (Bulgária) és 0,7 (Csehszlovákia) között mozgott — az 1974. évi 1,0-ről 1976-ban 1,9-re nőtt.

Az adósságok abszolút nagyságát tekintve azonban továbbra is a *fejlett tőkésországok* a legnagyobb adósok. Csupán az Egyesült Államok külső adóssága 164, az NSZK-é pedig 60 milliárd dollár volt 1975 végén. De ezek a számok — ezen országok világkereskedelmi pozíciója és jelentős külföldi vagyona, valamint a dollár sajátos világgazdasági szerepe miatt — teljesen más megítélés alá tartoznak, mint más országok eladósodásának jelzőszámai. De különbség van Kanada (1976: 45,1 milliárd dollár), Dánia (9,5 milliárd dollár), Finnország (9,0 milliárd dollár), Franciaország (26,2 milliárd dollár), Olaszország (20,0 milliárd dollár), Svédország (13,5 milliárd dollár) és Nagy-Britannia (45,8 milliárd dollár), valamint a fejlődő és a keleteurópai országok adóssága között is. A fejlett országok esetében ugyanis másképpen alakul a világkereskedelemben való integráltság foka és az a képesség is, hogy belső gazdasági intézkedésekkel egyensúlyba hozzák fizetési mérlegüket. S végül, de nem utolsó sorban politikai megfontolások is eme országok irányában befolyásolják a hitelezőket. A külső adósság reálnövekedése a fejlett tőkésországok esetében

1973—1976 között 21 (Olaszország) és 89 százalék (Franciaország) között mozgott. Az adósságok GNP-hez viszonyított mértéke hasonló a fejlődő országokéhoz (10—20 százalék). Mivel ezeknek az országoknak nagyobb az exportszektora, az adósságok aránya az exporthoz viszonyítva alacsonyabb; csak Finnország esetében haladja meg a 100 százalékot, Franciaország és Olaszország esetében 30—40 százalék.

Az adósságok szerkezete

A *fejlődő országok* adósságállományának tekintélyes része néhány országra (Brazília, Mexikó, India, Indonézia) jut. A gazdagabb országok általában nagyobb hiteleket vesznek fel a magántőkepiacon, azok viszont, amelyekben alacsony az egy főre jutó jövedelem, túlnyomórészt hivatalos hitelezőkre támaszkodnak. A 30-as évekhez képest — amikor egy sor fejletlen ország vált fizetésképtelenné — a helyzet lényegesen megváltozott. Először is — és talán ez a legfontosabb — folytatódik a világkereskedelem expanziója. Az olyan nemzetközi szervezetek léte, mint a Világbank és a Nemzetközi Valuta Alap, csökkenti a komoly adósságproblémák kialakulásának veszélyét. A fejlődő országok megtanulták a 30-as évek tapasztalataiból, hogy recesszió idején a foglalkoztatottság fenntartása érdekében kölcsönös kereskedelmi korlátozásokhoz folyamodni kudarchoz vezet.

A fejlődő országok külső forrásbevonásában jelenleg a következő fő tendenciák figyelhetők meg:

a) a nem kedvezményes feltételű hitelek növekedése, s ennek következtében az adósságszolgálati terhek fokozódása;

b) a hivatalos fejlesztési segélyek és a szállítói hitelek részarányának ezzel egyidejű csökkenése;

c) IMF-eszközök (olajalap stb.) fokozódó igénybevétele;

d) az OPEC-országok eszközeinek fontos pénzügyi forrásként való megjelenése 1973 után.

A fejlődő országok adósságszolgálati terheinek fokozódásában nagy szerepe van a kamatok emelkedésének. A kamatok az 1970. évi átlagosan 3,9 százalékról 1974—1975-ben 5,5 százalékra növekedtek. További nehézség a nem rögzített kamatozású kölcsönök részarányának növekedése (1974 végén már a teljes adósság 10 százalékát tették ki). Az olajat nem termelő fejlődő országok adósságszolgálata 1973 óta névértékben közel megduplázódott. Még ennél is fontosabb az éves adósságszolgálat aránya a külföldi hitelfelvételhez, vagyis az, hogy az újonnan keletkező adósságok hány százalékát kell a régiek törlesztésére fordítani; ez a mutató Argentínában volt a legkedvezőtlenebb (100,3 százalék).

A *kelet-európai országok* adósságának szerkezetét vizsgálva megállapítható, hogy a teljes adósságállomány több mint a fele a Szovjetunióra és Lengyelországra jut. Az adósságnak az exporthoz viszonyított mértékét tekintve ugyanakkor 1976 végén Bulgária (5,1), Lengyelország (2,8) és az NDK (2,3) volt a legkedvezőtlenebb helyzetben. Csehszlovákia esetében az arány 1,0, Románia és a Szovjetunió vonatkozásában 1,2, Magyarországnál pedig 1,6 volt. Összehasonlításként ugyanekkor Mexikó esetében az arány 3,2, Chile, Peru, India és Brazília esetében 2,4 és 2,1 között volt.

Kelet-Európa teljes adósságállományának 64 százaléka (29 milliárd dollár) 1976 végén nyugati bankokkal szemben állt fenn. A fennmaradó 36 százalék (15—20 milliárd dollár) kétoldalú kormányhitelekre és szállítói hitelekre jutott. A fejlődő országokkal ellentétben azonban a fő hitelezők nem az amerikai, hanem az európai bankok voltak: ők adták a hitelek 85 százalékát. A kelet-európai országok europiaci kölcsönfelvételei gyorsabb ütemben nőttek, mint az államilag garantált hiteleké; a fő hitelező kormányok Franciaország, az NSZK és Nagy-Britannia. Az utóbbi időben a kelet-európai országok bővítik pénzügyi kapcsolataikat az olajexportáló országokkal is.

A kamatokat és a lejárati szerkezetet illetően a nyugati becslések meglehető-

sen eltérőek. Általánosságban megállapítható, hogy az ezek alapján számított adósságszolgálati ráták emelkedő tendenciát mutatnak és magasabbak a fejlődő országokéinál. A szocialista országok adósságszolgálati kapacitása azonban sok tekintetben eltér a fejlődő országokétól. A nyugati szakemberek ezzel összefüggésben egyrészt arra hivatkoznak, hogy a központosított tervgazdaságok sokkal könnyebben „kezelik" adósságaikat, másrészt az ún. „esernyőelmélet" értelmében a Szovjetunió kisegítené bajba jutott szocialista partnereit.

A *fejlett tőkésországok* adósságának szerkezetét az jellemzi, hogy a magánszektor adósságai többnyire felülmúlják a közületi szektorét, bár az utóbbi egyes országok esetében (Dánia, Nagy-Britannia) az elmúlt években aggasztóan nőtt.

A hitelezők megoszlását illetően az utóbbi évek legnagyobb változása az OPEC-országok színrelépése, amelyek az IMF olajalapjában való részvétellel a fejlett ipari országok, elsősorban Nagy-Britannia és Olaszország közvetett hitelezői lettek. Az OPEC-feleslegek nagy részét az europiacokon és egyre növekvő mértékben az amerikai tőkepiacon fektetik be. Az olajárrobbanás ellenére egyes OECD-országok — köztük az NSZK, Japán, Hollandia, Svájc és az Egyesült Államok — is kiterjesztették hitelezői tevékenységüket.

A növekvő nemzetközi adósságok fő finanszírozói a nemzetközi tőkepiacok, amelyek működését több fórumon (IMF, IBRD, BIS, OECD) is figyelemmel kísérik. A nemzetközi tőkepiaci hitelfelvételek volumene 1973—1976 között megduplázódott. Bár a kölcsönök nagy része a fejlett tőkésországokra jut, a fejlődő és a kelet-európai országok is fokozzák részesedésüket. Az eurovaluta-bankhitelek alapvető formája a 3—8 éves lebegő kamatozású revolváló hitel, amelynek kamata a londoni bankközi kamatlábból (LIBOR) és a hitelfelvevő hitelképességétől, valamint a lejárat hosszától függően 0,75—2,25 százalék közötti kamatfelárból (spread) tevődik össze.

1973—1976 között tartósan növekedett a külföldi és nemzetközi kötvénykibocsátások volumene is. Ez a hosszú lejáratú finanszírozási forma azonban a fejlődő országok számára jelentéktelen maradt.

A hitelek felhasználása

Alapelv, hogy a külföldi kölcsönöket közvetlenül vagy közvetve olyan létesítmények finanszírozására kell felhasználni, amelyek növelik az adós ország termelési potenciálját, s ezáltal devizabevételeit. Ebben a vonatkozásban az információ rendkívül szegényes és nagyon nehéz megítélni azt is, hogy egy ország produktívan használja-e fel a hiteleit vagy sem. Az alacsony jövedelmű országok esetében a fogyasztói kiadásoknak is pozitív hatása lehet a gazdasági növekedésre. A kelet-európai országok eurohitel-felhasználásáról rendelkezésre álló adatok szerint ezeket főként ipari létesítmények s kisebb mértékben infrastrukturális és általános exportcélú beruházásokra használják fel.

A nemzetközi kölcsönök egyre nagyobb hányada szolgál fogyasztás finanszírozására. Sok ország számára ez észszerű politika recesszió idején, de kérdés: hogyan biztosítják majd adósságszolgálati fizetéseiket. A fogyasztás és a beruházás mellett a harmadik lehetőség a hitelek felhasználására az adósságszolgálat. A fejlődő országok esetében 1970—1975 között az új állami hitelek 30—40 százaléka adósság visszafizetését szolgálta, a magánadósságokat is beleszámítva több mint 50 százaléka, Venezuela, Argentína és Portugália esetében az adósságszolgálati fizetések nagyobbak voltak az új hiteleknél. Ezek az arányok az adósságterhek fokozódásával az elkövetkező években csak tovább romlanak.

Az eladósodás okai

A *fejlődő országok* esetében az eladósodás fő okai: az alacsony belső megtakarítás, a technológia importtól való fokozódó függés, a fejlett tőkésországok

dekonjunktúrája, a cserearányok romlása, az olajszámla, valamint a profitátutalások. A hitelezők oldaláról az újabb piacok meghódításának igénye és a megtakarítások feleslegének jövedelmezőbb befektetése késztet fokozott tőkeexportra. Rövid távon a fejlődő országok adósságai növekedésének három fő oka az olajárrobbanás, a fejlett tőkésországok recessziója és egyes fejlődő országok rendkívül expanzív gazdaságpolitikája.

A *kelet-európai országokban* hosszú távon szemlélve szerkezeti eltérések kényszerítették ki a külső adósságok fokozódását. Az adósságállomány még kelet-európai közgazdászok szerint is (a szerző Csikós-Nagy Béla az Euromoney 1977 márciusi számában idézett megállapítására hivatkozik) tovább nő, és — úgy tűnik — állandó marad. Az importnak az exportnál gyorsabb növekedése sok országban tudatos politika volt a 70-es évek első felében. E politika a termelőkapacitások bővítését és korszerűsítését célozta. Ugyanakkor a kelet-európai termékek nem voltak eléggé versenyképesek a nyugati piacokon. Nem valószínű, hogy ez a közeljövőben megváltozik, mivel a versenyképes ágazatok kiépítése éveket vesz igénybe, és a tervgazdálkodás nem ösztönzi rugalmasságra a termelőket. Az is kérdés, hogy a Nyugat hajlandó-e egyáltalán többet vásárolni, hiszen sok termék bevitelét már nyilvánvalóan korlátozza.

A kelet-európai országok eladósodásához a kereskedelmi mérleg mellett — a szolgáltatások mérlegének hiánya is hozzájárult.

A hitelezők részéről itt is szerepet játszott az export növelésének igénye és a bankok bő likviditása.

Rövid távon vizsgálva a problémát, a fejlődő országokkal ellentétben Kelet-Európa deficitje nem olajdeficit. Bár a kisebb kelet-európai országokat hátrányosan érintette az olajáremelkedés, egészében véve azonban Kelet-Európa nettó olajexportőr, és az is marad legalább 1980-ig. A kelet-európai országok kereskedelmimérleg-hiányának növekedése sokkal inkább a nyugati recesszióval magyarázható. Továbbá a gazdasági együttműködési megállapodások egyoldalúan ösztönözték a kelet—nyugati kereskedelmet. S mivel a Nyugat által hitelbe szállított berendezések csak később lépnek termelésbe, a felhalmozódott adósságok törlesztésére is csak később kerülhet sor. A deficit növekedéséhez végül hozzájárultak a rossz termések is.

A *fejlett tőkésországok* fizetésimérleg-hiányának nagy része ezzel szemben olajdeficit. Második fontos tényező a recesszió, amely a költségvetési deficit fokozására késztetve a kormányokat, szintén a fizetésimérleg-deficit irányában hat. A fejlett tőkésországok csoportján belüli szerkezeti egyensúlyhiányok is hozzájárultak a deficithez; az árfolyampolitika ennek kiigazításában nem bizonyult eredményesnek, ugyanakkor az expanzívabb politika fokozta az inflációs nyomást. Ugyancsak a deficit növelése irányában hatott a hitelezők nagy hajlandósága arra, hogy első osztályú adósoknak kölcsönözzenek az ipari országokban.

A nemzetközi adósságok jövőbeli alakulása

Az adósságot a következő tényezők határozzák meg: mennyire elegendők a megtakarítások a beruházásokhoz, a beruházások növekedése, hatékonysága; külső tényezők: az import export általi fedezettsége, az export növekedésének kilátásai, az exportösztönzés, a kereskedelempolitika, mennyire kell igénybe venni kölcsönöket a folyó fizetési mérleg deficitjének finanszírozására, illetve milyen mértékű a segélyek, a közvetlen befektetések, az SDR lehetséges igénybevételének a szerepe, másrészt milyen a külső források elérhetősége, nyereségessége, kockázati garanciái. Ha az eladósodást a gazdasági növekedési folyamat velejárójának tekintjük, az adósságok visszafizetése későbbi fejlődési szakaszban lehetővé válik, kivéve, ha 1. a beruházások nyereségessége alatta marad a hitelfelvételi költségeknek; 2. a belföldi megtakarítások sohasem haladják meg a belföldi beruházásokat; 3. a megtakarítások és a beruhá-

zások közötti szakadék felszámolása túl hosszú időt vesz igénybe; 4. a hitelezők fizetésimérleg-okokból gátolják a retranszfert. Néhány országra már jelenleg is érvényes ezek közül egy vagy több feltétel is. Általános az a nézet, amely szerint az OPEC-en kívül álló fejlődő országok soha sem lesznek képesek adósságaik visszafizetésére, bár ez ugyanúgy érvényes az amerikai kormányra és a General Motorsra is. A probléma azonban nem az, hogy a fejlődő országok vissza tudják-e fizetni adósságaikat, hanem az, hogy eleget tudnak-e tenni adósságszolgálati kötelezettségeiknek.

Bár e tényezők az eladósodás növekedése irányába mutatnak; ez ellen hat, hogy a hitelezők és hitelfelvevők egyre kevésbé lesznek hajlandók kölcsönözni, illetve kölcsönt felvenni. Fontosabb azonban, hogy az infláció stabilizálhatja a reáladósság növekedését és enyhítheti az adósságszolgálati terheket.

Kulcstényező az OPEC-feleslegek alakulása. Magas szinten való állandósulásuk mellett szól az, hogy olyan országokban összpontosulnak, amelyek tőkefelszívó képessége alacsony (Szaúd-Arábia, Kuvait, Egyesült Arab Emirátusok). Általánosságban azonban e feleslegek zsugorodásával számolnak. Kérdés: ha az OPEC-feleslegek megszűnnek, megszűnik-e a globális egyensúlyhiány is? A Világbank egy belső tanulmánya szerint a többletek inkább visszaáramlanak az ipari országokba, s a fejlődő országok deficitje esetleg már reálértékben is növekszik. Ez nem áll ellentétben azzal, hogy közvetlen kapcsolat van az Egyesült Államok deficitje — ami nagyrész olajdeficit — és az OPEC-többletek között. Az amerikai deficit csökkenése segíthet enyhíteni az olajárra nehezedő nyomást, ami valamennyi olajimportőr országnak kedvez. Ez nagymértékben az amerikai energiapolitikán múlik, az amerikai olajfogyasztás, illetve -import gyors növekedése ugyanis kétségtelenül számottevően hozzájárult az olaj drágulásához ebben az évtizedben, s ezzel az OPEC-feleslegek létrejöttéhez.

Egy UNCTAD-tanulmány a nem olajtermelő fejlődő országok folyó fizetésimérleg-hiányát 1980-ra 60 milliárd dollárra (1974. évi árakon) teszi, ami csökkenhet a nemzetközi kereskedelem (OECD-országok gyorsabb növekedése) és a fejlődő országok exportjának kedvező alakulásától függően. További feltétel: a világpiaci árak stabilizálása és nagyobb fokú liberalizálás a fejlődő országok feldolgozott termékei számára. A protekcionizmus ezzel szemben a reáladósság fokozódásához vezet.

A hivatalos fejlesztési segélyek a 70-es évek második felében csak lassan emelkednek. Szerény ütemű lesz a közvetlen külföldi befektetések növekedése is. Az IMF-hitelek ugyanakkor nemcsak mennyiségileg, hanem minőségileg is jelentősebbek lesznek a jövőben.

Mindent összevetve, a *nem olajtermelő fejlődő országok* adóssága — bár lassúbb ütemben — tovább nő. Amíg nem romlik számottevően a nemzetközi kereskedelem helyzete, korlátozott lesz az adósságproblémával szembekerülő országok száma, és a nemzetközi intézmények alkalmasak lesznek a problémák leküzdésére.

Kelet-Európa adósságát illetően, 1976-tól a Nyugattal szembeni kereskedelmi deficit csökkenésének lehetünk tanúi. Egyes szakértők szerint azonban ez a tendencia nem érvényesülhet hosszabb távon, mivel a nyugati importtól való függőség következtében, az import bármely korlátozása újabb egyensúlytalanságot okozhat a termelésben és a foglalkoztatottságban, s veszélyeztetheti a gazdasági növekedést. Ha a forrásbeáramlás változatlanul folytatódik, az adósságállomány 1980-ra megközelíti a 90 milliárd dollárt, az adósság/export arány pedig az 1976. évi 1,9-ről 2,5-re növekszik.

Az együttműködési megállapodások hosszú távon az egyensúly javulása irányába mutatnak, bár ezt a kedvező fejleményt a protekcionizmus veszélyeztetheti. A kelet—nyugati kereskedelem fejlődése ellen szól a kompenzációs egyezmények „technikája" is, hacsak Kelet-Európa nem tesz fokozott erőfeszítéseket a minőség javítására. Ebben van ugyanis a probléma gyökere: a kelet-európai országok képtelennek látszanak a nyugati piaci igényeknek megfelelő színvonalú termékek elő-

állítására. Ráadásul gyakran elavult technológiát importálnak. A központosított tervgazdaságokban nagy szerkezeti átalakulásokra, decentralizálásra és racionalizálásra lenne szükség. Ezt Magyarország példája is bizonyítja, amely a cserearányok nagyfokú romlása előtt jelentősen javítani tudta keményvaluta-exportját. Számottevő javulást lehet elérni jelentős reformok nélkül is a vámok mérséklésével (ez történt az Egyesült Államok és Románia viszonylatában a legnagyobb kedvezmény megadását követően).

Az adósságprobléma enyhülésével a kelet-európai országok vonatkozásában csak középtávon számolhatunk, de ennek feltétele, hogy a KGST-országok devizabevételei gyorsabban nőjenek, mint a kiadásai. A 70-es évek első felében — az adósságok felhalmozódása idején — fordított volt a helyzet. Kelet-Európa a Nyugathoz hasonlóan tisztában van azzal, hogy az adósságok növekedését meg kell fékezni. A folyó ötéves tervekben e célból lassították a növekedési ütemeket. Lényegesen mérséklődik a külkereskedelmi forgalom bővülése is; a deficit csökkentését inkább az export növelésével, mint az import fékezésével kívánják elérni.

Kelet-Európa exportpotenciálja a jövőben erősödhet az elmúlt években a nyugati import révén végrehajtott beruházások eredményeként. Változatlanul problémát okoz a kelet-európai külgazdasági helyzet megítélésével kapcsolatban az információ nem kielégítő mennyisége, s ezen a nyugati (BIS) kezdeményezések csak részben tudnak segíteni.

A nyugati hitelezőknek a jövőben egyenként meg kell vizsgálniuk a KGST-országokat, s csak a kevésbé eladósodott Szovjetunióval és Csehszlovákiával lehetnek bőkezűbbek. A Nyugat az import további liberalizálásával segíthet Kelet-Európának, de itt a lehetőségek rendkívül korlátozottak. További kereskedelmi engedményekre csak jó konjunktúra esetén lehet számítani. Jelenleg azonban — a változatlanul feszült foglalkoztatási helyzetre való tekintettel — inkább a protekcionista intézkedésektől kell tartani.

Ami a *fejlett tőkésországokat* illeti, várható, hogy az adósságprobléma áttolódik a nagy országoktól a kisebbek és a közepesek felé. A nagy deficites országoknak, így Nagy-Britanniának, Olaszországnak és Franciaországnak restriktív gazdaságpolitikával sikerült csökkenteni fizetésimérleg-hiányukat. Nagy-Britanniában egyre inkább érezteti hatását az északi-tengeri olajtermelés is. Hasonló folyamat játszódik le Norvégiában. Ugyanakkor a többi fejlett tőkésországnak — amelyek változatlanul nagy energia- és különösen olajimportra szorulnak — a belátható jövőben továbbra is deficittel, sőt egyes esetekben annak fokozódásával kell számolnia. A nehézségeket csak következetes stabilizációs politikával lehet enyhíteni.

(Ism.: *Horváth Éva*)

Hans-Joachim Jarchow: A nemzeti jövedelem hatása a fizetési mérlegre.

Következtetések egy monetáris és egy keynesi tételből

(Zeitschrift für Wirtschafts- und Sozialwissenschaften Nyugat-Berlin, 1977. 4. füzet)

A dolgozat azt vizsgálja, vajon a keynesi fizetésimérleg-tétel implikációi ellentmondanak-e a monetáris fizetésimérleg-elméletnek, amely utóbbi szerint a reáljövedelem-növekedés fizetésimérleg-többlethez vezet.

A vizsgálat abból a feltételezésből indul ki, hogy az árfolyamok szilárdak; csak kiegészítésképpen vizsgálja, hogy a jövedelemváltozások milyen hatással vannak a szabadon mozgó árfolyam esetén.

A fizetésimérleg-változások elemzése során a különféle iskolák a hangsúlyt más és más problémára helyezik. A monetáris tétel megalkotói elsősorban a hosszú távon lezajló folyamatokat vizsgálják. A hangsúly az állapoton van, vagyis nemcsak folyamatok képezik a vizsgálat tárgyát (mint összgazdasági megtakarítás, összgazdasági beruházás stb.), ha-

nem statikus tényezők is (például pénzmennyiség), s az egyensúly értékelésekor ez utóbbiakat is figyelembe veszik. „Állományegyensúly"-szemléletről beszélhetünk, amely abból indul ki, hogy a pénzügyi hatóságok hosszú távon nem képesek a fizetésimérleg-többleteket, illetve -hiányokat pénzpolitikai intézkedésekkel semlegesíteni. (Kemp 1975, Johnson 1976.) Eszerint egyensúly (hosszú távon) csak kiegyensúlyozott fizetési mérleg mellett lehetséges.

A keynesi tétel ezzel szemben rövid távra vonatkozik, s abból indul ki, hogy a központi bankok a fizetésimérleg-szaldók hatására keletkező pénzmennyiség-változásokat képesek semlegesíteni. A pénzmennyiség tehát stabil és ezért rövid távon érvényesülő folyamategyensúly mellett a fizetésimérleg-deficitek, illetve fizetésimérleg-többletek léphetnek fel.

A fizetési mérlegek hosszú távú vizsgálatával összhangban van az a monetáris tétel keretében alkalmazott feltételezés, amely szerint a nemzeti ár- és kamatszint függ a nemzetközi ár- és kamatszinttől, legalábbis kis országok esetében (Kemp 1975, Johnson 1975, 1976).

Ugyanakkor a rövid távra korlátozott keynesi elemzésre az a feltételezés jellemző, hogy a belföldi árszint változása (amelyet béremelkedés vagy összkereslet-növekedés vált ki) a bel- és külföldi áruk közötti ararányokon keresztül befolyásolja a fizetési mérleget. A keynesi elemzés keretében felmerül az a feltételezés, hogy a belföldi kamatszint rövid távon eltérhet a külföldi kamatszinttől.

A monetáris fizetésimérleg-tétel híveire jellemző, hogy a részmérlegekkel (kereskedelmi mérleg, szolgáltatási mérleg stb.) nem foglalkoznak, hanem csak a fizetési mérleg egészével, még pontosabban a devizamérleggel az „overall balance" értelmében (Johnson 1976, Mussa 1976). Ezzel szemben a mérlegkiegyensúlyozás keynesi alapokon létrehozott jövedelemelmélete és az eme elmélet keretében levezetett teljesítménymérleg-multiplikátorok jelentős súlyt adnak a kereskedelmi, illetve a szolgáltatási mérlegek szaldóinak a fizetési mérleg egészén belül.

Végül jelentős különbség mutatkozik a két elmélet között abban, hogy a monetáris tételnél a gazdasági változók mint növekedési ráták, a keynesi elméletben pedig mint abszolút mennyiségek jelennek meg.

A monetáris tétel szerint a pénzpiac függ a pénzkínálattól (M_s) és a pénzkereslettől (M_d). A monetáris bázis függ a pénztartalékoktól (R) és a belföldi tényezőktől (BI). A BI nagysága, amely főleg a központi bankok által a kereskedelmi bankok, valamint a közületi szektor számára nyújtott hitelekből tevődik össze, a belföldi pénzpolitika által ellenőrizhetőnek tekinthető.

$$M_s = R + BI.$$

Egyensúly esetén

$$M_s = M_d.$$

Ha a belföldi kamat- és árszint hosszú távon a nemzetközi piacoktól függetlenül határozódik meg, valamint a reális társadalmi termék is a pénzpiactól függetlenül alakul, akkor a stabil árfolyamok rendszere a következő eredményekre vezet:

1. A reáljövedelem növekedése a pénzügyi alap (pénzkínálat) változatlan belföldi tényezői esetén növeli a valutatartalékokat (és fordítva).

2. Expanzív belföldi pénzpolitika $(dBI > 0)$ csökkenti a valutatartalékot (és fordítva).

Rugalmas árfolyamok esetén ezeknek az eredményeknek az a megállapítás felel meg, hogy

1. A reáljövedelem növekedése a pénzügyi alap változatlan belföldi tényezői esetén felértékeléshez vezet (és fordítva).

2. Expanzív belföldi pénzpolitika leértékelést von maga után (és fordítva).

Stabil árfolyamok esetén tehát a reáljövedelem növekedése hosszú távon a valutatartalékok növekedéséhez vezet, annak az elképzelésnek az alapján, hogy a reáljövedelemnövekedés pénzkeresletet hoz magával, ami a pénzkínálat növekedése útján egyensúlyozódik ki. A pénzkínálat növekedése a valutatartalékok növelése révén megy végbe, például tőkeimport következményeként.

A keynesi tétel az „Általános elmélet" modelljének felel meg; a modell a külgazdaságra is kiterjed. Ha az árupiac és a pénzpiac egyensúlyban van, és a belföldi árak normálisan reagálnak a reális, valamint a nominális külső hatásokra, akkor a devizamérleg szaldója nem leng ki, és a pénzkínálat (M_s) endogén nagyságnak tekinthető.

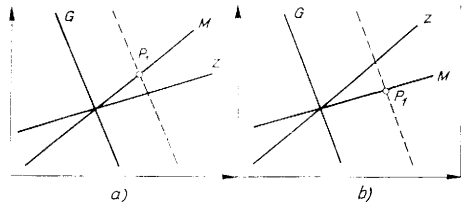
A monetáris, illetve a keynesi tétel ismertetése után vizsgáljuk meg, hogyan küszöbölhető ki egy olyan zavar, amelynek következménye a reáljövedelem változása, s amely kihat a devizamérlegre, illetőleg a valutatartalékokra, illetve, hogy a monetáris és a keynesi tétel eltér-e egymástól a probléma megoldásának módjában.

A jövedelemváltozás oka lehet bármely tényező, amely változást okoz az összgazdasági keresletben, vagy az összgazdasági termelésben.

Megvizsgálunk egy olyan esetet, amikor a beruházók optimistán ítélik meg jövőbeli nyereségüket (például áremelkedéseket várnak), és ezért fokozottan invesztálnak. (a)

Továbbá egy olyan esetet is elemzünk, amikor nő a munkatermelékenység, illetve csökken a bér. (b)

Az árupiac egyensúlyát G-vel, a pénzpiac egyensúlyát M-mel, a devizamérleg egyensúlyát Z-vel jelöljük. Levezethető, hogy a G görbéje negatív irányzatú, az M pozitív és a Z is pozitív (Lásd az ábrát).



A Z-görbe feletti rész devizamérleg-többletet, a Z-görbe alatti rész devizamérleg-deficitet jelent.

1. Ha javuló nyereségkilátások növelik a beruházási kedvet, akkor a rövid távon megvalósuló folyamategyensúly a G-görbe jobbra tolódását eredményezi (*a* és *b* ábra).

Az új, P_1-ben realizált (rövid távon érvényesülő) folyamategyensúly azt mutatja, hogy a reáljövedelem emelkedése a keynesi tétel keretében mind devizamérleg-többlettel (*a* ábra), mind devizamérleg-deficittel (*b* ábra) összeegyeztethető. Az eredmény egybevág azzal a megállapítással, hogy rugalmas árfolyamok és azonos paraméterváltozások esetén mind felértékelés, mind leértékelés felléphet. Az eredmény nyilvánvalóan attól függ, hogy az M-görbe meredekebb-e, mint a Z-görbe (*a* eset), vagy ennek a fordítottja igaz (*b* eset).

A különbség világossá teszi, hogy devizatöbblettel annál inkább számolhatunk, minél inkább reagál a nettó tőkeimport a kamatlábra és a (nominális) pénzkereslet a reáljövedelemre, s minél gyengébben reagál a (reál-) pénzkereslet a kamatlábra és a (nominális) külső hatások a reáljövedelemre.

A P_1-ben realizált folyamategyensúly csak akkor maradhat fenn, ha a devizamérleg-többlet, illetve a devizamérleg-deficit hatása a pénzkínálatra a monetáris bázis belföldi tényezőinek korlátozása, illetve kiterjesztése útján kompenzálódik. Ugyanakkor figyelembe veendő, hogy semlegesítő intézkedésekkel az állapotegyensúly folyamatosan helyreállítódik.

Ha a központi bankok nem folytatnak semlegesítő politikát, megváltozik a pénzmennyiség, amíg egy új (hosszú távú) egyensúly nem jön létre.

Az „*a*" esetben így az M-görbe jobbra tolódik (devizatöbblet), a „*b*" esetben balra tolódik (devizamérleg-deficit). Hosszú távú megfigyelés tehát azt mutatja, hogy az emelkedő reáljövedelem mind a valutatartalékok emelkedését (mint az *a* esetben), mind pedig azok bizonyos csökkenését (mint a *b* esetben) eredményezheti.

Ennek az ellenkezője igaz, ha a nettó tőkeimport nem rugalmas a kamatok tekintetében („leblokkolt" nemzetközi tőkeforgalom).

2. A következőkben egy olyan folyamatot vizsgálunk, amikor a munkatermelékenység általános emelkedése, kapcsolatban a határtermelékenységgel, illetve a bér csökkenése, a reáljövedelem emelkedéséhez vezet.

Ez maga után vonja a belföldi árszint mérséklését, ami azt jelenti, hogy mind a G, mind az M, mind a Z görbe jobbra tolódik. Ezt a következőképpen lehet megindokolni:

A G jobbratolódása: az ármérséklés expanzív hatását kompenzálja a megtakarításokat növelő reáljövedelem-emelkedés, mert csak így lesz egyensúly az árupiacon.

Az M jobbratolódása: a pénzkereslet reáljövedelem-emelkedése révén kompenzálódik, mert csak így lesz egyensúly a pénzpiacon.

A Z jobbratolódása: az expanzív hatás, amely az ármérséklés esetén a nominális külső hatásra van befolyással, bármely kamatláb mellett jövedelememelkedéssel kompenzálódik, ha a devizamérlegnek egyensúlyban kell maradnia.

A keynesi elemzés így azt mutatja, hogy a reáljövedelem-növekedés devizamérleg-többlettel és devizamérleg-deficittel is párosulhat. Ugyanakkor hangsúlyozni kell, hogy a keletkező devizamérleg-többletek — az előző esettel ellentétben — nem okvetlenül a növekvő nettó tőkeimport következményei, hanem abból is származhatnak, hogy javul a kereskedelmi vagy a szolgáltatási mérleg. Ennek magyarázata abban keresendő, hogy az a reáljövedelem-emelkedés, amelyet termelékenységemelkedés vagy árcsökkenés kísér — elszigetelten nézve — a külső hatások felerősödéséhez vezethet.

A reáljövedelem-emelkedés hosszú távon a valutatartalékok emelkedésével vagy csökkenésével is járhat. A kamatokra rugalmas tőkemozgások esetén is a reáljövedelem emel-

kedése devizamérleg-többletekkel vagy devizamérleg-deficittel, majd pedig a valutatartalékok növekedésével vagy csökkenésével járhat. Ennyiben különbözik ez az eredmény a kereslet által okozott reáljövedelem-emelkedés eredményétől.

3. Végül a keynesi modell keretében meg kell vizsgálni az alkalmazkodási folyamatot annak feltételezése mellett, hogy a nemzetközi pénzpiacon nemcsak a belföldi kamatszint, hanem a belföldi árszint is — akárcsak a monetáris tétel esetében — a világárszint által határozódik meg. Ebben az esetben a bér magassága a döntő a foglalkoztatottság és a belföldi társadalmi termék szempontjából. Adott bértétel esetén a külföldi árszint határozza meg a foglalkoztatottság szintjét és a társadalmi termék mennyiségét belföldön. A társadalmi termék és a foglalkoztatottság mértéke, de még a beruházások emelkedése sem tudják a reáljövedelmet megváltoztatni. Ez csak akkor következhet be, ha változás lép fel a termelésben, akár úgy, hogy emelkedik a termelékenység, akár úgy, hogy csökken a bér. Ebben az esetben ugyanis csökkennek a határköltségek, ami stabil árszint mellett ahhoz vezet, hogy érdemes az összgazdasági kínálatot növelni. Export útján is lehetséges a társadalmi termék emelése, ha világpiaci áron korlátlanul el lehet adni. Pótlólagos export nemcsak az árukínálat következtében jön létre, hanem a beruházások kamat okozta visszaesésének kiegyenlítésére is. Ha a kamatok ismét csökkennek, a beruházások emelkedni kezdenek és az exportkínálat újból csökken. Így a kamatláb és a beruházások ismét egyensúlyba kerülnek és a reáljövedelem-emelkedés azonos a reális fogyasztás és a külső befolyás emelkedésével. Végső fokon kiderül, hogy a reáljövedelem-emelkedésnek velejárója a valutatartalékok növekedése (ez az *M* görbe jobbratolódásában jut kifejezésre).

Az elmondottakból nem szabad arra a következtetésre jutni, hogy a hagyományos keynesi, valamint a monetáris tétel között nincsenek fontos különbségek. Még egyszer hangsúlyozni kell, hogy a keynesi elemzés tipikusan rövid távú folyamatokra vonatkozik, s feltételezi a semlegesítési politikát A monetáris felfogás keretében viszont inkább hosszú távra érvényes megállapításokat fogalmaznak meg, amelyeknél a semlegesítési politika már nem releváns.

(Ism.: *Kálmán Endréné*)

OLAJOS ÁRPÁD:

SZAKKÉPZÉS ÉS FOGLALKOZTATÁS

(Időszerű közgazdasági kérdések sorozat)

A szerző könyvében tudományos igényességgel foglalja össze a tudományos-technikai haladásnak a munkahelyi struktúrára, a munkaerő-állományra és a képzésre gyakorolt hatását, illetve azokat a kölcsönhatásokat, amelyek a tudományos-technikai haladás, képzés és a munkaerő-állomány változása között érvényesülnek.

A mű négy részre tagolódik: I. A tudományos-technikai haladás és a munkaerő-állomány, II. A tudományos-technikai haladás és képzés, III. A kongruenciavizsgálat, IV. A kongruencia és a szakmai mobilitás.

A szerző megállapításait hazai és nemzetközi adatokkal támasztja alá. A mű legjelentősebb része a kongruenciavizsgálattal foglalkozó fejezet, amely a rendkívül bonyolult probléma összefoglalásán kívül új gondolatokat is felvet.

A kötet a szakképzésről és foglalkoztatásról adott összefoglalásával és következtetéseivel hasznos segítséget nyújthat mind a foglalkoztatáspolitika, mind az oktatáspolitika céljainak megvalósításához. A kötetet munkaügyi és oktatási szakembereknek, felső és középszintű termelési irányítóknak és tervezőknek, valamint vállalati igazgatóknak ajánljuk.

203 l., fűzve 23,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Johansen, Leif: Előadások a makroökonómiai tervezésről I. kötet: Általános nézőpontok (Lectures on Macroeconomic Planning: 1. General Aspects)

(North-Holland Publishing Company, Amsterdam—New York—Oxford, 1977, 355 pp*)

Leif Johansen, a kiváló norvég közgazdász könyve gondolatgazdag és sokrétű, sokszínű mű. Ahhoz, hogy gazdagságát és sokrétűségét kellőképpen értékelhessem, előbb megkísérlem röviden áttekinteni a tervezés irodalmának jelenlegi állapotát. Ez a kitérő szükségesnek látszik ahhoz, hogy megállapítsuk Johansen könyvének helyét az irodalomban.

A tervezéssel foglalkozó művekben tárgyalt témák négy fő csoportba sorolhatók:

1. *A tervezés empirikus leírása.* Ma már szinte minden országban kiépült a népgazdasági tervezés apparátusa, amelyben nagyszámú szakértő hivatásszerűen végzi a tervek összeállítását. Tevékenységükhöz kapcsolódnak a tervek készítésében résztvevő egyéb hivatalok, hatóságok, tanácsadó bizottságok, akadémiai kutatók és így tovább. Miközben a gazdasági valóság fontos részévé vált ez a munka — tulajdonképpen elszomorítóan kevés az olyan könyv vagy cikk, amely őszintén és mélyrehatóan leírná: hogyan is megy végbe a tervezés a gyakorlatban. Milyen társadalmi erők gyakorolnak hatást a tervezőre, hogyan születnek a döntések? Hogyan történik a problémák felismerése és megoldása? Milyen érdekek ütköznek össze, s hogyan alakul ki a kompromisszum? Jóformán alig készültek esettanulmányok, közvetlen empirikus megfigyelésen alapuló leíró munkák, amelyek felelnének a felsorolt és hozzájuk hasonló kérdésekre, bepillantást engednének a tervezés „műhelytitkaiba".

2. *A tervezés deskriptív elmélete.* Akárcsak az 1. pont alatt említett kategóriában, itt is a ténylegesen végbemenő tervezési folyamatok leírásáról van szó, de az absztrakció magasabb fokán, az elméleti általánosítás igényével. Ennek a témakörnek az irodalma jóval szélesebb, mint az első kategóriáé. Olyan művekről van itt szó, amelyek egy része verbális formában, másik, nagyobb része pedig matematikai modell segítségével kiemeli a tervezés valamelyik jellegzetes aspektusát: például a központ és az alsófokú szervek vagy vállalatok közti információáramlást; vagy a döntést hozó és a tervező kapcsolatát; vagy az árak és a „mennyiségi előirányzatok" viszonyát és így tovább. E művek egy-egy ilyesféle aspektus lényeges tulajdonságait, mechanizmusát, szabályosságait elemzik.

Bár ez a témakör már számos értékes eredményt mutathat fel, fejlődését, nézetem szerint, visszatartja az 1. témakörként említett közvetlen megfigyelések irodalmának lesújtó szegényessége. Nehéz „általánosítani" ott, ahol még nincs eléggé feltárva a „konkrétum".

A tervezés deskriptív elmélete eléggé szétesett állapotban van; értékes töredékek születtek, nagyívű összefoglalás nélkül.

3. *Tervezési módszerek.* Itt viszont a bőség zavarával küzdünk. Számos könyv és cikk tesz javaslatokat különböző tervezési módszerek alkalmazására. Különösen

* A „The Scandinavian Journal of Economics" című folyóirat 1979. évi 1. számában angol nyelven megjelenő könyvbírálat magyar szövege.

sok munka foglalkozik matematikai módszerek tervezési alkalmazásával. S noha még sok a tisztázatlan módszertani probléma, készültek már figyelemre méltó összefoglaló munkák is, a tervezés rendelkezésére álló „szerszámkészlet" áttekintésére.

4. *A tervezés „filozófiája"*. Tulajdonképpen mit is nevezünk tervezésnek? Mi a tervezés helye és szerepe a gazdasági rendszerek működésében? Ilyesféle kérdések megválaszolása sorolható ide. Jónéhány tanulmány foglalkozott már ezzel a témakörrel, mégpedig egymásnak sok szempontból homlokegyenest ellentmondó álláspontok alapján.

Az 1. és 2. témakör leíró, a 3. és 4. témakör pedig normatív jellegű megközelítést jelent, az absztrakció és általánosítás más-más szintjein. A legtöbb mű a négyféle témakörből csupán egyet ragad ki, s kizárólag azzal foglalkozik. Az irodalom aránylag kis része vállalkozik egyszerre két témakör tárgyalására. Johansen könyvét az teszi különlegesen érdekessé és fontossá, hogy mind a négy nagy témakörre kiterjed. Talán nem túlzok, ha azt állítom: ebben a tekintetben egyedülálló munka. Igaz, ez bizonyos fokig hátránya is, amint azt a szerző az Előszóban teljes nyíltsággal előre jelzi is az olvasónak. Adott terjedelem mellett ez óhatatlanul azzal jár, hogy aránylag röviden kell foglalkozni mindegyik aspektussal. Néhol zavarónak éreztem a megközelítések összemosódását; a könyv egyes helyeiről nehéz eldönteni: vajon arról van-e szó, *milyen* a tervezés, vagy arról, hogy *milyen legyen*. A hátrányokért azonban kárpótol a sokrétűség; a közvetlen empíria, a deskriptív elméleti általánosítás, a módszertan és a „filozófia" együttes jelentkezése.

Ami az első témakört (közvetlen megfigyelés, empirikus leírás témakörét) illeti, nem egy érdekes megállapítást talál az olvasó. Persze nem várható el ettől a könyvtől, hogy pótolja azt, amit az irodalom egésze elmulasztott.

A könyv, megítélésem szerint, a második témakörben, a tervezés deskriptív elméletében adja a legtöbbet. Különlegesen értékes, újszerű és eredeti a második fejezet. Ez a döntéselmélet, s ennek különböző elágazásai, a játékelmélet, a teamelmélet apparátusának felhasználásával vizsgálja a kapcsolatot a tervezés és a gazdasági rendszer többi eleme között. Korábban sok szerző tökéletes érdekösszhangot tételezett fel az „egész" képviselője (a Központi Tervhivatal) és a „részek" (szektorok, alsófokú intézmények, vállalatok) között. Johansen megközelítése sokkal realisztikusabb. Józanul számításba veszi, hogy konfliktusok lehetnek közöttük. Ebben a „játékban" mindegyik játékos igyekszik belekalkulálni saját lépéseibe a többi játékos várható lépéseit. Kialakulhat mind kooperatív, mind nem kooperatív típusú játék. Úgy gondolom, hogy ez a gondolatmenet igen termékenynek bizonyulhat a tervezésnek mint *tényleges társadalmi folyamatnak* a megértésében. Ebben a folyamatban nem egyszerűen közös célra irányuló gépezet vakon engedelmeskedő alkatrészei vesznek részt, hanem eleven emberek, saját motivációkkal. A Johansen által kezdeményezett leírásmód elősegíti e folyamat mélyreható elemzését, tulajdonságainak feltárását.

Ebben a fogalmi keretben a szocialista országokban végbemenő institucionális reformok úgy jellemezhetők, mint egy új „játékszabályzat" bevezetése: a decentralizált döntések rendszerének létrehozása főként olyan játékszabályok megalkotását célozza, beleértve jutalmakat, szankciókat is, amelyek által az egyenként játszó játékosok megoldásai egybeesnek az együttes megoldásokkal — írja a könyv 87. lapján.

A tervezés rendkívül összetett, bonyolult folyamat, amelynek számos „dimenziója" van, sokféle „metszetben" vizsgálható. Johansen a könyv harmadik fejezetében sorraveszi e „dimenziókat" és „metszeteket": a tervezés kvantitatív és kvalitatív oldalát, az aggregációt, a többszakaszos, iteratív megközelítést, a nagy tervezési probléma felbontását, a tervezés időtartamát, a tervek nemzetközi koordinálását, a terv konzisztenciáját és így tovább. Ezeket a kérdéseket főképpen a deskriptív elméleti általánosítás igényével tárgyalja (2. témakör), de azért számos értékes módszertani javaslatot is ismertet (3. témakör).

A témák fenti felsorolása is jelzi, (s a könyv ezeken kívül még jónéhány továbbit is tárgyal): Johansen jelentős lépést tesz előre a tervezési elmélet *szintetizálása* felé, amelyről korábban hangsúlyoztam, hogy eléggé dezintegrált állapotban van. Igaz, hogy a teljes és véglegesen megérett elmélet összefoglalása még a távolabbi jövő feladata. Ahhoz még sok empirikus megfigyelésnek kell összegyűlnie; számos elméleti problémát még ezután kell majd kidolgozni. Mindenesetre Johansen könyve ösztönzést és jó kiindulópontot ad az elméleti szintetizálás további munkájához.

Már csak azért is fontos alapkő ehhez az elméleti építményhez Johansen munkája, mert szilárd és kiegyensúlyozott. Mentes a „liberális" elfogultságtól, amely minden makrotervezésben szükségképpen bürokratizmust, az egyéni kezdeményezés letörését, központi hatalmaskodást lát. De mentes attól a naivitástól is, amely arra számít, hogy a tervezés bevezetésének puszta ténye kiküszöböli az inkonzisztenciát, bizonytalanságot, ellentmondásokat.

Johansen korábbi munkáiban bizonyította, hogy kimagasló *matematikai* közgazdász. Annál inkább figyelemre méltó, hogy mentes attól a naivitástól, amely ugyan nem mindennemű tervezéstől, de legalábbis a matematikai tervezéstől várná a szigorú ésszerűség tökéletes diadalát. Rendkívül józanul és mértéktartóan mutatja be a könyv negyedik fejezetében: mire képes és mire *nem* képes a matematikai tervezés; hol a helyük a matematikai modelleknek a tervezés gyakorlati menetében.

Ugyanez a józanság és mértéktartás húzódik végig az egész könyvön, beleértve a „filozófiai" fejtegetéseket is. Az előbbi csoportosítás 4. témakörében is érdekes és meggyőző mondanivalója van a műnek. (Lásd például a tervezés fogalmának szerencsés, egyoldalúságoktól és túlzásoktól tartózkodó definícióját a 48. lapon.)

Miután áttekintettük a könyvben tárgyalt témák jellegét, a fenti négyes osztályozás szerint, most még néhány általános vonását emelném ki, amely egyaránt jellemzi valamennyi téma tárgyalását.

Johansen rendkívül széles körben, átfogó módon dolgozta fel és jól rendezett formában tárja az olvasó elé a kérdés irodalmát. A legtöbb tervezési művet nyelvi vagy területi „provincializmus" és elméleti-ideológiai egysíkúság jellemzi. Az angolszász szerzők, még a legjobb összefoglaló művek is szinte kizárólag az angol nyelvű irodalomra építenek. A kelet-európai művek jó része csak a kelet-európai (sőt sokszor csak a nemzeti) irodalomra támaszkodik. Johansen példásan sokoldalú és tárgyilagos. Felhasználja a marxista, a neoklasszikus és a keynesista áramlatok gondolatait; merít a szocialista, a fejlett kapitalista és a fejlődő országok tapasztalataiból; hivatkozik a tervezés immár klasszikusnak számító úttörőire és kortárs művelőire. A könyv valóságos elmélettörténete a tervezés kutatásának. Tanulságos az egymásnak ellentmondó idézetek konfrontálása; jól szelektáltak a bibliográfiák. Ha a könyvnek egyéb értéke nem lenne, mint eligazító a kérdés óriási irodalmában, egyaránt nagy segítséget nyújthat a tervezés akadémiai kutatóinak, gyakorlati művelőinek és a tervezésről tanuló egyetemi diákoknak.

A könyvnek ezt a tanító szerepét tovább erősíti az a sokféle szál, amellyel hozzáköti a tervezéssel kapcsolatos mondanivalóját a közgazdasági elmélet alapjaihoz. Éppen ez teszi különösen alkalmassá arra, hogy tankönyvként használják. Az a diák, aki más kurzusokon megismerkedett már mikro- és makroökonómiával, döntéselmélettel, játékelmélettel, foglalkozott különböző gazdasági rendszerek összehasonlításával, most ezekkel az ismeretekkel szervesen összefűzheti mindazt, amit Johansen a tervezésről mond el.

Végül még egy szót a könyv stílusáról. Nem mulasztja el a formális tárgyalás közgazdasági értelmezését és indokolását. Bonyolult elméleti kérdéseket hallatlanul egyszerűen és tisztán, világosan tud elmagyarázni. Mentes sok hasonló tárgyú mű fontoskodásától. Vonzóan szerény.

Érdeklődéssel és türelmetlenül várjuk Johansen tervezési művének következő kötetét.

Kornai János

Sipos Aladár: A technikai haladás hatása a fejlett tőkésországok agrárviszonyaira

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977. 234 l.

Az anyagi javak termelésének alig van még egy olyan területe, ahol annyira összefüggenének a technikai változások a társadalmi viszonyok alakulásával, mint a mezőgazdaságban. Néhány évezreddel ezelőtt, az állattenyésztés elkülönülése a földműveléstől — mint az első nagy társadalmi munkamegosztás — nemcsak a termelőerők fejlődési szintjében jelentett változást, hanem hatására kialakult a család, a magántulajdon és az állam. A mezőgazdaság területén végbemenő gazdasági-technikai fejlődés ma is társadalmi változásokat indukál. A változások üteme az utóbbi fél évszázadban felgyorsult és a leglátványosabb fejlődés a termelőerők területén és az ezek által kiváltott társadalmi átalakulások a mezőgazdaságban következtek be. A változásoknak csak egyik, bár legszembetűnőbb jelensége, hogy ma már vannak olyan országok, ahol az emberiség legősibb és legmaradandóbb szükségletének, a táplálkozás szükségletének kielégítésére elegendő a lakosság 2 százalékának munkája, de megtalálhatók még azok az országok is, ahol a lakosság több mint 90 százaléka a mezőgazdaságban van foglalkoztatva, tehát élelmiszert termel. S mindez azért van így, mert az élelmiszerelőállítás ma már lehetséges a tudomány és technika vívmányainak felhasználásával is, de még vannak országok, ahol ezt a tevékenységet évezredes eszközökkel és törzsi közösség keretei között végzik. Történelmi korunkban a mezőgazdaságban megtalálható termelőerők Afrika, Ázsia, Dél-Amerika egyes országaiban az évezredes társadalmi viszonyok egyes elemeit hordozzák és konzerválják; a fejlett tőkésországokban a kapitalizmus által létrehozott társadalmi viszonyokat — elsősorban osztályviszonyokat — rendezik át; a szocialista országok gyakorlata pedig már reális lehetőséggé is tette és történelmileg belátható közelségbe hozta az első nagy társadalmi munkamegosztással kialakult társadalmi osztályok megszűnésének folyamatát.

Az agrárviszonyokban lezajló folyamatok tehát joggal keltették fel a társadalomtudományok művelőinek — közöttük a közgazdászoknak — a figyelmét. Az agrárviszonyok változásaira érzékeny tudósok közé tartozik Sipos Aladár akadémikus is, akinek már eddig megjelent több műve e folyamat lezajlásával foglalkozik.

Az Akadémiai Kiadónál 1977-ben megjelent műve nemcsak szintetizálja korábbi könyveinek legfőbb megállapításait, hanem elemzi a fejlett tőkésországok agrárviszonyainak legújabb jelenségeit. Tehát azokét az országokét, ahol a technikai haladás a mezőgazdaságban a leglátványosabb s ahol ennek társadalmi kihatásai a marxista politikai gazdaságtan kapitalizmussal összefüggő kategóriáinak a meghatározói voltak. Mindebből következően a fejlett tőkésországokban lezajló technikai változások nemcsak az agrárviszonyokat alakítják át, hanem szükségessé teszik a politikai gazdaságtan néhány kategóriájának átértékelését, újrafogalmazását. Sipos Aladár könyve e feladat megoldásához vezető útnak jelentős állomása.

„A technikai haladás hatása a fejlett tőkésországok agrárviszonyaira" című könyv előszóból, bevezetésből és 3 fejezetből áll. Nemes hagyományok folytatója a könyv szerzője, amikor az előszóban világosan megfogalmazza azokat a fő kérdéseket, amelyekre művében választ keres. Ezzel nemcsak a szándék és megvalósulás viszonyainak egybevetését teszi lehetővé, hanem szinte megosztja az olvasóval a kutatás, az új felismerésekig való eljutás szellemi izgalmát. Az újat keresés, a körülmények változásainak számbavétele s az ebből levonható következtetések érdekessége még azt is feledteti az olvasóval, hogy a könyvben található adatok jelentős része 1970-ig terjed. Bár az adatok réginek tűnnek, a szerző mentségére szól az a körülmény, hogy a mezőgazdaságban tízévenként végeznek részletes össze-

írást, így a könyvben olvasható következtetések alapját a téma legfrissebb forrásai képezik.

A tudományos művek olvasói megszokták, hogy a szerzők művük bevezetőjét általában „konvencionális tiszteletkörnek" szánják. Ezért az állandó időzavarral küzdő olvasók a bevezetőket rendszerint átlapozgatják, vagy az olvasnivalóból kihagyják. Sipos Aladár szakít e szerzői „hagyománnyal" és a bevezetőben olyan gazdag tényanyagot közöl az olvasóval — 13 táblázatot is felhasználva —, amely információs értéke miatt szinte önálló fejezetet igényelne. Sipos Aladár már a bevezetőben eljut ahhoz a megállapításhoz, hogy a mezőgazdaság technikai fejlődését hátráltató tényezőkkel szemben — bár azok még ma is megtalálhatók — túlsúlyba jutottak a technikai átalakulást meggyorsító tényezők. Ezek közül azokat, amelyek az iparilag fejlett tőkésországokban a legfontosabbak 7 pontban rögzíti. A legfontosabb tényezők ismertetése után a 26 oldalas bevezetőt azzal a jól bizonyított gondolattal fejezi be: „A mezőgazdaság technikai átalakulása élesen felszínre hozta a fejlett termelőerők és az elmaradott termelési viszonyok közti ellentmondást: napirendre tűzte a mezőgazdasági nagyüzemek létrehozását a tőkésországokban." (34. l.)

Az első fejezet „A nagyüzemi mezőgazdaság kialakulásának útjai, és fő formái a fejlett tőkésországokban" mintegy folytatása a formabontó bevezetésben közölt gondolatoknak. Azaz az első fejezetben találjuk azokat a tényeket, összefüggéseket, amelyek újólag alátámasztják a bevezetés végkövetkeztetését. A szerző e fejezeten belül sorra veszi a mezőgazdasági koncentráció új jelenségeit s megállapítja, hogy a mezőgazdasági koncentráció meggyorsulása és új jelenségei alapvetően két tényezőre vezethetők vissza: 1. a gépek egyre tömegesebb alkalmazására; 2. a mezőgazdaság ágazati kapcsolatainak megváltoztatására és ezzel kapcsolatosan a mezőgazdasággal összefüggő ágazatokban végbemenő gyors koncentrációra.

Részletesen elemzi a földcentralizációt, majd a tőkekoncentráció meggyorsulását és külön 4 oldalban ismerteti a melléküzemek szaporodásának tényeit. Mindezek után gazdag tényanyag alapján elemzi a termelés koncentrációját, a koncentráció és centralizáció összefüggéseit. A fejezeten belül a legnagyobb terjedelmet (20 oldal) a vertikális integráció elemzésére szánja a szerző. Az első fejezet „A horizontális koncentrációk. A társas gazdálkodás terjedése" résszel zárul.

Az első fejezet választ ad a mezőgazdaságot érintő tudományos-technikai forradalom társadalmi-gazdasági következményeivel összefüggő kérdésekre. A szerző kimutatja, hogy az iparilag fejlett tőkésországokban a mezőgazdaság technikai elmaradottsága az ipar mögött egyre inkább megszűnik; a mezőgazdasági tőke szerves összetétele a legtöbb fejlett tőkésországban elérte vagy túlhaladta az ipari tőke szerves összetételét; a munka termelékenysége a mezőgazdaságban — a második világháború óta — általában gyorsabban nő mint az iparban. Meggyőzően bizonyítja, hogy a termelőerők gyors fejlődése következtében egyrészt a mezőgazdaságon belül, másrészt az ipar és a mezőgazdaság kapcsolatának jellegében és formájában változások következnek be, a koncentráció új formái alakulnak ki. A szerző az első fejeztben feltárja a tőkés fejlődés törvényszerűségeinek új vonásait a mezőgazdaságban.

Amivel a recenzens vitakozni kényszerül az a fejezet utolsó része, amely már a címében is vitatható. Sipos Aladár ugyanis a szövetkezeti mozgalom új jelenségeit „A horizontális koncentráció. A társas gazdálkodás terjedése" című részben elemzi. Helyesen állapítja meg: „A monopóliumok hatalmának megnövekedése, az egyenlőtlen csere és kizsákmányolás elleni védekezés fokozta a mezőgazdasági termelés kínálati koncentrációjának jelentőségét, a farmerek összefogását a forgalmi szférában a piaci erő növelése érdekében." (108. l.) Egy sorral később mintegy összegző gondolatnak szánva, kiemelő szedéssel nyomtatva a következőt olvashatjuk: „*Új jelensége a tőkés mezőgazdaság koncentrációjának, hogy megjelentek a hagyományos szövetkezeti funkciókon túlmenő, a termelés területére is kiterjedő együttműködési formák, mezőgazdasági társulások.*" (Uo.) Hasonló gondolatokat

olvashatunk a következő oldalakon is. Az idézetek is azt bizonyítják, hogy ezek az új jelenségek nem a horizontális koncentráció fogalomkörébe sorolhatók, hanem a vertikális integráció kiszélesedését bizonyítják. Vagy ha a koncentrációs folyamatokat akarjuk érzékeltetni, inkább a vertikális koncentráció megjelölés a pontosabb.

A szerző által ismertetett példák is azt bizonyítják, hogy a szövetkezeti mozgalom egyre inkább áttöri a hagyományos kereteket és az élelmiszer-gazdaság kialakulásának objektív folyamatát követve, a hagyományos mezőgazdasági termelést — az élelmiszer-alapanyag termelését — a mezőgazdasági termékek feldolgozását, forgalmazását és mindezek műszaki-technikai eszközeinek beszerzését esetleg létrehozását egységes társulási keretbe foglalja. Ezt az összefüggést az alfejezet rosszul megválasztott címétől függetlenül helyesen tárja fel a szerző, amikor azt írja: „Új jelensége ugyanis az üzemközi koncentrációnak, hogy a hagyományos szövetkezetek is gyors ütemben egyesülnek és hoznak létre mind átfogóbb egységeket. A mezőgazdasághoz kapcsolódó ágazatokban végbemenő nagyfokú koncentráció, a piaci viszonyok gyors változásai mellett a hagyományos szövetkezetek egyre kevésbé bizonyulnak ütőképesnek..." (117. l.) A szövetkezeti mozgalomnak az együttműködést kialakító új jelensége a Szövetkezetek Nemzetközi Szövetségének is programjává vált. Ez a magyarázata annak, hogy e világszervezet legutóbbi, 1976. szeptember—októberben Párizsban megtartott XXVI. kongresszusán a szövetkezetek közötti együttműködés fejlesztése volt az egyik fő napirend. Nyilvánvaló a szükséges források hiánya magyarázza, hogy a szerző a 114. oldalon a Hollandiában található termelőszövetkezeteket méltatja egy 1964-es forrás alapján, figyelmen kívül hagyva, hogy az utóbbi évtizedben a szövetkezeti mozgalom nemzetközileg is leglátványosabb fiaskója a hollandiai szövetkezeti mozgalmat érte. A Szövetkezetek Nemzetközi Szövetségének legutóbbi, 1974-ben megjelent statisztikai évkönyve szerint a világszervezethez tartozó tagszervezetek 332 335 154 taggal rendelkeztek. Ebből 62 415 436 a mezőgazdasági szövetkezetek taglétszáma, Hollandiában azonban nincs mezőgazdasági szövetkezeti tag.[1] A fejlett tőkésországok szövetkezeti mozgalma — legalábbis számszerűségében — más képet mutat, mint amit a könyv szerzője — megfelelő források hiányában — könyvében megrajzolt.

A holland példához hasonlóan módosítást igényel az a megfogalmazás is, mely szerint „A szövetkezeti demokrácia azonban a koncentráció arányában csökken, és a döntések fokozatosan a központok kezébe mennek át, amelyek viszont gazdaságilag és technikailag is erősen kötődnek a tőkés élelmiszeripari és kereskedelmi vállalkozásokhoz." (118. l.) A Szövetkezetek Nemzetközi Szövetsége 1974-ben Angliában tartott 42. Nemzetközi Szövetkezeti Szemináriuma megállapította, hogy az egyes nemzetek szövetkezetei erőteljes törekvése hatására erősödik a szövetkezeti demokrácia. A világ szövetkezeti mozgalmának ez a fontos fóruma félreérthetetlenül megfogalmazta, hogy a szövetkezet a szövetkezeti tagságé és nem az alkalmazott szakembereké vagy az egyes szövetkezeti központoké. Ezen a rendezvényen előadóként való személyes részvételem tapasztalatai is alátámasztják azt a tényt, hogy a fejlett tőkésországokban működő szövetkezetek is igyekeznek általánossá tenni a százszázalékos tagsági részvételt az alapvető döntésekben.[2] Sipos Aladár könyvében így fogalmaz: „Számos esetben megfigyelhető, hogy a parasztok által létrehozott szövetkezetek megváltozott feltételek hatására — annak következtében, hogy a tőke fokozottabban behatol a mezőgazdasági termelésbe és integrálja a tőkés újratermelés folyamatát, egyre inkább érvényesítvén benne a tőkés gazdálkodás törvényszerűségeit — mindinkább eltávolodnak a hagyományos szövetkezeti elvektől és tőkés típusú részvényes vállalkozásokká alakulnak át,

[1] Statistics of Affiliated Organisations. International Co-operative Alliance. London, 1974.

[2] The Unity of the Economic and Social Functions of Co-operatives. International Co-operative Alliance. London, 1975.

teljes mértékben utat engedve a profittörvény érvényesülésének." (119. l.) A fejlett tőkésországok szövetkezeti gyakorlatának tényei, valamint a Szövetkezetek Nemzetközi Szövetségének gyakorlati törekvései és általánosító tapasztalatai nem erősítik meg a szerzőnek ezt a megállapítását. A szövetkezeti mozgalom világszervezete, a már idézett 42. Nemzetközi Szemináriumának anyagában, a XXVI. kongresszusának megállapításaiban és a 44. Nemzetközi Szemináriumának anyagában — nagyrészt a szocialista országok és az ENSZ hatására — nemcsak a nemzetközi monopóliumok ellen hirdet harcot, hanem azt is kimondja, hogy a szövetkezet nem a profit maximalizálására, hanem tagjai szolgálatára, a szövetkezeti elvek érvényesítésére törekszik.[3] Persze egy dolog az elvek deklarálása és más dolog az objektív folyamatok, törvényszerűségek érvényesülése. A tények azonban azt bizonyítják, a tőkésországok szövetkezeti mozgalmára az a jellemző, hogy korlátozni tudják a profittörvény érvényesülését. Elméletileg ez lényegében nem jelent többet annál, hogy a specifikus gazdasági törvények bár objektívek, de érvényesülésük tendencia jellegű. Következésképpen a törvényszerűség érvényesülésének keretei között is lehetséges időszakonként és helyenként a törvénytől eltérő folyamat kibontakozása.

Sipos Aladár könyvének második fejezete — bár terjedelmében a felét sem teszi ki az első fejezetnek — tényanyagával, érvelésével megőrzi az első fejezet erényeit. „A mezőgazdaság állammonopolista szabályozása" címmel gondosan sorraveszi mindazokat a tényezőket, amelyek e fogalomkörbe sorolhatók. A fejezeten belül elsősorban a tőkés mezőgazdaság állami szabályozásának okait veszi sorra. Majd „A mezőgazdaság állammonopolista szabályozásának két fő típusa" címmel részletesen elemzi az Amerikai Egyesült Államokban és a nyugat-európai országokban alkalmazott állami szabályozást. Ezt követően feltárja és elemzi az Európai Gazdasági Közösség agrárpolitikájának ellentmondásait s külön részben tárgyalja a tőkésállam struktúrapolitikájának hatását a mezőgazdaságra. A könyv második fejezete a Mansholt-terv legfőbb céljainak ismertetésével s e célok megvalósulásával fejeződik be. A statisztikai adatokkal gazdagon illusztrált fejezetben a szerző végső következtetésként joggal fogalmazza meg: „Az európai tőkésországokban a mezőgazdaság mint társadalmi probléma számos okból kifolyólag sokkal élesebben jelentkezik. Kiderült, hogy az 1960-as évek végéig folytatott agrárpolitikájuk — lényegében árpolitika — nem képes a monopoltőke igényeinek megfelelő mezőgazdasági struktúrát létrehozni, ezért a 70-es években *agrárpolitikájuknak új szakasza kezdődött,* középpontjában az agrárstruktúra megváltoztatásának állami irányításával, támogatásával." (171—172. l.)

Sipos Aladár új könyvének elméleti szempontból a legérdekesebb része „A földjáradék alakulása a modern kapitalizmusban" című harmadik fejezet. Ez a fejezet nyújt a legtöbbet a politikai gazdaságtan művelői számára, főleg a diszciplinát oktatóknak, s ebben a fejezetben a legnyilvánvalóbb az a bevezetőben említett összefüggés, hogy a mezőgazdaságban bekövetkezett változások végső hatásukban a politikai gazdaságtan klasszikusnak számító kategóriáit is módosítják. A valóság tényei vezetik el Sipos Aladárt azokhoz a jogos megállapításokhoz, amelyek alapján a politikai gazdaságtan néhány alapvető megállapítása módosításra szorul, s a 10—15 évvel ezelőtt használt politikai gazdaságtani tankönyvek földjáradék-elmélettel foglalkozó fejezetei használhatatlanokká váltak. Ebben a fejezetben a legnyilvánvalóbb a szerző korábbi műveiben olvasható megállapítások továbbfejlesztése és szintézise.

Az elméletileg izgalmas fejezet első részében a szerző a földjáradék-elmélet történelmi fejlődését tekinti át. „A tőkés földjáradék a saját gazdálkodás uralkodása mellett" cím alatt, részletesen foglalkozik azokkal a viszonyokkal amelyek abból erednek, hogy a Marx által elemzett tőkés bérleti rendszer nem vált álta-

[3] The Co-operative Development Decade 1971—1980. International Co-operative Alliance. London, 1971; Co-operatives Progress in a Changing World. International Co-operative Alliance. London, 1978.

lánossá a tőkés mezőgazdaságban. Ezt követően a szerző statisztikai adatokat ismertet és elemez, amelyek a földjáradék alakulását bizonyítják, majd részletesen foglalkozik a földhasználat alakulásával a mai kapitalizmusban. A konkrét tényekből kiindulva elemzi az abszolút földjáradék alakulását és eljut annak vizsgálatáig, hogy a technikai haladás miként befolyásolja a különbözeti földjáradék alakulását. Fejtegetéseit azzal a végkövetkeztetéssel zárja: „Annak következtében, hogy több tőkésországban végbement az ipari és a mezőgazdasági tőke szerves összetételének kiegyenlítődése, a marxi értelemben vett abszolút földjáradék megszűnt." (226. l.) Kár, hogy a könyvvel foglalkozó szerkesztők és a szerző nem vette észre, hogy az idézet folytatásánál nyomdai hiba történt s a II. számú különbözeti földjáradékról hibásan mint II. számú abszolút földjáradékról olvashatunk. Ez a kijavítatlan nyomdai hiba egyes olvasóban azt a kétséget ébresztheti, hogy vajon pontosak-e az előző szövegrészek. Sipos Aladár könyve a harmadik fejezet „Földjáradék és a föld ára" című részével fejeződik be. Ebben a részben a szerző következetesen érvényesíti a föld árára vonatkoztatva azokat a megállapításokat, amelyeket a földrajáradékkal kapcsolatban meggyőzően kifejtett. Formai érdekessége e résznek, hogy ezeken az oldalakon szerepel a könyv többszáz forrásmegjelölése között az egyetlen magyar forrásra való hivatkozás, illetve magyar szerzővel folytatott vita.

★

Sipos Aladár „A technikai haladás hatása a fejlett tőkésországok agrárviszonyaira" című könyve tudományos értékű, kitűnő munka. Összegezése és továbbfejlesztése a szerző témával kapcsolatos korábbi cikkeinek, könyveinek. A könyv nemcsak a politikai gazdaságtan művelőinek, az agrárközgazdászoknak hasznos olvasmánya, hanem mindazoknak, akiket érdekelnek korunk új jelenségei, a gyakorlatból levonható elméleti következtetések.

Zsarnóczai Sándor

BÁNFALVI JUDIT—BÁNKFALVI ZSOLT—BOLGÁR GÁBOR:

A FORMÁLIS NYELVEK SZINTAKTIKUS ELEMZÉSE

(SZAMKI-könyvek sorozat)

A számítógépek elterjedésével párhuzamosan mind nagyobb nehézséget okozott — és okoz jelenleg is — a gép—ember kapcsolat további fejlesztése. Nyilvánvaló törekvés volt mind az elméletnek, mind a gyakorlatnak olyan formális nyelvek létrehozása, amelyek közelítenek a természetes nyelvekhez, de alaki sajátosságaik és jelentésük szempontjából egzaktaknak mondhatók. A szerzők e mesterséges nyelvek fordítóprogramjait ismertetik, figyelembe veszik elemzésük elvi követelményeit és gyakorlati megvalósításuk lehetőségeit.

Az első rész a matematikai definíció és a különböző nyelvek osztályainak kialakításával a tulajdonságokat tárgyalja, s ezen elméleti megalapozás után a második rész egy speciális nyelvvel, az LL-nyelvvel, ennek elemzésével foglalkozik.

203 l., kötve 43,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

A SZERKESZTŐSÉG POSTÁJÁBÓL

Kiegészítés a „Keresetszabályozásunkról" című cikkhez

(A béremelési lehetőségek „ingyenességéről", a részesedési érdekeltség mértékéről, a javasolt konstrukció perspektívájáról)

A Közgazdasági Szemle 1978. évi 7—8. számában megjelent „Keresetszabályozásunkról" című cikkemben is megfogalmazott javaslatot az eddigi vitákban a legélesebben amiatt támadták, hogy míg a ma érvényes szabályozás mellett a vállalati vezetők kényszerítve vannak a béremeléssel összekapcsolt mutatók növelésére, addig a javasolt rendszerben ez a húzóerő elesne, abban a vállalati béremelést „ingyen", minden követelmény nélkül „osztogatnák".

Ez az ellenvetés nem állja meg a helyét. Figyelmen kívül hagyja a szabályozás (a gazdasági mechanizmus) valóságos és az adott feltételek által determinált működését, azt, hogy 2—3 éves időtartamot figyelembe véve a béremelési lehetőségek nem a vállalati gazdálkodás függvényeként alakulnak. Egyfelől a bérügyileg megszoruló vállalatok az irányító hatóságoktól szükségszerűen megkapják (nyíltan vagy burkoltan) a további működésüket biztosító bérügyi lehetőségeket; másfelől a bérügyi kiugrásokat a szabályozás — szintén szükségszerűen — intézményesen lehetetlenné teszi, emellett a vállalatok maguk is óvakodnak a „túlzott" bérügyi lehetőségek elérésétől, illetve azok kihasználásától.* A vállalati magatartást bérügyi oldalról ezek a tények determinálják. A javaslat éppen azt célozza, hogy a vállalatok gazdaságos működésében való és a személyi jövedelmek színvonalát befolyásoló kollektív érdekeltség valóban *érvényesüljön*, legalább a részesedés vonatkozásában.

A részesedésben való érdekeltség mértéke már a „kalibrálás" kérdése. Ezt a mértéket attól függően kell meghatározni, hogy érvényesítésének lehetőségét mekkorának ítéljük.

De talán kérdezzük meg az erőteljes vállalati kollektív bérérdekeltség érvényesítése mellett állást foglalókat: véleményük szerint — a részesedésen túl — a béreknek hány százalékát indokolt a vállalati gazdálkodás eredményességétől tenni függővé? Vagy másként feltéve a kérdést: véleményük szerint mekkorára nyúlhat a különbség a „jó" vállalat és a „rossz" vállalat között a bérek színvonalában? Tegyük fel, a válasz ez: a bérek további 6 százalékát lehet a kollektív érdekeltség szempontjából variábilisnak tekinteni. Ha ennek megfelelő mértéket kívánunk az általam javasolt rendszer keretei között érvényesíteni, akkor a részesedés átlagos mértékét a mainak kétszeresére kell növelni. Vagyis, a vállalati összkeresetet 100-nak véve, a rendszert úgy kell kalibrálni, hogy 88 legyen a garantált bér és (átlagosan) 12 a vállalati eredmény színvonalától függő részesedés. Ilyen arányokat a mai helyzetből kiindulva (amelyben 94 a lényegében garantált bér és 6 az átlagos részesedés), csak fokozatosan lehet elérni. Az áttérés időszakában az államilag meghatározott béremelés mértéke alacsonyabb lenne a *keresetek* növekedésénél. A példát folytatva, mondjuk évi 6 százalékos nominális keresetnövekedés mellett évi 4 százalék lehetne az államilag meghatározott (és egyben garantált) béremelés mértéke, a különbséget pedig a differenciáltan képződő részesedés átla-

* Erre is szolgáltat figyelemre méltó adalékot Nyikos László és Deák Andrea említett írása (vö. a cikk 931. oldalán levő 32-vel jelzett lábjegyzettel).

gos mértékének folyamatos növekedése adná. Ez azzal a következménnyel is járna, hogy a vállalatok közötti kereseti különbségek fokozatosan szélesednek.

A példát nem javaslatként, hanem csupán a rendszer kalibrálási lehetőségeinek jelzésére mutatom be. Ezzel is érzékeltetni kívánom, hogy a javasolt szabályozás rendkívül élesen is beállítható. Továbbá, az „ösztönzés" erősítésére a munkáskereset is tartalmazhat számottevő mértékű — és mint írtam, év közben is folyósítható — részesedéselemet. A részesedés mértékének és szóródásának beállításakor azonban csak olyan mértéket szabad érvényesíteni, olyan keresetdifferenciálódásra szabad beállítani a rendszert, amelyet fenn is tudunk tartani.

Felvethető a kérdés: mennyiben tartalmaz javaslatom ideiglenes, csupán néhány évi működésre szánt elemet, és mennyiben tekinthető perspektivikusan is működőképesnek?

Javaslatom kidolgozásakor az 1980-as évek elejére várható lehetőségekből indultam ki. Ez elsősorban abban tükröződik, hogy nem tartom elhagyhatónak a béremelési lehetőségek kemény adminisztratív állami szabályozását. Javaslatomnak azt a részét viszont, hogy a vállalati részesedés a vállalati profitráta színvonalától függjön, perspektivikusan is racionálisnak és működőképesnek tartom.

Tény, hogy a bérek, béremelési lehetőségek adminisztratív szabályozása valójában nem vág egybe a gazdasági mechanizmus reformunk alapkoncepciójával. Az adminisztratív szabályozás kényszerének feloldását azonban *nem lehet a keresetszabályozás területén megalapozni*, ahhoz a vállalatok általános gazdálkodási feltételeit, a gazdaságirányítás kialakult módszereit kell *számottevően* módosítani.

Csak utalni akarok arra, hogy a gazdasági mechanizmus reform kibontakoztatására kétirányú lehetőségünk van. Egyfelől közelíthetünk a „jugoszláv modell"-hez; ebben az esetben a javaslatomban szereplő részesedési érdekeltség fokozatosan kiterjed a vállalati dolgozók keresetének egészére (azaz a bérre is). Másfelől, elmozdulhatunk a „nyereségorientált vállalati gazdálkodás" irányába. Ilyen irányvétel esetén a bérszabályozás keményen adminisztratív módszerei enyhíthetők, illetve meghaladhatók, hiszen a vállalatok nyereségérdekeltsége, továbbá a (kvázi) munkaerőpiac jobb kiegyensúlyozottsága és hatékonyabb működése eleve korlátozza a vállalati bérkiáramlást.

Nem tartom feladatomnak, hogy most — akár csak az érzékeltetés szándékával is — bebocsátkozzam e kétféle kibontakozási út legfontosabb teendőinek, feltételeinek, kritériumainak részleteibe. De hangsúlyozni kívánom, hogy ehhez mind a vállalati szervezetben, mind a vállalati irányítás intézményi rendszere tekintetében, mind pedig az irányító szervek és a vállalatok kapcsolatrendszerében *számottevő* változásokat kell végrehajtani. Ilyen változások nélkül a gazdasági mechanizmus működésében, működtetésében, az egyes szabályozók konstrukcióinak megválasztásában nem juthatunk túl a felemás megoldásokon. Az ilyen típusú számottevő változások megvalósítása viszont a gazdasági mechanizmus *egészének* perspektíváit felvázoló, valamint a politikai, gazdaságpolitikai összefüggésekkel is számoló átfogó program keretei közé illesztve képzelhető el.

Révész Gábor

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Калман Сабо

Инновация и адаптация
(Попытка адаптировать инновацию к политической экономии)

Проблематика инновации и адаптации в наши дни — в период иссякания экстенсивных резервов экономического роста, смены эпох в мировом хозяйстве и вступления социалистической интеграции в новую фазу — приобретает исключительное значение. В качестве первого шага становящегося насущной потребностью изучения связанных с инновацией явлений в аспекте политической экономии автор старается упорядочить в ясную систему зачастую путаемые и имеющие недостаточно выясненное содержание понятия модернизации, технического развития, адаптации, усовершенствования, оригинального развития и т. п. Хотя круг этих явлений и относится к техническому развитию, политэкономия не должна считать их «некасающимися её предмета». Их более глубокий анализ с точки зрения политэкономии необходим для того, чтобы можно было раскрыть причины повторяющихся подъёмов и спадов в техническом развитии, воспрепятствовать таким сдерживающим развитие тенденциям, как склонность к автархии, ревнивый отказ от перенятия научных результатов, от совместных исследований, от более тесной связи с практикой. Инновацию и адаптацию автор не считает такой четой понятий, которая превращает более всеохватывающее понятие (а именно: техническое развитие) в нечто совершенно цельное. Инновация представляет собой явление, опознаваемое на основе уровня модернизации, напарником которой может служить понятие развития, усовершенствующего технику. В зависимости от происхождения, источника модернизации можно говорить об оригинальном развитии и об *адаптивной* разновидности модернизации. Автор занимается выяснением понятий не как самоцелью: во второй части статьи он анализирует экономические последствия и взаимозависимости различных вариантов модернизации в условиях высокой степени обобществления. Крупные организации-предприятия, для которых инновация представляет рутину, являются сложными комплексами, располагающими единицами с относительно большой самостоятельностью, и таким образом их чувствительность по отношению к модернизации довольно велика. Эти комплексы объединяют в единые рамки деятельности совершенно различного характера, выполняя, таким образом, такие функции, которые в классической модели считаются межотраслевыми. Эта новая форма обобществления, находящаяся на более высокой степени, пока ещё недостаточно расследована, вызывая, однако, изменения большого значения не только в процессе производства, но и образования ценностей. Автор от категорий инновации и адаптации, с точки зрения политэкономии на первый взгляд представляющихся внестоящими, приходит к таким вопросам, как взаимосвязь этих явлений с производством ценностей, с отраслевыми взаимозависимостями и с фундаментальными положениями политической экономии.

Йожеф Фай

Структурную политику, на основе более убедительных принципов

Укрепление международной конкуррентоспособности путем преобразования структуры в соответствии со спросом на внешних рынках — задача, выдвинувшаяся на передний план в венгерской экономической политике. Автор в связи с этим развивает мысль о том, что при формировании и развитии производственных профилей правильную поочередность означает не выбор имеющих спрос на мировом рынке товаров и создание диверсифицированных мощностей, требующихся для их производства, а как раз наоборот: следует стремиться к отечественному применению технически развитых производственных технологий с высокой производительностью, обеспечивающих хорошее качество, и затем, вторым шагом, искать хорошо реализуемые виды продукции, которые можно производить на созданных мощностях — возможно, с использованием широкой внутренней и внешней кооперации. Такая видоизмененная структурная политика, учитывающая аспекты фазы производства, могла бы привести к усилению специализации, развитию оставающегося до сих пор на заднем плане производства деталей, узлов, промежуточной продукции, полуфабрикатов, расширению международного разделения труда.

Ференц Цинобер

О содержании категорий структуры капитала и капиталоёмкости

В последние годы как в отечественной, так и международной специальной литературе получило распространение новое толкование стоимостной структуры капитала и капиталоемкости производства. При раскрытии теоретических взаимозависимостей на макроуровне обе категории представляют собой исходные положения, поэтому их содержание имеет всеохватывающее значение. Общей ошибкой новых толкований стоимостной структуры капитала является то, что со стоимостью используемого в производстве капитала сопоставляется не стоимость переменного капитала, а реальная заработная плата, то есть в конечном счете — категория потребительной стоимости. По мнению автора, образованная и трактуемая таким образом категория методически ошибочна, и на ней не могут строиться экономические взаимозависимости.

Дело в том, что если с изменением используемого в производстве капитала сопоставлять изменение потребительных стоимостей, овеществляющих стоимость рабочей силы, — предполагая неизменной норму прибавочной стоимости — то получится, что рост производительности общественного труда приводит к увеличению объема реальной заработной платы в степени, равной сокращению стоимости используемого в производ-

стве капитала. Трактуемая таким образом структура капитала явно постоянно сокращалась бы. Если теоретически обоснованным считать соображение, согласно которому вместо стоимости переменного капитала учитывается изменение овеществляющих его потребительных стоимостей (реальной заработной платы), то согласованное применение категорий потребительной стоимости и стоимости требовало бы того, чтобы с этим сопоставлялось количество используемого в производстве капитала, изменение объема его потребительной стоимости. В то же время объем потребительной стоимости используемого в производстве капитала не только не может быть измерен при помощи цен, но изменение ее массы трудно истолковать даже теоретически. Потребительная стоимость средств производства, машин и оборудования находится в состоянии постоянного изменения; число машин, требующихся для выполнения того или другого трудового процесса систематически сокращается.

Марксистская экономическая наука применяет категорию капиталоемкости (фондоемкости). Вместе с тем возникла необходимость в выяснении, трактовке взаимосвязи между категориями стоимостной структуры капитала и капиталоемкости производства. Большинство авторов предполагает тесную взаимосвязь между этими категориями (при постоянном сокращении обеих).

Толкование капиталоемкости производства у всех авторов одинаково. С используемым в производстве капиталом сопоставляется производительность труда, выполняемого в рассматриваемой области, то есть объем созданных потребительных стоимостей.

Если придерживаться стоимостного толкования стоимостной структуры капитала, то даже теоретически невозможно предполагать изменения стоимостной структуры капитала и капиталоемкости производства в тождественном направлении. В стоимостной структуре капитала фигурирует взаимосвязь между стоимостью используемого в производстве капитала и стоимостью рабочей силы. Капиталоемкость производства же содержит взаимосвязь между стоимостью используемого в производстве капитала и способностью данного производственного участка выпускать потребительную стоимость (его производительностью).

Авторы, доказывающие тесную взаимосвязь между капиталоемкостью производства и стоимостной структурой капитала, стоимостную структуру капитала образуют с использованием объема потребительной стоимости реальной заработной платы. Они утверждают, что вследствие явлений научно-технической революции как капиталоемкость производства, так и стоимостная структура капитала окращаются. Они упускают из виду, что совершенно излишне доказывать взаимосвязь и взаимозависимостьсмежду стоимостной структурой, образованной как соотношение стоимости капитала и реальной заработной платы, и капиталоемкостью капитала: их изменение в тождественном направлении очевидным образом естественно, так как трактуемые таким образом категории стоимостной структуры и капиталоемкости производства имеют совершенно одинаковое содержание.

Разница между ними состоит лишь в том, что в то время как в показателе капиталоемкости производства стоимость используемого в производстве капитала сопоставляется с увеличением объема всего национального дохода, в новом толковании стоимостной структуры капитала со стоимостью используемого в производстве капитала сопоставляется реальная заработная плата, то есть фонд потребления национального дохода. Причем они имеют не только тождественное содержание, но — если предположить неизменную форму пробавочной стоимости или соотношение фондов потребления и накопления — совершенно тождественным является не только направление, но и степень их изменения.

Ференц Чагой—Эрнэ Муракэзи

Цена энергии на мировом рынке

Авторы в своей ранее опубликованной статье («Кэзгаздашаги Семле» № 5/1978 г.) развернули свою мысль о том, что для всех энергоносителей — в том числе нефти и нефтепродуктов — на длительную перспективу центр движения цен определяется западноевропейской угладобычей как наиболее дорогим производителем. В данной статье они в принципе и на цифрах выявляют, какая дифференциальная рента образовывалась из-за этого в ценах на нефтепродукты, и каким образом делили её между собой средневосточные страны-нефтепроизводители, нефтедобывающие компании и западноевропейские страны-нефтепотребители, с одной стороны, до т. н. энергетического кризиса, и с другой стороны, после него. Они выявляют, что в ценах конечных потребителей нефтепродуктов ещё в 1975 году более $^1/_3$ представляли поступления в казну западноевропейских стран—потребителей и чистый доход нефтедобывающих компаний, равняясь, таким образом, доле, приходящейся на средневосточные страны-нефтепроизводители. Они также констатируют, что средняя цена полной корзины нефтепродуктов в Западной Европе повысилась с 1969 года на 1975 год для конечных потребителей лишь приблизительно на 130%, что не превышает повышения цен на прочие фундаментальные материалы в этих странах.

Авторы развивают мысль о том, почему в последующие 20—30 лет, учитываемые с точки зрения перспективного планирования, цены не будут определяться атомными электростанциями и прочими старыми или новыми энергоносителями. По их мнению, только о нефтяном сланце и смолистом песке можно предполагать, что к ним может перейти от угледобычи роль предельного продуцента.

Золтан Краснаи

Некоторые последствия капиталистического экономического кризиса 1974—75 годов для торговли между Востоком и Западом

Рецессия мирового хозяйства своеобразно отразилась на торговле между социалистическими и развитыми капиталистическими странами. Для последних в период кризиса возросло значение региона СЭВ. Увеличение экспорта в страны-члены СЭВ позволило им лучше использовать их производственные мощности в период сокращения внутреннего и внешнего спроса.

Страны-члены СЭВ не смогли в должной мере использовать своё возросшее значение. Это объясняется тем, что в условиях рецессии и быстрых изменений в мировом хозяйстве острее проявились уже и ранее имевшие место проблемы их производственной и экспортной структуры. Это проявилось в первую очередь в том, что их экспорт отставал от роста импорта, что в свою очередь привело к скачкообразно увеличению дефицита их оборота с капстранами. Неудовлетворительной конкурентоспособностью и структурой экспорта стран-

членов СЭВ объясняется и то, что сокращение импортного спроса капиталистических стран сказалось ранее всего на экспорте этих стран.

Эти проблемы усиленно проявляются в случае промышленно более развитых малых стран-членов СЭВ (ГДР, Чехословакии, Венгрии, Польши). За исключением Польши, доля этих стран во взаимосвязях между Востоком и Западом, а также в обращении с их важнейшими капиталистическими партнерами сократилась. Ухудшение позиции Польши на капиталистическом рынке в период кризиса еще затушевывалось повышением цены угля на мировом рынке, представляющего большой удельный вес в капиталистическом экспорте страны.

В период кризиса началось вытеснение промышленно более развитых малых стран-членов СЭВ на периферию международного разделения труда. Повернуть эту, пока еще проявляющуюся в эмбриональной форме, тенденцию — одна из важнейших задач, стоящих перед странами-членами СЭВ в области внешнеэкономических связей.

Марта Кифер

Некоторые факторы развития структуры мебельной промышленности

Подобно ряду других отраслей промышленности, и на успешное формирование производственной структуры мебельной промышленности ряд факторов может действовать в положительном или отрицательном направлении. В особенности большое влияние на него могут оказывать рынок, капитальные вложения, рабочая сила и положение в сопряжённых областях, а также их уровень.

Автор выполняет подробный анализ этих факторов в интересах того, чтобы с приблизительной надёжностью можно было решить, в какой мере отвечают возможности развития структуры мебельной промышленности предъявляемым к ней требованиям, влияние каких факторов способствует или препятствует формированию современной структуры мебельной промышленности.

Ласло Дрекслер

Некоторые вопросы макроэкономических показателей

Автор выражает дополнительные соображения к статье Яноша Ситы, написанной об измерении интенсивности внешнеэкономических связей и опубликованной в номере 7—8 от 1978 года журнала «Кэзгаздашаги Семле».

В первой части своей статьи он объясняет значение важнейших макроэкономических показателей и, во взаимосвязи с терминологическими вопросами системы народнохозяйственных балансов, вносит дополнительные предложения относительно наименования этих категорий.

В дальнейшей части статьи, автор, анализируя содержание показателя, предлагаемого Яношем Ситой, и соглашаясь с ним, делает уточнительные замечания. Он подчёркивает, что категория «конечного потребления», избранная в качестве базиса сопоставления в показателе, предлагаемом для измерения интенсивности внешнеэкономических связей, может иметь различные содержания, и поэтому становится важным образовать и использовать в единых рамках точные наименования, отвечающие различным возможным содержаниям этой категории.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Kálmán Szabó:

Innovation and adaptation

(An attempt at fitting innovation into political economy)

Because of the exhaustion of the resources of extensive economic growth, the new era in world economy, the new stage in the socialist integration, the problems of innovation and adaptation have acquired quite expectional importance in our days. As a first step in the urgently needed policital-economic examination of phenomena related to innovation the author makes an attempt to include the frequently mixed up and insufficiently clarified notions of modernization, technical progress, adaptation, improvement, original development etc. into a clear system. Although the sphere of the phenomena is related to technical progress, political economy cannot deem them to be „below its subject". A deeper analysis of political economy is indispensable for finding the causes of the repeated upswings and halts in technical progress, as well as the methods best suited for stimulating technology, and for eliminating such tendencies hampering progress as the inclination to autarky, jealous refraining from adopting scientific achievements, joint research, a closer contact with practice etc. Innovation and adaptation are not considered by the author as a pair of notions making a more comprehensive category (to wit technical progress) into a round whole. Innovation is a phenomenon that can be distinguished by the level of modernization, and its pair as a notion is development perfecting technology. Acording to the origin and source of modernization we may speak about original development and about the *adaptive* kind of modernization.

Conceptual clarification is not an end in itself for the author, in the second part of his writing he analyses the economic consequences and interrelations of the various variants of modernization under the conditions of a high degree of socialization. The big enterprises in which innovation is a routine are complicated complexes, and are highly susceptible

to modernization; they also have units with a relatively great autonomy. The complexes are a framework for highly diverse activities and thus they perform functions which would be called interdepartmental or interindustrial in the classical model. This new, higher-order form of socialization produces insufficiently explored changes of great portent not only in the process of production, but also in that of value formation. Thus, from the categories of innovation and adaptation, which are seemingly external to political economy, the author reaches such wide problems as the interrelation of the former scope of phenomena with the production of value, with interindustrial relations and the basic theorems of political economy.

József Fáy:

The need for a structural policy relying on convincing ordering principles

The raising of international competitivity—with the aid of a structural development conforming to the demand of external markets—has come to the fore of Hungarian economics. In this context, the autor explains that in establishing and developing the production profiles the correct order is not select first the products sought on the world market and then to create the diversified capacities necessary for their production, but the other way round: efforts should be made to introduce technically advanced, high-productivity production procedures securing high quality and to find, int he second step, the well saleable products producible with the capacities created—perhaps through the mediation of wide internal and external cooperation. This modified structural policy—involving an approach from the production phase—may lead to increased specialization, to the development of the production of parts, partial units, intermediaries etc. which were pushed to the background earlier, and to an expansion of the international division of labour.

Ferenc Zinhober:

On the contents of the categories of capital composition and capital intensity

In recent years a novel interpretation of both the value-composition of capital and of the capital-intensity of production have spread in Hungarian and international economic literature. Both categories are initial theorems in expioring macro-level theoretical interrelations and thus a modification of their contents is of major importance. A common defect of the novel interpretations of the value-composition of capital is that they confront with the *value* of capital engaged in production not the value of variable capital, but real wages, that is, in the last instance, a category of *use value*. Since, according to the author's opinion, the category thus formed and interpreted is methodologically mistaken, no kind of economic interrelation can be based on it.

Namely, if the changes in the value of the capital engaged is confronted with the changes in the use values embodying the value of labour power, then,—assuming an unchanged rate of surplus value—a growing productivity of social labour would increase the volume of real wages proportionally with the diminishing value of capital engaged in production. The capital-composition thus interpreted would obviously, steadily decrease. If the demand can be theoretically justified that the changes in the value of variable capital should be substituted by changes in the use values (real wages) embodying the former, then the consistency of use value and value would require that it should be confronted with the changes in the quantity, in the volume of the use value of capital engaged in production. At the same time, not only that the volume of use value of capital engaged in production cannot be measured with the aid of prices, but the change in their volume is difficult to interpret even theoretically. The use value of means of production, of machines is in the state of constant change, the number of machines necessary for the performance of a given work process is regularly diminishing.

Marxist economics adapted the category of the capital intensity (assets-intensity) of production. With this the necessity emerged to clarify and interpret the relationship between the categories of the value-composition of capital and the capital intensity of production. Most authors assume a close relationship between the changes in the value-composition of capital and those in the capital intensity of production (a steady decline of both).

Every author interprets the capital intensity of production in the same manner. They confront the value of capital engaged in production with the productivity of labour in the field examined, that is, with the volume of use values created.

If we insist on an interpretation of the value-composition of capital in terms of value, then a parallel development of the value-composition of capital and of the capital intensity of production can not even theoretically be assumed. The value-composition of capital comprises the relationship between the value of capital engaged in production and the value of labour power. The capital intensity of production, however, is the relationship between the value of capital engaged in production and the use-value releasing capacity (productivity) of the productive field examined.

The authors proving a close relationship between the capital-intensity of production and the value-composition of capital from the value-composition of capital with the volume of use values of real wages. They state that, owing to the phenomena of the scientific and technological revolution, both the capital-intensity of production and the value-composition of capital thus interpreted are equally diminishing. It avoids their attention that is quite superfluous to prove the connection and relationship between the value-composition formed as a quotient of the value of capital and the real wages and the capital-intensity of production; their parallel movement is obviously natural, because the *contents* of the value-composition thus interpreted and of category of capital-intensity of production *is quite identical.*

The difference is only that, while in the indicator of the capital-intensity of production the value of the capital engaged is related to the increase in the volume of the whole national income, in the novel interpretation of the value-composition of capital real wages, that is the consumption fund of national income is related to the capital engaged in production. Not only that their contents is identical, but if we assume an unchanged rate of surplus value, or unchanged rates of consumption and accumulation, beside an identical direction of their changes also the *extent* of the latter will fully agree.

Ferenc Cságoly–Ernő Muraközi:

Some further explanations of world energy prices

The authors have in their earlier article (Közgazdasági szemle, No. 5, 1978) expounded the view that nowadays the world energy market does show a remarkable uniformity. So much so, that for all the energy primary resources—including crude oil and its derivates—the coal industry of Western Europe, the most expensive marginal producer of a unit of the utilized energy, serves as the determining factor for the trends of world energy prices in the long run.

In this article the authors undertook to demonstrate in theory as well as with facts and figures how enormous differential gain has accumulated in the final retail prices of all oil products combined—due to the abovesaid determining marginal base-price on the world-scale. They also demonstrate how the sharing of this pie has been fought out—before and after the so-called "world energy crisis"—amongst the principal participants, i.e.: the major oil companies, the principal exporting countries and the revenue offices of the main energy-consuming nations.

The authors point out that at final consumers' (retail) prices even as recently as in 1975 no less than one-third of all sales-incomes of oil products in Western Europe was still taken by the respective Treasuries;—not too much inferior of an amount to the one shared out by the governments that are exporting this very same oil. The consumer's price index for the basket of oil products in Western Europe has risen only by about 130% from 1969 to 1975, which seems not to be much out of proportion regarding the price escalations of other basic commodities during the same period.

The article also makes an attempt to explain why on a long run—meaning a period of 20–30 years, the usual horizon for long-range development planning—neither the nuclear power stations nor any other of the "traditional" (mainly fossile) energy resources could conceivably take over the role of the price-setting basic producer from the coal industry. It gives, however, some hints that the shale-oil extraction or the processing of the as yet untapped tar sands—if these could be developed up to a determining large world-scale—may also have perhaps some chances to assume a major role in setting future trends of the world energy prices.

Zoltán Krasznai:

Some consequences of the capitalist economic recession in 1974-75 on East-West trade

The recession of the capitalist world economy was reflected in a particular manner in the trade between socialist and developed capitalist economies. For the latter the importance of the CMEA region increased in the period of recession. Increased exports to the CMEA countries allowed a better utilization of their capacities in a period of reduced internal and external demand.

The CMEA countries could not make proper use of their increased importance. This may be explained by the fact that, under the conditions of recession and fast changes in the world economy, the existing problems of the production and export patterns manifested themselves in a sharper form. This appeared first of all in that their exports could not keep pace with the growth of imports and the result was a sharp increase their deficit of trade with the capitalist countries. It may be explained with the unsatisfactory competitivity of CMEA countries and with the inadequate pattern of their exports that the decline in the demand for imports of the capitalist countries first hit the exports of the CMEA countries.

These problems appeared in a sharper form in the industrially more developed smaller CMEA countries (the GDR, Chechoslovakia, Hungary, Poland). With the exception of Poland, their share in East-West trade and in that of their most important capitalist partners diminished. In the period of recession the deteriorating capitalist market positions of Poland were still hidden behind the growing world market price of coal which has an important share in her exports to capitalist countries.

Thus, in the period of the recession the industrially more advanced smaller CMEA countries began to be pushed to the periphery of the international division of labour. One of the most important task of the CMEA countries s at present to reverse this tendency still appearing in an embryonic form.

Márta Kiefer:

Some factors in improving the structure of the furniture industry

Similarly to many other industries, the success of the product pattern of the furniture industry may be influenced by several factors in a positive or negative direction. Structural development is particularly strongly affected by the market, investments, manpower, the related areas, their situation and development level.

This is why the author thought it was necessary to analyse these factors in detail, in order to be able to decide with reliable safety to what extent the structural development possibilities of the furniture industry answer the expectations, the effect of what factors promotes or hinders the development of an up-to-date structure of the furniture industry.

László Drechsler:

Some problems of the macroeconomic indicators

The author raises some complementaryi deas to the article by János Szita in Nos. 7–8 of this periodical on the measurement of the intensity of foreign economic relations.

In the first part of his contribution he explains the meaning of the more important macroeconomic indicators and, related to the terminological problems of the system of national accounts, makes a complementary proposal on the denomination of these categories.

In the further part of the article, analysing the contents of the indicator proposed by János Szita, he makes some remarks aimed at accuracy, while fundamentally agreeing with the proposal. He emphasizes that the category of "final use", chosen as a basis of comparison for the indicator proposed to measure the intensity of foreign economic relations, may have different meanings. Therefore, it is important to develop exact denominations for the various possible contents of this category and to use them uniformly throughout.

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL

ВОПРОСЫ ЭКОНОМИКИ

1978. évi 8. sz.

Bacsurin, A.: A munkatermelékenységnövelés meggyorsításának feladatai

Nyugat-Szibéria komplex fejlesztésének alapproblémái. (Kerekasztal-beszélgetés)

Manevics, E.: A népesség újratermelése és a munkaerőforrások kihasználása

Maszlova, I.: A munkaerőforrások kihasználásának hatékonysága

Salimov, V.: Az új technika hatása

Kononov, I.: A pénzügyi- és hitelviszonyok tökéletesítése a mezőgazdaságban

Hejnman, Sz.: A tudományos-műszaki haladás és a társadalmi termelés szerkezete

Martinov, V.: A szovjet és az amerikai végtermék összehasonlító elemzése

Mitrofanova, N.: A szerződéses árak mozgásának tendenciái a KGST-országok kereskedelmében

Sejnin, É.: A kubai gazdaság a szocialista nemzetközi munkamegosztás rendszerében

Paga, V.: A „humánus, demokratikus szocializmus" jobboldali revíziós modelljének módszertani alapjai

Zajkov, G.: Önálló elszámolás — ökológiai aspektusból

Vaszilov, N.—Troparevszkaja, L.: Gazdasági mechanizmus a X. ötéves tervidőszakban. (Össz-szövetségi tudományos konferencia, Moszkva, 1978. március)

Voejkov, M.—Makarenceva, T.: A SZUTA tudományos tanácsának és a Szovjet Szakszervezetek Központi Tanácsának össz-szövetségi koordinatív tanácskozásai a szocialista munkaverseny problémáiról

Ribin, V.: A lakosság tervszerű, differenciált jövedelem- és fogyasztásmérlege készítésének elvei (Tudományos tanácskozás, Jereván, 1978. március)

wirtschafts wissenschaft

1978. évi 7. sz.

Richter, H.: A „Vázlatok a politikai gazdaságtan bírálatához" — a munkásosztály közgazdasági elméleteinek tárháza

Vollgraf, C. E.: A relatív értéktöbblet marxi elmélete és ennek polgári értelmezése

Mehnert, M.— Ufer, N.: A nyersanyag- és anyagfelhasználás intenzívebbé tételének népgazdasági problémái az NDK-ban

Graf, D.: A természeti erőforrások közgazdasági értékelésének néhány alapkérdéséhez a fejlett szocializmusban

Klockmann, R.: Nagy-Britannia gazdasági helyzete a hetvenes években

Ebersbach, A.: Kölcsönviszonyok a szocialista nemzetközi termelési kooperáció, a termelésszakosítás és a külkereskedelem között, valamint ezek következményei a tervezés számára. (Nemzetközi tudományos konferencia, Bruno Leuschner Közgazdasági Főiskola, Berlin, 1977. XI. 29—XII. 1.)

Jäger, G.—Pöthig, B.: Árutermelés és áru-pénzviszonyok a szocialista termelési viszonyok rendszerében. (Tudományos munkaülés a Lipcsei Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem mellett működő Franz Mehring Intézetben, 1977. XI. 23.)

Duparré, H.—Gonschorek, D.—Grothe, E.: A második tudományos karbantartási konferencia (Zwickau, 1977. XI. 29—30.)

Wetzel, G.: A tudományos-műszaki haladás állammonopolista szabályozása (Tudományos kollokvium a Drezdai Műszaki Egyetem szocialista üzemgazdasági szekciójának tudományos politikai gazdaságtani csoportjában, 1977. november 23.)

gospodarka planowa

1978. évi 4. sz.

Szyr, E.: A strukturális változás mint az anyagigényesség csökkentésének forrása

Zielinska, B.: Az európai KGST-országok gazdasági fejlődése 1977-ben és az 1978-as évi terv

Czakanski, M.: A távlati tervezés problémái

Bocian, A. — Cwalina, K.: A modellrendszerek összeállítása és alkalmazása a tervezésben

Dobroczynska, A.: Az ötéves terv szerepének megerősítése

Fraczek, R.—Staniek, Z.: Az ökológiai egyensúly tervezése és az input-output módszer

Skrzypczak, Z.: Normatív módszer a fogyasztás hosszú távú tervezésében

Kasprzyk, S.: A termékek modernizálásának hatékonyságvizsgálata

Szeremeta, J. W.: A tudományos-technikai forradalom és annak politikai következményei

Hübner, D.—Lubinski, M.: A külkereskedelem prognózisa

Bialon, L.—Kaczmarek, Z.: A K + F szervezetek értékelési rendszerének kérdéseiről

Staskiewicz, G.: Kiszolgálási készség a nem anyagi szolgáltatásokban

Palaszewski, M.: A gazdasági fejlődés tervezése Olaszországban

1978. évi 5. sz.

Grabowiecki, R.: A vajdaságok területi tervezésének funkciója, felhasználása és továbbfejlesztése

Szczepanski, J.: Az élet minősége és a fogyasztó társadalmi gazdasági helyzete

Sudol, S.: A termékinnováció és a társadalmi szükségletek

Biernat, J.: A szénbányászat fejlesztésének távlatai 1978—1985 között

Rurac, Z.: A hatékony exportszerkezet

Minc, B.: Bizonytalanság és a tervezés. A tervvariánsok közötti választás javasolt kritériuma

Okolo-Kulak, S.: A mezőgazdaság és élelmiszeripar szállítási problémái

Choinski, S.: A növényvédőszerek alkalmazása és exportja Lengyelországban

Michnowski, L.: Gyorsított automatizálás: komplex automatizálás számítógépek segítségével

Pospiech, A.: A népgazdaság acéligényességének néhány kérdése

Musial, J.: Az acélfelhasználás növekedésének tényezői a gazdaságban

Dabrowski, M.: A béralap képzésének új elvei Bulgáriában

1978. évi 6. sz.

Pajestka, J.: A hatékonyság kritériuma és mutatószámai

Rybicki, Z.: A gazdaság működési rendszere továbbfejlesztésének intézményi-jogi tényezői és előfeltételei

Krencik, W.: A bérpolitika kulcsproblémái 1971—1975-ben

Kwiatkowski, S.: A tudomány és technika szerepe a szocialista társadalomban

Felbur, S.—Polec, W.: A termelés hatékonyságának növelése a népgazdaságban

Golinowski, K.: A tervfegyelem és a parametrikus eszközök

Pierzchalowa, B.: Irányítási szervezetek a belkereskedelemben

Swiecicki, M.: Távlati komplex programozás Lengyelországban: az eddigi tapasztalatok elemzése

Gawrzynsky, J.: A gazdasági-pénzügyi rendszer módosításának néhány problémája az építőiparban

Bojarski, W.: A nagyüzemi mezőgazdasági termelés területi szervezése

EKONOMISTA

1978. évi 2. sz.

Sierpinski, V.: Marx és Engels a kommunista formáció fázisairól

Cholaj, H.: A fejlett szocializmus és a gazdasági mechanizmus továbbfejlesztése

Nasilovski, M.: A szocializmus politikai gazdaságtanának tárgyáról

Sadovski, V.: A prognosztikai információ az információelmélet tükrében

Ostrowski, M.: A gazdaságirányítási képesség és a növekedés feltételei

Rychlevski, E.: A beruházások tényleges növekedésének mérése

Czervinski, Z.: Oskar Lange műveinek ötödik kötetéről

Kulig, J.: A fejlődő országok növekedési stratégiája az új gazdasági rend tükrében

Niemyski, M.: A szakképzettség mint az emberi potenciál eleme

Kulczycki, M.: A valutaárfolyam és a termelőkapacitások kihasználása



1978. évi 5. sz.

A BKP XI. kongresszusának össznépi jelentősége

A tudományos kutatási és fejlesztési tevékenység internacionalizálása, valamint a tudományos-műszaki haladás meggyorsítása

Konarev, A.: A vertikális integráció gazdasági hatékonysága és tervezése.

Nedelcsev, N.—Grigorova, V.: Az ágazatközi komplexumok kialakításának módszertani kérdései

Ruszev, B.: A lakosság munkalehetőségeinek statisztikai jellemzői

Dancsev, A.: Iparitermék-innováció a fejlett tőkésországokban: tendenciák és ellentmondások

Karakaseva, L.: Az engineering — lényege, helye és szerepe az újratermelési ciklus rendszerében

Dimitrova, P.: A mezőgazdasági gépgyártás fejlesztésének optimalizálása

Doncov, A.: Valamennyi termelő kollektívának hatékony munkát kell végeznie (A „dolgozz hibátlanul!" mozgalom tapasztalatai az OSZSZSZK Rosztov területén)

Hrisztov, Szt.—Behar, N.: Nemzetközi konferencia a „Karl Marx és a mai burzsoá politikai gazdaságtan" című témáról (Moszkva, 1977. október)

Egy kandidátusi disszertáció: *Dulev, Sz.:* „A népgazdaság kemizálásának tervezése"

ОРГАН СОВЕТА ПО ЭКОНОМИЧЕСКИМ НАУКАМ
ВЕНГЕРСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК

СОДЕРЖАНИЕ

Калман Сабо — Инновация и адаптация 1281

Йожеф Фай — Структурную политику, на основе более убедительных принципов 1298

Ференц Цинобер — О содержании категорий структуры канитала и капиталоёмкости 1305

Ференц Чагой—Эрнэ Муракэзи — Цена энергии на мировом рынке 1319

Золтан Краснаи — Последствия капиталистического экономического кризиса 1974—75 годов для торговли между Востоком и Западом ... 1331

Марта Кифер — Некоторые факторы развития структуры мебельной промышленности 1345

ДИСКУССИЯ

Ласло Дрекслер — Некоторые вопросы макроэкономических показателей 1360

ОБЗОР

Экономическая политика Чехословакии в 1976—80 годах *(Роберт Мошоци)* 1366

ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ 1380

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Лейф Йоханзен «Лекции о макроэкономическом планировании. Том I. Общие аспекты» *(Янош Корнаи)* 1391

Аладар Шипош «Влияние технического прогресса на аграрные отношения развитых капиталистических стран» *(Шандор Жарноцаи)* 1394

ИЗ ПОЧТЫ РЕДАКЦИИ

Дополнения к статье «О регулировании заработков в Венгрии» *(Габор Ревес)* 1399

Резюме статей на русском и английском языках 1401

ИЗ СОДЕРЖАНИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ 1405

Főszerkesztő: *Zsarnóczai Sándor*
Szerkesztőségi titkár: *Hidas Bertalanné*
Olvasószerkesztő: *Kovács Lajos*
Rovatvezetők: *Balázsy Sándor*
Gábor R. István
Molnár Ferenc
Sinkovics Alfréd
Szabó Katalin
Vági Ferencné
Tördelőszerkesztő: *Bánhalmi Andrea*

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

12

A tartalomból

NYERS REZSŐ:
Búcsú Friss Istvántól

HENRYK CHOLAJ:
A szocialista termelés gazdasági és társadalmi hatékonysága

BEREND T. IVÁN—RÁNKI GYÖRGY:
A gazdasági nekilendülés „emberi" tényezői az elmaradott európai országokban a 19. században

VERESS JÓZSEF:
A vállalati, vállalkozási önállóság és önfinanszírozás értelmezéséhez

KARDOS ZOLTÁN:
A termelés anyagi ráfordításai a szocialista mezőgazdaságban

BOROSZNÓI VINCE—PUSKÁS SÁNDOR—SZAKONYI LÁSZLÓ:
A beruházások ingadozása a mezőgazdaságban

PÁL JÓZSEF:
Lakásszövetkezetek népgazdaságunkban

HERGÁR GYŐZŐ:
Hozzászólás és javaslat a vállalati keresetszabályozás nyitott kérdéseinek megoldásához

XXV. évfolyam

1978. december

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztő bizottság tagjai:
AUGUSTINOVICS MÁRIA, BOGNÁR JÓZSEF, CSIKÓS-NAGY BÉLA, CSIZMADIA ERNŐ, ERDŐS PÉTER, FALUSNÉ SZIKRA KATALIN, FEKETE FERENC, GANCZER SÁNDOR, HETÉNYI ISTVÁN, HORVÁTH LÁSZLÓ, HUSZÁR ISTVÁN, KAPLAR JÓZSEF, KESERŰ JÁNOSNÉ, KORNAI JÁNOS, MEGYERI ENDRE, NAGY TAMÁS, NYERS REZSŐ (elnök), SIPOS ALADÁR, SZABÓ KÁLMÁN, SZAMUELY LÁSZLÓ, VINCZE IMRE, ZSARNÓCZAI SÁNDOR (főszerkesztő)

TARTALOM

Nyers Rezső: Búcsú Friss Istvántól 1409
Henryk Cholaj: A szocialista termelés gazdasági és társadalmi hatékonysága 1412
Berend T. Iván—Ránki György: A gazdasági nekilendülés „emberi" tényezői az elmaradott európai országokban a 19. században 1430
Veress József: A vállalati, vállalkozási önállóság és önfinanszírozás értelmezéséhez 1445
Kardos Zoltán: A termelés anyagi ráfordításai a szocialista mezőgazdaságban 1456
Borosznói Vince—Puskás Sándor—Szakonyi László: A beruházások ingadozása a mezőgazdaságban 1466
Pál József: Lakásszövetkezetek népgazdaságunkban 1476

VITA

Hergár Győző: Hozzászólás és javaslat a vállalati keresetszabályozás nyitott kérdéseinek megoldásához 1488

TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ

150 éves az Akadémiai Kiadó 1503

FOLYÓIRATSZEMLE

V. Drozdov: Modern tőkés pénzgazdaság — P. Streeten—S. Burki: Az alapvető szükségletek — néhány probléma — M. Mieszcankowski: A foglalkoztatottság és a munkanélküliség elméletéről ... 1504

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Erdei Ferenc szövetkezetelméleti munkáiról *(Fekete Ferenc)* ... 1510
Hoós János: Beruházások a szocialista gazdaságban *(Nyilas András)* 1515
Az életszínvonal alakulása Magyarországon 1950—1975 (Szerkesztette: Gadó Ottó) *(Wilcsek Jenő)* 1519

A cikkek orosz és angol nyelvű rövid tartalmi kivonata 1522
KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL 1526
A Közgazdasági Szemle 1978. évi számaiban megjelent írások jegyzéke ... 1529

E SZÁM SZERZŐI:

Berend T. Iván akadémikus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem rektora; **Borosznói Vince,** a Magyar Nemzeti Bank Heves megyei Igazgatóságának osztályvezetője (Eger); **dr. Cholaj Henryk,** akadémikus, egyetemi tanár, a Lengyel Tudományos Akadémia titkára; **dr. Fekete Ferenc,** a közgazdaságtudományok doktora, egyetemi tanár (Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem); **dr. Hergár Győző,** a Földmunkát Gépesítő Vállalat szervezési csoportvezetője; **dr. Kardos Zoltán,** a keszthelyi Agrártudományi Egyetem tanszékvezető docense; **Nyers Rezső,** az MSZMP KB tagja, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének igazgatója; **Nyilas András,** a Gazdaságkutató Intézet igazgatóhelyettese; **dr. Pál József,** a Fogyasztási Szövetkezetek Országos Tanácsa főosztályvezetője, az Országos Szövetkezeti Tanács titkára; **dr. Puskás Sándor,** a Magyar Nemzeti Bank Heves megyei Igazgatóságának igazgatóhelyettese (Eger); **Ránki György** akadémikus, az MTA Történettudományi Intézetének ügyvezető igazgatója; **dr. Szakonyi László** kandidátus, az Agrárgazdasági Kutatóintézet osztályvezetője; **dr. Veress József,** a Pécsi Tudományegyetem adjunktusa; **Wilcsek Jenő** kandidátus, pénzügyminiszteri tanácsadó.

Búcsú Friss Istvántól

Október 11-én hírközlő szerveink sokunk számára fájdalmas hírt röpítettek országgá-világgá: Friss István akadémikus, a Párt Központi Bizottságának tagja életének 76. esztendejében elhunyt.

A hír önmagában is szívenütötte harcostársait, barátait, ismerőseit, de kétszeressé fokozta hatását az, hogy nem a nyugalmas visszavonultságból, hanem közéletünk kellős közepéről ragadta magával a halál. Október 6-án még felszólalt a párt közgazdász-grémiumában, október 10-én pedig a Közgazdasági Társaság elnökségében. Szinte az utolsó órákig tevékenyen végezte fontos munkáját a Közgazdaságtudományi Intézetben, kötelességtudatból is — mert az nagyfokú volt nála — de még mélyebb okból: mert lelkében érezte, hordozta társadalmunk és gazdaságunk minden megoldandó kérdését.

Folyóiratunkhoz hosszú ideig szoros szálak fűzték Friss Istvánt, kezdve a lap megalapításától a közelmúlt esztendőkig. Egy ideig a Szerkesztő Bizottság elnöki tisztét is betöltötte. Az utóbbi időben a folyóirathoz való kapcsolata kevésbé volt szoros, de sohasem szűnt meg. Sok-sok fontos írását folyóiratunk tárta a nyilvánosság elé, ezek néha talán kisebb, de többnyire nagymértékben rányomták bélyegüket közgazdasági gondolkodásunk fejlődésére.

Ki is volt igazában Friss István? Tudós, vagy politikus? Hagyományőrző, vagy újító szellemi alkat? Radikális cselekvésre vagy óvatos mérlegelésre hajló politikus? Hosszú közéleti pályafutása során 1922-től 56 éven keresztül a korszakváltozásokkal együtt változtak felismerései és törekvései, de vajon ki-ki melyik korszakból őrzi magában a meghatározó jegyeket Friss Istvánról? Tudjuk, hogy közéleti emberek megítélésében — a távlatot nélkülöző „közelnézetben" — szinte sohasem jöhet létre tökéletesen azonos vélemény, bizonyos különbségek elkerülhetetlenek a más-más felfogásban ábrázolt politikusi és tudósi arcképekben. A leglényegesebb kérdésekben a részleteket illető sokféleség mellett is egységes lehet a Friss Istvánról alkotott képünk: a társadalmi haladásért következetesen harcoló kommunista, a tudományos igazságot elfogulatlanul kutató tudós és a személyes magatartásában puritán ember életpályája volt az övé.

Polgári családból származott és mégis egész életét a munkásosztály ügyének szentelte, élete egyik példa a sok közül arra, hogy a szocializmus akkor válik társadalmat formáló anyagi erővé, ha a munkásosztály és a tudományt hordozó értelmiség szövetkezik egymással. Hazai és külföldi egyetemeken szívta magába a tudomány alapjait, s közben már ifjúkorában bekapcsolódott a társadalom megváltoztatásáért küzdő forradalmi munkásmozgalomba. Felszabadulás előtti pályája a forradalmár politikusé, aki itthon és külföldön, illegálisan, féllegálisan és négy évet a börtön falai között töltve szállt szembe az akkor uralkodó renddel. A felszabadulás után folytatódott politikusi pályája, emellett mindinkább kiterjedt tudományos tevékenysége, az időszak első részében amolyan tudós politikusként, a második részében némi „súlypont-áthelyeződéssel" poli-

tikus tudósként dolgozott. Talán akad, aki az ilyen alkatot valamiféle „hibrid"-nek tekinti, sem igazi politikusnak, sem igazi tudósnak, pedig őt nem a kettős tudat, sokkal inkább a kettőből, a tudományból és a politikából összeálló szintézis jellemezte.

Kommunistaként a sokat próbált régi gárdából való volt. A húszas évek „forradalmi dagályában" kezdett politizálni, mikor felfelé ívelt a munkásmozgalom pályája, közelinek tűnt a győzelem. Megérte és végigküzdötte a „forradalmi apály", a fasizmus előretörésének időszakát, amikor szűkült a mozgalom, nőtt a tömegek közönye, távolinak, nagyon távolinak tűnt a forradalmi cél. A kishitűek ilyenkor lemorzsolódtak, ámde az ő és a vele egyívásúak hite nem csökkent, munkája nem lankadt, a nehézségek növekedése növelte elszántságukat, a viharos idők edzették ellenállóképességüket — harcukra csak a hősi jelző lehet igazán kifejező. Ilyesfajta ember volt Friss István is, külsőleg pátosz nélküli, teátrális fellépést nélkülöző, katonás sem volt benne semmi, magatartása „civiles" volt, mégis egészében kemény pionír fajta, kinek bensejében nagy-nagy tűznek kellett égnie — csak ez hajthatta őt mindig tovább, mindig előre.

A történelem a kommunistákat már többször is próbára tette, s talán még ezután is következnek majd próbák, ilyenkor önmagunkkal kell szembenéznünk, kirostálni meggyőződésünkből a tévedéseket, lehántani hitünkről az illúziók rózsaszín ködét, fenntartva hitünket a jövőben, a hitet, amely csak illúziók nélkül lehet igazán erős. Friss Istvánnak életében három nagy próbán kellett átesnie. Elsőként a harmincas évek közepén a „tiszta osztályharc vagy népfront" volt a próba, mikor az osztályharc megdönthetetlennek tartott korábbi módszerét kellett új módszerrel felváltani. Másodikként az SZKP XX. kongresszusa volt a próba, mikor a dogmatizmussal és a személyi kultusz minden káros hatásával kellett szembenézni, szakítani és szembeszállni vele. Harmadikként az 1956-os ellenforradalom, mikor a tömegek képviselte súlyos igazságokat kellett tudni különválasztani a tömegek képviselte súlyos tévedésektől. Friss István mindhárom nagy próbán helytállt, a dogmatizmustól való elhatárolódást folytatta haláláig, mert való igaz, hogy e téren is van még tennivalónk.

Gazdaságpolitikusként bábáskodott vagy résztvett három évtized jelentős eseményeinek megszületésében, többnyire és össz-egészében pozitív folyamatokban, miközben részese volt komoly tévedéseknek. Már 1946-ban jelentős szerepe volt az új Forint megszületésében és későbbi megerősödésében. 1948—49-ben az ipar és a nagykereskedelem államosításában, majd a szocialista tervgazdálkodás intézményes megvalósításában, a maguk idejében — és máig terjedő hatásukban — ezek igazi nagy történelmi alkotások. Részese volt 1950—52-ben egy súlyosan hibás gazdaságpolitika kibontakozásának, az első ötéves terv kudarcának, a kudarcot enyhíteni akaró 1951-es ár- és bérreform megvalósításának, s bár a reform maga szükséges és helyes volt, belső tartalma számos tekintetben téves megítélésből született. Jelentős volt tevékenysége 1957—60-ban a gazdaság ellenforradalom utáni helyreállításában és résztvett a mezőgazdaság szövetkezeti szektorának történelmi jelentőségű kifejlesztésében. Majd 1964—68-ban tevékenyen résztvett a gazdasági reformmozgalomban, az új gazdasági mechanizmus kidolgozásában, bizonyítván, hogy csak a klasszikus hagyományoknak akart jó értelemben vett őrzője lenni, miközben vállalkozott a gyakorlat által nagyon-nagyon igényelt újításokra.

Tudósként is a gazdaságpolitika tudományos alapjaival foglalkozott, noha ez újszerű volt nálunk és újszerű még ma is a szocialista országokban, mert nem a hagyományos politikai gazdaságtant művelte. Kedvenc eszméjét röviden

így fogalmaznám: a gazdaságpolitika komplex kategória, melyben szervesen összekapcsolódnak a különböző részterületek, az ipar-, az agrár-, az életszínvonal, a külkereskedelmi politika kölcsönös függésben vannak egymással, miközben összekapcsolódnak a társadalompolitikai célokkal, a részeknek nincs önálló, önmagukban vett értelmük, csak a gazdaságpolitika komplexitásában nyernek értelmet. Talán ártatlannak tetszhet a gondolat első pillantásra, de korántsem az, elejét veszi a részekkel való önálló politizálásnak, legalábbis egy bizonyos határon túl.

Sokat foglalkozott a tervezéssel, ami természetes egy kommunista közgazdásznál. Szüntelenül kereste-kutatta a népgazdasági tervezés jobbátételének módját, élete végén, a tapasztalatok nyomán nem kevésbé bízott a tervezés eszméjében, mint ifjúkorában, de reálisabban gondolkodott és hitt benne. Nem tekintette önmagában mindent megoldónak, nem gondolkodott már a „tervezés-végrehajtás" kétténye zős képletében, hanem a „gazdaságpolitika-tervezés-gazdaságirányítás-gazdasági gyakorlat" négytényezős képletében látta a realitást s gondolkodásmódja összhangban volt azzal, amit a hazai gazdasági reform többségi véleményként kifejezett. Szomorú és lehangoló lehetett számára, ha némelyek a realitás felismerését azonosították valamiféle eszmei engedménnyel.

Tudósi, politikusi, emberi lényében látni vélek — sok más rokonszenves vonás mellett — egy különösképpen követésre méltó tulajdonságot: nemzetközi látókörének szüntelen szélesítését, nemzetközi ismereteinek megújítását, elvetését annak, hogy olyan a világ ma is, amilyennek tegnap tudta és ismerte. Két, sőt háromirányú kitekintéssel bírt a világra: benne élt a szocialista világ eseményeiben, azonosult ezen világrész eszméivel, vállalta problémáit; nem pusztán elvetette a tőkés rendet, de ismerni, megérteni akarta a nyugati világ mai problémáit és tényleg csak így lehet hitelessé tenni a szocialista alternatívát Nyugat felé; felismerte a harmadik világ óriási fontosságát és problémáinak hatalmas súlyát a világ egésze szempontjából. Mindez a jövő kelet- és középeurópai politikusának és közgazdászának tipikus vonása kell hogy legyen.

Tevékeny élete, mely talán nem könnyen hozzáférhető, de mégis nyitott könyv volt pályatársai előtt, most végetért. Többet sohasem látjuk feltűnni körünkben, amint szerényen helyetfoglal valahol, amint szólásra jelentkezik, nem hallhatjuk többé az elnöki bejelentést: „Szólásra következik Friss István elvtárs!" Nem hallhatjuk többé világos okfejtését, sallangmentes szép magyar beszédét. Most már csak ott lehetünk együtt vele, ahol az élők és a holtak birodalma mindig is egyesül: az eszmék világában. Búcsúznunk kell az élő pályatárstól és baráttól, Friss Istvántól.

Nyers Rezső

HENRYK CHOLAJ:

A szocialista termelés gazdasági és társadalmi hatékonysága

I. A társadalmi termelés hatékonysági problémáinak gyakorlati jelentősége és elméleti aktualitása

A lengyel népgazdaság fejlődésének jelenlegi szakaszában, amelyet a termelési kapacitások gyors bővülése és a magas fokú korszerűsítés jellemez, a hatékonyság növelése kulcsproblémává vált. A hatékonyság javítása a gazdasági tevékenység velejárójává, „kérdések kérdésévé" lett.

Ez egy a látszólagos paradoxonok közül. A társadalom gazdasági potenciáljának és gazdagságának növekedésével a hatékonysági probléma súlya nemcsak hogy nem csökkent, hanem még nőtt is. Ez azért van így, mert egyfelől az ország gazdasági fejlődésével párhuzamosan gyors ütemben bővülnek a képzettség és a jövedelemnövekedés által kiváltott társadalmi szükségletek, másfelől viszonylag szerény mértékben növekszenek a természeti és az emberi erőforrások, egyáltalában a tőke.

A gazdálkodás hatékonyságának állapota Lengyelországban nem ad még alapot derűlátó megítélésre. Megmaradt a nemzeti jövedelem egységére számított magas fajlagos energiaigényesség a termelésben, azaz ebben a vonatkozásban alig léptünk előre. Hasonló a kép a nemzeti jövedelem növekedésével együttjáró acéligényesség, általában az anyagigényesség vonatkozásában. Ugyancsak magas az exportra szánt termékek devizaráfordítása: figyelembe véve a világméretű inflációs folyamatot, sőt a recessziót is. Észrevehető haladást csak a munkatermelékenység alakulásában lehet megállapítani. A munka termelékenysége azonban csak részeleme a hatékony gazdálkodásnak és nem szabad elfelejteni, hogy milyen áron érhetjük el e mutató növelését. Ha a munka termelékenységének növekedése nem gyorsabb, mint a munka technikai felszereltségének növekedése, akkor az nem lehet a gazdálkodás előrehaladásának a kifejezője. A munka termelékenységének a növekedése ugyanis elfedi a gazdálkodás hatékonysága tekintetében elért haladás jó néhány hiányosságát.

A hatékonyság növelése a KGST-országok gazdaságpolitikájának stratégiai irányvonala (előbb lett azzá, mint a gazdasági reform megvalósításának irányvonalává).

Az 1971-ben elfogadott Komplex Programmal, illetve ezen program megvalósításával kapcsolatosan megnőtt az érdeklődés a hatékonyság problémája iránt. A KGST-integrációban résztvevő országok új szakaszt értek el a társadalmi termelés hatékonyságának ösztönzésében.

Igaz, a termelés hatékonyságának növelése a tudományos-technikai forradalom eredményeinek sokoldalú kihasználása alapján nemcsak a szocialista társadalom fejlődésének a kérdése. A tudományos-technikai forradalom eredményeinek hatékony kihasználása játssza a főszerepet a szocializmus és a kapitalizmus közötti versenyben.

A hatékonyság problémája központi helyet foglal el most azon problémák között, amelyek a szocialista társadalom előtt állnak. Ennélfogva elmélyült kutatásokra van szükség, hogy feltárhassuk a hatékonyság kategóriájának lényegét a szocializmus fejlődésének feltételei között. Minél érettebb a szocialista társadalom, annál pontosabb irányítási módszereket kell alkalmazni, annál gondosabban kell kidolgozni a gazdaságpolitika tudományos alapjait. Ott, ahol hiányoznak a kielégítően megalapozott elméleti és módszertani kritériumok, a gyakorlat embereinek intuitív módon kell megoldaniuk a feladatokat.

A hatékonysági probléma helye a szocialista gazdaság elméleti rendszerében

Hatékonyság: e különös fontosságú gyakorlati problémát mint kutatandó, elméletileg igen bonyolult témát lehet jellemezni. A társadalmi termelés hatékonyságának növelése sok olyan elméleti probléma megoldásának a szükségességét vonja maga után, amelyek még tisztázandók és többségükben vitatottak is. Nem született még meg vagy legalábbis nem kielégítően fejlett a hatékonyság komplex elmélete, noha egyes elemeit már kidolgozták. Ha a gazdasági hatékonyság elméletét viszonylag szűk értelmezésben dolgozzák ki, akkor az a társadalmi hatékonyság mélyreható elméletének hiányára utal.[1] E szűk értelemben vett hatékonyság még leírható a hatékonyság általános, nem egzakt kritériumaival és mutatóival.

A termelés hatékonyságának fogalma — expressis verbis — nem jelentkezett a tudományos szocializmus klasszikusainak műveiben. (Jóllehet hangsúlyozták, hogy a szocialista társadalomnak a társadalmi munka olyan elosztását kell biztosítania, amely megfelel a szükségletek struktúrájának.)

A klasszikusok számára nem adódott olyan metodológiai alap, amelyre építve kidolgozható lett volna a hatékonyság elmélete. A társadalmi termelés hatékonyságát csak az adott termelési mód és mechanizmusa törvényeinek a megismerése alapján lehet elemezni.

A társadalmi termelés hatékonyságának elmélete különösen szorosan kapcsolódik a gazdasági fejlődés és a szocialista gazdaság működési mechanizmusának elméletéhez, elsődlegesen a népgazdaság tervezése és irányítása elméletéhez, illetve a tervezés optimalizálása elméletéhez. A gazdálkodás hatékonyságát jellemezni annak meghatározását jelenti, hogy a gazdasági növekedés üteme milyen fokban biztosítja a szocializmus céljának az elérését. Ez a mennyiségi aspektus, amely egyúttal minőségi aspektus is, feltételezi ama kritériumok kiválasztását, amelyek lehetővé teszik a hatékonyság dinamikájának olyan szintjét, amely biztosítja a tervvariánsok optimális

[1] A gazdasági és a társadalmi hatékonyság kölcsönös kapcsolatban áll egymással, egyáltalán nem azonos fogalmak, de egymással szemben viszonylagos önállóságuk van. Így nemcsak a politökonómia számára nyújtanak elemzési lehetőséget, hanem más társadalomtudományok számára is, amelyek közreműködése nélkül egyszerűen nem lehetne kidolgozni a szocialista termelés integrált társadalmi-gazdasági hatékonyságának elméletét.

kiválasztását. A hatékonyság kritériuma a priori, a népgazdaság különböző ágazatai (és vállalatai) közötti élő- és holtmunka-források allokálásának kritériuma.

A gazdasági fejlődés kritériumának tartalmi elemzése elvezet a hatékonyság kritériumához, mivel az a gazdasági hatékonyságot elemzi és annak mutatója a gazdasági növekedés mérését teszi lehetővé. A gazdasági hatékonyság problematikája végül is a fejlődés optimális ütemének problémájához, a termelés optimális struktúrájának kérdéséhez vezet el. A hatékonyság kritériumának a megfogalmazása ily módon a termeléselméletnek szerves részét képező gazdasági fejlődés elméletének a fejlesztését segíti elő. A gazdasági hatékonyság megfogalmazásakor éppen ezért figyelembe kell vennie a gazdasági fejlődés teljes feltételrendszerének szerves egységét.

A szocialista termelés hatékonysági problémája alapvető aspektusainak egyike a makroökonómiai és a mikroökonómiai hatékonyság összehangolásának gazdasági mechanizmusa, amely nélkül nem lehetséges a hatékonysággal összefüggő elméleti felismerések kategóriájának gyakorlati hasznosítása. A hatékonysági kategória és mutatójának a meghatározása elválaszthatatlanul összekapcsolódik a megfelelő (össztársadalmi, csoport-, egyéni) gazdasági érdekek létezésével. Ez adja meg a hatékonyság összes mutatójának pontos minőségi meghatározottságát.

II. Történelmi kitérő

A termelés hatékonysága mint gazdasági kategória, a szocializmus immanens sajátossága — mindazon ismert burzsoá közgazdászok kijelentései ellenére, akik már jónéhány évtizede tagadják ezt.[2]

A szocializmus politikai gazdaságtana történetét kutatók kötelezettsége a szocialista termelés hatékonysági kategóriájára vonatkozó nézetek periodicitásának a megfogalmazása. A visszanéző áttekintés hasznos e téma megítélése szempontjából is, minthogy ez a jelenlegi elméleti ismeretek előfeltétele.

A szocialista termelés hatékonyságának elmélete állandóan gyarapszik a szükségletek bővülésének megfelelően, amely a termelőerők és a termelési viszonyok fejlődésével párhuzamos.

A beruházások hatékonysága a hatékonysági probléma centrumában

A szocialista termelés gazdasági hatékonyságának elmélete a tényleges szocializmus létezésének első évtizedében még gyermekcipőben járt.

Az ország iparosítása kedvezően hatott a beruházások hatékonyságának növelését célzó kezdeményezésekre. Az első szovjet ötéves terv kidolgozása

[2] Ludwig von Miesesnek e nézet szülőatyjának a véleményével egyetértve mondják: a szocializmus számára nem létezik valamiféle iránytű a közjóléttel kapcsolatos gazdasági döntések értékelésére, és nem lehetséges a társadalom forrásainak gazdaságos igénybevétele. (Lásd Mieses L. gondolatait az „Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik" 1920—1921. 19. és 88. lapján.) A legújabb irodalomból J. Feivell : The Soviet Quest for Economic Efficiency. New York, 1972. 18. l.; The Soviet Economy. A Book of Readings. Ed. by N. Bornstein, and D. R. Fusfield, Homewood. 1974. 9. l.

során különösen aktuális volt a beruházási programok megalapozása és hatékonyságuk értékelése. A Szovjetunióban az iparosítás évei a hatékonyság emelésének kérdését mint a gazdasági fejlődés elérendő magas ütemének kérdését vetették fel.[3]

Ezt a helyzetet nemcsak a gazdálkodás szocialista rendszerének éretlensége váltotta ki, hanem egy sor olyan gazdasági törvénynek és szocialista kategóriának a nem kielégítő megértése is, amelyek szorosan összefüggnek a társadalmi termelés hatékonyságával. Hiányoztak a szükséges objektív előfeltételek és a hatékonyság kategóriája mélyreható értelmezését szolgáló elméleti feltételek. Példaként lehet felhozni az értéktörvényt. Az 50-es évekig tagadták létezését a szocializmusban, azután pedig csak „átalakított formában való" létezését fogadták el. Végül is nem tulajdonítottak megfelelő szerepet a termelés költségeinek, a nyereségnek stb.

Az értéktörvény mellőzése miatt nem lehetett pontosan megállapítani a termelés gazdasági hatékonyságát, mint ahogyan hiányoztak a szilárd alapok is a költségnek az eredményekkel való összevetésére. Ez kifejezésre jutott a politikai gazdaságtan egyetemi tankönyveiben is. Ismert azonban, hogy milyen nagy szerepet játszanak a szocialista gazdaságban az olyan kategóriák, mint az ár, a földjáradék, eszközhasználati díj, kamat stb. Ezek azonban a gazdasági önelszámolás, az adatok aggregálásának az alapjai a mérési rendszer kialakításához. Ezek a kategóriák nem merülhetnek fel tapasztalati úton.

A társadalmi termelés hatékonysága mint gazdasági kategória együtt fejlődött a szocializmus termelőerőivel és termelési viszonyaival.[4]

A gazdasági gyakorlat igényeinek megfelelően részproblémákra vonatkozó határozatok születtek, amelyek csak részben voltak összefüggésben a beruházások hatékonyságával.

Ez volt a szocialista termelés gazdasági hatékonyságára vonatkozó elmélet megfogalmazásának első szakasza a Szovjetunióban a 20-as és a 30-as években. A lengyel közgazdászok rámutattak arra, hogy a lengyel iparosítás első szakaszában a fejlődés olyan stratégiáját fogadták el, amikor a központi beruházási döntések voltak a meghatározók és alacsonyabb szinteken nem volt lehetőség manőverezésre. Ez a stratégia hatalmas tőkeigényes objektumok építésére irányult, amelyek a közös fejlesztési alapot terhelték.

Az egyes külön irányított beruházások hatékonysági kritériumát makroökonómiai szinten határozták meg. Jelenleg ez a rendszer már nem elfogadható. Az olyan fejlesztési irányok megválasztásának igénye merült fel, amely a beruházások nagyobb hatékonyságát biztosítja. Nemcsak arra a kérdésre kell választ adni, hogy milyen beruházást valósítsanak meg, hanem arra is, mikor történjék a beruházás.

Más szavakkal, felmerült a szükségessége annak, hogy a relatív hatékonysági mutató helyett áttérjenek az „abszolút" hatékonysági mutatóra.

A vállalati kutatásokban felmerültek a beruházási folyamatok fontosabb gazdasági problémái, így a beruházási költségek befagyasztásának

[3] Lásd T. Sz. Hacsaturov: A társadalmi termelés hatékonyságának kritériumairól és mutatóiról. Kommunyiszt, 1975. 7. sz.

[4] Amivel kezdődik a történet, azzal kell kezdődnie a gondolatnak is, ...jóllehet minden elemet figyelembe lehet venni a maga fejlődése során, ahol haladást lehet elérni, ott teljes az érettség. Marx: A politikai gazdaságtan bírálatához. Varsó, 1954. 206. l.

problémája, a beruházási költségek növekedése és a termelési ráfordítások csökkenésének kapcsolata, a hatékonyság normatív koefficiense, a különböző variánsok összehasonlításának feltételei, az időtényező szerepe a beruházások hatékonyságának gazdaságossági számításaiban stb. Ami a beruházások makroökonómiai hatását illeti, ezt a Szovjetunióban az 50-es években a nemzeti jövedelem és a lekötött alapok közötti arány, valamint a nemzeti jövedelem növekedése és a beruházások aránya alapján kezdték mérni. Jelenleg ez az általánosan elfogadott.

A részformuláktól a hatékonyság általános megfogalmazása felé

Azt is látni kell, hogy a beruházás gazdasági hatékonyságának elemzése még nem ad elegendő alapot a társadalmi termelés hatékonysági problémájának megoldására. A beruházás hatékonyságának elmélete csak részeleme a hatékonysági elméletnek.

Csak a beruházáshatékonyság makroökonómiai problémaként való értelmezése szélesíti ki a beruházáshatékonyság problémáinak határait annyira, hogy a cél már a szocialista termelés hatékonyságának problémája legyen. Ebből következik a társadalmi termelés gazdasági hatékonyságának megfogalmazási igénye, mint a beruházás hatékonyságának formulájától eltérő formuláé.

A szocializmus politökonómiájának kifejtése szempontjából nagyon is fontos volt egy olyan bonyolult és szintetikus kategória mint a társadalmi termelés hatékonysága, a beruházás hatékonysága lényegének kutatása (korábban, az élő munka hatékonysága).[5]

Csak ezek után, azaz a ráfordítások hatékonysága részformulájának tisztázása után, lehet megvilágítani a különböző hatékonysági mutatók és kritériumok között levő összefüggést, így vált lehetségessé a szocialista termelés hatékonysága kategóriájának mennyiségi és minőségi meghatározása általában, azaz általános formában kifejezni a beruházás, a társadalmi és az élő munka hatékonyságát. Következésképpen a szocialista termelés hatékonyságának elmélete a résztől az egész felé fejlődik, azaz a beruházás hatékonysága lényegének mint a hatékonyság részformulájának a kutatásától a szocialista termelés hatékonysága mennyiségileg és minőségileg meghatározott kategóriájának kutatásáig.

A hatékonyság elméletének továbbfejlődése a 60-as évek második felétől kezdődött. Ez a szakasz tart napjainkig. Jellemzője a szocialista termelés hatékonysága általános megfogalmazására való törekvés, összefüggésben azzal a céllal, hogy e kategóriát népgazdasági szinten értelmezzék.

A hatékonyság problémájának mélyebb értelmezése előmozdította a gazdasági reform adott szakaszára való áttérést (Szovjetunióban ez a 60-as években kezdődött). E szakaszban ösztönözték az úgynevezett gazdasági módszerek alkalmazását, amelyek sok újat hoztak a társadalmi termelés hatékonysága meghatározásának és tervezésének metodológiájában. A hatékonyság elmélete új fejlődési fokának elérése ellenére vitatott maradt a társadalmi termelés hatékonysága kritériumának valamennyi olyan problémája, amely magából a terminológiából, az eltérő értelmezésből adódik. A termelés

[5] Swantnerewa: Otazky ekonomickej efektivnosti Bratislava, 1977.

hatékonysága növelése szempontjából lényeges a hatékonyság kritériuma (amely gazdasági szabályozó szerepet játszik a termelés szférájában) és mérése. A pontos és helyes meghatározása biztosítja a hatékonyság növelésére irányuló tevékenység jobb megfogalmazását.

III. A társadalmi termelés hatékonysága kategóriájának sajátosságai a szocializmus fejlődése időszakában

A hatékonyság kategóriája, valamint annak kritériuma a szocializmusban nem jelenik meg egyszerre, kész formában, hanem folyamatos fejlődés eredményeképpen formálódik és válik pontosabbá. Ez a fejlődés szorosan kapcsolódik a szocialista termelési módszerek összességének fejlődéséhez.

Egyet lehet érteni sok ismert szovjet szerzővel, akik szerint: „... a szocializmus fejlődésének feltételei között a termelés gazdasági hatékonysága emelésének nagyon fontos sajátossága van: makroökonómiai és a társadalmi eredményekre orientál, összefüggésben a szocialista társadalom legfőbb céljával a nép életszínvonalának növelése, valamint a tudományos-technikai forradalom elért eredményei terén".[6]

Eltekintve lakonikus rövidségétől — ez a jellemzés nyilvánvaló, de nem elégséges.

Hatékonyság a fejlett szocializmusban

A társadalmi termelés hatékonysága kategóriájának sajátosságai a fejlett szocializmus időszakában a termelőerők, valamint a termelési viszonyok fejlődésének sajátosságaiból következnek.

1. A fejlett szocializmus időszakában a társadalom jelentős gazdálkodási és termelésirányítási tapasztalatokra tesz szert, amelyek a hatékonyság fontos alkotóelemei, és szintetizált formában nyernek kifejezést a megfelelő elméleti általánosításokban.

2. A fejlett szocializmus időszakának sajátossága — a többi között — abban áll, hogy a *kölcsönös függőség a szocialista termelés célja és hatékonysága — mint a cél realizálásának egyik eszköze — között,* szorosabbá és mélyebbé válik. A termelés hatékonysága önmagában nem a szocialista termelés célja, nem jellemzi ezt a célt és nem tükrözi megvalósításának mértékét. Ugyanakkor a termelés hatékonysága kihatással van e cél realizálásának mértékére. Másfelől a szocialista termelés céljának lehető legteljesebb megvalósítása a korábbinál nagyobb mértékben válik a termelés fejlődésének feltételévé.

3. A termelés hatékonysága kategóriájának egyik jellemzője a fejlett szocializmus időszakában *tartalmának univerzálódása.* A hatékonyság kategóriája átfogja az újratermelési folyamat valamennyi stádiumát, a termelés összes tényezőjét, a népgazdaság és a társadalmi élet minden területét.

A szocializmus fejlődésével egyidejűleg a hatékonyság kategóriája nemcsak szélességben, hanem mélységben is kiterjed. A szocializmus fejlődésé-

[6] A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Gazdaságkutató Intézete: A szocialista társadalom gazdasági fejlődése. Moszkva, 1977. 386. l.

nek kezdeti időszakában a társadalmi termelés hatékonyságának értékelésekor mindenekelőtt a bruttó hatékonyság volt az előtérben, vagyis a népgazdasági szintű hatékonyság, az összes termelési ág együttes eredménye. Ez a gazdaság meghatározott állapotának és szükségleteinek a kifejeződése volt.

A népgazdaság egyes különálló elemeinek hatékonyságával szembeni követelmények bizonyos mértékben korlátozottak voltak. A kifejezetten egyoldalú fejlődés megkövetelte a nemzeti jövedelem ágazatok közötti átcsoportosítását.

A fejlett szocializmus időszakában a népgazdaság hatékonysága egészében összehasonlíthatatlanul nagyobb mértékben fejezi ki a népgazdaság összes ágában működő vállalatok többségének hatékony tevékenységét.

4. Az értéktörvény alkalmazása fontos tényezője a termelés hatékonysága növelésének és a termékminőség javításának. A fejlett szocializmus időszakában *megváltozik és megerősödik a kapcsolat a hatékonyság kategóriája és az áru-pénz kapcsolatok, illetve az ezeket kifejező törvények,* valamint a hatékonyság árjellegű mutatói *között.*

Helytelen lenne a termelés hatékonyságát csupán árjellegű mutatókkal kifejezni, ezek alkalmazása azonban objektív szükségszerűség. Minél magasabb a munka termelékenysége, minél inkább lecsökken az egységnyi termékmennyiség ára, annál nagyobb tömegű használati érték termelhető meg. Az áruformájú termelés jelentős nehézségeket okoz a hatékonyság külső kifejezését illetően. Mint ismeretes — meghatározott körülmények között — a munkatermelékenység gyorsuló növekedése következtében a társadalmi termék növekvő tömege — az árán keresztül megítélve — összességében csökkenő mennyiségként fogható fel. A szocializmus fejlődése során az áru-pénz kapcsolatok sem maradnak változatlanok. Ellenkezőleg, megváltoznak, kifejezve a szocialista termelési viszonyok növekvő érettségét. A gazdasági rendszernek a fejlett szocializmus korszakába való eljutása együtt jár az árukapcsolatok szférájának bizonyos kiszélesedésével és intenzívebb alkalmazásukkal a szocialista tervezés hathatóságának növelése érdekében. Minél magasabb a szocialista termelés fejlettségi szintje és minél jobban biztosított arányossága, annál nagyobbak a lehetőségek az áru-pénz kapcsolatoknak mint a szocialista kapcsolatok meghatározott formáinak a tervszerű alkalmazására.

5. *A szocialista haladás és a gazdasági fejlődés kölcsönös összefüggésének szférájában új jelenségek alakulnak ki* a szocializmus fejlődésének törvényszerűségeként (bizonyos aszinkronitás ellenére ez a kölcsönös összefüggés visszacsatolás jellegű). Egyre kevésbé valóságos az az elhatárolás, hogy a gazdasági faktor termel, a társadalmi faktor pedig fogyaszt, mivel a társadalmi viszonyok szférájában újfajta aktivitást és kezdeményezőkészséget szülő társadalmi energia szabadul fel. A termelés fejlődésében új mozgatóerők jelennek meg. Nevezetesen az ember humanista ideálból a gazdasági fejlődés fontos faktorává lesz. Az ember egyetemes fejlődése „a termelőerők egyetemes fejlődésének feltételévé"[7] válik. A gazdálkodás hatékonyságának növelésében mindinkább előtérbe kerül a társadalmi tényezők szerepe. Társadalmi fejlődés elképzelhetetlen gazdasági fejlődés nélkül, a szociális

[7] Marx—Engels Művei. 46. kötet, 2. rész. 36. és 215. l.

fejlődés hiánya pedig érezhetően fékezi a termelőerők fejlődését, és a gazdasági élet stagnálását vonja maga után.

A szocializmusban a gazdasági növekedés — ellentétben a kapitalizmussal — megszűnik öncél lenni. A gazdasági növekedés és még szélesebb értelemben a gazdasági fejlődés egyidejűleg társadalmi fejlődést[8] is jelent, pontosabban, ennek elválaszthatatlan része. A fejlett szocializmus időszakában nemcsak elmélyül a gazdasági és társadalmi fejlődés kapcsolata, hanem egyidejűleg világosan láthatóvá válik az utóbbi elsőbbsége (szerves egységükön belül). A társadalmi vonatkozás jelentőségének növekedése eredményeképpen a „gazdasági hatékonyság" fogalma mindinkább a „társadalmi termelés hatékonysága" fogalommal cserélődik fel, a termelés integrált hatékonysága kifejezésében.

6. A fejlett szocializmus időszaka objektíve *megváltoztatja a preferenciákat és a hozzáállást a társadalmi célok konkrét kifejezésében* (de nem változtatja meg magát a célt, amelyet a szocialista termelés más alrendszerekkel együtt realizál).

Az igények fontossági sorrendje nem tekinthető állandónak. A fejlett szocializmust megelőző időszakokban az anyagi jólét biztosítása volt döntő jelentőségű, a személyiség sokoldalú fejlődése nem volt elsődleges. A fejlődéssel párhuzamosan azonban az ember igényei mindinkább túllépnek a gazdasági igények határain, s mind jelentősebb a társadalmi és ökológiai faktorok, vagyis a munka jellegének és a munkakörülményeknek, valamint a természeti környezetnek a hatása.

7. A fejlett szocializmus építésének és továbbfejlesztésének folyamatában jelentőségre tesznek szert a fejlődés *társadalmi céljai*, például a szocialista életforma kialakítása.

A dolgozók életének anyagi és kulturális szintnövekedése és az emberi személyiség sokoldalú fejlődése, amely egységbe foglalja az anyagi jólét termelőjének funkcióját a termelés irányítójának funkciójával és a társadalmi tevékenység más formáival — mindez a további gazdasági fejlődés mutatójává és objektív feltételévé válik.

Ebből következően a szocialista termelés célját kifejező régebbi formula (a társadalom anyagi és szellemi igényeinek kielégítése) elégtelenné válik, mivel az emberi személyiség sokoldalú fejlődésének lehetőségét kell biztosítani. A harmonikusan fejlett ember kialakítása a társadalmi fejlődés stratégiai célja. Ezt alá kell húzni, bár a gazdasági törvények verbális modellezése nem nevezhető tartalmuk feltárása alapvető módszerének.

A szocialista termelés célja mint a hatékonyság kritériuma

A szocializmusban a társadalmi termelés társadalmi szinten értelmezett hatékonyságának kritériuma nem képezi vita tárgyát abban az értelemben, hogy bármiképp is fogalmazódjék meg az irodalomban a termelés célja, mindig a társadalom jólétének maximalizálásáról van szó.

A jólét szintje a szocialista termelés hatékonysága kategóriájának kifejezésmódjaként szerepel, és egyidejűleg annak népgazdasági szintű kritériuma is. Más szóval, a jólét szintje hatékonysági mutatóként fogható fel.

[8] Ez kifejezést nyer a gazdasági és szociális politika fokozódó egységében, a szocialista állam integrált társadalmi-gazdasági politikájának megvalósításában.

Ugyanakkor vitatható két kérdés:

1. Mi a tartalma a társadalmi termelés népgazdasági szinten értelmezett gazdasági hatékonysági kritériumának? A hatékonyság és a társadalmi termelés céljának összekapcsolása még nem ad világos fogalmat a társadalmi termelés hatékonysági kritériumának tartalmáról. A társadalmi termelés hatékonyságának kritériuma a szocializmusban kifejezi a társadalom tagjai jólétének mértékét, felmerül azonban a kérdés, mi módon, milyen konkrét mutató segítségével lehet kifejezni ezt a kritériumot, hogy számszerű értékelést adhassunk a hatékonyság színvonalának.

2. Ugyancsak vitatható az, hogyan lehet az anyagi jólét szintjének meghatározására szolgáló és a szocialista társadalom tagjainak sokoldalú fejlődését tükröző összetevőket közös nevezőre hozni, átfogván nemcsak a gazdasági, hanem a nem gazdasági jellegű elemeket is. Ez esetben a jólétről mint elemei mennyiségi jellemzőiről és mint megfelelő mennyiségi mutatók rendszeréről beszélünk, amelyekre a társadalmi-gazdasági hatékonyság dinamikájának méréséhez van szükség.

Különösen nehéz a társadalmi hatékonyság olyan mutatóját fellelni, amely lehetővé tenné a társadalmi és gazdasági hatékonyság mutatóinak aggregálását, pedig ez a követelmény magából az integrált társadalmi-gazdasági hatékonyság ketegóriájából ered.

A szocialista termelés célfüggvénye, céljának funkciója általános formában kifejezve, a társadalom igényeinek maximális kielégítése. A terméknek azt a tulajdonságát, hogy a társadalom szükségleteinek kielégítésére szolgál, a marxista politikai gazdaságtan a „társadalmi hasznosság" kategóriájával fejezi ki. Ugyanakkor a mai körülmények között az ilyen megközelítés nem megfelelő, mert nem ismeretes, hogyan lehet gyakorlatilag meghatározni a társadalom szempontjából a jólét egyik vagy másik „kosarának" a hasznosságát, illetve a hasznosság mértékét, mivel ezernyi használati értéket kellene figyelembe venni, s egyidejűleg az emberek millióinak igényeit. A javaslatok, amelyek a társadalmi termékek hasznosságát célfüggvényként ajánlják, távol állnak a gyakorlati alkalmazhatóságtól nemcsak a jelenlegi tudomány erőtlensége, hanem elsősorban amiatt, hogy nem veszik tekintetbe a reális gazdasági feltételeket és a szocializmus objektív törvényeit. Nevezetesen, nem veszik figyelembe az alapvető gazdasági törvények működését az áru-pénz kapcsolatok meglétének körülményei között.[9]

Azoknak a nézeteknek elvetése, amelyek szerint a hatékonysági kritérium a szocializmusban a „társadalmi hasznosság"-ban testesül meg, vagyis a dolgozók közvetlen anyagi és kulturális igényeinek kielégítésében, a szükségletek sorrendjének felderítése alapján, elkerülhetetlenül olyan ellenkező állásfoglalásra késztet, amelynek értelmében a hatékonyság kritériuma „anyag" maximalizálásához vezet — ilyen vagy olyan formában.

Nagyszámú javaslat ismeretes a népgazdaság optimalizálásának krité-

[9] A jólét fogyasztói effektusának elvét taglaló koncepciók (amelyek lényege a „társadalmi használati érték" felhasználása a társadalom mint egész szükségletei kielégítési szintje mérőszámaként) fő hiányosságaira mutat rá M. Prohorille. „A szocialista rendszerben a termékek használati értéke egységet alkot az áru társadalmi hasznosságával és használati értékével. Gyakorlatilag ez azt jelenti, hogy addig, amíg a termékek a piacon realizálódó áruként szerepelnek, nem szabad elvonatkoztatni a fogyasztók által értékelt hasznosságuktól. A realizáció egyidejűleg a ráfordítások (mennyiségi és minőségi) jóváhagyásának aktusa. M. Prohorille: Társadalmi jólét, Ekomista, 1977. 5. sz. 1035. l.

riumát illetően: összтermék, végtermék, fogyasztási alap, nemzeti jövedelem fizikai mennyiségekben, tiszta jövedelem (nyereség) és mások. E tekintetben a vélemények jelentős eltérése figyelhető meg, ami a probléma bonyolult jellegéből következik. Az egyes koncepciók képviselői által felhozott érvek reális volta ugyanakkor annak jele, hogy ezek bizonyos fokig kiegészítik egymást. Bizonyos elméleti nézeteket ugyanakkor elfogadhatatlannak kell minősíteni.

A hatékonysági kritérium konkrét alakjai

Ami az *összterméket* mint a hatékonysági kritérium egyik alakját illeti, ez magában foglalja az átvitt értéket, amely már régebben is létező használati értékekben testesül meg. Az újratermelés során felhasznált alapok látszólagos eredmények, közvetlenül nem növelik a nemzeti vagyont és önmagukban semmi újat sem adnak a lakossági felhasználás céljaira.

Nem lehet elismerni a termelés eredményeként a *végterméket* sem, amely a tiszta terméken kívül még az amortizációs alapot is tartalmazza. A végtermék csupán abban különbözik az összterméktől, hogy nem tartalmaz halmozódást, de ez a különbség is eltűnik, ha az összterméket például a népgazdasági módszerek szerint számítják ki. Elfogadhatatlan az a koncepció is, amelynek értelmében a hatékonyság kritériumaként a maximált *nyereség* vagy a tiszta bevétel, illetve többlettermék szerepel[10]. A nyereség mint gazdasági kategória, önmagában nem fejezi ki a szocialista termelés célját. A szocialista termelés hatékonyságának a nyereség segítségével történő mérése hamis következtetésekre vezetne, mivel a nyereségalakulás, vagy a nyereség alapjául szolgáló tiszta jövedelem dinamikája nem feltétlenül tükrözi a termelés hatékonyságának dinamikáját, a nyereség abszolút vagy relatív változása a nemzetijövedelem-elosztás arányváltozásai eredményeként is bekövetkezhet.

Ugyancsak nem szabad a szocialista termelés hatékonyságának kritériumát az anyagi javak és szolgáltatások maximalizált *fogyasztói alapjával* azonosítani (értékben kifejezve ez $v+m_1$, ahol m_1 jelenti a társadalmi fogyasztási alapba kerülő többlettermék értékét.) Következésképpen az a rész, amely termelési jellegű, vagy az ország védelmi képességének növekedését célzó felhalmozás, nem képezi a szocialista termelés eredményét.

Ez a nézet egy sor elvi jellegű fenntartást vált ki. A hatékonyság kritériumának ez a meghatározása a társadalmi termelés céljának túlságosan szűk értelmezését jelenti. Hiszen a társadalmi termelés célját nem lehet a használati cikkek körére redukálni.

E cél magában foglalja a jövő fogyasztásának kiszélesítésére szolgáló termelési eszközök bővítését is, ugyanis a beruházások nemcsak a jövőt határozzák meg, hanem bizonyos közvetlen hatással vannak az életkörülményekre is, ha érintik az úgynevezett társadalmi infrastruktúrát, a lakáskörülményeket, meghatározott hatással vannak az ember tulajdonságaira. A nemzeti jövedelem kifejezi azt a potenciált, amellyel a társadalom rendelkezik és melyért nyílt gazdaság esetén a külkereskedelem segítségével fel tudja vásárolni a szükséges fogyasztási cikkeket. Ha első durva megköze-

[10] Sz. G. Szorokin: Az újratermelés lenini módszere. Planovoje Hozjajsztvo, 1975. 8. sz.

lítésként elfogadjuk, hogy a népgazdasági terv hatékonyságának kritériuma a fogyasztói igények maximális kielégítése minden évben, akkor figyelmen kívül marad az alapvető gazdasági törvény egyik legfontosabb követelménye: nem a folyó, hanem a jövőbeli (hosszú távú) társadalmi igények kielégítése.[11]

A fogyasztás további dinamikája a bővített újratermelés lehetőségeitől függ. Ama folyamat kiszélesedésének, amely a társadalmi termék, következésképpen a fogyasztási alap képzésének is alapja, leglényegesebb feltétele a felhalmozás. A fogyasztási cikkek és a bővített újratermelés alapjai — rövid időszakban vizsgálva a problémát — valójában antagonisztikus elemek. Hiszen minél több jut adott évben a bővített újratermelés alapjába, annál kevesebb marad a fogyasztói igények kielégítésére (és megfordítva). Az időhorizont megnövelésével és e kategóriák közötti — hosszabb időszakra vonatkozó — kapcsolat figyelembevételével azonban kitűnik, hogy a bővített újratermelés alapja a fogyasztási alap növelésének eszköze.

Nem lehet egyetérteni a fogyasztási alap maximálásának kritériumával sem, mivel ez csupán a termelés során elért nemzeti jövedelemnek mintegy $^3/_4$-ét teszi ki. Ha ezen túl is a hatékonyság kritériumának tekintjük a fogyasztói alapot, elveszítjük a vállalati szinttől a népgazdasági szintre való folyamatos eljutás megvalósításának lehetőségét (a valóságban és a hatékonyság elméleti analízisében). Ezenkívül a fogyasztási alap a termelési eredmény felhasználásának és nem létrehozásának körébe tartozik.

A fogyasztási alapon nyugvó kritérium behatároltságát feloldja *a meghatározott struktúrájú nemzeti jövedelem maximálásának kritériuma*, mivel ez a termelés hatékonysága mellett tükrözi a társadalmi termelés eredményei felhasználásának hatékonyságát is. A nemzeti jövedelem értékkategóriaként semleges, nem tükrözi a szocialista termelés céljaiból fakadó követelményeket. Ezért a társadalmi termelés hatékonyságának meghatározása során nem elegendő a nemzeti jövedelem összevetése az előállítására fordított költségekkel. Az is fontos, hogy a nemzeti jövedelem anyagi struktúrája mennyiben tükrözi a társadalom tényleges szükségleteit. Ez érthető, hiszen azonos nagyságú — árban kifejezett — nemzeti jövedelmek eltérő anyagi struktúrájúak lehetnek, vagyis eltérő mértékben elégíthetik ki a társadalmi szükségleteket. Ebből következően a szocialista termelés alapvető követelménye a nemzeti jövedelem tárgyi struktúrájának és a társadalmi igények struktúrájának összhangja és nem csupán a nemzeti jövedelem, valamint az élő és tárgyiasult munka (ennek elvégzése adott időszak folyamán)[12] költségeinek — árban kifejezett — összehasonlítása.

A szocialista társadalom tiszta terméke, amely a felosztás során nemzeti jövedelem formájában lép fel, ily módon előnyt élvez az össztermék, a végtermék, a nyereség és a fogyasztási alap — mint a szocialista termelés hatékonyságának kritériumai — előtt.

[11] V. Dadaján: A szocializmus gazdasági törvényei és az optimális megoldások. Varsó, 1974. 31. l.

[12] Ezt a gondolatot az utóbbi időben K. Porwit így fejezte ki: „Két alapvető kritérium létezik, amely kifejezi az eredményes gazdálkodás lényegét. Az első kritérium az, hogy a gazdasági tevékenység milyen mértékben elégíti ki a társadalmi igényeket. A második — ezen igények kielégítésének költsége. Ezek párhuzamosan alkalmazandó kritériumok, mivel bármelyikük figyelmen kívül hagyása feltétlenül hamis következtetésekhez és hibás döntésekhez vezet." K. Porwit: Hatékony gazdálkodás. Trybuna Ludu, 1978. IV. 11.

Az idődimenzió és a hatékonyság meghatározása

A nemzeti jövedelem nemcsak a folyó időszakban felhasználásra kerülő használati értékeket tartalmazza, hanem a felhalmozást is. Ez az anyagi alapja a szükségletek növekedési törvénye által felállított követelmények reális teljesítésének.

A nemzeti jövedelem (tiszta termék) különleges szerepe a szocialista társadalom életében abban áll, hogy mindennél alkalmasabb kritérium a társadalmi termelés gazdasági hatékonyságának optimalizálására.

Ugyanakkor, ha a nemzeti jövedelemről mint a társadalmi termelés hatékonysági kritériumáról van szó, a népgazdaság fejlődésének azt a változatát kell optimálisnak tekinteni, amely biztosítja a jövedelem maximumát az adott évben (például az ötéves terv utolsó évében).

Ilyen eredmény elérése a felhalmozás és fogyasztás összhangjának függvénye (annak feltételezése mellett, hogy a célfüggvény magában foglalja a szabad időt is, vagy a szabad idő a modell korlátozó feltétele). Még mindig nem ismeretes, milyen arány az optimális, noha megjegyezhető, hogy optimális arány mellett a nemzeti jövedelem növekedésének üteme maximális.

A túlzottan magas felhalmozás a fejlődés ütemének csökkenéséhez vezethet. Létezik a felhalmozás csökkentésének egy alsó határa, amelynek átlépése veszélyezteti a bővített újratermelést, mint ahogyan a fogyasztási alapnak is létezik alsó határa, amelyet a munkaerő újratermeléséhez szükséges termékek értékével lehet meghatározni.

A termelés hatékonyságának elmélete ily módon tartalmazza az időtényezőt mint objektíve létező kritériumot, amelynek szerepe napjainkban, a tudományos-technikai fejlődés meggyorsulásával, egyre nő. A közgazdászok egyetértenek abban, hogy nem a társadalmi termelésnek az adott évben történő maximálására, hanem hosszú időszakra, a növekedést figyelembe vevő módszerrel kiszámított érték maximálására kell törekedni. E racionális elképzelés azonban szükségessé teszi a kiválasztott periódus hosszának megindokolását. Ha makrogazdasági optimumról van szó, vagyis a termelés fejlesztése és a szocialista termelés célja teljesítésének lehető legteljesebb összhangjáról, felmerül a minimális periódushossz kérdése, amely periódus alatt el kell érni az optimumot. Az optimum mutatói nagymértékben függnek az optimalizálás periódusának hosszától.

A periódus hosszának önkényes megválasztása ellentétben állna a gazdasági optimum objektivitásának elvével. Hiszen biztosítani lehet — a társadalmi fogyasztási alap abszolutizálásával — a társadalmi jólét gyors növekedését és maximális hatékonyságát valamely periódusban, egyidejűleg figyelmen kívül hagyva a következő időszak fejlődésének feltételeit. Ez feltétlenül a termelés hatékonyságának és az életszínvonal-növekedés ütemének csökkenéséhez vezetne. A gazdasági növekedés maximumát nem különülön, évenként kell elérni, hanem az egész időszakban.

Több nézet létezik az optimális periódus hosszát illetően. Javasolják például a szocialista építés meghatározott szakaszának hosszát — vagy egy emberöltőt —, mivel a társadalom legfőbb célja maga az ember. Mindez azonban inkább morális, mint gazdasági jellegű. A valóságban több nemzedék él egyidejűleg (szülők, gyermekek, azok gyermekei — unokák).

Ezen kívül, ha túlzottan hosszú időszakot veszünk figyelembe, maga az optimalizálási feladat is veszít élességéből. Ami a maximális időszak hosz-

szát meghatározó tényezőket illeti, legmeggyőzőbbnek az a nézet tűnik,[13] amely szerint az optimalizálás időszaka összefüggésben van a termelőapparátus funkcionálásának tartalmával.

A keresett periódushossz meghatározásának objektív alapjai az újratermelés anyagi faktorainak mozgásában rejlenek. Az optimális periódus minimumának keresése közben figyelembe lehet venni a termelőberendezések tényleges üzemelési idejét, amely nagymértékben függ az állóalapok életciklusát megrövidítő tudományos-technikai fejlődéstől. Minimális periódusként mégis megközelítőleg 10 évet lehet megjelölni.[14]

A nemzeti jövedelem önmagában nem kielégítő kritériuma a hatékonyságnak

A nemzeti jövedelmet mint a szocialista termelés hatékonyságának kritériumát nem lehet abszolutizálni és olyan kritériumnak tekinteni, amely önmagában elegendő a szocialista termelés integrált társadalmi-gazdasági hatékonyságának kifejezésére. (A nemzeti jövedelem mutatójának abszolutizálása.)

Matematikai nyelven szólva: ki lehet-e fejezni a szocialista gazdaság célját skaláris értékként, vagyis egyetlen számként, avagy inkább egy vektornak kell tekintenünk. Én magam úgy vélem, hogy a nemzeti jövedelmet kifejező skalárt felfoghatjuk a szocialista gazdaság céljaként. A tervoptimalizáció akkor programozási feladat lenne, amelyben adott feltételek mellett a nemzeti jövedelmet kellene maximalizálni meghatározott időszakban.

Ily módon egyértelműen maximált értéket, ún. célfüggvényt kapunk, és a népgazdasági tervezés egyszerűen normális matematikai programozási feladattá válik.[15]

O. Lange idézett megfogalmazása, kiindulási alapként elfogadható. A szocialista gazdaság hatékonysági elméletének gazdagodásával azonban ez hiányosnak tűnik és feltárulnak a hibái.

Ha csak a nemzeti jövedelmet tekintjük a szocialista gazdaság céljának, ezt a célt valóban ki lehet fejezni skalárként, vagyis olyan értékként, mely kifejezhető egy valós szám, nem pedig számkomplexum segítségével. A szocialista termelés céljának tartalma azonban konkretizálódik és gazdagodik is a szocializmus fejlődésének soron következő időszakaiban. A fejlett szocializmus időszakában e cél bonyolult belső struktúrát vesz fel, sok komponens szerves egységeként jelenik meg.

A társadalmi termelés hatékonysága társadalmi-gazdasági kritériumával kapcsolatos viták középpontjában mindinkább a hatékonyság és jólét összefüggésének a kérdése kerül.

A nemzeti jövedelem a társadalmi termelés legfontosabb, de nem egyetlen hatékonysági kritériuma a szocializmusban.

[13] A. Notkin: A gazdasági fejlődés optimális volta kritériumának kérdése. Voprosz Ekonomiki, 1966. 8. sz.

[14] V. D. Kamajev, szovjet közgazdász közli, hogy az állóalapok üzemelésének normatív ideje 22 év, aktív összetevőjüké 12,5 év. Ez nagyjából megfelel a távlati tervek periódusának, amelyek 2—3 ötéves tervet fognak át. (V. D. Kamejev: Fejlett szocializmus — a gazdasági növekedés üteme és minősége. Moszkva, 1977. 47. l.)

[15] O. Lange: A programozás elmélete. O. Lange Művei. Varsó, 1977. VI. kötet, 57. l

Klasszikus illusztrációként szolgál a szabadidő-effektus mint változatlan komponense minden olyan mutatónak, amely a társadalmi igények globális kielégítése kifejezésének igényével lép fel. Az igények kielégítésének foka megnövekedhet, a nemzeti jövedelem értéke pedig lecsökkenhet a szabad idő megnövelése eredményeképpen (mind egyéni, mind társadalmi szempontból, itt bizonyos intervallumban fennáll a helyettesítés lehetősége).

„A szabad idő, mellyel rendelkezni lehet, alkotja a gazdagságot — részben a termék elfogyasztására, részben pedig a szabad tevékenység fejlesztésére szolgál."[16]

Az anyagi termelés szféráján kívül maradva, a szabad idő a társadalmi gazdagság egyik formája. A társadalmi gazdagság kifejezés a szocializmusban nemcsak anyagi összetevőket tartalmaz, hanem nem anyagi jellegű társadalmi összetevőket is. Hiszen — mint Marx is rámutatott —, a jövőben a termelés és gazdagság fő formája nem a közvetlen munka, hanem a társadalmi individum fejlődése lesz.[17]

Ily módon a nemzeti jövedelem dinamikája csak abban az esetben orientál helyesen, ha a szabad idő értéke a célfüggvénybe — vagy a modell korlátozó feltételei közé — be van állítva.

A két komponens — a nemzeti jövedelem és a szabad idő — jelentősége[18] a szocialista gazdaság fejlődésének és megerősödésének különböző időszakaiban nem azonos. Ha a termelőerők színvonala alacsony s az áruk, valamint a szolgáltatások hiánya jellemző, vagyis ha nincs meg a munkaidő csökkentésének előfeltétele, a munkaidő csökkenése csupán a pauperizmus halmozódását jelentené. A fejlett szocializmus körülményei között viszont a szabad időnek mint önmagában vett értéknek a jelentősége megnő.

A fejlett szocializmus ismertetőjele éppen a szabad idő átalakulásának tendenciájában van, a munkatevékenység fokozásának eszközéből önálló értékké, vagyis a személyiség fejlődésének és átalakulásának idejévé. A szabad idő szükséglete magasabb rendű szükséglet, s egyidejűleg az ember fejlődését szolgáló igények jelentkezésének és kielégítésének ideje. Minél gazdagabbak az ember igényei, annál nagyobbak realizálásuk lehetőségei, noha az ember egyaránt fejlődik a munkaidő és a szabad idő közben. A szocialista termelés céljait ezért nem szabad egyszerűsítve és egyoldalúan értelmezni, hanem csak komplex módon.

Mindinkább világossá válik, hogy a nemzeti jövedelem növekedése nem elégséges mérőszáma a társadalmi termelés célja megvalósulásának egy sor egyre fontosabb szükségletfajta következtében, amelyek túllépik az anyagi jólét körét. A társadalmi életnek ezek rendkívül fontos összetevői, amelyek — tudásunk mai szintjén — nem mérhetők, mindenesetre nem fejezhetők ki a szocializmus célfüggvényeként szereplő nemzeti jövedelem elemeként. A nemzeti jövedelem ezért az első, de nem egyetlen célfüggvény.

[16] Marx: Értéktöbblet-elméletek, III. rész, Varsó, 1966. 229. l.

[17] Marx—Engels Művei. 46. kötet, II. rész, Moszkva, 1969. 213. l.

[18] V. Sz. Vajnstejn szovjet közgazdász szerint egy rendszer két vagy több kritériummal is rendelkezhet, miközben ezek algoritmikus összehasonlíthatósága nem mindig biztosítható. A változatok kiválasztását ez esetben a gyakorlatban heurisztikus módszerekre támaszkodva kell végezni. Ugyanezen szerző szerint az a tézis, miszerint nem lehet két vagy több kritériumot használni — nem meggyőző, az pedig, hogy a matematika most még nem tudja összehangolni a kritériumokat — nem érv. (V. Sz. Vajnstejn: A társadalmi termelés hatékonyságának elmélete. A beruházások hatékonyságának módszerei és gyakorlata és az új technika. Moszkva, 1977. 19. l.)

A hatékonyság kritériumának belső struktúrája a fejlett szocializmusban

A társadalmi jólét a szocializmus minden történelmi fejlődési fokán magában foglalja az anyagi és társadalmi igények összességét, nevezetesen:

1. A jólét (jómód) növekedését, az igények kielégítését az anyagi javak szférájában.

2. A munkakörülmények javulását, az egészségvédelmet, a környezeti feltételek minőségét, a bioszféra megóvását.

3. A vezetésben, az irányítási folyamatokban és a döntéshozatalban való részvétel kiszélesítését.

4. A személyiség sokoldalú fejlődését, összefüggésben a szabad idő megnövekedésével, valamint a szellemi igények kielégítését.

Következésképpen, amikor a dolgozók szükségleteinek kielégítéséről, valamint a gazdálkodás céljáról és a szocializmus hatékonysági kritériumairól van szó, nem szabad csak a fogyasztók igényeire hagyatkozni, hanem figyelembe kell venni az embernek mint termelőnek és mint köztulajdonosnak a pozícióját is. Az ember a szocializmusban kettős értelemben is a gazdálkodás célja, nemcsak mint fogyasztó, hanem mint köztulajdonos is.

Ez a vonatkozás a társadalmi hatékonyság mind fontosabb elemévé válik.

Hogy mi módon lehet ezeket az elemeket, amelyek meghatározzák a társadalom tagjainak anyagi ellátottságát és személyiségük fejlődését, összemérhető nagyságokká alakítani, ez már egy következő kérdés.

A gyakorlatban a mutatóknak egész „fája" létezik, melyek segítségével kifejezhetők a szocialista termelés társadalmi hatásai, nem csupán az anyagi jólét szintje, hanem az emberi személyiség fejlődése is. A legnagyobb nehézséget az életszínvonal részmutatóinak aggregálása jelenti, amely mutatók tulajdonképpen egy vektor komponensei, mivel nincs közös mérték, ami lehetővé tenné a kapott értékek egyszerű összegzését.

A társadalmi termelés hatékonyságának elemzése különböző vektorok felállítását igényli, amely mutatók a különböző igények kielégítésének szintjét jellemzik.

Némely közgazdász a hatékonysági kritériumként szereplő effektusok pénzbeli kalkulációjára törekszik. Példa erre a szabadidő-effektus, amelyet megfelelő mutató segítségével makrogazdasági kritériumként kívánnak alkalmazni.[19]

A gazdasági szférában a hatékonyság kifejezésének egyetlen formája a pénzben kifejezett értékelés. A pénzben kifejezett értékelés azonban a szocializmusban nem univerzális jellegű. Alkalmatlan mindenféle folyamat és jelenség értékelésére, amelyek immanens tartalmuk folytán is árral rendelkeznek.

Általában azonban helytelen lenne elvetni az igényt ilyen vagy olyan társadalmi jelenség hatékonyságának számszerű mérésére. A szabad időnek mint a társadalmi jólét komponensének jelentőségét igen nehéz pénzbeli egységek segítségével megmérni. A szabad idő ugyanis több más hasonló

[19] Itt a szabad idő kettős árának alkalmazásáról van szó, amely az optimális tervvel kapcsolatos. Lásd A szocialista társadalmi termelés hatékonyságnövelésének elméleti és metodológiai problémái. Moszkva, 1974. A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Közgazdaságtudományi Intézete. Moszkva, 1974. 1—15. l.

effektussal együtt önmagában is érték, független a gazdasági eredménytől. Ilyen esetekben az eredmény távolról sem arányos a ráfordítással.

A szocialista társadalom nem dramatizálja azt a tényt, hogy a termelés célját egyelőre nem lehet egy mutatóval kifejezni. Ez a cél saját belső struktúrával rendelkezik, és O. Lange véleményével ellentétben — nem fejezhető ki skalárként, hanem csak vektor formájában. A vektoriális mennyiségeket nem minden esetben lehet meghatározott skálán megmérni, mivel komponenseik eltérő arányban változhatnak.

Ezt tekintve kiindulási alapként, M. Prohorille[20], lengyel közgazdász az életszínvonal vizsgálatánál új koncepciót dolgozott ki. M. Prohorille koncepciói lényegüket tekintve eltérnek az ún. genfi módszertől[21], sőt, ellentétesek vele. A vizsgálat céljának nem a szükségletek kielégítésének költségeit tekintik, hanem a szükségletek kielégítésének szintjét, így nem a ráfordítások, hanem csak haszonhatások mérésére irányulnak. M. Prohorille koncepciója — szemben a genfi módszerrel — kizárólag részmutatók és nem szintetikus mutatók alkalmazását tételezi fel, javasolja az adott igény „megfelelő" kielégítéséhez szükséges feltételek elemzését stb.

Ez a felfogás egyrészt a gazdasági és társadalmi hatékonyság viszonylagos önállóságát tekinti kiindulópontnak, másrészt a társadalmi újratermelés egységének elvét, vagyis a gazdasági viszonyok és a termelőerők újratermelésének egységét, amelyek a gazdasági és társadalmi kritériumok összekapcsolásának objektív alapját alkotják. Ugyanakkor a „széles", integrált társadalmi-gazdasági hatékonyság koncepciójának gyakorlati alkalmazása egy sor metodológiai problémát vet fel. E problémák elsősorban abból a tényből adódnak, hogy a mérésnek és különösen a kritériumok aggregálásának nincs elmélete. Egy sor inhomogén kritérium létezik, mivel az egyes hatásokat egymástól eltérő nominális skála segítségével lehet kifejezni, a hatások „súlya" pedig időben változik.

A hatékonyság problémája a társadalmi termelés globális és egymást követő fázisonként (termelés, elosztás, csere, fogyasztás) történő vizsgálata során is előtérbe kerül.

A társadalmi termelés hatékonysága egészében — a társadalom tevékenységének eredményeit nemcsak a termelésben, hanem az elosztásban, cserében és végső soron a fogyasztásban is megragadva — nem azonos magának az anyagi termelésnek hatékonyságával, mivel csupán az anyagi termelés folyamatában jön létre gazdasági eredmény, amely aztán felosztásra, cserére és felhasználásra kerül.

Különbséget kell tenni az újratermelési folyamat egészében és a szűkebb értelemben vett — az újratermelési folyamat első, döntő fázisában értelmezett — hatékonyság között. A szűkebb értelemben vett ráfordítások és termelési eredmények elemzése során pedig semlegesíteni kell az elosztás és csere hatását (az árak és értékek elkülönítése stb.).

A termelés hatékonysága az alapja a népgazdasági hatékonyság egészének, de ez utóbbi előfeltétele az elsőnek. A jövőbeli termelési folyamat haté-

[20] M. Prohorille: Társadalmi jólét. Ekonomista, 1977. 3. sz.

[21] Ezt a módszert az United Nations Research Institute of Social Studies dolgozta ki Genfben. (The Level of Living, Genf, 1966.)

A genfi módszer a szükségleteket hét alapvető csoportra bontja fel: étkezés, lakáskörülmények, egészségvédelem, oktatás, anyagi ellátottság, anyagi jólét, üdülés-pihenés.

konysága ugyanis a felhalmozás hatékonyságával kezdődik, vagyis a tőkebefektetések hatékonyságával, mely tőkebefektetések a jelen és jövő egységének letéteményesei.

A dolgok ilyen állása mellett megkülönböztethetjük a termelés szűkebb értelemben vett hatékonyságát — amely a társadalmi újratermelési folyamatnak csupán első fázisára érvényes —, valamint a társadalmi újratermelés teljes folyamatának hatékonyságát, mely a termelés, elosztás, csere és felhasználás egységét képezi. Ez utóbbi a teljes hatékonysági kritérium, az újratermelés utolsó fázisában alkalmazandó, kifejezi a szocialista gazdaság végső célját. Ebben az értelemben azt lehet mondani, hogy „a szocializmus célja egyezik a szocialista termelés céljával".[22]

A termelés önmagában nem képes megoldani a társadalom szükségleteinek kielégítésével és még kevésbé a személyiség sokoldalú fejlesztésével kapcsolatos feladatokat. Lényeges szerep jut ebben az újratermelés más fázisainak és a társadalmi tevékenység szféráinak (tudomány, ismeretterjesztés, sport, kultúra és művészet). Ezek kapcsolatban állnak a termeléssel, de nem veszítik el önállóságukat és sajátos funkciójukat a szocializmus céljának megvalósításában. A szocializmus végső célja a termelési, fogyasztási és más szférákban realizálódik, de nem azonos súllyal.

A gazdasági rendszer a társadalmi rendszer alrendszere, a társadalmi rendszer pedig „gazdasági metarendszer". Kapcsolatuk a rész és az egész viszonya. E viszony történelmi jellegű. A kapitalizmusban a társadalmi és gazdasági hatékonyság között a dichotómia elérte a legmagasabb fokát; a szocializmusban alapvető, minőségi változás áll be viszonyukban; összeadódnak és egyesülnek, bár nem mindenben azonosak.

Lehet-e ennek alapján a szocialista termelés integrált társadalmi-gazdasági hatékonyságának két komponense, a szűken vett gazdasági és szűken vett társadalmi hatékonyság különbségéről beszélni a szocializmusban?

Ilyen elválasztás lehetséges, de csak feltételesen. Így például a társadalmi hatékonyság nem szigorúan társadalmi, mivel egyrészt a gazdasági hatékonyság növekedésének tényezője, másrészt nem létezhet a tiszta gazdasági tevékenység eredményétől függetlenül, azon kívül. Éppen ezért a legmegfelelőbb az „integrált társadalmi-gazdasági hatékonyság" kifejezés. Más szempontból viszont megengedhető egy ilyen elválasztás: a társadalmi folyamatban a ráfordítások és eredmények két objektív csoportja szerepel. Az egyik közülük főleg gazdasági, a másik társadalmi jellegű. (Így, mint már előbb rámutattunk, a társadalmi effektus meghatározása mérés segítségével és a társadalmi termelésben résztvevő személyek szabadidő-struktúrája segítségével történhet.) Ennek megfelelően a társadalmi hatékonyság kritériuma mint e hatékonyság jellemzője, kifejezi a társadalmi szféra fejlődését, amely a fejlett szocializmus időszakában a gazdasági viszonyok funkcionálásának objektív előfeltételeként szerepel, és kifejezi a termelés irányvonalát a termelésen kívüli szféra igényeinek kielégítése szempontjából. Ilyen módon meghatározza a társadalmi és gazdasági szféra közötti visszacsatolás fokát.

A gazdasági viszonyokat mint a társadalmi fejlődés alapjait kiemelve, mindig látni kell azt az egységet, amely magában foglalja az anyagi terme-

[22] G. A. Kozlov: Fejlett szocializmus, a gazdasági elmélet kérdései. Moszkva, 1977. 139. l.

lést, s a társadalmi viszonyok teljes rendszerét, totalitását jelenti, ideértve az életkörülményeket, a családi, kulturális, politikai, ideológiai viszonyokat stb.

Lenin a társadalmi viszonyok kategóriájába sorolta, mind a gazdasági, mind a társadalmi viszonyokat.[23]

Ezért lehetetlen a szocializmus célját leszűkíteni, visszavezetve a gazdasági rendszer hatékonyságára, amely csupán a társadalom egyik (de nem egyedüli) dinamikus alrendszere.

E probléma helyes felvetése és megoldása csak a teljes rendszer, vagyis az egész társadalom aspektusából képzelhető el, amely maga a legfőbb rendszer.

A gazdasági kritériumok alá vannak vetve a társadalmi kritériumoknak, ugyanakkor kölcsönösen kiegészítik egymást, az integrált társadalmi-gazdasági hatékonyság két oldalaként, amely két oldal a szocializmus előtti formációkban nem létezett. A társadalmi és gazdasági hatékonyság nem azonos horderejű. A gazdasági hatékonyságot, amely a ráfordítások és eredmények pénzben kifejezett arányát jelenti, ezért endogén, a társadalmi hatékonyság kategóriáját pedig, amely közvetlenül a szocializmus céljához kapcsolódik, exogén hatékonyságnak tekinthetjük.

Marx egyik megjegyzéseként, amellyel a kommunista társadalmat jellemzi azt írta, hogy a társadalom ilyen szervezési rendszerében „a társadalmi termelési folyamat végeredményét maga a társadalom jelenti, az ember társadalmi kapcsolatai szövevényében".[24] Más szóval, az eszköz, az anyagi termelés gazdasági hatékonyságának növelése végeredményben alá van vetve a szocializmus céljainak, vagyis az egyének társadalmi fejlődésének, azaz magának *a társadalom társadalmi hatékonysága* növekedésének.

[23] V. I. Lenin Művei 23. kötet, Varsó, 1951. 33. l.
[24] Marx nem publikált kéziratairól. Bolsevik, 1939. 11—12. sz.

BEREND T. IVÁN—RÁNKI GYÖRGY:

A gazdasági nekilendülés „emberi" tényezői az elmaradott európai országokban a 19. században

Tanulmányunk* elsősorban azt vizsgálja, hogy a 18. század végétől az első világháborúig terjedő „hosszú 19. század" történelmi szakaszában az ipari forradalom által elindított folyamatok, amelyeknek Angliából kiinduló hullámaira már a 19. század első évtizedeitől a nyugat-európai centrum országai gyorsan és határozottan reagáltak, Németország pedig a század közepén vette ezt az utat, milyen hatást váltottak ki Európa elmaradottabb régióiban. Ez utóbbi területeken a válaszok jóval lassabban, hiányosan, nagyjából a század második felétől, inkább utolsó harmadától, egyes helyeken legfeljebb a századfordulótól formálódtak. Az európai periféria tehát a 19. század első felében nem tudott rálépni az ipari forradalom útjára. Skandinávia, az Ibériai félsziget országai, az itáliai államok, a Balkán-félsziget népei, a Habsburg Monarchia keleti területei, az Orosz Birodalom — az európai centrumot körülölelő gyűrű — viszonylag elmaradott volt, a spontán belső fejlődési folyamatok nem vezettek el a 19. század kettős forradalma által kifejezett modern tőkés átalakuláshoz. 1860-ban a korábban is fennálló gazdasági fejlettségi különbségek Európa különböző területei között erőteljesen nőttek.

Az úttörő országokhoz viszonyítva már az európai átlag sem éri el a 70 százalékot, ugyanezen a szinten állnak a mediterrán országok, míg a skandináv országok szintje már csak 60 százalék, s ennél alig jobb az Osztrák—Magyar Monarchia színvonala, azon belül azonban a keleti területek nagyobb lemaradására utal Magyarország 50 százalék körüli szintje. A sort a kelet-európai országok zárják a legfejlettebb európai színvonal 40 százalékával.

1800 és 1860 között a gazdasági fejlettség színvonalkülönbsége Európán belül jelentősen megnőtt. A több mint félévszázados időszakban a leg-

* Részlet egy készülő munkából, amely az európai elmaradottság gazdaságtörténeti vizsgálatára vállalkozik.

A tanulmányban az elmaradott európai országok régióját a tőkés európai gazdaság *perifériájának* nevezzük és ide soroljuk mindazokat az országokat, amelyek az ipari forradalom és polgári forradalom kettős áramaiból a 19. század utolsó harmadáig kimaradtak, s külgazdasági szempontból jórészt függő kapcsolódásban illeszkedtek a legfejlettebb országok gazdaságához. Ide tartoztak a vizsgált időszakban a skandináv országok, az Ibériai félsziget országai, Itália, Közép- és Kelet- Délkelet-Európa és Oroszország.

Ezzel szemben a fejlett európai országok, amelyek az ipari forradalomban és a polgári átalakulásban úttörő szerepet játszottak, a tőkés világgazdaság *centrumává* váltak.

Az európai centrum és periféria fejlődését a legszervesebb egységnek, a kettőt összefüggő rendszernek fogjuk fel.

1. sz. táblázat

Egy főre jutó végtermék 1860-ban*

Megnevezés	1960. évi dollárban	A legkorábban iparosodott országok = 100	Európai átlag = 100
A legkorábban iparosodott országok	558	123	123
Nagy-Britannia	454	100	146
Skandináv országok	273	60	88
Mediterrán országok	309	68	100
Kelet-Európa	180	40	58
Osztrák—Magyar Monarchia	288	63	93
Magyarország	230	51	74
Európai átlag	310	68	100

* P. Bairoch: Europe's Gross National Product: 1800—1975. Journal of European Economic History. Vol. 5. No. 2. 1976. 279. l. Az 1860-as év 3 év átlagát fejezi ki. A legkorábban iparosodott országok (Anglia, Belgium, Franciaország és Svájc) kategóriája 1800-ban a „Nyugat-Európa" kategóriához képest úgyszólván semmi eltérést nem mutatott, pontosabban 2 százalékkal maradt el attól.

fejlettebb országok több mint megkétszerezték egy főre jutó nemzeti jövedelmüket, s ezt az ütemet a periféria országai nem tudták követni. A skandináv országok, a mediterrán régió és az Osztrák—Magyar Monarchia 40—50 százalékkal, a kelet-európai országok pedig kevesebb mint 10 százalékkal tudták növelni az egy főre jutó jövedelmet. Kelet-Európa országai 1860 körül is a tipikus preindusztriális európai nemzeti jövedelem színvonalat tükröznek és Magyarország is éppen csak kikerülőben van e zónából. A skandináv és mediterrán országok nagyobb része azonban már túljutott e fejlettségi sávon.

Természetesen tisztában vagyunk a végtermékadatok bizonytalanságával. Ennek ellenére az előző számítások hasznos tájékoztatást nyújtanak. Mégis szükséges kiegészítésnek tűnik a nemzetgazdaság szerkezeti különbségeit is bekapcsolni a vizsgálatba.

A 19. század utolsó harmadának kezdetére, a legkorábban iparosodó országok csoportja már nagy utat hagyott maga mögött. Az ipari forradalom nyomán ezen országok gazdasági szerkezete átalakult. A mezőgazdaság szerepe radikálisan csökkent, az iparé ugrásszerűen növekedett. E folyamat legjellegzetesebb kifejezéseként Angliában — legkorábban — már 1841-re a mezőgazdaság részesedése a nemzeti jövedelem előállításából 22 százalékra zsugorodott, miközben az ipar részesedése 34 százalékra ugrott, a szolgáltatási ágazatok (beleértve a közlekedést is) súlya ugyanakkor 44 százalékot tett ki. Nagyjából ehhez az arányhoz hasonlított a népesség foglalkoztatási megoszlása is. A mezőgazdasági népesség 22 százalékos részesedésével szemben (1801-ben még 36 százalék volt) az ipari foglalkoztatottak aránya 41 százalékra ugrott (már 1801-ben is 30 százalékot tett ki), s az egyéb népességből a kereskedelemben és szállításban dolgozók aránya 14 százalékot ért el. Hasonló tendenciák rajzolódnak ki nyugat-európai országok 1860—70-es évekbeli gazdaságában is. Ezzel szemben a hagyományos arányok változatlansága figyelhető meg az 1860—70-es években, sőt részben még később is a periféria gazdasági szerkezetében. Svédországban, Norvégiában és Finnországban a mezőgazdasági népesség elérte, sőt megha-

ladta a foglalkoztatottak 70 százalékát, az Ibériai félszigeten ugyancsak 70 százalék feletti agrárnépesség volt a jellemző, Magyarországon 75 százalék, Görögországban 88, a többi balkáni országban és Oroszországban is 80—90 százalék körüli agrár foglalkoztatási túlsúly maradt a jellemző.

Ennek ellenére a Nyugat-Európa iparosodásából következő gazdasági szívó hatás, a centrum-országok rohamosan növekvő élelmiszer- és nyersanyag-import igényei, valamint az egyidejűleg jelentkező exportszükségletük fontos hatásokat gyakorolt az elmaradottabb európai országokra. Ez utóbbiakban is megindult ugyanakkor a politikai intézmények átalakulási folyamata, s forradalmak és reformok útján alapjában polgári intézményrendszer épült ki. A 19. század utolsó harmadára tehát nagyjából elhárultak azok az alapvető akadályok, amelyek gátolták a reagálást a Nyugat kihívására, az ipari átalakulás hatalmas „szívó hatására". Létrejött a kettős értelemben szabad munkaerő, a kereskedelmi, mezőgazdasági és ipari vállalkozás szabadsága, a biztos polgári magántulajdon, ami megalapozta a modern hitelezés és beruházás termelésfejlesztési feltételeit. A lejátszódott átalakulás minden korlátozottsága, ellentmondásossága ellenére új feltételeket teremtett a modern gazdasági fejlődés nekilendüléséhez.

A termelési viszonyok átalakulásával összekapcsolódva a hosszú 19. század egyben a modern tőkés fejlődés *emberi tényezőinek* átalakulási színterévé is válik. Ez teszi teljesebbé az európai centrumból kiinduló hatásokra történő válaszadás belső feltételeinek kialakulását.

A centrum-országok tőkés társadalmi-gazdasági átalakulásának egyik központi jelentőségű eleme ugyanis a növekedés munkaerő-tényezőjének gyökeres megváltozása. A folyamatot mint az ipari forradalom kísérő, illetve alkotó elemét gyakran szokták demográfiai forradalomként is jellemezni. A feltárt tények egyértelműek. Világosan utalnak több évszázados változatlanságú vagy igen lassú változású demográfiai elemek gyors és gyökeres átalakulására. A halálozási ráták rohamos csökkenése, a születési arányszámok egyidejű — de mérsékeltebb — csökkenése ellenére a népesség tiszta gyarapodásának felgyorsulására vezetett, s a 19. századot a leggyorsabb népességnövekedés — Angliában a népesség száma egyenesen négyszeresére ugrott — időszakává tette. Az átlagos élettartam mintegy kétszeresére hosszabodott, s ezzel az élő generációk korösszetétele is alaposan megváltozott. A legfőbb emberi termelőerő nagyarányú mennyiségi és minőségi növekedése az ipari forradalom egyik legszembetűnőbb jelensége volt. Hogy mindez a kor gazdasági fejlődésében is meghatározó szerepet játszott, az vitathatatlan. Ami mégis a legszerteágazóbb viták forrásává tette a demográfiai forradalom jelenségét, az a gazdasági fejlődéssel való összefüggése. Mi volt előbb: a tyúk vagy a tojás? A gazdasági átalakulás következménye, vagy oka volt-e a demográfiai forradalom? Felesleges lenne felidézni az egyik vagy másik állítás mellett felsorakoztatott érveket, csakúgy, mint azt a felülkerekedő kompromisszumos belátást, ami egymást indukáló kölcsönhatásként fogja fel a gazdaság és népesség kapcsolatát.[1] Mindezek a kérdések ugyanis egyértelműen a fejlett európai centrum 18—19. századi átalakulásának kérdései. Miután ugyanis ott egyszer már kibontakozott a demográfiai forradalom, az elmaradottabb periféria később induló nekilendülése

[1] Hadd utaljunk itt a többi között egyik oldalról A. Lewis modelljére, másik oldalról S. Kusnets álláspontjára.

másként állítja elénk a Nyugat-Európában kibogozhatatlan feladványt: az emberi tényező összefüggését a gazdasági fejlődéssel.

Itt ugyanis a külső, fejlett országokból érkező hatások — mint láttuk — csak a század utolsó harmadára vezettek el a legfőbb akadályok lebontásához, s az ipari forradalomként jellemezhető széles körű gazdasági átalakulás is nagyjából ez időtől nyert csak lendületet. A 19. század népesedési változásai azonban már ezt megelőzve, végeredményben a fejlett centrum-országokhoz hasonló népességnövekedési eredményre vezettek.

Igen ám, de a demográfiai és ipari forradalmi folyamatoknak éppen ez a — időben is megmutatkozó — szétválása állít elénk más jellegű, de hasonlóan nehéz kérdéseket. A térség egyik vizsgált országának, Spanyolországnak neves gazdaságtörténeti kutatója, J. Nadal egyenesen arra a következtetésre jut, hogy a *látszólag* azonos demográfiai folyamatok csak hamis látszatokat keltenek, hiszen a valóságban az Angliában vagy Franciaországban, illetve a Spanyolországban végbement demográfiai átalakulás gyökeresen más okokra vezethető vissza. Az első szorosan összekapcsolódott a gazdaság egyidejű modern átalakulásával, míg az utóbbi esetben történelmi véletlenek — a nagy és állandó véráldozatokat követelő háborúk befejeződése — vezettek hasonló népességnövekedési végeredményre. Miután csak a külső látszat megtévesztően hasonló, a belső tartalom azonban gyökeresen más és független az ipari forradalmi folyamatoktól, Nadal Spanyolország esetében igazi demográfiai forradalom helyett „demográfiai álforradalomról" beszél.[2] Nyilvánvaló, hogy hasonló logikával kérdőjelezhetnénk meg Kelet-Európa, illetve a periféria más országainak és térségeinek demográfiai forradalmait is. Az egyes vizsgált országok belső folyamataira koncentrálva figyelmünket, ez a fajta megközelítés reálisnak és jogosnak tűnik. Annyi legalábbis bizonyos, hogy a periférián nem volt lehetséges a gazdasági és népesedési folyamatok olyan kölcsönhatása, mint a centrumban. A gazdaság forradalmi átalakulása tehát nem csak nem indukálhatta, de alá sem támaszthatta igazán a demográfiai tendenciák változását. De vajon akkor csupán a történelmi „véletlenek" sajátos egybeeséséről lenne szó? A demográfiai „álforradalmak" sorozatáról? E kérdésekre választ keresve nézzük mindenekelőtt a tényeket. (Lásd a 2. sz. táblázatot)

A táblázat adatai egyértelműen mutatják, hogy az európai periféria elmaradottabb országainak 19. századi demográfiai növekedése, ha valamelyest lassúbb is, nem mutat *érdemi* eltérést a centrum-országok növekedéséhez viszonyítva. A periférián több mint háromszorosra bővülő lakosság számának növekedési üteme alig marad el a centrum több mint három és félszeresére emelkedő lakosságszámának növekedésétől.

A népesség növekedésének mértéke, mint látható, az egyes régiókban 2—4-szeres között mozog. Leglassabban a dél-európai és a balkáni, leggyorsabban a lengyel, a finn és az orosz lakosság növekedett. Ezt a szóródást nyilván helyi, sokszor feltárhatatlan, megmagyarázhatatlan okok halmaza idézte elő. Ebben a vonatkozásban a centrum legfejlettebb országaiban is hasonló, sőt még nagyobb szóródást tapasztalhatunk a mintegy másfélszeres francia, háromszoros holland és négyszeres angol népességgyarapodás között. Ami a fejlett Nyugat-Európa demográfiai folyamatait valamelyest mégis megkülönbözteti a periféria elmaradottabb országaitól, az

[2] Vö. J. Nadal: Spain. Fontana Economic History of Europe. Vol. 4. (1).

2. sz. táblázat

A népesség lélekszámának alakulása az európai periférián az 1914. évi határok között (millió)[1]

Ország	1800	1850	1850 1800 százalékában	1880	1910	1910 1800 százalékában
Dánia	0,9	1,4	155,6	2,0	2,7	300,0
Svédország	2,4	3,5	145,8	4,6	5,5	229,2
Norvégia[2]	0,9	1,4	155,6	2,0	2,4	266,7
Finnország	0,8	1,6	200,0	2,1	3,1	387,5
Skandinávia összesen	5,0	7,9	158,0	10,7	13,7	274,0
Spanyolország[2]	10,4	15,7	151,0	16,6	19,6	188,5
Portugália	2,9	3,5	120,7	4,2	5,5	189,7
Olaszország	17,2	24,4	141,9	28,5	34,4	200,0
Dél-Európa összesen	30,5	43,6	143,0	49,3	59,5	195,1
Magyarország[2]	9,3	13,8	148,4	15,7	20,9	224,7
Lengyelország[3]	9,0	—	—	16,9	29,0	322,2
Oroszország	35,5	68,5	193,0	97,7	160,7	452,7
Közép-Európa összesen	53,8	82,3	153,0	130,3	210,6	391,4
Görögország[4]	—	1,0	—	2,0	2,8	280,0[5]
Románia	—	3,7	—	4,6	7,0	189,2[5]
Szerbia[4]	—	0,9	—	1,7	2,9	322,2[5]
Bulgária	—	—	—	2,8	4,3	153,6[6]
Balkán összesen*	(8,5)	—	—	11,1	17,0	200,0[6] (153,1)
„Periféria"-országok összesen	97,8	139,4	142,5	201,4	300,8	307,6[7] (215,8)
Európai „centrum" összesen**	45,1	100,4	222,6	124,7	162,4	360,1[7] (161,8)

[1] A számítás a The Fontana Economic History of Europe. The Emergence of Industrial Societies. 2. Szerk. C. M. Cipolla című kötet statisztikai függeléke alapján készült.

[2] Spanyolország esetében az első két oszlop adatai 1787, illetve 1860-ra vonatkoznak; Magyarország esetében az első oszlop 1787. évi adat; Norvégia esetében a harmadik oszlop 1890-re vonatkozik.

[3] Az I. világháború utáni területre számítva.

[4] Az adatok a mindenkori határok közötti területre vonatkoznak. Görögország esetében a megnövekedett országterületen 1913-ban 4,8 milliós lakosság élt.

[5] 1910 1850 százalékában.

[6] 1910 1880 százalékában.

[7] A zárójelben közölt adat: 1910 és 1850. évi százalékában.

* Az 1800. évre vonatkozó balkáni adat rendkívül hozzávetőleges becslés eredménye, amit a rendelkezésre álló 1850. évi részadatok is túlzottnak mutatnak.

** Anglia, Belgium, Hollandia, Franciaország, Németország, Svájc összesített adatai.

a 19. század első felének szembetűnően gyorsabb, a század második felének pedig lassúbb népességnövekedése. Míg ugyanis a század első felében a periférián csaknem egészen 40 százalékkal, addig a centrumban 100 százalékkal nőtt a lakosság, a világháború előtti években viszont — 1850-hez viszonyítva — a centrum 62 százalékos növekedésével szemben a periférián 116 százalékos növekedést figyelhetünk meg. Ez az ütemkülönbség feltehetően összefüggésben áll az elmaradottabb régió későbbi indulásával.

Miután a statisztikai források maguk is tartalmaznak bizonytalanságokat, talán megnyugtatóbb egy másik számítással történő szembesítés. Annál is inkább, mivel az itt következő évi népességnövekedési átlagadatok

a statisztikailag biztonságosabb 1830-as induló bázison számítva is megerősítik az előző táblázat tanulságait:

3. sz. táblázat

A népesség évi átlagos növekedési üteme (%)[1]

Ország	1830—1910
Dánia	1,01
Svédország	0,82
Norvégia	0,94
Finnország	1,03
Spanyolország	0,43
Portugália	0,67
Olaszország	0,62
Osztrák—Magyar Monarchia	0,72
Oroszország	1,13
Görögország	1,30
Románia*	1,02
Szerbia*	1,08
Bulgária*	1,87
Nagy-Britannia	0,80
Európa	0,82

* = 1860—1910.

[1] P. Bairoch számítása a területi változásokat is figyelembe véve (Vö.: Commerce exteriente et developpement economique. Paris, 1977. 283. l.).

A lakosság növekedési üteme ezek szerint csak néhány periféria-országban maradt el az európai átlag, illetve az angol népességnövekedés 1830—1910 közötti ütemétől. E lemaradás egyedül Spanyolország esetében volt jelentős, hiszen ott alig haladta meg az európai átlag felét.

E legátfogóbb demográfiai adatok alapján úgyszólván azonossági jelet tehetnénk a legfejlettebb és legelmaradottabb európai régiók között.

Ez esetben természetesen csak a fő trendvonalak legdurvább követésére korlátozódnánk és teljesen figyelmen kívül hagynánk azokat a részletes történeti demográfiai vizsgálatokat, amelyek igen lényeges különbségekre is felhívják a figyelmet. Ilyeneket bőven találhatunk olasz és spanyol vonatkozásban is,[3] ez esetben hadd utaljunk mégis elsősorban azokra a legfőbb magyarországi kutatásokra, amelyek számos területen korrigálták a korábbi elképzeléseket. Egyes számítások szerint például a 18. században a magyar népességnövekedés és természetes szaporodás gyorsabb volt mint a 19. század első felében. A növekedés ezek szerint csak a 19. század második felében gyorsult fel olyan mértékűre, hogy elérje az ipari forradalom korára jellemző ütemet.[4] Hozzátehetjük, hogy a legfőbb fejlődési vonások azonos-

[3] M. Livi-Bacci: Fertility and nuptiality changes in Spain from the late 18th to the early 20th century. Population Studies, 1968. Vol. 22. No. 1.

[4] A kérdéskör és benne a demográfiai irodalom tömör összefoglalását nyújtja Andorka Rudolf: Az ormánsági születéskorlátozás története. Valóság, 1975. 6. sz. A megalapozott állásfoglalást rendkívül bizonytalanná teszi a kiinduló 1720. évi adatok becslésének hatalmas, közel 100 százalékos eltérése, ami a 18. századi népességnövekedés értékelésénél is hasonló hibahatárt idézhet elő. Ha a maximális becslést fogadjuk el kiindulásként, akkor a 18. századi és a 19. század első felében bekövetkezett népszaporulat nagyjából azonos szinten mozgott és ezt követte a 19. század második felétől megfigyelhető felgyorsulás. (Lásd Kovács Zoltán: A magyar képességfejlődés a honoglalástól 1820-ig. Szeged, 1972.)

sága esetén is lényeges eltérések mutatkoznak a házassági szokásokban, a termékenység mértékében, valamint a termékenységi és halálozási ráták viszonyainak alakulásában, nem is beszélve a korántsem elhanyagolható országon belüli regionális különbségekről.[5]

Mindezek ellenére a centrum és periféria fő népesedési tendenciáinak hasonlóságára utalnak egyéb nagy fontosságú tényezők is. Különösen így van ez, ha figyelembe vesszük a korszakban lejátszódó nagyarányú *migráció* tényezőit.[6] A népességnövekedés végső eredményeit ugyanis az egyes országokba bevándorló, de a térség legnagyobb részén főként a hatalmas kivándorló tömegek is erőteljesen befolyásolták.

A *kivándorlás* a 19. századi Európa egyik legszembetűnőbb és általános érvényű jelensége volt. Hatalmas hullámai Északnyugat-Európából indultak ki. A század első felében mintegy 3—4 millió fő hagyta el Európát, több mint háromnegyed részben a brit szigetekről, 17 százalékuk a német államokból, s a fennmaradó néhány százalék is Északnyugat-Európából.

A kivándorlási hullám a század második felében fokozatosan terjedt át a perifériákra, hogy a századforduló körül azután már súlypontja is oda helyeződjék. Még 1851 és 1880 között is az Európából kiáramló 8,1 millió kivándorló több mint 82 százaléka a brit szigetekről és Németországból indult útnak. Ebben az időszakban azonban már a skandináv országokat is elérte a hullám, s a kivándorlók mintegy 6 százaléka ezekből az országokból származott. Az Ibériai-félsziget az európai kivándorlók közel 4 százalékát, az itáliai államok és a Habsburg Monarchia pedig 2,5—2,5 százalékát adta. Az Orosz Birodalom és a Balkán részesedése ezekben az évtizedekben még jelentéktelen. A következő évtizedektől egyre jobban emelkedett a periféria részaránya a kivándorlásban. A nyolcvanas években már az európai kivándorlás 45 százaléka, a kilencvenes években 72 százaléka, a 20. század elején pedig 80 százaléka ezekből az országokból származott. Egészében 1881 és 1914 között az európai kivándorlók közel 60 százaléka a skandináv országokból, Itáliából (24 százalék), Spanyolországból és Portugáliából (13 százalék), az Osztrák—Magyar Monarchiából (13 százalék), Oroszországból (9 százalék) és kisebb mértékben a Balkánról került ki.

A periféria országai a 19. századi európai kivándorlásban fontos szerepet játszottak tehát. A különböző számítások szerint az I. világháborúig összesen kivándorló 43,6 millió európai 48 százaléka a brit szigetekről és Németországból került ki, míg az összes kivándorló 29 százaléka Dél-Európából, 10 százaléka az Osztrák—Magyar Monarchiából, egészében 44 százaléka Dél- és Kelet-Európából eredt. A 19. század kivándorlásában tehát a centrum és a periféria országai nagyjából egyenlő mértékben vették ki részüket.

[5] A számos részletelemzést végző tanulmányokat ez esetben mellőzve csupán három fontos munkát emelünk ki. I. Hajnal: European marriage patterns in perspective. Population in History. Szerk. D. V. Glass—D.E.C. Eversley. London, 1965.; Tekse Kálmán: A termékenység néhány jellemzője Közép- és Dél-Európában az első világháború előtt. Demográfia, 1969. 12. sz.; Dányi Dezső: Regionális fertilitási sémák Magyarországon a 19. század végén. Demográfia, 1977. 1. sz.

[6] A kérdés alapvető forrása: J. Ferenczi and W. F. Willcox: International Migration. 2. vol. New York, 1929—1931.; C. Cipolla: The Economic History of World Population. London, 1962.; A magyarországi kivándorlás legújabb kutatásaira lásd: Puskás Júlia: Kivándorlás Magyarországról az Egyesült Államokba 1914 előtt. Történelmi Szemle, 1974. 1—2. sz.

A felgyorsuló migráció maga is a társadalmi átalakulás biztos jele. Jellemzőnek tekinthetjük, hogy a legelmaradottabb régiókból csak egészen minimális kiáramlás volt megfigyelhető. A Balkán például alig kapcsolódott be a folyamatba és az Orosz Birodalomból kiáramló tömegek is jórészt nemzetiségiek voltak (a kivándorlási hullám csúcsán, 1899 és 1913 között 29 százalékban lengyel, 9 százalékban litván, 7 százalékban finn, 6 százalékban német), illetve a nem asszimilálódott és a század eleji súlyos pogromok elől menekülő zsidók (a kivándorlók 41 százaléka).

A kivándorlás nyomán bekövetkezett veszteségeket egyik-másik ország esetében részben ellensúlyozta a *bevándorlás*.

Ez a sajátos történelmi helyzetben, a Kisázsiából áttelepülő görögök révén érintette Görögországot, de a periféria-országok közül jelentősen mégis csak az Orosz Birodalom esetében érdemel figyelmet. Az 1860—80 közötti évtizedekben ugyanis jelentősebb német és osztrák bevándorlás indult meg, az 1890-es évektől pedig ugyancsak tömeges perzsa, kínai és török bevándorlás növelte az Orosz Birodalom népességét. 1828 és 1915 között összességében mintegy 4,2 millió bevándorló — kétharmaduk Európából — települt be Oroszországba. Ezzel egyidejűleg a Birodalmon belül is megfigyelhető a „kontinensek közötti" áramlás, s az európai orosz területekről mintegy 7 millió ember települt át Szibériába és Közép-Ázsiába, részben az újonnan bekebelezett területekre. Ez a — Lenin által belső gyarmatosításnak nevezett — folyamat részben nagyobb paraszti telepes tömegek (az áttelepülők háromnegyed része) vándorlását jelentette. Az új területek szabad földjeiből ugyanis földhöz juthattak az európai Oroszország földtelen parasztjai. (Nyilvánvalóan ez a lehetőség is fékezte az Oroszországból történő kivándorlást.) Ugyanakkor a Szibériába történő — 18—19. századtól meginduló — száműzetés büntetésmódjának kiterjedt alkalmazása is mintegy 1,3 millió ember tartós betelepülésére vezetett.

A migráció tényeinek rövid áttekintése is megerősíteni látszik az előzőekben kibontakozó következtetést: a centrum és periféria demográfiai folyamatai közé úgyszólván azonossági jelet tehetünk, s csupán a mintegy fél évszázadnyi időbeli eltolódás tűnik azonnal szembe.

Az átfogó adatok azonban megtévesztőek. Érdemes ugyanis közelebbről is szemügyre vennünk a tiszta népességnövekedés tényezőiben jelentkező nagyon is jelentős különbségeket. Jól ismert ugyanis, hogy a bekövetkező népességnövekedés nem a születések számának emelkedéséből eredt, sőt, a születések száma a modern társadalmi-gazdasági átalakulás következtében jelentősen csökkent. Ennél azonban jóval gyorsabb volt a halálozási ráták csökkenése. A két ráta csökkenési különbségéből eredt azután a tiszta szaporodás ugrásszerű 19. századi meggyorsulása.

Angliában, Franciaországban, Hollandiában és általában a fejlett európai országokban a 18. század utolsó évtizedeiben általában ezer főre 37—38 halálozás jutott. Ez az arány a 20. század elejére 14—20 halálozásra csökkent. A születések száma ugyanezen évtizedekben ezer főre 30—36-ról a világháború előtti évekre 25—30-ra csökkent.

A periféria országaiban — Skandináviát kivéve — a 20. század elején a születési és halálozási ráták meglehetősen eltérő arányokat mutattak.[7]

[7] A. Milward—S. Saul: The Economic Development of Continental Europe 1870—1914. London, 1977.

4. sz. táblázat

A születési és halálozási ráták alakulása

Ország	Ezer főre jutó	
	születés	halálozás
	1901—1910	
Dánia	28,7	14,2
Svédország	25,8	14,9
Norvégia	27,5	14,2
Finnország	31,2	18,0
Spanyolország	34,4	25,2
Olaszország	32,7	21,6
Magyarország	37,0	25,7
Oroszország	46,4	30,0
Románia	40,2	26,0
Bulgária	41,4	23,2

A skandináv országok halálozási és születési rátája tehát — Finnország kivételével — a 20. század elejére ugyanolyan szintre süllyedt, mint az angol, illetve nyugat-európai országokban. A dél- és kelet-európai régiókban az ezer főre jutó halálozások száma még jóval magasabb maradt (25—30). Rendkívül lényeges azonban, hogy ez a szint is jóval alacsonyabb volt már, mint a 18. század végi nyugati, vagy átlagos európai, 40 százalékhoz közelítő arány. (Hadd tegyük hozzá: a legújabb demográfiai kutatások szerint az 1820-as évek Magyarországán Eger városában 46,2 százalék, Csongrád megyében 34,6 százalék volt a halálozási ráta.)[8] Ugyancsak szembetűnő, hogy a születések száma viszont az elmaradottabb országokban jóval kevésbé csökkent, s általában változatlanul a 18. század végi 35—40 százalék körül mozgott! (Az említett magyar városban, illetve megyében még az 1820-as években is 48,2, illetve 53,7 százalék születési rátát állapítottak meg.) A népesség növekedésének tényezői tehát igen lényeges szintkülönbségeket tükröznek az elmaradottabb országokban. Ezzel összefüggésben az átlagos élettartam sem érhette el a nyugat-európai országok szintjét. Míg a 19. század előtt az átlagos életkor Európában nem haladta meg a 25 esztendőt, addig a 20. század elejére a centrum országokban ez a szint ugrásszerűen 48—54 évre emelkedett. Már az előző adatokból nyilvánvaló, hogy a skandináv országok 1910-re a legmagasabb európai szintre emelkedtek, s az 55 évet is meghaladó várható átlagos élettartam az angol és francia szintet is túlszárnyalta. A 18—19. század fordulóján a periféria országaiban az átlagos élettartam nyilvánvalóan alacsonyabb volt. Erre utal, hogy a már említett magyar kutatások eredményei az 1820-as években — a rendkívül magas gyermekhaladóság[9] következtében — Eger városában 20,7 évben, Csongrád megyében pedig 16,6 évben határozták meg a születéskor várható élettartamot. Az egy évszázad alatt bekövetkezett változást tehát nem is 25 évhez, hanem sokkal valószínűbben ennél is alacsonyabb, 20 év körül

[8] B. Lukács Ágnes: Eger demográfiai viszonyai az 1820-as években. Az 1977. évi statisztikatörténeti vándorgyűlés előadása (kézirat).

[9] B. Lukács Ágnes számításai, illetve a vizsgált halálozási kimutatások szerint Csongrád megyében az elhalálozottak 34,3 százaléka 1 éves korát sem élte meg, további 28 százaléka pedig 1—4 év között volt. Egerben 24,1 és 29,5 százalék a megfelelő arány, vagyis az 5 éves kor alatt elhalálozottak aránya 62—63 százalék között mozgott.

mozgó várható átlagos élettartamhoz kell viszonyítanunk. Annál fontosabb tehát, hogy a 20. század elején e rendkívül alacsony kiinduló szinttel szemben Spanyolországban 35, Olaszországban 46, Magyarországon 39, Oroszországban 31 év, Kelet-Európa országaiban általában 30—40 év között mozgott a várható élettartam, tehát a periféria országaiban 10—20 évvel alacsonyabb volt az átlagos élettartam, mint a fejlett régiókban.

Vajon mindez azt jelentené, hogy valóban „álforradalmakkal" állunk szemben? Megítélésünk szerint a legkevésbé sem. Nem is véletlen történelmi körülmények magyarázzák a *minden* elmaradottabb európai országban lejátszódott népességnövekedési változásokat.

Hogyan értelmezhetjük akkor az előzőekben bemutatott tényeket? A fejlettebb országokhoz viszonyítva magas, több évtizedes elmaradást tükröző halálozási és születési ráták egyértelműen mutatják, hogy a népességnövekedés mögött valóban nem húzódott meg a gazdaság megfelelő átalakulása. A legkedvezőtlenebb képet tükröző Spanyolországban például az „agrárforradalom" hiányát jelzik az időről időre, 1857-ben, 1868-ban, 1879-ben, 1887-ben és 1898-ban is visszatérő súlyos élelmezési válságok. Hogy egy-egy ilyen válságnak milyen következménye lehetett, arra megdöbbentő példa a rossz 1867-es termést követő 1868. évi súlyos finnországi éhínség, ami egyes területeken a lakosság egyötödét is kipusztította, s az ország lakosságát egészében 8 százalékkal csökkentette! Az urbanizáció és más, születéscsökkenéssel járó civilizációs előrehaladás is nyilvánvalóan jócskán váratott magára.

Ennek ellenére a demográfiai folyamatok mintegy „távolról" mégiscsak követték a nyugat-európai tendenciákat. Fejletlenebb, elmaradottabb szinten, de mégis bekövetkezik a halálozási ráták — születési rátáknál gyorsabb — csökkenése.[10] Ezt a 19. század utolsó évtizedei előtt (amikor, mint láttuk, valóban felgyorsult a periféria népességnövekedése) aligha magyarázhatnánk elsődlegesen *belső* tényezőkkel, egy-egy ország gazdasági-társadalmi átalakulásával. A demográfiai forradalom azonban — mint az ipari forradalom általában — nem egy-egy ország belső helyzetéből ered, hanem összeurópai jelenség. Ha már a centrumban kibontakozott, hatásai elkerülhetetlenül átterjedtek a perifériára is. Esetünkben tehát nem is merülhet fel a „tyúk vagy tojás" szokásos kérdése. A periféria demográfiai forradalma megítélésünk szerint elsősorban a centrum kettős forradalmában, gazdasági-társadalmi eredményeiben gyökerezett! Nyilvánvaló ugyanis, hogy például a középkori tömegpusztító járványok leküzdéséhez a gazdasági-társadalmi fejlettség bizonyos szintjére kellett jutni. Ennek talaján jöhettek létre olyan világraszóló találmányok, mint a feketehimlő elleni védőoltás 1789-ben. Az 1830-as évek félelmetes, a megtámadottak felét elpusztító európai járvány, a kolera is elveszítette hatását a hatvanas évek felismerései, majd a nyolcvanas évek gyakorlati eredményei nyomán. Pasteur (1870) és Koch (1880) felfedezései, az orvostudomány nagy vívmányai mellett ugyanez vonatkozik a higiénie és közegészségügyi rendszerek

[10] Dányi Dezső új tanulmányában (Regionális fertilitási sémák Magyarországon a 19. század végén. Demográfia, 1977. 1. sz.) arra a következtetésre jut, hogy „Magyarországon az első világháborút megelőző időszakban a legerőteljesebb iparosítás időszakában kimaradt — megcáfolva az elméletet — a halandóság csökkenését kísérő stagnáló, vagy elmélkedő termékenység korszaka". (57. l.) A tanulmány ugyanakkor arra is hivatkozik, hogy az erőteljes regionális különbségek következtében egyes területeken már ekkor is termékenység csökkenés, másutt viszont termékenység növekedés tapasztalható.

kiépítésére is. Ezeket a rendkívüli jelentőségű vívmányokat ugyanis a kihívásra adandó válaszok keretében gyorsan és jórészt eredményesebben igyekeznek átültetni, mint a modern tőkés társadalmi-gazdasági intézményrendszer más elemeit. Úgyszólván jelképesnek is tekinthető, hogy a himlő elleni védőoltást a bevonuló Napóleon a polgári alkotmányhoz hasonlóan, kötelező erővel vezeti be a megszállt országokban. A legfejlettebb európai országok egészségügyi vívmányainak általában fokozatos meghonosítása a 18. század vége és a 19. század vége között, a történelmi körülményektől függően figyelhető meg a periféria országaiban. Az Osztrák—Magyar Monarchiában Mária Terézia Normativum Sanitatis-a jelenti az első igazán fontos lépést a hatósági közegészségügyi szabályozás útján. A modern közegészségügy kiépítéséig azonban még egy teljes évszázad múlik el. A korszerű európai színvonalú közegészségügyet Magyarországon az 1876. évi egészségügyi törvény (14. tc.) honosítja végül is meg. E törvény alapján kiépített rendszer jól példázhatja az egészségügyi vívmányok adaptációjának jelentőségét. Sorakoztassuk tehát fel a legfőbb vonásait: kiépült mindenekelőtt a szokásos arányt meghaladó halálozások kötelező bejelentésének, s az okok kivizsgálási kötelezettségének rendszere és apparátusa. A megelőzés közigazgatási tevékenységgé vált, amennyiben kötelező csatornázási, fásítási, lecsapolási munkálatokat írt elő, egészségügyi normákat szabott meg ház és iskola építésekor, üzletek és minden intézmény tisztántartásához. Országosan rendezik az orvosi gyakorlatot, a bábaképzést, s tulajdonképpen ezzel szűnik meg a szülések levezetésének hagyományos módja. Rendelkezett azonban a törvény kórházak létesítéséről, a kötelező védőoltásokról, sőt a kötelező védőoltás rendszerét az állatokra is kiterjesztik. Elrendelik a gyógyszerészet állami felügyeletét. Járványügyi intézkedéseket vezetnek be. Kiépül az élelmiszerek hatósági ellenőrzésének rendje. Megszületik a modern mentőszolgálat és az elsősegélynyújtási kiképzés stb.[11]

Lényegében ez a közegészségügyi modell került — különböző változatokban — bevezetésre Európa minden országában. Bár ez a rendszer fejlettebb talajon született, s nyilvánvaló, hogy fejlettebb gazdasági-társadalmi közegben eredményesebben működött, mégis a modern polgári állam kiépítése lehetővé tette átültetését, meghonosítását, az elmaradottabb országokban is. Ez önmagában is lényeges szerepet játszott a halálozási arányszámok csökkenésében.

A demográfiai változások természetesen korántsem csupán ilyen hatásokra bontakoztak ki. Nagyon is összekapcsolódtak a mezőgazdaságban és közlekedésben is meginduló, s részben itt is a centrum-országok fejlődése során kialakult vívmányok átvétele révén meghonosodó átalakulásokkal.

Az ipari forradalommal összefonódó demográfiai forradalom egységes európai folyamatainak hatásaival állunk tehát szemben az elmaradottabb európai országokban. Ebben az összefüggésben nyilván hangsúlyoznunk kell azt a több évszázados politikai, kulturális és szellemi kapcsolatrendszert, amely Európa egészében hosszantartó civilizációs érintkezést és áram-

[11] Vö. Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye. Szerk.: Matlekovits Sándor. Budapest, 1898. IX. kötet, 1—58. l. Az 1880-as évektől bekövetkező hatalmas fellendülést jelzi, hogy az 1885—1895 közötti évtizedben 44 kórház épül Magyarországon, s a kórházi ágyak száma mintegy egyharmaddal nőtt. A mentőszolgálat fejlődésének fontos állomásaként 1887-től létrejön az önálló fővárosi mentőszolgálat.

lást biztosított. Igaz, hogy ezen belül is voltak lényeges különbségek a Nyugat-Európával sokkal szorosabb kapcsolatban álló spanyol—portugál, vagy skandináv és olasz, illetve Habsburg-birodalmi területek, másrészt a jóval elkülönültebb Orosz Birodalom, illetve a Török Birodalomhoz tartozó területek között. Ezt még a vallási különbségek is jócskán elmélyítették. Ennek ellenére az Európán belüli áramlások, átvételek tekintetében minőségi különbség érvényesült a fejlett Európa és az Európán kívüli területek, kontinensek közötti kapcsolatokhoz hasonlítva. Ez utóbbi relációban az átvételek és átáramlások ebben a történelmi időszakban még alig voltak lehetségesek. Ez alól csak a fehértelepes gyarmatok képeztek kivételt.

A gazdasági-társadalmi átalakulás „emberi" tényezői azonban korántsem korlátozódnak a demográfiai folyamatokra. Az ipari — és tegyük hozzá, demográfiai — forradalom úttörő országaiban a népesedési tendenciák gyökeres átalakulása együtt járt a *népesség képzettségi-felkészültségi színvonalának* hasonlóan mélyreható változásaival. Jelen keretek között természetesen nem lehet feladatunk gazdaság és oktatás általános összefüggéseinek tárgyalása. Nyilvánvaló azonban, hogy a modern tőkés gazdaság, az ipari forradalom szakképzettségi igényeinek kielégítése, a termelési kultúrához és modern állami élethez nélkülözhetetlen általános képzettségi minimum nélkül semmiféle modern gazdasági fejlődés nem képzelhető el.

Hangsúlyozni kell azonban, hogy az oktatás fejlődését mégis hibás lenne egyszerűen az ipari forradalom gazdasági igényeire adott „válaszként" felfogni. A történelmi valóságban egyáltalán nem a gépi korszak beköszöntésének új, magasabb követelményeket támasztó munkaerőigénye indította útjára az általános tömegképzést. Angliában például az ipari forradalmat jóval megelőzően, már a 16. század közepe és a 17. század közepe között valóságos oktatási forradalom játszódott le. 1660 körül az angol fiatalság egyharmada-fele már írástudó volt, a középiskolás korosztálynak pedig egytizede, egynyolcada járt középiskolába. Az egyetemi korosztály 2,5 százaléka látogatta az egyetemeket.[12] Ezt a színvonalat nem egy perifériaország a 20. század közepéig sem érte el. Ugyanígy Németországban Luther tanainak térhódítása, illetve állami rangra emelkedése a 17. századtól biztosítja a lutheri iskolázási célkitűzések realizálását. Ennek nyomán az általános iskolázás jóval az ipari forradalom előtt valósult meg, amire Poroszországban már egyértelműen utal az 1763. évi általános népoktatási rendelet bevezetése. A legfejlettebb európai országok esetében sem kapcsolható tehát mechanikusan össze az oktatásügy fejlődése az ipari forradalommal.

Hasonló a helyzet az elmaradottabb országokban is. Európán kívül Japán szolgáltathat erre meggyőző példát. A társadalmi fejlődés sajátosságai következtében Japán oktatási rendszere már a 19. század közepén elérte a legfejlettebb oktatási rendszerek színvonalát.

Az európai periférián is találkozhatunk ezzel a jelenséggel. Ugyancsak az ipari forradalomtól teljesen függetlenül, sőt az angol ipari forradalmat is megelőzve, Dániában már a 18. század végétől bevezetik a kötelező általános oktatás rendszerét. A Dániánál jóval elmaradottabb, sőt hosszú ideig éppen Dánia szegény tartományának helyzetében levő Norvégia is 1827-ben

[12] R. Freeman Butts: The Relation of Higher Education to Society: Two Historical Examples. Higher Education: Crisis and Suport. International Council for Educational Development. Conference Papers, No. 1. New York, 1974. 4—5. l.

vezette be az általános, kötelező elemi oktatást, amit Svédország 1842-ben foglal törvénybe. Az oktatási rendszer skandinávia fejlettségét talán még ezeknél a példáknál is meggyőzőbben bizonyítja a térségben legelmaradottabb, s a 19. század elejétől az Orosz Birodalomhoz csatolt Finnország, ahol — bár Skandinávián belül megkésve — 1866-ban vezetik be a kötelező népoktatás rendszerét, s ahol — mint a skandináv országokban általában — az oktatási törvények lényegében maradéktalan gyakorlati megvalósítása nyomán a 20. század elejére eltűnik az analfabetizmus.

Ezzel a teljesítménnyel a gazdaságilag kétség kívül jóval elmaradottabb, az iparosodásban csak a 19. század vége felé vagy még később meginduló északi országok olyan oktatási eredményeket érnek el, amelyeket az európai fejlődés centrumában álló, legfejlettebb országok egy része sem tudott követni.

Ha jóval szerényebb, de mégis érdemleges oktatási teljesítmények kísérték a porosz mintát követő Habsburg Monarchia 18. század végi törekvéseit is. Mária Terézia 1771-ben porosz mintára megalkotott átfogó iskolázási rendelete (Allgemeine Schulordnung), majd az 1774. decemberében kibocsátott Ratio Educationis minden falu, illetve egyházi körzet számára kötelezően előírta iskolák létesítését. A Birodalomban — beleértve elmaradottabb területeit és Magyarországot is — ezzel tulajdonképpen megindult a modern oktatásügy kiépítése. E folyamatnak, amelynek nem jelentéktelen közbülső állomásai is voltak, kétségkívül döntő jelentőségű újabb állomását képviselte az Eötvös-féle iskolatörvény (1868. 4. tc.), amely a kor legfejlettebb színvonalán vezette be a kötelező, ingyenes népoktatást, rendelkezett a feltételek biztosításáról — az iskolák építésétől a tanítóképzésig — és indította el gyors ütemben az analfabetizmus kiszorítását. Ez a lépés természetesen már szerves része volt a polgári átalakulás folyamatának, a modern polgári intézményrendszer meghonosításának. Nem feledhetjük azonban el, hogy hasonló oktatási intézményt még a centrumországok többségében sem találhattunk ezidőtájt.

Mindezzel csupán azt szeretnénk hangsúlyozni, hogy az átalakulás „emberi" tényezőin belül a képzettségi szint emelkedésének rendkívül fontos mozzanata nem egyszerűen a születő modern Európa egységes folyamatainak része, illetve semmiképpen sem kapcsolódik mechanikusan össze a gazdasági fejlődésben elért teljesítményekkel. Még csak nem is egyszerűen a centrum eredményeinek átültetéséről volt szó.

Oktatás, képzettségi szint és társadalmi fejlődés bonyolult és sok vonatkozásban eddig fel sem tárt összefüggései magyarázhatják tehát, hogy az európai periférián belül rendkívül nagy eltéréseket figyelhetünk meg az oktatási rendszerek fejlettségét illetően. A kép differenciáltsága mindenesetre szembetűnően különbözik a demográfiai átalakulások — bemutatott — erőteljesen érvényesülő „uniformizáltságától", de az egy főre jutó nemzeti jövedelem által jellemzett gazdasági fejlettségi szint 19. század eleji, illetve közepi hasonlóságaitól is.

A 19. század közepén a skandináv országokban az analfabéták aránya már nem érte el a felnőtt lakosság 30 százalékát, Svédországban pedig mindössze 10 százalékát tette ki, Norvégiában minden 50 év alatti lakos írástudó volt. (Amikor Angliában még mintegy 33 százalék, Franciaországban 40—45 százalék az arány.)

A 19. század közepi Dél-Európában egészen más kép tárul elénk. Spa-

nyolországban 75 százalék, Itáliában 75—80 százalékos az analfabetizmus. Nagyjából ezen a szinten állt Magyarország is. A Habsburg Birodalomban az írástudatlanok a felnőtt lakosság 40—45 százalékát tették ki, Magyarországon azonban az említett Eötvös-féle oktatási törvény bevezetésének évében 68 százalékát.

A legkedvezőtlenebb helyzet a Balkán-félsziget országait és az Orosz Birodalmat jellemezte. Bulgáriában például, 1835 januárjában nyílt meg az első európai népiskola 120 tanulóval, tíz évvel később, vagyis a század közepe táján 53 népiskolát tartottak nyilván. A bolgár iskolaügy tehát a század közepén volt csak születőben. Ezekben az országokban az analfabetizmus majdnem általános volt, hiszen a lakosság 90—95 százalékára terjedt ki. Ez alól Görögország sem volt kivétel, hiszen a felnőtt lakosság 83 százaléka még 1870-ben is írástudatlan.[13]

A 19. század közepén tehát, amikor az európai periférián a modern kihívásra adandó választ a feudális intézmények eltakarítása és a kettős forradalom vívmányainak meghonosítása készítette elő, Skandináviában már eltűnőben volt, Dél-Európában és Magyarországon éppen hogy megtörtént, a Balkánon és Oroszországban még úgyszólván változatlan középkori érintetlenségben maradt fenn az analfabetizmus.

A 19. század második felében az elmaradottabb európai országokban is bekövetkezik az oktatási fordulat. A kötelező ingyenes népoktatás bevezetése és kiépítése ugyan rendkívül eltérő gyakorlatot tükröz, de a változás mindenhol jelentős. Hogy még ugyanazon törvényes rendezés esetében is mekkora *gyakorlati* különbségek mutatkoztak, azt jól példázza az Osztrák—Magyar Monarchia esete. A kötelező népoktatás az osztrák—cseh területeken már 1880-ig valósággá is válik, az iskolaköteles gyerekek 95—99 százaléka valóban iskolába is járt. Magyarországon vontatottabban haladt előre ez a folyamat és részlegesebbek voltak az eredmények: a századfordulón az iskolaköteles korosztály 82 százaléka tanult. A Monarchia délkeleti határvidékén, Dalmáciában csak 67 százalék, észak-keleti területein, Bukovinában 36 százalék volt a megfelelő arány. A Monarchiába bekebelezett Bosznia-Hercegovinában viszont csak az iskolaköteles korban levők 15 százalékának befogadására elegendő iskola állt rendelkezésre.

Ha tehát nagy eltérésekkel valósult is meg a népoktatás „általánossá" szélesítése, az analfabetizmus elleni támadás mindenhol megerősödött.

Az I. világháború előtti időszakra a korábban is az európai oktatási élvonalban haladó Skandináviában — mint már említettük — lényegében maradéktalanul el is tűnt.

Azokban az országokban, amelyekben a 19. század közepén megtört az írástudatlanság abszolút uralma, a 20. század elején az analfabetizmus lényegében az idősebb generációra szorult vissza és csak viszonylag szűkebb körben termelődött újra az írni-olvasni tudás hiánya. Magyarországon 1910-ben már csak a felnőtt lakosságnak 33 százaléka írástudatlan, a tankötelesek több mint 10 százaléka nem járt iskolába. Ennél kedvezőtlenebbek a Dél-európai adatok. Olaszországban például minden ötödik házasuló fiatal is csak keresztet tett neve mellé (a századforduló előtt még 40 százalék!). Görögországban, ahol a 19. század közepi helyzet az általános bal-

[13] C. Cipolla: Literacy and Development in the West. Harmondsworth 1969.; K. J. Jiracek: A bolgárok története. Nagybecskerek, 1889. 513—515. l.

káni képhez mutatott hasonlóságokat, 1907-re már 66 százalékra, 1920-ra pedig 47 százalékra csökkent az analfabétizmus. Dél-Európában tehát — úgy becsülhetjük — nagyjából 40—50 százalék közötti szintre csökkent az írástudatlanság.

Valamivel kedvezőtlenebb maradt a helyzet a Balkán többi országában és az Orosz Birodalomban. A századfordulón itt még 70—80 százalék között mozgott az írástudatlanság. A világháború előtti évekre azonban határozottan kibontakoznak a fordulat jelei. Bulgáriában például 1900 és 1910 között 72 százalékról 66 százalékra csökkent az analfabéták aránya a felnőtt lakosság körében, s a századfordulótól bekövetkező nagy változásokra utal, hogy az Orosz Birodalomban 1896-ban még az újoncok 60 százaléka nem tudott írni, 1907-ben viszont már csak 40 százalékuk. Mivel a leányok körében jóval magasabb volt az arány, az idősebb generációk legnagyobb része pedig írástudatlan maradt, nagyjából ez esetben is a lakosság kétharmadának analfabetizmusáról beszélhetünk.

Végül is tehát az I. világháborúig terjedő időszakban a kor legfontosabb oktatási vívmánya, az általános elemi oktatás a skandináv országokban már a lakosság egészének képzettségi szintjét a kor színvonalára emelte. Dél-Európában, Közép-Európa keleti területein ez az arány 50—66 százalék között mozgott, míg a Balkánon és Oroszországban a lakosságnak csak mintegy egyharmadára terjedt ki. A periféria lakosságának képzettségi szintje — a kiindulást, minden további előrehaladást jelentő elemi képzésen, az analfabetizmus felszámolásán mérve, Skandináviát kivéve — korszakos elmaradást mutat tehát a centrumhoz képest, ahol a 19. század eleji 60 százalékos analfabetizmussal szemben a 20. század elejére általában teljesen eltűnt, illetve 1—2 százalékra zsugorodott ez az arány. Egyes periféria-területek tehát a több mint egy évszázaddal korábbi nyugat-európai szintre jutottak.

Nem szabad természetesen elfelejteni, hogy az európai centrum országainak egy része sem érte el a kor legfejlettebb színvonalát. A századfordulón Franciaországban a lakosság 17 százaléka, Belgiumban 20 százaléka írástudatlan, s ez utóbbi országban 1904-ben még az újoncok, vagyis a fiatal férfi korosztály 10 százaléka is változatlanul keresztet tett a neve mellé.

A később nekilendülő, a legfejlettebb európai centrum gazdasági átalakulását követő periféria gazdasági fejlődése szempontjából meghatározó jelentőségűnek tartjuk az oktatásban elért fejlődés eredményeit. Nagymértékben ezen múlott ugyanis az adaptáció képessége, a nagy 19. századi gazdasági változásokra való rugalmas reagálás készsége, egyszóval a tőkés gazdasági átalakulás eredménye, vagy eredménytelensége.

Egészében mindenképpen elmondható tehát, hogy a nagy társadalmi átalakulás, a gazdasági nekilendülés legfőbb „emberi" tényezői is kialakulóban voltak az elmaradottabb európai országokban: a népesedés évezredes tendenciájának gyökeres átalakulása, valamint a lakosság új, modern művelődési-szakképzettségi megalapozása, az általános elemi népoktatás meghonosítása és tömeges terjedése jelzik a nagy változásokat. A periféria-országok nagyobb részében azonban ez utóbbi feltételek kialakulása is csak késedelmesen és részlegesen ment végbe.

VERESS JÓZSEF:

A vállalati, vállalkozási önállóság és önfinanszírozás értelmezéséhez

A Közgazdasági Szemle hasábjain a közelmúltban két nagy figyelmet érdemlő tanulmány hívta fel magára az olvasó figyelmét.[1] Juhász Ádám az akkor még kidolgozás alatt álló vállalati törvény munkálatai kapcsán foglalta össze véleményét a vállalati önállóságról. Kitért a vállalati önállóság lehetőségeire és korlátaira, a központi irányítás és a vállalati önállóság kapcsolatának elemzésére, a tröszti vállalatok problematikájára, az önállóság szélesítésének bizonyos lehetőségeire, végül kísérletet tett a vállalatok egy olyan struktúrapolitikai tipizálására, amely lényegében ex ante szignifikáns fejlesztési (fejlődési) ütemkülönbségekkel — beleértve a stagnálást és a visszafejlődést (visszafejlesztést) is — számolva csoportosítaná a gazdálkodó egységeket. Sinkovics Alfréd elsőként nyúlt a szocialista vállalkozások problematikájához, és nézeteit bizonyos szempontból szűkebben, más szempontból mélyebben fejtette ki, mint nemrég megjelent könyvében.[2] Megkülönbözteti a vállalkozás köznapi és tudományos értelmezését. A többi között megállapítja: „*A hosszú távon értelmezett vállalkozás célja egy kis nyitott gazdaságú szocialista országban a gazdasági versenyben való eredményes részvétel a vállalati (s ennek révén megközelítően a népgazdasági) hosszú távú érdekek megvalósítása végett, a vállalati termelőerők és termékek stratégiai időhorizontra vonatkozó megújításával.*"[3] A profilhoz tartozó termékcsoportok életgörbéinek még a hanyatlás előtti szakaszaiban „*a vállalatnak ésszerű vállalkozási döntést kell hoznia a termelőerők megújítására és a termékváltásra, hosszú távú fennmaradásának biztosítására, érdekei tartós megvalósítására. A vállalkozás tehát nem szubjektív választás, döntés kérdése, hanem a vállalati működésből adódó elháríthatatlan szükségesség*".[4]

Időközben az Országgyűlés elfogadta az új vállalati törvényt, és közzétették annak végrehajtási utasításait. A központi irányítás és a vállalati (vállalkozási) önállóság kapcsolatáról, továbbá a gazdaságirányítási rendszer szervezeti kereteinek korszerűsítéséről azóta is vita folyik, ami természetes is. Gazdaságirányítási rendszerünk legfontosabb problémáiról, kérdéseiről van szó, s mivel az irányítási rendszer korszerűsítése permanens

[1] Juhász Ádám: A vállalati önállóságról. Közgazdasági Szemle, 1977. 9. sz. és Sinkovics Alfréd: A szocialista vállalkozásokról. Közgazdasági Szemle, 1977. 10. sz.

[2] Sinkovics Alfréd: A vállalkozás irányítása, költséggazdálkodása és árpolitikája. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1977.

[3] Sinkovics Alfréd A szocialista vállalkozásokról. Közgazdasági Szemle, 1977. 10. sz. 1154. l.

[4] Ua. 1157. l.

feladat, a jelzett problémákról alkotott nézetek folyamatos cseréjére szükség van.

E cikkben arra „vállalkozom", hogy az önállóságról és az önfinanszírozásról alkotott nézeteimet kifejtsem. Kitérek az önálló elszámolás, az önállóság és az önfinanszírozás elméleti és gyakorlati összefüggéseire, a differenciált pénzügyi szabályozás és az ennek feltételéül szolgáló vállalati tipizálás lehetőségeire, érintve a vállalkozás fogalmi körét is. Mondanivalóm így sok szempontból egyúttal reagálás a már hivatkozott tanulmányokra.

A vállalati önállóság és önfinanszírozás értelmezéséhez

A vállalati önfinanszírozás a szocialista gazdaságvezetés eszköztárába tartozik, alkalmazása mindig is a konkrét népgazdasági célok függvénye. Tudjuk, hogy ezek a célok tértől és időtől nem függetleníthetők. A szocializmus építése során a közgazdasági gondolkodás és a gyakorlat egyre több új színt rajzol fel a gazdaságpolitika palettájára. A hosszú, közép- és rövid távú gazdaságpolitikai célok — ezt az eddigi szocialista gazdaságtörténet meggyőzően bizonyítja — természetesen mindig támaszkodnak a vállalati szférára mint a célok elsődleges megvalósítójára. Társként is (a döntésben és a finanszírozásban) a gazdaságvezetés csak akkor tekint a vállalatokra, ha mind önmaga (a gazdaságvezetés) mind a vállalati szféra meghatározott fejlettségi szintet elért és a „társként kezelés", mint igény is felmerül. Ebben a folyamatban, illetve ennek a folyamatnak az első eredményeként az önálló elszámolás kategóriáján keresztül a vállalat nemcsak technikai feladatokat kap, hanem a vállalat — mint gazdasági egység — olyan jellemzőkkel „ruházódik fel", ami már a vállalati önállóság fogalomkörébe tartozik. Az önfinanszírozás definíciójához csak az önálló elszámolás és az önállóság tartalmi tisztázásán keresztül juthatunk el.

Az *önálló elszámolás* különböző gazdaságirányítási rendszerekben, gazdasági mechanizmusokban szolgálhat a gazdaságvezetés eszközéül.[5] *Az önálló elszámolás mindenkori tartalmát a mindenkori gazdaságirányítási rendszer és gazdasági mechanizmus determinálja.* Miről is van szó? Ismeretes, hogy az európai szocialista országok a 60-as évek elejétől sorozatos reformkísérleteket hajtottak végre. A direktív tervirányítási rendszert alkalmazó országok gyakorlatában és közgazdasági vitáiban egyaránt — elsősorban a Szovjetunióra és az NDK-ra gondolok — középpontba került az önálló elszámolás továbbfejlesztése. Ugyanakkor évekig hallgattunk e kategóriáról, s mintha féltünk volna alkalmazni. Brus hatása[6] a mi gazdaságirányítási rendszerünkre? Miért? Az ötvenes években az önálló elszámolást meghatározó definíciókra visszatekintve nem is csodálkozhatunk az előbbi ellentmondáson. Ezek a meghatározások igen egyhangúan ismétlik, hogy az önálló elszámolás:

a) a termelési viszonyok sajátos formája a gazdaságban,

b) a gazdaság vezetésének módszere,

[5] A gazdaságirányítási rendszer és a gazdasági mechanizmus fogalmi elhatárolásának kérdése a szakirodalomban már felvetődött, például: Szoversensztvovanyie upravlenyija ekonomikoj SZEV. Nauka, Moszkva, 1974. (Készítette a Szocialista Világgazdasági Intézet szerzőkollektívája.)

[6] W. Brus: A szocialista gazdaság működésének általános problémái. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1967. 96. l. 184. lábjegyzet: Brus itt összeegyeztethetetlennek tartja az önálló elszámolást az indirekt gazdaságirányítással.

c) alkalmazásának szükségessége az értéktörvény érvényesüléséből következik,

d) alapja, hogy a vállalatok az általuk (újra) termelt termékek értékeiből pótolják élő- és holtmunka-ráfordításaikat és halmoznak fel a népgazdasági tervnek megfelelően.

A gazdaságirányítási reformtörekvések az önálló elszámolás tartalmát kibővítik, és a 60-as évektől kezdődően a definíciók közös vonásaiként a következők emelhetők ki:

— az önálló elszámolás a központi irányítás és a vállalatok operatív gazdasági önállósága összekapcsolásának módszere is,[7]

— az önálló elszámolás egészét — az árutermelés kategóriáinak tartalmi funkcionálása mellett — a hatékonyság elvének kell áthatnia.

Az ötvenes évek definíciói tényleg nem „adnak" lehetőséget arra, hogy az önálló elszámolás kategóriája alapvetően indirekt gazdaságirányítási rendszer keretei között is alkalmazható legyen. Nem szabad figyelmen kívül hagyni azonban azt sem, hogy azokban az időkben egy új minőséget képviselő irányítási rendszernek még csak az elméleti körvonalai rajzolódtak ki, és azok sem arattak osztatlan elismerést.

Wilcsek Jenő már a hatvanas évek elején a következőket írja. Az önálló elszámolás ...„nem valamiféle merev forma, amelynek tartalma részleteiben is a szocialista gazdaság fejlődése során térben és időben kötött. Az alapelvek állandósága mellett a megvalósulás módja a szocialista gazdaságok sajátosságának és a fejlődés különböző szakaszainak megfelelően változhat és változott, illetve változik is".[8] Ennek ellenére az indirekt irányítási rendszer bevezetésével egyidejűleg a magyar politikai gazdaságtan tankönyvekből „kikerül" az önálló elszámolás fogalma. *Azonban az önálló elszámolás kategóriája az árutermelő szocialista társadalom sajátja, nem pedig valamelyik irányítási rendszeré.*[9] Tartalma viszont időben és térben változik, más és más lehet. Az önálló elszámolásnak — mint módszernek — a tartalma a szocialista gazdaság paramétereinek és a gazdaság fejlesztési céljainak függvénye. Ez a függvénykapcsolat pedig a gazdaságirányítás adott rendje által közvetítődik. „Az európai KGST-országokban az önálló elszámolás fejlődése a népgazdaság-irányítási módszerek tökéletesítésére irányuló intézkedések elválaszthatatlan része."[10]

A gazdaságirányítási rendszerek különbözősége eltérő képet eredményez az önálló elszámolás tartalmáról. A direktív tervirányítás keretein belül például a Szovjetunióban napjainkban nagy súlyt helyeznek az önálló elszámolás „teljessé" tételére, a teljes gazdasági önelszámolás (polnij

[7] Az operatív vállalati önállóság csupán arra terjed ki, hogy a kapott tervfeladatok alapján a vállalat a rendelkezésére álló termelési erőforrások üzemeltetésének, kihasználásának módjáról határozzon.

[8] Wilcsek Jenő: Az önálló elszámolás a magyar iparban. Tankönyvkiadó, Egyetemi jegyzet. 1962.

[9] Korábbi szövegelemzések alapján kimutatható, hogy a NEP induló elvei sok rokon vonást mutattak a mai fogalmainknak megfelelő indirekt irányítási rendszerrel. A NEP pedig — mint ismeretes — igen nagy mértékben támaszkodott az önálló elszámolás kategóriájára is. Lásd erről részletesebben Takács Béla: Néhány gondolat az árutermelés és a vállalat összefüggéseinek kérdéseiről. Politikai Gazdaságtan Füzetek (OM. Marxizmus—Leninizmus Oktatási Főosztálya), 1974. 10. sz.

[10] V. Szitnyin: Önálló elszámolás az európai KGST-országokban. Közgazdasági Szemle, 1973. 12. sz. 1432. l.

hozraszcsot) megvalósítására.[11] A szovjet közgazdászok szerint ehhez két feladatot is meg kell oldani:

— a mai önelszámoló egységek vonatkozásában állandóan keresni kell az újabb, korszerűbb formákat, amelyek a mindenkori gazdaságirányítás nak a legjobban megfelelnek;

— a még nem önelszámoló egységeknél meg kell vizsgálni az önálló elszámolásra való áttérés lehetőségét.

Hazánkban az önálló elszámolás lényegét a mai irányítási rendszerünk szellemében kell keresnünk. Ennek megfelelően fogalmaz a Közgazdasági Kislexikon is: „Jelenlegi gazdaságirányítási rendszerünkben megnőtt az önálló elszámolás jelentősége, tartalma szélesedik. A vállalatok hatáskörébe került a vállalati terv megállapítása és a termelő vállalatok maguk gondoskodnak termékeik értékesítéséről is. A különféle adók ... befizetése után előálló *nyereség* lényegesen nagyobb a korábbinál, s ennek a *nyereségadó* befizetése után fennmaradó részét saját döntéseik alapján felhasználható alapokba helyezik."[12]

Döntési, finanszírozási szempontból az önálló elszámolás adott formája mindig „állást foglal", útmutatást ad két problémakört illetően:

— az alapvető termelési erőforrások forgalmazására (a termékforgalmazási rend, a munkáltatói jogok gyakorlása stb.),

— az alapvető termelési erőforrások finanszírozására (az újratermelés finanszírozása).

Amennyiben a termelési erőforrások forgalmazása a kényszerpályákról a kereskedelmi módszerek irányába terelődik, az erőforrások finanszírozása pedig az aprólékos előírásoktól a vállalati hatáskör kiszélesítése felé, akkor az önálló elszámolásnak az indirekt irányítási rendszerekben kialakul egy másik súlypontja: a vállalatnak önmaga felé való elszámolása (önálló elszámolása) a jövő gazdálkodására vonatkozóan. E folyamattal együtt nő a vállalati önállóság, és szélesedik az önfinanszírozás. Mindezek azonban nem tekinthetők az önálló elszámolás immanens folyamatainak, hanem a gazdaságirányítási rendszer tervezési „alrendszere" következményeinek.

Az előbbiek, úgy gondolom meggyőzően bizonyítják, hogy a *vállalati önállóságot* sem a szocialista termelési mód alapvető gazdasági törvényeiből, sem pedig az üzemi (vállalati, társadalmi) demokrácia immanens igényeiből *egyértelműen* nem lehet levezetni.[13] Mint már többször utaltam rá, *a mindenkori gazdaságpolitikai elképzelések vonják meg az önálló elszámolás, az önállóság és az önfinanszírozás keretét.*

A vállalati önállóság első megközelítésre egy olyan gazdálkodási hatáskör, amelyet a gazdaságirányítási rendszeren keresztül az önálló elszámolás adott formája determinál, és amelynek kereteit intézményesített jogi normák is biztosítják. Az önálló elszámolásról elmondottak értelmében ez az önállóság eleve korlátozott és a központi irányítás kiegészítőjeként funk-

[11] Abalkin, L. I.: Hozjajsztvennij mehanyizm razvitogo szocialiszticseszkogo obsesztva. Miszl, 1973., továbbá Petrakov, N. J.: Hozjajsztvennaja reforma: Plan i ekonomicseszkaja szamosztojatyelnoszty. Miszl, 1971.

[12] Közgazdasági Kislexikon. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1977. 333. l.

[13] Hasonlóképpen vélekedik Juhász Ádám is „A vállalati önállóságról" című cikkében. Közgazdasági Szemle, 1977. 9. sz. 1029. l.

cionál.[14] A *gazdaság paraméterei* elméletileg mindig meghatároznak egy olyan sávot a termelésbe vont erőforrásokra, azok bővülésére amelyen belül az önállóság, mint döntési kategória érvényesülhet. Ha a tényleges vállalati önállóság e sávot túlhaladja — bármely irányban is —, ez veszteségeket okoz a szocialista gazdaságnak. Az önállóság ezen korlátaival mindig számolni kell az önálló elszámolás kapcsán.

Az önállóság jelenlegi gyakorlatunkban leghelyesebben az állami vállalatok és a trösztök gazdálkodásában nyilvánulhat meg. Kisebb, de jelentős önállósággal gazdálkodhatnak a közös vállalatok, és a betéti társulások, korlátozottabb az önállóságuk a tröszti vállalatoknak és az egyesüléseknek, ezután következnek a közüzemi vállalatok és a vállalati gyáregységek. E gazdálkodó szervek és az állami irányító szervek mindenkori kapcsolatában kell gyakorlatilag megvalósulnia annak az elvnek, amely az új vállalati törvény bevezető részében is megfogalmazódik.

Ennek értelmében a gazdaságirányítási rendszernek egyidejűleg kettős feladatot kell teljesítenie:

— fokozni kell a központi irányítás hatékonyságát,

— nagymértékben támaszkodni kell a vállalati önállóságra, a népgazdasági érdekeknek megfelelő vállalati kezdeményezésekre.

A vállalatok önállósága e kiinduló definíció értelmében a következőkben ölt testet:

1. A tervkialakítás önállóságában.

2. A tervek végrehajtásában (a beszerzés, a termelés és az értékesítés során).

3. A realizálódó eredmény vállalatnál maradó részének felhasználásában (itt kap elsősorban tartalmat az önálló elszámolás második súlypontja, és nyilvánvaló, hogy a felhasználással kapcsolatban hozott vállalati döntések már a jövő érdekeit tartják szem előtt, így összhangban állnak az 1. és 2. pontban megfogalmazott újratermelési önállósággal).

Látszólag kitérőkön keresztül jutottunk el az önfinanszírozás fogalmához. Ezek az áttételek igyekeztek megrajzolni a vállalati önfinanszírozás kategóriájának hátterét, kapcsolódásait.

Az önfinanszírozás a pénzügyi szabályozórendszer által közvetített — és az önállóságból következő — vállalati lehetőség arra, hogy saját elhatározása alapján finanszírozza a jövőben pótlólagosan szükséges termelési erőforrásainak (munkaerő, álló- és forgóeszközök) *egy részét, vagy egészét,* illetve ilyen céllal korábban magára vállalt pénzügyi kötelezettségeit (például hitel) utólag törlessze, továbbá a jogszabályokban meghatározott egyéb célokat finanszírozzon.

Több okból sem tartható egy olyan jellegű definíció, amely szerint az önfinanszírozás az eszközfejlesztésnek az a módja, amelynek finanszírozási forrása a fejlesztési alap, mert

a) a munkaerő — mint termelési erőforrás — finanszírozásának van egy le nem becsülhető tartománya, amely nem zárható ki az önfinanszírozás fogalomköréből,

b) a hitelek nagy részét végső soron szintén önfinanszírozónak kell tekintenünk, hiszen visszterhesek,

[14] Részletesebben „Népgazdasági irányítás és vállalati önállóság" című cikkemben foglalkoztam e kérdéssel. Ipari- és Építőipari Statisztikai Értesítő. 1976. 1—2. sz.

c) a legfontosabb probléma a szűkített definícióval kapcsolatban pedig az, hogy a döntési vetületet kirekeszti.[15]

Érdemi döntési lehetőségekről alapvetően csak olyan gazdaságirányítási rendszerekben beszélhetünk, ahol az előzőekben vázoltaknak megfelelően önálló vállalati tervezési szint funkcionál, amely maga után vonja az önálló elszámolás második súlypontjának kialakulását. Ha ezt elfogadjuk, könnyebben megbirkózhatunk az *a)* és *b)* pontban foglaltakkal, illetve meggyőződhetünk az ott elmondottak realitásáról.

1968 óta pénzügyi szabályozórendszerünk több, kisebb-nagyobb jelentőségű változáson ment keresztül, de annyiban változatlan, hogy a pótlólagos bérkifizetések szignifikáns halmaza mindig is vállalati elhatározáson alapult és következményeit (adóterheket) is a vállalat viseli, mégpedig a nyereségfelosztás keretein belül.[16]

A hiteleknek az önfinanszírozás keretein belüli értelmezését[17] látszólag nem nehéz „elvileg" indokolni, a költségvetés, a háztartás egyértelműleg önfinanszírozó, mégis előfordul „nálunk" hitel igénybevétele, s mivel megbízhatóságuk, illetve stabilitásuk feltétele a visszafizetés, senki sem vonja kétségbe, hogy ettől (mármint a hitel lététől) a vállalatok még önfinanszírozóak. Úgy gondolom, hogy amennyiben a hitelek visszafizetésének kizárólagos forrása a fejlesztési alap, és a hitel odaítélését alapvetően vállalati döntés indította meg, jól előkészített hitelkérelem előzte meg, úgy elvileg a hitel az önfinanszírozás tartományába eshet.

Az előző feltételeknek a forgóeszközökkel kapcsolatos hitelek megfelelnek. Elmondható ez nagyjából a beruházási hitelekre is, azonban itt nem tisztázott az a kérdés, hogy a saját részarány biztosítását, illetve az ezzel kapcsolatos preferenciákat a lejárati idővel kapcsolatos hasonló problémával együtt mennyire kezeljük szigorúan. Itt csak annak megemlítésére szorítkozom, hogy az átlagos (kötelező) feltételeknek megfelelő hitelek mindenképpen önfinanszírozóak, illetve az egyéb hitelekkel kapcsolatban is úgy érzem: *a döntési oldal és a fejlesztési alap mint végső forrás látszik a döntőnek.*

Beruházásfinanszírozási rendszerünk összetett szférájából azonban nem sorolhatók véleményem szerint az önfinanszírozás kategóriájába — a döntéstől lényegében függetlenül — azok a visszterhes finanszírozási formák (közvetett állami támogatás, állami kölcsön, fejlesztési kölcsön, alapjuttatások, járadékfizetés), amelyeket ugyan a vállalatnak vissza kell fizetnie, de a visszafizetés nem a fejlesztési alapból történik, hanem a vállalat számára sokkal előnyösebb, illetve az állam számára jórészt „előnytelenebb" módon.

Elméleti fejtegetéseimet befejezve visszautalnék az önálló elszámolás,

[15] A döntési oldal figyelmen kívül hagyása nagy káoszt teremthet az országok közötti összehasonlító vizsgálódásoknál. Elképzelhető, és erre a gyakorlatban találunk példát, hogy az egyik szocialista országban technikailag nagyobb vállalatnál maradó finanszírozási sáv képződik, mint a másikban, mégis az előző ország vállalata annak felhasználásáról nem, vagy kényszercsatornákon keresztül dönthet, míg az utóbbinál a kisebb sáv valóságos döntési önállósággal párosul a gazdaságirányítási rendszer szelleméből következően.

[16] Erre vonatkozóan parametrikus modellszámításokat végeztünk László Gyulával. Lásd László Gyula—Veress József: Ipari jövedelemszabályozási formák parametrikus összehasonlítása. Pénzügyi Szemle, 1977. 11. sz., valamint Jövedelemszabályozási rendszerünk és az erőforrások finanszírozása című, ugyancsak közös cikkünket. Pénzügyi Szemle, 1978. 3. sz.

[17] Itt utalnom kell a tanulmányom korábbi részében megemlített „társként kezelésre". Végül is a vállalatnál maradó pénz is állami (társadalmi) pénz. Amennyiben azonban annak felhasználásához döntési jogot delegál az állam, akkor az általam kifejtendők — úgy gondolom elfogadhatóak.

az önállóság és az önfinanszírozás kapcsolatára. A direktív tervirányítási rendszerben az önállóság és az önfinanszírozás nem szakadhatnak ki az önálló elszámolás „keretéből", s indirekt tervirányítási rendszerben sem szakadhatnak el attól, de annak jól szabályozott bolygójaként igenis funkcionálhatnak.

Az önfinanszírozás gyakorlatából

Az előzőekben azt szerettem volna bizonyítani, hogy az önfinanszírozás alkalmazása a gazdaságirányítási rendszer sajátosságainak függvénye. Ilyen meggondolásból tehát az önfinanszírozás alkalmazását sem favorizálni, sem elvetni nem lehet a háttér ismerete nélkül. *Nagyon fontos azonban kijelölni alkalmazási körét.* E cikkben elméletileg mindeddig homogénnak tekintettük a vállalati szférát. Ez 1968-ban sem volt igaz, napjainkban különösen nem állja meg a helyét, bármilyen absztrakcióról legyen is szó. Az új vállalati törvény már explicite is külön típusként kezeli a „közüzemi" vállalat kategóriáját mint olyan gazdálkodó szervezetet, amely az átlagostól eltérő gazdasági feltételek és nyereségérdekeltség közepette gazdálkodik, s amelynek fő feladata közszükségleteket kielégítő alapvető szolgáltatások biztosítása, újra szabályozták a tröszti vállalatoknak a trösztökhöz való kapcsolatát is. Ezeknél a gazdálkodó egységeknél az önfinanszírozásnak alig lehet érdemi szerepe. Így az önfinanszírozás alkalmazása az állami vállalatokra, szövetkezetekre, trösztökre és jogi személyiséggel bíró társulásokra szorítkozik, de e szférában sem egyenlő mértékkel. A szelektív gazdaságpolitika e szférát is meg kell, hogy ossza: egyik részét az önfinanszírozáson túlmenően és messzemenőleg preferálja (és ezzel párhuzamosan gazdálkodásába is mélyebben betekint, sok esetben a vegyes döntések iskolapéldáit szolgáltatva), másik részét (sajnos ez csak elv még) tudatosan vissza kell fejleszteni (stagnálásra ítélve fokozatos visszafejlesztéssel, felszámolással stb.), itt a pénzügyi szabályozás restriktív eszközeivel is élni kell, és csak a fennmaradó rész releváns vizsgálódásunk szempontjából.

1968 óta a gazdaságirányítási rendszer nemcsak hogy tudatos változáson ment keresztül, hanem néhány — nem is olyan jelentéktelen — deformáló tényezővel is meg kellett birkóznia. Ezek közül a deformáló hatások közül említenék meg néhányat. A kereslet túlsúlyának léte, mint az eddigi irányítási rendszerek közös háttere, külkereskedelem-érzékeny voltunkból a világgazdasági hatások okozta sebek, struktúrapolitikánk máig is megoldatlan gondjai,[18] a vállalati szféra érthető, de meg nem érthető szabályozórendszer-kijátszásai stb. Meg kell őszintén mondani, hogy a mindenkor érvényes szabályozórendszer sosem abban a közegben szabályozott, amelyre tervezték működését. Félreértés ne essék: nem a szabályozórendszer volt rossz, hanem *a közeg változott gyorsabban, mint gondoltuk.* A gazdaságvezetés kritikus időszakokban már-már olyan eszközökhöz nyúlt, amelyek inkább a direkt irányítási rendszer sajátjai (innen származnak azok a kifejezések, mint például a tervutasítás nélküli tervutasításos rendszer stb., illetve az

[18] Pirityi Ottó gazdaságirányítási rendszerünk 10 éves évfordulója alkalmából egy viccrovatban — amit komolyan kell vennünk — a következőket írja: „Most például azt mondják, hogy a radikális szerkezetváltozáshoz ötmilliárd dollár kellene, de ha volna ötmilliárd dollárunk, nem kellene a szerkezetet megváltoztatni". „Legszebb tíz évemet neki adtam". Figyelő, 1978. 1. sz.

irányítási rendszer-vita: van-e direkt és indirekt irányítási rendszer). Hovatovább többször azt érezte a szakirodalmat forgató közgazda, hogy szégyen kiejteni az indirekt irányítási rendszer fogalmát. Szerencsére illetékes személyek is állást foglaltak e kérdésben. Faluvégi Lajos például így fogalmazott: „Gyakran tapasztaljuk, hogy konkrét egyensúlyhiány esetén visszakanyarodunk a régi módszerekhez, amelyről már bebizonyosodott, hogy rossz. Véleményem szerint nem hátra kell nézni, hanem előre. Az egyedi beavatkozások helyett új, korszerű irányítási formákat kell keresnünk... Ha most csak kisebb lépésekben haladunk, a stratégiát nem szabad szem elől tévesztenünk, lépéseinket ehhez kell igazítanunk."[19] Korántsem állítható ennek ellenére, hogy az említett deformáló tényezők jelentéktelenek.

Nézzük meg, milyen változások történtek az önfinanszírozás elemeiben 10 év alatt. A forgóeszközök finanszírozása területén a közép- és rövid lejáratú hitelek aránya az összes forráson belül jelentős mértékben kibővült, az önfinanszírozó arány megnőtt. Ez csak látszatra pozitív jelenség. A már meglevő termelőberendezések jobb kihasználása — akár új beruházás üzembehelyezése eredményezi a készlet (forgóeszköz) felfutását akár nem, a finanszírozási szabályok egyértelműen előírják a vállalat e téren jelentkező kötelességeit. 1976-tól találkozunk a forgóeszköz-hitelezés területén preferencia lehetőségekkel.

A munkaerő (bér) finanszírozása területén a 70-es évek közepétől az elosztó funkció látszik primátust kapni az ösztönző funkcióval szemben. Ennek okait több tanulmány feltárta. Így a döntés vállalati oldalról is igen lényeges a munkaerő-finanszírozás területén, viszont az önfinanszírozó-sávból sokat elvihet az osztatlan érdekeltségi alapra vonatkozó döntés következménye.

A beruházások finanszírozása területén is igen jelentős változásokat figyelhettünk meg. A beruházási feszültség a 70-es években oda vezetett, hogy el kellett térnünk azoktól a számszerűen is deklarált elvektől, amelyek a beruházások döntési rendszerét alapozták meg, s azoktól az osztozási arányoktól, amelyek a beruházások terén kialakításra kerültek az állami és a vállalati szféra között. Kialakult az ún. vegyes döntési szféra. A beruházások elhúzódása és drágulása egyenesen vezetett a vállalatok, alapok eladósodásához, fejlesztésialap-hiányokhoz, ami a bankszférát és a költségvetést jelentősen megterhelte. Így a pótlólagos beruházási tervek egy része (nem kis része), amely esetleg a fejlett technika után szaladt, már eleve fáziskéséssel indulhatott csak.

A beruházások finanszírozása területén így az önfinanszírozó sáv jelentősen beszűkült[20]*, és az nemcsak a döntési rendszer átalakulásának a következménye.*

Magát beruházási problémát azért nem említettem a deformáló tényezők között, mert a kereslet túlsúlya véleményem szerint a beruházási problémák egyik — a faktoranalízis egyik kategóriájával élve — főfaktora.

A beruházási önfinanszírozás szűkülésének problémáit az alábbiakban látom:

— a pótlólagos állóeszközök (beruházások) naturális és értékoldalról egyaránt determinálják, illetve leszűkíthetik a másik két termelési erőforrással kapcsolatos döntéseket,

[19] Faluvégi Lajos: Az ország pénze. Valóság, 1977. 4. sz. 23. l.

[20] Ezeket a problémákat „Önfinanszírozás és önállóság" című cikkemben elemeztem részletesen. Figyelő, 1978. 1. sz.

— ha a szűkülés mértéke egy bizonyos kritikus érték alá esik, nincs értelme megmaradni a jelenlegi irányítási szisztémánál,

— nagy nyomás nehezedik a hitelszférára a hitelek felvételért, ennek káros hatásait az utóbbi 3—5 év gyakorlatából nem nehéz észrevenni, hogy miként lesz a preferenciából diszpreferencia, hogyan lesz a pénzügyi-jogi normákból írott malaszt stb.

Véleményem szerint ennek ellenére az utóbbi problémáknál kell keresnünk a jelenlegi helyzetből való kilábalás lehetőségét. Meg kellene alapozni, elméletileg és gyakorlatilag is, egy széles körű hitelverseny feltételrendszerét, amire Havas Gábor már 1972-ben felhívta a figyelmet,[21] és amelynek a jelenlegi körülményekre átgondolt vázlatát Tenner György körvonalazta.[22] Különösen meggyőzőnek tűnik számomra, hogy a fejlesztési juttatásként kapott burkolt ártámogatások helyett alkalmazzanak egy olyan hitelkeretet, amely valóban a legjobb döntési alternatívák között kerülne elosztásra, méghozzá visszterhesen. Mennyivel más az a szülőtől kapott autó, ami ingyen van — még ha a gyerek kérésére is —, mint aminek az árát vissza kell fizetni. (Feltételezhetjük azt is, hogy a kocsi a család érdekeit is szolgálja.)

A hitelszféra ilyetén kiterjesztése nem mehet máról holnapra. Mentesíteni kell a költségvetést bizonyos „juttatási tételektől", egzakt hitelkritériumokat kell kidolgozni, átgondolt struktúrapolitika függvényében kell kijelölni azt a vállalati szférát, amely a versenyeztetésben részt venne. A problémák megoldására irányuló igény elvezet a szocialista vállalkozások kérdéséhez.

A vállalkozási önállóságról és önfinanszírozásról

A vállalkozás fogalmi meghatározásánál az első felvetendő kérdés: ki/mi, vállalkozhat? A szocialista gazdaságban mind az állam, mind a vállalat vállalkozhat vállakozói döntésekre. Természetesen az állam esetében ez több mint lehetőség; az állami szervek szintjén a vállalkozás csaknem mindig szükségszerűség is egyben. A vállalati szintű vállalkozás lehetősége a gazdaságirányítási rendszer gyakorlatának függvénye.

A következő kérdés: mire lehet vállalkozni, mi a vállalkozás tárgya? A vállalkozás vállalkozói döntésekben testesül meg. Először tehát a vállalkozói döntések definíciójára van szükség. Sinkovics Alfréd erről így ír: „A vállalkozáson — mint vállalati döntésen, funkción — adott piaci helyzetben más gazdasági egységekkel való versenyre lépést értek a vállalat hosszú távú fennmaradásának biztosítására, dolgozói és vezetői anyagi érdekének kielégítésére, a vállalat által alkalmazott technika (technológia), s az előállított termékek megújításával".[23] A vállalkozás lehetősége Sinkovics szerint feltételezi a piacot, az adott gazdasági szituáció felismerését, a versenytársak létezését, a technika gyors fejlődését, a profilt, és a profilt kiszolgáló termékek tekintetében a kockázat vállalását. Véleményem szerint a versenytársak léte (legalábbis a belföldi vonatkozásban) nem feltétlenül szükségszerű, a vállalatokat érdekeltté lehet tenni abban, hogy ún. verseny-

[21] Havas Gábor: Beruházás és hitelezés. Kossuth Könyvkiadó, 1972.

[22] Tenner György: A fejlesztés finanszírozásának hitelfeltételei. Pénzügyi Szemle, 1977. 12. sz.

[23] Sinkovics Alfréd: A vállalkozás irányítása, költséggazdálkodása és árpolitikája. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1977. 13. l.

társak hiányában is kutassák, keressék a vállalkozói döntési lehetőségeket. Ezzel szemben rendkívül fontosságúnak ítélem a vállalkozói döntések összekapcsolását a hosszú távú fennmaradás problémakomplexumával. Tekintsük át a következő sémát.

A vállalati politika, stratégia és a tervezés összefüggései



A szándékosan sematikus ábrázolás lényegében minden vállalattípusra vonatkoztatható. Látható, hogy állami akarat, állami elhatározás kérdése, hogy egy vállalat mennyire „foglalkozzon" a saját jövőjével, mennyiben van lehetősége önfinanszírozásra, lehetőség van-e arra, hogy az önálló elszámolásnak lényegében két súlypontja legyen stb. Az indirekt tervirányítás körülményei között — mint tanulmányom első részében kifejtettem — a vállalat önálló tervezési, döntési szintet képvisel, és a szabályozórendszer adta pénzügyi lehetőségeken belül finanszírozza is a bővített újratermeléshez szükséges pótlólagos termelési erőforrásainak egy részét, vagy egészét. Ezek a döntések azonban nem merítik ki a vállalkozói döntések fogalmát, hanem olyan vállalati döntések, amelyek a „Szmeta" elven gazdálkodó szervek kivételével — ahol erre nincs lehetőség — a gazdálkodó szervek mindegyikénél szükségszerűen felmerülnek a gazdaságirányítás adott működési mechanizmusában.

A vállalkozói döntés mindig stratégiai döntés, vagy legalábbis stratégiai igényű döntés, amelynek tárgya a vállalat hosszú távú fennmaradásának biztosítása, eszköze a folyamatos fáziskésésektől mentes innováció. A vállalkozói döntések meghozatala igen nagy horderejű a vállalatok jövője szempontjából. Ezért vetődik fel a következő kérdés: kinek a kezébe adjon a vállalat vállalkozói döntési lehetőséget, s egyáltalán beszélhetünk-e a vállalkozásról úgy, mint szervezetről?

Az utóbbi kérdésre rögtön kínálkozik egy igen egyszerű, s bizonyos szempontból axiómaként kezelendő válasz: Minden vállalat vállalkozás annyiban, hogy az állam vállalkozásának tekintendő.[24] Természetesen sokkal inkább érdekes az a vizsgálati szempont, hogy a vállalati vállalkozási lehetőségek elérnek-e egy olyan szintet, amikor a szervezet egészére hasz-

[24] Vö. 1977. évi VI. törvény az állami vállalkozásról, 2. §. (1).

nálhatjuk a vállalkozás kifejezését. Vállalkozásról (mint szervezetről) akkor beszélhetünk, ha a vállalat olyan gazdasági körülmények között gazdálkodhat, hogy egyrészt lehetősége van stratégiai vállalkozási döntések meghozatalára, másrészt a körülmények (szabályozórendszer, bel- és külpiac, a rendkívül gyors technikai és technológiai fejlődés stb.) késztetik is erre.

A vállalkozás — akár mint döntés, akár mint szervezet — mindig kockázattal jár. A kockázatot elsősorban a döntéshozónak kell viselnie. A vállalkozásnak mint szervezetnek (a vállalatnak) is viselnie kell döntéseinek következményeit, azonban az állam, mint tulajdonos, mint a vállalkozást lehetővé tevő fél, szintén kockázatviselő. Egyrészt a rossz (sikertelen) döntések következményei a népgazdaság potenciáljára is kihatnak, másrészt ezt a vállalkozói jogot az állam megvonhatja vállalatától, akár a sikertelenség következtében, akár azért, mert a permanens struktúraátalakítás igényei miatt más pontokon kell a gazdaságot fejleszteni.

A vállalkozás működési ideje alatt (itt a döntések felmerülésétől az új termékek piacra viteléig, tartó teljes vertikumot értem) viszont *a vállalkozási önálló döntéseket párosítani kell finanszírozási lehetőségekkel. Egyetértek Sinkovics Alfréddal: a vállalkozás csak önfinanszírozó lehet.* Természetesen más az önfinanszírozó vállalat, és más az önfinanszírozás. Magam is azon a véleményen vagyok, hogy a hitel beletartozik az önfinanszírozás tartalmi körébe. De az vállalati fejlesztési alapból törlesztődik. A vállalkozásoknál azonban — figyelembe véve a csaknem permanens innováció szükségességét — ennél rugalmasabb alapokra kell elhelyezni a fejlesztések finanszírozását, és a teljes visszterhességet biztosítani kell. Tehát megengedhető, hogy a fejlesztés többletnyereségéből fizesse vissza a vállalkozás a hitelt és a kamatokat, de a kapott kölcsön egészét is törleszteni kell.

Az elmúlt években számos vállalati tipizálási kísérletről olvashattunk a szaksajtóban. Csaknem mindegyik egy — egyelőre csak körvonalaiban tisztázott — struktúrapolitika szolgálatába állította a vállalati csoportosítást. A csoportosításokban megtaláljuk azoknak a vállalati szervezeteknek a körvonalait, amelyek a vállalkozási szférába sorolhatók. Így például a Juhász Ádám által javasolt felosztást („I. Élvonalba tartozó, dinamikusan fejlesztendő vállalatok és tevékenységek, II. Potenciálisan az élvonalba fejleszthető vállalatok, illetve tevékenységek)[25], továbbá a Sárközy Tamás javasolta rugalmas középvállalati szektort[26], valamint a Sinkovics Alfréd által említett késztermékét előállító szektort[27] említhetnénk. Az ilyen és ehhez hasonló vállalatoknál van a legnagyobb szükség az állandó kezdeményezőkészségre, nagyfokú rugalmasságra, dinamikus likviditásra, folyamatos innovációra. Alapos további kutatással, a szabályozó- és a szervezeti rendszer fejlesztését, korszerűsítését igénylő következtetések levonásával kell közelebb kerülni a szocialista vállalkozások ma még csak körvonalaiban sejthető, de feltétlenül távlatokat ígérő kérdéskomplexumához.

[25] Juhász Ádám: I. m.

[26] Sárközy Tamás: Gondolatok a vállalati jogállás szabályozásáról. Vezetéstudomány, 1977. 7. sz.

[27] Sinkovics Alfréd: I. m.

KARDOS ZOLTÁN:

A termelés anyagi ráfordításai a szocialista mezőgazdaságban

A szükségletkielégítés tárgyait képező anyagi javak előállítása, a termelés különféle ráfordításokat igényel. E ráfordítások nagysága természetesen meghatározza az előállítható anyagi javak mennyiségét, a kettő viszonya a termelés hatékonyságát. Lényeges tehát, hogy egyrészt mekkora a ráfordítás, másrészt milyen hatékonyságú. E két tényezőtől függ tehát a termelés mennyisége.

A ráfordítások többféleképpen csoportosíthatók. Témánk szempontjából egyrészt az eleven és a holtmunka-ráfordítás, másrészt ez utóbbin belül az ipari és a mezőgazdasági eredetű ráfordítás megkülönböztetése érdemel figyelmet. További megkülönböztetésként kell megemlíteni a folyamatos és egyszeri ráfordításokat. Cikkemben az ipari eredetű termelőeszközök felhasználásának vizsgálatára vállalkozom, s nem térek ki az egyszeri ráfordítások szerteágazó kérdéseire.

A fejlődés általános, a szocialista viszonyok között is érvényes tendenciája, hogy egyre csökken a mezőgazdasági keresők száma és az így kieső élő munkát ipari termékekkel kell helyettesíteni, sőt ezen túlmenően a magasabb szintű termelés feltételeit is létre kell hozni.

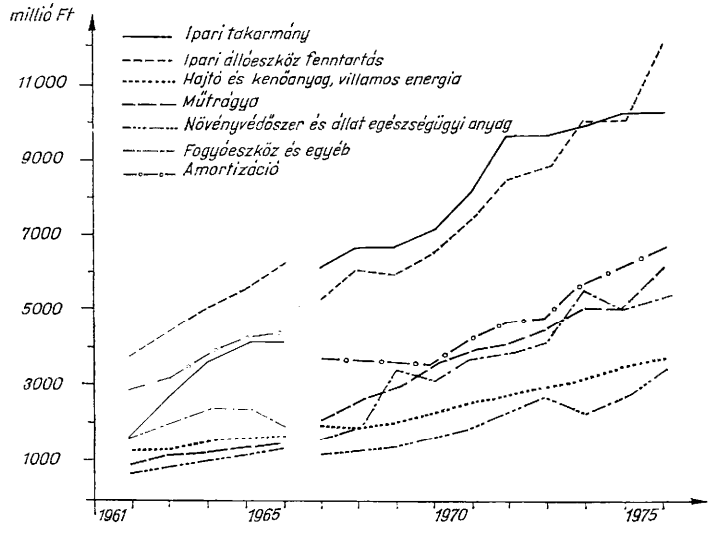
Az új termelési kapacitásokat teremtő mezőgazdasági beruházások mellett (amelyeknek igencsak sok anyagfelhasználási vonzata van) rendkívüli mértékben megnőtt az ipari eredetű anyagok termelésben való alkalmazása. A mezőgazdaság termelőerőinek egyre nagyobb hányada származik tehát az iparból. A mezőgazdasági termelés során, a természet közreműködésével ipari eredetű anyagokat alakítunk át élelmiszerekké és más mezőgazdasági termékekké. A mezőgazdaság termelőerői új elemekkel gyarapodnak, az új követelményeknek megfelelően állandóan átrendeződnek, új arányok szerint alakulnak.

A termelőerők belső arányainak módosulása változást okoz a naturális formában kifejezett ráfordításokban, illetve az értékformában vizsgált termelési költségek elemeiben. A különböző természetes mértékegységekben kifejezett ráfordításokat csak értékben tudjuk közös nevezőre hozni. Mivel azonban a felhasználási volumenek változásait szándékozom elemezni, ezért az 1966—75-ig terjedő tíz év adatait az 1968. évi változatlan árakon vizsgálom. Az 1961—65 közötti időszak megfelelő adatai csak 1959. évi árakon álltak rendelkezésre, ezért összevont számításokra nem volt lehetőség. A tendenciák szemléltetésére azonban esetenként itt is érdemes kitérni.

A vizsgált tíz esztendő a mezőgazdaság fejlődésének legdinamikusabb

szakasza, amelyet a mezőgazdaság iparosodásának folyamata jellemez. A számítások alapadatait az 1. sz. ábra grafikonja szemlélteti:

1. sz. ábra



Ipari eredetű termelőeszközök felhasználásának alakulása 1968. évi változatlan áron

Az ábrán jól látható az eleven munka kiváltása, a termelés növeléséhez szükséges pótlólagos befektetések nyomán bekövetkezett ipari eredetű anyagfelhasználás növekedése. Az anyagköltségek növekedése mellett jelentős mértékű az állóeszközök elhasználódását kifejező amortizáció növekedése is. Megfelelő adatok hiányában nem tudtuk ezt megbontani az ipari és a mezőgazdasági eredetű állóeszközök amortizációjára, de nem követünk el nagy hibát, ha az egészet ipari eredetű ráfordításként fogjuk fel. Ugyanis mezőgazdasági eredetű állóeszközökhöz csupán az ültetvényeket sorolhatjuk, amelyek létrehozásához ugyancsak jelentős mennyiségű ipari eredetű termelőeszközt használtak fel, vagy építettek be. Így az amortizáció jelentős hányadát az ipari eredetű épületek, gépek, berendezések elhasználódása teszi ki. A továbbiakban az összes anyagfelhasználás az amortizációval együtt értelmezendő.

A vizsgált időszak ötéves periódusaiban a mezőgazdaság anyagköltségei az 1. sz. táblázat adatai szerint változtak.

Az összes anyagköltség tíz év alatti 61 százalékos növekedésének döntő hányada az ipari eredetű anyagok — több mint kétszeresen nagyobb — 135 százalékos növekedéséből adódott. Ennek következtében ezek részaránya az összes anyagfelhasználásból 1975-ben 56 százalékot tett ki az 1966. évi 38 százalékos (a háború előtt ez 14 százalékos) részesedéssel szemben. Az amortizáció kezdetben gyorsabb, majd mérsékeltebb és ismét gyorsabb növekedése után végül is 85 százalékkal emelkedett.

A mezőgazdasági eredetű anyagok felhasználása kezdetben csökkent, majd stagnált és némi növekedés után az utolsó két évben ismét stagnálás volt tapasztalható.

1. sz. táblázat

A mezőgazdaság anyagköltségei a vizsgált ötéves időszakokban
(százalék)

Megnevezés	1961—65	1966—70	1970—75	1966—75
Összes anyagköltség	113,4	120,4	133,4	160,6
Ebből:				
ipari eredetű (amortizációval)	166,0	153,1	153,4	234,5
mezőgazdasági eredetű	91,4	100,0	114,4	114,4

Az alapvető fejlődési tendenciákat jól jelzik már az 1961—1965. évek adatai is, majd ezek az utóbbi tíz év folyamán határozottabb vonásokat kaptak. E határozottabb vonások szemléltetésére jól illeszkedő lineáris trendeket alkalmaztunk, amelyek kifejezik az eddigi fejlődés tendenciáit az 1966—75 közötti időszakban.

Az *összes anyagköltség* változását az $\hat{Y} = 58\,946 + 1597{,}7x$ egyenlet írja le, az évi átlagos növekedés 3195 millió Ft. (1968. évi változatlan áron a továbbiakban is.) Ez átlagosan 5,4 százalékos növekedést jelent, szemben az előző öt év (más árbázison számított, de a viszonyításhoz megfelelő) 3,7 százalékával szemben.

Az *ipari eredetű anyagköltség* növekedését az $\hat{Y} = 29\,171 + 1346x$ egyenlettel formuláztuk meg. Ennek évi átlagos növekedése 2692 millió Ft, ami az átlagos felhasználáshoz képest évente átlagosan 9,2 százalékos, az előzőnél lényegesen magasabb emelkedést fejez ki (bár valamivel alacsonyabbat, mint az előző öt év 12,4 százalékos átlaga). Ez nyilván azzal magyarázható, hogy az átszervezést közvetlenül követő időszak csökkenő mezőgazdasági anyagfelhasználását és a gyorsan elvándorló munkaerőt az ipari eszközök gyorsan növekvő felhasználásával kellett pótolni. Ezt mutatja egyébként ebben az időszakban az ipari takarmányok és az ipari állóeszközök fenntartási költségeinek, valamint külön az amortizációnak a gyors növekedése is.

A termelőerők anyagi elemeinek gyarapodását fejezi ki az amortizációs költségek gyors növekedése. Az $\hat{Y} = 4614{,}4 + 177{,}7x$ trendfüggvény alapján számítva, az évi átlagos növekedés az átlagos felhasználáshoz képest 7,7 százalék, szemben az előző öt év 10,1 százalékával.

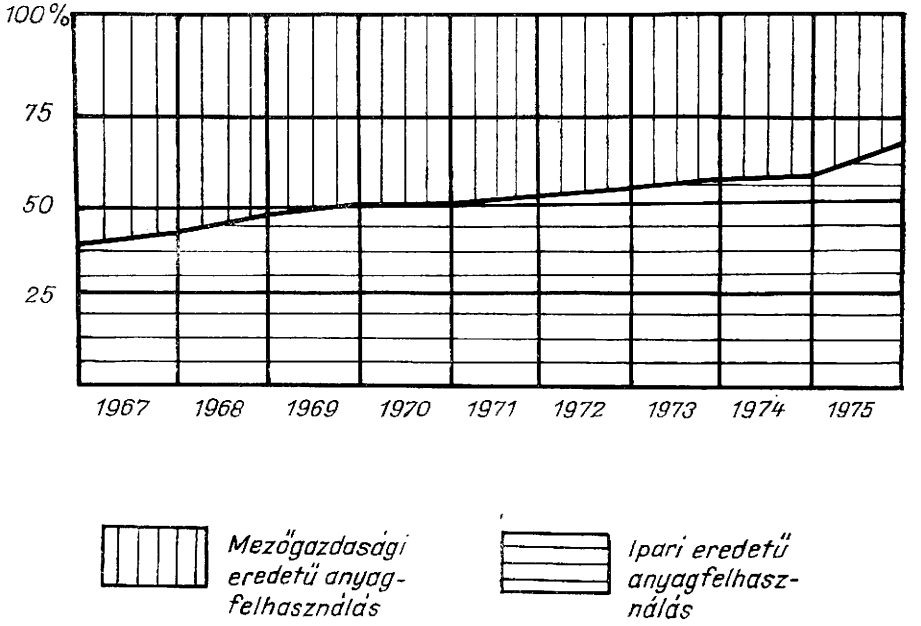
A két — eltérő árbázison számított — időszak adatai minden esetben nem hasonlíthatók össze, mivel az adott árak eltérő arányokat tartalmaznak, amit az 1. sz. ábrán magasabban elhelyezkedő görbék is mutatnak. Az adott időszakon belül azonban a fejlődés irányát, a növekedés arányait jól tükrözik. Az első időszakban, a már említett anyagok és benne az amortizáció felhasználása nemcsak a legdinamikusabb, hanem egyúttal a legnagyobb volument kitevő tényezői is voltak az ipari eredetű termelőeszközök felhasználásának.

Az eddigiekkel szemben áll a mezőgazdasági anyagfelhasználásnak az átlaghoz képest igen mérsékelt, mindössze 1,7 százalékos emelkedése, amit az $\hat{Y} = 29\,775 + 251{,}4x$ trend alapján számítottunk ki. Az előző öt év adatai ezzel szemben csökkenő irányzatot mutatnak, átlagosan évente annyit, mint

amennyi a következő tíz év átlagos évi növekedése. Ez a növekedés nyilván annak felismeréséből és gyakorlati realizálásából adódik, hogy az egész mezőgazdaság intenzitásának növelése megköveteli a hagyományosan jelentős belső kapcsolatokban rejlő lehetőségek felhasználását is, az egyre növekvő ipari feldolgozás és ipari eredetű termelőeszközök beáramlása mellett. A növekedés a legnagyobb volument kitevő takarmány és alom, illetve a vetőmag és szaporítóanyag tíz év alatti 24, illetve 14 százalékos növekedéséből, továbbá az istállótrágya kisebb, valamint az egyéb anyagok nagyobb mértékű csökkenésének különbözetéből adódott. Az előző öt év csökkenő irányzatát elsősorban a takarmányfelhasználás csökkenése eredményezte. Mint láttuk, ez természetszerűen együttjárt az ipari takarmányok felhasználásának gyors növekedésével.

Az eddig vizsgáltak alapján az ipari eredetű anyagok (amortizációval együtt számított) rohamos növekedése, a mezőgazdasági eredetű anyagok viszonylag lassú növekedése — bizonyos években csökkenése és stagnálása — alakította ki az ipar és a mezőgazdaság kapcsolatait jól tükröző felhasználási arányok változását az 1966—75 közötti időszakban. Az arányváltozást jól szemlélteti a 2. sz. ábra:

2. sz. ábra



Az ipari és a mezőgazdasági eredetű anyagok arányváltozásai

Az arányváltozás tendenciáját az $\hat{Y} = 48{,}6+0{,}97x$ trend alapján számszerűsíthetjük. Tíz év átlagában az ipari eredetű anyagok aránya 48,6 százalék, ehhez képest az átlagos évi növekedés 1,94 százalék. Ebben az esetben nincs értelme az 1959. évi árbázison számított előző öt év tendenciá-

jával való egybevetésnek, mivel az 1959. évi árak eltérő mértékben változtak meg 1968-ra. Az ismert okok miatt nagyobb mértékben növekedtek a mezőgazdasági, és kisebb mértékben az ipari árak.

A továbbiakban — éppen az általános tendenciák alátámasztására — az ipari eredetű anyagfelhasználás egyes alkotóelemeinek változásait számszerűsítjük, részleteiben vizsgálva a korábbi összegezett elemzést.

Az ipari eredetű takarmányok felhasználása

A hazai és a nemzetközi fejlődés tapasztalatai egyértelműen bizonyítják, hogy a fejlett állattartás követelményeit önmagában a növénytermesztés nem tudja kielégíteni. A mezőgazdasági fejlődés általános irányának megfelelően, e területen is az iparral kialakuló szoros kapcsolatok, az együttműködés jelent előrelépést. Vannak ennek természetes hagyományai, hiszen korábban is a mezőgazdaságon belül vagy önállóan működő vállalatok élelmiszeripari termékei és melléktermékei felhasználásra kerültek az állattartásban.

Az utóbbi évtizedekben azonban többről van szó. Az állattartás hozamainak növeléséhez, az új állatfajták teljesítményének realizálásához több és főként korszerűbb összetételű takarmányra van szükség. Ez részben pótolható a növekvő mennyiségű és célszerűen felhasznált műtrágyák segítségével előállított több és tápanyagban gazdagabb takarmánnyal. Ezen túlmenően azonban az ipari, elsősorban vegyipari fejlődés is lehetővé teszi az állatok gyorsabb növekedéséhez szükséges, a termelt takarmányokból hiányzó vagy nem kellő arányban meglevő anyagok előállítását. E lehetőség kihasználását viszont szükségessé teszi az is, hogy az intenzív fajták csak intenzív tartási és takarmányozási körülmények között termelhetnek. Mindehhez természetesen szükséges a különféle takarmányok értékesülésére vonatkozó biológiai összefüggések tudományos ismerete is.

Az ipari tevékenység a takarmányok egyes elemeinek előállításán túl, a mezőgazdasági alapanyagok és az előbbiek felhasználásával készített takarmánykeverékekben realizálódik. Ezek nélkül a korszerű nagyüzemi állattartás ma már megvalósíthatatlan. Nemzetközi és hazai vonatkozásban egyaránt különösen fontos a fehérjehiány pótlása. Ennek megoldását a hazai tudományos kutatás is kiemelt feladatként kezeli.

Az ipari takarmányok költségei — mint az 1. sz. ábrán látható — a legnagyobb volument tették ki az anyagköltségek között, egészen 1973-ig. Az 1970 utáni stagnálás, majd mérsékeltebb növekedés folytán az állóeszköz-fenntartás költségei meghaladták az ipari takarmányokét. Ez utóbbinak az ipari eredetű anyagfelhasználáson belüli aránya az 1966. évi 34 százalékról 1975-re 27 százalékra csökkent. Ezt az időszakot megelőzően öt év alatt ez az arány 17 százalékról 26 százalékra nőtt. Az ipari takarmányok felhasználásának növekedése kezdetben gyorsabb volt, mint a többi ipari eredetű anyagé. Az $\hat{Y} = 8632 + 321{,}3x$ egyenlet alapján 1966—75 között az évi átlagos növekedés az átlagos felhasználáshoz képest 7,4 százalék, ami elmarad az összes ipari anyag 9,2 százalékos növekedése mögött. Ennek alapján érthető arányának csökkenése, de így is a költségek több mint negyedrészét ez a tényező teszi ki.

Az ipari állóeszköz-fenntartás költségei

Az ipari eredetű termelőráfordítások között volumenét és fejlődési ütemét tekintve — a másik lényeges tényezőt az állóeszköz-fenntartás költségei képezik. Közöttük van elszámolva az amortizáció is, amelynek alakulását a korábbiakban külön is vizsgáltuk.

Az átszervezést követően a korszerű nagyüzemi termelés megteremtéséhez korszerű állóeszközökre volt szükség. Ezek az új állóeszközök a kezdeti időszakban csak a mezőgazdaságból eltávozott munkaerőt és a kieső kisüzemi termelőeszközöket pótolták. Hozzávetőleges számítások szerint 1964-ig a beruházásoknak csak egyharmada bővítette a termelési kapacitást.

A szocialista nagyüzemek létrehozásával szinte egyidőben be kellett szerezni a termelés folyamatosságának fenntartásához szükséges gépeket, majd létre kellett hozni azokat a nagyüzemi épületeket, amelyek elsősorban a közös állatállomány elhelyezéséhez szükségesek. A gyors fejlődésből fakadó igények kielégítésére gyakran átmeneti — nem mindig szerencsés — megoldások is születtek, illetve a szükséges cseréket a pótlási lehetőségek hiánya miatt nem hajtották végre.

Az átszervezést követő öt évben évente átlagosan a népgazdaság beruházásaiból 18,8 százalékkal részesedett a mezőgazdaság, és ennek következtében az állóeszköz-állomány változatlan áron mért volumene 38 százalékkal növekedett.

Ebben az időszakban a gépi bázist kellett gyors ütemben növelni. Az elvégzendő feladatok nagysága miatt a gépek teljesítményét a végsőkig igyekeztek kihasználni. Mivel a gépek egyébként is gyorsan elhasználódnak, magasabb az amortizációjuk, ezért a fenntartási költségeknek ez az eleme gyors ütemben, évente átlagosan 10 százalékkal nőtt. Még ennél is gyorsabban, kétszeresen emelkedtek az egyéb fenntartási költségek. A gépek fokozott igénybevétele, a traktorosok viszonylag alacsony szakképzettsége és kevés gyakorlata miatt gyorsan növekedtek a javítási, karbantartási költségek. Mindezek együttes hatásaként az állóeszköz-fenntartási költségek évente átlagosan 12,2 százalékkal nőttek. Az első öt évben az állóeszköz-fenntartás költségei az ipari eredetű ráfordításoknak mintegy 38 százalékát képezték.

Az átszervezés utáni öt esztendőt követő tíz évben tovább folytatódott a mezőgazdaság nagyüzemi állóeszközeinek megteremtése, illetve az elhasználódottak pótlása. A mezőgazdasági beruházások aránya az összes beruházásból fokozatosan csökkent, s az utolsó öt év átlagában 13 százalékot, 1975-ben 11,8 százalékot tett ki. Emellett természetesen a beruházások összege állandóan nőtt.

A beruházások összetétele is változott. A gépi beruházások évi összege 1974-ben már meghaladta az építés jellegű beruházásokat, miközben az építési beruházások éves volumene is megduplázódott.

A tíz év alatt befektetett beruházások — a nem mindig szükséges mértékű pótlás mellett — az állóeszköz-állomány megkétszereződését eredményezték. Ennek a növekedésnek döntő része, mintegy 80 százaléka, az 1971—75 közötti időszakban, az iparszerű mezőgazdaság kialakulásának kezdete óta következett be.

Az állóeszköz-állomány növekedésével együtt természetesen növekednie kellett a termelési ráfordításoknak, az állóeszközök fenntartásával kapcsolatos költségeknek. Ezek volumene tíz év alatt 2,3-szeresére nőtt úgy,

hogy az összes ipari eredetű költségek közötti részaránya 10 százalékkal csökkent, nyilván a többi költségtényező dinamikusabb változása miatt. Az állóeszköz-fenntartáson belül több mint háromszorosára növekedett a javítással, karbantartással kapcsolatos anyagköltség.

Az állóeszköz-fenntartás költségeinek növekedési tendenciáját leíró trendfüggvény $\hat{Y} = 8111 + 378{,}5x$ alapján számított évi átlagos növekedés mértéke 9,3 százalék, kevesebb mint az előző öt évben. Korábban már említettük, hogy az amortizáció változásában hasonló tendenciát figyelhettünk meg.

A növénytermesztés gépesítésében új irányzatok vannak kibontakozóban. A nagy teljesítményű erőgépek, önjáró munkagépek, tehergépkocsik, automatikák fokozott alkalmazása az állóeszköz-állomány növelését, s ebből következően a fenntartási költségek további emelkedését fogja kiváltani.

Hajtó-, kenő- és világítóanyagok felhasználása

A termelőerők fejlődése a gépi technika széles körű elterjedésével jár együtt. A gépi nagyüzemi termelés kialakulásával párhuzamosan növekszik a technikai bázis működtetéséhez szükséges energiahordozók felhasználása. A villamos energia pedig önmagában is számos új felhasználási lehetőséget biztosít.

A gépi vonóerő-kapacitás bővítése, ezen belül a traktorok, új önjáró munkagépek, a tehergépkocsik számának növekedése a különböző üzem- és kenőanyagok felhasználásának, ezek folyóráfordításként megjelenő költségeinek a növekedését eredményezi. A különböző hajtó- és kenőanyagok 1960—75 közötti mezőgazdasági felhasználásának növekedését a 2. sz. táblázat adatai szemléltetik:

2. sz. táblázat

A különböző hajtó- és kenőanyagok felhasználása a mezőgazdaságban 1960—75 között
(százalék)

Megnevezés	Felhasználás				Részesedési arány			
	1960	1965	1970	1975	1960	1965	1970	1975
Motorbenzin	100	150	314	614	13,5	12,0	14	15,6
Gázolaj, fűtőolajjal együtt	100	139	260	440	41,7	37,2	35,9	33,4
Motorolaj	100	106	256	272	19,6	21,9	23,5	20,2
Diesel olaj	100	223	321	329	44,7	50,7	55,0	52,1

Forrás: Statisztikai évkönyvek adatai alapján saját számítás.

Az adatok szerint a gépesítés vonzataként jelentősen növekedtek a benzin- és diesel üzemű erőgépek működtetéséhez felhasznált hajtó- és kenőanyagok, különösen a motorbenzin és a gázolaj, amelynek éves felhasználása tizenöt év alatt több mint hatszorosára, illetve négyszeresére változott. A motorbenzin gyors ütemű növekedése főleg a benzinüzemű tehergépkocsik számának növekedésével függ össze, míg a terményszárítók széles körű alkalmazása a gázolajfelhasználás emelkedéséhez járult hozzá.

A vizsgált időszakban az éves benzinfelhasználás a népgazdaság egészében mintegy 5,5-szeresére, a mezőgazdaságban több mint 6-szorosára nőtt. Gázolajból viszont a népgazdasági összes felhasználás több mint 6-szorosra, a mezőgazdaságé pedig 4,4-szeresére növekedett. A népgazdaság felhasználásának gyorsabb növekedésére magyarázatot ad a közúti járműprogram, a vasúti rekonstrukció végrehajtása, valamint a fűtőberendezések olajtüzelésre való átállítása. A felhasználás mérséklése, a hazai szénvagyon jobb megbecsülése, a 70-es évek elején kialakult ismert világgazdasági helyzet következtében vált szükségessé.

A táblázat adatai szerint a kenőanyagok felhasználásának mezőgazdasági részaránya 20, illetve 50 százalék körül stabilizálódott. Ebben a vonatkozásban is, mint a gázolaj esetében, a mezőgazdaság a népgazdaság egyik legfontosabb fogyasztója. Éppen ezért itt a géppel végzett munkák ésszerű szervezése, a gépek kellő időben és szakszerűen végzett karbantartása, javítása, selejtezése, a gyártás és gyártmányfejlesztés a gépiparban, jelentős tartalékok felszabadításának eszközei lehetnek.

A mezőgazdaság energiafelhasználásán belül rendkívül dinamikusan nőtt a legsokoldalúbban alkalmazható energia, a villamosenergia-felhasználás. Ezt szemléltetik a 3. sz. táblázat adatai:

3. sz. táblázat

A mezőgazdaság villamosenergia-felhasználása 1960—75 között
(százalék)

Év	Összes felhasználás	Mezőgazdasági felhasználás	Mezőgazdasági részesedése
1960	100	100	1,3
1965	155,6	490,6	4,0
1970	224,5	1020,0	5,8
1975	311,2	1921,2	7,8

Forrás: Statisztikai évkönyvek adatai alapján saját számítások.

Az 1 hektár mezőgazdasági területre jutó felhasználás 1975-ben 241,2 kWó, majdnem annyi, mint az NSZK 1966. évi hasonló adata (256 kWó).

A villamosenergia-felhasználás rohamos növekedésének feltételeit elsősorban az teremtette meg, hogy a 60-as évek végére lényegében befejeződött az ország teljes villamosítása, bár még nem minden majorban vagy tanyán épült ki a szükséges vezeték.

Az energiahordozók és a villamos energia felhasználásának dinamikus növekedését fejezi ki, hogy változatlan áron mért költségeik az első öt évben 39 százalékkal, a következő tíz évben viszont kétszeresére növekedtek.

A műtrágya-felhasználás költségei

1961—65 között a műtrágyára fordított költségek aránya az összes ipari eredetű felhasználáson belül lényegében nem változott, s öt év alatt 10 százalékkal növekedett. Részesedése 1961-ben 8,8, 1975-ben 8,2 százalék volt. Ebben az időszakban a műtrágya-felhasználás csak lassan emelkedett, jelentős fejlődés csak a későbbiekben bontakozott ki. A trend alapján

($\hat{Y} = 1163+119{,}7x$) számítva az évi átlagos növekedés mintegy 10,3 százalék, az öt év alatti összes növekedés 56 százalék.

Lényeges változás az 1966—75. években következett be. A műtrágyázás költségei ez időszak alatt több mint háromszorosára, 217 százalékkal, az összes ipari eredetű anyagfelhasználás pedig 135 százalékkal nőtt. A műtrágyaköltségek részesedése az ipari eredetű anyagfelhasználásban 1966 és 1975 között 10,7 százalékról 14,5 százalékra emelkedett.

Növényvédő- és állategészségügyi szerek felhasználása

A termelőfelhasználás, az anyagi ráfordítások költségei között a növényvédőszerek költségei együtt szerepelnek az állategészségügyi anyagok költségeivel. Ezért itt most a kettő együttes változását vizsgáljuk.

Megítélésünk szerint olyan gyakorlatot is lehetne követni, hogy az állategészségügyi anyagköltségeket külön, vagy az ipari takarmányokkal együtt vizsgáljuk. A külön történő elemzéstől talán el lehet tekinteni, mivel az összes ipari eredetű anyagköltségnek alig 1,5—2 százalékát teszik ki.

A felhasználás tekintetében az állategészségügyi anyagok leginkább az ipari eredetű takarmányokhoz kapcsolódnak. Az állategészségügy elsődleges feladata a megelőzés, az állatállomány olyan körülmények között való tartása, amelyek lehetővé teszik a különféle betegségek elterjedésének megakadályozását. Ebben pedig kiemelkedő szerepe van a takarmányozásnak, a mezőgazdasági alapanyagokhoz adagolt különféle kiegészítőknek, gyógyszereknek.

Igaz viszont az is, hogy az állategészségügyi anyagok a vegyipar termékei, így az iparral, ezen belül a vegyiparral való kapcsolat a kemizálás fejlődésének jellemzésére, a kemikáliák között, a növényvédőszerekkel együtt is vizsgálható.

E szerek felhasználása az 1961—65 közötti időszakban 62 százalékkal növekedett, tehát olyan mértékben, mint az ipari eredetű összes anyagfelhasználás. Ennek megfelelően részesedési arányuk változatlanul 7,5 százalék körül alakult.

Az 1966—75 közötti években tapasztalható a növényvédőszerek és állategészségügyi anyagok felhasználásának dinamikus növekedése. Ebben a tíz évben mintegy háromszoros a növekedésük, az összes anyagköltségen belüli részarányuk pedig 8 százalékra emelkedett. Az $\hat{Y} = 2050+117{,}8x$ trendfüggvény szerint az átlagos évi növekedés az átlagos felhasználáshoz képest 12 százalékos. Ez valamivel kisebb, mint az első öt esztendőben, de jóval magasabb átlagos felhasználási szinten. Az e költségek döntő hányadát kitevő növényvédőszerek átlagos felhasználása 1968. évi változatlan árakon 1961—65 között 553, 1966—75 között pedig 1361 millió Ft, tehát a növekedés mintegy kettő és félszeres.

Fogyóeszközök és egyéb anyagok felhasználása

Az ipari eredetű termelőeszközök felhasználásának eddig vizsgált elemei az összes ráfordításnak mintegy 90 százalékát adják. A fogyóeszközök és egyéb anyagok volumene és ennek változása azonban így is jelentős.

A fogyóeszközökhöz a munkaeszközök azon csoportja tartozik, amelyeket a termelési folyamatban betöltött szerepük szerint az állóeszközökhöz sorolhatnánk, de az egyszerűség kedvéért a forgóeszközök között tartjuk nyilván, és felhasználásukat anyagköltségként számoljuk el. Ide soroljuk tehát azokat a kisebb értékű, viszonylag gyorsan (de nem egy termelési periódusban) elhasználódó munkaeszközöket, amelyek állóeszközként való nyilvántartása csak végtelen bürokrácia árán valósulhatna meg és gyakorlatilag nem eredményezne pontosabb költségelszámolást.

E helyen, a fogyóeszközök és egyéb anyagok között, külön is ki kell emelni a műanyagokat. Mint az élet minden területén, a mezőgazdaságban is tért hódítanak a modern vegyipar különböző módon előállított termékei, amelyek nemcsak helyettesítik a hagyományos anyagokat, hanem a munka minőségét és hatékonyságát is javítják.

A különféle fóliák felhasználásra kerülnek a kertészetben, könnyítik a raktározási gondok megoldását, előmozdítják — például a talajfelszín takarásával — az új technológiák alkalmazását. Műanyagokat lehet alkalmazni a talaj szerkezetének javítására, új csomagolóanyagok és tárolóedények készítésére. Felhasználják a műanyagokat az öntözés különböző eszközeinek, berendezéseinek, az állattartás épületeinek kialakítására.

A fogyóeszközök és egyéb anyagok felhasználása 1961 és 1965 között 39 százalékkal növekedett, az ezt követő tíz évben pedig 220 százalékkal, több mint háromszorosára nőtt. Az ipari eredetű anyagfelhasználáson belül részaránya 9,3 százalékról közel 13 százalékra emelkedett. A változás ugyan hullámzó, de tíz év átlagában egyértelműen emelkedő tendenciájú, amit az $\hat{Y} = 3784 + 206{,}5x$ egyenlettel írhatunk le. E szerint az átlagos felhasználáshoz viszonyított évi átlagos növekedés 10,9 százalék, szemben az 1961—65. évek 4 százalékos növekedésével. Meg kell jegyezni, hogy a változás egyenetlenségei miatt a függvény relatív hibája itt eléggé magas (10 százalék), de a tendenciát jól jellemzi.

A vizsgálat adatai az ipari anyagfelhasználás erőteljesen emelkedő tendenciájával a téma fontosságát jelzik és e ráfordításokkal való takarékosság különös időszerűségét hangsúlyozzák.

BOROSZNÓI VINCE—PUSKÁS SÁNDOR—SZAKONYI LÁSZLÓ:

A beruházások ingadozása a mezőgazdaságban

A beruházások ingadozásával — elsősorban az egész népgazdaság beruházási tevékenysége szempontjából — széleskörűen foglalkozik a szakirodalom. Úgy véljük, hogy agrárközgazdasági nézőpontból is érdemes mélyebben elemezni a mezőgazdaság fejlődésének ezt a problémáját.

A mezőgazdaság részaránya a társadalmi termékben, a nemzeti jövedelemben és a beruházásokban

Az elmúlt másfél évtizedben a mezőgazdaságnak a társadalmi termékhez való hozzájárulása mintegy negyedével, a nemzeti jövedelem létrehozásában való részaránya pedig csaknem egyharmadával csökkent. Ugyanebben az időszakban a mezőgazdaság részesedése a népgazdaság összes beruházásaiból előbb folyamatosan, 1970-ig hozzávetőleg 14 százalékkal nőtt, majd 1971—1975 között jelentősen, az előző ötéves periódushoz képest csaknem egyötödével visszaesett. (Lásd az 1. sz. táblázatot.)

1. sz. táblázat

A mezőgazdaság nemzeti jövedelemhez való hozzájárulása és a beruházásokból való részesedése (változatlan áron)

Megnevezés	1961—1965	1966—1970	1971—1975
	évek átlagában, %		
A mezőgazdaság részaránya			
a társadalmi termékből	20	17	15
a nemzeti jövedelemből	25	21	16
a népgazdasági beruházásokból (folyó áron)	14	16	13
az aktív keresőkből	34	26	22

Forrás: A mezőgazdaság beruházásai és állóeszköz-állománya a harmadik ötéves terv időszakában. 1972. 7. 1. Statisztikai Évkönyv 1975, 1976. 58—59., 74—75. 1.

Az arányok alakulásának értékelésekor hangsúlyozni kell, hogy nagymértékben csökkent a mezőgazdaság részaránya a népgazdaság teljes mun-

kaerő-állományának felhasználásában — az aktív keresők mintegy egyharmadáról csaknem egyötödére esett vissza. A beruházásokból (az állóeszköz-állományból) való részesedés arányának növekedését szükségszerűvé tette a mezőgazdasági aktív keresők létszámának folyamatos és jelentős csökkenése (1961-ben a mezőgazdaságban 1 783 000, 1975-ben 1 039 000 volt az aktív keresők száma). 1960—1975 között tehát közeledett egymáshoz a mezőgazdaság részaránya egyfelől a társadalmi termékben (illetve a nemzeti jövedelemben), másfelől a népgazdasági beruházásokban, de a beruházásokból való részesedés nem érte el azt az arányt, amellyel hozzájárult a társadalmi termék, illetve a nemzeti jövedelem létrehozásához.

A beruházások növekedési üteme

Az állami és a szövetkezeti mezőgazdaság beruházásainak növekedési üteme a harmadik ötéves terv időszakában meghaladta a népgazdaság összes beruházásainak növekedési ütemét. Különösen gyors volt a növekedés 1968 után, az új gazdaságirányítási rendszer bevezetését követően. Ekkor a beruházások növekedési üteme a termelés növekedését is felülmúlta.

1971-től kezdve a mezőgazdaság beruházásainak növekedési üteme viszonylag meredeken visszaesett, 1972-ben érte el mélypontját, s ezután — lassú ütemnövekedés ellenére — 1975-ig mélyen a népgazdaság összberuházásai átlagos növekedési üteme alatt maradt. 1972—1974 között az ágazat bruttó termelésének növekedési üteme is meghaladta a beruházásokét.

A beruházások volumenének alakulása

Az 1960—1975 közötti időszakban a mezőgazdasági beruházások összege mind folyó, mind változatlan áron számolva nagymértékben emelkedett. (Lásd a 2. sz. táblázatot.)

2. sz. táblázat

A mezőgazdasági beruházások volumenének változása (millió forint)

Megnevezés	1961—1965		1966—1970		1971—1975	
	évek összege	évi átlag	évek összege	évi átlag	évek összege	évi átlag
1968-as áron	34 443	6689	54 832	10 966	71 499	14 300
Növekmény az előző időszakhoz képest	—	—	21 389	4 278	16 667	3 333
Folyó áron	31 411	6282	52 202	10 440	74 500	14 900
Növekmény az előző időszakhoz képest	—	—	20 791	4 158	22 298	4 460

Forrás: KSH Nemzeti vagyon és állóeszköz-állomány 1960—1973.
KSH Mezőgazdasági Adatok 1975. 3.
KSH Mezőgazdasági Adatok 1976. 2. (13. l.)

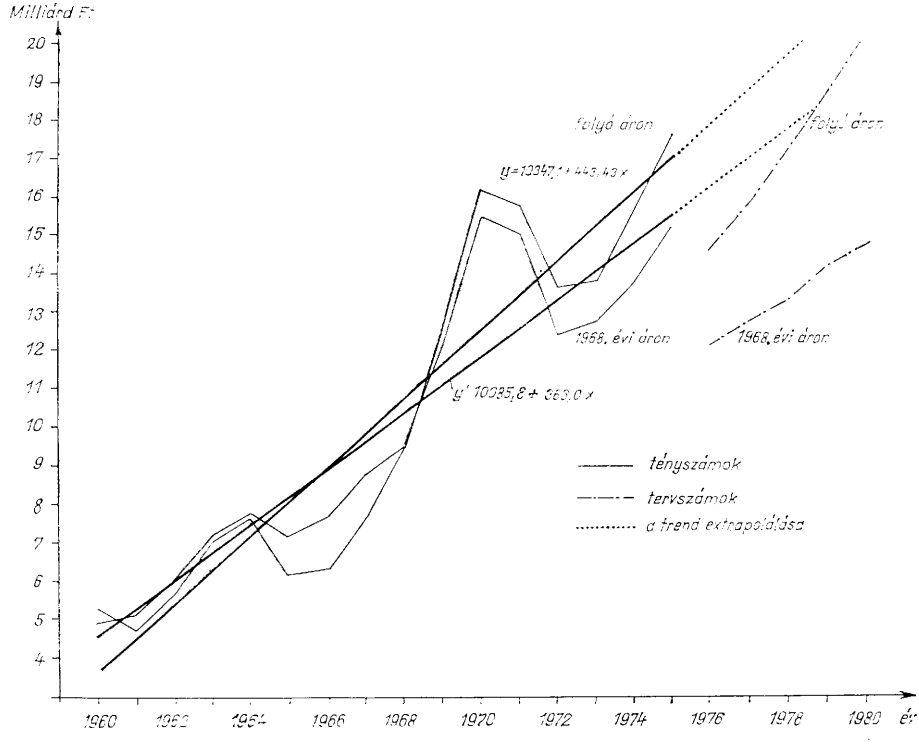
A beruházások növekedését szemlélteti a szocialista szektor adataiból készült 1. sz. ábra. 1960—1975 között a beruházások növekedését (folyó és

változatlan áron egyaránt) *két, több évig tartó visszaesés szakította meg.* Első ízben az 1962-ben elkezdődött viszonylag gyors volumennövekedést 1965-ben követte visszaesés, s a beruházások csak 1967-ben érték el az 1964. évi szintet.

1971-ben megismétlődött az 1965. évi visszaesés azzal a különbséggel, hogy most nagyobb arányú volt és tovább, 1973-ig tartott. Az 1974-ben megindult újabb fellendülés után a beruházások (változatlan áron) még 1975-ben sem érték el az 1970. évi volument.

A két ciklus kapcsán figyelmet érdemel, hogy amíg 1965-ben kisebb mértékben (s csak folyó áron) ugyan, de az ipari beruházások volumene is visszaesett, addig 1971-ben az ipar beruházásainak csupán a folyó áron számított növekedési üteme lassult le. (Lásd az 1. sz. ábrát.)

1. sz. ábra



A mezőgazdaság beruházásainak alakulása 1960—1980
(Folyó és 1968-as áron)

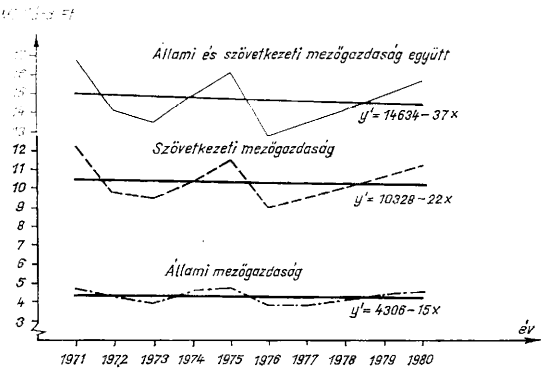
Az V. ötéves tervi előirányzatok és a mezőgazdasági beruházások 1960—1975 közötti trendjének extrapolációja között lényeges és nagymértékű az eltérés. Az 1975. évi tényleges beruházási szinthez képest a terv 1976-ra sokkal alacsonyabb beruházási volument irányzott elő. A beruházások csökkenése folyó áron is számottevő, mintegy 17 százalék, változatlan (1968-as) áron pedig még nagyobb arányú, 20 százalék körüli. Ez az egyik

évről a másikra való visszaesés nagyobb, mint 1960 óta bármikor. Összehasonlításképp megemlítendő, hogy míg az 1964—1965 közötti ciklusban folyó áron 19 százalék, változatlan áron viszont csak 8 százalékos csökkenés mutatkozott, addig 1971—1972 között folyó áron 14 százalék, változatlan áron 15 százalék volt a visszaesés.

Az 1976. évi nagymértékű visszaesés után a terv a beruházási volumen gyors emelkedésével számol. Ez a terv szerinti növekedés folyó áron meghaladja az 1960—1975 közötti fejlődés trendjének ütemét (nem éri azonban el az 1966—1970 vagy az 1973—1975 évek közötti tényleges növekedését), 1968. évi áron számolva némileg elmarad a változatlan áras trend ütemétől. Így a terv folyó áron 1978-ra számol az 1975. évi beruházási szint elérésével, változatlan áron viszont még 1980-ig alatta marad.

Az V. ötéves terv beruházási szintet csökkentő tendenciáját mutatja a beruházások 1971—1980 közötti időszakra 1972. évi változatlan áron számított trendjének csökkenő irányzata. (Lásd a 2. sz. ábrát.)

2. sz. ábra



A beruházások alakulása az állami és a szövetkezeti mezőgazdaságban 1971—1980
(1972. évi áron)

Az V. ötéves terv előirányzatai nem konvergálnak a mezőgazdasági beruházások 1960—1975 közötti alakulásának trendjével, ahhoz képest 1976-ban (változatlan áron) lényegesen alacsonyabb szintre tolódtak el. A beruházások szintsüllyedésének tervezése bizonyos mértékig indokolható azzal, hogy tapasztalat szerint az előző tervidőszak építési beruházásaiból megvalósult — főképp állattenyésztési — kapacitások jórészt kihasználatlanok maradtak. Ez arra mutat, hogy a gazdaság „beruházást felszívó képessége" a beruházásoknak épp olyan korlátja, mint a források szűkössége. Az állattenyésztési telepek csaknem egyidőben végrehajtott viszonylag nagytömegű beruházásait a mezőgazdaság nem tudta megfelelő minőségű és mennyiségű állattal benépesíteni, s korszerű, termelékeny technológiával üzemeltetni. Indokolható tehát, hogy ennek a „felszívási" periódusnak az idejére — a már megvalósult beruházások kapacitáskihasználásának eléréséig — újabb beruházások indításának üteme mérséklődjék.

A mezőgazdasági beruházások ingadozásának okai

A mezőgazdasági beruházások — mint láttuk — az elmúlt 15 esztendőben ciklikusan változtak. Eddigi vizsgálataink szerint a beruházások hullámzása periódikusan visszatérő folyamat. Ez arra int, hogy *a ciklikusság kommulálódhat és állandó folyamattá válhat*, ami csökkenti a termelőkapacitások hatékony kihasználását és növeli az eszközigényességet.

A beruházások ingadozása nemcsak 1968 után, hanem az azt megelőző időszakra is jellemző. Igaz, hogy egy-egy beruházási ciklus hossza csak a mezőgazdaság kollektivizálása után bontakozhatott ki. A beruházások ugrásszerű növekedésében szerepet kapott az is, hogy a mezőgazdaság a strukturális átalakulás szakaszába érkezett. Első látásra tehát úgy tűnhet, hogy a mezőgazdaságban a ciklikusság az állandó dinamikus fejlődés, a strukturális átalakulás következménye lehet. A kérdést azonban több oldalúan kell megvizsgálni.

A beruházások ciklikussága ugyanis nemcsak a mezőgazdaságban, hanem a népgazdaság más ágazataiban is probléma és nemcsak hazánkban, hanem más országok gazdaságában is megfigyelhető jelenség. Úgy látszik, hogy a beruházási ciklusok léte az alkalmazott gazdaságirányítási módszertől is független, bár az adott gazdasági helyzetben nem függetleníthető a gazdaságirányítás rendszerében ható szubjektív tényezőktől sem. Mezőgazdaságunkban mindkét ciklus visszaesési periódusában közrejátszott egyrészt a beruházás felszívóképesség-csökkenése, másrészt a beruházások általános túlfűtöttségének gazdaságpolitikai célú visszafogása. Ilyen nagy amplitúdójú ingadozás az anyagi és pénzügyi eszközök pazarló felhasználását, a fejlődés egyenetlenségét okozza. Mind a fogyasztói igények, mind a mezőgazdasági dolgozók jövedelemigényei egyenletesen alakulnak, következésképpen a beruházások ciklikussága gátolja a mezőgazdasági termelésnek a fogyasztói igényekkel való összehangolását. Úgy véljük, hogy nem mindig az a baj, hogy „túl sok" vagy „túl kevés" a beruházás, hanem az, hogy *a beruházások ciklikusan alakulnak.*

A szocialista országokban a gazdasági növekedés ütemének ciklikus ingadozásai közül kiemelkedő — legnagyobb amplitúdójú — beruházási ciklusok egyik, elég objektív és általánosan elfogadott magyarázatát Oscar Lange adta (10). Szerinte maguk a beruházási folyamatok keltik az „újraberuházási" ciklusokat. A szocialista iparosítás viszonylag rövid időszak alatt rendkívül nagyarányú, nagyvolumenű állóeszköz-állományt hozott létre a szocialista országokban. Mivel az állóeszközök nagy homogén csoportjainál megközelítőleg azonos az elhasználódás, így megközelítőleg azonos időszakban jelentkezik pótlási igényük is.

Itt most nem szeretnénk azzal foglalkozni, hogy ez mennyiben igazolható a népgazdaság egészében és a többi népgazdasági ágban, valamint a szocialista országok között általában. A mezőgazdaságban azonban, akár csak a legutóbbi 15 évben is olyan beruházási ciklusok jelentkeztek, amelyekre illik ez a magyarázat. A mezőgazdaság szocialista átszervezésekor létrehozott nagyüzemi állattartási épületek rövid idő alatt, nagy tömegben épültek fel, viszonylag olcsó és kevéssé tartós kivitelben. E beruházási ciklus „újraberuházási ciklusa" az 1960-as évek végén és az 1970-es évek elején alakult ki újabb nagyvolumenű építési beruházásokkal, állatférőhelyek hirtelen megépítésével.

A ciklikusság egyik, a szocialista országokban általánosított, magyarázatát Falusné Szikra Katalin fogalmazta meg igen élesen: „A növekedési ütem szakaszos ingadozásainak alapját a beruházási folyamat egyenetlensége, erőteljes hullámzásai kísérték... A beruházási folyamat egyenetlenségének, erőteljes hullámzásának alapvető oka a beruházások erőltetett, a népgazdaság teherbíró képességét meghaladó üteme és nem megfelelő szerkezete volt." Egyúttal hangsúlyozta, hogy ...„az ilyenfajta szakaszosság nem szükségszerű a szocialista országok fejlődésében". (4)

A mezőgazdasági beruházások volumenének alakulása 1960—1975 között *sajátos* ciklikusságot mutatott. A növekedést két ízben is számottevő, több évig tartó visszaesés szakította meg. Különös figyelmet érdemel, hogy a ciklusok folyó és változatlan áron számítva is párhuzamosan jelentkeztek, s míg változatlan áron az 1965. évi visszaesés enyhébb, az 1970—1973. évi mélyebb a folyó áron mutatkozónál. Első ízben a mezőgazdaságnak az 1960-as évek elején elkezdődött szocialista átszervezés által kiváltott viszonylag gyors volumennövekedését követte 1965-ben a visszaesés, s a beruházások csak 1967-ben érték el az 1964. évi szintet. Ekkor a növekedés újra erőteljesen felgyorsult, majd 1971-ben ismét visszaesett, de még nagyobb arányban, mint 1965-ben. Az 1974-ben megindult újabb föllendülés után a beruházások változatlan áron számítva még 1975-ben is alig haladták meg az 1970. évi színvonalat.

Az első nagy ciklus eléggé egyértelműen magyarázható a közös gazdaságok nagyüzemi termelési alapjainak gyors létrehozásával, amit szükségszerűen követnie kellett bizonyos mérvű visszaesésnek mindaddig, amíg a közös gazdálkodás stabilizálódik, s a létrehozott nagyüzemi termelési kapacitások „kitöltődnek".

A másik nagy ciklus magyarázata már összetettebb. Részletesebb elemzésére azért lenne szükség, hogy föltárhassuk a ciklus kialakulásának összetevőit. Annyi már most is megállapítható, hogy az állattenyésztési fejlesztési programok jelentős szerepet játszottak a beruházások 1967—1968. évi föllendülésében, s azt követő nagyarányú növekedésében. Ennek kapcsán azonban fel kell hívni a figyelmet egy általában kellőképpen nem hangsúlyozott körülményre. Nevezetesen arra, hogy a szocialista átszervezéskor viszonylag olcsó kivitelben létrehozott nagyüzemi állatférőhelyek a vártnál gyorsabban használódtak el, és így pótlási igényük is korán, már részben az 1960-as évek vége felé felvetődött. A csaknem egyidőben létrehozott állóeszköz-állomány gyors állagromlása következtében pótlási szükségletük is szinte egyidőben merült fel, s egybeesett az állattenyésztési fejlesztési programok által egyébként is ösztönzött beruházásokkal.

Hasonló periodicitás követhető nyomon a gépállomány és a gépberuházások alakulásában is. A mezőgazdasági gépi beruházások és ezen belül is a traktorbeszerzés periódikus változásának okai között társadalmi (politikai) jellegű tényező az 1956. évet követő gazdasági visszaesés, illetőleg a mezőgazdaság szocialista átszervezését megalapozó traktorfejlesztés és ezzel mint fő tendenciával összefüggésben a nagyüzemek lóállományának mintegy 50 százalékos csökkenése áll. Műszaki fejlesztési jellegű tényezőnek tekinthető a vaskerekű traktorok felváltása gumikerekű univerzális traktorokra, majd a termelőszövetkezetek átszervezése újabb mennyiségi és minőségi változással járt a több művelet elvégzésére alkalmas munkagéphordozó, hidraulikával ellátott, többségében 50 lóerős traktorok megjelenésével.

A technikai fejlődés, a modern nagyüzemi állattartási módszerek szükségszerűvé tették a korszerűtlen állatférőhelyek felváltását. Hasonlóképpen a növénytermelési rendszerek elterjedése is a gépállomány korszerű, nagyobb teljesítőkékességű gépekkel való kicserélését jelentette. Minthogy a technikai fejlődés általában is csaknem egyidőben vált ki beruházási hullámot (például a vegyiparban is ez történt), a második nagy beruházási ciklus egyben a technikai-technológiai fejlődés szükségszerű következményének tekinthető.

A beruházások volumenének növekedésére vezetett a második nagy ciklusban az is, hogy emelkedett az alaptevékenységen kívüli kiegészítő tevékenységek állóeszköz-ellátása. 1970-ben az üzembehelyezések 6—8 százaléka ilyen jellegű volt. Különös figyelmet érdemel az a körülmény is, hogy a mezőgazdasági beruházások jelentős hányadát saját építő-kivitelezői szervezetekkel valósították meg. A beruházási hullám felfelé ívelő szakaszát tehát tovább gerjesztette a saját építőipari részlegek létrehozása, amit az állami, illetőleg tanácsi építőipari kapacitások hiánya tett szükségszerűvé, majd ezeknek az építőipari részlegeknek újabb beruházásokkal, a nélkülözhetetlen állóeszköz-állománnyal való felszerelése.

A második nagy ciklus visszaesési szakasza is csak részben magyarázható a népgazdaság egészében túlfűtött beruházási tevékenység visszafogására tett központi intézkedésekkel. A visszaeséshez hozzájárult a beruházók saját forrásainak — a beruházási hullám fellendülő szakaszában történt — lekötése. De hatott az a körülmény is, hogy az új termelőkapacitások forgóeszköz-feltöltése — az állatférőhelyek benépesítése — hosszabb időt vett és vesz igénybe — ami szintén mérsékelte új beruházások kezdeményezését.

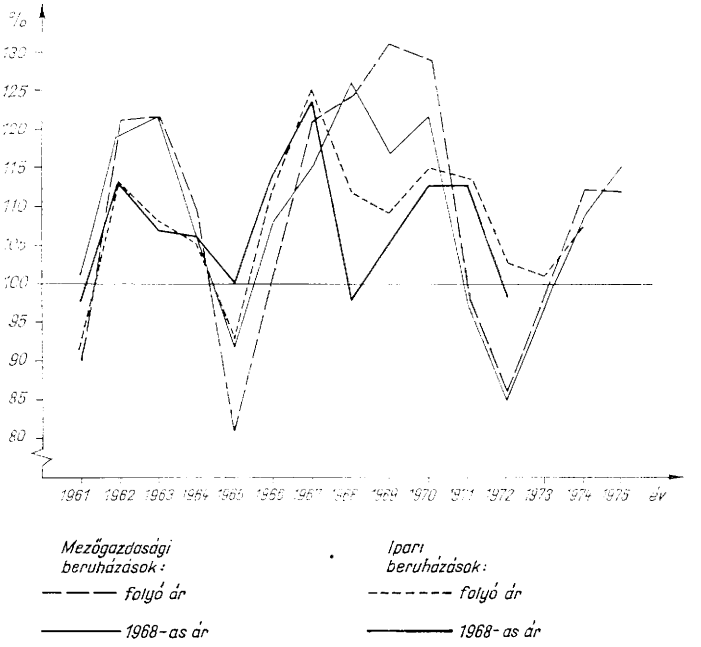
A két nagy mezőgazdasági ciklus mellett a beruházások volumene évenként is nagymértékben fluktuált (lásd a 3. sz. ábrát). Ezt azért is szükséges hangsúlyozni, mert míg a beruházások ciklikussága iránt már elég nagy az érdeklődés, az évenkénti fluktuáció még kevés figyelmet kapott. A fluktuáció* azonos irányú volt folyó és változatlan áron (1969—1970 kivételével), s mindössze 1965-ben és 1969-ben volt lényegesen nagyobb a kilengés folyó, mint változatlan áron. Az évenkénti fluktuáció tehát nem az árváltozások hatása. Az egyes évek változatlan áron számított beruházásai között gyakran 10 százalékot meghaladó ingadozás is előfordult, sőt 1971-ben a 20 százalékot is elérte. Az évenkénti fluktuáció mellett is világosan felismerhető a két nagyobb ciklus 1965-re és 1972-re eső mélypontjával. Hasonló ingadozások jelentkeztek az ipari beruházásokban — az itt 1968-ban lezajlott nagyarányú visszaeséstől eltekintve —, általában a mezőgazdaságéval azonos iránnyal, de lényegesen kisebb csökkenő szakaszú kilengésekkel.

Minthogy az ipari beruházásoknál hasonló fluktuáció mutatkozott, az ingadozások nem tekinthetők mezőgazdasági sajátosságnak, az itt nagyobb arányban decentralizált döntések és források következményének. A mezőgazdaság az iparban is bekövetkező általános beruházási fluktuációt követte, legfeljebb a csökkenő szakaszú kilengések amplitúdója volt nagyobb. Ebből az a következtetés vonható le, hogy a mezőgazdaság érzékenyebben reagált az ingadozásokat általánosságban kiváltó tényezőkre vagy pedig a csökkenést kiváltó okok fokozottan érvényesültek a mezőgazdaságban.

* A beruházási volumenek rövid időközönkénti (egy-két év közötti) ingadozását tekintjük fluktuációnak — az általános szóhasználatnak megfelelően —, szemben a hosszabb periódusonként megfigyelhető ciklikus változásokkal.

Az előbbiekben körvonalazott a ciklikussághoz kapcsolódó főbb tényezők mellett még számos, további ok is befolyásolja a fejlődés egyenetlenségét és okozza ezáltal a termelőerők pazarló felhasználását. A teljesség igénye nélkül, ezek közül is szeretnénk néhányra rámutatni. Mint az előbbiekben már mondottuk, a nagyobb beruházási hullámok hosszabb időre előre lekötik a fejlesztési forrásokat, ami korlátozza a pótlás, illetőleg a dinamikus szinttartás ütemét. Az így elhalasztott pótlások aztán kummulálódnak és újabb beruházási hullámot váltanak ki, amikor már nem halaszthatók tovább.

3. sz. ábra



A mezőgazdasági és az ipari beruházások fluktuációja
(Előző év = 100)

Fontos szerepet játszik a beruházások ciklikusságában a mezőgazdasági terméseredményeknek az időjárás alakulásától függő hullámzása is. Az 1970. évi rendkívül kedvezőtlen terméseredmények a tervezettnél lényegesen kisebb vállalati nyereséghez, illetve fejlesztési alap képzéséhez vezettek, s ez bizonyára közrejátszott a következő évi beruházás lanyhulásában. Súlyosbítja a fejlesztési alapképződés ilyen *természeti eredetű* csökkenését az a körülmény, hogy a gazdaságok általában egyenletesen növekvő jövedelmet terveznek. A fejlesztési alap tervezettnél lényegesen kisebb mértékű növekedése a pótlások elhalasztására, a forgóalap-feltöltés „eltolására" kényszerít, ami mélyíti a hullámvölgyet. A természeti tényezők befolyásolják a vállalati döntést, mert több a bizonytalanság az egyes évek termelésének színvonalában.

A központi szabályozás változása — a beruházási források időről időre történő korlátozása vagy ösztönzése — a ciklikusságnak esetenként szintén okozója lehet. A decentralizált jövedelmek (nyereség) változásai ugyanis a tervezettnél, illetve a kívánatosnál kisebb vagy nagyobb beruházási források képzését teszik lehetővé. A pillanatnyi egyensúly érdekében az indokoltnál gyakoribb változásuk sérti a gazdálkodó szervezetek biztonságérzetét, befolyásolja a vállalkozó kedvet.

A beruházási források tervezett keretek között tartásának rövid távú szabályozására a hitel és az állami támogatás szolgál. Egyensúlyt szabályozó funkciójuk érvényre jutását azonban mérsékli, hogy az adott évi ütemet a korábbi engedélyezések jelentős mértékben determinálják, s egyébként is — elsősorban hitel esetében — a finanszírozásban való részesedési arányuk alacsony. A hitel és az állami támogatás fő funkciója, hogy a tervcélok irányába orientáljon. A mezőgazdaságon belül egyes ágazatok különböző preferenciákat élveznek. Esetenként a támogatás teremt olyan beruházási érdekeltséget, amelyet — jövedelem érdekeltséggel — *az árnak kellene kiváltania*, számottevően növelve ezzel a beruházási keresletet. A mikroszintű beruházási döntések meghozatalában a központi szabályozáson belül a beruházások támogatása az indokoltnál nagyobb szerephez jutott. Az árak — mivel nem fejezték ki a társadalmi ráfordításokat — csak közvetve orientáltak, befolyásolták a beruházási döntéseket. Ilyen körülmények mellett a támogatási rendszer is a ciklikusságnak egyik tényezője lehetett.

Nem elhanyagolható szempont a ciklikusság okainak vizsgálatakor az ipari és mezőgazdasági termelési folyamatban meglevő különbség. Az iparban a szakosodás olyan irányú, hogy a technológiai váltás a technikától függ. A mezőgazdaságban a technológiai váltást a *biológiai fejlődés időtényezői* is befolyásolják.

Úgy véljük, hozzájárulhat a ciklikusság további vizsgálatához, ha felfigyelünk az *előbbieket kiegészítő* néhány olyan összefüggésre is, amely megkönnyítheti a jelenség új szempontból való közelítését.

Már említettük, hogy a mezőgazdaságban időszakos programok is vannak, amelyek maguk is ciklikusságot visznek be a fejlődésbe, az állandóan változó preferált célok megjelenésével.

Ilyen például a világ élenjáró technikájának a szakaszos átvétele, ami azt jelenti, hogy nem egyszerre az egész élelmiszer-gazdaságot tekintjük át, hanem a belső és külső piac bővítésének igénye szerint csupán egy-egy ágazatot, termelési kört fejlesztünk. Ezért a mezőgazdaság különböző ágazatai között a fejlődés különböző időben és különböző mértékben megy végbe. Így eltérő fejlettségi színvonalú ágazatok között feszültségek támadnak, hiszen a magas szintű technológiák, a legkorszerűbb technika mellett még ott találhatók a hagyományos termelési és szervezési formák. Az egyes ágazatok jövedelmezőségének differenciáltsága is kivált olyan nivellálási igényt és törekvést a központi irányítás részéről, aminek a következménye az odairányuló invesztáció. Ha valamilyen fejlesztési program a vártnál kedvezőtlenebb eredményt hoz, ez is csökkentheti a fejlesztési kedvet és törekvést. Az alapberuházások ingadozása — bizonyos időáttétellel — a rekonstrukciók, a dinamikus szinttartás alakulásában is ingadozást vált ki. Az exportirányokhoz történő alkalmazkodás taktikai preferálása befolyásolja a stratégiai célok, a legkedvezőbb népgazdasági struktúra megvalósítását. Az ágazatfejlesztéshez kapcsolódó termeléspolitikai célok kampányszerűsége ked-

vezőtlen ökológiai és ökonómiai környezetbe kerülő fejlesztéseket is előmozdít.

Végül, a beruházási ciklikusságnak is van területi sajátossága. Ami az egyik megyében feszítő program, az másutt nem az. Ezért érdemes megvizsgálni a ciklikusságot kiváltó okokat területi aspektusból is.

IRODALOMJEGYZÉK

1. *Barta Imre:* Beruházási egyensúly és koncentráció. Pénzügyi Szemle, 1972. 9. sz.
2. *Berend Iván:* Fejlesztési-beruházási politika. Kossuth Könyvkiadó, 1975.
3. *Bukta László:* A decentralizált szféra beruházási döntései. Közgazdasági Szemle, 1974. 1. sz.
4. *Falusné Szikra Katalin:* A termelékenység és hajtóerői. Kossuth Könyvkiadó, 1975.
5. *Felföldi János:* A hatékonyság értelmezése és alkalmazási kérdései a mezőgazdasági gépesítésben. Budapest, 1972. AKI. Kézirat.
6. *Havas Gábor:* A beruházási döntések komplexitásáról. Pénzügyi Szemle, 1972. 11. sz.
7. *Hoós János:* A gazdasági növekedés alapvető tényezői. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1970.
8. *Hoós János:* Műszaki fejlődés — struktúraváltozás — gazdaságirányítás. Kossuth Könyvkiadó, 1976.
9. *Kornai János:* Anti-equilibrium. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1971.
10. *Oscar Lange:* Politikai gazdaságtan. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1967.
11. *Soós Károly Attila:* A beruházások ingadozásának okai a magyar gazdaságban. Közgazdasági Szemle, 1975. 1. sz.
12. *Szakolczai György:* Az erőforrások értékelése II. Közgazdasági Szemle, 1973. 5. sz.

FÜLÖP GÁBOR:

HATÉKONYSÁG ÉS AZ ÚJRATERMELÉS ARÁNYAI

Magyarország és a többi szocialista ország közgazdasági irodalmában hosszú idő óta élénken foglalkoznak a hatékonyság problematikájával. A téma jelentősége a fejlődés intenzív szakaszára való áttéréssel párhuzamosan egyre növekszik.

E kötet a társadalmi újratermelés folyamatát mint egymással sokoldalúan összefüggő tevékenységsorozatnak belső egymásrahatását vizsgálja kettős megközelítésben: először lényegében arra a kérdésre keres választ, hogy a termelőtevékenység differenciálódása és integrálódása miként változtatja a fejlődés folyamán a termelés ráfordításait és az eredmény megjelenési formáit, valamint a kettő viszonyát, másodszor pedig azt vizsgálja, hogy ugyanezen fejlődési folyamat során miként változnak a különböző jellegű és funkciójú tevékenységek arányai. A szerző a hatékonyság fő tényezőjének a társadalmi munka termelékenységét tekinti. Külön foglalkozik a beruházások és a külgazdasági kapcsolatok hatékonyságával, amelyek illusztrálására pedig a mű függelékében a gépipari kooperációk tapasztalatait értékeli és összegezi.

A könyv második része arra a gondolatra épül fel, hogy hosszabb történelmi távlatban a hatékonyság fő tényezőinek változása és kölcsönhatása alakítja az újratermelés arányait.

Ezeket az összefüggéseket vizsgálja egyrészt a marxista közgazdaságtan hagyományos fogalmi rendszerében (I. osztály, II. osztály), de új aggregátumokat is képez, amely az újratermelés fő arányainak újszerű elemzésére ad lehetőséget.

A hatékonyság és tényezőinek újszerű értelmezése révén a könyv további közgazdasági elméleti kutatások kiindulópontja lehet.

203. l., fűzve 24,— Ft

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

PÁL JÓZSEF:

Lakásszövetkezetek népgazdaságunkban

A kor igényeinek megfelelő lakások építése egyike a legfontosabb társadalompolitikai, szociális feladatoknak. Az otthonteremtés a család számára minden időben az élet egyik legnagyobb vállalkozását jelentette, amelyhez hosszabb időre összpontosítani kellett az erőforrásait. Törvényszerű ezért, hogy a lakásépítkezésben világszerte a közösségi együttműködés változatos formái alakultak ki. A korszerű településpolitika érvényesítése méginkább azzal jár, hogy lakóházakat építeni s fenntartani ma már csak a társadalmi méretű koordináció keretében lehetséges.

A közösségi összefogással megvalósítható célok elérésére a társadalmak különféle intézményekkel rendelkeznek. A fejlődés velejárója, hogy a népesség nagy részére kiterjedő, legjelentősebb igények kielégítésének elősegítése növekvő mértékben az állam feladatává válik, s ettől — a munkásosztály harcának következményeként — a tőkésországok sem tekinthetnek el. Az állam által megoldható feladatok mértéke azonban a rendelkezésre álló eszközöktől függ. Az ezeket meghaladó igények kielégítésére az érdekeltek az önsegély kollektív útját választhatják, amelynek legjelentősebb formája a szövetkezet. Ma már csaknem világszerte elfogadott alapelv, hogy a lakásépítés és-fenntartás megoldása csak az állami, a szövetkezeti és az egyéni erőforrások egybehangolt összpontosításával lehetséges.

Történeti visszapillantás

A lakásszövetkezés — bár egyike a legrégibb szövetkezeti típusoknak[1] — valójában napjainkban fejlődik világszerte gyors ütemben.

Kezdetben egyes utópisztikus szocialista irányzatú szervezetek próbálkoztak tagjaik részére lakások építésével. A lakásszövetkezetek közvetlen előfutárai a XVIII. század végén Angliában megjelent különféle — jórészt „emberbaráti" céllal alakított — lakásépítő társulások voltak. Valódi, tehát az érdekeltek közreműködését igénybe vevő, az anyagi érdekeltség elvét is érvényesítő lakásszövetkezetek a rochdale-i szövetkezeti kezdeményezést (1844) követően jöttek létre. Maga a rochdale-i szövetkezeti alapszabály is egyik célként jelöli meg a lakásépítést.

A lakásépítés tőkeigényes vállalkozás, s a lakásszövetkezeteknek kezdetben alig legyőzhető versenytársakkal kellett megküzdeniök a hitelpiacon.

[1] A magyar jogirodalom a lakásszövetkezeteket szövetkezeti típusokként, a belső tagozódásában kibontakozó, elkülöníthető jegyekkel rendelkező szervezeteket (lakásépítő, lakásfenntartó szövetkezetek) pedig lakásszövetkezeti formaként figyelembe veszi. Lásd Nagy László: Szövetkezeti típus, ágazat és forma. Jogtudományi Közlöny, 1972. október.

Előrehaladás csak akkor következett be, amikor a munkásmozgalom erősödése a tőkés államokat kénytelen-kelletlen reformokra, köztük a lakásszövetkezés hiteltámogatására késztette. A századforduló előtt ily módon terjedtek el a lakásszövetkezetek Angliában, Franciaországban majd Németországban. Az I. világháborút követően megerősödött ez az irányzat — ekkor bontakozott ki igen jelentős lakásszövetkezeti mozgalom a skandináv országokban —, s csaknem általánossá vált a II. világháború után; azóta a lakásszövetkezetek világszerte gyors elterjedésének vagyunk tanúi.

A Szövetkezetek Nemzetközi Szövetsége mintegy 25 országban 63 ezer lakásszövetekezetről számol be; ezek több mint 12 millió lakást kezelnek (1978. év eleji adatok). Nem számol azonban azokkal, amelyek az SZNSZ-ben nem képviseltetik magukat.[2]

Hazánkban az I. világháború előtt a lakásszövetkezés sajátos tőkés formája terjedt el. A tagok — mintegy részvénytársaságként — felépíttették a lakóépületeket, a lakásokat pedig bérbe adták. Az I. világháborút követően, a szociális feszültségek levezetésére, az állam egyes esetekben a szövetkezeti formát is felhasználva lépett fel építtetőként (ONCSA-lakások). Valódi lakásszövetkezetek létrehozására először a felszabadulást követően került sor — akkor is csak jó néhány évi tapasztalatszerzés után.

A felszabadulást követően, az újjáépítés legsürgetőbb feladatai mellett, távlati lakásprogram kialakítására nem volt mód. A fő figyelem az állami feladatnak tekintett városi bérlakásépítés felé fordult. A városi bérlakások ingyenes juttatása és állami dotációval kiegészített fenntartása máig fontos része a lakóik életszínvonalát jelentősen befolyásoló „borítékon kívüli" jövedelemnek. A magánépítkezést ez időben a városokban lefékezték, s falun sem segítették. A lakásépítés azonban ily módon rendkívül lassú ütemű volt. Fel kellett ismerni, s ennek első jelei 1955-ben mutatkoztak, hogy az állami forrásokból megvalósuló bérlakásépítés nem válhat a lakásépítés egyetlen módjává, az csak a szociális szempontból legrászorultabbaknak jelenthet megoldást. A lakosság többi rétege számára egyre tudatosabban s ösztönzőbben kell lehetőséget adni a szövetkezeti és a magán-lakásépítés kibontakoztatására — falun és városon egyaránt.

Hasonló elvek érvényesültek e kérdésben a többi európai szocialista országban is. Románia[3] és Albánia kivételével, ma már valamennyi európai országban működnek lakásszövetkezetek. A Szovjetunióban az első lakásszövetkezetek 1918-ban jelentek meg, jelentősebb mértékben az utóbbi években terjedtek el.[4]

A visszatekintés alapján sommásan megállapítható, hogy a tőkésországokban — a gyakran több mint száz éves múlt ellenére — a szövetkezetek a társadalmi rendszertől idegen intézmények, s létüket, a magáncégekkel azonos megítélésüket csak nagyon kemény küzdelemben tudják megvédeni. Magukat „népjóléti állam"-nak nevező egyes kormányzatok is főként az átla-

[2] Az NDK szövetkezeti lakásainak száma például meghaladja az 500 ezret, az SZNSZ-ben azonban nincs képviseletük.

[3] Romániában a lakóknak eladott állami lakások szövetkezeti jellegű lakótársulások működtetése útján történő fenntartására 1977-ben jelentettek meg szabályokat. (Az Államtanács 387. sz. törvényerejű rendelete, 1977. november 16.)

[4] A Szovjet Fogyasztási Szövetkezetek Szövetsége (CENTROSZOJUZ) 1918-ban foglalta alapszabályába a szövetkezeti lakásépítés támogatását. Később független szervezetekké váltak, szervezeti felépítésüket 1924-ben állami határozat rögzíti. (A. Gavrilov, CENTROSZOJUZ Review, 1972. 5. sz.)

gosnál kisebb értékű „szociális lakásépítés" eszközeként használják fel őket. A szocialista országok társadalmi, gazdasági rendjébe viszont a szövetkezetek szervesen beilleszkednek.

Magyarországon a lakásszövetkezetek bevezetésének nevezetesebb időpontjai a következők:

— 1955-ben mintegy 20, összesen közel 5000 lakást építő és kezelő szövetkezet alakult. A kezdeti erőteljes állami támogatás rövidesen elapadt, s a szövetkezetszervezés megállt.

— 1959-től a tanácsi célcsoportos lakásépítés keretében felépült és értékesített lakások tulajdonosaiból alakultak lakásfenntartó szövetkezetek. Az értékesítés üteme 1971-ig lassú, ezután felgyorsult.

— 1971-től megjelentek a lakásépítő szövetkezetek.

1978. III. 31-én[5] 870 lakásfenntartó szövetkezet 157 553 lakás kezelését látta el, 297 lakásépítő szövetkezet pedig 16 368 lakás építését szervezte. A szövetkezetek kezelésébe kerül hazánkban az évente felépülő új lakások közel 20 százaléka. A lakásszövetkezetek működését 1977 óta a szövetkezeti törvényhez kapcsolódó törvényerejű rendelet (1977. évi 12. sz. tvr.) szabályozza.

A lakásszövetkezetek megalakításával az állam növekvő mértékben vonta be a családokat az építési költségek terheinek viselésébe, s teljes mértékben rájuk hárította a házkezelés és karbantartás szervezését és anyagi terheit. A szövetkezés ezzel fontos elemévé vált a történelmi méretekben felgyülemlett nagyarányú elmaradás felszámolásának és olyan ütemű lakásépítkezés megvalósításának, amely lépést tarthat az új igények jelentkezésével. Jól kapcsolódott ahhoz a programhoz, amely a lakáshelyzet megjavítását az állami erőforrások növelése, a magánerő erőteljes kibontakoztatása s a lakásépítésre fordítható különféle — főként vállalati rendelkezésű — alapok bevonása útján irányozta elő.

A lakásszövetkezetek hatása a lakásprogram megvalósítására

A lakásépítésre fordítható erőforrások társadalmi méretű összpontosításával elsőként az 1961—1975-ös időszakra meghirdetett — 1 millió új lakás felépítését előirányzó — lakásépítési terv számolt. A célok eléréséhez szükséges eszközök létrehozása és alkalmazása azonban kezdetben elég vontatottan haladt, valójában csak az 1970-ben meghirdetett — a gazdaságirányítás reformjával összhangban álló — lakásprogram segítette a kibontakozásukat. Ez időtől számíthatjuk a lakásszövetkezés erőteljes fejlődését is.

Az 1. sz. ábra érzékelteti a különféle összetevőknek a lakásépítés fejlődésére gyakorolt hatását.

A grafikon a következő változásokat jelzi:[6]

— Az 1960-ban meghirdetett elvek 1965-ig nem érvényesülnek: az állami építkezés stagnál, a magánépítkezés visszaesik.

— Az állami lakásépítés stagnálása, illetve ingadozása mellett is fejlődés mutatkozik 1965—1970 között. Ennek tényezői: megindult a családiház-

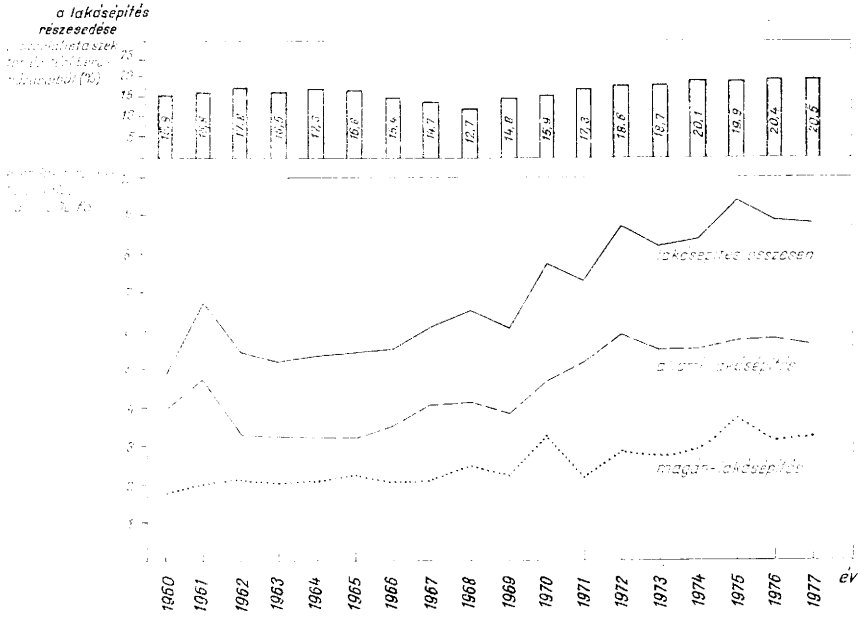
[5] SZÖVOSZ Tájékoztató, 1978. XXX. évf. 22. sz.

[6] Itt hívjuk fel a figyelmet a középtávú tervidőszakok végén jelentkező „csúcsokra"; ezek nem szorulnak külön magyarázatra.

építkezések támogatása, kibontakozik az OTP-lakásépítés, néhány nagyvállalat társaslakás-építést szervez, a KISZ öntevékeny — szövetkezeti jellegű — lakásépítést hirdet 10 000 lakás felépítésére.

— Az eltelt 10 év után kétségessé vált a 15 éves lakásprogram teljesítése, napirendre kellett tűzni a feltételek továbbfejlesztését. Ezt foglalta magában az MSZMP KB és a Kormány közös határozata.[7]

1. sz. ábra



A lakásépítési tevékenység néhány mutatójának alakulása 1960—1977 között

Megjegyzés: A grafikon alapját képező számításokból nem került kiszűrésre az építési költségek emelkedésének hatása.

Forrás: Statisztikai Évkönyv, 1971., 1976. és Statisztikai Zsebkönyv, 1978. Központi Statisztikai Hivatal.

Ezt követően az 1970—1975 közötti fejlődés gyors ütemű — érvényesülnek a lakásprogram elvei. Megnövekedett (15,9-ről 19,9 százalékra) a szocialista szektor építési beruházásainak lakásépítésre fordított hányada; nőtt a tanácsi értékesítésű lakások aránya (a minimális mérték is 33 százalék); megjelentek a lakásépítő szövetkezetek; továbbfejlődött az OTP-lakásépítés; kibővült a lakásépítés vállalati támogatásának eszköztára; hitellel segítik a családiház-építést, költségvetési támogatással segítik a többszintes magánházépítés terület-előkészítését. 10 házgyár felépítésével jelentős mértékben megnőtt a telepszerű lakásépítés kivitelezői kapacitása.

Az egymillió lakás felépítése, a lakásépítés ütemének máig érvényesülő mértéke alapján megállapítható, hogy az 1970-ben leszögezett elvek igazolódtak, s a kor követelményeit kielégítő továbbfejlesztéssel az elkövetkező

[7] Az MSZMP KB és a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 2008/1970. V. 10. sz. határozata a lakásépítés fejlesztéséről, a lakáselosztás és a lakbérek új rendszeréről.

időszakban is ezekre alapozhatjuk a lakásépítés programját. Ennek megfelelően szabja meg a lakásprogram feladatait az MSZMP XI. kongresszusának határozata, amely a lakásépítő szövetkezetek támogatásának fontosságát külön is aláhúzza.[8]

A lakásszövetkezetet a lakásépítésben működő szervezetek közül kiemeli az a képessége, hogy a városi jellegű többlakásos épületek létrehozásában is alkalmazhatja az öntevékenység széles körű lehetőségeit. Tagjai közvetlen döntése alapján rendeli meg és fogadja el a kiviteli tervet. Ismert ugyanakkor, hogy a „kulcsátadásra" épülő állami és OTP-lakások terveiben a lakossági igények nehezen törnek utat. Jórészt a lakásszövetkezetekhez fűződik a „félkészház-építkezés", az „osztott kivitelezés" módszereinek bevezetése, amely összekapcsolja az építési vállalatok és a tagok munkáját.

A szövetkezeti tagok társadalmi ellenőrzése végigkíséri a kivitelezést; tudják, hogyan készülnek el a lakásaik, mire kell majd a karbantartás során ügyelniük. A tagok maguk is közreműködnek a kivitelezésben — s igénybe vehetik vállalataik szállítóeszközeit, gépeit is. Elvégezhetik a környezetrendezést. Végül a karbantartás során is érvényesül figyelmük, közreműködésük. Mindez előbbé teszi a terveket, elősegíti a jobb minőség elérését. Népgazdaságilag is számításba vehető építési kapacitást teremt: a szövetkezeti építkezés a lakásépítő kapacitás mintegy 15 százalékára rúg, s ez az arány megfelelő feltételek megteremtésével növelhető. Az együttműködés csökkenti az építési költségeket, meghosszabbítja a berendezések élettartamát. A szövetkezetek a tanácsokkal együttműködve elláthatják a környezet ápolásának feladatait, a szociális-kulturális létesítmények közös üzemeltetését, s az új lakótelepek közösségi életének kialakításában is fontos szerepet tölthetnek be.[9]

A szövetkezés a társadalmi tudat formálására szélesebb körben is kedvezően hat. Segít annak a közgondolkodásra, termelésre, közösségi magatartásra ható elvnek az elfogadtatásában, hogy a társadalom jogosan igényli a lakás létrehozásában és fenntartásában a személyes közreműködést. A szövetkezetek azáltal, hogy a házkezelés, a karbantartás és a felújítás összes költségeit maguk viselik, fontos szerepet töltenek be annak a helyes elvnek az érvényesítésében, hogy a lakossági hozzájárulás fedezze a ténylegesen felmerülő ráfordításokat. (Ismeretes, hogy az állami lakások lakbére, de egyes magánházak „régi bére" vonatkozásában is az a hamis tudat érvényesül, hogy e lakbérbefizetések fedezik a tényleges költségeket, miközben a költségek alig 40 százalékára nyujtanak fedezetet.) A tényleges költségek viselését alkalmazó szövetkezeti gyakorlat tehát segíti a társadalmi igazságosság általános érvényesülését.

A lakásszövetkezetek helye lakáspolitikánkban

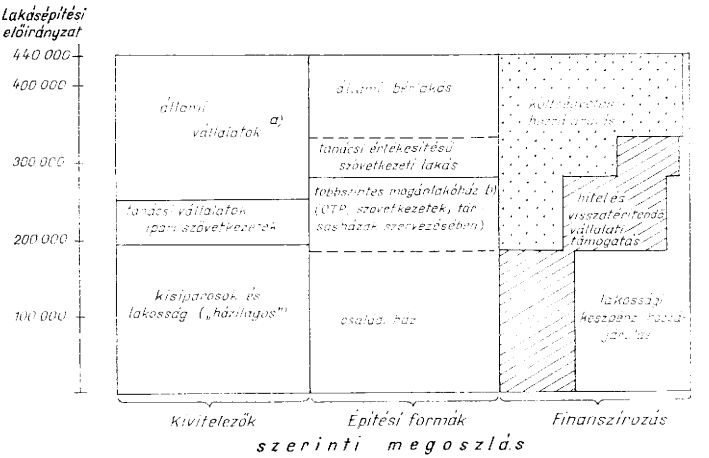
A lakásszövetkezetek természetéből következik, hogy az állami lakásépítés és a családiház-építés szektorai között helyezkednek el, az átmenet valamennyi sajátosságával. Azok lépnek be tagként, akiknek jövedelme —

[8] A Magyar Szocialista Munkáspárt XI. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó, 1975. 174. l.

[9] A lakásszövetkezés előnyeit az ENSZ Európai Gazdasági Bizottságának 1971. októberben Várnában megtartott konferenciája nemzetközi szinten is összefoglalta („Várnai Charta").

az állami és a vállalati támogatás igénybevételével, szövetkezeti összefogással — már lehetővé teszi saját lakás létrehozását és fenntartását. Ezt a helyzetet érzékelteti az V. ötéves terv lakásépítési összefüggéseiről készített ábra.

2. sz. ábra



Az V. ötéves lakásépítési terv összefüggései

Megjegyzés: a) A kivitelező állami vállalatok építkezéseiből 158 ezer lakás házgyári technológiával. *b)* Telepszerű és egyedi építkezések együtt.

Az általánosan elfogadott osztályozásnak megfelelően, a lakásépítés két nagy részre: az állami és a magán-lakásépítésre oszlik. Ez a felosztás azonban — bár a szakirodalom továbbra is ezt alkalmazza — csak az 1960-as évekig állta meg a helyét. Ma már a lakásépítkezés csaknem egészében fellelhetők mind az állami támogatásnak, mind az érdekeltek saját erőkifejtésének az elemei. Az ábra e tekintetben is tükrözi a lakásszövetkezetek közbülső helyét. Az újonnan felépülő állami lakásoknak ma több mint 33 százaléka értékesítésre kerül, s a kezelésüket lakásfenntartó szövetkezetek látják el. Az értékesítéssel az építési költség mintegy 40 százaléka lakossági eszközökből megtérül. Állami erőforrásokból fedezik a telepszerű magánépítkezések terület-előkészítését, s különféle szociális juttatást nyújtanak. A kedvezményes hitelnyújtás a családiház-építés csaknem egészére kiterjed. Említésre méltó, hogy a lakossági hozzájárulás (lakás-használatbavételi díj címén) az állami bérlakásoknál is megjelent, bár néhány év alatt az eredetileg az építési költség 10 százalékára tervezett térítés a valóságban alig 4 százaléknyira csökkent.

A többszintes, többlakásos lakóépületek magánépítésének megvalósításában igen nagy a szerepe a dolgozóik lakásépítését segítő vállalatoknak. A gazdaságirányítás reformjának bevezetésével kibontakozott támogatás, a vállalati lakásépítési alap létrehozásán alapuló segítségnyújtás egyaránt szolgálja a lakásépítést, valamint a vállalati önállóságot, kezdeményezőkészséget, s a jó munkáskollektíva kialakítását. A vállalatok a készpénzkölcsönön és a dotáción kívül dolgozóik lakásépítésében szállítóeszközök, mun-

kagépek, anyagok szűkített önköltségi áron való rendelkezésre bocsátásával, az ügyvitel ellátásával is segítséget nyújthatnak. A vállalati támogatás széles skálája különösen a szövetkezetek keretében érvényesülhet maradéktalanul.

Az alkalmazott négy lakásépítési forma kiérleltnek tekinthető. Csupán az ezek keretében megjelenő, különféle speciális finanszírozási szabályokkal körülhatárolt „változatok" módosulnak időről időre. (A közös szövetkezeti tulajdon fokának a növekedése; a meghatározott településeken érvényesülő munkáskedvezmény; a „telepszerűség" fokához mért kedvezmények.) A gyakorlat a fő formák megerősítése irányában hat.[10]

Az ábrából kitűnik, hogy az építési formák szorosan összefüggnek a kivitelezési, valamint a finanszírozási megoldásokkal. Az egyes építési formák határai ezért — bár aligha húzhatók meg hosszabb időre élesen — nem változtathatók önkényesen. Az állami bérlakások, tanácsi értékesítésű szövetkezeti lakások és az OTP közreműködésével épülő többszintes társas magánlakóépületek egyaránt nagy lakótelepeken, döntően állami és tanácsi vállalatok kivitelezésében valósulnak meg. Ezek az építési formák a rendelkezésre álló kivitelezők kapacitásainak alakulásától függően fejlődhetnek tovább. A kivitelezés vállalati formájának módosítását nagymértékben befolyásolja az egyes lakásépítési formák finanszírozásának módja, amely az állami bérlakásoktól a családi házak felé haladva jelenleg lépcsőzetesen csökkenő mértékű költségvetési hozzájárulást tesz lehetővé. Mindebből következik, hogy a lakásépítési tevékenység kivitelezői szervezet és építési technológia szerinti szerkezete sem módosulhat tetszőlegesen — az arányok ugyanis függenek az alkalmazott építési formáktól és a finanszírozáshoz rendelkezésre bocsátott állami eszközöktől. A saját erőt leginkább mozgósító családiház-építési forma kiterjedésének viszont a házilagos kivitelezés, továbbá a kisiparosok tevékenysége szab határt. E területen érvényesül a kivitelezői kapacitást növelő öntevékeny közreműködés is. A családi házak építésében a szövetkezés az anyagbeszerzéssel és különféle szolgáltatásokkal tölt be hasznos hivatást.

A lakásépítő szövetkezetek sajátosságai összefüggnek azzal, hogy tevékenységük az állami bérlakás- és a családiház-építés között helyezkedik el. Alapvetően építőipari szövetkezetekkel és tanácsi vállalatokkal építtetnek, s emellett házilagos megoldásokat is alkalmaznak. A finanszírozásukat — az állami támogatások mértékét, a saját hozzájárulás arányát, valamint az igénybe vett hitel mennyiségét — tekintve átmenetet képeznek a két forma között. Ezzel kapcsolatban utalnunk kell arra, hogy a hitel-igénybevétel is voltaképpen a saját erőből történő hozzájárulás egyik módja („utótakarékosság"), s hogy a lakásépítésbe bevonható lakossági saját erő mértéke életszínvonal-politikánknak, illetőleg — végső soron — gazdasági lehetőségeinknek is a függvénye, korlátlanul nem növelhető.

A lakásszövetkezetek sajátos helye létrejöttük módja és szervezetük kialakulása tekintetében is meghatározó. Az állami bérlakásokkal azonos tervek alapján és azonos beruházó szervezet irányítása mellett készülő tanácsi értékesítésű szövetkezeti lakásokkal szemben is követelmény, hogy a lakások az épület műszaki átadása-átvétele előtt szövetkezeti kezelésbe kerüljenek, s így a szövetkezet — amely a házkezelés és -karbantartás min-

[10] Az építési formákat részletesen lásd Szabán Tibor: Lakásépítő szövetkezetek szervezése és a beruházások megvalósítása című könyvében. SZÖVOSZ, 1978.

denkori teljes költségeinek viselését vállalja — az épületet s az egyes lakásokat saját szakértői közreműködésével vegye át. A lakásépítő szövetkezetek megalakulása már jóval előbb, legkésőbb a kiviteli tervek elfogadását megelőzően történik. E sajátosságokból következik az is, hogy a lakásépítő szövetkezetek által készített épületek a tagok általános igényeinek egyre jobban megfelelnek, s bizonyos egyedi igények kielégítésére is alkalmasak.

Napjainkban még számos akadály áll a szövetkezeti öntevékeny közreműködés kibontakoztatásának útjában. Gyakori a „félszívvel" való támogatás, a szövetkezés objektív törvényszerűségeinek figyelmen kívül hagyása, a szép elvek hirdetése mellett a gyakorlati megvalósítás hátráltatása.

A szövetkezeti lakásépítkezést még nem mindenütt tartják a tanácsi lakáspolitika szerves részének — s nem vigasztaló, hogy a családiház-építkezést még kevésbé. Ebben alighanem közrejátszik az a ma is élő hibás elméleti felfogás, amely a szövetkezeti tulajdont nem tekinti a szocialista tulajdon egyik formájának. Ennek gyakorlati következményei például az építési területek előkészítésének fogyatékosságaiban, a kivitelezők más munkákra való átirányításában jelennek meg.

Az ilyen magatartás a szövetkezeti lakásépítés konstrukciós fogyatékosságaival is összefügg — mindenekelőtt azzal, hogy a szövetkezetek az induláshoz nem rendelkeznek saját pénzügyi alapokkal. A tagoknak ezért az építkezés előkészítésének hosszadalmas útjait is végig kell járniok, s a kivitelezés gyakorta csak a belépésüket követő két, két és fél év elteltével kezdődik meg. A szövetkezeti lakásépítés fejlesztésének ezt az akadályát azzal lehetne elhárítani, ha az előkészítési időszakban felmerülő költségek finanszírozására összpontosítanák a vállalati támogatást, továbbá szövetségi alapok létesülnének, s nem utolsósorban céljellegű előtakarékosság intézményes formáit alakítanák ki.

Ma még hiányoznak a lakásépítést szolgáló céljellegű takarékosság intézményes keretei — holott ez a biztonságos finanszírozás egyik alapja. Reprezentatív felvétel szerint,[11] lakásépítésre és lakásvásárlásra irányozták elő 1969-ben a takarékbetét-állomány 28, 1973-ban pedig a 29 százalékát — ugyanakkor ilyen célra használták fel a kivétek 32, illetve 37 százalékát. A felhasználás aránya azt jelzi, hogy a kifejezetten lakásépítési célú takarékosság meghirdetése a betétek növekedését eredményezné.

Az OTP ifjúsági takarékbetét-akciójában, amelynek célja a lakásépítés, az otthonteremtés elősegítése, 1978. első negyedében 365 ezren vettek részt.[12] E forma hatékonyságát azonban korlátozza a lakásépítő szervezetekhez való kapcsolódás teljes hiánya. A jogszabály lehetővé teszi a szövetkezeti előtakarékosság meghirdetését is, ennek szabályai és gyakorlata azonban máig kidolgozatlan.

Nincs kellően szabályozva a tagok közreműködése az építési munkálatokban. Részben ennek tudható be, hogy a leendő lakók munkáját inkább gyanakvás, mint bizalom kíséri. Az építési tevékenységben többnyire járatlan szövetkezeti tagok kisegítő munkája szakmunkás irányításával válhatna hatékonyabbá; azonban a szövetkezetek nem alkalmazhatnak munkásokat. Az V. ötéves terv nem tartalmazza a szövetkezeti lakásfenntartás feltételeit. A hiányzó kivitelező szervezeteket, rendkívüli nehézségek árán, jórészt a

[11] Fogaras István: A lakossági takarékbetétek alakulása és növekedésük tendenciái. Statisztikai Szemle, 55. évf. 1. sz.

[12] OTP Statisztikai Főosztály Közleménye, 1978.

szövetkezeteknek kell tagjaik befizetéseire támaszkodva létrehozniok, s a forgóeszköz-ellátásuk is teljes egészében a tagokra hárul — hitel felvételére ugyanis nincs mód, sőt felújításokra is az elmúlt évig csak a tagok *egyénileg* vehettek fel hitelt. Fokozza a gondot, hogy a gyakran azonos keresetű, de állami bérlakásban élők házkezeléséhez az állam nagyarányú dotációt nyújt. A társadalmi igazságosságot szolgálná, s a lakáskarbantartást is kedvezően befolyásolná, ha e terheket valamennyi lakásépítési formában az érintettek a tényleges költségeknek megfelelően viselnék — az így felszabaduló állami hozzájárulásból pedig inkább a lakás*építést* támogatnák.

A lakásszövetkezetek munkájában is — s ez a jelenség egyéb szervezeteinkben sem ismeretlen — az öntevékeny megoldások kibontakoztatása során meg kell küzdeni a tevékenységek oly mértékű — gyakran a fejlődés tényeként feltüntetett — „intézményesítésével", amely bénítja az öntevékenységet, az érdekeltek közreműködését.

A többszintes társas lakóházak magánépítésében is — az öntevékenységgel szemben — a „kulcsátadásos" lakásépítés jelenik meg az „intézményesítők" ideáljaként. Az állami bérlakásokat és a tanácsi értékesítésű lakásokat építtető, s a többszintes magánlakások építési területét előkészítő tanácsok egyre inkább azt igénylik, hogy lakótelepenként csak *egyetlen* beruházó működjék. Tipikus képviselője ennek az igénynek a „célcsoportos" tanácsi lakásépítkezést lebonyolító beruházó vállalat, amely egyaránt építtet tanácsi bérházakat, az OTP által finanszírozott lakásokat, továbbá értékesítésre kerülő szövetkezeti lakásokat. Legtöbbnyire utólag, a műszaki-átadás-átvételt követően választják szét és „osztják" el a felépült lakásokat a különböző építési formák között. Hasonlóképpen érvényesül a törekvés a kivitelezők, sőt az építtetők összevonására is. Az „intézményesítés" nevében kulcsátadásos OTP-lakásépítkezésre csoportosítanak át olyan programokat is, amelyeket tipikusan szövetkezeti keretekben lehetne a leghatékonyabban megvalósítani. (A lakásépítés vállalati támogatásának jelentős része például még nem kapcsolódik szövetkezeti építkezésekhez.)

E törekvések azért is károsak, mert a következményük: az érdekeltek igényeinek figyelmen kívül hagyása s a közreműködésük mellőzése. Ugyanez következhet be a házkezelésben és -karbantartásban is. A túlzott intézményesítés — azáltal, hogy mintegy „megszelídíti" a szövetkezet törekvéseit, lefaragja az öntevékeny megoldásokat — megfosztja a szövetkezeti formát számottevő népgazdasági értékeitől, csakúgy, mint a lakosságra gyakorolt vonzerejétől.

A lakásszövetkezetek szervezete

A lakásszövetkezetek feladatainak végrehajtása olyan szervezet létrehozását igényli, amelyben a szakmai vezetés támaszkodni tud a tagok sokoldalú, közvetlen közreműködésére. A lakásszövetkezetek egyik sajátossága ugyanakkor a szövetségekbe tömörülés objektív szükségszerűsége.

A lakásépítés komplex tevékenység, amely — az adott település rendezési és építési tervének szerves részeként — egyaránt magában foglalja az adminisztratív előkészítést, a terület közművesítését, a programkészítést, továbbá a kiviteli tervek elkészíttetését, a kivitelezői munkát s a mindezzel összefüggő banktevékenységeket. A felsorolt feladatköröket különböző szer-

vek: a tanácsok, a tervező, a beruházó és a kivitelező vállalatok, valamint az OTP végzi. A szövetkezeti szövetség érdekvédelmi, szervező-koordináló és mozgalmi feladatokat lát el.

A lakásszövetkezetek 1969 óta a fogyasztási szövetkezeti mozgalom keretében működnek. Országos érdekképviseleti szervük a SZÖVOSZ. Túlnyomó részük (91 százalék), önkéntes elhatározással, a fogyasztási szövetkezetek megyei szervezeteinek, a MESZÖV-öknek a tagja. A fogyasztási szövetkezeti mozgalom kezdeményezője volt az új típusú és a szövetkezeti elveket érvényesítő lakásszövetkezésnek, s fokozatosan megteremtette a lakásszövetkezetek működésének legfontosabb szövetségi feltételeit.

Véleményünk szerint kívánatos, hogy a szövetségek kellő számban alkalmazzanak a különféle szervezetekkel kapcsolatot tartó lakásszövetkezeti szakembereket; a helyi feladatokat pedig a választott testületek irányítása alatt működő szövetkezeti irodák szakemberei láthatják el — a szövetségi szervezettel szoros összhangban. A szövetkezeti irodák működése természetesen csak meghatározott nagyságrendű tevékenység mellett lehet gazdaságos. Tapasztalataink szerint a házkezelés szakmai szervezete mintegy 900—1200, a karbantartás 3000—3500 lakásos szövetkezetekben működik hatékonyan, a folyamatosan építkező szövetkezet pedig évi 80—150 lakás átadása esetén foglalkoztathat eredményesen egy ilyen apparátust. A kisebb szövetkezetek egyesüléssel vagy társulással alakíthatják ki a megfelelő nagyságrendet.

Az egészséges szervezet elengedhetetlen feltétele, hogy az egyes épületek lakói, építtetői a helyi kérdések intézésében (az öntevékeny közreműködés meghatározása, egyes költségek felosztása, a házirend kialakítása) önálló döntési joggal rendelkezzenek. A jogi rendezés lehetővé tette, hogy a lakásszövetkezetek épületenként alakíthassanak ki önkormányzati szerveket. A szövetkezet egészére kiterjedő kérdésekben az épületenként választott s állandó beszámolási kötelezettséggel tartozó küldöttek döntenek a szövetkezet küldöttgyűlésén.

A szervezeti felépítés ismertetett rendje a lakásszövetkezetekben világszerte felismerhető. Hasonlóságot mutat a „klasszikusnak" minősülő skandináv modellel is, amely az országos központ, az anyaszövetkezetek és a leányszövetkezetek — hierarchikusan összefüggő — egységét teremti meg. A magyar szervezetre a szoros együttműködés jellemző, azonban az országos tanács, a szövetségek és a szövetkezetek nem állnak alá- fölérendeltségi viszonyban. A magyar megoldás, meggyőződésünk szerint, jobban segítheti az öntevékenységet, a szövetkezeti demokratizmust.

Gyakran felmerül a gondolat: nem volna-e célszerű a különféle szervek által ellátott lakásépítő és -fenntartó tevékenységeket egyetlen szervezet hatáskörébe utalni. A nemzetközi gyakorlat ugyan aligha ismer olyan lakásépítő szövetkezetet, amely *mindezeket egymaga* elvégezné; arra viszont változatos példák akadnak, amikor a különféle tevékenységi körök *bizonyos csoportjait* látja el egy-egy szervezet.

A városfejlesztési tervekbe illeszkedő, a rendezési, a közművesítési, a lakásépítéshez, illetve a település funkciójához igazodó, a kapcsolódó létesítményeket is magukban foglaló tervek készíttetése és megvalósítása világszerte egyértelműen tanácsi feladat.

Az építtető szervezet keretében megvalósuló — a szövetkezetekben „házilagosnak" nevezett — tervezői és beruházási funkcióra már számos

megoldást találunk. A folyamatosan, egész lakótelepeket építtető szövetkezetek gyakran mindkét funkciót maguk látják el; hazánkban is van erre példa. A tapasztalatok azonban azt mutatják, hogy az ilyen kapcsolódás nehezíti, gyakran meg is akadályozza az egyes tevékenységek során kívánatos érdeküköztetést, s ennek végső soron a jövendő lakó látja kárát. A magyar szövetkezetekben az a megoldás terjedt el, hogy az Országos Tanács által létrehozott tervező- és beruházóvállalat (SZÖVTERV) szolgáltatásait veszik igénybe. Van példa a beruházást saját szervezetben lebonyolító lakásszövetkezetekre is. Ezekben a kockázatviselés fedezetének a megteremtése még megoldatlan.

A lakásszövetkezetek a kivitelezést külföldön is csak kivételesen látják el saját szervezetükben. A „közhasznú lakásépítés" feltételeit megfogalmazó egyes jogszabályok, például Ausztriában és az NSZK-ban, kifejezetten ellenzik a két érdekkör azonos szervezetbe foglalását. Ez a tiltás természetesen nem vonatkozik az építkezést elősegítő szövetkezeti szolgáltatásokra, továbbá a tagok számára épülő lakások — „házilagos" — kivitelezésére. A lakáskarbantartás saját szervezetben való megoldása ugyanakkor világszerte elterjedt, s hazánkban is a szövetkezetek mintegy fele alkalmazza. A felújításokat viszont zömmel külön építőipari vállalatok végzik.

Az érdekek ütköztetése nem mond ellent a kivitelezőkkel kiépülő szoros együttműködésnek. Hazánkban a lakásszövetkezetek és az építőipari szövetkezetek szoros együttműködésének kialakítása — a tervek egyeztetésével, a tartós felvonulás biztosításával, a kölcsönös anyagi érdekeltség megteremtésével — a kétféle szervezet működésének egymáshoz való kapcsolódásából fakadó objektív követelmény.

Világszerte elterjedt megoldás a szövetkezeti szervezethez kapcsolódó finanszírozás. Általános gyakorlat, hogy a belépést részjegy megváltásához kötik. Magyarországon ezt még csak kivételesen alkalmazzák. Számos országban — például a skandináv államokban — a lakásépítő szövetkezést egybekapcsolják a takarékszövetkezéssel.[13] Másutt (Lengyelország) a belépést takarékbetétkönyv bemutatásához és lekötéséhez kapcsolják. Igen sok nemzetközi példa van arra, hogy a szövetkezetek tartalékolt pénzösszegeit szövetségeik összpontosítják, s új lakások építésének finanszírozására használják fel. A szövetkezetek ily módon a maguk nevében teremtik meg a hitelfelvétel lehetőségét is. Magyarországon a lakásépítő szövetkezés területén belül ez a funkció a legkevésbé kidolgozott. A rendezés napjaink feladata.

Következtetések

A szövetkezés — több mint egy évszázad gyakorlata tanúsítja — képes arra, hogy együtt fejlődjék a társadalmi, technikai követelményekkel. Különösen így van ez a szocialista országokban, amelyekben a fejlődés eredményeképpen mind magasabb szinten elégíthetik ki tagjaiknak és a társadalom egészének az igényeit. Az MSZMP XI. kongresszusán elfogadott programnyilatkozat az általa felölelt jelentős időszakban mindvégig számol általában a szövetkezetek s köztük a lakásszövetkezetek működésével.

[13] Bár hazánkban a lakás- és a takarékszövetkezetek azonos szövetségi szervezetben működnek, a takarékszövetkezetek nem nyújthatnak pénzügyi szolgáltatást a lakásszövetkezeteknek.

A lakásszövetkezetek jelentősége a következő években — objektív helyzetükből adódóan — előreláthatólag fokozódik. A lakásszövetkezet kitűnő megoldásnak bizonyult a házkezelés- és karbantartás ellátására, s így arra számíthatunk, hogy a szövetkezeti lakásfenntartás a többszintes társas, magánlakóházak folyamatosan növekvő hányadára terjed ki, függetlenül az építési formától. Felmerült az az elképzelés is, hogy az állami bérlakások fenntartását szintén szövetkezeti formában kellene megoldani.[14] A házkezelés és karbantartás megalapozott ellátásához azonban tervszerűen gondoskodni kell a szükséges helyiségekről, berendezésekről s nem utolsósorban a szakemberekről. A szövetkezetek fejlődése csak e feltételek megteremtésének függvényében vehet nagyobb lendületet.

A lakásépítő szövetkezeti forma előretörhet a magán-lakásépítés teljes szélességében. A többszintes házak nagyobb arányú építését az öntevékeny közreműködést biztosító kivitelezői bázis fejlesztése teszi lehetővé. Erre főként az építőipari szövetkezetek erősítése, valamint a házilagos kivitelezés hatékonyabbá tétele útján van mód. A finanszírozás terén az előrehaladás lehetőségét a tagok teherbírásának — az életszínvonal-politikától függő — alakulása, valamint az előkészítő szakasz pénzügyi fedezetének a megteremtése szabja meg. A lakásépítő szövetkezetek fokozatosan tért hódíthatnak a családiház-építkezésben is.

A magyar lakásszövetkezetek sajátossága, hogy a lakások személyi tulajdonban vannak. A valóságban — a már többször emlegetett átmeneti helyzetünkből is következik — célszerűbb vegyes tulajdonról beszélni, hiszen az épületérték 54 százalékát kitevő közös használatú helyiségek, szerelvények, gépészeti, szerkezeti elemek a szövetkezet tulajdonában vannak. Nemzetközi példák alapján többször felvetődik az a javaslat, hogy teljes egészében szövetkezeti tulajdonú épületeket kellene létrehozni. Ez a megoldás beilleszthető a szövetkezeti rendszerünkbe. Az ily módon létrejövő szövetkezetek eredményes működése azonban feltételezi, hogy az új szövetkezeti formának a lakásépítési formák között elfoglalt helyét, a kapcsolódó kivitelezői szervezet és finanszírozási mód egész rendszerére gyakorolt hatását behatóan elemezzük és értékeljük. Ezért kívánatosnak látszik, hogy a döntést kísérletek előzzék meg.

A szövetkezetek akkor lehetnek eredményesek, ha céljaik és megvalósításuk eszközei összhangban vannak. A szövetkezetek működéséhez szükséges eszközöket nem szabad „megtakarítani". A szövetkezés előnyei — a tagok saját eszközeinek a mozgósítása — bekapcsolása is! — csak a kitűzött célokkal arányos feltételek megteremtése esetén érvényesülnek. A lakásszövetkezetek kívánatos fejlődése érdekében a gyakran spontán, elhamarkodott megoldásokat a célhoz igazodó, alaposan átgondolt szabályozók és ösztönzők rendszerével, a szükséges személyi és anyagi feltételek biztosításával kell felváltani.

[14] Lengyelországban jelenleg — 1977-ben kialakított program alapján — abszolút többségben szövetkezeti lakásokat építenek: a tanácsi építkezések túlnyomó részét is szövetkezetek vették át.

VITA

HERGÁR GYŐZŐ:

Hozzászólás és javaslat a vállalati keresetszabályozás nyitott kérdéseinek megoldásához

A Közgazdasági Szemlében a vállalati keresetszabályozás kérdéseiről folyó — rendkívül érdekes és gondolatébresztő — vita indított e cikk megírására.

Korábban mint építésvezetőnek a gyakorlatban kellett megoldanom nehéz bérezési problémákat. Ezek megoldásának kulcsát korábban a szervezés területén láttam, ma viszont az ösztönzés területén látom. Úgy gondolom: az utóbbi helyes megoldásával az előbbi területen is előrelépünk.

A legfontosabb kérdés: *miben van az ösztönző erő?* E kérdéskörben állást foglalók egyik tábora szerint elsősorban a vállalatoknak juttatott *többletbérben*. A másik tábor szerint: — ide sorolom magamat is — *minden egyes méltányosan, objektív alapon szétosztott forint ösztönöz. Vagyis méltányos, objektív vállalati bérezési rendszerben kevesebb bérrel is lehet jól ösztönözni.* Erre szeretnék egy módszert bemutatni.

Szilárd Csaba úgy kívánja növelni az ösztönző erőt, hogy a bérszínvonalféket legalább az első évben kiiktatná a bértömeg-gazdálkodásból, „így egy kis gyorsító pénzzel nemzeti jövedelemtöbbletet érünk el".[1] Csakhogy a fék felengedése akkor történne, amikor még nem dolgozik mindenki képességének megfelelően, ráadásul a tényleges és a lehetséges munkaintenzitás aránya vállalatonként is, azokon belül részlegenként is nagy eltérést mutat. Így a fék felengedése azokat juttatná nagyobb többletkeresethez, akik „jobban" visszatartották a teljesítményt. Nyilvánvaló, hogy ez a módszer — miként azt Nyikos László[2] is írja — tovább fokozná a bérfeszültséget. Sinkovics Alférd a második tábort erősíti véleményével: „A gondok gyökere abban van, hogy vállalati szinten nem sikerült az ösztönzési és elosztási funkció helyes arányát megtalálnunk. A vállalat szintjén az előbbi funkciónak kell prioritást biztosítani... azt is meg kell tehát vizsgálnunk, hogy a meglevő bérek miért nem ösztönöznek."[3] Hasonló megállapításra jutott Gadó Ottó is: „a meglevő óriási tartalékok felszínrehozása nem kizárólag a bérek növelésén múlik, hanem főképpen azon, hogy az adott

[1] Szilárd Csaba: Az új bér- és jövedelemszabályozók első tapasztalatairól. Közgazdasági Szemle, 1977. 3. sz. 319. l.

[2] Nyikos László: A vállalatok érdekeltsége az érvényes szabályozórendszer tükrében. Közgazdasági Szemle, 1977. 9. sz. 1066. l.

[3] Lásd: A vállalati keresetszabályozás kérdései és tükröződésük a Közgazdasági Szemlében (Konferencia. Szeged, 1977. november 29.) Hozzászólás. Közgazdasági Szemle, 1978. 2. sz. 222. l.

bérért megfelelő munkát tudjunk megkövetelni. A mai bérszabályozás mellett is lehetne a bérekkel ösztönzőbb módon gazdálkodni".[4]

Nyikos Lászlóval[5] együtt sajnálatos dolognak tartom, hogy egyes központi intézkedések is az egyenlősdit segítik, így az új bértarifatáblázat bevezetése is — mellékhatásként — a nivellálódás irányába hat. Vitázom azonban Seszták Józseffel,[6] aki az átlagtól való mindkét irányú eltérésekkel szemben megnyilvánuló társadalmi érzékenységet a társadalmi tudat fejlesztésével kívánja megszüntetni. A társadalmi érzékenység ugyanis pontosan akkor igényli az egyenlősdit, amikor nincs objektív mérce a különféle munkák összehasonlítására vagy a mérce mérési pontatlansága akkora, hogy nem tudjuk, mekkorát tévedünk az összehasonlítás során. Ezzel szemben, ha a társadalom a különbségtevés egy módszerével egyetért és azt méltányosnak is tartja, akkor nem fog egyenlősdit igényelni. Tehát *nem a tudatban keresendő a hiba, hanem a tudatra ható tényezőkben.* Jelen esetben az egyenlősdi tudatunktól független objektív okaiban.

A létszámfelszabadítást elsősorban nem a szabályozórendszer tökéletesítésétől várom, mert ez önmagában hiába fejlődik, ha a vállalaton belüli jövedelemarányok nem tükrözik a munkaarányokat. *A vállalaton belül kell előbb rendet tenni. Objektívvá és a kifejtett munkával arányossá kell tenni a vállalati összbérből való részesedést.* Ez vezethet csak el a munka intenzitásának és hatékonyságának növekedéséhez, ami viszont szükségképpen *létszámfelszabadítást* eredményez. Egyetértek tehát Nyikos Lászlóval abban, hogy a megoldás kulcsát a vállalaton belül nem pedig kizárólag a szabályozási szférában kell keresni: „A jól működő szabályozórendszer gyorsíthatja, a kevésbé jó fékezheti a kívánatos tendenciákat, de nem várhatjuk tőle minden bajunk orvoslását."[7]

A teljesítménybérben foglalkoztatott dolgozók számának csökkenésében egyetértek Lőkkös Jánossal, aki szerint: „Ezt csak azzal magyarázhatjuk, hogy a vállalatok vezetése a gyári teljesítmények visszafogására kényszerült, hogy biztosíthassa a bérszínvonal (pontosabban a vállalati átlagbér) tartását."[8] A problémát azért oldották meg így, mert a másik lehetséges megoldás — ti. a normaszigorítás — fáradtságos, nehéz és népszerűtlen feladat.

Az általam javasolt módszerrel szeretnék egy konkrét lehetőségre rámutatni: miként lehet kijutni a Balázsy által jelzett „bűvös körből"[9], hogyan lehet feloldani az ösztönzés és az egyensúly dilemmáját.

Az ellentmondás „döntő láncszeme"

A szocializmus építésének jelenlegi szakaszában a *munkával kapcsolatos* specifikus ellentmondások véleményem szerint a következők:

1. A munka szerinti elosztás társadalmában az *egyenlősdi* jelei mutatkoznak.

[4] Ua. 228. l.
[5] Ua. 224. l.
[6] Uo.
[7] Nyikos László: A vállalatok érdekeltsége az érvényes szabályozórendszer tükrében. Közgazdasági Szemle, 1977. 9. sz. 1067. l.
[8] Lőkkös János: A keresetszabályozás néhány problémája és a továbbfejlesztés lehetőségei. Közgazdasági Szemle, 1978. 2. sz. 177. l.
[9] Balázsy Sándor: A keresetszabályozás „megoldhatatlan" dilemmája. Közgazdasági Szemle, 1978. 2. sz.

2. A kapitalizmusnál magasabb szintű társadalmi viszonyok közepette *a szervezettség nem kielégítő,* és ellentétben áll saját társadalmi alapjával.

3. A munkanélküliséget nem ismerő szocialista társadalomban a munka minden munkaképes állampolgárnak joga és kötelessége, ugyanakkor a *munkafegyelem* laza.

4. A szocialista társadalomban a termelőeszközök társadalmi tulajdonban vannak, mégsem megfelelő *hatékonyságú* a termelőeszközök kihasználása.

Azt hiszem, létezik e specifikus ellentmondásoknak egy *döntő láncszeme,* amelynek megoldása után a többi is sorra megoldódik.

Vizsgáljuk meg, mit tesz egy középszintű vezető, akinek a rábízott egységben irányítania kell a norma szerinti bérezést. Ehhez a következő feltételeket és körülményeket kell figyelembe vennie:

— a bérszínvonal előírt értékét (amely a vállalati összteljesítés változásával alig változik),
— a munka norma szerinti értékét,
— a kiesett időt a középvezető saját hibájából,
— a kiesett időt feletteseinek a hibájából,
— a kiesett időt előre nem látható okokból,
— a kiesett időt a dolgozók hibájából,
— megoldott a rábízott egység soron kívüli feladatot,
— milyen a normák egymáshoz viszonyított aránya?
— melyik a „jó norma" és melyik a „rossz norma"?

Biztosra vehető, hogy a munka norma szerinti értéke alatta marad az előírt bérszínvonalnak. A vezető — ha a dolgozóit meg akarja tartani — nem elégedhet meg ezzel az összeggel. Versenyeznie kell ugyanis a hasonló profilú vállalatokban kialakult kereseti arányokkal s honorálnia, hogy a dolgozók jól megoldottak soron kívüli feladatokat. Figyelembe kell vennie azt is, hogy a munkavégzést többször is rajtuk kívül álló — külső — okok akadályozták.

Hogy e körülmények miatt a dolgozókat ne érje károsodás, a kifizethető bérszínvonal és a munkanorma szerinti érték közti differenciát feltölti „homokkal" (ellenőrizhetetlen teljesítésekkel, prémiummal, jutalommal stb.).

A fizetési arányok megállapítása már nagyobb gondokat okoz. Ha a középszintű vezető jelentős különbséget akar tenni, azt alaposan meg kellene indokolnia. A „homokkal" való feltöltés, továbbá a dolgozók által jól ismert, saját — mármint a vezető — hibájára visszavezethető kiesett idő, és a normák egymáshoz viszonyított aránytalansága a kellő indoklásához nem nyújt megbízható támaszt. Marad legjobb megoldásként a még elfogadható kis fizetéskülönbség és a megszokott kereseti arányok tartása. A középszintű vezető felettese szintén örül e megoldásnak. Egyrészt azért, mert a rendkívüli feladat végrehajtásával saját felettese előtt is bizonyította rugalmasságát, rátermettségét, másrészt, mert az ő általa okozott kiesett idő miatt nem kell vállalnia a felelősséget.

Most vizsgáljunk egy ideális körülmények közt dolgozó, kiváló középszintű vezetőt. A körülmények ez esetben:

— előírt bérszínvonal,
— a munka norma szerinti értéke,
— kieső idő nincs,
— rendkívüli feladat nincs,

— a normák egymáshoz viszonyított aránya jó.

Azt gondolhatnánk, hogy ilyen körülmények között már semmi gond sincs. Valójában, továbbra is ellentmondás van a kifizethető bér, és a teljesítmény után járó bér között. A kifizethető bér a létszám és az elérhető átlagbér szorzata. A teljesítmény után járó bér pedig — az egyszerűség kedvéért sima darabbéres rendszert és egyetlen munkanemet véve — a darabbér és a darabszám szorzata. A kettő persze nem lehet egyenlő, mert tartalmuk más. Vagy az egyik nagyobb vagy a másik. Vagy a normában van a hiba, amikor is laza a norma, vagyis a kifizethető — az átlagbér által meghatározott — bér kisebb a teljesítménybérnél. Ha a kifizethető bér nagyobb, mint a teljesítménybér, akkor szigorú normáról beszélhetünk. Igen ám, de *a fizetés pillanatában már sem a norma szigorítására, sem a lazítására nincs lehetőség.*

Ha a normák általában lazák, akkor a középszintű vezető helyzete rossz, mert állandósul a bérszínvonal-túllépés. Marad tehát a szigorú normák érvényesítése, amikor is már jó a vezető helyzete. A teljesítményből számított teljesítménybér értéke alatta marad a kifizethető bérnek, a különbséget pedig különféle jutalmak formájában utólag kitűzött célprémiumként, egyszeri jutalomként, prémiumként lehet kifizetni.

Látható, hogy még e teljesen idealizált esetben sem vagyunk képesek kiküszöbölni a vállalati belső bérrendszerből a munkától bizonyos mértékig független, szubjektív *jutalomformákat.*

Az említett példában a sima darabbéresrendszert ragadtam ki. Bármely vállalati teljesítményelszámolási rendszerre igaz azonban az, hogy valamely előzetes megállapodás szerinti *elemi munkához,* esetleg az összmunka növekedési *egységéhez* (például a jutalékrendszerben 1 százalékos forgalomnövekedéshez) előre meghatározott *forint értéket* rendel és ezt a teljesítményre jellemző számmal beszorozza. A teljesítményre jellemző szám már az esetleges degresszivitást is tartalmazhatja. *Az elszámolási rendszer matematikai lényege tehát az elemi munkán alapuló szorzás.* Nevezzük el ezt *szorzásos rendszernek.*

A szabályozórendszer logikájából levezetett kifizethető bér azonban nem követi ezt a számítási rendszert. A dolgozók munkaarányos bérét az előre megtervezett nagyságú fogyasztási alapból fizetik ki, ahol az alap tervezett nagysága determináló tényezővé válik. A vállalatok elvileg társadalmi hasznosságuk, teljesítményük arányában részesednek ebből. *Ezt a társadalmi hasznosságot, teljesítményt jelenleg* objektíven számszerűsíteni nem tudjuk, bár nyilvánvalóan törekedni kell erre. Gondolatmenetünk szempontjából nem döntő, hogy a jelenlegi szabályozórendszer milyen tökéletesítést igényel. Bizonyos határok között, objektív rendszerben, a méltányosan kifizetett kevesebb bér ösztönzőbb a méltánytalanul, szubjektíve juttatott magasabb bérnél. Alapvető azonban, hogy bármilyen is legyen a konkrét szabályozórendszer, a vállalatok társadalmi hasznosságuk növelésében mindig érdekeltek legyenek!

„Az állami költségvetésben szükségképpen az az elv jut érvényre, hogy addig nyújtózkodjunk, ameddig a takarónk ér, illetve csak azt lehet elosztani, amit megtermeltünk." — mondja Pirityi Ottó.[10] A vállalati szinten ki-

[10] Pirityi Ottó: A bérpolitika és bérszabályozás funkcióiról. Közgazdasági Szemle, 1976. 7—8. sz. 833. l.

fizethető béreket tervgazdasági rendszerünk közelítőleg az osztásos módszerrel határozza meg, s ezt a „keretet" közvetíti a szabályozással a vállalati szintre. Ezért ezt *osztásos rendszernek nevezzük.* Ennek a rendszernek a dolgozók munkával arányos bérezése, vagyis a vállalati szintre közvetített összbér munkaarányos *továbbosztása* felelne meg. Mikroökonómiailag azonban a béreket a teljesítményekhez csak a szorzásos rendszerrel lehet hozzákötni, e szinten a szorzásos rendszert kell alkalmazni. E két logika — az osztásos és szorzásos — a vállalati szinten összeütközik, s mivel az érvényes szabályozáshoz alkalmazkodni kell, a „szorzásos" gyakorlat, azaz a teljesítménybérezés szenved értelemszerűen csorbát. Más szavakkal: *a vállalat összetevékenységétől függő, a szabályzók osztásos rendszerében a vállalatnak biztosított összes bér nem lehet egyenlő a szorzásos rendszerben objektív körülmények között kiszámított összes bérrel,* vagy több, vagy kevesebb annál. Ha több, akkor a magas bérszínvonal után magas adót kell fizetnie a vállalatnak, ha kevesebb, akkor szubjektíve megállapított prémiumokkal, jutalmakkal töltjük ki a különbözetet. *Általában* az utóbbi eset a gyakoribb, a vállalaton belüli elszámolást szolgáló — lényegileg a kapitalista rendszerből ránk maradt és mindeddig méltányosnak tartott — *bérezési rendszerek nem illeszkednek* a szocialista tervgazdálkodásunk rendszerébe. Ezt tartom a megoldandó döntő láncszemnek, mert ebből vezethetők le a bérezés specifikus ellentmondásai.

A bérezés specifikus ellentmondásainak levezetése

A középszintű vezető — mivel kénytelen az egzakt elszámolást szubjektív elemekkel, „homokkal" vegyíteni — egy idő után már maga sem tudja megmondani, hogy mennyit érdemelne az illető brigád, csoport, vagy egyén objektíve.

Így a különböző munkanormák 100 százalékos teljesítéséhez tartozó munkatartalmak kiegyenlítése vagyis az igazságos teljesítményrendszer irányában való törekvés válik feleslegessé, hiszen még akkor is adunk a teljesítmény szerinti bérhez szubjektív jutalomelemeket, ha minden munkakörülmény optimális. Mivel egyre kevesebb a támasz a munkavégzések közötti objektív különbségtételre, egyre kisebb keresetkülönbséget tud — és mer — a középszintű vezető indokolni. Az objektíve mérhető különbségektől távolodva és közeledve a szubjektív felé, az *egyenlősdi jelei egyre markánsabban mutatkoznak.*

A munkavégzés közben váratlanul jelentkező körülmények, a beosztott dolgozók, a közvetlen vezetők, azok főnökei, más szervezetek hibájából mindig származhatnak kieső idők. Mivel a középszintű vezetőnek és felettesének a hibája is kieső időkhöz vezet, érthető, hogy ennek kidomborítása nem érdeke a középvezetőnek, ami reális képet nyújtana az általa vezetett egységben előforduló szervezetlenségről. A szubjektíven kialakítható elszámolás lehetőséget biztosít arra, hogy az állásidőt is munkában eltöltött időnek tüntesse fel. *Ennek a kísértésnek a vezető igen gyakran enged.* Eltünteti a szervezés objektív mérhetőségét és a szervezési problémák feltárása elé akadályt gördít. Ez az út tehát a *szervezetlenség felé vezet.*

Az adott körülmények között most már nem nehéz követni a dolgozó gondolatmenetét: „Minek dolgozzak, ha akkor sem kapok sokkal keveseb-

bet, ha csak tessék-lássék látom el a feladatomat." Az egyenlősdi és a kiesett idő eltüntetése tehát közvetlenül szüli a *munkafegyelem lazulását* és a munkaintenzitás csökkenését. A termelőeszközök hatékonysága viszont az őket működtető dolgozók munkafegyelmével arányos, tehát a munkafegyelem lazulása egyben *rontja a termelőeszközök hatékonyságát is*. Eme általam felvetett döntő láncszemből logikai úton reprodukálni lehetett a valódi helyzetet tükröző specifikus ellentmondásokat.

Az eddigiekben nem foglalkoztunk az órabéres, a havibéres (plusz prémiumos) rendszerekkel. Ezeknél — felesleges bizonyítani — még jóval nagyobb a szubjektív bérezés lehetősége. Feltehető, hogy azokon a területeken, ahol nem lehet objektíven mérni és összehasonlítani a teljesítményeket, ott kizárhatatlan a szubjektivitás. Előttünk áll azonban a sport példája, azoké a területeké, ahol a teljesítménymérés és összehasonlítás bizonyos sportágakban szubjektív volta ellenére is elfogadhatóan objektív. Ha ugyanis a legkisebb szubjektivitást tapasztalják, ott máris tökéletesítik az értékelési rendszert. A stopperórával, centiméterrel és automatával nem értékelhető sportágakban is nő az objektivitás, hiszen a sportbírók kiválasztása, a pártatlanság és a szakértelem biztosítása, az esetleges részrehajlás lehető legnagyobb mérvű kiküszöbölése állandó törekvés. Így szerintem a szubjektív elbírálással értékelhető munkafajtáknál is van lehetőség a tárgyilagosság fokozására.

Az osztásos logikájú vállalati bérrendszer

A probléma lényege abban van, hogy a vállalati szintig terjedő szocialista bérgazdálkodásunk „osztásos" rendszeréhez nem illeszthetők ellentmondás nélkül a különféle, lényegileg „szorzásos" vállalati rendszerek. A megoldás tehát új vállalati bérrendszer kialakítása volna „osztásos" rendszerben.

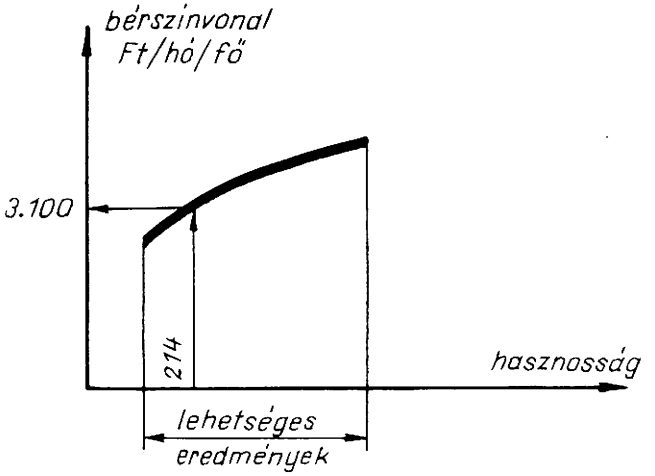
A jelenlegi bérszabályozási rendszerből a tervezéskor kibonthatóak a vállalat hasznosságának lehetséges mértékei és a hozzájuk tartozó bérszínvonalak, továbbá a köztük levő függvénykapcsolat. (Lásd az 1. sz. ábrát.)

Ebből továbbosztással a vállalati egységek összteljesítése alapján meghatározható egy egység bérösszege. *Osszuk fel* ezt a bérösszeget az egyes dolgozók vagy csoportok által végzett *munka arányában*. Ezzel máris eljutottunk a megoldás lényegéhez; amit azonban még tovább kell finomítani az emberi munkavégzés sajátosságainak megfelelően. Szociálpolitikánkkal egyetértésben javasolható, hogy a munkabérnek legyen egy *állandó része*, amely a képzettségre, a szakértelemre és az elmúlt időben végzett munkavégzés színvonalára utal, és tartalmazza a szociális juttatásokat is. Továbbá legyen egy *változó része*, amely az elszámolásra váró munka mennyiségi és minőségi értékével arányos.

Most bemutatunk egy általános ösztönzési jelleggörbét, amely alkalmas arra, hogy a változó részre szánt bérösszeget szétosszuk, és a különböző anyagi-erkölcsi fokozatokat megállapítsuk. (Lásd a 2. sz. ábrát.)

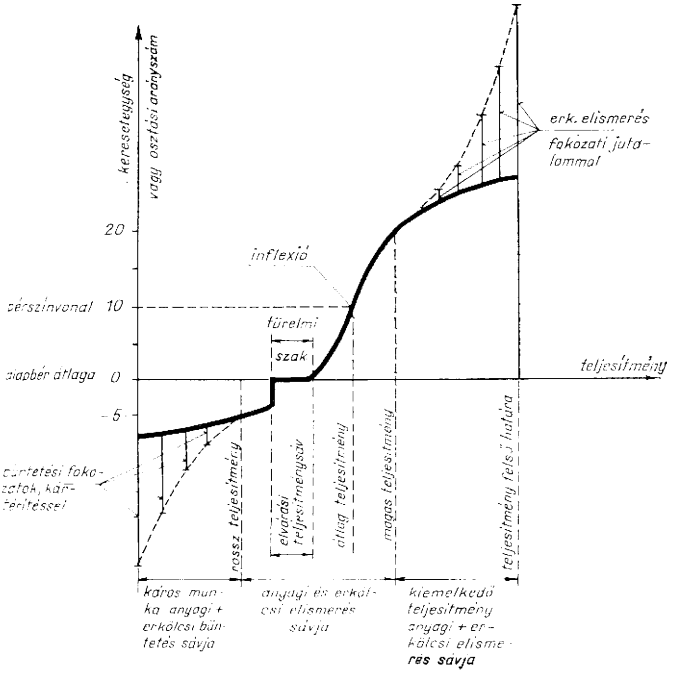
A koordináta rendszerünk függőleges tengelyén — egy felvett skála szerint — a keresetegységeket, a vízszintes tengelyen pedig a teljesítmény százalékos értékét tüntettük fel. A görbét úgy állítjuk össze, hogy három szakasza legyen: a káros munka, a kiemelkedő teljesítmény és az átlag teljesítményt tartalmazó középső szakasz. Az általános ösztönzési jelleggörbe

1. sz. ábra



A vállalati bérszínvonal a vállalati tevékenység hasznossága függvényében

2. sz. ábra



Az anyagi-erkölcsi jutalmazás és büntetés összefüggése a teljesítményszinttel (ösztönzési jelleggörbe)

középső szakaszán az anyagi és erkölcsi ösztönzés egybeesik, a másik két szakaszon értelemszerűen különválik a két görbe. Az általános ösztönzési görbe szerkesztésénél a következő szempontokat vesszük figyelembe:

— A rendszer legfontosabb *célja az átlagteljesítmény emelése*, ezért ennek környékén a legmeredekebb a görbe, itt az inflexiós pont is. Az anyagi büntetés, levonás a nevelő hatás céljából jóval kisebb, mint az elvárási szint feletti teljesítményhez tartozó keresettöbblet.

— *A türelmi szakaszon* teljesítő dolgozót az elvárási szinthez tartozó keresete „figyelmezteti", hogy ezután nagyobb szorgalommal lásson munkához.

— *A káros*, alacsony teljesítményű, rossz minőségű munka a kollektíva munkaerkölcsét rontja és bomlasztó hatású, ezért szigorú erkölcsi büntetéseket von maga után kártérítéssel egybekötve (károkozás esetén).

— *A kiemelkedő teljesítmény*, a jó minőségű, igen magas teljesítményű munka, amelynek tartós teljesítése esetén különböző fokozatú erkölcsi elismerést érdemel a dolgozó. A jövedelem jelleggörbéjének e szakasza kissé degresszív, nehogy szándékosan hajszoljuk a dolgozót és fetisizáljuk, illetve túlhajtsuk az anyagi érdekeltséget.

— *A görbe alakja* a gyakorlati alkalmazás során a munkahelyi körülményektől függően kismértékben természetesen változtatható, *de alapvető lefutási formája változatlan.*

Az objektivitás növelésére *a különböző munkanormák 100 százalékos teljesítéséhez tartozó munkatartalmak kiegyenlítése* is alapvető teendő. Ez a tevékenység elveszti a régi értelemben vett normaszigorítással járó keresetcsökkentés jellegét, hiszen *a normák mellé többé nincsen forintérték rendelve. A norma csak a szétosztás arányszámával van összefüggésben, tehát csupán azt várjuk tőle, hogy a különböző normák munkatartalma azonos legyen.* Ehhez elegendő egy regisztráló rendszer létrehozása, amely a meglevő normákat folyamatosan karbantartja (erre itt nem térünk ki).

A módszer bevezetésének szakaszában a változó és az állandó rész arányát célszerű úgy megválasztani, hogy a változó rész az eddigieknél csak kicsivel nagyobb differenciálódást okozzon. A munkafelmérés módszerei objektivitásának fokozódásával *a dolgozók által meghatározott mértékben* célszerű növelni a változó rész arányát, az alapelvek szerinti mértékig. *Más szavakkal: mennél inkább hihető a rendszer objektivitása, annál nagyobb keresetkülönbséget ismernek el méltányosnak a benne dolgozók.* Ez az üzemi demokrácia érvényesítését is jobban elősegíti. Szempontjaink összhangban állnak Glézerman megállapításával, mely szerint: „Az egyes dolgozó tényleges munkaráfordításával, a közös ügyhöz való hozzájárulásával arányos bér a nem öntudatos embereket is társadalmi fegyelemre tanítja, szokássá neveli bennük a társadalomnak végzett munkát, az öntudatos munkások számára pedig nemcsak anyagi ösztönzést jelent, hanem bizonyos fokig erőfeszítéseik erkölcsi megbecsülését is. De ha a termelés szervezése és a munka bérezése nem megfelelő, a személyes anyagi érdekeltség szembe is állíthatja az egyes dolgozó érdekeit a társadalommal, elősegítheti a harácsoló hajlamok erősödését, és így negatív szerepet tölthet be."[11]

[11] G. S. Glézerman: A történelmi materializmus és a szocialista társadalom fejlődése. Kossuth Könyvkiadó, 1976. 120. l.

Az osztásos bérrendszer működése

Az osztásos bérrendszer működését egy példán mutatjuk be. Az ismétlődő részeket azonban kihagyjuk. Egyes helyeken a hatások érzékeltetése céljából eleve eltérünk a valószerű helyzetektől, pusztán a működés és az érdekek hatásmechanizmusát kívánjuk bemutatni egy termelő vállalat példáján.

A vállalati részlegek értékelése

Tételezzük fel, hogy meghatározzák egy vállalatra a bér—hasznosság függvényét a lehetséges eredményeket tartalmazó hasznossági fokok intervallumában. A hasznosság helyes mérőszámainak kiválasztására nem vállalkozunk. (Ma a vállalat hasznosságát az érvényes szabályozás az egy főre jutó bér és nyereség változásával jellemzi.) A vállalatnak három részlege (A, B, C) és összesen 1000 fő fizikai dolgozója van. Az első hónap után a részlegek a következő hasznossági fokot mutatják: (A hasznossági fok lehet a létrehozott új érték, vagy az önköltség reciprok értéke is. Példánkban ettől eltérő és teljesen önkényes számokat választottunk.)

1. sz. táblázat

Egy példavállalat és részlegei havi bérének megállapításakor felvett adatok

Részlegek	Az előző év átlagbére Ft/fő/hó	Részlegek létszáma	Az előző év havi összbére e Ft	Első havi teljesítés hasznossági		Osztási arányszám	Részlegek osztási súlya
				foka	%-a		
A	3500	300	1050	73	91	9,1	2730
B	3700	500	1850	65	82	8,2	4100
C	4000	200	800	76	95	9,5	1900
		1000	3700	214			8730

Az általános ösztönzési függvény (1. sz. ábra) függőleges tengelyén az osztási arányszámot úgy tüntetjük fel, hogy az elvárható átlagos hasznosság a 10. egységnél legyen. Itt a legmeredekebb a görbe, itt van az inflexiós pont is. A részlegek most általánosan gyengén szerepeltek, mert osztási arányszámaik 10 alattiak. A változó bér felhasználása tehát a közösen elért 214 egység hasznosság alapján (a 2. ábra szerint) 3100 Ft átlagbér kifizetését teszi lehetővé, amelyből levonhatjuk az állandó részt és megkapjuk a felosztható első havi változórésznek megfelelő bért.

$$(3100—2590)\ 1000 \text{ fő} = 510 \text{ e Ft} \qquad (1)$$

2. sz. táblázat

A változó bérrész felosztása a három részlegre

Részlegek	Részlegek létszáma fő	Alapbér Ft/hó/fő	Összes alapbér e Ft	Részlegek osztási súlya	Összes változó bér e Ft	Összes bér e Ft
A	300	2450	735	2730	159	894
B	500	2590	1295	4100	240	1535
C	200	2800	560	1900	111	671
	1000		2590	8730	510	3100

A felosztást a részlegek osztási súlya szerint hajtottuk végre. Például az első részlegre jutó összes változó bér:

$$\frac{2730}{8730}\ 510\ \text{e Ft} = 159\ \text{e Ft} \qquad (2)$$

A részlegen belüli csoportok, brigádok értékelése

Most osszuk fel a változó bért a brigádok teljesítménye arányában példaként a C részlegnél, ahol 8 brigád van. *A differenciáló hatás* érzékeltetése céljából feltételezzük, hogy minden dolgozó az átlagnak megfelelő bért kapta, vagyis 2800 Ft-ot.

A munka minőségét kétféleképpen vesszük figyelembe:

— javítható hibák, illetve elfogadhatatlan minőség esetén

— nem javítható — értékcsökkenést, osztálybesorolást változtató — hibák.

Az első esetben a brigád köteles a hiba kijavítását elvégezni. A teljesítményben dolgozó brigád javításra fordított ideje a teljesítményben ledolgozott idejét növeli anélkül, hogy a létrehozott termék mennyisége változna. Alacsonyabb lesz a brigád teljesítményszázaléka.

A második esetben az osztálybasorolás műszaki előírásai megmutatják, hogy a munka melyik osztályba sorolandó. A közöttük levő különbséget minőségi szorzóval építik be a teljesítménybe. Például az 1/1977. ÉVM. számú rendelet szerint (lásd Építésügyi Értesítő, 1977. február 2.) az I. osztálynál 1,1-es, a II. osztálynál 1,0-es, a III. osztálynál 0,9-es szorzót alkalmazunk.

A C részleg 8 brigádjának, illetve a brigádok dolgozóinak a havi bérét a 3. sz. táblázatban foglaltuk össze.

3. sz. táblázat

A C részleg 8 brigádja dolgozói havi bérének a megállapítása

Brigádok	Alapbér Ft	Teljesítmény (%)	Kereset egység	Létszám (fő)	Osztási súly	Változó rész + —	Havi bér (Ft fő)
1	42 000	115	11,5	15	172,5	16 170	3880
2	70 000	101	10,1	25	252,5	23 670	3740
3	56 000	108	10,8	20	116,0	10 880	3340
4	50 400	116	11,6	18	208,5	19 640	3890
5	75 600	72	6,8	27	183,8	17 230	3440
6	106 400	42	—3,1	38	(—108,0)	—9 350	2560
7	72 800	68	5,2	26	135,4	12 700	3290
8	86 800	75	6,9	31	214,0	20 050	3445
	560 000			200	1282,7	111 000 Ft	
						9 350	
						120 350 Ft	

A táblázatunk kitöltése a következő. A 6. brigádnál az elfogadhatatlan minőség okozta az alacsony teljesítést. A jutalom, illetve a büntetés mértékének megállapítása úgy történik, hogy először kiszámítjuk a pozitív osztási súly egységére eső forintösszeget a pozitív, felbontható, részlegre jutó összes változó bérből

$$\frac{111\,000 \text{ Ft}}{1282{,}7} = 86{,}5 \text{ Ft/egység} \tag{3}$$

A felosztásra kerülőhöz hozzá kell még adni a 6. brigád alapbéréből levonandó

$$86{,}5 \text{ Ft/egység} \times 108{,}0 \text{ egység} = 9350 \text{ Ft-ot is.}$$

Az első brigád havi bérének változó része tehát a táblázatban:

$$\frac{120\,350 \text{ Ft}}{1282{,}7 \text{ egység}} \times 172{,}5 \text{ egység} = 16\,170 \text{ Ft} \tag{4}$$

Ennek megfelelően az első brigád tagjának teljes havi bére:

$$2800 + 93{,}8 \text{ Ft/egység} \times 11{,}5 = 2800 + 1080 = 3880 \text{ Ft} \tag{5}$$

Mivel a meglevő differenciáltságot fel sem tételeztük, látható, hogy 30 százalékos mozgóbérrel elég erős differenciáltságot lehet elérni.

Ez nincs arányban a normák jelenlegi pontatlanságával, azok 100 százalékához tartozó munkamennyiségei jelenleg nagy szórást mutatnak. Így létezik úgynevezett „jó norma" és „rossz norma" is. Továbbá a munka eredménye mérésének körülményei sem elég objektívek. Tehát az így keletkező differenciálás „méltánytalan" és a *bérfeszültség ezért nem* tűrhető mértékű.

Azt is számításba kell venni, hogy a rendszer bevezetésekor a dolgozók sem „hajtanak" képességeiknek megfelelően, hiszen nincs előzetes tapasztalatuk a bevezetett rendszerről. Nem érzékelik még a kettős ösztönző erőt, hogy:

„— segíts a gyengébb dolgozó társadon, mert azzal a közös eredmény növelését is elősegíted,

— dolgozz képességed szerint, mert csak így emelkedhetsz ki."

A javasolt rendszer bevezetésekor elegendő tehát azt elhatározni, hogy a meglevő bérdifferenciáknak és a munkakörülményeknek milyen arányú mozgóbér felel meg (például 10 százalék), majd ezt — a munkakörülményeknek megfelelően — *a dolgozók saját akarata szerint növeljük!* Így *a bérdifferenciáltság sohasem lesz méltánytalan és tűrhetetlen, nem lesz bérfeszültség.* Az üzemi demokrácia e lényeges területen is érvényre juthat.

Béremelés, differenciálás

Vizsgáljuk meg a béremelés kérdését. A vállalat elhatározza, hogy a bérfejlesztésének egy részét „alapbéresítésre", más részét a mozgóbér növelésére fordítja. Például legyen 3 százalék az „alapbéresítés" és 3 százalék a „mozgóbéresítés". Fogjuk fel az egész évi teljesítményátlagnak az előző

3. sz. táblázat teljesítmény adatait. A 2800 Ft alapfizetés a következő évben a 4. sz. táblázatnak megfelelően módosul.

4. sz. táblázat

A C részleg 8 brigádja alapbérének emelkedése

Brigád	Osztási súly brigádonként	Osztási súly egyénekre	Alapbéremelés egyénre	Új egyéni alapbérek
1	172,5	11,5	163,20	2963,20
2	252,5	10,1	143,30	2943,30
3	116,0	10,8	153,20	2953,20
4	208,5	11,6	164,70	2964,70
5	183,8	6,8	96,50	2896,50
6	—108,0	—3,1	—40,60	2759,40
7	135,4	5,2	73,80	2873,80
8	214,0	6,9	98,00	2898,00
	1282,7			

A felosztható összeg:

$$200 \text{ fő} \times 2800 \times 0{,}03 = 16\,800 \text{ Ft} \tag{6}$$

A rendszeresen a minimális elvárási szint alatt teljesítők nem kapnak béremelést, hanem bérük csökken. Kiszámítjuk előbb az egy pozitív osztási súlyegységre eső forintot a pozitív felosztható, részlegekre jutó összes béremelésből:

$$\frac{16\,800}{1282{,}7} = 13{,}10 \text{ Ft/egység} \tag{7}$$

A felosztásra kerülő összeghez hozzá kell még adni a 6. brigád alapbéréből levonandó:

$$13{,}10 \text{ Ft/egység} \times 108{,}0 \text{ egység} = 1413 \text{ Ft-ot is} \tag{8}$$

Az első brigád összes béremelése tehát:

$$\frac{16\,800 + 1413 \text{ Ft}}{1{,}282{,}7 \text{ egység}} \cdot 172{,}5 \text{ egység} = 2450 \text{ Ft}, \tag{9}$$

s az első brigád egy tagjára jutó alapbéremelés pedig

$$14{,}2 \text{ Ft/egység} \times 11{,}5 \text{ egység} = \textit{163,20 Ft.} \tag{10}$$

A 6. brigádnál azonban csak 13,10 Ft/egységgel kell számolni, ahogy azt korábban kiszámítottuk. Tehát a 6. brigád tagjainál

$$13{,}10 \text{ Ft/egység} \times (-3{,}1) = -40{,}60 \text{ Ft} \tag{11}$$

alapbércsökkenés lesz. A maximális alapbér különbség 2964,70—2759,40 = = 205,30 Ft.

A mozgóbéresítés 3 százaléka a már elhatározott 10 százalékos differenciálódást növeli 13 százalékra vállalati szinten. A differenciálás addig mehet, amíg el nem érik az összes mozgóbérre szánt összeget, a fizetés kb. 30 százalékát.

Normarendezés

A normarendezést szokás szerint évenként hajtják végre, bár indokolt esetben ennél sűrűbben is lehet. Figyelik a normatételek valós adatainak alakulását. Megállapítják a 100 százalékhoz tartozó új teljesítményszintet. Mivel a normákhoz nincs forintérték rendelve, és csupán arra használjuk fel őket, hogy a felosztás arányszámait megállapítsuk segítségükkel, *ezért a normarendezés célja nem a norma szigorítása, hanem az egyes normatételek munkatartalmának kiegyenlítése.* Önjavító normarendezés alakítható ki, ahol a különböző normák 100 százalékos teljesítéséhez tartozó munkamennyiség — a vállalat adottságai mellett — egyre nagyobb pontossággal azonos lesz.

A lazának vélt norma esetén az egyén érdeke az, hogy abban a munkanemben magas teljesítést érjen el, mert a következő évben úgy is korrekcióra kerül sor, és ha nem ő és brigádja kapja meg a laza normájú munkafeladatot, akkor más brigád jut könnyebb keresethez. Az érdekeltség tehát olyan, hogy az önjavító normarendezéssel a laza normák munkatartalma fogja a leggyorsabban a reális értéket megközelíteni. *Célszerű tehát új technológiák gyors bevezetése* céljából annak munkanormáit tudatosan lazára megállapítani.

Az objektíve kimutatott kieső idő hatása a szervezésre

A brigádteljesítmények megállapításánál csak a ténylegesen munkában eltöltött időt kell alapul venni, tehát a külső okokra visszavezethető kieső idővel csökkentett idő lesz a teljesítmény időalapja. Ezért a brigád érdeke az lesz, hogy minden — külső okra visszavezethető — kieső időt a művezetővel igazoltasson, s ezzel tisztázza a teljesítmény vetítési időalapját.

A keletkezett és kimutatható kieső idő élesen rávilágít a munkaszervezés ellentmondásaira s így objektív mérőszámuk is számítható. A brigád saját hibájára visszavezethető kieső idő megszüntetése elsősorban a brigád feladata, amelynek megszüntetése a brigádteljesítményt ugrásszerűen emelni fogja. Ugyanakkor a brigád sem lehet közömbös a rajta kívülálló okból kieső idő nagyságára, sem pedig a termelésirányítók a fizikai dolgozók munkafegyelmére, hiszen mindkettő a részleg teljesítményét rontja. De a vállalat sem lehet közömbös az őt zavaró külső akadályozó tényezőkre, mert azok nagyságát, a zavaró hatás mértékét az adatszolgáltató rendszer egyre pontosabban jelzi. Az egymás munkáját kiegészítő szervezetek közös szervezésfejlesztést kell hogy végrehajtsanak a keletkező közös hátrányok felszámolására.

Az érdekeltségi lánc tehát alulról indul ki. A brigád érdeke, hogy csak a saját hibájára visszavezethető kieső időkért feleljen, ezért élesen kimutatja a rajta kívülálló okokra visszavezethető kieső időket. A művezető az így kimutatott összes kieső időért ugyancsak nem hajlandó felelősséget vállalni, ezért élesen kimutatja a felettesein múló kieső időket és így tovább. Ez az érdekeltségi lánc tehát — ahogy érzékeltetni kívántuk — *nem áll meg a vállalatnál.*

A munka erkölcsi értéke

A munkateljesítés mérésének pontosabbá tétele, a normakarbantartás, a normák munkatartalmának kiegyenlítésére irányuló törekvés, a kieső idő csökkentését célzó szervezésfejlesztés szükségszerűen adódik az osztásos módszer hatásából. A munkakörülmények e tényezőinek javulása a dolgozó ember tudatában várhatóan a munka erkölcsi értékének növekedésével fog járni, hiszen annak anyagi értékelése egyre mentesebbé válik a részrehajló szubjektivizmustól. A különböző erkölcsi elismerési fokozatokhoz objektíve ellenőrizhető teljesítményszinteket lehet majd kapcsolni. A kiemelkedően jó munkát végzők így nagyobb erkölcsi elismerésben fognak részesülni, hiszen a kiváló munkás nemcsak önmagát és csoportját, hanem társadalmi rendszerünket is erősíti.

A „döntő láncszem" megoldása után keletkező érdekláncolat

A felvetett specifikus ellentmondások, az egyenlősdi, a szervezetlenség, a laza munkafegyelem, a termelőeszközök kihasználásának nem kielégítő szintje sorra megoldódnak, ha a döntő láncszemként tekintett ellentmondást feloldjuk, és a vállalaton belüli bérrendszert a népgazdasági rendszernek megfelelően ugyancsak osztásos rendszerré változtatjuk.

A megoldás logikája összefoglalóan a következő:

A jelenlegi szorzásos rendszerben még ideális körülmények között sem osztható szét teljesen objektíven és méltányosan az a bér, mely a vállalat dolgozóinak jár.

A vállalatig terjedő osztásos rendszer a vállalaton belüli bérelszámolásba is bevezethető.

Bevezetése után elsődlegesen a munkateljesítmény értékeléséhez közvetlenül kapcsolódó mennyiségi és minőségi felméréssel kapcsolatos tényezők objektivitása javul, mert ez a dolgozók közvetlen érdeke.

A javuló objektivitás tapasztalásával a dolgozók egyre nagyobb fizetési differenciákat fognak magukra nézve méltányosnak tartani, tehát saját elhatározásukból és a megfelelő mértékig járulnak hozzá az *egyenlősdi* megszüntetéséhez.

A dolgozó az osztásos rendszerben alapvetően két irányban érdekelt: a képességei szerinti munkavégzésben és dolgozótársai segítésében, ugyanis mindkét irányban haladva nő a dolgozó fizetése. Tartósan jó munkája esetén pedig meghatározott arányban növekszik az alapfizetése és munkájának erkölcsi elismerése.

Éppen ezért a dolgozó tudni akarja, miként javíthat az egyéni és közös munkavégzésen — kíváncsi a kiesett idők okaira.

A saját brigádján múló kiesett idők megszüntetésével a munka intenzitásának növelése nélkül érheti el a leggyorsabban a teljesítménynövekedését, ami a *munkafegyelem megszilárdulásához vezet.*

A dolgozó a rajta kívülálló okokra visszavezethető kieső idők csökkentésével, saját munkaintenzitásának növelése nélkül is több fizetéshez jut-

hat, tehát érdekelt a rajta kívülálló okokból, és így a felettese mulasztásai által keletkezett kiesett idő okainak feltárásában.

A kiesett idő csökkentésével a *termelőeszközök hatékonysága nő.*

A kiesett idő és okainak feltárása egyenes út a *szervezés hatékonyságának a növelése felé.* Ez az érdekeltségi lánc továbbgyűrűzik és egyre szervezettebb irányítást követel minden szinten.

A dolgozó említett alapvetően kettős irányba ható érdeke, érdekeltté teszi abban is, hogy a normatételek 100 százalékos teljesítéséhez tartozó munkatartalom azonos legyen, hogy „ne élhessen meg könnyen" egyetlen munkatársa sem a „jó norma" révén. Az érdek itt az objektivitás fokozása irányába hat, ami növeli a jól végzett munka tekintélyét, megbecsülését és a tartósan kiemelkedő munkával kiérdemelt éremnek igazi csillogást ad.

Mivel a norma csak a közösen megdolgozott kereset osztási arányszáma (és nem abszolút mérőszáma), ezért a brigád, ahol csak teheti, tökéletesíti munkamódszerét és az így nyert nagyobb munkaintenzitással a kereseti arányokat a brigádja javára billentheti. Minden dolgozó érdekelt tehát a munkamódszerek lehető legalaposabb elsajátításában, a modern, termelékeny technológiák alkalmazásában.

Mindezen tevékenységekhez könnyűszerrel kapcsolható a teljesítmény számítógépes adatfeldolgozása, s az önjavító rendszerű adatbázis egyre pontosabb adataira mind hatékonyabb termelésszervezési rendszerek kapcsolhatók.

Az osztásos rendszer jól illeszkedik a népgazdasági jövedelemszabályozási rendszerbe, ezért a központi elhatározások végrehajtása is hatékonyabb lesz. Az osztásos rendszer általános bevezetésével fokozatosan felszámolhatók a „vonzó" állások, mert a munkaintenzitás országszerte növekszik, a kapun belüli munkanélküliség csökken és így a minimális elvárási szint is emelkedik. Tehát megszűnik a „vatta dolgozók" áramlása, de a felszívóképesség is csökken.

Várhatóan a munkaintenzitás fokozását célzó központi intézkedések feleslegessé válnak, s így a gazdasági mechanizmus bonyolult rendszere is egyszerűsíthető.

A megoldás garanciája az az érdekláncolat, amely a dolgozók szükségszerű, természetes érdekéből fakad és amely a kedvező irányba mutató tényezők egész sorát ragadja magával s így hatása halmozottan, felerősödve jelentkezhet.

150 éves az Akadémiai Kiadó

Az Akadémiai Kiadó által 25 éve gondozott *Közgazdasági Szemle* Szerkesztősége köszönti nagymúltú gondviselőjét, az *Akadémiai Kiadót.*

Kiadónk 1828-ban, a Magyar Tudós Társaság alapszabályainak kiadására felállított bizottság jelentésének kiadásától számítja működésének kezdetét. Az alapítás óta eltelt 150 év igen változatos, sokrétű kiadványok bölcsőinek ringatását jelentette Kiadónk részéről.

Az akadémiai könyvkiadás felelősei már működésük hajnalán azon nemes feladatokra vállalkoztak, hogy a Magyar Tudós Társaságnak, a Magyar Tudományos Akadémiának érdekeltségében megszülető gondolatokról tájékoztassanak. Bár az akadémiai könyv- és folyóiratkiadás célja az idők folyamán többször is változott, Kiadónk jelenlegi legfőbb feladata ma is a magyar tudósok eredeti munkáinak megjelentetése. Emellett lexikonok, szótárak és magas szintű tudományos ismeretterjesztő munkák kiadásával is foglalkozik.

Az idők folyamán változott a tudományágak aránya és ennek függvényében az ezek változását tükröző könyv- és folyóiratok kiadása. Kezdetben a humán jellegű kiadványok domináltak, a múlt század vége felé szaporodni kezdett a természettudományokat képviselő művek száma. Napjainkban mintegy fele-fele arányt alkotnak a két nagy tudományág kiadványai. Ezen belül a humán tudományok sorában az irodalomtudomány és a nyelvészet, a társadalomtudományok köréből a történelem, a természettudományok körében a matematika, a biológia. az orvostudomány szerepel a legtöbb kiadvánnyal.

A 150 év alatt sokat változott a kiadás szervezettsége, a nyomdai előállítás módja.

Az Akadémiai Kiadó kiadványai az idők folyamán számos hazai és külföldi kiállításon, könyvversenyen vettek részt és nyertek értékes díjakat. Napjainkban Kiadónk évente 300 kötet könyvet és 101 folyóiratot gondoz, amelyek mintegy 15 000 íven 2 millió 500 ezer példányban jelennek meg.

Mint a több mint száz folyóirat egyike köszöntjük patinás múltú Kiadónkat ezen a jeles évfordulón. Kívánjuk, hogy azt a hírnevet, amelyet az Akadémiai Kiadó az elmúlt 150 év során kivívott, tovább öregbítse. Ehhez kívánunk jubiláló Kiadónk vezetőinek, szerkesztőinek, lektorainak és valamennyi dolgozójának minden jót, munkájukhoz további sikereket.

A szerkesztőség

FOLYÓIRATSZEMLE

V. Drozdov: Modern tőkés pénzgazdaság

(Mirovaja Ekonomika i Mezsdunarodnije Otnosenyia, Moszkva, 1978. 4. sz.)

A tőkés termelési mód fejlődése elsősorban a munkamegosztási viszonyokban bekövetkezett lényegi változásokra vezethető vissza. Az értékviszonyok állandó mozgásban vannak, egyes termékek értéke rohamosan csökken, másoké nem várt mértékben emelkedik. Ezt az átrendeződést a monopóliumok profitrátájuk növelésére használják ki. A monopóliumok tág teret nyitnak a nem egyenértékű csere számára, például a közönséges áruk és a munkaerőáru viszonylatában, a monopolizált és a nem monopolizált ágazatok, a külső és a belső piacok, a fejlett és a fejlődő országok egymáshoz fűződő kapcsolataiban. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az egyenértékű csere mégoly általános és durva megsértése sem maga a szabály. A monopóliumok még az állammal együtt sem képesek felszámolni a csere törvényét, az értéktörvényt. Az értékoldalon bekövetkezett változásokhoz hasonló jelentőségűek a használati érték módosulásai. A használati érték gazdasági jelentőségének rohamos növekedése szükségszerűen rányomta bélyegét az áruk értékének mozgására. Bonyolultabbá vált tehát a használati érték és az érték kapcsolata, s ez megnyilvánul az áralakulásban, az áru- és pénzforgalom újszerű összefüggéseiben. A modern piac sem azonos a régivel. A tulajdon egyéni formáinak felváltása részvénytulajdonnal, illetve állammonopolista tulajdonformákkal, megváltoztatta a piac működését. Az állam maga is hatalmas gazdasági erővé vált. A termelés már nemcsak ismeretlen piacra való termelés, hanem ismert, sőt egyes területeken államilag biztosított piacokra. A „hitelből élés", a kötelezettségek átutalása már nem kivétel, hanem szabály. A hitel és a hitelrendszer mindinkább a pénzviszonyok helyébe lép. Az eredmény: az arany szerepe egyre csökken. Az egyre nagyobb árutömegek piacra zúdulásával, a munka bonyolultabbá válásával, a termelés monopolizálódásával az aranyérték egyre kevésbé volt képes hatást gyakorolni az áruk csereviszonyaira. A csereviszonyok meghatározásában az áruk értékviszonyai jutottak elsődleges szerephez. Az arany általános áruszerepe elhalványodott, ezzel együtt általános egyenértékesként való funkcionálása is (bár az arany még ma is különleges társadalmi szerepeket tölt be, így például a kincsképzés szerepét). Az árupénz helyébe hitelpénz lépett, az érték pénzformáját a hitelpénzforma váltotta fel.

Eredetileg a hitelpénznek kettős jellege volt: aranyjel és hiteljel volt egyúttal, önállóan nem látott el pénzfunkciókat. A hitelrendszer fejlődésével ez a fajta kettősség lassan megszűnt, a bankjegy az érték pénzjele lett. Mint pénzforma az áruforgalomra alapozva önállósult. Mint hiteljel egyúttal a hitelviszonyokra is épül, e viszonyok létének viszonylag önálló bázisai. Fizetési eszközként a pénz különleges szerepet tölt be, nemcsak az áruforgalom kiszolgálója, hanem a hitelviszonyok általános áruja is. A hitelpénz tehát — ellentétben az arannyal és a papírpénzzel — nem csupán az árviszonyok tükrözője. Mozgását bonyolultabb viszonyok szabályozzák: így például a kölcsöntőke, és annak különböző funkcionális formái. A hitelpénz attól függően, hogy milyen hitelviszonyok közvetítője, különböző formákat ölt. E formák közgazdasági funkciókat töltenek be. A váltó például — mint a kereskedelmi hitelviszonyok eszköze — döntően a funkcionális tőkét szolgálja. Pénzeszközként csak korlátozottan működik. A

csekk a bankhitel eszköze, és mint ilyen az áruügyletek lebonyolításában szélesebb körben mozog, mivel a végső fogyasztók is alkalmazzák. Ez esetben a csekk közelebb áll a pénzhez, mint a váltó. A hitelviszonyok lehetővé teszik, hogy az áru eljusson a végső fogyasztóhoz, mindenféle készpénzmozgás nélkül. Azt is látnunk kell azonban, hogy az áruforgalomhoz legszorosabban a váltó kötődik. A bankjegy kapcsolódása már közvetettebb. Méginkább igaz ez a csekkre, mivel a csekk létének alapja a folyószámla. A hitelpénz a fejlődés sokkal magasabb szintjét képviseli, mint az áru- vagy a papírpénz. Miközben betölti az árupénz funkcióit, részben módosítja is azokat. Így például a hitelpénz csak képviselője, jele az értéknek, így csupán ideális értékmérő lehet. Mint értékmérő az árak mércéje. A valóságos pénzforgalomban reális ármérce. A reális és a nominális ármérce közötti különbség kifejezi a hitelpénz elértéktelenedésének mértékét. Az is érthető, hogy ha hitelpénzjelek forognak, akkor összemérésük eszköze, az áruértékek közös nevezője sem lehet egy meghatározott áru vagy árucsoport, hanem csakis egy absztrakt elszámolási egység. A vásárlóerő-paritás csak megközelítheti a különböző hitelpénzek mint reális mércék egymáshoz való viszonyulását.

Hogyan működik az érték és a pénzforgalom törvénye a hitelpénzrendszerben? A problémát egy példával világíthatjuk meg. Tételezzük fel, hogy „A" áru 10 egység absztrakt munkát tartalmaz, „B" áru 20-at. Ugyanakkor 3 egységnyi hitelpénzt bocsátottak forgalomba. A pénzegység (nevezzük ezt dollárnak) így 10 egység társadalmilag szükséges absztrakt munkát képvisel $\frac{(10+20)}{3}$. „A" áru ára így 1 dollár lesz, „B" árué 2 dollár. Természetesen ezek nem okvetlenül az eladók által kívánt árak. „A" áru termelője akár 3 dolláros árat is szabhat. A társadalom azonban ezt az árat nem ismeri el. Nem veszik meg az adott árut mindaddig, amíg az ára nem csökken 1 dollárra. Az ilyen jellegű ármozgás aranypénzrendszerben és a hitelpénzrendszerben egyaránt előfordulhat. Az aranypénzforgalomtól eltérően a hitelpénz forgalma kétféleképpen bővülhet. A kialakult csereviszonyoktól függetlenül, vagy éppen a csereviszony-változások függvényében. Ha például 3 helyett 6 hitelpénzt bocsátanak a forgalomba, akkor a pénz egysége 10 helyett már csak 5 egységnyi absztrakt munkát képvisel. Következésképpen „A" áru ára 2 dollár lesz, „B"-é 4 dollár. Cserearányuk tehát változatlan marad. Vegyük a másik esetet, amikor a kiindulópont maga az ármozgás. Például „A" áru árát 2 dollárra, „B"-ét 4 dollárra emelik. Ekkor már a forgalom lebonyolításához nem 3, hanem 6 pénzegységre van szükség.

Hitelpénzrendszerben a pénzforgalmi törvény követelménye a következőképpen fogalmazható meg: a hitelpénz által képviselt ideális értékmérce a lehető legnagyobb mértékben feleljen meg az áru árában kifejeződő értéknek, azaz a tényleges ármérce minél inkább közelítse meg a nominális ármércét. Könnyen belátható, hogy az ideális értékmércét kifejező ár és a hitelpénzegységben kifejezett reális ár között, vagyis a tényleges és a nominális ármérce között, ellentmondás keletkezhet, amely az egyenértékű csere elvének megsértéséhez vezet. Nem kérdőjelezi-e meg mindez annak lehetőségét, hogy a hitelpénz betöltse az ideális értékmérce funkcióját? Érvényesülhet-e ilyen körülmények között az egyenértékűség elve? Véleményünk az, hogy a kételkedés egyik esetben sem jogos. Elismerjük, hogy a belső értékétől megfosztott pénz forgalma szükségszerűen együtt jár az egyenértékűség elvének megsértésével. Az állammonopolista politika elő is segíti ezt. Az egyenértékűségtől való eltérés azonban csak korlátozott lehet. Minél jobban csökken ugyanis a hitelpénz képviseleti értéke, annál kevésbé képes betölteni az általános egyenértékes szerepét. Ilyen esetben előbbutóbb stabilizációs intézkedésekre, hitel- és pénzreformra lesz szükség.

A hitelpénzrendszer súlyosbította a pénzszféra ellentmondásait. A pénzkibocsátást a tőkésállam és a monopoltőke érdekeinek rendelték alá. Tovább fokozta a pénzrendszer ingatagságát az is, hogy a pénzforgalomnak csak kisebbik hányadát teszik ki az állami hitel-

pénzek. A döntő rész magánhitelpénzjelekből áll (csekk, váltó, hitelkártyák stb.) Ezek kibocsátását még kevésbé lehet korlátozni. Mindezek mellett a hitelpénzjelek mint absztrakt fizetési eszközök, fontos szolgálatot teljesítenek a tőkés termelés fejlődésében, elősegítve a pénzforgalomnak az áruforgalom szükségleteihez igazodó bővülését. Egyúttal azonban — mivel önálló értékkel nem rendelkeznek és kibocsátásuk sem korlátozott — nagymértékben fokozták a tőkés pénzügyek ingatagságát.

(Ism.: *Szegő Szilvia*)

P. Streeten—S. Burki: Az alapvető szükségletek — néhány probléma

(World Development, Oxford, 1978. március)

Az elmúlt 20 évben végbement gyors növekedés ellenére a fejlődő országok népességének zöme nem érzékeli a növekedés előnyeit. Az ILO által végzett elemzések a munkalehetőségekre és a növekedés által kiváltott újraelosztásra irányították a figyelmet. A munkanélküliség és az alulfoglalkoztatottság a probléma kevésbé lényeges vetülete. *A foglalkoztatottság problémakörének magja a nem termelő munka és a nem kifizetődő munka.* A Világbank megbízásából kidolgozott „Újraelosztás a növekedés révén" című programban javasolt négy stratégia közül kettő a tőkék újraelosztásán alapul. Az egyik a bruttó nemzeti termék növekedéséből származó beruházások újraelosztását, a másik a már meglevő eszközök újraelosztását kínálja megoldásként.

Mind a foglalkoztatásra orientált, mind az újraelosztást javasló stratégiák hangsúlyozzák a szegények termelésnövelésének szükségességét. A növekedést pedig az általuk termelt javak, illetve az általuk nyújtott szolgáltatások iránti kereslet fokozása, munkaképességük javítása, termelékenységük emelése révén kell elérni. Ezek valóban szükséges feltételek, de nem elegendőek. Egyrészt az intézkedések sokszor nem érik el céljukat. Másrészt a szegények számára kritikusan fontos társadalmi szolgáltatásokat nem veszik figyelembe. Végül a szegénység megszüntetésére helyezett nagy figyelem mellett háttérbe szorul az emberek azon igénye, hogy alkalmuk legyen képességeik kibontakoztatására.

Az alapvető szükségletek

Az alapvető szükségletek meghatározásakor három probléma merül fel: az életszínvonalbeli különbségek, a társadalmi célok különbözősége, és az alapvető javak és szolgáltatások rangsorolásának problémája. Az alapvető szükséglet értelmezése különböző: az első lépcső a puszta létfenntartás, a második a létfenntartás folytonosságának igénye, a harmadik a folyamatos produktív létfenntartás, végül az anyagi igényekhez bizonyos relatív tényező (elégedettség stb.) is hozzájárul. E hierarchia alapján az egyes országok meg tudják határozni a náluk alapvetőnek ítélt fogyasztói kosarat, hiszen ez már a társadalom céljából adódik.

Az alapvető szükségletek stratégiája más szegénység elleni és foglalkoztatottsági stratégiák kiterjesztése. Fő jellemzői: 1. elsőbbséget ad a legszegényebb emberek sajátos szükségleteinek, nem pusztán a termelékenység emelése érdekében, hanem önmagáért; 2. nagy hangsúlyt helyez az abszolút szegénység megszüntetésére; 3. az átmeneti időszakban az ellátást helyezi előtérbe, tehát a szegények jövedelememelkedését nem semlegesíthetik az áremelések és egyéb intézkedések; 4. a termelés szerkezeti átrendeződését támogatja, nem feltétlenül a piaci igények szerint, hanem állami beavatkozással (egészségügy, oktatás stb.); 5. inkább kalóriában, illetve a javak és szolgáltatások egyéb paramétereiben számol a tervezéskor, és nem magával a termékkel; 6. bizonyos korlátozásokat alkalmaz a fogyasztói kereslet irányítására; 7. az „anyagi" és „nem anyagi" szükségletek kielégítését egyaránt szorgalmazza.

Ha figyelmen kívül hagyjuk, hogy egyáltalán milyen politikai körülmények között működhet ez a program, akkor is legalább öt problémakomplexum adódik: Az első ezek közül az erő-

források problémája. A szükséges erőforrásokat előteremthetik a jövedelem elosztása, a belső újraelosztás vagy a kettő kombinációja alapján. Mindenképpen be kell vonni azonban a nemzetközi újraelosztást is, ami az igények globális kalkulációját kívánja meg.

A második problémát a közszolgáltatások jelentik. A fejlődő országokban az egészségügy, oktatás stb. rendszerint a városokban összpontosul és csak a középrétegek, valamint a felsőbb osztályok számára elérhető. Ezáltal növeli a jövedelmi egyenlőtlenségeket. Ebben a vonatkozásban tehát az a feladat, hogy megállapítsák: milyen alapvető szükségleteket tud kielégíteni a közületi szektor, hogyan biztosítható, hogy ezeket ne „lopják" el az arra leginkább rászorulóktól, az „ellopott szolgáltatások" egy része hogyan szerezhető vissza.

A harmadik feladat a faluközösségek részvételének biztosítása a programban. Ennek kapcsán tisztázni kell, hogyan mozgósíthatók az emberek a program megvalósítására, a decentralizáció milyen formájára van szükség a hatékony stratégiához; milyen hatása lesz a decentralizációnak az erőforrásigényekre; hogyan kapcsolható a helyi program a nemzeti programba és a nemzeti program a nemzetközi kooperációba.

A negyedik problémakör a jelzések és ösztönzések rendszerének kialakítása. Itt a következő kérdésekre kell választ adni: Mennyire kell a piaci jelzéseket és ösztönzéseket módosítani vagy elszakítani egymástól avégett, hogy a magánszektorban is tükröződjék az alapvető szükségletek előnyben részesítése? Megbízható eszköz-e ennek az árszabályozás? Hogyan lehet elérni, hogy a meglevő termelési kapacitásokkal a szegények, és ne a gazdagok számára termeljenek?

Végül az alapvető szükségletek és a többi célok közötti kapcsolatot is tisztázni kell. Lényeges annak ismerete, hogy milyen összefüggés van az alapvető szükségleteket előtérbe helyező program és más célok megvalósulása között. Ezen belül is meg kell vizsgálni, hogy milyen volt az elmúlt 20 év tapasztalatainak fényében a gazdasági növekedés és az alapvető szükségleteket kielégítő politika viszonya.

Az alapvető szükségletek kielégítésében jelentkező hiányok

Ma a fejlődő országokban mintegy 600 millió ember nem tudja a napi minimális kalóriaszükségletét kielégíteni, 100 millió ember nem jut naponta ivóvízhez és kb. 375 millió embernek nincs minimálisan elfogadható színvonalú lakása. A fejlődő országok összességében a szegénység megoldására az 1980—2000 közötti időszakban 11—12 milliárd dollárt szánnak. A megtérülő költségek valójában 28—40 milliárd dollárt tesznek ki. Ha a meg nem térülő költségekhez a tőkeköltségeket is hozzáadjuk, akkor kb. 30—40 milliárd dollárra van szükség az alapvető igények kielégítéséhez. Ez a fejlődő országok ebben az időszakban megtermelt átlagos GNP-jének 12—16 százaléka, állami bevételeinek pedig 85—110 százaléka. Ebből következik, hogy a program megvalósítása érdekében a fejlődő országok külső segítségre szorulnak.

(Ism.: *Ékes Ildikó*)

M. Miesczankowski: A foglalkoztatottság és a munkanélküliség elméletéről

(Zycie Gospodarcze, Varsó, 1978. 14. sz.)

A foglalkoztatottság és a munkanélküliség tendenciájának elméleti megvilágítása nem nélkülözheti — az esetleg múltba veszőnek tűnő — történelmi tények számbavételét. A szerző áttekinti az elméleti megállapítások alapjául szolgáló legfontosabb jelenségeket.

A XIX. század második felétől egészen az első világháború kitöréséig a foglalkoztatottság növekedése viszonylag egyenletes tendenciát mutatott, miközben felgyorsult a népesség növekedési üteme. A munkaerő-kínálat lényegesen

meghaladta a tőkés termelés által támasztott keresletet, ezáltal kialakultak a széles körű strukturális munkanélküliség feltételei. Ezt a hatást azonban nagyrészt ellensúlyozta a munkavállalási célú és a gyarmatosítással összefüggő, az egész európai kontinenst érintő kivándorlás. (1881—1910 között Európa 17 országából 25,5 millióan vándoroltak ki, vagyis háromszor annyian, mint 1850—1880 között.) A munkanélküliség ennek ellenére a fejlett kapitalizmus elválaszthatatlan kísérőjelensége lett.

1850—1874 között a munkanélküliség kisebb mértékű (1—3 százalékos) volt, ezt követően a századfordulóig terjedő időszakban (2—4 százalékos). A gazdasági válságok éveiben azonban a munkanélküliség mindkét időszakban lényegesen nagyobb méreteket öltött (8—10 százalék körül mozgott), a rejtett, krónikus stb. túlnépesedés miatt tényleges aránya még ezt is meghaladta.

1930-ig sikerült elkerülni a tömeges strukturális munkanélküliséget, annak ellenére, hogy a monopolkapitalizmus időszakában a beruházási hányad csökkenése következtében erőteljesen mérséklődött a foglalkoztatottság növekedése. Ebben ismét a kontinensek közötti migráció játszotta a döntő szerepet, de nem hagyható figyelmen kívül a munkanap rövidülésének és a nem termelő szféra gyorsuló fejlődésének hatása sem.

Az 1930—1939 közötti nagy gazdasági válság — amellyel egyidejűleg erőteljesen visszaesett a kivándorlás — tízmilliós tömegeket érintő strukturális munkanélküliség kialakulásához vezetett. Ennek csak a II. világháború kitörése vetett véget.

A II. világháborút követően, az állammonopolista kapitalizmus időszakában a korábbiakhoz képest fokozottan érvényesültek a munkaerő-kereslet alakulását meghatározó legfontosabb tényezők. Végső soron lényegesen felgyorsult a foglalkoztatottság növekedési üteme. A munkaerő-kínálatot meghatározó tényezők oldalán pedig csökkent a népesség növekedési üteme. A II. világháborút követő időszakban nem jelentkezhetett nagy intenzitással a munkanélküliség, mert a munkaerő-kínálat viszonylagos csökkenésével egyidejűleg megemelkedett a kereslet. Egyes nyugat-európai országokban a gyors ütemű gazdasági fejlődés következtében a munkaerő-kereslet meg is haladta a kínálatot. A hiányt a kevésbé fejlett országokból bevándorló munkaerő fedezte.

Az Egyesült Államokban ebben az időszakban is tartotta magát a 3-4 milliós strukturális munkanélküliség.

Állandósult a nagymérvű strukturális munkanélküliség azokban a közepesen fejlett országokban is, ahol tartósan nagyarányú volt a természetes népszaporulat és a kivándorlás nem játszhatott lényeges szerepet. A nyugat-európai országokban 1974-ben, különösen pedig 1975-ben következett be lényeges változás. Ettől kezdve a munkanélküliség tömeges méreteket öltött.

Az előbbiek alapján összefoglalhatjuk a foglalkoztatottság terjedelmét és növekedését meghatározó főbb tényezőket:

A munkaerő-kereslet oldaláról: a gazdasági növekedés üteme, a nemzeti jövedelem beruházásokra fordított hányada, a műszaki-szervezési fejlődés jellege (típusa), illetve ennek függvénye, az eszközigényesség, a foglalkoztatási struktúra és a munkanap (munkahét) hossza.

A munkaerő-kínálat oldaláról: a népesség növekedési üteme (ami kb. 20 éves késleltetéssel veendő figyelembe), a mezőgazdasági foglalkoztatottság alakulásának tendenciái, a lakosság szakmai aktivitása abban az értelemben, hogy a munkaképesek mekkora hányada vállal munkát, a foglalkoztatottság természetes csökkenése.

A kapitalizmusban a foglalkoztatottság mértékére ható specifikus tényező a fogyasztási hányad; jelentősége a kapitalizmus gazdasági viszonyainak antagonisztikus ellentmondásaiból következik.

A munkanélküliség tudományos elméletét elsőként Marx dolgozta ki az ipari tartaléksereg és a relatív túlnépesedés koncepciójának megalkotásával. Az ipari tartaléksereg koncepciójának lényegét a következőképpen értelmezhetjük: Változatlan beruházási hányad

és szerves összetétel mellett a foglalkoztatottság a beruházással arányosan változik. Ha a munkaerő-kínálat a -keresletlel megegyező, egyenletes ütemben növekszik, nem jön létre munkanélküliség. Tegyük fel, hogy bizonyos fejlettségi szint elérése után a felhalmozás növekvő szerves összetétel mellett megy végbe. Ha a beruházási ráta a korábbi szinten marad, a munkaerő-kereslet növekedési üteme lelassul, és ha a kínálat növekedési üteme nem változik, létrejön az ipari tartaléksereg.

Marxnak minden oka megvolt arra a feltételezésre, hogy a fejlett kapitalizmusban nem csökken a munkaerő-kínálat növekedési üteme, és nem emelkedik a felhalmozási hányad. Így azzal lehetett számolni, hogy a tőke szerves összetételének növekedése elkerülhetetlenül a foglalkoztatás ütemének csökkenéséhez, az ipari tartaléksereg megjelenéséhez és állandósulásához vezet. Az előzőekben közölt tények szerint azonban a XIX. század második felében nem mutatható ki a foglalkoztatottság növekedési ütemének mérséklődése.

A foglalkoztatottság alakulásának elméleti értelmezéséhez figyelembe kell venni a munkaerő-keresletet meghatározó további tényezőket is: a nemzeti jövedelem növekedési ütemét, a foglalkoztatási struktúrának és a munkaidő hosszának a változásait is. A szerző e tényezők közül az Egyesült Államok példáján a nemzeti jövedelem szerepét vizsgálja, amelyre a kutatók mind ez ideig nem fordítottak kellő figyelmet.

Az 1879—1899 közötti időszakban az Egyesült Államokban a nemzeti növedelem növekedési indexe 188,5, az egy munkaerőre jutó tőkével jellemzett szerves összetételé 170,8 százalék volt. 1899—1919 között tovább fokozódott az ütemkülönbség (nemzeti jövedelem: 437,0 százalék, a szerves összetételé: 262,3 százalék). Az egy foglalkoztatottra jutó tőke csak az 1919—1929 közötti tíz évben mutatott gyorsabb növekedést, mint a nemzeti jövedelem (48,3, a nemzeti jövedelem 32,3 százalékos növekedésével szemben). Ezt követően a nemzeti jövedelem dinamikája még a korábbi időszakoknál is nagyobb mértékben múlta felül a szerves összetétel növekedését: 1937—1953 között a nemzeti jövedelem indexe 402,4 százalékos, a szerves összetételé 208,6 százalékos volt.

A nemzeti jövedelemnek az egy foglalkoztatottra jutó tőkénél gyorsabb növekedése általános tendencia, a termelőerők fejlődésével pedig az ütemkülönbség általában fokozódik. Ha ez így van, a szerves összetétel növekedése nem vezethet a foglalkoztatottság ütemének csökkenéséhez.

A növekvő szerves összetétel melletti tőkefelhalmozás a munkanélküliségnek csak egyik formáját, a technológiai munkanélküliséget magyarázza meg. A munkanélküliség másik formájának, a konjunkturális munkanélküliségnek oka közvetlenül a gazdasági válságokban rejlik. E két forma viszonylagos autonómiával rendelkezik, a kapitalizmusban alapvető jelentőségű strukturális munkanélküliséghez képest. Ez utóbbi általános oka: a kapitalizmus rendszerint nem képes biztosítani a munkaerő keresletének és kínálatának egyensúlyához szükséges beruházási rátát.

A munkanélküliség általános elmélete tehát tartalmazza a technológiai, a konjunkturális és a strukturális munkanélküliség különböző válfajait. Az előbbi két típus okai függetlenek a kapitalizmus adott fejlettségi fokától. A strukturális munkanélküliség azonban a kapitalizmus különböző fejlődési szakaszaiban más és más formában, különböző intenzitással jelentkezhet.

(Ism.: *Makay Zoltán*)

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Erdei Ferenc szövetkezetelméleti munkáiról

Szövetkezeti munkásságának, benne a most közreadott, pontosan 40 szövetkezeti írásának közös vezérfonalát, történelmi hátterét és szubjektív motívációját maga Erdei Ferenc jellemezte röviden.*

A II. kötet végén közölt beszélgetés tartalmazza a kiinduló adatokat és rendező elveket Erdei Ferenc megfogalmazásában: „1934-ben léptem a makói hagymások szövetkezetének szolgálatába mint kezdő gyakornok... 1937. február 17-én összeszervezkedtünk egy népfrontos baloldali szövetségbe és megbuktattuk a kormánypárti szövetkezeti vezetőséget. ...Szövetkezeti munkában kezdtem a pályámat, s előreláthatóan ebben is fejezem be. S mi igazított el mindvégig e bonyodalmas tevékenységben? Kezdetben a makói hagymások realista szemlélete a szövetkezeti dolgokban is, továbbá az, hogy — szerencsére elég kora ifjúságomban — megismerkedtem Lenin szövetkezeti gondolataival. Nem volt nehéz egyetértenem vele. ...Olyan mélységesen egyetértettem vele, hogy ez biztos vezérfonalam lett később szövetkezeti tevékenységemben..."[1]

★

A Szövetkezeti Írások helyét az Összegyűjtött Művek agrárökonómiai régiójának térképén az elhatárolódások és az összekapcsolódások jelzik, három munka összesen öt kötetével. Ezek a határterületeket jelző könyvek: az „Agrárgazdasági tanulmányok" három kötete, a „Mezőgazdaság és szövetkezet", valamint a „Város és vidéke". A szóban forgó hét könyv tartalma elméleti rendszert alkot, mert együttesen tárgyalja a mezőgazdaság marxi értelemben vett termelési módjának valamennyi lényeges alkotóelemét és viszonylatát.

★

Az „Agrárgazdasági tanulmányok"[2] az I. kötetben a belterjesítés és a szakosítás, a II. kötetben a gazdaságosság és termelésfejlesztés, a III. kötetben a vállalati szervezés-vezetés témáját ölelik fel. Az idézett címszavak is kifejezik, hogy e három könyv az agrár-termelőerők ökonómiájával és a termelési viszonyok elvileg jól körülhatárolható, technikai-gazdasági relációknak nevezhető szférájával foglalkozik. A termelési viszonyok másik nagy területét: a társadalmi-gazdasági viszonyokat, leginkább ezek konkrét agrárszövetkezeti formáit vizsgálják a Szövetkezeti Írások.

A Szövetkezeti Írások két kötete tematikailag kiegészíti az „Agrárgazdasági tanulmányok" három kötetét. Mind az öt kötet teljesen közgazdasági jellegű, de az elméleti közgazdaságtan sajátságos problematikájával: a társadalmi-gazdasági viszonyokkal mégis elsősorban és közvetlenül a Szövetkezeti Írások foglalkoznak. Tematikai szempontból az „Agrárgazdasági tanulmányok" III. kötete minősül a Szövetkezeti Írások „szomszédjának", mikrogazdasági-vállalatszervezési határterületének.

★

* Az Akadémiai Kiadó a közeljövőben adja közre az „Erdei Ferenc Összegyűjtött Művei" sorozatban Erdei Ferenc Szövetkezeti Írásainak két kötetét. Most a válogató-szerkesztő Utószavát közöljük némi rövidítéssel.

[1] Négy évtized. Beszélgetés Erdei Ferenccel szövetkezeti munkásságáról. Népszabadság, 1970. XII. 18., 4—5. l.

[2] Erdei Ferenc Összegyűjtött Művei. Akadémiai Kiadó, 1976.

A lehető legszorosabb a kapcsolat a Szövetkezeti Írások két kötete és a „Mezőgazdaság és szövetkezet" című könyv között.[3] Ez az átfogó, monografikus munka megjelenési időpontja miatt az Összegyűjtött Művek három szövetkezeti tárgyú könyve bevezető kötetének tekinthető.

A majdnem 400 oldalnyi „Mezőgazdaság és szövetkezet" „A mezőgazdasági és szövetkezeti fejlődés kérdései" alcímmel első részében a mezőgazdaság technikai és üzemi fejlődését vizsgálja; sokoldalúan elemzi a géprendszerre épülő iparszerű mezőgazdasági nagyüzem kialakulását és a koncentráció törvényszerű előrehaladását. A könyv második része a szövetkezeti fejlődést követi nyomon, kezdve a szövetkezeti mozgalom első lépéseitől egészen a szocialista agrárrendszer termelőszövetkezeteinek kialakulásáig. A „Mezőgazdaság és szövetkezet" harmadik része a szövetkezetek agrárfejlődésében betöltött szerepét jellemzi. A negyedik rész a mezőgazdasági szövetkezeteket rendszerezi. A könyv befejező, ötödik része a mezőgazdasági és a szövetkezeti fejlődés távlati problémáit vizsgálja.

A „Mezőgazdaság és szövetkezet" jellegéről és fő céljáról a Bevezetésben a következőket írja Erdei Ferenc: „...ez a tanulmány közgazdasági és üzemgazdasági elemzés útján keres feleletet azokra az agrárpolitikai és szövetkezetpolitikai kérdésekre, amelyek számunkra különösen égetőek. ...a mezőgazdasági és szövetkezeti fejlődés fő irányainak történeti áttekintése, és ezen az alapon a legfőbb kérdéseinkre adható válasz e tanulmány központi kérdése".[4]

A „Mezőgazdaság és szövetkezet" tartalmas és tömör, rövid „Összefoglaló következtetések"-kel zárul és ebben a legbelsőbb lényeg feltárását tanúsítják a szövetkezetek történelmi létjogosultságáról, társadalmi-gazdasági funkciójáról és fejlődési távlatáról elmondottak: „A mezőgazdaságban történelmileg kialakult tulajdoni és üzemi viszonyok következtében... a termelési koncentrációnak a gépi nagyiparhoz hasonló direkt útja sem a kapitalizmusban, sem a szocializmusban nem vált uralkodóvá. A termelés koncentrációja, a gépi nagytermelésnek megfelelő üzemi formák tehát *kerülő úton valósulnak meg.* Ez a kerülő út a szövetkezet. ...A szövetkezetek szerepe lényegesen eltérő a kapitalizmusban és a szocializmusban, közös vonásuk azonban az, hogy mindkét rendszerben *a kerülő út szervezeti formáját képviselik.* ...Perspektívában... az állami szocialista és a szövetkezeti szocialista vállalati formák közelednek egymáshoz és az egységes össznépi szocialista jelleg irányában fejlődnek."[5]

Erdei Ferenc mint maga mondotta, 1956 decemberében kezdett hozzá a „Mezőgazdaság és szövetkezet" megírásához és a könyv kéziratával 1959 elején készült el. Még ebben az évben meg is jelent a munka az Akadémiai Kiadó gondozásában. A könyvet 1960 márciusában ötórás ankéton vitatta meg a Szövetkezeti Tudományos Tanács és a Szövetkezeti Kutató Csoport. A vitáról a Közgazdasági Szemlében Gergő Zoltán számolt be.[6]

A könyv vitájában 12 felszólaló volt. Az elnöklő Nyers Rezső nagy jelentőségű közgazdasági műnek tartja a könyvet és úgy véli, hogy Erdei Ferenc szövetkezetdefiníciója számol a szövetkezetek személyi egyesülés jellegével. A könyv háztartások kooperációjáról beszél, ami személyi tagságon keresztül valósul meg. Nyers Rezső helyeselte Erdei Ferenc felfogását arról, hogy a termelőszövetkezeteket is „vállalati jelleg" felé kellene fejleszteni. Messzemenően egyetértett a könyvnek a „szövetkezeti szocializmus" egész eszmekörét elutasító határozott álláspontjával, s megjegyezte: „Bár főként szövetkezeti úton teremtjük meg a szocialista

[3] Erdei Ferenc Összegyűjtött Művei. Mezőgazdaság és szövetkezet. Hasonmás kiadás. Akadémiai Kiadó, 1977.

[4] I. m. 11. l.

[5] I. m. 360., 361. és 362. l.

[6] Ankét egy értékes szövetkezettudományi könyvről. Közgazdasági Szemle, 1960. 5. sz. 625—633. l.

Megemlékezett a „Mezőgazdaság és szöveteket"-ről a Magyar Mezőgazdaság 1960. január 25-i és február 22-i száma, valamint a Magyar Tudomány 1959. 12. száma is.

mezőgazdaságot, társadalmi rendszerünknek mégsem ez az alapvetően jellemző vonása. Nem szövetkezeti világot építünk, hanem szocializmust..."[7]

Az ankéton Kacsóh Bálint a szövetkezeti egységet kifejező jogalkotásról, Kádár István az átmeneti szövetkezeti társulásokról, Dégen Imre az új agrártechnika és a régi tulajdoni-üzemi viszonyok közötti ellentmondások szövetkezeti vonatkozásairól szólott. Bognár József hangsúlyozta, hogy nagyon szükséges a fejlődő országok szövetkezeti mozgalmának komplex ökonómiai analízisét rendszeresen elvégezni és ebből a szempontból „Erdei műve nemcsak szövetkezeti, hanem nagy közgazdasági jelentőséggel is bír."[8]

A 18 évvel ezelőtti ankéton a jelen írás szerzője a Szövetkezeti Tanács tagjaként a „Mezőgazdaság és szövetkezet" tudományos jelentőségéről ugyanazt mondta, amit egy évvel korábban hivatalos lektorként a könyv kéziratáról az általános értékelés keretében: „1. A téma elsőrendű fontosságú és közvetlenül időszerű hazánkban a szocialista építés sikeres előrehaladása szempontjából. 2. A műben vizsgált kérdések jó része ezidáig kevéssé kidolgozott a szakirodalomban, ezért az írás sokban úttörő jelentőségű. 3. A mű nagy tudományos apparátussal készült, rendkívül gazdag történelmi, gazdaságföldrajzi és egyéb vonatkozású anyagot, köztük igen sok legfrissebb adatot dolgoz fel. 4. Az írás nem szorítkozik csupán a múlt mélyreható elemzésére, hanem törekszik a marxi—lenini dialektikus módszer alkalmazásával a tudományos előrelátásra, a további fejlődés fő tendenciáinak a feltárására is."[9]

A „Mezőgazdaság és szövetkezet" legfontosabb érdemeiről ma sem kell mást mondanunk. A mű most is éppen annyira időszerű és tanulságos, mint két évtizeddel ezelőtt, első megjelenése idején.

★

Utalni kell ebben az írásban a Szövetkezeti Írások kapcsolatára a „Város és vidéke" című kötettel.[10] Ez a könyv, amelynek első kiadása[11] már csak a szerző halála után jutott el az olvasóhoz, a legtöbb területen folytatja, konkretizálja és gazdagítja a Szövetkezeti Írások mondanivalóját.

A „Város és vidéke" gondolatmenetének fő sodrába tartozó terjedelmes szövetkezeti részekre természetszerűen érvényes a műfajmeghatározás, amely a „Szerző szándékai és következtetései" című összefoglalóban található: „Tulajdonképpen konkrét észlelések összegezéséről van itt szó, amelyek dokumentum jellegűek, s érvényük és értékük is így értelmezendő."[12] A „Kérdések és feleletek" című rövid bevezető részben a szövetkezeti problematikáról is értelemszerűen szól Erdei Ferenc, amikor azt írja, hogy könyvében korunk általános kérdéseire keresi a konkrét feleleteket egy adott földrajzi hely körére szorítkozva, mégpedig az 1969—1970 „történelmi pillanatában".

A „Város és vidéke" külön fejezetekben részletesen szól Szeged, Hódmezővásárhely, Makó, Szentes és Csongrád városoknak és e városok környékének termelőszövetkezeteiről. Külön rész foglalkozik az apátfalvi termelőszövetkezetek egyesülésével. Teljesen a szövetkezetekről szól az a rész is, amely „A szegedi tanyákon húzódik a front" címet viseli. Szövetkezeti kérdésekre keresi a választ a „Három község hat gazdaság" című rész is. A felsoroltakon kívül a könyv többi részei is tárgyalnak szövetkezeti problémákat.

[7] Uo. 632. l.

[8] Uo. 631. l.

[9] Lektori vélemény Erdei Ferenc Mezőgazdaság és szövetkezetek című kéziratáról. 1969. március 19.

[10] Erdei Ferenc Összegyűjtött Művei. Város és vidéke. Hasonmás kiadás. Akadémiai Kiadó, 1977.

[11] Magyarország felfedezése sorozat. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1971.

[12] I. m. 439. l.

Tanulságos összehasonlítani azt, amit a szentesi Árpád Termelőszövetkezetről elmond a Szövetkezeti Írások II. kötete és a „Város és vidéke". Érdekfeszítő feladat lenne akárcsak modellszerűen felvázolni az elmélet és a gyakorlat kölcsönhatását azon a példán, amelyet a termelőszövetkezeti üzemi és munkaszervezet, közelebbről: a külföldön „magyar módszer"-ként ismert, családi művelés (a Szövetkezeti Írások II. kötetében tárgyalt) tudományos problematikájának és a Szeged—szentmihályteleki „Új Élet" Termelőszövetkezet (a „Város és vidéké"-ben nyomonkísért) gyakorlati szükségleteinek összefüggései jelentenek.

Az olvasás okozta szórakozás az alkotás örömeivel párosul, ha összekapcsoljuk a Szövetkezeti Írások tanulmányozását a „Város és vidéke" megfelelő szövetkezeti részeinek felidézésével.

★

A Szövetkezeti Írások két kötete négy nagy témakörre tagolódik. Amikor a résztémákkal több munka foglalkozik, akkor ezek a megjelenés időpontja szerint követik egymást.

Az I. kötet elején közölt írások „*A szövetkezés történetének kérdéseit*" dolgozzák fel. Ez a rész Erdei Ferenc nyugat-európai tanulmányútjáról is beszámoló „Szövetkezeti naplóját" a legteljesebb publikált formában közli a Sarló Könyvkiadónál 1945-ben megjelent „Szövetkezetek" című könyvecske alapján.[13]

„A szövetkezés történetének kérdései" részben beszédekről készült dokumentum értékű tudósítások is helyet kaptak. E rész a makói hagymakertészek szövetkezeti kísérleteiről szóló négy írással kezdődik, amelyek 1937-ben jelentek meg. A bolgár és magyar agrárközgazdász kollektíva munkája hazánkban először jelenik most meg nyomtatásban. A kézirat előkészítésében részt vett Zelnik János, fiatalon meghalt, tehetséges közgazda is.[14]

Az I. kötet második témakörének címe: „*A mezőgazdasági termelőszövetkezetek társadalmi-gazdasági jellegéről.*" E rész elején a Társadalmi Szemle 1968. évi szövetkezeti vitájának bevezető és összegező tanulmánya található. E vita igazán tág körű volt és jelentős eredményekhez jutott el. A 23 hozzászólásból hallható — a szociológia kivételével — az összes illetékes szakma szava. Minden harmadik hozzászóló a szövetkezeti gyakorlatban dolgozó volt. A baráti szocialista országok szövetkezeti szakembereinek írásai az eszmecserét nemzetközivé bővítették. A vita előrelépésének tekinthető olyan fontos területeken, mint a szövetkezeti tulajdon karaktere és perspektívája, a termelőszövetkezetek szervezeti jellege, valamint a szövetkezeti demokrácia problematikája összefüggésben a demokratikus centralizmus kérdésével. Ez utóbbi töltötte ki a legnagyobb vitateret.

Három publikáció foglalkozik a háztáji gazdaságok összetett problémáival. „A háztáji gazdaság kérdései" című írás 1954 nyarán a Magyar—Szovjet Közgazdasági Szemle utolsó számában jelent meg. A nagylélegzetű tanulmányt megvitatta mintegy kétszáz résztvevővel a Magyar Tudományos Akadémia Agrártudományok Osztálya és erről a Közgazdasági Szemlében Stenczinger (Enese) László számolt be.[15]

Most ismerkedhetnek meg legtöbben először Erdei Ferencnek az 1967. évi szövetkezeti és földtörvény-javaslatok országgyűlési vitájában elhangzott felszólalásának teljes szövegével. A „Lenin és a magyar termelőszövetkezeti mozgalom" című írás már csak a szerző halála után jelent meg nyomtatásban.

A Szövetkezeti Írások II. kötete kezdő témacsoportjának címe: „*A szocialista mezőgazdasági termelőszövetkezetek mint korszerű nagyvállalatok.*" Ide kerültek az

[13] A „Szövetkezeti napló 1937—1945" megjelent még a következő könyvekben: Erdei Ferenc: Szövetkezeti úton. Válogatott cikkek és beszédek. Szikra, 1956. 11—37. l. és Erdei Ferenc Válogatott írásai és beszédei. Kossuth Könyvkiadó, 1973. 11—38. l.

[14] A kollektív munkát a Bolgár Tudományos Akadémia Kiadója 1972-ben jelentette meg a „Magyar és bolgár mezőgazdasági termelőszövetkezetek tapasztalatairól" címmel. A könyv két részből és öt, illetve hat fejezetből tevődik össze.

[15] Vita a háztáji gazdaság kérdéseiről. Közgazdasági Szemle, 1954. 3. sz. 338—345. l.

üzemi és munkaszervezet, a munkadíjazás és jövedelemelosztás, valamint a szövetkezeti differenciáltság problémájával foglalkozó írások. Ez a rész négy termelőszövetkezet rövid jellemzését is tartalmazza a Gazdálkodás 1967. és 1968. évi számainak cikkei alapján.

Az I. kötet második részének és a II. kötet első témacsoportjának írásaiból válhat igazán világossá számunkra Erdei Ferenc felismerése, hogy a termelőszövetkezet összetett természete csak akkor érthető meg és a szövetkezeti gazdaság sokrétű problémái csak akkor foghatók fel helyesen, ha a termelőszövetkezetet gazdasági szervezetnek, sőt vállalkozásnak is tekintjük. Megcáfolhatatlanul bizonyítja Erdei Ferenc, hogy nem határozhatók meg pontosan a termelőszövetkezeti gazdálkodás céljai és érdekviszonyai pusztán olyan, lényegében nem gazdasági koncepciók alapján, mint „paraszti társulás", „társadalmi tömegszervezet" és „szövetkezeti tagság". Közgazdasági és üzemgazdasági tisztánlátás nélkül nem lehet megfogalmazni a mezőgazdasági termelőszövetkezetek főbb jellemzőit, átfogó modelljét.

Az is világosan kitűnik a Szövetkezeti Írásokból, hogy a szövetkezeti gazdaság, mint ökonómiai organizáció két alkotórészből tevődik össze: a közös nagyvállalatból és a tagok kisméretű háztáji gazdaságaiból. A közös nagyüzem sajátos vállalat, amely az egyszemélyben munkavállaló, vállalkozótárs és társtulajdonos tagok kollektív döntései és önkormányzata szerint működik. Erdei Ferenc azt is nyomatékosan hangsúlyozza, hogy a szövetkezeti tagság ténye egymagában nem ad elegendő eligazítást a közös nagyüzemi vállalkozás optimális szervezéséhez. Ehhez szerinte szükséges a szövetkezeti tagok foglalkoztatási (munka-) viszonyainak szabályozása is. Az ide kapcsolódó kérdés: miként egyeztethető össze a szövetkezeti tagok társtulajdonosi, vállalkozótársi és munkavállalói-dolgozói szerepe oly módon, hogy összhangba kerüljenek egymással a közös nagygazdaság üzemvezetési céljai és a tagok személyi törekvései.

A II. kötet utolsó problémaköre: *„A szövetkezetek demokratizmusa és állami irányítása"*. Ez a rész először publikál két kéziratos tanulmányt, amely a szövetkezeti szövetségek jellegéről és problémáiról az MSZMP Gazdaságpolitikai Osztálya részére 1967 őszén készült. Ez a rész Erdei Ferenc szövetkezeti kutatómunkájának nem sokkal halála előtt készített programjával zárul.[16]

A Szövetkezeti Írások végén olvashatunk arról a beszélgetésről, amelyet Erdei Ferenccel szövetkezeti munkásságáról Gulyás Pál, a Népszabadság munkatársa folytatott.

*

Az elmondottak már indokolhatják, hogy miért gyűjtöttük így össze két kötetbe Erdei Ferenc szövetkezeti tárgyú munkáit. A közelmúltban mutattak rá a felszabadulás utáni korszakot kutató történészek arra, hogy Erdei Ferenc már 1948 februárjában felvázolta a mezőgazdaság szocialista átalakításának programját, és szisztematikus szövetkezeti koncepcióját.[17] Történészek szerint a hazai és a nemzetközi tapasztalatok tükrében reálisnak látszik az a megállapítás, hogy e program és koncepció egyik kiindulás lehetett volna a marxi—engelsi—lenini szövetkezeti elmélet hazai viszonyainkra való igazán alkotó alkalmazásához és a magyar mezőgazdaság töretlen szocialista fejlődéséhez. A most közre adott válogatás publikációi erről hitelesen, meggyőzően tanúskodnak a történelmi adottság és a társadalmi valóság nagyon eltérő viszonyai között.

Fekete Ferenc

[16] A kutatás tervezett kereteiről és kezdeti lépéseiről tájékoztat Dr. Pál József az Erdei Ferenc Válogatott írásai és beszédei, Kossuth Könyvkiadó, 1973. című könyvben, 228—233. l.

[17] Vö. Fehér Lajos: Előszó az Erdei Ferenc Válogatott írásai és beszédei című könyvhöz, Kossuth Könyvkiadó, 1973. 6. l.

Hoós János: Beruházások a szocialista gazdaságban

Kossuth Könyvkiadó, 1978. 152 l.

Ismert módszer az összefoglaló alapján ítélni meg, hogy érdemes-e egy könyvet elolvasni. Ez a módszer ma különösen elterjedt, amikor az olvasónak a hatványszerűen növekvő szakkönyvekből kell kiválogatnia a számára leghasznosabbat.

Hoós János könyvének utolsó, V. fejezete (Összefoglaló következtetések) alapján is egyértelműen meg lehet állapítani, hogy a beruházáspolitikával foglalkozó szakemberek és a téma iránt érdeklődők számára egyaránt hasznos, gondolatébresztő a könyv elolvasása.

A szerző hangsúlyozza: fontos, hogy a beruházási tevékenységet reálisan és elfogulatlanul ítéljük meg. „*Itt sem léphetjük túl árnyékunkat*" (5. l.): a beruházási tevékenység színvonala nem lehet magasabb, mint a gazdaság általános fejlettségi színvonala.

Emellett szükségesnek tartja a beruházások tervezésének, irányításának, lebonyolításának, döntési rendszerének és mechanizmusának lényeges javítását. A könyvben számos példával bizonyítja, hogy a beruházási tevékenység szinte valamennyi területe jelentős továbbfejesztésre szorul, a szocialista országokban általában és Magyarországon különösen. A beruházási tevékenység megjavítása azonban nem öncél, hanem eszköze a *beruházások hatékonysága* fokozásának. A szerző már a bevezetőben hangsúlyozza, hogy „*a beruházási forrásokat csak hatékony célokhoz lehet hatékonyan felhasználni*". (8. l.) Más szavakkal: ha a beruházás *célja* gazdaságtalan, akkor ezen még a beruházás legfejlettebb megvalósítási módja sem tud jelentősen javítani. A szerző több helyen utal arra is, hogy a beruházásokkal nem lehet tartósan és jelentősen fokozni a gazdasági növekedés ütemét. „*Egy mérsékeltebb beruházási tevékenység hatékony célokat szolgálva és hatékonyan megvalósítva kedvezőbb lehet a gazdasági növekedés szempontjából, mint egy felfokozott.*" (8. l.)

Az összefoglaló következtetéseket négy fejezet előzi meg, és mindezt egy 25 táblázatból álló statisztikai melléklet egészíti ki. A következőkben e négy fejezet részletes ismertetése helyett arra törekszem, hogy a fejezetekből kiemeljem a beruházási folyamatokat alapvetően befolyásoló lényeges momentumokat, vagy az adott témakör vitatott (vagy vitatható) vonatkozásait.

A könyv I. fejezete a beruházási alapfogalmakat tárgyalja. Ennek során ismerteti a beruházások fogalmának szűkebb és bővebb értelmezését. A bővebb értelmezés szerint a készletek növekedése is része a beruházási tevékenységnek, ezt is figyelembe véve a beruházások fogalma csaknem azonos a felhalmozásával.

A szerző hangsúlyozza a beruházási folyamat kettős hatását. A beruházási tevékenység egyfelől új kapacitásokat hoz létre, bővíti a népgazdaság állóalapjait, másfelől pótlólagos vásárlóerő kibocsátására, a lakossági jövedelmek és a fogyasztás növekedésére vezet. Vagyis a beruházási tevékenység nemcsak az életszínvonal *jövőbeli* alakulásával van szoros összefüggésben, hanem jelentős mértékben befolyásolja a lakosság *jelenlegi* jövedelmi szintjét is.

A fejezet a továbbiakban sorra veszi a racionális beruházási tevékenység legfontosabb követelményeit. A beruházásokat megfelelően koncentrálni kell; a beruházási tevékenységet anyagi-műszaki oldaláról kellően meg kell alapozni; a beruházási folyamat növekedési üteme legyen egyenletes, növekedjék a rendelkezésre álló forrásokkal arányosan; fontos, hogy a közgazdaságilag indokolt arányok alakuljanak ki a bővítő és a pótló jellegű, valamint a termelő és a nem termelő beruházások között stb.

Nem ilyen egyértelmű az a meghatározás, amelyet a szerző a népgazdaság beruházási abszorpciós képességéről ad. „A népgazdaság beruházási abszorpciós képessége — írja — azt mutatja, mekkora volumenű beruházást tud hatékonyan megvalósítani a gazdaság." (22. l.) Ezt — a szerző szerint — alapvetően a nép-

gazdaság beruházás-megvalósító képessége, anyagi-műszaki lehetősége, építési kapacitása határozza meg. Véleményem szerint ez a fogalom nem annyira a beruházási kapacitásokhoz kapcsolódik, mint inkább ahhoz, hogy a népgazdaság — adott fejlettségi szinten — mennyi beruházást tud „felszívni", hasznosítani. Ha túl sok beruházást valósítunk meg, akkor a beruházás — a többi között — azért sem lesz hatékony, mert a gazdaság nem képes hatékonyan hasznosítani az elkészült gyárakat, berendezéseket stb. (Az 50-es évek elején mi is elég jelentősen túlléptük népgazdaságunk beruházás-felszívó képességét.)

E fejezet kapcsán lehetne számonkérni a szerzőtől, hogy végül is melyek azok az „objektív körülmények", amelyek szerinte a beruházások ágazati struktúráját meghatározzák. A leírtakkal ugyanis általában egyet lehet érteni, de a vázolt elvek nagyon általánosak (figyelembe kell venni az egyes ágazatok kölcsönös interdependenciáját, a műszaki haladás tendenciáit stb.). Ilyen elvek alapján azonban nehezen lehet konkretizálni a beruházások ágazati struktúráját.

A szerző többször is hangsúlyozza a nemzetközi gazdasági integráció fontosságát, a beruházások vonatkozásában is. Az I. fejezet végén érinti a beruházási hozzájárulások témáját. Ennek a formának — véleménye szerint — az a funkciója, hogy az ármechanizmusban rejlő hibákat kiküszöbölje (bár a nyersanyagok és az energiahordozók legutóbbi áremelkedése csökkentette a beruházási hozzájárulás e funkcióját).

A könyv II. fejezete a beruházási tevékenység tervezéséről és irányításáról szól. Ezen belül a szerző a beruházások hatékonyságával foglalkozik a legtöbbet. Kifejti, hogy a gazdasági hatékonyság fogalmát széles értelemben és komplexen kell számításba venni: a népgazdasági szintű gazdasági hatékonyság körébe számos olyan tényező is beletartozik, amelyet csak nehezen, vagy egyáltalán nem lehet számszerűsíteni (pl. a műszaki-tudományos fejlődés mértéke, a beruházások kellő koncentrációja, a beruházási tevékenység és a munkaerő-gazdálkodás összhangja stb.). Szerintem a felsorolt tényezők nem tartoznak közvetlenül a gazdasági hatékonyság körébe, hanem csupán eszközök a beruházások gazdaságosságának szolgálatában.

A szerző szerint a hatékonyság és a gazdaságosság között a legfőbb különbség az, hogy a gazdaságosságot a ráfordítások és az eredmény *pénzbeli* szembeállítása fejezi ki, míg a hatékonyság így nem ábrázolható. Ez azonban vitatható szembeállítás, mint ahogy az a jövedelmezőség meghatározása is: „A jövedelmezőség — a hatékonysággal, gazdaságossággal szemben — abszolút fogalom: valami önmagában is lehet jövedelmező, amennyiben nyereséges." (63. l.)

Bár a fenti fogalmakra nem alakult még ki mindenki által elfogadott, egzakt meghatározás, az Állami Tervbizottság — 1978-ban — megkísérelte e fogalmak „hivatalos" egységesítését, s az erről szóló állásfoglalás útmutatóként is megjelent. Eszerint a gazdaságosság és a gazdasági hatékonyság lényegében azonos fogalmak. Úgy látszik, a szerző nem fogadja el ezt a fogalommeghatározást. Ennek következtében azonban a beruházásgazdaságossági számítások — a szerző gondolatrendszerében — alkalmatlanná válnak a különböző beruházási célok mérlegelésére, s lényegében csupán az „azonos célt" megvalósító különböző variánsok összehasonlítására alkalmasak. Véleményem szerint a beruházásgazdaságossági (hatékonysági) számítások szerepe ennél sokkal nagyobb, különösen olyan nyílt gazdaságban, mint Magyarországé, ahol csaknem valamennyi ipari és mezőgazdasági termékkel kapcsolatban reálisan vethető fel a kérdés, hogy itthon termeljük meg, vagy pedig importáljuk. Ilyen feltételek között a hatékonysági számításoknak nemcsak arra kell választ adniok, hogy azonos cél elérése érdekében melyik „műszaki variáns" a jobbik, hanem arra is, hogy a *különböző ágazatok, gyártási ágak fejlesztése közül népgazdaságunk számára melyik a gazdaságos*, s melyik nem (hol kell tehát a hazai igényeket importból kielégíteni).

A szerző kiemelt jelentőséget tulajdonít a „*komplex mutatószámok egyik legreprezentánsabb elemének: a magyarországi D-mutatónak*". (67. l.) Ezzel kapcsolat-

ban részletesen idézi a vonatkozó központi előírásokat. A hatékonysági mutatószámok (köztük a D-mutató) ismertetése után a szerző utal arra, hogy e mutatószámoknak előnyös tulajdonságaik mellett több lényeges korlátjuk is van, s a korlátokat a D-mutató példáján részletezi. Ilyen korlát például az, hogy D-mutatót csak termelőberuházásokra lehet számítani. Közismert azonban, hogy a D-mutató kifejezetten a termelőberuházásokra konstruált gazdaságossági mutató, a nem termelő tevékenységek vonatkozásában nem alkalmazható.

További problémaként említi a szerző, hogy a számítások kapcsán prognosztizálni kell az árakat, ami „*hosszú távra eléggé ingoványos terület*". (71. l.) Közismert, hogy az árak prognosztizálásának könyvtárra való irodalma van. Igaz, hazai vonatkozásban kevéssé vagyunk járatosak az árprognózis tudományában, de az árak prognosztizálását meg lehet tanulni, és a statisztikailag indokolt bizonytalansági hibahatárok között előre lehet vetíteni a várható árarányokat. De még ha vannak is az árprognózissal szemben kétségeink, ez nem menthet fel az alól, hogy milliárdos befektetések hatékonyságát gazdaságossági számításokkal ellenőrizzük. Még mindig jobb, ha pontatlanul prognosztizáljuk a várható világpiaci árakat, és ezek alapján elemezzük a fejlesztési javaslatok gazdaságosságát, mintha minden számítás nélkül döntünk. Ugyanitt hivatkozik a szerző a világpiaci infláció prognosztizálásának nehézségeire is. Ez a probléma azonban részben kiküszöbölhető, ha az *árarányok* változását prognosztizáljuk. Ha az így prognosztizált világpiaci árakat *változatlan* árfolyamon számítjuk át hazai árakra, akkor ezzel tulajdonképpen kiiktattuk a világpiaci infláció hatását.

Végül, a szerző utal a realizálási lehetőségek tekintetében mutatkozó jelentős bizonytalanságra. A bizonytalanság persze tagadhatatlan. Mégis, valamennyi beruházási javaslat szerzőjétől el lehet várni: csak olyan fejlesztésekre tegyen javaslatot, amelyek termékeinek realizálása nagy biztonsággal várható. A gyártani tervezett áruk eladhatósága minden beruházásnál a legelemibb követelmény, akár az élet számára a levegő. Bizonyos az is, hogy valamennyi gazdaságossági mutató — beleértve a D-mutatót is — meglehetősen manipulálható. Manipulálási lehetőség azonban a szerző által ajánlott műszaki-gazdasági kritériumrendszer kapcsán is van, sőt, e rendszerben — véleményem szerint — még nagyobb a manipulálás lehetősége, hiszen e rendszer nagy számú kritériumot tartalmaz, amelyek egy jelentős része egyáltalán nem is számszerűsíthető.

Teljességgel egyet lehet érteni a szerzővel abban, hogy „*törekedni kell az értékmutatók lehető legkevésbé manipulált meghatározására, továbbá a műszaki-gazdasági kritériumrendszer jól körülhatárolt, és valóban az objektív műszaki-gazdasági relációt kifejező konkretizálására*". (74—75. l.) Továbbá: rokonszenves gondolat, hogy törekedjünk a műszaki-gazdasági kritériumrendszer és a gazdaságossági számítások *együttes*, komplex alkalmazására. Nyilvánvaló, hogy e két rendszer nem zárja ki egymást. A beruházási javaslatok, fejlesztési ötletek, bővítési elképzelések, külkereskedelmi akciók gazdaságossági sorrendjének megállapítására, a különféle variációk hatékonyságának egymással való összevetésére azonban — véleményem szerint — elsősorban a népgazdasági szemléletű D-mutató az alkalmas.

A könyv III. fejezete a szocialista országok beruházási tapasztalatait részletezi. Ez a fejezet lényegében a korábbiakban ismertetett követelményrendszer tükrében vizsgálja a szocialista országok beruházási tevékenységét. Azt elemzi, hogy a szocialista országok beruházásai mennyire feleltek meg a tervszerűségi, hatékonysági, arányossági stb. követelményeknek. Kiemelten elemzi ez a fejezet a beruházásoknak a szocialista országokban tapasztalható ciklusszerű hullámmozgásait. Az ezzel kapcsolatos nézeteket elemezve a szerző végül is arra a megállapításra jut, hogy a beruházási ciklusok fő okait „*a gazdálkodás konkrét rendjében kell keresni*" (94. l.); a beruházások egyenletes növekedése érdekében pedig olyan mechanizmusokat kell kialakítani és működtetni, amelyek elviselhető határok közé kényszerítik a beruházások hullámmozgását. A szerző — helyesen — utal arra is, hogy a beruházások egyenletes és hatékony növekedését nem lehet ki-

zárólag a decentralizált szféra gazdasági környezetétől várni. A hatékonyabb beruházási tevékenység érdekében erősíteni kell a központi irányítást is, *„hogy egyértelműbben megállapítható legyen a döntésekért a felelősség, illetve, hogy a jogokat és a feladatokat a rendelkezésre álló információknak megfelelően határolják el"*. (99. l.) A fejezet további része a vonatkozó pártdokumentumokból idézi azokat a részeket, amelyek a gazdaságirányítási munka fejlesztését, ezen belül különösen a beruházási tevékenység hatékonyságának javítását célozzák.

A könyv IV. fejezete a nemzetközi gazdasági integráció és a beruházások kapcsolatát tárgyalja. Ezen belül kiemelten foglalkozik a beruházási fővállalkozás szerepével és jelentőségével. Arra a következtetésre jut, hogy ma már a beruházási tevékenység olyan speciális szakágazat, amelyet nemzetközi méretekben is specializálni kellene a szocialista országokban is. Erre példaként azt a lengyel fővállalkozást emeli ki, amely a cukorgyárak építésében szerzett óriási nemzetközi tapasztalatokat. A beruházási fővállalkozás jelentőségét illetően messzemenően egyetértek a szerzővel. Az idézett példák — például az amerikai Kaiser műszaki iroda tevékenységének a leírása — kézzelfoghatóan bizonyítják a fővállalkozói rendszer óriási előnyét a szétaprózott beruházási szervezetekkel szemben. Mindamellett, ide kívánkozott volna, hogy Magyarországon a fővállalkozói rendszer előnyeit sokoldalúan bizonyító kötetnyi elemzés, konferenciák és felhívások, viták és tanulmányok ellenére évtizedek óta alig van ezen a téren előrehaladás. Még a kifejezetten ilyen céllal létrehozott beruházó vállalatok tevékenysége is leszűkült az egyszerű adminisztratív lebonyolításra, vagy egyes kivitelezési részmunkák elvégzésére. Ha már az elmaradás okának elemzésére nem vállalkozott a szerző, annyi mindenesetre helyénvaló lett volna, ha bemutatja a tényleges magyar helyzetet.

Néhány szót a táblázatokról. Az ezeket tartalmazó rész a könyv szinte legizgalmasabb fejezete. Az összeállított rövid, ügyes, áttekinthető táblák olykor sokkal többet mondanak, mint a szöveges elemzések. E táblázatos anyag szervesen egészíti ki és bizonyítja a könyv mondanivalóját, ezzel válik Hoós János könyve a gazdasági szakértők kezében a beruházások mindennapjának kézikönyvévé.

Végül, nem hagyhatók szó nélkül a képletek leírásakor becsúszott bosszantó sajtóhibák. Például, a nyomda ördöge elsikkasztotta a 39. lapon levő egyszerűsített modell képletének nevezőjéből a béta jelet. A 66. lapon a sorolási mutatóból hiányzik a négyzetgyök. A következő oldal képletéből kimaradt a zárójel stb.

Befejezésül, e recenzió szerzője is szeretne élni azzal a jogával, hogy felhívja az olvasó figyelmét: hogyan kell olvasni fenti ismertetőjét. Ismételten hangsúlyozom, hogy ez a könyvbírálat nem átfogó leírása Hoós János kitűnő összeállításának. E recenzió sokhelyütt inkább vitázó hozzászólás, mint Hoós János könyvének kritikája. Az érvelő, vitatkozó szellem felidézése — gondolom — kifejezetten erénye Hoós János könyvének. Jó, hogy az olvasót arra ösztönzi, hogy az olvasottakon elgondolkozzon és a javasolt megoldásokon maga is eltöprengjen.

Nyilas András

Az életszínvonal alakulása Magyarországon 1950—1975

(Szerkesztette: Gadó Ottó)
Kossuth Könyvkiadó, 1978. 247 l.

A könyv, amelyet Gadó Ottó szerkesztésében tíztagú munkaközösség írt, 25 esztendőt áttekintve sorra elemzi az életszínvonal megítélése szempontjából leglényegesebb tényezőknek az alakulását. Ennek keretében bemutatja az életszínvonal összefüggéseit a tervezéssel, a lakosság jövedelmeivel, a fogyasztás színvonalával és szerkezetével, a fogyasztói áralakulással és az árpolitikával, a lakás- és kommunális ellátással, az egészségügyi ellátással, a népesedéssel és a népesedéspolitikával, a foglalkoztatottsággal és a munkaerőhelyzettel, a művelődéssel és az életmóddal.

A kötet minden felsorolt tényezőnek, illetve összefüggésnek külön fejezetet szentel, és — 101 táblázatban — közli azokat a statisztikai adatokat, amelyek alapján a következtetések levonhatók. A bőséges adatok mutatják, hogy a szerzők elsősorban a mennyiségi összefüggéseket tekintik bizonyító erejűnek. Emellett utalnak a minőségi összefüggésekre is, valahányszor számszerű adatok a dolgok természeténél fogva nem állhatnak rendelkezésre, vagy ahol ezekkel a számszerű összefüggéseket érdemileg is alá lehet támasztani. A munkából számtalan tanulságot lehet levonni, amelyek megszívlelése és figyelembevétele életszínvonal-politikánk alakításában hasznos és szükséges. Nagy érdeme a munkának, hogy őszintén és reálisan mutatja be a múltat, a tényeknek megfelelően kiemelve kétségkívül óriási eredményeinket, amelyeket a dolgozók életszínvonalának emelésében elértünk, de ugyanilyen őszintén és reálisan tárja fel gondjainkat is. Egyet kell érteni a kiadóval, amikor a könyvet a párt- és állami oktatásban résztvevőknek, de ezenfelül minden érdeklődőnek is ajánlja.

A kép, amelyet az életszínvonal alakulásáról nyerünk, azáltal is teljesebbé válik, hogy az összehasonlító elemzésekben a szerzők sűrűn alkalmazzák a nemzetközi összehasonlítás módszerét. Ismeretes, milyen nehéz nemzetközi adatokat egybevetni, tartalmukat valóban összehasonlításra alkalmassá tenni, és megbízható következtetéseket levonni. Ha számolni is kell az ilyen esetekben szinte elkerülhetetlen bizonytalanságokkal, akkor is helyesnek kell tartani ezt a módszert, mert így bizonyítható, hogy a megállapítások tárgyilagosak, hogy illúziómentesen, szigorúan objektív tényekről tájékozódnak az olvasók, és hogy elért eredményeink, más országokkal összehasonlítva is, milyen jelentősek. A nemzetközi összehasonlítások — a szükség és a lehetőség szerint — kiterjednek mind a szocialista, mind a tőkésországokra. Az összehasonlításból levonhatjuk azt a következtetést, hogy nincs szégyellnivalónk, de azt is, hol vannak elmaradások, melyek azok a területek, ahol legtöbb a tennivalónk.

Az életszínvonalat befolyásoló tényezők között igen nehéz fontossági sorrendet meghatározni. Éppen a tanulmány igazolja, hogy időszakonként is változhatnak a követelmények, és az emberek szubjektív feltételeinek megfelelően azonos időszakban is szinte egyénenként vagy csoportonként más és más tényezők lehetnek előbbrevalók. Ennek megfelelően az átlagok mögött mindig is meghúzódhatnak olyan szóródások, amelyeket még azok ismeretében is igen nehéz lenne elkerülni (ha ugyan ez egyáltalán lehetséges).

Korábban a reáljövedelem és a reálbér voltak azok a tényezők, amelyek alakulását az életszínvonal szempontjából majdnem kizárólagos jelentőségűnek tartottunk. Ma már — ha a reáljövedelem és a reálbér jelentősége nem is csökkent — egyre inkább fontosabbá válik a többi tényező, annál is inkább, mert alapos elemzéssel legtöbbször kiderül, hogy ezek az egyéb tényezők végeredményben a reáljövedelem és a reálbér megítélését is befolyásolják. Elégséges e tekintetben a lakásellátás szerepére utalni.

Egy időben az életszínvonal jelentős problémájának tartottuk a jelen és a jövő ellentmondását. Némileg leegyszerűsítve, a kérdést sokan úgy tették fel: többet fogyasszunk-e a jelenben, vagy többet fordítsunk a jövő életszínvonalának megalapozására, a felhalmozásra? Ma már egyértelmű, hogy a felhalmozásnak van olyan része — és ez elég tekintélyes —, amely közvetlen kapcsolatban áll a jelen és a legközelebbi jövő életszínvonalával, más szóval, előtérbe került az infrastruktúra kérdése. A fogyasztói infrastruktúra jelentősége szinte egyenrangúvá vált a fogyasztáséval. Az infrastruktúra nélkül nem is lehet az életszínvonal kérdéseit tárgyalni. Az életszínvonal alakulásával foglalkozó könyv erőteljesen rávilágít ezekre az összefüggésekre.

Nyilvánvaló, hogy amikor az életszínvonalat tervezzük, nem csupán a fogyasztás és a felhalmozás közötti arány kérdésében kell dönteni, hanem a felhalmozás legjelentősebb részét alkotó beruházások arányai tekintetében is.

A nettó felhalmozás aránya a nemzeti jövedelem felhasználásában, az utolsó 15 évben, 20 és 30 százalék között ingadozott. Az ingadozás elég nagynak mondható és valószínű, hogy ennek az aránynak egyenletesebb alakulása hatékonysági szempontból kedvezőbb lett volna. Meg kell jegyezni, hogy ez a fő arány nemcsak a felhalmozás (és a fogyasztás) volumeneinek módosulásából származhat (már amennyire volumeneket össze lehet hasonlítani), hanem árrendszerbeli sajátosságokból is. Ha a fogyasztási és beruházási célra szolgáló termékek árképzése nem azonos elvek alapján történik, akkor ez a körülmény torzíthatja az arányokat. A könyv erről szóló 3. sz. táblázata az 1968. évi árszinten mért adatokból számol. Az arányok *módosulásában* ezért árrendszeri tényezők aligha játszottak közre. Magukat a fő arányokat azonban már sokban befolyásolja az árrendszer. Az 1968. évi árakból való kiindulás célszerűnek mondható mert ebben az évben sok korábbi áraránytalanság szűnt meg különösen pedig abban történt változás, hogy a felhalmozásra szolgáló termékek árképzése közelebb került a fogyasztói árakéhoz.

Ilyen feltételek mellett a felhalmozás arányának 20—30 százalék közötti ingadozása jelentős aránymódosításokat takar, és bizonyos ciklikusságra enged következtetni. Ennél kisebb az ingadozás az anyagi és a nem anyagi ágakban üzembe helyezett beruházások aránya tekintetében. Természetesen helytelen lenne közvetlenül összehasonlítani a nettó felhalmozást az üzembe helyezett beruházásokkal, hiszen ezek más és más körre vonatkoznak. Annyit azonban megkockáztathatunk, hogy a nettó felhalmozás nem volt kimondottan alacsony, s hogy a nem anyagi termelést szolgáló beruházások 1965 után a célszerűnél nagyobb arányban csökkentek. (Igaz, arányuk 1971 után ismét emelkedett.) Ha mindehhez még figyelembe vesszük, hogy 1974-től a megtermeltnél több nemzeti jövedelmet használtunk fel, akkor bizonyítottnak tekinthetjük, hogy gazdaságpolitikánk a lakosság életszínvonalának kedvező alakulását valóban elsőrangú céljának tekintette, és e cél érdekében komoly áldozatokat is vállalt. Ebben a két esztendőben — és az azokat követő 1976. és 1977. években is — biztosítottuk az életszínvonal emelkedését, annak ellenére, hogy — elsősorban a tőkés világpiacon végbement és bennünket hátrányosan érintő változások miatt — olyan terheket kellett vállalni, amelyek a későbbi évek eredményeit terhelik majd. Úgy gondolom, erre a körülményre szükséges rámutatni, mert ezzel válik nyilvánvalóvá, hogy ha az életszínvonal emelésében eddig elért jelentős fejlődést a jövőben is folytatni kívánjuk, akkor munkánk hatékonyságát, szervezettségét, gazdasági struktúráját javítani, illetve korszerűsíteni kell.

A szocialista társadalom fő célja: a dolgozók jólétének állandó, rendszeres és érezhető emelése. Ehhez olyan terveket kell kidolgozni, amelyek konkrétan is meghatározzák az életszínvonalat alakító tényezők sorrendjét, a magunk elé tűzött célokat, amelyek eléréséért dolgoznunk kell és dolgozni érdemes. E célok önmagukban is lelkesítőek és időszakról időszakra igazi értelmet adnak erőfeszítéseinknek. Bizonyítják, hogy van miért dolgozni és hogy munkánk gyümölcsét magunk és az utánunk jövő nemzedékek élvezhetik.

A célok kitűzése azonban önmagában még nem elegendő. Minél nagyratörőbbek a célok, annál felelősségteljesebben szükséges megteremteni a megvalósítás feltételeit. Az induló feltételek pedig ma keményebbek, mint valaha. Ebből következik, hogy a terveknek tartalmazniuk kell a célok eléréséhez vezető utat, azokat az eszközöket, amelyek segítségével lehetőség nyílik az életszínvonal tervezett emelésének realizálására. A gazdasági törvények tendencia jellegéből következik, hogy átmenetileg lehetnek ugyan eltérések a célok és a feltételek között — ha az eltérések valamilyen módon kompenzálhatók —, de hosszabb távon az arányosságnak, illetve az egyensúlyi viszonyoknak helyre kell állaniuk.

A lehetőségeket magunknak kell megteremteni. Amikor tehát az életszínvonal emelésében elért hatalmas sikereinkről beszélünk és azokat tényezőkként is elemezzük, hasonló energiát kell fordítanunk jelenlegi adottságainkra és jövőnk tervezésére. Az életszínvonal alakulásáról szóló könyv tudatosan és szándékosan megáll 1975-nél. Nem bocsátkozik az V. ötéves terv időszakának elemzésébe, még kevésbé a VI. ötéves terv előkészületeinek taglalásába. A vállalt feladatot a szerzők így is teljesítették. Az olvasó világos képet kap a múltról, és ez nem kevés. A múlt magában hordozza a jelent és egy kicsit a jövőt is. A múlt elemzése éppen ennek a jelennek és a jövőnek megítéléséhez kíván segítséget nyújtani. Nyilván ez indokolja az életszínvonallal kapcsolatos gondjaink feltárását is, amelyekre a könyv számos fejezetében találhatunk példákat.

A gondokat a szerzők általában az életszínvonal alakulásának céljaival, az alakító tényezők arányaival, az osztályok, rétegek közötti szóródásokkal és sok más problémával jellemzik. Ehhez hozzáfűznék néhány gondolatot, amelyek — úgy vélem — gondjaink ábrázolását talán szélesítik, de a dolgok másik oldalára, a feltételekre erőteljesebben rávilágítanak.

A gazdasági elemzésben nagy előnyt jelent, ha hosszú időszakot elemezhetünk, mert a tendenciák megítélésében így sokkal biztosabb lábakon állunk. Fokozottan érvényes ez a megállapítás olyan elemzésekre, amelyek alapvető és összetett folyamatok vizsgálatára

vonatkoznak. A könyv fontos érdemének tekintem, hogy elsőnek mutat be az életszínvonal alakulásáról 25 éves időszakot. Negyedszázad egy új társadalmi rendszerben történelmileg nem hosszú idő ugyan, de arra elegendő, hogy a tendencia jellegű folyamatok is megítélhetők legyenek. A szerzők megállapításaival általában egyet is értek, úgy vélem, helyesen értelmezik a statisztikai adatokat és helyesek következtetéseik is.

Minél hosszabb valamely statisztikai idősor, annál nagyobb a jelentősége a szakaszolásnak, az esetleges tendenciaváltásoknak, a kritikus csomópontoknak. Hozzá kell tenni, hogy a tudományos gyakorlatban a periódusok elválasztása körül gyakran vannak viták, rendszerint nem is indokolatlanul. Most mégis ilyen szakaszolás szükségességére hivatkoznék. Megteszik ezt részben a szerzők is, hiszen kézenfekvő az 1956-os és az 1968-as évek fordulópont jellege. Mégsem ezekre kívánok most rámutatni, hanem arra a ma már eléggé egyértelmű változásra, amely 1973-ban az olaj- és nyersanyagárak robbanásszerű emelkedésében és külkereskedelmi cserearányaink jelentős romlásában nyilvánult meg. 1978-at írunk, 1973 óta immár öt esztendő telt el, és semmi komoly jel nem mutat arra, hogy a közeljövőben lényeges változás következzék be, amely számunkra kedvezően alapvetően módosítaná a kialakult új világpiaci feltételeket.

Bizonyos, hogy az elmúlt 25 esztendőben is következtek be olyan változások, amelyek az életszínvonal alakulását „kívülről" befolyásolták. Most azonban valami másról van szó. A technikai fejlődés lehetőséget teremtett, a világpiaci helyzet pedig szigorú követelményeket állít elénk a lehetőségek kihasználására. A már hosszú idő óta hangsúlyozott minőségi fejlődés elsődlegessége egyre inkább döntő fontosságúvá, az életszínvonal töretlen növekedésének fontos feltételévé válik. A politikai és gazdasági vezetés felső szintjén ez évek óta egyértelmű, népgazdasági terveink hangsúlyozzák is. Számos példa van rá, hogy a végrehajtásban alapvető szerepet viselő vállalatok egy része is megértette az új követelményeket és rugalmasan igyekszik azokhoz alkalmazkodni. De ez a törekvés — sajnos — még nem vált általánossá, pedig az idő sürget, ahogy a latin közmondás tartja: veszélyes a késedelem.

Az elmúlt 25 évben az életszínvonal emelésében elért kimagasló eredmények lelkesítőek, de köteleznek is. Népünk megszokta, hogy társadalmunk átalakulásával együtt járt életkörülményeinek minden korábbinál gyorsabb javulása, és ezt várja a következő évtizedektől is. A szebb és jobb élet utáni vágy az ember természetes törekvése. Az igények valóraváltásának feltétele a több és jobb munka. Rendelkezünk tartalékokkal, amelyek feltárása és kihasználása a gazdasági irányítás és minden dolgozó ember közös feladata. A 25 éves trendet nem elég extrapolálni, a töretlen, ütemes fejlődésért évről évre, napról napra újból meg kell küzdeni.

A jövő céljait csak a múlt tanulságai alapján lehet helyesen kitűzni. A szocialista gazdaság viszonyai között hosszabb időre kell előrelátni, ami technikailag közép- és hosszú távú tervek kidolgozását feltételezi. Az ilyen tervek megismertetik a dolgozó néppel a várható perspektívákat, egyben utat mutatnak a rövidebb tervek kialakításához is. Mivel erőink végesek, az egyenletes ütemű fejlődés biztosítása mellett is gyakran kénytelenek vagyunk intézkedéseinkben sorrendet tartani. Minden sorrendiség egyben azt is jelenti, hogy *átmenetileg* az életszínvonal emelkedésében egyik vagy másik tényező prioritást élvez. Ha azonban meg akarunk maradni a realitások talaján — és ez a töretlen fejlődésnek feltétele —, akkor egyikmásik prioritást is tudomásul kell vennünk. A politika művészete és a gazdasági vezetés ésszerűsége együttesen alakíthatja úgy az életszínvonalat befolyásoló egyes tényezőket, hogy végül is hosszabb időszak elteltével kiegyensúlyozott és a lakosság túlnyomó többségének megértésével és helyeslésével találkozó életszínvonal-emelkedést érjünk el.

Wilcsek Jenő

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Хенрик Холай

Практическое значение и теоретическая актуальность эффективности общественного труда

На настоящем этапе развития социалистических стран повышение эффективности стало ключевой проблемой. Автор многосторонне анализирует эту категорию, подходя к ней не только как к узко трактуемой экономической категории, а рассматривая её как социальную эффективность. Изучение эффективности, таким образом, представляет собой задачу не только политической экономии, но и требующую содействия со стороны других наук. Теория социальной эффективности тесно связана с теориями экономического развития, экономического роста а также экономического механизма и планирования. Категория эффективности в начале социалистического строительства не представляет собой готовую форму а представляет собой динамическое явление, изменяющееся с развитием, назреванием социалистических производственных отношений. Кажущимся парадоксом эффективности является то, что чем развитее общество и его экономический потенциал, тем более ярко выраженным является требование повышения эффективности: то есть оно не теряет своего значения с ростом материального богатства. На настоящем этапе социалистического развития эффективность всё более определяется внеэкономическими факторами, в той степени, в которой человек из гуманистического идеала превращается в важный фактор экономического развития. В дальнейшем автор анализирует критерий социальной эффективности на народнохозяйственном уровне, определяя его как максимализацию общественного благосостояния. Национальный доход не является единственным показателем роста богатства, социальной эффективности; свободное время также следует считать компонентом, нематериальной составной частью социального богатства. В трактовке автора общественное благосостояние, помимо этих двух факторов, включает также состояние условий труда, здравоохранения и экологической сферы, а также участие членов общества в процессах управления, в принятии решений. Повышение экономической эффективности общественного труда при социализме подчинено социальному развитию индивидумов, имманентой цели социализма: повышению социальной эффективности.

Иван Т. Беренд—Дьёрдь Ранки

«Человеческие» факторы экономического подъёма в отсталых европейских странах в XIX веке

В статье рассматривается взаимосвязь между экономическим развитием и ростом населения в XIX веке. Авторы прежде всего пытаются установить, в какой мере зависел рост населения от экономического преобразования, и насколько можно считать его в отсталых странах Европы последствием цивилизационных изменений, лишь отчасти внутренних, а скорее исходивших из развитых стран.

Авторы констатируют, что в промышленно менее развитых странах Европы рост населения, хотя и с небольшими отклонениями, следует тенденциям, сложившимся в развитых странах. (Смертность, рождаемость и т. п.) Миграционное движение проявляется точно также, только с опозданием в несколько десятилетий.

В общей сложности авторы приходят к такому выводу, что начиная со второй половины XIX века проблемы роста населения нельзя связывать исключительно с экономическим и социальным развитием отдельных стран. В этой взаимозависимости представляют они и развитие образования, подчёркивая, что страны, стоящие на приблизительно одинаковом уровне индустриализации, показывают коренным образом различающийся уровень образования и культуры.

Приведенный в статье анализ распространяется в территориальном отношении на периферию Европы: начиная со скандинавских стран, включая Восточную Европу, и кончая балканскими и средиземноморскими странами.

Йожеф Верец

К трактовке самостоятельности и самофинансирования предприятий

Автор исходит из понятия хозрасчёта, выводя из него понятия самостоятельности и самофинансирования. Он констатирует, что категория хозяйственного расчёта может быть использована и в условиях т. н. косвенного планового управления, причём здесь она располагает двумя центрами тяжести. Наряду с отчётностью перед государством второй центр тяжести — это расчёт предприятия, обосновывающий его будущие планы и определяемый финансовым регулированием.

Автор статьи останавливается на трактовке самостоятельности предприятий и самофинансирования, а также на некоторых проблемах настоящей практики самофинансирования. В заключительной части статьи автор старается внести свой вклад в трактовку социалистического предпринимательства. Решение, принимаемое в области предпринимательства, по его мнению, всегда носит стратегический характер. О предпринимательстве можно говорить также и как об организации. Социалистическое государство должно с большой осмотрительностью определять круг социалистических предприятий, который путём постоянной инновации пытается обеспечивать и поддерживать перспективную конкурентоспособность предпринимательства. Финансирование предпринимательств следует регулировать в отличие от общепринятых правил финансирования более гибким образом.

Золтан Кардош

Материальные затраты производства в социалистическом сельском хозяйстве

Производство материальных благ и в сельском хозяйстве требует различных затрат. Использование возможностей, обеспечиваемых природными ресурсами, обуславливается применением живого и прошлого труда. Соотношение этих двух элементов производительных сил постоянно изменяется в пользу последнего таким образом, что и в рамках этого всё более растёт роль средств производства промышленного происхождения.

За десять лет, прошедшие в период между 1966—75 годами объём всех материальных издержек увеличивался среднегодовыми темпами в 5,4%, а на средства промышленного происхождения — в 9,2%. Вследствие этого доля последних в общих материальных затратах с 38% возросла до 56%.

После реорганизации, до 1956 года потребление материалов сельскохозяйственного происхождения показывает понижательную тенденцию, а затем — медленно повышательную. В этом отражается опознание значения традиционно крепких внутренних связей сельского хозяйства, приобретающих особое значение ввиду известного изменения положения в мировом хозяйстве.

Вначале быстрый темп роста потребления промышленных кормов позже замедлился, однако, составляя в среднем по десяти годам 7,4%, он привёл к тому, что промышленные корма составляют более четверти материальных затрат промышленного происхождения.

Стремления к развитию материально-технической базы хорошо отражаются в динамике капиталовложений, хотя и сокращающихся по их соотношению, однако растущих по общему объёму и благоприятно изменяющихся по структуре. Вследствие этого динамично повышались и издержки по содержанию основных средств (включая амортизацию), по среднегодовому темпу — одинаково с затратами промышленного происхождения.

Во взаимосвязи с преждесказанным — с изменяющейся внутренней структурой — за десять лет вдвое повысилось и потребление горючих, смазывающих и осветительных материалов, сравнительно с 39%-ами предыдущих пяти лет.

Издержки на потребление искусственных удобрений за десять лет повысились втрое. Их доля в затратах промышленного потребления с 10,7% повысилась до 14,5%.

Потребление ветеринарных материалов и средств защиты растений за прошедший период повышалось среднегодовыми темпами в 12%, в результате чего их доля в затратах повысилась до 8%.

Динамическое повышение издержек на быстро изнашивающиеся инвентарные средства и прочие материалы освещает такие специальные области потребления материалов промышленного происхождения, как например, синтетические материалы. В то время, как за пять лет после реорганизации их потребление росло среднегодовыми темпами в 4%, в последующие десять лет этот рост составлял около 11% в год, и таким образом, их доля с 9,3% повысилась до 13%.

Изменения, происшедшие во внутренней структуре нашего сельского хозяйства, отражающие тенденцию усиленного роста элементов промышленного происхождения, указывают на особую актуальность задачи экономии этих затрат, требуя выяснения вопросов, связанных с изменением экономической эффективности.

Винце Бороснои—Шандор Пушкаш—Ласло Сакони

Колебания инвестиций в сельском хозяйстве

Сельскохозяйственные инвестиции за прошедшие 15 лет изменялись циклично. Колебания инвестиций представляют собой периодически повторяющийся процесс. В венгерском сельском хозяйстве в период между 1960—75 годами рост капитальных вложений (как по текущим, так и по неизменным ценам) был прерван двумя, продолжавшимися несколько лет спадами. В обоих циклах наступлению периодов спадов способствовали понижение способности абсорбции инвестиций, а также экономическая политика, направленная на сдерживание общего чрезмерного инвестиционного процесса. Колебания с такой большой амплитудой приводят к растрате материальных и финансовых ресурсов, к неравномерностям в развитии. Как потребности потребителей, так и потребности сельскохозяйственных работников в доходах складываются равномерно, а это значит, что цикличность инвестиций препятствует развитию сельскохозяйственного производства в соответствии с потребностями. Цикличное изменение инвестиций может превратиться в постоянный процесс, понижая эффективность использования производственных мощностей и повышая фондоёмкость.

Йожеф Пал

Жилищные кооперативы в нашей экономике

Учитывая требования современной селитебной политики, строить и содержать жилые дома во всём мире можно лишь путём концентрации ресурсов, координации в общественных масштабах. Жилищная кооперация — один из самых старых типов кооперации — в наши дни развивается быстрыми темпами во всём мире. В Венгрии приблизительно 20%-ами ежегодно строящихся жилищ ведуют жилищные кооперативы. Содействие жилищных кооперативов способствовало тому, что в Венгрии за прошедшее десятилетие жилищное строительство могло осуществляться растущими темпами.

Представленные в статье графики показывают, как сложилось в период между 1960—1977 годами годовое жилищное строительство в расчёте на 1000 человек населения, сколько квартир было построено в рамках государственного и индивидуального строительств, а также долю жилищного строительства в капитальном строительстве социалистического сектора. Преимущество жилищного кооператива состоит в развёртывании самодеятельности, в организации содействия, оказываемого его членами. На общественное сознание благоприятно влияет соблюдение того принципа, согласно которому общество по праву ожидает личных вкладов в создание жилищ, а в отношении содержания и ремонта жилых домов — покрытия действительно возникающих издержек.

Жилищные кооперативы располагаются между секторами государственного жилищного строительства и строительства семейных жилых домов, со всей спецификой переходной формы. На диаграмме, представляющей взаимозависимости пятого пятилетнего плана, четыре важнейшие формы жилищного строительства (государственные, сдающиеся в аренду квартиры; кооперативные квартиры, реализуемые советами; многоэтажные собственные квартиры и односемейные дома) сопоставляются по способам строительства и финансирования. В статье даётся краткая характеристика черт организации жилищных кооперативов.

Автор выражает свою уверенность в том, что кооперативы — в случае предоставления им необходимых условий — развиваются органически вместе с социальными и техническими требованиями, и что в перспективе следует считаться с их деятельностью.

Дьезе Хергар

Предложение по вопросам регулирования заработков на предприятии

В дискуссии о регулировании заработков автор согласен с мнениями тех, кто утверждает: хорошо можно поощрять и при помощи меньшей заработной платы. Он выражает своё мнение относительно вопросов регулирования при помощи неограниченного фонда заработной платы, нивеляции, высвобождения рабочей силы и введения более строгих норм.

Систему регулирования заработной платы вплоть до уровня предприятий автор называет системой «деления», в то время как систему регулирования заработной платы внутри предприятий, в которой плата за выработку определяется как произведение суммы форинтов, заранее определяемой в отношении элементарного труда (нормы труда), и выполненного труда, — системой «умножения». По его мнению главной, подлежащей решению задачей является та проблема, что системы оплаты труда, служащие расчёту внутри предприятий, унаследованные, по существу, от капиталистического строя и до сегодняшнего дня считающиеся правомерными, не отвечают социалистической системе планового хозяйства, строящейся на «делении». Автор представляет пример относительно функционирования системы оплаты труда по «делению».

В этом примере о степени дифференциации заработной платы решают сами трудящиеся. Определение заработной платы производится на основе достигнутой средней выработки и запланированного предприятием повышения заработной платы. В системе деления главной целью коррекции норм является выравнивание содержания труда в нормах. Эти нормы не содержат сумм форинтов, относящихся к 100%-ному выполнению, они являются лишь исходными количествами при разделении заработной платы.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Henryk Cholaj:

Practical importance and theoretical topicality of the efficiency of social production

At the present stage of the development of socialist countries the raising of efficiency has become a key problem. The author analyses this category from many aspects and seizes it not only as a narrow economic problem but as social efficiency. It follows that the investigation of efficiencyis not an exclusive task of political economy, but requires the cooperation of other disciplines as well. The theory of social efficiency is closely linked to the theories of economic development and growth as well as to those of the economic mechanism and planning. The category of efficiency is not received as a ready-made notion at the beginning of building up socialism, but is a dynamic phenomenon which changes together with the development and maturing of the socialist relations of production. A seemingly paradoxical feature of efficiency is, that the more developed society and its economic potential is, the stronger the demand for rasising efficiency, that is, it does not lose its significance with the growth of economic wealth. In the present stage of socialist development efficiency is increasingly determined by extra-economic factors, to the extent man becomes from a humanist ideal an important factor in economic development. Next the author analyses the national-level criterion of social efficiency and finds it in maximizing the welfare of society. National income is not the only indicator of the growing efficiency of social efficiency, nor of wealth, leisure should also be considered as a component of social wealth, though not as its material component. In addition to these two factors, social welfare includes, according to the author's concept the working conditions, the state of health protection and of the ecosystem, as well as the participation of the members of society in the control processes, in decision-making. The increase of the economic efficiency of material production is subordinated in socialism to the social development of the individuals, to the immanent objective of socialism, the raising of social efficiency.

Iván T. Berend—György Ránki:

The "human" factors of economic take-off in the backward European countries in the 19th century

The study examines the relationship between economic development and the growth of population in the 19th century. First it wishes to state to what extent the growth of population may be considered a direct function of economic transformation in the backward countries of Europe and to what extent as a consequence of internal changes in civilization, starting rather from the more advanced countries.

It is stated that the growth of population, if with smaller deviations, follows the tendencies developed in the more advanced countries also in the industrially less developed nations of Europe. (Mortality, and birth rates etc.) Also migration appears, though with a lag of some tens of years.

On the whole the conclusion is reached that, beginnig with the second half of the 19th century, the problems related to the growth of population can be no longer deduced exclusively from the economic and social development of a country. Also the development of education is shown in this context, emphasizing that radically differing levels of education and culture may be found in countries on almost identical level of industrialization.

The study covers the European periphery, from the Scandinavian countries through Eastern Europe to the Balkans and the Mediterrenean.

József Veress:

Contributions to the interpretation of enterprise and enterprising autonomy and self-financing

The author sets out from the notion of independent accounting and deduces from it the notion of autonomy and self-financing. He states that the category of independent accounting may be used also under the conditions of the so-called indirect plan control, when independent accounting has two points of emphasis. Beside settling accounts with the state, the second one is the accounting of the enterprise itself founding its own future plans, and the latter is determined by the financial regulations.

The study discusses the interpretation of enterprise autonomy and self-financing, as well as some problems of the present practice of self-financing. In the concluding part of his study the author attempts to make a contribution to the interpretation of socialist enterprising. In his opinion, the decision on enterprising is always of strategic nature. We may also speak of enterprising as an organization. The socialist state has to exhibit great circumspection in drawing the scope of enterprising firms which try to create and maintain the long-term competitivity of enterprising with constant innovations. The financing of enterprisings should be regulated in a more flexible manner which should be different from the general rules of financing.

Zoltán Kardos:

Material inputs into production in the socialist agriculture

The production of material goods requires various inputs also in agriculture. The utilization of possibilities provided by the natural resources may be secured with a combination of living and embodied labour. The ratio of the two elements of the forces of production continually changes with the development of science and technology to the advantage of the latter, so that the role of means of production of industrail origin is steadily growing within the latter.

In the ten years between 1966–1976 the volume of total material costs increased on annual average by 5,4 per cent at constant prices, while that of materials of industrial origin by 9.2 per cent. As a result, the share of the latter within total material inputs rose from 38 per cent to 56 per cent.

Following the reorganization of agriculture, up to 1965 the use of materials of agricultural origin showed a falling tendency, then a slowly rising one with fluctuations. This indicates that the importance of the traditionally strong internalities was recognized, and this has a particular significance in view of the known changes in the world economic situation.

The initially fast-rate growth of industrially prepared fodder later diminished, but it still makes up for more than a quarter of material costs of industrial origin with a 7.4 per cent growth in the average of ten years.

The efforts at developing the material-technical basis are well reflected in the investments which show a diminishing ratio in the total, but a growing volume and a favourable change in pattern. As a consequence, the costs of maintanance of the fixed assets (of industrial origin) also increased dynamically, inclusive of depreciation costs, their average rate of increase agreeing with the total of inputs of industrial origin.

Related to the former, in ten years the use of hydrocarbons (for fuelling, greasing and lighting) doubled in these ten years, against a 39 per cent increase in the preceding five years—while their composition also changed.

Fertilizer costs more than trebled in ten years and their ratio in the use of industrial materials rose from 10.7 per cent to 14.5 per cent.

The use of plant protective agents and veterinary goods shows a 12 per cent rise on annual average, resulting in an 8 per cent overall ratio. The dynamic growth of the costs of short-lived assets and other materials indicates a growing tendency in the special materials of industrial origin, e.g. plastics. In the five years immediately after the reorganization their use increased by 4 per cent on annual average, while in the next ten years by 11 per cent, thus their share rose from 9.3 per cent to almost 13 per cent.

The changes occurred in the internal pattern of the forces of production of agriculture which reflect a strongly rising tendency in the elements of industrial origin also indicate the tasks related to economizing on these inputs. These are particularly topical now and require that problems related to investigating the changes in efficiency should be clarified.

Vince Borosznói—Sándor Puskás—László Szakonyi:

Fluctuation of investmeets in agriculture

In the last fifteen years investments into agriculture have shown cyclical fluctuations. The fluctuation of investments is a periodically recurring process. The growth of agricultural investments between 1960–1975 was interrupted by two setbacks lasting several years—whether calculated at current or at constant prices. In both cycles the diminishing investment-absorptive capacity played a role, together with the intentions of economic policy aimed at mitigating the general overheating in respect of investments. Fluctuations of such amplitude cause a wasteful use of materials and financial assets as well as uneven development. Since both the demands of consumers and the claims on incomes of agricultural workers develop evenly, the cyclicality of investments hampers a development of agricultural production in harmony with needs. The cyclical fluctuations in investments may become a continual process, reducing the efficient use of productive capacity and increasing capital intensity.

József Pál:

Housing cooperatives in the Hungarian economy

The building and maintenance of dwellings in conformity with a modern settlement policy is possible only by concentration of resources all over the world. Housing cooperatives—one of the oldest type of cooperation—are developing at a fast rate everywhere. In Hungary almost 20 per cent of the flats annually built are handled by cooperatives. Their contribution was also a factor in that residential construction could be implemented in Hungary at an accelerating rate in the last decade.

The graph presented indicates the number of flats annually built per thousand of population between 1960–1977, its components by state and private construction, and shows the percentual share of residential construction from the building investments of the socialist sector as well. The advantage of the housing cooperative lies in evolving the own activities of the members, in organizing their contribution. It shapes social consciousness favourably by asserting the principle that society justly claims personal contribution in the creation of the dwelling as well as the bearing of actual costs related to handling, maintenance and renewal.

The housing cooperatives occupy a place between the sectors of state residential construction and the building of own family homes, with all properties of the transitory status. The diagram presenting the interrelations under the fifth five-year plan relates the four major forms of residential construction (state-built rented flats, cooperative flats allocated by the councils, private building of dwellings in houses with several floors, and family homes) to the modes of construction and financing. The study outlines the characteristic features of the housing cooperatives.

The author expresses his conviction that these cooperatives—if the necessary conditions are created for them—develop organically together with the social and technological requirements and that their existence has to be reckoned with in the long run.

Győző Hergár:

A contribution and proposal to the problems of regulating earnings in enterprises

In the discussion about regulating earnings the author agrees with those who state that good stimulation might be attained v ith less wages. He also contributes to the problems of wage-bill control without brakes, levelling, the release of labour and stricter work-norms.

He calls the system of wage control reaching down to the enterprises, with reference to its basic principle, a "dividing" system, while the system of wage control within the enterprises, which establishes the task wage as a product of the predetermined forint values assigned to the elementary work (norm) and the quantity of labour performed, a "multiplicative" system. In his opinion, the main task to be solved is that the systems of wage payment serving the accounting within the enterprise, inherited from the capitalist system and considered to be fair up to now, do not fit into the socialist "dividing" system of planned economy. He presents an example for the operation of the dividing wage system. In this example the workers may decide themselves on the extent of wage differentiation. Determination of the wages takes place on the basis of the average performance attained and the planned rise in basic wages. In the dividing system the main purpose of "norm-maintenance" is to level out the labour contents of different norms. These norms do not comprise the forint values belonging to 100 per cent performance, they only serve as basic numbers for the distribution of wages.

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOK TARTALMÁBÓL

ВОПРОСЫ ЭКОНОМИКИ

1978. évi 9. sz.

Rumjancev, A.—Kozlov, G.—Atlasz, M.: A szocializmus politikai gazdaságtanának módszertani problémái

Liszician, N.: A forgalmi szféra hatékonysága (Módszertani kérdések)

Gladisev, A.—Loginov, V.: Szibéria és a Távol-Kelet gazdaságának fejlesztése

Szobolev, Ju.: A BAM-övezet gazdaságának birtokbavétele

Vityebszkij, R.: Regionális különbségek az infrastrukturális ráfordításokban

Kurcev, I.: A mezőgazdaság belterjesítése a tudományos-műszaki haladás bázisán

Rumjancev, A.: A tudomány és a technika fejlesztésére eszközölt tervszerű ráfordítások hatékonyságának normatívái

Kljujev, V.: Az ellentervek teljesítéséért indított mozgalom

Danilov, E.: A kereskedelem és az idő ökonómiája

Ol'szevics, Ju.: A X. ötéves terv gazdasági stratégiája és ennek burzsoá tolmácsolói

Bogomolov, O.: A struktúrapolitika és a szocialista gazdasági integráció

Divila, É.: Az agráripari komplexum kialakítása (A CSSZSZK) példáján

Konrod, Ja.: A Szovjetunió gazdasági rendszere

Halturina, V.—Scserbakov, G.: Az OSZSZK főiskolái politikai gazdaságtani előadóinak szimpoziona (Gorkij, 1978. április 21—25)

Logacsev, V.—Mel'nikova, E.: A „Voproszi Ékonomiki" olvasókonferenciája (Gorkij, 1978. április 25.)

Logacsev, V.—Mel'nikova, E.: A népgazdasági ágazatok prognosztizálásának elmélete és gyakorlata (Össz-szövetségi konferencia, Taskent, 1978. április 25—27.)

Alekszejev, A.: A nem marxista „szocialista modellek" bírálata (Össz-szövetségi tanácskozás, Tbiliszi, 1978. május 16—17.)

Interjú a Lett SZSZK Tudományos Akadémiája mellett működő Közgazdasági Intézet igazgatójával (I. H. Kirtovszkijjal)

Планово стопанство

1978. évi 7. sz.

Veszelinov, A.: A munkaverseny — fontos tényező a VII. ötéves terv stratégiai jelszavainak végrehajtása szempontjából

Mutaficsev, L.: Az egységes rendszer szerinti áruszállítás tervezésének és ésszerűsítésének problémái

Gabrovszki, K.—Hadzsiev, F.: A feltaláló és ésszerűsítő tevékenység tervezése

Konakcsiev, D. D.: Információs-logikai modellezési tapasztalatok a komplex területi szolgáltató szervezetek tervezésének folyamatában

Karasev, A.: Néhány kérdés a beruházások gazdaságosságának mint a kivitel és behozatal összehangolt eredménye meghatározásának tökéletesítéséről

Geneski, M.: Területi arányok a Bolgár Népköztársaság iparában

Trailov, M.: A bolgár—román gazdasági együttműködés eredményei és távlatai

Ivcseva, R.: A külgazdasági kapcsolatok hatékonyságának tervezése és értékelése (Nemzetközi tanácskozás, Várna, 1978. május 23—26.)

Eskenazi, A.: Az anyagi erőforrások hatékony kihasználása (Nemzeti tanácskozás, Lovecs, 1978. június 13—14.)

POLITICKÁ EKONOMIE

1978. évi 6. sz.

Vencovskÿ, F.: Pénzügypolitika a szocialista állam gazdaságpolitikájában

Chvojka, P.: A nemzetközi valutáris kapcsolatok az integrálódó országok népgazdasága és külkereskedelme sturkturálódásának összefüggésében

Klausová, L.: A világinfláció és a nemzetközi valutáris rendszer
Tikal, S.: A közös költségvetés szerepe az európai közösségekben
Fárek, J.: A fejlődő országok inflációjának forrásai, sajátosságai és problémái
Truhlář, O.: Az arany már nem pénz?
Brůžek, A.: Az arany pénzfunkcióinak mélyebb összefüggései
Potáč, S.: A pénzügyi politika tervezésének és irányításának továbbfejlesztése
Bachár, F.: A Phillips-görbe és az infláció-ellenes politika a polgári közgazdaságtanban

1978. évi 7. sz.

Okáli, I.: A gazdaság állami irányítása és a szocializmus társadalmi viszonyai
Izák, V.: A mérlegmódszer problémái és az irányítási rendszer
Bacová, V.: A gazdasági hatékonyság mutatói és az irányítás
Brydlová, H.: A tudományos-technikai haladásban való anyagi érdekeltség
Samek, S.: A társadalmi termelés anyagigényességét jellemző mutatók alakulásának értékeléséről
Habr, J.: Rendszerszemlélet a gazdasági diagnózisban
Vanek, J.: A tudomány és a gazdaság gyakorlati irányítása közötti szoros kapcsolatért
Kodaj, M.: Nemzetközi konferencia a hatékonyság elméletének alapvető kérdéseiről
Voboril, J.: Szeminárium a komplex népgazdasági programokról

PLÁNOVANÉ HOSPODÁŘSTVÍ

1978. évi 7. sz.

Habart, B.: Az árak szerepe és működése a tudományos-technikai haladás folyamatában
Zlocha, N.: A gazdasági gyakorlat hozzájárulása a nemzetközi biztonság és együttműködés megerősítéséhez
Houdek, K.: A tüzelőanyag-energetikai bázis koncepciója, terve és fejlesztésének megvalósítása (I.)
Pavluv, M.: Talajjavítás a csehországi mezőgazdaságban
Czesany, S.: A takarmánytermelés és fogyasztás fejlesztésének tendenciái
Koukal, F.: Az oktatási, kulturális és sportlétesítmények építése új megközelítésben
Srein, Z.—Schut, P.: A gépi állóeszközök felújításának fejlődése Csehszlovákiában
Hronský, F.: A társadalmi fejlődés, és tervezésének problémái
Bouchal, M.: Az anyagkészletek hatékony változásainak problémáiról
Hajdušek, M.: A lakótelepek perspektivikus nagysága
Svoboda, M.: A Csehszlovák gépipar főbb ágazatainak hosszú távú fejlődése
Hetzer, Z.: A kapcsolódó beruházások tervezése és megvalósítása

1978. évi 8. sz.

Houdek, K.: A tüzelőanyag-energetikai bázis fejlesztésének koncepciója, terve és megvalósítása
Silar, J.: Az erdőgazdálkodás új jogi szabályozása
Blatny, M.: Határozottabb innovációs orientáció
Hlinomáz, V.: A népgazdasági hatékonyság kvantifikálásának néhány kérdéséről
Vajda, P.: A gazdasági hatékonyság mérésének módszertani problémái
Najdenov, N.: Új szempontok a bolgár tervezésben
Liska, J.—Borovsky, J.: Az egészségügyi berendezések gyártása és továbbfejlesztésének koncepciója
Valouch, J.: A kiemelt ágazatok és termékcsoportok együttes tervezésének módszertanáról
Bacová, V.: Tudományos-technikai haladás, innováció és a csehszlovák népgazdaság hatékonysága
Stránsky, F.: Autópálya-építés Csehszlovákiában
A vietnami népgazdaság fejlesztése

ПЛАНОВОЕ ХОЗЯЙСТВО

1978. évi 7. sz.

A kereskedelem megjavítása: a nép jóléte emelésének elengedhetetlen feltétele.
Klimov, A.: Fogyasztási szövetkezet a ejlett szocializmus rendszerében
Klocsek, V.: A Szovjetunió külkereskedelme
Malis, A.: Az Anti-Dhüring megjelenésének centenáriumára: A marxizmus enciklopédiája
Simanszkij, V.: „Zöldség-konvejer": eredmények és problémák

Dabrinjan, M.: A kereskedelem és az ipar kölcsönös kapcsolatának kérdései

Szaruhanov, Sz.: A fogyasztói kereslet tanulmányozása — komplex feladat

Gur'ev, V.: Statisztika és gazdasági irányítás

Szobolev, Ju.: A BAM-övezet birtokba vételének népgazdasági programja

Didenko, Sz.: Az értékelési alapmutatóról

Snejderov, A.—Shanazarov, A.: Rekonstrukciós munkák népgazdasági tervezésének tökéletesítése

Szavoszt'janov, V.—Markovics, A.: Szovjet és külföldi berendezések értékegybevetése

Leznik, A.: Nemzetközi szakosítás és kooperáció a gépgyártásban

Malov, N.—Csurakov, V.: Az ambulatorikus és poliklinikus segélynyújtás tervezése

Ambarcuman, K.—Szakar, Sz.: A helyi ipar irányítása (Örményország)

Csernikova, E.: A „kutatás-termelés"-ciklus tartama rövidítésének útjai

Popov, A.: A termelés volumenének mint a munkatermelékenységi dinamika tényezőjének változása

Az OSZSZSZK népgazdasága irányításának problémái (Köztársasági tudományos-műszaki tanácskozás a Goszplan és az automatizációs irányítási eszközök intézetének szervezésében)

II. össz-szövetségi tanácskozás a közgazdasági folyóiratok főszerkesztőinek részvételével (Moszkva, 1978. május 16—17.)

A. N. Jefimov akadémikus születésének hetvenéves évfordulójára

1978. évi 8. sz.

Az intenzifikálás — a termelés-növelés fontos tényezője

Rizskov, N.: Gazdasági ösztönzők az új technika létrehozásának meggyorsítására a gép-gyártásban.

Rogovszkij, N.: A munkatermelékenység növelésének néhány kérdése

Celikov, A.: A gépgyártás fejlesztésének vezérelvei

Efimov, K.—Makszimov, L.: A tudomány és a technika eredményeit állítsuk a népgazdaság szolgálatába

Pokrovszkij, V.: A tudományos és technikai haladás hatékonysága fokozásának szervezeti-gazdasági mechanizmusa

Bazov, B.: A tudományos elaborátumok és találmányok bevezetése — út a műszaki haladás meggyorsításának irányába

Pasko, I.—Pavlov, V.—Szpektor, A.: A termék anyagigényessége és a tartalékok kihasználásának hatékonysága

Pozdnjakov, A.—Tolsztova, N.: A termék anyagigényességi mutatója tervezésének módszertani kérdései. (A vegyipar példáján)

Petrocsenko, V.—Poszpelov, V.: A termék anyagigényességének csökkentése a gépiparban

Matveev, A.: A „folytonosság" orjoli módszere: tapasztalatok és nézetek

Sevcsenko, L.: Nagykereskedelmi ár az új technika gazdasági ösztönzésének rendszerében

Mihalev, V.: A külgazdasági tényező számbavétele az új technika árainak kidolgozásánál

Martinov, B.—Fal'cman, V.: A komplexitás problémái a gépiparban végzett gazdaságossági vizsgálatoknál

Bol'sakov, I.: A műszaki esztétikát állítsuk a minőség és a hatékonyság szolgálatába

Novickij, A.: A munkatermelékenység növelésének tartalékai a lakossági szolgáltatásokban

Dolotov, K.: A bedolgozói tevékenység formáinak fejlesztési tapasztalatai helyi ipari vállalatoknál

Hafizov, R.—Guszev, N.: A városgazdálkodás fejlesztésének komplex jellege (Kazanyban)



1978. évi 7—8. sz.

Olszowski, S.: A társadalmi és gazdaságpolitika következetes megvalósításáról

Wesolowski, W.: A szocialista demokrácia fejlesztése és az irányítási rendszer továbbfejlesztése

Zajchowski, J.: A termelési tényezőkkel való gazdálkodás racionalizálása

Kopecki, K.: A világ energiapolitikája a X. Energetikai Világkonferencia tükrében

Szalbierz, Z.: Az elektromos energiatermelés fejlesztése Lengyelországban 1960—1975-ben

Kovalski, M.: Az erdők komplex kihasználása és a faipari alapanyagok hiányának felszámolása

Vdoviák, J.—Zavada, E.: A petrokémiai termelés optimalizálási terve

Jastrzebski, S.: A természeti környezettel való gazdálkodás modelljei és feltételrendszere

Vierzbicka, E.—Vierzbicki, R. Z.: Munkásrészvétel a gazdasági szervezetek irányításában

Tkocz, J.: Az Odera mint gazdasági tengely

Juszczak, V.: Az MZ—1 készletmodell

Vloszczovski, S.: Az ipar az NDK központi tervezésében

Kierski, B.—Mizera, S.: Az NSZK lakásépítése a statisztika tükrében

A Közgazdasági Szemle 1978. évi számaiban megjelent írások jegyzéke

1. Cikkek

		Folyóirat-szám	Lap
	XXV. évfolyam a közgazdaságtudomány szolgálatában	1	4
Bajbakov, N. K.:	Hosszú távú célprogramok: új szakasz a KGST-országok szocialista gazdasági integrációjának fejlődésében	10	1194
Bakos Zsigmond:	A magyar könnyűipar telepítéspolitikájának eredményei a IV. és feladatai az V. ötéves tervben	7—8	848
Balázsy Sándor:	A keresetszabályozás „megoldhatatlan" dilemmája	2	154
Barla-Szabó Ödön:	Lenin nézeteinek fejlődése az átmeneti szakasz gazdaságpolitikájáról	1	33
Berend T. Iván—Ránki György:	A gazdasági nekilendülés „emberi" tényezői az elmaradott európai országokban a 19. században	12	1430
Bíró Ferenc:	A többoldalú hosszútávú együttműködés lehetőségei a KGST-országok élelmiszer-termelésében	10	1201
Bodnárné Karsai Éva:	Vállalati és vezetői célok, érdekek	6	670
Bogomolov, O. T.:	A szocialista világgazdaság elméleti kérdései	4	385
Borosznói Vince—Puskás Sándor—Szakonyi László:	A beruházások ingadozása a mezőgazdaságban	12	1466
Botos Katalin:	Beruházáspolitikai koordináció a KGST-ben	3	313
Burgerné Gimes Anna—Éltető Ödön:	Idényszerű jellegzetességek a zöldség- és gyümölcsfélék fogyasztásában	5	577
Chikán Attila:	A vállalati készletgazdálkodás időszerű problémái	2	188
Cholaj, H.:	A társadalmi termelés hatékonyságának gyakorlati jelentősége és elméleti aktualitása	12	1412
Czagány László:	Az élelmiszer-gazdaság forgalmi szférája	7—8	858
Csath Magdolna:	A vállalati középtávú tervezés az V. ötéves vállalati tervkészítés tükrében	6	647
Csikós-Nagy Béla:	Tízéves a magyar gazdasági reform	1	10
Cságoly Ferenc—Muraközi Ernő:	Az energiahordozók világpiaci árának alakulása mögött meghúzódó alapvető közgazdasági összefüggésekről	5	593
Cságoly Ferenc—Muraközi Ernő:	Adalékok a világpiaci energiaárak alakulásához	11	1319
Devics József—Kerékgyártó György:	A szocialista gazdasági integráció és a nemzetközi termelési viszonyok fejlődése	6	696
Dimény Imre:	Kertészeti termelési rendszerek ökonómiai kérdései	7—8	871
Enyedi Györgyné:	Dinamikusan fejlődő agrártérségek Magyarországon	4	434
Erdős Péter—Molnár Ferenc:	Az ár- és profitalakulás, valamint a „deficitfinanszírozás" néhány összefüggése	7—8	883
Erdős Tibor:	Profitnagyság a mai kapitalizmusban	2	204

		Folyóirat-szám	Lap
Éltető Ödön—Burgerné Gimes Anna:	Idényszerű jellegzetességek a zöldség- és gyümölcsfélék fogyasztásában	5	577
Falusné Szikra Katalin:	A bér és a béren kívüli tényezők szerepe a munkaerő allokációjában	3	257
Fáy József:	Struktúrapolitikát, meggyőzőbb rendezőelvek alapján	11	1298
Fedorenko, Nyikolaj:	Új utakon a közgazdaságtudomány	6	641
Galasi Péter:	A vállalaton belüli munkaerőmozgásról	6	680
Georgiev, Georgi:	A hosszútávú célprogramok fontos alapjai a Bolgár Népköztársaság és a testvéri szocialista országok közötti együttműködés további kiszélesítésének	10	1153
Gyenis János:	Lenin szövetkezeti elveinek érvényesülése a szocialista szövetkezeti mozgalomban	2	135
Hainze, Rudolf:	A gépgyártás szerepe a szocializmus és a kommunizmus anyagi-műszaki bázisának fejlődésében (Hosszú távú gépgyártási célprogram kidolgozása a KGST-országokban)	10	1186
Hajtó Aurél:	A termelésirányítás és az iparvállalati rugalmasság összefüggéséről	6	656
Hegedüs András—Márkus Mária:	A kisvállalkozó és a szocializmus	9	1076
Herédi István:	A szocialista gazdaság intézményi berendezésének lenini terve	5	541
Hetényi István:	A szocialista tervgazdasági rendszer tapasztalatai és a gazdaságirányítási rendszer tökéletesítésének további feladatai	2	129
Hilinsky, Jan:	A KGST-országok hosszú távú együttműködési célprogramjainak szerepe a lengyel gépgyártás fejlődésében	10	1169
Hoós János:	A gazdasági szerkezet továbbfejlesztésének egyes kérdései	2	140
Hoványi Gábor:	A vállalat rugalmasságát fokozó tőkés vezetési modellek és kritikájuk	4	451
Kardos Zoltán:	A termelés anyagi ráfordításai a szocialista mezőgazdaságban	12	1450
Kerékgyártó György—Devics József:	A szocialista gazdasági integráció és a nemzetközi termelési viszonyok fejlődése	6	696
Kettinger Gyula—Nagy Frigyes:	Az iparosodás szektorális és üzemi vonatkozásai a szocialista mezőgazdaságban	6	688
Kiefer Márta:	A bútoripari struktúrafejlesztés főbb tényezői	11	1345
Kornai János:	A hiány újratermelése	9	1034
Kovács Sándor:	Termékelvű szakosítás egy ipari nagyvállalatnál	4	410
Kozma Ferenc:	Gondolatok a természeti erőforrások hasznosításának hatékonyságáról	9	1051
Krasznai Zoltán:	Az 1974—75. évi gazdasági válság következményei a kelet—nyugati kereskedelemben	11	1331
Kutas János—Olajos Árpád:	A vertikális szakmai mobilitás tendenciái	4	419
Laki Mihály:	Az állam szerepe az új termékek gyártásában, az új technológiák alkalmazásában	7—8	807
Lázár György:	A Közgazdasági Szemle Szerkesztő Bizottságának	1	1
Lőkkös János:	A keresetszabályozás néhány problémája és a továbbfejlesztés lehetőségei	2	174

		Folyóirat-szám	Lap
Luvszandorzs, P.:	A Mongol Népköztársaság közeledésének folyamata a Szovjetunióhoz és a többi KGST-országhoz	10	1177
Margittai Péter:	A nemzetközi kereskedelem fő irányzatai és mérésük, előrejelzésük néhány problémája	3	302
Márkus Mária— Hegedüs András:	A kisvállalkozó és a szocializmus	9	1076
Mátyás Antal:	Az infláció problémái a mai nem marxista közgazdaságtanban, a Phillips-görbe aspektusából	6	709
Molnár Ferenc— Erdős Péter:	Az ár- és profitalakulás, valamint a „deficitfinanszírozás" néhány összefüggése	7—8	883
Muraközi Ernő— Cságoly Ferenc:	Az energiahordozók világpiaci árának alakulása mögött meghúzódó alapvető közgazdasági összefüggésekről	5	593
Muraközi Ernő— Cságoly Ferenc:	Adalékok a világpiaci energiaárak alakulásához	11	1319
Nagy Frigyes— Kettinger Gyula:	Az iparosodás szektorális és üzemi vonatkozásai a szocialista mezőgazdaságban	6	688
Nyers Rezső:	Gazdaság és politika kapcsolata a szocialista építésben	1	27
Nyers Rezső:	Búcsú Friss Istvántól	12	1409
Nyikos László:	Az iparvállalati belső mechanizmus két időszerű problémájáról	5	559
Nyilas József:	Az 1974—75. évi tőkés világgazdasági válság hatása a tőkésországok közötti erőviszonyokra	2	145
Olajos Árpád— Kutas János:	A vertikális szakmai mobilitás tendenciái	4	419
Orolin Zsuzsa:	Nyugdíjrendszerünk továbbfejlesztésének lehetséges iránya	7—8	825
Pál József:	Lakásszövetkezetek népgazdaságunkban	12	1476
Pécsi Kálmán:	A kelet—nyugati együttműködésről az MSZMP KB 1977. október 20-i határozatának tükrében	7—8	781
Pogány György:	A termelőerők fejlődése és a munkamegosztás	7—8	796
Puskás Sándor— Borosznói Vince— Szakonyi László:	A beruházások ingadozása a mezőgazdaságban	12	1466
Ránki György— Berend T. Iván:	A gazdasági nekilendülés „emberi" tényezői az elmaradott európai országokban a 19. században	12	1430
Rott Nándor:	Indexelés: a polgári közgazdaságtan „új csodaszere" az infláció ellen	3	275
Sedivi, Zdenek:	Csehszlovákia együttműködése a KGST-országokkal az 1980 utáni időszakra vonatkozó tervek előkészítésében	10	1162
Sipos Aladár:	A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a szocialista gazdaság	1	16
Szabó Béla:	A KGST-országok közötti prognosztizálási együttműködésről	1	69
Szabó Kálmán:	Innováció és adaptáció	11	1281
Szakonyi László— Borosznói Vince— Puskás Sándor:	A beruházások ingadozása a mezőgazdaságban	12	1466
Székffy Klára:	A bérek és a termelékenység kapcsolata az iparban 1950—1974 között	7—8	831
Szita János:	Gondolatok a külgazdasági kapcsolatok intenzitásának méréséről	7—8	769
Timár Mátyás:	Gondolatok gazdaságirányítási rendszerünkről	9	1025
Tompa Miklós:	Költséggazdálkodás és kalkuláció	1	39

		Folyóirat-szám	Lap
Tóth A. Ernő:	A mezőgazdasági kistermelés és az agrár-ipari komplexum hatékonysága	3	290
Vacić, A.:	A munka szerinti elosztás és az árutermelés	4	393
Veress József:	A vállalati, vállalkozási önállóság önfinanszírozás értelmezéséhez	12	1445
Vincze Imre:	A többoldalúság, az átutalhatóság és az átválthatóság tartalmi kérdései és megvalósításuk feltételei a KGST-ben	1	51
Zinhober Ferenc:	A tőkeösszetétel és a tőkeigényesség kategóriáinak tartalmához	11	1305
Zsarnóczai Sándor:	A demokratikus centralizmus és a gazdasági élet (Avagy kétségek egy axiómával kapcsolatban)	5	513

2. Vita

Bauer Ilona—Hardi László:	Gondolatok a profit nagyságáról és realizálási feltételeiről	10	1211
Bonifert Donát:	Bérszabályozás és munkadíj-meghatározás	5	608
Drechsler László:	A makroökonómiai mutatószámok néhány kérdése (Hozzászólás Szita János cikkéhez)	11	1360
Falusné Szikra Katalin:	A munka szerinti elosztás és az áruviszonyok kapcsolatáról	7—8	911
Hergár Győző:	Hozzászólás és javaslat a keresetszabályozás kérdéséhez	12	1488
Molnár Ferenc:	Kiegészítő megjegyzések a profitnagyság meghatározottságának kérdéséhez	3	328
Révész Gábor:	Keresetszabályozásunkról	7—8	917
Sinkovics Alfréd:	Adalékok a bér- és keresetszabályozás tökéletesítését célzó vitához	7—8	935

3. Szemle

Balogh Sándor:	A mezőgazdasági és kereskedelmi vállalatok élelmiszeripari tevékenységének fejlődése	1	79
Gelei Anna:	A külföldi tőke a növekedési folyamatban (Peru esete)	9	1097
Koncz Katalin:	A nők foglalkoztatottságának alakulása Európában	3	341
Köves András—Birman Erzsébet:	A kelet—nyugati kooperáció kérdőjelei — partnereink szemszögéből	4	464
Makó Csaba:	A munka minősége és a munkaügyi kapcsolatok az Egyesült Államokban	7—8	966
Mosóczy Róbert:	Csehszlovákia gazdaságpolitikája az 1976—1980-as években	11	1366
Polgár Miklós:	Bérszabályozás Lengyelországban	9	1115
Pócs Ervin:	A fejlett tőkésországok gazdasága 1977-ben	6	724
Pócs Ervin:	Az európai KGST-országok gazdasági fejlődése 1977-ben	7—8	956
Prodán Miklós:	A dolgozók részvétele a tőkésvállalatok irányításában	10	1235
Punyi István:	Egyösszegű bérutalványozás a gyakorlatban	7—8	951
Rédei Jenő:	Néhány észrevétel a tőkés világgazdasági prognózisokról	10	1226
Schweitzer Iván:	Termelési struktúra és vállalatnagyság (Dániai tapasztalatok)	10	1240
Varga György:	A japán iparszerkezet és versenyképesség	4	478
Zentai László:	A kanadai mezőgazdaság 1977. évi teljesítménye	10	1248

4. Tudományos tájékoztató

		Folyóirat-szám	Lap
	Az imperializmus lenini elmélete és a jelenkor	2	229
	150 éves az Akadémiai Kiadó	12	1503
Babós Lajosné:	Doktori értekezés vitája	6	739
Blahó András— Gál Péter— Ferenczi Tibor— Forgács Csaba— Bauer András— Mészáros Tamás— Hőgye Mihály— Tordai Ildikó:	Jubileumi tudományos ülésszak (Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, 1978. április 11—13)	7—8	979
D. L.:	A háztartásban végzett munka és a gazdasági fejlődés mérése	3	352
Dobozi István:	UNCTAD szeminárium Budapesten	9	1130
Gábor R. István:	A vállalati keresetszabályozás kérdései és tükröződésük a Közgazdasági Szemlében (Szeged, 1978. november 29.)	2	218
Mihalik István— Szigeti Endre:	Csernisevszkij születésének 150. évfordulójára	9	1118
Nagy László:	A mezőgazdasági szövetkezetek és más falusi szervezetek modelljeiről és tapasztalatairól rendezett FAO szakértői konzultáció	1	100
Nyers Rezső— Erdős Tibor:	Az 5. Közgazdász Világkongresszus	1	89
Schmidt Ádám:	Cukor György. Megemlékezés születésének hatvanadik évfordulója alkalmából	4	490
Szabó Zsuzsa:	Termelési viszonyok — életmód — hatékonyság	5	619
Szeles Ferencné:	A KGST-országok tervgazdasági intézeteinek uzsgorodi nemzetközi szemináriuma	3	356
Vándor Péter:	Szövetkezetek a változó világban. A Szövetkezetek Nemzetközi Szövetségének 44. Nemzetközi Szemináriuma Budapesten	1	94

5. Folyóiratszemle

	A párt agrárpolitikája	2	236
	Az „offshore" pénzügyi központok	1	110
	Fennmaradhat-e Japánban az egész életre szóló munkaviszony hagyományos rendszere?	2	240
Allahverdjan, D.:	Áru- és pénzviszonyok a fejlett szocializmusban	9	1136
Balogh, Thomas:	A monetarizmus és egy esetleges világméretű pénzügyi válság veszélye	5	627
Balogh, Thomas:	Csak a nemzetközi monetáris rendszer reformja akadályozhatja meg a deflációs válságot	9	1138
Belouszov, R. A.:	A demokratikus centralizmus fejlődése a szovjet gazdaságirányításban	5	623
Bresser, Karl-Ludwig:	Saját tőke — szűk keresztmetszetek a vállalatok finanszírozásában	4	501
Bunics, P.:	Önálló elszámolás a fejlett szocialista társadalomban	3	358
Burghardt, Anton:	Inflációszociológia	10	1258
Cotta, A.:	Egy konfliktuselmélet elemei: a célok különbözősége a szervezetben	1	107

		Folyóirat-szám	Lap
Csupaskin, E. V.:	A vertikális integráció állammonopolista szabályozása	3	360
Domenech Nieves, Silvia— Lopez Coll, Armando:	A népdazdaság tervezésének és irányításának rendszere	7—8	998
Drozdov, V.:	Modern tőkés pénzgazdaság	12	1504
Ehrbar, A. F.:	Az IMF törvényt szab	1	111
Fedorenko, N.— Perlamutrov, N.— Petrakov, N.— Sztarodubrovszkij, V.:	Hatékonyan gazdálkodni	7—8	995
Friedman, Milton:	Infláció és munkanélküliség	4	500
Gojlo, V.:	A bonyolult munkaerő „termelése" és kizsákmányolása	4	498
Harringer, Reinhold:	A nemzetközi eladósodás alakulása	11	1382
Jarchow, Hans-Joachim:	A nemzeti jövedelem hatása a fizetési mérlegre. Következtetések egy monetáris és egy keynesi tételből	11	1387
Kabaj, M.:	A munkaerő-gazdálkodás tökéletesítése	7—8	997
Klikov, V.:	A KGST-országok közös építkezési programjai és hatékonyságuk meghatározása	10	1257
Kohn, Helmut:	A jövőkutatás feladatai	3	363
Konnyik, I. I.:	A szocializmus gazdasági törvényei a pénz- és hitelszférában	2	237
Long, Oliver:	A protekcionizmus árnyéka vetődik a világkereskedelmi kapcsolatokra	3	365
Machlup, Fritz:	Az aranyvaluta	6	746
Miesczankowski, M.:	A foglalkoztatottság és a munkanélküliség elméletéről	12	1507
Mougeot, Michel:	Az egyensúly törvényszerű megbomlása a piacon kívüli javak piacán	6	749
Ostrowski, M.— Sadowski, Zd.:	Az ásványi nyersanyag-kitermelés gazdaságosságának vizsgálata	1	104
Otszaszon, R.:	Önálló elszámolásban gazdálkodó vállalat (termelési egyesülés) termelési hatékonyságának kritériuma	6	743
Rodriguez García, José L.:	Megjegyzések a gazdasági fejlődés stratégiájáról, tervezéséről és a szocializmus építéséről	5	624
Sasztitko, V.:	A KGST-országok nemzetközi áru- és pénzviszonyai	11	1380
Secomski, K.:	A Római Klub legújabb jelentése	10	1260
Semakin, A.:	A KGST-tagországok sokoldalú gazdasági együttműködése és hitelkapcsolatai	6	745
Streeten, P.— Burkin, S.:	Az alapvető szükségletek — néhány probléma	12	1506
Szoljusz, G.:	Az állami pénzügyek válsága az állammonopolista kapitalizmusban	5	626
Troczynski, Zb.:	Beruházási variánsok vizsgálata	3	361
Wilczynski, W.:	A vállalat elmélete és a mikroökonómiai számítás a szocialista gazdaságban	2	238

6. Szakirodalmi tájékoztató

		Folyóirat-szám	Lap
	Az életszínvonal alakulása magyarországon 1950—1975 (Szerkesztette: Gadó Ottó) (Wilcsek Jenő)	12	1519
	A szocialista iparvállalatok és egyesülések irányítása (Bakos Gábor)	3	368
	Erdei Ferenc szövetkezeti munkáiról (Fekete Ferenc)	12	1510
Dr. Adorján Bence:	Számítástechnika tegnap, ma, holnap (Nováky Erzsébet)	1	118
Andics Jenő:	A technikai haladás társadalmi problémái a gazdasági szervezetekben (Szeben Éva)	3	372
Benke Istvánné:	A nemzetközi tőkés nagyvállalat (Blahó András)	9	1140
Bernát Tivadar—Enyedi György:	A magyar mezőgazdaság területi problémái (Klekner Péter)	7—8	1002
Donáth Ferenc:	Reform és forradalom (Enyedi György)	2	242
V. J. Elmejev:	A társadalmi tervezés módszertani alapjai (Hideg Éva)	9	1144
J. K. Galbraith:	A pénz. Honnan jött és hová jutott? (A pénz története) (Szegő Szilvia)	1	114
Hoffmann Istvánné:	A magyar háztartások gazdálkodási modellje (Radnóti Éva)	5	630
Hoós János:	Beruházások a szocialista gazdaságban (Nyilas András)	12	1515
Jávorka Edit:	Műszaki fejlesztés — hatékonyság — árak (Simán Miklós)	10	1270
Kádár Béla:	Latin-Amerika növekedési dilemmái (Becsky György)	2	246
Johansen Leif:	Előadások a makroökonómiai tervezésről. I. kötet: Általános nézőpontok (Kornai János)	11	1391
Wassily Leontief:	Terv és gazdaság (Semjén András)	4	503
Dr. Meznerics Iván:	Pénzügyi jog a szocialista gazdálkodásban és a nemzetközi kapcsolatokban (Schmidt Ádám)	7—8	1005
Pavlecsák Ágnes—Kiss Tibor:	Nemzetközi gazdaságpolitika és tervezési együttműködés (Kozma János)	18	1263
Sinkovics Alfréd:	A vállalkozás irányítása, költséggazdálkodása és árpolitikája (Nyikos László)	6	753
Sipos Aladár:	A technikai haladás hatása a fejlett tőkésországok agrárviszonyaira (Zsarnóczai Sándor)	11	1394
Ian Steedman:	Marx Sraffa után (Bródy András)	7—8	1009

7. A szerkesztőség postájából

	Kiegészítések a „Keresetszabályozásunkról" című cikkhez (Révész Gábor)	11	1399

ОРГАН СОВЕТА ПО ЭКОНОМИЧЕСКИМ НАУКАМ
ВЕНГЕРСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК

СОДЕРЖАНИЕ

Режэ Нерш — Прощание с Иштваном Фришем 1409

Хенрик Холай — Практическое значение и теоретическая актуальность эффективности общественного труда 1412

Иван Т. Беренд — Дьёрдь Ранки — «Человеческие» факторы экономического подъёма в отсталых европейских странах в XIX веке..... 1430

Йожеф Вереш — К трактовке самостоятельности и самофинансирования предприятий 1445

Золтан Кардош — Материальные затраты производства в социалистическом сельском хозяйстве 1456

Винце Бороснои—Шандор Пушкаш—Ласло Сакони — Колебания инвестиций в сельском хозяйстве 1466

Йожеф Пал — Жилищные кооперативы в нашей экономике..... 1476

ДИСКУССИЯ

Дьезе Хергар — Предложение по вопросам регулирования заработков на предприятии 1488

НАУЧНАЯ ИНФОРМАЦИЯ

150 лет Академическому издательству..... 1503

ОБЗОР ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ 1504

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

О трудах Ференца Эрдеи в области кооперативной теории *(Ференц Фекете)* 1510

Янош Хош «Инвестиции в социалистическом хозяйстве» *(Андраш Нилаш)* 1515

«Динамика жизненного уровня в Венгрии 1950—1975» (В редакции Отто Гадо) *(Енэ Вилчек)* 1519

Резюме статей на русском и английском языках 1522

ИЗ СОДЕРЖАНИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ ЖУРНАЛОВ..... 1526

Перечень статей, публикованных в номерах «Кэзгаздашаги Семле» за 1978 г..... 1529

Főszerkesztő: *Zsarnóczai Sándor*
Szerkesztőségi titkár: *Hidas Bertalanné*
Olvasószerkesztő: *Kovács Lajos*
Rovatvezetők: *Balázsy Sándor*
Gábor R. István
Molnár Ferenc
Sinkovics Alfréd
Szabó Katalin
Vági Ferencné
Tördelőszerkesztő: *Bánhalmi Andrea*